

LIBRARY

FM 30 10 1964

891.262

A 385

4154

॥ अथ सटीकमात्मपुराणं प्रारभ्यते ॥

SHANKARA VA

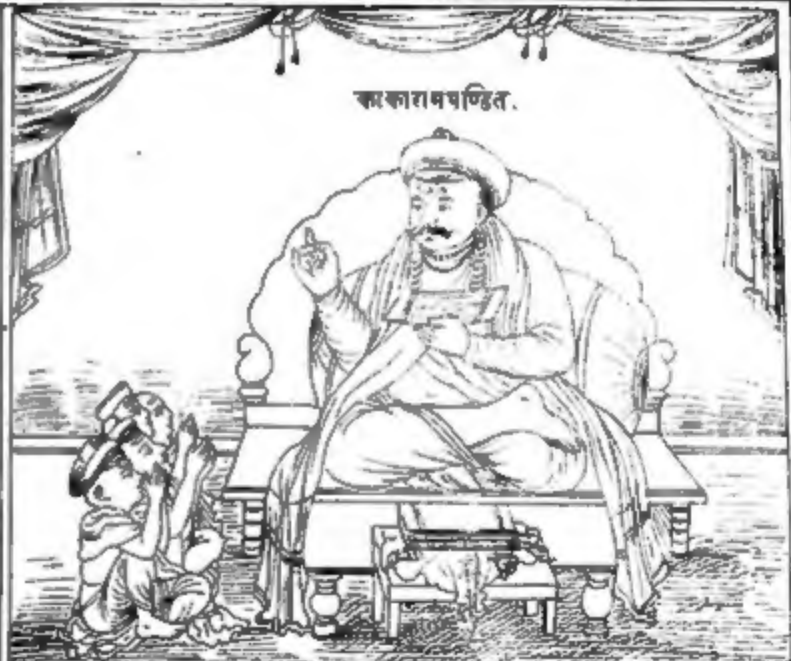

शङ्कराचार्य स्वामी

सरकारामचण्डित

पुरा किल श्रीहोलाकायनिकादिपारम्पर्यप्रवर्तितप्रयोगप्रतीकमिद्विचारैश्च कल्पिताप्रपत्तया सहस्रोत्पत्त्य वेदिकं वाचनमर्थेन कथना प्रवृत्तेनैः सङ्कष्टाया कथाव-
शेषश्रुतिस्मृतिद्वाराप्रसिद्धमूल्यमयमेवेदिकश्रुतिप्रकरणेवेदिकश्रुतिस्मृतिस्मृत्यन्तरे निरपातिर्थाश्च मानवाभ्यांलोच्योद्दिष्टेभ्यः सर्वैर्नैमिस्तानुदुर्गमः समोऽप्यनादितत्त्वप्रतिपादने
तादात्मिकाननधिकारिणो मन्त्राश्रेष्य सुदूरमतिक्रान्ताप्रापयथानां महापासेनापि स्वावलम्बितसंश्लेषपदानुमूल्यवाचसराज्याप्रानागतत्त्वमयानामनन्तं तद्विप्रताभ्यानामहो
श्रुत्यभिमुखीकरणमेव परं श्रेयो मध्यमान इव युक्तमिदिकान्यायेन तदुपायभूतवेदविहितपानादिकर्मानुष्ठानमहत्त्वत्वापन्नसमर्थं 'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्
' मा ते संमोऽस्यकर्मणि ' इति च शीतोक्तश्रीमद्भगवद्वाणीं साधयितुमिव रचयतिह । अथाप्यसिद्धश्रुतिद्वारं मनुमसमान् साधकसत्त्वान्बोधयितुं च फलसाक्ष्यमात्रो नरानवे-
ष्ट्याकारणपरमकरुणाहृदयो भगवान्प्रापयणो व्यासस्त्वेनावनाववतीर्षं प्रनुरसात्माभेदेनैकविंशतिधा शक्तवा सहस्रोत्पत्तिरूपेण कृतिं विभज्य तत्र सौलभ्यं विज्ञापयितुं विनि-
पत्ताप्यर्थोपदिष्टं श्रीमद्भगवद्गीतागीर्षद्विस्तृतामसिंसीतं चतुरण्यार्थमितमसिलपरमतरनिरासकम् ' अत्पात्तमसंसिद्धं साधवद्विधोनुत्तम् ॥ अतोभगवन्वचं च सुत्रं
सुत्रविशो विदुः ' इति लक्षणलसितसुत्रात्मकं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं च प्रणीतवान् । अथापि तादृशानामसिंसीतप्राथम्येभ्यः सम्पन्नवचनानां सन्देशसन्देशविनिमया-
नामुज्जिह्वोपाहृष्टपरिकरे विद्याधीनो महेश्वरस्तदास्यपक्वकवेऽनस्वाप्तं भाष्यमरचयत् । एवं पूर्वाचार्यवत्परमया श्रुत्युपपन्नानां दुर्लभकालकालमलिनविपन्नवैषयिणिरस-
राङ्गधिमवगाधुमप्राप्तमवेक्षाननुसृकानेव प्राप्योऽनुनातनांस्तथा श्रीशुद्धेयानधिनामधिकृतिसिद्धिमात्रे सम्परिवर्त्य साकरवेन सर्वानुदुर्गं श्रुतिस्मृतिराणेषु पथोत्तरं सुगमं
सामितिकजमानुकरतया च पुराणमेव तत्समीहितसाधनायासमिति निमित्तानाः निमग्नमपरावारवारीका इविदुःश्रव्यमदीपा दतिजदिम्ललाभायमानाः श्रीमच्छंकरानन्दवृन्दममवत्पदाः
पुराणविधवा तत्तत्कथोपसृष्टपूर्वकमुपनिषत्प्रतिपाद्यमानतत्त्ववेदकं मुक्तमुपलुपिपर्याप्तपिहारिभनस्तोत्रकृद्वाङ्मन्यापीपरिमितमात्रपुराणाख्यं पुराणं गुह्योपसंश्रवद्वारा प्रागेपुः ।
एत एव श्रीविद्यारण्यैः स्वनिर्मितपञ्चशीर्षाधारी 'नमः श्रीशंकरानन्दगुरुपादाङ्गुल्यम्भे । सविलासमङ्गमोद्गमाङ्गाद्यैककर्मणे ' इति गुरुत्वेन वदिताः ।
एतमेव तात्पर्योद्दिष्टमभिधा श्रीमद्भगवद्गीतायाः व्याख्या, दीपिकाया व्याख्या कौपीतक्रीतलवकारमाणहृदयोपनिषदां, सूत्रदीपिकानाम्नी ब्रह्मसूत्रवृत्तिशेति व्याख्याप्रन्था प्रणीताः ।
अत एव प्रकृतग्रन्थविषये विषयप्रतिपादनादिमेली तत्त्वज्ञानयोग्यतावर्णने च पृथक्पृथोक्तनायसरमेव न पश्यामः । एतेषां जन्मकालादिकं न तत्त्वतः सम्प्रज्ञायेन तथापि वि-
द्यारण्यप्रतिपूर्ववर्तिन इति तरुतमंगलाचरणेनैव सिद्धत्वंतो विद्यारण्यकालनिर्णयेनैवैषां कालादिकं सामान्येनानुमीयते । केचन सारीरकभाष्यकर्तृश्रीशंकराचार्या एव इमे
इति प्रवदन्ति परन्तु न तत्र प्रमाणमुपलभ्यते अपि चैतत्प्रणीतग्रन्थेषु विद्यारण्यप्रतिपञ्चद्वारिभ्यः च शङ्करानन्दमतेनैव व्यवहृतमत उभयोर्भेदः प्रामा-
णिकः । अयं ग्रन्थः कावेरीतीरेऽवसितः इति ' इदं गुरुः स्वसिन्ध्याय कावेरीतीरवासिने ॥ उक्तवान् श्रद्धानाथ स्नेहादेव च केवलम् ' इत्युपादशा
व्यासस्यश्रोक्तोवसीयने । इतदुपरि वाराणसीप्रत्यक्षविग्राजमानासितसितमण्डलमण्डनायमानातिरम्यकाश्मीरजनपदलतामतापन्नजन्मभियपराजधानीदक्षिणकुम्भिलस-
द्यासंभासरीरासज्ज्वलरामिधानपुरनिवासेत्येकविंशत्यारस्वतदिनाववापात्तमस्यज्ञासपुणोद्गाराख्यजात्यन्तर्गतद्वन्द्वेनेत्रश्रुतिवसुकिर्तिमितवेकमादे १८५२ योपशुक्र

हादपामाजन्मानो रामकृष्णात्पसुरयः काकालावब्रामानः दिशामालवनिजोपेतोदीप विविधः शरीरानिवासाध्ययन कृतकवपस्तर मत्वाऽऽहीनलभिरिदिवेशराश्रमपतितयो
दिपोऽधीतपूर्वोत्तरमीमांसांकरणात्कादिसत्रयाः कासीस्थविहत्परिपत्रमाप्रववाक्यप्रमाणपारावारदक्षिणपदभाजः निजगुण्यं श्रीमद्विश्वेश्वराश्रमपतितयोपामात्प्रप्राण्यप्राणविषयादे
कममुकृष्णास्तत्परिशौलनफलभृदाखंडम्रमानंदमुल्लासात्कारोपलंभिकां सत्प्रसवाकषां व्याख्यां निरमाक्षिपुः । टीकानिर्माणकालस्तु तरेव 'वाणनामाद्विविधुभि १८८५' मिते वर्षकैव-
कमात्' इत्यादिना टीकासमाप्तिं प्रदर्शितोऽवसंतन्यः । एवञ्चोपरिनिर्दिष्टान्यप्यध्याधारमेवसम्यक्मापकप्रवृत्तयेन सर्वविद्वत्सुगमतासंपादनेन कृतकृत्यतामंशर्नऽपि लब्धुमिव पत्रमाने-
गोपालनारमण्यात्पसंस्थाधिकृतेष्वलमावकरोपाह्वनारापणकनुजविनायकायाभिरुपेक्षितप्रपातया दुर्लभस्वानस्वापासुंश्च कानिचिद्विस्तृतपुस्तकप्रकाशनाय व्याकरणादिस्तत्त्वनादिसं-
शोधनपुरस्सरपद्मोद्गादिभिश्च पंडितसाहाय्येन परिष्कृत्यार्थं प्रथो मुद्रितः । लिखितपुस्तकमेवमेव मूलमुपकृतं नासिकुंश्चवटीशेखरनितासिसिद्धरकरापाह्वामनाभ्यमश्रीधरशास्त्रिभिरप्येशना
लिभिरिति प्रमोदश्रमावहतामुद्रालयाधिपतिनाऽभिनेयते । तदत्र माकनामप्यपुण्यप्रकाशनरदेष्टेस्त्राप्यभिज्ञेदिशेयतो मुमुक्षुभिश्चनिर्वाणपदवीसोपानवश्यप्राप्तमाणप्रस्तुतप्रथोऽवश्यं
संप्रहयेन पठनपाठनादिविज्ञा श्रवणपठनादिद्वाराऽखंडजिज्ञासार्थमपिमात्रकृतकृत्यताभाजनीभूयास्य वंशालयप्रविपतेः श्रमसार्धकतां सफुरवि सादरं संभावयंतु मुद्रणःस्तरे
मुद्रणनियुक्तजनप्रसारदुष्टिस्तत्तना च यदगुह्यं तासांभ्रंविदि च अनिरपं मार्पयते विदुषः इति सप्त ॥ अंके १८१७ मियाबलुनामसेवःस्तरे चैत्र शुद्ध १५ बुधवासरे ॥

‘आयुर्वेदप्रदीपाध्याय’ उपपदधारी
श्रीनागुरे स्वयंप्रह्लादाचार्यतनुजां वामदेवाचार्यः

॥ अथात्मपुराणाध्यायानुक्रमविज्ञः ॥

प्रकरणानि	अध्यायः
(आचारीय) ऐतरेयोपनिषदर्थनिरूपणम् कोपनिषत्पुनरित्सारार्थप्रकाशः	१
ईदमर्तनात्मनश्च माग्यजितसंस्तुतिर्वाङ्मयः	२
(वाज. भाष.) मुण्डकोपनिषत्सारार्थप्रकाशः अधुकांस्तारार्थप्रकाशः	३
याज्ञवल्क्यकांस्तारार्थप्रकाशोपनिषत्सारार्थप्रकाशः याज्ञवल्क्यकांस्तारार्थप्रकाशोपनिषत्सारार्थप्रकाशः	४
सिलकांस्तारार्थप्रकाशोपनिषत्सारार्थप्रकाशः सिलकांस्तारार्थप्रकाशोपनिषत्सारार्थप्रकाशः	५
(कृ०प०) श्वेताश्वतरोपनिषत्सारार्थप्रकाशः तत्रश्वेताश्वतरसंस्तुतिर्वाङ्मयः	६
(पञ्च०) काठकोपनिषत्सारार्थप्रकाशस्तत्रप्रथमविशेषोक्तार्थः (पञ्च०) तैत्तिरीयोपनिषत्सारार्थप्रकाशः	७
आनन्दवल्लीभृगुवल्लीनारायणीवद्व्याख्या	८

प्रकरणानि	अध्यायः
आचार्य मन्त्रे ऋषि परमहंस ईश आठनेप सुरिका अमृतनाथ भद्र आत्मप्रबोध केत स्वात्म्यानामेकाग्रोपनिषदः सारार्थप्रकाशः	११
(साय०) उदोऽवसाराथप्रकाशः आठनेपकेतुर्वाङ्मयः	१२
सर्वकुमारद्वारदत्तवाङ्मयः	१३
महापद्मविरोचनाध्यायिका	१४
(साय०) तत्त्वकारोपनिषत्सारार्थप्रकाशः	१५
(भाष०) मुंकोपनिषत्सारार्थप्रकाशः तत्राभिरुद्रोक्तार्थः	१६
(भाष०) मञ्जोपनिषत्सारार्थप्रकाशस्तत्रप्रथमविशेषोक्तार्थः नृसिंहपुर्वोक्तपुनरित्सारार्थप्रकाशः	१७
(वाज०) ईशावास्यसारार्थप्रकाशः	१८

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

अथ सटीकम् आत्मपुराणम् ।

॥ अथ टीकासंग्रहस्यारम्भः ॥ ॥ शान्तमूर्तिपुराणस्य मकरज्येष्ठारविरेकपौर्णमासीत्युपास्यमाने नारदादयोऽपुनः पुनराचार्यस्य स्वप्नदत्तवर्तमानादयः समाजिताः स्थितास्तत्रानारायणस्य
मुखादकस्माद्विगततेजसादिमालपोदम्भः तदाचकिताग्युनीन्द्राभ्यवताहोदिमास्यस्तथाभूतोऽभवत् मथभमवतामुनयः पृष्टाः किंचिद्विप्रं पद्मवद्विद्वैतचक्रास्यतामिति ततस्तेनारदो
निशुक्तः श्रावयामास कदाचिदिमालयेभमवान्मिवः स्थितोऽभूत्तदाचार्यतोपप्लुताभावरणेनैवद्वयविद्वे मथार्थाभूतेलोकेहरस्यविकालिततृतीयनेत्रेणदिमालपोदम्भः पुनःपार्वत्यंशकिता
पादरेणहृदस्तथाभूतोभवदिति ॥ तथाचपरीयाहकूशेलेणस्यदिमालयस्यांतोद्वयोर्निर्माणेकाऽसहायासक्तार्यकः प्रथमपादोदरोदरेपित्तमिद्वतः । द्वितीयपादस्तुहरीरस्येमाकाशीया
याभाकाशसर्वविद्याभाभायाः प्रमायाभरणेनललितोमनोहरोदिमहोयस्येति । हरस्येतुकाशस्येयंकाशीया यदा काशीपांतीतिकाशीयाः विष्णु सेवांभाभरणेज्ञानपकाशपूर्णललितैर्द्विपित्तं
प्रयोर्जम्भस्य ललईप्तायां एतादृशोलीलाविग्रहोयस्येति उत्तरार्धेदुहरिपसेरामइतिविशेष्यपदं मालेकरणेनलभ्योक्त्यभूषणेनपरमउत्कृष्टप्रौढः ॥ हरपसेरामः चासीउमाचैतिविग्रहः यदा
रामचंद्रेणउमयाचकृतमयदलंकरणेनपरमइति अथवारामचंद्रोमयोः प्रेम्णामलेकरणेनपरमइत्यर्थः ॥ वेदेषिकादिमतेनतटस्थतयामतिपादनात्प्रवासमिववीतस्तत्सखीभिः पार्वतीलक्ष्मीसंतक
मलविद्यासखीभिः श्रुतिभिः स्वांतामरेयीगुहायानिरुद्धः प्रसायेबानीतः स्वात्मतयाबोधितः शेषस्पर्ष्टम् ॥ १ ॥ द्वितीयपदे आवरणरूपांतरायभंजिकावृत्तिर्गणपतिसंमृतेरुपमानं कलावि
तदनुमत्स्फूर्तेः कार्यस्यपदादेः सायकत्वात् शेषस्पर्ष्टम् ॥ १ ॥ तृतीयपदे अदितिरुपमानं गुरुद्वयोपमेयातयोः साधारणधर्मस्तुदेवमसदकारणात्त्वमूपमानेप्रसिद्धं उपमेयपक्षेदेवाः श्रमादिशा
स्त्रविहितवृत्तिरूपास्तदेनुत्पन्नं द्वितीयः साधारणधर्मोभगवत्कर्तृकश्रुतिभूषणकरणकन्धावारजन्मपीतिकासिद्धं तत्तुपमानेप्रसिद्धम् श्रुत्योः कर्णयोर्भूषणेतात्त्व्यामितिषष्ठीसमासाश्रयणात् श्रीकृ
ष्णेनभोमामुर्निहतयकुंडलपर्ययणात् ॥ उपमेयेतुपमानुकूलनमस्वतोरेतमितिबद्धाभमवतासर्वकस्यपदात्रायवृत्तिनिवृत्तिशास्त्ररूपसामग्र्योसंघटनेनसंप्रोणितासहायतांतीताह/पर्थः श्रुती
पूर्वाक्षरकाण्डेएवभूषणेइतिवर्गशरपाश्रयणात् ॥ हेमहेतुस्तुमातुर्दयायाः प्रसिद्धमेव ॥ १ ॥ तुर्येकपदेनैवधर्मप्राप्तं 'कूटपूद्गारंययोः' इतिहेमः ॥ तत्तुलीलाइतिप्रसिद्धम् ॥
विविक्ततः प्रवेकमिच्छतः शेषस्पर्ष्टम् ॥

एवं भूतिप्रसिद्धस्य यज्ञस्य धर्मवत्कालौ कासि दद्यादिति देवाभिनवति । अविचेति । यत्रास्तीति प्रतीतिविषयवत्तस्ति प्रवृत्तात्पर्यवत्सत्यस्य सत्यताप्रमाणानामर्थः सत्यमात्रमर्थातिविश्रयतोपपन्नं यथा तस्य सत्यशब्दस्यापि स एवार्थो मतः । त्रैलोक्यपरोक्षैरसतो ज्ञानविषयत्वासंभवात् सत्तापरावर्तमानादसतो नाना रूपः । वस्तुतस्तु पञ्चाशत्तद्वैदिकीपाः संनृणां गृहेषु । दिनेऽपकाशतां पानिभानां वृक्षभास्वति इति पायेन अस्तीत्येवोपलक्षणपक्षेयादिप्रमाणोदये सत्यताममेव सर्वत्र तस्य कौटिल्यस्य योऽस्य रूपिणः योऽस्य रूपयितुं विपर्ययो विषयनिष्पन्नत्वात् पूर्वतोक्तं शोध्यमनयानस्य तथा चोक्तं 'अस्ति भातिमिरूपनाम वेत्तुं शर्षकं । आर्यधर्मग्रन्थरूपमापाक्य ततोऽयम्' इति १६ एवं सत्यशब्दस्य मुख्यार्थमुक्त्वाऽऽरोपेण ज्ञानेनैतद्विज्ञानपूर्वकमाह । यथा वा सत्यमिति । यथा नो के अस्तत्तावत्सत्यमिति न्यवहिते सत्यार्थो बोधकत्वात् एवमेतत्सत्यमिति वाक्ये सत्यपदं ज्ञानेन प्रयुक्तं ब्रह्मज्ञानस्य परमाधेयस्य प्राप्त्यवस्थेति तदर्थः १७ एवं परब्रह्मस्यार्थकस्य मन्यस्य शब्दस्य आरोपेण प्रयुक्तिरुपपादिताऽधुना कार्यभ्रमप्रसरणस्य शब्दस्य सत्यमेव सत्यशब्दवर्तनीत्यर्थकश्रुत्या ज्ञानसत्ता संपादकत्वात् न कस्यापि आरोपेण ज्ञानेन प्रयुक्तिमाह असत्यस्येति । यथा कार्यशब्दस्य शब्दस्य मध्यमशब्दस्य चोपनिषद्प्रयोगः संभवति ज्ञानशब्दो रज्ञानस्यानन्तरित्वं मानकालसंबन्धिवाच्यकार्याणां च सर्वमानकालसंबन्धिवाच्यकथमसत्त्वमतमाह आदाविति । यद्यप्यज्ञानस्यापि न तदसत्त्वमपि यथा कार्योपादानं इति व्याप्तिशरीरं साधयत् ननु कालप्रमाणापि तद्वत्कालस्यापि त्वं कालनिवेद्यं शोकात् एवं ज्ञानस्य भविष्यत्कालस्यापि त्वं कालकार्याणां चोपादानागतकालस्यापि त्वं कालस्य सत्ता रहितं

अपि चास्तीति विज्ञानशब्दयोर्विषयो मतः ॥ सत्यः सत्यतातेन मम मयी ज्ञानशब्दरूपिणः १६ यथा वाक्यं जनस्याप्रसत्यार्थमयं कथितम् ॥ एवं सत्यपि ज्ञानं मम सत्यस्य यो धर्मः १७ असत्यस्य विनाशादासत्यमेतद्विज्ञेयम् ॥ न हि ज्ञानस्य सत्ता यामात्मा ज्ञानं न नश्यति १८ आदौ पश्चादसत्त्वादिमध्ये प्येतदसत्त्वमृतम् ॥ न च कालद्वयाव्याप्तौ मध्ये वंध्या सुतोस्ति हि १९ न चापरोक्षभानं स्यात्तस्य यद्वत्तथास्य हि ॥ न स्वप्रसिद्धेः सिद्धिः स्यादनयोर्विषमा कचित् २० आनंदात्म निचाध्यासे भेदशुद्धिस्ततोऽपि ॥ अहं ब्रह्मास्मि बोधश्चेत्पुण्यपुंजविपाकतः २१

सिद्धमिति भावः १९ किं ज्ञानं स विलासमसदपरोक्षभानराहित्यादित्यनुमानांतरमतोऽप्यदार्ढ्यमिति श्रुत्यनुगृहीतं सुखमपि न चापरोक्षमिति । यद्वत्त्वमस्य भुवनस्यापरोक्षभानं सत्ताममेव सत्ता सत्यस्य विलासाज्ञानस्येत्यर्थः ननु आत्मभानमादाय स्फुरणस्य विलासाज्ञाने विशेषवद्विषेदसत्त्ववर्धित्वे यो मध्यमं प्रति श्रुतितात्पर्ये विदुः प्रयत्नं प्रति नृनविशेष इत्याह न स्वपसिद्धेरिति । त्वेनात्मनामसिद्धिरस्य सत्त्वमसिद्धिरात्मा त्वत्त्वोपेधं यमी तथा च स्वमसिद्धिस्वमकाशमात्मानमाश्रित्य सिद्धिरनयो रज्ञानवैध्यानुपयो विषयमाहितुं समेव यदात्मनः सत्तापकाशाभ्यामज्ञानं सति त्वत्त्ववहिपतेति वंध्या सुतोऽपि तथा न्यवहितं न हि परधनेन कश्चिद्वर्तित्वं न्यवहितं न चासत्त्वता श्रितत्वापि सदसतोऽसंबन्धसंभवात् तदुक्ते 'नृत्ता निर्वर्धनीया च वास्तवीचेत्यसो विद्या । ज्ञेया माया विभिन्नो धेः श्रोतव्योक्तिः कलौ कवेः' यद्वा ननु त्वोर्वंध्या सुतस्य विलासज्ञानयोर्भेदः वंध्या सुतोऽसत्त्वमिति प्रतीयतेऽज्ञानं तु सति त्विदं किं भिन्नं तद्वत्तथाह न स्वमसिद्धेरिति । अनयोर्वंध्यानुना ज्ञानयोरसत्त्वताकारेण विषयमसिद्धिः स्फूर्तः सापेक्षप्रसिद्धेस्तयोः स्वकथं प्रत्यक्षाज्ञादेर्तेर्निर्वाह्यत्वेन जगत्वास्तिकत्वात् सत्तापकाशबलदेव तथा चोर्वंध्या सुतोऽपि सत्तापकाशवेति भावः २० मध्यमं सत्त्वमप्याह आनंदात्मनोऽपि । यद्यध्यासं मध्यमेतदापि मध्यस्तस्याधिष्ठानभेदात् संभवाद्देहनिष्कारूपमपवादाद्विमानं त्वेति भावः तत्त्वमस्य मायेति त्वं त्वं व्याचष्टे महमिति । ब्रह्मात्मबोधः पूर्वपुण्यस्य परिपाकतमिति संबन्धनिरासपूर्वकं सामग्रीसंपादनाच्छक्यं ज्ञानाद्वैतस्यैव २१

અા. પુ-

8410

[illegible]

अपिमायेतिमायायाःस्वतःसिद्धिरिहेष्यते ॥ सुषुप्तस्ययथासुप्तिःसुयैवेहप्रसिद्धयति ६६ सुषुप्तो न च तत्र वेतिस्वयंकरणमंशयात् ॥ न चान्योजागरूकोपितस्यमा
त्रिषयो न हि ६७ काणानामचेष्टायानसालिगमुदीरिता ॥ व्यभिचारित्वतोयस्मात्स्वप्नादावपि दर्शनात् ६८ न च तस्याप्रमाणहिंसास्त्वप्युपाधृतः ॥ न त्मा
दनुवदयेतांस्वतःमिदं सुदुर्लभम् ॥ माधेत्यादिवचःसंपैरानंदात्मावबुद्धये ६९ अतःसमायोप्यात्मायनिर्मायइवसंलये ॥ सतमस्कोयथाभानुर्दिवसंनिस्तमाइ
व ७० एवंस्थितस्तदादेवःपूर्वसंस्कारसंस्कृतः ॥ वासनानांसमुद्रोपात्पर्यालोचयदीश्वरः ७१

दार्थोक्तः तन्मपि लिखितं तत्र उपक्रमोपसंहाराभ्यां सार्धं वादाख्यः प्रमेयप्रकाशस्य प्रमाणनिष्ठाः सपूर्वस्थावाधितत्वं कम्बवन्निप्रदेशनिष्ठा निप्रधानानि । तत्रापि पञ्चोद्देशादिति ज्ञानिनः । तात्फल्यर्थं धार्यं तद्विज्ञानप्रतिपादनेन स्तीति भावः किंचरंति हि मापाचा विद्याचस्य येन भवतीत्यादिशास्त्रमत्राह तस्मादिति । तस्मादित्यप्रतिपादने फलाभावाद्वादांशाभ्यां यथा विद्यया संपन्नं वदतीत्यवयवः कीदृशीः स्वतः सिद्धा अनपेक्ष्यः शब्दार्थेति पापात्प्रतिपादनाह । सुदुर्लभादीनेनांकारवत्प्रमाणेन दृश्यं । अनुवादपयो जनकत्वत्संनिधौ फलसंनिधौ तिष्ठति यथापेनाह आनंदात्मावधुद्वये स्पष्टादिवाक्यानि हि ज्ञेयवृत्तवत्तारणद्वारा ऐक्यबोधकत्वात् यथेष्टापीति भावः न चतुर्थः अविश्वस्य सत्कारविद्यायाः केनचि साहचर्याभावेनोपमानासंभवात् अत्र सतिः कार्ये स्वमजाती यथैवार्थापेक्षासाधनात् अनुपलब्धवत्तु तस्य भावरूपताद्वारा एतत्तत्त्ववयेयम् ६९ फलितमाह अतः समापदति । संलये प्रत्येदहंतः सतमस्कृष्टोपधाभानुरिति गुणाविद्यायाः स्वतः कारणवादादनां स्तत्कार्यतमोपधाविति चिन्वात्कारणाकारतमो विज्ञिष्टेति भावः नुः स्वतंत्रतयोरादिः पाक्षिस्तमाव्यवधिपतेतथाप्यापारम्भकस्यातंशरहितमावाविशिष्टोप्यात्मनि मां पदिति चोक्तस्यार्थः एतेन मिषद व्यापारवद्वयननाभूदित्यर्थं किंचित्तातीक्ष्ण्यभेदाभावरंतितीयेवाक्यं पाप्यातामिति ७० स एतेन तदादिवाक्यं पाप्याचष्टे एवं स्थित इति द्वाभ्यां । पूर्वसंस्कारसंस्कृतः पूर्वकल्पे पुनरवप्यविषयालोचनं मावापरिणामरूपमोक्षणसंसंस्कृतसंस्कारव्याप्तः वासनानां वेपामेव संस्कृत्याप्तं समृद्धोदात्तसृष्टिकालोद्भूतमाप्यदृष्टतात्कार्योन्मुखत्वान् यथालोचयत् आलोचनं संस्कृत्य तत्कारविषयमावात् सिरूपमोक्षणं कृतवानित्यर्थः ७१

आलोचनमकारमाह इत्थंमयीति । मृताभ्याकाशादीनिमोतिर्कसांविर्गोपनकांशद्वयेष्वभूतोतिप्रसन्नमभवति ज्ञानविषयोभवतीतिपावत् तद्वृत्तभौतिकरूपभूक् । एतादृशसर्वमापिअनपक्रमस्यए
नामरूपमन्याकृतसंज्ञकमपिकारणोपाधौस्थितं इत्थंस्पष्टवत्कृत्वमांलोकत्रयींस्वर्गाकाशभूलोकात्मिकांस्वस्थेइत्यर्थः अत्रजलप्रधाने मंदरादिलोकेस्तदाधारस्वर्गस्येकतांविद्वस्तिवाश्रुतायाऽऽप्युदाभे
पातालेमैरपदार्थभूलोकस्येकतांविद्वस्तिवाजादित्यकिरणप्रधानत्वेनमरीचिपदार्थमाकाशमादायलोकत्रयीमित्युक्तमितिभूत्परिपः ७२ सइमानितिब्याकुलते इतिसंकल्पेतिसाधनं । अप्सवंडमि
तिभिर्गोत्राहुतिपरिणामजलप्रधानेपुसूक्ष्मपंचभूतेषुहिरण्यमभंशरीरभूतेषुकार्थद्वयस्थितमंडनकांशविराजशरीरमुदपादयन्नितिवानित्यर्थः आत्मनःस्वस्मात्सदात्मकादव्यतिरिक्तस्वकीयसत्ताहोन
मित्यर्थः सस्यसमष्टिरासुत्यति नामेति । नामस्यद्वयपंचः रूपमर्थपंचः क्रियाएतयोःकारणकर्मप्रपंचः कर्मकलत्राजामरूपयोः नामरूपक्रियाआत्माशरीरयस्यतत्तथा ७३ तत्रलोकपालसृष्टि
परंतस्थमुखमित्यादिअपहृत्यंतवाप्येसाद्धैकादशभिःश्लोकेन्याकारित्येस्तदनुकूलेक्षणपरंवाकुरुते मष्टैत्यादिविभिः सर्वज्ञःसर्वशक्तिर्देवदेवव्यमाणश्लोकयोक्तमालोचनंचक्रेत्यवयवः दर्शतः
मायावीवालकइति 'ज'मौषधमंत्रतपःसमाधिजा सिद्धयः' इति योगसूत्राज्जघत्तएवमायपानैकभावेनिर्माणजातिमानसुराविर्यथाबालकतपरागद्वेषेविनास्वभावाभिर्माणप्रवर्ततेतद्वर्जशोपान्यर्थः
तदुक्तंभगवताऽप्यासेन 'लोकवसुलीलाकौबल्यम्' इति केवलमेवकेवलवलीकवद्राजवत्केवललीलेदेवस्यमृष्टिरिति सूत्रार्थः मोक्षपादेर्युक्तं 'ईशस्येवस्वभावोयमाप्रकाशस्यकास्पृहा' इति ७४ इमानोति

इत्थंमयिस्थितं सर्वभूतभौतिकरूपभूक् ॥ अस्पष्टंस्पष्टवत्कृत्वास्वस्थेलोकत्रयीमिहाम् ७२ इतिसंकल्प्यविश्वात्मासत्यसंकल्पईश्वरः ॥ मूरादिलोकसहितम
प्सवंडमुदपादयत् ॥ आत्मनोव्यतिरिक्ततन्नामरूपक्रियात्मकम् ७३ सृष्टासर्वजगद्देवोमायावीवालकोयथा ॥ इदमालोचनंचक्रेतसर्वज्ञःसर्वशक्तिभूत ७४ इ
मानिपंचभूतानिस्विदमंडचनीरगम् ॥ अत्रस्थिताइमेलोकाभूर्भुवःस्वरितोरिताः ७५ अचेतनमिदंसर्वविनश्येक्षणमात्रतः ॥ स्वामिहीनंघृह्यदन्मृतस्येवकले
वरम् ७६ इतिसंचित्यतश्चैच्छिद्राणिविविधानिह ॥ चकारलोकपालानांसृष्ट्यर्थसजगत्पिता ७७ मुखच्छिद्रादियंजातावाक्शब्दव्यवहारिणी ॥ तत्रैवतस्याः
संजातोविन्द्र्वैदिककर्मरुत् ७८ नासिकाच्छिद्रतोघ्राणंघ्राणादेवमभजनः ॥ अक्षिच्छिद्रादिदंचक्षुश्चक्षुषोभगवानरविः ७९ कर्णच्छिद्रादिदंश्रोत्रंश्रोत्राज्जाता
इमादिशः ॥ अतिसूक्ष्माण्यनेतानिदेहेसर्वत्रयानिहि ८०

नीरमंजलप्रधानेष्वभूतगतसु शोर्दस्पष्टम् ७५ अचेतनामिति । स्फुटम् ७६ इतिसंचित्येति । प्रथमच्छिद्रोत्पत्तानुपपत्तिमाह लोकपालानांसृष्ट्यर्थमिति । लोकयतएभिरितिकरणश्रुत्यस्यालोकप
दार्थवागादिकरणनिरूप्यदिलोकपालासं करणत्वंचकार्यनिरूप्य कार्थारंभस्तुगोलकमंदराकरणेर्दुःसम्पादः इत्थंयावत्ताविनानुपपत्तिस्तत्सर्वकल्प्यतइति'यापाच्छिद्राणिससंज्ञेत्यर्थः
जगत्पिताजगतःपितृवचोगक्षेमनिर्वाहकः ७७ मुखच्छिद्रादिति । मुखच्छिद्रंमौलिकंपाप्यज्ञानद्वयवहारीयैवाग्नाहायादुर्भूतेत्यर्थः पूर्वस्वकारणादुत्पत्तापारितोषः एवमग्रेपि कर्मदिपा
णिहिअपघांकृतभूतराजसांशेभ्योज्ञानेदिपाणितुसांविर्कक्षेत्रेभ्यःपूर्वमुत्पन्नानीक्षितशमीलकएवसमिधिशेवद्विंद्वोभूतसात्विकांधोत्वन्नःसंजातःपादुर्भूतः कीदृशः वैदिकानिकर्माणि करोतिनिर्वाह
यमीति तथा यदावैविकं कर्मअभ्युपगसनंतद्वावप्रापकंपूर्वकल्पेकृतवास्तथा बाह्यादिवाद्दृश्यमानः संजातःदेवभावकरूपफलप्राप्तइत्यर्थः तथाचश्रुतिः 'अग्निर्वाअक्रामयतदेवानामहमज्वादे
भृपांसंसेतमप्रपेकृत्तिकाभ्यःपुरोडाशमष्टाकपालंनिर्वपत्' इति एवमग्रेपिकरणदेवोपासकास्तद्वावप्राप्ताइतिबोध्यम् ७८ नासिकाच्छिद्रतइति । मर्मजलोवायुरुक्तोर्थः ७९ कर्णच्छिद्रादिति ।
पूर्वाधेस्पष्टम् यानिदेहेसूक्ष्माणिच्छिद्राणितेभ्योदेहंभ्याप्संसंस्थितात्वक्तृत्वंनिर्दिश्यगीलकचमरूपासंजाताइत्युत्तरस्यान्वयः ८०

लोमभिरिति । दिग्भित्तिसंयोगविषयार्थभेदप्रयोजकं आकरणविरोधकक्रासकृत्लक्षणं विना द्वाभ्यां भित्तिसंयोगात् । अतिपुस्तुतिपुष्टिः १० अंतःकरणमिति ।
 चेतनस्य उपरीही तत्र निज्ञानशक्तिरूपं मनोऽहंकारबुद्धिचित्तात्मकं समष्टिवाहिरण्यमभंखोपाविभूतमंतःकरणमायं द्वितीयस्तृतीय क्रियाशक्तिः तथावापमयः अतःकरणं अनुद्विधं मनो यश्चेति मयः
 एवेन ग्राह्यमित्यर्थः तत्र हेतुश्रोतृप्रसाहे दर्शयति तेन विज्ञानसाक्षिलं जगदुत्पन्नमुक्तं तथाच श्रुतिः 'असतोऽविमनोऽसृजत मनःप्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजां असृजत तदिदं सर्वमनस्येव मतिरिति म
 इति असतोऽप्याकृतान् मनोहिरण्यमभं प्रजापतिर्विराडिति श्रुतिपदार्थः । नन्वेवंकारणतया प्रजापतिः कर्तृकार्यभूते विराट्परीक्षेयतात्प्रकाशः करणतया भूते इति चेत् तथा दर्शनादित्येव हि उपादानं
 द्वैतिकापेमाप उपसर्जनसमाभासते यथासदाकाशमित्यनुभवे कारणसहस्रसुसत्तारूपेण यथावाहदं जगद्विषयवर्द्धतया पुरोवर्तिवस्तुरजते इति । फलितमाह बुद्धित्यादि । तत्र मनःमादृभवे उक्ते
 सति बुद्धयहंकारचित्ताद्युपमितरांशग्रहणमपि जातं निगद्यते उक्तमायमित्यर्थः मनसा बुद्धयहंकारचित्ताद्युपलक्षितानां तिभावः ११ एवमने देवतया बुद्धयहंकारचित्ते देवता उपलक्षिता इत्याह न भेति ।
 अपानपदेन चक्रियाशक्तिर्नानाविधः प्राणो लक्षित इत्याह अपानेति १२ एवमेव श्रोतृलक्षात्संबंधेन वाग्मिदियेण रसनैर्द्रियमुपलक्षितं देवताया रसनं देवतेत्याह वाचेति । कौशेयिकायां पुक्तं हतपदैर्द्रियं
 द्रियुपसंहारेणाह छिद्राणीति । हस्तपादार्थिपत्यमूचकनामानो हं द्वौ वै देवावपि जनिनादित्याह इत्याध्यामिति । त्रयाणां जगतां लोकां मानां यः बनेनामुरासिहरय ईश्वर इति सत्तायां नन्वर्कः च हस्त

लोभाभिः सहितो जातस्त्वचहंभं विनिर्णयः ॥ दिशो वकाशरूपत्वात्ता आकाश इतीरिताः ९० अंतःकारणमुक्तं हि मनस्तेनाखिलं जगत् ॥ बुद्धयहंकारचिंता
स्वतंत्रजातं निगद्यते ९१ बलारुद्रो महेशश्चंद्रशब्देन लक्षितः ॥ अपानशब्दतः प्राणो नानावृत्तिश्च लक्षितः ९२ वाचापिरसनंतद्गदग्निनापि जलाधिपः ॥ छि
द्राण्येवं विनिर्माणहस्तोपादौ च स्पृष्टवान् ॥ हस्ताभ्यां त्रिजगत्प्राथम्यं पद्माच्चैत्रिजगत्क्रमम् ९३ एवं देहे हि वैराजमुखादिपुण्यथोदितम् ॥ सृष्ट्वानंदेवताः सर्वं वागाद्याः सम
हंश्वरः ९४ अनंतकोटीः कोटीनां योजनानि सविस्तृतः ॥ विराट् देहार्णवो लोकान्प्राणिनां हि भयंकरः ९५ निम्नं माह अलौकिकः पदस्वरश्चर्मतद्विहस्येति प्रयोगिक्रमः

निष्ठं माहृश्वलौकिकः। पट्टसुखं धर्मं तद्विदुः स्थितिप्रयोगिकम्।

[illegible]

[illegible]

अपानाथोरसनताप्राप्यजिह्वाग्रतोभवत् ॥ वायुर्गंधप्राप्यनेताग्राणभूत्वाप्यथाविशत् ११० नासिकाविवर्तद्वदक्ष्णोरपिदिवाकरः ॥ चक्षुर्गन्धियताप्राप्यदिकृश्रो
त्रंकर्णयोस्तथा १११ स्थावराअपिलोमानिभूत्वाक्तास्त्वचमाविशत् ॥ चंद्रमाश्चमनोभूत्वाहृदयंप्राविशत्तथा ११२ नाभिच्छिद्रं पुंसां क्तं यन्मृत्युस्तत्रममावि
शत् ॥ उक्तापानस्वरूपः सन् शिथिलश्चिद्रेतयैवादि ११३ आपोरेतः स्वरूपास्ताः प्रविष्टा इति हि श्रुतिः ॥ एवमन्याअपितथा देवताभेदवर्जिताः ॥ अध्यात्मम
धिदैवं च स्वं स्वं स्थानं न्यविशत् ११४ एवं स्थानेषु दत्तेषु पित्रातासां यथार्हतः ॥ अज्ञायापि पामेचायाचेतां स्थानकंतयोः ११५ स्थानानां महद्वासं देवताभ्यं वद
त्तवान् ॥ तयोः स्थानं हविस्तेन दत्तं ताभ्यस्तयोर्भवेत् ११६ एवं स्थानानि दत्त्वा सतेषामन्नार्थिनां प्रभुः ॥ तैरनुक्तोऽपि जनक इदमन्त्रं व्यचिंतयन् ११७ इमे लोका
लोकपालाः क्षुधितास्तनयामम ॥ एषामर्थे मृजाम्यन्नामिति संचिंत्य सोऽतृजत् ११८

[illegible]

अमर इति । यत्तदप्युद्देश्येणैवार्थान्वय इति । अमर इति । आद्योक्त्याप्यनानिर्णयवृत्तान्तिरेवमप्युक्तः अमरि शेषेण बहुविधमिति नानापोनिवर्तिनां प्राणिनां यस्य यस्य यदुचितं यथा
मानुषादीनां वीहिदुणादिस्थावरात्मकमर्थं सिंहोनां मृगाविरूपं तन्मर्म सपादीनां वायुवृक्कारिरूपमितिनानाविधमिति ईश्वरस्याभिन्ननिमित्तोपादानात्संशय इति विचुरिति । तत्रेति तत्राज्ञे उ
त्पत्तेरिति इदं गृहीतवती श्रेयाज्ञा अपि वा । मादयस्तत्रैव प्राप्य भेदं प्राणवृत्तिरूपमपार्थक्यं हि दृशः । युस्वविलेनांतरागच्छांतं वायुविशेषमप्यज्ञसंज्ञं विना न प्रवृत्तं प्रहर्तुं नक्त्यावभूतुरित्युत्तराद्येनार्थः ११९
विनापानमिति । तेनेश्वराज्ञायां स्वयमादायकरणरूपदेवताभ्योऽमस्य विभ्रज्यमानेन हेतुनाऽऽसादेवतानामीश्वरः । प्राणोऽप्येह धृष्टिः । इत्यादिभूतौ अयं प्राणः कथ्यते तथा जजीवन इत्य
र्थक्यायुःपदेन प्रकृतभूतो शास्त्रोत्तरे ससाववाद्यपदेन कथ्यते अत्र मासमन्त्राद्वातिमन्त्रादस्य इति विधिविग्रहसंभवादिभिर्भाषः १२० एवं कर्तृत्वभोक्तृत्वोपादेवामादिप्राणांतस्याभ्यारोपितस्य
तदभिमानलक्षणसंसारारभ्यत्वं न संभवति जंतुत्वात् । वेदमोक्षयोश्च सामानाधिकरण्याच्चेत्याशयेन संसारयोग्यात्मस्वरूपनिर्धारणपरं कथमिदं गृह्यते इत्यादिवाक्यमुपबृंहयति तथापीत्यादिबन्तुर्वाभिः ।
यद्यपि स अत्रादत्तेन सकलैर्द्विपैराश्रितोऽस्मादानव्यापारेकरणांतरनिरीक्षः कारणं च तथापि स मिथिमात्रेण प्रचोक्तमात्मानं सर्वान्तरं विना कुठारादिबन्धेन सप्रभो भवतीत्यर्थः । अत्रानापिप्रासायोर
पि सत्त्वादिभिर्भाषः । प्राणं विना कुण्यवहन्मानं विना प्राणोपि कुतस्तद्विद्योतनाय कथमप्ययः । इति विज्ञापेति स्पष्टम् १२१ विद्यताकारमाह मामृतेति । एनास्तवायुं कं सूत्रवदा

अस्योक्त्यां बहुविधमुपायैर्विविधैर्विधुः ॥ तत्रागादयः सर्वदेवतामाप्नुवन्ति ११९ विनाऽपानं प्राणभेदे तेनासामयमीश्वरः ॥ प्राणोऽत्रादस्ततो वायुभेदोऽयं क
थ्यते भूतौ १२० तथापि न विनात्मानमीष्टेऽज्ञसोऽप्यपानकः ॥ इति विज्ञाय जनकस्तेरनुक्तोऽव्यक्षितयत् १२१ मासृते कथमेतस्याज्जगज्जातं सवायुकम् ॥
नम्रकाशं विना किंचिद्विद्यमानं प्रसिद्ध्यति १२२ न ह्यत्रायमिति ज्ञानं विनाऽस्तार्थं प्रसिद्ध्यति ॥ न ह्यंधकारे लोकोऽयं वेति किंचित्कदाचन ॥ अंधकारं च जानाति न
विना चक्षुषी जनः १२३ यथा घटादिग्रहणे प्रकाशोऽन्योऽहेसाधनम् ॥ चक्षुषोऽपि प्रकाशः स्यात्तमसोऽन्यस्तथाग्रे १२४

रक्किपाशक्तिमत्प्राणयुक्तमपि जातेमादुर्भूतमेतदधिदेवादिभेदशक्तिमत्प्राणप्रकाशरूपं विना कथं स्यात् प्रकाशनिरोधे संशयमादुर्भूतमात्मकमकाशमिति शिर्वेति बभोव्याहृतं पितामिनालक्षणस्यारोपित
कथयतिभिर्भाषः । एतदेव स्फुटयति नम्रकाशं विनेति १२२ एवं च यजुर्वेदे तत्प्रकाशसंवेदमिति न्यायिः फलित्वा तावदाहणेन स्पष्टयति । न ह्यत्रायमिति । अत्र मपानाद्यप्यपानकरणकत्वाया
रक्षिष्यः प्राणं प्रथमभाविपस्यवमादिकरणकत्वापारविषयकत्वादि विषयजातस्य तदभाष्यं अत्रापानविशिष्टत्वेन भोक्तापकाशरूपमात्मासआयः प्रथमोऽप्यवकृद्भूतोऽप्यनेरात्मभेदजातस्य
सोत्तायः एकस्त्वेनात्मनो 'वदन्वायवयन्यनुःशृण्वन् श्रोत्रम्' इत्यादिभूतप्राणरूपोपाधिभिर्भेदमतिपादनात् तथाच इदं अमदनीयमिदं वक्तव्यमिदं दृष्टव्यमित्याद्याकाराज्ञानमनुभूतिप्रका
शकं विना नमसिद्ध्यतीत्यर्थः । तत्र नो किंचिदृष्टांतमाह न ह्यंधकार इति । किंचिद्व्यादिमदृष्टादि । न ह्यंधकारोऽयं बभूव दृक्तव्याप्तेर्भेदइत्यादीकथनस्यापि वस्तुः प्रकाशसंवेदनामेवमित्याहं
कारमिति १२३ ननु अंधकारस्य प्रकाशोपसन्ने किं मानमित्याशंक्यामुमानमित्याह यथा घटादीनि । यथा घटादिग्रहणघटादिभ्योऽन्यः सूर्यादिप्रकाशः साधने तथा तमसोऽन्यश्चक्षुः संश्रंधी प्रकाशस्त
मसोऽग्रे हेसाधने स्यादित्यर्थः तथाच अंधकारः प्रकाशसापेक्षो जन्तवाद्वा दिवदित्यनुमानं फलितमिति बोध्यम् १२४

[illegible]

आनन्त्यकेशलोमादेर्वर्ततेऽप्रपृथक्कृते ॥ अस्मिन्कोनामदेहस्यासमुदायोनस्तु सन् १४२ सङ्कितेश्योविभिन्नः स्यादयवासमुदायिनः ॥ आद्येत्वदर्शनपूर्वमुक्त
मेवहिदूषणम् ॥ पुनैकस्मिन्नदृष्टत्वादिस्थित्येवोपपद्यते १४३ सर्वतोमिलिताः सस्यात्तथाचपुनरुक्तता ॥ सर्वेषामेलननामसमुदायइतिस्थितिः १४४ मेलनं
नामसंबन्धस्तादात्म्यमयवापरम् ॥ तादात्म्येऽस्मिन्संबन्धेनमेलनदुर्घटभक्ते १४५ अपरंनहिसंबन्धशब्दार्थलभतेकाचित् ॥ समोबन्धेस्तथाकोऽर्थः कथनीयत्वयाऽप्यु
ना १४६ सम्यक्त्वंसंबन्धेनोबन्धेश्चैवापिबन्धनम् ॥ नचैतमपिपञ्चामोविनातेरचनंकाचित् १४७

[illegible]

प्राणस्यासाधारणकर्ममाह प्राणस्येति । पूर्ववदित्यनुपपत्त्ये प्राणस्यापि पूर्ववत्स्वाधारोनिवृत्तः कथं एवः प्राणनाशाननादिभेदेनानाविधाभिनामपानयोः सूक्ष्मनाडीचित्ते पुन्यवस्थापक
तथाऽऽहुतावतिः क्रियाएककार्यभवेत् तस्यसंविद्यस्याप्यनीयतां नृचविर्द्वितीयकार्यमपि दर्शयति जीवनविति । अकारोमिहकर्मः जीवनं चतनकृतमित्यन्वयः जीवनं प्राणधारणं तं प्राणोत्क्रमणे
स्थातुमशक्तानां प्राणशरणीकरणेन तन्प्राणसंज्ञानां वा मादीनां स्थितिहेतुव्यतिप्रार्थेन्द्रिचसंवादमाहमेवम् इति व्यापारद्वयविहायान्यवस्थापारस्यासौ प्राणः कारणेन भवतीत्यर्थः १५९ संकल्पे
ति । संकल्पः ईदृशविषयस्य प्रकारान्वयेण ज्ञानेति श्रवः अहंकारोऽभिमानः केतनमनुसंधानं एतानि मनोबुद्धयश्चकारचित्तानां निवृत्तव्यापारादित्यर्थः १६० एवंकरणव्यापारमभिव्याधप्रसंगेन भूता
नविषयाणां व्यापारान्दर्शयति धारणमिति द्वाभ्यां । धारणं प्राप्रवृत्तयैः स्थितिहेतुत्वं वाक्यमात्मनिवर्तनं स्पृष्टनसंश्लेषविकासादिभेदेन विविक्तजनकिया अथकाशास्थितौ प्रसरणे चानुसृत्य
यतपूर्वोक्तवाच्यनिमित्तश्रेयसाकांक्षेनाभिव्यक्तव्यतत्त्वोपसर्पणोक्तव्यनिवृत्तमिदमिदमिदमिदमिदमित्येवमेत्येते एते पृथिव्यमेवाव्यापकाज्ञानाभिव्यक्तव्यापाराः नन्वेवैषमिहोक्तव्यमादीपृथिव्यादिन्यापारा
उक्ताभ्यन्तरे न चेतरेति । तेनेवमभिव्याधं तरेवसेवाहतिभावः १६१ शब्दस्पर्शेति । शब्दादिदिश्याणां प्रियमेव व्यापृतिन्यापारः यत्प्रोक्तार्होद्विषयाणामाश्रयः स्वभावरूपदर्शने स्फुटीकरणमि
त्यर्थः 'मात्रायापानोभुक्तिर्द्विः स्वभावोऽज्ञानमेव' इति कोट्यक्तः । ईदृष्याणां दिश्याणां चैव कर्मप्रदं सर्वव्यपसंवेद्यं तरेव स्फुटीभवति अतएव दिश्याणामिति शब्दमुक्तमात्रभागमा

प्राणस्यापि गतिश्चिन्तनानाभेदायतोभवेत् ॥ जीवनं तत्कृतं चेतनासाधन्यस्य कारणम् १५९ संकल्पज्ञानाहंकारचेतनान्येव सर्वतः ॥ अंतःकरणरूपास्मिन्
आदेशवत्पृथ्यात् १६० धारणं केदं पकोत्पूरनं चावकाशना ॥ पृथिव्यादिमहाभूतकार्यमेतन्नचेतनम् १६१ शब्दस्पर्शरूपरसगंधानां व्यापृतिस्त्वयम् ॥
श्रीप्रलब्धनेत्रस्य प्राणानामात्मदर्शनम् १६२ बुद्धेर्यथापेसावैद्व्यमन्वाचीनं तथापि हि ॥ अज्ञतापि च तस्यायहृष्टास्माभिरित्सर्वदा १६३ जीवनस्य च हेतुः
स्यादात्माय यत्पुनः स्वयम् ॥ तथापि मद्गलादेव जीवने हेतुरत्रादि १६४

अनेदिति भावः १६२ ननु अप्यस्यानं प्रत्यक्षं भवेदिति विज्ञानशक्तित्वात् सर्वज्ञाभावे बुद्धेरात्मत्वमुक्त्यल्लक्षणमस्ति व्यासस्यैव बुद्धेरिति । सार्वभौमसंज्ञास्वभावसर्वज्ञोपाधिव्यतिपाद्यत् तदप्यपि
पुष्टेः प्रसिद्धं तथापि सान्प्रत्यक्षं नास्तीति यतः तत्सर्वविषयकत्वरूपसावैयम्यवाचीनमित्यर्थः । अयं भावः एतद्विद्वान्ब्रह्मकाशकोज्ञानपदस्य मुख्यार्थः बुद्धिस्तु स्वलेपेन घटकुड्यादीन् तत्त्वपथा
प्रतिबिम्बयोरव्यापारोतिप्रेषदार्थोऽस्मत्संवेदनेन चिन्मते विवक्ष्यमहयोग्यान् कुर्वती आवरणं चाभिभवेतीत्येव च तदतिविशेषगुणं तदज्ञानपदस्यैवार्थः तथाच सूर्यादिमिति विवक्षितव्याकुड्यादिभा
सकस्यापि दर्पणस्य यथानपराशक्त्यन्तर्धत्तव्यद्वैतपिती । अथ यथा तस्याजहायाः प्रकाशरूपत्वे विमलान्तरमतदीपसदृशव्यवसासिगंविनासिद्धेर्दुर्लभत्वादिनि एवंच बुद्धेर्मात्संनिधौ सर्वशक्तत्वेपि श्री
कृष्णविभूतामैव यथा विनाऽऽशक्त्याप्राप्त्यन्तर्धत्तव्यमिति भावः । एतदेव दर्शयति अज्ञतापीति । अज्ञतापि ज्ञतापि तस्या प्रसन्नभिर्भयासर्वातरेण विषयाकरिण्यपरिणतायाभासनादृष्टानिर्णयित्वार्थः अस्मा
भिरिति 'अस्मदोदयोश्च' इति मने गवहवचनं सर्वोत्कृष्टज्ञानशक्तिभासकतयात्मनो निरतिशयोक्तत्वं जयति १६३ एवंज्ञानशक्तेरनात्मत्वं दर्शयित्वा क्रियाशक्तेः प्राणरूपतत्त्वे साधितमपि तत्र श्रु
तिदर्शपि नूतनवदति जीवनस्येति । यद्यपि अनुप्राणः स्वयं जीवनमप्येवः तथा आत्मः परिद्विषावेसप्राप्तरोपितथापि मद्गलात्प्रकृत्यैव कस्यसंवरणात्समिधिमित्रेण ह्यकारादेव तस्य जीवने हेतुत्वमा
त्रान्वेष्योनासावपि मुख्यमा अत्र सर्वार्थेति भावः बलशक्त्यैव बलसंवरणे विहातो निवृत्तमेव व्यापृत्यं तद्विरचितव्यः पद्माद्गलात्प्रसन्नमत्सामर्थ्यादित्यर्थः इत्यतः अत्रार्थेति विरीपश्रुतिरतिशयोः १६४

कतरेणमप्येवमस्य द्वाहमित्यंत वान्पादीनिर्दिष्टेनद्वारावितायाःमाध्यांशंस्मितंस्वप्नतिष्ठितं चैवेति स्पष्टम् १७१ सप्तमेवसतीमानमित्यादिनांदनमित्यंतंवाक्यंन्याये सप्तमेवस्यादि
साधैःपंचभिः । सप्तमेवदेवानांजनकःपितादेवःपरमेष्ठोश्चमयवेगमागोस्वानुचितमालोच्यतांमूर्धसामानमात्रमसन्निधिमात्रेणविदार्पान्नशरीरेसमाविशतिरन्यथः सीमाःप्रसिद्धायेविशेषे
द्वयम् कपालत्रयमध्यमांकपालानांत्रयाभिन्नयेतिवाच्यम् तेषामध्यमांशवकपालेवेतिरः'इतिमूलविशिष्टस्वप्नतिष्ठितवाक्यंश्रुतेः यदा कपालानांवागदक्षिणपूरतोभवांनांमध्येनुरूपंवालेद्वत
मित्यर्थः 'द्वौर्गोष्कपालानिचरवारि'इतिपात्रवक्त्रमस्मृतेः वस्तुतस्तुएवमितिश्रुतिमतपदलोकाप्रसिद्धिरेवविचक्षिता तथाप्यकुसस्वभूतिशिरसिअनुभूयमानंयत्कपालत्रयंवागदक्षिणमध्य
कपंतस्वमभ्येक्यतिनिवृत्तीतितात्पर्यात्तमित्यर्थः । अस्त्यजानंरमाह सीमांतिर्निनांसीमांतेकेसविभागेतृणांविदितं पुरतस्त्यकेद्विभागेस्वप्नप्रसन्नमितिवाच्यम् १७२ ततहति ।
ततःपरमात्मनोर्ध्वमार्गेणपविष्टवान्मुप्यमात्रसर्वेषुपाणःपुरीशरीरेदारवतीमस्तद्वारवत्वात्स्मृतामदा प्रसिद्धद्वारवत्पासाचर्ममाह मस्यामिति । यस्माद्वत्ससादपरोसःक
प्यः 'कृषिर्धृवाचकःशूद्रोऽनश्चिह्नितवाचकः । तयोरेकपरेऽप्यत्रकृष्णवर्णमिदंविधीयते'इतिलिखितः सदानंदशतपुराणः'पुरुषोविष्णुः प्रसिद्धायांद्वारवत्पासपिप्रवर्धयतिरेकंनृणांऽऽकृष्टाकरो
प्यमार्गेणभीकृजःप्रधाप्रदिविहति सुचितंकेतुद्वानवदेजरासंवातलायनमस्तावे । 'मार्गकस्त्यंशंवातले'इत्यमरः 'पुरमेकादशद्वार'इतिविश्वः । अत्रमनुप्यमात्रसर्वेतिपुरुषत्वेवाविस्तरमात्रे

इतिमंसिग्यविश्वात्माप्रवेशायकलेनरे ॥ आत्मचिंताविहायैवद्वारमेनव्यत्येकयत् १७३ सदेवोदेवजनकःकपालत्रयमध्यमम् ॥ सीमांतिर्निनांसीमांतेसीमांतांवि
दितांनृणाम् ॥ आत्मसन्निधिमात्रेणविदार्पान्नसमाविशत् १७२ ततोऽमनुप्यमात्रस्यपुरीदारवतीसृष्टता ॥ अस्यायस्मादयंकृष्णःपुराणःपुरुषोविशत् १७३
ऊर्ध्वमागततोद्गान्निद्विज्जिःकीर्त्यतेतुयैः ॥ निदार्थमस्तकंप्रस्मात्पुरीमेषममाविशत् १७४ द्वारेगानेननिर्गम्ययोभिर्नोचिषमेवहि ॥ संभवंतिपतस्तेननांदनं
स्यादिदंभुवम् १७५ यथैस्त्वर्गणास्वर्गेगच्छतांदनंवनम् ॥ सुखेहेतुस्तथासुतोमच्छताभिदमेवहि १७६ पुरमेकादशद्वारंप्राप्येद्गोदेवराडयम् ॥ प्रा
सादानात्मवासार्थतत्रत्रान्सचकारह ॥ चक्षुष्येकंपरंचितेहृतीयंहृदयाज्जके १७७

तिश्रुतिमनुप्योक्तमभेयामुपलक्षणंनोपय १७१ ननु 'मयैवपुरुषेमाणांमभिर्वैवसमी' इत्यादिश्रुतौनहोपुरवायादिस्मृतौचेदंद्वारेनप्रसिद्धंकथमनेनद्वारवतीत्युच्यतेअत्राह ऊर्ध्वमागद
ति । यतःपरमेष्ठेनपूजांनंविदार्पयित्वाविततः शिरसक्त्यंभागेद्वारंविद्विहृपासंकोचद्वारंतिस्मृत्कंकोचते 'तयोर्ध्वमायत्तमृतत्वमेति'इतिश्रुतेः लोकपितृषुःकुशलःकोचते शिरसि
द्वतेलादिधारणेतर्हीपरसानुभवान्नतोऽनुरोद्विज्जिरितिनर्पेनरुक्तं मूढेस्तुश्रीःकृष्णस्तद्वारंमूर्धेयमितिभाषः श्रुतोस्मृतौचक्षुष्यद्वारेःसद्वारमवेसाद्वारमसमत्वाज्जगतिमितिनोप्यम् १७४
द्वारेणेति । योगिनेनेनद्वारेणनिर्गम्यतोऽप्येवमेवविश्रयमिदंविद्वारमितिदेवतोपलक्षितंदेवयानमार्गमेवक्रममुक्तिर्वैभवतिमात्रमिति । भूमाग्रावितिवातोर्गिज्ज् सत्रियोगेनेवात्मनेषाद्विवास्ताधु ते
नहेतुनेर्द्वारंनानंदनेयतेमानंदोऽस्म्यतेऽनेनेतिनंदनंनंदनमेवनांदनं प्रसादित्वाहृत्स्वाचिकः अर्धेनिश्चितं 'तयोर्ध्वमायत्त'इतिश्रुतेः ईदोषवनंतुदुःस्वप्निधत्वात्संदिग्धंनंदनंस्वप्नमितिभाषः १७५
ईदोषवमेनसाम्यंस्वप्नवति यथेवेति । यथास्वर्गिणानंदनंवनंतुस्तेहेतुस्तथाहृद्वारंमोक्षमच्छतामितिदिशितंश्रुतेः 'मूर्ध्याध्यायात्मनःपाणान्' इत्यादिगितायुच १७६ एवंजीवरूपेनप
रमात्मनःशरीरेमेवममिकायतस्येवाभ्यमानमनुक्तंसारमदक्षैकस्यत्रयस्त्वाविसंवाहयंतंवाक्यंन्याये पुरमित्यादिपञ्चमसहिः । प्रसिद्धेनवभिर्नान्वाप्युद्गारेनचकादशद्वारंपुरमा-

तदिति । आत्मन्येवेति यथाभावेन वर्णयति । इति चेत् २०५ कश्चित्पुनरिति । नियमांतरभावेनार्थान्वयमिति जानीते । देशेति २०६ देशनियमाभावेन स्फुटयति । नाडीनामिति । स्वप्रवहानां नाडीनां मूलाणां मूलस्थितिं च तत्रैव बोधयति । नाडीनां विवरणं न पश्यति । तथा च देशेन नियमयति २०७ कालनियमाभावेनार्थान्वयमिति शशोचेति । अथ नैव न्यायां हि यवकतिशयः निमित्तनियमाभावमाह कश्चित् । भावोऽप्येवं हि स्थितः सत्यनेन वशीरेण चंद्रार्कौ नापि पुरुषोऽपि भक्षयेत् । भक्षणनिमित्तं हि यस्य स्वसंनिहितत्वं मृश्यावेत्यस्य स्वस्वत्वं च मोक्षः साध्यं च तत्सर्वं यदा स्तंति स्फुटम् अथ द्वादश एवमाह संकल्पादिति । रथस्याप्यनंतं कालावस्थानादित्यनंतं स्वसं कल्पमात्रादर्थं कुरुते । अथ रथान्तिपादित्युक्तेः । तथा च कश्चिन्नियम इति भावः २०८ अस्य श्रुतिवत्स्वप्रपदविवक्षितं निमित्तत्वं दर्शयति । अतो नास्तेति । वेदवादिभिः स्वप्रायश्चित्तादिनां निपादकश्रुतित्वात्पर्यं विद्धिः । सूत्रकारादिभिः तथा च सूत्रं 'यायामाधनुकात्स्वैनामभिरुक्तस्वरूपात्' इति यायामाधनुकात्स्वप्रपदार्थं योऽपि वेदकायादिनियमः कात्स्वैनामकारस्वैनेति भाष्योक्तसूत्रपदार्थः २०९ अथ एतौ यस्वप्रसुप्तावस्था कथमाह शिभिः । इदं हति । एते स्वप्र अविश्लोक्येति । जाग्रदन्तरं स्वप्रविश्लोक्येव सुषुप्तिरिति नि यमवर्णनादिति भावः । इदं हति विप्रमाणात् कात्स्वैनामिदं भाष्योक्तसं परिष्वज्य गताभेदोऽन्यासह । तत्र भाष्योक्तमो

तदुत्पत्तयः कापि पर्वतश्च कश्चिन्मृगम् ॥ एवं द्रष्टा कश्चिद्विप्रः शुद्धो भवति तः क्षणात् २०५ कश्चित्पुनरिति चेन्नो महाराजः कश्चित्क्षणम् ॥ देशकालादिनियमो नात्र कश्चिद्विद्यते २०६ नाडीनां विवरणं स्वल्पे पश्यत्येवमहोदधेम् ॥ मेरुचाप्यथ वा सप्तदीपामेतां वसुंधराम् २०७ रात्रौ च शयने पश्येद्वासरं सति देवाकरम् ॥ कश्चिन्नभागेनैव चंद्रार्कौ नापि भक्षयेत् ॥ अनेनैव वशीरेण संकल्पात् कुरुते रथम् २०८ अतो नास्य विना मायां क्वरणं लभ्यते कश्चित् ॥ स्वप्रोमायामयस्तेन कथं ते वेदवादिभिः २०९ इन्द्र एव विलोक्यैव कश्चित्तम विलोक्य वा ॥ इन्द्राण्यासहितः शीघ्रं हार्दमासादमाव्रजत् २१० तत्रैनां संपरिष्वज्य गताभेदोऽन्यासह ॥ मायाजवनिर्कां पश्यंस्तमप्येष न पश्यति ॥ नैवात्मानं चिदानंदं विशेषज्ञानं धन्यतः ॥ २११ आत्मनो न वलोकेन स्वरूपाज्ञानसत्त्वतः ॥ अविद्यायाश्च सत्त्वे न स्वप्न एवोपि कीर्तितः ११२ त्रिस्वप्न एवोदेव पुंवदारवती स्थितः ॥ अहं ममाभिमानोऽस्येति तेदं जनिमतः २१३

न्यभावेन भासते इति भावः । न वशात्कर्षोऽर्थवत्त्वात्स्वैवेति तज्ज्ञाह मायैति । अवन्ति कावत्स्वकार्यवर्गादिनां मायां समष्टिं पृष्टिं पश्यन् पिता सिद्धमेतत्तज्ज्ञानसिद्धयन्यपत्तेर्न किंचिद्वेदिव मिति परामर्शानुपपत्तेरर्थसंभाव्यदर्शनोऽपि स्फुटन पश्यति । अतो भोक्तृभोगपरयोरेकीभावस्तत्रोक्त इति भावः । सप्तद्विष्टे चरेऽपि पृष्टिपेण प्राप्त इत्यपि बोध्यम् । ननु मायाजवनिर्कायाः स्फुटः वा भावेति चेन्न चकाभावात्स्वरूपं जानीयात् तथा च पुष्पमित्रात्रेण मीमांसकादिनां तज्ज्ञाह नैवात्मानमिति । तत्र हेतुः विशेषेति । तथा च प्रतिवेदकाभावे पिशाक्षाचार्यादिसामर्थ्याभावात् स्वरूपमिति भावः २११ श्रुत्युक्तस्वप्नपदमपि संगमयति । आत्मन इति । स्वरूपाज्ञानसत्त्वतोऽपि आत्मनो न वलोकेनाप्रबोधेनास्फुटाया अविद्यायाश्च निमित्तत्वात् साक्षात्स्वप्नोऽपि स्वप्नः सुषुप्तिरपि स्वप्नः श्रुतीकीर्तितः । यद्यपि भावेन निमित्तत्वात् स्वरूपं न स्वप्न इति लक्षणयोमादिति भावः २१२ एवमप्यारोपपरं श्रुतिप्रंथन्यास्य वा वादादपरं सजात इत्यादिवादिषु चिंत्यते । तत्रैव च पृष्टे त्रिस्वप्न इत्यादिसमिति श्लोकेः । तत्र तावत् श्रुतिगतसहितपदार्थं भूतं पुनोक्तं न युज्यते चारमवतारपति । त्रयोऽष्टाश्रय इत्युक्तं तत्वेतराकाशरूपादिव्यमाणाः पितृशरीरं प्राकृशरीरं पुनः पितृशरीरं त्रिपाकारावापस्यतथा । एवमहं ममाभिमानमयुक्तनानादृशमहोदयपि बोधमलभमानः । देवोऽचोतनात्मकः । जातपदार्थमाह जनिमत इति । ननु कुरुस्थ-

[illegible]

नचामाशिद्वैजैः न्यदस्येतद्रावकारणम् ॥ नहिगंधधियः कापिचसुगदिस्तकारणम् २३७ अथैकैन्द्रियवाध्यत्वं गंधादेर्नामितस्तथा ॥ तद्यस्तुनग्निगस्यमनमा
बोधनंतव २३८ नहिनेत्राद्यगम्यत्वेनग्रहः सुखदुःखयोः ॥ वंध्यासुतो नरुंगुदुःखवैगिणिसुखम् २३९ प्रवृत्त्यादात्रुतंशब्दं नशोधोस्तिविचारिणाम् ॥ एवं
शब्दादयः सर्वे संति नैव निरूपिताः २४० नचतद्व्यतिरिक्तानि संति भूतानि वैकचित् ॥ तथा हि न भद्व्यंतर्किनामभवतो मतम् २४१ अत्र काशस्त्वसौ कस्माद्भवं
दंध्यासुतो नते ॥ नचशब्दगुणत्वेन तस्य वंध्यासुता द्विदा २४२ गुणो हि गुणिनो भिन्नो नासौ तस्य गुणो मतः ॥ यथा घटात्पटो भिन्नो घटस्य न घटो भवेत् ॥ अभि
न्नोपि गुणो न स्याद्गुणो यद्गुणो न हि २४३

बौधैविकारयतासम्यग्दिविनानास्मिन्नुद्देश्यवाद्योक्तद्वयोः सहोपलब्धमात्ररूपयोरभेदः सिद्ध इति भावः प्रवैकल्यापिकानां नामरूपक्रियाणामनिर्वचनीयत्वं विचारमुपशंशति इति भाति । स्पष्टम् २४० अथ तद्व्याप्यपञ्चभूतानामनिर्वचनीयत्वं स्फुटयितुमुपक्रमते न च तद्व्यतिरेकान्नाति । आश्वेनामरूपक्रियाप्यपृथग्भूतानीत्यर्थः तद्व्यपेक्षमाज्ञानविचारयति तथाहति । त्रैलोक्यस्वरूपमित्यर्थः २४१ न च वक्राक्षरूपमाकाशः प्रसिद्ध एवेत्याक्षरूप एव सत्यादरणाभावाधिकरण्यैरिष्यति तदकाशमिति तत्क्षणमागतत्वं च ध्यानुतेपि गच्छति अतीक्षेपि अभावत्वं च स्पष्टतन्निर्देशः स्वीकृतत्वादित्याशयेनाह अवकाश इति । तत्तत्कल्पनदिव्ययमाकाशोऽवकाशरूपश्चेद्विबुध्यामुत एव कस्मान्नावकाशो भवेत् तस्याप्यवकाशत्वं संभवादिति भावः स्रग्दुष्पक्षेन विशेषमाज्ञं क्यतद्विघटनं प्रतिजानीते न चेति २४२ तद्व्यतिरेकमाश्रितस्याभिसम्पत्त्या गुणत्वा संभवमाह गुणोद्गीति । गुणिनो भिन्नश्चेद्व्यतिरेकस्तस्मिन् गुणिने गुणो न मत्तः न संमत्तः भिन्नेन प्रसिद्धयोर्गुण्युगुणि भावाददर्शनान् उदाहरणं यथेति । घटाद्भिन्नः घटः घटस्य घटः घट्यते उपसर्जनी प्रयोपकुते इति घटो गुणस्तथा भूते न स्यात् तथाऽभिन्नोऽपि न गुणः स्यात् घटतु यथा गंधस्य गुणस्य तस्मादभिन्नो गंधो गुण इति न न्यवहिते इत्यर्थः कल्पितभेदेन गुणगुणिभावस्तु पादशोचस्तदासीत्तिरित्युक्त्या येन कल्पितभेदाकाशसंसाधये अपरमार्थमिति भावः २४३

याभ्यस्ययासोपधान्यर्थस्तस्याग्निरसिननीतप्रसेवापसवीषगन्धनकाकएववर्चसभवत् तत्रातवभेदाभेदांतरं कल्पयित्वा पुनर्वस्तुस्वरूपतामभ्युपगच्छतइतिभावः २४७ एवंगुणत्वाभिवर्चनीयत्वेनाकाशमिध्यान्वसित्वाव्यप्रापितदतिदेगेनाह वाश्वरीति । गुणविनामुष्मिमिध्यात्वंवायुनाह तर्जवापुःसतितत्वायकल्पतेइत्यादिनापुराणेष्वष्टम् २४८ किंवाकाशादीनामवकाशदानादिकंप्रहोःकप्रसिद्धलक्षणेतत्किंस्वांमतिर्किंवापंकंचित्प्रतितत्रायेसंभवस्थहयति अपिदोषादीविद्याभ्यां । दोषाधानुवेक्षणं आदिपदेनयोनिस्वभावादिप्राप्तदः तेषुदानांजडीकृतानामित्यर्थः २४९ ननुयामिति । न्यभिचारःसर्वज्ञाननुगमरूपः शेषंस्वष्टम् २५० द्वितीयैदृष्टिमसत्ताकत्वेनस्वप्रपदार्थतन्मिध्यात्वंप्रबोधेअस्तत्वंचस्पष्टमित्याह दृश्यतइति । पंचभूतमिध्यात्वेमिदंतत्कार्यप्रपंचस्पष्टमिध्यात्वंमुनरांसिद्धमित्याह नमआदीनीति । असंतिसत्ताहीनानि वेध्याभूतस्यालोकात्तत्कार्यतनुत्रोपधाऽसंभान्यसत्ताकस्तद्वदित्यर्थः शेषंस्वष्टम् २५१ एवंपंचभूतानांसकार्याणामात्म्यातिरेकेणागत्वंप्रतिपाद्यतत्कसत्तयाप्रसिद्धायामायायाजज्ञानप्रकृत्यादिपदेःप्रसिद्धायाजयितयात्वेवक्तुंकिंमापायाःकार्यान्धनानुपपत्त्यासिद्धिःकिंवाश्रत्याकिमथवाऽनुभवादितितत्रनप्रधमकृत्याह प्रपंचस्येति । ततश्चविषयाऽस्तत्वात्तद्वानोनीति । ननुलोकेभूमिस्थोनरःकथमसत्तांतरमाकाशाकूटदृश्यति कथंवाघंस्तत्त्वादयोऽतर्ताःपेनानिर्भे-

साक्षात्श्रवणं इति हासेऽत आह सतामिति । मायाविषयव्यापनं सतामेव ज्ञानानाकषेयपादुर्भावेऽप्याव्यापिनिधिनभूतयाहहेन नृमायातत्रपरिणाम्युपादानं किं मायाविषयं नृमायातत्राऽप्येव
वतत्तदपेक्षमासने इत्युक्तमेव तथा च नास जनेतस्याः सामर्थ्ये हेतुपेक्षया स्वतः शक्यतेति भावः २५२ द्वितीयनिराख्ये मायायाहति । अस्तीति भावप्रधानेऽपि नैराऽपि वांस्थितिः
श्रूयते 'मायां नृपकुंतिं विद्यात्' इत्यादिवाक्येति शेषः । साजनिनासासितेहेतुतापिनास्त्वेवैवैश्वर्यावृत्ताया मायाया अप्यसत्त्वादिनिरर्थः श्रुत्वानुसारेणैव पुनवतारणायानुदिनैवेति भावः २५३
ननु तीयः विचारविमृत्तप्रसक्तयनुभवस्यापि किंचित्त्वादिचारसहकृतप्रमाकरूपानुभवावयवेनैव तस्याः पलायनादित्याह सच्चिदानन्दरूपमिति । स्वमात्मानं असत्त्वविषयमात्मानावगच्छति नानुमं
धत्तेतदेमां एषानिष्ठापरोक्षः कल्पयति अहमज्ञज्ञत्वादिवचने विचारकालेऽपि वैकिञ्चिदज्ञायाः परोक्षत्वादसत्त्वविषयत्वोक्तः दृष्टान्तः शिखुरिति २५४ दृष्टान्तसङ्गत्यति प्रयोजयति । स्वयम् २५५
दृष्टान्तिरेव उपसंहरति आनेशत्वेति । एवमहमाहंदात्माभूमासच्चिदुपनिजैव पुःस्वरूपं विस्मृत्यैनां मायां कल्पितवानस्मीति शेषः आत्मेनैव विवर्तनां पादानभूततया श्रेयणाऽपि स्वविषयिकां स्व
यमिति पदेनैतन्निरपेक्षतासूचिता विस्मृत्येति पदेन विस्मरकस्यापितः प्रयुक्ततया तस्यावगतिना सूचिता २५६ कलितमाह तत इति । एषामपिनास्त्वेव तद्वदनुमतिशेषं निर्दिष्टं वादि ।
अप्येति द्वितीयवक्तव्योपापित इति भावः तर्हि कथमस्याभावमन आह वेत्येवमादि । तथा चाज्ञातेऽप्येवमायाविषयहेतुकार इति भावः २५७ ननु प्रादुर्भावोत्पत्तिस्वतन्त्रैवमायाकुतो न स्वादिप्य

मायायाऽपि विश्वस्य जनिनाशास्तिहेतुता ॥ श्रूयते सा पिनास्त्येव मायायाऽप्यस्त्यत्वतः २५३ सच्चिदानन्दरूपस्वयं दासो नात्र गच्छति ॥ तदेमां कल्पयत्येषा शि
शुः स्वंगक्षसंयथा २५४ ज्ञायानो बालकः कापि स्वदेहज्ञानवर्जितः ॥ स्वदेहे राक्षसं मत्वा विमेषात्कुलितेन्द्रियः २५५ आनंदात्मा ह मप्येवं सच्चिद्रूपनिर्गुणः ॥
विस्पृष्ट्यैनां कल्पितवानात्मनैवात्मनि स्वयम् २५६ तत एषा पिनास्त्येव मयि निर्देयरूपिणि ॥ नैषामतो विमित्रास्ति बालकादिव राक्षसः २५७ शब्दबुद्धी अम
त्येपि भवेतां वस्तुनो यतः ॥ न च्यासुते हि देहत्वा ज्ञेययोर्मानता ततः २५८ अपि शब्दोत्र नास्त्येतदुदितं हि मया पुरा ॥ बुद्धिश्चनामकथं स्यादितं तावद्विचार्यताम्
२५९ यदि बोधो घटादेः स्यात् घटादिना हि चेत्तनः ॥ तथा त्वेष परापेक्षा स्फुरणेनास्त्यसंभवेत् १६०

शंखस्थोद्वेष्टिशब्दो ज्ञानं च माण रूपे स्यात्तामिमं तु न तथे स्यात् शब्दमुद्गीकृति । वस्तुनोऽस्तत्त्वेषां स्थित्वयः मानताममाजवत्स्वविषयसाधनसमता अथयद्वक्तृत्वं तच्छब्द निरूपणे उक्तमिति २५८ नन्वेवं प्रवृत्तेन भवता समजा गोपकार्याधिकृतैः सुत्तापहस्येन दक्षितेऽपि लोकाविषुवद्भेदप्रदर्शनाया बुद्धिश्च दैनोपवित्याशंक्यतादंशब्दस्योपमर्दितत्वाद्दृष्टिमेव विचारदंशेन प्रहारात् स्यात् अपिशब्द इति । श्लोकादावपिशब्दे वाचान्तरारम्भश्चरुः प्रापो बोध्यः उदितं नाम विचारे केयं किं त्वरूपा किं वा स्वरूपा वाऽप्येष्टा दित्तमायास्तत्पान स्वातंत्र्यशङ्का आधेयि स बोधो धर्म रूपो वा सर्वविष्टानयमि रूपो वा यदि धर्मरूपस्तदा तत्स्य बुद्धिः प्रतापि संभान्येत द्वितीयेतु नो धर्मस्य त्वरूपत्वात् स्वातंत्र्यशङ्काः स्वरूपमेव दुर्वचमिति निर्णयार्थं देवस्यमाणेनो धर्मरूपमेव तावत्तु धर्मविचार्यतां बोधस्वरूपनिर्णयेनैव बुद्धेरापगतिः स्फुटीभव विन्यतीति भावः २५९ तत्र तावद्भोक्स्वधर्मरूपतापत्तेर्द्विचार्थं किं नो दोषविषयवर्गः किं वा ज्ञान करणे दिवधर्मः किं वाऽऽत्मधर्मः किं वा बुद्धेर्देवतियिक्तत्वात् तत्राध्यवसायः यदि बोध इति द्वाभ्यां । यदि बोधो घटादेर्विषयस्वधर्मः स्यात्तर्हि घटादिभ्येतनः स्याद्भोक्स्वधर्मैवेतन्त्वप्यप्योजकत्वात् स्यात्ततो दोषमाह तथा त्वेतेन तन्वेऽस्पष्टा देः स्वरूपे धानेन पश्येता न स्यात्तद्वद्वयतेन परापेक्षो न घटादिधर्मो बोधस्वधर्मः २६०

दोषांतरमाह विपर्ययइति । भोग्यस्य घटादेर्भोग्यत्वेन प्रसिद्धिः स्यात्परिज्ञेयत्वात् न भोग्यत्वेत्यर्थः तदुपपादयति । बुद्धिमानिति । बुद्धिमान्बोधवान्बुद्धिभोक्तोक्तलक्षणभोगाश्रयोभवेत्संभवेत् घटा
 दिरपितयेव बोधवान्बोधैत्यर्थः २६१ द्वितीयनिरास्ये नचेंद्रियाणां बोधोयदृश्यतेनियतः कश्चित् । ईदृषाणि हि द्रव्यावस्थावर्णाभिभावकांतःकरणवृत्त्युत्पादकतयोपकरणानि उपकरणानांतु सामान्यनियमोदृष्टः
 यथासुखोपकरणानां वैदिकानां लौकिकानां च येन येन यावदावस्थावर्णाभिभावकमुत्पादयेतावतावत्फलमाविर्भवतीति तत्त्वमित्यर्थः लब्धवस्तुस्थानियमोदृष्टोदृष्टविद्यायुगपत्सर्वान्दानुभवान् तथा
 चायमर्थः अपेक्षोपद्रव्याणां च धर्मो न यतः कश्चिन्नियतोदृश्यते यदीमानि स्वयं बोधधर्मकाणि स्युस्तदा सर्वमकाशयेत् न चावर्णेन व्यवस्था जडेव्यवस्थाभावादावर्णस्य प्रकाशरूपबोध
 सामानाधिकरण्याभावाच्च आत्मनि तु बोधरूपमावर्णमित्यर्थः । नियमोदृश्यते नहीत्यादि । अस्तुः सर्वजनानां तिकितृकमेव इतरत् श्रोत्ररूपेन जानाति किं नृशब्दमेवेति अतो ज्ञायते नैवांधर्मो
 बोधः किंतु एतानि तदभिन्नकमुपकरणानि व्यवस्थाशालित्वादिति भावः यदा नियतः यत्रैतद्विषयबोधवस्तुतादृश्यमिति निरूपणशाली स न बोधो ईदृष्यसंबंधो कश्चिन्नृश्यते अतो न तेषां धर्मः यो यस्य
 धर्मो भवतिसदा तत्र दृश्यते यथावद्वा बुद्ध्यास्पृशः शब्दस्तु श्रीमांसकमतेति त्रयोभिन्नैककासां निष्पन्न इत्येवमर्थः नियमाभावे स्फुटयति नहीत्यादि । शब्दसामान्ये बंधिरेणाणां शब्दः सत्वेति न चो
 धोदृष्टव्यमर्थानां रूपसांख्येयि तथा च एतां उपकरणान्येव न बोधधर्मकाणीति भावः २६२ अपि क्वापीति । क्वापि कर्तृत्वविहेतुमनो न वचनकात्वेनाशुः पुरःस्थितं वश्चादामर्तं रूपं न बोधयेत् तथा

विपर्ययः प्रसज्येत प्रसिद्धौ भोग्यभोग्ययोः ॥ बुद्धिमान्बुधवेदोक्तघटादिश्वतयेव सः २६१ नचेंद्रियाणां बोधोयदृश्यतेनियतः कश्चित् ॥ नहि चक्षुर्विजानाति
 शब्दरूपं तथेतत् २६२ अपि क्वापि पुरःपश्चाच्चक्षुरूपं न बोधयेत् ॥ तथा श्रोत्रादिकं क्वापि शब्दाद्यपि न बोधयेत् २६३ अपि बोधः कथं नाम भवेदिंद्रियगोचुना ॥
 नहींद्रियेषु क्वापि बोधः किं त्वर्थगोहेसः २६४ यद्यन्यत्र स्थितो बोधो वस्त्वन्यादि प्रकाशयेत् ॥ बोधो घटास्थितः कस्मात्पटं नैव प्रकाशयेत् ॥ यथा कथंचिदत्रा
 पिसंबंधको निवारयेत् २६५ अपिसंबंधसाम्ये हि चक्षुषस्तु घटादिना ॥ कस्माद्रसादिकं तस्य बोधेन प्रतिभाति नः २६६

श्रोत्रादिकं स्वविषयं एवावस्थाबोधधर्मकत्वबोधधर्मेनोपपद्यते उपपद्यते तु उपकरणत्वपक्षे उपकरणस्य धर्मो जकाधीनत्वादिति भावः २६३ ईदृषधर्मत्वपक्षे वदोपांतरमाह अपि बोध इति द्वाभ्यां ।
 नो बोधिस्फुरणां मांसघटः स्फुरतीत्याद्यनुभवेन विषयसंबंधो भाति ईदृष्येषु पुरोक्षेषु तु स्थितो किमानमिति भावः २६४ ननु नैयायिकादिनये यथाऽमस्थितो बोधो घटादींश्चिपयी करोति तत्र ईंद्रियगोचिक
 रित्यतिसंबंधद्वयस्वरूपमिति कायादिष्यताया संबन्धवत्संभवादिनिषेधेन बोधो वस्तुभावात् न बोधादित्याह यद्यन्यत्रेति । यद्यन्यत्र स्थितो बोधो न्यदस्तु प्रकाशयेत् तद्विषयस्थितो घटाकारवृत्त्याभि
 व्यक्ततादात्म्यसंबंधेन घटे स्थितो बोधः कस्मात्पटं न प्रकाशयेत् न च संबंधाभाव इत्याह यथेति । यथा कथंचित्संबंधे तदभिमतविषयता रूपं को वारयेत् तस्माच्चैधायिकादिभिर्वैद्विनीनामनधिका
 रिणां पुरोक्षगोचि विषयताऽऽविष्कृततेषां तत्र भिन्नता तु अभिन्नकत्वं तादात्म्यरूपाऽतिप्रसंगेन हीनहेतुबोधोपयोगिनी इत्यपेक्षेव इति भावः यदा हुरुदयनाचार्याः 'नम्राहमेवमवयुपधियोऽस्तिवृत्ति
 स्तद्वा यश्चेत्तल्लिनिवेदनयेज्यश्रीः । नो वेदश्चिन्मयिदमीदृशमेव विषयं तथ्यतमस्तस्य तु को वकाशः' इति । दीधितिकारोप्याह 'न्यायमधीते सर्वस्तनुते कुतुकाभिवंचमप्यत्र । अस्मत्कुमपिरहस्यं केव
 न वैनानते सुचिपः' इति २६५ अत्रेव दोषांतरमाह अपिसंबंधसाम्ये हीति । अशुनिष्ठबोधेन घटादिमानस्वीकारे भवत्येवमवयुपधियोऽस्तिवृत्तिना संयोगरूपः संबन्धस्तथा घटनिष्ठरूपवदसादिनापिसंबंधस्तस्य वा
 यत्तत्तत्संबंधसंभवाच्च घटस्य रसादिकं कस्मात्प्रोहमान्प्रतिभाति तद्विचक्षणम् अस्मत्प्रतेतुपदाकारनृशब्दमित्येवमिति चिदादात्म्यरूपा विषयता यत्र तस्यैव मानमिति न्यवस्थानुक्तं शक्यत इति भावः २६६

एवमात्मनःसपिदितिक्रियायागनायुतापांसत्यांनिरतिज्ञयानंदोमवाक्यःस्वर्णचोपनतोदुःसाभावइत्याह स्वप्रकाशेति । ननुतवसर्वाःप्रकृत्यज्जतिवर्तमानेनदुःस्वेनकथंन संवेद्ययागं
कथममसहिदानंदयनस्यस्वरूपविचारजगतएवमहस्यचाचादिथाज्ञेनाह । नहोत्यादि । जातृचदाविदुपिहृदिदेशमत्यपिदुःखनास्ति तत्रहेतुः नहिदुःखमिति । द्विपम्याहःखपदा
यैएवत्रैकालिकात्यंतभावप्रतियोगी एतदेवकथमेतआह जायमानमिति । दुःखोहजायमानेज्यंमसिद्धं जगत्त्वंचनदत्त्वप्याप्यजडस्यचमपिचिदनेनावकाशानिकथंकाश्चिदपिदुःखसर्वप्र
तिपादयेदितिभावः २८२ नग्वेवंसतिसुखेपिदुःखपायःप्रसक्तइत्यतोबेलक्ष्यंमुल्लेख्यति मुल्लेखेति । एवंदुःखवत्सुखेनापमानमृत्पतिम केनापितन्यतोनेदमितिमुक्तामृदुमुकुनवि
पाकसमयेभंतःकरणवृत्तिमानंदोममतिबिंबप्रतिदर्शोसुखमितिप्रत्यक्षजायमानतामनुभवतुनामेतिभावः ननुसावृत्तिरेवास्तुमुल्लेख्यमितिवेत्त मानविरोधादिप्याह नातमिति । ज्यंमदुः
स्वात्मकेजनिमम्याहःखवदित्यनुमानं नास्येसुखमस्तीतिश्रुतिश्चात्रवाधिकेतिभावः २८२ एवंवादिद्विदित्येतवाप्यतात्पर्योद्यमप्यवावृत्तेकसिद्धिद्वितीयानंदोमज्ञानंमयंननुनरवाक्यं
कल्पयंतसायिस्वरूपसाक्षात्कारभिनयपरंवाक्यात्तात्त्रिष्टोपयोगिवैराग्यायविषयमुल्लेख्यःस्वरूपतांस्फुटयति अनप्रिसम्युक्तेः किंविषयफलेमुल्लेख्यतावनस्वेनविषयाएववामुखपशयेदितिनिवि
कल्प्यतमनायइत्याह नहिद्वैवपिकमिति । वैषयिकविषयेष्यमात्रतत्फलं कथंताईतथाप्यवहारोऽदमाहकित्विति । दुःखेतिगुणांतःकरण्याणांमरूपेमुल्लेख्यःपाकारानृणांधीजांपतेत

स्वप्रकाशसुखंवाहनंनदुःखंमयिकिंचन ॥ नहिदुःखंजमत्यस्मिन्नजातुविद्यतेकचित् ॥ जायमानंजडंजडंनमयिन्नस्तुनः २८२ सुखंनैवेजायमानंइत्यनेकापित
स्वतः ॥ जातंचेदसुखंतस्यादुःखवज्जन्मयोगतः २८३ नहिद्वैषयिकंनामसुखंकिंचनविद्यते ॥ किंतुदुःखेदिविभ्रांत्यासुखधीर्जायतेनृणाम् २८४ नहिचर्म
णिदुर्गंधेमांशलेहपिरोक्षिते ॥ विष्णुत्रयसंघातेष्टदुस्पर्शेपिपिच्छले ॥ नारीयोनौचभेदोस्तिविनाभ्रातिनृणामिह २८५ स्तनयोश्चस्फिजोर्नृणानिलोम्रो
र्नास्तिवैमिदा ॥ अनिर्गतमश्रुमुखंपुंसांस्त्रीणांचवैसमम् २८६ नपुंसकानांस्त्रीणांचनास्तिभेदोविनाधेयम् ॥ पुरुषाणांविभूनांचशरीरेकापिनोभिदा २८७
चतुर्विंशतितत्त्वानांसमुदायःशरीरकम् ॥ जंतुमात्रस्यतत्त्वेतत्पुरैवांस्माभिरोरितम् २८८

स्यादेतस्तुपूर्वभ्रमःसंस्कारादेतिसापिप्रमत्तिसुष्यति विभ्रांत्येति २८४ नहिद्वितीयः यथोपपत्तेनभ्रमनिर्वाहतादितिबहुप्रधानमहनिर्वहणस्यायमभिमेयकामदुस्त्वयभ्रमनिर्वाहतांत
वत्स्यष्टयति महिषर्मणीतयादिना । मांसलेहपुमांसवति पिच्छलेस्निग्धं विष्णुत्रयसंघातसंघातोपप्रथमाभूते एतादृशोमंडूकादिषर्मणिउपमानेनारीयोनौचविशेषोनास्ति भ्रातेर्गति
स्वनिर्वायेत्याह विनाभ्रातिमिति अक्षीलपदप्रयोद्योत्रमस्तावेवैराग्यद्वाराज्ञावरसपोषकत्वाकदेशः तथाचोक्तंमम्येन 'वक्राधोचित्यवदाहोपोपिगुणः' इति । उदात्तत्वप्रकाशकताय
थाज्ञप्रकाशाम् 'उत्तानोच्चममंरूपयितोदरसंनिधे । ह्येदिनिस्त्रीयणेसक्तिरकृमेःकस्यजायते' इति २८५ स्तनयोति । स्त्रीणांस्तनयोः तथानृणांपुरुषाणांस्ति.तोःकृत्यातमांसपि
हयोभिदानास्ति विनाभ्रातिमित्यनुवज्जयते श्रेयंस्पष्टम् २८६ नपुंसकानामिति । विषयकल्पनाम् बहूनांनारीणाम् स्फुटम् २८७ भेदाभ्युपगमेपिर्जितत्त्वानांभेदःकिंवरऽऽत्मनइति
विकल्प्यतमनायइत्याह चतुर्विंशतिति । 'दशैदियापिमृतानिर्बचमाणास्तीयेवच । अंतःकरणचतुष्कं' एवंचतुर्विंशतितत्त्वानि एतेषांसमुदायःतत्त्वसिद्धंजंतुमात्रस्यशरीरमित्येतत्पुरैवापिदेह
इत्यादिनाऽस्माभिरोरितमिति २८८

नहितीयकस्याह सर्वेषामिति । सर्वेषां हृदयेषां हृदयस्थितः मभिन्वक्तुः कीदृशः अहं प्रत्यक्षं हृदयो विषयता वाच्यता आकृष्टत्वं वाप्यसंबन्धीति शेषः । अनाधार इत्यपि स्पष्टम् २८९ एवमिति ।
 एवमुक्तविधया तत्त्वे आत्मानात्मनोः स्वकृतेष्ववस्थिते तत्त्वादि स्थमवादि विविधैः शमनं गोकुलस्थिते सत्त्वपिका मरुत्प्रसवस्य हृदयमादादिहोर्वैशम्यताः । पुरुषाः स्त्रियश्च इयं स्त्री मयं पुरुष इत्येव कल्प
 पित्वापरस्परम् । एवं तालालां पितृमित्रांश्च हृदीत्यर्थः । वसानुक्रमसूत्रमजाकर्षणविष्णुप्रविष्णुताः । श्लेष्माशुक्रपिकास्वेदोद्गदसेनेनृषामलाः २९० आस्फालयतीति । आस्फालयति
 गात्राणि भिद्यतास्य संयोगवन्तिकुर्वतीत्यर्थः । कर्तृविशेषणं उच्यतेति । हृदां हृदयमाह येषां हृदयादिना । कीदृशः पिशाचाः इत्यसंभोर्विनीदका इत्यजननोयताः २९१ एवं हीति । ए
 वं कुर्वतांतेषां गात्रेष्वपि गोमयः कामो निर्गतो भवति काहिं चिमेव निर्गच्छतीत्यन्वयः । कामः स्मरेच्छापो रतसि चेतिकोनात् । कामस्परतो कृषेयनिर्मयने हेतुयुत्येसते इदिह सज्जिवेति । अतो रतः स्थितवेव
 सभा मध्यगतः कामः क्षेममूर्तिर्यथैव वारव्यनाद्वयमुक्तं जनानां वैकुण्ठमिति त्वाद्वास्तवमादिह निर्गच्छतीति । हृदयं हि सभापामागतं हृदयं गेमास हने च हिर्गच्छतीत्यथावतैव तिष्ठति इति । एतेन काम
 शमनस्य लालामन्वीणावानमरा मृतादिष्वेव भिद्यतीती कक्षां पनुवादकपीपहासेमसो कक्षां ये राप्यमने परमवात्पर्यमिति सुखं पक्षिद्वयेत् । आत्पनुवादं श्रुत्वा विवेकिनस्ततो विरज्यते इति

सर्वेषां हृदयेषां हृदयस्थितः मभिन्वक्तुः कीदृशः अहं प्रत्यक्षं हृदयो विषयता वाच्यता आकृष्टत्वं वाप्यसंबन्धीति शेषः २८९ एवं व्यवस्थिते तत्त्वे कामग्रहवशंगताः ॥ पुरुषाश्च स्त्रियश्चेति कल्पयि
 त्वापरस्परम् ॥ पितृमित्रांश्च हृदीत्यर्थः २९० आस्फालयति चान्योन्यामात्राण्युन्माददूषिताः ॥ येषां हृदयपिशाचा वायुद्वन्द्वविनीदकाः २९१
 एवं हि कुर्वतांतेषां गात्रेष्वपि गोमयः कामो निर्गतो नैव निर्गच्छति काहिं चित् २९२ ग्रहाविष्टा यथाक्वापि ग्रहोद्रेकात्परस्परम् ॥ तादृशं तस्मिन् कामनाः संमु
 खाविमुखा अपि २९३ संप्राप्य शुश्रूषं पश्चादासते सुखिता इव ॥ अनिर्मुक्तं ग्रहास्तद्वत् कामिनः सर्वजंतवः २९४ नाहि मैथुनवर्मणः कामनाः काचिद्भवेत् ॥
 न हि कामे विनष्टे पिप्रवृत्तिस्तत्र हृदयते २९५ किं नृयातु श्रमं तत्र प्रवर्तते परस्परम् ॥ आता अपि निवर्तते सुखं नैवात्र किंचन २९६ मल्लयोर्धुध्यतोर्यद्दृष्टमो
 त्यतो निवर्तनम् ॥ स्त्रीपुंसयोर्ग्राम्यधर्मतद्वा प्राप्तिवै सुखम् २९७

२९२ ननु मास्तु तत्र मुखरूपः पुरुषार्थः काचोपज्ञातिरूपः स्वर्णसत्सु सुहृत्पात्रं कथनाप्यसाधनमप्यसत्प्रवृत्तिरपि वाचाद्युपमात्रसाधनस्य कुतोऽसत्त्वं स हेतुत्वमिच्छात् । ग्रहाविष्टाः वादिष्य
 मिः । यथा ग्रहाविष्टा ग्रहोद्रेकात् प्रवृत्तिर्न विद्यताम् वाचिकी चित्ताः सतः परस्परं संयुक्ता अभिप्रेता विपुलाः पराभुलाश्च स्मृतः कटिप्रोधान्वाहयति २९३ संप्राप्येति । तेष्वश्रमं प्राप्य अनि
 र्मुक्तं ग्रहा अपि सुखिता इवास्तत्सुखमाप्तवन्ति नृपाणां स्थितिस्तद्वत् कामिनोऽपि अनिर्मुक्तं कामग्रहाः सतः श्रमेण सुखितवद्वभासं तद्वत्पर्यः २९४ तत्र यथातिवाच्यं स्मारयति नहीति । तथा चोक्तं प
 यातिना 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाश्वति । इविषा कृष्णवर्त्येव भूय एवाभिर्बधेते' इति । किंच प्रवृत्तिरेच्छाकार्यस्वकारणस्यानिवृत्तिदर्शयतीति न्यतिरेकमुखेनाह न हि काम इ
 ति । येषां कामो विनष्टस्तत्पुनः प्रवृत्तिर्न हृदयः प्रवृत्तिरेव कामालेखमिति भावः २९५ ननु तस्मादिषोपिकामनाः प्रवृत्तौ निवृत्तिमन्वादेति सत्प्रतिपक्ष इति चेन्न निवृत्तेः कामनाशाभाववत्त्वे
 न निश्चिते पुमलारिष्वपि तस्मान्न न्यभिवादितादिवाह किं त्विति द्वाभ्यां । न च फललाभेन निवृत्तिरिति संकल्पं स्वफलानां सावनोपेक्षादर्शनं तत्र तु तद्वत्प्रतिरेकादिति सूक्ष्मं धिनुमुक्तं सुखं नै
 व त्रक्षिणेति २९६ हृदां तेन न्यभिचारं स्फुटयति मल्लचोरिति । ग्राम्यधर्मते स्पष्टम् २९७

दाह्यैतिकमाह एवमितितिभिः । अत्रमोक्षीरांतःस्थितावेतोमप्रियाजोर्गुणानुत्पिपासेजनयतहृत्पचयः अत्रप्राप्तस्वापेक्षयः प्रायः । इतिभूतुक्तजस्यदात्माह ' मापएवतदभितनयते ' इतिभूतेःभूतेतुत्वं । ' तेजएवतत्पीतनयते ' इतिभूतेवेवेहेस्तुगतेतुत्वमितिबोध्यम् ३०७ असोदकाम्यामिति । नृभिर्देहस्यांतःक्षिताम्याम्योदकाम्यांकारकाम्यांनृत्पिपासयोःक्षान्तिःसहनयथा कथंथितुमुकरासुखेनकर्तुंशक्यास्यादित्यन्वयः ३०८ सुपूषोःश्रणमाश्रयाशान्तिः ३०९ एवंशब्दादिलामेपिसुखंनैव लापप्रयुक्तचित्तचांचस्यस्यक्षरंनितुतिर्जायतेतामेवचित्तज्ञांशुदाःसुखमितिभ्रान्तंते नृपास्तुएवंजानंति चित्तस्यनिर्भलस्यापिकामनामिच्छत्वंदरायाभात्प्रतिविंब्रह्मप्राप्तोपयस्याभिलाषां तोसत्यायस्यपरमानंदात्मनःप्रतिविंबेनसुखवद्वानंसएवमृत्पुंमुसमिति इत्थंचपुडाःक्षयिकमुखाविहांसस्तुनित्यानेदाहतिस्तिदम् ३१० फलितमाह ततोनेति । दुःखेपुदेयतपादुःखरूपांतः कणपरिणामेषु स्फुटमप्यत् ३११ तस्यसुखत्वात्संभवंप्रकारांतरेणाप्याह जनिनाशालपतायाश्चदोषाविषयजातविषयेषोऽजाताःपादुर्भवाः स हृष्येनारिविषयसंबंधजमादिभिस्तत्प्रयुक्तसुखजनमादेःमुहानत्वात् विषयेनेति त्वाद्याः आद्यधेनपरिणामादिप्रदः एतेषोपाःसंति कीदृशावोषाविषयजाविषयेषोऽजाताःपादुर्भवाः स हृष्येनारिविषयसंबंधजमादिभिस्तत्प्रयुक्तसुखजनमादेःमुहानत्वात् विषयेनेति पादेपुननिशेषणंस्फुटम् एवंचवीमतांविवेकिनांनृपांतस्मिन्सुखरीःकथंस्यात्सामसंभक्तोत्यर्थः सुखपदेहेतुत्वाद्यमानेनोभनानिप्रसन्नानिस्वनिर्हीद्विषयोक्तानिधेनेत्यर्थोऽलभ्यते विषयसुखे

एवंजठरगावेतावप्रियाणावहर्निशम् ॥ सुत्पिपासेजनयतोऽजंतुनामानिवारितौ ३०७ असोदकाम्यांक्षिताम्याम्यदिहस्यातःश्रणंनृभिः ॥ यथाकथंचित्तुकराक्षा तिःस्यात्सुत्पिपासयोः ३०८ सुपूषोःश्रणमाश्रयाशान्तिःप्राणाग्निरोधनात् ॥ तस्यासुखमितिभ्रान्तादंत्यल्पधियोनराः ३०९ एवंशब्दादिलामेपिसुखंनैव प्रजायते ॥ किंतुस्वात्मनऔत्सुक्यनिवृत्तिःस्थानक्षणमृणाम् ३१० ततोनाजयतेकिंचित्तुखंविषयतोऽनृणाम् ॥ किंतुदुःखेपुसुखधीःक्रियतेभ्रान्तबुद्धिभिः ॥ ३११ जनिनाशालपतायाश्चदोषाविषयजातृणाम् ॥ फलेतस्मिन्कथंनामसुखधीर्धर्मताभवेत् ३१२ ततोनाजयतेकिंचित्तुखंकापिकथंचन ॥ आनंदात्मात तोहस्यात्प्रकाशैककपवान् ३१३ नहिप्रकाशसुखयोःसतायाअपिभेदधीः ॥ जायतेधीमतांकापिनामांतरसमीरणात् ३१४

विचार्यमाणेतुमजोगोलकंहृदयमेवदोषमितयातसंभवतीतिकथंनृत्पिपासेदितिभावः । तथाचात्रभवतःवर्तजलेःमूर्धे ' वरिणामतापसंस्कारदुःखेर्गुणवृत्तिविरोधाद्दुःखमेवसर्वविवेकिनः ' इति ३१२ एवंसांसारिकसुखस्फुटःस्वरूपतांमतिपाद्यमकृतविचारस्यआत्मस्वरूपज्ञानेदस्यपरिपूर्णताबोचकतयापकृतोपयोमेदंशंप्रसूतमेवेत्याद्यप्यस्यदित्यंतंवाच्यमात्मानेतततमपूर्णतममहा वाक्यार्थपूर्वसाक्षात्कृतवानित्यर्थकंन्यायते ततोनेत्यादिबोदसंभिः । ततउक्तपुकेः यत्सुखंनृजयायतेयजयायतेतदुःखमेवेतिपूर्वार्थः ततःसुखस्यजन्मादिविकारराहित्यात्अनंदात्माऽऽनं दकपोहस्यांकीदृशः सत्यकालैकरूपवान्भावमयानोनिर्द्वैतः सत्यकाशैकत्वेःरूपवान् सत्यकाशैकत्वादिममस्वरूपत्वात्तद्विद्वोपैःसर्वमहावाक्ययतपदेरहमेवमतिपाद्यःस्यामितिसेंभावना यालिन् लक्षणैकयातत्वंदार्थयोर्द्वैतं प्रयाज्याधकादसंज्ञात्संभावयेयजानुपपत्तिरक्षेण्यतेस्वज्ञासंभक्तानुपपत्तिरितिभावः ३१३ नमनुपपद्यंतराभावेपित्वमतिपादकसदादिदशमप्रवृत्तिनि मितभेदएवतवस्वगतभेदमापादयिष्यतितथाचकथंनृत्पिपासेदितिभावः लोकेप्येकवदमतिपाद्यस्तुनेभिदधर्मेनेनदाहसविषयादर्शनादित्याह नहीतिद्वाम्यां । नाभांतरोभिन्नपदेःसमीरणात् प्रतिपादनात् ससादीनाभेदधीर्विवेकिनांनजायतेत्यर्थः ३१४

लभ्यते । आत्मनो ज्ञानमेवमाप्तिरिति सूचनायास्तो विवर्तकस्येत्युक्तं कुशलेनाचार्येणानुशासनस्यमात्मनोऽप्येवसाक्षात्कारात्समाश्रयतमोऽप्याश्रयः वदनश्रवणयोराश्रयतायाः साक्षात्कारे
 यत्फलमेवजायमानेनस्कटीकरणेन अथथानिरर्थकवृत्तौत्पन्नापयसीरहेः काश्रयतेतिभावः ३ तत्प्राश्रयतांन्यह्यति मनसुत्पत्त्यादि । मनसोऽप्यस्यसंस्कृतमनसांमोक्षरीकर्यविश्राप्ति
 त्यर्थः ३३७ तद्वति । तत्तद्वतोऽस्माभिर्वक्तव्यमस्माद्वदनयादिज्ञाविषयाऽऽवृत्तवैलम्बितसंश्रुत यस्माभिस्तुदिकपदसंबन्धार्थकृतं यथाप्राप्तेतिप्रतिपिपासवेदक्षिणादिकपदसंज्ञेतद्वदित्य
 र्थः । ननुकर्तृतद्विद्वत्प्राप्तमनस्यतोयुक्तिज्ञाति । यतोभवंतोयुक्तिज्ञाःसंविद्वतोमननेनासंभावानानिराकृत्यजानीतेतिभावः । अपूर्वेकथयुक्तिप्रसरत्पततत्कवेदवादरताइति । यथाधर्मोऽपूर्वोपि
 श्रीमांसाद्यादिरवधारितस्तथायमदिनिर्धार्यतामितिभावः तथाचैतन्नाशिष्टे 'उपदेक्षकमोरामस्यवस्यामाश्रयात्मन् । ज्ञेस्तुकार्णेशुद्धाक्षिण्यमज्ञैवकेवला' इति ३३८ मननादपिपुरस्ता
 ट्प्राग्यहदीकारेयत्नोक्तिरेवपदप्राहः नचादिरकैरिति । योग्ययोरपेनसंबन्धसंज्ञेतिपापावविरक्तैःसविशेषैर्विषयोऽहेश्वरःकथंशेषःस्यादितिभावः अर्थस्तुस्पष्टः ३३९ वेराग्यमेवकथंनद्वयि
 तस्यमतमाहः विरक्तेरपीति । कीर्तिकारिणःसुखसाधनतपासतत्त्वदस्तुजातस्यसर्वस्वस्तुनोयभित्तादोषावलोकनसंप्रविरक्तैरुपायः सचनद्विवेचयिर्नलोत्थादिनोक्तः ३४० इत्यादिइये

लब्धाश्रयतमोभूयःकुशलेनानुज्ञामना ॥ आत्मनोमनसोगम्यसाक्षात्तंकुरुतेकथम् ३३७ ततोभवंतोयुक्तिज्ञावेदवादरतास्तथा ॥ बुद्ध्यास्वयाविमृश्यैतंसंम
 च्छतदिशानथा ३३८ नचाऽविरक्तैर्विज्ञातुंसुशक्तयोसौमहेश्वरः ॥ तस्माद्विरक्तिर्भोधीराःसंपादयतमाचिरम् ३३९ विरक्तेरपिचोपायउक्तोदोषावलोकनम् ॥
 सर्वस्वस्तुजातस्यनितर्गप्रीतिकारिणः ३४० इत्यादिइयमहात्मानोलोकशोकापहारिणः ॥ तत्रांतर्दधिरेसर्वेपश्यतामधिकारिणाम् ३४१ गतेपुतेपुसर्वेपुसन
 कादिपुतेद्विजाः ॥ संहृष्टमनसःसर्वेइदमुचुःपरस्परम् ३४२ अहोभाग्यमहोभाग्यमस्माकमधिकारिणाम् ॥ अभवनगुरवोयेषांसनकाद्यामुनीश्वराः ३४३ सर्व
 भूतसमापुतेकामक्रीधविश्रजिताः ॥ अंतर्वहिश्वरानुणायददेष्टमर्भजनः ३४४ परोपकारनिरताःस्वयंक्षेत्रसहिष्णवः ॥ मौनिनःपरदोषेषुदोषलेशविव्रजिताः ॥
 ३४५ आत्मविज्ञानसंपन्नाःशरत्सागरसन्निभाः ॥ निश्चलाविमलात्मानाःपूर्णैदुसमवर्चसः ३४६ एतेरस्माकमादिष्टमात्मज्ञानमहात्मभिः ॥ तत्सर्वव्यर्थताप्राप्ते
 वधिरेविवर्गीतकम् ३४७ आत्मबोधोनकोप्यत्रसंजातोवचनात्परम् ॥ ज्ञानमात्रंसमुत्पन्नवाक्यार्थव्ययनेयथा ३४८

ति । महात्मानःसनकाद्याः लोकनांशोकमपहर्तुंशितवेपांतेतथा पश्यतामधिकारिणां अनादरेपटी तान्पश्यतःपुनःप्रष्टुमिच्छन्तोऽनादरेत्यर्थः ३४१ गतेष्विति । तेद्विज्ञानधिकारिणः
 संहृष्टमनसः दुर्लभगुणलाभतः ३४२ एतादृशागुरवामुनीनामपिमिलितपादेरायविनाऽस्मादज्ञानोत्थावेनक्षमावपुस्तदेरागमेवतावत्संपादनीयमित्यासयेनगुरुहृदिमानवर्णयति अहोभाग्य
 मिति । स्पष्टम् ३४३ सर्वभूतसमाइति । विषमेष्वपिसर्वेषुभूतेषुसमाः प्रभंजनोवायुः ३४४ परोपकारेति । परदोषेषुमौनिनःहृत्पथः स्वयंवसर्वदोषविव्रजिताः ३४५ अप्रतिपत्ति
 विमतिपत्तिविमलित्वादिपुरुषदोषविव्रजिताइत्येवप्राहः आत्मविज्ञानेति । एतद्वक्तव्यंलक्षणावबन्धुः । मोक्षवर्गेषुर्षदसंबन्धेदुःसात्त्विकतपाशुशुक्लवर्णत्वेनभिरुषितादितिसूचनायविशेषणं
 पूर्णैदुसमवर्चसइति । वर्चःपदेकांतिदायकम् ३४६ एतेरिति । एतेरेतादृशैरस्माकंदितापमादिष्टपद्विष्टंविश्रान्तिश्रावितंतीतामेवव्यर्थतांप्राप्तमस्यदेवादिनिर्णयः ३४७ व्यर्थतायां
 हेतुफलव्यर्थतायाजाननदर्शयति । आत्मसाक्षात्कारःकोचिनजालः परदुष्टेषांवचनादाक्यार्थमोक्षपरोक्षज्ञानमात्रंसमुत्पन्नं तजद्विज्ञातः अय्ययनेयथाव्युत्पन्नानामापाततःअर्थमोक्षज्ञानेयथा
 जायतेतद्वदित्यर्थः ३४८

मधुररसानुभवश्चैव नृपिण्डो यथापि तोद्रे किमांतिकानुभवं जने पतितद्वयमयः । अने केनाप्येतेषां वाक्येनास्मदोपात्तं लक्षणो ज्ञेयः ॥ ३४९ ॥ यद्यपि याम कर्तारः भोक्तारस्तन्फलं येति शेषः । एतादृशावयवके उक्ता द्वितीयात्मरूपता तु कसंभोग्यतया तुः अनारम्भरूपिण इति । इतिहासकारकं चावतितः प्राप्तः ॥ ३४९ ॥ भ्रमतीति ॥ इदं दृक्ते भ्रमनिनावतिष्ठते । अस्तं भावनाम भिनयति । मुक्तात्मानः कथं वयमिति । वयं कर्तृभोक्तृरूपाः । नृपदंशब्दस्त्वत्सपत्न्यामुदं प्रतिपद्यन्मिश्रितमाहुः । नृपिण्डादि । मुख्यार्थेऽनुपपत्तिरेवमात्रप्रवणेति सनावनरनीतिभावः । फलितमाह अतस्ति । अथ प्रमेये अप्रतिपत्तिरसंभावना ॥ ३५० ॥ अतएव तेऽसंबन्धेर्वैराग्यरूपकं वाच्यं उपदिष्टमाहुः । विश्लेष्यमिति । महात्मानः सनकाद्याः एवं उक्तविधायकं भावनां विज्ञायां नुक्ता अपि अपृष्टा अपि ज्ञानसिद्धये उपायं विरक्तिं नृपिण्डेऽवश्यः ॥ ३५१ ॥ विरक्तवर्णिति । पूर्वार्द्धेऽविश्लेष्यमुपेयः उक्तार्थे तन्माहिन्यादिः शेषरूपस्य ॥ ३५२ ॥ इति संविद्येति । एतावन्महाजानान्पेयमाध्यायेन श्रुत्यर्थाभ्यां प्रतिपादिताम् । तेषां विचारे योग्यतया संभवाप्यविशेषानि महात्मानस्त्यादीनि । मुक्तात्मानः परिष्कृततः करणाः । अग्निहोत्रिणा इति वक्ष्यमाणोपयोग्यपि ॥ ३५३ ॥ एवमेभिर्द्विस्ति श्लोकेऽप्यव्याख्यासंगतैर्यदर्थोपाविष्टा यथा संसृते जीवदोषा धितव्या भवेन्नानादृष्ट्या मर्त्यसंवेद्यमाध्यायं पुरुषं । पुरुषेदंशमयमादिनां गर्भः । इत्यादिवाक्यं तावन् व्याचष्टे । सायमिति पादित्यं निश्चिन्नोक्तैः । अत्रायमिति पदेन संसाधेयता धितः पृथगात्मानं च बुभुक्षानः आहुतीनां सुखमावेषात्प्रादृष्टं कृतं सुखमसौ । एवमस्मिन् काले ज्ञानमनामननातिनातः

यद्यपि याम भोक्तारो वयं केऽनन्तरूपिणः ॥ इति संशयश्चायमस्मान्नापतितो महान् ॥ ३४९ ॥ भ्रमतीति मनोस्माकं मुक्तात्मानः कथं वयम् ॥ न ह्यदंशब्दोपाध्यां लक्षितास्मः कथंचन ॥ अतोऽत्राप्रतिपत्तिर्ना जायते सुदृढादिजाः ॥ ३५० ॥ विज्ञायेवं महात्मानो यतिमंतः समुच्चिरं ॥ अनुक्ता अपि चोपायं विरक्तिं ज्ञानसिद्धये ॥ ३५१ ॥ विरक्तवर्णितोपायं दोषालोकं हि वस्तुनः ॥ विचारयत मोस्तस्मात्कोदोषोऽप्रशरितके ॥ ३५२ ॥ इति संविद्यते सर्वे एतान्दोषान्प्रपेदिरे ॥ मिलिता हि महात्मानः कृतात्मानोऽग्निहोत्रिणः ॥ ३५३ ॥ सायं प्रातर्दृते ह्येते अग्निहोत्राहुती उभे ॥ अप्राये सुदृढमर्ता प्राप्ते अग्रे काशमामते ॥ ३५४ ॥ आत्मनान्यापि नास्माकं स दासर्वत्र संयुते ॥ असौ स्वर्गाय लोकाय स्यादेत्येत्याहुतिस्तथा ॥ अस्मान्मृदीत्वानिर्वाति पुण्यं न्यधरानरान् ॥ ३५५ ॥

इति वाच्यसाधनान्तीको विवक्षित इति बोधयितुं पञ्चाग्निविद्यावाक्यमस्ति । 'तच्चानेदं महाद्वी उक्ता अतस्तेन तस्मिन् विवक्षितः' इत्यादिभिर्दोषप्रकरणमनवाक्यमस्ति । 'चाहुतिं संपूतं रूपनामं विषयं यतिचतुर्भिः' सार्वदा भूतेते अग्निहोत्राहुती उभे । कीदृशो ते आहुती । अप्यायेन लक्षणमनदुःखद्विपरिणामतया लक्षणानि । हेमान्तरं सुखरूपेणाग्नेः सकाशात् काशमामतेपामे । तेन तस्मिन् विवक्षितः इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ३५४ ॥ आत्मनेति । पुनः कीदृशो ते उभे आहुती । अत्राकं कर्मिणां पञ्चाग्निविद्यावाक्यमनान्तीवेन व्यापकेन संबद्धे । एकजीवदावाभिप्रायेण आत्मनेपे कथंचन । आत्राहुतीः सुस्मृतपाकारमाज्ञानतादात्म्येन जीवोपाधित्वं कर्माकारपणितपयोस्तु ममात्राधित्वमिति बोध्यम् । एवमंतरिक्षमते सार्वदात्ताहुती तथावती । 'स्वर्गाय लोकाय स्वाहा' इति मंत्रेण हुता मंत्या मंत्येतेतशरीरदाइकोऽप्येताहुती वाचाहुतिः । एतास्ति स आहुतयः अस्मान्कर्मिणो मृदीत्वान्कर्मण्येषां प्राप्तिनां मध्ये प्रथमं पुण्यं केसोमरूपं स्वर्गं कर्माग्निं ततः मुक्तोपभोगानंतरं पुण्यं मंत्रेण द्वितीयं प्राप्तिं ततोऽष्टिद्वाराधरां पृथिवीं तृतीयं प्राप्तिं ततोऽन्यद्वाराधरां पुरुषं चतुर्थं प्राप्तिं प्राप्तिं तृतीयं प्राप्तिं । अत्राहुतीनां स्वार्तं व्याभिधानं कर्मिणां व्याभिधानादि कर्मिणां दृष्टानुवादिभ्यो महाद्वी इत्यादिभ्यः पञ्चानुरागेन वस्तुतस्तु करणाभिधानि देवानां तत्र तत्र यने स्वातेऽयं बोधः । पञ्चाग्निविद्यावाक्यादिति ॥ ३५५ ॥

एवेसाधर्माजरेमभेतापुपपायदुःखलाभेनापिसाम्यं दर्शयितुं प्रतिजानीते जननीजठरहति । तावदेव न भूतमित्यर्थः । तत्राष्टमशास्त्रादीयेतनात्मभिजन्मांतरस्मृत्यादिनादुःखमुपभोग्यप्रवृत्तयेनादि
नाधातुपवेधेन चतुष्टयस्त्वमितिसाम्यमेवेति भावः ३६७ एतेव स्पष्टीकरोति मुखमेव न्यादिना । अपोक्षतादात्म्यमालीजंतुः पुरःप्रथमं मुखं प्राप्य दंतैर्भिन्नात्ममात्रकः ॥ मुखगंधात्रनप्राणः कथंचित्कं
भूतः मुखसंबन्धिदुर्गंधेनापुतमाकांतेप्राणं परपएवभुतमसत्कथंचित्सेनेमसत्विषयमच्छेदित्यर्थः ३६८ कंठश्चेष्टेर्दशमुपति कंठहति । स्वल्पमागं कंठेजंतुरतिदुःस्विन्नकृमिवष्टेनैव न्यायः
तत्र हेतुतपाविशेषान्नियोज्यानि श्लेष्माविलःकृच्छपातः ३६९ दृष्टांतमाह गरुडस्येति । स्पष्टम् ३७० एवं कंठप्रांतगतकफस्थानरूपकफाश्रयमाप्तिदुःस्वप्नभिधायततां यस्तनपिनाशयमा
प्तिदुःस्वप्नोपति कंठाकथंचिदिति । योनिपत्रोपमादुयोनिपत्रप्रमानादित्यर्थः एतेन पत्रोपमार्थे पत्रवक्रालेदुःस्वप्नभूयतेतदप्रवेसकालादतिमुपितम् ततो निर्मुक्तः पित्तेहृदिदोषोपतयति कं
ठोपि पित्तेष्वारसाकारे विष्ठाद्वयसमानाकारे ३७१ तदुःस्वप्नदृष्टांतमाह यथातेत्येति । उत्पारयत्तदुःस्वप्नदुःस्वप्नवेति यावत् पततियोगमाप्नोति ३७२ विधादिति । मायेन उदरा

जननीजठरेयावदुःखं सोनुभाविष्यति ॥ तावदेव समाप्नोति जंतुर्जठरमपितुः ३६७ मुखमेव पुरःप्राप्य दंतैर्भिन्नात्ममात्रकः ॥ मुखगंधात्रनप्राणः कथंचित्कं
ठमात्रजेव ३६८ कंठे श्लेष्माविलः स्वल्पमागं न्याकुलितैर्द्रियः ॥ रुमिव च्छेष्टे जंतुः शक्तिर्हीनोति दुःस्वितः ३६९ गरुडस्य मुखे पक्ष्या यद्दृष्टं तन्निर्वृतः ॥
आत्मनो मुक्तिमिच्छन्सन्नेवं कंठजनः सदा ३७० कंठात्कथंचिन्निर्मुक्तो योनिपत्रोपमात्पुमान् ॥ पित्ते विष्ठा रसाकारे हृदिदोषोपतयसौ ३७१ यथानैले मुमंतने
त्वचमुत्पादयति श्लेषे ॥ श्लेष्माशयादयं पित्तमेवं पतति दुःस्वितः ३७२ पित्तात्प्राणाग्रिसंतसादितश्चेतश्च पावतः ॥ मर्कटादिषु दुःस्वानि प्राप्नोत्येव जनो हृदि
३७३ अधः कचिच्च चिच्चोर्ध्वं कचित्तिथि कचिच्च पुनः ॥ पित्तपूवेति गतिमांस्तत्तत्तैले यथा जलम् ३७४ एवं पित्ताशये स्थित्वा पुन गयाति मारुतम् ॥ पुगीत
दुर्गमध्यस्थं नाभिपर्वतनिर्गतम् ३७५ वास्याभिरिव सर्वा गैश्चिन्नैर्विहलितैर्द्रियः ॥ वाताशये निपतति तृणं यद्दत्तप्रभञ्जने ३७६ तस्मिन्नाग्रिमस्पर्शे नायोरुक्षे
ति दुःसहे ॥ स्थित्वा कालात्प्राणेषु जाठरं जातवेदसम् ३७७ तत्र पाकोऽस्य भवति प्रियतेन च तेन सः ॥ त्रिधा भूते ततस्तस्मिन्नेव मध्यमभागतः ३७८

प्रिनाशं तमात्प्राणाग्रिमयितेन मर्कटवद्वायव्यपिनाशेनोः तेषां पेटिका हृदिदोषे एव जनोदुःस्वानि प्राप्नोतीति ३७१ अचरति । एति प्रमति ३७८ एवमिति । मारुतं वाता
शये पुगीतं त्रैतदात्मकदुर्गमं भगत् नामीति नाभिरूपात्पर्वतात्तिर्गतं पर्वतैर्भ्यो हि दुग्धामुखैर्वायुनिर्गच्छन्तीति प्रसिद्धम् ३७५ वास्याभिरिति । तत्राजस्य पराकायवायुनाशोपणपूर्वकं विहं
र्णभावः कियते सोत्रकाष्ठतस्य साधनवास्याकरणरूपच्छेदनत्वेनोत्प्रेक्षितः यद्यप्यप्राणवायव्यवेदोऽस्तथाप्यत्र यद्वदंशोऽपयोगादिति ३७६ वायुनाजविकरणफलं जठराग्निराग्नि
दर्शयति नस्मिन्निति । अग्रिमस्पर्शो जाठराग्रिसंनिधानादिति शेषः कालात्कचित्कालमभूय ३७७ तत्रेति पाकोरूपांतरापत्तिः तेन पाकेन तत्र पाकात् तस्मिन्नेव त्रिधा भूते ततस्तस्मिन्नेव मध्यमभागे
मात्रमभ्यर्चयते तित त्रीचमभागे यो नो रूपेण परिणतेऽप्यमभागे पुरीषतां जलमेवेति मध्यमभागेऽप्यमभागे च सौख्यं स्तब्धादिरूपांतरं यदतिः पुचिनाशः तत्राजस्य त्रैविद्याविभज्यते
इत्याद्याहोऽयमप्युक्तिरनुसंज्ञेया ३७८

स्वमसृजति ॥ सत्रायैकमेवोपपत्त्यह पुर्वपूर्वमिति ॥ पूर्वमप्यमरसोभूत्वाततोमानुग्रहात्पुमान् ३७९ ननुतयाभाविपकृते
विप्रमातयतयाः एकैकस्मिन्निति ॥ अस्यास्तिरेकेकस्मिन् अत्रधातुपवेसेपदादुःसहदुःसहस्रशः संस्रभान्येतदाकिमुत्सर्वसमुच्चयेत्यर्थः दुःस्ववर्षवतुमकृतमेवेतिभावः ३८० एतदेवमप्यपेक्षकमेवसदुः
त्वंसकृतयति केसाग्रितिद्वाम्याम् ॥ सहस्रशः हासप्रतिसहस्राभिद्वयादभिनिःसृताद्वचन्यादिसृतीपसिद्धाः तन्निस्त्वचंरावति प्रथमप्रतिशेषः कीदृशीत्यन्म शरीरव्यापिनिर्निपातः केअलो
मापुतामिति ३८१ आसामिति । आसांनादीनांप्रवेशेनमायैषमनेनाम्भोनिर्भेषेचतथास्वचः प्राप्तीयदुःस्ववर्षवतुमकृतमेवेतिभावोऽस्मान्प्रतिमोहोवेचित्यमेतिमाप्नोषीत्यर्थः ३८२ त्वचोरु
जिस्मासिदुःसमाह स्वचसि । अयंस्पष्टः भौक्यामयसोलाकाम् ३८३ मांसपवेसदुःसंस्कृतयति ततोमांसमिति । सुविनिर्दिष्टमतिथनंशास्मलीवृत्तपुष्पसमवर्णैतीत्यनुपगः वत्रसंभवितांप्रवेष्ट
द्वेष्टांविशेषणैवसकति मूर्च्छितव्यादिना ३८४ चतुर्ययानुपवेसमाह ततोमेदहति । ततोमांसाविरहितः सन्नेदोमेदित्यन्वयः कीदृशमेदः पूजैत्यादि बर्धनयोध्यादिवृत्तंघ्नम् विपत्तयेदेतन्निर्दि

स्वमसृजतिमेदोस्थिमज्जारूपपाणिगच्छति ॥ पूर्वपूर्वततः प्राप्यपरं परमतोवजेत् ॥ पूर्वममरसोभूत्वातमानुग्रहात्पुमान् ३७९ एकैकस्मिन्पदत्रास्यदुःस्वतदुः
सहस्रशम् ॥ किमुषट्धातुदुःस्वानिदुःसहानिष्टनामिह ३८० केसाग्रशतभाग्येभ्यःसूक्ष्मानाहयःसहस्रशः ॥ अयममरसोभूत्वाताभिर्वावतिवैत्वचम् ॥ शरीर
व्यापिनोसर्वकेअलोमापुतावहिः ३८१ आसांप्रवेशेनमनेनिर्गेषेचत्वचस्तथा ॥ प्राप्तोभवतिथदुःस्वतन्मृतीमोहपतिनः ३८२ त्वचोरुधिरमायातिलासारस
समं हिसः ॥ दर्शनेयस्यमोहोयंभीकणाभिद्वइयते ३८३ ततोमांससुनिर्दिष्टास्मलीमुमनःसमम् ॥ मूर्च्छितश्चकचिद्वीतःकचिद्विहलितेक्षणः ३८४ ततोमे
दोतिथवलं चूर्णकृतसमंपुनः ॥ मांसात्रिधातितोवन्दिप्राणाम्याधृतवद्भजेत् ३८५ ततःशरीरशालायाःस्थूणाभूतान्यनकवा ॥ अस्थीनिघातिगर्भस्थोमृद्यथा
दारुसंचयम् ३८६ अस्थ्यामंतस्ततस्तेषामज्जानंसाररूपिणीम् ॥ प्रयातिक्वष्टम्यद्वज्जीरमंतःशनेःशनेः ३८७ एवंस्थितेधकालेनकामवन्तिःपितुर्यदा ॥ हादेया
तितदाभज्जासारमुंचतिस्वर्तः ३८८ आमस्तकं तथापादमंदादंयादिसर्वतः ॥ मज्जारसोविनिर्गतिदुःसहोजनकेनसः ३८९ दक्षमेमासियदस्याद्वर्भिण्यादुः
सहस्तथा ॥ गर्भपुष्यमतोजनकेनापिदुःसहः ३९० आर्द्रोवनस्यातिर्यद्वत्सहतेनहिकेष्टरे ॥ वन्धितथास्यजनकःसहतेनकथंचन ३९१

प्राप्नोषीत्युवेदरुचिरादिभ्योऽप्यभिस्थितिप्रतिपादनेनवद्वेक्षलभेनुत्पत्त्यविरुद्धम् तत्पमानजलादोदसर्गः ३८५ त्वचमधुतुमपवेजं दर्शयति ततःशरीरिति । तदन्तर्
शरीरात्मकमृष्टस्पृश्यानिभान्यनेकधाप्रष्टव्यविक्रान्तप्रथसंख्ययास्मृतेमथितान्यस्थीनिर्गुणमर्थोर्जंयुयति कथं यथाऽनृत्काससूहमिति ३८६ षट्धातुमासिमाह अस्थ्यामिति । तेषामस्थ्यामंतः
स्थितांसाररूपिणींसारैरितोरुपकरमयानुपपत्तं कर्त्तृश्रीलंस्यास्तांथासज्जानंशनेःशनेर्योति किमिव क्वाहलजलवत् ३८७ एवंजीवस्वपुंशरीरेगर्भतोपपादकंपवेशमभिधाततत्रनस्येतोक्तये
णगर्भवत्स्थितिप्रतिपादकंपदेतदेतद्व्यादिविभर्तितपतंपाचये एवंस्थितेहत्यादिसहादिकंपचाज्जहिः । एवमुक्तविधयामज्जासाररूपेणजीविस्थितेतिप्रतिपादनेननिमित्तकमावचन्दिःतपकत्वेन
प्रावकत्वेनचवन्दिःसमःकामःहृदिमनसिधातिप्रादुर्भवति । मज्जाकत्री ३८८ सर्वतहतिविवृणोति आमस्तकमिति । अभिविवावाहः आपादमितिच्छेदः तत्पसन्नहिमपसवकगर्भवज्जानोपद्रव
कारितांप्रथंचयितुंपतिजावति दुःसहइति ३८९ तत्रष्टांतयाह दक्षमेइति ३९० दष्टांतंवरयाह आर्द्रइति । आर्द्रोदोव्याहैरसः कीदृशीवृक्षांविच्छिदं वद्धिमितिपूर्वाधानंविधि ३९१

मृतीर्वनदर्शनेदर्शयति यथाभिचारेति । अभिचारेणामश्रुत्याकृतमदृष्टारतत्तुत्तुवाचकं कथं तेनदृष्टस्याप्रकृतिविपरिणामितस्य दृष्टातिहेतुनःपदेनवदापननचरमभानुप्रायः ३९२ नारीगर्भे
स्वचालकःममृतिहेतुर्वायुः अथनुकामोवायुसम्बन्धयन्तारविशेषेपिमातुर्तरस्थितत्वेन्यामोहकत्वंसमानमित्याः मज्जारसइति । मज्जाशब्दद्वन्द्वोपि । मज्जाकामज्जापामहेतिद्विरूपकज्ञान
निर्गमोद्वारः पारसःपारसः ३९३ तस्यस्यामोहकत्वेन्यामोहकार्यविपर्ययमदर्शनेनस्पष्टयति हेष्मणइति । दृष्टान्तेमधुरताकारेणपरिणामयज्ञानस्यकार्योद्वेकःसोऽध्वःपशुनेनुकामकृतोरेतउक्तेकइति ।
मुखमितिपदमभेदाप्यवसानेननसाधनेमयुक्तम् ३९४ विपर्ययमेवमप्येनदर्शयति मुखमित्यादिसप्तभिः । दूर्गधेननरेणादचर्ध्वविरोधित्यानिजननार्हं आल्हादकन्त्यस्यचंदसाधर्म्यान्हेमिति
यावत् एवमुत्तरायापिविशेषणभावोवाच्यः ३९५ कटाक्षइति । नरकग्रामस्थनरकस्यदृष्टयजनकृतापासंवेधिनोमार्गमादिष्यन्मिहकाणाः स्मृतौदूर्गतिहेतुन्यामसिद्धाः एतेपितःसमाः इत्येवमुच्य
समत्वंनार्हतीतिभाषः ३९६ नासिकेति । पयोवन्तुगवत् ३९७ केशाइति । तस्मैपकारस्तदनुपामतयाभेदशक्तिप्रमोषादाः आत्मापयनंमृतिः । मांसप्रमोहनि अमृतेनमुपूरितोद्विग्नव्ययः निर्भातः
ःऽतिहेतुवर्धः ३९८ उदरमिति । मांसलेमंशुरमांसं तद्विपरीतेनिर्मांसं पुनरंशुकराणांषोदरसमांसं सदायदापदादोषोदयस्तदातदेवर्धः ३९९ स्फिताविति । कटिमांसविहायकर्मस्फितांश

यथाभिचारदुष्टस्यमनोनिश्चलंभवेन ॥ एवंकामाग्नितापेननभवेन्निश्चलमनः ३९२ मज्जारसोरेतइतिकामाग्निनिर्गतःसदा ॥ स्थितिंनकुरुतेकापिदेहेपाग्रमो
यथा ३९३ हेष्मणस्तुसमुद्रेकाद्यथामधुगतावजेत् ॥ निवादिःकामजोद्रेकात्रारीदेहस्तथासुखम् ३९४ सुखंदूर्गधनीराज्यंचंद्रवद्भान्तिक्रमिनः ॥ अक्षिणीम
लसंपूर्णेपक्षपत्रोपमेयथा ३९५ कटाक्षानामनेत्राणानरकग्राममार्मणाः ॥ पुष्पाणीवप्रमतस्यकामिनोभातिसर्वदा ३९६ नासिकाशेष्यणोमार्गःपयोवद्भान्तिका
मिनः ॥ अधरःपायुसदृशोमधुरोभातिक्रमिनः ३९७ केशास्तमःसमाअस्थानेत्राप्यायनकारिणः ॥ मांसग्रंथीस्तनौतद्वेदेमकुंभौमुपुग्तिौ ॥ अमृतेनेवनि
र्भातःकामिनोनिजदोषतः ३९८ उदरंमांसलंचास्यानिर्मांसमथवापुनः ॥ श्वसूकरोदराकारंविष्णुत्रायालयःपगम् ॥ भातिक्रमग्रहार्तस्थमदानंदस्यकारणम्
३९९ स्फिजौवायुनदीतीरभूतोत्रिष्ठानुलेपिते ॥ पीवरेजघनंरम्यंनिर्भातइतिक्रमिनः ४०० ममंदरमभावोनिर्मुत्रगंधविदृषिता ॥ काभिनःस्वर्गमदृशीप्रति
भातिविमोहतः ४०१ एवमूर्वादिकैपादावस्थिस्थूणौचमांसलौ ॥ स्वर्णरंभासमौमातःकामिनोनिजदोषतः ४०२ पुरुषस्ययथाकामात्रारीभात्यमृतोपमा ॥
नार्यापितथाकामात्पुमानमृततावजेत् ४०३ एवंकामाग्निजेपितेकामिनःकुपितेसति ॥ वेतिघर्मनचाधर्मरात्रिवावामरंतथा ४०४

युरूपनयास्तीरसमानेपीवरेचःइत्येनघनमित्याकारेणभासेतेत्यर्थः स्फिक्कृद्भूतःस्त्रीलिंगः ४०० अमंदरेतिस्फटम् ४०१ एवमूर्वादिकाविति । उक्तमादौकचंदेभ्योपापटोययोःस्त्रीलवा पाद
शब्देनात्रउक्तमभूतिरेनसामर्थ्यतोऽपराकापोविवक्षितः ४०२ नकेवलंकामोवायुसंस्तथापुमर्भचालकत्वेनपुमंत्रिविविधकारिहेतुःकिंपुमंभाधारीकारिप्यमाणायाःनिर्घोषोत्पाह पुरुषस्येति ।
अमृतताममृतत्वमिथयतम् ४०३ कामोदोषःआत्सर्गककार्यमितिवंधकत्वात्विपरीतकार्योभक्तत्वाच्च यत्रपत्रेतदेत्यन्यतरत्रदोषत्वं यथापिचैतल्लेतिमभानपतिवंधके यथाकादृगवेप्रवीजे
कटलीजनकेइत्यनुमानमभिप्रेत्यपूर्वमुखादौर्ध्वंदिश्रमजनकत्वमदर्शनेनोत्पद्येतोरुपपादितत्वादायहेतुस्तर्ह्यकुर्वत्सर्वमभाकरणशक्तिपतिवर्गप्रदर्शयता एवकामाग्निजइति । एवमुक्तविधयावि
परीतज्ञानजनननकामाग्निजेतःपादभूतेपि तेपितवदुग्मादादिहेतौपुमंशुपितेविकृद् कार्यप्रारम्भायेसतिवोग्यकार्यमितिवंधोपिदृश्यतइतिशेषः पतःप्रभावेवर्ध्याद्विज्ञानेजननद्वेषितदानजन्तवत्
त्याह वेचीत्यादि ४०४

आत्मनमिति । पूर्वाह्णपूर्वाह्णवि । सुहृत्पुत्रपुत्रकारणपेक्षः शिवस्तेजसात् स्वहृदोपेक्षादिनायैवक्येपुदोषादमेनामुरादिज्ञानोद्वेगप्रतिपत्तिर्बेदोपति । पश्यन्तीत्यादिना ४०५ जिघ्रन्ति
 वेति । इति जिघ्रन्तिपि प्राणरोगिवन्तिजिघ्रन्तीत्यर्थः । स्वयमपिरसनपान्नामिषमापोपिरसनं विना यथा कथिद्वनदिवदृश्यतेति शेषः । स्पृशन्ति स्पर्शदोषीवभवति । कर्त्तृदिपत्यैकस्यैवपति
 वक्तीत्यादिना पंडितोपिजडोपधावक्तिताथावक्तीति ४०६ आदनेति । कुपिर्हस्तरोमीतद्वत्सं कुचितद्वस्तद्विषयावत् । सेपेस्पृष्ट ४०७ उदरस्येति । पायुन्यापातप्रतिबंधोऽत्रिद्वया उ
 दरस्याध्यानेष्वलविसर्माकांसाजनयेत्यपिनीरोऽप्यध्यानेन विसर्जयेदित्येकः । द्वितीयस्तु अवहेत्यादिनेक्तः । मुंचमस्मिन्सोत्सर्गं कुर्वन्नेति शफलस्योऽप्यलवस्तेनोत्पदेराग्याभावात् मुंचतीवेति
 ४०८ बलेष्वप्यमृतानां प्रतिबंधोऽप्यति । सप्राणो बलवानपि न हन्यते भवति । भूतिरेष्वपि तपदिदृष्टावत् । तद्दानपिदृष्टावत् । प्रभुश्रेत्यादिस्पृष्टम् । उदाहरणमपि सितं ४०९
 अंतःकरणचतुष्टयन्यापारप्रतिबंधं स्पृष्टवति । बुद्धिमानपिति ४१० अस्तिमात्र एवमिति । शोच्यतमांशोचितुं प्राणापमोचरीकृत्योग्यां अतएवसद्भिः सुधीभिर्विनिर्दिताम् ४११ मन्वेवं
 आत्मानं च परं चैव सुहृन्मित्रादिकं तथा ॥ पश्यन्निध्वंस्त्वस्यात् शृण्वन्सन्निधौ पश्यः ४०५ जिघ्रन्तिप्राणदोषीरसनरसनां विना ॥ त्वदोषीव स्पृशन्वक्तिपं
 डितोपिजडो यथा ४०६ आदते कुण्वत्सर्वपाणिमानपिकामभृत् ॥ पादयोरप्येकस्येपंगुव्याति सर्वतः ४०७ उदरस्याप्यध्याने पायुनानविसर्जयेत् ॥
 नीरोगोप्यध्याकापि मुंचन्नपि न मुंचति ४०८ सप्राणोपि मृतप्राणोदरिद्रव्यभूतिमान् ॥ प्रभुश्च भूत्स्वद्व्यतिकामग्रहसमावृतः ४०९ बुद्धिमानपि दुर्बुद्धिः स
 मनानिर्मना इव ॥ निरहंकारवद्भातिसाहंकारस्वरूपवान् ॥ अचित्तवचितेस्मिन्स्थिते कामी प्रजायते ४१० एवं शोच्यतमामेतामवस्थां प्राद्विगर्हिताम् ॥ प्र
 याति गर्भघृत्कामी कामज्वरवशो नरः ४११ सतदाललनानि त्रैपित्यविरतं सदा ॥ कर्माभ्यामपितामेव शृणोत्येकाग्रमानसः ४१२ जिघ्रयेतामयं कामी घ्राणे
 नाकुलितेन्द्रियः ॥ आस्वादयत्यमुष्याः सरसं रसनयामुहुः ४१३ स्पृशत्येना सर्वमाश्रैः स्पर्शनेनाहतो हिसः ॥ वक्ति चैतां सुखकरीवचनेन सकामभृत् ४१४ आ
 दते च तथैवेनाहस्ताभ्यामाहतो मुहुः ॥ गच्छत्येनामयं कामी पद्मार्थदेवगुरुपमाम् ४१५ प्रवर्तते त्वयं कामी विसर्जयितुं मय्यमुम् ॥ पायुना किं त्वं शक्यत्वात्कर्मणो
 र्मा भिर्नर्तते ४१६ मनसापि स्मरत्येवललनां निजदेववत् ॥ धियापि प्रमिणोऽत्येनामात्मानमिव योगभृत् ४१७ चित्तयत्येवललनां कामी विष्णुमहर्निशम् ॥ यो
 गारुरुत्सुहृत्सविशुद्धधिषणोनरः ४१८ आत्मानमपितामेव मनुते कामी दीपनात् ॥ यतो न यामर्त्सितोपितामेव बहु मन्यते ४१९

कामेन हतरससं द्विपन्यापारप्रतिबंधः क्रियार्थं क्रियतेति चेत्तु । महायां होदिपत्यमात्मानं मोहनिमिदेनैवास्वपराज्यं विधीयतेति तेन च विवेकाद्विभ्यताकामः प्रधातव्यं त्वैऽभिपिक्तः सत्प्रभुं महाप्रो
 हमाश्वसयन्निवेदयेदिति श्रीमद्भिः कुतश्च सत्येपत्रिवेकासासुषुषोमपावीभस्तेपिनरी देहेसहैद्विषैः सकलेः प्रवणः क्रियतेति तत्प्रतिज्ञातं त्वरिपूरायाते । एतदभिप्रायेण कामिनः सर्वे द्विपन्या
 पारकामिनीसंज्ञकसंज्ञानेदंश्यति सतदेवयद्यभिः । पितृतिपेपदुरादिवत्सुर्दारांतः प्रवेशयतीत्यर्थः । तं भूमेति तच्छब्दस्यापि संज्ञातांतीव विवक्षणादिति भावः । एवमुत्तरस्यापि बोध्यम् ४१९
 जिघ्रन्तीति । स्पृष्टम् ४१३ स्पृशत्येनामिति । आहतः आदिकर्मणिकर्त्तरिक्तः आदरं कुर्वन्तित्यर्थः । एवं ज्ञानेद्विपत्यत्वे प्रदर्श्यते द्विपानां दर्शयति वक्तीत्यादिना ४१४ आदत्तवति । स्पृष्टम्
 ४१५ पायुन्यापारमिपुत्तितस्यास्यत्वात् दर्शयति उपसायमवर्ततइति । वायुनेति पूर्वार्थोऽपि अस्मात्पायुसर्वधिनः ४१६ अंतःकरणचतुष्टयन्यापारदर्शयति मनसेति । प्रमिणोतिनि
 श्रिनोति ४१७ चित्तयतीति । योमाहुरुत्सुहृदधिषणोनरोऽप्यद्विभुं चित्तयति तथार्थकामी ललनां चित्तयतीत्यन्यथः ४१८ आत्मानमिति । मनुते अभिमन्यते तत्रेतुः यतइत्यादि ४१९

आ. ७.

स २७

नन्वेवंभावेकोदांश इति चेत् निबन्धुनस्मृत्यभिप्रेतकप्रसिद्धादौ पात्रोक्तकान्वतत्त्वद्वयभारयेत्याशयेन नरस्य सतः कीदृशमृगत्वभावेत्यादीभारोपारतं यमप्युक्तान्देवाद्दर्शयितुं तदुपयुक्ताभारोदांशोपास्पृष्ट
यति साप्येनामित्यादिषोडशभिः । सानारीनर्तयतिस्वाभिप्रायानुसारेण चालयति एतेन नार्थान्स्वातन्त्र्यमर्हतिरप्यदिनिषेधोऽस्ति च रूपोदांशः सूचितः ४२० तमेवशेषं स्फुटपञ्चमवस्थित
स्वभावतां दर्शयति कश्चिदिति शिभिः । उपचारकैः स्वार्थकैः सेवामकरैरित्यर्थः कर्णवाणैः कर्णवत्प्रत्यक्षं मूलशुक्रयुक्तबाणसमैः सुतुः सहोत्पन्नसोऽदृमशक्यैरिति शेषः ४२१ देहेति । पादत्र
येणैकं वायवं कापि एनेकमुक्तं स्वत्वं कीभवंति नानेवाभितीरयेदिति च नुर्धपादार्थः ४२२ कुरुते इति । स्फुटम् ४२३ पुरुषांतरेति च नुर्धभिः साहसकपदोपपद्यं चति । कापि मुग्धं स्वकीयं
ति निपातयेत्पातयेदिति ४२४ एवमिति । पत्न्यादिभिः पतिप्रभृतिप्रयोगपर्युभिः स्वानिष्टास्वस्यदेवविषयान् साध्वीतयात्वेन प्रसिद्धापि तथासासतीनां किमुवाच्यमिति भावः ४२५
तामेवेति । सास्वनिष्टान् अन्यैः परपुरुषैः वास्येनासत्स्वित्वात् त्वेहं वायवार्थपदवा स्वेहस्वेवद्वावस्फुटयति कश्चिदित्यादिना ४२६ साधूनपीति । विडंबयति मिथ्याभिप्रायेणोप

साप्येनेकामुक्तं स्वस्य कीडा मृगसमं नरम् ॥ नर्तयत्यनिशं दीनं नरो यद्वदिमर्कटम् ४२० कश्चिदेनमानयति विविधैरुपचारकैः ॥ भर्त्सयन्पि पुत्रापि कर्णवाणैः सुतुः
सहैः ४२१ देहप्राणेभ्य एतेभ्यो नाथत्वमधिको मम ॥ इति क्वापि वदत्येनं क्वाप्येनं कस्वर्गार्येण २२ कुरुते वचनं क्वापि क्वापि नैव करोति मा ॥ याचते द्रविणं क्वापि
स्वयं क्वापि प्रयच्छति ४२३ पुरुषांतरसं सत्ता कापि सुसंनिपातयेत् ॥ पतिस्वकीयं पुत्रापि वंचयेद्दचनादिना ४२४ एवं पत्न्यादिभिश्चान्यान्स्वानिष्टान् पुरुषानपि ॥
घातयत्यात्मनो नारी साध्वीत्वा यतने प्लिह ४२५ तान् चान्योर्हं बलोपेतैर्घातयेत्सेहमागता ॥ कश्चित्परस्य संकेतं कृत्वा न्यस्मै प्रदर्शयेत् ४२६ साधूनपि कश्चिन्नागं
विडंबयति संसदि ॥ पितरं भ्रातरं पुत्रं ब्राह्मणं वा बहुभुतम् ॥ अप्यल्पे हि स्वकार्ये सावधूहंति न संशयः ४२७ संवेद्य भवेद्दुःखमिह जन्मानि निश्चितम् ॥ मृतस्य न
रकस्तद्वत्कोस्याः संगं समाचरेत् ४२८ आसक्ता वा विरक्ता वा बहुहंति न संशयः ॥ आसक्ता यादेसा स्वस्य तदान्यस्त्री गमादिना ॥ कुपिता विषदानादिप्रयोगेन निपात
येत् ४२९ यदान्यस्य तदा स्वस्य मात्रादिदास्तोनरम् ॥ निपातयति सानारी लोक् दयभयं करी ४३० विरक्ता हि यदा स्वस्य सैनं कामज्जगत्तुम् ॥ एकान्तं विविधै
र्वाक्यैर्भर्त्सायित्वानचावजेत् ४३१ कार्यतरं समुत्पाद्य वजेद्वा पुरुषांतरम् ॥ पुनर्कामातुरं त्यक्त्वा शयने स्वैरचारिणी ४३२ जानीयाद्यदि चेद्गतां बलमभि शिप्ता हि
तम् ॥ हंति स्वयमशक्ता चेदप्यैर्वा घातयत्यापि ४३३

हासयोग्याकरोतीत्यर्थः पितरभिरपादिस्फुटम् ४२७ तस्याः संगद्वारा लोक् दयभुः सहेतुत्वेन हान्तीति वाच्यम् ॥ संवतिसंवेनासक्तत्वात् सति निमित्तमसिद्धं नरकः प्रसिद्धः स्त्रीभावनापारिरूपश्च ४२८
राजमभूतयो विरक्ता एव भवति कश्चिन्नां तु अनुरक्तं नारी तु भययेति मद्दर्शोपपत्त्याह आसक्तेति । तथा च स्फुटयति आसक्ता यदेति । यदिसानारी आसक्ता स्वस्य स्वकीया भवति तदान्यस्त्री गम
नादिना कुपिता सती विषादिना प्रारयेदिति ४२९ यदान्यस्येति । यदान्यस्य परकीया आसक्ता स्यादित्यनुपमः तदा सा स्वकीयसंबन्धिदारेण हंतीति प्रसिद्धयेतद् व्यभिचारिणी प्रातृप्रभृतयो
यतने परपुरुषं हंतुमिति ४३० अथ स्वकीया परकीयाभेदेन विरक्ता वा विविधदुःखहेतुतां स्फुटयंस्तत्रापायाभिरतमाह विरक्ता हीति शिभिः । सा स्वकृत्वे सति विरक्ता ४३१ कार्यतरमिति । स
मुत्पाद्य दर्शयित्वा ४३२ जानीयादिति । जानीयात् परपुरुषमनमिति शेषः सातस्वर्गहंति अशक्ता येनैर्वा घातयत्यापि ४३३

विरक्तपरनीयाचारितमाह वरस्याविति । स्फुटम् ४३४ इत्येवमुक्तं सारं विवक्षितम् । स्फुटम् ४३५ अनवस्थितस्वभावस्वामिभिर्दोषैः कामुकैर्मतिदुःस्वैतुषान्नार्थैर्वाकित्वापुनरिति नरस्या
पीत्याह यद्वदिति । एतादृशदोषशालिनानां यथाविदुःस्वैतुषेन नारीत्वेन तावदोषशालित्वेन मयोजकमकामितायास्तथादुःस्वैतुषाऽदस्येनाह तादृशभारित्वरहितपुरुषस्याविसकामनारीमतिदुःस्व
स्वदर्शनाच्च तस्मादन्यथासिद्धान्तव्यतिरेकज्ञास्त्वित्वाचक्षेत्तोरित्यप्यायाचकामएवदुःस्वैतुरिति भावः ४३६ उक्तस्यापि दर्शनेन संभावितार्थानि श्रुतिपुत्रयभियुक्तवत्त्वानि स्मारयति तत इति ।
तथाच श्रुतिः ' काममय एवार्थपुरुषः ' इत्याद्या स्मृतिरपि ' कामएवकोषएवः ' इत्याद्या ' कामाधिकरतां माध्यमनोनोक्तस्याधिकरः । एकं कामं परित्यज्य जनोक्तस्याधिकरः ' इत्यभियुक्तवत्
नैव । फलितमाह एवमिति ४३७ अनुकथं कामोद्वेपत्वात्कथं नृलनिकृंतनेनेति वक्तुं नृलपरंपरांतं श्रुत्युपायं चाह संकल्पादिति । संकल्पो रमणीयत्वाभ्यासः गुणबोधो रमणीयत्वप्रयोजकगुणा
भ्यासः दोषाणां भुक्तलक्षणानाम् ४३८ दोषावलोकस्य गुणबोधविरोधित्वं हेतुत्वात् पूर्वैकवस्तुयाथास्तददर्शनेन गुणबोधमूलमोदविधट्टतपादर्शयति दोषावगमिति । दोषाणां प्रवलोकेन मोहो विनश्य
तीत्यन्वयः मोहस्यावरणशक्त्याह जमदांश्च कृदिति विशेषसंकिर्तयति अतश्च कृत्वादि । अतस्मिन् अहं महीनेन तत्तदार्थाभ्यासहेतुरित्यर्थः पुनः कीदृशो मोहः दृष्ट्यायाः विस्तृतकामस्य विदोषेनो

परस्य तु विरक्ताचेत्सद्यो मरणकारणम् ॥ एकांते मां याचितवानियुक्तामारयेन्नरम् ४३४ एवं नारीपुदोषादिसंति स्वासुपरासुच ॥ अनंतास्तु भूयंते कामिभिस्ते ह्य
हर्निशम् ४३५ यद्द्वारं रीदुःखकरी कामिनः पुरुषस्य हि ॥ नार्या अपि च कामिन्याः पुमान् दुःखकरस्तथा ४३६ ततो दुःखकरः कामो न नारी न नरोपि च ॥ एवं वि
ज्ञायमतिमान् कामं शत्रुमिह मयं जेत ४३७ संकल्पाज्जायते कामः संकल्पो गुणबोधनात् ॥ गुणबोधस्य नाशः स्याद्दोषाणामवलोकनात् ४३८ दोषाणामवलोकनेन
मोहो यं जगदाध्यकृत ॥ अतस्त्वेतत्त्वर्थाहेतुस्तृष्णा यीजं विनश्यति ४३९ तस्मिन् नष्टे स्वयं कामो निर्भूल इव पादपः ॥ विनश्यति क्षणादस्मिन् नष्टे क्रोधोऽपि नश्यति ॥
४४० इच्छाविधाते सत्ये पक्रोधोद्वेपाभिधो नृणाम् ॥ जायते निच्छतः केन कोष उत्पद्यते पुनः ४४१ विवेकवह्निना दग्धे कामक्रोधे समूलके ॥ संसारे भगवानेष आनं
दात्मा प्रसीदति ४४२ कामजानामिते मूलं संकल्पात्किल जायते ॥ संकल्पे तु मया त्यक्ते कथं त्वं मयि जायते ४४३ इति विज्ञानश्च न्योयं गर्भकामग्रहाकुलः ॥
प्राच्याग्वाग्वाहिने वा नष्टो वेति न किंचन ४४४

वेति सप्तमानः एतेन कामतरो गुणबोधोऽङ्कुरः संकल्पो मूलमज्ञातमात्राच्च विकृतोपादानं तेषां श्रुतिभूतम् ४३९ ततः किमतमाह । तस्मिन् मोहेन ऐक्यामः स्वयंपृथग्निवृत्तिसाधनयत्नानपेक्षेन नश्यति अङ्कुर
द्वारा मूलमयोजकवर्जाभावे पादपवृत्तेति रागात्मककामनिवृत्त्योद्वेगनिवृत्तिः सहेव भवति नांतरीयकत्वादित्याह अस्मिन् अस्त्विति ४४० क्रोधनाशस्य कामनाऽनियतत्वेऽप्यतिदर्शयति इच्छाविधात
ति । इच्छाकामएव केनचिद्विधातेति रंशे कृते सति क्रोधो जायते क्रोधरूपेण परिणमत इत्यर्थः अनिच्छत इच्छाम कुर्वतः ४४१ नश्येदं कामेति किं भवतीत्यत आह विवेकेति । कामेति सप्ताहारद्वंद्वः सं
सारे वैवशरीरेऽप्यभवानात्मा मद्भावात्कथार्थः प्रसरेदिति मादुर्भवति इति एतमर्थं श्रुतिरपि दर्शयति ' यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा ये स्य हृदि भिन्नाः । यद्यमर्त्योऽमृतो भवत्यवयवसममृते ' इति ४४२ अय
मेव कामज्ञानोपाय इत्यत्र स्मृतिव्याप्यं पठति कामेति । उक्तोर्थः ४४३ इति विज्ञानेति । इति ज्ञानेन पूर्वोक्तकामस्यानर्भमूलतां विवृत्त्युपायश्च परामृश्यते अयं पूर्वोक्तो गर्भकामग्रहाकुलः विज्ञान
शून्यत्वे हेतुः कामग्रहेति । विज्ञानाभावं हेतुत्वेन रागादप्याह प्राचेति । नृद्वारण्यकेऽष्टमाध्याये चतुर्थजाम्भवेदाज्ये यद्विप्रमिष्यमो वेदिता तत्र च नारीरहस्यां मेतोमाभिषवणफलकभावनपुरुषरहस्यां मेवीप
लभावनोक्ततदभिधाधेनमाचेति विशेषार्थं तथाच प्राच्याग्वाग्वाहिनीमाभिषवोपलट्टिविषये मेहेनेन अहिनेव सर्पसमनेन दक्षोदं सफलं न्यामोर्हनीतः सन्निवृत्तनवेति न जानातीत्यर्थः ४४४

तस्मिन्वाहस्यादिभक्तोत्येव्यवष्टे योमाभित्यादिसप्तभिः । योयोमस्तएवजन्तुजोमसिवाग्नाहसोत्सवाःमशोदीतव्यवः कीदृशीरवस्थः दुःखसो कानासहसैः प्रत्येकेनपातस्रतिशेषः वीर्यापां
 श्मत् पुनः कीदृशीः भर्षोपनिषदिभोक्तमजोपनिषद्कासुभदस्यामुकाशितुंभर्षावेदकितः श्रीमर्षोभर्षास्तुभक्तोभिनवमशोक्तमारभ्यकथ्यते शुक्रलोपितसंयोजनंतरंअप्रिपिचदस्यास्यकमे
 म्नाहृदयदेशप्राप्तिपयैतभवस्तुहेदकानुसंधेयाः एतेनमाहृदरितादात्म्यवस्थास्तनदिदवांमर्षोभिनस्तोतिसुचितम् ४५९ एतिर्जायांमन्त्रिकतिगर्भोभुत्वाभमातरम् । तस्यांपुनर्नवोभुत्वादस्यमेमा
 सिज्जयते ॥ ४६० अर्थः पठ्यतायायाः पतिदास्यस्येमावयितव्यमदार्थमाह यस्याप्रति । यस्यादेभ्यर्भुमर्भोपायकः पुत्राभ्यर्भुपेभ्यर्भुगर्भेपविश्रतिमतएवदेतोपिपतायास्यपीषाचभात्मन
 आत्माभिमज्जविषयशरिरसारस्यपुमर्भस्यरसिकेति ४६० केसापनेरस्यपीयाऽतस्तादिदमेवति उल्लेखितद्वाम्पां । वसुभिर्वेदेदोहदाकाक्षितेः 'दोहदोमर्भेत्सपेभमिलापे' इतिहेमः । तथाचदो
 हदेन वसुधैमासाहोहृदयदेशगतगर्भमुक्तयाम्भिणीसंबन्धमिषाकेमविषयीकृतेः पदाधैरित्यर्थः तददानेद्विदोपउक्तः सुशूत्रे 'वेपुयेन्विद्विषयपुहोहृदकाकमानना । प्रजायेतमुतस्वातिस्तस्मिन्सर्वाणि
 स्तद्विश्रिये' इति । दोहदेउक्तविषयादिहृदयगर्भमिषीच्छापां हिहृदयमन्दस्यदुहृदरवः हृपेदरादिवाहिति लेपस्फुटम् ४६१ स्वावेभि । उपरमोविहृतिहृदस्याहृदस्य ४६२ तस्याः पातुर्नव्याप्य

योनौनानाविधावस्थादुःखशोकसहस्रशः ॥ गर्भोपनिषदिप्रोक्ताः प्राप्तेत्येषसहस्रशः ४५९ यस्यादेवभुमर्भेभर्षकपेभगर्भसुत ॥ प्राविशत्यतएवेयंक्षणीयात्पर
 क्षिका ४६० वसुधैर्वान्यैश्वसुभेदोहदाकाक्षितैरपि ॥ यदानेनतयान्यैश्वयानेनानाविधैस्तथा ४६१ दानशय्यासनाद्यैश्वव्यापारोपरमैरपि ॥ औषवादेश्वसे
 वातोदुष्टस्यचविवर्जनैः ४६२ अपिलोकेनयोदृष्टउपकारकरेजने ॥ उपकारकरोहृदोर्जनोपिचवैजनः ४६३ इयंचोपकरोत्यस्यगर्भिणोगर्भधारणात् ॥ यतो
 स्यदुःखदरेतः स्वात्मन्येवानयाहृतम् ४६४ अप्यस्यजन्नीजायागर्भिणस्तत्प्रवेक्षतः ॥ यस्यात्युनर्नवोभुत्वातस्यामेषप्रजायते ४६५ निषेककालमारभ्य
 स्वातेवेनैकतागतम् ॥ स्वदेहवहघात्येषायावदोनिविनिर्मेमम् ४६६ योनिप्रवेशेजठरेष्वभिविष्टादिद्रुषिते ॥ अनुभूयातिदुःखानियानिद्वाराद्विर्भजेत् ४६७
 एतदुःखमयात्सर्वोब्रह्मज्ञानंसमिच्छति ॥ करोतिघर्षव्यग्रः शास्त्रोक्तं सर्वदापुमान् ४६८ दुःखं हिमरणेनृणानिरकानुभवेतथा ॥ प्रमिद्वंतस्कोटिकोटिगुणितंयो
 निघर्षके ४६९ निर्गमश्चप्रवेक्षश्चमरणातिशतैः सप्तः ॥ योबौधावदुरेवासोनरकादासतोचिकः ४७० तत्रदुःखान्यनंतानिप्राप्येतदेधधारिभिः ॥ उक्तान्यपि
 हियान्यत्रसंभोहंजनयंतिनः ४७१

मपोत्याह अपिलोकाहति । लोकेऽप्येनयोन्माप अर्षादेतिवावत् हहः कोसोनयः यदुर्जनोपिभनः उपकारकरेजनेउपकारकरोहृदति ४६१ तेनयंप्रकृतेपोजयति इयमिति । इयंजाया मस्फमिष्यः
 रेतोगर्भवतः ४६४ तमेवमंत्राधैलुतयास्मारयति अप्यस्येति । अस्यागर्भिणीजायाजन्नीभवतीत्यन्वयः तत्रहेतुस्तत्प्रवेक्षतइत्यादि ४६५ तैस्त्रिंशदादिभिर्भर्तात्यंतंपाचष्टे निषेकेति । विषेकोगर्भो
 घाते आर्तवैरजःतेनैकतातादात्म्यवर्तपुमंशमितिशेषः दधातिधारयक्षिपोषयतिवैषयः ४६६ कुतोस्त्रिकर्षकमर्भधारणोक्तयामुचितामिदुःखानिवक्तुमुपकमे योनिप्रवेशइति । योनिः प्रवेशसा
 यनद्वारंपस्पतस्यतस्मिन्मज्जेतानिदुःखानिषोषयंत्याजन्मन्यामभ्येनवाहुनिर्भायापीतिभावः ४६७ तदुःखनिवृत्तौकउपायइतिचेत्ब्रह्मज्ञानमेवेत्याह एतादिति । एतदुःखंमर्भदुःखं सर्वोदुमुलुः
 ब्रह्मज्ञानाधिकारलभ्येवमर्भकरोतीत्याह करोतीति । अन्यप्रोऽनसप्तः ४६८ किंविधंमर्भदुःखमपठमाह दुःखमिति । प्रमिद्वमितिपूर्वोच्यपि ४६९ निर्वमभ्येति । तत्रेतिशेषः अर्षितःपीडा ४७०
 तत्रेति । तत्रमागुरुदरे अत्रआवाहनकालेपिसंभोहंविन्दतमाह ४७१

गर्भदुःस्वात्कर्षंभावयति विधेति । विष्णुमृगदेतन्मृदुदेवासात्पदः स्वर्गदुःसहमिति तृतीयेनाश्वयः तस्यदुःसहसाधोपपादकानि विशेषणानिदम् पृथामृग्यांचिन्नेति अंतरं मृग्यस्यन
स्मिन् नानावर्णकफादिधानुमयेविधेरादये मांसमपीभिचिः कुक्षयंस्वतस्मिन् भवत्वमुदुःसहे ४७२ कृमीति । उदरकृमयएवसर्पास्तेपांशेतराकीर्णं व्याधयवृश्चिकास्तेः प्ररिते मातृप्राण
महावायुनाविनिःसारितानिचालितानिबंधनानिनाडीरजवोपस्यनस्मिन् तृष्णांमारतुस्वेतिवावत् ४७३ अंतरिति । अंतर्वन्दिजांशोयस्यातएवावंदग्नेभुक्तान्तेउदरदाहत् संकीर्णः संकुचितः
स्वस्यगर्भत्वायकाशोयवतस्मिन् कोदशदुःखं विवेकिनांश्रवणमननशास्तिनांपसिद्धं निश्चयमोचरः विवेकतस्तुयोग्यमुभवमप्येतादित्याह स्मर्यतेइति । जातीः पूर्वजन्मपानिस्मरंतीनिजातिस्म
रापोमिन्नस्तेरिति ४७४ अस्माभिस्तुवर्णापितृमृगयानिगर्भदुःस्वानोत्पाद गर्भेति । दिहृमात्रमुपलक्षणमात्रम् ४७५ गर्भोपनिषदिति । स्फुटम् ४७६ तत्रमाध्यायेनकानिचिदुःखसाधनाप
नुवदति अनेति । अत्रगर्भे अज्ञानेसुतां पूर्वप्रथमं सद्योमासानितिवावत् कीदृगज्ञानं सर्वोपिदुःस्वानिदरेष्यहस्तामलकवःस्पष्टदुःखं मूर्छाहृदुःसावधिः । क्षिति । स्वस्यमातृशुभ्रुपपासा
भ्यांजातःसंतापः अनीश्वरत्वमसामर्थ्यम् ४७७ अनेकेति । भवोजन्म नवमप्राप्तेरमृत्वाहिएवंदति । आहाराविविधाभुक्ताःपीताश्रविविधाःस्तवाः । मातरोविविधाहृष्टाःपितरःबुधदस्तथा ।

विष्णुमृगदेवासात्पूयाऽतृक्चार्चितातरे ॥ कफपितादिचित्रादयेमांसमितौसुदुःसहे ४७२ कृमिसर्पज्ञताकीर्णं व्याधितृश्चिकपूरिते ॥ मातृप्राणमहावातविनिः
सारितबंधने ४७३ अंतर्वन्दावर्षदग्धसंकीर्णस्वावकाशके ॥ सुदुःसहमिदं दुःखंप्राप्तिदं हि विवेकिनाम् ॥ स्मर्यतेपिचकैश्चिद्विद्वान्जातिस्मरैरिह ४७४ गर्भदुः
खान्यनंतानिनशक्यानि कथंचन ॥ वक्तुं जन्मशतेनापिदिहमात्रमुदितं तव ४७५ गर्भोपनिषदाप्येवदिहमात्रंतस्यकथ्यते ॥ साकल्येनचकोनामवक्तुमीष्टकथं
चन ४७६ अत्राज्ञानंभवेत्पूर्वसर्वदुःखकरं नृणाम् ॥ सुत्पिपासोत्थसंतापोनीश्वरत्वंचदेहके ४७७ अनेकभवदुःखानांस्मृतिश्चातीवदुःसहा ॥ जनन्याअपिसे
वाधःसर्वपापकरोद्विषः ४७८ एवंनानाविधैर्दुःखैःपरिमृतं प्रमंजनः ॥ कलिलादिकमेणैवसंपन्नाययंवन्नम् ४७९ त्यक्तगर्भासनं कालेजगयुपटवर्जितम् ॥ इत
श्चेतश्चययंतंमंडूकसदृशं शिशुम् ४८० पाणिभ्यामपिपादाभ्यामात्रस्यचलनेनच ॥ जननीजठरस्यांतर्भेदायेवसमुत्थितम् ४८१ कुक्षौकदाचिद्भावतंकदाचि
द्दयेपिच ॥ जनन्यायोनिंयंत्रेपिमर्कटोपममर्भकम् ४८२

पविषोपाः प्रमुष्येयंतमप्येवमेश्वरम् इति । जनन्याहति संवाधःपीडावस्वप्राणा ४७८ मयजननीदुःखंजननकालेजायमानंजंतुदुःखं चस्पृष्टयितुंतोमएवेत्यादिवाक्यगतनमपदार्थमप्यह
एवमित्यादिसमभिः । एवंनानाविधैर्दुःखैःपरिभूतमेनंप्रमंजनेबहिर्हरंनयतीतिपञ्चैनाश्वयः । कलिलादिति । एकरात्रेणकलिलेसमरात्रेणबुद्धमर्धमासेनपिंडेनसेनकाठिंयंमासहयेनशिरस्तृती
यमासेनपादप्रदेशशतृथेनांगुलीजठरकटिप्रदेशाःपंचमेनपृष्ठवक्रः पञ्चनमुखनासिकाक्षिप्रोश्वाधि सप्तमेनजीवसंयोगोअष्टमेनसर्वमपरिपूरितंनवमेनज्ञानपूर्णतयापूर्वजातिस्मृतिः इतिगर्भोपनिषद्क्रम
कोरेणसंपन्नाःपरिपूर्णाजययथायस्यतमिति ४७९ त्यक्तेति । त्यक्तगर्भासनंकुंडलीकृतपृष्ठम्रीवत्वेसठिसंकुचितपाणिपादत्वेचसति कुक्षिपस्तशिरस्कृत्वरूपेनसतथाहम् कालेप्रसूतिसंवि
कालेजरायुक्षेपेणपटनवर्जितं त्यक्तमिति ४८० पाणिभ्यामिति । भेदापेतिमात्रवचनाश्चेतिमुमौषष् तथाचपाण्यादिभोजननीजठरभेदापजननीजठरभेदुमिवांतःसमुत्थितमुद्यतमित्यर्थः ४८१
कुक्षौविति । पुनःकीदृशं जननीकुक्षिहृदययोनिंयंत्रेपुननियतम्रमर्भकपिसमर्भकंस्वस्यसरीरम् ४८२

स्वशरीरेति । पुनः कीटसंस्वेदशरीरेस्वशरीरमप्येति निःक्षिप्यकृतमधोदेशमस्तकम् ॥ ४८३ ॥ विनिर्गम्यतापि स्वस्तकस्यैव जननीधिरपादिस्फुटम् ॥ ४८३ ॥ विक्रोशंतिमिति । सर्वेष्वस्तमं हृक्च
 हृक्च विक्रोशंतिम् ॥ ४८४ ॥ ककचाग्रहस्त्रेभ्यः कर्कशाद्योनियंत्रकात् ॥ ४८४ ॥ ककचः काष्ठविदारणसाधनम् ॥ ४८५ ॥ जननीसंवापं स्पृशति ॥ ४८५ ॥ प्रकुपितेपरिपाकति
 शपणतेत्येसकीटेकीटव्यासेति पादलोभ्यथाभवति ॥ ४८६ ॥ सर्पधारणदुःखेहंतामाह ॥ ४८६ ॥ यद्वादिदि । अठरस्यांतर्जने ॥ ४८७ ॥ सर्वस्थितेसतिपददुःखमित्यन्वयः ॥ ४८७ ॥ न्यतिरेकेणापि
 दाह ॥ ४८८ ॥ प्रपूरिततयादुर्बधिप्रणस्पविभेदेन विदारणेन ततः सर्पादिः कीटस्यानिर्गम्यत्सुखं दुःखाभावोभवति तन्मारीणां गर्भमोक्षेपीति ॥ ४८८ ॥ दृष्टान्तरमाह ॥ ४८९ ॥ तदेवमपि तिरेकेणाह
 सुसमिति । तयोर्मलपूजयोः ॥ ४९० ॥ अप्रतोषमपामर्भप्रतिवेददुःखं संभावयति ॥ ४९० ॥ विनिर्गम्यतापि ॥ ४९१ ॥ धारणमतिबंधः ॥ ४९१ ॥ जनन्याः प्रस

स्वशरीरेति निःक्षिप्यकृताधोदेशमस्तकम् ॥ ४८३ ॥ विक्रोशंतं च सपेण्यस्तमं हृक्च हृक्च ॥ ४८३ ॥ विक्रोशंतं च सपेण्यस्तमं हृक्च हृक्च ॥ ४८३ ॥ विक्रोशंतं च सपेण्यस्तमं हृक्च हृक्च ॥ ४८३ ॥
 कंयथा ॥ ४८४ ॥ ककचाग्रहस्त्रेभ्यः कर्कशाद्योनियंत्रकात् ॥ ४८४ ॥ ककचः काष्ठविदारणसाधनम् ॥ ४८५ ॥ जननीसंवापं स्पृशति ॥ ४८५ ॥ प्रकुपितेपरिपाकति
 कतमास्त्रीणां योनियंत्रणतेर्भके ॥ ४८६ ॥ यद्दंतः स्थितेसर्पेजठरस्यवणेभवेत् ॥ ४८६ ॥ दुःखंतद्द्वर्भिणीनां गर्भधारणतोभवेत् ॥ ४८७ ॥ पूतिव्रणविभेदेन सर्पादेर्निर्गमेदियत् ॥
 सुखंभवति नारीणां गर्भमोक्षेपितसुखम् ॥ ४८८ ॥ मलमूत्रनिरोधेन दुःखं यावत्कर्णाभवेत् ॥ ४८८ ॥ ततोधिकतमं दुःखं स्त्रीणां गर्भस्य धारणे ॥ ४८९ ॥ सुखं यथा विसर्गस्यातयोश्चि
 रनिरुद्धयोः ॥ ४९० ॥ गर्भिण्यां गर्भमोक्षेपितथातज्जायते सुखम् ॥ ४९० ॥ विज्ञानं गुलमात्रश्चेदीर्यः सास्थिः कृमिः श्वसन् ॥ ४९१ ॥ वितस्तिमात्रो विस्तारात्तावांश्च परिणाहतः ॥ ४९१ ॥
 अस्माकं जठरे यावत्स्यावस्थानतोभवेत् ॥ ४९२ ॥ विनिर्गमेपायुमार्गाद्यावदस्माकमापतेत् ॥ ४९२ ॥ दुःखंतस्य भवेत्तावद्गर्भिण्या
 गर्भमोक्षणात् ॥ ४९३ ॥ पोडशांगुलकच्छिद्रादुत्प्लावकचायथा ॥ ४९३ ॥ निर्गमेनोभवेदुःखंतथा जंतोश्च गर्भतः ॥ ४९४ ॥ एवमेतदनौपम्यं दुःखं जंतोः प्रजायते ॥ ४९४ ॥ समाप्तक
 स्य गर्भांतस्तद्विनिर्गमणपेच ॥ ४९५ ॥ एवमेव विनिर्गम्यतां लोकं संततिहेतुतः ॥ ४९५ ॥ गर्भात्स्वदर्शनेनैव पितुरानंदोभवेत् ॥ ४९६ ॥ तं कुमारं पिता जातमंकेवास्वस्यवाञ्छु
 वि ॥ ४९७ ॥ यदिदं प्रक्रिया जातं कुलं स्वकुमारके ॥ ४९७ ॥ तत्सर्वस्वस्य जनकः कुलं तेनात्र संशयः ॥ ४९८ ॥

यदुःखमभिनयति विनिर्गमेति । तस्य तादृशमेव स्माकं पुरुषाणां पायुमार्गादिनिर्गमेपावदुःखमापतेत्यस्येव तावद्गर्भिण्याः प्रसवेदस्यर्थः ॥ ४९३ ॥ आयमानं जंतोर्दुःखं स्फुटयति पोडशांगुलकेति ।
 पोडशांगुलकच्छिद्रं मध्यमाकाशो यस्य तादृशं तल्लोकं च यद्विभेदं तन्मध्यमेन च स्माकं निर्गमो भवेत्तत्कालीनदुःखसमं जायमानस्य दुःखमिति ॥ ४९४ ॥ गर्भदुःखवर्णनमुपसंहरति एवमिति । समाप्त
 कस्यमायासहितस्य गर्भांतर्गम्यते निःसरणे गर्भाज्जिग्मे ॥ ४९५ ॥ सौम्येवैत्यादिसति निधीयते तन्पतन्त्याचष्टे एवमेव इति । एष गर्भस्थः पितुरात्मा गर्भादिनिष्क्रान्तः मातृभूतः किमर्थं लोक
 संततिहेतुतः लोकानां संतत्येव प्रजायते विच्छेदाप ॥ ४९६ ॥ अतएव सः स्वदर्शनेनैव पितुरानंदोभवेदिति ॥ ४९६ ॥ तं कुमारमिति । पितृवंशानं कुमारं स्वस्यां केभुविवासंस्थाप्य संस्फुटतेति ॥ ४९७ ॥ यदिदमिति ।
 यदिदं प्रक्रियाणां संस्काराणां जातं तद्वदं श्रुतिमता प्रपदद्वयमप्येवमप्यद्वयं चित्तं सर्वसंविद्यं जन्मकालं च विदितो यात्रपदोत्तरापि दसु चित्तं जन्मोत्तरभावि तत्सर्वसंस्कारजातं स्वस्यैव जनकः कुलं ते
 पातादात्मनः पृथग्भावाज्ञानादित्युक्तम् ॥ ४९८ ॥

पूर्वाक्तमनुग्रहदोषादकमपसाधनदर्शयति स्मृतिः । अज्ञानमताज्ञानविनामपिकिंस्त्वमित्यन्वयः अज्ञानमताज्ञानस्पतमिवर्षकत्वेहेतुवर्गविशेषणम् हेतिचेति । हेतित्वस्यत्रिगुण्याभिमान
स्याभावकारणमशकानां प्रमवाङ्मिहृत्सिद्धयन्मिति ५१० दोषादकानुगममपुनर्दर्शयति स्वेदजयेति ५११ दोषादकवर्धनमपकृतेयोनयति एवमिति । एवमुक्तविषयान्नयविशयविकारसंघा
दनद्वारा एतन्मानुष्यदोषादकजयायभवति हिमसिद्धयेवम् एवंस्थितेर्निर्णतेपिमं दानरास्तेनैवदोषादकनिमित्ततावशीकृताः ५१२ नृणां दोषादकविजयप्रदहेनमुख्येनवात्ययोवनवाद्देव्यानिनि
रूपयिष्यन्वात्येतदनुगममाह तथाहीति । तथाहिदोषानुगमःप्रदर्शयतिहेत्यर्थः स्तनपेच्छया इत्यनुपपत्त्यास्पष्टेतिभावः ५१३ इवमिति । इवःस्तनपानेच्छादुःस्वभावरूपयानिदुःखानि
प्राप्नोतितामिसर्वाणि एतद्वानि एतस्मिन्दोषादककारणत्वरूपवर्धसानयेषां तानितथाभूतान्येवेति उचरोचरदोषादकमपिपूर्वपूर्वसंस्काराणां हेतुतामाह दोषादकेति । विदुषितः संस्कृतः ५१४
इधमाक्षेपदुःस्वमपोजकमशकत्वं दर्शयति यथेति । नामानाममुष्येधंमवर्धनमज्ञानमभवेदिति ५१५ कंठताविति । कंठोक्तंयुने ५१६ अवैशयेनेति । कंठस्यमवैशयेनवाग्वाहिनीना

इतिदोषाष्टकसर्वचिकित्साहेदिभिः ॥ विनाब्रह्मात्मताज्ञानंदेहित्वाभावकारणम् ५१० स्वेदजश्चाडजोवापिजंतुर्वास्थाज्जरायुजः ॥ उद्विज्जोपिनसंत्यज्य
दोषाष्टकमिदंस्थितः ५११ एवमेताद्विमानुष्यंदोषाष्टकजयायहि ॥ भवत्येवंस्थितेमंदास्तेनैवविजितानराः ५१२ तथाहिजातमात्रोयंस्तन्यमिच्छति
मानवः ॥ कुर्वन्नानाविधानशब्दोच्छयानोधरणीतले ५१३ इतआरम्यदुःखानिह्येतदंतानिनित्यशः ॥ प्राप्नोत्येषजनोमंदोदोषाष्टकविद्वषितः ५१४
यथागर्भतथाबालोनागानाहिप्रभुर्भवेत् ॥ शक्तेर्भवतिनैवायंमत्कुणादेर्निवारणे ५१५ कंडूतावप्यशक्तोयमंगानामातुरोभृशम् ॥ नेच्छयाह्यन्नपानादिप्राप्नो
त्येषोतिदुःखितः ५१६ अवैशद्येनकंठस्यवदन्नपिक्वदन्नसः ॥ उच्चैःस्वरेणजननीमाब्धत्येवदुःखितः ॥ श्रुत्वावाक्यंतथैवापितप्रायात्यथवानवा ५१७
एवंविष्णुत्रलेपेनमुखलालादिनापिच ॥ दिग्धमंगंसुतस्यैषाप्रशालयतिवानवा १८ वृथाहसत्ययंबालोविभेतिचतथावृथा ॥ रोदित्येषपृथातद्वद्विषाद्यप्य
तिमोहितः १९ वक्तुंगंतंतथादातुमिच्छत्येषपुनःपुनः ॥ नशक्नोतिततःक्लेशमहांतंप्रतिपद्यते ५२० जननीजनकंवापिभ्रातरंवापिराक्षमम् ॥ पिशार्चावाप्य
भेदेनबालोजानातिमोहितः २१ एवंबाल्येसदुःखानिकोटिप्रोप्यनुभूयच ॥ तत्रैवावातरावस्थांकौमारीप्रतिपद्यते २२ जानुभ्यामपिहस्ताभ्यांगच्छत्येषश
नैःशनैः ॥ अपिचार्थांतरप्रार्सवर्णजातंवदत्यसौ ५२३

इथाः कफन्याप्रवृत्तेन वदन्निवदेतु विहसत्वादिति । किंचिद्देशे जातेष्वह उच्येरिति । वाक्यमतिमाकारयति अन्वेत्यादिः सात्वित्वादिः ५१७ द्वेषप्रयोजकं धारित्विच्छायाति एवमिति । दिग्घट्टिभं एपाजननी ५१८ भयमोदयोः प्रयोनक्रमन्यवस्थितस्वभावः वर्द्धयति । हृयेति । मणिभक्षयति ५१९ इच्छादुःखमभिनयति वक्तुमिति ५२० मोक्षं फलति जननीमिति । स्फुटम् ५२१ एवमिति । यद्यपि नास्त्यमापञ्चम्यादादिति श्रीधरेरैकग्रन्थे न्यास्यातंतथाप्यत्रोच्चरन्नोक्तानुगुन्यादापोद्भासादृष्टास्थावस्थान्त्यापिकाविश्रित्वा तंतजननमत्यवस्थान्तद्राप्या क्रौयारीविवक्ष्यते अवस्थान्नित्यस्य विवक्षकादिति ग्रंथकर्तृराज्ञापोलक्ष्यते तत्रैव तात्पर्य एव अवतंतरांश्याप्याम् ५२२ जानुष्यामिति । जनेः सन्नेरेत्यनेन तत्र याजिमिश्रायासपितदपूर्णाश्छादुःस्वं भूषितं एव पृतरथापि दुःसहेतुदोषानुगमन्यः । अपिचेति । असन्नपो चार्थमाण्यत्वादर्थांतरविदक्षिता र्थाभिन्नमर्थमाप्तबोधायमिति ब्रह्मत् एतादृशं सर्वसमुद्भवमिति ५२३

श्वदिति ! श्रावकुरः श्रुतिः शंकाः ५२४ इमिरे इमितथमिमापसुक्तिकांमवेष्टा । अथेति ! विस्मयस्वपुष्पा तयापिस्वदितेनवेति ५२५ पितृभ्यामिति भक्त्येतेदुर्वाचः ५२६
 श्वदिति ५२७ धूलिनि ५२८ गृह्णति । अविष्मन्मिच्छेदः ५२९ यौवनवस्थारोपाहृत्स्नालितपावर्षपितृमृषकृते एवमिति । आकरमुद्रवस्थानर ५३० अवेति । अययो
 वनेसंजंतुः सीपुंभेदेनसीभावेनपुंभावेनवाचच्छिन्नानिदुःस्त्रानिमाप्रोटीत्यन्वयः बतोऽनीश्वरः 'अनीश्वरासौचित्यमुद्रामानः' इतिश्रुतेः अनीश्वरासमाप्त्येन ५३१ तज्जनीभावनदुःस्वस्पष्ट
 एति जंतुरितिचतुभिः । पत्यादितःपतिप्रभृतिवाचयेभ्यः ५३२ पुरुषाणामिति । वधूनादीषु ५३३ पत्यादिभिरिति । एवमापोहपमानोवभूजनःपत्यादिभिःकुलेनवानिरुद्धःअपरःकौश
 देवधर्मलोपेनालोचितेननिरुद्धःसन्भूतलावणनद्वयकात्तंवेदिति ५३४ नार्थास्तुःप्रधानदुःस्वदेनृत्संपति पुरुषाणामिति । अनिच्छयाभरात्तवेन ५३५ पुंस्त्वोपदेनस्थस्पदुःस्वःफट

श्वदशंकितएवायंस्वगृहादिप्रवेशने ॥ सर्वेभ्यश्चक्षिमेत्येवमाप्रादिभ्योविमोहितः ५२४ इमितादिनवेत्येवपपशोरप्यधमस्तथा ॥ अथकालेनपदार्थामत्रजल्पयं
 तच्चंचलः ॥ वक्तिवाचाविशदयाहितंस्वस्मैनेवेत्यसौ ५२५ पितृभ्यामपिचान्वेनबंधुनाहितकाणि ॥ बालेनबालिनायापितादुपनेभक्त्येतेहिमः ५२६ श्वद
 पटुधायातिस्थानास्थानांतरंप्रति ॥ उन्मत्तत्वस्मादतेवकिचायंनृथैवहि ५२७ धूलिधूमरसर्वांगःश्रमेणमहतावृतः ॥ स्नेहद्वेपोवृथेवायंवादेरन्यैःकमोतिहि
 ५२८ गृहेस्वेऽविद्यमानंचयाचतेराजवच्छिद्युः ॥ तदलाभेनभुंक्तैःकौदाचिचप्ररोदिनि ५२९ पुंनानाविषंदुःस्वकौमारत्वनुभूयसः ॥ यौवनदुःस्वकोटीना
 माकरंप्रतिपद्यते ५३० अत्रस्त्रीपुंसभेदेबहुःस्त्रानिविविधानिसः ॥ प्राप्नोत्यनीश्वरोजंतुःकर्मपाज्ञवर्गगतः ५३१ जंतुर्भवतिचेत्रारीनदापत्यादिनोभयम् ॥ अस्त्रा
 तंप्रतथाभित्यंवापारश्चमहानृष्टे ५३२ पुरुषाणायथैच्छाकामिनांहिवधूप्रति ॥ एतंवभूजनस्यापिकामिनंपुरुषंप्रति ५३३ पत्यादिभिःकुलेनैवधर्मलोपेन
 चापः ॥ निरुद्धःस्त्रीजनःकालंभृंखलावद्वन्नयेत् ५३४ पुरुषाणामसंप्राप्त्याप्राप्तानामप्यनिच्छया ॥ पुत्रेच्छयापिगर्भेणनारीदुःस्वार्णवपतेत् ५३५ पुरुष
 स्यसदाभीतिःशास्त्रज्ञस्ययमादितः ॥ पित्रादिभ्यश्चमुद्रस्यराजादिभ्यश्चधोमतः ५३६ अस्त्रातंज्यंचपुंसःस्याद्वनादिगृहेतस्यहि ॥ वध्वाद्यथायौवनेस्यानप्रा
 प्यप्राभ्योर्नरस्यहि ५३७ यौवनंप्रथमोदोपोनराणांकर्मवर्तिनाम् ॥ तत्रापिचकुलंविद्याधनंचेतित्रिदोपता ५३८ कुलविद्याधनोत्थेहित्रिदोपयौवनज्वरे ॥
 नपश्यामःप्रतीकारंमरणादपरंनृणाम् ५३९ यौवनज्वरसंभूतोऽजंतुर्गायतिकस्मात् ॥ इत्यपिपक्षिपत्यन्यान्तृद्धानपितृसमानपि ५४०

पति पुरुषस्वेति । यमादितःयमःप्रसिद्धःआदिपदेनेश्वरः 'यमोवैवस्वतोरात्सपस्ववैवस्थितोहि' इत्यत्रोक्तत्वादित्यप्युक्ते योमतोऽप्यपारकुशलस्थ ५३६ अस्त्रातंयमिति । अ
 स्वातंज्यंपराधीनता । वध्वावथेति । इच्छानिच्छाप्रयुक्तदुःस्वमितिज्ञेयः ५३७ यौवनमिति । प्रथमोऽपोऽवरसमःप्रधानदोषः त्रिदोषनाकुपितवानुपयसमःपदार्थः ५३८ कुलेति
 कुलविद्याधनेर्मदजनकैरुपतिमनर्थापोयतंभवतोतिततथातस्मिन्पोवनज्वरेसतिप्रतीकारं चामोपपन्नपश्यामः ५३९ सच्चिदात्मवरसाम्यंयौवनस्यप्रपंचयति यौवनेति । संभूतोऽनव
 स्थितचित्तः वशतिविविधागतीर्दसंपतिसिपतिमचमज्जन्तानयतीति ५४०

युद्धमसीति । अनुदातेत्यन्तात्मनेपदस्यानित्यत्वात्साधु भास्कोट्यतिरुद्धचमार्नविशीर्णकरोति स्फुटितविशरणे । इदंतिनिःकुशः दुश्चेष्टयति ५४१ एवमिति । कार्यकार्यमिहितप्रतिवेदं
 तमाहारद्वैः ५४२ वपूजनेति । मानस्यांतरतर्मानसंचभूतनेन गृहीतमर्मानसंयस्यतथातस्य । स्तंभनं । असंयुक्तम्यवर्धमानस्यपुनरादस्यजंतोस्वजरावधिर्मात्राकालोयातीतिद्वयोरन्वयः ५४३
 गृहेति । यौवनेत्यमंरुदसं ज्ञेयेतिउपसर्गति ५४४ अहर्निशमिति । धितपाद्वीर्यमपानावृत्तमाहंभ्रमरैश्चमं भिन्नैश्चकुर्वद्गृही ५४५ तस्यादिति । तस्याःजरायाः ५४६ अपीति । परिभ
 वस्यानाक्षरस्याप्रभवति ५४७ अहेति । यौवनेकृतानीत्यन्वयः ५४८ पुत्रादयमिति । मन्थितेतिद्वयते ५४९ यामिति । यामवस्थापारतन्त्र्यलक्षणांशस्येप्राप्तवान्तामेवावस्थां वृद्धतां प्राप्य
 पुनःप्राप्नोति निदामावृत्तविकेयमिति ५५० जिज्ञासादित्यंस्फुटयति शब्दमिति । तामसंभाषित्वादित्यबोयुजकक्षयवत् प्रकृतःपामराः ५५१ एवमिति ५५२ इच्छाद्वैति । असक्तितःईदियसं

युद्धत्यास्फोटयत्युच्चैर्त्र्यत्यपिचधावति ॥ अहंकरोतिपुर्दातन्धसित्येपमुहूर्मुहुः ॥ दुश्चेष्टाविविधाएवयौवनेकुरुतेपुमान् ५४१ एवंहिर्कुर्वतस्तस्यजंतोयौव
 नवर्तितः ॥ यौवनेतृतिहीनस्यकार्यकार्यमजानतः ५४२ वपूजनगृहीतंतर्मानसस्यदुरात्मनः ॥ परस्वस्यापहारार्थनित्यमुत्कंठितस्यच ॥ उच्छासवर्तितः
 शीघ्रंकालोयातिमहानयम् ५४३ गृहक्षेत्रकलत्रादावासक्तदुर्धियंनरम् ॥ युवमंडूकमभ्येतिकालसर्पोतिदारुणः ५४४ अहर्निशंहिदुःखानामाकरंचितथावृतम् ॥
 युवानमार्तमभ्येतिपिशार्चीभिर्त्रिणीजरा ५४५ तस्याःसंममदुष्टोयश्चेतोपवतिसर्वतः ॥ कुरूपःशक्तिहीनश्चदुःखशोकसमावृतः ५४६ अपिर्विस्मृतशीलः
 सन्पात्रंपरिभवस्यच ॥ भवत्यहर्निशमंदःकासश्चासाकुलाननः ५४७ तदाकृतान्यनेकानिदुष्कृतानिसयौवने ॥ स्मरन्निदतिचात्मानंकष्टंवतमयाकृतम् ५४८
 पुत्रादयोपितत्रैवमन्थतेजरठजनाः ॥ अपिविद्याधनैर्युक्तंकिमुपूर्वंचनिर्धनम् ५४९ यामवस्थापुरावात्येप्राप्तवास्तापुनर्जनः ॥ प्राप्नोतिवृद्धतांप्राप्यनिंदयास
 हितामिह ५५० वाञ्छनेवविनिंदतिशक्तिहीनमलावृतम् ॥ वृद्धंतुतापसंदृष्ट्वानिंदतिप्राकृताजनाः ५५१ एवंनानाविधंदुःखंजंतुःसर्वोपि सर्वदा ॥ वृद्धत्वेस
 मवाप्नोतिकालपाशवशगतः ५२ इच्छाहिमहतीवृद्धेविषयासावज्ञाकितः ॥ नकिंचिद्विषयंवृद्धप्राप्नोतीद्विषयंशयात् ५५३ स्नेहश्चवृद्धस्यतथावर्द्धतेस्वजनं
 प्रति ॥ दुर्जनंप्रतिद्वेषश्चनचकार्येक्षमावुभौ ५५४ यौवनेजनितंपुत्रंदितीयंदेहमात्मनः ॥ नानाविधेभ्यःपुण्येभ्यःप्राप्तंसंसारसागरे ५५५ वेदाध्ययनपज्ञाना
 भूतानांहिसुखस्यच ॥ स्वयंसाभिकृतस्यापिस्वेनवाप्यकृतस्यच ५५६

सपात्रकिंचिद्विषयंप्राप्नोतीत्यन्वयः ५५३ स्नेहश्चेति । उभोस्नेहेद्वेयीकार्येष्ठकारावकारात्मनेक्ष्मोमेति ५५४ एतान्ताम्येवसोस्यापमित्यादिप्रतिनिधीयतेत्यंतमंशंपुण्यानिकर्तुपुत्रःपि ये
 हलोकेप्रतिनिधिरवस्थाप्यतेत्यर्थपरतपस्याकुर्वतामर्थकृताप्रसंगानुमंजनवशादययौवनवार्द्धकानिमज्जितानि अथतमेवश्रमंशंपुण्येभ्यइतिदेतुपंचमंतंशःवाव्याकरोति यौवनेइतित्रिभिः ।
 ततःपुत्रमस्मिन्लोकेसंस्थाप्यजनकोमुपूर्वेतिप्रतुमिच्छतीतिवृत्तौपेनाश्वयः । कीदृशीपुत्रमात्मनोजनकस्यद्वितीयंदेहम् पुनःकीदृशं नानाविधेभ्यःदेवाराधनादिभेदभिन्नेभ्य पुण्येभ्योहेतुभ्यःप्राप्तम्
 ५५५ भित्तास्वयं कर्तव्येपुत्रपयनादिकर्मसुपुत्रोनिर्वाज्यतेत्याकारंप्रतिनिधीयतेइतिपदार्थस्यव्यतिरेकेति । वृद्धतांनानाकारंभित्तियुक्तस्यपदनाश्वयः तथावेदाध्ययनपज्ञानादिपञ्चाकर्तव्यंनरं
 कर्तारं तथाभूतानांपंचभेदेत्सर्वणीयानां सुखस्यकर्तारं अपिचस्वयंप्रज्ञासाध्यामिर्देवैश्चकृतं कूपटकादितस्वकर्तारंस्वेनवाव्यकृतं तस्यापि कर्तारमित्यर्थः ५५६

कर्तारमिति । प्रतिभवनितनूयैतद्वृत्तीतिप्रतिभूः पयस्त्ववहारेप्रतिभूः स्वासन्निधौस्वकार्यकरः स्याप्येतत्समम द्विप्रतिवेदाप्यवनाप्यकमानुरोधेनोक्तं ततोऽवस्थात्रयभोगानन्तरंमुपैति
मर्तृमिच्छति यतोजरपायुतः ५५७ अभास्याप्यपिप्रादिप्रोक्तमहावृत्तिरिन्द्रिन्द्रिणीकरिप्यस्तदर्थेपथाऽनःसुसमाहितमुत्सर्ज्यापादितिब्रह्माप्यवपुगतावसाधर्म्यमवहति परलोकेतिवदा
भ्याम् । वृद्धस्वपरलोकेयियासायागमनेच्छायांसत्यांमर्त्यसुखमदेहकूपोमहान्गः कालरूपेणसारथिनासजीविषतेसामर्थ्यसंयजः क्रियतेहयर्थः ५५८ यत्स्वमुपपादयति पुण्येति । पु यपापवत्
थांगेचेताभ्यामादयः दुःस्वमेवपाथेयपथिभोग्यंशं बलावरणार्थंतेनपूरितः प्राणाः प्राणपचानेदियाप्येवदृष्टायास्तेयुतः बुद्धिरूपेणकाहेनरचितः कासश्वासयोषःप्रवाहःसप्तधोपादुरेश्वरा
पचनिस्तेनसंयजः हिरण्यसिद्धातपादुर्ध्वपाथकतितामामेन्द्रनःस्वरकरः नयमिदित्वाह्युः ५५९ वृद्धत्वेनेति । सजंतुःपरपरधःसजीकृतः हनृत्यक्तं यतोमोहितःअःयासप्रस्तः ५६० तदेति ।
रामरणसन्निधौ उद्भवःशोभः वेपथुःकंधः ५६१ तदांतरंक्षिप्तुर्कोविदसज्जतोत्पाद बांधवाहति । वीरवृत्त्येवष्टयित्वा । हठांतमाह द्विमेति । सामिहोतितमर्द्धद्विमेति ह्ययमानमितिपावद तेप

कर्तांगमानुषेलोकेप्रातिभूतदृशंदिबम् ॥ ततःसंस्थाप्यजनकोमुमुर्प्रातिजगद्वृतः ५५७ परलोकेयियासायागमनेच्छायांसत्यांमर्त्यसुखमदेहकूपोमहान्गः ॥ कालमागथिनासजीवितेसू
क्ष्मदेहकः ५५८ पुण्यपापमार्थागादृष्टोदुःखपाथेयपूरितः ॥ प्राणदुष्टहयैर्युक्तोबुद्धिक्रमविनिर्मितः ॥ कासश्वासौघघोषादृष्टोहिरादुर्गमशब्दनः ५५९ वृद्धत्वेना
तिदुःखानिसप्तमनुभूयाहे ॥ अरिरंदुःखनिकरंहातुंनेच्छतिमोहितः ५६० तदापुत्रकलत्रादीनस्मरत्येपोतिदुःखितः ॥ त्रासश्चमरणोद्वेगान्महान्वेषेपुत्रद्वयेन
५६१ बांधवाअपितेसर्वेतिष्ठतिपस्त्रित्याहे ॥ हिसास्थानगतायदत्तपशवःसामिहिसितम् ५६२ दासमतिसहस्राणिश्विकाएकहेलया ॥ यथादशंतिमात्रेपुपुच्छैः
सूच्यग्रसन्निधेः ॥ तथातज्जायतेदुःखंमुमुर्प्रादेहमोचने ५६३ हस्तौपादौक्षिपंतंचभूमिष्ठमतचेतनम् ॥ स्वजनास्तंहिशोचंतिकाकाःकाकंयथानुगम् ५६४
ग्रामसूकरवच्छब्दान्मुचंतंमृग्युल्लङ्घकः ॥ वचानयतितंदूरेबांधवानामदर्शनम् ५६५ कालपाशवशंप्राप्तोजंतुर्नममनेक्षमः ॥ वागुराभिरिवावद्धःकपोतह
वदीनधीः ५६६ पुत्रक्षेत्रादिवाडिशंभक्षणार्थमुपामतम् ॥ जंतुमत्स्यंनयत्येषमृग्युषीवरउग्रधीः ५६७

धारतिमुद्रशक्तस्तद्वदिति ५६२ तत्कासभवदुःखमुपपास्यपृथगिति दासमतीति । ह्यधिकसप्रतिसहसपरिमितावृत्तिकामेदेकहेलयाहृद्व्यापीएकमेदेवेतिपावदपुच्छैर्दशैर्युक्तंअन्यदुःस्वसमंताव
त्राहोहृदहात्रिष्टममेदुःखमित्यर्थः ५६३ हस्ताविति । क्षिपंतंविशस्तपमुदत्तरवाचालयनं आतुरबंधनादिनादुःखितं एतावदेवतेषांअन्यमितिभावः ५६४ मृग्युषोदुल्लङ्घकोन्याधस्तंदूरेनपति
कोहशंतं नीयमानशामसूकरवत् शब्दान्मुचंतंकोक्षतमितित्यादन् बांधवानामदर्शनंयथाभवतितथेतिनयनक्रियाविशेषणम् ५६५ कालेति । जंतुर्दीनधीःकपोतइवभवतीतिशेषः यतोमगनेयथे
च्छपापपारिणसमः तथेदुःकालेत्यादि ५६६ रूपकांतरमाह पुच्छेति । पुत्रक्षेत्रादेहेलौकिजभोगयजातमेववाहिसंयजःपुत्रंममसकृदधसाधनंतद्वत्प्राणमत्स्येतेकात्रकहृदपुपागतेजंतुरूपमत्स्यं
मृग्युषोधीवरहेतीति भक्षयान्ताभोगार्थेयमयोमस्तदेवाधक्षयतीत्यादिद्व्युक्तिप्रसिद्धः छेषस्यरूपकानस्यानुकूलः संस्वर्गमर्तदेवाभक्षयतिभोगसाधनंजुर्बोतीतिश्रुत्यर्थः एतेनाहंताममताहीनानांवि
दृष्टानमृग्युतिरितिमुचितम् ५६७

स्वर्गस्य सततविशुद्धिस्तत्त्वोपनजातुचित् । सर्वविधिनिषेधाः स्फुरेतयेनेर्किंकराः । इति विष्णुपुराणोक्तरीत्यापरेमात्मनरेक्यज्ञानस्य बुद्ध्यास्मरणात्स्वात्मरूपभूतत्वेनातिशुकरं कुतो न कृतमि
ति मद्भवागवत्याहुः अपिकेश इति । सुकृतार्जने स्वल्पः क्लेशः क्षरीरायापासोपि भवति अन्तर्बोधे तु सोपि नेदितस्वक्षमादधरोक्तत्वादिति । बर्हिदिशि ११ः कुसुमधर्वनामप्याः मनोपमुकरतामिति
५९५ मुख्यशक्तौ गोपमपित्वयामानुहितमित्याहुः अपिचोदिति ५९६ जपासनासक्तत्वावपि द्रव्यव्यापायासाविसाध्यादधमदिति शुकरं च मार्जनमेव कुतो न कृतमित्याहुः अपिपापकृत इति ।
स्वर्गमुकृतो नाम कीर्तनादिक्रमे ५९७ तिष्ठतु बाह्योपकरणसापेक्षः प्रयासः मनोबाधार्थीनः क्षन्तमात्रानुष्ठानेपि मद्भाफलः स्वात्मचित्तनात्मकीपि कुतो न कृत इत्याहुः परदोषा इति । बद्धवयासाव
धानेन परदोषाः सर्वदेवनिश्चिन्तानिर्णोतास्तथात्मासम्यक्प्रकृतो न निश्चित इत्यन्वयः । क्षणबाधारम्यचित्तन फलमप्युक्तं 'स्वातन्त्रेन समस्ततीर्थसंस्तिष्ठेद्यथासर्वावनिर्णयज्ञानां च कृतं स ह्यस्य सिलावेवा
भ्यसंपूजितः । संसाराद्यसमुद्भूताः स्वपितरस्त्रैलोक्यपुत्रज्योत्पसोपस्यत्र ह्यविचारयेत्तन्मपि स्थेयं मनः प्राप्नुयाद्' इति । 'क्षणमेकं कृतं सत्यम्' इति कुतिरपि ५९८ यदित्थं स्थावरवन्निरुपमो
ऽभूत्संदिग्धानेधनुषालभेम हिरण्यं तु शक्तः सन्नपि द्रममुपविद्धमधिकृतवान् विदितं तु त्वस्वमचिन्तानुहितवानिति र्द्विष्यो सीत्याहुः वचेति । परस्पराज्ञो विनाशार्थं स्वर्गमोक्षयोः कृतं सिद्धये कृजो

अपिकेशो हि भवति सुकृतस्य समर्जने ॥ स्वल्पः सोपि न चात्रास्ति परमात्मविचिन्तने ५९५ अपिचे निर्गुणं मद्भवापुनैव यवानक्षमः ॥ कस्मादुपासर्नतस्य न कृतं
सुखदं त्वया ९६ अपिपापकृतो यावत् क्लेशस्ते समभूदिह ॥ तस्य लेशोपि सुकृतेन भवेत्स्वर्गदेष्टव्यम् ९७ परदोषास्त्वया यद्वत्सावधानेन निश्चिताः ॥ सर्वदेव
तथात्मा र्कक्षणमात्रेन निश्चितः ९८ यथा परविनाशार्थं मुद्यमो भवता कृतः ॥ तथा स्वल्पोपि कस्मात्प्रस्वर्गमोक्षकृतो कृतः ९९ इदं त्वया कृतं पापमेकतिथलत
स्त्विदम् ॥ इतिते मर्मसदृशं पापं सर्वे वदंति हि ॥ अपिचैवं वदत्येनं पापिनं स्ववशं गतम् ६०० मतो न बलवान् कश्चि लोके स्मिन् विद्यते पुमान् ॥ एवं प्रवृत्तं को नाम
शिक्षयेदिति दुर्धया ६०१ विचार्य बहुशो दर्पात्प्रवृत्तः पापकर्माणे ॥ भवानुज्जितमर्यादोलोकशोकरः सदा ६०२ तस्य ते दुर्धियो नित्यं लोकोपद्रवकारिणः ॥
शासितारो वयं प्राप्तास्त्वतोपि बलवतामाः ६०३ त्वत्कृतं सकलं विद्यो दुष्कृतं यमार्किकराः ॥ वासरादिभिरत्यर्थं श्रावितं यमसंसदि ६०४

भावेकिप् कस्मात्कृत इति ५९९ लोके कशास्तुभ्यो राजादिभ्यो नोपितं वापकां वासर्नते कृतं सासिन्यो विप्र इत्याहुः इदमिति । इदं वाच्यं त्वयैकानि कृतं इदं तु बलतः प्रकाशं कृतमिति ते पार्श्वसर्वे
आदित्यादयः साक्षिणो वदंति हिमसिद्धमेतत् यथाहुः 'आदित्यचंद्रावनिश्चिन्तनसम्योर्भूमिरापो हृदयं यमम् । महभरात्रिभ्यश्च भवत्तु यो भवत्तु ज्ञानातिनरस्य कृतम्' इति । कीदृशं पापं मर्मस
दृशं मर्माप्यपि भिषयमानि दुःस्वपतिपापमपि भिषयमानं कदाप्यमानं दुःस्वपतिं सिसाम्यं । अपिचोवमिति । किंचित्तेवमार्किकराः स्ववशं प्राप्तं पापिनमेवं कस्यमानविधयापि वदंति ६०० पुनर्य
द्वदंति दाह मत्त इति पादुः । अहं बलीको वा मम किं कृत्याकारपादुर्धया दुर्धुदधानदुःखो विचार्येत्पुनरेव नान्वयः ६०१ विचार्येति । दुर्विचारं कृत्वा दर्पाद्भवान् पापकर्मणि प्रवृत्तः उज्जित
मर्यादः उज्जिततत्पक्ता मर्यादापेन स तथा । लोकेति । जोकेः शोच्य इति पावत् जीवन्मृतत्वादिति भावः भामवतेप्युक्तं 'स एष जीवन्मृतः परेतो वनेतयोत्पंतनुक्षसितेन' इति ६०२ तस्येति ।
तस्योक्तविशेषणवतः दुर्धयो लोकोपद्रवकारिणश्चेत्शासितारो र्द्वयितारो विषयमिति ६०३ त्वत्कृतमिति । वयं यमार्किकराः त्वत्कृतं सकलं दुष्कृतं विप्रः कीदृशं दुष्कृतं वासरादिभिः कर्मणां साक्षि
भिर्मयमभावां श्रावितं निवेदितम् ६०४

आ. पु.

३४ ॥

वासरादिश्रावितत्वमेवपंचयति वासरेणेति । ससूर्येणदिनेनदिवसेभक्तृकथितं निश्यनुष्ठितं चंद्रादेनाराधयत्कथितं आदिपदेन आदिः पंचादिश्रुद्धोक्तोक्तानुकाशो संघपोरिति । संघयोः सायंप्रातरात्मरूपोः कृतं संप्र्याभ्यां कथितं सर्वदा सर्वत्र काले यद्यत्र वा कृतं तत्र पंचकैः भूतानां प्रत्येकं पंचकानि स्वसंवेनेन पंचकैः कृतं चोक्तं चोक्तं । यद्यप्यंघयति स्वसंवेनेन विस्तरयंतीति पंचकाः भूताभिमानिदेवास्तिरित्यर्थः ६०५ ननु मया हसि कृतं कथं वासराये जातमनयादुः वासराया इति । यमश्वराः यमस्वशाश्वरा गृह नुरुपाः सर्वैः प्रायेभिः सह चराचरैः ६०६ इत्यादीति । स्पष्टम् ६७ अथास्माद्वोक्तानुकाशं पुनर्जायमानं स्तुतिर्यजमाना भवतीत्यर्थः स इत्यत्र पादिनमेतत्संवेनेन पंचकारिण्यन्यत्कृत्वा रक्षितं तद्भुवना उक्तांतस्य पारलौकिकीं दिशां वर्णयति तस्मिन्नित्यादिजननिशतल्लोके । इति नृद्वारवतीनाथे प्रवेष्टव्योक्त्यादिदेहकृद्द्वारवतीपतोपुषेतस्पादे इदं दारवत्याः पुषोः सकाशात्संख्यमाश्रितं सति केन कादसारधियुकेन रथे नक्ष्त्रदेशात्प्रनयनं अतएव प्रिसागरः प्रां पुरीं चरन्नेन यतीत्युच्यते ६०८ पुरीमिति । स्वदत्तांस्तेषां प्रिनापुषर्गं पृथिवीपृथिवीपाकमेव दत्तां विनष्टत्वेनाप्रिसागरयोः सांख्यम् ६०९

वासरेणससूर्येणकथितं दिवसेकृतम् ॥ चंद्रादिनातथाराभ्यांकथितं निश्यनुष्ठितम् ॥ संघयोरपि संप्र्याभ्यां सर्वदाभूतपंचकैः ६०५ वासगद्यायमचराः सर्वैः सह चराः सदा ॥ त्वादज्ञायात्र नानंति मोहिता देवमायया ६०६ इत्यादिवचनान्युक्ता वद्धापाशैः सुदारुणैः ॥ कशादिभिश्च संताडयनयंति यमकिंकराः ६०७ तस्मिन् द्वावतीनाथे पुष्यास्तस्यागतं सति ॥ रथेन कालयुक्तेन सणमात्रादनंतरम् ६०८ पुरीं द्वावतीं सार्वस्वदत्तामप्रिसागरः ॥ अदर्शनं नयत्येवमर्षे पाभिरुदेहिनाम् ॥ ६०९ यदा द्वावतीनाथो जहात्येनां यदृच्छया ॥ तदा तिस्रो मनाप्ये पाविष्वेन शोभते ६१० केशेनापि न शक्नोति सार्जुनायं धुतापुरः ॥ बध्वादिदुर्जनभीरुहंतं रोडुं कथंचन ६११ येन द्वावेण संप्राप्तः पुरीं द्वावतीं प्रभुः ॥ तेनैव च द्वावेण सलोकं पाति न संशयः ६१२ चसुरादिभिरुक्तं यमुहतीं स्वर्गमेव सौ ॥ अपगोदुःकृतं कृत्वा प्रयातियमसादनम् ६१३ यं विना नैव दारा चार्जुनो जते कवलं पुरा ॥ अदंस्थस्मिन्नाते सर्वं आकृतं स्वादुर्वाधवाः ६१४ यं पुरा शयने शुभ्रे मृदौ केशादिवा विते ॥ शाययंति शिष्येनं ज्वलिते जातवेदसि ६१५

पदेति एनांपुरीम् ६१० केशेनेति । यथा मसि द्वावतीनाथे भवेति तद्वद्विहसामुना भर्तुनेन पार्थेन सति तावत्पुतावे भूतभूतः दुर्जनाभीरुहंतं बध्वादिपि प्रहरोर्द्धुरतिर्न सलोकं पाति शेषेन साम्यं । तथाहि उक्तांतस्पृष्टावतीपतेः संघं पिवन्वादिदुर्जनरूपेण भोरे हंतं पुरः संमुखे पिरोद्धं केशेनापि प्राधानावं युतानं शक्नोति । कीदृशीवं युतां सार्जुना 'युगमर्जुनम्' इत्यमरः गृहीतपुष्पां वृणच्छेदनेन संघं पयस्तिपागशीलेति यावत् । यदा सार्जुना भर्तुनेन तत्रोत्थेन सति यतः पश्यं त्यपि न पश्यतीति 'भर्तुनं तुल्येन प्रमदेव' इति विश्वः ६११ पश्यंतां च द्वावतीं नर्ममनफलं दंशयति येनेति । येन द्वावेणैकादशेन यत्सत्पुकेन संप्राप्तः प्रविष्टः न संशयः 'संतं वैश्व' इत्यादिभूतेः 'भूयोऽथायात्मनः प्राणम्' इत्यादि स्मृतेश्चेति ६१२ अक्षरादिभिरिति । मुकुती चेदिति शेषः अपरः मुकुतिभिः दुःकृतं पुरतः कृत्वस्वभुरादिभिरप्युक्तं प्राणं यमसादनं पातीति यथा चैकादशद्वारमिह द्वारोक्तं यमुहतीं स्वर्गमेव सौ नयति रिति ६१३ तद्भुवनां दिशाः स्फुटयति यं विनेत्यादिना । दारायाः बांधवाः पुराजीवनकाले यं विना कवलं मपि प्राप्तं यजितुं शक्ते मसि नृप इत्येकं यत्सति नाकं संस्त्रादुक्तं तत्संख्यः ६१४ यमिति । शाययंति स्त्रावयंति जातवेदसि ६१५

यंपुरातुल्येति । कोयलस्तस्यर्षकाः तथैतान्तम् ६१६ वाजिनेति वाजिमात्रेण शिविकारुपायम् ६१७ मंगलेरिति । वाजिनेः पट्टादिवाद्यैः ६१८ यस्याग्रत इति । एतेष्वं
जनाः ६१९ पुत्रेति । एषस्तस्यैव कामयातिविरक्तस्तु पुनर्वर्ज्येत् एकवारमेवमच्छेदिति । नक्षत्रपुनरावर्तते इति श्रुतेः । अयं तु विना विराग्ये पुनः पुनरेवंमच्छति श्रित्येति श्रुतिः ६२० यं विनाक्षय
यात्रमिति । निर्वृताः सुखितामाशयायेपतेतथा ६२१ यः पुत्रेति जमानां वक्राभ्येव स्नानातिष्ठिकासनेभास्करोः सुतोपमो देवदत्तः तस्य संदर्शने स्नानं प्रकुर्वते ६२२ पादाग्रादिहिति । यस्य
पादाग्राणिः सुतनीरं नृदं निविधत्ति धारयति जनस्तस्य संदर्शने स्नानं प्रकुर्वते ६२३ एतत्तस्य संदर्शने प्रकुर्वते इति ६२४ फलितम् । एवमिति । नोक्तेति नममवति ६२४ पारलौकिकीर्ष्याः स्फुटयति

यंपुरातुल्यस्पर्शां गंधपुष्पकरा अपि ॥ स्पृशंतो भयमायाति काष्ठे स्तीक्ष्णैः स्पृशंतितम् ६१६ वाजिनावाशिविकार्यं गजेन रथेन च ॥ नयंति तं नयंत्येते वद्धाका
ष्ठेन काष्ठवत् ६१७ मंगलेरपि वाजिप्रयाणं कुरुते हि यः ॥ संप्रयात्यधुना स्त्रीणां सशो वैरोदनेः सह ६१८ यस्याग्रतो नयंत्येते दधिलाजादिमंगलम् ॥ त एव तस्य पु
रतो नयंत्यग्रिसंभूमकम् ६१९ पुत्रमार्यादिकं पूर्वयः क्षणं न विमुंचति ॥ त्यक्त्वा सर्वयात्येव विरक्तो न पुनर्व्रजेत् ६२० यं विनाक्षणमात्रं हि न पुरास्था तु भीक्षते ॥
तं विनाक्षयः सर्वआसते निर्वृताश्रयाः ६२१ यः पुराजनवक्राजभास्करोऽभूत्सुरोपमः ॥ तस्य संदर्शने स्नानं स्पर्शने च प्रकुर्वते ६२२ पादाग्राभिर्गतं तस्य नरं
मूर्धं निविधत्ति ॥ तस्य संस्पर्शतः स्नानं स्पर्शने च प्रकुर्वते ६२३ एवं प्रत्यक्षदोषे पि जन्मसंसारशूलके ॥ पतिवो वेति नो दुःखं मोहितां देवमायया ६२४ एवं शरी
रसं त्यज्य च्छत्येषोऽतिदुःखितः ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रान्तो भस्मिस्तो यमकिंकरीः ६२५ अनेकशतकोटीनां योजनानि यमालयम् ॥ स्वल्पेनैव हि कालेन नीयते यम
किंकरीः ६२६ पाशवद्वो यथाच्छामस्ताडितभक्षशादिभिः ॥ नीयते राजभृत्या यैर्वलादेव मसावपि ६२७ अत्र दुःखान्यनेकानि स्मृतानां यमशासनतः ॥ भवंति
तानि कोनामयकुंभोत्तु च वायव्यः ६२८ दंष्ट्रिणां सुकरादीनां कृष्णदंष्ट्रिणां ॥ उषद्रवो महांस्य मार्गे यमराजपुरस्य हि ६२९ चोराश्च शतशस्तश्च श्रंतिवराक्ष
सोपमाः ॥ शस्त्रैर्नानाविधैर्नैव म्रियते सोऽपि दुष्कृतात् ६३० धूय विष्ठादिपूर्णां च दर्शनामपि लघनम् ॥ निमज्जनं च तत्रैव कच्चिन्नकादिभ्यम् ६३१ वन्दिशस्त्र
जले लानां शयोश्चापि विकारतः ॥ यमालये हि नरकादुःखदाः पापकारिणाम् ६३२ अनेककल्पपर्यंतमपि पञ्चनादिषु ॥ कुरे पुनरकेष्वेव दुःखान्यामोति दुष्कृती
६३३ प्रसिद्धानरकास्तो हि पुराणेषु विपश्चितः ॥ पुंशदुःखकरानृणां पापिनां परजन्मनि ६३४ एवं सनारकं दुःखमनुभूयाथ कालतः ॥ दुष्कृती विजितामप्यलो
क्रमेण पुनर्व्रजेत् ६३५

एवं शरीरमिति ६२५ अनेकेति । योजनानि विस्तरं यमालयं यमकिंकरीष्वेव स्वेव कालेन नीयते इत्यन्वयः ६२६ इहांतमह पाशवद्वदिति । छासोऽजः स्वमसोर्जंतुः ६२७ अनेकेति ।
अत्र यमालये ६२८ दंष्ट्रिणामिति । स्पष्टम् ६२९ चोराश्चेति । दुष्कृतास्तु भोग्यादयोः ६३० पुत्रेति ६३१ वदति । इत्यपूज्या एतेषां तथा वायोश्च कारादाकाशतमसोश्च विकारतो
नरकरूपेण परिकामात् ६३२ अनेकेति ६३३ ननु तेनरकामपि वर्णवीपायनाह पक्षिद्वयमिति । परजन्मविधायुपजन्मतो भिन्नजन्मवि ६३४ दुष्कृतयतिमुपसंहरति एवं सनारकमिति ।
कालतः कालानुसृतः वाजताम्रभावं एतं मानुषम् ६३५

सुकृतिनोवतिमात्र । सुकृतांतेसुकृतधोमांते पर्जन्यधारयापूर्वोक्तनीत्या ६३६ सहस्रहत्पादिवाक्यंन्याचष्टेभूमिति । अमुंमानुषं पूर्ववत्तज्जभावेन पुण्यपापानुसारेणपुनःपितृमातृदाराजायतनानि ६३७ जातस्येति । पुत्रप्रेषस्यतदुपेयोक्तजन्मद्वयमपेक्षेदपितृजन्ममृतीयंयवकस्यकिमितिपितृरूपेणतृतीयमुक्तमिदंश्रमाभेपापाविष्करणेनवारयति उक्तमिति । उक्तंजन्मद्वयंन्याचष्टेभूमिति ६३८ एतन्मासंस्फुटीकुठते मृतस्यपादिना । तत्त्वज्ञानंविनाजन्मद्वयारानविच्छिद्यतइतिभावः ६३९ वारावति । यथावर्षाद्वारागृहीततन्निवारणारानविच्छिद्यतेतथाजन्मद्वयमावयोपि ६४० नैरतयेदहातांतरमाह पथेति । भावेपरिणामपुं जंतुरविवेकी ६४१ प्रतिक्षणपारेषामिनोहिसर्वे भावाःअतेपितृशक्तैरितिसिद्धांतात्परिप्रमाणोपाधिताहात्प्याभिमानवतांनिरातेजनिमृतीइतिसुषुंस्तज्जभावेनपुत्रप्राप्त्यपांतप्रयत्नितपर्वदृष्टान्तेनन्याकरोति नमसिद्वान्याम । यथानमोचकारस्ते जेदीपादित्यस्यसंप्राप्यास्तेनवद्वाराभावरूपंलवधयतितथाभूतिर्मरणावस्थानिमुचरद्वाभिमानात्मिकांशप्रेषसमाप्ताभवतीति पयपिदेवयानपितृयानप्रतिपादकभूत्यादिधोऽनेकांतरंन्याज न्यलाभोनिर्धारितस्थपिसंविज्ञानोभवतीत्यादिभूतेर्मरणकालेभाविस्तीराकारंविज्ञानंजायतेतदेवतीरांतरमहत्प्राप्तिव्यभिचारेणनैरतयेद्वयदेसः ६४२ ननुतपोरस्तुनैरतयेद्वयस्यकिमतमाह तेज

सुकृतीचताथास्वर्मेष्टानुभूयसुखमहत् ॥ सुकृतपितृतयस्मिन्लोकेपर्जन्यधारया ६३६ अमुंलोकाहिसंप्राप्यपूर्ववत्पुण्यपापतः ॥ जायतेविनिधोजंतुःपितृमा प्रादितःसदा ६३७ जातस्यास्यतृतीयस्याजन्मपुत्रमपेक्ष्याहि ॥ उक्तंजन्मद्वयंन्याचष्टेभूमिति ६३८ एतोजातःशिशुस्तद्वयुवावृद्धःपुनर्जतः ॥ जंतु भ्रमतिंसंसारयावदात्मावबोधनम् ६३९ वारायथाभास्करादेवर्ततेत्येदवाजिताः ॥ एवंजन्मादयोमावाजंतुनछिदवाजिताः ६४० यथाप्राप्यनर्वाणःपूर्ववा सःपरित्यजेत् ॥ एवंजंतुःपरंभावंप्राप्यपूर्वपरित्यजेत् ६४१ तमोयथाप्रयात्यंततेजःसंप्राप्यवैतथा ॥ एतिर्जनिहिसंप्राप्यस्वयमस्तंप्रयातिहि ६४२ तेजसस्तम सोवापिद्वदेकंनसंत्यजेत् ॥ जमदेवंनर्मंदंष्टुतिर्वाजिरेववा ६४३ तस्मादेतत्समर्थहिदुःखदेशादिकंनृणाम् ॥ विनानंदात्मविज्ञानंदुःखकारणनाशनम् ६४४ एवंतेपांमृतेस्मिन्विचारेह्यधिकारिणाम् ॥ विरक्तवपिजातायांस्वात्मन्यप्यविचारिते ६४५ उपदेशेस्मृतिपथमानीतेभुनिजेसाति ॥ तेषामन्यतमः कश्चिदामदेवोभमारह ६४६

सहति । तेजस्तमसश्चानपरेकमन्यतरयथाजन्ममांनुषादिलोकांतपतेदेवंदमज्ञकार्यकारणाज्ञानज्ञातिर्निरंभुर्देवस्तुतःपरिपूर्णमपिमृतिजन्मनोरन्यतरजन्मातीत्यज्ञस्यतत्संभोदुर्गारंन्यर्थः ६४३ पोथेनामानर्थसं कुलःसंसारोर्द्विज्ञतःसपूर्वप्रपञ्चिताद्वितीयानं हात्मप्रवेधि स्वप्रबद्धितीयतेइत्यभिनी यमंजिह्वदंज्ञतमित्यर्थेयंतदुक्तमित्यादिवाक्यंन्याचष्टे तस्मादिति । तस्मान्मेदत्वस्यसंसारन्याप्य त्वेदेतत्समर्थदुःखमानंदात्मविज्ञानंविनेवतदुदयात्मानेवमतिभातीतिशेषः कीदृशदुःखं देहादिदेहाःकारणादिसतीरामित्यमृति भादिपदेनतद्वत्स्थानाप्रदाद्योमभेपेक्षावाजन्मप्रयत्नसमा श्रमाज्ञाः कीदृशमात्मज्ञानं दुःखानांकारणस्पप्रयोक्तव्यज्ञानस्यविरोधिहति ६४४ मयमर्मेभुत्वादिमेवौतार्थतात्पर्यार्थोपदेशेनन्याकरोति एवंतेपामित्यादिनाएवमादिवचन्यतः पूर्वार्थेन । एवंपुंमर्मेपेक्षार्थमात्मप्रदंज्ञितप्रकारेणतेपांसनकादिमिप्यात्माधिकारिणांदोषविचारेप्रवृत्तेतत्कलभूतायांविरक्तोचनतापांसत्वात्मानिविरक्तफलभूतविचारंगोचरीकृतुमिष्टे प्यविचारितेसतिपरंनुविचारारंभायसन्कादिभुनिजेउपदेशेस्मृतिपथमानीतेभुनिजेसतिपथमपि कारिणामन्यतमोभाप्रदेदोभाप्रदेविहयानेन्यः ६४५ उपदेशमृति । व्याख्यातम् ६४६

सहस्रिः । सप्तमदेवः शेषमेवातिथिजन्मांतराभ्यर्च्यकथमाविप्रतिषेधनमननामिद्विरीचिनानसाहात्कृतमात्मानेनसतयातस्यभावस्तस्यामानुर्गर्भेभुवर्भवावद्वाराप्रविष्टवान् प्रविष्टमर्भेनवमः
सान्द्रशयनमवस्थितिमाप्तः तथाभावेदेहदुर्लभयति पूर्वैः । तत्प्रेसासात्कारेहिजायकर्मसंस्कारादवनीजभावतांतिस्तथास्पष्टतिर्बधामजस्ततिभावः ६४७ नवमेमासिंति । नोभेसंप्रभेनियति
वशादुत्पत्तेस्तिस्र्यसंज्ञोयिजंतुःपूर्वाजातीनेमानिस्मरतीतिमर्भोपनिषदादौमसिद्धं । दाम्यवेवेविज्ञेयमाह तस्मिन्मिति । एषवामदेवःप्रबुद्धवान्पूर्वजातिस्मृतिकांतेप्रतिबंधकदुरितहातोसनकायु
क्तस्मृत्यामनननिविष्टासनसंस्थानेदात्मानंज्ञातृत्वावनिर्धर्मः ६४८ प्रबुद्धश्चेति । प्रबुद्धाऽऽनेदात्मानंसाहात्कृत्यतत्रमर्भेवस्थितःसक्तिवस्वमार्गवाक्यस्वसस्तीनयेःसहश्रवणंस्तारदुः
सालोचनंचकृतवांस्तानेवमुनीनधिकारिणःप्रतिजक्तवान् यतमात्मवित्तमःअतिशयेनात्मविविति ६४९ अहमिति । भवतांपुष्पाकमप्यतयोहमितःपूर्वजन्मनिपरिच्छिन्नदेहात्माभिमानेनाल्पतमः
अत्यंतपरिच्छिन्नःस्थितोऽभुवमितिशेषः इदानींविद्यावस्थापामेकोऽद्वितीयोऽभ्येवास्मीत्येवकारण्यावर्त्यमाह नाम्यमिति । मयंपूषाभूते तथाचभ्रुतिः 'यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्' इत्यादि
६५० स्वस्यसर्वात्मतां दर्शयति शेषेत्यादिना । प्रद्वितीयोऽहमादिकोपाः मनुःस्वायंपुषादिरस्मैवावस्थिति दशाऽऽदित्यः । कीदृशोमहेश्वरःबुद्धिधेरकत्वादिति । लोकपालाहति । प्रभवःशक्तिसंयमाः

सहस्रांसाहात्कृतात्मत्वाद्भवेमातुःप्रविष्टवान् ॥ मर्भेसशयनं प्राप्तःपूर्वसंस्कारसंस्कृतः ६४७ नवमेमासिसंपन्नेषोवेजातींस्मरत्ययम् ॥ जंतुःसर्वोपितस्मिन्नाहि
कालेषुप्रबुद्धवान् ६४८ प्रबुद्धश्चमुनीन्सर्वान्स्वसस्तीनधिकारिणः ॥ इदं तत्रस्थितोवाक्यमुक्तवानात्मवित्तमः ६४९ अहं हिभवतांपूर्वजन्मन्यल्पतमः
स्थितः ॥ इदानीमहमेवात्रनान्यपश्यामिकंचन ६५० मयासर्वाद्विज्ञःपूर्णाःप्रद्विज्ञश्चनमस्तथा ॥ मनुःपूर्वमहंतद्वत्सूय्योऽप्याऽऽसंमहेश्वरः ॥ लोकपा
लास्तथासर्वेमहूपाःप्रभवोपेहि ६५१ स्वेदजानितथायानिसुद्विज्ञान्यहजानिच ॥ जरायुजानिभूतानिमतो नान्यानिकानिचित ६५२ ब्रह्माद्याःस्थावरा
तायेजंतवनेककर्मिणः ॥ तेसर्वेममदेहाःस्युरानंदात्मस्वरूपिणः ६३ जायतेऽस्तिविद्वद्वधपरिणाम्यथनाशवान् ॥ विनष्टश्चापिदेहोयंसंद्रियोनाहमत्रहि
३४ अहंजानामिदेवानांमादीनामनेकज्ञः ॥ जन्मानिनममैकंघसुखं दुःखंचमच्छति ६३५ इदानीमात्मविज्ञानसंपन्नं सर्वसाक्षिणम् ॥ नस्पृशंती
हवागाद्याभ्यशरीराहमेसुराः ६५६

सर्वलोकपालाहं दद्यामिहमेव ६५१ नवेवलमुत्कृष्टादृशदात्मानःविन्तु 'इहमासाजसेमैकितदा' इत्यादिभ्रुतिम्योपकृत्यामपीत्याह स्वेदजानीतिहाम्यां स्पष्टम् ६५२ ब्रह्माद्याहति । ब्रह्मपदे
नविमोक्षपटिरप्यगर्भस्पष्टः । अनेकेति । नानाविधकर्मसालिनःकर्मधारायान्तमर्थोपश्रुतिनिषमस्तुमायिकः अमुन्नतहतिभाष्योक्तेः तन्निषयान्मुपगमेतुमविद्यमानमज्ञानेनावृत्तमेकंतत्त्वे
येपांतेऽनेकास्तेष्वेकमिषाश्चेतिविग्रहः तेजंतवोममानंदात्मस्वरूपिण्यमानंदाभिमात्मनास्वरूपिण्य प्रकृत्यावित्वात्तृतीयान्तंपूर्वपदं वेदाःरुपाजीति ६५३ तथात्वेपद्वाविकारप्रसक्तनिषेधति
जपतेहति । नाशवानपक्षयवान्हातभाचविकारवांसंद्रियोदेहएवनाहं कुतइत्यतमाह अत्रहीति । यतोत्रसाक्षात्परलोभेपितेकस्त्वित्ताः नहिकस्त्वित्तधर्माविष्टानंस्पृशंतीतिभावः ६५४ अहमिति ।
ब्रह्मादीनदिवानात्रनेकज्ञःविधानिसर्वाणिजन्मानिजानामिनेषांमयेएकमपिप्रमत्तेम्यःपृथगभूतस्यमुक्तंःखंचनपच्छतिददाति करोतीतिपावत् ६५५ नत्राप्यासाभावंहेतुतयाह इदानीमिति ।
इदानींवासाद्याःसुराःअप्यात्माभिदेवमेवमिषासांसर्वसाक्षिणंपूर्ववत्प्रसृजति तत्रहेतुमर्भेविज्ञेयं मात्येति । तथाचकथंतीत्याजन्मत्वावोविकृतं कुप्युरितिभावः ६५६

सतमेत्याद्यंशं व्याकरोति कराग्रहेति । काराग्रहसमाबद्धः पूर्वमनुसूचीतिस्त्वशरीराभिमासमितिलोपः कीदृशः । हेतुकारिणाऽयसालोऽवहर्भेन कृप्येन वा ज्ञानेन निर्मिताः भूतधनमशोऽन
काः ६५७ अज्ञानलोहमयपुरीषां वैभक्त्यंशं फलवत्तयः इयेन हत्याद्यंशं व्याकरोति यथेत्यादिभिः । यथालोकेन्द्राकांशं इयेन कर्त्तृत्वादिघातकत्वेन मांसं दत्तं लिङ्गत्वेन पाशकः कुत्सितः पाशे दुरुः
नम्रहीनुः शक्यमयस्यैः पुरैः पञ्जररूपेण संयतितः । अज्ञानलोहमयस्तः सर्वाः पुरीषा इति त्वेति सर्वातिरत्वेन दुर्बलमरक्षन्वादिच्छेदाभिमानरूपपाशेन निरोधेन तत्त्वः पश्यः ६५८ अहमिति । अहं
तानेन अज्ञानपाशाः न विपर्ययरूपपाशान् सपुरान्शुभैः संहितान् । अहं विज्ञानरूपेण तु देवेषु नात्पनान् संहितवानस्मि कीदृशान् ज्ञानपाशां कान्मकोषादिरूपाणि कीलकानि दृढं दृढं कदापि
पतितथानामिति ६५९ यथाग्रहेति । यथाग्रहेति ६६० इयेनोद्वेगदेवकत्वेन ब्रह्मसमूहैरकलमाननं मुख्यं सत्तथा । अधः पञ्जराद्यो देवाभिस्त्वाविनिर्गच्छेत्तथा हेतुः पुरोऽशो भिस्त्वात्तत्वावे
गेन निर्गतोऽस्मीति । अत्र सर्वशरीररूपपुराणां भवेदशः सत्तामानं हरं जहति भिस्त्वाभिमासमानेन देवार्थं वदार्थं सङ्गं । तस्य भेदेन नाम प्रमादुत्पत्त्याऽऽवरणांशविशेषः । एतदभिमायेनां कंवाग्निकका
रेः 'अपामार्गलतेवासो विप्रमोहिभवभ्रमः । मत्पद्मशां विमोक्षाय निबधाय बहिर्दृशां' इति ६६० एवंमत्पद्मश्रोता धर्मपंचयतात्पर्याधर्मपंचयति । भवतामित्यादिना । पश्येत्पुत्रादीं वि
रक्तिरूपं भवतामात्मविज्ञानकारणमुक्तं सनकाद्यैरिति लोपः । एतद्विरक्तेः कारणत्वे विनिर्मितं यथाफलदं सनेन निर्धारितम् ६६१ फलजनकतामेवाह ममेति । परमात्मवेदकपद्माप्यस्वरूपज्ञानं

काराग्रहसमाः पूर्वमयसालोऽशकारिणा ॥ निर्मितावहवः पुर्योभमवधनहेतवः ६५७ यथाऽयेन महाकायं दुर्बलं पाशकैरपि ॥ एवंमदुर्बलं मर्शस्ना अश्वमसमंत
तः ६५८ अहमज्ञानपाशास्तान् कामकोषादिकीलकान् ॥ सपुरान् ब्रह्मविज्ञानतुण्डेनैवानुनयनाशयम् ६५९ यथाग्रहेनिरुद्धः सनश्चेनो ब्रह्ममाननः ॥ अधो
भिन्नाविनिर्गच्छेत्तददेता अहं पुरः ६६० भवतामात्मविज्ञानकारणं कथितं पुरा ॥ विरक्तिर्देहपुत्रादौ यदेतद्विनिर्निश्चितम् ६६१ ममयस्मादिदं ज्ञानं मनका
देः प्रसादतः ॥ ज्ञानं विचारे युष्माकं प्रमाने मरणे सति ६६२ नाहं विमेषे मिसंमारात्कालाग्रापि मृत्युतः ॥ सर्वमेतन्मयितः स्थितं सजिगृथाफणी ६६३ किं
करिष्यति मे मृत्युर्द्युयोरात्मस्वरूपिणः ॥ न ह्यमावात्मनात्मानं हंतुमीदृकं च न ६६४ अपि मृत्युस्तथा जन्ममालं यौवनमेव वा ॥ जरावापि न मे किंचिद्दे
हेयस्माद्विदृश्यते ६६५ अन्यस्य सुखदुःखाभ्यां नान्यो भवति तादृशः ॥ अन्यो हं देहस्तस्मात्स्मादेतद्वेन मम ६६६

ज्ञानं तत्र मुख्यः मयोजकस्तु सुरोरनुग्रह इत्याह । सनकादेः प्रसाद इति । प्रतिबंधापनमस्तु द्वारमिस्थाह । माये सतीति । मरणकालमुपलपति विचारे इति । विचारोपलभितकाल इत्यर्थः । की
दृशो विचारे युष्माकंसमाने युष्माभिः सहानुष्ठित इति यावत् । भवतां पतिर्वेदसावदुत्पत्तावपि नकारणत्वापकृष्ट इति भावः ६६२ ज्ञानस्वरूपं प्रपंचयति नाहमि त्यादिना । द्वितीयादिभ्यो द्विती
एतदंतु सजिगृथफणिः सज्जस्य ममः सर्वस्य न संभवति अतोऽद्वितीयोऽस्मीति भावः ६६३ अमृतोऽस्मिन् पुपपादयति । किकिरिष्यतीति । मृत्युममं प्रायेण तपासं बंधि ममिष्टमि विपावत् । किं
न्यापारं जन्मफलं करिष्यति न किमपीति । कीदृशस्य मे मृत्योरात्मस्वरूपिणः आत्मभूतस्य कर्मत्वे कर्मकृत्त्वं विरोधं दर्शयति नहीति । असौ मृत्युः ईदं सको भवति । 'तस्य ह देवानां भृत्पाई सतमा
त्यक्षितेषां भवति' इति श्रुतेरिति ६६४ किं मृत्युर्जन्मादिन्याप्यः जन्मादिकं देहव्याप्यं यद्विदुः । अकापममम् । इत्यादि श्रुतिभ्यो देहि विरक्तिर्देहत्वस्य जन्मापकनिवृत्तीत्याप्यनिवृत्तिर्न्याप
सिद्धा इति वदन् विचारेऽस्मीत्यभिदर्शयति । अपि मृत्युरिति । मृत्युममं विनमे किंचिदस्मादेतत्सर्वदेह इत्यतस्तत्त्वः ६६५ विज्ञोक्तेऽस्मीति प्रपंचयति । अन्यस्येति । तादृशः सुखदुःखापल
सिद्धास्मो कर्मो हवान् । एतन्मुखादिकम् ६६६

एवमेतैर्यथैवमभ्यासमायपहंन्यासपातुंतिष्ठान्तिकारेणांविचारैरवतर्कमात्रदेवेकस्मिन्नेनाधिकारिणामुत्कर्तव्यविशेषावैराग्यसाधनैश्चवर्ज्यपति वामदेवस्येत्वावित्तद्वयमभिः ॥ विस्मयादिष्टामाश्र
यदर्शनेनद्रुतचित्तमभिवृत्तं परस्परमितिशेषः ६८७ तेषांवाक्यान्मुत्कर्तव्यमभिविनिवृत्तमि अक्षेदत्पादिना ॥ तत्रहृष्टाः पंचमममोसगुहात्पुण्यविशेषेणेकोनिर्मच्यन्दीरित्याह ओम्पहति
६८८ हृष्टांतराणिरुपति पाशैरित्वादिपंचाभिः ॥ तथानोस्मान्दित्तवामदेवोमत्तइति ६८९ यथेति ॥ राश्यादीनांमोपुत्तपद्वेपुमसंकेपु आदिपदेनमरादिभः स्वबन्धुमोहेनराश्यादीनामव
मत परिहायनिःस्नेहोयच्छतिपथातथावामदेवोमत्तइति ६९० यदादिति ॥ मांयेपुमच्छत्तुक्रमिहम्यमः निस्त्रिभूमियतंधनम् ६९१ गुरुशुश्रूषणइति ॥ गुरुशुश्रूषणेपद्वचानांमहामांमप्येक
धिदेवविद्यांमाप्रोतितथास्माकमयंवामदेवः अतःसएवपुमात्पुरुषोदपैतुत्तज्जन्मात्तुह्यनिविभाहतिभावः ६९२ मैत्रादीनामिति ॥ बहुपुत्रपाशोपवृत्तेषु एकस्यान्वतमस्यमहात्मनोवामदेव
स्य ६९३ मृगायामिति ॥ मृगयुवातेनव्यावसमूर्धेनवृत्तानांसर्वेनोनिहृदावांमयात्कश्चिदेववातिमेवेतिशेषः ६९४ अहोइति ॥ अमसर्वसामप्रोत्तपत्रेणिलोकेस्थितानामितिशेषः ६९५ त
स्यवत्सर्गसंकटस्थितस्याप्यस्मद्भोगप्रवृत्तौकहणेनप्रयोजिकानस्वेदइत्याहुः अस्मानिति ॥ स्नेहेदेवेदुपदेशेपुष्टिःस्वाचारिणमिहसर्वधनपुष्टिदिशेद्वितितकालेभ्यदुपदेशेपयोजनतुविचारिणमर्थ

वामदेवस्यवचनेमर्भस्थस्यमहात्मनः ॥ सुत्वातेविस्मयाविष्टाअभुवन्नधिकारिणः ६८७ अहोअयंवामदेवोनिर्वतोस्मत्समूहतः ॥ गोम्यःपंचेनिमग्नेभ्योयथा
गौःपुण्यकर्मतः ६८८ पाशैर्गोपेनिवद्धेभ्यःपक्षिभ्यःक्षत्रेदंजः ॥ यथायथातितामिहत्वावासदेवस्तथाहिनः ॥ कामक्रोधादिभिर्वदन्त्याहत्वासवोन्गतोधुना
६८९ यथाराश्यादिभोगेपुस्वबन्धुपरिहायहि ॥ निःस्नेहोयातिमनुजस्तददेवगतोधुना ६९० यद्वतपांथेपुमच्छत्तुनिर्धिकाश्चिदवाशुयाव ॥ वामदेवस्तथास्मा
सुलन्धवान्स्वात्मबोधनम् ६९१ गुरुशुश्रूषणेयद्वदहर्नाकश्चिदेवाहि ॥ माप्रोतिसहर्ताविद्यातयास्माकमयंपुमान् ६९२ मंत्रादीनांयथासिद्धिर्बहुज्वेकस्यजाय
ते ॥ अस्माद्विचारजासिद्धिस्तथाजालामहात्मनः १३ मृगाणांमृगयुवातवृत्तानांकश्चिदेवाहि ॥ यातितद्दामदेवगतोस्माकंसदुःखिनाम् १४ अहोअस्यमह
त्पुण्यंवामदेवस्यधीमतः ॥ गर्भेस्थितस्ययज्ज्ञानंजातंनास्माकमवति १५ अस्मान्मर्भस्थितोवाक्यमुक्तवाच्यद्विर्गतः ॥ तेनमन्यायहेनास्वस्नेहःकितुलपैव
हि ६९६ यंधून्सर्वाधुपेक्ष्यासौपितरंमातरंतथा ॥ जातमाजोमतःकापिजहोम्यत्तापेशाचवत् ६९७ अहोवयंव्यतिक्रान्तकालाःकिंचिदबोधनाः ॥ हितंस्वेभ्यो
यतोनात्मविज्ञानमिहसंप्रिप्तम् ६९८ दुःखानिनिविधान्यब्रह्मकानिगतोपिहि ॥ अस्माभिःस्वर्गलोकेपिसुखंनैवाप्तमप्यपि ६९९

दुःखसंवादोक्तानमलेनदुःखस्यसुसहताबोधनंयेति कथयैवतस्यप्रवृत्तिरितिभावः ६९६ स्नेहाभावंस्फुटयति बंधुनिवि ॥ यतोसोवामदेवोजातमाश्रयकापिबंधुलसितदेवोमतःतेननास्यस्नेह
तपुर्भयः ॥ किंलत्वा बंधुनिपादि ॥ वप्रतिस्नेहेनेतिबंधवः आकाशपरिमिजकन्यायेनपित्रोःपृथाहरेभः ॥ अलक्षितममनेहर्तंतोमदेत्पादि ॥ दंडःकर्मधारयोवा ६९७ अत्रतत्त्वज्ञानाऽऽपदी
प्यादिनिर्वेदःस्वावमानममित्युक्तलक्षणोनिर्वेदजःकंठापरिपोषितः प्रतिविषादविपितस्तद्धेतुरीप्योपूर्वदक्षिततत्त्ववरूपस्वात्ममार्गदर्शयति अहोइत्पादिना ॥ अहोवयंकिंचित्स्मद्भोवदवमरनपा
ग्रंस्मयतोन्पतित्रांतकालाःअर्थगतसमपाः एतत्कुतमाहुरबोधनइति ॥ नंबादित्वाहृष्टः अज्ञाहृत्यर्थः ननुस्वर्गदित्वावनविदांकथमज्ञात्वंमुत्पत्तस्वदित्वाज्ञानादित्पाहुः हितमित्पादि ॥ य
तःस्वेभ्योहितमात्मज्ञानरूपनसाधितमित्यन्वयः स्वेभ्यहितपदमात्मवाचकंहितपदयोगेनप्रवृत्त्यर्थमुत्पत्तम् ६९८ ननुवत्त्वज्ञानंहिततममितिवत्तम्यमितिविषेःस्यादेवंयद्विधिवेकिहृद्यादित्पदम
योमार्गस्वर्गादिकस्याधस्तुदुःखतेवदुःखमेवसर्वविधेकिहृतिभयवत्तत्त्वच्युक्तेरित्याशयेनाहुः दुःखानीति ॥ अमसंसारस्वर्गलोकेपिअवधिमुत्तंनन्धमिति ६९९

स्वात्मसंनिपातज्वरसाग्नेदोषत्रयवत्तथाभादुः शब्देति । सातिशयत्वात्तन्वपत्तनाभिर्दोषाभयशोकेनवत्तथात्रयोदोषाः ७०० स्वात्मनिमानिरूपोनिर्देशोकेद्विहाष्टः प्रपञ्चिर्वाच
रितमिदमेकः असाधुन्यथांनष्टनकान्तरत्किमाचरितमित्याकारोऽपरस्वभावात्तत्तद्वितीयमाह भूमेरित्यादिभिभिः । भूमेःभूमिलोकेविहायस्वर्गसंस्वामीपद्यत्तमस्वर्गभूमितःपुन
स्तत्स्वर्गकेचित्कृतोदयेनरक्षित्युपपद्यःसंस्वामः । पारावतसमाःकपोतसमाः । अत्रकपोतोभ्रमणोऽनेहृष्टांतः कपोतभ्रमणस्यदृष्टुर्जनकत्वेऽप्यस्मकमभ्रमणमहाभ्रमांशोऽनेनृत्वेनन्यतिरेकस्या
पिबिबक्षितत्वादिति ७०१ दार्ष्टान्तिकेयोजयति यथेति । नभस्थःआकाशमठः सपारावतः पतेतगच्छेत् ७०२ दार्ष्टान्तिकेयोजयति एवमिति । भ्रमपारावतीसमाःविषयाःदेवादिस्थात्
रांतशरीराणिपतनकर्मदेससमानि साम्योपपादकोधयोदुःस्वेत्यादिनोकः कपोतंपरस्यपिभूम्यादंस्तथात्वात् ७०३ एवमात्मविचारश्रद्धातिशयमयोजकंवेरागमपुनर्वर्णविचारारंभमतिपादकंवे
मित्यादिस्वात्महृष्टःपंतंप्पाचष्टे एवमितिद्वयां । विचार्यवेरागमोपयोगिर्नविचारकृत्वाउपमवेरागयाःगुरुत्वेगुरुभिःसकृदिदंउत्तरेउपदेशेजतश्रद्धाश्रंसनःआत्मवोधिनीर्मांसांतिचारं
कुरिति ७०४ श्रद्धामयुक्तगुरुवाक्यमप्यनुकूलचित्ताग्रभिनयति कोपमिति । एवंविधायांकृतायांतेषांवाक्यस्मृतिर्नितिध्वने ७० उपदेशेस्मृतेक्षतरांशोद्देशोद्देशोऽभावेस्मृतौ उपलभ्य

तत्रैश्वर्यसातिशयं देवानां शक्तिता ॥ पतनंचतथास्वर्गेणचिकित्स्यान्निदोषता ७०० भूमेःस्वर्मततोभूमिपुनस्तनग्वंक्षित ॥ उपर्यधःसंस्वामःपागवतम
मावयम् ७०१ यथापारावतीदृष्टानभःस्थःसभुवंपतेत् ॥ भूमिष्ठश्चनभःकापिदिशोपिचदिगंतरम् ७०२ एवंविषयदृष्टानार्तावयमुच्चावचानिच ॥ जगिगणिहिंसं
प्राप्तादुःखशोककराणिहि ७०३ एवंविचार्यतेसर्वेमीमांसामात्मवोधिनीम् ॥ चकुरुत्पन्नवेराग्याजातश्रद्धागुरुत्वे ७०४ कोयमात्मादिजश्रेष्ठायंवयंज्ञातुमुद्यताः ॥
गुरुभिश्चोपदिष्टाःस्मोयामदेवेनचाधुना ७०५ देहोयंसंद्रियग्रामएकस्तावत्प्रतीयते ॥ ज्ञास्यतश्चापरःकश्चित्कोनयोगात्मशब्दमाह् ७०६ देहस्यानात्मतायुक्ता
जनिमुद्यादियोगतः ॥ घटयत्स्वात्मनस्तत्त्वेकःकुर्यादुद्यमनरः ७ जातस्यहिभुगोनाशोनष्टस्यास्तिनकिंचन ॥ पुण्यंवापातकंवापिव्यर्थवेदोदितंततः ८ अपिदे
हस्यनैक्यंहिदृश्यतेबालवृद्धयोः ॥ ततोलोकेपिकर्मस्याद्ययत्क्रियतेऽधुना ९ नहान्यःकुरुतेकर्मफलमन्यश्चवेदति॥विनास्वाम्यादिसंबंधनचासौबालवृद्धयोः७१०

तोपलंभकस्यतांयांमसिदोषोभावाःकार्यकरणात्येकः उपलभ्यतेद्वितीयोपलब्धदोषोभावेऽप्युक्तः तयोःकमात्मेत्यर्थेकंकरतस्यादिपक्षस्तंवाक्यंन्याचष्टे देहसति । ईदृपाणांशान्तरत्वात्
करणानांश्रमेणसमूहेनसहितोपदेहःसंयतएकःप्रतीपतेकिमपमात्माकिंवाज्ञासतोयःसंयुक्तोपतेउपलब्धत्वादिदानंदादयस्त्वोऽपरोभावःसमात्येत्थर्थः ७०६ तत्रप्रथमकोटिपट्टदेहस्यानात्म
तास्फटयति देहस्वेत्याद्यभिः । देहोनात्मजन्मादिसत्त्वात्पट्टवदितिपादवधार्थः । विषयेकृतनाज्ञाकृताप्यागमप्रसंगस्यसर्वकमाह स्वात्मनइति । स्वात्मनस्तत्त्वेदेहस्यःवेउपमंवेदार्थो
नृप्राणगोचरंकोनरःकुर्यात् आमुष्मिकफलभोक्तुमभावादितिभावः ७०७ चतुर्थेपादार्थेस्फटयति जातस्येतिभिभिः स्पष्टम् ७०८ नवेवंज्ञातोक्तकर्मणामेववेदार्थरूपोदोषःकिंतुलौकिकक
र्मणामपि तत्रापिबालादिकृताप्ययनादिकलस्यपुनर्वृत्ताभ्यांभीमाद्योगत्वादेवस्थामेदेनशरीरात्मनोभिरत्वादिवाह अपिदेहस्येति । स्पष्टम् ७०९ न्यर्थत्वंस्पष्टयति नशोति । अन्यकृ
तफलमप्यन्योभुंकेयथासेयकृतधुदकलंरजा यथावापितृकृतवैचानरेष्टिकलंघुनः पुनकृतगपाश्रादकलंचमिता परंतुतत्रस्वामित्वपुन्रत्त्वपितृत्वाद्यप्यतःसंबंधःप्रयोजकदहनसोपिनःस्वी
त्याह विनेति ७१०

किं देहस्यात्मत्वेवास्मद्वृत्तात्मिक्यामुत्सर्गार्जनस्यम् भिन्नयोस्तथानुभववदित्याह - अपिदेहात्मतायाः प्रविष्टिर्न्यायः । अप्युक्तार्थोक्तः ७११ मेदइति स्नेहस्यापितथानुभवानुपपादकत्वमूष
नायमित्युक्तवृत्तांतः एतेन बालवृद्धैर्न स्मरेत् अन्यदहस्याभ्येन स्मरणाद्योमादतिमसंमोषिसुचितः ७१२ देहस्यानात्मतायामनुमानांतरमाह अपिदेहोजडइति । देहोनात्मत्ववत्त्वात् घट
वत् विपक्षेदोषमाह साम्येणेति । जडत्वेन घटसाम्येपि विदेहस्य चेतन्यमित्येव हि घटस्यापितत्त्वादिपथैः ७१३ नान्विद्याधारस्तद्विदस्य घटाद्विषेपस्ततो देह एव चैतन्यो न घट इति चेन्न घटस्यापि
विषयत्वेन विद्याधाररूपायाधारत्वेन विद्याधारत्वात् परंपरयाधारोप्याधार एव अन्यथा पूर्वकेशयानः पासादेवेति न व्यबह्रियेत्याशयेन परमत्तानुवादपूर्वकं निरास्यते इति चेति । आसनानां
बेलाजिनकुशानां समाधारः स्थूलरूपः आसनादिः आसनेत्यादिः प्रथममप्यः किं न किंतु आसनमेव समे मुचोक्तं ईरावद्विवाङ्काविबजितेत्यादि श्रुतौ देशस्यापि तथाल्पबोधनात् तर्पेद्विद्याणां विप
यतयाधारभूतरूपायाधारोपि कथं न विद्याधारस्तथावत्तस्यापि चेतन्यस्य सति रिति भावः ७१४ किं विद्याधारत्वादेहस्य चेतन्यमत्याशातदाभवेद्यदि विद्याणां चेतन्यविकल्पे सहेतुतदेव तु नास्ति त
थाहि किमेतैर्कर्मिर्दिश्यं च मुरार्यथरकेतर्न किं तेषां समुदायः तत्र नाप्यहं न्यपी विद्याणामिति । यदि कुरेव प्रत्येकपदेन गृह्यते तदा च स्य किमपि ज्ञानं न स्यात् न च तथाह इत्येते एवं विराहात्

अपिदेहात्मतायां स्यान्नार्थबोधः कथंचन ॥ यो हं बालः पुरा वृद्धः स पुरा स्म्यधुना स्थितः ७११ मेदः प्रत्यसतो यस्माद्दृश्यते बालवृद्धयोः ॥ भिन्नयोरेकताज्ञानं
न यथापितृपुत्रयोः ७१२ अपिदेहोजडोनस्याचेतनो घटवत्सदा ॥ साम्येपि यदि चैतन्यदेहस्य न घटस्य किम् ७१३ इन्द्रियाधारतानां स्ति घटस्येति मतं यदि ॥
आसनानां समाधार आसनादिस्तथान किम् ७१४ अपीन्द्रियाणां चैतन्यप्रत्येकं न हि दृश्यते ॥ अंधादीनां यतो ज्ञानं शब्दादौ विद्यते स्फुटम् ७१५ रूपाज्ञानं च
नास्त्यत्र शब्दादेरूपबोधनात् ॥ एवमोष्ठादिचलनाच्छब्दज्ञानं च जायते ७१६ अपीन्द्रियाणामात्मत्वे प्रत्येकं नात्मता भवेत् ॥ प्रधानगुणभावोऽयं समानो नोप
पद्यते ७१७ सर्वेषामात्मता चेत्स्यादेकस्मिन् हि मते सति ॥ निरात्मकमिदं देहं भवेन्नैव च दृश्यते ७१८ न चावशिष्टान्यात्मानो ग्रामेयद्वन्महाजनाः ॥ पूर्ववद्विषयाया
सिर्भवेन्नासौ हि दृश्यते ७१९

विबोधयामित्यभिचारमाह अंधादीनामिति ७१५ न च रूपज्ञानं च दृश्यतां स्तीति वाच्यम् शब्दस्वरूपस्यैव रूपत्वात् अन्यथा सर्ववर्षादिर्भावापात इत्यर्थे स्यात्तत्र रूपक्रियाः किं स्युरित्यादिना प्रप
चितत्वादित्याह रूपाज्ञानमिति । एवं श्रोत्रादिकं विना पिज्ञानं दृश्यतां तिस्रो दाहणमाह एवमिति । आदिपदेन पृष्ठसंयुक्तकरस्याक्षरत्वेन रूपप्रभः ७१६ किंच च मुरादेर्यथरकेतन्येन त्वेन
स्यैव प्रकाशत्वं वाच्यं स्यात्तनुवक्तुं शक्यं विनिगमनाविरहादित्याह अपीन्द्रियाणामिति ७१७ समुदाय इन्द्रियाणामात्मेति एतन्मन्युपनिरस्यति सर्वेषामिति । यथा स दसतनुकपटादेकतत्त्वपाये
सहस्रतनुकपटो न दृश्यतीति नैपायिकामप्यंते तथेकं विद्यायापेक्षस्तमुदायरूप आत्मानद्विदेहस्य निरात्मकत्वापत्तिरित्यर्थः देहः शब्दः क्लीबोपि 'देहः क्लीबपुंसोः' इत्यमरोक्तेः ७१८ ननु यथा
ग्रामे प्रधानपुरुषापेक्षिते पुनृतुपुमानपुरुषत्वावशिष्टेति प्रतिपत्तिरद्वयार्थे केदियनाज्ञे ज्ञातिष्टेति द्वियेन्यात्मा तस्यादित्याज्ञेयवृत्तौ पूर्ववद्विषयदर्शनरूपव्यवहाराभावात् नैव
मित्याह नचेति । यद्वा मेमृतेभ्योऽवशिष्टायां ज्ञानाः प्रधानपुरुषव्यवहिते तद्वद्विज्ञानं विद्यायाः आत्मान इति न च वाच्यं तथा सति पूर्ववद्विषयावाप्तिः स्यादसौ तु न दृश्यते इत्यन्वयः ७१९

चदेवाव्याभावमात्रकपरिनिर्वाहो नचेति । चदेवाव्यावोस्तिस्तिनवाच्यं यतः सर्वत्र नमसितनायनः स्तिमिताः संवित्चनमोचदेव्यस्तीत्यन्वयः स्तिमितामादौ पूर्णवत्परस्परमितितानयनाः अतः
 एवमन्यनित्यत्ववादिनोऽभीमांसका आहुः अनृत्यसोऽप्रतश्चिवायवीयाः संयोगविभागाः प्रसृतः स्तिमितवाच्यपसारत्वेन ह्यन्यैर्न्ययैस्तित्तदभावात्सोऽपि सत्त्वस्याप्रत्ययमिति नभत्त्वानिस्तिनमापिवाच्यो
 राकाशेनित्ययोगमालयाति अनुभूयते च न्ययनचालनेन यनीभावावचयइति ७३२ मत्पक्षमात्रप्रमाणवादिनप्रतिप्रत्यक्षविरोधमप्युदाहरति अपिसंयोगतइति । धदेवधामृतेवेवायोः संयोगतो
 पिपजननादिनाविहितचेतनाज्ञानेन दृश्यते तस्मादेतद्वृत्तमिलनेन चेत्यसाभवरमिरितत्त्वदचनेन पार्तिक्षिप्तुश्चमिपार्थः तस्माच्छरीरस्य ननु स्यात्तमेतिसिद्धम् ७३३ इन्द्रियाणां चेत्यप्याभावप्रतिपा
 दनफलं च शरीरस्य तदाधारतया मौणात्मता निरासः इन्द्रियाणां च मूलमात्राभिरासइत्याह चेतनानामिति । सभाधारातुधारणातुहस्वेदस्यमौणी आत्मतामताचेत्तापि दुर्लभायत इन्द्रियाणां नचे
 त्यप्यमेतत्तेषु इन्द्रियेष्वपि सत्त्वतामभवेदिति ७३४ चार्वाकाश्चतुर्विधाः देहोऽत्रियमनः प्राणात्मवादभेदात्तथाद्यो निरस्तौ तृतीयमते च मनः धदेन मनो निवातो हृदये देहो विवक्षितः मत्पक्षमात्रप्रमाणक
 त्वादिति तं निरस्यति हृदयइति । हृदये देहोऽनारमात्रासकपत्वात् मृतशरीरवदिति मयोक्तः ७३५ प्राणात्मवादिनप्रत्याह प्राणोपीति । मन्वर्हनेन मृत्युपयोजकत्वमारमलक्षणमिति चेन्न भ
 र्हर्हने हि मत्पक्षमात्रप्रमाणनेन मत्पक्षमिषयस्त्वमेव वाच्यं तथा च स्थावरप्राणेष्वप्याग्निरित्याह प्राणस्वेति । प्राणस्वादर्हनां कृत्वा मृत्युनिषेधो भवेदिति प्राणात्मत्वोपपादनाय वाच्यं यतः स्थावरा

न च शयोऽस्मावोस्ति स्तिमितावायवोयतः ॥ संतिसर्वत्र नमसितन्नमोस्ति च देविहि ७३२ अपिसंयोगतो वायोर्दृश्यते न च चेतना ॥ चदेवृते तथा देहे तस्माद्यत्किंचि
 दीरितम् ७३३ चेतनानां सभाधारा त्रौणीतस्यात्मतामता ॥ इन्द्रियाणां न चेतन्येना तस्तेष्वपि साभवेत् ७३४ हृदये यद्यपि ज्ञानं दृश्यते सर्वदेहिनाम् ॥ तथापि दे
 हवृत्तस्थनात्मतामांसरूपतः ७३५ प्राणोपिन भवेदात्मावायुत्वादाहवायुवत् ॥ प्राणस्यादर्शनाभेदमृत्युः स्यान्नियतो नृणाम् ७३६ स्थावराणां भवेन्मृत्युर्न तस्या
 दर्शने कचित् ॥ जंगमेष्वपि मूर्च्छादौ प्राणः क्वापि न लभ्यते ॥ त्रियते नैव ते तत्र प्राणो नात्मा भवेत्ततः ७३७ निर्ममाद्यस्य मृत्युः स्यात्स आत्मेति तृथावचः ॥ अपि निर्ग
 मतो यन्हेर्दृष्ट्युद्देष्टो हि देहिनाम् ॥ भवतानात्मता तस्य प्राण आत्मेति वादिनाम् ७३८ निर्गमो हि यथा स्पर्शात् प्राणस्येहानुमीयते ॥ तथाग्रेऽपि संस्पर्शाच्छीतलादनु
 मीयते ७३९ अग्निप्राणौ न च स्यातामात्मानेकात्मता भवेत् ॥ तथात्वे सा च नो युक्तप्रत्यभिज्ञायभावात् ७४०

पातस्य प्राणस्यादर्शनेऽपि क्वचिन्मृत्युर्न दृश्यते ७३६ जंगमप्राणो विस्त्रुतलक्षणस्यानुममइत्याह जंगमेष्वपीति । देहजंगमाः तत्र मूर्च्छादौ ततः उक्तस्य स्याप्यनुपपत्तेः ७३७ अथ निर्ममेण
 मृत्युपयोजकत्वमिप्यस्तुल्यमिति चेन्न तथापि जठराग्नौ भविचार इत्याह निर्ममादिति । यन्हेरपि निर्ममइत्यवचः नचेह्यपिः प्रतिज्ञाहान्यापत्तेरित्याह भववाभिरथादिना । तस्य वक्तुः
 ७३८ न च प्राण निर्गमः मत्पक्षत्वेन विशेषितुं लक्ष्यः अनुषेयतया वद्विनिर्ममेन सप्तत्वादित्याह निर्ममोपीति । यथा प्राणस्य निर्गमोऽस्पर्शासात्किंचाद्यप्रभृतइस्तादिना स्पर्शाभावज्ञानादनुमीयते
 तथाग्रेऽपि निर्गमः शीतलात्स्पर्शानुमीयते इति । प्रयोमस्त्वेवं एतच्छरीरात्प्राणो निष्क्रान्तः योगधत्वेन पुनरुपमानस्वर्गकत्वात् अविरेके जीवत्प्राणवत् इदं शरीरं निष्क्रान्ताग्निकं शीतलस्य
 र्गकत्वात् अपि रेके जीवच्छरीरवत् ७३९ अग्निप्राणस्य मुदायोऽस्त्वात्मा तस्यां कप निराचष्टे अग्निप्राणोऽहं स मुदायभावेनैकमात्मानं च स्यात् समुदायवृत्तिरूपतायाः प्रपञ्चितत्वात् किमुत्पाद्यते तथाभा
 वाग्निकारेऽनेकात्मता आत्मनोऽद्वैतस्यात् न चेष्टापत्तिरित्याह साचेत्यादिना । साऽनेकात्मतानयोगा मत्पक्षिज्ञायभावाभावात् 'नायदहं रस्यस्य' इति स्यात् आदिपदेन पक्वाहमद्रा
 संसर्गस्य सृष्टमातीत्याद्यनुसंधानं गृह्यते ७४०

अनेकजडालामात्मत्वमित्यभिज्ञायनुपपत्तिर्यथातथ्येत्याह उक्तदोषतद्वि ॥ ननुननुत्वेपरिच्छिन्नत्वस्याप्येवमस्माकासादयोनित्याहत्यासंभवेनिरासते कालेति ॥ तेषामपिस्वीयादानिकेदेसह
 स्थितेनपरिच्छिन्नत्वादनित्यत्वाच्च ७४९ विमुत्वाप्युपगमेत्याह अपीति ॥ परैरपिभेदप्रतिपौमित्वंरूपंस्तुपरिच्छेदोऽप्युपेदेदवत्वात्प्रायेदेकस्मिन्प्रायेत्वेनानित्यत्वमिति ७५० परि
 छिन्नत्वस्यानित्यत्वनिरूपितव्याप्तिप्रदोपयोगीसादृश्यग्रहमाभिनयति नस्तुनेति ॥ नस्तुपरिच्छेदस्त्यस्याप्यभावंस्तुनापदादिबस्येवदाद्विमतयाकल्पितेननस्यपक्षस्यपरमार्थतःपूर्वस्थत्वेन
 भेदप्रतिपौगितयारूपनारूपविद्यते एवंदेसकालपरिच्छेदइत्यस्यदेसकालस्याकारितताम्यामर्यभाभरूपप्रतिपौगितायाःप्रामाण्यव्युत्पत्तियोगितावाक्यरूपरूपेदेनविद्यते नस्तुतोऽप्रवस्तुनि
 मानसंभ्रमेकस्वरूपंविनाभेदोऽप्युपनिविद्यतेइति तथाप्यविनेकिंनपरिच्छेदेनसहकल्पितत्वमनित्यताक्यमुपलभ्यते नानावाक्यंनृत्तमन्यदितिभावः ७५१ तृतीयेदित्यवस्थाप्राप्तिसिद्धिरपि
 मयान्यइति ॥ अथेतमनआदिपदार्थाभ्येजडभिसस्तर्हिप्रकाशरूपान्नकल्प्यस्तथाचानेदात्मसदृशत्वमनःआनेदात्मसदृशःसुः अकाशस्वदृग्भाभेदवापरिपूर्वत्वेनानंदरूपत्वात् तादृशानं
 दस्यसर्वतोरत्वेनतदावस्यसाक्षिण्यमंतराऽसिद्धेवेति तथात्वेपिभेदःकुतोवस्यसिद्धिमुद्देशकमात्मत्वमेवभावप्रतिपौगिते भेदोवेति ॥ अत्रमनआदिपदार्थानांसदानंदत्वाभिमप्रकाशरूपत्वेसति
 तेषांसदाद्विस्वरूपाणांभेदोनमवेत् भवेतोरेवभावाद्ब्रह्मत्वादिविधानत् ७५२ किंमनस्वरूपत्वांस्तस्येतदेवमानंदस्यत्वेदादेवत्येवेदेवमयावर्तेकिंवापरस्परप्रतिविधिरूपतत्ररायइत्याह सदा

परिच्छेदादनित्यत्वाद्वद्वसोत्तदोषतः ॥ कालाकाशप्रदयोम्येतेजहानित्यानस्तुक्चिव ७४९ अपिवस्तुपरिच्छेदस्तेषुतिष्ठतिवादिनाम् ॥ अनित्यत्वंतथात्वे
 स्यात्परिच्छिन्नत्वहेतुतः ७५० वस्तुनावापिदेसेनकालेनाप्यथच्छेदनम् ॥ विद्यतेनहिमेदोत्रविनास्वमानसंभ्रमम् ७५१ अथान्येतेप्रकाशाःस्थुरानंदत्वं
 सदान्नकाः ॥ भेदोन्नमवेतेपमिदेहेतोरभावतः ७५२ सदानंदप्रकाशानामात्मनश्चात्मनोभिदा ॥ नदश्यतेवधालोकेस्वस्यस्वरूपादिवस्तुनः ७५३ नप्रकाशः
 सुखादप्यप्रतिकूलोऽजडोमवेत् ॥ नसुखंघोषतोभिन्नमज्ञानमसुखंयतः ७५४ नसत्तासुखंघोषाभ्यामिभ्रास्यादसतःपृथक् ॥ असुखज्ञानरूपत्वेकोभेदःसदस
 त्वयोः ७५५ सुखंघोषौनचस्यातामिभ्रौसत्तास्वरूपतः ॥ असत्त्वेचतयोर्वध्यामुप्रादस्ति कुतोभिदा ७५६ सदानंदप्रकाशेभ्योनात्माभिन्नःकथंचन ॥ तथात्वे
 ऽसदभावदाज्ञानातिस्त्युस्तत्त्वमनः ७५७ नास्तिनस्ततिकूलोऽनजडःसर्वदेहिनाम् ॥ आत्मायतोहमस्मीतिस्मानुकूलोविदन्सदा ७५८

नंदेति । सदानंदप्रकाशानामात्मनश्चप्रांशतुर्थात्मात्मनःस्वरूपाद्विद्वानहृद्यते यधालोकेवदादिवस्तुनःस्वस्यस्वरूपस्वरूपस्वरूपादिवति ७५१ द्वितीयंनिरस्यति नप्रकाशत्वादिना । अथ
 त्वेप्रतिकूलत्वेनजडत्वापीतिर्यथः सुखस्वलोकाद्विभक्तेऽभासमानत्वेनासुखत्वावसिर्भासमानसुखत्वेवपुरुषार्थत्वादिति ७५४ नसनेति । सत्तासुखंघोषाभ्यामिभ्रात्वेदंमसतःपृथक्स्वार्थिक
 नुअसद्वैवस्यात् एवंचसत्तापानुखज्ञानरूपत्वेसुखज्ञानभिन्नरूपत्वेतस्याप्यवस्थात्वात्सदसत्त्वयोनैवमितिभेदोदस्त्यदिति ७५५ सुखंघोषाविति । एवम् ७५६ सदानंदेति । आत्मासदानंदप्रकाशो
 भ्योनभिन्नः तथात्वेअत्मनःसदानंदप्रकाशेभ्योभिन्नत्वांगीकारेत्वब्रह्मेतात्मनःअसदानंददाज्ञानानिस्तुः भावमधानोनिर्देशः तथाचाऽसत्त्वाभावेनदवाज्ञानत्वाविस्त्युतिर्यथः अज्ञानत्वंप्रकाशत्व
 त्रिरीषावरणत्वम् ७५७ तर्ह्यपिपर्ययपर्यवस्यतायितांशंयत्नोऽसत्त्वानानंदत्वाज्ञानत्वमनैवसतीत्याह नास्तिनेति । सर्वदेहिनामरत्वाज्ञानास्तिनचित्तस्थेवपतिकूलोऽनित्यनुकूलः वजडः
 किंतुप्रकाशः अत्राज्ञाकमानंपतिन्यथातंतुचयत्रात्मसत्त्वावावगुमर्षदर्शयति पतव्यमदिनम् ॥ यदभावाहमस्मीत्वाकारेकत्वास्वानुकूलःप्रतिकूलविलक्षणःकदाप्यमिषोऽनभकार्यत्वाकारेणवि
 द्मनानंदस्फुरत्प्राप्तिवाकारेणसदाभासतेइतिशेषः ७५८

आ. पु.

॥ ४१ ॥

एवंविचारपततेषामविकारिणां आत्मनोऽनंतत्वस्मृतिमपि जातमभिनवति आत्मेति । भोसत्तापः आत्मेति तथाहमिति अनंतस्यात्मनो ज्ञानं यतः सर्वस्य प्राणिमात्रस्य दृश्यते इति आत्मपदार्थो हि यथाप्रोक्तियदादत्तेषां विषयानिह । यथास्य संततो भवस्तस्मादाद्येति कथ्यते इति निरुक्तः । कीदृशं ज्ञानं संदेहादिविवर्जितमिति । अतएवाह स्मिन्नेति नाहमस्मीति विना न कश्चिद्व्यतीति ७५९ अतएवेति । अतः आत्मनः सदानंदप्रकाशरूपत्वे सत्यनंतत्वादेव सदानंदप्रकाशः आत्मनो न भिन्नाः तत्र हेतुमात्रमभिसेसदा विबुध्यभावमाह नरेति । यदिसदादिपदार्था आत्मभिन्नाः स्युस्तर्हि आत्मभिन्नतया मते पुनृश्रंगसर्पकुडनेपुष्यशंक्रमंसदानंदप्रकाशबुद्धयः स्युरित्यर्थः ७६० ननु कथमात्मनोऽनंतत्वं न कथं स्मृत्तपरिच्छेदादिपदार्थकथनं न स्यात्प्राणिमात्रकारणत्वादात्मनः पृथक् स्मृतिरादिपदार्थभिन्नत्वं दुर्बलमिति न्यायसिद्धिः । कारणं आत्मनः पृथक्त्वमिति तथाल्लेकारणरूपनिःस्वरूपतापत्तेः 'आत्मन एवेदं सर्वम्' इत्यादिभ्यश्च । नचात्मनः पृथक्त्वमिति न्यायसिद्धेः कथं पृथक्त्वमाह नरेति । लोकपतेरिति लोको विषयो घटादिजडानामसत्त्वेन प्रसिद्धः स्वविषयस्वरूप आत्मनोऽपि भेदविना न विद्यते किं नु प्रकाशरूप आत्मभानपृथक्त्वविषयस्मृतिरित्यर्थः तथा च पदार्थो मूलकारणो मृदूपतं भस्मीयनमृदः पृथक्त्वमात्मनः पर्यवहति भावः ७६१ ननु पद्यात्मनो भिन्नं न किंचिदस्मृतिप्रत्ययः कथं कारणतामाहुरित्याहं न पादे हेतुबुद्धयवतारणा यतथाहः न च तासां तत्र तात्पर्यमिति बोधयन् जडस्य मूलपदेति तिस्रो कामविचारपति स्वयमिति । कार्यपूर्वत्वमपि चित्तकपकारणत्वं सत्यतदुत्तरमपि चित्तकपकारणत्वं सत्यसत्त्वमिति विरोधादिति न च ज्ञानात् स्वस्य स्वंप्रतिहेतुतां सिद्धयत आह

आत्माहमित्यनंतस्य दृश्यते ज्ञानमात्मनः ॥ सर्वस्य प्राणिमात्रस्य संदेहादिविवर्जितम् ७५९ अतएव न भिन्नाः स्युः सदानंदप्रकाशकाः ॥ नरश्रंगाहिकुड्यादौ नैवं धीर्दृश्यते यतः ७६० नचास्तिकारणं किंचिदृश्यते स्वात्मनः पृथक् ॥ न हिलोको जडानामविद्यते स्वधियं विना ७६१ स्वयं स्वस्य न हेतुः स्यात्पदार्थः कोपि कुत्रचित् ॥ अज्ञानादपि रज्ज्वादेः सर्पादेरेव हेतुता ७६२ नचात्मा कुत्रचित् शेषे स्थितोऽस्ति गवि मोत्वत् ॥ आधारो हि प्रकाशेन विना नैव प्रसिद्धयति ७६३ ततो देशश्च कालश्च स्तु यत्सदसदपुः ॥ अध्यस्तं सर्वमेवैतत्प्रकाशे शर्वी सयम् ७६४ दृश्यते मोहतोऽस्माकमानंदं आत्मप्रकाशतः ॥ शयानानां यथा मोहात् स्वप्ने सदसदात्मकम् ६५ ततोऽनंतत्वमायातंसदानं आत्मरूपिणः ॥ प्रकाशस्य यतश्छेदसिद्धिर्नास्मिन्नैव विद्यते ६६ एष देवः पुरा सर्म उपदिष्टो महात्मभिः ॥ गुरुभिश्चाधुना स्मभ्यं वामदेवेन चैरितः ७६७ अस्य जिज्ञासया स्माकंसमाजोऽयं महानिह ॥ अंतःकरणभेदानां विकल्पेनात्र निश्चितः ७६८

अज्ञानादिति । अज्ञानादपि यदृज्ज्वादेर्हेतुता सापि सर्पादिकं पत्त्येव न रज्जोरज्ज्मप्यतीति न तो वस्तुनोऽनंतत्वेन कथमिति तदुक्तं नोऽवधिः 'एतच्च दूतमंसं सर्वं यत्र किंचिज्जायते' इति । एवं वस्तुपरिच्छेदनि रस्य देशकालपरिच्छेदाभावमप्याह नचात्मेति । गोप्यत्वरूपे देशे मोहं पथातिवृत्तिदत्त कुत्रचित् शेषेन विनयत्यर्थः । तत्रोक्तलक्षणमात्रमभिन्नाधारस्य सिद्धयप्यो हेतुमाह आधारोऽस्ति । एतेन कारणरित्वेनाभावोपपत्तिः ७६१ ननु पदीदृशमात्मनस्तत्त्वं किं पदं भानमत्रमाह ततहति । सदसदपुः अनिवेचनीयं पदं स्माकाशादिअस्य स्तं कस्वित् कीदृशं प्रकाशमध्याह्नार्कशरीरसमं पूरक स्मितराशिनिभम् ७६४ दृश्यते इति । एतादृशं सर्वमस्माकं मोहतो दृश्यते मोहेनाप्यात्मप्रकाशांशेनाच्छादयितुं न स्य इति दर्शयति भानं तात्मेति । दृष्टं तमाह शयानानामिति ७६५ कलितमाह ततहति । ततः उक्तयुक्तिर्नैवात् सदानंदं आत्मरूपिणः प्रकाशस्थानंदत्वमायातंसिद्धमिति यावत् यतो हि प्रकाशे त्रिधा परिच्छेदेन वस्ते इत्यन्वयः ७६६ एतावदेव सर्वं शास्त्रमेवमित्याह एष इति । एष सर्वोत्तरोऽद्वितीयो देवः गुरुभिः सनकाद्यैः पुरा सर्म उपदिष्टो महात्मैः नृपदिष्टः तथान्नामदेवेनेति ततोऽपि ततः ७६७ न स्येति । पूर्वमिति स्पष्टम् । अंतःकरणेति । विकल्पेन विचारेण पदार्थमूलेन विनिमित्तोऽप्यमात्रेण युक्तोणां च यः ७६८

अयमात्मेति । हेरितमस्माभिर्विचार्यभेदकं स्वहृदयम् ७६९ अत्रेदमप्यहंकारात्पर्यवस्यते येन बाह्यदृष्टीत्वादेर्यदेतदित्यतस्तथाकथं स्वयमेव चरादिकपरादिभेदेन दर्शनाविषयापारं करोति
तदुपलब्धिकरणमनात्मेति श्रोतार्यस्तमनुसंदयतामधिकारिणां चिदाज्ञातः करणस्वरूपस्य जडांशविभेदेनानुसंगानात्प्राप्त्येव बाह्यस्य तात्पर्योपपन्नतः तत्स्वरूपं च तदुपलब्धिकरणं पर्यवस्यति काशो
विचार्यमाणः सदानंदात्मा सर्वतरो दितीयश्च सत्त्वात्परो स आत्मेति स एव द्विविधोऽर्थः पूर्वप्रथितः । अथ हृदयमित्यादिना प्रथेयानीत्यन्तबाह्येर्वादिशक्तिश्लोकेण चिरत्वात्पूर्वमिकामारण्यपति प
नोतरित्यादिभिः । आनंदात्मा अपरिच्छेदो न वसत्प्रकाशः पुमान्पर्वतः करणोपाधिर्हृदयेऽबलवित्तस्तस्मादित्युच्यते आनन्दः यतोऽस्माकमुक्तात्मदर्शनतः करणसत्त्वचिन्तनुपाधित्वेन स्वोपपत्ति
चित्स्मारकतया हृदयं च देशतपोपकृतवदित्यर्थः ७७० तस्मादिति । अत्रेति पदस्य देहलोदीप्यपाधेनोभयवत्संबन्धः अस्माकृदप्रातः करणयोरारम्भोपलब्धिस्थायनत्वस्य निर्णोतत्वात् अथ हृदयतः
कथं योर्वर्तमानाभिर्हृदयादीनि मन्यते कानि नामानि अथ हृदयतः करणयोः स्वोपलब्ध्याधारतासंबन्धेन स्वोपाधित्वसंबन्धेन वर्तमानस्यास्यावाक्यमनस्य स्यात्प्राप्त्यनः अतएव इति यावत् दास्यामः स
मर्थया मन्वत्यर्थः । संबन्धत्वेन संप्रदानं वस्य विवक्षयामधी । एवं नाचार्येण कृतेष्वहृदयादीनां बाह्यारम्भश्रुत्यानाममात्रात्मकानां नामां ब्रह्मार्पणेन कृतज्ञतासिद्धिः तात्पर्यात्ताच्छ्रुतिमिति न्यायानु
सरणं कथ्यतीति यदा यतोतरित्यादि श्लोकोपरेणार्थः यतोऽस्माभिः सचिदानंदस्वप्नः पुमानहृदयेऽहंकारादिके सत्त्वचिद्वैतः करणे निचार्यमाणेऽवलोकितः साक्षात्कृतः । ननु कथं बलवत्तत्वात्कारा

अयमात्मा यदर्थो हेतुः यमात्मेति चेति चेत् ॥ अस्माभिः कृतकृत्याः स्मो वयं सर्वे प्रसंगताः ७६९ यतोतः करणोपाधिर्हस्मा
मिहृदयेषुमा ॥ आनंदात्मा परिच्छेदः सत्प्रकाशो वलोकितः ७७० तस्मादस्याग्रनामानि दास्यामः संगता वयम् ॥
अथाहं मनसमस्यस्य हृदयादीन्यनेकशः ७७१ एतेनांमभिरात्मा यमस्मद्वद्गम्यते यथा ॥ सर्वैः संसारश्रुतैः सर्वदुः
खविवाजैः ७७२ उपासनादिचाराच्च हृदयं लभ्यते यतः ॥ ततो हृदयमित्यस्तु संज्ञानंदात्मरूपिणः ७७३

विषयार्थलोचने शुद्धोपलब्धिरतो हेतुगर्भविशेषार्थः अंतःकरणोपाधिरिति । अंतःकरणं हि मकाप्राप्त्यकार्यमात्राहंकारादिपदानां सति विषयताप्राप्त्ययोग्यं सत्त्वोपपन्नं तौ कर्णशः कुलविदुपाधि
भावमयं वते उपाधित्वं च कापि न च यित्वे सति वर्तमानत्वे सति स्यावर्तकत्वं तथाचांतःकरणस्योपाधितानुसंगानादारात्माहंकारं शुद्धोपलब्धिरिति भावः । तस्मादिति । तस्मादुक्तविषयाहंकारा
दिवाचकहृदयादिपदानामस्य हृदयाशुद्धे पर्यवसानात् अत्रांतःकरणे मसिद्धानि हृदयादीन्यनेकज्ञानां प्रवृत्तयश्च न समस्य स्यात्प्राप्त्यस्तु हृदयतः दास्यामस्तत्रमयुक्तां कुर्म इति यावत् ७७१ ननु
शुद्धात्मा यदा हृदयसमस्यैव सति सद्नां प्राप्तिर्योमकः प्रयासः किमर्थं इत्याशङ्क्य । वसिष्ठेन अधिकारिणः मयस्माभिरुपाधिविभेदेन आत्मा साक्षात्कृतो भवति इत्येवं कुण्ठतामिदमुपदेशार्थं इत्याहुः एतेरि
ति । एते हृदयादेनांमभिः सर्वैरधिकारिभिर्ध्याऽस्मदहृदयादिनिर्मांक्रममभ्येत्य तदर्थेनामानि दास्याम इति पूर्ववत्संबन्धः न चापमुपाधोपदेशोऽनवोक्षिताभिवानरूपः संसाररूपशूलरोगासैस्तामिह
मुपायस्यापेक्षितत्वात् एतदुपेयात्मलाभस्य सर्वदुःखाभावस्वरूपत्वात् येषु भाषायेनाभिः कारिणामात्मनः अविशेषेणैव ७७२ तथ हृदयपदस्याहंकारेण सिद्धस्यापि शुद्धात्मानि पर्यवसानेनैव मेवार्थः फ
लित इत्याह उपासनादिति । उपासनादहरविद्यादिरूपात् विचारात्वं च कोशलोचनादिरूपात् हृदि हृत्कमले बुद्धिगुहायांऽपमपरोक्षः सत्त्वश्लोभ्यते परमात्मा तत्तत्पर्यवस्यते पर्यवस्यतात् हृदयमित्याका
रिकात्पुनः आनंदात्मरूपिण उपाधिविवेकात्मनः संज्ञास्ति चेति ७७३

उक्तविधमनःपदार्थमाह मनुतेइति । यस्मादेवमात्म्यसकलविशेषमप्यनुतेऽवबोधयतिअधिज्ञानतत्त्वामकाशपतिरहमावततोविज्ञानेनयाप्रकाशनादेवमकलस्वप्रकाशपदार्थमात्मनमन्यतेजाना
ति 'तदात्मानमेवावेदद्ब्रह्मास्मीति' इतिश्रुतेः यतश्चसर्वेषुसुखमिष्टेष्वेवमनेनानवार्थतस्मान्ननद्वेषेपस्मृतइति ७७४ अथसंज्ञानपदंवेतनारूपसप्रतिवेदानःकृष्णवृत्तिवानिमिसिद्धमप्यु
पादिविचिक्तस्वरूपपरंस्वेवमर्थकभवतीत्याह स्वात्मनिति । यतःस्वात्मन्येषस्तंसकलंसदसदनिर्देशनीयंएवमात्माअखिलःपरिपूर्णःसम्यग्विज्ञानानितस्मानसंज्ञानमितिनामवानरपादिति
७७५ प्रभुरस्मीत्यसकलविशेषत्ववृत्तिवाचकमाज्ञानपदमात्मपरतयाव्याकरोति आह्वयेति । यस्मादस्मात्मानमभ्यासासक्तिविरूपणाऽऽधिदेवर्गदिभेदभिन्नामयायादेवेताःप्रवर्ततेतस्मादा
ज्ञाननामाभविष्यति विद्यतेप्रत्यपिस्फुटीभविष्यतीतिहृत्प्रयोगाशयः ७७६ अथहरोपयोगिचतुःषष्टिकलादिज्ञानेमसिद्धंविज्ञानपदमारम्भपरतयाव्याकरोति आत्मानमिति । यतोऽज्ञानवदनि
रतःसहजजडयोर्मेदमालोच्यतत्पूर्वकमात्मन्येषविशेषेणातिशयेनज्ञानातिरिद्धिज्ञानमितिनामोच्यतेइति ७७७ नवनवोपेयशान्तिशब्दवृत्तिवृत्तिविशेषवर्षापिज्ञानपदंशुद्धपरतयाव्याकरोति
मिति । प्रकृतसंबन्धासकलवेनेतिशेषः ईदृशमात्मस्वरूपमहमस्मीत्याकारेणयतजानंदात्माज्ञानातिरिक्तमात्मज्ञानमिदमेवयतेइति ७७८ ज्ञानस्वाविष्मरणज्ञानिदृष्टिदृष्टिविशेष
स्वचित्सहस्रपञ्चकमेधापदमात्मपरतयाव्याकरोति आत्मानमिति । इतरदन्तात्प्रकृतं शुद्धज्ञानंयतोऽनिरुज्यति तेनेत्यादिस्फुटं ७७९ ईदृशदत्तानिष्क्रान्तवृत्तवाचकंरुष्टिपदंशुद्धपरतया

मनुतेसकलविश्वंस्वप्रकाशाद्वयंततः ॥ मन्वतेपिचसर्वैर्हितस्मादेवमनःस्मृतः ७७४ स्वात्मन्यध्यस्तमाखिलःसकलंसदसद्यतः ॥ सम्यग्ज्ञानानितस्मात्स्या
त्संज्ञानमितिनामवान् ७७५ आज्ञयैवास्थवर्ततेवामन्याद्याश्चदेवताः ॥ तस्मादाज्ञाननामाऽयमानंदात्माभविष्यति ७७६ आत्मानंचपंचापिजडाजड
विभागतः ॥ विशेषेणैवज्ञानातिविज्ञानंतेनकथ्यते ७७७ प्रकृष्टमात्मनोरूपमहमस्मीतिसर्वदा ॥ आनंदात्मात्रज्ञानातिप्रज्ञानमितिनेनसः ७७८ आत्मा
नमितरद्वापिद्वंद्विस्मरतीह ॥ तेनमेवेतिनाम्रायमानंदात्मानिगद्यते ७७९ अनेनचक्षुषासर्वोऽंतुःपश्यतिसर्वतः ॥ तेनदृष्टिसमाख्यानमानंदात्मासमा
प्रवान् ७८० दधातिसर्वदेहान्समाविश्यांतर्हंयथा ॥ स्तंभस्तेनधृतिर्नोमास्यानंदात्मनिदृश्यते ७८१ सेतुवद्विद्धात्येवमर्थादांशोकथारिणीम् ॥ वर्णाश्रमा
दिज्ञातानांतेनचासौश्रुतिःस्मृतः ७८२ मिनोतिसकलविश्वंमप्रस्यंदद्यवानिह ॥ सम्यथावापिसर्पादीन्मविस्तेनायमोस्तिः ७८३

व्याकरोति अनेनेति । अनेनात्मकवेणाखिलमेवमनःसर्वोऽंतुःसर्वतःसर्वतःपश्यतितेनहृदिरित्याकारकंस्मात्स्वानंदात्मानंदात्मासमाप्रवान्नालम्बवानित्यर्थः ७८० शेषकपक्षितृजबलवृत्तिपरं
तिपदमात्मपरतयाव्याकरोति दयातीति । गृहस्थांतरंतर्गृहीतप्रविश्यपथास्तंभोपापयतितयासर्वदेहात्मविश्यसमात्मादधातितेनधृतिसंज्ञति ७८१ प्रकारानरेणवृत्तिगृहमात्मनिसंग्रहयति
सेतुवदिति । यथासृष्टादीनिमित्तःसेतुःक्षेपमार्गंदांविदधातितयैवमस्यावर्णाश्रमादिज्ञातानां अविषदेनतत्कर्मजांमहः मर्षादांविदधाति कीदृशीमर्षादां लोकानांकर्मफलनामसंकरलक्षण
धारणशीलां तेनवानिमित्तेनधृतिरिति 'सद्यसेतुविधरणः' इत्यादिश्रुतेरिति ७८२ तर्कतत्त्वकमनवाचिमातिपदमात्मनिसंममयति मिनोतीति । यद्दमप्रसंमानपात्रविशेषोपबन्धमिनोतेति
स्वस्मिन्प्रसप्तपतिपरिच्छिन्नसौमियावत् यथावाशकमालावच्छिन्नंवेतन्यस्वस्मिन्कल्पितान्तर्पादीनृतयायमात्माविश्वमिनोतिपरिच्छिन्नस्तेनमतिरितिसंज्ञकइत्यर्थः कल्पितस्याविज्ञानरूपदेहा
परिच्छिन्नत्वान्मानक्रियावर्त्मत्वमिदमेव दुष्मिन्प्रक्षेपणार्थंस्वमिनोतेःपरिमाणाधेययोगोपनिषेःसदोजिनुवादित्वादोमसिद्धः अस्मिन्कल्पेप्रतिकान्दमिनेतिर्हेतिपत्रपयेउमादीन्पुत्यायःसं
ज्ञात्वात् एवंचर्तुसाधनधृतिपश्रुतयइति ७८३

प्रकारांतरेणमवतिष्ठत्यर्थमाह सर्वेति । प्रविशोतिस्मत्कृतिश्चिनोति ७८४ मनसर्गैवादिष्टानामात्मनो ईष्यतिर्हिताऽऽदनेतिस्मत्कृतिश्चिनोति मनोनिष्पन्नसकृत्सामिधितुस्तत्तद्विधितोपवाधि
मनोपापद्वयारमनिसंनमपति इदमेवति । पतयोपमात्माइदमेवमाधुर्द्विभूयादितिशेषः । स्थाकारस्वमनसोनिपेतुनिपमनेइष्टेनकोभवतिवत्मानमनीपेर्युक्तइति ७८५ विषादाद्यधिष्ठयलुचिवाचकं
जुतिपदमात्मपरत्वेसतिपाहसार्थकंभवतितदर्शयति देहेंद्रियेति । तत्रोऽज्ञानमेतेषामकाशनाज्ज्योतीकषात्माज्योतिरितिवक्तव्येजुतिरितिप्रोक्तःपरोक्षमेतिशेषः ७८६ प्रकारांतरेणमवतिष्ठत्यर्थमाह जूति
रिति । यदाजुतिर्जुतिर्भवेत् इदंमपदस्थानेइदंमपदवज्जुतिरितिचक्तव्येजुतिरितिवर्ततेत्यर्थः साचजुतिश्चिदुःखीःअध्यात्मादिदुःखानुभवउच्यतेइतिशेषः दुःखस्याप्यात्मनैवप्रकाशनादिद्वय
मिषममात्मनएवोपपद्यतेसर्वभासकत्वादित्याह सापीति । सापिज्वरधातोःकिनिज्वरत्वेरेत्यादिनोटिचम्युत्पन्नजुतिर्बदस्यवत्परोक्षरूपंजुतिरप्यात्मनएवनामयस्मात्सएवप्रकाशकइति ७८७
अथसायुजिपदंजुतिरितिपरोक्षाकरेणनामास्तुइत्याह जूतिरिति । संभवतिचेदमिस्थाह यस्यादिति ७८८ स्मरकषचित्तुमनस्तुक्तिवाचकमुक्तिपदमारमनिसंनमपति आत्येति । यथा

सर्वप्राणिस्थितश्चायंप्रमिणोतिहिताहितम् ॥ तेनशामतिनामायमानंदात्मानिमयते ७८४ इदंमेमूदिदंमाचेत्येतस्यमनसोयतः ॥ इष्टेनियंतुमित्यस्मान्मनी
पेत्ययमीरितः ८५ देहेंद्रियातःकरणतमसाहिप्रकाशनात् ॥ ज्योतिर्जुतिरितिप्रोक्तआनंदात्मानमहात्मभिः ८६ जूतिर्जुतिर्भवेद्वापिसाचलोकेत्रिदुःखधीः ॥
सापिचात्मनएवस्यात्रामयस्मात्प्रकाशकत्वात् ८७ युतिरेवात्रजुतिर्वापरोक्षेणस्यसामिधा ॥ यस्मादात्मप्रकाशेनयुज्यतेसकलंजगत् ८८ आत्मायस्मात्स्मर
त्येतन्मासृतेस्यात्कथंत्विति ॥ अपत्यानीकजननीस्मृतिस्तेनसर्गैरितः ८९ आत्माजामरणंस्वप्नसुषुप्तंचेतिसत्रिधा ॥ संकल्पयतितेनायंसंकल्पइतिगद्यते
७९० कतुरिच्छाविशेषोयमात्माभवतुसर्वदा ॥ इच्छयैवास्यजातंयज्जगदेतच्चराचरम् ९१ ज्ञानवानकतुरस्त्वत्रयतआत्मेक्षणादिदम् ॥ जातंतेनकतुः
प्रोक्तआनंदात्मानमनीषिभिः ९२ असुःप्राणःसमुद्दिष्टस्तदुपाधिःक्रियाकरः ॥ भवत्यात्मायतस्तस्मादसुरेपनिगद्यते ९३ कामोनामभवेल्लोकइच्छामात्रंसु
खार्थेनाम् ॥ कामनामभवत्येपआनंदात्माप्रकाशवात् ९४ स्तिसंममाभिलाषीयंवशोयस्मादयंपुमान् ॥ प्रजायतेततोभूयादशनामाप्यसौपरः ७९५

अननीअपायानिस्मरतीतिननिमित्तेनसआत्मास्मृतिरित्युक्तइति ७८९ समिक्त्वकृत्तुर्नईसंकल्पपदंस्मयकल्पयत्पवस्वावपमितिच्युत्पत्त्यात्मनिसंनमपति आत्माजामरणमिति ७९०
उच्येच्छायांमवृत्तिमनिकायांपसिदंकतुपदमप्यात्मनिपोनपति कतुरिति ७९१ प्रकारांतरेणसंनमपति ज्ञानवानिति । करोतीतिकतुरितिच्युत्पत्त्याउपादानगोचरज्ञानवानकतुपदार्थोत्रमकृतेऽस्तु
तथाचमपीक्षणश्रुतेरात्मनिसंभवतीत्याह यतइत्यादिना ७९२ अथक्रियासत्तमुपाधिकेमापादानमेरेकेवात्मनिमायेप्रसिद्धोऽनुशब्दोपुपपन्नइत्याह । असुरिति । अमुरितिप्राणःसमुद्दिष्टोलोके आ
त्मापियतस्तदुपाधिः क्रियाकरःसंनिधिकाक्रियामपोनकस्तस्मादधुनामाऽस्तिवति ७९३ चिच्छलेच्छावृत्तिवाचकंकायपदमात्मनिसंनमपति कामोनामेति । प्रकाशवान्मनसहितशेषः ७९४
वशकांसावितिथातुमकृतिक्ववशपदंजननशक्तकामवाचकमात्मनिसंनमपति स्तिसंममेति । स्तिसंममाभिलाषीयंवशइत्युक्तत्र । 'मजनआदिमकंदर्पः' इतिगीतावाक्यंस्मारयति यस्यादयंपु
मान्जायतेइति । ततइत्यादित्युक्तम् ७९५

तद्वदिति । तदन्तर्भातयनिवत्तन्मात्राप्रमुरावेति जैरूपं तत्काविस्मृत्युत्साहैर्दीनदशां कर्तृत्वादित्साराकृपां प्राप्नोति ८२३ यद्वत्सर्वगुणोपेतः कयाचिन्मोहितः पुमान् ॥ स्वैरिण्यादीनतामेति मा-
मोहितः कर्ममेव वशीकृतो देव्यमन्त्रोत्थात्मा प्रापयेति ८२४ यथेति । यथा लोकत्रयीनाथोपि संदः कामेन कायिनी परतन्त्रो भूत्वा कामस्पन्देन न स्वस्वपचदेवाधिपतिव्येन स्वस्मिन् विद्यमानपप्रि-
नम्रियमनशक्तयातां कामिनीं नियन्त्रं शक्तो भवति तथात्मा स्वाश्रितत्वेन स्वनिपण्यां प्रापयामिति ८२५ प्रियेति । प्रियेण पुत्रादिना कृतेऽपि शेषे अनादौ दोषे विषयासौ पुत्रादिभि यदशो दोषे तस्य दोषः केनै-
व सितथात्मा प्रापदोषमिति ८२६ भारेति । भारशृंगोनाममृगविशेषः स उग्रमेवास्वतन्त्रशृंगैः प्रथमं मुर्वस्फुरतीति प्रसिद्धः स यथा बृहः शृंगभारं हर्षणेन वहति तथात्मा प्रापदोषमिति ८२७ य-
थादुर्जनेति । स्पष्टम् ८२८ यथादुर्जनदृष्टेति । दोषितादोषवत्ता मापाहतामग्नदृष्ट्या पुष्टिमात्मनि ८२९ यथाजननेति । यथा राजा जनस्थितं प्रजामतंदुःस्वस्मिन् मन्यते आत्मापः वा

तद्वदात्मानि जैरूपं सुखोदधिसमं महत् ॥ त्यक्त्वा सुस्वार्थमभ्येति दशादीनतामां प्रभुः ८२३ यद्वत्सर्वगुणोपेतः कयाचिन्मोहितः पुमान् ॥ स्वैरिण्यादीनतामेति मा-
यथात्मा तथाकृतः ८२४ यथा लोकत्रयीनाथः कामेनाननियच्छति ॥ तद्वत्सर्वनियंतापि मायानैव नियच्छति ८२५ प्रियपुत्राद्यधिषेपे दोषं यद्वत्सर्वेभ्यः ॥ दो-
पंतथापुमानेयमायादोषं न पश्यति ८२६ भारशृंगोमृगो यद्वद्भारं शृंगोत्थितं यथा ॥ हृष्टो वहति मायायाभारं तद्वदयं पुमान् ८२७ यथादुर्जनसंपर्कात्साधुर्भवति दू-
षितः ॥ एवं मायासमाश्लेषादात्मा भवति दूषितः ८२८ यथादुर्जनदृष्ट्या स्यान्निर्दोषोऽपि हदोषता ॥ पुनमायादशापुंसिसंसारोऽनेकदोषभाक् ८२९ यथा जनस्थि-
तराजा दुःखमात्मनि मन्यते ॥ एवं जडेस्थितं दुःखमात्मन्येवाभिमन्यते ८३० यथा शयने पुरुषे एकस्मिन् हेतुर्गर्जते ॥ अकस्मादेव निखिलं जायते भूतभौतिकम् ८३१ एवं पुराणे पुरुषे माययापि विवर्जिते ॥ जायते सकलं हेतुद्विश्वं सदसदात्मकम् ८३२ यथा स्वप्ने वृथा दुःस्वस्वयं स्वस्य प्रपद्यते ॥ एवं जाग्रणेऽप्यात्मा व्यर्थ-
मेव प्रपद्यते ८३३ यथा स्वप्नाद्विबुद्धस्य स्वप्नदुःखक्षयो भवेत् ॥ वेत्ति चैतन्ममेदुःखमासीन्नास्ति न भाव्यपि ८३४ एवं त्रिस्वप्नसंसारोऽप्यधीक्ष्यतेऽसुखम् ॥
वेत्ति चात्मानमेदुःखमासीन्नास्ति न भाव्यपि ८३५ अस्मात्त्रिस्वप्नसंसारो धनं ब्रह्म वेदनम् ॥ जातमस्माकमेतस्मादहो पुण्यतमा वयम् ८३६ अस्माभिर्मानिदं
तानि ब्रह्मणो विविधानि हि ॥ शुद्धिनामानितेष्वन्नम्रज्ञानाभातिशोभनम् ८३७

भिमानात्तथात्मा जनैः करणे स्थितं दुःस्वस्वस्मिन्निति ८३० यथा शयने हति । हेतुर्गर्जते रथादिनिमित्तिसामग्रीहीने ८३१ एवमिति ८३२ यथा स्वप्ने हति ८३३ यथा स्वप्नादिति ।
विबुद्धस्य स्वप्नजाग्रदव्यवेदनमभिनयति नम्रेत्यादिना ८३४ एवमिति । एवं स्वप्नात्प्रबोधजं ज्ञानं प्राप्य स्वप्नारूपं त्रिस्वप्नसंसारोऽप्यधीक्ष्यतेऽसुखं दुःस्वस्वयं स्वस्य प्रपद्यते ८३५ अस्मादिति । ब्र-
ह्मवेदनरूपं बोधनं ज्ञानं ज्ञानमिति ८३६ एवमात्मनः प्रतिपदितायां तत्त्वदायकं चिच्छेदकभूतायाम् द्वितीयायामप्यपि यदुर्जनं परतन्त्रं तत्त्वादिपतिहेतुं तं वाक्पण्याचष्टे अस्माभिरेतया च कर्तुं श-
क्योक्तेः । यान्यस्माभिर्बुद्धिना मान्यतः करणनामानि ब्रह्मणोऽतानि सप्तपितानि ते पुनरप्येव ज्ञेयानि सप्तविंशतिशोभनमिति यद्यपि ब्रह्मेति नाम हृदयादिनाममुनोद्दिष्टं तथापि यज्ञाननाम उद्दिष्टं वातयो-
पसर्गोऽस्ति आचार्यकामप्रत्ययान्तत्वेन तत्समानार्थे ज्ञानमप्युद्दिष्टमेवेति भावः ८३७

ननुकथमस्मन्मात्रोऽतिशोभनत्वमित्याशयेन आत्मपात्रात्पदोपनादित्याह - यत इति । यतोवाहुमादकांशोऽप्येवमस्मन्मन्त्रविशेषेदशुभ्यताकः प्रकर्षोत्तरपदोपनादिसाध्यो निरतिशयमदत्तपर
 स्तदिति एतादृशावयवार्थकमज्ञापदं महावाक्यादांशोविशेषाह यस्यांसंविदित्वसमातिविजात्यात्माभेदोपनादोऽतिशोभनमेतज्जगत्सर्वं विदित्वेवः स्वस्वकथं च सजातिः सजातीयश्च विजातिः विजातीय
 यमते जात्यानिरूपकतया शरीरस्य भेदस्य सततं ८३८ इति मिश्रणमेव प्रज्ञानमिति नाम पूर्वमुक्तमुत्तरपदवाक्ये इत्याह तस्मादिति । तस्य विभक्तिर्वाहकतां न पदेन वक्तुं सर्वत्र स्थितिमाह अस्मा
 दीति ८३९ स्थावरमिति । भूतपृथिव्यादिभोतिफलकार्यैश्च स्थावरादियत्किंचित्सर्वप्रज्ञानेन प्रज्ञोक्तस्माननेन निर्वाहकं पश्यतश्च यथा मीयते सत्तामाप्यनेऽनेनेति नेत्रमिति भाष्यमिति तत्र दृष्टांतः
 यथाऽस्मद्वादिज्ञरीराणिमांसनेत्राणिमांसमपनेत्रे विनाऽसंतिमपरास्ता निवृद्धा इति उक्तप्रज्ञाया निर्वाहकत्वेन नेत्रस्याप्येव जगदानतयानिर्वाहकत्वं प्रतिरेकोपि बोध्य इत्याह प्रतिष्ठितमिति । ईरितं
 'अप्रपुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यादिभिरिति ८४० 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतिमनुकरूपोक्तमर्थं स्पष्टयति स्मृतिः । पञ्चलोकयाजवरेतः सिद्धः सूर्ये दुवन्दिमुरूपानां प्रकाशः कीदृशः सोकेलो
 कावभासकश्चैवमीरितः सोपि प्रज्ञानेन प्रज्ञावयवः ८४१ तत्रोक्तप्रज्ञाभानं सर्वं दराभानं भावं हेतुमाह नदीति । उक्तप्रज्ञाकाशोऽतीवनामकाशस्यापि सौरादेः किंभानेत्यादिपुनरेवैवार्थः नद्यासितं

यतो जतिः प्रकाशः स्यात्प्रकाशो भेदश्च न्यता ॥ स्वसजातिविजात्यात्माभेदोपस्यानसंविदि ८३८ तस्मात्प्रज्ञातशब्देन प्रकाशात्मायमोरितः ॥ अस्यादिस्थावरानां
 देहेकांशे विवक्षितः ८३९ स्थावरजंगमं वापि यत्किंचिद्भूतमौतिकम् ॥ प्रज्ञानेन ग्रहितं सर्वमांसनेत्रायथावयम् ॥ प्रतिष्ठितं जगत्सर्वं प्रकाशेऽप्युपगच्छति ८४०
 अपि प्रकाशो यः कश्चिन्निलोकयाजवरेतः ॥ सूर्ये दुवन्दिमुरूपानां लोक इत्येवमीरितः ॥ लोकावभासकः सोपि प्रज्ञानेन उदाहृतः ८४१ न हि प्रज्ञादृशं हित्वा प्र
 काशस्य प्रकाशनम् ॥ नोक्तं परोक्षमेतस्यात्सर्वानुभवसंश्रितम् ॥ कदाचित्कुत्रचित्किंचिदस्तु सर्वोपि वेत्तियत् ८४२ स्थावराणां विविज्ञानं दृश्यते सुखदुःखयोः ॥
 अस्मद्वादि जतेतेषां द्विद्वान्यादिकं यतः ८४३ स्थावरा हि जलान्याप्ययथाकालं सुशोभनान् ॥ स्वदेहान् विभक्तो दृष्टास्तेन ते सुखिनः स्थिताः ८४४ मूलयातादिना त
 द्ब्रतस्ते हा हि दुर्भगाः ॥ पतनादि कृतो दृष्टास्तेनेते दुःखिनः स्थिताः ८४५ अमपानादिसं प्राप्या यथाकालं सुखं यथा ॥ संप्राप्य दृष्टिर्भवति ह्यस्मदादेर्मनो रमा ८४६

किंचित्सिद्धयति सासिप्रतिष्ठादकता प्रज्ञापदस्योक्तेति भावः अथार्थः सर्वानुभवसिद्ध इत्याह नोक्तमिति । एतत्सर्वं स्पष्टं प्रज्ञानेन प्राप्तं यदुक्तं तत्परोक्षं प्रमादित्परोक्षमानवेगमेव किंतु सर्वानु
 भवसंश्रितं तदेव कथमत आह कदाचिदिति । यथा स्मात्सर्वोपि प्रज्ञाता कदाचित्किंचिद्दृष्टुं वेत्तयथा पश्यत्यसिद्धं तदुक्तप्रज्ञान्याममेव सिद्धं उक्तप्रज्ञायाऽसंबद्धं सिद्धमिति वदन्तोऽप्यापात इति भावः
 अत एवोक्तं विवरणकारैः सर्वोद्वेगस्तत्तयाऽज्ञाततया वा सासिचेतस्य विषय इति सर्वत्र चिदन्वये मुदनुक्तं तदस्य मृत्मात्रत्वं द्विधं स्पष्टं मात्रं च मिति भावः ८४२ सर्वोपि वेत्तयुक्तं चित्तं
 काशस्य सर्वत्रानुगमं दृष्टयितुं स्थावरेषु काशसापयति स्थावराणां मिति । तत्रानुभवान्नं पति अस्मदिति । स्थावराः मुखादिज्ञानवतः वृत्त्यादिमत्त्वात्स्मादिवदिति ८४३ एते देवस्फुटयति
 स्थावरा इति । सुशोभनान् स्वदेहान् विभक्तो दृष्टास्तेन ते सुखिनः सुखज्ञानवतः ८४४ मूलेति । मूलयातो जटाच्छेदः आदिनाऽतिशोभनं संगादिप्रदः तेन गतस्ते हाः शुष्का इति
 यावत् तथा दुर्भगा निःश्रीकाश्च संतः पतनादि कृतः पतनादि ज्ञानेनो दृष्टा इति ८४५ अस्मदिति दृष्टांतं स्फुटयति अनेति । पयास्मदादेर्मनो रमा इति भवति ८४६

तत्समानाधिकृतेन ब्रह्मपदेन च तस्याद्वितीयतानि विशेषतारूपा बोध्यते इत्याह वै उच्येति । यथा कावेकस्वित्तं नैव धर्मनगरादिक्रमाकाशमेव तत्र कल्पितं नुमेवास्ति तथामज्ञायां कल्पितं चिन्मज्ञेवास्ति कल्पितं तत्राज्ञाविशेषरूपमज्ञेयं पञ्चामाश्रयित्वा यथा ब्रह्मपदसप्तदशम्यद्विति ८६९ स एवेनेत्यादिसंभवदित्यन्तःपाकरोति एवमित्यादिभिः । सवामदेववाक्यतो विचारे प्रवृत्तेऽधिकारिजनः प्रभुः सत्त्वनसंप्रदासमर्थः एतच्छरीरादिषु विविक्तेन जज्ञेयत्वात् ८७० अभिमानमिति । परिष्कारवपरण्यहादितत्सहितेशरीरेऽभिमानमङ्कारममकारान्मन्परित्यज्यारब्धकर्मणानि चार्णमं तं कुर्वन् ज्ञेयो ज्ञाता तदर्थमिति पावत भोगानवापजीवन्दुको विजहारेति वाच्यत् ८७१ ज्ञानं देति । ज्ञानं दात्माहमस्मीत्याकारेणाविर्भवत्पञ्चामात्रैरूपं पञ्चामात्रं च तदेकरूपमदपवस्तुतद्विभजितं रतमनसं दद्यातीति सत्ताद्वयधिकारिजनविज्ञेयणं । विदेहमभ्यसाह । स्वात्मवतीति ८७२ ऐतरेयव्याख्यामुपसंहरन्नेतरेयवद्व्युत्पत्तिस्तत्त्वमसि पञ्चमर्थोऽधिकारिभिस्तत्त्वरैरवधार्य इति दर्शयति अर्थात्तदेवेति पादिना । अपौरुषेयैः पुरुषेणाथैरुपायानि यन्तानि पूर्वानुपूर्वीनि निरूपेतेष्वरणकाभिभारतादीनि पौरुषेया विहित्विष्णुत्वे च नैरात्मावेत्याचारव्यतिहासस्य सत्तासंज्ञाया अपौरुषेयमविद्यादो ईरितस्तपसाऽनुसमूह्यपकाशितः कीदृशेन इति शेषाः सुतेन एष्वर्थाहः वा विहाकर्ममध्यमकाशयता तदावयवस्वरूपं चतुर्थेऽहोक्त्या एव व्याख्यातम् ८७३ तदाकर्मपूर्वविस्तरेण व्याख्यातमपि सुखोपापसंक्षिप्तमर्थमिति ज्ञेयमर्थाहति । यद्वा ज्ञानो वेदनमयमेव ज्ञानं तथेदमेव कर्मावयवे संघातनथेदमेव ब्रह्मस्य संघातस्याप्युक्त्वादिति अस्मात्प्रमादो नकार्य इति ८७४ न चोति । ब्रह्म

गंधर्वनगरमेघोनीलिमादिकमेववा ॥ न भवत्यथा तद्वत्प्रज्ञैवैतज्जडाजडम् ८६९ एवं विचारतः सोयमधिकारिजनः प्रभुः ॥ शमदेवदंतद्विज्ञागिदिजहौ धिया ८७० अभिमानं परित्यज्य शरीरे सपरिष्कारे ॥ आरब्धकर्मनिर्वाणं कुर्वन् भोगानवापसः ८७१ आनंदात्माहमस्मीति प्रज्ञामात्रैरूपभृत् ॥ स्वात्मनि स्वर्गकूपेऽभूदमृतो वामदेववत् ८७२ अपौरुषेयैर्वचनैरिति हासोयमीरितः ॥ इतरायाः सुतेनादावेव इत्यादिवादिना ८७३ अयं मार्मस्तथा कर्मब्रह्मस्य च वेदनम् ॥ ब्रह्मणो न प्रमा दोस्मात्करणीयः कथंचन ८७४ न चातिक्रम्य गंतव्यं वेदसंसाधनांतरम् ॥ अस्य वेदोऽतिक्रमचक्रुः पराभूता हि दुर्धयः ॥ संसारसुभटो नैव ते सर्वे विजिताः भणान् ८७५ इत्यस्मिन्वचने नृणां विश्वासाय महासुनिः ॥ उदाजहार मतिमानिति हासमिदं शुभम् ८७६ अस्वार्थवेन ज्ञानं तिमनुजास्तानने कशः ॥ संसारसुभटो हन्याद्यथात्र मृगयुर्मृगान् ८७७ पितृमाधुदरे सप्तधा तु गतं निपातनैः ॥ विष्णुत्रादिलुतैर्लपैर्जरायवस्थ्यादिबंधनैः ८७८

जो वेदनमतिक्रमसाधनांतरं प्रतिनगताम्यमिति ज्ञप्तेने । अस्य ब्रह्मवेदनस्यातिक्रममुपेक्षा रूपं येषु कृत्स्नदुर्धयः पराभूताः पराभवंता इति । ननु पराभवः प्रतिदं दिनः स काश्चाद्भवति तत्र काः प्रतिदं दी त्याशंक्यय उदरमंतरं कुरोते तस्य सभयं भवतीत्यादिश्रुतेर्मायोपाधिरीशरोपमराजबद्वानां भयहेतुर्मायाकार्षे संसारश्चाभिमानलक्षणे परमं किरतत्पराभवकार इत्याह संसारेणि । संसार एव सुभटो महा बलो यो यस्तेनेति तिक्रमपञ्चालाः सभेन विजिता इति ८७५ तदाक्यानुवादमप्योजनं दर्शयति इत्यस्मिन्निति । इत्यस्मिन्वचने मध्यमकाशेरेकेषु दिग्भ्रंशं क्रितवतः ननु भवदुक्तमपि त्रयवेदनस्य मार्गत्वादिर्जनारमद्वाववतरोति तेषां नृणां भेदहाक्याथो विश्वासापविश्वासश्रद्धाजनयितुमिति हासं उदाजहार उदाहरणवत्प कटीकृतवानिति उदाहृते च शंका निवर्तते तामदेवादिन्यतिज्ञानस्य सत्य ब्रह्मसाक्षिसाधनताभिधानेन मार्गादीनां निर्णयात् ८७६ जन्मम्रयनेतर्पप्रतिपादनेन चातिक्रमशालिनां पराभवोपपन्न इति इत्याह अस्वार्थमिति । अस्वार्थेति हासस्यार्थमपेयं येमनुजामानुषं पुरुषं चापि न जानन्ति तां संसारसुभटो यमभटवत् हन्यात् इत्ययं च लौकिको दृष्टांतः मृगयुर्मृगः ८७७ कथं हन्यादिति मकारिज्ञासापेतेः कृत्येन्यवयवो वास्तुतीपयानि दिशति यमयातनासापं च यो यपति पितृमाधुदरे इत्यादिपुः । सप्तधा तव एव गतां स्वजनिषादनेः सर्वस्य स्थविष्णुसंसर्ग एव लक्ष्येः जरायवस्थ्यादिभिर्भ्रंतं तत्त्वेन रूपैर्बन्धनैः निरूपेतेषु पदार्थाः पासि हाः ८७८

नन्वेतदर्थं धारणे कोहेतुरिति चेद्देहागममेव 'वैराग्यं परमैतत्स्य श्रीलक्ष्मणपरमोऽवधिः' इति सिद्धांतादिभिर्माधवाभिप्रायः संसारिणेति । संसारमुपलक्ष्य तदुत्सहान्स्वपराभवाध्वं विजानंति तद्विज्ञानं फलं परवैराग्यमाप्तादर्थं तत्तत्स्वदेवांतस्त्वसुनिश्चितमर्थं विजानंति मर्थज्ञाते कृतं पुत्रभटा संसास्त्वमुदमेतुवदनावासेन प्रविशेत्परावतां ततश्चि भावः ८८६ मन्त्रयमर्थो मन्त्रात्मिकत्वलक्षणः कथं निश्चयगोचरो भवेदस्य वेदांतानामर्थान्तरपरत्वं संभावनायामतिशब्दादिभिश्च सर्ववेदांतानामतिसारमभ्यासः तदेव कथमिति शेषः पुनरुक्तमेतत्वाद्येन ज्ञाने द्वाभ्यां गोपनिवत्तया उपस्थितायाः कोपीतव्युप निषदोन्मूल्यमासुपन्यस्यति इति चेति । स्पष्टम् । अपिसंज्ञापोवेदस्त्वमवचनमिति चः 'संज्ञापमवचनात्' इति जेमिनि सूत्रात् मवचने मधमं मकासनमिति पुन्यत्र विस्तरः ८८७ समाप्तिवा

संसारमुपलक्ष्य तदुत्सहान्स्वपराभवान् ॥ सुमदाये विजानंति अर्थमस्त्वसुनिश्चितम् ८८६ इति ते ज्ञानमाख्यातमेतरेषामर्मागितम् ॥ कोपीतव्युक्तमाखिलमिदानीं श्रोतुमर्हति ८८७ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यो निर्दामपूज्यपादशिष्येण श्रीशंकरानंदभगवता विगचिते उपनिषद्भूतं आत्मपुगणे ऐतरेयार्थप्रकाशो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उपनिषद्भूतं इति पदस्य उपनिषदोत्तरानियमकोशसमेतत्वेति विग्रहः । टीकाभाष्यसु तत्प्रसङ्गादिति सतांशु रूपं प्रसवो ग्मनुज्ञानं मांभे यस्य साहचर्यं समस्वपनात् । श्रीशंकरानंदमुनेः प्रबंधः श्रीशंकराचार्यमतानुगामी ॥ श्रीशंकरेष्टविद्वत्तिंगतः पुरे श्रीशंकरो नुप्रदधातनीतु ॥ इति श्रीपदकुलतिलककृष्णचंद्राचार्यविरचिते रामसूत्रतट्टाचार्यकृष्णश्रीविश्वराजपूज्यपादानुगृहीतस्य कृती आत्मपुराणटीकायां सत्यसत्वाख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ अंतर्लक्ष्या ॥ ४२०० ॥

॥ इत्यात्मपुराणे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे दितायाऽध्यायप्रारंभः ॥

एवंनवभिरुहशोभगवान्पर्यावसतीत्युक्तैर्मभिषायसाम्राज्याः ॥ यस्याहति । सप्तानांमुक्तिदात्रीणांपुरीषांमध्येयस्याःपुर्याःअधिकंलोभायसर्वेपिजुग्मभिर्भोगप्रोक्षयोःपुलभत्तादृश्यते ॥
 त्रासांतुह्येतिविशेषः २५ नैतयेति । देवेवाएतयाशंमुपुयंसमाभवताममरावतीनामपुर्पिनभवति वातभयशक्तिचेननाम्रोमीकृत्वात् तथाभेतिरेवमसिद्धानागानांभोगवतीनामपुर्पि
 त्रिमुतायेति २६ तस्यानामनिर्वैक्ति गंगायाहति । काश्रितेदेदीप्यतेइति काशी तत्रदेवुत्रयं नमार्कर्तसेवनंमहादेववासःसोभागयपकृतायेति २७ तस्याहति । तस्याःपुर्याः सप्तसं
 धःसत्पयतिज्ञः २८ चतुर्गेति । 'इत्यथरथपादतसेनांमस्याचतुहयम्' इत्यमरः । सोर्यदिवोदासोभयतांदेवानांविदितः यतोयज्वापामपरः अमकाश्याम् २९ तस्येति तस्यदिवो
 दासस्यपूर्वजैःपितृपितामहेः ३० अत्येति । अस्यमर्दनस्यमाहानागामहामज्ञाःपर्वतविभाःसति तथा रविवाग्निभाःपुल्लभावाग्निनोपिंसति ३१ रथाहति । युद्धघतःपुरारेःरथसह

यस्याःसौभाग्यमधिकंपुरीणाभिदृश्यते ॥ सप्तानांमुक्तिदात्रीणांसर्वैरपिचजंतुभिः २५ नैतयाहिसभादेवामवताममरावती ॥ भोमवत्यपिनागानांकानामा
 न्यामवंसमा २६ गंगायाःसेवनान्नित्यंमहादेवस्यवासतः ॥ सौभाग्यस्यचक्रशेनकाशीत्येषाभवत्पुरी २७ तस्याःप्रभुर्जितामित्रोदिवोदासइतिस्मृतः ॥
 ब्रह्मण्यःसत्यसंघश्चक्षत्रचर्मरतःसदा २८ चतुरंगवलोपेतःस्वयंचातिवस्त्रेवृषः ॥ भवतांविदितःसौर्ययज्वाह्यत्रैवतिष्ठति २९ तस्यपुत्रोपिमतिमानप्रत
 र्दनइतिश्रुतः ॥ पूर्वजैःसदृशःसर्वगुणैर्भूतदयापरः ३० अस्यसंतिमहानामाःपर्वताद्वकोटिशः ॥ अनेकलक्षणोपेतावाजिनोपिस्वेरिव ३१ रथाअपिमाहा
 घोषाःपुरारोरेवयुद्धघतः ॥ पादाताःस्त्रसमाःसंतिपरादर्थाधिकसंलग्ना ३२ अग्रमादीसदाशस्त्रेमायथाचविजितः ॥ अस्त्राण्यसौविजानातिप्रयुक्तेनैवकुत्र
 चित् ३३ संधानंचविस्मर्गचस्थितितद्वच्चसंहतिम् ॥ अस्त्राणवेतिसर्वेषामहादेवप्रसादतः ३४ अस्त्रेणनिहतोजंतुर्नमयानिहतोमवेत् ॥ आभेचारवधात्क
 स्मादिशेषोस्त्रेणघातने ३५ इतिसंचिन्म्यसततंगिपुमस्त्रैर्नैवैत्यसौ ॥ रिपूणामिच्छयायुद्धंददात्येवहिसर्वदा ३६ नायंप्रथमतोहंतिरिपुतेनह्यताडितः ॥ ताडितो
 पिनपंचाशदर्पादत्यधिकंकाचित् ३७ ऊनघोडशवर्षचरिव्रतमुपाश्रितः ॥ कुतोभीतातुरादीनिनिहन्त्यादर्मविदिसः ३८ विजित्यवसुधांरुत्त्रामेकदासपुरेनि
 जे ॥ भवंतंक्षत्रघर्मेणवर्तमानमिहागृणोत् ३९ ब्राह्मणाअपिदेवाध्मावःसत्पुत्राभापि ॥ नावमान्याःसदतिनवतमेतन्महात्मनः ४० अन्यच्चस्थव्रतराज्ञःक्षत्र
 घर्मेरतान्सदा ॥ देशान्विप्रानपितृन्चापिजेय्याभ्यात्मबलोदताम् ४१ एवंहिमतिनस्तस्यमुनयोनारदादयः ॥ समायताःप्रसंगेनकदाचिदिदमुचिरे ४२

सामहाधोपारथाश्रंसति पदातयस्त्वर्तस्याताःस्वेनमर्दनेनसमाः ३९ अग्रमादीति । सखेजसज्जियायां मायवाध्वलेन असौमर्तर्दनः यद्यपिअस्त्राणिविजानातितथापिनप्रयुक्ते ३३
 वृत्तीयपादार्थमर्दयति संधानमिति । अस्त्राणांसंधानप्रयोगं विसर्जनैर्निर्गमं स्थितिमर्थां 'अस्त्राणिनययीज्यानिहीनकार्यैर्कथंचन' इत्यादिनोक्तां संहतिमुपसंहारचवेतीति ३४ प्रयुक्ते
 नैवकुत्रचित्तिस्फुटयति अस्त्रेणेतिहाभ्यम् । अभिचारंयज्ञश्रमणकामनयाकृतेनश्येनादिनाचोववस्तस्मात् ३५ इतीति ३६ नायमिति । तेनरिपूणामप्रथमतोऽताडितोर्नहंतीति ताडितोपिपंचाशदर्पा
 दधिकायुपेताडशवर्षान्पूनायुषंवनहति यतोवीराणांव्रतंनियमश्रितः 'शुचिप्रानेवविक्रान्नामर्जनान्यघोषिनम् । एतापमानंअरण्यमर्तनैवचादिसयेत्' इत्यादिनाधनुर्वेदेक्तंश्रितः ३७ । ३८ विजित्ये
 ति भवंतंदेवराजम् ३९ ब्राह्मणाहति । एतदर्थमितिशेषः ४० अन्यदिति आत्मबलेनउदतामभमर्वाद् ४१ एवंइति ४२

राजभ्यश्च ४३ एकमिति । एकमसहायम् सचलं ससेनम् ४४ भुवेति । पौरुषेण उत्साहेन ४५ आश्रयेति । समभूमौ समेदेशे प्राहिणोत्प्रेषितवान् ४६ इदमिति । नदीरि-
तं प्रतर्दनोक्तम् ४७ भुवेति । साहसमपरनामपरपेताहोनाभयस्वरूपेणास्पृष्टतर्दनस्य पौरुषेण च विस्मृतः । साहसं नृमेदुष्करवर्मणि इति शेषः ४८ देवोरिति । सहसा अविमृष्टेन ४९ मंदोरिति
५० दृष्टेति । निघ्नंतु तादृशं नृ ईशकृतं च महरेति शेषः ततो गुण्यत्कर्तृकमद्वयानन्तरम् ५१ इत्युक्तेति । कुंडलाकारेण नृदेन सैन्यं वासेन कोवांश्चोत्तमोपेनातेतथापरिव्रजेष्टपामासुः ५२
वादित्राणामिति । शंखरवांताः शंखनादपर्यंतः ५३ शस्त्रवर्षमिति ५४ प्रतर्दनोपीति । सर्वेषां देवानां सत्त्वैर्भिन्नात्मविश्रवस्वरूपं मानवं पुर्यस्य स तथा संववाण्यनान्तुतसोऽप्यनाः सन्निहन्तये

राजभ्यः शत्रुधर्मेण बलिनः सकलाः सुराः ॥ नहि तैः समरे यो दुमसुरा अपि दानवाः ॥ दैत्या अपि तु प्रकाः स्युः किंपुनर्मनुजा इमे ४३ एकमप्यत्र कानामत्रयेति त्रिश-
चीपतिम् ॥ किंपुनः सचलं लोकपालैरपि समाहृतम् ४४ भुवेत्यादिव चास्ये पस्मृत्वा च व्रतमात्मनः ॥ पौरुषेणैव शयो दुमेकाकीमसमागतः ४५ आगम्यास्याः
पुरोद्धारिसमभूमौ सवर्तते ॥ प्राहिणोच्चानमां दूतं देवराजं प्रतीश्वरः ४६ इदं चोवाच वचनमित्युक्ता तदुदीरितम् ॥ देवराजाय सकलं दूतस्तत्र न्यवेदयत् ४७ भुत्वा
दूतस्य वचनं देवराजोतिविस्मितः ॥ साहसापरनाम्नास्य पौरुषेणाभयात्मना ४८ देवैश्च सहितः सोपि शत्रुधर्मगतः प्रभुः ॥ संकुद्धः सहसा पुर्यानिर्जगाम वयान्नि-
तः ४९ तंदेवैः सहितं दृष्ट्वा स्वयुद्धार्थमुपागतम् ॥ न च चालततः स्थानात्स्मयमानः प्रतर्दनः ५० दृष्ट्वा तं वचनं चेदमुवाच च शर्चीपतिम् ॥ मां शस्त्रैर्विधेर्नृणां क्षणे
निघ्नंतु सकलाः सुराः ॥ शकलं च ततो हं वोहनिष्यामि शितैः शरैः ५१ इत्युक्ते मक्ला देवाः सशकाः कोधमूर्छिताः ॥ कुंडलं पृष्ठतस्तं हि पश्चिन्नुः ममंततः ॥ प्रतवर्ध्नात
चैवेन मित्युच्युथ परस्परम् ५२ वादित्राणां हि चित्राणां सिंहनादविमिश्रिताः ॥ शब्दाः शंखरवांतास्ते प्रादुरासन्सहस्रशः ५३ शस्त्रवर्षं च ते सर्वे मशकायुमुचुस्तदा ॥
तोयदाइव संकुद्धाः पर्वताभे प्रतर्दने ५४ प्रतर्दनोपि सर्वेषां शस्त्रैर्भिन्नात्मगात्रकः ॥ सर्वान् जघान सहसा पंचमूनैः शरोत्करैः ५५ भुजयोः स्तनयोश्चैव ललाटफलकेन
था ॥ सुराः कश्चिद्विद्वोऽत्र देवसैन्येन दृश्यते ५६ आयुधानि च सर्वेषां न्यपतन्मूमिमंडले ॥ भुजबाणव्यथार्तानां सिंद्वाणामसुरदुहाम् ५७ बाणानां हि शतैर्विद्धः क-
श्चित्पंचाशतावरः ॥ सत्रस्राक्षः सहस्रेण विद्धोति बलिना तदा ५८ सर्वस्तान् मरान् दृष्ट्वा भूमौ निपातितायुधान् ॥ प्रतर्दनो धनुःस्वीयं विज्यमत्र चकार ५९ युद्धमे-
तन्महद्दृष्ट्वा साहसारं च पौरुषम् ॥ विस्मया विष्टुह दयं द्रुऊचे प्रतर्दनम् ६० प्रतर्दनवराभीष्टं न मय ददाम्यहम् ॥ तुष्टोऽस्मि भवतो युद्धपौरुषाभ्यां महीपते ६१ एका-
कीकहृदस्वर्गे मां जेतुं सामरे प्रभुः ॥ कोवादेवान्मया सार्षपशल्यान्कुरुते क्षणात् ६२ इत्युक्ते देवराजेन तदा तत्र प्रतर्दनः ॥ निपत्य दंडवद्भूमौ विदं वचनमुचिवात् ६३

पुत इमैः शरोत्करैः शरसमूहेर्जघानेति ५२ भुजधोरिति । भुजादावविद्धो न दृश्यते किंतु सर्वे विद्धाः ५६ आयुधानीति । भुजे पुबाणप्रयुक्ता पाण्यथा तथार्थानाम् ५७ बाणानां मिति । सहसा
सस्तु बाणानां सहस्रेण विद्धः अतिबलिना प्रतर्दनेन ५८ सर्वानिति । विज्यं विजयाऽवतारिता जयाऽगुणोपस्थिता दृशम् ५९ युद्धमिति । पौरुषमुत्साहं प्रतर्दनस्येति शेषः ६० इदं किं मा-
ह प्रतर्दनेति द्वाभ्याम् ६१ युद्धपौरुषपोतिरवेत्क्षयं तोषहेतुतोपपद्ये पूर्वोक्तसद्विधां दृष्ट्वा च एकाकीमिति ६२ इत्युक्तेति ६३

उक्तमिति । अर्धलोहताज्ज्येष्ठाकीर्तिमिति शारुपं तेनत्वपामद्वेनैवसामरोऽर्जितइतिवात्स्याभिधानेन ६४ अपराधमिति । तथावीत्यादिः अपराधमिति नयति पुण्यैरिति । पुण्याप्य
पिपत्रज्यादरेणसमर्पणीयानीत्यर्थः ६५ भवंतइति । पुण्यैर्भस्मिदृग्भूतिभिःपूज्याः तथाचममनितरांपूज्याइत्यर्थः उत्तरार्द्धाद्विषयंपूयति भवंतःसात्त्विकाइत्यादिना ६६ ततइति ।
सात्त्विकत्वेनेति उक्तं भावेक्तः तथाचमवर्ततेदेवसात्त्विकतयावरंदातुचयमःकृतइत्यर्थः ६७ वेपम्यामावमभिनयति साधूनामिति । समेज्जमिषिचममुसंयानरूपंयेपामीदृशानांसाधूनां
धीदिपमाअर्थस्वःपरश्रेत्याकारानभवति इयंम्यामिअभवतोवरदानोद्यमंइष्टामयाविर्णीतियाह वरमिनि ६८ प्रायइति । हेवंदमवाहशाःप्रायोवाहुष्येनपुरुषोत्तमाएवभवति किंतेवांलक्षणम
तमाहोपकारमित्यादि केविदपकारिणिज्ञापायपिददतेइत्यभिप्रायेणमाचःएदम् ६९ अपकारिप्विति । अपकारिप्वपिभूतेपुयेवपकारिणोभवंतितेःपुरुषैःसंभनिभैशिलोकीविपुला तत्प्रभावा
देवशिलोकीस्थितेदियामत् तवहेतुर्लपशिलोपयाविशेषयंयज्ञमंडलीति । यज्ञसंभारिका कार्यकारणचोरमेदात् 'उपकारोविस्वैपज्ञात्मकोपकारात्परोपर्यः' इत्यादिश्रुतेः । सवयज्ञपरिणा

उक्तंयद्भवतावाक्यंसामरोऽर्जितस्त्वया ॥ वतंमेपूरितंतेनभवताशकसर्वथा ६४ अपराधंक्षमस्त्वत्वंममवालस्यदुर्विधः ॥ पुण्यैरपिनताडयायेतेशैस्ताडितायतः
६५ भवंतःपूज्यपूज्यामेसर्वेसाधुविवेष्टिताः ॥ भवंतःसात्त्विकदेवामानुषोराजसोस्म्यहम् ६६ ततोरजःसमुद्रेकात्पापमेतन्मयाकृतम् ॥ सात्त्विकत्वेनभवतावरंदा
तुमिहोद्यतम् ६७ साधूनांसमचित्तानांविपमानास्तिथीःकचित् ॥ वरंदासियस्त्वाहिमय्येवमपकारिणि ६८ प्रायोमवाहशाःसर्वलोकेस्मिन्पुरुषोत्तमाः ॥ उपकारं
हिकुर्वंतिमाहशेषेऽपकारिणि ६९ अपकारिपुमूलेपुयेमवत्युपकारिणः ॥ तैःस्वंमेर्विष्टतासर्वात्रिलोकीयज्ञमंडली ७० उपकारेष्टुपकारानप्रायःसर्वेपिकुर्वते ॥ अप
कारेष्टुपकारंत्वाहशाःकेपिकुर्वते ७१ अहंहेरजसाविष्टोवेद्विस्वस्मैहिताहितम् ॥ नैवयस्माद्ववंतंहियोडुमत्रागतोपुना ७२ महतागजयूधेनमशकोयद्वदात्रजेत् ॥
योडुंतद्वदहंशक्रमवद्विद्योडुमागतः ७३ अतएताहशोहंकिंश्रुणेहितमात्मने ॥ त्वमेवत्रिजगन्नाथयत्स्यादिततमंसदा ॥ महामानुषरूपायतप्रयच्छातिनाशनम्
७४ एवमुक्तोह्ययंशक्रःप्रतर्दनमथाव्रवीत् ॥ अयाचितंवरंकाश्चित्स्वाधियानैवयच्छति ॥ परस्मैततएवत्वंष्टणीज्वैवप्रतर्दन ७५ एवमुक्तःपुनःशक्रंवादिमान्सप्रतर्द
नः ॥ उवाचन्यायसाहितंवनंस्त्यशादेनम् ७६ सत्यमेतत्त्वयाशक्यदुक्तमधुनावचः ॥ किमुतद्विषमेज्वेवर्ततेनभवाहशो ७७

मात्रिकार्थिलोकींशारपिमुमर्हतीतिभावः ७०० उपकारेप्विति । उपकारापकारसंज्ञैवत्वर्थापाक्ष्यत्वपांतो केपिविरत्यः ७१ अहमिति । अहंयतोरनसाविष्टोऽशामस्तस्मात्स्वस्यदि
ताहितंनैववेदि भवंतंप्रतिपुद्धाधंमशमनमेवममानोवर्दंतेपतेइत्याह भवंतमिति ७२ स्वस्याहिताहितज्ञानाभावंदृष्टानेनस्फुटयति महतेति । महतागजयूधेनयोद्वयमशक्रआवजेदामाच्छेप
थाहमिति ७३ अतइति । अतोहेतोरताहशोहितज्ञानहीनेहमात्मनेहितंरुक्तेप्राथम्यादि तस्मात्तदेविजमभायमहंमानुषरूपायपदिततममातिनाशकरूपंस्यात्तत्त्वपमेवालोच्यप्रपच्छेति ७४
एवमिति । नवेवरोवरस्मैइतिवशात्पेयश्रुतिवाक्येवरज्ञादःवरज्ञादसमानार्थेतिद्वैतंयंस्तथाचहे अपाधितमिति । कश्चित्परःपरस्मैअन्यस्मैअयाचितंवरंस्वाधियेवनमपच्छतितथासतितस्यदच
रूपवरत्वमेवहीयेत मियतेमाच्छतेइतिवरपदंयुत्पत्तेः ततोहेप्रतर्दनत्वमेववृणीष्येति ७५ एवमुक्तःपुनरिति । म्यापसहितंयुक्तिसहितंवनंस्त्यशादेनमिदंमप्युवाचेति ७६ सत्यमिति ।
हेशक्रयत्वंयतलोकिकन्यामानुवादंवनचउक्तंस्त्यमवाहितमेवलोके परंतुतद्विषयेपुमेवद्वैतंस्वैववर्ततेसमन्वितंभवति भवाहशेसमचित्तुनपुण्यतेइति ७७

भवतस्तु समदांतामयावरदानोद्यमादेवनिर्णतेत्याह त्वादिनेति ७८ कलितमाह ततश्च ॥ यदित्त्वया मे देवो वरः प्रतिज्ञातस्तो हि स्वपाधिषण्येव हितं मं वृद्धानिर्णाय मत्तं देहीति ७९ ' रुद्रि
योगाद्दलीयसी ' इति न्यायमाश्रित्याह वर इति । श्रेष्ठः पदार्थो हि वर इति स्वपाधोक्तः श्रेष्ठेनामस्ति नमः अहं तु तं हितं मे न वै श्रितवतोऽज्ञानाद्यदि पाचितस्तो हि श्वरोऽश्रेष्ठः स्यात्तथा च भवतो वरदान
प्रतिज्ञादानिः स्यात्समाद्वयते वात्मनः प्रतिज्ञापरिपालनाय वरो देव इति भावः ८० इत्युक्तेति । मवर्दनं पशुदिजां वा तुरीं वीर्यं दस्तु इति ८१ ननु पशुं दस्तु एतद्विदस्य तोरो विद्यादानमप्योज
कस्तथा चेदः स न्याजवचालेन्यर्थकमधोस्त्वितिदः सत्पादित्यादिवाक्यैक्यमुपचयेत तद्विदमतिवचके मस्य केचित्सत्यसंज्ञापयिदो विद्यां ददाति तिसां सत्यैकमित्याशंस्य विद्यावाक्यस्मृतिः प्रतिवचिकास्तीति
तिवक्ष्यमाणः पोतशमि विद्यावाक्यमनुवर्तते न च ' विद्याहवे ब्राह्मणमाजनाम गोपायमाक्षेत्रं विद्वदस्मि । मयुवकायान् जवसेनाय नमादद्यावीर्यवतां यथास्पाम् ' इति श्रुतिमर्थतः पठति ज्ञानविद्येतिस
प्रभिः । यद्यपि विद्यातदभिमानिनी देवताऽतिसंस्तित्राऽनधिकारिपुण्यातिभेनोद्विग्रासतो ब्राह्मणं ययोमत्वा चेदमाहेति श्रेयः ब्राह्मणपदस्याशो ब्रह्मिष्ठमिति अतिशयेन ब्रह्मत्वात्तद्ब्राह्मणमिति तत्रिगुह्यं
विमतातेति लुक् । इति ब्राह्मणत्वमासर्वजनसेवितत्वेन वारांगनयाचम्योपि तासमानांमाकुर्विति ८२ गोपायेति । किमुकुलानमनमिदमांगापापरक्षरदस्यांकुर्विति पायन् पतो हितवन्तो हृदयोपकारि

त्वां विना ब्रह्मेको नाम रिपवेदुष्टचेतसे ॥ वरं दद्यादतो नूनं मवात्र विषमः कचिन् ७८ ततस्त्वया वरो देयः प्रतिज्ञातोऽस्ति मे यदि ॥ देहि मद्यं हितं मं वृद्धाधिपण्यस्व
॥ ७९ वरः श्रेष्ठ इति प्रोक्तः श्रेष्ठो हिततमो भवेत् ॥ तत्रैवेति ततोऽज्ञानाद्याचितो न वरो भवेत् ८० इत्युक्ते मगवानिन्द्रः पुनस्तोपमुपागतः ॥ प्रतर्दनस्य संवीक्ष्य चा
तुरीं बुद्धिजाभिमानम् ८१ वक्ष्ये विद्यातिसंस्तित्रा ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं ययौ ॥ वारांगनासमाना हि माकृथाः सर्वसेविताम् ८२ गोपायमापदैवत्वं कुलजामिव योपितम् ॥ श्वे
धिस्त्वक्षयस्तेऽहमिह लोके परत्र च ८३ अथैवं चेदशको सिकर्तुं मद्बचनं दिव ॥ जनोपकारनिरतो वदान्योतिरुपावृतः ८४ तथापि गुणहीना यनमादद्याः कथंचन ॥
स्वसुतामिव रूपपात्र्यां पुरुषे विगतस्पृहे ८५ एते गुणममसदा ब्रह्म त्वयंतदुःखदाः ॥ निंदागुणवतां तद्वत्सर्जदाऽऽर्जवश्च न्यता ८६ इन्द्रियाधाना नित्यं स्त्रीसंगोऽप्य
विनीतता ॥ कर्मणामनसा वाचागुरोभक्तिविवर्जनम् ८७ एवमाद्यादि येषां स्युस्तेभ्यो वर्जय मांसदा ॥ एवं हि कुर्वतो नित्यं कामधेनुरिवास्मि ते ॥ वंध्यान् यथा भवि
ष्यामि लतेव फलवर्जिता ८८ अपिन्यायं वदाम्यत्र नोपकाराय तो दिव ॥ यो नाशयेद्दिदुर्भेद्यमादित्याद्यैरपीश्वरैः ८९

काऽक्षयनिधिसमास्मृति ८३ अथेवमिति । अथेति प्रसादरे वेद्यदि एवमुक्तं मद्बचोऽनुज्ञातुमसकोऽपि तत्र हेतुमर्तव्येनैषण्यर्थं वदान्यत्वं बहुमदत्तम् ८४ तथापि मया विद्यायादानेन तव पशुभावपि
ज्ञमादिदित्वापमानं देहि यथा गुण्यादयां स्वसुतां क्लृप्तेन कश्चिददाति तदिति ८५ एत इति । एते वत्समायाऽगुणादोषादेन मनुष्यमतिमतिकुलाः । गोपाया हि निदेति । गुणवतां निंदादोषारोपान्तिमा
ऽसुया आर्जवं कोटिद्वारादित्येतच्छ्रुत्वा कोटिद्वयम् ८६ अनुर्वेचं चूर्तारूपं शब्दादोषमाह इन्द्रियेति । अविनीतताऽनघत्वं विवर्जनं राहित्यम् ८७ एवमाया इति । दोषा इति श्रेयः । येषां स्युस्तेभ्यो
दातुं मं वर्जय निवृत्तो भव एवं कुर्वतो विद्यापारदस्यतां पराभेदानं वाऽऽवरतस्ते सर्वद्वार्यां वर्जयत्यस्मीति मन्थतुं वध्येति ८८ अक्षयं भविष्यतीति श्रेयः ' यः संतुष्टः सति तेन कर्णोत्तमो हरत्रमृत्तं प्रयच्छन् । तं वि
द्याति तं रमातरं च तस्मै न दद्वेत्कृतमस्पर्जानम् ' इति वाक्यं विद्यामृतेनार्चतः पठति अपिन्यायमिति । देहि मन्नदोषवते विद्यानदे ये विषये न्यायं नृपजो न्यनं विद्वन्वा दिति युक्तिवत्तदामिकेवलं नवो
पकारायैव न वदामिति । पठति । योगुरीश्वरैः शर्मणोऽप्यादिवादेर्दुर्भेद्यस्वस्य ब्रह्मिष्ठस्य हृदये मम ब्रह्मत्वमः स्तोत्रं नाशयेत् कस्यात्सत्पादवित्तं यास्यात् गोपादेतोऽस्तथा च ब्रह्मभवसीत्या
दिमहावाक्यरूपं वचोमूर्तं पापयेत् ८९

भा. पु.

॥ ४ ॥

देवादिदेवसिद्धांतकोटिमादनेप्रथमेतिविभिः । अद्वयप्रवचनमालोच्येतिस्वप्नोपेयवमी भाजनंभाष्यम् १०० बहुनेति । स्वप्नं १०१ तत्रहेतुतत्ताप्रतिज्ञायाःपूरीष्यन्वमाह वरमिति । यस्माद्
 रवेददामातिमार्गैरितंमतिज्ञानंस्मात्तदुक्तमान्प्रविद्यादानेनसत्यंकुर्वेदिति । इतिइत्येतत्सत्यात्मकप्रमैस्यप्रान्वयेसंचितपदःप्रतर्दनमुवाचेति । अथप्रवचसिद्धांतकोटिरुक्तः यद्यपिविद्यारूपंश्रुति
 रूपंमवलम्बितमृदुस्थतयाप्रथमाधिकारित्वाभेनसावकाशं ददानीतिप्रतिज्ञायास्तुस्मृतिवाक्येरेविनानृतंवेददित्यादिभिर्निर्णीतावश्यकर्त्तव्यतापांनिरवकाशत्वादानार्थवपमतिहृतानांविपरीतंत्वनाव्य
 मितिन्यायेनप्रावृत्त्यमिति १०२ अथतद्वैतउवाचेत्यादिविजानीयादित्येवंवाक्यव्याकरोति मायेवेत्यादिवचनविज्ञतिश्लोकेः । मायेवेदमत्तर्दनविजानीष्टोतिचनुपेनान्वयः । शास्त्रदृष्टानुपदेशोवा
 मदेववदितिन्यायेन एकज्ञतवर्षप्रथमोपिपतमजापत्पुपदेसजन्माद्वितीयात्माज्ञानेस्थित्वैदउपदिदेश्यथावामदेवोर्गैः स्मृतसनकाद्युपदेशजन्मज्ञानेस्थित्वासर्वामभावमतिपादकान्प्रामुखाचनद्वि
 त्वर्थेनमात्रमितिपदमद्वितीयात्मात्थकमित्याशयेनमात्रमितिपदार्थेविज्ञिते सर्वज्ञसत्तामात्रानमित्यादिना । अद्वयमित्यर्थः बुद्धिसिद्धिर्लक्षणांतरमितिपातवत् एतत्कृत्यमिति १०३ स्वप्नंति । सर्वैः

अथवारिपुतानेनपरित्यक्तात्रमद्वरात् ॥ ततःसर्वगुणोपेतोविद्यायाभाजनंभक्ते १०० बहुनार्थिविचारेणमूर्षीनाप्यगुणस्त्वयम् ॥ विद्याहिततमामस्मैकथयि
 व्यामिसर्वथा १०१ वरंददामितेयस्मादितिपूर्वमयेरितम् ॥ सत्यंतत्सर्वथाकुर्वेआत्मविद्याप्रदानतः ॥ इतिसंचित्यभगवानूचेशक्रःप्रतर्दनम् १०२ मायेवमर्व
 जगतामात्मानंबुद्धिसाक्षिणम् ॥ नभोवद्दहिरंतश्चव्याप्यसर्वमवस्थितम् १०३ स्वप्नदृष्टमैःसर्वप्रपंचैरहितंशिवम् ॥ देशकालस्वरूपाख्यभेदत्रयविवर्जितम्
 १०४ स्वसजातिविजात्याख्यभेदवर्जाविभावसुम् ॥ अधिष्ठानंमस्तस्यसदासदसदात्मनः १०५ प्रपंचस्ययथारज्जुःसर्पादेरेकमीश्वरम् ॥ प्रतर्दनविजानीहि
 त्वम्यंहिततमंत्विदम् १०६ नसुखंस्वर्गंभवद्ब्रह्मलोकस्थितंपरम् ॥ ससाधनंमनुष्येभ्यःकदाचिद्विद्यतेहितम् १०७ कुतोमनुष्यलोकदौस्थितंनश्वरमल्पकम् ॥
 हितंभवेन्मनुष्येभ्योवनितादिसमुद्रयम् १०८ कदलीस्तंभवत्सर्वोदितःसारविवर्जितः ॥ जलदुदुवच्चापिविनश्यत्येपतत्क्षणात् १०९ अस्मिन्यत्साधनैःसाध्यं
 सुखंतदुःखमेवहि । आनंदात्मानमेवैकमेन्द्रमां परिहायच ११० ततोहिततरंवास्यादासाहिततमंप्राति १११

स्थूलसूक्ष्मकारणरूपैःप्रपंचैरेस्तुतोरहितंयतस्तेमर्षाःस्वप्नदृष्टमावृति । अतएवसिद्धिर्तुरीयः । देवेनकालेनस्वकपेभ्यस्तुनात्वाख्यानिरूपणंयत्स्वतादृशेनभेदत्रयेणवर्जितमिति १०४ स्वसजातीति ।
 स्वेनस्वरूपेणसजातिनविजानाविजानीयेनप्रमाण्यायेषांस्वमनादिभेदानांतेस्वसजातिविजात्याख्यायभेदास्तदुपवीजानांप्रादुर्भावेनाप्रिवराहकंतदेवकुतइत्यतमाह अविज्ञानमिति । सप्तत
 स्यसदसदात्मनःप्रपंचस्याधिष्ठानं कथं यथारज्जुःसर्पादेरिति । अधिष्ठानस्याध्यानेनकल्पितदाहकत्वंप्रसिद्धं अतएकं अज्ञानेवेश्वरमिति । त्वम्यंमनुष्यायइदमेवज्ञानंहिततममतिशयेनाह्वेतमिति १०५
 १०६ श्रुतिमतेवकारार्थमाह नसुखमिति । स्वर्गगतंकर्मफलंतथोपासनफलंजल्लोकमंतंमनुष्यसाधनैःसहितंमनुष्येभ्योहितंविद्यतेनैवहेतुत्वादितिभावः १०७ यदानुश्रविकमुत्स्यस्यहितंवेदुर्लभंतद्वैदिक
 स्यकिमुक्तव्यमित्याह कुतइति । १०८ लोकद्वयान्तेर्धेदुमाह कदलीविद्वाम्बा । वेदएवनिःसारोविनश्वरश्चतदाश्रितमुत्स्यमंगुस्तरस्याज्ञोक्तहेतुतयादुःखतास्पष्टा तस्मादानंदात्मेवैदृष्टपदार्थेएकी
 हिततमइतिश्लोकद्वयभावः । अस्मिन्सारे । परिहायत्तत्का १०९ । ११० कश्चित्माह तद्वैद । हितमेवपदानवनिनास्तिवराहिवरहिततमयोःकासादावंधत्वात्तत्त्वार्थः १११

ननुयदिगतिरितिनास्ति तर्हि कथं नैतितममिति तत्रमप्यथयमोमहत्वात्तत्राकल्पितज्ञातरोत्रपादेक्षपासुर्दुर्गोचरविषयित्युच्येततथाश्रमसिद्धितायस्येत्याह तथापीति । लोकिकराजादिषु
 स्तेहितमितिमतंततोविरागस्तुहिततरस्ततोहितमत्तं ब्रह्मनस्योपपादयिष्यतेइति ११२ ननुतथाप्येहलोकिकसुखं हितमस्तुमाभुष्येनसुखं कृत्वाहिततरमित्याश्रयेपाकैस्वरूपतः सुखस्य विशेषः किंवासा
 घनतइतिविकल्पतत्रनाहइत्याह ब्रह्मलोकइति । ब्रह्मलोकादोविषयजन्यसुखेविशेषोनास्ति ननुसुखंवादिष्याविशेषादितिशेषः ११३ नहितीयइत्याह आहारइति । सर्वत्रब्रह्मलोकाश
 वाहारदेहैर्द्विधायाल्लभ्यादीनां सत्त्वं मनोरमत्वं चाविशिष्टं नहिरंकः स्वाहारादोननुपपत्तीविभावः । नचामुष्यिकमुखेपारतं ध्वनास्तीतिवार्थं राजादिसेवाफलवद्देवाराचनफलस्यपारतं धनिय
 मादित्याह पारतंयमिति ११४ केमुत्पन्नायसुखं पारतंयमुदाहरति ब्रह्मेति । ब्रह्मादिरूपमर्थः परमेश्वरतत्प्राप्ती मद्भाषेदः सतिहयत्वेनापिसर्वलोकसुखस्यसाम्यमित्याह सुखस्ये
 ति ११५ सतिज्ञप्तामुदाहरति श्रेति । यस्तुमुखस्यदिरूपमर्थस्यानंदाप्रसिद्धः सपरब्रह्मणमार्गंदाद्यज्ञानं नैवपूनाति ११६ चतुर्मुखस्येति । मर्मेद्रस्यानंदः हिरण्यगर्भानंदाद्यज्ञानं नैवपूना
 मजापरमार्गंदात्तज्ञानं नैवपूनात्वाद्युतांस्तत्वेनपूनाः तथाचाम्बेपाकिमुवाच्यमिति ११७ भवतामिति । भवतामनुव्यापांयद्वयथाविश्लब्धत्वात्स्मिन्नजन्मं पुनर्जायतेप्रादुर्भूतवित्तद्वयमर्गं द्रव्यतथा

तथापिनरदेवादेः सुखं हितमितीरितम् ॥ विरागस्तस्यलोकेस्मिन्नज्ञेयोहिततरस्ततः ११२ ब्रह्मलोकेतथास्वर्गेमानुषेवानविद्यते ॥ विशेषः कोहिराजेंद्रसुखेविष
 यजेसदा ११३ आहारोस्तिहिसर्वत्रविविधः सर्वदेहिनाम् ॥ देहाश्वसेन्द्रियास्तद्ब्रह्मलनाश्रमनोरमाः ॥ पारतंयंचसर्वत्रविद्यतेसर्वदेहिनाम् ११४ ब्रह्मामहेश्वरा
 धीनस्तथाहंब्रह्मणोपिच ॥ सुखस्यातिशयोद्व्यः सर्वलोकस्थितस्यहि ११५ परब्रह्मणआनंदाभ्युनोसौशतभामतः ॥ चतुर्मुखस्यशेनामस्वानंदोस्त्यधिकोपुनः
 ११६ चतुर्मुखस्यचानंदान्ममनपूनातमस्तथा ॥ अद्युतांशेनचानंदः कोन्योन्यूनोमवेन्नच ११७ भवतांजायतेयद्वल्ललनालिमनात्सुखम् ॥ सुखं तद्वन्ममाप्येत
 ब्रह्मणोपीश्वरस्यहि ११८ मासुदिदंकदाचिदिसुखं दुःखकरंमम ॥ एवंभूतोविरागोयंतस्माद्विततरामतः ११९ विनश्यतियतः सर्वसुखजातंयथाघटः ॥ नाशं
 नैतिविरागोयंजातः सत्पुरुषस्यहि १२० छर्दितेनाथविद्यायादोषधीरेवकारणम् ॥ विरागेतद्वदप्रापिदोषधीरेवकारणम् १२१

हिरण्यगर्भेश्वरयोरिति । तथाचवैषयिकसुखेविशेषाभावात्तत्रतरम्यस्योन्नमयोमार्गमर्हतीतिभावः ११८ नचविरागस्वरूपं दर्शयित्वा तत्राहिततरत्वं प्रतिजानीते प्राभुविति । इवैविषयजन्यं न्तएव
 भदुरत्वेनदुःखं देवयत्सुखं तन्माभूविष्येवंभूतएवमाकारीविरागस्तस्माद्वैषयिकसुखाद्विततरइति ११९ विरागस्योत्कर्षविषयमुखादुषपादयति विनश्यतीति । वैषयिकसुखमोः सुखं निवृत्तिमात्र
 रूपमितिप्रथमेऽध्यायेप्रपञ्चितं तथाचलृप्णा रूपदुःखाभावत्वेनवैषयिकसुखं विरागयोहितत्वस्याप्येवैषयिकसुखं तन्मानंतरम्यधीयतएव विरागमुत्कर्षणीयतएव उपधीयमानयनादेरपधीयमा
 नादुत्कर्षः प्रसिद्धश्चेतिभावः । सर्वविषयेऽप्योजातं सुखं घटवद्दिनइत्यप्यधीयते विरागस्तुसत्पुरुषस्यमदभिज्ञस्यजातः सज्जानंनेतिनप्राप्नोति किंनुवर्द्धतएवेत्यर्थः १२० विशेषांतरमाह छर्दि
 तइतिद्विध्यां । यथावांतामादिविषयकविरामेदोषधीमात्रं कारणतद्वदत्रविषयेभ्योविरामे तस्मादांतरसाधनमात्रायेस्तत्वादिहोत्तरमोलुब्ध विषयसुखं नुदास्यद्वित्यप्यऽऽयाससाध्यत्वाद्
 हिरंमगुरुचेतिरूपोविरागोत्कर्षइतिभावः १२१

आ. पु.
॥ ५ ॥

साधनान्तरंति । यद्वैपयिके सुखे साधनान्तरं विनश्यत्वादि विद्यते तदा विरागेऽने दोषः पियः सकाशात् साधनान्तरं विद्यते ततोऽन्तरं तत्त्वानुत्पत्तिः । अत्र पिशङ्गः पूर्वोक्तो को को पच्यमानः तदा च एष विरागो नृणां हिततरोति १२२ द्विष विषयसुखसहस्रेनाशयस्वदेव्यस्य नाशकत्वात् स्यो विरामस्योत्कर्ष इत्याह अप्रमितिहास्या । अयं यत्तज्जातीयो हिर्मतो यदेषा मुखा अहं नृनमवाप्ति एतद्वनपशुप्रभृति सुखसाधनं बोधुष्यक्रमेण वनेन ममेति तदा कारं वेपथ्य रूपविज्ञानमेव बहिः सर्वान् जन्तून् दहतीत्युत्तरेषां चयः १२३ मनुजिति । कीदृशान् जन्तून् वेपथिके सुखे जातस्पृहान् अयं देव्यवदेव्यदबोलाका नां कुतो हेतोर्षस्माज्ज्ञात्वा विषयपदोपसंभ्रमो विरागो न । हितस्मादसंनिधानसंनिधानपरेन र्थेऽवभावाप्रयोजकत्वात् विरामो हिततरोति सिद्धम् १२४ अथ ततोऽप्युत्पत्तिर्वादात्मज्ञानस्य हिततमस्य माह अस्मादिति त्रिभिः । अस्मादिशगात् सविज्ञापयं विज्ञेयपरे द्वितीयत्वादिभिः सहितं दवभावा निपायत् विरामस्य मूलज्ञानानुच्छेदकत्वात् प्रसंस्कारेभ्यो भयं न निवर्तते तत्त्वज्ञाने तु संस्कारे जनितो विषयमोऽकिंचित्स्वरूपेति विशेष इत्याह उत्पन्नमिति । यन्मज्ञानमुत्पन्नं सदेव कदासनाभिः कार्यद्वारा पिपिननाशपितुं संकल्पित्यर्थः । आकारतो न र्थेभ्योऽच्छेदकत्वाच्च ज्ञानस्यैतत्कर्षमाह आनंदान्मेति १२५ अंतरं तत्पाप्युत्कर्षविरागाज्ज्ञानस्य दर्शयति विराम इति । स्वरूपानंदभावनप्रतिबंधकदुःखनिवर्तने विरामो हेतुर्भवति नैव साक्षात् सुखभावे इति तान्नुत्पन्नसुखसाक्षात्कारे तस्मात्

साधनान्तरमत्रातो यद्वैपयिके सुखे ॥ न विद्यते ततोऽप्येव नृभ्यो हिततरो मतः १२२ अयं यत्तः सुखीनाहमेतद्वः सुखसाधनम् ॥ इति वैपम्यविज्ञानवद्विर्दहति मर्षदा १२३ जंतून् जातस्पृहान् सर्वान् ज्ञात्वा विपयिके सुखे ॥ विरामो नास्त्यसौ यस्मात्तस्माद्विततरो हि सः १२४ अस्माद्विततमं ज्ञेयं ज्ञानं मम विशेषणम् ॥ उत्पन्नं न विनश्येद्व्यासनाशतकोटिभिः ॥ आनंदोऽस्माहमस्मीति स्वात्मन्यज्ञाननाशनम् १२५ विरागो दुःखसंत्यागे हेतुर्भवति नैव हि ॥ मुखया धइदं त्वन्न तस्माद्विततमं स्मृतम् ॥ मज्ज्ञानादपरं तस्मान्मन्ये हिततमं न हि १२६ मज्ज्ञानतो न पापानि स्पृशंतीह कदाचन ॥ भृशं यानि प्रसिद्धानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥ अनेकदुःखकर्तृणि देहिनां कल्पकोटिषु १२७ स्तुतिमात्रं न चैतत्स्वमन्येया बोधनस्य हि ॥ बोधप्रसादात्पापानि मम कान्यपि नाम वन १२८ शृणु लोकत्रयीराज्ये स्थितोऽहं क्षणाद्य हि ॥ स्वस्य तद्विजो कथा श्रपापान्यकरवं तथा १२९ अमृतपुरोहितोऽस्माकं कदाचिद्वेदवित्तमः ॥ विश्वरूप इति ख्यातस्त्वपुः सतनयो महान् १३० देव्यानां भिनीगर्भा दुत्पन्नो भविकुञ्जचित् ॥ श्रीणिशीर्षाणि तस्यासन्नगुणत्रयविभाजित १३१ सात्त्विकेनैव त्वयेपसोमं देवाननुव्रतः ॥ तामसेन तथैवायं सुरादेयानुगोपयत् ॥ राजसेन तथैवातिव्रजं यद्वद्विभूयतः १३२

त्सासादुषकारकत्वाज्ज्ञानं हिततममिति फलितमाह मज्ज्ञानादिति १२६ विज्ञीर्षाणवित्पादिन्याषटे मज्ज्ञानतस्यादिना १२७ स्तुतिमात्रमिति । एतत्त्वैपयनिवारकत्वाभिधानं स्तुतिमात्रमर्थादमात्रं बाधितार्थमिति यावत् न मन्येधानजानोर्दिकिनुत्पन्नमेव जानीहि । तत्र हेतुं प्रसाधानां नंतरं पापनिवृत्तिफलत्वात् नुबुद्धत्वादित्याह बोधेति । बोधस्य प्रसादस्तु प्रहात्यभावादि ति यावत् १२८ शृण्विति । शृणु एतद्विस्तरेणैति शेषः । अहं त्रिलोकीराज्ये स्थितः सत्स्वस्थात्मानं रक्षणाय तथा त्रिलोकीं सत्त्वाय बहुनिपापान्यकरवं कृतवानस्मीत्यर्थः । तथापि मेतो मापिन चिज्जमिति वक्ष्यमाणेन संबंधः १२९ तत्र बाधुवर्णयं यवपति अनुदित्पादिना । त्वद्वैवविज्ञेयस्य १३० देव्यानामिति । पुनः कीदृशः कुत्रचिद्विद्वत्स्मिन् स्थिते देव्यभिनीगर्भा दुत्पन्नः 'भृःपृथिव्यां स्थानमात्रे' इति विधः । तस्य विश्वरूपस्य गुणत्रयगुणत्रयस्वभावं विज्ञेयपृथक्पृथक् भजंतीति वाच्यं तथा १३१ तुर्षपादार्थं स्पष्टयति सात्त्विकेनेति सात्त्विकेन हीनेष एष विश्वरूपः सीमं पियति कीदृशः देवाननुव्रतोऽनुव्रतः नित्यसापेक्षत्वादकदेव्यान्वा द्वितीया । भूततः मनुष्यः १३२

अथवापि । अथंभुनेतिअथवारःअथारोहः कर्मव्यप् १७५ फलितमाह सुखार्थिनइति । निर्वर्तनपोनिरोद्धव्यः १७६ दृष्टांततरमाह पथेति । विषयसर्वमभ्युदयनिःश्रेयसदेष्टुं विनिर्देष्टुंफलजननशक्तिहीनं कुर्यात् १७७ कोपस्यविरागविरुद्धरागात्मककामव्याप्यतयापिरागाभावागुमितेदेतुतामभिन्यनक्ति यथाप्रादुर्गतोतिहास्यां । यथाबुद्धिनिष्ठःशादन्तायाःसरसतायाःअभावोवहेतोर्ज्ञानादुरस्थपुरुषनिश्चयविषयोभवैतथाकोपासोकेसतिविरागिणोपेननिश्चितःकिंतुविरागभावएवनिश्चितोभवति १७८ तत्रोपपत्तिमाह इथेति । विहयमानादृष्टे वह्निकोपात्मनापरिणमते । विघातोऽकामफलमतिवैयः सत्ताजातस्याप्रसिद्धः नहिर्व्यापुनराज्यंअस्मदित्यत्रावात्सुचते प्रसक्तद्विषयविषयवैरतिपापादिति । तथाचकोपेसतिइच्छासत्वादिरागाभावःस्पष्टइतिभावः १७९ कामप्रवार्थमकृतोपयोगिनमाह नसीति । व्यतिकरःसंबन्धः अपेक्षाइच्छा । इच्छामात्रंसर्वापेक्षया १८० कामकोपयोदभवयोर्विरागपाविरोधमाह तावुभाविति १८१ ननुकथमधिकेत्स्पावित्युक्तेषुबुद्धिभिःकृतापधिकेत्सायावर्जनादित्याशंस्यपुनरुपायासंभवादित्याह अन्युपायइति । अनयोःकामकोपयोर्निवर्तकउपायोपिदृष्टःससतांभुषिपासेवापरिमयायामकसंसर्गकः एतेतुमयैदेणसतामात्मविदांशुल्लेखेनवदवधिनकुर्वीतीति १८२ विरागाभावेवैरासंन्यासोऽप्योपपत्त्याह नविरागेष्विति । नविरागेष्वेयुसंन्यासात्किंफलमिति

अथनारयणादुद्योवाजीगतेनिपातयेत् ॥ एवंकोपोपिनरकेनरमागुनिपातयेत् १७५ सुखार्थिनस्ततःपुंसोनास्तिकोपसमोरिपुः ॥ ततःकोपोनियंतव्यःकामादप्यतिकष्टदः १७६ यथावद्विषयहान्दीप्तःगुण्यमार्द्रचनिर्देहेत् ॥ एवंकोपोत्रसंजातोविश्वमेतादिनिर्देहेत् १७७ यथाशादलताभावेदृशेवहेतिलोकनात् ॥ दूरेस्थितस्रसहसापुंसोनिश्चितमात्रजेत् ॥ किंचिद्विरागिणोपिकोपालाकेननिश्चितः १७८ इच्छाविघातनविनाकोपोदेहिपुजायते ॥ अनुत्पादेनचेच्छायाविघातःक्वापिदृश्यते १७९ नल्लीव्यतिकरापेक्षामात्रकामउदीरितः ॥ किंतुकामोभवेदिच्छामात्रमत्रशरीरिणाम् १८० तावुभौयदिविद्येतेकामकोपोदुरासदौ ॥ अचिकित्स्यौकथंष्टोपाविरागिःसंभवेदिह १८१ अप्युपायोनयोर्दृष्टोयत्संसर्गःसतामेह ॥ सतामग्रेसरेणैतेयथानैवदंत्यपि १८२ अविरागेषुकिंनामन्यासात्स्यात्फलमेतुहि ॥ प्रत्युतानेनपतनंभवेद्वितनुमानिनाम् १८३ गुरुनतेनगच्छंतिमूर्खाःपंडितमानिनः ॥ स्वयंचनविजानंतिममसंन्याससंभवम् १८४ कामकोपायाविमर्गसम्यक्संछिद्यसर्वदा ॥ सकारणमहमहेतीत्यंविज्ञानहेतेना १८५ नितरामासनंस्वस्यपुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ यदेतत्सहिंसंन्यासस्तर्हिनेतेषुविद्यते १८६

मपिप्रत्युतविपरीतं जनेनसंन्यासेनतनुमानिनांदेहाभिमानिनांपतनंभवेदिति १८१ अविरागनांसंन्यासफलमावस्तुदयति मुकनिति । विविदिषासंन्यासस्यफलंगुरुबुद्धास्तत्त्वनिश्चयः एपांतुत्तास्तिविविदिषाभावात् विदःसंन्यासफलज्ञानादुविषाभावेनतसंन्यासाभावादेवदुरापासोत्पाह स्वयमिति । ममज्ञांशोत्रविधिकप्रतिरूपकमन्यर्थं तथाचममसंन्यासस्यात्मीयसंन्यासस्यसंभवमुपपत्तिं किमस्यामुसंन्यासपदार्थउपपत्तेरेवयाकारेणनजानंतिकिमचिंज्ञास्यंतीतिभावः १८४ तत्रविदुर्न्याससमन्वितंसंन्यासपदार्थेषुक्ताऽविरागेषुतदभावमाह कामेतिहास्यां । यथाप्रदेशविपरितोत्पत्तिव्यवस्थित्युपसर्गोमानक्रियाक्षेपीतयात्रसंन्यासपदसंज्ञाद्विदिक्रियायाद्विपत्तिं तथाचाहंनदेत्याकारविज्ञानरूपसंश्लेषसकारणसमूलकामादिरिपुमर्षसंछिद्यवृत्तिसंपदार्थः । न्यासःनितरामासआसनस्थितिः निषवार्थाविशयमभिनयति पुनरावृत्तिवर्जितमिति । यथाचकर्मफलवित्तव्यवज्ञानफलव्यवज्ञानादेनवस्थानमित्याहं यद्यदिष्टदुक्विषयसंसंन्यासस्तर्हिदेवैवविदुस्वविरागेषुचसुनविद्यतेइति १८५ । १८६

भा. पु.

॥ ९ ॥

२०९ आहुत्येति । अनयाऽसिद्धीम्यया करीराहुत्याहमिदः सर्वात्मकः मोक्षः सन्वृष्टिः करोमीत्युक्तः श्लोकादनुपमः । कीदृशीवृष्टिः सौम्यतया पतयो हिसौम्यास्तदेतः पारेषाधकरीराणि सौम्यतराणि तत्परि
णामत्वाद्दृष्टिः सौम्यतयेति २१० करोमीति । ननु तेषां यतीनां कामतिरित्यन्ये उक्तं तेष्वेत्यादि । तेष्वयमेवं हनमुद्राः संतः करीरांतरेणान्येन लब्धव्यामांसादिति २११ व्याख्येति । पूर्वतेषां दूरदृष्टान्तस्तत्पदा
योनलम्यत्वात् । देहेन मतिबंधकपगमेतुत्पासनारापणादिसंबन्धिनीयविद्यासंततिविद्यावैश्वस्तं पतिर्न्यामंशीदं पेषांतदृष्टाः संतः अहं प्रोति विज्ञानेन विश्वस्तमाखिलतामसं तमः प्रयुक्तं पेषांतं तादृशाः ।
व्यासो महाप्रफुल्ल । नारायणो वदरिकाश्रमस्थेष्णो नारदादिभ्यो विद्यासंप्रदायप्रवर्तको विष्णोर्नोलाविप्रदः । आदिपदेन नारदादय इति २१२ उक्तमर्थमपूज्यतेति न केवलमिति । केव
लं विश्वरूप एव न हतः किं नृणां जन्मादिविधिग्राहयतपश्चवेदांतहीनत्वापराधादयः । वेदः कर्मकांडः । श्रवणमुद्राकारिणो योमबलात् २१३ बन्दीत्यादिकालसंज्ञानियन्तेत्याद्यष्टे अन्येषांति
प्रिधिः । अन्येषां कीदृशीदं पेषां निहताः कीदृशाः वेदविद्यादिशास्त्रिनः प्रस्तादपुत्रादयः प्रपेक्षेणसमाः प्रचर्चदात् २१४ तत्कृतमिति । हेदैत्यैः कृताः प्रयुक्तमहायासास्तथातेषामन्योक्तिः
चित्रं चोपपात्तविज्ञानबलादतिक्रम्या गणयिः शततल्पहर्न हतवनस्त्रीनि । कीदृशीमायाः प्रादिनां संपादीनामपि योहीनी वैस्वयतनिहताः २१५ दिवीनि । दिविस्वर्गलोके प्रल्हादनामा अंक
खर्जूरास्तत्र संज्ञातास्ते पुंस्तथिगृष्टम् ॥ साररूपंतु सौम्यतत्करीराणीति कीर्तितम् २०९ आहुत्यात्वनया हीहीतः सर्वात्मकः पुमान् ॥ वृष्टिः सौम्यतमामं जंतू
नामुपकारिणीम् २१० कगोमिते च यतयोमतदेहामहाधियः ॥ देहांतरेणामेव प्राप्ताः कोधादिवर्जिताः २११ व्यामनारायणादीनां विद्यासंततिपातिनः ॥ अहं
मेति विज्ञानविध्वस्ताखिलतामसाः २१२ न केवलं विश्वरूपो ब्राह्मणायतयस्तथा ॥ निहता वेदविद्वांसः शापानुग्रहकारिणः २१३ अन्येषां वेदविद्वांसो विलोमा
यिनस्तथा ॥ निहताः कोटिशोदैत्याः प्रल्हादतनयादयः ॥ बलेन मः समास्ते हिमत्तो वा म्यधिक इमे २१४ तत्कृताश्च महायाया मायिनामपि मोहिनीः ॥ अलौकि
कं तथा श्रीरतेषां पादित्यवर्चसाम् ॥ आतेकम्यात्मविज्ञानान्यहं नैत्यग्रूपान् २१५ दिवि प्रल्हादनामांकां पोलोमांश्च विहायामि ॥ कालकारुण्यं स्तथा भूमौ ह
तवानहमासुरान् २१६ ब्रह्मप्रस्ययति प्रस्यदैत्यानां वातकस्य च ॥ लोमापिन विनष्टं मे शापेनापिश्रेणवा २१७ अपकीर्तिर्न मे कापिलोके मूत्कारकर्मणः ॥ प्रत्यु
तात्रा भवत्कीर्तिः कीर्तनीयामहात्मभिः २१८ आत्मविज्ञानसंपन्नः कृतवान्हिसहस्रशः ॥ लोकवेदनिपिद्वानि कर्माण्येवं प्रतर्दन २१९ शापाद्विजोतमाना ये प्रतीकार
विजिताः ॥ ब्रह्मास्त्रादीनां चास्त्राणि तादृशानि सहस्रशः २२०

चिन्तुपलसं पेषांतं तथा प्रल्हादसंबन्धिनः तिपावत् एतादृशान् मासुरान् ब्रह्मणान् प्रह्लादित्वा स्वार्थेऽप्यु हतवन्मस्मि । तथा विहाय सिर्जितलोकैः पोलोमान् पुलोमापयैश्चानरात्यदानवमु
तायां अपत्यभूतान् हतवानस्मि । कालकृपापुलोमाभिर्गिष्वाभाश्रमाहृयानिरूपयं पेषां कालसंज्ञानां तेषां तान् । कालसंज्ञानां तिपाः शत्रुः । मुविलोके हतवानि स्युत्पमिति श्रुतिपदस्यार्थः
२१६ ब्रह्मप्रस्येति श्रुतिवतस्येति पदस्यार्थः पूर्वार्थेनोक्तः । शापेनेत्यतः पूर्वतेषां मित्रिणः । श्रुतिवताम्रीपतेति पदस्यार्थो विनष्टमिति २१७ अयेति । अपकीर्तिर्न जाता प्रयुतविपरीतकी
र्तिः प्रशंसेवजाता इति २१८ कीर्तिमभिनयति आत्मेति । आत्मविज्ञानसंपन्नः सश्रिद्धो लोकवेदनिपिद्वानि कृतवानित्येवमित्याकाराकीर्तिरभूदिति पूर्ववत्संबन्धः २१९ लोमापिन विनष्टमिदं
कमेदस्फुटयति शापादिति श्रुतिभिः । द्विजोत्तममं शापादेत्यान्यस्त्राणि पापाः सत्राणि च मम लोकोपि हिंसां न च कुतश्च मे ज्ञानेन ब्रह्मभूतस्य व्यथा कुतः स्यादिति च श्रुतांश्च नृपयः । कीदृशाः शापाः
प्रतीकारविजिताश्च मोषादिति पावन् । कीदृशांश्च नृपयि तादृशानि प्रदीकारविजितानि । कीदृशो मायाः अपत्यमाया वा पेषांतं विमोहिनां विस्मयननिहताः । कीदृशानि शस्त्राणि शूर
त्वादि विशिष्टरहितैः पेषितानि निरुक्तानि मृत्पांरास्येन हतानि दशमे कर्मद्वयादिपर्वतानामपि मोहनसुमर्थानीति २२०

२२१ । २२२ । २२३ । नचैतन्ममेवसाधयिष्येकृतृत्वाद्वाज्ञानवतोपस्वकस्यापीत्यर्थेऽथोमाभित्यादिवित्तवेदेत्येतैवाकथं व्याप्यते । यथेष्टादिपदिः । यथामर्मेदस्यस्वविज्ञानात्तात्पर्यत्वं स्यस्य
 म्यगुशानाहोक्तयेदेहिकाभूमि ककरोहिंसाहानिरूपानाभूचथाभ्यस्पापिमज्जानान्ममस्वरूपस्यज्ञानादिज्ञानजायतेइति २२४ अथपानिहानिजनकतयापसिद्धा निजकर्मणिता नितृतीययापंचम्याच
 मिदिशति लोकेति । लोकमेदनिपिदेवतएवदुष्करोपहानिकरत्वादुःखिनकर्तृत्वमेनकर्मणापिहिंसाजनजायतइतिपूर्वसंबंधः । एवमुक्तत्रापि । सुवर्णस्यकर्ममृत्तिपरिणामपरिमितकालचनस्यस्तेये
 नचोयैव २२५ भूषणवेनेतिव्याचष्टे श्रोत्रियस्येति । सूत्रमवचनाध्यापीभूषणइतिनौवापनसूत्रस्यवेदाध्ययनानंतरंसूत्रभाष्याध्यापीभूषणसंज्ञइत्यर्थेकस्यानुसारेणभूषणपदार्थःपूर्वादेनोक्तः । श्रोत्रि
 यस्यद्विजेंद्रस्यवधेनेत्यवयवः । द्विजेंद्रवेहेतुगर्भविशेषं गुणोदपिसमस्येति । गुणाःप्रवचनांतावेद्याः वास्तवोभिन्नकर्मोमर्मेत्येवस्याऽऽश्रेयोभ्यः । अविज्ञातस्येत्यपिगर्भविशेषोपपन्नम्याहायै
 'इत्यागर्भमविज्ञातमेतदेववर्तते' इतिमनूषयनुसारि । तथाप्यसहस्रमासादोपुर्णदेहोपिद्योगोविज्ञातोत्सर्गःपुंस्त्वादिनामिर्मेतुमशब्दस्तस्यवधेनचेत्यर्थः । 'गर्भोभूषः'इत्यमरः । 'भूषणोभि
 ष्यांश्रोत्रियदिजे गर्भेऽर्भकेव' इतिहेमः । अथ 'आततायनमायां तत्रविधेदांतपारमं । जिघांसेतंजिघांसीतनेतेनभूषणमभवेत्' इतिव्यासेनजाअप्येवेदांतपारमंभूषणपदमयोममातस्याह राज्यायई
 स्यधामतोवावधेनेति । सर्वैस्त्वामाणोर्हतीतिवचनाद्वाविदोराज्याययंयाहैव स्वकीयस्यगृहद्वयर्थः कृत्यापेवगृहद्वयविविधमनुनागृहद्वयस्यगृहद्वयसाम्याभिधानात् तस्माहोक्तवेदविरो

मायाश्चदैत्यभेदानामयस्यापिविमोहिकाः ॥ अस्त्राणिदितिजैःशूरैर्मतोधिकमलैरपि २२१ प्रेषितानिभृशंकुक्षैर्मृश्ववक्रसमान्यपि ॥ मेरुमंदम्भेदीनिनानाभेदा
 न्यनेकशः २२२ हिंसांलोमोपिनोचकुःकुतःस्यान्मेव्यथाततः २२३ यथाममस्त्रविज्ञानात्रामूलोक्तद्वयेपिहि ॥ हिंसातयैवचान्यस्यमज्जानात्रैवजायते २२४
 लोकवेदनिपिदेनदुष्करेणापिकर्मणा ॥ पितृमातृवधेनापिसुवर्णस्तेयतोपिवा २२५ श्रोत्रियस्यादिजेंद्रस्यगुणोदपिममस्यवा ॥ पूर्णदेहस्यगर्भस्यराज्यायईस्य
 धीमतः ॥ स्वकीयस्यचवातस्मादुष्करेणवधेनवा २२६ विप्रस्यवात्रिवर्णस्यसुरापातोत्थितेनवा ॥ निजावाजननीकामाद्राम्यधर्मसमागमात् २२७ संवत्सरं
 वासंसर्गाद्ब्रह्महत्यादिकारिभिः ॥ चतुर्भिःकर्मचंडालैःपतितैःपापहेतुभिः २२८ एवमन्यैर्महाक्रूरैःपातकैश्चोपपातकैः ॥ संकरीकरणाद्यैश्चलोकद्वयविनिर्दिताः २२९

पादःश्वेनवधेनवेति तथाचगृहदपिभूषणवदस्यमोषोर्धेइतिभावः २२६ भुक्तुक्तपापानामुपलक्षणतामभिमेत्याह विप्रस्येति । विप्रस्यसुरापातोत्थितेनवापेन 'यस्यकापगतं ब्रह्ममयेनाग्रापतेसकृत् ।
 तस्यव्यपेतिब्राह्मण्यंशूदत्वंचसमव्याति' इतिमनूक्तेः । शिवर्मेत्यवातनवापेन 'सुराविप्रलभ्यात्पातपापमाचमलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणराजपौत्रेइषश्चनसुरांविभेत्' इतिमनूक्तेः । गुरुत्वगता
 माह निजामिति । निजांजननीप्रतिकामादेतोर्ग्राह्यधर्मरूपसमागमात्पापेनवेतिपूर्ववत्संबंधः २२७ एवमेतत्संसर्गरूपंमहापापमाह संवत्सरमिति । ब्रह्महत्यादिकारिभिश्चतुर्भिर्ब्रह्मपुरापस्ते
 नगुरुत्वपरुषःकर्मणाचंडालैरतएवपतितैःस्वसंसर्गिणोवधपहेतुभिरेतैःसहसंवत्सरसंवत्सरपथैतंसंसर्गात्पुनरावस्थानादिरूपात् ३२८ एवमन्यैरिति । एवमन्यैरपिवातकैर्महापापसमतयोक्तैः
 प्राणागतघातादिभिः । उपपातकैर्गोवधादिभिः संकरीकरणैः 'स्वराचोष्टृमृगेभानामज्जाविक्रयस्तथा । संकरीकरणेऽप्येमीनाहिमडिषत्यथ' इत्युक्तेः । मादिनाजातिभ्रंशकरादिषट्कः । यथा
 'ब्राह्मणस्यरुजःकृत्याघातिरिग्रयमययोः । जेहयंपुंसिषमेयुर्नजातिभ्रंशकरंस्मृतम् । निर्दितेभ्योवनादानंवाणिज्यंशूदसेवनम् । अपात्रीकरणंतेयमसम्भ्यस्यचभाषणम्' इति 'कृमिक्रीटवयोह
 त्यामिद्यानुगतभोजनम् । फलेषःकुसुमस्तेपमधेयंचमलावहम्' इति अज्येयंलघुनादि जेहयंकौटिल्यं यथानुमतेमधेनसोहोपटकादावानीतमिति २२९

भा. पु.

॥ ११ ॥

यत्र प्रज्ञाभावस्तत्र प्राणाभावादेव प्रवृत्तं तदाह स्थावरेष्विति । न ह्यस्य ते प्रवृत्तौ न भवति प्ररोहादिना तत्र प्राणानुमाने तुल्यता न भवति तत्राभेदोपपत्तिरिति चेन्न प्रज्ञानुमानस्य विशिष्टं सुमीतृप्राणाः स्वरूपेणावस्थानमेवेति भावः । यत्र प्राणाभावस्तत्र प्रज्ञाभाव इति तदुक्तं तदाह प्राणमिति २४९ प्राणपञ्चयोः स्वपतन्तं क्रममुत्पात्तपरिचये हेतुतां दर्शयति बुद्धिश्चेति । बुद्धिः स्वात्मनः स्वस्वरूपात्परिभिन्नमपेक्षितजडरूपत्वात् यथास्तम्भः स्वभानस्थितिपवृत्तीनां सिद्धये परं दीपादिक्रमपेक्षिते तदवित्यनुमानेन प्रवृत्तं इत्यर्थः । प्रकाशमिति विशेषणं नुमन्नाभिप्रायं । तदः परापेक्षत्वात् प्राणेन सहजीति । तथाच प्राणपञ्चयोरुक्तकर्तृत्वात् परिचयहेतुतां पक्षिदेवेति भावः २५० यत्तत्प्राणालाघवं स्फुटयितुं प्राणपञ्चाश्वयोर्मूल्यार्थप्रकृतेर्मूल्यार्थद्वयार्थदर्शयति अंतर्वायुमिति चतुर्थिः । शरीरांतर्गतो वायुः प्रकर्षेण चलति तस्मात्प्राण इत्येतस्यांतर्वायो नाम प्रकर्षेण जनितश्चलतित्यर्थस्तम्बयात् यस्माच्चरीः प्रकर्षेण जानाति तस्मात्प्रज्ञेत्येतस्यानामेति । कौटशनाम देहिनाम तस्मान्हीनानामपि प्रसिद्धमिति शेषः २५१ वस्तुतस्तु मूल्यार्थोऽन्योर्वापि तद्व्यभिदेव प्राणपञ्चाश्वयोर्मूल्यार्थप्रवृत्तौ न ह्यिति । वस्तुतो जडानां स्वयमेव चलनं न ह्येत्येव यथा विद्यो जडा अश्वादींश्चेतनान् हित्वा स्वयमेव चलतः संतः कश्चित्कचित् न ह्येति । एवं सति प्राणपञ्चाश्वयोर्मूल्यार्थप्रवृत्तौ न ह्येति तत्र चलने प्रकर्षः प्रकाशार्थः केन हेतुना स्यादुपपद्येत अपि तु न स्यादेव कस्माच्च

स्थावरेष्वतोनैष ह्यस्य ते बुद्धिर्वर्जनात् ॥ प्राणविना तथा बुद्धिर्न दृष्टाद्विषयविषु २४९ बुद्धिश्च जडरूपा हि प्रकाशं स्वात्मनः परम् ॥ अपेक्षते यथास्तम्भः प्राणेन सह जीततः २५० अंतर्वायुः प्रचलति प्रजानां तितथैव धीः ॥ प्राणः प्रज्ञेति वै तस्मादेतयोर्नाम देहिनाम् २५१ वस्तुतश्चलनं नैव जडानां दृश्यते क्वचित् ॥ रथादयो यथा नैव दृश्यन्ते स्वयमेव हि २५२ अश्वादींश्चेतनान् हित्वा चलतः कश्चित्कचित् ॥ प्रकर्षस्तत्र केन स्यात् मूलाभावाद् हेतुतः २५३ ज्ञातिश्च न जडोऽपि दृश्यते हि यदा दिके ॥ प्रकर्षश्च जडे ज्ञाते रूपास्तः सदैव हि २५४ तस्माद्यत्संनिधावस्य जडस्येदं विजायते ॥ प्रकर्षेण तथा वायोऽसप्राणश्चेतनो भवेत् २५५ प्रकाशयति यः सर्वं स ज्ञातिश्चेतनः स्मृतः ॥ आत्मानं च प्रकर्षेण जडजातप्रकाशनात् २५६ स्वप्रकाशेति विजात्युत्थमेदमावेन हेतुना ॥ स्वप्रकाशेन चात्मानमात्मानातिना परः २५७

लाभावरूपादेताः यथा मूल्येन सति तस्य बुद्धिः स्वप्रकर्षो विज्ञेय इति चेन्न तत्राभावात् चलनसामान्यरूपमूल्यत्वाभावात् प्रकर्षो बुद्धिस्तमोर्बुद्धिर्वातिभावः । मूलाभावस्त्वेतद्विषयविषयप्रकर्षो बुद्धिस्तमः मूलेन संबध्येत अंतर्वायो तु मूलाभावत्वं मूलसमस्य चलनस्य सोपपत्तिकस्याभावत्वं च ततोऽभावस्यापि कस्यात्प्रवृत्तत्वात्पुनश्च तस्मादेतौ तिर्यग्धेः २५९ । २५३ प्रज्ञापदार्थवर्णनं कौटशनामिति चेति । प्रज्ञापदार्थवर्णनं तस्मात्प्राणपञ्चाश्वयोर्मूल्यार्थप्रकृतेर्मूल्यार्थद्वयार्थदर्शयति अंतर्वायुमिति चतुर्थिः । शरीरांतर्गतो वायुः प्रकर्षेण चलति तस्मात्प्राण इत्येतस्यांतर्वायो नाम प्रकर्षेण जनितश्चलतित्यर्थस्तम्बयात् यस्माच्चरीः प्रकर्षेण जानाति तस्मात्प्रज्ञेत्येतस्यानामेति । कौटशनाम देहिनाम तस्मान्हीनानामपि प्रसिद्धमिति शेषः २५१ वस्तुतस्तु मूल्यार्थोऽन्योर्वापि तद्व्यभिदेव प्राणपञ्चाश्वयोर्मूल्यार्थप्रवृत्तौ न ह्यिति । वस्तुतो जडानां स्वयमेव चलनं न ह्येत्येव यथा विद्यो जडा अश्वादींश्चेतनान् हित्वा स्वयमेव चलतः संतः कश्चित्कचित् न ह्येति । एवं सति प्राणपञ्चाश्वयोर्मूल्यार्थप्रवृत्तौ न ह्येति तत्र चलने प्रकर्षः प्रकाशार्थः केन हेतुना स्यादुपपद्येत अपि तु न स्यादेव कस्माच्च

कलितमाह प्राणेति । अभिधेयः प्रतिपाद्यः तदुक्तानुपपत्तेः । हस्तिर्चित्यमानसिनिषाद्यदितीव्रकण्डिकाभ्याख्यामारभते जगद्व्यादिना । सकृद्वैदः राजानं पतद्वैतम् २५८ प्राणो भवाग्नीति ।
 पदमृद्वैदिकियायाः यतः कारणमस्मिन्नतः प्राणोऽस्मि मन्त्रावपुःमन्त्रावपुःप्यस्मि यतः स्वप्रकाशोभेदवर्जितमेति २२९ तन्मात्रमिति । तस्मात् स्वप्रकाशमभिनयति ज्ञानकिंप्रतिज्ञानानां क्रियाणां च सति
 धिमात्रेण साधकं भेदशून्यं स्वयं प्रमेयेति आयुरिति विशेषणस्योक्तात्मपरत्वाद्यर्थे स्वमाह आयुष्करमिति । जीवनमयोजकममृतपदार्थमाह । स्वयंमृत्युशून्यमिति । माप्रतिपदार्थमाह त्वमुप
 देशकं त्वमुपदेशकेनानेन देवता रूपेणोपलक्षितम् २६० एतादृशमाप्रतिपत्तिजन्यप्रकरणउपास्वेउपासनावदिजातीयप्रत्ययतिरस्कोरपसजातीयप्रत्ययधारागोचरंकुदितिन्याकुर्वन्माह प्रत्ययमिति ।
 मयोक्तप्रज्ञाप्रणाऽऽयुरमृतपदेः प्रतिपादितं मृत्युं विचार्य अष्टांशं विज्ञातीयगोचरान्पत्त्ययान्त्वोपाह्वित्वा मदेकविषये प्रान्तं चर्चमानेर्षोर्षे विज्ञापरोक्षं कुरु कथं घटवत् यथा घटोपाखादिक
 ज्ञानविषयः क्रियते तद्वदिति तत्परोभवेति यावत् । एवं भोक्तृव्येऽपि स्वस्वित्वात्परमप्राणादिपदत्वमवाप्तं यद्विद्विषयतोऽर्थकः । सकृत्सम्पत्तुप्राणप्रज्ञाप्रणाऽऽयुरमृतमस्मीत्याकारेणो
 पास्वेत्याकारेण उपलब्धुपपत्त्यासत्वापिलस्य प्राणसाधनताया उक्तिरप्यवश्यम् २६१ पूर्ववार्थदृष्टादर्थसंक्षिप्ते किंप्राणप्रज्ञापुरमृतानि सप्तमपदानां पदार्थानां विज्ञातिभवंति किं प्राण

प्राणप्रज्ञाभिधेयो हमानंदात्मानचापरः ॥ तत एवेति सर्वित्यशको राजानमुक्तवान् २५८ प्राणो भवाग्नेर्हाराज न क्रियायाः कारणं परम् ॥ प्रज्ञावपुः स्वप्रकाशः सर्वमे
 दविवर्जितः २५९ तन्मा ज्ञानक्रियाहेतुभेदशून्यं स्वयं प्रभुम् ॥ आयुष्करं स्वयंमृत्युशून्यं त्वदुपदेशकम् २६० प्रत्ययान पराग्निहत्वा विचार्योक्तं मया मुहुः ॥
 मदेकविषयैर्षोर्षेऽपि विद्विमानसे २६१ आयुस्तथा हृतं यत्ते ह्यमुक्तं विशेषणम् ॥ न तत्प्राणादिभिर्ब्रह्मजानीथादं वज्रराज २६२ यथाकाशो न भः प्रोक्तं
 न भोऽप्याकाशमेव हि ॥ तथायुरमृतं प्राणः प्राणायुरनश्वरम् २६३ न चात्र व्यर्थता संख्या पुनरुक्तत्वं हेतुतः ॥ यतो जीवा तिलो केस्मिन् प्राणेन प्राणधृज्जनः २६४
 तया शरीरसंपाते स्वर्मभोक्षामृतं वजेत् ॥ ततोऽमृतायुः शब्दाभ्यां प्राण आत्मा मयोरितिः २६५

पदार्थे विशेषणीभूय इतराणि तत्रान्वयंतीति प्राणपदार्थे विशेषणीभावेऽपि कीदृशी विशेषणता किं भेदवद्विज्ञानमनोऽन्तःपुपासीतेत्यवगमनसितद्विज्ञापमहाज्ञा इवांकडाभेदेन महापितृत्वादेरिवेतत्संज्ञ
 यवारकं प्राणोवा आयुरित्यादित्यन्ते लोकेऽप्यर्थव्याप्यवष्टे आयुरित्याद्यहमिः । आयुरमृतमित्याकारकं पद्विशेषणद्वयमुक्तं विशेषणद्वयं पुरुषार्थोपधाभिन्नस्वभावाऽऽयुः प्राणाद्विज्ञानभवेति किं त्व
 भिन्नमेवेति तथाच प्राण आयुरमृतं वेद्यया प्रदानं अभेदेन विशेषणतेति सिद्धम् २६२ मदेकविषयं प्रज्ञादर्थदृष्टांतेन स्फुटपति पथेति । यथाकाशो न भः पदार्थो रभेदस्तथायुरमृतपदार्थयोः प्राणज्ञाद
 र्थेनाभेद इति अश्वरममृतम् २६३ पर्वापदयद्वयमवश्यं मदेकविषयं प्राणसत्त्वज्ञानादिशब्दवत्प्रकृतिनिमित्तभेदाभेदमित्याह नचात्रेति । अत्र आयुरमृतपदयोः प्राणपदेन सह मयोमे पुनरुक्तत्वं कदा
 हेतोर्व्यर्थतानां संख्या ताभ्यामर्थविशेषावभेदरिति शेषः । कथमिति चेच्छृणु यतः प्राणधृज्जनः प्राणेनेव शरीरे स्थितेन जीवतीत्युच्यते जीवनमयोजकश्चाव आयुः पदार्थो लोकेऽपि थाशरीरपदानां
 तरं स्वगर्भं प्रोक्षरूपं वामुष्मिकफलममृतं प्राणेनेव जननीयमेतत् 'विद्यया मृतममृते अमामसोमममृताः श्रुम्' इत्युक्तं कर्मविषयोः फलदेवभावोऽमृतं सत्त्वप्राणाजतिरिच्यते इति । तत एतादृशविज्ञे
 पवो धत्वाऽमृतायुः शब्दाभ्यां प्राण उक्त इति २६४ । २६५

तर्कसङ्कलानुभवंस्फुटयति वाच्येति । क्रमेणमावाप्त्यसर्वेषामनुपपत्तेरिति भावः । यदिदेवमेव स्यात्तर्हि नान्यस्यापारेषु नुपपत्त्यङ्कुलः स्थभत्वाच्चाभावात्कदापिदधिप्राधान्येन स्यादिति तर्कः २७८ एवमिति । एवंवाक्यप्रयोगेन एकस्मिन्वाचादौ उपरतेसमाप्त्यापारेति परस्वदिग्बन्धुरादिः २७९ अनुसर्गकल्पव्यापारापुनरुपपत्तेश्चिह्नकं नदकिमिहार्थवत्तुभिः । यस्मात्तर्हं नेवादिभ्यापारं करोमीति चतुर्णां संबन्धः २८० । २८१ विस्मयेति । विस्मयेति सर्वत्रोपेक्षितं प्राणिभिश्चात्मादि किं वा करोमि मय्येतेषु चराणां च २८२ मनसा संकल्पयामि नामजात्यादिविविक्लिप्तपाप्मा नामि । चित्तेननुसामान्यकरेणवेति । यिप्राप्तदुःखेदेहनेनैवमानेविशेषकरेणसामान्यकरेणैववेति २८३ एकेति । अनुपपत्तेरिति शेषः । तथाच कथंतेषां क्रमिकमाधान्यस्य देतुनासाध्यमुच्यते इति भावः । उत्तरयति एककालमभिमानोपमिति । श्रीधरत्वप्रयुक्तप्रलापप्रतीतिमनोज्ञावमानत्वादेककालानभिधायोभ्रमहृत्पर्यः २८४ काष्ठाप्रतीतिहृतांतेनस्पष्टयति पथेतिद्वाम् । पथानंता नरांश्चप्राप्त्याप्त्युर्वापोन्वायेनान्वसिधतावांस्तुल्यसूच्यभिवेचनेक्रियमायेप्रतिहर्षमिहोपेक्षाकोनत्वकतेनैवप्रमाणां व्यापारवधिकारकोनत्वत्वे । अस्मात्कारणव्यापाराणामेककालावस्थीति २८५

वाचावदन्यतश्चक्षिचक्षुषानैवपश्यति ॥ तथानेत्रेणसंपश्यन्नैवतत्किंकर्तव्यं चन २७८ एवंप्राणेषुसर्वेषुयुग्मपञ्चास्तिहिक्रिया ॥ किंत्वेकस्मिन्पुनरुपपत्तेर्व्यापारं कुरुतेपरः २७९ वदन्नेत्रेणपश्यामिश्रोत्रेणचशृणोम्यहम् ॥ जिघ्राभिघ्राणतस्तद्वत्स्पर्शनेनस्पृशामिच २८० तसनाद्रसधाम्येवपाणिभ्यामाददेतथा ॥ पश्चांगच्छामिश्चि श्रेनतद्दानंदयाम्यहम् २८१ विमृजेपायुनातद्व्यापणेनप्राणिमीहच ॥ अहंकारेणचैवाहं करोमिमनसातथा २८२ संकल्पयामिचित्तेनसामान्येनैववेद्यहम् ॥ सुखदुःखेधियातद्विभेजेनापिदेहके २८३ एककालमिमेषर्वेव्यापाराःकरणेषुहि ॥ एककालमभिमानोयंतेषुकालाप्रतीतितः २८४ यथापद्मपलाशानामाधारा धेयभावतः ॥ स्थितानामप्यनंतानांस्तुल्यसूच्यभिवेचने २८५ दलेदलेप्रभिन्नोयंकालेनैवप्रतीयते ॥ तथेवव्यापृतोकालःप्राणानानैककालतः २८६ एवंप्राणे पुनर्वैपुसमेवसमताकुतः ॥ एकस्मिन्नेवयत्स्मिन्मात्रमुदितस्त्वयेरिता २८७ आत्मबुद्धावधेकस्मिन्चकुक्षमःसकारणम् ॥ अंगीचकारतद्वाक्यमेवमेवेतिदेवराट् २८८ अस्येवकारणंराजन्निहासुत्रचजीवनम् ॥ निःश्रेयसाख्यंप्राणैस्मिन्चामादिज्वास्तिनैववत् ॥ एतदेवहि वैषम्यंवागादेर्नापरंकाचित् २८९ गुणप्रधानभावोयं नियतो नैवविद्यते ॥ यदुक्तंतदपिप्राणव्यापारादपरेषुहि २९० व्यापारोपरमेनैवप्राणस्यास्तिक्रियाकचित् ॥ काचित्कदाचिदाप्यत्रकथंचिच्चप्रतर्दन २९१

२८६ प्रतर्दनःपूर्वपक्षनिगमयति एवमिति । एवमुक्तं नान्यस्यापारेषु नुपपत्त्यङ्कुलः स्थभत्वाच्चाभावात्कदापिदधिप्राधान्येन स्यादिति तर्कः २८७ एवमुक्तं नान्यस्यापारेषु नुपपत्त्यङ्कुलः स्थभत्वाच्चाभावात्कदापिदधिप्राधान्येन स्यादिति तर्कः २८८ उत्तरमभिनपति अस्मयेवेति । हेराजन्नामूत्रचर्मावर्णलोकद्वयस्थितिहेतुत्वं एतदेवनिःश्रेयसमित्युच्यते । एतन्निःश्रेयसंप्राणेनिःश्रेयसात्मनोममोषाधावस्थेवनत्वासीद्विष्यतिवागादौतन्निःश्रेयसनेवास्ति एतदेवतत्रआत्मबुद्धोकारणपयोजकमिति एतन्निःश्रेयसाभावरूपमेववागादौवैषम्यमिति २८९ तर्हिअपिवाक्यविरोधइतिचेन्न मुख्यप्राणव्यापारितिकेपुसावकाश स्वादित्पाह गुणेति । गुणप्रधानभावोनियतो नैवविद्यतेतन्मुख्यप्राणव्यापारादपरेषुव्यापारेषुनोध्यम् २९० तत्रहेतुतयाप्राणव्यापारादपुक्तमर्थमाह व्यापारोपरमेति । प्राणव्यापारादपरेषुव्यापारेषुनोध्यम् २९१ कापिक्रियानदृश्यतेइतिप्रसिद्धम् । व्याख्येयश्रुतौप्राणानामितिवदुच्यन्तेप्राणानपाननादिवृत्तिभेदाभिप्रायेणेति २९१

जीवतीत्यादितीत्यंतिहायाएवंप्रपात्रमहंतेवाक्यवादिहंविनापिजीवनंइत्येतेषामत्रादिचित्यर्थहंवाकरोति वाक्याधीनामेकैकपञ्चावारान्विनविजीवनंइत्येते
वाक्यवादिनामृदितानांवापारांविनविजीवनंइत्येतेह्येतेषामत्र २९२ तत्रांदादयाम् मूकाइति । पूर्वोक्तोक्तोक्तदियाणांक्रमणवापारादीनामूकादयोप्राणदेविवर्धिताभ्यः । कृद्धोवायुरपानोरेषां
तेतथा । जहोम्रतादयस्त्वेतःकरणाहोनाःप्रसिद्धाः २९३ । २९४ जीवतीति । प्राणवापारांविनाकेपिजेतवःकदाचिदपिनजीवंतीत्युच्यते तेनेनरेभ्योविशेषेणमात्रमेवोपाधितयात्रीक
त्यप्राणोहमस्मीतिनुभंमपोपदिष्टमिति २९५ अतएवभूतयेतोप्राणस्योक्तत्वेवोपासनेविहितमित्यर्थकमथस्तत्कृत्यादिसर्वास्तिर्त्यतवाक्यंवाकरोति मृतमायमिति । ईदृशेदिष्टदेवदोन्वदेवस
हितमपिमृतपापदेहप्राणोपादितारंउत्थापयतिनउत्थापनेनैवमिच्छेन्नउत्थयनाप्रायमाणउपास्यउक्तमिति । उत्थयमितिरूपेणउत्पुर्वकृत्यापानोरेतर्भाविताप्राणोत्थयत्येतादस्य २९६ अत
एवप्राणस्यसर्वान्मभ्यनानंदवाहवास्त्योमिरित्याह उत्थयमिति । उत्थयमितिप्राणस्यनान्मपूर्वप्राणान्तोभवति प्थयानंतर्भावेउत्तिष्ठतिकारणत्वात्सर्वेषःपूर्वप्राणानेहिनियुक्तैः । यद्यपु
र्वान्तिथंतर्भावेपिअहंमितिहं यथाहिरण्यमर्भादि साधश्रेष्ठतामापेप्राणोत्तरुह्मिहंइतितात्पर्यमनियतैवत्यति हितमत्वात् अतएवप्राणोस्मीतिप्राणानुभमपुपदिष्टमित्याह साहमिति । तोहंमःप्राणः

वाकपाणिपादपायूनामुपस्थस्यतयैवच ॥ त्वक्वक्षुःश्रोत्ररसनाघ्राणानामपिवाविना ॥ व्यापारान्मिलितानांशप्यन्यथावास्तिजीवनम् २९२ मूकाश्चकुणय
स्तद्वपंगशेरुद्धनायुकाः ॥ ब्रह्मचर्यगतास्तद्वक्कुष्ठिनोनेत्रजिताः २९३ अधिरागसनाघ्राणदोषिणोपीहजंतवः ॥ अंतःकरणशून्याश्चजडोन्मतादयोपिहि २९४
जीवन्तिनविनाप्राणव्यापारंकेपिहोचित ॥ प्राणस्तेनाहमस्मीतिप्रतर्दनमयस्मितम् २९५ मृतमायमिमं देहंमैद्रियच्छिद्रदेवतम् ॥ आमनाच्छयनास्थानानु
त्थापयतिवैवतः ॥ प्राणस्तेनोक्तयनामायंजातव्योवेदवादिभिः २९६ उक्त्यमुत्थानतःपूर्वश्रेष्ठंयुर्वीथितंभवत् ॥ श्रेष्ठोहिततमःप्राणःप्रोहोहेततमांमर्चाः २९७
प्रज्ञात्मन्वनचाप्यस्यकदाचिद्योगतोभवेत् ॥ प्रज्ञयानेत्रवागादेर्यथास्यादुपचारतः २९८ भेदोऽमृतायुषोर्यद्व्यापणस्यचनविद्यते ॥ प्राणप्रज्ञानयोर्वभेदःकापिन
विद्यते २९९ प्राणप्रज्ञेप्रसिद्धेयौकिकेसर्वदेहिनाम् ॥ खट्वागवज्रलभ्येतेअपितेकापि वैमृथक् ३०० अस्मिन्जंगममात्रस्यशरीरेसहितेस्थिते ॥ जीवनेमरणे
तद्वत्सहोक्तामतएवते ३०१ यतोलौकिकयोःप्राणप्रज्ञयोर्नास्तिवैभिदा ॥ ततोऽलौकिकएकस्मिन्मधिकेनभवेदिह ३०२

ततमात्मात्मत्वेनपीज्ञानंयस्यसतथा २९७ पूर्वप्राणप्रज्ञयोरेदिवीपत्वेनसर्वोत्तरत्वेनचपरमार्थवस्तुनोर्वाचकत्वात्तत्पदार्थोपाधिभूतयोःसममाशांशुकाप्रयत्नयोर्लक्ष्येक्यमतिपादकेयोर्देप्राणःप्रा
दिवाक्यंवाकरोति प्रज्ञात्मत्वमितिपंचभिः । यथानेत्रदेज्ञानंदिपस्यवामादेःकर्मदिपस्यचक्रदाचिद्विचित्रेनममत्रपादोमाहोएवचारिकंप्राज्ञात्मत्वेतद्वदप्राणस्यस्योर्लक्ष्यमात्रम् २९८
इतिमुत्पन्नमेवप्राणस्यप्रज्ञात्मत्वमित्याह भेदमिति । यथायुरमुक्तयोःमाभेनभेदाभावात्तत्कएवंप्रज्ञापांमपीत्यर्थः लक्ष्येक्यमितिभाहः २९९ लक्ष्येक्यंकेनृत्यन्यापेनापिइदपितुंप्राणप्रज्ञावदवाच्ययो
रुपाभ्योरपिभेदःपृथग्भावरूपोन्वइत्यतइत्याह प्राणोतिदायाम् । येलौकिकैतर्वायुवुद्धिरूपेप्राणप्रज्ञेतेअपिसद्वानपादवस्तुप्राणप्रज्ञपरपरिहासेनलभ्येतेनइत्येतेनइत्येतेनइति ३०० किंतुसद्भूते
एवइत्येतेनइत्याह अस्मिन्निति । अस्मिन्सर्वजंगमप्रज्ञारोरेजीवनकालेसहितेस्थितेसतोप्राणप्रज्ञेसर्वजंगमकालेसहितेसतोक्तामतत्त्वमिच्छतइतिमसिद्धमितिज्ञेयः ३०१ केनृत्यन्यापमभिनचति यतमिति ।
यतोलौकिकयोःप्राणप्रज्ञयोर्वैभिदानास्तिताद्विमपिभुतोभिदास्यात् सिध्येत् तत्रप्रमाणाभावात्संभवयोःसूचकेविशेषेभ्योलौकिकेकैकस्मिन्निति ३०२

तस्यैवेत्यादिवाक्येन्याकरोति अन्वयेति । अन्वयः सुप्तस्यादस्तनुमन्त्यतिरेकद्वारेणतत्रलपकः तात्प्राप्तात्स्यैवात्मतामवेदुनिमित्तिज्ञेयः । सुप्तमन्वतिरेकयोर्द्विपदपमाह सुप्ताविति ३०३ श्रुतेदृष्टिदृष्टिप्रापनेऽन्वयमन्तिरेकानुसंधानेनलपकमितिद्विर्लपति इदमिति । इदमन्वयादिचितनकृपंश्रुतिसुप्तिन्त्यादिवपतासंबन्धेनसंश्रुतिथततुमाणास्त्वरूपस्यवस्तुनेविदांम मेयस्यदसंनयसाक्षात्कारायभवेदिति ३०४ सुप्तोतावदन्वयवतिरेकस्फुटोकरणापयत्रैतद्विस्थादितोकावत्त्वैवाक्यंन्याकरोति यत्रायमितिज्ञेयः । यत्रयस्यामवस्थायामर्थप्रसिद्धः पुरुषः स्थूलसूक्ष्माभिमानजीवः सुप्तःअननगतःसन्कंचनकमपिस्वप्ननामदासनाकार्यपदार्थंजातनवेचितदामाणात्मनिमाणरूपेमाप्नोवाविक्रतिपायत् । एतादृशेदेवेपरमात्मनिएकधाएकनप्रकारेणाभेदरूपेणैवावतिष्ठते । स्वप्नजाग्रतोपाधिप्रयुक्तभेदवास्तवभेदरूपंकारद्वयमासीदप्रत्यभेदएवहिमतेइत्यर्थः ३०५ एवकारार्थस्फुटवपभेदाभावंहेतुतयाह कर्मेति । कर्मेद्विपेक्षानेद्विप्रेतःकरणेनचतयेते पांर्कमेद्विद्यादीनांविषयेधोपाधितयाप्रयुक्तोपाभेदःसत्यमाश्रयतीत्येतस्मादेकदेवेऽप्युक्तपुपपमितिपूर्वेणसंबन्धः ३०६ उपाधिप्रयुक्तभेदाभावेउपाधिलयहेतुत्वेनदर्शयति अयंहीति । अयंवातादिःकरणमामःमात्मीयेनामादिविषयेःसहसुप्तिकालेमाणोपाधौमयीधरेलीयतइत्यन्वयः ३०७ आत्मनिसर्वलपमतिपादनकलमद्वितीयस्वमभिनीयदर्शयति ततइति । यतोवास्तवोभेदःस्वरूपमद्वि

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणस्यैवात्मतामवेत् ॥ सुप्तोऽसुप्तौ च तावेतौ कर्तुं शक्यौ महात्मभिः ३०३ इदमेव हि विज्ञानं श्रुतिसुप्तिसमुत्थितम् ॥ दर्शनाय भवेत् प्राणात्मत्वस्य वस्तुनः ३०४ यत्रायं पुरुषः सुप्तः स्वप्नवेति न कंचन ॥ प्राणात्मनितदा देवपूकपैवावतिष्ठते ३०५ कर्मज्ञानेन्द्रियैस्तद्वदंतःकरणकेन च ॥ एतेषां विषये नापि भेदो यस्मात्प्रतीयते ३०६ अयं हि कारणमामः प्राणोपाधौ मयीधरे ॥ प्रत्येकमात्मविषयेः सहसुप्तौ प्रलीयते ३०७ तत एकत्वमेवात्र मम प्राणस्वरूपिणः ॥ सर्वप्रकारो भेदोऽयं विज्ञानो मयि सर्वथा ३०८ प्रबोधकाले नैवेत जायते न्यत एव हि ॥ मत्तः प्राणात्मनस्तस्मात्प्राणात्माहं प्रतर्दन ३०९ जायमानास्तथा प्राणाज्ञान कर्मेन्द्रियात्मकाः ॥ मत्तः प्राणात्मनो भिन्नानस्युरेते कथंचन ३१० किं निमेषमरूपाणि जायंते मत्त एव हि ॥ अभेदेऽपि निर्दृष्टाय धाग्नेर्ज्वलतः कणाः ३११ ज्वलतो महतो वन्द्यः प्रजायंते कणायथा ॥ प्रबुद्धात्प्राणतो मत्तः प्राणा अपितथैव हि ३१२ इन्द्रियेभ्यस्ततो देवा अभ्याद्या अपि जायते ॥ अभ्यादिभ्यश्च संजाता विषया लोकशब्दिताः ३१३

यनिरस्तोपाधिकोऽप्युपाधिलयादिवेव सर्वप्रकारोपि भेदो मयि विज्ञानस्ततो ममेकत्वमेव सिद्धमिति कौटिल्यमम प्राणस्वरूपिणः प्राणोपाधौ तस्मै तत्त्वरूपस्यैति ३०८ लयावात्त्वप्रदर्शनेनोपादानत्वेनोचितोपकर्ता कश्चिदन्वयः स्यादिति शङ्कावारणेनाभिनिमित्तोपादानतां बोधयितुं श्रुतिप्रकारणतामपि दर्शयति प्रबोधेति । प्रबोधकाले तत्राप्रति एतेवामाद्यो न्येतो न जायंते रक्तुमत्तः प्राणात्मन एव जायंते तस्माद्ब्रह्मलक्षणपोषात्प्राणपदार्थोऽवेदांतवेयरूपोऽस्मीत्यर्थः ३०९ लपोक्तिवत्सुष्टुगुणैरप्यद्वितीयतायां पर्यवसानंदर्शयति जायमाना इति । मत्तः प्राणात्मनो जायमानाः प्राणात्मसकाशांमृदोषद्वयत्वं चिदादिभिर्ज्ञानस्युरिति ३१० ननु यदि न भिन्नास्तर्हि कथं भिन्ना इव दर्शयंते इत्यत आह किं त्विति । रूपाणि विभूतयः ग्रहिमान एवैते इत्यादिभूतैः एते देवभेदा इति धृतिवशात् । ननु विभूतीनां विभूतिमत्वेऽप्येवमात्मकं ततो जन्मेत्यत आह अभेदेऽपीति ३११ दृष्टांतस्फुटपति ज्वलत इति । प्रबुद्धात्प्रबोधनात्प्रवर्णमाप्तात् । प्राणा इन्द्रियाणि ३१२ इन्द्रियेभ्य इति । तत इन्द्रियोत्पत्तेरनंतरं इन्द्रियेभ्योऽप्येवमेवो देवास्तद्विष्टातारोऽप्यपादपोजाता अप्यादिदेवोऽप्यनिपानमायामाताः कृतिशक्तिविषयाः श्रुतिभेदेन लोकशब्देनोक्ताः लोकयंतमकाशयंत इति न्युत्पत्तेः ३१३

एवंप्रेषादिवत्प्राथम्यदर्शनेतदानयमूलकं दृष्टिद्विवादेऽस्तुत्तमार्थकं वाच्यमिति सुपुत्रे इत्यादिना । सुपुत्रे सुपुत्र्यवस्थावांनामादिविषयसहितं वा मादिकरणजातं तेन मुमुक्षुपेक्षया न सुमभिप्रेतं केनचिदान्नदृश्यते प्राप्यस्त्वन्नेन सुमभिप्रेतं दृश्यते इत्यादिवाच्यमिति शेषः ॥ १४ ॥ तथाच प्राप्यकार्यं तावमादीनामायातीतिवर्तमानं यद्युक्तं भानयोगितया एकार्थमिति कायलक्षणं सोदाहरणमाह यद्यस्मिन्निति द्वाभ्यां । यथा मृदस्तु निसर्गस्य दृश्यं घटादिकं तत्र मृदस्तु निसर्गस्य न सम्यक्तेतद्व्यादिभूतस्य मृदस्तु नोपपत्त्यकार्यमिति ॥ १५ ॥ भानप्राप्यनिर्देशे मालोकादिकार्यताया रूपदोषप्रसंगात् सत्तापिलक्षणो निवेशा इत्यादिनाह न सत्तेति । यस्मैति शेषः पूर्वोदितः ॥ १६ ॥ तत्र लक्षणं नुमकृतेषां त्वयाह करणानामिति । करणप्राप्तौ विपुप्राप्तौ प्राप्येन न दृश्यते प्रबोधेण प्राप्येन न दृश्यते अन्वयस्मात्प्राप्यभिप्रायते किं नु प्राणादेव प्राप्येन सत्तां लभ्यते तस्मात्स करणप्राप्तौ इत्यप्राप्यकार्यमिति सिद्धम् ॥ १७ ॥ तथाच प्राप्यकार्यं तथाभिधानमुपपन्नमित्याह सुपुत्राविति । यस्मात् सुपुत्रो करणप्राप्तौ विषयः स ह नैव लभ्यते दृश्यते तस्माददर्शनादेव प्राप्येन करणप्राप्तौ कारणे लीनो भवत्येवम् प्रवृत्तौ फोपपत्त्या कारणे लीनो भवति तद्विति ॥ १८ ॥ नन्वास्ति त्वद्विषयस्य तथापि विषयत्वेन द्विषयानां विषयानां लयः कथं भानभेदेन तत्त्वान्नयतत्रोपपत्तिमाह तदभावेति । तेषामिदियावाभावादेव दोषाद्विषयसंबन्धीषो विषयानामादिः स कथं स्यात्कथं सत्ताप्योर्ना भवेत् न कथं चिदपि तस्य सत्तां सभा

सुपुत्रेन हि वागादिनामादिसहितं कचित् ॥ दृश्यते तेन चान्येन प्राप्यस्त्वन्नेन दृश्यते ॥ १५ ॥ यद्यस्मिन् सत्तिलभ्यं तत्तत्रैव च न लभ्यते ॥ तत्तस्य कार्यविज्ञेयं मृदोयद् दृष्टादिकम् ॥ १६ ॥ न सत्ता लभ्यते इत्यस्माद्यस्मिन् सत्तयेव लभ्यते ॥ तत्तस्य कार्यविज्ञेयं तत्तुर्नादियथापटः ॥ १७ ॥ करणानां समूहोपि प्राप्येन न दृश्यते ॥ प्राप्येन सत्ये व नान्यस्माज्जायते कार्यमस्य सः ॥ १८ ॥ सुपुत्रो करणप्राप्तौ लभ्यते विषयः स ह । नैव तस्मादयं लीनः प्रवृत्तौ च दृश्यते ॥ १९ ॥ तदभावे कथं स्यात्तदीयो विषयो हि यः ॥ न मदीपं विना तस्य प्रभालोकेन दृश्यते ॥ २० ॥ यो हि यत्र विलीयेत निर्गच्छति ततो हि सः ॥ अग्नौ यथा कणो लीनोऽप्यग्रेव विनिःसरेत् ॥ २१ ॥ न चान्यः कणवत्प्राणानिःसरणुपलभ्यते ॥ इन्द्रियग्रामपुत्रस्मात्स एवातो विनिःसरेत् ॥ २२ ॥ न चानुमानतस्तस्य विलीना इत्यत्रा भवेत् ॥ धूलिपुंजे विलीनस्य यत्रादे रन्यतानच ॥ २३ ॥

न्यत इत्यर्थः । तत्र निदर्शनमाह न मदीपमिति । मदीपं विना मदीपकार्यं नुमाप्रभालोकेन न तेन न दृश्यते यथा तत्तथाप्यात्मापि देवकरणकार्यभूता विषयाः करणाभावे कथमुपलभ्येरिति ॥ १९ ॥ तथाच याथास्तुत्यसिरेषां सत्ता लभ्यते इत्याह योहीति । इत्यम् ॥ २० ॥ ननु कणो जायमानो विलीनात् कणा यथाभिन्नस्तथा करणप्राप्तौ विलीनाद्विज्ञोस्ति त्वयाज्ञं यमानाभावादेव मित्याह न चान्य इति द्वाभ्याम् । यथा तेऽकणो निसर्गविलीनकणादयत्तलभ्यते तद्वत्प्राप्येन न करणप्राप्तौ विलीनादयो भेदसालीनोपलभ्यते । एतस्माद्विज्ञावगाहिप्रत्यक्षाभावादेवोऽस्यैव पो विलीनः स एव करणप्राप्तौ तः प्राप्यदिनिःसरेत् तथाच भेदे प्रत्यक्षमप्राप्येनेति भावः ॥ २१ ॥ नाप्यनुमानमित्याह न चेति । तस्य जायमानेन्द्रियग्रामस्थ विलीनविषया इत्यत्रा भेदोऽनुमानादपि न भवेन्नसिद्धयेत् भेदव्याप्यल्लिमानुपलभ्येति भावः । ननु विलीनत्वमित्येनोद्गीतस्य वर्तमानत्वेन नुमाप्यतद्विज्ञावगाहिप्रत्यक्षाभावादेवोऽस्यैव पो विलीनत्वस्य धूलिपुंजे विलीनस्य यत्रादे रभाववति न्यभिप्रायित्वान्नैव मित्याह धूलौति ॥ २३ ॥

विचलनिर्वाहार्थं लोचनोदधिदृष्टिमुत्पिबः सिद्धयतीत्याह प्रादुर्भाव इति । तत्रादुर्भावो दर्शनरूप एवेति दृष्टिरेवमृष्टिरित्यस्मत्प्रसिद्धिरिति भावः प्रादुर्भावो वदस्य दर्शनरूपा धर्मयोगदर्शनं इति प्रादु-
रिति ३२० ननु दृष्टिमुत्पिबतेति दर्शनं पुत्रायुष्यो ज्ञातकर्मणापत्तिरित्याह प्रत्यक्षं यथा युवशरीरस्य बालशरीरान्तरिमाणादिनासृग्भेदस्येत्यसादृशं भवन्मेनेन संस्कारोपतिस्तथा मन्त्रेणाद्याह नवे
वोमिति । आपतेतुमसंजयेत ३३१ परमतेसमदोषमसंस्कृतं पति मन्त्रोपीति । देहभेदे स विचलन्नातकर्मद्विदृष्टं धातुनां बरे जातेति । तथा च प्रोक्तं भयोः समो दोष इति न्यायेन नृप्य नृभवानिति भावः
३३२ अभेदाभावं स्फुटपति अभेद इति । पटपोः स्वदोषो रिति शेषः ३३३ एवं दोषसाम्यं मदर्थपरिहारसाम्यमपि दर्शयति मन्त्रभिज्ञेति । संस्कारसङ्कृतमप्यसामग्री नृप्यज्ञानं तदेवेदं मन्त्रा-
द्यान्तरं प्रत्यभिज्ञा सापदास्वदोषदेहवज्जापतेतदात्मनो धर्मद्वेषाद्भेदात्प्राप्तेरेव भारोपितात्वाच्चा यदा नृपस्य देवदद्यादित्यं देवतः सकृदाद्विष्यस्य ज्ञदत्तेः प्रत्यभिज्ञा ज्ञायेत नदानदी-
यात्सदत्तादिसंबन्धिनो विधासादयं पूर्वदेहाद्विज्ञानं भवतीत्याद्यभिमानरूपादेव वाच्यं नृप्योः सप्तः परिहारः ३३४ ननु तवैवाधर्मपरिहारः प्रमत्तेन आरंभकस्य वचनं योगस्येकत्वात् प्रत्यभिज्ञेति नि-
त्यसंयोगां गीर्तनं पापिकेकदेशिमतनां संस्कारांभकपदेन कारणाभावाच्चिदस्यैव शुक्लशोणित्वादि कारणैक्यात् प्रत्यभिज्ञास्त्विति वा संस्कारपरिहरि आरंभकस्येति । पूर्वार्थे स्पष्टम् । तत्र प्रत्यभिज्ञादं-
पति स्तंभयोः रितः । एकदृष्टकां संधोमरूपो देनुर्योरिति मध्यमं कासमाधानपक्षेऽर्थः । द्वितीयं कासमाधानपक्षेण एकः एककाष्ठरूपकपादाणरूपो बहिर्गुणो रित्यर्थः ३३५ ननु दृष्टिमुत्पिबे

प्रादुर्भावो जनेश्वरार्थः सस्याहर्जनमेव हि ॥ प्रादुर्भावस्य वितेत्यादौ दर्शनमीरितम् ३३० नचैवं जातकर्मदिप्रसज्येत स गेक्षणे ॥ बालस्य यौवने कस्माद्भवतोपि न
चापते ३३१ भवतोपि न चैवं बालयौवनदेहयोः ॥ देहभेदे इति हृष्टं यथा तेन यान्तरे ३३२ अभेदो नैव युक्तो यं बालयौवनदेहयोः ॥ विभिन्नपरिमाणोर्देदर्शना-
त्पट्योरिव ३३३ प्रत्यभिज्ञा च देहेस्मिन् स्वस्थस्वत्वनपेक्षयतः ॥ अपरस्य तु विश्वासात्तदीयादेव जायते ३३४ आरंभकस्य चाभेदात् प्रत्यभिज्ञानसंभवेत् ॥ स्तं-
भयोरेकदेहो न प्रत्यभिज्ञास्तिकर्तव्यं ३३५ नच स्तंभादिविषये नैवास्यादुक्तहेतुतः ॥ विश्वासादात्मनस्तत्र संभवेदेव तस्य ३३६ कारणानुगमोऽप्येव बालयो-
वनदेहयोः ॥ क्रोयतो नैव विद्येते ते उभे शुक्लशोणिते ३३७ नैवावयवसंस्थानं कारणं दुर्भणत्वतः ॥ न प्रत्यक्षा भवयथाः सूक्ष्मत्वाद्दृग्गताणुवत् ३३८

स एवायं स्तोभ इत्यादि प्रत्यभिज्ञा विर्वाहः कथं तत्रात्मनो भेदनिश्चयेनात्मनि हेतुपारोक्ष्ये च निर्वाहस्य दुर्बलत्वादित्याह संस्कारास्तु मध्यमो देनुर्योऽप्यनुविश्वासलक्षणे जागर्तीत्याह नचेति । स्तंभादिषु
उक्तहेतोरामेकपादासंस्कृतप्रत्यभिज्ञानस्याप्रोपपत्तेरिति वचनं कथं यतो हृष्टप्रत्यनोविश्वासरूपादेतोः सा संभवेदेव यथा देवदत्ते देहपद्मत्वादेः प्रत्यभिज्ञोक्ताद्विदित्यर्थः ३३६ बालयुवशरी-
रयोः कारणानुगमोपि भवता नृनिरूपः स्यात् कारणेति । वाच्ययोववाच्यथाश्रयोर्देहयोः कारणस्य भवन्मत्तस्यानुगमः कः नक्षोप्युपपद्यत इत्यर्थः । यतस्ते भवदभिज्ञे शरीरकारणे शुक्लशोणिते
अङ्कुरोऽप्येत्यादीनि अवयवविधेते विनष्टे विवाद् अस्म्यन्नानुसारेण बीजाद्यवच्छिद्यते तन्मायाज्ञात्वं तस्य दत्तत्वाच्च कारणमभ्युपेक्षितं तत्र कील्यतस्वप्रसक्तार्थवद्दृष्टिमुत्पिबेति च सत्यतीति तस्य
स्तः प्रत्यभिज्ञा विर्वाहकत्वं तु न वाच्यं सर्वत्रैव यथा मर्त्यं वादिति भावः ३३७ ननु अवयवसंस्थानरूपकारणैव बालवनात् प्रत्यभिज्ञा भविष्यतीत्याह कां निराचष्टे नचेति । अवयवानां संस्थात्वं रचनावि-
शेषः कारणमेव संभवति दुर्भणत्वाद्भिरूपत्वात् । कथमिति चेच्छृणु परमाणवस्त्वत्त्वत्त्वत्त्वेन वच्यः यथा कदादीनां तत्समुदायरूपाणां तत्समवेतरूपाणां वा समुदायसमवाययोः प्रथमाध्यायो-
क्तविषयानिरसितनिरस्तत्वात् परमाणूनां चकारणत्वेन प्रत्यक्षं प्रमाणं न वा तन्मूलकमनुमानाद्रीत्याह नचेति । न प्रत्यक्षा इति । दृग्गताणुसंभवेति वाच्यं यथा न प्रत्यक्षा इति वाच्यं साधय-
त्यर्थः । श्रुतिस्तु मन्त्रोपादानादित्याद्यादुर्भणत्वेन न्यायानुपदेवमिति वादयतीति भावः ३३८

परमाणुनां कणस्यैवावयवत्वेनैव न चैतरेति । एतैः परमाणुभिः संस्थाने संस्थानवत्कार्यं लभेदुम्याह वेपथ्विति । अनेरात्येकनाभावाद्दण्डादुष्करा परमाणुनां चेतनत्वाभ्युपगमे तु व
 ह्मचिन्नानां मिश्रप्रमाणत्वादेककार्यैरचनानुपपत्तिः । अस्याः कारणत्वं तत्त्वस्तु कृतेत्येवेति धार्यः ३३९ स्थूलत्वस्य भाव्युपगमेऽपि प्रकृते संस्थाने कथं नास्तीत्याह संस्थानमपि
 स्कृत्तं विद्यते तस्य संस्थानस्यैकत्वे सति मानादीनां परिमाणवराकादीनां भेदो नैव स्यादिति ३४० अथ चोपपत्त्याप्ययोर्अस्थाने कथं नास्तीत्यत्रोदाहरणम्याह मावेति । मापराशोः सकाशात्मा
 पाण्डुरनिर्मितसिद्धिर्न तेषां समागमे वाराशिसंस्थानस्यैकतां न मन्यन्ते स्थलरक्तका इति मन्त्रिह ३४१ फलितम्याह युवेति । युवदेहस्य यौवनशालिदेहस्य जनौ सत्यतिमते यथा सं
 स्कृतिर्जातकर्मोद्यानपूर्वमप्यपीति ३४२ यदि तत्र जन्तोषमिति पुनरेवास्मात् संस्काराविति तर्हि मत्वसेऽपि समं समावावमित्याह जातोयमिति । साजातोयमिति बुद्धिः ३४३ यथा जन्ममयुक्तं
 संस्कारावपेः समं समावावन्तं तथैव जन्मकर्मरूपमयुक्तदाहादियसंस्थानस्यैकतां न मन्यन्ते । अदर्शनेति ३४४ साम्येऽप्युच्यते न ह्यस्यैव इति द्वाभ्यां । यथा यौवने सति बालशरीरे न ह्यस्यैव
 धात्रीद्वयसति बहिर्गते सति बंधुता न ह्यस्यैव । अदर्शनेनेति धात्रीद्वयस्यैव ननु मन्त्र ३४५ अथेति । अथेति पक्षे तरे अथ न हि ते पुत्रादौ एकद्विद्विरेकत्वाव्यादिर्न बुद्धिरस्तीति

न चैतैरचितं किंचित् संस्थानमिह विद्यते ॥ तेषां जडवहुत्वाभ्यां रचनानुपपत्तिः ३३९ संस्थानमपि नैवेकं बालयौवनदेहयोः ॥ विद्यते तस्यैकत्वेन स्या
 न्मानादिभेदधीः ३४० मापराशोर्हि मापाणां निर्ममपि समागमे ॥ संस्थानस्यैकतां नैव मन्यन्ते स्थलरक्तकाः ३४१ युवदेहजनौ यद्वत्संस्कृतिर्नैव तेष्वेव ॥
 एवं भेददर्शनाज्जाते पुत्रादौ नैव संस्क्रिया ३४२ जातोयमिति धीस्त्वयौवने चैत्रविद्यते ॥ सममत्रापि ह्येषु पुत्रादिषु न सास्ति यत् ३४३ अदर्शनेऽपि मरणे वा हि
 दाहादिनापतेत् ॥ यथा बालशरीरस्य भवतो यौवने न हि ३४४ न ह्यस्यैव यथा बालशरीरं यौवने सति ॥ तथैव च बहिर्गते पुत्रादिर्नैव ह्यस्यैव ३४५ अथैकद्वि
 द्वाभ्यां सति पुत्रादौ सा समागतव ॥ बालयौवनदेहेऽपि विना मानसमाग्रहम् ३४६ बालदेहेऽप्येतद्गतशोकः स्वस्य परस्य न ॥ अदर्शनेन मरणे पुत्रादेरपि वै तथा ३४७
 न मृतावयवमित्येवं यदि ते दर्शने पुनः ॥ वदंति तर्हि देहोऽपि न पुनरुपपन्न इत्ययम् ३४८ त्वम्यथा परिमाणं दिभेदादेहेऽस्फुटायति ॥ बालभेदेऽपि पुत्रादौ केनासौ विनि
 वार्यते ३४९

बालयौवनदेहाद्विभेदोऽप्येव तर्हि सा बालयौवनदेहेऽप्यवयवत्वेनैव न चैतरेति । एतैः परमाणुभिः संस्थाने संस्थानवत्कार्यं लभेदुम्याह वेपथ्विति । अनेरात्येकनाभावाद्दण्डादुष्करा परमाणुनां चेतनत्वाभ्युपगमे तु व
 ह्मचिन्नानां मिश्रप्रमाणत्वादेककार्यैरचनानुपपत्तिः । अस्याः कारणत्वं तत्त्वस्तु कृतेत्येवेति धार्यः ३३९ स्थूलत्वस्य भाव्युपगमेऽपि प्रकृते संस्थाने कथं नास्तीत्याह संस्थानमपि
 स्कृत्तं विद्यते तस्य संस्थानस्यैकत्वे सति मानादीनां परिमाणवराकादीनां भेदो नैव स्यादिति ३४० अथ चोपपत्त्याप्ययोर्अस्थाने कथं नास्तीत्यत्रोदाहरणम्याह मावेति । मापराशोः सकाशात्मा
 पाण्डुरनिर्मितसिद्धिर्न तेषां समागमे वाराशिसंस्थानस्यैकतां न मन्यन्ते स्थलरक्तका इति मन्त्रिह ३४१ फलितम्याह युवेति । युवदेहस्य यौवनशालिदेहस्य जनौ सत्यतिमते यथा सं
 स्कृतिर्जातकर्मोद्यानपूर्वमप्यपीति ३४२ यदि तत्र जन्तोषमिति पुनरेवास्मात् संस्काराविति तर्हि मत्वसेऽपि समं समावावमित्याह जातोयमिति । साजातोयमिति बुद्धिः ३४३ यथा जन्ममयुक्तं
 संस्कारावपेः समं समावावन्तं तथैव जन्मकर्मरूपमयुक्तदाहादियसंस्थानस्यैकतां न मन्यन्ते । अदर्शनेति ३४४ साम्येऽप्युच्यते न ह्यस्यैव इति द्वाभ्यां । यथा यौवने सति बालशरीरे न ह्यस्यैव
 धात्रीद्वयसति बहिर्गते सति बंधुता न ह्यस्यैव । अदर्शनेनेति धात्रीद्वयस्यैव ननु मन्त्र ३४५ अथेति । अथेति पक्षे तरे अथ न हि ते पुत्रादौ एकद्विद्विरेकत्वाव्यादिर्न बुद्धिरस्तीति

भेदो विद्यते भेदधीस्तु दोषेण प्रविचयेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः स्फुटयति कालेति द्वाभ्यां । एषा त्वमतेषा कालभेदे सति युवबालशरीरयोः भेदेन विद्यते तद्व्ययमते पूर्वोत्तरयोर्विषयो विषयभूतपुत्रादीनाम
भेदेनेति ३५० बालदेहदनि । यद्वा तज्जदोषबलात् ३५१ तिष्ठतु दृष्टिमुद्रावन्नुदाहरणं जन्ममरणे एवात्रोदाहरणमिति । अपीति । येनैकसर्वदेहिनां प्रसिद्धे जनिमृतीति अर्था विज्ञानमात्रेण
वप्रसिद्धे कार्यकारणत्वरूपलौकिकसत्त्वमात्रेण अन्वयस्मात् ज्ञानभिज्ञात्कारणानुसन्धेयमात्रेति ३५२ जन्ममरणयोर्ज्ञानसत्त्वस्फुटयति जातमिति द्वाभ्याम् ३५३ स्वयमिति । अर्थजनः स्वयमपि
यस्य मरणायुक्तैः सुखदुःखैः समाश्रुयात्तदर्थमेव अन्यवचनादिना तज्ज्ञानादेवेत्यर्थः । जनिमृत्पदयोर्ज्ञानेन तु त्वमुत्पत्तिः स्वयमपि चिदपि नैव स्यात्तामिति प्रसिद्धे प्रसिद्धेति दोषः ३५४ किंचित्किंचित् जन्ममरणं भूतं
यशेन स्य र्दृष्टमज्ञस्य त्वत्परवचनानि न्ययं च पामंतं यंतथा च परमात्मवेदवाक्यपादार्जनं दर्शनयोर्जनिमृती कुतोनान्मुपैषीत्याह अत्येति चतुर्भिः । एते जनिमृती कस्यापि प्राणिनः प्रत्यक्षमिदं न भवतः
किंतु मातृपुत्रीनां वापवादनुमानाद्वा तयोर्जनिमृत्पदार्थो भवति ३५५ तत्र जन्मनः प्रत्यक्षत्वात् सर्वदर्शयति कोह्यति । विनिर्याये निमग्नकाले ३५६ मरणस्यापि प्रत्यक्षत्वात् सर्वमाह एवमि
ति । प्राणनिर्गमे तत्काले विशेषाकारविज्ञानानां लोके सति मरणं चः साक्षात्कर्तुं न कुपयति ३५७ अतएति । अतः स्वप्रत्यक्षात् संभवात् प्रत्यक्षादिविज्ञानादिकपममाणादेव जनिमृती पदान्वयापुदंसा

कालभेदेन चाभेदो युवबालशरीरयोः ॥ भवेत्तद्वद्विपुत्रादौ पूर्वोत्तरविशेषयोः ३५० बालदेहे मते यद्भूतधीर्नैव जायते ॥ अदर्शनेऽपि पुत्रादंष्टृतधीस्तद्वदेव न
३५१ अपिलोके जनिमृती प्रसिद्धे ये हि देहिनाम् ॥ तेषां विज्ञानमात्रेण प्रसिद्धेनान्यकारणात् ३५२ जातं वापि भूतं वापि यावज्जानाति नैव हि ॥ तादृशं ज्ञानैर्वापि हर्ष
शोकौ न गच्छति ३५३ स्वयमप्येवमेवायं सुखदुःखैः समाश्रुयात् ॥ अविज्ञाने तयोर्नैव स्यात्तामिति कस्यचित्कचित् ३५४ अप्येते स्वस्य न स्यातामिति प्रत्यक्षे प्राणिनः क
चित् ॥ किंतु मात्रादिवचनादनुमानात्तयोर्हिधीः ३५५ कोहियोने विनिर्याये भूतं प्रातः शरीरमाह ॥ यो निनिर्गमनं स्वस्य प्रत्यक्षीकर्तुं नार्हति ३५६ एवं विशेषवि
ज्ञानविलोपे प्राणिनिर्गमे ॥ कोनाम मरणं स्वस्य प्रत्यक्षेणावगच्छति ३५७ अतः शब्दादिविज्ञानादुद्दे जनिमृतीयथा ॥ तद्वच्छास्त्रस्य विज्ञानादर्शनादर्शने स्थिते
३५८ प्रत्यभिज्ञा च नैवास्ति कणशामसंश्रया ॥ तदेव च क्षुरेता हि यथा सीन्मामर्केन्द्रियम् ॥ एतन्कस्य चिदुद्दिर्दिष्टेन्द्रियेषूपलभ्यते ३५९ आपि प्रत्यक्षतानास्ति
सदैवैन्द्रियसंश्रया ॥ प्रत्यभिज्ञा कुतस्तत्र यतः प्रत्यक्षमाहिसा ६० इन्द्रियाणामधिष्ठान्यो वन्त्याद्या अपि देवताः ॥ प्रत्यक्षानयतस्तेन तासां मिन्द्रियतुल्यता ३६१

तेन भाशास्त्वन्यात्त्येव श्रुतिरूपस्य विज्ञानादर्शनादर्शनरूपे जनिमृती स्थिते सिद्धे इत्यर्थः ३५८ ननु भवता दृष्टिमुद्रावन्नुदाहरणं जन्ममरणे एवात्रोदाहरणमिति । अपीति । येनैकसर्वदेहिनां प्रसिद्धे जनिमृतीति अर्था विज्ञानमात्रेण
वप्रसिद्धे कार्यकारणत्वरूपलौकिकसत्त्वमात्रेण अन्वयस्मात् ज्ञानभिज्ञात्कारणानुसन्धेयमात्रेति ३५२ जन्ममरणयोर्ज्ञानसत्त्वस्फुटयति जातमिति द्वाभ्याम् ३५३ स्वयमिति । अर्थजनः स्वयमपि
यस्य मरणायुक्तैः सुखदुःखैः समाश्रुयात्तदर्थमेव अन्यवचनादिना तज्ज्ञानादेवेत्यर्थः । जनिमृत्पदयोर्ज्ञानेन तु त्वमुत्पत्तिः स्वयमपि चिदपि नैव स्यात्तामिति प्रसिद्धे प्रसिद्धेति दोषः ३५४ किंचित्किंचित् जन्ममरणं भूतं
यशेन स्य र्दृष्टमज्ञस्य त्वत्परवचनानि न्ययं च पामंतं यंतथा च परमात्मवेदवाक्यपादार्जनं दर्शनयोर्जनिमृती कुतोनान्मुपैषीत्याह अत्येति चतुर्भिः । एते जनिमृती कस्यापि प्राणिनः प्रत्यक्षमिदं न भवतः
किंतु मातृपुत्रीनां वापवादनुमानाद्वा तयोर्जनिमृत्पदार्थो भवति ३५५ तत्र जन्मनः प्रत्यक्षत्वात् सर्वदर्शयति कोह्यति । विनिर्याये निमग्नकाले ३५६ मरणस्यापि प्रत्यक्षत्वात् सर्वमाह एवमि
ति । प्राणनिर्गमे तत्काले विशेषाकारविज्ञानानां लोके सति मरणं चः साक्षात्कर्तुं न कुपयति ३५७ अतएति । अतः स्वप्रत्यक्षात् संभवात् प्रत्यक्षादिविज्ञानादिकपममाणादेव जनिमृती पदान्वयापुदंसा

दीप्यन्ति चरात् । तथा चाह दण्डवत्सामह दण्डमेवोत्तरमिति न्यायेन तथा च विरमेवौतंदरातिसिद्धांती पुनरुक्तिः । कस्यचित्पुंसोवास्यावस्थानाहोतद्विहङ्गोवनेतवधिकुतो न जायते इत्यर्थः । एवं
एतद्विहङ्गोवादीकर्मणोपि पृष्टिप्रतिकारणतः पनुस्मृत्याऽह कर्मेति । तत्र षोडशसूत्रैः । तथा च मयापि कर्मण्यनिमित्तत्वे स्वीकृतमेवेत्याह सिद्धांती तदवापि तत्र ममेति । अवहृष्टिमुहो तत्कर्माश्रये
न न्यवस्थोपपादनं ममापि सारं मयापि मुक्तमित्यर्थः ३५५ अंके महाभूतेति । भवतो दृष्टिमुद्रादिनो मते महाभूतानां जनो कर्मकारणं भवति किं न भूतिरिति कानामेव भोगो हरगानां मृष्टादिति सि
द्धांत्याह एतदिति । एतच्छब्दकारूपेण परिणतमात्मीयाज्ञानमेव त्वपासकमानेन प्रकटीकृतं न संकितमित्यर्थः ३५६ पदज्ञात्वा पूर्वपक्षिणां कर्तृश्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमर्थकर्मणोपस्थात्मनः मृष्ट्या
दिकारणत्वरूपं दर्शयति यत इति । यत इति श्रुत्यादिसिद्धमित्येव । इति किमु जवतो यो निरभिन्ननिमित्तोपादाने प्राप्तात्माकारणोपाधिकः कर्मवासितः कर्मणां सुखावस्था रूपा दृष्टा एव स एव सृष्ट्यादि
करोतीति तथा च सप्तम्या ब्राह्मणं 'समानानि मे यथा तपसाऽनन्यपत्तिता' इति सप्ताश्रपदेन कार्यप्राप्तसंभव इति तत्रैव स्पष्टम् । तपसा कर्मणा येषां पदेनैव येषां पदेन सत्त्वादिति न्यायः स्मृत्यवधारण
रूपाः ३५७ ननु कर्मणो जन्मप्राप्तकारणत्वं न संभवति मध्यमसूत्रो कर्मणो निमित्तत्वात्संभवादित्याह स्याह संसारस्येति । तथा च पूर्वपूर्वकर्मनिमित्तकोत्तरोत्तरासृष्टिरिति भावः ३५८

भा. पु.
॥ २२ ॥

अथप्रज्ञावद्वाभवनविधामदसंस्कृतमवागेवेत्यादेःकामाःपरस्वात्मतिविधिताभूतमावेत्यंतस्यदास्यार्थमाह एवेत्यादिसप्तभिः । अथश्रुतोज्ञानेन्द्रियाणिकर्मोद्विषाविदेहः अंतःकरणचक्षुरानिप्रज्ञायावि
भेदकानिचिद्विज्ञानानि केभेदकानि विषयेः कीदृशोविषयैः स्वैःस्वेव्यापारोविषयीकृतैर्वाप्येतिव्यर्थः । तत्रचक्षोदेवोपायोभ्योपस्यंतमोर्विवक्षितत्वादशैवंकानिःस्पष्टवेषम् ४६० एतेषांवि
षयाःदर्शयति नामैतिविभिः । नामसादानंश्रवणंश्रुतौकर्मपदोक्तंमतिश्रुतेइत्यापदेनोक्तत्वात्तानांभवाभिभाषणाःनुक्तःमुख्यश्रुतौज्ञानेदरतिप्रजातिपदेरुक्तैः । इमेकमेवज्ञानोद्विषाविप
याःकीदृशाःप्रज्ञाभेदेनइन्द्रियावच्छिन्नप्रज्ञाभागेनकृताःकल्पिताः दृष्टिपृष्ठकत्वादिति ४६१ ज्ञानेति । ज्ञानशब्दोज्ञानोद्विषाविपयाःआदरेणपृथोक्ताविषयाः तत्रप्रपञ्चस्यमुखदुःस्वपरांतर्भावां
विवक्षितइतिवोच्यम् ४६२ देहस्येति । देहकृत्करणस्यमुखदुःस्वोविषयो देहाद्विस्तृष्टोरनुपलब्धेरितिभाष्यः । अंतःकरणस्यकामाद्विज्ञाविशेषाःआदिपदेनसंकल्पादयोविषयाःश्रुताःश्रुतौभूत
मात्रापदेनोक्ताः भूतानांपृथिव्यादीनांमात्रालेखादित्यर्थः ४६३ एतैःप्रज्ञायाविभामेदृशंतत्माह यथेति । यथाद्वादशगोपालाःसुपयस्विर्नामपुरदुर्गाशीत्यन्यकामधेनुसमांश्चएकांशुद्वंद्वित
द्विकारपयस्ततःपृथक्कुर्वन्ति किमर्थंस्वार्थस्यस्वप्रयोजनस्यसिद्धयर्थे । एवंतेकाणांजाःप्रज्ञाभेकाःअद्विदुहन् चिदाभासत्वेनपसिद्धान्प्रज्ञाभागांनृपयन्तइत्यर्थः अद्विदुहवित्पस्याद्विद्विमिति

पंचज्ञानेन्द्रियाण्येवपंचकर्मोद्विषाणिच ॥ देहोतःकरणचेतिद्वादशाविवेदकः ॥ प्रज्ञायाविषयैःस्वैःस्वेव्यापारोविषयीकृतैः ४६० नामादानमतित्याग
सुखाख्याविषयाइह ॥ कर्मोद्विषाणाकथिताःप्रज्ञाभेदकताइमे ४६१ शब्दस्पर्शरूपरसगंधाज्ञानेन्द्रियाहताः ॥ विषयानियतास्तेहिप्रसिद्धालोकावेदयोः ॥
देहस्याविषयवेतेसुखदुःखेइहेरिते ॥ तथातःकरणस्यापिक्रमाद्याविषयाःश्रुताः ४६३ यथाद्वादशगोपालागामेकासुपयस्विर्नाम् ॥ कामधेनुसमांस्व
द्वंद्वंतिमिलिताअपि ॥ स्वार्थसिद्ध्यर्थमेवंतेवागाद्याअप्यद्विदुहन् ४६४ शिखावर्हेर्यथाभिन्नाकाष्टैर्द्वादशाभिस्त्वह ॥ भिन्नावदेतिमनुजास्तद्वदंतैरिमां
वयम् ४६५ यथाद्वादशाभिर्दोषैःप्रकाशाविषयेष्विह ॥ प्रजायंतेद्वादशधातथाभूतेषुबोधनम् ४६६ इदंद्वादशधासर्वज्ञानकर्मोद्विषात्मकम् ॥ शरीरं
उद्दिसहितंप्रज्ञातादात्म्यमागतम् ॥ स्वस्वंविषयमाप्नोतिप्रज्ञाविरहितंनहि ३६७

परिणामःश्रुतौ ४६४ एहस्याःप्रज्ञायाःउपाविदशादनेकताभावेदृशंतत्माह शिखामिति । यथावर्धिशिखाभेकांद्वादशाभिःकाष्ठैरुपाविभिभिर्नामनुजावदंतितद्विमांशज्ञानेतेवागाद्योभिर्जीकृतां
वयमोपनिषदावदाहइत्यर्थः ४६५ येनयेनोद्विषेणयोयःप्रज्ञाभासःपृथक्कृतस्तच्चदिद्विषयिष्येतेनयेनयकाशवतइतिश्रुतिमतमतिविहितापदार्थदर्शयति यथाद्वादशाभिरेति । यथाद्वादशाभिर्दोषै
र्द्वादशाधाद्वादशमकाराःप्रकाशाविषयेषुपुल्लदिदेशेषुजायंतेतथाद्वादशाभिर्मायेषुपुण्यभूतमात्रारूपेषुविषयेषुएकैर्बोधनंप्रज्ञास्वरूपंद्वादशधाजायते द्वादशरूपेविषयान्प्रकाशयतीत्यर्थः ४६६ अथ
प्रज्ञायाविभामपदर्शनपरंप्रज्ञायाकाचमित्यादिश्रुतानांश्रुतौतत्वंतत्वाकर्ण्ययाकरोति इदमिति । इदं सर्वज्ञानकर्मोद्विषात्मकंकरणवृद्धशरीरेणकुदृश्यावसहितंद्वादशविषयदुक्ततत्प्रज्ञातादात्म्येवक्ता
स्मिद्वद्विश्रुतौतस्मीत्याद्यभिमानरूपंश्रुतौसमाहोदयत्वेनोक्तसमागतंमांसदेवस्वस्वकीयैस्वकीयनामादिकंविषयमाप्नोतिप्रज्ञाविनातुनप्राप्नोतीति । तथावप्रज्ञाविनाइन्द्रियाभावादिन्द्रियाभावे
अविषयभावात्विषयान्नामिन्द्रियमात्रत्वादिन्द्रियाणांनप्रज्ञायास्वरूपत्वात्तद्विद्वःप्रज्ञायाविभावः यथापदानांनृपज्ञातत्वेनद्विदुहतिभावः ४६७

नततस्याद्वितीयताकथं प्रकाश्यात्प्रकाशकस्यभेदादितिचेन्न प्रकाशस्यभित्तयेनैवदुर्निर्गम्यत्वावित्याह करणमिति । द्वादशविधैकरूपप्रज्ञायात्राश्रित्येतथातस्यद्व्यद्वयकरणस्यविषयोपितावान्
 द्वादशावयवःएतद्वयकरणविषयरूपंअन्योऽप्यस्वरूपमपिभिन्नंनसंभवति एतद्दशस्यास्यद्वयस्यप्रज्ञाभेदस्तुकुटास्थान् आधिष्ठानभूतप्रज्ञायाभेदोऽत्यंतगुणैरुपःसापेक्षत्वेनमिथ्यात्वादित्यर्थः ४७५
 विषयकरणयोःसापेक्षतास्फुटयति विषयवृत्तिपंचभिः । पौभूतमात्रात्मकोद्भावेनविधोविषयःअसौनिविषयोविषयवदंभावप्रधानविषयत्वेनईनांसिद्धचेन्नकिंनुविषयत्वरूपेभेदसिद्धयेन् विष
 यत्वेनिरूपकत्वेनकरणसापेक्षमिति भूतमात्राविषयरूपाःप्रज्ञायात्राधीनाइत्यामहं तथातदसंनिविषयंविषयानपिंसंकरणंनस्ति करणमित्युक्तेनरूपेतिविषयापेक्षणाहिति प्रज्ञायात्राभूतमात्रा
 श्रिताइत्यर्थः ४७६ करणंविषयइति । करणंविषयइत्यनयोर्मध्येयैकैवकरणंवाविषयोवाभवेत् अपरोद्दितायस्तुनभवेत्तद्विषयवेवलस्यकरणस्यविषयस्यतत्त्वंकरणत्वंविषयत्वंवाविद्वेतेवि
 धातंमात्रायात् निरूपकाभावेनिरूप्याभावात् अतइदंद्वयंकरणविषयरूपंस्वरूपसापेक्षमिति ४७७ तत्रद्वयंतमाह पुत्रइति । पितृपुत्रयोरेक्यतरस्याप्यभावेपित्रापुत्रइतिसंज्ञाद्वयंयथानरइत्येतथा
 करणंविषयइतिसंज्ञेइत्यर्थः ४७८ विषयःकरणेति । विषयःकरणसापेक्षःकरणंविषयसापेक्षमित्यप्यतरस्याभावेरद्वितीयकपिनभवेदिति ४७९ ननुभूतौभूतमात्रारूपेपुविषयेपुत्रासंत्यो

करणंद्वादशविधतावांश्चविषयोपिहि ॥ भिन्नानामन्योन्यमप्येतत्प्रज्ञायास्यकुतोभिदा ४७५ विषयोद्वादशविधोभूतमात्रात्मकोद्वयः ॥ करणग्राममाश्रित्यस
 सिद्धोऽनान्यथाक्वचित् ॥ एवंदिकरणग्रामःप्रज्ञायात्रात्मकोद्वयः १ नासौनिर्विषयःसिध्येत्करणंनस्तितादृशम् ४७६ कणविषयोवापियेकोनापरोभवेत् ॥
 तस्यतत्त्वंविद्वेतेतद्वयपेक्षमिदंद्वयम् ४७७ पुत्रःपितेतिसंज्ञेयंनाभावेपितृपुत्रयोः ॥ यथातथैवसंज्ञेयंविषयःकरणंविद्वेत् ४७८ विषयःकरणसापेक्षःकरणंविषयं
 तथा ॥ अपेक्षतेयतस्तेननान्याभावात्परंभवेत् ४७९ शरीरमंतःकरणंविहायकरणद्वयम् ॥ सुखदुःखेतथाशुद्धिक्रमाद्याश्चविहायहि ॥ दशेतिवचनंज्ञेयंभूतेषां
 ह्यद्वितीयार्थयोः ४८० सापेक्षाणिनसिद्धांतिद्वान्योन्यापेक्षयैवाहि ॥ किंत्वन्यनिरपेक्षंतमाश्रित्येनामवाप्नुयुः ४८१ रज्जुसर्पपिपेयदत्तापेक्षेनैवसिद्धयतः ॥
 अन्योन्यांरज्जुमेवैकामनपेक्षाविहायहि ४८२

स्ता तथात्रणेपुमंभूतत्वाद्वातशक्तिरुक्तमित्याहैक्यमंतर्भावाभिप्रायेणवदनेत्युक्तमितिसमाधानसंभवेतिवक्ष्यमाणनेम्यराहतांतानुगुण्यायनद्विरेदिपाणिबाह्वविषयानेववचनसिद्धावज्ञावाभि
 धानमितिसमाधानमाह शरीरमिति । शरीरंतर्थातःकरणमित्येतदांतर्थावबोक्त्वातांतरेकरणद्वयंविहायतथापुनरुक्तुःस्वरूपंशरीरविषयंयथापुनरुक्तुःस्वरूपंशरीरविषयंयथापुनरुक्तुःस्वरूपंशरीरविषयं
 चविहायवात्तद्विषयंवाद्याधरंचअतिसंबन्धिदशेतिसंख्यवाचनंनोभ्यमित्यर्थः तथासतिवद्विषयपाणांनेमिनिधानाप्रारब्धभ्येभासमानेपुनरिद्विरेदिपेयाश्रितत्वाभिधानंनुबोवंचविषयइति
 भावः । ग्रंथकृतातुआंतरोपिपिपेयःकरणपेक्षयावद्विरेनैवभासतेइतिभत्वाद्वावदनेत्युक्तमित्यवश्यम् ४८० नन्वस्तुकरणाणांविषयानांस्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेण
 सत्ताभावेनोद्भूतत्वात्तानपेक्षणापेक्षांसाभावनिराहकत्वेनातमानसिद्धचेवित्याहोऽन्योन्यापेक्षयास्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेण
 नितानितान्योन्यापेक्षयैवसिद्धयतिसिद्धिसत्ताभावरूपान्तरभेदेऽस्त्वितरानपेक्षंतातिरेकेकंविहायवचनंयैवैनांस्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेणस्वरूपेण
 ति । यथाअसंख्यंइतिअमेदंयथायोरज्जुविज्ञेयतयाभासतेसर्वस्तुमकारतया संपाद्यमितिभेदोविषययेन । तथाअज्जुसर्पयोःप्रकारताविज्ञेयज्ञातिनीधियोविज्ञेयत्वविज्ञेयतया-

विद्यार्थोपादानतापादहंतमाह एवेति । राक्षसस्य स्वसरीरेकस्थितस्य ४९३ जडमर्थेनैव लब्धचित्तो मेवेन मानेदृष्टान्तमाह एकस्मिन्निति । इमेनानाममातृकयाः ४९४ अयं भेदोऽपि परादृशायुपाधि
 दांशानामेव भासते प्रत्यग्दृशायुपाधिमुपेक्षमाजानांतु न भासत इति सूचयन् दृष्टान्तं तत्रमाह एदृष्टिति । यथा चित्राचारपटसमेषु चतुर्भावनतत्त्वादिर्दिनेऽपि रंगनिमित्तमासादादिकृषाचित्रस्य दृष्टौ सत्याविष
 माऽचतुर्भावनमादिनीधोर्नृपा भवति पटस्य रूपमेवानुसंख्यतांतु न सा एवमपि स मेऽपि विषयो पादे ह्येहो सत्यमेव भेदधीरितरघातुनेति तदुक्तं वार्तिककृद्भिः 'अपामार्गल्लेवासे विषयोऽपि भवत्यत्रमः ।
 प्रत्यग्दृशां विमोक्षाय निषेधाय वदितं माह' इति ४९५ नाभिस्थानीयस्यायनः प्राणादिविशेषणानि श्रुतौ दत्तानि तेषामर्थमाह अनुविधाना मित्र्यादिना । यतः सर्वेषां जीवननिमित्तमहमस्मीति
 न निमित्तमप्राणोति शब्दस्य तज्जगद्व्युद्देशसमाश्रयो विषयोऽहमवयमि प्राणपतिजीवयतीति न्युत्पत्तेः ननु बाधुविशेषरुदस्य प्राण्यस्य स्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं जानि विज्ञेयस्तदाश्रयत्वेन यतः ह्यमप्राणा
 बाधुविशेषात् सकलजगदप्राणादिमाश्रित्य प्रत्ययः ४९६ ननु चिद्रूपस्य कर्तृजीवनहेतुत्वमप्यतीति कांतेति सीपवाक्येन निरस्यति न प्राण्येनेति । प्रज्ञायाऽद्विद्वत्प्रतिभासितगताऽपरपदेऽप्युपाश्रितोऽसि
 धिमात्रेण प्रवर्तितो ४९७ प्रज्ञाविशेषणार्थमाह ज्ञानेति । प्रकृष्टज्ञानं हि प्रज्ञा प्रकर्षश्च सर्वभासकवक्ष्यः सचमप्याश्रयकत्वेन साक्षिरूपेण सर्वभासके रच्येतेन निमित्तेन प्रज्ञेत्युक्तोऽस्मीत्यर्थः ४९८ सर्वो

यथैकस्माच्छिरोरेव सृष्टिस्थितिलयाः सदा ॥ राक्षसस्य भवत्येवंमतो विश्वस्य सर्वदा ४९३ एकस्मिन्नेव नयसि सर्वमेव विवर्जिते ॥ यथा भेदाः प्रतीयंते मयि भेदास्त
 थाहमे ४९४ पटसमे यथा चित्रदृष्टौ विषमधीर्भवेत् ॥ पुनरपि समे प्राणे विश्वदृष्टौ विमदधीः ४९५ चतुर्विधानां भूतानां जीवनं मत एवाह ॥ तेनाऽप्राणोऽप्यहं प्राण
 शब्दबुद्धिसमाश्रयः ४९६ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ॥ प्रज्ञयैव तु जीवति यस्यामेता बुपाश्रितौ ४९७ ज्ञानकर्मेन्द्रियमणं मातः करणदेहकम् ॥ प्रजाना
 म्यात्मरूपः सन् प्रज्ञातेनाहमीरितः ४९८ मज्जन्मौ सकलं विश्वं भाति नान्येन हेतुना ॥ तेन प्रज्ञोति नामाह मुदितो वेदेवादिभिः ४९९ देशकालस्वरूपाख्य भेदत्रय
 विवर्जनात् ॥ स्वप्रकाशस्वभावाच्च प्रज्ञाहं वा प्रतर्दन ५०० अथवा ज्ञानतो भिन्ना अध्यासानां समाश्रयाः ॥ रज्ज्वादयस्तथानाहं तेन प्रज्ञोति कीर्तितः ५०१ स्वस
 जाते विजातीयवर्जितात्मस्वरूपया ॥ प्रज्ञयानित्ययुक्तत्वात्प्राणः प्राज्ञोऽहमीरितः ५०२

पजीव्यत्वरूपमैकैकप्रसङ्गार्थमभिधेयार्थान्तरमाह मज्जन्मौति । मज्जन्मौ सत्यामेव सर्वनिषेधातिनस्वीपमकाशे 'तस्मिन् भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः तेन वा प्रज्ञाना प्राहमिति ४९९ अथ
 रिच्छिच्छत्वरूपस्यैकैकप्रसङ्गार्थमभिधेयार्थान्तरमाह देशेति । देशकालस्वरूपेण स्यान्निरूपणाय स्यात्तदश्रयभेदत्रयस्याविवर्जनात् स्वप्रकाशत्वाद्वा प्रज्ञाहमीति ५०० लोकेऽपि प्रा
 नत्वे पराभूपाणां शुक्तिकारज्जुमृतीनामेव प्रसिद्धं न तु प्रत्ययवस्तुनः मम बुद्धानुरूपस्य प्रत्ययवस्तुनोऽपि सर्वाधिष्ठानत्वमिति लौकिका विज्ञानेभ्यो जठेभ्योऽपि सत्पदं प्रकर्षमाश्रयमभिधेयार्थान्तर
 रं दर्शयति अथवेति । लोके रज्ज्वादिरूपा अध्यासानां समाश्रया अधिष्ठानानीत्यावत् तेषां प्रत्ययरूपा ज्ञानाद्विज्ञाः पराश्रयः मज्जन्तु तथ ज्ञानाद्विज्ञानास्मिन् किन्तु ज्ञानरूप एव सर्वाधिष्ठानमस्मिन्नेन विशेषे
 ण वा प्रज्ञेत्युक्त इत्यर्थः । रजतादीनामपि शतशब्दचिन्मयेतन्मये वाधिष्ठानमिति तु लौकिकानामनेतीति भावः ५०१ प्राज्ञेति प्राशब्दमभिधेयमाह स्वसजातीति । सजातीयाऽप्येहानस्यात्मनः स्वरूपभू
 तयप्रज्ञयानित्ययुक्तत्वाद्दहमाणः प्रज्ञाहमीरितः प्रज्ञाशब्दार्थोऽप्येव इति मत्वर्थोऽप्यस्य त्वन्वित्यर्थोऽपि सम्भवति ५०२

आत्मपदार्थमाह शोपमित्वादिपदभिः ॥ योयमविदुस्समाधोमीमांसः परमुपास्तु न्येयमात्मानः प्रकृत्याधिकमात्रः प्रकृत्याधिकमात्रकृत्कथितो बोधितः सतेनात्मा वास्तवैस्वरूपेन न केन संवेद
 किमुत्सर्वे स्थानावरणरूपस्य चेति ५०३ सर्वास्तत्त्वमादायात्मा प्रकृत्योऽप्रवर्तते इति दर्शयन्नेकवचनात्प्राह अस्मदिति ॥ अहमित्याकारपाधियाहमिति सत्येन चांतरभावादिभिरुत्पत्तेनायमाप्यवेत
 पक्षस्येन तु सत्ताद्विषयीक्रियते अहमिति धियस्तदास्पत्वाद् अहमिति शब्दस्य च विभिन्नकत्वाविति भावः ॥ उपलक्षणभूताभ्यामहंवीक्षणस्याप्यावर्जितोऽसंग्रहः ॥ उपराद्धं स्पष्टम् ५०४ यथाहमिति ॥
 हिरण्यगर्भस्य नायैकरूप्येण सर्वशरीरेष्वभिव्यज्यमानं हिरण्यगर्भं पेक्षोऽक्षयप्रीतिरुद्धारण्य केनोक्तं तथा मेतिनामयमैकत्वमितिनभोदृष्टान्तेनाह नमस्तइति ॥ एः सर्वो विकरणेषु घटमठादिपुं
 धिपुनभइत्याकारमेकमेव नाम तद्वत्प्रमात्मनः स्वरूपस्यात्मेत्येवनामेति ५०५ अनुष्येकमात्मत्वं तद्विदुः कथेव दुःशाभावोभासते इत्याज्ञां स्यादित्यस्य दोषादेवेति स्वप्रदृष्टांतेनाह स्वप्रेइति ॥ यथास्यमे
 सुखदुःखादिभागिन आत्मानः प्रमातर एकेन दोषवलात्कस्वितास्तद्विभेजा प्रतिभासमानाः कस्वितास्तु तदनुभविभाइति ५०६ एतदेव स्पष्टयति एकएवेति ॥ स्वप्रेइति देहाएव कल्पितास्तेषामात्मा
 नुपूर्वासिद्ध एव भवति तद्वद्व्याप्येति भावः ५०७ आनंदपदार्थेनिरूपयति अनुकूलेति चतुर्दशभिः अनुकूलस्वभावः अनुकूलैकस्वरूपः सर्वेषामिति सत्येन प्रियत्वात् लोकेभ्योपाभावाः प्रियास्तज्जगत्
 सुखं तु मियतरं आत्मा तु सर्वत्रैषः वात्प्रियतम इति हेतोः आनंद इत्युक्तइति ॥ आत्मनः सर्वेऽपि तांस्तुष्टयति आत्मार्थमिति ॥ सर्वोऽनुः सुखादिकं पारिच्छति तदात्मा र्थमेवेच्छति दैतिसर्ववित्त्वेनाभिभ

योयं प्राज्ञो मयानुभवं कथिताह स कृत्तुमान् ॥ प्राणः प्राज्ञस आत्मा ते स्यावरस्य चरस्य च ५०३ अस्मदीशब्दमप्योयमस्मदीशब्दवर्जितः ॥ एक एव जगत्प्रतिभ
 भोवद्देवर्जितः ५०४ नमसोनभइत्येव नानाधिकरणेष्वपि ॥ एकं नाम यथातद्वत्त्वेत्येकं ममात्मनः ५०५ स्वप्रेयथा हेव हवः सुखदुःखादिभागिनः ॥ आत्मा
 नस्तद्देवे मेन भिन्ना वस्तुतः कचित् ५०६ एक एव यथा स्वभेदानां देहात्मतावजेत् ॥ प्रतर्दनतपैको हंत्वमग्रेपि च जंतवः ५०७ अनुकूलस्वभावो हं सर्वप्रियतम
 त्वतः ॥ आत्मार्थं सर्वेषु नाथं जंतुरिच्छति सर्वदा ॥ सुखादिकं तदर्थं न स्वात्मानं कां हि चित्कचित् ५०८ नंदः सुखं समाख्यातं बहुकोक्तिममाप्तिष्ठत् ॥ आनंद आत्मा
 ततोऽंहीनेऽपीम सुखरूपभूत् ५०९ प्रजापतेः शतं ये स्युर्गानंदाः शतवत्सरम् ॥ आनंदवारिषे स्तोपे मम स्युर्दं कशोपमाः ५१० सुखानि ये प्रयच्छंति शब्दस्पर्श
 सादयः ॥ तेपि भावेन मत्प्राप्तिप्रकटीकृतमीश्वरम् ५११

तमुत्प्रेक्षामनाऽऽर्जनमिति तदर्थं सुखाद्यर्थतु कर्तव्यं विदुः आत्मानं न वेच्छति अतः सुखादीनामप्यात्मा र्थत्वेन काव्यमानत्वात् सर्वोऽपि तांस्तुष्टयति दैति भावः ५०८ आत्मार्थतां स्थितो यो नंदः सुखे मानु
 पानंदत्वादिभिरतः पर्वयसानभूमि स आनंद इत्यभिप्रेत्याह नंदइति ॥ अग्रे चरेणानिः शंसितवत्कूले दस्तस्य पाउ कपोमानुषानंदादिप्रतिपादिकास्त्रासां समाप्ति कृत् पवताः समाप्ता इत्यर्थः एतादृशो
 हमानंदात्मेति ५०९ मानुषपितृपुत्रपर्वकर्मदेवाऽऽजानं देवपजापतिरिहण्यगर्भानंदः शतगुणोऽचराजकास्तत्र पजापत्यानंदाः शतगुणी कृत् इति प्रयमर्भानंदरूपा अपि मे लेशः किमुताऽप्यहत्याह प्रजा
 पतेरिति ५१० तत्र हेतुतया एषो नानंदं दातीति वाक्यार्थं सूचयति सुखेनामिति ॥ ये शब्दस्पर्शरसस्पर्शो विषयाः सुखानि प्रयच्छंतीति तु सुखमद येन न्यविध्यते तेपि माग्रे व ईश्वरं भूमानं प्रयच्छंतीति स्थव
 हापार्थमेव सुखरूपत्वादिति भावः ॥ ननु कथं भयतो नाना सुखाः भवन्ते पुंभवत्तु ज्ञानानुपलब्धेरित्यासंक्षयविशिष्टमिति प्रमासीति ॥ मम पावेदांतं वाक्यं पत्त्यामि स्यादप्यदोऽकृतं स्फुटतं नीतिमित्यर्थः ॥
 तथा च ये शतं मम स्वरूपं परिच्छंति सर्वे सुखे पुत्रपार्थिवरिहोऽप्यममस्य ज्ञानादित्यस्य निवृत्त्येव ज्ञानां त्वज्ञानमेवोत्तरमिति भावः ॥ एष प्रमातृमैव विषयो लोकानां नंदयति स्वरूपेणानंदवतः कुरी
 तितस्मादांनंदरूपो यथा गुडः स्वसंशुद्धात् मधुराऽनुबन्धवुरइति भूमि कोक्तमित्यर्थः ५११

एतमर्थं दृष्टेन स्पष्टयति यथेति । अनुप्याशीतोपिवायुर्मेधासमुद्रसंज्ञासन्नुपांशोतामोशीतः स्मृतः । वस्तुतः समुद्रस्यैव कल्पयेन्नशीत इत्येवम् । एवमन्तिभानिप्रियाभिः शुक्लरूपममना
दात्मलक्षणस्पष्टं वेतौ विषयाः सुखदा इति मूढैरेव स्मृताः सुखांशस्य मद्रूपत्वादिति भावः ५१२ ननु त्वेवमुत्तरूपत्वे सर्वदा कुतो न सुखभावे विषयाः सुखप्रदा इति लोकप्रमत्तक्रीडामिति तत्राह दार्शनस्य
ति सुखे केति पञ्चभिः । एतस्य सुखैक्यरूपत्वादिनोक्तस्य मद्रूपस्याज्ञानेन यथाभवेत्तदेव पुच्छेयान्वयः ५१३ तदेति । तदात्माज्ञानकाले जातु त्वं अज्ञानगतमया तादृशमात्रं रूपं यथा तदथा एते
न सर्वदा सुखरूपत्वेनाभावे हेतुः कः तादृशजंतवोरज्ञसा विषयार्थिनः संतो मद्रूपः संप्राप्रवति तदात्मतत्त्वेनेति स अपुनामद्रूपदेशात्साक्षात्करोषि यदा न दत्तान जंतुः स्वं यं वेत्ति स्मरसीत्यर्थः ५१४
विषयेति । पुण्यकर्मविषयेन कायममानस्य विषयस्य प्राप्तौ तौ स्तेषां जनानां एतद्विद्यारूपेण परितर्जो मयं दुःस्त्विनश्यति तदा तेषां राजा बुद्धिर्बिभृदुः स्वाभातं नृका सती क्षणमात्रं सत्त्वगुणोद
याज्जिह्वा लभत इति ५१५ यावदिति । यावत्पराभवेच्छान्ता जायते तावद्बुद्धिः सुखैक्यरूपेण भवति । कीदृशी बुद्धिः प्रयानं द्रुपेण सत्त्वोऽप्रवृत्तिरपिणा व्याप्ता नृपेण दर्पणवदनुभविता अतएव वा
यार्थनिःस्पृहा । कीदृशी च यथा दुःखकरी दुःखदर्शनशीलेति ५१६ सुखस्याप्रत्येकस्य सुखरूपत्वाभेदात्तथाह अपः पितृहति । अपोऽलोहं । सुखं भवेत् सुखरूपा भवेदित्यर्थः । एतेन तां मुद्गरवस्थामेव सुख

यथा समुद्रजो वायुः शीतदोत्रमृणा स्मृतः ॥ एवं तस्पांशनस्तेपि विषयाः सुखदाः स्मृताः ५१२ सुखैक्यरूपः सर्वेषां बुद्धिसाक्षी महेश्वरः ॥ प्रज्ञाप्रानोदमेत
स्य यदाऽज्ञानं नृणां भवेत् ५१३ तदा तदात्मरूपास्ते जंतवो विषयार्थिनः ॥ आपुत्रंति महदुःखं तत्त्वं वेत्ति प्रतर्दन ५१४ विषयप्राप्तिरस्ते पातुः खमेतादिन
इयति ॥ दिनपटुः स्वाधिषणाक्षणं भवति निश्चला ५१५ यावन्न जायते जंतो रिच्छा दुःखकरी पग ॥ तावद्बुद्धिर्मयानं द्रुपेण त्वस्वरूपेणा ॥ व्याप्ता सुखैक्यरूपे
वभाति बाह्यार्थनिःस्पृहा ५१६ अयः पिण्डो यथा बन्धि व्याप्तो भाति हितादृशः ॥ प्रतर्दनतया बुद्धिर्मया व्याप्ता सुखं भवेत् ५१७ समुद्रांतःस्थितो राजन्सच्छिद्रः सर्वेषां
यथा ॥ स्वप्रमाणेन गृह्णाति नीरं नैवाधिकं क्वचित् ५१८ एवं विषयजा बुद्धिर्मय्यनंत सुखोदधौ ॥ पतिता माहिषह्वातिस्वसमानं सुखप्रदम् ५१९ सुखं सुतादिजेभ्य
वमं गजादयादिभोचने ॥ तत्रापीच्छानुमातव्या तद्रोधे स्ति स्फुट्यादिसा ५२०

प्रिति प्रवृत्तस्यावस्थाया विषयमात्रं च यत्तिरेकी च हृष्टा विषयाः सुखप्रदा इत्यज्ञानेनैव हि यत इति तस्मात् ५१२ नन्वेतादृशमुद्रवस्थाया एव लौकिकसुखत्वे लौकिकसुखानामविशेषापत्तिरपि
अंक्षयपथानैर्मैल्यतारतम्यार्हणस्य प्रमितिर्विषयप्रवृत्तविशेषस्तथा बुद्धेः सत्त्वगुणात्मिकायाः सत्त्वनेर्मेध्यानुसारेणात्मनः सुखरूपस्य पतिर्वैव प्रवृत्तमेव नित्यं तदज्ञानमाह समुद्रांतरेति द्वाभ्यां । यथा तस्यैव
कृष्णच्छिद्रेण विलेनसहितः समुद्रे पित्थितः स्वविलपरिमितमेव जलं गृह्णाति ५१८ एवमिति । एवं स्य सर्वतः सुखोदधौ पतिरिति विषयजा बुद्धिः स्वसमानस्वरूपेण सत्त्वगुणेन तारतम्यावस्थितेन समा
नमेव मां गृह्णाति स्वदिग्मन्त्रिर्विवर्तकरोतीति यावत् कीदृशमां सुखप्रदमिति ५१९ सर्वेषां लौकिकसुखानामिच्छोपशमाभिर्व्यवस्थामिच्छोपशमस्य च पुनरित्योदपातस्य भंगुरत्वेनानित्यत्वं च
समानमित्याह सुखइति । सुतच्छिदा तन्मभूतिजन्यतया मसिद्धे सुखेपि एवं सत्त्वगुणे चोपशमाभिर्व्यवस्थादिकं समानमित्यर्थः । ननु छिदा सुखस्थले च्छानप्रसिद्धा इत्यत आह अमेनपदि ।
तत्र छिदा जन्मसुखस्थलेपि अज्ञातत्वादिमोक्षनविषयिका मयपीनसादिनपयं मजाद्वचं निवर्ततामित्याहारीकच्छा सुखरूपकार्यात्मेनेवानुमातव्या । न केवलमनुमानमेव तत्रेच्छायाः किंतु साक्षि
त्यसिद्धत्वं मयोप्याह तदोवेहति । तस्याश्चिच्छाया रोषेसाहच्छास्फुट्यमनुपपन्नानेवास्तीत्यर्थः ५२०

कलितमाह एवमिति । एवमित्योपपन्नमहाराभिन्पत्तिरित्याप्तवत्स्वमेवेत्याह । आनंदात्मेति ५२१ ममराष्ट्रविषयेऽप्याह । एवंभूतस्यपरिपूर्णनंदकृत्यं जनेति
 होऽप्युक्तवयानांस्ति कृपासप्तलविषयाऽप्यभावादिभिः । तदभावेदेहाभावेवमिदममरवेकुतःस्पष्टमिति ५२२ नसाधुनाकर्मणाधूयानित्यादिभ्यामकरोति नक्षत्रेतिभिः ।
 'विज्ञानं पर्जन्यते कर्मो जितनुतेपि' इति श्रुतेर्धर्माधर्मयोस्तत्कारणयत्नस्यथाश्रयभूताहुद्विरेवताव वचनास्ति । कदिस्यतव तस्याहुदेः साक्षिरूपस्य । नहिलोकेपिसाक्ष्यं सति संप्रदासीति त
 दभावात्तस्यानुद्धरेभावात्कर्मैस्तवपुण्यपातकेकथंस्यातामिति ५२३ तयोरेति । तयोःपुण्यपापयोरेभावेसतिइदामुत्रवालोकेफलोपभाक्फलोपभाक्त्वेनेदुनाभवेदितिन केनापीति फलोपभोगि
 न एवमेष्वर्थस्य कर्मफलस्याधिक्यं यूनताम्यावृद्धिहासौभूयस्त्वर्जोपस्त्वकपोस्यातां तदनुजर्हत्वाधोतुरेतौवृद्धिहासौकथंस्यातामिति ५२४ । ५२५ एवंज्ञाततत्त्वमर्तर्दनं स्वाराज्यपदे
 स्थापयित्वा तस्मिन्तर्पाभिर्भोगमार्गव्यपदिन एवमेवसाधुकारयतित्यादिवाक्यं व्याकरोति सर्वेति । यत्स्वत्वसंज्ञासर्वतितरोमद्रूपोमेश्वरस्य रूपमयत्वं तदेव कर्तव्यं एतादृशोवर्जितोसिस्त्व
 कर्मपराधीनोनासि किंतु बुद्ध्यादीन् पुण्यपातकं चकारयसि कुर्वतः सभिधिमाम्रेण प्रपसीति ५२६ तत्रम्यवस्थामाह पुण्यमिति । एषत्वमीश्वरोर्वस्वानेतुमिच्छसितं पुण्यं साधु कर्मकारयसि वतुन

पूर्वसर्वशरिरेषु सुखदोहनं चापरः ॥ आनंदात्मात्वमेवैष मर्तर्दनं न संशयः ५२१ एवंभूतस्य नैवास्ति तव देहः कथंचन ॥ तदभावात्कथं तस्य धर्मो स्यातां जरा मृती ॥
 ५२२ न च तेऽहुद्विरेप्यस्ति तस्याऽसाक्षिस्वरूपिणः ॥ तदभावात्कथं स्याताम कर्तुः पुण्यपातके ५२३ तयोरेभावेन त्वमिहामुत्र फलोपभाक् ॥ आधिक्यं यूनता
 म्यास्त एष्वर्थस्य हि सर्वदा ५२४ फलोपभोगिनो नित्यं वृद्धिहासौ मर्तर्दन ॥ अमो कुस्तव केनैतौ स्यातां राजत्रकारणौ ५२५ सर्वसाक्षी मया यत्स्वं मद्रूपं हकीर्तितः ॥
 सत्त्वकर्मपराधीनो नासि कापिकथंचन ॥ कारयस्येव बुद्ध्यादीन् किंतु त्वं पुण्यपातके ५२६ पुण्यं तं कारयस्येष्वर्थस्वर्गं नेतुमिच्छसि ॥ पातकं चाधिकं तं धनं रक्तेन तु
 मिच्छसि ५२७ पुण्यपापे च तद्वद्विकारयस्यपि देहिनम् ॥ तर्पमानुषलोकं त्वं नेतुमिच्छसि सर्वदेह ॥ अतः कर्मपराधीनः कथं भवसि मद्रूपः ५२८ य एष त्वं मया
 प्रोक्तः साक्षी सर्वनिधामकः ॥ एष एव जगत्पासिमातृवदीन वत्सलः ५२९ अधिष्ठाय तथा सर्वस्वक्रीयत्वेन देवराट् ॥ स्वामी च विविधैर्भोगैः पासि सर्वान्हर्तृशम् ॥
 ५३० एष सर्वांश्चिद्भूरादीन् मर्यादासेतुभेदकान् ॥ राजेव स्वबलेनैव नियच्छसि महेश्वरः ५३१

रक्तेन तुमिच्छसि तमधिकं पापं कारयसीति ५२७ आधिक्यमर्थमाह पुण्यपातकेति । तदेति न पुण्यपातके भेदकारयसि तर्पमानुषलोकं नेतुमिच्छसीति न च त्वेवमर्तर्दनं पुण्यमसंभवं 'पुण्यः पुण्येन भवति'
 इति श्रुतेः पूर्वकर्मपेक्षया प्रवर्तनादित्याह सर्वदेहिति । सर्वज्ञत्वात्पूर्वकर्मजामपि द्देहपर्यः । फलितमाह अतएति । मद्रूपमर्तर्दनः ५२८ लोकापालीति विज्ञेयस्यार्थमाह य एष इति । जग
 त्सर्वलोकं पासि पालयसि मातृवदिति ५२९ लोकाधिपतिविशेषणस्यार्थमाह अपिष्ठायेति । सर्वजन्मत्त्वकीर्तनेनाधिष्ठायाभिमान्येति यावत् सर्वान्विविधैर्भोगैर्हर्तृशं प्राप्तिसि तर्पयसीति कहव
 स्वामीव । पथाले किं गृहस्वामी त्वं भुवि विविधैर्भोगैस्तर्पयसि तद्वदित्यर्थः । यत्सर्वदेवराट् देवानामप्रपादीनां सभाविप्रतां वारादराजते ५३० लोकेशविशेषणस्यार्थमाह एष सर्वां इति । मया
 दायाः पुण्यवतः स्वर्गं मच्छति पापिनेन रक्तेन पादिरूपायाः स्वकृतावापेसेतवः मृदावां विमयः सेतुर्धर्माजलानां विचारकस्तद्वये विचारकत्वेन बाह्यजगत्पदेपापे भेदकाविरोधिनः शूरा आदिपदेन मायावि
 नश्च तां स्वबलेनैव राजवत् नियच्छसि तदर्थमापयसि ५३१

अध्यासातिप्रवाक्यार्थमाह समग्रति ॥ मंजुमृतमाकाशम् ५३२ एतन्मिरुपमेवैवपूज्यं सति एतदिति ॥ कथाशेषैरुपपत्ति एवमित्यादिना ५३३ मतर्दनापीति ५३४ प्रारब्धेति ॥ प्रारब्धस्य निर्वर्णसम्प्राप्तिं कुर्वन्तर्ह्यमिति पाठः ॥ श्रियमुपपन्नस्य वरतमस्य देहस्य पाते सति सकलैर्द्रव्यपरमाणि किञ्चिद्वैकल्यादौ विद्मोऽमिति पाठः ॥ कदाच प्राप्तवानिति ५३५ एतज्ज्ञानस्य दोलस्य माह एवमिति ॥ कदाचमेतज्ज्ञानं महद्भिः परदेन निधेरदिकृतिभिर्भेदतो ज्ञातमहद्भिर्द्रव्यो गुरुः ॥ माह किं ज्ञानं यदिदं तद्विशिष्यस्य पुरतो मया गुरुणा कथितमिति ५३६ सित्यस्योत्तराध्यायजिज्ञासाभ्युत्थापयन्नुक्तं ज्ञानस्य सति रेमेऽहानिमयो जकतामाह अस्तेति ॥ अस्परमत्तत्त्वाज्ञानाद्ये गुरुस्तेऽस्तिप्यतां प्राप्नुवन्ति एतज्ज्ञानवतः शिष्यास्तु गुरुतां प्राप्तिमिति ॥ एतज्ज्ञाने शिष्याणां गुरुत्वसंभवं दर्शयति ॥ गुरुत्वमिति ॥ गुरुज्ञानसमाश्रयादेव हि गुरुत्वमिति ५३७ अनुज्ञानस्यैव गुरुत्वं कथमित्याहं कथयतु पचादयति ज्ञानस्येति द्वाभ्याम् ॥ य उज्ञानस्य मोरतं महत्त्वं तदस्यैवास्माज्ज्ञानात्परस्य नुतत्वेन विद्यते ॥ अतएव चोद्दिश्य गुरुत्वज्ञानस्य समादक्षिणमासीत्पुनरुक्तमित्याह गुरुत्वमिति ॥ इयं बुधा गुरुत्वमिति ज्ञानमपि गुरुतत्त्वं इयं बुधा

समः सर्वेषु भूतेषु स्यादरेषु चरेषु च ॥ महाभूतोपमो देव आत्मा ते कथितो मया ॥ एवं मात्मा रूपेण विज्ञानी हि मतर्दन ५३२ एतद्विमतममन्ये मनुष्या यनचा परम् ॥ एवं हितममं प्राह ह्यात्मज्ञानं ज्ञातकतुः ॥ मतर्दनाय सर्वज्ञः सत्यपाश्रवशतः ५३३ मतर्दनापितं मत्वा शक्यत्वं पराक्रमः ॥ अनुज्ञातो धशकेण जगाम स्वपुरं प्रति ५३४ प्रारब्धकर्मनिर्वर्णं कुर्वन्नानाविषां श्रियम् ॥ उपपन्नस्य देहस्य पातेऽन्यथापत्तः ५३५ एवं हितममं ज्ञानं महद्भिर्भटो वरात् ॥ महद्भ्यः प्राप्तमेतत्तद्यदिदं कथितं तव ५३६ अस्याज्ञानादिगुरुत्वशिष्यतां प्राप्नुवन्ति हि ॥ गुरुत्वं हि ततो लोके गुरुज्ञानसमाश्रयात् ५३७ ज्ञानस्यैव रवेनास्मादपरस्य हि विद्यते ॥ गुरुत्वं हि ततो लोके स्वादधिकार्यस्य वाचकः ॥ सर्वस्मादधिक्ये ह्यात्मा तर्दयि च ततो गुरुः ५३९ इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यानेन्दामपूज्यपादशिष्येण श्रीशंकरानन्दभक्तवता विरचिते उषनिषद्भक्त्यात्मपुराणे कौपीतकी सारार्थप्रकाशे ईदमर्तर्दनाख्यानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

पाज्ञानस्य दक्षिणाभवेदिति संभावनामात्रं वस्तुतः नैव सत्त्वाभवेदिति तथा च श्रुतिः 'यस्यैव ज्ञानाय दक्षिणां गृहीतां प्रकृत्यैव देवैस्ततो भूयः' इति ॥ अस्वेज्ञानदाय इमां वसुधां एतज्ज्ञानम् ततः साध्विबसुधायाः भूयो धिकमिति श्रुतिपदार्थः ५३८ उपपत्तिमनियति गुरुत्वमिति ॥ गुरुत्वमहो हि न धिकस्य महतो वाचकः ॥ कथाश्च विषयकाः ॥ गुरुमिति चान्यवदिति ॥ महत्त्वं तु परमात्मन्येव पर्यवसितमतः स एव गुरुस्तदीयं च तदपि तद्वत्सत्त्वं ज्ञादेव गुरुमहदिति परमात्मसंबन्धस्तु यथाऽसाधारणतत्त्वरूपविष्णुकारकतया वनादज्ञानेन ज्ञानेन सद्विद्यते तथ वनाभ्येन केनचित् अन्यत्र विज्ञिरूपेणैव संबन्धेन यद्यपि संमदाय विदामतेऽज्ञानमपि मुद्राक्षितमकृतं यद्यपि तत्पुण्येष्टाद्वा निषादेव दसस्तततो वेदां तज्ज्ञानमेवेतरापेक्षया गुरुत्वेन महतोऽपीति भावः ५३९ ॥ दोस्तोपं च मुखा विष्णुः प्रकाशसमुपश्रितः ॥ विश्वकल्पनाभिषेकः प्रीतिस्तुताम् ॥ इति श्रीदक्षकुलसिद्धिस्तुतः ॥ अतएव चोद्दिश्य गुरुत्वज्ञानस्य समादक्षिणमासीत्पुनरुक्तमित्याह गुरुत्वमिति ॥ इयं बुधा गुरुत्वमिति ज्ञानमपि गुरुतत्त्वं इयं बुधा

॥ इत्यारम्भपुराणे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे तृतीयाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ जैत्राः सत्वेऽपि प्राप्य सुखावनेदसीदमाः ॥ अद्वैतपरमात्मानं विदेवैर्यस्यैराभितः ॥ १ ॥ गुरुकोप्यपेमाभीषाधिकमात्तकोः सचोपमिधेनेकासमघेनदुर्गोऽतस्तस्यात्मनः प्राप्याद्वैविच्यवोपनपरं कोपीतकिंजाद्वयचतुर्थोप्यार्येणाधिख्यामुरस्वजाकदिगुरवः कृपुणपाशोत्तयाधितंमिष्यजिज्ञासां प्रथमुत्सेवाभिगच्छति एवमिति सप्तमिः ॥ संज्ञपेनाविष्टेन्या ॥ इदं दृश्यं स्पष्टतथा ॥ इदं वक्ष्यमाणम् ॥ श्रुतपूर्वमनुवदति भववशितिद्वाभां ॥ ऐतरेयमेतरेषोपनिषत्प्रकाशप्रज्ञानं सेति हास्ये सप्रोक्तमिति प्रवक्तुः ॥ इदं द्वैतं ॥ तदेव ज्ञानमिदं प्रवर्तनाख्यानेन ह्यहो कृतं सप्तमं प्रकथितं यस्माच्चातोऽप्यद्वैततर्मासित एतेवहिततमस्य दृष्टा कृत्यामभिरानेन कृतकृत्योऽस्मीति ॥ किंचिद्वि ॥ काचित् जिज्ञासा न चेत्यन्तिकोपः संज्ञपयस्ते भवरोषदृश्यरूपं कलं बालवति सुभ्यं करोति कीदृशः भवद्वाक्स्वरूपादायोऽरुत्पितः ॥ प्रसिद्धं ज्ञेयं द्वायुवेनादुर्गोपमाभीषमः इत्यलं चालयतीति ॥ संज्ञपहेतुं कस्यैस्मादप्यति भवतेति ॥ गुरुकोपस्याज्ञानाच्छिष्याभवंतीति प्रवर्तते ॥ एतच्चममदुर्गं हेतुं स्वेन घटयितुमुपपादयितुं न कर्तुमिति भाति अतः संज्ञपोभवतीति भावः ॥ ननु मदुर्गैरेकधैतव सच्छिष्यस्य संज्ञप इत्यर्थः कस्य भवद्वाक्स्वरूपे दृश्यं किं श्रव्यादित्याह त्वयेति ॥ किमेव ज्ञानस्य स्तुतिरेव कृतमथवा एव घटरोत्तरं भाव्यमानो निर्देहः ॥ अथ स्यादप्येवात्मा ईशोऽस्त्यनुभाषणपरममस्य कश्चित्पूर्वैरिति द्वायास्तीत्येकोक्तमथास्तेन दृष्टमिति ॥ तथाचमममतीति प्रार्थमानस्य भवद्वा

श्रीः ॥ पूर्वहितमज्ञानं बुद्ध्या शिष्योति विस्मृतः ॥ संज्ञया विहृदयः पञ्चस्येदं शुरुं प्रति १ भगवन्मवतान्नानमेतरेयं समीरितम् ॥ सेतिहासं हि संसारशूलप्रतिक्रम
काष्णम् २ इन्द्रप्रतर्दनाख्याने तदेव सुदृढीकृतम् ॥ नातोहिततपेयस्मादुत्तरीत्यास्ति किञ्चन ॥ महाकथितयेतेन कृतकृत्योऽस्मि संप्रति ३ किंतु महदयं भोजं सं
शयभ्रमरो मुहुः ॥ चालयन्त्युत्थितो यस्माद्भवतो वाक्यमारुतात् ४ भवता गुरुः शिष्या ज्ञस्याज्ञानाद्भवति ते ॥ इत्थमीरितमेतद्दिदुर्घटं प्रतिभाति मे ५ त्वया हितत
मज्ञानस्तुतिरेषा कृता यथा ॥ हृतमेतत्कचित्पूर्वमदृष्टमघसेतरम् ६ पादत्रोहिकयं शीर्ष्णमौलिघग्निषेवर्तते ॥ शिष्याः केन गुरुत्वं हि गुरावेवाभुवंत्यमी ७ अतो
स्तियदिवेदेषु प्रवृत्तमधरोत्तरम् ॥ तत्त्वं कथय नान्यो मंत्रवतो नो धयेत्पुमान् ८ एकमुक्तोऽमुकः शिष्यं प्रत्युवाचातिहृष्टधीः ॥ नैषास्तुतिर्मयोक्ता ते किंतु वृत्तिमिदं दुरा ॥
कौपीतकिरुवाचेदंतद्वदेपदिवाकरः ९ कौपीतकिस्तथस्तम्बाप्राप्तव्यं सर्वदशैवम् ॥ लोकानुग्रहकमोयं हि ज्ञातीन् प्रत्युवाच ह १० सवितापितया चायेयं ज्ञान
स्वयेन तोषितः ॥ मधुकर्ण्डव्याचेदं लोकानुग्रहकारकः ११

यस्यैकमिदंस्तुतिमात्रपरं तत्राद्यानपरं वेति तात्पर्यं संज्ञपादनिश्चायकत्वेन मसैस्य उपपन्न इति भावः ६ स्वैभवहास्यानिश्चायकत्वेन योक्तुं पूर्वपक्षमिति चेदिति दुपपन्नमिति मूष्यन्ननुपपन्नं
सह्यं तमाह पादत्रयमिति । पादं प्रापते इति पादत्रयमुपपन्नम् । क्षीणि क्षिपि १ योत्सि क्षिरी २ 'योत्सिः क्षिरीटो रमिहे' इति विभः । गुरुविषयकं गुरुत्वं शिष्याः केन प्रवृत्तिं नक्षोपि हेतुस्त
प्रसंभात्पत इत्यर्थः ७ भवच्छिष्यस्य ममायं संज्ञापो भवते वेदोक्तत्वाभिधानेन परेहार्य इत्याह अत इति । प्रवृत्तं च तत्र त्रितियावत् वेदार्थनिर्णयप्रसंगाद्देष्टुं युक्त ए ८ गुरुवाक्यमवतारयति
एवमिति । तदभिनयति नेवेति । वृत्तेभूतम् । वेदोक्तत्वं स्पष्टयति कौपीतकिरिति । मृतानामाज्ञास्त्वामवर्षकः । तथा एष दिवाकरश्च न जनेन पोष्यते दृष्टमृकत्वमिति ९ एतस्य पृथ्यात कौपीतकि
रुपपत्तिः । कौपीतकिर्यमश्रुमिदं दर्शनं येषु दर्शनं सारप्रत्यक्षमृषित्वं पाशः सन्ननुपदेष्टुं द्विजातान्प्रतिस्वनामां कित्वांज्ञास्त्वामोक्तवान् तस्यामिदमुक्तमिति शेषः १० सवितेति । सविता सूर्यः भवत्य
याज्ञवल्क्येन तोषितः संस्तव्यं शुक्रानियं पुंशुपदिशंस्तत्रमधुकां वैश्वदेवमुक्तवानिति । वृद्धारण्यकं हि कांठकं वृद्धात्माकं तत्रमधुकां ध्यायदयं प्रवर्यं कांठः तृतीयचतुर्थाध्यायो मधुकांठस्ततः परं यज्ञवल्क्य
कांठः सिलकांठश्चेति तत्रमधुकांठपटके चतुर्थाध्याये बालास्यजातस्य सुसंवादे इदमुक्तमित्यर्थः ११

भा. पु.

॥ १ ॥

वेदपदार्थमाह वर्णिन इति । सकलावर्णिनः सर्ववर्णाहनिषान् । ब्राह्मणाएव मुखवर्णिन इति तद्वत्पात्यज्ञानार्थं जायन्ते शः शिष्यो भूदिति विश्वं कोपीति किञ्च दारण्यकवृत्तार्थाः पायवोः पसिद्धमित्यर्थः १२ अत्र वर्णितं ज्ञातेन उपशमवत् १३ अथ ह्येवमर्थं ह्यप्यादिना क्रोति नमोऽप्यादिना १४ तस्येति । तस्य बलाकस्य पुत्रो बालाक्रिस्तादृशः वेदवेत्ता गङ्गायनूचानपदार्थः । धर्मसंस्थितिस्तु तत्प्रमदवशात् भूदिति हेतुगर्भे विशेषेण दर्शयति स्मरितव्यं पादिना । लालितपदेन येन ममः सूचितः एवमेवमाकारासदृशं धर्मं स्वसक्तया १५ सदिशामिति । सवालार्थः इमां नृवक्ष्यमाणम् । उशीनरानिति । हिमस्पदिमालयस्य सेतोः सेतुर्बन्धस्य च मध्यमानपरांशे दमान् चारव्येन युग्मः १६ स्फीतेति स्फीताग्रस्थिता कीर्तिर्यस्य सत्येति श्रुतिगतसंस्पर्शार्थः । सर्वज्ञात्माऽप्यतिरिक्तसर्ववित् यतः प्राणमेवात्मानं मन्यमानः । वाग्मी प्रसक्तवाक् १७ निरस्येति । तेषु उशीनरादिषु जिगायन्ति तान् १८ काशीनाम् । हसः सदर्थः मार्गो बाला

वर्णिनः सकलाः शिष्या मुखो ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ज्ञानार्थं ब्राह्मणः शिष्यो राज्ञो भूदिति विश्वम् १२ अत्र चोदाहर्तृमामिति हसं पुरातनम् ॥ ब्राह्मणस्पृष्टमिवादां ग ज्ञाज्ञातेन तं गृणु १३ गर्गाणां गोत्रजः कश्चिद्बलाक इति विश्रुतः ॥ ब्राह्मणो वेदवेदगणपारगो धर्मसंस्थितः १४ तस्य पुत्रो भवत्कश्चित्तादृशो लालितो युवा ॥ अहं विद्याधिको नान्यो मत एव सदर्थधीः १५ सदिशं विजयं कुर्वन् चारविषयानि मान् ॥ उशीनरांस्तथामन्यमान् कुक्ष्यं चालक्ष्य नपि ॥ काशीं चिद्वेदानपरां हिमसेतुश्च मध्यमान् १६ स्फीतकीर्तिः समेधावी स्वात्मबोधविशर्जितः ॥ सर्वज्ञः प्राणमात्मानं मन्यमानश्च नाम्यपि १७ निरस्येति पुद्गेषु जिगायन्मन्त्रलेन सः ॥ त्रैवर्णिकान् नेकांश्च ग्रामेषु नगरेषु च १८ काशीनामा किते देशे कदाचिद्गार्ग्य आममत् ॥ हसो विद्याधिको विमो जेतुं त्रैवर्णिकान् परान् १९ त्रैवर्णिका जितास्तत्र तेन ते राजवर्जिताः राजानं जेतुं कामः सतमप्येपजगाम ह २० काशीं श्रोति यमोऽप्यायोषणीर्ब्रह्मवादिनाम् ॥ विनीतः सत्यसंधश्च सतां शुद्ध्यणेरतः २१ बलाधिकया त्रतस्यास्ति जातः शत्रुः पुमान् भुवि ॥ तेन संज्ञामसौ प्राप्तोऽजातशत्रुरितीश्वरः २२ शत्रौ भिषेत्तथोपेक्ष्ये स्वदेहे च ह्रमावपि ॥ नयस्य विषमा बुद्धिः स्वप्नेऽप्यस्ति मर्दाभृतः २३ तमेव दासभासं स्थं जेतुं कामो द्विजोत्तमः ॥ कश्यपमागत्य सहसा वचनं त्विदमुक्तवान् २४ अजातशत्रवे तुभ्यमज्ञायात्र निमज्जते ॥ वदामि ब्रह्मयत्तत्त्वं सावधानमनाः शृणु २५ इत्थं गार्ग्य वचः श्रुत्वा राजानिर्मत्सरः स्तन्यम् ॥ उत्पन्नहर्षः सहसा वचनं त्विदमुक्तवान् २६ गार्ग्य वदतामोक्तं वचनं निष्प्रसंगकम् ॥ तेन मे कर्षविवरे हते तृष्टये वशी तले २७ निर्वृतिहृदयं मे दयाप्राप्तं पुत्रगिरायथा ॥ नष्टपुत्रस्य हृदस्य मुखोर्धनि नो भुवि २८

किः परानुत्कृष्टान् १९ त्रैवर्णिका इति । तैराजानं जगामोपमदः २० राजानं विस्मिन् हि काशीं श्रुति । अजर्षीर्बुल्लयः सत्येत्संस्थास्थितिर्देस्य सतथा 'संस्थास्थितीमतिज्ञायाम्' इति शिष्यः २१ तस्मात्प्रपुल्लयिमाह बलेति । तेन शत्रोरेजातत्वेनासौ काशिराजः अजातशत्रुरितिसंज्ञां प्राप्तः २२ मातरस्य भावदपितादृशं नमोक्तिमिदं पादं जग्राविति । व्यापिकापाविषममुद्देशमावात्कस्याप्यनारादृशः दीनामभावेऽप्यापसिद्ध इति भावः २३ तमिति । तैराजानं जेतुं कामः तु काममनसोरपीति मलोपः स हस्यविचार्य २४ जग्रातेति । अत्र सेतारे २५ इत्यमिति । मत्सरेण परोत्कर्षासहनरूपेण हीनः हृदयस्य माण्ड २६ गार्ग्येति । तेन भवद्वाक्येनामृतवृष्टिसमेन मम कर्षविवरे देमपि शीतलेऽतस्तं तापे कुने इति २७ निर्वृतिमिति । ब्रह्मयत्नेन मे हृदयं निर्वृतिमुत्सातिशयनीतम् तत्र दृष्टांतः यथानष्टपुत्रस्य देशांतरवचनादिनाऽहर्तेन मृतपुत्रकस्य मुखोऽसिद्धिद्वयस्य च निर्वृतिवृत्त्युत्पत्त्याऽप्यतिशयं निर्वृतिमिति २८

आ. १.

॥ २ ॥

यद्यदिति । बालादिष्वेयदवदत्तराजातमिश्राकरोत् किं कुर्वन् । एतन्मपक्षोत्तत्त्वो नोपदेह्यमिति सूचनापमात्राऽप्रसंवादे कुर्वितवदन्समवाहस्तोवास्त्वमृदयाभ्यान्मपक्षमिति ४० आदिषु
 ति । आदित्यचंद्रविपुलः प्रसिद्धः । स्तनपित्तमेषमंडलशब्दः । नभः आकाशम् । मरुदायुः । अग्निः । माषः । इमेऽष्टौ अग्निदेवतदेवते विराट् अरिरेष्यत इति स्थिताः ब्रह्मपुरुषाः अपरब्रह्मणां वि
 भूतिरूपाणां पुरुषाणां शरीरभूताः तथा चैतेषु अष्टसु अष्टोपास्यानि ब्रह्मस्वरूपाणि उक्तानिोत्पत्तेः ४१ अध्यात्ममिति । अध्यात्म आत्मन्ययिष्ठशरीरे स्थिताः एतेऽष्टौ पूर्ववद्ब्रह्मपुरुषा उक्ताः । एते के
 आदर्शः दर्पणाद्युज्ज्वलमतिविश्रम्रादिकं वस्तु १ । दिग्गुणं श्रेष्ठं श्रोतमतिश्रुतदेवोक्तं २ । मच्छते वेदेन चलेत्तं पुरुषमनुत्स्य च आद्योऽयं च निरूपः शब्दः ३ । पुरुषाकृतिपुरुषसमानाकाराऽप्यास्वरूपं च ४
 स्थूलं शरीरं शरीरपदेनोक्तं ५ । तथा सूक्ष्मं शरीरं माझ इतीरितं सुगुण्यं तत्तत्स्वप्रदक्षेन साधनत्वेन तत्त्वप्रमाणात् शरीरं तिवाक्ये माझपदयोगादित्येन विवक्षितं ६ । दक्षिणे प्रस्थः सूक्ष्मशरीरकारः ७ । वामने
 प्रस्थश्च ८ । एवमष्टावष्टौ अधिदेवमप्यात्मचक्रपुरुषाः तत्काहं वेदावत्र विवक्षितं क्रमस्तुतेषां पुरुषाणां विशेषणकथामुक्तास्तेषां गुणानां चित्तनजन्मफलानि च श्रुतेरवबोधनीति ४२ । ४३ मार्ग्येति ।
 मार्ग्येणो ब्रह्मपुरुषा अष्टराज्ञोपास्यत योक्ता अहमेतां पुरुषानादित्यादिति धेतानुपास्ये तद्वत्पुत्रास्तेष्वेव पुत्रविदाः । राजा नृतां पुरुषानुपास्यत्वेन निराकरोति नैनमोपास्यत्वेनापदेष्टव्यापतोमया
 ज्ञाता उपासिताश्चाप्रसवोपदेशः सिद्धसाधनमित्युत्तररूपं निराकरणं कृतवान् । कीदृशान् पुरुषान् बालाकेऽपुरुषविशेषज्ञानात्तत्कृतज्ञानाद्यप्यभिमानस्तत्राश्रयायातिष्ठति दिगुणत्वेनोक्तानुक्तान्

यद्यदतिबालाकीराजातमिश्राकरोत् ॥ वदन्मा मेति हस्तौ च बालयन्मनुष्योत्तमः ४० आदित्यचंद्रौ विपुलस्तनयिनोर्नभोमरुत ॥ अग्निगपइमे ब्रह्मपुरुषा अ
 धिदेवतम् ४१ अध्यात्मं च तथा दर्शो दिग्गुणं श्रेष्ठं श्रोतमेव च ॥ मच्छते तनुं शब्दश्चायात्मा पुरुषाकृतिः ४२ स्थूलं शरीरं तद्ब्रह्म सूक्ष्मं माझ इतीरितम् ॥ दक्षम
 व्याक्षिप्तं सौ च ह्यष्टावष्टौ दीरिताः ४३ मार्ग्येण राज्ञोऽष्टोपास्याराजातान् क्रमतो खिलान् ॥ अतिष्ठादिगुणत्वेन युक्तानुक्ता निराकरोत् ४४ आदित्यादिस्थिताने
 वं पुरुषानपि षोडश ॥ ब्रह्मदृष्ट्या स्वयंप्रोक्ता त्राज्ञा वीक्ष्य निराकृतान् ४५ अतः परमजानानो ब्रह्मात्मानं सनिर्गुणम् ॥ अपप्रतिज्ञो बालाकिः परिग्लानमुखां तु
 जः ॥ चौरवत्समामधेत्तुष्णीमासीदवाङ्मुक्त्वा ४६ कुलविद्याधनमर्दं तं ब्राह्मणं बालकम् ॥ नानात्रैवार्णिकजनतिरस्कारगतश्रियम् ४७ अनातशुस्तं वी
 क्ष्य शस्त्रमेघाभगर्जनम् ॥ मर्दं सौख्यं यितुं राजा तस्य पापकर्म तथा ॥ इदं वचनमाहोच्चैः सभायानिर्घृणो यथा ४८

वारं वारं राजा वर्णितान् । तत्रादीः स्वेष्वेयं सर्वमतिक्रम्यति तृतीयतयातिहास्यमादिष्टपुरुषस्य विशेषणम् । आदिष्वेयं ब्रह्मत्वां दुरवासाहत्यादिविशेषणानां जलमधानं च द्रुमं पशुपुत्राताहान्येन लक्ष्म
 नामः पेषविशेषणानां तथा अस्पात्तमेषादीनां चंद्रादिविशेषणानां चक्रः ४४ तनुं उच्यते इति बोधार्थं बालास्माकिरित्येवं वाक्यं व्याकरोति आदित्यादिस्थितानि पुरुषाः । आदित्यादिगुणानुषोडश
 पुरुषान् ब्रह्मदृष्ट्या ब्रह्मपुरुषं चोपास्यत्वेन स्वयंप्रोक्ता त्राज्ञा वीक्ष्य निराकृतान् दीर्घबालाकिस्तस्य राज्ञः सभां भ्येषोरवतुष्णीमवाङ्मुक्त्वासीत् । कीदृशो बालाकिः अतः परं ब्रह्मात्मानं कारुण्यो
 पापिकं वस्तु तो निर्गुणमजानानः अविद्वान् । पुनः कीदृशः अपप्रतिज्ञोऽयमताहानिगताप्रतिज्ञास्य सततया अतएव परिग्लानमुखां पुनरुदतिद्वयोरर्थः ४५ । ४६ कुलेति । कुलमभिजनः वि
 द्याधनं नैव एते मर्दं द्रुपेण परिणेतुं संसमदं तदुक्तं 'विद्यामदो धनमदस्तथैवाभिजनो मदः । एते मदा मदां धनं ददं एव हस्तां ददाः' इति । मर्दकृतेन नानात्रैवार्णिकजनतिरस्कारेणैव गतश्रियः
 कान्तियस्य सतथातम् अतएव शस्त्रादिभ्यो मर्दनं नानाभ्यर्थं गर्जनं सत्यतथातम् एतादृशं ब्राह्मणबालकं वीक्ष्य तस्य बालाकेऽप्यपकर्षात् सपरायमानरूपस्य यथा जकमर्दं सौख्यं यितुं इदं वचनं सभाया
 मुच्यते । कीदृशो राजा निर्घृणो यथा अंतःसदयोपि बहिर्निर्घृणवद्वा समान इति द्वयोरर्थः ४७ । ४८

राजवाक्यमभिनयति रेवालाकेतिभिः । विप्रदधुतिमनुवदार्थं नित्यं माह रेवालाकेविप्रप्रकृतवत्तावदेवज्ञानं कृत्वाधिकमप्यस्ति कीदृशस्त्वत प्रवर्जिकानां भासतेतिरस्कारकत्वेनैव स्पष्टं
तादृशस्य पुनः कीदृशस्य दृष्टविषयः ४९, विप्रमिति । त्वदधिकज्ञानाअपि विप्रमन्त्रसमयांसंविपरंतुत्वद्वत्त्वमिव त्वदप्यहोपि मदविमोहितो नास्तीत्यन्वयः ५० तत इति । स्पष्टम् ५१ एतावदेने
ति । हेराजं एतावदेव ब्रह्मस्वत्वं संप्रपुष्टमिदं दितुं पदितमासीत् तेनाधिकानुपदेसेन एतस्माभिरुपेतात्कार्यं ब्रह्मणोऽचिक्रं ज्ञाने इति ५२ तददरण्यकचतुर्धाप्यापयप्रयमज्जाहणेनावताजिदितं भवती
त्युक्तं तदर्थमाह एवमिति । एतदुत्थमानं उदैरपतुलकवान् ५३ मृषावैश्यादिवाक्यार्थमपंचपति पुत्रैरिति त्रयोदशभिः । पुत्रादिभिरपि स्ववच स्ववचनं रक्षणार्थं यदि पुत्रादयो पितृज्यमानाः स्ववच
नं रक्षणे साधनं स्युस्तदापि स्ववचनं रक्षणीयं सत्यं कर्तव्यमिति यावत् । एतोऽनृतात्परां वातं कं नास्ति तदुक्तं ननु 'अथ यथा संतमात्मानं योऽप्यथा संतुभाषते । स पापकृतमोलोके स्तेनमात्मापहारकः ।
वाच्यार्था निषताः सर्वे वा मृता वा रिव निःसृता । तांतुपस्तेन पेदांससर्वे स्तेप हृमः' इति । स्तेनपेदाभिपरितार्थी मृषादित्यर्थः ५४ मृषेति । कर्मभाषां बालः भवन्नादिस्तु जात्येति विशेषः ।

रेवालाकेशिशोविप्रज्ञानमेतावदेव किम् ॥ तत्रैवार्थिकाक्षेपकारिणो दुष्टचेतसः ४९ विप्रस्त्वदधिकज्ञानाअप्रसंति सहस्रज्ञः ॥ सभायां मम नैकोपि त्वद्वदन्यो विमो
हितः ५० ततो यद्यस्ति ते किं चेज्ज्ञानमभ्यधिकं पुनः ॥ तददेत्येवमुक्तः सवालाकिरिदमुक्तवान् ५१ एतावदेव राजेंद्रमहर्षिदितं पुरा ॥ तेनाहं नाधिकं ज्ञानेन
स्माद्ब्रह्मणः कचित् ५२ एवमुक्ते तदाराजावाक्यमेतदुदैरयत् ॥ ब्रह्म नैतावतामार्ग्यविदितं केन चिद्वेत् ५३ पुत्रैर्दरिद्रैर्नैर्वापि नानाविद्याविभूतिभिः ॥ रक्षणीयं
हिवचनं नानृतात्पातकं परम् ५४ मृषावादी जमत्यस्मिन् कर्मचांडाल ईरितः ॥ विशेषतोऽहं गुर्वादिसन्निधौ स्ववशो हियः ५५ अकारणं हि यो वाक्यं मृषाब्रूयान्नरा
धमः ॥ तस्य जिह्वानिरुन्तंति संदेशैर्यमकिं कराः ५६ अपि प्रसिद्धा लोके स्मिन्नधमाः पुरुषा हि ये ॥ अधमः प्रथमस्ते पुण्योऽनृतं वक्तिमानवः ५७ अभ्यादीनां गुरु
णां च राज्ञां सन्निधौ हियः ॥ अनृतं वक्तितं पापं हन्यादेवा विचारयन् ५८ ब्राह्मणत्वात् तेषां पदैर्हिकोत्रवधः कृतः ॥ धर्मज्ञेन मयाराज्ञा सभायां च विशेषतः ५९ मि
थ्याप्रतिज्ञस्त्वं जातो ब्रह्मवच्चीति यत्त्वया ॥ प्रतिज्ञातं न तत्सिद्धं जनोपद्रवकारिणः ६० साधूनां समचित्तानां ब्राह्मणानां विशेषतः ॥ कर्मणामनसा वाचापीडा यः
कुरुतेऽधमः ॥ सूर्यादयः सदा तस्य प्रसंति सर्वा मनोरथान् ६१

यस्तु स्ववशः स्वतंत्रः सन् गुरुणां प्रादिपदप्राहाराणादीनां च सन्निधौ मृषावादी स विशेषतः आंडाल इति ५५ अकारणमिति । अकारणं 'वर्जितं हि केषां च तदसात्पनृतं खदे' इत्यादिशास्त्रबोधितं कारणं वि
ना यो मिथ्यावदति तस्य जिह्वामकिं कराः संदेशे निरुन्तंति ईरति । संदेशो दुर्गहस्यप्रहणसाधनं स्वार्थकाराद्युपकरणे पुप्रसिद्धः ५६ अपीति । लोके येऽधमाः प्रसिद्धास्ते पुमप्यमाने पुप्रथममप्योऽधमः
सधो मिथ्यावदन्ति ५७ अहं प्रादीनामिति । अग्रिमृतीनां देवानां गुरुणां वारणां वा सन्निधौ योऽनृतं वक्ति तं राजाहं पदैवेति ५८ ब्राह्मणत्वादिति । इहापतवदैर्हिकोत्रवधः शरीरोदंडोऽप्यनिरुक्तस्तत्रा
ह्यप्यत्वात् । कीदृशेन मया धर्मज्ञेन सदा यमनिष्ठेन सभायां च विशेषतस्तत्र यमसाधनानेनेति । तथाच मनुः 'असतो ब्राह्मणो ब्रजेति' । नारदोपि 'वधाहते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोर्हति' इति ५९
ननु कं नाम सप्रसिद्धमस्ति रित्याशंक्यत्वत्कृतो जनोपद्रव एव येनाहृद्वारा तव प्रतिज्ञाहतेत्याह मिथ्याप्रतिज्ञस्त्वं जतः यतो ब्रह्मोपदिशार्मीति त्वया प्रतिज्ञातं तच्च तव प्रतिज्ञातं न सिद्धं न तेषां वकारि
त्वादिति ६० जनोपद्रववशात्स्वकीयकारणवशात् एव तस्येष्टं प्रतीत्याह कर्मणेति । सूर्यादयश्च मरुतादिदेवताः ६१

तत्र लघीयसोधातकत्वं स्पष्टयति विधेयनिर्दिष्टां : विद्यापचनं च कुर्वन्स्वतन्त्रास्व्याभिरूपणं यस्यैह सोमदोस्त्वौ वा न तिल्लुः यस्य मदस्य संपर्क इह मीदृशः स त्सभायामनाहत रूपो लघुलप्यं भवतो भूवमिति
७३ अस्त्विति । असौ मालधुनुः स्वकरोमदः अनेन राज्ञा निहस्तेन लघीयसोधातनं न मुक्तं स्वकेनासौ राजा गुरुः पूरितं कीदृशो मदोऽनेन राज्ञाऽनाहतः चित्तभूमौ जायमानो विवेकेन प्रतिकृद्भूतः यः ।
तथा च परेषामदहरः स्वयं निर्मदश्चाप्यर्थं न मुक्तमर्हतीति भावः ७४ परित्यज्येति । एनं राजानं गुरुत्वप्रयोजकस्यापरे कृत्यं तं परित्यज्यादं यथापथा मिज्जपत्रं कृत्यं भवत्यामितदा कृत्यो भविष्यामि कृतं
भ्यापारं इति विफलवर्तीति कृत्यः एतत्तदृशः स्यामिति । तथा च तस्मै न दुर्हेतुत्वस्य प्रज्ञानवित्तिनिषेधोऽप्यनप्रयुक्तो दोषः स्याददृक्त्वात् रूपद्रोहोऽप्येति भावः ७५ गरीयसोऽर्थस्य दर्शकत्वमप्यत्रोत्तरीयति
अपि चात्रेति । अत्र लोके दृष्टेऽवशं को भवतीति भावः ७६ ननु तत्र पूर्वगुरुत्वोचितं तज्ज्ञानं तस्यार्थक्यपदितेऽज्ञास्येत्तद्विषयं प्राप्य मिथा योषादेर्यत्र उपदेशाभावाज्ज्ञायेतेते यथा वचनविदोऽप्याह गुणद्वयं
७७ तद्विषयं योऽप्यज्ञानं विज्ञानापोपगच्छेत्त्याशं यतेषां चिच्छ्रयतां मतत्वाच्च निज्ञास्यतां भवतीति तस्याह त्रैविध्यं प्रतिनिदिष्टां याम् ७८ एतद्वेद इति । एतस्माद्राज्ञात्तरेण यमिच्छित्तायममन्यतां
स्ततः शिष्यतां गतत्वात् संप्रत्येवार्थक्यः केन हेतुना यमविद्यां तत्प्रेमात्तो भविष्यामि तेषां यतोऽधिकं त्वमेव विद्वेद्यो विद्यास्थाने हेतुः स्यात् अथिच्छ्रयतां वक्तव्येन चाधिकं ज्ञाताया यथावो निर्णीत इति भावः

विद्याधनकुलारख्योर्यमदोमेनरकप्रदः ॥ लघीयान्वस्यसंसर्गादमबलवुरीक्षः ७३ जसावनेननिहतोऽलुषुदुःखकरोमम ॥ अनादतोपितेनासावभूद्राजागुरुर्म
म ७४ परित्यज्यदाद्यामिगुरुमन्यमहंतदा ॥ भविष्यमिहृतघ्नोन्नततपुनर्वजाम्यहम् ७५ अपिचात्रयथाराजाऽजातशत्रुर्महामनाः ॥ ब्रह्मवेतिस्फुटंतद्वत्रा
न्योजानातिमानवः ७६ गुरोमेस्त्वयंयावज्ज्ञातवंतोमहाधियः ॥ प्राणप्रियायतत्सर्वमहमेतसमादिशन् ७७ त्रैवर्णिकानहंचान्यान्हिमसेत्वोश्चमध्यगान् ॥ स्फी
तकीर्तोन्विजित्यात्रराजानंजितुमागतः ७८ एतदन्येततःसर्वेऽशिष्यतामगमन्मम ॥ लप्स्येतेभ्यस्ततःकेनब्रह्मविद्यांसुदुर्लभाम् ७९ राजावंदेवसदृशस्तेभ्योवा
प्यधिकोयतः ॥ ब्रह्मविद्यांविजानातिपरंभ्यश्चप्रयच्छति ८० देवादेववभूवकमद्यपानविमोहिताः ॥ जानंतोपिनजानंतिमद्यपाहवभूमिगाः ८१ अयंचैतादृशो
लक्ष्मीप्राप्तोपिमुनिवस्थितः ॥ हर्षशोकौनचस्तोस्यप्रियाप्रियसमागमे ८२ पुत्राश्चशत्रवस्तद्वत्सपाअस्यमहीभूतः ॥ यतोनकुरुतेद्वेषंद्वेषिण्यपिमहायशः ॥
कामकोपविहीनोयमेकपुवनचापरः ८३ यतोमेब्रह्मवच्मीतिवादिनेऽदात्सहस्रकम् ॥ मयामेतेननास्त्यस्मिन्कामःकोपिनसंशयः ८४

७९ अस्माद्विस्तृतमग्नविद्यालभः संभज्यते इति वदन्ति राजा पश्यति । अथ राजमानुरोपि भुवि देवसमः वाऽप्यवाते भो देवैः सप्तमिको भवति । तत्र हेतुमाह यत इत्यादि । अग्नविद्यां वि
जानाति अममचो धारयति परम्योऽधिकारिभ्यः प्रयच्छति चेति ८० देवेभ्य आभिवर्धयस्फुटयितुं देवानां भोग्यासंभरूपमपकर्षमाह देवा इति । देवा जानन्तोऽपि न जानन्ति यतो देवधूनां वाक्कायेव दर्शनरू
पपानेन मारदकत्वान्मयैतत्पानेन विमोहिताः । तथा च भोग्यसिंहासनातिवदनेन स्वस्वरूपनिहताया अस्मादना जानन्तोऽपि न जानन्तीत्युक्तमिति भावः । विष्णुज्ञानान्न जानन्तोऽप्येव गव्यवहाया इत्यत्र
दृष्टांतः मयपाहवपृथिव्या इति भूलोकगताः मुरापाययेत्पर्यः ८१ राज्ञो विज्ञेयं स्फुटयति अपमिति । मुनिवत्परमं संपत्तिवत् मुनिवत्स्थितिमाभिनयति हर्षेत्यादिना ८२ हर्षशोकभावैरामदेयाभावं
हेतुत्वेनाह पुत्रा इति । देविपि द्वेषशिले । कामेति । अयमेक एव कामको धर्षादीनो न चापरः एतत्सम्यक् कामको धर्षादीनो मयानन्द इति यावत् ८३ तत्र कामदीनतां पश्यन्त्यति यत इति श्रुतिभिः । चरते वध्मी
ति वदिने मर्षां संहस्यतोऽदाह चवान् एतेन हेतुना ज्ञापयेत्पदस्मिन् राज्ञि कामो नास्तीति ८४

हस्तेति । हस्तेसमिधं गृहीत्वेतिसमित्यादिपदार्थः कर्मण्यमर्षकालादहमवर्षादिभिः । अहवर्षइति यावत् । एतादृशसर्वेणिकः पुमान् बालो भूमे स्थित्योर्दशाधीन इति एव राजानमागत्य
 बालाकिर्वाक्यमिति ज्ञास्योपगच्छामितं शर्धात्कारं श्रुतावुपायानीत्युक्तमवर्षादिति ९५ दर्शयन्निति । किं कुर्वन् बालाकिरेवमवर्षात् इति वक्ष्यन् । इति किं अस्मिन् लोके यो ब्रह्मविद्यपरायणः स एव
 गुरुः । अपरस्तु विद्यान्तरे पुनरुहस्पतिसमीपि शिक्ष्य एवेति ९६ तद्वाच्येत्यादिर्ज्ञेयमित्यादीत्यंतस्य वाक्यस्यार्थपरंपर्यपत्ति इत्यमित्येकैव शक्तिरुक्तैः । इत्येव विनीतं तस्य सार्वगोप्यं निरीक्ष्य विन
 याश्रितः प्रयतो सौ राजा मां जलिर्ब्रह्माजलिः स आसनतः उत्थायेदं वक्ष्यमाणं वचनं प्रादेति ९७ गुरुवदति । अत्र समे विद्यात्रा ब्रह्मणा ब्राह्मणा जात्येव गुरुवो निर्माताः अपरे सत्रिधा पादार्णवः स्वभावेन शिक्ष्या
 निर्माता इति । तथा च मनुः 'उत्तमां मोक्षं वाग्देव्या ब्रह्मणश्चेवधारणात् । सर्वे स्थेवा स्य सर्वे स्थेवर्मतो ब्रह्मणः प्रभुः' इति ९८ तर्हीति । तद्विधासतित्वं ब्राह्मणो भूत्वा सत्रिये मयि मात्मनः
 शिष्यत्वा रूपं प्रतिज्ञो मयि परितः कर्म किं वा छसि कुतस्तद्विषयितकर्मणो चोत्पद्ये ९९ तत्र ह्येव न्वितर्क्यति अपाति । मदचनादपि ज्ञातकोपः सन्निदं प्रति लोमं कृतवानसि इतिोपदेष्टुर्वचनत् को
 पो नो धित्यपि नासूच्यते । भीतः भयाद्वा वाक्यदा । कीदृशाद्वा स्थदज्ञानमागतः मज्जानं भावः स्वभावोपस्थतवधातस्मात् १०० तत्र कोपश्चेदत्रेदं तु तर्हि क्षमयानि वचनं न्यस्य इति क्षमायो

हस्ते गृहीत्वा समिधो यथागमार्ष्टमः पुमान् ॥ त्रैवेणिको न दत्येत्यश्विष्योर्दशाधिमा मिति ॥ एवराजानमागत्य बालाकिर्वाक्यमवर्षात् ९५ दर्शयन्नितिलोके स्मि
 न्ब्रह्मविद्याधिकोगुरुः ॥ यः कश्चिदपरः शिष्यः स्वर्गसाक्षाद्गृहस्पतिः ९६ इत्यं मार्ग्यं निरीक्ष्या सौ विनीतं विनयान्वितः ॥ उत्थायासनतः प्राह मां जलिर्वचनं त्वि
 दम् ९७ गुरुवो ब्राह्मणा जात्या विद्यात्रात्रैव निर्माताः ॥ स्वभावेनापरे शिष्याः सत्रियाद्याश्च वर्णिनः ९८ तर्हीति ब्राह्मणो भूत्वा कर्मदं प्रति लोमकम् ॥ आत्मनः शि
 ष्यतामत्र सत्रिये मयि वां छसि ९९ अपि मदचनाद्ब्रह्मज्ञातकोप इदं वत ॥ कृतवानसि भीतो वा बाल्यादज्ञानभावतः १०० क्षमस्व त्वं मया यते कदुकं वाक्यमीरि
 तम् ॥ राजधर्मसमाश्रित्य बालेना कृतबुद्धिना १०१ मदत्रयपराधीनो भवान् बहुजनान्मया ॥ श्रुतो दृष्टश्चेतनैतत् शिक्षार्थं भवतः कृतम् १०२ ब्राह्मणा अपि
 निर्मत्स्यादुराचारा महीभुजा ॥ दृढं परीक्ष्य विज्ञाता इति शास्त्रं मया श्रुतम् १०३ प्रसीदाज्ञस्य विमं द्रतेन पंडितमानिनः ॥ भमधिष्ठमांतधाराज्यं धर्मकूरतमं त्व
 मुम् १०४ भीतिश्च तव माविप्रभूयान्मतः कथंचन ॥ महापराधिनं चाहं न हन्मि प्राप्तिनं कश्चित् १०५ चोरेभ्योपे च कितानि दत्त्वा चौर्यान्निवर्तये ॥ तावता
 पिचये पापा निवर्तते न मोहिताः ॥ निःसारयामितान्दे शास्त्रकीयात्पापकारिणः १०६

यत्तां दर्शयन्मार्थयते क्षमस्वेति श्रुतिः । यन्मयाराजधर्मसमाश्रित्य तेन त्वं कदुकं वाक्यमीरितं त्वत्समस्व ब्रह्मणस्पगुरुत्वं स्फुटयन् शिष्यवत्त्वात्मानं विशिनष्टि बालेना कृतबुद्धिनेति । अज्ञाता
 गमाधर्मसत्संगमिभिरपरिपाका बुद्धिर्यस्य सतथातेन १०१ कदुवानपाधिधाने प्रयोजनं निवेदयति मदेति । भवान् मदत्रयपराधीनो मया बहुजनान्मुखाच्छ्रुतः स्व
 यं दृष्टश्चेतनापराधनिर्णयेन एतत्कदुकाभिधानं भवतः शिक्षार्थं कृतमिति १०२ राजधर्मवाक्यार्थमभिनयति ब्राह्मणा इति । ज्ञातस्वरूपं कृतं १०३ भवद्भिर्ब्राह्मणेरेवोपदिष्टे दुर्लभे धर्मं मया प्रमादं प
 र्यसिते च तथापि क्षमस्वाहं नु भवन्तो भंष्टस्माद्बुद्धिदोस्मात्त्याह मसीदेति । तेन ब्राह्मणैरुपदिष्टस्येव मया चरणेन मया ज्ञस्योपरि प्रसीदेति अहं राजसंबन्धिनम् १०४ द्वितीयोऽनुधिता चरणेन तु भय
 रूपोयः संक्रितस्त्वारयति भीतिश्चेति र्वचनं । मत्तो भीतिस्तव माभूयात् यतमेव महापराधिनमपि माप्तिनं प्राप्नो न हन्मि १०५ प्रायेणाह न नमभिनयति चोरेभ्य इति । प्रथमेऽपराधे विचरता
 नेन चौर्यान्निवर्तनं करोमि द्वितीये देशान्निःसारयामिति १०६

अथैवमिति । अथएवमपिदेशान्निस्सारणेकृतेपितेषांकीर्त्येयामस्याज्ञाप्यत्वेतन्तीयेऽपराधेइतिपादः तान्नृनीवापराधिनःललाटेगुनःचदेनलोहमेनेनमेनांक्यामि । अधश्चूर्थाङ्कमपरा
धेरेकुर्वुस्ताहिवाग्मदासिणक्षरयोवाग्मदक्षिणवादपोश्रेक्रमपतरहेउपामि । एवंस्तमापराधपेतःप्रबस्थायांसत्तामध्यमंचैकुर्वुस्तदाहर्मोति १०७ युद्धेपिचमंगेनहर्मोत्याह युद्धायति ।
युद्धाययुद्धंकरुत्रभिमुखःसाक्षान्नौघुवाचसन्मंशलेषपूर्वेयोहय्य। चमेकंयुद्धेहग्निनापरमुक्तविशेशमहोनमित्यर्थः १०८ भवेत्सुशक्केनोचितेत्याह कुतइति । स्वस्थःशोभमानः गतज्वरोमत
संतपः १०९ प्रतिलोभमिति । कर्मतिशेषः अज्ञानरूपदाख्यनिवृत्त्येवेकरीपितधापिगुरुत्वच्छतेनुम्भनमोः ११० एवमिति । एवमुक्तोजालाकिर्नाममनोःकृतुचेतादजायाःमखनायाये
वदनत्वेनभासादिदेसिएष्टयरूपातुरत्वेनविशिष्टःपादाग्रेणभूमिलिस्त्ररेखांकुर्वस्तस्थादेवेति । ईगितज्ञमिति । ईगितेर्भाववेचाऽजातशत्रुवेषमपाविवश्यपुनरुक्तवान् तत्रार्थावदनत्वबुद्ध्येतनायां
लिगाभ्यांक्षेत्रपिपादमपौरायणरूपशास्त्रविरुद्धावरणनपालजाज्ञाता आसादेशकधम्मपतोज्ञानंतप्सवतिविदाचज्ञाता तथाचांकं ' दुराकारादिभ्रयांडाभाष्ट्यांभावोभिरोयते । वन्नांगुलीप
कक्षधर्मैरेखांधोऽश्लादिहुत्' इति । ' चित्तान्यानंहितानाग्नेःशून्यताश्वासकापहुत्' इतिच १११ तत्रललाटुःसंचितानिवृत्त्योपसांतंभविष्यतीतिप्रस्तावालादिःचित्तंविद्यालाभमकारमभवदन्

अथैवमप्यशक्यत्वेल्लालेश्वपदेनतान् ॥ अंकयाम्यथचेत्कुर्युच्छेदयाम्यंगमेवाहि ॥ हस्तयोःपादयोरेकमष्टमेहन्मिताप्रगन् १०७ युद्धायाभिमुखोयोर्माहन्त्यात्पू
र्वयुक्तापुमान् ॥ सावधानःसुशस्त्रेणतमेकंहन्मिनापरम् १०८ कुतोद्विजोतमंहन्यामवध्दसर्वदेहिभिः ॥ इतिविज्ञायविप्रैद्रस्वस्थोभवगतज्वरः १०९ प्रतिलोमं
कृथामात्वंलोकद्वयविनिंदितम् ॥ यथागतंप्रयाहित्वंगुरुन्वाव्रजेतेनमः ११० एवमुक्तोथबालाकिरघोवदनआतुरः ॥ नागमन्निःश्वसंतस्तस्यैभूमिपादाग्रतोलिख
न् ॥ इंगितज्ञोऽजातशत्रुर्बालाकिपुनरुक्तवान् १११ प्रतिलोममिदंविमवाहणःशत्रिर्व्रजेत् ॥ ब्रह्ममेवक्षयतीत्येवमभिप्रायेणधार्मिकः १२२ याजनाध्यापनंचैव
विशुद्धाच्चप्रतिग्रहः ॥ ब्राह्मणस्यैवकर्मेतत्शत्रियस्यनकारोचित ११३ अध्यापनेषिकारोस्तिथस्यनैवकथं हिमः ॥ उपनेतामत्रेहोकेशत्रियोधमवर्णभाक् ११४
व्रतंचममविप्रैद्रब्राह्मणेभ्यःसदैवाहि ॥ ददामियाचितंप्राणान्किमुदारादिकंपरम् ११५ गुरोपेततस्तुन्यमहंविज्ञापयामिभोः ॥ याचकायात्मनोविद्याप्राणेश्चो
पिगरीयसीम् ११६

[illegible]

दाह्याचकेति । आवयोदित्याचक्यत्यक्षणः संबोधुपादिति बुद्धिः स्यात् । अतस्तस्माच्चक्षिणात्मभोपापापवितितादेतोस्त्वं वदतु शुभं विज्ञापयामि बोधयामीति ११७
तदमावावित्यादिकमुत्तराधिरूपं तद्वचनं वा करोति इत्युक्तेत्यादिप्रयोजनमिति । श्रुतेः मध्यमांशेन पाणावाभिमुख्येनात्मादेरेण युद्धित्वेत्वं च केन सुविज्ञात्पादरेतावदर्शयति तन्नालाकिप्रणम्य तम्
मजासने राजासने संस्थाप्य उ गेऽपस्वपं नुराजाभूय नीत्वा सने उपविश्य इन्द्रमुत्तरांशे कर्मपादं च ममुकवानिति ११८ प्राणादिभ्य इति । प्राणादिभ्यो जडेभ्योऽप्यतिरिक्तविधिपरिच्छेदो न ईश्वरः
स्वप्रकाशानंदरूपः सर्वोत्पत्तिस्तमेव ब्रह्मपदार्थविद् इति ११९ इत्युक्तमिति । इति वाच्ये राज्ञोऽस्तेति ज्ञाने विधातुः कृत् कोटिः कसंज्ञायां कसंभादनात्वेन मसिद्धोपसृतादृशं तत्परमं वयं वयं हिरे
काभ्यां बोधयितुं सनिधयं कर्तुं स्वयमासनादुत्स्थादिति १२० तस्येति । तस्य बालाकेर्माहासनादवतरतो मानाधिक्यापराजसत्तमोऽजातशत्रुः स्वकर्तृत्वात् स्वार्थबोधनाय सभां त्यक्त्वा बालाकिना
सहातः पुरं विवेक्षेति १२१ तत्रेति । तत्रांतःपुरे द्वारिद्वारदेशे सुभोनिः शसन् प्राणमात्रं व्यापारं स्तिष्ठति स्वैतितद्विदेवालाकिना सह तस्याविति १२२ अजातेति । तत्र स्थित्वा त्मात्मेन बालाकं भिमं त
प्राणस्यानात्मतां स्फुटो करणाय मार्गं मसिद्धं गार्ग्येन संप्रगच्छात्तेन पुरिरेकैकं द्वारिरेषां प्राणस्य नाम भिरेव सुहृदुपमां व्रजतसंबोधितवानित्यर्थः १२३ प्राणस्य सर्वदेवतारूपस्य नामाभ्यभिनयति

दाह्याचकसंबोधनावयोर्गुह्यसिप्यता ॥ भूयादतः शृणु त्वंतनुभ्यं विज्ञापयामि यत् ११७ इत्युक्ताऽजातशत्रुस्तं प्रणम्यात्मन आसने ॥ संस्थाप्याथ स्वयं भूमावुप
विश्येदमुक्तवान् ११८ प्राणादिभ्यः समस्तेभ्योऽप्यतिरिक्तो महेश्वरः ॥ आनंदात्मा स्वप्रकाशो मार्ग्यं ब्रह्मेति विदितम् ११९ इत्युक्ते जातविश्वासं गार्ग्यं बोधयितुं
पः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्तस्यौ स्वयमासनात् १२० तस्य दत्त्वाकर्तृत्वं स्वस्य राजवद्राजसत्तमः ॥ परित्यज्य सभां तः पुरमेष विवेश १२१ तत्र काश्चित्पुमान् सु
तो द्वारि तिष्ठति निःश्वसन् ॥ गार्ग्येण सहितस्तस्यौ राजा जातस्य समीपतः १२२ अजातशत्रुः पुरुषमायं व्रजदने कथा ॥ गार्ग्यप्रसिद्धैः प्राणस्य नाम भिर्नादपूरितैः
१२३ आदित्यचंद्रमोरूपवृहत्पांडुरनीरग ॥ उपर्यधो विभागेन वा सो वज्रीरसं वृत्त ॥ प्रियदर्शन सो मारुपराजन्दीप्तिहस्तभाक् १२४ एवमांजितः प्राणो देवतानां
मभिस्तदा ॥ अभोक्तृत्वाज्जामरूको नाहुव्यत कथंचन १२५ घटमुद्रोदराकारपृथोजलविधारण ॥ इत्यादिनामभिर्बोध्यः स्वं न वेति यथा घटः ॥ अचेतनत्वात्मा
णोपि नैव मात्मानमप्यपि १२६ दोषयमानोऽपि भृशं न विदूपा लोभितः ॥ अनात्मता ततस्तस्य घटस्येव विनिश्चिता १२७

आदित्येति । आदित्यचंद्रमोरूपेयस्य प्राणस्य सत्तया तत्संबोधनं हेमादिपंचमोक्तं हेतुह्रस्वमधिकं पांडुरं शुक्लवर्णं नीरं तद्वत्प्रतिभासयते 'आपोमयः प्राणः' तत्संबोधनं हेमां पुरनीरमेति उ
परिधो विभागेन वाससा उ तदीपांतरीयरूपेण एकेन पथा पुरुषः संबोधी भवति । द्वौ चोरे जसं वृत्त । हेमिदसं हेतो मारुपसोमनामक हेमां प्राणानां राजन् । हेदीप्तिहस्तभाक् मसं लयातदेव तारुपकरणज्ञा
लिन् २२४ एवमिति । एवं देवतानां मभिः प्राणस्य सप्तद्विरूपप्रतिपादकेनां भिरांजितः संबोधितोऽपि प्राणो नाहुव्यतनमनोऽंधमातः कुतः अभोक्तृत्वात् अचेतनत्वेन भोगाश्रयतानं हेत्वात् यदि प्राण
एव अचेतनत्वात्माप्यभोक्तृत्वात्स्यात्तद्विचकीर्णनाम बुद्ध्यापबुद्ध्येति भावः न च प्राणस्याप्रबोधे तु मेः पथो लिङ्गा । आसादिस्वव्यापारारूढत्वेन सुतेर्दुर्बलत्वादिति दर्शयंतुं प्राणं विज्ञातुं
१२५ अचेतनत्वादौषं स दृष्टं तमाह घटोति । घटमुद्रोदरादीनां पथोराकारः पृथुर्विज्ञालो यस्य सत्तया तत्संबोधनं हेतुह्रस्वमधिकं पांडुरं शुक्लवर्णं नीरं तद्वत्प्रतिभासयते 'आपोमयः प्राणः' तत्संबोधनं हेमां पुरनीरमेति उ
दोषपि घटः स्वमात्मानं पथानवेति अचेतनत्वात् । एवं घटप्रमाणमात्मानं अप्यपि किंचिदपि न वेति स्मृतेति १२६ ततः किमत्र आह दोषयमान इति । यतः प्राणो दोषयमानः स्वव्यापारं कं पन रूपमति
ज्ञयेन्नुद्वांशो भूपां लज्जासंबोधितोऽपि नाचेतनज्ञातवान् ततः संबोधादेव देवोस्तस्य प्राणस्यानात्मतानात्मकिना निश्चितासीदिति १२७

सामान्याप्योजकस्मदिशेषाप्रयोजकत्वमित्यायावधिः स्वस्यनृपस्यमयोमकत्वमिदमेवितुहोः योविविसेषवाभाह ननुकृतमिति । ननुकृतेभुज्यमानेसतिभोमस्यावृत्तौपोनःपुण्यरूपांसा
स्यायःमुखोदयः उदितमुखमिति यावत् सात्त्वित्युच्यतेसात्त्विकःपतिकुलेकथंस्पाशिते १३५ कलिनमाह तवइति । ततःमुख्यत्वात्संभवात् उपचारःसादृश्येनप्रवृत्तिः इहन्पवदरे । उ
पचारेबीजमाह सुखेति । पुंसिभोकारि अनिशपंचितपरिणामविशेषंरूपंदिहैवसादृःस्वावाप्तिः अतोऽतिशयावापकत्वरूपसाधर्म्यात् १३६ एतादृशभुतयाथपस्यभोक्तृत्वात्मात्रेणनकृतक
त्यतेतिहेतोर्ज्ञापयिष्याम्येवेतिप्रतिज्ञावतोराज्ञोवक्तव्यमवशिष्यतएवेतिभूयन्नुक्तभोक्तृत्वस्यमुदेऽसंभवाध्यासिकत्वंकल्पितरूपतत्त्वकल्पितमेवाभ्रयंचदसंपति पुंसीत्पादिना । योयंभुक्तिस्तः
सुखदुःखसमामयकालिकोऽतिशयःपुंसिविशिष्टरूपेदहःअर्द्धसुखीत्यादिरूपेणानुभूयमानःसजानंदात्मनिप्रद्वितीयेमर्त्तमेवात्मनिस्वरूपतःस्वरूपमालोपकथंस्पात्संभवेत् अदयादिरूपेआत्मनिपरि
च्छिन्नादिरूपस्यभोक्तृत्वस्यनकथंविदयिसंभवइति यावत् १३७ कथंताहिभोक्तृत्वस्यात्मनिभानीपपरिचितिवेदस्यासादित्याह स्वयमिति । पूर्वार्द्धोकिजानंदात्मनिभोक्तृत्वमपासादिनाऽप्या
समंतरेणनकल्पतेनोपपद्यतइति मयासस्वतर्हिमस्तद्विदिरिंयुक्तस्तनःकार्याविद्यात्वेनमसिद्धः १३८ मयासासाप्यानुपपर्येवमयायादिवदवाच्यमज्ञानमभ्युपगतमित्याह स्वतज्जातीति ।

अनुकृतेभुज्यमानेआवृत्तौचमुखोदयः ॥ तृप्तिरित्युच्यतेलोकेप्रतिकुलेकथंइति १३५ ततोदुःखस्यभोग्यत्वमुपचारादिहोच्यते ॥ सुखावाप्तिर्यथापुंसिकुरुतेअति
शयंतदा ॥ दुःखावाप्तिस्तथासास्तोभुक्तिरित्युच्यतेजनैः १३६ पुंसियोतिशयोदृष्टःसुखदुःखसमाममे ॥ आनंदात्मनिचासंगेकथंसस्यात्स्वरूपतः १३७ स्व
यंप्रकाशचैतन्येकार्यकारणवर्जिते ॥ आनंदात्मनिनाध्यासादिनाकेनापिकल्पते १३८ स्वतज्जातिविजात्युत्थमेदन्नयविवर्जिते ॥ आनंदात्मनिमायाऽतःकल्पि
तावेदवादिभिः १३९ द्विस्वभावाहिसादृष्टाविक्षेपावृत्तिकारिणी ॥ आवृत्तिःसर्वदासिद्धाविनानंदात्मबोधनम् १४० विक्षेपोद्विविधःप्रोक्तःस्वभोगागरणंत्विति ॥
सुप्रसिद्धंजागरणंमृतानांशुद्धेजीवनम् १४१ यत्रायंयवहारःस्यादिद्रियैर्वाह्यचारिभिः ॥ स्वप्रसंस्कारजोत्तेयोमनोमात्रैकहेतुकः १४२ सुखदुःखकृतोदृष्टःस्व
प्रेम्यतिशयोक्तृणाम् ॥ स्वप्रेमश्रैवदृष्टोयंतत्रजागरणेमिच १४३

स्वभोगजातिविजातिविशेषेतिस्वतज्जातिविजातयस्त्वेवउचितिरितिनिरूपितंभवतीतिस्वतज्जातिविजातपुर्यंएतादृशंपदेदवर्धतेनविबर्जितेजानंदात्मनिअतोऽप्यासानुपपर्येवमयायाकल्पितावेदवादिभिरे
त्यनेनबंधमोसादिभुक्तार्थपरित्यज्ज्ञानेमानमितिपुष्टिम् कल्पितेतिपदेनचमिष्याभुतप्यासोपपादनपकल्पमानाभिःप्याभुतवकल्पतेपादशोयस्तदाहशोवलिरेतिन्यायादिति सूचितम् १३९
भोक्तृत्वाध्यासोपपादकंरूपःस्वभावद्वयमाह द्विस्वभावेति । साम्रापापतोविशेषावरणयोःकरणशीलाऽतोद्विस्वभावाद्दोविक्षेपावरणशक्तिरूपोस्वभावोयस्याएतादृशोदृष्टार्थानुपपत्त्याक
ल्पिता तत्रावृत्तिर्मायास्वभावप्रयुक्तासर्वदासुषुप्त्यायवस्थाप्रयेपिसिद्धासासिप्रत्यसैवेतिशेषः । कीदृशीआवृत्तिःआनंदात्मबोधनविनातत्त्वमाना आत्मबोधेकिंनिकर्षांइति यावत् १४० द्वितीय
स्वभावप्रयुक्तेविशेषविभजते विक्षेपइति । तत्रजागरणंमृतानांमसिद्धं कीदृशंजागरणंशुद्धिजीवनंशुद्धिर्जीवनंचारणंरूपस्यशुद्ध्याश्रितमिति यावत् । 'जीवनंनर्त्तनेनोदेजागयारणयोरवि'इतिविशेषः १४१
जाग्रदृक्षणमाह यत्रेति । बाह्याःस्थूलविषयाः । स्वप्रलक्षणमाह स्वप्रइति । मात्रपदेनइद्विषयानुवृत्तिः १४२ एवमप्याससाधर्म्यंप्रदस्यंभोगस्यात्मन्यप्यासेनभासमानतयोक्तव्यमुख्यमाश्र
यनिर्धारयति सुखेतिविभिः । मुसादिकृतोविशेषःपरिणामविशेषःस्वप्रेमिदृष्टः अयमतिशयःस्वप्रेमप्रथमिष्ठस्तत्रैवजागरणेपिभंतन्यः १४३

अध्यायानस्यैव रूपं केवलं ततः करणविशिष्टात्मकं स्वभावस्थायां स्थितिं यत्पुनस्वप्नमुपनिषेदेन द्वैविध्यात् जायते जानीते बालाकेशि ॥ द्वैविध्यकारणं ॥ तत्र स्वप्नः पुनस्वप्नद्वारा तृतीयावस्थायां स्थितिः ॥ तत्र
 वृद्धाश्च कश्चन्यस्य प्रयत्नादप्युपनिषत्तदेषां प्राप्तां विज्ञानेन विज्ञानमाशयेति वाक्यमुपसंहृत्य स्यात् एवमिति ॥ ज्ञानात्काले हि मानसेन मनस्य विभक्त्येन विदभासलक्षणे
 न विज्ञानेनाभिमानात्कारेण द्वैविध्यो विज्ञानं स्वस्वविषयसामर्थ्यरूपमात्मवद्वारितेन चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्यादिसंज्ञो भवति ॥ अथ न भिन्नरूपेण तु तेन मानसेन विज्ञानेनैव एषां बाह्येन्द्रियाणां ज्ञानादिवि
 पयकं विज्ञानसामर्थ्यस्त्वेकत्वं सत्त्वादायैव रूपं न ददाति प्राप्नोतीति १५९ विज्ञानेति ॥ तदा तस्मिन् विविधसामर्थ्योपसंहारकाले केवलं विज्ञानमयं ज्ञानं चोभयवति चक्षुर्मयं आदिसंज्ञाः परित्यज्यतीति वाक्यम् ॥
 तदार्चविक्रमोक्तुः ज्ञानस्यैव रूपं भवतीति भावः ॥ अधिहितानामित्यादितामुद्धाभवतीत्येतं वाक्यं ज्ञानात्तावाक्योपसंहारपूर्वकं व्याकरोति अथान्यत्वादिना ॥ अथ विज्ञानमयो मोक्षावयवस्य सत्त्वात्
 यमज्ञानेनाही पुहिता संज्ञासु दोषे ज्ञानं करोति प्रकृतश्रुत्यनुसारात् हृदये वा पृथ्वी वा इत्यत्राकाशस्तस्मिन्नेति ॥ इति वाजसनेयके १ ज्ञानं ज्ञानात्प्राप्यतश्च पंथराज ॥ नत्राकाशस्य परमात्मलक्षणस्य द्वितीयं ज्ञानं
 नाकारतायावद्व्यपमानत्वेन हृदयं स्वमाधारयतीति भावः ॥ पुरीततिवा ताभिः प्रत्यक्षरूपपुरीततिरेवेति तत्र प्रत्यक्षरूपं हृदयं एतेषां मात्तादोषेतेषां केतेति ॥ इति पापेन सप्तममप्यह ॥ वाज्ञादस्तु नानाशाखावाक्या

बालाकेशयनैव धं पुरुषस्यास्ति सर्वदा ॥ एषां बाह्येन्द्रियाणां हि ज्ञानादिविषयसदा ॥ स्वीकृत्य याति विज्ञानं मानसेनैव तेन सः १५९ विज्ञानमयं ज्ञानं यो मोक्षाभव
 तिवेतदा ॥ अयं ज्ञेयः नानाही पुहृदये वा पुरीतति १६० प्राणिनामिह सर्वेषां साच्छिद्रे उदरो रसी ॥ देहांतरे तयोः संभावस्ति पद्ममथो मुखम् ॥ हृदयं नाम तत्प्रोक्तं हृदय
 स्यायतनं परम् १६१ परितो हृदयस्यास्य लमिपुंजनिर्ममहत ॥ गोलककारमं शारङ्यपुरीतदिति गीयते १६२ उदरस्य विभेदाद्दृष्टुं शक्यं स्वयं हितम् ॥ स्वस्य मां
 सेननेत्रेण हृदयं नाम नस्तथा ६३ केशः सहस्रधा भिन्नो यो वा श्मवति मानतः ॥ मानेन तावत्तानाड्यो हृदये संत्यने केशः ६४ प्रथमं ग्रंथितो यद्बाले मूत्राण्यने केशः ॥
 निर्गच्छंति तथानाड्यो हृदयादिह निर्मताः १६५ हृदयं मृतः पूर्वशतमेकाधिकं बहिः ॥ निर्गतं कंदसदृशं नाडीनां मूलकाणरम् ६६ एकैकस्मिन् हि नाडीनां स्कंधे
 स्वधेशतंशतम् ॥ प्रौढशाखात्मकं जातं नाडीनां दिव्यवर्चसाम् १६७

नुसारायिमायकः पाक्रेषु विस्तरः १६० तत्र हृदयपदार्थमाह प्राणिनामिति ॥ उदरं च उरश्चेति सच्छिद्रे भवतः तपो हृदरो रसोः संचिद्रे ज्ञानत्वं च संज्ञकं यमं यमसिद्धं तद् हृदयं नाम नस्य च हृदयं संज्ञकं च
 चक्षुर्मयं प्रायतनत्वात् चिदस्यैव रूपं तदयं पदवाप्यदातुं तदपि विष्ठां वीर्ये वात्सोपलब्धिराद्यं च तत्त्वमपि निमित्तं वा विधानादिति भावः १६१ पुरीतं तोल्यमानं हृदयं परितः हति ॥ अस्योक्तलक्ष
 णस्य तद्वदयं परितः संज्ञेताये हृदयं कीदृशं कृमिराशिविभंगोलकाकारं च संज्ञं च तत्पुंजं तदित्युच्यते १६२ उदरस्येति ॥ तत्संज्ञेन तद्वदयं हृदयं उदरस्य विभेदे विदारणे सति स्वधेशं हृदयं यत् अतएव
 स्वकीयमां स मयनेत्रेण आत्मनो हृदयं न दृष्टुं शक्यं किं तु परस्यैव मां स मयनेत्रेण दृष्टुं शक्यमिति १६३ अथ नाडीर्वर्णयति केकटपायहभिः ॥ भिन्नो विभक्तः समानो मानेन वा नाश्वदतितावता माने
 न परितच्छिन्ना अनेकशो नाड्यः संतीति १६४ तत्र हृदयः प्रथमः ॥ स्वहम् १६५ अनेकं संज्ञं नाडीनां तस्मात्तस्मै केकटपायहसद्विद्वत्संज्ञाः प्रतिज्ञास्तानाड्यो हृदयावर्णयति प्रवाक्यानुसारेण नाडी
 संख्यामाह हृदयेति त्रिभिः ॥ पूर्वपथमेतदयं दृष्ट्वा देकाधिकं नाडीनां तस्मिन् निर्ममं विदितम् ॥ कीदृशं नाडीनां तस्मै हं हृदयस्य यत्तत्तानाडीनां मूलं तत्कारणमिति १६६ एकैकस्यामिति ॥ एकैकस्य मूलं नाडी
 शतान्धतस्य रूपे संज्ञे संज्ञे मोढशाखानिभं नाडीनां तस्मै संज्ञं जायते ॥ कीदृशीनां नाडीनां दिव्यवर्चसाम्येति कथं १६७

प्रोदेति । तस्मिन्स्वप्नजगतयोर्केमोदशास्त्राख्ये एकस्मिन्स्वप्नविष्णुसहितसहस्राक्षिणादीश्वरः स्वस्वशास्त्राख्यः १६८ संकल्पेनैव स्वप्नरूपेण दृष्टासति कोटयैः द्वाप्तसितलगादिद्वयसहस्रसहस्रं एकं
 च भवतीति प्रश्नश्चाप्येतां कोक्तो बोध्यम् १६८ मकृतवाक्यमादत्ते पिमलेनेति 'दिक्कलः कविलेन्यवत्' इति विषयः रसेनाचल्येति शेषः । पीतेनेति स्पष्टम् १६९ रसानामिति । रसानां सुखतामातो
 द्यमेमनोमुहुरित्याकुलीभवति यत एतेरसास्तासु सुखतमनाडीनामंतश्चेति रसाधेयुधेयुः काकीदृष्टीसुखतममेवेति १७० हृदयादिति । एतानां चोद्दयाभिर्गतेषु देहमापादयस्तर्कमाप्यतिष्ठति ।
 कथं यद्यभ्यर्ण्यते केन्यप्यसंक्रवोद्भूतरूपास्तिष्ठति धेति १७१ तानि धेत्वादीत्युक्तं नैमिष्यतीत्येवमप्यनिमनोमुहुरितमित्यस्यप्यस्यत्वास्पयानत्वेन तद्विजानि वृद्धारण्यकं चतुर्थस्य प्रथमं मास
 प्यतामिभ्यतः संयुज्यति इन्द्रियाणि प्रतिपद्यतिः । इन्द्रियाणि प्राणादीनि गृहीत्वा उपसंहृत्य ततः सार्वविभक्तिरुत्पत्तिः सराणां दीर्घावर्तयदा मनोपातिते तेषु चरेष्वसंबंधः । मनोविशेषानि कर्म
 पाशनिबद्धमित्यादीनि । कर्मदृष्ट्यादिकर्ता द्रष्टा कृपाश्रितदाकरवृत्तिरूपा एतन्निपुटीरूपेण स्थितं पुरुषेण साक्षिणाभासितम् १७२ तदेति । क्षयानः पुरुषो विज्ञानमयो लोकांश्च कर्मफलानि मापाया
 बलेन विलोक्येत् पश्येत् । कदाशास्त्रोक्तान् पूर्वहृत्तेजैः स्रक्कामस्तमानक्यान् । एतेन तदस्यालोका इत्यंशो व्याख्यातः १७३ कथमित्याकांक्षायाश्च भिन्न इति । अज्ञातुपदमप्यर्थे कश्चिद्वचं

प्रोदशास्त्रात्मके तस्मिन्नेकैकस्मिन्नलौकिके ॥ द्वाप्तसतिसहस्राणि नाडीशास्त्राः प्रवक्षिरे १६८ पिमलेन रसेनैव पूर्णाः काश्चिदिनाडिकाः ॥ शुक्लेन काश्चिदपराः
 कृष्णेनैव प्रपूरिताः ॥ पीतेन काश्चिदन्यास्तु लोहितेन रसेन हि १६९ रसानां सुखतामहृदयामुहुरितिवचनो मय ॥ आसामंतश्चर्येते तस्मात्ते पुष्टिका मने १७०
 हृदयाभिर्गता एताव्याप्यतिष्ठति सर्वतः ॥ आपादयस्तर्कं देहया पर्णहिं संक्रवः १७१ इन्द्रियाणि गृह्यत्वा तस्ततो यातियदामनः ॥ कर्मपाशनिबद्धं सदा सनाको
 त्वासितम् ॥ कर्मकर्तृविभेदेन स्थितं पुरुषवीक्षितम् १७२ तदा ज्ञयानः पुरुषः पूर्वदृष्टसरूपकान् ॥ मायाबलेन निखिलानि हलोकान् विलोकयेत् १७३ भिस्तुको
 पिमहाराजो भवतीह कदाचन ॥ पुल्कपोपिकदाचितुमहाविमोमवेदयम् १७४ ब्रह्मापि स्थावरः क्षापि विट् चरोवाक्यमिर्भवेत् ॥ स्थावरोवाक्यमिर्वापिकाचिदूयापि
 तामहः १७५ एवमुच्चावचं देहं स्वप्ने प्राप्नोति देहभाक् ॥ तत्तत्कर्मानुसारेण मायया परिमोहितः १७६ यथा स्वप्ने तथा मार्गविद्धि जाग्रणं त्विदम् ॥ मायया दृश्यते
 स्वप्ने तथा जाग्रणेऽपि च १७७ अज्ञानं स्वात्मनः स्वप्ने तथा जाग्रणेऽपि च ॥ दुर्घटं दृश्यते स्वप्ने दृष्टं जाग्रणे तथा १७८ जडानामेकरूपत्वे भेदो दीर्घाऽव्यकरणम् ॥ पार्थिव
 त्वयतो दृष्टं घनवत्तृणेष्विव १७९ करोति विपमं कार्यकरणं नैव दृश्यते ॥ एक एव ज्ञयानः सन् स्वप्ने भेदान् प्रपश्यति ॥ आनंदात्मा तथैवैको भेदान् जाग्रणेऽपि च १८०

यमिध्यात्सुखकमिति बोध्यम् । ब्राह्मणसंभारपूर्वस्वप्नमात्रस्य त्वेनेति त्वेति चिच्छिवाहुलस्य तत्वात्त्वमिति च १७४ ब्रह्मेति । ब्रह्मादित्यवर्धः स्वप्नरूपेति शेषः विट् चरोवाक्यमिर्भवेत् १७५ एव
 मिति । स्पष्टम् १७६ एतन्नकरणस्यात्मनः परिशुद्धत्वबोधनेतात्पर्याग्निय्याभूतस्वप्नसांज्याग्रणस्य दर्शयति यथेति चतुर्भिः । मायाप्रपदार्जनं स्वप्नेन समं जाग्रणेऽप्युच्यते तर्ह्यर्थः १७७ आत्मत
 र्वाहानंदुर्घटदर्शनं च तस्मिन्त्याह अज्ञानमिति । स्पष्टम् १७८ अनुस्वप्नप्रदर्शयतो जाग्रतत्वादीनां दीर्घादादित्यसंभेदो विदृश्यते इति भाह जडानामिति । जडानां पृथिवीत्वाप्यंतरसां प्रारू
 पेण सत्तारूपमहासांभाररूपेण च एक रूपत्वे सति दीर्घादि भावप्रधानो निर्देशः शेषत्वमिदं त्वसंभेदः सकारणवस्तुसंभेदेन प्रयोगः । विशेषाणां सामान्यकल्पितत्वेन मृगनृजानादीनां द्विसंस्पृशो
 भावादिति भावः । वाचरंभममित्यादिभ्युतिरप्यप्रानुवृत्तेति । एतेन तदुपाधिकमात्रभेदः प्रत्युक्तः । एकरूपतामभिनयति पार्थिवत्वमिति १७९ विपमं कार्यं करणत्वं विचारसहोपकरणत्वं च स्वप्ने
 न प्रमितिः पाह करोतीति । यथाऽमृतमयं चंद्रो विरहिस्तपयतीत्युदाहरणं बोध्यं । वस्तुतस्तु एकरूपत्वे कदाचित्त्वमिति पाह एक इति १८०

सुपुति कालविशेषाभिमानत्वात् । स्वपरिहारेण निमित्तत्वं दयाभावात् । तावत्तु वा जनेन प्रकृतः । कुमारो महा राजो महा राजा ज्ञेयः । तत्र कुमारदृष्टांतं विस्तरयति स्तनंधपक्षेति श्रुतिः । येनैवेदी
 तस्य विशेषज्ञानमस्त्यस्तद्वारकालविशेषाणि । स्तनंधयः स्तनंधात्रमुक्त्वा तः प्राप्ता आमर्त्यमर्त्यपैतस्तनंधपार्थनयापितः स्तनंधपार्थनोतः स्तनंधात्रमुक्त्वा दिशेति मृदी कोयले मुचो निर्मलेषा सनेपयैकि
 कायां शायितश्च स्तनंधयः परमार्थं दंप्राप्य किंचनापि न वेति । विपतः सत्वाः दसन्हासेन नर्तव्यं पश्चात्तमीपस्थान्पश्यन्पश्चिन्नपश्यतीति द्वयोरन्यथः । अत्र परमानंदपदमन्ति प्रीतिपदेनातिशयेन नदुःखं
 वंतीत्यर्थं कृतमानन्दपरमकाष्ठः भिद्यते स्तनंधसमाचार्यमिति १९२ । १९३ बाह्यतिक्रमात् प्रवर्तते । तत्र मानंदपरमकाष्ठमनः अतएव गताति कोमलदुःखोभोका विज्ञानप्रपञ्चमावाप्य पश्यन्पि
 न पश्यतीति १९४ महाराजदृष्टांतं स्पष्टयति उदवास्तमयाविति श्रुतिः । राज्ञोऽपि विशेषानि येष्विदं विज्ञेयं भवति तादृशलिप्तादिदोषवारकाणि दृष्टः स्थूलोत्तमांश्च १९५ नीरोगहति । ला
 वण्यमंगेयज्वला । कौत्सात्रार्थसंपन्नत्वात्तरकमयशूचः । मूर्त्तसाधुः स्वर्गनामाह ईदृशेति १९६ मनोमुकुलेति । मनोमुकुलललापुधेन कर्मात्पुण्यविशेषेण मधुरेण जीतेन च करजेन च

स्तनंधपोयथामात्रापायितस्तनमागलम् ॥ यत्रादिरहितेतदज्ञायितश्च दौर्गुचौ १९२ आत्मेपरमानंदं प्राप्य वेति न किंचन ॥ पश्यन्पि समीपस्थात्र पश्य
 ति हसन्निहः १९३ एवमस्मिन्निशयने मोक्षमोक्षमार्तकः ॥ मायामिमां हि संपश्यन्पश्यति कदाचन १९४ उदयास्तमयौ यावत्तावदास इमां भुवम् ॥ वित्तैर्व
 हुविधैः पूर्णामसपत्नां दृष्टो युवा १९५ नीरो गोबलसंपन्नो रूपलावण्यसंयुतः ॥ कर्तिमान्धर्मसंपन्नो वेदे वेदांगपारगः १९६ मनोमुकुलललापुधेन परिसेवितः ॥
 सूर्यवादित्रयोषेणगीतेन मधुरेण च १९७ जयाशीर्मां दिज्ञे द्वाणां तथाचारणवदिनाम् ॥ स्वसमानमुनेः पुत्रैः पिष्टभक्तिपरैरापि १९८ एवं सर्वगुणोपेतो महाराजो य
 था सुखम् ॥ प्राप्नुयाद्गोसंप्राम्या सुपुतो पितृया पुमान् १९९ महाराजो यथा दुःखं न जानातीह किंचन ॥ सुपुतो पितृयानैतद्वेति विशेषश्च न्यतः २०० इन्द्रियाणि
 यथा जित्वा बाह्याभ्यन्तराणि च ॥ इच्छामात्रं परित्यज्य प्राप्तं प्राप्तं भजन्तदा २०१ कर्मणामनसा वाचा परिरपलतो पितृन् ॥ जानन्पि च तस्थोन द्वेष्टितेष्टपकार
 कृत् २०२ आत्मनः प्रतिकूलं यः परस्य कुरुते पुमान् ॥ कर्मणामनसा वाचा कर्तुरेव भवेद्विदुव २०३ इदानीं वापि देहे स्मिन्पतिते वानसंशयः ॥ अनुकुलम
 पित्रमिति ह्युद्धिंसमाश्रितः २०४

रितेवितः १९७ न वेति । दिने द्वाणां तथाचारणवदिनां जयाशीर्मांः परितेवितः । पुत्रैश्च परितेवितः । चारचारवदिविशेषाः 'वदित्वस्त्वमलमज्ञाः पस्तावत्तदशोक्तयः' १९८ एवमि
 ति । भोमानां स्य कृपाया १९९ दुःखज्ञानाभावेनापि महाराजसमतामाह महाराज इति । स्पष्टम् २०० महात्मा ह्यप्यदृष्टांतं मपंचयति इन्द्रियाणीति वदुर्ज्ञाभिः । ज्ञातृणामप्यदृष्टवै
 विदोषैर्भवति नादिदं शेषति । यथाज्ञात इत्यतः यतिवदोद्वेगमतेन संशयः । इन्द्रियाणि जित्वा निष्कामः सन्प्राप्तं प्राप्तं पारमार्थ्यं भजन्तसेवमानः २०१ कर्मणोति । कर्मणा शरीरव्यापारेण । परैः
 अपकृतः कृतपरायः सन् तद्वकारेणान्नपि कतेभ्योऽपकारिभ्यो न द्वेष्टि किं तु वेष्टुं कारकृदेव भवतीति २०२ एनाह सो यथा बुद्ध्या भवति तामभिनयति आत्मन इति द्वाभ्यां । आत्मनो यत्प्रति
 कूलं भासते तस्य परस्य कुरुते कर्मादिभिस्तत्प्रतिकूलं कर्तुरेव भवति प्राप्नोति २०३ यदा भवतीत्याकांक्षायां माह इदानीमिति । इदानीं जीवदशायां वा देहेति परलोके वेष्टेः पर्थः । एवमनुकुलमपि स्व
 रिमन्परीक्षितस्तत्परस्य कृतं चेदपि कर्तारं भजन्त्येवमाकारां बुद्धिंसमाश्रितः २०४

आ. पु.
॥ १० ॥

वेदार्थस्येति । समग्रस्यवेदार्थस्येति । परनिर्दिष्टत्वाभावात् स्वरोच्चेनवहिर्यस्यसत्त्वा कुलमहीनमेति २०५ अहंविनि । अहंमार्गं च नानाशब्दमेव तत्राश्रयं निरूप्येति नान्यथा विवेकान् ऊहापोहयोः पूर्वपक्षसिद्धांतकयोः कुलः २०६ अनेति । छर्दितं वातं । तेषु विषयेषु । इहामुच्यते विरामवानिति यावत् २०७ सुखं । समस्तस्य वेदस्येनाध्यासलक्षणसंबन्धा निर्देशे दिनः प्राणिमात्रस्य सुखदुःखेति पते अयं भावेनो न वेदस्योपरि स्वैर्यस्येति श्रुतेः इति विज्ञानेनेहोपात्तकसंसारानुसृत्य वेदोदोषविद् २०८ मोक्षसाधनं ज्ञानमेव तदुपात्तसाधनसंन्यास पूर्वकश्रवणादिकर्तव्याह सति स्मिति । शास्त्रोक्तविधिना ससिद्धिपूर्वकं कृत्वाऽप्यप्यथाज्ञानमस्यांतानामप्यतस्मात्प्रतिविद्यापरिष्कारेहोपात्तगुणकारकेऽसिद्धितुरोयमाश्रममाससाधनमादायपृष्टा त्वा अथनानिष्ठगुहं विविक्तदुष्टेत्वाधतस्वगुरीर्भुत्वां दुःखात्सार्थानि वेदवाक्यानि श्रुत्वा तेषां वाक्यानां स्वार्थपरत्वेऽवपनि च सारारके प्रयोजितां मनसा विचार्य तादृशं श्रवणं ज्ञेयं वायेति यावत् । अथन स्वमस्यादिवाक्यार्थबोधेपां डिः श्रवणाभ्यासं परित्यज्य रागद्वेषादिभ्येन जडत्वात्पि ज्ञानवद्वाते रूपं मनसं संघायाधमनस एकाग्रतात्पत्त्यै निर्दिष्टासनं श्रुतेर्मोक्षोददिनं संघाय तयाचश्रुतिः 'त स्माद्वाहणः पंडितैर्विचिन्वास्वेन ति गतेह्यस्वर्गोक्तिः यन्निर्विघ्नं निरिति' तिष्ठते स्थानुमिच्छेत् । अथोक्तसाधनकस्युपात्तमेव ज्ञेयं तस्मात्कारावाक्यायमासात्कृतिमुपेयिषान् नानाहनिचतुर्णां

वेदार्थस्य समग्रस्य वेत्तानपरनिर्दकः ॥ स्वदोषदृष्टिः सततं दुष्टसंगविवाजितः २०५ अहंविनि श्वरं तद्ददमहंशाश्रयं पुनः ॥ एवं विवेकसंपन्न ऊहापोहविज्ञादः २०६ अन्नपानानि चित्राणि ललाश्च मनोरमाः ॥ शब्दादीन् विषयांश्चाभ्यास्योक्तद्वयमतानपि ॥ छर्दितान्नसमान्य इयं स्तेषु नेच्छापरः सदा २०७ सुखदुःखे सुनियते स शरीरस्य देहिनः ॥ इति विज्ञानसंपन्नो मुमुक्षुर्देहदोषविद् २०८ सशिवपनं कृत्वा परित्यज्याभ्यासमाश्रमम् ॥ सपरिष्करमादाय तुरीयमोक्षसाधनम् २०९ आश्रमं ज्ञानसंपन्नं गुरुमेत्यविधानतः ॥ वेदवाक्यानि श्रुत्वा यमुरुवकारविदः २१० सार्थानि मनसा तेषामुपपत्तिविचार्य च ॥ परित्यज्य च पांडित्यं तत्त्वमस्यादिवोधने २११ एकाग्रमन आपायजडवालपिशाचवत् ॥ अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थसाक्षात्कृतिमुपेयिवान् २१२ आनंदात्मसुखं प्रातो ब्राह्मणं पुमराजयम् ॥ तथा सुप्तः पुरुषः सुखमभ्येति नित्यशः २१३ रागद्वेषादयो दोषाः सर्वानर्थकरायथा ॥ न विद्यंते महाविघ्ने सुषुप्तेऽपि तथा न हि २१४ ज्ञानस्य तथा सुप्ते हृदयाकाश एव हि ॥ आश्रयो न परः कश्चित् ज्ञयनं चैतदेव हि २१५ मोक्षाय स्तेमया प्रोक्तो हृदयाकाश एव सः ॥ आसमंतादयं यस्मात्काशते देहधारिषु २१६

मर्थः २०९ । २१० । २११ । २१२ अनंदात्मेति । अपमुक्तविद्योभासने पुमराजयः । 'मोक्षेनामोक्षं निर्विघ्नं वायमात्मनः' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वात् पुराणेऽयुक्तं 'मदयं चिन्ताम नः' सुतोमपि संयस्य कर्मणः । नपस्यामिषं भूतमर्कतः समदर्शनात्' इति । सपथानानंदसंज्ञं पूर्णोत्सुखं प्रातो भवति । तथेत्वा विस्मयम् २१३ रागद्वेषादयोऽप्यनर्थरूपसंसारभाषोपि सुषुप्ते महाब्राह्मणे च समस्तस्य हि रागेति २१४ अथन एतत्पातश्रुतिमंथनस्य तात्पर्यं स्पष्टयति ज्ञानस्येत्वादिषट्कत्वारिंशद्विधैः । ज्ञानस्य साधनकर्तृत्वात् श्रुतेः ज्ञानस्य चाश्रयसाधारण्यः प्रथम द्वितीयश्च आभ्यासः स हृदयाकाश एव हृदयो लक्षितः परमात्मरूपः काश एव नान्यदस्ति । स यनस्वरूपमपि एतदेव यत् विज्ञानमप्यहं वाकाशभावजपाधेश्वरहृदयाकाशे लयउक्तमस्ति २१५ आचार रूपबोधनेन च त्वेव दार्थं विज्ञानमप्यतत्त्वदार्थपरमात्मनेकपंशुबोधमिषिवमिति दर्शयति भोक्तेति । यस्तु भ्रंवात्काशे मया प्रोक्ता विज्ञानमयो घटकाशसमः प्रोक्त समस्तकाशसम हृदयाकाशरूप ए तत्सर्वं संसारधर्मातीतं रूपं सुषुप्तावुपाविले तु ह्यं दर्शयति यावत् । हृदयाकाशस्याद्वितीयत्वात्कारणत्वात् तद्वत्तत्त्वात्काशवत्त्वात् तद्वत्तत्त्वात् तद्वत्तत्त्वात् आसमंतादिति । यस्मादहं हृदयो पक्षलितः परमात्मा सासमंतादभिन्याप्य काशेदेदीप्यते तस्मादाकाशरूपमुक्तमिति शेषः २१६

समस्तज्ञानमेषाभिनयति श्यामिति । आभासज्ञानमर्थबन्धानातीत्याकरिणास्तेनज्ञानाभ्यस्यतेनरूपेण मर्दसुखमस्थाप्यमिति सुप्रसिद्धमिति तेन वाग्देवः आत्मा मदीयोऽप्यदीयोदाभासते अतो
स्मात्संतादासनरूपदेहोराकासवदभिलक्षरूपवत्पर्यः । तथाप्ययोमः । आत्मा एकरूपजगदधिपारमार्थिकेवानुपलभ्यमानमेतत्वादाकाशवदिति । एतेनाकाशपदस्य भूतलकाशैकव्याप्युपगम
त्वेपि अग्राणीवृत्तिसंभवाज्ज्ञोपि दोष इति भावः २१७ अस्वात्मनः सर्वदेकरूपत्वेपि सुप्रसाधारतया प्रदर्शने तु जगदधिविविक्तया परमार्थमेवेत्यभिप्रायमावेदयति विज्ञानमयतेति । स्वप्रभाय
तोः सविलासान्तःकरणसंबंधरूपाविज्ञानमयतमेदकार्थसुप्रमेतुनस्य विज्ञानमन्द्वात्पसविलासांतःकरणस्वविनाशे सति केन भेदो निरूपणीयोन केनापि पथाप्यपुष्टिना दोन भस्ती न भेद इति द्वयो
रर्थः २१८ । २१९ सुप्तावुपाधिनाशमभिनयति सुप्ताविति । इत्युपाकाशमेवेदकमनससिद्धिवाक्तादयः सर्वे इदया काशे लीयंत इति २२० ननु सुप्तोऽप्युपाध्याज्ञानमेवेदकमस्ति तत्पाहं
कपिक्रमावरणरूपेण ज्ञानस्य भेदकत्वं विशेषकत्वेन वा नाप्यस्तु भेदमेवानुपपद्यम् न द्वितीयः कर्परूपविशेषस्वसूक्तोत्पादित्याह सुप्तोऽयपीति द्वाभ्यां । अज्ञानमावरणं । विशेषयोर्विशेषरूपयोरोपा

यामन्यं च न जानामीत्यज्ञत्वेन महेश्वरः ॥ सुखमस्वाप्समिति वाक्यशते सर्वदेहिषु ॥ आकाशवदभिजोतोममतेष्वपरस्य च २१७ विज्ञानमयतास्वमेतद्विजागर
णेपि च ॥ हृदयाकाशरूपस्य शिद्यते भेदकारणम् २१८ सुप्ते तस्य विनाशो हि भेदः केना हि संभवेत् ॥ घटादीनां विनाशो किमेतदभिमितिष्ठति २१९ सुप्तौ वांग्मा
दयः सर्वे मनसा सहिता इमे ॥ हृदयाकाशो र्लीयते हृदयाकाशभेदकाः २२० सुप्तौ यद्यपि मायियमात्मानस्वरूपिणी ॥ अस्ति नैषा तथाप्यप्रभवेद्भेदस्य कारणम्
२२१ अज्ञानेन हि भेदोऽस्ति सर्वेषामिह देहिनाम् ॥ किमु त्त्रिंशदप्योर्भेदः सुप्तौ स च विलीयते २२२ यथा तिबहुलैरात्रौ तमस्य भ्रोद्धवादि कम् ॥ वर्षांशु लीयते तद्व
दात्मा ज्ञान इदं गजत २२३ यथा तस्मिन् प्रपतते भानुनिर्ममनादिना ॥ नष्टप्रायं तदैवेतत्तस्मादेव विनिःसरेत् २२४ हृदयाकाशतोऽप्येव जगदेतत्प्रजायते ॥ कर्म
प्युक्त एकस्मिन् स्वप्ने जागरणेपि वा २२५ स्वप्नाज्जागरणं याति सुषुप्तादपि वा प्रभुः ॥ शृङ्गामरणात्स्वप्नं सुषुप्तं प्रापि संव्रजेत् ॥ कदाचित्स्वप्नतः सुप्तिं व्रजेत् जागर
णं वा २२६ आत्मानां दयं देवः कीडाकं दृक् च तदा ॥ अस्मिन् देहेतयान्यत्र ह्यवस्थात्रयमाव्रजेत् २२७

[illegible]

एकनाथधोहस्तमहा गृहाकाशसिद्धिः । गृहाकाशेषटाकाशोमत्वापटस्त्वन्नाभेतरयाहसमेकतात्कर्मसंबंधमप्येवमुक्तं । सर्वपुरुषोक्तानामयोरप्रत्यक्षाकाशेषुष्टिकासेऽप्यापिसंबंधविशयमस्तीति २४२
परमात्मनोत्पत्त्याकाशस्यवहारोपपन्नं सर्वव्यवस्थितं सर्वव्यापकं । अतीरमरमण्यवर्तपुरुषः परमात्मान्दवैतर्थाभिरूपेनविज्ञेयसंनिहितोस्ति । अंतर्प्रापिकाश
यादिसृष्टिः । ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति । इत्यादिस्मृतिमयम् । सपुरुषोऽस्यकाशसमस्तस्त्वनमनामयवेति २४३ धेति । एष उक्त एवात्मानसिन्धुइति । प्रतिबिम्बितः सन्पटाका
शवद्भजनममनेभजतीत्यर्थः । ममनाममनमिति सभाह्वयः २४४ अथोक्तायैषुपपादयत्तर्थाभितपाददोरेषातिवस्वमाधोपयोमावानुवदति यत्पयोति । यत्पयात्माकाशवद्देहस्यसमष्टिपट्टिक
पर्यांतर्बहिरवस्थितस्तथाप्यत्रात्मनित्पदावच्छेदेनांतर्प्रापिकाशोऽस्ति प्रसिद्ध इति २४५ उक्तांतर्प्रापिनिष्पन्नमनसः करणांतरेभ्योविशेषप्रतिबिम्बप्रज्ञाद्युपयोजितं दर्शयति सुखेतिपट्टिः ।
वेतोहिभोवाधेः भोक्तृपुण्ड्रारूपपटः । सचविषयमकाशत्रयिष्यकरणाधीनः सकलकरणनियामकत्वात्प्रमत्तः स्पष्टोऽप्यतिरेक इति २४६ करणनियामकतेवकुतस्तत्पत्त्याह ममूनीति । ममूनिष
सुरादिकरणनियमाचारसंयपिसंविधिकसंबंधं विचार्यविषयसंबन्धंस्वमिदंतिजानदितदावप्येतज्जानीमोषदिवेनानिधराधीनानि चित्तेनेतिमकृः पादित्वात्कीया तथाचचित्कर्षयत्परंतत्तदीनानो

गृहाकाशेषटाकाशोमत्वापटविभेदतः ॥ संबंधयादृशमच्छेतादृशं पुरुषोऽत्र हि २४२ यावच्छरीरमरणं पुरुषो हृदयेऽस्ति हि ॥ गृहाकाशसमस्तस्य गमनागमनेन हि
२४३ घटाकाशसमो ज्ञेयो मनस्येव व्यग्रस्थितः ॥ ममनाममनंतस्य भवेत्त्रितयं मनः कृतम् २४४ यत्पयाकाशस्तदोषादितरवस्थितः ॥ देहस्यात्मा तथाप्यत्र हृदये
ति शयोऽस्ति हि २४५ सुखदुःखोपभोगार्थं जंतोर्देहोऽत्र जायते ॥ उपमोमः प्रकाशः स्यात्प्रकाशः करणैर्भवेत् ॥ अंतःकरणमेवैकं करणानां नियामकम् २४६ अमूनि
न विदंत्थयंतो व्यापारवन्त्यपि ॥ तदाचितेन जानीमः परार्थानां निसर्वथा २४७ यथाकाष्ठकृतानां स्युर्दृशानां त्राजिनामपि ॥ सूत्राण्येकत्र बद्धानि नानास्थानानि
वासिनाम् २४८ नलिकायां तथा देहेऽज्ञानकर्मणां नामपि ॥ सूत्राणि हृदये संति निर्मितानि स्वयंभुवा २४९ बालको हि यथा सूत्रैर्व्यापारयति तान् ह्यान् ॥ मनोवा
लकमप्येव व्यापारयति तान्वापि २५० आश्रित्य हृदयां मोमं पंच छिद्रमधोमुखम् ॥ अनेकनाडीविवरं वायुसूत्रसमाश्रयम् २५१ सावित्रं हि यथा तेजः सर्वदेहेष्वव
स्थितम् ॥ एक रूपं तथाप्यस्य भेदोऽष्टो महानिह २५२

त्यर्थः २४७ मनसः करणनियामकतरेऽष्टांतेन विज्ञेय इति श्रुतेति श्रुतिः । स्वेकमसिद्धमेषां क्रीडनकृत्यदिश्रुतिनिर्मितादज्ञानजिनोऽपानानास्थाननिवासिनो दीर्घकालकृतानां विधायतनाः स्युस्ते
वां च पादबद्धानि दीर्घांश्च पृच्छद्द्वारा एव कजनलिकायामधःस्थायां बद्धा विमोचयन्त्युत्पत्त्यादेर्देहेषु काष्ठमेजानंदिय कर्मैदिरूपाणां त्राजिनामा करणसूत्राण्येवायुमपायिनादीरूपेण हि हृदयाद्
स्येनलिकानि भेदोतानि संति । कीदृशानि सूत्राणि स्वयंभुवा परमेश्वरेण यापयानि धितानि तित्दयोरर्थः २४८ । २४९ बालक इति । हृदये तथा बालकः पितुरेकस्थः पित्राग्राहितमंत्रः संस्तुताः काष्ठमया
श्यानभान्वापारयन्तं बालयेत् । एवं बालकवद्बालकस्य मनः अंतर्प्रापिः पितुरेकस्थं तेन ग्राहितम् अंतर्प्रापिनिज्ञानकर्मैदिरूपाणि चित्तादायुमप्यसूत्राणि व्यापारयतीति 'बालकोऽज्ञे' इति विश्वः २५०
अंतर्प्रापिपुनरुपपन्नं तदंशं दर्शयति आश्रित्येति । तदप्राप्तोऽज्ञेनामश्रित्य तानि व्यापारयतीति पूर्वोक्तसंबंधः । दिक्बुधप्रेमपेव सर्वच्छिद्राणि यत्र तदप्राप्तोऽज्ञे तत्तथा । अनेकानि नाडीरूपाणि
विदराणि तन्मच्छिद्राणि यत्र वायुमकसूत्राणां वाहयिनि २५१ एवं मनसः करणांतरेभ्य उक्तं कर्ममदं जनेन तस्य स्वत्वातिशयः सृष्टितस्तस्य स्वत्वातिशयस्य प्रतिबिम्बविशेषेति तो गृहाकाशसमतोपपाद
वेऽप्योमं हृदयेनाह सावित्रमिति श्रुतिः । यथा सावित्रं सूर्यसंबन्धेनः स्वभावादेकरूपतया सर्वत्र स्थितं तथापि तस्य सावित्रेणैकः कुमूलाद्युपाधिवत्तादेदोविशेषोऽस्ति २५२

भा. पु.

॥ १२ ॥

उत्तरोत्तरमभिव्यक्तपाधिवहेतुनुषाणीगणयति कुसुलपति । कुसुलेषां गुणवामकोष्ठे स्वस्थासावित्रे जसो भिव्यक्तस्ततो विद्वादर्पयेततः कृपाणे तसो मणो सर्वतः सूर्यकान्ते एतस्तत्र मूर्धकान्ते स्थितं सावित्रे ज्योदाहादिकं करोतीति २५३ एवमिति । कुसुलवर्षणकृपाण्यसिधुदेहमायकर्मैदियज्ञानेदियेषु सूर्यकान्तसमनुद्धोषात्मापेक्षया वाद्यापातिप्रतिप्रतिविचितीभवति । कीदृशमात्मा स्वतः सर्वत्रैकरूप इति २५४ तथापीति । तथापि सर्वत्र विवितत्वे पिमनसि बुद्धिश्च नोक्तः कारणस्थित्वेव भोक्ता भवति एतत्स्पष्टवति सूर्येति । सूर्यकान्तसंज्ञे मणोस्थितो भास्करो यथा दाहकर्मा भवति तथातः कारणस्थित जात्मा संमूर्तिर्हृत्त्वभोक्तृत्वा विरूपाभावात् । यदा काशवदिदामुपगामी भवतीति यावत् २५५ अथ यदा काशसमविज्ञानमप्युपाधेयं तस्मादायुदेर्गुहाकाशोपाधिगृहसमहृदये स्थितिरूपं भंगोपपादयति बुद्धिश्चेत्यहमिः । बुद्धिरुक्तातः कारणसर्वमुपाधेरुदयभोजरूपेति प्रतिगृह्यतस्तिबधरादिदेशं बुद्धिर्बुद्धिरूपेण प्रवासमिव गच्छतीति यावत् ततो हृदयस्य स्वोपाधियुद्धे निवासस्थानत्वात् पुरुषो विज्ञानमयोदित्थिनेन त्रिविधेन त्रयस्यैव सुषुप्तिकालेनेदामस्तोदुपाधिपरतः त्रयवैदिकार्थः २५६ इतस्ततः परिकृष्य बुद्धेर्हृदये देहागमने दृष्टानमाह पशवति । नाज्ञानाज्ञोक्षयोदयोसमौ कृत्वा हानिमपि उदयसमांभवे विपश्यत् एवंमात्वा यज्ञोभनृप्यावास्वदेर्ज्ञातयथापातितथा बुद्धिर्देहपात्रमिति २५७ जंमवदति । पथनिर्गमदेशं

कुसुलेदर्पणे तद्वत्कृपाणे च मणावपि ॥ सूर्यकान्ते च तत्र स्थंदाहपाकादिरुद्धवेत् २५३ एवं देहे तथा मणिकर्मज्ञानात्मके पुनः ॥ बहिर्बुद्धौ च मर्धत्रातिप्रत्यात्मैकरूपधृक् २५४ तथापि मनसि स्थित्वा भोक्ता भवति सप्रभुः ॥ सूर्यकान्ते मणौ यदस्ति त्वत्वा दहति भास्करः ॥ स्थित्वा तः कारणे तद्वत्मा ममृतिमा नुपाय २५५ बुद्धिश्च हृदये नित्यं सर्वसूत्रविधारिणि ॥ तिष्ठत्येषा ततस्तत्र सुषुप्तौ पुरुषो वजेत् २५६ पशवो वामनुप्यावादेशं याति यथानिजम् ॥ नाज्ञानाज्ञोसमौ कृत्वा बुद्धिस्तद्वद्वद्वजे २५७ जंतवो हि निजदेशे भवेयुः सुखिनो गताः ॥ कदाचिदुःखिनोऽपि स्युरेवं बुद्धिर्हृदयज्जे २५८ देहः सकरणग्रामः पुरिति च शिरस्तथा ॥ बुद्धेर्विदेश इत्युक्तो मुक्कैकहृदयां जम् २५९ स्वप्रजामरणोद्धूते प्रक्षीणे कर्मणी यदा ॥ तदा तत्र यता बुद्धिर्भूतिता भवति क्षणात् २६० दृष्टां प्रूर्छीयथा प्राप्तः पुरुषो मृत उच्यते ॥ भूतिता बुद्धिरप्येवं विलीनेत्यत्र गीयते २६१ यथानमोगतं तूलं सूक्ष्मं लीनमितीरितम् ॥ एवं हृदयगा बुद्धिर्वदलीनेति कीर्तिता २६२ यथा पटस्य संकोचात्पटचित्रं प्रलीयते ॥ एवं हृदयसंकोचा बुद्धिर्लीनेति गीयते २६३

तानां संतुल्यं कदाचित्सुखं कदाचिदुःखं वा भवति एवंप्रत्यक्षमलमला बुद्धिः सुखदुःखे भवति । तद्वदपेक्ष एव सुखदुःखयोरेव भवति भावः २५८ देह इति । नत्वा प्रप्यतो देहः सेंद्रियगोलकः पुरीतद्दृक्ता शिरश्चेतानि बुद्धेः परदेशमात्राणि । तदयां बुद्धेर्हृदये देहाति यावत् २५९ मथ बुद्धेर्हृदये विधेदसंलक्ष्यमभिनयति स्वप्नेति । स्वप्रजामरणार्थे उद्धूते फलाभिमुखतां गते कर्मणीति यदा पश्यीयेमस्तस्मात्तत्रादयकमलमप्यवति न्याकाशे दहाराख्ये मायाशाब्दे क्ता सती बुद्धिर्भूतिता कालपरुषां प्राप्ता भवतीति । एतेन तद्वद्वत्कालाददेशो बुद्धेः स्वप्रादिस्थानमेवेति सुखिणम् २६० तत्त्वज्ञानात्पूर्वकारणे सुखमया स्थितिरैव लयः औपनिषदमते निरन्तर्यनाज्ञानमप्युपगमत् लोकैपितथान्यवहारदर्शनोत्पाद एवामिति । लोके भूतिरस्य मृतव्यवहारो यथा एव भूतिरनुदेरप्रदेशो विलीनेति न्यवहार इत्यर्थः २६१ तदयां ताराकाशे बुद्धेर्हृदये दृष्टांतमाह यथानमवति । मर्त्यसंश्रयस्य शास्त्रमत्पादितुल्यत्वाकाशे लोप्यवति एवंप्रत्यक्षं तदयां ताराकाशमा बुद्धिर्लीनेत्युक्ता विदेशो लीनमवति वासनेपके मनः सर्वेषां नेः सहायेतीति प्रकृतश्रुतीचेत्यर्थः २६२ उक्तबुद्धिरस्यंति विधेन दारानिरोधात्माकोटद्वयकमलसंकोचोपि हेतुरिति दृष्टांतं न दर्शयति पचापटस्वेति । पटचित्रं पटांतर्गतं चित्रं मलीपते लीनमिति न्यवधिपते २६३

सप्तशतप्रतिबुधतस्तत्पदेर्लोकाद्वयं तस्मादर्थमाह एवमितिपदिः । सपुरुषोविज्ञानमयोवस्तुतः परः परमात्मकश्चैवमुक्तविषयाज्ञातित्वात्प्राचित्यद्वारापूर्णभावत्वं ज्ञानमनुभूयजाग्रद्वेगप्रवर्तकैषाः
 पश्चात्प्राप्तस्य उद्भूतौ प्रादुर्भावे सति सदा जामरजं यातीति २६४ तंतुना भवति । तंतुना मोलता संज्ञाः कीटो यथा परं साधनमनपेक्षतंतुं सृजति एवं ज्ञानादुत्पितः पुमान् प्राणादींश्च जन्तोत्पत्त्यैः २६५
 यथा ज्वलन्ति । यथा महामग्निश्चैव तन्मूककणः सृजति एवमात्मैर्द्रियादिकं सृजति । कीदृशां कणकानां त्मरूपकान् मत्प्राथम्येन प्रत्ययः । रूपमाकाररूपयोरपि इति विभः । क्वचित् स्वार्थिकालि
 गवचनाभ्युत्पत्तिर्मातीति वचनात्पुंस्त्वं तथा चारमनः स्वस्वाकारान्वित्यर्थः २६६ उत्थितवति । अर्धविज्ञानमपीदृश्यां कान्तादुरितयः सन् प्राणां सृजति । प्राणपदार्थमाह बुद्धिमित्यपदिना । ज्ञान
 कर्मैन्द्रियैः सन्ध्यापारेः संहिता बुद्धिः श्रुतिमतप्राणपदार्थ इति भावः । अत्राश्वत्थान्मकमानस्य मुसपुङ्खरहृष्टा लपस्य सिद्धातिनाम्ना सस्याग्निप्राणशब्देन संप्रहो बोध्यः २६७ इन्द्रियेभ्य इति । इन्द्रियेभ्यो दे
 वमृष्टेराशयः प्रथमाभ्यामेव दर्शितः । अविदेवतं देवते विरामि करणतया कर्मानावन्त्यायादेशा इन्द्रियेभ्यो जायते ततो देवैभ्य एते विषयैः संवृताः संहिता लोकाः संजायत इति २६८ नित्यमिति । एवं सर्वदेहि संवे
 दिनामिन्द्रियाणां तथामहात्मनामिन्द्रियदेवानां लोकानां च नित्यं जनिमृती बोध्यं इत्यन्वयः २६९ अयमर्थानं संभ्राणत इत्याशङ्क्य द्वितीयाभ्यामेव प्रवृत्तिसमाधानमधिकयुक्तमभिधानायानुवदति । अवि
 धास इति । शास्त्रस्य वेदस्यार्थे विधासो न कर्तव्यः । अविधासो हि प्रमाणांतरविरोधा संभवति विरोधश्च समानविषययोः प्रसिद्धः । अत्र तु शास्त्रविषयप्रमाणांतरस्याप्रवृत्तेः स विरोधो दुर्बल इत्याह

एवं स हृदयाकाशे शयित्वा पुरुषः परः ॥ उद्भूतौ कर्मणा पश्चात्प्राप्तिजामरजं तदा २६४ तंतुना मोयया जंतुस्तंतुं सृजति प्ररिशः ॥ अनपेक्षपरं किंचित् तथा सा बुत्थितः
 पुमान् २६५ यथा ज्वलन्महावन्दिः कणकानां त्मरूपकान् ॥ ज्ञानादुत्थितोऽप्येवं सृजत्यात्मैर्द्रियादिकम् २६६ उत्थितो हृदयाकाशात् प्राणां बुद्धिं सृजत्ययम् ॥
 ज्ञानकर्मैन्द्रियैः सार्धं व्यापारैर्विविधैरपि २६७ इन्द्रियेभ्यस्ततो देवावहवाद्यामाधिदैवतम् ॥ जायते ततः पुनैते लोकविषयसंवृताः २६८ नित्यं जनिमृती एवमि
 द्रियाणां महात्मनाम् ॥ देवानां च सलोकानां सर्वेषामिह देहिनाम् २६९ अविधासो न कर्तव्यः शास्त्रार्थे पंडितैः सदा ॥ अर्थत्वतो द्वियेयस्मान्मानं शास्त्रादतेन हि
 २७० प्रत्यक्षस्य च बाधोऽत्र दृश्यते प्रायशो नृपिः ॥ अनुमानं च मानं स्वं समपेक्षयैव जायते ॥ अन्यथानानुमानत्वं भवेत्तस्य कथंचन २७१ अक्षमक्षप्रतियदा प्रत्यक्षं
 जायते नृणाम् ॥ सर्ववस्तुपुतत्रैकं तदामानं हितं ब्रूते २७२

अर्थेति वि २७० शास्त्रविषये मानांतरस्याप्रवृत्तिविज्ञापयति प्रत्यक्षस्येति पदिः । अत्र शास्त्रविषये स्वर्गापूर्वदेवतादौ प्रत्यक्षस्य प्रमाणेषु न्येष्टस्य बाधोऽभावः प्रायशो नृभिर्दृश्यते न वयमेतत्प्रत्यक्षेणैव
 इयमभिव्याकरेणानुभूयते यो मित्रावृत्तये पापः पदं यौगिप्रत्यक्षविशेषस्यापि शास्त्रानुक्ता चरणेन जायमानस्य न पूर्वसिद्धशास्त्रसमानविषयत्वं शास्त्रस्यानुवादकताप्रयोजकं वक्तुं शक्यमिति भावः ।
 अनुमानस्य तत्त्वान्निरूपयति अनुमानमिति । अनुमानादेस्त्वं स्वोपयोगिन्यात्प्राविश्रादकतया स्वसंबन्धविप्रत्यसादिक्रमपेक्षोपजीव्येव जायते अन्यथा प्रमाणांतरस्य प्रथममृते मनपेक्षप्रवर्तमा
 नत्वेतस्यानुमानस्यानुमानत्वं ननु मानं शब्दवाच्यत्वं न भवेत् मानमनुमतमनुमानमित्यवयवार्थासम्बन्धादित्यर्थः । अत्रानुमानशब्दे अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयपेक्षेति समासो विवक्षितः । अर्थभावः
 अतीन्द्रिये प्रमाणांतरसापेक्षस्यानुमानस्य प्रत्यक्षापेक्षानाप्रवृत्तिः शास्त्रापेक्षावा । नायः प्रत्यक्षस्य बाधो मयानिरस्तत्वात् । नहिनीयः पूर्वसिद्धशास्त्रापेक्षया प्रवृत्तस्य शास्त्रनिष्ठानुवादकतायापकत्वा
 नुपपत्तेरिति २७१ प्रत्यक्षस्य स्वस्वविषयप्रसिद्धेरपि शास्त्रविषये तत्पदसरो वक्तुं शक्य इत्याक्षेपेन प्रत्यक्षस्य विषये पुंसकुचदृष्टितामाह अक्षमिति द्वाभ्यां । अक्षमक्षप्रतियदा प्रत्यक्षमिति वक्तुं

एतन्मिमांसायमेवविशदयति आकाशरूपवति । अथमाकाशरूपमात्रावागादौहृदकप्रत्येकमपिस्थितः यथाशरत्वेभृमयमानपात्रेष्टादिपुत्रतद्वत् । एनैवावायवच्छिन्नमपिमुहाभात्प्रतयाग्रमर्थं
 तेवैतुतथानावमच्छेतिबोधयितुमशिशुरहंदांस्तनुच्येतेहतिशेषः २८० ननुहंदांतोरपिपरिच्छिन्नहृदिएपरत्वात्कनस्यादितिमंदाशंकावारयितुंहंदातेनविवक्षितार्थदर्शयति नचात्रेत्पादिना । एयामुते
 नापितस्वभुरपात्रेभूतिगतभुरपानपदेनाधिकरणसाधनेनोक्तकश्चिदेकदेशेस्थितस्तथावत्स्वरूपाभीमप्येकदेशेस्थितत्वेनात्मानविवक्षितइतिशेषः २८१ कथंविद्वक्षितइत्यत आह किंतिवति । यथा
 सर्वत्रस्थितमप्यप्रिकाशुपलब्धिप्राप्ततामिमांयेणकाष्ठेस्थितंजानंतितपासर्वत्रस्थितमात्मानंमनइन्द्रियदेहादावुपलब्धिवोगयतपास्थितर्विद्वदितिदिवक्षितमिति २८२ एतत्स्फुटपन्नसुरहंदांताशय
 माह अथेतिह्याभ्यां । अथमात्मापदृष्टांभोजनिष्ठपुद्गिकेष्वेकदेशेनिरूपितः तन्निरूपणममुनैवाभिप्रायेणदोष्यं यमुनाकेन पतसुरधनिनपितपात्रेभूरस्यैवतत्रपुद्गावात्मनःप्रकाशःशीघ्रमुपल
 ब्धिरुपजायते यत्माहृदेर्विशुद्धरूपत्वेनाभिव्यक्तितुत्वाविति तत्रयुद्धावेवात्मानाग्न्यैववर्गमायनूनतथोक्तइतिदोःसंबन्धः २८३ । २८४ एवंतदपेक्षितेपपात्रिमवर्गोभूरहंदांतंन्याकुल्यशरीरितद
 पेक्षयापकृष्टसाक्षात्प्राप्तिप्रदर्शकंद्वितीयंश्रुतिगतविश्वंभरपदोक्तप्रतिहंदांतमिहाहवति स्मृतिविवानीतिस्मृतिः । अतस्तस्मादित्यतश्चमिमांसापादेवमद्वेषस्तुक्तइतिशेषः इतिर्के पञ्चतुर्विधानिजरा

आकाशरूपआत्मायंवागादौचव्यवस्थितः ॥ एकत्रयथाकाशःसन्नरावघटादिषु ॥ अतस्त्रमेनमात्मानंमावमच्छकदाचन २८० नचात्रहृदयांभोजेएकदेशे
 व्यवस्थितः ॥ सुतेयथानापितस्यसुरपात्रेकचित्स्थितः २८१ किंतुसर्वत्रजंतुनामहिरंतरवस्थितम् ॥ मनइन्द्रियदेहादौकाष्ठेप्रिमिवविद्वितम् २८२ अयंहिह
 दयांभोजेपुद्गावात्मानिरूपितः ॥ सुरवानादिहृदांतैरेकदेशेमहेश्वरः २८३ इदेर्विशुद्धरूपत्वात्प्रकाशस्तत्रजायते ॥ अभिप्रायेणामुनैवतत्रनावममायहि २८४
 चतुर्विधान्यतोदेहान्युत्पाद्यायंमहेश्वरः ॥ चैतन्यव्याप्तिमकरोदाज्जन्वाग्रादिसर्वतः २८५ यथासर्वगतोवह्निःकाष्ठेष्वस्तिविशेषतः ॥ एवंसर्वेषुदेहेषुसो
 स्तिशेषविशेषतः २८६ यथासर्वगतोवह्निःकाष्ठेष्वेवोपलभ्यते ॥ ततःकाष्ठेप्रविष्टोयंकथ्यतेलौकिकैरिह २८७ एवमाकाशआत्मायंचैतन्येनोपलभ्यते ॥
 आनखाग्राच्छरिषुप्रविष्टस्तेनकथ्यते २८८ मनइन्द्रियदेहादौसंचातेविक्रियास्तिहि ॥ मत्ताकापिनतस्मिन्निहित्वाप्राप्तमहेश्वरम् २८९

युगादीनिदेहानिउपाधमानात्माचेतन्यरूपेणतेषुन्याप्तिमकरोदिति । देहादौहृदपुंसोदित्यमरः २८५ तत्रहंदांतमाह पपेति । यथासर्वगतोवह्निर्विशेषमालोचयकाष्ठेष्वस्तीतिव्यवहिते एवमा
 त्मापिचेतन्यमयुक्तविशेषमालोच्यदेहेस्तीतिव्यवहितइत्यर्थः २८६ हंदांतवाहीतिकर्तृविशेषपदार्थमुपलब्धियोगतत्कथमभिनयति यथासर्वेतिह्याभ्यां । कश्चिपुजराणीप्रभृतिपुश्रुतोविश्वंभर
 कुलायपदोक्तेषु कुलायपदंतीववाचकं ततःकाष्ठेष्वप्युपलब्धिवोगयतत्वादेव २८७ एवमिति । आकाशापरिपूर्णमात्माचेतन्यरूपेणदेहेनतत्फलभ्यतेतेनतत्रप्रविष्टइत्युक्तइति २८८ एवमुपाधिन्योविवे
 चितआत्मवसवैश्वरइतिबोधनेतत्त्वंपदार्थैस्वस्वराधावेववस्थापनपरंतमेतस्मिन्पादिआत्मानंभुंजंत्यंतवाक्यव्याचदे मनइत्यादिह्यादशभिः । मनइन्द्रियदेहादिरूपेसंचातेविक्रियापरिणाप्रिताप्र
 सिद्धैवतस्मिन्परिणाप्रिनिष्ठादिसमेप्रज्ञाकाविमूलयाभीवीवान्नवजुंसक्यायवचित्तस्याविवेककालेतेषुभीषाभ्यामिहिक्रीमत्ताऽऽसीद्विवेककालेदुसापिमतेत्याह हित्वेति । माहंस्वरूपभूतथा
 प्रज्ञापानित्ययुक्तमहेश्वरहित्वाविविच्येत्यर्थः २८९

ननु बुद्धिरूपमज्ञानेऽप्यस्तीत्यसंशयान्नतथाभवतितस्यानुद्देशेऽपि न कृत्वा दित्याह अज्ञेति । अतः चिदातिरिक्तस्वजनकत्वादेव मनसिन्द्रियदेहादीजडेसर्वविकाराश्रयेयाकाचित्प्रकृताबुद्धिरूपमज्ञानि सापक्षेन जडेव परिणामित्वाविशेषादिति भावः २९० यथात्मन्यतिरिक्तेषु ज्ञानेनानस्ति एवेव सुखमपि नास्तीत्याह एवमिति । एतेषु आत्मन्यतिरिक्तेषु २९१ एवं सुखज्ञानाभ्यां हि त्वेव मन आशोनां निश्चिते सति यत्तेषु ज्ञानं सुखं बाधसत्तत्सर्वमात्ममसादलम्पित्याह सुखेति । सुखरूपः प्रकाशरूपश्चाप्यमानंदात्मापूयैवात्मास्वतः सुखज्ञानाभ्यां वर्जितानमनःप्रभृतौ न्स्वात्मसंपत्त्या स्वीय सुखादिसंपदां करणभूतया सुखभागिनो ज्ञानभागिनश्च करोति यथा धनिकः स्वाधितानित्यर्थः २९२ एवेतात्पर्यार्थे प्रदर्श्यत प्रवाक्यं समन्वितं करोति एतमिति । एतं स्वात्मसंपत्त्या परां सुखज्ञान भागिनः कुर्वाणमात्मानमानंदात्मकरूपत्वात्सर्वमिष्यतमेव ताज्ज्यात्माधिदेव भिन्ना बाधाया मनसुत्पत्तयानतीति न्यवसायं लभ्यते न स्वतः सा समर्थ्यहीनत्वादिति भावः २९३ तत्र दृष्टान्तभागविभृते स यमिति द्वाभ्याम् । यथा धनिर्नानेनैकैरुपजात्येन प्रशस्तजनवंतं प्रकृतेर्भावधानत्वेन प्रेष्टवत्प्राप्तकः प्रेष्टिपदेन भुतिमतेनोक्तं प्रभुं । तदीयास्तत्सर्वधनः श्रुतोऽस्वपदेनोक्तास्तत्सर्वतः परिपालयं हितामनुभूयस्तमनुत्पत्तयजानंति निश्चयं कुर्वते इत्यर्थः २९४ ननु बाधकार्यमाधितानां प्रभुपतेरत्येव निश्चये कार्यपरतरेता इत्याशयमभुनिश्चयविना आधितानि श्रवत्पाकार्यं क्षमत्वेनासत्त्वापत्ता

अज्ञातः प्रकृतामज्ञायाकाचिदिह लभ्यते ॥ मनसिन्द्रियदेहादीजडेसर्वविकारिणि २९० एवं सुखं च नैतेषु किंचिदस्ति कदाचन ॥ हित्वा प्राणं यद्देशानमानंदात्मस्वरूपिणम् २९१ सुखप्रकाशरूपो यमानंदात्मा महेश्वरः ॥ मनसिन्द्रियदेहादीन् सुखज्ञानविवर्जितान् ॥ कुरुतं स्वात्मसंपत्त्या सुखज्ञानविभागिनः २९२ एतं सर्वमिष्यतमं प्रज्ञानं दात्मरूपिणम् ॥ नित्यबोधेन जानंतमनुजानंति देवताः २९३ सम्यग्वाविपरीतं वा जानंतं धनिनं यथा ॥ अनुजानंति मनुजास्तदीयाः सर्वतः स्थिताः २९४ धनिनं विहायैते स्वयंकृत्वापि कुर्वते ॥ निश्चयं कार्यमुत्पन्नमनुजानंत्यतस्त्वमे २९५ तथैव परमात्मानं जानंतमनुजानते ॥ कार्यकार्यादिकं सर्वं वामाद्यामिलिता अपि २९६ सुखं विदयो यथा भुंक्ते भृत्या यैः स्वजनैः सह ॥ एवमात्मापि विषयान् भुंक्ते वाग्मादिभिः सह २९७

दित्याह धनिमिति । एते आधितमनुजाः कार्यविशेषानुत्पत्तिनिश्चये स्वयंकृत्वापि धनिनं विहायैते स्वयंकृत्यं प्रसक्तमपि कार्यं कुर्वते हि तु धनिकनिश्चयं प्रसीतेऽतस्तेषां निश्चयस्याकार्यं समत्वादिमे आधितधनिनमनुजानंतीति न्यवहित्येनैकनिसंबंधः २९५ दाहोति केपोऽप्यति तथेवेति । तथा वामाद्यादेशां मिलिताः समुदिताः संतः अधिगच्छात्पत्त्येकं वा स्थिताः यदि दैकार्यं ब्रह्मपत्तं न्यमिदमकार्यमिति आदिपदेन इदं च कल्पमिदमवक्तव्यमित्यादिरूपेण जानंति तव स्वयं परमात्मानमनुत्पत्त्येव जानते इत्यन्वयः । अत्र दृष्टान्ते आधितानां धनिकज्ञानानुत्पत्तयज्ञानानि दाहोति केनु आत्मज्ञानमेव वागाद्यवच्छिन्नानेव 'तस्य भासां सर्वमिदं विभाति' इति श्रुत्यंतरम् इति विशेषसत्त्वेऽपि अनुजानंतीति पदेन द्विविधज्ञानसंग्राहकत्वेण साम्यामिति बोध्यम् २९६ एवं ज्ञानेपाद्यान्यबोधकं दर्शं तं विहादीकृत्य भोगे सुखसाक्षात्काररूपे माध्याम्यप्रदर्शकं तयथेत्यादिनोक्तं दृष्टान्तमिदमपि सुसीति । यथा सुखी बह्विधभोगसाधनसंपन्नो विष्णोवर्णिश्च भृत्यमभूतिस्वकीयजनेः सह भुंक्ते ननु केवलः चोरादिभयात् एवमात्मापीति । अत्रापि पूर्ववत्त्वेण साध्यं बोध्यम् । एतदृष्टान्तेन तन्मन उपहितस्यैव भोक्तृज्ञाननुक्तेन लभ्येति सूचितम् २९७

भोक्तृत्वस्य मिथ्यात्वं स्फुटयितुं वागादीनामविकेवसानां बोधोक्तृत्वमिति सर्वत्रोक्तं चेत्तदा तत्रैवं विवक्ष्यते । वैश्यस्य पुत्रावैश्येनैव विना भर्त्सनादुक्ते । तद्वत्तदा
 गाद्यादिमात्मनः सदेव भुंजते केवलं स्तुनभोक्तार इति यावत् । तथाच भोक्तृत्वस्य वास्तव्यात्मा भोगिण्यात्वं स्फुटमिति यावत् । अत्र भोग्यस्येव भुंजते तत्रार्थे समस्य च स्तुस्वकोपायद्वैतितद्विनि
 मेवयनद्वारा भोग्यभावभाषणं भुंजतेति विना तुतेषां भोक्तृत्वमित्यर्थेन बोध्यमिति २९८ ननु भोक्तृत्वस्येवोपसर्गात्मात्मनः प्रतिपादनं किमर्थमिति चेत्तदस्य त्वत्वात् एवमहावाक्यार्थमुपनायेत्याह
 एवमिति द्वाभ्यां । एवमुक्ताम्यस्य तिरिकाभ्यामभिधानेन तद्वत्पाकाशः शुद्धवयाय उक्तः स एव महेश्वरः सर्वसंघाताधिपतिरिति प्रोक्तो भवति । अन्यथा तु अन्यमात्मा संघातेन एकतातादात्म्याभ्यासप्राप्तः
 स ननु द्विमिद्विरपि दुर्ज्ञेय इति । अथ मर्थः स्तुतावस्थितमेतमित्येतत्वेन तद्वत्पाकाशं पराश्रयमाध्यापयित्वा त्वेति त्वमिति बोध्यः २९९ अस्मदुर्ज्ञेयतां तद्वत्पाकाशमेतद्विभ्रम एव स्फुटपतीत्याह तत इति ।
 ततो दुर्ज्ञेयत्वात् । ननु संघाते तु दुर्ज्ञेयश्चेदस्यातादृशसंघाताद्विदुः कृत्रिमिकरणार्थस्तत्रेव तद्वत्पाकाशस्य स्थितिः कृत्रिमत्वादिना । स्वमप्यत्र विज्ञानायावत्पि यथा भवति तत्पासेरसंवेदप्रदमु
 त्साहंमाकृताः तत्र हेतुं पश्यति तदर्थं पति कोशमिति । इधमसंस्तुतुपलीत्यर्थानभूतेन धनेन सत्तद्वत्पाकाशं विद्विहायां धनदत्तं स्मृष्टं कः प्रतिपद्यते प्राप्नोति न कोपीति यावत् । तथाचात्रोपधनवद्वत्तत्तत्तत्तत्
 प्यस्थाने संघातविज्ञापकत्वेन बोध्यं इति भावः । तदुक्तं भागवतेषु 'स्वात्मानं परं ब्रह्म परमात्मानमेव च । आत्मा पुनर्बहिर्भूतः स हो ज्ञानताज्ञता' इति ३०० प्रश्नत्रयेणोक्तमर्थं नार्तसंगृहाति ।

वैश्यस्य पुत्रावैश्येन विना यद्वत् भुंजते ॥ वामाद्या अपि तद्वत् आत्मना सह भुंजते २९८ एवं हि हृदयाकाशः प्रोक्तः प्राज्ञो महेश्वरः ॥ संघातेनैकतां प्राप्नोति दुर्ज्ञेयो धीयनैरपि
 २९९ ततो गार्ग्याऽसि विभ्रातो मा लुधाः स्वेदमप्यपि ॥ कोशमिधनसंस्तुं विद्यायान्यं प्रपद्यते ३०० हृदयाकाश आत्मा यमाधारावधिरेव च ॥ शयनस्य शयानस्य
 तद्वदागच्छतोपि च ३०१ शयानः करणग्रामः शयनं बुद्धिसंश्रयम् ॥ आगतापि स एव स्यात्सर्वो विषणया सह ॥ स्वप्नं जागरणं वापि प्रोक्तमागमनं दुधैः ३०२ प्राण
 प्रमेययायस्ते हृदयाकाशरूपवृक् ॥ उक्तः प्रतर्दनायैव मादाविद्रोजमादह ३०३ एतद्विज्ञानतः पूर्वजिनायेंद्रोऽसुरात्महान् ॥ ब्राह्मणाश्च यतीस्तद्वद्वत्वा
 ध्यायवर्जितान् ३०४

तद्वत्पाकाश इति । हृदयाकाश एव सर्वस्थात्मा शयनस्य शयानस्य वा शयनतः प्रोक्तः आगच्छत आगमनस्यावस्थितयोक्त इति ३०१ शयानादिवस्वरूपमभिनयति शयान इति । शयनशब्दस्य कारवलयप
 रत्वात्त्वप्रसङ्गशयनस्य कर्त्तारणमात्रो बुद्धिर्व्यतिरिक्तः । द्वितीयं पुनरुक्तं शयनं ननु बुद्धिसंश्रयं बुद्ध्याभिते तत्कर्तृत्वं बुद्धेरेवेति यावत् । यद्यपि पूर्वविज्ञानमप्यस्य कर्त्तृत्वमुक्ते तथापि विज्ञानमप्यशब्दस्य
 बुद्धिर्विशिष्टविद्याचकत्वेन त्रिप्रेयेर्द्रत्ववावेति शेषेण पर्यवसानस्य सविशेषज्येतीति यावत् तद्वत्पाकाश इति बोध्यम् एवं सति आगता आगमनं कर्त्तापि स करणग्राम एव बुद्धिसहितो बोध्य इति ३०२
 अभ्यायद्वयेन ज्ञानस्य फलं पूर्वमिद्रेण लब्धमिति प्रदर्शकं स्यादित्यादिवत्पर्यस्याकर्तृत्वाभावेनैकताक्यतां दर्शयति प्राप्नोति । प्राणश्च यज्ञाचतयोः समारहारः प्राणप्रज्ञातस्त्वप्राणप्रज्ञे उपाधौ तद्वत्पाका
 शरूप आत्मा यस्तैव प्रोक्तः सुप्तो लोकादृष्टा माणावशेषात्प्राणोपाधिरस्य विज्ञानमप्यविशेषेण बुद्ध्युपाधिरस्य चाऽभिधानात् इममेवात्मानमादौ पूर्वमिदं ब्रुवावेति ३०३ एतदिति । एतस्यात्मनः
 प्रजापत्युपदेशाद्यदि ज्ञानं तद्वत्तेन महानिदः पूर्वपुरा असुरान् जिमापजितवान् तथाप्यप्यवर्जितान् ब्राह्मणां ब्रह्मादीन् यतींश्च ब्रह्महान् । म्यायवर्जित इति प्रथमां तपादे उच्यते अत्रासुरा इत्यनेन कर्त्ता संबन्धः
 ज्ञेयत्वेनाह ननस्य पूर्वापाप उक्तेरिति ३०४

॥ इत्यल्पपुराणे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे सप्तर्ष्याध्यायप्रारंभः ॥

बहूनामधेदस्य एवमेवाभिधाने सुबोधतामपि संवायगुरोः परमगुरोः आभेदस्य त्वेकेपि पसिद्धत्वात् सर्वेषामेकरूपताया उपसंहारे तस्य ज्ञानावाकत्वात् पापनीपुत्रानेतं भारद्वाजीपुत्र एवोक्त इति शेषः । ७
वमेव तस्य प्राणकौशिकीपुत्रे तस्मिन्प्राणकत्वात् पापनीपुत्रात्तर्भावोक्तः ७ पाराशरीसुत इति । भारद्वाजीसुतः पौत्रिमाप्यस्तु पाराशरीसुतादौपवनात्पूर्वोक्तमौपवनमभिजादिमां विद्यां प्राप्त इति ८
मौपस्वस्तीति । उपस्वस्तेर्गोप्रापत्यस्त्रीमौपस्वस्ती मर्ण्यतादृष्ट्या तस्याः पुत्रः कौशिक इति पुंल्लङ्घनार्थः पसिद्धस्तस्मात्पाराशरीसुतो विद्यां प्राप्तवान् ९ पाराशरीति । उक्तः कौशिकस्तु उपर
पाराशरीसुतात्कौशिन्यानामो विद्यां प्राप्त इति १० कौशिकीतनय इति । पाराशरीसुतः कौशिकस्तु कौशिकीपुत्रात्तस्माद्विद्यां प्राप्त इति । अत्र कौशिकीपुत्रे कात्पापनीपुत्रात्तर्भावोक्तः ११
शांडिल्यस्येति । उक्तस्य कौशिकीतनयाभिजन्नां शांडिल्यस्य कौशिकीमौतमश्च एवोक्तो पुंल्लङ्घनार्थः कौशिकीमौतमो गुरुमभूतां । शांडिल्ये कौशिकीमालंबोपुत्रत्वेनोक्तः । मौतमस्तु देवाग्रपदीपुत्रत्वेनोक्तः । देवाग्रपदीप्राप
त्यस्त्रीविद्याग्रपदी । यन्तान्द्रीप्रेजागमश्च १२ आलंब्या इति । आलंबोपुत्रः कौशिकस्तु तपसाराधितवानुग्रहादेव विद्यां प्राप्त इत्यर्थः १३ देवाग्रपद्या इति । वैपाग्रपदीपुत्रोपोगेतमोना

पाराशरीसुतः कश्चित्पुनर्मौपवनोपरः ॥ अप्रुतस्मात्समाप्तोसौ भारद्वाजीसुतस्त्विमाम् ८ मौपस्वस्तीसुतः कश्चित्कौशिको नाम वैदिजः ॥ तस्मादौपवनो विद्यां
प्राप्तवानखिलामिमाम् ९ पाराशरीसुतः कश्चित्कौशिको नाम तौभवत् ॥ कौशिकस्तु ततो विद्यां प्राप्तवानखिलामिमाम् १० कौशिकीतनयः कश्चिन्शांडिल्योना
मतोभवत् ॥ कौशिकीतनयस्तु एवमां विद्यामधिजगाम ११ शांडिल्यस्य गुरुस्तथा मुमौ कौशिकमौतमौ ॥ आलंब्याश्च तथा वैपाग्रपद्यास्तनयो गौतमो नाम तः ॥ आलं
व्यास्तनयो योसौ कौशिको नाम विभुतः ॥ ब्रह्मप्रसादतः सोयं विद्यामेतामवाप्तवान् १२ वैपाग्रपद्यास्तनयो गौतमो नाम तः ॥ कार्पुपुत्रादाग्रिवेश्यात्काण्वी
पुत्राच्चलब्धवान् १३ काण्वीपुत्रः कौशिकश्चलब्धवान्हि स्वयंभुवः ॥ उग्रेण तपसा त्वर्षपरितोप्यमहेश्वरम् १४ आत्रेयीपुत्रतः प्राप्त आनभिस्लात तस्त्विमाम् ॥
शांडिल्याच्चाग्रिवेश्योयं क्लेशेन मरुतादिजः १५ शांडिल्यो जन्मतः सिद्धः काण्वीतनयवन्महान् ॥ अन्यस्मात्प्राप्तवान्विद्यामुक्तावह्नापमोश्चरम् १६ आनभिस्ला
त एवाधं गार्ग्यो गोत्रत ईरितः ॥ गौतमीतनयाद्वित्रादानभिस्लात तस्त्विमाम् १७ गार्ग्यादिप्राप्तवान्विद्यामात्रेयीतनयो महान् ॥ भारद्वाजीसुताद्गार्ग्ये गौतमादा
तवानिमाम् १८ पाराशर्यास्तनयतः सैतवाद्गौतमस्त्विमाम् ॥ प्राचीनयोग्यतश्चापतातुमौचसहोदरौ २०

मसनघतमाग्रिवेश्यात् कार्पुपुत्राभिजात्तथाकाण्वीपुत्राद्विद्यां प्राप्तः । काण्वीपुत्राभेदयोग्यः पुंल्लङ्घनार्थोऽस्तीति नोक्तः । कवेर्मौपस्वत्यस्त्रीकापी यन्तान्द्रीप्रे १४ काण्वीति । काण्वीपुत्र
स्तु स्वयंभुवो ब्रह्मण एव विद्यां प्राप्तः किं कृत्वा तपसा परमेश्वरपराय १५ आत्रेयीति । कार्पुपुत्रमाग्रिवेश्यस्तु आत्रेयीपुत्राभिजादानभिस्लातात् शांडिल्याच्चाग्रिवेश्यात् गुरुभ्यामिमां विद्यां प्राप्त इ
त्यर्थः । शांडिल्याभेदयोग्यः स्त्रील्लङ्घनार्थोऽस्तीति नोक्त इति बोध्यम् १६ शांडिल्य इति । आनभिस्लात शांडिल्ययोरन्यतरः शांडिल्यस्तु ब्रह्मापमोश्चरं मुक्ताऽन्यस्माद्विद्यां प्राप्तवानिति १७ आन
भिस्लात इति । मर्यादनात्रेयीपुत्र आनभिस्लात एवाज्ञवल्क्यकांडेमात्रतो गार्ग्ये इतीरितः सन्तुभिजादानभिस्लातादौ गौतमो तनयाभिजादाज्ञवल्क्यकांडेमात्रतः पदोक्तविद्यां प्राप्तः । गार्ग्यो यो
तमीतनय आनभिस्लातस्तु भारद्वाजीसुताभिजादौ तस्माद्विद्यां प्राप्त इतीति शेषः । अत्र वृक्षीयानभिस्लातो द्वितीयेऽन्यर्थाद्विद्येति बोध्यम् १८ । १९ पाराशर्याद्विषे । भारद्वाजीसुतो
मौतमस्तु पाराशरीपुत्राभिजात्तस्मात्तान्द्रीप्रेजागमश्चाभ्यां मुक्तां कौशिकीमालंब्याभिजाद्विद्यां प्राप्तः । अतुर्थे वादस्योत्तरश्चोक्तैर्न संबन्धः २०

आ. पु.
॥ २ ॥

यास्कहति । तयोर्मध्येयाहस्तुसासात्स्वयंभुवःसकासादेवविद्यांमातः । अर्जितास्वीतनयकीशिक्रवदिति । द्वितीयआसुरायणस्तुभद्रकीतनयाभिजात्रैवजितंज्ञासांप्राप्तइति ३५ अधस्त्री
वंशेअधिकाम्पदपरस्परमभेदस्फुटीकरणायासुरायणेनिवेशपति । कौंशिकीतिवदुभिः । मातृकीतनयमेवभिःकौंशिकीपुत्राभ्यांविद्यांमातः । तौकौंशिकीपुत्राभ्यांवेदधृतीपुत्राभ्यामो ३६
प्राप्तइति । वेदधृतीपुत्रःकार्षकेयीपुत्रःप्राचीनयोगीपुत्राद्विद्यांप्राप्तइति । कृषिकस्यापत्यंकीकार्षकेयी । शुभ्रादिवाङ् । प्राचीनयोगीतिपुत्राङ् ३७ प्राची
नेति । प्राचीनयोगीतनयःसार्जनीवीतनयाद्विद्यांप्राप्तः । सार्जनीवीतनयस्तुएतांविद्यांप्राप्तीपुत्रात्प्राप्तः । कीदृशान्प्राप्तीपुत्रात् । स्त्रीवंशेस्त्रीनामघटिपरंपरायामेतस्थितत्वेनमसिद्धात् प्रा
प्रीपुत्रपदाभ्यासेनान्तेस्थितेःसूचनादितिभावः । पुनःकीदृशात् आसुरिवासिनः आसुरिसंज्ञेदेसविभेदेगुरोबाकसनेनासुरिवासीतिनामांतरासिनः ३८ प्राश्रीपुत्रोपेति । प्राश्रीपुत्रस्तुमासुरा
यणाद्विद्यांप्राप्तः । कोसावासुरायणइतिचेत् पौराणीतनयोन्यात्कर्णस्वगुरुत्वेवणेअभिप्यउक्तःसएवेतिगृह्यत्वेत्यर्थः । ननुत्रैवणिगुरुपरंपरावर्तिनःप्राश्रीपुत्रस्यत्रैवणिगिष्यात्कर्णविद्यांप्राप्तसं
भवइतिचेत् । इत्येतद्विकृतम्ययनानामपिकुतश्चिन्मिषिषाद्विस्मरयेत्सप्तपोत्पादेवापुनर्विद्यांप्राप्त । यथाभद्राभारतेनहाएवत्यंदादहाभिरुदुभिःसाद्विस्मृतविद्यानांसारस्वताःसारस्वतीमसारजीवि

यास्कःकौशिक्रद्विद्यांप्राप्तवान्सस्वयंभुवः ॥ मातृकीतनयांप्राप्तस्त्रैजनेरासुरायणः ॥ कौंशिकीतनयाभ्यांहिमाकुकीतनयोप्ययम् ॥ प्राप्तवास्तापुभौविद्यांप्राप्तौ
वेदधृतीसुतात् ३६ प्राप्तोवेदधृतीपुत्रःकार्षकेयीसुतादिमाम् ॥ कार्षकेयीसुतोप्येतांप्राप्तवान्बहुदुःखतः ॥ प्राचीनयोगीतनयात्सर्वशास्त्रविशारदात् ३७ प्राची
नयोगीतनयःसार्जनीवीतनयादगात् ॥ सार्जनीवीतनयोप्येनांप्राप्तीपुत्रादवासवान् ॥ स्त्रीवंशेप्रथितादतोस्थितादासुरिवासिनः ३८ प्राश्रीपुत्रोपधर्मत्माप्राप्तवाना
सुरायणात् ॥ जातुकर्णस्यगुरुत्वेवणेःशिष्यरूपिणः ३९ त्रैवणिःप्राप्तशान्विद्यामौपजंघनितोमुनेः ॥ औपजंघनिरप्याप्तआसुरेयतएवहि ॥ भेदोभवतिवंशस्य
ह्यसमाधेयरूपमाक् ४० पौतिमापीतनयतःस्त्रीवंशंष्टपगेवहि ॥ वर्णयंतिमहात्मानःकेचिदेकमथापरे ४१ पुंवंशेऽपिविभिन्नत्वमाश्रिवेश्याद्वदंतिहि ॥ कौशिक्य
यनिपर्यंतकोचैकैचिदभिन्नताम् ४२ सर्वथाऽभिन्नतैवस्यादन्नस्त्रीपुंसवंशयोः ॥ अतःपुंसंशमेवममधुनाकथयामिते ४३

नोभ्यस्तविद्यादिति ३९ त्रैवणिरिति । आसुरायणगुरुत्वेवणिरोपजंघनिसंज्ञानुनेरपिविद्यांप्राप्तः । औपजंघनस्तुआसुरेर्वंशत्रयेविसमानाकारतप्राप्तः । कीदृशोयमासुरिः यतःयमासुरिमार
म्पायस्तनवंशस्यभेदेनानारूपतालक्षणोभवतिज्ञापते विषयेनविपरिणोत्सन्नात् । कीदृशोभेदः अस्माधेयरूपमाक् समाधातुमस्तस्यस्वरूपमाकारंसादृश्यमितिवावत् तद्गजतीतिसतथा 'रूप
माकारभूतकपोरपि'इतिविश्वः । अस्माभिस्तुयथासंप्रदायंसमादितइतिभावः ४० आसुरिययैतानांकेकप्यंसंख्यावैषम्यंनष्टाकोचैर्देवंदति । सारूप्यभूयस्त्वदर्शिनोऽपरेतुभेदमेवेत्याह पौतिमापी
ति । पौतिमापीतनयमारभ्यस्त्रीवंशेकैचिन्महात्मानःपृथग्वर्णयंति । अपरेतुएकमेवेति ४१ पुंसंशेपीति । केचित्पुंसंशपोरिषामाश्रिवेश्यमारभ्यकौशिकायनिपर्यंतपरस्परनाम्नांवैक्यंनष्टाविभिन्नत्व
दंतिआश्रिवेश्यात्पूर्वतनेपुत्रकौशिकरूपनेःपरतनेपुंसत्वभेदमादुरितिवावत् । केचित्केकस्यापिनामद्वयसंभवाविक्रमालोच्यतत्राप्यभेदमेवादुरित्यर्थः ४२ सर्वमेवेति । अतभेदमयुक्तैःसर्वैःप्रकारैरप्यत्रमासुरो
स्त्रीवंशपुंसंशपोरभेदएव आसुरेस्तंरंपुंसोदुर्वचइतिवावत् । अतमासुरिप्रामाण्यवंशत्रयाभेदसिद्धेः पुंसंशमेवतुभ्यमधुनाकथयामिइतिपुंसंशपोरैकतायामविवादस्फुटीकरणायपुंसंशमित्येकवच
नमयोमः ४३

पूर्वपैतिमाप्यप्यारभ्योत्तरोत्तरं गुरुनिर्देशकमेवाधुरिषपैतांशः सौवंशस्यन्यालुपातोपपरगुरुं ब्रह्माण्वारभ्याधोवः शिष्यपरंपरां सांजीवोपुत्रपर्वतादिसंयस्यमानमासां जीवीत्यतः परमं शिष्या इति
ब्रह्मेतिपञ्चभिः । यः पूर्वशांतिस्वयं भूमेत्यासमीरितउक्तस्तस्माद्ब्रह्मयः प्रजापतिर्विराट्प्रातर्विद्ययाप्राप्तः ५५ प्रजापतेरिति । प्रजापतेस्तुतकाशाश्रवावेयः कवयसा अयःपुत्रैर्निरंजं कामुनिः
प्रातस्तस्मात्पुत्राः कावपेयानपज्ञवचः संज्ञको राजस्तंदायनः राजस्तंवश्यपुत्राः पत्यकपः प्रातः ५६ ततः कुशिरिति । तवोपसवचसः कुशिरंजः प्रातः एवमप्येव तस्मान्ज्ञांतिर्याट्प्रातस्तस्मात्प्रातः
संज्ञः । तस्मात्प्रातिथीतिसंज्ञकः ५७ मादित्येति । मादित्येः कोत्सः कोत्सायां कन्योमां कन्यायां हकायनि संज्ञस्ततो मां कन्यायनेः सांजीवीपुत्रः प्रातः ५८ सांजीवीति । सांजी
वीतनयस्य यं शपरंपरापोषः क्रमेणपैतिमापीपुत्रांतापोकासेवविज्ञेया परंपुत्रा लयां कीनामाः षडतितापैतिमाप्यमोपवनादिसंज्ञां परिहृत्यपञ्चया अयमवपसेविनोपकतिज्ञापः अंतर्भावं च परिहृत्यपेदपि
बोध्यम् ५९ तस्मान्मासां जीवीत्यतः पूर्वतनमदशहभार्यया कूर्वंश्रादित्यादपिरमगुरोः प्रपृचांसांजीवीपुत्रपर्वतां शिष्यपरंपरां पूर्ववद्विनिर्देशाति स्वीवंशपुनरित्येकादशभिः । स्वीवंशस्य पूर्वस्वयं भू
ब्रह्माण्वेकमुक्तंततोऽप्यदि पूर्वमनीपिषः प्राट् । शिवदित्याकांशायां प्राट् वस्येत्यादि । पस्यादित्यदेवस्य स्वकपमृतं भर्तुने जस्तटेदांतमसिद्धं महात्मभिः संसाराभिरुभिर्वर्णीयं सम्पद्यन्तौ यं कथं भव

ब्रह्मास्वयंभूयैवंतेपुंवंशान्तेसमीरितः ॥ तस्मात्प्रजापतिःप्राप्तोविद्यामेतासुदुर्लभाम् ५५ प्रजापतेस्तुसंप्राप्तःकावयेयस्तुरोमुनिः ॥ तस्माद्यज्ञवचानामराज
स्तंवायनोमुनिः ५६ ततःकुश्रिस्ततोवात्स्योवात्स्यातशांडिल्यसंज्ञितः ॥ वामकस्यायनस्तस्मात्तस्मान्माहेष्ठिसंज्ञितः ५७ माहेष्ठ्येःकौत्सनामाप्तःकौत्सा
न्माहव्यसंज्ञितः ॥ मांडूकायनिर्माहव्यात्साजीवीतनयस्ततः ५८ साजीवीतनयस्यादावुक्ताशिष्यपरंपरा ॥ स्त्रीनाम्नासैवविज्ञेयापुमारुह्यपरिहायहि ५९
स्त्रीवंशेषुनरन्यच्चमूलमाहुर्मनीषिणः ॥ यस्यदेवस्यभर्गस्तद्गर्णीयमहात्मभिः ॥ ध्यायेमेतिषियोयोनःप्रचोदयतिनित्यशः ६० आपोज्यांतेस्तथानष्टधुर्भुवः
स्वारसोमृतम् ॥ ओंकारनामाभगवानादित्योमूलमीरितः ६१ आदित्यादंभिणीप्राप्तातस्यावाक्सर्ववक्रमा ॥ कश्यपोनेभुर्विर्वाचोनेध्रुवःशिल्पकश्यपः ६२
कश्यपोहरितःशिल्पाःप्राप्तोवार्पणोऽसितः ॥ हरितात्कश्यपादिद्यांवाध्योमश्वासेतातथा ॥ जिह्वावानिति विख्यातस्ततोवाजश्चामुनिः ६३

नीचमिष्यतआह तच्छायेमेति । जिज्ञासीयवृत्तिरिस्कारेणसमातीववृत्तिस्तान्मोक्षरुक्मंरुति । तर्हं योऽस्माकंविद्योवृत्तिरन्तर्वासीसन्धर्मादिपुण्योदयतिमेरपति । तस्यसर्वात्मतामाह
आपहति । योत्रज्ञानपाकृतोपाधिप्रत्ययरूपःअथापःदिरप्यमर्भापिमुत्तारंकीकृतभूतरूपः ततोऽप्येतिवैश्वानरात्मकः भूरादिपदत्रयवाच्यलोकोत्पत्तेरावस्थाशिवव्यात्मकः रसःसारभूतः यद्वा
वासंस्तरसवन्नावावस्थाविकासहेतुः अमृतंज्ञातोमोक्षहेतुः अण्वाःप्रमद्विदेवैव तद्वाच्यप्रकारोपोमवाच्यत्वकल्पेनोक्तः ' रविमध्यस्थितःसोमःसोममध्येदुताशनः । तेजोमध्यस्थितस्तन्यस्तन्यमध्य
स्थितोच्युतः ' इति अतएवषाड्विमात्रमणववाच्यः । एवंसन्निरस्कसाविर्वाप्रतिपाद्यःसंभववर्गनादित्योस्मिनाममात्रेयभिन्नोपलब्धयोक्तः । स्वार्थइतिरूपलोपेनदीर्घः । इतिद्वयोरर्थः ६०
६१ आदित्यादिति । तस्मादादित्यादंभिर्भीसंज्ञादेवताविद्यांमात्रा तस्यामंभिण्याःसकाज्ञात्सर्वेषामास्यमतत्वाममिमानी नदीदेवतामात्रा वाचःसकाज्ञाभुनेध्रुवाविद्युत्स्थापत्यैयःकश्यपःसमाप्तःवैश्व
देःकश्यपाशुशित्वेतिनामांतरज्ञासीकश्यपःप्राप्तएवमुत्तरत्रापि ६२ कश्यपइति । सित्परात्कश्यपात्हरितःकश्यपःमातृः । हरिताःकश्यपाद्दार्भ्योऽन्योऽन्यमप्यस्यापःपृथोऽसितनामाशुविद्यामातृः । म
सित्परात्पृथोऽन्यमिन्द्राशुनितिबिष्ण्यातोऽन्योऽन्यमनामातृः । ततोऽसितनामोऽन्योऽन्यमनामातृःसंज्ञोऽन्यःप्राप्तइति ६३

वाजश्रवसश्चकुशिरुपवेशिश्वकुश्रितः ॥ उपवेशेस्तुसंप्राप्तान्मुनिरुहालकोरुणात् ६४ याज्ञवल्क्यस्ततःप्राप्तोयाज्ञवल्क्यस्तथासुरिः ॥ आसुरायणनामा
 शवस्त्वयइति । ततउहालकायाज्ञवल्क्यःसंप्राप्तः । याज्ञवल्क्ययासुरिरासुरेतासुराचनइति ६५ आसुरायणतःप्राप्तःप्राश्रीपुत्रोमहामुनिः ॥ माद्रूकायनिशिष्योयःसाजीवीपुत्रर्द्धरितः ॥ सएवपुनरप्येतांप्राश्रीपुत्रादवाप्तवान् ६६
 सकः यःस्वयंभुवःपशुतविद्यासंप्रदायेमाद्रूकायनेःशिष्यउक्तइति ६६ पौतिमापीति । विषयैषप्राचीनयोमीपुत्राद्याःपौतिमापीसुतपर्यतायेनकाः कीदृशाः सीनामांताःसत्स्त्रीणांमातृणां
 नामभिर्लामनोहराःपशुसंगताइतिषावत् 'अंतःपांतैतिकेनाशेस्वरूपेऽतिमनोहरे' इतिविश्वः । तेसर्वेपुत्रामवर्जितामकार्याः एषपौतिमापीसुतांतकपासांजीवीतनयस्यशिष्यपरंपराज्ञेयेति ६७
 द्विधेति । आदिपद्मस्वयंभुवश्चविनिर्मातृप्रवृत्ताविद्यादिधासतीसांजीवीतनयंप्राप्येकतांमतेति ६८ लोकेनदीयथेतिह्लांतंस्फुटयति भूमेति ६९ दाह्यंतिकेऽप्येति ज्ञेयेति । मलयःसूर्यायव
 धिकनिर्गमेऽप्यत्रयवद्वासमानाहयविचारुपानदीसांजीवीपुत्रंप्राप्यशिष्यद्वैधंजहावियम् ७० एवंह्लांतंभेदधंक्षेपव्याकृत्याप्रपसेपुंवेऽप्योपायवत्साक
 ध्येयावहरेरुप्यंतहभिनयति पौतिमाप्यमित्येकादशभिः । मधुनःकांडेयह्लांतंस्फुटयतीत्यनुर्वाप्यापातकेवाज्ञवल्क्यस्यकांडेयवत्पुत्रोऽप्यवसाःपौतिमाप्यमारुग्यस्वयंभुवस्यपयं

वाजश्रवसश्चकुशिरुपवेशिश्वकुश्रितः ॥ उपवेशेस्तुसंप्राप्तान्मुनिरुहालकोरुणात् ६४ याज्ञवल्क्यस्ततःप्राप्तोयाज्ञवल्क्यस्तथासुरिः ॥ आसुरायणनामा
 पिमाप्तवनासुरेस्त्वयम् ६५ आसुरायणतःप्राप्तःप्राश्रीपुत्रोमहामुनिः ॥ माद्रूकायनिशिष्योयःसाजीवीपुत्रर्द्धरितः ॥ सएवपुनरप्येतांप्राश्रीपुत्रादवाप्तवान् ६६
 पौतिमापीसुतांतायेस्त्रीनामांताउदीरिताः ॥ प्राचीनयोर्मीपुत्राद्याःसर्वेपुत्रामवर्जिताः ॥ सांजीवीतनयस्येषाज्ञेयाशिष्यपरंपरा ६७ द्विधाविनिर्मताविद्याह्या
 दित्याज्ञस्वयंभुवः ॥ सांजीवीतनयैकयंप्राप्तलोकेनदीयथा ६८ गृमदयादिनिर्मम्यपर्वतस्ययथानदी ॥ क्रियद्वारंसमामत्यक्तचिदैकेनजायते ६९ ब्रह्मसूर्यवि
 निर्याताहान्यविद्यानदीतथा ॥ सांजीवीतनयंप्राप्यशिष्यद्वैधंजहावियम् ७० पौतिमाप्यंसमारुग्ययावद्ब्रह्माणमीश्वरम् ॥ समानोमधुनःकांडेयाज्ञवल्क्यस्यचा
 प्ययम् ७१ मधुकांडेतुर्वंशस्यह्याप्रिवेश्यादियंभिदा ॥ ज्ञांडिल्याख्यानमिम्लातावाप्रिवेश्यस्यदौगुरु ७२ आनमिम्लातनाम्रोपिहानमिम्लाततोगुरुः ॥
 तस्यापिमौतमस्तस्यगुरुस्यातामिमौमुनी ७३ सैतवप्राचीनयोग्योपाराशर्यस्ततोगुरुः ॥ पाराशर्यस्यतुमुनेर्भारदाजोमुनिर्गुरुः ७४ भारद्वाजस्यतस्यास्यभा
 रद्वाजाख्यमौतमौ ॥ गुरुमौतमनाम्रोपिभारद्वाजोऽपरोभवत् ७५ भारद्वाजस्यतुगुरुःपाराशर्यइतीरितः ॥ वैजवापायनस्तस्यतस्यात्कौशिकायनिः ७६

तःसमानःसमानाकारःप्रापेतिशेषः ७१ तःसाकप्यमाप्रिवेश्यकौशिकायनोऽंतरालवर्तिपुनस्तोतिवैरुप्यंतत्रावतिष्ठतइतिवर्जुतावत्मधुकांडेयोविशेषस्तमाह मधुकांडेतिवित्तिर्वाभिः । भाप्रिवे
 श्यात्तदनर्तकंयवस्यमाजमिदाविशेषइत्यर्थः । मधुकांडेकीर्तितस्यआप्रिवेश्यस्यदौगुरुहृक्तःज्ञांडिल्योद्वितीयमानमिम्लातइति ७२ आनमिम्लातेति । तपोर्मध्येआनमिम्लातनाम्रोपिगुरुपिन
 परजानमिम्लातइतिशेषः । सकीदृशः भिन्नादानमिम्लातात्स्ववियइत्यपिशेषः । तथाआनमिम्लातस्यगुरुरपिआनमिम्लातस्यगुरुरपरजानमिम्लातरुप्यर्थः । तस्यतुनीपानमिम्लातस्य
 मौतमौगुरुस्तस्यमौतमस्यैवैतत्तच्छोकोक्तोसैतवप्राचीनयोग्यसंज्ञोमुनीगुरुइत्यर्थः ७३ सैतवेति । ततस्तयोःसैतवप्राचीनयोग्ययोग्योर्गुरुःपाराशर्यःपाराशर्यस्यगुरुर्भारद्वाजइति ७४ भारद्वा
 जस्येति । तस्यास्पपाराशर्यगुरोर्भारद्वाजस्यापरोभारद्वाजोमौतमश्चेतिदौगुरु । तपोर्मध्येमौतमनाम्रोपिगुरुपरोभारद्वाजइति ७५ भारद्वाजस्यतुगुरुरिति । मौतमगुरोर्भारद्वाजस्यापरा
 शर्योर्गुरुः । तस्यपपाराशर्यस्यवैजवापायनः । तस्यवैजवापायनस्यकौशिकायनिर्गुरुइति ७६

एवमिति । एवं सकृदपि यथास्मिन् दधीचि च स्वस्थपावर्तमाने सति मत्स्यमहात्मनः कीर्तिः सर्वत्र प्रसृतवतीत्यर्थः १०७ तत्रापि निति । हेमचरिते तत्र मत्स्येन वर्तमानत्वे पितृस्वधर्मो मदात्मनः स्नेहो युवयोर्विषयभूयानधिकोऽप्युच्यते युवास्तस्य बाह्व्यमभ्यस्तम्यमिति १०८ युवयोरिति । एवं स्नेहाविवेकिभवं व्याप्योपि युवयोर्विषयासक्तिर्वास्यासौ दध्यङ्गापर्वणः पूर्णोत्तमो विद्यानां उदात्त नदत्तवान् युवयोस्तत्राधिकाराभावाविति १०९ अकालेति । कीदृशो मुनिः अधिकारिणाधिकारमिच्छतां जनानां अधिकारसंपादने तत्परतां संपादयितुमेवं निश्चयवदन् एवं कथं अकाले मृष्टिः सूर्य स्य पुरः प्रकाशाय निहितो दीपः । अजीर्णपूर्वाज्ज्वलं भुक्तं । देयवस्तु निस्पृहाईनेदत्तं च एतानि यथाविफलानि तथाधिकारविना ब्रह्मदेवमिति द्वयोः संबंधः ११० । १११ इत्युच्यते वर्तमाने सति भवतो र्विद्वेष्टेः कुतश्चिन्मिमांसा जातस्तथाह रूपेति । क्वचिन्मिमे सति युवां देवराजस्यावज्ञां कृतवदौ यद्वोक्त्वादिभिर्मां विंशति ११२ यज्ञभागमिति । अवज्ञां दृष्ट्वा ईदो युवयोर्व्यभर्तनं निवारितवान् । निवारणमभिनयति अप्रताविति । एतावन्निनोपतो भिषजो विंशतिस्तौ पूर्वजन्मनि नराधमौ वास्तावतोऽपुत्राव शुद्धो भुङ्क्ते त्वदेवानयोर्वेष्टेयोऽभामभाषिनमहादिरूपः सोऽप्यारभ्य माधुदियमेवमा

एवं व्यवस्थिते तस्मिन् मन्कीर्तिरस्य हि ॥ लोकत्रयोदिसंश्वेत्प्रदिशोपिमहात्मनः १०७ तत्रापि युवयोः स्नेहस्तस्य भूयान्मून्मुनेः ॥ धाल्यमारभ्य शिष्याच युवां तस्य महात्मनः १०८ युवयोर्विषयासक्तिर्वास्यासौ याचितोपि हि ॥ नादात् पूर्णात्वनो विद्यामधिकारविवर्जनात् १०९ अकाले हि यथा मृष्टिर्दध्यादीपो दिवाकरे ॥ अन्नं यथा त्वजीर्णे स्यादत्तं यापे गतस्पृहे ११० अधिकारविना तद्विफलं ब्रह्मबोधनम् ॥ एवं दन्मुनिर्नित्यमिच्छतामधिकारिणाम् १११ रूपविद्याभिसंपन्नौ तरुणौ युद्धदुर्मदौ ॥ अवज्ञां देवराजस्य चक्राते कचिदेव हि ११२ यज्ञभागं सुरेंद्रोऽपि युवयोर्विषयारयत् ॥ अप्रतावमिषजावेतौ मृतपूर्वनराधमौ ॥ यज्ञभागो नयोर्मा मून्ममाज्ञेयं जगन्नये ११३ सुराणां च मुनीनां च समक्षं होमरीरिते ॥ शक्रेण यज्ञभागोऽप्युवयोः सर्वयज्ञतः ११४ युवमेवं सुदुर्दातौ यज्ञभागविवर्जितौ ॥ संततौ स्व गृहं प्राप्य भागार्थं पर्यवृच्छतम् ११५ शक्रेणाद्यसमामध्ये यज्ञभागो हतो गुरो ॥ आवयोः किंतु युक्तं नैकप्रयत्नं महा मुने ११६ आवां यो धयितुं शक्ते शक्रं सामरमाहवे ॥ अनुज्ञातस्तत्र गुरोः संदेहं मा कृथाः क्वचित् ११७ ब्रह्माणं वामदेवं शार्दूलं शक्रमथापि वा ॥ एक एवावयोर्जेतुं शक्तो लोकत्रयीवृतम् ११८ आवयोर्मरणं नैव शस्त्रैश्चैव दारुणैः ॥ व्याध्यादिभिर्भयतश्चावां जानीवो मृतजीवनीम् ११९ मायाश्च न स्पृशं त्यावां सुरासुरनरैश्च ताः ॥ विषाणि च विचित्राणि जंगमानि स्थिराणि च १२०

काशमिलोक्त्यां ममाज्ञेति ११३ सुराणामिति । देवादीनां संमुखे ईदमेव मुने सति युवयोर्व्यभर्तनः सर्वेभ्योपज्ञेभ्योऽगात्तु निवृत्त इत्यर्थः ११४ युवमिति । एवमनेन प्रकारेण दृष्ट्वा तत्त्वा यज्ञभागदीनो युवां संततोऽसौ स्वगृहं दध्यङ्गमायवर्णमाप्यभ्यर्चयत् यज्ञभागलाभावापार्थं स्पृष्टवताविति ११५ गुरोः रमेऽपि नोर्वाक्यमणमभिनयति शक्रेणेति वशभिः । अर्धेष्टेण आवयोर्व्यभर्तनं हतो निवारितस्तत्रावयोः किंकर्षुण्यं तत्कथयेति ११६ आवयोः सामर्थ्यं तावच्छ्रोतव्यमित्याशयेनाह युः आवामित्यादिना । सामरंशं कृत्वा पयोधयितुं युद्धेन तर्पयितुमिति यावत् आवां शक्तौ स्वोपयाहवेतवाज्ञास्यादिति ११७ आवयोरेकोपि ब्रह्मादीन् सपरिकरान् जेतुं शक्तः किमु तसहितावित्याह ब्रह्माणमित्यादिना ११८ सक्तुर्वेदे तु माह युः आवयोरिति । यत आवयोः शस्त्राद्यैर्मरणं मृतजीविन्या विषयासहितत्वादिति ११९ मभावां रंशमाह युः मायाश्चेति । देवादिपुत्राणामावां न स्पृशंति तथा विषाणि जंगमानि स्थिराणि स्थानावस्थितानि चालकानि चालकादीनि प्रत्येकं विचित्राणि न स्पृशंति १२०

भा. पु.

॥ ६ ॥

औपधानीति । अत्रभिः प्रयुक्तानि कुरोपधानि मंत्राक्षनस्पृशंति तथा भूतानि पिशाचाश्चनस्पृशंति द्विजोत्तमैः प्रयुक्ता अभिचाराः अत्र प्रणेतवः इत्येताद्यायागाः शापाश्चनस्पृशंतीति १२१ श्लोकद्वयोक्तं
 १२२ एवं श्रीपापरेरे जेषतामभिधापयेत्पापं युद्धविनाशं पापमंत्रादिप्रयो
 गमात्रेण प्रारणः दिक्कं तृप्तोऽस्वहः पादयुः एकोपयेति । स्वर्गवर्तः पापगायाः सलिलस्य मयं पृथ्वी एव स्वप्रसन्नमात्रेण देवैः सहितमिन्द्रक्षणादावांमारयावति १२३ उच्चाटयावः
 उद्दिग्धचिचकुर्वः । स्वर्गात्सिंहोवापातयावः एतेन स्तभनं सुचितम् आकाशे उद्दिग्धमानानां पस्यादीनामृष्यनशक्तिस्तंभेन भूयोपातप्रसिद्धेति । अथवापने सामरं देवराजं दिगंतरगतिं गतं दिशामध्ये
 भ्रमेतमोहयावः मोहितं कुर्वः । मोहयशादप्यदिशि मरिचमन्वद्विगन्तं कुर्वेति पात्रम् १२४ वशी करणसमग्रमाहयुः उत्पादयावति । अतिमोहत इति स्वस्थोपपत्तौ । अप्सरस्सु देवानां मुनीनां च
 कामः पुराणादप्यसिद्धः । आवां तु सामरस्यं शोषते वां मुनीनां वाऽतिमोहं संपाद्य मयमानां मर्त्यलोकजघनानामेव सर्वं विनश्राममभिलष्यन्त्यादयावति । अत्र द्वितीयां योवाज्ञां देवाधिपतयोः वास्या

औपधानिचमंत्राश्च तथा भूतपिशाचकाः ॥ अभिचाराश्च शापाश्च प्रयुक्ताश्च द्विजोत्तमैः १२१ आवासवर्ततीकारं जानीवो मुनिसत्तम ॥ त्वयसादान् स्वभावाच्च सिद्धौ
 सर्वाधिकौ यतः १२२ एकोपधप्रयोगेण स्वर्धुनी नीरमध्यतः ॥ सामरं देवराजं तं मारयावक्षणां मुने १२३ उच्चाटयावः स्वर्गाद्वा पातयावः क्षितावपि ॥ मोहयावश्च
 गा द्वे तं दिगंतरगतिं गतम् १२४ उत्पादयावः कर्मवासामरस्यं शचीपते ॥ मर्त्यलोकजघनानां मुनीनां नातिमोहतः १२५ एवमादिवचः पूगैर्भक्त्या मात्मनो धलम् ॥
 उक्तं दधीचः पुरतो गुरोर्विश्वासकारणम् १२६ सविचार्यं चिरं पथायुवां वचनमब्रवीत् ॥ क्रोधशत्रोर्वेशं यातं मायुवां शत्रुतापिनौ १२७ नशक्रोधयवोः शत्रुः शत्रुर्वामे
 पयुवहि ॥ शक्रं जेतुं पुरा कस्माद्युवयोर्ना भवन्मनः ॥ इदानीं केन वा जातमितिकस्मान्नार्चित्यते १२८ इंद्रियाणि पुरा जित्वा कामक्रोधादिकिं कगन् ॥ युवांश्च त्व
 मापन्नौ दुर्लभं सर्वदेहिभिः ॥ अधुना तौ कथं क्रोधशत्रोर्वेशमुपागतौ १२९ कोपराजं समाश्रित्य नूनमिन्द्रियां किं कराः ॥ पूर्ववैरस्मृतिं प्राणाहंतुं नमगमन्दि वि १३०
 इदं जेतुं कथं स्यात्तायुवांश्च विहाधुना ॥ क्रोधशत्रोर्वेशं यातं मायुवांश्च त्वविवाजितौ ॥ वादसायकैः सभामध्ये शक्रेण नि
 हतौष्टशम् १३२

द्विकल्पोपमयैरेवार्थे पितृमुच्ये इति विधात् । प्रथमद्वितीययोस्तु सुखयवाधितेति विशेषः १२५ एवमासीति । एवमादिवाक्यसमूहोऽस्मिन् दधीचो गुरोः पुरतो विश्वासायोक्तमिति १२६
 सविचार्येति । सभवांशुर्द्विचार्ययुवांश्च सति वचनमब्रवीत् । इवधिनो युवांश्च शत्रुतापिनौ भूत्वा क्रोधं सस्यं तां शत्रोर्वेशं समापातं माहो भवतमिति १२७ क्रोधस्य शत्रुतां स्मृत्यति नशक्रहीति । शक्रो
 युवयोः शत्रुर्भवति किं तु युवयोः शत्रोरेकोपध एव हि विश्रयेन । ननु कः क्रोधस्य मर्यादयति चेदयं भोर्द्वितीयवचनं मेव तत्रावधार्यतामिति १२८ इतः पूर्वमिदं जेतुं युवयोर्मनोनाभव
 दिदानीं तु जातमत्र क्रोधेति क्रोधस्य शत्रुताविकाशं कुतोन युवांश्च विधेति १२९ येन सामर्थ्येन कामक्रोधयोः शत्रुपराजयो रित्तिरुपायान् किं करान् जित्वा कामक्रोधादि किं कथं युवांश्च देवभावमाप
 नावधुना तस्मात्पथं कगतामिति १२९ अहंत्वेन मध्ये पथितपूर्वाः क्रोधाजस्यं द्विष्य कपाः किं कराः पूर्ववैरस्मरं सतो युवांश्च इतं स्वर्गोपायमता इत्याह कोपेति १३० इदमिति । मातर
 शत्रोः क्रोधस्य जघनभावे इदं जेतुं युवयोः काशक्तिरिति । किं इंद्रिययुवयोर्विशेषाण्येव इति स्त्राजनाकृतासापूर्विकामेव तपोरेव कृता १३१ अत्रुपपादार्थं स्फुटयति कायेति । निष्कामस्य तु विष
 यस्तत्त्वभूतस्य कोऽप्यवर्तते भावः १३२

कामस्याप्यनयेदुताम्यव्यतिरेकाभ्यामवक्ष्या युवांतुद्विवेकद्वेनावित्याह कर्माभितिः । कीदृशीयुवाभ्य इतिवृत्तिविद्योन्तो इति किं कस्मादित्यादि १३३ यदाएकेनकामेनयुवयोरीद
 शल्युत्वंकृततदाधीमताममम्यत्वेनगुरुतरमिदंजेष्यथइतिकामस्याज्ञेयाह अक्रमितिः । कुहंसाभ्यर्कल्यस्थाःज्ञातया इहानीतुयुवयोःपूर्वदंतसकामःक्रोधेनपुत्रेणापिसहितःसन्विनकरिष्यतिअपितु
 सर्वमनर्थकरिष्यतीति १३४ कामक्रोधयोःशत्रुतामेवस्फुटयति कामक्रोधाभिति । तौकामक्रोधोविहायोपेक्ष्यपरतद्विषयोऽजयेत्तुजैतुप्रवर्ततेतिपरत् समेहः १३५ सामर्थ्यमस्तिचेलावेवतावजेपावि
 स्वाह युवयोरिति । जयतंयुवाभितिशेषः १३६ कामस्यमहाबलतामभिनयति कामेनेति । जमदीश्वराजपिरीलाविप्रदेष्कामलेलांदधनाःकामस्यजगत्पुनगमंदर्शयंतौतिमावः अपरेत्विति ।
 अपरेऽमराःकामस्यपुस्तःकिंमणरीयापतोऽनारीकिंमृगाह्येति १३७ कलितबाह एवेति १३८ कामाद्विप्रबलस्यक्रोधस्यजयेद्विजयतोयत्नोविषेपोपतस्तेनकाममपिनोपिमुनयःपायोजीयमा
 नाहयंतइत्याह जयंतीति १३९ तस्माद्भवतोःशक्तिश्चेतावेवजेयाभित्याह पितृपुत्राभितिद्विध्याम् । पिताकामःपुत्रःक्रोधएतोदुरासदौदुःखेनासमुत्पसंपितुंशक्योऽशूरावितिपावत् जयेनका

कस्माच्छक्रःपुरावज्ञानाकरोयुवयोःप्रभुः ॥ कस्मादिदानीमकरोदितिद्विविर्वर्जितौ १३३ अक्रंजैतुसमयौतौकथंभीमत्पुरोगमम् ॥ कामेनैकेनदुःसाध्यायुव
 योर्लघुताकृता ॥ अपुनाक्रोधसहितःसतुकिंनकरिष्यति १३४ कामक्रोधौमहाशूदेहिनांसहजावुभौ ॥ तौविहायपरंशुभोजयेत्सत्तुमंदधीः १३५ युवयो
 र्यदिसामर्थ्यंजैतुंशुद्धिविद्यते ॥ जयतंदुर्जयोऽशूकामक्रोधौमहाबलौ १३६ कामेनविजितोब्रह्माकामेनविजितोहरः ॥ कामेनविजितोविष्णुःशक्रःकामेननि
 जितः ॥ अपरेत्वमराःकिंभुनारीकिंमृगाह्ये १३७ पंचबाणस्ततोऽजयःशत्रुरस्तिहिदेहिनाम् ॥ युवाभ्यांचजितोनायर्किंतुतेनयुवाजितौ १३८ जयंतिमु
 नयःकेचित्पंचबाणंकथंचन ॥ तदीयंतनयंकोपंशक्ताजैतुंनतेपिहि १३९ पितृपुत्रौमहावीर्यौकामक्रोधौदुरासदौ ॥ विजित्यसकलंविश्वंवर्ततेजयकाशिनौ १४०
 युवायदिवलोपेतौमानिनौशशुकपिणौ ॥ जित्वेमौजयतंशक्रंशामरंबलदापनम् १४१ इत्येवमादिवचनैःक्रोधशक्तिरैर्मुनिः ॥ उक्तवाभैवसंशतौयुवाक्रोधा
 ग्निदीपितौ १४२ यदातदामुनिःसामभेदौत्यक्कांशतिपुद्दिमान् ॥ उपप्रदानमारेभेयुवयोःक्रोधदीप्तयोः १४३ सर्वभूतैर्युवां वैरंत्यजथोऽथयदातदा ॥ ब्रह्मवि
 द्यांचिरंमार्थादास्याम्येवनसंशयः १४४ एवमुक्तौयुवाक्रोपदीप्तौतंमोचथुर्गुरुम् ॥ नैवसाम्रोगुरोकालेनभेदस्यास्तिसंप्रति १४५ दानस्यचयतःपूर्वमसकृ
 त्कथितंत्वया ॥ अधिकारोहिसंपन्नेदास्याम्येवनसंशयः ॥ आज्ञापयसणातशक्रंजेष्यावोनात्रसंशयः १४६

शितुंशीलंययोस्तौतया १४० युवाभिति । शत्रून्कृष्टापयितुमितिपावत्स्मिन्संययोस्तौतयाईहशोयदियुवांतंईहोकायक्रोधोऽजित्वाईदंजैतुमुत्साहंकुतमिति १४१ इत्येवाभिति । इत्या
 दिकैःक्रोधेभ्यश्चामकेर्वाक्येभ्युंमिर्भुवयोर्गुरुकृतावन्वेरनिवृत्तिमुपदिष्टवांस्तथापियुवांक्रोधाग्निदीपितौयदानंशतौतदासमुनिःसामप्रियवचनैःक्रोधोपशमनरूपम् । भेदःप्रकृतेक्रोधशत्रुपसपातादिकि
 ध्यामीयपक्षेसमतात्मकेस्यापनरूपः ईहशोसामभेदोविहाययुवयोःरूपप्रदानमारुपवान् । उपप्रदानंनमदानस्यसंनिहितमिष्टद्रव्यदानप्रतिज्ञारूपमितिद्वयोरर्थः १४२ । १४३ मुनेर्दण्डं
 दियारूपमेवेतितदानंवेरनिवृत्तयेमतिजानीते सर्वेति । एतेनवश्यमप्यविद्यायाअधिकार्योपिमुचितः १४४ एवमुक्ताविति । एवंगुरुणाप्रोक्तावपियुवांतंयुगप्रतीत्यमुक्तवंतौ । इत्येकं
 हेगुरोअयंकामःसामदानभेदानांस्त्रिसाधिकारोविधादानंमुक्तिज्ञातंपूर्वमेवेतिनवहोभेनापिबैरत्यजान्वस्वस्मादिदंजैतुमाज्ञापयेवेतिद्वयोरर्थः १४५ । १४६

एवमुक्तमिति । एवंभरद्वाजमुक्तेसति युवयोर्गुरुर्देहवर्षराजययुक्तदेहेन भयद्वाराधर्मैर्भवत्तैकेन सप्तमानाभ्यन्तरेणोऽब्रवीत् युवयोर्द्वितकामत्वादिति १४७ देहवर्षवचनमभिनयति पंचानामिनिर्विश
तिर्ह्येकैः । पंचानां प्राणनमाभिर्भर्तापालकोषः कश्चिदपि जंतुर्भवति पंचभूतयुतौ तस्मिन्नाकाशादिपंचभूतसरोरस्येष्वस्यसंपत्तिसंज्ञाऽभेदभावनाकर्तव्या तेष्वानां भर्तारं प्राणिनमपि यो हव्यात्सत्त्व
रसमग्निभूतपंचकजननप्रत्यवायं प्राप्नुयात् । भर्तुर्हनेन तदुपकाराणां मिदनात्किमुदंस्वस्य सर्वलोकाभर्तुर्हनेनैव विभावः १४८ उपजांष्यस्य प्रभोर्हने 'कृतघ्ननास्ति निष्कृतिः' इत्यादि वचने
भ्यः प्रायश्चित्तेरपरिहार्यः कृतघ्नतादोषोपापतर्गत्याह यस्यादिति । यः कश्चिद्यस्यादुपकारं लब्धवान् स तपः कृतस्तमुपकारिण इति चेत्तस्मिन् देहे रवेः सहासात्पि प्रोर्हनेन प्रत्यवायं प्राप्नुयादिति १४९
सहासिर्तपश्छतीत्यत आह अथेति । नरकाधिपः नरकराजः तप्तः प्रचुरत्वात् घृतामिश्रसंज्ञः तप्तयेयंतीति १५० ब्रह्मज्ञादपि चिरंतनवसंततायाह कल्पेति १५१ अपि भूमेरिति । भूमेरेकदेशमपि यः
पालयति स राजा इव भव्यः प्रसिद्धः किमुतेदं शिलोक्षीपतिरिति १५२ किं येषां लोकां पालानां मिद्वर्तीनामंशसंबन्धाद्भक्तोऽवप्यतां तेषां सासाहवप्यतां किमुक्तं येत्याह लोकेति । लोकपालावपु

एवमुक्तेगुरुर्दंडकपंचनमुक्तवान् ॥ युवयांहेतुकामःसन्सर्वसूतसमोमुनिः १४७ पंचानामपियोभतांजंतुर्भवतिकश्चन ॥ ईश्वरःसहिविज्ञेयःपंचभूतात्मकःपुमान् ॥
यस्तंहंतीहहन्यासमेश्वंभूतपंचकम् १४८ यस्मादुपलुतःकश्चिदंतितेत्तंनराधमः ॥ सहन्यापितरंस्वस्यजनर्नाचकुलैःसह १४९ अंधतामिहनामायोनःको
नरकाधिपः ॥ प्राणिनोनिवसंत्यत्रस्वामिद्रोहपरायणाः १५० कल्पकोटिसहस्रातिबल्लहानरकार्णवान् ॥ मुच्यतेनैवमुच्येतस्वामिद्रोहपरांजनः १५१ अपिभू
मेःखंडमात्रंपालयेद्यस्तुदेहभाक् ॥ सराजानैववध्यःस्याद्वशंप्राप्तोपिवैरिणाम् १५२ लोकपालवपुष्कत्वाद्राजाज्वह्योहिदेहिनाम् ॥ लोकपालाःकथ्यंतामवध्याः
स्वर्गनिवासिनः १५३ भूदेवाब्राह्मणानैववधमर्हतिकर्हिचित् ॥ देवाइमेकथंतामवध्याःस्युःस्वर्गवासिनः १५४ यावंत्योदेवताःस्वर्गब्राह्मणस्यवपुष्पृमः ॥ वसं
तिदेवविदुषोविप्रोवध्यो न तेनसः ॥ देवतानिखिलाःस्वर्गेवधमर्हतिकेनताः १५५ गवात्राब्राह्मणानांवादेवतानांचयोधमः ॥ लोकोपकारिणांनद्वद्राजाधर्मात्मना
मपि १५६ कर्मणामनसावाचाकुरुतेहिंसनंहिसः ॥ नरकात्रविमुच्येतकल्पकोटिशतैरपि १५७ लोकपालांस्तथादेवानहत्वाशक्रमाहवे ॥ हंतुंशक्तोहिकोनामदे
वोवादानबोधवा १५८ इंद्रमग्निंवमरक्षोवरुणंचप्रभंजनम् ॥ घनेशमीश्वरंशेषंब्रह्माणं चजवेदिकः १५९ एतेषांसंपसादेनयुवयोर्हिवलंस्मृतम् ॥ विमुखत्वेपुनस्ते
पायुर्वाकाष्ठसमौसतौ १६०

विषयसतत्त्वस्य भाषां लोकात्पुनस्तत्त्वज्ञानात् १५३ अविषयभूमिनिवृत्तिर्येषां पूज्यतारूपदेवतविषयिणां नामवर्णाः किमुत सर्वत्र ये देवा इत्याह भूदेवा इति १५४ ब्राह्मणानामवध्यत्वे राज
खदेवसंबन्धोऽपि योजकस्तथा च स एव केन नृपपाय इत्याह पार्वत्य इति । स्वर्गपार्वत्यो देवता अमृताः सर्वा ब्राह्मणस्य नृपविजरीरेव संतितेन सविषोऽवध्यः किमुत साक्षात् देवता इति । देवविद्वपः
देवान्तरात्पतिपादकमंत्रान् जानातः १५५ मोक्षाद्व्यदेवतानां विद्वन्मृपाणां चापकारे यत्फलं तद्वर्षयति यवामिति द्वाभ्यां । स्पष्टम् १५६ । १५७ किंच शिरसागिरेभिर्देवदशक्य इन्द्रयलोक्त
पालादिजपपृथक्त्वादिद्रव्यस्येत्याह लोकपालमिति १५८ इत्यलोकपालाभ्युपनिषत्संघति ईदमिति । ईदमप्योक्तमेव पूर्वादिदिक्पतयः । ब्रह्माकर्वादिक्पतिः । शेषो बोदिक्पतिः । अ
त्रैतदप्यविग्रहविशेषः पूर्वदिक्पतिः । विष्णोरेव पादं दिवा विषयिरेति द्वितीयम् १५९ युवयोरपि वत्समेवैवामित्रादौ नानुव्रजेयतेषां क्रोदे तु युवयोः साक्षर्यमिति याह एतेषामिति १६०

एवमुक्तमकारकोटिनिराह एवमिति । एवंगुरुभोक्तैस्तस्मिन्मन्त्राभिध्यांस्तत्पदवीमुनिस्त्वन्मन्त्रानेनानां भूतस्तेन च त्वनेनापि युवयोर्गोत्राभ्यामोबलेन दक्षतिभ्यामवतेन वने विस्तरः १८७ एवमिति । एवंयुवयोर्गोत्रे स्थिते सति देवसति युवयोर्गोत्रे राथर्वणस्य दक्षिणायामाश्रमकथां चोद्ग्रहयामतः १८८ तेनापीति । तेन भवतो गुरुणा स ईद्वः कृतातिथ्यः सन् यथा सुखमुपविष्टो नानाविधाः कथाः कृत्वा हृष्टचित्तो नात इति १८९ एवमिति । संगृहे देवराजमेवं भक्तो गुरुः प्राह । एवं कथं वेदतिथये त्रिलोकीपतये त्वां त्रिलोकीपतिर्भोषयितुं क्रियं संपादयामीति १९० एवमुक्त इति एवमुक्तोऽहं भवद्गुरुमेवं प्राह । एवं कथम् यदि मे भवद्गुरुः त्वं त्वं दुर्लभां विद्यां वदेति १९१ एवमुक्ते चिति । एवमिदं भोक्तैस्तस्मिन्मन्त्राभिध्यांस्तत्पदवीमुनिस्त्वन्मन्त्रानेनानां भूतस्तेन च त्वनेनापि युवयोर्गोत्राभ्यामोबलेन दक्षतिभ्यामवतेन वने विस्तरः १९२ दृष्टान्तं स्फुटयति कस्मैचित् इति । यथा कन्यायिता कस्मैचित् भुक्त्या ददामीत्युक्ता यस्मै कन्या ददातुमिति ज्ञाता तस्य भुक्तेन ताया लोकात्पन दद्यात्तदा वाहत्याकारे संशये पतिवो भवेदिति १९३ दृष्टान्तिके योजयति एवमिति । एवमेव दक्षिणायामाश्रमकथां चोद्ग्रहयामतः देवराट् गुरुभक्त्या विहीनत्वेन ताह सो विद्यामपो गयो न भवतीति स मुनिः संशये प्राज्ञ इति १९४ एवमुक्त इति । ततः स मुनिराथर्वणः इति न वयां दद्यांवे

एवमुक्ते भवद्वां वतथैव सत्कृतो मुनिः ॥ दक्षस्तेनापि युवयोर्गोत्राभ्यामोबलेन १८७ एवं स्थिते कदाचित् शुक्र आश्रम आगतः ॥ आथर्वणस्य युवयोर्गोत्रे सर्वे हि तस्य सः १८८ तेनापि स कृतातिथ्य उपविष्टो यथा सुखम् ॥ कथानानाविधाः कृत्वा हृष्टचित्तः शर्चापतिः १८९ एवं भवद्गुरुः प्राह संतुष्टं देवता प्रभुम् ॥ करोम्यतिथये किं ते त्रिलोकीपतये प्रियम् १९० एवमुक्तस्तथा हेंद्रः कुरुष्वेयं दिमे प्रियम् ॥ मह्यं विद्यां वदे कान्तं दुर्लभां सर्वजं तुभिः १९१ एवमुक्ते तु शक्रेण दध्यङ्गाथर्वणो मुनिः ॥ संशये परमं प्राप्तः कन्याया जनको यथा १९२ कस्मैचित् देदामीति युक्ता कन्या यथापिता ॥ गुणहीनत्वमालोक्य संशये पतिवो भवंत १९३ एवमेवोपि शक्रा यमोक्तवान्न च तादृशः ॥ गुरुभक्तिविरक्त्या दिवर्जितत्वेन देवराट् १९४ एवमुक्तो वचनं मिथ्या भवेद्विद्या तथैकतः ॥ निष्फला चेति संदेहं परमं प्राप्तवान् मुनिः १९५ विद्या निष्फला या हि दोषस्तादृशं संभवेत् ॥ मिथ्या वचसि यादृशस्यादिति संचिंत्य सो वदत् १९६ शक्रदस्रौ हि मे शिष्यौ विदितौ तौ सदा तव ॥ ताभ्यां संप्राप्य मानोपि नादा मे तां कथंचन ॥ तामेतां कथयिष्यामि विद्यामत्यंतं दुर्लभाम् १९७ मुख्यो विद्येति शब्दोऽस्यानान्यस्यां मुक्त्यं चन ॥ विविधं शसनाजालमूलमज्ञानमुत्पन्नम् ॥ द्याति सर्वात्मना यस्मात्तस्माद्विद्येति गीयते १९८ विशेषेणाह मस्मीति चानंदं आत्मनो मव्ययम् ॥ दद्याद्वाद्योतये द्यातो विद्यै पापरिगीयते १९९

त्याकारयोः पिपस्यो दोषमालोक्य संशयः प्रातः । इति कथं एकतः एकस्मिन्मन्त्रे निवेद्य रूपेऽनृतदोषः एकतो विधिरूपेणो विद्या निष्फलनेति १९५ तथाप्यनृतदोषमावर्त्य विचार्य मत ईनायेंद्रवस्तत्पराशरवद्वोक्तमुपचक्रय इत्याह विद्येति । स दध्यङ्ग मुनिः १९६ दध्यङ्गाथर्वणो मुनिरुवाच । शक्रेति । ईश शक्रमावधिनो मे शिष्यो तो तत्त्वपापि विदितो तत्त्वचर्तमाने इति पृष्टी ताभ्यां मिपशिष्याभ्यां संप्राप्य मानोपि नादा मे तां विद्यां त्वं न दत्तवानस्मि तामेतां विद्यामति दुर्लभां ते कथयामीति १९७ यथा सुखं शब्दस्य मुल्यार्थत्वाद्दृष्टान्तं दोषं भवत्येवमित्याह मूलवदिति । अस्यां वक्ष्याम्यां यां वदथै विद्या शब्दं पुनः पादयति विविधमिति । विविधं मूलज्ञानरूपैरनेकविधं वासनजालानां मूलभूतमुत्पन्नं भयमदमज्ञानं सर्वात्मनानिःशेषेण यस्मात् द्याति त्वं वदति तस्माद्विद्येत्युक्ता विपूर्वात्त्वं नार्थादो वातो बर्धयत्येवो जादिरेसाधुः १९८ दद्यात्तं च तेन तस्मिन्मन्त्रे यथा धृतिर्याह विशेषेणेति । अन्ययमानं दत्तमानं विशेषेण वदति अथि कारिणः कुरात स हवदधीनं करोति अथवा चोतयति ऊपरोक्तपतितस्माद्विद्येति इतरविद्यामुज्ज्वलनस्याभिभवमात्रं कुर्वाणा मुनो विद्यासुन्दरतिथ्यात् १९९

मायाज्ञबलाभिधायकान्नाशान्वेदांतेषुपसिद्धाद्वैतमिति कणाकृतमिति । अथमासीमवीश्वरैःकारणमितिप्रन्दाःभेताश्वतरादिप्रसिद्धाः इतरेतन्त्रैवकांडशेषेइति देवपरमितिशेषः २२२ तत्रा
न्याकृतपदार्थमाह जमतइति । अन्यत्केआफ्टे २२३ तत्त्वसर्वकारणतामभिनयति तस्मिन्निति । निरपेक्षोपेतस्मिन्परिपुंसिअथाकृतोपाधौस्थितंसमग्रंनामात्मान्महंजगत्पुनर्जापयंतमसःसंक्राज्ञांमे
यमंडलवदिति २२४ एवंपरमेश्वरस्यकारणोपाधेःस्वरूपमदवर्षाधकार्यंनष्टतयापसिद्धस्यहिरण्यमर्भस्यस्वरूपमदवर्षाधकार्यंनानामृत्पुनर्वेदमाकृतमासीदित्यादिवाक्यानांतात्पर्यमाह भूतानीनिचक्षु
शभिः । भूतंदिप्रमाणानांप्रत्येकंपंचकानिमग्नभेतत्समुदायकंपंचोदणकलंसूक्ष्मंक्षरीरमित्युच्यतइति २२५ हिरण्येति । अस्रसमष्टिमृक्षमक्षरीरेमानीअभिमान्युक्तः कारणोपाधिरमेश्वरस्यहिरण्य
मर्भसंज्ञोभयति अस्यहिरण्यमर्भस्यसूत्रादयःसंज्ञाःआज्ञाजैवदोवैद्विःकृतादेवप्रसिद्धावतिपावत् । तत्रभूतसंज्ञाकुमुमानांभूतवत्सर्वलोकानांविधारकत्वान् । अशनेच्छोपवृत्तवृद्धयवाधिकंवादाश
नायासंज्ञा । अतएवमृत्युसंज्ञा । योहिपंचक्षिन्मिच्छतिसंततंतीतिलोकप्रसिद्धेः । प्राणोपाधित्वात्प्रमंजनसंज्ञा । स्वयंभवनाःस्वयंभूरिति । प्रदंभयंघोमादीनांशनिंज्ञा । आदिपदेनापरम्येत्येन्या
दिंसंज्ञाप्रहः २२६ अस्मेति । अस्यहिरण्यमर्भस्यरूपंसुदुर्लक्ष्यंसूक्ष्ममितिवावत् । नानावर्णवैश्वप्रमाणशरीराकंलैर्दंभोपाद्युत्तमितदंभंज्ञाति सूक्ष्मोपाधिरत्वात्नानाविधमितिवाधः । नानावि

अव्याकृतंतथाकाशमक्षरंमाद्यधीश्वरः ॥ अंतर्योमीतथेश्वरव्यःकारणंममपूर्णकम् ॥ इत्यादिनामाभेदेवंदंतिव्यवहारिणः २२२ जगतोस्यसमग्रस्यज्ञव्यक्ते
नामरूपके ॥ भवतःप्रागवस्थायीतनाव्याकृतमरितम् २२३ तस्मिन्नव्याकृतेपुंसिसर्वापेक्षाविवाजिते ॥ स्थितंजगत्समग्रंतत्पुनरेवप्रजायते ॥ नामरूपान्मकं
यद्वन्नभसोमेघमंडलम् २२४ भूतानिपंचचमनइंद्रियाणितथैवच ॥ प्राणाःपंचचसूक्ष्मंतच्छरीरमितिगीयते २२५ हिरण्यमर्भएवस्यादन्नमानोमहेश्वरः ॥
अस्यसूत्रंतथासूरशनायाप्रमंजनः ॥ स्वयंभूरीशइत्यादिसंज्ञास्तामाज्ञाणैःकृताः २२६ अस्यरूपंसुदुर्लक्ष्यंनानावर्णमहेश्वरः ॥ इंद्रियाणितथाप्राणाविषया
श्वतथैवधीः २२७ अयंसमग्रभूतानीभौतिकानांचकारणम् ॥ अस्यस्वप्नःसमग्रस्यादिश्वमेतन्महात्मनः २२८ आत्मानमविदन्नेपजीवोभवतिनित्यशः ॥ जा
न्यातितंसदैवायपरमात्मेतिगीयते २२९ अयंजडाजडंविश्वमयंदेवांसवासवाः ॥ दिशोयंप्रदिशश्चायमवऊर्ध्वमयंतथा २३० एतस्यैवजगत्सृष्टिर्नापरस्यकदा
चन ॥ अयंविश्वमिदंसर्वसृज्यतिचपातिच ॥ महाभूतैःसमं देवोमायावीवालकोयथा २३१

वक्ष्यमभिनयति मेश्वरइत्यादिना । उपाधिशुद्धचितिज्ञायादस्येश्वरकोटिनिवेशप्रलेभेश्वरोप्यस्यरूपंइंद्रियादिकं । विषयाःसूत्रादितिशेषः धीरःकरणम् २२७ कारणोपाधिरश्वरोवीजमिव
विश्वकारणमयंहिरण्यमर्भस्त्वंकुरवदित्याह अपमिति । अपंहिरण्यमर्भः । अस्यस्वप्ननिभःसर्वपंचइति २२८ नश्यस्यजीवतवंधिनःकथंस्वप्नप्रदक्षित्वमित्याशंक्यविषयाभेदेनतस्मिन्जीवत्वमर्भो
श्वरत्वंधोमर्भसंज्ञमित्याह आत्मानमिति । एवहिरण्यमर्भउपाधिप्रमाणविवक्षायाःआज्ञाःस्वरूपमविश्वमननुसंदधानःसन्नजीवइतिसंदेहोच्यते चित्पाद्यान्यविवक्षायांस्वयंहिरण्यमर्भस्तमात्मानंसदे
वजानातीत्यतःपरमात्मेत्युच्यतइत्यर्थः । अयंमाहः पूर्वकल्पेहिरण्यमर्भोपासनयाहिरण्यमर्भभावंमाप्नुवतामनुग्रहायपरमात्मेवतत्रुपेणावतिष्ठतेइतिवस्तुस्थितिः तथाचपद्याभारतेद्रौपदीविव्राहेपं
वैदोषारण्यानेपावैपुदेवांशाअदेवांशाअसमुक्षिताउक्ताइत्यादिहिरण्यमर्भभूतपूर्वोपाधिविमानांशालिनीवांसमाध्यायविवक्षायांजीवव्यवहारइतरयानुपरमात्मान्यवहारइति २२९ अस्वप्नमात्मातां
स्फुटीकुर्वन्सर्वमतमाह अपमिति । अयंहिरण्यमर्भः । प्रदिसःकोणाः २३० अस्वप्नमात्मात्वविवक्षयेवपरमात्मानोपधोन्मज्जन्तमादिकारणत्वादीनस्मिन्निवेशयति एतस्यैवेत्यष्टभिः । एतस्य
एतत्कर्तृवैवजमःसृष्टिरितिज्ञायादिवालकममहाभूतैःसर्वविश्वममर्भसृज्यतीत्यादि २३१

एवं हिरण्यगर्भो विराजोः परमैश्वर्यमुपासनाक्रमेणोः फलोत्कर्षावधिभूते प्रदर्शितम् । अथ तत्र लुपाभयं कामवेक्षण्यमित्यादिदोषमतिपादकानि ते जातमभिन्नादादिपादित्वात् कथानिन्वाप्येयानि दोषाभि-
धाः न च सुमुक्षुपांतयेरेत्याप्युपाधिभानुं हिरण्यगर्भस्य भोः स्वेनोपासने विराजः शक्येनेति विधानायापि भवतीत्येव तत्सर्वमभिस्तथाप्युपावाक्यपाधनावदाह एव भूतमिति । एवं वांशित्विराजं पुत्रं वी-
र्यशशाङ्गालिङ्गत्वादेव न्युत्तं हिरण्यगर्भस्तं पुत्रमनुमन्ति नु पुत्रस्यैवात्र सत्तं कृतवानिति २६५ ननु कथं पुत्रादनेच्छा भवतो हिरण्यगर्भस्य जातेत्याहं कांवारयिषुं शयायनार्थं कारित्वं दर्शयति अहोशनि-
पोडशभिः । अहोदिग्मघकरीभ्यां रूपिशाचीरूपयुद्धिर्ग्रंशनं कुरुते यतोऽयं देवो हिरण्यगर्भः सुतादने स मुद्यतः कृतवति २६६ अस्मिन्निति स्पष्टम् २६७ पुत्रस्येति । इत्येतादृशं वैष्णवं संभान्तेयनः
पुत्रस्य मरणे दुःखं ततोऽधिकतमं सुखादुःखमिति २६८ तत्र हिरण्यगर्भस्यैवादाहरणमित्याह परमादिति । मरणाय दुःखं तिरस्कृत्याऽमणयित्वा प्रवर्तते तस्मिन्निदोषः २६९ अधुनाप्येवं हृदये हृदयाह-
रिणिति । अत्र लोके २७० सत्यमिति । बलं शरीरं । वीर्यमानसं । पराक्रमो युद्धादिसक्तिः । शक्तिश्च यथादिग्रहः २७१ गुणं मूलं स्फुटयति बुभुक्षितवति । लुपितः शरणायाहीनो भवति यतः स्वीया

एवं भूतं सुतं वीक्ष्य मृत्युः सुत्पादितो भृशम् ॥ हिरण्यगर्भो वदनमनुं व्याप्तमया करोत् २६५ अहो लुपापिशाचीयं मतिग्रंशनं कस्याहे ॥ कुरुते यदयं देवः सुतमनुं ममु-
द्यतः २६६ अस्मिन् समग्रमंसारे लुधारो गोऽतिदुःसहः ॥ यस्यानास्ति प्रतिकरो विनाशस्य हिमक्षणात् २६७ पुत्रस्य मरणे दुःखं निःसीमं जायते यतः ॥ ततोऽधि-
कतमं दुःखं लुधार्जनास्ति संशयः २६८ यस्यादिरण्यगर्भो लुधादुःखप्रज्ञातये ॥ सुतस्य मरणादुःखं तिरस्कृत्य प्रवर्तते २६९ पितृमातृगुरुभ्रातृपुत्रमित्रकल-
त्रकम् ॥ लुधातु गोहिनस्य त्रनिर्घृणो राक्षसो यतः २७० सत्यं शौचं श्रियोऽप्येवं लंघ्यं पराक्रमम् ॥ यशोवर्मादिकांश्चान्यान् गुणान् हन्ति लुधाक्षणात् २७१ बुभुक्षि-
तो निष्करुणः सद्य एव विजायते ॥ श्वद्वर्त्तस्यति स्वीयान् स्वतो भार्यादेकानयम् २७२ अस्या बलमहोचिं ब्रह्मयते सर्वदेहिषु ॥ यत एषानिहंत्येतान् गुणान् दोषांश्च ल-
त्तशः १७३ मृदांश्चौशयानोऽपि यतो निद्रानगच्छति ॥ लुपितः शोषमायाति नैव चित्तापहारिणीः २७४ पीनोऽन्नतुचा मृद्रीः पृथुश्रोणीः सुमध्यमाः ॥ चंद्रा-
ननाद्यप्रवर्षामनोनेत्रसुखप्रदाः २७५ विबाष्ठीर्दुर्माषिण्यो नीलालकविराजिताः ॥ सीमंतिनी रप्सरोभिः समानाः काममोहिताः ॥ नेच्छत्यालिङ्गितोऽप्याभिः
लुपितो बालश्च युवा २७६ हिरण्यं च पशून्वापि धान्यं मृगमिमापि वा ॥ लोकत्रयीं क्ति पूर्णं लुपितो नेच्छति क्वचित् २७७ कामः शोषस्तथालोभो जितलोकत्रया-
हमे ॥ लुधापिशाचीभयतः कापि शांतिविभीतक् २७८ कयादयो यदाभूराः प्रापेतादिदशाभिमां ॥ तदा तैर्विजिता ये स्युर्वराकादिगुणाहमे २७९

आर्षादिकान् शुनइव तिरस्करोतीति २७२ अस्या इति । अस्याः लुधायां शिर्षं बलं पादं हस्तं वादी लुधादोषांश्च बलवत्त्वमसिद्धादिदादीनेषां इति जयतीति । अतिबलवत्पादोऽपि जयति तस्यामहादो-
षत्वं पर्यवस्यतीति भावः २७३ तत्र निद्रा शोषयोर्जं यदंशं वति मृदाविति । लुपितः कोमलशय्यायामपि निद्रानमच्छति तथा जदातिरिति हर्कुर्वत्यधिकं शोषं नेव यतीति प्रसिद्धं विषापहारिणी रत्नस्यो-
त्तरप्रान्वयः २७४ कामजैवत्त्वमाह पीनोऽन्नतेति द्राम्यां । यतः लुपितो युवाप्याभिः सीमंतिनीभिर्प्रांत्सिक्तो ज्येष्ठाः सीमंतिनीर्नेच्छति । विषापहारिणी रत्नस्योदीनि द्वितीयाश्च दुर्बलानि सीमंतिनी-
विशेषणानि दोषानि । भापंती मृदुर्बलवो गीरिति पाठः साधुः २७५ । २७६ लोकत्रयं बह्विहिरण्यमिति २७७ त्रयाणां कामादीनां माहाबलानां विजयमभिनयति काम इति । जितलोकत्रयं येस्ते
तथा २७८ कामादिभ्यो हीनबलानां गुणानां विजये कैवल्यमभिनयति कश्चादवति २७९

गुणानां कामादिभ्योऽहीनत्वतांस्तुतमिति कामादीनामिति । सत्पादबोद्धव्यां कामादीनां भवेत्कस्याप्युत्तमस्यापि पुरोऽप्युदेस्थात्समानमेव तिते कामाद्याऽपि पुनरुपपत्तिरिति २८० कलितमाह
 इयमिति । उत्तराधेदेव इति शेषः २८१ एवं हि रम्यमभेजैव कोटिपक्षपातोऽत्रादीरोद्विष्टोऽयमप्यपत्तिरिति संहो विरामिताहस्यैव मयस्याप्युत्तमसंस्तमाणि त्पारं शोभ्याकरोति एवं प्रवृत्तमिति । एवमुक्तं
 पञ्चमप्रसारितमुखं वपितरं विलोक्य भवंप्रसाः सुतो विराट् भाषित्याकारं स्पन्दमकरोदिति २८२ येन संस्काराद्विराज्यपि भयं जनितं तदेहाभिमानं संस्कारणं निंदति अहो हतिदंशभिः । अहो मास्यैरुपः
 मनिर्वचनोपत्वात् वापतमो जीवत एवांघ्र्याभिज्ञादिसंज्ञकभवेपातनात् एनाहसः प्राणिनां देहाभिमानः । एतत्स्पष्टमिति । मुधितं धितरमपि दृष्ट्वा मुनोऽपि सन्पतो देहाभिमानात्भीतो भयवान्भूविति
 २८३ धर्मप्रतिबंधकत्वाद्देहाभिमानः वापरुपपत्त्याह भक्षयिष्यतीति । यद्यपि भक्षः शरीरानामभक्षयिष्यन्तीति सर्वथा जानादितथाप्यप्युना र्जिवहस्यार्थांजनकायापि देहदानात्प्रकथं न करोति पतो
 देहाभिमानरूपात्मतितेयकात्स्पष्टापरुपतायां संस्रवः २८४ ननु देहाभिमानादप्यवदेहदानेपतिबंधं कंभविष्पतीति चेत्किमिति सत्येन ताज्ज्ञानं वविष्ये ज्ञानं वा नायः स्यात्सद्वरक्रीयस्वैव परे
 पापधेष्टविनियोगे कृत्येयत्वं यितुरविष्टासंभवादि विपरकीयतां स्पष्टपणाह इत्युदेति । एतत्प्रमाणकस्य वीर्यपरिधामिन इदं शरीरं ज्ञापते च शरीरं इत्यप्युत्तमस्य मयं मनकोपविभक्तये च हि देहिनां वृध देहाभि

कामादीनां पुरःस्थातुमेकस्यापि भवंति ॥ गुणाः सत्यादयस्ते हि कामाद्याः शुभयाजिताः २८० इयं सर्वाधिकत्रलोकेऽनुधानामापि दुःसहा ॥ अनया परिभूतः सन्न
 भुमैच्छत्सुतं स्वकम् २८१ एवं प्रवृत्तं जनकं विदारितमुखं सुतः ॥ निरीक्ष्य मयमापन्नः शब्दं भाषितो स करोत् २८२ अहो पापतमो देहाभिमानः प्राणिनामिह ॥
 शुधितं जनकं दृष्ट्वा यतो भीतः सुतो मवत् २८३ भक्षयिष्यत्यदः श्वानः सर्वथा स्वात्मनिर्गमे ॥ तथापि नापुना देहं जनकायापि चच्छति २८४ एतस्य वीर्यपाकेन जाय
 तेतदयं वादे ॥ भक्षयेत्प्रतिकूलं किमवेदत्र हि देहेनः २८५ परोपकारो देहेन भवेच्चैत्किमतः परम् ॥ देहिनाः करणीयस्याज्जातं देहफलं यतः २८६ अत्रायम्यशरी
 राणां दत्तस्वर्गसमाप्नुयात् ॥ किमु स्वात्मशरीरस्य दानं तोन फलं भवेत् २८७ यस्मै कस्मै च यत्किंचिद्वत्त्वात्स्वेष्टं फलं भवेत् ॥ पित्रे स्वस्य स्वदेहादिदत्त्वा किं नामनाप्नु
 यात् २८८ विष्णुत्रादिमलानां हि संचयो देह इति ॥ अस्मिन्नहं मतिश्चेत्स्याद्वाहो कस्मान्न सा भवेत् २८९ मायामहेश्वरस्यैषा मायिनामपि मोहिनी ॥ अनयामो
 हिलीयस्माद्विराण्मायाश्रयः पुमान् २९०

मानिनः किमिति कूलं यात्र किंचिदपि देहस्य परकीयत्वादेवेति भावः २८५ न हि वीर्यस्य परोपकार इति । चेद्यदि देहेन परोपकारो भवेत्तदा येन तत्ततः परोपकारात्परमधिकं करणीयमवशिष्यते न
 किंचिदपि देहफलस्य ज्ञानत्वादिति २८६ देहदानस्य फलं सर्वं केमुत्पेनाह मयादीति । अन्यशरीराणां परकीयशरीराणामुपकारकमत्रादि कंददत्तमयं च स्तस्त्वं मयैव । एवं सति स्वात्मनः शरीरस्ये
 वदाने किमु फलं वाच्यमिति २८७ केमुत्पेनाप्यपरोपकारांतरेणाह यस्येदं हि । यस्यैकस्मै चिद्विज्ञातायापि पत्किंचिद्विज्ञादिकमपि दत्त्वात्स्वेष्टं फलं भवेत्तदेव स्वपित्रे स्वदेहस्येव दाने फलं किमु वाच्यमिति
 २८८ अशुद्धाचलं च न स्वाद्यदेहाभिमानः वापरुपपत्त्याह विष्णुत्रादीति । इत्युदेति शरीरे चैव इमतिः किमतेतं हि वाहो शरीराद्वा हिः पतिते पितृमले किमपि नो चेदपि एवमस्त्वित्यप्येवमित्यत्र
 स्तत्त्वादेहाभिमानः वापरुपपत्त्यर्थः २८९ अथवा कार्यादियारूपदेहाभिमानस्यापि संस्कारणं मायादियादिसंस्कारणं तदेव सर्वानर्थमप्योजकमित्याह मायेति । अनया मापयामायाश्रयो विराट्तेजः
 पुमान्यस्मादिमोहितस्तस्मात्पृथक्कृत्युक्तमवेति २९०

विराडिति । ईश्वरत्वात्सत्त्वसंकल्पोविराट्पादज्ञशुक्तिकयोः संपुटोन्मेषितयोराकारविलेपोभवमितादन्तदेवजनयविति । पुनःकीदृशं स्त्रीपुंसात्मकसंस्तकस्त्रीपुरुषरूपमिति । पुटशब्दस्यटो
 यत्वात्पुंस्त्वादिस्वप्नपुंसकेष्वप्यमोहोदयते यथाभागवते 'विलेवतोऽरुद्रमविक्रमायेनभ्युपतः कर्मपुटेनरस्य' इति । अतएवोक्तंस्त्रिमश्लिष्यमिन्पादि ३१६ विराजामुष्टेपुउक्तदेहमभूतिदे
 हेवईश्वरीहिरण्यमर्भेविराजंत्रयाणां समहितपातादात्संभोऽप्यमि तिवकुंहरिण्यमर्भेविराजोस्तावदाह हिरण्यमर्भेइति । अयंस्त्रीपुंसात्मकीदेहः हिरण्यमर्भेरूपोविराट्पुंसापिचमर्भः वासन्तःसमुष
 उभयोःसर्वदेहभृत्वादस्यचमर्भस्थूलसमुदायात्मकत्वादितिभावः । उभयोःसर्वदेहभृत्त्वमभिनयति एताविति । एतौहिरण्यमर्भेविराजोऽर्थात्तेकेपावन्तीशरीरंतदेतन्मयंपुरुषोवापुरुषशरी
 रमप्येतन्मयं नपुंसकशरीरमप्येतन्मयमिन्मयैः तथैतावेवस्थावरादिरूपाविति ३१७ त्रयाणांतदाह हिरण्यमर्भःसर्वदाविति । सर्वमाश्रितंसाप्तद्विसृष्टरूपोहिरण्यमर्भःस्थूलसमष्टिरूपांविराट्
 एतौत्वंसमष्टिशरीरंनुकारणोपाधिकेश्वररूपमिन्मयैः ३१८ उक्तंशरीरंतुसमष्टेविराजोदेहांतरत्वात्समष्टिदोहावेवमजनीयंनप्यष्टिमश्रमितिचिद्विशेषदंशंपलाह स्त्रीपुंसेति । यत्स्त्रीपुंसात्मकंपुरादि
 द्युक्ततत्कामिनोविराजएवदेहमप्यदेहांतरमितिवाचह ततोदेहादेवापत्यसादिविज्ञास्तर्वांस्तुष्टिर्मातेति ३१९ तवःसर्वदृष्टिमपंचयन्नाह मर्भेति । मर्भेनारीशरीरंयस्मिन्नेतादृशोतदेहंदेहाविराट्

विराडजनयत्सत्त्वसंकल्पःशुक्तिकापुटम् ॥ यादृशंतादृशंदेहेस्त्रीपुंसात्मकमीश्वरः ३१६ हिरण्यमर्भेदिहोयंविराजसर्वदेहभृत् ॥ एतौस्त्रीपुरुषावैतावेतावेवैनपुं
 सकम् ॥ एतौनानाशरीराणिस्थावराणिचराणिच ३१७ हिरण्यमर्भःसर्वेषांमृक्षमंदेहमुदाहृतः ॥ विराट्स्थूलचविदाद्विस्तृतीयंकारणंस्मृतम् ३१८ स्त्रीपुंसवपु
 रादिष्टंविराजःकामिनोऽहियत् ॥ देहमन्यततःसर्वांमृष्टिरेषाव्यजायत ३१९ अर्धनारीशरीरंतंनिरीक्ष्यपरमेश्वरः ॥ द्विधाचकारभगवान्कीटःशुक्तिपुटंयथा ३२०
 शकलेद्वेसमाख्यातेस्त्रीपुंसौकाममोहेतौ ॥ स्वायंभुवःपुमानस्त्रेयःशतरूपातथावधूः ३२१ आभ्यांहिमानवीशृष्टिरूपत्राविविधाभुवि ॥ भाविकर्मानुसारेणवधूरे
 तदचितयत् ३२२ अयंममपितावास्याद्भ्रातावाधर्मतःपुमान् ॥ अनेनाहंकर्तव्यामिस्त्वैरिणीवविनिदिता ३२३ पुमानेषनजानातिधर्मकामविमोहितः ॥ अहं
 कस्मान्नजानामिधर्मस्वर्गप्रदंसदा ३२४ पुरुषाःप्रायशोर्दानाकामार्ताधर्ममेदकाः ॥ नवध्वस्तदहंकस्मान्नजानाम्यात्मनोऽहितम् ३२५ इत्यादिवदृशो नारी
 चित्तयित्त्वामनोगतम् ॥ उपायंचित्तयामासपुरुषस्यनिवारणे ३२६ पुरुषाकाशसंभ्रातोमयनैवनिवारितः ॥ करिष्यत्यतएवाहमंतर्द्धानंनजाम्यतः ३२७

द्विधाचकारशुक्तिसंपुटंकीदृशेति ३२० शकलेइति । तस्ययेदेहशकलेस्त्रीपुंसौकाममोहितस्त्रीपुरुषरूपौजालौ तत्रपुमान्स्वायंभुवोमनुर्भेयःस्त्रीपुंसतरूपास्तज्ञातत्पत्नीज्ञेया । ज्ञातमसंस्तपज्ञानिवस्त्यमा
 णविषयापुरुषाणिपरयाःसातवा ३२१ आभ्यामिति । आभ्यामनुक्ततरूपाभ्यामंश्वरीमनुसंदधितयामसिद्धाशुचिर्मनुष्यशुद्धिरितिवाचह साप्रथममजायतेति । ततोभाविनांप्राणिनांकर्मा
 नुसारेणवधूःसतरूपेत्तद्वक्ष्यमाणमभितयदिति ३२२ तवितामभिनयति अयंममेति । अयंपुमान्मनुर्विराजदेहालोचनेममपितास्यास्तहोत्पन्नत्वालोचनेतुभ्रातावास्यादित्यतोऽनेनसङ्गमनंवि
 निदितंस्त्वैरिणीवममानुषितमिति ३२३ पुमानिति । पयप्येषपुमान्चर्मनजानातितथाविमयासङ्गेयः ३२४ तत्रदेतुंस्त्रीणांकायाधिक्येपिधीरवपसिद्धिमाह पुरुषाविति । कामार्ताःपुरु
 षाएवप्रायशोदीनाधर्मोद्धंकाश्चमर्वतिवध्वस्तुतथानभवन्तीति तदस्मादस्मात्पत्नीर्द्विदुष्टोनेनितपासीति ३२५ इत्यादीति स्फुटम् ३२६ पुरुषइति । अयंपुरुषोनिवारितोपिद्विदामसंततत्त्वान्म
 दृक्तेनवांगीकरिष्यत्यतोरूपांतरग्रहणेनांतर्धानंनजाम्यतीति ३२७

इतिर्लक्षितेति । एवमालोच्यमाना रीरातकपातोरुपाजातादापुमान्मनुरपि वृषभस्योभूत् । तत्रनिमित्तकारणं सज्यानां कर्माणीति अत्रमात्राभ्यामित्येवमालोच्यमानो ह्येतो कत्रयमत
 नावो जाता इति ३२८ एवमभ्यापि सत रूप यावत्वादिरूपप्रत्यये कृते पुनरापित तज्जातीयपुरुषप्रकृता सत्तातीत्यस्य रीराभिजनिता नो विबोध्यमित्याह एवमभ्यादीति द्वाभ्यां ३२९ एवमिति ।
 रथावरेष्वपि वल्लघादोत्थितव्यवहारः वृत्तादोत्थितव्यवहारः प्रसिद्धः तयाचस्थावरं जंगमं वा स्त्रीपुंसात्मकमिदं विश्वमेवं जातमित्यवयवः ३३० एवं च यद्वा स्यात्स्य माने मधुकांतां गते पुरश्चक्रेदि
 पक्ष्मपरिदं त्रेदिपदादिशरीरात्मकपुत्रीनिर्माणमुक्तं दित्युपपन्नमित्याह एवमेव इति । एवमज्ञानः एवंदिपदादिरूपाः पुरश्चक्रे द्वौदोषादोपासुतास्तथा एवं चतुष्टय इति । पदहीनाः पादरहि
 ता उरमादिरूपाः ३३१ एवं नामरूपात्मकोपाध्यध्यारोपपराजिह्विवाक्यानिभ्या रूपातामि । अथपरमात्मनस्तदस्थित्वभ्रमवारणद्वारा तत्र जीवत्वाध्यारोपपरस्य प्रवेशवाक्यस्य सत्त्वग्रहमविष्ट
 रूपादेरर्थमाह स एव जगत् इति । यः परमात्मनो कृता विषयत्वात्पमायामनुमविष्टो भवत्सहाकारणमिति चोक्तं सतः सृष्टसमष्टिमानुमविष्टो मृत्पुलिपादिपदैकः स्थूलसमष्टिमानुमविष्टो विराडित्यु
 क्तः स एव एवमिदं शरीरः सर्वसुखविभुतामुपुरीषु प्रविशेत् तत्रैतन्मूर्ध्वविशेषं जातत्वेत्यादि । पविस्त्रमपि विष्टो ह्युपुरीषात्मकाः स्युस्तदितरस्यात्मनोऽभावादिप्रमाणः ३३२ तस्यान्याकृता

इतिर्लक्षित्यसानारीगौरभूदृष्टमः पुमान् ॥ तत्क्षणादभवत्सोपि भाविकर्मप्रचोदितः ॥ अत्रमात्राः समुत्पन्ना लोका जयमता हि याः ३२८ एवमभ्यादिरूपेभ्यः प्रयत्न
 तावधूः ॥ तत्तज्जातिः पुमान्मूलात्तत्रतत्रगतः पुमान् ३२९ एवं सर्वमिदं जातं स्त्रीपुंसात्मकमेव हि ॥ प्राणिजातं स्थिरं चैव जंगमं च महीतले ३३० एवमेष पुरश्चक्रेदि
 पदोपि चतुष्टयः ॥ पदहीना महेशानो लोका जयमता हि याः ३३१ स एव जगत् स्रष्टा कारणं सृष्ट्युरीश्वरः ॥ विराड्विशेषा सर्वासु पुरीषात्मस्य रूपपट्टम् ३३२ महाका
 शो मठाकाशे सोऽप्यंतरहृदये पुनः ॥ घटे सोऽपि च द्रव्यस्यापि विष्टस्तद्दीश्वरः ३३३ चैतन्यरूपतो नित्यसुखविग्रहवानयम् ॥ आपादमस्तकं देहं जंतूनां संगमजितः
 ३३४ यथाकाशो घटाकाशे वर्तमानो न विद्यते ॥ एवमेष पुमानेषु वर्तमानो न विद्यते ३३५ घटे जाते यथाकाशः प्रविष्टो मीयते जने ॥ तथा शरीरे संजाते प्रविष्ट इति
 गीयते ३३६ यथा सर्वगतो भानोः प्रकाशो लभ्यते कचिच्च ॥ दाहादिहेतुरेवं सद्दयेलभ्यते पुमान् ३३७ नापि तस्य यथापात्रे सुराधारेऽतिविस्तृते ॥ लभ्यतेऽजस्र
 रक्षापि देहे हृदि तथा पुमान् ३३८

यथा घातीनां मंत्रतरनुप्रवेशे हृदयं तमाह महाकाश इति । यथा यमहाकाशो मन्त्रेऽनुमविष्टो यमहाकाशो भवति समग्राकाशोऽपि मन्त्रांतरहृदयेऽप्यवरकर्मज्ञेनुमविष्टोऽप्यवरकाशो भवति सोऽप्यवरकाशो
 घटेऽनुमविष्टो घटाकाशो भवति तद्वदीश्वरः सुखविग्रहवान् सुखरूपो जंतूनां प्रतिदेहं चैतन्यरूपेणापादमास्तकमनुमविष्ट इति द्वयोरन्वयः । अत्रमठोऽप्याकृतो यमानं जंतुं सुखस्य लोपाध्यारोऽप्येव हि
 शरीराणामिति विवेकः ३३३ । ३३४ अस्याप्येवमभ्यापि स्थितया वदुर्लभं न सांमदापिकेराभासपदेनोक्तं मन्त्ररूपो न यमहाकाशो विवाजसंयोगादिरूप इति सुखयितुं वस्तुतस्तत्पुलिपादिपदमिदं
 यथा भवत्सहस्रं तमाह यथाकाश इति । यथाकाशो घटे वर्तमानतया मन्त्रांतरहृदि यथा मन्त्रोऽपि वस्तुतस्तत्र न विद्यते एवमत्रात्मेति ३३५ तस्य प्रविष्टव्यवहारोऽप्यध्यारोऽप्येवमभ्यापि स्थितिरसहस्रं तमाह घटे
 इति । पूर्वसिद्ध एवाकाशो घटस्यावच्छेदकस्थोऽत्यस्यातत्र प्रविष्टव्युत्पत्तेरथात्मेति ३३६ एवं शरीरप्रविष्टत्वेऽपि हृदये विज्ञेयतः प्रवेश इति प्रदर्शकं श्रुतिगतं सुरहृदयं तं पादरोति यथा सर्वमवतरति द्वा
 भ्यां । यथा मृष्यं प्रकाशः सर्वगतोऽपि कचिदेव सूर्यकांतादो मविष्टः सन् दाहादिहेतुरेवमात्मा हृदये स्थित इति ३३७ नापि तस्येति । यथानापि तस्य विस्तृते सुराधारे पात्रेऽपि एकदेशे मुरः शीघ्रं लभ्यते
 यथा त्मादेहिनिष्टे हृदये इति ३३८

नन्वेकप्रमाणांतर्भाहंशद्वययोर्मभेदात्तत्रभेदः स्यादेकद्वयित्यासंकादृष्टांतवद्वारयति एकस्मिन्निति । पददेकस्मिन्नपि घटेऽनेकरूपवत्कृभिर्ननुभिर्घटैरुच्येतस्मान्नरूपेणोच्येत न प्रवक्तव्यं भेदविषयानुभवे
घटस्य न भेदः संभवतीति तथा च वक्तव्यभेदादीनमयोगभेदोच्यभिचारीति भावः ३६२ अत्रापि प्रयोगैककल्प्यं दर्शयति अहमिति । अत्रत्यं केविसर्वजंतवोऽहमित्येवात्मानं पतोऽवदिततत्तत्कल्पयन्नेत्यह
ति । कीदृशमात्मानम् पदत्रयभेददेकरूपेण स्थितमिति ३६३ नभोऽहं तं स्फुटयति गृहयति । यथा घटाद्युपाधिकस्य न भस्योपेक्षा कासादिरूपेण भेदेऽपि न भस्योपाकारकथा शब्दाभ्यागम्यस्य भि
दाभेदो न एव शब्दात्मनः शब्दजात्वेत्याकारकः प्रनिपादकोपस्य शब्दात्मा तस्य शब्दार्थस्येति यावत् एतादृशस्यात्मनोऽपि न भेद इत्यर्थः ३६४ तदेतत्पदनीयमित्यादेः श्लोके विदत इत्यंतस्य वाच्य
स्यार्थमाह प्रापणीयमिति यद्विधिः । यदात्वेति शब्दगम्यं रूपं यदेतत्तद्वदेवाधिकारिभिः प्रापणीयं ज्ञानलक्षणमात्रे विपयतां नेयमिति यावत् ज्ञतोऽप्यच्छब्दादिर्जनप्राप्त्यपमिति ३६५ अप्यस्या
प्राप्त्यत्येव लक्षणमाह ग्रहयति । सुखमुदरं उदरं कल्पस्य एतादृश एव पदार्थो ग्रहेण योऽप्युच्यते कः । विषयाऽनुनतयेवाह विषया इति ३६६ विषयाणां ह्युदरं कल्पेवाह पत्वे सति विषय
भोगसाधनं स्थूलसूक्ष्मकारणसंज्ञं शरीरत्रयमविदेयमिति सिद्धमित्याह विषयमासीति । सा ज्ञानमज्ञानेन कार्ण्यशरीरेण सहितं स्थूलं सूक्ष्मं शरीरम् अतएव ह्युदरं कल्पे विषयमातिरेकतुत्वादेव न प्राप्त्यर्थं

एकस्मिन्निघटे यद्दृष्ट इत्येव जंतुभिः ॥ उच्यते वृक्षे देन वस्तुभेदेन संभवेत् ३६२ अहमित्येव चात्मानं जंतवो ब्रवदंति हि ॥ तत एकः स विज्ञेय आत्मा यद्वन्नभः
स्थितम् ३६३ गृहे पठे घटे चास्य न भसो न यथाभिदा ॥ नभोऽर्थाशब्दगम्यस्य ह्येवं शब्दात्मनो भिदा ३६४ प्रापणीयमदो रूपं यदात्मेति मथेरितम् ॥ नाम्य
च्छब्दादिर्लोकप्राप्त्यर्थं स्यात्कदाचन ३६५ ग्रहे योग्यः सुखोदरकः पदार्थो ग्रीयते बुधैः ॥ विषयानसुखोदरकाः प्राप्त्यर्थाः स्युः कथं नुते ३६६ विषयमाप्तिहेतुः स्यात्
स्थूलं सूक्ष्मं शरीरकम् ॥ सा ज्ञानमतपुत्रैतन्नप्राप्त्यर्थं कथंचन ३६७ अभिन्नेन पदाय दद्वद्गोर्मा मेतेन विदति ॥ अभिन्नेनात्मनात्मानं लभते सुखरूपिणम् ३६८ गो
पदांकां भुवं दृष्ट्वा गौर्मात्रपरत्र न ॥ विज्ञाय लभ्यते यद्वत्तस्मिन् मार्गेऽनैर्वज्र ३६९ पदनीयं तथा त्मस्थमानं दात्मानमेत्यसः ॥ सर्वभूतस्थितं तादृशं तं लभतेऽमु
ना ३७० आत्मना पदरूपेण निजचेतोऽध्वचारिणा ॥ स्थात्संजं न सर्वलभते स्वात्मरूपतः ३७१ आत्मलाभात्परोलाभो लोके नास्तीह कश्चन ॥ यशः की
र्त्यादिकं तेन लब्धं फलमेव जायते ३७२

मिति ३६७ एवं कारणशरीरपर्यंतं दृश्यं परिहायेत तत्संघातं वैदित्यं तत्स्वरूपेण सचिदानंदतया परिचितं सति सर्वत्र तत्परिचयो भवतीत्यस्मिन्नप्येव दृष्टांतं विवृणुते अभिन्नेनेति । यथा मोर्क्षं भस्याभिन्ने
नास्ति हि तेन पदावरणादिति दर्शनेति यावत् तेन तं मां विदति एवमत्र संघाते वागाद्यवच्छेदकैरभिन्नेनास्ति हि तेनात्मनः परिचितेन सुखरूपिणं भूमानमात्मानं लभते एति चिनोतीत्यर्थः ३६८ एतदेव स्फुट
ति गोपदांका मिति । योऽपदेनां कोपस्यामीह संभुवं भूयिस्त्वहं दृष्ट्वा गेदेनेनोर्मा तपरत्र एतद्भिन्नं गता ह्येवं विज्ञायानेऽध्वत्तस्मिन् पदांकावति मार्गेऽनैर्वज्रसागौरवेष क्लेशं पते ३६९ दृष्ट्वा तिकेपो
जयति पदनीयमिति द्वाभ्याम् । तथा पदनीयं मात्मानं यत्कोष्ठात् स्वरूपं संघातांतर्वति नमानंदरूपमात्मानं पदांकां स्थानीयमेत्यप्राप्या मुना परिचितेन सर्वभूते पुनरितं तादृशं स्वरूपं सचिदानंदतया तत्मात्मानं
लभते साक्षात्कुरुते इति ३७० आत्मनेति । निजचित्तरूपेऽध्वनि साक्षितया प्रवरणशरीरेणात्मना पदरूपेण पदांकां समयेन निश्चितेन स्थावरादिकं सर्वं सचिदानंदं दात्मानं यानि चिनोतीति ३७१ तत्परमफल
रूपतामाह न सत्त्वलभादिति । आत्मलाभस्य निरतिशयत्वाच्चेनात्मलाभेन तदपेक्षया फलमुपसमादिकं लब्धमेव भवति ह्यनफले सर्वार्थोदादिति भावः ३७२

अन्यत्परिहृत्योक्तमन्तस्त्वनिर्देवकार्यैर्धर्मपरापास्तदेतत्सोपहृत्पादिकं विज्ञायाधर्मनिरूपयति आत्मापित्यहादसभिः । आत्मापिप्रियतुक्तः पुत्रादिकमपिप्रियमुक्तमनयोः प्रिययोर्मन्वेतिरूपाधिकमे
मास्यदत्त्वेन निर्भ्रंतपथाभवतितथाप्रियत्वातिज्ञयात्माप्रियांस्तीव्राविशेषास्पदत्वादात्मभिर्जमुदादिकं नुतथानेति ३७३ पुत्रदेः शोषाधिकमेव विषयतां स्फुटयति पुत्रेति । पुत्रादेर्यप्रियतासास्वात्मा
धैर्योपकारायेवमता अन्यथापुत्रार्थत्वेपुत्रत्वावविशेषादेरिपुत्रदेः साप्रियता कुतो न स्यादिति फलितमाह आनंदात्मन इति । अतोमुख्यप्रियत्वात्पुत्रानुपानमप्यधिकवृत्तिवावत् ३७४ अदेवर्त्तवात्मा
नांपुत्रादीनामेव सोपाधिकमेव विषयत्वं कितु संघटितं तानां पाणादीनामपीतिसूचयितुं तेनापुत्रादिवद्वाक्यतां स्फुटयन्नात्मनः सर्वोत्तरत्वमाह । इति पात्मीतिभिः । अत्र हृदयवर्गे विषयेभ्यो नाद्येभ्यः स्थू
लेशरीरकारणस्थितेभ्यश्चाद्विद्याप्रियाण्यविशिष्टाणां तत्राभिर्भवंतानि वृत्तेभ्योऽननः सैकस्त्वविकल्पात्तत्त्वात्तत्त्वतोपि वदितुं स्वनिश्चयात्मिका बुद्धिरिति ३७५ पुत्रेति । ततो बुद्धेः पिनीयमांतरः
जीवस्वरूपमाह मतेति । अतएव गार्ह्यां मत्प्रकृषणपापमद्विषयाकारणां ततो विषयतया स्थितिमतः अहंकारविशिष्टवृत्तिवावत् अस्मादहंकारविशिष्टरूपा जीवादपि परमांतरमन्यत्कर्मन्याह
तादिशब्दाव्यर्थकारणमज्ञानं यत्सुप्पादिमसिर्दंतदिति ३७६ अहंरस्त्विति । ततोऽप्युक्तानुदात्तामांतरः पत्रांतरत्वतारतम्यं विधायति ३७७ उक्तार्थेऽसंभवादनंतरापन्वधापट्टाघाटादां
तरस्तथेतेषामांतरत्वविशेषमिह विषयानि विभिभिः । अप्यत्रात्माहं विषयविशिष्टः सन् विषयत्वे सिततोऽहं बुद्धिस्तैव त्वेनेन्द्रियात्मांतरत्वं स्फुटमेवममेति मनोविशिष्टाद्विद्याविशेषपदयामिति

आत्मापिप्रियतुदिष्टः प्रियं पुत्रादिकं यथा ॥ अनयोर्निश्चितं प्रेयमात्मानामन्यत्सुतादिकम् ३७३ पुत्रवित्तकलत्रादेः स्वात्म्यार्थप्रियतामता ॥ अन्यथावैरिणः कस्मा
त्पुत्रादेः शानसंभवेत् ॥ आनंदात्मन एवातोत्तमो भूयामुदाहृतः ३७४ इन्द्रियाण्यांतराध्यत्रविषयेभ्यो हि देहिनाम् ॥ आंतरं मनपुतेभ्यो बुद्धिस्तस्मादिहांतरा ७५
उद्धेयार्थतरो जीवो गतोऽहंतामतिस्थितिम् ॥ अस्मात्परं सदा ज्ञेयमव्यक्तं कारणं दिवत् ३७६ आंतरस्तु ततो ज्ञेय आनंदात्मापनीपिभिः ॥ नातोतरतमं लोके विद्यते
वस्तु किंचन ३७७ विषयानि द्विधेर्वेति मनसा चेन्द्रियाण्यपि ॥ मनः संशयरूपतद्विद्यानिश्चितयापि च ३७८ प्रियं धीयुक्तरूपेण धीयुक्तं कारणात्मना ॥ कारणं च
स्वरूपेण स्वप्रकाशेन सर्वदा ३७९ आनंदात्मावतोलोके सर्वातिरतमः स्मृतः ॥ पुत्रादिभ्यः प्रियं धैवस्थिराणां च चरात्मनाम् ३८० प्रियं यस्मात्परं दूयादेहपुत्रपना
दियः ॥ मनुजस्यास्य सर्वतद्रोत्स्यत्येव न संशयः ॥ आनंदात्मा कदाचित्सनरीत्यतिस्वरूपतः ३८१

प्राप्तिवेति । अथ संशयरूपं मनस्तु निश्चितं निश्चयरूपा बुद्धिरस्य स्यादिति तस्यैवावधिनिश्चितानि श्रवणधियती बुद्धिस्तया पश्यति अत्र संदिहानीर्त्तमिति ३८२ विषयमिति । एकनिश्चयरूपां विषयमपि धी
युक्तेन अहंकाराख्य बुद्धिर्बुद्धियुक्तेन जीवरूपेण पश्यति अहं निश्चिनोमीति अधोक्तधीयुक्ते जीवमपि कारणमात्मना कारणाज्ञानोपाधिकसाक्षिरूपेण पश्यति अज्ञानं तु स्वप्रकाशेन स्वरूपेणैवेति ३७९ फलि
तमाह आनंदात्मेति । तत उक्तविषयामिजांतरत्वांतरतम्यविश्रांतेः सर्वेषां प्राप्तेः सर्वोत्तरः सर्वोत्तरत्वात् स एवा नंदात्मा आनंदरूपत्वाच्च सुखं पुत्रादिभ्यः कारणांतेभ्यः प्रियः विवेकदशायामितरत्रनुः
स्त्वनिर्णयावस्थितवर्त्तमानादिप्रत्ययोपिनमयोक्तुं न स्यादिति भावः ३८० ननु मुख्यप्रियत्वात्स्यात्तत्त्वेन संभवेपिमोक्षप्रियत्वे तत्रापि संभवात्कथमात्रेव प्रियत्वात्पदधारणमित्याशंक्यत्वात्मेत
स्यातो न्यदर्शितमित्यादिश्रुतेर्विनाशित्वेन तत्त्वगौणधेय्योऽप्यनंदादुक्तमवधारणमुपपन्नमित्याशयेनाह प्रियमिति । यस्मात्परं सर्वोत्तरात्माभिर्जं देहादिकं यः प्रियमिति ज्ञूया तस्यास्य मनुजस्य तदेह
विक्रंरोत्स्यति रोचंतामप्यति । रोचंतामावर्णं तत्कारणं नकार्यं प्राप्नुतमकविनाशरूपं तथा च विनश्यतीत्यर्थः । एतादृशेन मनोयुक्तमिति भावः । आत्मा तु स्वरूपेण कदाचिन्निरूप्यतीति तत्रै
व प्रेम्णो युक्तत्वात्स एव प्रियमिति भावः ३८१

आ. पु.

॥ १७ ॥

इत्थं मानस एव प्रियत्वे पारमार्थिकेऽन्यस्य प्रियाभासत्वे सति पञ्चजन्यतन्वविदः समीचेरेमकवे मिथ्या जन्तुदेन जन्तुमिथ्युपमानेन तत्त्वविदोऽनृतमसहमानस्यरेममिदमिति न च नादिन इयमिति आत्मे
 त्रप्रियस्य विनाशप्रपाप्मिपयात्माविदः समीचेमात्मे त्रप्रियं न च तन्वमिथ्या तस्मादिति । तस्मादात्मे त्रप्रियविनाशित्वे सत्यमिथ्यात्वात् विदुषः प्रियात्मविदः पुरः समीचेमात्मानोऽनृतप्रियं न च तन्वम् ।
 वदनेऽनर्थप्रसंगमाह पदोति । मृदोक्तमनृतमसहमानो विद्वान्प्रदिश्वतवमिप्यविनाशित्वे चैव पासादितप्रियं स माहोत्स्यत्वेनेति ३८२ कथं हि दुर्योधनमात्रेणात्र मितरमिपयनादाहृत्य न आह संशयः ।
 पतः प्रियात्मवित्तत्त्वज्ञात्वादन्तर्गतं गत्यापारेण न क्षपितुमीशः सप्रार्थस्तस्मादितो रित्यर्थः । एवं च दिपदाध्याहारोऽर्थशरीरादीन् ये तस्याधोदक्षितः मधेश्वरपदस्य परमेश्वरपरतां गृहीत्वा विदुषोपेक्षादीनि त
 थाऽनभिधानेपि दोषो भवतीत्याह सन्निधावित्यादिना । तस्य विदुषः संनिधौ समीपदेशेऽनृतन च वेत् कुतः यद्यतः स विद्वान्मन्त्रवृक्षपि फलं दधान् तदेव कुतः यद्यनो हेतोः पुण्यपापयोः क्लमदं ईश्वरः
 ' ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति ' इति श्रुतेः । तथा धर्ममातीरा विविद्वत्संनिधौ तदेव शस्य कुत पुण्यपापबोद्धकर्णधायकत्वाद्दुष्टपुण्यपापानामिदं कलमिदं निमित्तं नैर्नृपदोषप्रसंगोपात्तं भावः ३८३ मन्त्रवि
 त्संनिधौ पुण्यपापयोः शीघ्रफलप्रदत्वरूपोऽर्कधायकत्वेनैव मुत्पन्त्यादमाह अस्थानामपीति । यविप्रस्थानां स्थानरत्वादिनापकर्मालिनामपि देवानां संनिधौ अनृतवदेत्तादृते देवाः अवदंतोपि फलं ददति
 किमुत सर्वदेवाः मन्त्रः सत्ताग्यापारधविद्वानिति ३८४ एवं सति विदुषोपेक्षात्वेन मिथ्यामिति सत्याभिधाने इह सिद्धिरिव भवतीत्याह । पथेति । पथाऽनृताभिधाने प्रियस्य रेपो विनाशः स्यात्तथा सत्याभि

तस्मादन्यत्र वक्तव्यं प्रियं हि विदुषः पुरः ॥ यदि ब्रूयात्क्षणादस्य रोत्यतीतं न संशयः ३८२ ईशः प्रियात्मवित्तस्मात्संनिधौ तस्य नाश्रुतम् ॥ वदेत्सयत्फलं दद्यात्
 दीशः पुण्यपापयोः ८३ अल्पानामपि देवानां संनिधावच्यते यदि ॥ वदेतेपि फलं दपुरवदंतोपि मूरिजः ॥ वदन्विद्वान्कुतो नायं तत्फलं हि प्रदास्यति ८४ यथारोषः
 प्रियस्य स्यादरोपोपितथैव हि ॥ सत्यवादफलं लोके देवानां संनिधौ यथा ८५ एकैकोपि फलं दद्याद्देवः स्थावररूपभाक् ॥ जंगमोऽयं वदन्विद्वान्सर्वदेवः कथं तु ८६
 ततो यो लोक एतस्मिन्माययातिविमोहितः ॥ पुत्राद्यरोधमिच्छन् सोऽप्यात्मानां हि प्रियं सदा ॥ उपासीतापि चेद्व्यातुं शक्तेन मनोजो भवेत् ८७ उपासनं हि तत्प्रोक्तं
 गुरुशास्त्रादिवाक्यतः ॥ जायते याद्विनिज्ञानं सत्यं सत्यपि वस्तुनि ८८ विश्वासमात्रतो नृणां प्रत्ययानां प्रवाहतः ॥ उपदिष्टे स मातीनां विजार्तानां च वर्जनम् ८९ प्रि
 यानं दातुं विज्ञानात्सर्वदेवपुः पुमान् ॥ विद्वान्भवति नैराश्रविचार्यश्रवणार्हचित् ३९०

यानस्य फलं प्रियस्य पुत्रादररोधोपि भवेदिति ३८५ दृष्टान्तं स्पष्टयति एकैकोपीति । सर्वदेवः सर्वदेवात्मकः ३८६ तद्वति । ततः प्रियात्मविदुषोऽर्थशरीरत्वदर्शनात् सत्यमिथ्याभिधानेपि । इव लक्षणात् सतोपि
 मनुजमात्मानं प्रियस्येपोपासीत सकः पोमापयाति विमोहितः वैराग्याभावेनात्मनः प्रमारूपविज्ञानेऽनभिकृतप्रतिपादत् पुत्रादिरूपमियाणां मरोधे कामप्रमानयेति ननु तदुपासनमपि कथं कुर्या
 दत आह अपि चेदिति । येषां विद्वान्मपि भावनां सत्तामं कर्तुं मपि न शक्नो भवेत्तथापि कुर्यादेवेति । तथा चावश्यं कर्तव्यं तत्र यथाह्येनापिकरोति तथोपासनमपि कुर्यादिति भावः ३८७ ननु प्रमारूपविज्ञानादु
 पासनस्य को भेद इत्यतस्तत्त्वरूपदर्शयति उपासनमिति द्वाभ्यां । पद्विज्ञानं सति विद्यमानेऽसति मपि विद्यमाने वा वस्तुनि गुरुशास्त्रादिवान्यमात्राधीने वस्तुस्वरूपावरणभेदोदासीनमिति पावत् एतादृशं
 मानसवृत्तिरूपे जायते जाते च तदज्ञाने विश्वासमात्रेण उपदिष्टार्थविषयकानां तत्समातीयानां प्रत्ययानां धीदृष्टीनां प्रवाहो विजार्तानां च वर्जनं तदेवावदुपासनमिति युक्तमिति द्वयो
 र्थः । एतेन उक्तज्ञानस्य वस्तुस्वरूपावरणभंजकत्वे वस्तुसंनिधौ च तत्रैतसः स्थित्वे प्रमारूपत्वमिति युक्तम् ३८८ । ३८९ प्रमारूपमिथ्यात्वविज्ञानस्य फलमाह पियानं दातुं विद्वान् । पियत्वेनानंदरू
 पस्यासमो विज्ञानात्संभविश्रयात् विद्वान्त्वदेव पुः पुमान् सर्वार्थमूर्तेश्वरो भवति हेतुः प्रमात्रेण निचार्येन संसृज्य इति पावत् ३९०

तदाहुरित्यादिः सर्वत्र भवति यतः सार्वभौमिकं भवति । अत्र ते ह वादिदिष्टिः छेदः । अत्र ज्ञातमविज्ञानात्सर्वोत्तमभावलाभात्स्वस्मिन्नेते तु न्यमिद्वात्पुरातनं वृत्तं कृत्वा तं कथयिष्यामि कीदृशं वृत्तं पदमेके
 पात्रात्मानं वा ज्ञानानां समाजे विचारतो निष्पन्नमिति शेषः ३९१ ब्राह्मणवति ३९२ तत्रैति । तत्र समाजे । कथाः वाक्यप्रवृत्ताः प्रवृत्ताः निष्पन्नाः । समाश्रयो विषयः एषा वक्ष्यमाणा ।
 तत्र केचिन्महात्मान एव द्विजोत्तमानाहुः पमस्तुः ३९३ मध्यमभिनयति मानवा इति चतुर्भिः । मानवा विद्याधिकारिणो ब्रह्मणो विद्यया ज्ञानेन सर्वोत्तमभावलाभं ददति तत्रैव विचार्यते यस्य ब्रह्मणो विद्यया
 सर्वोत्तमभावः कलं तद्ब्रह्मणो किं किं विज्ञात्वा सर्वोत्तमभूतं ज्ञातव्येति । आद्ये तत्रिरूपणीयं ब्रह्मणो कृत्वा तवत् । येन पदविषयकज्ञानेन सर्वोत्तमकमभुदिति ३९४ द्वितीयमनुपदृशयति विप्रमिति । देवि प्राय
 वित्तु ब्रह्मणो ज्ञातानां विनेव सर्वरूपमभूत्तर्हि नरा अपि सर्वदा त्रितादिकालेषु ब्रह्मणो देवसर्वस्युः सर्वोत्तमभूताः स्युः किं ब्रह्मविद्यार्थमप्यासेनेत्यर्थः ३९५ आद्ये न्यस्य विज्ञानाद्ब्रह्मसर्वोत्तमभूतमात्मन एव वा
 तत्र नरा इत्याहुः ब्रह्मण्यस्येति । यदि स्वस्मादप्यस्य ज्ञानाद्ब्रह्मसर्वमभवत्तदा तेनाप्यविषयकज्ञानेन ब्रह्मणो ज्ञानेन वा न पितृत्वं स्युः अन्यथा विचार्यते ब्रह्मणो विषयकज्ञानेन विचार्यते किं योजनमिति

अत्र ते कथयिष्यामि पुरातनं विचारतः ॥ अनेकेषां समाजे ब्राह्मणानां महात्मनाम् ३९१ ब्राह्मणमिलिता आसन् वेदवेदां पारगाः ॥ एकदा कापि कस्मिंश्चिन्मिति स
 मुपस्थिते ३९२ तत्र नाना कथावृत्ता लोके दसमाश्रयाः ॥ तत्रैपापिकथा कुर्यात्प्रसंगे सत्यभूतदा ॥ तत्र केचिन्महात्मान एव माहुर्द्विजोत्तमान् ३९३ मानवाः सर्व
 भावाः सितं दंति ब्रह्मविद्यया ॥ ब्रह्म किं ज्ञातव्येन तदभूत्सर्वमेव हि ३९४ विप्राय दिनतज्ज्ञात्वा ब्रह्माभूत्सर्वमेव हि ॥ अज्ञानात्सर्वदेवस्युः सर्वमेव नरा अपि ३९५
 ब्रह्मण्यस्य यदि ज्ञानात्सर्वमेव भवत्तदा ॥ संतु ते नैव तत्ते किमनया ब्रह्मविद्यया ३९६ ब्रह्मचेत्स्वात्मविज्ञानात्सर्वमावसमाप्तवत् ॥ नृणामप्यात्मविज्ञानात्स्याद्वयार्था
 सा तथापि हि ३९७ एवं विचारकैः पृष्टा ब्राह्मणाः शास्त्रकोविदाः ॥ अज्ञानमन्यविज्ञानं परित्यज्योत्तरं ददुः ३९८ नाज्ञं ब्रह्म न चान्यस्य विज्ञानं साहितं च तत् ॥ किंतु
 स्वात्मन एवैतज्ज्ञानात्सर्वोत्तमतां गतम् ३९९ सर्वोत्तमा समाख्यार्थं विज्ञेयो मानवैरपि ॥ स्वात्मानैव हि तद्भिन्नं जंतोः कस्यचिदात्मनः ४०० बृहंतं ब्रह्मणः शब्दः प्राहा
 र्थं स्वात्मनोपि च ॥ शब्दस्ततो न भिन्नार्था विमोपाणि करोति च ४०१

ति ३९६ द्वितीयोदमाहुः ब्रह्मचेदिति । केचिद्ब्रह्मस्वात्मविज्ञानादेव सर्वमावसमाप्तवत्मातं तं हि नृणां विषयत्वात् स्वात्मविज्ञानादेव सर्वमावसमाप्तिः एषा तथापि सा प्रकृता ब्रह्मविद्या न्यर्थेति आत्मभेदम
 पाकोटिरिति बोध्यम् ३९७ सिद्धांतमवतारपति एवमिति । एवं विचारको विचारकुर्वाणेः पृष्टाः शास्त्रतात्पर्यविदो ब्राह्मणा उच्यंते ददुः किं कृत्वा पूर्वोक्तपक्षाभ्यां मध्ये ज्ञानपक्षमन्यविज्ञानपक्षं परित्यज्ये
 ति ३९८ आत्मब्रह्मपदार्थगतो भेदो न स्तीत्याशयेन सिद्धांतमभिनयति नास्ति मित्यादिना । ब्रह्माज्ञानं ज्ञानं विज्ञेयं सत्सर्वोत्तमतां प्राप्तं तथाप्यविषयकविज्ञानं विज्ञेयं सत्सर्वोत्तमतां प्राप्तं किंतु स्वात्मन एव ब्रह्म
 त्मपदाम्प्राप्त्युक्तत्वं विज्ञानात्सर्वोत्तमतां गतमिति । अथ ब्रह्मैव स्वस्मिन् कल्पितेन ज्ञानेन विद्याधिकारी भूत्वा त्मविद्यया सर्वोत्तमभावं गतमिति स्वार्थं पदं चोभाष्ये दृष्टव्यः ३९९ सर्वोत्तमेति । ए
 वमात्मन एव ज्ञानस्य सर्वोत्तमतां गतमिति ज्ञानं ज्ञेयं मानवैरपि सर्वोत्तमतां समाख्यार्थं मत्तमेव विज्ञेयः । ननु ब्रह्मविज्ञानं विना कथमात्मज्ञानमप्येव सर्वमावसमाप्तिः कां ब्रह्मात्मपदार्थपोरिष्यस्फोरणेन वारयति
 नैवेत्यादिना । द्विस्मात्तद्ब्रह्मकस्यचिदपि जंतोरात्मनः सकाशात् नैव भिन्नमिति ४०० तत्र हेतुतया ब्रह्मात्मपदयोः समानार्थतायाः बृहंतमिति । ब्रह्मणो वाचकः शब्दो ब्रह्मैव तयाकारकावृहंतं विविध
 परिच्छेदशून्यमर्थमाह प्रतिपादयति तथात्मनोपि शब्दो आत्मेत्याकारकः सर्वोत्तमत्वेन तमेवार्थमाह । तत्र हेतुतया ब्रह्मात्मपदयोः समानार्थतायाः बृहंतमिति । ब्रह्मणो वाचकः शब्दो ब्रह्मैव तयाकारकावृहंतं विविध

समष्ट्युदाधिकनिर्गुविशेषमाह कारणोपाधीति । तद्वत्कारणाज्ञानसमष्ट्युदाधिक्यमभिरूपमभिरूपगतं स्वयमेवोपदेशादिना वेदांताधीनुसंधानाद्युच्यते । उक्तं विद्यायाः
 मित्यर्थः । तत्रापि कारणज्ञानस्य संज्ञाशरीरकोक्तीत्याह मज्जदः पदेकारोक्तं मतेषावरणाव्यामोहकारणत्वाभावादीश्वरेणाहंकाराभावात्सर्वज्ञतया निःशतितुल्यवेदानुसंधानं संज्ञेः द्विरप्यमभ्य
 तुकार्याभिमानादिकिदावरणमनुभूयस्मृतवेदानुसंधानमिति विशेषो बोध्यः ४२५ स्वर्णविबोधेष्टांतमाह यथेति द्वाभ्यां । यथाभ्यव्यवधानं दनेदनादाराजामरणनिमित्ते जलादिभिरहितैः उच्यते
 देहेषु मोक्षमुच्यते स्वप्नाप्यव्यवधानं पुत्रोवापरेणानुत्थापितः स्वर्णविबोधे जागरणं मतेषातिद्वयोरर्थः ४२६ । ४२७ दार्ष्टान्तिकेणोच्यते तथेति । तथाकारणसमष्टिमुच्यते समष्टिरूपोपाधिद्वयपर्यव
 ब्रह्मात्मपदार्थः परः पुरुष आत्मनैव स्वयमेव आत्मविज्ञानादात्मविद्यालाभादात्मानं प्रतिपद्यते तत्राप्रोने ४२८ ननु कविषया सर्वज्ञस्याप्युपाधिद्वयस्थस्य परमेश्वरस्य कर्ममुच्यते आदि कारणव्यवधानाभा
 वादित्याशंकां सोपाधिकेऽस्त्वैव कर्मनिर्देशेन पदवारयति अपानइति । अपाने स्वप्नाप्यव्यवधानादेः सुषुप्त्याप्युपाधिकेऽपि पुरुषे वा दशकर्म स्वप्नपदार्थं मुच्यते जीवनाज्ञानानुभवः सन्निति यथापेक्षाया
 धारणमित्यादिरूपं दर्शयते तथापरमेश्वरेपिसमष्ट्युपाधिके बोध्यमित्यर्थः ४२९ उपाधिविबुधेऽनुनिर्गुणत्वात्तु कविषयिकर्मत्वाह सुप्तेति । यथास्वप्नमुप्युपाधिविबुधेऽनुनिर्गुणत्वेन हि विदमि

कारणोपाधिसंस्थं तत्तथा मृत्युशरीरगम् ॥ वेदांतार्थपरिज्ञानात्स्वयमेव व्युच्यते ४२५ यथाशयानो मनुजो जलवृक्षविजिते ॥ चतुर्विधप्राणिजातैरहिते वायुना
 पित् ४२६ स्वप्नाज्ञानाविधान्पश्यन्नज्ञानेन समावृतः ॥ सर्वविज्ञानधन्यो वा स्वयमेव विबुध्यते ४२७ तथोपाधिद्वयस्थोऽपि ब्रह्मात्मा पुरुषः परः ॥ आत्मनैवात्म्य
 विज्ञानादात्मानं प्रतिपद्यते ४२८ शयाने वा दशकर्मता दशपरमेश्वरे ॥ उपाधिद्वयसंस्थेऽपि विद्यते नात्र संशयः ४२९ सुप्ते वा यथा स्वप्ने निर्गुणेऽपि कर्मन ॥ कार
 णे वा धावामूत्रे निर्गुणे तत्र विद्यते ४३० अन्तःकरणभोमाधं यद्दृष्टमप्रवृत्त्यते ॥ तथा जीवात्मभोगार्थं देव एव प्रवृत्त्यते ४३१ प्रवृत्त्यगुरवा यद्दृष्टमप्रवृत्तं तैस्तु वायनः ॥
 उपाधिद्वयसंस्थः सत्रीश्वरोऽपि तथैव सः ४३२ आश्रमान्निहयादनुर्नालेशकरानपि ॥ सुखायैव तथैवोपि दद्यादेहोद्विद्यादिकम् ४३३ गुरुकृत्पालयन् शिष्यो यथो
 दकं सुखं व्रजेत् ॥ ईश्वरोक्तं तथा देही कुर्वन् सुखमवाप्नुयात् ४३४ एकस्त्वशयानः सन्न ब्रह्मात्मानं विदन्नपि ॥ पुरुषः सृजते स्वप्ने विश्वमेतच्चराचरम् ४३५

कर्मतथा कारणोपाधिके सुषुप्तसमष्ट्युपाधिके सुषुप्तसंज्ञेनातद्विविके निर्गुणत्वकर्मनेति ४३० उक्तं ब्रह्मविद्यायाः सर्वज्ञताप्रयोजिकायाश्चाराण्यविश्वेश्वरस्य नित्यमुक्तस्य परार्थमेवैव साह मंतरिति । यद्दृष्ट
 व्यष्टिं संपातेऽभोक्तः पुरुषस्य प्रयोजो जागरणमन्तःकरणनिर्गुणत्वभोगार्थं तथा देवस्य परमेश्वरस्य प्रयोजो वायनां भोगार्थ इत्यर्थः ४३१ ईश्वरस्य सुषुप्तादिप्रवृत्तिः परार्थेनेति स दृष्टांतमाह मप्रुप्तेति ।
 यथासोके गुरवः प्रवृत्त्यप्रवृत्तं योऽर्थं स्वस्वाध्यायनिर्देशाः संतोऽनः शिष्याणां सुखायैव प्रवृत्तं तथेश्वरोऽपि जीवानां भोगायैति ४३२ यथेव कथं ईश्वरस्य गृहेण जीवानां तपतीति शिष्यामपि दृष्टांतेन वारयति
 आश्रमानिति । यथा दृष्टानां ह्येव सा तिलोपाश्रमान् ब्रह्मकर्मदिव्यमान् गुरवः शिष्येभ्यो दिशति सवोपदेशः शिष्याणां शुद्धिद्वारा सुखायैव प्रवृत्तं तथेश्वरोऽप्यवश्यं भोक्तव्यकर्मणां भोगाय अपवर्ग्यापवर्जने
 भ्यो देहादिकं दिशति त्वर्थः ४३३ अमुदपनिः शेषसत्तायनं च वेदादिरूपेणोपदिशति पदश्रुतिं ततो जीवाः सुखिनः स्युरित्याह गुरुकर्मिति । यथा गुरुकृत्पालयन् यथावदनुतिष्ठन् शिष्य उदकं उच्यते
 वाक्ये सुखो भवेत्तथेश्वरोक्तमपीति ४३४ ननु दृष्टमानं विरोधित्वा विद्याया निरूप्यमुक्तं ईश्वरः कथं सृजति आदिकरोतीति संकामपि दृष्टांतेन परिहरति एकमेवेति द्वाभ्यां । यथा एकस्त्वशयानोऽप्यवश्यं विदमि त्वश्वभो
 गप्रदमारव्यकर्मवशात्स्वप्ने भिन्नं सृजते तथेश्वरोऽपि । एतावांस्तु विज्ञेयः ब्रह्मविदः सृष्टिप्रवृत्तौ स्वर्णं कुतः पूरयित्वा निष्कर्षाणि योजयति ईश्वरस्य गृहीतसंवाध्यायैवेति द्वयोरर्थः ४३५

४३६ उक्तमेवमुच्यते अतएवेति । यथाप्रज्ञाविद्याभ्यासेनालुप्तमहोद्योगप्रज्ञावित्त्वादेवनिष्कामाभ्युदयः सत्यनेनस्वप्रकृत्यैवदीप्तसम्पत्तौ चपलीलाप्रवेणानायासेनरथादीन्सृजतेत्येवंपरमेश्वरो
 विनित्यमुक्तः पापदृष्टदशादीनां पुनरेकजन्मसृजतीतिद्वयोरर्थः ४३७ । ४३८ ननुशुक्तिस्तन्ज्ञानेनरजतमिवसमष्टनुपाधेराश्वरस्यजगत्प्रज्ञानेनविश्वकुतोनिवर्ततइतिशंकापिब्रह्मवित्स्वप्रदृष्टांते
 नपरिहृतेत्याह यथास्वप्नेतित्रिभिः । यथासोऽलुप्तमहोद्योगविद्वान्स्वमेविकोकपस्तन्मात्मानंनतथात्त्वप्रदृष्टदृष्टवार्थंजातव्येदेननपश्यति तस्यब्रह्मज्ञानेपिस्वप्नेलीयते इतिर्किं महेश्वरनगतः सन्
 सकलविश्वमदात्मकंअहमेवात्मास्वरूपेयस्यएतादृशपश्यामीतिद्वयोःसंबन्धः ४३९ । ४४० तद्वदिति । तथाप्रज्ञाश्वरःसंसारेनिर्वाह्यतयास्थितेप्यानंदरूपमात्मानमद्वयंपश्यति अदःदृश्यंस्थूलसूक्ष्मा
 त्मब्रह्मात्मनोभिन्नंनपश्यति अस्येश्वरस्यइदंस्वमदात्मकमित्याकारकज्ञानेप्येतद्विश्वलीयतेइति । मज्जहंतदाहार्तिकयोःस्वायपरकीयकर्मणामपिस्थितिहेतुवीकानविस्मर्तव्या ४४१ एवमेकात्म्य
 सिद्धान्तेसतिकल्पितबंधमोक्षमयथापिब्रह्मत्वप्रदृष्टांतोत्पादनीयेत्याह विदुष इतिहाम्पां । यथाअलुप्तमहोद्योगविद्वानप्यस्मिन्नेवाहमेविदुषोब्रह्मविदःस्वप्नेस्वप्नावलोकिताःस्वप्नकल्पिताःकेचिजी
 वाःप्रमातारःअस्याविदुषोविदेहमोक्षंविनापिबिभृषंतमुक्ततयाप्रमथ्येतेभ्योभ्येसंसारस्थितिप्रयोजकाब्रह्माःसंतिवत्स्वेनप्रमथ्येतेइति ४४२ एवमिति । एवमीश्वरेअमुकेसंसारनिर्वाहकत्वेनस्थितेपिक

माययैवयथातद्वदीश्वरोप्येकएवाह ॥ जानन्नात्मानमखिलंमृजतेभूतभौतिकम् ४३६ अलुप्तमहोद्योगःसन्नासकामोयथापुमान् ॥ लीलैवचसर्वीक्ष्यमृजतेश्वरने
 धत्त ४३७ एवमेपजगत्स्रष्टाप्रमातकामोविदन्नपि ॥ ईक्षित्वासकलविश्वंमृजतेभूतभौतिकम् ४३८ यथास्वप्नदशायांसविदान्स्वप्नंवलोकयन् ॥ आत्मानंचतथा
 स्वप्नंभेदेनप्रपश्यति ४३९ अहंहिसकलविश्वंपश्यामिशयनगतः ॥ मदात्मकमितिज्ञानेनचस्वप्नोविलीयते ४४० तद्वद्ब्रह्मापिसंसारेआनंदात्मानमद्वयम् ॥
 नपश्यत्यात्मनोभिन्नमदःसदसदात्मकम् ॥ अहमेवेदमित्यस्यज्ञानेप्येतन्नलीयते ४४१ विदुषोऽलुप्तविज्ञानेस्वप्नेस्वप्नावलोकिताः ॥ केचिजीवाःप्रमुच्यंतेह्यस्य
 मुक्तिंविनापिहि ॥ अन्येब्रह्माश्वसंत्यप्रस्वप्नसंस्थितिहेतवः ४४२ एवमीशेह्यमुक्तेपिमुच्यंतेऽजमुमुक्षवः ॥ ब्रह्माश्वकेचिद्वर्ततेसंसारस्थितिहेतवः ४४३ अलुप्तात्मा
 यथाधस्यस्वप्नेयद्वन्नविद्यते ॥ बंधमोक्षादिकंकिंचित्पश्यतोत्रजडाजडम् ४४४ नापितेनप्रदृष्टयानांविषमुक्तिंनुपामपि ॥ विचारेसतिजीवानांभिन्नाभिन्नधिया
 मपि ४४५ विचारेसतिनैवंस्यादंधमोक्षादिकंसदा ॥ ईश्वरस्यनजीवानांविषमुक्तीप्रपावताम् ४४६ स्वप्नेयथोपदेशस्यवैयर्थ्येनैवविद्यते ॥ बहून्प्रतितथाचा
 पिशास्त्रादेश्वनविद्यते ४४७

स्मिताबंधमोक्षंएवस्थाबोध्येत्यर्थः ४३ परमाद्यैवस्तुबंधमोक्षादिकंदृष्टांतेदार्ष्टिकेनान्ति ननिरोधोन्नीत्यपिरित्यादिश्रुतेरित्याह अलुप्तात्मेतित्रिभिः । यथाऽलुप्तात्मविज्ञानकस्यविदुषःस्वप्नेजडा
 जडकंधविश्वंपश्यतोपपन्नान्निर्दिष्टिद्वंद्वमोक्षादिकंनवर्ततेवस्तुतोबंधभावाद्वेदेति ४४४ नापीति । नकेवलंविदुषएवबंधाद्यभावःअपितुतेनस्वप्नदशायेकत्वित्वात्ततोभिन्नदशोबंधभाजःएतेऽभिन्नद
 शोमोक्षभाजइतिपरमार्थविचारेक्रियमायेतेपामपिबंधादिकंनविद्यतेआत्मनोनित्यमुक्तस्यैकत्वादेवेति ४४५ विचारेइति । एवंविदस्वप्नबहून्विचारेक्रियमायेईश्वरस्यनबंधमोक्षादिकंनवाजीवानां
 कीदृशानां बंधमुक्तीबंधमोक्षंनप्रतिपावतांशीघ्रंसाधनेनैवज्ञामिति ४४६ ननुपरमांथीपीदिवंधाद्यभावस्तद्दिशास्त्रस्यैवैवैयर्थ्यापतितमितिकेवाज्ञाप्रतिसाधैरुपादितिस्वप्नदृष्टांतेनेवाह स्वप्नइति ।
 यथास्वप्नेबहवउपदिष्टार्थानुष्ठानेनाभ्युदयनिःश्रेयसेमापुर्वतोदृश्यंतेनाभ्युपदेशपतनेवैयर्थ्यं तथाजानारक्षेपिशास्त्रेदेवमादिप्रदेनस्पृष्टादपत्तेषांनैवैयर्थ्यंविद्यतेअज्ञानमपिहार्थिणांलाभादिति ४७

विदुषः प्रतिगुणास्त्रादिनेयैर्धर्मिष्ठमेवेत्वाह स्वमेयमेवेतिद्विधा ॥ ४४८ ॥ तथा उपदेशस्वमेयप्रदहारविद्वांसं प्रत्युपवेस्यैवैष्येयमेवतथाप्येवैष्येयंजीवन्मुक्तयाकल्पितदेहिनस्तापमतिषोपदेशमप्येवैष्येयमेव
नित्यार्थाज्ञानाभवात् ॥ तथाज्ञानरणेष्वात्मज्ञानवनः पुंसः गुरुष्वभ्यतितथाप्रदेशैर्यत्तुमिष्टास्त्रादेर्वैष्येयमिष्टमेवेतिद्विधाः सर्ववः ४४८ ॥ ४४९ ॥ वस्तुतस्तुज्ञानास्त्रपदैर्यत्तु तदिज्ञानास्त्रसर्वोप
सिद्धवृत्तौस्वप्न शास्त्रंनुयथास्त्रागोऽपवादविषयपरिहृत्यमवर्ततेतथानविकारिणःपरिहृत्यैवमवर्ततेतथाज्ञानेनसर्वसंज्ञितं सर्वत्राधिकाराभावंप्रतिपादयति सर्वत्राधिकारः कथार्थम
मुपेयत्वरूपोपपन्नतत्सर्वत्राधिकारतत्त्वभावनः सर्वत्राधिकारतासाएकस्यापि कस्याचिदपिज्ञातस्यास्ति ॥ ह्यतोवेद्यस्तोमनायायान्विशेषोवेद्येयाधिकारिकत्वाद्वाज्ञानंवाद्यजंवापेक्षयर्थेवेति ४५०
वेद्येयत्विति ॥ वेद्येयत्वेनसर्वेषुवेद्यस्तोमःसफलः किंनृणांयत्वंफलकत्वात्त्वमादिपदेनज्ञातत्वेयत्तिःयादिदोषराहित्यंयत्तु एतादृशविशेषणवतोवेद्यपानपेक्षेयमफलः अर्थिन्वादिमाने
इत्यतोवेद्यस्तोमेनकृतार्थःस्यादेव इत्येववस्थाकृत्वित्यस्यथानभवतीति ४५१ ॥ विज्ञेयाइति ॥ यत्तत्वेद्यस्तोमोयथावदेवज्ञानायाधिकारिकत्वात्तुह्यस्तिमवाद्यः आदिपदेनराजमपात्यः एने
सार्थकाज्ञेयाः ॥ तथा मोक्षसाक्षात्प्रसाधनचतुष्टयसंप्रमेज्ञानवर्जितंतिज्ञातोसार्थकमिति ४५२ ॥ योवेदेवानामित्यादिवाक्यार्थमाह ब्रह्मसर्वंरमतामितिज्ञेयाः ॥ ब्रह्मकारणमुद्भवसमग्रमु

स्वमेयमेवविद्वांसंस्वप्रदहारमेवहि ॥ उपदेशस्यैष्येयमुक्तानन्यांश्चदेहिनः ४४८ ॥ तथाज्ञानरणेपिस्थान्छास्त्रादेर्वैष्येयतामदा ॥ आत्मज्ञानवनः पुंसोह्यपेक्षपच
महेश्वरम् ४४९ ॥ सर्वाधिकारताचात्रनैकस्यापिहिविद्यते ॥ वेद्यस्तोमोयथावदेवज्ञानविप्रावपेक्षयहि ४५० ॥ वेद्येपुचनमर्षपुत्रार्थिन्वादिविशेषणान् ॥ वेद्ये
नपेक्षयैष्यःस्थान्छास्त्रार्थो नान्यथाकचित् ४५१ ॥ विज्ञेयाःसार्थकाहोर्वहस्पतिसवादयः ॥ मोक्षशास्त्रं तथेवस्यात्सार्थकज्ञानवर्जिते ४५२ ॥ ब्रह्मसर्वंरमतामितिज्ञेयाः
वमहाविद्यया ॥ विराडादिस्तथाप्राप्तःप्राप्स्यन्प्राप्नोतिचापरः ४५३ ॥ कचित्स्वभावतोविद्याभवेद्यद्विहायसि ॥ पक्षिणागमनंनरीरेमन्स्यानांशपिजन्मतः ॥
४५४ ॥ पूर्वपुण्यविपाकेनकचिदेपाप्रजायते ॥ यशआदिसुखंयद्विजायतेयोवनादिषु ४५५ ॥ गुरुशास्त्रोपदेशेनसर्वेपामेवजायते ॥ नेत्राभ्याहियथेवस्याहूपज्ञानम
निर्दिष्टम् ४५६ ॥ स्वयंभातायदाविद्यायदावाकर्मजाभवेत् ॥ तत्रापिप्रथमंशास्त्रंभातिपश्चादियंततः ४५७

याधिकंयथाब्रह्मविद्यासर्वोत्तमभावंप्राप्तंयथास्थूलसमग्रस्यधिकोविराट्स्वभूतिर्मादिरिविविधयासर्वोत्तमतामाहः कश्चिन्माप्स्यन्प्राप्नोतिविषयतोतिपावत् जहरोऽयुनापामइति ४५३ ॥ एवं
ब्रह्मविद्यायाःफलविशेषाभावेप्युपतोविशेषेदंभवति क्वचिदितिभिः ॥ क्वचिद्विराट्पिलसनकुमारादोस्वभावतःनिसर्मादामंतुकनिमित्तमनपेक्षेवेतिपावत् ब्रह्मविद्याजायते ॥ यथापक्षिमाया
काशमनकोशंमत्स्यादीनांनरीरेमनकोशंलज्जन्मत्तएवमभवतितद्वदिति ॥ तत्रविराट्विषयिका 'ज्ञानमप्रतिषेधस्यवेरापेक्षजमत्पतेः ॥ ऐश्वर्येवधर्मश्चसहसिदृच्छुष्टय' इतिस्मृतिः अ
प्रतिषेधतोश्चदपिपतिपातशून्यं सर्वविषयकमितियावत् ॥ 'कर्पिपसुतंकपिलंस्तमग्रेज्ञानैर्निर्भतिजायमानम्' इत्याद्यामृतिःकपिलविषया ॥ एवमप्यत्रापिप्रार्थनोपपत् ४५४ ॥ पूर्वति ॥ क
चिद्वामदेवबालीक्यादोदज्ञकालनिमित्तब्रह्माभिव्यक्तफलाभिमुखपूर्वपुण्यतोविद्याजायते यथायोवनादिकालेपुण्यविपाकात्पुत्रोभनपुत्रादिमुत्पन्नायतेतद्वदिति ४५५ ॥ ग्रावेति ॥ गुरुशास्त्रोपदेशोप
दिष्टशास्त्रमितियावत् कृदभिहितइतिन्यायात् सर्वेपाज्ञानकारणं रूपज्ञानंमतिबहुर्वेति ४५६ ॥ ननुकथंसास्त्रविद्याकारणतापूर्वोक्तपुण्यविपारादतमाह स्वयमिति ॥ स्वयंभातास्वभावजन्माकर्म
जापूर्वपुण्यपरिपाकजावापदाविद्यातत्रापिज्ञासंविद्यातःप्रथमंभातिपक्षिणामाकाशमनोविषयोमिपसवत् स्वभावतएवेत्याद्यवधारणंनुज्ञासलभेदप्रत्ययनादिरूपसावर्नवारयतीतिभावः ४५७

एवमन्यमिच्छाचैव वाक्यतात्पर्याविधारणरूपं भवत्यस्य श्रौतव्यं इत्यादिभूतिस्तिहाकारणता उपपन्नमैवाह ब्रह्मविद्येति । अतोऽन्यमिच्छासर्वेषु पक्षेषु कथित्वमवश्यं इत्यादिनोकेषु निबुध्यत इत्युपापस्तु
 तिमिति भोजनवन्नियतः न्यायः कथ्यते ॥ ४५८ ॥ ब्रह्मविद्यास्वरूपमभिनयति । ब्रह्मेति । हृदये चोत्तरे श्वस्वारस्वत्सर्वाधिकतया तत्स्वो मन्त्रात्मकमर्थोऽयं उक्तः । स एवार्थो ब्रह्मात्मसम्बन्धोऽयं
 जगत्पुद्गलस्यापि विनिर्मुक्तः स ब्रह्मसंज्ञकवाच्यार्थो तर्जनीजवांसो नोऽहं ब्रह्मसीतीत्येवमाकरा ब्रह्मविद्याविज्ञेयकेति ॥ ४५९ ॥ इयं विद्या उत्पत्त्यासद्रीफलपदाने जात्या विद्वन्नामेव ते हत्याह अन्येति श्रि
 मिः । अनया विद्यायाः प्रसादात् ब्रह्मसर्वात्मकमभूत्तथा न्योपि यः कश्चित् सर्वात्मको भवत्येदेति ॥ ४६० ॥ मानव इति । स्वयम् ॥ ४६१ ॥ ब्रह्मेति । भगवद्गीतास्वयं कृतं ' ब्रह्मो ज्ञानतपसा पूता मद्भाव
 मा मताः ' इति ॥ ४६२ ॥ उक्तविद्याफलं यामदेवानुभवोपि मानसित्वपरस्परतद्देतदित्यादि रथमाह परोक्षमिति । इदं विद्याफलं सर्वेषां ब्रह्मवेदिनां परोक्षं न भवति किंतु विद्योत्तरक्षण एवोपलभ्यत इति ।
 यतोऽस्माकमन्यतमो भवेत्तद्विद्याफलं सर्वोत्तमत्वरूपं ॥ ४६३ ॥ अस्माकमभूत्तथा न्योपि यः कश्चित् सर्वात्मको भवत्येदेति ॥ ४६४ ॥ ब्रह्मविद्याफलं यामदेवानुभवोपि मानसित्वपरस्परतद्देतदित्यादि रथमाह परोक्षमिति । इदं विद्याफलं सर्वेषां ब्रह्मवेदिनां परोक्षं न भवति किंतु विद्योत्तरक्षण एवोपलभ्यत इति ।

ब्रह्मविद्यासमुत्पत्ता पुपायः श्रवणंततः ॥ नियतः सर्वपक्षेषु तत्तौ यद्विभोजनम् ॥ ४५८ ॥ ब्रह्मात्मशब्दधीः सत्योऽसत्योऽहो हतेरतेः ॥ अर्थो भवामि नान्यो हं शब्दधी विष
 योजः ॥ ब्रह्मविद्येयमाख्यातविधेः सूक्ष्मार्थदर्शयिः ॥ ४५९ ॥ अनया हि यथा ब्रह्मसर्वात्मकमभूत्तथा न्योपि यः कश्चित् सर्वात्मको भवत्येदेति ॥ ४६० ॥ मानवो
 वामुनिर्वापि देवो वादानुधवा ॥ धीमानन्योपि यः कश्चित् ब्रह्मसर्वात्मको भवत्येदेति ॥ ४६१ ॥ ब्रह्मसर्वात्मको भवत्येदेति ॥ ४६२ ॥ परोक्षं नैव दमस्माकं सर्वेषां ब्रह्मवेदिनाम् ॥ वामदेवः स्थितो गर्भे कश्चिदस्मात्सुसादिजः ॥ ४६३ ॥ अनुग्रहार्थमस्माकं विश्वासं जनयन्निदम् ॥ अस्मान्प्रत्य
 ब्रवीद्वाक्यं पश्यन्सर्वात्मतामिमाम् ॥ ४६४ ॥ ब्राह्मणाः गृह्णतां त्रैलोक्यं विश्वासाय वदामि यत् ॥ युष्मन्मयं ब्रह्मविद्याया हेतौ प्राप्ता समाप्यताम् ॥ ४६५ ॥ वामदेवो भवद्दृष्ट्याग
 मेति श्रामिसंप्राप्ति ॥ त्यक्तपूर्वशरीरः स नमवतां कश्चिदेव हि ॥ ४६६ ॥ भवतां मम चाप्यासीदुपदेशो महात्मनाम् ॥ विषयाधिधियः सर्वे हृष्टवन्तो न किंचन ॥ ४६७ ॥ हृदयस्थं
 स्वमात्मानं जात्यं धाः स्वको यथा ॥ न पश्यंति मणिं संतमसि दित्यसमवर्चसम् ॥ ४६८ ॥ तेन दोषेण मे देहकारा गृहमदः परम् ॥ जातं तद्भवतां मा भूद्यत ध्वंस्वात्मवोधने
 ॥ ४६९ ॥ ब्रह्मविद्यासमुत्पत्तौ सदा सर्वात्मता भवेत् ॥ विश्वासार्थमहं ह्येव प्राप्ता सर्वात्मता दिजाः ॥ ४७० ॥

जगत्सिद्धिदशभिः । श्रीब्राह्मणाः यदहं युष्मन्मयं वदामि तन्मत्संनिविष्टा प्राप्ताः संतो भूयं शृणुत । कस्मैव दामि ब्रह्मविद्यायाः हेतौ कश्चिद्विश्वासाय । फलस्य हेतुत्वमप्यचनेन वसतीत्यादौ प्रसिद्धं ।
 किं ह्येव दामि तां विद्यां सत्यं कृपतिर्बयराहित्यं यथा स्वात्तया आप्यशब्देत्यर्थः ॥ ४६१ ॥ वामदेव इति । मम भवतां दृष्ट्या भवतां मम कश्चिदप्यतमो वामदेवनामा त्यक्तपूर्वशरीरः सत्संमतिभ्युत्तम
 मेति श्रामि । स्वदृष्ट्या तु सर्वाः प्राप्ताः स्मिताः ॥ ४६२ ॥ भवतां ममेति । पूर्वशरीरेण मम भवतां च सनकादि महत्तमभिः कृत उपदेशः समभासीत् तदानीं सर्वेषां विषयाधिधियः संतो हृदयस्थमपि स्वमा
 त्मानं न दृष्टवन्तः यथा जन्मांशः करोति पितृमज्ज्वलं मणिं न पश्यति तद्वदिति दर्शयत्यर्थः ॥ ४६३ ॥ ॥ ४६४ ॥ तेनेति । तेन मतिर्बध्वंशदात्मसाक्षात्कारालाभरूपेण दोषेण मे देहकारा गृहं जातं
 तदेहकारा गृहं भवतां यथामाभूत्तमवतया बोधेयतममिति ॥ ४६५ ॥ न च विद्याफलं संतपोमपानुभूतत्वादिनाह ब्रह्मविद्येति । सदा सर्वकालेषु न तु कृत्युमादावेवेति नियमः तत्र भवतां विश्वासार्थमहं
 विद्याफलं सर्वात्मतां वक्ष्ये इति ॥ ४७० ॥

वामदेवसुतायकृत्वाधमाह अहंमनुरितिसप्तभिः । मनुःस्वार्थमुवादिहमेवाभूत् तथासुपौहमेव तथाक्षीवाक्रामासिद्धोमुनिरप्यहमेवेति ४७१ कुत्समाजुनेषमित्यंशस्याधमाह शुक्राना
मिति । शुक्रानामनुपदोक्तानां दीप्तिमत्तां सुपौर्दीनां यत्कुत्सं कुत्सपदार्थमाह गोप्यमिति । तमेवमांतमित्यादिश्रेयादित्याभासवर्मापपत्तन्मादिश्यायेत्येवहारभूयोपकसकतयामिदो
रप्युत्तमिवतद्वत्तस्मीति एनेनतत्पदार्थभावोदासितः । अधकञ्जइतिपदेनआत्मनेपदगत्यर्थकजिघाषोलुहस्यपुरुषैश्चनमयोगरूपेणत्वंपदवाच्यतावरूपतामाह अहंसंसारेति । अहमेवा
हिमंसंसारमेहरेजातउपाधिजन्मानजन्मभिमानोसञ्जावचलोकमतयोनिःसहस्रनितरांतच्छामीति ४७२ अहंकविरिषात्पंशस्याधमाह कतिंति । क्रांताप्रसुताहृष्टिपस्यसतथाउज्जनाशुकः ।
अहंभूमिप्रदामाचयेत्यर्थमाह जामदग्नयः परशुरामः । सर्वज्येष्ठपत्न्यायकइत्यपयअदांतद्वानस्मीति ४७३ महंनुष्टिदागुपेयःत्वायेत्यर्थमाह महंनुविंशयेति । चनुविं
शायजरायुजादिरुपायकर्मकारिषेदायुधात्यर्थदानादिकर्मकृतेजंतवेधेयःसन्नुष्टिदाम्यति । कीदृशोनुष्टिम् सम्पन्नसंघर्षेणमुकृतदुकृतकन्यानाशरीरोत्पत्तिनिमित्तत्वेनवायुसुदुःखदाम
४७४ अहमश्विनवाहृत्यर्थमाह अंतरिति । श्वनयवोलोकश्चित्योक्तसंवांतःस्वावदित्याधेनान्मपोजन्मनिजयामिआकृष्टाःकरोमि वैभानरादिरुपतापांतर्वाःस्थितसूयांत्मनेति ४७५

अहंमनुस्तथासूर्यःकक्षीवानप्यहंमुनिः ॥ अर्ताद्रियार्पद्रृत्वात्प्रसिद्धोब्राह्मणोहियः ४७१ शुक्रानादीतिभाजास्यांकुत्संगोप्यमहंसदा ॥ अहंसंमारचक्रेस्मि
नजातो गच्छामि सर्वदा ॥ नितरां यो निसाहस्रमुवाच च गतं हियत् ४७२ क्रांतदृष्टिरहंतददृशनाभार्गवोहियः ॥ जामदग्नयपुर्भूत्वासर्वज्येष्ठायवैपुग ॥ कइय
पायनितिसर्वामदावितेन पूरिताम् ४७३ अहंचतुर्विधायास्मेजंतवेकर्मकारिणे ॥ नृष्टिदामिमेघः सन्मुखदुःखप्रदापदा ४७४ अंतर्वहिश्वरो नित्यमहंसूर्य
स्वरूपधृक् ॥ अंतर्वहिसिलोकस्थानयाम्येताग्रपःसदा ४७५ वामेवशरणाप्राप्ताः शक्राद्याः सर्वदेवताः ॥ देव्याभिभूता जननी यथा बालाः शुभार्दिताः ४७६
शंकरस्यासुरेन्द्रस्य नवतीस्तु नवाधिकाः ॥ मायाभयं करीर्नित्यं देवतानां दुरात्मनः ॥ व्यधमंतारको यद्वत्तमपुतहुगसदम् ४७७ इत्यादिनाहिभोविमाः स्वात्म
नः सर्वभावताम् ॥ वामदेवो वदत्यंतः स्मृतौ नो वर्ततेऽप्युना ४७८ सर्वं ते कथयन्मिमाः शक्यं ब्रह्मात्मबोधने ॥ अथापि ब्रह्मवित्स्मात्सर्वात्मैव प्रजायते ॥ यः कश्चि
दपि देवो वा दानवो मनुजोऽथवा ४७९

वशानाममदेवा सोऽनुकेतमायचित्यर्थमाह मायेवेति । वज्रकंठोऽदशाक्षरसामिच्छीवः सकाद्यदेवामामेवमहेभरुपं सरण्यं वाजममिच्छंतो बालाजननीमिवेति ४७६ अहंपुरःस्थापुमर्चयामाह
शंकरस्येति मंदमनायासेन स्यति अमुना नृहंतोति मंदसान् स्वामिकांति केयस्तदुपः संस्तारकाभ्युपसपातिसंवरस्यनवाचिकनवतिसंख्यामायाप्रपीः पुरः देवभयं करीर्नित्यं धमं न्यनापमिति पावत् । य
थातारकः मणवत्तदाहं दुरासदंतमो विधमति तद्वदिति । इयं कथमप्येप्रपुराणेषु ४७७ इत्यादिनेति । आदिपदेन स्रतममिच्छादिशेषस्थे देवोदासिमतर्दनाद्दीर्तद्वत्कुलशतसंख्यापूरणवीतइत्य
माश्रमेप्रविष्टं भृगुरूपोऽहं ब्राह्मणजातो मावेमयं निधांसवेप्रतर्दनात्पनाश्रमेऽनृष्टाकोस्तीत्यभिधानात् । मन्त्रदेनेत्याहं सामर्थ्यं कुत इत्यत आह दिवोदासमिति । यद्यतः दिवोदासवीरहन् कुल्येभ्यो
भीर्तंशरणगतं भारद्वाजस्येहमावंरसितयानसिम् पुत्रकामेष्टयाप्रतर्दनात्पुत्रप्रदानादित्याद्यर्थक्यप्रसङ्गः इत्यादिना वाक्यभयेन वामदेवमात्मनः सर्वभावतां वदति वर्चमानसाम्येलेत् तच्च नोऽहमाकं
स्मृतौ अंतः स्मृतिमप्येविषयितासंबंधेन वर्तत इति ४७८ इतिहासगुपसर्वद्वन्द्वल्लिङ्गं यति एवं केहि । केसुष्टिताविमा ब्रह्मात्मनो धविचारैश्चमकथयन्निति तस्माद्यः कश्चिदपि देवादि
यो विद्वांसप्रवीः मरुपो भवत्येवेत्यर्थः ४७९

नराणामिति । यद्वत्पशुहारिणः पाटशराश्रोत्रादेऽव्यभिक्तमश्वस्तेनराणामप्रियास्तथाएनेविद्वांसोभवतां देवदीनामप्रियादिति । अत्राप्यात्मभूतानां विदुषामप्रियत्वात्पुण्यैः न बुद्धिभेदेन ये
 ब्रह्मानं कर्मसंगिनाम् इत्यादिशास्त्रोक्तं पिनामेव विदुषां देवदेवविषयत्वं तत्रापि सविशेषेणेति तथा पाद्विषयेणां स एव देवदेव इति बोध्यम् ५०० फलितमाह तस्मादिति । तस्माद्विद्यायाभात्पूर्वाविशेष
 भवेति विद्याफलस्य देवैरपि प्रसिद्धमश्वत्वात् अर्थविद्यामश्वत्वात् भूतत्वात्सर्वदेवरूपस्तथा ब्रह्मभूतत्वादेव्योऽविक्रमस्य विदुषः संनिधौ नृत्तमात्रेतरप्रियरूपं नवदोदतिपदुक्तं नृत्तमपि नृत्तमिति ५०१
 अथ योऽहं वाऽस्मादिकं विद्यायां यथाह पुत्रादेरेति सप्तभिः । पुत्रादेः सकलाभ्यामप्यत्रात्मनः ज्ञानमज्ञानं वेदयोऽभियन्तेतस्य स्वस्वरूपभूतोपि स आत्मा ज्ञातः स ज्ञानं देवरूपं विभो विष्णुतमज्ञानं न पालयेत् ज्ञानमपवाहा
 करोति ५०२ अज्ञातमात्मानं एतत्तत्त्वज्ञानमाह अनधीतवति । यथागुरुपुत्रादिद्वारा सज्जिहोतिषिवेदः अनधीतः सन् स्वस्वरूपमकाशेन न दृष्टिर्जायते न पुनं करोति यथावाग्यतु कृतं या
 गारिरूपं कर्मज्ञानमपि न कृतमननुष्ठितं स सफलं यमभवति तथात्माप्यज्ञातवति ५०३ मद्यात्वेति । एनमात्मानमज्ञात्वा अथ भेषादिकं मद्यदपि कर्मकृतं सत्फलरूपेण गतीं भूत्वा नृः स्वदेवददातीति ।
 ततो नित्यानेदमिच्छता आत्मज्ञानेयत्वाः कर्तव्या इति भावः ५०४ उपास्त्विति । ज्ञानाज्ञाकोट्यवसानमपि दर्शयति उपासको ज्ञानस्थोपासकस्य कर्म अथ सादेन मभावेण हि चित्तमुद्दिष्टा राहमस्य लोके

नराणामप्रियायद्वदव्याः पशुहारिणः ॥ पाटशरास्तथैवेति विद्वांसोभवतामपि ५०० तस्मादयं सर्वदेवरूपः शक्रतथैव हि ॥ देवेभ्योभ्यधिको नास्य संनिधावदृतं
 देव ५०१ पुत्रादेः प्रियमात्मानमज्ञात्वा यो मृत्तिव्रजेत् ॥ आनंदात्मप्रकाशेन सोऽपि तं पालयेन्न च ५०२ अनधीतो यथावेदः स्वप्रकाशाद्विजोत्तमम् ॥ न पाययेत्
 याचान्यत्सु कृतं न कृतं च तत् ५०३ अज्ञात्वा चैनमात्मानमश्वमेधादिकं यदि ॥ कुरुते तदपि लीयं पुनर्दुःखं प्रयच्छति ५०४ उपास्ते योऽपि चात्मानमशक्तो ज्ञातुमंश
 सा ॥ ज्ञानकर्मप्रसादेन कालाद्विद्यां समाप्नुयात् ५०५ संसारेऽपि सन्तोषं न मैश्वर्यं समावृतः ॥ हिरण्यगर्भेण सप्तमः स वाभूयात्कदाचन ५०६ यद्यत्कामयते तत्तत्सु
 जते जगदीश्वरः ॥ हिरण्यगर्भोऽत्र यथा ज्ञानकर्मप्रसादतः ५०७ ब्रह्मास्मीत्यनया बुद्ध्या साक्षात् कुरुते पुमान् ॥ तस्य सर्वमिदं हेयं वा तं शक्यथा तत्र ५०८ इतो न्य
 यो विजानाति नासावात्मज्ञ इति ॥ यथा दृष्टो ब्रह्मालाविर्गार्यो हि विदितस्तव ५०९ अजातशत्रुशिष्यो मूढुरुत्वेन समागतः ॥ तार्किकत्वं च ज्ञानीपेका इयावृता
 महीतले ॥ ततः शक्रगविज्ञेयमन्यत्किंचित्कदाचन ५१० इन्द्रियैरुपलब्धियां स्थूलार्थानामकीर्तता ॥ स्थूलदेहेन तत्सर्वं भवेदात्मा यथा घटः ५११

वाकालं मतीत्यदिवां प्राप्नुयादिति ५०५ अन्तरं कुरुषु वासनस्वाह संसारेपीति । सत्पुण्यकृतपावनोत्कर्षानुसारेण हिरण्यगर्भसाम्यं पर्यंतं वैश्वदेवस्यैव अर्थः ५०६ वैश्वदेवमभिनयति यव
 दिति । हिरण्यगर्भं विच्छामात्रेण कामितं नृत्तवति ५०७ ब्रह्मविद्यां शरणेण स वै सृजति न किंचित्कामपतेति विशेषमाह ब्रह्मास्मीति । ब्रह्मास्मीत्याकारपादुद्ध्यापयत्तमानं साक्षात्कुरु
 ते तस्य विदुष इदं सर्वं दृश्यजातं देवमेवेदं शक्रपथातवेवराजत्वाभिधानि नोवांतां देवमिति ५०८ अथ चतुर्थोऽप्ययत्तत्वं प्रवर्तनं पुण्यकर्मणो यवात्तमज्ञातुं यत्तत्प्रापतेति विधिमुत्तेन प्रदर्शितं तस्यैव
 तदेव भूतामूर्तब्रह्मणे निषेधमुत्तेन । यदेति सूचय अजातशत्रुवाह्मणस्यास्मत्प्रातमिति दर्शयति इतोऽपि विदितं ५०९ इतोऽपि विदितं ५०९ इतोऽपि विदितं ५०९ इतोऽपि विदितं ५०९ इतोऽपि विदितं ५०९
 तज्ज्ञापवत्वात् किंचित्महीतलेमसिद्धमिति शेषः । फलितमाह तत इति ५०९ । ५१० अथ भूतामूर्तब्रह्मणस्तत्पर्यायं मभिनीय दर्शयति इन्द्रियैरिति शेषः । यथा स्थूलदेहेऽभिमानिन इन्द्रि
 यैः स्थूलार्थानामुपलब्धिर्जायते सत्तोकातत्सर्वं ज्ञात्रिपुष्टीरूपं साक्षिभास्मत्त्वेन दृश्यत्वाद्दृष्टव्यत्वात्मेवैत्यर्थः ५११

स्वप्नेपिमानसंयत्स्यान्मायामात्रं तदीरितम् ॥ देशकालाद्यभावेनगंधर्वनमरोपमम् ॥ तदप्यनात्मेतिज्ञेयंजनिमृत्योश्चयोगतः ५१२ नाडीभिर्हृदयेगत्यापुगीतहृ
गमध्यगे ॥ अज्ञोभवतियःसोपितेनानात्मासमीरितः ॥ अज्ञत्वाद्वद्वक्तितुस्वप्नकाशवपुर्हंसः ५१३ सुपुतेहृदयेयोत्रयश्चस्वप्नेपिमानसे ॥ देहेभागरणेधोपिस
आत्माशककथ्यते ५१४ ज्ञानकर्माद्रियाप्यस्यह्यंतःकरणमप्यदः ॥ जायतेचविलीयंतैजतोःसुप्तैर्गमाममे ५१५ प्राणोयद्यपिनेत्रायलीयतेजायतंचनः ॥ सुप्तो
तेनभवेत्सत्यस्तथाप्यस्मादसौपरः ५१६ प्राणोजडस्तथानात्माततएवापरःस्मृतः ॥ सत्यस्यसत्यइत्येतदस्यनामततोभवत् ५१७ सत्यंवेदेसमुद्दिष्टंसंप्राणभूत
भौतिकम् ॥ तस्यायंकारणंयस्मात्सत्यसत्यस्ततःपुमान् ५१८ प्रत्यक्षयोग्यलंकेस्मिन्प्रसिद्धंस्थितिमतथा ॥ मूर्तसंघटनाशंचसदित्येतद्विगीयते ५१९
तस्यैतस्यसमुक्तस्यसतःसारउदाहृतः ॥ मंडलंसवितुर्योयंतापात्मापुरुषःपरः ५२० परोक्षशास्त्रगम्यंयत्प्रसिद्धंगतिमतथा ॥ अदृष्टनाशंतज्ज्ञेयंयच्छन्देनस
मीरितम् ५२१ अस्यत्यस्यसमुक्तस्यसवितुर्मंडलेपुमान् ॥ सारउक्तोत्रावेद्विद्विदिदेवसमाश्रयात् ५२२

पुरुषःसत्यसत्यइत्युक्तमिति ५१८ नन्वनृतस्यमाणभूतभौतिकसमुदायस्यकथं सत्यपदार्थतेत्यासंकांवारयन्मूर्तामूर्तब्राह्मणकथंकार्यकस्यार्थमाह प्रत्यक्षेतिदशभिः । नीरूपस्याविमलजःप्रति
पच्युपापभूतेद्वैतप्रायंरूपंयत्तुविशेषणकृतंप्रत्यक्षयोग्यत्वेनलोकप्रसिद्धत्वात्सदित्युच्यते परिच्छिन्नत्वात्स्थितिमदित्युच्यते इत्यमानावयवरचनाविशेषशास्त्रिणांमूर्तमित्युच्यते संघटनाश
कत्वान्मूर्तमित्युच्यतेइत्यर्थः ५१९ तस्यैतस्येति । तस्यैतस्यायंरूपस्यसमुक्तस्यसतःस्थितत्वादिरूपेणवर्जितस्यसवितुर्मंडलेसारांभोरसेनवनोतवत्प्रधानमुक्तःसर्वरूपाभिधंयंकत्वादिति । कित
न्येद्वलमतआह धोपमिति । धोयमपरोक्षस्तापात्मातपनस्वभावःपरःपुरुषःपरमेश्वरविग्रहःप्रसिद्धइत्यर्थः ५२० द्वितीयरूपमपिचतुर्विधोपनयनद्वारादेनदर्शयति परोक्षमिति । यद्विगीयंरूपंतत्परोक्ष
त्वेनशास्त्रमागम्यत्युच्यतेनेतोक्तंज्ञेयंयत्प्रकृताप्रतिमदित्युक्तंतामदृष्टंनिवेशकत्वादमूर्तमितिमहत्तनाशकत्वावमूर्तमित्युक्तमिति ५२१ अस्यत्यस्येति । अस्यसमुक्तस्यवर्णितस्यत्यस्यत्य
च्छन्दार्थस्यसारःसूर्यमंडलंतवेर्तालिंगसमष्टिरूपोहिरण्यमर्भात्यःपुरुषउक्तःतच्छास्त्रांभाषसूत्रभूतसुष्टेरितिभावः । एवमधिदेवरूपद्वयंदांसिउक्तमित्यर्थः । अत्र सदाएवपुरुषोऽनुरसमपइत्या
दित्युक्तंयथात्मयकोशेपुरुषशब्दयोगस्तथासूत्रमस्यरीरवोच्यः ५२२

प्रकृतान्तरमभ्युपगम्यमानां प्रतिनिरूपेण स्वार्थेन निरूपेण च वेति प्रदर्शनीयतामिति ज्ञेयम् । प्रत्यक्षमिति दत्तम् । प्रसंगीकृत्यार्थेन अथारम्भकप्रमाणफलतत्त्वकृता
 नुमानेन जनयितुं शक्यं अनुमानस्य द्वेभ्यो व्याप्तिः पक्षधर्मो चेति मत्तिरुक्त्यातिशयोक्त्येव हेतुत्वात् । तच्च अनात्मस्वरूपस्याप्यसंजडत्वादिरूपहेतुनां च सादृश्यस्य प्रत्यक्षेण प्रदीतम् शक्यत्वात् च
 तदुक्तं प्रत्यक्षमिति । अक्षराद्यस्तु व्युत्पत्त्या यनात्कृतासाधकानुमानगणस्य व्याप्तिश्चाह कृत्यामूलभूतं प्रत्यक्षं न संभवति यतः कृतिवदापि जडादिषु भावप्रधाननिर्देशेन जडत्वादिषु हेतुषु सत्प्रमाणान्तर
 त्वमात्रभेदे रूपमत्यन्तदृष्टमिति । प्रत्यक्षस्य घटादिस्थित्या वा वास्तविकत्वात् यतिषोऽप्यत्यन्तविपर्ययाकारण्यवशात् तदेव हेतुर्न हेतुत्वादिति भावः ५४७ आत्मनः प्रत्यक्षविषयत्वात्पुण्यमेपि विषयत्वात्
 काभावेन व्याप्तिर्न हेतुत्वात् घटस्येति । जडत्वेन हेतुनात्कृतासाधकानुमानगणस्य व्याप्तिश्चाह कृत्यामूलभूतं प्रत्यक्षं न संभवति यतः कृतिवदापि जडादिषु भावप्रधाननिर्देशेन जडत्वादिषु हेतुषु सत्प्रमाणान्तर
 त्वमात्रभेदे रूपमत्यन्तदृष्टमिति । प्रत्यक्षस्य घटादिस्थित्या वा वास्तविकत्वात् यतिषोऽप्यत्यन्तविपर्ययाकारण्यवशात् तदेव हेतुर्न हेतुत्वादिति भावः ५४७ आत्मनः प्रत्यक्षविषयत्वात्पुण्यमेपि विषयत्वात्
 काभावेन व्याप्तिर्न हेतुत्वात् घटस्येति । जडत्वेन हेतुनात्कृतासाधकानुमानगणस्य व्याप्तिश्चाह कृत्यामूलभूतं प्रत्यक्षं न संभवति यतः कृतिवदापि जडादिषु भावप्रधाननिर्देशेन जडत्वादिषु हेतुषु सत्प्रमाणान्तर
 त्वमात्रभेदे रूपमत्यन्तदृष्टमिति । प्रत्यक्षस्य घटादिस्थित्या वा वास्तविकत्वात् यतिषोऽप्यत्यन्तविपर्ययाकारण्यवशात् तदेव हेतुर्न हेतुत्वादिति भावः ५४७ आत्मनः प्रत्यक्षविषयत्वात्पुण्यमेपि विषयत्वात्

प्रत्यक्षं न भवेन्मूलमस्य कापिकदाचन ॥ नहि प्रत्यक्षतो दृष्टत्वात्प्रत्यक्षघटादिषु ५४७ घटस्यानात्मता दृष्टा सा तस्य भवतात्सदा ॥ मासूदस्य स्यात्सादाधकं
 नात्र दृश्यते ५४८ घटेन स्तंभता दृष्टान सा स्तंभप्रतिवर्तते ॥ तद्वद्वटादिगामासूदात्मता सा स्तु चात्मनि ५४९ जाड्यदृश्यादयो नैव स्वभाववस्तुनः कश्चित् ॥
 घृतेऽन्यथयितुं शक्ता घटकुड्यादिरूपिणः ५५० सत्त्वयथा समग्रेषु वर्तते वादिनो मते ॥ तथापि नैव तत्कुर्वाद्वास्तुनोऽत्र विपर्ययम् ५५१ जाड्यदृश्यादयस्तद्वदामा
 नात्मस्वरूपगाः ॥ संतु किंवादिनश्चित्रं येन स्युर्नात्मगा इति ५५२ अपि नात्मनि वर्तते चसुरादीनि सर्वथा ॥ तेनायं मनसा ग्राह्यो विज्ञेयो वादिभिः पुमान् ५५३
 यद्वातिचमनस्त्वेकमहमित्येव नापरम् ॥ तत्र केन निवर्तते जाड्यमस्यात्मनो युना ५५४

स्य पुरतीर्णकिञ्चित्कृतत्वात् नहि नित्यत्वं सत्त्वं स्वभावविपर्ययं करोति । घटे विद्यमानेन जडत्वेन घटस्या घटतायात्मत्वं सत्त्वं नादित्याह जाड्येति । दृश्येति भावप्रधानो निर्देशः घटकुड्यादिरूपिणो
 वस्तुनः स्वभावस्य पथयितुं शक्यं व्याप्तिर्न हेतुत्वात् जाड्यदृश्यादयो नैव स्वभाववस्तुनः कश्चित् । तथा च हेतुत्वात् आत्मत्वं स्वभावकथमप्यथा कुर्वुरिति भावः ५५० जाड्यदृश्यादीनां वस्तुत्वं स्वभावविपर्ययत्वे
 दृष्टांशमाह सत्त्वमिति । यथा सत्त्वं सत्त्वाजतिः सर्वत्र वर्तमाना कस्यचिद्हेतुर्नो विपर्ययस्वभावान्पथात्त्वं करोतीति ५५१ दृष्टांति केनो जयति जाड्यदृश्यादय इति । तद्वत्सत्त्वजाड्यादयो
 प्यात्मनि वर्तते तु वर्तताम् अत्र एवमप्युपममेवादिनः प्रतिनिरूपेण सा नुमानमप्युक्त्यातिशयोक्त्येव हेतुत्वात् । किंवाप्येकारणभावादिति ज्ञेयं प्रमदति येन कारणकारणभावादिभंगभवेन ते जाड्यादय आत्मगानस्युरित्युच्येतेति
 नहि हेतिना प्रमाणगतेतयोः कार्यकारणभावभंगवदप्रतीतिरुक्त्यातिशयोक्त्येव हेतुत्वात् । ५५२ नन्वात्मनः श्रेयसत्वेनानुभवात्तद्विरोधेन जडत्वात्मानमनुभवतेति चेत् किमथात्मनः श्रेयसत्वेनानुभवेकारण
 नहि हेतिना प्रमाणगतेतयोः कार्यकारणभावभंगवदप्रतीतिरुक्त्यातिशयोक्त्येव हेतुत्वात् । ५५२ नन्वात्मनः श्रेयसत्वेनानुभवात्तद्विरोधेन जडत्वात्मानमनुभवतेति चेत् किमथात्मनः श्रेयसत्वेनानुभवेकारण
 नहि हेतिना प्रमाणगतेतयोः कार्यकारणभावभंगवदप्रतीतिरुक्त्यातिशयोक्त्येव हेतुत्वात् । ५५२ नन्वात्मनः श्रेयसत्वेनानुभवात्तद्विरोधेन जडत्वात्मानमनुभवतेति चेत् किमथात्मनः श्रेयसत्वेनानुभवेकारण
 नहि हेतिना प्रमाणगतेतयोः कार्यकारणभावभंगवदप्रतीतिरुक्त्यातिशयोक्त्येव हेतुत्वात् । ५५२ नन्वात्मनः श्रेयसत्वेनानुभवात्तद्विरोधेन जडत्वात्मानमनुभवतेति चेत् किमथात्मनः श्रेयसत्वेनानुभवेकारण

[illegible]

मूर्तामूर्तयथालोकइंद्रजालप्रतीयते ॥ इंद्रजालंतथैवेतद्रिंद्रेणैवनिर्मितम् ५१० इंद्रोयोदृष्टान्पूर्वमिन्द्रपुत्रप्रतीयते ॥ नत्वंशक्रयतोजातोमूर्तामूर्तवपुस्ततः
५१ इंद्रत्वंत्वयियल्लोकावदंत्येतदपेक्षया ॥ अस्मदादेर्यतस्तेस्तिहोश्वर्यमहदब्रहि ५२ ऐश्वर्येन्नशरीरेवात्रिलोकयांवावपूजने ॥ रामोमहान्यथातेस्तितथास्तीहशुनो
पिच ५१३ शुनोपिमहदैश्वर्यमस्तिर्कीट्यपेक्षया ॥ अस्तिदेहोपेष्टदुलःसूकरादेरपेक्षया ५४ वधूनायादृशीप्रीतिस्तवशक्रेहविद्यते ॥ शुनोपितादृशीप्रीतिः
शुनीनांविद्यतेभुवि ५५ यथासृतांभ्रियंतुभ्यंतथागतंशुनोपिच ॥ उपकारिणिस्तोषंयथाशक्रप्रयास्यरम् ॥ एवंस्वामिनिसंतोषंश्वापिमच्छतिनित्यशः ५६
अपकारिणिकोपंत्वंयासिशक्रयथातथा ॥ श्वापियातिमुखंरुत्वाविवृतंदंतदर्शकः ५७ उपकारमहंकुर्वेत्रिलोकयाःश्रुतिपालनात् ॥ सर्वस्यश्वानसतथामामंस्थाह
त्थमण्कपि ५८ पृथिव्यापस्तथानिर्हर्गशुःसूर्यस्तथादिशः ॥ चंद्रोविशुतधामेचोनभोधर्मस्तथैवच ५९९

कीप्रसूतेतथादेवराजशरीरेभोग्पापांशिलोकपांशस्तर्जवपुजनेष्वरमणीयत्वबुद्धपातकरामनासक्तिरस्तितथाशुनोप्येभ्योहोरागोस्तीति ५९१ नवशुनमासकिपांशमेषपांशिकनःस्तीतिवाच्यम् ।
आंशिकस्यसत्त्वादित्याह शुनोपीति । मृदुलःकोमलः ५९४ बभूनामिति । देशकृतवदहम्परीरेषादृशीवपूनांश्रीतिस्तादृशीमोतिःशुनःशरीरेशुर्नानामपिबिद्यने तथाचकमनीपशरीरतापि
समेतिभावः ५९५ भोज्येरुषिसाम्प्रमप्याह यथेति । मिषरोक्कं । तुर्म्यतव । वांतंछर्दितं । आत्मत्वाभिमतशरीरानुक्लेषमताम्प्याह उपकारिणीति । संतोषंवीति । प्रवासि
माप्नोषि । अरंभूतं । एवंस्वामिनिउपकारकेभ्योति ५९६ प्रतिक्लृष्टेभ्योपित्तमइत्याह उपकारिणीति । तथाप्रतिक्लृष्टेभ्योपिपानियतोमुल्लेखितविकासितंविद्वत्कृत्वादेतदंशकृतिर्ष
र्षः ५९७ उपकारकत्वेनाहमृत्कृष्टव्यभिमानोपित्तवपानकार्यवत्याह उपकारमिति । इतिप्रामंस्थाव्यभिमानंमाकुर्वीति ५९८ तत्रदेवतपामधुनाह्वयस्यचतुर्दशकण्डिकापचैतस्यार्थतंसेने
प्याह पृथिव्यापवृत्तिपद्भिः । पृथिवीस्थूलरूपातदभिमानिस्त्वमशरीरात्मिकादेवतावतेजोमपादिपद्वपार्थभूताप्रथमकण्डिकायामुक्ता तथाआपोजलानितदभिमानिस्त्वमिन्द्रकादेवताचद्वितीय
कण्डिकायामुक्ताएवमग्नेषिकण्डिकाक्रमोदोष्यः । मेघःश्रवोस्तनयितुपद्मेोक्तः । नमभाकाशः । धर्मोपावादिजलादहूरूपःशुभकलत्त्वककार्यद्वाराप्रत्यक्षदेवति ५९९

सत्येति । सत्यं पथार्थवाक्यादिरूपोऽनुशीयमानो धर्मः अनयो धर्मस्तस्य यो रविप्रत्येकस्य सत्यं सत्यं मूर्तिद्वयम् आकाशमृत्तिलवद्योरास्यस्थान्तिरपि न दृश्यते इति च बोध्यम् । एवं मनुष्यश्चादिजाति
 श्रद्धिरूपा । तथा च तदंशं कण्डिकायां मातृपदेनोक्तं पोरुपरिपूर्णस्पर्शकस्य पुरुषस्य सर्वविधमनोबुद्धिमात्रमभूतिरूपं देहद्वयं वेराजैरप्यगम्यद्वितीयात्मपदेनोक्तं श्रद्धाभासश्चेत्यपि बोध्यम् ६००
 उपकारमिति । एष सर्वः पृथिव्यादिव दार्थोऽस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य श्रुतो भूतपदोक्तस्योपकारकरोति भूतिदेहादृष्टद्वाराऽऽस्वत्वात् । श्रुतो मनुष्यश्चोद्विहृष्टदृष्टद्वाराऽऽस्वत्वात् प्रयुक्तोपकारकनावाच
 क इति भावः । तथा आऽपि मृत्प्राणिनां श्रुतसुखाख्यशरीरद्वयमपि उक्तपृथिव्यादीनामुपकारकरोति पृथिव्यादीनां दृष्टादृष्टद्वाराऽऽस्वत्वादिति भावः ६०१ शुन इति । शुनः श्वपशूनेऽप्रा
 णिजातस्य । एते पृथिव्यादयः । कस्तितमाह विशेष इत्यादिना ६०२ एष परस्परोपकारकाश्चैव एकमात्रमुपकारककार्यत्वेनियम्येयस्य प्रायाज्ञवन्त्येते सर्वे कार्यस एवैकः सर्वत्र तादात्म्येनानुप्र
 विष्ट उपकारक इति सिद्धमित्याह उपकारं नेति दाश्वाम् । कोऽपि पृथिव्यादिः प्राणिविशेषो वा किञ्चिदार्थः किञ्चिदस्य मयि । कस्तयं उपकारक इत्यत आह किञ्चित्प्रादिना । योऽप्यनुप्रत्येनोऽप्रा
 दिनोपदिष्ट एष एव परः पुमान् पृथिव्यादिकार्येति हेतुस्तदात्मेनानुगतः सन् विनाशरहितोऽमृतः स्वयं प्रकाशश्च परोऽमृतत्वेन सर्वोत्कृष्टः सर्वोपकारक इति दृष्टोऽर्थः । अनेन शोकद्वयेनाप्येवमन्यत्तिरंशः
 सर्ववृष्टिस्तंतगतोऽप्यारुपातः ६०३ । ६०४ उत्तरपरस्परोपकारकर्तृत्वमिदं पृथिव्यामिति त्रयोदशभिः । सपरः पुरुषः पृथिव्यां वर्तमानः सन् सर्वप्राणिनां भागसाधना निरतीराणि कुरुते

सत्यवाक्यमनुष्णादिजातिः पौरुषमेव च ॥ देहद्वयमनोबुद्धिः प्राणादिकमिदं तथा ६०० उपकारकरोत्यस्य सर्वः सर्वस्य सर्वदा ॥ आपि सर्वस्य मृत्प्रादेरुपका
 रकरोति हि ६०१ शुनः सर्वेऽपि चैवेति विशेषः केन ते भवेत् ॥ मातृधास्त्वं ततो मर्वमुपकारकतंसदा ६०२ उपकारं न कस्यापि कोऽपि किञ्चित्करोति हि ॥ किंतु यो यं
 मया देष्टो नेति नेतीति तेषु मान् ६०३ एष एव पृथिव्यादौ स्यात्परजंगमेव च ॥ तिष्ठन् विनाशरहितः स्वयं भातः परः पुमान् ६०४ पृथिव्यां वर्तमानः मनशरीरं कु
 रुते हि सः ॥ शरीरस्थश्च भूमेः सकरोत्युपचर्य पुमान् ६०५ जलेति छन्निह जंतून् रेतसो वृद्धिमीश्वरः ॥ रेतस्य यमपाटुर्द्वि कुरुते देह रूपतः ६०६ बन्धो वाचः प्रवृ
 त्तिसतिष्ठन् प्राकादिकं तथा ॥ मंत्राद्युच्चारणादपि तिष्ठन् च रूपस्त्रियाम् ॥ वायौ तिष्ठन् क्रियां प्राणैस्तत्र वास्य प्रवर्तनम् ६०७

इति प्राणिनः प्रतिपृथिव्युपकारिका तथा शरीरस्थः सर्वप्राणिकस्यः सत्त्वप्रारंभिनो मासं भवत्तदा परममूर्तेर्देहादृष्टात्तद्वारा उपचर्य बुद्धिं करोति । तथा च पृथिव्यास्त्वं भक्तत्वेन स्वाधीनं प्राणिनां
 सृष्टेः प्राणिभिश्च स्वार्थिकायां भूमेः स्वार्थं भवत्तद्वेः परस्परकार्यत्वं परस्परभोग्यत्वं च तत्र जडांशमात्रात्मेन कार्यत्वं भोग्यत्वं च पृथिव्यापाण्यात्मेन भोग्यत्वं च तत्फलं बोक्तव्यं ननु मानेनेकात्म्यसिद्धिरवश्यमेषि
 बोध्यम् ६०५ जल इति । ईश्वरो जलरूपः प्राणिनां देहपुरेतसः शुक्रस्य बुद्धिं करोति 'अयो रेतो भूत्वा प्राविशन्' इत्येतेरेषु श्लोकेः एवमपि विप्रदिष्टरूपाणां मध्यात्मरूपोपरुद्धकत्वेनेतेरेषु श्रुतयोऽ
 नुसंधेयाः । प्राणिरेतः स्थितः कार्यदेहे रूपेण जलार्थं कृष्टादृष्ट्या पारोक्ष्यात् न दृष्टान् जलबुद्धिं करोतीति पूर्ववत् सर्वबोध्यमिति । इयमुपकारविचारहास्येपि प्रकारांतराणां मृत्प्रादेरुपकारमिति ६०६ व
 द्वाविति । बन्धोति पृथ्वीश्वरः प्राणिनां वागिन्द्रियप्रवर्तनद्वारेण श्रुतपादादिद्वारेण वा प्राणिनः मत्पुप करोति । प्राणिनां वाचि तिष्ठन् श्रवणोच्चारणादिवर्तनीयां तुल्यादिकामुपकारिणोऽस्मात् कुरुते
 ति । पृथिवीरित्योपकारस्तु सर्वप्राणिविशिष्ट एवेति च बोध्यम् । वायौ तिष्ठन् क्रियां प्राणैस्तत्र वास्य प्रवर्तनम् । वायुविरोधस्थले प्राणिनो वा नु भवात् तथा तत्र प्राणे पुतिष्ठन् स्य वायोः
 प्रवर्तनं करोति । प्राण्यदृष्टोऽप्यारंभ इति युक्तमायम् ६०७

सूर्येति । सूर्यस्यः सर्वप्राणिनां हृदि धर्मोपकारकः । प्राणित्वात् सूर्योपकारकोटिमुहिसिद्धांतात् ६०८ दित्तिवति । दित्तिस्थितः सूर्यः सर्वप्राणिनां दिशं प्र-
 तानामनुग्रहकः । श्रोत्रस्थश्च दिशामुपस्क्रियते । भेषादिजन्यसम्पदनोक्तानि प्रतिष्ठानि च तेषां श्रोत्रोपकारकत्वेनोक्तानि । प्रतिष्ठानि च तेषां श्रोत्रोपकारकत्वेनोक्तानि ।
 श्रोत्रस्थश्च दिशामुपस्क्रियते । भेषादिजन्यसम्पदनोक्तानि प्रतिष्ठानि च तेषां श्रोत्रोपकारकत्वेनोक्तानि । प्रतिष्ठानि च तेषां श्रोत्रोपकारकत्वेनोक्तानि ।
 ६१० वियतीति । अधिदेवविद्युतिस्थितः सन्त्वरः पुरुषः सकलप्राणिनां तमः पुंजं देवि । सकलप्राणिनां मध्यस्थत्वेन तेन सत्त्वं तमोऽन्वयस्त्वारूपेण जीभिर्मानिनिस्थितः सन् सर्वतोऽप्यासं विद्युतः प्रकाशं प्रति
 दधते जानातीति सूर्योऽजितन्यायेनोपकारकता बोध्या ६११ घनापने इति । घनापने मेघे स्थित्वा ससम्पदोऽजितन्यायेन सन्तिः सन्त्वा भूतानामात्मादहोर्ध्वं जनको भवति । तथानुगाम्यया
 तमं ध्वनिरूपेण देवि स्थितः संस्तं मेघं बहुमस्ततः पामन्यते । यथा मुखमालासम्पदास्तत्त्वादेहेतुस्तथा तमं निर्वाणसम्पदोऽजितन्यायेन पूर्ववदुपकारकता बोध्या ६१२ नभसीति । अधिदेवमाकाशस्थितः
 सर्वप्राणिनां हृदयस्थिद्वयमनेनोपकारकः । हृदयस्थिद्वयमनेनोपकारकः । हृदयस्थिद्वयमनेनोपकारकः । हृदयस्थिद्वयमनेनोपकारकः । हृदयस्थिद्वयमनेनोपकारकः ।

सूर्येति छिन्नेत्राणामुपकारकः पुमान् ॥ नेत्रे सूर्यचजानन्संस्तमप्युपकरोति सः ६०८ दित्तिस्थित्वा च कर्णानामनुग्रहकरो भवेत् ॥ कर्णयोरपि संस्थित्वादि
 शांजानामुपस्कियाम् ६०९ चंद्रस्य पुमान् स्थित्वा मनः सर्वप्रवर्तयेत् ॥ मनस्येष्ववस्था यच्चंद्रं संप्रतिपद्यते ६१० विद्युत्येषु पुमान् स्थित्वा तमः स्तोमं निहंति
 हि ॥ तैजसे च पुमान् स्थित्वा विद्युतः प्रतिपद्यते ६११ घनापनेऽप्ययं स्थित्वा सशब्दोऽलहादक्रे नृणाम् ॥ जंतूनामपि शब्दोऽस्थित्वा तं बहुमन्यते ६१२ नभस्ये-
 पव्यवस्था यद्देहिच्छिद्रं प्रयच्छति ॥ हादं छिद्रे स्थितो देवो न भोजानाति सर्वगम् ६१३ धर्मे स्थित्वा नराणां समुखं यच्छति सर्वदा ॥ धार्मिकेषु नरेष्वपि स्थित्वा धर्मक-
 रोति च ६१४ सत्यवाक्येषु मान् स्थित्वा सम्प्रगर्थं निवेदयेत् ॥ सत्यवाक्येन रे स्थित्वा सत्यवाक्यं वेदतथा ६१५ मानुषेषु च जात्यादौ स्थित्वा दद्यात्सुखं नृणाम् ॥
 मानुषेषु च स्थित्वा मानुषं सच गच्छति ६१६ देहं द्रियमनः प्राणसंघाते बुद्धिपालिते ॥ स्थित्वा जनिमृती तस्य कुतः सर्वदेश्वरः ६१७ बुद्धेः सर्वप्रचारेषु स्थित्वा तां
 विषयैः सह ॥ अवमच्छति जंतूनामात्मातेषु नोपि च ६१८

शेषतोऽवस्थानमिति ६११ धर्मे इति । धर्मरूपः सत्सर्वस्य सुखमदत्तेनोपकारकः । धार्मिकरूपेण चर्चामुत्पादयन् धर्मं प्रत्युपकारक इति स्थितिमिति ६१४ सत्येति । सत्यवाक्यरूपः यथावद-
 र्थं बोधनेनोपकारकस्तथा सत्यवाक्यं सत्यतादृशेन रे स्थित्वा सत्यवाक्यमुत्पादयतीत्यपि स्पष्टं उपकारकत्वमिति ६१५ मानुषे इति । मानुषत्वं नाम जन्मत्वादिजातिरूपः सन्त्वरमेधरोधिकारसंघादान्ना-
 राजान्यभिमानिनां सुखमदत्तेनोपकारकः । तत्त्वस्थितश्चाभिमानेन जातिसाधनं हृदि स्थित्वा येनोपकारक इति ६१६ पूर्वसंप्रदायकेषु पुरुषदेवोक्तस्य सर्वसंघातस्य सर्वप्राणिबुद्धिपतिर्विजितपि-
 दाभासस्य च विज्ञानमप्यदोक्तस्य परस्परोपकारकता दर्शयति । देहं द्रियेति द्वाभ्याम् । देहादिसंघाते बुद्धिपालिते बुद्धिप्रधाने के बुद्धिर्पतय इति धावत । स्थित्वा तस्य विज्ञानमप्यत्यन्तमादिकं करोति बु-
 द्ध्यादिरूपोपाशानां यैर्विज्ञानमप्ययं वेत्तं करोतीति विज्ञानमप्यं प्रति संघातस्योपकारकता । उपाधिषोऽप्यासेनेव हि भोक्तृत्वं तच्च विद्यादशायां सुखवदवभासत इति पक्षिदमिति भावः ६१७ बुद्धे-
 रिति । बुद्धेः प्रचारेषु बुद्धिसंज्ञपरिणामेषु स्थितः संस्तं बुद्धिं विषयैः सह अवमच्छति भासयतीति विज्ञानमप्यसंघातं प्रत्युपकारकतां विज्ञानमप्यं तत्पदार्थं निवेदयति । आत्मेति । एतादृशजात्मा ते
 शब्दस्यापि शुनोऽप्यभिष्टेयार्थः ६१८

परस्परैकरोहतां तमाह माक्षिकस्येति । यथामाक्षिकसोयमक्षिकाश्च परस्परमुपकारकभावमापन्ना इत्यर्थः ६१९ दाष्टीतिक्रमाह एवमिति । एवंपृथिव्यादिरूपं जगत्प्रकृतं प्रकृतं
रुतेतदुपभूतं तस्य उपकारकस्य उपकुरुते उपकारं करोति यथालोकेऽपि भुवनेतरेन भूतानुपकृतान् करोति भूतानुसेवयान्मुपकुर्वतीति मसिद्धम् ६२० उक्ताश्रोपकारा उपलक्षणमवांतरभेदानां वद
त्वादिभ्याह उपकारा इति । दिङ्मात्रेण निदर्शनमात्रेण प्रकृत्यादित्वावृत्तीया । एतत्पृथिव्यादिक्रमाहः ' सर्वसर्वस्य कार्यस्याः सर्वः सर्वस्य भोजकः । इत्येवमप्युच्यते विद्याप्रवेषम्
क्षेत्रादिरिणी' इति ६२१ उक्तानामुदाहरणवैतति यत्कस्मिन्तदाह भूम्यादिक्रममिति । पृथिव्यादिकं सर्वमात्मनः स्वस्वरूपाव्यस्य सर्वस्योपकारं करोति यथा पृथिवी स्वभित्तित्त्वं ज
लोदरेषु पथारिकापंचैः करणादि विधाय परिपोषकत्वात्तथा पृथिवी धिअं सर्वमेकस्य पृथिवीव्यस्य रूपस्योपकारकं एवमप्यवधीति । परस्परैककारकाणां वैकात्म्यकत्वस्य एकशरीरावपेपुहृत्वा
त्सर्वैककामकत्वसिद्धमित्याह उपकारकर इति । समीरितः अत्रमात्रेण हतिशेषः ६२२ तेजोमयत्वादिविशेषैः पृथिव्यादिसूक्ष्मशरीरविशिष्टपरस्वभावेति कार्यपरत्वादिभ्यश्चिः स एवात्ममिति
पाठते इत्याशयेन शुद्धात्मपरत्वेनेत्येवमादिपदद्वयस्याह तेजसेति । स्वरूपभूतमकाशात्मकेन तेजसा प्राजगमनः श्रुतोत्वाधिको मय विधिभावः । आभूतोपमः भूतदेवलो मय सिद्धे उपमा उपमिति र्थे

माक्षिकस्य सोयमक्षिकोपकृतः पुग ॥ उपकारं माक्षिकाणां कुरुते सर्वदेवहि ६१९ एतमेव जगत्प्रकृतं पृथिव्यादिकमत्र हि ॥ यस्योपकुरुते तद्वितस्योपकुरुते पुनः
६२० उपकाराश्च भूम्यादेर्दिङ्मात्रेण समीरिताः ॥ एते ह्येकैकशः संतिलक्षशः कोटिशस्तथा ६२१ भूम्यादिकमिदं सर्वस्य आन्यस्य च आत्मनः ॥ उपकारं करो
त्येव ह्येकस्यान्यतथाखिलम् ॥ उपकारकरस्तत्र सर्वमात्मसमीरितः ६२२ तेजसास्वप्नक्षणेन प्राजमानो भूतोपमः ॥ अगतामरणं चापि विद्यते स्य न कर्हिचित् ॥
६२३ अयमेव स आत्मा यो हृदये सर्वदेहिनाम् ॥ नानाशुद्धिप्रचाराणां साक्षी संगविजितः ६२४ समो यसं सर्वदेहेषु स्थावरेषु चरंषु च ॥ शक्नोतेऽपि तथात्मेति शुनोऽपि प
मेश्वरः ६२५ यथानभसि नैवास्ति भेदो घटमठादिभिः ॥ तथानात्मनि भेदोऽस्ति शकनानाशरीरमे ६२६ निर्भेदो यः पुमानुक्तो हृदये सर्वदेहिनाम् ॥ जगमरणशू
न्योऽयं ब्रह्मसर्वात्मकं परम् ६२७ अयमेवात्मविज्ञानात्सर्वमेवाभवत्पुमान् ॥ ब्रह्मात्मा यः पुरोक्तस्ते ब्राह्मणानां विचारतः ६२८ स एव सर्वभूतानामधिपः यच्च पालकः ॥
न त्वं शक्तवाप्येपह्यधिपायात्र पालकः ६२९ एष एव हि सर्वेषां भूतानामध्यमः पुमान् ॥ दीप्यते रविवत् त्वं किंतु तेनैव राजसे ६३०

स्थसतथापरमाभूत इति पावन् । तदेवाह जरोति । परमाभावेनेतराभावेऽपि बोधित इति भावः ६२३ अयमेव स हृदयेऽर्थमुपबृंहयति अयमिति र्थः । सर्वदेहिनां हृदयेऽर्थमिति शेषः । कथ
मित्यत आह नानेत्यादि ६२४ स्वयंभिन्नाः अपुषाश्च सृजंते नालमिति त्वाह सम इति । सम एकस्यः हेतुकेतव आत्मा शुभ आत्मा परमेश्वर इति ६२५ भिन्नोपाधिमत्स्याप्यभेदेऽहंतां माह यथेति । य
दासुपाधिनिष्ठो भेदो यथानभस्य काशेन स्पृशति तथात्मनिमित्यर्थः ६२६ अयमेव पुनर्ब्रह्मात्मनो वाचित इत्याह निर्भेद इति द्वाभ्यां । स्पष्टम् ६२७ । ६२८ स ब्राह्मणमित्यादि तावकां र्थमाह स एवेति ।
सवर्णित आत्मेव सर्वस्याधिपः यच्च पालकः । तत्त्वविपक्षित्वमभिमानमात्रमित्याह नत्वमिति । तत्रेतेन तथाकार्याभिमानेन नियम्यकोटिप्रविहृतमाह तवापीति । हियत एष आत्मा तदेव
राजशरीराभिमानिनोऽन्यद्वहारभूमौ नियम्यकोटिप्रवर्तयतेत्यर्थः ६२९ राजेति पदस्यार्थमाह एष एव इति । एष एव सर्वेषां मध्यमो मध्यमः । मध्येमाकांति र्थे ' तस्य भासा सर्वमिदं विधाति ' इति
श्रुतेः एतादृशः सन् दीप्यते राजते रविवदिति । त्वं तु राजानमभसि त्वधिपान् भस्य कृत्वा दित्यर्थः ६३०

परस्परौषकारस्यपृथिव्यादिजगत्स्यसंयोजनत्वेणैकत्वं कल्पेनैकत्वं स्पष्टं पति रथेति चतुर्भिः । यद्दृष्टव्यं तस्यावयवभूतयोर्नेमिनाभिर्लक्षणयोः काष्ठयोर्मध्यमतायेव अस्ति तेषां काष्ठरूपेणैव अस्ति त्वं
 प्राःस्वाधीनानभवति किंतु उभयत्रनेमीनाभोचपतिष्ठिताः सापेक्षतृत्पक्षयोः ६११ एवमिति । एवं सर्वजगदस्यात्ममयत्वेनैव स्थितयोरात्मनः स्वरूपयोर्लक्षणयोः पृथिव्यादिवति वृक्षमाभिमानेनो
 र्मध्यवेतंततयोर्धनं वर्तते इति यावत् । यथा सर्वं भूतमात्राणि पृथिवी च आनिभानि पृथिव्यभिः पातयां अनेमिनिभं शरीराभिमानेन मात्मानं ज्ञानाभिनिर्वाचाश्रितानि एवमप्यत्रापि बोधः । कीदृशयो
 रात्मरूपयोर्लक्षणयोः पृथिव्यादौ वर्णितविषयस्थितयो रिति ६१२ एकमेवेति । इदं तेषां एकमेवैकं सिद्धादिकांशुने चित्स्वरूपेनाभिस्वरूपमास्वरूपं च विभ्रतस्युपकार्यभावन्युपकारकभावेना
 दिपदेनापाराधेपभावादि संभवत्यति भूतले इदं प्रतिद्विमित्येषः ६१३ एकमेवेति । एवमेकमात्रेणैव विवेकादिभावं तदभिमानिपुरुषभावं च मतः सम्सर्वं प्रोपकारकः तव पृथिव्यादिष्वपकारकतामभि
 मानमात्रमित्यर्थः ६१४ उपकारकस्य चात्मन एकत्वं त्वात्तु कृतेषां वादेवाप्युपकारकस्य भिन्नोक्त्याऽह उपकारमिति ६१५ वर्णितमात्रेणैव जगदप्यति किमिति । बहुनेतेन किं
 छंदनकिमपिततः संक्षेपेण तत्त्वैर्निश्चिनु । किमवगारयामि तत्त्वमाह सममिति । मयचक्रोऽसात्तिकस्य ते देवराजस्वराजस्य वसुनस्वामस्य च आत्मस्य एकत्वं ६१६ तदुपाधीनामुत्कर्ष

रथचक्रस्ययद्वादिनेमिनाभ्योस्तुमध्यमाः ॥ अरानैतेस्वतंत्राःस्युरुमयत्रप्रतिष्ठिताः ६३१ एवंविश्वंसमग्रंस्यान्मध्येध्यात्माधिदेवयोः ॥ उपकारायसर्वत्रस्थित
योरात्मरूपयोः ६३२ एकमेवयथाकाष्ठनेमिनाभ्यादिरूपभूत ॥ उपकार्योपकारादिभेदगच्छतिभूतले ६३३ एकएवतथात्मायमधिदेवादिभेदभाक् ॥ तत्र
स्थितश्चसर्वेषामुपकारं करोतिहि ॥ नत्वंशक्नमूच्यादिशुपकारकरंस्मृतम् ६३४ उपकारं करोत्येषयथातेहृदयेस्थितः ॥ शुनोपिभमर्वास्तद्वत्कुरुतेहृदयेस्थितः
६३५ किंवहूक्तेनदेवैर्द्रसंक्षेपेणवधारय ॥ समःपंसारआत्मासममतेपिशुनोपिच ६३६ निंदयामोवयंयद्वत्कष्टंजन्मशुनोपिना ॥ अस्माकंचतथैवैतेनिंदतित्र
ह्वादिनः ६३७ उत्कृष्टतायथास्माकंस्वदेहेशकवियते ॥ शुनोपिचस्वदेहसातादृश्येवहिवर्तते ६३८ ततोदेहंतथास्वर्गमप्सरोगणमंडितम् ॥ अभिमानंवाहि
स्याज्यंविद्वद्यात्मानंस्वमात्मना ६३९ श्वविष्टासदृशोदेहःशकसर्वशरीरिणाम् ॥ हेयोधियापरित्यक्तेतास्मिन्नात्माप्रकाशते ६४० शरीरेहंधियस्त्यामेश्चन्यत्रम
मताधियः ॥ दुःखंसमूलंदेवैर्द्रनाशमाप्नोतिदेहिनः ६४१

कर्णौतुहृदिभेदेन सर्वत्रपतिष्ठितवित्तिर्भवति भिन्नामहतिद्वाम्भा । यथावर्षदेवमृग्यादयः शुभोत्पन्नकृमिनिर्दिष्टास्तथास्मान्मेतन्मन्त्रमवादिनः संसारद्विजानिर्दितीति ६३७ आत्मता
दात्म्यापासात्सर्वदेहेष्वृक्षताभासतइत्याह उत्कृष्टेति । यथावर्षस्वदेहमृत्कृष्णमयामहेतथाभाषित्वेदेसर्वोत्कृष्टमन्यतइत्यर्थः ६३८ तस्माद्यस्तंबंधादेहादिकं तस्योपपत्तयामासतेसमा
त्मेवोपादेयोऽयत्सर्वेभ्यमित्याह ततइति । द्वित्वंतिशेदः ततस्त्वंदेहेदित्वात्तथास्मरोगमपुनस्त्वंवैवहिरवा अलमवयुत्यानुवदिनवदिवौवहृदपगोचरमतपत्रान्धैरुपवात्पाज्यमभिमनंहित्वा
त्मानंस्वयमेवविद्धीतिस्त्वंधः ६३९ तत्रादिदेहाभिमानः प्रथमपरित्याज्यः साक्षादात्मभानपतिर्भवकृत्वादेहाभिमाननिवृत्तौवाद्भगोचरममत्वनिवृत्तेः पृथक्सत्पन्नानपेक्षत्वादित्याह येतिद्व
म्भा । अय्यक्काकविप्रयादेवमुपमितमन्त्रविप्रयेति । देवोऽभिमानाव्युत्तार्यः वरिमृत्वे ६४० शरीरइति । देहेदेवुदित्वापमेहृतेत्यप्यममतासात्किमुदेहोर्षदुःस्वतस्त्वमूलसदे
मुर्कलइतीत्यर्थः ६४१

आ. पु.

॥ २९ ॥

पूर्वप्रज्ञातानां तमपुत्रः ॥ इति पात्या ब्रह्मविद्या निरूपिता । अथ तस्मिन् पथे ईदं देवदत्तं विद्याद्विधेयं । स्यात्तस्य स्तन्यमथ मवाक्यस्यैव जन्मदेन स्मरिता । पात्याः पृथग्वाङ्मादि कापाः । पञ्चमर्षकाः प्रमनापायाः । ये
 ५ नूदिताः स्यादधिकाराः । उरुबुद्धेः उद्योतान् भूतस्य कोपेतेनेतरस्मै उ कविद्याः । न निवारणं न तोदनां च स्तुः । मीमं वरुधामं च पंचशतं । ईदं देवदत्तं विद्याद्विधेयं । पात्याः पृथग्वाङ्मादि कापाः । पञ्चमर्षकाः प्रमनापायाः । ये
 १० नूदिताः स्यादधिकाराः । उरुबुद्धेः उद्योतान् भूतस्य कोपेतेनेतरस्मै उ कविद्याः । न निवारणं न तोदनां च स्तुः । मीमं वरुधामं च पंचशतं । ईदं देवदत्तं विद्याद्विधेयं । पात्याः पृथग्वाङ्मादि कापाः । पञ्चमर्षकाः प्रमनापायाः । ये
 १५ नूदिताः स्यादधिकाराः । उरुबुद्धेः उद्योतान् भूतस्य कोपेतेनेतरस्मै उ कविद्याः । न निवारणं न तोदनां च स्तुः । मीमं वरुधामं च पंचशतं । ईदं देवदत्तं विद्याद्विधेयं । पात्याः पृथग्वाङ्मादि कापाः । पञ्चमर्षकाः प्रमनापायाः । ये
 २० नूदिताः स्यादधिकाराः । उरुबुद्धेः उद्योतान् भूतस्य कोपेतेनेतरस्मै उ कविद्याः । न निवारणं न तोदनां च स्तुः । मीमं वरुधामं च पंचशतं । ईदं देवदत्तं विद्याद्विधेयं । पात्याः पृथग्वाङ्मादि कापाः । पञ्चमर्षकाः प्रमनापायाः । ये

इत्यादि बहुशः शकं दध्यङ्कः । अथर्वणो ब्रवीत् ॥ अविरक्तं प्रज्ञानान् सत्यपाशवशमतः ॥ ६४२ आथर्वणादिमार्वाभां न दास्यत पूरितान् ॥ शक्रः शुत्वाऽतिरागाधः क्रो
 ५ पमेव जगाम ॥ ६४३ दयालुनायथा कश्चित् शुधितोति भुजंगमः ॥ पायितः पयस्य स्मिन् क्रोधं प्राणहरं व्रजेत् ॥ श्रीमदाथस्तथा शक्रो मनसैव मर्चितयत् ॥ ६४४ अयं
 १० द्विजोत्तमो दूनमसुरैरिह चोदितः ॥ राज्यत्यागाय मेयस्माद्भिमेषमयच्छति ॥ ६४५ अहो निधुः शपापित्वां चित्रमस्य दुरात्मनः ॥ शुनामममानत् कुहते सर्वथा
 १५ यतः ॥ ६४६ ब्रह्महत्याकरः कायं निंदितः श्वाविडाशनः ॥ अश्वमेधसहस्राणां योगीकाहं सुरेश्वरः ॥ ६४७ कच देवधूगात्रयज्ञैरपि सुदुर्लभम् ॥ शुर्नानां कचयेनायं ममा
 २० स्ताभिः करोति ताः ॥ ६४८ अहं वज्रपरो विश्वं नियंतु मे कएव हि ॥ समर्थस्तस्य मे कनधुना स्यात्सदृशं वपुः ॥ ६४९ तस्मादेपांऽसुरः श्विदत्र स्वर्गजिघृक्षया ॥ ताप
 २५ संतपुः स्थायशुद्धिं श्रार्थमागतः ॥ ममापि देवतानां च याज्ञिकानां च वर्णिनाम् ॥ ६५० वाग्मीवाकविरपस्यादसुराणां गुरुर्मुनिः ॥ पुत्रयोः कश्चिदप्यस्या तस्य तौ
 ३० धीधनौ शुतौ ॥ ६५१ किमेनेनाधुनैवाहमधमं तापसधुवम् ॥ हन्मि वास्थानतो वास्मात्सद्यो निःसारयाम्यमुम् ॥ ६५२ अद्य चैवं कृतं कीर्तममनाशं गमिष्यति ॥
 ३५ उपायतस्तत्स्त्वेनं घातयामि द्विजाधमम् ॥ ६५३

स्फुटयति ब्रह्मेति । ब्रह्महत्याफलभूतशरीरः । 'असुरस्वरौ शृणोमीऽन्ताविमृगपक्षिभ्यां । बां डालपुष्कसानां च ब्रह्महोतीनिमुच्छति' इति श्रुतेः । निहितः स्पष्टोऽस्मान्मयो जकावान् । विट्पूरीयमाशनम
 ५ शनसाधनं यस्य स तथा तपेदमित्यण् ईदं शः भाकं ईदं ईति । कीदृशोऽहं अभ्येधाय संलपयामाणां पौमीकर्त्ता देवतात्वेन मयो जकम् । कारीति वाहे करणं कर्तुं मयोजकस्यापासाधारणं कारः सोऽस्यास्तीति
 १० कारी ॥ ६४७ कचेति । यज्ञैरपि दुर्लभं देवधूगात्रं कथुनीनां मात्रं । एवं सति येन सत्पण्येणायं मुनिस्तादेव वस्तुताभिः शुनीभिः स्रग्वाः करोति तिरिकमिति न ज्ञापते इति ज्ञेयः ॥ ६४८ अहमिति । अहं
 १५ वज्रहस्तः सर्वलोकेनियंतुं वशेऽस्थापयितुं मे कएव स मर्धोऽस्मि । एतादृशस्य शुनां साधर्म्येनैव योनां कामिति ॥ ६४९ तस्मादिति । तस्मादयुक्तमापित्वा देवविषयेषुऽपुः कश्चिदस्ति । कीदृशः स्वर्ग
 २० ग्रहेण च त्रयाममेवानां यागाधिकारिणामन्येषां च कुद्धिः श्रार्थमागत इति ॥ ६५० ब्राह्मणत्वेऽप्ययं देवगुरुः स्यात्तस्मात्तयोः शंढाभ्यर्चयेत्परो वा स्यादिति वाह वाग्मीति । कविः शुक्रः तीशुक्रपुत्रो
 २५ धीधनत्वेन यतः प्रसिद्धाविति ॥ ६५१ किमेनेनेति । कनेनास्य ब्राह्मणत्वादिविचारेणां सन्पथं इति यावत् । अहमेनेतापसं कुर्वन्मात्मानं तापसत्वेन स्थापयंतं मधुनेव हन्मि मस्मात्स्थानां निःसार
 ३० यामि वा इति ॥ ६५२ किं विद्विषायैतथापि त्वानविधेयेत्याह अवेति । अवेद एवं करणे कीर्तिनां स्रग्वाऽपुपायेनैवावर्तयन्त्यह उपायवदिति ॥ ६५३

भा. पु.

॥ २० ॥

ननुभेदबुद्धेः कुतो ज्ञानान्तरहेतुतेति चेदविद्याया एव त्वदित्याह अहं गुरु रिति । गुरुत्वात्तमाहिर्न भेदबुद्धिरप्यद्वितीयात्मनि वस्तुतोऽनुपपत्तमानासतीत्यत्र योजकमाया लेशं मूचयतीति भावः । मायां विना भेदधीः कुतः स्याद्विषयन्वयः । अतोऽविद्याकार्यं भेदधीदर्शनरूपाद्देतोर्हं पाकृतैः पार्श्वैः समः स्यान्भवेयमित्यर्थः । अतएव भाष्यकारो विदुषामपि पवहारोपश्रवाद्यविशेष उक्तः पश्चादिभिश्चापिशेषादिति ६६८ अहंमेति भेददर्शने स्थितेष्वसंज्ञात्मभावरूपा मुक्तिः कथं वक्तुं शक्येत्याह अहंमेति । अहंमेत्याकारके वेदादज्ञाने तदुपसंभवनं पावनिवर्त्तते तावदेह रूपान्तरात्ताराजिर्ममः कथं स्यादिति ६६९ तस्मान्मयापि मनोनाशवासनासंज्ञासोऽपेक्षित एव तत्र च उपायोपदेशपरंपरयामयोजको गुरुर्हं सुसाक्षादेव तत्त्वयोनकः । द्विषोपदेशः यैव न्युत्थानयोग्यं चित्तं मां प्रतिपुनरुपदिशतस्ते शिरश्चोत्पन्नाः प्रीत्यभिधानादतो गुरो रप्यधिकं मान्यस्याह देव इति । देवो धर्मावसंज्ञायां चित्तस्ततोऽपि गुरुर्मायः यतो मायूपदेशस्याजेन च द्विषोपदेशं संप्रति निहंतुं शक्यतः । इहं प्रतिज्ञां कुतश्चानित्यर्थः ६७० एवं विचारणसंज्ञां कृतवानित्याह इत्यादीति । अपकारिण्यपीति शेषः ६७१ ननु तथापीदस्या युक्तकर्मणः फलभूतः शेषः कुतो न दत्त इति चेदपि द्यामनुमानां शिक्षार्थमिति गृह्याणेति दूषयितुं पादशविचारणशायो न दत्तस्त्वविचारमभिनयति स्वर्गं चा मिति दत्तभिः । पदिज्ञानिनोऽप्यपकारिणि कृतस्त्वापेक्षोपकुर्वते तदा सर्वादिति र्गम्यः प्रतिकारकर्तृः यो विदुषां विद्यामप्युक्तः कोऽपि

अहं गुरु र्यं शिष्य इति मे भेदधीः कुतः ॥ विना मायामतो हं स्यामाकृतैः प्राणिभिः समः ६६८ अहंमेति यावत्स्याच्छब्दज्ञानाख्यवर्धनम् ॥ कुतो निःसर्गतावदेहकाराद्यहा द्रवेत् ६६९ देवो धर्मा मगुरुस्ततोऽप्येव गुरुर्मतः ॥ शको यस्मादति श्रितं मानि हंतुमिहोद्यतः ६७० इत्यादिवदुजोदध्यविचार्य हृदये निजे ॥ संप्रति परमं प्रापतस्मिन् शक्येऽप्यपि ६७१ सर्पाणां च शुनानां को विशेषो विदुषां भवेत् ॥ अपकारिणि चेत्कोऽपि कुर्वति ज्ञानिनोऽपि च ६७२ अपकारिण्यं कोऽपि न कुर्वति महाशियः ॥ उपकारं च कुर्वति विद्वांसस्तेन चेतरे ६७३ अपि कोऽपि कुतः कार्यो विद्वद्विरपकारिणि ॥ अपकारो जडे चेत्स्यात्किमायाति महात्मनः ॥ स्वहस्तेन यथा हस्तं पादं याता हयेत्पुमान् ॥ एकपुत्रतया देहादेहमन्यं विना जयेत् ६७४ अत्र कोऽपि कथं नाम विदुषः सर्वदेहिनः ॥ आत्मभूतस्य जायेत पुंसो हस्तांतरे यथा ६७५

शेष इति ६७२ कीदृशास्ताद्विद्वांसस्तत्त्वमाह अपकारिणीति । स्फुटम् ६७३ किञ्च नूतनं नित्यमात्मज्ञानतः कोऽपि नोपचित इति तथा हि किमात्मनोऽप्यपि कुप्यति जडस्य वा नाशः कृतस्तेन विचारसंबन्धादित्याह अपोति । न द्वितीय इत्याह अपकारो जड इति । अस्तु जडेऽप्यपकारे न जडमिह स्यात्तन्मन्त्रिणमिह मायायां तं प्राप्नोतीति चेदपीति न हि पापानेन पापानां चित्तेन स्यादिति चेत्तस्मिन्मिति भावः ६७४ अयं जडस्यापि शरीरसंघातस्यात्मज्ञानत्वात्तुः शेषोऽप्यपकारोऽपि मात्मनः कोऽपि उचित एव राजपुरुषापकारेण जड इति शंकां मूलाद्यप्यसिद्धां तां नुसारिह दत्तेनापकारेण स्वहस्तेन । यथा एकांशरीरे हस्तेन हस्तांतरताडने कोऽपि न भवति कुतः यत् एहं एव आत्मेति तथा एकादेहादेहांतरस्य विना जनेमहारादिरूपे सत्पवि विदुषां कोऽपि न युक्तः एकात्मकत्वस्याश्रययुक्त्यनुभवेः सिद्धत्वादिति भावः ६७५ एतदेव स्फुटयति अत्रेति । अत्र देहांतरे देहांतरापकारे विदुषः कथं कोऽपि स्यात् तत्र हेतुमर्भो विशेषणे सर्वदेहिनः सर्वदेहाः शेषभूताः सत्यस्य सत्तथाप्यतमात्मभूतस्यामात्मभावेन योऽप्यप्यात्मभावेन अनुभवतः तथा जडस्य शेषत्वेन दर्शनेऽपि स्वात्मन एव सर्वदेहादेहांतरेऽपि स्वात्मात्त्वात्तन्मायेन न कोऽपि स भवति भावः ६७६

तस्मात्तत्त्ववित्तनकोर्षकरिप्यविस्तृतकरिप्यतिसनात्मविदित्याह भूतैरिति । भूतैः प्राणिभिरपकृतस्वस्वनादिकैर्नीतः सत्त्वः कुप्यतिसमात्महात्मनान्यात्माभियानात् मतएवमास्तिकः आ-
 स्तिकः वेदिवेदांतैर्निर्णीतत्वेकतापानप्रमावेदितिभावः । प्रमादोऽयं दर्शयति भूतैर्हितकः । नत्यात्मेकत्वदर्शोभूतानिदंतुं सक्रोधीतिभावः ६०७ तिष्ठत्यात्मतत्त्वदर्शनं पालोक्यपसिद्धसुखदुःख-
 योः पुण्यपापकार्यतामपि निश्चिनुपासस्यापिकोपोनयुक्तः । दुःखोदयेमत्पापेनैवदुःखं निमित्तमिति बुद्ध्याकोपपरिहारसंभवादित्याह पुन्येति । साधनेरिष्टानिष्टपदार्थरूपोपकरणैः सहितं मुखादिकं
 पुण्यादिदेवकर्मितिजानन्नपि कथं कुर्वेदिति ६०८ यस्तुज्ञास्त्रादिनाज्ञात्वापि कुप्यतिसोऽप्येवमप्यहं एतादृश इति । एतादृशः कोपकर्त्ता यथा विद्वान्निवृत्त्येव विद्यावाग्भिषिद्वान् कोपनेतुन
 विद्यास्थः । विद्याफलादर्शनोदतः स्वानुपकारकवियोगं वारपन्सभारवाहकोवक्तव्यः । एतदेव स्पष्टमपि ज्ञातेति ६०९ यस्तुज्ञास्त्रप्रबंधविनाप्यात्मेक्यसर्वत्रपश्यतिसर्वशास्त्रार्थविदित्याह
 मत्त्वमिति । द्वेहो निपांसा । तदुक्तं भारते 'आत्मानं च दिनानां पासत्वं भूतगुणस्य' । श्लोकेन च दिवाहो नर्त्तयत्यप्रयोजनम् । सत्त्वसमाप्तिसिद्धमिति पातत् । मीतायुष 'आत्मोपम्येन सर्वत्र प्रसमं

भूतैरपकृतोयस्तु कुद्वयतीह नराधमः ॥ आत्महासच विज्ञेयो नास्ति को भूतर्हितकः ६०७ पुण्यापुण्यनिमित्तं तत्सुखदुःखं ससाधनम् ॥ जानाति चेत्कुतः कुप्ये
 दात्मनस्त्वपकारिणि ६०८ एतादृशः कथं नाम विद्वान्स्वाद्धारयाहकः ॥ ज्ञास्त्रमारं वदत्येवमृद्धांगं गर्दभो यथा ६०९ अल्पं वा गृणुयाच्छास्त्रं वा किंचिन्नरोत्तमः ॥
 दुष्टेनैव च भूतेभ्यो यः स सर्वविदीरितः ६१० कर्मणामनमावाचा भूतद्रोहपरो नरः ॥ नयाति सुखमेतैः सह हलोके परत्र च ६११ इत्यादि मनसा धीमान् चिचार्या नंद
 निर्भरः ॥ समर्थोऽपि न शक्यापदं दातुं मनोदधे ६१२ उवाच च पुनः शकं कथाप्येवमेव ॥ अतिक्रमेकतोच्छिषिशिरो मे पाकशासन ६१३ अतिथिस्त्वं सदा पू-
 ज्यो मम देवाधिपे महान् ॥ तुभ्यं प्रियं किमद्याहं करोमि स्वर्गशासिने ६१४ वितेन वपुषा वापियेन केनापि ते प्रियम् ॥ तदहं साधयिष्यामि मातुषाः संशयं कंचित् ६१५
 एवमुक्ते शक्रोऽपि भीतो यमिति चिंतयन् ॥ सात्त्विकीं प्रकृतिं प्राप्नोति वाक्यभेददुवाच ६१६ उपद्रवं न कुर्वेह मपि विप्रर्षभस्य भोः ॥ साधोस्तु भवतः केन करिष्यामि द्वि-
 जोत्तम ६१७ विश्वरूपादयो विमाने हता यतस्तथा ॥ दुरात्मानो विचार्यैव न तु कोपवशांश्च ६१८ अतिक्रमं ममाज्ञायामाकृत्या ब्राह्मणोत्तम ॥ विश्वरूपादि-
 भार्गवमेव नैव प्रयास्यासि ६१९ अपेक्षितं त्वया निप्रकृतं मम दक्षनात्परा ॥ करणीयं ततो नास्ति स्वस्ति ते स्तुवजाम्यहम् ६२० इत्युक्त्वा धमतः शक्रो मुनिस्तत्रैव सं-
 स्थितः ॥ गुरुर्वाहियथापूर्वं ऋदो गाघजलो यथा ६२१

पश्यति योर्जुन । सुखं वापि दिवा दुःखं सपोषापरमो मतः' इति ६२० द्वेहस्यानर्थक्यरितं दर्शयति कर्मणेति । एतद्वेदः प्रतिषेधनेः स्वात्मभूतमपि सुखं न पाति न लभते लोकादप्येपीति ६२१
 एवं विचारेण स्वात्मानं दमवपचित्वादिदं यथा धो न दत्त इत्याह इत्यादीति ६२२ मत्पुतेवमाह उवाच चेति । एवमेव करवाणि एवं त्वदुक्तानुसारेण भेतुं सुखं एव भवेत्यमिष्यार्थः अतिक्रमेत्त्वदाज्ञाया
 इति शेषः ६२३ उक्ताज्ञानुष्ठानं तुमदिष्टापत्तिभूतं त्वस्वर्गादाय तत्पतिरिति शेषः अप्येवमुक्तमपि ननु प्रियमिति ६२४ महं त्वदित्यपनापसर्वं योऽप्येतोऽस्मैत्याह वितेनेति ६२५
 सतः किं ज्ञातमवगाह एवमुक्ते इति । प्रकृतं स्वभावम् ६२६ इदं वाक्यमनुवदति उपद्रवमिति चतुर्थः । विप्रर्षभस्य विप्रधर्माननुतिप्रतो ब्राह्मणस्यापि भवांस्तु तत्रापि साधुः सर्वेषां कारक इति त्वदुपद्रव
 पराहं सुखं मम किमुवाच्यमित्यर्थः ६२७ पूर्वमपि येमया इति तास्तेऽपि दूर्ध्वा क्वतां ज्ञात्वा त्वदं किं ज्ञात इत्याह विश्वरूपादपद इति ६२८ अतिक्रम इति । प्रार्थिशर इति दोगयता रूपम् ६२९
 यदुक्तमपेक्षितं नृहीति तत्पुत्रयामदक्षनादियोऽपेक्षमप्युच्येन निष्पादितमिति ६२० उवाचांतं समापयति इत्युक्तेति । वायुवयोर्गुरुर्भुनिस्तु पूर्वः इदं वदमुन्वस्तत्र स्थित इति ६२१

आ. पु.
॥ ३१ ॥

ननु कविद्याया इदं स्वसोऽभेदत्वात् कथं प्रेणो कमपेक्षितं त्वया पूरितमिति वा । आर्त्तं वा । एतद्विषयः । मुनिना पश्यन् सर्वकण्डयोः समग्रं पोरिदं पतिश्रावित्वा च त्रनिर्वेक्षे पात्मविद्यात्पनिर्त्तं सर्वे विदे गृह्य
होतृमित्राद ब्रह्मेति दाभ्या । इमां प्रवृत्त्यां जेन निगमने नितं तथा प्रवर्ग्य कडे आख्या निरूपणं पस्या सारहो प्रवर्ग्य कर्मण भूतमव्युत्थारूपां तथा कर्माणि प्रवर्ग्य दीनितथा आदेः अन्वमेदीपोऽथोत्रि
वो विराट् रूपः आदिपदेन हिरण्यगर्भादिप्रदः । तद्गोचराण्युपासना नितथा विविधां मृष्टिं वेदसो युवपेर्गुरुः शक्रा एतां वाचनक शत्रुत्वविद्यां विनातत्सर्वप्रदीति युक्तोऽपेक्षितपदपयां इदं स्वपे निदपारयेः
६९२ । ६९३ एवं कुतोपोऽहोतां प्रवर्ग्यकां हगतां कथां यशसि तिरोवेरुपधुं दपं स्तस्या आनुवादकोऽहो मंत्रोतत्रैकः सनरासनपेक्षपादिकः पश्यपृबोद्धो धेइवेतदित्यादिवाक्यार्थे नमस्ति न इति हासोत्थापनाय न
इत्याख्याना नैतदेवाज्ञतः । परिशिष्टस्थोत्तराद्वैतदाहपादिदिनो विमं प्रत्यक्षार्थः कथं पश्यन्नेनो विपुं हनो भविष्यतीति मनसि निधापत शक्यं मृष्टिनाभ्यामभिव्यं प्रवृत्तिरामुत्थारूपां विनातत्सर्वप्रदीति युक्तोऽपेक्षितपदपयां इदं स्वपे निदपारयेः
भागीयस्य प्राणार्थपतिज्ञारूपस्तत्रेह भूतस्य तदेतयोः प्रियं प्रामेयं शस्यतम् भूतत्वमभिनोः येमास्पदमासीदित्यर्थं कस्यात्पार्थार्थमभिनोः श्रद्धातिशय रूपं स्फुरति एवमिति विभिः । एवं योनिनि
धयातृणां भवेन मुनोऽर्था विस्थिते सति हे अभिनो तदंति कं मासी कीदृशी कालात्परिपकाः मनोऽनुदृष्ट्वेमा नसेषयोऽस्तीतथा अत्र एव विरक्ताविति ६९४ आगम्येति । तंगुरुं स्पष्टम् ६९५ भक्षतां चैव प

टी० अ०

४

ब्रह्मविद्यामिमां सर्वप्रवर्ग्यारूपां तथैव च ॥ कर्माण्युपासना जालमश्वदेर्विविधा तथा ॥ मृष्टिचमोक्तवान्दसौ शक्राय युवगोर्गुरुः ६९२ शक्रोऽपि गुरुणादिपुं युवयो
ग्रहीतदा ॥ ब्रह्मविद्याविहायैव सर्वमेव महामनाः ६९३ एवं स्थिते युवां कालात्परिपक्वत्पमानसौ ॥ विरक्तो ब्रह्मविद्यार्थप्राप्तो तं मुनिपुंगवम् ६९४ आगत्य च तम
ब्रूतामावां विद्यार्थिनो गुणे ॥ अधिकारं हि संप्राप्तो ते चरणांजुजम् ६९५ अधिकारं हि संप्राप्ते युवयोर्ब्रह्मवेदनम् ॥ वक्ष्याम्यतिल्वया पूर्वप्रतिज्ञातं गुणे सदा ॥
सत्यंतः कुरुभो विप्रमानृतं त्वयि तिष्ठतु ६९६ युशम्यामेव मुक्तः स संशयं परमंगतः ॥ मरणं लेकतः स्वस्य हान्यतोऽनृतमापणम् ॥ गोचकमध्यगो यद्द्विद्वान्संशय
माव्रजेत् ६९७ संशयं परमं प्राप्य स इमं निश्चयंगतः ॥ वरं मे मरणं मा भूदनुतं वचनं क्वचित् ६९८ निश्चितं जंतुमात्रस्य जातस्य मरणं सदा ॥ अवश्यं भावितुं शक्नु
णा केनापि हेतुना ६९९ व्याधिर्वाप्यथ वा सर्वश्चोरो वा व्याघ्रपुत्रवा ॥ विषमग्निर्जलं वापि शत्रुर्वाऽजीर्णमेव वा ७०० निमित्तं मरणे किंचिदेतादृक् दृढि नो भवेत् ॥ तेषा
मन्यतमं होतृशक्रो मे मरणं प्रति ७०१ असत्यवादिनो मे स्यात्तरको भूरिदुःखदः ॥ कल्पकोटि स हस्माते यस्य नास्ति प्रातिक्रिया ७०२

तिज्ञातं पूर्वविदित्यादयुः अधिकार इति ६९६ अथ तदेवेनयोः एतेनोपमच्छात्पं प्रतं प्रवृत्तवमेनयो रभिनो दांतुमेतेन विचारिणो यवमनं कृतवानित्यर्थं कमुपधुं हयन्नुनेर्दोषाः संशयपूर्वकं निश्चयमभिनयति
युवाभ्यामिति सप्रभिः । यत एतत्तु उपदेशपक्षे मरणं निश्चितं अन्वतोऽनुपदेशपक्षेऽनृतमसक्तिरतः परमं संशयंगत इति सन्त्वः । तत्र हंतातः मोक्षक्रेति । यथा शक्रं टनः शक्रांतः पुरुषः अग्रतो गमने गवां कृष
भाणां पादाक्रमणमपं पृष्ठतो गमने चक्राक्रमणमपमिति पालोच्य विवेकी संशयंगच्छाति तद्वदित्यर्थः ६९७ संशयमिति । पूर्वोर्द्वैस्पष्टं । अनृता मरणं वरमिति युवरादर्थः ६९८ तत्र मरणदुःखादनुतदुःख
स्य गौरवं वक्तुमरणदुःखस्यानुतदुःखादपकर्षेलापदकर्षदं दर्शयति निश्चितमिति । तन्मरणकालिकंदुःखं पार्कचिन्मिचिजन्मंतोराचर्यकमिति तथा मरणस्य जाते प्रतिपत्त्यपक्त्वेन वदुःशोऽनुभूतत्वा
सासह्यारूप उः कर्ष इति भावः ६९९ नर्षेद वज्रजन्मत्वेनोत्कर्षेत्तस्यापिमसिद्धनिमित्तांतर्मत्वादिवाह व्याचिरिति दाभ्यां । अजीर्णपरिपाकप्रप्राप्तमन्नं तं वा एतादृक् व्याध्यादिविधां कश्चिन्मरणे
निमित्तं भवति एवं सति शक्रो यममरणं प्रति निमित्तं भवेदेतद्विनेतव्यं तममिदं वक्ष्यति ७०० ७०१ अनृतदुःखस्य लोकादप्येव स हस्तारूपमुत्कर्षमाह असत्येति दाभ्यां ।
मे अनृतदोषं जानतः ज्ञातकृतकर्मणः फलाधिपस्य स्वमृष्टिपुंसि ह्वादि विभावः उक्तार्त्तं स्वचिरभोग्यत्वे तात्पर्यम् ७०२

॥ ३१ ॥

नन्वनमिष्यकेंद्रियाणां स्थावरानां कथमभिष्यक्तं दिव्यैर्जन्मैः सांख्यमिति चेन्न स्यादपराहित्यकथायामनभिष्यक्तैर्जन्मैर्दिव्यैर्विदुषामानत्वेनैव लक्ष्यप्रयोजकत्वादित्याशयेन जन्मैर्दिव्यैर्क
थिदिदिपन्त्यापारकाहं द्रियांतराणां व्यापारादित्यदर्शयति गृहेति । यथा गृहांतःस्थः पुरुषो वा साधर्म्यभादिकं श्रोत्रेण शब्दरूपलिङ्गशब्दकेष्वनसानुमिति न्यापारकेष्वपि श्रितो नितप्रचर्चनेन्द्रियांत
रन्यापारकत्वार्थः ७२९ एवमिति । एवं गृहमध्यस्थश्च न्यूनैर्द्रियाणां विरादीनां स्थावरानां वायुज्ज्वलनतदिन्द्रियवर्जनादौ द्वये विन प्रभवतीति क्रतुतेषां न्यूनैर्द्रियाणामभिष्यक्तं दिव्यभिन्नानां द्रिया
णिमाप्नुयानि स्वन्यापारेभ्यो निवृत्ता येन वर्तते तद्विदुषामित्यर्थः ७३० न च कुत्रचिद्गोलकादर्शनदिन्द्रियाभावाद्बोध्यः परबोसे कपि द्रियांतरस्य दर्शनादित्याह एवस्थानेति । यत्तस्य सर्वस्य
तथासर्वत्रेन्द्रियसत्त्वेन किंचिद्वाचकमिति भावः ७३१ एवं कारणसाम्यं प्रतिपाद्यत्फलपोः सुखदुःखयोरपि साम्यं दर्शयति एकेत्यादिना । एकमेव कदाऽभिष्यक्तमिन्द्रियं येषां तेषां यत्सुखदुःखं वा जा
यते तन्मनो निष्पद्यते नाप्यनभिष्यक्तमिति । तच्च मानसं मनसि भवं सुखदुःखमेकं दिव्यन्यापाराद्वा भवदुःखमेकं दिव्यन्यापाराद्वा भवदुःखयोः स्वकृतेन कोपि विशेष इति द्वयोरर्थः ७३२ । ७३३ सुख

गृहमध्ये स्थितो यद्द्रव्यमाप्तवाह्यार्थवेदनम् ॥ मनसा श्रोत्रयुक्तेन कुरुते नैन्द्रियैः परैः ७२९ एवं न्यूनैर्द्रियाणां स्थावज्ज्ञानेनैन्द्रियवर्जनात् ॥ आगृह्णान्येव वर्तते तेषाम
न्येन्द्रियाणि च ७३० एकस्थानस्थितान्येव क्वचित्कार्याणि कुरुते ॥ पत्रास्य यथा च सुखं लोके श्रोत्रचक्षुषी ७३१ एकानेकं द्रियाणां स्यात्सुखं वा दुःखमेव च ॥ जंम
मानां स्थिराणां च मनस्येव न संशयः ७३२ एकैन्द्रियात्प्रजाते स्मिस्तथानेकैन्द्रियादपि ॥ न सुखेनापि दुःखेऽस्ति मेदः कोपो ह्यमानसे ७३३ यत्र यस्य भवेद्वा गोदेषो
वा विषयेषु ॥ इन्द्रियार्थेषु तत्प्राप्तौ सुखदुःखे समे स्पृष्टे ७३४ जायते व्यसनं यस्य जीवानां हिंसनं प्रति ॥ गीतस्य वा तदा तौ हि सुखं यादव प्रजायते ॥ ललनालिंग
नेपि स्यातादगेव हि कामिनः ७३५ कामिनो यादगेव स्याद्वधूनां प्राप्तिः सुखम् ॥ पुत्रार्थिनस्तदा गेव पुत्रप्राप्तौ प्रजायते ७३६ पुत्रिणो यादगेव स्यात्पुत्रप्राप्तौ सुखं
हृदि ॥ अत्र लाभस्तु पार्तस्य तादगेव प्रजायते ७३७ अनिष्टलाभतोऽप्येवं दुःखं त्वेयं समं सदा ॥ एकमेकं द्वियैर्दस्त्रीमानसे जायते हि यत् ७३८ विद्यायां यादव शत्रुः ख
मसहं जायते क्रमेः ॥ तादृशं ब्रह्मलोकं पि मरणादौ प्रजायते ७३९ उत्पद्यते सुखं यादव ब्रह्मणः परमेश्विनः ॥ विद्यालभेस्तादगेव स्याद्योगादिन्द्रियार्थयोः ७४०
विद्वत्कमेरपि संत्येव ब्रह्मद्वाराः सुतास्तथा ॥ ब्रह्मणोऽपि विशेषः स्यादनयोः केन हेतुना ७४१

दुःखसाम्ये हेतुतत्प्रयोजकता गदेव साम्यमाह अत्रेति । इन्द्रियैर्धर्मीयेषु विषयेषु मध्ये पत्रविषयेषु स्य देहिनो रम्य इच्छा तत्र प्राप्ते सुखमेवं यत्र देहस्य दुःखमिति । सचराचो यथोक्तृणां स्वप्नरीरादी
तथानि कृष्टानामपि स्वप्नरीरादो वर्तते इति भावः ७३४ यस्य यत्र रामस्तस्य तत्र सुखमिति चेत् तत्स्फुटयति जायते इति त्रिभिः । यस्य प्राप्तिर्हितेन मृगयादीतया गीतश्रवणेन नपसनासक्तिरूपं भाष
ते तस्य तदा तौ मृगपादेष्वलाभे पादौ सुखं जायते तादृशमेव सुखं ललनाः कामिभ्यः ललनाप्राप्तौ जायते इत्यर्थः ७३५ कामिन इति स्पष्टम् ७३६ पुत्रिण इति स्पष्टम् ७३७ द्वेषमयु
क्तदुःखसाम्यं स्पष्टयति अनिष्टेति । हेतुमोक्षिणोऽज्ञानेन्द्रियैरनिष्टलाभतोऽप्यमानसे दुःखं जायते तदप्येवं सुखं वेदसमं स मानाकारं ज्ञेयमित्यन्वयः ७३८ शत्रुदाह इति विद्यायामिति । विद्या
यां जातस्य क्रमेण मरणादिकाले पादौ सदा दुःखं जायते तादृशमेव ब्रह्मलोकादावपि मरणादौ जायते इति ७३९ सिंहावलोकनन्यायेन सुखसाम्यं गृह्यते इति । उत्पद्यते इति । रामसाम्यादिति शेषः ७४०
न च वात्यतिशये विविशेषस्तेषामपि कल्पितानां सर्वप्रसंभवादित्याह विद्वत्कमेरिति । ब्रह्मणोऽपि विशेषः स्यादनयोः केन हेतुना ७४१

हृत्कोकमपोजकोपपचयापचयापितयोःसमादित्याह जायतेइति । एवंसंसारमूलदेहाभिमानोपेतयोःसमादित्याह सुखदुःखकरमिति । 'नहवेसशरीरत्वसनःप्रियाप्रिययोरेषहतिरस्ति' इतिश्रुतेः
 तस्मादशरीरतत्त्वयोजिकाप्रशविवैवमुल्लेखेतिस्मृतिमाहः ७४२ इत्यादीति । हेअभिनोऽन्यायधैजातोविद्यादुर्लभतोपपादकविचिन्त्याधैजात्रद्विविद्यादुर्लभविद्यापाचकायशक्रापचनिये
 ५७५मितिर्लब्धः ७४३ श्रुत्येति । सोपिप्रकःश्रुत्वादुर्लभकृतिचिंतयत्यतःसन्धर्ममयगुरुदक्षिणामदात् तामभिनयति इत्यत्रादिना । स्नेहादिनाआदिपदेनभयादिप्रहः वक्तव्यमिति
 भवानितिशेषः ७४४ अद्वैतमिति । एतदिदोक्तं । अस्मिन्पुत्रांप्रत्युपदेशरूपेकार्येवस्यमाणाविधयादुर्घटेचिन्ताप्रमास्तीति ७४५ नन्विदेषानिबिष्टस्यकार्येवकथमिन्त्यादावयोपदेशेपयु
 तौमेप्रतिबंधनास्तीत्याह युवयोरितिपंचभिः । युवयोर्विद्योपदेशेकचनंदचमेवतथाशक्रापतस्पोपदेशस्याभावेतद्वचनश्रुतंनविपत्तनवक्ष्यामीत्याकारेनोक्तंकिमुक्त्यामिषेत्वंमांशर

जायतेम्रियतेब्रह्माविष्टमिथ्यतथैवाहि ॥ सुखदुःखकरतद्वत्सदेहत्वंसमंदयोः ७४२ इत्यादिमनसास्वेनविचिंत्यैनामथावुक्तम् ॥ सुदुर्लभांश्रुविद्याशक्रायातिथ
 येऽभिनौ ७४३ श्रुत्वाऽऽदुष्टचित्तःसन्सोपिमेगुरुदक्षिणाम् ॥ इतःपरंब्रह्मविद्याकस्मैचिन्मावदद्विज ॥ स्नेहादिनायदावक्तातदाछेद्याहतेशिरः ७४४ अमीक
 तंमयाप्येतत्तथैविवचनात्तदा ॥ अतश्चितामहंप्राप्तःकार्येस्मिन्दुर्घटेपुना ७४५ युवयोर्वचनंदतंब्रह्मविद्यासमीरणे ॥ मयातथैवशक्रायतदभावंसमीरितम् ७४६
 नवक्ष्यामीतिनियतंनशक्रायसमीरितम् ॥ किंनवक्ष्यामिचेत्तंमेशिरश्चिधिमहाबल ७४७ वक्ष्याम्येवेतिसतंतयुवाम्यामीरितंमया ॥ ततोवक्ष्यामिवाविद्यामरणा
 प्रीतिवर्जितः ७४८ केनचिद्विनिमित्तेनजातस्यनियतामृतिः ॥ दुर्लभंकारणंमृत्योर्देवराजोममाद्ययत् ७४९ सर्वस्वहरणंश्रेयोदारापुत्रसमर्पणम् ॥ मरणंचनतु
 श्रेयोमिथ्यावाक्यस्यभाषणम् ७५० अत्रैवमहर्ताचिन्तामिथ्यावाक्यस्यभाषणे ॥ ब्रह्मविद्यायुवाम्यचित्प्रवृत्तेवनुमन्विनी ॥ शक्रस्तदैवशिरसच्छेदंकुर्यान्नसं
 शयः ७५१ केनवक्ष्यामिताविद्याशिरोहीनोयुवाप्रति ॥ पुनर्मिथ्यैवमेवाक्यंमविष्यतिसुदारुणम् ॥ अपप्रतिज्ञोनरकेयास्याम्यज्ञानकारणे ७५२ इत्येवमम
 चिन्ताचवर्ततेकापिनापरा ॥ बुद्धिमंतौयुवातस्माद्ददतंकिंकरोम्यहम् ७५३

दिश्वीरयाकारमेवोक्तमितिद्वयोःसंबन्धः ७५६ । ७५७ एतदज्ञेयवचनेयदहंमृत्युभीरुःस्फांतंदिनम्वर्त्तयेवमृत्तोरप्याधिकतयाप्रसादनृतादेवभीरुहंकथमुपदेशेनप्रवर्त्तयमित्याह वक्ष्याम्येवे
 ति । यतोवक्ष्याम्येवेत्याकारेणयुवाभ्यामुर्दिनततःसत्यस्यपरिपालयत्वान्मरणमप्यहीनःसन्धर्मयुवांप्रतिविद्यावरुणापीति ७५८ तत्रैतुतयाप्रणाप्रीतिरनोचित्यमाह केनचिदिति । निपता
 मवश्यंभाविनी । तत्रपत्यदिदेवराजोमममृत्योःकारणमवेचदुर्लभं सत्यंरक्षद्व्यहंहाधर्वोदेवराजादपिनभातइतिमयाज्ञःपरिपोषकत्वादितिभावः ७५९ अनृतस्यात्यंतानोचित्यमाह सर्व
 स्वेति । सर्वस्यस्वस्ययनस्वहरणम् ७५० एवंकृतियोग्यतामुपदेशस्योक्ताऽऽदुर्घटेहामाह अत्रैवेतिप्रतिभिः । अत्रवक्ष्याम्यविषयामवृत्तयापिपुनरनृतभाषणमसंगेमहतीतितास्ति । ताम
 भिनयति प्रहत्यादिना स्पष्टम् ७५१ केनेति । केनशिरसात्तांवरुणापीति । अज्ञानस्यामोहकारणंफलंनवत्तदाज्ञेयारके ७५२ कस्मिमाह इत्येवेति । यतोबुद्धिमंतौनतोयुवामपि
 वक्ष्येवदत्तमिति ७५३

भा. पु.

म. ३४ ॥

७६६ विद्यायाः शक्तिरवेहेतुमाह ईदोयमितिर्वचभिः । एतद् ईदोयं स माया विद्यायामुक्तायां तस्या मभुं द्विजपातपा मिव अहं करोमीत्याकार कर्तृकस्या अभ्यसि स्थितः स्ववाक्यपरिपालनायेति हेतोः शृङ्खलप्रत्ययः ७६७ स्ववाक्यपरिपालयन्नितिस्य शोभतेति मद्ददिति द्वाभ्याम् । यद्दन्मर्षयथासममालपदिष्टातथेत्यर्थः ७६८ इति वाक्यमिति मय शसोऽनृतमयुक्ताद्विषाभवेन ७६९ इत्येवमिति । मयि एवं इत्येवमिति केचिद्विमाभीताः संतः पुत्रायापिन वक्ष्यन्तीति ७७० सामीति । केचित्कोपीतकपादयः सामि अर्द्धमसममामितियावत् वक्ष्यन्ति केचिन्मृकैकस्येव शिष्यस्य पुरतः प्रवक्ष्यन्ति किं कृत्वा ईद्रादुर्भयं दुर्भयं त्रीषद्गमाम्पमाप्य । भयस्येव द्वावेहेतुमाह कुलेति । विद्यावंशदेवस्य परमात्मनः प्रसारंतपः प्रमृत्युपापेन संपाद्य स्वस्योपेयधर्मो तथा चेश्वराम् गृहीता अपि उपदेशकाले ईद्राद्वितीयाभिविप्यतीति भावः । ईद्रादभयमिति पाठे कुले देवमसादत ईद्रादभयं भयाभावमासाद्य राजमान्याः स्ववत्स्वमिति मृत्युनोपसंवदः ७७१ उक्तस्य ईद्रातपोपदेशसंकोचस्य पर्युदासोपास्यवत्स्वयोपेयस्याह याज्ञवल्क्यमिति । याज्ञवल्क्यमये ईद्रेति विहाय उक्तोपदेशसंकोचो बोध्य इति संवदः । कीदृशं पातवत्स्वयम् वाजसनेयसंज्ञकम् तस्युत्पत्तिस्तु वा जे केचरेः स निर्दोषं यमुपायस्य सवाजसनेरभ्युपगमः पूर्वः पुराणेष्वभिज्ञः सवाजसनिर्भक्तिः शेषयोऽस्येति सवाजसनेयः नयादिभ्योऽनिति शेषिकोऽहम् । तत्र हेतुमर्थविशेषणं सर्वशिक्षयति । अतएवम

तथास्त्रीपुंसयोस्तद्द्वद्वाचानामहात्मनाम् ॥ कौपीतक्यादिकानां स्यात्तशंकितेव कुले मुता ७६६ ईद्रोयं वज्रपाणिः सन्मार्हतुं नमसि स्थितः ॥ उक्तयां ब्रह्मविद्यायां समग्रायामभुं द्विजम् ॥ पातयामीति संकल्पान्स्ववाक्यं परिपालयन् ७६७ मद्दचेद्ब्रह्मविद्यात्वमन्यस्मै कथापि प्यासि ॥ समग्रातत एवा ईद्रागप्यामिशिरस्तव ॥ ७६८ इति वाक्यं निजं शक्रः पालयन्नयशोभिया ॥ नमः स्थितो घुनामां सघातयिष्यति देवराट् ७६९ इत्येवमिति त्रिलोकीस्था ब्राह्मणाभयमाभताः ॥ ब्रह्मविद्यां वक्ष्यंति पुत्रायापि प्रियाय च ७७० सामिवक्ष्यंति वैकेचित्कोपीता किमुखादिजाः ॥ एकैकस्यैव वा केचित्प्रवक्ष्यन्ति द्विजोत्तमाः ॥ ईद्रादुर्भयमाभ्यकुलदेवप्रसादतः ॥ याज्ञवल्क्यं विहायैकं द्विजं नाजसनेयकम् ॥ सूर्यशिष्यं महात्मानं सूर्यवद्दीप्ततेजसम् ७७२ यजुं पिभेत रूपान्गितेनेमानि महीतले ॥ याज्ञवल्क्यस्थना मेकं धारयिष्यंति सर्वतः ७७३ इति वृषाणस्य मुनेर्हयग्रीवस्य देवराट् ॥ शिरान्यपातय हूमौ वज्रेण शतपर्वणा ७७४ तच्छिरः पतितं दृष्ट्वा वाजिनस्तु गुरोः शिरः ॥ समाहृत्य यथापूर्वचक्राथे गुरुवाजिनोः ७७५

शिरान्ममिति पादि ७७२ यजुं पीति । तेनोक्तं याज्ञवल्क्योत्कर्षेण इमानि कान्कादिपंचदशशास्त्राणि पश्यंति शुक्लद्वानितेति शिरीषसंज्ञकं रूपं यमुष्यो विलसन्मानीति यावत् एतानि महीतलेपा मत्स्वस्यैकेनामधारयिष्यंति मसि द्विरूपां पुण्ड्रेणैवति पंचदशशास्त्रायापि पुत्राजसनेयपदमसि देरिति भावः ७७३ इति मृगावस्येति । शतपर्वणां विधेययोः प्रत्ययभेदेन ७७४ तच्छिर इति । तद्गृहीतायां पारथयितं वा मिशिरः पतितं दृष्ट्वा वाजिनः सकला दुरोः शिरः समाहृत्या निमग्नगुरुवाजिनोः शिरसां यथापूर्वमुवाचक्राथे विन्यस्तं वा वित्यर्थः । अनया कथयते तत्सुचिर्न भवति यद्वैरसितेयमिष्टाऽभिप्रायमपि महतायत्ने न लब्धव्यस्तदुर्लभेति । अपि च मंत्रयोः रथं अमदक्षितः उग्रमथमेतावान्विशेषः ईमिन्पनर्थको निपातः यत्प्रोवाचेत्यन्वयः । द्वितीयमंत्रे तु मन्त्रेयस्य मंत्रापितवन्ती कृतायन्त्यं पालयन् त्वाद् ईद्रादित्यस्य यज्ञपुरुषशिरस्त्वेन ज्ञानरूपं यमु यद्दत्तयापिकापन्नपुरुषस्य शिरोकर्त्तृकं ननु मसितज्वाकथं नु कोऽहं वाचिर्न दत्तं वा नानायाभिनी देवैः प्रार्थितं इति यादिक्रियायामवर्धकं देवतायचक्ष्यं गोप्यं यजुर्वाहणोक्तं दुर्भयं योक्तवानित्यर्थः ७७५

एवंप्रथमार्थकांतेक्तथानुवाचयोर्मिषयोरर्थादितिः । अथसकलमधुकां कवात्पर्योर्धमवर्गकेपुरश्चैत्रत्यादिमृगशालासमुदायरूपं प्रथमं पाकुर्वेन संवृतमिदं तस्य तावदर्थमाह ब्रह्मविद्यामित्यष्टाभिः । हेम
चिनीयगुरुणावांमुवाचपां ब्रह्मविद्यावताप्यकामनयापुवाचम्यागुरुदोहः कृतस्वां युवयोः स्मृत्यर्थं सतेपेन वदामीति ७७६ जमदिति । जमतोऽभिजनिमि सीपादानमृतः परावारमाहाराजश्रमकापुर
समस्तमद्विहारीतावचकैकृतवानिति ७७७ ततोऽप्यष्टिरीरकपाणिस्त्वत्पुत्राणि कृतवानित्याह चतुष्पदइति । कत्वारः वाद्यायासां तास्तथापुः शरीररूपपुराणि एवममेति ७७८ स्थूलास्त्विति ।
आमुपुपुंयथापक्षीनीडेप्रविशसंकुचद्वयोभूत्वामविशति तथापरिच्छेदाभिमानमन्यमनुसममतिमुत्सर्गं मजन्तुप्रवेशमकरोदिति ७७९ पुरुषदार्थेदिवाह पुरीति । एवमादपमात्मा पुरीति
ज्ञातावेकवचने सर्वामुपुपुंशेतवसतिततः पुरुषरितः पुरश्चादोपपदाइत्यतोरौणादिकैकमत्ययेसंमसारणेवसाधुः । अथवाएतांपुरस्त्वाम्याप्यापूरयेदितिपुरुषः पृथातोरौणादिकः कुप्यप्रत्ययइति
७८० एतंपुरुषमुपाधयः परिच्छेदकुनालमित्याह मनेनैति । अनेनपुरुषेणांतर्हिरवस्थितेन तत्सर्वविषमाकाशेनेववशात्प्रमिति ७८१ आंतस्त्वेनग्याहोहृष्टांशमाह भौतेति । तदादिपयिजातावेकत्वं
यथासंततेरित्येवमृतेश्वतं कुमिर्वाप्तमोतः प्रोतश्चष्टस्तेतुमुमांतरेषु स्थितस्तथाविवर्त्तवाद्यानेनात्मविशिष्येतिष्ठमिति ७८२ तदाजपमित्यंशस्यार्थदर्शयति सएवेति । योत्रपुपुंमवेज्ञकृच्छ्रः सए

ब्रह्मविद्यांचगुरुणादतामेतत्तदामिनाम् ॥ अश्विनौऽस्मृतिसिद्ध्यर्थं युवयोर्हंगुरुदुहोः ७७६ जमत्कारणमृतोयमात्मासर्वहारीणिनाम् ॥ महाराजोपमश्चकेशरिंहि
पुरोपमम् ७७७ चतुष्पदः पुरश्चक्रेद्विपदोपिमहेश्वरः ॥ त्रिपदश्चैकरणाह्यपदाअपिकाश्चन ७७८ स्थूलास्वासुयथापक्षीसूक्ष्मात्सूक्ष्मशरीरमाह ॥ एवमेवा
यमात्मापिप्रवेशमकरोद्विभुः ७७९ पुरियस्मादयंशेतृतांचैषमपूरयन् ॥ स्वव्याम्याततपुवायंपुरुषः परैरितः ७८० अनेनपुरुषेणेतत्सर्वमेवसमाहृतम् ॥
अंतर्हश्चिश्चनभसायद्वादिश्वंसमाहृतम् ८१ ओतप्रोतोयथातंतोपदस्तिष्ठतिमर्वा ॥ एवमेवजगत्सर्वमात्मन्येवप्रतिष्ठितम् ८२ सपुवायंपुरायोत्रप्रवेशमकरोद्विदि ॥
युवयोर्ममवान्यस्यपयोयद्वद्वटेष्विह ८३ एकरूपंपयःस्थूलेघटेस्थूलप्रक्षीर्तितम् ॥ सूक्ष्मेसूक्ष्मचसंततेसंततंतप्रकीर्त्यते ८४ शीतलेशितलंयद्वद्रजोयुक्तेरज
स्वलम् ॥ सुगंधेचसुगंधंतदुर्गंधंचपरत्राहि ८५ वायुयुक्तेचलंतद्वन्निश्चलंवायुनर्जिते ॥ सूर्ययुक्तेप्रभाभूततामसैतामसंपुनः ८६ एवमात्मापियाहक्स्याच्छरीरंता
दृशोभवेत् ॥ स्थूलासूक्ष्मोजडोधीमान्श्रीमान्निर्धनएवच ॥ उत्कृष्टश्चनिरुष्टश्चसुखीदुःखीतिथैवच ८७ इत्यादीन्बहुधाधर्मानुपाधेरेवमन्यते ॥ आत्माह्येष
विमूढास्तन्कामीवचबधूगुणान् ७८८

ययुवयोर्ममवान्यस्यपयोयद्वद्वटेष्विह ८३ एकरूपंपयःस्थूलेघटेस्थूलप्रक्षीर्तितम् ॥ सूक्ष्मेसूक्ष्मचसंततेसंततंतप्रकीर्त्यते ८४ शीतलेशितलंयद्वद्रजोयुक्तेरज
स्वलम् ॥ सुगंधेचसुगंधंतदुर्गंधंचपरत्राहि ८५ वायुयुक्तेचलंतद्वन्निश्चलंवायुनर्जिते ॥ सूर्ययुक्तेप्रभाभूततामसैतामसंपुनः ८६ एवमात्मापियाहक्स्याच्छरीरंता
दृशोभवेत् ॥ स्थूलासूक्ष्मोजडोधीमान्श्रीमान्निर्धनएवच ॥ उत्कृष्टश्चनिरुष्टश्चसुखीदुःखीतिथैवच ८७ इत्यादीन्बहुधाधर्मानुपाधेरेवमन्यते ॥ आत्माह्येष
विमूढास्तन्कामीवचबधूगुणान् ७८८

ययुवयोर्ममवान्यस्यपयोयद्वद्वटेष्विह ८३ एकरूपंपयःस्थूलेघटेस्थूलप्रक्षीर्तितम् ॥ सूक्ष्मेसूक्ष्मचसंततेसंततंतप्रकीर्त्यते ८४ शीतलेशितलंयद्वद्रजोयुक्तेरज
स्वलम् ॥ सुगंधेचसुगंधंतदुर्गंधंचपरत्राहि ८५ वायुयुक्तेचलंतद्वन्निश्चलंवायुनर्जिते ॥ सूर्ययुक्तेप्रभाभूततामसैतामसंपुनः ८६ एवमात्मापियाहक्स्याच्छरीरंता
दृशोभवेत् ॥ स्थूलासूक्ष्मोजडोधीमान्श्रीमान्निर्धनएवच ॥ उत्कृष्टश्चनिरुष्टश्चसुखीदुःखीतिथैवच ८७ इत्यादीन्बहुधाधर्मानुपाधेरेवमन्यते ॥ आत्माह्येष
विमूढास्तन्कामीवचबधूगुणान् ७८८

ययुवयोर्ममवान्यस्यपयोयद्वद्वटेष्विह ८३ एकरूपंपयःस्थूलेघटेस्थूलप्रक्षीर्तितम् ॥ सूक्ष्मेसूक्ष्मचसंततेसंततंतप्रकीर्त्यते ८४ शीतलेशितलंयद्वद्रजोयुक्तेरज
स्वलम् ॥ सुगंधेचसुगंधंतदुर्गंधंचपरत्राहि ८५ वायुयुक्तेचलंतद्वन्निश्चलंवायुनर्जिते ॥ सूर्ययुक्तेप्रभाभूततामसैतामसंपुनः ८६ एवमात्मापियाहक्स्याच्छरीरंता
दृशोभवेत् ॥ स्थूलासूक्ष्मोजडोधीमान्श्रीमान्निर्धनएवच ॥ उत्कृष्टश्चनिरुष्टश्चसुखीदुःखीतिथैवच ८७ इत्यादीन्बहुधाधर्मानुपाधेरेवमन्यते ॥ आत्माह्येष
विमूढास्तन्कामीवचबधूगुणान् ७८८

ययुवयोर्ममवान्यस्यपयोयद्वद्वटेष्विह ८३ एकरूपंपयःस्थूलेघटेस्थूलप्रक्षीर्तितम् ॥ सूक्ष्मेसूक्ष्मचसंततेसंततंतप्रकीर्त्यते ८४ शीतलेशितलंयद्वद्रजोयुक्तेरज
स्वलम् ॥ सुगंधेचसुगंधंतदुर्गंधंचपरत्राहि ८५ वायुयुक्तेचलंतद्वन्निश्चलंवायुनर्जिते ॥ सूर्ययुक्तेप्रभाभूततामसैतामसंपुनः ८६ एवमात्मापियाहक्स्याच्छरीरंता
दृशोभवेत् ॥ स्थूलासूक्ष्मोजडोधीमान्श्रीमान्निर्धनएवच ॥ उत्कृष्टश्चनिरुष्टश्चसुखीदुःखीतिथैवच ८७ इत्यादीन्बहुधाधर्मानुपाधेरेवमन्यते ॥ आत्माह्येष
विमूढास्तन्कामीवचबधूगुणान् ७८८

आ. पु.

॥ ३५ ॥

कांमिहसंतंविशदयति प्रियेति । कामिनःप्रियाचेयविषितयासमाविष्टान्यामाभवेतिवदासकामोपेताविहचलचित्तवचनस्यएतादृशःसंश्रुतीवेतिनववद्विषतेहति ७८९ दार्ढ्यातिरे एवमिति । एवे
मायामुदमात्मातुच्छादिधर्मानात्मनिमन्यते कीदृशः बुद्धिशरीरादयोधर्मिणोयेषांतादृशैर्वर्जितः ७९० उक्तार्थेसमन्विततयाःसर्वाधिकरूपाणिविचिन्त्येयार्द्राकायाःशून्यैर्येनंयुदाति भोति
कानीतिद्वार्या भौतिकानिशरीरादेनितत्कारणानिभूतानिषष्ठोरूपपदेनोक्तानिसृष्टासंचितानिकृत्वातत्रसृष्टेपुण्यतादास्याभिमानगतःसन्तुष्टप्रपंचेष्वनृत्ताप्रवृत्तौकृत्पमृष्टानांनानिनिविदये
कृतवानिति ७९१ वाचेति । वाचेर्तीन्द्रियांतराणामप्युपलक्षणं तथाचवामादीन्द्रियेस्तथावचसोवागिन्द्रियादेःश्रेयकपाबुध्याचेवंपाप्ययदनादिपवहारंकुर्वन्सुवदपोमृष्टोप्यप्यप्रमेहेश्वरवियनेहनि
७९२ एवमधारोपितरूपापवादार्थमप्यस्यनानाभावःशास्त्राचार्यादिभेदद्वाराबुध्यभिन्यत्स्वरूपेणस्वरूपस्यभ्याख्यानमधुनोपनिषत्समपनोक्तप्रबोध्यइत्याह यःसएवेति । सउपायितादाभ्यापत्रा
वागितःसएवस्वरूपेणभेदहेतोरपिबभूवःसन्पद्विद्वामसृजनात्स्वरूपस्यदर्शनापेवेति कीदृशस्वरूपस्य एंद्रस्यइंद्रस्यसर्वांमर्दशिनःपरमेश्वरस्यसंबेधिनः ७९३ इदंशार्थमेतरेषेवर्णितंस्मरयनि
सृष्टेति । समग्रजगत्सृष्टावद्विभक्त्यात्मदशात्मात्मदृष्ट्यात्मत्वेनयशोदृष्टवांस्तेनैदंसंज्ञोजातइति ७९४ कानाभावेपार्थानांवाचयेयतांवनुंमापामयत्वमाह माययेति । एकरूपमात्रमात्मनोमाय

प्रियाचित्तासमाविष्टाभवेच्चेकामिनोपिहि ॥ चित्ताविहचलचित्तश्चलतीवसकामुकः ८९ एवंबुद्धिशरीरादिधर्मिणमविशर्जितः ॥ अनादिमाययामुदमात्मास्वा
त्मनिमन्यते ९० भौतिकानिसभूतानिसृष्टातत्रैकतागतः ॥ सृष्टाशब्दप्रपंचंचनामानिविदधेप्रभुः ९१ वाचावचःश्रेयकयाधियाचैक्यंसमाप्यसः ॥ विद्यतेत्यम
हेतद्वदन्योप्येषमहेश्वरः ९२ यःसएवस्वरूपेणभेदगंधविवर्जितः ॥ ऐंद्रस्यस्वस्वरूपस्यदर्शनायासृजद्विद्वाम् ९३ सृष्टाजगत्समग्रंसहमात्मदशापुमान् ॥ दृष्ट
वान्येनतेनाभूद्विद्वानामपरःपुमान् ९४ माययाबहुरूपायुदात्मनोबहुरूपया ॥ मायावीचैकरूपःसहस्तिरुपायादिरूपभाक् ९५ अन्यदन्यात्मतनितुंसमर्थो
पिनशकुयाव ॥ किंतुतस्मिन्विशेषाहिकुरुतेधीधनोनरः ९६ हेमीकतुनशकोतिसूत्रंकारुशतंतदा ॥ काष्ठमेकंसृदंतद्वत्कुंभकारसहस्रकम् ९७ धातुवादनयेधातौ
कारयंत्याशुधातुताम् ॥ कारयंतिनतेप्येतामसतीतत्रकार्हेचित ९८ किंतुतस्यैवपूर्वस्यरूपादेःसंक्षयात्परम् ॥ रूपादिजायतेतत्रतेपामन्यादितिभ्रमः ७९९

यावद्वरूपयावद्वरूपोभूत् यथाकोकेएकरूपोमायावीचैद्रजासिकोजादिनद्वरूपोभवतीति ७९५ भेदस्यमायामयत्वेद्विद्वितुंमकारांतरेणानुपपत्तिमाह अन्यदित्यादिदशभिः । समर्थोपिनरोऽप्यद
न्यत्रभावकंवस्तुअप्यस्यभावतानेतुंनशकुयात्किंतुपीमाअरस्तस्यैवधर्मिणःकनकादेविशेषंकुंभलादिरूपं कुरुतेआविर्भावंपतीत्यर्थः ७९६ अन्यस्याभ्यात्मतायाअकरणेदृष्टांतद्वयमाह हेमीति ।
यथाकारूणांसिलिषानांअतमपितंतुमपसृजस्यसुवर्णंभावंकर्तुंनशक्नोतीतिधाकुंभकाराणांसहस्रंकाष्ठस्यमृदावैकर्तुंनशक्नोतीति ७९७ ननुयद्यप्यहस्तुअन्यन्नभवतिकथंतद्विधातुविधायिवदस्ताआदिकंस्व
र्णादिभार्वनयतःप्रसिद्धाह्यत्तमाह धातिविति । धातुवादेनधातुमारणादिप्रतिपादकशास्त्रानुसारेणयेवातोताम्रादौआशुशीघ्रधातुर्वाधातुत्वंतरूपत्वाकुर्वीतेत्येतांधातुत्वंतरतांशशृंगवदसर्तौनकारयति
प्राकृतेर्येणिच नकुर्वतीत्यर्थः असद्वृत्तौविशेषमात्राच्छशशृंगदेऽप्युत्पत्त्यापत्तिः नासतोविद्यतेभावाद्यप्यसिद्धिर्विजिरोवअस्यादितिभावः ७९८ कथंतद्विधातुवादिनोऽसद्वृत्तमन्यतेइतिचेकमा
दित्याह किंत्विति । किंतुतस्यैवताम्रदेर्न्यूवैरूपेकिमादिकंस्वसंज्ञपाशिरोभावात्पूर्वरूपमिषंपीतिमादिकंस्वजायतेमादुर्भवतिनचन्यभेदेपेचमीतरोत्पन्नोत्पत्त्येतेषांधातुवादिनामप्यदिद
सित्पादाहकोधर्मोभवतीति ७९९

साक्षात्प्राप्तयेनमायातुमकृतिविधासिद्धिस्तुनसारंनैवकल्पयते प्रकृतश्रुतीमायाभिरितिबहुवचनंनूयैवहारिकसाधारणप्रमाणंनैवकिमेवेन्नित्यंनूलावस्थादिपदवाच्यंशमेवामिमायैवेत्याह
मानामिति । मानापमाणांनैवदिक्षानेकविधोपाप्यवच्छिन्नयेत्यमोक्षराज्ञानविरोधिर्वैनामानंतत्त्वस्तस्मात्वाक्कापिबहुवचिर्नैवभूत । एवंमायापदार्थमपंचेनोपपाद्यताकपार्थ
माह तेनेत्यादिना । तेनोक्तविषयमायायास्तद्बहुत्वस्वपोषणत्वेनएकोदेवोमायाभिषेष्टेनानारूपभावतत्तज्जांवेष्टांकुरुते सदाकालत्रयेषांत्यर्थेउपपन्नइतिज्ञेयः ८१७ मापयेवात्मनोनेकत्वं
ज्ञानवस्तुतइत्यवविद्वदनुभवमपिस्वाहपति इकेति । वस्तुतएकूपोपिदेवोमायापातवद्बहुवचोऽद्वैतयेवंसर्वविद्वद्भिर्वादापणादिभिःकथ्यते कीदृशोः अष्टमयिर्भ्रष्टप्रमाणानिभूतामायापदेपतितथा
तेः ८१८ तत्त्वानारूपतायदभिदवतिबुधास्तदेकरूपतामध्वारोपापवादयायेनस्फुटयितुमेववस्तुतेषांनारूपतायांतात्पर्यं नानारूपतायभिरानप्रकारास्तूपेयमतिपत्त्यर्थाउपायाव्यवस्थितइति
ग्यायेनानिपताइतिमुख्येनवक्ष्यमाणैर्द्विपृथुपाधिभेदाध्वारोपेनोक्तपक्षंकांवारपति विशेषानितितनुभिः - एतेमान्मनिरूपणमवृत्ताविदांसौलौकिकविविधप्रमाणैःसिद्धान्भेदांश्चरति अनुव
दन्तितेषांन्यायानकोशलंइदंमति पदेति ८१९ कारणमिति । तत्रकारणेभौतिकप्रमाणानांकुंडलांमंदप्रसरतामातोच्यतेमहाविषःसर्वेभ्यश्चारीपपादिकामेकांमायामेवकारणवयाकल्पयंतिननुका

मानामनंतकल्पत्वादेकासावहुवचिर्नैव ॥ वभूवतेनमायाभिरिद्रोसौचेष्टेतसदा ८१७ एकरूपोपिदेवोसौनानारूपोयथानटः ॥ विद्वद्भिःकथ्यतेसर्वेभ्रष्टमायैर्महा
त्मभिः ८१८ विशेषानिहवदंत्येतेकार्यकारणसंश्रयात् ॥ प्रमाणैर्विविधैर्विधाःपदवाक्यविशारदाः ८१९ कारणेकुंडलांमंदप्रमाणानामहाधियः ॥ कल्पयंत्यत्रते
मायाव्यवहारमसिद्धये ८२० हेतुमेकंविधायैतेप्रमाणकुशलादिजाः ॥ सर्वमेववदंत्येतच्छिष्यशुद्धिविद्वद्वये ८२१ देहभेदोदधीचातोयुवयोर्वर्णितःपुरा ॥ आत्म
नोभिन्नताहेतुस्तथान्योपिमहात्मना ॥ तत्रेद्विपृथुतोभेदएवंतेनसमीरितः ८२२ यथास्वर्गगतैर्द्रव्यमायाभिर्बहुवचिर्नैव ॥ रथेषुवाजिनोयुक्ताविद्यतेवायुर्गैः
८२३ एवंसंसृतिर्भेदस्थनानादेहरथेषुपि ॥ इन्द्रियाश्चाश्वविद्यंत्युक्ताअतिबलाइमे ८२४ देहएकत्रसंख्यातादशकेदशकेक्षतम् ॥ शतेसहस्रंतद्वत्स्यात्सहस्रे
प्ययुतंतथा ८२५

पैभेदवत्कारणभेदनानारूपताधर्ममनुवदति सर्ववत्पत्तेरुपुत्पादनार्थेवाहोकाणांकारणभेदोदासीन्यादितिभावः ८२० हेतुमिति । तस्मादेतुंमायाकारणमेकमेवविधायमनासिकृत्वा यद्वि
शुंफलमद्वैतबोधरूपमेकमृद्वैतमृत्वासर्वमेवाऽपारोपप्रकारभेदवदन्तिनानामकारकधनफलंमेवबुद्धिविबुद्धिरिति ८२१ कलितमाह वेदेति । अतउक्ताभिप्रायेणदधीचाथर्वणेनदेहभेदअत्मभेदारी
पदेतुल्यरूपमित्यादिवाक्येनयुवयोःप्रबोधाधीर्जितः । तथाग्योपिधियैर्द्विधादिभेदस्तुत्यन्यायेनसुचितइति तत्रेति । तत्रसुचितभेदानांमयेर्षेर्द्विपृथुतोभेदएवंवक्ष्यमाणमकारेणयुक्ताइत्यादिवाक्ये
नदर्शितः ८२२ तत्रदृष्टांततावदाह यथेति । यथाप्रसिद्धैर्द्रव्यत्रिलोकीमतनानाकार्यार्थनानारूपधारिणोरथेषुनानाविधामहावेधिनोऽध्यायुक्ताःसंलक्षाःसंति ८२३ एवमिति । एवंसंसार
गतस्यात्मरूपेर्द्रव्यदेहरूपेपुरथेषुयुक्ताईद्विपृथुमाभ्याःश्रुवोहरिपदोक्ताःसंति अतिबलाजतिदुर्जयाः ८२४ देहइति । एकत्रापिदेहैर्द्विधाणांमत्वेकवृत्तिर्भेदाहसकेदशकेदशकेसंख्यापरिभितेगजेसहस्रे
वाएवंशतैर्मताःसहस्रेभेदास्तथासहस्रेऽयुतमिति ८२५

॥ इत्यात्मपुराणे चतुर्थाऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे पंचमाध्यायप्रारंभः ॥

[illegible]

चतुर्धलमध्ययोगजतेमुनिमास्करः ॥ दिशार्धलमध्यस्थोयथार्यमनवाव्रविः २२ कीर्तिवारामनातस्यसर्वाभिदुर्जगमान् ॥ लोकप्रयीस्थिताम्नातातेषां
हृदयतापदा २३ एतांभुजिरेकैचित्पुण्यात्मानोमहाधियः ॥ जनकाद्यावार्यमाणाःसदाभ्रैर्वर्णकैर्नरेः २४ अस्यतामृदुलावीक्ष्यह्यसूयालयतांगताः ॥ निर्दा
वधूपिशाचैर्ताजज्ञिरेकीर्तिदूषिकाम् २५ आदित्यादासत्रान्विद्यायाज्ञवल्क्योमहामुनिः ॥ वक्त्रेणवनिनाकस्मादेनामप्रवदत्यथम् २६ आदित्यस्यरथेस्थित्वा
विद्याधीतामुनायदि ॥ अर्धातेकेनैवार्यस्थित्वाप्रौढेधिमावसौ २७ ज्योतिर्मात्रयदादित्यउक्तवान्वेदमहर्षिम् ॥ ज्योतिर्मात्रवपुर्वन्दिर्नाधुनाकेनवक्ष्यसौ २८
तपसातोषमायाताम्रत्यक्षायदिदेवता ॥ शरीरिणीकथंनित्यामवेदेषायधानूः २९

[illegible]

आ. पु.

॥ २ ॥

तनइति । ततोऽप्यवेदलाभेऽपचर्यभावाद्देवाज्ञवत्स्वः स्वकल्पिते वाक्ये वेदिकस्वरवर्णान्तिताम्येन वदन्नेदइति यसि संकृताऽऽद्यानस्वज्ञानोदयतीति ३० वेदस्य लभः वर्णानामिति ।
 संप्रदायानुसारेण स्वरादिविशिष्टायाऽवर्णानुपूर्वापरिपाटोऽन्ये वेदस्ततोऽप्यज्ञवत्स्वसममिति । संप्रदायस्तु नास्पत्योऽप्यसिद्धइति भावः ३१ किंच वेदांतरविज्ञो भवतु नाम याज्ञवल्क्यस्तथापि तेन
 रोयादिप्रसिद्धक्रमदिविलक्षणत्वाज्जपं प्येपठतीत्याहुः कपितानीति । एषायाज्ञवल्क्यः कपितानि हस्तकं पयुक्तानि तथाप्यसिद्धपदादिमर्यादाहीनानि यजुषि न वदन्तीति । अतएवातिसाह
 सीत्यतिशयेन साहसी अविमृश्यकर्ता ३२ किंचोषपातके पुनश्चितेनाधीतवासनेन युक्तोपमित्याहुः यजुरिति । स्वयंपुरावेज्ञपायनादधीतं यजुर्वेदेन यथावेचित्तमते वेदस्वविज्ञावको विस्मर्ता मपरः
 न्वेतांस्वयंकथं जानीयादिति ३३ इत्यादीति । असुरयानि दामनस्यासहिताः केचिदित्यदि । दिवावचने वचनपदेन कथकोपयोगिवाग्दानमपि सूच्यते कीर्तिवारांगनारोहं प्रवृत्तामपि न शतेन म
 र्थाग्रभूविति ३४ याज्ञवल्क्यस्य सबाहीलशावह याज्ञवल्क्योपीति द्वाभ्यां । मन्वारः मनुष्यैः । अचराहं मपीति शेषः । कानात्ज्ञानमभावात् ३५ मातृकाले इति । मातृकालि

ततोऽयं स्वेच्छया किंचित्स्वरवर्णानुकारतः ॥ वेदइत्येव कृत्वानो मोहयत्यल्पमानसात् ३० वर्णानामानुपूर्वीया संप्रदायानुसारतः ॥ सवेदइति विज्ञेयोऽप्यपरं नटभा
 पणम् ३१ कपितानि सदा ब्रूते यजुष्येपठो यथा ॥ पदवर्णकमेतद् द्विहीनान्यतिसाहसी ३२ यजुर्वेदं च योनेव वेत्यधीतं स्वयंपुरा ॥ वेदविज्ञावकः सोऽयं जानीया
 दपरां कथम् ३३ इत्यादि निन्दावचनैरसूयासहचारिणः ॥ कीर्तिवारांगनारोहं प्रवृत्ताने शतेपि ३४ याज्ञवल्क्योऽपि मतिमान् सर्वज्ञादिप्रचारित ॥ स्वयं जानं
 स्तथा शृण्वन् ज्ञानादास्ते ह सन्निव ३५ मातृकाले यथा मेवोर्वर्ण्येन मर्जति ॥ वेदान्सर्वास्तथेवाह सार्थान्नो चेचतां न चित् ३६ जनकोऽपि महीपालो विदेहेषु वस
 न्सदा ॥ मिथिलाधिपतिर्नित्यं याज्ञवल्क्यं दिदक्षते ३७ पुरोहितादयस्त्वेन माश्वल्यमुखादिजाः ॥ निरुधंतिसदोपायैर्विविधैर्निदयापि च ३८ राजापि दुद्धिमां
 स्तेषां मतं विज्ञाय धार्मिकः ॥ आसां स्त्रैर्वर्णिकान्सर्वान् ब्राह्मणानयनेऽदिशत् ३९ तेषामृत्यास्तथाच कुर्वादेऽशानने कशः ॥ समानयन्स शिष्यास्तां न्विमान्वेदार्थ
 कोविदात् ॥ याज्ञवल्क्येन सहितान् कुरुपांचालकानपि ४० वेदध्वनिर्महानासीत् स्यराज्ञो निवेशने ॥ श्रैर्वर्णिकजनौघस्य कर्णदावाग्निहारकः ४१ आश्वलस्तत्र
 होता गाज्जनकस्यास्य भूभुजः ॥ आर्तभागस्तथा विमोजरत्वरुसुतो महान् ४२

कमेधवाभ्यं श्रार्थां गर्जननिभाभं कुर्वन्नेव याज्ञवल्क्यः सार्धान्सर्वास्तथा पूर्ववदेवाहापादयत् । तानि ह कान्प्रति कश्चित्किंचिदपि नो वेदति । अनेन कीर्तयोऽपतामृचिता ३५ उक्तरूपकस्य तात्प
 र्यार्थदर्शयति जनकइति द्वाभ्यां । जनकः कीर्तिश्रुत्वा पाज्ञवल्क्यं दिदक्षते द्रुमुमिच्छति स्मेति ३७ पुरोहिता इव इति । एवं दर्शनेऽतं राजानं विषयान्तरप्यवसेनादिरूपैरुपायैर्निन्दया च पुरोहिता
 दयो निरुन्धन्ति स्मेति ३८ जनको ह वेत्यादिमथमकं किकार्थं बुद्धयति राजापीत्यदिनाश्रयोऽकामादयतः पूर्वतनग्रंथेन । तेषां पुरोहितादीनां मतं दुरभिप्रायज्ञात्वाऽप्यज्ञवल्क्यद्विदस्य याज्ञपास्त
 र्विचकीर्णज्ञाकारिणस्त्रेवमि कानासां मिथस्तां प्रतिमपायसां च कीर्तिस्तदर्थं सर्वतोऽप्यज्ञानाकारयतेऽपि दिश्राज्ञां वदत्वानिति ३९ तेषीति । तेषां स्ताराजभृत्या अनेन देवेभ्यो ब्राह्मणानां
 येतः कुरुपांचालदेशवासिनोऽपि विप्रान्स्तेऽस्त्रासि याज्ञवल्क्येन सहितानां वीतवतइति ४० वेदेति । तेषामाभ्यनेन सति जनकराज्ये महान् वेदध्वनिरासीत् कीदृशः शुद्धातिरिक्तजनानां सुखइति
 ४१ तेषु प्रधानभूताः दर्शयति आश्वल्य इति शेषः । आश्वल्य इति जनकस्य देवाज्ञां वेदोक्तं कर्म कर्त्तव्यं नाश्वत्थवत् । तजानवत्स्वरुपुज्यार्थमाश्वनमा ४२

॥ २ ॥

भुज्युरिति । तथाभुज्युमासशरयनिर्व्याप्तकस्वावर्त्यकासस्वावर्त्यकासाधनिराकृतः विकारित्वातिक्त्वा तथाभाकापयन्धनामकस्यधुवापत्यमुपस्तनामाऽऽमृतः तथाकोपीतकेयःकुपीत
 कस्वावर्त्यं शुभादित्वात्कृच्छ्रलोभमाऽऽमृतः तथागार्गीश्रीमद्ववादिनीमद्वानेना तथाभादभिरुक्स्वावर्त्यमुहालनामाऽमृतः । पःश्रीमद्ववाऽऽमृतः पत्रपरपराकपापाभ्येवदन्पात्रवर्त्यपृच्छ
 मिरुपपिप्यतस्तिशेषस्तिहयोरर्थः ४३ । ४४ शाकस्यमेति । शकलस्यापत्तंशाकस्योविदग्धसंज्ञायातः कोटिशोवावदूकोऽतिवादीमतिमानोपाशवत्क्यस्यसदादेहावेति ४५ याज्ञवल्क्यमेति ।
 याज्ञवल्क्यश्चसिष्यश्चागतः ४६ अन्येचउक्तानुक्ताःसिष्यामागतान्प्राह आश्वलाद्याइति । मिलिताःसंधीयुतामभूवन् ४७ याज्ञवल्क्यममोपापमिति । एवंनकोराभितोषाज्ञवल्क्यद्विषदिः
 पुरोहितायेरदेसितोपितद्वर्शनमतिबंधेसावधानेःप्रायोद्विषोचरिःकृतोरियाज्ञवल्क्याममोपापंकृतवान्मनुकृन्तिमसंनेसमवेतान्दिनानिर्वाक्यंसभापामाह इदंके देविमामहपुरिवक्षिष्येत्थमेधायेवं
 सेदेवान्पटुमिच्छामितत्रभवतोऽनुजानंतु महंदिमोषोपविष्यामिचक्रांमहृक्कडिद्विमस्येनपूरविष्वामीति । इतिराज्ञोक्तसतिदेवेत्केपेराजाऽऽज्ञातःपटुमाभ्यवेतिशेषस्तिहयोरर्थः ४८ । ४९

भुज्युर्लाल्यायनिस्तद्वदुपस्तोवाज्ञपोतमः ॥ वाक्ययणश्चसर्वज्ञःकहोलोपिदिजोतमः ४३ कौपीतकेयश्चतथास्त्रीगार्गीमद्ववादिनी ॥ उहालकश्चारुपियोगार्ग्यु
 केर्मध्यतोवदत् ४४ शाकस्यश्चविदग्धाख्योवावदूकोतिमानभाऊ ॥ याज्ञवल्क्याययोदेष्टिसर्वदापापमोहितः ४५ याज्ञवल्क्यश्चमतिमाश्चतुर्वेदविशारदैः ॥
 बहुभिःसंवृतःश्लेषैर्मास्करोभमणैरिव ४६ आश्वलाद्याश्चमुनयःश्लेषैःस्वैःस्वैःसमावृताः ॥ अन्येचशिष्यसहितामिलिताःकोटिशोभन् ४७ याज्ञवल्क्यागमो
 पायंकृतवास्तैरवेक्षितः ॥ प्रसंगेकुत्रचिदिमानिदमाहकृतांजलिः ॥ पुरोहितमुक्त्वास्त्वांस्तमायांसांस्थितोवृषः ४८ यदुमिच्छाम्यहंविप्रायज्ञैस्तैर्भूरिदक्षिणैः ॥
 अनुजानन्तुमांसर्वेषोपविष्याम्यहंदिशः ४९ तत्रतेषूपविष्टेषुब्राह्मणेषुमहात्मसु ॥ सर्वज्ञेषुभुक्ताभूदन्तुचानतमंप्रति ५० सर्वपुतेमहात्मानोवेदवेदांगपारगाः ॥
 सदाचाराःसशिष्याश्चक्षेपुकोम्यधिकोद्विजः ५१ एतत्कथंविज्ञेयमाधिक्यंब्राह्मणोतमे ॥ कस्मैचिच्छेदहंप्रग्राससूत्रात्स्वमनोगतम् ५२ यस्ययत्रभवेद्वेषःसर्त
 निदेद्विसर्वथा ॥ अपिदेवंगुरुंचैवब्रह्माणंवास्वयंभुवम् ५३ यस्ययत्रभवेत्स्नेहस्तंस्तुवीतससर्वथा ॥ अप्यक्षैरैकविज्ञानरहितंहालिकोपमम् ५४ उदासीनो न
 जानातिगुणान्दोषांश्चकस्यचेत् ॥ तद्वक्तःस्वयंज्ञातेनिर्णयोभेभविष्यति ५५

तथेति । तत्रपागवसेतेष्वप्यागतेषुत्रासलेषूपविष्टेषुसत्सुसर्वज्ञेषुएतेषुसर्वज्ञेषुपुण्येकोनाऽविसयेनानुचानःसांभवेदार्थविहितपाकाराजनकस्यनुमुत्सजिज्ञासाऽभूदिति ५० जिज्ञासाभेवाभिनयति
 सर्वेति । स्वष्टम् ५१ तत्राधिकनिर्णयोपायंराजाचितपति एतदित्यादिना । एतत्सर्वविषयंज्ञासोचमेवतज्ज्ञानंकर्यविज्ञेयंनिर्णयं । तत्रात्रवक्तुर्गुरुमत्वात्प्रश्नोनाभ्युपायइत्याह कस्मैपिदिति ।
 सपृष्ठः स्वमनोयद्विषयानुकूलम् ५२ तत्ररामद्वेष्यामापोविपरीताभिधानंरवर्णयति यस्येतिद्वाम्पां । देवैसतिवृहस्पतिमभूतीनशिनैर्दन्तीति ५३ यस्यपतेति । रागेसतिमसरस्यपदेर्नके
 चलमर्थानवगाह्जानंतेनापिहानंस्तुवर्तीति ५४ तदिदंउदासीनंपृच्छेत्पात्रंकांनिर्णयतिस्त्रावारयति उदासीनइति । उदासीनस्याधिक्यव्याप्यगुणानांतदभावस्याप्यदोषाणांज्ञानाभावात्तदु
 स्तादाधिक्यनिर्णयासिद्धिरिति । अथत्वमेवोदासीनंप्रतिगुणदोषोपविष्याधिक्यपृच्छेत्किंचेत्तद्विद्वसाधनमित्याह तद्वक्तइति । तस्यउदासीनस्यवक्तव्योभेनिर्णयोभविष्यतिसत्त्वयंज्ञातएव
 भविष्यतिनस्वज्ञाते यैश्चैतःश्रुतेषुवेददासीनेनाभिप्रेत्यैतैर्गुणैर्लोभभूतेरहमेवजुनजानीपासितिभावः ५५

प्रत्येकं प्रथमं पश्यति पृच्छामीति । स्पष्टम् ५६ ननु द्रव्यं नाम मयी तावत्पृच्छा तत्र त्वयः स्यात्तर्कवदित्यतः प्रथमं चिन्तनीं हीति विज्ञेयमिति प्रथमं तया दृश्यति अथेति । शब्देः प्रथमे । ज्ञास्यामिति
 ज्ञेयमात्रे । मेमहा ५७ फलितमाह विवादमिति । तत उपपत्त्यां तस्यासंभवादेषां ब्राह्मणानां परस्परविवादमेव कारयित्वा आधिक्यस्य विनिर्णयकरोमि विलोकयन् प्रत्यक्षगोचरी कुर्वन्सन्निधि ५८ अथ
 विवादोपपत्त्यां राजा लोचनपक्षादिवदन्मिति प्रेरणानुबल्लवदिति हेतुत्वात्तथाप्येव कुरुष्वमिति ५९ तां हीं कर्कशं यमस्य आह तत इति । एते ब्राह्मणाः अनुक्ते कुरुष्वमिति वाक्यस्य न्यूनः चिद्वि
 देरन्विवादं कुर्यात्तथाप्यं कुर्वेति ६० सत्तोपायः पणत्वेनाप्येते धननिधानमेवेति सिद्धांतपितुं तदुपपत्त्येन स्य विवादोपयोगि लोभो हेतुतामाह विपश्यति । वदत्यो विपयो विषयभोगसाधनं
 धनमिति यावत् सकृत्पणसोभकः यतो ब्रह्मविदां ब्रह्मसंस्थपदेन छांदोग्यभृतोऽपि सिद्धानां पत्नीनामपि विचक्षणोभकः किमुता न्येवामिति ६१ तत्र द्रव्यस्य लोभेन त्वेदं दारभूतं कामादिचतुष्टयं द्रव्यजन्यं
 यादृशीयति द्रव्येणेति ६२ तत्र द्रव्यस्य कामहेतुतां स्फुटयन् द्रव्यव्यतिरेकेण द्रव्यव्यतिरेकं दर्शयति निष्किंचनस्येति चतुर्भिः । सुत्पीडितस्य विनिश्चयनस्य कः कामो न कां पोति यतो हरिद्र इति संविच्यन्मा

पृच्छामि चेदमून्विप्रान् प्रत्येकमहमेव हि ॥ तथापि निर्णयोन स्यात्स्वस्य को न्यूनतावेद ५६ अथ नानाविधैश्चोद्यैर्मूनज्ञास्याम्यहं यादि ॥ तथापि कुपिता दनुः
 आपमेव ब्राह्मणोत्तमाः ५७ विवादंतत्पुर्वेषां कारयित्वा त्रसंसदि ॥ करोमि निश्चयं तेषामाधिक्यस्य विलोकयन् ५८ कुरुष्वं ब्राह्मणा अद्य विवादमिति चेदमून ॥ वदा
 मिकुपिताः कुर्युर्भस्मताममदुर्धियः ५९ तत एते मयानुक्ते स्वयमेव यथादिजाः ॥ विदेरंस्तथा कुर्युर्उपायं ब्राह्मणान्प्रति ६० विपयो वदत्यः कस्य चेनः मे लोभो
 न हि ॥ अपि ब्रह्मविदां चित्तं लोभयेत्किं कुटुंबिनाम् ६१ द्रव्येण जायते कामः क्रोधो द्रव्येण जायते ॥ द्रव्येण जायते लोभो मोहो द्रव्येण जायते ६२ निष्किंचनस्य कः
 कामो नित्यं सुत्पीडितस्य हि ॥ अत्र यावत्प्रियादद्यादमितावदहं स्वयम् ॥ दरिद्र इति संविच्यन्मा सुखं विलोकयेत् ६३ दरिद्रं पुरुषं दहानार्थः कामातुरा अपि ॥
 स्पृष्टुनेच्छति कुणपं यद्वल्गमिव दूषितम् ६४ ब्राह्मणादिभ्यो विवाहेभ्यः प्राप्तानां पतिव्रता ॥ भर्तुर्दरिद्रस्य मृत्तिं वा छित्तुं यथादिता ६५ दारिद्र्यमंजनं प्रोक्तं नरा
 नां धर्मदर्शने ॥ दरिद्रः कामुचित्कामं न कुर्याज्जननी धिव ॥ अन्नमेवं विहायार्थं किंचिन्नेच्छति कर्हिचित् ६६ विदेरं कीवदरिद्रोऽयं कोपेन कुरुते काचित् ॥ राजादिम
 यतो नित्यं धर्मराजमयात्तथा ६७ पुराकृतानां पापानां फलमेतत्समाप्तवान् ॥ दारिद्र्यं नाम किं नाम भूयस्तस्मात्परमं वेत् ६८

मुसंनपश्यति इति किं यावदर्थमिषां विवाहादिसंपादितोऽऽप्यहं भोजनार्थं गृहीयात्तावदहमेवास्मिन्मया कामं कुतो दास्यामीति ६१ शिष्योचितं न कामयेतेत्याह दरिद्रं कुरुष्वमिति । कुणपं वल्गम् ६४
 दरिद्रीणां विरामं केमुत्प्रेनस्पृष्टमिति ब्राह्मणादिभ्य इति । ब्राह्मणो विवाहमाहूपदीयते कृतयलं कृता इत्यादिना ब्राह्मणादि विवाहायां तत्र स्वयं दारिद्र्यमिति पुनसिद्धास्तेभ्यो हेतुभ्यः प्राप्तं अपि तयनां पितरं सु
 पातुरासतं दरिद्रस्य भर्तुर्मृत्तिमिच्छतीति ६५ दारिद्र्यमिति । श्रीमदांस्तान्वितं कर्म रूपनिधानं स्पष्टं केचन दारिद्र्यं सिद्धांजनमिति यतो जननीं वल्गुमुचिद्विनां पुराकृतानां करोति अजन्मा प्राप्ति
 च्छति चेति ६६ दरिद्रे कोपाभावं स्फुटयति विदेरं कीवदिति प्रथमः ६७ पुराकृतानामिति । एवं विचार्य दरिद्रः एतत्तत्कुरुते । एवं कथं अहं पुराकृतानां पापानां फलं दारिद्र्यरूपं समाप्तवान् नामोस्मिन्नतो
 दारिद्र्यात्परमं धर्मं भूयः पुनः किं पापफलं स्यादिति यतो जननीं दारिद्र्यमिति दारिद्र्योऽनादरं पीयः स्यात्तस्मात्पापमिव इति । इहः परबुद्धावस्थामास्यनंतरं किंचिदस्य अहं दारिद्र्यं हेतुभूतं पापं कथं कुर्यात् सर्वं सृष्टु
 हेतुभूतं दह्यापि कोलं पयोदिति प्रयासं संनयः । उक्तविचारो बोद्धव्योऽपि संनयः ६८

सर्वाधिकृत्यविमर्शमयापात्रतयाभिधेयत्वात्पात्रदानप्रयुक्तपरपर्यायिमेदोषस्तमोनमविश्वतोऽप्याह नचैवमिति । एवंयुक्तविधयावनतोपनमादायतस्यसर्वाधिकृत्यविमर्शमयापात्रमभवेन
पात्रमयोजनकलदोषत्वविरोधिनःसर्वाधिकृतादेवसर्वाधिकःकथंदापंकुर्वादिति ८७ नचैवत्सर्वाधिकस्थानधर्मयोजकदोषाभावोनुपेयत्वात्तुपोत्रसंसृतिवर्धयिक्तपात्रसंभवितापात्रवत्त्वस्तस्य
सर्वदोषराहित्यप्रत्यक्षापमानमित्याह अपीतिहास्यां । स्पष्टम् ८८ । तद्वितीतरागोप्यत्वात्पितृधनमधिकृत्यग्रहीष्यतीत्याशंक्यपरोपकारायेत्याह धननायमितिहास्यां । अयंपात्रवत्त्वः
स्वकामायस्वोपयोगाय अनुग्रहमयःप्रयुक्तानुग्रहः प्रायश्चित्तवैश्यां । तथाचएवंसंभान्यते यद्यप्युनिरनुग्रहेवधनंस्वीकृत्येकान्दिमान्नेप्यतीत्यर्थः ९० उपकारपरतांस्कृत्यति पयेतरि
ति । अस्यधनंशरीरंस्वरायमितिःपर्थः ९१ अस्यधनस्वीकारादिप्रयोजकोनुग्रहोपिपात्राण्येनमद्विषयकत्वेतिदर्शयति अस्वेति । यथाचामरोलिप्तयाभूततराजानंएवैतद्व्याख्यायाज्ञवल्क्यो
निरीक्षतेततोज्ञापतेअस्यमयिमहात्मेहोनुग्रहः । स्निग्धहृद्रेनुग्रहलिप्तयोरन्यतरन्याप्यत्वात्स्निग्धायादीतरामेवावादिमिभावः ९२ अस्यचदीतरागवंसोधाभावादिनालभ्यतइतिवक्तव्योभेनि
मिसंदर्भेति मनस्येति । एवंपात्रवत्त्वमनसिनिधायनेतुक्रमादितिपादह । ईदृशमवितात्राज्ञायाःपरस्परसंसृतःसंतोदुरुद्धराभिपूरवनायाःपुत्ररापियेवादीदृशमिवाक्यानिभापयति ९३

नचैवधनतःपातंतस्यविप्रस्यसंभवेत् ॥ सर्वाधिकोषनंप्राप्यपापंकुर्यात्कथंस्वयम् ८७ अपिसर्वाधिकोन्नमेपवाजसनेयकः ॥ सूर्याशियोमहाभागोयाज्ञवल्क्यो
मुनीश्वरः ८८ नास्यकामोचक्रोपोजोभोमोहोनाचास्यै ॥ अस्यमर्गोपिनैवास्तिघतस्तिष्ठतिमौनतः ८९ धनंनार्यस्वकामायस्वीकारिष्यतिकर्होचिन् ॥ अ
नुग्रहमयोविप्रःप्रायश्चुतान्निजेप्यति ९० यद्येतद्गनजातंस्यादस्यहस्तेमहामुनेः ॥ मृतानामुपकारायशरीरेणसमंसदा ९१ अस्यस्नेहोमयिमहान्निघतेयंपुनः
पुनः ॥ निरीक्षतेयथाकश्चित्पामरोमूभृतजनः ९२ मनस्येनंविधायैतन्नाह्णामर्बमाणताः ॥ निरुत्तराणिभाषंतेहसंतइतरेतरम् ९३ अज्ञवच्चैपविम्रेद्रःगृणोतिवच
नानिन ॥ गृण्वत्रापेवचःकिंचिद्भाषतेनजडोयथा ९४ इत्यादिवदुधाराजाचित्तयित्वामनोमतम् ॥ कामयेनुसमानानांसहस्रंनिदधौगवाम् ॥ चत्वारिंशत्सहस्रा
णिनिष्काणामपिभूयतिः ९५ गृणेःगृणेगवाराजानिष्काणाविंशतिरिहसः ॥ प्रत्येकंदिशहस्तेषुगृणेष्वपितवास्तदा ९६ शास्त्रोक्तयाश्चसंस्थाप्यमाहृणानेदमन्न
वीत् ॥ भवतान्नष्टविच्छेदोयःसंप्रदानयत्विति ९७

एवमाज्ञवल्क्यस्तुनसोभंमध्यमिस्थाह अज्ञवदिति । अचनानितेषामितिशेषः । स्पष्टम् ९४ इत्यादीति । इत्यादिकंविचारंरूपमवांसंश्रुतयानिष्काणादीनाराणांचत्वारिंशत्सहस्राभिस
दसिनिदधौस्थापितवानिति ' एतेदीनारंरपिचनिष्कस्तयमरः ९५ दीनाराणांचत्वारिंशत्सहस्रत्वेदेवमाह गृणेइति । द्विपत सहस्रसंख्याकानांमवांसंश्रुतसहस्रसंख्याकेषुगृणेपुंसस्युपत्येकंश्रुते
श्रुतेनिष्काणादीनाराणांश्रुतंकरंरूपमुपकारकस्यपलस्यपादतयापतिपादितानांविंशतिश्रुतेदिरावृत्तपरोक्तोक्तवंचेते । तथाचसहस्रदस्यविंशत्यागुण्येनउक्तसंख्यासिद्धिरितिभावः । अथ
यद्यपिभाष्यकारैःश्रुतिगतसहस्रपदद्विर्वीक्षाभिप्रायेणस्यास्यपादवंचायाएकेकश्रुतेवदत्तइत्युक्तेः तत्रचदससहस्राभिनिष्कसंख्याभवति तथाप्येनमंश्रुतताउपकारयानेपुनार्येनमज्ञ
तिसहस्रस्यामिवचनानुसारेणमनकोदार्पातिशयप्रकटनायचदसद्वेतिवदंविंशतिपरतपान्यास्यत्वात्मितिबोध्यम् ९६ अथतान्नोवाचेत्यादिद्वितीयांशंकिंचांशंभूयइति सप्तोक्तसंख्यायांशं
श्रीनेः । शास्त्रेयथोच्यतेउक्तसंख्याविधास्तथाःसंस्थाप्यमाहृणान्दीनंनकुडकानिति । सर्वेयथोक्तसंस्थाप्येवोक्तसंस्थाप्यमाहृणान्दीनंनकुडकानिति ९७

एवमिति । एवंजनकोमिथिलविश्वेविद्यास्तुमीमकोमुखाःस्त्रिधाःसूतएवास्तमयेवामिथिलानविकांतुविद्याधिकेनाभिपूषयन्मर्त्यमितिदुर्नसमर्थीवपुत्रित्पथः १८ तृष्णीमिति । तेमुवा
 क्त्रमेपुत्तृष्णीभूयतिथतेमुसत्तुयज्ञवद्वयःसामवेदपात्रिर्नशिर्भ्यमन्मुवा १९ सावेति । इसामाध्यायिन्त्येतामानोस्माकेष्टेदीप्रेनय किंवा इतिविपुष्य विदिममम्वत्सकुटंक्षयि
 त्या इति किं याज्ञवल्क्योऽभिष्टीतिशयेनमद्रविद्ययाप्रधानान्नायसीति १०० सामाध्यायीति । तस्यधुनेःपोककारीसामाध्यायीशिष्योवपागुरुणोक्तपेवकृतकारिदि १०१ तत्र
 हति । विनीतासुमिष्यद्वाराभाथमप्रविषेपेतासुसतीवृजियाःक्रोडंमापुः १०२ अतुलमिति । जनकस्त्वयीहसिदिमन्वानित्रांतोईप्राप्तः । एवंसतिप्राज्ञवल्क्योयुगपत्सक्रासमेवमनक
 स्यवाप्राणानांयमुत्तदुःस्वपदोभूदिति १०३ वसंयमिति । किंनुर्व्याज्ञवल्क्यःसुखदुःस्वपदोभूदितिदक्षपम् । इति किम् यत्सांरूप्यामाहुर्वस्तुनिविषयस्वरूपेसुखदुःस्वेवर्ततेइतिप्रधानमंतर्ध्वंकिंतुस्वस्व
 मनस्वेवतेवर्तते तत्रस्निग्धेस्नेहशालिनिधिषेसुखेयथाजनकस्य तथादिदेष्टेहशालिनिधिषेदुःस्वेयथाप्राणयानाविति १०४ सुखदुःस्वपदोर्नोनिष्ठत्वेकस्वनामपत्येदेतुमाह कल्पनातहति ।

एवमुक्तेयविप्रेन्द्राःसर्वेतृष्णीमवस्थिताः ॥ अधोमुखाभितिकांतुंशेकुर्नैतामदेजोत्तमा १८ तृष्णीभूतेपुतेष्वेययाज्ञवल्क्योम्यभावत ॥ सामामध्ययनेयुक्तंशि
 प्यंस्वोक्तार्थकारिणम् १९ सामाध्यायिन्येहेनोमानयशीघ्रविशुष्यच ॥ ब्रह्मिष्ठोयाज्ञवल्क्योमानयतीतिदिजन्मनाम् १०० सामाध्यायीप्रोक्तकारीशिष्यस्त
 स्यमुनेस्ततः ॥ तथैवकृतवान्यदुहुरुणोक्तमहात्मना १०१ ततोमोपुविनीतासुब्रह्मिष्ठेनदिजन्मना ॥ बुकुधुःसकलाविमानानादेशसमाभताः १०२ अतुलं
 प्रापमंतोषंजनकोमिथिलेश्वरः ॥ युगपद्याज्ञवल्क्योभूत्सुखदुःस्वकरस्तदा १०३ दर्शयन्सर्वभूतानांसुखदुःस्वेनवस्तुनि ॥ किंतुस्वस्यैवमनसिस्निग्धेद्विष्टेचसर्व
 दा १०४ कल्पनातःप्रजायेतेसुखदुःस्वेअकारणे ॥ महावनेयथाजंतोःप्राणिभ्यन्वेस्वमानसात् १०५ चलितान्यासनान्येषांश्मभूणिचचकंपिरे ॥ अधरादंतपं
 क्तिर्यामविष्टाऽऽस्योद्विजन्मनाम् १०६ केचिदभूणिमुमुषुर्नैलौहितपूरितैः ॥ अहसुःकोचेदेवामीडन्मतसदृशाद्विजाः १०७ शब्दश्चाभून्महास्तत्रविप्राणांय
 ज्ञमंहपे ॥ क्षोभोयथासमुद्रस्यपर्वकालेउपमते १०८ धिरुलानिमहाशालाअस्माकंधिक्रजीवितम् ॥ गुरुशुश्रूषणंधिग्धिग्धिग्धवेदाध्ययनंतथा १०९ विद्यावि
 दस्तथाशिष्यान्कीर्तिनोधिग्धिगेवहि ॥ एकएवयतोविप्रोह्यवजानातिनोखिलाम् ११० इत्यादिवादेनोविप्रानालोच्यचविचार्यच ॥ प्रष्टुमभ्याययौकोपात्स्व
 लन्निवहसन्निव ॥ आगत्यचमुनिशार्तभर्त्सयन्निदमब्रवीत् १११ याज्ञवल्क्यपुराचाररेरेवाजसनेयक ॥ अशुभ्रषितविप्रेन्द्रगुरुपादांजुह्वय ११२

कल्पनारमणीयत्वायवगाहीतंरूपस्ततएवमुत्तदुःस्वेनयेते पतःअकारणेयथाहकारणदीने । तदुदाहरति अहति । यथाप्राणिभ्यन्वेमहावनेस्वमानसादेववीतरामाणांसुखंरामिणांदुःस्वंजनाय
 तेहति १०५ अधविप्रापांडुःस्वमुक्तंकोपमभिनयति अकिञ्चानीतिविधिः । याजदराजवस्तनारंतपंक्तिःसामुत्सृष्टांतःप्रविष्टाऽर्च्यंदंतपंतथाअधरात्पादप्रादिति १०६ कोपावेदोऽप्यभूतावे
 मसाम्यमाह केचिविति । कोहितेनरुषिरेणपूरितैरिवनेत्रैरभूणिमुमुषुः १०७ शब्दश्चेति । एवंविपुष्पिमापाम् १०८ धिविति । महाशालाः अहतीःशालाअध्यापनगृहाणिधिमि
 ति १०९ विद्येति । विद्याविविधाःविदतिजानंतीतिविद्याविदः एतादृशान्भिक्ष्यादधिमिति । सर्वत्रदेतुः एकएवेत्यादिः । अवजानातिअतिक्रामति ११० इत्यादीति । एवंबदतो
 विमानालोच्यकोपात्स्वलन्निवहसन्निवअभ्यापयौआगत्यवज्ञांतंयाज्ञवल्क्यंमतीदंस्वभाषमुक्तवात् । माषल्लामाहविक्षेपः १११ याज्ञवल्क्येति । अशुभ्रषितसम्पन्नसेवितंविप्रेन्द्रस्य
 सिद्धविमरूपरूपगुरोःपादांजुह्वयंयेनसतथा । अनेनवेक्षणापनसंमदापत्यापोधनितः ११२

आ. पु.

१५ ॥

अस्माकमिति । किमस्माकं ब्राह्मणानां स्वमेवाधिकोऽसितवर्षितवापि चैवमर्लोभाध्यामेव विद्ययाति । कीदृशानां अस्माकं ब्रह्मकल्पानां हिरेण्यगर्भसमानां महात्मनां गवादिहीनानां उपशम
शीलानां चतुर्दशादिविद्यानां विदुषां तत्रैवमननस्य सिद्धये ' अन्तानि वेदाश्चत्वारोऽर्वाभासांश्चावविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या एताश्चतुर्दश । आपुर्वेदाश्चतुर्वेदांश्चैव पञ्चमुक्तम् । अधेशां च
येत्येतां विद्यां अष्टादशस्मृताः ' इति द्वयोरर्थः ११३ । ११४ निर्लज्जः पंडितो भूयान्न केनाममर्हति । तत्रत्वमेवोदाहरणमित्याह ब्रह्मिष्ठ इति ११५ तत्र ब्राह्मणं प्रमिष्टं वा
चाधर्षणं निदर्शयति कुले इति । कुलीनां प्रत्यक्षान्वा मुक्यादीन् कः पदापादेन स्पृशेत् । संभुवर्णोऽर्वाभानः कालकूटकः पिबेत् उवन्ति वेदं मुष्टिना कोऽप्युदाहरेत् कोऽप्युदाहरेत् कोऽप्युदाहरेत्
वाह्यार्थयोः सप्तशयोरन्यपारो निदर्शनेति लक्षितो निदर्शनार्थकारः ११६ । ११७ एकैकोपि न हि । स्वयम् ११८ इत्यादिभि रिति । इत्यादिवाप्ययत्नपक्षेः कर्णश्चिच्छट्टाद्यावाभ्यन्तरेनाह
तोऽपि यत्नवत्स्वयोमेयः पापाण्युद्धृष्टा तादृशमिदं विदुषोऽर्थः ११९ । १२० अर्वाद्यत्वं ब्रह्मविदोऽस्ति इति सूचयत्वात्

अस्माकं ब्रह्मकल्पानां ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ मर्लोभादिदोषैषां विज्ञानां शमात्मनाम् ११३ चतुर्दशादिविद्यानां विज्ञानां कर्मसिद्धये ॥ त्वमवैकोधिको जानो
गर्वलोभाधिको धमः ११४ निर्लज्जः पंडितो भूयान्न केनाममर्हति ॥ ब्रह्मिष्ठो यस्त्वमस्माकं मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ११५ कुले जाताः महावीर्यान्पन्नगान्कः पदास्पृ
शेत् ॥ कालकूटं विषं कोऽपि मशये योगवर्जितः ११६ मुष्टिना ज्वलितं शिंषद्वाकः स्वसृहेन येत् ॥ कः कोपयेदिमान् विमानानां देशममागतान् ॥ मुक्त्वा त्वमर्लो
भात्वं दुर्विनीतं द्विजाधमम् ११७ एकैकोपि न हि द्विशंकुपितो ब्राह्मणोत्तमः ॥ नानादेशादमे सर्वैर्किंपुनस्त्वादि जाधमम् ११८ इत्यादिभिस्तु वाक्शल्यैः कर्णग्रेप्र
ताडितः ॥ आश्वलेन तदा विप्रो याज्ञवल्क्यो महायज्ञाः ११९ गिरिर्जलधरैर्यद्वदद्दुषापाण्यष्टिभिः ॥ जगामाल्पं च न क्षोभं हसन्निदमुवाच ह १२० ब्रह्मिष्ठोऽत्र भवे
द्योयो ह्यधिको ब्राह्मणोत्तमः ॥ तस्मै तस्मै न मरु कुर्मो वयमाश्वलसर्वदा १२१ हे भ्रात्रा सहिता गावो दृष्टास्तास्त्वभिलाषतः ॥ हतामया कुतो विप्राः कोपं कुर्वन्त्यकाशम्
१२२ राजा दाता ह्यहं हर्ता गवकिन द्विजन्मनाम् ॥ कोपो निष्कारणे जातो विदाश्वलमहामुने १२३ एतेऽप्येवं प्रशङ्कन्तुराज्ञीस्तु वहुलं धनम् ॥ मद्बद्धनाथिनश्चेत्सु
स्त्वं वाश्वलयथा सुखम् १२४ एवमुक्तस्ततः सुब्धः पुनरप्याश्वले मुनिः ॥ घृताहुत्यायथा वन्निर्वादायो वाचतं मुनिम् १२५

स्वयमाह ब्रह्मिष्ठ इति तुभिः । हे आश्वल्यत्र ब्राह्मणसमवाये यो यो ब्रह्मिष्ठताधिको भवेत् तस्मै तस्मै धर्ममस्तु कर्मः १२१ तर्हि मावः कुतोऽहं तादृशमिति चेन्नोपकारमनयेदिति यादित्याह हे भ्रात्रेति । सुवर्णस
हितामाः सर्वैर्यथास्वभिलाषात्कामनातस्तामावो मया हतास्तत्र किमर्थं ब्राह्मणाः कुप्यन्तीति १२२ यद्यत्र ब्राह्मणानां सर्वैर्किमिति चेत्तस्मिन्नेति कुप्यन्तीति । मया तुराज्ञाद्वैतमतोऽप्युक्तः कोप इत्याह रा
जेति १२३ नाप्येनां ब्राह्मणैर्यो राजकर्तृकदानस्य प्रतिबंधको येन ते कुप्यन्ति पुरित्याह एतेपीति । यद्यिमहद्बन्धनाधिप एते ब्राह्मणास्तर्हि तेऽपि यतिशङ्कन्तु वमपि यतिशङ्कन्तु राजा च बहुलधनोऽस्तु
युष्मन्महदनुत्तमानां वाये इति १२४ एवमुक्त्वा आश्वलो घृताहुत्या वन्निर्वादायो वाचतं मुनिम् १२५ एवमुक्त्वा आश्वलो घृताहुत्या वन्निर्वादायो वाचतं मुनिम् १२५

अथावत्प्रत्ययैव रूपस्य कण्डिः शब्दकस्यार्थसंग्रहाति वास्तव्येति चतुर्थः । अथ च सर्वमर्थानामादीनामवस्थेति संबन्धोऽप्यत्रानकरोत् । तत्र ते पुनरप्येव त्वारः प्रश्ना मतिमोक्षाः प्रोक्षाः कर्मि
 पांजनानां वादीनामप्यात्परिच्छेदलक्षणस्य मृत्योर्निवृत्ति साधनं नानं फलत्वेन ततोऽप्युक्तं ह्यवादीनामप्यादिभावमाश्रितमोक्षस्तद्विषयकत्वात् प्रश्नामप्यतिमोक्षा इति । अपरे च त्वारः प्रश्नाः
 संपदः संपद्विषयकाः संप्रसादनिकोक्तिः सांम्येन उक्तं ह्यद्विष्टः यथा आदे अनेऽमृतद्विष्टाग्नेविष्णुद्विष्टाः सापिकर्मसमृद्धिकरी इत्यष्टाविप्रश्नाः कर्मसंबन्धिन एवेति १२६ तत्रातिमोक्षाविष
 यकं किकाचगुह्यस्य मभमानानामर्थसंग्रहाति व्यतिमिति । हेवाज्ञस्त्वयसंबन्धित्वमादिसावनेः संप्रसादनिकार्थादिहोत्रादिकं मृत्युना प्रमादकवैषम्यपरिच्छेदे तु नाप्यत्रैव यद्यपि शास्त्रोक्तानुशा
 नेनाशानीयार्थद्विषयविषययोनिवृत्तास्तथापि परिच्छेदोक्तानं विनाननिवर्तत इति भावः । अदः परिच्छिन्नसर्वव्यक्ताः संप्रत्ययः इत्यस्यामसीत् । अपरिच्छिन्नफलमासीति यावत् ईदृशो
 यजमानः कथं केन ज्ञानलक्षणप्रकारेण भवेदिति प्रथमः प्रश्नः । तथा होत्राप्ररूपकालेन सर्वपरिच्छिन्नतदति क्रमः केन ज्ञानेनेति द्वितीयः । तथा शुक्लकृष्णपक्षरूपकालेन सर्वपरिच्छिन्नतदति क्रमः कथ
 मिति तृतीयः । तथा एवं देवस्य कानिराश्रये निराश्रयेनेनाकाशे मयः प्रयजमानः केन साधनेन पाषाट्मचेदिति चतुर्थ इत्यर्थः १२७ प्रश्नचतुष्टयस्य चाक्रममुत्तराणि दर्शयन् कण्डिकाचतुष्टय
 स्यात्प्रमाणां र्थसंग्रहाति इत्युक्तं इति । इत्याचलेनोक्तैरेतस्मिन् चतुर्णामर्थानां सुसंज्ञात् कमेजुनिर्वाहस्य च अहम् कथमिति चैव चतुर्थः । अन्त्यात्संयापयमानस्य वाक्त्वात् अतिदेवैरुप
 ममित्तस्याप्याविषयं यज्ञे वर्धमानं रूपम् होतानामभ्यवेदित्वात् इव एतेषां प्रश्नाणामभेदाभावादिनीमहमधिदेवा इत्यात्मकपयमानवाक्यो मितित्याकारादोत्राक्रियमाणाद्विधेयमानस्य

याज्ञस्त्वयेति संबन्धेन आदावष्टावथा करोत् ॥ प्रश्नास्तत्रापि च त्वारोऽतिमोक्षाः संपदोपरे १२६ व्यासं हिष्ट्युना सर्वमहाराज्यातयैव च ॥ पक्षाभ्यां शुक्लकृष्णा
 मयमदस्थत्वा कथं भवेत् ॥ यजमानस्तथायायात्केन स्वेऽनिराश्रये १२७ इत्युक्ते क्रमत आह चतुर्णामुत्तरं मुनिः ॥ वाक्चक्षुः प्राणमनसामधिदेवात्मना हि
 ज ॥ होत्रावाध्वर्युणा तद्बुद्ध्या ब्रह्मणोऽपि च १२८ चतुर्णामपि कर्माणि प्रत्येकं सफलानि च ॥ संप्रपाप्युवाचासौ तिसृभिस्त्वेवमादिना १२९

प्रथमोक्तमृत्योस्तत्त्वसाधने मेवमितरवपीति भावः । तथा च वाक्चक्षुः प्राणानामधिदेवकृष्णानि सुर्ववाप्यात्मकेन यथाक्रमेण कथमनुसंहरानेन होत्राभ्यर्च्युणा उद्गात्राचक्रत्विजाय जमान उक्तमृत्यु
 ममृतिप्रयुक्तपरिच्छेदप्रवर्तयति । तथा मनश्चेदत्मे रयं यथा मज्जाना वेदत्रयविदाः कृत्विजात ज्ञानमभावेणाकाशे सारलं बनेन गच्छतीत्यर्थः 'अथर्वद्राहोतारो ययुः सामां विदः क्रमात्' इत्यम
 रः १२८ अथ होत्रादीनां चतुर्णां संप्रपाप्युवाचानविषयकं किकाचगुह्यस्य संप्रपाप्युवाचार्थसंग्रहाति चतुर्णामिति । अयं यज्ञस्त्वयः पूर्ववत्पृष्टः सं चतुर्णां होत्रादीनां कर्तव्यानि संप्रपाप्युवाचसंज्ञानि कर्मा
 णितिसृभिरित्यादि श्रुतिप्रथेन उवाचेति संबन्धः । तत्र कविभिः कृत्वा तिभिः क्रित्येव धितिताभिर्होता कर्म कुर्वन् ईदं फलं साधयतीति प्रथो सरं याऽप्युपुरीनुवाक्या शस्यासंज्ञाभिः यजेति मेवानंतरं प
 र्यमानायाज्या अनुहोति निषेधानंतरं पठ्यमाना अनुवाक्या एकनिःश्वसेन पठ्यमाना शस्या इति लक्षिताभिः त्रित्वरूपसांम्येन त्रिलोकीरूपतया होत्रादृष्टाभिः सर्वमांश्यात्मकं लोकत्रयं यजमानस्य
 साधयतीति । एवमप्यर्च्युणा हुताध्व्या हुतिपुञ्जवत्त्वसंसाधत्वा योगाभित्वैस्त्रिविदाः पुञ्जवत्त्वादिसाधयं यदेव पितृमनुष्यलोकं कृत्वेनाप्यर्च्युणा हृष्टाभिस्तल्लोकत्रयं यजः फलमिति द्वितीयमुत्तरम् ।
 उधो होत्रादीनामनुपूर्वोक्त्या ज्याहुताध्व्या पापान्नयानरूपतया क्रमेणोद्गात्रादृष्टासु सती पुमुरादिलोकत्रयं यजः फलमिति त्रित्वमुत्तरम् । एवं ब्रह्मसाध्यानां यजमानस्य पारकेणानंतवृत्तिरुक्तत्वात् सांम्येन
 विधेदेवतया मनसि र्थयमानेऽनंतफलत्रयो यजमानस्य भवतीति दक्षिणपार्श्वेः कृत्विभिः कृतस्य कर्मणः फलस्य यजमानमाभित्वादिश्रुतेऽपि मुत्तरमिति १२९

आभल्लाहणार्थमुपसंहरति अष्टादशति । सञ्जाभल्लतयाज्ञवल्क्यस्याजेयतामनुसंस्थानउपररामद्वयप्रत्यापाराजितवृत्ते । अथाऽजितवार्तभागः कथंभित्तेर्देनजपविन्याशयेनार्तभागमुत्पश्यति ३०
अथार्तभागप्रपञ्चकतत्समाधानात्मकस्य द्वितीयमाद्यस्यार्थपञ्चाशच्छ्लोकेः प्रदर्शयस्तत्रप्रथमप्रश्नसमाधानस्यनववर्गदिकामयस्यार्थपूर्वोक्तदेवताभावकपोमोक्षोप्यापेक्षकः प्रहातिग्रहलक्षणमुपग्रह
त्वादितिसूचकनिवन्नाति आर्तभागइतिपञ्चदशभिः । अथजारात्कारव आर्तभागएवपाञ्चवल्क्यपाञ्चवल्क्येति संवोऽप्यवल्क्येमेदमतिभिर्देर्भेदः समाधानप्रश्नमाहन्त्यवयः १३१ संप्रक्षेपप्रश्नोत्तरपूर्वा
त्तरार्थोऽयमभिनयति प्रहाइति । प्रहाणामतिग्रहणां कलासंज्ञपेति पूर्वोक्तार्थः । एवमुक्तः पृष्टोवाजसनेयकोवाञ्चवल्क्यइत्यमुवाच इत्येकं द्वयेपिग्रहोप्रहाअष्टौभतिप्रहाअष्टौइत्युत्तरार्थः १३२
वार्तभागोहीति । आर्तभागइयं पाञ्चवल्क्यमतिद्विगुणः सप्रहाभूतः सप्रहातिग्रहणां संवृत्तान् इति द्विग्रहाअतिग्रहाभ्यै किंस्वरूपइति १३३ पाञ्चवल्क्योप्रहाणां स्वरूपमाह घ्राणमिति । प्राणादी
त्रिपाद्विजीवरूपवैकल्याद्वाहाः पुण्यंते मष्टत्वेत्पपठिर्वस्वतेति १३४ वेद्यलगादिद्रिषाणां वल्क्यविपर्ययीनतामिद्वयानतिग्रहत्वेनदर्शयति मंचइति । प्राणादीनांक्रमेणविषयार्गधायाः

अष्टौप्रश्नविषयायैवंसहोतोपररामह ॥ अज्ञतो लज्जितः पश्यवार्तभागमुखंमुहुः १३० आर्तभागोह्यथैर्नसजारत्कारवोमुनिः ॥ याज्ञवल्क्येति संवोध्यप्रश्नं दुर्भेद
मल्पकैः १३१ ग्रहाअतिग्रहास्तद्वत्कृतिसंख्याउदीरिताः ॥ उक्तद्वयमुवाचाष्टौद्वयेवाजसनेयकः १३२ आर्तभागोह्यथैर्नसजारत्कारवोमुनिः ॥ पुनः केतइती
मंसप्रहान्संप्रष्टवान्मुनिः ३३ घ्राणवाग्रसनाचक्षुःश्रोत्रंपंचममीरितम् ॥ मनोहस्तौल्यमित्यष्टौग्रहाउक्तामनीपिभिः ३४ गंधोनामरसः रूपं गन्धः कामांपिकर्मच ॥
असिग्रहादयेस्पर्शसहिताविषयामताः १३५ समुद्रेपतितोयदृष्ट्यतेत्रयैर्नरः ॥ तेचाप्यन्यैरतिग्रहैर्ह्यंत्यधिकैर्यथा १३६ तथासंसारगोजंतुरिद्विषैर्भक्ष्यते
ग्रहैः ॥ इंद्रियाणि स्वविषयैर्भक्ष्यतेतान्यतिग्रहैः १३७ गृहंतिपुरुषं होतेमार्जारोभूपकंयथा ॥ इंद्रियाणि चर्मधारामस्य हेवजलाशयात् १३८ ग्रहानि प्रोयथाजं
तुर्नपश्यतिहिताहितम् ॥ इंद्रियाश्रयवानेवंनपश्यतिहिताहितम् १३९ मकरोह्यथानदोनरस्यामिमुखंजवेव ॥ अनिच्छन्पिहंतुंसग्रहोतिग्रहमागतः १४०
घ्राणादीनांद्रियाण्येकं गंधाद्यैर्विषयैः सदा ॥ ग्रहाअतिग्रहैरेवैर्हीतायांति सर्वतः १४१

कामदृष्टाकर्मिकया १३५ उक्तानां अन्वयमतिशब्दत्वं बोधपादयति समुद्रइत्यादिना । अर्धैकरादिकैः अतिग्रहैस्तिमिमलायोः १३६ दार्ष्टान्तिकेयोजयति तथेति । भक्ष्यतेस्वाधीनीक्रियते तथा
स्वविषयकुरेतिग्रहैर्द्रिषापिभक्ष्यते पुंनपनकिपायांस्वाधोर्नतिक्रियमहत्पर्यः १३७ एतदेवस्फुरयति गृहंतीति । द्वियतः प्रसिद्धमेतत् एते इंद्रियग्रहाः तानि इंद्रियाणि चर्मधारामाविषयामृदंति यथा
मत्स्यश्वाधीवरोजलाशयाज्जलनिवासिनोमत्स्यागृह्णातिगृह्णाति १३८ अज्ञाभ्येदेमकोसेपुतनादिवालप्रववाचकोप्युक्तइतस्तत्ताम्यमप्याह महाविहइति । इंद्रियाश्रयवान् इंद्रियप्रधानः १३९
विषयाणामतिग्रहत्वेऽनुतोषमात्राद् अकरइति । यथा मकरः केचिद्द्रोहदेवैरितः तस्मैवमनिच्छन्पिहंतुं नरस्यामिमुखं चोत्तदासप्रश्नो मकरः अतिग्रहैश्चोेररूपमागतः मातः सन्दृष्टंति इति
शेषः १४० दार्ष्टान्तिकमाह प्राणादीमिति । गृहमायादिसंस्पर्शप्रहाष्टौर्भेदादिविषयकैरेतिग्रहैर्गृहीताः संवः सन्वैतोयांतिपुंसोवैद्यामवर्ततस्वर्गः १४१

प्राणानामिति । विदुषः प्राणां तर्हि लीना इति कुतो निश्चितमिति संकावारकं नृदेहस्योच्छ्रान्तत्वं शोषशालित्वरूपमाह स्वयाज्ञवल्क्यः । कीदृशमुच्छ्रान्तत्वाभावात्कारणं आध्यात्मिकं वा योरेतः पूर्यत इत्यारणं पश्यतस्तथा । उच्छ्रान्तत्वं प्रत्यक्षं तन्मोक्षोपपादिकां च निरेकत्वात्तस्माद् जीवत इति । तदुच्छ्रान्तत्वं जीवनावस्थायां न दृश्यते इति १५३ एतत्कृत्यपि नृत्यति । यतो मृतो देहो धनं जगत्प्राप्त्ययुः नाप्ययुर्भूत्वा भेदीव दृश्यमानः शोकेततोऽप्यते प्राणालीना इति यत एवार्हं श्री भवस्थाना जीवतो नासीदिति १५४ ननु क्तां त्यभावे किं प्रमाणमत्राह उक्तांताधेति । तस्य विदुषः शास्त्रमेवमेवास्य परिदृष्टिमाः शोभनकलाः पुरुषापणाः पुरुषं पाप्मास्तं चर्तयति आदिभिरुक्तं । अत्यर्थं सन् यथानयः समुद्रे लीयते एवमिमाः शोभनकला एकादशैश्चि यत्तत्प्रमाणरूपाः परिदृष्टं प्रविदः सर्वं किं च पुरुषापणाः अविज्ञानभूते पुरुषे प्रतीयमानाः पुरुषं प्राप्य लीयन्ते इति । ननु क्तां विस्तीकारे को दोष इत्यत्राह उक्तांतेत्येति । उक्तांतिस्वीकारे पुनर्दशानुपसर्गो देहिनस्त्वमोक्षो न कृत्यमवति । 'मर्त्ये स शरीरस्य सतः प्रिया प्रिया यो रप इति रस्ति' इत्यादिभिरुक्तिरिति १५५ सन्तुष्टं प्रोत्तररूपाया द्वादशकैडिकाया अर्थमाह यदेति चतुर्भिः । अस्ति भागो वा ज्ञवल्क्येनिसंबोध्यैर्मध्यमं चक्रे इयं च यदाप्युपैकां विदुः नृप्रियते विदेहमुक्तिं भजते तदा एनं किं नरपजतीः पश्यतः जीवन्मुक्तिवत्तावकोपो देहत्वयः किं वा निरवसेष इति पुराणिमायः १५६ एवं पृथोपाज्ञवल्क्यो विदुः दृष्टवान्ममः प्रसिद्धते इत्युक्तं वा

प्राणानां विलये हेतुमुवाचाध्यात्मनकारणम् ॥ उच्छ्रान्तत्वं विदेहस्य जीवतो दृश्यते न तन् १५३ मृतः श्रेते पृथुर्भूत्वा देहो मेरिसंभोयतः ॥ लीनाः प्राणास्ततो यस्मादेवावस्थानजीवतः १५४ उक्तांताश्च न तस्य मे प्राणाः शास्त्रप्रमाणतः ॥ उक्तांतिपुनर्देहीमवेन्मोक्षो न देहिनः १५५ यदाऽप्यप्रियते विद्वान्जहात्येनं तदान किम् ॥ याज्ञवल्क्येति संबोध्य प्रश्नं चक्र इमं पुनः १५६ एवमुक्तो मुनिः प्राह लोकजुष्यनुसारतः ॥ नाभैकं न जहात्येनं वामदेवादिनामकम् १५७ मुक्तयद्यप्यसं देहात्मा मरुप क्रियात्मभिः ॥ मुक्तिभाजा तथाप्येते नाम गृह्यन्ति लौकिकाः १५८ अनंतं नाम विज्ञेयं यतो मुक्तं च न त्यजेत् ॥ विश्वे देवमंतस्य ज्ञानाता हृत्फलं भवेत् १५९ ज्ञानिनं परिपृच्छ्यैव प्रच्छा ज्ञानिनं पुनः ॥ याज्ञवल्क्येति संबोध्य सज्जार्त्तरवो मुनिः १६० सुपूर्वोर्जं तु मात्रस्य यदा वामाग्रिमात्रजेत् ॥ प्राणो वातं तथा दिव्यं तं श्रोत्रं दिशस्तथा १६१

नित्याह एवमुक्त इति । एनमुक्तम् १५७ नासौ लोकदृष्टा शिष्यमाध्यात्मत्वं स्थूयति मुक्ता इति । यद्यपि मुक्तिभाजः पुरुषानामरुप क्रियात्मकैर्भेदजातेभिः संसारं मुक्तास्तथाप्येते लौकिका जना मुक्तिभाजां वामदेवादि रूपांश्च गृह्यन्ते वेति प्रसिद्धम् १५८ एवं मोक्षे पितोऽकट्टहावादिभ्यमाध्यात्मत्वं न तेनाश्रमनंततया प्रसिद्धानां विषये देवानामभेदे विहितेऽनंतकलयो लोभवतीति प्रसंगेन श्रूयोक्यमनुवदति अनंतमिति । तस्य विषये देवाभिजनां श्रोत्रानादृष्टानात् । तादृशं तद्वत् १५९ एवं विदुषो ब्रह्मभावरूपो मोक्षो यस्य ज्ञानाग्निना दाहाद्वतिपस्यत्सत्त्वेन ज्ञानार्थप्रहातिप्रदत्तस्य नृत्योः पुनः पुनः प्रसिद्धस्तस्य कर्मणः स्वरूपनिर्णयपरायाः पंचममश्रोत्ररूपायास्तयोदसकैडिकाया अर्थमाह ज्ञानिनमित्यूनं विद्वानिच्छं कः । ज्ञानिनं परिपृच्छ्य ज्ञानि विषयकं प्रश्नं कृत्वा प्राज्ञविषयकं प्रश्नं कृतवान् जज्ञात्कारकमात्रं भागः १६० प्रश्नमभिनयति सुपूर्वो रिति शिष्यः । जंमुमात्रस्य सर्वस्यापि देहिनो सुपूर्वो र्मरणाभिमुखस्य व्याप्तिप्रकाशमादायोपदाधिदेवमप्यदिवा वं प्राग्रवंति देवेन धिष्ठिता भवंतीति यावत् । देवानां विठित्वरूप एव वागादीनां वप्रत्यक्षत्वात् करोमुपपन्नत्वादिति । तदाह एवोऽश्रोत्रं नृः कस्य भवति आमुष्मिकं फलं किं वा श्रोत्रोर्भुते इति श्रोत्रेन संबन्धः । प्राणो वायुदेवतां तति नेत्रमादित्यं व्रजति एवमेषेति १६१

मनोने । शरीरं पृथिवीदेवंतां जति । तथा शरीरांतरे स्थित आकाशो वा ह्याकाशरूपां देवंतां जति । कीदृश आंतराकाशः आत्मसदृशस्यः श्रुतो आत्मसदृशेनात्मनिरूपयैष स्पष्टतया १६२
 बोधयीरिति । लोममांससर्वाणि लोमानि बोधयीर्यवताः प्रतिप्रजति । तद्वत्केसावन्स्पतिकरूपदेवताः प्रतिप्रजति । सोहितरेव शरीररूपेणाद्यन्तररूपदेवतामुपमंतीति १६३ पाह्यवस्त्वप्यति । एवं पृथो
 याज्ञवल्क्यः प्रश्नरहस्यार्थं च मन्त्रांसं सविज्वरं नोक्तवान् किंतु तमांसं भस्ते गृहीत्वा एकं तदेव शरीरं च तस्मात्प्रवोदेति १६४ ननु कर्तृनिरूपणं किं स्वप्नमाप्नवत्यपि यानिरूपणादपिरहस्यं पदमर्थैकां
 तेषां वित्तिस्त्वरसंमनसि निधाय प्रकारांतरैरप्येकं तमेव नाभिप्रायमाह जानातीति द्वाभ्यां । आवाले अणुपोषालं सर्वोत्प्रेक्ष्य जानाति । एतत्किं मृतः पुमान् निषण्ण्य पदस्थितकलं कर्मानुसारेण
 मयातीति १६५ मश्रुयेति । एतादृशार्थविषयकत्वेन प्रश्नोत्तरयोस्तु च्छान्दसिद्धसाधनत्वेनावाहरणोपयतामाभूदिति प्रमित्येव एकं तेषां कथमुक्तवानिति १६६ उत्तरमभिनयति भ्रमुनैत्यादि
 ना । भ्रमुनादिप्रियावेपूर्वपुण्यपापैकृतोत्पत्तिस्तवाभितरकृमृतोर्जुनं संसति । जीवनावस्थायामिव तस्मिन् भोगारभे पुण्यपापैरेव मरणकारणेति यावत् १६७ एतदेव स्पष्टयति यापीति । पुण्यं पु

मनश्चंद्रशरीरंच पृथिवीमंतरास्थितः ॥ आकाशआत्मशब्दस्त्वोवाह्यमाकाशमेति च १६२ ओषधीर्लोममाश्रंचकेशास्तद्गदनरूपतीन् ॥ लोहितंचतधारितो वि
ज्यप्सुमुत्तेसति ॥ तदाकंसंभवत्येष जंतुर्ज्ञानविवर्जितः १६३ याज्ञवल्क्योतिगोप्यार्थप्रश्नमत्मानसंसदि ॥ उक्तवान्किंतुहस्तेतंशृङ्गलैकांतगोब्रवीत् १६४
जानात्यावालगोपालंसर्वसुवयतो जनः ॥ मृतः कर्मानुसारेण प्रयाति नियतं पुमान् १६५ प्रश्नस्य तुच्छतामाभूदुत्तरस्य तथैव च ॥ इति संचित्य मतिमानेकांतिवाक्य
मब्रवीत् १६६ अमुना ये कृते पूर्वदेहिना पुण्यपातके ॥ तथोरेव सत्येष मृतो जीवन्वथा पुना १६७ पापी नरकमभ्येति पुण्यात्मा पुण्यमेव च ॥ पुण्यपापकरो जंतुः
सुखदुःखकरं वपुः १६८ नाधिको न समो वापि न भू नोपि च विद्यते ॥ जंतुः किंतु भवेदेवं स्वकर्मवशमागतः १६९ पुण्यात्मा धिकतायाति पापो भू नत्वमेव च ॥ पा
पपुण्यवतस्तदसुखं दुःखं निरंतरम् १७० कर्मणा मनसा वाचा सुखं वा दुःखमेव च ॥ करोति यत्परस्यार्यलभते तन्न संशयः १७१ यस्मिन् देशे यदा काले निमित्ते न न
येन वा ॥ यावद्वियादृश्येन श्रुषायज्ञयः पुमान् १७२ करोति तत्ततो भूयः स्वयमुक्तविशेषणम् ॥ सुखं दुःखं निमित्तं वा तयोराप्रोतिवैसदा १७३ समं सर्वत्र विशेषं सु
खं वा दुःखमेव वा ॥ निमित्तेन समं कर्तुं रिद्धदेहांतरेथ वा १७४

पुण्यफलैवभावाविर्कं सुखदः स्वकर्मानुपादि ११८ नाधिकरति । जीवास्वरूपेणाधिक्यादिहीनोपिकर्मवशीतनद्रोभयतीत्यर्थः १६९ तदुदाहरति पुण्यात्वेति । पुण्यात्मापुण्यस्वभा
वः अधिकताद्विरूपणर्भावात्तापुण्यकारितारूपं वा । गृह्यन्स्वस्थावरांतपापकारित्वरूपं वा । मिश्रिताभ्यामिश्रिन्फलमिति १७० फलानामद्यंतराविशेषेषु पुण्यपापपरांतराविशेषान्द्रमयोज
कतमाह कर्मणेति । कर्मणाहारीत्यापारेण । तथाचशरीराविभिर्नृपरस्वसुखादिकं करोति तैवेतथासुखादिकं वैवतहृत्पर्यः १७१ तद्विशेषेणैवतुन्देनाद्रीन्दर्शयति यस्मिन्निति । यस्मिन्
पादशैवेनोकादेवायेननिमित्तेनवायेननयेनमकारेणवापावयत्परिमाणं पादसमुत्कृष्टं निष्कृष्टं वायेनशरीरेणवापचपररूपं पुण्यदुःखं वाचः पुमान् करोति । यद्वयाहतिपाठेयाहकावस्थावानित्यर्थः ।
संपूयः पुनस्तत्फलं तन्निमित्तं तैवेवादि शब्दो न विज्ञेयं कर्म कालिकदेसादिसजातीपदेसादिविशिष्टपाप्मोतीति द्वयोः सर्ववः १७२ । १७३ फलितमाह सममिति । कर्तुः कर्मिणः इहलोकेदेहांतरेवा
समुपजापमानं सुखादिरूपं फलं निमित्तं चेन कर्मणा समं ज्ञेयं पादमाविशेषणं कर्मतादृशविशेषणं फलं तन्भवेदिति पावद १७४

तत्रसंक्षेपाभिधानप्रयोजकं सूचयन्वाज्ञवत्कथोभुज्युतावदुपात्मते संवर्धेति । एतत्स्यादादिकं नुम्यं संवर्धेति कं वं जानन्समाजो किं पृच्छसि सभाजेऽप्यप्रश्नोऽप्युक्तः पतोरेवगुहं देवसं वं धिरश्च
मिति । तथाचज्ञातः वेदेवगुहं वं विस्तरेणानभिधाने निमित्तमिति भावः १८७ विश्वासायेति । तथापि तदविश्वासायगुहं वं संरक्षणापचसंसेवेणाधुनावदमि सोपासनाश्वमेधकृतोजनाः सो
पासनाऽश्वमेधफलं यत्र भुजंति तत्रावत्पृष्टाः पारिषिताऽन्यच्चानुगतमिति अत्रपैतोपासनाश्वमेधकृतस्ते एव पारिषिता इति गुह्यत्वसंरक्षणापचोक्तमिति बोध्यम् १८८ एवमुक्तमिति । एवं पाशवक्ष्ये
नोक्तिविधाज्ञवत्कथोपि विस्तरेणानभिधासादुज्युः पुनरप्युच्यते अश्वमेधकृतः कुत्रयांतीति १८९ इति पृष्टोपाश्वमेधः समाजो ह्यश्वमेधप्रकाशनपापं पुनः पृच्छतोभुज्यो रेव नममेति प्रत्याविस्तरेण वदतु पृथक्
मेधः पाद इत्युक्तमिति १९० ननु तथापि लोकानां धान्ये वसतिस्तस्याश्वमेधे नोपयमानं अतो ह्यपतेन त्वश्वमेधकृत एव पारिषिता इत्यर्थे स्य सन्नुत्पत्तिकर्माभिवर्धनं तत्राक्रम्योत्तममिति चेत्तसिद्धत्वा
भिमान एवेति स्युत्पत्तिर्विशेषज्ञाऽश्वमेधकृत विनेति । सन्नुतां पृथिवीं येषां वसोस्ति तेऽश्वमेधयाजिनः पारिषितय इति पदेनोक्ताः परितः सर्वतः क्षितिर्धैवामिति वक्तुमर्हतेः पारिषिता इत्यात्मज्ञादि
त्यास्ताऽर्थे केन पारिषिता इति पितृभावात् । एवमश्वमेधयाजिनः पारिषितत्वेन सचाश्वमेधो नोक्तेनोक्तमनलोकोक्तमनलोकोक्तमिति १९१ तत्र सर्वकर्माणां भोगस्थानं वैराजं शरीरं शूळोक्तं

गंधर्वेणे रितं पूर्वमुच्यते तत्पुनः कथम् ॥ देवमुद्रां समाजोस्मिन् जानन्सन्निप्रपृच्छसि १८७ विश्वासाय न दाम्येत नुम्यं संसेपतोयुना ॥ अश्वमेधकृतो यत्र भुजंति नृ
पपुंगवाः ॥ अगच्छन्मवता पृष्टास्तत्र पारिषिता अपि १८८ एवमुक्तेऽप्यविश्वासाह्लायाय निरभाषत ॥ अश्वमेधकृतः कुत्रयांतीति वदभोमुने १८९ इत्यु
क्तेयाज्ञवल्क्योपि विस्पष्टं जनसंसादि ॥ उक्तान् देवतामुद्रां भुज्योपापं निधायसः १९० वितपूर्णाक्षितियेषामस्ति सागरमेखला ॥ पारिषितय इत्येते उक्ताः पारि
षिता अपि ॥ स्पष्टा इति न तावच्चेकमानं तु सो ब्रवीत् १९१ जंबूद्वीपः समग्रो यमीरितो लक्ष्यो जनः ॥ तावांस्तन्मेखलाभूतो वर्तते लवणोदधिः १९२ जंबू
द्वीपः समुद्रेण वृत्तो यद्वद्विवर्तते ॥ ससागरस्तथा द्वीपेर्वृतः पट्टिः समग्नैः १९३ द्वीपानां स समुद्राणां स्थितानां परिरुच्यहि ॥ अन्योन्यमावृता तस्माद्विगुणं दि
गुणं वहिः १९४ परिमाणमपीवां यन्मिलितानां प्रकीर्तितम् ॥ तावदेतद्विज्ञेयं भूमेः शुद्धोदकाद्वहिः १९५ अत्र तिष्ठति शैलेन्द्रो दुर्भवत्सर्वतोभुवः ॥ तदंत
र्भास्क्रोमच्छेदहोरात्रेण सर्वदा १९६

नवर्धंस्तत्परिमाणं दर्शयति जंबूद्वीप इति पट्टिः । ईरितः पुराणेषु इति शेषः । तावांस्तन्मेखलाभूतो वर्तते लवणोदधिः साराधिवः १९२ जंबूद्वीपः समु
द्रेण वेष्टित एव संलवणसागरोपि पट्टिः पृष्ठादिद्वीपैः समग्नैरिमुद्रासोदापसमरस इति वैदिकमिति १९३ द्वीपानामिति । एवं स समुद्राणां द्वीपानां पूर्वपूर्वपरिवृत्त्यवेष्टितत्वात् स्थितानां मध्ये आवृता तस्मात्पू
र्वस्मात्पूर्वस्माद्द्विस्तरोत्तरं दिगुणं दिगुणं बोध्यमिति शेषः यथा त्वत्संयोजनस्तत्सरोरविशिष्टा जंबूद्वीपात् द्विस्तपो जनात् दिगुणं सरोरविशिष्टः पृष्ठभुजं सपो जन एवमप्येति । तथा पृष्ठद्वीपावृता त्सारोदा
त्रिस्तपो जनात् दिगुणं सरोरविशिष्टः सत्त्वमसिद्धीद्विदिष्ट एवमप्येति १९४ परिमाणमिति । यथैवां स समुद्रद्वीपानां पातवत् परिमाणम् । कोटिद्वयं त्रिपंचाश्लक्षानि वततः परम् । पंचाशशत
लाणि सप्तद्वीपाः ससागराः इति शेषो वाममेति शेषम् । तावच्चुद्रोदकात्परस्तादृशैः परिमाणं बोध्यमिति तदनन्तरमेकोनवत्वारिंशत्सौ चरकोटवत्परिमितास्वर्णं भूमिरप्यस्तीत्यापेक्षेयां मानुरो
धेन बोध्यम् १९५ अत्रेति । अत्र पूर्वश्लोकोक्तदेवोऽशैलेन्द्रो लोकां लोकानां प्रकीर्तितम् । तावदेतद्विज्ञेयं भूमेः शुद्धोदकाद्वहिः १९६ अत्र तिष्ठति शैलेन्द्रो दुर्भवत्सर्वतोभुवः ॥ तदंत
र्भास्क्रोमच्छेदहोरात्रेण सर्वदा १९६

निर्व्यापारपलेकेष्वयोज्यत्वापसिद्धेस्त्वदृक्कलक्षणहेतुवत्त्वत्त्वन्वाप्यत्वादिहृदइत्याह व्यापारेति । तथाचमविशुद्धेऽप्यदर्शनमिव आत्मपक्षेऽनात्मपक्षेऽनव्यापारः कृतमिति चार्थपादार्थः २१६
 फलितमाह ततश्चि । एवमोपहासं पृष्टोपियाज्ञवल्क्ययोगांभीर्येणस्त्वमानोर्मर्दइत्यमेवोवाचेति २१७ सासादपरोक्षतामयाप्रथममेवेनचउच्यमथोभेनदंशितातत्रतवमदतामालोच्यन्वमनामर्दं
 तमिति सूचयितुं पाज्ञवल्क्येन एव व्यादिशयं पुनः प्रकृतितर्कमाह पंचमिति । संघातादिलक्षणमात्मानं देहति यत्वं पृच्छसि सततमपर्याया एवमुत्तराप्रपरोक्षः यत्स्त्वयापि महं बुद्ध्यागतः अह
 माकारकृत्वा विपरीतक्रियमाण इत्यर्थः २१८ इत्युक्तेति । इति पाज्ञवल्क्येनोक्तोपहं मत्त्वविषयत्वस्य बह्वुदर्शनाद्बुद्ध्यादीनामभेदतामोसाविति न ज्ञायतेऽनःपृथक्पदार्थेति पुनरुपपन्नः प्रपञ्चे
 त्यर्थः २१९ उपस्तमिति । एवं पृष्टोपाज्ञवल्क्य इदमाह इदं किं पावेद्वदुभयसिद्धातस्यापरोक्षतात्वेनानुरूपत्वेन वा प्रहंसिकाघटादिवदिदिविषयत्वस्यापरोक्षत्वेन आरोपितमोपयातं
 निरूपयंति तथा मयोक्तोपि त्वया बहिर्मुखत्वात्तदुपपन्न इत्यर्थः २२० नद्वितीयस्तस्याविषयत्वभावत्वादित्याह बुद्धयंति । योऽपि निःपापरोक्षमात्मा बुद्ध्यास्ववित्रमाहियानावेति प्रपञ्चेन
 सरं पासहितः सर्वज्ञानातिशानुद्दिष्टस्त्वयमेव भासयति एतत्स्वाबुद्धेर्देहाखंडेन त्वं पश्यसि विपरीतरोपि नद्विषयत्वरूपजातेर्विषयीकुरुं सज्जोतीति यावत् २२१ सैद्विषयबुद्धेः साक्षिभास्यपास्तइ ।

व्यापारकारकस्तावत्संघातोऽप्रतीयते ॥ विरुद्धभुतं तेन मोक्षश्रेयस्य यादृशम् २१६ तत उक्तस्वरूपं त्वं कुरामलकवद ॥ इत्युक्ते याज्ञवल्क्योपि स्मयमानस्त
 मब्रवीत् २१७ यत्वं पृच्छसि संघाताद्दात्मानं विलक्षणम् ॥ एष आत्मा तव प्रपञ्चोऽहं बुद्ध्या मत्स्त्वया २१८ इत्युक्ते कृतमः सोऽयं बुद्ध्यादिप्रतितवद ॥ उपस्त एव
 पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं महाशुनिम् २१९ उपस्तं याज्ञवल्क्योपि वाक्यमेतदभाषत ॥ उक्तोऽपि न मया शक्यस्त्वया द्रष्टुं कथंचन २२० बुद्ध्या सर्वविज्ञानाति यतोऽयं भूत
 भौतिकम् ॥ बुद्धिचतुस्वाद्रप्रारंभेन पश्यसि तद्वद २२१ घटोपलभकं नेत्रेन घटेनोपलभ्यते ॥ यथा तथा त्रुद्धिना द्रष्टाताभिर्न लभ्यते २२२ वाद्यान्तर्गन्धिभेदाना
 मिन्द्रियाणां हियाधियः ॥ तासां द्रष्टा त्रताभिर्यो न दृश्यस्त्वेव अतिरः ॥ आत्मा तव विनाशेन वर्जितो तो विलक्षणः २२३ एतस्माद्व्यतिरिक्तं यदेहबुद्ध्यादिषादिकम् ॥
 विनाशितज्जडत्वेन जन्मयोगियथाघटः २२४ बुद्धिमानयमित्येव विज्ञायोपस्त आत्मवान् ॥ कडोलस्थसमीपस्थः प्रश्नादुपरामह २२५ कौपीतके यो मतिमान्क
 डोलस्तमभाषत ॥ उपस्तोक्तमनूयेत्यमात्रावृत्तकथं भवेत् २२६

स नैनसक्तिरितिसरं घातमाह घटोपलभकमिति । यथा घटप्रकाशकं चक्षुर्येन प्रकाशयते तथा बुद्धीनां तद्विषयसंबन्धेन दृष्टिभूतिमात्मादितं ज्ञानां द्रष्टा प्रकाशकमात्माताभिर्बुद्धिभिर्न दृश्यने इति २२
 एतत्कथयति वात्येति । वाद्यान्तर्गन्धिभेदानां मिन्द्रियाणां सर्वेभेददृष्टिभूत्वादिसंज्ञापापि यो बुद्धि इत्यस्तासां यो द्रष्टा भासकोऽनृताभिरप्रकाश्यः स त्वत्त्वात्सर्वान्तरविनाशहीनः अतः सं
 घातादिलक्षण इति २२३ ननु तथापि तद्विज्ञं बुद्ध्यादिसंस्थमस्तत्त्वं वा आयेक्यं सर्वान्तरपुक्तं नद्विषयः पट्टपांतरः अन्येऽपि कथं सर्वपदमयोः सर्वस्वाभावादिप्राज्ञं कथं पारमार्थिकोऽपि तानापुर
 गजलघारादेकादीनां रंशुरांतरस्तदेतद्द्रष्टव्यमिः पाशवेन पारिहृति एतस्मादिति । एतद्विषयसंबन्धेन जन्मजन्मनाश्रुत्वादिमत् अतः कल्पितमिति यावत् २२४ उपस्तमात्राणां भूषणं सरति बु
 द्धिमानपमिति । अपं याज्ञवल्क्यो बुद्धिमानिः ये वै विज्ञाय निश्चिरोपस्तो योर्न चक्रे इति २२५ एवं च मोक्षयोगः संघातविलक्षणमात्मा उपस्तमाह मे निर्विशितोऽयत्तस्य मोक्षो येन ज्ञानात्मेकत्वावि
 ज्ञानेन भवति तस्य स साधनस्य निरूपणपरं पत्तकडोलराक्ष्णेतत्त्वाद्यः पदार्थः कौपीतके यस्यादिसप्तपत्वारिच्युत्केः । अथ कुरीत कस्यापत्यं कडोलनामार्तं पाज्ञवल्क्यं पृच्छद् विरुद्धं पश्यस्ते
 न पृष्टमात्मा तद्विषय एव मम अस्मिन् विषयितुं पुनस्तोक्तं यत्तासादित्यादिव्यापकमनूपपुनः प्रक्रियामात्रावृत्तमभिनवति आत्येति । अथ मात्मात्रावृत्तः कथं भवेत्ति २२६

अज्ञभावास्तंभवेनृत्तयोवयम्यमाह आत्मेति । अयमेव तत्त्वज्ञानमहाकाशकामाया 'तुतिपरातेऽशोकमेहोमराभृत्तुपदर्मपः' इतिमसिद्धादौमस्त्वत्तत्त्वसारधर्मकोऽनुपपन्नेनमनुपपदीमरहितंश्रुयतेऽनयोर्वि
 द्दचमिणीस्तादात्म्यंभेदसिद्धिस्तुस्मैरुत्थुकलसममपिनसंभवति कुतश्चेत्यमिति । तथाचमत्पक्षविरुद्धमात्मनोऽज्ञत्वमितिपट्टराज्ञयः एवंपृष्टोपाज्ञवस्त्वयाहस्मेतिद्वयोर्थः २२७ । २२८
 स्यादेवमपरमविरोधोऽप्यात्माभूतिपरसाधमिमांजरूपः शोकमोहचर्मैतःकरणरूपोवाजराभृत्तुवर्मसरीररूपोवाभवैत्सतुपांमकाशकपदपदाइयधर्माश्रमकाशकनस्पृशीतीतिमसिद्धमाक्षिपादावत
 ऐक्यबोधकस्त्वदेवांतप्रमाणराजस्यस्वार्थमकाशनेन केनचिन्मानांतरेणविरोधइत्याक्षयेनोतरयति पदमपहति । माण्डूक्यदिशरीरगाःपदम्यःअत्रात्मनिनसंति एतेनहेतुनास आत्मासंसारधर्मराहि
 रपक्षप्रत्यक्षप्रमाणसालिवाद्दोषेतिवेदविद्विःकथ्यतेइत्यर्थः २२९ आत्मनि संसारधर्माभावेकैमुत्पन्नाह आत्मज्ञानेति । अक्षिपालेनभासमानोपि संसारमात्मविदोऽवेगमसवत्क्षणानांवापांकर्तु
 मयानशक्तस्तदाकिमुक्तंमत्माननःसंसारधर्मराहित्यइत्यर्थः २३० एताहमात्मज्ञानरूपविक्षेपपरिहारेणहृदरोपकारकर्मगतंसासइत्याह असंसारिणमिति । एतंपूर्वोक्तानानुदितमेतद्राष्ट्रमण्ड
 कंतंमुद्रितासितयाउपसृताःक्षणवर्णितमात्मनविज्ञायमतेपणाःपरित्यक्तकामाःसंतःपूर्वोक्तमवेवावयःप्रज्ञांतिस्मसंयस्तवैतइत्यर्थः २३१ तत्रैपणायाःस्वरूपभेदावाह सुतइतित्रिभिः । लोके
 कामानामात्मनैकविधत्वेप्यनुमतानित्रीणि रूपाविर्हरितानि श्रुतो । तत्रैकंरूपंभुवोभवात्स्वत्वाकारंभुवोभवात्स्वत्वेनद्वारसंप्रदाहोपवर्तते । द्वितीयंविशेषणार्थं विसमपिद्विविधंदेवमानुषं तत्रद्वंद्वे

आत्मासंसारधर्मायंमुधितश्चपिपासितः ॥ शोकमोहसमाविष्टो जायते म्रियते तथा २२७ पदमिरहितं ज्ञप्तादात्म्यं ह्यनयोः कथम् ॥ इत्युक्ते याज्ञवल्क्योपितमाह मु
 निपुंमवम् २२८ पदम्यो न संस्यत्र प्राण बुद्धि शरीरमाः ॥ आत्मन्येते न स ब्रह्म कथ्यते वेदवादिभिः २२९ आत्मज्ञानवतां पुंसां संसारो नैव बाधकः ॥ कुत आत्मन ए
 पस्यात्सर्वदा ब्रह्म रूपिणः २३० असंसारिणमात्मानं ब्रह्माभिर्न निरंजनम् ॥ बुद्धि साक्षिणमेतत्तं विज्ञायात्र दिजोतमाः ॥ वामदेवसमाः पूर्वप्रज्ञांति गतैपणाः २३१
 सुतो भवतु मेतद्ददितं देवं च मानुषम् ॥ सुखं लोकद्वयं चैतदेषणात्रयमीरितम् २३२ पितुः पुत्रो मवेदितं यथाक्षेत्रं यथापथः ॥ वित्तं च सुखं दत्तं ददित्वा लोके परत्र च ॥
 ततः सुखं स्य तदस्यात देतो ध्येपणाद्वयम् ॥ एषणाद्वैतमेवात्र प्रस्तुतः सर्वदेहिनाम् २३४ इच्छत्यपियतः सर्वः सुखमस्त्विति नापरम् ॥ सुखं चात्मन्यसंसारं सर्वं
 नंदातिशायिनि २३५ स्वमकाशे सति प्रज्ञे सर्वभेदविश्रजिते ॥ नापरत्रयतः सर्वमुदकं दुःखं दंसृष्टम् २३६

बलीकजयसाधनमुपासनात्मकज्ञानं मानुषं भुवःपुण्यलीकभोनसाधनं पशुदिरप्यादि । त्वीपंलोकेपणास्वेलोकेपदेनचैवमनुष्यतोऽज्ञांतिमुखंयतेइत्यर्थः २३१ वस्तुतस्तुदेवसकलकामनानु
 गतेरूपेइत्याह पितुरितिदाण्यां । यथाक्षेत्रंयुर्भवादिभ्यस्तलोकेभोनसाधनत्वादित्तिमितिमसिद्धंतथापुत्रोपिपिशुवित्तमेव पुत्रेण जयतोपंलोकेभतिश्रुतेरेतद्वेकनपसाधनत्वात् दित्तपदंवल्लोके
 परलोकेवापत्सुखं सुखसाधनं तत्रप्रसिद्धं तथाचवितैपणास्तेन सकलसुखसाधनेपणांनसंप्रदाः अतएवभुवोपुत्रेपणाविवैषण्यपोरभेदउक्तइतिभावः । लोकेपणापदेनचसकलफलकामनानांसंप्रदाः ।
 लोकपदस्यसुखपरतायाःपूर्वश्लोकउक्तत्वात् तस्मादेपणानामनुगतकपालोचनापार्थंतेद्विन्द्वेवेतिद्वयोर्थः २३३ । २३४ एषणाद्वित्वेलोका नुभवमप्यनुकलयति इच्छत्यपीति । यतः सर्वो
 जनःप्रथमंफलभूतं सुखमेवेच्छतिफलरूपसाधनसाधनतामालोचयतस्तसाधनमपीच्छतीत्येषणाद्वित्वमुपपन्नमेवेतिशेषः । एतदभिप्रायेणेवभुवोवितैपणास्वेलोकेपणपोरभेदउक्तइतिभावः । अस्त्वेवं
 तथापि विदांसोयवैपणापरित्यागं कुर्यात्तत्रकोहेनुरितिचेदेवामूलभूताविद्याविरोधेवाह सुखंवेति । योवेभूमात्सुखमित्यादिश्रुतेरात्मन्येवसुखंनान्यत्र । अयंतुपुरुषस्यचैतन्यमिविविदिदेशः
 यतःसर्वसांसारिकपदार्थजानतुदकैपरिणायेदुःखंयथाचमज्ञाएवपणामाजगतिद्वयोर्थः २३५ । २३६

आ. पु.
॥ ११ ॥

सांसारिकपदार्थानां दुःस्वरूपतमपश्यति जननीत्येवावशमिः । धातुजानां जननीस्तन्पदमादिना मुखकारिणीत्वेन प्रसिद्धा सापि कोपमरणाभ्यां दुःखं दयाति निद्रयोः संवयः । स्तन्यपदः । नृ
रिभ्यो बहुविधेभ्यः अपायेभ्यः अपादेहेतुभ्यो जलप्रादिभ्यो रसपात् विशाददृवात्स्नेहादिलौकिकात् स्नेहादिः कारणं यत्पतहाहाहो किकान्मुखं वनादिरूपादपि पटपोरर्थः २३७ । २३८
तत्र जनन्यामरणाः स्वदत्तं त्वययोगितया स्फुटयति जनयति । स्पष्टम् २३९ उक्तदुःस्वप्ने रूपास्फुटयति नाग्रेति द्वाभ्यां । शुल्लसंक्षेपे शुलोपरिनिधाने भृगोः एवं तौ घटज्ञान २४०
तादृशमिति । स्पष्टम् २४१ जननीत्याद्यमप्यत्राप्यतिदिशति २४२ प्रियाणीति । न पविषोमो वारोपेनुमकयइत्याह विषोमइति । अचिकित्सयेन मतिकर्तुमशक्येन येन केन चिन्मिनेन
संयुक्तानां विषोमोऽवश्यं भावीत्यन्वयः । निमित्तस्याचिकित्स्यत्वे हेतुर्न भविष्येति कालेति । रोमवच्छरीरपरिणामहेतुत्वादोगसमेन कालेन प्रयुक्तेनेत्यर्थः २४३ एवं प्रियं वा अभिमतानां दुःस्वप्न
मुपपादितं अभिधाणां तु दुःस्वप्नसंक्षेपेऽपि ज्ञेयं । ज्ञेयमिति । संहतितापयति अमुदेहाभिमानिनम् २४४ जननीमभूतिहेतुनेपुंल्लङ्घायजहेत्वप्यतिदिशति चेतनानीति । चेतनवज

जननी सर्वजंतूनां प्रसिद्धा मुखकारिणी ॥ स्तन्यदानात्थाशब्दक्षणाभूर्यपायतः २३७ मलाद्यपनयात्तद्विज्ञात्स्नेहादिनौकिकात् ॥ कोपतो मरणाद्वा सा दया
दुःखं सुदुःसहम् २३८ जनन्यामरणात्वाल्पेदाराणां यौवने तथा ॥ वार्धके तनयानां च वज्रपातसमं स्पृहतम् २३९ नाग्रेः प्रवेशने दुःखं छेदने वपुषो न च ॥ जीवनः शु
लसंक्षेपे भृगोर्वापतने न हि २४० तादृशं दुःसहं दुःखं नान्यस्मादपिकारणात् ॥ जनन्यादिमृतौ दुःखं बाल्यादौ जायते यथा २४१ प्रियाणि सर्वभूतानि पित्रादीनि ज
नस्य हि ॥ वियोगे दुःखमत्यर्थं जनयंति सुदुःसहम् २४२ वियोगः सर्वथा भावी संयोगे सति देहिनाम् ॥ अचिकित्स्यनिमित्तेन कालरोगकृतेन हि २४३ अप्रियाणि
च भूतानि संयोगेन दहंस्व मुमु ॥ अग्रियथास्व संयुक्तं सर्वमेव दहंस्व यम् २४४ चेतनानियथा तद्वज्रदान्यपि च सर्वदा ॥ जंतून् योगविशेषाभ्यां प्रीत्यप्रतिक्रानि च ॥
दहंस्व विरतौ च्छ्वश्च लभान्पायको यथा २४५ पुत्रा विस्तानि लोकश्च शरीरं च सर्वाध्वम् ॥ एते दुःखकरा सर्वे दृश्यं ते सर्वजंतुभिः २४६ यद्यत्कर्तुं प्रवृत्तः सन्नशक्या
द्विनिवर्तते ॥ इच्छया सहितस्तत्तदुःखमुक्तं मनीषिभिः २४७ प्रवृत्तिकुरुते शब्दपकारापकारयोः ॥ शत्रुमित्रार्थमत्रायमशक्त्या विनिवर्तते २४८ शरीरं द्रिय
जासेयं कचिच्छापि सुतादिजा ॥ अशक्येच्छाविघातः स्यादुःखमिच्छावधेर्महत् २४९

वाप्यपि वस्तुनिधौ तिकराणि चेद्विषयेन मनीषिकराणि चोमेव जिरितान् विरागहीना नृसहस्रान् पावचइति तापयंतीत्यर्थः २४५ सांसारिकभावानां दुःखहेतुता रोगां धताहीनेः सर्वे नृभूयते हन्पाह
पुत्रा इति । एते पूर्वाह्णोपदेशिताः २४६ तथापि विदित्यमाना इच्छेव दुःखप्रयोजिहेत्याह यदादिति । इच्छया सहितो जंतुर्यद्यत्कर्तुं प्रवृत्तः सन् यस्मात्प्रकृपादि निवर्तते तदुःखं कृत्वा दुःखमित्यु
क्तमित्यर्थः २४७ तदुदाहरति प्रवृत्तिमिति । अर्थसंकेतः पायः शत्रुमित्रमपकाराय मित्राणां मुपकाराय च प्रवृत्तिं कुरुते तत्राशक्त्येव ततो निवर्तते इति प्रसिद्धमिति शेषः २४८ तत्र चेच्छापाः प्रयो
जकमहंममाप्पास्वरूपं विपर्ययज्ञानं तथेच्छाकार्यदुःस्वरूपं वाह शरीरेति । सेवममकथेच्छाकर्तुमशक्येभ्यर्थाच्छाकचिच्छरीरं द्रियजा शरीराभ्यां सजाईदियाः ससजावाकापि कुत्रचित्पुतादिविषयक
ममत्वाभ्यां सजाअहंममाभिमानेनाशक्येच्छामपि कुर्वतीति यावत् । एवं सति इच्छावधेः कुत्रचादप्यततोऽप्यनारोदुमशक्यं कुत्रचं यथावधिर्विभागधत्वा तथा इच्छास्वकापेदारायमारोदुमशक्तो
शक्यपदार्थे इच्छावधिरुद्धि कृतमपदानं तस्मात्तातोपपन्नपदार्थे इच्छास्वकापेदारायमारोदुमशक्तो

एवमनर्थापयितुं शरीरादयश्च आश्रयान् कंचित्कालमात्रं ननु कृतकत्वात् स्थानं सर्वत्र सममित्याह शरीरेति चेति । तेषां शरीरादयश्चिरं यथार्थं भावयन्तं सर्वत्र सति ते च सर्वदा स्थायीनामनुकूलत्वात् सन्तो
 त्यपि प्रसिद्धमिति शेषः ततः सर्वत्रानुकूलत्वाभावादिमेशरीरायाः सर्वेषु दुःस्वमित्युक्ताः २५० एवमनारब्धनिदुःस्वत्वमुक्तामुस्तत्त्वमपि निरेकमायिते वा स्फुटपि नुस्त्वमिति । कस्यचित्पि वस्तु
 नः सुखत्वं नैव विद्यते कुतः सुखत्वं विनश्यत्स्थानरूपस्याप्यभिचारात् व्यभिचारे चिकिर्मानमिति चेत् लोकानुभव एवेत्याह यतो दृष्टेयादि । यदेव वस्तु सुखं तदेव कालांतरे दुःखं दमिष्येवं सर्वत्राभिः सर्वे
 पांचस्तूनां पर्यायेण परिपाद्या अनियमेनेति यावत् सुखदुःखयोर्जनकतादृष्टेति २५१ यत्रापि पदार्थानां या सुखहेतुतादृष्टिः सा भ्रम एवेत्याह यत्रापीति । यत्र देहे कस्तेना कश्चित्पदार्थः पुंसोऽनुसृत
 स्त्रापीतत्सुखमप्यसुखहेतुताभिमतपदार्थस्य कश्चित्पानदृष्टपद्मानेन न गृह्यते मानाभाव एव कुत इति चेदनादौ दृष्टेयादिश्रुतेः सुखस्यात्मरूपत्वेनाजगत्वादित्यर्थः २५२ यदि पुंसोऽनुसृतस्य
 चाहिदुःखरूपमेव स्यादित्याह जायमानमिति । सुखं यदि जायमानं स्यात् चाहिदुःखमेव स्यात् आत्मनो भिन्नरूपत्वात् यत्र यत्रात्मभिन्नत्वं तत्र तदुःखमिति यत्र सोऽसिद्धदृष्टतामाह पुंसति । य
 थावैरिसुखं सुखत्वेन ज्ञातव्यं आत्मभिन्नत्वेन दृष्टं दुःखत्वेन सोऽनेन नुपपदेति यसिद्धम् २५३ कथं तद्विषये पुंसुल्लभनकत्वात्पुंसो लोकानामिति चेत् सुखाभिन्नं न कालः कारणद्वयं पुंसुल्लभनकत्वात्पुंसो लोकानामिति चेत्

शरीरेन्द्रियपुत्राद्यावन्नोपीश्वरस्य वा ॥ भवन्ति सर्वथा सर्वे स्वाधीनानेव सर्वदा ॥ ततो दुःखं समुद्दिष्टादमे सर्वे शरीरिणाम् २५० सुखत्वं विद्यते नैव वस्तुनः कस्य
 चित्कचित् ॥ व्यभिचाराद्यतो दृष्टाहेतुता सुखदुःखयोः ॥ पर्यायेण च वस्तूनां सर्वेषां सर्वदेहिभिः २५१ यत्रापि सुखहेतुता दृष्टं तत्रापि नास्यतत् ॥ आत्मरू
 पं सुखं यस्माद्धेतुभ्यो न जनितं जेत २५२ जायमानं भवेदुःखमात्मनो भिन्नरूपतः ॥ पुंसो वैरिसुखं यद्विज्ञातमप्यसुखं भवेत् २५३ ततो भिव्यक्तिरेवास्य सुख
 स्यात्पुंसस्वरूपिणः ॥ कारणैर्लेशतो यद्वत्त्वद्योतैर्न भसो निशि २५४ प्रकृतेन्द्रियतानूनं दुःखहेतुर्द्वैः स्मृता ॥ अप्रकृतेन्द्रियो यस्माद्दालो दुःखं न गच्छति २५५
 अप्रकृतेन्द्रियस्तस्माद्दालवन्निवसेन्मुनिः ॥ सुखे पणां विहाया यं स्वप्रकाशसुखोदधिः २५६ ब्राह्मणो जातविज्ञानः पदवाक्यार्थको विदः ॥ आनन्दुःखैको ह तुल्यम
 न्यव्यतिरेकतः ॥ सर्वेषां समेतस्य शरीरस्यास्य नाशिनः २५७

त्याह तत इति । पञ्चास्यते नोपकस्याकाशस्थानं किंचिद्वच्छेदेनामिन्यक्तिः क्रियते तदसुखसाधनत्वाभिमतं नोपकालमस्वरूपस्य सुखस्य तदभिमुखं नुत्पादनकारणं किंचिदभिन्न्यक्तिर्न कथ्यते इत्यर्थः
 तस्मात्पुण्यात्मानं वाधिन एषणाः परित्यजन्तीति यदुक्तं तदुपपन्नमेवेति भावः २५४ एवमात्मज्ञानस्य फलभूतः साधनभूतभ्रमं यास एषणा परित्यागात् तस्मिन् स्थितौ निरूपितः अथात्मज्ञानो
 त्यसो दृष्टारोपकारकाणां श्रवणमनननिदिध्यासनानां विद्यायकस्य तस्माद्ब्राह्मण इत्यादिग्रन्थस्यार्थमाह प्रकृतेः तत्तदज्ञाभिः । तत्रार्थे प्रत्येकवस्तुप्राप्तिवत्संबन्धः । ब्राह्मणो वश्यमानलक्षणस्त्वप
 काशसुखोदधिं रूपं ब्राह्मणभावमिच्छन् वेदं तवाक्याजातविज्ञानस्तत्रापि पदार्थवत्पदार्थको विदुः स्वस्वत्वात्पणां दित्यप्यापविनाशिनः सर्वविकारशालिनीऽऽस्य शरीरस्य संघातस्याऽऽसंमदारासर्वेषां जनक
 स्यात्पुंसव्यतिरेकाभ्यां दुःखहेतुतां जानन् विषयसुखे रणां विहाय बालवन्निवसेत् बहिर्मुखस्य हि न शतार्थमननं नैव पश्यते ऽपेक्षुनालवद्वाचरूपमननं कुर्यादिति यावत् । तत्र बालस्येन साम्यमप्यसुखेन्द्रियत्वम
 सद्बालस्येन्द्रियस्यापि पश्यतत्वं तद्विद्विषयकत्वरूपम् । एतदेव बालसाहचर्यमकृतोपयोगमाद्वाहमिति सूचयितुं प्रकृतेन्द्रियतेत्याहुकमिति भाष्या नुरोध्यर्थः ग्रन्थकृतानुबालवद्वाचो यत्प्रथमं निर्दिष्टं त्रा
 यं भावः जिज्ञासुर्देवं श्रवणादिपुर्व्वारागद्वेषादिवत् रूपं बालभावमभ्यसेदिति २५४ । २५५ । २५७

निदिध्यासनविधायकस्याध्यायश्रुतिरित्येतस्यश्रुतिभागस्याधेदशेषाति गुरुपदेशादिति । गुरुपदेशात्संजातविज्ञानः रागद्वेषविनिर्गतस्वरूपप्रभरूढिदित्यन्तुतोबाह्यपदोक्तंथास्वात्मनोपदिष्टाभिवेदितं
तात्पर्यंविषयत्वेनावधारणंश्रुतोपदिष्टित्यपदोक्तंयथाप्यध्यानेनिदिध्यासनेमननेनासंभावनानिबुद्धोपत्कलभूतज्ञानेनदूषेतत्परोभवेदित्यर्थः । निर्भयइतिपदस्योत्प्रेरणसंबन्धः २५८ अयमोर्ध्वत्वादि
रथब्राह्मणहृत्पंतस्याधेनिदिध्यासनस्वरूपप्रदशंसपूर्वकमाभिनयति अवाहजनसेतिद्राभ्यां । बाहजनसपदेनबाहजनसविषयभूतइत्यजातल्यतेतद्वित्यस्यरूपः अतएवस्वरूपप्रभःसजात्पादभेदादिने
नामेवरूपोनिर्भेपश्चाद्विषयेवमात्रोभयननेनिदिध्यासनेनिष्ठाप्यस्यसतथा उक्तनिदिध्यासनान्तरमर्कमुनेरुक्तमाश्रयिषः कर्मतदाश्रयःसन्नास्यपार्तिद्विषयोःश्रुतोभयोनपदोक्तयोर्मेनस्यनिदिध्यासनस्य
आभिज्ञाआदरेरर्थसंकरोरासेवकोमाक्षणांश्रयभावादेतुब्रह्मविद्याशालोमतइति ब्रह्मशब्दोद्वेद्यर्थेऽगमःपयइतिद्वयोरर्थः २५९ । २६० सजाह्वयःनेनेत्यंशस्याधेपुपायांतरप्रभरूपप्रभिनयति
आत्येति । ब्रह्मविद्वन्भवतीतिश्रुत्यंतरात् अद्यात्मःब्राह्मणः ब्रह्मभावकुर्यब्राह्मण्यमितिवाचत् एतदुक्त्योऽपरेणकेनोवावेनस्वात् एतदनुपायांतरत्वादेवविवाच्यमितिभावः २६१ अथयेन
स्वादित्वादेनतरस्यार्थमाभनेनतदाकायंदर्शयति रागितिसाहैस्त्रिभिः । रागद्वेषादिराहित्यरूपंबाह्यंगुरु शास्त्रोपदेशनरूपंपार्तिद्वेयंतोविचारोपध्यानेनवास्वरूपसाक्षात्काररूपोर्ध्वत्वात्एवान्येवसाध
नानि । एवाफलंनृज्जविरवरूपंब्राह्मण्यमितिद्वयोरर्थः २६२ । २६३ ब्राह्मणत्वप्रयोजनकंब्रह्मबोधमभिनीयसएवमकृतेब्राह्मणचरमवृत्तिनिमित्तमितिद्वयंमिति स्वप्रकाशेति । स्वप्रकाशंसाक्षात्परो
गुरुपदेशात्संजातविज्ञानोध्यानतत्परः ॥ अग्ररूढोद्भूयत्वंतद्वागद्वेषविनाजितम् ॥ स्वात्मविज्ञानपादित्यसहितंप्राप्यनिर्भयः २५८ अज्ञानसरूपोहमानंदा
त्मास्वयंप्रभः ॥ स्वसंजातिविजात्युत्थभेदत्रयविनाजितः २५९ एवंमनननिष्ठःसन्मुनिकर्मसमाभितः ॥ बाल्यपादित्यमौनानामभिज्ञोब्राह्मणोमतः २६० वा
ल्यपादित्यमौनानिविहायोक्तानिकेनसः ॥ ब्रह्मात्माब्राह्मणोभूयादुपायेनापेणहि २६१ रागद्वेषादिराहित्यंगुरुशास्त्रोपदेशनम् ॥ स्वयंचावगमस्तद्वत्कृतोध्या
नतस्तथा २६२ बाल्यपादित्यमौनानिकथितानिमनीषिभिः ॥ साधनानिफलंतद्ब्राह्मणोब्रह्मबोधघट्क् २६३ स्वप्रकाशसुखंब्रह्मनामरूपविनाजितम् ॥ बोद्ध
वोध्यादिराहित्याज्ज्ञाताब्राह्मणईरितः २६४ उपायांतरतःसोधनमवेदिकदाचन ॥ अस्तुवायेनतेनायमीदृशोनाग्रहोमम २६५ पारंतावापिगंतव्यंनद्याःसेत्वा
दिनापितत ॥ गम्यतेचेत्किमर्थस्यादादानंनावएवहि २६६ महावेमागाधजलाविस्तीर्णचिद्भवेन्नदी ॥ नौरेवोपायडहिष्टःसेत्वादस्तत्रनापरः २६७ यथातथा
त्रवाल्यादिरुपायोनापरोभवेत् ॥ ब्राह्मणत्वेयतेनेहब्राह्मण्यंप्राप्यतेनैः २६८

यदुपस्तत्राहणो आत्मनोरूपमुक्तदेवमुत्पत्त्यमंत्रं ब्रह्मनामरूपात्मकदेवविवाजितत्वात्तस्योद्बोधन्यादिभिर्दुर्द्वारविवाजिदिक्स्वकारुणाभिधित्वादिनां ब्रह्मण्यशुक्तः २६४ अथायांतरतदिति ।
वाच्यं शिभिर्नादुपायात्सर्ववर्णितो ब्रह्मणो न भवति किंतु त्वेवावास्यादप्युपायादिति पूर्वोद्धारः । एवमाज्ञाप्यमुपवर्णोत्तरमभिनयति अस्तुवेति । उक्ताभिप्रायेण श्रुतावेवमुत्तरं सर्वकथं ऐवकैलोपाये
नार्यं ब्रह्मण ईदृशोर्वाप्यतत्त्वज्ञोऽस्तु संप्रथमा ब्रह्माश्रयेणुमाप्रदोऽहो न स्तीति ६५ साधनाऽग्रहाभावरह्यतेन स्पष्टयति पारमिति । नदीपारममनस्य फलं लीनुना उपादिना वासि व्यतिषेत्को नाव एवो
पादनेनैकं कुर्यादित्यर्थः २६६ उक्तस्योत्तरस्य अपर्यवसानं वर्णितमप्येदं शिर्षं दृष्टान्तमुपपन्नमिति ग्राह्येति । यदा महावेत्तत्वाभाषत्वविस्तीर्णं चिद्वैतुभिः सेत्वा विना दूस्तरानदीभवति तदानीं रेवतरणो
पापइति २६७ वर्णितशये दृष्टान्तं योजयति एवेति । यथा महावेत्तत्वादिशालिन्युत्तरे नो रेवेत्तत्वास्तथा ब्रह्मण्येवावास्यादिरेवोपायः एतदेव ब्रह्मण्यं न रेवकायां तरेण प्रप्यते पूर्वमभितियान् ।
अपर्यायः भवदप्युपायांतरं निरूपयन्मात्रं यथा स न रूपमप्येवमुक्तं कर्मरूपं वा भवेत् अस्तु सर्वकालं विवर्तनं विदोषमस्त्वं ब्रह्मणोत्तपोत्तवावास्यादिशयेनैवैतदर्थनादुद्दिष्टेनातिशुद्धांतः करणानुष्ठानम्
सत्यैव सत्रयावनानंतरमपि कालं वाच्ये वातपृथुक्तमिति २६८

अथातोऽन्यदा र्शमित्यंशस्य भूतो बाल्या विरूपसाधनकर्मदात्पत्त्यां सारिकमवस्थानात्मा र्शमातिशयमित्यर्थे भविष्यत् कथमेति । कामक्रोधादिसत्त्वावस्थानीनो बुद्धौ देयुः कर्मभूतेरुपदेमदीनत्वे
न पण्डित्यवर्जितो मननादिर्न नखेन मेनवाजितो विषयलंघयत्वेन एषान्युत्थानदीन ईदृशो विप्राक्षणे वा षष्ठे तत्राप्रवृत्तमात्रः कस्यदेव तदेरपि लोकेनैव तं कुत्राप्यस्तीति यावत् २६९ कस्मिन्माह न
नादानमिति । अनादानं भक्षणं पथात् तृप्ते निषत्त उपायस्तथा बाल्यादिप्राप्तत्वात् इत्यर्थः । अतएव हिरेण्यमर्धस्यापि ब्रह्मात्मस्य सत्त्वमनुसंधानेनैव स्वात्मसाक्षात्कारोत्पत्तिरुक्ता योगिनोपि महा
बाहयसमानार्थकप्रणवार्थानुसंधानेनैवात्मानं साक्षात्कुर्वन्तीति प्रसिद्धमिति भावः २७० उपसंहरति एवमुक्ते इति २७१ अथात्मनः सर्वतरत्त्वविनिर्णयपरस्याह्वराक्षणांतरार्थस्यार्थप्रदर्शयंस्त्र
प्राज्ञो गार्गी ब्राह्मणस्याधर्मभिनयति मर्मीति त्रयोविंशतिश्लोकेः । मर्मीनां प्रावाच्यद्वीवचकुर्वन् कस्य कस्यां सापसिद्धायां ब्रह्मत्वेति संबोधमुदाहरणमच्छ कीदृशी तर्केण कर्कशात्कर्मपाना
मार्थाहानं तदेव पश्यन्त्याः सा तथा । किं कृत्वा पश्यच्छ एवावयवयामतिहादिपंचावयववामादिभ्यां विद्यानुमानं समाश्रित्येति २७२ अनुमानं पंचावयवमभिनयिष्यमश्रकारमाह कार्यमिति
ह्यभ्याम् । विमर्शकार्यकारणेन पश्यन्नेन सूक्ष्मेण बोधादानेन व्याप्तं विराट्पुत्रम् कर्तृचरितं नुपविष्टमिति प्रसिद्धा कार्यसाधितिरितिः तत्तावदिति जातावेकवचनम् तत्त्वाश्रितः उरीतः योर्तोऽत्र

कामक्रोधादिसहित उपदेशविवर्जितः ॥ मुनीर्देर्मननध्यानद्वयविविधयलंघयः ॥ ईदृशो ब्राह्मणः कस्य लोके तदंशयाधुना २६९ अनादानं यथा तृप्तावुपायो नि
यतस्त्वह ॥ ब्राह्मणत्वे तथैव स्याद्बाल्याद्येव हि साधनम् २७० एवमुक्ते कठोलोपि मश्रादुपरामह ॥ निरीक्ष्य मार्गाधर्मात्मा स्वात्मनः पुरतः स्थिताम् २७१ मा
र्गावाचकश्रीसाधपप्रच्छ मुनिपुंगवम् ॥ याज्ञवल्क्येति संबोध्य तर्ककर्कशधीधना ॥ अनुमानं समाश्रित्य पंचावयवयाधिया २७२ कार्यहिकारणव्याप्तमुत्तंचैव स
दाभवेत् ॥ कार्यत्वाद्विधया ततो ओतः प्रोतः पटः सदा २७३ ब्रह्मांडं सकलं तद्वदपि कार्यमुदीरितम् ॥ ओतप्रोतमतोऽप्येव स्थावरे र्जगैः सह ॥ आपभोतास्त
थाप्रोताः कुत्रेत्येतत्समीरय २७४ मार्गावायानिति प्राह याज्ञवल्क्योऽपि तांस्त्रियम् ॥ यद्यपि स्यादपामत्र हेतुस्ते जस्तथापि हि ॥ तेजसस्त्विधने लब्धिनान्यथा
स्तीह कर्हिचित् २७५ इधनेन विना वह्निर्जलाधारो न लभ्यते ॥ शास्त्रमेकं विहाया तस्य क्वावाधुमया ब्रवीत् २७६

बंदिष्यामः पटो यथेति दृष्टांतः २७३ ब्रह्मांडमिति । ब्रह्मांडपदं नुपपत्तौ केवर्तमानं सत्तत्त्वाधिष्ठानपुत्रम् तथा च सकलमिदं पंचावयवमपि स्याद्वर्तमानैः सह कारणव्याप्तत्वात् व्याप्य कार्यत्ववदित्युप
नयः तस्मात्पृथिवीकारणत्वेन प्रसिद्धा स्वप्नस्थिता भिरोतं प्रोतं च वर्तत इति निगमनम् अन्यथा सत्तुमुद्विष्ट इति शीर्षतेऽनुकूलस्तर्को विदोष्यः एवं पृथिव्यां कारणव्याप्तत्वं निश्चये सति तदृष्टान्तेनादि
रपि कार्यत्वात् कृत्रिमेतत्प्रोताभिर्भवेत्तत्त्वम् तथाचापः कुर्वीत प्रोतं वर्तत इति प्रथमप्रश्न इत्यर्थः २७४ मर्मीति । एवं पृथोपाह्वयस्त्वस्तंस्त्रियं प्रति हेमार्गीवायावाप ओतप्रोता इति प्राह स तत्र ज
लोपादानत्वेन प्रसिद्धं तेजो विहाय द्वापतेर्न लोपादानत्वाभिव्यक्तेऽनुमाह यद्यपीत्यादिना । यद्यप्यत्र बोधनिषेधमते अर्थाहेतुरुपादानं कारणं तेज इति प्रसिद्धमतस्तदेव जलाधारेण वर्णनीयं तथापि लो
के तेजसोऽद्यादिरूपस्य काष्ठादिरूप इधन एवोपलब्धिनान्यत्र इधनश्चित्तवद्हेतुनिर्भूतस्य जलविरोधित्वेन प्रसिद्धानुजलोपादानता इत्यतस्तथोक्तमिति भावः २७५ उक्तं स्पष्टयति इधनेनेति ।
इधनविमुक्तं वह्निर्जलोपादानतया साधं विना न प्रसिद्धः आर्धनसंपृक्तस्य भूमसंपृक्तं जलकारणत्वेन तद्विधनवत् जले चित्संदिग्धमिति भावः इत्याशयेन तेजस्य क्वावाधुं जलाधारेण त्वेनामवोदिति ।
ननु प्रमेयविरोधः परमकारणस्य स्वकार्यकार्याधारतायाः हेतुत्वात् प्रसिद्धत्वादिति भावः २७६

शायुमिति । एवंदोत्तरागार्वायुष्यवृत्तीत्येकमनूययुः कुत्रोतपोतः अंतरिक्षलोकाः कुत्रोतपोतास्तेष्वमायाकारेण पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्थानमुपादानभूतमाधारपप्रच्छ । लोकानि निषदृश्य
गंधर्वादिभिर्नक्षत्रादिभिश्चपत्येकैस्संबंधोद्गम्यः । लोकानिति बहुवचनेष्वप्यभूतसमुदायस्य क्रमोद्भात्यवयवभेदविवक्षयाज्ञपयितुं पौरुषः २७७ । २७८ उत्तरोत्तरमिति । मृनिर्पातव
त्स्यस्तु एतत्पादाप्यादानागणितानामध्वउत्तरोत्तरमाश्रयत्वेनोपादानत्वेनावर्थात् तत्रवाय्वाधारेणोक्तस्यांतरिक्षलोकरूपस्वरूपमाह स्थुलेति । यदोऽवकाशरूपे गत्येकेषमिदं स्थूलाकाशम
स्तितदेव अंतरिक्षलोकपदेनोक्तमित्यर्थः २७९ गंधर्वलोकादिपदानामर्थमाह गंधर्वाणां इति । गंधर्वलोकपभूतपदं द्रव्यलोकपयैताः शब्दाभूतानामुत्तरोत्तरसूक्ष्मावस्थानां वाचका इत्यर्थः तथाचान
रिक्षाकारपरिणतभूतेभ्यः सूक्ष्माप्यंतरिक्षलोके संसर्गतः परिवेष्टयस्थितानि गंधर्वेशरीरारंभकानि भूतानि संति नानि गंधर्वेष्टयस्थितानि सूर्यलोकारंभकानि भूतानि ततः सूक्ष्माणि च एवमप्रेषाति निष्कर्ष
२८० सूक्ष्मतायास्तारतम्यमाभिनयति अपेक्षयेति । गंधर्वलोकमारभ्य द्वांतां द्रव्यलोकपयैताः षडभूतेषु भूतवस्थाः पूर्वपूर्वापेक्षया सूक्ष्मा अप्युत्तरोत्तरापेक्षया स्थूला एव बोध्याः यथा गंधर्वलोकापे
क्षया सूक्ष्मा अपि सूर्यलोकाश्च द्रव्यलोकापेक्षया स्थूला एव मेवेति २८१ अवेदं बोधय । भाष्यकारैर्येषां द्वयार्थभित्येकैरपि प्रजापतिपदार्थभिरित्याह ब्रह्मलोकपदार्थभ्यां गंधर्वानि भूतानि पुमानि

तर्कमर्पोदयामश्रानहत्वंचमृश्रात्मनिपथाश्रुतिन्यास्यार्ततथाप्येतन्निर्गुणविद्यामर्धामर्धोप्यकृदात्मानेयत्तैस्तुत्यापसृष्टिर्मुद्रात्मनस्तर्कमर्पोदयामश्रानहत्वंतमेवगामौ। आत्मनेपर्यवसानंदोपिनुं
तदनुकूलोद्दपमपतिमल्लोकाशदानमर्धाःपतिपार्थने। ईदृशतिभिभिः। अत्रईदृपदार्थोविशदुपवीतपः। इदं सर्वमात्मत्वेनदृष्टवानितिमुत्पत्तेःपूर्वमुक्तत्वात्। संभवनिवेधंमुत्पत्तिस्तमेवेतिद
शेषलाह। स्वमेतदिति २८२ मजापतिपदार्थमाह मजाहिति। अत्रांशमोल्कादृष्टिपत्तिथतःसूत्रात्मात्रमजापतिपदार्थः पारित्यवर्षमात्रभुज्युमश्रैवांणताइति २८३ मल्लोकापदार्थमाह
अप्येति। अपसृष्टात्मनोऽन्याकृतमापाज्ञानमित्यादिपदवाच्यत्वेनमसिद्धंयत्सर्वकारणतदेवमतिहाआचारः तदेवचात्रमल्लोकापदार्थः कीदृशंतत्। समष्टिरूपेणैकंयष्टिरूपेणैकंवेत्यर्थः २८४
आत्मनस्तर्कमर्पोदयामश्रयोप्यतात्पर्यदृष्टाः। अतथोक्तमित्यादिना। मार्मोपतत्रजयवात्पतनविकारितवती एतर्कं तत्कारणमप्याकृतमात्मरूपेवर्तमानमप्यनुमानैर्नियम्यते। कुतः तदनुक
ल्याभिलेख्यत्वाभावात्। सएवकुतइतिचेत्तानु। कार्यकारणन्यासमित्याकारैवम्यासिद्धकार्यत्वमेवचोत्तममृक्ततदुभयमन्याकृताअपत्वेनात्मज्ञानेनोपयुज्यते। अन्याकृतस्पाकायत्वादात्म
नश्चकार्यकारणोभयविलक्षणत्वादिति वस्तुतस्तुसूत्रात्मापिनानुमानगम्यः अनुमानस्यदृष्टानुपेक्षेनेवमृत्तेः। अतएवमजाहदृष्टिःसूत्रात्मास्तीति। कुचिदपितार्किकैर्नलिखितमित्यपिबोध्यम् २८५
अविचार्येवेति। मार्मोऽतंविचारमकृतेवआप्रवृत्तर्कमप्यादेवमुन्मिद्विदृष्टांस्त्वाकारपर्यवृत्तवती। ईदंकीदृशं देवाज्ञादत्तपमल्लोकाअन्याकृतस्पाःकुवौतमोहाइति २८६

याज्ञवल्क्यवदति । मृत्तिपुंगवो मुनिश्रेष्ठो यज्ञवल्क्यस्तथा मामासीत् एवं ज्ञात्वा मातृदेवमर्षमात्मनस्वरूपं मोक्षार्थं दनुमानरीत्यापुनः संस्तौ मां पीडीशुवाच । इदं किं हे मातृवल्क्य इति प्रश्नमप्युवाच तत्रान्नः
 प्रश्नमर्षादिमातृमन्त्रप्रवृत्त्यवस्थापनमिति कांतं मन्त्रं वृथाऽकृत्वाः कृतवत्यसीत्यर्थः । अथ पृष्टद्विगुणकर्मणिकमन्त्रयेमुत्पुत्रकर्मणो र्यस्यानुत्पत्त्याद्वितीयावति २८७ मतिप्रशयोपपत्तौ श्रुतावन्ति
 मन्त्रप्रदोक्तान्स्पृष्टपति आश्रयति । आश्रयः सर्वो विज्ञानमात्रमाऽनुमानेन यतो न गम्यते तदप्यथात्म्यरूपेण वेत्ताऽनुमानविषयानमप्यवति । आश्रयपदमयोमेषापममिमायः यदा वेत्ति काश्रय
 ताशालिनीं मन्त्राव्याकृते अपि नानुमाननियेने किं पृत्तसर्वा विज्ञानमात्रेति २८८ यदीति । तथापि विज्ञानसाम्येनो निहातुराश्रय इति मन्त्रं करिष्यसि तां हि ते मूर्द्धा पतिपत्तोति २८९ परपीतकृष्टम
 पकृष्टेन समं पश्यतो न यो भवतीत्येतद्वत्तांस्यां स्पृष्टवति अश्रुतिविशुद्धिः । यथा तु न करस्थं वा श्रुतत्वात् तस्मिन् पश्यत्तमसत्त्वात् आरां तत्त्ववित्यनुमानेन शरांतरेः समीक नूनं शरां समीकियेते चेत्
 दितः पानुपता संतस्य विपरीतदर्शनः शिरो निःकृपायेन विनिपातयेदिति दयोरर्थः २९० । २९१ द्वितीयं दर्शनं यथाभिचारिति । यथा धर्मी मिरतामर्थं वेदोपज्ञानमभिचारमप्राणांत
 प्राप्यलमार्थं कोपिनो नृणां सः प्रभृते हे दिस्थानां मनुमानसत्वेन प्राकृत्यवर्णैः साम्यं नेतुरभिर्भुतं मूर्द्धा मूर्द्धा मोविशीर्षैः संप्रवति । दाह्यं किंचो नयति एवमिति इयोरर्थः २९२ । २९३

याज्ञवल्क्यस्तथा पृष्ट एवं समुनिपुंगवः ॥ अर्थशास्त्रैकसंमन्यमनुमानेन मोक्ष्यतः ॥ उवाच तां तदा गार्गी मतिप्रशं वृथा लयाः २८७ आश्रयो नानुमानेन मन्मते केन
 चित्काचित् ॥ अनुमानादियं नैव प्रवृत्त्या देवतात्वया २८८ यविपृच्छासि मूर्द्धा ते निपतिष्यति मूर्तले ॥ मानसादाग्रहाद्गार्गी विचाररहिता सती २८९ अस्त्रपाशुप
 तं यद्वत्करस्थं फाल्गुनस्य हि ॥ अनुमानाच्छरेरन्ध्रैः समीकर्तुं शक्यते २९० आग्रहादनुमानेन समतां कुरुते यदा ॥ तदा तस्य शिरः सद्यस्तन्निष्ठस्य निपातयेत्
 २९१ यथाभिचारमंत्राणामथर्वांगिरसामलम् ॥ कोपिनो वाहृदिस्थानां मनुमानसमाश्रयात् २९२ वर्णैः समानतनितुं मूर्द्धा मूर्द्धा मोविशीर्यते ॥ एवं तवापि मार्गस्य
 देवतातिक्रमाश्रयम् २९३ एवमुक्तातिभीता सा कर्तव्यं न व्यभारयत् ॥ अगमत्प्रहसा विप्रमेषो दालकमारुणिम् २९४ उद्दालको धृशं शुन्यो याज्ञवल्क्यं स्मपृच्छ
 ति ॥ याज्ञवल्क्येति संवोध्य गोप्यार्थं देवतोदितम् २९५ मद्रदेशे वयं पूर्वं पतंचलमुद्दालस्थिताः ॥ यज्ञवाक्यान् यधीषाना बहवो ब्रह्मचारिणः २९६ पतंचलस्य भार्या
 सीदं धर्ववशमागता ॥ अपृच्छामैतमागम्य क्वेसीति गुरुणा सह २९७ सो ब्रवीद्ब्राह्मणानस्मान् सगुरुन्ध्रौ वपुः स्थितः ॥ आथर्वणा कर्बवो हंगंधर्वा लोका विश्रुतः ॥
 उपकाराय संप्राप्तो गुरोश्च वदन् ब्रह्मचारिणाम् २९८

उपसंहरति एवमुक्तेति । एवमुक्तं श्रुत्वाऽतिभवेन स्यात्कुलासाप्यगार्गी आरुणि ब्रह्मणस्याप्युद्दालकनामानमवमद् वादावधेरपि नु तत्समीचेतस्यावित्यर्थः २९४ अथ नृणां तयोमिणोरपि त
 त्वमाममविषयविवेकोपमिति मद्रदेशं पूर्वकं तत्स्वरूपं निरूपकं सप्तमब्राह्मणमेकं विशालोकेन्यां कुर्वन्नादीतयोरागमदेवतावो धिकापाः पथमर्वादि कायात्रयमिति दासविषयानिरूपयति उद्दालक इति च नु
 दर्शयति । उद्दालको देवतोदितं देवतयार्गं धर्वं अस्मात्परं विद्वद्गोपमर्थं याज्ञवल्क्यं प्रतिपृच्छति स्म नितिसंबन्धः २९५ उद्दालकः स्वरूपदेवोपदिष्टार्थं विवेनाधिकं शुषपि नु भुजयुवत्पुंश्चममाह मद्रे
 त्यादिना । ययंच बहवो ब्रह्मचारिणो यज्ञवाक्यानि पञ्चप्रतिपादकानि वेदवाक्यान् यधीषानाः पत्रैः संतो मद्रदेशे पतंचलनाम कस्य कपि गोत्रकुरविप्रवरस्य गृहे स्थिता इति २९६ पतंचलस्येति । तस्य पतं
 चलस्य भार्या गंधर्वेणाग्निनाऽऽविष्टा सीतदापुं गंधर्वैः संवेवं गुरुणा सह अपृच्छामैतं कोसीति २९७ सो ब्रवीदिति । संगंधर्वैः क्षोत्रपुः स्थितोऽस्मद्गुरोर्भाषां शरीरे स्थितः सगुरुन्ध्रौ संहितान् ब्राह्मणाम् मती
 दमब्रवीत् इदं किं आथर्वणो नामतः कर्बवो नामतो लोकप्रसिद्धो गंधर्वो देवताशुषकारापागतश्चेति अत्र केन जलेन बंधः परिवेष्टनं वा साधारतया पश्यतश्चेति कर्बवपदस्याप्रोक्तमर्थमवोच्यः २९८

एवमुक्तेति । एवमुक्तापुनरेतद्व्यपमार्थवाक्यसमर्थः कविमोत्रायास्मद्भवेत्तुक्तवान् २९९ तदाक्यमभिव्यति कायेति । हेकाप्यपतं चल्त्वंतःसूत्रं जानासि येनेदं सर्वजगद्भ्रमात्कुमुदमुदृत । जगत्स्वरूपमाह लोकेश्यादिना । प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन लोकद्विस्वीववस्थितं कीदृशं लोकद्वयं भूतानामाधारभूतमितिशेषः तद्वतानिभूतानिचेति ३०० नाहमिति । एवंपृष्टोनेऽस्माकं गुरुर्वेदाह । एवंकथं अहं यस्तत्वे लोकस्वरूपेणोमिचिंसूत्रं तन्न जानामीति । ततः समर्थः पुनरस्मद्गुरुमाह ३०१ अंतरिति । हेकाप्यमुक्ताज्ञानेप्यंतर्पामिषं भवान्निवेष्टीति गर्भवेणोक्तप्यस्मद्गुरुन जानामीति वेदाहमेति ३०२ एवमुक्तइति । एवमुक्तोऽस्मद्गुरुणास्वाज्ञानावेदनेन ततोऽतः समर्थः पुनः सूत्रंतर्पामिषो ज्ञानोत्कर्षमाह ३०३ कथमित्यतमाह कायेति । हेकाप्यमपापृष्टं मूर्धन्यं तर्पामिषो ज्ञानोत्कर्षो वेतिसर्वज्ञाह्वयः ३०४ सत्रह्याणमिति । सत्रह्याणपरमाऽमानं वेतितथालोकान् भूरादिकान् तथा सर्वांश्चेवादीन् जानातिनाशसंशयः इति प्रभावमुक्ता उभयं सूत्रं तर्पामिषं च सशिष्यापास्मद्गुरुऽब्रवीन् ३०४ जानामीति । एवंवेदोपदेशेनाहं तद्व्यसूत्रंतर्पामिषं ज्ञानाभिभवस्तुतद्व्यसमानं सत्रह्याणानां स्वभूतानां सर्वांश्च ईदृशान् आश्रमं प्रति प्रेषिताभविष्यसितर्हितेतिरः पातोऽपि विपरीति ३०५ इत्युक्तेति । इति

एवमुक्तापुनर्वाक्यमेतद्व्यपमार्थवाक्यसमर्थः कविमोत्रायास्मद्भवेत्तुक्तवान् ॥ गुरुपतंचलं काप्यमस्माभिः परिवारितम् २९९ काप्यजानासि सूत्रं त्वं येन वदामिदं जगत् ॥ लोकद्वयंच भूतानां भूतानि निखिलानि च ३०० नाहं जानामीतस्मत्सूत्रं निमित्तं माह नो गुरुः ॥ पुनरप्याहं गर्भं तर्पामिः सहितं गुरुम् ३०१ अंतर्पामिषमीशानं काप्यजानाति किं भवान् ॥ इत्युक्तेनेति तं प्राह गंधर्वः पूर्ववद्गुरुः ३०२ एवमुक्तः पुनः प्राह गंधर्वः लपयान्वितः ॥ काप्यसूत्रं मया पृष्टं मंतर्पामिषमेव च ॥ यो वेतिसकलं विश्वं वेतिसोऽननसंशयः ३ सत्रह्याणं तथा लोकान् देवान् वेदांस्तथा परान् ॥ प्राणिनः पंचभूतानि स्वात्मानं सर्वमेव च ॥ जानाति नाशसंदेह इत्युक्तो मय मब्रवीत् ३०४ जानामितद्व्यंचाहं तदजानन् भवान् यदि ॥ ब्राह्मणानां हि माः सर्वा अज्ञानेन गृहीतवान् ॥ तदा सद्यः शिरःपातो भवतोऽयमविष्यति ३०५ इत्युक्तेयाज्ञवल्क्योऽपि तमाहोऽहं लंकं मुनिम् ॥ वेदाहं तद्व्यंचं गंधर्वस्तुभ्यमुक्तवान् ३०६ इत्युक्तेकोऽपि सहितं गौतमो वाक्यमब्रवीत् ॥ वेदवेदेति वचनं मापसे पामरो यथा ॥ न तु तत्कथयस्य ज्ञानत्रेवं न संवेद ३०७ यदि जानासि तद्वाहिके मर्थं गर्जनं वृथा ॥ इत्युक्तेयाज्ञवल्क्योऽपि मौतमं वाक्यमब्रवीत् ३०८ वायुरेव हि तस्मिन् सर्वबंधनकारणम् ॥ अयं लोकस्तथान्यश्च भूतानि निखिलान्यपि ॥ वायुर्नैव निबद्धानि तंतुमिस्तु पटो यथा ३०९ यतः सूत्रमयं वायुस्तत एवास्थनिर्गमे ॥ अंगानां शीर्णतां प्रादुर्भूतं दृष्ट्वा मनीषिणः ३१० अंगीचकार तद्वाक्यमेव मे वेति वाक्यतः ॥ अंतर्पामिषमात्मानं याज्ञवल्क्यवदापुना ३११

उदाहरेन गौतमोऽनेनोक्तेति याज्ञवल्क्यस्तं प्रतीदमाह इदं किं वाद्व्यंस्तुभ्यमुक्तवान् इत्युक्तेऽपि वेदेति ३०६ इत्युक्तेऽपि वेति । एवं याज्ञवल्क्येनोक्तेति सकोऽपि वाक्यं गौतमोऽहं ॥ तदाक्यमभिव्यति केदेत्यादिना । अहं वेदेदेजानामी जानामी इत्याकारं वचनमज्ञात्वा एतेन दुतस्मत्सूत्रंतर्पामिस्वरूपं कथयसि त्वं हि न रूपस्य तोऽज्ञोसि यो हि जानान्भवतिस एवं वेदेत्येतावन्मात्रं न वेदेति ७ पटीति स्पष्टम् ८ याज्ञवल्क्यः प्राणप्रधानत्वेन वायुरूपं सूत्रं शरीरं समष्टिं पृष्ठिरूपं सूत्रं वेदाह वायुरेवेति । पंचभूतानां सर्वबंधनकारणं सूत्रं तदायुरूपमेव पतो वायुना प्राणात्वनाराशे वैदमभ्यासं करिष्यते न सर्वलोकादिकं निवर्द्धयति तद्व्यंचं ३०९ तत्र लोकप्रसिद्धा पृथक् पृथक् माह पतति । यतोऽयं वायुः सूत्रं सूत्रवद्विचारस्तत एवास्थनापोर्निर्गमे नृत्तं दृष्ट्वा भूतस्यां मानां शीर्णतां सूत्राकर्षणं कुमुदमद्विषकलिततां शिथिलतामिति यावत् प्रादुर्भूतं पटीत्यर्थः ३१० अंगीचकारेति । एवमुक्तं वायुर्गौतमस्तु याज्ञवल्क्यवाक्यमेव मे वेति वाक्यमभिवायां मीचकार अंतर्पामिषं तर्पयेत्युवाच चेति एतेन द्वितीयकण्डिकायां दर्शितः ३११

आत्मेति । अतस्तद्विज्ञस्यदृष्टिर्भावात्तत्त्ववत्त्वमा । सवादिनीपदस्याह एतस्मादिति । एतद्विज्ञेयत्वादिनाशिविवायाध्वेन्युत्तमिति पाठः । सममवाद्यगाधेयसंहरति उदात्तक
इति ३२४ आत्मवाधात्तत्त्ववेदकस्याहमज्ञात्तत्त्वस्यार्थज्ञानश्लोकात्तेनोपबृंहयस्तत्राधमकंडिकायाअर्थमभिनयति भागोतिष्ठतुभिः । ततउद्दालकोपरमानंतरंश्चक्रुतागार्गीएनदचोद्विप्राम्पुत्रा
य एतत्किं हेअत्रसंगताःसमवेताविप्रामभवतःपूजाशालिनोयुधमिदंमृदुषःशृणुन । इदोह अहमिदंवाज्ञवल्क्यपतिदावनेदितोयश्रोपुच्छामाति ३२५ ताविति । तौमप्रभावयेयाज्ञवल्कपो
महाशयोधहामतिर्वसनिचेतयेजुंयुष्माःकम्पनमःकोपिकोपिपनापतिस्तृणोपिनसमोभवेदिति । कीहसमभुं यजोयंजमवकारं छांदसत्वात्कर्त्तरिचपृ । इष्टांतःस्पष्टः । पान्तिमाह अ
मुजानंतिवति इतिद्वयार्थः ३२६ । ३२७ ब्राह्मणमुक्तमार्थवेदेतुमाह आपादिति । कश्चिन्नश्रोयतोमापुच्छंतोस्तिपमस्वामाकपेदितिसंदाविष्टासनीमाहोविप्रान्तप्रापितवनेत्येनोतिज्ञान
धीरनाधीशालिभिः ततोऽवविप्रान्तासनीपाज्ञवल्क्यमाभाप्यसंबोध्यदेषमृच्छ ३२८ द्वितीयकंडिकार्थेचतुर्विंशत्योपबृंहयन्समभोविवादइतिपापमनुकृद् अक्षवेज्ञेनवाज्ञवल्क्येनस्वस्वाद्योग्य

आत्मातएपएवातोनापरोगौतमास्तिहि ॥ एतस्मादपरंयनुतद्विनाशिवल्लतः ॥ उद्दालकस्ततोविप्रःप्रभ्रादुपररामह ३२४ गार्गीवाचकरीविप्रस्ततएतदुवा
चसा ॥ हंतविप्रवचोमेऽद्यभगवंतोत्रसंगताः ॥ शृणुताहमिमंविप्राःपृच्छामिदावनिदितौ ३२५ तौचेद्वक्ष्यतिविप्रोयंवाज्ञवल्क्योमहाशयः ॥ कदाचित्कोपिनै
वामुंजेतुंयुष्मासुसंभवेत् ३२६ ब्रह्मोद्यंन्राह्मणकोपिखद्योतेपुयथारविम् ॥ अनुजानंतुमांतस्मात्सर्वएवदिजोतमाः ३२७ शापाद्रीतातदागार्गीब्राह्मणानुमर्ति
मुहुः ॥ प्रार्थयामामपृच्छेतिलव्धानुज्ञातिधीधना ॥ पप्रच्छयाज्ञवल्क्यंतमिदमाभाप्यसंसदि ३२८ प्रसिद्धासर्वलोकेपुगार्गीवाचकरीहहम् ॥ प्रायोद्वय्याधि
कालोकेषुरुपेभ्योपियोपितः ३२९ साहसेनचधैर्येनरागतःकोयतोपिच ॥ तासामाप्रयमांविदितस्वत्यासमाधिया ३३० अहंपश्यामिनिभ्रंजमदेतदपौरुषम् ॥
नपुंसकमहंतद्दहंस्त्रीचपुमानहम् ३३१ नपुंसकःपुमान्जेयोयोनवेतिहृदिस्थितम् ॥ पुरुषस्वप्रकृतंतमानंदात्मानमव्ययम् ३३२ अयमेवपुमान्योपिब्राह्मणी
नपयोधरा ॥ यतःस्वस्मात्परस्तस्यपतिरास्तिस्त्रियायथा ३३३

तावागार्ग्येदंययोगेषुचितातामभिनयति प्रसिद्धेत्याद्यहदस्यभिः । हेनुनेभ्यजानविप्रसिद्धोऽहमविप्रसिद्धतामिति । यदिभवान्पुत्रुदयाविहंतस्वमप्यपिर्भावात्तदेत्याह प्रायइति । पुरुषापे
सपापुदयाविर्ष्योपिदांप्रासिद्धं ' बुद्धिआस्त्रांयतुर्गुणा ' इतिप्रसिद्धेः ३२९ साहसेवेति । साहसादिचतुष्टयेनवाधिकाइत्यनुवंतः । साहसमविवेकः रागःक्रोधः । तासांनुदयादिनिरुपिताविश्य
शालिनीनांमध्येप्रथमाप्रथमगुणेननुदयाप्रथमगुणीयांमांसिद्वियतोयिवासरस्वतोस्राम् ३३० ननुकालोत्तवुद्धिर्पयात्स्वमाधिक्यमभिमन्यसहतिषेतत्त्वचोदेवेत्याह अहमिति । हेविपेद्वयमह
मेतत्स्वव्यतिरिक्तंजहदपौरुषपौरुषेयपुरुषस्यात्वेनकर्मपावाहीनपश्यामि । किंतुपौरुषमितिषेतुर्गुणांमभावदर्शनमेवेत्याहमेवेत्याह नपुंसकमिति । नपुंसकादिभेदमिहसंज्ञमदहमेवेतिवाधासा
प्रानाधिकरण्येनज्ञानमेवबोद्धवमिति ३३१ उक्तपौरुषव्यतिरेकेनपुंसकत्वेनोत्तवाप्यवस्थातीत्याह नपुंसकइतिचतुर्भिः । सपुमानपिनपुंसकोक्षेपः आत्मानोपिज्ञानेऽस्तस्यद्विषोऽपुंसकमित्य
र्थः ३३२ उक्तज्ञानहेनस्यस्त्रीत्वेत्यप्यपि अयमेवेति । अयमज्ञःपुमानेवमोपिवाप्यतस्त्वेवस्त्रीसकृत्वादिभ्यर्थः ३३३

स्त्रीविचारानामसमोऽज्ञान्याह कामेति । कामकोषादप्येवमुक्तमतिशयोक्त्येवैतद्वैराग्यनाशुतोऽज्ञाः संमुख्येस्वस्वदृष्टिदशायामाकांक्षान्तितयाक्त । स्वास्तिस्वत्यतिरेकमाह नाहमिति ३३४
 गर्भवारयितुं न्यमप्यज्ञेयसाम्यमित्याह अज्ञइति । सप्तमोषाद्वैतोक्तस्तदाग्रंभ्यर्थात्कालरूपपुरुषसंयुक्ताहीमत्तरूपास्त्रीचतुर्धाभिभूताधंभमाश्रितोपावृत्ताति नयसंसारे 'पुरुषेहंवांभयमादितो
 गमोभवति' इत्याद्येतेर्यथुतेः । एतदर्थं प्रपंचः प्रथमेष्वप्येतद्वि ३३५ स्वास्मिन्नेवमप्योजकदेहाभिमानमूलनिवृत्त्याउक्तमज्ञस्त्रीत्वम्यतिरेकं कृत्यति नाहमिति । वरयोवनल्येवमस्य
 वस्थायावत्समानापि पूर्वाभ्येस्थितापिषविक्रिपान् एदिमाप्रोषि ३३६ नयेति स्पष्टम् ३३७ नमुशासदृष्टात्त्वविस्तीत्वान्नेपितरेकदृष्ट्यातुस्यादितिचेन्न स्त्रीशब्दावयवार्थसमन्वयाभावा
 दिति वक्तुं न च त्वत्तिमाह ततइति । स्थापतेः स्त्वेशब्दसंघातयोरितिष सिद्धातो ईत्यत्यर्थतस्यार्थपावारयतिसेवलोकेपिस्त्रीतिवाच्या अहंवेवमुक्तविधानास्मिन्नेवबहुःस्त्रीकथंस्यामिति ३३७
 कोसोसथापतेरर्थइतिर्विज्ञापामाह स्थापतेरिति । एयमिदंस्त्वेशब्दसंघातयोरितिष सिद्धातो ईत्यत्यर्थतस्यार्थपावारयतिसेवलोकेपिस्त्रीतिवाच्या अहंवेवमुक्तविधानास्मिन्नेवबहुःस्त्रीकथंस्यामिति ३३७

कामकोषादिभिस्तद्बहुजैर्भुज्यतेपुमान् ॥ अज्ञोवार्गनातुल्योनाहमेवंकथंचन ३३४ अज्ञोर्भेदधात्यत्रधातुंसप्तममातुरः ॥ कालेनपुरुषेणासौसंयुक्तकाल
 नाथथा ३३५ नाहमस्मिन्वयस्ययदुःसहेयौवनेवरे ॥ वर्तमानास्थिताग्रनामथ्यर्मीहविक्रियाम् ३३६ नग्राहंभवतामध्यस्थितास्येकांतगायथा ॥ निरीक्षतेन
 माविप्रानिक्रियाभीरवःस्वयम् ॥ पश्यत्यहममुं सर्वान्पृथग्यात्मकरादिभिः ३३७ ततःस्त्रीनामसंज्ञेयास्त्यायतेरर्थधारिणी ॥ यालोकेनाहमेवंस्याकथंतेनवपूरहम्
 ३३८ स्थायतेःशब्दसंघातःस्मृतोर्योत्रमनीषिभिः ॥ अहंवधूःसमीचीनायुवतिःसुपयोधरा ३३९ कामिनीमत्समानाकाविद्यतेजनितंविनी ॥ अयंममपतिःपुत्र
 स्तद्वदेपासुतातथा ॥ घनंधान्यहमेस्तिवंध्याचाहंकुटुंबिनी ३४० इत्यादिशब्दसंघातःस्त्यायत्यर्थउदाहृतः ॥ मायापिशाचीसंपर्कादात्मनोबोधश्चान्यतः ॥
 सधेपुवर्ततेतेस्युःस्त्रियोत्रमुनिसत्तम ३४१ आत्मबोधेनयेपूर्णाःपुरुषास्तउदाहृताः ॥ यादृशास्तादृशाःसंतुशरीरेणाद्विजोतम ३४२ यथानटःपुमान्पूयाद्योपि
 तंहृदयंगमः ॥ क्षणेनललनावास्यात्रधैर्यविनाशिनी ३४३ एवमेषपुमानेकआनंदःआमहेश्वरः ॥ पुंसोवायोपितोवापिपृच्छातिवपुस्च्छया ३४४ पुमान्स्त्री
 कुंजरोवाजीत्यादिभेदोत्रमायया ॥ स्वप्नेयद्वद्वेत्तुंसस्तद्वदेषोसुदाहृतः ४५ ततःसर्वज्ञरूपात्वाल्लनादेहमास्थिता ॥ ब्राह्मणानांविजेतारंविप्रंसर्वज्ञमानिनम् २४६

तथाज्ञदस्त्वेषसंनिहितस्यान्वयोयोगइतिमत्वाज्ञदसंघातस्यैकवचनंमयुक्तमितिबोध्यं केनांज्ञदशानांसंघातःस्त्रीशब्दार्थइत्याकांक्षापादविकेकिमयुज्यमानानहंममाभिमानविषयाच्चकान्ज्ञदशब्द
 शेषानि । अहमित्यादिना स्पष्टम् ३३९ । ३४० स्त्रीशब्दार्थनिरूपणंनिमग्नमपि इत्यादीति । उदाहृतोबुधेतिज्ञेयः सचमायापिशाचीयेनेनात्मबोधोनात्वात्तुपुमाजिष्वस्तिनेवांस्त्री
 त्वंस्त्रोऽप्यमित्यर्थः ३४१ स्वास्मिन्पुरुषत्वमावेदयितुंलक्षयति आत्मेति । येममातारजात्वबोधेनपूर्णास्तेपुरुषाउदाहृताः 'सवाएषपुरुषःसर्वोमुपुर्ण' इतिश्रुतेतिज्ञेयः । तेनशरीरेणपादजास्ताह
 शाःसंतुनकाचित्तुसतिरेतिवहुत्वमुपायिहृष्टाबोध्यम् ३४२ कस्मिन्नेवमप्येतेनवरस्तदेकस्यनसतिरितिसदृष्टांतबोधयति यथेतिद्राभ्यां । यथास्त्रीपुंवेज्ञेनेटस्यनामध्याभावस्तथात्मनोपीतिहपो
 रर्थः ३४३ । ३४४ एवमप्यमाययानाभावेऽप्यहंवांमाह पुमानिति । वाजी(अश्वः) एवमाश्रितइत्यमानः ३४५ कलितमाह ततइति । ततआत्मबोधलक्षणपौरुषशालित्वात् सर्वज्ञरूपामगस्ता
 सर्वज्ञा सर्वज्ञतायाःमाज्ञस्त्यमापेक्षितत्वरहितं एतादृशहंमप्यत्ररूपवाचोवाभिदिप्ररूपकोदंकेनिवाचत्वांतुमामतास्मिन्नेवपादादरूपपुद्गावस्थेयैवाकृतंयजवनतिर्वाकायेतिद्वयोरर्थः ३४६

तत्सर्वेषामसंयुतपुनःकारणेभ्योऽपिप्रत्ययव्यवहारः गृह्यतेति । तस्मात्तस्मिन्निमित्ताद्युपपन्नः प्रपञ्च इति । यथागृहं केवलं स्थापितं किं नु कृत्वा श्रितमपि तथा नृपतया पदवाक्यकाशेन
 यापरत्राण्यभिन्नकुत्रचिदपि किति प्रतीतिः ३५९ उत्तरस्य पूर्वोक्तस्यैव दानेनैव आसत्तया वाज्ञवल्क्योपीति द्वाभ्याम् । याज्ञवल्क्योप्येतस्मिन्निमित्ताद्युपपन्नः एतत्किं यथा मेघस्य मेघ
 लोभनाकाशमाधारस्तथासूत्रात्मनोऽप्याकृताकाश इति द्वयोः संबंधः ३६० । ३६१ भिदां सार्वभौमः याज्ञवल्क्येनेति । सौम्यस्याकृतसंज्ञकाकाशः कुत्रोत्पद्यते इति अत्राप्यप्यर्थोऽप्यः
 ज्ञप्त्याकृताधिष्ठानमात्मानं सर्वे वागोघरीयविस्वदिग्गयितितदाकथनं कारादीधकपत्रप्रतिभासंज्ञे निग्रहस्थानमेव वास्पतिः यदित्युक्तं दिग्गयितितदाविपतिपक्षसंज्ञं विरुद्धमिदं न रूपं तदास्पतीति पराज
 यहेतुर्निग्रहस्थानम् ३६२ अष्टमकं द्वितीयमाह एवमुक्तञ्चास्तेत्याद्येकादशभिः । तस्मात्प्रवृत्तत्वात्तत्पुष्टोऽप्याकृताकाशस्तस्मिन् सर्वसाक्षितया साक्षादपरोक्षान्तरात्परोक्षे निगृहीत्यर्थः ३६३ क
 यमात्रमनस्यासत्त्वमित्यत आह यथेति । अथ ज्ञप्त्याकृताकाशोभूलाज्ञानरूपो यत्र तिष्ठति तदेवास्तरमुक्तम् अज्ञानाधारभूतद्वारेण मदुक्तम् आश्रयत्वादिपक्षेऽप्यभिनिर्विभाषयित्वा नैव

गृहं स्तम्भेषु कुड्मेषु यथा तिष्ठति कितथा ॥ तथाकाशे परत्रापि याज्ञवल्क्या प्रतिष्ठति ॥ एतन्निर्वायमनसामार्गोपप्रच्छतं पुनः ३५९ याज्ञवल्क्योपिनैव तदु
 भयत्र व्यवस्थितम् ॥ किं नु मेघो यथाकाशे केवले प्रतिष्ठितः ३६० केवले तदकाशे कारणे तद्व्यवस्थितम् ॥ एवं मनसि संधाय पुनरुत्तरमभ्यधात् ३६१ या
 ज्ञवल्क्येन कथित उत्तरे सावधारणे ॥ याज्ञवल्क्यं पुनर्गार्गोपप्रच्छमुनिपुत्रम् ॥ याज्ञवल्क्याऽप्यमाकाशभोतप्रोतश्च कुत्रसः ३६२ एवमुक्तञ्चास्तेतामस्त
 रेस्मिन् प्रतिष्ठितः ॥ प्रत्यक्षे सर्वलोकानां बुद्धिसाक्षिणि चात्मानि ३६३ यत्र स्थितो यमाकाश एतदेव तदक्षरम् ॥ आत्मरूपं सुखं व्याप्तं विनाशरहितं तथा
 ३६४ न स्थूलं न तु तन्मूर्त्यं च तद्विस्तृतं ३६५ न लोहितं यथा वह्निः स्नेहवज्रजलोपमम् ॥ न रज्ज्वाया सदृशं यद्
 ह्रस्विः कृष्णाप्रतीयते ३६६ तमालद्रुपामलं नैव तमो वज्रेन रोधकम् ॥ न वा द्वाकाशरूपं तद्विच्छिद्रं विवर्जितम् ३६७ न च तेजः स्वरूपं तदमूर्तं सगर्वजि
 तम् ॥ न जलं न च भूमिश्च द्रवमंधविवर्जितात् ३६८ न च ज्ञानोद्रेयाण्यस्य न च कर्मद्रियाण्यपि ॥ न मनो नापि तेजो बुद्धिः सर्वप्रकाशिका ३६९

लेति । किञ्च अक्षतेऽप्यप्रोतीति वा न सतीति वाऽक्षरपदस्य न्युत्पत्त्याप्यात्मन एवाक्षरत्वमिति वा आहमेति । आत्मनः स्वरूपं नृत्सुखं ततोऽप्यासं विनाशलक्षणसत्त्वहीनं चातमात्मन एवाक्षरत्वमिति
 ३६४ अथाक्षरात्मनः स्वरूपमतजिरसन्नेन निरूपयन्नपि त्वैति विपक्षे निराकरोति न स्थूलमिति वादिना । यद्येयथा विस्वाद्यप्येयथा स्थूलः पर्वताद्यपि स्यात्तन्मूर्त्यं च तद्विस्तृतं ३६५ न लोहितमिति । वह्निवदकवर्णं विलक्षणं तथा ज्वालाया सदृशं भ्रमिवत्कृष्णादिलक्षणमिति ३६६ त
 मालेति । तमालद्रुपामलतया नैव तमो वज्रेन रोधकम् मतिवर्जितत्वादायोश्चिद्व्यतिरिक्तत्वादाकाशादिलक्षणम् ३६७ अतो तेजो न्याकृत्येऽसंगतमित्याशयेनाह न च तेज इति । मूर्त
 त्वेन ससंगति तेजः अक्षरं न तु द्रवमिति द्वारे सत्त्वहीनत्वाज्जलम् मंदहीनत्वाज्जलमिति ३६८ अतो तेजः श्रोत्राभ्यां ज्ञानेन्द्रियाणि वाचा च कर्मद्रियाण्युपलक्षितानि न ज्ञातत्वादात्मन्यनिषिद्धं यत
 रथाशयेनाह न चेति । अस्याक्षरस्य स्वरूपमिति शेषः । अंतःकरणरूपतर्पणं चेति न मन इति । अतो तेजः पदेन प्रकाशकतया तत्सदृशी बुद्धिर्विवक्ष्यते इति भावः ३६९

भा. पु.
॥ १७ ॥

मनुष्यदिग्भ्यामहंकारश्चित्तोपोपलक्षितमित्याह नचाहमिति । तथाक्रियाज्ञक्रियःपालोपिनस्वस्वरूपमिति शेषः । तथाभोक्ताविशेषादित्येनलोदयमाभिमन्वाःसूक्ष्मसारापेक्षयाप्रधानमत एवमुक्तशब्देनश्रुतौविश्वसितंस्वप्नशरीरमपिनास्वेत्यर्थः ३७० अमात्रवदार्थमाह मात्रेति । मीयनेऽद्वितीयोपिमेताआत्माशरीरचित्तयतेनोवेशरादिभेदेनोपेतोनेतिःपुनरप्याभावाभावा विपाकारणशरीरतद्भूतमित्यर्थः ३७१ अंतरिति । यदितदांतरमेवस्यात्तदाहंकारःपश्येत्पश्चिद्व्याप्तमेवतदांतरकःपश्येत्पश्यतिचेतदस्तरैःकस्यांतरंवाहंकारतःसर्वसाक्षिःवादीर्वाद्याभावविहीनम् । एतेनत्त्वपदलक्ष्यार्थज्ञासिता नतवश्चातीत्यादिनाभोक्तृभोग्यभावराक्षित्यमतिपादेननतत्त्वपदलक्ष्यार्थताज्ञेनैत्याह अभोक्तिपुनराह्नेन ३७२ कथितमाह पश्येति । तथाचवस्तुतःसर्वपरित्योदहीनमितिभावः ३७३ एवमप्यप्रविश्यावर्णितमप्यसरस्वरूपस्यचेतसिनावतरतितदनुग्रहावांतर्पामिविषयकाजित्तानिप्रत्यादक्षितानि मायोपारिर्हेनर्पा मिणपरित्येहान्तर्पामिलसपानामुपलक्षणत्वेनाक्षरमपिपरित्येहतीत्याज्ञेनानित्तमनिदर्शयति अक्षररूपारहेति । जमनोप्यवहारपवनंकोमप्येवंदोमव्यासरस्यप्रसासनेभाज्यःपरेव चेतनियतप्रवृत्तिकत्वाद्दृष्टवदिति ३७४ एवंवात्वापृथिव्यावपिगुरुत्वाद्विस्तरेपिपतनादिविहङ्गात्केनचिद्विभुवेविषयेनवारिरेवसादिवदित्याह यावेति ३७५ कालरूपइति । तथाए

नचाहंकारचित्तेस्तोहंतःकरणरूपके ॥ नप्राणोनमुखारूपंचशरीरंसूक्ष्मसंज्ञितम् ३७० मात्रानेवचतस्यास्तियाविद्येतिप्रकीर्तिता ॥ मंत्रागमेकमाय स्मान्मातिमाप्राततःस्मृता ३७१ अंतर्वाह्यविहीनतत्त्वसर्वसाक्षिस्वरूपकम् ॥ अभोक्तृतदभोग्यंचपरमात्मस्वरूपभूत ३७२ यथानभमिमेषौघोविप्रका शेतमोयथा ॥ स्रजिमर्षोयथाध्यस्तःसर्वमेतत्तथाक्षरे ३७३ अक्षरस्थस्थगार्येतोप्रवर्ततेप्रसासने ॥ सूर्याचंद्रमसौदीप्तौजगतोस्यनिधामहौ ३७४ यावापृथिव्यौचतथासर्वभूतविधारिके ॥ विवृतेतिष्ठतोगार्गिवालकेनेववाससी ३७५ कालेष्वतयान्युग्रोनिमेषादिर्महान्प्रभुः ॥ संवत्सरांतोभूतानांदिता दितकरोस्तिहि ३७६ श्वेतेश्वरःपर्वतेऽप्योयाजाताःसर्वदिशोगताः ॥ नद्योनानाविधागार्गिस्यंदंतेसुखदानृणाम् ३७७ ददतोऽनुष्ठतस्तद्वत्स्यवाकारंच कुर्वतः ॥ मनुष्याअमरास्तद्वत्पितरश्चसमाश्रिताः ३७८ एवमेतज्जमत्सर्वमक्षरस्यप्रसासने ॥ नार्मितिष्ठतियत्रायमाकाशःस्थितईरितः ३७९

पमसिद्धःकालोनिमेषमृहृषादिस्वत्सरांतकर्षीराजनिमुक्तोऽभेदाविषयःसर्वेषांभावानामायुराविकंपरिमण्यवर्ततेपक्षद्वयस्यप्रसासितुःसत्त्वेत्यामिति शेषः ३७६ श्वेतेश्वरइति । मत्र श्वेतेश्वरइतिश्रियोपांतीत्यप्रत्ययिद्वयत्वेताश्चेतसनुवायेवर्तते । तथाचहिमालयादिपर्वतेश्वःप्रभूतमंमदिनयो बापांविज्ञमितिप्रवृत्तास्तांतांदिशमेवप्रतिमद्यपावत्प्रवर्तमानमनियताःइत्येते पक्षद्वयपशासितुर्लिमिति ३७७ दशइति । द्युतदोऽनं कुर्वतोऽनान्मनुष्याःमामाभिकाप्रपित्सम्पक रसंसापूर्वकमाश्रयंतेनदविप्रसासितुर्लिममपथायुतादिपसनेपुत्र्यान्पयंकुर्वत उपेक्षमाणाः।क्षिप्ताःशास्त्रेकदानकठनपिकथनंनिदियुःकथंवाश्रयेयुः यदीश्वरतत्फलमदातारंनपश्येयुरितिभावः । एवंजुहोहोमोपलक्षितंवासं कुर्वाणान्देवाःसमाश्रितारानानं वृत्तिकांशिय वाश्रिताः अन्यथापिर्जावनेशकाहतिशेषः । एवंस्ववाकारंकुर्वतःश्रुतिमतद्वोपदोपलक्षितद्वीहोमादिपिन्मकारेणोजनान्पितरःश्रिताः । तथाचदेवादिपुणांहन्यकृत्याथत्वेनमनु प्याथोनतारुपहीनवृत्तिभावत्वंप्रशासितारंरूपयतीतिभावः । दर्वीहोमोनामएकपाशवाक्रियमाणोहोमः । पापस्तुपाज्यापुरोनुवाक्यार्थज्ञानद्वयेनहोमहव्यपन्नविस्तरः ३७८ कति समाह एवमिति । एवंश्लोकरूपकमेकमकरेण ३७९

[illegible]

वर्षपूमान्वहूनेनमज्ञात्वायदिकुर्वते ॥ यागहोमतपोमुख्यं कर्म तत्क्षीयते क्षणात् ३८० अनैनैव शरीरेण न ज्ञात्वा यो मूर्तिं व्रजेत् ॥ स शोच्यः सर्वभूतानां कौलेयः किमि
युग्यथा ३८१ विज्ञायाक्षरमेतद्योव्रजेदस्माच्छरीरतः ॥ कृतकृत्यश्च लोके स्मिन् ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ३८२ विज्ञानोपाय एतस्य चाल्यं कामादिवर्जनम् ॥ पांडि
त्यं श्रवणं ध्यानं मौनं मननं मीरितम् ॥ कठोलप्रतिमत्वेत्थं पुनरत्र न चोक्तवान् ३८३ साक्षात्कारसमाख्येन ब्राह्मणेन फलेन तत् ॥ अविनाभावसंबन्धाद्वाग्विज्ञानमुक्तवान्मु
निः ॥ ब्राह्मणो न्यायकठोलययदादाशुक्लान्स्वयम् ८४ यत्कोगौतमायादौ द्वितीयप्रश्ननिर्णये ॥ अंतर्हामीतदेवैतदक्षरेणापरंततः ॥ एतदर्थं मष्टृत्वादुक्तवा
न्मुनिसत्तमः ८५ सर्वस्यास्थहितत्साक्षी सर्वेदं ज्ञैर्नमम्यते ॥ जीवोपेन परस्तस्मादस्ति कुडचाद्दोषथा ८६ एतस्मिन्नक्षरे गार्गिसदाकाशः प्रतिष्ठितः ॥ आत्मा
वरणरूपो यं विक्षेपस्थास्यकारणम् ३८७

[illegible]

द्रादश्याः केचिदाया अर्थमपवृंहयति श्रुतेति श्रवणं सच्योके । पाञ्चवल्क्यरूपादनायनामेधादुत्थितं तान्त्रिकं पञ्चवल्क्यमृते कर्णयोर्दावाभेः संतापस्यहारकमतएवाङ्गत्तु-वाश्रयेन पुटेन गृहीन्वा गार्ग्यसन्ना-
विप्रानिदमाहेति द्वयोरेवयः ३८८ । ३८९ गार्ग्योवाक्यमभिनयति ब्राह्मणा इत्यादिना । हेजाहणा इदं मेव चर्चनं शृणुत कीदृशी पक्षपातहीनं आत्ममनोगतं च अन्तर्मायमनसि आलोचनरूपेण स्थितं
इदं किं यः स भामध्ये वक्ष्यामीति ३९० पाञ्चवल्क्य एव पुरुषवर्तितवर्तुष्वज्ञानहीनत्वेनेतराभिदति पुरुषा इति । यद्यपि बहवो बह्विजाः पुरुषा इति स्तथापि पाञ्चवल्क्यसमो न दृष्ट इति वक्ष्यमाणेन मन्त्रवः ।
तथाहि केचिद्वयलमासादवहुरक्षोरमजीपावधितमोतिशयाज्जाहृदरहाः तथा केचिदुरोरोर्भावा इहैवृषभादिभिः सभाः ब्राह्मणास्यं स्पृशन्वयमनुपयोगात् । केचिन्नुक्तस्य रिक्तादिव द्वाष्टापरिचितहा-
रित्वेपि स्वभाविनस्पाधमं जानादहहति ३९१ केचिदिति । केचित्पद्मदलाक्षा मयि कंयादृष्टावस्मृत्स्वादहीनात् । केचित्पद्मजायदं ननामयि चित्रलिखितवत्कार्याक्षमा एवेति ३९२ दृष्टाः केचिदिति ।
केचित्पुलीकदृष्ट्यामहाभागाः सदसि स दुपदेस इत्यादि सहा मायातमाह्लादकारिणोऽपिरिदृष्टस्य दृष्टदेशकं वा दृष्टकैरिषायेदुःखदीप्तमृतादृष्टाः मते एव कुप्यभोजनसमाहारयः ३९३ न्यायेणेति ।
केचिद्याग्रवत्पराभिभवपराः केचित्कमदिरास्यकपिवदतिष्यतामज्ञानरूपमदिरापानमचत्वादृष्टा इति ३९४ इति । केचित्कमस्वप्नत्रोर्वहं मतादृष्टाः केचित्कोदस्य केचिन्मोहस्येति येषिज्ञास्रो

श्रुतेदमहुतं गार्ग्याज्ञवल्क्यादनायनात् ॥ वाक्यामृतं तदा कर्णदावाग्निपरिहारकत्वं ३८८ आनंदपूर्णं नयनासमुत्थितं तद्वरुहा ॥ प्रसन्नमानसा विप्रानिदमाह रुपा-
न्विता ३८९ ब्राह्मणाः शृणुतेदं मे पक्षपातविशर्जितम् ॥ वचनं यत्स भामध्ये वक्ष्याम्यात्ममनोगतम् ३९० पुरुषा बहवो दृष्टाः प्रासादाधवला इव ॥ पुंघरसमा-
चित्केचित्पुलकनिमाननाः ३९१ केचित्पद्मपलाशाक्षौ अर्धैर्हि स दृष्टास्तथा ॥ नेत्राभिरासा अपरोचि त्रेपुलिखिता यथा ३९२ दृष्टाः केचित्पद्मभागाः सहमाह्लादका-
रिणः ॥ उदकं दुःखं त्रीजानि कुप्यं ज्ञानसन्निभाः ९३ व्याघ्रेण सदृशाः केचित्केचित्मर्कटसन्निभाः ॥ अज्ञानमदिरापानविमूढा विषणास्तथा ९४ कामकोपादिशत्रू-
णां केचित्त्रयशंमताः ॥ त्रैवर्णिकाः सुरास्तद्देवदेवदामपारमाः ९५ स्वप्ने जाग्रणे चैषां त्रैवर्ण्यं नावलोकितम् ॥ आदानं ते सदा जंतुरज्ञानेन समावृतः ॥ मध्ये त्रैवर्णि-
कानां स्याद्देवानामपि यो धनम् ९६ विदुषां पदवाक्यादिसप्रमाणतया क्वचित् ॥ क्वचिद्विद्विद्वद्देवैर्नैवात्मविषये क्वचित् ३९७

स. प्रविशति सन्निभसुरादेवा इति दृष्टा हवे पाजायत्वा इति श्रुतं नुसरित्वेन प्रसिद्धदेवदेवदामपारमास्तोपि त्रैवर्णिकाः सत्त्वादिगुणत्रयमयुक्तरामसात्तिन एव दृष्टाः । बहुगुणातीतत्वं कुत्रचिद्वृद्धमिति भावः ।
अतएव भगवतोक्तं । 'नतदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिर्जैर्मुक्तं यदेभिः स्यान्नभिर्मयेः' इति ३९५ उक्तार्थे त्रिगुणज्ञाननिद्रायां अनुत्थानं हेतुतया स्वप्ने इति । यत एषां सुराणां च
प्रज्ञा मरणयोर्विशेषो न दृष्टः जामरमस्य हि स्वप्नादिद्रामप्यगतादयमेदं विज्ञेयं यत्त्रिदाविरोधित्वं तत्रैषां त्रिगुण्यभिज्ञाविना नास्ति एषां बोधेन ज्ञानोच्छेदस्याकरणादिति भावः । उक्तमाशयस्कृत्यति-
शब्दादिति । यतोयं जंतुरादौ पूर्वजन्मनोवाजाग्रयाद्रामज्ञानविद्वदावृतः प्रसिद्धः अंत्यतयोक्तं च त्रयमसिद्धः तथा सदाऽऽवृतेष्वपि इति शेषः । यतस्त्रैवर्णिकानां देवानामुक्तत्वाजानां यद्दोषं न तत्त्व-
दार्थविषयको बोधः सोऽप्यज्ञानविद्राया मप्यमस्वप्नाजन्ते लौकिकप्रमाणैर्हि पुलानस्याभिभवमात्रं क्रियते न च त्रैवर्ण्ये इति सिद्धं तत्स्वप्ने हि तत्त्वादिभिः भावः ३९५ उक्तार्थे हेतुपतिषां सर्वाधिष्ठान-
नप्रत्यगात्मपरत्वाभावमाह विदुषा इति । यद्यपि लोकेष्वेव वाक्यादिविदुषां पदवाक्यादिसप्रमाणं त्रैवर्ण्यं द्वांशं जानतां सप्रमाणतया पदादिसकृपे प्रमाणमुत्तेर्था करणमोमांसां वापनमंसा-
स्यैः सह तत्प्राकृतिकं त्रिष्येयुर्द्विद्वद्देवैर्नैवात्मविषये क्वचित् ३९७

इदानीमिदमाश्रयं पश्यते पाह मां सजाभ्यामिति द्वाभ्याम् । न च मृषा गृह्यते नापि वा वा इत्यादि श्रुतेः समावाये पदित्वा कथम् इति किं असौ पुरुषो मां सनेत्राभ्यां न दृश्येदिति तदिदानीं मन्यमिव प्र
सत्पताभ्रांतिगोचरतामपि स्पृशन्निश्चितम् पतोहं मां सजनेत्राभ्यामेन पद्मवत्स्वपे पुरुषं पश्यामीति तदयोः संबन्धः वस्तुतस्तु श्रुतिवाक्यस्यैव मां सनेत्रे भवति तत्रैव दर्शनात् प्रत्यभिज्ञाया मनीतां
अग्रहणे संस्कारस्येव एतत्त्वदर्शने मदीयसाक्षांतरानुभवयोरेव व्यापारात् असांतरानुभवमां सनेत्राणां त्रयाणां मेकलोलीभावविवक्षितपानेन दृश्यताभिधानेऽप्यविरोधादिति भावः ४१० । ४११ ए
तत्संबन्धिनः सर्वकृता र्था इत्याह धन्य इति ४१२ तस्मादेतस्मात्प्रमत्तप्रवृत्त्या इति नानेवेति । स्पष्टम् ४१३ तस्मान्मनीरोदीवसमेचनसमेषां स्मिन्निवादादस्य धनं मां कुर्वन्त्याह मां
कुमिति ४१४ अतिप्रथमे कृते पथाक्षरान्धो विपश्चंदनाश्वगिर्नौ पतेत्तद्वद्वतां विनाशकः सापोमस्माज्जायतामिति पाह काल्दमिति ४१५ तर्हि किं कुर्म्यहं पाशं क्षयायाह अहंकारमिति स्पष्ट
म् ४१६ एतत्पनमस्कारेण चने सगोभिशिद्धिस्तस्मादात्मज्ञानं पटुति काम इत्याध्वने श्रुतेरिति वक्तुं प्रस्तुतविद्यारोभजनितदुःकृतस्य पापश्रितमप्येतन्ममस्मरूपेवेत्याह उपक्रांत इति पादो नत्रि

मांसजाभ्यांननेत्राभ्यांशक्रयोसौद्रुमंजसा ॥ इतिवाक्यंश्रुतेर्गतन्मन्थेसन्धमिवस्थितम् ४१० आभ्यामेवचनेत्राभ्यांपश्यामिपुग्गःस्थितम् ॥ पुरुषंयाज्ञव
ल्क्यारुयमेनंवाजसनेयकम् ४११ धन्योस्यजनकस्तद्वज्जननीचवसुंधरा ॥ राजाहंचतयाभिप्राःसभाचानेनमंडिता ४१२ नानेनसदृशकश्चिदार्सादस्तिभ
विष्यति ॥ पुमान्जगतिविप्रेद्राजंतुरन्यःकथंभवेत् ४१३ मालुड्मथनंविप्राःशीतलेचंदनोपमे ॥ क्षीरोदधौयाज्ञवल्क्यंहास्मिन्वाजसनेयके ४१४ कालकूटंविपं
मासूद्रन्निर्वाविश्वदाहकः ॥ क्षीरोदधिसमादस्मान्मुनीशाद्दरिचंदनात् ४१५ अहंकारंततोविप्रालोकद्वयाविनाशनम् ॥ परित्यज्यसभामभ्येनमस्कुर्वत्वभुंगुरु
म् ४१६ उपक्रांतोविवादोयद्वृथास्माभिरबोधतः ॥ याज्ञवल्क्येनविज्ञानवादिनांतेमुदुःखदः ४१७ उल्लङ्घनार्थमस्माभिःपदारूपेमुनीश्वरः ॥ ज्ञानवागानि
धिस्तस्यमुक्तिःपापस्यभोद्विजाः ४१८ एतस्मैयाज्ञवल्क्यायसततंतयानमस्किया ॥ विद्यनेनपराकाचिदिहामुत्रसुखप्रदा ४१९ ब्रह्मोद्यंब्राह्मणंननंकदाचिन्त्रो
पिजेप्यति ॥ किमुयुष्मासुविप्रेद्रादेवैरप्येषदुर्जयः ४२० इत्युक्त्वावनताभूत्वामार्गवाचकनीतदा ॥ याज्ञवल्क्यायमुनयेप्रश्नादुपररामह ४२१ मार्गवा
क्यपथःपीतंसर्वैस्तैर्ब्राह्मणोतमैः ॥ प्रणेमुःशिरसाकेचिन्मसान्येपरेगिरा ४२२

भिः श्लोके । उपक्रांतः प्रारब्धः विज्ञानवादिना विज्ञानेन वस्तुतत्त्वापरोक्षेण साधनपूर्वेन वादकर्त्राणां स्वस्वयेन सहजस्माभिः परोक्षज्ञैः लोकोपि परोक्षपरोक्षदर्शनो विवादांमुचितत्वेन प्रसिद्ध इति भावः । अन्ते परिणामे ४१७ उत्पन्नार्थमिति । अयमुपि ज्ञानसिंघुरस्माभिः प्रतिवादिभिः ६ लक्षणार्थे पट्टास्पृष्टपादस्पर्शमिव च दित्वं नीतस्तत्प्रयुक्तपापसंघमक्तिः प्रार्थश्च भूना एतद्वीत्यर्थेन मस्तिरूपेवेति ह्योः संबन्धः क्रीडन्तीनमस्तिरूपा आधर्वावश्रुते लोकोद्वेष्टिता इति ४१८ । ४१९ एतज्जपाशांतुदूरतः परिहृत्य मित्याह ब्रह्मो धमिति । व्याख्यातमायम् ४२० अष्टपत्राद्यपार्थम्युपसंहरति इत्युक्तेति । याज्ञवल्क्योपनिषद्विषयम् ४२१ अथ नवमब्राह्मणस्थोक्तास्मनो विभूतिरूपानपूर्वकं स्वरूपनिर्धारणपरस्परार्थमप्यायांतं यावज्जन्तेन रूपयन्तु रूपमप्योपयोगः यच्चिदग्न्यस्य शौरात्म्यं तावत्प्रपञ्चयति गार्गो वाक्यपदपर्यायवत्त्वादिश्लोके । ततो माग्यावाक्यरूपपञ्चश्लोकांशैर्द्वे ज्ञेः श्रोत्रपादैः पठितेन विमुक्तो हंकाररूपपञ्चविंशतिः संतो याज्ञवल्क्योपनिषद्विषयः ४२२ रौरादि कांप्रणतिपदार्थविषयः । तेषु विदग्धा रूपपञ्चश्लोकांशैः पठितेन विमुक्तो हंकाररूपपञ्चविंशतिः संतो याज्ञवल्क्योपनिषद्विषयः ४२३

आ. ३.

॥ २० ॥

इत्यादीति स्पष्टम् ४३६ ब्रह्मकल्पानिति । यदातुल्यसाधनयोऽजितादृष्टास्तथाकार्यः पणतिर्पाञ्चवस्वेषेहातदापादाहसर्पवत्कोपाकुलोभृकुटीकुटिललाटोनिःश्वसंश्रविदःशोदेदंयन
साधिर्देवमित्येवंनिर्दिष्टवान्मृतपुत्रकवदितिद्वयो संबन्धः भृकुटीतिशब्दोपचयिषाणिनीयेनसिद्धचतिनधापिचंडोपादिभगवत्सात्मपुक्त्वासाधुः । अत्रैवांक्तंमन्त्रिनायेन ' पापयुजहारमदि
शायासोत्पाकरणाज्वात् । तानिर्दिष्टदशानिमांतिपाणिनिर्योष्यते ' इति ४३७ । ४३८ किंच इत्येवंचितेनवानित्याह अर्थःतस्येति । अथपनादिबलान्यभिभूयदेववत्समेवांक्त
एवाह्वयपदंभजेत्यर्थः ४३९ नूनमिति । निमेषादिरूपःकालःसर्वहरःसर्वेषामन्यथाभावाकारकोदुरत्ययोदुःस्वनायेनुमूर्तधियुंज्ञक्यभ्येत्येतिदिहासंप्रतिदंबवोचसःसंज्ञानमिति ४४०
देवदलस्योत्कृष्टविकाररूपदुरत्ययत्वेनदेतुमाह ब्रह्मवेति । यतश्चैविमाम्ब्रह्मणसमाज्यपिकेनविदमसिद्धेनदुर्धेपापाज्ञवस्वयेनजिताः यथापासंदिनागुरुहीनविषवालाजीवेरस्मिति ४४१

५

इत्यादिबहुधाविप्रःशाकल्योमनसास्वयम् ॥ विचार्यासित्पुगातूर्णान्वर्षतमाश्रितः ४३६ ब्रह्मकल्पान्मुनीन्दृष्ट्वाजितान्गार्ग्याश्वसनंतिम् ॥ कोपाकुलितनेत्रः
सनपादाहतद्वोरगः ४३७ भृकुटीकुटिलंरुत्वाललाटोनिःश्वसन्मुहुः ॥ मनसागर्हयामासदेवमुत्सुतोयथा ४३८ अपीतस्वधलेनैवकुलस्यचलंतथा ॥ मंत्रादेर्न
बलंज्ञेयमहोदेवबलबलम् ४३९ नूनसत्यंवचोजातंलोकानामेतिहासिकम् ॥ निमेषादिःसर्वहरःकालरूपदुरत्ययः ४४० ब्रह्मणामदृष्टाविप्रादुर्धियाकेनचिजि
ताः ॥ पाखंडिनायथाविप्राबालकागुरुवर्जिताः ४४१ भवतीहसदानूनमवश्यंभवितव्यता ॥ उपायानसिहस्राणियस्थनास्तिप्रातिक्रिया ४४२ कृपणोयाज्ञव
ल्क्योयमेषनामसनेयकः ॥ कंचकेमेहसर्वज्ञाब्रह्मकल्पामुनीश्वराः ४४३ ममेवयज्ञसेवायकालरूपसमागतः ॥ पूर्वोन्निर्जितवानपजेप्याम्येनमहांदिजम् ४४४
इत्यादिमनमाभूयश्चितयित्वादिजोतमः ॥ विदग्धःप्रपुमारेभेयाज्ञस्त्वयंमुनीश्वरम् ४४५ गार्ग्याभावर्यविज्ञानवत्यायत्कीर्तितंहितम् ॥ निगृह्यप्रवृत्तस्त
दनयासहितंधिया ४४६ इयंकुमारीयुवतिर्ब्राह्मणानांमृदाहृदिः ॥ निर्गतास्वैरिणीनित्यमुक्त्रेपुष्टतस्पृहा ४४७ सदाचाराहमेसर्वसभास्थायेद्विजोतमाः ॥ इमां
नग्रांनचक्षतेतस्याकुर्युःस्पृहांकुतः ४४८ स्नानशौचरतानित्यंजटाशमभुविचारिणः ॥ तापसाधमनीव्यासदेहाहृदसमादिजाः ४४९ विद्वेषोयुवास्निग्धोमुक्त्रो
देहपोषकः ॥ वेदविस्मयकोभंडोयाज्ञवल्क्योतिकामुकः ॥ योनिर्वक्त्रस्तनौहस्यावीक्षतेपापचक्षुषा ४५०

भवतीति । भवितव्यतेतिभविष्यप्रधानोविदेसः यथाचपद्विदग्धपुंस्त्ववश्यंभवतीतिर्संबन्धः । यस्त्वभवितव्यस्यउपायसिहस्राणियप्रतिक्रियाप्रतिरोधसाधनंनस्तीत्यर्थः ४४१ पाञ्चवस्वयजप
रपभवितव्यताऽभावेकस्ययजपयोग्यतेत्याह कृपणवति । इतिसेइ कृपणोयाज्ञवल्क्यःइत्येसर्वज्ञामुनयश्चेति ४४३ ममेवेति । अथवापममेवयज्ञोवर्द्धयितुमेवकालोपयेनसर्वजनेतारंजयेय
मिति ४४४ इत्यादीति स्पष्टम् ४४५ गार्ग्येति । भाविनमर्थविज्ञानंत्पामार्ग्यापादितंकीर्तितंरदनधावस्थमाणपाधिपासहितंसंयुक्तंयथाभवतिहधातिरस्कृत्यमधुप्रवृत्तहृत्पयवः ४४६
गार्ग्याविषयाविदग्धस्यदुर्भावनमभिभवति इत्यमित्यादिना । मुक्त्रेपुष्टतस्तोद्वक्तुमाकुमेभितयावत् स्पृहा । ऊपयुपिमुक्त्रमपोरइतिरप्रत्ययः ४४७ एतेमुनयस्त्वैतत्स्पृहाणीयानभवतीत्या
ह सदाचाराहतिद्वयं सत्यो ४४८ । ४४९ पाञ्चवस्वस्तुतयेत्याह विदेसः । विद्वःपिङ्गः 'विद्वस्तुसुक्तेत्यादिरेत्यमेषिक्ते ' इतिदेमचंदः । विद्वत्कोऽयथाकर्ता हियतः ४५०

॥ २० ॥

मिश्राणीति । मिश्राणिवाच्यमातेःशोकसामरेषावतत् । तथाचैरिणःसंतोषावममसंतोषमात्रमिति विशेषः ४९१ धर्मेति । त्वमेतोभूत्वाचर्मराजपुरंमाविनीकवेति ४९२ काकेति । व
 लिनिवारूपः ४९३ अयमिति । अयंतवदेहोद्रेःशुनोवाभस्थोमाभूदिति तथापिप्यामिहायेकार्कामापरत्वेकमेति ४९४ अनेकेति । अनेकेषुकाटेपुउदीपकसंनिधिकेषुसंज्ञातःप्रादु
 र्भूतोब्रह्मणोब्रह्मविद्यायाब्रह्मभूतस्यप्रमथोदेषरूपः वावस्तवविषयभूमौवर्तमानःसतेकारस्करफलसमंफलमावदानु कारस्करशब्दःवारस्करादित्वात्पुनरितिप्यस्योपपत्तिरिति
 उक्तस्तथापिप्रकृते 'कारोवचेनिश्चये' इतिविश्वम् कारवर्धकरोतीतिपुनरप्याभलातकवाचकः तत्फलौत्कर्षस्याभुमंफलवृत्तायुर्वेदउक्तम् 'आग्नेःसेमंभलातकंभयम्' इति । सासादपिभ
 लातकफलानामनर्थकत्वेनलोकेप्रसिद्धमितिहस्तंता ४९५ मातवेति । हेविभूतवास्थोनिचोरकृषामत्यजाभ्रांशालामात्पुंसं तथाऽस्मिन्मद्वेषेऽशौचंशूलभयव्यापत । कीदृशोमद्वेषो
 दित्यजिह्वे । आदित्योजिह्वायांसंनिहितोपस्थस्तथातस्मिन् ४९६ एवमाधिकमर्थपर्यवश्रीतमर्थविश्रयानि भोजादित्यंभभिः । भोजशब्दोभोजनपतिधानादिकमितिपुनरप्यावस्था
 मिश्राणिवाच्यमातेषुश्रायाःशोकसामरे ॥ पतंतुत्रैरिणोमातेसंतोषावममंतिह ४९१ धर्मराजपुरंमात्वंविलोक्यसुदुःखितः ॥ क्षुत्पिपासापिश्रान्तःमेतोभ्र
 त्वातिदुःखितः ४९२ ककवदलिभुत्वात्वंभूयात्राक्षणसत्तम ॥ तसमात्रोभृशंदीनःपिवमात्वंतिलोदकम् ४९३ अयंचष्टदुलोदेहोमाभूदग्नेःशुनोपिवा ॥ तवशि
 ष्यान्विहायैतानेकाकीमावजाधुना ४९४ अनेककालसंजातोब्रह्मविद्वेषपादपः ॥ प्रयच्छतुफलंमातेकारस्करफलोपमम् ४९५ मातवास्थीनिविमद्वहान्यजाः
 संस्पृशंतिह ॥ माश्रावादित्यजिह्वेस्मिन्पतत्वंशूलभोयथा ४९६ भोजाययामहोखायांमहांतंजातवेदसम् ॥ अशक्ताःस्वकरैःस्मदुज्ज्वलंतंमुदुरासदम् ४९७
 दर्वालोहमयीकृत्वाप्रौढमंगारधारिणीम् ॥ दीर्घदंडास्पृशंत्येनतयानैरनिजैःकरैः ४९८ प्रस्तोभयंतियेकेचिद्ब्राह्मणास्त्वांसभासदः ॥ कुर्वंतिबुद्धिसंयुक्तास्त्वांतथा
 गारधारिणम् ४९९ अहंकाष्ठानिसूयोंयंमुमुक्षुर्ज्वलितोऽजलः ॥ उत्सासमासमुद्दिष्टाभोजापुतेसभासदः ५०० त्वंचक्रप्रमयंपात्रमादित्याग्नेर्विधारणे ॥ कृतोसि
 ब्राह्मणैर्नैवमात्मानमवमच्छसि ५०१ एवमुक्तोविदग्धोयथाक्षवल्क्येनधर्मिता ॥ कालपाशाहतोद्वेपंचक्रेतोप्याधिकंपुनः ५०२ मुमुर्षुर्ह्ययथादेष्टिसुहृदेभिपजेवृ
 था ॥ गतश्रीकोयधाराज्ज्वात्यायहितकरिणि ५०३ माग्यहीनोयधारात्रेमुखेपातकीयथा ॥ विदग्धोयाज्ञवल्क्यायतथादेष्टिपुनःपुनः ५०४ जनयत्येवमे
 भीतिशिशूनामिवमदधीः ॥ सर्वज्ञंमानवानातिसर्वतोभयवर्जितम् ५०५

जंशोभ्राष्टोपजीविषरोमहोत्सासदश्चभ्राष्टोपरोविचरितः तथाचपथाभोजाभा
 दिकाहोत्सायांभ्राष्टिस्थितंज्वलंतंमग्निस्मदुपसृक्ताःसंतोषीपंकाहमयंवदंशालिपादव्यवस्थुंश्रीतिहोचोर्यः ४९७ । ४९८ प्रस्तोभयंतीति । तथापेत्वांप्रस्तोभयंतिवाहायोत्साहयंतियेबुद्धिमतः
 स्वरस्यवृक्षालासुवांमंगारधारिणैर्कुर्वंति अंगारधारकपात्रवस्तुरतःकुर्वंतीत्यर्थः । तथाचत्राहमेरविद्वंज्वलंतंमद्वेषोसिपरतुदयमावमात्मानंननुदसंतिहभावाः । अंगारावसेपथमितिपदस्यभवती
 यंतेदलास्कारेणधर्मेतेऽनेतिपुनरप्याधिकरणेरमुदुभूतोबोध्यः ४९९ दहांतसांभ्यविश्रयति अमिति । अममिन्ज्वालककाश्रुत्पः । अत्रहरादित्योजिह्वेसंनिहितोभिरूपः । इयंतभाव
 र्जितोत्साक्या । विभावणितभोजरूपाः । त्वंकाहमयवर्धकीरूपमादित्याग्नेर्विधारणायाद्वेःकृतोसि । तत्रेयमितिचिंतय्येतेतोऽप्यात्मानंदयमानंनजानासीद्विद्वोर्यः ५०० । ५०१ एवमुक्तो
 पिचिदाधोविपरीतमेवमेनेहत्याह एवमित्यभभिः स्पष्टम् ५०२ तत्रदहांतमाह मुमुर्षुरिति । पतकीपातकोदयेनपातकोचतः 'पातःपातेनकर्मणा' इतिश्रुतेः । सनिवारणपशुखेपयादेष्टि
 श्रेयंस्फुटम् ५०३ । ५०४ विदग्धोपपादुदयापुनःपुनर्देहिस्वहृदुद्विभयितयति जनयतीत्यर्थः । एवमात्रस्वकीयाज्जानंकाभयंजनयेत्तथाचममंजनयतिमांसंजानेति ५०५

—पूर्वकाण्डस्य पञ्चमोऽध्यायः श्रोत्रस्यापितत्त्वज्ञानप्रसङ्गे भूतश्रोत्रस्य विशेषणवद् य एवमवसांशः इत्येतादृशज्ञानसहकारिस्वाहाश्रोत्रस्य वक्ष्यवार्थप्रवेष्टितितदर्थः । एवं वरुणो रसनं द्विषे मतिभिः । कीदृशो रसनेन्द्रिये दिव्यभावे दिव्यो देवतात्मक उक्त्वविद्याभावाः परित्यागो यस्य स तत्तात्परिम् । श्रुतोक्तस्यैवेन्द्रियमेवाप्यपेक्षेनोक्तमिति भावः । एवमसौ मोदेवो मनसि प्रतिष्ठितः । श्रुतोक्तस्यैव देवतामात्रज्ञानविशेषनिर्वाहकं मन एव विदधति । एतत्सूचनायेवमपि दोषहतिभ्रान्तविशेषणमिति भावः । वामेन्द्रिये चाग्निः प्रतिष्ठितः पूर्ववदित्यर्थः ५१६ अर्धेन्द्रियाणां विषयककारणश्रुतो प्रतिष्ठापदेनोक्तमाह प्रतिष्ठेति । चक्षुरिन्द्रियस्य प्रतिष्ठाकार्यतया स्थितिः केषु बुद्ध्यादिपुत्रेण विषयैस्त्वप्रकाशनायैन्द्रियस्यारम्भात् । तथा यज्ञस्य रूपस्य प्रकाशार्थमपि ज्ञानपरिवर्तितरूपवेदनस्य श्रोत्रगृह्यमात्रपूर्वकाण्डस्य द्विविधोऽर्थः प्रतिपाद्यतया विषयः स्मृतः प्रसिद्धः ५१७ तदेव द्विदशमाह वामेन्द्रियासौ । तत्र प्रथमो वागारिहो मातृकां व्यापाररूपो वेदार्थः । स श्रुतो ह्यिन्द्रियापदेन दक्षिणया कृत्वा व्याप्यः केतव्या र्थश्रुतेनैवोक्तस्तस्मिन् यज्ञो वेदोक्तः प्रतिष्ठितः तन्मन्त्रत्वापदस्येत्यर्थः ५१८ आस्तिक्यमिति । द्वितीयवेदार्थमृतमास्तिक्यं श्रद्धया देयमित्यादिभूतिप्रसिद्धमन्त्रारूपतत्रप्रथमवेदार्थभूतवर्जमिति । अतएव गीतासूक्तमश्रद्धाहुर्वेदमित्यादि । तथा च सूक्तपेक्षिणोऽत्र प्रथमश्रोतव्यवेदोक्तकर्ममुपतिष्ठितकर्माभिपन्नत्वायामिति भावः । यतोऽप्यारमरेतद्व्याधिदेवसकृत्

प्रतिष्ठाचक्षुषोऽज्ञेयारूपेषु विविधेष्विह ॥ यज्ञशब्दस्य वेदस्य सार्धोऽत्र द्विविधः स्मृतः ५१७ वाङ्मयमनसां पूर्वज्ञेयः कर्मात्मको हि यः ॥ अत्र प्रतिष्ठितो ज्ञेयो यज्ञो वेद उदीरितः ५१८ आस्तिक्यं हि द्वितीयं स्यात्तस्मिन् कर्मप्रतिष्ठितम् ॥ स्वरूपं यतोरेतस्तत्रापो रसनात्मिकाः ५१९ मनसाः क्षीणदोः स्य यथार्थे स्थितिरोरिता ॥ सत्येवाचोपितत्रैव तेन वार्गिद्रियस्य न ॥ उक्तं हृदयतोभिन्नं प्रतिष्ठाकारणं तदा ५२० हृदयं स्थितिहेतुः स्यात्सर्वेषामेकमेव हि ॥ समुद्रवर्नराणां स्थानानां स्थानि नामपि ५२१ मितो यथा भवो ज्ञेयं त्रिचिन्नेवर्णां सितो दयः ॥ वर्णेषु द्रव्यजातं स्याद्गुणजनमुत्सदा ॥ प्रतिष्ठितं भवेत्सर्वं भितावेव च संश्रितम् ५२२ पूर्वसाक्षाद्दृढं भोजेऽस्यात्परं पस्यापि च ॥ दिग्मादिकमिदं विश्वमादित्यादिस्वरूपं पृष्ट् ५२३

सगुणकज्ञत्वरूपसंयममतोरसनैन्द्रियरूपाभापस्तत्रेतस्मिन्प्रतिष्ठिताः श्रुतावुक्तानि तेषां ५१९ जनसंहतिः । लीजदीपश्चजनसः श्रुतोद्दिष्टावहीत्कथयथस्तत्वेऽवाचितेर्धैविषयेऽन्तर्गिकीस्थितिकृता तथातजस्तत्वेर्धैवाधोपिस्थितिकृतायेव । 'यमनसाध्यायतितद्राबादति' इति श्रुतेः वाङ्मनसयोः समानविषयः वस्तुमिति त्वात् । एतेन यममकण्डिकायां वागीन्द्रियस्य विषये प्रतिष्ठानोकेति स्पृष्टतांशकानिरस्तेऽप्याह तेनोपादिना । तेन वाग्बिषयस्योक्तपायत्वेन वागीन्द्रियस्य हृदयतेभिर्भेदकारणश्रुतानोक्तान् हृदयमेव कारणमुक्तमित्यर्थः ५२० हृदयमिति । हृदयतुल्यं वांस्थानानामुक्तानामिन्द्रियाणां विषयाणां कृतपास्यानिनादेवानां च हृदयेव स्थितिहेतुः कारणस्यात् । यथा सर्वनीराणां समुद्र इति । अत्र हृदयपदेन हृदये स्थितिहेतोमापासबलवत्स्वरूपं तयाग्रीविवक्षितः । तस्य यमनोद्दारेण सकलजगत्कारणत्वं श्रुतं तरेऽप्युक्तं । 'अस्ततोधिप्रनोसुम तमनः प्रजापतिमसृजतमजापतिः प्रजासृजतमविदेसर्बमनस्येषमितिष्ठितम्' इति अस्ततोऽप्याकृतोपाधिकात् मनोद्दिश्य यमनः प्रजापतिदिशो विविधश्रुतिपदार्थः ५२१ एवं श्रौतार्थमभिप्रायमर्थक्रमस्यैतद्वर्णनं प्रजापति मिताविरथादिना । यथा लोके भिक्षोः कुलयेषि भरेसावाग्देवतामृत्युमिदं रूपं प्रतिष्ठितं भवेत् तत्र यथेतादयो देवाः प्रतिष्ठितामवेमुत्तेषु वर्णेषु भवेदनामुत्सादात्पदं तु यथादिक्मतिष्ठितं भवेत् तस्यैव तद्वत्सुतसुतस्तत्त्वेषु त्रिविक्रिष्याश्चित्तदेवेति ५२२ एवमिति । एवं हृदये जावच्छिन्नेषामात्मनि हृदये चिद्विदित्वादिक्मादिप्रादिदेवता रूपं यस्यात्तुर्लभिकं परपरवार्थमिति तत्र सवृत्तिकमस्यः कुर्यात्सात्कारं परस्परमेवार्थः ५२३

भा. पु

॥ ३४ ॥

साधयुद्धिः स्वस्यापि विश्वचिन्तां तर्गतस्य मानप्रयोजिका न चात्माश्रयः अविद्यायामेव वासित्वाऽविद्यास्तीति वक्ष्यते । 'महादृष्ट्यान्वविषयेनासां दस्तिमविप्यति' इति वाचिन्त्रोक्तविषयाऽविद्या
 परावर्तानिर्वचनीयत्वेनादोषत्वादित्याशयेन तत्सदृष्टतयाह तस्य इति । यथाकाशस्थितो वकारो वकारेणैव दृश्यते न तूतस्य तेन विरोधः । तथाहृदयावच्छिन्नात्मनि वर्तमाना बुद्धिर्बुद्धिः कान्तरा
 दृश्यते इति ५३७ उक्तप्रत्ययव्यतिरेकेण स्फुटयति पवेति । एवावृत्तविषयकज्ञेन विमुक्तआकाशेन मोनदृश्यते निरीक्ष्यते । तथात्मविज्ञानेन गुदेनिराकरणे आत्मनिसति बुद्धिर्नेह दृष्टा भवेदिति
 द्वयोरर्थः ५३८ । ५३९ नन्वेवं सति प्रमाणस्य शंससहंत्वा बुद्धेरसन्त्वभागतं तथा च तथाकार्थव्यवहाराः साध्यत इत्यार्थकां दृष्टानेन परिहरति शङ्केति । यथा अशुभं गमसदपि स्वशब्दादिकल्पान्मयं ज्ञानं जनय
 तितथा बुद्धिः कार्यैः कारणेन कसहासदृष्टा विरोधविशिष्टोपविषयप्राप्त्यर्थं करोतीति ५४० ननु बुद्धेरसत्त्वे पित्कारणमज्ञानं सद्दृष्टमित्यप्यसत्त्वानर्धवौ अभितिष्ठति यथाहोपसत्तादृशो बभूविति तथापि
 न तस्याप्यसत्त्वादित्याशयेनासत्त्वोपनर्धजनकत्वे दृष्टांतमाह संप्रति ५४१ यथा केचिद्बोरोऽसत्त्वपित्तस्यैव सत्त्वमात्रेण मलिकासनभ्रम इव संकाविधात्माणां मुंचन्ति ५४२ हाति किमाह असत्ये

हृदि स्थितं तथा विश्वचिन्तुं बुद्धिर्न चापरम् ॥ कालत्रयेपि नैवैतदासीदस्ति मविप्यति ५३६ तमो यवानमस्येत दृश्यते तममैव हि ॥ हृद्यात्मनितथा बुद्धिर्बुद्धेयै
 पाप्रतीयते ५३७ यथा विमुक्तआकाशे प्रकाशेन न दृश्यते ॥ निरीक्ष्यमाणं च तमो नैवैदोपविर्जितैः ३८ हृद्यात्मनितथा गुदे बुद्धिरेषामकारणा ॥ आत्मविज्ञानतो
 दृश्यानमवेदिकदाचन ५३९ शशर्गमयथा शब्दास्त्रविज्ञानकरं भवेत् ॥ कार्यकारणसंयुक्ता बुद्धिरेव विबोधस्त ५४० संप्रति यथा कंचिच्छिष्टाणां मुंचन्ति जंतवः ॥
 संकाविपत्सर्पशब्दश्रवणेन भयातुराः ५४१ असत्त्वेन तथा ज्ञाने बुद्धिदेहादिकरणे ॥ सुखदुःखकरं चोरं संसारं याति मानवाः ५४२ एक एव यथा सुमो वदुः प्राजायते
 पुमान् ॥ एक एव तथा विद्यावशादात्मापि जायते ५४३ अंधो यथा निर्यसिष्टृष्टाकरेणापि विंदति ॥ विदग्धत्वाद्वा एनं न विदुर्हृदये स्थितम् ५४४ अज्ञाना
 दृश्यसंसारचित्रस्याश्रय इति ॥ हृदयं किं विदग्धान्यत्प्रभुमिच्छसितद्द ५४५ एवमुक्तेऽप्यसौ मूढः प्रश्नात्रोपरति गतः ॥ मंडूकपदशः कालमर्पाब्धानं कर्मा
 गिरम् ॥ विसमर्जत तोया जलवत्प्रभुदतिदुःखितः ५४६ अहो अस्य मृतिः प्राप्ता समीपे बुद्धिधो धुना ॥ मण्डलादुत्तरत्येष पुमौ लोहितलोचनः ५४७ सविता मम
 जिह्वायां स्थातुं वेदश्रयामकः ॥ अतः परवशा जिह्वाशापमेषा प्रदास्यति ॥ मम धेनुभवेदेष मस्मीभूतः क्षणाद्विजः ५४८

ति । स्पष्टम् ५४२ वस्तुतोऽसत्त्वोप्यज्ञानस्य विविधप्रत्ययविशेषसामर्थ्येऽप्येवरीति सति चित्याह एक एवेति ५४३ एवं चिद्दृष्ट्या अस्तव्यज्ञानं त्वाह ज्ञानां भूराभिध्यां च ज्ञातव्यमेषेऽन्वेन स्थि
 तं यद्वा दृश्यस्थोप्यज्ञानभासेते इत्याह अंध इति । यथा वः करसंस्पृष्टमपि निभिनं विदति तथा त्वाह दृष्टयस्थमप्यज्ञानमिति ५४४ उपसंहरति अज्ञानादिति । अज्ञानादृष्टं पत्संसार
 रूपं निरतस्याश्रयभूतं तत्तद्विदितं ज्ञानमुत्वेन हृदयत्वेनोक्तं किमप्यशुभं तु किच्छिष्टमिति ५४५ कस्मिन् हृदयं मतिष्ठितमिति मम भवतारयति एवमुक्तेर्पीति चतुर्भिः । एवं चिद्विज्ञानमुत्वेनात्मन्यत्वेया
 जलवत्प्रभुनिनोक्तेषु सत्त्वसौ विदग्धो मूढ उक्तेऽप्यमस्य मतिः प्रशान्दनुपगतः सन् प्रभुयाम् मूढः कृष्णसत्त्वस्याज्ञानस्याकारणस्यैव तूपां पिरं वाचमुत्तरेतथा कालरूपसत्त्वज्ञानं करोति शिरं पूनः प्रश्रुयामु
 त्ससर्जं तत्तस्तं तादृशीं स्वकृष्णपाजलवत्प्रभुदतिदुःखितो भूदिति ५४६ अहो इति । अहो इति स्वेद अस्य बुद्धिधो भूतिः समीपे गता यतोऽस्मै शार्पदातुं मम जिह्वायां स्थातुं सविता सुयोमं मण्डलादुत्तर
 त्यतो ममैवाजिह्वा एतदिवा ममैवापेदास्यतीति संप्रति यथा जलवत्प्रभुः कुर्यादिति ५४७ कर्णं स्विदस्त्वमर्पाब्धानं मृदिति शिष्यमेव वक्ष्यति तत्र यथा वा संवदः ५४८ । ५४८

॥ ५५ ॥

॥ ५५ ॥

स्थूलमिति । स्थूलसूक्ष्मदेहोपावयोऽप्यप्राप्तिश्रुतिगतसुषुप्तदात्मज्ञादभ्यांकीर्तितोवोक्तप्रमितिप्रितद्विधाकारं पश्यविदग्धः कृतवानित्यर्थः । दिनइत्युक्तान्वपि ५५ प्राणइति । तनोदितोपाज्ञ
वल्क्यस्तं विदग्धमिति शरीरपृथ्वरूप्यात्मके माणे स्थितमित्याह ततः सोपि विदग्धः प्राणः कुत्रेति पृष्टवान् तदुत्तरमापानेधोवृत्तिरुपपन्नइति ५६० अपानः केति । प्रथमेन वृत्त्येन च सपदेन विदग्ध इति स्तु
याज्ञवल्क्योप्राज्ञः व्यानः प्राणापानयोः संधिः श्रुत्वा तस्य उदानस्तत्र कोलसमइति समानस्तु सृष्टवच्छरीरवारकइति विवेकः ५६१ अथयाज्ञवल्क्यतान्यप्यविषयीभूतमात्मस्वरूपं स एव नेरीत्यादिश्रुत्या
संवादरूपाऽनुश्रुत्यापि न स्तुतिर्न हि दग्धेन न बुद्धमिति वक्तव्याऽप्यावाक्येषु याज्ञवल्क्याभिप्रेतार्थविपरीतार्थोपायो विदग्धेन गृहीतस्तदुच्यते इदमिति सप्तभिः । याज्ञवल्क्येन दिग्भित्तानावाक्यं पुद्गलप
देन परमात्मैवोक्तः इदिवुदावयमपरोक्षस्वस्वास्तिवादित्याश्रयादित्यर्थः । तस्येति । तेन विदग्धेन नुतस्यांतःकरणस्याप्यारोमांसस्य च एव ज्ञातोऽतएव तदाश्रयं पृष्टवानप्यथास्तुमाकुप्रमितिप्रनः स्वेमदि
श्रीतिश्रुतिविरुद्धहृदयपदार्थपरमात्माशरीरकथं वृत्तेति भावः ५६२ अस्मच्छब्दइति । तथा हृदयाश्रयमश्रोत्रवाक्येऽस्मच्छब्दोऽस्मच्छब्दार्थभूतः स मात्मा याज्ञवल्क्येनोक्तः । एकः यः शब्दस्त्वयं
स्थानाश्रयोऽविषयः सन्नहंकारविषयः अहमिति प्रतीतो भासमान इत्यर्थः । किदग्धेन त्वस्मच्छब्दार्थं वयामुक्त्वशरीरमेव बुद्धमिति एतेन पूर्वसूक्ष्मशरीरत्वेन न्यास्यानमपि विदग्धबुद्धचतुरांशेन कृतमिति

स्थूलसूक्ष्मचदेहं तदाश्रयाश्रयिकीर्तितम् ॥ प्रतीष्टितं हि कुत्रेति पप्रच्छेदं पुनर्दिजः ५५९ प्राणइत्याहतं सोपि प्राणः कुत्रेति पृष्टवान् ॥ अपानइति तं प्राह शाकल्यं
बुद्धिर्जितम् ५६० अपानः केति सोपृच्छ व्याने सोप्याह यीधनः ॥ व्यानः कुत्रेति संपृष्ट उदानइति सोबवीत् ॥ उदानः केति मप्राह समाने सोप्यभापत ५६१ हृद
यं याज्ञवल्क्येन परमात्मा समीरितः ॥ जंतूनामखिलानां यदास्ते हृदयमीश्वरः ॥ तस्यापागे मां सखे हो ज्ञातस्तेन दिजन्मना ५६२ अस्मच्छब्दोऽप्यहंकारविष
यः शब्दबोधयोः ॥ अनाश्रयः स आत्मो को याज्ञवल्क्येन धीमता ॥ सूक्ष्मो देहो निदग्धेन ज्ञातो बुद्धिविवर्जनान् ५६३ प्राणः प्राज्ञः समुद्दिष्टो याज्ञवल्क्येन धीमता ॥
अपानाद्यैस्तथा शब्दैः मएव परमेश्वरः ५६४ अनितिः कथितो लोके चलनार्थो मनीषिभिः ॥ चलनं सर्वजंतूनां प्राज्ञादेव प्रजायते ५५ प्रकर्षश्चापकर्षश्च विशेषश्चो
र्ध्वतापिवा ॥ सम्यक्त्वेति भेदाः स्थुश्चलनस्यास्य सर्वतः ५६ शाकल्यो वायुभेदांस्तान् प्राणादीन् प्रतिपद्यति ॥ पप्रच्छ कुत्र कुत्रेति मुमुर्षुर्बुद्धिर्जितः ५७ समानः सर्व
भूतानामाश्रयो वायुरेव हि ॥ शाकल्यवगतो नायं याज्ञवल्क्यसमीरितः ५८ किंतु सर्वात्मको देवानां दाता ममहेश्वरः ॥ नेति नेति वचो गम्यः स्थूलसूक्ष्मविवर्जितः ५६९

सूचितम् ५६३ प्राणइति । याज्ञवल्क्येन प्राणपदेन प्राणादिपदैश्च प्राणोपाधिस्तत्त्ववर्तकः परमात्मैव लक्षणया उक्तः ५६४ प्राणादिपदानां परमात्मानं लक्षणाप्रयोजनं प्राणादिपदैश्च स्वरूपं संबधमाह
अनिति श्रुति । प्राणादिपटकोऽनितिरनया तु श्रुत्यर्थः सति द्रष्टव्यत्वं तु सर्वविधमात्रेण मेरकादात्मन एव देहो जायतइति ५६५ प्राणादिशब्दपंचके उपसर्गणां चोत्पत्त्यर्थानाह प्रकर्षश्चेति । प्रकर्षा
नासाद्युज्जलदेशसंबधः अपकर्षोऽयःसंबधः विशेषः प्राणापानयोर्निरोधे चतुराकर्षणोपासिद्धः । नेवेत्युक्तं भेदाविशेषणानि ५६६ शाकल्यइति । शाकल्यस्तु वाच्यार्थं नृवान्वायुभेदानेव प्रति
पदे अतएवोत्तरोत्तरं बुद्धकुत्रेति पप्रच्छेति ५६७ समानइति । अंतैरुपपत्तित्वात्सर्वेषां भूतानां विजितानामाश्रयः समानो वायुरूप एवेति शाकल्येन बुद्धः परतत्त्वं वायुर्याज्ञवल्क्येन नोक्तः ५६८ या
ज्ञवल्क्येन समानपदार्थः विस्माकारको विवक्षितइति चेद्वापोरन्तर्यामिरूपेण योनिर्यन्तास विवक्षितइति वदन् स एव नेतीत्यादिश्रुत्यर्थमाह किं स्थितिपादः । किंतु सर्वात्मको देवो याज्ञवल्क्यसमीरितः कीद
ृशत्वात्कोशायाभ्यां दाता त्वेत्यादि न बुद्धयेन स्थूलसूक्ष्मवैषम्योर्निषेधविभावाः ५६९

॥ ५५ ॥

मावाभावेति । अथवागविशदशार्थानानाविधभावाभावावभावादिभूतशायुक्तोविषयीकृतोविमज्जद्वेनवीप्सवासवैभानमावविमज्जितोकोप्यतइति तथाचादृशत्वसिद्धिरित्याह स्वेति ५७० आत्मेति ।
आत्मासर्वतरः । कथंताईकरणेनदृश्यतइत्यतआह गृहइति । यतोमहीतुमयोगोऽतःमाभिभिःकरणैःकृतानगृह्यते योग्यतानियक्तत्वात्करणाभिमितिमाहः ५७१ अतीर्येदेनचमदिवत्कालस्य
रिच्छेदोऽप्यभावावृषोवावार्थैरेकस्याह कालेनेति ५७२ असंभवदार्थमाह आकाशइति ५७३ नित्यमुक्तताप्रतिषादकस्यासितइत्याद्यैश्वर्यमाह भवइति । अथादृःस्वसंदेहः यतोपिनासा
योग्यस्तस्मान्ननेनविशिष्टस्येत्युतिगतविषयत्वंभूवांइतिनैवेति तथाचामृतक्यइति ५७४ एवंयहुताःपृष्टेनयज्ञवस्त्वेनेताप्यष्टावायतनानीत्यादिवाक्येनविदग्धंभत्येकःप्रश्नःकृतस्तम्बवतारपति
एषेवेति । एषाकृत्योवाजितमात्रमज्ञानमज्ञानसंयुतत्वाज्जलानादि एषवृथावहाविदात्पद्वैतकस्यमर्थापथास्वष्टीभवेदेवमादित्यएवशिष्यस्यजिज्ञासांस्थित्वादिवदग्धंप्रतिपपद्य किमर्थं समर्थंवि
सतिवार्मदृकवियावज्ञातामयाज्ञापेनदृश्यतइतिवर्णितांप्रतिज्ञांप्रतिपादयन् तदर्थमित्यर्थः ५७५ तदुपयोगाद्यपृथिनयेवेत्यादिकण्डिकाप्रकृत्यपूर्वप्रमाणायान्वयार्थसंगृह्णाति पृथिवीतिचतुभिः ।
अत्रमाप्तयेकदेवत्वेनोक्तस्याष्टौविभूतयःआरीरादिसंज्ञाश्चतुर्थोकेगणितास्तेवाम्रायजनानिनिदासभूतयःपृथिन्यादिकपयाथासंख्येनोपधावतिसंख्यः । तथाहि । तत्रपृथिवीशरीरेपन्मानृत्तको
मत्रमेष्वङ्गसंख्यविरात्मकंनद्रुपाशरीरातंनद्रुपुक्वायतनं तथाकामःसीसेमप्राभिलाषक्यःकामप्रयसंज्ञपुरुषस्यायतनं क्वाभिमुक्तादीन्धावित्यपुरुषस्यायतनं आकाशःशोनपुरुषस्य कीदृशस्य

देवानभिनयति शरीर इति । न्यायत्वात् ५७९ एवमुपोऽहोरात्रेण सिद्धिर्वाक्येन प्रमाणमिति भावः एतानीत्यादिना । एतानि विज्ञानानि अष्टायावतानि
तथा लोकां नृणां देवानां कारणरूपा नृणां पुरुषान् एतां सर्वान् संसाध्य कारणात्वेनानुपविश्य तद्गुणैर्यथा च निर्वहति लोकान्यवधारयन् करोति ईश्वरः परमात्मा इति प्रसिद्धं वेदांतेऽप्यतिशेयः उक्ता
एवमुपोऽहोरात्रेण संकलनं कार्यं वर्गस्थेऽपि बोध्यम् । कार्येष्वनुपविश्य कारणमेव सर्वं निर्वहतीत्यत्र ह्यंतामाह तदवति । तथा च न्यायसूत्रे संज्ञाभूतिर्गुणैरनुपविश्य कुर्वत उपदेशान् । त्रिवृत्कृतेनः
परमात्मन एवेवं कृतिर्योग्यरूपकल्पना तस्यैव सर्वकारणत्वेनोपदेशादित्यर्थः ५८० एवं श्रुतिगत निरुद्धोपपत्तिपदार्थमद्वैतपरमपूज्योपपत्तिपदार्थमाह पुनरिति । अयं पुमान् ईश्वरः पुनरुपसंसारकारणदिगा
दिक्रमतः दिशः स्वर्वातिपदार्थैः सहिताः सृष्टादिदेवेष्वसंख्यतानि द्विषेपुर्दिशामिविषयेषु विषयान् हृदयेतच्छरीरादप्येतत्प्रादावित्युक्तकर्मणः समानपर्वतनीत्या उपसंहृत्य प्रतिकूलं हतिकायं भावयित्वा
रितं प्रत्यग्रूपणावतिष्ठेदित्यर्थः ५८१ अत्र ह्यंतामाह एवमिति । यथा ततः पदं स्वकार्यपदं कृत्वा प्रत्याव्यवहरीनं कृत्वा केवलं कारणमात्ररूपेण स्थिताः प्रतिकूलं हतं तं विषयं न हृदयेतदित्यर्थः

शरीरोयं काममय आदित्ये पुरुषस्तथा ॥ प्रातिशुक्लो ह्ययः श्रौत्रस्तथा छाया मयोऽपरः ॥ आदर्शे च तथा योऽप्युपरात्यः पुरुषोऽयम् ५७९ एतान्यायतनान्यष्टौ
लोकां देवांश्च पुरुषान् ॥ संसाध्यैतत्स्वरूपेण स्थित्वा निर्वहतीश्वरः ॥ तंतवो ह्येयथा प्राप्य पदं तं निर्वहति ते ५८० पुनः स्वात्मतया सर्वान् दिगादिक्रमतः पुमान् ॥
समानां तमिमांस्त्वाप्रतिकूलं ब्रह्मत्ययम् ५८१ पदं यथा स्वरूपादिप्रत्यव्येते तत्र ततः ॥ कारणात्मतया स्थित्वा प्रतिकूलं ब्रह्मति ते ५८२ एवमंतां त्रिरूपं प्रत्युह्य
च महेश्वरः ॥ अत्यक्रामदिमान् सर्वात्र भोयद्ब्रह्मादिकान् ५८३ अंतर्बहिःस्थितो विश्वं व्याप्य सर्वात्मकः पुमान् ॥ केवलोऽपि पन्मान गम्यो न परमानतः ५८४
तं प्रापृच्छामि पुरुषमेकवारमहं वद ॥ बहुवारं त्वया प्रष्टुं मुमुक्षुः कं मया यतः ५८५ न चेदब्रजना कर्णेन पुरेतीर्थं विवर्जिते ॥ कृष्णपक्षे पर्वगत्रावस्यातिदक्षिणायने ॥
पतिप्रतिशिरोभूमौ गतप्राणस्य दुर्धयः ५८६ अस्थीन्यपि न ते मेहं प्राप्स्यं त्यत्यंतं विद्विषः ॥ मम चोरास्तु चांडालाहर्गिष्यं त्यर्थं मार्गतः ५८७ याज्ञवल्क्य
वचस्त्वेवं स्थित्वा सौ सविता पुमान् ॥ अमापत भृशं क्रुद्धः सृष्टिस्थित्यंतं कारणम् ५८८ एवमुक्ते यथा कल्प आत्मज्ञानविवर्जितः ॥ तूर्णोऽस्थितो मनस्तस्य वा
मृतिः सहसा गता ५८९

५८५ एवमिति । एवं गतश्चोक्तप्रोक्तप्रकारेण एतान्मायतनलोकं देवपुरुषात्मकं मुमुक्षुषां ह्येयं प्राप्तिपदार्थं निरूपयन्नुपावींस्तद्वर्मा आत्मकाम बुद्धं विवर्जितं नृकार्यं त्वकारणत्वं हिने स्वरूप एव
स्थित इत्यर्थः । यथानभो घटादिस्थितिकाले त्वं हि भवेनैव ब्रह्मत्वं प्रपुष्टादिपरित्यागे तर्वादावपरित्यागात्मात्मकमतिक्रमं करोति तद्वयः सर्वमतिक्रम्य परे पूर्णो ब्रह्मतिः केवलोऽपि पदं प्रमाणेनैव
भ्योस्तनपारसकपरेणोपनिषद्विजमानेन न गम्य श्रुतं पुरुषं ते तु भ्यं दिव्यं वायिके वारमहं पृच्छामि तत्स्वरूपं त्वं वदस्व तत्पूज्यं वा बहुवारं मुक्तिमिति त्रयाणामर्थः ५८३ । ५८४ । ५८५ न चेदिति ।
न चेद्विषयसिद्धिर्नैशिरोऽत्राशुभेदेनेऽशुभे काले भूमौ पतिम्यतीति संवदः ५८६ अस्थीनीति । तेऽस्थीन्यपि मेहं प्राप्स्यंति कीदृशस्य ते मम मम विद्वेषस्यात्यन्तद्वेषकारिणः यतश्चोरभूताश्चंडा
लाश्चर्वमां गं हरिष्यंतीति ५८७ एतादृशः आपोयाज्ञस्त्वेन न दत्तस्तत्र क्रोधा विबोलादहातुं किं न गम्य र्वादापारकेन संकलनं कलमदेवादिप्राप्तनेश्वरं जेत्याह याज्ञवल्क्येति ५८८ एवमुक्त इति ।
एवमुक्तं विद्विषोऽनारम्भविश्वान्मयीमेव स्थितस्तदन्तरं तस्य विद्वत्समनः स कलं दिशाम्यसंख्यमिदं यं ब्रह्मं दिव्यैः सद्योत्कान्तं शरीरादिस्थित्यर्थः ५८९

पुरेति । तत्रपुरेसभाकृतेभेदेद्विजायनकृत्तत्रपुरात्रिकेऽयुमेकालेष्टभाषेनशिरोन्यपतत्पयानमुकेपुरस्तेवाचमिवास्मिन्वादिनःशिरसेवनेनेति ५९० हाहेति । श्लोदयनिमदन्पा-
 ल्वांत्तम् ५९१ । ५९२ प्रादुरिति । ततःसभास्थितजनानामुल्लेखउद्गताएवावस्थमाणावाक्यादुरासीतामधिनयति अहेत्यादिना अनेनविदग्धेनकारस्करसमस्यब्रह्मविद्वेषकस्यस्यक-
 लमाश्रयमिति कारस्करपदार्थविकांडशेषानुरोपीवक्षितः प्रवक्षसरेण 'कुचला' इतिप्रसिद्धेवृक्षप्रयुक्तः तस्यविरूपतामसिद्धेवेतिदृष्टांतवोचपमाइति ५९३ अयमिति । सर्वसर्वगुणोप्येकेनप्रचलेना-
 दृतसामर्थ्येनब्रह्मविद्वेषरूपेअदोषेणघातितस्ततःसनकसंनयति ५९४ ब्रह्मविद्वेषस्यदुःसहर्तृस्फुटोक्तिपते एकएवेति । ब्रह्मविज्ञानतोब्रह्मविदोद्वेषस्तथाबन्धितकलुषगुणान्दोद्विषलकुप्योदि-
 तिपावत् ५९५ अत्रबोदाहरणविदग्धवैल्यदुः विद्वत्तमहति । विद्वत्तमोददुविद्यामुकुलतः ५९६ ब्रह्मविद्वेषस्पर्कापादृतत्वकथनेनादृतत्वंस्फुटीकिते संभाव्यतेइति । संभावनाशंका
 ५९७ दशमिति । पदार्थसर्वगुणादवोपिब्रह्मविद्वेषेणरुतुर्नातिमासतेदेतरस्वेनकः कानुर्गतितमाश्रयादेति ५९८ ब्रह्मेति । ब्रह्मविदोब्रह्मभावप्रतिपादिकाब्रह्मवित्परमाप्रोतीत्याकाराश्रुतिः

पुरेराजगृहेऽनेकजनकोटिनिषेविते ॥ सभायानिशिभूर्धाचन्यपतदूतलेतदा ॥ सद्योवज्रहतोयद्वन्नमुचेःस्वर्भवासिन्ः ५९० हाहेतिशब्दःसुमहान्विदग्धेपतिते
 ह्यमूत् ॥ जगामक्षोभमतुलमखिलराजमंडली ॥ रुद्रुस्तस्याशिष्यायेवाधवाश्चद्विजोत्तमाः ५९१ विदग्धंपतितंभूमौदृष्ट्वाधिगिग्धंवदंतिहि ॥ सभास्थिताज-
 नाःसर्वेद्विजावालाःस्त्रियोपिहि ५९२ प्रादुरासीत्तथैवावाकसभावकसमीरिता ॥ अहोफलमनेनैतत्प्राप्तमयसुदुःसहम् ॥ ब्रह्मविद्वेषवृक्षस्यकारस्करसमस्यतु ॥
 अयंसर्वगुणोपेतोदोषेणैकेनघातितः ॥ ब्रह्मविद्वेषमंजनेनदुःसहेनाहुतेनच ५९४ एकएवयथावन्निर्देहेद्विध्वंशचराचरम् ॥ ब्रह्मविज्ञानतःपुंसोद्वेषएकस्तथैवहि ॥
 गुणराशिंदहेत्सर्वमंशयोनाश्रविद्यते ९५ विद्वत्तमोविदग्धोगुणानामाकरस्तथा ॥ क्षममात्रेणनिर्दग्धोब्रह्मविद्वेषवन्दिना ९६ संभाव्यतेयथानैवसागरस्येदृशोप-
 णम् ॥ संभाव्यतेतथानास्यमरणंब्रह्मज्ञापतः ९७ दशमेतामयंप्राप्तोयदाब्राह्मणसतमः ॥ ब्रह्मविद्वेषपापेनतदाकःकानचाश्रुयात् ९८ ब्रह्मवित्परमाप्रोतिसत्ये-
 यंशाश्वतीश्रुतिः ॥ विदग्धंदिनिहन्त्यातकोविनाब्रह्मपरंसदा ९९ सर्वात्माब्रह्मविष्णुनंपरोक्षनोनाचास्तितत् ॥ विदग्धेनिहतेयस्मात्सुखमस्तिशरीरिणाम् ६००
 शत्रौस्वरूपहतेयद्वत्सुखमाप्रोतिदेहभाक् ॥ विदग्धेनिहतेतद्वज्जनपुष्पसुखंगतः ६०१ विदग्धमेवनिंदंतिजनाःसर्वेनचेतरम् ॥ हंतारयाज्ञवल्क्यारव्यंसर्वाभ्यां
 ततोमुनिः ६०२ ब्रह्महत्याकृतापुंसोदद्याज्जन्मांतरेफलम् ॥ ब्रह्मविद्वेषपुण्यस्मिन्फलंजन्मानियच्छति ॥ जन्मांतरेपिशाकल्येदृष्टमेतद्यतोधुना ६०३ वरश-
 य्यासनाहोयंदेसेदोत्रभूतले ॥ पांसुनाश्रुतितोयद्रापिशाचोन्मत्तदेहकः ६०४

सत्येयंअवाधितार्थतयानुभूता यतोऽजिनेःकर्तुमशक्यमन्वयशक्तःपरमात्मनःकर्मविदग्धवस्वपनानाविद्याशास्त्रिनोदंर्जन्याज्जवस्वकेब्रह्मविदिदृष्टमित्यर्थः ५९१ किंचब्रह्मवित्सर्वभावमाप्रोतीत्यर्थि-
 कापोयेदिवानामित्वाद्यान्यारूपाताश्रुतिरपिस्तथादृष्टपतोब्रह्मविदोयाज्ञवल्क्यस्यशत्रौहतेस्वराज्जनशहस्रसर्वजनानांइत्येवजितः यतश्चपरकृतिदुष्काजपिजनायाज्ञवल्क्यकृतिर्निंदंति । नहोत-
 याज्ञवल्क्यस्यसर्वाभ्यांविनापयतेइत्याह सर्वोत्तमेतित्रिभिः । नोस्माकृतमथमपादोक्तपरोक्षनोक्तिरुपरोक्षमेवैतत्पर्यः । श्वेत्स्फुटम् ६०० । ६०१ । ६०२ ब्रह्मविदोद्वेषेतरब्रह्म-
 हत्यापाप्यधिकोलेकद्वयेपिदृष्टफलदंनान्वित्याह ब्रह्महन्तेति । ब्रह्महत्याजन्मांतरेएकदुष्फलदामाश्रयतिज्ञेयः तद्वेत्सुहृदन्मनिजन्मांतरेएकदुष्फलदः । अत्रोदाहरणेशाकल्यस्यैतत्पर्यः ६०३
 शाकल्यस्यैवैवपुण्यफलंनदभिनयति वरेति । अत्रतीर्थभिन्नेदेसे उच्यतेइतिज्ञेयः ६०४

जन्मांतरानयेस्तुद्वेष्टकालमरणेनानुमीयतइत्याहुः कृष्णेति । एवंजन्मावस्था निर्मलौच्यः ६०५ अस्यपुण्यलक्षणमपिद्वेषादेवास्माभिर्निमित्तमित्याहुः अहोइति । द्विष्टवान्द्वेषादे
 पर्यंकृतवान् ६०६ अनेनेति । अनेनविद्वधेनपातिताइतिपदस्यसर्वेःसम्प्रपंतौवपरिधामेनसंबंधः ६०७ अहोइति । स्फुटम् ६०८ इत्यादीति । दग्धिनश्चानुर्वपिहाः शंसंस्तुष्टाः
 ६०९ ततःकिंजातमतआह अनेनेति । समंतेलीकिकेप्रोक्तमुविद्वधेनपातितादीपास्थीनिगृह्णन्तुपदाक्षिप्याःपुराद्द्विःमस्थिस्तास्त्रादरेणश्रद्धयायुते. शिष्यैरस्थीनिदुःकृतेस्थापितानितानिभूतानि
 जीत्याचौरैश्चांतेःकांश्चित्शिष्यान्स्थीनिनयमानान्हत्वाहृतानि कीदृशे. समुत्सुकैःश्वरैरितिप्रपाणांसंबंधः ६१० । ६११ । ६१२ सन्नविज्ञानितमकृत्स्नकार्यमाह शाकल्यइतिपंथिः ।
 महायशाःब्रह्मस्वब्राह्मणानुप्रतिग्रहासाधनीयज्ञानप्रनर्पापस्वाहितिकोकान्क्षिपितुंविजयेपिब्राह्मणानुप्रतिसंपादनपरत्वात् स्फुटमप्यत् ६१३ ब्राह्मणमपिपात्रवत्स्वयंचनमभिनयति वा

कृष्णपक्षेपरवर्गात्रीनिर्गतोदक्षिणायने ॥ शाकल्यःशापतोन्ननरकंदिप्रयास्यति ६०५ अहोअस्यविमूढत्वंशाकल्यस्यातिदुर्घयः ॥ याज्ञवल्क्यमुनियस्माद्विष्ट
 वान्व्यर्थमेवहि ६०६ अनेनपातिताःसर्वेवांधराःशोकसागरे ॥ आत्मापिनरकेजायाविषयानांमणेपिच ॥ भूमौदेहोपेपापाश्रौसुकृतंचपुराकृतम् ६०७ अहो
 लोकद्वयभ्रंशंकस्थनायंकरोतिहि ॥ ब्रह्मविद्वेषतोजातोदुःसहोवडवानलः ६०८ इत्यादिनादिनःसर्वेयाज्ञवल्क्यमहाधियम् ॥ शंशंसुर्वर्णिनस्तत्रगार्ग्याराज्ञाचमं
 धुताः ६०९ अमंत्राज्ञावमुदग्धातस्यास्थीनिगृह्णन्ति ॥ शिष्यानेतुंयदामार्गेमस्थिताःपुरतोवहिः ६१० दुःकृतेस्थापितान्यस्यह्यस्थीन्यादगसंयुतैः ॥ चांढा
 लजातिभिश्चौरैस्तदात्तानिहृतानि वै ६११ सुवर्णमन्यमानैस्तैराजर्षितैःसमुत्सुकैः ॥ हत्वाशिष्यान्मून्कांश्चिदस्थिहारान्सुनिर्घृणैः ६१२ शाकल्येनिहतेत
 स्मिन्शब्देचोपरतेसति ॥ उवाचब्राह्मणान्सर्वान्याज्ञवल्क्योमहायशाः ६१३ ब्राह्मणाभमवतोयेनानादेश्याःसमागताः ॥ मदीयंवचनंसर्वेऽश्रुताऽद्यमहाधियः
 ६१४ योवःकामयतेप्रष्टुंसमापृच्छतुभूसुरः ॥ यस्तुकामयतेतंवापृच्छामिब्राह्मणोत्तमम् ६१५ पृच्छतात्रहिष्येकोचिद्ब्राह्मणाःमर्वएववा ॥ अहंपृच्छामिशमर्वा
 न्युष्मानत्रसमागतान् ६१६ एवमुक्तेतदाविमानेऽतब्रह्मवादिनम् ॥ प्रष्टुंवक्तुंचतपृष्टंसर्वज्ञसदृशापि ॥ तूष्णींभूतानिरीक्ष्येतेशाकल्यंनष्टचेतमम् ६१७
 पृष्टवान्याज्ञवल्क्योथब्राह्मणान्स्वयमेवहि ॥ मंत्रैर्मन्त्रविदःसर्वान्मन्त्रवित्प्रथमोमुनिः ६१८ वनस्पतिर्यथावृक्षोवृषालोकेप्रतीयते ॥ अश्वत्थादिस्तथैवैव
 वृषादेहःप्रतीयते ६१९

ज्ञातइति । इन्द्राज्ञाभगवतोब्राह्मणाः वाक्कादेश्याः क्रियावित्वाद्यत् ६१४ योवइति । भूषुतोब्राह्मणः सुष्माकंमयेषोमांमपुमिच्छातिसपृच्छतु पवित्रामत्यश्रंसमाधानुमिच्छतिवित्तम
 इपृच्छामीति ६१५ पृच्छतात्रेति । जयन्मासर्वेमापृच्छतमर्वासासर्वान्पृच्छामीति ६१६ एवमिति । एवमुक्तेपिसर्वेविप्रास्त्वंब्रह्मवादिनंप्रष्टुंवक्तुंचतपृष्टंसमाधातुंवानेऽतस्मिन्मन्त्रमनबभूवुः यत
 एतेशाकल्यपदशांदिह्यपुष्पींभूताः ६१७ पूर्वनेतिवेदीतिनिषेधमूलेनप्रतिपादितस्वात्मनोविधिमुलेनप्रतिपादिकापार्थक्यकृत्तिकापार्थक्याद् पृष्टवानित्यादिनाजातंवेधेन । तांस्तूष्णींभूतानपि
 सर्वान्ब्राह्मणान्प्रतिमुनिर्पात्रवत्स्वःस्वज्ञानप्रकर्षमकृत्यापमंत्रैःलोककल्पैःपृष्टवान् यतःप्रथमःप्रथममन्त्रोभ्यंनवित्वेदवित् कीदृशान्ब्राह्मणान्मन्त्रविदहति ६१८ तत्रप्रब्रह्मकार्थमभिनयति
 वनस्पतिरित्येवमहमभिः । अश्वत्थःपिप्लस्तममृत्तिर्वनस्पतिर्विनापुष्पंफलमाप्तीदृशोवृषालोकेप्रतिपद्यतेवैमनुष्पादिर्वृषाभूतोदेहःमतीदृशस्तथैवपृष्टवृषालोकेदेवावर्णसपरत्यर्थः ६१९

नन्वेवैतन्मूलमस्योक्तविषयैवपराभात्मनोऽपेक्षाकिंतुसम्बन्धनिमित्ताणां संस्काराणामात्मैवकवलक्षणकर्तृत्वेनावस्थादृष्टिर्न्यायमिति । यथापृथिव्यापतितानां बीजानां कार्यद्वारास्तेजोभेदाने कारणं
प्रयोजिका बीजानां संस्कृतिः संस्कारभावेनावस्थानमिति यावत् एवं कारणस्याज्ञानस्य सूक्ष्मत्वे तत्तत्सूक्ष्मशरीराकारणरिषामेप्रयोजिकासूक्ष्मशरीराणां संस्कृतिरिति तेव संस्कारा ईश्वरातिरिक्तेन द्वौ
भावतिभावः ६४१ अथाज्ञानस्य परमात्मपर्यैसं दर्शयति पृथिवीति त्रिभिः । यथासर्ववकाशेन भसि पृथिवी स्थिता तथाचिदुपेभारमप्यज्ञानस्थितमिति न हि जवेऽज्ञानस्थानं तद्वैतिपश्चाद्वा
वित्वात्तत्रावरणकृत्याभावाच्चेति भावः ६४२ एतत्पुष्टपति अमूर्तेति । अमूर्तेयदीभावदोने संश्रयसमाश्रयशब्दावयवस्थितिवान्वको ६४३ आत्मनः सर्वेषु स्वस्मिन्मरोपितेषु सदादिप्रदत्त्वा
दपितदाश्रितत्वमज्ञानस्थेति सदृशं तस्मात् लोके इति । धनिकमुपकारकमिति शेषः अज्ञानमिति च्छेदः स्पष्टमप्यद् ६४४ अपविज्ञानानंदसदयोः सामानाधिकरण्यसूचितं विज्ञानानंदयोरैक्यमु
पपादयति आनंद इति दशभिः । लोकेपि विज्ञानभ्रिमामानंदस्वरूपं न दृष्टम् यतः सुखमिदं स्यात्कारं ज्ञानं विना आनंदस्य संभवः स वादिलभोन कुत्राप्यस्तीत्यर्थः तथाच ज्ञानविपुक्तसुखस्वरूपस्याद
र्शनालोकिक्कमपि सुखमात्मरूपमेव विपयतया भागं तुल्यमुपाधिकमिति भावः ६४५ ननु दुःखमपि तथास्त्विति शंकां वारयति नैवमिति । एवं सुखदुःखमपि विज्ञानात्माभिन्नमस्त्विति न शक्यम्
यतोऽप्यदुःखस्य सत्त्वे सहात्मकपत्वे किंचिन्मान्यत्वसादिकं न दृश्यते न हि किंचिददुःखमिदं त्वनुभवति आनंदस्य त्वात्मरूपत्वे प्रकृत्युक्तिक्यः प्रमाणाजोऽसीति ६४६ पयसीति । जलजला

पृथिव्यां बीजलाभेकारणं बीजसंस्कृतिः ॥ अज्ञानस्यापि सूक्ष्मत्वे कारणं सूक्ष्मसंस्कृतिः ६४१ पृथिवीयददे वैषासर्वापिनमसिस्थिता ॥ अज्ञानतददे वैतदिज्ञा
नात्मन्यवस्थितम् ६४२ अमूर्तेयददाकाशे दृश्यते मूर्तसंश्रयः ॥ विज्ञाने तददेव स्यादज्ञानस्य समाश्रयः ६४३ लोके यो निर्धनो दृष्ट आश्रयेदनि कंठितः ॥ दुः
खात्मकं तथा ज्ञानमानंदज्ञानमाश्रयेत् ६४४ आनंदो हि न विज्ञानादप्यलोकेपि दृश्यते ॥ इदं सुखमिति ज्ञानं विना आनंदसंभवः ६४५ नैव दुःखं यतो नास्य सत्त्वे
मानंदि दृश्यते ॥ आनंदस्य तु सत्त्वे स्तिमानं श्रुतिरिहाधुना ४६ यद्यप्येते सदा तुल्ययोगक्षेमे उदीरिते ॥ सुखदुःखे तथाप्येष विशेषो नैजकोऽस्यपि ४७ सुखमिच्छ
तिसर्वोपि भूयादेतत्सदा मम ॥ इत्थं तु स्वतथाद्वेषिमाभूदेतत्कदापि मे ४८ इत्थं यस्मिन् भवेदेतदनुकूलं स्वशब्दभाक् ॥ प्रतिकूलपरं न स्वं लोके वैरिसुखे तथा ६४९

भो धीमः स्वयमपि जलं न शोभः । यद्यपि सुखदुःखे तुल्ययोगक्षेमे तपासद्वैतं त्रिपुक्ते तथाच सुखस्यात्मस्वरूपतां शोकारे दुःखस्यापि सांजीकार्या जगत्प्रातुल्ययोगक्षेमे तपाससिद्धिर्नोपपद्येतेति शंका ।
तामेतां शंकां न विद्वेत्तुपपन्नं नामेति न्यायेन वारयन्तामसिद्धिः सुखाकारं चरेवोत्पत्तिनाशादिसाम्यमपि तपादनपरेति दर्शयति तथापीति । यथाप्येष वस्वमाप्तेविशेषोऽपि सुखदुःखयोरस्ति कीदृशो
विशेषो नैजकः निजः असाधारणः निज एव नैजमृद्वैरज्ञातो नैजो नैजकः ६४७ सुखदुःखयोर्नैजविशेषं दर्शयति सुखमिति त्रिभिः । सर्वोपि जन इत्थं सुखमिच्छति इत्थं कथम् एतत्सुखं सदा म
म भूयादिति तथा एतद्दुःखं सदापि मे मृद्विति दुःखं इति ६४८ नन्वेतावताकोविशेषः मुलेत्स्ववदिति चेदनुकूलवैसात्तिस्वरूपोऽप्यप्यनिरुपाधिकेऽप्यविपयत्वेन प्रसिद्धः पाद इत्यमिति । इ
त्थं भूयादेतत्सदा ममेत्याकारेण च त्रयद्विषयिका भवेदेतदस्तु अनुकूलमनुकूलत्वे न न्यवदार्पणं स्वभावभाक्स्वशब्देन न्यवदार्पणं भवति भूयादेतदित्यं शनानुकूलत्वं मेत्यंशेन च स्वशब्दशब्दोऽस्ति दृष्टिमा
सिभावः परंतद्विपरीतं तु प्रतिकूलमिति न स्वस्वशब्दानंदमिति च न्यवदिति चेत् । ननु सर्वव्याप्यनिकल्पितत्वेनात्ममात्रत्वे प्रतिकूलत्वादिकं कथं भासते इति चेदविपयत्वादिति प्रामाण्यं पति कूलत्वोदाहरण
माह लोके इति । लोके सुखरूपेणैवमपि सुखं दारित्वां वनाशेषमतिकूलं इत्येतदासाक्षात्त्वेनैव कल्पितस्य पतिकूलत्वादिकं किमु वाच्यमिति भावः । वैरिसुखे तथा प्रतिकूलत्वादिकं दृष्टमिति पर्यः ६४९

ब्रह्ममयोक्तार्यमाह विज्ञानानन्देतिविभिः । विज्ञानाभिज्ञानंदकपोयमात्मासर्वजन्मकल्पितत्त्वस्फुटीकरणापममपदेनोक्तमित्यर्थः ब्रह्मद्वयमेवेष्टाव्यस्तत्त्वस्फुटीक्रियतस्तिवेदित्यम् । ब्रह्म
 द्वाविमिधपरिप्लेखानित्वत्क्षणनिरतिशयमहत्त्वप्रतिपादकः । यदिजन्मदेस्तत्त्वस्याचदातमिहान्वयोमाभादमतिवोमित्वत्क्षणदस्तुपरिच्छेदापत्तिः स्वादित्यतः स्वबोध्यभिन्नस्यमित्यात्वबोधयतीति
 ६५७ तत्रसमातीपभेदस्योपाधिकत्वेनाध्यस्तत्त्वदृष्टांतत्वेनस्फुटयति यथैकस्मिन्निति । यथैकमेवसारीरंनभस्तत्रवर्जनासाधुपाविभिर्देकल्पनातथैकस्मिन्नैवब्रह्मण्यज्ञानाधुपाविभिर्देकल्प
 नेति ६५८ विज्ञातीपभेदस्याध्यस्तत्वमुपाधीनामध्यस्तत्वबोधनद्वारासदृष्टांतमाह असक्येति । यथाकाशेमायाविनानिर्मितेमायामवबुधित्वासातिमायिनोयमाकाशादेभेदस्तत्र
 मायाविनिवाकाशादेभेदःसोऽसक्येव उपाधेरपिकल्पितत्वात्तथाज्ञानाधुपाधीनांकल्पितत्वात्तत्प्रयुक्तोभेदोऽब्रह्मण्यसक्येवेतिस्वमतभेदस्याध्यस्तताविज्ञानानंदैकरसत्वमतिपादनेनसुचित्वविबो
 ध्यम् ६५९ रातेर्दोतुःपरायणमित्युक्तेस्तात्पर्यमाहैदमितिविभिः । इदंनिरुपगमविज्ञानानंदैकरसंयद्ब्रह्मद्विगुहंजगतःकारणंनभवतिकिंतुमायोपस्थितं सर्वज्ञत्वादिशास्त्रेवसत्कारणमेतच्चात्पर्यं
 दशमितुर्देदःप्रकृताश्रुतिरेवमब्रवीत् । एवंकथम् । ब्रह्मण्यनानाचनदानपरात्मासंबन्धीनपानिद्वयमितिचंप्रकृत्यानेप त्परायणमितिभूतसर्वज्ञद्विधारकंतेहस्यतत्प्रभृतिजगतःकारणमितिद्वयोरर्थः ।

विज्ञानानंदकपोयमात्मान्नमिरोच्यते ॥ अध्यस्तत्वप्रसिद्धयर्थमज्जातस्यसर्वतः ६५७ यथैकस्मिन्नमस्येषाकर्णनासादिकल्पना ॥ ब्रह्मण्येवमिहैकस्मिन्न
 ज्ञानादिप्रकरणा ६५८ असन्नेवयथामेदोमायातपुषिमायिनः ॥ तत्रज्ञानमसोयद्ब्रह्मण्येवंहितस्मृतः ६५९ इदंविगुहंचेतन्यसुखंब्रह्मनकारणम् ॥ किंतु
 मायासमेतंतत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिच ६६० पुनर्दर्शयितुंवेदोदाम्यानांपरायणम् ॥ कर्मणांफलदानेचदेहकारणमब्रवीत् ६६१ तत्राप्यहेतुतांमत्वाजडस्यावर
 णात्मनः ॥ परायणंपरब्रह्मप्रोक्तवान्नेतर्लहियत् ६६२ अनेनवचसावेदोतिष्ठमानस्यतद्दिदः ॥ आत्मानंयःप्रकाश्यास्तेब्रह्मचर्यादेसाधनः ॥ ब्रह्माहमिति
 तस्यापिस्यातद्ब्रह्मपरायणम् ६६३

नदिगुहस्यकर्मकल्पत्वमितिभावः ६६० । ६६१ परमात्मनश्चाक्षेपरायणस्यदेवपदप्रयोगाज्ञयमाह तत्रापीति । तत्राविज्ञायायाजविकारणबोवनापमयाशब्दलक्ष्यकारणत्वोक्ताव
 धिद्वयमनुपपत्तिर्भासते । इयंका यमायाचेतन्यसत्तांविनामात्मानमपिधरयितुमशक्ताकर्षणंपंचानिर्वादेशक्तास्यादिति । एतस्यामनुपपत्तेरनुसंधानेनजडस्यावरणात्मनोमायासंज्ञस्यादे
 द्वात्मनुपपत्त्यहेतुतांमत्वावेदोयत्केवलंब्रह्मदेवपरायणमित्यब्रवीत् तस्यैवाविज्ञानत्वेनसर्वनिर्वाहकत्वादितिभावः ६६२ गुहस्यब्रह्मणोनेकेवलंमायायाजविज्ञानत्वेनपरायणत्वंकिंतुपुष्कंमाया
 पिपरायणमित्याह अनेनेति । एवमत्रान्वयः तत्त्वेदंलंभ्यतस्यापिनिदुषःपरायणम् । तत्पदस्य पस्तिष्ठमानस्यतद्दिदस्यनेनश्रुतिवचसाहत्थेमतिपादितइतिशेषः । इत्थंकथम् यो
 ब्रह्मचर्यादेसाधनसंपन्नःसन्ब्रह्माहमित्यात्मानंप्रकाशयन्निरावरणंभूत्वाभास्तेब्रह्माहमितिवेदयेति । अत्रतिष्ठमानस्येत्वात्मनेपदंप्रकाशनस्येयारूपयोरितिस्मृत्त्येनेतिस्मृत्पितुंप्रकाश्यास्तेइतित्वर्थ
 उक्तः ब्रह्माहमितिवेदितितद्दिदइतिपदस्यार्थउक्तइतिविवेकः ६६३

॥ इत्यात्मपुराणे पंचमाध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे षष्ठाध्यायप्रारंभः ॥

राजवापयमभिनयति ब्राह्मणादित्यादिना । अत्र लोके ब्राह्मणा एव वरमर्हन्ति तस्मै देवानामपि युष्ट्या दोषभवंति सत्काभवंति परमात्मवत् किमुना ग्यजंतूनामिति द्वयोरर्थः २१ । २२ सर्वेति । सर्वभूतसमत्वादिना पूर्णकामाजिभूतानुग्रहापेक्षविचरति विचारणहेतुवृष्टाभ्रप्रयोजनानंतरं प्रत्यवापयन्तीत्यर्थः २३ व्याजं स्पृष्ट एति पश्चिनि । केचिन्पृष्टाः पश्चादित्याभापयन्नामतिवदन्ति केचिन्पुस्तसंवादेन तत्त्वनिर्णयपयचरामतिवदन्तीत्यर्थः २४ अहंत्वेदं मय्येव वाह भूयतीति । संसारार्थोपपन्नतो भूयतीति निर्दिष्टं विषयवत्तुं मिच्छन्त एव भवाद्वा श्वरंतीति २५ तत्रापि भवनः पुनराभिप्रायस्य भूयकारायेवागमनमित्याह सूर्येति द्वाभ्यां । भवान्यतः सूर्यसिन्धो ज्ञानानंदरूपात्मगोचरो ज्ञानेनापरीक्षानुभवेन संपन्नोऽतएव मते पणश्चातस्तव लोकिककार्यप्रयोजनमस्मिन्निति विदितधापि मनुजकरणमेव प्रयोजनमिति द्वयोरर्थः २६ । २७ संसारदुःखमाभिनयति अस्तीति । अस्तीत्येव स्पृष्टाभूतानि भवन्त्याह संतुर्गं देहमहं बुद्ध्या गृहीत्वा भवेत्स्थितोऽस्मीति २८ अदृष्टानंदं स्पृष्ट

ब्राह्मणा एव लोकेऽस्मिन् देवं नापरमोरितम् ॥ प्रभवंतियतस्त्वेते सृष्टिस्थित्यंतर्कमणि २१ देवानामपि किंचान्यजंतूनां दिव्यधारिणाम् ॥ परमात्मा यथा शक्तस्तथैवेते दिव्योत्तमाः २२ सर्वभूतसमाज्ञातादाता विमतमत्सराः ॥ आपकामा महात्मानो भूतानुग्रहचेष्टिताः ॥ विचरन्ति महीमेतां व्याजं किंचिद्विधायहि २३ पथाध्याय दिलाभाख्यं व्याजं संपाद्य केचन ॥ तत्र निर्णयसंज्ञं च केचित् दन्महाधियः २४ भूयतीन्मज्जतो गाधसंसारजलधिस्थितान् ॥ उदिधीर्पवआया नियाजस्त्वय भवाद्वा २५ सूर्यशिष्यो भवार्त्तिके कार्यलोकत्रये स्थितिः ॥ ज्ञानानंदं त्वमविज्ञानेषुणात्रयवर्जितः २६ एकं कार्यमहं मन्ये भवतो दीनवत्सल ॥ अस्मिन्संसारपंकमांसीदंतं त्रास्तुमागतः २७ अस्थिस्थूणमिमं देहं दुर्गंधं सुजुगुप्सितम् ॥ अहं पिया गृहीत्वा हं श्वरदन्नव्यवस्थितः २८ जुगुप्सितशरीरस्थः कृमिर्कटममावृतः ॥ कर्णपुच्छादिभेकलो व्याधिभिः परिपूरितः २९ विष्टादिगंधयथा शुष्कमस्थि किंचिन्निधायहि ॥ दंतपंक्तौ परैर्वैरं बलिभिः कुरुते श्वभिः ॥ ततो दुःखं समाप्नोति प्राणान्तं सुखवर्जितम् ॥ अहमेवं मुने देहं गृहीत्वा राज्यकामुकः ॥ स्थितोऽस्मि सुखलेजेन वर्जितो दुःखमाजनम् ३१ सुधवापीडितो नित्यमाश्लिभतान्यहं मुने ॥ स्थावराणि च राण्यत्र पुरुषादो यथानरान् ३२ कामग्रहसमाविष्टो नारीकुणपमाश्रये ॥ प्रेतं यथाश्मशानेषु पिशाचो दाहवर्जितम् ३३ स्थावराणामहंगात्रं समुग्धं गंधलोभतः ॥ घर्षयित्वा त्रदुर्गंधं स्थापयामि कलेवरे ॥ निर्धृणोऽत्र यथा कश्चिद्राक्षसो नरमात्रकम् ३४ अहं हन्मि वृथा जंतुं नृगयायां विमोहितः ॥ दृणपर्णां शिनः शातान्मुनीन् यद्दिवाक्षसः ३५ तैलकारो यथा तैलं तिलाग्निष्पीडयन् व्रतः ॥ सद्भावितददेवाहं प्रजानां द्रव्यमाददे ३६

यति जुगुप्सितेति द्वाभ्यां । पथाकरणः सकृदिः पाऽसदस्थितेतेषु पुत्रत्वाद्दुर्भिवैरं कुर्वन्महादुःखमाप्नोतीति द्वयोरर्थः २९ । ३० दार्ष्टान्तिके योजयति अहमिति ३१ स्वस्पृष्टः स्वभाजनतां स देव्यवहाराणां दुःखान्मृतानिरूपयेन्न विशदयति श्रवयेति नवभिः । अहं भूयतीः सृष्ट्या वराणि वीरादिरूपाणि वराणि नंतरि यत्कथं सति निवृत्तादीनि मृतादिरूपाणि वराणि सति सति पथि रसो वत् तथा चाभ्रस्येतेषु दुःखं ससणेन तुरसः साऽपलाभो दुःखमेव मये पिबोऽप्यमिति । सोमेति पिबामादिदुःखमप्यनुसंधेयम् ३२ कामेति । नारीकुणपं मृतशरीरसमं नारीशरीरं । प्रेतं मृतशरीरम् ३३ स्थावराणामिति । स्थावराणां पदं दनादीनां मज्जन्तुर्गंधं स्वशरीरे स्थापयामि । तत्र दृष्टं वाह निर्धृणत्वादिना ३४ अहमिति । अत्रापि अहं न भूयसा रूपं यत्तनं दुःखं न नेतुरासत्ताम्यमुक्तमेवेति ३५ तैलेति । अत्रापि मलान्धोद्व्याऽनादाने लिप्ताः सुबोध्यं । अत्र तन्त्रेण ३६

वागादिदेवतारूपएकःपादोदक्षितएवंशिष्टपादत्रयदर्शयति प्रत्येकमाश्रयमिति । प्रथमपादरूपाणांवागादिदेवतानामाश्रयकारणत्वेनाचार्यवृत्तवाभावात्वात्तिकमिच्छिर्घटितोपादत्वेनोक्तवान् ।
अथापरंतुतीर्षपादंतुसर्वश्रयप्रत्ययाकृताकाशादिपदेःप्रसिद्धमश्रुतीप्रतिपादनेोक्तमुक्तवान् चतुर्थःपादस्तुपनिषद्वयः । उपनिषत्पदेनाश्रयइत्यनाश्रयोच्यते । तानिचवागादिनामाश्रयिकमेवपञ्चा
मियेसत्प्रथमनंतमानंदःस्थितिरित्याकाराणिबोध्यानि । तदुपासनफलानिचश्रुतावुक्तानीति । अत्रप्रथमपादाद्विज्ञानेतिरूपकस्यस्मृतिर्द्वितीयेतिराजत्पुतीर्षेश्वरस्यपञ्चमधेनुरीयस्येतिप्रयोजनम
पिबोद्धव्यमिति ५१ एकैकस्मिन्निति । एवंवागादिरूपेभ्यस्तुपादिपादवत्पुण्यालिनिमग्नविषदांमहागमनायाज्ञवल्क्येनोक्तैस्तिस्रजनकोगुरुदक्षिणांशानुमेवमुवाच । एवंकथं इतिसमान
माश्रयभुक्तोसहस्रंतेगुरुदक्षिणांशद्वामांतिद्वयोरर्थः ५२ ५३ पट्टारमिति । एवंगुरुदक्षिणावत्पट्टारमुक्तोपाज्ञवल्क्यमुनिःपट्टारमेवैवमाह । एवंकथं यावच्छिष्यःकृतार्थोभभवतितवगुरुद
क्षिणांशप्रोतेपितुरुपदेशमनुस्मृत्यनगृह्णातीति एतेनोपासनामाश्रयत्वेनैवार्थज्ञानभवेतीति सूचितम् ५४ एवमात्मज्ञानेविशेषकाश्रयद्वाराउपकारकोदत्तनपरस्पमथमज्ञानस्याधेयदर्शद्वितीया

प्रत्येकमाश्रयंतद्वत्सर्वाश्रयमथापरम् ॥ पट्टसूपनिषदःप्राहयाज्ञवल्क्यःफलैःसमम् ५१ एकैकस्मिन्नभिहितेषुतुपादिमहात्मना ॥ ब्रह्मण्युवाचराजामुंदातुंसगुरु
दक्षिणाम् ५२ यस्मिन्हस्तिसमानोस्तितृषमस्तत्सहस्रकम् ॥ तरुणीनगवातिहंदास्यामिगुरुदक्षिणाम् ५३ पट्टारमेवमुक्तोपिप्रत्युवाचमुनीश्वरः ॥ पट्टारं
कृतार्थस्यशिष्यस्यगुरुदक्षिणा ॥ स्वीकार्याभवतीत्येवंपितामामुपदिष्टवान् ५४ एवंतलोभरहितयाज्ञवल्क्यमुनीश्वरम् ॥ निरीक्ष्यानुग्रहकरंस्वस्यराजानिविस्मि
तः ५५ सिंहासनंपरित्यज्यभूमौस्थित्वाकृतजलिः ॥ देहवत्प्रणतोभूत्वामुनिमेतदभाषत ५६ याज्ञवल्क्यमुनेनित्यंनमस्तेस्तुमहामुने ॥ मामंधसदृशंशाधिमा
र्ममावृत्तिवर्जितम् ॥ पृच्छंतमज्ञपतितंपोरेसंसारकानने ५७ कंदर्पसर्वसंतीतेनारीमर्तसमाकुले ॥ अनेककारणग्रामवृत्तकोटिनिषेविते ५८ अहंकारमहासिंहाद
पूर्णदिगंतरे ॥ क्रोधास्रवह्निनिर्दग्धसर्वशाद्वलपादपे ५९ मनःकौलेयकंहस्तेगृहीत्वाभृत्युलुब्धकः ॥ कालेधनुषिसंधायजराव्याध्यादिकान्शरान् ॥ मुक्ताश्रवा
धतेसर्वान्जंतून्काननवासिनः ६० यावत्प्राणहरोवाणोममनायातितवता ॥ शाधिशोभंविश्वस्यनार्थकालोमुनीश्वर ६१ एवमुक्तेरूपाविष्टांदयालुःसतिसर्ग
तः ॥ याज्ञवल्क्यस्तमाहेदंराजानमधिकारिणम् ६२

स्पष्टितरेणार्थमुपबृंहंस्तत्रप्रथमकंडिकायाअधिकारिलक्षणपरावाचार्थनिरूपयति एवंमितिपंचांगिच्छाक्रीडेः । एवंनिर्तोषस्वस्वानुमदंकरंभृनिर्वीर्यातिचक्रितोराजापश्यज्ञानेनकृतार्थताभ
वतिसिंहासमानःश्रुतोकूर्चपदोक्तसिंहासनंरूपकादेहवत्प्रणम्यएतदस्यमांशंवचमाहेतिद्वयोरन्वयः ५५ ५६ राज्ञोजिज्ञासावाक्यमभिनेयति याज्ञवल्क्येतिपञ्चभिः । इदमेवमुपनिषदोस्तु मां
पंसंसारकाननपतितंमार्गंपृच्छंतंमपतिमार्गंशाधिशिष्येति ५७ संसारस्थोप्रकाननमांशंविशेषजैःस्पृश्यति कंदर्पेतिद्वयम् । कंदर्पएवसर्वस्तेनानाकारुपेणपाति नार्थएवगतास्तेर्दुर्गमेशेद्विरूपे
वृक्षैर्लुटे अहंकारसिंहेनशब्दिते क्रोधास्रवाग्नेयास्रविहस्तेननिर्गताःचित्तपूषिकृष्णसाद्वल्लेखोऽगुणरूपाःपादपाश्रयत्रएतादृशेसंसारकाननेहतिद्वयोरर्थः ५८ ५९ तत्रप्रथममपदमृत्युंश्रुत्वापदेननिरूप
यति मनहति । मनोरूपःचापस्यावीन एतादृशोमृत्युरूपोऽन्वयःस्रजलवाद्यात्मककालरूपेचनुपिजराव्याध्यादिरूपांश्वरासंधायधनुश्चर्तुंमृमतिप्रवृत्तीकृते तद्वचवाणोमदभिमुखंपावतापाति
तावत्स्वरितंशाधिहतिद्वयोरर्थः ६० ६१ एवमुक्तवति । एवमुक्तःमाधितोतिसर्गतःस्वभावेनवपालुवात्कृपाव्याप्तविधोराजानमधिकारिणंशरीरमाण्डवंवस्वमांशंवचमाहेति । यद्यप्युक्तकालेनगु
च्छतिसदाश्रयामांशाधिकारितापदात्वज्ञानस्यदाश्रयकृपांशुदमद्वयमाश्रयोमुनेरितिबोध्यम् ६२

शुनिवाक्यमभिनयति मार्मिकतिसप्तभिः । देशजन्भवतापृष्टोर्मस्तवहृत्कुनसक्यतेपावरवदिष्टंमर्त्यनज्ञायते तस्मात्तस्मादौस्वाभिर्मर्त्यतर्ज्यनिरूपवेतिभावः ६३ स्वपाविज्ञातानि कर्माणिउपास
नानिषत्स्वमुद्वेगदाराकस्पविहंतव्यपयप्रतिपादनायेवतेःप्रार्थनानासिषेहृदयेपाह राजस्मितेषनुभिः । १ । देशजन्पथादुर्मार्मिकचञ्चलनःस्थलेरथंजलेनावंजनतिसावनतपाआर्द्रातगृहीयासया
भवानुपनिषोरहस्यानिनामानितदृष्टलसिठागुपासनार्मोशिषावत्उपादहातीतिर्तंबंधः ६४ सामादिवृक्षगणानामानिर्दुर्गपति प्रज्ञेति । इष्टमप्रीतिपादनत्वेनरथनोम्यांसदृशसृष्ट्यात्तवेताहति
६५ आटवहति । एतेःसाधनेरादयःसम्पन्नःअतएवदेवसंयथाहिन्याहृदकम्पान्नःअवीतोवैहःपूर्वकांढकरोयेननानाआविष्योह्यताविरहस्यागुपासनानि येनसुतथाहामतिर्हृदवेनलोरेमासेद्वय
एतादृशस्यमितःशरीरतहपस्यार्थहृदशरीरंभृक्कुकुत्रपास्पसीतिकथयतयत्वाहामोमयासम्पन्नकथयतिद्वयोरर्थः ६६ । ६७ मंतव्याज्ञानेतुमनेकवादिहमावेणपमार्गभिधानव्यर्थमितिलोकिक
हृदवेनाह एवमिति । यथाविदेशादिदेसावांदिहमावेणोक्तोपिमाओमुक्तसंख्येविशेषज्ञानेनविशेषज्ञानभिधानात्तयामास्तुहस्यतोर्मंतव्यनिरूपवेतिद्वयोःसंबंधः ६८ । ६९ एवमुक्तोराजस्वरपट्टांजि

मार्मोभवतापृष्टःशक्योवक्तुंमयानहि ॥ अविज्ञायहिमंतव्यपत्स्याहमिमंतव ६३ राजन्जनोययामच्छन्दुर्मार्मस्थलेजले ॥ आददीतरथंनावंतथोपनिषदो
भवान् ६४ प्रज्ञाप्रियेतथासंयमनंतानंदकौस्थितिः ॥ रथनोसदृशश्चेताःसर्वोपनिषदस्तव ६५ आटवएतागृहीत्वान्वलोकेसुखवदचितः ॥ अधीतवेदोविज्ञातर
हस्योवीधनोमहान् ६६ इतःशरीरतोमुक्ताशरीरंकुत्रपास्यासि ॥ तत्त्वंकथयमंतव्यपश्चान्मार्मवदाम्यहम् ६७ एवंपथाविदेहानांकोशलानामयंतथा ॥ आनर्ता
नामयंतद्विगतिनामयंपरः ६८ इत्यादिकथनेयद्विहृदभात्रमिहकथ्यते ॥ मंतव्याज्ञानतस्तस्मादुक्तंनोक्तसमंतथा ॥ तथाभाभवताद्राजंस्ततोर्गतव्यमीरय
६९ इत्युक्तेयाज्ञवल्क्येनराजातंप्राहधर्मवित् ॥ नाहंजानामिमंतव्यंस्वात्मनापिपरेणच ७० भवस्तत्रयदत्तसंम्योवेदेशिकोवने ॥ दिह्मुठःसुपिपासातोवृद्धो
विरुतिमागतः ७१ पृच्छन्नज्ञोपगतंव्यमार्मज्ञानविवाजितः ॥ दयापरंदिदेशानांमर्मज्ञकंचनातुरः ॥ भवेतादगईवस्रपृच्छामित्वांमुनीश्वर ७२ आगतोस्मिक्व
तोमहन्नजानाम्येतदपीहिन ॥ अनुभूतंस्वयंकेनजानेनामतमात्मनः ७३ गंतव्यमपिकोहंस्याजानेनेदमपिमभो ॥ सुखदुःखेतथाहेतुंस्तयोरप्यायुवन्सदा ७४
दुःखमेकंसदाजानेनालयादारम्यसर्वतः ॥ कस्यतत्त्वेनवाक्कीदृजानामीत्यापिनेवभो ७५

शासोभ्रष्टांवावेदयचाह इत्युक्तेइतिहासभिः । मयावापरेणवाधिकारिणापहंतव्येसाधनेस्तन्वेतदहंनजानामीति ७० आत्मतत्त्वेस्वरूपार्थतमज्ञतांदर्शयितुंइत्येतमाह भगवजिति । इममन्वत्तस
र्वादिभ्यामन्वेनमसिद्धेवेनेएतादृशांयोयथाभवेत्तदगहंपृच्छामीतिवित्तियेनसंबंधः । वेदेशिकावेक्यदेशेनसंमानः विन्दुटादिभ्रष्टातः दयापरंदेशपृच्छंएवम् आनुरोधेनयद्विशेषणानि ७१ । ७२
राभास्वाविद्यामेषाभिनयति अगतोस्मीत्यादिना । कुतःसिन्धुतृष्टपासुवपस्त्रित्यनुवपभागतोस्मीत्येतसजानामीतिमुपपायवस्थानताम्यस्वरूपावीधोदोशितः तथायस्वयमनुभूतमतीहमिति
यावत् आगतमुद्वेगवर्तमानं गंतव्यंअविप्यद्विप्रसिद्ध एतज्जयंआत्मनःइत्यर्थेणवास्वरूपेणवाजनेइत्येतदपिनजानामीतिजाग्रदादिमताम्यस्वरूपावीधोदोशितः अहंकोवस्तुतःकिंस्वरूपःस्यांभवे
यमितिशुद्धात्मस्वरूपावीधोदोशितः तथासुखदुःखमाभवन्नुजानोपिनयोःसुखदुःखयोर्हन्तुंनृपचित्तमिप्रयोजकाजानेहतिसंसारनिमित्तानामवबोधोदोशितइतिद्वयोरर्थः ७३ । ७४ तद्विषयोहंजाना
सीतिवेदःस्वमेयदिवेकिदृष्टयासर्वसंसारस्यदुःस्वरूपत्वादित्याह दुःस्वमेवेति । अहंसर्ववस्थासुदुःस्वमेवजानामिपरंतुदुःस्वपभोक्तृत्वेनसंबंधिनेहेतुंविशेषणजानामीत्यर्थः ७५

भा. पु.

॥ ३ ॥

दुःखमात्रावगतौ हृष्टांतमाह महाप्राविनिदाभ्यां स्पष्टम् ७६ । ७७ दाहति केयोमवति एवमेवेति । कस्मिन्माहाद्वेतादृशसि ७८ किंचित्प्रशङ्गे जानीयां नानामाभेदपि जानीयामेव २३ येनेति हृष्टगं
 न्यमासीपधिकेभ्यो जानंतः तथा च मार्गपश्रभेयदाभ्यां गंतव्यमेव भवते पृष्टमिदं याह नवीति । ज्ञानं सुसक्तः सक्तस्य हितसंबंधः ७९ तिष्ठन्मुक्तोपमृप्यस्य परमं गंतव्यं पृष्टं ज्ञेयता कर्मफलत्वं गंतव्यं पृष्टं
 केन ज्ञेयमित्याह शरीरादिति । शरीराजिर्गतः सक्तः किंस्वरूपः कथं केन प्रकारेण कौपस्ये मिश्रयति तदेतदतींद्रियं लोके को वेदेति ८० एवं चिदाज्ञाननिवर्तनापेक्षया भवेत्ते महात्मानं प्रति प्रशंस्यताह अत्र
 एवंति ८१ जनकेनेति । एवमुक्तो मूनीरह्य उच्यते माधिका रितामात्स्यतत्त्वतः परमदार्शन्यं भवति न चैवमिति ज्ञानादित्यर्थः ८२ मुनिना पूर्वकृपाभिप्यसां निपः पृष्टं दाशयं मुनिमुखेनाह गंतव्यमिति । का
 रण्ये प्रयोजकम् ८३ लोकेनेति । अज्ञानत्वं कर्तृको जानन्कर्तृकं श्रेति द्विविधः प्रश्नस्तत्राद्योपक्ष भवत्कृतवति पूर्वार्थः सत्यं ज्ञानं कर्तृकोऽसत्यं ज्ञानं कर्तृकं श्रेति जानन्कर्तृको द्विविधस्तत्राद्यः संवादा र्थस्व

महाप्रोपतितो यद्वत्पतंगो मुतिवर्जितः ॥ वायुना भ्राम्यमाणः सन्तुः स्वमेवात्मस्थिति ७६ नात्मानं न परं वापि न दुःखं वापि कारणम् ॥ प्रज्ञां वापि जानानि दुःखमु
 तिं विस्थितः ७७ एवमेवात्र संसारेनाहं जानामि किंचन ॥ क्लेशवेकं विजानामि प्रकारादितं सदा ॥ अहंतादृशो मूढो मनो व्यकेन वेद्विभो ७८ अपि गंतव्यं विज्ञाने मा
 गोपिसुशको भवेत् ॥ ज्ञातं यथैव पाथानां पथिकेभ्यः समंततः ७९ शरीराजिर्गतः को वा कथं वात्र गमिष्यति ॥ किं वा तदत्र कांयेदपुमानर्थमतींद्रियम् ८० अत एव तु
 पृच्छामि सूर्यं शिष्यं महाधियम् ॥ भगवंतं महात्मानं मिहामुज्ज्वल्य को विदम् ८१ जनकेनैव मुक्तस्तं याज्ञवल्क्योऽप्युवाच ह ॥ अहं वदामि गंतव्यं तं वमाधुद्वयं पृ ८२
 गंतव्यं यन्मया पृष्टं तत्र वदामि कारणम् ॥ भवते धर्मयुक्तस्य वदान्मायमहीशुवे ८३ लोके स्याद्विविधः प्रश्नोऽज्ञानतो जानतोऽपि वा ॥ गंतव्यस्य दाज्ञानात्तादपि द्वि
 विधो भवेत् ॥ संवादार्थं भवेत्कापि सदेहाद्वा विपर्ययात् ८४ संवादार्थं यदा प्रश्नस्तदाप्येष द्विधा भवेत् ॥ आत्मनो बुद्धिर्वैशद्यज्ञानाद्यर्थपरस्य वा ८५ पक्षेऽप्येते पुधीम
 दिर्गतव्यस्य विनिश्चये ॥ वक्तव्योऽत्र भवेन्मार्गो नान्यथा राजसत्तम ८६ अज्ञानेन तु गंतव्यं मार्गं वृथा त्राधिप ॥ दयालुर्बुद्धिमान्नैव मार्गमात्रं कथंचन ॥ माकृत्यान्
 पसंदेहं सावधानमनाः शृणु ८७ इत्युक्ते प्राह विमोदं राजा संहृष्टमानसः ॥ बर्वातु भववानित्यं सावधानः स्वयं स्थितः ८८ इत्युक्ते याज्ञवल्क्यस्तं ज्ञानमादित्य कीर्तितम् ॥
 अब्रवीदात्मविद्यार्थं नानापायमिति प्रभुः ८९

ज्ञानपरज्ञानयोः समानविषयत्वं निश्चयार्थं भवेत् द्वितीयस्तु संसारेन विपर्ययेण वा कृतस्तद्विशिष्टकृतकत्वार्थः ८४ संवादार्थमिति । संवादार्थः प्रश्नोऽपि स्वबुद्धेः परबुद्धेर्वावैमत्यज्ञानरूपमयो जनभेदेन हि
 धामभवेदित्यर्थः ८५ पक्षेऽपि वि । एते पुजानत्कर्तृकप्रश्नभेदकवेपुषसोऽनुसृतुपसृष्टं विभक्तं तस्य स्थितिं प्रश्नस्य स्थितिं प्रश्नस्येव वीमक्षिर्मात्रं वक्तव्यो भवति नाप्येति ८६ अज्ञानेनेति । यदा तु अज्ञानेन पृच्छति तादृया
 लुब्धं दासं तस्यैव गंतव्यं तदीयं मार्गं वदामि तत्रापि मार्गमात्रं कथंचन न वदामि किं तु द्वितीयमपि श्रूयामित्यर्थः एवं स्थिते हेराजं स्तुभ्यमज्ञानेन पृच्छतेऽहं गंतव्यं वा वक्तव्यमिति त्रचेतसोऽवधानमेव मार्गं इत्यतः
 सदेहपरित्यज्य सावधानमना सन् शृण्वति ८७ इत्युक्ते प्राहेति । इति मुनिनो के सति राजा इत्येवमाह इत्यं कथं भगवान् नृवीनुदसावधानः स्थितोऽस्मीति ८८ इत्युक्ते द्वि । इति राज्ञो के सति मुनिर्वा
 राजानं प्रति हितवत्प्रश्नप्रश्नकारेण आदित्यकीर्तितज्ञानमवर्तत् कीदृशं आत्मविद्यार्थं आत्मसाक्षात्कारार्थं नानापायनारूपेण तरेण निर्दिष्टं सावनेर्लभ्यम् ८९

अथ विश्वे जस्य प्राज्ञानुवादेन तृतीयप्रदक्षिणपरस्परव्यवस्थादिकण्डिकाप्रमस्यार्थे कोनकत्वारिंशदविकसितेनोपबृंह्यस्तत्र विभक्त्येवामरात्मनः स्वकाशप्रदर्शनपरस्परविराडित्येतन्मात्रस्यार्थदर्शयति ॥ ६६ ॥
 येरित्येकाविंशतिश्लोकेः । यः कोमिलोक्कमप्राणाविषयोपिवेहभाभ्यदिष्यदेहतादात्म्याभिमतत्वात्परसर्वापरोक्षमात्माहंदिष्ये विषयान्पदागृह्यतितदाजागरणावस्थोभवति तदेहद्विषयकप्रमाणे-
 द्वाणीरूपाभ्यामवस्थितं जानीहीत्यर्थः १० तथैव तां व्युत्पादयति प्रायथेति । प्रायथासृष्टमिदं सर्वं हवामिति न्युत्पत्त्या इन्द्र इति कण्ठोपि परोक्षनाम्ना इन्द्र इति यथा स्मृतस्तथा दीप्तत्वेन इन्द्र इति क-
 न्ठोपि इन्द्र इति परोक्षनाम्ना स्मृत इत्यर्थः ११ एतत्पुण्यजस्येति तां चतुर्भिः प्रपञ्चयतः परेऽपि चोभिरदपदस्य परोक्षनाम्ना मुपपादयति अथेति । अस्य भासा दीप्त्या सर्वभाति कण्ठे न तु न प्रकाशयते इति
 द्वयोरर्थः १२ । १३ सर्वेति । यतः सर्वस्य प्रकाशक एव न प्रकाशयस्तथाप्यसंस्पर्शनप्रकाशने इति न किंचिदुपकाशत एव अत इतामकाशयत्वेति प्रकाशमानत्वात् यत्केन स्वप्रकाशपदेन विद्वद्भिरुच्यत इत्यर्थः १४
 स्वप्रकाशत्वेऽपीत्यतः स्वप्रकाशमिदं सर्वं चोपपन्नमित्याह स्वप्रकाशतामेति । स्वप्रकाशात्मस्वरूपमुत्पादीत्या युक्तत्वादिषसंज्ञा एवमेव परोक्षे विद्वद्भिरुच्यत इति १५ स्वप्रकाशात्मन

इन्द्रियैर्विषयानेपकोपिष्टत्वातिदेह्याक् ॥ यस्तं जागरणावस्थं द्विधा देवधारय १० मायया सकलं विश्वं सृष्ट्वा यदूतमौतिकम् ॥ दृष्टानिदमात्मायमिन्द्र इत्यथ स
 स्मृतः ११ अस्य भासा विश्वमिदं विभाती हराचरम् ॥ नायं सूर्येण भाती शो नैव चंद्रेण नैव वा १२ तारकाभिः समग्राभिः कुतोऽग्नस्तं प्रकाशयेत् ॥ नैद्विष्यैर्न स
 शब्दैः कुतः कर्माद्विष्यैरयम् ॥ मनसापि न मध्योऽयं कथं शब्देन गम्यते १३ सर्वप्रकाशको देवो न चायं न प्रकाशते ॥ स्वप्रकाशस्ततः स्वात्मा विद्वद्भिः परिपठयते १४
 स्वप्रकाशात्मबोधाख्यदीप्त्या विशदयामुतः ॥ इन्द्र इत्युच्यते देवैरिदं पुण्यमहेश्वरः १५ स्वप्रकाशात्मनो नाम प्रत्यक्षं हीय शब्दितम् ॥ परोक्षं चैन्द्र इत्येतदुच्यते सा
 त्विकैर्जनेः १६ सात्त्विकानां पितुर्नाम मातुर्नैव मुरोरपि ॥ स्वाम्यादेरपि नैवैते नाम गृह्णन्ति कर्हिचित् १७ प्रत्यक्षं तामसाय दत्त्वा पुंसवपुराश्रिताः ॥ प्रत्यक्षं गृह्यमाणं
 तत्सहं तेन परैरपि १८ परोक्षं हि प्रियं तेषां पित्रादेर्नाम सर्वदा ॥ ततो व्यवहरत्येतेनाम्ना केनापि तादृशा १९ सात्त्विकानां मिमे मौलिभूता देवा उदाहृताः ॥ अम्याद
 यस्ततो हीन्धमिद्रनाम्ना वदन्ति ते १०० सोऽयं जागरणावस्थ इन्द्रनाम्ना परः पुमान् ॥ अधिष्ठायैन्द्रियमणमास्तोऽस्मिन्दक्षिणेऽक्षणि १०१ प्रासादे वै जयंता रूपे इन्द्रो य
 द्ददिविस्थितः ॥ भीमानानां विधान् गृह्णन् देवैः सर्वैः समर्पितान् १०२ अम्यादिभिस्तथा देवैरर्पितान् विविधान् शुभान् ॥ विषयान् बहुधा दत्ते प्रासादे दक्षिणेऽक्षणि १०३

इति । स्वप्रकाशस्यात्मन इन्द्र इति प्रत्यक्षं नाम इन्द्रोऽपि सात्त्विकैः इन्द्र इति परोक्षमित्यर्थः १५ आत्मानां परोक्षनाम्ना व्यवहरणं लोकेऽपि सात्त्विकजनेषु प्रसिद्धमित्याह सात्त्विका इति । एते सात्त्विकाः
 स्त्रीपुरुषवपुराश्रिताः पुमांसः स्त्रियो वातामसजनवत्पित्रादीनां नाम प्रत्यक्षं गृह्णन्ति परेऽपि प्रत्यक्षं गृह्यमाणं न स इति चेति द्वयोरर्थः १७ । १८ परोक्षं हीति । यतस्तेषां सात्त्विकानां परोक्षं पित्रादीनां नाम मिमम
 त एव एते सात्त्विकास्तदृशान् गृह्यन्तामसदृशेन केनचित्प्राप्तापि प्रादीन् व्यवहरन्तीति १९ यदा लोकि कसात्त्विकानां मध्यं स्वभावस्तदा परमसात्त्विकानां प्रसादिदेवानां किमुवाच्यहं पुका कथितमाह सा
 त्विकानां मिति १०० अस्य देवस्य विशेषाभिप्रायस्थानं दक्षिणे नैव ब्रह्ममित्याह सोऽयमिति । अधिष्ठाय वसो कृत्वा १०१ प्रसिद्ध इन्द्रो यथा जयंता रूपे मंदिरं तिष्ठति सर्वदेवा विषयः संस्तथा
 दत्तेन प्रकृत्याह प्रासादे इति द्वाभ्यां । अम्यादिभिर्भार्गादिदेवैः आदत्ते गृह्णाति दक्षिणां शिरूपे प्रासादे तिष्ठति इति द्वयोरर्थः १०२ । १०३

भा० पु०

॥ ५ ॥

१२३ सुप्तोभोगस्तु सुप्तेन संभवतीत्याह सुप्तमहति । सुप्तोपपत्तौ विशेषविज्ञान इति रक्तः सुप्तदुःखविषयीकरणत्वाच्च भोगजालीकथं स्यात् तस्मादानन्दमुक्तं पञ्चैव चारिर्जनधामस्मरताहारत्वम
पि न हितं स्कारभावापत्तां बुद्धिमयं विशेषतोऽनुभवतीत्यर्थः १२४ सुप्तो विशेषज्ञानाभावं केमुत्पेनाह सुप्तावेति । एतः सुप्तोऽन्तर्मानमपि बुद्धिचुत्तरेषां विशेषविज्ञानेन विपर्ययो करोति ततः सर्वं
विशेषविज्ञानानां विलयः स्पष्ट इति कथितमाह आनन्दत्वेति १२५ सुप्तोऽप्यद्विष्टमद्विष्टाविष्टयोः पात्रेभ्यो रभेदस्पष्टीकरणपरस्य तस्य मासीत्यादिवाक्यस्यार्थमाह तस्येति पंचभिः । तस्य वाणि
तस्य महेशितुर्दस्य जाग्रतिभ्योऽप्युत्तमावेन स्थितस्य हृदया काशवासनाले रक्तपिंडोऽंशिराजालं सन्नचयस्थेतादृशस्ये मुपुमेः पूर्वमविच्छेदेन भराभेदमयो जकाः प्राणाः सरीरेषु वादिदशदिग्वाद्यवच्छेदेन दशधा
वस्थिता आहं स्तेऽनुनाकारेण लयेन कारणत्वमनसर्वपदार्थविशिष्टमव्यादिदिग्भावमप्यव्यादितापानुदिश्यन्निवेदेन भराभेदो विधीयत इति । यद्वा दिशः सर्वपदार्थविशिष्टा उद्दिश्य प्राणादं विधीयते ।
प्राणशब्दोऽयं सुप्तोऽप्यप्यमावेऽज्ञानात्प्रतिबर्तेत सुप्तमद्विष्टाप्राणविलयेऽपि परद्विष्टाप्राणसत्त्वात्प्राणस्य प्रवृत्तिरित्युक्तमिति । अप्रदृष्टांतः सर्वदिशामाधिपत्येन सर्वदिशः प्रियत्वेन पापतया प्र
न्यमानः स्वर्गस्थ इति द्वयोः १२६ । १२७ दृष्टांतदिशेषं स्वयमेव दर्शयति अनेति । अत्र दृष्टांतोऽपि विशेषः । अर्थकः वर्णित इत्यस्य सर्वजगत्कारणत्वेन सर्वदिग्भरापि देविकपदार्थः

किंतु रूपक रूपेण स्थैर्यमस्मिन् यथाभवेत् ॥ अत्यंतचंचलस्यास्य मनसो वा ह्यवोधतः १२३ सुप्तः सर्वविज्ञानरहितो भोगवान्कथम् ॥ दुःखस्योपरमाद्यद्भवेदानं
दभुत्पुमान् ॥ तदसूक्ष्मतराहरः सुप्तः कथितो द्विजैः १२४ सुप्तो विशेषविषयविज्ञानविलयो भवेत् ॥ आत्मानमप्ययं नैव विजानाति विमोहितः ॥ आनन्दत्वा
ततः सुप्तावभोक्ता भोक्ता स्थितः १२५ तस्य स्त्रीपुंसरूपस्य हृदया काशवासिनः ॥ रक्तपिंडशिखालद्वयात्रयमनस्य तु १२६ प्राच्याद्याः कथिताः सर्वाः प्राणा इ
ति दिशो दश ॥ यथेन्द्रस्य दिवि सस्य तथेन्द्रस्य महेशितुः १२७ अत्रायं तु विशेषः स्यादिभिः प्राणैरभिन्नता ॥ इन्द्रस्य सर्वजगत्कारणस्येतरस्य न १२८ चतुर्वि
धानां भूतानां पंचानां महतामपि ॥ भौतिकानां च सर्वेषां प्राणा सदसदात्मनाम् १२९ दिक्कालमाहितानां स्याद्दृढाकाशे स्थितः पुमान् ॥ कारणयद्देतत्स्यान्न भोऽन्ना
देर्विलक्षणम् १३० सुप्तपञ्चताराजनं गंतव्यः सर्वदा पुमान् ॥ इंधो यो हृदयाकाशे स्थितो दिक्प्राणमूर्तिमान् १३१ अयमेव भवान्नाजन्नहमन्ये च जंतवः ॥ देहादेर्भ
दतो भिन्नो न भोयद्देहादिना १३२

प्राणैरात्मिकपदार्थैश्चाभिज्ञतेव भवति कारणस्य सर्वविकारात्मनायाः कारणरूपेभ्यस्तत्त्वलोकेऽपि सिद्धत्वादिविभावः । इतरस्य दिवि सस्य तथेन्द्रस्य महेशितुः १२७ अत्रायं तु विशेषः स्यादिभिः प्राणैरभिन्नता ॥ इन्द्रस्य सर्वजगत्कारणस्येतरस्य न १२८ चतुर्वि
धानां भूतानां पंचानां महतामपि ॥ भौतिकानां च सर्वेषां प्राणा सदसदात्मनाम् १२९ दिक्कालमाहितानां स्याद्दृढाकाशे स्थितः पुमान् ॥ कारणयद्देतत्स्यान्न भोऽन्ना
देर्विलक्षणम् १३० सुप्तपञ्चताराजनं गंतव्यः सर्वदा पुमान् ॥ इंधो यो हृदयाकाशे स्थितो दिक्प्राणमूर्तिमान् १३१ अयमेव भवान्नाजन्नहमन्ये च जंतवः ॥ देहादेर्भ
दतो भिन्नो न भोयद्देहादिना १३२

अस्यात्मवेनातिसिद्धित्वेनज्ञानमात्रमेवमात्रपुण्यत्वेनराजकार्यभूतनमात्राविवक्षितारूपानविरहेत्पाठः राजजिति १३३ नैतिनेतीत्यंशस्यार्थमाह अवाङ्मनसेतिविभिः । यतोऽवा
 कृष्णनसाम्मत्वेनसर्वैःसाक्षादक्रमशस्तथोऽयंतेनमयाईदृक्उत्तरश्लोकद्वयोक्तप्रकारेणकथितपुण्यविर्भवतीतिशेषः १३४ नैवमिति । अत्रमत्कर्तृकोपदेशकालेएवविभिसुखेनवनविशेषःकिंत्वत्तदापु
 र्वाचोद्वेगोपतोर्ध्वावरूपोभावत्वेनलोकेमसिद्धायेपदार्थानन्दपीनभवति तथाभावस्यप्रतिवेद्यात्मकाभावरूपोपिनभवति यतोभावत्वाऽभावत्वाऽभ्यावदितिहति १३५ अत्रहृष्टतामाह नभरति ।
 यथानभोऽभेदादिरूपंवेद्यप्रतिवेद्यरूपंचनभवत्येवमात्माविश्वविधाभावोभयात्मकोनभवतीत्यर्थः १३६ यथाप्रोक्तियदादेवत्यादिभगवत्मासौक्तिमनुरुद्धयसर्वैकस्मिन्स्वज्ञानेनादत्तेप्रसतीतिपु
 र्वातिप्रदर्शयन्नात्मपदार्थमाह सकारणमिति । स्वारीपमयोजकाज्ञानैरुद्धिःसर्पोज्ञातापांरज्ज्वापवालीयतेतथासहस्रभूतेनविश्वंज्ञातेऽधिष्ठानेनीयतेअतःसर्वविज्ञानमात्रेत्पुत्रपततिमावः १३७
 अगृह्यपदार्थमुपकृष्यति । अगृह्योपमित्यादिभिःपञ्चाधिकपञ्चांरज्ज्वाश्लोकैः प्रदीर्घविषयीकृतमर्थोऽवत्वादिवज्ञानादिकरणैर्नगुणतेति १३८ करणमात्रमाभावेकरणविशेषात्मकप्रमाणमात्र

राजत्रेपसदान्नोद्योरसंसारभीरुणा ॥ अस्यज्ञानेदिविज्ञेयंराजमार्थोप्रगच्छताम् १३३ अवाङ्मनसमस्योर्ध्वनशक्योवकुर्मजसा ॥ मयात्वयानबोद्धुंचतेनेदकथि
 तंमया १३४ नैवश्वात्रावेज्ञेयोभावरूपोचपापिः ॥ भावस्यप्रतिवेद्योवाभावाभावविवर्जितः १३५ नभोयथानमेधादिःप्रतिवेद्योपिनैवतत् ॥ एवमात्मानवि
 श्वस्यादिश्वाभावोपिनैवसः १३६ सकारणोयथासर्पोरज्ज्वामेवप्रलीयते ॥ रज्जुज्ञानातथाविश्वंभावाभावंसकारणम् ॥ आत्मबोधादिदंराजन्नात्मन्येवविलीयते
 १३७ अगृह्योयंसदैवात्माचाहौरान्यतरैस्तथा ॥ कारणैरतएवायंगृह्यतेनकथंचन १३८ प्रमाणानांभवेल्लोकेविषयःकरणैर्हितः ॥ गृह्यतेनत्वगृह्यःस्यात्प्रमाणवि
 षयःकचित् १३९ अर्थोयोर्तीन्द्रियोनित्यबोद्धव्योसौमनसाभवेत् ॥ अन्यथार्तीन्द्रियोर्धोमितिज्ञानंकथंभवेत् १४० प्रमाणमप्रमाणंवाप्रमातारमपेक्षते ॥
 प्रमाप्रमायाविवयःफलंचाप्यप्रमातथा ॥ अप्रमायाश्चविषयःफलंवातसमाश्रयेत् १४१ मानामानेतथामग्रेविषयोतत्फलेअपि ॥ विषयोहियदास्यातातथाभिने
 परेचते ॥ यथाकथंचित्पुरुषावर्णयंतीहसाहसत् १४२

हाकर्मप्रमेयत्वंदृष्टावस्तमित्वाह प्रमात्मानामिति । योभावःकरुणैर्गुणैर्विषयीकियतेसएवप्रमाणविषयत्वेनलोकैरसिद्धोऽननुतद्विरहितः तथावागृह्यमात्राकथंप्रमेयःस्यादितिभावः १३९
 ननुवाङ्मातरकरणविषयत्वेनप्रमाणविषयत्वप्राप्तकर्मतीन्द्रियेस्वर्गापूर्वेदेवतादोप्रमाणविषयकरणसंसर्वादश्लोदितिशंकावारयति अर्थेदिति । अगृह्यतात्पर्यमनोप्राप्तत्वात्तद्गीकारेअप्यर्थोऽतीन्द्रि
 यस्याकारंमनस्यनुभूयमानज्ञानंकथमुपपद्येतेति । तथाचन्पासिज्ञानशब्दज्ञानादिलङ्कर्मनोऽतीन्द्रियमपिद्विषयीकरोतीतिभावः । अत्रमनःपदेनतदुपहितःसाक्षाद्विवक्षितःसिद्धांतेमनसःकरण
 स्वाभावादितिबोध्यम् १४० एवमविषयस्वभावस्यात्मनोप्रहजार्थोपगतदर्शिता अधात्मभिन्नस्यसर्वैरविषयस्वभावेनस्वभासकमात्रमानंयहीतुनसामर्थ्यमितिदर्शयितुमात्मभिन्नस्यसर्वैरवि
 षयस्वभावतामाह प्रमाणमित्यादिना । प्रमाप्रमाकरणे अममाणमप्रमायाःकरणं एतेदेअपितावत्प्रमातारंप्रमाश्रुत्वोपलसितंसाक्षिणंस्वसिद्धपेसमाश्रयतः । नकेवलमेतएव
 किंतुपमाअत्राधितार्थमोचरावृत्तित्वाविषयोपदादिरूपःफलंचावरणभंगादिरूपंतथाअप्रमावाचितार्थमोचरावृत्तिराद्विषयस्तत्फलंचेत्तानिसर्वाणिसाक्षिणंस्वसिद्धपेसमाश्रयंतीति १४१ एवंसतिष
 थायुचक्षुषःसंविद्योपपत्तेरमेवबंधानांसदसितुनानाकारुणभवतुनाप्रतपासाक्षिणोभसकस्यापेसवामानादीनांसर्वेषांविषयत्वमेवमानत्वादिरत्वांतरविशेषस्तुतेपामंधपरस्परयेवसिद्धइत्याह मानेति ।

भा. पु.

॥ ७ ॥

एवेदश्चमात्रस्य कल्पितत्वेन साक्षिमात्रभास्यत्वात्मानात्मत्वं दाशतंतत्रोपनिषदत्वमसिद्धत्वात्प्रतिविषयत्वमात्रं स्यात्तस्याप्यधीपपतिमाह श्रुतेरिति । श्रुतेरपि जडानां तत्त्वार्थविषयो मिथ्यात्वात्
नात्मा स्वयं प्रकाशात् किंतु सा श्रुतिरपि भावाभावपदार्थस्थूलसूक्ष्मप्रधानानुक्रमः कृतीः कर्तृत्वानिजमजगमादिकारणत्वमिति यावत् आत्ममिथ्यात्वस्याप्यारोप्यतदपवर्तनीयवर्तते चोचयनी
त्यर्थः । तथाचावरणभेदमवतदाकारवृत्तिव्युत्पादनेन श्रुतेरप्यारोनात्मप्रकाशनेतावसेवचोपनिषदत्वमिति भावः १६० फलितमाह स्वयमिति । आपिलोकेनेदेष ज्ञानानामावरणभेदमव
व्यापारादिति १६१ एवंमानादिभिरप्येवमभासकात्मभासकत्वेनास्तीत्युक्तं मयचेतनभास्यत्वनिरासेन स्वयंप्रकाशत्वं दृश्यते पूर्वोक्तमनुब्रूयति असीति । अपिह शब्दः श्लोकाशेवर्तमानोवा
क्यांतराभिसूचकस्युक्तं । सर्वमानादिभेदः प्रमातुः संश्रयात्प्रमातृसिद्धासत्यामिदमवर्ततेति प्रसिद्धसर्वत्र । एवमवश्यमनुलेनोक्तं न्यतिरेकमुत्तेनाह प्रमिणोमीत्यादिना । अहंप्रमिणोमिसंश्रयः
निश्चिनीमीत्याकारकत्वात्प्रमतात्तरेविनामानादिभेदसिद्धिर्न दृश्येति १६२ प्रमातात्विति । उक्तविधः प्रमातास्वरूपभूतस्वप्रकाशचेतन्येनैव सिद्धो विशिष्टकेवलधीरभेदादिति सिद्धांतः ।
अन्यथासाक्षिद्विनामज्ञानमुत्पादयित्वाकारकज्ञानविषयत्वेन सिद्धिस्तीकरोवक्तव्यं । असौप्रमाताहिस्येनाः मनेवचेतनेन ज्ञानस्वभावाविषयतां नीयते परेण वेति १६३ जन्मेमाह वरेति । च

श्रुतेरपि कोप्यस्ति विषयः किंतु सापिहि ॥ भावाभावकृतीरात्मन्यध्यस्यैव प्रवर्तते १६० स्वयंप्रकाश आत्मातः सिद्धातिस्वतएव हि ॥ तस्मात्प्रमानतस्तस्य सिद्धिः
क्षणीह संभवेत् १६१ अपिमानादिभेदोऽयं प्रमातुः संश्रयाद्भवेत् ॥ प्रमिणोमीति विज्ञानकर्तारं निविहाय हि ॥ प्रमाणादिविभेदोऽयं दृष्टः केनापि कुत्रचित् १६२
प्रमाता तु यदा ज्ञेयो भवेद्भादिमते तदा ॥ केनासौ चेतेन न स्यात्स वास्तेन परेण च १६३ परविज्ञानपक्षे स्याज्ज्ञानाम्येन मिति विधीः ॥ आत्मानमिति नैव स्यात्प्र
हान्योन्यात्मता विज्ञेत् ॥ आत्मनैवात्मनो ज्ञानं दुष्करं तत्प्रसज्यते १६४ अपि चेदात्मनात्मानमात्मावेतिसचेतनः ॥ ज्ञानादज्ञोऽप्येवं स्वयं स्वकेन वे
ति १६५ जडरूपो मवेदात्मा घटश्च कथमेतयोः ॥ विशेषो न च मूर्तत्वं न मसो ज्ञानिना तथा १६६ न च देहेन संबन्धो ज्ञानित्वे स्यान्निषामकः ॥ न मजा
देरसौ नैव नास्ति चेन्न मस्तदा १६७

प्रदेवदोप्यहं ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानाधीत्यनुसंदध्यावित्तथापरविज्ञानपक्षेऽहं प्रमाहारी जावामीत्येवमनुसंदध्यावात्मानं जानामीति वरस्पपरभासकत्वं बोधानुपपत्तेरिति । ज्ञातमाह आत्मनैवेति ।
आत्मकर्तृका आत्मकर्मिका च ज्ञानक्रियाकर्माकर्तृत्वविशेषासंभवतीत्यर्थः १६४ किंचाहं किंच मेतदेतदेव ज्ञानमनः कोविशेष्टत्वाह अपि चेदिति । ज्ञानात्मनः संबोधनं ज्ञानं गुणं प्राप्य चेतेनः स
ज्ञातमात्मनं जानाति केवलस्त्वज्ञो जड एवेति मते पटोपि मनः संबोधेनात्मानं कुतो न जानातीत्यर्थः । न च पट्येनोपोमो न स्तीति वाच्यं अनुत्वेन नित्यानामनेकमुक्तपुरुषसंबन्धिमनसं संबधस्य सी
लम्यादिति भावः १६५ जडत्वेन घटात्मनोः साप्येतदवमते पट्यात्मनो विज्ञेयो दुर्वच इत्याह जनेति । ननु घटस्य पूर्वत्वं परिच्छिन्नपरीक्षात्त्वकचमत्मानो वेत्तुं पयसो जकमिति चेत् किं भोराका
स्यात्मनमसं चिंत्य यदुप्यदिष्टे इत्याह न च पूर्वत्वं मित्यादिना । यथा घटे च सर्वमानं पूर्वत्वं पट्यात्मनो विशेषतया विभुनां ज्ञानिनां मवदमिमात्मानं न मस्य कोपि विशेषो नास्तीत्यर्थः १६६
विशेषमात्रं संबध निरावष्टे न चेति । घरीरावच्छिन्नत्वात्विज्ञानमात्रेणैव नित्यप्युपचयस्त्ववमते देहसंबन्धोपि निषामको ज्ञाननिषयनद्वारा आत्ममेदको गीकर्तुं न शक्यः पटो न मः मन्तुं विधोरासीदेहसंब
धः केनोत्तुन नैव नास्ति किंच तस्यैव विमुक्तस्य स्यात् ॥ फलितमाह नमस्तवेति । वदाहारी संबधस्य आत्मनिषाजकत्वेन मवदमत्वात् इत्यादित्यर्थः १६७

जगत्सर्वादिर्नष्टापत्तिरित्येति एवमिति । एवंस्वभावोक्तवत्स्वभावः स्वीकारे स्वस्वामिभावोऽनन्तर्येणैव तत्त्वेन स्वभावोक्तवत्स्वभाव इति यावत् । आदिपदेन तत्त्वाद्येवकारकमावादिः सर्वं
 पञ्चेतननिर्वाहोदुर्निरूपः स्यात् । आगतवृत्तान्तेतोर्मनःसंयोगादेकविधयापद्यदिसेषितोऽस्योत्पत्तिर्न भवेत्तत्त्वोक्तवत्स्वभाव इति १६८ नमुनपद्यवेः कृतृत्वापापतिः प्रत्यक्षरूपावास्तम्बूल
 कानुमिदिरूपायाश्च हेतुवत्त्वापकलपापपत्त्यादित्वात्किं कसं कामनूयतश्चिरात्तमिति जानीते यद्यत्रेति । अपेक्षितमनुदरम् त्वयाम्पुन्यवतादृष्टिः किमात्मरूपात्तत्त्वमैव वा आयेत्यस्य विद्याप
 तिः अंत्यधर्मस्य वयमन्तेतमिभिस्यप्रकाशरूपत्वेपि शर्मिणोऽनन्तर्यवत्स्वभावान्कर्यनहिपुत्रपांक्षित्वेनपितुःपांक्षित्वमित्यास्येनाह दृष्टिर्नामेति । अत्रमात्मनित्ववृत्तीकृतादृष्टिः किंस्वरूपायामुपपा
 द्यमानकृतीकृतार्थः स्यादित्यर्थः १६९ मास्मभिमापादृष्टेरात्मनिनोपकारकत्वमितीममर्थे हेतुत्वेनाह जस्येति । दृष्टव्यामभ्युपगतायामभ्युपगतामनस्तद्विज्ञाप्यवत्स्वपयसिद्विस्तदातदा
 श्रितायादृष्टेः कथं सिद्धिः पदित्यात्मा स्वयंप्रकाशत्वेनमानान्तरेण वासिद्विद्वत्तदनिच्छलपदादृष्टवाकोपेक्ष्यर्थः १७० किंचित्पदादृष्टिः करजमुत्पत्त्यापममत्वरूपाभ्युपगम्यते प्रमाप्यत्वसिद्धि
 स्तुपूर्वोक्तरीत्यानुसंधेयिकथं तदादृष्टवात्मसिद्धिरित्याह अपीति स्वहम् १७१ किंचित्पदादृष्टिः करजमुत्पत्त्यापममत्वरूपाभ्युपगम्यते प्रमाप्यत्वसिद्धि

एवंस्वस्वामिभावादिसंयंघोदुर्भणोमवेत् ॥ भोक्ताकर्तृताचैव सर्वत्रैव प्रसज्यते १६८ यद्यत्र दृश्यते तत्र तत्स्यादित्यप्येकश्रुतम् ॥ दृष्टिर्नामात्रकाते स्यात्तां स
 र्व्युक्ततीभवान् १६९ अस्यासिद्धौ यतो नैव ज्ञानमात्रं प्रसिद्ध्यति ॥ अस्य सिद्धौ तयानार्थः सर्वदा फलभूयया १७० अपि दृष्टिर्भवेन्नमानं मानं च नैव हि ॥
 द्वयपिकेन त्वमात्मानं साधयिष्यासे १७१ अपिमानं भवेन्माया हेतुर्वासा प्रमाभवेत् ॥ माहेतोर्मानताते स्यात्प्रदीपस्येव सर्वथा १७२ तथा च सर्वमानानां मानां
 तमपेक्षितम् ॥ एवं स्यादनवस्थादिदूषणं दुर्भणं तव १७३ मापिमानं भवेद्यद्विददासापिकथं भवेत् ॥ मातासती स्वयं किं साप्यप्यपानवार्जिता १७४ मानभूयसा
 भवेन्नेषाभानं घटसमायुतः ॥ मातापिनपरेण स्यादुक्तदोषप्रसंगतः ॥ न च स्वने स्वयं स्वस्य भानं लोके न दृश्यते १७५ अपि स्वयं यदा माता तदाप्येवादि किं दृशी ॥
 खद्योतसदृशी वा स्यादादित्यसदृशी हि वा १७६ आद्ये खद्योतवन्न स्यादिष्यस्य प्रकाशिका ॥ द्वितीये सर्वे विज्ञानमेकद्वौ भवेत्तव १७७

अप्राप्त्याप्यलमायवज्जगत्ज्ञानस्य प्रमाप्यसाधकं मानान्तरमपेक्षणीयम् । एवंतेनाप्येवैवाप्यस्य नवस्था स्यादित्याह अपिमानमिति । सादृष्टिर्मानं भवेत्तीमायाः प्रमायाः करजं यत्ततो मानं भवेत्
 यवामभेवभावभ्युत्पत्त्यामानपदार्थभूतासादृष्टिर्भवेदिति पूर्वोदार्थः । आद्येपदीपवत्प्रमावेतोर्मानतात्त्वदभ्युपगतातथाच स्वजगत्ज्ञानप्रमात्वात्साहकमानांतरापेक्षापरं परपानवस्था । आदिपदेनेति
 शंकरभूतपुन्यपिधिया । दुर्भणं दुःखेन समाधेयमिति दूषणार्थः १७२ । १७३ अंत्यधर्मस्य वयमन्तेतममसिद्धिः सैव सांख्यमते यथा प्रमाप्यत्वपांभीकारेपितकथं सांख्यानामिदमनूता
 दृष्टिः किं स्वयंप्रकाशप्रकाशहीनाकापरमकाशत्वेति विकल्प्यात्पावनूयनिरस्यति जापीति दृष्टव्याम् । माममा १७४ मानेति । यदा भानभूयात्तदांकारस्य घटसाम्यपदपरमकाश्यातदा
 पिघटसाम्यम् अनवस्थाप्रसंगश्चाधिकः परस्यापि परसावेसस्यापेक्षयादित्यर्थः । आद्ये स्वयंप्रकाशविकल्पनिरासौ न च स्वनेनेति । स्वने भातेति न च स्वकथम् यतो लोके स्वयं स्वस्य भानं न दृश्यत इत्य
 न्वयः । त्वपादिशुक्लतां किं केवलं लोकि कदाचित् न दृष्टव्येति साधनीयः । लोके च स्वकर्मकप्रकाशकर्ता किं धर्मे न दृष्टव्याश्रयः १७५ स्वयं भानपक्षेप्यात्प्रमादृष्टिः किं स्यात्तव तत्स्वरूपस्येव प्रकाशि
 कां केवदित्यप्यवत्सर्वप्रकाशिकेत्याह अपि स्वयमिति १७६ विकल्पयोः क्रमेण विषयासाधकत्वं सर्वज्ञतापरिच्छेदोपमाह आद्येति । एकद्वौ लोके स्वार्थस्यापि ज्ञानकात्सेव ज्ञानस्यादिति १७७

भा. पु.
॥ ८ ॥

एवंमानस्यवृत्तिरूपत्वेनात्मनोऽग्रहातोक्ता इदानीमभ्युपेयापि कुर्यादीनां मानतां तत्संज्ञिकार्थोपयोग्यतायात्मनोऽग्रहातेति दर्शयति अपिबुद्धिरिति त्रिभिः । किंच यदाबुद्धिर्विषयेषां दातो जायते तदा
पि स्वयमेव न जायते किंतु चक्षुरादिप्रमाणानां संयोगादिसंबन्धमप्येव जायते इत्यर्थः १७८ ततः किं मतमाह कर्तेति । आत्मा कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च विनिर्दिष्टः । आत्माकारकज्ञानं तदर्थक्यं जातं न हि चक्षुरादौ
द्विषसंयोगेनैव मुक्तकारेण ज्ञानं संभवति परां चिन्तामीत्यादिभूतेः । पराक्तस्यैद्विषसंयोगोऽप्यप्युपपन्नस्य भावेन तस्याप्यस्यैद्विषसंयोगस्याभावात् मनस्तन्ममाणपरतंत्रत्वाद्भूतिमत्पुपादानत्वेन तं
प्रतिकरणत्वात्करणत्वाभ्युपगमे चानुमित्यादीनां प्रत्यक्षत्वापाताच्च न प्रमाणमिति भावः १७९ इद्विषसंयोगाविषयत्वाभ्युपगमे च पराक्त्युपादयस्य देहादेरात्मतापत्तिस्तथाचामुरूपमोहादप्युपादाक
मतप्रणेतुं तौर्ब्रह्मपतेर्भूतस्य स्वाकारप्रसंग इत्याह नेत्रेति । एतदुक्ताकारकज्ञाने पदिने त्रसंयोगतो जायेत किं हेतुमायेत तथा च चार्वाकचर्ममतमः प्रवेशकारणं नृहस्पतिप्रणालोकायतशास्त्रानु
सारिमत्संज्ञेत्यर्थः । इन्द्रियकरणकप्रत्यक्षासंभवे च परस्परमूलकानामनुमानादीनां विषयतादूरतो निरस्तेत्याह नानुमानादिकमिति १८० ननु प्रमाणांतराभावेऽपि कर्तृत्वमप्युपादाक कर्तृत्वपत्त्यात्
द्रष्टा श्रोतामतादस्याविषयत्वादेतरेषु भूतेः कर्तृत्वे मानमिति चेन्न दर्शनकर्तृत्वादि निषेधकस्याद्वाऽधोदेत्यादिभूतंतरस्याप्युपादाकत्वेन स्वाधेपरस्य तत्र विद्यमानत्वादित्याह द्रष्टेत्यादि । द्रष्टेत्या

अपिबुद्धिर्यदा जाता विषयेन तदा स्वयम् ॥ उत्पद्यते विना तत्र संयोगादीन् कदाचन १७८ कर्ता भोक्ता यमात्मा स्यादिति तेव मतं कथम् ॥ नेत्रसंयोगतो नैव गम्यते त्रक
धं चन १७९ नेत्रसंयोगतश्चैतज्ज्ञानं देहे विजायते ॥ तथा च मतमायातं बलादेव गुरोस्तत्र ॥ नानुमानादिकं किंचिद् दृश्यते मूलहीनतः १८० द्रष्टेत्यादिभूतिर्य
द्वदद्रष्टेत्यादिका तथा ॥ तस्मादात्मगतौ नैव मानमेयादिलभ्यते १८१ अपि सर्वस्य नैवैतदुक्तीत्याश्रयलभ्यते ॥ आत्मनस्तु कथं नाम भवेदेतत्सु दुर्लभम् ॥ अगृह्य
स्तत्तत्पुत्राय मुक्तो मात्रासमानया १८२ श्रुत्या सर्वात्मनस्तस्य शीर्णतापि न विद्यते ॥ मेदवत्शीर्णतां गच्छेन्नो केयदसनादिकम् १८३ मूर्तिमच्च तथा नायं शीर्यते
तत्त्वधंपुमान् ॥ अशीर्योऽतस्तथोक्तो यं श्रुत्या यस्मात् शीर्यते १८४ अपि मंगवतां संग्राहोपआयाति कालतः ॥ यथा जलस्य शीतस्य सुष्णतावन्निर्गतः १८५
असंगस्य तथा दोषो द्रष्टेनैव कथंचन ॥ न भसो त्रविशुद्धस्य यथा दादिकृतो नाहि १८६

विकाकर्तृत्वमुवादि काभूतिर्यथा विद्यते तथा अद्वैत्यादिका कर्तृत्वे निषेधिकापि तत्रैव इत्यर्थः । अद्वैते जगदेत्यादिका आत्मनस्तेन स्त्वेन चेत्यप्युपादाका बोधिका तथा विधावस्थायां केन कथं भवेदित्यादिका
कर्तृत्वमपि निषेधेति च भूतिरत्रानुसंधेयः । फलितमाह तस्मादिति । आत्मनो न तद्विज्ञाने मानादिकं नास्तीति किंतु स्वयंप्रकाशतयेवात्मा भासते इत्यर्थः १८१ परमार्थतोऽर्वाणो गतीत्याकस्या
प्यर्थस्य ज्ञाने मानादिकं दुर्बलं किमु नास्तीत्याह अपि सर्वस्येति । परमार्थकतिमाह अगृह्यते । हितोपदेशकत्वेन जननीसमानया श्रुत्या तत्तत्पुत्राय मुक्त इत्यवधारणोः कर्तृत्वस्य चः १८२ अशीर्य
पदार्थमाह श्रुतेति । श्रुतेति पदपूर्वादि । सर्वान्मि कर्तृत्वेनैवैकस्यासंभवात् शीर्णताद्वयनं कथं तत्स्यात्मानो न युज्यते किंच लोके ज्ञादिकं शीर्णताया अवयवत्वं द्रष्टेति रूपरूपाया आश्रय
त्वेन प्रसिद्धं तदेव तथा मूर्त्यादयश्च वर्णाभावात् मकयायुक्तं च दृष्टं आत्मनि नु शीर्णतान्पापकं तदुभयभेदवत्त्वमूर्तमस्त्वत्त्वमर्थनास्ति तत्र तस्याप्यशीर्यत्वं कथमुच्येत्यादि भाषेण यस्मात् अशीर्यतेऽतोऽ
शीर्येति श्रुत्योक्त इति द्वयोरर्थः १८३ । १८४ । एवं स्वाभाविकीयक्रियाभावजकोऽप्यामं दुर्दोषाभावपरस्यासंमपरस्याप्यैव दर्शयति अपि संभवनामिति र्वचभिः । ये लोके संभवतस्तेषां संगदेतु
को दोषः परिणामादिरापातिमात्रेति कालवशाद्यथा त्वदेः संभवत्यस्येति १८५ संभवतोऽप्येवमकर्तृत्वमिति तरेकेणापि दर्शयति अक्षयस्येति । अक्षयः यदा विषयेन विमुदास्ति १८६

राजाभासीरूपरक्षिणायाउपपत्तिमाह याज्ञवल्क्येतिवतुभिः । वेदाभिनिष्कृष्टीतिननुपत्त्याकर्म्मण्यज्ञानेननिरोधेऽपकारिकाभरुपापेभिकीसंज्ञायस्येतादृश्लोकिक्तमस्तदगुरुनिर्दिष्ट की
दसः देहिनांविद्भिरःसरीराद्देहिभिरुत्पन्नः तेषदेहिनस्तस्मैसुपांशदीपमपश्यति । कीदृशादेहिनः उपकारस्यनिष्कृष्टमतिक्रियामपश्यतः । भवगुरुस्तुतास्तापितुप्यतिपाभवान्निस्वदे
ननुप्यतु कीदृशोभवान् मभाकर्तुःसमःक्षिप्यःविज्ञानेनान्तर्गतमोहंत्वात्प्रपुष्कारान्पेसत्वावेतिवतुर्भाष्यः २११ । २१४ । २१५ । २१६ एवमवतार्यमादित्यदीपस्तमाभ्यासिपम
भिनयति अभयंतिवति । स्थूलसूक्ष्मकारणरूपंजगत्प्रतिस्वाऽवशिष्टंयपुरीषंमन्त्रदेवेकंभवर्जितत्वादभयमुक्तंमन्त्रमितिज्ञेयः ततोमन्त्रमभयदानात्त्वांमत्पयितदेवाभयंयथातात्माप्रोक्तु यददा
तितदभूतैरितिपायोप्यत्रानुकूलइतिमूच्यमाह मत्प्रमिति २१७ स्वस्मिन्प्रापूर्वभयसंपदातीर्त्तान्निकृष्यतदपहरण्यत्तयोपकारस्यसमादक्षिणानास्तीत्याह अज्ञानेति । अज्ञानमयसुत्ररक्षिताः
कामादिमयमंथिज्ञालिनश्चविषयैरामकाःपाशाजालाःकायेनअविद्याचित्तबंधव्यासिद्धांतेलक्षितेननिर्मितास्वेवसिद्धाः संक्षितेभ्योहंमोक्षितोरिमदवामाभेणएतादृशोपकारस्वसमाकादक्षिणेतिद्वयो

याज्ञवल्क्ययथासूर्योऽगुरुस्तेअवहिश्चरः ॥ प्राणेनेत्रनिरोधाख्यंतमोहंत्यतिदुःसहम् २१३ देहिनादेहिनस्तस्मैतेजसनिधयेसदा ॥ प्रयच्छंत्यत्रतेदीपमपश्यंतो
अनिच्छतिम् २१४ उपकारस्यतेनेवतुष्यत्येपमभाकरः ॥ तथाभवान्प्रभाकर्तुःक्षिप्यस्तेनसमोयतः २१५ अमयब्रह्मविज्ञानदाताकामविवाञ्छितः ॥ भवतेगुर
वेनान्यामत्रपश्यामिदक्षिणाम् २१६ अभयंत्वेकमेवोक्तंहेत्वाजसृजजत्रयम् ॥ ततस्त्वामच्छतात्मज्ञमयमयवर्जितम् ॥ महांदास्यसियत्त्वंतंद्भवतेभवतात्सदा
२१७ अज्ञानसूत्रसंजाताःकामादिमंथिज्ञालिनः ॥ कालेनरचिताःपाशाजंतुपक्षिवघायते २१८ तेभ्योहंमोक्षितोघोरदुःखमग्नोतिदीनधीः ॥ दयालुनात्वयाब्र
ह्मकातेस्थादुरुदक्षिणा २१९ इमेविदेहनामानोदेशाःस्फीततमामुने ॥ मदाज्ञावज्ञाःसर्वेपुर्यामिधिलयासह २२० सदारसुतभृत्योहमेतैर्देशैश्चसंयुतः ॥ तत्रा
स्मिक्किरोमन्नमुरोर्ब्रह्मात्मरूपिणः २२१ दत्तमेतन्मयासर्वतुभ्यमित्यप्यहंनच ॥ वक्तुंशक्तोस्मियेनेतत्तवैरस्याद्विधर्मतः २२२ अशनेपिनमेब्रह्मन्स्वातंत्र्यं
विद्यतेनिजे ॥ भवदाज्ञाविनाब्रह्मन्कथंतेदातुमुस्तहे २२३ नमस्तेयाज्ञवल्क्यायगुरवेब्रह्मवेदिने ॥ मुन्याद्यायसदादित्यशिष्यायपरमात्मने २२४

रथः २१८ । २१९ विद्यज्ञादध्यात्मत्वसुविद्यायाःसर्वस्वार्पणकृपायादक्षिणायाःस्वरूपमभिनयति इमेइतिप्रतिभिः । स्फीततमाःसंयुततमाः २२० सदारेति । एतैर्विदेहसंज्ञैः ब्रह्मा
भिन्नात्मनंरूपयतिपतिपादपवीतिसतथातस्यएवंविधस्यतन्मुरोःस्वाभिनेःस्वभूतोर्दंयतःकिंकरः २२१ दत्तमिति । एतदेज्ञादिकंमयातुभ्यंदत्तमित्यपिब्रह्मन्सक्तोस्मिन्स्वत्वपरित्यागमलमगारा
यात्वर्यस्यवाधनुसंधानान्मदोयस्वत्वस्वपरित्यागप्रतिषेधोभिन्नोऽस्तदात् यतोवर्मेज्ञात्माभालोच्यसर्वतवैवेति तथाहि मज्जरामरज्ञदीपमदस्यब्रह्मविद्यादेशकस्यगुरोःपितृत्वंत्वंनःपितापरेस्माकम
विद्यायाःपरंपारंतात्पसंत्वादिश्रुतौमन्वादिस्मृतौषमसिद्धं क्षिप्यस्त्वप्यत्रत्वेनवनस्त्वदीनत्वं 'त्रयएवाधनाराजन्मार्थादासस्तथासुतः । एतेपस्त्वमुपार्जंतिपस्येतेतस्यतद्वनम्' इत्यादिस्मृ
तिप्रसिद्धमिति २२२ एतदेवस्फुटयति अज्ञनेपीति । भवदाज्ञाविनाभोजनेपिममयदास्वातंत्र्यंनान्तितदादानब्रह्मद्वयमोमःकथमुपपद्येत्यर्थः २२३ नमस्काररूपदक्षिणामभिनयति नमस्तेइति ।
तुभ्यंसदानमोस्तु कीदृशाप ब्रह्मवेदपतिवैद्यपतिसतथातस्मै मुनिपुत्राद्यायवधममण्याय । मन्दायायेतिपाठेमनूनांमंत्राणामाद्यापअभिव्यक्तिहेतवेकपदेइतिपाठत्वात् शास्त्रदृष्ट्यापरमात्मरूपाय ज्ञे
यंस्फुटम् । अत्रदक्षिणानांश्रोतक्रमस्यपरित्यागेऽयमाज्ञपः गुरोरभयमाज्ञेःसिद्धत्वेनाज्ञीरयुक्तासर्वस्वार्पणंतुस्वत्वाभावेनायुक्तमितितेअभिधायकर्तुंशक्तपतयायुक्तत्वेननमस्कारस्यातेनिर्दिष्टइति २२४

भा. पु.
॥ १० ॥

धृतोऽर्थात्सूचित्वाज्ञवल्क्यवाक्यंतदाश्रयगमनेचदर्शयति एवमुक्तइतिवद्विः । स्वप्नम् २२५ अङ्गीकारप्रकारमाह सर्वमिति । तत्वेहादिपदार्थजातंसदेहममेवेत्यवनसंज्ञः २२६ तथा
पिमदपेक्षितांदक्षिणांदातुमर्हसिन्वाह मयोपदिष्टमितिद्वार्या । तदोपासनपरत्वेनराज्यव्यग्रत्वेनचमदुपदिष्टार्थविस्मरणसंभान्यतइत्यतोऽर्वामितमदुपदिष्टमात्मनमविस्मरएवेवदक्षिणेतिद्वयो
र्थः । अत्रउपासनपरत्वेनअश्रयोकाभिवांछाया राज्यव्यग्रत्वेनोक्तप्रारब्धस्यवसासाकारप्रतिबंधकत्वसूचितं । विस्मरणोचमयामिस्तत्त्वेवमर्थद्वयोऽवस्थानरूपेतिश्रुयंतरपसिद्धामुचिता ।
यदविदुषईश्वरादपंतद्विदुषोविभवतिपदिविद्वानमगवानःश्रुताधेमननहेनःस्वादिनिश्रुयंतरार्थः २२७ । २२८ इदंसर्वमिति । इदंराज्यादिकंसर्वमदीयंसतत्त्वपिकिंकरेतिष्ठतु अहंस्वदानाम
त्वाकालांतरमागमिष्यामीति २२९ इत्युक्तेति । स्वगृहमाश्रमययो यतःसमायुषयोविनिष्कांतदेशेसमुत्पुङ्गवःकंडितः २३० एवंमतेनसंसरेषोक्तस्यात्मनोविस्तरेणावरूपपरस्परज्ये
तिश्रांज्ञानस्यार्थवद्विःशतेरुपहृष्टस्त्रयप्रथमकंडिकापामर्थनिरूपयति अतइतिद्वार्येतिद्विः । मुनीश्वरेपाज्ञवल्क्येमेतेसतिराज्ञाजनकोराज्यव्यग्रत्वापधमिहोदेवतापामर्थेत्यरमंरुपेदेभान
रयिराहादिसंज्ञंस्यात्तत्त्वेनचिंतनरूपापार्थेभानरविद्यायांकुशलत्वेनतत्परत्वादुपासननिष्ठत्वादितिवाच्य पाज्ञवल्क्योपदिष्टमर्थविस्मृतःकिंचिद्विस्मृतवानित्यर्थः । विस्मृतःपादिहमंतीतिवर्तरे

एवमुक्तस्तदाराज्ञायाज्ञवल्क्योमुनीश्वरः ॥ अंगीचकारनिसिलेस्मयमानमुखाहुजः २२५ सर्वमेतन्महाराजममैत्रावरुणसंज्ञः ॥ सदेशंनवदेहादिजातंभूपति
सतम २२६ मयोपदिष्टमाःभानमुपासनपरोमवान् ॥ राज्यव्यग्रश्चमाकालावृपतंविस्मरन्वाचेत् २२७ एवंपरमाराजनदक्षिणाममनापग ॥ आत्मानंयन्मदु
क्तंनविस्मरमिकीर्तयेत् २२८ इदंसर्वममैतत्सत्त्वायेतिष्ठतुकिंकरे ॥ मत्वेदानीपुनाराजन्नागमिष्यामिकालतः २२९ इत्युक्तायाज्ञवल्क्यःसजगामस्वगृहत
दा ॥ राज्ञात्रैवर्षिकैःसार्धप्रार्थितोपिसमुत्सुकः २३० गतेमुनीश्वरेराजाराज्यव्यग्रोथकालतः ॥ वैश्वानरात्मविद्यायांकुशलस्तत्परोपिच ॥ याज्ञवल्क्येनमुनि
नास्वोपदिष्टमविस्मृतः २३१ याज्ञवल्क्योपिविज्ञायलोकदिव्याक्षेत्रतः ॥ आजगामपुंश्चैनसमास्थंगजमतमम् २३२ एवंसंकल्प्यमतिमात्रवदिव्याम्यने
नहि ॥ वक्ष्यामित्रामुनातर्हन्नक्षेत्रोक्तंचापरम् २३३ एवंस्थितेस्वयंमत्वाराराजानमतिधार्मिकम् ॥ त्रैवर्णिकैर्त्रैतसद्विरूहापोहविशारदैः २३४ तत्रचित्राःकथा
स्तेपांप्रवृत्ताराजसन्निधौ ॥ तासुवैश्वानरीविद्याप्रस्तुताकासुचिद्विजैः २३५ राजातस्याहोविद्यायांप्रवीणोनितरांततः ॥ इदमाहसमासंस्थान्तर्वानेवद्विजोत
मान् २३६ एनांज्ञानाम्पहंविद्याकृत्स्नामाहुतिधारिणीम् ॥ फलैर्बहुविधैर्युक्ताब्रह्मलोकफलप्रदाम् २३७

क्तः २३१ याज्ञवल्क्योपीति । याज्ञवल्क्योपितराज्ञोवृत्तलोकमुसादिन्यद्विभ्रविज्ञापजनकराजपुरमाज्यामसमास्थाराजान्वाजशामप्राप किंत्वाजमात्र एवसंक्षेप्यमनसावधार्य एवं
कथं अनेनराज्ञासनवदिव्यामिभागमनमपोजनंधोमसंसादिनमकाज्ञापिष्यामीति । एतेनश्रुतोवदिव्यादिविभेदेनइत्यन्वयःसूचितः । तत्रएतेनसंवदिपदइत्यन्वयमभिधेत्वाह वक्ष्यामिवेति ।
अथवाउक्तंपूर्वमुपदिष्टमत्रैवामृनासहसंवादेनवक्ष्यामिप्रकटोकरिष्यामीतिद्वयोरर्थः २३२ । २३३ एवंस्थितइति । एवंस्थितेसंकल्पेस्थितेहकीकृतेसतिपाज्ञवल्क्योमुनीराजांतिकंजत्वाऽऽह
उपविदेशेविशेषः २३४ तत्रेति । तत्रराजसदसिराजसन्निधानुपविष्टेवर्षिकैःकृताःकथावाक्यमर्थशाश्रितानानाविधाःप्रवृत्तास्तासुकाथासुचिप्रवृत्ताःप्रतिज्ञैर्वैश्वानरीमहिमोत्रदेवतासंबधि
नीकथाप्रस्तुताप्रवर्तिता २३५ राजेति । तस्याप्रतिज्ञोत्रसंबधिन्याम् २३६ इदंपदेनोक्तंराजवाक्यमभिन्नयति एवमिति । आहुत्योःसार्धंमातृवृत्तपोषोभारःभर्तृह्यादिलोकपरिचोपयक
पःतेभ्योमाहुतोमन्तरिष्याविज्ञतइत्यादिनोक्तःसविषयत्वेनविषयेपक्षःसावधार्यं वापुषिकनहुविनष्टलोकंभ्रमलोकमथानल्लोकमिति २३७

अत्रेति । अत्रविद्यायांविशेषज्ञःसमाप्तुच्छान् नयवामेष्टुच्छेवकदादुर्धरदहात् २३८ इत्युक्तमिति स्पष्टम् २३९ तेष्विति । तेषुसमाप्त्यर्थेवर्णिकेषुगृहीतव्येनेपुस्तत्त्वेकोयाज्ञवल्क्यस्तंज
नकमश्रितोश्रसंबन्धिनोविद्यानानाविधेःप्रथमःपञ्च जनकोपियाज्ञवल्क्यपापसर्वपरिपूर्णप्रतिदोषपुत्रावेति कीदृशोपाज्ञवल्क्यः प्रसंगसंकल्पस्यामयोऽयकालमागतवीह्यस्तं कल्पनवदिष्पामीत्या
कारकंज्ञवल्क्यविद्याभोत्याकार संवाजोनपयो जकंत्यक्तवाञ्चपरिवज्जितियावत् नचविरोधः प्रथमाकारेणयोक्तेमक्रयायाद्वनिरोधात् द्वितीयाकारस्यापिकामप्रश्रद्धाराज्ञानिर्णयसाधनमि
दोत्रप्रशेनाविरोधादितिभार्यः इतिद्वयोरर्थः २४० । २४१ याज्ञवल्क्योपीति । तत्रप्रतिदोषविद्याविषयकं एष्यालोच्य २४२ राजापीति । पुरतःस्थितःपुलपः इत्येवक्ष्यमाज्यमकारे
णकामप्रश्रकार्मसमुदायाग्रकर्मश्रानाकामप्रश्रमितिवावत् अपाधतच्चे 'कार्मरैतोभिकापयोः' इतिविधः २४३ इत्यर्थदार्थमभिनयति अनेनेतिचतुर्थः । अनेनयाज्ञवल्क्येनमष्टपदुपदिष्टंदिस्म
त्यरूपोऽपराधोमहान्मपिबर्तेतस्यापराधस्यमविक्रियातिरोधानोपायःकामप्रश्रकयोमयाभागेनलभ्यइतिद्वयोःसंबन्धः २४४ । २४५ महामोमहाभाग्यमितित्यायेनकामप्रश्रकवरलाभो
विस्मृतस्याभोष्टस्यज्ञानस्योर्जावक्रःपरमभाग्यफलमित्याह दियतवतिहान्तां । अमाहिकेविदिदेवमुदित्याविकर्मानुर्विचिचिद्यतेतवादेवविवात्मिकानानाविद्याःसंत्येवविद्यास्तत्रममनसृ

अत्रत्रैवर्णिकोयस्तुजानातेमतुष्टुच्छतु ॥ मामेतामथवाहंतंष्टुछामिकृतादिमे २३८ इत्युक्तेसर्वपूर्वैतेसमास्यावर्णिनस्तदा ॥ वक्तुंप्रष्टुंचराजानंसमर्थानामवन्न
मुम् ३९ तेषुतूष्णींस्थितेध्वेकोयाज्ञवल्क्योमुनीश्वरः ॥ प्रसंगमामनंवीक्ष्यसंकल्पंत्यक्तवाञ्जिम् २४० पप्रच्छतमहाराजंविद्यावैश्वानरीं प्राति ॥ प्रश्नेनानाविधैः
सोपिनस्मैसर्वमुवाचतत् ४१ याज्ञवल्क्योपिराज्ञस्तदुद्विकौशलमेक्ष्यहि ॥ दत्तवान्दृष्टचितःसत्राज्ञेभीष्टतमंवरम् ४२ राजापिकृतकृत्यःसन्धीमतापुरतःस्थितः ॥
इत्यविचार्यमनसाकामप्रश्रमयाचत ४३ अनेनपूर्वमादिष्टमात्मज्ञानंमहात्मना ॥ महामयातेमदत्त्वादिस्मृतपापचेतसा ४४ अपराधोमयिमहान्विद्यतेदुष्प्रति
क्रियः ॥ तस्यैषाममसंप्राप्ताभाग्यतोडिप्रतिक्रिया २४५ विद्यतेविविधंविस्तंविद्यानानाविधास्तथा ॥ ममनैवात्मविज्ञानंविस्मृतंयन्मयाधुना ४६ कामप्रश्रवरे
णातःपुनःसंपादयामितत् ॥ गुरोरस्मान्महाभागात्संतुष्टाद्भाग्ययोगतः ४७ कामप्रश्रवृतेतेननिजशिष्येणभूभृता ॥ दत्तवान्याज्ञवल्क्योपितंवरंस्वधिकीर्षितम्
४८ याज्ञवल्क्योऽहिराज्ञोस्यबोधंस्मारयितुंस्वयम् ॥ उक्तमत्रागतोनेवक्रयांतरमपेक्ष्यसः ४९ याज्ञवल्क्येनदत्तोस्मिन्वरेराजातिहृष्टधीः ॥ एवंविचार्यपप्रच्छयाज्ञ
वल्क्यंमहामुनिम् २५० यद्यप्यसौस्वभावेनशीतलोमुनिसतमः ॥ तथापिममदुष्प्रश्रमथनोत्थितवन्निमान् ॥ दर्शयेन्ममपंधानंशाकल्यस्यकदाचन २५१

यापश्चात्माज्ञानेस्पृष्टतद्विस्मरणेनाक्रांतप्रतोभोष्टस्याःप्रज्ञानस्थपुनःसंपादनोपायलाभपरमभाग्यादेवेतिद्वयोर्भावः २४६ । २४७ कामप्रश्रवृति । उक्ताभिप्रायेणभूभृताकामप्रश्रवृतेसति
तस्यथरस्यचिह्नोपितःवादाश्रमादायमनप्रयोजनस्यनिष्पत्त्येसंधादपितुमिष्टत्वाचंवरंयाज्ञवल्क्योदशमिति २४८ स्वधिकीर्षितंस्वमेवमनक्ति याज्ञवल्क्योर्हाति । द्विपनोपाज्ञवल्क्योराज्ञउक्त
मुपदिष्टबोधंस्मारयितुंशेवागतमिति तस्यचमप्यक्रुमारणंवरद्वारेवेतिभावः २४९ याज्ञवल्क्येनेति स्पष्टम् २५० एवंपदोक्तविचारितवरस्यमकृतोपयोगात्माहितापभिनयति यद्यपीतिहान्तां ।
असौयाज्ञवल्क्योपयपिस्माम्शीलत्वेनचन्दनवच्च्रीतल्यतथापिपुनरुक्तत्वादिसोपदृष्टेनप्रश्नेनहोभितःसन्साकस्यमतिदर्शयेदितिर्ज्ञकपादुःस्वेनप्रष्टुंसक्यः वरसत्तेतुतादृशशंकाभावात्पुनरुक्तमप्यसंगत
मपिचपृच्छतोममाभयमितिद्वयोःसंबन्धः । अनेदेवोदयं अतपथमप्यस्यैकादशेकांवेचतुर्थेप्रपाठकेजनकोवेदेहत्यादिनाथेतकेतुसत्त्वमुप्ययाज्ञवल्क्येराज्ञावपदिःसहाश्रितोत्रविषयोजनकसं
दादोपाज्ञवल्क्येनकामप्रश्रदानंमपिपादितंवेदेवमकृतेमेधकृत्वाकिंचिदेनवर्णितमिति २५१

भा. पु.

॥ ११ ॥

२५२ एवं वरेण्यवशीकृतं पाञ्चवल्क्यपुष्टं नृजा आदीत्वं पदं भात्यात्मनसं पातव्यं तिरिक्तापास्वर्गं ज्योतिरेनासं भवयाच निर्वारयिष्यं भूमिः कण्डिकाभिः प्रथपरपरान्तरपूर्व पूर्वतः पुनर्वांश्चामि
नयति मुनेश्चष्टादशभिः । हे मुने जयं पुरुषः स्थूलसूक्ष्मसंपातरूपः भूमिमता पंपदेन विवक्षितेनां प्रस्थावस्थादेशे कालादिभिर्विहितः किं ज्योतिर्भवति किं संचातांतर्वेतिना वेन विज्योतिषा भास्यः किं
वा संचातांतव्यतिरिक्तेन केन विज्योतिषा कतिपूच्छते मद्यं उद देशाभिः कवरलक्षणस्वमतिज्ञापरिधास्त्वैत्यर्थः २५३ विशेषणानीति । प्रथवा कथं अयं पुरुष पदार्था मुक्ता निर्विशेषणा पालोचयतस्य स्य
तिरिक्तज्योतिर्ज्ञास्यपामवृत्तस्पमश्रयोचिंतं योग्यमित्याकारकमुत्तरं पाञ्चवल्क्यमाहृत्य इति किं आदित्योऽस्य ज्योतिरिति २५४ आदित्ये इति । जनतः प्राणे 'प्राणः प्रजानां मुदयत्येवमर्पः'
इति श्रुत्यंतरात् स्पष्टमव्यक्तं २५५ चंद्रमस इति । प्रभूराजा अग्निर्दापादिरूपः २५६ अग्निविति । विषयं वरेण्यं निःशंकरं मानसं पश्यतथा २५७ उक्तं संगृह्णाति रवीति । एवंमर्पा
दिषु गुणरूपजं ज्योतिः पूर्वपूर्वाभावे सावधारणं स नियमं प्रकाशकं मुनिनाराजानं प्रत्युक्तम् । सकारणं कारणेन प्रकाशकारणरूपदेवनिर्देशेन सहितमित्यर्थः २५८ आदिः पादिशये प्रकाशकत्वे हेतुनिर्देशाव

अधुना नैव सार्थीति विद्यते मम दुर्धयः ॥ प्रभुर्नानाविधं प्रभं पुनरुक्तमसंगतम् २५२ मुने जामरणावस्थागतोऽयं दिवसे सति ॥ किं ज्योतिः पुरुषो भूयादिदं मे वदथा
मिक २५३ विशेषणानि विक्षयाय प्रभेतदुचितं हि सः ॥ ज्योतिगादित्य इत्याहयाज्ञवल्क्यो नृपो तमम् २५४ आदित्ये जमतः प्राणे ह्यस्मिन्नस्तमयं गते ॥ किं ज्योति
रिति पप्रच्छ राजा तं मुनिपुंगवम् ॥ चंद्रमा इति तं प्राह याज्ञवल्क्यो नृपो तमम् २५५ चंद्रमस्यस्तमाया तैर्किं ज्योतिरिति सप्रभुः ॥ पप्रच्छ पुनरप्याहतमग्निरिति
विप्रराट् ५६ अग्नवस्तं गते किं स्याज्ज्योतिरित्येव तं पुनः ॥ पप्रच्छ मुनिशार्दूलः राजा विस्मयमानसः ॥ वागित्येव च सोऽप्याह याज्ञवल्क्यो मुनीश्वरः ५७ रविमोमा
ग्निवामाख्यं तज्ज्योतिः सावधारणम् ॥ याज्ञवल्क्येन मुनिनाराज उक्तं सकारणम् ५८ आदित्यचंद्रमोग्रीनां लोक एक तमेन वै ॥ दृष्टादेशं हि सर्पादिगहितं सुखकाण्डम्
५९ आस्तेतत्र च पर्येति एहक्षेत्रादिभूतले ॥ लोकद्वयफलं यद्भक्तुरुते कर्म सर्वदा ॥ क्षेत्रादिभ्यो विपर्येति पुनरेव दृष्टादिकम् २६० गाढेतया सियत्रायं ज्ञायतं नानेजः
करः ॥ आसनादिकमत्रापि वाचा सर्वः करोति हि ६१ सुखो देशो यमत्रास्तीत्युक्ते तत्र सुखे पुमान् ॥ आसनं कुरुते तद्वत्सर्वपर्यटनादिकम् ६२ ततो वागपि संप्रोक्तामु
निना ज्योतिषा गणे ॥ कार्यतः शास्त्रात्तथैवा ज्योतिरेभ्य आदिवद्भवेत् ६३ एवं नानाविधं ज्योतिरादित्यादिकर्मा रितम् ॥ अंर्माचकारं संचोध्य याज्ञवल्क्येति भूपातिः २६४

रस्यास्त इत्यायं शस्यार्थमाह आदित्येति द्वाभ्याम् । आदित्यचंद्रमोग्रीनां मध्य एकेन प्रकाशेन सर्पादिगहितं सुखकारणमनुसृष्टं दृष्टं दृष्टावस्थासिद्धिं तथा गृह्णते इति रूपे भूतले पर्येति गच्छति । त
भगवत्प्रेषो मृत्रवादिहं कर्म करोति तद्वत्तथासेवादिषो विपर्येति गृह्णादिप्रभावर्त्तते श्रुतेरकस्थाने सावर्ण्यं लोकारः प्रयुक्त इति द्वयर्थः २५९ । २६० वाक्यार्थाप्यतस्त्वस्तस्यादिभागस्यार्थमा
ह गाढ इति त्रिभिः । पत्रमादोषकारे निजहस्तोऽपि न दृश्यते तत्र सर्वोऽप्यवहारो दामवीनः तथा हि जं वकारे अर्थदेशः पुस्तोऽनुपलब्धत्वे सति तत्र देहे जासर्गं स्थितिं कुरुते तथा पर्यटनं कुरुते । आदिप
देन श्रुतोऽप्येते तिरिक्तेनोक्तं वद उपमन्यं प्राप्नोति द्वयर्थः २६१ । २६२ तत इति । तत उक्तं दृष्टावस्थाप्राप्तिं नाराज ज्योतिरेनोक्तान् देव लयुक्तकार्यादेव वाचोऽप्येति श्रुतिं नृणां प्रादयि त
था हि मंत्राणां प्रयोगसमवेताथर्मकाः शक्यं कर्मकां देवसिद्धमिति । अनेदं बोध्यम् । वाग्यार्थादीनामप्युपलक्षणं पादित्वा नेनाप्यवहारव्यवहारदर्शनादिति २६३ आत्मपदप्रसाधने दृष्टं भूतानां
पादित्यादीनां ज्योतिषु कर्तृत्वात्मीयकरोत्येव एवमिति २६४

॥ ११ ॥

योयःपुरुषस्यवहारःसस्वभिन्नमकाशमयुक्तोवधानामरण्यइतिज्याशिवनेनपत्रमिदंविश्वीपितस्तत्स्वप्रस्थानमुपन्यस्यतिरामेत्याह एवंनामरण्यइति । स्पष्टम् २६५ वाचोपीति । यत्रस्वभावस्थापं
 वाचस्तथापिशब्दद्वयैतानासादित्यादीनामुपरमोबिलयोक्त्वतितनुमानप्रस्थमयतत्त्वःस्वप्रमुपागतःकिंज्योतिःकिमात्मकज्योतिर्युक्तसि २६६ अनुभवतुप्रमनोज्योतिरित्याशंकावरयति य
 धेतिशुभिः । यथाजामरयेवियमानमपिनेत्रमादित्याविप्रकाशंदिनासमावृतमंधकाराकांतसज्योतिःप्रकाशकंनभवेत्तथास्वप्रेविपमानंमनःसमावृतंआवरणमिभावकसहकारिविनिर्मुक्तंज्योति
 रितिवक्तुमशक्यमित्यर्थः २६७ ननुकिंमनसःसहकारिप्रक्षिप्तमिदिवेदित्रेपदमित्याह सूर्येति । यथानेत्रस्यचक्षुरीत्यर्थकर्मकैरप्यवस्थान्यापारेभुयादियोऽनुग्राहकास्तथाप्रमनसदिप्यावि
 सहकारिणितामित्युक्तंनानीतिरर्थमनोविषयज्योतिर्भवेदितिमावः २६८ किंस्वाप्रपदार्थानांनिराकारवृत्तीनांवरणमिदंमनः यथाघटस्यमृत् तथाचतुर्गुणकाशेनापेनेवमवि
 कल्पमित्याह अपिस्वप्रेति । उवाचनैवरणमिदंमनमिदंमनः २६९ कलितमाह तेनेति । तेनोक्तप्रकारेणस्वाप्रभावानामिदंयोपादानकत्वपक्षेप्रमनसोसाप्रतस्त्वरूपधारणंयापारेणक
 रणात्वाच्चुपमयेपिनेत्रमनुग्राहकसोपेक्षत्वेमनसएव स्वप्रमावीषादानकत्वपक्षेननुग्राहकत्ववतःस्वप्रमावस्थामतस्सर्वबोधकारकंकिंचिज्योतिःस्वभिर्भदित्वानवेत्यस्वप्रेविपमानमपिमनोनज्यो

एवंजामरणेराजापृष्टज्योतीत्यनेकशः ॥ स्वप्रेच्छापुनज्योतिःपुरुषस्यास्यधीमतः २६५ वाचोप्युपरमोयत्रभवेत्स्वप्रेमुनीश्वर ॥ तत्रकिंज्योतिरुद्दिष्टःपुमा
 न्स्वप्रमुपागतः २६६ यथानेत्रमभवेन्नैतज्योतिर्जागरणेसदा ॥ विद्यमानंतथानस्यान्मनोज्योतिःसमावृतम् २६७ सूर्यचन्द्राम्रयेयद्वदनुग्रहकाराःसृताः ॥
 नेत्रस्यार्थग्रहेतद्वदिन्द्रियाण्यपिचेतसः २६८ अपिस्वप्रमतंचेतोमृत्समंवेद्यतेवहि ॥ स्वप्रमानंसर्वभावानामुपादानमिदंयतः २६९ तेननेत्रसमंचेतन्मृदादि
 सहस्रांदिवा ॥ विद्यमानंमनोदित्वास्वप्रमंसर्वबोधकम् २७० आत्मानंतस्यमनसहर्षसाक्षिणमुक्तवान् ॥ याज्ञवल्क्योपिराजानंस्वप्रेज्योतिःस्वरूपिणम् २७१
 आस्तेयमात्मनास्वप्रेपर्येत्येवगृहादिकम् ॥ कुरुतेचैवकर्माणिलोकद्वयफलानिसः ॥ क्षेत्रादिभ्योविपर्येत्यद्विजगरणेपुमान् २७२ ततआत्मास्वयंज्योतिःप
 श्यनानाविधांधियम् ॥ समग्रद्व्यःपुगेक्तोयंकाथेतोमुनिनापुनः २७३ रविसोमाग्निवाचोयंस्वप्रेसृजतिसर्वतः ॥ प्रकाशकान्प्रकाश्यांश्चरथादीनीश्वरोयथा
 २७४ अनुग्राह्यांश्चनेत्रादीन्सर्वंकाशणानिच ॥ महाभूतानिकाशंभवेसांश्चापिदिशस्तथा २७५

तिः सप्रमनसोपुमाहर्कज्योतिःस्वप्रेकिमितिज्ञेयः २७० उक्तमप्येवराज्ञापृष्टीपाज्ञवल्क्यपयात्मैवाहज्योतिरित्यादिवाक्येनोक्तंस्वोक्तस्यार्थमाह आत्मानमितिभिभिः । एवंपृष्टीपाज्ञवल्क्यःपू
 र्वोक्तंस्मारयन्राजानंमतिस्वप्रेआत्मानंज्योतिःस्वरूपमुक्तवान् कीदृशमात्मानम् तस्यनेत्रसमंतथासृत्समंतथावर्णितस्यमनसःसाक्षिणंसाज्ञापृष्टीपाज्ञवल्क्येदीप्यतइतिभ्युत्पत्तिरनेनइत्यनाम्रा
 वर्णितमिति २७१ कथमात्मानःस्वप्रेज्योतिर्मुमितिचेज्योतिःप्रमुक्तस्यासनादिन्यवहारस्यमयोक्तत्वादित्याह आस्तेऽपिमिति । उक्तार्थम् २७२ ततइति । ततःस्वप्रेप्रकाशकांतराभावे
 विप्रकाशकार्यकरणतत्त्वज्योतिःपरानपेक्षप्रकाशभरमानानाविधानानाकार्पांनुद्दिष्टंइत्यनुप्रकाशयन्पुनःपुनःइदंस्वयंक्तःसहृदपुनर्मुनिनापंस्वप्रेज्योतिर्ज्ञेयोक्तइत्यन्वयः २७३ तत्त्वेचस्वप्रेमत्वा
 द्मनोज्योतिर्ह्याभिधानंकिमर्थकृतजगरणेपितस्यस्वयंप्रकाशत्वादितिचेत्तत्त्वम् तथापिबालबुद्धिमनुसरत्याधुत्यालौकिकप्रकाशासंकीर्णस्थलमुदाहृतम् स्वप्रेदिआत्मनःसर्ववस्तुवैतद्वेदेक
 भास्यत्वेनचज्योतिर्ह्यावधारणंनिर्धारितेजाग्रतपितमुदोवभवतीत्यमाशयैरेकज्ञेयतदंशपन्सर्ववस्तुवैतद्वेदेक भास्यत्वादिना । अप्यमत्मास्वयंमृतीप्रकाशकानुराधादिरूपानुग्राह्यांश्च
 वदेकःसृजतीतिद्वितीयांतांतांशेनसंबंधः २७४ अनुग्राह्यामिति । आदित्यादिप्रकाशेननुग्राह्यांश्चादिरूपमानांस्वरूपतयामसिद्धान्तसृजतितथासमाहभूतादीन्स्वावरादीन्तथासपुद्गादीन् २७५

एवमुपदिष्टाभेदमुक्त्वा लघुपाचीनामभेदेनैवैकैमुल्लोपाधिस्वरूपतां वदामिनयानि मूत्रमिति । मनस्वल्पमिहैव पतिपमास्तु कैमान्नैकानां सुप्तैश्चरितुं सुप्तमसरीरं संयमनः प्रधानत्वात् यथेष्टरस्यभि
रप्यमभः सुप्तमसरीरमिति २८९ ततः स्थूलसरीरोत्पात्तस्य हृदयं तेषां निमित्तमिति चेन्न । यथेष्टरस्येन हिरण्यमभः कृपेण सुप्तस्थूलजम् दृष्टं पटं निर्गम्यते रस्य पतितं तथान्यदनुपाधिकः पुरुषोपित्वमा
दौमनः सुप्तस्यान्योपपद्यता रसो जगत्पटं निर्गम्यते इति १९० स्यादित्यमहो रभेदं कृतं बोध्यं तस्यैव भावः यथेष्टेति संक्षिप्तमिति । यथेष्टस्यान्यत्वं स्तोत्रेणानां विधाः कृत्वा विनिर्भेदातिवृत्तिपमत्तया
धिवांशोपाधिकं भेदं जनति तथा सूक्ष्मात्मा भूतादेकस्माद्ब्रह्मणः सत्तासां नूनानां सिद्धिनिर्गच्छंति कार्पोपाधिकं देहात्सालीनिर्मकतीति २९१ यथा नैव इति । यथा च नैवैतत्तत्त्वानां च दृष्टव्यमकाश
कत्वा योर्निर्देशः तस्य दृष्टत्वात् तयो रस्य प्रकाशात् त्वमहत्त्वापेक्षादिति भावः २९२ इदमिति । एवं यथा समहेः सुप्तस्य कृत्वा दित्यमहत्त्वं तत्पादनसाम्येति त्वमेति त्वमित्यर्थः २९३ एवं स
महित्यमहोर्निर्देशस्य कृत्वा दित्यल्लक्षणसाम्यमभिवाद्यस्वरूपलक्षणसाम्यमप्याह स्वाकारेणेति । यथा दृष्टं तेषां कारणस्वरूपवद्देशकारस्तेजस्त्वं सोऽदितरूपं च तेन वद्वैः कृत्वा नां च समानत्वं तथा सूक्ष्मा
मनो मनसां च सूक्ष्मत्वादि रूपसाम्यमित्यर्थः । स्वकारणेति शब्दे पूर्वोक्तदोषस्वरूपवत्त्वस्थलानामप्यभिवापादेन स्तोत्रेण मनसां च सूक्ष्मत्वं त्वमित्यमहोक्तव्यते । तथा च यथा जलते वद्वैः

सूक्ष्मशरीरं जंतूनां मनोमात्रमुदाहृतम् ॥ यथाहिरण्यमर्धवज्रहणोऽव्यक्तरूपिणः २८९ निर्ममोति यथातेन सूत्रेणैव जन्मपटम् ॥ तथाशयानः पुरुषो मनःसूत्रं ज
गत्पटम् २९० यथैव ज्वलतो वह्नेः कणास्तद्वन्मनांस्यपि ॥ जंतूनां ब्रह्मणः सूत्रादिनिर्मच्छन्त्यनेकज्ञः २९१ यथावा हिर्महान्दीप्तो दहेच्छापि प्रकाशयेत् ॥ कणा अपि
तथा दाहं प्रकाशं प्रकुर्वते २९२ एवं सूत्रं यथा विश्वं मृज्यति च पाति च ॥ तथा मनांसि सर्वाणि जघने सर्वदेहिनाम् २९३ स्वाकारेण संमानत्वं वह्नेः प्रज्वलतोऽपि हि ॥
कणानां च तथैव स्यात् सूत्रस्य मनसां च २९४ अव्याकृतो यथैव स्याद्देहो रूपेण कश्चन ॥ कणानां च महावह्नेः काष्ठमेदं विहाय हि २९५ सूत्रस्य मनसां चैवं रूपमेदो
न विद्यते ॥ विराट्स्थूलशरीराणां भेदमेकं विहाय हि २९६ सूत्रं यथा जगच्चित्रमिति भूतमुदाहृतम् ॥ मनांस्येवं जगच्चित्रमिति भूतानि देहिनाम् २९७ अव्याकृतं
यथा सर्वैरप्रकाशं प्रकाशकम् ॥ सूत्रस्यापि विराजश्च भूतभौतिकरूपिणः २९८

सूत्रसमष्टिस्थानीयस्य कथानां च स्य हि स्थानीयानां स्वकारणेन तेजःसामान्येन भैः कार्ये स सामान्यतया मूलरूपेण सत्तां चकार येन कारणाज्ञानविसिद्धेर्नैव शराश्रमनासहितामप्यादिभैः सामान्यमित्यर्थः २९४ एवं लक्षणसाम्यमुक्तातः कृत्यभेदे दर्शयति अन्याकृतइति दाश्यां । यथा ज्वरतो वदेः कथानां वाऽप्याकृते तेजःसामान्यात्मशैरूपे उपाधिभूतकाष्ठनिर्गुणभेदे विहायानपेक्ष्यनमेव लक्षणस्य मूलरूपेण भेदः किनु विशदशरीरोपाधिकः भूभेदोऽप्यहि स्थूलशरीरोपाधिको मूलभेदः स्वतस्त्वभेदइति द्वयोरर्थः २९५ । २९६ एवं चिदातोरेकत्वं तथा उपाधिभूतसमष्टिविश्वोत्तरे भेदोद्विष्टः अथ चिद्व्यवोद्विष्टं वारणीयं तदर्थं दृष्टव्यं सर्वं दृष्टव्यमिदं स्वात्मसंतेरेणानुपपन्नस्य सूचनायावेद्वा । स्य तांजलस्य दर्शयिष्यमाणस्तत्रापि धेतासासाग्नन एवमकाशे येन इतरत्तुत्तुहरेति प्रदर्शनोपयोगिनी चित्तस्य भित्तिस्थानीयतां दर्शयति सूत्रमिति । एषास्थूलसमष्टिरूपस्य चित्तस्य भोलेरूपस्य कुटुम्बभूतसूत्रं समसमष्टिस्तथा स्य हि मनां स्य विस्थूलवर्णनां भित्तिभूतानीति २९७ यथादीयेन कृच्छ्रे भसिते तद्वर्तित्वमपि मासितं भवति तथा मन एव समष्टिर्न हि कुर्यात् भित्तिभूतसामिवासासाद्वा स पतइत्याह अन्याकृतमिति । अन्याकृतपदस्य समग्रज्ञानवाचकस्य तदुपाधिर्नैव शराश्रमनासहितामप्यादिभैः सामान्यमित्यर्थः २९८

तथाऽज्ञानेति । तथावाज्ञानसमष्ट्युपाधिकत्वं अज्ञानस्याश्रयः अहमज्ञानत्वाकारेण अज्ञानाभिमानो जेतुर्जातसम्यक्तीति यावत् सूक्ष्मस्थूलरूपरूपकाऽप्योचितेपांमकाशकृति जीवस्वैवाहंकाराक
 दमज्ञानेनैवस्येतिविशेषः संसेपशरीरकेयपक्षितः २९९ एवं महावाक्यार्थयोग्यतादक्षिता अचात्मनिसंसारोपलब्धिर्जनोपलब्धयश्चमनोप्यतिरेकेतद्वर्त्तनादितिसुखयितुंश्याष्टिमनोप्यतिरेकसिद्धिः
 समष्टौलये कर्मणो लये अविद्यालये च । तस्यावांतरमेवंपक्षिः श्लोकेर्द्वैतस्य समष्टित्वात्त्वमनोप्यतिरेकेतावदाह इत्यनेति । यथा लोकेषाकाशार्थमस्वान्तिविहारेषनाभावे सति महावन्द्यतेजः
 सामान्ये लीयते तथाहिरण्यमर्भायुषाश्चकानां कृषासनाफलप्रादुर्भावकाले मुनयः पदि अन्धकारवारे च्छेदभावस्तथांशुर्किदेवभाववामिलत्वाभासमिमांस्त्वेषां लप श्रेयं च माध्याये उक्ताफलत्वेन गच्छतां
 मनःसूत्रे समष्टिमनसिलीयतेत्यर्थः तद्वताप्याप्यात्मिकपरिच्छेदलक्षणसंस्कारनिवृत्तिरिति भावः ३०० द्वितीयकारणत्वे मनोप्यतिरेकेदर्शयति स एव चेति विभिः । यथा भस्मना उष्णो व
 षिर्दोहादिकार्यं करोति भस्मनोऽपायेऽपसारयेत्तु यऽऽज आसीत्स एव दाहविष्करोति ३०१ सुखाविति । तथा सुखिदमापांमरूपदशापांमजन्तानां निग्रहनां स्पष्टिरूपाभिभोगप्रवृत्तिर्भावरूपा
 भिविभूतिभिर्भस्मभिरभिभूतानि च ज्ञानविमृष्टादिकं न कुर्वति ३०२ उद्बोधयति । पुनः कर्मणामुद्बोधे नृपाभिग्रहनां सिद्धिर्गमयः कारयेत्तीनानि नाप्येव स्वप्नजगत्तपोः मृष्टपादिकं कुर्वति
 तथा च कारणे मनो लये किञ्चित्कारणसंसारान्मुभवेपि पुनरुद्बोधो भवतीति मुक्तेर्विशेष इति भावः ३०३ एवीयमविद्यालये वा भर्त्तते सति मनोप्यतिरेके मुक्तिर्लभ्यदर्शयति भस्मीकृत्येति द्वाभ्याम् ।

तथाऽज्ञानाश्रयोजंतुरप्रकाशयः प्रकाशकः ॥ सूक्ष्माणामपि देहानां स्थूलानामपि सर्वदा २९९ इषनाभावतो वन्निर्महावन्द्यो यथैवाह ॥ लीयते ब्रह्मनास्येवं
 सूत्रे मुत्तयादिगच्छताम् ३०० स एव च यथावन्निर्मस्मच्छन्नो न कार्यकृतः ॥ पुनश्च भस्मनोपाये देहैवंप्रकाशयेत् ३०१ सुप्तोऽसृजंतुर्ना कर्माभावविभूतिभिः ॥
 अभिभूतानितान्येव मृष्टादिव न कुर्वते ३०२ उद्बोधे कर्मणस्तानि पुनः कुर्वति सर्वदा ॥ मृष्टादिकं न चान्यानि स्वप्ने जागरेण्यपि च ३०३ भस्मीकृत्य यथा काष्ठजा
 तं वन्निःश्रयंगतः ॥ मथनेन पुनर्जातु स एव च न जायते ३०४ ब्रह्मज्ञानाग्नेनादग्नेस्वात्मानानेतथैवाह ॥ जायमाने पुभूते पुमुक्तो नैव प्रजायते ३०५ निदाघज्ञ
 पेरीकाले ते अहं च न वर्जितम् ॥ न प्रकाशदिसंतापं कुरुते सर्वदेहिनाम् ३०६ स्वप्रस्थितस्तथैवात्मा सर्वकारणवर्जितः ॥ आत्मनैव सृजत्येतद्भिर्ध्वंसदसदात्मकम्
 ३०७ शिशिरेष्वयथावन्दिरीधनानि समाश्रितः ॥ शीतं हरति जंतुनामत्यंतनिकटस्थितः ३०८

यथा सर्वं कश्चिदर्थं भस्मीकृत्य सर्वगतो यो वन्निः स एव पुनर्जातु कदाचिदपि न जायते मथनेनापि कदाचित्तरमेव जायत इति ३०४ ब्रह्मेति । तथा साधनसंपन्नो मनसा तत्त्वज्ञानाभिभाषणेन सखिला
 साज्ञानरूपकाष्ट्यैव देहेति मथनसोप्यज्ञानविलासत्वेन दग्धत्वात्पापं तरेपुत्रापापत्वेनैव पिबिष जन्मोपाधिं कर्मणामनुभवत्सद्विमुक्तो न जायते मनोजन्मोपाधिं कर्मणामप्राप्तीति । जायमाने पुभूते
 पितृमुक्तिरनेकजीवबाह्यमिप्रापेय एकजीववादे तु न कोपि जायत इति बोध्यम् ३०५ एवं मनोप्यतिरेके संसारान्मप्यतिरेके दासितः अथ मनोप्यतिरेके संसारान्मप्यतिरेके दासितः अथ मनोप्यतिरेके संसारान्मप्यतिरेके दासितः अथ मनोप्यतिरेके संसारान्मप्यतिरेके दासितः
 श्रितितुस्थूलं सुष्ठुमात्राद्यनो विविष्टः करोतीति विशेषं दृष्टं तेन स्पष्टयति निदाघे विप्रतुभिः । यथा ग्रीष्मर्तौ शिशिकाले तेन जलरूपं प्रकाशार्त्तं संतापमात्रं कर्मण्यभिग्रहनाजनेनैव करोति तथा
 स्वप्ने मनोविशिष्टमात्राद्यनो विविष्टः करोतीति विशेषं दृष्टं तेन स्पष्टयति निदाघे विप्रतुभिः । यथा ग्रीष्मर्तौ शिशिकाले तेन जलरूपं प्रकाशार्त्तं संतापमात्रं कर्मण्यभिग्रहनाजनेनैव करोति तथा
 नानभिव्यक्तत्वरूपत्वादिति सूत्रेति द्वितीयोऽर्थः ३०६ । ३०७ ज्ञानसामग्रीसाधनेनैव स्थूलं जायत इति व्युत्पादयति शिशिर इति । यथा शिशिरकतो वन्निः शीतं हरणत्सर्वं कर्तुं कुर्वन्मिथ्यनलज
 मुपकरं साग्निर्व्यापे स्येव करोति तथा ज्ञानसामग्रीसाधनेनैव स्थूलं जायत इति व्युत्पादयति शिशिर इति । यथा शिशिरकतो वन्निः शीतं हरणत्सर्वं कर्तुं कुर्वन्मिथ्यनलज

—आपातोति अत्रांशं विविधं पाणिनां त्वत्त्वर्णनेन मनसः विशिष्टत्वं मुच्यते तत्सारादृशस्याकाशवासित्वरूपस्यैव च क्रमात्प्रत्यक्षस्थितमिति तिवोच्यम् ३३३ एवं कायस्य यदुचितद्वारादुःखं त्वमदृश्याधिकर्माणः फलजनने कामसापेक्षस्य दुःखदत्तं दृष्टान्तेन स्फुटयति वाच्येति । यथापशुरादिः पाशजं घनेनानीश्वरः परतः प्रसक्तो भूत्वा दुःखदं देहं धातिवधायनोपि सकामं शुभाशुभादृश्यपाशमदमृते तरेतुः स्वकरीविषयभूमीर्षाति तिहयोरर्थः ३३४ । ३३५ ननु बहस्पपशोर्देशांतरनेतृपुरुषस्थानीयोत्र क्वचित्तेलोकं पतितं दामयै कर्वाध्यातयां भवेति सूचयन्नाह अकारणमिति । शेषः संकर्षणेन गतेषु युक्तेतरेवैव' इति विभक्तौ मेव पदोक्तमृत्युस्य शेषस्य सर्वत्र भूतलेष्वप्यवस्थायाचनं यथावकारणं जलस्य प्राणकारणं तथा मनसोपि बहिस्तदकारतात्पर्यं वाचनं वृत्त्यकारणकमित्यर्थः । शेषपदस्थानेति श्रुतिरिति श्रुते अकारणं व्यर्थं यथा शिरोर्गृहांगव्याचनं तथा मनसो बहिर्दित्यर्थः । परंतु त्रयमेव त्रयदास्वास्वसेकीवोका न्यपेक्षमात्रबोधनपरत्वं चास्य पदस्येति तिवोच्यम् ३३६ अथ संयतायाः सत्त्वायाः कायाविद्यायाः अर्थं कृतं दृष्टान्तेन स्फुटयति प्रमत्तेरिति द्वाभ्यां । बहिराश्रयधीर्बन्धनादेः संयुतीत्योपरि बहदाहः आद्यपदस्याविवक्षारमरथाभिनिवेशे संयुतस्य सत्त्वाय स्य च येन युक्तादामिनः प्रमत्ताः शिथिलबन्धनबद्धाश्च पुः सपथामर्तपात्रेन सत्त्वाभ्यो न इवेदं तथामनःस्थितो मनः सदादास्याप्यासमायमप्यपुनः पुनर्दुर्दितेरिति तिवोच्यम् ३३७

पाशबद्धो यथा कश्चित्पशुरायात्यनीश्वरः ॥ देशदेशांतरं नित्यं दुःखादुःखकर्ममृशम् ३३४ कर्मपाशैस्तथा बद्धं मनो विषयमृशिकाः ॥ आयाति विवर्शनित्यं दुःखादुःखकरीर्धृशम् ३३५ अकारणं यथा धावेच्छेषः सर्वत्र भूतले ॥ अकारणं तथैवैतन्मनो याति च हिः सदा ३३६ प्रमत्तैर्वाजिभिर्भुक्तैर्नदैः शिथिलबन्धनैः ॥ यथानश्येदधीसाश्वो बन्धनधैव संयुतः ३३७ दुर्दितैरिद्विद्यैस्तद्वन्मनो बन्धनसंयुतैः ॥ मनःस्थितः पुमाने पतंसारां प्रतिप्रद्यते ३३८ बालो यथा मुखे स्वस्य विक्रियाः कुरुते यतः ॥ पुरुषस्थितेऽतिसंयुद्धे विलोकयति दर्पणे ३३९ एवं मनोपि संसारविक्रियाकरणं सदा ॥ आत्मनि स्वप्रकाशे स्मिन् विलोकयति विक्रियाः ३४० अम्लो रसो यथा स्वस्य संनिधौ मुखपंकजे ॥ नीरमुत्पादयेत् शीघ्रं शोभयेद्वापिमानसम् ३४१ एवमात्मा सदानंदं स्वप्रकाशशरीरवान् ॥ आत्मसंनिधिमात्रेण क्षोभयत्येवमानसम् ३४२ स्वमेव यथा सृजत्येष मनोऽसि विविधान्यपि ॥ सृजत्येवं मनोऽप्येतत्स्वप्रदर्शनकारणम् ३४३

लक्षणशिथिलताशालिना बद्धे भुक्ते संयता रूपे रथे स्थितः पुमान् संसारसततजन्तुर्वातमाश्रयीति । आत्मानं रश्मिर्न विद्वत्पदि कुरुते भुरिति हयोरर्थः ३३७ । ३३८ सत्संसारो मनस्येव बन्धमानो भ्रांत्यस्य निपतीतपदस्येतदृष्टान्तेन विज्ञदयति बाल इति द्वाभ्यां । यथा बालः स्वमुखे विक्रियाः वक्तृत्वादिविकाराभ्यतः कुरुते तत एव दर्पणे विलोकयति ननु ता विक्रियाः संति दर्पणे तथामनः स्वयं विकृतं सत्स्वनिप्राविक्रियाः शुद्धात्मनि पश्यतीति हयोरर्थः ३३९ । ३४० ननु जलस्य मनसो विकारकारणत्वं पिक्रियमिति चेद्विदात्मनः संनिधेः प्रतिबिम्बादिपदेः प्रसिद्धस्य प्रभावादेति सूचयन्नाह आत्मनः संनिधिमन्त्रेण भेरदत्तं सदा तमाह आम्ल इति । यथा जंवीरदिरम्लरसवान् पदार्थो हृद्यः सन् निष्ठां वा द्रावयति मनोवालो भयति एवमात्मा संनिधिमन्त्रेण मनसो विक्रियां प्रवर्तते इति हयोरर्थः ३४१ । ३४२ नन्वसंगत्यात्मनो मनः शोभकत्वमपि कथमिति संक्षारणं भूलाज्ञानादिपदवाच्यया अनेत्यस्य तथा मनो आदिसंज्ञकत्वं तथैतदप्येति दर्शयति स्वमेव सृष्टिभिः । यथेष आत्मा स्वमेव सृष्टानां नामानां गामानां संनिधौ ति एवैव मनसो विज्ञदः स्वमांस्वमां मत्तु तित्मनोपि सृजतीति ३४३

यथाविभासनकाले मनसःकरणत्वं विवक्षायाः अपि विवेकसामानसो यथा विवक्ष्यते तथैव तस्याः यथेति चेति । यथा नानासर्वसदसदात्मकम् निर्वचनीयं हि विवेकानां विवेकात् तदप्रत्यक्षं हि विद्यायाः परीक्षं विषयं विद्यायाः विवक्ष्यमानसामानातिता एव पुमानात्मनस्तद्विषयं च एकः प्रकाशयेति ३५३ आत्मनो मनोभासकत्वं केमुत्पत्त्यायेनाह अपिपदिति । यन्मनसः कारणमज्ञानमात्रं भासाश्रयविषयनामरूपकमेभिर्नियन्वाकृतिविषयान् तस्यापि भासकस्यात्मनस्तद्विषयमनोभासकत्वं किमुत्पत्त्यायेति ३५४ सर्वसकारणमनसि सिद्धमात्रमात्मनोत्पत्त्यायेति ३५५ इति शक्ति ईदियाणीति । यथा मनश्चिदात्मना भोक्तृत्वाद् ईदियादयोऽपि पर्यताः प्रकाशकत्वेन प्रसिद्धा अपि नोपपत्तिरस्याः सप्तसद्वृत्तेना निर्वचनीयत्वेनाज्ञानकार्यत्वेन्यायेनापि व्युत्पत्त्या । क तिसमाह ततश्चादिना । तेजसानितेजःप्रभुषाणि इति द्वयोरर्थः ३५५ । ३५६ एवात्मनः सर्वभासकता सर्वतः प्रसिद्धांतः उपपत्तिरनेनापि सर्वस्युपेत्वादिन्यासापेन सर्वभासकतायाः प्रवृत्तिः प्रपञ्चयति बोधेभ्य इति शक्तुर्विशक्तिर्योकेः । बोधानां पानिकारणानि विषयकरणरूपानि विषयान् कृतसर्ववर्तिभिर्निर्याकृतैकवृत्तेन तद्विदितो नृहस्पतिरिच्छामान्वात्वा कान्तिविद्याय तद्विज्ञानविषयत्वेन प्रसिद्धानां भूतानां पृथिव्यादीनां शरीराकारपरिणतानां चैतन्यमिच्छति परंतु ते कृतानां शरीरात्म्यमन्यूनरूपदेवदेवेन नास्तिरपि भुजेनाह्युपेत्वावतिभावः । ननु ज्ञानकारणानामपि पूर्वज्ञानविशेषणं ज्ञानस्याभिज्ञानादीनां तत्त्वत्वादिभिर्नोपपन्नमिदं तत्त्वज्ञानकारणविशेषणबोधेभ्योऽप्यतिरिक्तानां विति । तथाच बोधविशेषणमप्युपपन्नमप्यतिरिक्तानां वितिभावः । ननु बोधानां भेदप्रकाशः

यथेति विवेकानां तिसर्वसदसदात्मकम् ॥ ईदियाणितदग्राह्यमनसाय ददेव ॥ तथामनःसविषयं पुमानेव प्रकाशयेत् ३५३ अपियन्मनसः प्रोक्तं कारणं रहितं सदा ॥ नामरूपादिभिः स्वात्माज्ञानं स्वात्मनि संश्रितम् ॥ प्रकाशयेत्तदप्येकमुत देतुं के मनः ३५४ ईदियाणि मनस्तदतारकमणयोपि हि ॥ तैजसानितथा न्यानिरत्नादीनि सहस्रशः ३५५ रविसोमाग्रयोप्येते बोद्धव्याः सदा सदात्मकाः ॥ अचिद्रूपास्ततः सर्वे प्रकाश्याः स्युषटादिवत् ३५६ बोधेभ्योऽप्यतिरिक्तानां कारणानामनेकशः ॥ बोधानां जडता सर्ववादि सिद्धाह संशयम् ॥ विनासुरगुरोः शिष्यान् बोधेभ्यो विचार्यताम् ३५७ बोधाः स्वयं प्रकाशाः स्युर्यदिते तद्विदाकुतः ॥ स्वप्रकाशेषु भेदेषु ह्यतेवानवात्स्या ३५८ ह्यतेयदिसोप्येवं भेद इत्येव ह्यते ॥ अमीषामिति वा पूर्वबोधानां किं भवेत्तव ३५९

वितथेति विवेकसामानसो यथा विवक्ष्यते तथैव तस्याः यथेति चेति । यथा नानासर्वसदसदात्मकम् निर्वचनीयं हि विवेकानां विवेकात् तदप्रत्यक्षं हि विद्यायाः परीक्षं विषयं विद्यायाः विवक्ष्यमानसामानातिता एव पुमानात्मनस्तद्विषयं च एकः प्रकाशयेति ३५३ आत्मनो मनोभासकत्वं केमुत्पत्त्यायेनाह अपिपदिति । यन्मनसः कारणमज्ञानमात्रं भासाश्रयविषयनामरूपकमेभिर्नियन्वाकृतिविषयान् तस्यापि भासकस्यात्मनस्तद्विषयमनोभासकत्वं किमुत्पत्त्यायेति ३५४ सर्वसकारणमनसि सिद्धमात्रमात्मनोत्पत्त्यायेति ३५५ इति शक्ति ईदियाणीति । यथा मनश्चिदात्मना भोक्तृत्वाद् ईदियादयोऽपि पर्यताः प्रकाशकत्वेन प्रसिद्धा अपि नोपपत्तिरस्याः सप्तसद्वृत्तेना निर्वचनीयत्वेनाज्ञानकार्यत्वेन्यायेनापि व्युत्पत्त्या । क तिसमाह ततश्चादिना । तेजसानितेजःप्रभुषाणि इति द्वयोरर्थः ३५५ । ३५६ एवात्मनः सर्वभासकता सर्वतः प्रसिद्धांतः उपपत्तिरनेनापि सर्वस्युपेत्वादिन्यासापेन सर्वभासकतायाः प्रवृत्तिः प्रपञ्चयति बोधेभ्य इति शक्तुर्विशक्तिर्योकेः । बोधानां पानिकारणानि विषयकरणरूपानि विषयान् कृतसर्ववर्तिभिर्निर्याकृतैकवृत्तेन तद्विदितो नृहस्पतिरिच्छामान्वात्वा कान्तिविद्याय तद्विज्ञानविषयत्वेन प्रसिद्धानां भूतानां पृथिव्यादीनां शरीराकारपरिणतानां चैतन्यमिच्छति परंतु ते कृतानां शरीरात्म्यमन्यूनरूपदेवदेवेन नास्तिरपि भुजेनाह्युपेत्वावतिभावः । ननु ज्ञानकारणानामपि पूर्वज्ञानविशेषणं ज्ञानस्याभिज्ञानादीनां तत्त्वत्वादिभिर्नोपपन्नमिदं तत्त्वज्ञानकारणविशेषणबोधेभ्योऽप्यतिरिक्तानां विति । तथाच बोधविशेषणमप्युपपन्नमप्यतिरिक्तानां वितिभावः । ननु बोधानां भेदप्रकाशः

भा० उ०

॥ १६ ॥

एतदेवदृष्टेति नष्टमिति नहीति । यथाभेदस्याकारेणभेदेगृहीतेजाकाशस्वाकाशेदेनसिध्यति जाकाशस्वप्रतियोगित्वादिनाऽनुदेसात् अयोग्यतयाअसेपस्याप्यमसरातथातदस्थानां
 बोधानामपीत्यर्थः । द्वितीयेष्वप्यनिराचष्टे अर्मापामिति । चेयद्विअर्मापामितिहृदरूपेणवोवाचिषयीकृत्यहृदोयुक्तेनतदपरमकाशानांबोधानांस्वमकाशत्वंस्वातपथापटादीना
 मित्यर्थः ३६० दृष्टेतेस्फुटयति भेदइति । एवामथाअर्मापांघटादीनांभेदोयुक्तेनैवेत्येवमितिबिषयीक्रियमाप्नानांतेषांघटादीनांस्वप्रकाशतानहस्येति ३६१ एवंस्वप्रकाशानांभेदोयुक्तेनमश
 क्यः प्रतिषेधेन्युचोमिग्रहणलक्षणायाःसामग्र्याअसंभवात् प्रतिषेधेन्युचोमिनांस्वविषयस्वभावत्वादित्युक्तं । अथनगृह्येतिपक्षेदोषमाह अप्रदेरति । अग्रहेभेदस्यग्रहणाभावपक्षेग्रहणाभावपक्षे
 ष्येहेतुनाभेदानास्ति भेदात्तथाभावस्यासिद्धेदित्यर्थः । अर्थाभावः जहन्नांपराधीनसिद्धेकानांमानावोनासिद्धिरित्यावर्तं नैतुक्तेनचिन्मानेनसिद्धेपुनरप्यपत्तावपिनासत्त्वेनश्रुतंशक्यते
 भेदोपिधपरसापेक्षत्वेनस्वरूपेनिवेशयलभमानोजकृत्वावाच्यःश्रुत्यादिश्रुतत्वेनभ्रममाश्रितश्च अहस्तत्रग्रहणाभावेनल्योननृत्तवत्तत्त्वानुमिदोनकिंचिद्वाचकमिति । एतदेवन्भ्रमप्रतिषे
 द्यादृशयति अगृहीतेत्येति ३६२ ग्रहणपक्षेयदोषांतरमाह अपिचदिति । किंचबोधनांभेदग्रहणपक्षेमाहज्ञानरंतरस्वप्रकाशपरमकाशेवा अर्थादेनवस्था आयेभेदग्रहणाप्यमनियोग्यन्योन्यानि
 ग्राहीनुमिदार्थादर्थगृहीताप्रमकाशत्वेनसमत्वात्पथासुपांचदमसरेपिमकाशप्रमकाशकत्वावापचिरित्यर्थः ३६३ स्वप्रकाशस्वप्रकाशस्वनसावकमित्येतदेवस्फुटयति स्वप्रकाशेपीतिहास्यां ।

नहिभेदेगृहीतेस्तिनभसोनमसोभिदा ॥ अर्मापामितिचेद्वेदोयुक्तमभरताधिया ॥ तथाचस्वप्रकाशत्वंनभवेद्विद्यतादिवत् ३६० भेदोयंहिमयाग्राह्योचरस्यच
 पटस्यच ॥ एवंप्रतीयमानान्तिर्पानस्वप्रकाशता ३६१ अग्रहेनास्तिभेदोयंग्रहणाभावहेतुना ॥ अग्रहेतिपुसत्त्वेचेन्नरिभृमंकुतोमन ३६२ अपियद्वद्वर्णत
 ज्ञेस्वप्रकाशभवेतव ॥ तादृशग्राहकंनस्यात्सवितुश्चंद्रमायथा ३६३ स्वप्रकाशेपिभेदश्चेज्ज्ञानेज्ञानेव्यवस्थितः ॥ नस्वप्रकाशतातेपांतरतम्याद्व्यादिवत्
 ३६४ समानांनभरेत्कापिग्राह्यग्राहकताभुवि ॥ स्वयोतानांचदोपानस्थस्यादेपानहृश्यते ३६५ ततोभेदेनशून्याश्वेदोधास्तेसुखरूपिणः ॥ नहिभेदविनाशुः
 तंसुःखादौलभ्यतेनृभिः ३६६ स्वप्रकाशानचेतेस्युस्तेपांलाभेनसंभवेत् ॥ दुःखस्येवसुखस्यापिस्वप्रकाशास्ततोहमी ३६७

यदिसर्वाज्ञानव्यक्तयःस्वप्रकाशाअपिपरस्परमकाशत्वंतद्वत्पुच्यतेतदासामंकाशप्रमकाशकमत्वमिदंनृकभेदस्तात्पर्यकपीपिवाच्यः तस्वीकारेणुमकाशपटादिसमत्वापरास्वप्रकाशबोधेनस्वम
 काशस्वप्रकाशःयुक्तेर्याहत्स्वप्रमितिप्यर्थः ३६४ यदितुक्तोविशेषोनामीक्रियेततदाहिनकरश्चप्रमकाशकभावोक्तिःसुतरांन्याहता स्वयंतदोपादानामपिप्रकाशत्वेनसमानांमकाशप्रमकाशकभावा
 दर्शनद्विषाह समानामिति । समानांसमानजातीयानाम् ३६५ अथबोधानांमिदंवेदलक्षणात्मत्वविधानोपयोगिनीपूर्वोक्तविचारफलभूतांमुसुखरूपतांदर्शयति ततइति । यतस्तत्वि
 धयाभेदग्रहणेनसंभवतिततो ग्रहणभावेननृत्तवद्वेदाभावासेदस्तेवोधमेदशून्याइतिचेदंनो कुरुचेतइतिवोवाःमुसुखोपेणइत्यपिनिश्चिबोभुवनानुधोवैभूयातमुसुमितिश्रुत्युक्तमुसुखलक्षणयोगान् श्रुतो
 भ्रमपदस्यभेदशून्यतापरत्वादितिपूर्वाहार्थः । ननुश्रुत्युक्तलक्षणस्यमुसुखसमन्वयःकट्टमवेत्येमुपमेसमाधोचेत्याह नहीति । भेदेभेददर्शनेविनावर्तमानेमुप्यादिकात्तेनृभिःप्राणिभिर्नृभिःसंनहृश्यते
 किनुसुखमेवतत्रभास्तेइतिप्रतिद्धमित्यर्थः ३६६ ननुमुप्यादीभेदाहवत्लक्षणमुसुखसत्त्वेपितस्वमुसुखस्वप्रकाशभावोपात्तत्वंकवेकिमानमितिषेद्वानाम्यथानुपपत्तिरेवेत्याह स्वप्रकाशाहति । स्वप्र
 काशाःस्वप्रकाशत्वेनवणितावोधापदितेमुसुखरूपानस्युस्तद्वेषानृषांशून्यादीमुसुखस्यापिलाभोनसंभवेदुःखस्येववत्वादुःखस्वतदाभाभेनसतिततःस्वप्रकाशावोवाएवामोमुसोभासमानमुसुखरूपाह
 त्यर्थः । अर्थाभावः सुखस्यस्वप्रकाशबोधमित्येवद्वितीयतात्पर्यकत्वंलक्षणप्रच्युतिःदुःखस्येद्वद्वेदव्याप्यावस्थोक्त्याचमुपुतोभेददर्शनेनापांमुसुखानांरस्यादिति ३६७

ननु सुप्तो दुःस्वाभावोऽस्ति यैवेच्छा विषयतोऽप्यस्या बोधाभिसंस्तुत्यै किं चित्प्रयुक्त्या चेतोऽस्ति तत्र स्वस्वरूपे न संशयः किं चित्प्रयुक्त्या चेतोऽस्ति तत्र स्वस्वरूपे न संशयः । दुःस्वाभाव इति । दुःस्वाभावोऽप्यमकाशो बोधात्मकः काशमिन्नश्चेत्तदा नैव स्यात्तद्वेदित्वार्थः । कथं न सिरु वेदितुं तत्राह । भेदेति । चिद्विभोदुःस्वाभावः सुप्तोऽप्यमकाशत इति वदन् प्रष्टव्यः । किमादिप्रायेः प्रकाशयते कथावोधेरेव नायः सुप्तोऽपि चित्पदात् नान्त्यः । वचितविषया भेदहीनो वैः स दुःस्वाभावः कथं प्रकाशयते । कीदृशो दुःस्वाभावो भेदवान् भवता मर्त्यतं बोधमिन्नत्वेनाभिमत इत्यर्थः । चित्प्रकाशे हि द्वयमेव भासते चित्स्वरूपतया दास्य लक्षणविषयता साक्षात्कृत्या तन्तमिन्नमिति भावः । ३६८ दुःस्वाभावस्तु चित्स्वरूप एवेति सूचयन् कथं भावरूपास्ते बोधादुःस्वाभावरूपा इति संकावार्यमाह मय्यभाव इति । किंच अभावपदार्थोऽपि भावेभ्योऽधिकरणतया भिन्नतेभ्यो न भिन्नः किंच नुचो मिभावात्प्रत्ययवशात् पटः स्वेतेरेषां सर्वेषामभावात्प्रकृतिसत्त्वातिव्यादिभिरप्युपपद्यते ते ह्येवमाहुः ' भावांतरमाकोऽप्येव कश्चिदतिरूपणान् ' इति । सर्वपदार्थाः स्वरूपेण सद्रूपाः परपितया भावरूपाः । भावभिन्नस्वरूपो नास्ति भिन्नत्वेन निरूपयितुमशक्यत्वादिति तदर्थः । तथेवाम्नाभिरप्युपपद्यते इति भावः । ३६९ ननु भावांतराभावादिमतामीकारेण कोलाभः प्रत्युत सर्वेषामभावात्प्रकृत्यापदिरूपो दोष एवेति चेन्न पदे पदेऽद्वैतानुसंधानस्य सिद्धेरेव फलवति इति संकाशमात्राभावात्पदार्थोऽपि अभिमत इति । एवभावात्प्रकाशभावादिमत्स्वीकारेयदिविषयपदार्थजातस्याभावरूपतामाशोति तर्हि प्रमाणानुक्तानिः प्रत्युतादित्वातिरूप एवेति । ३७० ननु कथं सत्त्वादिमत्तामीकारेऽद्वैतस्य

दुःस्वाभावोऽपि नैव स्यादप्रकाशः कथंचन ॥ भेदशून्यैः कथं ह्येतैर्भेदवान् सप्रकाशयते ३६८ अप्यभावो न भावेभ्यो विभिन्नो विद्यते भुवि ॥ यतो यदोऽनविज्ञेयः स्वान्याभावो मर्तापिभिः ३६९ अभावान्मकता चैवं यदि विश्वस्य जायते ॥ जायतां किं विनष्टं नो ह्यदितीयात्मवादिनाम् ३७० न च भावो द्वितीयः स्यात्सर्वाभावेन हेतुना ॥ सर्वाभाव इदं यत्त्वं नूपेत नोऽद्वयं सृष्टम् ३७१ अपि चाप्रपदार्थोऽस्ति पदत्वेन मतोऽपि हि ॥ पदस्य पदस्य इत्यादेर्भावावर्थोऽदीरितः ३७२

विषयः प्रत्युत तेषां स्वरूपभेदप्रधानानामनुसरणे भेदोऽपि किरेवेति चेत्स्यात्कथं चित्सर्वथा तन्मत्तमनुस्येत औपनिषदेऽनुयायिज्वरकरमपि दविज्ञर्करासंस्कृत्योपयुज्यते तथा परमतमपि युष्मन्कुलतर्कपरम्पराशतं पदसंस्कृत्योपयुज्यते इति न कोपि दोष इत्यभिप्रेतो कुमतोऽद्वैतसिद्धिमिन्नमिति नचेति । पदस्वरूपाऽतीतोऽपि भिन्नः ममावोपिन स्यात्किमुपभावः कुतः सर्वाभावरूपेण हेतुना यद्विज्ञेयं किंचिदपि पदस्वरूपाद्विज्ञेयतया पदस्य सर्वभाव रूपेणाभिधानं न्याय्येति । ततश्च पदस्याद्विज्ञेयत्वेन मत्तत्वेति सिद्धिर्मात्रा सर्वभाव इति । सर्वभावापदेन पदस्य भिदयासितदेव मोक्षमांशुः पदगृहीतानामद्वयं प्रकृतं न च विज्ञेयः पदनामरूपयोः पंवीकरव्यक्तिपदासंन्यासत्वात्संज्ञाभावात्पिपासांज्ञांज्ञाः स्वरूपविभिन्नत्वात् तथैव ननु गुणोऽसत्त्वातिपक्षोऽस्माकमिति भावः । न च भावो द्वितीयः स्यात्सर्वभावावर्थोऽदीरितः ननु कथं नानिः शून्यतापत्तेः स्पष्टत्वादिति संकाशवार्यमाह श्लोकः । तथाच द्वितीयस्य इतरत्वावधिः उक्तस्याभावः शून्यतापदादसत्सर्वभाव रूपो न भवति कुतः हेतुना भावप्रमाणनिर्देशः हेतुत्वेनेति । सर्वभावापदेन पदपतेन दसमसिद्धांतमसिद्धाद्वयमस्यात्मनैव सिद्धमिति । इतरथा नूनमस्यासासिकस्य सिद्धिर्दुर्लभा स्यात् घटादो सर्वाभावपदस्योपि स्वावच्छिन्नत्वे तदयमर्थोऽप्यासात्निर्वहतीति भावः ३७१ अभावस्य भावभिन्नत्वाभावापदार्थत्वात्पदस्यापि सावयति अपिचेति । किंचाप्रपदस्य कथं पदस्य इति पदत्वेन अस्ति पदनादप्येव सति तो भावः पदार्थत्वेन मत्तः शून्यार्थोऽस्ति दास्यत्वात् अस्ति पदार्थमिव पदार्थस्यान्यत्वात्पदमिति पादत् पदस्य तु पदस्य इत्यादिरूपस्याप्यभावः स द्विबोध्यो न ह्यः किमुता इति पदस्य तथाच पदार्थत्वात्पदस्यापि सर्वस्य सद्रूपतायाः-

अस्मत्प्रतिपादार्थपरस्परसाधैक्यमिदं विप्रतिपादकारवृत्तिप्रयोगाधिक्येनैव न्यवहारः । अतएव बोधोदात्तपुण्यवत्त्वव्यवहारवृत्तिसुषुप्ताह विशेषणमिति । ज्ञानप्रयेणवृत्तिप्रयेणविज्ञाय
विपरीतपुण्यवृत्तेन फलेनतत्रप्राप्तिवर्षिकरोहितद्विजानभेदाभेदव्यवहारयोरोधयोरुपपत्तिरितिभावः ३७९ अतएव । अतएव कनिषदादृष्टपुण्यधिक्योपभेदापेक्षपुण्यवोदानांविपयानांभेदःसिद्धय
प्रियवत्तः वस्तुतस्तुसर्वोपभेदोनास्ति इतरसाधैक्येनमिष्यात्वात् विपयानांरूपभेदवाच्यत्वमेवोपपत्तः कथं भवेत्तुभूतवाग्निकान्तवत्वादेतन्निरूपितराज्यवाच्यप्रसिद्धत्वादितिभावः
३८० एवंस्वप्रकाशत्वपक्षेऽभीष्टास्मत्प्रसिद्धिर्देहिताऽधपरप्रकाशत्वपक्षेविद्विहितत्वसिद्धिः तद्वत्स्वीकृतजगदांशप्रसंगादिरथाह अस्वप्रकाशेति । यद्विदेविषयकरणमिदं ज्ञानाभेदज्ञानिनोर्बोधात्मत्वप्र
काशत्वसिद्धीक्रियतेतथापिपदप्रकाशपानांतेषांप्रकाशकैर्नैवविद्वित्तत्त्वप्रभेदवाहकाणांमसरत्स्वप्रकाशानन्वत्त्वत्त्वत्त्वसिद्धमेवेत्याशयः ३८१ आत्मपददर्शनमुपसंहरति इत्यभिप्राये
ति । उक्ताशयैनापान्दस्वभावोत्प्रेरकज्ञाननो धर्ममात्मज्योतिरूपवत्त्वात् एतन्मृत्पदोदात्तप्रकारकंप्रयाभवतितथाभावेन्योतिः आत्मज्योतिरितिभावः आत्मज्योतिरिति कुतः सर्वेषांज्योतिषाम
विदेनप्रकाशानाह ३८२ इत्यपदोक्तमात्रज्योतिरितिप्रधानप्रकारमभिनवति इतीतिस्वप्नम् ३८३ अथकृतमद्वयैःपुरुषवत्त्वेतत्पदवाक्यस्यार्थमप्यवति श्रुत्वेवमित्यादिप्रसङ्गाहोक्तैः ।

विशेषणविशेष्यचसर्वध्वंशतयोस्तथा ॥ ज्ञानप्रयेणविज्ञायवभादेवेमवच्छति ३७९ अतोबोधमर्तमेदमपेक्ष्यैवप्रसिद्धयति ॥ बोध्यभेदोनबोधेसकध्वंशेध्वमे
दयम् ३८० अस्वप्रकाशरूपास्तेभेदबोधास्ततोहमी ॥ प्रकाश्याघटवत्स्वात्मबोधेनैकात्मरूपिणा ॥ स्वप्रकाशेनसर्वेषांबोधानांसाक्षिमासदा ३८१ इत्यभि
प्रायशान्याज्ञवत्त्वयःस्वप्नेपरात्मनः ॥ आत्मज्योतिरिदमाहेतत्सर्वज्योतिःप्रकाशनात् ३८२ रविसोमाग्निवामारुणेज्योतिप्युपरमंते ॥ आत्मैवज्योतिरेकंतदा
स्तेनुरतंसदा ३८३ श्रुत्वेनजनकोराजापमच्छमुनिपुंमवम् ॥ आत्मात्रकृतमोक्षक्षेत्रपुदेहेंद्रियादिषु ३८४ एवंपृष्ठोवाज्ञवत्त्वयआहेवंदृष्टपतिप्रति ॥ प्रसिद्धःसर्व
जंतूनामात्मनःशब्दबोधयोः ३८५ विषयःशब्दबोधाभ्यारहितश्चेतनःपुमान् ॥ देहेंद्रियादिकंनैवमवेदात्मायथाघटः ३८६ प्रभविज्ञानएतस्मिन्यआस्ते
साक्षिवृष ॥ अयमात्मासदासाक्षिस्वरूपःसर्वदेहिनाम् ३८७

एवमुक्ताभिप्रायेणवर्णितमात्रमत्तत्त्वश्रुत्वाविराजाह्वेयप्रकाश एवंकथं । इत्यमत्रमत्तत्त्ववर्णितेकानेपुदेहेंद्रियादिपुक्तमात्रमेति एवमाकारेणराज्ञःप्रभकरणेर्वाजंजुताभिप्रायापरिज्ञानं आत्मे
वास्तव्यज्योतिरितिवाक्यस्यपोषिणीतिर्थःअस्वप्रकाशत्वप्रकाशस्वरूपेणज्योतिरित्याकारकस्तस्यप्रत्यवेतिबोध्यम् एवंपृष्ठइति । याज्ञवल्क्यस्त्वत्त्वप्रदेनसंघातस्याधिष्ठानमृतत्वंविद्विज्ञाति
निदर्शयमितिरन्यावृत्तिपुष्टेनात्मानभेवमाहप्रतिपादयतिस्म । एवंकथं आत्मपदार्थःसर्वजंतूनांप्रसिद्धएव । कीदृशः आत्मसंबोधोःशब्दबोधोरात्रभेदवाकारकजगदस्वतदाकारवृत्तेष्वविषयः
शब्दबोधाभ्यामभिचक्ष नवेजलमात्मज्ञानेदेवमसिद्धःकिंतुचेतनपुष्टप्रकाशान्याप्राप्तसिद्धः देहादिकंतूनात्मापतःसाक्ष्यमितिद्वयोरर्थः ३८६ । ३८६ एवंश्रुतिमनयत्पदार्थपुक्ताऽप
मितिपदार्थमाह प्रथेति । सादृशमच्छएतस्मिन्प्रमानुरूपविज्ञानवत्तत्त्वारिष्यकृते कथमितिबोध्यम् यःसाक्षिवत्साक्ष्यवर्मापृष्टाभूतोभासतेअपभेदात्मा अस्वभेदेनानाभवावेकोऽपसर्व
साक्षिभूतइति ३८७

आत्मनःस्थूलदेहायनिरेकस्फोरकस्य विज्ञानमयपदस्यार्थमाह नानेति सप्रभिः । एव आत्मानानां विधानः करणे पु विज्ञानमपदवाच्येषु अभेदेनाध्यासिकेन तादात्म्यसंबंधेन स्थितः यथाऽप्यतिवर्द्धिर्भेदशून्यो नृत्वं भेदरूपार्थः ३८८ पथेति स्वरूप ३८९ तस्यात्मनोऽन्तःकरणेन नृत्वं नृत्वादात्तत्वे हेतुतया सत्त्विकान्तःकरणस्य स्वतो जाद्वचो विद्वान्प्रसंबंधेन बोधशालिन्वं वाह विज्ञानानां निति । स्वरूप ३९० एतदृष्टांतेन स्फुटयति लोहेति त्रिभिः स्वरूप ३९१ तथेति । तथा लोहवत् अंतःकरणे उपादानभूतस्यान्तर्स्थितिर्यासां तास्तथाभूतावृत्तयः सकारणाः सोपादाना आत्मतादात्म्यमापन्ना एव प्रकाशंते विषयज्ञातं प्रकाशयंतित्वं कीदृशो वृत्तयः स्मृत्यनुभवविरूपरूपेर्मानामानादिभेदिन्यः पुनः कीदृशः भेदशून्यादुल्लेख्यसिद्धेदकावतिद्वयोरर्थः ३९२ । ३९३ एवं वृत्तिपुञ्जितादात्म्यफलं दृष्टितुमध्यात्ममपितत्फलं चेतनस्वभावहारलक्षणमाह विज्ञानमय एवेति । अत आत्मतादात्म्येन सत्त्विकान्तःकरणस्य बोधधर्मैकवादेव विज्ञानमयः सन्नप्यपुरुषश्चेतनो बोधाश्रय इति स्मृतः अन्वयादि चिद्वैषम्येन व्यवहृते यथा लोहमयः सत्त्विकान्तर्वाहदिकर्ता ज्वलः ज्वलनक्रियाकर्षणमयवन्दिषते केवलो हिमकाञ्चनरूपे वाक्यापेक्षार्थः ३८४ मथमाणात्मन्ब्रह्मदारणपरस्य प्रार्थयति

नानांतःकरणेष्वपस्थितोऽभेदेन चेतनः ॥ वन्धिर्यथात्र लोहे पुमेदशून्योऽप्यवस्थितः ३८८ यथा लोहमयो वन्धिरलोहस्योऽप्यपदिश्यते ॥ विज्ञानमयस्य सर्वमस्थितो तःकरणेष्वपि ३८९ विज्ञानानां निःसदा बोधरहितानि स्वरूपतः ॥ आत्मसंनिधिमात्रेण बोधवर्तिभवंति हि ३९० लोहपि हायथादाह प्रकाशाभ्यां विवर्जिताः ॥ वन्दितादात्म्यमापन्नाः प्रकाशंते दहति च ३९१ तथातः करणस्थानावृत्तयो विविधाः ॥ मानामानादिभेदिन्यो भेदशून्याः सकारणाः ३९२ आत्मतादात्म्यमापन्नाः प्रकाशंते त्रसर्वतः ॥ प्रकाशयंतित्वेन द्विभंसदसदात्मकम् ३९३ विज्ञानमय एवातः पुरुषश्चेतनः स्मृतः ॥ यथा लोहमयो वन्धिर्लोहभानकरो ज्वलः ३९४ प्राणानां वायुभेदानां मिद्विषाणां च सर्वदा ॥ व्यापारेषु भवेद्वेतुस्तेषु तादात्म्यमागतः ॥ तेन प्राणेष्वप्यं देवः कथ्यते वेदेवादिभिः ३९५ यथानभो घट्येत दसं तेतद्वहिः स्थितम् ॥ चालयन्नखिलान् नृश्रान् च द्वेदपमं जनः ॥ उच्यते तत्र तद्वत्स्यात्प्राणेष्वप्यात्मा परः पुमान् ३९६ आत्मा सर्वगतो ह्येष विशेषाद्दितिष्ठति ॥ यतः समग्रं जंतूनां विज्ञानं हृदि लभ्यते ३९७ आपादमस्तके देहे यद्यप्येव गच्छति ॥ सुखदुःखे तथाप्येते हार्दादिज्ञानतः सदा ३९८ यथा सर्वगतं तजो भानो रेकं तथापि हि ॥ घटमग्नौ सूर्यकान्तिष्वप्येवैव वर्तते ३९९

पदस्य तात्पर्यमाह प्राणानां निविष्टाभ्यां । वायुभेदरूपाणां मुख्यमाजानां निविष्टाणां प्राणतादात्म्येन प्राणपदस्य प्राणाध्यासत्वे पुद्गेतुः संनिविष्टात्रेण प्रयोजकीयतो भवति ततः प्राणेष्विष्येवं वै विज्ञेयतामापति पाद्यते इत्यर्थः ३९५ विभ्रमात्मानं प्रत्यपि प्राणानां अधिकरणतया निदेशोऽवच्छेदकत्वेनाभिप्यक्तिस्थानत्वेन बाबोभ्य इति सदा तमाह पथेति । यथा विन्धिर्येन भोऽवच्छेदकपुण्येन स्थितमिदं पुच्छते यथा वन्यापके पिवायुर्वृक्षालनेनाभिप्यक्तो वृक्षेऽपि निवृत्ताधिकरणकृतयेत्येतत्तथा त्रामायेऽपि पुच्छने इति ३९६ अंतःकरणाय निरेकस्यो वृत्तस्य हृदीति पदस्य तात्पर्यं दर्शयति आत्मेत्येकादशभिः । सर्वैरुपात्पात्मानो हृदि सत्तायां वृद्धौ पतौ विशेषतोऽभिप्यक्तिस्त्वेन हृदीति देवः कथ्यते इत्येकादशेन संबन्धः । तत्र हेतुर्बुद्धेर्विशेषतो हृदोऽवस्थानमिति ३९७ बुद्धेऽपि निविष्टतादिभ्यो हृदे देविशेषतो वस्थाने लोकां नु भवं ममाणपति आपादेति । पयःप्रेषजनः सर्वशरीरवांतीनां मुखदुःखे अवगच्छति तथापि हाहं दिशेयतो हं निवृत्तपाभासमाना ज्ञानदेवावगच्छति तथाप्यमृतस्य मं गान् हृदमवेक्षेत् सर्वो गीणदुःखानुभवकाले पिज्ञानस्य हृदो विशेषतः स्थितिः सर्वानुभवसिद्धेति भावः ३९८ उक्तमर्थं हृदां त्वदेन विस्मयति पथेति । एतन्मानम् ३९९

अथवास्वभासनायेतरान्वेषेत्त्वमन्तर्ज्योतिःपदेने। चयतेअदित्यादयो। हिस्वभासनायचित्प्रकाशावेसास्वपाह आत्मानमिति । यतःसर्वभासनेतरानपेक्षआत्मानतोतर्ज्योतिरित्युक्तोयनस्तरमा
 क्षात्मनस्तरत्स्वप्रकाशंनभवतीत्यन्वयः ४११ पुरुषपदार्थमाह अनेकेतिद्विधाभ्यां । यथापुरोक्षणाद्यसंरेषसिमेनमरकजमणिनास्वभासासर्वसौरपुष्पेभेतथानिनात्मज्योतिरामर्षपूर्णनःपुरुषं
 किरित्यर्थः ४१२ अथवापुर्बुवसतीतिवतुर्थोऽप्येतोक्तविशेषापुरुषत्वमिन्वाह पुरइति । वाअथवाविविधाःस्यावरजंगमाः ३ः। पुरःशरीराणिक्लृवातामुपुर्बुवेतेआध्यासिकसंबन्धेनस्थितस्ते
 नात्मनःपुरुषतयोक्तिरिति ४१३ अथोक्तात्मनःकथंसेसात्तिन्विज्यांशंकरादणपूर्वकमसंगत्स्वप्रभत्वनिरूपणपरस्परसमानइत्यादिश्रुतिश्रुत्यर्थमुपबृंहयति एकएवेत्यादिना । सोयं
 वर्णितःपुष्पभेकोऽद्वितीयएवस्वप्नेजगत्प्रेषसमग्ररूपःसद्वपथमुसदुःखानिप्राप्नोति तथेमेलोर्न परंरजःशरीरेनमसिद्धपापमुसदुःखानिप्राप्नुवन्भवतीति ४१४ लोकद्वयभ्रमणश्रेयाभिनयति
 जातइति । ग्राह्यग्राह्यद्वयोत्पादकत्वात्प्राप्तंरजःशरीराणिक्लृवातामुपुर्बुवेतेआध्यासिकसंबन्धेनस्थितस्ते नात्मनःपुरुषतयोक्तिरिति ४१५ ननुपरिपूर्णस्वकर्मादिसंबन्धेनकथमिति शङ्कते पद्यतीति । विक्रिपा
 याप्रवर्तितासकलविकारहीनः ४१६ आधिपत्यतःकरणादात्म्याध्यासस्वभासनिर्जयादिसंबन्धेनश्रुतिवित्तमावने भतःकरणेति । अविबोध्यतःअज्ञानादंतःकरणसंबन्धेनप्राप्यकर्माजितरफल

आत्मानंचपरंचात्मज्योतिःसर्वप्रकाशयेत् ॥ अंतर्ज्योतिस्ततस्तस्मान्स्वप्रकाशंनचेतत् ४११ अनेनज्योतिपाविश्वपूर्णमेतच्चगचरम् ॥ ज्योतीरूपस्ततः
 सोयंपुरुषःपरिकीर्तितः ४१२ पुरोवाविविधाःकृत्वापुमान्स्थावरजंगमाः ॥ शेतेतासुयथापक्षीतेनायंपुरुषःस्मृतः ४१३ एकएवपुमानसोयंस्वप्नेजागरणममः ॥
 प्राप्नुयन्सुखदुःखानिलोकनेनंपरंतथा ४१४ जातोमृतोमृतोजातोवृष्टीयन्त्रसमःसदा ॥ ग्राह्यग्राह्यशरीराणित्याजंयाजंचभृशः ॥ कर्मपाशनिबद्धःमन्त्रनुमंचर
 तीश्वरः ४१५ यद्यप्ययंपुमान्पूर्णोन्चायासिनश्छति ॥ नकर्तानचभोकावाविक्रियामात्रवर्जितः ४१६ अंतःकरणनादात्म्यंमंप्राप्यात्मातथापिहि ॥ क
 र्माणितफलैःमार्धप्राप्नोत्यात्माऽविबोधतः ४१७ उष्णेपयसितत्रयंयथोष्णंजायतेनमः ॥ अनुपूर्णवस्तुतस्तद्वात्मायंपरमेश्वरः ४१८ भृवाधियासमानःसक
 र्माणिचफलानिच ॥ प्राप्नोति यतएतस्यार्ध्यायंर्ध्यायतीतवसः ॥ चलंत्वांचलतीवेशःकामिन्यांकासुकेयथा ४१९ ससमानोधिवादिवःस्वप्नोभूत्वास्वयंप्रभः ॥
 पश्यन्वानाविर्धस्वप्नमिद्राचलंस्वनिर्मितम् ४२० इमंजागरणावस्थंलोकंस्थूलशरीरकम् ॥ विषयेन्द्रियसंयुक्तंमृदुयुक्तंरूपमनेकधा ४२१

निष्वात्माप्राप्नोति तत्संबन्धेनभवेदित्यावत् ४१७ जोषधिवर्माभ्यामंस्तुतिस्तुत्यति उष्णइति । यथावस्तुतउष्णत्वान्नमप्याकृष्टमृजललवणमंतर्दंतिकोषदेशावधिजंकोषमिव
 भासितइदमप्यात्मावस्तुतःपरमेश्वरान्यविद्याप्रभविणुद्वारासमावृतादात्म्याध्यासमापन्नःसकृत्तत्त्वभोजनंवाप्राप्नोति । तथाचानुभूतेस्त्वपाह यतइत्यादिना । यतएतस्यांबुद्धोप्यादप्यपारंकुर्व
 रयांतद्वासकआत्माभ्यापन्निकमासिततयाभुद्धयाधर्मप्राप्तत्वेनबुद्धोचलंत्वांतद्वासकआत्माचलमिवभासतेयथाकामिन्यनुसारीकामुक्त्वतिद्वयोरर्थः ४१८ । ४१९ अयंबुद्धितादात्म्याध्या
 सोपद्रास्थूलदेहाध्यासंरूपवितदासुतरामनयेकइति दर्शयितुंउपतिरेकंवादाह ससमानइतिविभिः । सविषयात्म्यापन्नोदेवःस्वप्नोभूत्वाविसससंज्ञोभूत्वास्वप्नवर्षेयंपश्यन्समंलोकंजाग्रवस्था
 शालिनंस्थूलशरीरमनंतंलोकंवापासादेवातिक्रामतिवर्तते यथाभ्रमरःशरीरान्तरं गच्छन्तंस्थानीयास्वप्नमामिनोबुद्धिरिवबोध्या । कीदृशमिदंलोकं ग्राह्यमिहकवेविषयेन्द्रिया
 दिभिर्युक्तं । पुनःकीदृशं यदेकप्राप्यं मृदोयद्रियपाकावकाशिक्रियाकाशंकार्यमितिपश्यन् अथकर्ममृदुत्वान्ममसंयुक्तंवेतिप्राप्नोति ४२० । ४२१

वाचिबलशोऽवांतांभविहत्याः लोकादिति । परलोकात्प्रत्यक्षेण परोदेहीस्थूलदेहसर्वथाजप्यत्तत्त्वानुसर्वात्स्थूलदेहस्याप्रकृतोभयतिथेननद्वेदेतस्वस्थूलदेहस्योदेपीबनेदुःस्वीभवतिनिःशसंशय
वति तथाचएतत्स्थूलदेहाभिमानात्तत्परित्यागहेदिकर्षाद्वाभ्यासाभ्यासाप्यनुमितः परलोकादनुसर्वाभावः परलोकेभेदेहेतुर्वेपूर्ववापिबोध्यमितिनेपयिकरूपसंकेतिभावः ४३५ कलितमाह शरी
रस्येति । ततःशरीरस्यापरित्यागादेतलोःकलक्षणाराहमानपरित्यागात्परलोकाकलक्षणाचस्वप्नःसांध्यव्यवहारेति ४३६ एतदुद्धान्तेनस्पष्टयति अनुसर्नादिति । यथोद्भूतामदर्शनादिवसत्स
णाक्षधानिर्मलेगगनेपिसवितुर्मंडलादशनरूपादाश्रितक्षणात्तापंकालःअदोरात्रयोःसंविरेवस्पृष्टः नकेवलमदनेवाकेतनरात्रिरिति ४३७ तत्रेति । तत्रसंयोजितः । स्पष्टमन्यन ४३८
एवंसांध्यत्वंस्वप्नोपपाद्यतःफलंपरलोकात्पक्षमवतारयति तस्मिन्निति । तस्मिन्स्वप्नसंज्ञेसांध्येस्थानेस्थितःसन्नाम्नाउभयोरेतल्लोकपरलोकात्मकयोर्ध्वेस्थितपदार्थजातद्वयमतीतमनागतंय
श्चसीति ४३९ तत्रातीतस्योदिकापुष्पिकार्थजातस्यस्वाप्नप्रत्यक्षविषयताद्वैतमिति अस्मिन्निति । अस्मिन्वर्तमानेदेहेदेहांतोरातीतेपदपुनर्न्यासंभवेत्स्वप्नप्रपापावलोकापतीति ४४० अना
गतेतद्वाच्यमिति अपिभावीति । कदाचनमरणसंभियो ४४१ एतदुद्धान्तेनस्पष्टयति देहत्वामिति । यथाकश्चिदेहस्यामुपविष्टःसन्गृहमंगणपश्येत् तयोर्गृहादुभयोःसंयोजितत्वात् ४४२

लोकःपरोपिनस्वप्नःस्थूलदेहनसर्वथा ॥ त्यक्तत्वान्येनतद्गोहेदुःस्वीभवतिनिःशसन् ४३५ शरीरस्यापरित्यागादहमानविवर्जनात् ॥ लोकयोरुभयोःसंयोजितः
स्वप्नस्ततोभवेत् ४३६ अदर्शनाद्यथोद्भूतासवितुर्मंडलस्यच ॥ निर्मलेगगनेसंधिरन्धोरात्रैश्चमस्मृतः ४३७ तत्रजातःपदार्थोयःमसाध्यःकार्यतेयथा ॥ तथा
स्वप्नोपिसाध्यःस्यात्संधिजत्वेनहेतुना ४३८ तस्मिन्स्थानेस्थितासांध्येस्थानयोरुभयोरपि ॥ मध्येस्थितंसदैवात्मापश्यतिदयमेवतत् ४३९ अस्मिन्देहेमुना
यत्स्यादनुभूतंशरीरिणा ॥ विलोकयतितत्स्वप्नेयश्चदेहांतरेपिवा ४४० अपिभाविशरीरियेदनुभावंभविष्यति ॥ विलोकयेत्तदप्यत्रस्वप्नेकश्चिदकाचन ४४१
देहत्यामुपविष्टःसन्पथाकश्चिद्गृहाग्रे ॥ विलोकयेतयोःसंयोजितत्वेनैवहेतुना ४४२ इमंलोकंपरंचैवविलोकयतिमधिगः ॥ आत्माचमर्वजंतूनाममतेपिचमूपते
४४३ यादृशंवपुरेतस्थमविध्यत्यत्रदेहिनः ॥ स्थूलस्यवपुस्पस्यामेयुभवाऽयुभवेववा ४४४ संयुतस्वप्नगंसोयंतच्छरीरंसदापुमान ॥ शुभेनसुखमाप्नोतिदुःखं
तद्वत्परेणच ४४५ पुण्यकारिसुखान्येयादुःखान्येवंचपातकी ॥ एवंलोकद्वयंपश्येदात्मापंरमेभरः ४४६ सयदावपुःस्थूलादयंलोकद्वतीरितान् ॥ स्वप्नं
संध्याभिधंस्थानंपश्यंलोकद्वयंवेत् ४४७

दार्हातिकेयोजपति इममिति । स्पष्टम् ४४३ यथाऽऽक्रम्यत्वादिमात्रस्यार्थयादभेनाऽऽक्रमेणयासंभवेनधर्मादिकेष्वेकसरोरादिहेतुनासाद्विनोलोकद्वयेफलंभुंक्तेनादृशःसमेवस्वप्नेवापफलादिदुः
स्वानिपुण्यफलानिमुखानिचपश्यतीत्याकारंदर्शयति यादृशमितिप्रतिभिः । अस्पजंतोःस्थूलदेहत्यामानंतरंयादृशंवपुर्भावेत्यतिसादृशमेवस्वप्नवंशरीरंरपिगृह्यशुभेनपुण्येनपरेणपश्येनचपुस्तुःले
माप्नोतीतिद्वयोःसंबंधः ४४४ । ४४५ एतत्स्पष्टपुनःकलितमाह पुण्येति । तथाचपरलोकेस्वाध्यायप्रत्यक्षेमानंसिद्धमेवमन्यदपिश्रुतिस्मृतिपुराणादिवोध्यमितिभावः ४४६ ननुपापिसंयोगे
जमलितस्यात्मनोविकर्षकार्यवाच्येस्यतेतावच्चयसादिसंभान्यतस्मिन्नेतावत्स्वप्नप्रकाशत्वात्तत्परिचिनुहीतिप्रदर्शकपक्षस्ययथादेहस्यमाह सयदेवादिना । सयात्मापदास्थूलादेहाचंविहाय
स्वाध्यायस्थानंलोकद्वयंदर्शनापत्रनेसहास्थूलदेहसंबंधिनोविषयानिद्विवाजिचविषयंविषयवसनाःशरीराभावादोकास्तासांचारकमन्यतहादयैवमव्यति यथाज्ञानमव्यतिचनुरागसहनपतितह् । की
दृशदेतल्लोकत्वं अपलोकादिति । अयमात्मसर्वेषांमृदानांलोकप्रत्यादिवाच्येनतृतीयाध्यायचतुर्थोऽध्यायमतेनसर्वभोग्यतयोक्तान् एतेनसर्ववित्पदसर्वानवतिषालपतीत्यर्थेकतयात्पासुपानमिति ४४७

आ. पु.

॥ २१ ॥

नहितीयस्तस्मात्प्रत्यक्षफलवदनविमतावाधितविषेपांतरलाभेनतद्विरतिजडस्वचेतनत्वेनात्पराभावात् प्रत्युक्तवादीनामनाधिकरन्त्येनजडस्वचाधेनादित्याशयेनाह सर्वतामिति । सउक्ताकार
 आगमःसर्वतादिप्रतिवेदधाति सर्वत्वप्रमाणोदाहरणमुत्तमिचदेतन्प्रमाणोदाहरणज्ञातवोभयतीत्यर्थः तर्ह्येकविधानेवाक्यभेदइतिषेधः । एतादर्थोयनद्वाराज्ञापमानमहावाक्यार्थज्ञानक्रमा
 नुसारित्वेनेष्टत्वादित्याशयेनाह अस्यादित्यादि । इदमस्तत्सर्वमद्वितीयात्मकद्रव्यमित्येवविधावचनस्यप्राक्तिःस्वरूपमितिपाठः साध्यात्वेनेष्टेव यतोऽनपातन्यदार्श्यापन्नक्रियतेहतिभावः ।
 तथातत्पदार्थेविद्वत्पताविधाधिकारस्तत्पराशरचेतनमित्याकारावचनन्यक्तिरपिपृथगिष्टा तथातमाहद्वितीयाकारावचनन्यक्तिस्त्वेषदार्थस्यसर्वतरताबीजनद्वाराशोचिजापेयुथमिष्टा परइतिप
 दनुसारश्लोकादपकृष्यते । तथाचपरस्तत्पदार्थःसआत्मेत्येवाकारावचनपूर्ववचनन्यक्तिरपिपृथगिष्टमहावाक्यरूपत्वादितिद्वितीयार्थः ४६१ । ४६२ यद्विधेकविधपावेदांतवाक्यानांमहाप्रपरवदन
 भ्युपगम्योक्तवाक्यरूपविग्रहोस्तादात्म्यलक्षणसंसर्गपरत्वमिष्येततद्वाक्यमन्यत्वेननत्वमावायनेतदाचितो जडस्वमपिस्वादिबीजमानजडतादात्म्यानुयोगिवादिपाठ परइति । पथमपदेपूर्वा
 न्वयिचेनन्यात्प्राप्तं यदिआत्मवेदेसर्वमित्यादिवाक्यात्वेनेनाभिमतचेतनतादात्म्यहेतुवेनावलम्पसर्वजचेतनमित्युच्येततदात्वेननतादात्म्यादात्म्याअचेतनइतिद्वितीयचेन एतस्मैनेविधानंवि
 धीपञ्चानतादात्म्यानुपयोगित्वमुभयोश्चिजयोस्तुष्टविनिगमनादीनं तथाचचेतनेजडस्वचेतनत्वोपपादनेकिमाविश्यंकानुकुलायुक्तिर्नतस्मदेवांगीक्रियतइत्यर्थः ४६३ इतिजडस्वचेतनपंनये

मर्यतामात्मतांतद्बोधंचविदधातिसः ॥ अन्यादिवचनव्यक्तिर्जन्तुसर्वभवेदिदम् ४६१ अन्याचसर्वमेतत्स्याच्चेतनंसचराचरम् ॥ आत्मेतिचपैवस्याद्व्याख्या
 चेतनोहिसः ४६२ परश्चेतनतादात्म्यात्सर्वचेताद्विचेतनम् ॥ अप्यचेतनतादात्म्यादात्मातेऽचेतनोनकिम् ॥ विधानमुभयोस्तुल्यमाधिक्यार्कितुचेतने
 ४६३ अपिदृष्टविरोधेनक्वचिद्वाक्यस्यमानता ॥ माभूदूपेनतादात्म्यंत्वस्थितस्यप्रभाभृतः ॥ माचाभूद्यजमानस्यप्रस्तरणभृतात्मना ४६४ अपिवाक्येनय
 क्वचिद्वैदिकेनविधीयते ॥ पुरुषार्थायतत्सर्वमितिवैदिकसंस्थितिः ६५ आत्मनांचेतनत्वेवाचेतन्येऽनात्मनोपिवा ॥ पुरुषार्थोनकोप्यस्तिविदधातिकथंहितम् ॥
 पुरुषार्थविहीनयत्प्रमाणवेदईश्वरः ६६ वेदज्ञन्दोपिनेत्राप्रकचिद्व्यादनर्थकम् ॥ पुरुषार्थविहीनयतदनर्थकमीरितम् ॥ पुमर्थवेदयेद्यस्मात्स्मादेदापमीरितः ४६७

दमयेयमवाधितत्वावितात्यर्थमपोजकाभावाधितिवक्तुमवाधितत्वस्वभावात्पर्यव्यापकतांवावदाह मविरहेति । मविच्छेदोपानुभवेनविरोधेविरुद्धेकविद्व्यर्थेदेवाक्यस्यमानतात्परतानांगीकर्त
 व्याहृतिशेषः । अमीकारोऽनिष्टदर्शयति माभूदिति । तथांगीकारेदिआदित्येव्युपइतिवाक्यवलेनाकाङ्क्षस्थितस्वप्रभाभृतःआदित्यस्वपूयेनाप्रकाशमयेनतादात्म्यंजमदेवकारापादकमस्तउच्येत । तथा
 यजमानःप्रस्तरइतिवाक्यवलेनयजमानरूपप्रस्तरंजडमृष्टिमयेनभूतारमनजडरूपेणतादात्म्यंस्वात् । तथाचपुक्तवाक्येनप्रस्तरप्रस्तरमहरतितीव्रिहितमृक्तवाकाष्टयप्रभकरणकडोयकालेयजमानस्या
 शोपतेपेसर्वकिंपालोपसक्तिरनुभूयमाभूदिति ४६४ अथफलत्वस्वभावात्तत्त्वस्थान्यतिरेकमुक्तार्थदर्शयति अपिवाक्येनेति । वैदिकेनवाक्येनपत्किंचिद्विधीयतेअज्ञातवोभयतेतत्सर्वपुरुषा
 र्थमप्येजकमेवविधीयतइतिवेदविदांसिदांतत्त्वार्थः ४६५ त्वरभिमतीर्थेऽनृतयेरयाह आत्मनइति । आत्मनोजडत्वेजडस्वचेतनत्वेवाज्ञातेनैकचित्तफलमतस्तजडस्वचेतन्यप्यपुरुषार्थविहीनंवे
 दईश्वरात्मकःकथंवेदोतपतःप्रमाणभवतिविफलत्वोचनेनप्राप्तप्राप्तमितिप्रावः ४६६ अन्वर्थेनामावेदःस्वस्थवेदत्वसंसंज्ञापापिनपुरुषार्थरूपमर्थप्रतिपादयितुमशरोभवतीत्याह वेदेति ।
 वेदइत्याकारःशब्दोवाचकीयस्याप्राप्तस्यसमप्राप्तरातःअजमप्राप्त्यापारमनुचःसन्कचिदनर्थकमपिपुषात्मकाशयेत् यथाचधुरिष्टदर्शनायोन्मीलितमनिष्टमपिप्राप्तयतिवददित्तिनैववाच्यमि
 तिप्रथमार्थः । द्वितीयादिसनर्थकस्वरूपमुक्तं । प्रथमार्होक्तपतिज्ञावाहेतुत्ववेदपदनुत्पत्तिविराधेदस्येवस्त्वत्तुल्यविकारः पुमर्थमिति ४६७

कर्मनेत्येतत्पञ्चतुर्थं च स्यात्तर्थाह अयमुक्त इति । हेराजन्वीर्यमप्यतोऽप्यथोक्तः । नैतद्वस्तस्य आराधनेवप्यर्थितं केचन वप्यर्थितं इत्यहोमप्यदीनतालोकाभावितिसिद्धेः । करणन्युत्तरायाः
 ५३२ आत्मनोऽप्यतिरिक्तं कोटायाः साधनेत्यादिकमिति ५३२ सुप्तआशयेत्त्वरितं नोचनीयस्याकारापाविवेकिजनमसिद्धेः पितृतोर्जाप्रत्यर्पणासंकरस्य लेह्यतिराग्नमनस्त्वमका
 शत्वसिद्धचक्रुक्तावोपाया इत्याशयकः पनप्रतिपद्यते इत्येतद्व्याख्यास्यार्थमाह पश्यमिति दशमिभिः । आदिनिद्रापदेन सुषुप्तिः शयनपदेन दुस्वप्नावस्थाविवक्षिता आत्मन ईद्रेणीकमस्वप्ना
 अस्याप्यशयनव्यतिरिक्तमलोक्यारम्भापस्तादृकानुसंधेया स्फुटमन्यत् ५३३ सुप्तप्रबोधने दोषमसां किलौकि कृत्वा येनोपपादयति स्त्रीपुंसयोरेति । यथा एकान्ते प्रमाणयोः सर्वकार्यसमर्थ
 धोरनिवृत्ताभिलाषयो रिति पावत् एतादृशयोः श्रीपुंसोर्बहिर्निर्ममनेलोभोभद्वितथा सुषुप्तिस्वप्नयोर्लोकोमृतयोरेदं द्वाभ्योः ययोर्वैलोभोभवेदः सुप्तप्रबोधवेदिति दशोऽर्थः ५३४ । ५३५ सुप्तप्र
 बोधने कारणान्तरमपि दर्शयति अपि देहस्येति । विषसहसात्वरितमात्मनः प्रबोधेनात्मरूपेति देहस्वनाडीपुपाणोऽनियमादप्यवस्थावनेत्यादि जहो विन प्रबोधयेदिति ५३६ त्वरितप्रबो
 धने संक्षिप्यमाणस्यैवाकुलत्वं तयथाऽज्ञानमापातमुग्रामप्यनेन सहसा विस्मृत्वा स्वास्वभावश्रुत्यनुरोधेनान्न मृतः पुरादिति त्रिभिः । यथा वश्यककार्यवक्षेन महाराजैर्भ्रमात्सहसामिशादिकारै

अयमुक्तो मयाराजन्मायस्तस्य जंतवः ॥ आराधंसाधनं च स्यात्कीटायास्तुरथादिकम् ॥ आत्मनोऽप्यतिरिक्तं तत्पश्यत्येतन्न केचन ५३२ यदायं गाढनिद्रायां
 वर्तते शयने स्थितः ॥ तदान्नोपप्रेदेन मिद्राण्यालिंगितं हृदि ५३३ स्त्रीपुंसयोर्बहिर्काले यथास्याद्रममाणयोः ॥ बहिर्निर्गमने लोभः सर्वकार्यसमर्थयोः ५३४
 ईद्रेन्द्राण्योस्तथैव स्यादोषोभोमहानिह ॥ सुषुप्ते स्वप्रकाले च तस्मात्तं प्रबोधयेत् ५३५ अपि देहस्य नाडीपुपवर्णोऽनियमाद्भवेत् ॥ आत्मनः सहसा बोधे सहसा
 बोधयेन्नतम् ५३६ अन्तःपुराद्यथायाति महाराजो निशादिषु ॥ सहसा संभ्रमादस्य संभ्रंताः सैनिकाः क्रमात् ॥ मार्गादमार्गतश्चैव पुरस्तस्य व्रजंति हि ५३७ अ
 मार्गतः समायाताः पुराट्टालादिभेदनम् ॥ यद्वक्तुं तितेतद्व्याणा आत्मसमाममे ॥ निद्रायाः सहसामार्ग्ये हि त्वापीयुः कदाचन ५३८ अंगभंगादिकस्तत्रो गोजाद
 शतैरपि ॥ असाध्यो जायते तस्मात्तज्ज्ञानं प्रबोधयेत् ५३९ प्राणांतिकेऽपि संजाते कार्ये तस्यात्मनोऽपि ॥ ज्ञानं पुरुषं विद्वान्सहसान् प्रबोधयेत् ५४० यदि
 कार्यमहत्किंचिदात्मनस्तस्यैव भवेत् ॥ मृदुस्पर्शादिभिस्तर्हि शनैस्तं प्रतिबोधयेत् ॥ अन्यथा सहसा बोधेन चिकित्स्योपदोभवेत् ५४१ दंपत्योऽभियोगो यमुभ
 योर्दुःखदोभवेत् ॥ प्रबोधयेत्पुमान्योऽयं श्चायं प्रतिबुद्धयते ॥ उभयोर्जायते पापं दृष्टादृष्टसुखापरम् ५४२

पवंतः पुरादायाति मागच्छति सति अस्परान्नः ते निद्राः संभ्रंताः सत्वरः संतोषाः कथं विन्मार्थेण कुप्येन वा तस्परान्नः पुरतः संभ्रंते पांतीत्यर्थः ५३७ अमार्गत इति । यदा चेत सैनिकानामार्तो ग
 र्वांतितदा पुरस्य गट्टालादीनां प्राकारोपरि स्थगृहादीनां आदिपदेन कुंड्यादिप्रभः रेषाभेदनमपि कुर्वीतरान्नः पुरतोगमनापत्तयात्मा कहराः प्राणा अपि निद्रायाः सकाशात् सहसा त्मनोर्जावस्य स मागमेस
 ति नाडीमार्ग्ये हि त्वापीयुः कदाचन इति ५३८ तत्र चिकित्सकप्रसिद्धोपमाह अनेति । तत्र सहसा प्रबोधेन भर्षं मरोदन्तदादिकस्तत्सहस्रकोरो गौपयते रपि दुर्निवारो जायते इति ५३९ कलि
 तमाह प्राणांतिक इति । प्राणस्य भिषत्वर्येण अंतिकं समापमानवति अयमिति पावत् ईद्रेणैकाप्यं सहसान् बोधयेदिति ५४० कथं तर्हि बोधयेदित्यतमाह यदीति । आत्मन उत्थापक
 स्य तस्य सुप्तस्य वापदि महत्कार्यं स्यात्तदा कोमलस्पर्शाद्युपायैः शनैरेव बोधयेत् । विषते दोषमनुवदति अन्यथेति । अचिकित्स्यो दुर्वारः । गदो रोगः ५४१ वर्जितं द्वाणीयोमानुसारो गट्टो
 पमयाह ईद्रेणो रिति । अयं प्रबोधकृतो विभाग उभयोर्हृत्वापकोऽप्युपायोर्दुःखदः यतः सहसा प्रबोधे उत्थापकस्यादृष्टमस्तापदुःखाप्यस्य दृष्टमस्तदप्यंजापते पादुर्बोतीत्यर्थः ५४२

यदिकश्चिदनेकं तदा विनामात्रेणानामनुमात्री एकस्याप्यनेकताम्रीं कुर्वाणं संप्रति लोकव्यवहारविरोधरूपं दर्शयामिषति अभ्यवस्थितेति । अरूपवादिनोऽन्यत्र स्थितवादिनो एकत्वमेकावादिवर्माणाम नियमस्यांगीकर्तृत्वेऽन्यवस्थाशितरूपोप्यस्वमुष्मस्य श्रुतत्वमित्वात्किरूपासंपत्तेरुपसर्जयेत् । लोकतुर्जावहेतुतः त्रीदंभोगार्थमिति यावदेसाद्व्यवस्थेवहस्पतेरिति श्रेयः ५२० अथ सिद्धांते कर्णव्यव स्थेति चेत् स्वज्ञानात् पूर्वस्वप्रवक्तृमसिद्धेवेत्याह व्यवस्थायामिति । सिद्धांतस्य व्यवस्थायाव्यपेक्षीकृतायाव्यवस्थाप्यवस्थापयानसिद्धान्तमवतिष्ठितुं भ्रमसिद्धेत्यर्थः । तस्मादधिष्ठानसत्तामादा येवजराप्रत्यक्षप्रमर्षणयोर्व्यवहारसप्तत्वेन सांख्यमिति याह तव इति । ततो भ्रमसिद्धत्वादेव कालोत्पत्तिस्थूलसूक्ष्मरूपं जगत्प्रकाशितो वै आत्मस्य व्यस्तमिति ५२१ एतद्वृत्तं तेन स्फुटयति सर्पादिकमिति स्पष्टम् ५२२ अथ स्तववर्णनस्य फलमाह तव इति । ततोऽप्यस्तवत्वात् ज्ञानाप्रत्यक्षप्रमर्षणयोर्व्यवहारसप्तत्वेन सांख्यमिति याह तव इति । ततो भ्रमसिद्धत्वादेव कालोत्पत्तिस्थूलसूक्ष्मरूपं जगत्प्रकाशितो वै आत्मस्य व्यस्तमिति ५२३ एतद्वृत्तं तेन स्फुटयति सर्पादिकमिति स्पष्टम् ५२४ अथ यदि किञ्चिदेवं ज्ञानात्पराभावेद एवाभावेदपि किञ्चिदृष्टमात्रमभेदभ्रमो न निवर्त्तते इति तत्र प्रतीतेरुत्सवत्कथोपायं सूचयन्नाह एकेति । विज्ञानं किञ्चिदज्ञानात्किरूपमंतःकरणं तत्स्थानां देयद्वारा विज्ञाने श्लाघितव्यापि विवेकेने कृतं

अव्यवस्थितत्वादित्तेहाव्यवस्थाऽस्यसंपत्ते ॥ देशकालादिभेदस्यव्यवस्थाविहेतुतः ५५० व्यवस्थायांचनेपास्यात्ममाणात्कार्त्तवित्काचित् ॥ ततोदेशस्तथाकालस्तत्रयत्सदसद्वपुः ॥ वस्तुजातंतदध्यस्तमात्मनिद्वयवर्जिते ५१ सर्पादिकंप्रयाध्यस्तंरज्ज्वांतद्वदिदंजगत् ॥ देशकालादिसहितमध्यस्तंसर्वसांशानि ५२ ततोजागरणेपत्स्याद्यच्चस्वप्नेद्वयंजगत् ॥ देशकालादिसहितमात्मन्येवप्रलीयते ५३ आत्मनश्चनभेदोस्तिदेशादेरपिनैवसः ॥ रज्जुभेदंविनानस्यात्सर्पादिर्द्विषयाभिदा ५४ एकवेदानगम्पानांतयैकाश्रयवर्तिनाम् ॥ एकस्यविषयाणांस्याद्भेदःकेनाब्रहेतुना ५५ ततोजागरणेदेशोऽसस्वप्नेपिनापगः ॥ दृश्यानादृश्यतेनैवभेदोदेशस्यभेदकृत ५६ घटःस्वावयवेष्वेकोहृद्योयोजितिरमग्रे ॥ गृहमप्येववेहृद्यःस्वाश्रयेपुभिदानि ५७ दृश्यानांभेदराहित्यात्स्वप्नेजागरणेपिच ॥ देशाभेदोभवेन्नात्मभेदोदेशैकरूपतः ५८ अतआत्मास्वयंज्योतिःसर्वभेदविशर्जितः ॥ स्वप्नेराजन्मयोक्तस्तेकिमन्यत्प्रहृमर्हासे ५५९

तावदवधार्षसर्वे संविज्ञानानां दृश्यमेकाग्रमिति श्रुतेस्तत्वाश्रयस्याधारस्यमायाशब्दस्य विविधकारणस्यैकत्वमवधार्यतः सर्वभासकस्य शुद्धचेतस्यैतिकमेणकस्य चिन्मद्वैतनापिरोहति लोके हि विज्ञानादिभेदाभिमानपूर्वक एव हि विषयभेदाभिमानो विज्ञानाद्यभेदज्ञाने तु कथं दृश्यजातस्य भेदोभावादित्याश्रयः एकस्य चैतन्यस्य विषयाणां सर्वभावानामिति श्रेयः ५५५ व्यर्थितार्थस्य प्रकृतोपयोगमाह तद्वति । ततो भेदकत्वाभिमतानां विषयाणां मुक्तयुतपाभेदाभावज्ञानमरणात्प्रयोर्दसभात्यक्यक एवेति पूर्वार्द्धार्थः । तत्र दृष्टान्तं सूचयति दृश्यानामिति । यथा काशो दृश्यानां मिथो दीनां भेद आकाशरूपेण स्पष्टं भेदकज्ञदृश्यते तथा चिदाकाशरूपेण स्पष्टं विद्योऽप्यमिथ्यार्थः ५५६ एवं परमार्थान्तररूपेण भावेपानां भेदेन न भेद इत्युक्तमथ कल्पितान् दृश्यानां भेदेपि एव भेदेन निश्चितरूपभावरूप्यनभेदरूपाह यद्वति । यथा एक एव त्वेन निश्चितो घटः स्वावयव रूपेषु अंतरं माश्रयेषु योऽष्टः स एव बाह्यांगेषु दृश्यते वा बाह्यं माश्रये पटिहस्तथापस्वाश्रयेषु भिन्नैष्वपि घटस्वभिदानिह दृष्टव्यवयवः तथा च सर्वेषां यो नां स्वभावभूतमेकत्वं कल्पितदेसादिभिर्नान्यथा भवतीति भावः ५५७ प्रकृतवाक्यार्थनिमग्नयति दृश्यानामिति द्वाभ्याम् । एवं दृश्यानां भेदाभावे स्वप्रज्ञामरमयोरेको देसः सिद्धः स चैको देस जातरूप इत्यत आत्मा भेदः सिद्ध इत्यर्थः ५५८ तथा च आत्मेवरस्येवास्माद्विदमकाशरादित्यरूपं स्वमकाशात्वं युतरिति द्वाभ्याम् अत इति । स्पष्टम् ५५९

युतिर्यथापाश्वर्यद्वयाः कंडिकायाः शोभनार्थमाह एवमुक्तस्यैवमिति । एवंमुनिनोक्तमभिराजामुनिपत्तयः क्रीदप्रोराजाकामप्रत्यक्षेणोपायं संपादयितुमिष्टं स्वात्मज्ञानं येन स तथा प्रतप्य
बुद्धिमानिति ५६० एतावता मया कामप्रश्रवणं न च ज्ञानं न च स्वयंतः साधारणविद्यादक्षिणां । अयं दास्यामोत्पादयं रं राजवाक्यमभिनयति विद्यामात्रमिति निश्चिः । विद्यामात्रं साधारणविद्या
मपि यो महेन्द्रयात्तमेजसदशवपभपुंके गवांसहस्रं ददामि कीदृशीनां गवां मौलक्षणशास्त्रोक्तलक्षणानां तस्याम्यं यथा 'अस्मादिलक्षणां सामुपजनयनाः शुभप्रदायाः । प्रविचलसिपिटाविषाणा
वस्थास्तरसदशवर्णाश्च' इत्यादीति द्वयोः ५६१ । ५६२ इति चेदपि । अयं दास्यादिस्पष्टम् ५६३ अयं स्वयं पुनिवाक्यं प्रतिपादयति अयं निश्चिः । मुनिस्तु इति संक्षिप्तं नृपतिप्रतिपादयति
च इति किं मया पूर्णानि विद्यामृत्तायामप्ययं नृपस्वयः पूर्णाय ज्ञानास्वासाधारणविद्यात्वेन तां विज्ञानवानिति द्वयोः संक्षेपः ५६४ । ५६५ गोसहस्रमिति । विद्यानिष्कषायमंसहस्रं ददामिति
भवदायया संदिह्यते किं भवता तज्ज्ञातं न वा । तर्हि यदात्मरूपं ज्योतिषो विवेकात्मनः यथावेति त्वादिवाक्येनोक्तमिति ५६६ इत्युक्तेनोक्ते । इति मुनिनोक्तमभिराजामुनिपत्तयः एतेन वि

एवमुक्ते ततो राजा याज्ञवल्क्यमभाषत ॥ कामप्रश्रवणेणाप्यस्वात्मज्ञानोऽतिबुद्धिमान् ५६० विद्यामात्रं वदेम्यहं यः कश्चिद्वाह्योत्तमः ॥ एकैकस्यामहंतस्यांत
स्मैदास्यामिसर्वदा ५६१ तरुणीनां गवां शास्त्रलक्षणानामहस्रकम् ॥ गजेन सदशो यत्र प्रपमोऽस्ति महावपुः ५६२ इति मे सर्वलोको यं वतं ज्ञानात्यंतो धुना ॥ मुन
ये गोसहस्रं तु विद्यामात्रप्रदायिने ॥ याज्ञवल्क्याय दास्यामीत्युक्तो राजा मुनीश्वरः ५६३ मयाराज्ञे ब्रह्मविद्याशुक्ता सर्वा तथा पिताम् ॥ न ज्ञातवानयं सम्यक् भूमि
प्यमहीपतिः ५६४ किं काचिदियं विद्येत्येतान् प्रतिबुद्धवान् ॥ इति संक्षिप्तं च न प्रोवाच नृपतिस्तदा ५६५ गोसहस्रं ददाम्यद्य विद्यायानिष्कषयं प्रति ॥ यो यमि
त्यादिनोक्तं यज्योतिरात्मस्वरूपकम् ॥ मया ते प्रोक्तमखिलं तज्ज्ञातं तेन वा धुना ५६६ इत्युक्तेनेति तं प्राह मुनिना सदिजोनमम् ॥ तथा पुनर्दिवारं तं मुनिप्रव्या
पत ५६७ भवता यो यमात्मोक्तः प्रथमं स्वप्नगः पुमान् ॥ दोषं पश्याम्यहंतं त्रभोगसंगं समुत्थितम् ५६८ स्वप्ने यस्मादयं स्त्रीभिर्मोदने च हमत्यपि ॥ अन्नं नानाविधं
तद्वदति याति न यात्यपि ५६९ इत्युक्ते मुनिवयोपि स्वप्नेऽसंगत्वं सिद्धये ॥ उत्तरं प्रथमं प्राह जनकं मिथिलेश्वरम् ५७० राजापुनर्याज्ञवल्क्यमभिप्रायमभिश्रितः ॥
द्वितीयं पूर्ववत्प्रश्नं कृतवान् बुद्धिसत्तमः ५७१

ज्ञिहोमो सो येन तस्मै तस्वज्ञानापेक्षं विपुर्वैतुनस्य गबुद्धमित्यर्थो को भाषो न पारुषाह इति शेषम् एतादृशो राज्ञः प्रतिवचनस्वार्थः यं वदइशां दोषं यं चरं कंडिकायां शोभयस्वाह तथेति ५६७ अथ
सवा एतं प्रसादं पादिकंडिका चतुष्टयस्य तात्पर्यं भूतमुत्तरत्रयमर्थो गितमरा तमप्रदर्शनं पूर्वकं निरूपयति भवतेति शयोदक्षभिः । तत्र राजा स्वप्ने वपि तान्त्रस्वरूपं एते पथं शोभं ब्रह्मावपन्प्रश्नं चकार
एवं कथं हे मुने भवता यो यमित्यादिवाक्येन स्वप्ने यो यमात्मोक्तस्तथा विद्या कामकर्म तन्मृत्योस्तराचनं न भवति । यतः स्वप्ने भवेन कामकर्म कायेन संतेन विद्याकार्पण्यवसमुत्थितं प्रयुक्तं दोषं यं
त्यं पश्यामीत्यर्थः ५६८ तं यो यमिभिनयति स्वप्ने इति । अयमात्मा अतिभुंके याति इह दर्शनं नाप्यवर्तते न वाति अर्जिष्टं इति वर्तते इति पदार्थः ५६९ एवं प्रोक्तो मुनिः स्वप्नेऽसंगत्वं प्रतिपादयन्
पथममुत्तरं एवमंसदादत्तादिकंडिहारूपं कृतवान्तिपाह इत्युक्तमिति । इत्युक्ते तिराज्ञां पृष्टमिति ५७० द्वितीयं प्रश्नं वतां भिनयति राजेति दाप्यां । अनुपुधरश्चोकाभनेयमभिप्रायमा
श्रितः सन् दुःखास्तत्रो विद्वत्प्रोराजादिसीयं प्रकृतवानिति ५७१

अविद्यावदार्थवर्तुविद्यास्वरूपमाह विविधमिति । पदान्तरैरपि निर्भूयादिति वास्को के विद्यावदे विषयार्थो विविधमिति द्वादशार्थो दद्यादित्यापदार्थो वक्ष्येदिति पापप्रापयेदिति सूत्रेः तथा च विविधं विद
 क्षण्यतः सर्वं विभुं सर्वं सन्निभं सर्वं पदार्थोकारं सर्वान्मानमिति यावत् स्वप्रकाशं सदानं वरूपं च एतद् अस्मात्प्रतीकं दद्यात्संविदितं कुर्यात्प्रमयेदात्मतया प्रकाशयेत् तेन तेन योगार्थेन विद्येत्युच्यते सत्त्ववि
 द्यावृत्त्युपलक्षितविदात्मरूपेऽर्थः ६३८ उक्तविद्याविरुद्धमज्ञानप्रयेनाविद्येत्युच्यते इत्याह ज्ञतमिति । तत्र उक्तविद्यास्वरूपस्य दृश्यत्परिच्छिन्नानात्मनः सादृश्यः स्वरूपं तद्विद्येत्युच्यते सात्वा
 विद्याभ्यासमकपेयातोऽज्ञानाभिभूतवर्धः ६३९ अविद्यायाऽज्ञानरूपतां विज्ञापयति स्वसज्जातीति । सज्जातीयादिभेदत्रयपराक्षित्येनानन्दरूपः स्वप्रकाश एकोपमात्मापदिवस्तुतो भवति तद्विज्ञ
 विप्रकृत्योनानारूपः कथं संपन्नः इत्यस्य रूपं द्यात्मनः संकाशादस्य ज्ञादिरूपं सज्जतः सृष्ट्यादिव कथं जातमिति याकार के आक्षेपेन विप्रकृत्येति पशुपदं श्रोतुं श्रितेन ज्ञानां मायाकारेणातुभूयमानम
 ज्ञानं तदेवाऽविद्यास्वरूपमिति द्वयोरर्थः ६४० । ६४१ एवमविद्यास्वरूपं व्युत्पाद्यतस्याऽस्वप्नेऽवस्थां भिनयति जनयेति । अनयाऽविद्येयस्वप्ने वरादिकं न भिन्नं पश्यति । कीदृशं वरा

विशिष्टमात्मनोरूपं सर्वं सन्निभम् ॥ स्वप्रकाशं सदानं दद्याद्वागमयेच्च सा ॥ तेनैव सा भवेद्विद्या सर्वात्मा चिद्वपुः पुमान् ६३८ ततो न्यद्यदसद्रूपं तद्विद्येति
 गीयते ॥ अज्ञानं च भवेत्तद्विना तो न्यद्विद्येत्येपरम् ६३९ स्वसज्जातिविजात्युत्थभेदत्रयविवर्जितः ॥ आनंदात्मा स्वप्रकाशपृक्श्चेत्सकथं भवेत् ६४० चित्ररूपः क
 थं वा स्य सृष्ट्यादिकमिति भवेत् ॥ इत्याक्षेपेयदज्ञानं तद्विद्येति गीयते ६४१ अनयामन्यते स्वप्ने वर्यं वर्यं पलायनम् ॥ पातं च भयजातं तदसदेव सहेतुकम् ६४२ वध्ना
 विजनितां मोहमेव मेव विपर्ययम् ॥ स्वप्ने गतः पुमानव्यर्थमन्यतेऽविद्येयैव तम् ६४३ उक्तस्वप्नेन संत्यज्रथाद्यास्तां विना कथम् ॥ अकारणकथं स्यातां सुखदुः
 खे रथादिजे ६४४ सुखदुःखकताभावानसति हृदये सदा ॥ हृदयस्या रूपदेशत्वाद्वा द्वादेश्वमहत्त्वतः ६४५ सृष्टिरप्यत्र तेनैवास्वप्ने नैवोपपद्यते ॥ वास्तवीहृदये के
 न वस्तुतः सृज्यते जगत् ६४६ देशकालनिमित्ता मायभावे जायते हि यत् ॥ मायाकार्यं भवेत्तत्त्वे मर्ध्वनगरं यथा ६४७ स्वप्नस्य भवेच्छक्तिः सर्वसृष्ट्या लौकिकी ॥
 येयं सा कथिताऽविद्या सर्वज्ञास्त्रिविशारदः ६४८

विकं सहेतुकमसत् तस्य वरापेदेतव श्रोत्रादयोऽप्यसंभोगिभ्यामुक्ता इति यावत् । वक्ष्यमिति मावप्रधानी निर्देशः । वक्ष्यातीति एवं वक्ष्यादिव देव्यादिविषयोरप्युक्तं मोहविषयं तत्परां विपर्ययं तं प्र
 सिद्धं स्वप्ने यमप्येतद्विषयैव मप्येतद्विषयैः ६४२ । ६४३ अविद्येयैवेत्यवधारणमृषपादयति उक्तमिति । श्रुत्योक्तं कथमुक्तमिति चेदत्राह स्वप्ने इति । स्वप्ने रथादयो न सन्ति अस्तान्
 रथादींश्च न तिरथा विभिर्भेदेषु सुखदुःखैः कथं स्यातां संभवेतां यतोऽकारणे पसिद्धकारणवर्जिते अतोऽविद्येयैवेत्यवधारणमृषयमिति ६४४ असंभरमेव विज्ञापयति सुखेति । अल्पदेशे इदं परं यदी
 नां महतां मायाभावात्सुखादिसामग्र्यामृषयाः संभवेनास्ति तेनासंभवेन एव रथादीनां वास्तवी सृष्टिरपि न संभवति अतः स्वप्ने इदं वस्तुतो जगत्सृज्यत इति केन वक्तुं शक्यमिति शेषः ६४५ । ६४६
 तथा च देशकालादिलक्षणकात्स्न्याभावात्स्वप्नपदार्थमायामाया मावर्तुकात्स्न्येनानभिनयकस्वरूपत्वादिति म्यापादित्वाह देशेति । स्वप्ने रथादयो न सन्ति अस्तान्मायामाश्रयं यन्मारावार
 त्तानं हेतुं मर्ध्वनगरमिति ६४७ सायमायाख्या (आत्मनः) प्रकृतिविद्यातो न भिद्येत्पाह स्वप्नस्येति यादिना । स्वप्नस्यात्मानोपेयं शक्तिः कीदृशी सर्वस्य सृष्ट्यादिकारणेनालौकिकी लोकेऽप्यसिद्धा
 साऽविद्येति तत्त्वविद्विरुक्तेऽर्थः लोकेऽपि मायामभिर्भवादिनां म्याऽविद्यात्वो न भिद्येत्तुक्तं मध्यमेऽप्याये ६४८

भा. पु.

॥ ३३ ॥

आप्तकामत्वादिविशेषणानामुक्तोक्तार्थहेतुभूतनामार्थदर्शयति आप्तेत्यादिना । तदेकमुक्तौमुक्तौवाक्यमन्तरूपमाप्तकामंभवतीतिपथमाह नयतिज्ञा । द्वितीयाह नयत्यतोदेतोरीनोऽस्मादेवक
पात्सर्वस्यविवर्तोपादानात्कामाःकाम्यमानपदार्थाआप्येतेत्यर्थेनयत्यर्थेनाःकामायेतिनित्युत्पत्तिरुपादानस्याभेदस्योपादेयत्वाभेदित्यस्यानुग्रहीतातत्रेदुनयामुचिता । तृतीयाह नयति
गमनमित्यपुनरुक्तिरित्यर्थः ६९२ उक्तार्थकमाप्तकामत्वमनुयतदेनुकृत्यामात्मकामत्वस्यदर्शयति नास्वेति । यथावनकंविहायकुंडल्यादिकंनोस्तितथाभानेनात्मरूपमेकैकस्योपादानत्वेनाद्वयं
यदेतत्स्वयंज्योतिःस्वरूपंतद्विहायपुत्रादिविषयःकामोऽप्यजीवस्यनास्तीत्यतमाप्तकाममित्युक्तं ततउक्तविधाप्तकामत्वादेवइदंरूपमात्मकाममित्युक्तमित्यर्थः ६९३ कथमुक्तविधाप्तकामत्वे
नात्मकामत्वमित्याकांक्षायासाह बाह्यस्ति । यतःपुत्रादौकल्पितेकामोनास्तीत्यतोऽनात्मनिक्रमाभावःसिद्धः । तत्रपरिशेषादेनद्रष्टव्यमात्मकाममात्रमेवकामाःकाम्यमानोयत्रेतिनित्युत्पत्तेरित्य
र्थः ६९४ अकाममिति । तस्मादात्मकामत्वादेनद्रष्टव्यकामंभवतिपक्षोवस्तुतआत्मनिकामःअप्रयत्नविद्यते कामोऽप्यभेदविषयेभवतिआत्मनस्तुआत्मनास्त्वभावेननित्यप्राप्तेःसदृशास्त्वान्त
काममात्मनिकथंस्थात्संभवेत् एतस्मादेतोरात्मकामरूपमकामकमुक्तमित्यर्थः ६९५ सोकात्तरपदार्थमाहविद्यतेइतिद्वयां । यत्रस्वरूपेसर्वदुःखंवाजवृत्तःकामोविद्यतेतत्रतेनकामेनप्रयुक्ताः

आप्तकामंतदेवस्याहूपनान्यत्कथंचन ॥ पुत्राद्याःसकलाःकामाआप्यंतइतएवयत् ॥ ततोरूपमिदंज्ञेयमाप्तकामंमनीषिभिः ६९२ नास्यकश्चनकामोऽस्तिपु
त्रादिविषयोयतः ॥ आनंदात्मानमेवैकंस्वयंज्योतिर्विहायहि ॥ आप्तकामंततस्त्वेतदात्मकाममुदाहृतम् ६९३ बाह्येपुत्रादिकेनास्यकमोयस्माद्विविद्यते ॥
तेनात्काममेतस्यात्कामाभावादन्यानि ६९४ अकामंवस्तुतस्तस्मात्कामोनात्मनिविद्यते ॥ अप्राप्तेविषयेकामो नित्यप्राप्तेःकथं हिमः ॥ आत्मनात्मनस्तु
स्मादाप्तकाममकामकम् ६९५ विद्यतेयत्रकामोयसर्वदुःखकरःसदा ॥ स्वरूपेतत्रशोकाद्याजायंतेतेनतत्रहि ६९६ अकामरूपंकनैतच्छोकवृद्धिर्भविष्यति ॥
अशोकंततएवैतच्छोकादन्यदितीरितम् ६९७ अस्मिन्सुप्तेपरेलोकंहातिच्छंदःस्वरूपेणि ॥ विध्वस्तपापसंघातेसर्वदाभयवर्जिते ६९८ महिष्यावापरिष्वंगममा
नानंदभाजिनि ॥ अंतर्बहिःस्थिताशेषविशेषज्ञानवर्जिते ॥ आप्तात्मकमेनिष्कामेशोकादिपरिवर्जिते ६९९ स्थूलदेहस्यजनकोजनकोनभवेदयम् ॥ जननीं
वजननींकुतोवध्वादयोहिते ७०० विषयाःसंदिश्यानेवमवेयुःस्वात्मरूपतः ॥ देशभग्न्यादयोनैवयथागाद्यधिदेवताः ॥ वेदाःश्रमादयोनेवसुप्तोवेदामंत्रंति ७०१

शोकाविषादादयोःस्वभेदेनाप्येते तत्रसुप्तादौनित्यमात्मरूपंमुच्यतेऽकामंभवतीतिनोकादेवद्विःकथंस्यादित्याशयेनशोकादप्यदित्यर्थेनशोकांहरणदेनएतद्रूपमशोकाभित्युक्तमित्यद्वयार्थः । श्रुतौ
शोकपदमशोकायजतमितिभावः ६९६ । ६९७ अथउक्तस्वरूपस्यसर्वोपास्यविमुक्तत्वमतिपादिकायादावैशतित्यथाःकंठिकायामर्पपूर्वकंठिकार्थानुवादप्रबंकाह अस्मिन्नितिषोडशभिः ।
अस्मिन्सुप्तेसुप्तिगम्येस्वरूपेपरमलोकत्वाद्यशोकात्तंतविशेषणतयावर्जितेस्थूलदेहस्यजनकोऽजनकोभवतीत्येवंद्रव्योस्तृतीयादिभिःसंबंधः आप्तात्मकामेनाप्तकामेनात्मकामेभेदः ६९८ । ६९८
स्थूलेति । वर्जितेस्वरूपेस्थूलदेहस्यजननव्यापारेक्यजनकःपितासोऽपिताभवति उक्तस्वरूपस्यस्थूलदेहसंबंधमयोजकाविद्याकामकर्मातीतत्वात् एवंजनन्यादावपिषोड्यं यदापादौ
शिकस्यस्थूलदेहस्योपादानभूतावपवकृतेनांतरंगयोर्मातापित्रोःसंबंधत्वागस्तदाहद्विरेमसंबंधवतांजापादीनांसंबंधत्वात्किमुवाचइत्याह कुतहत्यादिना ७०० अथसुप्तदेहसंज्ञानांसं
धत्वागमाह विषयावति । कर्मज्युत्पत्त्याकरजंज्युत्पत्त्याचलोकपदेनोकाविषयाःशब्दादयःसंदिश्याद्विद्येःसहितास्तत्रस्वरूपेस्वात्मरूपतःस्वकीयेनविषयत्वादिकेनजनभवेयुः तथायेवामादी
नामविदेवतामभिर्मानिनोऽप्यप्यादेवास्तेसुप्तोमदेवाभवति तस्याप्यमर्त्यरूपेणसंबंधावेतःप्रमापराजाःअवेदाभवति तस्मिन्कर्मज्युत्पत्त्याचलोकपदेनोकाविषयाः ७०१

तत्र जागरणादिवृत्त्यवस्थाप्रयेनास्थादिशरीरावस्थामुक्तामननेत्यावगादिर्नोपत्यभिज्ञाप्रमिषति अज्ञातमिति विधिः । प्रथमिदं वाक्यपाठम् ७५१ । ७५२ । ७५३ गन्मानमनोवि
नाशित्वसाधकं प्रत्यभिज्ञालक्षणं प्रत्यक्षं दक्षितमथानुमानं नानालिङ्गमाह सप्तहतिविधिः । जातस्पृहालभ्ययास्तत्प्रधाने आदिषु लोकभयादिहेतुसप्तवृत्तिरूपाः क्रियास्तालिङ्गनामतीतदेव
प्यात्मनोऽविनाशित्वं परंपरयानुमापयंतीत्यर्थः । तथाहि प्रहृष्यास्वकारणमिष्टसाधनताज्ञानमनुमीयते तथैष्टसाधनताज्ञानमन्वयव्यतिरेकज्ञानार्थानमेतज्ज्ञानमनुभवस्वरूपासंभवा
त्स्मृतिरूपमेव वाच्यं तथाच स्मृत्या संस्काराजनुमेयाः संस्कारश्च स्वाश्रयो जन्मांतरसंबन्धत्वेति ७५४ पुनरेति । तथा ये हेतवे विदुषां पुण्यपापक्रियासुरकारणाकरणे प्रवृत्तपद्वर्णा अपि शब्दादनु
कूलो रागेद्वेषो यथाप्येतां पुनरकाल उपकाराणि उत्तरकालिकोपकारकसंबन्धिनमात्मनो विना नुपपद्यमानास्ते भविष्येति विदेष्यात्मनो विना साक्षाद्भावोऽपि भवतीति संबन्धः । अन्यथानुपपत्तिः साध्य
मसाह्वयनियमरूपा आदिः प्रथमं मूलरूपं सङ्कारिवेषां तानि मन्वथानुपपत्त्यादिरूपा क्तिता निश्चयानि लिङ्गानि ति विप्रश्नः । फलितमाह । ततश्चाप्यस्मिन्वादिनेति द्वयोरर्थः ७५५ । ७५६ द्रष्टे
ति । यत्तुक्तं पुनयादृष्टात्मा विनाशरहितः सिद्धस्तत्त्वात्मस्वरूपभूतादृष्टिर्नश्यति यथावन्देनाशे सति तत्स्वरूपभूतोऽप्यतीत्यर्थः ७५७ तत इति । यत आत्मस्वरूपभूतादृष्टिर्विनाशिनी

अद्राक्षंस्तिनं स्वप्नेऽसजागरणेऽपि ॥ पश्यामिर्षकज्जं लोभं शोभितं च तत्र ७५१ यश्च जामरणे द्राक्षं शब्दान् गृण्वन् तथा ॥ मादं मूढः सुपुंसो नाविदं तत्र किं
चन ७५२ दृष्टवानपि यः स्वप्नान्वात्येनानाविधानपि ॥ सोऽपुना जरया ग्रस्तस्तिष्ठार्माहं कुरूपमृत् ॥ इत्यादिमन्यभिज्ञानं वर्तते स्वात्ममंत्रयम् ७५३ मद्योजा
तस्य बालस्य स्तन्यपानादिकाः क्रियाः ॥ लिङ्गानि नाश्रयन्त्येव पूर्वदेहपि चात्मनः ७५४ पुण्यपापक्रियास्वतः करणकरणेऽपि ॥ विदुषां भाविदं हि पिनाशाभा
वे भवन्ति हि ७५५ अन्यथानुपपत्त्यादिरूपलिङ्गान्यनेकशः ॥ आत्मनस्तत्परायं विनाशरहितः पुमान् ७५६ द्रष्टा विनाशरहितोऽयतो दृष्टिस्ततो मसा ॥ नश्य
त्यात्मस्वरूपेऽयं कन्धनाशेऽथोष्णता ७५७ ततः सुप्तोऽपि मानेऽपि दैतजालेन पश्यति ॥ दैताभावापराधेन ननु दृष्टेरभावतः ७५८ यत्र दैतमिवाभाति स्वप्ने सुप्तिरा
त्मनि ॥ मायाविनिर्मिते तद्वत् स्वप्ने जागरेऽपि च ७५९ तत्रान्यः कर्मणः कर्ता कर्मान्यद्वयं गच्छति ॥ सर्वैराम्यन्ते रैवाह्यैः करणैर्भेदमोहतः ७६० सुप्तोऽतस्याप्यभावेन
कथं भिन्नं प्रपद्यते ॥ स्वस्मादेकसाक्षिः स्वमं धर्वनं गरोपमम् ७६१ यत्किंचित्सकलं विश्वं भूतभौतिकं रूपमृत् ॥ विभक्तं नात्मनः सुप्तावात्मा यदवगच्छति ७६२

ततएवंबोधः एवंकथं एवमुक्तानुसारेणेतज्जालनपश्यतिप्रपञ्चकोदेतत्स्वेवाभावसत्त्वयोराधोवदुदहेरभावस्तत्रप्रयोजकस्यार्थः ७५८ ननुसुप्रोचिंतोविशेषकारतात्यक्षणस्थितस्याभावएवकु
नहितिवेतत्प्रयोजकत्वाविद्याभावोदितदर्शयिषुंकायाविद्यायाःसविशेषताकारणत्वस्यावयव्यतिरेकायांस्वर्णकारणपरायापत्राव्यादिद्रापाएकत्रिशक्त्याःकंडिकायामर्थदर्शयति यत्रद्वेतामि
तिबुद्धिः । यत्रप्रतिष्ठाकालेस्वभावस्थित्याकृतेतत्समेवप्रसमसामरेजाप्रद्वय्यारूपेवातद्व्यापाविनिमित्तेमायाविनानिमित्तमप्यदर्शनकालेवादेतमिवमिथ्याभूतदेतमाभातिप्रकालेदर्शनादि
क्रियाकर्तृतत्त्विकायामर्थोऽप्यत्रान्तराभिमंयमानःसन्स्वस्मादिशब्देनकल्पितःसर्वश्रवणादिभिर्बोद्धाभंतरकारणैर्कर्मरूपादिहंसस्वमादिश्रवणप्राप्त्यव्यति अत्रनानाविधविशेषदर्शनमप्योक्तं
स्तुभेदमोहोभेदाकारेणपरिणताविधेवेतिदृष्टोःसंबन्धः कीदृशस्वमादी सुधीतरात्मनिनुमितिर्व्यक्षणस्वरूपे ७५९ । ७६० सुभाविनि । सुप्रोक्तस्यभेदमोहस्वपिज्ञानशक्त्यामकर्मविद्याभावे
नस्वस्मादेकरसादिभिर्भ्रतयाकर्णप्रपद्येतज्जानीयदितिर्बन्धः ७६१ तत्रदेवतयासकभेदकोपायोनासदात्मरूपकारणादिभावेनानवस्थानमाह यत्किंचिदिति । यदःसर्वविश्वमुत्तिकालेमा
त्मनःसकासादिभक्तविभजेनावस्थितंनभवतिप्रदात्तावयव्यतिरेक्यर्थः ७६२

अथहाविप्रपुत्राः कडिकाप्रामथ्यवर्णमिति । स्वसमावीतिद्विजः कुत्रेः । श्रुतिगतसलिलपदेन शुद्धत्वाभिवायिनः विजातीयमेदस्य रूपदेन सजातीयमेदस्य द्वैतपदेन स्वमतमेदस्य च वारणाः पुत्रा
 दशा एते निरंतरः सर्वमेदसहितितयावत्तत्प्राप्तोपतोभवति अतएव कथं सजातीयमेदस्यः स्वयं योतिः प्रः पुमान्मासमानान्वदेन परमपुरुषार्थरूपो लोको रूपदेनोक्तः स एव भवतीत्यर्थः ७६३ एदे
 विषयपदेनोयाज्ञवल्क्येन जनकाय कृतनिधुतिरिचकारिजनानामप्याह मनुशासनमिति । स्पष्टम् ७६४ किंविद्वत्तनुमासनमित्याकारामविकारिणां पुनरुत्थितामाकांक्षायां लक्ष्यश्रुत्या
 क्वंवायेः पापुक्तदर्थमाह याज्ञवल्क्येनेत्यादिना । याज्ञवल्क्येनयानुमिक्तकावृत्तिमयमात्मस्वरूपनृकमिति यावत् एषा सुप्तिमव्यारमस्वरूपत्विक्ताऽस्य जेतोः परमावतिः मंतव्यस्थान
 मित्यर्थः परममुद्राद्वैतोक्तमिति ७६५ कैमिजनयेति जिज्ञासायां वदिते वैज्ञादिभिर्निरंतरैः जमादिभिश्चोपकृतेः श्रवणापुरादेरित्याह यज्ञादिभिरिति । श्रवः श्रवणं । एषावतिः ७६६
 मस्य रूपस्य परमसंपदपतामाह कुवेरस्येति । यथा लोके कुवेरस्य संपत्परमावसिद्धातयोषा सुप्तिः परमासंपद् यदीत्यां सुप्तावात्तनः सकाहात्परिभित्तिविस्ताराद्यवत्त्वेन सार्धं तथा च मित्यसिद्ध

स्वसजातिविजात्युत्थमेदत्रयविवर्जनात् ॥ एकोनिरंतरोद्ग्रासुप्तौ भवति भूपते ॥ ब्रह्मसंज्ञाभिधेयोयं स्वयं योतिः परः पुमाप ७६३ अनुशासनमेवं संचकार मुनि
 सतमः ॥ जनकाय विदेहाय याज्ञवल्क्योतिः बुद्धिमान् ७६४ याज्ञवल्क्येनया सुप्तिरुक्तैषा परमावतिः ॥ नातः परोहिंतव्यमस्ति लोकप्रयेपुहि ७६५ यज्ञादिभिर्म
 हापुण्यैर्ब्रह्मचर्यादिसाधनैः ॥ श्रवादिभिस्तथोपायैर्मतव्यैः पात्मरूपिणि ७६६ कुवेरस्य यथा संपत्परमावतादृशी नृणाम् ॥ सुप्तिः परमासंपत्संपाद्यं नात्मनः परम्
 ७६७ सुप्तिप्राप्यते सर्वे स्यात्माऽस्य देहिनाः ॥ परोलोको यतो नान्यल्लोकनीयं परं स्मृतम् ७६८ तरुणीरूपसंपन्ना पुत्रो वा मुणसंयुतः ॥ देहो वा सुदुल्लोकरूपला
 वण्यसहितो निजः ७६९ गजैः पर्वतसंकाशे ह्यैराकाशमाभिभिः ॥ मेघयोपैरथैस्तद्वत्पादातैरकुतोभयैः ७७० शंखपद्मनिधिप्रख्यैः कोशैश्च शर्वजितैः ॥ कोष्ठा
 गारैस्तथानंतैर्नानाधातव्यप्रपूरितैः ७७१ अप्सरः सदृशानंतनानावारांगनामणैः ॥ वैजयंतोपमैः प्रौटप्रासादैः सुमनोहरैः ७७२ इंद्राणी सदृशस्वात्मजायासंचवि
 राजितैः ॥ हृष्टपुष्टप्रजासंपेदशैरव्याहताज्ञकैः ७७३ इंद्रस्यैव भवेद्वाज्यमथवा स्वात्मनः सदा ॥ लोकनीयं यतो नेन सुखं स जायते नृणाम् ॥ परमोलोकनीयो यम
 स्यात्मा जशरीरिणः ७७४

वादात्मस्वरूपमेव परमासंपत् अस्यासु संपदार्जनं कथादपरमावतिभावः ७६७ उक्तस्वरूपस्य परमलोकतामाह सुप्तावतिसप्तभिः । यमारमा सुप्तौ सर्वैः प्राप्यते स एवोऽस्य देहिनी लो
 कताम संपरी लोकी लोकीनीयः एतद्वती यथा यदी कनीयं तत्परमुत्कृष्टं भवति किं त्वप्युक्तमेवेत्यर्थः ७६८ उक्तस्वरूपस्य परमार्थभूतान्कांश्चिद्विशेषति तरुणीति । रूपादिसंपन्ना स्तरुण्या
 योऽयं वादार्जितविशेषो ज्ञेय इत्युक्तमिति तस्यैव राज्यसदा तनं स्वात्मनः सर्वविभवेतत्सर्वपरलोकनीयं भवतीति पक्षेनाभिसंबन्धः लावण्यं मुक्तावर्गकांतिः ७६९ गजेति स्पष्टम् ७७०
 शिवेति । सैवादिनिधिरूपैर्माद्वैतपुराणे दृष्टम् ७७१ अप्सर इति । स्पष्टम् ७७२ इंद्राणीति । एतत्पूर्वार्द्धमपि मासाद्विशेषं अद्याहतामोषा जाजायेतुतेत्यातैः ७७३ इंद्र
 स्येवेति । पूर्वाह्णं योदक्षितः तरुणादीनामपरमलोकते देवदेवतायाद्वैतः यतोऽनेन तरुणादितापनेन लोकनीयं नृणां यत्सुखं तज्जायते ज्ञापमनित्यमिति यावदितिवर्त्यः । कलितमाह पर
 म इति । तस्मादनुमुक्तोऽयमत्मा स एव शरीरिणः परमोलोकनीय इति संबन्धः ७७४

परमलोकपदपदपरमपदार्थत्वमुक्तं तदेतत्पापरमानंदरूपमाह परमेति । यथात्माऽमुना जरीरिणा मुनीनाप्येतत्सर्वानंदरूपः अस्त्यानेदत्वं परमात्वं कथमित्यत आह परमत्वमित्यादि । यथा मतिरूपेण संवद्वेषेण लोकरूपेण च परमात्वं नास्ति चेत् किं सिद्धमेतत्तथा नंदरूपेणापि परमात्वं नास्ति चेत् सर्वानंदं शब्दव्याप्तिरर्थः ७७५ कथं सर्वविषयमित्यत आह गतहानि । उपजीवंति प्राश्रित्य वर्तते । प्रात्रालेक्षम् ७७६ तत्र ह शतं माह समुद्रस्येति । यथा काशमतावर्षुकामेघाः समुद्रस्य जलस्य महेच्छमाश्रित्य स्वकृपाभिभ्यां किल भवन्त्यर्थः ७७७ आश्रयदाधर्मभिनयति भाति । यथा रिजगत्स्य वृत्तादेर्हस्ते गृहीत्याप्यक्तस्यापि क्रिश्च जेहस्तेति प्रतिसत्तस्य भातिरेव चेत्यर्थः ७७८ दाह्यति केपे जपति ब्रह्मादीति । ब्रह्मादिरूपार्थः । स्वं स्मृणादिगुणः ७७९ उक्तमर्थमुपपत्त्या विशदयन्तं सारदशाया मात्मनः परमानंदताया अभिनेमयो जकंदस्येति आत्मन इत्यादिना । एवं वक्ष्यमाणपकारेण मात्मनः परमानंदत्वे तानीयान् । तत्रानंदत्वं मुखं यवहारो गराधयति आनंद इति । विषयप्राप्तिर्यत्वेनाभिमतस्वमुखस्य प्राप्तिरसिद्धस्यानंदपदार्थस्वत्वेनावेवाहः कस्यचिदित्याशयः ७८० तस्य विषयाः कारणमिति लोकि कावर्ततायाह अभीष्टमिति । अज्ञानं भ्रमः । तस्य सुखनामकस्य ७८१ तत्रापीदं विचारं विषयाणां किमुत्पादकत्वं तत्कारणत्वं किंवा भावप्रतिबंधकपनयकृपाभिष्यंतकृत्यलक्षणं तदभावाः निष्पातस्वरूपलक्षण

परमानंदरूपोयः सुपुत्रो प्राप्यते मुना ॥ परमत्वं चासिद्धं मतिमपत्स्वरूपिणः ॥ लोकस्थानंदरूपस्य सर्वाधिक्येन हेतुना ७७५ यतः सर्वाणि भूतानि स्थानाणि चराणि च ॥ एतस्मै शेषजीवंतिमात्रामानंदरूपिणः ७६ समुद्रस्य यथा मात्रामुपजीवंति त्वेस्थिताः ॥ मेवानरमुचो भूमौ त्रैलोक्यकालउपायते ७७ मात्रालेक्षाः समुद्रिष्टो यथा शिग्धस्थवस्तुनः ॥ इस्तस्थितस्य संख्यामेहस्तेति प्रतिकंचन ७८ ब्रह्मादिस्तं च पर्यताजंतवो लेखामिनः ॥ आनंदस्यास्य तेनायमानंदः परमः स्मृतः ७९ आत्मनः परमानंदं जानीथा देवमत्र हि ॥ आनंदसुखनामायमस्ति कश्चिज्जनेन हि ॥ विषयः प्राप्तिरुजातो मनुजानामहानि शम् ८० अर्धष्टमशनंतद्वल्लनाश्च मनोरमाः ॥ पुत्रमित्रादिकंचैव कारणं तस्य कीर्तितम् ८१ यद्यप्येते सौ नैव जायते स्वात्मरूपकः ॥ तथापि दुःखहानि ते कुर्वन्ति विषयाः मदा ८२ आत्मा ज्ञानेन जंतुर्ना तथा ब्राह्मस्य दर्शनात् ॥ विषये जायते कामः कामादुःखं च जायते ८३ विषयावाप्तिः कामो विनश्यति तदा हिंसः ॥ यावदन्धेन जायत तस्मिन्नापि परत्र वा ८४ कामस्य तस्य नाशेन तज्जदुःखं विनश्यति ॥ यावदुःखविनाशो यमात्मन्यस्मिन् स्थितो भवेत् ७८५

स्यानेदस्योत्पत्त्ययोमात् तस्मादंत्वाः पक्षः परिशिष्यत इत्याक्षयेनाह यपरीति । असावानंदोदुःखस्य मुखमतिबंधकत्वं दाहिकारणादहोपायकपम् ७८२ किंतुः स्वकारणमिति चेत् काम इत्याह आत्मेति । यथा कुलजगदादिर्मभोत्रिहाय क्रिश्च मृणा मभिरावेत्तथा त्मानमानंदरूपमज्ञानावृत्तेविह्वलविषयदाहिनो काम इच्छादुःखमुखं भवतीति ७८३ विषयेति । विषयप्राप्त्या त्रिषयेच्छा उपशान्त्यसिद्धा कामोपशान्तिरवितावक्षिगृहेयावत्तरिप्रभूतं मिथेपरगत हिंसेना कामात्तरं जायत इति ७८४ कामस्वेति । तस्य विषयमोक्षरस्य कामविशेषस्य नाशेन तज्जदुःखनाशेना कामविशेषाज्जातं दुःखं विनश्यति तदुःखविनाशोपायदाहमनिदुर्द्वेति प्रतिसत्तावदात्मनो रूपं रकुते । कीदृशमात्मरूपम् एतावद्विसेपरहितं तावतायति यो मिदुःखं त्यजति मात्राकारेण विसेपेण रहितम् । तस्य ज्ञानं विनाऽज्ञाननापायादज्ञानावृत्तेषु तत आशरणानपायात् तद्विसेपरहितमात्मरूपमावृत्तसहोके मुखस्य देन उपवर्द्धित इति द्वयोरर्थः । अर्थभावः लोके द्विविधं प्रतिबंधकम् किंचिदतिवरणरूपं यथासर्वेनः किंचिद्विसेपरूपं यथा नेत्रांधं चेत्यम् तथा वाचविसेपरूपं बुद्धिबाधं चेत्यम् किंचिद्विषयाज्जातानावृत्तत्वेनात्मनो मेधादुःखरवरेषु ब्रह्मन्तयातः पुस्तमिति लोकेन पयोद्वयत इति ७८५

७८६ अतएवेति । यत्तत्त्वानोक्तवानुव्रतएवसंसारिणां च सुखमित्याचरो बोधो न दृश्यति यथा यदा पञ्चवद्वेन स्फुरति ७८७ सुखस्य तारतम्यं दृष्टान्तेन स्फुरति ततो भूतमिति
 पंचभिः । यथा एष स्थितो मणिर्वाऽऽकाशगतः स न्ययत्वे सा वच्छिन्नतमो निहंतितावदेवा वच्छिन्नमेव यत्तदा काशं स्फुरेदिति ७८८ एवमिति । एवं विषयमाप्तिः स्वयोतादिसमाप्तः स्वमि
 अत्राप्यंतमो निभमात्रा काशो हस्तिर्निहंतितावदपगतदुःखस्य परिमाणमस्य रूपं सुखं नायते विषये परितो भस्त्रे इत्येवं तारतम्यं बोध्यमिति द्वयोरर्थः । अत्र तमो दुःखयोरावरणविशेषत्वरूपोऽवत
 रविशेषो न विवक्षितः प्रतिबंधकतामात्रेण साम्यस्य विवक्षितत्वादिति बोध्यम् ७८९ । ७९० एवं प्रतिबंधकाभावस्य आत्मभावेऽन्यथा दृष्टान्तो न्यतिरेकमाह केनचिदिति । यथा केनचिन्मि
 मिचेन वा युवेगादिरूपेण स्वयोतवेरसापेऽयमेव सति पुनस्तमः प्रादुर्भावत्वाकाशो न स्फुरति कीदृशमाकाशः स्वयोतादिसत्त्वकाले प्रतीतोऽपि तथैवाकाशं तारतम्यमात्रेण न दभानप्रतिबंधकदुःखमप्यो न
 वस्थेत्परात्पर्ययं सुखं न भासते कीदृशं कामजातिकास्तेषां प्रतीतमिति द्वयोः संबन्धः ७९१ । ७९२ ननु कामोपपन्नस्य सुखप्रादुर्भावपयोजकत्वं न संभवति यो न सरो गिगिरिका मय्यमु
 ल्यं न विचारयति चेन्न तत्रापि विचारो न विचार्यते इच्छायाः स्फुटत्वं तमेनाम्यदाप्यस्फुटं आकल्पने वाचाभासित्याह मुतादिनहति । भुतं विधा । तदुद्भवः तस्मिन् भुतादी विषयतासंबन्धे

अज्ञानाद्वृत्तमेतावद्विशेषपरितस्फुरेत् ॥ आत्मरूपं ततस्तस्यादावृत्तं सुखशब्दमाह ७८६ अतएव सुखं नाहमिति बोधो नृणां भवेत् ॥ आत्मनस्त्वावृत्तं यस्मात्सं
 सारे वर्तते तेषु ॥ तेनात्मा सुखरूपोऽहमिति बोधो न जायते ७८७ तमो हृतयेषां काशो स्वयोतो मणिरिव ॥ यावत्तमो निहंत्येषतावदेव च तस्फुरेत् ७८८ एवमेवा
 प्रसंप्राप्त्या विवर्तयिष्यस्यति ॥ तावत्कामफलं दुःखं निहंत्यादात्मनि स्थितम् ७८९ सुखं संजायते तावत्सर्वेषां मिह देहिनाम् ॥ तारतम्यं भवेतेन सुखस्यात्मस्वरूप
 पिणः ७९० केनचिदिनिमित्तेन स्वयोतादेषापयतः ॥ आकाशो न स्फुरेत्सोऽयं प्रतीतोऽपीह देहिनाम् ७९१ तद्वत्कामांतरमाभ्यापूर्वजातं सुखं नहि ॥ प्रतीयते स
 देवात्मस्वरूपं सर्वदेहिनाम् ९२ मुतादि जेपिलोके स्मिन्सुखे कामस्तदुद्भवः ॥ अस्त्येव यत्पुतस्य रोधादौ दृश्यते स्फुटः ९३ ततो विषयजं नृणां तारतम्याद्यनस्थि
 तम् ॥ प्रसिद्धं सुखमेतास्मन्लोकेषु दिमतसदा ॥ सुखमेव स मुदिष्टमानंदो नापरस्तुतः ७९४ मनुष्याणां च सर्वेषां प्रसिद्धो यो धिकः पुमान् ॥ युवा हृदयपुस्तद्वद्भी
 मार्जुनसमो वली ७९५ सर्वज्ञो व्यासवत्तद्वत्पार्वतीपातिनासमः ॥ अक्षैर्नानाविधैर्मोक्षसंधानादिसमन्वितैः ॥ अभिनाविनीरोमः सिद्धपुष्पप्रकीर्तितः ७९६

येनोद्भवत्पक्षिर्पेस्य कामस्य स तथा कामश्चात्र स्फुरेत् यत्तत्त्वानुव्रतएव संसारिणां च सुखमित्याचरो बोधो न दृश्यति यथा यदा पञ्चवद्वेन स्फुरति । यथा यदा पञ्चवद्वेन स्फुरति । द्वितीयेनामुदपग्रहः ७९६ कस्मिन्मात्रे त
 तमिति । ततः कामोपपन्नस्य सुखा विभावपयोजकत्वात् तारतम्येनाविद्यते वैषयिकं सुखं लोके प्रसिद्धं तच्च सुखमात्मस्वरूपं भूतानंदसमं भिन्नं यदि हि जगन्मभविष्य तदात्मभिन्नमभविष्यत् इहैव वि
 न्ययं पमेवेत्यर्थः ७९४ एवं लोके सुखं नामोपाधिकं भेदभिन्नानां आत्मनंदमात्रं सर्वशक्तिमत्तत्त्वमात्रेण सारतम्यं भवेतेन सुखस्यात्मस्वरूपं
 कंडिकायामर्थपंचांगं चोक्तं केवलेन प्रमाणानुपानंदस्य परमाकांक्षादर्शयति मनुष्याणामिति सप्तभिः । यः पुमान् पुत्रत्वादिभिर्गुणैः सर्वधिको भवेत्तस्य आनंदः सदिष्टं मनुष्याणां परमवतिष्ठेना
 मिसंबन्धः । तत्र श्रुतिस्मरणपदेन सिद्धत्वाभिवादिना संगृहीता गुणान्वर्णयति युवेत्यादिना नीरोम इत्यंतेन । हृदयपुस्तद्वद्भीमार्जुनसमो वली । अक्षैर्भोग्यसुखमः मोक्षउत्तमैः संबन्धेनारा
 दैर्मत्स्यकेराधानं । आदिपदेनोपसंहारग्रहः । एतन्मंत्रसमन्वितत्त्वमभिविशेषणम् ७९५ । ७९६

वाक्ष्येपकरणसंपन्नत्वाच्चकस्यसमृद्धपदस्याधर्माह समृद्ध इति । यथाचतानुनःश्रीकृष्णस्तत्प्रयुक्तान्साक्षात्पातयामासपुत्रिगिरोऽर्जुनोवा समृद्ध इतिप्रसिद्धस्तथातादृशाश्रीकृष्णसमेतसहाये
नसंपन्नःप्रकृतोसमृद्धोऽप्येवइतिसंबन्धः ७९७ अघितपिपदार्थककदितिराजत्वकृपमाह सर्वेषामिति । द्विपदामनुप्याणांताथापस्यादीनांक्षतमहीपवासांनसंबन्धाच्चकवर्तास्वतंत्रोराजःसर्वेस्तो
त्राघितिशब्देनोक्तस्यार्थः ७९८ तथाभोग्यैर्भोगोपकरणैर्भोगक्षतयाचसंपन्नोभवेदित्याह अनुप्याणामिति ७९९ तस्येति । तस्यवर्णितस्य श्रुतत्वानन्दानन्दिनोर्भेदविवक्षयासाक्षा
नाधिकरण्यमित्यर्थोऽप्यम् ८०० तस्यपरमस्वस्फुटइति एतदिति । स्पष्टम् ८०१ वर्णितमनुप्यानंदात्क्षतगुणविक्रयितृलोकवसिनामानंदइत्याह आनंदइति । जितःपूर्वकस्याजित
श्राद्धादिर्मण्यवशोऽकृतोलोकोयेस्नेतधेतिपितृवृषेण स्वर्गभंडलोकः ८०२ ततोऽपिअतगुणोर्भवर्गोर्नंदइत्याह पितृलोकेति । पितृलोकमतानंदोऽयदिशतसंख्याःस्फुटस्ततोऽपिगर्वलोकांनंदरूप
क्तिरधिका संस्थक्तिमस्तत्तमैक्यपक्षेरापेक्षस्यलोकेषिमतिद्वयादिविभावः । एवमत्रेति ८०३ भवर्गेति । भवर्गलोकेवर्तमानोऽप्यमानंदस्तत्कालीयानांशतार्त्तकर्मदेवानांसंबन्धानंदो

समृद्धः पांडवो यद्वदलानुजसमुत्थितात् ॥ साहाय्यात्तादृशज्ञेयः सहायेन समन्वितः ७९७ सर्वेषां द्विपदां तद्वत्सत्तद्वीपनिवासिनाम् ॥ भवेदधिपती राजा च कर्तुं म
हायशाः ७९८ मनुष्याणां हि ये भोगाजप्रपानागनादयः ॥ तैः संपन्नतमः सर्वैरात्तकाम इव स्थितः ७९९ तस्य योजायते पुं प्रानंदश्च कर्तुं नः ॥ अस्माकं द्विपदां
सोयमानंदः परमः स्मृतः ८०० एतद्वन्मनुजेष्वत्र सुखी कोऽपि निव्रियते ॥ यतोऽतः परमोऽस्यायमानंदो द्विपदामिह ८०१ आनंदो यः परः प्रोक्तो द्विपदां तच्छता
दपि ॥ अधिकोजितलोकानां पितृणां स्वर्गवासिनाम् ८०२ पितृलोकस्थितानं दशततोऽप्यधिकः स्मृतः ॥ मंघर्वलोकानंदो मंघर्वाणामहात्मनाम् ८०३ मंघर्व
लोकानंदं दशततोऽप्यधिकः स्मृतः ॥ आनंदः कर्मदेवानां ये देवाः कर्मणा भवन् ८०४ कर्मदेवस्थितानं दशततोऽप्यधिकः स्मृतः ॥ आजानजानां देवानामानंदो हि म
हात्मनाम् ८०५ आजानदेवजानं दशततोऽप्यधिकः स्मृतः ॥ यस्मात्प्रजापतेर्लोकानंदः परमोऽस्मिन् ८०६ विराटानंदं दशततोऽप्यधिकः स्मृतः ॥ सूत्रा
त्मनो महेशस्य जगत्कारणरूपिणः ८०७ इतः परं न देहेषु स्थूलसूक्ष्मविभेदेषु ॥ वर्ततेऽधिकः आनंदः कोऽपि कुत्रापि कर्तुं चित् ८०८ अत्र वैराग्यसिद्ध्यर्थं स्थूलसूक्ष्म
शरीरगः ॥ आनंदस्तारतम्येन कथ्यते वेदादिभिः ८०९ सार्वभौमे जने तद्वत्पितृलोके मनोरमे ॥ मंघर्वाणां तथा लोके कर्मदेववपुष्यपि ८१०

[illegible]

हिरण्यमिति । स्वाध्यायानुसारिचमिमतोविमोदेहिरण्यादिर्द्वयवानस्मि ८५२ नूनमिति । लिप्तालाभेचम ८५३ ब्रवेति । तत्रयौवनेषुद्राहत्यादिर्जननदनेतदः स्वर्धविष्यतीति ८५४ जरा
गतानोचित्यस्मृतिपूर्वकान्प्रशानभिनयति यदाहमितिष्वभिः । स्वांगानांसाध्यालनेऽप्रकः ८५५ कामातुरस्वेति । तत्रावस्थापांयुवतीनामप्याकामातुरस्वेनदुःस्वतस्तामासोयुक्तीक
राहित्येनदुःस्वतप्रीति ८५६ कोवाप्रीति । तथातत्रावस्थापांकोवकालेषु स्वभूषणेष्वेतनोनापुरुषः कःसहेतुति ८५७ तथातत्रलोभदुःस्वततोभ्यधिकमित्याह लोभेति ८५८ इदयच्छिद्र
वास्तिभिरतिवर्द्धमानैः कामादिभिर्दुःस्वतपत्कर्कटोयन्नविदीर्णतदेवचित्रमित्याह कामइति । वृद्धस्यममहृदयेयः कामादिभिरुत्तेजस्तद्वत्तुजपञ्चविवारितमेतदेवचित्रमित्यप्ययः ८५९ अवेति । अत्र
यार्द्धकेषुद्वेप्राप्तेनायादयोममावज्ञांसकृमिगुणविकृतवतः ८६० मनेनसंजरापापेवेतेकामादयः किंनुवात्त्यादावसि तथाचतेषामुपसमासंपावनेनदुःखाज्यमर्तमिःयाह कामइति ८६१

हिरण्यसंपद्वन्द्वारानुपृक्षेत्रधनादिकम् ॥ हृतवानस्मिलोभेनविप्रादेन्यायवर्तिनः ८५२ यूनोममसदायातादिवसालिप्सयैवहि ॥ नयूनमममालेषाद्रात्रयो
पिगतास्तथा ८५३ ब्रह्महत्यादिकंपापंयच्चतत्रमयाकृतम् ॥ नानाविधमनंतंतदुःखराशिफलप्रदम् ८५४ यदाहंजराग्रस्तः स्यामसंचालनाक्षमः ॥ कामःको
धस्तथालोभस्तदामेभ्यधिकोभय ८५५ कामातुरस्यचलितुंशक्त्यानिर्हितस्थमे ॥ युवतीनामसंप्राप्त्यादुःस्वतप्राप्याप्यभून्महत् ८५६ क्रोधाग्निदीप्तगात्रस्यवृ
द्धस्याशक्तिमाजिनः ॥ यदासीन्ममदुःस्वतस्तेनः कःसहेतना ८५७ लोभाकुलिताचितस्यह्यसमर्थस्ययन्मम ॥ दुःखमासीतदेवैकब्रह्महत्याफलोपमम् ८५८
कामःक्रोधस्तथालोभोहृदयेयोभवन्मम ॥ वृद्धस्यतेनतच्चित्रंयन्नदीर्णहृदंजुजम् ८५९ अत्रजायास्तथापुत्रावार्द्धकेममुपस्थिते ॥ कृतवंतोममावज्ञांसमिदमृशुनो
यथा ८६० कामःक्रोधस्तथालोभश्चतुर्थोमोहएवच ॥ बाल्यादारभ्यवर्ततेसर्वदानाशवर्जिताः ८६१ दिवसेदिवसेवृद्धिर्विद्वःप्रज्वलतोयथा ॥ कामादीनांतथावृ
द्धिर्दिवसेदिवसेमम ८६२ एवंदीनसमावस्थागतंपापाजनेतरम् ॥ मृत्युधीवरणोत्रमाभीनंतुमागतः ८६३ एहक्षेत्रकलत्रादिदुर्गलेपल्लवेस्थितम् ॥ दुःखत्र
यार्कसंतप्तकामादिरजसावृतम् ८६४ हाकष्टममगात्राणिकृतत्येपसुनिर्घृणः ॥ सूनायुहेविनोदेनक्रकचेनपज्ञोर्यथा ८६५ सूचीभिरिवसर्वांगभिनत्यत्राहिकोपि
मे ॥ हस्तौपादौचवर्ततेममकाष्ठसमाविमौ ८६६ नेत्रेभेवलनंप्राप्तेनाहंपश्यामिकंचन ॥ मनसासहितान्यत्रममसर्वोदियाप्यपि ॥ स्ववशानिनवर्ततेदुर्दृताःपश
वोयथा ८६७ कंठोभेरोधितोभुरिच्छेदमणादुःसहेनहि ॥ जाठरःपावकस्त्वेषोप्युपर्युपरिर्षति ॥ पवनेनसमंदेहंशोपयंश्चदहंस्तथा ८६८

कामादिविषयप्राप्त्यानुनशांतिर्यथाहृत्यादीनांविधनानांप्राप्त्यावहेरित्याह विवृतइति । मन्त्रलोल्लोभधनस्य ८६९ अथमरणकालिकदुःखानुसंज्ञानानुसंज्ञानाह । एवमित्यादिना ।
एवंकामाद्यनुपशमेनदीनतमंमामिंनंमृत्युक्रोधीवरोनेतुमागतः । कीदृशीमंमिंनंमृत्युक्रोधीवरोनेतुमागतः । कीदृशीमंमिंनंमृत्युक्रोधीवरोनेतुमागतः । पुनःकीदृशीमंमिंनं दुःखत्र
यत्पावर्ततायतम् । पल्लवमोर्नोरजसापदेनमलिनोभवतितथाहंकामकृपाजसेतिद्वयोरर्थः ८६३ । ८६४ हाकष्टमिति कृतजिच्छिननि एषमृत्युः यथासूनायुहेनानापशुवयस्थानेविनोदार्थंक्रकचेनप
दोमोत्राणिहृत्तेषद्व ८६५ सूचीभिरिति । भिनतिविद्वचति । कोपिअलसितः ८६६ नेत्रेइति । चलनंविपर्योसं तथालमनरक्षणोदियाप्यप्यशिक्षितवृषभवदमेनसन्तीति ८६७ कफादीनांजवा
पाभुद्वेदंशयति कंचइति । कफेनकंठोरोधितोनिरुद्धः उदराग्निश्चाहंरूपःपवनसहितकर्कशकामसोति ८६८

तदातीतनीतिद्विष्टानेनरपुत्रयति वसंतीति । द्विष्टिद्विष्टाःपृच्छन्त्यकायेपामेतादृशानृशिकाःकोटिसंख्याताःसकोपाश्रयोभूयोयदिवदेत्युत्तवन्पीडासमापीडामभवन्तेइत्यादिसंख्याकुर्वन्ति
 नितोस्माच्छरीररज्जेदितिद्वयोःसंबंधः ८६९ । ८७० अपिवाचोनिरोधोपिपदिभवेत्तथाविपुष्टायाकाराःसन्दाःश्रुयंतएव अयमेवंविधसंख्यामुनूपदेइतोयात्येवपुनरि
 मंदेइप्रतिनावर्त्ततेइत्यन्वयः ८७१ एवंसुखमशरीरस्यविदाभासस्यसकृत्साम्येप्रपंचितमथसाक्षिसमेनपरमेश्वरेणसंबंधदर्शयति सुपुत्राविति । परमानंदरूपप्राप्तमीश्वरम् ८७२ मरणशले
 कारणेपाधिदेशप्राप्तौहेतुतयाविशेषज्ञानलक्षणकारणादियायाअभावमाह यथेति स्पष्टम् ८७३ तद्वदिति । ततोविशेषज्ञानाभावरूपहेतोरेवजंतोमृत्युकालेप्राप्तेनशरेणकारणेपाधिनेनजंतोः
 संगमःसंबंधोभवति । एतेनमत्तेनतादात्म्यसंबंधमाप्यवर्त्तितसंख्यान्मुच्यन्तेःपरोक्षस्थानंशरीरंतरूपमात्मनःसंबंधोनिर्गमनिकृतकर्मागितदनुसारेणपातिपतोमरणकालेमुनूर्दानपीडयति
 कदाहीनधीर्भवतीतिचेष्टयाकृष्योप्यासीभवतीतिद्वयोःसंबंधः ८७४ । ८७५ मयपूर्वज्ञीरस्थामोषरसरिमाशिमकारयतिपादिकायाःवद्भिसंख्याःकठिकापानमर्धमाह सपूर्वभित्तिपादिविषय

दशंतियदिगानेषुश्रुश्रिकाविषयकंटाः ॥ सर्वेषुकोटिसंख्याताभूयोभूयश्चकोपिताः ८६९ तैर्ध्यायादृशीनृणांतादृशीममजायते ॥ इत्यादीन्बहुशःसोपिशब्दा
 न्कुर्वन्मजेदितः ८७० अपिवाचोनिरोधोपिपंठेपुरपुरादिकम् ॥ आप्राणनिर्ममंशब्दान्मुमुर्धुस्त्वहमुंचति ॥ सनावर्ततपूवायंमुमुर्धुर्यातिदेहतः ८७२ सुपुत्रो
 यद्देवायंपरमानंदमाप्नुयात् ॥ प्राज्ञंहृदिस्थितंतद्वन्मरणेप्येवगच्छति ८७२ यथाविशेषविज्ञानरहितःसुप्तिगोभवेत् ॥ तथाविशेषविज्ञानरहितोमरणेपुमान्
 ८७३ तत्तत्पुत्रतौजंतोर्भवेत्प्राज्ञनसंगमः ॥ तादात्म्येतेनसंप्राप्यशब्दान्मुच्यन्तेनृजत्यदः ८७४ कृतकर्मानुसारेणस्थानंनोप्यात्मनोयतः ॥ ऊर्ध्वश्वासीयदभूया
 न्मुमुर्धुर्दीनधीःपुमान् ८७५ सपूर्वदुर्बलोभूत्वाप्रायःपश्चादयंभवेत् ॥ यदाप्यस्यभवेदेहेदौर्वल्यमणुमात्रकम् ॥ तदातज्जरायावास्याद्याधिभिर्वापिदेहिनः ८७६
 तत्रदेहस्यमोक्षेस्मिन्वृष्टांतंशृणुमूपते ॥ आमोहुंवरसंज्ञानांपिप्पलानांयथाफलम् ॥ पर्वसृतात्पतेदेवप्रतीकारविवर्जितम् ८७७ एवमस्यशरीरस्यहेतोरारंभ
 कस्यहि ॥ कर्मणःप्रक्षयेदेहीदेहमेतंप्रमुंचति ८७८ फलानांतरुभिर्द्वेष्टादात्म्यंपतनात्पुरा ॥ मरणात्पुरतस्तदस्त्वैदेहेरिहात्मनः ८७९ तादात्म्येपिपथा
 दृष्टोविधोगस्तस्मिन्सदा ॥ फलानामात्मनोप्येवंवियोगःस्याच्छरीरकैः ८८०

त्वार्त्तिच्छयोः । प्रायोबाह्वेनेपरीतिवत्समुपुर्णःपूर्वदुर्बलोभूत्वापश्चादयंभूत्वासोपलसितहीनपीडयतिशिशोभवतीतिप्रथमदत्तार्थः तत्रहीनैर्यद्वाभ्यांहेतुभ्यांभवतिजरयाश्रुतावृषतपयशरी
 केनरीगेणवेत्या ॥ यदापीतिद्वल्लयेन ८७६ तत्रेति । तत्रोक्तज्ञायांपूर्वदेहःप्रागेदृष्टांतोपथाआम्रादिवृत्तायांपर्वकंफलंप्रतीकारेणमतिरोधोपायेनवर्जितंसदृताद्वचनादवश्यंपततीति ८७७
 दार्ष्टान्तिकेयोजयति एवमिति । हेतोःस्थितिप्रयोजकस्यआरंभकस्यप्रागेदृष्टफलकस्यकर्मणःप्रक्षयेसतिदेहीदेहंत्यजतीति ८७८ दृष्टांतस्वारस्यमाह फलानामिति । स्कंवादिफलपुष्प
 पलवांतानामवपवानांसमुदायरूपोदिवृक्षस्तपतःपतनात्पूर्वफलानांशृक्षेयतादात्म्यमितिभावः तथाःमनोपिदेहेनाविषयकंतादात्म्यमिति ८७९ नन्वभेदेनभासमानस्यशरीरस्यकथंविषयोभ
 वतीतिरूपचिर्भ्रंशमतेःश्रीकाप्येनेनदृष्टानेनिरस्तेत्याशयेनाह तादात्म्येपीति । यथापतनात्पुराफलानांतरुभिःसहतादात्म्येपिप्रतीयमानेविषयोभवतितथाशरीरेरहमोक्षस्थादिविषयात्मता
 दात्वायेनभासमानेरात्मनोविषयोभवतीत्यर्थः ८८०

११५ अथैवमिति । एदिचसदादीस्मरणाभावात्तेनातीतदेहाभावसाधनाभिप्रायेणैवंकदेत् । अहमतीतदेहदेशराश्रीति तंयत्वेनैवसात् त्वयास्मरणाभावरूपप्रतीतिदेशभावस्साधनमनेकांतंय
 भिचारयदुक्तंयतः सर्वस्यानुभूतरूपस्मृतिनियमोनास्ति तथाचाप्यभावाभावेअर्थसदकपेत्सत्यस्मरणाभावरहेर्वभिचारः स्फुट इतिभावः ११६ अथदेहइति । संसारसादितावादीयदिवपृपो
 यदितिपक्षेदोषगम्यश्रुत्वविहोदमित्याकारंदेहकृतापक्षेवैवत्वेन ॥ ननुपित्रादिप्राप्तविरोधेनदुर्गतिपक्षं कथमवर्त्तयेत्तत्प्रमाह विस्मृतिप्रामातइति । यतःश्रुनदोषविस्मरणशीलइत्यर्थः तंम
 तिपूर्वोक्तंपित्रादिप्राप्तविरोधादिकंदोषपुनःश्रवयेदित्यर्थः ११७ कलितमाह अनावितेति । अयजोपास्वीकर्त्तव्या अनावित्वसिद्धौपुण्यादिकलन्यवस्थासिद्धातरूपंनसत्पापंयदेहमित्या
 दिश्रुतिवचनंपापिकंपापोभिप्रायकमेवेतिद्वयोःसंबन्धः ११८ । ११९ प्रायिकर्त्तव्यस्फुटपुण्याप्राप्तंयथावेदमित्यर्थकयोःश्रुतिवतप्रतिप्रायप्रतियोगिपदयोस्तात्पर्यमाह प्रतिप्रायमितित्रिभिः ।
 प्रतिप्रायायादिष्वद्वयमुक्तवतीयेयंश्रुतिःसावधमुत्तरांशोऽद्वयेनदशम्याभिप्रायवतीवोध्येत्यर्थः १२० अनादाविति । अनादोसंसारेऽनेनपुरापूर्वोपासीयोदेहःअधुनेदानीमिवकदाचि
 द्गतमाहःपुनस्ततःआतीपक्षेवमतिपक्षेप्रामोतीत्यर्थः । अर्थभावः अर्थमोदीमृतादिकांपांपोनिवज्जितस्वातस्यापोनेनैवैवहरेऽनुपविष्टोपि कुसलोभवतीतिप्रसिद्धंतच्चपूर्वाभाससम्पर्सका

देहातरंनसंप्राप्तोयदृच्छावाकुतो नते ॥ एवमुक्तेनचास्यास्तिनाप्यंकिंचिदिहोत्तरम् ११५ अथचैवंकदेआहस्मरामिस्वात्मनोवपुः ॥ अतीतमितितंभूयादनेकांतंत्वये
 रितम् ॥ अनुभूतस्यसर्वस्यस्मृतिःकस्यात्रविद्यते ११६ अथदेहोहमित्येवंभूयादिस्मृतिमामतः ॥ सहिचेतंप्रतिभूयात्पूर्वोक्तंदूषणंपुनः ११७ अनादिताततः
 सर्वैःश्रयणीयात्रसंभूतो ॥ अनादाविहसंसारेपुण्यापुण्यव्यवस्थितिः १८ पुण्यापुण्यव्यवस्थायांपथादेर्द्वयधामतम् ॥ नियतंनभवेत्स्मात्प्रायिकंवचनंश्रुतेः १९
 प्रतिप्रायमिदंतद्व्यप्रतियोग्यपियत्पदम् ॥ तद्व्यंश्रुतिराहेत्यमभिप्रायवतीहिसा १२० अनादाविहसंसारेयोपुनेवपुरामतः ॥ यश्चदेहःकदाचित्तुपुनस्तंप्रतिपद्य
 ते १२१ नरकेब्रह्मलोकेशस्वर्गोवायेनकर्मणा ॥ यतवानयादृशंभोगंतेपुतादृशजैःपुनः ॥ कर्मणातादृशोनेवस्थूलदेहग्रहायहि १२२ स्थूलदेहग्रहेतत्रकर्मिणोमर
 णाभ्यपरम् ॥ वक्ष्यामिग्रहंमुह्यंदृष्टांतंनिशामय १२३ क्षत्रियायांहिवैश्येनजाताउग्र्याःप्रकीर्तिताः ॥ अथवाकूरकर्माणउग्रालोकेउदाहृताः ॥ अनुलोमात्रि
 लोमाभ्यसवएवात्रमानवाः १२४ ब्राह्मण्याक्षत्रियाज्जाताःसूताःसंकीर्तिताजनैः ॥ येस्युःसाराधिनःक्षेत्रपुराणज्ञाश्चकेचन १२५ अथवासर्वपूर्वैतेवार्णिनोपिपरे
 तथा ॥ अनुलोमविलोमाभ्यांजाताःसूताउदाहृताः १२६

रमंतरानसंभ्रतितथाचमयाचित्प्राप्तपूर्वमेवयोनिमेवमच्छतीतिविज्ञापयवति १२१ यथातत्तत्विज्ञापयति नरकइति । नरकाभिगताम्यपोनयःपूर्वपादशर्मागमैवयेनपञ्चातीयेनकर्मणालोकःपुन
 स्तदृशभोगप्रदेतादृशकर्मणिफलदायंमुत्सेततितांथोनेरुभ्रतेसप्तथोनिनामःपुनस्तज्जातीयमरोरप्रदपदेनुरसंस्काराहृपोरुत्पादनद्वारेत्यर्थः । पुनःप्राणलाभायेत्यर्थकस्यप्राण्यायेतिपदस्यार्थःस्थूलदेह
 ग्रहायेतिपदेनदर्शितवतिवोच्यम् १२२ सप्तत्रिंशत्तस्याःकृद्विज्ञायांअर्थमाह स्थूलेनिशयोदमभिः । कर्मिणोर्जैर्लोकांनंतंस्थूलदेहांतरस्यसभोगोपकारकस्यग्रहेलाभेदृष्टांतंश्रुतिवत्यर्थः १२३
 तत्रोपशयार्थमाह क्षत्रियायांमिति । क्षत्रियायांमातरीवैश्येनपित्रायेनाप्राप्तेउग्रप्रदेनोक्ताः । अथवाउग्रकर्मसुवपादिपुदिनिपुताः संकरजातयोनुलोमाहोनजातिकांपांमातरीउत्कृष्टजातिका
 त्पिगुरुत्वन्नाःप्रतिलोमास्त्रिद्विपरीतावाउग्रप्रदार्थाइत्यर्थः १२४ सूतवदार्थमाह ब्राह्मण्याक्षत्रियातित्रिभिः । ब्राह्मण्याक्षत्रियात्पिपुर्जाताःसूताइतिप्रसिद्धाः येषांसाहधित्वंपुराणवृत्तज्ञानंवाजी
 विदित्यर्थः १२५ अथवेति । सर्वैराजोपजीविनआनुर्विकैःसंकरजातयोनासूताइतिप्रदेनोकाइत्यर्थः १२६

तत्र हेतुतया सुतस्य स्थयेऽर्थमाह सूताः प्रसूता इति । यतः प्रसूता कर्माभिर्भुक्ताः सुतस्य देनोक्ताः अथ प्रसूतयोर्भावः सर्वेषां निपुणतत इत्यर्थः १२७ प्रत्येन स इति पदार्थमाह एन इति । एन इति पदार्थमाह चक्रेत त्रयापेपापिनन्दं देति यावत् ये विनिपुक्ता मधिकृता भूत्याः सामंतेन पुराण्येषां संहितास्ते प्रत्येन स इति पदेनोक्ताः ग्रामाण्येषां स्तुमाग्र्येषां देनोक्ता इत्यर्थः 'स्यात्सामंतेः पुराण्येषाः' इति हेमचंद्रः १२८ पदार्थानुक्ता वाक्यार्थमाह उग्रा इति च भिः । अथ त्वान्तिता उग्रादयः कुत्रचिद्व्याजापांतराजानं प्रति सन्मुखं यथा भवति तया आयां निपुणं संहितया च न कीदृशाः कुतानि संपादितानि कोतुकानि उत्साहजनकानि मंगलानि च ये स्ते तथा पुनः कीदृशाः तूर्यनिनदादिभिर्भुक्ताः नीराजनमार्तैः स्वीयैः १२९ । १३० अत्रेति । किंकृन्वा राज्ञः संमुखं पाति मनः प्रभृति मुखदान्यजादीनि तत्र तत्र निधानभाजने पुनिधाय १३१ स्कंधेति । पुनः किंकृत्वा स्कंधावारस्य सैन्यस्य तथैव सामंतानां तथा मृतस्य वा सार्धं पृथक् पृथक् समादानं तत्र तत्र योऽप्यस्याने तु कल्पयित्वा 'स पृथक् स्कंधावारः' इति हेमचंद्रः पुनः किंकृत्वा प्रतीक्षते सन्नगरादिति दूरमिषिभूतं समदिक्रम्येति १३२ वार्तामिति । पुनः कीदृशास्ते उग्रादयः सखादिकृपां वार्तां तस्मिन् राहृत्वं सर्वं विना कुर्वतः इति कथं

सूताः प्रसूता इत्युक्ताः सर्वे ते देहधारिणः ॥ न हि देहधराः केचिदजाताः संति जंतवः १२७ एनः पापमिति प्रोक्तं तत्र ये विनियोजिताः ॥ भूत्याः सामंतसंहिताः प्रत्येन स इतीरिताः ॥ ग्रामाणां मन्त्रनेतारो ग्रामप्यपरिकीर्तिताः १२८ उग्राः प्रत्येन सः सूतग्रामप्याद्यास्तथाजनाः ॥ देशस्याभिनमायांतराजानं कुत्रचिद्व्रतम् ॥ आयातिसंमुखं यद्वत्कृतकोतुकमंगलः १२९ महद्भिस्त्वूर्यनिर्घातेर्मतेः कर्मसुखावहेः ॥ नानावारांगनाहस्तस्थितैर्नीराजनैः मह १३० अत्र पानानि चित्राणि तत्र तत्र निधाय हि ॥ मनोनयनदेहानां सुखकारीणि भूरिशः १३१ स्कंधावारनिवेशार्थं सामंतानां च भूपते ॥ प्रासादान् विविधान् हृष्टाः कल्पयित्वा मनोरमान् ॥ तत्र तत्रातिदूरं तदतिक्रम्यापि भूतलम् १३२ वार्तां तस्यैव कुर्वतो राजा कुत्र समामतः ॥ अयमायात्ययं तद्ददित्याद्येव परस्परम् १३३ एवं सर्वाणि भूतानि देहांतर समागमे ॥ कृतकर्मनुसारेण भोगदानि शरीरिणाम् १३४ अस्याप्यभिदं ब्रह्महायातीदिमिहेति च ॥ कर्मणं जायमानं तं प्रत्युद्गच्छंति सर्वतः ॥ कर्मनुसारिभिर्भोगैरजहानि जडानि च १३५ मरणे प्युक्तदृष्टांतं विजानीहि मर्हापते ॥ यियासंतं हिराजानं कुत्रचित्तस्य देशमाः ॥ उग्रादयो यथाधांति तमन्वेव वारान्विताः १३६ तथा वागादयः प्राणा मुख्यप्राणेन संयुताः ॥ आत्मानमिममेवानुयांति राजन् शरीरगाः ॥ ऊर्ध्वं श्वासीयदा देहीमुर्धुर्जायते तदा १३७

राजा कुत्र समामतः कर्षराताकापाति अपमायातीति १३३ दार्ष्टान्तिके योजयानि एवमिति द्वाभ्यां । एवं देहांतरसमागमे काले मज्जन्वादिषां विदेवता कुर्याज्जडानि शरीरां रमाभिषमर्वाभिभूतानि कर्मनुसारेण भोगदानान्युपकरणानि संपाद्य जायमानं देहिनिमित्येव प्रत्युद्गच्छंति मर्हापते इति कथं इदं ब्रह्मास्माकं कर्तुं भोक्तव्यं अस्य देवदत्तस्य हृष्टपाभूतुस्नातायां जन्मने प्रायाति इदं ब्रह्महायातीति जीवेन्न सद्भयमोवास्तुते ब्रह्मवाभिप्रायेणेति द्वयोरर्थः १३४ । १३५ अथ परलोकान्दित्वं देहांतरं यियासंतं भिदाभासरूपं जीवेकं नुयांतोति विज्ञासां हृष्टान्तेन परिहरत्यत्र अष्टांशत्तम्याः कंडिकाया अर्थदर्शयति मरण इति द्वाभ्यां । हेराजन्मरणे पूर्ववैदेषित्वा मेप्युकराजन्मृतां तरुणं दृष्टांतं शृणु । यथा कुत्रचित्पि वासं तं गुमिच्छंतीराजानां विज्ञापतमनुत्तराज्ञः पश्चादेव पाति के ये तस्मिन्नेति दृष्टगताभूत्या उग्रादयः १३६ तथेति । तथा शरीरमवाधयो मोक्षमाप्ता मुख्येन मुख्यत्वात् सिनाप्रधानेन प्राणेन संहिताः परलोकं यियासंतं मानमनुयांति कदा यदा मुर्धुर्जायते श्वासीयदा तदा १३७ एतेन मन एव परलोकं यातीत्यस्ति कस्तथा किंकाणां कल्पनाः परस्ताः । इति तृतीयब्राह्मणस्थं ध्येतिराख्यस्य न्यायवचनम् १३७

मधुसंसारमोक्षयोः ससापनयोर्विस्तरेण प्रतिपादकस्य चतुर्थेऽङ्कात् सारं स्वशरीरेऽकाशस्यार्थं मध्यापांतं यावद्भवेन मधुसंसारं स्तरेति नुकाग्रवज्रात् इत्यत आ मस्य संसारप्रदर्शनं कस्यार्थः प्रदर्श्यते बलहीन इत्यादि श्लोकज्ञातत्रयेणाहोत्रशदधिकेन । यदाधं मरणकाले संतुर्बलहीनो भूत्वा भागवदिभिर्दिष्टैः सुतादिकविषयजर्तनविज्ञानातिनविषयीकरोति संपृष्टो भवतीति यावत् तदा सर्वान् वामादीन् सहकारि मावात्ममताद्गोत्वाद् हृदयाकाशमागच्छति कीदृशान् वामादीन् तेन सः सात्त्विकत्वेन मकाशमवाप्त्यस्य शरीरस्य मांशरूपात् अंशरूपातिपथः १३८ नेत्रेति । यदा एवं नेत्रादौ क रणजातिस्थितश्रिदाभासकयः पुरुषो हृदयाकाशमतिकरणदेशेऽप्यपरानुरूपं यत्ति एवमुपादिदेवतांस्तः स्वदेवरूपं प्रतिपद्यते तदा मुपुः पुरुषो हृदयाकाशरूपेण शरीरेऽकृतांगतः सन्दर्शनादिकं न करोतीति यत्तु पूर्णसंयथः १३९ । १४० । १४१ । १४२ तस्मिन्काले मुपुः कर्तृकदर्शनाद्यभासोलोकेऽपि सिद्ध इत्याह नामसिद्धमिति । इदं मुपुः सन्दर्शनादिकमप्यसिद्धं न भवतीति नुमासिद्धमेव यतो भूमीपतितं मुपुः सत्सु स्यात्समीपमन्ताः पुष्पस्यैव दंति इति किमित्याकांक्षायां पार्थस्वेऽकृतं मुपुः सन्दर्शनाद्यभासानुबन्धमभिनयति नेत्यादिना नवस्थिता इत्येतं । अयं मुपुः सत्सु स्यात्समीपमन्ता इति अस्मदीयं

बलहीनो यदा जंतुर्न जानाति सुतादिकम् ॥ वामादिभिः समन्तात्स तेजोमात्रस्वरूपिणः ॥ गृहीत्वा मरणे सर्वान् हृदयाकाशमावजेत १३८ नेत्रे घ्राणेऽपि रसने वाचि श्रोत्रे म नस्थपे ॥ त्वचि बुद्धौ तथा मधुकराण्युस्थितः पुमान् ३९ हृदयाकाशमागच्छेत्तेजो यो हि समं यदा ॥ तदा मुपुः पुरुषो न पश्यति न विप्रति ४० रसयत्यपि नैवायं वाकि नायं गृणोति न ॥ मनुते न स्पृशत्येव नैव जानाति न क्वचित् ४१ इन्द्रियाण्यपराण्येव व्यापारयति न प्रभुः ॥ एकता हृदयाकाशे मतः सत्परमेश्वरे ४२ नामासिद्धमिदं सर्वं प्राज्ञतादात्म्यमावते ॥ आत्मनो हयतोऽसुमौ प्रसिद्धं सत्समीपमाः ४३ इदं दंति नैवायं पश्यत्यस्मान् समीपमान् ॥ न गृणोति वचस्तद्ददस्माभिः समुदीरितम् १४४ न जिघ्रसि तथा गंधमालायाः कंठ आत्मनः ॥ रसयत्यपि नैवायं दधि घमिहितं मुखे १४५ अस्मान् समीपमाने पन च वाकिसदा प्रियान् ॥ न स्पृशत्यपि नो गात्रं पुत्रादी नां प्रियं सदा १४६ अतो न मनुते नैव विजानाति शुविस्थितः ॥ करणोपरमात्सु तौ वयं यद्ददवस्थिताः १४७ अभावे दर्शनादीनां भेदी भावं वदंति च ॥ हेतुं सर्वं त्रि द्वांसु हृदः परितः स्थिताः १४८ यदाधं हृदयाकाशतादात्म्यं प्रतिपद्यते ॥ मुपुः स्तस्य पुरतो मार्षसंदर्शनाय हि ॥ हृदयस्याग्रभागेऽत्र प्रज्वलत्यतिभूरिशः ४९ यथाधियास तोराज्ञो दीपिकाराजमार्गमाः ॥ प्रज्वलंति तथैवास्म्यपरलोकेऽधियासतः १५०

वषथ न शृणोतीति हृदयो र्यः १४३ । १४४ न जिघ्रसीति । तथा कंठे निदितायास्तु म्मदीयत्मा लायां र्वन जिघ्रसि तथा मुखे निहितं दंति च न स्वादयति १४५ अस्मानिति । सदा मेमांस्पदान् स्मां प्रवक्ति अस्मदीयं मार्थं न स्पृशति १४६ अत इति । यतो बाह्यं दिव्यं व्यापारं न करोति अतो विज्ञातमेव नो बुद्ध चो रपि व्यापारं न करोति तथा संपुष्टु भिमताः कंठि मनः प्रभृति व्यापारं न कुर्म्येवार्थः १४७ अभावे इति । न केवलं दर्शनाद्यभासमेव वदंति किन्तु मुपुः सन्दर्शनाद्यभासमेव नु तपासवैदियाभां हृदयेऽस्य सूक्ष्मशरीरेऽपि को भावं पंढी भावं वदंति तार्थमा इत्यर्थः १४८ एतावता कंठिकादप्येवास्म्य तमयत स्थेत्यादिकायास्तु तीयकंठिकाया अर्थमाह यदेति द्वादशभिः । यदाधं मुपुः हृदयाकाशे न तादात्म्यं प्राप्नोति तदापि परलोकेऽत्र मग्नानां कुलविशेषज्ञानाभासो न संतप्यः यतस्तस्य मुपुः पुरतः परलोकेऽत्र मग्नसंदर्शनाय हृदयस्याग्रभागेऽत्र हृदयस्यः प्रज्वलति भाविस्तीरपातिरेतुदाराकारिका मासं व्याप्तृ विरूपादि कंठकाशेन पुको भवतीत्यर्थः १४९ वधेति । यथाराज्ञोर्गं नु मिच्छतः पुरतो दीपिकाः किं करुणताः प्रथमं संतेतु १५०

तेनैवेति । तेनहृदयाभ्यन्तरेप्रकाशितोमहापथः परलोकमाप्तोऽस्येतदज्ञः सजिह्वाकादशद्वारास्थूलशरीररूपापुराणिष्कामतीति ९५१ एकदशद्वाराणिगणयन्निश्चरिति । चक्षुः श्रोत्रनासिकानांमत्वेकंदे दृष्टिदेइतिपरं वायूपरधनाभीनां त्रीणिछिद्राणिमुखस्थेकेमुग्रिचेकमेतानिस्तं कलितान्वेकादशेत्यर्थः ९५२ द्वात्रिंशन्मंतन्यानुसारेणविभागमाह नारकीनिधनुर्भिः । नारकीनरकंमता प्रेतसमःप्रेतयोनिगामो ९५३ अनेति । अन्नसक्तोभोजनलोपुः ९५४ गीतज्ञः । मोतज्ञः श्रोत्रमार्गमर्गवर्त्तोऽयमेव चक्षुर्शरीरेणनिर्गतस्तुपमंभवानेजोमयभावमप्यादिकंमच्छति मूर्द्धदारेणगनस्तुमृदलोकंवातीतिद्वयोरर्थः ९५५ ॥ ९५६ अयमस्त्वहिति । अवमफलपदद्वाराणांभवेवायुद्वारादपकृष्टनास्तिउत्कृष्टफलदानंनुमूर्द्धद्वारादुत्कृष्टरास्ति अयेद्वारे पुत्रापेक्षितेउत्कृष्टत्वापकृष्टत्वैश्चर्यः ९५७ अपमिति । अयंज्ञानसत्तयुपाधिकोमर्द्धशरीरनिर्गच्छनेनदानदनुसारिणोवागादयोऽपिनिर्गच्छन्त्यर्थः ९५८ एवमिति । बुद्धयुपाधिकान्मायामहंशरःसबलसंज्ञाताविपत्तिरेवमुक्तविषयमरणकालेमात्रेवकारणोपाधिकेश्वरेष्वहंसात्पुत्रपुत्राविवेकतांविशेषज्ञानाभावमयोत्रिकांमात्रांशविविज्ञानेभवति । सविज्ञानवदार्थमवाह पुनर्ज्ञानप्रपय

तेनैवैषप्रकाशेनप्रकाशितमहापथः ॥ पुरादेकादशद्वारादिद्रोणिष्कामतीश्वरः ९५१ चक्षुःश्रोत्रनसादिदेहायूपस्थोदरेष्वपि ॥ मुखेमूर्द्धनिपंचस्युर्द्राणिपस्य त्रिनिर्गमे ९५२ नारकीपायुतोमच्छेत्कामीशिश्राध्वनापुनः । नाभिमार्गेणनिर्यातिप्रायःप्रेतसमःपुमान् ९५३ अन्नसक्तस्तुनिर्यातिमुखतोवहुभोजनः ॥ गंधप्रियोविनिर्यातिनासाविवरतःपुमान् ९५४ गीतज्ञःश्रोत्रदेशेनमंधर्वाप्रायशोव्रजेत् ॥ चक्षुषोनिर्गतोमच्छेत्सावेतांमभानिधिम् ९५५ अन्यथातेजमकंचिदग्निराचंद्रमेववा ॥ मूर्द्धतोनिर्गतोमच्छेद्ब्रह्मलोकमनिदितम् ९५६ अधमत्वेपरासीमापायुद्वारमुदाहृतम् ॥ उतमंचतथानान्यमूर्द्धद्वारात्तुकिंचन ॥ अयेपुनारतम्येनगुत्तमाधमतास्थिता ९५७ अयंयदाविनिर्यातिबुद्धयुपाधिर्महेश्वरः ॥ प्राणस्तदाक्रियाशक्तिस्तमन्वेवव्रजत्ययम् ॥ प्राणेगच्छतिमर्वाणिवागदीन्यनुयातिच ९५८ एवमात्मासविज्ञानोबुद्धयुपाधिर्महेश्वरः ॥ प्राज्ञतादात्म्यमायातःपुनर्ज्ञानंप्रपद्यते ९५९ तंशरीरादिनिष्कांतंमुखदुःखोपभोगिनम् ॥ पूर्वमंस्कारसहितेगच्छतोज्ञानकर्मणी ॥ शुभाशुभेसमुद्भेतादहंमयच्छतः ९६० स्थूलदेहादिनिष्कम्यस्थूलदेहविवर्जितः ॥ नतिष्ठतिपुमानब्रह्मांतस्तृणयःकृमिः ६१ यथातृणजलौकरव्यःकृमिस्तृणगणंव्रजन् ॥ एकंदृष्टंएहीत्वैवजहात्पूर्वकृष्णसदा ९६२

वति । पूर्वपादद्वयप्रमादप्रज्वलनरूपंज्ञानमुक्तकिंमनमार्वाकारमिदंभाविशरीराकारमितिबिज्ञेयःपुनःसमर्थः ९५९ पूर्वशरीरकथाप्रायांसकटस्थानीयतामुक्ष्मशरीरस्थोक्ताप्रसंगेनस्थानीयान्भावान्वर्त्तयति । संशरीरादिति । तंबुद्धयुपाधिकंजीवंशरीरादिनिष्कांतमभिलस्येतिशेषः । ज्ञानमानसंकर्मकर्मशरीरान् एतेदेवविहृत्स्वपेणमच्छतः मत्वाचनान्कृतद्रोणानु कलंदेहंप्रपद्यतः । कीदृशज्ञानकर्मणी पूर्वसंस्कारेणपूर्वोन्मत्ततत्त्वोपनिषद्वारापनुभवजन्येनसंस्कारेणतत्रतत्रकोशमपोजनेनसहितेइत्यर्थः ९६० आत्मनःपूर्वशरीरांतरग्रहणपूर्वशरीरपरित्यागप्रकारयोःस्फटिकरणपरापाश्र्वनुर्धकंडिकापाश्र्वयनिलवपति स्थूलदेहादितिरपोर्वैजतिश्लोके । स्थूलदेहविवर्जितःअनादितस्थूलदेहांतरःसन्पूर्वदेहादिनिष्कांतपुनरितिप्रतिबिंबत्वात्त्वेवदेहांतरंपूर्वदेहादिनिष्कमतीत्यप्राप्येदंरांतस्तृणयःएतेषुपातिप्रमतिषःकृमिर्विशेषस्तुकोद्वहः ९६१ दृष्टान्तंस्फुट्यति यथेति । स्पष्टं श्रुतावाक्यमपदेनआकृत्येतद्विषयपुत्रपुत्राविवेकनीयं तृणांतारादिकमुत्तमितिबोध्यम् ९६२

शाहीतिकेयोजयति एवमिति । संपाद्यात्पूर्वस्माभिर्बध्यतेत्सरीतरस्याप्राप्तौतुल्यपदेहस्यपरित्यागोनेवभवतीति १६१ उक्तमर्थलोकिकहृष्टतेनाविस्पृष्टयति यथेतिहाभ्याम् । य
 धाराजावेष्टांतरमभिप्रतिगृह्णांतरप्राप्त्यर्थजीर्णगृहपरित्यज्यनिर्गच्छतोयःपूर्वस्यपरित्यागःसोऽभिनवेष्टेनिष्पन्नेसत्येवभवेत् तथाएवदेहिभोऽभिनवेदेहेनिष्पन्नेसत्येवपूर्वयामोभवेदितिद्वयोरथ
 यः १६४ । १६५ ननुपूर्णेस्माभ्यनःकर्णस्यादिकमितिषेदश्चपुष्टिताकासबद्धश्चापुष्टितात्मनिसर्वसंभवतीत्याह आभ्यनयति । यद्यपिसर्वस्यादितोपस्यात्मनोऽगत्यावधानसंभवति
 तथापिपुष्ट्यादिसर्वपातसर्वमुपपन्नमितिद्वयोःसंबंधः १६६ । १६७ ननुपुष्ट्यादेरवकथ्येदंतेरेगत्यादिकमित्यसंभावनाहृष्टतेनप्राप्तिप्रतिज्ञानेति अस्मिन्निति । यद्यप्यस्मिन्देहस्थिता
 पुष्टिरपरदेहमाप्तावदितिनसंभान्यतेतथाप्येवंवक्ष्यमाणविषयादेहद्वयेपुष्ट्यादिप्राप्तेःसंबन्धरूपासंभावनीयेत्यर्थः १६८ एवंपदेकाविवामभिनयति वृत्तिभिरिति । यथानयनंक्षुरादियंन
 धनमंलसात्स्वमोलकाद्दिनाहंरूपपिपुष्ट्यादिकेदेहवृत्तिभिर्बध्यतेतिसर्वपातसंभवेतथापुष्टिःपूर्वदेहस्थितापिप्रणयकासेमन्यदेहपाति । कथितौपुष्टिः यमांयमाभ्यांविहितनिषिद्धकर्मजाया

एवमात्मावपुष्यस्मिन्स्थूलेस्थित्वापरंवपुः ॥ स्थूलसंपाद्यानिर्यच्छेदप्राप्तौनेवतस्यसः १६३ यथानिर्गच्छतोरान्नोपनिकस्यापरस्यवा ॥ जीर्णगृहपरित्यज्यगृ
 हांतरगतिमिति १६४ पूर्वस्यपुपरित्यागोनिष्पन्नेभिनवेष्टे ॥ भवेदेवंपरित्यागोनिवेदेहेनदेहिनः ॥ निष्पन्नेपूर्वदेहस्यनान्यथाकापिकर्हिचेत् १६५ आत्म
 नःपूर्वमेतन्भेदस्यापिविवर्जनात् ॥ गत्यादयोनसंत्येवसर्वकर्मफलैःसमम् १६६ यद्यप्यस्यतथाप्यत्रपुष्टितादात्म्यहेतुतः ॥ उपपन्नमिदंसर्वगतिकर्मफलादि
 कम् १६७ अस्मिन्देहस्थितापुष्टिर्नाशुयादपरंवपुः ॥ यद्यप्येषातथाप्येवंप्राप्तिर्देहद्वयेभवेत् १६८ वृत्तिभिर्नयनंयद्वद्वच्छेन्नयनमंलसात् ॥ बहिर्भुवादि
 कंदेशंबहुल्लादियोजनम् १६९ धर्माधर्माख्यसंस्कारैरेवंबुद्धिश्चवृत्तिभिः ॥ पूर्वदेहस्थितादेहमन्ययातीश्वरेच्छया १७० नेत्रमंलमध्यस्थनेत्रंगच्छत्युयादि
 कम् ॥ सत्प्राप्यापिनवेत्येतत्प्राप्तमेतन्मयायथा १७१ पूर्वदेहस्थितापुष्टिःप्राप्यदेहांतरंतथा ॥ प्राप्तमेतन्मयादेहनंवेवेतिनकहिंचित् १७२ अभिप्रायंयथान्ना
 त्वाराज्ञस्तस्यात्रकिंकराः ॥ प्रासादमपरंकुर्युस्तत्रस्थेपिधराजनि १७३ नयंतिविधायान्यंप्रासादंराजकिंकराः ॥ हस्त्यश्वादीन्स्थितेप्यस्मिन्प्रासादेपूर्वनि
 मिते १७४ वदंतिचजनास्तत्रहस्त्यश्वादिसमामभात् ॥ राजासमागतःसोयंयदिमार्गेपितिष्ठति १७५

हराभ्यापूर्वोभयभज्यसंस्कारैकवर्षेचम्याचमयुक्तेतिशेषः । अनेनपुष्टिद्विशेषेनजीवनदशायांभाविदेहाकारवृत्तिपसंभोनिरस्तः १६९ । १७० ननुमरणकालेभाविदेहमनुसंधानाशु
 द्धिरदेहांतरप्राप्तास्मृत्येवंकुतोनजानातीतिस्काप्युक्तहृष्टतेननिरस्तत्वाह नेत्रेतिहाभ्याम् । यथास्वमोलकस्थंभुवुवादिंमच्छासत्पुष्ट्यादिकंप्राप्यापिएवजयेति । एतत्किं मयाएतत्पुष्ट्या
 दिर्वप्राप्तमिति तथामरणकालेपुष्टिःपूर्वदेहस्थितादेहांतरंप्राप्याप्येतजवेति । एतत्किम् मयाएतज्वदेहंप्राप्तमितिद्वयोःसंबंधः वेगतिप्रणयज्ञत्वाच्चेतिहेतुःपूराणोपः १७१ । १७२ देहां
 तर्तसद्गोमानुकूलमारप्यमानाप्यपिकर्माणिभाविकरीराकारावृत्तिमाभ्येतदेवावदेवमूलोकाहृष्टतेनविशदीकरोति अधिप्रायमित्यादिना । यथाराजकिंकरास्त
 स्माराज्ञःप्रासादांतरगमनाभिप्रायंज्ञात्वाप्रासादांतरनिर्मायतत्रराज्ञोहस्यपदीनपति कसति अस्मिन्राज्ञिपूर्वप्रासादेस्थितेति तानश्वादीन्पुष्ट्याज्जाएवंवदंति । एवंकथम् सोयंसोयंराजास
 मागतवति सधराजायद्यमिमांपूर्वप्रासादेदातिष्ठतितथापीक्षितप्राणांसंबंधः १७३ । १७४ । १७५

एतदेवस्फुटयति अविद्यामिति । देहस्थप्रदिव्योपपत्तान्पुण्यादिर्गुणमित्यर्थः १८७ उत्तरदेहस्थकल्याणतत्त्वब्रह्मामिमानि कंदर्भेऽपि नृपुण्यदेहेतोरसमीचीनवृद्धिर्भवतीत्याह समोचीनमिति ।
पूर्वदेहसमीचीनब्रह्मसमीचीनमन्यते १८८ आत्माप्रति । आत्माप्रतिदेहत्वसमीचीनमपि समोचीनमन्यते १८९ दोषोऽप्युक्तान्तःकरणस्यविपरीतदर्शनेनचित्रमितीममर्थनिदर्शनेनविप्रत्यति मं
श्रीवर्षातिष्ठतुभिः । यथाकश्चिद्विज्ञाकरमोपायेर्मिथादिभिःसंश्लिखितवियवावयाहस्तुद्धिर्नावादोषावपिदक्षिणोर्मिदाज्ञोत्तरार्धमन्यतेसुगुणांस्वकोपादिवेतिटयोरन्वयः १९० । १९१ दाहोतिदेहोऽस
यति आदीति । तथाजंतुःपुण्यपक्षिपेराजद्विदेहात्मनोरामानपित्यक्ताभ्यादिदेहाभ्युत्पत्त्यामन्यतेपापोदयवशादितिदयोःसंबन्धः १९२ । १९३ कर्मोत्सारेणदेहलभ्यवस्थामाह यदेतिदाह्यां ।
यदिपूर्वदेहेतिपुण्योदयस्तथागुणसंस्काराविभिःपिप्लुल्लोकादियतंशुभंवेदंमाप्नोतिमध्यमेःसंकीर्णमनुष्यादिभाववचनेःसादिभावमिद्विद्वदर्थः १९४ । १९५ एवंजंतोःसंसारभ्रमणप्रकारोऽस्मिन्महत्पु
पसंदरति एवमिति स्पष्टम् १९६ जगत्संसारमाहस्याप्यात्मनोपसर्वादिज्ञानपूर्वगुह्यस्वरूपंयथाकल्पितंनानाविधंस्वरूपंयथोक्तमर्थोविषयप्रवृत्तिःकायाःपहंकेविकायाअर्थयथाशक्तिरुक्ततद्वेनो

अविद्यागमयित्वाहिपूर्वदेहपरंपुनः ॥ अविद्यातःसमादत्तेपुण्यपापवशंगतः १८७ समीचीनतमपूर्वदेहकर्मक्षयेपुमान् ॥ मनुतेह्यसमीचीनंभाविकर्मप्रचोदितः ॥
८८ आगम्यप्यसमीचीनंसमीचीनविधापुमान् ॥ गृह्णातिसर्वदाजंतुरीश्वरस्यवशेस्थितः ८९ मंत्रोपधिबलैर्यद्बुद्धीःकुष्ठिनोमपि ॥ रजसावृतगात्रांचकर्णना
सादिर्वर्जिता ॥ इंद्राणीसदृशीमेतामन्यतेपरयोपितम् ९० इंद्राणीसदृशीस्वस्यगुणयुक्तापतिव्रताम् ॥ कुलप्रसूतायुवतिहित्वास्वस्यसमीपमां ९१ श्वादिदेहा
नयंतद्वत्पापपुंजविमोहितः ॥ आत्मानवतमान्स्वस्यसुखदानमिमन्यते ८२ राजदेवादिकांस्म्यङ्गदेहान्पूर्वान्मनोरमान् ॥ अनेकसुखसंपन्नान्पुण्यपुंजपरिक्षये
९१३ यदिपुण्योद्भवस्तस्थमवेहेहस्यसंक्षये ॥ तदानवतमंदेहंकल्याणंचैवमच्छति ९४ पितृगंधर्वदेवानां विराट्सूत्रात्मनोरपि ॥ यातिदेहंशुभैःपूर्वसंस्कारज्ञान
कर्मभिः ॥ व्यामिश्रेर्मनुजादीनांश्वादीनामधमैरपि ९५ एवंसारशूलेस्मिन्वर्ततेसर्वदेहिनः ॥ ब्रह्माद्याःस्तंबपर्यंता आत्मज्ञानविवर्जिताः ९६ आनंदेताग्तम्यंय
द्गर्णितं तत्रिजात्मनः ॥ तारतम्यत्प्रकाशस्यततःइद्रेपेक्षणात् ९७ तारतम्यंयथाहृष्टमाकाशस्यघटादिषु ॥ आनंदस्यतथाबुद्धौतारतम्यं व्यवस्थितं ९८ सूच्यां
घटेदृष्टेद्वत्पासादेनगरेपिवा ॥ स्वरूपेनहि वैषम्यमौतिकेघटरूपिणि ९९ ब्रह्मलोकस्थितेब्रह्मदेहेदेहेशुनोत्रवा ॥ नविद्यतेहिवैषम्यं सुखेदुःखेतथैवच १०००

[illegible]

सथाचक्रविपताविमामपप्रयुक्तेविशेषात्कनोऽस्पृष्टत्वाद्गुह्यत्वेनकिंचिद्वावकमित्याह आत्मेति । स्पष्टम् १०१३ सुदृढमनसादिनीयत्वाद्वास्त्वेनकिंचिद्वावकमित्याह सण्णयमिति ।
यःसर्वत्राकाशवदन्त्युक्तोवस्तुतोऽदृश्यत्वात्मासत्त्वन्मभूतोनाहृदस्थितोब्रह्मरूपइति १०१४ एवंसर्वोविद्युत्तन्मभूत्तुदात्मस्वरूपंदासैतमयकलितान् । अतमस्वरूपाणांमदशकस्यविज्ञानेन्यदेः
पापेनेत्येतत्त्वमवपस्याक्षरार्थावदभिनपति विज्ञानेत्येकादशभिः । येषमात्मनिजितःसविज्ञानोपाधिकोबुद्धशुभाधिकःसन्विज्ञानमयस्तत्त्वेपूर्वमतीतत्रयेपितुम्यंवाजितः सचपञ्चाबुद्धयना
धिकोविज्ञानमयस्तत्त्वमनःपञ्चशुभाधिकोविज्ञानमनोमयादिसंस्कृतकः श्रुतावित्यर्थः १०१५ तथेति । तत्रोपाधिविशिष्टेऽस्मिन्नात्मनिन्यपदेशोविशिष्टनामसाक्षात्तयवद्वारणत्वात्पुक्तः
एतादृशीहयित्वाकांक्षापामाह मनोमयस्यादिना सर्वेष्वस्मिन्मयाजास्मदतिवत्प्राधान्येनपदमत्ययः अस्यानोद्विद्याणित्यादीनि तथाचत्त्वद्वयपरत्तनामपादिनामानिबोधमनि पृथि
योमयादीनिभूतसंबन्धेनमानानिबोधमनि तमस्त्वज्ञानं । अयमयमशब्दमनसाऽभावोभेदोविरोधश्चोक्तइतिदर्शयति तदभावमयस्यादिपदत्रयेण । यर्माभावोपधामुपप्रेष्यभेदोक्तस्तद्वत्तना
विन्यर्थक्रियाशुभमविरोधतुनिषिद्धक्रियाशुभसिद्धइतिव्याणामर्थः १०१६ । १०१७ । १०१८ किमिति । अस्तिस्थूलतत्त्वमयसत्त्वाचकैर्द्वेदेवोक्तं नास्तीतिस्वयं पत्तरोक्षवाचकादपशोक्तं

आत्माहिरण्यगर्भेवाशुनिवान्येषुजंतुषु ॥ एकएवयथाकाशःसर्वेष्वपिपृथग्दिषु १०१३ सएवायमहाराजममतेपिहृदिस्थितः ॥ ब्रह्मरूपोजंगमानांस्थावराणांच
सर्गः १०१४ विज्ञानमयइत्येवंयःपुरानेमयेरितः ॥ विज्ञानोपाधिकोयद्द्विज्ञानमयईश्वरः ॥ मनःप्राणायुपाधिःसंस्तनमयःपरिकीर्तितः १०१५ तत्रास्मि
न्यपदेशोयमेतादृक्परिकीर्तितः ॥ मनोमयस्तथाप्राणमयश्चक्षुर्भयस्तथा ॥ देवःश्रोत्रमयस्तद्वद्वेद्विद्यमयोपिच १०१६ पंचभूतमयश्चायमात्मातद्वत्तमो
मयः ॥ कामकोषमयस्तद्वत्प्रभुर्धर्ममयस्तथा १०१७ तदभावमयश्चापितदन्यमयएवच ॥ तद्विरोधिमयोप्येवस्वयंय्योतिःपरःपुमान् १०१८ किंवहुक्तेनरा
जेंद्रास्तितनास्तीतियज्जगत् ॥ तःसर्वमयस्यायंयतःसर्वत्रसंस्थितः ॥ प्रत्यक्षेवापरोक्षेवाततःसर्वमयःपुमान् १०१९ यादृशंकुरुतेकर्मयथाकारिभवेदयम् ॥
आचारंयादृशंकुर्पाद्यथाचारीपरःस्मृतः १०२० आचारोपिभवेत्कर्मयद्यप्येवतथापिच ॥ देशादेःप्रविभागेनकर्मणोन्यत्रलभ्यते १०२१ कर्मात्रस्याद्विशास्त्री
यंविहितंचपरंतथा ॥ आचारोलौकिकस्तद्वद्विहितोर्निर्दिष्टोपिच १०२२ लौकिकंवैदिकंमसाधुचेत्कुरुतेपुमान् ॥ साधुकारीतिसंमोक्तोऽसाधुकारीतोन्यथा
१०२३ साधुकारीभवेत्साधुरसाधुरपरस्तथा ॥ पुण्यःपुण्येनभवतिपापःपापेनकर्मणा १०२४

तत्रसर्वत्रतादात्म्येनस्थितत्वात्सर्वमयइत्यर्थः १०१९ अस्यात्मनस्तत्त्वद्विज्ञेयभावेनभिन्नभूतंकर्मैतिदर्शयति यादृशमितिपंचभिः । अयमात्मनिस्तुतःपरःसर्वोऽकृष्टोपादसंबिहितमतापिद्वंजाक
र्मकुर्न्यथाकाशपदेनोक्तः एवमुक्तार्षोऽप्युक्तम् १०२० कर्माचारपदार्थोभेददर्शयति आचारोर्षोऽपिद्वंजाकर्मवत्तथापिदेशकुलावस्थादिपारतंत्र्येणानुश्रीयमानत्वरूपविशे
षेणाचारपदार्थःकर्मपदार्थेनप्रभितोऽभ्यन्तरेणवर्षोऽपिद्वंजाकर्मवत्तथापिदेशकुलावस्थादिपारतंत्र्येणानुश्रीयमानत्वरूपविशे
प्रमाणेयंतत्कर्मभेदेनाप्रोक्तं यत्तुविहितादिरूपेणलोकादेशकुलादिरूपादेवविहितंतत्कर्मआचारपदेनोक्तमित्यर्थः १०२२ लौकिकमिति । कर्माचारपदार्थामुक्तंमसाधुसमीचीनं कुर्वन्साधु
कारीतिपदेनोक्तस्तद्विपर्ययेत्ससाधुकारीतिपदेनैत्यर्थः १०२३ तत्फलमाह साध्विति । यःसाधुकारीससाधुःकृष्टशरीरादिविनिष्ठोभवति साधुकारीत्यादिपदगतंविनिमयपदंसाधुःअप्यस्तर्कवत्कर्मफल
लभिमितिभ्रमोन्वयंयथायतःसकृदनुवृत्तमपि किंचित्कर्माफलमितिप्राप्तेरहं पुण्यइति । पुण्यःसत्फलदः पापस्त्वपिपरीतः १०२४

यमदूतैः कृतं पापिभर्त्सनाय कथं ज्ञातमभिनयति माः पापेत्यादिना । आम्हत्वन्ययं कोपो को । वर्षेस्ते १०९७ बांधवास्तुनारकजरीरेपि सुखवर्जितं तेषां दुःखं । रेति १०९८ येषां चित्तया
 त्वयामुक्तवैमुक्त्यप्यपोन्मुखं च कृतं तेषां बांधवास्तुनां शमनायेत्येकाग्रतायाः दुःखं । दारादीनामिति १०९९ कृतमिति । यदि त्वयामुक्तं कृतमभविष्यत् तदा तत्त्वया सहामिष्यत् यथा मुक्तमाम
 तमिति ११०० व्याघ्रादिवेति । तेषां पाणिनां त्रय्याय पहाकाद्वतः सकाशात् पाणिनेऽप्यादि विभीता भयं माहाः ११०१ यद्यदिति । अतः सर्मोचो न परद्रव्यापहारोपात् ११०२
 यावधेनेति । यश्च वाक्यादिना परेषां संतापः कृतः स एव तेषां नाशः ११०३ धिगिति । विनश्यति पतति ११०४ पापिन उद्देगाय त्वया पितृलोकमापकः पितृपाप्मा रूपः पंधा अपिन वशीकृत इति
 वक्तृपितृपाप्मभिनयति मानुषादिति मिथिः । अत्र भूमादि स्रग्दास्तदभिमानं पातिनादि कदेव सापराः येषां सादृश्यायन संज्ञास्तान् कृष्णसादृच्छतीति ११०५ तद्वति । ततोऽक्षिणापनलं
 शमासेम्यः ११०६ आकाशादिति । अत्र चंद्रमंडलेऽहं कर्मदेवार्थानोभोमान् भुक्ते इत्यर्थः ११०७ यथैव वक्ष्यमाणोऽप्युक्तोऽप्युक्त इत्यर्थः । यतोति । ईषापयथापज्ञादिकर्तारो विजितमार्गेज

आः पापभवता कस्माद्दृष्ट्या देहं सुदुर्लभम् ॥ मानुषं भारते वर्षे स्वर्गमोक्षप्रदं सुखात् ॥ न कृतं सुकृतं किंचित्पातकं च कृतं मुहुः १०९७ रेमंदनरकेऽप्यस्मिन् भविष्यं
 तित वाधुना ॥ दाराः सुतास्तथा चान्ये वाधवाः सुखवर्जिताः ॥ न भविष्यति किंचित्त्वं सुखं यदि त्वमिच्छसि १०९८ दारादीनां कृते पापभवता पातकं कृतम् ॥ परि
 त्यज्यगताः सर्वे इमं शानेत्वा तद्दृष्टुम् १०९९ कृतं चेत्सुकृतं पूर्वभवता तत्त्वया सह ॥ समामच्छेद्यथा पापमानं तदुःखं दत्त्विदम् ११०० व्याघ्रादिविभीतानि भूतानि
 भवतो घमः ॥ सर्वदा चलतस्ते पाद्रव्यादेरपहारकात् ११०१ यद्यद्यस्य सर्माचीनं गोधनं स्त्रीधनादिकम् ॥ तत्तत्तस्य हृतं पूर्य त्वया दुष्कृतकारिणा ॥ अतो नेत्रे च हृदयं
 घ्रास्ते पादयं यमी ११०२ यद्येन निपुणेणैवा कर्मणा च वधादिना ॥ यः कृतो दुःसहस्तापः शोभते समुपस्थितः ११०३ पिच्छांशो भारते जातो न रके पुनरागतः ॥ पु
 ष्यहीनो यथा लोके प्राप्य राज्यां विनश्यति ११०४ मानुषाद्गुणो धूमं भूमाद्वा त्रिततोऽपि च ॥ कृष्णपक्षं ततो मासान् पण्ड्येऽस्य दुर्दक्षिणायनम् ११०५ ततोऽस्य तं लोकं
 पितृणां प्रतिपद्यते ॥ पितृलोकं दयं गच्छेदंतं रिक्षं सदोऽञ्जलम् ११०६ आकाशाच्चंद्रमस्योति सुधामण्डलमत्र सः ॥ सुखी भोगानवाप्नोति देवैर्दत्तान् मनोरमान्
 ११०७ यज्ञदानादिपुण्यस्य कर्तान्तं तथागतः ॥ कृतस्त्वयि मवेदाशा ब्रह्मलोकं गतिं प्रति ११०८ मानुषं वपुरास्थाय महात्मानो जितेंद्रियाः ॥ अप्राग्योगसंप
 ज्ञानानोपासनवेदिनः ११०९ उपासनेन केनापि समुपास्य महेश्वरम् ॥ पंचाग्निचिद्यवैते ब्रह्मलोकं व्रजंति हि १११० दशमद्वारतो ये यं बहिर्नाडी विनिर्गता ॥ त
 यागत्वाच्चिं पंयाति तस्माद्याति हि वासरम् ११११

पितृलोकं पातितपातं यज्ञादिकर्ता सन्नतः एवं शरीरकर्मणा पिसाच्यं स्वर्गं तु मनसैव विमानसकर्मरूपोपसना साध्य ब्रह्मलोकं कर्तुं यत्किं कामाशा संभावनेत्यर्थः ११०८ ब्रह्मलोकं गमनायिकारिणो
 दर्शयति मानुषमिति । येषां नृपं वपुः प्राप्य महत्मानः शुद्धमुलेभ्यो विरक्ता मत्त एव जितेंद्रियाः पमनियमादियोगसंपन्नानोपासनानि शास्त्रतो विज्ञायते स्वगतमेव परमं परमं
 श्रममं प्रेणोपासंते तेषां प्रियं वा वा नुतिष्ठति ब्रह्मलोकं व्रजंतीति द्वयोरर्थः ११०९ । १११० अथ ब्रह्मलोकं कर्तुं देवपानां रूपं तथान्नलोकं रूपं च ज्ञानं यवहदारं यव कवावयो
 पसंहारं पुर्वकं कोपीत किमथमाध्यायानुसारेण दशमेति पंचाद्विंशति श्लोकेः । येषां नाडी कृतं चेत्तथा विभुतिमसिद्धा सुपुत्रा रूपं दशमद्वारेण शरीराद्बहिर्गता यामागं भूतपापेपथममं चैव पश्चिमं चिरं भिन्नानि
 नैवेद्यतां ततो दिनाभिमानि नैवेद्यतां पातीत्यर्थः । एवमशेष ११११

आस्तइति । तस्मिन्वर्णितेषु हिरेण्यगर्भस्तिष्ठति यस्यानेदादृक्कृत्रानन्दोलोकेनास्तीत्युक्तमिति शेषः ११३२ अथत्थइति । सोमस्यामृतस्य भावकत्वात् सोमसवननामकोऽथत्थवृक्षस्य हिरेण्यगर्भस्य निर्वर्णप्रियः पोतितजनकस्तिष्ठति तथा एकोऽमेदः अस्तस्रको द्वितीयोऽपस्तस्रकः एतोर्दोर्द्वैस्तदभूतोऽमृतपूर्णो ब्रह्मणः प्रीत्येति उत इत्यर्थः ११३३ मनसइति । मनसोऽमानायेदमविद्यारूपा जलकारणभूता मासिद्वासादेव हिरेण्यगर्भस्य विषामुत्पत्त्याभावेति ११३४ चभुवइति । तथा येऽयं चक्षुरिन्द्रियस्य प्रकृतिरूपादानभूत इति तसः सान्निर्वाणस्य कामाद्विरेण्यगर्भस्य प्रभो इत्यादिप्रतिबिम्बरूपेत्यर्थः ११३५ अवाइति । वाचकज्ञानशानुसंधानार्थं काजगत्स्थितिः प्रसिद्धासंभृतिमुक्ताभुवमभूवन्त् वेदज्ञाप्येव एवादीनिर्ममेतमभेदः । इति श्रुतिस्मृत्यादौ तथा च सत्त्वाल्लिङ्गचक्राद्वदंक्तिस्तद्रूपेण जगतो जननी भूतायाः श्रुतयो वेदाश्च यानि तांश्च जगद्वेदोक्तः स्यात्तद्व्याप्ताभिः श्रुतिभिरन्वयविषयाः स्याद्वदोऽवस्थास्तांश्च एवोपास्येदोक्तः । अवाप्सोऽपवत्ताम्रमिना विक्लाद्वदं कत्वात् ता एताः श्रुतपस्तजगत्पुद्गलप्रज्ञालोकेऽसरोरूपेण वसंतोऽप्येति ११३६ परयेति । यस्य हिरेण्यगर्भस्य प्रभोर्दो न यत्नः श्रुतिपुत्रसिद्धावरासना रूपाः श्रुतींश्च जगद्वेदं अवेनं प्रसन्नं ब्रह्मज्ञानं दातिरन्तरीतिगुणैः पति कैः कोक्ताः सगुणैर्निर्गुणैश्च ब्रह्मज्ञानं जलवद्द्वारयत्योर्वहन्ति धारावाहित्वं दिनदीनामुपासनां च सममित्यर्थः । तथा जगन्निनानाविधानि लोकास्तद्विधानानि विकारादिद्वयैर्गुणैः विषयप्रभोर्गुणैः यथासंति तथा सूक्ष्मसमष्ट्याः प्रभोर्द्विरेण्यगर्भस्यारीरस्याच्छादकत्वाच्चानिजगतिवासासीच्च दृक्कृतादिहात्मस्वरूपवद्वाच्यमवतीत्यर्थः ११३७ एवमिति ।

आस्तेतस्मिन्ब्रह्मनामापूर्वजोजगदीश्वरः ॥ हिरण्यगर्भोयस्मात्स्यादानंदःपरमोनदि ३२ अश्वत्यःसोमसवनोयस्यनित्यप्रियोमतः ॥ अरण्यावर्णवौद्वंद्वल्लो
केनिवासिनौ ३३ मनसोजननीयेयमविद्यासर्वकारणम् ॥ यस्यप्रियाहिदेशीसाब्रह्मणःसुत्ररूपिणः ३४ चक्षुषःप्रकृतियेयंतैजोरूपाव्यवस्थिता ॥ तेजोमयीमहेश
स्यच्छायायस्यमहात्मनः ३५ अंबाःशब्दालिजननीश्रुतयस्तद्गताधियः ॥ वसंत्यप्सरसोयस्यपरितोत्रमुखप्रदाः ३६ यस्याप्रेवहंत्येतानद्यःसर्वमुखप्रदाः ॥
ब्रह्मज्ञानाभिधंनीरंगृहीत्वासर्वतोदिशम् ॥ जगंतियस्यपुष्पाणिनामसीचमहात्मनः ३७ एवंरूपमुपास्यैनंब्रह्माणंतस्यचासने ॥ सुतवत्पालितःसोपिममार्गेहृत्य
शंकितः३८संवाद्यब्रह्मणापित्राशास्त्रदृष्टेनवर्त्मना ॥ अनुज्ञातोवसेतेनतत्रतदसुखंनरः३९चक्षुर्वाक्श्रोत्रमनसात्रायोश्चापिममततः ॥ प्राणपानौतथाव्यानममानौ
चापरौस्मृतौ ॥ उदानश्चेतिविज्ञेयाआश्रयाःपंचसूरिभिः ४० प्राच्यामर्ताच्याचतथादक्षिणोत्तरयोरोपि ॥ ऊर्ध्वबाह्वदिपथोस्मिन्पंचच्छिद्राणितेस्मृताः ११४१

[illegible]

आ. पु.
१५१ ॥

विष्णुर्लिंगादिसंस्काराणां विष्णुर्लिंगादिसंस्काराणां । यत्र वांशिताश्रितं च केके मेव श्वमेव अन्तरादि रक्षा विष्णुर्लिंगादिसंस्काराणां । तथाहि अन्तरादिशः को
णाः स्वर्गाग्नेर्विष्णुर्लिंगाः । हादनयोर्मेषशः अपराः परेऽप्यजः कृष्टेऽप्योभिजाः पर्जन्याग्नेर्विष्णुर्लिंगाः । नक्षत्राणितारकाः पृथिवीनोकाग्नेर्विष्णुर्लिंगाः । मनुष्यलोके यासां दिक्कारा एव दिनार
का रूपेण परिणता इति भावः । श्रीं श्रीं वेदिपुत्रस्तन चन्द्रग्रहणाव विषयदेशमच्छ्रित्यः पुरुषाग्नेः कणाः । आर्त्तिनायामंदास्तु योपाग्नेः कणा इत्यर्थः ११४८ । ११४९ आर्त्तिनैवेद्यं याम्न
थाहोमकर्तृत्वेन देवाप्यदाधोनाह श्रदेति । अत्र श्रद्धासाधनेन श्रद्धासाधना नाम श्रद्धादि कर्मणां पदपूर्वपरलोकाग्निजीवसंपृक्तं तदुच्यते तथा च स्वर्गाग्नेः श्रद्धासाधतिः । सातत्रमास्वाग्निं शरी
रारंभकामृतमयसोमान्ननापरिणमते भोगावसाने च तत्तरीरं शोकाग्निना द्रव्यं सन्ध्ये पुनश्चीत्यनः सोमः पर्जन्याग्नेरादतिः । ततोऽङ्गिरूपेण पृथिव्यां पततीति तृप्तिर्मनुष्यलोकाग्नेरादतिः । ततोऽङ्गिरूपेण
पुरुषेण च्छतीति पुरुषाग्नेरप्रमादतिः । ततोऽरेतो रूपेण योषां च्छतीति योषाग्नेरादुत्तीरेत इति । एतासां साधनानां शोता रस्तु देवा यममान करणानां श्रद्धात्तारं द्रादयो वांश्च या इत्यर्थः ११५० स्वर्गाग्नेः
रोहमास्म्यारयति आमायेति । एवं तत्र स्वर्गभोगेन कर्मसंसेपसिद्धाका सवा पुमेवाश्रित्योऽयं स्वर्गमन्तव्यमप्यभवात्मानुपैरूपे वातवान् कीदृशं मानुपैरूपं यदङ्गितादुत्तीनां स्वरूपं जलप्रधानं तदेव चर्माभूतं

विष्णुर्लिंगादमेयत्र कथिता वेदादिभिः ॥ अन्तरादिशः सर्वास्तथाहादनयोपराः ११४८ नक्षत्राणितथाश्रोत्रमानं दामैथुनोत्थिताः ॥ यस्मिन्नग्नौ भवेदंतत्पंचकं
विष्णुर्लिंगकम् ४९ श्रद्धासोमौ तथाष्टिग्नेश्चैतत्तत्पंचमम् ॥ होमद्रव्यं च यत्रैते देवा होता ईगिताः ११५० आग्न्यस्वर्गतस्तत्र कृतकर्मपरिक्षये ॥ तद्रूपं घनतां
प्राप्तमानुषं प्राप्तवान्भवान् ५१ कललादिक्रमेणैव द्रव्यं द्रवतः पुरा ॥ गर्भे दुःखं ततस्त्यायं लेशोऽपि नरकोऽस्ति हि ५२ जननीं जठरे वामकः संहता व्रजेत नः ॥ मलमूत्रा
दिसंपूर्णे दुर्गंधे लुभिसंवृते ५३ जरायुपटसंवीतो जंतुर्जठरगः सदा ॥ नोच्छ्रांसं न च निःश्वासं कर्तुं शक्नोति कांठे चित् ५४ जाठरो जातवेदाः स जनन्याः प्रज्ज्वलन्मुहुः ॥
गात्रे ते कृतवांस्तापयंतस्त्यायं न कोऽपि हि ५५ अमर्णयं द्रव्यं द्रवतः वर्गमर्पमंजनात् ॥ समं तेनात्र दुःखं तेनेकेनापि हि विद्यते ५६ निर्गच्छतो यो निग्रहं ददासीन्निर्गमे
पि च ॥ तत्र दुःखं वयं नास्य वक्तुं शक्ताः कथंचन ५७ कटुम्ललवणात्युष्णैरसकृन्मातृमोजनैः ॥ दंदद्वयमानदेहः सन्दशमासां कथं स्थितः ५८ कृमिभिर्भक्ष्यमाणश्च
महासर्पोऽपमैर्मुहुः ॥ रूपणत्वं कथं गर्भे स्थितोऽस्य शिशोः ५९ जननीं जठरे मंदयाते भूदुर्दशाधम ॥ तावदंतो वयं खिन्नमात्रा भयमुपागताः ११६०

'दंष्ट्रम्यामाहुतावापः पुरुषवत्सो भवति' इति श्रुतेः आपः शरीरादिरूपाः पमादनाग्निहोत्रादिकर्मापूर्वक्याः वेद्यम्यामाहुतोऽरेतो रूपपापं पुरुषवत्स्यात्वा भवतीति श्रुत्यर्थः ११५१ गर्भे दुःखं स्मारयति
कललेति पञ्चदशभिः । हे कृष्णयद्रवतो दुःखं कललबुद्ध्या यद्रवत्वात् क्रमेण वमर्भेऽप्युपलेशसमप्रतिदुःखं नरकेनास्तीति ११५२ तदेव सफुटयति जननीति । सफुटम् ११५३ जरायुपटति । स्पष्टम्
११५४ जाठर इति । जनन्याः जाठरोऽग्निर्यतापंतोऽग्रे कृतवान् तस्य तापस्य कोऽपि भोगोऽयं नरकतपोऽभवतीत्यर्थः ११५५ अन्नमिति । यद्यगर्भे वायुहेतुकं गर्भेनानां विरंभमणदुःखमभूतं न तदुः
खभेदेन एकेनापि समग्रनरके दुःखं नास्तीत्यर्थः ११५६ निर्गच्छत इति । प्रसूतिकालेऽप्यस्य दुःखं तस्य गर्भेनेव यं पातनात् स्वधिकृतमपि न शक्ताः ११५७ कटुम्लेति । कटादिभेदेः स्वसंजातीयं
सारं भेदेनात्मुक्तत्वात् नितरां दशमानदेहः स भवान् दशमासान् कथं स्थितोऽप्युच्यते ११५८ कृमिभिरिति । हे कृष्णयद्रवत्वं तस्य नरकं विधातुं कश्चित् तस्यास्य देहवत्तापमये जननपुदरे कृमिभिर्भ
क्ष्यमाणः स कथं स्थित इति ११५९ जननीति । हे मंदं दशमत्वं मया दातुं दुर्दशां न कुरुस्मत्कं न शक्तिः तदर्थं न विनस्त्रिभारवत्तादिति ११६०

लोभमिति । यथाक्रोधेनैवनिदादिहेतुतथालोभकंमाम्बांपरमिच्छंदासाधुताः ११८९ मनसेति । तथाअनसापरतापोपाधाद्विज्ञाः । तांविनामभिनयति । इदमित्यादिना ।
 अस्पवेरिणइदंमुकंरुःखसावनंरुःबाऽरुःदुःकरमपिदुःखसावनंकारये । यथाअनेनवेरेणापूर्वत्नेहृत्वापश्चात्तःअनेरेतवेरिणदुःखांशुघोषातयिप्यामीतिदुःखःसंबवः १० । ११ । दूतवाक्य
 मुपसंहराकरदुःखमुपलक्षयति इत्यादीतिद्वाम्बाम् । इत्यादिरूपदुःखंभववाअरीरादिभिःकृतमित्यादिवत्स्यजातवदंतोपमार्किकरानरकेपुषापिनांदुःखंरुदंति । कीदृशेपुनरकेपु मार्गादिद्वि
 मेनभिक्तेषु । केचिद्विज्ञातवाल्कादयोपमामांनरकमेदाःकेचियमपुत्रकिंविषयावालावइतिद्वयर्थः १२ । १३ नरकदुःखमन्यत्राप्यतिदिशति नानाविधमिति । यदिद्विज्ञानाविधंनरकेदुःखं
 यमितंतत्वेवलंनरकाएवभवतिकिंतुसर्वत्रशरीरस्यजगत्स्थितिमरणेनुमतिहृदित्यर्थः १४ तत्रसर्वत्रजन्मदुःखंविज्ञापयति अस्तेति । वास्तुकिपुरपाठात् देवशरीरमपिसुखभूताप्युज्ज्वलाय

लोभमाश्रित्यमुपूरंकांमंचाधमसर्वदा ॥ परेषांविश्वंनितंदासापहृतासुदुः ११८९ मनसाचितितंभूरिजंतूनांतापकारणम् ॥ इदंरुत्वाकरिष्येदोदुःखमस्यस्व
 वैरिणः ११९० अनेनस्नेहमतुलंरुत्वापश्चाच्छनैरहम् ॥ पुतंदुःखोदधौशंभुपातयिप्यामिकालतः ११९१ इत्यादिभवताभूरिकर्मणामनसागिरा ॥ कृतमित्या
 दिवचनांर्किकराःपापकारिणाम् ११९२ नरकेषुचसर्वेषुमार्गस्यानादिपेदिषु ॥ कुर्वतिदुःखमतुलंदुःखिनादीनचेतसाम् ११९३ नानाविधमिदंदुःखंनरके
 देहधारिणाम् ॥ यथाअनरकेदुःखंतथासर्वत्रजन्मानि ॥ शरीरस्यास्थितौतद्वन्मरणेपिचदुःखमहम् ११९४ ब्रह्मलोकेतथास्वर्गेषुमौवावासुकेपुरे ॥ चतुर्विधानां
 देहानदिदमेकंमजायते ११९५ सुखंसातिसंयंतत्रसर्वत्रैवशरीरिणः ॥ पराधीनंतथातोकंसाधनैर्जायतेपिच ११९६ समानेभ्योभयंतद्वदधिकेभ्यश्चनित्यशः ॥
 क्लेशश्चसुमहानप्रजायतेनाप्रसंशयः ११९७ ब्रह्मलोकेतथास्वर्गेषुभोभवत्यांतथैवच ॥ मरणाद्विद्यतेभीतिर्भोगेच्छासैवदारुणा ११९८ भूमौमरणतोथावद्भो
 गेच्छाचैवदुःखमहा ॥ बांधवादिविनाशेनदुःखंसंजायतेनृणाम् ११९९ तत्ततोप्यधिकंदुःखंकोटिकोटिमुष्णंभवेत् ॥ भोगवत्यांतथास्वर्गेषुब्रह्मलोकेचदे
 हिनाम् १२०० सर्वत्रजनकःकश्चिज्जननीचापिदिद्यते ॥ दाराःसुतास्त्वथाबंधुर्वेनोनानाविधोहियः १२०१ मित्राणिशत्रवस्तद्वदुदासीनाइमेजनाः ॥
 देहिनात्रयथासंतितथादेहंतरेपिवा ॥ ब्रह्मलोकेतथास्वर्गेषुपातालपन्नमभिये १२०२ हिरण्यमर्भोभवानस्माकंपूर्वजोहिंसः ॥ सर्वाधिकस्तुखोदेवःशरीरी
 चत्रयीश्वरः १२०३

मानत्वाद्विज्ञामितिवोप्यम् १५ स्थितिदुःखमुपलक्षयति मूलमिति । तत्रतेपुलोकेषुसुखंसातिसंयंतपरमधीनंसाधनसर्वं च तथाचयथाक्रमशील्यादिवनाशकित्ताभिर्न्यासितमित्यर्थः १५ समानेभ्य
 इति । अत्रशरीरस्थितौ १७ मरणदुःखस्यसर्वत्रान्वयमहं त्रलोकइदविषयंभिः । यतोभोगेच्छादाकृजाजकृतातःसर्वत्रलोकेमरणभोरिति १८ भूमाविति । यादृशभूलोकेमरणेनबंधवविनाशो
 नवादुःखंनरःकोटिगुणंभोगवतीनामपुरंतत्पुत्रिलोकेषुबोध्यं तत्रभोगाविक्रयादितिद्वयार्थः १९ । १२०० बांधववियोगदुःखमपिसर्वत्रैवविपयितुंसर्वत्रबांधवसत्त्वमाह सर्वत्रैतिद्वाम्बाम् । द्वयं
 स्पष्टम् १ । २ यदासशरीरत्वंहिरण्यमर्भोदीनामपिदुःखसंबंधवयोजकं१२१५३किमुनेतिदर्शयितुंहिरण्यमर्भोत्वावद्व्ययति हिरण्यमर्भैरित्युक्तिः । योपंहिरण्यमर्भोभगवान्पेक्षइत्यादयःप्रभवस्तेषांसर्वे
 पांकिंनसुखंनस्तिशरीरित्यादितिसामानांसंबवः । कदाचोहिरण्यमर्भोऽस्म्यर्भैर्यथावीचीनांजीवानांपूर्वजःपथमनः अस्याःवेदत्रयसंप्रदायस्येश्वरःप्रवचकः १२०३

अनेकेति । विविधमृष्टिप्रकाराणां कर्तापान्तः इति च तदसिद्धविशवादेन हीनम् १२०४ पादपादिति । सप्तहिन्देन पादसमाधत्वाऽग्रहिजीवदृष्टिमुष्टानि ब्रह्मांडरूपोद्भूतराणि प्रभवं निजायंते न भवंति पञ्चलोचनेत्यर्थः ५ विभूतय इति । यस्य विभूतय एताः प्रजापत्यादिरूपाः प्रजापतिनोकादिभुवस्तंति पञ्चमायस्तेष्वर्चके स्थितो ब्रह्मनो केवलीति ६ यस्तिष्ठतीति । यश्चैवं इन्द्रादिवराणां वासी ७ लोकेति । यच्च पूर्वादिदिग्धिपतिरूपं लोकपालाष्टकं पञ्चानां कुलेषु अधिकत्वेन प्रसिद्धं वा मुक्यादिग्रहकं आदिष्वेन तत्तत्पञ्चकादिग्रहः ८ एवमिति । येषामनुजादिप्रभवात्पञ्चशरीरिणां विधेः किदृष्ट्या सुखं नास्तीत्युक्तम् ९ तत्रेदमुपजाग्रमाद्यविशेषमाह जनन इति । वैश्वेनाममरपञ्चविधोत्थितं विषयमज्ञानं घोरमुदत्तात्पञ्चैषमर्थतारतम्यकोदशमुत्सादिप्रयोजकं यथा येन शरीरं तावत्सः पांचभौतिकं शरीरं एतेषां संबन्धे कृमिमारम्य सुखाद्यप्यर्थं विज्ञेयानास्तीत्यर्थः १० फलितमाह सशरीर इति । विज्ञानमय आत्मा मुक्तः स्वाभ्यां विवर्जितः कथं स्यात्पतः सशरीरः तथा च भ्रूतिः न ह्येव सशरीरस्य सतः विषयमिव घोरमहतिरिति ११ एतादृशेन यो बुद्धिवादात्पञ्चाभासस्वफलमित्युपसंहरति विज्ञानमयतामिति । स्पष्टम् १२ मनस्मादात्माप्या

अनेककल्पकोटीनां कर्ता स्थिति विधायकः ॥ इति तथैक एवायं द्वैतमंधविर्जितः १२०४ पादपाद्यत एतानि ब्रह्मांडोद्भूतराणि हि ॥ शतशः कोटिश्चैव भवंति न भवंति च ५ विभूतयस्तु यस्यैता ब्रह्मलोकादिसंश्रयाः ॥ मानस्याजायया सार्धपयैके परमेश्वरः ॥ ब्रह्मलोके तस्येव वेदात्मा चतुराननः ६ यस्तिष्ठत्यमरावत्यां शचीदृश्यनंदनः ॥ देवानां प्रथमो देवस्त्रिलोक्याः पतिरीश्वरः ७ लोकपालाष्टकं तद्दृष्टकं कुलजेषु च ॥ सर्वेष्वधिकमन्यंतं वा मुक्यादिकमनुत्तमं ८ एवं मनुजपदयादिप्रभवो विविधा अपि ॥ देहमाजः सुखं तेषां किंचिदिह विद्यते ९ जनने मरणे तद्द्वैपम्ये विषयोत्थिते ॥ सुखदुःखकरो तद्दूतावासे च न श्वरे ॥ रुमेः सूत्रात्मनश्चास्य वैषम्यं नैव विद्यते १२१० सशरीरो हिलोकेनो सुखदुःखविर्जितः ॥ विज्ञानमय आत्मा कः शरीरेण विवर्जितः ११ विज्ञानमयतां प्राप्य तत्तत्पुनिरंजनः ॥ उच्चावचानि देहानि प्राप्नोत्यविरतं पुमान् १२ मनोमयो यदायं स्यात्तदाऽस्यैतन्मजायते ॥ इच्छानानाविधास्तद्दत्तं कल्पोपि शुभाशुभे १३ शुभाशुभत्वे हेतुर्यः संशयो विविधस्तथा ॥ आस्तिक्यं च तथा जंतोर्नास्तिक्यं च सुदारुणम् १४ धैर्याधैर्ये तथा लज्जा बुद्धिश्चिता शरीरिणाम् ॥ भीत्यादिकं च देवस्य मनोरूपस्य संभवेत् १५ देवः प्राणमयो भूत्वा पंचघादेहमास्थितः ॥ दशघातपातद्वाराही भेदादनेकया १६ उच्छ्वासादेर्भवेद्देतुर्जावनस्य च सर्वदा ॥ अन्नादोनेकधाने कर्मणां परमेश्वरः १७ नीलपीतादिरूपाणां शब्दानां च महेश्वरः ॥ चक्षुःश्रोत्रमयो भूत्वा ग्राहकः परिकीर्तितः १२१८

स स्वफलमनर्थं दर्शयति मनोमय इति विधिः । एतद्विधं अदिकं संकल्प इच्छाकारणं प्रभवादिप्रकारं विविधैः कर्तृभिः तथा भूत्वा दिप्रकारकः संशयो विविधैः सापेक्षः तथा च द्वादिपदवाच्यमास्तिक्यादिकं जायते तथा च भ्रूतिः कामः संकल्प इच्छायां कामादीनां मनोधर्मत्वमिति यादयतीति तत्रात्मार्थः १३ । १४ । १५ माषतादात्माप्यास स्वफलं तद्दत्तं प्राप्य स ग्राहक इति । माषाणामादिरूपेण पंचघातानां कूर्मादिभेदसंयोजने दशघाताही भेदेन चनेकवा भूत्वा च भूत्वा सादित्यापारस्य जन्मन्यवधारस्य च हेतुर्भवति तथाऽनेकधा जन्तः अनेकवत्स्य कर्मणां कर्ता भवतीति ह्येतेः १६ । १७ इन्द्रियाण्यास स्वफलमाह नीलेति । चक्षुर्मयः स नीलादिरूपा आश्रोत्रमयश्चारादिरूपा आहो भवति एवमित्यादिपदवाच्यं प्राप्य तद्दत्तं विषयज्ञानमिव कर्मविषयतात्वेन च तत्कर्म करोतीति ह्येतेः १२१८

१९ पृथिव्यादिभूततादात्म्यफलमाह वेदेति । भूतमयोभूत्वाऽसीराणां दसोदियनिष्ठापितत्वेन दशविधानां विषयाणां च निर्वोदो भवति २० अतो ज्ञेयवद्विषये ज्ञेयः पदेन तमो प्रादुर्भवति विद्यारूपमसि
 द्वाधिकाररूपं वेत्यभिप्रेत्य द्वयोस्तादात्म्याऽप्यासस्य फलत्वे दर्शयति अदिशेति । यदा विद्यामयो भवति तदा स्वरूपावस्थास्य विशेषस्य चकारणमभवति अचकारमयस्त्वनिद्रास्वप्नादीनां कारणमभवतीत्यर्थः २१
 काममयत्वान्यतदाह तथेति द्वाभ्याम् । सुषेस्तथा नृः समुदके उतरकाले वस्यतादृशस्य राजससुखस्य तदादौ न्यस्यतया पुण्यपापयोस्तथा इदं शुभमिदं दुःखमिदं हेतुकारणमभवतीति द्वयोरर्थः २३ क्रोधमय
 त्वस्य तदाह वेदेति । कदाचिन्मरणगतत्राणादौ नृणां तद्विरोधिप्रभृतिविषयः २४ क्रोधो यमहेतुरपि भवतीत्यतः पापः पापतत्त्वलेपनिर्दोषस्य हेतुत्वमुक्तं २४ । २५ मक्रो यमत्वमक्रामयत्वस्या
 प्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्य फलमाह कामेति । संसारोजननादिप्रदाहश्चकारात्तन्निमित्तादृशदिग्दृश्ययोः कारणभूतो कामकोषोत्तरीयभवेदो जावन्मुक्तस्तु ममित्यर्थः २६ अदृष्टतादात्म्यफलमाह धर्मेति ।
 सुखदुःखयोस्तथा पापविद्यादिना निर्वेदेतन्माने विषयमभ्योति केनारेपेयं च नीचादिभावस्थानो भेदो विवेकस्तस्यापि कारणमवेदिति २७ एवेति निद्रावदार्थानां परेऽपि सादिरूपाणां तादात्म्याऽप्यासस्य

परिशिष्टं द्विष्यान्मत्वं प्राप्यात्मा सर्वगः पुमान् ॥ कुरुते विविधे लोके सर्वं दाज्ञानकर्मणी १९ पंचभूतमयोभूत्वा देहानेष चतुर्विधान् ॥ दशधा विषयास्तद्वत्प्रयच्छति श
 रीरिणाम् २० अविद्यामय आत्मार्यमवेदावरणं सदा ॥ आनंदात्मस्वरूपस्य विशेषस्य चकारणम् ॥ भूत्वा तमोमयो देवो निद्रादेः कारणं स्मृतम् २१ तथा काममयो
 भूत्वा प्रजोत्पत्तेस्तु कारणम् ॥ दुःखोदकं स्य बहुशः सुखस्य विविधस्य च २२ गच्छेत्काममयोभूत्वा दीनादीन तमादशम् ॥ बभूवनस्य च सदा क्रीडामर्कटको भवेत् ॥
 पुण्यपापकस्तद्वच्चुभा शुभकरोपि च २३ यदा क्रोधमयो भूयात्प्रायः पापकरस्तदा ॥ दुःखं चातुलमाप्नोति बन्धमध्ये स्थितो यथा २४ ब्रह्महत्यादिपापानि याति
 क्रोधमयः पुमान् ॥ कुर्भापाकादिकास्तद्वन्नरकानतिदारुणान् २५ कामक्रोधाबुभौ जेयो संसारस्य चकारणम् ॥ अतन्मयो यदा भूयाज्जीवन्मुक्तस्तदा भवेत् २६
 धर्माधर्ममयो भूत्वा कारणं सुखदुःखयोः ॥ उच्चनीचत्वभेदस्य निर्वेदे पांचभौतिके २७ एवं सर्वमयो भूत्वा सर्वमेवाधिगच्छति ॥ प्रत्यक्षं च परोक्षं च तारं शीजगदीश्वरः
 २८ यद्यदिकुरुते जंतुः कर्माद्यादिकिंचन ॥ तेन तेनोच्यते सर्वैरभिधानविवाजितः २९ नार्यसाधुरसाधुर्न न पापः पुण्यपुन ॥ सर्वसंगविनिर्मुक्तो न भोक्तुस्तर्गः
 पुमान् ३० साधुवा इतथा कर्तितथैव बहूलसुखम् ॥ प्राप्नोति पुण्यकृतद्विपरीतपरापुमान् ३१ अत्र केचिन्महात्मानमुन्मत्ताहुर्विचक्षणाः ॥ पुरुषो निर्गुणोऽसंगः
 सर्वभेदविवाजितः ॥ स्वयं कुरुते किंचित्कार्यकारणमप्यपि ३२३२

तत्तत्फलं नोऽभिमित्यह एवमिति । तादृशः प्रवृत्तमयः परीक्षमयश्च सन् ३६ अस्मत्तत्त्वज्ञानमिषाने निश्चितं केवेति दर्शयति यच्चदिति त्रिभिः । आचारादिरूपं यादृशं कर्म करोति तेन तेन तत्कर्ममपुक्ते
 न साधुमृत्तिना प्रोच्यते ऽप्यवस्तुतोऽभिधानविवाजितोऽपीति २९ अभिधानविवाजितत्वं स्पष्टयति नापमिति ३० साधुवादमिति । तत्रापि पापपुण्यकृत्ससाधुवादं प्रशंसान्मुत्संवाप्नोति परः पापकृत्
 विपरीतमसाधुवादादिकं प्राप्नोतीत्यर्थः ३१ एवं कर्ममात्राणां पूर्ववत्त्वेन दर्शितमप्यसिद्धांतः कामपुत्रादिविद्यासंप्रसारकारणमित्याकारकः भूत्वा जयोत्सवाद्दृष्टिपादिना केविकांतवाक्येनोक्तस्त
 यमिनपति अत्रेति चतुर्विधाभिः । अत्र संसारनिदानविषये केचिदति कुसला एवमाहुः । एवं कथं आत्मा असंवादितीयत्वात्स्वतः किंचिदपि स्थूलं सूक्ष्मं वा नाभ्योति केतुवविद्यायाः संगसंबंधे प्राप्यप्रथमं क
 मं कुरुते ततः सर्वभावं लभते । कीदृशमविद्यासंज्ञमविद्याजगदविषयैव प्रयुक्तमवदुर्भयमनिर्वाच्यमिति द्वयोरर्थः १९३९

१२३३ अतएवसृष्टिवाक्येषु कामपुर्विकासृष्टिः सोऽयमप्येवपादिपुनरेवाह संकटप्येति । अवशीभरोयतः संकटप्येवससर्जनेति संवचः १२३४ अतएवजीवप्रवृत्तिरपिसर्वाकामपुर्विकेवदृश्यते
 त्याह अन्यइति । अन्यइतिभिरभिरभवेत्तुचमाभवत्तिमिधमं चिनयन्नेवभवत्तितः संसारदशाः प्राप्नोतीतिद्वयोरर्थः १२३५ ॥ १२३६ कामपदार्थदर्शयति अनर्थातरमिति । कामइच्छारा
 गः सृष्टादित्यनर्थातरं स्तेषांपदानामर्थातरमिन्नोर्थेनभवतीतिमहर्षिभिरुक्तं । येषोपवितासंगः कामइत्याहुस्तेरपि संगेच्छेव कामः प्रोक्तः । अन्यत्रतुल्यस्तेष्वेव कामसदृशेवर्ततइत्यर्थः १२३७
 फलितमाह इच्छेति । ततश्छायाएव कामः मुख्यार्थत्वादित्यारूपः कामः संसारवृत्तस्यवीजभूतः कारस्वरः कुबलेतिप्रसिद्धफलकोवृत्तइत्युक्तम् १२३८ पुमानिति । अस्यसंसारवृत्तस्यफल
 स्थानीयस्तुविज्ञानमयमनोमयादिपदोक्तोनाविद्यावस्थावान् दुर्गोबोध्यः अपरोममात्मपदमभिधेयवस्थाशालीपुरुषस्तुनफलेतस्यज्ञानाभिधेयस्यमिदमित्यस्त्वदित्यर्थः १२३९ हेतुमि
 ति । अस्यसंसारिणः कामप्रधानत्वेवमहेतुत्वेतिवचसाः प्रवर्तते । इमं कं सदेहीप्रथममित्याकारामिच्छां करोति । इति किं इदमिच्छामप्यवामीवमनिष्टं यस्यामिच्छेति सा कामपदवाच्येच्छा

अविद्यासंगमासाद्यह्यविद्याजंतुर्दुर्भणम् ॥ प्रथमंकुरुतेकामंततः सर्वमयोभवेत् १२३३ संकल्पयतएवायं बहुस्यामिति वैपुरा ॥ ससर्जसकलं विश्वं दनः सदसदात्म
 कम् ३४ अन्योपि जंतुरत्राद्यं चेतनो जातमात्रकः ॥ इदं भवतु मे भूयादिदं मेत्येव चिंतयन् ३५ प्रथमतस्तपुनामुं संसारं बहुदुःखदम् ॥ प्राप्नोति विवशो भूत्वा कालपा
 शसमावृतः ३६ अनर्थातरमुक्तं हि कामेच्छादेर्मनीषिभिः ॥ कामोपियोपितासंगः संमेच्छापरिकीर्तितः ३७ इच्छामात्रंततः कामोर्षाजमत्रकीर्तितम् ॥ संसार
 पादपस्यास्यकारस्करसमस्याहि ३८ पुमान्फलमयोनित्यं संसारीपरिकीर्तितः ॥ विज्ञानमयइत्यादिभेदेनैवापरः पुमान् ३९ हेतुं काममयत्वेत्यवदं त्येतं महाधियः ॥
 देहधारीपुनः काममिच्छाख्यंकुरुतेऽयमः १२४० इदं प्रियं स माप्स्यामि हास्याभ्यप्रियमप्यदः ॥ इति यादृग्भवेत्कामस्तादृङ्निश्चयवान्पुमान् ४१ यादृशं निश्चयं कु
 र्यातादृक्कर्मसमारभेत् ॥ अस्मिन्लोके परस्मिन्वासुखदं दुःखहानिदम् ४२ यादृशंकुरुते कर्मपापपुण्यसमाश्रयम् ॥ शुभाशुभंततस्तस्य फलमेति पुमान्सदा ४३
 प्राप्नोति परिहाराय सर्वदा सुखदुःखयोः ॥ कर्मयद्यप्ययंकुर्यात्तथाप्यत्र न तद्वदेत् १२४४ साधनादेश्वैगुण्यात्सत्यप्यस्मिन्सदैव हि ॥ सुखस्य दुःखत्राहल्यादुःखमे
 व व्रजेत्पुमान् १२४५ ततः कामेन संसारं दुःखरूपं समाश्रयात् ॥ मानसेन सदा देही दुःखं बहु देहजम् १२४६ यत्रासत्तेभवेज्जंतुर्भावि कर्मप्रचोदितः ॥ बललोकेत
 थास्वर्गेभूमौ वानरकेथवा १२४७

यादृशं भवति तादृशं कर्त्तव्यं गोचरं निश्चयं कुरुतादृशं च निश्चयं करोति तादृशं लोके द्रव्योपकाराय कर्म करोति तादृशं च कर्म करोति तादृशं शुभाशुभं फलमाप्नोतीति श्रुतार्थः १२४० । १२४१
 १२४२ । १२४३ ननु सुखदुःखमात्रपरिहारकामनप्राप्त्यामादिकुर्वतः कथं दुःखमिति शंकां वारयति प्राप्तय इति त्रिभिः । यद्यपि सुखदुःखयोर्पञ्चाकर्ममात्रपेपरिहाराय चार्थकर्म करोति तथाप्यत्र
 संसारे तत्सुखमाप्नोति रूपं फलं न भवति ततोस्मिन् कामप्यकर्मरूपे साधने सत्पविर्तमानेपि कामिनामवर्णभावासाधनवेगुण्यादिदोषो भवति किंच सांसारिकं सुखस्य दुःखसंसर्गनिग्रहोपि भवत्यतः स
 कामो दुःखमेवाप्नोतीति द्वयोरर्थः १२४४ । १२४५ फलितमाह तत इति । मानसेन मनोवर्मेण कामेन दुःखमेवाप्नोतीति १२४६ तदेव सक्तहृत्पादेर्मं प्रपकाममयत्वं सर्ववादकस्यार्थमुपहृष्यति
 पथेत्पूनां प्रिच्छां चोक्तेः । अयं जंतुः प्रवलेः भावि फलेः कर्मभिः मेरितो मरणकाले च बललोकादिभ्यो मे सत्कटारजवध्मवतितत्रैव बललोकादोत्थलदेहं प्राप्नोतीति कीदृशः तेन रानोत्पादेन कर्मणा सहितः
 रागाश्रयेण मूढपरीरेण विसिद्धेति द्वयोः संबन्धः १२४७

१२४८ स्वर्गोवावेति । तत्रपदिदेवलोकादौसक्तोभवति तदादेवपितृर्नवोदिदेनेतचलोकोभान्भुक्ताभोवातेमोदितकर्मानुसारेणपुण्यिध्यादिलोकेषुस्थूलदेहंलभतइत्यर्थः ४९ भूमौमिति । सत्त्व
गोस्वर्गभौमसपेभूमीजापमानोपदित्रैवर्णिकोभवेत्तदासपूर्वसंस्कारेण पुनःस्वर्गमापकेकर्मकरोति ५० केवलकर्मिणामेतयातापातंयदेवत्रवदनुवर्ततेत्येवत्याह स्वर्गादिति । ततःभूमिः । तंभूमिम् ।
मनुजवृष्टापुर्तकारितिलोपः । क्वचित्पापाविशेषः ५१ कर्मरूपबीजस्वतत्तदाभेदकामात्मकसत्त्वसंयोजकत्वादेवयति पाताल इति ५२ वासनात्मनाचिवेस्थितस्यकामस्यमरणकालेऽ
भिव्यक्तस्वशरीरांतरारंभकत्वंस्वप्रदष्टांतेनोपपादयति दिवस इति । यत्पुंसोपादशीपट्टिपिकावासानामादिसंस्काररूपायथाउत्क्रयत्वादिक्रयेणदिवसेवर्ततेसप्रपन्नंस्वप्रमासत्ताहर्षदेहमृत्तने
एवंदेहातानंतरमपीतिद्वयोःसंबन्धः ५३ । ५४ एतदेवस्फुटयति कर्मभिरिति । तन्मनाःसकामोभ्यनसिपस्यसतथादेहात्तेकर्मोनुसारेणपयस्वितयेत्तत्तत्प्राप्त्यादिति ५५ नन्वेवंचितितसिदिर्म
रणान्पूर्वकुतोभवतीतिचेत्पारम्यकसकर्मलक्षणपतिबंधकसत्त्वादित्याह पूर्वति । तत्कर्मतोर्मरणकालेपूर्वकर्मणःप्रारब्धत्वात्पस्यस्यबोधवति मरणात्पूर्वदुष्कामाविकलकर्मणोपांतरंभःफलजनक

तत्रैवकर्मणातेनमहितोर्लिमदेहभाक् ॥ प्राप्नोतिमरणादूर्ध्वस्थूलदेहंनसंशयः ४८ स्वर्मादौयदिसक्तोयसुहृतीदेवदेहभाक् ॥ उपभुज्यफलंस्वर्गंयातिभूमौपरप्रवा
४९ भूमौचेद्धारतेवर्षेस्वर्गंत्रैवर्णिकोभवेत् ॥ स्वर्गकर्मक्षयेसोयपूर्ववत्कुरुतेदितत् १२५० स्वर्गोहमिततःस्वर्गस्वर्गाच्चपुनरेवताम् ॥ प्रायशोयातिमनुजःक्वचि
तुनरकादिषु ५१ पातालेनरकेतद्द्रव्यलोकेतथादिवि ॥ भूमौचविविधान्देहान्यातिक्रममयःपुमान् ५२ दिवसेयादशीयस्यवासनावर्ततेयथा ॥ तादृशंशयनंप्रा
प्तोदेहमाप्नोतिसर्वदा ५३ पूर्वजन्मांतरेयस्ययादशीवासनाभवेत् ॥ तादृशंवरुणाप्नोतिदेहपातात्परंपुमान् ५४ कर्मभिःपुण्यपापाख्यैःप्रेरितस्तन्मनाःपुमान् ॥
देहतिचितयेद्यतःप्राप्त्यात्ममनंतरम् ५५ पूर्वकर्मक्षयस्तस्यमरणेसतिजायते ॥ अनारंभस्तथाभाविकर्मणोमरणात्पुरा ५६ अस्मिन्नवसरेदेवःकर्मकाराविनिर्ग
तः ॥ सत्यसंकल्पआत्मायंचिन्तयेद्यद्भवेद्वितत् ॥ गृहीयाद्द्रुधादेहान्नटोयद्द्रव्यदृच्छया ॥ आत्मातथैवसंसारिकामादेहानवाप्नुयात् ५८ कामिनोनिश्चयोभूया
निश्चितस्यापिकर्मिता ॥ कामिणःकामिताचैवंकमेतत्प्रवर्तते ५९ कर्मानुसारतोभूयादिच्छाजंतोःशुभाशुभा ॥ इच्छानुसारतोज्ञेयाःसंस्कारावुद्दिहेतवः
१२६० भाविबुद्धयनुसारेणकुर्यात्कर्मशुभाशुभम् ॥ भूयाच्छुभाशुभेभ्यश्चातस्यकर्मानुसारतः ६१ कामपुवततोज्ञेयोजातेदेहेत्रकारणम् ॥ कतोःकर्मकारस्या
स्यनिश्चयापरसंज्ञिनः १२६२

स्वरूपःसतथाप्रारब्धकर्मणःप्रतिबंधकत्वेत्यर्थः ५६ एतदेवस्फुटयति अस्मिन्निति । अस्मिन्नवसरेमरणकालेप्रारब्धकर्मरूपावाःकारापाबंधनानारादिभिःसुतोमृक्तःसत्त्वस्यसंकल्पत्वाद्यदि
च्छितितद्वाप्नोतीत्यर्थः ५७ गृहीयादिति । यदृच्छयास्वैरितया त्वत्संप्रयेतिपावत् ५८ काममूलकंसंसारचक्रमभिनयति कामिन इतिप्रभिः । सकामस्यकर्तव्यगोचरोनिश्चयोभवतिताद
शनिश्चयवतश्चकर्मानुष्ठानंतदप्रकारोनुसारेणपुनःकामोदयशतक्रमेणेतत्संसारचक्रंमवर्ततेइत्यर्थः ५९ कामजन्मस्यकर्मणःपुनःकामोदयदेवतामेवविज्ञदयति कर्मेति । चित्तभूमौद्विविधाःसं
स्काराःसिंहितिकर्मजन्याअज्ञानजन्याश्चतत्रकर्मजन्यसंस्कारेःस्वफलारंभोपपत्तयेइच्छातावज्जयते येतुवुद्दिहेनवेज्ञानारंभकाज्ञानजन्याःसंस्कारास्तेष्वेच्छातदनुकूलकर्तव्यादिज्ञानसंतानारंभकावो
प्याइत्यर्थः १२६० भावीति भाविबुद्धिःकर्तव्यनिश्चयस्तदनुसारेणकर्मकरोति तदनुसारेणचपुनरिच्छाजायतइत्यर्थः ६१ फलितमाह कामपुवतिज्ञाप्याम् । तस्मादेहउत्पत्तेसतिकर्मकरस्यक
मोर्भयमयोजकस्यकतोःसंकल्पस्यकर्तव्यनिश्चयस्यकारणभूतःकामएवबोध्यइत्यर्थः १२६२

द्विषतोऽपि नोभयमपि नास्ति यद्द्विनां दुःस्वप्नित्वाद् न तस्येति । तस्यतोषिणः १२८७ तस्मान्नसंतोषस्य सुखं सर्वं जायते त्वेति शिर्षकस्य नानायासविशिष्टस्यापि तत्संदिग्धमिच्छाऽहं जल्पेति । अल्पायामेन स्वलोपमेनादिसंतोषः सुखविकासकः कामसुखसाध्यान्कृष्टाध्यान्महापासादपि दुःस्वप्ने वदतीत्यर्थः ८८ मनोगतः संतोषः सर्वभावाः सुखमयाः करंति तेष्वदृष्टान् ग्राहयथेति । यथापादगतसुखान्दुःखं सर्वं दृष्टानां कंटकरादित्यमपोनकं पांथान्ति नददित्यर्थः ८९ उक्तमर्थेन्यतिरेकेण विस्फुरति वपुर्धामिति द्वाभ्यां । यथाश्विन्धां धनपाशारेकं न संकल्पेन्नद्वितो भवति इति किं अहं सर्वोमार्गभूमिनिष्कृष्टकामसंभक्तुर्धामिति ९० तथेति । तथासकामः पुनर्विहंसर्वीकाम्यमानपदाध्यानवाप्स्यमिच्छेदादियप्यामीत्येवं संकल्प्य दुःखितो भवति तस्य सुखलाभस्तु संदिग्ध इत्यर्थः ९१ परिणामादिक्रमालोचयतां निष्कामानां दृष्टवानुब्रज्य नो कथं तेन सुखं किं त्वात्म्येन दिव्याहं न सुखमिति । विडो जसदृश्य ९२ कामाभावस्य ब्रह्मत्वमविद्याद्वारा मोक्षमपोनकतां विवृणोति अकामस्येति । ब्रह्मत्वे केच्छादिरूपपतिबंधकाभावे सति महाकायेनात्मसाक्षात्कारो जायते ततः कर्मणां बीजशक्तिदाहः कर्मारम्भादालोक्यतां

न तस्यास्ति भयं किंचिद्वा जतश्चोस्तोपि वा ॥ यथात्र धनिनो नित्यं विद्यते स ततं भयम् १२८७ अल्पायामेन संतोषः सुखं यच्छति निदोहेनम् ॥ आयामान्महतोऽसाध्यात्कामो यच्छति वानवा ८८ यथापादस्थितं चर्म सर्वं दासुखकारणम् ॥ पांथानामेव मेव स्यात्संतोषो दंष्ट्रधारिणाम् ८९ सुधामकलां कश्चिद्यथा कुर्यामकंटकाम् ॥ सुदुर्लभेति संकल्प्य पांथः क्लेशमशुश्रूषात् १२९० तथा कामानवाप्स्यामीत्येवं संकल्प्य कामुकः ॥ प्रवृत्तो दुःखमाप्नोति सुखमाप्नोति वानवा ९१ न सुखं सार्धं भयं स्य विद्यते न विडो जसः ॥ ब्रह्मणो न सुखं यत्स्यात्पुंसः कामविजनात् ९२ अकामस्यात्मविज्ञानमहं ब्रह्मेति जायते ॥ जातं तस्मिन्निर्गमितं तस्य लिङ्गं मनोवहिः ९३ अंतःशरीर एवेते प्राणालिङ्गशरीराः ॥ तेन सार्धं विलीयंते ह्यंतर्दोषो यथागृहे ९४ ब्रह्मरूपः पुरे वा यमहं ब्रह्मेति बोधतः ॥ ब्रह्मेव भवतीशः मप्राणनाशादनं नम् ९५ महाकाशं यथा पूर्वं घटनाशाद्वटेनमः ॥ घटनाशे महाकाशं भवत्येवं पुमानिह ९६ यथा विशुद्ध आकाशं गर्वणं गरादिकम् ॥ आकाशाज्ञानो भूयादात्मा ज्ञानात्तथा जगत् ९७ निष्काम आत्मनीशे स्तिका मयी जोजगतरुः ॥ जायते स्वात्मविज्ञानेन बीजनाशादि नश्यति ९८ आत्मा ज्ञानादयं जातकामः कामाज्जगन्नयम् ॥ आत्मज्ञानादि नश्येत्सर्वमज्ञानमात्ममम् १२९९

राकारायाः समृक्तांति हेतोर्दोषाभावनायां संप्रभाततस्य विदुषो मनःप्रधानं न्निर्मूलं सर्वं रं वदिः स्थूलशरीरात्तन्निर्बन्धति तथा सति सुखशरीरमताः पाप्माः संदिग्धवायवस्तेन मनसा सह दारिद्र्यं नश्येत्तद्विषयो ते स्ववित्तोपादाने विलिख्यंति ते गेहातर्दं दर्शयन्नादिति द्वयोरर्थः ९३ । ९४ नन्वेवं विदुषः कल्प्यमर्थं विलिखेति चेत्तद्विदुषोऽपि चिदानुःकृष्टात्तीति चेन्न कुत्रापीत्याह ब्रह्मरूप इति । अयं विदुषोऽन्मातरं वज्ञानात्पूर्वमनूतब्रह्मभावमासीत् इदानीं तु निरावरणः सर्वविशेषमिनिर्मुक्तश्च विदुषोऽभवति अज्ञानमतिर्दृष्टः सर्वेश्वरो भवतीत्यर्थः १२९५ आरोपितपरिच्छेदविचित्रो ब्रह्मभावो दंष्ट्रान्महाकाशमिति । यथा महाकाशमेव घटनाशापूर्वघटेनमः घटावच्छिन्नाकाशरूपमभूत्तथा घटनाशो तर्माहाकाशमेव भवति तथा विदुषोऽन्मातृत्वमर्थः ९६ उक्तमर्थं नृपादपति यथा विशुद्ध इति । यथा विशुद्धमाकाशमज्ञानं सत्तुल्यं गर्वणं गरादीनां ह्येतथा आत्मवस्तुतो विदुषो निष्कामश्च कल्पिताज्ञानेन विषयीकृतो जगद्दृश्यस्य कामबीज इत्यस्यैव तत्त्वज्ञानादिति संकोचस्येतेन भावेन बीजे विद्युते तु जगद्दृष्टी न भवित्यपीति द्वयोरर्थः ९७ । ९८ उक्तमर्थमेव संक्षेपेन आत्ममिति । अथवात्मा तत्त्वज्ञानात्तद्विदुषोऽपि नश्यति १२९९

१३०० उक्तार्थदाहर्षापादकस्य निष्कामत्वे जीवतोपि मुक्तिः किमुत विदेहस्येति प्रदर्शयितुं कस्यार्थं न स्यात्तदुच्यते यदेतन्निमित्तमिच्छतेः । यदा स्वपुंसो हृदि बुद्धो भिताः स्थूलसूक्ष्मरूपाभ्यां वचनमा
नाः सर्वकामाहङ्काराभवाः पुनरेषां दिसंज्ञाः प्रमुच्यन्ते तदा न भवति तदा मर्त्योऽपि पुमान् आस्मिन्नैव देहे ब्रह्माप्नोत्यस्यैव जन्ममृतेऽभवतीत्यर्थः १ एतदुच्यते यति अहमिति । देहादिष्व
न्यास रूपो भिद्यमान एव कामानां प्रयोजकस्तस्यार्थमिच्छा न स्यादेह विषयकस्य तस्मात् देहादिनिर्मते जनेन सर्वो भवति । यद्विदेहस्येति विद्यमाने विमोहिमानो न स्यात्तत्र तदेहस्योपि जीवत्पिन च दे
हगः मुक्त एवेत्यर्थः २ मुक्तत्वे हेतुमात्रो ह्यलक्षणयोगमाह कामानामिति । इव यद्विदुः साक्षिणिषः कामानां बुद्धिधर्माणां वास आरोपः संबन्धस्तेषां कामानां सर्वस्वमनासपुलानां नाशो वा भवतु
मोक्ष इति ३ सत्त्वात्यंतिकः कामनाशस्तन्मूलविषयो च्छेदकजज्ञात्वेन यदि जीवनात्स्वयायां मेव जन्मैतत्तदा जीवत एव मुक्तिर्को वारयेदित्याह त्रदेति ४ इदं काममूलोच्छेदकं ब्रह्मज्ञानम् ५ यदा
ब्रह्मज्ञानं बंधोच्छेदकं तदा ब्रह्मसाक्षात्कार एव मोक्षलक्षणमिति आनंदेति । अत्र साक्षात्कारः सति देहे मुक्तिर्जीवन्मुक्तिलक्षणं देहेति विदेहावस्थायां पापमुक्तिस्तो प्रतिब्रह्मसाक्षात्कारस्य लक्षणं स्वतु
निश्चितमेव तस्य तावदेव विरमितादिच्छेदो मृत्युरित्यर्थः ६ ननु निश्चयमुक्तत्वेन पसिद्धस्यात्मनः कीदृशो बंधोयः साक्षात्कारेण निवर्त्यते इत्याशङ्क्यारोपः संबन्धस्वरूपं विहाय पति कामानामिति

अज्ञाननाशतः कामो मूलभावाद्दिनश्रयति ॥ कामनाशाज्जगद्भ्रष्टो निर्वाजो न भविष्यति १३०० यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामायेत्यहं दिस्थिताः ॥ तदा मर्त्यो मृतो
मूयाद्ब्रह्माप्यास्मिन्कलेरे १ अहं मानस्य संत्यार्ग्यदेहे देहादि निर्गतः ॥ सति देहेपि चेत्तस्या देहस्थोऽपि न देहगः २ कामानां हृदये वासः संसार इति कीर्तितः ॥ ते
षां सर्वस्वमनाशो मोक्ष उक्तो मनीषिभिः ३ ब्रह्मज्ञानाद्दिनानां कामो न श्रयति सर्वथा ॥ जीवतश्चेदिदं जातं सति देहे विमुक्तिमाह ४ आनंदात्मन ईशस्य स्थयं
ज्योतिः स्वरूपिणः ॥ साक्षात्कृतिर्भवेन्मुक्तिः सति देहे मते स्तिष्ठि ५ कामानां हृदये स्थानं बंध उक्तो मनीषिभिः ॥ स्वस्थनायं तथा तेन जीवन्मुक्तः प्रकीर्तितः ६
आत्मनो वरणं माया चिदंशः काम एव वा ॥ बंध उक्तो ह्याभावाद्ब्रह्मविमुक्त इति रितः ७ संबन्धेनात्मनो हृदये पश्येच्चैर्धर्म इति रितः ॥ विना तेनैव संपश्येन्मुक्तो जीवन्भ
वेत्पुमान् ८ कर्मणा यद्देवस्यात्ममत्तादेः शुभाशुभम् ॥ आहारदिकमेवं स्याज्जीवन्मुक्तस्य देहिनः ९ मर्भवासे स्थितो जंतुर्न वयमन्मासतः पुरा ॥ रसान्नाना
विधान्यद्गुं जानोपिन वेत्यसूत्र १३१०

प्रिभिः । कामानां यद्दिदृश्यान् वा स उक्तविधः स ब्रह्मसाक्षात्कारः अर्पयित्वा स्मृतं च जितं वचनं न भवति तिनैव कामादेन जीवन्मुक्त उच्यते इत्यर्थः ६ बंध सर्वस्वमाह आत्मन इति । अ
स्ति अविषयाः शक्तिद्वयमावरणं विक्षेपनामकं तत्र विक्षेपशक्तिरप्यस्ति रूपद्वयं एकं प्रपञ्चमानां पादकीदृतीयं पर्वचैरगोत्वादकमिति तत्र यदात्मनो वरणं माया आवरणशक्तियुक्ता माया विषया
यश्च विक्षेपशक्तिरूपः काम आसक्तिरूपो रमः कीदृशः चिदंशः परिपूर्णमाश्रितोऽस्त्यस्य परिच्छिन्नस्वरूपस्य मयोजकः एतदुभयात्मको बंधो यदा निवर्तते तदा जीवन्मुक्तिः । यदा तु प्रपञ्चमानां पा
दको विक्षेपशक्तिभाषोपि निवर्तते तदा विदेहमुक्तिरिति भावः ७ संबन्धेनेति । यदि देहज्जातं मरीचप्रय रूपमात्मनः संबन्धेन नास्तीत्यस्यैव रूपेण वा संबन्धं दृश्यं पश्यति तदा येषु माय्यद्दृष्टिवा
च्यः अक्षं गारादृशो नृजीवन्मुक्त इति निश्चय इत्यर्थः ८ नन्वेवं विषयजो बन्धस्तस्य कार्यलोकापात्रा निर्वोद इति संकोचो निश्चयैः परिहरति कर्मणा मारुतरोषा केन मयुक्तं यथा प्रमत्तस्य बालादेश्च आहारा
दिकं शुभमशुभं भवत्येव तथाऽस्यापीत्यर्थः ९ अस्य जीवन्मुक्तस्य चित्तं तु सर्वाधिष्ठानं चित्तान्वर्त्तनारोपितविशेषेणादरं दवातीत्यत्र दृष्टं तमाह सर्वेति । यथा मर्भमो बालो न वयमन्मासतः पूर्वनाना
विधान्या नृमुक्ताश्च रसान्धुं जानोपि विज्ञेयतो न वेति तथाप्यपीति १३१०

आ. पु.

॥ ५७ ॥

तथास्वरूपनिष्कारतन्मानुसारेणमासजातवासादयोप्यष्टांतादित्याह बालोन्मत्तेति १३११ अस्त्वचित्तंयदान्मविवेकप्रवणमेवभवतितद्वदृष्टतउच्यते यथेति । यथाऽशोकवनिजान्याये
 मरायणेनकुशचिदनेनिवेष्टासोताजशोकवनिजायामेवधृतेत्यर्थेकेनप्रमादिचित्तकुशचिदेकत्रविषयेमायसोलप्रभवतितथास्वमुक्तस्त्वचित्तमात्मविषयिकायांप्रतिपत्तीविचाररूपायामेवप्रवृत्तित्यर्थः
 १३१२ अस्त्वनिपिज्ञापरणेप्रवृत्त्यभवाप्रविष्टांतेनोपपादयति सुशीलवृत्तिद्वान्या । यथाकश्चिदेहोमुशीलःसदाचारपरंदिववशादुत्पन्नप्रमावादिरोगवशात्स्वकीपंकुलादिप्रभावंविस्मरन्
 पिपूर्वाभ्यासेननिर्दिष्टंनकरोति तथाजीवन्मुक्तोपिमुमुक्षुशानुष्ठितप्रमाप्रवृत्त्यासवशाजिदितेनप्रवर्ततइतिद्वयोरर्थः १३१३ । १३१४ तस्यज्ञास्त्रार्थप्रवृत्तिर्दोषति वासनाभिरति । यथा
 कश्चित्प्रवृत्तिउन्मादादिरोगव्याप्तोप्यभ्यस्तान्शास्त्रार्थानेवप्रकाशयति तथा अस्माकंजिज्ञासनांगुरुजीवन्मुक्तोप्यन्यर्थः १३१५ ननुयोरभाषोऽप्यभिप्रेयज्ञानार्थानमृष्टदेशन्यवहारंसजीवन्मुक्तोऽहं
 त्वदर्शिकथंनकरोतीतिशंकाप्रविष्टांतेनैवपरिहरति मायावीतिद्वान्या । यथाकश्चिन्मायावोसर्वशास्त्रज्ञःस्वयंकृतेर्बहुभूतैःस्वस्यएकाकिंचिद्विद्वान्पक्षेविस्मृतिप्राप्तइतिशेषः इहहाःसंस्तेषांवा
 नादिकंकुपात्तयथाचसवस्तुतेनिर्देशोपिस्तद्वद्वतथायंजीवन्मुक्तोविद्वान्नद्वयस्वरूपेणाद्वितीयोपिप्रारब्धभोगोपयुक्ताविद्यालेनेनगुरुशिष्यादिभेदमपिपश्यतीतिद्वयोरर्थः १३१६ । १३१७ त

बालोन्मत्तजडादिर्नानाभोगान्समाशुवन् ॥ नवेतितद्वदेनायंजीवन्मुक्तःपुमानपि १३११ यथाकश्चित्प्रमत्तोत्रकिंचिदेवप्रपद्यते ॥ आत्मानमेवमेवैवर्जीवन्मुक्तः
 प्रपद्यते १२ सुशीलोत्रयथाकश्चिदेहोदिवादियोगतः ॥ विस्मृतात्मस्वरूपःसन्कुरुतेनिर्दिष्टंनहि १३ शांतादातस्तथैवायंसर्वकामविवर्जितः ॥ निर्दिष्टंकुरुतेनै
 वजीवन्मुक्तःकदाचन १४ वासनाभिर्यथामतःशास्त्रार्थान्प्रतिपद्यते ॥ वासनाभिस्तथाचायंजीवन्मुक्तोपिनोगुरुः १५ मायावीविस्मृतिप्राप्तःसर्वशास्त्रविशारदः ॥
 एकाकिंचिस्वरूपस्यस्वरूपकृतेर्बहु रूपकैः १६ सयथागुरुशिष्यादिभेदोनिर्मेदएवहि ॥ आनंदात्मातथाचायंगुरुशिष्यादिभेदवान् १७ यथाशयानःगुरुपःस्थूलदेहं
 नवेत्यसौ ॥ स्वप्नान्पश्यन्निस्स्वप्नेस्वप्नाइत्येवमन्यते १८ कदाचिदेवयोमेनस्वयंशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ वासनावासितस्तत्रगुपदेशंकोगोतिच १९ जीवन्मुक्तस्त
 धादेहद्वयंनैवावगच्छति ॥ साज्ञानंतद्विज्ञानंस्फुरतेचोपदेशनम् २० अभिमानस्यसंत्यागेदेहेत्यपिदेहेनः ॥ तामसस्यापिसर्पाददुःखंतज्जनंजायते २१ विदुषः
 किमुतैतत्स्याद्विमतातिविवेकिनः ॥ दुःखंदेहोत्थितंयस्मादेहेहंकारमादूतः २२ कंचुकंहियथासर्पस्यज्वद्धारिविलस्यच ॥ उत्सारज्यंमृतकंस्वस्यदेहंपश्यन्नसज्जते २३

स्वजीवन्मुक्तस्यविशेषतःप्रवृत्तिविस्मृत्यलोचनमात्रममुक्तंभेददर्शनंनैवायमवतिमिष्यात्वेननिश्चितत्वादित्येतदपिदृष्टांतेनविज्ञेयमिति यथेतिविधिभिः । यथाकश्चित्स्वप्नावस्थांगतःस्थूलदेहवि
 स्मरणसर्वसुप्तसाधारण्यधर्मधारयन्कदाचिदेवयोगेनस्वप्नप्रदार्थानपिहृतेस्वप्नाःस्वप्नप्रदार्थाइत्येवमप्यमानस्तत्रनस्येतनासक्तोभवेत्तथाभ्यस्तमास्त्रवासनघातदुपदेशप्रवर्तततथायंविद्वानपिज्ञानंस
 कारणहारीरस्थूलसूक्ष्मरूपदेहद्वयंसमिष्ट्यपिदृष्टिर्मायात्वेनज्ञानरूपदेशादिकंनकरोतिनवदृष्टतेचेतिप्रमाणार्थः १३१८ । १३१९ । १३२० ननुजीवन्मुक्तस्तस्यहारीरत्वेनोपलभ्यमानस्यव
 यावस्थायाःकोविशेषत्वांशकावारकस्यतद्यथेत्पादेस्तेनज्वरेयंतग्रंथस्याध्वनयति । अभिमानस्येत्येकंविद्वानितिश्लोके । तामसस्तस्यसर्पादिरापदेहेकेनकुरुकल्पेअभिमानस्येत्यामेसतिंकंचुकखंडनादि
 कृतंदुःखंभवतिकिमुतसत्त्वमिशापशालिनोविदुषोदेहप्रमुक्तंदुःखंभवतीतिद्वयोरर्थः १३२१ । १३२२ उक्तंविद्वदपि कंचुकमितिद्वान्या । यथासर्पस्यकंचुकंरूपंशयन्नपिनसज्जतेनद्वर्मा
 नात्मनिमत्त्वानदुःखितोभवतीतिपाठः । कीदृशं उत्सारज्यंउत्वेनमर्मेद्वीभूतंसूक्ष्मंमैतत्तत्त्वत्वेनसाज्ञान्यवर्तनं । पुनःकीदृशं स्वस्यमृतकंदेहंस्वकीयमृतदेहस्यं तथाविद्वानपीमवर्ष
 यानंदेहंविवेकेनस्यक्तेशयन्नपिनपश्यतीतिद्वयोरर्थः १३२३

१३२४ अभिमानलक्षणसंबन्धिनस्त्रीरविशिष्टएवमुत्तिष्ठः स्वन्त्यक्ताभिमाननश्येतदृष्टान्तेमविश्रुयति श्रुतेति । यथाभूतेनेद्वयविवेकविशेषाविष्टिज्यासंस्मरिरेष्यत्तरीरभिमानविशिष्टमिति यावत् तत्तत्तुः स्वमहारदिकृतं सुखं पुजाविकृतं च प्राप्नोति यत्तत्तत्तरीरेभूतं तच्छरीराभिमानहीनं सत्ते सुखदुःखेतामिति एवंजीवन्मुक्तस्य देहोप्यभिमानलक्षणसंबन्धेन यदाव्यक्तो भवति तदा सुखदुःखे कर्मकृतेषां भवति तद्देहगतो विद्वाननुस्मरिरेविवेकः सुखदुःखेनेवाप्रोतीति द्वयोरर्थः १३२५ १३२६ एवंजीवन्मुक्तस्य स माविकलितप्रारब्धकर्मफलाननुभवउक्तो यतस्य न्युत्थानकाले पिसुखदुःखपरानुभवेव देहो विज्ञेयमाह शिशोरिति । यथाऽतीतानागतचित्ताद्युत्पत्तिशुद्धिं कमुखादिज्ञानैराभाषजनकतथाऽस्यापीत्यर्थः १३२७ किञ्चेत्सुखदुःखेन विपरिच्छासाध्यव्यापारितेन विदुषो भवति तदाह यथात्रेति । यथा लोके कश्चिद्देहो मकृताशक्तोऽतोऽर्थं तदुत्पत्तिसमावस्थया प्राप्तः सन् परेषां वधादीनामिच्छायां निमित्तभूताया येन सुखादिकंप्राप्नोति तथा यमपीत्यर्थः १३२८ तस्य लोकोक्तिरालाभात्तदोर्ध्वदिक्कनककृतदुःखे तदुत्पत्तिरिति प्रसंगादिति द्वाभ्यां । यथा कश्चित्कर्मको नूवसाधनेन तुष्टमनाः कदाचित्सेवगतः संस्तवस्य संपत्तेरलाभेऽप्यप्यद्वयविवेकिततो

एवंविद्वानिमं देहमभिमानविवर्जितः ॥ पश्यन्नापिन तेनार्यसंजतसेवगर्जितः १३२४ भूताविष्टयथा देहं सुखदुःखं च मच्छति ॥ न सुखं नापि दुःखं वा भूतं तत्राधि मच्छति १३२५ एवमुक्तस्य देहोपि सुखदुःखे समाप्नुयात् ॥ कर्मतो नैव मुक्तोऽप्यपुण्यपापविवर्जितः १३२६ शिशोर्यथा भवेत्लोके विज्ञानं सुखदुःखयोः ॥ रागद्वेष विहीनस्य तद्वन्मुक्तस्य सर्वदा १३२७ यथा त्रस्थविरो गीहशक्तोऽतिमामतः ॥ सुखदुःखे परेच्छायां प्राप्नुयादात्मवितथा १३२८ प्रसंगात्सेवमायातो यथा कश्चिदानीं पुमान् ॥ अलाभेन विषादी स्यात्लाभे ह्येन चात्रमः १३२९ लाभात्तमौ तथैवास्य जीवन्मुक्तस्य सर्वदा ॥ हर्षचैव विषादं च न संजनयतः कश्चित् १३३० भूतकोऽतिमेवेच्छन्नात्यल्पं बहु वा कश्चित् ॥ स्वाभीवकुरुते कर्मकालावधिविलोकनः १३३१ जीवन्मुक्तस्तथैवायं व्यापारेऽप्यवस्थितः ॥ आत्मानमवलोक्यैव तिष्ठत्यामरणं सदा १३३२ दारुणं श्रेयसासूत्रैर्गच्छेत्सर्वतो दिशम् ॥ कर्मसूत्रैस्तथा देहो जीवन्मुक्तस्य गच्छति १३३३ यथा चर्ममयो हस्ती सुखदुःखकरो भवेत् ॥ कर्मानुसारतः पुंसां जीवन्मुक्तवपुस्तथा १३३४ आनिपातं यथा गच्छेद्दाणो मुक्तोऽप्यनुष्मता ॥ आरब्धकर्मभिस्तद्देहोऽप्यामरणं वजेत् १३३५ भूताविष्टो यथा कर्ता कुर्वन्वेति न किंचन ॥ व्यवहारं तथा कुर्वन् जीवन्मुक्तो न वेत्यमुम् १३३६

लाभेवापश्यन्महत्फलितथापि विद्वानपि प्रमानं दृष्टो नोक्तिकलाभालाभोर्ध्वदिक्कनकप्रोतीति द्वयोरर्थः १३२९ १३३० तस्य पितृमात्या चित्ताया मेव प्राशान्धेन वर्तते तदृष्टान्ते न दर्शयति भूतकृति । यथा भूतको वेतनोपजीवी भूतिवेतनमेव मनसा पितृपत्न्युहस्वाभिवन्नात्यल्पं मध्यविषं बहु वा कर्म करोति । कीदृशो वेतनकालावधिर्ज्ञा । तथाप्यं जीवन्मुक्तोऽपि लोकोक्त्यापारेऽप्यवस्थितोऽत्यन्तर आत्मदर्शनप्रधान एव तिष्ठतीति द्वयोरर्थः १३३१ १३३२ । तस्य लोकाप्राप्तमन्त्यपतोऽपि प्रारब्धकर्मफलं लोकाप्राप्तिर्विज्ञेयमिति निदर्शयति दारुणं श्रेयसमिति । अत्र सूत्रवददारुणं तदेव यत्कापी समुपाशांस्वनिभूतं तस्य भ्रमं यथा मूयमप्युक्तं प्रतिदंतथाविहरेह स्वमारब्धकर्मरूपसूत्रमयुक्तमित्यर्थः १३३३ बीतरामस्य विदुषः शरीरेमेव मुहदां दुःखं भावानुसारेण हर्षादिकं भवतीत्यदृष्टान्तमाह यथा चर्मैति । चर्ममयः कुतश्चाप्यमर्णानिमित्तः १३३४ शरीरवाचार्थमनोव्यापाराभावेऽपि पूर्वसंस्कारादेहमनुत्तरोदृष्टान्तमाह आनिपातमिति १३३५ देहं विषादिभिः कृतमपि कर्मवशा निष्ठोऽवशः प्रजानातीति दर्शयति श्रुतेति १३३६

यस्मिन्प्रविश्यात्प्रेतुरीयमानैवसतितेनत्रयोदितेमायादिपाइत्याह ब्रह्मेति । सप्तशोडशत्वेनेविशेषः १३६० तानेवश्रीभार्गवोक्तोदेनविभज्जो पुण्येति । तत्रदेवपानादयःपंथाःसात्त्विकसमृधित
समृधाविश्याफलेत्रप्रलोकेष्वेवसन्नः पितृयागाद्यष्टस्तुकेवल्गुसकर्मफलेस्त्वर्गादित्येकेष्वेवसन्नः तृतीयस्थानात्पितृकेवल्गुपापफलेनरेकपर्यवसन्नश्चतुर्थः १३६१ अथब्रह्मविश्याफलेभ्यःस्त्रानि
दृष्टित्वसर्वप्रतिपादयितुमात्मानमित्यादेःपंचकर्मत्रस्याभ्याह मुखेतिहादशभिः । सुस्तदुःखेऽशरीरस्योपशेरेवधर्मानात्मनस्तथासतिसरीरस्योपाध्यामसाध्यामुस्तदुःखाध्यामसंबन्धवर्तमानबंधः
१३६२ एवंविधोपाध्यामशरीरधर्मानात्मनिधनमनस्तपनेहृत्पाह देशमिति । अयमुपाध्यामस्तत्त्वेवदृष्टादेशनादात्प्यमापन्नःसन्देहप्रापिसंसारवर्मेत्यमनामनुमन्यज्ज्वलेनपततव कुतः
मुखेऽप्राप्तस्यांभुवस्थकामापभोगाय कीदृशःपुमानसर्वोपिवस्तुतःसर्वोत्थापि यदा सर्वैःसर्वप्रकाशःलोकेष्वडित्वदिनाप्रतिदोषीत्यर्थः १३६३ जानंदाद्येति । यस्मिन्नरःश्रवसाक्षादपरो
क्षःपुरुषःपूर्णहर्मसौख्यमत्मानंजानीयात्सकिमिच्छन्कस्यभोगाववाशरीरमनुमन्यतपेन् कंदरसमात्मानंएवंभूतासदाहृदयेवर्तमानानामेभरादभिर्भंसदाहृदयेवर्तमानं । एवंकथमिष्यत ३

ब्रह्मविज्ञानमार्गेस्मिन्सुखदुःखविवर्जिते ॥ यातियस्तस्यसहसाइमंमार्गास्तयोपिहि ११६० पुण्यविद्याफलेब्रह्मलोकेपुण्यफलेपिच ॥ स्वर्गभूम्यादिकेतद्वन्नके
पाप्मनःफले १३६१ सुखदुःखेशरीरस्यनात्मनस्तेकथंचन ॥ शरीरस्थस्ततस्ताभ्यामसंबद्धःपुमानयम् १३६२ देहहिमुखदुःखाभ्याञ्जलंतमनुसंज्वलेत् ॥
देहतादान्मयापन्नोमृतःसर्वोप्ययंपुमान् ॥ सुखंभूयादितीच्छायासुखकामायसर्वदा १३६३ आनंदात्मास्वयंज्योतिर्निःशेषसुखसागरः ॥ एवंभूतंसदासंतं हृद
येस्वेमहेश्वरम् १३६४ आत्मानंवेद्विजानीयादयमस्मीत्यहंनरः ॥ किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरं १३६५ विज्ञातात्मस्वरूपस्यमोहायस्मान्वि
र्तते ॥ तन्निवृत्तौनिवर्ततेदेहतादान्म्यधीरपि १३६६ तादान्म्यशुद्धमावेयदेहतापःकथंभवेत् ॥ सदानंदस्वरूपस्यपुंसोदेहात्परस्थिति १३६७ तादान्म्यमग्नि
नायावदयसोविद्यतेत्रहि ॥ बर्हिज्वलंतंज्वलतितावदेवतुलोहकम् १३६८ तादान्म्येषमतेकस्माज्ज्वलंतमनुसंज्वलेत् ॥ एवंसंज्वलतोह्यात्मादेहादन्योनसंज्वलेत्
१३६९ लोकेपिपुत्रमित्रादिषावदात्मतयापुमान् ॥ गृह्णातितावदाप्रोतिहुःखंत्यक्तेनचान्यथा १३७० यदाभिमानसंत्यागंपुत्रादौकुरुतेपुमान् ॥ नतदुःखंतदा
प्रोतियथामार्गस्थितोपरः १३७१ एवंदेहाभिमानेनबुद्धीभवतिनिर्मुक्तः ॥ अभिमानस्यसंत्यागात्सदुःखंसमाप्नुयात् १३७२ गुरुशास्त्रोपदेशेनयेनज्ञातःपरः
पुमान् ॥ आनंदात्मात्रसंघातेप्रविष्टोदुर्विवर्तने १३७३

कमानन्दान्मेति । निःशेषाणां सुखानां प्रतिविम्बभूतानां सागरो विद्यस्थानीयद्विद्विषयोरर्थः १३६४ । १३६५ विदुषस्तपनिवृत्तीहेतुतया विचपाकार्पकारणरूपा विद्ययोः प्रकाशमाह विज्ञातेति । विज्ञातमात्मस्वरूपेन सह तथा तस्य मोक्षकारणाविराजतद्वयार्थेहात्थशोश्च निवर्तत इति १३६६ उच्यते साभावे च न प्रयुक्तो नुःस्वादितद्वयार्थः प्रत्ययः कथं पदाक्षिपाह तादात्म्येति । परस्य भिन्नस्य १३६७ एतद्वृत्तितेन स्फुटयति तादात्म्यमिति द्वाभ्यां । तादात्म्यमभेदाभ्यां सोऽहो हस्यवदिना सह यावद्गतं तावद्गोहं वन्दे नुकारि भवति तादात्म्याभावे नुनेवं तथा नप्यमा नदेहात्तपोविबिक्तः सत्तात्मानतत्त्वत इति द्वयोरर्थः १३६८ । १३६९ तादात्म्याभिमानोऽहो केपिदुःखदत्तेन मासिद्ध इत्याह लोकेपीति । पुत्रादिकं पदात्मत्वेन मन्थ्येत तादृशेन दुःखितो भवति त्यक्तेन च पुत्रादाश्चात्मा भिमानेन मन्थ्यतादृशेन दुःखसभासी न भवतीत्यर्थः १३७० त्यक्तेन चाप्यन्ते तदेव विज्ञदपति पदेति । पद्याभ्यां ममास्मिन्नदृश्यतया देवदत्तपुत्रादिसर्वेषु विदुःस्वैवाप्रोक्षीततुरीयापदार्थः १३७१ । १३७२ न केनलं प्रविश्यादुःखनिवृत्तिरेवमिति केन विषयकदेवत्वं सभासी धरत्वं सर्वोत्पन्नाभावमवतीति पदार्थकस्य पदार्थस्यार्थमाह सुखित्वेति पदार्थः । अत्रादौ र्विषयविशेषावेषु कथं न-

नृत्यं त्यज्यते ॥ यत्र पातालैः प्रसिद्धा नागकन्या नृत्यं त्यज्यते इत्यस्य सविता इत्यर्थः पीने पुत्रो मते पुत्र कुचं दत्तं पुत्रस्फुरद्विस्फुरद्विचंदनं वासांता ॥ १३८८ ॥ यतीति ॥ पुनः कीदृशः ॥ य
पाताललीनां कारवाकांता निमनोहरा पञ्चनाभैः सुधाकरा पासांतास्तथा चित्रस्थिताभिः सहस्रैः धैर्यरूपस्य सर्वस्वशारिकाः ॥ १३८९ ॥ स्वर्ग इति ॥ यदनादृशी सा प्रसिद्धा ज्ञान्या म्बधा
वेन सुंदरो वलनास्त्रगैर्विषोतदा इह भुवि लीकेतादृशी कृतः स्यात्संभान्येतेति ॥ १३९० ॥ घनीभूतमिति ॥ मायकानुभेदायां तथा पातालवासिनां मुकुतधेयघनीभूतं वातावरणं पारिणतमिन्नु
त्प्रेष्यते इत्यर्थः ॥ १३९१ ॥ अत्रेति ॥ अत्र पाताले ॥ १३९२ ॥ अत्रेति ॥ मुक्तपदमसंजायते तथा मुक्तावद्विचंदनसमेतं मुकुतधेयं विहायः सहस्रशोपत्रसंतीति ॥ १३९३ ॥ अमृगमिति ॥ मुनेः वा
भिनेः स्मरणं स्मृतिविषयं भूतं यदर्थं यद्विषयं तत्र पाताले वसतां धैर्यं मुलार्थकं तत्रत्यैः सर्वादिज्ञानात् इतरत्र राजदारादेभ्यो ज्ञेयं इत्यर्थः ॥ १३९४ ॥ पूर्वते ॥ अत्र पाताले पूर्वदेवाय पुराणायाश्च

नृत्यं त्यज्यते तानागकन्यामनोरमाः ॥ पीनोन्नतकुचं दत्तं पुत्रस्फुरद्विचंदनः ॥ १३८८ ॥ मणिमुक्तावलीकांति कांताननसुधाकरः ॥ चित्रस्थितायथाग्रनां धैर्यमर्न
स्वहारिकाः ॥ १३८९ ॥ स्वर्गेन तादृशीकाचिद्विचते लनाभुवि ॥ कुतः प्रासुंदरीजात्या तादृशीस्यादिहागना ॥ १३९० ॥ घनीभूतमिदं प्रायः मुकुतं नलवामिनाम् ॥
पातालमित्यत्रोक्तं नानाभेदं विचित्रकम् ॥ १३९१ ॥ अत्र सूर्येण सहस्रमणयः संतिकोटिशः ॥ नागानां नागकन्यानां मस्तकेषु महात्मनाम् ॥ १३९२ ॥ चंद्रविंशसम
स्यैर्भुक्तैर्वैल्वसमानकैः ॥ प्रकंपिते पुगात्रे पुहाराः संतिसहस्रशः ॥ १३९३ ॥ असूर्यपश्यद्वयेतस्मरणं सार्धं कमुनेः ॥ पातालेन हिकोप्यत्र सूर्यपश्यति देहभाक् ॥ ५४
पूर्वदेवावसंत्यत्र पद्मगाश्च महाश्रियः ॥ भोगिनीनामयत्रैतत्सार्धं जायते सदा ॥ १३९५ ॥ वासुकिश्चात्र वसति कंठेयः शूलिनः स्थितः ॥ शेषश्चात्र महानागः शयनं यो
ऽसुरद्विषः ॥ १३९६ ॥ तक्षकश्च महानागोरधेयः सवितुः स्थितः ॥ नास्तित्यस्य प्रतीकरो विपस्यात्र कथंचन ॥ १३९७ ॥ कर्कोटकस्तथानागो महात्रलमखोदियः ॥
पद्मश्चैव महापद्मः सशंखः कुलिकस्तथा ॥ पुलापत्रक इत्याद्याः कुलजा विपचारिणः ॥ १३९८ ॥ अनेककोटि संख्यातैर्विभुभृत्पुत्रादिभिर्वृताः ॥ कुंडलादि विभूषामुदेषा
दीना यद्द्विरिताः ॥ १३९९ ॥ विश्वधर्मसमोदैव्यो मयो माया विशारदः ॥ विमचित्तिस्तथान्येपि संति शकस्त्यवैरिणः ॥ वत्याद्याः शतशोऽप्येभ्यो भीता देवाः भद्रामते ॥
१४०० ॥ वर्णयंतिसदा स्वर्गे पातालानि मुनीश्वराः ॥ नारदाद्याः समागत्य पातालेभ्यो दिवं गति ॥ १४०१ ॥ अस्यां स्वर्गे तथा ब्रह्मलोके राजन्भवानपि ॥ वंति यत्राप्यते
पुंभिः सुखैः सुखमहुतम् ॥ १४०२ ॥

श्रीमंतो वसंति यत्र ये पुनागे पुभोगिन इत्येतत्सदार्थं कंठे परित्यज्यते सदा धैर्यं भोगपदार्थास्तु 'भोगः मुले कथा विमुक्ता देः अकथय्य पयोः' इति प्रसिद्धाः भूषणसंयोरिति निरिभाषः ॥ १३९५ ॥ तत्र नागे पु
रुपादर्शयति ॥ वासुकिरिति विभिः ॥ महादेवकंठपूजाभूतो वासुकिरिति पण्डित्याभूतः शेषश्चात्र पाताले वसति ॥ १३९६ ॥ तत्र हति ॥ सूर्यपश्यति त्वेवमसिद्धो महाविपस्तकोप्यत्र वसतीति ॥ १३९७
कर्कोटक इति ॥ नलस्य दमपती भर्तुं मित्रत्वेन मसिद्धः कर्कोटकनामा तत्राप्यत्रादमश्च बांधवा जत्र वसंति ॥ महादेवादीनां कुंडलादिभूषणरूपत्वेन मसिद्धाः जादियं देवदेवीनां उदायो प्रात्याः मातलिनामाता
नामोद्दिग्वरुध्वप्यसिद्धमसिद्धं भारते ॥ १३९८ ॥ १३९९ ॥ अमुरमुखाः मदसंज्ञिन विषेति ॥ मयो विमचित्तिर्भीतिरित्याद्या देवभयपरा अमुराव वसंति ॥ १४०० ॥ एनाहं पाताले न भवंपाताले स्वर्गमाप्ता
नारदाद्याः कथयंतिसदा स्वर्गे वर्णयंतिसदा ॥ १४०१ ॥ इति नृपुत्रिणादि लोकेषु यत्र मुकुतफलं तद्वनानां तथैव पादः अस्यामिति ॥ अस्यां पृथिव्याम् ॥ १४०२ ॥

एवंहानिःप्रमादिनामापततीत्याह उतइति । नहिहानिः आपाताजवदर्थभाविनीतिपावत् १७ तपंतदापतिभपादिहमन्मथेवकिञ्चानंसाधयामइत्याह माभूदिति १८ ननुब्रह्मविज्ञानेनकथंकितव
भयनिवृत्तिरित्याशंक्यसोपकरपस्थमहाविज्ञानस्यविज्ञानस्वविषयज्ञानकितवस्वरारिनिवृत्तिसाधनतांविज्ञदयति ज्ञात्रेत्यादिना । नत्रज्ञानसाधनमप्यात्मज्ञांशंसाक्षिभयापत्रस्थितमेनादृशंयुन
मत्राधिकारिशरीरेऽस्माभिस्तैर्विषयकितवेःसहारवर्ष कीदृशेस्तेषूनेषूतकलेषूनेःकषट्पासकेःकुब्जदिनशीलेः १९ जेप्यामइति । अचूनाताम्विषयाम्कितवान्वंषज्ञान्तेप्यामएवयनेनोस्माक
मनुकुलेशाशिक्षासखरुपेसाक्षिमास्तिविद्यतेइतस्त्वमापितान्तेतुंस्थिरोददनिश्चयमवेति २० तेषामिःसाक्षिकेयतएवमेतारोधुनाकेनेहृनजेष्वतीत्याह विषयावति । ज्ञायाःसंमुखेहितवद्भासमानाः
परीक्षिनिष्टकराहमेविषयाः २१ पूर्वविषयकितवेःसदृशतेनरवपुराणमद्योगलङ्घःकृतःसहिदिवषयाणामविभंगोपयोगो अचूनाज्ञानरूपसाक्षिजानुमदमात्रेणास्मानधिकारिण प्रत्येवंहितमृत्कंपूर्यब
क्षयर्थादिरुपंगलङ्घकुरुदतिस्मिन्विषयकितवेःजितेऽपिभवतांजयएवमक्षयर्थादिकंदृष्टाविषयेःपलायनादिपक्षधेनाह ज्ञप्तेति । ग्लाहिरावदीर्घादिस्वस्वाधिराणंदस्वेनबोधं शास्त्रेयसाक्षिभूतेनाप्य

ततोदेहस्यपतनादूर्ध्वमज्ञानिनामिह ॥ महतीनाष्टिरायाताराजन्वापावशोपिणी १४१७ माभूदियंमहाराब्रह्मस्माकमधिकाग्निनाम् ॥ अत्रैवब्रह्मविज्ञानंकारी
प्यामोऽयुवंयम् १८ शास्त्रसाक्षिकमस्माभिरारब्धंयुतमत्रतैः ॥ दुर्गूतदेवेभिर्भूतेकितवैर्विषयैःमह १९ जेप्यामःकितवानेतान्नित्यंदुर्गूतदेविनः ॥ विषयान
स्तिनःसाक्षिज्ञासंराजनास्थिरोभव २० विषयाःकितवाराजन्जेतारःसाक्षिवर्जिताः ॥ दुर्गूतदेवनैःकेनजेप्यंत्यस्मापशठाहमे २१ ब्रह्मचर्यादिभिर्गर्लहैःशास्त्रमा
क्षिनिरूपितैः ॥ दुर्गूतदेविनःज्ञान्तेप्यामःक्षणतोधुना २२ बाणैर्यज्ञादिमिथ्यापिनेहृत्योन्मार्गवर्तिनः ॥ बघ्वाशमादिभिःपाशैर्विषयाग्निनयापरान् ॥ स्वरूप
शेषान्हिजेप्यामीब्रह्मचर्यादिभिर्गर्लहैः १४२३ एतेषांजनकतद्रज्जननीचवर्यनृप ॥ बंधुभिःसहितांमत्तायक्ष्यामोब्रह्मवन्दिना १४२४ अन्यस्मिन्नन्यबुद्धिर्या
जननीसाप्रकीर्तिता ॥ आत्मावरणसंयुक्ताकितवानादुरात्मनाम् १४२५ मनःपितातथान्धुजनीयंवासुनागणः ॥ वयंब्रह्मस्मद्वयेवंमहताज्ञानवन्दिना ॥
दग्ध्वाकुटुंबसहितान्विषयान्विजयेमहि १४२६

नुम्रेणनिरूपितैःप्रवक्षितैर्ब्रह्मचर्यारण्यवासद्विरुपंगलङ्घैर्हर्ष्यमानदन्वोर्निश्चितंज्ञान्तेप्यामइति २२ ननुब्रह्मविषयाऽरयोधुतमात्रेणकथंजेतन्वाहतिर्लंकांवारयन्नाह बाणैरिति । येतावदुन्मां
शास्त्रसाक्षिभूतैर्विषयारपस्तान्ज्ञास्वविहितयज्ञदानादिवहिरंगसावर्नदृज्जानांहननसाधन्वेनबाणसमोर्नइत्यतेषांशिरःसमप्रमादभृत्पुंसास्त्रीककर्मलक्षणाविषयाठित्वेतिपावत् अविषयामृत्पुं
तीर्तेतिश्रुतेः । तथापदान्निषेधप्रभावेनसालिहिरास्त्रिविधयारीनुहमद्विधार्थतांमसायनैःप्रवृत्तिरिःशित्वेनपाशसमैर्वैध्यानुत्थानदक्षायांकदाचिदुपलभ्यमानत्वेनस्वत्वावशिष्टाद्विषयारीःनृपब्रह्मचर्याद
मृदकेनयुतेनजेप्यामइत्यर्थः २३ तथाप्रमादभिरज्ञासदृष्टिजेनब्रह्मज्ञानाग्निनावासावावरादग्ध्वाङ्गीरप्यामइत्याह एतेषामितित्रिभिः । एतेषांविषयादीणां प्रसांगवितोषरूपामोदयान्करि
प्यामोत्रज्ञानाग्निनेति २४ नन्वेषांजनकादयःकिंलक्षणायांसाधमाह मन्पश्मिति । विज्ञेयावरणलक्षणाशक्तिदयवत्पदिवेवतेषांजननीत्यर्थः २५ मनइति । तेषांबुद्धिजननःपितामवति
'मनःप्रमादतिमनुमद्' इत्यादिश्रुतेः तथाकापेकल्लिखिद्विधित्वसाधयेतेषांवासुनागणोर्बुद्ध्यादीपस्तदाहकोनित्तुनसाक्षीविज्ञानात्कइत्यर्थः १४२६

भा. पु.

॥ ६२ ॥

अनुतापकृपाः निदिश्यामि नयति अथेतिहायः । अथाक्षहृदयं ज्ञात्वा विविधैः कृतैः ॥ इति कथं अहंभारते सर्वे ज्ञातः सन् विषयकितयेः पुण्यरूपं विद्याः पंचमः ॥ निजितोस्मि पापकौपीनशेषशक्तो
स्मीतिद्वयोः सर्वैः १४३९ । १४४० आत्मनो नित्यं सर्वं भासकत्वं सर्वसत्तापदन्त्यानां प्रतिपादकस्य नवमं प्रस्थाप्यमाह नास्ति चित्तुभिः । आत्मज्ञानिना मोक्षतः कर्तृत्वभोग्यव्यवस्थानु-
वृत्तण्यदिवात्र भवति किंतु ततः कर्तादिरूपादिहोऽपि परः सति रूपद्वयः १४४१ तत्र हेतुतया कालापरिच्छेद्यत्वमाह एवमादिति । ब्रह्मादिरूपगर्भस्तन्मूर्तिनामोभिः सहैव युगादि रूपे
रवयवैः सहितः संवत्सराद्या कालो नानाविधो यस्मात्साक्षिरूपादात्मनोऽर्वाभेव विहारेषु वरिच्छेद्यत्वमेव वर्तते इति १४४२ आत्मोति । तदेव ज्योतिरूपेण ज्योतिरूपान्मकः प्रत्यक्षमनदेव नृपादीनां ज्यो-
तिरप्यज्योतिः प्रकाशकं सद्भिराजत इति १४४३ स एव आत्मेव सर्वसत्तापदन्त्यानां पुरिस्तु च तदः पाह न प्राण इति । आयुर्जीवनमदोऽप्यमात्मा ज्योतिषां ज्योतिर्भूतत्वदेवेता पुरि निश्चि १४४४
आत्मनो ब्रह्मत्वोऽप्यतापुटीकरणार्थं सर्वं शरतमतिपादकस्य दशमं प्रस्थाप्यमाह यस्मिन्निदिश्यामि । प्राणाद्यावत्प्राणस्वरूपाः पंचजनसंज्ञका यत्राविष्टाः सन्ततथापरे भूतेः पृथिव्यादिभिः
सहितकाकाशध्वजप्रतिष्ठितमेवैह सर्वं भासकमीश्वरमसृजमात्मानं ज्ञानांमिदं विद्वान्ज्ञानस्रग्भटादज्ञः सर्वविघ्नानादिरूपः सर्वज्ञोऽस्मीतिद्वयोरर्थः १४४५ । १४४६ पंचजनपदार्थानां प्राणादी-

अथाक्षहृदयं ज्ञात्वा विविधैः कृतैः ग्रेहम् ॥ दुर्यतदेविभिर्नित्यं सर्वप्राण्योचंचकैः १४३९ जातोपि भारतेवर्षे ह्यधिकमग्निशरीरभाक् ॥ पुण्यविद्याग्लहंसर्वनिर्जितो
स्मि क्षणेन हि ॥ पापकौपीनशेषशक्तोऽस्मीति कदाचन १४४० नास्य नाशः कथंचित्स्यादात्मनः सर्वदेहिनाम् ॥ कर्ता भोक्ता तथा मातानां कृततः परः ४१
यस्मादर्वाग्यं कालो नानाभेदः प्रवर्तते ॥ संवत्सराः सहाहोभिर्ब्रह्मादीनामहात्मनाम् १४४२ आत्मज्योतिस्तदन्त्येन ज्योतिरपानप्रकश्यते ॥ तदेव ज्योतिरप्यज्योतिः
सूर्यादीनां विराजते १४४३ न प्राणो नाप्यपानो नाशवेदायुः शरीरिणाम् ॥ ज्योतिरप्यज्योतिरेवायमायुर्देवैः सुनिश्चितः १४४४ यस्मिन्पंचजनाः पंचप्राणाद्याः सं-
तिसर्वदा ॥ भूतैश्चतुर्भिर्परैराकाशोऽपि च सर्वगः १४४५ तमेव ज्योतिरप्यज्योतिर्जीनाम्यात्मानमीश्वरम् ॥ मरणादिविनिर्मुक्तमहं विद्वान्श्वतादज्ञः १४४६ प्राणश्च
सुस्तथाश्रोत्रमनोज्योतिः पुरे रितम् ॥ वागादिकथितं लोकएतज्ज्योतिश्च पंचकम् १४४७ आत्मेति ज्ञानवेतो ये निश्चितं तैस्तु सर्वदा ॥ ब्रह्माक्षहृदयं पूर्णपुमाणं नाश-
जितम् १४४८ उत्पत्तेर्जगतः पूर्वमेकमेव व्यवस्थितम् ॥ परतो नाशतो मध्येनैकमेव व्यवस्थितम् १४४९ नवाहो रिद्विषैरेतत्सर्वभेदविर्जितम् ॥ श्रुत्युक्तमात्मम-
नसं स्कारसचिवेन हि ॥ मनसैवावगंतव्यं ब्रह्मरूपं निरंजनम् १४५०

नां स्वरूपं प्रदर्शयंतद्वा सक्तपातदांतरव्यवस्थानः प्रतिपादयत एकादशमं प्रस्थाप्यमाह प्राण इति त्रिभिः । प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोऽसिक्तवारितथापुराणीतमंत्रे ज्योतिषां ज्योतिरिति प्रवृत्तज्योतिः
पदेने रितं वाग्निदिपंच हंतदिलोकेऽप्यंकारादौ प्रकाशकत्वेन कथितं सति द्वापि नित्यावत् आदिपदेन च द्वादिप्यादयो गृह्ये एतज्ज्योतिरेतेषां प्राणादीनां ज्योतिः प्रकाशकत्वं । कीदृशं पंचकं पंचभिः
प्राणादिशब्दैः प्रथममभिमतं पंतेः कायते प्रतिपाद्यते तथा । केषातोऽन्तर्यामि सुपि स्थितियो न विभासात्कप्रत्ययः । तथाच प्राणादीनां प्राणादि रूपैर्वा तं रत्यमात्मेतीत्यज्ञानवृत्तौ ये भव-
ति तैरेवाक्षहृदयतयोक्तं ब्रह्मावमिति द्वयोरर्थः १४४७ । १४४८ अष्टपदार्थमाह उत्पत्तेरिति । कीदृशमात्मनश्च जगदुत्पत्तेः पूर्वतथा जगदोनाशतः परतोऽनंतरं च क्रमेण रूपमेवावस्थितं
तयोर्मध्ये तु कल्पितोपाधिभिर्नैकमेव मानारूपमिव स्थितमिति संबन्धः अष्टपदशोऽहंभेसावज्ञात्पूर्वमपरं वा भवति तस्मात्ततः १४४९ द्वादशमंत्रस्य आत्मज्ञानसाधनमिति याच्यते तद्विज्ञानेऽनर्थक्यं
तिपादपतोऽर्थमाह नवाहो रित्येकोनपञ्चाशच्छ्लोके । एतत्सर्वभेदविर्जितमद्वितीयं श्रुत्युक्तमात्मनो रूपं वाहो रित्येवमर्थमभवति किंतु अकल्पमननादितैस्तु न मनसैवावगंतव्यमिति संबन्धः १४५०

मनस आत्मदर्शनयोः स्वतंत्रं स्पष्टपति मन इति । यद्यपि बाह्यं दिवाण्यात्स्वतंत्रं नास्तीति तत्रापि मनोऽप्येव वदन्ति । परां विज्ञानातीत्यादिभ्यः । तथापि मनः सर्वार्थविषयं परमेष्ठिना प्रजापतिना मृष्टमिति मङ्गलश्रुते
 रेव विज्ञापयत इति भावः । तेन मनसः सर्वार्थत्वेन हेतुना त्रिकालं कालत्रयसर्वेष्टेऽप्यजाते तथा कालतोऽतीतमात्मत्वं तत्त्वमनसा पुमानवमच्यतीत्यर्थः १४५१ परं तु प्रमाणसङ्कटस्यैव मनसः सर्वार्थं
 दर्शनसामर्थ्यमिदं यद्यपीति चतुर्थः । यद्यपि मनोऽप्यवस्थावर्जितमेकश्रयैर्निश्चयरूपस्थितिरेतद्विषयमेव हेतुमात्रेणोदयितं तथापि तस्य मनसः प्रमाणरूपसङ्कारिणी न स्यति त्र्यां तत्त्वत्वात् पराधो
 नर्मतन्मयः सहकारिण्येनाकार्योपेदे लोकेषिहृत्वादिभिः १४५२ सङ्कारिण्येनाकार्येणैव पुण्यं दोषापेक्षेतदुदाहरणेत्युच्यते न मन इति । यथा लोके चतुष्मान् पुमान् रूपं पश्यति तथा
 मनः सङ्कृतश्रोतसहितोऽपि पुमान् रूपं पश्यति कुतः रूपदर्शनं करणस्यैव न स्यात्तथा । तथा प्रमाणसङ्कारं मनोपये कत्रानवस्थितं तथापि नापराधीति द्वयोरर्थः १४५३ । १४५४ गृहीपा
 दिति । अयं प्रमाता कुरादिवाच्यकरणैः सदितो भेदमेव गृहीपात् । मनसामुद्देशादिप्रमाणसङ्कृतेन भेदमभेदप्रतिवेदांतवाक्यादिप्रमाणसङ्कृतेन भेदमात्मरूपं गृहीपाभिधिनोपादित्यर्थः १४५५

मनः सर्वार्थविषयं निर्मितं परमेष्ठिना ॥ त्रिकालं कालतोऽतीतं मनसा तेन मच्छति १४५१ यद्यप्येतद्भवेत्तणाव्यवस्थावर्जितं मनः ॥ तथापि तस्यैव स्यादपराधः क
 थंचन ५२ न मनः श्रोत्रसहितः पुमान् रूपं प्रपद्यते ॥ चक्षुष्मानेव लोके स्मिन्नेत्राभावेन हेतुना ५३ नीलपीतं तथाऽगृह्यन्नं च नैव भवेत्कचित् ॥ अपराधी यथा लोके नि
 प्रमाणं मनस्तथा ५४ गृहीयाद्देहमेवायं करणैर्न यनादिभिः ॥ भेदाभेदं च मनसा सर्वार्थत्वेन हेतुना ५५ मनसैव ततो ब्रह्म सर्वभेदविर्जितम् ॥ आत्मरूपं महाभाग
 स्थिरजंगमदेहिनाम् ५६ नानेतिकथ्यते लोके भेदवदस्तु सर्वथा ॥ इह ब्रह्मणि किंचिन्न भेदवदस्तु विद्यते ५७ ब्रह्मशब्दो भवेन्नित्यं ब्रह्मतोऽर्थस्य वाचकः ॥ ब्रह्मत्वं न भवे
 लोके भेदवत्प्रवस्तुनि ५८ मुख्यो गौणस्तथा ज्ञेयः शब्दार्थः शाब्दिकैः सदा ॥ मुख्ये सति न गौणः स्यादेवाप्यत्र व्यवस्थितिः ५९ ततो ब्रह्मदिदं किंचिदस्तु लोके पु
 मीयते ॥ गौणमापेक्षितं तद्धिनमुखं ब्रह्मणा विना ६० परिच्छिन्नं भवेद्यदि ब्रह्मत्वेन कथ्यते ॥ परितश्छेदवज्ज्ञेयं परिच्छिन्नं मनीषिभिः ॥ परिच्छेदवत्स्वरूपं
 स्याद्यद्ददामलकं करो ६१ ब्रह्मदभ्यधिकं ज्ञेयं परिच्छिन्नं तथात्मकम् ॥ इदं विरुद्धमेकस्मिन् केन धर्मद्वयं भवेत् ६२ अधिकं चेन्न तत्स्वरूपं स्वरूपं चेदधिकं न हि ॥ स्वरूप
 त्वमधिकत्वं तदेकस्मिन् प्रपद्यते ६३ परिच्छेदो भवेन्नेत्रासर्वभावे पुनर्वदा ॥ देवतः कालतस्तद्वत्केषुचित् स्वरूपतः १४६४

फलितमाह मनसैवेति । गृहीपादिति शेषः १४५६ नेह नानेत्यंशार्थमाह नानेत्यादिना । नानापदेन सर्वभेदवत्स्वरूपे तदिह नानात्वेनास्तीत्यर्थः १४५७ तत्र हेतुना त्रिकालं पुन
 निदर्शयति प्रकृत्यादिना । ब्रह्मशब्दोऽप्युक्तोऽपरिच्छिन्नस्वरूपः कः तच्च भेदवति बन्धुपरिच्छिन्नेनास्तीत्यर्थः १४५८ लोके तु गजादिषु ब्रह्मत्वं न पराधोऽपेक्षितं तथा गौणः सोऽनमाद्यदतिवक्तुं
 यार्थं स्मारयति मुख्य इति । यदार्थो द्विविधो मुख्यो गौणश्च यथा ग्रीहिष्वर्थः शालिनी नरूपो मुख्यो नोवाररूपो गौणः १४५९ तत इति । ततश्च कथं न स्यात्पुनरात्मीयं किंचित्पद
 स्पष्टोऽर्थेव सन्मुखपार्थस्तु ब्रह्मैवेत्यर्थः १४६० लोके क्वचिन्मनो मुख्यवद्भवा संभवं विरोधे तु किंचिदपि परिच्छिन्नमिति । परिच्छिन्नं तत्त्वं भवेद्यथा करदेशाद्विच्छिन्नमायल कमिति
 १४६१ ब्रह्म इति । ब्रह्मपदवाच्यमभ्यविकारपरिच्छिन्नपदवाच्यं कुतश्चात्मकं स्वरूपं इदमभ्यविकारस्वरूपं स्वरूपं धर्मद्वयमेकवत्पुनिकथमपि वादित्यर्थः १४६२ विरोधमभिनयति अ
 धिकमिति स्पष्टम् १४६३ परिच्छेदवद्विषयं प्रथमाध्यायेनैव नैव स्मारयति परिच्छेद इति । स्वरूपतो वस्तुतः १४६४

तत्रवस्तुपरिच्छेदस्वरूपसंज्ञातीयविजातीयमतिशयोक्तिप्रातिविधिमन्त्रप्रशंसनवद्विधितदभावमाह स्वरूपादिति श्रुतिः । अद्वितीयरूपं यद्विहाय सर्वलौकिकवस्तुवस्तुपरिच्छेदस्तत्तुतीत्यर्थः १४६५ तत्रस्वरूपमतिशयोक्तिं नमुदाहृत्य तद्विरेकं ब्रह्मण्यमाह नदीति । यथापुत्रेणासादिदेव्यस्वरूपः स्वरूपभेदस्तत्प्रतिभेदं ब्रह्मणीत्यर्थः १४६६ सजातीयास्तथाह ब्रह्मण इति । यथा शुक्रवर्णो गविवृषभेऽप्येवमतिशयोक्तिः भेदोऽप्येवं ब्रह्मणीति । स्वदेवदेहिनः । शुद्धः शुद्धदेहिनः १४६७ विजातीयोऽस्तथाह विजातीयैरेति । तस्यान्तर्जातीयभेदाभाववत्त्वयुक्त्युक्त्यापा द्विजातीयैर्निरूपितेभिरपि ब्रह्मण्यमविवक्षितेपाह सोमनुष्यरूपयथादिभिरिति १४६८ सर्वविधभेदाभावे ब्रह्मणः सर्वात्म्यकताहेतुतयाह सदसदिति । जगतीया वदन्तु जगतीतत्सर्वं ब्रह्म भवतीत्यर्थः १४६९ एतत्स्पष्टमिति भावेति द्वाभ्यां । भावाभावात्मकमनिर्वचनीयमेव नगरं यथानाकाशाः कदाचिद्विभक्तया विभक्तं ब्रह्मण्यतिशयोक्तिः १४७० । १४७१ विश्वस्य ब्रह्मभेदाभावे ब्रह्मणिक स्मितसंवेष्टमाह देवोति । साधितोऽभातिः पदार्थजान्तेऽसिद्धो देवकालीयमात्रमेव ह्यनुजावच्छिन्नं निद्वस्तु निजायेवेकस्येवेतथा एतोजाप्रत्यक्षलिको ब्रह्मणीत्यर्थः १४७२ ब्रह्मणः स्वरूपस्य

स्वरूपात्सर्वभावानां परिच्छेदो मनीषिभिः ॥ इष्टो ब्रह्मविहायैकं सर्वभेदविजितम् १४६५ न हि स्वरूपतो भेदो ब्रह्मण्यस्ति यथा तगै ॥ शाखास्त्रं धादिरूपो यमेक स्मिन्नुपलभ्यते १४६६ ब्रह्मणो न सजातीयैः कृतो भेदोऽस्ति कश्चन ॥ खंडमुंडादिभिर्यद्वद्भोभिर्गोः शुक्ररूपिणः १४६७ विजातीयैश्च तस्माद्यो भेदः कोपि न दृश्यते ॥ ब्रह्मणो घटकुड्याद्यैर्यद्वन्मनुजदेहिनः १४६८ सदसच्छब्दयोग्यं यत्किंचिद्वस्तु विद्यते ॥ जगत्यास्मिन्हितत्सर्वं ब्रह्मभेदविजितम् १४६९ भावाभावात्मकं यद् द्वैतं नगरं महत् ॥ कालत्रयेपि गगनादिभ्रं नैवास्ति किंचन १४७० तथा विश्वमिदं सर्वं प्रतीतं ब्रह्मणीश्वरे ॥ कालत्रयेपि नैवास्ति भिन्नं ब्रह्मणः किंचित् १४७१ देश कालौ यथा स्वप्ने जायेते हृदयां जुजे ॥ सात्रितौ तद्देवैतौ जायेते ब्रह्मणीश्वरे ७२ परमानन्दरूपं यज्योतिषां ज्योतिरव्ययम् ॥ भेदश्च न्यस्वरूपेण सर्वत्रैव व्यवस्थितम् ७३ गगनस्य यथानास्ति भेदः स्वात्मनिकर्हि चित् ॥ ब्रह्मणोऽपि यथानास्ति भेदश्चैतन्यरूपिणा ७४ अंतर्बहिः समं यद्वस्तु तिकानागदेहयोः ॥ आकाशमात्मनोरूपं तद्वत्समतं स्पृष्टम् १४७५ देशकालस्वरूपं च सर्वं सर्वस्य सर्वदा ॥ ब्रह्मैव न ततोऽन्यस्यात्किंचिद्वस्त्वं तं हि सत् १४७६ सर्पादयो यथा भावात् अत्राभेदव्यवस्थिताः ॥ आदौ मध्ये तथा चातिरज्जोरन्येन केचन १४७७ देशकालादयो भावास्तद्ब्रह्मण्यवस्थिताः ॥ आदौ मध्ये तथा चातिरज्जोरन्येन केचन १४७८ अयमात्मा परं ब्रह्म भेदश्च न्यः शरीरिणाम् ॥ अत्रैव ब्रह्मण्यदोऽयं मुख्यो नान्यत्र कर्हि चित् १४७९

माह परमेति । यद्ब्रह्म १४७३ तत्पदार्थस्य ब्रह्मण्यस्त्वं यथापि देवकालावतति यन्न स्वैति । यथा मन्त्रस्य स्वात्मन्यविस्वरूपे भेदो नास्ति तथा चैतन्यरूपिणा भात्मनो त्वं पदार्थेन ब्रह्मणो पिनभेद इत्यर्थः १४७४ तत्र हेतुतया सोमसूक्तं सोमो नायेनेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं सर्वत्र परितृप्तं तत्त्वसामान्यरूपं ब्रह्मणः स्वभावमाह अंतरिति । पुत्रिकास्त्वप्यमश्रु कर्मातिर्गोमजस्तदेहपराकाशो यथा समंतथा सर्वत्रात्मरूपमित्यर्थः १४७५ तत्र हेतुतया ब्रह्मण्येव सर्वरूपतयाऽवस्थानमाह देवोति । सर्वस्य संबन्धि यदेतकालादिकं स्वरूपं तत्सर्वं ब्रह्मैव न ततोऽन्यदिति श्रुतिः १४७६ ब्रह्मणिक स्मितसंवेष्टमाह देवोति । साधितोऽभातिः पदार्थजान्तेऽसिद्धो देवकालीयमात्रमेव ह्यनुजावच्छिन्नं निद्वस्तु निजायेवेकस्येवेतथा एतोजाप्रत्यक्षलिको ब्रह्मणीत्यर्थः १४७७ तथा यथा यथा भावात् अत्राभेदव्यवस्थिताः ॥ आदौ मध्ये तथा चातिरज्जोरन्येन केचन १४७८ अयमात्मा परं ब्रह्म भेदश्च न्यः शरीरिणाम् १४७९ तत्पदार्थस्य ब्रह्मण्यस्त्वं यथापि देवकालावतति यन्न स्वैति । यथा मन्त्रस्य स्वात्मन्यविस्वरूपे भेदो नास्ति तथा चैतन्यरूपिणा भात्मनो त्वं पदार्थेन ब्रह्मणो पिनभेद इत्यर्थः १४७४ तत्र हेतुतया सोमसूक्तं सोमो नायेनेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं सर्वत्र परितृप्तं तत्त्वसामान्यरूपं ब्रह्मणः स्वभावमाह अंतरिति । पुत्रिकास्त्वप्यमश्रु कर्मातिर्गोमजस्तदेहपराकाशो यथा समंतथा सर्वत्रात्मरूपमित्यर्थः १४७५ तत्र हेतुतया ब्रह्मण्येव सर्वरूपतयाऽवस्थानमाह देवोति । सर्वस्य संबन्धि यदेतकालादिकं स्वरूपं तत्सर्वं ब्रह्मैव न ततोऽन्यदिति श्रुतिः १४७६ ब्रह्मणिक स्मितसंवेष्टमाह देवोति । साधितोऽभातिः पदार्थजान्तेऽसिद्धो देवकालीयमात्रमेव ह्यनुजावच्छिन्नं निद्वस्तु निजायेवेकस्येवेतथा एतोजाप्रत्यक्षलिको ब्रह्मणीत्यर्थः १४७७ तथा यथा यथा भावात् अत्राभेदव्यवस्थिताः ॥ आदौ मध्ये तथा चातिरज्जोरन्येन केचन १४७८ अयमात्मा परं ब्रह्म भेदश्च न्यः शरीरिणाम् १४७९

एतदेवस्फुटयति एतस्मादिति । एस्मादेतरेतस्मादत्यन्तः किंचिद्विचित्रं न विद्यते ततो वेदे ईमा विषयव्यतिरागवैः सञ्जातमात्मनो विचित्रत्वलक्षणमेव तत्त्ववानुच्येत इति मन्त्रिप्रत्येदस्य नावकाभावात्पर्यः ।
१४८० तत्र हेतुना प्राज्ञप्रत्येदयोर्विरोधमाह यदीति । अत्रात्मनि १७८१ एवं विरोधे सति ब्रह्मत्वभेदयोः कभसोरुपादानुपपन्नकृत्वेनाप्यतस्त्वदेव त्वमसंगेरसापेक्षत्वेन च हिरो गोभेदश्चैव यो मनु
निरापेक्षस्वरूपा ब्रह्मात्मसिद्धं च हिरेभ्यस्तरेभ्य इति ग्यायादित्याह अंतरंगतयेति । अतएवाप्रहीतप्राज्ञसत्ता अंतरंगत्वात् भेदस्तु हेतुस्य कृत्वाप्यतस्तस्या ब्रह्मताया विद्यत इत्यर्थः ८२ ब्रह्मापा
अंतरंगत्वे हेतुमात्मन्यतारूपतामाह आत्मतेति । ब्रह्मता आत्मता रूपान्वेया आत्मपदं हि सत्यं तस्त्वस्वनुनोवाचकं यदा प्रोतीत्यादिभ्येति पृथुक्तम् तत्राज्ञोत्तरावब्रह्मताया नाशे सति तद्व्याप्ततानाभावा
त्मानात्मपदार्थस्य नाशः स्यात्तदपेक्षया भेदनाश एव कर्तुं युजित इत्यर्थः ८३ आत्मपदार्थभेदस्त्वल्पव्यत्ययप्रमात्रार्थे पृथिवीत्यनेदिति विविधां वचनमप्यनुकूलमित्याह कामुका इति । येषा
मर्थकामोपुरुषार्थैर्तेनोति विरोधे वदंति एवंचम् आत्मनाशपसंगतब्रह्मार्थसर्वयनेदिति ८४ मन्त्रे हेतुग्यापदं दर्शयति आत्मेति । ये भेदिनो भेदशिनो बहिर्देशो बहिर्गुणाश्चेति आत्मसर्व
धिरो देशवरात्त्वेनाभिमतस्य नाशपसंगतवैद्यव्यतिवचनं कामत्वादिभिस्त्वादिपरीताः संतः मध्यपरमपुरुषार्थमोक्षसंबन्धनकाले तर्ह्येदनातन्त्यव्यापक इत्येव हेतुः तथा च यदा गोप्यात्तरता

एतस्मादधिकं प्रमात्किंचिदत्र न विद्यते ॥ सर्वाधिकस्ततो वेदैः कथ्यते समहेतवः ॥ सर्वाधिकत्वाद्देहोऽस्मिन्कोपि नास्ति कथंचन १४८० यदि भेदो भवेन्न स्याद्ब्रह्मात्रकदाचन ॥ ब्रह्मता चेद्भवेन्नैव भेदः कोपि कथंचन ८१ अंतरंगतयाऽऽदेया ब्रह्मणो ब्रह्मताननु ॥ बहिरंगसमो हेयो भेदस्तस्या विधातकृत ८२ आत्मता ब्रह्मता ज्ञेया तत्राशे स्वात्मनो भवेत् ॥ नाशस्तस्माद्भेदनाशो भवतु सर्वथा ८३ कामुक्क अर्थलुब्धाश्च हृदमाहुर्महाधियः ॥ आत्मनाशे समुत्पन्नेऽयं ज्ञेयस्तैर्वैमशंकितः ८४ आत्मसंबंधनाशोपि भेदिनोपि विहिंसितः ॥ सर्वव्यज्रं तिकेनाद्यस्थायामो न वयं जडम् ८५ आत्महानौ भवेन्नाशो ह्यत्यक्तस्यापि सर्वथा ॥ जडस्य तत्तत्पुत्रे दमस्मा मि स्थाज्यमेव हि ८६ विनाशे स्वात्मनो नाशं जगतः प्रवदंत्यमी ॥ शिष्याः सुरगुरो र्ये च तादृशाः पामरा जनाः ॥ ग्रामाणिकाः कथं तस्य नाशेनाशं वदन्ति ८७ अजडे न विनासिद्विजडयातिन कर्हिचित् ॥ अजडो ज्योतिषा ज्योतिरात्मान्यज्जडमीरितम् ८८ संतानस्य यथानाशे स्वात्मनो न तथैव हि ॥ जडनाशे न नाशोस्ति ब्रह्म णो द्वय रूपिणः ॥ ततो जडस्य संत्यागं कुर्मो न ब्रह्मणः क्वचित् ८९ अपि ब्रह्मणि भेदोऽयं गृहीतुं नैव शक्यते ॥ अगृहीतः कथं भेदः सिद्धो दत्रात्मरूपिणि ॥ ब्रह्मेति भेदश्च न्यं स्यात्तत्र भेदग्रहः कुतः १४९०

ये सर्वे त्यागाः प्रसिद्धस्तदनुत्पत्त्यात्मरसार्थदुःस्वरूपस्वजनकस्थचभेदस्य स्वात्मः किमुनेति भावः ८५ हेतुजन्माभिनिवेशेनात्मस्याग्रेसमुच्यतास्तेऽतिमृग्यामात्महानौ जडस्याप्यपहारादित्याह आत्महाना
विति । आत्महानौ जातार्यास्वयमत्यक्तस्थापि जडस्वकृपणयनस्यायेन नाशो भवति तत्तत्वेतस्याप्यनुसंधायेन जन्मात्मस्याभिस्त्याग्ययेवेत्यर्थः ८६ आत्मनाशे सर्वनाश इत्येव द्वाद्यानामपि तं
मतमित्याह विनाश इति । ये सुरगुरोः शिष्याश्चाद्याकावेतत्तत्तदसाः पामरास्तेऽपि देवरूपस्यात्मनो नाशे जन्माशङ्कवद्वितीयाप्याभि कवेदितास्तथा कथं न वदेयुरित्यर्थः ८७ तत्रोपपत्तिमप्याह
अमहेनेति । न ह्यसात्किं किंचित्सिद्धयति तत्रात्मसाक्षात्तदप्यजडं साक्ष्यं तदात्मनं विना कथं सिद्धयेदित्यर्थः ८८ ननु सर्वजन्मविनाशे तत्साधकं मन्त्रादिकथं तिष्ठेदित्याशंकां दारयति संतानस्येति ।
यथा संतानस्य बुद्धिदृष्टिरूपज्ञानप्रबलस्य सुषुप्त्यादेनाशेऽपि तत्साक्षिज्जात्मनो न नाशस्तथा सर्वजन्मनाशेऽपि तत्साधकमज्ञानेन नाश इत्यर्थः ८९ किंच पथोऽप्यस्वभावेन दोशैर्त्वं प्रमादुपशङ्क्यत
थाऽद्वितीयस्वभावेन ह्यभिभेद इत्याह अपि मन्त्राणां । अत्र मन्त्राणि आत्मपदार्थरूपे जातुमशक्ये भेदः कथं सिद्धयेदिति । कथं जातुमशक्यवस्त्याकांसाणां न प्रपदार्थमाह ब्रह्मेतीति १४९०

विदुषात्मनिष्ठेतेतत्सर्वीयाज्यमितिबोधकस्यचतुर्दशसर्वसंस्कारार्थमाह तमेवेत्येवमितिबोधकः । तदुक्तंसांख्यसाधनेषुकाण्डेसांख्यसाधनमतिपादकशास्त्रोक्तित्वात्तन्मनसोतरवस्थान्तिलप
रुपंमज्ञाभिधंशुक्तिमपहापदेनविवक्षितंकुर्वीतितिसेवः । कीदृशमनसोतरवस्थानं श्रुतिश्रवणेनतत्तात्पर्यमननेनचपानेननिदिप्यासनेनचतुर्दशसर्वसंस्कारादिमहावाद्संभवानविपरि तभावनान्पां
यजितमितिपावत् । एतद्विज्ञेयपदोपपत्तिदिवेदरुक्तिमवादिताम्यवस्थार्थमेव । कीदृशोविहारी धीमान् धीमन्त्वविवरणंरागद्वेषादित्यरूपंवास्तव्यमितिद्वयोरर्थः १५०४
१५०५ इतरस्येवत्वमुपपादयति आत्मनइति । लोकःलौकिकपदार्थनातंशास्त्रमतिपादकंमादिपदार्थवत्शासनवानिन्द्रियमनिपिदम्यभिध्यातंस्वित्तितंस्मृत्युक्तिद्वारादिमादेरिद्वयस्यके
वलम्बमाहदुःस्वेतुरेवमवेदतीहेममितिभावः १५०६ विषयसंबन्धस्यदुःस्वेतुताम्येवस्फुटयति आरमितित्रिभिः । चकारोप्यर्थकोभिन्नकर्मः । तथावातीतानागतचित्ताविहायवर्तमानमेववि
पक्षेवमनोपिजनोभारवाहकवदुःसीम्भवेत् किमुतातीतानागतचित्ताकुलहर्यर्थः १५०७ यावताइति । जयंजंगुरात्मानंविहायपवतयत्परिमाणाविषयःनभिध्यायेत्तयेवावेतस्तेषामाविष
याःप्रवृत्तिद्वारादिप्रियाणां वृत्ताश्रमेवैवपवतयेविषयेःसाक्षीयेःसाक्षाविरुद्धैरपिबामादयःस्वेदमेवपांति कठस्यपुस्तस्यपरममात्मरूपस्यैवद्विदेवसंस्कारादितिद्वयोरर्थः १५०८ । १५०९

तमेवमेदरहितंविज्ञायगुरुशासनात् ॥ धीमान्वालसयोभूत्वारामद्वेषविवर्जितः १५०४ श्रुतिश्रवणतात्पर्यमननध्यानसंयुतम् ॥ मनसोतरवस्थानंसर्वदादुःखव
र्जितम् ॥ मज्ञाभिधंप्रकुर्वीतत्यक्काशास्त्रमनात्मगम् १५०५ आत्मनोव्यतिरिक्तंयल्लोकशास्त्राद्यनिर्दिष्टम् ॥ अभिध्यातंतदप्यत्रवागदेर्दुःखरुद्धयेत् १५०६
भारंवहन्यथार्जतुर्दुःखीभवतिसर्वदा ॥ विषयवर्तमानंचसेवमानस्तथापुमान् १५०७ यावतोद्दयाभोजेविषयान्मनसमिष्यात् ॥ अभिध्यायेदयंजंतुर्विहायात्मा
नमन्ययम् १५०८ इन्द्रियाणांहितावंतोभाराःश्रमकराहिते ॥ एतैर्वागादयःखेदंशास्त्रीपैरपियांतिने १५०९ संत्यजेततएवाभून्मज्ञायात्मस्वरूपगाम् ॥ कुर्वी
तनमनोमूयोयथायातिसखेदताम् १५१० एवंयेज्ञातवंतस्तेप्रवृत्ताःस्वात्मबोधने ॥ श्रवणादिमुखैरेवोपायैर्नापरनामभिः १५११ द्वारैःपंचावयवकैर्दुःखेयुद्धि
कौरपि ॥ ब्रह्मचर्यादिसंपन्नाऊहापोहविशारदाः १५१२ संसारसामरंतीर्त्वाप्रवृत्त्यात्मावलोकनात् ॥ दृष्टोमतःपरेणैवदृश्यतेनैवकार्हेचित् १५१३ इयंकुठिरयं
योगोगुणोयंलक्षणातथा ॥ हानाहानकरीतद्वदुभयीयंहिलक्षणा १५१४

फलितमाह संप्रत्येवेति । ततःश्रममत्रहेतुत्वादमुन्विषयपान्तरंयजेतांस्वकल्पनज्ञायात्मस्वरूपाकारां कुर्वीतयथापमानःपुनःसखेदनांदुःखितान्प्रामुष्यादित्यर्थः १५१० एवमितरविस्मरग
मेवात्मदर्शनंतस्त्वेवसाधनानिश्रवणादीनीरपाह एवमितित्रिभिः । सर्वपेक्षाःमानंज्ञातवंतस्तेएवस्वात्मनोबोधनेसाक्षात्कारमवृत्तावोपायइतिज्ञेयः । ज्ञातवंतः श्रवणादिसंस्कारापेःतथापं
चावयवैरश्रमयायार्नदमपातकोजोः तेषांशिरःपसदपमध्यपृष्ठोःपंचावयवकत्वात् । कीदृशोःकोमेर्हरेःशुद्धात्मज्ञानेनधूलादंशतिम्यायेनद्वारद्वृतेः । पुनःकेः शुद्धिशुद्धिंकरंवेदंरंगतिरंयसाध
नैः । कीदृशास्ते ब्रह्मचर्येयादिपदप्रोक्तंतासादिभिश्चसंप्रविष्यारकुलसाश्रितेतिद्वयोरर्थः १५११ । १५१२ संसारेति । एवंसंसारसामरंतेतानतीर्त्वाविस्मृत्यपवृत्तामकृष्टपातलंन
याचितवृत्तावयवलोकादावरणंस्वसादात्मदृष्टःसाक्षात्कृतोभूतःसंमतः परेजोक्तभिजेनयकारेचतुनदृश्यतेनदृष्टतयान्यवहितेदत्यर्थः १५१३ परेणैवदृश्यतेदृश्यतेनस्फुटयितुं परादृष्टीनांशा
साध्यपनमशिरोगिष्यामप्यथाज्ञानवदोपोःकरहेतुरेवमवतीतिदृश्यंस्तत्रदृष्टाश्रयेवाकरेणसिद्धान्काश्चित्पदार्थान्पामोदकतयाऽनुवदति इयमित्यटाभिः । इत्यादिरूपपदविषयकज्ञानाःपुनःप
रागद्विर्भ्रममितिलयेनमोक्षपतेपुनःपुनर्मोक्षविषयकंतादमुपेतिमाप्रोक्तोत्पद्येनाभिधेयंनवः इतिकवमित्याकांक्षापामिधंरुदिरित्यादियोज्यं । रुदिःतदुदायशक्तिकर्मथाविमादिपदे योमोऽवयवशक्ति-

—स्वार्थसाधकादिपदे शुभोगुणद्वारेण प्रसङ्गस्याप्यवृत्तिर्वैधायिनिषिद्धवक्तव्यवनेन निरवृत्तेनाप्रसङ्गस्य मान्यत्वकैवलिः । लक्षणाजन्यार्थसंबन्धेन वृत्तिः सा उपधीद्विविदा जडत्वात् ॥ १५१४ ॥ स्वार्थस्येति । प्रथमपदपूर्वान्वयित्वेन दर्शितं इयं द्विरेकादिपदगतलक्षणा लक्षितेन बद्धिमीदृशमनपसिद्धवालक्षणवालक्षितं यत्प्रसङ्गदत्तद्वारेण निरवृत्तिरिति बोध्या । नोपचारतः उपचारो नाम गुणयोगस्ततो हेतोरित्यलक्षणबोध्यम् । नद्विरेकपदपञ्चद्विरेकमौलिसिद्धीरित्येतेन इति भावः । एवं पदवृत्तिभेदविचार्यमकृतिमन्वयार्थयोः प्राधान्यस्य स्थानमाह प्रकृतेरिति । यत्र प्रत्ययस्य योतकत्वेन त्रयोदशोऽर्थो विशेषणमेवेति तद्विज्ञातमकृतेः प्रकृत्यर्थस्य यत्प्राधान्यं यथा स्वकृत्यत्वात् यैकनि अस्वोऽर्थस्यार्थः तदा स्वकृत्यत्वेन प्रत्ययार्थप्राधान्यं यथा वाचककृत्यत्वात् यैककृत्यत्वेन इति भावः ॥ १५१५ ॥ कारकमिति । इदं क्रियाजनकभावरूपकत्वादिपदविकारकपदविशेषमुद्दिष्टमुक्तं । इदं प्रत्ययस्य निपातादिकं वाकारकमुद्दिष्टं इयं वाच्यार्थरूपा क्रिया वाचका । तथा इदं तुल्यविकारकादिक्रिया फलाश्रयत्वेनेत्येतादिकं प्रसङ्गोक्तं तथेदं पदस्य यो धावतीत्यश्रयकृत्यत्वात् न रूपं क्रिया कर्म क्रिया रूपं कर्मस्यार्थः ॥ १५१६ ॥ धातुरिति । मयस्त्वात् फलस्य अधिकरणत्वात् ॥ १५१७ ॥ धातुः कर्तृत्वस्तत्त्वानां विकारणपादवाचकस्य कर्मक इत्यर्थः अर्थविषयत्वस्य स कर्मकधातुर्वा प्रयोजकस्य मेरकस्य मयापारमाह अपरोऽपि प्रकृतिकर्ता धातुरकर्मकधातुर्वा प्रयोऽप्यस्य स्वतंत्रकर्मस्वोपापारमाहेत्यर्थः तत्रोदाहरणं यथा धातुर्वाति धातुर

स्वार्थस्य लक्षितेनेयं लक्षणानोपचारतः ॥ प्रकृतेर्वैलमेतद्विप्रत्ययस्य वलं त्विदम् १५१५ कारकं त्विदमुद्दिष्टमिदं स्यादप्यकारकम् ॥ क्रियेयं स्यात्तथा कर्म क्रिया कर्ममेव च १५१६ धातुः स कर्मकश्चायमर्थनिष्कर्मकोपरः ॥ अयं प्रयोजकस्तथा ह्यपारमपरोऽपि हि ॥ प्रयोज्यस्य तथा जंतुर्विशेषभावेतु भुवम् १५१७ प्रत्ययो यंसुद्दिष्टस्ति षोऽपि न चापरः ॥ प्रत्यये प्रत्ययो भूयादस्मिन् भूय रूपिणि १५१८ तद्वितोयं लक्ष्यस्यादेव लक्ष्यादिकः परः ॥ समामोयं तथैवायं समासात्परोऽपि च १५१९ सनादिनां मयात्वादेवैव प्रत्ययः परः ॥ अपत्यादिपुत्रैवायं चतुरर्थोऽपि मारितः १५२० भावादिपुत्राचार्यमयं च न भेदकः ॥ इत्यादिपदविज्ञानाहं मोमुह्यते पुमान् १५२१

कर्मको भाविनिष्कर्मक इति प्रयोगमाह तथार्थनियमो बोध्यः अयं कः यस्य पदप्रकृतिकर्तृत्वप्रत्ययस्यैवार्थान्तुर्भावेतद्विद्विष्टमैव भावतेन केवलप्रकृतिः प्रयोक्तव्यमनेन केवलः प्रत्यय इति वचनादिनिभावः ॥ १५१७ ॥ प्रत्ययोऽपि मिति । अयं स्वोक्तसिन्धाविरूपः प्रत्ययः पुष्पं वृक्षः तिष्ठन्मृग इत्यादिस्तुतिरुत्तमः अस्मिन्नुत्तिरुत्तमः प्रत्ययः प्रत्ययोन जायते इत्यर्थः प्रायेति विशेषः अयं धावचनितरा मितितरपतततिपंचमं तासि अत्र स्यादिति बोध्यम् ॥ १५१८ ॥ तद्वितोयमिति । एवमुक्तित्वादि कृतद्विधाधिकारपक्षिः प्रत्ययस्तद्वितसंज्ञकः तथा एव कृतद्विहित्यधिकारपक्षिः प्रत्ययः कृतसंज्ञकः तथा एव कृतद्विहित्यधिकारपक्षिः प्रत्ययः कृतसंज्ञकः कर्मकः परः सा मान्यविशेषयोर्वेदपक्षे कृतसामान्याद्विज्ञेयार्थः तथा यं प्राक्कारात्समस्तस्य अधिकारेण तिसृष्वेति न्यसोऽभूतपूर्वादिः शब्दः समाससंज्ञकः तथा यं द्विजा इत्यादिः समासः समासात्संज्ञक इत्यादिप्रत्ययांत इत्यर्थः ॥ १५१९ ॥ सनादिरिति । घात्वादाविति धातुपदं भावमयं तथा च सनादिः सन्त्ययचक्राम्पि स्याद्विद्वद्विज्ञेयः प्रत्ययः घात्वादी धातुत्वात् भेदमिति निमित्तमिति शेषः सनायं ता धातव इत्यनुसंज्ञा सनादित्यर्थः एवमुक्तादिः प्रत्ययः परस्त्विति भिन्नस्तदा विकारात् पूर्वधातादिति भावः तथा च समासः प्रत्ययोऽप्यप्यार्थोऽपि विहितः तथार्थतस्मिन् स्तत्त्वात्पार्थचतुष्टये विहितः प्रत्ययश्चतुर्थ इत्युक्तः ॥ १५२० ॥ भावादिष्विति । तथा यं ज्ञादिः प्रत्ययो भावादिपुत्रादिपदेन कर्मभिन्नकारकेषु च बोध्यः परं त्वर्थप्रादिर्यथा भावे भवति तदा च न स्यत्तदुपलक्ष्यते तस्मात्संज्ञास्य भेदं विज्ञेयं करोति कृतमिति बोधोऽप्यस्य कर्मस्येति तस्मात्तादित्यर्थः इत्यादीत्यर्थं व्याख्यातमिति ॥ १५२१ ॥

वाक्यशास्त्रेमीमांसायाप्रसिद्धांशदायार्थान्कांक्षितानुवदति । वाक्येपीत्यायेकांक्षिताकोकेः । एवंकेषमित्याकांक्षायावेतद्वदमित्यादिषोऽप्यं एतद्वर्णमुदायात्मकवर्दवोऽप्यं तथैतत्पदसमुदायात्मकवार्थं तथायंयथेतिष्टोमादिशब्दःसन्दपरोविष्णुमुच्चारयेत्यादाविवस्वस्वरूपस्वयोपस्थापका सहस्वभिन्नपदानुपस्थितएवपायादिनाऽभेदसंबंधेनाप्येदीतिभावः । तथापीपांजयोतिष्टोमयनेतस्वर्णकामहतिवाक्यगतपदानांविभक्तमःएकैकमयोगकासेशून्यतावाक्यार्थाबोधकत्वमुक्त्वाकांक्षाहयमनुभवसिद्धावर्ततेऽतएषामिलितानांवाक्यैःवामितिशेषः १५२२ एकवाक्यलक्षणपरस्परार्थेनवाक्यैक्यार्थसाक्षात्संबेदिभागेस्पावित्तिमूत्रवार्थमाह इदमित्तिद्वाम्पां । इदमुक्तिवापयेतपनुकामहतिवाक्यमुक्त्योतिष्टोमवाक्याद्वाक्यांतरंभिसंवाक्यंभवतिपदोविभागेपृथक्पयोगेत्तत्रतपदसंयत्यतथापूर्वमुक्तंयज्योतिष्टोमवाक्यंतत्रस्थितस्वपदसंयत्स्वपरस्परमाकांक्षानास्तीत्यर्थः १५२३ एकमिति । एकैकवारंप्रयुक्तपदवाक्येवाएकमेवार्थवदेत् द्वितीयस्याप्यर्थस्यवचनेदतिपावनेतस्ववाक्यस्यभेदोभवति । द्विषेयभेदाद्वाक्यभेदइति सिद्धांतावित्यर्थः १५२४ पदवाक्ययोःस्वरूपघटकानांवर्णांवांतरंभवतभेदेनाह वर्णांइतिद्वाम्पां । वर्णाःसर्वमतविभवोनित्याभेदोपूर्वमीमांसकावदति । उत्तरीमांसकानांमतेनूतेवर्णाःपरव्रज्योनिवर्णांमाएवातद्वज्रमिहस्थितामकांक्षातदिवद्यद्विहारेकसत्ताज्ञातिनइतिविशेषोभिन्नक्रमस्ववाशः१५२५ । तेवर्णाइति सिद्धांतुकमकारेणगुदैदोपसंकरद्वेनेःस्थानैःकंठादिभिःप्रयतनेःस्पृष्टादिभिश्चनित्तरासंस्कृताभवंतीत्यर्थः १५२६ अभिव्यक्ताइति । तेवर्णास्तात्वादिस्वाधेनैवाभ्यंतरवायुसंयोगेभिन्नवक्ताः

वाक्येप्येवमहाराजविद्वान्मोहसुपैतिसः ॥ एतत्पदमिदंवाक्यमयंशब्दपरोस्तिह ॥ तथेयंशून्यतामीपांपदानांविभक्तमः १५२२ इदंवाक्यांतरंयस्याद्विभागे विद्यतेनहि ॥ आकांक्षापदसंयत्स्यपूर्ववाक्यस्थितस्यहि १५२३ एकमर्थवदेदेकंवाक्यंवापदमेववा ॥ द्वितीयेवचनेतस्यभेदोभवतिसर्वथा १५२४ वर्णाःसर्वमतानिन्याविनतांविहणोपिते ॥ स्थानप्रयतनैःशुद्धैरितिवासंस्कृताहिते १५२५ अभिव्यक्ताश्चतात्वादिसंयोगैःकर्णमंडलीम् ॥ कमादस्यामताःसंतःक्रमशुद्धिमुपागताः १५२६ संस्कारसचिवोयोयमंयवर्णःपदादिषु ॥ पदवाक्यादिशुद्धीनांकारणसंप्रकीर्तितः १५२७ नित्यःशब्दार्थयोस्तद्वत्संबंधःपदवाक्ययोः ॥ अर्थस्याकृतिरूपस्यशब्दःस्याद्बोधकःसदा १५२८ स्मारयत्यात्मनोह्यर्थावाक्यगानिपदानिहि ॥ तेनाभिधायकान्याहुःपदानिपदकोविदाः १५२९ वाक्यार्थप्रत्ययायैवयद्यप्येषांप्रवर्तनम् ॥ नांतरीयकसंबंधाद्बोधयतिहितानपि १५३०

संतोऽस्यश्रोतुःकर्णमंडलीश्रोत्रदेहकःकण्टकुमुखजघनपायुनाश्रोतुश्रोत्रविचारकवाप्यवसारणकमौष्माभ्यामगताःघाताभ्यंतःक्रमशुद्धिक्रमेणोपलब्धिमुपागताःपदरूपावाक्यरूपाश्चकथ्यंतइतिशेषः २६ मनुष्यादिक्रमेणवर्णानांबोधकत्वेनसंभवतितदुपलब्धीनांयौमपयासंभवादितिशंकावारयति संस्कारेति । पदादिषुपदवाक्यमहावाक्येपुर्वतम नोपोपमंत्यवर्णःसएवपदादिशून्यशुद्धीनांकारणत्वेनोक्तः । कीदृशांत्यवर्णः संस्कारसचिवःपूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्मसंस्कारसहकृन्इत्यर्थः १५२७ ओत्पत्तिरुत्पत्तिपूर्वाहंनार्कृत्पचिह्नणार्थंभोत्तराहंनसुवयति नित्यइति । पदवाक्ययोः संबंधिनीर्णाशब्दार्थोऽशब्दोवर्णांप्रकोषटकतयातत्संबंधीअर्थस्तुबोधोपपत्तयेतिशेषः । संबंधीबोधोपबोधकभावःरूपःसन्तित्यःस्वाभाविकोऽननुकेनचित्कृतइत्यर्थः । नभिवदमयुक्तसंबंधनित्यस्वस्यसंबंधिनि त्यताधेनैवाहर्ण्येनकीनांनित्यत्वेप्यर्थन्यकीनांनित्यत्वासंभवादित्यतआह अर्थस्येति । आकृतिर्जातिस्तद्वत्पज्जातिरूपस्यैवार्थस्यशब्दःप्रतिपादकोवपत्तिबोवस्तुलक्षणयाभवतीतिभावः १५२८ तत्रवर्णानामनुभावकत्वंवाक्यरूपेमेवभवतीत्याह स्मारयतीति । यतोवाक्यमतानिपदानांस्मरणोऽर्थपदार्थस्मारयतितेनतत्संज्ञान्यापारेणपदानांभिधायकान्याहुर्नैवतनुभावाक्यत्वेनेतिसंबंधः १५२९ वाक्यार्थेति । यद्यप्येवंपदानांप्रवर्तनमुच्चारणंवाक्यार्थबोचायैवक्रियतेतथापिपदानितानुपदार्थानपिबोधयति कुतः नांतरीयकसंबंधात् अंतरादिनाभवतीरपांतरीयकैर्नहिनांतरीयकैर्नविनाभावीतिपावत् । तादृशातसंबंधात्पदार्थबोधनंविनावाक्यार्थबोधनानुपपत्तेरितिपावत् १५३०

भट्टसंमतमभिहितान्द्वयवाक्यमभिनयति तेनेति । तेनपदानांस्मृतिमात्रजननोपसृतिजननवाक्येवतमानैःपदेरभिहिताःस्मारिताऽर्थोवाक्यार्थवाक्यार्थयतिवोच्येति कीदृशोवाक्ये सचिदानंदरूपोयमा
स्मेत्यादिरूपे एतद्विशेषणमकृताभिप्रायेणेत्यर्थः अर्थइत्येकवचनंनृणात्यभिप्रायेणवोच्यं । ननुकिंपतःपदार्थवाक्यार्थपुरकाइतिवेद्यावंत आकांक्षिताइत्याह येषामिति । येषापदार्थानामाकांक्षितासा
कांक्षत्वेतेषांसाक्षतांतत्रवाक्यार्थसंबंधोपपत्तवत्वरूपःक्रीतितइत्यर्थः १५३१ वाक्यार्थःक्रियापदार्थनवपुंसतइतिमृचयेरुदिनरंवाक्यार्थपुरकात्वेनद्रव्यादिकरगतिदानमाह कारकाख्यमिति । कार
काख्यंकारकंकर्तृकर्मादिरूपमेवाख्यातपदभिधायीतिकारकाख्यमेतादृशंपदमेकमेवकंवावाक्यंवाक्यभावापन्नंभवेदितिनिपतंतिनपमइत्यर्थः । तथासंप्रत्ययप्रयोगेकोनिकावाक्यंकोवाक्यार्थाप्रति
पादइत्यर्थः । क्रियालक्षणयानुकारकादिपदानामपिवाक्यार्थबोधकत्वंभवति यथाविश्वेदेव्यामित्येतादौदेवतादिवाक्यरूपादानांयामलक्षणमेवनिभाक् ३२ एकेनक्रियापदेनकंवाक्यंनवपुंसतइत्याह इ
येति । एकमेवक्रियापदंवाक्येस्यादितिसंबंधः यतोहेतोर्पदार्थवाक्यार्थतरावेवंइत्यप्यंतरासंप्रत्ययसंभवात्तदेववाक्यमस्तीति तत्रवाक्यस्यावाक्यार्थतरावेवंसाध्यानुमकरणलक्षणप्रमाणैर्निश्चितइति कीदृशाः
केचिद्विषयितःसर्वज्ञादृष्टवादालये भट्टवादस्तुतत्रमहावाक्यमाह । तदुक्तं 'स्वार्थबोधेसमाप्तानामंगानिःस्वायपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वंपुनःसहस्यनापते' इति । तथाचममाजंतराभ्यु

तेनाभिहितपदार्थोवाक्योवाक्यत्वमन्यतदा ॥ सचिदानंदरूपोयमास्मेत्यादिस्वरूपके ॥ येषामाकांक्षतातेषामेवंवस्तवक्रीतितः १५३१ कारकाख्यपदंवाक्यंनियतं
मयेत्कचित् ॥ अनेकंवाक्येदेकंतथाशेषोप्यवाचकः १५३२ क्रियापदंसदैवेकंवाक्येस्यात्राधिकंकाचित् ॥ वाक्यंवाक्यार्थतराकांक्षंनयतद्वाक्यमस्ति ॥ तत्रप्रक
रणंकेचिद्वदंत्यम्येविषयितः १५३३ क्रियावाक्येपुविज्ञेयोलिङ्गोलौहिविधायकौ ॥ लयाश्वेदेकेतद्वलकारःपंचमोहियः १५३४ अपूर्वार्थेविधिज्ञेयोलिङ्गवेदे
चसर्वदा ॥ प्रमाणांतरतोऽप्राप्तेविधिर्देनचान्यथा १५३५ मंत्रब्राह्मणभागेनवेदोद्देशाप्रकीर्तितः ॥ अंगादिलक्षणैर्युक्तोविध्यार्थसमाहृतः १५३६ विधेरर्था
स्परस्वार्थोह्यर्थवादइतीरितः ॥ परलयादिभेदेनमिद्यतेसहस्रथा १५३७

पदमेवाक्याउभयाकांसाक्यस्यप्रकरणस्यवत्कथमावक्यनोपसृतिजन्वावितिभावः ३३ तत्रविधाचकवाक्यलक्षणनिसंयुद्धाति क्रियावाक्येति । क्रियायाःसाध्यार्थस्यप्रतिपादकेपुवाक्येपुविधेः
प्रवर्तनारूपस्यप्रतिपादकालिङ्गोलौह्येदलकाराःकृतपसंज्ञास्तस्यवादिपत्ययाश्रयोऽप्यार्यः ॥ अत्रातर्धेएवविधिरितिदर्शयन्प्रभाकराभिमतालौकिकापूर्वार्थानिरूपयति अपूर्वार्थइति । सर्वत्रा
पूर्वार्थेविधिर्ज्ञेयः अपूर्वपदार्थमाह प्रमाणांतरतोऽप्राप्तइति प्रमाणांतरेणाप्राप्तेइतितदर्थः विधिर्लिङ्गापार्थवेदेऽप्यलौकालिङ्गलक्षणोन्नतभवति तथाचमाभारतमित्रमल्लिकार्जुनपुर्वविद्वत्तत्त्वेन
स्वीकार्यमितिभावः ३५ वेदपदार्थमाह मंत्रेति अंगेपुंसिस्तत्त्वादिपुआदिपदमाहमंत्रमांसादिशास्त्रेषुपदार्थानिषानिःस्वस्थानि मणोरुवेषवाक्यत्वादीनित्युक्तोवाक्यसमूहोवेषपदार्थोऽप्यः
कीदृशोविध्यापार्थेविधिनिषेधदेवतादित्वरूपात्मकार्युक्तः सट्टेधामंत्ररूपेणब्राह्मणरूपेणेत्यर्थः तत्रमंत्रलक्षणं तत्त्वेनवेदिकप्रतिष्ठातृद्विज्ज्ञत्वंब्राह्मणत्वमितिवोच्यम् ३६ अर्थवादलक्षणमिति
विधेरिति । विधोविधायकवाक्यस्याधोद्विषयरूपात्परोभिजोर्थोऽर्थवादइतिपदेत्तेनवेदभागेनईरितउक्तइत्यर्थः । स्वार्थवादःपरकृतिमभूतिरूपेरेकवा तत्रपरकृतिनामपरकीया तत्रेनृपयाश्रयेणनु
होतीत्यत्रेनमूलंक्रियतेइतिहेतुनिर्वचनं साधारणीकृतिसौपारः अथादसंवागमकरणेवदुनाप्रःकस्यविदुचमुक्तंमापानेचमद्वयत्वेति आदिपदेनहेतुनिर्वचनारोप्राप्ताऽपथावत्तस्तःपुरंदरः १५३७

गुणवादास्यप्रथमवदमेदस्ययति अपूर्वमिति । अपूर्वमप्यर्थेयदिप्रमाणतरेर्विकृतं भाषते सोऽर्थवादो गुणवाद इत्युक्तः एतेन प्रमाणांतरसिद्धायां भिन्नाने गुणवादस्य प्रमाणांतरसंवादादिसंवादयोः समावेशप्रकारेण
 वादस्य मितिसिद्धिर् १५३८ पूर्वमीमांसाद्वितीयाध्यायमसिद्धस्यानुपूर्वमाधिकरणस्य तत्त्वार्थमाह क्रियापदमिति । यत्र वाक्ये क्रियापदं न दृश्यते तत्र पूर्वस्मादुत्तराद्वादाप्यादनुपगमस्तत्र स्थितस्यैव बुद्ध्याप
 रागार्थरूपः कार्यः एवं कारकत्वाच्च रूपदानां मप्यनुपगम इति केचिदाप्यकारादप्यहुरित्यर्थः १५३९ अध्याहारादित्यत्राह सत्प्रमाणमिति टाप्प्या । यत्र वाक्ये उपपत्तिरपि दृष्टिस्तस्य चित्तुर्वस्यो
 त्तस्य वावाच्यस्य सत्प्रमाणं सामीप्यनास्तितत्रेवाध्याहारोऽनुक्तपदमस्य रूपः कार्य इति संबन्धः यथा इत्येवेति यत्रेच्छिन्नवर्गिनिपदाध्याहारः हेतुस्तेष्वेव ज्ञापयत्वांति न स्वीयित इत्यर्थः ४० आकांक्षादीति ।
 तथा आकांक्षायाः यतादिवशात्पदानां वचनादीनां विपर्ययः कर्तव्यः यथाप्युधामदेवे ' संतिशोभोवातिनमच्छांतासंगमाभियजने ' इत्यत्र हेतुस्तेष्वेव ज्ञापयत्वांति न संमच्छांतासंगतो भवेत् तथा अंगानि कते
 यज्ञेयैर्गोपकरणैः संगच्छन्तामिति वचनमन्यत्ययः एवं लोके धर्मस्याप्यसाधारण इत्यर्थः । अपिपदेन वाक्यान्वयत्वात् करणरूपव्यवहारव्यवस्थानां प्राप्ता तदुदाहरणं यथा पाततोऽप्यप्रतिगृहीयता
 यतो वाहका नृचतुष्पदास्तान्निवेदिदिपत्रमिति गृहीयादित्यस्य प्रसिद्धाहवदित्यर्थ इति १५४१ लोके वेदाधिकरणार्थमाह संगतीति । यतः सर्वैः शब्दः संगतिप्रदापेक्षः संगतिश्च पदार्थसंबन्धरूपा लोकेत
 एव प्राप्ता अतोऽप्येतेकाः शब्दास्त एवैदिक्तास्तेषां भूयैव सत्त्वमात्मज्ञानातिनां ईदृक्स्वरश्चित्तमप्यनुपगमं भेदापादकमिति भावः १५४२ एवं पदार्थानां लोके दपोऽतिशेवैपि वाक्यार्थे विदेऽ

अपूर्वमपि चेदर्थविरुद्धं भाषते क्वचित् ॥ प्रमाणैर्गुणवादास्यः सौम्यवाद इतीरितः ३८ क्रियापदं हि यद्वाक्ये दृश्यते तेनैव कार्योचित ॥ कार्यस्तत्रानुपगमोऽस्य वाक्यात्पूर्वा
 परस्थितान् ॥ कारकाणां पदेष्वेवं केचिदाहुर्मनीषिणः ३९ सत्प्रधानं न यत्रास्ति वाक्ये वाक्यस्य कस्यचित् ॥ अध्याहारस्तु तत्रैव कार्यो नान्यत्र कार्योचित ४० आ
 कांक्षादिवशात्तद्वचनव्यत्ययादिकम् ॥ एवं लोके च सर्वत्र साधारणमुदीरितम् ४१ संगतिग्रहमापेक्षः शब्दः स्वार्थस्य बोधकः ॥ यत्पूर्वलौकिकाः शब्दा वैदिकाश्च त
 एव हि ४२ विध्यर्थो धर्म उद्दिष्टो ब्रह्मणाऽपूर्वरूपकम् ॥ अर्थवादादिकं पूर्वमानं विध्यर्थ ईरितम् ॥ स्तुतिर्निन्दादिकं कृत्वा प्रवृत्तिजनयेद्यतः ४३ विनियोगः प्रयोग
 श्रुत्युत्पत्तिश्चाप्यधिक्रिया ॥ चतुर्विधं हि विज्ञेयं विधिवानुपगमनीयमिति ४४ केन किं कथमित्येतदंशत्रयमुदीरितम् ॥ भावनायाश्च वाक्यार्थेऽप्यपूर्वचेष्टसाधनम्
 ४५ कर्माणि प्राकृतान्यत्र कानिचिद्वैकृतान्यपि ॥ इदमेतत्प्रकृतौ तेत्यादि प्राकृतमरीरितम् ॥ एतद्वदिदमप्यत्र युक्तं वैकृतं हितम् १५४६

पूर्वे एवेत्याह विध्यर्थ इति । विदेशात्तत्राप्युक्तवत्त्वमपि विधिवानुपगमने येदवाक्यस्यार्थोद्विधः पूर्वकांक्षेर्मर्यादः उपरकांक्षे च द्रव्यरूप उपभोगपूर्वत्वात्प्रमाणांतराविषयत्वादित्यर्थः । अर्थशशंभ्रा
 दिक्तेषु विधेयस्तुतिवितरिर्भावेदेव तादिसृष्टिष्वकृत्वा प्रवृत्तिजनयत्सिद्धिः पूर्वविधिवानुपगमोऽप्यप्रमाणमिति त्वर्थः १५४३ विधिभेदानाह विनियोग इति । कर्मस्वरूपवोपकृतः पसि विधिः । अंगांमि
 भाववोपकृतो विनियोगविधिः । प्रयोगः क्रमेणानुष्ठानं तद्वैधकः प्रयोगविधिः । अधिक्रिया कलसंबन्धस्तद्वैधकैः अधिकारविधिरित्येवं विधिवानुपगमो विधिमिति त्वर्थः १५४४ एकवाक्यताप्रयोजकमाकां
 क्षाप्रथमतयाऽपूर्वकत्पनापकारं दर्शयति केनेति । भावनापूर्वोत्पन्नयुक्तव्यवहाररूपतातन्मतिपादकत्वात्पदार्थसाधनं साध्यमितिकर्तव्यताचेत्याकारकं शत्रवं केनेत्यापाकारकांक्षाविषय
 भूतमुक्तेन न वाक्यभेद इति भावः । अथवाक्यार्थवोधात्तरमिदं स्वस्वमिदं साधनं साधनस्य यामादेर्वापात् भूतमपूर्वकत्पनाप्यमिति त्वर्थः १५४५ कर्माणां भेदमाह कर्माणीति । कर्माणि द्विविधानि प्रा
 कृतानि वैकृतानि चेति । तत्र प्रकृतौ समग्रानि पदे सत्विषयगोचरं पूर्णमासः दाविदेव भेदं कुर्वीतेत्येवं विधीयमानं प्रयोजनं प्राकृतमिति त्वर्थः । वैकृतौ सौम्यादिप्राप्तविकृतिः कर्तव्येति विधीयमा
 नमंगनात्वं कृतमित्युक्तवत्त्वर्थः १५४६

आ. पु.

॥ ६७ ॥

शब्दादिभिर्निमित्तैः । अदः शब्दादंतरं आदिपदेनाभ्याससंज्ञासंख्यामुपकरणान्तराभिगृह्यते उदाहरणानि यथाक्रमं दद्यात् ब्रह्मादिति सामिधोपपन्नितनूनपानेपजतीति अथेवगोभिरश्वमर्वापोनिरिति
 सहस्रप्राजापत्यानालभ्येति वैश्वदेव्याग्निस्त्वावाजिन्धोवाजिनमिति कुंभाघिनामयनेमासमप्रिहोत्रं नृहोत्रं पायाकराभिवांश्यानि नानिचक्रमाग्निशानिचिदंगानि शेषमृतानियथाप्रयाजादीनिका
 निचिदंगानि यथा नानियथा अग्नेयादीनि । तेषामंगंगभिभावेपुमाणां निन्धुति लिखितवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि बोधोपानित्यर्थः । एतेन यद्योऽप्यप्यो जक्रभावाश्चतुर्थीयायाथोपि मृचिनः । यद
 धर्मगस्यानुपपन्नतत्त्वयोजनं यथापुराणां रूपान्तेन नृवानुपपन्नतत्त्वयोजनं यत्र पुरोडासप्रवक्तृत्वात्तत्त्वयोजनः कृपात्तः प्रयोऽयमिति ४७ पंचमपष्टपोरधेसूचयति शब्दादिक्रमनइति । तेषां कर्मणामनुमानप्रमांति
 भावनिश्चयोत्तरमानेपरिमाणमिपत्तारूपं शब्दादिभिः श्रुत्यर्थपाठस्थानमप्यपपृतिरुक्तैः चक्षुःप्रमाणैर्विधेयमित्यर्थः । उदाहरणानि यथासांसाप्रकरणेपुमांसिहानि । कीदृशं कर्मणां परिमाणं त्रैवाणिकैः
 सप्तर्षीकैरेधिकारोभिवर्णस्थितं पदवस्थयाक्रियमाणं । कीदृशेरेषे कानि मिरैकानेरेः यावेत्येकसंख्याकैः सप्तैष्वनेकसंख्याकैरित्यर्थः ४८ समाप्तमयोरर्थसूचयति द्रव्यादीनि । दर्शकत्वेनिकर्तृरि
 पृथी उपाच्यदर्शकैर्नाविवेकिनाविकृतिगतं द्रव्यदेवनदिकंदृष्टावपेकृतिरस्य कर्मण इति विज्ञेयतः प्रकृतिविकृतिभावोऽप्येवमर्थः । यथासौपयगोपकदेवताकत्वमपि धिद्वयकत्वमिति श्रित्पात्रेपपुराणां
 विकृतिस्वभावापतइति एतेन नोदनादिमालुपप्रमाणप्रदानेन मत्पह्नवनादिहेमोनामातिदेशाभसूचितः अथोदाहरणं च सन्धानमितरत्वेनेति कुंभाघिनामयनेमासमप्रिहोत्रं नृहोत्रं पायाकराभिवांश्यानि ४९

शब्दादिभिर्निमित्तैः कर्माण्येनानि सर्वशः ॥ अंगाग्निमेदभिन्नानि नानाशाखाभतानि च ॥ श्रुत्यादिभिस्तु नियताते पार्मगागितामना ४७ शब्दादिक्रमनस्ते पा
 मनुमानं समीक्षितम् ॥ त्रैवाणिकैः सप्तर्षीकैरेकानेकैर्व्यवस्थितम् ४८ द्रव्यादेर्दर्शनेनैव दर्शकस्यावेशेपतः ॥ अस्म्येयं विवृतिर्ज्ञेयानान्यथा सामनापिभिः १५४९
 विवृतौ सर्वदेवोऽपदादीनामनीपिभिः ॥ वायश्च खल्वविज्ञेयस्तत्र सर्वपुर्कर्मण १५५० अन्यार्थहेतुतेन स्यादुपकारः परस्परयः ॥ सप्रसंगः परंतत्र मेकं नानार्थमि
 द्वये १५५१ यद्व्यादिपुमान्वाक्तेह्यन्यथापिसदावदेत ॥ ब्रह्मज्ञानेयतः संतियज्ञादीनि सहस्रशः ॥ साधनान्यहमेवैत सर्ववोमिनचापरः १५५२ इदं यवयवं वा
 क्यमेतद्वयवयवं तथा ॥ पंचावयवमेतस्यात्साधनं चेत्तरत्रादि १५५३

नयमदशमधोऽर्थसूचयति विकृतमिति । विकृतिरप्येव प्रकृतिः सात्त्विकं वा दित्तानां पदपदावयवसामसंस्काराणां यद्वाऽप्रवानानुसारेण रूपांतराभिरूपोऽज्ञेयः तथानवविकृतौ कर्मसुदिनोऽविहितान्तेः
 सर्वेषु पुंषु पुंसामुपाकृतां भाजां वा यो निवृत्तिरूपो विज्ञेयः यथाप्रये मुदनिर्वंवाहीति संवत्सरां यथापेयस्योपगुह्यमित्यादि प्रयोगरूपकः सतकृष्णलवरोचनीहीनांतत्संस्काराणां यद्वहनवादीनां चचारः ५०
 द्वादशैकादशधोऽर्थमाह अप्यार्थमिति । यथाप्यार्थकृतेनां जेनामस्योपकारः सप्तसंमहस्युत्पत्ते यथाप्युपागोपेयार्थकृतेः यथापेः पुरोडासस्योपकार इति यत्र चैकमेकवारं कुनं कमनानां यथा नानां मय
 मृततत्त्वमिरपुच्यते यथापुमसि सप्तैषां योपां शुवाजाग्रीयोमीपास्यप्रधानानां सकृदनुष्ठितप्रयाजा उपकारकाः ५१ पूर्वमीमांसाधनुषं हृत्पोत्तरमीमांसापदार्थस्तपोपलभ्यति यद्व्यादीति ।
 यः पंडितं मप्यप्यादिपूर्वमीमांसापदार्थेनातंसदसि वदति सोऽप्यवज्ञासांस्तरायेनामेवैवदे । एवं कथं ब्रह्मज्ञानसाधनानां यद्वैवदेतेति । सात्त्विकपि साधनाननुष्ठानेन रूपतेह्यतिविश्रमितिभावः ५२
 प्रमाणशास्त्रेण योपसिद्धांश्विपदाध्यामोहकतया मुवदति इदमित्यप्यभिः । इदमित्यादिमुदाहरणरूपमुदाहरणोपनयनमनकपवांश्वयवंपराधनुमानवाक्यमीमांसकेरूपते इदं उदा
 हरणोपनयनरूपं यवयवं इति रूपते तथापि यद्व्याप्यसांसेपिदमित्यादि विनिमनानां जेववाक्यसाधनं साधनमिति योपयोमित्यात्पुनर्वाक्तिवर्थः १५५३

It is

विशुद्धिः । आरोग्यासतोपि कल्पयित्वा मातृनादोषानयैषं दिनमाशौचदेहिर्नैव स्वप्नमाणा विवशा १५६२ इत्येवमर्थमभिनयति पाणिनिरिति । अत्र एतन्मन्त्रनिर्माणे तृतीयात्रयदस्यपुन-
स्तत्र इत्यर्थः इदं पदमसंवेदति भावः १५६३ वेदेति । इदं वेदवाक्यमिदं पकरणमस्य वाक्यवदसंगममत्तः केन चिद्वचसि संभविष्यति अथवानन्वयसार्थस्मरणमभविष्यति एतदर्थमसंवे-
दति भावः १५६४ स्वरेति । आदिपदेन पदादिष्वः तथास्वानभ्यस्तेस्वरान्तराण्यकारणप्रकारेदपाठकानेव पठितमानो भवति कथमित्याहं तां पाठामाह अत्रोक्त्यादि १५६५ वदन्निति ।
इदं शर्वाहोत्रोक्तं आत्मश्लाघां कुर्वन्पुरुषमप्यवजानाति तदभिनयति पाठश्रुतिः । मद्द्विसदृशी बुद्धिर्मातुरेर्दुर्लभैव तस्या मध्यमपि संशय एवेत्यर्थः १५६६ तत्र निरर्गलमजीववाक्यमवृ-
त्तिर्नृमाह समुद्रस्येति । पदवाक्यशान्त्योक्त्या नित्यमगतिप्राप्तास्तथा १५६७ एवं विषयवद्भाषणं भाराकांतकोपानसमंभवाविवेकिभिः सज्जेषु जीवहत्याह इत्यादीति । विदुषां
दुःस्वप्नान्नाद्वारसमांशमप्येत्याद्युक्तप्रकारेण वाप्युक्तोक्त्यतोऽप्युद्धृतं इति संवेदः १५६८ केचित्प्रसजिता अप्युक्तविषयाऽपि पूर्वभावं इति तानुद्दिष्टाह गृहेति । जंतुभिर्दृश्यं गृहादिष्वप्युक्ता

पिशुनोदुर्जनोयद्दरारोप्यापिभेदेयम् ॥ दोषान्माधुजनस्येत्थं दुर्शदीप्तोपनिव्यशः १५६२ पाणिनिस्त्वत्रविभ्रातोभ्रमञ्चितोत्रजैमिनिः ॥ अविचार्यैवमाह्रात्रभग
वान्वादरायणः ६३ वेदवाक्यमिदंमत्तत्राक्येनसदृशंविह ॥ क्षिप्तवाक्येनचित्रैवव्यर्थमेतद्विप्यति ६४ स्ववर्णक्रमदोषपाठकानेपनिदति ॥ अहोएतेत्येवंदः
सर्वोप्यत्रविनाशितः ६५ वदन्नोदृशगर्वाद्योगुरुमप्यवमन्यते ॥ यादृशीवर्ततेतुद्धर्ममतीक्ष्णानतादृशी ॥ मद्गोब्रह्मणोवैपानासीदस्तिभविप्यति ६६ समुद्रस्य
वकलोलाममवाचोमनोरमाः ॥ निर्गम्यविरतंचित्राःपदवाक्योक्तलक्षणाः ६७ इत्यादिवहुधाप्राप्यविद्वत्तत्पारमातुरः ॥ कौशल्यतोऽतिनिधोयंदुर्जनोऽगमभोय
था ६८ सहस्रेककलत्रादिदुस्यजंसर्वजंतुभिः ॥ त्यक्त्वापिनत्यजत्येपगर्वपर्वतमद्भुतम् ६९ दध्योदनंयथाकश्चिद्धारभृन्मस्तकस्थितम् ॥ परित्यज्यवहेद्यर्थपापाणं
हस्तिमन्निभम् ७० तथासुखकंसर्वस्यक्त्वादारदिहंपुमान् ॥ दुःखदंर्गमत्यंतंरहत्येपसुदुर्वहम् ७१ नानुध्यायेद्बहून्शब्दान्स्वात्मनेहितकृततः ॥ शब्दानांरु
शोध्यानंवाचोनिग्लापनंहितम् ७२ चतुःस्तनीकामधेनुंशीर्ष्णीजननीममाम् ॥ वाचंग्लानिनयेत्कोवाचेतनःपुरुषोभुवि ७३ तस्मान्प्रज्ञाविधायैवब्रह्मणिस्वा
त्मरूपिणि ॥ व्यापारमिन्द्रियाणांहेजह्यादेवाविचारयन् ७४ अथचेन्मनसोत्यंतंचंचलस्यप्रमाथिनः ॥ अशक्योनिग्रहःकर्तुंतदावक्ष्यामितेनृप ७५ सएवैवम
हानात्माह्राजोयःपरिकीर्तितः ॥ प्राणेज्ज्ञानमयोयोयमाकाशोशोहृदिस्थितः ॥ यस्मिन्ज्ञानमयःशेतेसुपुप्तेसतिसर्वदा १५७६

पिभरिणदुःस्वदत्वात्पर्वतसंज्ञसमर्पेनपततीत्यप्यद्वैतमित्यन्वयः १५६१ मर्वपर्वतमित्येतत्स्फुटयति रूपोदनमिति । यथाकश्चिद्भारभृभारवाहकउपकारकंदृष्टोदर्विहायमहापापानं
शिरसिधारायैतथोपकारकंदारादिर्नपकापर्वरूपमहापापावस्थधारणं कृषेतिद्वयोरर्थः १५७० । १५७१ कलितमाह नानुप्यावेदिति । विगत्यावर्नद्व्याथानीकरणम् १५७२ वाप्रवायेनुः
प्रसादित्वान्नसंवतिननुभूतिर्नदीतासतीत्याह चतुरेति । स्वाहाकारवचदकारवचकारहन्काररूपादेवपिन्मनुष्याणां सप्तमाध्यायोक्तविधयातर्षकाश्चवारःस्तनायस्याः सातथाताम्रमृन
मयक्षीरप्रदावाप्रवायेनुकोविदेकींस्त्वानिंपापयेदिदमर्थः १५७३ केनवाग्नेनुत्पत्त्यतीत्याकांक्षारूपयत्निममयति तस्मादिति । स्पष्टम् १५७४ सत्वाप्रवृत्त्यादिमाह्नवाकर्षसंगमयति
अयेति । अयेतिपक्षांतरपौरुषे यदिहोर्निर्गुणमनसोबिन्दयरूपंनिर्गुणमनसोपपत्तयपिसमुत्पन्नभेदबिन्दवरूपद्वयापांतरवृत्त्यामित्यर्थः १५७५ सत्वाहृष्टादिरसंभेदायेत्येतत्समात्मप्रभावकथ
नपरस्परधेमाह सष्टैत्यूनविंशतिधोकेः । आत्मासाह्यारिपुणोऽनेत्यस्मादिविकारधीनः सत्य सकः बोऽदीतश्चेकीर्तितः । कथंकीर्तितवत्साकांक्षाध्यामाह प्राणइत्यादि । प्राणैस्तिजातवेकवर्ण-

—तथावपः प्राप्तेषु वा युगे देवैर्भूतैः पुनः सन्निहितो ज्ञानमयो बुद्धिवादात्म्यां पञ्च उक्तस्तथा । इति ह त्कम लोतरा का से मा का अकपः मजात स नृपा लयानवकः । अस्मिन् ईदृशे रा का से विज्ञानमयो नीतः यस्मा
 लुचलोपेयं चमो यस्मादाय जाग्रदादौ आचाराधेयभेदवान्पदि ३५३ मुमिसमये तु स विज्ञानमयो येनाभिज एव भवति स महानजः सर्वपाप्मात्मवपामयोक्त इत्यर्थः ७६ । ७७ आत्मनो मायाज्ञदत्तस्यैव
 यो न इदं यस्तत्र वसित्वं देवाह सर्वमिति द्वाभ्यां । यस्यात्मनो वसो वीनत्वे सर्वं भूतमिति कात्प्रकृतमद्वैतं ते यथामवादिनः सिद्धं प्रत्यक्षलोका इत्यर्थः १५७८ अयं वेति । अयं वा अयमा
 त्मा सर्वस्य हृदयान्तरपरित्यज्य नयातीत्यनेन वद पसाधये गवस्रं रपुचयते वशोऽयेन त्वं हृदयं वादिति भावः । तत्र जननी दृष्टांतः ' वसो जन्म स्पृहा पसे च वीनत्वमपुत्रयोः ' इति हेमः १५७९
 तत्र हे भूतं प्रभुत्व लक्षणमौ सत्त्वं तदुपादकमपि पतित्वं चाह सर्वमिति द्वाभ्यां । सोयमात्मा सर्वैरजमदीष्टेऽस्मात्सि तमावेष्टापय भुवृत्वा पाति च पथ्य सूर्यः स्ववं इय राज रूपेण पतित इति द्यर्थः १५८०
 अस्य शुभाशुभकर्मभिर्बुद्धिहानीन भवत इत्यह कर्मवैति द्वाभ्यां । यथा लोके सुकृती यक्षः ममृतिभिर्वर्षमात्रे भवति तथानापमित्यर्थः यथा त्वपात कीयस आदिना कनीयान्हीनो भवति तथानापमिति

अयं ज्ञानमयो यस्मादाचाराधेयभेदवान् ॥ अभिन्नः सुतिसमये मयोकः समहामजः १५७७ सर्वमेतज्जगद्वा जन्वशेषस्याप्रवर्तते ॥ मंत्रनादिवशे यदत्सकलं भूतभौ
 तिकम् १५७८ अयं वासकलैर्जीवैर्हृदस्वस्य वशीकृतः ॥ अपत्यैर्जननीयदत्तस्ते पुस्त्रिधा वशीकृता १५७९ सर्वमीष्टे जगत्सोऽयं स्वर्गहं हि दृष्टीयथा ॥ आध्याय
 जगत्सर्वपाति चैवं यथारविः १५८० कर्मणा सुकृतेनैव नाधिकः स्यात्कथंचन ॥ सुकृती दृष्टया लोके मूयान्स्याद्यश आदिना १५८१ कर्मणा पातकेनायं कनीयात्र
 भवेत्काचित् ॥ लघुर्मवति पापेन यथा पापरतोजनः १५८२ एष सर्वेश्वरो देवः पुण्यपापविवर्जितः ॥ राजा दिवज्जगत्सर्वमीष्टे वैषम्यवर्जितः १५८३ भूताधिपतिर
 प्येष यद्देव दिवाकरः ॥ भूतपालोऽप्ययं दृच्छिष्टानां जननीयथा १५८४ एष देवः स्वयंभ्योतिः परमानंदरूपभाक् ॥ वर्णाश्रमादिमर्यादाधारकः सेतुरीरितः ॥
 १५८५ पारावारांतरे यद्ब्रह्मरूपरूपधारकः ॥ नद्याः काष्ठादिजो हृष्टः सेतुः सकलजंतुभिः १५८६ एषां भूरादिलोकानां तद्देवविधारकः ॥ असां कर्माय सर्वेषां
 स्वेन स्वेनात्मना सदा १५८७ यद्यर्थन भवेत्लोकैर्मर्यादानां विधारकः ॥ भद्राभूतान्यमून्यत्र कोनाम विनिवारयेत् १५८८ बलवीर्यादिमंपन्नान्क्षत्रियान्पावकोप
 मान् ॥ शम्बास्त्रकोविदास्तद्वत्सुखान्कुतोभयान् ॥ धर्मप्रवर्तये देता प्रकोन्योन्यधिकामभुवि १५८९ ब्राह्मणान्कोपसंदीप्तान्शापान्मुहकारिणः ॥ निवारये
 च कोनामदहतो निखिलं जगत् १५९०

दयोरर्थः १५८१ । १५८२ कर्मणा हानिबुद्धयोरमत्वे भुवसा सर्वेश्वरत्वादीभ्यो जगति एष इति द्वाभ्यां स्वरुद्वयम् १५८३ । १५८४ अस्य सकलमर्यादाधारकत्वेन सेतुतां प्रतिपादयति एष
 देवः पादिना १५८५ सेतुपवार्थमाह पारोति । यथानद्याः पारस्परपरिस्पर्श अवसरस्यापरतीरस्थानां तरे मध्ये काष्ठादिनिर्मितः सेतुर्नैतलमवाहस्पमर्यादाकरः सर्वलोका मसिद्ध इत्यर्थः १५८६ दाष्टो
 तिकेयो जयति एवमिति । तथा एव आत्मा पूर्णा पृथिव्यादिलोकानां स्वेन स्वेनात्मनारूपेण विधारकोऽयं वस्थापकः असेहराय स्वार्थं प्य १५८७ विधारकत्वं विज्ञायति यदीति । यद्य
 मात्मा मयोदाकरो न भवेत्तदा पृथिव्यादिमहाभूतानि मर्यादा मुलं यमात्रा नि कोवारयेदिति १५८८ बलेति । तथा बलादितं पञ्चांस्तेजस्विनः संधियान्पिपन्नतादीन् भुवि अनन्यधिकाम् स्वाधिकवर्जिता
 नेतस्मादात्मनोऽभ्यः कोधर्मप्रवर्तयेदिति १५८९ ब्राह्मणानिति । यथा द्वांसः मभूतीन् ब्राह्मणान् जमदग्नां कोवारयेदिति १५९०

सर्वभूताभयप्रदानोत्कर्षस्तद्वृत्तसंभूताया अहिंसायाः सर्वधर्मात्मकत्वेनोत्कर्षमाह चतुर्विधानामिति । दियतश्चतुर्विधभूतानां शरीरवाहधनोभिरपोहनरूपायामहिंसायां चतुष्पात्याश्चतुष्टयेन सत्यदयातपोदानाद्येन विविधैः पूर्णकृतिपावनैः व्यवस्थितो विशेषणार्थमसंकरराहित्यात्मकस्वप्नत्वेन स्थित इत्यर्थः १६१६ एतस्य दयितुं प्रति योगिभूतां शरीरादिकृतां हिंसाप्रधर्मरूपां निदिशति कर्म धेति नवभिः । चतुर्विधभूतानां कर्मणां स्थूलशरीरव्यापारेण प्रयुक्तायाः शब्दघातादिरूपा हिंसायाः धर्मत्रयमंत्रसाध्यामिबाराह्ययोगेन ओषधादिनाः च परशरीररोगजननात्मिकासाद्विविधा शरीरत्वेन प सिद्धे वेति संबन्धः १६१७ विवेति । यत्नराज्यविचारहरणतदापि पूर्वाक्तादधिकं कर्म नो हिंसनं ज्ञेयं परस्य आधिमानसपोहातद्वारा प्राणवियोगानुजूलत्वादिपथैः १६१८ वाचिको हिंसाप्रभिनयति पापस्येति । परकीयपापपरप्राणपुरुषादेः पुरतः प्रकाशनं यथा नैदाकराद्यं यथा परकीयगुणेषु दोषाविच्छेदनेन विधेया विच्छेदितेन बोध्यमित्यर्थः १६१९ मानसं हिंसनमाह गुणानामिति । यद्विधादि जातानां परकीयगुणानां मनसाऽऽसन्नं मनसाऽस्य यथा परकीयदारादीनां स्वप्रतिप्राप्त्यर्थं चित्तं यथा भूतानां दोहस्यनालोपायस्य चित्तं एवं विद्यमानसं हिंसनं बोध्यमिति दृष्टव्यं १६२० । १६२१ उक्तमानसादिव्यापाराणां परपरवाहिंसनत्वमिति द्रष्टव्यं परंपरा हिंसा मुद्रा इति परेति । परकीयवैरिभूतिभ्योऽप्युद्देष्टव्यादीनां च हर्तव्यं हिंसायाः व्यापाराणां हिंसनमिति मोक्षलोकेनानाविधं परसिद्ध

चतुर्विधानां भूतानां कर्मणामनसामिरा ॥ अहिंसायाः सदा धर्मश्चतुष्पादिव्यवस्थितः १६ कर्मणा भूत हिंसायाः प्रसिद्धाभरणप्रदा ॥ चतुर्विधानां भूतानां शब्दघा तादिका चया ॥ शरीररोगजननं हिंसा मंत्रौषधादेना १७ वितदारादिहरणं नराणामपेक्षं सदा ॥ हिंसनं तत्र विज्ञेयमाधिदारेण कर्मजम् १८ पापस्य गजभृत्यादेः कथनं हिंसनमिरा ॥ अपकीर्तेश्च करणं दोषकीर्तिगुणेऽपि १९ गुणानां परकीयानां मनसाऽऽसन्नं चयत् ॥ विद्याकीर्त्यादिजातानामन्यदारादिचित्तनम् २० प्रा त्यर्थस्वस्य विज्ञेयं तथा दोहस्य चित्तनम् ॥ चतुर्विधानां भूतानां मानसं हिंसनं स्मृतम् २१ परैर्यो दिव्युज्यादिदानमेतदुदाहृतम् ॥ उपाय हिंसनं तच्च लोके नानाविधं भवेत् २२ असत्यवचनं तद्भूतानां दुःखकारणम् ॥ आत्मनो वात्र लोके वा परलोके वा हिंसनम् २३ यज्ञादिधर्मकरणे प्रवृत्तस्य निवारणम् ॥ स्वयं चाकरणं पुंमः कुन कोऽस्तु हिंसनम् २४ शौचादीनां तु संन्यासः कर्तव्यानां सदात्मनः ॥ अकर्तव्यस्य करणं कुलात्मादेस्तु हिंसनम् २५ एतस्माद्विपरीतः स्याद्धर्मः शास्त्रोक्तलक्षणः ॥ अहिंसायाः ततः सर्वोप्यर्थमवति सर्वदा १६२६

मिति १६२२ तथा नृत्तमापन्नमपि हिंसनमेव इत्येवमरलोके वा भूतानां स्वस्वपादुःखहेतुत्वादित्वाह मसत्येति । यतोऽसौ कृद्भवे भूतानां मात्मानं च दुःखकारणमनोऽसत्यवचनमपि हिंसनमेवेति सर्वैः १३ अनृतस्य परलोके वा स्वस्वपादं हिंसनरूपतां स्फुटपञ्चास्तिक्यमपि हिंसेत्याह यज्ञादीति । यत्कुत कांयैः परस्य धर्मप्रवृत्तत्वे निवारणं यत्स्वयं धर्मनाचारणं तत्स्वस्वपरंपरायां हिंसनमेव निदानरकादि हेतुत्वादित्यर्थः १६२४ एवं सर्वविहिताकरणानि विहिताकरणानात्मनः कुलादेश्च पानित्यादिहेतुत्वादि हिंसेत्याह शौचादीनामिति । विहितानां शौचादीनां मकरणां प्रति विद्वत्प्राप्त्यर्थं स्वस्वकुलदेश्च देशप्राप्तिर्यादिहेतुत्वादि हिंसनमेव यथा विश्वामित्रपुत्रैः शुनः शोषयेद्वाहिकरणात्मिकायाः चितुराज्ञायाः अकरणाः नैचत्तवप्रतिभिरुपहिंसनं स्वस्वकुलपथकृतमिति देशहिंसनोदाहरणं च यथा देहश स्येन राज्ञोऽऽस्य कथापणेन देहनाशः कृत इति रामायणे प्रसिद्धमिति । एतेन निदर्शनादिनां मनुष्यानां मनुष्याणां चोपेक्षा नानुदकंदुःखमयोक्तव्या हिंसनत्वमिति विवृण्वितम् २५ एतस्मादिति । एतस्मात्पर्यायवादिनां स्वस्वपादप्राप्त्यर्थं प्राप्तेः प्रसिद्धत्वं स्वयं सर्वोप्यहिंसायां धर्ममस्तीति १६२६

अहिंसेति । ततश्च कविषया सर्वधर्मात्मिकावकत्वादेव परमधर्मत्वमहिंसायाः साक्षेष्कमतः सर्वोद्देशिकमिहाहिकत्वेनेति सर्वथा सर्वयत्नेन १६२७ अहिंसायाः फलमाह तदेति । तद्यामाहिंसा
याधर्मोऽनुकूलकृपास्फोयोमसाक्षेयसिद्धस्तधामोक्षश्चक्रेस्थितोदयभवेति ससाधनेतरपदार्थसामस्तुमुकरत्याचस्याः फलत्वं पदवीद्योग्यस्वरूपः १६२८ अतएवाहिंसासत्त्वास्तेष्वस्यस्यार्थपरि
ग्रहायमाह तियोगसूत्रेऽहिंसायामाहोकीर्तितस्याः सर्वधर्मात्मिकावकत्वादेति वक्तुं दितरयमानां तत्रांतरावर्धयति ब्रह्मेतिषड्विः । ब्रह्मचर्येकीप्यतिक्रामादकृपायमहिंसातर्गतमेव । स्त्रीसंबन्धस्यो
दकेऽत्तरफलेसंसारसंततिकवेदुःखप्रदत्वादित्यर्थः १६२९ इहलोकेऽपि स्त्रीसंबन्धपरपोषाकरव्यापाररूपेऽहिंसात्वं सिद्धमित्याह ग्राम्येतिह्यां । ग्राम्यधर्मेणेतिप्रकृत्यादित्वाचूर्वाया तथा
अथैवनेग्राम्यधर्मरूपायोऽपिग्रमनाद्रभोजापतेयतोऽर्भभवाचारीतद्रभयोर्मरणात्संभाररूपं वादुःखदुःखं जपतइतिप्रसिद्धमित्यर्थः १६३० नारीति । किंचनारीसंयोगात्पुंसोरेतोजनिष्यमा
प्यजतवेदेहकृपास्वकारागृहस्थबंधनामारस्यप्रदायकं भवेत् पतोदेहकारागृहाभावेददद्यात्मादित्रिविधं दुःखं जन्तूनां स्थादिति १६३१ रेतइति । रेतःसिचतीतिरेतःसिक्कपरेतः सिचःपुंसस्ततो
नारीसंसर्गउक्तविधदुःखद्वयार्जयते अथचयंकृतेनृएतदुक्तविधोऽहसननकिंचिजायतेऽतोऽस्यसर्वमाहिंसापरमं तर्क्यमितिसंबंधः १६३२ अहिंसक्यति । अहिंसकोऽपि तसर्वहिंसापरमक्याहिं

अहिंसापरमो धर्मस्ततः प्रवाचकीर्त्यते ॥ अहिंसा सर्वथा सर्वैः कर्तव्या बुद्धिजीविभिः १६२७ तया धर्मस्तथा मोक्षो भवेत्तेषां क्रेस्थितः ॥ अर्थकामौ च किं नाम वक्त
व्यो सुलभौ हि यौ २८ ब्रह्मचर्यमहिंसा धर्मतर्भवति सर्वदा ॥ उदके मृदतो हि सा जंतूनां भोजनः स्त्रियः २९ ग्राम्यधर्मेण ममनाद्योषिता यो वने सति ॥ भवेद्भोजनो ना
रीगर्भयोर्मरणोपमम् ॥ मरणं वा भवेदुःखं दुःखं संहदेहधारिभिः ३० नारीसंयोगतो र्यै देहकारागृहप्रदम् ॥ जंतूनां यत एतत्स्याद्विविधं दुःखमदुतम् ३१ रेतसि च
स्ततः पापं भवेदत्यंतदुःखदम् ॥ ब्रह्मचर्ये कृते नैतद्भवेत्किंचिद्विहितमम् ३२ अहिंसकोऽत्र भूतानां कर्मणामनसागिरा ॥ वदेदसत्यं केनायं निर्मितं महासुनिः ३३
परद्रव्यापहारं च कुरुते केन हेतुना ॥ परिग्रहं कथं कुर्यात्तृतीयां विभक्तिं ३४ अहिंसा तत्पुण्यं यमानां जननीमता ॥ अहिंसकोऽत्र यः कश्चित्सन्नेयः पुरुषोत्तमः ३५
अहिंसेव ततोदानं यतीनां परमं स्मृतम् ॥ अन्येषामपि किंचित्त्वैः कर्तुं नैतदिशक्यते ३६ सर्ववर्णाश्रमस्थानां स्वधर्मपरिवर्तिनाम् ॥ शास्त्रस्थेन विधानेन तप एतदु
दीरितम् ३७ शास्त्रेणाप्यनिपिदानां विषयाणामसेवनम् ॥ सर्ववर्णाश्रमाणां यत्स्याददो नशनं परम् १६३८

सापरः पुमानत्रलोकेऽनृतमापयेत्तेषां परिग्रहं संवयकृषी किंचिद्विहितमम् ॥ सत्त्वास्तेषां परिग्रहकृपायमात्रमप्यहिंसापरमं तर्क्यमितिद्वयोरर्थः १६३३ । १६३४ फलितमाह अहिंसेति । ततः
सर्वधर्मात्मिकावकत्वादिज्ञाननोवाप्यहितत्वेन यमानायादो निर्दिष्टेत्यर्थः । अथासौ कंयोगभाष्ये इतरयमनिषमास्तद्वदातकणायोवोपादीयंतइति । तस्यामाहिंसापरमं तत्त्वस्य शुद्धत्व
स्य करणायेति तदर्थः । तस्मादहिंसकः सर्वोत्तम इत्यर्थः १६३५ अहिंसेति । ततएकानुष्ठानेन सर्वधर्मासिद्धिरूपलाघवादाहिंसारूपपरमं दानं यतीनां भारादुद्दिष्टानां कर्तव्यतया विहितं यद्यप्य
न्येषामाश्रमिणामप्येतदहिंसारूपं दानं कर्तुं योग्यं तथापि शक्यं न भवति परिग्रहादेः परपोषाकरस्य सर्वथा तेस्त्यक्तुमशक्यत्वादिति भावः १६३६ तपोविभागमाह सर्वेति । सर्वेषां च निनामाश्र
मिणां च स्वस्वधर्माविरोधेन शास्त्रोक्तविधिना एतच्छरीरेऽप्यनसां नियमरूपतपोभमवद्गीतादिभूक्तमित्यर्थः १६३७ जनशनविभागमाह शास्त्रेणेतित्रिभिः । यत्शास्त्रेणापिपिदानांमपिविप
याणां यथाज्ञातजिज्ञेसवर्धनं भवत्यमः एतद्यतिदित्वा सर्वेषां वर्णाश्रमाणां योग्यमनशनमित्यन्वयः १६३८

यथेति । पञ्चमपादः पूर्वावधि वेनदशितः पतेस्तुपेऽपमिदमनशनं इदं किं इदमुभयवित्तमानपराभौषिचक्षालेप्रपाप्यकरंनथापयोपपनेनयथाप्राप्तेनभित्तालेनदशापयोपपनेनवागमायदे
हस्यविचारणंननेदगामिदयोरयः १६३९ । १६४० एवमिति । पूर्वविषयज्ञादिचतुष्टयरूपेणुपपन्नविज्ञानंहेतुतयाकामिन्पथः १६४१ यज्ञादीनांदृष्टविज्ञानजननद्वारमाऽ जातेद्विज्ञा
भ्यां । यदाहृष्टाहृष्टपेभ्यःसहायेभ्योव्यवज्ञानंजापतेनद्वारमरूपविषयस्वभावमुंदरवाचनेच्छास्वयमेवजायतदति १६४२ अहृष्टादिति । तदाहृष्टायामादिजन्यपुत्ररूपादृष्टेणुज्ञानावि
कारिशरीरादिलाभरूपंजायतेततोपुरुषभूतिलाभरूपादृष्टादन्तज्जायतेपरोक्षजायतेनत आत्मसाक्षात्कारेच्छाजायतेहृष्टपाचचित्तस्यात्मन्येकाग्रत्वंतपयेत्यर्थः । तथाचसाग्रप्रोक्षपादनायपनिर्वचक
रितापनपापनयमादिगुणमपेक्षितमितिभावः १६४३ ननुकिमर्थमात्मविज्ञानमपेक्षणीयमहाप्रभवेः कर्मभिरनवपंकुतार्थाहंवासेकावारकस्यपुनिर्भवेतात्पर्यतवाक्यस्याध्याह पदाचिनमिति
विधिः । यदाचित्तेकाग्रप्रभवितनदादृष्टमसंभावनादिभिरनहंरुदीयंमहावाक्यज्ज्ञानंजापतेततोदृष्टज्ञानादेपमाप्रणोमुनिर्तोवमुक्तिरुक्तज्ञानंजेलाज्ञातीभवतिपतेहेतोषिदयज्ञादिभिरात्म
निग्रहरूपेदृष्टाज्ञानेवजायतेतदात्मानंविज्ञापेवमुनिर्तोवमुक्तिलक्षणेभवतिनप्यथाइतरकर्मफलपापेतिदवाणांतंबंधः १६४४ । १६४५ । १६४६ उक्तविषयनिर्वाहकामनयाविचरिषा

यथाशक्तियतिहित्वायतेरनशनंविदम् ॥ इच्छामात्रस्यसंत्यागदृष्टामुत्रार्थसंश्रयः १६३९ यथोपपन्नभैक्षेणवाससापिचतादृशा ॥ विचारणंतुदेहस्ययतेरुक्तंनचा
परम् ४० एयंयज्ञस्तथादानंतपोनशनमेवच ॥ चतुष्टयंभवेत्पुण्यंब्रह्मविज्ञानकारणम् ४१ जातेब्रह्मणिविज्ञानेदृष्टादृष्टसहायतः ॥ इच्छाविषयसौंदर्यास्त्रयमेव
प्रजायते ४२ अहृष्टाज्जायतेहृष्टाज्ज्ञानंप्रजायते ॥ इच्छाज्ञानाद्वेचितमिच्छातो नवहिवेजेत ४३ यदाचित्तंवहिनैतिस्वात्मनोदैवयोगतः ॥ तदातस्मिन्नि
विज्ञानंदृष्टमस्यप्रजायते ४४ ततोमुनिर्भवेदेपआत्मज्ञोब्राह्मणोयतः ॥ आत्मानमेवविज्ञायमुनिर्भवतिनान्यथा ४५ यदायज्ञादिभिःपुण्यैरेच्छाभवतिदेहेनः ॥
आत्मनिब्रह्मरूपेस्मिन्स्वयंज्योतिःसुखादये ४६ इच्छावंतोमहात्मानएतमेवात्मरूपिणम् ॥ संन्यासिभिःसदादृश्यमवाक्यनसमोचरम् ॥ इच्छंतःसर्वकर्माणि
संन्यस्यंतिमहाधियः ४७ कर्मापत्तस्वयैवस्यात्काहंचित्स्वात्मानिस्थितिः ॥ निषिद्धकाम्ययोस्त्यागोनशक्योदेहधारिभिः ॥ कर्तुमस्यतुल्यकयत्वेप्यस्तिदो
षोमहानयम् ४८ नित्यंनैमित्तिकंकर्मदेशकालाद्यपेक्षया ॥ चोदितंकर्मभिःकर्ममन्यैराश्रमिभिःसदा ॥ अकृतौतस्यतेपास्यात्प्रत्यवायोतिदुःखदः १६४९

संन्यासविधायकपद्यमनंतरपंतवाक्यस्यार्थमाह इच्छावंतइतिदृष्टादृष्टभिः । इच्छावंतइत्यतिशयोक्त्येवमुप तथाचोक्तदृष्टाज्ञातिप्रोक्षकार्येपरहित्वाइतिवाचत् एतेनप्रमज्जनशीलवाक्यरूपप्रमा
जिपदस्यार्थःरूपितः । एतादृशाहमात्मानंएमेवात्मरूपंलोकात्मिच्यतःसंतःसर्वकर्माणिपसंपरैरित्यर्थः १६४७ कर्ममस्यापयत्वेहेतुविशेषरूपवंदसंपन्नविशेषोपतिभिर्जाश्रमिभिःपर
हेतुनशक्यनइत्याह कर्मपादेन । कर्मानुष्ठानपरस्यात्मज्ञानेस्थितिनिष्ठादुर्लभाकर्मस्यागस्तितराश्रमिभिर्दुष्करः । तथाहि प्रायेणनिषिद्धांशम्यानांशकमेणात्यागएवकर्तुमशक्योदृश्यते
तेपांस्थूलसूक्ष्मेदहाभिमानांभेमानुक्तत्वात् अहंनिषिद्धकाम्यत्वात्सक्यविद्वेकेनकर्तुंशक्यत्वेप्यपुनरुक्तोकेवैवस्यमायउभयतःपाशरज्जुनिर्भोक्षेपःप्राप्तोत्पेवेत्यर्थः १६४८ तदोपमामि
नयति नित्यमिति । कर्मभिरप्यैराश्रमिभिश्चोदितंशास्त्रविहितंनित्यंसंन्यासिभोवादिनैमित्तिकमुपरामसानादिकंचेदसकालानुसरेण्यवश्यंकरंमन्यथाप्रत्यवायापत्तेरित्यर्थः तथाचकरजे
आत्मेकाग्रवहनिरकरेणुप्रत्यवायमाप्तिरित्युभयतःपाशरज्जुरितिभावः १६४९

संवासाविधिना कर्मयोगेन न दोष इत्याह सास्त्रोक्तेनेति । इति वेदव्यवस्थिविनिर्वादि कर्मविषयकानां संन्यासविषयकानां च शास्त्रानां विषयव्यवस्थया सिद्धोपमर्थ इत्यर्थः भगवताप्युक्तं ' यो
 दास्यपपरित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ' इति १६५० विषयव्यवस्था मेव स्पष्टवति सगार्हत्याविना । यस्य मानसं सख्यं दनादिसंसारिकविषये पुन्यं ग्राह्यमित्यात्मविषयकविज्ञानं कथं प्राप्नुयादि
 त्वर्थः तथा च तेन कर्मैव कर्तव्यमिति भावः १६५१ संवासाविधारिणं निदिशति असीति । निर्विषयं विषयस्योत्तराविरतस्य चित्तस्य कर्मभारं किमर्थं बहेदित्यर्थः १६५२ तत्रोपपत्तिमाह
 कर्तव्यादीति । अधिकारः फलसंबंधः फलकामनादिरूपस्तदंतर्गते वशात् कर्मविषये अयं दोष इत्यस्य कथं तदपि कारीत्यादित्यर्थः चिरकर्ममुत्तमामान्यरूपेण फलकामोपि कारीत्वेन पश्चादिविशेष
 रूपेण फलकामस्तु कायेऽपि विभागो हृदयरूपकभाष्यादौ दृश्यः १६५३ तत इति । इतः सत्त्वमयैव कर्माधिकारित्वात् यस्य चित्तं चिरकर्मपक्षे तत्प्रकृतं सात्त्विकं कर्मणां तयामेव दति कोटशतं यानं आसत्
 कर्मप्रयोजनाभावेन स्वयं प्राप्तिमित्यर्थः तदुक्तं ' मय कर्मवशात् तदुक्तं कर्माभ्युत्थाय शुद्धितः । कृताभ्यां यस्तमायां तिमिरावृत्ते घनाश्रय इति १६५४ मत्प्रवृत्तत्वाविरोधित्वेन विषयवद्विरक्तः
 कर्मनित्यमपि त्वयैवेति याह यथेति । बहिर्दृष्टिपक्षे विवेकवैयर्थ्यम् १६५५ ननु संन्यासे पि भिक्षादनादिरूपकर्मव्यतिथिपक्षेति तद्विहित्याप्यतिष्ठति तत्राविशेषप्रदर्शनेन वाच्यमिति भिदे

सास्त्रोक्तेनैव मार्गेण त्वयं कर्मसुखाय हि ॥ अन्यथा दुःखदंतत्स्यादिति वेदव्यवस्थितिः १६५० सगादिविषये ज्वेवर्तते यस्य मानसम् ॥ व्यग्रं स विषयासक्तः कथ
 मात्मनि गच्छति १६५१ अपि निर्विषयं चित्तं जातं यदि हि कर्मिणः ॥ किमर्थं कर्मजं मारं वहति स्वस्य दुःखदम् १६५२ कर्तव्यानीति कर्माणि शास्त्रं तत्तयधिकारि
 णम् ॥ विषयप्रार्थनाहीनो ह्यधिकारी कथं स्वयम् १६५२ ततो निर्विषयं चित्तं यस्य जातं महात्मनः ॥ तस्य त्यागवदत्येतत्कर्मणां शास्त्रमागतम् १६५४ यथात्र वि
 पयाः कुर्वन्ति हि द्विष्टि शरीरिणाम् ॥ कर्माप्यपि तथा कुर्वन्ति न्यादीनि हि देहिनिः १६५५ भिक्षादनादिभिर्नैव क्रियते त्रवर्हिष्टिः ॥ नियताया दृशीनामग्निहोत्रादिक
 र्माभिः १६५६ अकृतौ प्रत्यवायोपि नास्ति भिक्षादनादिषु ॥ यादृशो विद्यते लोके ह्यग्निहोत्रादिकर्मणाम् १६५७ ततः कर्माणि संत्यज्य नैव कर्म्याश्रममागताः ॥
 आत्मानं तद्रूपकामास्ते सर्वे संमविवाजिताः १६५८ विद्वांसो येऽभवन् पूर्वजाश्रयाः स्वात्मवेदिनः ॥ विक्षेपकारकत्वेन तत्तच्छ्रुः कर्मतेपि हि ॥ किमुपैर्नैव विदित आत्मा
 साक्षादयं पुमान् १६५९ मयक्षतोपि दृष्टो वै कुरामलकतत्पुमान् ॥ स्वयं ज्योतिः सुदानंदो मे दं धविवाजितः १६६०

तिद्वाभ्यां । अग्निहोत्रादीनि कर्माणि कर्मवशात् चित्तो नैव कर्तुं शक्यानि अकरणेन तत्परावपयोजकानि च भिक्षादनादीनि तु भोजने मुक्तं पतिहस्तस्यापारवदं यदपि तेनापि कर्तुं शक्यानि न निपतामावश्य
 को बहिर्दृष्टिवदिर्भूत्वा कुर्वति नवाअकरणेन तत्परावपयोजकानीति विशेष इति द्वयोरर्थः १६५६ । १६५७ फलितमाह तत इति । तेज्ञानाधिकारिणः सर्वे संमविवाजिता जाता इति
 शेषः १६५८ यस्य गृहस्थाश्रमादौ तत्त्वसाक्षात्कारे पि जीवभृत्किलक्षणपुनित्वं न सिद्धयति तेन विद्वत्सां कार्य इति दोषकस्यैतद्गोत्यादेर्भूतवत्परावपयोजकस्यार्थमाह विद्वांस इति त्रयोदशभिः ।
 पूर्वमपि येऽश्रमाः साक्षात्कारवतोऽभूत्स्तेपि विशेषतः कवेन कर्मसंन्यसवतः यैस्तु आत्मानं साक्षात्कृतस्ते विविदिषया संस्पृश्यंतीति किमुवाच्यमित्यर्थः १६५९ विद्वत्पदार्थविशेषणभूतं ज्ञानं
 साक्षात्काररूपं यावदिति दर्शयन्नुक्तं स्पष्टवति मयक्षत इति । यैः स्वर्ज्योतिरादिरूपजात्मा मयक्षतोदृष्टस्तेपि कर्मणो विषयभो अवदविक्षेपरूपतां विहाय सर्वविषयकामनां संन्यज्य कर्मनश्च संन्यस्त
 वेत इति वाच्यं तद्वयोः संबन्धः १६६०

१६६१ विप्रावति । तेचमहाविषयोविद्वांसइतिउक्ताःपृष्टाःसंतत्येवमप्यविषयाआहृत्संदर्शयंतः । इतिकथं देविप्राभवद्रिदोसंग्रहःकिमर्थेनकृतः । कीदृशोदारसंग्रहः सुखप्राप्तःसुख
हेतुसंततिप्रदायकइत्यर्थः १६६२ नेषामुत्तरवाक्यमभिनयति सुखमितिप्रिभिः । आत्मस्वरूपभूतसुखादधिकंसुखेनास्तितात्पर्यमुत्संभाष्यसाधनभावविवर्जितमस्माकमपरोक्षमित्यर्थः
१६६३ प्रजातीति । इहलोकेपरलोकेवाप्रजातिमुख्यसंततिप्रयुक्तसुखस्यसिद्धयर्थःसाधकोद्धारद्वारातथापरम्परयासदसंग्रहःस्यात् व्यनृतेविद्वांसःस्वयंमुख्यत्वाःसंतःप्रजयाकिंमयोजनमाय
यामः नहितयामोक्षेकश्चिदुपकारोनेत्यपिप्रियमानत्वादित्यर्थः १६६४ नचस्माकंमुद्रमुत्सकामनामानंदमिविरूपत्वादिपाहुः अस्माकमिति । हियतःएषांलौकिकानंदानांविनृ
तमानंदोस्माकंस्वात्मनःस्वरूपादभिज्ञानेनविदस्यःस्वयंयद्येतिरादित्येषोऽयमपरोक्षोवर्ततइत्यर्थः १६६५ इत्येवमिति । इत्येवंचादिनस्तेसर्वेविद्वांसःसंन्यासाश्रममगताःसंतोभिषाचर्यभि
सांवाचित्तमकुर्वंतस्म । कीदृशास्ते केचित्कृतदाराःविवाहिताः केचिदधरे । अपरपदार्थमाह अष्टहीन्वेति । दारयाभिग्रहणमकृत्वेवमुदाः । किंत्वा पुत्राणांविदानांलोकानांभवंति

विक्षेपकारणकर्मनित्यंविषयवद्भवेत् ॥ इतिविज्ञायसंत्यज्यकर्मचतुर्नकमनाम् १६६१ विप्राभवद्रिःकेनायंनृतोदागसंग्रहः ॥ सुखप्राजादइत्युक्ताएवमाहुर्महा
धियः १६६२ सुखंनैवाधिकंकिंचिदात्मनोविद्यतेत्रयोः ॥ तच्चास्ति सर्वदास्माकंसाधनादिविवर्जितम् १६६३ प्रजातिसुखसिद्धयर्थइहचापिपरत्रवा ॥ दार
द्वारतयासस्यात्सुखरूपाश्चतेवम् ॥ प्रजयाकिंकरिष्यामःश्वादीनांविद्यतेहिया १६६४ अस्माकंविद्यतेहोपामानंदोयानिधेःसमः ॥ अक्षयःस्वात्मनोभिन्नः
स्वयंज्योतिःसद्वयः १६६५ इत्येवंचादिनःसर्वेकृतदारास्तथापरे ॥ अष्टहीन्वेदाराणांपाणिपरमनिर्वृताः १६६६ पुत्राणामपिवितानांलोकानांचोभयात्म
नाम् ॥ इहामुत्रसुखार्थानांपरित्यज्येषणाश्रयम् ॥ भिक्षाचर्यचरंतिस्मसंन्यासाश्रममगताः १६६७ पुत्रेपणाश्रयाप्रोक्तासैववितैपणास्मृता ॥ पुत्राणामपि
वित्तत्त्वंपितुःस्याद्रोपनादिवत् १६६८ वितैपणातुयामोक्तासास्याल्लोकैपणासदा ॥ वितंहिसुखहेतुःस्याल्लोकोनाकादिकोयथा १६६९ उभेपुत्रततोन्नेयेपुण्ये
दवादिभिः ॥ सुखेचैवद्वितीयास्यात्साधनेतस्यसर्वदा १६७० असाधनंसुखंयेपांसर्वातिशयवर्जितम् ॥ वर्ततेकेनतेकुपुत्रेपणामुभयामपि १६७१ स्वयंज्यो
तिःपुरोक्तोयआनंदात्मा महेश्वरः ॥ सएवात्मतयाराजन्विद्वाद्रिधिगम्यते १६७२

एषाश्रयकामनाश्रयपरिपश्य कीदृशानांलोकानां ऐदिकामुष्मिकभोगसाधनत्वेनोभयात्मनांद्विविधानामितिदोषार्थः १६६६ । १६६७ असुखसुखार्थविशेषणाएकत्वेनैवसंन्या
साधनपणात्वेनसर्वासांसंग्रहाद्वितीयातुफलेपनेपेपणाद्विषयमेवेतिवक्तुंजणितमेपणाश्रयसाधनेपणात्वेनकीकरोति पुत्रेपणेतिह्याम् । पुत्रेपणाविषयपणात्वेनैवमंतया पुत्राणामपिदोसुवर्मादिरूप
विचवद्भोगोपकरणत्वेनवित्तत्वात् । तथाविषेपणापिलोकैपणात्वेनमंतया लोकपदस्यभोगसाधनवाचित्वादिष्टस्यापिस्वर्गादिवज्जोगसाधनत्वादिद्विद्वेदोर्थः १६६८ । १६६९ फलितमाह उभे
इति । फलतस्तसाधनविषयकत्वेनसंसारपणाद्विषयमेवेत्यर्थः १६७० विद्वांसस्तुनित्यसिद्धसुखरूपत्वात्साधनस्याजपेक्षितत्वाच्चद्विविधामप्येषणांनकुर्वंतत्याह असाधनमिति । असाधनसाधना
नपेक्षंतिरतिशयंमुख्यत्वावच्छेतेनेद्विविधामपेपणाकिमर्थकुर्वंतित्यर्थः १६७१ आत्मनःसंन्यासादिसिद्धकृतानेकलभ्यत्वात्स्वकीकरणपउत्पाद्यविकार्यादिकर्मफलविरक्षणस्वरूपमदानीयतःसप्यइत्या
देभिरप्यतीत्येतस्यवाक्यस्यार्थमाह स्वयमितिद्वयमिति । पःपूर्वग्रंथेमानंददिरूपतयामहेश्वरोवर्जितःसविद्द्विरात्मतपेवाविगम्यतेइतिसंदर्भः १६७२

अनेकः सदा विदुष्यति स्मिन्निति । आत्मनस्त्वेमनुप्यलोके जननमारभ्य मरणपर्यंतमहंसापान्यकरवृत्तवानस्मिन्नापरं केवलं पुण्यानिनाकरवाग्मिणाकारेण संकल्पेन पुण्यपापे अंतेतापवत्तद्व्यर्थः १६८६ विद्वान् विज्ञानवलेन तयोरेषादि रूपंतरं करोति यथा जलं वदादि प्रकाशितं स्वमहिमानमनुमृष्य हनुमतास्मिंस्तूर्णं हन्याह तस्तीति । एव विद्वान् एते पुण्यपापे १६८७ संकल्पवर्तं हि पुण्यपापेनाप्यतो विदुषस्तु संकल्पेन तास्तौ निरुक्तं तापघतं हन्याह विदुष इति । संकल्पभेदानभिन्नपापे अनेनेत्यादिना स्पष्टम् १६८८ पुषेति । अनेन पुत्रेष्ट्यादिरूपकर्मणा अस्मिन्नेव शरीरे पुत्रादिकल्पेन विपतितयाऽऽस्था राज्यादि फलमस्मिन्नेव शरीरे न भविष्यति इति हन्यते हेतोर्वा जनेषां दिक्कर्म अष्टकल्पद्वयार्थोक्तिरुक्तमेव न्यर्थः १६८९ तथा नेनेति । तथानेन ब्राह्मणा प्रकारादिरूपेण कर्मणा स्वाशेषस्वर्गाय प्रयोजनस्य सिद्धिं कुर्वतो मम कृपादिरेगोऽर्कोतिश्च भविष्यतीति १६९० हन्यादीति । हन्यादिभ्येण त्रैधेनमेकत्वेन तापकेहमे पुण्यपापे अस्या विदुषा तापप्रदेन भवतः ततो ब्रह्म विदुष्यपापेतरनीयुच्यते हन्यर्थः १६९१ उक्तार्थं संवादक रूपं अकृतं कर्म व्रण्यादेशाह मंत्रोपातिोत्रभिः । ऐमहाराज उक्तविधिं विद्वान्संमंत्रोपि इति हन्यति पादयति इति कथं आत्मविदो ब्राह्मण्यस्यायं स्वरूपभूतो महिमा कृतस्थानित्यः कालत्रयेऽन्यथाभावादि न्यर्थः १६९२ एतः शुभाशुभकर्मकृतवृद्धिद्विनिर्दिष्टहत्याह वर्तत इति १६९३ तस्येति । तस्य पुरा

अस्मिन् देहस्य जननान्मरणात्तमहंसदा ॥ पापान्यकरवतद्वत्पुण्यानि न तथा परम् ॥ एवं संकल्पतश्चापितपतः पुण्यपातके १६८६ तस्यैव पत्रभेदे तु स्तरेषु पुण्यपातके ॥ आत्मविज्ञानसंपन्नो ह तूमानिव सागरम् ८७ विदुषो नास्ति संकल्पः कोपिकुत्रापि कर्हि चित् ॥ अनेन कर्मणा स्वर्मः सृकृतेन मविष्यति ॥ अनेन नरकस्तद्वन्महता पातकेन मे ८८ पुत्रपश्वादि कंतद्वन्ममानेन मविष्यति ॥ अस्मिन्नेव शरीरेऽनेनैव हृष्टफलप्रदम् ८९ तथानेन महारोगोलोकेऽकीर्तिश्च दारुणा ॥ भविष्यत्याचिरादेव स्वार्थसिद्धिं प्रकुर्वतः १६९० इत्यादि बोधतो यस्मान्नास्य तापप्रदे इमे ॥ ब्रह्मवित्तत एवार्थपुण्यपापे तरेत्सदा ९१ मंत्रोप्याहमहागजविद्वान्ममिति सर्वदा ॥ ब्राह्मणस्यात्मविदुषो महिमा यमहानहो ॥ नित्यः कालत्रयेऽप्यस्य न विपर्येतिकर्हि चित् ९२ वर्द्धते कर्मणानां सृकृतेन यथा परः ॥ कर्त्तव्या नपि पापी वन भवेत्पातकेन च ९३ तस्यैव ब्राह्मणस्यायं महिमा ब्राह्मणो भवेत् ॥ पदनीयात्मविज्ञानाद्योदयात्मवपुःस्थितः ॥ कोनामान्यस्तरे देहे तु स्तरेषु पुण्यपातके ९४ यस्मात्पूर्वेऽपि विद्वान्सः पुण्यपापविवर्जितः ॥ पुण्यत्रयनिर्मुक्तज्जाताभिक्षाटने रताः ॥ आत्मलोकेन संपन्नाः परित्राजो जितेन्द्रियाः ९५ तस्माद्यज्ञादिभिः क्षीणपातकः शुद्धमानसः ॥ आत्मेच्छुः प्रव्रजेदं गुणोभूत्वा सदा मुनिः ९६ मनसा विषयान् सर्वान्परित्यज्या भ्रमकोपमः ॥ दर्शोद्विद्याणि संयम्य दुर्दातानि ववाजिनः १६९७

ब्रह्मो भूतस्वप्नादिव्यवहारमहिमास्वरूपभूतमहिमानं प्राप्नोति । यमिदानीं तन्नो ब्राह्मणोऽपि भवेत् । कीदृशं दानं तन्नो ब्राह्मणः । पः पदनीयस्य पथापदेन पादविभेदेन यथादिर्गुरुश्चेत् तथा भस्ति आतिमिथमिथाकारः । पदे पदेनीयस्य अन्तर्नो विज्ञानमदद्यादिति कथयति स्थितः । अथ यथापुण्यपापाभ्यामतीतो महिमादुल्लभ इत्यर्थः । १६९४ वर्जितफलकमात्मज्ञानमुद्विश्य शमाधैतरेण सधनविधानपरस्थितस्मादित्यादेः । पश्यतीत्येतत्स्यार्थमाह । यस्यादित्यूनैशतिष्ठोक्तेः । यस्मात्पूर्वेषु विदांसो विदेकिनवहन्मन्त्रिनः स्वावेवानुमिष्टे यैज्ञादिभिः सुदृढाः करणत्वात्पुण्यपापाभ्यां तन्मयोजनेषु यथापेण परहितः । संत आत्मनो लोके स्पदसैन्यपादार्थरूपसंघेः फलकजिते द्विषत्वाद्यंतं शासनसंपन्नं ब्रह्मादयोऽप्यलक्षितपराव्याज्यसंस्थासंकृतवत इत्यर्थः । १६९५ तस्मादिति । तस्मादिदानीं तन्नोऽपि यज्ञादिभिः सांण पातकत्वेन शुद्धमानस आत्मे व्युत्थित्यज्ञानसंपन्निकाम एव गुणोक्तस्य माणसमादिगुणसंचलः सम्प्रवर्तेदिति । १६९६ तन्नमदमोषुषां चरार्थोप्यात्मभिनयति मनसोति । बालवद्वायादिरादिपक्षमभिद्विष्यन्ति रोधात्मकं द्रव्यं कुरुष्व इत्यर्थः । ज्ञानादीनां पूर्वैर्ब्रह्मस्योपरोच्य प्रतिहेतुत्वात्कुरुष्वेणेप्यस्यास्यः । १६९७

संतोषातिशयरूपापुपरतिमाह यथोपपत्तेति । यथोपपन्नमनापासायतम् १६९८ तितिसांस्तमाकृपाभिनयति कथमेविवक्षामिः । शरीरादिभिः कृताभूतैः प्राणिभिः पीडयामहेत्यादिभ्ये
वदन्तेनमत्स्वरूपेनितानमकुप्येदित्यर्थः १६९९ विचारयेदिति । मूलेरपकृतमदमेवविचिचारकुर्वात् इदं किमित्याकांसापानिंदामित्यादिपोजयं यदीमेलोकामां निंदितदाबांयवा
एवमर्जितपापहरणरूपोपकारकारित्वादित्यर्थः १७०० बांधवत्वेनेतुपुष्पकारमेवविशदपति इत्यति । काजपकृतिरेदिच्छेदः १७०१ परोपकरोति । किंच एतेन दकत्वेनभासमा
नाममतेपरोपकारिणः सज्जनाएवयतः स्वकीयेनसिवाविचमदीपदोषाचिंतनादिरूपं दुःस्वभावासेदत्वाविवायममदुःखदं पार्श्वेति कीदृशंपार्श्वं स्वस्य दुःखकरं हियमाणं सत्स्वस्य दुर्गुणैः स्वपयो
जकमित्यर्थः । तथाप्यशोभोहालादलपानमिवपरपापहरणं सज्जनानां चिंतयन्तेतेनैदकादुर्जनत्वेनमसिद्धा इति चिन्मितिभावः १७०१ एवं निंदाकाले विचारमुक्ताभूतानां स्वप्रतिजि
यांसां दृष्टाकर्तव्यविचारमभिनयति मल्लमित्यादिवा । अमील्लोकाः कस्मात्संयुक्तं विजिघांसोत्तमदिनैर्द्वितनफलेषां बालयो नित्यमेवांसास्त्वितिकामये तदुक्तंमनुना 'परद्व्याप्यभिध्यायं

यथोपपन्नलभेनवर्तयेत्स्वकलेवरम् ॥ हर्षेनलामतोमच्छेद्विपादनाप्यलामतः १६९८ कर्मणामनसाचापीडांभूतैः कृतामपि ॥ देहेन्द्रियमनःस्वेषजान्मन्त्रे
पंचनवजेत् ९९ विचारयेदिदंस्वस्यचित्तेस्वच्छतमेसदा ॥ निंदायदिप्रकुर्वेतिममेवांधवास्ततः ॥ मयासमार्जितंपापंसर्वमेवनयंत्यमी १७०० इतः परंममा
मीभिः कार्याकोपकृतिस्त्वह ॥ यतोदुःखकरंपापंममसर्वेनयंत्यमी १ परोपकारनिरताअहोएतेमहाधियः ॥ मनसोवचसःस्वस्यदुःखंदत्त्वाहिदुःखदम् ॥ मम
पापंहरंत्येतेस्वस्यदुःखकरंसदा २ मह्यं दुःखंतिमनसावनकस्मादमीवृथा ॥ माभूदंयजयो नित्यमेतेपांममचित्तनात् ३ हस्तयोः पादयोः कस्माद्व्याथामेतेप्रकुर्व
ते ॥ स्वस्यमेताडनादर्शमाभूदुःखंयथामम ४ नैतेकुर्वेतिमेकिंचिदुःखमत्रसमामताः ॥ पुराकृतंमयायनुतदेवाप्रकरोतिमे ५ एतेममशरीराणिगुरुशास्त्रोपदे
शतः ॥ माभूदेनेपुतदुःखंयदस्तिमायेसंप्रति ६ सर्वेत्रसुखिनःसंतुसर्वेसंतुनिरामयाः ॥ ममगात्रसमाजीवामाकथित्पापमाश्रुयात् ७ इत्यादिचित्तयित्वायंनिर्वि
कारोभवेत्सदा ॥ दुःखेभूतकृतेस्वस्यदेहेन्द्रियमनःस्वापि ८ सावधानः सदाभूयादात्मनोदर्शनायहि ॥ गुरुशास्त्रोपदेशेनपरमास्तिक्यमागतः ९ तर्कैर्नानाविधैः
सम्यक्शास्त्रमार्गानुसारिभिः ॥ यथोपदिष्टत्वेतस्मिन्प्रत्ययानांप्रवादतः १७१०

स्तथानिष्टानिचितयन् । वितथाभिनिवेशोपजापत्तंस्यामुपोमिषु 'अभिध्यापनरूपद्वयम् वितथाः परास्वदास्तत्राभिनिवेशो जाग्रदवस्थानिति १७०३ इत्यथोपिति । यथास्वरूपइत्यथोः पाद
योर्वास्वरूपताडनममुचिततथाप्येवशरीररूपताडनंतेलोकाः कस्मात्कुर्वेति एकात्मकत्वाविशेषेणस्वाभावत्परांगताडनस्याप्युक्तत्वाविशेषात् अदत्त्वेवंकामये एतेपांस्वरूपमेवशरीरदुःखस्यमच्छ
रीररूपताडनान्मदुःखंमास्त्वित्यर्थः १७०४ मह्यः स्वदंतुपपापुराकृतदुष्कृतमेवेत्याह नैवेदिति स्पष्टम् १७०५ एतेहति । यतएतेमाभिदेहाः सर्वेपिममेकरूपात्मनः शरीराणीतिगुरुशास्त्रो
पदेशान्तिसिद्धमनतिक्रामयेत्संमत्पधुनामपिमच्छरीरेषुदुःखंनदेनेपुमाणिपुमाभूदिति १७०६ तस्मादेवमस्त्वित्याह सर्वेहति । गात्रंशरीरम् १७०७ इत्यादीति । स्वस्यदेहादिपुभूतैर्दुः
खैर्कृतेसतिवर्णितविचविचारैर्निर्विकारोभवेदितिसंबंधः १७०८ समाधानंश्रद्धाचंद्रयति सावधानइति । अवधानंचित्तेकाग्र्यंतद्वद्वावरुणं समाधानं गुरुपभृत्पुपदेशानुसारिविश्वासरूपां
श्रद्धांचकुर्वादित्यर्थः १७०९ तर्कैरिति । वकारोभिन्नक्रमः तथाचउक्तसावनसंपत्पनंतरं सम्यक्शास्त्रवेदांतरूपं तन्मार्गानुसारिभिरुत्तरयोगांसापसिद्धेस्तर्कैः श्रवणमननसंज्ञैस्तथातथोपदि-

॥ इत्यात्मपुराणे पष्ठाध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे सप्तमाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ सप्तभिः करपैर्दा ॥ प्रभायस्यपजलवते ॥ सदेवः सप्तमः सप्तमः सप्तमः सप्तमः ॥ १ ॥ ज्ञानेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेत्याकारैः सप्तभिः करैः देवाय नमः क्रियायां वक्ष्यमाणं विधायाम् प्रेत्यादात्मा सप्तमः पदवाच्य इति भावः ॥ बृहदारण्यकतृतीयाध्याये ब्रह्माध्याये च प्रतिष्ठे वेदी प्राज्ञस्य द्यायै नृप बृहदिति नृपश्चिन्मिजिह्वासां पूर्वोक्तानुवादपूर्विकां दर्शयति ब्रह्मेति दसभिः । याज्ञवल्क्येन जनकाद्योक्तां ब्रह्मविद्यां गुरुमुखं ह्नुत्वा शिष्यो मूयः पप्रच्छेति सर्वं १ भवन्निति द्वयं स्पष्टम् २ । ३ मधुनस्ति । पश्यायोरूपे बृहदारण्यके द्वाभ्यां द्वाभ्यामध्यायाभ्यां च टितानां काण्डानां त्रयं । तत्र प्रथमं मधुनो मधुविद्यायाः प्रादान्येन प्रकाशकत्वात् मधुकाण्ड इति स्थापयते । द्वितीयं याज्ञवल्क्यसंवादायाज्ञवल्क्यकाण्डमिति । तृतीयं तु खिलस्य परिशिष्टार्थं स्पष्टं वक्ष्यते खिलकां मिति । तेषामंतं पुनोक्तं ब्रह्मादां भेदोऽभेदश्च कश्चादुक्तोऽप्यालप्यत इति सर्वं ४ अश्विनो रिति । सर्वे जेन दधीषा मुनिना सह अश्विनोः संवादोऽप्यालप्यतः ताभ्यामभिध्याततो मुनेर्यथा पूर्णं ब्रह्म वि

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ ब्रह्मविद्यामिमांशुत्वा जनकाय समीरिताम् ॥ याज्ञवल्क्येन शिष्योऽसौ गुरुव्यकारविंदतः ॥ पप्रच्छ स्वगुरुं मूयो ब्रह्मविद्याश्रयां कथाम् १ भगवन् भवता स्थातमैतरेयसमीरितम् ॥ ज्ञानेन नानाविधारूपा न युक्तं वैराग्यसंयुतम् २ यच्च कौपीतकिप्रोक्तं सूयोक्तं च विभागशः ॥ इन्द्रप्रतर्दनाख्यानमनुतरो महर्षणम् ॥ अजातशत्रोः संवादोऽस्य बालाकिना तथा ३ मधुनो याज्ञवल्क्यस्य तृतीयस्य खिलस्य च ॥ काण्डत्रयस्य योर्वंशोभिन्नाभिन्नश्च कश्चन ४ अश्विनोः सह संवा दक्रपिषा सर्वदर्शिना ॥ दध्यङ्का भर्षणात्ताभ्यां प्राप्ता विद्यातिदुर्लभा ॥ पूर्णस्य ब्रह्मणस्तद्वच्छ्रेण च दिवौकसा ५ परोपकारनिरतो दध्यङ्का धर्मो मुनिः ॥ प्राप्त वानव्यसनं शक्रदक्षिभ्यां च सुदुःसहम् ६ याज्ञवल्क्यस्य संवादो मुनिभिश्चाश्वलादिभिः ॥ विजयस्तस्य विप्रस्य शाकल्यस्य मृतिस्तथा ७ जनकस्योपदेशो योगा ज्ञवल्क्यकृतो महान् ॥ पुनश्च कामवरतो यतो राजा भवत्कृती ८ तत्र तिमवता प्रोक्तं याज्ञवल्क्यो महामुनिः ॥ जायामै ब्रह्मविज्ञानं दत्त्वा संन्यासमागतः ९ तदहं श्रो तुमिच्छामि जायाया आहया द्विजः ॥ कीदृशं तद्विज्ञानं यदुक्तं प्रव्रजिष्यता १० इत्युक्ते गुरुरत्यंतं संतुष्टो हृदयस्तदा ॥ मधुनो याज्ञवल्क्यस्य काण्डद्वयसमीरिताम् ॥ वैदिकीं शिष्यमाहैतौ कथां कर्णसुखप्रदाम् ११ धर्मात्मा याज्ञवल्क्यो यमासीद्वाजसनेयकः ॥ बाल्यादारम्यते जस्वी विषये पुमत्स्पृहः १२ विकारी वयहिर्भाति चि त्तदोपविर्जितः ॥ लोकोपकारनिस्तो बाल्ये तपउपाश्रितः १३ नारीवृक्षसमाकीर्णो प्रविष्टो यदनेवने ॥ न च चालमुनिर्धैर्याद्वीराणां प्रथमः स्थितः १४ वर्षासुस्थं डिलेप्से ववसत्प्रावरणं विना ॥ वृक्षपर्वतवतिष्ठन्नृक्षनधारामपोमयीम् १५ उष्णकाले च मध्याह्ने बहु तप्तशिलादिषु ॥ वसत्यावरणं हित्वा वहीनां मध्यतः स्थितः १६

यमात्प्राविष्टेन कृत्यात् बाल्यादारम्यते जस्वी विषये पुमत्स्पृहः १२ विकारी वयहिर्भाति चि त्तदोपविर्जितः ॥ लोकोपकारनिस्तो बाल्ये तपउपाश्रितः १३ नारीवृक्षसमाकीर्णो प्रविष्टो यदनेवने ॥ न च चालमुनिर्धैर्याद्वीराणां प्रथमः स्थितः १४ वर्षासुस्थं डिलेप्से ववसत्प्रावरणं विना ॥ वृक्षपर्वतवतिष्ठन्नृक्षनधारामपोमयीम् १५ उष्णकाले च मध्याह्ने बहु तप्तशिलादिषु ॥ वसत्यावरणं हित्वा वहीनां मध्यतः स्थितः १६

भा. पु.

॥ १ ॥

श्रीतेति । हिमवयस्सुहिनराशिसमाये १७ आरावयमिति । तदेकनयनमादिरपयमिदितृष्टिः १८ पर्णेति । वर्षापादोपेकमेवैशोपपत्तादित्यमेवपरजद्रूपेणभ्यासन्पित्रोवनय
नकात्तत्पक्षिणांयार्थान्वेद्यते १९ । २० एवमिति । एवंतपःकुर्वतेतिप्रभयेनाप्रमनस्यचतस्ववहुकालेवर्षातेमादित्यःपुनरुपेयप्रदूरासेत्यर्थः २१ एताभ्यामिति । पाण्यादिविके
पणेरेतत्तदर्थःप्रत्यक्षविषयस्थूलशरीरसंबंधबोधकैर्मोनसत्त्वंपावत्यते तयाचक्रमेणभूमिस्पर्शभिःपाणिमूर्द्धादयपारिदेहवत्प्रणतोपाज्ञवत्स्वयोजनमत्तःपाणभूतमादित्यंयदर्थंशुष्टावेतिद्वयोःसंबन्धः ।
जगत्प्राणस्वेभ्यस्तेषु 'प्राणःप्रजानामुदपत्येपर्ययः' इत्याचर्ष्येयोक्ता २२ । २३ देवोपीति । रविदेवोपिप्रसन्नःपाणिभ्यामुनैस्पृष्टवाननिदंवनमाहचेति इदंकिं इवन्तःसंप्रथमेवयसि
वनंगतेजबहुधाक्लेशमाप्नोऽतोवरंयुक्ताणेतिद्वयोरर्थः २४ । २५ इत्युक्तेइति । तिर्यग्दृष्टिरितिजहिनःसंयुक्तेद्रुमसंस्थत्वात् २६ पाज्ञवत्स्वयवाक्यमभिनयति म्मादितिदिदाशभिः । स

शीतकालेस्थितोयेस्थलेहिमचयावृते ॥ चितेविकारश्चन्यःसन्निमग्रद्वयतिष्ठति १७ आरावयममुदेवंज्योतीरूपंत्रयीमयम् ॥ मंडलस्थितमादित्यंतेदेकनयनः
सदा १८ पर्णमूलफलाहारःशोषयन्नात्मनोवपुः ॥ तृतीयेदिवसेभुंक्तेकापिपष्ठेमहामुनिः १९ द्वादशेदिवसेकापिश्रमनिद्राविवर्जितः ॥ मनमात्रहृत्परममादित्यं
चित्तयन्मुहुः ॥ पित्रादतांचसावित्रीसर्वदाप्रजपन्गिरा २० एवंतपस्यतस्तस्यविघ्नराशेश्चविभ्यतः ॥ अप्रमत्तस्यविप्रस्यकालेमहतिभास्करः ॥ वरदोमांसन
यनगोचरोभूत्पुमाकृतिः २१ एताभ्यामेवपाणिभ्यामुग्रानेनोरसातथा ॥ पद्यामाभ्यांचसहसापतितोदंढवदुवि २२ दुर्दर्शजगतांप्राणदृष्ट्वास्तपसःफलम् ॥
याज्ञवल्क्योपिसंहृष्टस्तुष्टावचयथामति २३ देवोपिचजगत्प्राणआनंदाश्रुविलोचनः ॥ रोमांचकंचुकोभूत्वापस्पर्शमुनिपुंमवम् ॥ पाणिभ्यांवचनंचेदमाहभक्त
प्रियोरावेः २४ वत्सत्वंबहुधाक्लेशंप्रथमेयदनंगतः ॥ वरंवरयभद्रंतेदास्यामीप्सितमेवते २५ इत्युक्तेयाज्ञवल्क्योपिप्राहदेवंप्रभाभृतम् ॥ बद्धाजलिपुटोभूध्रिति
र्यग्दृष्टिरधोमुखः २६ भगवन्जगतःप्राणकर्मसाक्षिन्महेश्वर ॥ नतेस्त्यविदितंकिंचित्थाप्येतद्दाम्यहम् २७ वैशंपायननामानंग्यासशिष्यमहंसदा ॥ देवव
त्पूजयन्नासंकर्षणामनसागिरा २८ तस्यसंकेतभेदेनब्रह्महत्यावृथाभवत् ॥ ब्रह्मप्रतिप्रवदनमवदंगुरुमप्यहम् ॥ गुरुभक्त्यैवचतथावदूनामनुकंपया २९ भवा
न्बुद्धोमहाभागप्रायश्चित्तेक्ष्मोनहि ॥ अशक्ताश्चतथासर्वेशिष्यास्तेब्रह्मचारिणः ३० बालाइमेहेकठिनदेहोहंयौवनोन्मुखः ॥ प्रायश्चित्तंकरिष्यामिब्रह्महत्याकृते
तव ३१ इत्युक्तेदेवयोगेनमुरुःकोपमुपागतः ॥ माममापतकपेनबहुशोनिर्घृणोयथा ॥ मुंचमुंचेतिविद्यात्वंमहत्ताविप्रनिंदक ३२ एवमुक्तोहमप्येनंप्रणिपाता
दिनावहु ॥ प्रसादयितुमारब्धःकर्मणामनसागिरा ३३

एष २७ वैशंपायनेति । आदेशंपायनंगुरुदेववत्तेवितवानस्मीति २८ तत्वेति । ब्रह्मगुरोःकपीणांसंकेतस्य 'कपिर्षोयमहाभैरीसमाजेनाममिष्यति । तस्यवैशंपायनात्पुत्रब्रह्महत्याभविष्य
ति' इतिविष्णुपुराणेपसिद्धस्यभेदेनप्रमुक्तावृथापादपहारमात्रेणैवत्वकीयस्यभरणरूपाब्रह्महत्याजातातयासिन्नंप्रायश्चित्तापशिष्यानांज्ञवत्संबन्धतयातिभक्तयाब्रह्महत्याकारेणामनुकंपयादेकमवदमुक्त
वानस्मीत्यर्थः २९ गुरुंप्रत्युक्तावर्क्यंश्रावयति भवानितिद्वाम्या । भवतोबुद्धत्वादेतेषांनास्त्याचमप्यश्रिचाश्लोकेतोरभ्येवनवदयाःप्रायश्चित्तंब्रह्महत्याकृतेब्रह्महत्यापानिर्मुक्त्यर्थकमिष्यामितिइ
योरर्थः ३० । ३१ इत्युक्तमिति । इतिमचोकेसतिहुविरोहुकर्मामित्युवाच इतिकिं हेनिपनिंदकविमेष्वचर्षदस्मिंस्त्वमहत्तांमिष्यांमुंचमुंचेति ३२ एवमुक्तोहमिति स्पष्टम् ३३

॥ १ ॥

ब्रह्मेति । सगुरुर्देहायसांभवाकुलचित्तस्वेनात्यन्तनिर्वृणः सन्मामेतत्पुनरुवाच । इति किं वदितुं नमस्तदेतद्यमं करिष्यसि तदाह नो विदेहादिहारं कशापं दास्यामितेऽस्मान्महतां विद्यां भूषेव यदि
 तेलोक्तयद्विच्छेदाज्जपथात्तरपमेतु मघाशोघ्रविनंस्वसीति त्रयाणां संबन्धः ३४ । ३५ । ३६ इत्युक्ते इति । इति गुरुजो केतसि विदुस्तस्माद्गुरोर्भातः सन्तु समापनादुपारम्भनिवृत्तौऽप्रवृत्तदृष्टां वि
 यां चादादृक्कान्तस्मीत्यर्थः । फलितमाह सोहमिति । स्पष्टम् ३८ एवमुक्तो विरक्तस्याचार्यैर्न 'उपनीयतु यः शिष्यं देवमप्यापयेद्दिनः । सकल्पं सरस्वतीं यत्तदाचार्यैर्मयसते' इत्युक्तस्य
 पंचकारेऽप्यहं इत्युक्ते इति । मंत्रानि शिष्यादीनि रहस्यादयोऽपूर्वश्रुत्यर्थबोचका निगमादिग्रंथास्तस्मादितानां श्रुतेर्वेदानप्यापयामासेति ३९ अभिधीति । अभिधीनामदेवतास्त्रीवंशे जादित्य
 शिष्यतया धर्मितातन्मुख्योपायवत्कथोपवित्यर्थः ४० सत्त्विति । सत्त्वज्ञवत्स्वः सर्वेश्वरैर्विज्ञाप्यप्रज्ञावर्षादिभ्यश्च जितुं शक्यो भूद्दारादिर्षप्रदेविरक्तत्वादित्यर्थः ४१ विरक्तमिति । तं विर

ब्रह्महत्यांतीचितः सनिर्वृणो भूदतीवसः ॥ कोपसंरक्तनयनो मामेतत्पुनरुक्तवान् ३४ प्रसादयसि मां चित्तमधिकं विप्रनिन्दक ॥ इतो दास्यामिते शपदेहप्राणादिहार
 कम् ३५ मुंचतस्मादिमां विद्यां महतां क्षणतो यदि ॥ लोकद्वयसुखेच्छाते ह्यन्यथाद्यविनक्ष्यसि ३६ इत्युक्ते भीतिमापन्नस्तस्मादहं उपारम्भम् ॥ क्षमापणाददा
 चास्मे विद्यां वितेन कर्मणा ३७ सोहं विद्याविहीनोऽस्मि भवंतं शरणं गतः ॥ मातुपात्प्रार्थयेनोऽपूर्वदुःखमनुस्मरन् ३८ इत्युक्तो भगवान्भूयोपाज्ञवल्क्यं महासु
 निम् ॥ वेदान्पठं गमहितान् रहस्यादिसमन्वितान् ॥ चतुरोऽप्यापयामास स्थापयित्वा स्थेनिजे ३९ अभिधीयद्देतस्य शिष्याऽभूत्सवितुः पुरा ॥ तथैव याज्ञव
 ल्क्योपि शिष्यो भूत्प्रीतिवर्द्धनः ४० स तु संजातविज्ञानः संन्यासाय समुद्यतः ॥ ब्रह्मचर्याश्रमादेव निस्पृहोदारसंग्रहे ४१ विरक्तं वीक्ष्य शिष्यं तं भगवान् रविरब्रवीत् ॥
 याज्ञवल्क्यं त्रिधायाः प्रयच्छ गुरुदक्षिणाम् ४२ संप्रदायप्रवृत्त्याख्यं वेदानप्यापया खिलान् ॥ त्रैवर्णिकान् गृहस्थः सन्पश्चात्संन्यासमाव्रज ॥ ब्रह्मविद्यां च संन्य
 स्य वदता पूर्वमेव ४३ इत्युक्ते याज्ञवल्क्योपि तथेति गुरुज्ञासनम् ॥ गृहीत्वा शिरसा भूमिं समागद्वात्स्करो यथा ४४ पितुराज्ञामलं प्राप्य जनकाच्च धनं बहु ॥
 स्नातो दारद्वयं च क्रेयाज्ञवल्क्यं समागतः ॥ कान्त्यायनस्य तनया मित्रयोश्च महाधियम् ४५ ऋषीणां ब्रह्मचर्येण ऋणं दत्तं यथामुना ॥ देवानां च पितॄणां च दत्तवान्सत
 थैव तत् ४६ अग्निष्टोमादिकान्यज्ञान्कृतवान्बहुदक्षिणान् ॥ स्वात्मनः सहशान्पुत्रान्कन्यकाभ्यो दपादयत् ४७

कौवीर्यपरिवेदमुक्तवान् एवं कथं देवाज्ञवल्क्यत्वं संप्रदायप्रवृत्तिरूपान्गुरुदक्षिणां वेदे । कथं संप्रदायः प्रवृत्तं नीवहत्याकांसाया माह वेदानित्यादि । त्वंगृहस्थः सन्वेदानचिकारिणा प्रतिपादयतः सं
 न्यस्य ब्रह्मविद्यासंप्रदायमवर्तने नृसंघासाऽपूर्वमुत्तरं वा कुरु इति द्वयोरर्थः ४२ । ४३ एवमाकारांगुरीराज्ञांतथास्त्विति प्रवृत्तेन शिरसा गृहीत्वा याज्ञवल्क्यो भूत्लोकमागमदित्याह इत्युक्तरति ।
 भात्स्करो यथा तेन सारथि सभः ४४ पितुरिति । सद्यगतो याज्ञवल्क्यः पितुर्यज्ञवल्क्याख्यस्याज्ञां प्राप्य स्नातः समावर्तनाख्यं वात्स्करो माहः सन्जनकराजाद्धनं च प्राप्य देभार्ये उदवहत् तत्रैकानां प्राका
 त्यापनीं कनगो प्रस्थाप्य त्वत्वात् द्वितीयं मेवैपी संज्ञामि त्रयुसंज्ञं हस्यापत्यत्वादित्यर्थः । पित्र्यपुत्रकलमिति पितृदेवतदृष्टद्विषेयं पित्र्यपितृप्रीतिदं कर्म यजो देवप्रीतिदं तु भयानुष्ठानफलकमि
 त्यर्थः ४५ ऋषीणामिति । यथा ब्रह्मचर्येण ऋषीणां भूषणमुना पादवल्क्येनापादकृतं यथा देवानां चूपापाकर्णाथं ब्रह्मविनुषां मृषापाकर्णाथं मत्स्योत्पादनं च कृतवानिति द्वयोरर्थः ४६ । ४७

ननु तस्य विरक्तस्य ऋणप्रसंगस्यैव कथमिति शङ्कां वारयति ऋणमिति । आश्रमयोर्वेदाश्च ऐमाहर्ष्यकपयोः संवत्सादस्मिन्वास्तवस्यैव ऋणप्रसक्तमित्यर्थः तथाच श्रुतिः 'जापमानो वेदात्तमसिभिर्भेदोर्ज्ज्वलान्जायते' इत्यादिः तत्र जापमान इत्यस्योपनयनादिना क्रमाधिकारो संप्रदान इत्यर्थः ४८ एतच्चार्थस्तु यतिः । ऋणचर्याश्रमीति सततदशमिः । यथा ऋणचर्याश्रमपरिग्रहे वेदाध्ययनापनोद्यस्यार्थस्य ऋणस्य प्राप्तिसंस्था गृहस्थाश्रमसंबन्धाद्यज्ञाद्यपनोद्यस्येदेवागृह्यस्य प्राप्तिसंस्थार्थः ४९ तौ वरेण्येण संन्यासे तु नाकिंचिद्व्यभिचित्येऽपि प्रसिद्धमित्याह संन्यासेति । यत्पूर्वाश्रमसंबन्धिमणेतत्संन्यासे कृते निवर्तते इति पूर्वदलार्थः तदुक्तं भागवतेषु 'देवाश्च भूताः प्रनृणां पितृणां नृकरो नायमृजौ च राजन्' । सर्वोत्तमायः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परित्यज्यते' इति कर्त्तव्यं । यथा लौकिकोद्यमार्थानामृणसंन्यासिनामसंबन्धितया प्रसिद्धं तथा वैदिकमृण्यसि संन्यासिनामसंबन्धितमन्तःसंन्यासात्पूर्वविदूषोऽपि तद्व्यभिचाराश्रमसंबन्धसंन्यासार्थः ५० किञ्च संन्यासात्पूर्वमृण्यया वाकरणं नैमित्तिकमप्येन विदुषा पिकसंन्यासमिति याह नैमित्तिकमिति । निमित्ते पुत्रजन्मादौ जाते नैमित्तिकं जाते दद्यादिकृत्वा निवर्तयत्येव संन्यासिनां कर्त्तव्यमिति तल्लोके दयोः प्रसिद्धं तथा ऋणचर्यागृहस्थकृपयाश्रमद्वयमृण्ययादिज्ञापाकरणकर्मणि निमित्तमित्यर्थः ५१ यद्यपि पूर्वाश्रमद्वयमृण्ययोरुक्तं तद्विदुषा पापकर्मजनप्रस्थाश्रमद्वयमुद्विक्तामेव कर्त्तव्यमिति शङ्कां वारयति द्विजा

ऋणयद्यपि नैवास्ति विरक्तस्यास्य किंचन ॥ तथाप्याश्रमसंबन्धादणमस्मिन्नुपागतम् ४८ ऋणचर्याश्रमीयद्दृष्टीणां हि भवेदणी ॥ ऋणी गृहस्थश्च तथा देवपित्रोः मदा भवेत् ४९ संन्यासे तु कृते न स्याद्यस्यात्पूर्वाश्रमे ऋणम् ॥ लौकिकं च यथान स्यादणं तद्वद्विद्वेदिकम् ॥ संन्यासिनामतः पूर्वं विदुषोऽपि भवेद्विदित् ५० नैमित्तिकं निमित्ते स्यान्नियतं लोके दयोः ॥ ऋणत्रये निमित्तं स्यात्पूर्वोक्तं ह्याश्रमद्वयम् ५१ द्विजानामाश्रमाभावेन प्रशस्तः कदाचन ॥ वनवासस्य नियतः काल उक्तो मनीषिभिः ५२ गृहस्थस्तु यदापश्येद्वलीपलितमात्मनः ॥ अपत्यस्य तथापत्यंतदारण्यं समाश्रयेत् ५३ ऋणचर्यादृष्टाद्वापि नानाद्वा प्रवजेद्यथा ॥ न तथा ऋणचर्यादिव न वासः शुभोऽनुतः ५४ आनिपाताच्छरिरस्य ह्येकमाश्रममाश्रितः ॥ तिष्ठेदित्यादिव च न नृकर्म विनिवारयेत् ५५ किंतु चेज्ज्यायते प्रातिर्द्वयं च यं गृहे वने ॥ रागस्तत्र न स्थेयं संकल्प्यैव वसेद्विद्व ५६ तथा सत्युपरिमातृक्रमाश्रमपरिग्रहम् ॥ त्रिनानप्रत्यवेयात्स यथारामीजनोपरः ५७

नामिति । 'कनाश्रमीति तल्लोके ऋणमेकमपि द्विजः' इति स्मृतेराश्रमाभावे स्याद्युक्तं तदा वनवासस्यैव संन्यासविधायिना गृहस्थोत्तरकालिकत्वनियमाद्यप्रथमं मुद्विक्तामेव पूर्वाश्रमद्वयं कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः ५२ वनवासस्य गृहस्थोत्तरकालिकत्वे मनुजा कथमर्थः पठति गृहस्थसि त्विति । वरीश्रमसंनिधत्वं कृदिकारादिति दीप् पलितकेन शुक्लजा तयोः समाहृत्य ददं देहपश्येत्सोऽप्योत्पत्तिवातदावनस्योऽभवेदित्यर्थः ५३ संन्यासस्य वेदास्यैव मणो जकयदिवेत्तयेत्यादिना बालश्रुतेः वनवासस्य तु तादृश्यं युत्पन्नावात्कल्पेवेत्याह ऋषेति । यथा जायास्युत्तमोऽश्रमचर्यायुत्तरसंन्यास उक्तस्तथा ऋणचर्यादिव ऋणचर्यादिप्रथमं यत्संन्यासोऽश्रमचर्यायुत्तर इति यावत् वनवासः कापि श्रुतेर्न श्रुतः तथाप्यतद्विषये पूर्वोक्तं नियम इत्यर्थः ५४ ननु ऋणचर्यापरिचरे दौ शरीरविमोक्षजादित्यादिना वसिष्ठादिव च नैवाचितत्वात्क्रमनियमोऽप्युक्त इति चेन्न तत्सर्ववचनस्य मत्पुत्रकमदावर्चसं पादत्वादिप्राप्तेनाह आनिपातादिति । आश्रममेकमाश्रमसंन्यासस्तु तद्विदुषा पापकर्मजनप्रस्थाश्रमद्वयमुद्विक्तामेव कर्त्तव्यमिति तल्लोके दयोः प्रसिद्धं तथा ऋणचर्यागृहस्थकृपयाश्रमद्वयमृण्ययादिज्ञापाकरणकर्मणि निमित्तमित्यर्थः ५५ अत्यवचनस्य कर्मदावर्चसं पादकतां विज्ञापयति किंचित्तिष्ठाम्भां । किंचित्पश्यस्य पूर्वाश्रमः यद्यपि ऋणचर्यादौ दीप्तीरासः स्यात्तदा आनिपातसंन्यासं कर्त्तव्यमिति तल्लोके दयोः प्रसिद्धं तथा ऋणचर्यागृहस्थकृपयाश्रमद्वयमृण्ययादिज्ञापाकरणकर्मणि निमित्तमित्यर्थः ५६ । ५७

ननुनेष्टिकश्चाप्येविवनवासादिरुपवानप्रस्थादिसर्वत्रिकर्मकृत्वावानप्रस्थादिभावमाश्रयः साधयतु तथाचक्रियेभ्यस्तुक्तं न्यवस्थाकृत्यैवतिष्ठेकां ह प्रतिनपरिहरति ब्रह्मचारीति । यथाएवमस्ति
 क्षीणोऽप्यत्कालेनेवासं कुर्वन्नप्रवृत्तवासीतानप्रस्थानमभवेत् तथाचपतिकर्मभिलाटनकापायधायादिकंकुर्वन्त्यतिनेभवेत्तथाब्रह्मचारीवनवासादिनावनस्थादिसंज्ञोनमवेदितिसंबंधः ५८ तत्रसेदु
 तथावनस्थादिभ्योविशेषमृणसंबंधमाह नैष्ठिक इति । यद्यपिसनेष्टिकोब्रह्मचारीगृहिवदेवानापितृणां चक्षणेनभवतितथापिरुषीणा मृणभागेवेदिसंबंधः ५९ कलितं नियममभिनयति अपाक
 न्येति । अथपूर्वाधार्येवोत्तारवेनस्पृष्टीक्रियते तैवानप्रस्थरूपकमाश्रमक्रमवर्तमाश्रममन्यथाक्षयस्त्वेनसमाप्तेवेदितिसंबंधः ६० वानप्रस्थस्यक्रमवत्त्वमेवस्पृष्टपति ब्रह्मचर्येति । यथाहि
 जानां गृहस्थब्रह्मचर्यपूर्वकमेवतथावनस्थस्यमाहस्यपूर्वकमेवतथैवः ६१ तत्रप्रमाणमाह यथाप्राप्तिरिति । त्रयाणां ब्रह्मचर्यमाहस्यवनस्थत्वानामितिउक्तविषयः क्रमः श्रुत्यादिनेनप्राप्तेनसिद्धः
 तथाचजानांश्रुतिर्ब्रह्मचर्यादृष्टीभवैतिप्राया । इहस्पृष्टिश्च 'त्रयाणां वानुलोम्यंस्वात्प्रातिहोम्यनविद्यते । प्रातिलोम्येनयोपातिनतस्मात्प्रापकृत्तमः' इति । वेराग्यमात्रकारणवत्तस्यसंपासस्य
 नूनमेवविश्राप्तेन्यक्रमविषयमस्तिवाह चतुर्थेति । सौपंकमस्तदादिवाभ्युत्पादिवावाहितः तत्रश्रुतिर्ब्रह्मचर्येवोपायोक्ता । स्पृष्टिश्च'यदेववास्तवेराग्यंजायतेतववस्तुपु । तवेवसंग्यसेत्' इत्याद्यानुत्

ब्रह्मचारीवनेतिष्ठन्नवनस्थोनमवेत्काचित् ॥ गृहीयथारण्यवासीतयेषोऽपिप्रातिस्तथा ५८ नैष्ठिकोब्रह्मचारीयदृपीणा मृणमादूतः ॥ देवानांचपितृणांचगृहीयद्
 द्रवदृष्टी ५९ अपाकृत्यकृणतस्मादन्नं पश्चात्समाव्रजेत् ॥ क्रणत्रयविनिर्मुक्तो नान्यथातंकमाश्रमम् ६० ब्रह्मचर्याश्रमंयद्ददमत्तानगृहीभवेत् ॥ गृहाश्रममग्नौ
 वंवर्तनेवमवेत्काचित् ६१ त्रयाणामितिसंसिद्धः क्रमः श्रुत्यादिनासदा ॥ चतुर्थआश्रमेसेयंवाधितोस्ति तदादिना ६२ चतुर्थमाश्रमंहित्वानभावोस्तिहिकस्य
 चित् ॥ द्विजस्याश्रमिणो नस्याद्विजआश्रमवर्जितः ६३ कृणादनीवनस्थोयं गृहोभवतिसर्वा ॥ आश्रमाभ्यादिपूर्वाभ्यामृणंदत्वायतोमतः ६४ कर्षणामवृ
 णोयद्गृहस्थोऽन्नवर्तनां तथा ॥ सर्वेषामवृणीन्यासी संन्यासादेवकेवलतः ॥ कर्णागृहाश्रमाज्जातो विद्वानपिततो मुनिः ६५ देवानांचपितृणांचरुपयादत्तवानिदम् ॥
 विचार्यैवं हिमातिमान्मूर्ध्यां शिष्यस्तपोधनः ६६

धेयः ६२ ग्यासोहिज्जोत्पादिश्रुतेः संन्यासस्य ब्रह्माश्रमरवापदेतद्गृहापूर्वमनपरमिः यथाविश्रुतिरिति ६३ ब्रह्मचर्यदेवकेनचित्त्वोर्वावर्षनास्तीति सुवचनं संन्यासावृत्तः कश्चिदाश्रमोनास्तीत्याह चतुर्थमिति ।
 हियतमाश्रमिणो द्विजस्य चतुर्थमाश्रमं हित्वा कस्यचिदाश्रमस्यभावः सत्त्वानास्तीति पिसिद्धं तन्मृतस्वनुना तद्वाहति न्यासमृत्वादे तथा द्विजमाश्रमवर्जितो न स्यादित्यपिमसिद्धं । तथाचश्लः 'अना
 श्रमंनेवतिष्ठेत्तत्रैकमपि द्विजः । आश्रमेण विनातिष्ठन्मायश्रितीयनेहिसः' इति । तथाचसंन्यासोत्तरमाश्रमोनास्तीति भावः । न्याससुप्रार्थस्तुतद्गतस्योर्ध्वरेतस्काश्रमं प्राप्तस्यातद्भावः अवरोहो
 नास्ति नियमादविशोक्षाच्छरीरस्येत्यादिरूपात्तत्तद्गृहात् श्रुतिनामवरोहमतिपादकरूपाभावात् । ह्यसिद्धाचाराभावाच्चेति ६३ तस्मादनुष्णएववनवासंकुर्यादित्याह मृणादिति । मृणपदमर्श
 याद्यजंत तथाचक्षमाहृदयवतो गृहस्थाश्रमादुत्तरं वनीभवेत् यस्तुवनस्थः ससर्वथा गृहोऽनुष्णोभवतिपूर्वाश्रमाभ्यामप्राप्तकृतत्वादित्यर्थः ६४ संन्यासीनुसर्वेषामवृणोत्त्याह कर्षणामिति । य
 द्गृहस्थश्चपिणामवृणीविनीचयणामवृणीतथासंन्यासीसर्वेषामवृणुषः संन्यासस्यक्षयसंबंधभावाद्ययोनिक्रताया लोके विप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । कलितमाह अर्णो गृहाश्रमादिति ६५ यज्ञवल्क्यस्य गृह
 स्थाश्रमेति सपेनदानादिमृत्तौमपोलकमाह देवानामिति विभिः । सतपोधनो मुनिरेवं विचार्य देवानांचपितृणांचतोषापमृत्तवाकृपयाहर्दमो सुवर्णादिकं द्रव्यं दत्तवानित्यन्वयः ६६

एवं कथमित्याकांसां प्रवृत्तिः कृषीणांमिति । प्रधातृशब्दाश्रयसंख्यानावासेन कृषीणांमृत्तमपि । अथतः श्रमिभ्यः श्रेयमाजिनां देवादिभ्यः प्राप्तां तत्प्रसिद्धां मृत्तमप्येव संप्रत्यक्षं देवसंख्या
मिसंख्यासंकरिष्यमिष्ययात्राणांममीषामृत्पादीनां पंक्तिभेदो विषयार्थनरूपो न भवेदित्यर्थः ६७ एवं चेति । एवं सति अग्न्यापाकरूपो चरसंख्यासेकृते सति गुरोर्भगवत् आदिभ्यः स्वभावात् कथमाज्ञात्वं स
म्यजुर्न भविष्यति कुतः प्रवृत्तस्य निवृत्तस्य बाधकारिणो मध्यतया सर्वविनीयावधानोऽनुवर्त्य निःश्रेयसं च प्रतिगमिष्यति । तयोः बाल्यनस्तेनान्तरित्यर्थः ६८ अथ मान्यः सर्वेषां भूतानां लोकस्या
विप्रधुकोऽप्यमप्यावमसिद्धं कंदिका नुसारिणस्तस्य मृते गृह्यार्थं वर्जयति चित्रहतिपादुः । चित्रः पश्यतां विस्मयकरः ६९ द्विभार्य इति । समुनिर्द्विभार्यत्वादिविशेषणक्रोधादिभिर्देवानामा
श्रय उपकारको भूदित्यर्थः ७० निरपेक्षेति । तथा निरपेक्षपद्मादिभिर्ज्ञातामाश्रयः प्रजोत्पन्नया द्वादिभिः पितृणां चाश्रयो मृत् ७१ सायमिति । सायं काले वासादिभिर्वर्जितैः संपादिनेन
हान्यर्थं व्यामृत्पादामाश्रयो भूदिति ७२ तृणोदकेति । तत्पादुकादिनां न पशूनामाश्रयः मांढ्रैव कथमप्येवमस्ति दानादिभिः भाक्षानां चाश्रयो भूदिति ७३ स्वाहेति । यथापि नानां गृहे देवभिर्भगदे

कृषीणांमृत्तमत्यर्थमनायासां मयापितम् ॥ समर्प्यैव ततः श्रेष्ठं प्राणिनां तद्वद्वयम् ॥ सन्ध्यामिततो मीपां पंक्तिभेदो न संभवेत् ६७ एवं सति वाक्यं यदुगेस्तच्च
कृतं मया ॥ भविष्यति प्रवृत्तस्य निवृत्तस्याध्वपालनात् ६८ चित्रो मृदाश्रयस्तस्य गृहस्यस्य महामुनेः ॥ दिवरात्रौ च सततं सर्वभूतोपकारकः ६९ द्विभार्यः पुत्रं
पुत्रो धनिको मुनिसत्तमः ॥ यज्ञैर्होमैश्च देवानामाश्रयो मृदुर्हर्षिणम् ७० नित्यैस्त्वाध्यायवचनैर्कृषीणां च महामनाम् ॥ प्रजाभिर्पिडदानाद्यैः पितृणां स्वर्गनामि
नाम् ७१ सायं वासादिभिस्तद्वदन्नपानैर्मनोरमैः ॥ घनादिभिश्च दानेन मनुष्याणां तथा र्थिनाम् ७२ तृणोदकादिदानेन पशूनां विविधात्मनाम् ॥ एवं भांडादिलेपे
न धान्यादिपतनैरपि ॥ श्रद्धायसादिजंतूनां कीटादीनां समाश्रयः ७३ स्वाहावचस्त्वचांतकारैर्वाचःस्तनैः सदा ॥ देवाः सपितरस्तद्वन्मनुष्याः सर्वतः स्थिताः ७४
कुंभे रिव निर्धातैराकार्यते गृहे स्थितिः ॥ याज्ञवल्क्यः प्रसिद्धो यं वभूवैव पुरा गृही ७५ कात्यायनीति यातस्य भार्या भूत्सा विचक्षणा ॥ गृहकर्मणि नारीणां प्रज्ञायानीति
मास्थिता ७६ गृहकुड्यादि सर्वत्र समार्जयति सर्वदा ॥ भूमिं च देहं लीत द्वादिकामं वर्णतया ७७ तथा सर्वत्र चलं गृहं रक्तं च कुत्रचित् ॥ करोति चित्रितं कापिह
स्तकौशलमास्थिता ७८ भांडानि च घटास्तद्वत्प्रक्षालयति सर्वदा ॥ करकांश्च चित्रैस्तु न्युज्यते स्तु संधुतात् ७९ मीमसे नलादीनां मतमास्थाय नित्यशः ॥
लेहं पेयं तथा चोष्यं भोज्यं चेति चतुर्विधम् ॥ अन्नं पचति सानित्यं सूर्यपाकादिना मुहुः ८०

वस्त्राधिनमाश्रयेनेत्यर्थे तथा तद्देवाहाकारादिकृषीणां वागै नुस्मानां पितृभ्यः कथमप्यावमसिद्धां ज्ञेयत्वाद्वाकारवचस्त्वाभावात् कार्यादेवमाकार्यते त्वचाकारेण पितरोऽहंकारेण हर्षयोतकेन म
नुष्या आकार्यते एवं विधौ गृहीसी भूदिति ह्योऽर्थः ७४ । ७५ उग्रोऽवतस्तत्त्वभावात् आकारपावर्णीकं वर्णयति कात्यायनीतिस्तमभिः । तस्य मृतेषां कात्यायनीनामभावे मानां रीणां प्रज्ञायां
मीलिके क्षालमास्थिता सती गृहकर्मणि विचक्षणा भूदित्यर्थः ७६ तस्मात् गृहं कोऽलमेव मर्त्यवर्षेति गृहेति । देहं लीत द्वादिकामं वर्णतया ७७ तथेति । सर्वत्र च दृष्टेः ७८ भांडानि नि । क
रकांश्च चित्रैस्तु न्युज्यते स्तु संधुतात् ७९ मीमसे नलादीनां मतमास्थाय नित्यशः । सूर्यपाकात् पचनं च न मादित्येन गृह
पाकपितरपाकादिभ्यः ८०

पीनोन्नतेति । पुनः कीदृशः पीनोन्नतावकुचद्वन्द्वजघनापहतावराः ॥ पूर्णचंद्राननास्तद्वद्वसनाभरणैर्युताः ११० उद्दामभावपिथुनैः कटाक्षैर्भयंहरिपिः ॥ मृदुलैः सस्मितैः शृङ्गैः सिद्धैर्गुर्वर्थ
कारणतयाप्रसिद्धाभवावर्जयति उद्दामेति । उक्तप्रमाणायसूचकैः कटाक्षैस्तथासूक्ष्मादिभिरुक्तितत्त्वान्तविशेषणैर्वर्णनैः । वनशृङ्गात्वंमनोहरत्वं सितत्वंप्रसिद्धावधार्यकत्वं गुर्वर्थत्वं
गर्भराभिप्रायकत्वं भूरिकीर्तितत्त्वदीर्घललितस्वरेणोधारितत्वं स्फुटशब्दत्वं तथागंजीरजितज्ञातिभिः पद्व्याप्तैश्चेतिद्वयोरर्थः १११ । ११२ अयदिति । तथास्त्रिभिः श्रमभराकांतैः सर्वै
मेः । कीदृशैः सर्वैः अथदुकूलाविभिः सहितैः । तत्रनारायणस्तकभूषणं अथवातारत्वंभास्वरत्वंमण्डविशेषणमिति । पुनः कीदृशैर्मैः रोमांचप्रयत्नेषु कविज्ञातेः ११३ अदिति । तथा
अथेनविकर्षणेनसीमंतगतसिंदूरेणनयनांजनैश्चसहितैः ललाटादिगवैः कुंकुमादिभिः ११४ सममिति । तथासमेतानि संप्रगृहीतानि कुमुदानि यत्रताहस्यपद्मिहस्यकेषापाशस्यपतनेनच
विमोकेनसमं सइवर्तमानं कंदर्पदण्डेणविलसद्दिहांसादिभिः ११५ कोकिलादीनि । तथानंदनादिवनेष्वतत्वंमनोदेशैः स्थलविशेषैः । कीदृशैर्देशैः कोकिलादिस्वरादिशिष्टवसंतमल्लयानिलैः ।
मंदाकिनीजलप्राप्तमृदुलैर्वालुकांचितैः । मंदाकिनीजलप्राप्तमृदुलैर्वालुकांचितैः ११६ नंदनादिवनेष्वतत्वंमनोदेशैः स्थलविशेषैः । कीदृशैर्देशैः कोकिलादिस्वरादिशिष्टवसंतमल्लयानिलैः ।
ममपैर्यहंतनायनार्पकेतद्वतंवृथा ११७ मांसासृक्पूयविष्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहातिः ॥ देहोममतथामीषां दाराणां सुखकारणम् ११८ मृजलैर्बहुशो देहो मया प्र
क्षाल्यते निजः ॥ न सोऽपि शुद्धो जातोऽस्ति दुःखदो दुःसहा परम् ११९ दारामदभिर्जदेहं नैव प्रक्षालयंत्यमी ॥ तेषु मोहं विना केन सुखमत्र भविष्यति १२० पीनोन्न
तौस्तनौ स्यातां विध्वाः प्रथमयौवने ॥ पीडितस्य यथाग्रंथी गोमादुरासिर्निर्गतौ २२१ स्तनयोश्च स्फिजो नैव वस्तुतो विद्यते तत्रम् ॥ शेषो देहः समः स्त्रीणां
पुंसश्च स्मरनिर्ममे १२२

मिहद्वयोरर्थः ११५ । ११७ विषममिहिन कृत्स्नरूपं वृथापवसेवत्पुण्यमिति मांसंति । मांसादित्सहस्रिकरीदारादिदेहो मम सुखकारणमिति विभ्रमत्वं स्फुटमिति भावः ११८ एतदेव नयति
मृजलैरेति । यदा मोहो बहुशः प्रक्षाल्यमानोऽपि वस्तुतोऽशुद्ध एव तदुक्तं 'स्थानाद्दीनादुपैषान्निष्यंदादिवनादपि । कायमाधेयशोचन्त्वात्पंडितादाशुविदुः' इति स्थानं जनन्युद्धरे ।
बीजशुक्रप्रोक्षिते । उपर्युक्तोभुक्ताहारपरिणामः । निष्यंदेनवद्वारमभावः । निष्यंदेनोत्रयशरीरस्थाप्यशुचित्वकारणं । आवेषत्वं स्वाभाविकत्वाभावाद्द्वितीयादर्थः । अतएव विवेकिनोदुः
खदोदुःसहम् । परं देहलंकारास्तु मदतः शोचमपि न कुर्वन्ति तेषु दारुणेषु सुखेषु हि मोहं विना कथमुपपद्येतंतिद्वयोरर्थः ११९ । १२० मोहमेव प्रपञ्चपन्नो जन्मासंप्रथिनिभयोः स्तनयोः स्वर्णकलशयो
श्रेष्ठेवैत्याह पीनोन्नताविति । पीडितस्य रोगिण्यप्यर्थः १२१ किंशुपुरुषः स्वदेहसमेनारी देहेविशेषजुद्धमायुक्ताशुखेऽनुत्पन्नविवाधितार्थेवैत्याह स्तनयोरिति विभिः । स्फिजो कटिगतमां
सापिंडा अंतरं विक्षेपः स्मरनिर्ममे स्मरदेगापममकालेस्तनभक्ताच्छेषः स्त्रीपुंसदेहः समश्च १२२

पायो रिति । यतः पायादिस्वरूपमुत्पद्योर्बन्धनमनन्तरं सिद्धं । इह किमत्राह नारीत्यादि । एकः पायुर्यस्य तस्यापुंल्लवः पुंनारीत्यम् १२३ एवमिति । एवमुक्तविधया वपूदेहः पुं
 देहसदृशः सिद्धः अस्मिन्वपूदेहे मुखः मुखतनकोपमित्याकाराणाममनीकत्वञ्चासावृथावधितार्येत्पर्यः १२४ किंचनारीदेहमात्रं प्रसीत्वे पितृदेहत्वात्मनः पुरुषत्वमेव सवाज्यं पुरुषः सर्वामुपपन्न
 ति श्रुतेः । तथा च तत्त्वमा कुर्वतो मन्त्रार्थं तन्मनीचिः पमित्याह अविश्रायेजेति स्पष्टम् १२५ किमकाममुखस्य भावनाविशेष एवोपपत्तिद्वारा प्रयोजकाननार्पादिदेहयोगोऽवगन्व्यभिचारः
 दित्याह देहयोरितिर्यथेति । देहयोगस्य हेतुत्वे युवा सुतोजननो मात्स्न्यं युवतिः सुतावा ससम्बन्धे हास्युवा नं पितरमात्मगतौ सती एनं का मुकपसिद्धमानं देहमात्रमच्छति अतो देहयोगो न देहो रति
 द्वयोः संबन्धः १२६ । १२७ उदाहरणतरेमाह भगिनीति द्वाभ्यां । स्नेहेनो स्नेहवतो विद्विष्टो देवंप्राप्नोति १२८ । १२९ फलितमाह तदिति । भावो विकारः १३० स्ववृत्तं स्मृत्यो
 पक्षसिद्धिं अहोति । नारीक्या सुनरकभूमिषु १३१ किमपरमानंदकवृत्तिसंनिहितं चत्वारिंशद्विधापुस्त्यायनारीनरकाश्रयणं मानोचित्यसोमानमवैश्वतीत्याह अहोमेहद्विद्वाभ्यां । अहो अति

पायो योनेश्च वैषम्या छिद्रयोर्नैव विद्यते ॥ नारीदेहो द्विपायुः स्यादेकपायुचपुंल्लवः १२३ एवमस्मिन् वपूदेहः पुं देहसदृशः सदा ॥ ममया बुद्धिरूपान्नासुखो यमिति सा
 वृथा २४ अपि ग्राम्येण धर्मेण नारी हृदयसंस्थितम् ॥ पुरुषं मच्छतः कस्मान्ममलज्जान जायते २५ देहयोर्गो गतो भूयान्मुखं प्राणिपुनैव तत् ॥ आलिंगयन् सुतं
 स्नेहाज्जननी युवति युवा २६ सुतावा युवतिः स्वस्य युवानं पितरं मुहुः ॥ आलिंगयती संस्नेहात् कस्मादेनं न गच्छति २७ भगिनी भ्रातरं यद्वयुवानौ स्नेहिनीमियः ॥
 आलिंगयती केनेन मौ सुखमेतं न गच्छतः २८ परस्परं हि विद्विष्टौ देवपती देवयो गतः ॥ आलिंगयती केनेन मौ सुखं नैवात्र गच्छतः २९ ततो मानस एवायं भावः स्त्रीपुंसयो
 र्मियः ॥ सुखप्रदो भवेद्भ्रातः सुखे स्मिन् कलेवरे १३० अहो भूतैरिवा विष्टः पतनोत्पतनादिकम् ॥ कृतवानस्मि संमोहा नारीनरकभूमिषु ३१ अहो मे हृदये शश
 ज्योतिषा ज्योतिरद्वयः ॥ परमानंदरूपो यमात्मा तिष्ठति सर्वदा ३२ आनंदात्मानमेतं तं स्वस्थं प्रियतमं सदा ॥ सुहृदं सर्वजंतूनां पितृमात्रादिरूपकम् ॥ परि
 त्यज्य सुखप्रेप्सु नारीनरकमागतः ३३ मत्तः पापतमः को वा पितृमात्रादिघातकः ॥ सर्वात्मानममुं यस्माद्वतवानस्म्यवज्ञया ३४ पामरं भ्योऽप्यहंतुच्छो ज्ञानत्रा
 त्मानमद्वयम् ॥ अयं बहिर्मुखो जातो नैते जानंति तं प्रभुम् ३५ अहो ते पिचनेच्छंति हृद्वा हृद्वा च योषितम् ॥ अहं हृद्वा त्रसंजातो जरसाथवशीकृतः ३६ दारा अपि
 तथैवैते शुष्का एव समा मम ॥ भेरीसमो दरास्तद्वन्नापि स्पष्टपयोधराः १३७ अपत्यपीत सर्वस्व हृत्वाष्टिपयोधराः ॥ किंस्विदद्यापि मे चित्रं मनस्ते पुमवर्तते १३८

चित्रं यदा त्मासमादपरोक्षो वर्तते तं विहाय सुखेऽस्त्यानरकमाश्रीयत इति द्वयोः संबन्धः १३९ । १४० किमप्यहंता मम ज्ञैव जननं यथानुकारेण गुरुणा मितिकर्णवर्णिमसिद्धं तथा त्मवैश्वतीत्याह अहो मेहद्विद्वाभ्यां
 भासतमात्मानमिति वादिस्मृतिमसिद्धः तया च सर्वोत्तमकस्यात्मनोऽवगमयोपेक्षारूपया जनने सर्वपक्षमसक्तिरित्याह मच्छति । मत्तः मत्सकाशात् १४१ अविज्ञात्वा त्मावमानः पामरेभ्यो एकं
 भाव इतीत्याह पामरेभ्य इति । तुच्छोपकृतः यतो ह्यमात्मानं तान् बहिर्मुखो जातः एते पापरास्तु तमात्मानं न जानंतीति १४२ किमवाचं देहमात्रमाधिव्यवहारलोकादृष्ट्यापुनश्चित्ताहत्याह अहो तेपीति
 त्रिभिः । तथा मरान्पि कृद्वाः संतोषुर्नैच्छंति तथा वा इमपि कृद्वाः शरा अपि कृद्वाः शुष्का हृत्वा मत्वा विभ्यः पयोधरयोः स्वहृत्पुत्रतत्त्वं दमावा इति द्वयो रर्थः १४३ । १४७ अपत्येति । तथाऽप
 त्यैः पीतं सर्वं योऽस्तौ तथा हताच्चेदिति द्वाभ्यां तेषां तथानिर्णीययोरीयेषां द्वाभ्यां तेषां तेषां पुमवर्तते इति चित्रमिति संबन्धः १४८

किंच गुरोरात्तापुत्रावपि मम गुरुभ्यस्तैर्वतिष्ठयोनर्थः तं स ह वै वक्तव्यमित्याह । अशोभनवद्वित्तमभिः । यद्येकविधस्यै । अग्रेष्वपि नैवेद्यके च कथमार्षविवादयोः । इति हेमचन्द्रः । तथा च गुरोराज्ञायप
त्योत्पादनसंप्रदायप्रवर्तनेन यदीवाभून्मया तु जघ्निष्ठः कालक्षेपः कुत इति विवाद इति भावः । १३९ विषयस्तेन विज्ञापयति संप्रदाय इत्यादिना । तत्र संप्रदायानामाशिष्यादिपरम्पराक्रमोक्तो जाता इति
१४० तेष्मिति । ते शुक्तिण्यादि पुजतिष्वपि इति संश्लेष्यमाष्टरूपवर्णनेन त्वक्तं । इति ६६ प्रदीपे भार्ये वने वर्तते अनुनातार्यामेतुतयोर्मर्द्दनात्मदिपोगादङ्गो भवेदिति १४१ तद्वति । भार्ये
यो रियोगासहिष्णुत्वात् अनयोर्भार्ययोः १४२ कातइति । परस्त्वदुत्तरः कश्चित्काल एव मेव एवं विद्विषारेयेवमपानीतः । एवं कथमित्याकांक्षायाभात् एतयोरीत्यादि । एतयोर्भार्ययोः
इतो गृहाश्रमात् उद्धिक्तेन १४३ तद्वति । नवामिअतिबाह्यामि १४४ जातेति । ते पुत्रनयसंस्कारेषु १४५ एवमिति । एवमितिवयापि तिष्ठ इति ६६ तदनप्येव स्वमतां विधांदा

अहोमगवतस्तस्वगुरोर्मंडलवर्तिनः ॥ ममाज्ञाभूदपत्यर्थेसंप्रदायप्रवर्तने १३९ संप्रदायोमहान्मतोजातोवेदचतुष्टये ॥ शिष्याःप्रशिष्यास्तष्टिष्ठ्याय
तोमेसंतिकोटिशः १४० तेषुजातेष्वपिमयानत्यक्तंमृद्वधंघनम् ॥ इतिसंचित्यमेजायेक्सेतेयद्वनेधुना ॥ सिग्धेमयितयोर्मोहादाहोमदर्शनाद्भवेत् १४१ ततोहमन
योःकंचित्कालंदत्त्वासुखंततः ॥ स्वकार्यसाधयिष्यामितुपकारकृतेसति १४२ कालःकश्चिन्मयानीतएवमेवतथापरः ॥ एतथोर्यदिनापत्यमुत्पाद्याहमितोगतः ॥
मद्वियोगात्तदानूनमुद्विग्रेतेभविष्यतः १४३ ततस्तयोरपत्यानिशोघमुत्पादयाम्यहम् ॥ उत्पन्नेपुत्रपुत्रेणुनयामिकालमात्मनः १४४ जातकर्मादिसंस्कारान्क
रिष्येतनयेष्वहम् ॥ कृतेपुत्रेपुत्रेचार्हकृतवानाधुषोव्ययम् १४५ एवंविद्यांप्रदास्यामितनयेष्योमयिस्थिताम् ॥ जातविद्येपुदारानांसंयोगोभवतामम १४६
तनयानांसुतास्तद्वत्पतिभिर्यातुसंगमम् ॥ दंद्वाभावेप्रजायास्तुतत्प्रजाद्रुमुद्यतः १४७ अहमेवंस्थितेचित्तममभावतिदुर्षियः ॥ अहोपापतमःसंगश्चतुर्थाश्रम
गाभिनाम् ॥ मादृशोपियतःसंगात्प्रापितोत्रदशामिमां १४८ करामलकवयस्यप्रत्यक्षंजह्वर्तते ॥ संगस्तेनापिकर्तव्येनकेनापीहकार्हेचित १४९ विशेषत
स्तुनारीणांयुवतीनांततोपिच ॥ मूर्तिमानेपनरकोद्विषाद्योषिदित्तरिक्तः १५० बलिष्ठोनरकस्तद्वयुवतिःपतितोत्रयः ॥ उद्धर्तुस्वनशक्तःस्याद्विद्वानपिसमा
हितः १५१ निदर्शनमहंतेषांभाविनाविदुषामिह ॥ युवत्यानरकाद्यस्मादुद्धर्तुस्वनद्विषमः १५२ अहोनिष्पन्नयोमोपिसंगात्पततिनिश्चितम् ॥ अहमेतादृशो
विद्वान्नरकेनयतःस्थितः १५३ नरकग्राममार्गोयंनारीदेहःप्रकीर्तितः ॥ स्वर्थापरिस्वर्ज्योतोमोक्षमार्भयियासता १५४

स्यामिति तन्पुत्रजातविद्येपुहतिचिह्नितं पञ्चनयानां दारसंयोगो भवतः । तथा पुताः कन्यकाः पतिभिः संसर्गं यांति । मत्तायाश्चत्वा नां द्वीभावेद रिषये जाते पितृमजांषे । शारिकृषां प्रमुहमुद्यत इति
द्वयोरर्थः १४६ । १४७ अहमिति । अहंपदं पुत्रान्वयित्वेन दास्यं एवं स्थिते एवं कृषादिदोषप्रवृत्तपास्थिते निश्चितं सारोप्य भ्रमनो वा वासितत इति निश्चितं पत्संगः पापवमः अतिपापनिदानं
यतीनां तु विज्ञेयतः सतथा यतो मादृशो विद्वानो दस्यदशां यत इति संबन्धः १४८ संसर्गोपनिबन्धं प्रपञ्चति । कर्त्तव्यादिना इत्यादिबहुषेत्पतः पूर्वतनेन प्रथेन स्पष्टम् १४९ विज्ञेय इति । नारीणां तत्रापि युवती
नरसंगस्तु विशेषतो ज्ञेयः यतो दिपात्पाददयसंचारी नरकोपं यापोषिदिति १५० बहिर्हृदिति । युवतिरूपो नरको बहिर्हृदिति बलवान् । अत्र युवतिरूपनरकेयः पतिवत् सस्वमात्मानमुद्धर्तुं शक्नो
ति तत्राह मेव दशां इति द्वयोरर्थः १५१ । १५२ अहो इति । निष्पन्नयोमोपोमाहूतः अत्र नारीरूपे १५३ नर इति । नररूपं प्राप्य स्वमार्गः पिपासतानं तु मिच्छता १५४

2

•

1

100

1

100

•

१७० फलितमात्र श्रेयस्काव्यमिति । स्पष्टम् १७१ सन्निवृत्तयोक्तोत्तरमन्त्रोक्तमन्त्रविषयकसंस्कारमिति महावातेति । यथाप्रतिपाद्यतेऽत्रलब्धोपः कार्यकार्यमकाशादिकार्यं करोति तथासंगे
 ब्रह्मज्ञानविद्यमानमपि कार्यमविद्याभेदेन करोति तज्ज्ञानवत्संयक्तालेउत्पन्नं ब्रह्मवृत्तमर्हतीति १७२ सर्वस्यात्मन्यप्येवमेव विचार्य पुनर्भाष्योक्तकालेपयोरित्येवद्वयमात्रेति तथासंगे
 इत्यादीति १७३ इदंविदोक्तविचारमभिनयति यावदिति १७४ सत्त्वरादयसांनानाकाशेन च्छेदकत्वात्संयत्तसद्विदः सत्त्वस्य मित्रं सद्भिदकः अद्वैतभार्याभिः सह विरहितोऽस्मीति सं
 वदः १७५ ब्रह्मेति । श्रीमहाश्रीयोगशास्त्राद्वैकौशलरूपावस्थाः सावथा हितास्तिबोधवत्त्वम् १७६ मयति । एषामेवैवमपि प्रमिते सति चित्तया सोपगमिष्यतीति संभार्यते
 विचेननुतोपनिबगमिष्यतिसंभारविरक्तत्वात्सर्वस्वसारद्विपदनेन मोक्षकमत्वादिद्वयोः संवदः १७७ स्नेहमेति । अस्यामिरेव्यायदानिजेविमोरेस्वेदोनास्तितदापत्यादिपुत्र

वर्णनाच्छब्दसामर्थ्याज्ज्ञाननारीपुत्रायते ॥ ज्ञानेनचित्तवृद्धमायोपिदग्निदेहिदम् १७० श्रेयस्काव्यस्ततोऽनित्यंचतुर्थाश्रममागतः ॥ कामिनां कामिनीनांच सं
 मंसर्वात्मनात्यजेत् १७१ महावातेऽत्रलब्धोपः कार्यकरोति ॥ संगे सति तथा ब्रह्मज्ञानं कार्यं करोति ॥ विद्यमानं कथं तद्विदोऽप्यनुसमर्हति १७२ इत्यादि च
 हुषाचितेचित्तयित्वात्तदामुनिः ॥ इदंविचित्तयामासपुनश्चक्रुणान्वितः १७३ यावत्कालमयं च्छेदपुमान् सत्त्वपदं भुवि ॥ तावत्कालं स्थितो जंतुस्सहस्रविप्रमुदा
 हतः ॥ सद्भिर्विदुतिपंकालं भार्याभ्यस्तु स्थितोऽहम् १७४ ब्रह्मविद्याचिकारश्चकृत्यायन्यानाविद्यते ॥ श्रीमन्नैवयतःसेयं न जानाति हिताहितम् १७५ मयि प्रव
 र्जिते चित्ताशेषमेवागमिष्यति ॥ वितेन नैव संतोषं मे त्रेयीतु मयिष्यति १७६ एषा संसारसंतता मोक्षमेव सा मेच्छति ॥ अस्यानविद्यते कामो यौवनेपि कदाचन
 १७७ स्नेहश्चन निजेप्यस्ति देहे केन परव्रतः ॥ पत्यादिपुत्रवेदस्याः सर्वदोद्विग्रेतसः १७८ अनुवृत्तिकरोत्येषामपि धर्मविभीतितः ॥ ननु कामेन ललनापत्यौ
 यद्वत्प्राभुवि ॥ अधवक्ष्यामि तेनाहं ब्रह्मज्ञानमनिदितम् १७९ इति संचित्य संन्यासं करिष्यन्निदमुक्तवान् ॥ मे त्रेयीति च संवोध्य मे त्रेयीमुनिसत्तमः १८० अरे जाये
 मिरेन्यासंचतुर्थयोग्यमाश्रमम् ॥ करिष्याम्यहमब्रह्मस्वत्वे विहाय हि १८१ इत जायेत तः कुर्वेति भागंतवाधुना ॥ कात्यायन्यानायासादपश्चात्तुल्यकं
 द्वयोः १८२ एवमुक्तातिसंखिन्ना संसारभरमंधरा ॥ अग्राह्यावसरापूर्वसाहोवाचपतिमिति १८३ भगवन् वितमिच्छामि वरणेन विवर्जितम् ॥ त्वया दत्तं न चान्य
 तु लोके यन्मरणप्रदम् १८४

स्नेहः केन स्यादिति १७८ अनुवृत्तिमिति । एषा पश्यन्तेवां करोति तद्वत्संभारानुलोकि कलत्वात् कामतः तेनास्याज्ञानाधिकारित्वेन मयसंन्यासात्त्वयं ब्रह्मज्ञानमप्येव उपदेशात्मीत्यर्थः १७९
 प्रथमकंडिकार्थमुपसंहारद्वितीयकंडिकार्थमुपक्रमते इति संविद्येति । मयि पश्यन्त्यासंक्रामिर्मैत्रेया हे मे त्रेयी इति संवोध्य इदं वाक्यमुक्तवानिति १८० इदं किमन्याकांशायामाह अरे इति ।
 अरे मिषे महं गृह्णत्यर्थं विहाय चतुर्थमाश्रमं करिष्यामि ब्रह्मस्वत्वेति शेषः । अत्रत्यमिति वाते गृह्णत्यर्थं विहाय । अत्रकर्मधिकारे सति भवं मसि द्मिति तदर्थः १८१ इति । इतं त्यनुसंन्यासां
 कात्यायन्यासहतविविधविभाजं करिष्यामि येन पश्चात्तुल्यमेवेति १८२ एतौ कंडिकार्थमप्युच्यते एवमिति द्वाविंशति श्लोकैः । एवमुक्ता संसाररादादिवात्यंतमुद्दिष्टार्थं त्रेयी पूर्वमलब्धावसराप्य
 वसंतप्राप्येदमुवाचेति १८३ इदं विदोक्तं त्रेयीणां कथमभिनयति भगवन् इति द्वाविंशति श्लोकैः । हे भगवन् नृमृतत्वं करिष्ये वितमिच्छामि वरणेन विवर्जितम् १८४

पृथिवीति । पृथिवीकलापृथ्वीवित्तपूर्णमदीयास्यात्तदेतन्विनेनाहमृतमभावेमाप्राप्तेयंवेत्यनयोऽप्यथोदेकंमयमवशवशात्तदोपयोग्यताकालोच्यवित्तंश्रीप्यामीत्यर्थः १८६ इत्युक्तमिति ।
 इतिमेवैवाउक्तेसन्निभृतिर्द्वितीयपक्षेनेत्याकारकमेवावधारितवानितिप्रथमद्वयार्थः तमुपपादयति शरीरःप्रादिना । नशरीरनाशोत्येनविसेनःशरीरावित्तशरीरमृतोभवेत् मृत्युर्वायतेनतन्ता
 येनकर्मणावमरणमेवप्राप्नुयादित्यर्थः ८६ तत्रवित्तस्यमृत्युप्रपदत्वंलोकेप्यन्वयतिरेकाभ्यांदर्शयति वित्तवानित्यादिना । दुःखतःदुःखदारा ८७ वित्तवान्कोहीति । स्पष्टम् ८८ न्यतिरेकंशेष
 ति निर्धनानामिति । अनुकूलनीरोक्तवादिप्रयोजकत्वादितिभावः ८९ अनुकूलत्वमेवयन्निपुण्यतिरेकेणस्पष्टयति यतोवेति । दृश्यतेइतिसंबन्धः १९० विरोधिनइति । अतःप्रच्छन्नंपुत्रादिभिर्विरोधि
 नःकेचिद्विनिर्दोहइत्येतेकेचित्तुवहिरःस्पष्टमपिधमिःभवतिरोधिनोदृश्यतेइत्यर्थः १९१ चित्तइति । तेषांधनिनांदेहकल्पमिदंन कर्तव्यमितिचित्तयातथाप्याकुलताकृतेयथामणुस्यत्यमपिमुसंनगच्छे
 युत्तित्यर्थः १९२ नेतैरेति । क्रिषत्ताद्योजनोपयानिर्धनेःस्नेहेकुर्वतितथाएतेर्धनिभिःस्नेहेनकुर्वतीतिसंबन्धः कोहोनिर्धनेः शोचैरनुपायैः स्वयाकृत्स्नान् १९३ धनेति । तथाधनिनोपनमदेन

पृथिवीसकलाचेत्स्यात्तत्पूर्णवित्तेनमेमुने ॥ त्वयादत्ताव्रतेनाहममृतास्थानिवेतित् ॥ वदपश्चादहंत्वतोवित्तमिच्छामियामैक १८५ इत्युक्तेयाज्ञवल्क्यस्तनित्या
 हमुनिसत्तमः ॥ शरीरिकौत्रवित्तेननश्वरेणाविनश्वरः ॥ भवेत्प्रत्युतवित्तेनमरणंप्राप्नुयात्सदा १८६ वित्तवानराजतस्तद्वच्चोरम्योपिचदुर्जनान् ॥ राजादिभ्योपि
 सत्ततंमृत्युमाप्नोतिदुःखतः १८७ वित्तवान्कोहिलोकेस्मिन्निधितःकुत्रचिदमेत् ॥ अपिस्वप्नेपितस्यास्तिभयंराजादिजंमहत १८८ निर्धनानामदादेवमनुकूलं
 दिजायते ॥ धनिनाप्रतिकूलतत्प्रायशोभुवेदइत्यते १८९ यतोप्रधानिनोलोकेरोमिणःक्षुद्रिर्जिताः ॥ अल्पायुपोद्गृह्णाश्वघनराशौमहत्यपि १९० विरोधिन
 श्वसततमंतःपुत्रादिभिर्जनैः ॥ केचिदहिश्चइत्यंतेश्वभिःश्वानोयथाभुवि १९१ चित्तेष्याकुलतातेषांकर्तव्यासक्तचेतसाम् ॥ वर्ततेनेवगच्छंतिथयातेसुखमप्यपि
 १९२ नेतैःकुर्वतेसत्ततंसाधवःस्नेहमदुतम् ॥ धनहीनैर्यथाशोच्यैर्नित्यंमुक्तसामदेहिभिः १९३ धनमत्ताःप्रकुर्वतेपापानिविविधानिहि ॥ दरिद्राभवेत्तोभीता
 नैवकुर्वतेकिंचन १९४ अत्रचामांतेधनिनोदेवान्नाज्ञागुरुनापि ॥ अतिधीनवाष्पनास्तद्वदेदेवांगपारमा ॥ मनुजान्द्रुदिसंपन्नानमाधानजलध्वमिक १९५
 दुःखान्यपिबहूच्येतेगच्छन्त्यविरतंजनाः ॥ पक्षद्वयोपेयैप्रेषूतोपद्रवकारकाः १९६ इत्यादिकंधनीदुःखंप्राप्नुयात्निर्धनोनतत् ॥ शक्त्यभावेनमैत्रैयिधनिनानि
 र्धनोवरः १९७ धनिनाजीवित्तयादृक्तादमेवतवापिच ॥ धनलाभादिमैत्रैयिभावित्यतिनसंशयः १९८ वित्तासक्तेषुपतिषुचलचित्तेषुमर्कदा ॥ अमृतत्वस्यनै
 वाशायथातेपितथैवसा १९९

पापानि कुर्वन्तिदिद्रास्तुनतमेति १९४ धनेति । तथाधनिनोदेवादीन्देवपारमत्राहमांतान्भवजानति तथासमुद्रवह्नीरांनवस्यदिद्रोमनुष्यान्पयवजानंतीति १९५ दुःखान्दकीति । तथाएतेषा
 निनोजनानहनिदुःखाप्यपिमच्छति कीदृशाः स्वपक्षेपक्षेववर्तमानानांभूतानामुपद्रवकारकाः तदुक्तंगीतासु ' कर्षेयतःशरीरस्यमूनशायमचेतनः । प्राप्तेनातःशरीरस्यताविषयापुराविषयान् '
 इति कर्षेयतःकृशमेतः १९६ इत्यादिकमिति । इत्यादिकेदुःखंनवीप्राप्नुयात्तन्निर्धनःपरदुःखजननादोसामभ्याभावस्ततोनिर्धनोपनिनःसकाशादहति १९७ धनिनामिति । हेमैत्रैयिपदित्वधनं
 लप्स्यसितदायादृशंप्रकृष्टोपकरणशालिवनिनांजीवनंस्वाचारसंवेदादिप्रविष्यतीति १९८ विचासक्तेष्विति । रात्रिषुधनस्यस्वामिपुत्रादासंयथावत्चित्तेष्वमृतत्वस्ययथनिवासातथावत्विषयनस
 कायाःसाममृतत्वासानमविष्यतीति १९९

आ. पु.

॥८॥

तत्र प्रथमकामकृतदुःखं तद्वद्वान्नानात्येवेत्याह कामेनेति २१६ कामदुःखेति । कामदुःखस्त्यक्तं भर्तृव्यं नारीणां सद्योनायतेतदुःखं नृमर्भेदुःखं नृनरकान्तराणां प्रायिकमित्यर्थः २१७ कामः कार
स्कर इति । कामरूपो वर्णितकारस्करवृत्तः कदुरसं कंठयमारीणां दुःखं प्रपूतेन आरोहमरानजान्तीत्यर्थः २१८ तेनेति । तेन दुःखेन मम देहवशोपि पित्रमत्त्वोन्मेषते नारीदेहो वज्रमपहत्य
र्थः २१९ क्रोधादीनां त्विति स्पष्टम् २२० कामादीति । कामादिभिर्बहुभिः प्रयुक्तान्तरादेकया प्रयया प्रयुक्तं मरणादर्थं श्रेष्ठमन्वे । तत्र व्यापमाह एकएकेनेत्यादिना । यथा एकः शूर एकैकशूरेण
यो दुःशक्तो बहुभिस्तु अशूरेणैव प्रायेण एकः कुशलोपि सौविदुःखितो भवेदिति दर्शयति २२१ । २२२ शारीरिकेणोपपत्ति एकयेति । दुर्गेदुष्करमपीत्यर्थः २२३ फलितमाह ततोपि नमिति २२४ परं नृ
यथाममोलूयैव न इमेव विधेहीत्याशयेनाह जीर्ययेति । यथा हं मोर्ययेति विनिर्वाह्यं नृपया विभवदुःखोपादिशालिनी च भवेत्तच्चानुगृह्यन्ति तेन २२५ ततोपदीति । ततो भवान्पदिर्निर्वाह्यो

कामेन ममया प्रसक्ततादीनतमादशा ॥ तान्वेत्थनवक्तव्यमप्रकामकृतं तव २१६ कामदुःखफलं ब्रह्मसद्यो नारीपुजायते ॥ मर्यस्तस्य घतदुःखं धारणे मोचने
पिच ॥ नरकादपि तदूयो मरणाद्यापि क्रोडिशः २१७ कामः कारस्करो वृक्षो नारीणां मिदजन्मनि ॥ ददाति कदुरसं यत्फलं दुःखोदधिप्रदम् ॥ प्रत्यक्षं न नगणां
नारीणां निवसर्वदा २१८ तेन दुःखेन मे देहो न गतो यत्तदुत्तमम् ॥ वज्रसारवपुः प्रायो नारीणां प्राविनिर्मिता २१९ क्रोधादीनां तु यदुःखं तज्जानासि स्वधं मुने ॥
न वक्तव्यं मया तत्र सर्वज्ञस्य पुरस्तव २२० कामादिमरणाच्छ्रेयः सुधया मरणं मुने ॥ एकएकेन शक्रोति यो दुःशूरतमेन च २२१ अशूरे बहुभिश्चैको मरुः शूरतमो
पिच ॥ सीदेत्संश्रममागत्य शस्त्रास्त्रकुशलोपि च २२२ एकया सुधया कर्तुं ब्रह्म प्रवलयति पिच ॥ शक्तास्मि कलहं दुर्गदुर्वलापि मुनीश्वर ॥ दुर्गलैरपि कामाद्यैर्बहुभि
नोत्सहे मुने २२२ ततो वितं विना देहो नातिष्ठेत्कदाचन ॥ भार एष तदा विप्रममयास्यत्युपेक्षितः २२४ मौर्येण नैव देहस्वत्यक्ष्यामि मुनिसत्तम ॥ भवानिव प्रात
लाभसंतुष्टा जितमानसा २२५ ततो यदि भवान्किंचिदमुत त्वस्य करणम् ॥ वेत्ति महां वदत्येतत्कृपा चेद्विद्यते मायि २२६ इत्युक्ते याज्ञवल्क्योपि वक्तुं ब्रह्महमामुनिः ॥
अंगीचकार सकलं वितं प्रति तथैरितम् २२७ भवेद्यद्यपि वितेन धर्मः कामश्च सर्वदा ॥ अमुत त्वं तथापि स्यान्न वितेन कदाचन २२८ अपि वितेन कामो यं जायते ते
न किं सुखम् ॥ नारीसंभोगजंतस्यादिति चेन्न किंचन ॥ सुखं मोहं विहाय स्यात्प्रहारेष्विव दुर्धियः २२९ अप्यर्थं रदितानां तत्त्वादीनामपि दृश्यते ॥ एव
पस्य यथानारीशुनस्तद्वत्शुनीमता ॥ अतएव न पुष्पादिमो यजंतस्तु खं मये २३०

सकारणं वेत्ति तदा तदेवमवदेति २२६ मधुपर्चम्याः कण्डिकाया मधेन वैश्वी वा कपानुमोदनरूपेण कृत्वा विष्टवा मृतत्वादाय नृणां कारं प्रपंचयति इत्युक्ते इति पंचदशभिः । इति मंत्रेण यो केस
तितस्या अपि कारं विज्ञापयन्ननुमिच्छन् मुनिस्तथा विष्टविष्टपक्षं पदं कृतवानिति २२७ अंशोकारमेवाभिनयति भदेत्यादिना । यदि विष्टपक्षं कामौ पुरुषाभौ प्रतिसाधनत्वं
मिष्यते तथाप्यमृतं प्रति साधनत्वं नास्तीत्यर्थः २२८ वस्तुतस्तु धर्मकामौ पुरुषाभौ मत्पवित्रस्य साधनत्वं नास्तीति दर्शयति तत्र कामस्य पुरुषार्थत्वेन भवति तत्फले सुखस्य भ्रममात्रसिद्धत्वा
दित्याह अपि विष्टेनेति । विष्टेन कामो विष्टपक्षं शोभायते तेन कामेन किं सुखं न किंचिदपि नारीसंभोगजंतं चेन्न मरुद्विनासितं भ्रातृपादपदार्थमायेन मोहं धर्मं विना न किंचित्सुखमिति २२९
नाहं सुखं मत्पवित्रस्य नृपतिरेकस्य भिन्नं दर्शयति अप्यर्थेति । तत्कामसुखं अतएव कामसुखं मत्पक्षं स्वाप्तेन त्वत्पक्षं दानादिभोगजंतुसमपि तद्वत्पक्षं न भवेदित्यर्थः २३०

अपि विवेति । निर्वनामपि भ्रमरागं धनं जिघ्रति को किल भ्रमरस्याना स्वादयति च २३१ शृण्वतीति । तथा देवाद्यादिमताः पश्चादापि विवेति । शृण्वतीति २३२ पश्यतीति । तथा निर्वनामपि पुरुषावारां मनादीनां रूपं पश्यतीति २३३ तथैवेति । तथा मक्षिकापाराजयोः पितामपि पुत्रेभ्यो नृपस्य सौम्यं चर्चति प्राप्नुवतीति २३४ अन्यन्यभिचारं पितृसंघति सर्वमिति । सर्वधनीनं हविष्यनो विधनेन सर्वविषयमुत्तमं प्राप्नुयात् चर्चति चिद्विषयमुत्तमं हरिद्रोषि प्राप्नुयादिति २५ धर्मप्रत्यापि विषयस्यैतत्तुल्यं मिथारेण स्पष्टयति धर्मो २३५ एतद्धनस्य धर्मो नित्यतमं न्यभिचारिण इत्येते २३६ निर्वनामिति । मुद्रतास्यो विषयः सकुटुम्बः शिल्पेण वृत्त्याऽजितं मत्स्यपरिभ्रितं मत्स्यं त्रिषधं दत्त्वा स्वर्गममृतं हितं भारतेयसिद्धं न २३७ धनिकास्तु मायसः प्रजातेन नरकयोग्या एव कालत्रयेण सिद्धा इत्याह धनिन इति । स्पष्टम् २३८ वनुषाणां धनं धनं विना न स्युरिति २३९ किंच धनस्य मोक्षं प्रति हेतुताया मादिदोषवत्कृत्या तत्रापामहीना मेदमो

अपि वित्तविहीना ये भ्रमराः को किल अपि ॥ मंधान् जिघ्रति च भ्रमरस्याना स्वादयति च २३१ शृण्वतीति च तथा शृण्वतीति च मन्दीनां तवादिप्रजान्मुहुः ॥ देवाल्यादि संस्थानाः पश्चादापि जंतवः २३२ पश्यतीति ललितं रूपं निर्वनाः पुरुषा अपि ॥ लोके वारां मनादीनां युवतीनामसंकिताः २३३ तथैव मुद्रतां नृपस्य सौम्यं मक्षिकायाश्च जंतवः ॥ दुर्लभानपि मच्छंति ह्यपि ते राजयोः पिताम् २३४ सर्वसर्वधनीनां पितामृष्यादिषयं स्थितम् ॥ धनेन निर्वनोप्यप्रकिंचित्कापिसमायु यात् २३५ धर्मोपि परलोकस्य सुखदः केवलादनात् ॥ भवेदेतच्च नियतं नैव लोके वदस्यते २३६ निर्वना न हवः स्वर्गप्राप्तास्ते गृहिणोऽपि हि ॥ मुद्रताया महामानो नित्यं सुतक्षाम न च संतः २३७ धनिनो बहवस्तद्गृह्णताया स्थंति याति च ॥ नरकं तेन न स्वर्गं धनेनैवा प्रलभ्यते २३८ अग्निहोमादयो यज्ञायादिन स्पृहं न विना ॥ मा भून्महामतेषां फलं स्वर्गो भविष्यति ॥ उपाया विविधायस्माद्दृश्यंते स्वर्गसाधने २३९ अप्यर्मानामृतत्वस्य कारणं स्युः कथंचन ॥ स्वर्गस्य कारणत्वे स्यात्समत्वं तप आदिभिः २४० अग्निहोमादयस्तेन भवंतु धनकारणात् ॥ अमृतत्वस्य नैव स्यादाशातेनोक्तहेतुतः २४१ इत्यभिप्रायवा न्निप्रोयाज्ञवत्कयो वचो न्मवीत् ॥ मैत्रेयो ममृतत्वस्य प्रीतिदं मुनिसत्तमः २४२ मैत्रेयितस्वाक्येन प्रिये प्रीतिर्भामभवत् ॥ प्रियासतीयतः प्राह भवती प्रीतिदं वचः ॥ प्रियं हतवती तद्वन्मते पितृथानुषाम् २४३

संप्रति हेतुताया स्ति किमुत विषयेत्याह अप्यप्रीतिः । मन्दीऽग्निहोमादयो ज्ञानवाक्फलान्नमृतत्वं पतिन हेतव इति प्रसिद्धं । वदितुं स्वर्गहेतवस्तथा मुद्रतायां कथं तपः प्रभृत्युपायमुत्पत्तये पामस्तु तथाच स्वर्गार्थं प्रयोषानं भवत्येकं तेषां २४० अस्ति माह अग्निहोमादय इति २४१ एवं तात्पर्यार्थमुक्त्वाऽस्याः कंडिकाया मस्यार्थमाह इत्यभिप्रायवन्नितिसंज्ञाभिः । उक्ताऽ यवान्मुनिर्मे वैशेषिक इति हं स्वपमाणश्लोकपदार्थेनैव वचोऽमवीत् कीदृशं वचः । अमृतत्वमाप्तिर्दोषाधिकारस्य कश्चिदपि पावत् २४२ मैत्रेयीति । हे मैत्रेयि त्वो भवती पूर्वमपि मिवा सती प्री तिर्हं वदतेत्यपि तादृकं वचः प्राह तथा मम तव सर्वेषां वचमपि यं वस्तु ज्ञानदारा मृतसाधनत्वाच्च तवती च ततस्तव वाक्येन मम प्रीतिरभवदिति संवचः । अमृदिति वक्तव्येऽभवदिति युक्तिः कालविस्मृति बोधनद्वारा इति सप्तमिका २४३

त्वमेवेति । लोकेषु प्रकृष्येण योजयते सा जायेति प्रसिद्धं । वस्तुतस्तु पुत्रादयोऽपि पदार्थास्तादृशपीति विविधरूपेण योजयते सा जायेति वक्तव्यतादृशत्वमेवास्ति यतोऽहं यत्तु उक्तविधन चनेन हरणे
न प्रीतिविशिष्टरूपेण जातोऽस्मीत्यर्थः २४४ जायेतीति । त्वादृशयेव जायेति पदेन वक्तव्या मपरा नृत्तलनाभाप्येव वक्तव्या मपरा वस्तुनादिभिर्भरणेन दृष्टावक्तव्यता २४५ एहीति । नस्मा
तहेतायेत्यप्रमत्तनिष्कामस्य निष्कामत्वेन सहजी आत्मानं पृच्छंतीति सती पुरतः समीपमेहि । पाचल जासीणां निसर्गतः स्वभावतः प्रसिद्धात्मा कुरुविहपोरर्थः २४६ । २४७ हेतेति । हेतुं हे
जायेज्जहं वत्पृष्ठममृतसाधनं वस्त्राभिरुच्यते । श्रोत्रे मन्त्राश्च पवित्राणि मृदुलमवधारयेत्यर्थः । अत्रेदं बोधोपायात्तत्पक्षात्पक्षेऽप्यमो कण्डिकासामर्थ्यकृतं देवतुर्ही एवमप्येति २४८ अथ यदुक्तं वक्तव्या
भोक्तेर्भावात् कुरुविहपोरर्थः । अत्रेदं बोधोपायात्तत्पक्षात्पक्षेऽप्यमो कण्डिकासामर्थ्यकृतं देवतुर्ही एवमप्येति २४८ अथ यदुक्तं वक्तव्या
रूपोऽप्यतिरेकः स्वसंबंधाभावेऽपि यत्त्वामवधारयति इत्येव वक्तव्यात्पक्षात्पक्षेऽप्यमो कण्डिकासामर्थ्यकृतं देवतुर्ही एवमप्येति २४८ अथ यदुक्तं वक्तव्या

त्वमेवमम जायेति त्वतो जातोऽस्म्यहं यतः ॥ प्रीतिमान् बहुशोऽनेन वक्षसां भ्रूशमेव च २४४ जायेति त्वादृशी प्रोक्ता ललनात्पराश्रुति ॥ भार्येति प्रोच्यते यस्माद्
रणीया जनादिभिः २४५ एहि जायेसमीपमेने निष्कामस्यात्मवेदिनः ॥ निष्कामप्रियमात्मानं पृच्छंतीति प्रीतिकारिणी २४६ आश्रमे पुरतः सुषुप्त्या पूर्वमशंकिता ॥
भवत्यामा भवेत्तज्जासीणां यास्ति निसर्गतः २४७ इत जायेमिथेतु म्यं व्याख्यास्याम्यमृतं हेतु ॥ त्वया पृष्ठममृतं हि वीक्षमाणा मुखां हुजम् ॥ सान्धानमना
स्तद्वद्वक्तव्यवधारय २४८ इत्युक्त्वा याज्ञवल्क्यः सपरमानंदकपताम् ॥ आत्मनोऽन्यतस्तद्व्यातिरेकादुवाचताम् २४९ अरंभयति मे त्रेयि पतिस्ते हि प्रियः
सदा ॥ जायाममतथा त्वंच प्रिया स्यति तर्गवहु २५० आवयोः प्रीतिरित्यर्थमिदं तरेतरदेहयोः ॥ इतरेतरकामायन कथंचन मामिनि २५१ किंतु स्वस्य प्रियार्थं त्रे
योस्मि पतिरात्मनः ॥ ममापि त्वं तथा जाया प्रिया सिस्वात्मनः कृते २५२ आत्मनः सुखमिच्छंत्यानार्याः कामाग्निदीपनात् ॥ अन्नवस्त्रादिलोभाच्च जायते त्रपतिः
प्रियः २५३ आत्मनः प्रतिकूले तु पच्यौ प्रीतिर्न जायते ॥ अन्यनार्यादि संसक्तेनारीणां कर्हांचेत्प्रिये २५४ जायायां प्रीतिमांस्तद्व्यातिर्भवतिका मुकः ॥ पाका
दि कृतिलोभाच्च नान्यथा कर्हांचेत्प्रिया २५५ आत्मनः प्रतिकूलया मवेज्यायारतादिषु ॥ न तस्यां प्रीतिमांस्तद्व्यातिर्भवतिका मुकः २५६ आत्मैव प्रियपुत्रायं जाये
प्रियतमो मतः ॥ स्वयं ज्योतिः सदानंदः स्त्रियः पुंसश्च सर्वदा २५७

पत्न्यायां प्रियासीति २५० आवयोः प्रीतिरिति । परतु इयं वक्षसां प्रीतिः स्वमित्रस्वकामादीनां पकारावनमदक्षि किंतु स्वस्वैव कामावेति हपोरर्थः २५१ । २५२ तत्र नार्याः पतिगोचरधेयाः
स्वात्मार्थं त्रिजगदपि आत्मन इति । कामादप्युपसंगमद्वारा ज्ञादिलोभाच्च नान्यथा कर्हांचेत्प्रिया २५३ इत्यतिरेकेण स्पष्टयति आत्मनः प्रतिकूल इति ।
अन्यनारीस्तथा दिनामतिकूलेष्वप्येतु नारीणां प्रीतिर्न इत्येतद्व्यातिः २५४ इति प्रेम्णोपि तावत्तथा जायायां प्रीतिः । कामाग्निदीपनात्पक्षात्पक्षेऽप्यमो कण्डिकासामर्थ्यकृतं देवतुर्ही एवमप्येति २५५
तिरित्यर्थः २५५ इत्यतिरेकेण स्पष्टयति आत्मनः प्रतिकूलावेति । इत्यादिपुत्रममृतिं पाचरे २५६ फलितमाह आत्मेवेति । यथा सर्करास्त्वोभयपुत्रास्त्वेषां भुक्तावापकत्वा
म्यभुक्तावापकत्वात् प्रीतिपत्त्यातिरिक्तमत्वात्पक्षात्पक्षेऽप्यमो कण्डिकासामर्थ्यकृतं देवतुर्ही एवमप्येति २५७

आ. पु.

॥ १० ॥

आत्माधर्मिणि । यत इतरापेक्षया प्रियतरमस्मिन्सुखमात्माधर्मिण्यतस्तत्प्राप्त्या प्रियतरमिति मेवैवः २६८ कस्मिन्प्राप्त्यनोभासमानपरमानंदरूपत्वेन परमपुरुषार्थत्वेन वा । स्वयमिति ।
 प्रक्षणादिहिरण्यगर्भानंदस्वरूपः सदा तनोन्नमानंदः । विपरीत्येव प्रवरूपभूतस्यानंदरूपमात्रेणैव देहोऽप्यमोदयजतीति आश्रित्य वर्तते इत्यर्थः २६९ सत्त्वग्लानंदमात्मरूपरूपाह परेति । यन्
 त्रधात्यो ज्ञातस्वर्गानंदं दाधिकं परसंबन्धेन देहेन रहितं सुखं तदुपोपमात्मेत्यर्थः २७० उक्तविषया परमानंदरूपात्मनः परमपुरुषार्थत्वमितरत्रेव संबन्धविज्ञापकैकप्राप्त्या नित्यं प्रत्यात्मसाक्षात्काराद्यथवा
 णादिविधायकस्य निदिष्टासित्यवस्थं तदा रूपस्याधेमाह अरे इति च । देहजिह्वामिः । हे मे प्रिये तस्मादात्मन एव परमपुरुषार्थत्वात् अज्ञातमात्माने अधिकारीभिः शब्दादिगुणसंपत्तेरात्मसाक्षात्कारायाऽपमा
 मात्मानं प्राहमस्मीत्येवं विधेयं चेत्तदा वाक्यजातमसकृत् श्रोतव्यं कुतः श्रोत्रियावादि लक्षणमहगुरोर्मुखादिनिद्रादयोऽर्थः २७१ । २७२ मननमाह वेदेति । वेदवाक्या विरुद्धेन तर्केण विचारण
 रूपं मननं कुर्यात् कीदृशेन तर्केण न्यासादिभिः न्यासो विस्तारः एकस्वकारणस्थानाकृततावस्थानमिति पाठः । आदिपदेन सत्मासक्यः कारणे कार्यणां प्रलयस्तथात्मनः सर्ववस्थारूपं नुममकुर्यो
 न्यवपत्तेर्योऽप्यतिरेकश्च एवमेतत् । एवं विषयार्थात्तेन ज्ञेयेन अतएव तस्मात्कारणरूपमवस्थसहकारिणा असंभावनादिदोषवारकेत्येवार्थः । तदुक्तं नीतिः । यत भूतपृथग्भावमिति वादि । इत्यादि

आत्माधर्मिणि प्रियं तस्मान् सुखं प्रियतरं यतः ॥ ततः प्रियतमः शब्दानंदं दात्मा तु देहिनाम् २६८ स्वयं ज्योतिः सदानंदः परमो ब्रह्मणोपि च ॥ आनंदस्योपजीवंति मा
 प्राब्रह्मादयो स्यादिति २६९ परसंबन्धरहितं मात्मानं सदा सुखम् ॥ स्वर्गानंदं दाधिकं स्वात्मानमैवेत्येवोत्र देहिनाम् २७० अरे जाये प्रिये तस्मान्मैवेत्येव प्राधिकारिभिः ॥
 करामलकवत्स्वात्मप्रत्यक्षज्ञानसिद्धये २७१ आत्मा ब्रह्माहमस्मीति ह्येवमादिभुतेर्वचः ॥ श्रोत्रियब्रह्मणिष्ठाख्यगुरोर्वैकारविदतः ॥ श्रोतव्यमसकृच्छ्रं तदा ता
 दिगुणयोगिभिः २७२ वेदवाक्या विरुद्धेन तर्केण च विचारयेत् ॥ व्यासादिभिः समुत्प्रेन प्रत्यक्षस्थैर्यकारिणा २७३ मनसो योग्यताया स्यात्स्वरणं ज्ञानसंनतेः ॥
 एकस्मिन् विषये चैकं ज्ञानी यात्सर्वं देहिनाम् ॥ तामप्यात्मनि कुर्वीत तद्विश्वा रनिवारिणीम् २७४ एवं तर्कस्तथा ध्यानैः संदेहादिविवर्जितम् ॥ आगत्या तर्कनः कुर्या
 त्प्रत्यक्षं वाक्यमानतः २७५ चक्षुरादीनियद्द्रव्यस्युर्मानमानसमानि हि ॥ मनोपित ददेव स्यान्माना मानसमंहितत्वं २७६

दिमिरिति वादे तर्कपदेनानुमानमवः । आदिपदेन च परममहंतादिप्रवृत्तिः २७३ निदिष्टात्मनमाह मनसकृति । मनसो या एकस्मिन् विषये योग्यता एकाग्रततिप्रपञ्चसाक्षात्ज्ञानस्य साक्षात्काररूपं
 तत्तेषां प्राप्ताः कारणं भवति । साकार्यकर्तव्येन्या कक्षाया भाह एकमिति । प्रथमं सर्वदेहिनां मयैकं चिदेकं ज्ञानी यात्सुखायेत् तदुक्तं परं तज्ज्ञाना यथाभिमतप्यानादिति । पुनश्चातं चित्तयोग्यता
 मात्मानि कुर्यात्तथा पुनश्चित्तस्थ निश्चारी न हिर्मुक्तान स्यादित्यर्थः २७४ एवं विषयव्यापितं स्मृतमनः सहकृतात्मज्ञानाक्यादात्मसाक्षात्कारो भवतीत्याह एवमिति । संवेदोऽसंभावना आदिपदे
 न विपरीतभावनया च्याहीनमनः अंतरात्म्यप्रत्यक्षप्रवृत्ततां लब्ध्वा वाक्यरूपप्रमाणफलं प्रत्यक्षमात्मसाक्षात्कारो भवतीति तदर्थः २७५ ननु स्वतंत्रमेव मन आत्मसाक्षात्कारे कुतो न जनयेदिति शंका वा
 रपति चक्षुरादीनीति । मानमनादितार्थमोचरवृत्तिरूपं ज्ञानी च वादिनां गोचरवृत्तिरूपं तयोः समानि वस्तुतस्तद्विहितनियथा चक्षुरादीनि बाहिरिदियाणि मसिद्धादि । न हि चक्षुःपीतं सर्वं न प
 र्याप्तं तस्यादिरूप आगच्छति च मनसो विपरीतपदादित्येवमात्मा प्रमाणरूपवृत्तिपुनः प्रपञ्चात्तदर्थः । अज्ञातार्थं नुमाप्यमेव ज्ञानपटीतत्वेन प्रमाणमिति भावः २७६

आ. पु.

॥ ११ ॥

ननु प्रपञ्चस्याविचक्षणैरविद्याविरोधि विद्याज्ञानासिनां प्रपञ्चो न भासते तस्मिन् कामविद्वान्तेन परिरुहति दिशामिति । यथा हि दृष्टमो विदुषामपि दृष्टतथा तन्मनिसंमोहो विपरानन्दनं विदुषामपि सममिति २०१ प्रारब्धसंरक्षिता विद्यालेशरूपदोषवशाद् विदुषामपि प्रपञ्चभासं दृष्टान्तेनोपपादयति निश्चितोपीति । यथापि चोद्वेकसत्त्ववल्ग्वेन निश्चितः संस्कारातो भाति गुडश्च भ्रूः वेन निश्चितस्तितः कटुर्भाति तथा नैदात्म्यपि दुःखात्मकमप्यवशेषेण भाति भेददृशा भेदज्ञानेन सहैतन्निर्गुणः अधुना जीवन्मुक्तिकाले इति द्वयोरर्थः २९२ । २९३ अथ बुद्धयप्रपञ्चदर्शनं दृष्टान्तेनैव दृष्टानि रिमंति तेष्वभिः । रिमंतस्तत्ततः प्रचलंतो पितरं गच्छन्ते च लज्जं यथा त्वपार्तस्य भ्रान्तितासां नृष्वप्यज्ञस्वपनानां योनेन यः प्रपञ्च आत्मनो तिद्वयोरर्थः २९४ । २९५ शुक्तिकायां मिनि स्पष्टं २०५ मंदाधकारे इति । निपर्वतस्य स्वर्भीतितः स्वच्छिन्नगतमधरूपदोषात् २९७ आनंदात्मनीति । एतज्जगदनात्मनिः स्वरूपमिभ्यां भूतमिति यद्वत् २९८ वतीति । यथा त्वद्वेकस्त्वित्येव यथादिक् प्रसृतं यथा जाग्रदवस्थाति २९९ कालिमाह आग्नेवेति । यतः सर्वमात्रवेतनस्य आत्मनः परमस्वरूपज्ञानं त्वसाधय वेन संयुक्तेन समक्षितेन मनसा सह कृतं यत्पुतिवाक्यं तेन तच्चाऽभवेन 'आपर्वोपोमोनामेषदुर्ज्ञः सर्वपोमिभिः । योमिनो वि

दिशामोहो यथा लोके विदुषामपि जायते ॥ आनंदात्मनिसंमोहो विदुषामेवमस्यापि २९१ निश्चितोपि यथा संस्वो घबलो भाति पिततः ॥ पीतो गुडस्तथा तित्कोमधुरोपि विभाति हि २९२ स्वयं ज्योतिस्तथैवायमानं दात्मा सुनिश्चितः ॥ दुःखरूपेण मे त्रेयि भाति भेददृशा धुना २९३ रिगतं गतं लज्जं लं भाति यथोपरे ॥ त्वपार्तस्य स्वदोषेण मयान्हादिपुगच्छतः २९४ एवं विपश्यन् ज्ञातं गुणवृष्णस्य दुर्धियः ॥ आनंदात्मनि निर्भेदे भेद एव प्रतीयते २९५ शुक्तिकायां यथा रूप्यं भाति लुब्धस्य सर्वदा ॥ आनंदात्मन्येव मे तद्भाति भेददृशो जगत् २९६ मंदाधकारे पुरुषो रज्ज्वापश्यति शेषकम् ॥ अधरास्था पुगंचो रपश्यत्येव स्वर्भीतिनः २९७ आनंदात्मनि निर्दुःखे स्वप्रकाशे तथा जडम् ॥ दुःखरूपमनात्मे तन्मूढः पश्यति सर्वथा २९८ पतिजायादिकं विश्वमात्मनो न्यत्र विद्यते ॥ यथा स्वप्ने तथैवैतन्नास्ति जागरेणैव २९९ आत्मेवैतज्जगत्सर्वं पतिजायादिभेदवत् ॥ मैत्रेयितस्य विज्ञानं प्रत्यक्षं त्वं प्रसाधय ३०० अमयेन च संयुक्तं मनसा श्रुतिवाक्यतः ॥ ततो दुःखमिदं जाये पुनर्नैव गमिष्यसि ३०१ आत्मा सर्वमिदं यस्मात्तं घर्षेन गरादिकम् ॥ यथा खंतत एवात्मश्रुत्या धैर्जमतोपि ते ३०२ श्रवणं मननं ध्यानं दर्शनं चात्मनो हियत् ॥ सर्वं तज्जगतोपि स्यात्सर्वमात्मनितयतः ३०३ अपि सर्वस्य विज्ञान उपयोमो न विद्यते ॥ अर्थज्ञतापि नैव स्यात्सुखं पत्त्यादिवत्ततः ३०४

भ्यतिदृष्टमादभये भयदर्शनः इति प्रसिद्धमयकारणेन तत्फलं तत्फलं सारदुःखनिवृत्तिरिति द्वयोरर्थः ३०० । ३०१ एवज्जगत्तारितस्य तस्य सारार्थमाह आत्मेत्यभिः । यथा गंधर्वमगरादिकं स्वमाकाशमात्रं तथा सर्वमिदमात्मैव परमाह वतितत आत्मनः सर्वस्य पारमा । धैर्यस्वरूपत्वात् तेष्वप्युक्तेरात्मनः श्रवणाद्यैर्जगतोपि श्रवणादिकं कृतं स्यात् । द्विषत आत्मनः संबंधि यत्श्रवणादिकं तज्जगतोपि सर्वं विद्यते । यतस्तत्सर्वजगदात्मनि कल्पितत्वात् तज्जगत्प्रसिद्धिद्वयोरर्थः ३०२ । ३०३ एवमात्मनि ज्ञाते तद्विवर्तस्य जगतः स्वरूपजातमानुषं भिन्नकथमात्रां तं भवतीत्युक्तं । माभ्यायेन तु जानाविशेषं जगत्तदर्थं अविहितत्वात् पुरुषार्थत्वाद्वा दृष्टव्यत्वात् । अपि सर्वस्येति द्वाभ्यां । सर्वस्य सविशेषं जगतो विज्ञाने विज्ञानरूपकियां पापमुपयोमः संसृज्जो घर्षः कथं सर्वजानीयादेवमायकारकं न विद्यते तथा जगतो ज्ञाने सति अर्थज्ञतापुरुषार्थं ज्ञातविनास्ति जगतः मुखदुःखाभावमिदं त्वं न पुरुषार्थरूपत्वाभावादिभिः । नापि जगत्पुरुषार्थत्वात् तज्जगत्प्रसिद्धिद्वयोरर्थः ३०४ । ततो जगत्तोरूपविशेषः सर्वः यः सुखं नैव स्यात्ततोपि यथापतिजायादिभ्यः सुखं जायतस्तिथेः पर्यदृष्टतः । न हि हिमावप्यवस्थापानानां प्रत्येकानां किंचित्सुखं तस्य तद्विभातः ३०५

॥ ११ ॥

महाभक्त्याह उपयोगइति । उपयोगेपिसकलकार्येवाट्टारण्यत्वेन सुसाधुपयोगेपिसर्वश्रवणादिकमन्यपत्तुतात्मानोदुःसर्वकलेऽसकृत्प्राप्तस्तज्जगतोविशेषरूपज्ञानरूपमितिर्भवः
३०५ अथवेदिति । अथेतिपञ्चातरे । यदिचंस्त्रीस्वभावात्कृत्स्नरूपादिदेसर्वजन्तुनांमिच्छासिद्धावितस्यसर्वजन्तोज्ञानेऽप्यवेवोपायः अथकः यदात्मनःश्रवणादीनांकरणमिति यत्
स्तदास्त्रीयश्रवणादिकंस्यजन्तोपिस्वादिपर्यः ३०६ उपादानेदिविकाराणांपारमार्थिकरूपतज्जगन्नेषसर्वविकाराज्ञापयेत्तद्वृत्तान्तेनस्पृष्टपति मृत्तिरूपपतिद्विष्यात् । यथामृशेज्ञानरूप
कलमृत्कार्यपटादिरूपज्ञापयेत्तदभिनत्वात् कीदृशकार्ये व्यवहितमपि व्यवधानेदेशादिभित्तिरा तत्रदेशनपथादेशांतरस्थे कालेनपथातीतादौ स्वभावेनपथापरेतेषामुक्तादौ इतिद्वयोरर्थः
३०७ । ३०८ दार्ष्टान्तिकेषांजपति आत्मेति । नारपरमभिन्नं यतःतज्जगत्तनःश्रवणादिदेनुकलानांज्ञापयेदिति ३०९ भेदेनदर्शनस्यानर्धहेतुताकोधिकापाःसममन्त्रिकापाअर्थमर्धवपति
अपिभेदतिर्ज्ञेयधोः । किंचभेदमिनालोदयेमुल्लसपिदुर्लभंकिमुतमोत्सह्यः ३१० तत्रेहलोकेभेददर्शनांमुत्साधारंस्पृष्टपति आत्मवदिति । तत्रेदेनरक्षास्तेभेददर्शनंत्यजंतीति तथा

उपयोगेपिसर्वस्यनशक्यंश्रवणादिकम् ॥ कर्तुततोतज्जगदुःखदंस्वात्मनःसदा ३०५ अथवेत्त्वमिदंज्ञातुंस्त्रीस्वभावात्समिच्छसि ॥ तथापितस्यविज्ञानउपा
योगंनचापरः ॥ आत्मनःश्रवणादीनांकरणंतस्यतद्वेत् ६ मृत्तिरूपयास्तुविज्ञानाद्यथाविज्ञापयेत्तुमिः ॥ घटादिसकलंतस्याःकार्यव्यवहितंचयत् ७ देशकालस्व
भावैरिहयस्याव्यवहितंसदा ॥ ज्ञायतेमृन्मयंसर्वमृत्कार्यंनमृदोऽपरम् ८ आत्मकार्यजमत्सर्वमात्मनोनापरंतथा ॥ जायतेस्वात्मनोज्ञानात्श्रवणादेःसदाप्रिये ९
अपिभेददृशांपुंमामिहलोकेपरत्रवा ॥ नसुखंविद्यतेजायेकुतोमोक्षोभविष्यति ३१० आत्मव्यदिजायेयंपत्यादिपुनवर्तते ॥ पतिर्वापिचजायादौततस्तेसंत्यजं
तितम् ११ पतिःपुत्रस्तथावितंपशवोविविधाअपि ॥ नारींजहतिविज्ञायस्वात्मनोभेदकारिणीम् १२ पुत्रादिसहितातद्रूपतिनारीत्यजेदिया ॥ स्वस्मिन्भेदद
र्शनात्त्वानिरूपहातत्रसर्वदा १३ चेतनाचेतनंवस्तुयावदात्मसमंजनः ॥ स्त्रीपुंसवपुरेषोत्ररक्षयेतावदेवतत् १४ सुखदंतस्यचेद्रेदमेपपश्यतिमंदधीः ॥ तस्यदुः
खमवाप्नोतिवियोगादिसमुत्थितम् १५ ततआत्मैवलोकेस्मिन्पतिजायादिकंस्थितम् ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यांनवक्तव्यंमयात्रतत् १६ पतिजायादिकंयद्वेदद
ष्टेहिदुःखदम् ॥ ब्रह्मक्षत्राभिधेजातीआत्मनोऽप्येविलोकिते ॥ एतस्मादपयातस्तेज्जन्मन्यस्मिन्परत्रच १७ पातित्यादिसमुत्तदोषादस्मिन्निजन्मनि ॥
पराकुरुतएतेतमात्मनेभिददर्शनम् ३१८

चत्रोषरादानपदेननित्यनमृत्पतेतस्वरूपाद्विष्करणरूपमनदरेपर्वदस्पतीसिबोप्यम् ११ पतिरिति । तथापत्यादयोनारीत्यजंति कीदृशीं स्वस्मान्नेदंवेदंमृदुवांषाम् ११२ पुत्रादीति ।
तथाप्यापिभेददर्शनंनपतिज्ञात्वापिबाहुद्वयार्थजेत्तुपेक्षेत ३१३ चेतनेति स्त्रीपुंसवपुःस्त्रीरूपःपुंरूपोवाजनीमनुष्योऽजचेतनंवावस्तुयावदात्मवत्पश्यन्पालयेत्तदातत्सुखदंभवति एदितुद्वेपम
योर्जन्तत्रभेदपश्यतितात्पर्यभेददृष्टवस्तुनोविद्योगादिप्रयुक्तकुःखमवाप्नोतीतिद्वयोरर्थः ३१४ । ३१५ तद्वति । बोधियदुपोभवतिसततद्विपरीतरूपेणदृष्टःकृप्यकीर्तिन्यायेनात्मभेददृष्ट्याऽप्यकारकत्वं
दर्शनेनपत्यादीनामात्मैवरूपमन्वयतिरेकाभ्यासिद्धमित्यत्रमपानवक्तव्यंकिंतुक्तेवेत्तवर्षः ३१६ पतिजायेति । यथाभेददृष्टेःपत्यादिकंदुःखवंतथाप्राप्त्यादिजातिरप्यद्वितीयरूपादात्मनोभिन्नत
यादृष्टास्तयेतस्माद्देददर्शिनोऽप्यपतिविमुखीभवतिअपकारंकरतीतिपावत् । लोद्वयेपित्वर्थः अतैरात्मभेददर्शनाकारस्त्वदंज्राप्त्यजातिरेवास्मिन्मलोत्पादिरूपोदोष्यः ३१७ उत्तुलमनर्धमभि
नपति पातित्येति । पतिर्यथोन्मथासंतमात्मानमिरयादिप्रसिद्धदुःखमसंस्तत्कृतोदोषःपंचकलेसमपचः पराकुरुतःअपकुरुतः एतेनसत्प्रजाती ३१८

भा. पु.

॥ १२ ॥

जन्मांतरास्त्विति । जन्मांतरेतुस्त्वस्याश्रयादिनातेर्दुर्लभत्वेनाप्यकुह्यमातिपाशयेति वाच्यं । दीनतर्मकुर्वन्त्योवेत्तमस्तज्जातीपराकुलः । कं भेदिकं भेदोऽर्जनं कीदृशं दुःखकारणं स्वस्वदेवस्वयं दुःखेन भूतमित्यर्थः ३१९ यथाजाती इति । यथाश्रावणसत्त्वात्यज्जातीयाप्राकुलस्तथा देवादयोऽपि भेदोऽर्जनमपाकुर्वतीति ३२० लोकापाकरणादस्मिन्लोके भ्रमतिमर्वा । तत्र भवदृशान् कुर्वितः स्वर्गादिलोकेः कुर्वन्पदान्तरजात्मकमपाकरणे तत्फलं नरकमाप्तिः तद्वद्वेदकृतापाकरणफलं नारकोपदुःखमाप्तिरित्यर्थः ३२१ लोकापाकरणादस्मिन्लोके भ्रमतिमर्वा । तथाऽस्मिन्नेव लोके भवदीनतया भ्रमणं लोकापाकरणफलं बोध्यं । वेदापाकरणेन पुनः स्वमवाप्नोति तद्व्यतिरेकमिति शेषः ३२२ वेदापाकरणमिति । वेदापाकरणं भेदोऽर्जनं कुर्वितः वेदः कृतं पदपाकरणं तत्फलमिति वाच्यं । तदस्मिन्परास्मिन्वा जन्मनि बोध्यं । तत्फलं किमात्मकमित्याकांशाया माह शूद्रादीत्यादि । शूद्राद्यप्यकुह्यमातितामसैवापि कानां वा त्वत्त्वस्य संस्काररहित्यरूपस्थादिषु द्रव्याणां पारित्यस्य वापि फलतया बोध्यं । अर्थः ३२३ यदेति । तथा भैवापि कानां वेदमप्यनेषदादीनां न्यूनतासात्फलम् । तथा एतेषां दायः स्वाधीनोच्चारणाः सम्बन्धुच्चारणविषयाप्यन्येषु रसदपितत्फलमित्यर्थः ३२४ अर्थेति ।

जन्मांतरेतुस्त्वस्याश्रयास्वस्य दीनतर्मजनम् ॥ पराकुलतत्त्वमेदिनं दुःखकारणम् १९ यथाजाती तथा लोकादेवावेदाश्च सर्वदा ॥ लोकद्वयेऽपि पुरुषमपाकुर्वतीति भेदो नम् ३२० लोकापाकरणादेपनरकान्प्रतिपद्यते ॥ देवापाकरणादुःखं यातितत्रापिदारुणम् २१ लोकापाकरणादस्मिन्लोके भ्रमतिमर्वा ॥ भवदुःखमवाप्नोति वेदापाकरणात् २२ वेदापाकरणं ज्ञेयमास्मिन्वापरजन्मनि ॥ शूद्रादिजातिमास्तद्वद्रात्यादिर्वात्रिवर्णभाक् २३ पदवाक्यस्वरदेवो न्यूनतोच्चारणेमिति ॥ स्वाधीनोच्चारणनैतभवेयुर्वाकदाचन २४ अर्थज्ञानादिश्च न्यन्तरेषु वा सर्वदा भवेत् ॥ विस्मृतिर्वापितेपास्यादर्थतः पाठतोपि वा ॥ तदुक्ताकरणं वापि कारणैर्वहुषै वतम् २५ एवंभूतानि सर्वाणि स्थानाणि चराणि च ॥ पराकुर्वीत स तत्तद्वात्मनो भेदोऽर्जनम् २६ भूतैः पराकृतिर्ज्ञेया तज्जातिममुद्भवे ॥ कर्मभिर्मानसैर्वाग्भिः प्राणिभिः स्थिरजंगमैः २८ अपकारस्य करणमुपकारस्य चाकृतिः ॥ लोकद्वयेऽपि सर्वत्र सर्वथा सर्वदेवहि २८ एवं सर्वजगत्पंचमहाभूतममन्वितम् ॥ पराकरोति स तत्तमात्मनो भेदोऽर्जनम् २९ यद्यद्देवेन संपश्येदेयस्वस्मादिमोहितः ॥ ततः दुःखं करोत्यस्य जडं वा ज्जडमेव वा ३० अप्राप्त्या दुःखं दर्शयति यं सर्वशरीरिणाम् ॥ लोकद्वये तथा प्राप्त्या दुःखमेतत्करोति तत् ३१ केनचिद्विनिमित्तेन भोगमाभावात्तथा मतो ॥ अन्यत्राप्यथवा स्वस्मादिच्छेदाश्रयातोपि वा ३२

अप्ययने जातेऽपि यत्पुनरादिष्वर्थज्ञानतद्विपर्ययादिज्ञानमून्पत्वं पाश्वेपां पदादीनां प्राग्भाविस्मृतिर्यत्तदुक्तस्य वेदजिह्वितस्याकरणं तत्सर्वतत्फलमित्यर्थः ३२५ एवंभूतानीति । यथाज्जालोऽपि भेदोऽर्जनमपाकुर्वीत तथा भूतापि प्राणिनः सर्वेषु पाकुर्वतीति ३२६ भूतैः पराकृतिरिति । भूतैः कृतापराकृतिरपकारोपमेव बोध्यः । अर्थः । यलोऽपि तज्जातिप्राणाग्निभिः कर्तृभिः शरीरादयोर्नाभिः कृत्वापतिकृताचरणमनुकूलानां चरणवैविध्योः संबन्धः ३२७ । ३२८ किं बहुना सर्वजगत्पंचमहाभूतममन्वितं भेदोऽर्जनमपाकरोतीत्याह एवं सर्वमिति ३२९ अपकारो नाम दुःखकारणमिति दर्शयति यत्तत्सर्वेषु तत्फलमिति वाच्यं । अपमन्वोपयदस्तु सर्वे तन्वास्वस्माद्देवेन संपश्येत्तद्वद्वदुःखं करोतीति ३३० अप्राप्त्येति । तथा भिद्यत्पुनस्तु तदुपाश्रयात् सर्वं दयेन दुःखं करोति तदुपाश्रयात् ३३१ प्राप्त्यापि यत्तदुःखं तत्त्वानां निमित्तमयुक्तं दर्शयति केनचिदिति । केनचित्पतिवचनेन भोगमाभावात्तथा मतोपि वा ३३२ यो न तस्माच्चानां प्राप्त्यापि यत्तदुःखं करोति ३३२

॥ १२ ॥

एवमिति । यतएवमुक्तविशेषासर्वभेदेनदृष्टमपाकुर्वन्ततएवदेविशिष्टवस्तुनद्रष्टव्यं कतुएवपरमं सर्वमानानां सत्त्वं तद्वत्त्वं दृष्टमपि विवेकदेवदृष्टमिति सर्वः ३२३ तत्रनेतद्वृत्त्यमित्युक्ताभि
 दर्शनस्यानर्थकारितांविशदयति एवइतिदाभ्यां । एषसर्वोपकारकत्वरूपोदोषोभेददृष्टांयतोभवतिअतःसभेदस्तत्त्वज्ञानद्रष्टव्यः ३२४ विपरीतेति स्पष्टम् ३२५ द्रष्टव्यपरममित्येतन्मसु
 यति स्वसज्जातीति । अद्वितीयत्वादानंदरूपस्त्वप्रकाशश्चायमात्माहृत्पात्ररकमेवज्ञानं सः यमिन्युक्तश्रुतिषु ३२६ देवावगादितुसर्वमेवज्ञानं प्रांतिकरूपमित्याह एतस्मादिति । येवदृष्टमित्यया
 भूतस्यावलोकनदवगाहनात् ३२७ तस्माद्वाग्यणजात्यादिकंसर्वमेवेतिनिश्चितमित्याह ब्रह्मसप्रमिति ३२८ उपसंहरति आनंदात्मेति । स्पष्टम् ३२९ एतावताश्रवणारंतिःप्रपञ्चिता
 अथमननरीतिप्रदर्शकस्याष्टम्यादिकंठिकापट्टरूपताएवार्थमाह जडाजडमित्येदाभ्यां । जडाजडंसर्वजयदस्मिन्वर्जितेआत्मन्येवास्तिनस्तस्येवसत्त्वावसंतिष्ठितयः । तस्मादेवात्मनोजायतेतथा
 त्रैवात्म्यनिलीयते । विश्वलीयतइतिमुखात्सर्ववतोविश्वभ्रमोपादानभूतादिव्याप्यत्रात्मनितत्त्वज्ञानेजडसत्त्विलीयतेजडमात्माऽद्वितीयवृत्तिभेदः । तत्रस्थित्यादिकालेष्वात्मनोऽद्वितीयत्वेनम

एवमेवमपाकुर्वन्नेददृष्टजडाजडम् ॥ द्रष्टव्यपरमंनेतद्रष्टव्यंकार्हेचितकचित् ३३३ एषमेददृष्टांदोषोलोकद्वयउदाहृतः ॥ एतदोषातयाजायेनद्रष्टव्यस्त्वयाहि
 सः ३३४ विपरीतदृष्टायस्मादुःखंभवतिदारुणम् ॥ विपरीतमिदंज्ञानंत्यक्तव्यंसर्वथाततः ३३५ स्वसजातिविजायुत्यमेदत्रयविवर्जितः ॥ आनंदात्मास्वयं
 ज्योतिःसम्पन्नज्ञानमितीरितम् ३३६ एतस्मादात्मनोभिन्नयद्यत्यइत्यतिकंचन ॥ विपरीतंभवेदेतज्ज्ञानंभेदावलोकनात् ३३७ ब्रह्मक्षत्रमतोलोकादेवावेदाःस
 भूतकाः ॥ सर्वजडाजडंचैतद्ब्रह्मेत्यवधारय ३३८ आनंदात्माततोब्रह्मनिर्द्रयोयमहेश्वरः ॥ ब्रह्मक्षत्रादिकंयस्मात्ततोऽन्यत्रैवविद्यते ३३९ जडाजडमिदंविश्वम
 स्मिन्नऽस्त्यात्मनस्तथा ॥ जायतेलीयतेचात्रसदैतन्निखिलंमिमे ३४० अनिद्याप्यत्रसंज्ञातआत्मज्ञानेविलीयते ॥ दृष्टांतास्तत्रतेवक्ष्येमनसःस्थैर्यहेतुकान् ॥
 ३४१ तामसागजसाभावाःसान्विकाश्चत्रिधास्थिताः ॥ आत्मनोभेदरहिताःस्थितिकालेयतःप्रिये ३४२ भेरीशंखंतथातंत्रीदृष्टांतानवच्छिभाभिनि ॥ मातेभव
 तुममोहास्थितौमेविदुषोगिरा ३४३ भेरीशंखस्तथाकीणाकूरमध्यममंजुलान् ॥ शब्दान्कुर्वंतिसततंनिमित्तसतिभाभिनि ३४ भेरीशब्दस्तथाशंखशब्दोयमपर
 स्तथा ॥ वीणाशब्दइतित्रेधाविशेषग्रहणंसति ॥ भेर्यादिशब्दसामान्याग्रहेनेवास्ति किंचन ३४५

नसोपत्यैर्यमसंभावनाविरासेनस्थिरत्वंतद्देतुःकलंयेपांताहशब्दंज्ञानांवीमीतिद्वयोरर्थः ३४० । ३४१ तत्रस्थितिकालेदृष्टांतमदर्शकस्यकणिकात्रयस्यार्थप्रबंधयति तामसाहति
 द्राविशतिश्लोकैः । येतामसादिरूपेक्षिविषयमात्रास्तेस्थितिकालेभेदरहिताःइत्यत्रार्थसंभावनाहेतुर्भेर्यादिरूपान्दृष्टांतान्यतोवक्षिअतस्तेभ्यामोहोभास्तु कया स्थितोमद्वितीयत्वप्रतिपादि
 कयामट्टिराहतिद्वयोःसंबंधः ३४२ । ३४३ दृष्टांतस्वरूपव्याकरोति भेरीनित्रिभिः । यथाभेर्यादयोवायविज्ञेयानिमित्तैर्द्रव्यसदायुकोपायभिघातरूपेसतिभूराव्हीरादिरासन्वजकान्मध्य
 ममंभयानकादिरसवर्जकान्मंजुलान्भृमारादिरसवर्जकांश्चजडानुचनीयाववांतरभेदान्कुर्वंतित्यर्थः ३४४ भेरीशब्दइति । तेचशब्दविशेषाभेरीशब्दत्वादिसामान्यैरेवेवा तानिचवीणिशामान्या
 निशब्दत्वसामान्यापेक्षयाविशेषरूपाणि । हेसतितेपांविशेषाणांग्रहणंभेर्यादिशब्दसाध्यानांभेरीशब्दत्वादिरूपान्माववांतरसामान्यानांशब्दत्वरूपमहासामान्यस्यचाग्रहेऽग्रहणेसंज्ञेव-

—भवति किंतु भेदादिशब्दवाचकसामान्यस्य ग्रहणे सत्येव अनंतरं भैरः सर्वज्ञादिकृतो विज्ञेयस्तद्विज्ञेयकश्चास्मदो गृह्यत इति द्वयोरर्थः । अत्रेदं बोध्यं किं दुर्भेदस्य ग्रहणे तथा विधुर्नादं दुर्भेदस्य ग्रहणत्वात्
 रूपमहासामान्यत्वात् पदं दुर्भेदस्य ग्रहणत्वात् सामान्यमुक्तं । किं दुर्भेदस्य ग्रहणत्वात् तद्विज्ञेयो विज्ञेयस्तद्विज्ञेयकः सत्युक्तः । अस्मदपदेन च तद्विज्ञेयता उपादिशब्दा उक्ताः । एवं संसादिवाक्येपीति ३४५
 ३४६ दार्ष्टान्तिकेणो जयति सदानंदं तस्मात् । एवमात्मनोऽस्ति भातिभिर्विभिन्नविधिसामान्यरूपस्य स्वरूपेण महासामान्यरूपस्य वाऽप्यप्येति स्वरूपापि पदार्थविज्ञेयस्य ग्रहणे न भवतीत्यर्थः
 ३४७ आत्मनः सामान्यरूपता सर्वज्ञानुभवेन स्फुरति ॥ एवं वेदादिना । इदमादिभिरस्मदन्तेः सर्वनामसंज्ञैः अत्रेदं विज्ञेयस्य ग्रहणे स्तथा ज्ञेयस्य द्विरनिर्वचनीयमस्त्विति विभिः प्रकारैश्च बोधो गृह्यते
 विषयीकृते सत्सर्वविप्रथमादिक एवेत्यन्वयः प्रथमः समग्रगुणाधिको हिरण्यमभादिसंज्ञं सवेसरीरामधम इत्यादिभिरिति सिद्धः । तथाच एकश्चेतन एव सर्वान्मानस्थितो रज्जुवितसर्पशारादिरूपैरिति
 भावः ३४८ तदुपायां युष्मदस्मच्छदार्थत्वरूपाभ्यां द्वे भावितिरित्याह युष्मदर्थ इति । तत्रेदमादिशब्दोक्तो भावो युष्मच्छदार्थः युष्मच्छब्दो विज्ञेयत्वोक्तो भावो यः । केन स तावज्
 ज्ञेयपीति भावः । तथा ईशब्देन प्रधानतया ज्ञेयत्वोक्तो भावो यः केन स तद्वेदोक्तो भावो यः केन स तद्वेदोक्तो भावो यः केन स तद्वेदोक्तो भावो यः केन स तद्वेदोक्तो भावो यः ३४९ आत्मत्वा

भेदादिशब्दसामान्यग्रहणे सत्यनंतरम् ॥ भैरः शास्त्रस्तथाविधैः शब्दोपगृह्यते त्रयिः ३४६ सदानंदं तस्मात् रूपस्य ज्योतिषां भासकस्य च ॥ एवमग्रहणे नैव ग्रहणं कस्यापि
 द्वेन ३४७ अयं वाप्येव भावः सचाहं चात्र गृह्यते ॥ प्रथमादिक एवायमसत्सन्धमतादिभिः ३४८ युष्मदर्थः समुद्दिष्ट इदमादि रनेकधा ॥ अहं ममादिभिर्भावे
 रस्मदोपपत्तिर्ह्येति ३४९ युष्मच्छब्दोऽयं ब्रूते ह्यस्मच्छब्दोऽपि तं पुनः ॥ अर्थमाह यतो नैमीभिर्भाष्यैस्तो विचारतः ३५० वामादियोगतः शंखश्चेतनो देहसंमतः ॥
 अस्मदर्थं विज्ञानातिमनसा भिन्नमेव सः ३५१ युष्मदर्थं त्वरोप्येवमवमच्छति देहमाह ॥ अविष्टितं जडं सर्वकैश्चिन्नेतनेन हि ३५२ नयदान्तया जंतुर्गृह्याद
 स्तिना त्रत ॥ अविद्यामीश्वरः स्वात्मबुद्ध्या गृह्णाति निर्दयः ३५३ अविद्याकार्यमखिलं सूक्ष्मं स्वात्मतया प्रभुः ॥ हिरण्यमभां गृह्णाति विराजो जनकः पुमान् ॥
 ३५४ अविद्याकार्यमखिलं सूक्ष्मं स्वात्मतया विराड् ॥ महाभूतादिसंहितं ज्ञातं प्रतिपद्यते ३५५ जडजातं परं सर्वकश्चिच्छिन्नं चित्तपद्यते ॥ जंतुरात्मतया तस्या
 सर्वचेतनपालितम् ३५६

गलस्य पातु युष्मदस्मच्छदार्थं विद्याह युष्मच्छब्दोऽप्येति । जडजन्तुमिमेत्यपि विचारतो वस्तुविचारैरपि यथाप्येवार्थं युष्मच्छब्दोऽवहितमेवास्मच्छब्दोऽपि वदति प्रतीत्यर्थं चेतनां ज्ञेयो
 भयत्र समानत्वादिति ३५० तयोः समानार्थत्वं स्फुटं यत्तु युष्मदर्थतया प्रसिद्धे पदार्थपदार्थेऽप्यस्मदर्थसत्त्वं दर्शयति वाचादीति द्वाभ्यां । यः पदार्थः संज्ञः संसादिनरूपतया प्रसिद्धो विषयावागादिकं
 करणतां गतः प्राप्तोऽभवत् वेदादौ चेतनश्चेतनत्वव्यवहारयोगो देहसंमतः देहादात्माभिमान्य पितृन् ममदर्थमात्मानं युष्मदर्थोत्त्वापेक्षया भिन्नाः सर्वे त्मादि जन्मवाचक्यं एवमप्योपि युष्मदर्थं
 तया भिन्नश्चेतनः स्वात्मानं सर्वे त्मादि ज्ञेयत्वमवच्छति सर्वजस्य चेतनव्याप्तत्वेन तच्छरीरत्वादिति द्वयोरर्थः ३५१ । ३५२ सर्वस्य जडस्य चेतना विज्ञेयत्वमेव विज्ञेयस्य सत्त्वं न पदात्मतयेति ।
 यज्जन्तेन आत्मतया न गृह्णाति वेदादौ जडं किंचिन्नस्ति यतः सर्वेषां जडानां मूलभूतः । अविद्या ईश्वरेण उपाधिवत्क्षणसंघीरत्वेन गृहीता सूक्ष्मसमष्टिश्च हिरण्यमभेन प्रसीतया गृहीतेति द्वयोरर्थः ३५३ । ३५४
 अविद्याकार्यमखिलमिति । तथा सूक्ष्मसंज्ञिविराट् सरीरकपाद्यह्मादीत्यर्थः ३५५ जडजातमिति । यथा सर्वस्य चित्तं जडजातमप्यनेकचेतनेऽस्तीति तद्वदिति त्वयर्थः ३५६

आ. पु.

॥ १४ ॥

३७० ननु यदि वेद उपपत्त्यते तदा तस्य पौरोहित्यत्वात् पश्चिरेति शेषाद्वारयितुं न तु तदुत्पत्तिर्लोकिकस्य शब्दोत्पत्तेर्विज्ञानात्वेति चेत् । अन्वयसिद्ध्याम् । एष शब्देनाप्यमानेव विवक्षितार्थमिच्छायाप्रमाणान्तरापेक्षा जायते तत्र व्यवहारः शब्दविचार्यैवालोचनपूर्वकमेव उत्पद्यते यथाऽऽनुनिःकोलोरलोकीकः शब्द इत्यर्थः ३७१ नापमिति । अपवेदस्तु तथा लोचनपूर्वकं न जायते किन्तु निःश्वासवदपन्नतत्त्वपरमात्मनो जायत इत्यर्थः ३७२ तथा च पुरुषेणार्थालोचनपूर्वकं निमित्तं वाक्यं पारुष्येन दत्तं वेदवाक्यं न भवतीत्याह विचार्येति । यद्वचनं पुरुषो विचार्य रचयेत् पौरोहित्यमित्युक्तं कीदृशं तद्वचनमस्य दृष्ट्वा वाच्येति तार्थमकाशनासमर्थं न हिसितस्मिन्नादिमधुषावांतरविशेषः पुरुषवचसा प्रकाशयितुं शक्यः वेदवाक्यं कीदृशं विचार्य मत्स्यं च चन भवतीत्यर्थः ३७३ तद्विपरीतपक्षे प्रविवाच्यमविचार्योक्तं वेदवचसा लोच्येति चेन्न प्रमत्तमीतवद्वयव्यभिचारित्वेन सुतरां प्रमाणाप्यादिन्यास्येनाह अविचार्येति । अनीय ईश्वरभिन्नः पुरुषो ब्रह्मलोकं पितृवर्तमानो यद्वाक्यमविचार्यं ब्रूयात् तस्यार्थव्यभिचारेवेति नियमः ईश्वरभाषितं तु वेदरूपमेवमविचार्योक्तत्वे सति स्वार्थव्यभिचारिन भवतीत्यर्थः ३७४ ततोऽज्ञाता वाच्यार्थत्वेन वेदस्य मुक्त्यं प्रामाण्यं सिद्धमिति चेत् तत इति । ततः अविचार्ये श्रोतृवाङ्मनसि पाठार्थं प्रवृत्तत्वात् प्रमाणांतरापेक्षा स्वार्थव्यभिचारश्चास्ति तेनानुवादकत्वात् वाच्यार्थव्यभिचारोपपत्त्याभावेन वेदो मानं प्रमाणराजं इति तः ३७५ अथ वेदमात्राण्येकमुत्पाद्यैस्फुटवन्ती किं शब्दनामस्योक्त

एवं नानाविधज्ञानसंपन्नात्परमात्मनः ॥ शब्दराशिर्यवेदो विजातीयः प्रजायते ३७० शब्दे मानांतरापेक्षा जायते यत्र तत्र सः ॥ उत्पद्यते विचार्यैव यथा लोकरवोपुना ३७१ नायं तथा समुत्पन्नः किन्तु निःश्वाससन्निभः ॥ स्वप्रभादात्मनो जातो यथा भूतार्थवादिनः ३७२ विचार्य पुरुषोऽसम्यग्रचयेद्वचनं हियत् ॥ पौरोहित्यं हितं ज्ञेयं वेदवाक्यं न चेदृशम् ३७३ अविचार्य तु यद्वा ब्रह्मलोकं प्यनीश्वरः ॥ स्वार्थव्यभिचरेतनुनेव मीश्वरभाषितम् ३७४ ततो मानांतरापेक्षा वेदवाक्येन विद्यते ॥ न स्वाध्वव्यभिचारश्च मानं तेनायमीरितः ३७५ अप्यनात्मेन चोक्तस्य व्यभिचारो न विद्यते ॥ शब्दस्यार्थेन कुत्रापि कथं वेदस्य स स्मृतः ३७६ संनितीं प्रमाणान्यस्य न चा इति वचो यतः ॥ अर्थवोभङ्गोऽप्येव परमाधीन इत्यते ॥ अवोधकत्वात् प्रत्यक्षं तत्र मानं न तद्वदेव ३७७ शब्दस्तु बोधकत्वेन मानं तत्र भाविष्यति ॥ माना मानव्यवस्थेयं बोधावोधकतायतः ३७८ बोधकं च न चेन्मानं येषां ते पाकुतो हितम् ॥ मानस्य मानतानैव समर्थायाः प्रवृत्तितः ३७९

मिक्तं प्रामाण्यं श्रीमांसकमतमसिद्धं दृश्यते । अप्यनात्मेनेत्यादिना । अपि किंच मनोनेन विप्रलम्भकतया प्रसिद्धेन पुरुषेणाप्युक्तस्य शब्दस्य वाक्यस्य कुत्रापि कथं व्यभिचारो न भवति किं नुत वेदस्यापौरोहित्येन सप्तार्थव्यभिचारो भवेदित्यर्थः ३७६ अनाहोक्तवाक्यमृदा इत्यतः स्वमानतामुपपादयति सर्वविद्वद्वा । अस्य पक्षस्य पोरुषा निफला निनया स्तीरे संतीः याकारकमनामोक्तमविवाक्यमर्थस्य न दो हीरमतफलरूपस्य बोधकरोत्येवातस्तदप्युत्सर्गतः प्रमाणाभवेति शेषः परेतुसीर्षा नन्द इत्येतवाक्यश्रवणकाले पक्षिकेन न साक्षात्किंचित् तस्तत्रार्थप्रत्यक्षं न मानं भवेत् बोधकत्वादिति संसंदः ३७७ शब्दस्त्विति । किंतु तत्रार्थेन शब्द एव मानं बोधकत्वात् यत्नेमाना मानयोर्न्यवस्था स्वरूपविभागेन बोधकत्वावोधकत्वाभ्यामेव कृता मानं हि व्यन्तर्कनकारकमतो बोधकत्वं वेदस्य मानत्वं विशेष्यं नान्यथेत्यर्थः ३७८ संवादिप्रवृत्त्यानुमेयं वाच्यमाप्यामिति वदतां नैवाधिकर्षाणां मत्तं मत्वाह बोधकमिति । येषां वादिनां मते बोधकमात्ररूपं मानं भवति तेषां मते तस्मान्स्वरूपं कुतः सिद्धं च तिसमर्थायाः प्रवृत्तेर्नो रिति चेत्तेत्यर्थः ३७९

तत्र सार्धं प्रवृत्तिहेतुत्वावदप्रत्यक्षः किमनृतेः सामर्थ्यस्य बोधेन सप्तमोर्धो विषये प्रत्यक्षः सातथा तस्याप्यनन्तरं मित्रिभ्युत्पत्त्या ज्ञेयत्वादि न कस्यचिदर्थः किंवा सामर्थ्यविषयानोर्थः प्रवृत्ति-
 यस्यादिति न्युत्पत्त्यासंभवेन न च कथं आपो सामर्थ्यप्रतिपादितोर्धो प्रत्यक्षप्रवृत्तेर्लक्षणं भविष्यतीति सूचयेत्प्रवृत्तेस्तत्त्वसामर्थ्यस्य प्रत्यक्षप्रवृत्त्यादिति । बोधेनेष्टावन्तानां विषयेन वि-
 ना प्रवृत्तिसामर्थ्यस्याप्युदयाभावदित्यस्याः प्रवृत्तेः सामर्थ्यबोधोपश्रुत्येवोपनिवेशं कुतः स्यादित्यर्थः । अन्त्येपि सुखादित्यस्य प्रयोगेनोपयोगिनोर्धो बोधोपश्रुत्येव भासिष्येत्प्रवृत्तिर्न यथाप्युत्पत्त्यादिति शेषः ३८० अनन्तरा-
 त्वेन अथवा सिद्धत्वादिति दर्शयन्तादृशी च सामर्थ्यताऽनन्तरावप्येव स्तीत्याह । समर्थता चेति । सुखदुःखयोः कृतेरानभस्यवत्तादस्य धानुपपत्तेरित्येव सामर्थ्यतात्त्विकानां प्रवृत्तयेव स्तीति शेषः ३८० अनन्तरा-
 प्येतत्त्वमेव तद्विषयेन बोधेन न ह्येत्यादिना । अनन्तरस्य वादिनो वक्तव्यं कथं प्रवृत्तस्य बाधकस्य न दीतीति ह्यप्रसूतादिभ्यः ज्ञायत इति न हि किंनुनापतयेत्यर्थः ३८१ ननु कुललभ्येधिकः सुखमेवमा-
 मुयादिति वक्तव्ये दुःखदुःखयोः स्वर्गोऽभयोः फलत्वेन निर्देशो भुवि तद्विषये किमप्यानेत्यादेः सिद्धिर्न ज्ञानासि प्रवृत्तिसामर्थ्यस्य दुःखहेतुतां कथं हेतुत्वात् सिद्धादिति शेषः । प्रवृत्तिर्न वेति । एतादृशी प्र-
 वृत्तिः कापि नास्ति यामुल्लेखेन नयेदित्यर्थः ३८२ अत्रार्थेतादृशसिद्धांतोप्यनुकूल इत्याह । अतिक्रान्तिरिति । दुःखविर्जितं दुःखासमानादिकारणं प्रवृत्तं कुत्रापि नास्तीत्याकारकस्यार्थकत्वात् संकेतो

प्रवृत्तेरपि बोधेन विना नैवोदयो यतः ॥ कुतः सामर्थ्यमेतस्या बोधश्च न्ययमविप्यति ॥ समर्थता च विज्ञेया सुखदुःखलक्षणे ३८० नानास्य बाधेन प्रवृत्तस्या-
 त्रवादिनः ॥ सुखदुःखेन जायेते न दीतीरस्य दर्शनात् ३८१ प्रवृत्तिर्नैव काचित्स्यादुमया लोके दयोः ॥ कुर्याद्या सुखमेवैकं दुःखमंघविर्जितम् ३८२ अपि कुत्रा-
 पि नैवास्ति सुखदुःखविर्जितम् ॥ इति तार्किकसंकेतो महानस्ति यतो हिते ३८३ भीतानोक्षेपेनेच्छाति परमानंदरूपिणि ॥ आनंदतत्तत्त्वे तद्यत्किंचित्त्वीरितं
 भवेत् ३८४ बोधकत्वं ततो माने मानतायां हि वरणम् ॥ बोधको विद्यते शब्दः प्रत्यक्षेनैव तादृशम् ॥ ततो ज्ञातस्य बाधे स्याच्छब्दो मानमनिर्दिष्टम् ३८५ कामंत-
 स्यापि बाधोस्तु नकारसहितेन च ॥ वाक्यान्तरेण बलवान्नकारो वर्णसंज्ञितौ ८६ मृगानां हि यथासिद्धो वर्णानां तादृशः स्मृतः ॥ नकारस्तेन बलवानन्यशब्दार्थहारकः ३८७

भिषावो महान्दूरतिक्रमोति । तस्य महत्त्वमप्युदयादपि पक्षरूपादिना । वेतार्किकापक्षः स्वसंकेतादृशः ततः शुद्धिप्रसिद्धपरमार्थरूपेणोक्षेप्यार्थेनैव प्रतिपादितो गीकुर्वीति किं दुःखाभावकपक्षमेव मोक्ष-
 स्यपुरुषार्थतामुपपादयतीत्यतस्त्वबाधपक्षे तत्प्रवृत्तेः सुखमात्रेणैव न कृतं यत्किंचित्पुत्रमिति ह्योरर्थः ३८३ । ३८४ फलितमाह । बोधकत्वमिति । तत उक्तविषयमानस्य बोधमात्रजननसमत्त्वान्नान-
 निष्ठायां मानतायां बोधकत्वेनैव कारणप्रयोजकं तच्च बोधकत्वं यादृशं स्यादेव ततो तादृशमप्यसाधेनान्ति । अतो नानावक्त्ररूपोदाहरणेपि शब्दो मानमित्यादिर्निर्दिष्टं पुत्रमेवेत्यर्थः ३८५ विप्रलंभकत्वात् यदा-
 विषयवृत्तं मां प्रोक्तं तदापि बाधवत्तादात्तपूर्वे मेव बाधवदविषयपरिहृत्योत्तरार्थे स्थिते रित्याशयेनाह । काममिति । तस्य प्रमाणत्वेन न्ययबद्धस्य बाधकारसहितेन न्ययतिन बाध्यान्तरेण बाधो भवतु नामने-
 तावता मोक्षार्थिकस्य पूर्वका लिकमात्राण्यस्य काचित्सतिरिति शेषः । प्रवृत्तिर्न हि बाधकारैर्वाप्यर्थतलौ किंचेदिकप्रमाणानां प्रमाणमप्यर्थं ह्यस्तीत्येतदवसाना एव सर्वविधपक्षः यादिना न न्ययतिन बा-
 धस्यैव बाधकतायां प्रयोजकं बलवत्त्वमाह । बलवानित्यादिना । नकारो निषेधवाचको वर्णो वर्णानां संज्ञितौ सुदायमप्येव बलवान्मृगानां संज्ञितौ स्वसंज्ञपदाधानां सत्तात्त्विकप्रमाणपक्षारकावा-
 दिति दर्शयति ३८६ । ३८७

यत्र नुसमानविषयादौ निषेधोऽस्मात्तथा तत्र योर्वादिनोर्विपक्षितयौ त्रीभ्योर्नृपादितवाक्ययोः परस्परमतिर्वेदेन निश्चयजनकत्वाभावात्परस्परैकचित्प्रमाणानिश्चयावाप्तेऽप्यभिप्राह नकारपोरिति । तृतीयमपि मानंतदन्वेषणस्य चतुर्धादिकं वाचकं न स्यादिति चतुर्थपादार्थः ३८८ तत्रापि यद्येकनिषेधवाक्यं लोकि केऽस्याद्वितीयं नुवेदिकंतं प्रतीक्यमानां नृपाणां कृतं नृपाद्वयोरेकस्य शब्दे स्थानिश्च पादित्वाह नकारपोरित्येति लोके वेदपोर्लोकिकवेदिकयोर्नकारयोर्बरोरेतु लौकिको दूबलं पतः श्रुतिदोषो लोकि के भवति न वेदिके दान्तसंबन्धः ३८९ एतदेव स्पष्टमपि अभ्यपोरिति । अथ योः केवललोकि कयोः शब्दयोर्न दोषोऽस्मात्तथा भावमतिपादकयोर्न दोषो भवति तथालोकि के वेदिकयोरेव सत्त्वादिमतिपादकयोर्विरोधो भवति तत्र लौकिकः स भवति तदोपत्ता दूबलं न वेदिकस्तु न तथेत्यर्थः ३९० बोधकत्वलक्षणं प्रमाणं तु शब्दस्वरूपमात्रपेक्षया कपेऽपि विषये न स्याह कृतगादिति । स्पष्टम् ३९१ यस्त्विति । यस्तु शब्दोदगदादिमानि पञ्चपुण्ड्रपादिवाक्यरूपी बोधजनयितृत्वा प्रमाणत्वेऽप्यस्यां कंबोधकत्वलक्षणमात्राणां दिवानं काचिद्द्वानि रित्यर्थः ३९२ किंच न पततं कृतालक्षणं प्रमाणं किंच न बोधकत्वात् प्रत्यक्षमिति भवत्वाक्यमेवं वाहरणं तस्याभावात् शब्दोक्तत्वेन प्रमाणस्य सत्यस्य सूत्रेऽप्यकारः पर्यवस्यति तत्रापि निषेधवाक्यमात्राणां नृपाणां अपि सर्वान्वेति द्वाभ्यां । परस्परविद्वद्वा निवानि श्रुतत्वादीनि मानानि तानि कर्मभूता

नकार्योर्विरोधस्यादुभयोरप्रमाणता ॥ तृतीयतत्रविज्ञेयमानमन्याप्रपीडितम् ३८८ नकार्योर्विरोधेतुदुर्बलोलोक्तेदयोः ॥ लौकिकःशक्तिरदोषोलौकिके
स्तिनवैदिके ३८९ अन्ययोःशब्दयोर्यद्विरोधोलोक्तेदयोः ॥ लौकिकोदुर्बलो नैववैदिकोदोषवर्जितः ३९० कस्वगादिस्तुयःशब्दःसोपिचेद्वर्णगोचरम् ॥ वाप्य
मुत्पादयेत्यस्मादप्रमाणपर्यमवेत् ३९१ यस्तुनोत्पादयेद्दोषकामसोऽमानमस्तुनः ॥ नचात्रच्छिद्यतेकिंचिद्दोषमानत्ववादिनाम् ३९२ अपिमर्वाणिमानानि
विरुद्धानिपरस्परम् ॥ नकारानुग्रहाज्जेतुंप्रभवतिपराणिह ३९३ तस्माद्वर्णमणेत्रेयोनकारोवल्बानिह ॥ बलवत्त्वात्मचेद्वोषकरोत्यस्तुमसर्वदा ३९४ ततः
शब्दोनकोप्यस्तिबोधकोयोनमानताम् ॥ गच्छेदतःकुतोवेदोमानतानगमिष्यति ३९५ एवंमानशिरोरत्नभूतोवेदोमहानयम् ॥ मंत्रब्राह्मणमागेनद्विधाभूतः
स्वभावतः ३९६ ऋग्यजुःसामभिस्तद्दधर्वागिरसासह ॥ चातुर्विध्यंसमापन्नइतिहासादिमेदवान् ३९७ इतिहासइतिमोक्षइतिहेतिबभूवयत् ॥ जनकोद्व्या
दिरूपोर्वेदेऽनेकप्रसंस्थितः ३९८

निजैतुपराणिभिरुद्धानिमाननिकर्तृमिसिद्धे कृतानकारानुग्रहसुविषेधवाक्येनविरुद्धानांस्थित्येकरणद्वाराअनुगृहीतत्वादिति तस्मात्स्वानुग्रहेणापेधांनलाभापक्त्वाद्दलवत्त्वेनप्रसिद्धेनका
रोयदात्तार्थद्वयजनयतीत्यनुभवसिद्धेदास्यनकारजोबोधःसर्वदास्तुअवाधितार्थकसंस्तितुत्त्वितिद्वयोरर्थः । अथातादृशविषेष्वाक्यबद्धोक्तमप्रकृष्यमात्रत्वमिनिभावः ३९३ । ३९४
फलितमाह ततश्चि । ततश्चकथुक्तेर्बोधकत्वेनलोकिकप्रभेदोप्योऽस्मिन्प्रमासाध्यभाजनैर्भवदधिकमुत्तेदोभिरस्तदोपसंकरःकार्यः ३९५ एवंवेदस्थापदोक्तपेयतयाभिरस्तदोषांकरूप्यत्वेनःप्रमा
प्यमुषयाद्यथतद्विभागमतिपादकरूपयदेवःपादेर्वाक्यप्रत्येयस्यार्थमाह एवमित्यादिना । स्वभावतःप्रमत्त्वानांभिरोमन्विभूतोवेदःप्रथमंदिवाभूतोमन्त्ररूपोज्ञाक्षयरूपश्चेति तथमंवरूपोमन्त्रत्वेन
प्रसिद्धःवल्लक्षकःकस्यचुःसामार्थ्यभेदेनचतुर्विधःमन्त्रमित्यल्लक्ष्यकमात्ररूपस्तुइतिहासगिद्विभूतुकाद्विषयेदवान्वितिद्वयोरर्थः ३९६ । ३९७ तत्रैतिहासस्वरूपमाह इतिहासइति ।
इतिवृत्त्यं स्पष्टिहं आसन्नमृज इतिभ्युत्तरपातवकोविदेहस्त्यादिकोविदेभाहसतिहासपदेनोक्तकार्यः ३९८

४६३ । ४६४ यथाहशब्दायामात्म्यादितेन ज्ञानातिशयेन स्यात्स्वरूपज्ञानात्पराधामात्मनिभासनस्य स्वरूपव्यापि । अविनाशीति । यथासुप्तौ मृतौ च विषये विद्यमानोऽप्यात्मा देहाभावादेव तेन न ज्ञानातिशया मुक्तावपीति संबन्धः ४६५ आत्मस्वरूपं तु न कदाचिदप्यथाभवनिमिनाशित्वादित्याह सुप्तादिति । न ज्ञानातिशयजति ४६६ देहाभावाद्देहाज्ञानं नुप्रदिष्टानेन स्फुटयति सुप्तादीति । करणादिरूपरूपिण ईदृश्यादिरूपस्य ४६७ यच्च मुक्तावात्मनः स्वरूपं तत्संसारदशाया अप्रविचयते परं नृदेहादि संवेधात् स्फुटमवभासत इत्याशयेनाह ज्ञानेति । ज्ञानोद्भयादिसंस्काराणां आत्मस्वरूपं चेतन्यमनुगतमेवेत्यर्थः ४६८ फलितमाह सुप्ताविति । सुषुप्तादौ स्वप्नकालाद्वितीयचिदात्मकमात्मस्वरूपं नान्यथा भवतीत्यर्थः ४६९ एवं शोधितस्य त्वं पदार्थस्य परिपूर्णता प्रतिपादनेन ब्रह्मविद्यायास्तद्ब्रह्ममयो मकस्येवास्य स्यादभिनयपरावाः पञ्चदशकं दिक्रियाजं ब्रह्मप्रापत्तिं श्रेयमर्थं स्वस्वदेवभानस्याविद्यायाः प्रत्यक्षप्रतिपादकस्य येनेदं शिष्यतः पूर्वग्रंथस्यार्थमाह स्वयं योतिरिति

अनिमज्ज्ञानरहितज्ञानं दात्मा स्वयं प्रभः ॥ द्वैतावगतिश्च न्यत्वादिदं दुःखं न गच्छति ४६३ संसारेऽपि कुतो गच्छेत्सुप्तावाविद्यकं रितम् ॥ अविद्यारहितो यत्र द्वैताशापिन विद्यते ४६४ अविनाशीततः स्वात्मा विशेषज्ञानसंक्षये ॥ स्वप्नमोपिन ज्ञानातिद्वैताभावेन हेतुना ॥ यथासुप्तौ मृतौ चैव मुक्तावपि तथैव सः ४६५ सुप्तौ मृतौ तथा मुक्तावानं दात्मा स्वयं प्रभः ॥ अविनाशीत्स्वत्वात् न जहाति कदाचन ४६६ सुप्तादीन् विषयान् सुप्तौ स्वप्नमोपिन गच्छति ॥ अभावाद्द्वैतजालस्य करणादिरूपरूपिणः ४६७ ज्ञानकर्मेन्द्रियमणे देहातः करणेऽपि च ॥ वर्तते सर्वदा प्यात्मा यतः सर्वगतः पुमान् ४६८ सुप्तौ मृतौ तथा मुक्तावपि नाशी स्वयं प्रभः ॥ मेधेयित एनायं चिच्छक्तिर्भेदवर्जितः ॥ अग्रादिवत्स्वभावोऽस्य न विपर्ययति कर्हिचित् ५६९ स्वयं योतिः स्वभावेऽस्मिन्नानं दात्मानि निर्द्वये ॥ वस्तुतो विद्यते नैव द्वैतं किंचिज्कर्हिचित् ४७० ततो मायामयं द्वैतं तद्वर्ततेऽप्रतत् ॥ संसारित्वाकाशेन संसारस्वरूपिणः ४७१ यदा द्वैतमिवैतद्विस्वरूपं स्वात्मनो भवेत् ॥ अन्यदेकान्यमात्मानं नानाभेदसमन्वितम् ४७२ विषयत्वं समापन्नं जगत्पमने कथा ॥ सुखदुःखकरं ब्रह्मज्ञानादर्वाक्षगीर्णिगाम् ॥ एकदशोद्भिदैरन्तर्बहिर्भेदाधिगच्छति ४७३ अविद्यायां विलीनायामानं दात्मा स्वरूपिणि ॥ स्वप्नमेव ब्रह्मज्ञानाद्भेदगंधविवाजते ॥ कर्तृकर्मादिरहिते कः किं केनाधिगच्छति ४७४ सर्वब्रह्मेति विज्ञानेन देहाः स्थिरजं वमाः ॥ ज्ञानकर्मेन्द्रियाण्यत्र नैव स्थिर्विषयेऽह ४७५ सुखदुःखादिभिः सार्द्धं नैवातः करणं कचित् ॥ करणाभावतो यस्मादविद्यानाशमागता ४७६

तिदशभिः । अस्मिन्मात्मनि वस्तुतो देहासंभवात् संसारित्वाकाशेन संसारस्वरूपिणः ४७० । ४७१ तत्रावयववर्णातिस्फुटयति यदेति । यदा एतदात्मनः स्वरूपं देतापेक्षया अन्यदेव विलक्षणमेवा द्वैतमिति पावत् । तद्वैतमिव मायया द्वैताकारेण भासमानमिव भवति तदार्थं जीवमात्मानमर्थतत्पदार्थाद्विभक्तं तस्य आदिभेदवत्तत्रादिभेदवत्तत्पदार्थानां विविधविषयात्मकजगत्पमने कथा ४७२ । ४७३ न्यतिरेकं स्फुटयति अविद्यायामिति । किं शब्दास्ते अविद्यायां न स्वस्वपेक्षिपुटीकसंभवतीत्यर्थः ४७४ ब्रह्मे हेतुया विपुटीककाप्यामंतर्बोद्धमात्मानमाभावमविद्यात्मककारणाभावात्पुक्तमाह सर्वब्रह्मेति । सर्वब्रह्मेति ज्ञानेन सति अज्ञात्मा स्वस्वपेक्षादयः कारणाभावात् कर्हिचित् । अग्रादिवत्स्वभावोऽस्य न विपर्ययति कर्हिचित् इति द्वितीयोऽर्थः ४७५ । ४७६

नत आत्मावेव लोऽयं सिध्यते इत्याह । अविद्यामावत इति । स्वप्न ४७७ अस्मिन् विद्यायां ज्ञानं लब्ध्वा किं पापिनं सुखं भवति तस्याह । अस्ति च विद्या विनिर्मुक्तं तत्पर्यन्तं स्वप्नमावतज
भंगादिरूपमपि कथं जायेत सिद्धत्वादिति ४७८ ननु तदानीं शास्त्रान्मेव जानीयादिति शंकावारयन् विज्ञानी पादित्यं तत्राक्षयस्यार्थमाह । अपीति द्वाभ्यां । यदाऽविद्याकाले हेतुमिव भवति तदा पितृवै
आत्मभिन्नं वदन् ज्ञानस्य विषयीकरोति तन्मात्रमिति पसिद्धं । विद्योदयान्तरं शास्त्रानं विषयीकरोतीति किमु वाच्यमिति द्वयोरर्थः ४७९ । ४८० उक्ता ये उपपत्तिमगृह्णादिषु देः सुवितां प्रपद्यते ।
विज्ञातारमित्यादिना । सर्वस्य विज्ञातारमात्रं ज्ञानं ज्ञानस्य विषयीकुर्यादिति यो वदति स गृह्यते प्रपद्यः एवं कथं त्वया त्वया केन करणेन ज्ञात इति ४८१ ज्ञानेन विषयीकरणे करणमवश्यमपेक्षित
मित्याह यद्यति । यो मनुजो गृह्णति ज्ञानस्य विषयीकरोति तद्विषयीकरणं केन चित्करणेनैवेत्यर्थः ४८२ तत्र मूर्तामूर्तलक्षणं हेतुतदभावश्च कुर्यात्तथा न वाच्योऽविद्यारहितं ज्ञानं निसदा तदभावादन एवा
यमात्मा भूतावशुक्तं दुक्त इत्याह मूर्तेति । स्वप्न ४८३ किञ्च वात्मनो युज्यते तस्यापराधं तत्त्वव्यापकमिति शोभते तदादीन्यपि स्थितिरेवैकं सुखं यन् शोभते तदादीनां व्यापकतां धारयित्वा वाच्यमिति म

अविद्यामावतो यस्माद्दिनाशः सर्ववस्तुनः ॥ जातस्तेन स्वयं ज्योतिरानंदात्मावतिष्ठते ४७७ अस्मिन्नात्मनिको नाम पश्येत्किं केन वा कथम् ॥ कुप्रकालेपिक
स्मिन्वा किंचित्तस्य फलं भवेत् ४७८ अपि हेतुमिवेदं स्याद्यदात्मायं स्वयं प्रमः ॥ तदापि स्वात्मनो भिन्नं जानीते सकलोजनः ॥ नात्मानं कर्हि चित्तापि विज्ञातारं
स्वयं प्रमम् ४७९ सर्वमात्मेति तु यदा जातमात्मावबोधतः ॥ तदा तु निर्द्वयं देवं स्वयं प्रमं कोपि गच्छति ४८० विज्ञातारमहं जानइतियो निश्चितो भवेत् ॥ पृच्छाम
स्तं नयं मंदं केन ते धिगतस्त्विति ४८१ यद्यो जानाति मनुजस्तत्केनापि न चान्यथा ॥ ततस्तवात्मविज्ञानं केनेत्येतत्समीरय ४८२ मूर्तामूर्तद्वयं सर्वतदभावश्चना
त्मनि ॥ अविद्यारहिते सोऽयं गृह्यते केन हेतुना ॥ अगृह्यः सर्वकरणैर्बाह्यैश्चान्यतरैरपि ४८३ अपि गृह्यते शीर्यते कालतस्तच्छनैः शनैः ॥ यथा वस्त्रादिकं शीर्यम
शीर्यो गृह्यते कथम् ४८४ अपि यच्छीर्यते लोके युक्तं स्वावयवैर्हितम् ॥ न शीर्यते ततः स्वात्मा संयोगरहितः सदा ४८५ अपि सक्तस्वमीति स्याच्छरीरस्य यथा त्राहि ॥
इन्द्रियैर्योगतश्चात्मानिर्भयः केन सज्जते ॥ अस्ति मीतौ व्यथा दृष्ट्वा विनाशस्यापि कारणम् ४८६ अविनाशो व्यथा शून्य आत्मा केन मयं व्रजेत् ॥ निर्ममः सज्जते केन
निःसंगः शीर्यते कथम् ॥ अशीर्यो गृह्यते केन गृह्यते करणं तु किम् ४८७ भावामावविनिर्मुक्ते निर्माये स्वप्नप्रकाशके ॥ करणादेश्च वार्तापि तु पपन्ना कथं भवेत् ४८८
ततो नैवात्मविज्ञाने करणं श्रुतिमार्गतः ॥ लभ्यते नापि यो मस्य दर्शनेन च केनचित् ४८९

पिगृह्यमिति श्रिभिः । शीर्यत्वमवयवज्ञेयिष्येन नाशो लब्धम् ४८४ शीर्यत्वस्याप्यपकं वावयवद्वारा संयोगित्वलक्षणं संमिश्रमिति स्याह । अपि यच्छीर्यते इति । यच्छीर्यते तदवयवैः कृत्वा युक्तं संयोग
वदपि भवति आत्मानुन तेत्यर्थः ४८५ संगस्य व्यापकं च भवति त्वस्य व्यथा तस्याश्च विनाशकारणतत्त्वं वदन्त्याह । अपि सक्तस्येति । सक्तस्य संगिनो भवत्पृथग्या इन्द्रियैस्तदुपलक्षितविषयैश्च योगिनः
शरीरस्येति । तथा मीतौ सत्यां व्यथा दृष्ट्वा स्ति व्यथायां सत्यां विनाशकारणं श्रुतिमार्गं दृष्ट्वा इत्यर्थः ४८६ व्यापकभावे च व्याप्याभाव इत्याह । अविनाशीति । आत्मा यतो विनाशिततत्त्वपथा
शून्य एव मये पियोज्यम् ४८७ विचारमनः स्वभावमालोच्य अपि करणादिहेतुतत्त्वरूपमानेन वाच्यमित्याह । भावाभावेति । स्वप्न ४८८ फलितमाह । तदिति । औपनिषदमतेन पातं जलमतेन वा
त्ममानेन करणं केन चिदपि वक्तुमशक्यमिति पर्थः ४८९

भा. पु.

॥ १९ ॥

अथवादादिशेषेपि कृतं तन्मतेष्वधिकारणासंभवे प्रवचनं निश्चितम् । येनावदुद्वेगप्राप्तिश्चैव पुनरावर्तिषु देहेन्द्रियजनः प्राणानात्मत्वेन परस्परमुपपन्नं पृथिव्यपेक्षेनोवाच्यं संपादात्म्यं देहेन्द्रियादिजन
यादौद्रियविषयत्वेन तत्त्वत्वेन तन्मात्रात्मानं प्रवर्तते तेन सत्यदेहेन्द्रियात्मनोपाने कर्तव्यं हि संभवेति पर्थः ४९० कथमित्याकांक्षायामाह सर्वस्येति । तन्मतेन्द्रियप्राप्तेः शक्तिं करणत्वेन विवक्ष्यते त
त्कर्तृत्वेनाकर्तृसंघातलक्षणात्मन एव ज्ञानकर्तृत्वात् संघातस्य च संघतमात्ररूपत्वात् तथा च सर्वकरणत्वेन विवक्षितं कर्तृरूपमेव स्यात्करणभेदाभावात् करणत्वस्य कर्तृभेदनिवृत्त्यादिपर्थः । एतदु
क्तं दृष्ट्वा हिन्द्रियसंपादात्म्यादिमतेपि योऽपि देहेन्द्रियजनः करणं ज्ञानं किंवा प्रतिकर्मत्वात् एव वा द्रव्यविषया अपि इन्द्रियेभ्यः आंतरोभावस्तु तत्र न भूयः परादौ न करणमिति भावः ४९१ देहेन्द्रियादी
ति । परंपि देहेन्द्रियसमुदायाद्विज्ञेयमनोरूपः प्राणरूपः कर्तृभोक्तरूपो वाऽप्युपपन्नतेतद्व्यापारः किमात्मरूपादिमात्रीरूपो वा आयेत स्य रूपादिमत इन्द्रियेभ्यः न सदाऽनुपपन्नस्य मानत्वात् कर्तृत्वादिप
क्षितदुष्टपक्षेन करणानिवृत्तशक्यानि मनोपिरूपसिद्धिमात्रेण इन्द्रियेभ्यः तावत्कालात्वेन वाच्यमित्यर्थः ४९२ संभवेमाह नीरूपोपीति । यदापि देहेन्द्रियसंपातन्यतिरिक्तमात्मानं
रूपः स्वोक्तिपक्षे तदापि मनस्तद्देहेकरणावकुलशयं तदा हि आत्मा कर्मवास्यात्कर्ता वा । आयेकर्तृत्वात् करणत्वहानिः करणत्वस्य कर्तृत्वापेक्षत्वात् । संभवेतु नुवतिवितर्क आत्मप्रवृत्त्यपि

आत्मासुरगुणेशिष्यैरुक्तो रूपादिमानयम् ॥ ऐन्द्रियस्तर्हितस्यापि करणग्रहणेन हि ४९० सर्वस्य करणस्यास्य संपादात्तर्हि पातनात् ॥ ततः कर्तृवत्सर्वस्यात्करणं
नैव किंचन ॥ इन्द्रियाणां यदात्मत्वं तदाप्युक्तं व्यवस्थितम् ४९१ देहेन्द्रियादिमंधाताद्यतिरिक्तो यदापुमान् ॥ रूपादिमास्ति दातस्य च सुरादौ दर्शनात् ॥ न ता
निकरणानि स्युर्मनोप्येतैर्विनानच ४९२ नीरूपोपि यदायस्यात्तदापि मनसाने हि ॥ ग्रहते करणं यस्मात्कर्तारं समपेक्षते ४९३ आत्मायं कर्मता प्राप्तः कर्ता तस्य
भवेद्विकः ॥ अकर्मत्वेपि कर्तृवत्कर्म किं नु भविष्यति ४९४ एकस्यापि सदानस्यादपाये कर्तृकर्मणोः ॥ करणं यत एतत्स्यात्सापेक्षं कर्तृकर्मणोः ४९५ करोत्यनेन सत
तं कर्ता कर्मणि किंचन ॥ यस्मात्ततोऽप्रकरणमुक्तमेतन्मनीषिभिः ४९६ एकदैव च नैकस्य व्यापारे भेदवर्जिते ॥ कर्तृता कर्तृतादृष्टा मुपपन्नाथवा भवेत् ४९७ अदृष्ट
मुपपत्त्यापि हीनमंगी करोषिवेत् ॥ करणादिविभागेन विनाप्यस्य प्रकाशनम् ॥ अंगीकरोषि कस्मान्न मूढमादिप्रवेदिनम् ४९८

यामात्मभिर्भक्तिं कर्मभक्तिप्राप्तिरिति विवक्षितं तथा च कर्महत्या करणत्वहानिरिति द्वयोरर्थः ४९३ । ४९४ कर्तृकर्मणोर्मध्येऽन्तरस्यापि हेतुकरणस्य करणत्वेन स्यात्तस्य कर्तृकर्मसापेक्षत्वादिपार्ह एक
स्थापीति । न्यायपातम् ४९५ सापेक्षतां स्फुटयितुं करणलक्षणमाह करोतीति । येन कर्तृकर्मनिर्वाहकित्वेन जनयितुं करणमित्युक्तमित्यर्थः तदुक्तं हरिणा 'क्रियायाः पारे निष्पत्तिर्यथा
पाराद्वनतरं । विवक्ष्यते पशवश्चरणं तदास्मृतम्' इति । एतेनाकर्मकभातुयोऽपेक्षोपादेयत्वं चोच्येति सूचितम् ४९६ युगपदेकत्र व्यापारे एकस्यात्मनः कर्तृत्वकर्मत्वचनसंभवति तद्विरोधादुप
पत्तिविरोधाच्चेत्याह एकदैवेति ४९७ किंप्रमाणं यद्यपि हेतुमपदेकस्य कर्मकर्तृत्वमंगीकृतं यद्यप्यनुभवसिद्धेस्त्वं प्रकाशित्वमनभ्युपगच्छास्वमादिप्राप्ते वा विष्कियते इत्याह अदृष्टमिति । हेतु
करणानि विभागेन करणस्वरूपस्यादिः कारणं निर्वोहक इति यावत् इन्द्रोपः कर्तृकर्मणोऽपि भावे भेदस्तेन विनाप्यस्यात्मनः प्रकाशनेनानेकरणादृष्टपक्षे विवक्षितं यद्यपीति चेत्तदामादिप्रवेदिनमा
प्रमाणादिविनाप्यमादिपक्षः तेषां प्रवेदिनसाक्षिणस्वप्रकाशं प्रमाणादिप्रसिद्धं कस्मान्मनीषी करोषि कोऽत्रेते मारुतवर्थः तदुक्तं तार्किकद्विजैः 'प्रमाणमप्यर्थं यममाभासस्तथेदम् । कुर्वते यममापन्नतद
संभावनाकुलाः' इति ४९८

॥ १९ ॥

कथंताहसिद्धांतेभूतेःकरणत्वमिति चेदात्मभानमतिबन्धकावरणापसारणेनमौलमित्याह शुक्तिरपीतिद्वाम्भाः । यस्तुतःशुक्तिरप्यात्मभानेकरजनभवति किंतुतांशुत्वाऽस्माकमधिकारिण्यामात्माकाराद्
तिर्नाप्येतयांनुय्यावस्वावरोधनंआत्मस्वरूपावरकंतथोऽज्ञानेनइयतिवतःस्वरमेवारमाभातीतिद्वयोरर्थः ५९९ । ५०० एतित्वाह एवमित्यादिना । केवललोकादह्यःश्रयणाद्येभदास्तेषांमे
विकरणमात्मभानेनसंभवति किमुतवेदिकमतश्रयणेइत्यर्थः ५०१ किंतुदेदिकमतमित्याकांक्षायामाह देहादेरिति । करकःकर्मदत्तस्तत्प्रभृतिवश्वदत्वाद्देहादीनामनात्मत्वमित्यविवादेतेषांचभनमा
प्यासिकचित्संबंधविनासंसंभवतीत्यतस्तेषांमिध्यात्वासर्वाधिष्ठानभूतव्यात्माऽह्वयत्यर्थः ५०२ सचादयःसर्वबुद्धिसाक्षिणोनभिन्नइतिबोधयितुंमधुकांठेविज्ञातारमित्याद्युक्तमितिसुखंस्तस्याधि
पयतांभानेकरणानपेक्षतारूपांनिगमयति विज्ञातेति । सआत्मासाक्षिरूपएतत्तत्रेनकरणेनज्ञानीपादितिसंबंधः ५०३ एवमात्मानेविज्ञाप्यत्वयातमिष्टतेवसंपाद्येत्याह ततइति । पत्न्यादिकंदइय
आतदिरूपस्वरूपंमकास्मात्मानंवेकारसिकाभवेतिद्वयोरर्थः ५०४ । ५०५ एवमिति । यत्त्वयाऽमृतत्वममृतत्वसाधनंपृष्टंमदावविद्यारूपमुक्तमित्यर्थः ५०६ अरेइति । सर्वतरादिद्विषात्मानान्दप

शुतिरप्यात्मनोज्ञानेकरणैववस्तुतः ॥ अस्माकं किंतु वचनात् श्रुतेर्ब्रूतिः प्रजायते ४९९ हृत्यातया तमोनाशं याति स्वात्मा वरोधनम् ॥ आनंदात्मा स्वयं ज्योति
स्ततो भाति स्वयं हि नः ५०० एवं मंदमतेऽप्यात्मज्ञाने लोका समाश्रयात् ॥ करणं नास्ति केनेदं भवेदेदं समाश्रये ५०१ देहादेर्नात्मता दृष्टा जडत्वात् करकादिषु ॥
ततोऽजडः स्वयं ज्योतिरानंदात्मैव निर्द्वयः ५०२ विज्ञाता सर्वं बुद्धीनां साक्ष्ये वात्मानं चापरः ॥ विज्ञातारमरे केन जानीयात् त एव हि ॥ मैत्रेयिकरणेनायमानं दात्मा
नमव्ययम् ५०३ तत् स्त्वपि मैत्रेयैः सर्वं प्रियतमं विमम् ॥ स्वयं ज्योतिः स्वभावेन स्वप्रकाशं सदा द्वयम् ५०४ आनंदात्मानमात्मस्थमात्मनैवावधारय ॥ पति
पुत्रादिकं हित्वा दुःखजातमिदं प्रिये ५०५ एवमुक्तं मया तुभ्यं प्रिये स्वात्मानुशासनम् ॥ पृतावदेव विज्ञेयममृतत्वं न संशयः ५०६ अरे मैत्रेयि नैवान्यदमृतत्वं हि वि
द्यते ॥ मुक्तात्महृदये संतमानं दात्मानमद्वयम् ५०७ आत्मनस्त्वस्य विज्ञानान्मरणं ते पुनर्ना हि ॥ मविष्यति वपुस्त्यामा तस्मान्मैत्रेय्यनंतरम् ५०८ एवं स्वहृद
ये संतं स्वयं ज्योतिः स्वरूपिणम् ॥ आनंदात्मानमद्वैतमनंतमविनाशिनम् ५०९ परित्यज्य बहिः श्रितं मां हृत्वा स्त्वं कदाचन ॥ तथा च मरणं मूयोनमविष्यति ते प्रि
ये ५१० एवमुक्त्वा मुनिवरो याज्ञवल्क्यः प्रियां निजाम् ॥ मैत्रेयीं जातशैराग्यः प्रवव्राज गृह्णाश्रमात् ५११ आत्मशक्तिगुणैर्गूढमात्मनो न्याविलोकयन् ॥ विचारा
न्कारणानां दृष्टवन्तो मुनीश्वराः ५१२ आत्मैव जगतो हेतुर्माययेत्येव दर्शनात् ॥ यस्याविनिश्चयो जातो मुनीनां भावितात्मनाम् ५१३

इमृतत्वसाधनेनास्तीत्यर्थः ५०७ आत्मनस्त्विति । अस्यात्मनो ज्ञानप्रभावादेतदेकस्यामानन्तरं पुनर्मरणत्वेन भविष्यतीति ५०८ एवमेत्युच्यते एवमिति । उक्तविषयाद्दृष्ट्यात्मानमद्वैतमिच्छस्य
चित्तस्य तत्प्रवणताकरणेन विज्ञानं तत्तत्पुनःसंसारभाव इति द्वयोरर्थः ५०९ । ५१० उक्तान्मज्ञानदाहार्थविहासिन्यासाः कार्य इति दर्शयन्मुनिः संस्यस्तवानित्याह एवमुक्तेति स्पष्टम् ५११ उत्तरा
ध्यापनिज्ञासामुत्थापयति आत्मशक्तिमिति द्वाभ्यां । किं कुर्वन्मुनिः प्रव्रजान् आत्मनःशक्तिं प्रापामकृत्यादिषु दवास्थां स्वादिगुणैर्गुणमात्मनःसंविदान् इत्युक्त्या द्वाभ्यां विल्लसणां मिथ्यात्वेन विलोक
यस्तम् यं शक्तिकालादीनां जगत्कारणानां विचारेण मुनयः साक्षात्कृतवन्त इत्यर्थः ५१२ सांघाशक्तिनस्वतंत्रत्वेन निश्चितवन्तः किंत्वात्मनो जगत्कारणत्वादिनिर्वाहकत्वेन तच्छेषतयेत्याह आत्मेवेति ।
आत्मेव जगत्प्रधानं कारणं साधुनोपश्रुत्वा शोधयन्मोघदाहस्तैवैवस्थाः सक्तैरिति श्रवः शुद्धात्मानं मुनीनां जात इत्यर्थः ५१३

शीतोष्ण्येति । पुनः किंकृत्वाप्यवमानं ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तेन विसर्ज्यमाना । कीदृशे ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तेन विसर्ज्यमाना । शीतोष्णादिसाधुपापांश्चरुपैर्ह्यात्मनि उभयपक्षेऽनुकूलप्रतिकूलान्मक इति पावत् स्व
 देहेवेति चकारेण परदेहप्रदः ५१४ प्रवृत्तमिति । समुनिर्निर्दिष्टाणां मृत्तिनिवृत्त्यो कदासीनोऽभवत् किंकृत्वा गुणां जात्यांतरं करणात्मा काव्यगुणेषु विषयेषु मृत्तिनिवृत्तिस्वभावात् । आत्मानुसदा
 निर्विकार इति भगवद्गीतोक्तं विचारं कृत्वा ५१५ देहेन्द्रियेरेति । एवं मनोवाग्देहेभूतानामभयप्रदः सन्निवृत्तचरः कीदृशः रविचंद्रविदेशितः रविचंद्राभ्यां विशेषेण देशितो भागवतं कादशोक्तं विषया
 दत्ताश्रेयसवितरेषां विकारित्वेऽपि निर्विकारत्वलक्षणां शिक्षां पापितः । रविचंद्रवद्विदेशित इति पाठे ईश्वर इति भगवद्वचनो निर्देशः ईश्वरत्वेन निर्विकारत्वलक्षणैश्वर्येणेत्यर्थः ५१६ ईश्वर्यां वृत्तान्तमाह याज्ञव
 ल्क्य इत्यादिना । संन्यासलिङ्गदेहादि कंतद्वहिता । आत्मस्वरूपिणी आत्मस्वरूपानुसंधानपरा ५१७ 'पुत्रजानामयं धर्मोऽष्टिष्णोऽलिङ्गकारण' । ब्रह्माज्ञातोरुज्जातामांसायं धर्मो विधीयते' इति वाक्यानु
 सारेण स्त्रियोदं ब्रह्मज्ञानाधिकारं हेतुत्वेनाह द्विजोत्तमस्येति । अयं धर्मोऽष्टिष्णोऽलिङ्गकारण ५१८ ब्राह्मणादितरतुल्यं ब्रह्मणो विद्वत्कृत्वाऽदिसा सत्यादिकं यतिधर्मं कुर्वीत तेषां साधारण्यं
 त्वेनापि पुराणा विप्रविधानादित्याशयेनाह ब्रह्मचर्यादिकमिति । चतुर्थोऽश्रमवासिनां यो ब्रह्मचर्यादिको धर्मस्तदनुष्ठानरूपं चतुर्थाश्रमचारणं यो विद्वत्प्रियाद्याः कुर्वीत तिसंन्यासः ब्रह्मचर्यमुपस्थत्

शीतोष्णसुखदुःखेषु तयामानापमानयोः ॥ मित्रेशशत्रौ स्वदेहे च साधोपापे दयात्मनि ॥ ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्ते समो भूत्वा महामुनिः ५१४ प्रवृत्तमिन्द्रियगणनामुद्वेष्टि
 कदाचन ॥ स्वव्यापारे निवृत्तं च तस्मात्काक्षति नैव सः ॥ गुणागुणेषु वर्तते तद्वति मत्वा मुनीश्वरः ५१५ देहेन्द्रियैर्मनोयुक्ते भूतानामभयप्रदः ॥ चचार वमुपाकृत्वा
 रविचंद्रविदेशितः ५१६ याज्ञवल्क्यो यथा तदन्मैश्रेय्यपि चचार ॥ संन्यासलिङ्गरहिता भुवमात्मस्वरूपिणी ५१७ द्विजोत्तमस्य लिङ्गां स्याच्चतुर्थाश्रमवासिनः ॥
 वर्णिनामपि नान्येषां कुत एतत्स्त्रियो भवेत् ५१८ ब्रह्मचर्यादिकं धर्मं चतुर्थाश्रमवासिनाम् ॥ यो विद्वत्तथाश्रमं कुर्वीत आश्रमस्य विधारणम् ५१९ विद्यादिवं यत्कुर्यात्पि चरे
 द्धर्ममनिदितम् ॥ आश्रमेऽनधिकारो यत्तमाश्रमिणः सदा ५२० कामं त्रैवर्णिकस्त्रीणां तथा लात्रियैरेव योः ॥ विज्ञानं वेदवाक्येन कारयेद्ब्राह्मणः स्वयम् ॥
 ५२१ चतुर्थमाश्रमं नैव कारयेत्तु कदाचन ॥ लिङ्गधारणरूपं तमलिङ्गधर्मतः समम् ५२२ करयेत्केपि कुर्यान्धर्मकरणेन हि ॥ विरोधो विद्यते यदद्यां शूद्रस्य
 कीर्तितः ५२३

यमः ५१९ एवेदस्फुटयति विद्यादिति । विद्वत्सिद्धः 'विदोऽज्ञोऽज्ञोऽज्ञे' इति विधिः । यथाश्रमेऽनधिकारोऽधिकारहीनः स चाश्रमिण आश्रमाधिकारिणः प्रविष्टोऽन्तर्विहितमहिंसादिकं
 धर्मं कुर्वीत कीदृशः सन् शौनसादीनां वेदेषु प्रच्छन्नश्रमोऽप्येत्यर्थः ५२० उक्ताधिकारिणां विद्यालाभाद्यगुरुशिष्यव्यवस्थायां काममित्यादिना । ब्राह्मणो गुरुर्हि ज्ञातृणां भवति योऽश्रमः स
 नैव स धर्मो वाचितेन वेदवाक्येन कामं यथेच्छं कारयेत्तु यत् एतेषां वेदवाक्यश्रवणेन शूद्राणां साधुभावाद्ये त्रैवर्णिकाणां च नुसारेति शास्त्राचारोति भावः परं त्वप्ययं स्त्रीणां नास्तीति स्वयमेव वक्तव्यमिति
 ५२१ चतुर्थमिति । ब्राह्मण उक्ताधिकारिणां लिङ्गधारणरूपं चतुर्थमाश्रमं तूनकारयेत् यद्विद्वच्चतुर्थाश्रमं कारयेत्तदा ब्रह्मचर्यादिकं धर्मं संप्रवेत्तं कारयेत् नवाकेषु विप्रभिजातं
 लिङ्गधारणरूपं चतुर्थाश्रमं कुर्यात् यद्विद्वच्चतुर्थाश्रमं कारयेत्तदा ब्रह्मचर्यादिकं धर्मं संप्रवेत्तं कारयेत् नवाकेषु विप्रभिजातं लिङ्गधारणरूपं चतुर्थाश्रमं कुर्यात् यद्विद्वच्चतुर्थाश्रमं कारयेत्तदा ब्रह्मचर्यादिकं धर्मं संप्रवेत्तं कारयेत् नवाकेषु विप्रभिजातं
 शूद्रो योऽनधिकारोऽधिकारहीनः स चाश्रमिण आश्रमाधिकारिणः प्रविष्टोऽन्तर्विहितमहिंसादिकं धर्मं कुर्यात् यद्विद्वच्चतुर्थाश्रमं कारयेत्तदा ब्रह्मचर्यादिकं धर्मं संप्रवेत्तं कारयेत् नवाकेषु विप्रभिजातं
 लिङ्गधारणरूपं चतुर्थाश्रमं कुर्यात् यद्विद्वच्चतुर्थाश्रमं कारयेत्तदा ब्रह्मचर्यादिकं धर्मं संप्रवेत्तं कारयेत् नवाकेषु विप्रभिजातं लिङ्गधारणरूपं चतुर्थाश्रमं कुर्यात् यद्विद्वच्चतुर्थाश्रमं कारयेत्तदा ब्रह्मचर्यादिकं धर्मं संप्रवेत्तं कारयेत् नवाकेषु विप्रभिजातं

क्षत्रियाभ्येति । विद्यावंत इति पुमान्स्त्रियोपेक्षेणः क्षत्रियादयो विद्यावंतोऽप्यात्मविद्यायामप्येतां गुरुत्वं न मन्यन्त इति सूत्रमिच्छुत्सर्गवर्धः ५२४ उक्तोत्सर्गपापवादस्थले प्रपञ्चयन्
त्रियादिभिरावश्यकत्वेन सजातीयोऽप्यकृष्टोऽस्मिन् कार्य इत्याह क्षत्रिय इत्यादिना । क्षत्रियः क्षत्रियवैश्ययोस्तयोः क्षत्रियवैश्ययोः सजातीयानां स्त्रीणां गुरुत्वेन विद्याक्षणस्तज्जातीयास्त्रीणां गुरुत्वयो
र्यानलभ्येतेत्यर्थः ५२५ वैश्यस्तु वैश्यसजातीयोऽप्येवाकार्यस्मिन्प्राप्तयेत् उत्तमवर्णमात्राभ्यस्तत्रियाज्जातीयाः क्षियस्तु क्षियतानं न येदित्याह वैश्यमिति ५२६ क्षियस्तु विज्ञानं गुरुत्वं न मति
पयेन् अथ यनहीनत्वेन तेभ्योऽप्यकृष्टत्वादित्याह क्षिय इति ५२७ संप्रदायस्वेति । यदा तु संप्रदायप्रवर्तकः कश्चित्पुत्रो न लभ्यते तदा क्षियोपि समानजातीयानामप्यकृष्टज्जातीयानां अपि विद्योपदेशे
कामवेष्टारित्यर्थः ५२८ त्रैवर्णिका इति । त्रैवर्णिका अभ्युत्तमगुरोराभासे सति संप्रदायमात्रं कुतश्चिद्विज्ञाप्येदवाक्येभ्यः सम्प्राप्तानं स्वयमेव संपादयित्वात्यर्थः ५२९ ब्राह्मणजातीययाः क्षियो गुरु
त्वमिदमेव तस्य सर्वं गुरुत्वादित्याह ब्राह्मणजातिमिति ५३० अत्रापीति । अत्र विद्यायां भ्येति ईदृशो विप्रः प्रसस्तो गुरुकोयः कुडीनो वास्वमाशसं बुद्धः शिक्षितस्ततः पित्रा ततमाचार्येणेत्यर्थः

क्षत्रियाश्चतथा वैश्यास्तद्वैवर्णिकाः क्षियः ॥ विद्यावंतोऽपि नान्येभ्यः कुर्युरात्मोपदेशनम् ॥ उपदेशोऽपि विप्रस्य कोपेनैवाधिकारिणः ५२४ क्षत्रियः क्षत्रियं वापि वै
श्यं वापि द्वयोः क्षियः ॥ विप्रस्य भावतः कामं शिष्यं कुर्वीत धर्मवित् ५२५ वैश्यं वैश्यस्तथा वैश्यक्षियो वा धर्मसंयुताः ॥ शिष्यत्वेन प्रगृहीयात्कामं नोत्तमवर्णगाः ५२६
क्षियस्त्रैवर्णिकानां स्युर्गुरो नैव कर्हिचित् ॥ अनर्थाताय तस्त्वेतावेदवाक्याविक्षणाः ५२७ संप्रदायस्य विच्छेदे कामं त्रैवर्णिकक्षियः ॥ उपदेशान्प्रकुर्वीतु समाना
न धर्मान् प्रति ५२८ त्रैवर्णिकास्तु विनाय संप्रदायं स्वयं धिया ॥ वेदेभ्योऽप्यवमच्छंतु वज्रभावे स्थिते सति ५२९ ब्राह्मणानां क्षियो विप्रो गुरु रुको न चापरः ॥ अन्य
स्यापि भवेदेष गुरुः सर्वशरीरिणः ५३० अत्रापि कुलविद्यादिसंपन्नः पितृ तस्तथा ॥ मातृ तश्चापि संतुष्टः प्रशस्तो गुरुरीरितः ५३१ पतिः सर्वत्र नारीणां प्रथमः प्रोच्य
ते गुरुः ॥ तदभावाद्भवेदन्य उत्तमोऽपि समोऽपि वा ५३२ वर्णो नैव निरुद्धः स्यादधमः कस्यचिद्गुरुः ॥ कस्यांचिदपि विद्यायामापद्यपि च कर्हिचित् ५३३ शूद्रादयस्त
दीयाया योऽपि तोयदिधर्मतः ॥ वर्तते तत्र विज्ञेयं पुराणादेश्वाक्यतः ॥ उपदेशनमत्र स्याद्देववाक्यात्र कर्हिचित् ५३४ यदा धमो गुरुर्नृणां तदा चित्संकरे सति ॥
वर्णनो विक्रयादेव विद्यामस्मात्समाप्नुयात् ५३५

तथाच श्रुतिः 'मातृमान्पितृमानाचार्यवान्' इति ५३१ तत्रापि क्षियाः पतिरेव गुरुत्वेन गुरुत्वं न मन्यन्त इति सूत्रमज्ञातीयाः समजातीया वा गुरुः कार्य इत्याह पतिरिति ५३२ वर्णो नै
वेति । निकृष्टोऽधमो विद्यापेक्षया मयमानां क्षत्रियादीनां भ्येति निकृष्टोऽर्थः शूद्रस्तु कदापि दापयपि कस्यापि विद्यायां गुरुत्वं न स्यादित्यर्थः एतेनापि क्षत्रियादेर्गुरुत्वमनुमतमिति ५३३ शूद्रादय
ति । आदिपदेन संकरजातपुत्रादीयाः शूद्रजातीयाः एतेषामात्मजिज्ञासायां सत्यां पुराणकान्यादिवाक्यश्रवणेन ज्ञानसंपाद्य अत्र शूद्रादिषु वेदवाक्येनोपदेशनं तु कदाचिद्वक्तव्यमित्यर्थः तथाच श्रु
तिः 'पशुवा एतद्वैश्वानरं यजन्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्' इति पशुवादयुक्तम् ५३४ यदा धम इति । यदाऽधमोऽधमजातीयो गुरुत्वेन नृणां विद्योपदेशस्याप्यदोत्तमजातीयो विद्याकामस्त
स्मादधमजातीयगुरोः कदापि विद्याविक्रयदेव धनं विविनेति नैव प्राप्तुं वा त्संकरेऽतः समजातीयगुरुलाभासंभवत्वापदीत्यर्थः ५३५

निःस्पृह इति । यद्विदुःश्रीः प्रजातीन्पुनस्तत्रनेतिः स्पृहः स्यात्तदाकांक्षिद्विद्यादन्वात्तोविद्याभाषुवात्सत्तुल्यस्वस्मात् स्वयन्तेष्वर्थात् तन्मृगमजातीयांशिर्षमाप्याविकेपाक्षेवाहनादिकं न कार
येदित्यर्थः तदुक्तं मनुना 'अत्राह्मणादभ्यपनमापत्कालेविधीयते । मनुमउपायशुभ्रुषाधावदभ्यपनंयुरोः' इति अत्रमनुवाक्येचकारः वाक्षसंवाहनादिरूपसेवायापुन्यर्थइतिव्याख्यातारः । श्रुतिश्च ता
नहानुपनीयेति तांशुहालकादीननुपनीयवावग्रहणमकारयित्वैवराभाऽभ्यपतिस्तेभ्योविद्याददावितिलदर्थः ५३६ अभ्यपत्यादिकानिति । अभ्यपत्यादिकानुक्रमजातोपोदालकादिभुनीनंशुस्वरूपाश्रुतिप्र
सिद्धाभिविज्ञायमन्वादिभिदिदमपकुरुतः सकाशाद्विद्यामहममुक्तं परंतुतत्तमवेउक्तमहुलाभवीगपत्वेतिवस्तुनकचंमप्यित्यर्थः ५३७ एतन्न कलमर्थांशानानावावेदियोत्वाविरहितासतोमप्यम

निःस्पृहोयदितत्रापितदान्यावेद्ययाधुयात् ॥ विद्यासुहृश्चनोतस्मादधिकंकरयेत्वाचेन ५३६ अभ्यपत्यादिकमरुहागुरुनधमवर्णिनः ॥ प्राचीनशालप्रवृत्तीन्
शिष्यानुत्तमवर्णिनः ॥ इदमुक्तंनतच्छस्तंकदाचित्सातेसंभवे ५३७ मैत्रेयीसकलंत्वेतदेदस्मात्ततोप्रसा ॥ पत्युःसंप्राप्तविज्ञानाब्रह्मचर्यादिसंयुता ॥ चतुर्थांश
मर्त्तिमेनश्नूयाभूमिचचारसा ५३८ याज्ञवल्क्यस्यमैत्रेयमैत्रेयम्यंलिङ्गधारणम् ॥ अभून्मैत्रेयपरंकिंचित्तुर्थांशमधर्मतः ५३९ इत्युक्तंयाज्ञवल्क्येनब्रह्मज्ञानंमये
रितम् ॥ मैत्रेय्याःकिंपुनर्भूयःश्रोतुमिच्छसिसुवत् ५४० ॥ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदात्मपूज्यपादाशिष्येणश्रीशंकरानंदमगवताविरचितउप
निषद्भूतआत्मपुराणेबृहदारण्यक्याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादीनामसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

शेषेणविचचित्यप्यः मैत्रेयीति ५३८ यज्ञवल्क्यस्येति । यदायज्ञवल्क्यस्यदेवादिषाण्यभाषरूपोविशेरोजैत्रेयीसकलादभूत्समदृष्टित्वाद्विधर्मास्तुसमाह्वाभवजित्यर्थः ५३९ उपसंहारो
इत्युक्तमिति ५४० ॥ द्वितीययज्ञमानस्यपसप्तमपिभूयः ॥ तत्रमानमयंपूर्णःसहस्र्यांसकरोऽतनि ॥ १ ॥ यस्याहमृतेयंजमानात्यमूर्युपकारार्थसंज्ञायाःपंचभूतविचंदतिमकार्युतयः
सदोयतास्तत्रास्यमयोःस्वरूपेनप्रभूतोपसप्तमोऽध्यायःसहस्र्यांतिथोपूर्वोजातइत्यर्थः ॥ इतिश्रीदशकुलविक्रमकुम्भचंद्रात्मजदिलारामसूरितनूजरासकृष्णस्यश्रीविश्वेश्वराश्रमपूज्यपादानु
ग्रहस्तपस्वतादात्म्यप्राप्त्यदीक्षायां ब्रह्मज्ञानायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ इत्यात्मपुराणे सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे ब्रह्माध्यायप्रारंभः ॥

चिरकालमिति । संकेतकर्तव्यमिति । स्वहृत्पण्यत् १८ संकेतमभिनयति चेताश्चरनावेतिहाभ्यां । अयमुनिर्देकारणं ब्रूयात्तद्व्याप्तिः सर्वैः प्रपञ्चानां कार्यमित्यर्थः १९ तत्र हेतुनामुने
रासतामाहुः पतेति २० इत्यमिति स्पष्टम् २१ गुरुः सिध्ये प्रत्याह एवमिति । एवंपुष्टः चेताश्चरानुनिस्तेभ्योपातिभ्योयुक्तवांस्तदहेतुम्यं प्राववासीत्यर्थः २२ तत्र ब्रह्मवादिनोप
तीति ब्राह्मणभागस्याप्यमर्थमिति ब्राह्मणमिति नवमिः । चेताश्चरजवाह इत्यथोपवेदादौ भवतोमिलिताः समवेतास्तथा पूर्वमभिनानां विषयुनीनां समाजोऽभवदिति दूषणार्थः २३ । २४
तेष्विति । तेषां समवेतानां मध्ये केचिद्ब्रह्मविद एतान् अविज्ञानं अनुग्रहीतुमिच्छन्त एवमुच्यते २५ एवं कथमिदं प्राक्कांक्षायां तद्व्ययमभिनयति भवन्त इति त्रिभिः । भो ब्राह्मणा भवतां लोकोपकारि
णामवदेसे समाजो लोकोपकारायास्तु सच लोकोपकारदानीं वाचो ग्लानिहेतुभूता लौकिकीः कथाः विमुञ्च्य जन्मकारणविवारेण सिद्धयेदिति शयापामर्थः २६ । २७ । २८ एवं ब्रह्मविद्विदुर्कं

चिरकालं यं सर्वे संवाच्य परस्परम् ॥ इतरेतरसंकेतं कृत्वा त्वां हि समामताः १८ श्वेताश्चरनामायं वेदशास्त्राप्रवर्तकः ॥ कारणं यदयं ब्रूयात्तदस्माभिर्यतीश्वराः ॥
अभिवादेन निखिलैरंगीकार्यमसंशयम् १९ पक्षपातेन राहितः सर्वज्ञो यमुनीश्वरः ॥ शत्रौ पुत्रेस्वदेहे च विषमो न कदाचन २० इत्थं विधाय संकेतं वयमत्र समागताः ॥
स्त्रिभिः संशयान् ब्रह्मन् स्वस्ति ते मुनिपुंगव २१ एवमुक्तो यतीन् प्राह यथान्यायमुपामतान् ॥ कारणं यदहं तत्ते कथयामि महामते २२ ब्राह्मणा बहवः पूर्वयतयो वेदवा
दिनः ॥ दण्डगुञ्जलास्तद्गूढापोहविशारदाः २३ शिष्या नानागुरुणां च केचिद्ब्रह्मविदामपि ॥ यथा भवन्तां यत एकत्र मिलिताः क्वचित् २४ तेषु ब्रह्मविदः केचि
देतान् नु जिहृक्षवः ॥ इदं वचनमाहुस्ते निरीक्ष्यैव परस्परम् २५ भवन्तो ब्राह्मणाः सर्वे वेदवेदांगपारणाः ॥ अत्रागतमहाभागालोकानुग्रहकारिणः २६ समाजो भव
तां तस्मादेष लोकोपकारकः ॥ भवदा ब्राह्मणा हेतुर्जगतोत्र विचार्यताम् २७ परित्यज्य कथा एता लौकिकीं ग्लानिहेतुकाः ॥ वचसो मुनिशार्दूल भवद्योरोचते यदि
२८ एवमुक्तेऽथ ते सर्वे सहृष्टा जातकौतुकाः ॥ ब्राह्मणा मिलितास्तत्र तर्ककर्मकं शकुद्वयः ॥ कारणं जगतः श्रोतुमुच्युस्तान् ब्रह्मवादिनः २९ भवन्त एवमुनयः कीर्तयन्तु
महाभियः ॥ कारणं जगतः सर्वे श्रोष्यामः संमता वयम् ३० इत्युक्ता मुनिवर्यास्ते सर्वदा स्वात्मवेदिनः ॥ तर्ककर्मकं शकुद्वीस्तान् ज्ञात्वा भीमांसयोचिरे ३१ अकारणं ज
गत्सर्वं विप्रानैतत्प्रजायते ॥ एते यथानजायेत विना तत्त्वादिकारणम् ३२ अहेतुता भवेद्वेदेयदितेन विना भवेत् ॥ पटस्तत्तून् विना विमान भवत्येव सर्वथा ३३ अपि
कार्याणि हेतूनामभावेऽपि निर्णयदि ॥ तत्रेयुश्चरितार्थाः स्युः सर्वपुत्रा जन्तवः ३४

सति ह मते कर्मपानादिमाह्वद्वाहुरित्याह एवमुक्त इति २९ इतरां कथमभिनयति अयं एवेति स्पष्टम् ३० इत्युक्ता इति । एवमुक्तास्ते ब्रह्मविद इतरादिनां स्तार्किकान् ज्ञात्वा भीमांसया भीमां
सारीत्यादिष्वसंशयपूर्वैः ब्रह्मादिकृपाधिकरणोपासेनेति यावत् उक्तं तद्व्यर्थः । विषयो विज्ञयश्चेत्पूर्वपक्षस्तथोच्यते । प्रयोजनं च यथांशं शास्त्रे धिकरणं स्मृतम् । इति ३१ तत्र विषयश्रोत्र
नपरत्वेन धिकारणमित्यादि संशयो जयन्तु धिकारणमित्यसंशयार्थमर्थमिति अकारणमित्यादिभिरुक्तमिच्छोक्तेः । हे विप्राः एतज्जन्मकारणं कमापतेदिति न वाच्यं । यथा पटस्तत्त्वादिकारणं विना
जायते इति न वक्तुं शक्यमित्यर्थः ३२ दण्डं तमेव शकुद्वयमिति अहेतुतेति । यदि दहेत्यसिद्धे दहे अहेतुता भवेत्तदा पटस्तत्तून् विनापि भवेत्तस्मात्प्राक्कांक्षायां भवत्येवैवेति संशयः ३३ उक्तमर्थमुदाहर
त्वां सर्वं विप्रपति अधिकारोपीति शकुद्वयः । यदि कर्माधिकारो विना विमुञ्जीचेत्तदा तत्कर्मजः प्राक्कांक्षायां भवत्येवैवेति संशयः ३४

तथाचनार्यादिभिर्नरसमीपमन्त्रादिभिरनृकेष्वेतेत्याह नारीति ३५ स्वस्वाम्यादिवेति । अनाघनवेष्टयेष्टेभ्यसेवकाभावादिर्नरपित्तंनदोषिकमनरपात् तथाभादीच्छयापिनकश्चिमेत
नसादिभिस्तृप्तिभ्यनस्यादित्यर्थः ३६ एवमिति । तथाचसायस्यैवपिनकश्चिमेत एवमन्त्रोपिप्यवहारोऽनस्यादित्यर्थः । कस्मिन्माह । उतपति ३७ केचिद्वासाःकारणाभावंदोषाय
भावस्वरूपंकरादिकापांसांकारणमाहुस्तस्मात्तत्तमेवप्युक्तैर्गुणतर्तयोजयति कारणभावाविति । एतेनप्यवहारलोपांतदोषसंभिनकारणाभावाकारणमित्यप्यसोपिनोपपद्यते अत्रपक्षेर्द्वयस्यमाणं
द्वयज्जातमप्यस्यास्यातविस्तेरोक्तसङ्गोपमित्यर्थः ३८ इत्येवमोक्तंरूपजातमेवमप्यवयति अपिचैदित्यादिना । कारणभावाकारणमित्यत्रपक्षेकोऽसौकारणस्याभावःकारणं किंकारण
स्यात्यंतभावःकिंवाभावाभावःकिंवाभ्यांशःकिंवाभ्यांशभावः तत्रमाह । तदुक्तैर्माहातरोपेक्ष्यमर्थत्वापत्तेरित्यर्थः ३९ व्यापातव्यभिन्नमित्यत्रकारणमिति । इदंविषयकारणकमित्यप्यस्य
प्रागुक्ततत्त्वतुपपादनायैवहित्यथाकारणाभावाकारणमित्यप्यस्यपद्यते तथाचतत्त्वतःभावस्वरूपकारणत्वादीकारेणतियथासप्रथमांशोऽसौपिनस्वात्सीयेततथातदोक्तस्यात् तथाचम
तिज्ञाविरोधक्योपप्रातःस्फुटित्यर्थः इतद्वर्णकारणमात्रभावात्स्वरूपकारणत्वादीकारेणविरोप्यमित्यर्थः ४० मामभावाविति । यदाभावाभावात्कार्या

नारीननग्यामच्छेन्नोनारीचकामुकः ॥ प्रजायर्थतयाम्योपिनिर्धनोधानिननच ३५ स्वस्वाम्यादिश्वसंपदोनेवकश्चिन्नविष्यति ॥ तुत्पिपासातुरस्तद्वदन्नपाने
च्छयानहि ॥ इतस्ततोजनोगच्छेन्नृत्तिरन्नादिनानच ३६ एवंरासःप्रसृत्यर्थेनगच्छेत्कोपिकुञ्चित ॥ व्यवहारस्तथासर्वःपरिलोपंगमिष्यति ॥ ततःसकारणंसर्वं
जायमानंमुनीश्वराः ३७ कारणाभावपुतेनकारणनोपपद्यते ॥ व्याख्यातमिदमप्यब्रह्मातव्यंमुनिसत्तमाः ३८ अपिचेत्कारणाभावःकारणस्यातथात्रकः ॥ अ
त्यंताभावपूर्वैवइतिचेद्यर्थमेवतत ३९ अकारणमिदंविश्वंपक्षपुब्यवस्थितः ॥ तथाचसतितोप्यत्रयधानस्यातथेरितम् ॥ प्रागभाबोयदासस्यातदाप्येतत्समंभ
वेत् ४० प्रागभावाद्यदाजन्मकार्याणांवादिनोभवेत् ॥ प्रागभावस्तदामष्टःस्थितोवेतिविचार्यताम् ४१ यदानष्टस्तदाकार्यजनेःपूर्वमनंतरम् ॥ अथवायदिपूर्व
स्यातदानैषोत्रकारणम् ४२ अनंतरंयदानाशोभवेत्स्थतदाहितः ॥ किमेकोप्यथवानेकौययेकस्तार्हिकीहितः ४३ नष्टोपुनाथवानैवयदिनष्टःकथंभवेत् ॥ कार्यमेतदि
दानीयदृश्यतेसर्वजंतुभिः ४४ अधुनायद्यनष्टोयमावीनाशःकदास्थसः ॥ यस्मिन्कालेत्वयनांशंयास्यत्येतत्तदादिकिम् ॥ भविष्यतिजगत्कार्यमथवानभविष्यति ४५

[illegible]

भविष्यतीतिपक्षेन्यवहारलोपांतपूर्वोक्तदूषणं प्रसज्यतेत्याह कार्यभावेति । प्रागभावरूपकारणविनापिकार्यस्यभावेत्युत्पत्तौ सत्त्वाकारणेन विना कार्यजनितेति तस्यः स्यादाप्येत तथाच पूर्वोक्तदोषप्रसक्तिरित्यर्थः ४६ अस्मिन्नपक्षे न युक्तिकत्वं चेत्त्याह अपि चेदिति । यदितदा प्रागभावनाज्ञोत्तरकारणकारणकार्यभविष्यति तदाहानीमपि तथा कुतो न भवतीति तस्ये इदानीमकारणकार्यसंभवोपपादिकापुक्तिर्वक्तव्या साधनास्तीत्यर्थः ४७ प्रागभावनाक्षेकार्यनभविष्यतीति पूर्वोक्तदूषणं तस्मिन्निमित्तमुच्यते । तस्मिन्प्रागभावेन हेतुसिद्धिरिति चेदिति शेषः । तद्विना यासेन मुक्तिसिद्धिर्न श्रयाः प्रत्ययार्थप्रपासवैयर्थ्यमित्यर्थः ४८ किंचात्र पक्षे संसारस्यानंततयाऽनादितया च सर्वसंसारस्य सत्त्वसादित्वस्योपापतिरित्याह अप्यनंतस्येति । विवेकस्यातिर्हानां प्रति संसारोऽनंतोऽनादिश्चाप्यसिद्धस्तस्यापक्षे सांत्वत्वे स्यात्सांत्वत्वे सावित्वमप्यित्यादिष्वर्थः ४९ सादित्वे च पुक्तस्यापि बाधोपपत्तिरित्याह अंतर्वातेति । बादिनोऽप्रतेति शेषः । तस्योक्तवाचित्यमस्तस्य पुक्तस्यार्थसंसारः पुनः केन हेतुना न भविष्यति किंतु भविष्यत्येवेत्यर्थः ५० ततः किंच तत्राह यदीति स्पष्टम् ५१ एतावते कथं चित्कः प्रागभावोत्पत्तकारणमिति पक्षो निरस्तोऽयानेकस्य चित्तः सतथेति पूर्वोक्तदूषणं यदा नैककारणोक्तमिति । प्रागभावस्यानेकस्य चित्तत्वे तस्य भेदः प्रतियोगिभेदादेव बाध्यः स्वस्वरूपमभेदाभावे भेदासंभवादित्यर्थः ५२ तस्य प्रतियोगित्वं कारणानां का

कार्यभावे विनैव स्यात्कारणेन तदाजनिः ॥ तथाच सति पूर्वोक्तदूषणं पुनरावृजेत ४६ अपि चेत्कारणभावे सदा कार्यं भविष्यति ॥ इदानीं केन तत्रैव भवतीति वदंतुते ४७ तस्मिन्नप्येतदनेतत्कार्यं कापि भविष्यति ॥ अनायासेन मुक्तिः स्यात्तर्हि तेषामहात्मनाम् ४८ अप्यनंतस्य चेदंतः संसारस्य भविष्यति ॥ अनादेः सादित्वात् कस्मात्तस्य नैव भविष्यति ४९ अंतर्वात्तया सादित्वसंसारो यदिव्यादिनः ॥ मुक्तस्य तस्य केनायं पुनर्नैव भविष्यति ५० यदि मुक्तस्य संसारः पुनरेव भविष्यति ॥ व्यर्थं स्तदा स मस्ताः स्युर्वादिनो मुक्तिहेतवः ५१ यदानेकस्तदा तस्य भेदः केन भवेद्विह ॥ प्रागभावो हि यस्य स्यात्तद्वेदादेव भेदवान् ॥ अभावस्य स्वतो भेदो न दृष्टो वादिभिर्यतः ५२ कार्यभेदाद्यदा भेदः प्रागभावगतो भवेत् ॥ तदायं कारणभावो न भवेत्कहिंचित्कचित् ५३ एवं च सति कार्यस्य कारणेन विनाजनिः ॥ पूर्वोक्ताऽऽनर्तते भूयो वादिनं दुर्धियं प्रति ५४ अपि कार्ये ह्यनुत्पत्ते तस्याभावः कथं भवेत् ॥ विशेषणसति ज्ञाते विशिष्टावमतिर्यतः ॥ अनुत्पन्नं कथं तस्यात्कथं वा ज्ञायते तत्र तत् ५५

प्रागभावा नाशः अनादेः प्रागभावस्य कारणसंभवादित्यभिप्रेत्य ज्ञातव्यः तथाच सति स्वकारणभावेन तत्र कारणभावाः कारणमिति प्रतिज्ञाहीयेतेत्याह कार्यभेदो हि । यदा प्रागभावस्य भेदः कार्यरूपप्रतियोगिभेदाधीनस्तर्हि संसारकारणभावावपदेन व्यवहार्यो न स्यात् किंतु कारणाभावावपदेन तथाच तत्प्रतियोगिभेदाहानिरित्यर्थः ५१ एवं च कारणभावरूपस्य स्वदूक्तकारणस्याप्यसंभवे व्यवहारलोपांतदूषणं विशिष्टाकारणककारणोत्पत्तिः प्रसज्यतेत्याह एवं च सतीति । आवर्तते पुनः प्रसज्यते ५४ किंच प्रागभावः प्रागभावत्वरूपेण न भवति कोपकीयत्वरूपेण वा आद्येऽप्यप्रागभावादपि यदोत्पत्त्यापत्तिः अंत्येतस्य यदोत्पत्त्येव प्रतियोगिभेदाधीनं यद्विशिष्टत्वं तच्च विशिष्टज्ञानाधीनं न हि यदार्थानामयः ज्ञाताकस्य दर्शनात् स्वभावेन परस्परसंज्ञेयः । विशिष्टज्ञानं तृविशेषणज्ञानं त्रीनमित्यतो नुत्पत्त्येव तदसंभवाद्विशिष्टरूपेण कारणमपि न वक्तुं शक्यमित्याशयेनाह अपि कार्येति । कार्येऽनुत्पत्ते सति अभावः प्रागभावस्तत्पक्षीयत्वेन कथं भवेत्तज्ज्ञायेत यतो विवेकज्ञानं विशिष्टज्ञानं प्रति हेतुरिति । अनुत्पन्नं कार्यं नुत्पत्तिरिति चेत्तद्विषयः ५५

आ. पु.
॥ ३ ॥

एवंसिद्धांतिमापृष्टःसीमन्तःस्वाभिप्रायमुदाहृत्यति बीजादीति । बीजादिरूपकारणमविनष्टंवेत्कार्यस्यांकुरादेःकारणमभवति । किंतुमिनष्टमेव एतस्मादेतदालोच्यमयाकारणाभावःकारणमप्यनेनवी
जादिरूपकारणमित्यर्थः ६४ एतत्प्रभृत्सिद्धांतीबादिनंप्रतिज्ञांतरेभ्योऽप्युक्तंस्वभूतित्वमभवावविचारस्तथासिद्धिरिति जायुष्मानितिद्वयम् । समाधानार्थंवादिनामइवायुरपेक्ष्यमितिमुच्यमाया
युष्मानित्युच्यतेबादी । तत्रोक्ताभिप्रायेसतिसवावीतावदितिबहु इति किं बीजादिरूपकारणस्यप्रत्यभावःकिं कुरादेःकार्यस्यजनक इति स्वयांसंमतंयतःप्रागभावसंप्रतिपत्त्यर्थो जादिनावेनष्टमि
त्युक्तयामध्येसत्यकारणत्वेनैवइतिद्वयोःसंबन्धः ६५ । ६६ तत्रमोनेनवादिनःस्वीकारंलक्षित्वाध्वंसस्याकारणतापादेनुपपत्त्यभिप्रायं दर्शयति बहूनामिति । बहूनांबीजवैशिष्ट्यदिरूपणांकारणानां
भक्षकैवरादिप्रभृत्संप्रत्युक्तुरादौधोनेनजायंतइतिव्यभिचारत्वात्कथंनस्यकारणत्वमित्यर्थः ६७ कारणभावःकारणमित्युक्तोऽप्यादातश्चेत्यहं अपिपयस्येतिद्वयम् । जनकत्वसंज्ञाकारणत्वंबीजादेर्वादिना
स्तिरतबीजायभावपरःकारणभावसंबन्धःकथंनस्याहइत्यर्थः ६८ यद्यभावइति । किंचयत्किंचनतेबीजायभावःकारणत्वात्तस्यबीजायभावावस्थाप्यभावःकारणमितित्वदावक्तव्यं कारणत्वाविशेषात्

८

बीजादिनाजविनष्टंवेत्कारणकार्यकारणम् ॥ कारणभावपुतस्मात्कारणंनैवकरणम् ६४ जायुष्मांस्तत्रवदतुप्रागभावःकिमत्रसः ॥ अंकुरादोर्हजनकोर्बीजादिः
कारणंनतु ६५ प्रागभावस्यपक्षत्वंत्यक्तवानसिसंप्रति ॥ प्रध्वंसस्ययतोवृषेकारणत्वंजनजनो ६६ बहूनांकारणानांस्यात्प्रध्वंसोऽवतरादिषु ॥ अंकुरादीनिका
र्याणि कुतस्तत्रभवतिन ६७ अपियस्यजनकंकारणंतस्यतद्भवेत् ॥ बीजाद्यजनकंकेनकारणमनतोच्यते ६८ यद्यभावोभवेत्कार्यजनोकारणमत्रते ॥ तर्हितस्या
प्यभावःस्यात्कारणत्वेनहेतुना ६९ एवंचकारणंहेत्वाभवेत्कार्यजनस्तव ॥ तत्रोक्तदूषणंपूर्वपुनरुच्यतेतेषुना ७० अपितंतुसुवर्णादेःकारणस्यात्रदर्शनात् ॥
कार्योत्पादेषिकेनास्यप्रध्वंसःकीर्तितस्त्वया ७१ ततोर्बीजस्यचेन्नाशोनाभूत्कारणमत्रतत् ॥ अनष्टाबीजवृत्तेष्टथिव्यवयवाहिये ॥ तत्पूर्वकारणंतत्रसत्सुवर्णावि
रोधतः ७२ प्रागभावेद्विषयोधाःप्रध्वंसेपितएवहि ॥ उक्तिमेदाह्वंत्येतेह्यभावेसकलोपिच ७३ अन्योऽप्यभेदधीहेतुरभावोपिनकारणम् ॥ अदर्शनादभावोतः
कारणकोपिनेवसः ७४

तथाचबीजायभावस्यकारणत्वोक्तिसंयत्तमनवस्थितायैति ६९ किंचयत्कारणत्वेनात्राहंतस्य तस्याभावात्कारणमित्युक्तोऽप्यद्वयसोपांतदोषविनिर्वाहःकारणकार्योत्पादःपुनःप्रसंगोत्पत्त्याह एवं
वेति ७० ध्वंसस्यकारणत्वंप्रत्यक्षमिदंवेत्त्याह अपितत्त्विति । कार्योत्पादेतिअत्रपटकेनलाभिकार्यशरीरेजगुप्तस्यतंतुसुवर्णादिरूपकारणस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात्कारणभावःकारणमितित्वयाकथंकी
र्त्येतेत्यर्थः ७१ एवमप्यन्यत्तिरेकाभ्यामावाधांकारणत्वेनिमित्तसिद्धिप्रतीतिंअंकुरादादिरज्ज्वाध्वंसस्यहेतुत्वोच्यतेतत्रबीजायवयवानांहेतुतासंभवादेःसोऽप्यासिद्धत्वात्हेतुत्वस्याह ततइति ।
ततःसतःकारणत्वसिद्धत्वाद्बीजवयवासेलितद्बीजकारण्यस्तु हेतुधीजस्यतर्षस्यमानासमष्टाःपाथिवाभवयवास्तएवकारणतोभंतु सर्वप्रमाणाविरोधादित्यर्थः बीजस्यबीजायंतुतदुपाधिकमि
तिभावः ७२ प्रागभावपक्षोफादोषावधिषेसाविशेषोऽप्युच्यते ७३ उक्तिमेवात्किंचित्प्रकारकमेवात् यथाएकस्यध्वंसस्यजनमेवोदिरानांजातत्वेपूर्वसुखमवाप्तिः अन्येकत्वेमविधमा
नमतिक्रान्तिर्नैवानुपपन्नित्वावयः एवमत्येताभ्यामप्योऽप्याभावेवयवासंभवेबीजायोज्ज्वाहृत्यर्थः ७४ अन्योऽप्यभावस्यकारणत्वंस्वतन्त्रसुखमवाप्तिमित्याह अन्योऽप्येति ७५

॥ ३ ॥

अत्यन्ताभावपक्षदृष्टयितुं शुभ्यवादिभिरसंज्ञनीयत्वेनोपपन्नमिति अतस्त्वेति । अथोऽभावत्वादपि ज्ञानस्वकारणत्वात् तदभेदोदयोऽपि नः शुभ्यस्वकारणत्वं न च तत्त्वं शुभ्यमिति विदित्वा ज्ञानाभावात् तस्य
कारणत्वाभावं स्वयमेव नामवादिभिः कल्पितं तस्य वक्ष्यामि ननु तस्य सादृशस्य कारणत्वं कथं स्यादित्यर्थः ७५ तत्र दोषं वक्तुं विकल्पयति अपि कार्यस्येति । शुभ्यपक्षे यत्कोऽभावः किं कार्यप्रतिषेधोक्तः
कारणप्रतिषेधोक्तिर्वाकार्यकारणोभयप्रतिषेधोक्तिर्वा त्रैधाप्यसंभव इत्यर्थः ७६ तत्र ननु चः कारणभावाः कारणमित्यप्युपेत्य कार्यभावं स्वकारणतां वक्तुः प्रतिज्ञानेन रक्षितं तस्य वा दोषस्यापि
तादित्याह कार्यस्येति । कार्यस्यारंभाभावस्तत्कारणमित्यर्थो कोपसहान्निरित्यर्थः ७७ अनेन दोषांतरमाह अपि भूयानिति । अस्य कार्यभावाः कारणमित्याकारकस्य पक्षस्यांगीकारे
ऽप्येतेनोभूयाश्च विधेर्विरोधः स्यात् । नतः कुतश्चात्रासायाभाह कारणतइत्यादि । नयंभावः कार्यभावाकोनिरपेक्षः कारणोऽभावाकोपपत्तिकादिसापेक्षोऽतस्तज्जतइत्यादिः जाये सर्वत्र
सर्वकार्योपपत्तिः अयेपि दृष्टसामग्रीसद्भावाद्दृष्ट्याप्याः सुतः कुतो न जायते एतन्मते कार्यस्यात्यन्तासद्रूपत्वाद्दृष्ट्या सुतस्याप्यत्यन्तासत्त्वाविशेषादिति ७८ अनुवन्ध्यापाः सामग्रीघटकत्वमेव नास्ति ज्ञानस्य
भावेन कारणत्वविरहादिति सक्तिवादिनः हाका ननु यत्किरासापक्षकित्तत्त्वं पृच्छति न चेति ७९ यद्भूतकारणत्वात् कार्यजन्ये सासक्तिरिति सत्त्वमाहोऽप्यसासक्तिः किं कारणमिति ज्ञानाऽभिभावेति वि

अतएव न शुभ्यस्य कारणत्वं द्विजोत्तमाः ॥ अत्यन्ताभावपक्षे शुभ्यं वादिजने रितम् ॥ वंध्यासुतसमस्यास्य कारणत्वं कथं भवेत् ७५ अपि कार्यस्य वायं स्यादप्यवाकर
णस्य हि ॥ उभयोर्वापि नैव स्यात्त्रेधाप्येव महाधियः ७६ कार्यस्य यदि सोयं स्यात्तदा पक्षपरिक्षयः ॥ कारणभावात् कार्यपक्ष एष्यतस्तत्र ७७ अपि भूयान्विरोधः
स्यादस्य पक्षस्य संग्रहे ॥ अतः कारणतः कार्यमत्यन्तासत्प्रजायते ॥ वंध्यायास्तनयः कस्मात्तादृगेव न जायते ७८ अथ वंध्यापक्षे वा कारणं शस्य भावतः ॥ केयं श
क्तिस्तदेतनुवक्तव्यं शक्तिवादिना ७९ यथा संजायते कार्यकारणात्सेति चेन्मतम् ॥ कारणं किंततो भिन्नं शक्तेरेतन्निरूप्यताम् ८० शस्यया संजायते कार्यकारणस्या
दकारणम् ॥ भावमात्रस्य नैव तत्कारणत्वं प्रसिद्धमिति ८१ तेन शक्तेस्तु सद्भावे कारणव्यर्थं भवेत् ॥ कारणस्यापि सद्भावे शक्तिर्व्यर्थं प्रसज्यते ॥ कारणं कार्यजनकं
शक्तिश्चेत्तादृशी तव ८२ एतयोर्द्वयमेदः स्यात्तदानीमद्वयं भवेत् ॥ कारणं शक्तिरित्येतद्व्यर्था शक्तिस्तदा तव ८३ ततो वंध्यापि कस्माच्च जनयेत्सुतमारमनः ॥
अत्यन्तासत्त्वसामान्यं तत्सुतस्यापि विद्यते ८४

कल्पयति यथेति । सासक्तिः तवः शक्तेः सकाशात् कारणभिसमभिर्जन्मा इत्यर्थः ८० जायेपि कार्योपपत्तिरिति शक्तेरेतत्कारणस्यापि प्रथमे कारणस्वकारणत्वहाविः कारणत्वस्वकार्योपपत्ति
तामाश्रयत्वात् चरद्वेन शक्तिरुपपत्तिरिति कार्योपपत्तिरुपपत्तिः सत्त्वादित्याह अतस्त्वेति ज्ञानाभावा । यदि सत्त्वाकार्यजायेत तदा मसिद्धं कारणमकारणं कारणताहीनं स्यात् किंच शक्तिसद्भावेन भावमात्र
स्य एतत्प्रसिद्धं कारणत्वं न स्यात्तथैव निर्वहत् तात्किं शक्तिरुपपत्तिरिति प्रसिद्धं कारणमात्रः कारणत्वात् तत्त्वाभावेन भावमात्रस्येत्युक्तम् ८१ तेनेति । तेन एकत्रैवार्थकतौ चित्येन सक्तिरकारण
योरप्यतस्य वैयर्थ्यं यतः कार्यजनकात्मकं कारणं तद्वद्वेतु शक्तिरप्येतदृशी कार्यजनकात्मिकेति त्वर्थः ८२ शक्तिरकारणयोरभेदपक्षे तु शक्तिरकारणपक्षोऽप्यपत्त्वादिचित्तित्याह एतद्वोरिति ८३
एवं सत्त्वमिंकारस्याप्यसामंजस्ये कार्योपपत्तिरिति भावः कारणमित्याकारकेऽसत्त्वकार्यत्वे वंध्यासुतोत्पत्तिरिति परिहरित्वैवेत्याह तद्विति । एतत्प्रसिद्धं सत्त्वमिंकारस्य कार्यजनकपक्षोऽप्यसुत
स्यापि च तेनेति तदोपपत्तिरिति सत्त्वमिंकारस्य कार्यजनकपक्षोऽप्यसुत

एवं किं कारणमिति चेन्न प्रमाणभावादीनां कारणत्वात्संभव उच्यते सति हि तत्र कारणत्वमस्ति तत्रोक्तं ब्रह्मवदर्थं स्वकारणत्वाद्योग्यताप्रदर्शनेन परस्परवृत्त्येव तदर्थं प्रतीयते न च ब्रह्मार्थो निषेधः । हेति प्रेक्षा
 लापि जगत्कारणं स भवति सर्वोपधिकात्मकेन ब्रह्मपदमुत्पत्त्यर्थेन प्रयुक्तत्वात् तत्सर्वोपधिकात्मकजातीयादिनिरूपितभेदादित्युक्तं सजातीयादीनां ब्रह्मण्यसंभवादिनिर्हयोरर्थः १०३ । १०४ तथाच द्विती
 यनिरूपितं कारणत्वं ब्रह्मण्येव स्यादिति वा १०५ ब्रह्मण्येति । यच्च कुत्रचित्ज्ञासेषु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं मुच्यते तत्प्रत्यक्षानुमानादि विरोधात्संभवात्तदर्थः १०६ ब्रह्मण्येति ।
 ब्रह्मण्येव वाच्यं यत्प्रत्यक्षकारणत्वं योऽर्थो किं तु परादिपक्षे किञ्चिद्ब्रह्मण्येति पाद्यमाकाशादिकं कारणं मन्तव्यं अथवा ब्रह्मण्युपाधितया कारणत्वं पदार्थोक्तिरुच्यते तदर्थः १०७ कुतो
 जाता इत्येवं स्यादिति न तत्रत्येकविंशत्या । यत्तु तत्र विषयात्मनोऽकारणत्वं तत्राभावकारणत्वं तत्राकारणत्वं तत्रावधानसंभवादिमतः किंचित्कारणान्तरमस्ति तत्किमिति जिज्ञासाप्रसंगे पञ्चमिदं शरीर

न च ब्रह्मपि विप्रेन्द्राः कारणजगतो भवेत् ॥ ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थः सर्वाधिक्यं प्रकीर्तितः ॥ सर्वाधिक्ये च भेदस्य स्यादभावो त्रसर्वथा १०३ स्वसजातिविजातीयैर्देश
 कलार्थरूपिभिः ॥ भेदोत्र क्रियते विमानते ब्रह्मणिसंतिहि १०४ आनंदात्मस्वभावेस्मिन्स्वरयं ज्योतिषिनिर्दये ॥ ब्रह्मण्येकसेकेन कारणत्वं मविप्यति १०५ ब्रह्म
 णो यदपि प्रादुर्भासं कारणतामिह ॥ तथापि तर्कसाहितैः प्रत्यक्षाद्यैर्विरुध्यते १०६ ब्रह्मशब्दं हि तेनात्र विप्रामुख्यं न कारणम् ॥ किं तु किंचित्परंतत्र कल्पप्रवाकारणा
 तरम् १०७ अतः कारणजिज्ञासा करणीयादिजोत्तमाः ॥ जायमानं यतः सर्वकारणादेव जायते ॥ ततोऽयमिमे सर्वे कुतो जाताः शरीरिणः १०८ रेतसश्चेद्देवजन्म
 विप्रास्तस्मात्कुतो न हि ॥ सप्तमात्पितृदेहस्थधातोर्जन्मसदानुष्ठानम् १०९ धातुभ्योऽपि पृथग्भावे ह्येव दिकामाग्निदीपनात् ॥ समागतात्कुतो न स्याज्जन्मसर्वशरी
 रिणाम् ११० अथ प्रजननद्वारानिर्गता चेज्जनिर्भवेत् ॥ निद्रादिदोषतस्तस्य निर्गमेन जनिः कुतः १११ अथ योनौ प्रमथनात् निर्गमे चेदुपभवेत् ॥ स्वप्ने योनिप्रम
 थनात् निर्गमेन कुतो वपुः ११२ अथ जगत्प्रणयो निमगनेन विनिर्मतात् ॥ जरायुर्जाड्यस्थानं तज्जसो जायते वपुः ११३ बालवृद्धस्त्रियो योनेर्मथनात् केन नैव सः ॥
 निर्गतो रेतसो देहो भवेत्सर्वशरीरिणाम् ११४ युवत्या इति चेत् केन वंध्यायां न भवेद्विसः ॥ मर्मधारणशक्त्या इति चेत्संभवं प्रति ॥ सर्वदेवकुतो देहो न जायते शरीरिणाम्
 ११५ ततो रेतो न विप्रेन्द्राः कारणदेवजन्मनि ॥ ततोऽयं पितृभ्यां न जाताः सर्वे शरीरिणः ११६

मेव कुतो जायते इति विचार्यमित्यर्थः १०८ तत्रेतसः कारणत्वमात्रं न स्यात्तत्रैकस्य विचार्यमाणानां निराकरोति रेतस इति न कथिः । त्वमसृक्कांसमे होति धमजा शुक्ररूपाणां धातूनां मध्ये सप्तमादेतस
 श्रेज्जन्मस्य तात्किं पितृदेहात्तदेव तस्मात्कुतो देहजन्मसदानुष्ठानमवतीत्यर्थः १०९ यदितु धातुभ्यः पृथग्भूता तस्मात्प्रमथनवतीत्युच्यते तद्वदपि काष्ठाग्निपादादप्यदेऽस्मात्तदेव तस्मादेतसः कुतो देहजन्म न भ
 वतीत्याह धातुभ्य इति ११० अथ प्रजननेति । प्रजननशुद्धयः १११ अथ योनादिति स्वहं ११२ जरायुजानां ब्रह्मणो जगत्प्रणयो निमगनेन विनिर्मतात् जायते इति संकटे
 जसो रेतस इति संबन्धः ११३ तथापि विचारप्रदर्शनेनोत्तरयति बालेति । बालाया बाल्यायाः त्रियो योनेर्मथनात् केन नैव सः इति संबन्धः ११४ ब्रह्मण्येव वाच्यं यत्प्रत्यक्षकारणत्वं योऽर्थो किं तु परादिपक्षे किञ्चिद्ब्रह्मण्येति पाद्यमाकाशादिकं कारणं मन्तव्यं अथवा ब्रह्मण्युपाधितया कारणत्वं पदार्थोक्तिरुच्यते तदर्थः १०७ कुतो
 जाता इत्येवं स्यादिति न तत्रत्येकविंशत्या । यत्तु तत्र विषयात्मनोऽकारणत्वं तत्राभावकारणत्वं तत्राकारणत्वं तत्रावधानसंभवादिमतः किंचित्कारणान्तरमस्ति तत्किमिति जिज्ञासाप्रसंगे पञ्चमिदं शरीर

किंचित्देहजोहिमशरीराणां देहस्येत्येतादृशानामांशान्त्वदेहेनैतत्तः कारणात्त्वमित्याह उद्दिष्टा इति ११७ धर्मावर्मात्मकमहमपिनदेहकांशमिष्याह अहमितिभिभिः । पुण्यपापात्मकम्
 दृष्टेतिरित्युच्यते चेत्तदापि देहविचार्य किमहमस्येहेतुः शुद्धमात्रादेहोवा जायेमृक्तानामपि चत्वावसिः
 विनामिहमितिहमोः ११८ । ११९ पुण्यपापयोर्देहजन्मस्वरूपमर्थपक्षं दूषयति देहेनेत्यादिना । ततश्चाह नोदिकारित्वमस्येनामिष्योक्तापत्तेरित्युच्यते पुण्यपापयोर्देहजन्मस्वरूपमभ्युपेयं तत्रापि
 चेदविचार्य किंचित्देहः पुण्यपापयोर्देहजन्मस्वरूपमर्थपक्षं दूषयति देहेनेत्यादिना । ततश्चाह नोदिकारित्वमस्येनामिष्योक्तापत्तेरित्युच्यते पुण्यपापयोर्देहजन्मस्वरूपमभ्युपेयं तत्रापि
 वात्पमित्यर्थः १२० ननु स्थूलदेहस्य कारणं सूक्ष्मशरीरमेवेति चेदुच्यते तदापि किंचिदस्य स्थूलदेहमिति सूक्ष्मकारणमुत्तमसर्वमिति आयेयौ कश्चिद्वदप्युच्यते नोरासभस्यपि सर्वव्यवहारकारणत्वापत्तिर
 विशेषात् अग्रे देवदेवसूक्ष्मशरीरादेव देहवदन्त्येव स्थूलदेहाः कुतो न जायेत इत्याशयेनाह सूक्ष्मादिति । यविसूक्ष्मदेहादिव पुण्यपापदेहेन भूतः स्थूलदेहविशेषो जायते तदाऽप्यपि ततो जायतां स
 मर्थस्य हेतुपायो नास्ति न्यायात् शेषो विरलः १२१ अत्रापि पुण्यपापयोः कारणत्वात् पुण्यमोक्षत्वात् सूक्ष्मदेहे देवसर्वनिर्वाहादित्याह पुण्यपापेति । सूक्ष्मेणैव निर्वाहसाधयेतदहमिति चेदित्याह

उद्दिष्टा अपि जीवायेस्वेद जाये चर्जतवः ॥ मित्रोर्वीर्यविना दृष्टं तेषां जन्म शरीरिणाम् ॥ ततोर्वीर्यं जस्तुना देहधारणकारणम् ११७ अहमिति चेत्किंचित्पुण्यपा
 पात्मकं यदि ॥ केन तज्जायते विना आत्मना चेन्न मुक्तता ११८ मुक्तानामपि यस्मात्स पुण्यपापं करोति च ॥ सुखदुःखोपभोगी च मुक्तो वदसमो भवेत् ॥ अनिमोक्ष
 प्रपंगो यमनिष्ठः सर्ववादिनाम् ११९ देहेन तत्तत्पुण्यपापं करोति च ॥ पुण्यपापकरो देहः कुत एव प्रजायते १२० सूक्ष्माच्छरीरतः सोऽयं जायते पुण्यपापकृत् ॥
 देहश्चेतर्हि विमोक्षास्तथैवान्यो विजायताम् १२१ पुण्यपापे भवेतां कारणं देहजन्मनि ॥ तथा च सति तद्व्यर्थं कारणत्वं तयोर्भवेत् १२२ आपेक्षं सर्वपुण्येन जायते हि
 जसत्तमा ॥ अज्ञानादिति चेत्स्मात्स्थूलं कस्मात्प्रजायते १२३ पुण्यपापविनिर्मुक्तमज्ञानं सूक्ष्मकारणम् ॥ भवेच्चैत्र भवेत्केन तदहं स्थूलस्य कारणम् १२४ पु
 ण्यपापादिकार्याणां वासना कोटिवासितम् ॥ सूक्ष्मस्य चेदिदं हेतुः स्थूलस्याप्यस्तु तादृशम् १२५ वासना अपि संस्कारा संस्काराश्च विनाशनः ॥ पुण्यादीनां प्र
 जायते नासतां च विनाशनम् ॥ पुण्यपापे तत्पूर्वजायेत केन हेतुना १२६ पुण्यपापाश्च संस्कारा संस्कारेभ्यस्तथावपुः ॥ सूक्ष्मं वाप्यथवा स्थूलं ततः पुण्यं
 च पातकम् १२७

विनामिहमितिहमोः पुण्यपापयोः कारणत्वं तेषां जन्म शरीरिणाम् ॥ ततोर्वीर्यं जस्तुना देहधारणकारणम् ११७ अहमिति चेत्किंचित्पुण्यपा
 पात्मकं यदि ॥ केन तज्जायते विना आत्मना चेन्न मुक्तता ११८ मुक्तानामपि यस्मात्स पुण्यपापं करोति च ॥ सुखदुःखोपभोगी च मुक्तो वदसमो भवेत् ॥ अनिमोक्ष
 प्रपंगो यमनिष्ठः सर्ववादिनाम् ११९ देहेन तत्तत्पुण्यपापं करोति च ॥ पुण्यपापकरो देहः कुत एव प्रजायते १२० सूक्ष्माच्छरीरतः सोऽयं जायते पुण्यपापकृत् ॥
 देहश्चेतर्हि विमोक्षास्तथैवान्यो विजायताम् १२१ पुण्यपापे भवेतां कारणं देहजन्मनि ॥ तथा च सति तद्व्यर्थं कारणत्वं तयोर्भवेत् १२२ आपेक्षं सर्वपुण्येन जायते हि
 जसत्तमा ॥ अज्ञानादिति चेत्स्मात्स्थूलं कस्मात्प्रजायते १२३ पुण्यपापविनिर्मुक्तमज्ञानं सूक्ष्मकारणम् ॥ भवेच्चैत्र भवेत्केन तदहं स्थूलस्य कारणम् १२४ पु
 ण्यपापादिकार्याणां वासना कोटिवासितम् ॥ सूक्ष्मस्य चेदिदं हेतुः स्थूलस्याप्यस्तु तादृशम् १२५ वासना अपि संस्कारा संस्काराश्च विनाशनः ॥ पुण्यादीनां प्र
 जायते नासतां च विनाशनम् ॥ पुण्यपापे तत्पूर्वजायेत केन हेतुना १२६ पुण्यपापाश्च संस्कारा संस्कारेभ्यस्तथावपुः ॥ सूक्ष्मं वाप्यथवा स्थूलं ततः पुण्यं
 च पातकम् १२७

फलितमाह एवमिति द्वाभ्यां । एवं सति सर्वानुपपत्तिपरिहारसमकारणं देहस्य विनिर्लभ्यते किमुतान्यस्य परं तेन कारणेन भवितुं न स्यात्कारणवत्त्वात् तेषां त्वत्वेन संभवस्योक्तत्वादिति १२८ ततोऽस्मादि
 ति स्पष्टम् १२९ न चात्रमपि देहकारणं देहस्यैतत्समन्वयानंतरं भव्यमानत्वेन जन्ममि कारणाभ्यास्येव वाच्यत्वादिस्था ॥ अत्र त्वंति । वयमत्र त्वेन जातः स्वयंतो जातः प्राप्तजन्ममः संवत्स
 मत्र भव्यमानः त्वमप्यर्थमित्यर्थः १३० तिष्ठन्त्यसि कारणस्थितिकारणमेव निजं तु न शक्यते इति यातेपादकस्य जीवामकेनेत्यं स्यात्पुनरुद्भवानि जीवन्त्यापीति चतुर्विधस्योक्तः । एतद्वर्जजीवन
 स्यादिति न तु यानवक्तुं शक्यं यतो जन्मसंज्ञा जंतवोऽप्येवमिदं विप्रियमाणादृष्टावत्यर्थः १३१ मृत्युतामस्य व्याधिराश्रयहेतुत्वं वेदशास्त्रमसिद्धमिति वा । अमरशेषादिति १३२ मन्त्रापलक्षितानां
 विषयांतराणामपि जीवनं मरणं हेतुत्वं मृत्युतद्विरोधित्वं च संभवति विषयांतरस्य विना । एवमत्र संयोगमद्विषयंतराणां संयोगो मोक्षमरणहेतुः तथाहि नारीसंयोगेन संजातः स्वान्ते देहयथापां यस्य
 तथाभूतोऽयं कामो पुमान् पत्तिद्वय इति शेषः १३३ श्रोत्रविषयस्य मरणहेतुतामुदाहरति घंटेति । घंटास्य द्वादिनृत्यानां भ्यंतरत्वायोः शास्त्रान् भूषणरोगी शीघ्रं म्रियते इति नैमित्तिकानि मिश्रशास्त्रवि
 आहृत्यर्थः १३४ वीर्येति । वेदार्थसंज्ञाजविषयसंयोगेन नुशरणं कथयति एवं कथं स्वकीयनारीपुत्रिवारार्थादिनादिकालानि यमेन वीर्यं श्राव्यरकीयापुत्रसकृदेव मरणपिरी पंश्रात्कामो

एवं कारणं किंचिदस्माकं देहजन्मनि ॥ लभ्यते तेन चैवात्र भवितव्यं द्विजोत्तमाः १२८ ततोऽस्मादिह संजाता इति नेवास्तितानि श्रयः ॥ अस्माकां द्विजशार्दूलाः कुतो
 जाता वयंततः १२९ अत्र तौ नैव संजाता वयं जाताय तस्विदम् ॥ भक्षयामो वयं विप्रास्तुतिपुण्यादिकारणम् १३० जीवनस्यापि नैतत्स्यात्कारणं द्विजसत्तमाः ॥
 अन्नादा पुनस्तत्रे म्रियंते जंतवो यतः १३१ अन्नदोषाद्यतो व्याधिः सर्वेष्वेव प्रजायते ॥ मरणं चेति विप्रे द्वाधिकिमाशास्त्रनिर्णयः १३२ विषयांतरसंयोग एव मरण
 कारणम् ॥ नारीसंयोगे संजातस्त्रां तापः पुमानयम् १३३ घंटास्वादिसदृशान् गुणान् प्राणरवान्महन् ॥ अल्पकालान्मृतिं गच्छेदेव नैमित्तिका विदुः १३४ वीर्य
 भ्रंशाद्धि नारीणां योनौ कामविमोहितः ॥ स्वकीयानां दिवारात्रौ प्रत्यवयात्पुमानयम् ॥ परेषां तु सकृदपि प्रत्यवयात्पुमानयम् १३५ एवं वेदार्थतत्त्वज्ञानमरणयोग
 तः स्त्रियः ॥ कथं यतितथा देहयोगशास्त्रविशारदाः १३६ द्युतो रसो विनाशाय देहस्यास्य प्रकीर्तितः ॥ वृक्षस्येव च पुंमोपि धारणाज्जीवनं तथा १३७ मरमः स्नि
 ग्धतां प्राप्य चिरं जीवति पादपः ॥ नीरसः शुष्कसर्वांगः समूलोऽपि विनश्यति १३८ यथा तथैव पुरुषो जीवेदिरसधारणाव ॥ कंदर्पसदृशो भूत्वा म्रियते रसनिर्गमात् १३९
 शाखास्कंधादिगेयद्रव्रिमतेऽपि रसे कचिद ॥ वृक्षेन नाशमायाति मूलो ज्ञेयाशमावजेत १४०

मृत्युव्याधिराश्रयं घेति ति तथा चायत्तं मृत्युतिः 'मां जन्वा एते मरं ईदंति ये दिवारात्यासं युज्यंते' इति । तथा मरणं तत्र भवत्वादेरप्युक्तं इति न मृत्यो जीवत्येति । जीवत्वात्स्थानस्येतत्सोऽह
 निरुपाधोपधानमवतितथायतेति तद्व्याख्यातारः । 'परदारानगन्त्याः सर्वेष्वेव पुनर्कृदिति । नदीद्वयमनायुषं त्रिपुलोकेषु विधत्ते' इति वर्मशास्त्रेऽप्युक्तं । तथा देहयोगेति देहांतवर्तमानत्वादि
 ध्यानंतरपतिपादकशास्त्रे पुनरेवमपि विवक्ष्यतीत्यंशोऽत्र किंचिदप्युक्तं १३५ । १३६ देहयोगशास्त्रोक्तं प्रक्रियाभिनयति मृत्युतरपदार्थमिति । अस्मदेहस्य वृक्षस्येव रसकृतः
 सन् विनाशापहतः संश्र्जीवनाय भवत्येति १३७ एतदेव स्पष्टयति सरस इति । यथा वृक्षस्य स्थितिर्होरोरसस्थितिराशां प्रयुक्तौ प्रसिद्धौ तथा पुरुषो विनाशरूपरसधारणात्कंदर्पसदृशो भूत्वा जी
 वति रसनिर्गमाच्च म्रियते इति द्वयोः संबन्धः १३८ । १३९ एतदप्युक्तं मृत्युदेहस्य कंदर्पसदृशं प्रतिपादयति शास्त्रेति श्रुतिः । यथापि सद्रूपः शाखादिभ्यो रसो नैवेति न नश्यति मूलो ज्ञेयो नैवेति तद्व्या
 सन इति तथा पुमान् नश्यतिः पुरुषरूपो वृक्षो हस्तादिगो रसे निमग्न इति किंचिन्नमन्यतेति सरसः सकृदादत्तेन निर्गुनित्वेन विनिर्गम्यतीति द्वयोः संबन्धः १४०

रेतसः क्षरणोदोषमाह क्षरतीति । अयं रेतो वातुर्गन्धोदाहृतस्तत्तदादेदिन इदमुक्तं फलं न भवतीत्यतो मंत्राद्युपायैस्तस्य क्षरणनिवारयेदिति संबन्धः । योनाः ध्यानविशेषास्तेः १५१ तन्निरोधस्य स्मरणमाह अत्रेति । यदा अग्रेषु स्वेसजिघांसेषु सति रेतो ददावद्दोषैः तस्मिन् बद्धे तु सेचरतः १५२ काशमनंतप्रभृतिः सिद्धिर्भवेत्तत्पेत्यर्थः १५३ अग्निरसपदयोर्धमाह नारीति स्पष्टं १५३ यतीति । यदा एकदा यत्प्रिंसं पञ्चैण पृथक् पृथक् मूलाद्रहोनिःसरेत्तदापि वृक्षो नश्येत् । बहुवारं रसनिर्गमे वृक्षो नश्यतीति किमुक्तं न्यामित्यर्थः १५४ दृष्टीति त्रयो जयति नारीति । तैस्तस्मिन्निगमं १५५ देहयोगोक्तप्रक्रिया मुपसंहरति इत्यादीति । अयं नारीभागः १५६ त्वग्निपयस्य मतिरुक्तमाह चंदनेरिति । चंदनकर्पूरादिभिर्युक्ता दृष्टो देहना ज्ञातो यो विप्रतः कफरोगो वातरोगः संनिपातरोगो वर्तितुं भिक्षुपतं इत्यर्थः १५७ परिशिष्टविषयाणां तथात्वमाह अवैरपीति । तथा चिरं पभोगः सद्यो भ्रष्टमाश्रयेत्यनुपमः । तत्र हेतुगर्भभोगानां विशेषणं परेति । परैः कुट्टिभिर्हृदयभोगोपेषां तेषां तेषां तेषां न केवलं विषया एव मरणहेतवः किंतु ते कुट्टयः सर्वाद्याश्चापि मरणहेतवो भवन्ति यतस्तद्वर्धनस्तत्तद्विज्ञातव्यमिति संबन्धः १५८ फलितमाह तत इति । स्पष्टम् १५९ प्राणस्यापि जीवन्मतिहेतुत्वाभावेऽप्यभिवारेणाह

क्षरत्ययं यदा देहादेहि नोन तदा भवेत् ॥ इदं सर्वतस्तस्य क्षरणविनिवारयेत् ॥ भञ्जैरप्यौषधैस्तद्वद्योगैर्नानाविधैर्गपि १५१ अग्रेमुखे यदा तेषु द्रोमो वद्वस्तदा भवेत् ॥ बद्धे खेचरतादिः स्यात्सिद्धिः सर्वशरीरिणः १५२ नारीयोनिर्भवेदग्निः पुमानवृक्ष इतीरितः ॥ रसो रेत इति प्रोक्तं योगशास्त्रविचक्षणैः १५३ अग्निं संपर्कतो मूलाद्रहो वृक्षस्य निःसरेत् ॥ एकदापि विनश्येत्स बहुकृत्वस्तु किंपुनः १५४ नारीवन्धिसमाश्लेषात्पुंसो रसविनिर्गमे ॥ वृक्षस्यैव विनाशः स्यात्ततस्तं परिवर्जयेत् १५५ इत्यादि देहयोगेऽपि भूयते मृते कारणम् ॥ नारीभोगस्ततो नायं जीवनाय द्विजोत्तमाः १५६ चंदनैर्वहुशो युक्ता दृष्टीति शीतादयं पुमान् ॥ वाताद्वा संनिपाताद्वा मद्यो मरणमाव्रजेत् १५७ अन्यैरपि तथा भोगैः सुगंधैश्च मनोहरैः ॥ परदृष्टोऽपि भोगैस्तैर्भुक्ते स्तेपितदार्थिनः ॥ सर्वदुर्जनैर्वैराद्याः सद्यो मरणहेतवः १५८ ततो मीविषयाः केपि जीवनाय न देहि नः ॥ जीवनायापि न स्युर्येते स्युः केन जनौ त्रणाम् १५९ प्राणोऽपि न च देहे स्मिन् जंतूनां जीवनाय हि ॥ निष्प्राणा अपि जीवंति देहि नः स्थावरा यतः १६० जंगमा अपि मुच्छादौ प्राणशून्या देनाधिकम् ॥ जीवंति तत एवायं प्राणो हितुर्न जीवने १६१ न च बन्धश्चरत्तं च जीवने कारणं स्मृतम् ॥ नीरक्ताः प्राणिनः केचि जीवंत्यपि निरग्रयः १६२ शस्त्रच्छेदपिकेषां चिद्रोगिणो न वदश्यते ॥ रुधिरं स्पर्शतोऽप्येषां मौल्यं नैवोपलभ्यते १६३ केन तेन वयं विमर्जीवाम इति संशये ॥ जीव न स्यापि चेच्छक्तानि श्वेतुं कारणं न हि ॥ शक्यः केन चोत्पत्तिकारणे निश्चयं प्रति १६४

प्राणोपीति । प्राणपदेन श्वाश्वत्थासाक्ष्यः प्राणव्यापारी लभ्यते स्थावरेष्वप्यङ्कुराद्युद्भवेन प्राणस्य वस्त्वसर्वसंभक्तत्वात् तथा च निष्प्राणाः कृन्तुष्वप्यमानास्तस्मात् प्राणस्थायरायतो जीवंतो हर्षयंतः श्वा समश्वासरूपः प्राणव्यापारी चिन्तनं जीवनेतुरित्यर्थः १६० जंगमा अपि मुच्छादौ प्राणशून्या देनाधिकम् १६१ न च बन्धश्चरत्तं च जीवने कारणं स्मृतम् १६२ नादधिकं कार्यं अर्थसंशयो द्वितीया १६३ केचिदेषां शिरोरुधिरं नैव दृश्यते तत्तदुपपत्तिं न चेति दाह्यां स्पष्टम् १६४ ततो दाहरणमाह अस्तेति । केषां चिद्रोगिणां श्लेष्मणानां विदारणं विदधिरन दृश्यते केषां चिद्रोगिणां चरत्तं नैवोपलभ्यते तथापि ते जीवंतो हर्षयंतः यत इति शेषः १६५ एवं जीवने हेतुनिश्चयस्यापि दुर्लभत्वेऽप्यपि हेतुनिश्चयस्य दुर्लभां किमुक्ता इत्यपि १६६ केनेति । वयं देवजो वाम इति संशये सति यदि जीवनस्य कारणं निश्चेतुं शक्यं तदा उत्पत्तिकारणं किं यत्किं नैव प्रकरोम इत्यादि शक्यं भवेत्तदनेनापीत्यर्थः १६४

कालतः स्वर्गमित्याद्यादश्लोकानि सङ्गच्छन्त्यादाः १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० । १८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ तत्रोपपत्तिमपि पंचपति भावां
 त्रमित्यादिना । यदि किंचिद्भावांतरं कालवर्जितकालनिरपेक्षं कारणं कार्येनियतपूर्ववति स्याच्च दत्तस्यैव कारणत्वं भवतादस्तुन विचारयामः परंतु तादृशभावांतरं नास्ति यत एव कालः सर्वेषु कारणेषु
 कारणत्वाभिमतपुंस्थितेष्वपि संनिहितेष्वप्यपेक्ष्यते ॥ १८६ । १८७ अन्यानि कारणत्वाभिमतानि व्यभिचारीणिनियत
 पूर्ववर्तिनिनभवंति कालस्तु तथा भवतीति नः काल एव कारणमित्याह व्यभिचारीणांति १८८ अनन्यथा सिद्धान्त्यवयवतिरेकमाहित्वरूपं कारणलक्षणं काले योजयति यस्मिन्निति । यस्मि
 न्भावेति तृतीयविद्यमान एव यद्वा ज्ञापेयमसति च अविद्यमाने तु न जायेत ततः कारणमुच्यते कालस्तु तादृशकारणलक्षणं नान्यत्वे हेतुपेक्ष्यते १८९ किंच कालस्य सर्वत्रानुगतत्वात् स्ये

कालतः स्वर्गमागच्छेत्कालतो नरकं जेत ॥ कालतश्चाखिलानलोकानभूरादींश्चापि देवमाह १७६ काले नैवोच्चतामच्छेत्कालादेव च नीचताम् ॥ कालेन मध्यमो
 भूयाद्देहधारी जनोऽखिलः १७७ संपदो विषदश्चापि कालादेव समाश्रयात् ॥ कालतो विषयान्सर्वान्सुखदुःखप्रदानपि १७८ विद्यानानाविधाः कालाद्भोगमोक्षसुखम
 दाः ॥ कालतः प्राणुषादारात्रययौवनशालिनः १७९ पुत्रात्रानागुणोपेतान्नाथशंश्वसद्वस्त्रशः ॥ सुहृदोऽपि च मध्यस्थान्वैरिणोऽपि कारिणः १८० उपकारापकाराणां
 कर्मवज्रतूश्च कालतः ॥ कालतो लभते जन्ममाल्ययौवनशार्दकम् १९१ मरणं च तथा कालात्पितरं मातरं पुनः ॥ सहोदराननेकांश्च स्त्रीपुं पत्रपुराश्रितान् १८२ गर्भ
 वासंतथा कालाद्गर्भाभिः सारणं पुनः ॥ ऐश्वर्यं विविधं कालात्तद्भ्रंशमपि कालतः १८३ कालाद्दुर्मती नारी गर्भं कालाच्च गच्छति ॥ वातवर्षातपाद्याश्च जायंते कालतः
 सदा १८४ किं हृक्तेन विम्रेद्राः कालात्सर्वस्य संभवः ॥ जायमानं ततः सर्वं कालकार्यमुदीरितम् १८५ भावांतरं यदा भूयात्कारणं कालवर्जितम् ॥ कारणत्वं तदा त
 स्य भवतानि निवार्यते १८६ कारणेषु च सर्वेषु स्थितेष्वेवोप्यपेक्ष्यते ॥ यदा तदा कथं कालः कारणं न भविष्यति १८७ व्यभिचारीणि सर्वत्र कारणानि परस्परम् ॥ का
 र्येष्वप्यभिचार्येकः कालस्तेनात्र कारणम् १८८ यस्मिन्सत्येव यद्वा ज्ञापेयमसति हेतुः ॥ कारणं प्रोच्यते सर्वैः कालस्तादृशं च लभ्यते १८९ तंतुभ्यस्तु पटो यद्वा
 यते च घटो घटः ॥ बीजेभ्यस्त्वं कुरस्त्वत्र भूमिः सर्वत्र कारणम् ॥ सर्वत्रानुगतत्वेन हेतुना पापं विधेद्विह १९० एवं सर्वत्र कार्ये पुनाना कारणजेष्वपि ॥ कालः सर्वगतः
 सर्वकारणपारिर्कीर्तितः १९१ कालेन राहितं नैव कारणं कार्यजन्मनि ॥ समर्थदृश्यते नापि कार्यस्वस्य जनो तथा १९२ एवं स्थिति विना शेषु कालेन राहितं न हि ॥
 कारणं वापि कार्यं वा दृश्यते केन चिच्छचित १९३

यथा यदा कारणं त्वमस्तु तदपेक्षां सहकारित्वमात्रमिति दर्शयन्नुक्तमप्यकारणतायां दृष्टान्तमाह तंतुभ्य इति । यथा पटव्यां कुराणां तत्त्वादि रूपा निविशेय कारणान्युपलभ्यंते तथापि सर्वेषु पापं वि
 पुत्रायेषु भूमिरेव कारणत्वेन स्वीक्रियते ॥ अनुगतत्वादिशेषास्तु तत्सहकारित्वेन वांगीक्रियते इत्यर्थः १९० दार्ष्टान्तिके योजयति एवं सर्वत्रैव स्पष्टम् १९१ कालमसर्वत्रापेक्षितत्वरूपं
 सर्वत्रानुगतत्वेनैव स्फुटयति कालेनेति । कार्यमपि स्वोपचयितया कालमनपेक्ष्य समर्थमिति चतुर्थपदार्थः १९२ यथा योऽपि कालनिरपेक्षं कारणं तस्यैव तादृशित्यादिवर्षाद
 एवमिति १९३

फलितमाह ततश्चिद्व्याख्या । ततश्चक्युक्त्याकारणस्येवकारणतौचित्याद्यदिकारणकारणान्तरप्रधानरूपपरपरमाध्याधिक्यवद्विधिभिः कल्प्यतेतदकारणवोधमिति संवदः कारणान्तरक
 ल्पनायाहेतुमाह स्फुरणेति । स्फुरणमप्यस्य रूपज्ञानबोधस्तु परस्पररूपताभ्यामित्यर्थः किंचिद्विप्रत्यक्षेणान्दप्यतिरेकोपुष्टिवाकारणकल्प्यतेयथापादिदानांपृथिवी किंचित्परोस्तज्ञानं
 नसामान्यतोदृष्टास्येनपथाध्यानादीति १९४ कालयोगादिति । तेषां कल्पितकारणान्तराणां यतः कालसंबन्धेनैवकार्यजननसामर्थ्यतः कालपूर्वहेतुरिति १९५ अत्रतार्किकमठसिद्धं
 परमाणुनां कारणत्वमाहोयतेषां कारणत्वमनित्यत्वादिवदनसंभवतोतिपरिहारस्तु चर्यस्वरुनिरर्थत्वसाधयति अपिनेवेति । पृथिवीपरमाण्वोननित्याः पृथिवीत्वाभूति कावदित्यादयः प्रयो
 माः ननुमध्यममानमित्यवस्थयापकेतदभावेकथमनुनामनित्यत्वमिति चेन्न शब्दादिपुण्येषु मध्यमपरिमाणामविष्यनित्यत्वहेतुनेन मध्यमपरिमाणस्यानिरप्यवस्थापकत्वादित्यास्येनह
 नचेति । अनुपरिमाणपरममहत्परिमाणभिन्नपरिमाणरूपस्य मध्यमानरूपप्राज्ञः सर्ववेष्यनित्यत्वस्वरूपकारणमयोऽजकोनभवेतीत्यर्थः १९६ तापवेनविशुभित्वमेवाऽनित्यत्वस्यप्रयोजकं
 तद्वत्तावपरमाणुनामनित्यत्वमध्युपेयमित्याह असर्वगतेति । सर्वस्वभूताः स्रवस्वस्तुनाः असर्वमेतमानसर्वेषु भिन्नवैसत्यसत्त्वमनित्यादेष्टमेवेतत्पयितवपरमाणुपुनः पतपतातोयमूर्तानामादिनि
 त्यत्वमप्यस्येत्यर्थः १९७ ननुपरमाणवो नित्याः स्फुरितवपत्त्वादिति सत्प्रतिपक्षमाहोयति निरवयवत्वगुणादिवृत्तव्यभिचारिवेनेहेतुत्वाधोऽयतामाह नचावयवेति । निरवयवत्वमनित्यत्वसाधकं नभ
 ततोत्रजगदुत्पत्तौयदिस्फुरणबोधतः ॥ प्रधानंचापरंवापिकारणतदकारणम् १९४ कालयोगादिसामर्थ्यतेषां नैवस्वेतोयतः ॥ कालस्ततोत्रविज्ञेयः कारणनापरं
 ततः १९५ अपिनैवाण्योनित्याभूतत्वादिष्टदादिवत् ॥ नचमध्यममानस्ययोमोऽनित्यत्वकारणम् १९६ असर्वगतमानत्वेऽपत्यसर्वस्ववस्तुतः ॥ भूतात्मकस्यके
 नायंपक्षपातस्तवापु १९७ नचावयवहीनत्वं नित्यत्वकारणमतम् ॥ क्रियागुणादयोस्मादनित्याः संतितादृशाः १८ नचावयवहीनत्वे सतिद्रव्यत्वसंगमात् ॥ नि
 त्यत्वंतेपुयस्मात्स्यान्मूर्तत्वंचविपर्यये १९९ विरोधादनयोर्नैकनिर्णेतुंशक्यतेत्वया ॥ विभक्तत्वादनित्यत्वमस्माभिरवधार्यते २०० अप्यष्टदिक्षुसमाक्षिष्टाः कुर्व
 यवर्जिताः ॥ अणवोयोगिनोयस्मात्सर्वसावयवामताः २०१ अणवोपिततस्त्वेतेकालादव्यक्तजन्मनः ॥ प्रपन्नंतिजगत्सर्वयथातस्मान्महात्मनः ॥ नित्यावाप्तं
 तुमैवेतेकारणकालवर्जिताः २०२

वतियतो गुणादयस्तादृशानिरवयवा अप्यनित्या इत्येतद्वचनार्थः १९८ अथनिरवयवत्वमात्रं न हेतुः किनुनिरवयवत्वे सतिद्रव्यत्वस्यैवत्वमननुत्वापेयव्यभिचारवैतयेतथाप्यस्माभिः प्रयुक्तेन पूर्णत्वरूपहेतुना
 अनित्यत्वसाधनेनमतिशेषात्तन्निश्चयंनसत्त्वमिति सत्प्रतिपक्षस्यहेतुपरस्परमतिवंचादेकेनाप्यनुमितिकुर्यान्निश्चयोनजगत्पतहसि सिद्धांतादित्याज्ञयेनाह नचावयवहीनत्वे सतीति । निरवयवत्वे स
 त्तिद्रव्यत्वस्यहेतुः संगमात्संबन्धात्क्रियत्वंनसिः पतियतोऽस्मत्प्रयुक्तौ मूर्तत्वरूपो हेतुर्विपर्ययेऽनित्यत्वेसाधनसंबन्धोवचेतथासत्तित्वनिर्णयोनभविष्यतीति नश्चेवंसतिभवतामप्यनित्यत्वनिर्णयः कथं
 स्यादिति चेत्पादद्विकारं विभागो लोकादिति नित्यत्वमिति चेन्नोपदातोमिति श्रुत्यनुगृहीतेन विभक्तत्वरूपहेतुनेपाह विभक्तत्वादिति । अस्माभिरनुविभक्तत्वादित्यत्वमवधार्यतइति द्वयोः १९९
 २०० द्विषोको हेतुविज्ञेयतासिद्धः निरवयवत्वस्यपरमाणुत्वसंबन्धादित्याह अप्येति । अपिचपरमाणवो मूर्तत्वात्सक्रीयपूर्वोपादिसिद्धाभित्तात्परमाण्वंतरादिभिर्वासिमाक्षिष्टाः संयुक्तव्यर्थ
 तएवमवद्विस्तथाचक्रनिरवयवत्वं सयोगिनो हि सावयवाद्गताः सयोगिण्येकदेशसृजितत्वरूपान्नाप्यनुचित्वस्यप्रसिद्धेरिति २०१ अनुनामनित्यत्वेचेतेस्त्वोत्पत्त्यर्थं कालमेवेतेसावयवजगदेतुस्तदेतोरे
 तित्यापादित्याह अणवोपीति । अन्यकमलसितं जन्मपस्यतस्मात्कालदेवाणवोनापंतकृतिवाच्यमनित्यत्वात् तथाप्यस्यजगदेतुस्तित्यर्थः तेषांनित्यत्वाभ्युगमेपिसर्वदासतांसिद्धिपवस्थार्थं
 कालस्यावस्थापेक्षणीयत्वादपिकालस्यैवजगदेतुत्वम्वितित्यर्थः २०२

विषाणुभिः प्रलये विभागेनावस्थितैः सृष्टयनारंभात्संयोगहेतुः कालोऽपेक्षणीय इत्यतोपि कालस्यैव हेतुतोषितत्वाद् अविभिन्नानि भिन्नाविभागेनावस्थिता एतेऽज्जो जमतः कृत्वा निर्माणेन पथवतिष्ठानं भवति २०३ फलितमाह तत इति । सर्वे व्यापारान्कारयतीति स तथा व्यस्तार्क्यं विद्मः २०४ स्वभावस्य जगत्कारणत्वादात्तालोकापतानां प्रतर्पणं यति अर्थापत्तिश्चतुर्दशभिः अथका स्यादिति एवमवस्थाप्य विषया २०५ युक्तिज्ञानं प्रपञ्चयति कारणमिति । भवतां कालादिनां कारणत्वेनाभिमतः कालः कथं कारणं स्यादिति विचार्य क्रमेण कालो निखिलवस्तुनः कारणं भवन्नात्मनः स्वस्य कार्यस्य वा स्वभावात्स्वभावप्रत्येक्यकारणं भवेत्तु कदाचिन्नात्मनः स्वभावस्य प्रत्येक्यकारणं २०६ अतएव यति अस्वभावादिति वदन्भिः यद्येव कालः स्वभावमनपेक्ष्य हेतुस्तदा तदः संहतौ पुनरेवाकाशे वा अनाश्रये जस्यानाधारत्वात् स्वभावेन कुतो नोत्पादयतीत्यर्थः २०७ एवं च निश्चानृत्ताति अनेन च जीतसांति कुतो न करोतीत्याह दम्किनेति २०८ तथा चाविसाधनानि विना सुखज्ञादिका पा

अपिभिन्नादमेनैवसर्वस्यजगतःकृतौ ॥ प्रभवन्ति कुतस्त्वेषां सर्वकारणता भवेत् २०३ ततः सर्वमतः कालः सर्वव्यापारकारणः ॥ एकः कारणमुद्दिष्टो नेतरत्तकारणात्
रम् २०४ अत्रापि दूषणं प्राहुः केचिन्मुनिवरादिजाः ॥ एवं वदन्ते षडुशोयुक्तिजालं महाधियः २०५ कारणं भवतां कालः कथं स्यादिति विन्यताम् ॥ किमेव कारणं
कालो भवेन्निखिलवस्तुनः ॥ आत्मनस्तस्य कार्यस्य स्वभावाद्वाऽऽस्वभावतः २०६ अस्वभावाद्यदाहेतुस्तदावन्हेस्तुमंहतौ ॥ कालोजलकुत्रानैप कुरुते खेद्यनाश्र
ये २०७ बन्धिना कुत एवैष तृषाशांतिं करोति न ॥ नरेण शीतलेनात्र कस्मात् शीतक्षयं न च २०८ अत्राविना सुधानां कस्मादेव कपोति न ॥ जाया विना सुतानेपद
दात्वे वा सुतार्थिनाम् २०९ मृतानामपि संयोगं शरीराणामिहैव च ॥ सुखदुःखकरं कस्माद्ददाति महेश्वरः २१० कुतो वा मृतदेहो यं नास्माभिर्भाषते धुना ॥ नारी
पुरुषयोगेन विना गर्भदया विह २११ न भो निच्छिद्रतायात्पृथिवी च रसात्तलम् ॥ अस्त्रे हत्वं च नीराणि तेजो यान्त्वप्रकाशताम् २१२ वायुर्निश्चलतायात्तु यतो नापेक्ष
ते तव ॥ कालः स्वभावं कस्यापि स्वस्य वापि परस्य वा २१३ अपि कस्मादयं कालो मूलपूत्रविस्मर्जनम् ॥ नराणां वदने नैव नकारयति कारणम् २१३ घ्राणेन शब्दश्च
वर्णश्चोत्राद्वंघ्रग्रहंतथा ॥ नयनाभ्यां तथा हारग्रहणं सर्वदेहिनाम् २१५ एवं शेषेन्द्रियाणां च व्यापाराणां विपर्ययम् ॥ नकारयति कस्मात्स कालः सर्वस्य कारणम् २१६
ततः स्वभाव एवात्र कालस्यापि निधामकः ॥ कारणस्यापि कार्यजां स्वभावस्तेन कारणम् २१७

यिकुतएकालोनजनयेदित्याह नभमिति २०९ एवंमृतसरीरसंयोगद्वारापिबुद्धादिकुतोमजनपटीत्याह ज्ञेयशःकालः २१० कुतोवेति । भाषतेभाषणं करोति २११ तथाप्राप्ता
दयोऽवकाशादिकृपायिकुतोत्यजंति कालः स्वस्परपरस्ववात्स्वभावंनापेक्षतइतित्वयाभ्युपेतत्वादित्याह नभमितिअभ्यां । पृथिवीचरसादतन्मित्रपत्यपृथिवीधारणव्यापारंस्वजनस्त्वित्यर्थः संदंस्
ष्टेष्टम् २१२ । २१३ एवंस्वभावांनपेसःकालइतरेदियेष्यापारमितरेदियेणकुतोनकरायनत्याह अपिकस्यावितिविभिः । निगमस्यारूपातंत्रयम् २१४ । २१५ । २१६ एवंस्वभावा
नपेक्षत्वपक्षसदुष्टत्वेस्वभावसपेक्षत्वपक्षएवाभ्युपेयः तथाअतदेतोरितिअभावात्स्वभावत्वमनदेतुरस्त्वित्याह अतइति । अतःकारणस्वकार्याणावात्स्वभावएवकालरूपनिपातकोम्यवस्थापको
भ्युपेयत्वेनत्वय्यपेक्षणीयत्वेनस्वभावएवकारणवस्त्वितिसंबंधः २१७

अथ यदृच्छायायमे भूतायाधर्मिनरेषेणकारणत्वा संभवात्प्रत्यक्षाणि भूतानि विहाय धर्मविरक्तस्य नायामन्याप्यत्वाच्च पूर्वव्यादीनि भूतान्येव कारणमित्याकारं प्रत्यक्षकारणनाम वचनांतरमाह अत्रापि केचिदिति त्रिभिः । सायदृच्छापि भूतस्त्वधर्मसापेक्षेवेत्युच्यते । २२९ यदृच्छानामेति । निषेधितिर्येषोयं यदृच्छानामधर्मः कस्यचिद्वेतोः कारणस्यैव संबन्धितपावाच्यः पतो धर्मोऽयमिति निषेधो न दृश्यते इत्यर्थः । २३० तस्य च धर्मो भूतमिजोनाभ्युपेयः संभवति हरेऽहं कल्पनाया अत्राप्यप्यत्वाच्च धर्मो भूतायेव कारणमित्याह धर्मो नैवेति । अत्र यदृच्छाया मुपयोगी धर्मो न कल्पनीयः प्रत्यक्षाणां भूता नामैव धर्मवत्संभवादिति । फलितमाह प्रत्यक्षाणि चेति । २३१ भूतानामपि सावयवत्वेन कारणसापेक्षाणां त्रिगुणत्वादिसाधर्म्येण कारणत्वयोग्यप्रकृतिरेव युतिगतयो निषेधोक्ता जगत्कारणमित्येतां स्वप्रसन्नं दर्शयति अत्रापि मुनय इति पंचभिः । अत्र भूतकारणत्वे असंतोषमेवाभिनयति भूतानांति । यद्वत्सावयवानां कारणेन विना भावा संभवादेतेषामपि किंचिदप्यकारणमभ्युपेयमित्यर्थः । २३२ तत्र कारणं सजातीयेषां भ्युपेयमित्येति सहांतमाह कार्यमिति स्पष्टं । २३३ उच्यते सात्वतं सुसदुःखमोहं अज्ञानं सत्त्वादिगुणत्रयसात्त्विकेति तदसंपन्धावानां त्रैमुप्यं प्रतिजानीते रनेति । तत्र सुसत्त्वपत्वेन

अत्रापि केचिन्मुनय इत्युक्तमाह महर्षिः । २२९ यदृच्छानामधर्मोऽयं हेतोर्नियतिवर्जितः । धर्मिणस्तु विना नैव धर्मः सिद्ध्यति कुत्रचित् । २३० धर्मो नैव प्रकल्प्योऽत्र प्रत्यक्षे मतिधर्मिणि । प्रत्यक्षाणि च भूतानि ततस्तान्येव कारणम् । २३१ अत्रापि मुनयः केचिदसंतुष्टा इदं जगुः । भूता निघटतुल्यानि कारणेन विना कथम् । भवंति तत एतेभ्यो ह्यन्यदप्यस्ति कारणम् । २३२ कार्ये हि यादृशं दृष्टं तादृशं प्रकरणम् । भवेद्यददृष्टादेः स्यात्प्रतिकेता प्रकरणम् । २३३ रत्नस्र्जिहेमवस्त्राद्याभावास्त्रिगुणकादृशे । सुखस्यैते भवेद्युस्ते हेतवो यस्य हस्तमाः । दुःखस्यापि भवत्येते कारणं स्वातिवैरिणः । २३४ मोहं च जनयन्तस्ते लोभाविष्टस्थका मिनः । एतानलभमानस्य सर्वदा दीनचेतसः । २३५ एतेषां कारणं तस्मान्निगुणं सर्ववस्तुषु । अनुस्यूतं जडं चैतयो निशब्दसमीरितम् । २३६ अत्रापि मुनयः केचिदिदं दोषं दंति हि । सर्वात्मनानसादृश्यं विद्यते हेतुकार्ययोः । नियमस्तन एवार्थव्यर्थो यस्य तु यथा तथा । २३७ जडानां शक्यादीनां न स्वतः स्यात्प्रवर्तनम् । ततो जडा कथं चेपायो निर्विश्वं करोतिसा । २३८ अतोऽजडः परः कश्चित्पुरुषस्तत्प्रवर्तकः । पुमानेव ततो हेतुर्न यो निःशक्योपमा । २३९

सत्त्वात्मतामाह सुखस्येति । एते रत्नादयो यस्य हस्तगास्तस्य सुखहेतवो भवन्तीति दुःखात्मकत्वेन राजसत्त्वमाह दुःखस्येति । स्वस्वरत्नादिमतो योतिर्वीरोतस्य दुःखताः । २३४ मोहात्मकत्वेन तामसत्त्वमाह मोहं चेति । ते रत्नादयः । २३५ एतेषां मिति । तस्मात्सदृशमेव कारणता योग्यत्वादेतेषां जन्मभावानां त्रिगुणत्वेन जडत्वेन च सदसंभवेनानुस्यूतं च यत्पदानादप्यकारणतदवस्थुतौ यो निशब्देनेकमित्यर्थः । २३६ सजातपदार्थत्वादिभ्यो हेतुभ्यः प्रकृतिरपि पदार्थासंपुर्णपक्षहिरण्यमभादिकपो जगदेतुरिषाकारं यो मिनां सन्तं दर्शयति अत्रापि मुनय इति त्रिभिः । तत्र प्रधानकारणाभ्युपगमे हेतुकृतं सत्सादृश्यं तत्सत्त्वमा अत्राप्येवं भवति विहितं पक्षिचिद्वेपणा । तत्र नायः अर्धतसादृश्ये मेदाभावप्रसंगेन भेदसापेक्षकार्यकारणभावस्यैवा संभवादित्याशयेनाह सर्वोत्पत्तेति । नां त्यः यत्किंचिदसादृश्यं सत्त्ववत्संभवेनातिप्रसंगावारकत्वादित्याह नियम इति । यत्स्वयंपथा तथा यत्किंचिद्वेपणावत्सादृश्यं नियमः सत्यर्थः भावत्वादित्ये अमुद्विषोऽपि जडानां सादृश्यसंभवादित्यर्थः । २३७ तस्माच्च त्वेवमवृत्तो ह्यदृष्टादिवत्प्रसापेक्षा प्रकृतिर्न हेतुतामां कार्येत्वाह जडानामिति । जडा यो निःप्रकृतिः । २३८ तस्मादजडः सर्वज्ञेति पुरुषो हेतुतामां तत्त्ववत्प्राह अत इति स्पष्टम् । २३९

२५२ बीहोपमात्प्रकारोदेवोपस्येपंमिहिरियाकांसापूरकस्वोत्तराधिस्यार्थमाह चत्पदिना । यस्कोऽद्वितीयउक्तानिक्तादीनात्पदतामिकारणान्यपिद्वितीयसत्तास्फुटिप्रदानेनयाप्रोनिध
धासुपेशासुधान्भावार्थान्वयवीकरोतितद्विद्वयर्थः २५३ आकाशवदिति । योवेदेवःकारणानिसमष्टिरूपाणिन्याप्येतिशेषः अतःकारणान्यान्वयनंतरमिदंन्यष्टिरूपविश्वमप्याप्यतिष्ठति यथाकाशोघटादी
नित्यर्थः २५४ येषमस्यात्मनःकार्यकारणाधिष्ठान्तोक्तस्याप्यनयाऽप्यतिष्ठत्यनयादीयस्याभावायेवोपपद्यतेइत्याह अनयेति । तस्यासंमत्त्वप्रकाशरूपस्ययत्कारणतदात्म्यंतदवपायाप्येवसंभवतिन
स्वतःस्वभावतइत्यर्थः २५५ एवंप्रसंगोपितधेत्याह पुरुषवति । संमत्तयातःसंसर्गोजातः यथाकथाविद्योपिताकार्मणौपेयमोहितःकश्चिद्विद्यासेपुसंजिततद्विद्वयर्थः २५६ तत्रदृष्टान्तरमाह
असंमत्तवति । यथाकश्चिदसंमत्तवतिमुसोपिपसकलानुग्राहकत्वअपनसौहार्दवशेनकेनचिदुर्तेनैनापिसंमत्तात्वाभिप्रायमिच्छायावदाहंपार्यंतत्कलेषाणीमांडव्यवसायप्रवादित्यर्थः २५७ दाष्टीतिकेपोज
यति एवमिति स्पष्ट २५८ तदुपपादकमापायाअद्यतनचरनपटोपस्त्वमाह अहोहति । कीदृमर्षित्यंतोऽनयाऽसंमत्तादिरूपोप्यात्माभोहितः २५९ एतत्संबन्धोदेवात्मासंसारचक्रमविष्टइतिदर्शयन्सं
सारचक्रतयाप्रतिपादयंतंचतुर्धर्ममवतारयति एवंभूतोपेतिद्विष्टिहोहैः । एवंभूतोऽसंमत्तादिरूपोप्यात्मानयमाययाभोहितःसंसारचक्रमात्रवान् कीदृशंभक्तं स्वात्मनमायासमलरूपेणनिर्मितं

आमंतारभ्रमंतारःकोटिशस्तदुणाइमे ॥ आनंदात्मानमप्येतंविषयंचाश्रयंतथा ॥ माययाहितंचापिमाययात्रस्वयंप्रभम् २५२ यःकारणानिसर्वाणिकालादीन्य
धितिष्ठति ॥ उक्तानिभगवानेकःसविताविषयान्यथा २५३ आकाशवदयदेवःकारणानियटादिवत् ॥ अतोविश्वमिदंसर्वमधितिष्ठत्ययंपुमान् २५४ अनयामा
ययातस्यसंगेनरहितस्यहि ॥ स्वयंज्योतिःस्वरूपस्यकारणत्वंस्वतो नहि २५५ पुरुषोनिर्गुणोऽसंगोविक्रियालेशवर्जितः ॥ माययासंगमायातऔपचैरिवमोहितः
२५६ असंगःसंगमागत्ययथाकश्चित्सुहृज्जन ॥ अभिज्ञापंचपापंचमाप्नुयादुःखकारणम् २२७ पुत्रमेपपुमान्मायासंगात्केशाननेकधा ॥ प्राप्नोतिजीवतांप्राप्य
हेतुताजगतोपिच २५८ अहोमायावलंकीदमनयासंविमोहितः ॥ असंगोनिर्गुणोऽज्योतिरानंदत्मास्वयंप्रभः २५९ पुत्रपूतोपिसंसारचक्रंस्वात्मविनिर्मितम् ॥
प्राप्तवानिदमत्युग्रमाययापरिमोहितः २६० अविद्यायस्यचक्रस्यनेमिरुक्तामनीषिभिः ॥ यतःसंसारचक्रस्यपरितोनेमिवत्स्थिता २६१ रूपैस्त्रिभिस्तुसंवीतं
णशुक्लारुणैर्वहिः ॥ अयोरूप्यप्रवालानांपट्टिकाभीरथागवत् २६२ एकदशैर्द्विभैःसार्द्धंभूतपंचकमस्यहि ॥ नाभिच्छिद्रस्यसंस्थानमरायत्रप्रतिष्ठिताः २६३
अराःपंचाशदस्यापिचक्रस्योक्तामनीषिभिः ॥ पंचकेशास्तथाचाष्टौसिद्धयोनवतुष्टयः ॥ अशक्तयस्तथैवाष्टाविंशतिःस्युरराइमे २६४

मिति संबंधः अत्रस्वात्मविनिर्मितमितिपदेनेवसुच्यते मंत्रमवःपुष्टिसोद्वितीयांतश्चतुश्चदमाःआनंदात्मानमप्येतंविषयंचाश्रयंतथा २५२ अविद्येति । यस्यसंसारचक्रस्यपु
लप्रकृयादिपदवाच्याअविद्याकेवलानेमिर्वेहिर्भेदलकारकाहसमासर्वतोऽन्याप्यारक्षितत्वादित्यर्थः २५३ विहृत्यपदार्थमाह रूपैरेति । तत्रकंशुक्लरक्तकृष्णवर्णतयापसिद्धैःसत्त्वजस्तमोगुणैः
संबन्धेद्विधेयथालोहरजतविद्रममयकलकैःसंयुतंमसिद्धैरपचक्रंभवेदित्यर्थः २५४ बीहोपमात्पदार्थमाह एकदशैर्द्विभैरेति । नाभिच्छिद्रस्येतिजातावेकवचनं अत्रानाभिनेम्योस्तिर्यक्त्योतमनेकाष्टा
नितानिपुनाभिमतच्छिद्रेदुतिष्ठतिपंचाशिदाणांयत्संस्थानसंविमोहितःपुष्टाःपुष्टाविकारावोप्याः देवराक्षदशैर्द्विभूतपंचकात्प्रकाशःमसिद्धाः तथाचपुष्टासंस्तानाभिप्रायतायस्येतिश्रौतपदार्थः ना
भिर्नामआणामंतस्तथाचरुतंकाष्टमितिपर्थः २६३ शताधीरपदार्थमाह अराप्रतिपद्विंशत्युक्तैः । कस्यचक्रस्यप्राक्केशादिरूपास्तद्वेदसंरूपपारंपरासंज्ञावोप्याः केशादेर्भेदात्प्राक्केशादी
दान्दर्शयति पंचकेशादिना २६४

योमंगाष्टदंष्ट्रीयेनोपमित्याह यमइति १५६ ३०४ ऊहादिति । सिद्धेरितिजातावेकवर्णं तथाचवर्णैर्युद्धम्यादिकंसिद्धीनामष्टकंशुनीयं अभिप्रादिकमष्टकंशुनीयं तथावागादीनांस्थानपदोक्त
त्वरूपितानांपेचमाप्यायेमष्टपदेनचवर्णनामष्टकंयमवर्णोपमित्यर्थः ५ अमीषामिति । अमीषांवागादीनांविषयाईदियाणांयवकृत्वप्रयोजकत्वादितिप्रहपदोक्तःस्तेषामष्टकंयममित्यर्थः ६ वैदिक्या
कासादिदेनैवपूरणीयेतिन्यायमनुसृत्यवैदिकपदार्थैरेवपठकसंख्यापुनितदर्शयनांपरेषांन्यायानंदर्शयति ग्रहातिग्रहेति । ग्रहातिग्रहजान्तिपराः तथाचग्रहाणामितिग्रहाणांयममष्टकाप्यायेनार्तभासत्रे
प्रमिद्वानामाप्तनादीनांचमयेकमष्टकंन्यायादयपठकंदोपमित्यन्येआहुरित्यर्थः ३०७ आप्तनादीनामष्टकंन्युपयंपेचमाप्यायेनैवसप्तपथिप्रपंचशतसंख्यापूरकंश्लोकमारम्यवर्णितस्मारयति पृथि
वीतिचतुभिः । चतुर्णामिधोपिततएवावगत्यः ३०८ । ३०९ । ३१० एतत्पठकंसंसारचक्रम्यविदारकस्यनेमिगतर्नक्षत्राशभूतमित्याह पठकंमिदमिति । नेमिधाराभूतमिदंपठकमयमनेमिच
कैतिपुति स्थितिमात्रेहृदंतः कुलालचक्रेघटादिबदिति ३११ पुष्पमालायाःसूत्रवद्विधारकत्वेनएतन्मूलकस्यचक्रमप्याशयःपरमेश्वरएवेत्याह विधेति ३३ पदिपाशोक्तस्यास्तदाचक्रंविज्ञोयेति

यमोपिनियमस्तद्दत्तासनंप्राणसंयमः ॥ प्रत्याहारोधारणाचध्यानंसहसमाधिना ३०४ ऊहादिचाणिमाद्येतत्सिद्धेःस्यादष्टकद्वयम् ॥ घ्राणंवाग्रसनंचक्षुःश्रोत्रंच
मनसासह ॥ हस्तोरुपश्वनिर्ग्रेयंघटाष्टकमिदंसदा ३०५ अमीषांविषयास्तद्देदेउक्ताअतिग्रहाः ॥ एतद्विकथितंकेश्चिद्विद्वद्भिःपष्टमष्टकम् ३०६ ग्रहातिग्रहयो
रन्येतथायतनलोकयोः ॥ सुरचपुरुषतद्वत्पदंतिपठकम् ३०७ पृथिवीचतथाकामोरूपाण्याकाशएवच ॥ तमोरूपाणिनीरागिरेतश्चायतनाष्टकम् ३०८
अग्निश्चहृदयंचक्षुःश्रोत्रंहृदयचक्षुषी ॥ हृदयंहृदयंचैतल्लोकाष्टकमुदीरितम् ३०९ अमृतंचस्त्रियःस्वर्मोदिशोमृत्युरसुस्तथा ॥ अपानाधःप्रजानाधोदेशाष्टकमुदी
रितम् ३१० ज्ञागिरोयंकापमयआदित्यःश्रौत्रएवच ॥ छायायस्तथादर्शस्थितोयश्चोदकस्थितः ॥ योगंपुत्रमयश्चेतद्विज्ञेयंपुरुषाष्टकम् ३११ पठकमिदं
चक्रकुलालस्यघटादिब ॥ वर्ततेमंसृतेश्चक्रधारानेमिद्विजोतमाः ३१२ विश्वरूपःपुमानेरूपंपरूपंपवभूयः ॥ स्थावरजंगमंसर्वमहाभूतसमन्वितम् ॥ सष्टकः
पाशइत्युक्तेजगच्चक्राभिबंधने ३१३ अरनेम्यादिसंयुक्तबंधनेनविनायथा ॥ सद्यश्चक्रंविनश्येततद्देतद्विजोतमाः ३१४ पुतिक्काकीटमुखययिस्वल्पाकारास्तुदे
हिनः ॥ संतत्याजनिमृत्यादिगच्छंतोदुःखभाजनम् ३१५ एषमार्गस्तृतीयःस्यादक्षिणोत्तरयोर्द्वयोः ॥ अपेक्षयात्रमार्गोयंचक्रभेदस्यकारणम् ॥ त्रिनाभित
दिदंचक्रंज्ञातव्यंमुनिसत्तमैः ३१६

लोकपिप्रमित्यमित्याह क्रेति । विनश्येतिविज्ञीयेत तद्देतत्संसारचक्रं ३१४ त्रिमाभेदमितिपदस्यत्रिमिर्माभेदोनाभिविग्यासविज्ञेयोयस्यतत्तथेतिन्युत्पत्तिमभिमेत्याप्यमाह पुनिकेतिपंचभिः ।
पुतिक्कापंचमिक्काख्यावर्णमुजापमनाकृमिजातिस्तत्प्रमृतयःकीटाःपुनःपुनर्ननिमृतिर्याहुःसमःजनत्वेनमसिद्धाः ३१५ एवइति । एषमुद्वर्तुभावस्त्वोमागोदक्षिणोत्तरयोःपितृपापशेवयानाख्य
योमार्गोत्तरेषेवातृतेत्यत्वेनमसिद्धोवर्णांशोपादेः तथाचपुतिः 'जायस्वस्त्रिपत्वेत्येतन्मृतीपंस्थानम्' इति अर्थविशेषोमागोत्तरेचक्रस्यभेदोवग्यासविज्ञेयेकारणमयाजकंतत्तस्मात्प्रमाणक्यानाभि
भावमापन्नादिचक्रंविनाभिविज्ञेयं तदिदंविनाभिविज्ञेयंलक्ष्यवलयप्रयेमंडलप्रयेमसंयोगादेष्टानानायते अतएवतत्तत्तद्विधोविनेमिनाभ्योसिचूतमावृत्तिप्रयुक्तमितिदयोर्पोजना । अयं
भावः एतंमंडलंकायकावस्तुसंलिखित्वाशंभिर्मंडलैर्हृत्विस्तृतेर्वेदेवत् तथाचतेपुष्पमालाभिरवनादीनेभिरव
प्रबंधेनमिधचक्रसिद्धयतीति ३१६

तस्याः पंचप्राणात्मकाः पंचबुधैर्वाहत्याह प्राण्यति ३२८ बुद्धयः सन्धानिज्ञानाभिआदिपदशब्दाश्चाश्वत्थस्वरद्वारातस्यापुन्यमित्याह नद्याहितिद्विभ्याम् । अस्यापुन्यवचकमत्रप्रतीकमितिनिशेषः
 त्रितदित्याकांक्षायामाह शास्त्रीयाहत्यादि । पारिवपयेपुत्रास्त्रीयाअशास्त्रीयावाबुद्धयश्चाश्वत्थजयतेतद्वपयस्याः पंचविंशसुल्लुप्तचिरुपानमितिद्विपारथः ३२९ । ३३० पंचावर्तामितिपदा
 र्थपंचयति शब्दइतिप्रयोदशभिः । आवर्तानामप्रमहासोभोभ्रमणस्थानंमज्जनहेतुत्वात्तस्याअप्रमहाशदिविषयावोपपत्त्यर्थः ३३१ आवर्तस्यमज्जनहेतुतामेवस्फुटयति नाविकरानि । ज
 लमस्यसमः तरणविधायितिशेषः ३३२ दार्ष्टान्तिकेयोजयति एवमिति । शब्दादिजशब्दादिरूपैः कल्पितेनावर्तपतितोविद्वानपिपंचपरंबोद्धुनसमतेइति ३३३ अथविदुपेदमभिमानोनकर्म
 ष्योपन्यमपरेषांतारकस्याकिंविषयावर्ताः करिष्यन्तीति यतस्तारकाअप्यावर्तपतिताः श्रोत्यतामुपशब्दास्यतांवाच्यंतेहोइत्येवइत्याह तारयित्वेतित्तुभिः । तारयित्वानोत्वा स्पष्टम् ३३४ तस्य

प्राणोपानस्तथाव्यानःसमानथाप्युदानकः ॥ पंचप्राणाहमेपंचकलोलःपरिकीर्तितः ३२८ नद्याअस्याद्विजश्रेष्ठाभूलपंचकमत्रच ॥ शास्त्रीयाअप्यशास्त्री
 यापुद्गयोविषयेपुयाः ३२९ शब्दादिपुप्रजायतेइहवामुत्रनानृणाम् ॥ इच्छाभिःसहितास्तास्तुपंचमूलमुपाहताः ३३० शब्दःस्पर्शस्तथाहूपरसगंधौचपंचते॥
 आवर्ताःकथितायस्मादेपुमज्जतिदेहभाक् ३३१ नाविकोपियदावर्तपतेन्मत्स्यसमोजले ॥ उद्धर्तुनैवशक्नोतिस्वात्मानंतारकोत्रणाम् ३३२ एवंशब्दादिजा
 वर्तविद्वानपिपतेद्यदि ॥ उद्धर्तुनैवशक्नोतिस्वात्मानंपरमेववा ३३३ तारयित्वापरंपारंनद्यायद्वितारकः ॥ आवर्तपतितोनेवमुद्धर्तुमिहशक्यते ३३४ परती
 रंगतायेस्यरुपकारस्यबोधकाः ॥ शोचंतितत्रतत्त्वन्येगच्छन्तिचयथासुखम् ३३५ शब्दाद्यावर्तपतितोविद्वानपितथैवसः ॥ शोच्यतेत्रोपकारज्ञैःपरपारमुपा
 गतैः ३३६ अज्ञातेनमुद्धर्तुवत्प्रसादादहिर्गतैः ॥ कृतप्रैरपरैःसोयंवदुशस्तूपहस्यते ३३७ तस्मातशब्दादिजावर्ताद्वैतव्यंद्विजमतमाः ॥ विदुषापि
 परंपारंदर्शकेनापरेणकिम् ३३८ आवर्तामुनिशार्दूलाःशब्दादिजनिताहमे ॥ दुस्तराःसर्वजंतूनामज्ञानांविदुषामपि ॥ तार्याणांतारकाणांचयथावर्तानदीकृताः
 ३३९ आवर्तास्तारकावद्दामदक्षिणभागतः ॥ परित्यज्येवगच्छन्तिनप्रविश्यकथंचन ३४० एवंशब्दादिविषयाआवर्तामुनिमतमाः ॥ विदुषापिपरित्या
 ज्याःप्रवेशेनविनैवाहि ३४१ तारकोपियदावर्तप्रविष्टोनबहिर्ब्रजेत् ॥ विद्वानपितथावर्तपतितोनबहिर्ब्रजेत् ३४२ ततःशब्दादिविषयाआवर्तामुनिसत्तमाः ॥
 सर्वथैवपरित्याज्याविदुषाःविदुषापिच ३४३ शब्दादिजनितंयत्स्यात्सुखंपंचप्रकारवत् ॥ दुःखंतदेवविम्रेद्राअंतेनाशादिदर्शनात् ३४४ ततःसुखमिदंसर्व
 दुःखमेवप्रकीर्तितम् ॥ तेनशब्दादयोविप्रादुःखानामेवकारणम् ३४५

शोकादनुपहासकांश्चशयति परेति । तैतारकमावर्तपतिदम् अध्येकृताः ३४५ दार्ष्टान्तिकेयोजयति शब्दाद्यावर्तपतिद्विभ्याम् । स्पर्शद्वयम् ३३६ । ३३७ कलिनमह तस्यावितिद्व
 भ्याम् । निमवन्पाख्यातंइदम् ३३८ । ३३९ विषयावर्तम्योरसाहेतुस्तेषांदूरातःपरिवर्जनभवेतिसदृष्टावमाह आवर्तस्तारकाहितिद्विभ्याम् । प्रसिद्धमेतद् ३४० । ३४१ अंतःप्रवेशेनान्त
 र्गताएवभवतीत्याह तारकोपेति ३४२ निगमयति ततइति तस्याः ३४३ पंचद्विषयिषयजानांदुःखानांमवाहएवमेवइतिदर्शयितुंविषयपुस्तानांमुनिपतेपृक्तान्नदुःखत्वमाह शब्दादीति
 द्वाभ्याम् । पंचप्रकारत्वत्करणभेदात्पंचविषयं नाशादीत्यादिदेवअभाविहः अतःदुःखसंसर्गात् स्वदेवपिकम् ३४४ । ३४५

स एकोपाधिविदेहेनात्मानमीर्षां जानन्मुच्यते इत्याह जीवत्वस्येति स्पष्टम् ३७१ एतस्यान्धनः सन्नहिन्पृष्ठपुष्याविशालस्वर्षदाधर्मावहंतेनस्पृष्टपति सूचीति । सूचीपाशः सूचीमूलस्थितः
तद्वत्तथाकाशं स्वल्पमित्युच्यते तस्मादावच्छिन्नमहवितितया बुद्धयवच्छिन्नमात्राजिह्वः कारणावच्छिन्नसुपरमेश्वरहन्मुच्यते इति द्वयोरर्थः ३७२ । ३७३ एवमिति । एवं परमार्थतो वस्तुनैव
नात्मानमद्वयं ज्ञात्वा जीवः कामादीन्पाशांस्तत्कारणभूतां मायां च त्यजतीत्यर्थः ३७४ नन्वात्मान एकमेवऽप्यभेदव्यवहारः किंकृत इति त्रिकानि वार्थमेव साधनं विज्ञानमभिनयतो नवममं त्रस्यार्थमाह न
नादीति । एतद्वत्प्रमाथेयदार्थत्रयमनादिमायैव कस्य तंतेषां प्रपाणां पदार्थानाम्मजत्वबनावदित्वमप्यतएवमायातएवस्यात् तेषां धर्मादित्वेनैवमायया कस्य ता इति पात्वत् ३७५ केते इत्या
कांसायमाह सर्वज्ञ इति । तथा च ईशो जीवः शुद्धं ब्रह्म वेति त्रयमनादीति पादप्रत्ययः एतेषां मनादिष्वेव उक्तं त्वयोजिकाया मायाया मनादित्वमर्थानुक्तमित्याह मयति । सर्वस्य प्रपाणां भेद
स्पतदनदिश्वदेवकारणमयोजित्वेयर्थः तदुक्तं बार्तिककृता 'जीव ईशो विशुद्धा निदिभा मयतयोर्द्वयोः । अविद्या त्रिकोपमः पञ्चमाक्रमनादयः' इति ३७६ मोक्षोपायमाह एतन्नपि माते । यदाय
मधिकारी एतद्विजितं त्रयं स्वस्वरूपादभिर्भजानाति आत्मानं स्वस्वरूपं च सर्वशरीरतया स्थितमतएव तन्तमानात्पयमहमस्मीति तदा मुच्यते इति शेषः ३७७ मयबोधोपात्पूर्वमहत्त्वेन मयसिद्धाया अविद्या

जीवत्वस्य परित्यागादेषमायाकृतस्य हि ॥ ईशमात्मानमाज्ञायमुच्यते सर्वपाशतः ३७१ सूचीपाशस्थितं यद्वन्नमोन्मूढमुदाहृतम् १ ब्रह्मांडोदरसंस्थानं महदेत
त्प्रकीर्तितम् ३७२ तद्वद्विस्थितो जीव आत्मैव परिकीर्तितः ॥ मायास्थितश्च परमो ह्यतो भेदो न वस्तुनि ३७३ एवं विज्ञाय जीवो यमानं दात्मानमीश्वरम् ॥ का
मक्रोधादिकान्पाशांस्तस्य जेन्मायया सह ३७४ अनादि त्रयमेतस्यान्माययैव यतीश्वराः ॥ अजत्वमतएवस्यात्र याणां मपि सर्वदा ३७५ सर्वज्ञः परमात्मैको मूढो
जीवस्तथापरः ॥ आनंदात्मा तथा न्यश्च माया सर्वस्य कारणम् ३७६ एतन्नयं यदा जंतुर्जानीते स्वस्वरूपतः ॥ अभिन्नं भोक्तृमोग्यादिरूपेण परितः स्थितम् ॥ अ
नंतमेकमात्मानमहमस्मीत्यसंशयम् ३७७ अजा भोग्यस्वरूपेण सुखदुःखप्रदायिनी ॥ अव्यक्तनामरूपत्वादशरं चेति कीर्तता ॥ स्वात्मनो ज्ञान उत्पन्नेन श्वरत्वा
त्क्षरं भवेत् ३७८ मरणादिविनिर्मुक्षादशरं नाशवर्जितम् ॥ अविद्याहरणादेय परमात्मा हरः सदा ॥ ईष्टेश्वरमिदं सर्वकार्यकारणरूपपृष्ट ३७९ यतीश्वरा अग्रं ब्रह्म
सर्वोत्पत्तिभेदवर्जितः ॥ ज्ञातो विद्यामत्तानेति नमंतव्यं कदाचन ३८० तस्याभिध्यानतः कचिदविद्यानाशमावजेत् ॥ आत्मा सर्वमिदं जानन्नयतो रगादिभिः पुमान् ॥
न युज्यते यथा पूर्वमवतं इव चाधुना ३८१

याः सारत्त्वक्षणः स्वभावविपर्ययश्चतुर्भिर्निमित्तैर्भवतीति तदर्थं यतो ब्रह्म सर्वमस्यार्थमाह मजेत्येकादशभिः । यामजा माया सृष्टिका लेभो म्यादिरूपेण प्रत्यवेऽप्यकृत रूपेण च विद्यमानत्वात् सारमिति
नाम्ना मसिद्धा सा बोधका लेशा रणशीलत्वात् सारपदेन व्यवहारायां भवेतीत्यर्थः ३८० बोधका लेखविद्या स च चन्द्रसंज्ञा न्मेव सारपदेन व्यवहारे इत्याह मरणादीति । यद्वस्तुनाशवर्जितं तद्वत् सारमिति
वाच्यं तादृशान्मेव योऽभिधाय आहरणाद्वदति साररूपयोः कार्यकारणयोर्नियमनादीक्षति योक्तव्यं त्रयः ३८१ मंत्रोच्चारणादर्थमवतारयति पतीश्वरा इति । हेतव्ये भवद्विरितिनमन्तव्यं इति किं अ
स्माभिरात्मा ज्ञातस्तथाप्यविद्या न गतानिष्टुपेति कथं ज्ञानस्याविद्या निवर्तकत्वमिति ३८० तत्र हेतुतया आसक्त्या देहेतवोऽविद्या सक्त्यस्तत्त्वज्ञानावस्थाभेदेन रस्यमाना हरण्यत इति प्रतिपादकस्यो
त्तरार्थस्यार्थमाह तस्येत्यादिना । यतस्तत्त्वहरस्यात्मनोऽभिधानात् अभितः सर्वत्र नमत्पुनस्तत्त्वचित्तनात्का यिज्जगति सत्पत्त्वश्रमहापासक्तिरयोजिका अविद्या अविद्या शक्तिः शीघ्रमाया मुद्रयते य
तः सर्वमिदं दृश्यमाः मेवेति जानानः पुमान् पूर्ववदाभाविभिर्भुज्यमानो न दृश्यते तत्र भवत एवोदाहरणमित्यर्थः ३८१

तस्य भूमान्दरूपतामेव दर्शयति नान्मानमिति । संस्कारमयुक्तं दर्शनं स्मृतिः तथा च भिन्नचेनात्मादिकं स्मरत्तत्पिनयानुभवनेन दृष्टव्यार्थः ४०८ स्वसंज्ञानिति अपविद्वान् ४०९ देहेभ्योऽपार्थं
 सुवन्तत्रोक्तमेव विदुषा लभ्यत इत्याह यदेति । सत्युचिण्यादिभूतवर्णतत्परोक्षवाक्याकारूपतस्तमुदायात् कृत्वेन सत्यवर्तयत पास्तव्यस्य सत्यमिति त्रिसृणामन्यास्यने उक्तः प्राणोऽपार्थं देहस्य लो-
 घतेतदुपदेहे देहमेव अपार्थं कश्चिन्मते इत्यर्थः ४१० एतादृशस्यां वेदुषो दोषोऽप्यंगोतादिषु पक्षिद्वन्द्वेति मनुष्याणामिति । मनुष्येषु मनुष्यदुर्लभस्तु मनुष्यव्यवसायनसंपन्नो दुर्लभतरस्तत्प्राप्तवान्
 परोक्षात्तद्विदुर्लभतम इति द्वयोः ४११ ४१२ तेष्वप्यपरोक्षात्तद्विदुर्लभतमस्य प्रभाषो न वा ह्यनसमोचर इत्याह आत्मबोधेति ४१३ कुलं विवर्तननीकृतार्थेऽपार्थं तस्यैव माहात्म्ये
 किञ्चित्प्रापयतीत्याह कृतार्थेति द्वाभ्यां । ब्रह्मबोधस्य जनिमुत्पत्तिस्थानं विद्वांसो वेदव्याकुल्यबहुनोक्तैर्निरूपयतस्तत्प्राप्तवान् आदिप्रतिष्ठा विवर्णविमुक्तव्यवहृतिद्वयोः संबन्धः ४१४ ४१५ यस्यानु

नात्मानं न परं यत्र संस्कारैरपि पश्यति ॥ आनंदात्मास्वयं ग्योतिरवाह्यमनसगोचरः ४०८ स्वसंज्ञानिति विज्ञात्युत्थभेदत्रयविवर्जितः ॥ वर्तते प्राप्तकामो यमु-
 पमादिविवर्जितः ४०९ यदा विलीयते देहप्राणः सत्य इतीरितः ॥ उक्रांतिरहितस्तस्मिन् देहभेदे यतीश्वराः ॥ इदमाप्रोतिकोऽप्यत्र पुमांश्चरमजन्मानि ४१०
 मनुष्याणां सहस्रेषु कोपि विद्वान्विमुक्तये ॥ चित्तं करोति तेष्वत्र सहस्रेष्वपि कश्चन ४११ श्रवणादिसमुत्पन्नो भवेत्पुण्यवः पुमान् ॥ तादृशेष्वपि कश्चित्स्यात्स-
 हस्रेष्वप्यत्मानयम् ४१२ आत्मबोधेन संपन्नो रागद्वेषविवर्जितः ॥ आत्मवत्सर्वभूतानि कश्चिदेष प्रपश्यति ४१३ कृतार्था जननी तस्य जनकोऽपि महात्मनः ॥
 कुलं विवर्तत स्यैतद्यत्र जातः पुमानयम् ४१४ किं बहुतेन सर्वज्ञा ब्रह्मबोधजनिमिति ॥ विश्वं भगविसकल कृतार्था तेन जायते ४१५ विदुषः स्वात्मविज्ञानं य-
 स्य जातं महात्मनः ॥ मुच्यंते पातकेर्धैरैरपि दृष्टिगोचराः ॥ महापातकिनोऽप्येते सर्वमात्मेति जानतः ४१६ क्षणीयथानिर्जकार्यं गच्छत्येवात्र कालतः ॥
 केशैरामादिभिः शून्य आत्मध्यानपरायणः ॥ प्रत्यक्षमात्मनो ज्ञानं गच्छत्येव तथैव सः ४१७ तस्मिन्नामेऽमाप्रोतिदेहभेदादनंतरम् ॥ विश्वेश्वर्ययतश्चायं
 भवार्किंचिन्न गच्छति ४१८ आत्मनो हृदयाकाशमिदं ज्ञेयं सदैव हि ॥ सर्वदेवात्मसंस्थानं सर्वाधारविवर्जितम् ४१९ आत्मनो ब्रह्मणो नैव भेदः कश्चिदुच्यते ॥
 इति ब्रह्मात्मविज्ञानात्परं ज्ञेयं न विद्यते ४२०

भवपर्यन्ता युद्धिस्तत्त्वेष्ववर्तते । तदृष्टिगोचराः सर्वेषु चर्चने सन्ति किञ्चित्पैः इत्यस्यार्थमाह विदुष इति । एते ब्रह्महास्यः ४१६ तस्य विदुषः जातः सर्वथा दृष्टं भवति तादृशं इत्यामलकवत् स्फूर्तमासत इत्येव दृष्टान्ते-
 ने स्फुटयति सपीति । यथा स परोमीनिजकायस्य तत्संबन्धोपनिधानत्वादिरूपं बहूनाकालेन जानाति नीरोमस्तु देहमात्मत्वेन मय्यत्मानेन तत्तादृशोऽपान् जानाति तथा विद्वांश्चिरमात्मध्यानेनात्मधुषा-
 मस्तत्त्वादीन् सम्यग्गच्छति ज्ञानातीत्यर्थः ४१७ तस्मिन् जिति । तस्मिन् आत्मबोधे माप्तेऽमेव देहभेदे भवतीति भुक्त्युक्तं तमाप्रोतित्यर्थः ४१८ ज्ञेयस्वरूपा नैव पारमार्थ्यद्वयस्यार्थमाह आ-
 त्मन इति षड्विः । यदेतदृष्टयाकाशमाकाशवत् स्वरूपं कीदृशमात्मसंस्थानं स्वस्मिन् न वसति यं अदेव विदुषोति सर्वाधारविवर्जितमिति ४१९ तस्य जातयो हृदयाकाशात्तामिषानेन साधिव्यात्म-
 नेन परमवक्ष्येयमित्याह आत्मनो ब्रह्मण इति । नृसिद्धिर्न ४२०

उक्तैस्त्वज्ञानसाधनसंश्लेषार्थो धनमिति सूचयन्तीषाधिकजीवेश्वरूपमभिधाय तत्र स्वध्यातव्ये कमात्रमाह ईसा इति चतुर्भिः । संसारचक्रसंस्थानस्थितिर्पि स्पष्टा प्रनोदं पुनरिदोक्तं ईसात्स्वपदार्थे तयो
क्तोपाधत्तसहस्रभोग्याका (परिष्कारिणीमाया) सत्किरुकापश्चदसंस्थानयमिति तया प्रेरक ईसात्स्वपदार्थतयोक्तपुत्रयमपि चतुर्भिः स्वैरुक्तैर्यमात्रं बोध्यं अकाशभेदवच्छेदस्य कश्चितोपाधिमामयु
क्तत्वादिति चतुर्णीसंबंधः ४२१ । ४२२ ४२३ ४२४ परावर्तज्ञानं मंदमत्यप्यात्मसंवायुवायुद्विरुद्धोपयतस्वयोदलमंत्रस्यार्थपंचदशभिः प्रपंचयस्तत्रानिक्त्यर्थे द्वां कां प्रनृपतत्समाधानार्थता पुनरुक्तं
स्वोपाधस्य इति नानैकेति द्वाभ्यां । हेतुषोभद्विरिति न क्वाचिन्मंतव्यं इति किं अस्यात्मनो नैककपतेन नाऽद्वितीयकपता कृतः मायापारुष्येणेदिहादिभ्योऽविशेषेणावेल्लक्षणेन प्रतीयमानत्वादिति
४२५ देहादाविति । एकमुक्तविवादात्तदाभवतावस्तुपदाउपायेनापि देहादिसंयति आत्मनो वस्त्रेन न स्यात् अत्र तु कपायावात्मनोस्तितासंस्वलभ्यते अतो न तथाऽशंकितव्यमित्यर्थः ४२६ तत्रानुमानेन
विज्ञानरूपमध्यममुपायनेकादशभिः प्रपंचयस्तत्र द्वां तमाह यथेति । पथाकाशमोहनिःस्वरूपेणापुनरुक्तमनोविनाऽहीति न च वाच्यः यत्कस्मात्तत्रकोपेदइत्येतस्य मन्त्रिदेवैर्जीवैस्वैकाक्षेयैर्लोका

ईसोभोक्ताय उद्दिष्टः सर्वदा सुखदुःखयोः ॥ संसारचक्रसंस्थानो माययानीशतमः ४२१ मायाशक्तिश्च या प्रोक्ता संसारजननी नदी ॥ योग्यासापि च संसाररूपा
त्मावणात्मिका ४२२ हेतुनयश्च विज्ञेयः प्रेरकः सर्वकर्मसु ॥ ईश्वरो यस्य विज्ञानादसंश्लेषः प्रजायते ४२३ ब्रह्मैवेतत्रयं ज्ञेयं सर्वभेदविवर्जितम् ॥ माययादित्वमाप
न्नमेकरूपं न भोयथा ४२४ नानेकरूपताप्यस्य माया रूपा विशेषतः ॥ दर्शनादिति मंतव्यं कदाचिच्चयतीश्वराः ४२५ देहादावात्मनो नित्यं नैव स्याददर्शनं यदा ॥
तदैव भवता त्वत्र सुपायादस्ति तात्मनः ४२६ यथाकाशगतो वह्निः स्वरूपात्रोपलभ्यते ॥ न चासौ नास्ति येनायमुष्मात्तत्र प्रदृश्यते ॥ लिङ्गमानेस्तु सत्त्वैः शरी
रव्यदेहिनः ४२७ तथैवात्मपि देहेषु विद्यमानो न लभ्यते ॥ उपायेन विनाप्यस्ति लिङ्गस्फुरणनामकम् ४२८ प्रकाशः सर्ववस्तुनां जहानां लिङ्गमीरितः ॥ सत्ताया
वात्मनो नित्यं मुनिभिर्दृश्यतीश्वराः ४२९ घटे पटे यथा कुड्ये भेदो न स्फुरणे स्ति हि ॥ अभिन्नं तत्तत्पूतं स्वप्रकाशमुदीरितम् ४३० इन्द्रियादेस्तु संयोगात्मा कटथं
स्फुरणे भवेत् ॥ एकरूपं न भवत्तत्र जनिर्धर्ममर्हति ४३१ ततो भिव्यक्तिकारि स्यात्करणं हीन्द्रियादिकम् ॥ स्फुरणे च न तस्यास्ति परापेक्षा कथंचन ४३२ स्वयंप्र
काशमेतस्मादिदमुक्तं यतीश्वराः ॥ अंतर्बहिश्च नैवास्ति यस्य भेदः कथंचन ४३ देहांतरतत्पूतदात्म्यमुक्तं मनीषिभिः ॥ सर्वप्रियतमश्चात्मा तेनानंदस्वरूपकः ४३४

मनुमापक इत्यर्थः ४२७ तथा त्वदेव उपायेन विनाप्युपलभ्यमानोऽप्यस्तीति बोध्यः यत्तत्स्वस्फुरणरूपं लिङ्गमस्तीत्याह तथेति ४२८ स्फुरणपदार्थमाह प्रकाश इति । योऽयं जहानां सर्ववस्तुनां प्र
काशः स स्फुरणसंज्ञा आत्मनोऽलिङ्गमुक्तः ४२९ स्फुरणस्य सच्चिदानंदाद्वितीयरूपात्मनी लिङ्गत्वयोऽप्यत्वं दर्शयंस्तस्याभिजत्वस्वप्रकाशत्वं च दर्शयति घटे इति चतुर्भिः । यतीषां द्विविधपेक्षेव भेदो धानि न
तत्स्फुरणे तत्तत्स्फुरणमभिन्नं ततोऽभिन्नं वादिव परापेक्षा इत्येनं स्वप्रकाशे नैव्यर्थः ४३० इन्द्रियादिभिर्ज्ञानं करैर्न लुप्तं स्फुरणस्यावरुणाभिभवत्संयोगात् कटथमेव क्तिपत इत्याह इन्द्रियादो रिति ।
तत्स्फुरणं जनिर्धर्ममस्मात्तु भवितुं नार्हतीति ४३१ क्लृप्तमाह तत इति । स्फुरणे भिव्यक्तिकारि स्यात्करणं हीन्द्रियादिकं तत्स्फुरणस्य घटः परापेक्षा नास्ति एतस्मात्स्वप्रकाशात् क्तिर्न भेदत्वा
धेति ह्येत्यर्थः ४३२ । ४३३ तस्यैव स्फुरणस्य सर्वोत्तरवैनात्म्यपदार्थत्वं निरतिशयमेव सत्यत्वेन निभेदत्वेन चानंदपदार्थत्वं चेत्वाह देहांतरत इति । एतत्स्फुरणं यतो देहस्य संघातस्यांतरतः प्रस्यम्भवति
तत आत्मेऽयुक्तमिति पूर्वद्वयार्थः ४३४

समाधिरिति । यद्यप्यारण्योऽनयोः फलभूतं ब्रह्मसत्यं संसृज्य कनिर्विकल्पकत्वात् स्याद्विद्विषयद्रूपोद्योगः समाधिरित्युच्यते एतेन परोक्षविज्ञानरूपः समाधिरिति निमित्तम् ४८२ उत्तममा
 धेः फलदर्शयति उत्पन्नोऽस्मिन्निति । अस्मिन्मन्त्रप्रत्यक्षे आत्मज्ञानं आत्मकारणवृत्तिः ४८३ यो यमशान्तो यो यमजस्तन्मोहस्तज्जन्मचरममैः क्रियते इत्याह यमादिरिति । दिशन्पक्षगमप्र
 करणेन व्याप्तिं मंत्रानुसारेण प्रकाशयामासीत्प्रथमः ४८४ तत्र देहं दिशान्नवान्नवरक्तवीरासनमन्वाहययोः प्रदर्शकस्याष्टममंत्रस्यार्थमाह पद्मेति पंचभिः । वक्ष्यमाणदशममंत्रेण निरूपयिष्यमाणगु
 णायस्य सततान्निमित्तदेशकृतपक्षासनान्यन्यतमासनमासीनः सन् उरध्वासद्वयं च इरं च एवुत्रिभुदेभेपुत्रिवारं कुरुदायुपुराणस्य प्रयत्नादुत्पन्नस्य फलकादेनोत्पन्नकृतपदेनोत्पन्नदेहं देहवत्सरसंस्थापयेत्
 अंतपदेन श्रीवोपलक्ष्यतिकेचित् वस्तुतस्तु उक्तमजेमीवायाजमुदेने निधानपसिद्धे रसवदं तुल्यार्थमेवेति द्रव्योऽर्थः ४८५ ॥ ४८६ इन्द्रियाणि । तथा इन्द्रियरूपास्वाजिनः मनो रज्ज्वावध्यामप्रवर्तते
 शेषमर्पयेत् । कीदृशो हृदि बुद्धिसारथी श्रुतं तरे बुध्यात्मकसारथित्वेन वर्णितः । तथा च कथ्यते : ' बुद्धिस्तु सारथिर्विद्यम् ' इति ४८७ महिमिति । महिमिति बोधरूपयानो कथामापायनाः श्रोतांसि हि

समाधिः फलमुद्दिष्टधारणाध्यानयोगपि ॥ प्रत्यक्षं ब्रह्मविज्ञानं संविकल्पमथापरम् ४८२ उत्पन्नोऽस्मिन्नियं मायाकार्यकारणरूपिणी ॥ आत्मज्ञानविनष्टासापुन
 र्नैव भविष्यति ४८३ यमादिः कथितो योगः समाध्यंतो मनीषिभिः ॥ अष्टांगस्तस्य रूपाभिर्दिशमत्रयतीश्वराः ४८४ पद्मामनाद्यन्यतममासनं सुखमा
 स्थितः ॥ वक्ष्यमाणगुणे देशे कुरुकायोति निर्मलः ४८५ उरसोऽदरदेशे पुष्पवलादायुपुराण ॥ त्रिरुन्नमिमं देहं स्थापयेद्देहवत्तमम् ४८६ इन्द्रियाणि प्रमा
 धीनि वाजिनो बुद्धिसारथी ॥ हृदि स्थितो मनोरज्ज्वावध्यामैव समर्पयेत् ४८७ अहं ब्रह्मेति बोधेन नावासुदृढया पुमान् ॥ मायानदीसमुत्थानि श्रोतांस्येतानि सर्व
 था ४८८ इन्द्रियाणि मनोरज्ज्वावधान्यपिततस्ततः ॥ गतिमन्यति दुःस्वायया तितानि तरे दयम् ॥ संसारभयकारीणि पुंसः संसक्तचेतसः ४८९ नवद्वारागता
 न प्राणानवशयुनहृदि निरुद्धा च ॥ योगोपयोगिर्नो चेष्टा कुर्वाणो गुरुदेशतः ॥ आवायुप्रक्षयं स्वांतरम्यसे देवरागतः ४९० क्षीणे वायौ ततो मंदं नमिका पुटयोः पु
 मान् ॥ श्वाप्नोच्छ्वासं प्रकुर्वीत यावत्स्वल्पो न तिष्ठते ॥ एवं वायुजये जाते जायते हि मनोजयः ४९१ यथारश्मिजये दुष्टान् श्वान् जयति सारथिः ॥ अप्रमत्तस्तथा विद्वा
 नि इन्द्रियाणि मनोजये ४९२ देशो यमासनार्थं स्थाद्विदुषः सुखदः सदा ॥ निमोत्रतादिरहितो भो मया पुपलेपितः ४९३ महानद्यादिसानिध्यवर्जितकंठकादिभिः ॥
 वाल्काशर्कराभ्यां वा शीतोष्णम्यां च सर्वदा ४९४

यापितरेदिति तानि हिममनोऽयमंतरादुस्तराजितो मनोरज्ज्वावध्यामपि इतस्ततो गतिर्बलितवला निरुद्धाः श्वायया तिम्रवर्तते संसारभयकारीणि च भवन्तीति द्रव्योऽंतर्भवः ४८८ ॥ ४८९ मधमनोज
 यफलरूपमायाप्रदर्शकस्य नवमस्यार्थमाह नवेति त्रिभिः । गुरुदेशांगुरूपदेशानुसारेण सर्वदेहनिरोधार्थिकां चेष्टां कुर्वन् सर्वद्वारागतान् वायुनृदि निरुद्धा आवायुप्रक्षयं स्वांतरः अंतरेव वापोलेप
 यंतरास्त उत्साहेनाभ्यसेरिति ४९० ह्रीणहति । एवमंतःक्षीणे विलयमात्रे सति नापीततो नासादरेण भासोऽष्टमसंविद्यतादिभिः सारथेयावदायुः प्रक्षयतापयते तावदयमभ्यासस्ततश्च वायुजयेन
 नोजयति त्रययेन भवन्तीत्यर्थः ४९१ मनोजयेति त्वद्विजयोऽनयासेन भवतीत्याह यथेति । यममचः सततान् स्तथा इन्द्रियाजिनयतीति संबन्धः ४९२ यो देहोपदर्शकस्य दशमस्यार्थमाह देश इति ।
 अयं सुखदादिविषेयः ४९३ महति । नयादितस्तत्स्थानसामाभ्येन वर्णितः तथा च कथ्यते मिर्बन्धितः शर्कराधुस्वपापायाः ४९४

शब्दैरिति । पापसंज्ञकस्य समीपसंयोगो भवति ४९५ किंवदुक्तेनेति । मज्झिकादिशब्देन मनोवपनमुक्तोपोदेनः सोऽर्थमेव गुहादिकृषोर्निर्यातोवायुदितः कीर्तितः तत्र योगोऽनुपपत्तिरर्थः ४९६
यत्रेति । यत्र योगोऽभिदेवादिदोषादिसंभावितः शक्तिभवेत्तत्र योगोऽनुपपत्तिरिति ४९७ एतेनासन्नियमेन दोषाणां प्रवेशेनैरित्याहुः कोऽसन्नयोगोऽपि सूचित इत्याह यथेति । स्वप्न ४९८
एकादशस्वप्नोपलब्धिसंनिध्यसुचिकानां सिद्धिर्नांतत्र सत्त्वविशेषेनामर्शकस्याप्यमाह एवमिति चरुभिः । प्रादुःस्युः प्रकटीभवेयुः कीदृशः सिद्धयः तत्र सत्त्वविशेषरूपाः ४९९ नोदारे
णेति । नोदारादिसमानिधनोऽप्यपि वक्ष्यतीति ५०० नोदारादिति । तत्र नोदारीजलरूपपदं गुहादिकृषोर्निर्यातोवायुदितः । धूमस्य वर्णस्तु कृष्णः । सूर्यस्य वर्णः लोके कर्णसमृदायाः समकत्वात् ।
आदित्यस्य वर्णः चरुदित्वादि रूपाणि चान्द्रोमेधेयुर्विद्यायामुक्तानि । तथा च देवर्षीरक्तः पादलोवायोर्वर्णस्तु दुर्वाभिः इत्यमर उक्तः आश्वेजाम्ने त्रयांश्च परं चरादेऽश्वश्रादि वर्णाः क्रमेणोक्ताः । सित
शशिपादलशुभ्रपीतभासः इति ५०१ तथा च चान्द्रादिरूपाणि च वक्ष्यतीत्याह स्वयोदेनेति ५०२ न केवलं चापुत्रविपद्यानेव दिस्यान्पश्यति किं त्वितरेन्द्रियविषयानपीत्याह यथेति । एताश्च

शब्दैर्नानाविधैर्मुक्तो नात्यंतमपि पाथसः ॥ समीपस्थोऽति सुखदः सर्वलक्षणसंयुतः ४९५ किंवदुक्तेन देशस्य लक्षणेन यतीश्वराः ॥ मनोवपनयोः स्यात्सुखदः सो
अर्कातिरतः ॥ गुहादिकोऽति निर्वातस्तत्र योगरतिर्भवेत् ४९६ यत्र योग उपकांतेयदिदेवादिदोषतः ॥ विप्रसंभाभितो नैव सत्र कुर्वीत तत्सुधीः ४९७ यथादेशस्तथा
चान्यदाहारादिकमात्मनः ॥ आश्रयेद्यत्र कुर्वीत योगविप्रकदाचन ९८ एवमष्टांमयोगेन स्वात्मप्रत्यक्षमिच्छतः ॥ प्रथमं सिद्धयोनाना प्रादुःस्युर्विप्रहेतुकाः ४९९
नोदारेण समं रूपं पश्यथेपकदाचन ॥ धूमेन च कदाचि शुभास्करेण च कर्हिचित् ॥ बन्धिनापि च कुत्रापि वायुनापि समतथा ५०० नोदारीजलरूपसंगच्छेदुक्तो मनी
पिभिः ॥ धूमः कृष्णस्तथैवार्कः पिंमलो नैव वर्णितः ॥ रक्तो बन्धिस्तथा वायुर्दूर्वाभाः शास्त्रतो भवेत् ५०१ स्वयोदेन तथैवाप्यदिदुतास्फटिकेन च ॥ शशिनापि समं
रूपं कदाचि शुभ्रपश्यति ५०२ यथा रूपाणि तद्गुणस्वरूपं रसानपि ॥ गंधाश्च विविधानेप पूर्वपश्यति योगतः ॥ समाधिस्थः सदा योगी ब्रह्मसोपसमीपगः ५०३
समाधौ योगिनो यद्गदांतरः प्रत्यथाः सदा ॥ भवति तद्देवाग्रवाद्या अपि भवति च ५०४ योगिनो रोगनिर्मुक्तो देहो भवति तत्तक्षणतः ॥ जरया मृत्युना तद्दन्वलोका वि
लक्षणः ५०५ योगाग्निना समग्नोऽपि रोगपंचात्मकस्य हि ॥ देहस्य नाशमायाति हेमो यद्देहाग्निना ५०६ एते गुणाश्च देहस्य जायंते योगयोगतः ॥ लघुत्वमंगजा
डयानामपावश्चाप्यरोगता ॥ अलोलुपत्वं सर्वेषु मूस्वर्गविषयेष्वपि ५०७

सिद्धयो योगाभ्यासद्वारा विचित्रा निवेष्टयो विभवन्ति । वदुक्ते विषयवती वा प्रवृत्तिर्न सः स्थितिर्निवेष्टनी इति । तदेतस्मिन् पति मज्झिकादिसंभावित इति ५०१ तथा विपक्षारीरसिद्धिप्रतिपादकयोर्द्वादश
त्रयोदशयोर्व्यवर्तयति समावाचित्पहभिः । समाधिकाले श्वेत्का आश्वरानीदारादिशब्देन कुर्यात् भवति तथा इमावस्वप्नाद्या बन्धित्या न दशापामुपलब्धाः सिद्धयो विमर्शतोऽर्थः ५०४
योगिन इति । योगिनो देहार्तकायमात्रेणान्यदिलक्षणो भवतीति ५०५ योगाग्निनेति । पंचात्मकस्वपांचभोक्तृस्वरूपरोजोदेयोऽग्निना नश्यतीति एतेन मंत्रेण च भूतसमृदाये सति समुत्पत्ति
तत्पञ्चोऽयः पंचात्मको देहस्तस्मिन् योगिने पञ्चोपलब्धतातिप्रवेष्टे सतीति योजना सूचिता ५०६ त्रयोदशार्थेषु प्रकृते एत इति । योगस्थयोगादनुष्ठानात् अंगगतजाड्याभाव रूपं लघुत्वनीरोगत्वं
विषयेषु वैतृष्यं च भवतीत्यर्थः ५०७

भा. पु.

॥ २३ ॥

दिनश्वेत्यादिद्वयं निगदन्त्याख्यातम् ५०८ । ५०९ भृगुसङ्गतिः । प्रतुरस्याश्वस्य भक्षणे स्वस्वप्रतन्त्रं नीजैर्यापन्नस्य सम्यक् प्राकान् ५१० इयमिति । इयमेवंविधा योगस्य योगफलस्य प्रवृत्तिः प्रवाहः । यथमंस्पान् 'प्रवृत्तिः कथिता नृजो प्रवाहो देतयोरपि' इति विश्वप्रकाशः । अत्र उक्तफलप्रवाहे ५११ आत्मसाक्षात्कारसिद्ध्या विपुराणः प्रीतिर्देवकोऽतस्तत्पराहारेण आत्मना साक्षात्कृत्य कुत्रायोर्भवेदस्यावद कस्यचनुरास्याधेमाह अस्यामिति पञ्चभिः । अस्यायोगफलप्रवृत्तौ एतान् दिव्यादिभ्यविषयान् वेदित्वेदमतिपापम् ५१२ तत्र ह्यंशतमाह सूतेति । यथा सूर्यस्य चन्द्रस्य दामिन्त्रं मन्त्रं जनादिना पूजा धर्माभिस्तं भवेत्तथा मृदा मृत्तिकाया लिप्तं तदा तस्मिन् विहारमनरेण सम्यग्द्रुमो रयनं भवति द्विष्टेत्यर्थः ५१३ वाहंति केवोजयति एवमिति । मृदस्य योऽनुमृदं मृदं हितं तद्विषय इत्येव चान्तादिविषये पक्षमात्मनो सिद्धिरगपरिहारेण्यप्यतीति दिदित्यादिदलार्थः ५१४ ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह तदेति ह्येति स्पष्टं ५१५ लोकात्कर्तृत्वादिकृपान्ते सारप्रयोजकाश्च मृच्यते इत्याह एतदिति ५१६ योगि नस्त्वेव धार्थे ज्ञानमात्रा मोक्षं मयंतेतथानर्मतर्च्य किंवात्मनो पुनर्यथा महावाक्यानुसारेण ज्ञानैवेव मृच्यते इति प्रदर्शकस्य पर्यवदज्ञस्यार्थमाह यत्रायमिति विभिः । एतादयमधिकारो महाभाष्यो ग्रन्थस्तस्य

स्निग्धवर्णस्तथैवायं जायते कनकादिवत् ॥ दर्शनात्सर्वलोकानामनोनयननन्दनः ५०८ स्वरश्चमधुरः सर्वलोककर्णमुखप्रदः ॥ चंपकादिमोदहृगंधः शुभनमस्तथा ५०९ भूयसोप्यन्नपानस्य ग्रहेतद्वज्रयोगिनः ॥ अल्पेभूत्रपुरिषे च सम्यक्कर्णस्य पाकतः ५१० इयं योगप्रवृत्तिः स्यात्प्रथमतः यतीश्वराः ॥ अत्राणिमादिकासिद्धिर्जायते विग्रहेतुका ५११ अस्यांसं सक्तचित्तः सन्नयोगश्च प्रोभिजायते ॥ एतास्त्यजत्रवाप्नोति प्रत्यक्षं ब्रह्म वेदेतम् ५१२ मृदालिसंयथा विष्वक्वेधं द्रव्यवा मृदः ॥ अपरित्यागतेनैतद्ब्रह्म मर्हति कर्हिचित् ५१३ एवं सिद्धेरसं त्यागात् ज्ञात्मानं द्रष्टुमर्हति ॥ मृदस्त्यागेऽमृदं विष्वक्मृते तेजमानिधिम् ॥ पश्येदात्मानमेवं हि सिद्धित्यागात् पश्यति ५१४ सर्वसिद्धिपरित्यागादानं दात्मानमद्वयम् ॥ निरीक्ष्यैव कृतार्थः स्यात्कश्चिदेव पुमानिह ५१५ एतद्विज्ञानतः शोकः कृतार्थस्याप्यास्यति ॥ यस्मात् शोकादिदं दुःखं दुःसहं देहजं जजेत् ५१६ यदा यमात्मरूपेण स्वप्रकाशेन सर्वदा ॥ ब्रह्म तत्त्वं विजानाति भेदप्रयविषर्जितम् ५१७ योगात्प्रत्यक्षविज्ञानं प्राप्य भाग्याधिकः पुमान् ॥ जन्मादिरहितं तद्ब्रह्म त्वं विगतविक्रियम् ५१८ कार्यकारणनिर्मुक्तमानं दात्मानमद्वयम् ॥ प्रत्यक्षीकुरुते तर्हि सर्वपाशच्छिदिर्भवत् ५१९ एष एव स्वयं ज्योतिर्देवः सर्वादिशोदश ॥ एष एव पुरा जातः शरीरान्निरूपयच्छुक् ५२० एष एव जलादीनां गर्भेतिष्ठति सर्वदा ॥ ब्रह्मांडादिस्वरूपेण यो नियंत्रसमीपगः ५२१ आंतरोपि च बुद्ध्यादेः सर्वोद्विष शरीरवान् ॥ योगिभिस्त्ववगम्यो यो मयोक्तः परमेश्वरः ५२२ अग्रावप्सु च भूतेषु महत्स्वप्येव संस्थितः ॥ जातो जनिष्यमाणश्चेत्येष एव महेश्वरः ५२३

तदा सर्वपाशेभ्यो मुच्यत इति त्रयाणां संबन्धः ५१७ । ५१८ । ५१९ आत्मनः परिपूर्णतामतिपादकस्य पाशस्थार्थमाह एष एवेति त्रिभिः । एष आत्मदेवः सर्वोद्ग्रहः तथा पुराजातो हिरण्यगर्भस्तद्वृष्टः ५२० एष एव जलादीनामिति । तथा विराट् सरीरमज्ञातिरूपेण मम मृत्तिसीमां यो नियं प्रसमीपेद स रूपेण भेति त्रिभिः एवेत्यर्थः ५२१ आंतरहति । तथा सर्ववपसि पुत्रुष्यादेरांतरः सर्वसंघातशरीरे एव एकः यो मया योगिगम्य उक्तहति ५२२ आत्मनः सर्वोत्स्वं विद्यापरिहाराय नमस्कार्यत्वं च दर्शयतः सप्तवक्ष्यार्थमाह अत्राविति त्रिभिः । मसिद्धा मिजलपोषेण मृतेषु चापस्थितः तथा जालोलं जगन्माजनिष्यमाप्नोत्स्वमालजगन्मात्रा यो भावस्तदंतर्मतो येन एवेत्यर्थः ५२३ -

वर्ततेति । तत्प्राप्तमात्रमूतानामंतःसाक्षिकेष्वस्थितः सतःसर्वेष्वप्येवंतःप्रतिष्ठानिति ५२४ सर्वेति स्वहम् ५२५ द्वितीयतृतीयाध्यायस्याध्यायाःसमाप्त्यारंभोद्युच्यति एषसंक्षेपतइति ।
योनेनमम्योयजातस्तस्य विद्ययालाभोयथाभवेत्तथाप्रतिपादयतस्तृतीयाध्यायस्यार्थश्रुत्येवार्थः ५२६ अस्मिन्मन्त्रेऽतर्थांमन्त्रादित्यस्यैतत्पदार्थमाशान्नेनमतिपादयति तत्रास्तेपुण्यमयमर्थ
माह यःपुरेति । ईश्वरःपुराप्रथमाध्यायेतथाअधुनाद्वितीयाध्यायेकथितःस एकोऽद्वितीयःसंसारालयालस्यस्वामिनोपपत्त्यर्थः ५२७ ईश्वरीभिः । ईश्वरीभिस्तत्तन्निपमनसायनभूताभिः
स्वमायापःसक्तिभिःसर्वान्लोकान्ग्राहेवशेस्थापयति ततस्तत्सर्वस्वजगतउत्पत्त्यादौईश्वरमर्थयेनान्वितेऽमृताःस्युरिति ५२८ अमृतत्वमेवस्फुटयति एतदिति । उक्तात्मनोज्ञानेनरामाविक्रममहाजो
मनश्मनएवाभावेकुतोऽस्त्युरित्यर्थः ५२९ उक्तमेवस्फुटयतोद्वितीयस्यार्थदर्शनात् अन्तेतिश्रुतिः । इत्यदोक्तदुःसंमायिभ्योक्तालेरातिवदातीतिरुद्धःद्वितीयत्वयोग्यतयाकेनापिभवेनानवस्थानादे

वर्ततेसर्वभूतानामंतर्हृदयसंस्थितः ॥ सर्वेषुनिखिलंविश्वंसृष्टेवात्रप्रविष्टवान् ५२४ सर्वभूतात्मकोयोयंस्थावरेपुचरेपुच ॥ तस्मैसर्वात्मनेशदरूपायचनमो
नमः ५२५ एषसंक्षेपतोयोमःकथितोत्रयतीश्वराः ॥ योमनश्ममिंदेवमात्मानंशृणुतायुना ५२६ यःपुराकथितोदेवईश्वरोप्यधुनाचयः ॥ एकएवसविज्ञेयः
सदासंसारजालवान् ५२७ ईश्वरीभिःस्वमायायाविभिन्नाभिस्तुशक्तिभिः ॥ सर्वान्लोकानिमानोऽष्टकोज्जन्मनिचस्थितो ॥ सर्वदाजगतोपीशंयेविदुस्तेऽमृताः
स्मृताः ५२८ एतज्ज्ञानायतोज्जन्मपुनर्नैवमाविध्यति ॥ अजातानाकुतोऽमृत्युस्ततोमीअमृताःस्मृताः ५२९ अंतकालेदददुःखंरुद्रएषप्रकीर्तितः ॥ एकएव
द्वितीयेनशून्यईशःपुरेति ५३० सृष्टिस्थितियथैवायमीश्वरीभिःकरोतिहि ॥ तथैवजमतोनाशमंतकालमुपागते ५३१ संजुकोचात्मनोरूपंप्रत्यङ्केपठ्यव
स्थितः ॥ गोप्ताविश्वमिदंमृदास्थावरंचचरंतया ५३२ यथासंहर्तेद्वृत्तातंतून्निर्मायपालकः ॥ आत्मन्येवमयंदेवोरुद्रएकोवतिष्ठते ५३३ अस्यसर्वप्रसर्वाणि
ज्ञानकर्माद्रियाणिच ॥ शरीराणिचसर्वाणिस्थावराणिचराणिच ५३४ अयंसर्वमिदंविश्वंनिर्ममितीतिस्वमायया ॥ महाभूतादिकंतद्विभ्यंभौतिकमेवच ५३५
पतत्रैःपंचभिर्भूतैःसदापतनशीलकैः ॥ उत्पत्त्याचविनाशेनप्रस्तत्वाद्दिग्मादिव ५३६ शुभाभ्यामिवपुण्याख्यपापाभ्यांचमहेश्वरः ॥ भौतिकंसकलंविश्वंप्रल
यंतंसृजत्ययम् ॥ यात्राभूमीचजनयनदेवएकोत्रवर्तते ५३७

कथदोक्तश्चापमीशोययाजमस्तःसृष्टिरिषीकरोतिस्तयानाज्ञमधिकरोतीतिद्वयोरर्थः ५३० । ५३१ संजुकोचेति । ईशस्यापदेवसंसारालयोन्वापारोपत्सर्वतःस्थितत्वेनकार्वाकारपारेणतस्यात्मरू
पस्यसंकोचनमितिप्रथमद्वयार्थः यथाभूताख्यःकीटस्तंतुजिर्मायतःपालकःसकलंस्वाहंमस्तान्संहर्तितथाविश्वमयमपि । फलितमाह रुद्रइत्यादिनेतिद्वयोरर्थः ५३२ । ५३३ तस्यप्रत्यक्षेसर्वसमृत्वं
वस्फुटयतस्तृतीयाध्यायमाह अत्येतिचतुर्भिः । सर्वाणिज्ञानेन्द्रियादोनिसर्वांतरस्यास्यवसति ५३४ अपमिति । अपमेवमहाभूतद्वाराभौतिकंमयपासृजति ५३५ कथंयहाभूतद्वाराभौतिकसृष्टिरित्या
कांक्षापूर्वकस्योपपत्त्यर्थमाह एतत्रैरिति । नवनवोपपत्तिविनाशज्ञानस्त्वलक्षणसाधर्म्येणपक्षिपक्षसमेःपंचभूतेर्जादुसमाभ्यांपुण्यपापाभ्यांचसद्विदोयंविदंगवर्जितसमंभौतिकमात्रमलपचर्तं
जति किंनुर्वन् कर्वाणोसोकविभांमकुर्वन् परंनृपसीस्वतोभिर्भ्रंनीडादिकंकरोतिअपंतुआत्मानमेवतथाकरोतीतिस्मृचयमाह एकहृत्पादाति द्वयोरर्थः ५३६ । ५३७

भा. पु.

॥ २२ ॥

सन्तुष्टादीनां त्रयाणां मे कवक्यतया । अर्थदर्शयति विश्वचिकित्सितचूर्दप्रभिः । शोहदोविश्ववि कोमर्षिः सर्ववेदस्म गी अतएव सर्वज्ञानसंपन्नो देवादीनामृष्यादिकर्ता च स्थानरादीनां पूर्वजो हिरेण्यगर्भजन
 यामास स देवोऽस्मान् शुभया बुद्ध्या । पांजयस्त्रिजिन्मर्थे कानां त्रयाणां मया हितैर्गार्थित इति द्रष्टव्येनाभिर्लब्धः ५३८ । ५३९ । ५४० ईश्वरप्रार्थनापरस्पयतिहृत्पादिमंत्रयुगलस्यार्थः प्रदश्यते त्वेति
 सप्तभिः । महादेवस्य देवर्षी सात्वि कीतामसीवतपोराधापथममंत्रेण स्तुते तथा हि हे रुद्रपति सोम्यरूपात् गुह्यरूपिणे सोमोत्साधनविद्यासंपदाय प्रवर्द्धिकाव तैतयान्त्रा अस्मिन् मोहोपादमकाशवतः
 कुर्वितिद्वयोः सर्वैः ५४१ । ५४२ उक्तं ह्यंतेन स्फुटयति यथेति । गुरोर्विद्यामदत्ते कस्यतव पातनुस्तोमकाशपदस्येवार्थः ५४३ अथ द्वितीयांतामसीमधिपेन्यार्थेनापरस्पटिनीयस्यार्थमाह कामे
 रयादिना । हेमिरिज्ञानगिरिशब्दे सतिर्जतसंहारक ऋकेवादिः पांदितीयांतानुनारीरूपांतामसीं हस्तेस्वे कदेनेभिर्भावेनारयासि वस्मे मोहाय पापपिपुषेः पाप कीदृशाय प्राणिनां संसारमपपातामकाय
 तामस्मान्प्रतिशिवां शुभावां कुर्वित्यवयवः । कीदृशीद्वितीयांतं कामकोशात्तर्कहोर्नमर्थः । अत्र लोहांगीषेन श्रुतेषु पदसु चित्तमदारसाधनशब्दगुणसंबन्धोक्तं तस्याभितिदुःखदं वस्तु च

विश्वचिकोत्रयो रुद्रो विद्यते नाचिको यतः ॥ महार्षिः सर्वविज्ञानसंपन्नो लोकपावनः ५३८ देवानामाग्रिसुख्यानां नागादीनां तथैव च ॥ उत्पत्तिस्थितिनाशानां कर्ता
 सर्वान्मकोविभुः ३९ हिरेण्यगर्भमीशानं जनयामास पूर्वजम् ॥ स्थावराणां चराणां च सर्वे पांदिहवारिणाम् ॥ सदेवः शुभया बुद्ध्या सदास्मान् योजयन्निह ४० तत्र रुद्र
 तनुर्थात्र प्रसिद्धा मंगलात्मिका ॥ सौम्यरूपा यथापानां हारिणी गुरुरूपिणी ४१ तथा तन्वामहे शानस्वानंदतमयापि च ॥ अस्मान् मोहपिन्दांशान् गिरिशं त्वं प्रका
 शय ४२ यथानयनदानेन हांधानवैद्यः प्रकाशयेत् ॥ अस्मान् प्रतितयैवैनां प्रकाशय गुरोस्तनुम् ४३ कामकोपादिलोहार्गो नारीवैर्यादिवालिकाम् ॥ अप्रसिद्धाति
 रूपां याचिष्ये त्रसदाभवान् ४४ संसाररूपमापन्नो हस्ते मोहाय सर्वदा ॥ संसारचक्रपाताय प्राणिनां तां शिवां कुह ४५ मानया भगवन् हिंसीर्जगत्पुरुषरूपकम् ॥
 मावास्यानः स्थितं तद्रूपं परममैश्वरम् ४६ इति संप्राप्यतो देवो मया पूर्वमहेश्वरः ॥ कामकोपादि रहितस्ततो हस्त्वगुरोस्तनुम् ४७ दृष्टवान् देवदेवस्य रुद्रस्य शिव
 रूपिणीम् ॥ तद्दर्शनादहं जातः कृतकृत्यो यतीश्वराः ४८ अपुत्रोऽथ पापुत्रं संप्राप्य धनिकोऽयम् ॥ यथावा कामुकः कर्ता संप्राप्य तममनःस्थिताम् ॥ यथाशरूप
 णोलुब्धः प्राप्य नष्टमज्ञधनम् ४९ नया तन्वाममलत उपकारो यतीश्वराः ॥ यस्तस्य नैव प्रश्यामिकां च नापचितिभुवि ॥ दिवि वाप्यन्यलोके वा कर्तुं जन्म शतेन वा ५०

यविज्ञेयं वैर्पादिवालिङ्गमिति । यथावोरजःमादिपदप्रकारास्तत्सर्वे वालिङ्गक्यादुःखदामवतिहासीमिति । अथेषु गुणत्वस्फुटीकरणार्थं यदीनां वारिकाभिति लोकोः सावर्ण्यं द्रुतं अत
 एवापत्तिर्दंतिभयानं कर्तव्यं यथाः सावर्ण्यं । ईश्वरस्य तादृशरूपधारणमेव कुत इति प्रश्नोक्तं वारिणाह संसाररूपमापन्नमिति । यतो भवान् अज्ञानां संसाररूपेण भासमान इत्यर्थः पापिनः प्रतिदुः
 खदेतुत्त्वमेश्वरस्य भगवद्गोदास्वप्युक्तं तान् इति पतङ्ग्यादिनेति द्वयोरर्थः ५४४ । ५४५ मानयेति । हे भगवन् मनया कामादिमन्यातामस्यानां पांकारवाभूत्यां पुरुषरूपं तजगत्प्राहिंसीः प्रमादलक्षणं
 सृष्टुं प्राप्तापय । अथवा पुरुषपदोक्तमेश्वरकर्ममाहिंसां प्रच्छादयेत्यर्थः ५४६ अनेन मंत्रत्रयेण कृतास्तुतिरंतःकरणशुद्ध्यादिदाराकृतकृत्यतादेतुः रेति दर्शयति इति संप्राप्य इति पंचभिः । एवं यदा
 मया देवः प्राप्तो तत्सदा ईशमादि रहितः सत्त्वस्वगुरुमर्षीभूत इह कृतकृत्यो जात इति द्वयोः सर्वैः ५४७ । ५४८ कृतकृत्यत्वं हेतुतपादुर्लभलभं सुचपन्नहं तादृशमहं अपुनरिति । आत्ममनःस्थितार्था
 ताम् ५४९ त्रयां भगवन्पुर्वां गुरुकृपाया उपकारः कृतस्तत्पुण्यकारः कर्मविदपि कर्तुं न सक्त इत्याह त्वेति ५५०

॥ २२ ॥

अतोभवद्विरपिसामृतिरुक्तस्तुतिद्वाराद्रष्टव्याऽऽकृतवत्त्वायेत्याह अतएवति स्पष्टम् ५५१ ईशानुग्रहादेवविगुणंज्ञानंमहतीतिज्ञेयंमत्तमाध्यात्मतारयति इदमितिद्वाम् ॥ सागुरुकृपाकृतस्यसुतिमंछमे
 वमुपदिष्टवती एवंकथं हेतोर्मयत्तमूलकारणात्संसारत्वरंजप्रदेवववरूपत्वंसंसारिनासीति ५२ अनेकैरिति । उक्ताकारपातद्विरातस्यरुद्रस्यगुरुभूतैरुक्तयानानामुक्तपुषेतयाहनिःसंशयोक्तः ५३
 तदुपदिष्टवत्तत्त्वाभिनयपरः सप्तमोऽर्थमिति सुखस्यसंसारार्थमाह इतिप्रतिपत्तिः । तत्पुरुद्रस्यप्रसादेनततःसंज्ञपादमित्यंशपायात्संसारत्वरंजप्रपश्यमिति ५४ परमिति । परब्रह्मपदाभ्यांसमा
 नाधिरूप्याभ्यांसर्वोतिशयउच्यतेतद्वृत्त्यदेनचततउत्कृष्टं विज्ञास्तीत्युच्यतेभूतौपदानि कथयतेनचवयादृश्यानिस्कारणमप्यभूतानिस्तोरभूतानिपश्येयुच्यतेत्यर्थः ५५ अथवातमःपृथिगासमोय
 ज्ञेनेतिश्रुयनुत्तापचर्यदेहिनीयादृशीदेहतादृशरूपेवस्थितमितिपथानिकावपदार्थवत्याह यादृशमिति । तस्यकायेइतितंबंधः ५६ गुरुपदार्थमाह सवेति । स्पष्टम् ५७ परिवेदितृपदार्थमाह विश

अतःशिवतमामेतामानंदात्मस्वरूपिणीम् ॥ तनुंरुद्रस्यसंप्राप्यमवंतोपिथतीश्वराः ॥ कृतकृत्यामविष्यंतिमद्दत्रनसंशयः ५५१ इदमुक्तवतीमहंरौद्रीशिवतमा
 तनुः ॥ अस्मात्संसारचकाद्यनपरतोस्तिस्रकारणात् ॥ तत्त्वब्रह्मनसंसारिमादुःखंजपुत्रक ५५२ अनेकैःसंशयैःशून्यस्तदाहंतद्विराजभवम् ॥ नानायुक्तिसहस्रे
 णयुक्त्याचमनोज्ञया ५४ ततस्तस्यप्रसादेनतस्मात्संसारजालतः ॥ अपश्यंपरमीशानंब्रह्मानंदात्मरूपकम् ५४ परब्रह्मनयस्मात्स्यात्किंचिदभ्याधिकंत्विदम् ॥
 नितरायस्यकायोयंविश्वस्यमहात्मनः ॥ महाभूतानिसर्वाणिमाययासहितानिच ५५५ यादृशोयस्यकायोयंवर्ततेदेहधारिणः ॥ तादृश्वपंस्थितंतस्यवर्ततेग
 नोपमम् ५५६ सर्वभूतेषुसततंगूढत्वान्नप्रकाशते ॥ यथासर्वेपुकाष्ठेषुवन्धिरंतरवस्थितः ५५७ विश्वस्यास्यसमग्रस्यवेष्टकोयःसमंततः ॥ तंतूनांयादृशीलूता
 जीवत्वात्स्वरूपिणाम् ५५८ तमेवमीश्वरंज्ञात्वाभवंतिमरणादिना ॥ रदितायेत्रविद्वांसःप्राप्ताःशिवतमांतनुम् ५५९ पुरुषंतमहंजानेमहातंसर्वदेहगम् ॥ स्व
 यंज्योतिषमात्मानमायायाःपरतःस्थितम् ५६० तमेवपुरुषंसर्वेविदित्वास्वगुर्मुखात् ॥ मृत्युमत्येतिसंसारंसर्वदुःखौघकारणम् ५६१ आत्मविज्ञानतोनाम्यः
 पंथामुक्तिपुरंप्रति ॥ गमनायततस्तेनकर्तव्यंतद्यमीश्वराः ५६२ यस्मादभ्याधिकंकिंचिन्नान्यदस्तिमहात्मनः ॥ ज्यायस्तद्विषयश्चपुरुषाद्विश्वरूपिणः ६३
 शतशाखोयथावृक्षःत्रिरुद्धयावतिष्ठते ॥ एवंस्वयंप्रकाशेस्मिन्स्वरूपेसमश्चस्थितः ॥ पृष्ठस्तेनेदमखिलंपूर्णपुरुषरूपिणा ५६४ वायुश्चन्येयथादेशेनिविडोवहु
 पर्णवान् ॥ स्तब्धोवृक्षोभवेदेकस्तद्वदेकःपुमानयम् ५६५

स्येति । जीवत्वमांसंमार्गस्वरूपंवेगंतेषांजीवानांजडवर्गस्यचपोवेष्टकृतायेष्टवत्त्वादेतत्स्वरूपाता तंतूनांपथात्मजालरूपकीदृतेष्टकृतायेत्यर्थः ५८ सवेति । येषित्तममांगुरुभूतिसाम्यात्तमीश्वरंज्ञानं
 तितेमरणादिरहिताभवंतीति ५९ अत्रवर्तिनस्तेरात्र्यापरोक्षानुभवोऽस्यज्ञानेकलभ्यत्वंचाभिनयनोऽष्टमस्यार्थदर्शयति पुरुषमितिप्रतिपत्तिः । तंरंजितरुद्रं यायायास्तयोर्लूपायाःपरम् ६० तमेवेति ।
 सर्वोधिकारीतंज्ञात्वेवसंसाररूपंभूतयुग्ममेतिप्रतिक्रम्यमच्छेदति ६१ आत्मेति । एतज्ज्ञात्वाज्ञानाद्विज्ञेयोसगमनापमार्गोनास्तिस्ततस्तदात्मज्ञानंकर्तव्यंपुरुषेणभवणाद्विरासंप्राप्यमित्यर्थः ६२ ईश
 रूपाद्वितीयतंविशदीकुर्वनोवमस्यार्थानिरूपयति यममादिति । यस्माद्विचिह्नंज्यायःपञ्चस्त्वमीश्वरःसूक्ष्मेवनास्तिविश्वात्मत्वात् ६३ सवेति । यथावृक्षाखोवृक्षोभूयांसमग्रकाशस्तंनिरुद्धचन्येयथा
 तिष्ठेत्तथापमपिचिह्नंन्याप्यदिविस्वपकाशस्वरूपेऽवस्थितः ६४ कृष्टदंष्टमेवस्फुटपातिवाय्विति । निविडोयनज्ञातः स्तब्धोऽनजः एकःआतंननापल्लादिवत्परानपेक्षः ५६५

॥ ३३ ॥

[illegible]

यद्यप्येषभवेद्विश्वकार्यमेतच्चराचरम् ॥ हिरण्यगर्भश्चतथातथाप्येषमुमुक्षुणा ५६६ नज्ञेयः किं नु तस्माद्यदुत्तरं परतः स्थितम् ॥ रूपं तदेव विज्ञेयं न कार्यं ब्रह्मकारि
चित् ५६७ कार्येण श्रुण्वि यस्मात्स्याद्रूपं नाम च कर्म च ॥ साऽऽमर्थं तत्पुनैतन्नाशकरेण वत्ततः ५६८ हिरण्यगर्भतो यस्माद्यदुत्तरं परतः स्थितम् ॥ एतन्मुमुक्षुभिर्ज्ञे
यं स्यादरूपमनामयम् ५६९ ये ज्ञानंतीदमात्मस्थं ते भवन्त्यमृताः सदा ॥ अन्ये संसारमासाद्य दुःखमेवाभियांति च ॥ यदुत्तरात्मा संस्थानं रूपं ज्ञानं तिनह्यचिन्त
५७० सर्वाननशिरो ग्रीवः सर्वभूतहृदि स्थितः ॥ सर्वव्यापी च भगवानात्मा यस्माच्छरीरिणाम् ॥ आनंदात्मस्वरूपः संस्तस्मात्सर्वगतः शिवः ५७१ स्वयं ज्यो
तिः स्वरूपे स्मिन् ज्ञानं दातुमिति निर्द्वये ॥ भवेदमंगलं केन तस्य हेतुश्च नास्ति यत् ५७२ महतोऽपि महानेष आनंदात्मा प्रभुस्तथा ॥ पुण्येष्वाकाशद्वारे सर्वपापमवास्थितः
५७३ बुद्धेः प्रवर्तको देवः शान्तिमात्मस्वरूपिणाम् ॥ सुनिर्मला सदा स्वात्मज्योतिषा योऽजगच्छति ५७४ ईशानो मूतभव्यस्य ज्योतिषा ज्योतिरेव च ॥ अवश्यः
पुरुषः सार्क्षीक्षेत्रज्ञवपुरास्थितः ५७५ अंगुष्ठमात्रः पुरुषो हृदयेऽङ्गुष्ठमात्रके ॥ स्थितः स्वरूपतो यो यमतिमात्रममः ५७६ बुद्धेरन्तःस्थितो देव आत्मा सर्वशरी
रिणाम् ॥ सदा हृदये एवायं लभ्यते सर्वमोषि च ५७७

स्पर्शोक्त्यनेतरविधानास्तीति ५७२ द्वादशार्थमाह महतोपीति । महतनाकाशेदेः सकाशात् महान् नवद्वाराणिपसिद्धानिबुद्धिच्छिद्वाभिच्छिद्वास्तु कलत्रपणकादकाशहारेसरिरंतर्गतः स्थितः ५७३ बुद्धेति । बुद्धेः सत्त्वप्रदोक्षापाभेरकोषोदेवः स्वस्वरूपभूतांसांतिमानंदस्वरूपभूतेनपकासेननानातीति ५७४ त्रयोदशस्यार्थदर्शयति ईशानइतिचतुर्भिः । भूतभक्ष्यस्यभर्तातानाम तत्प्रभुः क्षेत्रहृत्तुः ५७५ अंगुष्ठेति । सर्वेषांअतिरिणांस्वत्वांगुष्ठपरिमिततद्वद्विच्छिद्वेत्रोपलभ्यत्वात्पुरुषः परमात्माप्यंगुष्ठमात्रमव्युक्तः नतवततत्प्रपूर्यतवसतिः । पततिमात्रमात्रांपारिच्छेदमविकांतंयत्रमस्तुहृत्तुः तथाचभूत्यंतरं पावात्वाभयमाकाशस्तस्यानेषोतद्वद्विच्छिद्वेत्रोपलभ्यत्वात्पुरुषः ५७६ हृत्पुलकभस्वादेवतत्त्वहृदयस्थत्वच्यवहारइतिस्तुत्यति बुद्धे रिति । बुद्धेरंतःस्थितः साक्षित्वेनेतिशेषः ५७७

नृत्तकथमित्याकांक्षां पूरयति नत्वमिति पादसंज्ञेन । तेन उक्तोपदेशज्ञानेन ६०६ । ६०७ उक्तात्त्वज्ञानेन प्राप्तवाननकर्तव्याप्यसोममत्तथाविज्ञानं सिद्धमिति विदुषो नु भवमभिनयत एकत्रिंशत्संवा
 र्यमाह वीतशोक इति द्वाभ्यां । वीतशोकत्वं मायुवन्यथात्मानं पश्येत्तथा ह्येतावत्तरनामावेदज्ञानमिदं कीदृशमजरत्वाद्युपलक्षितं यस्यात्मनो जन्मादिकं लोकि का अज्ञाः जन्मदादात्पदं शिरोवदति तत्र
 विदस्तु नित्यमेव यत्स्वरूपं वेदंतीति द्वयोरर्थः ६०८ । ६०९ तृतीयकृत्यां ध्यायन्वास्तव्योः समास्यारंभो सूचयति अप्यात्मा मिति । एवमभिदेवं प्रतिपाद्य अध्यात्ममांतरत्वेन वच्यमानमात्मरूपमुद्दि
 तमुक्तं एवमेव अन्यत्र कृत्यां ध्यायन्ने पुमतिपादितत्वं वध्वेदेनूनपदार्थः ६१० तत्र प्रथमं प्रचतुष्टयं बुद्धिं बुद्ध्या ध्यायकं पदं शरत्स्यसगुणरूपं च तन्मत्तत्परमिति दर्शयंस्तदर्थमाह एकवर्णो निशपो ह
 शभिः । यो देवः परापरविभागवान् देवा ब्रह्मणो रूपे परं वा परं चेति श्रुत्यंतरानुसारेण सगुणनिर्गुणात्मरूपद्वयवान् प्रणवादिस्वरूपः शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति गद्यायेन स्वदेवाय कप्रणवरूपः अकारो वेत्तवा
 वाक् इति श्रुत्यंतरमसिद्धं स्थविष्णुवाचकस्याकारस्यादिपदेन ब्रह्माकाररूपो वा स नृत्तवाचक इत्यर्थं कथं ब्रह्मवर्णो नृत्तशब्दास्तत्पलक्षितानर्थं श्रमापयासुष्टयादीकरोति जीवानां भोमादिपयोजनसिद्धये
 पुनः संहारकाले तां सर्वस्वात्मनि शांतिं विक्षेपशून्ये अहं निर्नादेनादेन सुखमन्वेनापिरहिते एकीकरोति विविलापयति सौम्यान् शुद्धवानुद्धवायुकां करोतु यस्या बुद्धेः शुभायां नैर्मल्यमहं ब्रह्मेति बोधहेतुति

नृत्तकर्ता च भोक्ता च दुःखित्वं ते कथं भवेत् ॥ ब्रह्मवेदांतकथितं त्वमस्य प्रन संशयः ६०६ त्वतो न्यत्सकलं विश्वं त्वय्येव परिकल्पितम् ॥ स्वप्राभं न शरते न वीतशोकः
 प्रजायते ६०७ वीतशोकः पुमान्यद्ब्रह्मात्मानं परिपश्यति ॥ वेदाहमेतमजरं सर्वात्मानं पुरातनम् ६०८ त्रिभुत्वात्सर्वं देवं सर्वं भेदविवाजितम् ॥ जन्मना शंचयस्यै
 ते लौकिकाः प्रवदंति हि ॥ नित्यं चयं वदंत्येते सर्वदा ब्रह्मवादिनः ६०९ अध्यात्ममेव मुदा तं मया चैवं यतीश्वराः ॥ अन्यत्राप्येतमधुनावक्ष्ये वो बुद्धिद्वये ॥
 ६१० एकवर्णस्वरूपेण परापरविभागवान् ॥ प्रणवादिस्वरूपो यो ब्रह्मवर्णो नृत्तशब्दोति हि ॥ प्रयोजनवशेनैव देवः शक्त्या स्वमायया ६११ आदौ विश्वं समग्रं च
 संहरे पुनरेव तत् ॥ ज्ञात आत्मनि निर्नादे सर्वमेकीकरोति च ६१२ स योजयतु नः सर्वान्सर्वदा शुभयाधिया ॥ अहं ब्रह्मेति जानीमो वयं यस्याः प्रसादतः ६१३ विज्ञेयं
 शुभया बुद्ध्या ब्रह्मयद्यतिपुंगवाः ॥ तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तच्च चंद्रमाः ६१४ तदेव दीप्तं तद्देवास्तदापस्तत्प्रजापतिः ॥ विराट् हिरण्यगर्भो वामरीच्यादि र
 थापि वा ६१५ तदेव स्त्रीपुमास्तच्च कुमारस्तत्कुमारिका ॥ जातं तदेव वृद्धं सच्छनैर्दंडेन गच्छति ६१६ तत्सर्वं त्वंपदार्थो यंतत्पदार्थात्पृथङ्मयः ॥ ज्ञानं तदेव भवति
 बहु रूपं यतीश्वराः ६१७

निप्रयाणाग्र्यः । प्रणवात्सर्ववर्णोत्पत्तिप्रक्रियानुप्रपंचसाराचारमग्रग्रंथे न्योज्य ६११ । ६१२ । ६१३ अवमेवैश्वरः सर्वेष्वधिदेव इति रेष्वेकोऽवस्थित इति योजयतीति द्वितीयस्यार्थः प्रदर्शयते विज्ञेयमि
 ति द्वाभ्यां । अहं ब्रह्मेत्याकारपावुद्ध्या यद्विज्ञेयं ब्रह्मतदेवाद्यादि रूपमिति सर्वं देवः दीप्तं सत्वगुणाविक्रयेन देदीप्यमानं अन्धाकृतं तारां मंडलं वा वेदाद्यनुरागभिमानि देवाः आपः जप्यमानानि सुखभूतानि
 प्रजापतिपदेन विराट् हिरण्यगर्भो वामरीचिदसावयोवा प्राज्ञादिति द्वयोरर्थः ६१४ । ६१५ तदेवैश्वरः सर्वेष्वपदार्थो वाधिभूतन्यदिशरीरेष्वप्यवस्थित इति दर्शयतस्त्वृतीयस्यार्थमाह तदेव स्त्रीनिदान्यां । तदेव म
 लस्त्रीत्वं पुंस्त्वशालियुवशरीरावच्छिन्नं तथा कुमारिणादिवालशरीरावच्छिन्नं तथा दंडालं वनकचलज्जोपलसितवृद्धशरीरावच्छिन्नं निपरिमणनेन यावत् ज्ञानं प्रवृत्तिरितं तदवच्छिन्नं तदेव । फलितमाह
 तत्सर्वमिति । उक्तवादिशरीरावच्छिन्नो यो यंत्यपदार्थः स त्वपदार्थो न भिन्न इत्यर्थः तथा आश्रयस्य विषयस्य स्वस्य च प्रकाशकत्वेन विश्वो मुसपदाभिधानयोऽर्थं बुद्धिबुत्तुयाधिभिर्नाशयं च पञ्जानं
 वपि तदेवेति द्वयोरर्थः ६१६ । ६१७

६५४ । ६५५ । यास्वत्तासायकमानंनयातिनिर्मितीतिवकायैजातसामवेत्याकारांमायापदन्त्युत्पत्तिश्चकारचति मानमिति ६५७ तथेदेति । तयामायेवस्वप्रपंचवद्विश्वंभूतमिति ६५७
 अस्मिन्नोद्गमहेतुमतिर्वचनवाच्यश्रिदाभासः कामाद्यैरेकद्वयत्वाकारैश्चतुर्धेयवार्थमाह अनेनेतिद्वयम् । अर्थविदाभासः अपवर्त्तनेदत्तने जहोअप्यद्वयमायाद्वयंतोवर्त्तनवरणकरं वलसं
 वरयेइतिस्मरणात् ६५८ । ६५९ मायावाःसामान्यनिशपमतिपादकस्यदसमस्यार्थमाह मायांस्वितेसमभिः । कल्पवृत्त्यस्यापकृतिवदार्थमाह प्रकर्षेणेत्यादिना ६६० तस्याःप्रकर्षमप
 दितवन्मायादीयस्त्वेनदर्शयति पुरुषवतिद्वयम् । वस्तुतोयिकेपारहितस्त्वनावापदार्थकारतामद्वितीयस्त्वनावास्त्वेनार्थान्तरतोमायाकरोतिअतःपकृतिरित्युक्तेतिद्वयोरर्थः ६६१ । ६६२
 असदर्थेकरजमेकस्यनानास्वरूपेत्वेतत्समावद्वयमायावालोकेषिरसमित्याह असदेवेतिद्वयम् । वस्तुजावस्तुत्रेयाकाशातोहमादिकपम् ६६३ तथेति । स्वयंपुमानंदमात्मिकाः

संकल्पानपिनानार्थान्नताम्यपिवहूनिच ॥ तपआदीनिसर्वाणिभूतंभव्यंमवक्ष्यत ६५४ वेदानंदतितत्त्वमसमादात्मस्वरूपतः ॥ सृजतेमायैवैपमायावीसम
 हेश्वरः ६५५ मानंनयातियासत्वेकार्यचक्रुतेपुनः ॥ मायेतिकथितासेयंदुर्घटावेदादिभिः ६५६ तथैवसृजतेविश्वंपालयत्यतिचेश्वरः ॥ यथाशयानःपुरुषः
 स्वप्नजातमनेकधा ६५७ अनेनसृष्टस्तस्मिन्धोरेसारचक्रके ॥ मायैवनिरुद्धोयमस्मादम्यस्वमागतः ६५८ तथाकामादिभिःपाशैर्वद्धोदीनदशागतः ॥ कर्म
 काराद्यहेतोयमहोमायावलंब्यलम् ६५९ मायातुप्रकृतिविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरम् ॥ प्रकर्षेणयथासर्वकार्यवहुविधंस्विदम् ॥ क्रियतेप्रकृतिःसेयंकथ्यतेवेदादिभिः
 ६६० पुरुषोनिर्गुणोऽसंगोबहुधाक्रियतेकथम् ॥ कार्याकरणसर्वाभिविक्रियाभिविवर्जितः ६६१ वस्तुतःक्रियतेचायंतयानानाविधःपुमान् ॥ अनानापिततो
 मायाप्रकृतिःसोच्यतेबुधैः ६६२ असदेवाप्रसकलंस्तुजातंप्रदर्शयेत् ॥ यासामायेतिकथितापुरुषैर्लोकैकैपि ६६३ तथानानाविधोयःस्यादनानापिस्वयंपु
 मान् ॥ मायीतिकथितःसोयमत्राप्येतद्भयंतथा ६६४ मायावीपुरुषोयोयंमाययाबहुधाभवेत् ॥ असंगोनिर्गुणोऽनंतएकएवमहेश्वरः ६६५ अस्यावयवभूतेस्तुम
 हाभूतादिभिःसदा ॥ इन्द्रियैश्चजगत्सर्वव्याप्तमेतच्चराचरम् ६६६ एनंसर्वगतदेवंचतुर्विधशरीरकम् ॥ एकंसर्वस्यजगतांस्थिस्थित्यंतकारिणम् ६६७ विलो
 क्यतात्मतयासर्वःशक्तिमोक्षाभिधावजेत् ॥ ईशानंवरदंतीदृश्यदेवैःसर्वैःसत्रासवैः ६६८ देवानांजनकःपूर्वमुक्तोबुद्धिप्रदोमथा ॥ देवानामपिपोषश्चयस्मिन्लोक
 अधिश्रिताः ॥ भूराद्यानिखिलायदत्तप्रोच्यंतेमनुजादयः ६६९

जनानांकोपियमानाविधःप्रदर्शयेतयामावयाविशिष्टोमायावीसईदजालेश्वरःप्रसिद्धस्वभावाजगत्प्रदत्तमावास्वभावद्वयकोप्यमित्यर्थः ६६४ तथेयुक्तमेवस्फुटयति मायावीतिद्वयम् ।
 अयंमायावीहेश्वरोमायावाबहुधाभवतिस्वतःपृथग्दम्भातुमशक्तत्वेनस्वावयवभूतेर्महाभूतादिभिर्जगत्प्रोतिवेतिद्वयोरर्थः ६६५ । ६६६ एकादशस्याध्यामाह एनमितिद्वयम् । एमंदेववदा
 यमधिकारीमर्वायप्रकृत्यचिच्छरीरेऽस्मिन्नोवेलीकयमित्तद्व्याप्तस्वभावापरांशान्तिव्रजति कौटसेदेव । सर्वयोनिजरीरोपाविपुष्कस्थितजगतःसृष्ट्यादिहरमोक्षानंवरदंतीदृश्यदेवोऽसंबधः ६६७
 ६६८ द्वादशस्याध्यामःपूर्वदोऽज्ञतमायहननिप्रथमार्थेनमुच्यंस्वभावादस्यार्थमाह देवानामपिपिपंचभिः । योदेवेतिदेवानांहरिण्यमर्मादीनांजनकस्तेऽयोधिकारिभ्यश्चबुद्धिप्रदइत्यादिनिर्देशोऽस्ति
 यापूर्वमुक्तः यस्मिन्मायाभूराद्यालोकाःश्रिताःसंस्थिताः यथामनुजादिसरीराणिपृथिक्वाप्यश्रितानिमोच्यंतेतद्वत् यथाद्विपदादिसरीरासंनितांमणिनामोनिधेतास्तमेकदेवोपायितुमिमा-

आ. पु.

॥ २७ ॥

परिचर्याहविःपदोक्तैर्देवदेवद्वयेणांपसाभोजपात्रेन वसाध्यावपम विकारिणः कुर्मइतिवपाषाणमर्थः श्रुतोत्वेकपदस्येकारलोपः ६६९ । ६७० । ६७१ तत्रतत्त्वज्ञानानुबन्धमाशोक्तविधि
नादेवपदेपात्ररूपेणहविषापरिचर्याकुर्मइत्याह आत्मेति । आत्मज्ञानोत्पत्तेःपूर्ववर्तिर्वाग्यवेदसिद्धिर्नेवर्णश्रमाधिकारमनुसृत्ययथोपविष्टातथात्माकुर्मइतिसंबन्धः ६७२ तदुक्तंनृन्यसांजनयच्य
रारधारणमिषमेवनस्यपुजातत्पदेवस्यास्माकंविद्यामात्मनिप्रविष्टादित्याह संजातइति । ज्ञानेनजातसत्तिपतःसदेवोवपमेवास्माकंस्वरूपमेवसंपन्नोऽनस्तत्रविद्यावस्थायामपितस्यदेवस्वरूपमे
वपरिचर्यायदेवधारणमिति ६७३ चतुर्दशस्पाधंदर्शयति सूत्रमहीतिचतुर्भिः । यतोकेहीद्विपरिभावेवर्तयुद्धंयत्तुल्यतत्त्वसूत्रमित्युच्यते अपमानमानुनतःसूत्रमादत्तपनिमूत्रमोदुर्लभयभावांयो
रेतोद्वारायुवतिशरीरगतःसजानाविशरीरंदजानंनिर्मिष्टीतिइत्यर्थः ६७४ आर्तवमिति । नारीवीर्यनार्यावीर्यस्थानोपप्राप्तिर्वरजःसंयाच्यतेनःकर्तृकजयैकचतुर्लपावस्थारूपंभवति ६७५ तस्ये
ति । तस्यकललस्वउपाधिभूतस्यमध्येविविधकार्यानुकूलतत्त्वजनविशेषेणस्थित्वासर्वकार्यजातेस्वातर्गतपरिवेष्टाभिःवाप्यतन्त्राईश्वरोऽवतिष्ठते कीदृशः नानाविशरीरभेदाज्ञानाकरो

ईष्टेयोद्विपदांतद्वत्सर्वेषांचचतुष्पदाम् ॥ प्राणिनानिखिलानांचस्थिराणामपिसर्वदा ६७० एकस्मैमर्षपनयेतस्मैज्योतिःस्वरूपिणे ॥ परिचर्यामिमांकुर्माहवि
पाप्यंधसापिच ६७१ आत्मज्ञानस्यजननात्प्राग्बहिर्यतिसतमाः ॥ निजवर्णाश्रमप्रोक्तविदेवादरतैर्द्विजैः ७२ संजातेब्रह्मविज्ञानेवयमेवयतोत्रसः ॥ तत्रापितस्य
चेयंस्यादस्मद्देहस्यधारणम् ६७३ सूत्रमंदिकथितंयत्तुगम्यतेत्रधियैवहि ॥ ततोप्यत्यंतसूक्ष्मोयोरेतसायुवतिंगतः ६७४ आर्तंस्वमनुप्राप्यनारीवीर्यमुगर्भ
गम् ॥ एकत्रात्रेणकललेरेतःस्यात्फेनसंनिभम् ६७५ तस्यमध्येजगत्प्रचानानारूपोऽयश्स्थितः ॥ नानाविशरीराणांविभेदाद्भेदयर्जितः ॥ एकएवजगत्सर्वप
रिविष्टावतिष्ठते ६७६ आनंदात्मानमद्वैतंयस्तंपरमममलम् ॥ जानीतेसत्तमोक्षस्थोदुःखंनैतिकदाचन ६७७ मएवस्थितिकालेस्मिन्प्राप्तेविश्वस्यगोपकः ॥
विश्वाधिपःशरीरेपुहृदिगृडोवतिष्ठते ॥ यथाकाष्ठेषुमयवान्वाह्निःसर्वेषुसंस्थितः ६७८ सर्वदायत्रतिष्ठतियोगयुक्तामहाधियः ॥ अर्थाद्विपदशोविप्रादेवताश्चसहस्र
शः ६७९ उक्तेनैवप्रकारेणज्ञात्वातंपरमेश्वरम् ॥ दृष्ट्युपाशास्तुकामार्दीच्छिनत्येवंपनसंशयः ६८० दध्नुस्तुनिर्गतंयदत्सपिस्तस्मात्परंपुनः ॥ द्रवरूपादनी
भावोदधिमंडोपमःपरः ६८१

चित्ततोभेदशर्जितःअतएवेकइत्यर्थः एतत्कलसोदाहरणंवेदादिबीजानांविदुर्ब्रह्मस्थोदलक्षणमितिबीज्यम् ६७६ आनंदात्मानमिति । तदीश्वरमात्रमानमद्वैतत्वादानंदरूपंस्मरणमात्रेणतत्सर्वं
सारमप्यपहृत्वात्परमममलरूपंयथोआनीतेसमुक्तःसत्तुःसंनपश्यतीति ६७७ पंचमंश्रवणार्थमाह सएवेतिश्रिभिः । यः पूर्वमंत्रेणोपायांतरत्वेनजगत्सहोक्तःसएवस्थितिकालेसर्वस्यांतगुहः
सन्पालकःअतएवविश्वस्याधिपःअंतर्धामोक्त्युक्तः । गृहत्वेद्विस्तृत्यते यथेति ६७८ सर्वेति । यत्रउत्तेगोमुखस्वरूपेतत्परमापोमिनःसांख्याश्रान्तंभूसाविमास्तथदेवताश्चद्विपयनार्थास्ति
इति ६७९ उक्तेनैवेति । उक्तेनसर्वोपादानत्वंसर्वोद्वारिनामकारेणविशेषेणसंज्ञानातिसमुरगुणामादलक्षणेनकृत्वाकामाविरूपपाशान्ज्ञानासिनानिश्चितिनवि ६८० षोडशस्पाधं
माह दध्नुइतिश्रिभिः । यदहोनिर्गतंयत्तदप्येषोपावरमुक्तंयत्तस्मादृतावाद्ब्रह्मवस्थामाचिनःसकासात्तत्त्वयुवत्यपनोभावःपेडावस्थाकपःपरःस्वादीयस्वार्त्तः कीदृशोपूतस्यधनीभावोश्चिन्म
यसमः दधिमंडोनामवलेपनिःसंस्तितजलकंदधीत्यर्थः ६८१

६९५ दशमिति । मत्स्यमोक्षेनोनास्तिस्वस्मश्चोद्धरणसमः कृपालुर्जोस्तोति योग्यः सर्वत्रोविधिना कृत इति भावः ६९६ ईदं प्रपद्ये न च शानि पश्यामि । यदि च वेदानां प्राप्ताः प्रथममेव कुरुनिषिद्धशंकरः
सुखप्रदानवत्त्वेन शंकरमायदेवः प्राणमोक्षोक्ततः प्राणो जीवनावस्थायां मोक्षे च अतः पूर्ण इति प्रसिद्धं तत्र प्रपद्येत ततो न च ॥ कोटिनां पात्रः प्राणपात्रेण जाकाया आनंदो न स्यात् इति श्रुतिर्दृश्यते मोक्षेन
तानि चैतदुपद्रवमभ्युपगच्छति ॥ दशमं च पूर्वार्द्धादीनि तत्रोक्तवान् कथानि तेन सत्येनोद्भूतमभ्युपगच्छेत् ॥ स्वेनाशयेऽप्यर्थः प्राणमोक्षोदिति पंचम्येन प्राणमोक्षोद्भूतमभ्युपगच्छेत् ॥ ततः तेन मत्स्येन जीवनेन
मेदुःस्वेनाशयेऽप्यर्थः ६९७ आर्तंति । यतो भवत आर्तानां दुःस्वितानां प्राणकरत्वं वेदवाक्यसमुदायादवगतमस्त्वं प्रपन्नोऽस्मिन् पथः ६९८ ननु त्वं स्वपथे वात्मानं विचार्य निर्दोषो भवति मत्स्येन गृहेण न्या
शोकावारयनाह अहमिति । अहं कश्चिन्न ज्ञानाविगुणिमणनाप्राप्तमर्थोऽस्मिन् यतः स्वात्मानमपि न जानामि तर्हि जडोऽसौ तिस्रं कांवारयति दूःस्वमित्यादिना । यथा शिशुर्बालः सुधीः अतिमृग्यवस्थाम
तिक्तां सौख्येन जनेनारण्ये प्रक्षिप्तीकृतः सन्दुःस्वमेव जानाति तथाहमपि दुःस्वमात्रज्ञानोपक्षिप्तोऽसौ इति द्वयोरर्थः ६९९ । ७०० स्वपथे स्थानस्य संसारस्य सोपद्रवाण्यसाध्यमेव स्फुटं पति भुवि

त्रिनिषेधैः सैर्दुःखैः पीडितोऽस्मिन् रंतरम् ॥ तत्राधीनः पशुर्नित्यमनीशः पुण्यपापयोः ९५ दशादीनतमाप्राप्तो मतो नाध्योस्ति कश्चन ॥ कृपालुश्च तथा त्वं नु निषं
तापुण्यपापयोः ९६ यदि वेदाः प्रमाणानियदिति प्रतिशंकरः ॥ प्राणमोक्षोऽऽतः प्रोक्तं दुःखमेतद्विनाशय ९७ आर्तत्राणकरो यस्माद्वेदवाक्यान्मया श्रुतः ॥ भवा
नतः प्रपन्नोऽस्मि भवंतं दीनवत्सलम् ९८ अहं कश्चिन्न ज्ञानाविस्वात्मानमपि शंकर ॥ दुःखमेकं विजानामि मातृहीनः शिशुः सुधीः ९९ अरण्ये निजनेमर्षं व्याघ्रादि
परिवारिते ॥ पत्न्यक्तो यथा तद्वत्परं भयमुपागतः ७०० सुत्पिपासे पिशाच्यौ द्वेषाधेते मामहर्निशम् ॥ यौवनं वनमाविष्टं मर्षः कर्दपनामकः ॥ दशम्यति विषां नि
त्यं प्रतीकारविवर्जितः ७०१ इमेशब्दादयस्तद्गृहाः सर्वत्र संस्थिताः ॥ वधूकाकैश्च सहिताः संतुमायत्यनेकशः ७०२ क्रीडामि ह स्वनदिन हृदयं परिदूयते ॥ मम
लोभोऽपि चित्रोऽंतर्लुनेऽद्वारकः ॥ रुणद्धयपि प्रकाशं च ममाहं नाम को गिरिः ७०३ एवमादि सहस्राणि दुःखानि मयि संतिभोः ॥ यानि श्रोतुं न च भवानशक्नोति
कंठुणावृतः ७०४ रुद्रयते मुखं सौम्यमघोरं दक्षिणेऽस्ति हि ॥ दक्षं शिवतमंतं तु गुरु रूपं महेश्वर ॥ पाहितेनाद्यमानि त्वं वीतिशोकं कुरु मभो ७०५ यावन्नो ज्ञायते नैत
द्ब्रह्म नंदः शुचापहः ॥ तावत्स्वभगवान्मृत्युर्माहिर्मीनोऽत्र किंचन ॥ कुपितो यद्देते पानि हंसी शाखिलं प्रियम् ७०६

पाते इति श्रिभिः । मत्स्यसंसारारण्ये सन्दुःखे पिशाच्यौ दुःस्वपतः यो वनरूपमहातर्षप्रविहं बभूव कर्दपः सर्वोदसति दंश विषेण मोहयति ७०१ इये इति । पशुर्जीवनावस्थायां विविधरूपा वृक्षानारी
रूपाः काकाश्च मर्षं विवेकादिमर्षं शरीरं हंनुमायांति ७०२ क्रीडति । अत्रारण्ये कोचरूपाः सिंहो हृदयं मज्जितेन तापयति तथा लोभस्तरसुः शक्तिर्जीवाहनत्वेन प्रसिद्धो मृगविशेषश्चिरोनाम रूपो दशनेन
नेत्रतापकोवसेते अतएव लुब्धं दृष्ट्वा तातो दृष्टिपरिचर्चयंतं स्ति प्रसिद्धं तथा हंकाररूपो मिर्षं दातृमरूपादित्यस्य प्रकाशं दादयति विष्याचलवदित्यर्थः ७०३ एवमादीति । एवमादीनि सहस्राण्यर्थं न्या
तानि रूपाणि येषां दृष्ट्वा निमग्नः दुःखानि संति यानि श्रोतुं भवान्कुरुणाविमा कुलितत्वाच्च समर्थ इत्यर्थः ७०४ रुद्र इति । रुद्ररूपो रुद्रः स्वस्य परिहारकत्वाद् रुद्रसंज्ञायत्तमृत्वानां ननु रूपाधोरस्यो जात
वामदेवे शानाख्यानां पूर्वादि लुब्धं च क्रेमेण स्थितानां मत्स्ये दक्षिणं मुखं घोरारूपं दक्षमुपदेने कुशलं च मसिद्धं तेन मारंसेत्यर्थः ७०५ मान इत्यादेरित्यस्यार्थमाह यावन्नो ज्ञायते नैत
द्विकारिणामिदमुक्त्युक्तं मत्स्यज्ञानं न जानीयते तावदस्माकं मित्रं दृष्ट्वादिरूपं सृष्ट्युक्तः सन्माहिर्मीनः यथा हस्ते पाणिनां मित्रं हंसित्वेनैत्यर्थः ७०६

रोगादिकमिति । तथास्यान्यपत्येपुविशेषतोर्मत्रोपाचेपुपुत्रेपुत्रादिपुत्रोमादिकंचिन्नोभक्त्यास्तु ७०७ वीरानिति । तथावीरपदार्थोपुत्रप्राप्तिसंस्तराभाविपदोक्तानुपकारकरान्राजादी
नस्मत्तःप्रथमंमार्हिःसीः तत्रावेवोरपदार्थंनंदीरहावाएपदेवानांशोप्रिमृदासपते इतिश्रुतिविहं । नहत्पादिपदवृत्तरान्वयि ७०८ परंत्वेतत्पार्थनंत्वधिकरुगावरुणालये स्वभावादस्माकंप्राप्यपरेऽ
शुवादभुतमित्याह नहिनस्तीति । यतोभयानस्माकंमिषेस्वयंनहिनरिज्जहंतिमत्पुत्रायुर्वेदाति ततःप्रार्थनापुनरुक्तिप्रापत्वादनुवादभूतेत्यर्थः ७०९ जनेति । यथावासावनसंपन्नाःसदमित्यदोक्ते
सर्वकारिष्वयंपरिचर्यामाराधनंकुर्मस्तथाकुरु ७१० चतुर्थंचमत्प्राप्यपन्थास्वयोःसमाप्त्यार्थोसुचयत्राह एवमिति । योदेवहस्तुतोभोगमोक्षमहस्तंपुनःपंचमाध्यायमंत्रानुसारेणवोपुष्पभ्यं
त्रिमृदासोपिपदंयत्कृत्यमितिवापादित्यर्थः ७११ अत्रप्रथमेकमंत्रास्तेत्यदार्थेप्रतिपादकास्तेपन्थास्वयमज्ञानमार्गयोःसंपदावप्रवर्तकत्वशीश्वरस्वदशयतोऽर्थमाह क्षराक्षरेइतिषंभिः । जनि
त्यायुदयफलकरवेनक्षरपदोक्ताकर्मरूपाऽविद्यामोक्षहेतुविद्यास्वक्षरपदोक्तादेवविद्यमंत्रज्ञानासंबद्धे यतःकर्मविद्याविनिश्चयानुद्धिद्वाराप्रज्ञापातिहेतुरितिभावः । पुनःक्षोदसं वेदवृक्षेपत्राच्युतकलत्र

रोगादिकंचमायूपादपत्येपुसुतेपुच ॥ विशेषतोन्नोदेवमवाश्वादिपुत्रासदा ७०७ वीरानप्रातृन्नुतानग्रीनराज्ञोवामत्प्रियानपि ॥ अस्मत्तःपूर्वमेवैतान्मार्हिःसीर्नः
स्वयंप्रियान् ७०८ नहिनस्तिभवान्यस्माच्चित्रमायुर्वेदातिच ॥ ततोस्मद्विषयेनैवंसंप्रार्थयामिहविद्यते ७०९ घनघान्यादिसंपन्नारयतेपरिचारकाः ॥ यथासु
त्वेनतेकुर्मःपरिचर्यातथाकुरु ७१० एवंसंप्रार्थितस्तेर्षाभोददातियतोश्वराः ॥ भोगमोक्षंचवोदेवस्तंभूयःकथयाम्यहम् ७११ क्षराक्षरेइहप्रोक्तेविद्याविद्येमनी
पिभिः ॥ द्वेइमेब्रह्मसंयद्धेनिगृढेवेदपादपे ॥ उभयोरेतयोरीष्टेकर्मज्ञानास्वयोःशिवः ७१२ अविद्यापठ्यतेवेदेकर्ममार्गोविनश्वरः ॥ ब्रह्मज्ञानार्थमेपोपिक्तोब्रह्म
परोभवेत् ७१३ ब्रह्मज्ञानंसदाब्रह्मपतंद्विपयंयतः ॥ अमृतंमोक्षहेतुत्वाद्विद्यास्याच्चयार्थतः ७१४ कर्मविद्येसदाऽनंतेनादत्वास्वफलंनृणाम् ॥ विनश्यतोय
तस्तेनकीर्तितेमुनिपुंगवैः ७१५ विद्याविद्येइमेस्यातांशिवस्यैवप्रसादतः ॥ मनुजानांसदासौम्यानान्यथाकहिंचितकचित् ७१६ चतुर्विधानांभूतानांयोवीजा
न्यधितिष्ठति ॥ यश्चसर्वाणिभूतानिबीजानिचमहेश्वरः ७१७ विचित्रवर्णकपिलमृपिसर्वार्थदर्शकम् ॥ हिरण्यगर्भप्रथमंजातंविश्वस्यकारणम् ७१८

ब्रह्मपराश्वेते अनयोरीज्ञःप्रवर्तकःफलदश्चशिवएवेत्यर्थः ७१२ प्रथमंक्षरपदोक्तकर्मविद्यारूपाविद्यायाःपरंपर्यामोक्षहेतुत्वमाह अविद्येति । एषकर्ममार्गः ७१३ ब्रह्मज्ञानस्ययथार्थेनविद्यापदो
क्तस्यब्रह्ममापत्त्वेनाक्षरत्वममृतत्वंचपसिद्धमेवेत्याह ब्रह्मज्ञानमिति । यतस्तद्विषयंब्रह्माकारम् ७१४ उभयोरुक्तरूपविद्याविद्ययोर्नंतत्वंस्फुटयति कर्मोति । यतःकर्मविद्याचएतेस्वेत्स्वफलमदत्वा
ननश्यतःकिंचित्कथंनददातेत्येतेनहेतुनाअनंतेनहेतुकेहत्पर्थः ७१५ तयोरीश्वरेशिवस्यस्फुटयति विद्याविद्येइति । हेतोःस्फाटतःशिवरूपजीवेभ्यःसंसर्गिभ्योऽप्यस्फुटिलक्षणस्यप्रसादाचपोःसिद्धिः
७१६ द्वितीयस्पर्धमाह चतुर्विधानामितिप्रिभिः । यःसर्वंपांजरायुजादीनांभूतानांवीजानिफलसदिरूपान्यविद्यास्थितोयश्चसर्वभूतरूपेणपोनिपदोक्तद्वीजरूपेणचविवर्तते ७१७ विचित्रेति । वि
चित्रवर्णचैनर्कफलपदोक्तसर्वार्थदर्शकत्वेनकृपिपदोक्तचहिरण्यगर्भमेवेददानद्वाराज्ञानेनानाविषयोपोविभातितंचहिरण्यगर्भजायमानंरुद्रास्यार्थेपश्यत्पालोचयतिस्वैश्वरस्तत्पदार्थोच्येतिद्वयोरेयं १८

॥ २२ ॥

[illegible]

ईश्वरः समवेत्त्रित्यं यस्तं ज्ञानैर्बिभर्त्यपि ॥ दत्त्वा तु चतुरो वेदानेकार्थसमन्वितान् ॥ जायमानं चतं स्वस्माद्यः पश्यति सर्वेश्वरः ७१९ चतुर्विधानां भूतानामेकैकं व
हुधा त्रयः ॥ जालयत्कुरुते नाना योनिभेदैरेकज्ञः ७२० भूयश्च सकलं स्वस्मिन्क्षेत्रे स संहरत्ययम् ॥ नानाविधं ततस्तद्वत्पृष्टा देवो महेश्वरः ॥ सर्वाधिपत्यं स्व
स्यायं महान्मा कुरुते तथा ७२१ प्रकाशयन्दिशः सर्वास्ति र्गभूर्ध्वमधस्तथा ॥ अनङ्गानि वयाप्ये परविर्विश्वधुरंवहः ॥ भ्राजते तेजसा स्वेन लोका तु ग्रहकारकः ७२२
एवमुक्तप्रकारेण देव एको महेश्वरः ॥ नानाविधाने कारस्तु स्वभावांश्चाधितिष्ठति ७२३ भगवान्वर्णायो यं पाङ्क्तं यतिमवतः ॥ स्त्रीपुंमादिस्वभावांस्तान्प्रजोत्प
त्त्यादिहेतुकान् ७२४ विश्वयोनिस्तथैवैतान्पूर्वांश्च परिणामयेत् ॥ यतो भवति बालो यं युवा हृद् यं सोऽपि हि ७२५ किं ब्रूते न तस्या ब्रह्माधिष्ठातृत्वमस्य हि ॥ प्रति
सर्वाणि भूतानि गुणैश्च सहितान्यपि ७२६ विश्वस्य संतियस्यात्र गर्भे तदधि तिष्ठति ॥ अधिष्ठाय च सर्वाणि व्यापरेष्वपि योजयेत् ७२७ एक एव पुमान् ब्रह्मन्तिव्यं सर्व
स्य कारणम् ॥ जानाम्यहं हितं ब्रह्म ते देगुहं सनातनम् ॥ नानाज्ञानेषु संगूढं स्वयं ज्योतिः स्वरूपकम् ७२८ जानाति भगवान्ब्रह्मायश्च लोकस्य कारणम् ॥ रुद्रप्र
सादतश्चान्ये जानंति च महाधियः ॥ वेदकारणं भाषानं सर्वज्ञं च स्वयं प्रथम् ७२९ देवाश्च मुनयोऽप्येव ब्रह्माहमिति देहि नः ॥ तद्दिदुस्तन्मया भूत्वा तेऽमृतत्वां हि भोजे ७३०

निदेहान्पूर्वान्पूर्वाविस्थादात्तैः परिणामयेदसुरावस्थानयेन्
नैति । तस्याधिष्ठातृत्वमिति अभिलक्ष्य कुरुना विशेषत उक्तेन किं
यतोऽपराधस्य विषयस्य यतोऽपेक्षं कानि स्वभावस्वरूपगुणसहितानि भूतानि सन्ति त्वेते हि भवेत्सर्वोऽपि विहितः अधिष्ठापकस्य सर्वाणां वि
श्रांतगैतानि भूतानि स्वस्वरूपापरेषु योजयतीति द्वयोः सर्वेषु ७२६ । ७२७ पृष्ठस्यार्थमाह एकमेवेति विभिः । सत्कल्मषः पुमान् सर्वेषु कारणत्वादभिजनिमि तोषादान्त्वाद्द्रष्टादिर्भावो भवति
द्रष्टाद्वैतता श्रुतत्वादिभिः । कीदृशं वेदगुणोपनिषद्भागेन प्रदर्शितं । पुनः कीदृशं लौकिकपटादिज्ञानेष्वपि स्वयंप्रकाशचिद्वेदस्थितं गुरुं च देवस्थितं ७२८ जानातीति । तज्जगत्कारणतत्त्वं कदा
नुपद्रात्तज्ज्ञादिरप्यगम्यः अन्येषु विधेयैर्जायते कीदृशं वेदकारणतया सुखीकृत्य सर्वज्ञतां ७२९ देवस्थितिः । देवादीनोप्येव देविना येषु च तत्त्वं विदुर्नानि तिस्रमेतैः सत्तत्त्वं तवाः ७३०

अधस्तत्रमादयोद्देशात्ताम्रं आस्यं पदार्थं तया आनं पति पादयंतीति सूचयेति तां कमेणाप्यंमाह कोटिस्पादिना देवानां ग्रहणैरुपनः पूर्वमेवेन । यः पुरुषो ज्ञेयतामापन्नः सन् क्षमादिरूपान्तरजसमस
 त्याकारान्वागुणानुषाचिमानन्वेति भजते यथा जलं स्वसंयोगेन निद्रुष्पादीनां धर्मो नौष्वर्गधातुं भजति तथेत्यर्थः ७३१ तादात्म्यमिति । गुणैश्चिगुणात्मैकद्वयाधिभिस्तादात्म्याभ्यां संप्राप्य
 रागादिदृष्टद्वारा कर्माधिकारेऽतिमदृष्टद्वारा च कर्मणां फलानि कृत्व तेन उपपत्तितादात्म्याप्यतेनेव कर्मफलानां भोक्ता भवति कीदृशः वस्तुतः कोमदेश्वरः पुनः कीदृशः नानारूपैः सत्त्वादिगुणैस्तदात्म्या
 घ्यासादिभिरूपो नानारूप इति द्वयोरर्थः फलस्यैवेकत्वं जातो ७३२ । ७३३ उत्तममिति । तथाप्यत्राद्याप्राणाधिपः प्राणतादात्म्यापन्नः संस्तेन प्राणेन क्रियाशक्तिरूपेण कृतेः कर्मभिर्देवपानापि
 द्याण्यद्भुतजनुभाव रूपमृचमादिमार्गत्रयगच्छन्सर्वतोयातिभ्रमति ७३४ अद्यार्थमाह हृदयेनेति शिभिः । तथाप्यनुमानसर्वपरिच्छेदातिवतोपि हृदयदेशवर्माभ्यां सादेगुणपरिमाणो भवति तथा ह्रमा
 ईकारेण संकल्पेन मनस्येव जस्य हितस्तथा बुद्धेर्गुणैर्भवेत्तुल्यैः परिणामैः कीदृशैः आत्मनाप्यविद्यामन्येन विद्यया तदा तया विवेकतएव स्वप्रदृष्टमैः संक्षिप्तमंतराभावा नैर्देयुक्तस्तद्वा सक्तया लो

कामक्रोधादिकानित्यंतया सत्त्वादिकानपि ॥ योऽन्वेति पुरुषो नीरयददौ ण्यादिकान् गुणान् ७३१ तादात्म्यं च गुणैः प्राप्य कर्माणि कुरुते भुवि ॥ फलानामपि तेनैव
 भोक्ता भवति चेष्टः ॥ कर्ता च तद्देवैव फलस्यैको महेश्वरः ॥ विश्वरूपः सत्तरजस्तमो गुणसमन्वितः ७३३ उत्तमं मध्यमं मार्गमथमंच समात्र जन् ॥ प्राणाधिपः
 छतैस्तेन कर्मभिर्यातिमर्षतः ७३४ हृदयेन समो भूत्वा सर्वमानातिगः पुमान् ॥ अंगुष्ठमात्रो रवित्स्वयं ज्योतिः प्रकाशते ७३५ अहंमकल्पसंयुक्तो गुणैर्बुद्धिकृतैः
 सदा ॥ आत्मनारचितैस्तद्स्वप्रदृष्टमैरपि ७३६ बुद्धेरल्पप्रमाणत्वात् तत्र स्थः पुरुषो महान् ॥ आराग्रमात्रो भवति बुद्ध्या दृष्टो मनोऽपिभिः ॥ निरुष्टो जीवतां गत्वा
 सर्वोत्कृष्टः परः पुमान् ७३७ बुद्धौ स्थितस्य जीवस्य सूक्ष्मता येह विद्यते ॥ तस्यामानमिदं प्रोक्तं विद्वद्भिः सूक्ष्मदर्शिभिः ७३८ केशांतः शतधा भिन्नः पुनश्च शतधा कृ
 तः ॥ सयायां स्तावता तुल्यो जीवो ज्ञेयो मनीषिभिः ७३९ ब्रह्मविज्ञान उपपत्तेरुदुपाधिपरिज्ञात ॥ संप्रज्ञानं तरूपः स्याज्जीवो ब्रह्मात्मरूपतः ७४० आत्मान
 र्वा पुमान्नापि नैव चार्थन पुंसकः ॥ यद्यच्छरीरमादत्ते तत्तस्यान्नद्वयपुमान् ७४१ बाह्यैरप्यजैर्भोगैरांतरैश्च सुखेच्छया ॥ अन्नपानादिसंप्राप्त्या वृद्धिमे
 ति च जायते ७४२

चितः सन् रवित्स्वयं ज्योतिरेवा विभवंतीति द्वयोरर्थः । एतेन बुद्धिगुणात्मगुणपदयोः सामानाधिकरण्यां सूचितम् ७३५ । ७३६ तुरीयया श्रार्थमाह बुद्धेरिति । तथाप्यनुमानबुद्धेरल्पपरि
 माणमादाय तद्बुद्धौ स्थितः प्रतिविदितः सन् आराचर्ममभेदिनो तद्बुद्धपरिमाणो भवति एवं जीवतां गत्वा बुद्ध्याऽवरो निरुष्टोऽपि सन् मनोऽपिभिर्बुद्धिकीर्तनां स्तवरोऽस्मादिदं तदुत्पत्त्याऽवरोपदोक्ते
 न रावोत्कृष्टत्वेन दृष्टेत्यर्थः ७३७ नवमार्थदर्शयति बुद्धाविति शिभिः । तथाप्यनुमानादुपलब्धत्वात् सत्त्वाऽसुखताया उपलब्धत्वात् ७३८ केशांतः । केशस्यांतांऽप्रमाणः स केशमाग्रेषा
 वान्यत्परिमाणः ७३९ पश्चात्त्वयमात्मानं प्रपत्तेन जानाति तदांशतो भवतीत्याह ब्रह्मेति ७४० दृष्टमस्पर्शमाह आत्मैति । आत्मा स्वतः श्रीत्वादिहीनोऽपि तच्चेद्वतादात्म्याभ्यां सत्त्वाऽविद्य
 यैव र्वात्त्वादिभार्गा भवति ७४१ एकादशार्थ उच्यते बाह्यैरिति चतुर्भिः । तथाप्यस्याऽदिव्यत्वात् स्वरूपानंदविरमृत्पोषाधिकप्रमात्मानं प्रपन्नः पुनश्च तदा कृते दर्शनस्य र्शनादिन्येषां शः संस्था
 दिज्ञानैरांतरैश्च भोगैर्भोगपदोक्तैः 'सत्त्वादीनि विषयान् येषां दिपाग्निपुद्गल' इति भजवद्दीप्तैस्तथा ज्ञायात्ता तथाप्यनुदृष्टिदोक्तपापानमाध्याच वृद्धिमेति देहादिपुद्गलैः प्राप्तत्वात् मनोऽवृद्धिमेत्येव जायते

तत्र स्वभावमिच्छादेः प्रथमस्यार्थमाह कालेन्यभिः । केचित्कवयः कालादिरूपात्तन्मन्त्रे तु त्वद्विप्रश्नं तु ते एते कालादिकारणनाशिनो वेदार्थपरिनिष्ठानिष्पत्तान्भवति ७५ वेदार्थ इति । यवस्ते वेदार्थेऽतिगंभीरे निर्णये प्रसक्तौ त्वमो गृह्यमानान्यामोहमताः संतोषं तं कश्चिद्ब्रह्म जयति ७५ तत्त्वविद्विस्तेषां च न मनः प्राप्ते मानयुक्तिभ्यां हीनत्वादित्याह नतेपामिति ७६ तत्र मानहीनतां स्पृष्टयति कालादीति । कालादीनां तत्कारणमित्यत्रार्थे वेदवाक्यरूपं प्रत्यक्षं तावदेवास्ति लौकिकमत्यन्तमपि तत्रानास्ति जगत्कारणस्योद्विषायोग्यत्वात् पूर्वप्रत्यक्षरूपमूलाभावेऽनुमानेन स्मृतिरूपं तर्क रूपवानमवर्तते निर्बलस्य कुत्राप्यप्यप्रामाण्यादित्यर्थः ७८ युक्तिहीनतां स्पृष्टयति कालादीनिषेति । कालादीनि हि जगत्कारणतया कल्प्यानि जहानां स्वार्तं येन हेतुत्वं तु बाधितमित्यर्थः ७९ जडमिति । किञ्च जडत्वस्य कार्यत्वं न तादात्म्यात् कालादीनामपि किञ्चिद्कारणत्वं कल्पस्य तदा कालादेरवहेतुत्वमस्तु किं तेनेति न्यायेन मूलकारणस्यैव हेतुत्वमुचितं न कालादीनामित्यतः न तं युक्तिहीनमित्यर्थः न च ते जडत्वस्य युतिसिद्धमापापान्यभिचारः संशयः तैः प्रत्यक्षानुसरणादिनिभावः ७९ ननु वेदरूपमिदं त्वेवास्ति कथं तेषामेवं न्यायेन हेतुत्वमिति चेन्न ईशमायाचरितस्याप्यनुपयोज्यत्वादिरवाह नाश्रयमिति । ईशं ब्रह्म भाष्यमत्र कारणत्वे तेषां दिनां पट्टयते तस्मात् सर्वस्य प्रकाशस्यैव हेतुत्वमायाविनो हतो मायास्थगोमहिमा ७९ ईशेन मायायां जगत्प्रमाणं सद्यो तं

कालस्वभावमुख्याभ्यान्हेतुं केचिद्वदंतिये ॥ कवयस्ते परं नैते वेदार्थपरिनिष्ठिताः ५५ वेदार्थे निर्णयं कर्तुं न शक्ताः कर्हि चिद्विज्ञाः ॥ मोक्षमाना जल्पंति जायंघस दृशंघ ५६ नतेपात्रचर्चकापि ग्राह्ये वेदार्थकोविदैः ॥ मानहीनं विद्विन्नं च युक्तया तद्वदतीश्वराः ५७ कालादिकारणेनास्ति वेदवाक्यं यतीश्वराः ॥ प्रत्यक्षं जगत्तोय तस्यात्कारणं तन्न विद्यते ॥ अनुमानं ततो नास्ति मूलहीनत्वं हेतुतः ५८ कालादीनि च कल्प्यानि जहान्येतानि कारणम् ॥ चेतनेन त्रिना नैव भवंत्यत्र तु कर्हि चित् ५९ जडं सर्वभवेत्कार्यं कालादिच जडं तथा ॥ ततः कारणता तेषां युक्तिहीना यतीश्वराः ६० नाश्रयमिदमत्रैषां मूदानां मापणं मुहुः ॥ स्वयं ज्योतिः स्वरूपस्य महिमा प्राय महुतः ॥ संसारचक्रमखिलं भ्राम्यते यस्य मायया ६१ बाधुना भ्राम्यते तद्गूलं न भसि सर्वतः ॥ तद्बुद्धिमता बुद्धीर्भ्रमयत्येपदेहिनाम् ६२ येनाहृतमिदं सर्वं सर्वदा ज्ञानरूपिणा ॥ कालकालो गुणैर्युक्तः सर्वविकर्मणां प्रभुः ६३ पंचभूतस्वरूपेण विवर्तयौ धिगच्छति ॥ चित्नीयः स सर्वात्मा सर्वदा मुक्तिका मिना ६४ ईश्वरः शुद्ध मनसा कृत्वा यज्ञादिकाः क्रियाः ॥ व्यापारेभ्यः पुनः कृत्वानिर्हतिं मनसा सह ॥ इन्द्रियाणां विज्ञानी यादविद्यादेः परं स्थितम् ६५ अविद्यैकया ज्युक्तं पुण्यपापद्वयेन वा ॥ त्रिभिः सत्त्वादिभिर्वापि महाभूतैः सकारणैः ७६

शेषं वा युनेति । स्पष्टम् ७६ त्रिभिर्वाप्यर्थमाह येनेति द्वाभ्यां । येनेत्येवमज्ञानरूपेण ईशं सर्वविकर्मणामुत्पत्तिं यमकालस्यापि कालः स्वस्मिन् अप्रसंगारकः गुणैः सत्यकामत्वादिभिर्भुक्तः सर्ववित्तुसर्वज्ञः कर्मणां प्रभुः फलदः आकाशादिभूतपंचरूपेण विवर्तयतीति वाक्यं धाभावं मंत्राचस ईश्वरः सर्वदा मुमुक्षुणां वित्तुदतिद्वयार्थः । श्रुतौ चित्तमित्यत्र स्मिन्पत्यपस्तुच्छांसः ६३ । ६४ तृतीयाध्यायमाह ईश्वर इति त्रिभिः । ईश्वरपदं पूर्वाभिवाच्येन दर्शितं मुमुक्षुः प्रथमं मुद्देन फलाभिसंधिरहितेन मनसा कृते योगादि कर्मभिश्च मुद्दे संसाधयतः समनसा मिन्द्रियाणां स्वस्वभावादेर्योनिवृत्तिं च संसाधयत्यमाणा विद्यादित्येव परं वस्तुतः कालत्रयपक्षे बद्धमात्मतत्त्वे जानीयादित्यर्थः । एतेनात्मतत्त्वपतत्त्वात् तेषां भ्रमं तेनानां तत्पाकारस्तुरीयादार्थः सूचितः ७३ उक्तं स्पृष्टं तत्त्वांतराण्येकादिरूपेण दर्शयति अविद्ययति । अयुक्तमिति चोदः अविद्यारूपेण एकेन तत्त्वेनायुक्तं सदा संबद्धमव्ययं पुण्यपापाभ्यां सत्त्वादिगुणरूपैस्त्रिभिः पंचमहाभूतानि तत्कारणमन्यक्तं बुद्धिरहंकारश्च तैर्भगवती तैर्करिष्यति । अथवाऽपरे श्रद्धातिशयादि रूपेण तत्त्वेऽपहृष्टकपदं व्याख्याने दर्शितं तैर्युक्तं तथा कालेन तत्त्वपक्षे देहेन तत्त्वपक्षे कृतं बुद्धिर्भ्रमं आयुक्तमिति द्वयार्थः ७६

कथं देवस्तेषां पत्नीत्याकांक्षायां ह्यनवमयोरप्येवाह तत्त्वोत्पत्तिः । तस्य देवस्य स्वरूपं चात्राह देवकं कार्येनामित्यत्राह सुरादिष्वित्यत्राह संसृष्टदेहात्तद्व्यभिचारात् ७८३ समान इति
 स्पष्टम् ७८४ माया रूपेति । तस्य मायास्याशक्तिः पसिद्धा यथाप्रथमं ज्ञानशक्तिरप्याशक्तिरुपायादिविधा तत्र किंपाशक्तिर्वैलादिरूपेर्ज्ञानशक्तिश्च मायादिरूपेः सहस्रधाधिकेति द्वयोरर्थः
 ७८५ । ७८६ पुत्रादेवेति । यथा पुत्रस्य पितापतिः स्वामी प्रसिद्धः राजा तु ईशो निवेदेति तथाऽऽत्मात्मनः पतिः ईश लिङ्गमेतद्व्यभिचारात् तद्विस्तृतस्य परिच्छिन्नस्य स्यात् आत्मा तु नि
 गुणादिशेषत्वेन पूर्वं प्रभवतीति द्वयोरर्थः ७८७ । ७८८ सकारणमिति । सपरमेश्वरः सर्वस्य कारणं कृत्वा पिता नानां च सुरादिदेवानां निर्वृताय प्रदातेत्यनुजनकः कोपि नास्तीत्यर्थः ७९ तदनु
 ब्रह्मादेव तद्विज्ञानमित्येतत्प्रार्थनापरस्य दशमस्यार्थमाह तं विचि । बोधो बोद्धव्यमावापास्तं वृत्तार्थं यिभूतादिकार्यं ज्ञानं न वेदयित्वा स्थितः सोऽप्यत्र रूपोऽस्माकमविकारिणां चित्तस्थं निर्गुणं

तस्य देवस्य विश्वारूपं कार्यं देहात्मकं न हि ॥ कारणं च न नेत्रादिकिंचिदस्ति महात्मनः ७८३ समानस्तेन लोकेऽस्मिन् विद्यते कोपि नैव हि ॥ कुतोधिको भवेत्स्माद्यतो
 नास्ति तमोपि च ८४ मायाख्यास्य पराशक्तिः भूयते विविधैव सा ॥ स्वभावाविकी भवेज्ज्ञानक्रियाभ्यामावा स ह्यथा ८५ बलवीर्यादिभेदेन क्रियाशक्तिर्वैभिद्यते ॥
 प्रमाणसंशयाच्चैस्तु ज्ञानशक्तिस्तथैव च ८६ पुत्रादेश्वयथा दृष्टपतिः पित्रादिकोऽपि ॥ ईशिता च तथेवायं राजादिः सर्ववर्णिनाम् ८७ यथैव गमको दृष्टो धूमो व
 द्वेः सदान्त्रभिः ॥ न तथास्य पतिः कश्चिदीशिताचाप्रविद्यते ॥ वस्तुतो नैव लिङ्गं च निगुणस्य महात्मनः ८८ सकारणं समग्रस्य विश्वस्य परमेश्वरः ॥ कारणेशाश्च
 सूर्याद्यास्तेषामेष नियामकः ॥ न चास्य जनकः कश्चिद्विद्यते वानियामकः ८९ तंतुनाम समो देवो मायाजैस्तं ह्यभिः सदा ॥ महाभूतादिभिः सर्वानस्मानावृत्त्य
 तिष्ठति ७९० एक एव स्वयं ज्योतिरस्माकं ब्रह्मसोऽद्वयम् ॥ प्रकाशयतु चित्तस्थमात्मनो निर्गुणं परम् ९१ एकः पुमान् स्वयं ज्योतिः सर्वभूतगुहाशयः ॥ सर्वव्या
 पीयथाकाशो ह्यंतरात्मा तथैव च ९२ सर्वस्य काष्ठसंघस्य वन्दिर्व्यापी यथैव च ॥ कर्मणां पुण्यपापानामध्यक्षः फलदायकः ९३ स्वयं सर्वेषु भूतेषु यतो वसति सर्वगः ॥
 द्रष्टा सर्वत्र बुद्धीनां साक्षी चैतन्यरूपतः ९४ वस्तुतः केवलो नात्र साक्षित्वमपि विद्यते ॥ गुणोऽवा निर्गुणस्तस्मात्पुरुषः संगवर्जितः ९५ एकोऽशी निष्क्रियाणां जडा
 नां बहुधा हि यः ॥ कुरुते स्वप्ने शेषमूतानां बीजमात्मजम् ९६ एक एव सदा देवो विश्वोऽप्यतिविधायकः ॥ आत्मचित्तस्थितं तं ये ब्रह्मचर्यादिसाधनाः ९७ धीराः प
 श्यंति विद्वांसस्तेषां शांतिर्भवेद्भवा ॥ दुःखानां मोक्षसं प्राप्यानेतरेषां कदाचन ७९८

रूपं प्रकाशयति द्वयोरर्थः ७९० । ७९१ एकादशार्थमाह एक इति कृतुभिः । यथाकाशो व्यापी तथात्मापि यथाकाशेऽप्यग्निर्गुहस्तथासर्वस्यांतरात्मा गुहः कर्मणां फलदायकत्वसंज्ञा
 ध्यक्षतावानिति द्वयोरर्थः ७९२ । ७९३ स्वयमिति । सदेवः सर्वभूतसारीरेषात्मा रूपेण वसति कीदृशः सर्वेषां बुद्धीनां द्रष्टृ बलसंग्रहसाक्षित्ववान् प्रवृत्तिदेकरूपः ७९४ वस्तुत इति । सदे
 वो वस्तुतः केवलरूपोऽप्यतोऽप्यसाक्षित्वं गुणोऽवा विद्यते अतएव निर्गुण इत्युक्तस्य अर्थः ७९५ दादशार्थमाह एक इति त्रिभिः । बोधदेवकोऽसंबन्धिरूपः अनेकेषां जडानां स्वतो निष्क्रियाणां प्रवृत्त्यशक्ता
 नां वक्षोऽस्यांतयेण प्रवर्तयितायश्च बहुवर्गस्थितानां भूतानां व्यष्टीनां बीजभूतमात्मजं हि रश्मिर्भूतं रूपं स्वयं भूषा विधुनुमविश्य इत्येव ७९६ एक एवेति । यश्च एव एव विश्वोऽवादानं तमेतस्येपर्यंतंति
 पामेव मोक्षेण दुःखानां शांतिर्भवतीति द्वयोरर्थः ७९७ । ७९८

प्रयोदशार्थमाह नित्यानामित्येकविंशतिश्लोकैः । यच्चान्नालोकेनित्यत्वेनप्रसिद्धानामाकाशादीनांनित्यत्वेनत्वेनप्रसिद्धानांनानाप्रमाणानांवेदनः पदीयानित्यनांवेदनतांषादापेवाप्येभावा
नित्याश्वेतनाश्चाख्यायतेइतिचावत् अतोऽप्यदार्ष्टमितिनापोतोस्तिदृष्टेतिचश्रुतंरहत् तथाप्यस्वरूपभूतंमुक्तंआतिरूपमेतेर्दृष्टवर्पादिसंपन्नैःप्राप्यतेइत्युक्तंसेषमात्रमप्यदाप्रज्ञानादविचारानृ
त्पाभासतेतदासर्वेअविद्याजाःपाशाश्चिंतयेत्तदेवोक्तमभिसेवंधः ७९९ अथतदाभसाधनतयानिर्दिष्टोक्तारूपयोर्मानिरूपपंस्तत्रविचारान्मकंसारूपमभिनयति अनिर्देशमितिप्रादशभिः ।
मुमुक्षुरितिइत्थंअस्यब्रह्मण प्राप्तोचितयेत् इतिकथम् तद्ब्रह्मअनिर्देश्यत्वाद्ब्रह्मनसागोचरंवेदज्ञातवदंतितत्त्वकथंजानीयाम् तत्रदेवमद्विचारयामिदंमहत्सुखंममभातिनवाभानस्वभावमभानस्वभा
वंविपरीतंवाभाति वस्तुतोभानरूपवेषिकेनचननिमित्तेनविषयदादिनाभासमानंवेतिद्वयोरर्थः ८०० । ८०१ अर्षविचारोत्पन्नदेवानंतरमेवकार्यःश्रवणोत्तरमेवासंभावनानिवृत्तयेन्ननविश
नादित्याशयेनाह यदेति । मुमुक्षुर्यदात्वमानंदारम्भेऽभासीत्येवंगुरुणादोक्तउपदिष्टोभवेत्तदेवंचितयेदित्यवयवः ८०२ तत्रभातिनभातीत्युक्तयोःपक्षयोःपतरमवधारयितुमात्मनःस्वरूपभूत
स्यानंदस्यप्रकाशाद्देवोऽभेदोवेतिविचार्यमिस्थाह आनंदारम्भेति । आनंदरूपमात्मनः 'आनंदोऽस्मैष्ठिम्यजानात्' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धःप्रकाशादिदृष्ट्युनःसकाशाद्विज्ञांभिज्ञोवा । तत्रमध्यमरसो

नित्यानामपिद्योनित्यश्वेतनानांचचेतनः ॥ यत्सुखंप्राप्यतेह्येतैःशातिरूपंमनीपिभिः ७९९ अनिर्देश्यपरंतुभूम्यंतरेवेदशादिनः ॥ कथंनुतविजानीयांमुमुक्षु
रितिसर्वदा ८०० चितयेदस्यसंप्राप्त्येकिमुभातिनभातिवा ॥ विपरीतमिदंवापिभातिब्रह्मसुखंमम ८०१ यदाविवेकसंपन्नोमुमुक्षुर्गुरुदेशितः ॥ आनंदात्मा
त्वमेवेषब्रह्मासीहसंशयः ॥ तदेवंचितयेचित्तेनिजेनित्यमतंश्रितः ८०२ आनंदात्माप्रकाशात्स्याद्विश्रोभिन्नोथवापुमान् ॥ यदाभिन्नस्तदाकेनप्रकाशं
यातिसर्वदा ८०३ आनंदश्चप्रकाशश्चभिन्नोस्यातांयदातदा ॥ इतरेतरसंबन्धोस्यातांतौकेनहेतुना ८०४ अज्ञातश्चेज्जातश्चसंबन्धोनैवसर्वदा ॥ ततोद्वयो
र्ननिर्वास्यादजनिर्वासदैवहि ॥ अप्रकाशोयवाकापिस्यात्सुखस्यात्मरूपिणः ८०५ आत्मानैवाश्रकस्यापिजंतोर्दुःखस्वरूपतः ॥ प्रतीयतेपरमेसंश्रयो
हृदयस्थितः ॥ तेननित्यप्रकाशेनसंबन्धसुखमात्मनः ८०६

नसंभवतीत्याह यदेति । आनंदात्मनश्चिद्विभक्त्येकद्वयोनित्यत्त्वमप्यतरस्वभावायेद्वयोःपूर्वयोर्नविकारयोश्चकालाकाशयोर्निरसंयोधःसमवायोवाचसंबन्धति तादात्म्यंत्वमप्यतरत्वंकश्चित्त्वत्पु
युक्तम् तत्रात्मनःकश्चित्त्वत्वंयुक्तकृतनाशादिप्रसंगात् नापिचेतन्यस्पष्टतःपूर्वमात्मनोऽसिद्धिप्रसंगात् नापिचेतन्यस्पष्टतयादिनात्मनिसंबन्धः निर्गुणत्वादश्रुतिविरोधात्प्रथमाध्यायोक्तंयु
क्तिकलापाद्येत्पाशापेनदमुपपत्तेरानंदात्मायदाप्रकाशाद्विस्तदाकेनप्रकाशंभानंमत्वेदिति ८०१ एतदाज्ञाप्येवस्फुटयति आनंदहत्यादिना स्पष्टम् ८०४ यदानंदात्माप्रकाशयोर्मध्येऽप्यतरस्ये
यजन्त्यत्वंनित्यत्वंवास्यात्तदातयोःसंबन्धोनस्यात् योग्ययोग्येनसंबन्धेतिन्यायविरोधात् तथाचसंबन्धयोग्यतार्थद्वयोरेवजन्त्यत्वंजन्त्यत्वंदोस्वीकार्यमित्याह अज्ञातइति । यदिनुतयोरसंबन्ध
वांगीक्रियतेतदाआनंदात्मनःप्रकाशाभावंसदास्वीकार्यःस्यादितिगृहीतवदार्थः ८०५ तत्रानंदात्मनःप्रकाशाभावोन्स्वीकर्तुंशक्यःप्रकाशविनानिर्दिष्टयमेमागुपयतेरित्याह अज्ञेति । अयमा
दिकस्यापिजंतोःदुःखत्वेच्छेदयोःप्रतीयेतपुनरप्येवविषयस्वभवंतिवेदज्ञाप्येवमात्मनःस्वरूपपूर्वसुखंनित्यंप्रकाशसंबन्धमित्यर्थः ८०६

सचप्रकाशेन सुखस्य सर्वं देयं रूपं एवेति दर्शयितुं सुखप्रकाशस्यो नित्यतापदज्ञेनीया । तदर्थं सुखस्यात्मरूपतया नित्यत्वं प्रतिपादयति । आत्मन इति द्वाभ्याम् । तत्सुखं यदात्मनः सकाशाद्विज्ञेयं साक्षात् आत्मा प्रियतमो न स्यात् किंतु सुखं च न दृष्टं सुखाः धैर्येण भिषगवेष्टव्यात् । दृश्यते तु मानभूवं भूयासमित्याकारको निरतिशयः प्रेमात्मक एव । तेनात्मसुखयोरैक्यमेवेत्यर्थः ८०७ एवं सुखस्यात्मरूपत्वेनात्मनो ज्ञानयोग्यतादानात्मन आत्मनो न पतिते तु स्वस्या हतत्वाच्च सुखं निरपमिरथाह । आत्मन इति स्पष्टम् ८०८ एवं सुखस्य नित्यत्वेनेन संबन्धयोग्यस्य प्रकाशस्यापि नित्यत्वम् । पुनरपि नित्याह । सुखस्येति । प्रकाशस्य ज्ञानमोकोरेतिरप्येन सुखेन संबन्धयोगादात्मासदानंदरूपो न पतितो येन तया च परं प्रेमान् स्यात्तथा भवति रुद्धमित्याह । प्रकाशस्येत्यादिना ८०९ किंवात्मरूपं नित्यं सुखस्य भाजनं तत्तुल्यकरणाधीनं न वा चैव नित्यानित्यसंयोगविरोधस्याप्यादिस्पष्टाह । किंश्चित्ति । ननु नित्यवितर्कं यत्सुखस्यैवोपसंज्ञं अतएव नित्यं निरतिशयप्रेमनिर्वाणनित्यमपेक्षितं च विज्ञानं जनयेत्सादृशं करणोक्तं भवेत्किंचिदप्येत्यर्थः ८१० अस्तु मानस्तथेति शब्दानिरूपयति । मनश्चित्ति । परात्मन आत्मभानेनैक्यं स्वीक्रियेत तदा रूपस्य प्रयोगकत्वेनापेक्षितः कर्त्तव्यः स्यात् । न च आत्मा कर्त्ता भवितुमर्हति तस्य कर्मत्वे नावस्थितस्य कर्त्तृत्वं विरोधादिति भावः । ननु मान एव कर्त्ता मानमिषज्जित्वा ज्ञां नारायति एकदेवेति । कर्त्तृत्वे मनोभवेत्साक्षात्मानः कर्त्तृत्वरूपस्योपकारकता लक्षणादेव तत्तत्करणं कर्त्तव्यं नैतत्कर्त्तृत्वांसी

आत्मनस्तद्विभिन्नं चेदात्मा प्रियतमो न हि ॥ भवेत्सुखार्थतायस्मादात्मनो प्रपञ्चते ॥ सुखरूपस्ततः स्वात्मा सर्वेषामिह देहिनाम् ८०७ आत्मनो न जनिर्युक्ता कारणाभावे हेतुतः ॥ आत्माभिन्नस्य तं नास्य सुखस्यापि जननिर्नाह ८०८ सुखस्य जन्मनोभावे प्रकाशस्य कुतो जनिः ॥ प्रकाशस्य जनौ नैव नित्यमानंदरूपता ॥ आत्मनस्तु प्रतीयेत सदा संयोजनं न ८०९ किंतु तत्कारणनाम सुखरूपे निजात्मनि ॥ जनयेन्नित्यविज्ञानं सुखबोधात्मकं हि यत् ८१० मनस्तु करणं चेत्स्यात्कर्त्ता तस्य भवेद्विकः ॥ एकदेव कथं कर्त्तृहेतुतां स्वात्मनो वजेत् ८११ अपि दृश्यं मनश्चैतद्दृश्यते मनश्चित्ति ॥ कथं विनात्मविज्ञानं भवेदेतदमानसम् ८१२ ततः सुखप्रकाशात्मा सर्वदेवव्यवस्थितः ॥ तदात्मनः सुखं किमेह दानोभातेवानवा ८१३ विरुद्धं किं निमित्तेन भाति तत्सुखमात्मनः ॥ भिन्नं तथा मया ज्ञेयं जातं विषयसेवनात् ८१४ यद्यादर्शनतत्तादृग्यदिवस्तु प्रतीयते ॥ विपरीतं तदा ज्ञानं तस्य नूनमवस्थितम् ८१५ विपर्ययस्य जनकं न हि सत्यमुदीरितम् ॥ असत्यं जनकं चेति तत्तन्मायेति कीर्तितम् ८१६

कारणरूपत्वं न स्यादिति यावत् । महियुगपदेकस्योपकारकत्वं सर्वसंभवतीति भावः ८११ किंच मनसोपि दृश्यत्वात् नृणां मनः स्वसाधने ज्ञानेन कारणीभितुं मूलमनस्तदात्मरूपमेवेत्याह । अपि दृश्यमिति । अपि च एतन्मन इति द्वाभ्यां दृश्यतेऽनुभूयते इति कथम् । मदीयं मन इति । एतन्मनसो दृश्यत्वं कथमुपपद्येत पविमानसं मनसा जनयितुमशक्यं ज्ञातृस्वरूपं नृणां विज्ञानं न स्यादित्यर्थः ८१२ कथितमाह । सत इति । सुखप्रकाशात्मा पदार्थानां कैवल्यात् तदात्मनो न पतिते संशयदानीं किंसंभवति अपि तु नेव संभवतीत्यर्थः ८१३ अथ विपरीतमानस्य निरसितुं वैपरीत्यमभिप्रेत्य तदेतद्विचारयति । विरुद्धमिति । तदात्मरूपं विरुद्धं विपरीतरूपं केन निमित्तेन भाति । ननु का विरुद्धतेत्यत आह । आत्मन इत्यादि । आत्मनः सकाशाद्विज्ञेयं ज्ञानं विषयत्वं विषयसेवनात् नृणां पदं च यत्सुखे भासते एतच्च विरुद्धमित्यर्थः ८१४ न चैवं भिन्नत्वादिज्ञानं ममेति वाच्यं विषयस्वभावानुसरणादित्याह । यद्यादर्शयति । यद्दृश्यं दृश्यं भवति तादृशं यज्ज्ञानेन प्रतीयेत तज्ज्ञानं विपर्ययरूपमेव प्रसिद्धमित्यर्थः ८१५ विपर्ययस्तत्तत्त्वात्स्वसंज्ञातोपसंज्ञात्कारणमपेक्षेत तदा नृत्वे सति कारणत्वं मायाया एव प्रसिद्धमित्याह । विपर्ययस्येति । सामायादुत्पत्त्येवैतच्च पलायितेति भावः ८१६

इतिचिन्तयत्तस्यमायातःपृथगेवतत् ॥ स्वयंज्योतिःसुखंनित्यमनिर्देश्यप्रकाशते ८१७ कर्मणायज्ञदानादिरूपेणात्मास्वयंप्रभः ॥ जगतःकारणं ब्रह्म
ज्ञानोत्पत्तौप्रतीयते ८१८ ब्रह्मज्ञानात्स्वयंज्योतिर्यदायमवभासते ॥ अविद्यानाशतस्तज्जाःपाशानाशंप्रयातिच ८१९ ब्रह्मज्ञानात्स्वयंज्योतिर्यद्वात्यत्राधिका
रिणः ॥ नहिज्ञानंकदाचिउभातिसूर्यादिभिस्त्वदम् ॥ किंतुतेनैवसूर्याद्याःप्रतीयंतैसदेवते ८२० ज्ञानस्यापिचयोज्ञानंज्ञानेनापिनमातिच ॥ सकथंतैजसैरैतैः
प्रतिभायात्स्वयंप्रभः ८२१ एकएवपुमानेषसर्वभूतहृदिस्थितः ॥ आविद्याघातकोहंसोमध्येपिचजगत्रये ॥ अग्निरूपःसएनायमस्तिर्नारादिसंस्थितः ८२२
तमेवात्मस्वरूपेणज्ञात्वादेहीसमाव्रजेत् ॥ मृत्युमत्येत्यसंसारमीशश्चाप्येषजायते ८२३ नान्योहेतुर्जगत्स्यस्मिन्नीश्वरत्वायावेद्यते ॥ ब्रह्मज्ञानादतस्तुक्तरणीयं
यतीश्वराः ८२४ विज्ञेयोयःपुमान्सोयंसर्वजोविश्वरुतथा ॥ अनुत्पन्नःसदाकालकालःसर्वगुणैर्युतः ८२५ विशेषेणापिनिखिलंजानातीदंचराचरम् ॥ क्षेत्रज्ञस्या
स्यजीवस्यमायायाश्चपतिस्तथा ८२६ गुणानामपिसर्वेषांसुखदुःखादिकारणम् ॥ नियंतासंमृतेर्षघस्थितिमोक्षैककारणम् ८२७ सआत्माविश्वरूपःसन्हेतु
र्बन्धस्थितौभवेत् ॥ मरणादिविहीनश्चबन्धमोक्षैककारणम् ८२८ ईशआत्मनिसंस्थायज्ञानरूपोऽत्रसर्वमः ॥ स्थितिकालेसदादेवोभुवनस्यास्यगोपकः ८२९
यईष्टेजगतोभित्यंयस्मादन्योनचेश्वरः ॥ कश्चिदस्ति सपुत्रात्मातस्मादन्योनविद्यते ८३०

श्रुतीत्यर्थः ८२३ नाग्यइति । ब्रह्मज्ञानादग्यईशभावलाभाहेतुर्नोस्तीत्यतस्तद्ब्रह्मज्ञानंकरणीयंश्रवणादिद्वारासंपाद्यमित्यर्थः ८२४ ईशरूपवेदकपोःबोहससतदज्ञयोरर्थव्यत्ये विशेषइतिपट्टिः ।
योऽर्थमासतपनविज्ञानविषयत्वेनोक्तःपुमान्सर्वज्ञतादिधर्मशाली तत्रसर्वज्ञत्वंसामान्येनसर्वविश्वं अनुत्पन्नत्वंकारणहीनत्वं ८२५ विशेषेणेति । श्रोत्रोपदेनतस्यविशेषतःसर्वविरचमुक्तं तथाजी
वस्थभायायास्तद्वृणानांषपतिःप्रभुःसुखादिरूपकमंफलदस्तथाव्याविकारणत्वेनसंसाररूपनियंतान्यदवस्थाहेतुःपासकश्चेतिद्वयोरर्थः ८२६ । ८२७ सत्रात्मेति । सप्रबंधरूपेणरहोभन्वहेतुः मरणा
दिहीनत्वेनरहस्यमोक्षहेतुः तथाज्ञानरूपेआत्मनिरूपेविधित्वाईशःसर्वमश्रुतथास्थितिकालेमोक्षकश्चेतिद्वयोरर्थः ८२८ । ८२९ यईष्टेइति । श्रवणैवर्थस्यपरमकाष्ठाभूतःकश्चिद्विशेषतोचर्कयितु
मश्रवणःसएवात्मत्वेनविशेषइत्यर्थः ८३०

महाशक्तिर्देवस्यैकवाक्यतयायैदंशेषति अहमित्येवमभिः । हेतुयोऽहमित्येवनिषतोनिषयोऽज्ञादिभिर्युतःसंस्तदेवंसंप्राप्येज्ञानंवाप्तवानस्मीति ८३१ इत्येकथमित्याकांक्षायामाह यत्तान्
 मित्यादि । योजनानांहरिणमगर्भमुत्पाद्यन्नसह्येवेज्ञानं दत्तवांस्तंदेवमात्राकारवृत्तिलभ्यमईमोक्षकामःअरण्यतोस्मीति सर्ववः ८३२ तत्पदेवस्वरूपत्वक्षणमाह निष्कलमिद्व्यादिना ।
 कीदृशीति निष्कलंनिरवयव स्फुटमन्यत् ८३३ अमृतत्वस्येति । मोक्षरूपस्यामृतत्वस्यस्वरूपेणप्रयोज्यते यत्स्वरूपमेवामृतत्वमितिपावत् तथादृष्टेयनाशिवद्वयाधिविनिर्मुक्तस्वरूपेणाव
 स्थितमितिद्वयोरर्थः ८३४ । ८३५ विज्ञायेमवतारयति एवमितिद्वयां । एवंप्रार्थितोदेवोमहतादृशज्ञानंरक्षयाम्येनहंतदेवमात्मत्वेनहृदयानस्मिपदिज्ञानंविनामोक्षोनेवभवतीतिद्वयोरर्थः
 ८३६ । ८३७ विज्ञायेमाह यदेतिशेषभिः । आकाशस्यवर्णवदेष्टुनेवःकुर्वत्संदेहमविज्ञायापिमृच्येतेत्यर्थः ८३८ अस्यास्त्वस्फुटयति आकाशेति । स्फुटम् ८३९ शिवपदमदांशितामात्मनस्तु

अहंपूर्वमिमं देवमित्यंमंप्रार्थयमर्चदा ॥ प्राप्तवानात्मविज्ञानंनियतोत्रयतीश्वराः ८३१ ब्रह्माणंजगतोयोनियत्पादितवानपुरा ॥ यश्चदेवानदादस्मैतंदेवंस्वात्मनि
 स्थितम् ॥ आत्मज्ञानैकसंवेद्यंमुमुक्षुःशरणंगतः ८३२ निष्कलंनिष्कियंज्ञांतंसुखमात्मस्वरूपकम् ॥ सर्वदोषविनिर्मुक्तंकारणेनविवर्जितम् ८३३ अमृतत्वस्यमो
 क्षस्यनेतुवद्वारकंपरम् ॥ दग्धेधनोयथावन्दिःस्वरूपेणावतिष्ठने ८३४ तथास्वस्यस्वरूपेणवर्तमानमहेश्वरम् ॥ मायामयसमुत्थानकार्यजातविवर्जितम् ३५
 एवंसंप्रार्थमानःसन्महत्सममवानुशिवः ॥ मोक्षस्यकारणंज्ञानंदत्तवान्करुणाकरः ८३६ येनज्ञानेनतंदेवमात्मस्थंपरमेश्वरम् ॥ हृदयानयमविज्ञायमुक्तिर्नैवभवे
 दिह ८३७ यदाचर्मदकाशवेष्टयिष्यंतिमानवाः ॥ तदादेवमविज्ञायदुःखस्यातोभविष्यति ८३८ आकाशवेष्टनंयद्वत्कडुमत्रनशक्यते ॥ आत्माविज्ञानतस्त
 द्दन्मोक्षःप्राप्तुंनशक्यते ८३९ एवंपुत्रततोदेवःस्वयंयोगोतिरितोरितः ॥ आनंदात्मैवयतयोज्ञातव्योत्रमुमुक्षुणा ८४० अयमेवजगद्योनिर्मायावीमायवाप्रभुः ॥
 भवतांचममाप्येपस्थिरजंगमदेहिनाम् ॥ आत्मासर्वगतोनिःश्वरःसर्वभेदविवर्जितः ८४१ अस्मिन्नेवचकालाद्यादेतवःपरिकल्पिताः ॥ यथाविशुद्धआकाशेमे
 घानानाविद्याअपि ८४२ अस्मिन्सर्वमिदंविश्वमायथापिसमन्वितम् ॥ प्रतीयतेयथाकाशेगंधर्वेनमर्च्यथा ८४३ एकएवयथास्वप्नेशयानोवहुभेदवान् ॥ एवमा
 त्मात्रसंसारेवहुभेदोमृपैवच ८४४ कण्ठोपरमाद्यद्वत्सुप्तौनैवकिंचन ॥ द्वैतजालंविजानातिसंसारेपिस्थितपुमान् ८४५ अविद्योपरमात्तद्वदिदं दुःखमनेकधा ॥
 नपश्यतिपुमान्मुक्तावानंदात्मास्वयंप्रभः ८४६

रिपतामभिनयन्सर्वत्रयमभेदमृपसंहरति एवमेत्येवमभिः । एवदेवःस्वयंमहात्मानंरूपोज्ञोयमुमुक्षुणेति ८४० यतःसर्वत्रमाययासर्वोपादानेसर्वेश्वरःसर्वोन्मायेत्याह मयमेवेति
 ममुरीश्वरःभवतांममात्रेयांषांमायेति ८४१ तस्यसर्वाविज्ञानत्वंदर्शयति अस्मिन्नेवेतिद्वयां । स्पष्टम् ८४२ कालादिकारणानिवादिभिर्यथातयकल्पितानितथाअप्राकृतादिकंविश्व
 माप्यप्यारोपमदशिकाभिःश्रुतिभिस्तत्रकल्पितमित्याह अस्मिन्सर्वमिति ८४३ तत्रजीवभेदरूपनाहृदतेनस्फुटयति एकएवेति ८४४ ज्ञानरूपमोक्षकालेत्यमृदतांदृष्टांतेनाह करणोपरमा
 दिति । करणानांमिद्विषयाणामुपरमरूपाणामुपशोभंसारतैरायापि विज्ञेयेश्वरमात्रेणाविषयत्वेनंजानातिसंसारविद्योपरमोक्षरूपेतेमोक्षेपीतिद्वयोःसर्ववः ८४५ । ८४६

तस्य ज्ञानेन परमं ह्येवं विज्ञायति यथेति ८४७ अस्मिन् ज्ञानस्य ह्येवं चैव यत्प्रकारं भाषयति तदा सा मुत्थापयति इदमिति श्रुतिः । हेतुय इदं ज्ञानं दुर्लभमिति पदं गथाभावे हि दुर्लभं तत्तथाव
 च्यति शेषः देवता अविभक्तो ज्ञेयः सत्यः ईदं ज्ञानं न वदन्ति किन्तु वरा नेव तस्मिन् ज्ञाने उपपन्नस्यति यस्तु वैवेक्ये न तु भवति तं मत्वे संस्य पात्रवद्भावेनोति द्वयोः संबंधः ८४८ । ८४९ तत्रोदाहरण
 भूतं यमनचिकेतोऽसौ सति मित्याह यम इति । यथा सत्यपात्रवद्भावेनैवैरसं तु प्राप्य न चिकेतोऽसौ विद्यायां तदा तु यमं भवतस्तपः प्रभावात्स्वयं ज्ञानं वेति ५० तदिभवात् कथं स भाषा मिदमुक्तमिति
 शंकां वारयति भवतां त्विति श्रुतिः । दुर्लभमपीदं ज्ञानं यन्मया भवतां पुरत उक्तं तत्रेति श्रुतिरप्येवं विधा मम बुद्धिरित्यर्थः ५१ एवं विधा कीदृशी न्यायांसां गृह्यति अहमपीति श्रुत्या । यथा ह मयेति श्रुत्या
 ऽपि च यो न वक्ष्यामि तदिह चोपरः को वक्ष्यति तस्य वक्ष्यते इति विदित्यर्थः ५२ अहमिति । अहं रूपं इदं धर्मं दत्तस्योपकाराय प्रवृत्तः स ज्ञेयानधिकारिणोऽतिथिः अतः कथं स्वज्ञानं वचया
 मिदमपराधमिति ५३ इत्यादीति । आदिपदेन 'इदं यः परं गुह्यं दत्तं केन्यभिधास्यति । भक्तिमयि पराङ्मुखताया मेवेत्यसंज्ञः । न च न स्मरन्मनुष्ये पुनः किंचिदपि कृतम् । भवितान्मम तस्मात्

यथा ज्ञानं ज्ञानात्स्वप्नः सर्वः प्रलीयते ॥ तथानंदान्म विज्ञानात्स्वप्नोऽपि विलीयते ८४७ इदं कारणविज्ञानं दुर्लभं यतिपुंगवाः ॥ मनुजैर्देवतायद्वद्बहुशः परितोपि
 ताः ॥ न वदति प्रयच्छति वरात्रानाविधानपि ४८ संतोषं यो न तैर्गच्छेत्पुमानत्यंतशुद्धिमान् ॥ तस्मै वदति कृच्छ्रेण सत्यपात्रवत्संगताः ४९ यमो यथा पुगवादीन्म
 तुष्टो न चिकेतसे ॥ स्वयमेव भवंतोऽपि ज्ञानं त्येतद्यतीश्वराः ५० भवतां तु मया यत्कथितं ब्रह्मवेदनम् ॥ दुर्लभं तदिदं किं नु मम बुद्धिरियं स्थिता ५१ अहमप्यात्मनि
 ज्ञानमर्थिभ्यश्चेद्वदामि ॥ आर्थिभ्यः को परो ब्रूयान्मत्तो यो ब्रह्मविद्वेत् ५२ अहं सर्वोपकाराय प्रवृत्तोऽस्मि मदायतः ॥ ततः कथं न ज्ञानं वचयामि यतीन्मति ॥ ए
 ते मेऽतिथयस्तद्ब्रह्म ज्ञानाधिकारिणः ५३ इत्यादि बहुधा चित्ते चित्तयित्वोक्तज्ञानहम् ॥ आत्मज्ञानमिदं गुह्यं भवत्यो ज्ञयतीश्वराः ५४ एतावदुक्ता भगवान्संश्ले
 शाश्च तरोमुनिः ॥ वाक्यादुपरतिप्राप्त आस्ते पूर्ववदीश्वराः ५५ तपः प्रभावतस्तद्गदीश्वरस्य प्रसादतः ॥ श्वेताश्वतरनामायं वेदवेदांगपारगः ५६ आत्मविज्ञानसं
 पन्नो ह्यतिथिभ्यो निजाश्रमे ॥ अत्याश्रमिभ्यो न्यासिभ्य उक्तवानात्मवोधनम् ५७ लोके स्यात्परमो हंस आश्रमो ह्यधिको हिंसः ॥ आश्रमिभ्यश्च सर्वेभ्यस्तस्माद
 त्याश्रमोन्वयम् ५८ एतदाश्रममापन्नायतयोधीयिरेततः ॥ इदं पवित्रं ब्रह्मात्मविज्ञानं मोक्षकारणम् ॥ मोक्षार्थिभिः सदा सद्भिर्मुनि संघैर्निषेवितम् ५९ वेदातिपरमं
 गुह्यं पुराकल्पप्रणोदितम् ॥ पूर्वेपांक्यते यत्र सृष्ट्यादिकमनेकया ॥ सपुराकल्प इत्युक्तस्तेनैतत्परिकीर्तितम् ८५०

दशः मियतरो भुवि 'इति भवतु किं प्रदीप्तं तस्य पात्रोपदेशो भवतु मसा इत्यग्रहः स्वप्नं वत् ५४ एवमुक्ता श्वेताश्वतरोर्मोर्न कृतवानित्याह एतावदिति ५५ एकविंशत्यार्थमाह तप इति श्रुतिः ।
 तपः प्रभावेण देवानुपदेष्टव्यं तस्मिन् ज्ञानेन लब्धवानि जाश्रमा मतेभ्यः अत्याश्रमिपदोक्तेभ्यः संन्यासिभ्य इदं ज्ञानं मुक्तवानिति द्वयोः संबंधः ५६ । ५७ अत्याश्रमिपदस्य संन्यासिभ्यस्तपः सर्वं दर्शयति लोके
 ति । परमं लोकाश्रमो भवति इतराश्रमिभ्योऽतिज्ञायितं भवति 'स्यात्संन्यासपरेष्वप' इति श्रुतेः अतः संन्यासी भवत्यार्थीत्युक्तः ५८ एतदाश्रममिति । एतं संन्यासाद्यं भगवांस्तदापस्ततः श्वेताश्वतरा
 दिदं ज्ञानं पवित्रत्वादिशालि अर्थिभिः अपयनेन लब्धवन्त इत्यर्थः ५९ इदं ज्ञानं वेदातिपुगवोभ्येत्युक्तं अत्र पुराकल्प रूपेण ग्रंथेनोक्तं यत्र वेदभगोपूर्वेषां पात्रानां
 सृष्ट्यादिकोऽप्यवधारउत्पत्तेसपुराकल्प इत्युत्पत्तेष्वप्यात्रैव ब्रह्मवादिनां विचारयसमाचमउक्त इति ८५०

शांतीति । इदंज्ञानंरूपालुनापिज्ञान्यसिगुणदीनयार्थिनेपिनवेद्यं । शांत्यादिरूप्याधिकारसंपत्त्यापिपुत्रशिष्याभिरायनदेयमित्यर्थः ८६१ मंत्यमंत्रतात्पर्यायंपंचकपति उक्तस्यादि
ना । गुरुभक्त्याविहीनायाधिकारिण्येवमुपधाकथंषिदुःकापिसारंतात्पर्यार्थेनवदेदित्यर्थः ८६२ कीदृशपदाहवक्तव्यमित्यत आह देववदिति । अपि कारंसाधनमनुष्ठपसंपन्नत्वेभनन्दे
वह्नुसेवायामप्रमत्तश्रयोभवेत्स्मैवदेदित्यर्थः ८६३ गुरुवेमुत्सवेऽन्यधर्षकानिपुराणाममादिवाक्यान्धर्षतःपाठश्चानुक्रामति गुरुमित्यादिना । मोहःप्रमादः ८६४ कर्मणेति ।
योगामभ्युपयोगुरुमदमन्यतेसकृदधिकसहस्रसमविषेजैतुभिन्वांतेनरकेपतर्तित्यर्थः ८६५ एकाक्षरेति । एकाक्षरमदातारमपीतिज्ञेयः भूतसंप्रवःप्रत्यक्षतत्पर्यैतम् ८६६ कृतघ्नानामिति
स्पर्धम् ८६७ समदेति । समुद्रदोहीमहापातकानिब्रह्मत्यापुराणानादीनि उपपातकानिमोवदादीमिस्मृतिप्रसिद्धानि ब्रह्मानरकमितिज्ञेयः ८६८ अत्रेति । अत्रज्ञाके ८६९

शांतिदात्यादिहीनायविषयासक्तचेतसे ॥ अर्थिनेपिनदातव्यगुरुणाधिकृपालुना ॥ अपुत्रायाप्यशिष्यायवक्तव्यंनाधिकारिणे ८६१ उक्तसत्यपितत्सारोक्तव्यः
सर्वधानहि ॥ गुरुभक्त्याविहीनायसर्वदाप्यधिकारिणे ६२ देववद्योगुरुपश्येदप्रमत्तोधिकारमाह ॥ सएवब्रह्मनिज्ञानंफलवत्प्राप्त्यान्नरः ६३ गुरुंयोमानवैरन्यैस
संपश्यतिमोहतः ॥ नतस्यास्मिन्भवेष्टोकेसुखंनैवपरत्रवा ६४ कर्मणामनसाचागुरुंयोनावमन्यते ॥ मयातिनरकाघोरान्महारौरवसंज्ञितान् ६५ एकाक्ष
रमदातारंगुरुंयेनैवमन्यते ॥ समुदोनरकंयातियावदाभूतसंप्रवम् ६६ कृतघ्नानांदिषेलोकायेलोकब्रह्मपातिनाम् ॥ मृत्वातानभिसंयातिगुरुद्रोहपरोनरः ६७
समहापातकीज्ञेयस्तथोपपातकीत्यपि ॥ गत्वाकल्पसदृक्षातिविष्टायांजायतेकृमिः ६८ अत्रसर्वासुविद्यासुकारणंगुरुरीरितः ॥ यथाशिवस्तथैवायंपूजनीयःप्रयत्न
तः ६९ शिवेरुष्टेगुरुस्त्रातागुरोरुष्टेशिवोनहि ॥ शिवादप्यधिकंतस्मादुरुंयत्नेनपूजयेत् ७० अहंमानादिदोषेणस्वगुरुंयोवमन्यते ॥ प्रायश्चित्तंनतस्यास्तिलोके
स्मिन्पापकारिणः ७१ ब्रह्महत्यादिपापानांष्टाशास्त्रेणनिष्कृतिः ॥ गुरुद्रोहस्यनैवस्यात्कापिशास्त्रेप्रव्रज्यते ७२ ब्रह्मप्रादधिकोज्ञेयःकृतघ्नोमनुजोभुवि ॥
गुरुद्रोहीततोपिस्यादधिकोयंनराधमः ७३ गुरुर्मातापितावापिगुरुर्देवमुदाहृतम् ॥ गुरुर्वपुःसखातद्ब्रह्मगुरोरपरःसुहृत् ७४ गंतव्योगुरुरेवात्रस्वात्मज्ञानेनदे
हिना ॥ ततोगुरोरवज्ञानादात्मनःकुरुतेत्विमाम् ७५ आत्मन्यस्मिन्नवज्ञातेविश्वावज्ञाकृताभवेत् ॥ अवज्ञावधउद्दिष्टःशस्त्रशून्योतिदारुणः ७६ इतःशस्त्राक्षणं
दुष्कृतंप्राप्तुमादानवापुमान् ॥ अवज्ञयाहतोदुःखंयावज्जीवंसगच्छति ॥ विश्वदुःखंरुतःकेनशुभंपुंसोभविष्यति ८७७

शिवेति । रुष्टोपगतं ८७० अहमिति । स्पर्धम् ८७१ अत्रेति । निष्कृतिःपापशिक्षं गुरुद्रोहस्यनुज्ञानसंभवतिज्ञात्वेनहृष्टाचेत्यर्थः ८७२ ब्रह्मप्रादिति । कृतघ्नवृषभारतेगौतमो
पाल्यानेदृष्टव्यं ततोप्यधिकोगुरुपृक् ८७३ मरुपकृतप्रादाधिकर्षंरुष्टपितुंगुरोःसर्वोपकारिरूपतामाह गुरुरेति । सस्यामिर्व सुहृदुपकारकः ८७४ गुरुद्रोहस्यसर्वपापाधिक्रियेउ
पपन्निमप्याह गंतव्यमिति । 'ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति' इतिभुक्तेदिनाज्ञानेनलभ्यंयत्प्रसक्तदूषोगुरुर्भवतिवदवज्ञायांअज्ञोऽभिन्नस्यात्मनोऽवज्ञाभवतिआत्मनोऽवज्ञायांतुआत्ममपस्वस हलमपंचस्पाव
ज्ञावधरूपाभवतीतिदुपोरर्थः ८७५ । ८७६ अवज्ञारूपवधस्यशस्त्रवधादुत्कर्षमाह इतइति । अस्त्रादेवोर्षोहस्तस्यशस्त्रंदुःस्वपाप्मिःसंदिग्धाववज्ञायातुनृत्तिद्वारामरणावंदुःखंन्यते एवं
विश्वदुःखयतःशुभंदुर्लभमित्यर्थः ८७७

फलितमाह तस्मादित्यादिना । स्वर्हृदयम् ८७८ । ८७९ सक्रमिति । अस्वगुरोर्वचनस्वगुरोरस्तापितावेक्ष्यकर्मव्यमित्यर्थः ८८० कर्माभ्यामिति । तत्पदगुरोः कीर्तिं शृणुयात्तन
निन्दकस्यनुपरिभ्रमपमानपथात्किं कुर्यादिति ८८१ अशक्येति । निन्दकस्यपरिभवेऽशक्येतुस्वयंततोऽतन्मन्यं तदशक्तौ कुर्यात्पिपायमिदृशस्थेयमित्यर्थः ८८२ किं बहुतेनेति । बहुनोक्ते
न किंसंसेषाद्ब्रवीमि इदं गुरुभजनं गुरुमतमन्तयेव सुखकामेन कारयेमित्यर्थः ८८३ मोक्षरूपः पुरुषार्थस्तत्त्वेनेव लभ्य इत्याह मधीष्टेति । अर्धमोक्षरूपः ८८४ उक्तार्थं मूलमूलं प्रमाणमेव सर्वं इत्याह
यस्येति । एते श्रुत्युक्तमधीः पदार्थाः पुरुषार्थाः ८८५ अर्धवत्स्वपुरुषार्थपरत्वमादापमन्त्रार्थमाह एते इति । इत्यस्यावस्थाः ८८६ गुरुभक्तिप्रवणत्वं उपपत्तिमप्याह मधीति । यथा मन्त्रार्थपर

तस्मात्सर्वात्मना कार्यकर्मणा यनसागिरा ॥ गुरोः प्रियतमं सर्वं स्वात्मना क्षेममिच्छता ८७८ सावधानो यथा जंतुर्देवपूजापरो भवेत् ॥ गुरुपूजारतस्तद्दत्तावधानः
सदा पुमान् ८७९ उक्तमस्य प्रकुर्वीत शुभं वाऽशुभमेव वा ॥ मनसा हर्षयुक्तेन निजदेहमस्क्षयन् ८८० कर्माभ्यां शृणुयात्तद्वत्स्य कीर्तिं च सर्वदा ॥ दोषान्कुर्यादशक्ति
कुर्यात्परिभवं सदा ८८१ अशक्ये सति कुर्यात्स एव बुद्धिमतां वरः ॥ यत्रात्मनो गुरोर्निन्दाक्रियते पापमोहितैः ॥ तत्र कर्णोपि पापैव स्थेयं शक्यं गतिर्न चेत् ८८२
किं बहुतेन संक्षेपाद्गुरुमतयावदाम्यहम् ॥ करणीयमिदं स्वात्मसुखकामेन सर्वदा ८८३ अर्धमोक्षवन्नित्यं गुरुभक्तिमहानि शम् ॥ कुर्वतो जायते चायं पुरुषार्थो धिका
रिणः ८८४ यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवतया गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशं ते महात्मनः ८८५ एते वेदोदिताः सर्वे पुरुषार्थाश्चतुर्विधाः ॥ गुरुभक्तस्य हस्त
स्थामभं त्यन्न संशयः ८८६ ब्रह्मचर्यादिके यद्ददप्रमत्तोऽप्रसाधने ॥ वर्तते गुरुभक्तौ च वर्तितव्यं तथैव हि ८८७ तल्लक्षणेऽपि च संतुष्टे गुरौ नास्ति भयं ततः ॥ प्रायश्चित्ताशु
पायेन यत्तत्पुत्रविशोधयेत् ८८ गुरुभक्तेस्तु विदेषे गुरौ विमुखता गते ॥ प्रायश्चित्तादिकं नैव तत्र किंचन विद्यते ८८९ गुरो विमुखता गते विमुखाः सर्वदेवताः ॥
भवन्ति कियमाणं च पुण्यं पापं हि जायते ८९० तस्मात्सर्वात्मना सर्वं श्रुत्वा विषयफलार्थभिः ॥ देवत्रित्यमेवायमर्चनीयोऽप्रमादिभिः ८९१

प्रणिधानादिपुसावधानो बध्नेतथाधिकारिणा गुरुभक्तावपि सावधानेन भवितव्यमित्यर्थः ८७९ तल्लक्षणेति । तेभ्योऽप्यर्थादिभ्योऽप्येवं शेषितानि प्रसन्नो गुरुः प्रायश्चित्ताद्यैर्विशोधयिष्यति ८८ गुरुभक्ते
स्त्विति । यदा पुमान् गुरुभक्तेर्विदेषे दान् भवति तदानं किंचिन्नार्थं यतो देवता अपि विमुखी भवति कियमाणं पुण्यमपि च पापं तस्मात्परायणमते इति द्वयोरर्थः ८८२ । ८९० तस्मादिति । अनृवि
धं मर्त्यकाममोक्षरूपं फलमिच्छति तस्याऽपि तत्त्वैर्जीवन्मुक्तैः परमैर्देवैरपि गुरुभक्ताः । 'बाह्वायुसर्वदेवदेवतां गुरुताः' इत्युक्तेः । अथाश्रमवासिभिः संपूज्य इति कुवाच्य
मिति ततो भवति तद्वत्स्वैरपि गुरुः पूजार्थं तस्या इति द्वयोरर्थः ८९१

८९२ इत्यभिप्रायवानिति । उक्ताशयेन श्वेताश्वतरोऽमौनीजातस्तस्य चित्तमभिप्रायं ज्ञात्वा तदुपविष्टमभिर्नयमस्तत्सर्वमुपयः स्वस्वमुपदेष्टान्मताहति ८९३ उपसंहरति हतितेहितिद्राम्पां ।
कारणविचारपूर्वकं मायाशक्तिदर्शने निष्पन्नं मुनीनां मायाज्ञानं पदश्वेताश्वतरोऽलकवांस्तत्तेकथितं अन्यथा हि श्रोतुमिच्छतीति ८९४ । ८९५ यमज्ञानेन योमेन प्रपञ्चवाद्यमदर्शितम् ॥ भजतेपयि
नोऽष्टाभिर्नामभिः सोऽस्तु संकरः ॥ १ ॥ अन्वयार्थः प्रपञ्चस्यादप्येवकारोकारमकारमकारं मानादविदुर्ज्ञातिज्ञां पृथीतास्येदुविधाविनुरीयां तानामप्यात्मनां चतुर्णां प्रोक्तानुज्ञाप्रमुखाऽ

ज्ञान्यादिगुणसंपन्नैः किमन्याश्रमवासिभिः ॥ ततपुत्रमयंतोपि गुरुन्यातुमुनीश्वराः ८९२ इत्यभिप्रायवान्मौनीसंश्लेषताश्वतरोभवत् ॥ ज्ञात्वा ते यतवस्तस्य चित्त
मुक्तं चधीमतः ॥ अभिनंदयथान्यायं सर्वे स्वान्स्वान्गुरुन्ययुः ८९३ इतितेकथितं ज्ञानं यच्छेताश्वतरोवदत् ॥ कारणानां विचारेण मायाशक्तेश्च दर्शनात् ८९४
मुनीनां ब्रह्मविज्ञानसंपन्नानां महात्मनाम् ॥ इतः परं किमन्यत्त्वं श्रोतुमर्हसि सुव्रत ८९५ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यनंदात्मपूज्यपादशिष्येण श्रीशंकरा
नंदममवतारविरचिते उपनिषद्ब्रह्मआत्मपुराणे श्वेताश्वतरोपनिषत्साराध्यायप्रकाशे श्वेताश्वतरसंन्याससंवादीनामाष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

विकल्पाख्यानामपि दैवसाक्षिरूपाणां चतुर्णां चक्रमेषवाचकेषु मध्ये मध्ये न दक्षिणमविकल्परूपं यतयोरेतेन भजते सोऽस्माकं तदसत्त्वानां भवज्ञानं च हनामभिरुदशतनोत्विति ॥ इति श्रीदत्तकुलमिलक
कृष्णचंद्रात्मजदिलारामसूरितनुज रामकृष्णस्य श्रीविश्वेश्वरायमपूज्यपादानुगृहीतस्य कृतो आत्मपुराणटीकायां सत्यसदाख्यापामष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

॥ इत्यात्मपुराणे अष्टमाध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे नवमाध्यायप्रारंभः ॥

भा. पु.

॥ १ ॥

इत्युक्तेति । वेदकीर्तिरुत्तमास्मात्तस्य १५ तत्रप्रथमकं विज्ञातवार्थमुच्यते । आसीदिति श्रुतिः । अरुणस्य सुतो लोके क्रमनीयमसदा ॥ कदाचित् कुत्रचिदास्थे याः शुभाभावस्ताः पुत्रस्य स्वजनमिति प्रविधावत्यपित्वा यतोऽतिबालपुत्रे स्नेहवानिति चर्ममूल्यः । इदं च मातापितरौ भार्यासाध्वीभुतः शिशुः । अपकार्पशतक्याभर्तव्यामनुरज्ज्वात् ॥ इति वाचानुसरण्यात् १६ मोविधमिति । मोकर्षविषम् स्वभागेन स्वकीयभागाभिप्रायेण ॥ गाः १७ पातुमिति । एतावद्वागावो द्विजन्ता न विष्कम्भिसम्पत्कृत्युक्तशक्त्याप्यभिष्पृक्तमेव दर्शितो दकाहस्यतीताः चर्मपत्रप्रयोगः श्रुतेः कृतवन्ति भावः । चर्मधार्याभिर्द्रिपपदोक्तम् १८ । १९ तस्येति । तस्योद्बालकस्य स्वभावादास्तितः साति द्विकवर्गभद्रावान् २० तद्विचारमभिनयति यद्येनेत्यादिना । स्वहम् २१ एतावत्त्वोद्भावाविप्राणां न सुखाः मृत्युवदुःखाः सन्ति तत एतावत्त्वोद्भावाविप्राणां न सुखाः मृत्युवदुःखाः सन्ति तत एतावत्त्वोद्भावाविप्राणां न सुखाः मृत्युवदुःखाः सन्ति २२ मय

इत्युक्ते गुरुराहैतदारुणानवेदकीर्तितम् ॥ प्रहृष्टो हृष्टमनसे स्वजिष्वायमिषायसः १४ आसीदुद्बालको नामाविप्रो वेदविदारः ॥ अरुणस्य सुतो लोके क्रमनीयमसदा ॥ अन्नदानेन नितरां कीर्तिं प्राप्नोति ज्ञातमः १५ कदाचित् कुत्रचिदास्थे सर्वस्वदातुमुद्यतः ॥ पुत्रस्त्वविधायैव शुभागाः स्नेहमयुतः ॥ पुत्रेऽतिबाल के विप्रो धर्मज्ञानां पुरःस्थितः १६ गोवितमेन बहुलमस्यासीद्वाक्पथस्य हि ॥ वृद्धागास्तु स्वयंतत्र जगृहे पुत्रलोमतः ॥ स्वभागेन च ताः सोपि ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा १७ पातुं पानीयमप्येता अमुं च यवसंतया ॥ नशक्ताः केन दुग्धस्य दाने शक्तास्तु येन नः १८ आशाता सुकथं नाम भवेद्गर्भस्य धारणे ॥ एतावद्वास्तु गादातुं प्रहृतो यंकदाचन १९ तस्यासीत्तनयः कश्चिन्नाचिकेता इति श्रुतः ॥ स्वभावादास्तिकेनित्यं कुपारः पंचहायनः ॥ इदं विचारयामास पितुरं कस्थितस्तदा २० यद्येन दी यते यस्यैवाद्याय च यादृशम् ॥ ततेन लभ्यते यस्मात्तादृशेन च तारुणम् २१ एतामावोऽप्युनादताः पित्रा क्लेशैरुहेतुकाः ॥ विप्राणां तत एवार्थपिता क्लेशगमिष्य ति २२ असुखानामयेलोकाः सर्वदैवभयप्रदाः ॥ दुःखदो ब्राह्मणानां यस्तान् सयातिन संशयः २३ तादददुःखदो भिन्नपितायाः स्युर्निरर्थकाः ॥ गास्तस्मादमु मेतस्माद्धारयामि कुदानतः २४ अनेन स्थापिता मावो मदर्थयाः सुशोभनाः ॥ तासामेप करोत्वन्नदानमस्य मया हि केम् २५ पुत्रदारादिकं वित्तं परलोकोपकारि यत् ॥ तदेव वित्तं विज्ञेयमपरलोहगृहला २६ अहं चास्य सुतो यस्मात्तस्माद्वित्तं संशयः ॥ अस्मैव धर्मतः स्वस्य जनकस्य महात्मनः २७ अपंतमः पितायस्य दुःखोदधि स भवजेत् ॥ सुतस्य ज्ञानतः पुत्रः पितुरुच्चारयुवसः २८ ततो ह मात्मनो दाने प्रेरयिष्याम्यमुं मयि ॥ स्नेहयुक्तं ततश्चित्तमयं मे न्नास्यति स्वयम् २९

मर्थोऽनेनोक्त इति दर्शयति तदर्थमाह अनुस्मृतिद्वयां । चोद्भावाणां दुःखदोः सुखसंज्ञाभयप्रदाः लोकाश्चासीति २१ तद्वदिति । यानिरर्थकानिष्कलाभावस्तामाभिमेभ्यो ददत्तमयं यन्नेपिता विप्राणां दुःखदोः सुखसंज्ञाभयप्रदाः लोकाश्चासीति २४ तृतीयकं विचार्य मुच्यते । अनेनेति श्रुतिः । अनेन पित्रा अत्रापि योपायावो मदर्थे स्थापितास्ता एव कुतो न ददाति अस्व पितुर्भक्षितया किं प्रयोजनमिति २५ यतो विष्कम्भपरलोकोपकार एव मयानुक्तमिति । पुत्रेति । यत्पुत्रादिकं वित्तं तत्परलोकोपकारि सदेव वित्तं तत्स्वभावाच्च मयं करोत्वन्नदानमस्य मया हि केम् २६ अहमिति । अहमप्यस्य पुत्रत्वेन जिनं भवामि चर्ममूल्यं दर्शयामासोऽप्येति २७ पश्य कुपुत्रस्य पश्यतः पितुः परलोका नि निमित्तं स्यात्तु पुत्रः पुरीषस्य इत्याह अपामिति २८ तद्वदिति । ततः स्वस्य विचार्य लोकोपयं चर्ममूल्यं दर्शयामासोऽप्येति २९ एतावत्त्वोद्भावाविप्राणां न सुखाः मृत्युवदुःखाः सन्ति तत एतावत्त्वोद्भावाविप्राणां न सुखाः मृत्युवदुःखाः सन्ति २९

३० इति संक्षिप्येति । तत्र योऽपि केनाऽपि तं मतीः सुकृतान् इति किं हेतुमत्त्वं तस्मै हि जायदास्यसीति विवेकमेकमस्ति तेनैव मुक्तं किं तु द्वितीयवारं तृतीयवारं चेत्यर्थः ३१ एवं तं प्रमत्तं च तं पितामहे
त्याह पितामीति ३२ पितृवाक्यमभिनयति त्वामिति । स्वस्वम् ३३ चतुर्थार्थप्रपञ्चयति एवमुक्त्यावि । ततः सप्तपिन्धवा एव चितपायास्त एव कथं एव पितास्त्वयदुःखमप्येतन्नैव चने
विमर्शमुक्तवान् ३४ पुनस्त्येति । एतदुःखम् ३५ प्रमत्तिवर्तमानि कृत्स्नमभितिमवश्यं भाविष्येति पितृवाक्यपरिपालकजन्मवर्तमानं सप्तपुत्रलाभादिन्याह प्रमेति । श्रेयो धर्मान् कृतवन्तः परं नास्ति
यः स्वयं प्रदीप्यति तस्मै पित्रादानमिति ३६ परं तेनैव सप्तदुःखमनुसंगममविधि विदीदीत्याह अस्त्येति । अत्रमद्विधौ पुत्रस्य शिष्यस्य वा तिस्रो वृत्तयः 'अद्यमभित्तं कुपयिष्योक्तकारीतु
मध्यमः । अधमोऽथ दयाकुपयिष्येत्याख्याता धतद्वचः' इति प्रसिद्धाः । तत्राधमां वृत्तिमर्हं कदापि द्विजामिदं चेत्तस्य बहूनां शिष्याणां पुत्राणां कावचमां मध्यमां वा वृत्तिमैव प्रतामिस्तः पित्रोऽस्त्य

अथ चैवं चः भुत्वा प्रभ्रमेष करिष्यति ॥ ततोऽहं विशदंतस्मै वक्ष्ये पित्रे अमुच्छते ३० इति संक्षिप्य तनयः पितरं प्राह धर्मवित् ॥ तात कस्मै हि जेद्राय मां भवान्मं प्रदा
स्यति ॥ द्वित्रिंशरमिदं वाक्यमुक्तवान् पितरं प्रति ३१ पितापि पांडितं मन्यं विज्ञाय तनयं ततः ॥ कोपसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ३२ त्वामहं पांडितं मन्यं पितृ
स्नेहावमानकम् ॥ दास्यामि मृत्यवे सर्वं लोकं संसारहेतवे ३३ पुनमुक्त स पुत्रोपि चिंतामेतामुपागतः ॥ अयं दुःखकरं स्वस्य कस्मादेतद्वचो ब्रवीत् ॥ पिताममय
था कश्चित्तामसः पामरः परः ३४ पुत्रस्य मग्ना दुःखं ब्रह्महत्याफलं विदुः ॥ कुतस्तत्स्वयं स्वस्य कृतवान् बुद्धिमानयम् ३५ ममनातः परं श्रेयो यन्मां तस्मै पितास्व
यम् ॥ दत्तवान् मृत्यवे यो मां स्वयमेव प्रदीप्यति ॥ अस्य दुःखं परं नित्यं पितरं भविष्यति ॥ यतोऽहं प्रथमो नित्यं बहूनामस्मि मध्यमः ३७ तनयानां प्रियश्चैव सर्वदा
स्मि महात्मनः ॥ मां विना न क्षणं वेपिता मे जायति धने ३८ किं स्विद्यमस्य संयाते गृहे माये करिष्यति ॥ कार्यमया विना नूनं मत्पुत्रमविष्यति ३९ इतो मयि मते
नूनं दुःखमस्य भविष्यति ॥ कर्तव्यं च मया किं स्विद्यमस्याय भविष्यति ४० मया स्वचरितो गोयमुमयोरप्रयोजकः ॥ यमस्य च ततः कष्टं कृतवान् मे पिता पुना ४१
इदानीं मे वचनं परमिल्लानं पितुर्धम ॥ अभूणि च बहून्प्रेष मां विलोक्य विमुञ्चति ४२ आलिमयति मां गाढं हृदपूर्णतरात्मना ॥ अनुतापं परं प्राप्तं स्तिष्ठत्येपो नैदुः
खितः ४३ तत एव वदाम्ययमयि स्नेहं यथा त्यजेत् ॥ अन्यथा नृत्तवाक्येन नरकोऽस्य भविष्यति ॥ इति संक्षिप्य पितरमिदं वाक्यमभाषत ४४ अनुपश्य यथा पूर्वं पूर्वं
जास्तव सुव्रत ॥ अन्नृतं नोक्तं व्रतं स्तेमरं गेपिमहाधियः ॥ आत्मानमवलोकयाद्यतान् सर्वांश्च स्वपूर्वजान् ४५ प्रतिपश्य परांस्तद्वत्तादृशान् सत्यवादिनः ॥ श्रेयार्णिका
न्यहामागान् दध्यङ्काथर्वणादिकान् ४६

विधेयश्चास्मीति द्वयोरर्थः ३७ । ३८ किं वयमनेन यमस्य कश्चिदुपकारो नास्तीत्याह किं स्विदिति । स्विदितर्कः । कार्योपकारः । यतो विभ्रांतः ३९ तत इति स्वस्वम् ४० प्रमेति ।
प्रमयो जकः अनुपकारकः । यमस्य चापयोजक इति तत्त्वार्थः ४१ अस्येदानीं मे वपितापस्तुल्यमैरनुभाष्यत इत्याह इदानीं मे वेति दान्या । स्पष्टं द्यम् ४२ । ४३ यं धर्माधिपं चयति तत इति । तत एतादृ
शीं वदामस्य लोच्य मनुतादं नं परितः शृंग पाकिं चिदाच्यमेव विचार्य न सिद्धेतादृशमुक्तवानित्यर्थः ४४ इदं किं स्विद्याकांक्षायां आह अनुपश्येत्यादि । अनुपश्येत्पश्येत्कोर्थः हेतातत्त्वमात्मानमभाषितपु
र्वानृतमालोच्य पूर्वान्पितृवितान्महादानानुकां नृतकान् च इति । तथा मतिपश्येत्पश्येत्कोर्थः तां सार्धानालोच्य स्वर्षधनुस्यान्परांश्चैवान् कान् सत्यवादिनः पश्येति द्वयोरर्थः ४५ । ४६

६३ । ६४ इत्यादीति । नवपातयेषां वित्तियः स्फुटमभ्युत् ६५ एवमभ्युत्तरितयोस्तपोर्यमाह एवेति । देवमराजतेमृदेजिपकुमाररूपोऽस्तिधिरतिरूपमामोवर्त्ततेतत्पज्ञानयेद्वादितीतिप्रनुरकं
पायादिजलमाहरमायवेत्यर्थः ६६ एतत्स्फुटयति ज्वन्तइतिद्वाम्पां । यथावहेःसातिर्लेनतथापायादिदानेनातिथेति ६७ ज्ञातीति । यथाज्ञातिमर्नातोमिर्गुहं देवपाऽनचितोतिथिःसर्वदेदि
त्यर्थः ६८ सर्वपदार्थेदर्शयति संभावितेतिचतुर्भिः । संभावितस्यानिमित्तमात्रिकस्यमुल्लस्येच्छाज्ञातेत्युच्यते निश्चितस्यमुल्लस्येच्छाप्रतीत्युच्यते स्वामीऐनजनेनसहसमागमःसंमतमित्युच्यते त
थातोरेवेदेवार्थप्रकाशिकासुखकरीवाणीसुनृतेत्युच्यतइतिद्वयोरर्थः ६९ । ७० इष्टपुर्तस्त्वयोरर्घ्येदर्शयति जग्रीति । तडाकादीत्यादिपदेनप्रपादानादिपारिग्रहः ७१ पुत्रपशुपदयोर्घातुच्येते जरे
साधति । यवाद्याभ्यस्तज्ञानाःपञ्चवहति एतदाज्ञादिरूपसर्वमतिथिर्बह्विधस्यसर्वस्यगृहेतोतिथिर्ब्राह्मणेनअनृवसेदितिर्ब्रजः तस्मात्सोवदपमर्थ्यइतिभावः ७२ । ७३ मष्टमार्थमाह एवमेति

वत्सनायुःक्षयात्पूर्वमोष्ट्वातिकंचन ॥ अदत्तंवापिदत्तंवाचतुर्विधशरीरिणाम् ६३ धर्मराजश्चनाज्ञास्तिप्राणिनांयोनियामकः ॥ ततस्त्वस्वमृहंशीघ्रंगच्छस्वपि
तरंप्रति ६४ इत्यादिवहुक्तस्तेर्नचचालयदातदा ॥ हृतीयेदिवसेतीतेयमआगान्निजंमृहम् ॥ आगतंधर्मराजंतंकिंकराइदमुचिरे ६५ यमवैश्वानरोविप्रकुमा
रस्तेष्टेतिथिः ॥ तस्यज्ञांर्थ्यमुदकंझटित्याहरमानद ६६ ज्वलतोत्रयथावन्हेर्भवेच्छातिर्जलैःसदा ॥ अर्घ्यपाद्यादिभिस्तद्वदतिथेःशांतिरीरिता ६७ शांति
शून्योयथावन्तिरुदकैःसपरिच्छदान् ॥ मृहान्दहतितद्वत्स्यादातिथिःसर्वदाहकः ॥ अपूजितो नरेणायमर्घ्यपाद्यादिभिर्जलैः ६८ संभावितसुखस्याशाप्रतीक्षा
निश्चितस्यच ॥ सुखस्यसंगतंतद्वद्विधिंसुखहेतुकम् ६९ स्वामीऐनजनेनाप्रसूयतायासमीरिता ॥ वाणीसुखकरीलोकेदेवार्थप्रकाशिनी ७० अग्रिष्टेमा
दिकोयागइष्टमित्युच्यतेपुत्रैः ॥ कूपारामतटाकादिपूतमुक्तमनीषिभिः ७१ औरसास्तनयास्तद्वत्सर्वलक्षणसंयुताः ॥ गवाद्याःपशवस्तद्वद्गुल्फाअनेकशः
७२ एतत्सर्वदहत्येवपुरुषस्याल्पचेतसः ॥ यस्यानश्रन्वसेदत्रब्राह्मणस्त्वतिथिर्देहे ७३ एवमुक्तोयमस्तेःस्वैर्धर्मकैरुक्तवानथ ॥ अतिथिर्भातिचेताःसंस्तंतदा
नचिकेतसम् ७४ तिस्रोरात्रीर्देवमृह्यवात्सीस्त्वमिथोजतिथिः ॥ अनश्रंस्ततएवत्वंवरांस्त्रीन्वरयाधुना ७५ स्वस्तितेस्तुप्रियंकर्तुंयदिवह्ननसमुद्यतः ॥ नमस्तेऽ
तिथयेतस्मादस्तुमेवास्त्वनामयम् ७६ एवमुक्तोयमेनैवचिकेतावरांस्त्वमान् ॥ ववेनीनृद्विसंपन्नोधर्मराजंप्रतीदृशात् ॥ पितृप्रसादमग्रेभजानंचैवामनस्त
था ७७ पितृप्रसादमेवंसत्रवेष्टादिमतावरः ॥ दुःखशून्योयथाहंवैत्वत्प्रसादादिविस्थितः ७८ सुमनाविमतकोष्ठस्तथामांप्रतिगौतमः ॥ यमलोकात्पुनःप्राप्तंन
विश्वासमुपागतः ॥ यथापूर्ववदेववरोमेप्रथमःस्मृतः ७९

विभिः । इत्यर्थःपार्थवेदकोयमस्तमतिथिपत्येवमुक्तवानिति ७४ एवंकथमित्याकांसांपुरपति तिस्रइतिद्वाम्पां । हेमन्तवत्स्त्वमृहंनमस्तिचोराधीरवार्त्ताहिरतवानसिततस्तदोपज्ञांत्यर्थेनर
प्रथमरेवेति ७५ स्वस्तीति । हेमन्तवदित्वसमयामतिप्रयंकर्तुंसमुद्यतोऽसितस्मात्तेष्वित्वस्त्यस्तुनमश्वास्तुत्वत्प्रसादात्प्रमसपरिवारस्यानामर्घ्यःस्वाभावास्तित्वत्पचयः ७६ उत्तरमंभवतारयति
एवमुक्तइति । इत्युक्तोवचिचेताःपितृप्रसादाग्रिहानात्प्रज्ञानरुपांस्त्रीन्वरान्मृतवानित्यर्थः ७७ नममार्थेदर्शयति पितृप्रसादमितिपतिः । तत्रपितृप्रसादमित्यंनमृतवान् इत्यर्थः देवमराजयथादि
तिस्त्वमृहंभवद्वोदेतिथोर्देहःसशून्यत्वाविमांस्तथामत्प्रादुःखशून्यत्वमंनस्यविच्छोक्तवचिस्तत्त्वैर्युक्तःसन्मामिथोमतंपूर्ववत्संभावेतिद्वयोरर्थः ७८ । ७९

ननुत्रमुनिवपेदुःखशून्यत्वादिपतिर्दिदिदुःखादिककथं संभ्रमपततिर्लंकांवारयितुं दुःखादिनिमित्तानि दर्शयति पितुरेति । मदरंभेन दुःखं प्रापति को वा ज्ञानं कुरवाक्यसमीरणं पश्यति न दोषं न
 संवत्संभ्रमपतयत्यर्थः ८० पंडितमिति । यथा मायि पंडितं मन्यतां मत्वा कोपश्च संभ्रमपते ८१ यममिति । तथा यमं मतात्मानं तेनैव देहेन पुनरागमनस्य पापेणादर्शनं शब्दश्वासश्चेतेभ्यो मयि संभ्रा
 म्यते ८२ इति । एतदुःखादिकं संभ्रमं वदन्तु तोमस्य त्वयै संभवदपि न्यवहारदृष्ट्या संभावना योग्यं त्वत्पसादवततो मयि मते मां स्थित्यर्थः ८३ दशमार्थमाह एवमुक्तं त्विच्छांभिः । स्पष्टम् ८४
 पथेति । मया प्रेरिते त्वपि हतेभ्यो तस्मिन् तत्त्वचित्तपथापूर्वविश्वासी भविष्यति तथा त्वापि सर्वदुःखशून्यत्वादि कं भविष्यतीति ८५ त्वाकृतेनेति । तथा त्वाकृतेन तद्वाच्यते न दूःखं दोषं न संभ्रमं दि
 पतिस्त्वोदात्तकोऽरुणस्यापत्यं वीतमन्युः स्वस्थश्च सन्निरादिकं करिष्यति त्वामागतं हृदि तिष्ठोः संबन्धः उदात्तकपदेभ्यो स्वाधिकर्जातिबोध्यम् ८६ । ८७ द्वितीयवराभिनयपरपौरकादग्राह

पितुर्मेसुमहदुःखंवर्ततेयामपश्यतः ॥ मनसश्चतथातापोमहान्वाक्यसमीरणे ॥ मृत्यवेत्वाददामीतिसुकोधाविष्टचेतसः ८० पंडितंमन्यतांतद्वन्ममज्ञा
त्वामहात्मनः ॥ क्रोधश्चसुमहाश्वितेवर्ततेवन्दिनासमः ८१ यमंप्राप्यतथाकेपिमर्त्यलोकंनयातिच ॥ तेनैववपुपातस्मादविश्वामश्वमंभवेत् ८२ इतो
मयिगतेतत्रधर्मराजवरप्रद ॥ माभूयादखिलंत्वेतत्संभाव्यत्वमसादतः ८३ एवमुक्तोधर्मराजोनचिकेतसमब्रवीत् ॥ सर्वमेतत्त्वयाप्रार्थ्यपितुस्तेद्यमविध्य
ति ८४ यथापूर्वसविश्वासीमर्त्यलोकंगतेत्वयि ॥ मयासंप्रेरितेतेपितावत्सर्वमविष्यति ८५ त्वत्कृतेनैवदुःखंनगमिष्यतिकदाचन ॥ धीतमन्युश्चमवि
तासुखंस्थायतिस्वर्गदा ॥ निद्राहारदिकंतद्वत्सुखचित्तोगमिष्यति ८६ उद्दालकःपितातेसआरुणिःसर्वेशास्त्रवित् ॥ दृष्ट्वाश्रुत्यमुत्तमान्मुक्तंभवंतंपुनराग
तम् ८७ पितृप्रसादमासाद्यवरंयममुखात्पुनः ॥ नचिकेताधर्मराजमिदं ब्रूवेरांतरम् ८८ स्वर्गेलोकेभयंकिंचिन्मतुजानानविद्यते ॥ मृत्योस्त्वतोजरा
तोवाव्याधितःशकुतोपिवा ८९ सुधातोवापिपासातःश्लोकतोमोहतोपिवा ॥ मोदतेचसदाजंतुभुखीभूत्वेतिहिभुतम् ९० सतुंस्वर्गोन्मृभिर्गम्यश्वितेनैवा
ग्रिनासदा ॥ स्वर्ग्यमग्निमवान्स्वर्गस्मरत्येवनसंशयः ॥ श्रद्धधानायमहात्वंतमग्निवकुमर्हसि ९१ मोक्षंचस्वर्गलोकस्थाभजंतिब्रह्मविद्यया ॥ आभूतसं
प्लवंस्थानंब्रह्मज्ञानंविनापिच ॥ अथंवरोद्वितीयोमेदातव्योभवतानव ९२ एवमुक्तोयमोराजानचिकेतसमब्रवीत् ॥ स्वर्ग्यमग्निमहंजानन्ब्रवीमिनचिकेतसे ॥ तु
भ्यंप्रकर्षतस्तत्त्वसावधानमनाःशृणु ९३

सायेर्यमाह पितृमसाहमितिपंचभिः । वरातराद्वितीयेवरम् ८८ इति किमित्वाकंतापमाह स्वर्गैरिति । स्वर्गपदेनात्र स्वर्गोक्तमारम्भप्रसक्तोक्तसामर्थ्यलोकसमुदायो विवक्षितः तत्र स्वर्गलोके
गतानामनुजानामधिकारिणां भूयस्वरूपाद्भवतो जरादिभ्यश्चनविद्येतत्रमजोर्जतुःमुखेनमोर्बुधेहृदयेत्येवेतिमपाभूतैरेवमिहतिशेषेतिद्वयोःसंबन्धः ८९ । ९० सतिवति । सप्तत्यर्गश्चिनेनच
नसाधेयान्निनिश्चितंलप्यहतिश्चभूतं तंचस्वर्गस्वर्गसाधनभूतमाप्रिस्वर्गैर्वर्तमानोभवानभिजानात्येवर्तमसंन्यासस्वैरर्थः ९१ अयमग्निरमृतत्वहेतुःधुतइत्याह भोसमिति । यतोऽनेनाग्निना
स्वर्गताग्रहविद्याद्वारामोक्षरूपं दुस्त्यममृतंभूतसंज्ञास्यममृत्यप्येतदस्थितिरूपमोषममृतत्वंवायातीत्यर्थः ९२ त्रयोदश्यादिव्याजमर्थमाह एवमुक्तविद्वादग्नाभिः । एवमुक्तोपमाह हेनधिकेता
स्तुभ्यमहस्वर्ग्यप्रिमिकर्षेणैहिकर्षेण्यताकापागादिकलादनेत्रिहृदयकषेणसहज्यमितंश्रुत् ९३

नमुनीवनाभाषयोजकाभाषयति योक्तिरमेव नायस्यात्मत्वसावकमिति चेत्स्वभावैवेनेतः प्रवृत्तिरिति । यत्तु १२३ व्याख्यायां भवेत्ति जीवनेन रक्षयतेत्याह प्राणेनेति । नो जीनामोत्तमः सारभूताः शोचन्ति
 रित्युक्तं यथा भाषयते तद्विज्ञो नो जाः १२१ ओष्ण्यादीनां देजो मयः वा विच्छेदं भवति अत्रेति । स्पष्टम् १२२ मरणकाले ते पांशवैवा मेवास्तत्सममिदं वाट अपाय इति । चतुर्थां प्राणोऽप्यरक्तो जलस्य
 पायो विषयो मरणकाले मोहः पदेना कथं वत्तवैवा संमतः प्राण एवाऽमेति पक्षपरिग्रहोऽमुक्तः अर्थः १२३ न च ज्ञानमपोजकत्वं प्राणे विज्ञेय इति वाच्यं ज्ञानकाले चतुर्णां प्राणैः पक्षविज्ञेयत्वेनैव कस्येव ज्ञान
 मयो जकावमिति वक्तुं मया स्वत्वादिदं न्याह अनस्थान इति । यदा उक्तं न चतुर्णां मया नैव सति ज्ञानमन्य यदा न दृष्टं तदा दृष्टं प्राणस्थे वचनं इति वक्तुं युक्तमिति अर्थः १२४ अत इति । आत्म
 नो वक्तुं मोहोऽकायं निश्चयं इति मया मयतोऽति यावत्सतथा १२५ प्राणस्यात्मत्वाप्येति नूतयानुपपत्त्यर्थं तदंशं वति अविभाज्यत्वादिना । किं प्राणरूप आत्मा देहात्तरं परलोकाच्छाजिराधारः सन् कथं
 प्रवेत्तुमा भेषवाद्यप्युक्तं कथं लोकेति वक्तुं नमिति अर्थः न च वाद्यवाप्युक्तं तदंशं तदा कथमिति वाच्यं यतो वाद्यवाप्यो नाशं नयातीति न च स्थितिर्निश्चये लोकात्पनास्ति प्रत्युद्विगल एव लोकात्पति

प्राणेन न विना प्रद्वजीवनं तद्देवति ॥ तेज आदिविनाप्यन्न दृष्टं जीवनं कचित् ॥ अनुष्णो वापि निरक्तो ह्यनो जावान जीवति १२१ अग्रे रौप्यं वपुष्यस्मिन्नरक्तं नी
 मत्प्रजायते ॥ पृथिवी तस्तथैवोपि वायोः प्राणश्च देहिनाम् २२ अपाये त्रचतुर्णां हि सम एव प्रदृश्यते ॥ मरणे पक्षपातोऽर्थव्यर्थः प्राणेतु वादिनाम् ॥ औष्ण्यादीनाम्
 चैतन्यं यदि प्राणे पितृत्ममम् १२३ अवस्थानं चतुर्णां हि ज्ञानमुत्पद्यते यदा ॥ तदा प्राणस्य विज्ञानमिति केना विनिर्णयः १२४ अतः प्राणात्मवादी यमोहमात्रविनिर्मा
 तः ॥ बालिशैर्वादिभिर्भुक्तिर्हीनैरात्माविमोहकः १२५ अपि प्राणो निराधारः कुतो देशांतरं व्रजेत् ॥ ब्रजन्नाविलयं केन न व्रजेद्वा ह्यवायुवत् ॥ न चाह्यावायवो नाशं नया
 तीति व्यग्रस्थितिः १२६ अपि वायुस्वरूपोऽयं सच्छिद्रे स्मिन् शरीरके ॥ केन वद्भो वपुर्हित्वा येन नायं वद्विं व्रजेत् १२७ कर्मणा वंधनं देहे कर्मणैश्च विनाशनम् ॥ यदि प्राण
 स्य तत्कर्मनिर्त्यं नानित्यमेव वा १२८ नित्येन कर्मणा देहे वंधनं वा विनाशनम् ॥ यदि तस्य तदेवात्मा कुतस्तेन भविष्यति १२९ अनित्येतस्य नाशेन देहाद्यद्वा हि वै
 जेत ॥ नाशं केन तु तत्राशादेष नैव प्रप्राप्यति १३० तस्मात्प्राणस्य येषां स्यादात्मत्वं तन्मतेपि हि ॥ भूतानां मात्मतैव स्यात्प्रच्छन्ना शब्दभेदतः १३१ स्पर्शं वास्तत
 एवात्मानमवेदेहतः पृथक् ॥ अदर्शनाच्च तत्तत्तं रूपरसमंधवान् १३२ चतुर्भ्योऽपि च भूतेभ्यः शब्दवान्न पृथक् चैव ॥ पृथक् संधेयं ध्यापुत्रोऽत्र कलभापणः १३३

इति १२६ किं वायु रूपस्यात्मनो वद्वदेति स्थितिरेवानुपपत्तेश्चाह अपि वायु इति । स्पष्टम् १२७ अविभाज्यत्वात्प्राणस्य देहिनां ज्ञेयत्वं तदा तस्य कर्मणो निःस्पृहमिति नित्यत्वं वा
 ति वाच्यमिदं कर्मणोति १२८ आधिक्य एवात्मत्वापत्तिरित्याह नित्येनेति । तस्य प्राणस्य देहे वंधनं विनाशनं च परिकर्माद्यो नैतदा तत्कर्मैवात्मा स्त्विति १२९ अंश एव अतिवेदति । अनित्ये
 कर्मणि तत्तत्कर्मणो नाशात्प्राणो विच्छिन्न इति तथा कस्येतत्तथा कर्मणां प्राणस्य प्राणरूप आत्मानं इति स्थितं कुतो न कल्पते इत्यर्थः तथा च वादिनां मिश्रपक्ष इति भावः १३० फलितं वा तदमा
 दिति । यतः परलोकात्प्रपन्नं पक्षिदेन अस्ति ततो भूतं चतुष्टयं संहितं प्राप्तेति तदंशं वाचीकमनुसरते वदेति च प्राणभेदमात्रेण पक्षः पृथग्विभक्त्या नोपवाहः पक्षोऽतीतत्वादिनेत्यर्थः १३१
 एवैव शब्दं स्वयं प्राप्तेनोपपद्यते तथा रूपं दिग्मन्त्रं पितृनां स्ति अनुपपत्तिरित्याह स्वर्ग इति १३२ न च शब्दवत्त्वमप्यात्मनः स्वीकर्तुं शक्यं भूतं चतुष्टयं शब्दवत्त्वेनोपपद्यतेः यदि भूतं चतुष्टयं
 भिन्नस्यापि शब्दवत्त्वमप्येतत्तदा वायुप्राणस्य शब्दवत्त्वेनाप्युपपत्त्येतेत्याह चतुष्टय इति । कलभापणोऽत्र धुरस्वरः स्यादिति शेषः १३३

पद्विजासांस्वभावेनमुख्यत्वंस्यात्सदासर्वोक्तिः सर्वप्रत्यक्षिणेपुनस्तुः स्थापयामनइत्यते कामन्यामोहेनयुक्तं सुखत्वं नुसर्वप्रत्यक्षतत्त्वेन्यामिमेदविशदयति मुनीत्यादि । यदातत्तथा
तीयापास्तत्मातापंथेयमुखत्वं दृष्टं दानतज्जातिकृतेभेदोन्वयाभ्योऽप्येवसिद्धेननुमुखमानरूपस्यफलस्यापिसिद्धयर्थः ७८ तथाहिमुखत्वादिभिर्देवांगनारमणीयत्वेनपश्यतेदेवस्वैवतस्यांन्यामो
हेनतुतथाऽपश्यतः शुनएवंशुनतथात्वेनदृष्टायांशुनपादेवस्यन्यामोहेत्वाह सुगंधाचेतिद्व्याभ्यां । वेपथ्यंस्वभाविक्तोत्कर्षकं किंकृतं केनसंपादितंनकेनापीत्यर्थः ७९ । ८० नक्षत्रगुणदोषविषयस्य
नापकर्षः देवाङ्गनायात्रापिभ्रमिप्रदोषवीविषयत्वस्यसमानत्वादित्याह शुनपादति । नपरितुष्यति किंनुदेवांगनापादोपनेचपश्यतिपतएवशाशुन्याएवगुणांशुपत्यतिनिर्बंधः ८१ शुनादृष्टानशुनया
शुणानभिनयति सुतेषैवेतिचतुर्थः । एवंहिषामन्यते एवंकथं एवाशुनीमुदीर्घवदनत्वादिकिसिद्ध्यांसेवतेइतिचतुर्थोसंबंधः यस्यामस्याजिह्वारक्तोत्पलसमाग्रांसांमृगभ्यांचारुगंधिनीचभवतीतिथो
जना । उगुमितिप्रमितितत्तज्जानुकरणां स्फुटमन्यत् ८२ । ८३ । ८४ । ८५ इतिमिति । तंशुनोदृष्टापरदृष्टीशुनः प्रीतिस्तदसीमकंमृगशरीरदक्षेभवेतिहंशपश्यर्थः ८६ उक्तस्यावश्यमप्राति

शुनीयथाशुन कुर्यात्सुखंनारीनरस्यवा ॥ देवांगनासुथैपादेवस्यसुखदायदि ॥ मेदोजातिकृतोजातः फलेकोपिनविद्यते १७८ सुगंधाचसुखाचसुस्पृशासुसंसा
तथा ॥ सुशब्दाचारुसर्वांगीसुश्रोणीपृथुलस्तनी १७९ देवांगनाशुनोनेषाग्राम्यधर्मसुखप्रदा ॥ शुनीदेवस्यतद्वद्वधैपम्यंकिंकृतंयम १८० शुन्यादोपानयथा
देवोशुणान्दित्वात्रपश्यति ॥ तथाश्वापिचदेवानांघ्वानपरितुष्यति ॥ शुन्याशुणानमूनेपश्चानित्यंपरिपश्यति १८१ सुदीर्घवदनामृद्वीतीक्ष्णदंष्ट्राशुणानना ॥
रक्तोत्पलसमाजिह्वासांसासृक्चारुगंधिनी १८२ दीर्घनेत्रासुघोषाचनित्यमुतन्धकर्णिका ॥ सदाशीघ्रगतिस्तद्वन्मांसलाचक्रशोदरी १८३ उत्तमपुच्छासंकी
र्णयोनिच्छिद्रातिशोभना ॥ उगुंकारैश्चर्मकारैर्मन्मनःकर्णतंदनैः १८४ गमनैःपृष्ठतोदिसुपुरतश्चनिरंतरम् ॥ सेवतेमांसैदेवैषामनोनयननांदिनी १८५ तादृष्ट्वा
यादृशीप्रीतिर्धर्मराजशुनोस्तिह ॥ दृष्ट्वाशर्चाश्चक्रस्यविद्यतेसादृशीनश १८६ एवंपुत्रादयोभावाः सर्वेषामपिदेहिनाम् ॥ समाश्वनरदेवानांविषयाश्चपरान्प्रति
१८७ यज्जातीयोदियोजीवस्तज्जातीयंहेतम्रियम् ॥ अन्नपानांमनाद्यन्नतदेवबहुमन्यते १८८ शुनःपरिकरेयद्गुगुप्सायोपिदादिषु ॥ भवताग्राम्यधर्मादौयम
स्वर्गनिवासिनाम् १८९ तथाशुनोपिसर्वप्रस्वजातेरपरत्रहि ॥ जुगुप्सायतएवायंशुनीहेत्वावगच्छति १९० ततो नकोपिसंसारेदेहः सम्यगिहास्तिभोः ॥ किंतु
कामज्वरात्पित्तंजातंसर्वशरीरिणाम् १९१ सज्जातीयेषुसम्यक्शुद्धिमेतत्प्रयच्छति ॥ अयंपरंमतस्यात्रस्त्रियोवापुरुषस्यवा १९२ कसुखं प्राणिनां देहेस्त्रियोवापुरु
षस्यवा ॥ नारीयदिसुखं कस्मात्स्वस्यैपानसुखं भवेत् १९३

दिशति एवमिति । समान्यामोहेनमुखसंयत्नत्वेननुत्पाः परान्भिलज्जातीयांन्यतिनुविषमाविपरीताहन्त्यर्थः ८७ अदृष्टंस्कारादिकृतस्तज्जात्यव्यस्यएवमिदंत्वव्यवस्थाहेनुरित्याह यज्जातीयमिति ।
अन्नतज्जातिपुनदेवतज्जात्यनुकृत्येवबहुमुखरूपमन्यते ८८ एवेवविशदयति शुनइतिद्व्याभ्यां । परिकरोभोगसाधनं तथाचशुनः परिकारभूतेषुयोपिदादिभावेपुण्यध्वतदेवानांजुगुप्साग्लानिस्त
थाशुनोपिस्वजातेरन्यत्रजुगुप्सायतएवशाशुनीहेत्वादोषानेकावगच्छतीतिद्वयोःसंबंधः ८९ । ९० फलितमाह तदइति । सम्यक्स्वभावेनमुखरूपोन्वयोदिदेहो न भवति किंतुपि तेनईस्वैपीतनुद्धिमे
वाजायतेतथाकामज्वरजातस्यामोहेरूपपित्तंनविभ्रमेतत्स्यजंतोःसज्जातीयेषुपादिशरीरेषुसुद्धिर्भवतीतिद्वयोर्थः ९१ । ९२ नार्थाः स्वभावेनमुखत्वाभावमेवविशदयति कदुस्वमिति । प्रथमः
सुखमितिनिर्देशोभावमधानः नारीयदिसुखंस्वस्वत्वात्मानंन्यपिमुखत्वेनभावाद् यदिदेहांतरस्यसुखंस्वत्वात्पादोऽप्यंशुसंयत्न्यादिरूपांमत्पतिथास्यादितिद्वयोर्थः १९३

२२४ नवितेनेत्यादेरर्थः पण्येति अपि विवेकेनेतिहादशमिः । हेत्येकपात्यमर्त्यस्य नृणां विवेकेन भोग्यपदार्थजातेन नशांश्च ति यतस्त्रिलोको राज्यपात्रावपि द्वयोः कामिच्छति तन्मात्रं विषयनाभाव
 मृतत्वादिर्कथं चेत्येतद्विषयः २२५ । २२६ उक्तं दृष्टान्तैः स्फुरयति न जातिरितिहास्यां । यथावद्विज्ञानरत्ननायकाकर्मकाष्टजलपुरुषैर्नैतृप्यतिशयवित्तैः पुरुषाणां वि २२७ । २२७
 यावदपेक्षितद्रूपलाभस्त्वस्माकं भवदर्शनप्रभावावेव सिद्धोत्तेन वरणीयत्वाद् अपि वित्तमिति पञ्चमिः । यतस्त्वां दृष्टवन्तोऽनेऽनायस्तेन विंशोपास्याम एवेति १२९ धर्मराजकर्मवर्णयति मेधे
 त्यादिना । उदारार्मदोर्षेत नृपीतां वरं रक्तेनैवेति २३० कंठुमीवमिति । आदित्यनयनं देवास्त्विनेत्रम् २३१ महेति । दृष्ट्यादस्तेन कुट्टसर्पवद्वपवर्षं वित्तव्यालम् २३५ सद्यस्वेहेनृता
 निविशेयन्मायाह वेदोदितेति २३३ चिरजीवनमप्यस्माकं भवदीयमिष्यत्वात्वावेत्यन्वत्वात्प्रवरेणाधेनीयमिष्याह सर्वेषामिति । भवान्वाहसर्पेषां मृत्युरूपो भवत्परमाकं गुरुश्रमुरीशमिष्या

वाहाः संतुमहाभामगजवाजिरथादयः ॥ नृत्यगीतैश्च संयुक्ता इमारा माश्च सर्वदा ॥ पुत्रादयश्च सकलायान्मेदातुं त्वमुद्यतः २२४ अपि वित्तेन कोनाम तर्पयेन्मानवंशु
 वि ॥ लोकपालत्रिलोकीचेत्प्राप्तोत्येष कथंचन २२५ सत्यलोके पुनः सोयमिच्छत्येष न संशयः ॥ ब्रह्मलोके तु संप्राप्ते पुनरिच्छति किंचन २२६ न जातु पुरुषो वि
 तैस्तृप्तिगच्छति कुत्रचित् ॥ बन्धिः काष्ठैर्जलैस्तद्वत्सागरः पुरुषैरपि १२७ ललनानैव संयासितवित्तैः पुमानपि ॥ तद्बद्धिमता वित्तैस्तर्पणीयोनरो न हि २२८
 अपि वित्तं धर्मराज वयं लप्स्यामहे स्वयम् ॥ दृष्टवन्तो मां सनेत्रैस्त्वां महातुः खघातकम् २२९ मेघश्याममुदारां मपीतकौशेयवाससम् ॥ लाक्षारससमस्वच्छविशाल
 नयनोत्पलम् २३० कंठुमीवं महोरस्कमाजानुभुजमकुतम् ॥ आदित्यनयनं देवमादित्यसमवर्चसम् २३१ महामहिषसंस्थानं पुरुषदंडधारिणम् ॥ आशीविष
 समंदष्ट्याचिते प्राणिरुपायुतम् २३२ वेदोदितमहामार्गैरक्षाकरणकर्मकम् ॥ आत्मविविज्ञानसंपन्नं भवं तमनामयम् ॥ समं सर्वेषु भूतेषु शत्रुभिन्नविवर्जितम् २३३
 सर्वेषां हि भवान्मृत्युश्चरस्थिरशरीरिणाम् ॥ गुरुभूतस्ततो मृत्युः केनास्माकं मविष्यति २३४ लोकपालो भवान्यावहाक्षिणस्यादिशि स्थितः ॥ जीविष्यामो वयं ता
 वद्वर्मराजन संशयः २३५ अतो वरः स्वयं सिद्धश्चिरकालं हि जीवनम् ॥ भवतः करुणा पांशुमोक्षवज्रशिरिणाम् २३६ ततो वरः स पूत्रा वरणीयो मृतौ हि यः ॥ संशय
 च्छेदक हूयाद्वर्मराजपरो न हि २३७ जरामरणश्च न्यानां भवतां स्वर्भासिनाम् ॥ देवयोमेन सानिध्यं प्राप्नोत्र यदि कश्चन २३८ जरामरणवान्भूमावधस्ताद्भवतां स्थि
 तः ॥ मादशः पुरुषो जानन्नात्मानं च परां स्तथा २३९

नृपदशील्यवंपसिद्धमनोनास्माकं मृत्युपममिष्यथः २३४ अतो पावद्वन्तोऽयं लोकात्स्वत्वस्योऽपि कारस्तावजीवनेऽस्माकं कश्चित्प्रतिबन्ध इत्याह लोकेति २३२ भवति । भवन्कृपा
 कटाक्षपतेन वज्रसमं शरीरं वेपांतेतया तेषाम् २३५ अतो भवतां स एवो वरत्वेन देवो योन उक्तस्य मरणविषयकं तस्य स्वच्छेदनं कुर्यादित्याह ततो वर इति २३७ किंच भवा दशां महामनां सन्नि
 धिपात्रस्य मर्त्ये स्थापिते स भोगचिरजीवनं पृष्णान्माह तेत्यादेकस्य मनीयतामिष्यादेर्यर्थ इति जरेतिशुभिः । योत्तरादिमान्भवतां स्वर्भासिनाम्येषो भवेत्तत्र कुरोते भूमिलोके वसनशोलोमा
 दशो मर्त्यो भवतां देवानां सन्निधिपात्रः सत्सत्मानात्प्रत्यक्षविवेकान्दृष्टिभवेत्तस्य मान्नामभूतान्मावान् इत्युच्यते । सकार कान्मृदानां भावकवर्गैर्न दारारतिपदोक्तो भोगद्वारा च मुत्तानभिः पाप
 रमणीयत्वेन मप्यमानः संश्रितो विवेकः स जेतोति त्रयाणां सर्वेषः २३८ । २३९

दर्शनेन तथारत्यापामाद्याः सुखदाहिये ॥ अभिध्यायन्निमानत्रसर्वदा दुःखकारिणः ॥ रमेतजीविते केन नु बहु खलेषु विमान २४० ततो जानामि देवानामानन्दं स्व
र्गिणामपि ॥ मनुजानां च धर्मज्ञानमे प्रीतिः समीरिते २४१ यत्र संशेरते देवा जरा मरणवर्जिताः ॥ परलोकगतौ सृष्ट्यो महत्या निर्णयं विना ॥ तमेव शूभि भगवन् महां च
द्वरदो भवान् २४२ यमेन लोभ्यमानोऽपि न चिक्रेतामुदुर्गुहः ॥ वरमन्यं वृणीते न स्वात्मज्ञानात्कथंचन २४३ एवं सर्वेषु भूतेषु गूढास्तिष्ठति सर्वदा ॥ सृष्टाजगत्प्रवि
ष्टश्च तमेकं परिपृच्छति २४४ एवं निश्चलचित्तं तं ज्ञात्वा स न चिक्रेत सम् ॥ यमोऽस्मीष्टतमं तस्य सर्वदा तु मिदं जमौ २४५ अन्यन्मोक्षमभिधं श्रेयः प्रेयोऽन्यत्सुखशब्दि
तम् ॥ सांसारिकं द्विधा तस्यादि हलोके परत्र वा २४६ श्रेयसः प्रेयसश्चापि द्वयोर्मध्येऽत्र सर्वदा ॥ आददानः पुमान् श्रेयः स्वार्थान्नैव प्रहीयते २४७ प्रेयः समाददान
स्तु संसारं याति मानवः ॥ अनेकदुःखानि करं मोहितोऽयं सुखाशया २४८ यथा जलगतो मत्स्यो मोहितो बहिःशाशया ॥ अनवाप्य सुखं किंचिदुःखं मरणमात्रजेत
२४९ एवं स्वर्गचमोगं च समिच्छन् पुरुषः सदा ॥ अनवाप्य सुखं मूर्खः दुःखमेवाधिगच्छति २५० वधं वधादिकं यद्वत्कुराज्येऽपि निर्धनः ॥ प्राप्नोति तद्देवाय
विरागी दुःखमप्यपि ॥ नैवाप्नोति स दामोक्षी न चिक्रेतो भवादृशः २५१ अतो भिन्नार्थकारित्वात् श्रेयः प्रेयोऽपि सर्वदा ॥ विभिन्नं पुरुषं स्वस्य वधीतो जाधि
कारिणम् २५२

204

अधिकारभेदमेव दशायति त्वादशाहति । भवद्विधाः सविवेकाधिकारिणः श्रेयसासंबन्धमंदपेयस्तु मेयसोति २५३ उभयोः संबन्धमस्तत्किंस्तु साक्षात्पयनकाले भवतीत्याह वेदाध्ययनेति । यदा र्ववेदेन
 न्यूलकपुराणादि कंवाअपीतेतदर्थकुशलमभवति तदा श्रेयःमेयसोऽत्र भेदपि अनेन संबन्धेति संबन्धयोः प्रमेयतः तत्र प्रमेयस्तमतिः श्रेयोऽप्यर्थमेतत्प्रेयोऽप्येव स्यादधिकत्वात्मेव वेदास्तु मेय इच्छतीति द्वयोरर्थः ५४
 २५५ मेयोधिगोमंदत्वं कुरुयति अधामिति । यत एव मेयो धीं अधामं पुत्रादिप्राप्तं तथा स्थितं प्राप्तं पुत्रादिरक्षयितुं बलं न भवति तत्पुत्रादिमाप्त्यादिकंदेवार्थी न न जानातीति २५६ बुद्धिमानि
 ति । त्वादशो बुद्धिमान्स्त्वोपगतेमयोर्देवाधानं त्वं विज्ञायति वै कुरो भवति सविवेक एवैव रूपमाण विवपा श्रेयःप्रेयसोर्विवेकेन स्वरूपादिभेदेन विचाररूप इत्यर्थः २५७ तत्र मेयसः स्वरूपादिगोचरं
 विचारमभिनपति सुखं मेयः यादना अन्वोहमिष्यतः पूर्वमेयः । सर्वो जंतुरात्यंतिकं सुखं दुःखाभावश्च कामपनपि सतः सुखं दिक्कं न लभते इति प्रसिद्धं तद्विपरीतं बलमनेति । इदं मुख्याद्यर्थो यदे
 विविपरीतफलमभिमोक्षको दोषः कस्यप्यर्थः किंपुरुषस्य किं वाक्येन इति द्वयोरर्थः २५८ करणादिरिति । तत्र नायः पुरुषो दोषो हि विगुणेन कर्मानुष्ठानरूपो वाच्यः स च न दृश्यते यतः करणस्य फलं

त्वादशाः श्रेयसानित्यं संबन्धमधिकारिणः ॥ अन्ये च प्रेयसानित्यं संबन्धं तेल्पमेयसः २५३ वेदाध्ययनमात्रेण श्रेयःप्रेयश्च सर्वदा ॥ संबन्धो ते मनुष्येण वेदार्थकुशलेन
 हि ६४ बुद्धिमान्प्रेयसो यस्यादधिकं श्रेय ईरितम् ॥ प्रार्थयेत तदेवान्यो मंदः प्रेयोत्र याचते ५५ अशांतं पुत्रपश्चादि प्राप्नुमिच्छंस्तथा स्थितम् ॥ अभिरक्षयितुं नैत
 देवाधीनं प्रपश्यति ५६ बुद्धिमान्सर्वमेवैतद्देवाधीनमवस्थितम् ॥ एतयोश्च विवेकं च त्वादशो ब्राह्मणमच्छति ॥ अयमेव विवेकेन विचारयति सर्वदा ५७ सुखं मेस्या
 तथा दुःखं मा भूदप्यपि सर्वदा ॥ जंतुरेच्छति सर्वोपिन चैतदधि मच्छति ५८ ततः कस्याप्रदोषो यं पुरुषस्योद्यमे सति ॥ सुखं जायते दुःखं जायते चानर्थाप्यतम्
 ५९ करणादेः प्रचारेण दृश्यंते सर्वदोद्यताः ॥ ततः सुखं कर्तृनंदुःखं मस्मै करोति ततः ६० प्रतिग्रहप्रजारक्षाकृप्याद्याहेतवो यतः ॥ अर्थसंपादयंतीष्टमिह लोके सुख
 प्रदम् ६१ अर्थतोन्नततोदाग्नभोगाग्नाना विधानपि ॥ तेभ्यस्तृप्तिं प्रजातुष्टिमं न सोपियशस्तथा ॥ स्वर्मादिकंच पुंसः स्यात्सर्वदानियतं यतः ६२ एवमर्थेन जाये
 तदसमिष्टं मूर्तकम् ॥ ततः स्वर्गप्रयात्येष तत्र भोगान्यथा भुवि ॥ प्राप्नोति विविधान् दिव्यान्नेकसुखहेतुकान् ६२ एवं स्थितेषु तत्सर्वसुखबीजं सुदारुणम् ॥ इ
 स्वरक्षमयं जातमिह लोके परत्र वा ६४ अर्थादीनां च संप्राप्तौ दुःखं स्यान्मरणान्तिकम् ॥ प्राप्तानां च वियोगोत्थं मयं दुःखमेव च २५५

साधनतया प्राप्तित्वस्य धामादेरादिपदप्राप्त्यस्य तदुपकारिण्यापाराहेयमभारेण सगम्य ननु जनेन तदपराः समो कर्पते न नास्तः परितोपास्तु स्वसाधनत्वाभिमतं यत्काम्यकर्मादिकं तदेव दुःखहेतुरिति निश्चीयत
 इत्यर्थः २५० तत्र संसारसुखहेतुतया भिमताश्चात्रादृश्यति प्रतिग्रहेति । प्रतिग्रहदोषावाप्त्यादीनामर्थसंग्रहेतवः प्रसिद्धाः सत्कार्यः कामसुखसाधनमित्यर्थः २५१ अर्थस्य सुखकारत्वं विज्ञा
 यति अर्थेन इति । अप्येन द्वाभ्यं दाराभोगसाधनानि गृहादीनि च लभ्यंते तेषां जातिम्वस्तुदुःखिः संततिर्मनस्तुष्टिश्च लभ्यते असादिविभागादिनायकाः स्वर्गश्च लभ्यते इति २५२ अर्थात्संगमभेदान
 यागपुर्त्तादिकं न्यापयतया प्रसिद्धमित्याह एवमर्थेनेति । पूर्ववापाराभादिकृतिस्तत्फलस्वमेव नानाभोगाः प्रसिद्धाः हेतुपदेकः स्वार्थे २५३ वीजितानां सुखकराणां दुःखकरत्वं यथैव यति एवमे
 त्यादिना । एवं यदीयं वचनं दत्तपदार्थेपुस्थितेषु तत्सु सर्वसुखसाधनं दुःखरूपवृत्ताकृतिष्वपि तामिष्टिद्वित्यर्थः २५४ अर्थात्संगमभेदानां च वियोगोत्थं मयं दुःखमित्यादिवाक्यानि तथा त्वमेव दसं पतीत्याह अर्थादीनामिति ।
 अर्थोपनं आदिपदेन भोगसाधनान्तरग्रहः संप्राप्तिर्ज्ञेयम् २५५

अन्यथेति । जलस्थान्यप्रगमनांशं कपिदहतीति अग्निवाग्मनं प्रतिपद्यतांशं कासाचितयेति २६६ त्रिपामिषमननामनयेति द्विषद्वयदाहकं प्रसिद्धमित्याह प्रियस्येति २६७ आत्मन इति । तथा लोकद्वयेदलोके परलोके वा स्थितिर्यस्य तद्दशस्य आत्मन आत्मीयशरीरस्य स्वाभिशीरस्य वा मरणश्रापः सुखस्य संसृप्तयोर्भिन्नः ततो दुःखं प्रसिद्धमिति शेषः २६८ तथा भाविशरीरं किं भविष्यतीति चित्तवाभयदुःखं प्रसिद्धमित्याह दिदोति २६९ तथा ध्यातिमकादिदुःखानि प्रसिद्धावौत्याह आध्यादय इति । तेनोक्तदुःखसद्भावेन इह संसारोऽस्त्विति विवर्तकं कथित्वमिति तुरीयावार्थः २७० यदानीदुःखसाधने सुखसाधने युद्धादृष्टांतमाह विवेति २७१ अथ श्रेयो मोक्षं रविचारं दर्शयति अमूढो ह्यमिति । अनेन प्रेयसाद्यमामूढस्य न किंचित्सुखं भवेत्तत्तत्प्रेयः शुनमिथुनवदुदकं दुःखमनोमया धीमता तमे यो लोकादयगं न प्राप्नुयामिति २७२ किंतु मया श्रेयः संज्ञा नित्यसुखमेव संसाधमित्याह अशरीरमिति । भवनात्माविरस्तु २७३ तदा त्वमेव महात्मा ममः प्रतिपृच्छामीत्याह एतदिति २७४ पदद्वयं

अन्यप्रगमनांशं कास्वप्रियस्येह वस्तुनः ॥ दहत्याविरतं चित्तं चेतनस्य जडस्य वा ॥ अग्रियस्य तथैवैषानित्यमात्रमनं प्रति २६६ प्रियस्य मम नंतद्वदप्रियस्य समागमः ॥ उभौ हृदयगौ वन्हीदहतो दिवि वा भुवि २६७ आत्मनो मरणश्रापसातथेयसुखसंक्षयात् ॥ पित्रादेः स्वामिनश्चापि नित्यं लोकद्वयस्थितेः २६८ दिवि वा भुवि वा यत्स्यात् अशरीरं तस्य संक्षये ॥ कर्मांतरेण किं नाम वपुः स्यादिति तद्वयम् २६९ आध्यादयश्च वर्तते दिवि वा भुवि वा सदा ॥ सशरीरस्य सर्वस्या किं स्वित्तेन सुखं त्विह २७० त्रिपामिषं यथैवाग्रं मूढस्य सुखदं भवेत् ॥ एवं प्रेय इदं स्मृदस्य सुखदं स्मृतम् २७१ अमूढो हंततो नेन मम किं स्वित्त्सुखं भवेत् ॥ उदकं दुःखदं प्रेयः श्वमैथुनसंक्षयम् ॥ धीमता मया ग्राह्यमिह वापि परत्र वा २७२ अशरीरं ततो यत्स्यात् सर्वदुःखविवर्जितम् ॥ सुखं तदेव भवतां मम नान्यत्कदाचन २७३ एतत्पृच्छाम्यहं वृद्धान्ये देवदागपारगान् ॥ अशरीरं सुखं किंचिद्विद्यते वा न वा कचित् २७४ यद्दिप्यंति ते तत्तत्प्रेयो ज्ञात्वा विचक्षणः ॥ विवेकेन वर्णीते तत्र श्रेयः सत्त्वाद्दशोजनः २७५ सत्त्वं विवेकिनामग्रे मरः शिष्यो ममासिभोः ॥ यथा दत्तान्य तस्त्विदं त्यक्तवानसि वा तवत् २७६ प्रियरूपा निमान् क्वमात्रित्यं प्रियकरानपि ॥ अभिधायंस्तदेकांस्तां स्तेषां दुःखोदधिप्रदान् २७७ नचिकेत इमां हि मांशं ललावित कपिणीम् ॥ हस्तपादस्थितां त्यक्त्वा यतोसि विमतश्चरः ७८ यथानिवद्वावहोयुद्धिमंतोऽपि मा नवाः ॥ संसारजलधौ मग्नानिःसरंति न कर्हिचित् २७९

तीति । संमृष्टा यद्दिप्यंति मनिषादपि प्यंति तदेव वस्तु तन्मज्जिज्ञासितं श्रेयो भविष्यतीत्येवं ज्ञानाविचार्य विचक्षणः श्रेयो वर्णीते स तथा श्रेयो वरितात्वा दमः कश्चिरेत्यर्थः २७५ तृतीयावार्थः प्रवर्धने सुखमिति चतुर्थः । स श्रेयो प्राज्ञा मम दिप्यस्त्वं विवेकिनामुत्पयोसि यतो मपोपगमनां क्वाम्यपदार्थान्वातवस्य क्तवानसि किं कुर्वन् तां कामान् न देकान्तदुःखमेकं प्रधानं ये पुते तथा तान् ' एकोन्यार्थं प्रयत्नेन ' इत्यमरः अनएवतेषां गृहानां दुःखोदधिप्रदानं भिष्याय न जानास्यति तद्वयोरर्थः २७६ । २७७ नचिकेत इति । विवेकिनो ममाश्रयं तदुपादानरूपं स्वर्णमयांशं ललावित पादयोः सतः प्रवृत्तिरो धिकां विवेकबलेन विमथ्य निमंतं का हि मज्ज्योसीत्यर्थः २७८ यथेति । कीदृशीं शृंखलां यथा बद्धा बद्धवः संसारे मग्नान् इत्यर्थः अवेदं बोध्यम् सक्रियता नित्यनुशासनं तत्संक्षयनेन मयैव संसारोऽनयो विवृत्युत्पत्तिना हुलकात्संसारणं वाभिप्रेत्य ग्रंथकृता भोगसाधनासक्तिः संक्षयार्थं तपोक्ता आत्मकारेण संसंवर्गमादित्वेनोक्ता पूर्वतुल्यं यत्तेकांतिरनयेति विवक्षयामात्रं व्याख्यातेति २७९

चतुर्थधर्मात् अतिदुरवितिद्वाम्भा । इमौमार्गौपरस्परामिदूरोपबलः यपोरेकःकर्मरूपोद्वितीयस्वरूपज्ञानरूपः नतिदूरत्वेहेतुसम्यक्विशेषणद्वयं संसारकर्मण्यर्थस्थितिभेदस्थितिःसंक्षणभेदोविदारणं
नतत्प्रयोगकौ अतएवप्रेषोरूपप्रेषोरूपचनगरप्रतिक्रमेणप्रविष्टादित्यर्थः २८० तयोर्मार्गयोर्मध्येज्ञानरूपमार्गपरंभवंतजानेकामैरचित्तैर्येकत्वादित्याह ग्रन्थेइति २८१ द्वितीयःकर्ममार्गमनुद्वि
विधःशास्त्रेणविहितोनिषिद्धश्चतुर्थांशसकामतयानुतिष्ठतानिंदकःपंचमोमंत्रव्रतिसूचयस्तदर्थमाह येषांसहतिद्वाम्भा । कर्मिणःकर्मसकल्पप्रयासःअविधिधाःकायाःकायपदार्थास्तथातत्काम्ये
तारोऽज्ञाश्चएतेसर्वेअविद्याभूमादेववर्तते यज्जमेभासतेतन्मिच्येतिपापात् क्रीदज्ञाज्ञाःसर्वदाज्ञात्मन आत्मत्वेनाभिमतस्यदेहादिसंघातस्यमज्ञासांकुर्वतः यतोद्विधयोविषयित्तमानिनःनेऽज्ञाःसंसारे
कुन्तितागर्भवासादिमर्यागातिप्रामुख्यतःसंतोदुःस्विताभवंतितदुःस्विनिदानंतुतेषामविद्येवेतिद्वयोरर्थः २८२ । २८३ गुरूपदमेति । एतेऽज्ञाःपरमार्थविद्वत्पदज्ञादिभ्यन्मोक्षमार्गेकुल्लभनाहीनामज्ञानं
गुरुत्वेनाश्रयतः संवश्येवांधलप्रत्यविनिवातःपदेपदे इतिप्रापयिषयतांतातिवर्ततेइत्यर्थः २८४ एतेइति । एतेऽज्ञाःसंसारेपवनशीलानानाविधाद्विधाः तत्रकेचिददृष्टद्वारामुक्ताधिनःकेचिदृष्टादे
वतथेत्यर्थः २८५ वेदेति । तत्राद्यानाराधिमणोदेवदेसाधेवाहकर्मवास्यकृतेसकःइतरेषांदृष्टमुक्ताधिनाराधितस्तुआममदिमुक्तः श्रत्यसमप्राणमात्रशरणत्वादित्यर्थः २८६ तत्राचाराभिमतलप्याह

अतिदूराविमोमामौसंसारस्थितिभेदिनौ ॥ कर्मज्ञानत्मकौ प्रेयः श्रेयः पुरमुपागतौ २८० मन्येन्नानार्थिनं त्वन्नप्रभवंतं न चिकेतसम् ॥ यतस्त्वावहवः कामानच कुर्वे
यतश्च्युतम् २८१ प्रेयांसः कर्मिणः कामा अविद्यायास्तु मध्यगाः ॥ अज्ञाश्च पण्डितं मन्याः सर्वदात्मप्रशंसनम् २८२ कुर्वतो दुर्धियो त्यतं संसारे कुत्सिता गतिं ॥ ब्रजे
सोमो हसं पन्नादुःखं ते यो त्यविद्यया २८३ गुरूपदेशरहिता मोक्षमार्गा विचक्षणाः ॥ अधोऽवस्वयं वन्यैर्यैर्न तादिशोदश २८४ एते नानाविधास्तत्र दृष्टादृष्टसु
स्वार्थिनः ॥ संसारे स्मिन्महामोहप्रदे निर्व्यपतिष्णवः २८५ वेदवादरतः कश्चिदेकोराशिर्व्यवस्थितः ॥ अपरो वेदवादेन रहितोऽप्यक्षमानभाक् २८६ गुरुणा याह
शोदष्टः पन्थाः शिष्येण तादृशः ॥ पण्डितं मन्यतां प्राप्ता गुरुशिष्यपरंपरा २८७ घोरा भवाटवी मेतामुपरिष्ठादधोगतिम् ॥ अधोगतेस्तु संप्राप्त उपरिष्ठादयं जनः २८८
तर्जनेनाडनं निदामठादिपरिलुङ्घनम् ॥ अवस्ताद्वेदमार्गेण रहितः काममोहितः २८९ आनंदात्मास्वयं ज्योतिः प्रतिभाति न कस्यचित् ॥ सर्वेषां हृदये निर्व्यवस
न्नाकाशसन्निभः २९० दूरंगत्वा यथापक्षी निपते लुब्धकस्य हि ॥ जाले कश्चिदयं द्रष्टुमान् त्यंतं बालिष्ठः ॥ कालेन कियता स्वर्गो ममायाति वशं पुमान् २९१

युक्तयेति । यद्वाहः पंथाः सेवितो गुरुणा विप्रान्वापादि केषु ज्ञातृणा एव हि पेषातिथी निमील्यते न्यहत्पण्यवसायवकी गुरुभिः पधारपं विप्रमानिनां कर्मिणां दृश्यत इति शेषः २८७ तत्प्राप्य परायां तं
मानो ज्ञानस्तु घोरं भवात्कालं च कर्त्तव्यं भो लोकपदि भ्रमणं प्राप्नोतीत्याह घोर इति । प्रथमपादांते गच्छति शेषः । अयं मायराश्विनौ ८८ इतराश्विनमिले स्यात् तर्जनीमिति । अर्द्धांते कुर्वति शेषः
मठग्रापादिनिलपः देवविमुक्तैर्दिक्रामम । प्रसक्तस्तर्जना विषांप्रपाद्यायेन कुर्वन् वस्तावरकपुद्गलं तु भावादिभेदवर्त्तत इत्यर्थः २८९ राश्विन्यवतिनां सर्वेषामात्मतत्त्वविस्मरणं साधारणधर्म इत्याह
मानंद इति २९० तत्राद्यानामेतावदिदं भेषोपैते पुण्यफलभोगेते मयमस्य यातनाप्रदस्य वरुणांतीति सदृष्टं तमाह दूरमिति । यथा जालादृमाकाशे भ्रमणपिपीततोऽवतरन् जाले च ते तथा स्वर्गो
कियता पुण्यफलभोगावसागोपलक्षितेन कालेन ततः पतन्मम वसं पतीति तथा पतन्मिषं मृगस्य भुत्तं तर्हि कपुपवरणाः कपुपां यो निमापयंते इति स्वर्गभोगांते कुत्तितकर्म फलोदये कुत्तितं यो निमरकद्वारा
मृष्यंतीति इत्यर्थः २९१

सुप्ताविति । केचित्तु स्यादिकालेः सर्वैर्जतुभिः सद्योमम्यते सामि रूपेण दृष्टिर्निहितः स ह्येव वेदां तैः प्रतिपादितं ब्रह्मापि ज्ञेयमिति ब्रह्म निश्चिन्वति यथा लोके बालिज्ञाः प्रसक्तानां सैरुपदिष्ट्या
 पिकार्यस्य गौरवतत्परतया नुष्ठेयत्वरूपेण जानन्तीति न्यतिरेकेण दृष्टांतः यथा लौकिककार्ये गौरवजानन्तीति तथा त्रिष्वप्यगौरवजानन्तीत्यर्थः ३१८ तस्यास्यात्मनो पध्यावसात्यर्थं कृत्वा पतिपादयिता
 सिद्धं लब्धत्वाऽहं यस्य त्वमिति । यतो वागाद्यगोचरमपि प्रतिपाद्यत्वं तद्व्याप्यो विस्मयापाद्यो दुर्लभ इति यावत् ३१९ तादृशगुरुपदे सादात्मनः साक्षात्कर्त्तव्यं तदुक्तं भवत्याह लब्धेति द्वाभ्यां ।
 सत्याज्ञाता ३२० कुशलेनेति । युक्तिभिः शुभ्रकर्त्तव्यो नुसिद्धो न भवति किं नु वेदवाक्येनैवानुसिद्धतादमः कश्चिदेव जानात्यतो लब्धाऽऽप्त्यर्थं इत्युक्त इत्यर्थः ३२१ वक्तुमिति । यस्यादस्यात्मस्व
 रूपस्य वक्तुं प्रतिपादने ज्ञातृत्वं ज्ञानं च एतद्व्याप्यं तत्तत्तद्वैतं पुरुषाव्याप्यं त्वेनोक्तादित्यर्थः ३२२ मतिस्तु मतेति । मतिस्तु मतेः संसर्गानवगाहीनिर्विकल्पक इति यावत् तादृशेन बोधेन पर
 मवृत्तिकरणेन यत आत्मनो लाभमावरणभंभो भवति स बोधः सुखविदेकस्मर्योऽस्तादृश बोधवान् कुशलस्युक्त इत्यर्थः ३२३ तादृशेन कुशलेन पुरुषाऽनुसिद्ध एवाधिकारी जानात्यत आत्मतत्त्वं न परोक्षवि

सुप्तौ मृतौ नराः केचिज्ज्ञानं त्येतद्दृष्टिस्थितम् ॥ नैव यद्विदुः पुरुषा बालिज्ञाः कार्यगौरवम् ३१८ अस्यात्मनो ब्रवता स्यादाश्चर्यः पुरुषोत्तमः ॥ अवाङ्मनसमग्न्य
 यद्देतं वचसा स्वयम् ३१९ लब्धास्य कुशलो ज्ञेयो यः साक्षात्कुरुते परम् ॥ अज्ञेयगुणश्च न्यकोलमेत कुशलं विना ३२० कुशलेनात्मविज्ञानं संपन्नेन महात्मना ॥
 वेदवाक्येन शिष्टः सन्ननुशिष्टश्च युक्तिभिः ॥ विज्ञानातिपुमान् नान्य आश्चर्य इति कीर्तितः ३२१ वक्तुताज्ञातृतासास्य यस्मादाश्चर्यवद्भवेत् ॥ वक्ताज्ञाता च तेनोभा
 वाश्चर्य इति कीर्तितौ ३२२ अतिमूर्खेण बोधेन यस्मादात्मा ब्रह्म लभ्यते ॥ कुशलस्तेन लब्धा स्यादात्मनो ब्रह्मरूपिणः ३२३ आनंदात्मस्वरूपस्य लब्धा यः कुश
 लः पुमान् ॥ तेनोपदिष्ट आत्मार्यज्ञाय ते नान्यथा कचित् ३२४ स्वात्मज्ञानविहीनेन ह्यपरेण नरेण तु ॥ उक्तेनैव चिरं ज्ञातुं शक्य आत्मा कथंचन ॥ बहुधा चिन्त्य
 मानोपितैर्कैर्नानाविधैरपि ३२५ महारण्ये यथा कश्चिदज्ञात्वा सम्यगेव हि ॥ मार्गस्वसदज्ञेनैव कथितं तेन नश्यति ३२६ एवं भवाटवी स्थाता पुमान् कुशलेन चेत ॥
 उपदिष्टो न वै येतन्मार्गमन्यं समेति च ३२७ अतो न कुशलः पूर्वमन्वेष्ट्यः स्वात्मनो हि यः ॥ वक्ता भवति तेनार्यजानात्येव पुमान्सदा ३२८ वक्ता यः कुशलः स स्याद
 नन्यः सर्वतोपि च ॥ ब्रह्म सर्वमिदं यस्मादहमस्मीति वेत्त्ययम् ३२९ अनन्योक्ते निजेतत्त्वे स्वस्मादन्यामतिर्नाहि ॥ तस्मात्कुशलवत्क्रेपि भवेत्सर्वमिदं जगत् ३३०

साक्षित इति वाऽहं आनंदात्मेति । तेन कुशलेन उपदिष्टो न वेदोक्तुमिति ३२४ महारण्यमाह स्वात्मेति तत्राभिः । स्वात्मसाक्षात्कारेण तात्पर्याऽऽकृष्टता साक्षिना विरुक्तेऽपदे होक्ते सति त्व
 यमात्मानं ज्ञातुं शक्यः तथा अपरेण कुशला नुसिद्ध इति तेन नरेण बहुधा तद्व्याप्यमानोपि न ज्ञातुं शक्य इति संबन्धः ३२५ एवमुक्तेन स्पष्टयति महारण्य इति द्वाभ्यां । यथा मार्गानभिज्ञः
 स्वसदज्ञेन मार्गानभिज्ञेन कथितमपि दिष्टं मार्गं भजस्तेन मार्गेण नश्यति विधीदति ३२६ एवमिति । तथा संसाररूपेणोऽकुशलेन शिष्टित्येन तादातदात्मा ज्ञानमोक्षमार्गं भूयैर्नैतिः कार्यं विषयं
 परुषं संसारमागम्येव सम्यगेतीति ३२७ तस्मान्मुमुक्षुणा कुशलो गुरुन्वेष्ट्य इत्याह अत इति । तेन गुरुणानुसिद्ध इति शेषः ३२८ भूतो गुरो विज्ञेय गणन्यत्वं मुक्तं तदर्थमाह वक्तुमिति । यः कुशलो
 वक्ता स सर्वस्मादनन्योऽभिज्ञो भवति यस्मात्सर्वोऽत्मकं ज्ञादहमस्मीति वेत्तीति 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः ३२९ अनन्योक्त इति । तादृशेनान्येन गुरुणा उपदिष्टेति तत्त्वे तद्विज्ञानस्य गतिः
 फलं स्वस्मादुपदेष्टुः स्वरूपादिति वा यद्व्याप्यमादयानं भवति तस्माच्च द्रष्टव्यं पुरुषदिष्टः सर्वोऽत्मकोपि विरतः यन्मुखाणां सद्वेष्टित्यादि स्मृत्येति त्वर्थः ३३०

भा. पु.

॥ १२ ॥

अयमात्मा केवलतर्केणानुज्ञानमश्रयः ॥ सुखमादित्यः ३३१ नवमाधमाह आत्मन्यनेनिर्विशया । ऐयंकुशलाचार्योपदेशजाभात्याकाराभितोनातंक नास्तिकेनेति । नास्तिकेन श्रुत्यार्थानां ग्राह्यास्तर्कः कस्तस्मात्प्रतिपत्तिरिति तेन कुलकं नृत्तं श्रुत्यार्थविधायातिप्रतिपत्तिरुक्तं वक्तव्यमिति शेषः यदि कुशलः श्रुत्यनुसारीतर्कानां वतरेदित्यर्थः ३३३ सत्तात्मविद्याप्रतिपत्तिरुक्तं वादिभिर्बहुधा कल्पित इत्याह अन्योहोति । अन्यः श्रुत्यनुसारी मतेरस्य विद्यायाः प्रतिपत्तिरुक्तं वाच्यं फलेप्रतिपत्तिरिति शेषः ३३४ तं कुलकं भिनयति आत्माप्रतिपत्तिरिति । अयमात्मा सर्वदेहेष्वेकोऽनेको वा मायैव महिम्न्यायाकारको भेदोपलब्धः कथमन्त्येत्वेनेति शेषः ३३५ देहेति । एदिनुनानादेहोपाधिको भेदः सत्येतादृशं देहं च देहस्यात्मनो नानादेहप्रसंगे एककथमिति नानादेहवदृष्ट्यादिकाकाशितोऽस्ति इति शेषः ३३६ । ३३७

सूक्ष्मादपि यतः सूक्ष्मपुष्पआत्माशरीरिणां ॥ अतएव न तर्केण शक्यो ज्ञातुं कथंचन ३३१ आत्मन्यत्र भवेद्यैषामितिः कुशलशासनात् ॥ नैनामपनयेत्कोदात्म नोनरकप्रदात् ३३२ नास्तिकेन हि यस्तर्कः कथितः स्वात्मसिद्धये ॥ श्रुत्युक्ततर्कं स्मृत्वा स्थापयेद्ब्रह्मात्मताम् ॥ तेनोत्पन्नापि यात्येपापुरा कुशलतर्कतः ३३३ अन्यो हि बहुधा तर्कः प्रतिपक्षोऽस्य नेकथा ॥ मतेरस्या महाभामपापिभिः परिकल्पितः ३३४ आत्मा यस्य सर्वभूतानां स्यादेकोनेक एव वा ॥ एकत्वे त्वमहं चा न्यङ्गतिभेदः कथं भवेत् ३३५ देहभेदादयं भेदः स्यात्तस्येत्यभिधीयते ॥ एकस्य युगपदेहभेदः केन भविष्यति ३३६ यो मिनामिव नैवास्यमिद्धिः कापि समागता ॥ संसारे येन चैकोपि बहुधा युगपद्भजेत् ३३७ अपि चेदेक एवायं सर्वदेहव्यवस्थितः ॥ सर्वत्रैव कुतो नास्यमदेह इति धर्मवेत् ३३८ विनोपायमयं यातिकस्मादत्र सुखादिन ॥ सर्वदेहगतं साक्षात्स्वदेहगतवत्पुमान् ३३९ अप्ययं पुरुषो ज्ञानी जडो नापि घटादिवत् ॥ जडेष्वेव पुरुषेण स्यादमुना किं प्रयोजनम् ३४० न जडार्थं जडं दृष्टं चार्थं च समं यथा ॥ पुमर्थं ततः पुरा यदेहोपि न भविष्यति ३४१ पुमर्थो ज्ञानसंबन्धादिना तेनायमभवत् ॥ यदा ज्ञानेन संबंधस्तदा ज्ञानं च किं हितम् ३४२ अनित्यं वापि नित्यं वापक्षयोरुभयोरपि ॥ प्रकाश्यते त्रकिं ज्ञानं स्वेन वापरेण वा ३४३ इत्यादीन् श्रुतिमार्गेण विरुद्धान् क्रकचोपमान् ॥ तर्कान् बहुविधान् मूढाः कल्पयंति स्वबुद्धितः ३४४

यदि पुनरिति तदप्यसंबन्धे देहेष्वेकत्वेनावस्थितः स्यात्तदा सर्वदेहेषु मत्तं कुर्वादित्याह अविचेदिति ३३८ किंच विनोपायमिति । सर्वदेहेषु ययमेकः स्यात्तदा स्वदेहगतं सुखादिकमिव सर्वदेहगतं सुखादिकं कुतो न जानीयात् ननु नानायोगिभ्रममेन सर्वदेहेषु न जानात्येवेति संकावात् अपि विनोपायमिति श्रुत्युक्तम् उपायो यो निश्चयः ३३९ किंचापमात्मनो ज्ञेयत्वेनोवा माये स किमर्थं स्वीकार्यः जडस्य कर्तव्य भोक्तृत्वयोरनुपयोगादित्याह अप्ययमिति ३४० किंच जडत्वे तदर्थं शरीरारंभेन स्यात् न हि जडस्य घटस्य भोक्तृत्वयोरनुपयोगादित्याह न जडार्थमिति ३४१ पुमर्थ इति । किं चेदेहपिरूपः पदार्थः पुमर्थः पुरुषोपकारी भवन् ज्ञानरूपसंबन्धादिति किंच तेन ज्ञानरूपसंबन्धेन विनोपभवति नास्त्यः असंबन्धस्य ज्ञानाविरक्तसंबन्धात् न श्रुत्युक्तं नाप्यमदर्शनम् आये ज्ञानस्य स्वस्वरूपनित्यं किंचाऽनित्यं नित्यत्वे सर्वदा भोक्तृत्वविशेषादिभिः संस्पृष्टं ज्ञानं किंचापकाशं किंचैव किंचापरेण आये कर्मकर्तृत्वविरोधः अन्त्येत्वनवस्थेति शेषः ३४२ । ३४३ इत्यादीनि ति । क्रकचः कण्टारजसाधर्मतज्जुलान् ३४४

कथमेतैर्कानिष्टैर्पैर्वर्त्येतिप्राक्कथं। एतेति । अस्याः पूर्वमेवांतर्काणां सत्कौण्डिन्यातिरनुत्पन्नैवधत्ति उत्पन्नैवतर्कस्य कौतुकिनश्यतिरितिरोहितामवति कुतः श्रुः धविभासे
नप्रयुक्तोपःसंशयोविषयपोवातस्मादित्यर्थः ३४५ तस्मात्सिद्धाज्ञीरिवकुतर्कादेशारस्येत्याह तद्वति ३४६ पोक्तैषादिद्वितीयपादस्यार्थमाह नास्तिकेभ्य इति । एतत्प्रेषामात्मन्यव
स्थितिरात्मस्वरूपाकाराप्रतिबोस्तिकेभ्यः परेभ्य आस्तिकेभ्यश्चगुरुभ्योहेतुभ्यः प्रोक्तातेरुपीदृहासतीजायते यतएवासर्वपादेहिनां प्रेषादिकरत्नवहीनाभवति सर्वेदिदेहिनीपादश्रंतादृशमात्म
स्वरूपज्ञानंतिवद्विचेतितथापिआत्मविज्ञानसंपन्नः श्रुत्यनुगृहीत तर्ककुशलश्चगुरुर्वेदेतांबदेवदामुखेनभूमानंदारूपेनफलतिष्ठाप्रजायते कसति आत्मनिविज्ञेयेगसमन्ताभ्यासपोदकूपेगहा
तेसतीतिद्वयोर्थः ३४७ । ३४८ प्राप्तवानिति । किंविद्यासासकलात्मव्यवस्थितिरितिचेतुश्रु पांषादृशीमात्मनिष्ठाप्रतिभाग्यवशाद्भवत्तत्प्राप्तिसिद्धगमाह आश्चर्यमित्या
दिना । दिवतस्त्वमाश्चर्यंविस्मयावर्धयेयमाश्रोयतोमवापलोभितोविधिषवाभिमुखंनमतइति ३४९ त्वाहज्ञाःमहारःसिध्याःसुदुर्लभाःपुरुषोत्तमत्वादित्याह स्वाहगितिद्वाम्या । नि

एतैस्तर्कैरनुत्पन्नाश्रुत्याविश्वाससंशयात् ॥ विनश्यतिमतिर्नमयवापि विपर्ययात् ४५ ततपुषामतिःशास्त्रीधेनुवतर्कसिंहतः ॥ सदारदयामहाभामस्वात्मनः
क्षेममिच्छता ४६ नास्तिकेभ्यः परेभ्यश्चमर्वदात्मव्यवस्थितिः ॥ प्रोक्तैवाजायतेप्रेषामर्वेषामिहदेहिनाम् ४७ आत्मविज्ञानसंपन्नःकुशलश्चेददेहि ॥ तदासु
खेनविज्ञातआत्मन्येषाप्रजायते ४८ प्राप्तवान्यांभवानप्रस्वयमेवातिभाग्यवान् ॥ आश्चर्यत्वादेयद्वैर्घ्राप्तोस्यवितथंयतः ॥ मयाप्रलौभ्यमानोपिगतोनविषयं
प्रति ४९ त्वाहृनचिकेतःस्यात्प्रज्ञाजन्मनिजन्मनि ॥ शिष्यायतो जगत्यस्मिन्सुल्मानभवाहज्ञाः ३५० नानाविषयसंप्राप्तौसत्यादिगुरुणापिच ॥ लोभमानो
पिघैर्वात्रयुतःसपुरुषोत्तमः ५१ इदंघैर्यदिकस्यापिनासीन्नास्तिनमाव्यापि ॥ त्वयिददत्तैताताशिष्येममकुमारके ॥ ममापिनेहज्ञंघैर्यवर्तनेयाहजंतव ५२ य
तो जानाम्यहंनित्यमानंदमात्मनिधिहृदि ॥ निहितंस्वामरत्नंचसाधित्यंसदेहकम् ५३ अनित्यंचतथाप्यत्रत्वद्बुद्धिर्नमेस्तिहि ॥ नासीत्पूर्वचतातैरंमतिस्तेवर्त
तेयथा ५४ अभुवैर्नहिद्यज्ञाद्यैर्भुजंभोक्षप्रयात्ययम् ॥ यतएवमविज्ञायनाचिकेतश्चितोमया ५५ अग्निद्रव्यैरनित्यैस्तदमरत्नंसमाप्तवान् ॥ आपृतसंस्तुवस्थानं
नित्यंनैवाविनाशियत् ५६ एतदर्थपुरायज्ञान्तवान्भूरिदक्षिणान् ॥ अहंमिहहृत्केशादिमांभूमिसमाप्तवान् ३५७

गदन्मात्स्यातंद्वयम् ३५० । ३५१ मत्तोषितवर्धयेमधिकमिति योवनरस्पर्शमस्वायंमाह इदमिति सप्रतिः । स्वहृत् ३५२ तत्रहेतुतथाप्यःस्वस्वैश्वर्यादिसक्तिमाह यतवति ।
यतोहृद्दृष्टापाणिहितंज्ञानंदरूपनिर्धिजानामितथास्वकीपदेवत्वंसावि कारंसेदेहंअनिर्धजानामि तथापिचइदंदेवत्वाददेहत्वंबुद्धिर्दमनादितनवापूर्वप्रसीद् देवातपधानव सावर्ततइतिद्वयो
र्थः ३५३ । ३५४ पूर्वज्ञासोदित्यत्रहेतुतथाऐश्वर्यकामनयाप्रियचयनादिकर्मानुष्ठानंदर्शयति अध्वरैरित्यादिना । यतोमयाएवमविज्ञायमानित्येवंघैःपश्चिदकादिभिर्नाचितैराव्योमि
क्षितः एवंकथं अध्वेरनित्येयंज्ञादिकर्मभिःपरमार्थनित्यंभोक्षकप्रययचिकारोनिप्राप्नोतीतिपयहमेतद्वेदिपतदाकर्मनाकारेभ्यमितिभावः तत्त्वमादप्रियचयनं स्वकर्म मेतेतेरहमापेक्षिक
नित्यताशालिभमरत्वादिकं प्राप्तवानस्मिन्नुपलभ्यंतिःपामितिद्वयोर्थः ३५५ । ३५६ नकेवलमप्रियचयनमेवतदेवार्थंहेतुवानस्मिन्किंचिद्विद्योमादिपज्ञानपीत्याह एतदर्थमिति । इमांभु
मिधर्मराजाधिकाररूपा ३५७

भा. पु.

॥ १३ ॥

कीदृशीपंयत्रसर्वस्यसांसारिकभोग्यजातस्थानायासेनपृथग्यत्नानपेक्षायाभिर्भवतियथाभोजनेकृतेनृमिरनायासेनभवतीत्याह काव्यमानस्येति । त्वत्वेतत्सर्वमेवैवमुपास्थितमपित्यक्तवानसीत्पहो
तेष्वेयमित्याह अनायासादिति ३५८ उक्तार्थपरत्वेनैकादशमपिबोधयति आप्तकामयित्तिभिः । आप्तकामत्वादिविशेषकंदेवंपथातथापथावृष्ट्यापहंतयावित्यथाअप्यक्तवानस्मियथाभवःनाम
दर्शनपत्त्यक्तवानितितुतियेनसंबंधः आप्ताभंतर्भूताःकायालौकिकानंदोपपन्नतथातजगदाचारपुष्पेस्तुवैतदेवैकृत्वेनपूर्वत्वेनअनेकधापृष्ट्यापुण्यासिर्गयमित्यर्थः ५९ संकल्पस्येति । संकल्प
स्यक्रतुपदोक्तस्यप्रतिष्ठायाश्रयप्रवर्तकमंतर्पामिणमितिष्यात् कीदृशस्यसंकल्पस्य नानाविषयैर्भेदवतः पुनःकीदृशं देशादिप्रयुक्तभेदादित्यादनेंतमित्यर्थः ३६० अभयस्येति । भयराहित्य
स्यपरंपारंकाष्ठाभूतदृष्टेयादिन्यास्यतामिति ६१ यच्चमात्मानंपृच्छसितत्ताभिसाधनमप्येतदेवयत्नमप्यवर्णनंविचरस्यफलंनुदर्शोकादिन्यासइतिप्रदर्शयतोद्देशस्यार्थमाह यस्यतेइतिचतुभिः ।
पर्यायैर्नवरूपस्यदेवस्यदर्शनादेवतवर्गीतिर्ननुविषयदर्शनात् तदुद्दिष्टाभिर्भवेदेवंत्वाहर्षशोकोभवद्व्याहतीतिचतुर्थेनाभिसंबंधः कीदृशं अस्तेपतात्मभिर्दुर्दृशी काप्रेतुवग्निहवद्वृतयाऽऽवृततयास्थितसर्व

काम्यमानस्यसर्वस्यस्वप्रियस्येतवस्तुनः ॥ यत्रप्राप्तिनायासानुदृष्टिर्भोजनादिव ॥ अनायासात्त्वयालब्धंतत्सर्वेत्यक्तवान्भवान् ३५८ आप्तकामंजगत्स्थानं
महांतस्तुतिसंश्रयम् ॥ वेदैःपूर्वैश्चसततमुक्तुमेवमनेकधा ५९ संकल्पस्यप्रतिष्ठानंनानाविषयभेदेनः ॥ अनंतदेशकालादिसर्वभेदविवाजितम् ६० अभयस्यपरं
पारंयतोनास्त्यभयपरम् ॥ दृष्ट्वायथातथादेवंत्यक्तवान्विषयानिमान् ॥ नाहंत्वंतुयथात्वाक्षीरात्मनोदर्शनायहि ६१ यस्यतेदर्शनात्प्रीतिरानंदोऽत्मस्वरूपिणः ॥
तदुद्दिष्टाभिर्भवेदेवंत्वाहर्षशोकोभवद्व्याहतीतिचतुर्थेनाभिसंबंधः ६२ वन्धिर्यथात्रकाष्ठेषुतद्वद्दृढमवस्थितम् ॥ सर्वभूतानिमुद्गातुप्रविष्टंतेपुसर्वतः ॥ नभोजन्निहितंसर्वभूतद्वौहृदयगह्वरे ६३
पुराणंपुरुवंशश्चब्रवीन्मपिसर्वदा ॥ अहमस्मीतियोगस्यसंप्राप्त्याप्राप्यमीश्वरम् ६४ स्वप्रकाशंसदेवंतंमत्पार्श्वोतिदुदिमान् ॥ हर्षशोकोऽसुदुस्स्यामौविजहा
तियथाभवान् ॥ धीरोऽप्यमयादतंत्यक्तवानक्षणाखिलम् ६५ एतत्सर्वात्मकरूपंभुत्वागुरुमुखात्पुमान् ॥ सम्यगात्मतयातद्वत्स्वीकृत्यचममग्रतः ६६ अ
त्रधर्माविरुद्धायेसंतितत्त्वंपदार्थयोः ॥ त्यज्जतानखिलान्धर्मिमात्रचेतन्यरूपकम् ६७ सूक्ष्ममात्मतयाप्राप्तोयःसदासोत्रमोदते ॥ मोदनीयमिलब्ध्वास्वा
नंदात्मस्वरूपकम् ६८ आनंदसद्यद्दयंप्राप्यतेयदुर्मुखात् ॥ विवृतद्वारकंतत्त्वाप्रत्यास्तेनचिकेतसम् ३६९

कार्पण्यतस्तुष्टातत्रपदमहादोनभोवात्प्रविष्टुद्दिमुद्गापांइदमकृत्वेवहरेनद्विर्भुत्वेतुपवेक्षेदेवेवैवमानायानिर्दिष्टिष्वर्त मासादेमेतेपर्येकेमेतेइतिन्यायेनभूत्पविरोधतिद्वयोरर्थः ६२ । ६३ पुराणमि
ति । पुनःकीदृशं पुराणं तदेवविष्णोति सदानंदोनमिति । पुनःकीदृशं सत्पंजराहमस्मीत्याकारकस्ययोगस्यनिदिष्टात्मनस्यसंप्राप्त्यालभिनप्राप्यगम्यम् ६४ स्वप्रकाशमिति । एवंश
शोक्तविधिना । स्फुटमप्यत् ६५ त्रयोदश्याश्रयंउच्यते एतत्सर्वात्मकमितिपंचभिः । यःपुमानेतत्सर्वात्मकरूपंभुत्वात्मनस्तत्पदार्थस्वरूपंगुरुमुखात्भुत्वातद्वत्तादृशमेवैवसंयगात्मतयात्वंपदा
धृतपाशुडीत्याजत्रअनयोस्तत्त्वंपदार्थयोर्विरुद्धायेर्भरत्वानीश्वरत्वादयोवर्मास्वानखिलांस्त्यक्ताश्रुतोमद्वृद्धेयुक्तविचंचनीत्वाचर्चमिमांशसुस्थेनैवैवह्यात्मनोपयोगितयामाप्नोभवतिससदाभोदते
किंकृत्वा मोदनीयंकोपनीयं रंजनीयादिवत्कर्त्तारजनोपर १९७वेवानंदयातीतिभूतेःसर्वानंदमदमिमात्मानंभूमानंदरूपंलभ्यतेतिप्रयाग्यर्थः ६६ । ६७ । ६८ आनन्देति । देवचिकेतःयद्
आनंदरूपंसंपृष्टंइदंयद्दुःखायास्थितमुपदेक्षास्यतेतत्त्वंगुह्ययापि कारिण्येनचिज्जेषमितिचिद्वद्वारकंविषुकमवेक्षामार्चकंवर्ततइत्यर्थः ३६९

॥ १३ ॥

एतदेवस्थितिर्वाच्यते । भवान्नानंदकृतेऽस्मिन्निष्कृष्टविज्ञानेयतस्तत्त्वः प्रवेष्टः प्रवेष्टमात्रं भूतात्मास्य कथं वृत्तायि च तत्त्वः सः संरेक्ष्यति त्वं विविधकारादुच्यते । अंशत्वेन स्थितास्तद्वैम
स्त्वया विवेकयत्नेन कृतोऽतस्तत्त्वप्रवेशप्रतिबंधः केन कर्तुं न कथं स्वार्थः ३७० एवं विवेकमैराजवचनैरर्थादात्मनोऽस्तित्वं पक्षः स्थापितस्तथाह । एवमुक्ते इति त्रिभिः । अर्थतः श्रुतार्थापत्त्या ३७१ तामर्थाप
त्तिमभिनयति श्रेय इति । यमः श्रेयः प्रयोः कर्षणफलद्वयमधिकारादिभिर्भिन्नैरप्राप्त्यस्य मरणकाळे आत्मानो जीवस्य स्ववशतां स्वस्य परस्य मृत्युरूपस्याधीनतां प्राह । यदपि पापिनां नृणां तैरनर्कमतिगतानां
स्ववशतां पुनः पुनर्वशमापयते मे इति वाक्येन महात्तत्त्ववैद्याद्विषयात्मनः सत्त्वे एव संभवेत् । यदा त्वेवाप्राकृतं तनानुभवसिद्धादेहस्यैवात्मतात्वात् प्राचदा एतदुक्तं सर्वैर्नोपपद्यते न हि देहमात्रमुपि कफकृमिभिराति
द्वयोरर्थः ३७२ । ३७३ चतुर्दशार्थदर्शयति इत्यभिहितं त्रिभिः । यद्विज्ञानविकेतास्त्वन्विचारोणात्मनः सत्तां स्वयं स्वीकृत्य निश्चित्यात्मनो योऽतिशयितो विशेषः शुद्धत्वं निरयमुक्तत्वादिकस्तथैवैराज
प्रतिगृह्यते इति ३७४ प्रथममभिनयति धर्मैतिहास्यां । हेतुकमलोककाल यदस्तु धर्माधर्माभ्यां सकारकाभ्यां सफलभ्यां च भिन्नैर्कारकाभ्यां च कृतादिवदोक्ताः पराभिन्नकालप्रयावच्छिन्नभिन्नवचन

आनंदसमनिभवान्प्रविष्टइति मेमतिः ॥ एतत्प्रवेशसंरोधकारणविषयार्मलाः ॥ मग्रायतस्ततः केन तव रोधो भविष्यति ३७० एवमुक्ते यमेनायं न चिकेतामहाय
ज्ञाः ॥ मरणे स्वात्मनः सत्तामर्थतो धिजमायसः ३७१ श्रेयः श्रेय इति प्राह भिन्नस्ववशतां तथा ॥ आत्मनो मरणे नृणां पापिनामपितं प्रति ३७२ तत्सर्वस्वात्मनः
त्वे देहाद्विन्नस्य संभवेत् ॥ देहात्मतायदानैषा तदेवमुपपद्यते ३७३ इत्थं विचार्य मतिमांस्वयं स्वीकृत्य आत्मनः ॥ पप्रच्छाति विशेषतः स्वात्मनो त्रयमंप्रति ३७४
धर्मराजमहाप्राज्ञगुरोः सर्वज्ञलोक्य ॥ धर्माधर्मविनिर्मुक्तं कार्यकारणवर्जितम् ३७५ कालप्रयेगे निर्मुक्तं सुखदुःखविवर्जितम् ॥ यत्त्वं पश्यसि तदस्तु मह्यं शिष्याय
कीर्तय ३७६ एवमुक्ते यमो राजानं चिकेत समब्रवीत् ॥ सर्वधर्मविनिर्मुक्तमानं दात्मानमद्वयम् ३७७ प्रणवेनात्मरूपेण स्वाभिधानेन सर्वदा ॥ अभिन्नमभिधेयं तं
इदिसौकर्यहेतवे ३७८ पदनीयं परं ब्रह्म सर्वेदेवावदति यत् ॥ तपास्यपि च सर्वाणि कृच्छ्रादीनि सहस्रशः ३७९ तपोभिः शुद्धहृदये यस्मादेष परं व्रजेत् ॥ वेदव्रततपुनैत
तपास्यपि वदंति च ३८० नारीणां स्मरणं तासां कीर्तनं ताभिरेव वा ॥ आभिस्तथैव काचिच्छरीराद्यां तादिकृपिणी ३८१ प्रेक्षणं च तथैवासां कामासक्तं न चक्षुषा ॥
गुह्यानां पाषाणं तदद्वाभ्यधर्मोपकारिणाम् ३८२

एवमुक्ता विवर्तितः संजानासि तन्मग्रायमुपदिशेत् स्वार्थः श्रुतार्थापत्त्यस्य स्वार्थापत्त्यर्थः ३७५ । ३७६ एवं च दृष्ट्वा विप्रस्य तात्पर्यं मेमाह एवमिति हास्यां । एवं प्रहोयमः शुद्धमा आनंदोऽयं प्रथमं पुण्ड्रे
स्तत्र प्रवेशसो कर्पाय प्रणवे न ग्राह्यो भिधानेन न ग्राह्यऽभिन्नतया तस्मान्न मनसा भिधेयमवधीति द्वयोः सर्वैः ३७७ । ३७८ तत्र पंचदशार्थमेमाह पदनीयमिति नवभिः । यत्त्वं ब्रह्म पदनीयं परं कीर्
वादिवादिताभाससंनिधौ भवेत्तत्त्वप्रवेशोऽप्यनिवृत्तत्वात् तदति कृच्छ्रादीनि तपासि च यद्वदंति तत्प्रणवरूपं जानाहीति न वदनेनाभिसंबंधः ३७९ ननु वेदास्तद्वदंतीति युक्तं तपासि तद्वदंतीति कथमुपपद्येते तपासां कां
समापते तपो भिरिति । यस्मादेवोपकारिता तपोभिः शुद्ध एव हृदये परं ब्रह्म वदन्ति तत्प्रणवसि वदंतीति युक्तमिति संबंधः । अयं भावः वेदस्मरणं तपादनं तदावरणमनं कष्टं युत्पदं तदाह ब्रह्मरूपं मुकु
लं केतव्यं साधयि चित्तमालापहरणद्वारेति विवर्तनीवेति ३८० ब्रह्मरूपं स्वस्वरूपं दर्शयितुं तत्प्रतिपोग्यं तावद्वैद्यं पुनर्निरूपयति नारीणां प्रतिपंचाभिः । नारीणां स्मरणं प्रथमं तासां कीर्तनं ताभिः सह वा दीति
नंदितीयं नारीभिः सह श्रुतादिकीडां नृतीयमिति ३८१ प्रेक्षणमिति । सकामेन मनसा भेदिनेन चक्षुषा पदालो कर्तव्यं तस्मात्पुक्तं कथं गुह्यानां दीनां भाष्यधर्मोपकारिणाम् इति ३८२

पण्डितं रूपमभिनयति इयमिति । इयं सुभूम्यग्राम्यधर्माविशेषस्त्वित्याकारकं चित्तनसं कल्पवत्युक्तम् ३८३ सप्तममध्यवसायमभिनयति अनेति । तत्र उक्तव्याप्यवसायेनुरतं कारणं फलं वा सत्या
व्यपनवदितुरीयपादार्थः ३८४ अहम्याः क्रियानिर्वृतिः क्रिययानिर्वृतिः सुलभितिभ्युत्पन्नसारेणाकारमाह ग्राम्येति ३८५ उक्तमहविधं न्यायार्थमुत्तुर्जनेन द्वर्जनेन मेव नृत्तवर्षमित्युक्तमित्याह
स्मरणमिति ३८६ यद्विच्छंत्येति । उक्ताकारं प्रत्यक्षं यदवाप्तिच्छया कुर्वन्ति तद्वदप्यवाभिषेयत्वात् प्रणवप्रतीकत्वाद्वा प्रणवतादात्म्यात् त्रिविधित्यर्थः अथवा पदप्रणालं च न त्वं प्रतीकत्वम् ३८७
योदशी सप्तदशयोः प्रणवस्य प्रतीकतामात्रं न तां चक्रमेण प्रतीकपोरर्थमाह एतद्वयेवेति द्वाभ्यां । एतत्प्रणवरूपमसंज्ञकं प्रकाशं न सारं कं विरूपमर्थद्वयभाष्येयमिति यावत् तथा परं न्यायिणन् परब्रह्मा
त्परवेनापि ध्येयमिति यावत् तस्मादस्यास्य ब्रह्मत्वेनोपासकः कार्यब्रह्मभावपरब्रह्मभावकल्पफलप्राप्तये यद्विच्छन्ति तदेवाप्रतीकत्वेः ३८८ प्रणवोच्चारणे प्रतीकत्वेन तन्मात्राच्च नृत्तवर्षात् ३८९ नृत्त
संकारणतुरीयावस्थाविच्छिन्नं शुद्धचिन्मात्रमेवास्मीति चित्तनरुपात्तं नोपासनं प्रतीकमिति एतदालंभनमिति । एतत्प्रणवरूपमात्रं नोपासनं भेदश्रेष्ठस्य कार्यब्रह्मभावोपासनाधिकारकं तथा परं ब्रह्म नोपासना

इयमेव वतात्सुभूम्यधर्मोपाकारिणी ॥ इति यच्चित्तनसं सत्यात्सं कल्पकामुक्तस्य हि ३८३ अनया सह संभोगं करिष्यामीति निश्चयः ॥ कथितोध्यवसायोयं सुरतं त
त्र कारणम् ८४ ग्राम्यधर्मेण गमनं ललनायाः सुखप्रदम् ॥ क्रियानिर्वृतिरित्युक्ता सर्वदा नृत्तमनीषेभिः ३८५ स्मरणं कर्तनं क्रीडामेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥ संकल्पं नि
श्चयं चैव क्रियानिर्वृतिमहमीम् ॥ वर्जयेद्वर्जनं तलुमस्य चर्यमुदाहृतम् ३८६ यद्विच्छंतो महात्मानो ब्रह्मचर्यं चरन्त्यपि ॥ तत्ते संग्रहतो वक्ष्ये ओमित्येवावधारय ३८७
एतद्वयेवाक्षरं ब्रह्म एतद्वयेवाक्षरं परम् ॥ एतद्वयेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ फलं भवति नैवात्र संशयः कोपि विद्यते ३८८ एतदालंभनं श्रेष्ठमेतदालंभनं परम्
एतदालंभनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ३८९ अयमो ब्रह्मणो भावः सर्वदेवविभाष्येत् ॥ न जायते न म्रियते स्वयं ज्योतिः स्वरूपकम् ३९० नायमात्मा कुतश्चि
त्स्यात्कारणाभावहेतुतः ॥ अस्मादपि न कोपि स्याद्वितीयाभावहेतुतः ३९१ अजस्ततो यमात्मा स्यान्नित्यो जन्मविवर्जितः ॥ यतो नित्यस्ततः शश्वद्वर्तते त्रजय
त्रये ३९२ शाश्वतस्तत एवायं पुराप्यस्ति महेश्वरः ॥ पुराणो न वपुवात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ३९३ हन्यमाने शरीरे स्मिन् हन्यते नैव कस्यचित् ॥ हन्यमाने च
टे यद्ब्रह्म नैवात्र हन्यते ३९४

पकारके एहं प्रणवमात्रं यद्विच्छन् ब्रह्मण्येन ब्रह्मलोकाभिदारा मुच्यते इत्यर्थः ३८९ एवं द्विविधप्रणवोपासनामुदाहृतं कारणं प्रत्यात्मतत्त्वबोधिकानामष्टादशपादीनां नृत्तवर्षे पदार्थनृत्तवर्षमते
अप्रमोमित्यादिना । अत्र ब्रह्मणः प्रणवप्रतिपादस्य ब्रह्मणो भवः स्वभावोऽयं भवति संतदा मुमुक्षुर्भवेत् । अयं कल्पकांक्षां पूरयति न जायत न म्रियते । अयमात्मा स्वयं ज्योतिः प्रसक्तपा
विपश्चित्पदोक्तो जननमरणान्पातदुःखलक्षितविकारांतरं भेदी नश्यत्यर्थः ३९० तत्र हेतुतया कारणाभावे द्वैताभावे च नृत्तवर्षमिति । अयमात्मा कुतश्चि न जायते न म्रियते न तत्कारणतया योग्यरूपकस्याप्यसंभवात्
नाप्यस्मात्किंचिदवस्थांतरादिकं जायते द्वितीयस्यैवाभावादिन्यर्थः ३९१ अत एवायमनित्योक्तस्तथाह अज इति । नित्यत्वात् सदावर्तमानत्वाच्च केन शाश्वतपदेनैव कल्प्याह यत इति । शाश्व
तत्वाच्च पुराणेषु कः पुराणि न वदन्ति नृत्तवर्षस्य चित्तनरुपात्तं नोपासनं भेदश्रेष्ठस्य कार्यब्रह्मभावोपासनाधिकारकं तथा परं ब्रह्म नोपासना

यः स्वात्मानं क्रियाकारकेभ्यस्तेषां तद्विषयं यत्कृतं विज्ञाति प्रत्यक्षमात्मनोऽहं इति चेत्तु भिः । यदि हि तादृशमनक्रियाकर्तृत्वं तावच्छिन्नमात्रमात्रे हंतुं स मादृशमनक्रियाकर्तारमिति वाच्यमन्यते । श्रीवाहनं
इत्यनक्रियावर्मभूतं मय्येतत्तु भावज्ञोऽप्यनोऽकारकस्वभावत्वादित्यर्थः १५ एतत्स्फुटयति कार्येति । लोकेकापेक्षुत्कारणं सुखमिदं विषादिकमेतत्तरेवनासदस्येन कार्यकारणायतरेत्वं नाज्ञाप्यार्क
हं वस्तुतस्तद्वाहितात्मनः कथं नाज्ञास्यादित्यर्थः १६ देहं द्विपेति । देहादिरूपकार्यादहीनमात्रमात्रेणः कार्यकारणं तद्वदित्यर्थः १७ ज्ञानेति । तोहंतुत्वेन हतं देन कर्तृत्वं मय्यमात्रोऽसां ज्ञानं तावत्वे
तयोर्हंतुत्वं तयोस्तरं विषयात्वरूपं न जानीतः अयोर्यो विषयात्वरूपं विषयकालत्वं भावनादित्यर्थः १८ नामाजो विद्यते सततं विद्यते नात्मनोऽविष्यत्वं दर्शयति सततं । देहः स्वतः सत्ताहीनोऽप्यनाज्ञातोरप्य
स्तथायं सद्रूप आत्मा कथं स्यादित्यर्थः १९ आत्मनो नाज्ञातोरप्यतायाहेतुमयं च कृत्वेन विद्यामयं भावः अप्योरिति सप्तमिः । केचिद्वादिनो ज्ञेयापि कदाचोऽजोः सुखमस्य मनः प्रभृतेर्नाज्ञानं कुर्वेति आत्मा
तु तस्मादप्योरप्यपीथाभ्यवसितं द्विषोपादानं त्वदतः सकथं नाज्ञोऽप्यदित्यर्थः ४०० एवं मय्येनानाज्ञोऽप्यदयाभिमतस्वकालस्येन विज्ञानतयातिप्रवृत्तमात्मनः कथं नाज्ञोऽप्यदयात्वं मित्याह महत्तमे
ति ४०१ सप्रवृत्तया बुद्धिगुहानिहितत्वात् सननाज्ञोऽप्यदयाह आत्मन इति शिभिः । वक्ष्यादिह स्वभावेन परित्यागित्वं स्वभावेन यथानाज्ञोऽप्यदयात्वं तथामात्राद्यतोऽभवति मतः स्वरूपद्विर्भूतं किंचित्तत्त्व

हंता चेन्मन्यते हंतुं हतं चैन्मन्यते हतम् ॥ उभौ तौ न विजानीतौ नार्यं हंति न हन्यते ३९५ कार्यकारणयोर्नाशे वधउक्तो मनीषिभिः ॥ अकार्यकारणः केन निहंति च क
थं हतः ३९६ देहं द्विगणैः शून्यमात्मानं न भसासमम् ॥ हन्मिति मन्यते मूढो यश्चासौ हन्यतेऽपि च ३९७ ज्ञानवंतावपि न तौ जानीतस्तत्त्वमेतयोः ॥ विपरीतमि
दं ज्ञानमवध्यवधदर्शनात् ३९८ सतानविद्यते नाशो वस्तुनोऽत्र कदाचन ॥ सत्तात्मा सर्वदा केन वधमर्हति देहवत् ३९९ अणोरपि न नाशोऽस्ति केन चिदपि वादिनाम् ॥
मते केनात्मनः सस्यादपि तस्मादणीयसः ४०० महत्तमश्च न नाशोऽस्ति कालादेर्वादिनामते ॥ केनात्मनो भवेदेष महतोऽग्रमहीयसः ४०१ आत्मनो न स्वभावेन वि
नाशो वसनादिवत् ॥ ततः कारणतो नाशो वर्णनीयो मनीषिभिः ४०२ कारणानि च सर्वाणि विनाशं प्रति याति वै ॥ देहं द्विगणं प्राप्य नापि बुद्धिं व्रजंति हि ४०३ बु
द्धेरप्यांतरः स्वात्मा बुद्धावेव स्थितो यतः ॥ जंतोः सर्वस्य केनायं कारणेनाशमेप्यति ४०४ गुरुप्रसादतः स्वच्छाचितोऽत्र विजितो द्विगः ॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु
विगतस्फुटः ४०५ आत्मनो माहिमानं तं महत्त्वात्तु त्वं स्रवम् ॥ आनंदात्मस्वरूपेण मेदं धविर्वाजितम् ॥ पश्यत्यात्मतया येन न हंति न च हन्यते ४०६

नाशे निमित्तत्वात् यथात्मना ज्ञावाहितेऽप्यर्थः ४०२ स्वकृत्वा द्विर्भूतानां नाशनिमित्तानां प्रवृत्तिस्तु देहं द्विगणमभिप्रायेण हतं गुहात्वात् बुद्धिमात्रेणाप्यपि बुद्धेः साक्षिण्यमात्रेण पतिना किंचिन्ना
शकारणं तं समर्थमित्याह कारणानां तिदाभ्यां । नाशकारणानि सर्वाणि कुडाराः । दीने देहं द्विगणमात्रेणाप्यपि नाशयत्त्वं विनाशयति सीपलानि भवति न विजारीरं द्विगहीनेनाशकारणानि प्रवर्तमाना
नामिनेन विदुषा निति भावः ४०३ तथाप्यनुद्वेगप्राप्त्यंतरस्यानाशः कथं स्यादित्याह बुद्धेरपीति स्वहम् ४०४ यश्चैव विद्यमात्मनस्तत्त्वं ज्ञानमिति तत्त्वज्ञानं त्वदिदं वक्ष्यते । निवर्तत इत्याकारमुत्तरार्धं भावः
गुरुप्रसादत इति । अत्र भूतोऽप्यनुद्वेगप्राप्त्यंतरस्यानाशः कथं स्यादित्याह बुद्धेरपीति स्वहम् ४०४ यश्चैव विद्यमात्मनस्तत्त्वं ज्ञानमिति तत्त्वज्ञानं त्वदिदं वक्ष्यते । निवर्तत इत्याकारमुत्तरार्धं भावः
कल्पहीनं चोक्तं एतादृशोऽधिकारी यदात्मनो माहिमानं साक्षात्सिद्धमात्मतयाऽप्यनुद्वेगप्राप्त्यंतरस्यानाशः कथं स्यादित्याह बुद्धेरपीति स्वहम् ४०४ यश्चैव विद्यमात्मनस्तत्त्वं ज्ञानमिति तत्त्वज्ञानं त्वदिदं वक्ष्यते । निवर्तत इत्याकारमुत्तरार्धं भावः
माहितीयत्वेनानंदरूपं चेति द्विपार्यः ४०५ । ४०६

अथमात्माकल्पितोपाधिभेदेस्तथातथाभासमानोपिवस्तुतः पूर्णः शुद्धोऽदिपयस्वभावश्चेति पक्षः पञ्चाङ्गविज्ञातितम्याजर्णमाह दूरमिति त्रिभिः । लोकोक्तो जनस्ति पुनस्तमानो वा दूरं न ज्ञातः पौर
च्छिन्नश्चादिति प्रसिद्धं अथमात्मानुतद्विलक्षणात्वात्समासीनो जाग्रदवस्थां पश्यन्नपि तथा ज्ञायानः स्वप्नमुद्रां पश्यन्नपि दूरं सर्वत्र ज्ञातः पूर्णस्वभावत्वादित्यर्थः ४०३ तथा बुद्ध्यादिसंज्ञाततादात्म्याभ्या
सादृश्याघनादिमयुक्तमदेतदुपलक्षितं धर्मोत्तरं तथा प्रवृत्त्याभासमानोपिवस्तुतः शुद्धस्याह बुद्ध्यादीनामिति । अतर्कबैरिकादयः तत्संज्ञाजलमिदं बुद्ध्यादिसंज्ञानाम्यदादिमानपि स्वभावादानन्दस्य गा
दमदोषादिरहितो भवतीत्यर्थः ४०४ तस्याविषयत्वमाह कस्तमिति । तदेवं मदादीनां देवतममदेतत्तत्त्वमस्योक्तमत्रैव विदुः स्वकृपादलं च विदुः तुल्यत्वादिभोजनमभावः को ज्ञानुत्तमस्य त्वर्थः मद्रपह
त्याद्येव स्पष्टपति मत्तइति । अथोक्तमस्वकृपाद्विज्ञेति ज्ञेयतादृक्त्वात्तन्मद्रकाभासैपतो मुद्रा मोहस्यापार्थम्यवति तेन तथात्वात्तस्यास्वयं मद्रकाभासं ज्ञातव्यं ४०५ आत्मविज्ञानफलप्रदं शिवां तावति श
तितमं पठति अक्षरीरमिति । वस्तुतः शरीरप्रपञ्चितमन्त्रित्वेन पुनर्वर्त्तमानेन तः स्थितं पूर्णत्वात् ज्ञानं पदाज्ञानातिव्याप्तोक्तमदिका मतीत्यर्थः ४१० श्लोकान्ति कमेव उपपत्तिमाह श्लोकमिति । श्लोकः कर्म

दूरंयातिसमासीनआत्मार्यसर्वदेहिनाम् ॥ यतःसर्वमतो नित्यविक्रियालेशवर्जितः ॥ ततःश्रयानएवाग्रशरीरेयातिसर्वतः ४०७ बुद्ध्यादीनाहिसंयोगाद्विद्यादि
मदमेतिच ॥ जलयथैवधातुनासंयोगात्तादृशंभवेत् ॥ अमदश्चस्वभानाद्यआनंदात्मास्वर्यंममः ४०८ कस्तंमदामदंदेवंमदन्योन्नातुमर्हति ॥ मतोयोहिषिभिन्नः
स्यात्सोनात्माभ्रघटादिवत् ॥ ममात्मानंकथंतादृग्ज्ञातुमर्हतिभूढर्षिः ४०९ अशरीरंशरीरेषुत्वनवस्येष्ववस्थितम् ॥ महानंविभुमात्मानंमत्वाधीरोनशोचति
४१० शोकोऽज्ञानसमुत्थोयमज्ञानंस्वात्मबोधनात् ॥ विनष्टंकेनशोकःस्यादद्वेतुःपुनरस्यसः ४११ अयमात्माविभुत्वेनमहाभ्यःपरिर्कृतितः ॥ नाध्यापनैर्ना
ध्यक्षनैरादेयोनबहुश्रुतात् ॥ नानाशास्त्रोत्थविज्ञानाभ्रलभ्योजन्मकोटिभिः ४१२ एषयंप्रतिदेवेशोदर्शयेद्धिनिजंबपुः ॥ गुर्वादिरूपमापन्नस्तेनलभ्योधिकारिणा
४१३ यतएनंप्रतिस्वात्मातादात्म्येनात्मनोवपुः ॥ आनंदात्मस्वरूपंयत्तत्साक्षात्कृतवान्प्रभुः ४१४ नाविरतोदुश्चरितान्नाशातोनासमाहेतः ॥ नाशातमान
सोवापिप्रज्ञानेनैनमाप्स्यात् ४१५ पुण्यात्माक्रोधरहितोजंतौजंतौक्षणेक्षणे ॥ आत्मनश्चित्तयायुक्तोरागद्वेषविवर्जितः ॥ अहंममेतिविज्ञानादात्मानमवलोकयेत्
४१६ ब्रह्मक्षत्रादिकंविश्वमन्नयस्यमहात्मनः ॥ मृत्युःसर्वहरस्तद्वच्छाकस्यपादिवत्स्थितः ॥ अन्यःकृत्यमात्मानंजानीयाद्यत्रसंस्थितः ४१७

त्वादिकृषोर्बंधः सोऽज्ञानकार्यमवतितदज्ञानं तूत्तमज्ञानेन न ह्यहोमिहकारणः कोकः कथंस्यादित्यर्थः ४११ अयोर्विज्ञातित्वाभ्यामर्थमाह यद्यथात्येति । एवमित्यत आत्मानमप्यपनादिभिरुपायैर्नैवो
न लभ्य इत्यर्थः ४१२ एवमिति । किंचित्पञ्चमाद्यागुरुदेवादिकृषः सन्त्ययधिकारिणं प्रतिस्वरूपपदार्थनिरूपणं यथेतेनैव लभ्यत इति ४१३ यत इति । कीदृशं गुरुदेवादिकर्त्तृकरणं पतः पश्य पश्य पश्यमा
धादयमात्मानमप्युनेन अधिकारिणं पतिस्वीयमानं वात्सर्ग्येषु स्वकृपावात्सर्व्येन सप्तसप्तकृतवानपरोक्षतां नीतवान्भवतीत्यर्थः ४१४ आत्मापरोक्षधिकारिणं रक्षयतीति चतुर्विज्ञातित्वमिति पठति नावि
रत इति । दुर्भारं तं पार्थ तस्मादनिवृत्तः स्यामहि नः सप्ताधिपतिनोऽज्ञानमानसः सप्ताधिपतिरित्यर्थः कृपायतिवृत्तमनाश्च पुरुष एवमात्मानं यज्ञानवदोक्तसाक्षात्कारविषयं करोतीत्यर्थः ४१५ अतिते कमु
त्तेनोक्तमन्वयमुत्तेनाह पुण्यामेति । जंतो जंतो तस्योपाधिषु मात्मानः मत्तं वात्सर्व्यं स्व ४१६ द्वितीयपदसंज्ञकं किंचित्कार्यमाह प्रवेतिद्विध्यां । यत्पमहात्मनो देवस्य तमः प्रमानमावाप्तवत्स्वमस
क्षेत्रोपलभितुं सर्वज्ञमदोदनस्थानीयं भवति सर्वज्ञं हा कोऽहं तूत्तमज्ञानं पश्यन्तीति । सर्वज्ञोऽयं प्रकृतैस्त्वित्स्वमात्मानमिति त्वं यथा मावाकतेन ज्ञातस्तथा मावाको ज्ञातुं पुण्यादित्यर्थः ४१७

उक्तकल्पनायाः फलमाह यांत्वेतिहति । एते शुद्ध विद्योऽधिकारिणोभोक्तृत्वात्पूर्वदेहिनिहायपरमात्मभावकमुपदिशंति किं कृत्वा बुद्धिरूपसारविनाहं द्विरुदाभानजिह्वेति ४२८ तत्र
 बुद्धिरूपसारथेदोऽगुणोमयेतरेदेशरागद्वेष्टा न त्वेति ज्ञानात्पूर्वकोशसंज्ञात्राद्यगुणपक्षसंत्योः पंचमीपञ्चोस्तात्पर्यमाह वेरागयेति । यस्परधिनोबुद्धिरूपः सारधिवैराग्यवानभवतिसरधारदेनव
 ततामनोरूपप्रग्रहेणदियाः सकला जिनः सारधिद्वारावशीकृत्यष्टपरमात्मरूपदेसंयति ४२९ तथोरसरार्थमाह रागेतिहाम्भा । योरपीराममन्त्रित्वेनपेक्षुं विज्ञानं बुद्धिर्यस्येतिन्युपनिजेनवि
 ज्ञानवत्पदेनोक्तः सारागुद्विर्कोदयवलीनमनस्कश्चतस्येदियाभामवशप्राभवतिपथालोकेदुहाभाः सारथोरत्पर्यः ४३० इतरस्यगुतेवशप्राहत्वाह विरक्तइति स्पष्टम् ४३१ सप्तम्यष्ट्यानुपु
 द्दिसारथेः कोऽश्लेषमनोरूपप्रग्रह इतराकर्षणरूपेणमयुक्तफलंन्यतिरेकेणान्वेषेनचदर्शयः पोपठति यस्त्वविज्ञानेति । अपकृष्टविवेकहीने विज्ञानं यस्यसतया अमनस्कः अर्नतमृत्समनाः अतएवसदा
 शुचिः तदीयस्मानादेः कुंजरस्नानसमत्वात् एतारशोविष्णुपदेनाप्रोति किंतुसंसारग्रहेत्यर्थः ४३२ सविबेकहीस्तुतदामोतीत्याह यस्तिवाति । मनःपदनिगृहीतमनःपरम् यस्माद्यं प्राप्यभूषेन
 जायतेइत्यर्थः ४३३ एवंविपसत्करणसालंघ्यपदेवपरपदमितिदशैवंतीनवमोपठति विज्ञानेति । सवुदिसारधिकोमनसानिगृहीतेद्विधसंसारसिद्धिमात्पारंपरंविष्णोः परमात्मनःपदे

यांत्वेतिपरमात्मानंभोक्तृतापिगृह्याह ॥ इन्द्रियाश्चानविनिर्जित्यबुद्धिसारधिसंश्रयात् ४२८ वैराग्यकवचंप्राप्तोयस्यस्याबुद्धिसारधिः ॥ इत्यर्थेणमनमाग्र
 हेणेंद्रियाभिधान् ॥ वाजिनःस्ववशेरुत्वापरंयातिनचापरः ४२९ रामबुद्धिस्तुयोत्रस्यान्मनसाधैर्यवर्जितः ॥ तस्येंद्रियाण्यवश्यानिदुष्टाश्चाहवसारथेः ४३०
 विरक्तोयस्तुलोकेस्मिन्मनसाधैर्यसंयुतः ॥ तस्येंद्रियाणिवश्यानिददश्चाहवसारथेः ४३१ यस्त्वविज्ञानवानभवत्यमनस्कःमदाशुचिः ॥ नसतपदमाप्रोति
 संसारंचाधिगच्छति ४३२ यस्तुविज्ञानवानभवतिसमनस्कःसदाशुचिः ॥ सतुतपदमाप्रोतियस्माकूपेनजायते ४३३ विज्ञानसारधिर्यस्तुमनःप्रग्रहवान्नरः ॥
 सोध्वनःपारमाप्रोतितदिष्णोःपरमंपदम् ४३४ विरक्तततपुत्र्यैवबुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ॥ मनश्चवैधेसंपन्नानेत्ययस्तुलकाशुक्लम् ॥ पुंसोभोक्षावकथितमन्यथा
 धनायच ४३५ भोक्षःप्रत्यक्षमुदितंवह्निहृंवंधनंतथा ॥ प्रत्यक्षंकारणेनित्यंवाह्निहृंवर्यसंश्रयम् ४३६ महाभूतात्मकाएतेशब्दाद्याविषयाःसदा ॥ इन्द्रियाणां
 हिकथिताःकारणंसर्वदेहिनाम् ४३७ इन्द्रियाणितपैतानिविषयग्रहणान्यपि ॥ मनोयोनीनिसततंव्यापारयासेतद्यतः ४३८ सुखंमेभवतात्तदुःखंभाभूदिती
 दृशम् ॥ मनोनिश्चयविज्ञानरूपाबुद्धिमपेक्षते ४३९

स्वरूपेयातीत्यर्थः ४३४ कस्मिन्माह विरक्तेति । यतःसारात्त्वेयैरहित्येथानर्थःप्रसिद्धस्तत्त्वविरक्ताबुद्धिःसर्वैषधनकत्वद्वर्चमोक्षसाधनंविपरीतंजंजसाधनंवेति ४३५ इत्यप्यादिद्वयमक
 रयति मोक्षइतिसंज्ञाभिः । मत्पक्षमांतरभावस्तद्दोषोक्षोवाक्कावस्तुवस्तत्रकायपिषयाकारणेजांतरेतद्विर्भोक्तृत्वंइत्यर्थः ४३६ तत्रपरमकारणभादएवमुक्त्योमोक्षइतिदर्शयितुंकारणपरंपरा
 माह ग्रहेत्यादिना । तत्रसाम्प्रदायेविषयाःपंचभूतसारत्मात्मकत्वात्पंचभूतरूपेणइन्द्रियाणांमौलिकत्वेनप्रसिद्धत्वात्कारणतांवांति ४३७ इन्द्रियामीति । तानीन्द्रियाण्युपमौलोनीनिमनःकारण
 कानि यतस्तन्मनएवतानिस्वापरेप्रवर्तयतीतिप्रसिद्धम् तथाचसमुद्रोच्छ्रितामिवमनइन्द्रियाणांकारणमितिभावः कीदृशानिइन्द्रियाणि विषयग्रहयानिभोतिक्त्वेनसज्जतीयविषयायांमाहका
 णिविषयरूपाणीतियावत् तथाचयथाभूतरूपेणार्थाइन्द्रियेभ्यःपरावकास्तथैन्द्रियकवापरेभ्योऽर्धेनोक्तःपरमुच्यतइत्याक्षयः ४३८ तस्यैवमनसइत्युक्त्यस्यनिश्चयात्किंबुद्धिःकारणमि
 त्याह सुखमिति । भवतात्जायेत इतीदंशब्दत्वात्कारणं अनेकमेवउत्पत्त्येतिज्ञेयः ४३९

फलितमाह जतहति । अतोयोगिनः योगमर्हन्ति जीवन्त्येषां बुद्धिर्न प्रत्यक्षधरेदृशते सा एषा तद्बुद्धिस्तस्य हिरण्यमर्भस्य पाबुद्धिस्तद्वैकल्याकाशमनाकाशान्ध्यायेन सा नान्यविशेषयोरभेदात् की
दृशीयेति नोपपत्तिरुपाबुद्धिः सांसारिकसकलदुःखजालस्य कारणास्तित्यर्थः ४६३ तुरीययोगावस्थायां मुपपत्तिमाह तस्याहितिद्रष्टव्या । तस्याहिरण्यमर्भपुद्गेरविद्यालयमापोपधिकमलोपा
दामकल्याणप्रलयउचितइति भावः ४६४ सर्वविशेषबुद्धिविशिष्टमधिबुद्धेर्निरासे निमित्तं गुणस्यास्तीति ज्ञानमेवेत्याह अहमिति । कंचुक्भूतत्वग्विज्ञानां मेव त्रींशोऽप्येव न कंचुक्क्रीमा
नां तथात्मनोऽजीवत्वमयोजकस्याविद्यालक्षणं च कुक्ष्यमहावाक्पञ्चनेन सत्ये सति अपि देवात्मनो हिरण्यमर्भपुद्भिः क्वलान्मनिलीयते अत आत्मनस्तत्त्वस्थानत्वात् सा समष्टिबुद्धिस्तत्र आत्मधिकर
णकत्वेन चित्तनीचाऽप्यातयेत्यर्थः ४६५ तथा चित्तं हि निदिध्यासनेन ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुरित्याह एवमिति । एवं समष्टिबुद्धिः प्रबलात्पोषात्तानिकेत्याकारावितां कुर्वन्तस्तस्य योगिनः पुण्य
परिपाकात्पतित्वं हीनस्य भेदरक्षणं जायते कीदृशस्य योगिनः अपि देवाभिजातस्य रूपवृक्षमिमान्त्यकासर्माह रूपेणुस्य कुक्षालस्येत्यर्थः 'अमिमातः स्मृतेऽन्याये कुलीनमासुरयोः' इति विश्वः
मासुरयोः पुत्रेभ्य इति । समष्टिरुद्रिष्टोपासनामायतव्यमसमासाकारावत्वमिति भावः ४६६ एवं विषयो गत्यपरमपुरुषार्थमापकत्वं दर्शयति जाते इति शिभिः । तस्मिन्ममविज्ञानेनातेस

अतस्तद्बुद्धिर्गैवाबुद्धिर्गैवात्र योगिनः ॥ कारणसकलस्यास्य दुःखजालस्य संसृतौ ४६३ तस्याः कारणमीशानः परमात्मा महेश्वरः ॥ सा विद्यो ब्रह्मणो बुद्धेरेकपुत्र
निरंजनः ४६४ अहं ब्रह्मेति विज्ञानादाविद्या कंचुकक्षये ॥ अपि देवात्मनो बुद्धिरानंदात्मनिकेतले ॥ विलीयते यतस्तत्र चित्तनीया सदैव सा ४६५ पुत्रं चित्तवतस्त
स्य योगिनः शुद्धचेतसः ॥ अहं ब्रह्मेति विज्ञानं भेदपर्वतभेदकम् ॥ अपि देवाभिजातस्य जायते पुण्यपुंजतः ४६६ जाते तस्मिन् विद्यायाः क्षयो भवति सर्वथा ॥ अ
विद्यायाः क्षयेन स्याद्ब्रह्मधीः कारणावेना ४६७ ब्रह्मणो बुद्धिना शेषन भवेद्योगिनोऽपि धीः ॥ बुद्धेरभावेन भवेन्मनश्च तदभावात् ४६८ व्यापाराहं द्विधाणान भवेयुर्दुः
खहेतवः ॥ तदभावाद्यदुःखं नाणुमात्रं च गच्छति ४६९ किं नु नित्यं स्वयं भातमानं दात्मानमद्वयम् ॥ अवाह्यमनसमन्यतमाश्चर्यः कुक्षालो व्रजेत् ४७० अहोमाया
बलं चित्रमेकस्मिन् भेदवर्जिते ॥ नलीयते लीयते च स्वयमेकाजगज्जनिः ४७१ उत्पन्नस्य विज्ञानमहं ब्रह्मेति केवलम् ॥ तं प्रत्यक्षं दर्शनं याति नापरान्प्रतियाति सा
४७२ एकमेव यथाने श्रंशमपश्यति नेतरत ॥ स्थानभेदात्तथैवात्मा सर्वभेदविशर्जितः ४७३

त्यविद्यायाः अभावस्ततश्च ब्रह्मवीरस्मीत्याकारासमष्टिबुद्धिः लीयते कारणस्थाविद्यात्वकस्याभावात् ४६७ ब्रह्मणो हिरण्यमर्भस्य पाबुद्धिः समष्टिरुपातस्यानाजेतति योगिनो बु
द्धिर्भ्यष्टिरुपाविनश्यति ततश्च मन इच्छायात्मकं नमवर्तते मनः प्ररूपभावेति त्वदिपण्यापाराभावस्ततो दुःसाभाव इति द्योतयः ४६८ । ४६९ तत्र च ब्रह्मभावेनावतिष्ठतेत्याह किं चिति । किं
तु तस्मान्मानं जेत्यप्याप्त्या कुक्षालश्रमभेदे ब्रह्माभ्यर्थ इति बोध्यते इति ४७० ननु एवं विषये योगिनः सर्वमप्यंभिलाष्ये कस्मिन् पुंजस्तस्य योगिनामिदरेषां संसारोपलब्धिः कथमिति श्रंकां मापायादुप्यतास्व
भावमादावपरिरति अहो इति । मायाया बलं भावमाश्रयं भेदेकापि मायाजगज्जनिर्जन्मलोहेतुभूता एकास्मिन्काले तेषां लयवहारयोग्याभवतीति ४७१ योगपटनलयात्तयो योग्ययोगि
नो प्रतिमायायाः स्फुटयति उत्पन्नमिति । तदुक्तं पत्रजलिना कृताप्येति नष्टमप्यनंतं दम्यसाधारणत्वादिति ४७२ ननु पातजलानामात्मभेदात्पुपगतं मां प्रते उक्तं यवस्थोपपत्ताविति सिद्धं
एकात्मत्वे कथमियमुपपद्येति चेन्न उपाविभूतांतः करणभेदेन ह्यस्य व्यवहारस्याप्यनुपोज्यत्वादिति दर्शयितुं ह्यंशमाह एकमिति । एकमित्यावर्तते तथाच यथा गोलकद्वये एकमपि चतुरिंदि-

यमेकंदक्षिणमोलकावच्छिन्नमेवसत्त्वात्सुतरं यथाभवति तथापि यानि तेन द्वाभ्यो लोकावच्छिन्नं तथेकोपात्तमायोरपरादयो योमिश्ररारादयि मन्त्रां सविलासां मायां न पश्यति मयो गिरां वाच्छि
प्रस्तुतां पश्यति इति स्थानपदोक्तोपाधिभेदादस्मिन्मतेऽप्युपपत्तिरिति शेषः यायासाकस्य तोमायानलोपते मृदेरुपलभ्यमानत्वात् विवेकिहृदयाचिरूपमप्युपपत्तिरिति तद्विनिर्वाहः । ए
पानुपपत्तिः सामायायादुर्घटस्वभावत्वेन समाधेयेति वक्ष्यमाणेन संबन्धनिर्देशेः ४७३ । ४७४ मायायादुर्घटत्वांतराप्यपि दर्शयति एकएवस्वयमिति त्रिभिः । एकएवमकारणरूपमात्रा
अस्मायायायाआक्रयोविषयश्च भवतीत्यनुपपत्तेरित्येव ज्ञानादीनामाश्रयविषयभेददर्शनात् तथाऽद्वितीयोपि र्द्वितीयतत्त्वसापेक्षो महेश्वरो भवतीत्यनुपपत्तं तथा मायासंबन्धराहिते आश्रयनिर्वाहानि
यितमाश्रयत्वादिर्कमापयेव भवतीत्यनुपपत्तमाश्रयवित्यर्थः ४७५ तथा सत्त्वात्त्वादिभिरनिर्वचनायापि भावरूपत्वेन प्रसिद्धा भवतीत्यनुपपत्तं तथा जडादिभ्यस्तत्त्वसंस्थमनोहेतुः कर्मा
त्यनुपपत्तिरित्याह स्वयमिति । दृष्टत्वादिकमायाप्रसक्तत्वात्मायाभिरस्येव निष्पद्येदिति स्वर्धे भाव्येर्धे निरुद्धस्य ज्ञानवाक्यव्याख्याने इति भावः ४७६ गामिन इति । तथा मरणमुपपद्योः
स्पष्टमनुपपत्तं यमानापिमामिन आमाभि नो देहस्य बीजभूतत्वेन देहस्यनुपपत्तं तथा हेतुगुणवामनादित्येन इत्येव त्वेव अनुपपत्तं अनदिभावे स्थानासादरीनात् तथा विद्वत्पक्षपातज्ञाशोरोत्तरं वा संसारो न न

एकएवचयोग्यास्त्यो नाविद्यापरिपश्यति ॥ पश्यत्येतामयोग्यास्त्यः स्थानभेदाश्रयते ॥ मायासाकस्य तश्चापि सहेतेन निरूपणम् ४७४ एकएवस्वयं ज्योनिरा
नंदात्मा गुणोद्वयः ॥ मायाया आश्रयस्तद्विषयश्च महेश्वरः ॥ मायायापि च मायायाः संबन्धादिविर्जातः ४७५ स्वयंच सत्सत्त्वादिप्रकारैरपि विर्जाता ॥ भावरू
पाजडाहेतुः सत्सत्त्वपुपस्तथा ४७६ गामिनोपि च देहस्य हेतुश्च न्याचन इत्यति ॥ नष्टायामपि संसारो न नश्यति कदाचन ४७७ इत्यादिदुर्घटत्वं स्याद्यस्मात्तस्मा
दियं सदा ॥ मायातिदुर्घटेत्येवं वदंति सकला जनाः ४७८ दुर्घटत्वमविद्याया मूषणं न तु दूषणम् ॥ कामिनः कामिताय दत्तकोपिनः कोधितायथा ॥ भू
षणं दुर्घटायाश्च दुर्घटत्वं तथैव च ४७९ सुघटस्य भवेद्यदि दुर्घटत्वं तदैव तत् ॥ गच्छेद्दूषणतनैवमविद्यासुघटायतः ४८० अहो धार्ष्ट्यमविद्यायां
यदियं स्वविर्जाते ॥ सर्वमानैर्विद्वद्वाचतिष्ठत्येव न तिष्ठति ४८१ तस्मादेतत्कृते दुःखे विरक्तः सततं पुमान् ॥ महायत्नं प्रकुर्वीत सर्वदुःखप्रशान्तये ४८२

इत्यतीति ४७७ इत्यादीति । मादिपदेन मायायाधिक्या कपिर्बन्धो ह्यदिना नानावैशिष्ट्यहेतुत्वमः यस्मादिर्बन्धो दुर्घटत्वमविद्यायामतस्तस्यादुर्घटत्वमादायेव सदा संपादयति सर्वमायावा
दिन इत्यर्थः ४७८ स्वमानभूतस्य दुर्घटस्य मूषणं तां सत्त्वां तन्माह दुर्घटचमिति । यथा कामिनो मोषवधुदौ दुर्कूलधोरस्य कामिता कोपिनो रुद्धस्य कोपिना च दूषणमेव तथाप्यानेन सत्फलत्वा
त्तथा मायायादुर्घटत्वमपीत्यर्थः ४७९ यत्र सुघटत्वमुपपन्नत्वं तत्त्वमविद्यायां भूतस्यासत्त्वं कश्चिदसिद्धयमानं दुर्घटत्वं दूषणं यथा सत्त्वकिकृतिषु मायानुस्वभावेन दुर्घटत्वेत्याह सुघटस्येति ४८०
अहो इति । यादुर्घटमूषो मूषोऽनादेरपि सन्मुखी भवनशीलसंबन्धविद्यायां यादसत्तादसंनान्यत्र यत इयं सर्वमायायावरणमभ्यन्तकल्लोः अतस्तस्मिन् सक्रियमाणापि च सर्वसंभारा कुमुले विद्वत्तमिति त्रि
त्येवेति तद्दार्ष्ट्यमद्वैतं च सत्त्वोऽसत्त्वात् यत इयं च विद्वत्तथा काकाश्रयेपिनिति प्रतीत्यर्थः ४८१ कश्चित्तन्माह तस्मादिति । यस्मादिदं मायावत्त्वज्ञानं विना नाविभेति दुःखपति च तस्मादेतया ह्येतदुः
खमपेक्षं संपादयितुं सत्त्वं दुःखावहारनिदानलाभाय पत्नः कार्य इत्यर्थः ४८२

किं तत्सर्वं दुःस्वपदं निदानमिति चेत्समष्टिबुद्धिरुपस्थानस्यात्मनो ज्ञानमेवेत्याह तिरयेति । यत्र शान्तेरान्तर्यामिनिर्देशोऽस्ति तत्रैव स्थितेऽप्युपलब्धः प्रत्यक्षमिति ४८३ तस्य विज्ञा-
मोद्यमस्य पर्याप्तं तन्मात्रं वदपदिश्यात्तद्वैश्यामर्थमुपबुध्यति अतिष्ठतेति विज्ञातिष्ठोक्तेः । हे अधिकारिणो यूपमायाप्रयुक्तं जगत्तद्वैश्यामर्थमुपबुध्यति अतिष्ठतेति विज्ञातिष्ठोक्तेः । हे अधिकारिणो यूपमायाप्रयुक्तं जगत्तद्वैश्यामर्थमुपबुध्यति अतिष्ठतेति विज्ञातिष्ठोक्तेः ।
तत्सर्वं चोक्तं विषयकज्ञित्यावत् मोहो विस्मृतिरक्षणः सत्यमात्मनः संततो वर्तते इत्यर्थः ४८४ निद्रामिति । तथानिद्रामूलविद्यारूपोऽप्यजत संयताः सावधानाश्च यतः सुप्तानां भवतां सर्वस्व-
धर्मज्ञानादिरूपं कामादिरूपाः पाटवराश्रोराहति ८२ तस्यानिद्रायां शेषविषयं संज्ञानात्मकः स्वप्नः मासो यत्राहंताममताम्यां संसारदुःखैश्च तस्यैव इत्याह स्वप्नोऽयमिति ८५ तत्राहंताघटितं विपर्ययमभि-
नयति गर्भस्थ इति द्वाभ्यां । अयं स्वप्नज्ञानं दत्तलक्षणेऽप्यहंता विज्ञात्वा विज्ञेयमर्थं स्थत्वा दिनाऽन्तर्गते इति द्वयोरर्थः ४८७ । ४८८ ममताघटितमाह अहंतेति । अहंतायाः पुत्री ममता
प्येषा एवमादिभेदे सहस्रभाषा किमस्तीति तृतीयाभिर्संबंधः अयं स्वप्नसमुद्भूतः स्वप्नसाध्योऽयं संज्ञेयः सत्त्वापकारकरत्वात् अयं स्वप्नसमुद्भूतः स्वप्नसाध्योऽयं संज्ञेयः सत्त्वापकारकरत्वात् ४८९ मित्रमिति । उपकारिण्यवलीकृतत्वेमि-

हि गण्यगर्भमावुद्धिः शान्तिरान्तर्यामिनीत्येव ॥ यस्मिंस्तस्यात्मनो ज्ञानेयतत्त्वं पुरुषोत्तमः ८३ उतिष्ठतपरित्यज्य जगदहं मायाविनिर्मितम् ॥ आत्मनो बहुरूपस्य
यतो मोहः ममागतः ८४ निद्रां त्यजत संयतायतः पाटवरा इमे ॥ कामादयो त्रसर्वस्वं हरंति भवतां सदा ८५ स्वप्नोऽयं भवतां भूभिर्भीतिदः समुपस्थितः ॥ यतोऽहं मम
ताविज्ञादुःखमेतदुपस्थितम् ८६ मर्भस्थोऽहं तथा जातः कुमारोऽप्यथवायुः ॥ वृद्धोऽहं धनवांस्तद्विनिर्भयं नोयसुखी तथा ८७ दुःखी सदा रोनिर्दारश्चापुत्रः पुत्रवानपि ॥
देहेऽहं तासमावेशादित्याद्येपोधि मच्छति ८८ अहंता तनयाप्येषा ममता भूरिदुःखदा ॥ शर्म मायंदुःसाध्यः सर्वदाप्यपकारकः ८९ मित्रमेव तथास्माभिर्वहुधो
पकृतो यतः ॥ उदासीनो यमस्माकं कुरुते न प्रिया प्रियम् ९० ममक्षेत्रादेकं तद्वदसारं सारमेव वा ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभो भयं मोहोऽथ वाम ॥ अस्ति नास्तीत्येव
मादिभेदैर्ग्रातिसहस्रधा ९१ मरणं च पुनर्देहग्रहणं पुनरेव तत् ॥ गर्भवासादि कंभूयश्च कल्पपरिवर्तते ९२ एवमेवोतिदुःखानां कारणं स्वप्न आगतः ॥ ततो जाग्रत वि-
द्वांसो मयमेतदुपस्थितम् ९३ भवतां यदि निद्रैश्च बहु स्वप्नप्रदर्शिका ॥ स्वयमेव न ग्राह्येतां न वजं न कुञ्जलान् वरान् ९४ विनिद्रास्ते महात्मानः सर्वभूतदयापराः ॥
बोधयिष्यंति वः प्रातानुपायैर्विविधैरपि ९५ नियमान् योगजनकान् योगजान् योगधीविदः ॥ शिष्येभ्यः शनैस्तद्ब्रूवतोऽप्युपदेशकाः ९६

ग्रन्थम् ४९० अयेति । इदं स्वप्नक्षेत्रं साविर्वासासारमस्थिरं सारं स्थिरं जगत्कामोऽस्ति नास्ति वेति संबन्धः ४९१ उक्तोऽहंताममताम्याः कलमाह मरणमिति । आप्तां पुनः पुनर्भरणविर्कमा
मुवेक्ष्य कलमस्तीत्यर्थः ४९२ निद्रामयति इवमिति स्पष्टम् ४९३ भवतामिति । यदि भवतां मिश्रं भूलाज्ञानरूपानिद्रास्वप्नं वामदेवादिबध्वातिनदूरीभवति तदावरपदोक्तं कुञ्जलान् मृत्युपदेशा
यगच्छतेत्यर्थः ४९४ तेच कुञ्जलाः करुणया पुष्पानुपदेशंतीत्याह विनिद्रावति ४९५ तेभ्यो वतां सत्ताद्विद्योपदेशेऽनधिकारमालोच्य शिवशुद्धिहेतुज्ञानाविश्रुतं मानप्युपदेशंतीत्याह नियमा-
निति । 'नियमोऽर्थं ज्ञानायां स्यात्प्रतिज्ञायां च संयमे' इति विश्वः । त्रयमेकत्र संयम इति योगसूत्रं धारणा ध्यान समाधि रूपं त्रयमेकविषयकं संयमपदवाच्यमिति तदर्थः । तथा च ते महात्मानो योगोपविद्यावि-
दो भवन्तः मतिरियमार्थं यमरूपानपि शिष्येभ्यः कीदृशांश्रियमान् योगजनकान् योगजान् योगरूपं आत्मसाक्षात्कारप्रयोजकसमाधेरविर्भावहेतुं पुनः कीदृशान् योगजान् योगोपासादेव पादुर्भूतान् तथा चो-
क्तं योगभाष्ये 'भूमेरस्याहं संभूमिरनंतरेत्यप्रयोग एव बोधायः' इति संयमपदेशार्थं नैवमदशयंति तदर्थः ४९६

वरपदेनः भीष्टेननादितोत्पद्यते इति पक्षे पिवावर्षमरः जगुस्तेन योजयति निबोधतेति । यथा मांवरपात्रेन वृत्तानचिवेता आत्मानमुद्धवांस्तथाप्येहिहमधिकारिण्युयं गुरुवरपात्रेव दीकृया
 त्मानं निबोधतेत्यर्थः ४९७ यद्यत्रेति । यद्यस्मिन्नधिकारिदेहेबोधो न भविष्यति तदा देहदानानां देहप्रयोजिका विनष्टिर्हानिः पाप्मन्यतीति ४९८ अतिसूक्ष्मेति । हेमदिकारिणः जयं ब्रह्मबोयस्पोमार्गः
 सूक्ष्मतमोऽसूक्ष्मतमो विषयश्चास्ति तदुःशक्यं भवति ततः सावधानं भवितव्यमित्यर्थः ४९९ तत्र विषयत्वे ह्यंतामह सरस्येति । सुरपदेन मोसुरकं ग्रंथकृतो विवक्षितं जातविकल्पकं च धारासंततिः कीदृ
 शस्यसुरस्य त्रिशाणकं कृत्वा यत्नेन शितस्य कौश्लस्य तथा यमोक्षराणां संततिर्देहानामार्गगताय धापत्रेण दाहनेन हीने दूरत्यया दुरतिक्रमेति श्रुतिः संबन्धः 'ज्ञाणो मासत्तुष्टये कपयेच' इति विश्वः ।
 कपयः कंटकोऽसंख्यत्वात् 'पारासैन्याभिमासंख्यसंतत्योः' इति विश्वः शेषेति चोत्तराश्रयं ज्ञाप्य संघर्षे जतीत्यस्य सुरस्य नापितास्य धारासंततिर्मां गमायदित्वा दित्यभूतोपमेयमिति भाष्यानुसारेण बोध्यम्
 ५०० । ५०१ शार्ङ्गोत्तिके योजयति एवमिति । एवं मोसुररूपं पुरद्वारं भूतमात्मज्ञानं गुरुपरमेश्वरानुग्रहं कृत्वा हनं विना दुर्गमं विप्रकंटकाक्रांतत्वादित्यर्थः ५०२ एतन्मार्गं चलनप्रकारोऽप्येतन्मार्गपांथेभ्यो
 बुधेभ्योऽप्येव इत्याह वदतीति । तद्वर्तमानवत्पुण्येन एवमाह वदंतस्तोत्रजयः तद्वर्तमानवत्पुण्येन एवमाह वदंतस्तोत्रजयः ५०३ अथ ज्ञानस्यातिसूक्ष्मतं सूक्ष्मत्वात् ज्ञानः सर्वत्र इत्यर्थः अत्राह इत्यप्यतिपादिकः सर्वत्र

निबोधतमहामाभाजादयमिद्रेविहायाहे ॥ आनंदात्मानमद्देतं वरान्प्राप्यस्वयंप्रभम् ॥ नचिकेतायथामतः संप्राप्य विविधान् वरान् ४९७ यद्यत्र भवतामात्मबो
 धो नैव भविष्यति ॥ ततो विनाष्टिर्महती भवता देहदेह्यति ४९८ अतिसूक्ष्मतमो मार्गो विषयश्चाधिकारिणः ॥ ब्रह्मात्मबोधसंज्ञो यमप्रमत्ता भवंत्वतः ४९९ सुर
 स्य यादृशी धारा त्रिशाणकशितस्य च ॥ अनेकशतसंख्यस्य मार्गस्य स्य निरंतरम् ५०० पत्रेण रहितैर्धद्रुतपुरुषैः सा दुरत्यया ॥ सिंहव्याघ्रादिसंकीर्णैर्दुर्गमे त्रमहाव
 ने ५०१ एवमेतद्विज्ञेयमात्मज्ञानं महात्मभिः ॥ दुर्गमं मुक्तिपुर्णाय द्वाजमार्गं समं स्मृतम् ५०२ वदंतिकवयस्तद्दृष्टवंतः पुगादिभ्ये ॥ एनं मार्गं महात्मानो माह
 शाः कुशला अपि ५०३ यस्मादात्मा प्रजंतुनामेक एव व्यवस्थितः ॥ आनंदात्मा स्वयं ज्योतिरवाह भनसमोचरः ५०४ शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गंधश्च पंचमः ॥
 अस्मिन्नविद्यते यस्माद्दृश्यते तेन नैर्द्वियैः ५०५ व्ययः शनैर्विनाशः स्याद्यथा स्पर्शवतामिह ॥ सकेनात्र भवेद्यस्मात्कोपि भूतगुणो नाहि ५०६ अतो व्ययमिदं ब्रह्म
 नित्यं नाशयिर्वर्जनात् ॥ अंतवद्यद्देहस्तु ह्यादिमत्प्रसज्यते ॥ यथा घटादिकं नायमंतवान् पुरुषः परः ५०७ हिरण्यगर्भमुद्धवादेरंतवत्ता प्रकीर्तिता ॥ तस्या
 आपि परं यस्यादव्यक्तं विक्रियायुतम् ५०८

दशोऽध्याये यस्मादिति पट्टिः । यस्माद्वयमात्माऽऽपत्तवान् इत्युक्तं ज्ञानसमोचरः भवति तस्मात्कवयः कुशला एव तज्ज्ञानमार्गं वदतीति पूर्वेषु संबन्धः ५०४ तत्रावाह भनसमोचरत्वं विदुः शब्दं
 दिरादित्येवैन्द्रियायोग्यतामाह शब्द इति । यस्मात् शब्दविशुणोस्मिन्नात्मनि निविद्यते तस्माद्विद्रिपाप्राप्तोपमिति ५०५ अन्वयादिपदार्थमाह व्यय इति । शनैरवयवापचपक्रमेण पांविनाशः सव्यय
 इत्युत्पत्तेस्तत्तत्पदार्थानां व्यादीनां भवप्रसिद्धाद्वैतानुक्तं स्यात् यतोत्रकोपि भूतगुणो नास्तीति संबन्धः ५०६ अत इति । यतश्चाव्ययमंत एव नित्यं नाश्यावस्य नित्यपदमवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वात्
 सच ज्ञाता बोधोऽनादित्येन स्फुटीकृत इत्याह अंतवदिति । यद्गुणं भावकमपि मद्देहस्तु ह्यादिमत्प्रसज्यते भवति अयं पुरुषस्त्वननादिः कथमंतवानस्य इति योजना ५०७ स आत्मा हिरण्यगर्भोऽपि भूतदेह
 इत्युक्तं यथा अंतवत्ताः पराधुवत्वाच्च कृत्वा त्वत्सत्त्वात्परिणामिन्याः प्रकृतोत्पत्तय इत्याह हिरण्येति । तस्यादित्यवयवमंतुद्धेः परवदव्यक्तमन्वाकृतं ततोऽप्ययमविक्रियात्वात्परो भवतीत्युक्तं ध्रुव इत्यु
 क्तवतिद्वयोर्थः ५०८

५०९ कस्मिन्माह जनंत इति । यतो न तो भवति यत्तत्तद्दृष्टि रण्यमर्धं बुद्धि वज्जन्मना अभवति ततो निरय इति ५१० वृत्तिना न ज्ञान फलमाह एवमिति । स्वयुक्तिभिः श्रुत्यनुकूलैः मत्वा विचार्य ११
 मत्वा यथा त्वय्योस्तात्पर्यमाह देशेति । यः पुमान्देव कांस्वस्तु सर्वविधिभिः शून्यस्तस्य ज्ञान इत्युक्तं भवेदेतन्माध्वं यतो स्वात्मनः पतिपादको यो यथार्थः अथ कीर्तन विरोधो विरादिम गोपत्र लोके
 लाभो भवतीति द्वयोः संवेदः ५१२ । १३ एतद्देव यवणादितो पदं नत फललाभकस्तत्र ममाजयेतदा कथं यद्वैद्यो ध्यामित्याह श्रवणादिति । यावद्विषयधारणे २१४ किंतु च न दृष्टमित्याकांक्षायां तत्प
 दति नाचिकेतमिति । नाचिकेतं न चिकेतसा लब्धं यमेन मोक्षमिदं वली प्रयत्नम् ५१५ य इममिति । अस्मात्सतिज्ञा ह्यसमाधायं प्रयतः पवित्रः तनुश्रद्धं ५१६ इति काठकप्रथमाध्यायन्यासपा द्वितीया
 ध्यायाथर्मदर्शनमवतारयति एवमिति । एवं प्रजव प्रतीकं मज्जना रं च न के वा मज्जसंसेवेण वली प्रितयात्मकप्रथमाध्याये प्रतिपाद्यते देवदिसरेण प्रतिपादयितुमिदं वली प्रितयात्मकद्वितीयाध्याय रूपं वचो
 यमः माहेत्यर्थः ५१७ तत्रात्मज्ञानमतिबंधकमिदं प्रामिमानं रूपं पदार्थोत्पत्त्याः परां चीत्वा याया मनुये वली प्रयथा वाः पूर्वोक्तं कथायां कपोर्भेमाह नापमिति द्वादशभिः । तेन चिकेतः यो मया वर्णितः

अविक्रियस्ततोप्येष परः पुरुष ईरितः ॥ भुवो न नाशपायाति निर्मायः परमेश्वरः ५०९ अनंतो यत्तत्प्रायं महद्ब्रह्म कर्हिचित् ॥ जन्मवास्तत्तत्प्रायं पुमान्निन्य उदी
 रितः ५१० एनं गुरुमुखात् श्रुत्वा तथा मत्वा स्वयुक्तिभिः ॥ संसारमृत्युमुखतो मुच्यते तत्र पुमान्सदा ५११ देशकालस्वरूपाणां भेदश्च न्यः पुमान्निन्यः ॥ तज्ज्ञाना
 न्मृत्युमुखतो मुच्यते यन्न तद्भवेत् ५१२ आश्चर्यं कर्णयस्मादस्य ग्रंथस्य कीर्तनात् ॥ श्रवणाच्च भवेद्ब्रह्म लोको मय्योर्चिरादिना ५१३ श्रवणात्कीर्तनाद्या जन्मन न च
 तथा भवेत् ॥ अनंतफलसंप्राप्तिरेतस्माद्ब्रह्म च न दद्यात् ५१४ नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ॥ उक्त्वा श्रुत्वा च मे धानी ब्रह्म लोके महियते ५१५ य इमं पर
 मं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्म संमदि ॥ प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानं न्यायकल्पते ५१६ एवं मय्यहो वल्लभोऽद्य प्रणवनामकम् ॥ विस्तरेण च तद्ब्रह्म मिदमाह यमो वचः ५१७ ना
 यमिंद्रियतो लभ्यो नाचिकेतः कदाचन ॥ आनंदात्मा मया यस्ते संग्रहात्प्रागुदीरितः १८ इन्द्रियाणि परं याति स्वात्मनः स सृजे विभुः ॥ वाहेर्मुखान्यतस्तानि हिंसितानी
 कर्मातिनः ५१९ राजायथात्र सामंते वा हि विषयदानतः ॥ आतिरस्या पहरणात्सं हिंसितवानिव ५२० आनंदात्मानं तस्थमदत्त्वा विषयं तथा ॥ शब्दादीन्दत्त्वा
 न्यस्मात्तस्माद्विंसितवानिव ५२१ विरोधि नो यथाराज्ञो बहिर्विषयवासिनः ॥ सामंतानुपहन्त्युस्तेच्छिद्रेच्छिद्रे समीपमान ५२२

त्माह ईदृशं प्राज्ञो न भवति तिमिति ५१८ तत्र ईदृशं ईदृशाणां बहिर्मुखत्वेन स र्जनस्य बाहिसनमयुक्तमज्ञकत्वमाह ईदृशाणीत्यादिना । विभुः स्वतंत्र ईश्वर ईदृशया विस्फुरो काः पाशमनः सकाशात्पर
 भिर्भ्रमति यति गमनपरापियतः समुज्ज्वलान्तस्तानि बहिर्मुखाणि हिंसितानि मृतमापतां नोतानीवास्माभिविवेकिभिर्ज्ञांयते इत्यर्थः ५१९ बहिर्मुखीकरणेन हिंसनमिव भवतीत्यत्र लौकिके दृष्टान्तमाह
 राजेति । यथा राजा सामंते पुराणेषु प्रतिदूरस्थ देशाधिकारदानैतत्तदस्थस्वांस्वमाधिकारस्यापहरणेन धर्तृसामंते हिंसितवानिव भवतीत्यर्थः ५२० दाष्टीतिके योजयति आनंदात्मानमिति । परमेश्वरे
 यो दिष्टेभ्य आनंदात्प्रत्यक्षं विषयान्न दत्तः किंतु नाशः स्रग्भादय एव विषयतया दत्ता अतस्तानि हिंसा विहिंसितानीति युक्तमित्यर्थः ५२१ स्वयंतानि न हतानि किंतु परं न न यो यथा नति न त्प्राकारमिव
 दन्वारस्यं सट्टांतमाह विरोधि न इति द्वाभ्यां । यथा राजः स्वराज्ञादूरं विषये ईश्वरस्य तो वीरिणां समीपमानां सामंतान् राज्ञो विरोधि नो वीरिणां छिद्रेच्छिद्रे स्रग्भादय एव दत्तानि हिंसा विहिंसितानीति द्वाभ्यां
 दत्ता विरोधि नो वीरिणां विन उग्रहं पुरितिद्वयोरर्थः ५२२

तत्प्राप्तिर्नाम तत्र परिशिष्टमिति । अत्र प्रथमं वेदमन्त्रं तस्मात्सांख्यविषयः सर्वान्तरापरिशिष्टमिदं तत्तत्कामस्ति न किंचिदपि यतः कालत्रयं पादच्छिन्नं कालत्रयं एतत्सर्वमन्त्रसांख्यं यत्तत्कालि
 तं भवति यथा ज्ञानस्य दंडजलपारादिकमित्यर्थः ३६ चतुर्थं यथा वेनेति । वेनेत्येतत्सांख्यविषयः अस्यानागरण्यादिकाः पश्यतिसत्त्वपूर्वोक्तो मदानात्मा यस्य प्राप्तिर्नाम तत्तत्कामस्ति न किंचिदपि यतः कालत्रयं पादच्छिन्नं कालत्रयं एतत्सर्वमन्त्रसांख्यं यत्तत्कालि
 तं भवति यथा ज्ञानस्य दंडजलपारादिकमित्यर्थः ३६ चतुर्थं यथा वेनेति । वेनेत्येतत्सांख्यविषयः अस्यानागरण्यादिकाः पश्यतिसत्त्वपूर्वोक्तो मदानात्मा यस्य प्राप्तिर्नाम तत्तत्कामस्ति न किंचिदपि यतः कालत्रयं पादच्छिन्नं कालत्रयं एतत्सर्वमन्त्रसांख्यं यत्तत्कालि
 तं भवति यथा ज्ञानस्य दंडजलपारादिकमित्यर्थः ३६ चतुर्थं यथा वेनेति । वेनेत्येतत्सांख्यविषयः अस्यानागरण्यादिकाः पश्यतिसत्त्वपूर्वोक्तो मदानात्मा यस्य प्राप्तिर्नाम तत्तत्कामस्ति न किंचिदपि यतः कालत्रयं पादच्छिन्नं कालत्रयं एतत्सर्वमन्त्रसांख्यं यत्तत्कालि

परिशिष्टं क्रिमत्रास्ति तस्मादात्मस्वरूपिणः ॥ कालत्रयांतरेयं च कालत्रयात्मकम् ॥ तत्सर्वमन्त्रचाध्यस्तारज्योसर्पादिकं यथा ३७ येन जागरणं तद्वत्स्वप्नं च
 गच्छति ॥ चेतनः सांख्यिणा सोऽयमात्मा ज्ञेयः सदा त्वया ३७ विभुत्वाद्यः पुरात्मा ते महानेव मयैरितः ॥ यस्य विज्ञानतो धीरानशोकं याति कीदृचित् ३८ यद्दमं च
 देवेदह्यान्मानं जीवमंतिकात् ॥ ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ३९ अंतिकेस्ति स देवात्मा जीवरूपो धियः पुमान् ॥ फलानां कर्मणां भोक्ता सर्वदा मधुरूपिणाम्
 ४० योगिजानां तितत्रायं संशयं केन हेतुना ॥ निर्दात्रापि च केनायं कुरुते कस्यचित्स्वयम् ॥ जानत्रात्मानमद्वैतं प्रपंचरहितं शिवम् ४१ हिरण्यगर्भो भगवान्जातो य
 स्मान्महात्मनः ॥ यः पूर्वतपसो जातः कुरुवांश्चायणादिकात् ॥ ब्रह्मांडपि ह जनकादखिलादपि नीरतः ४२ ब्रह्मणो जनकं यत्तु चतुर्विधशरीरगम् ॥ पश्यदास्ते
 खिलं बुद्धिं न देत ब्रह्माविद्धि मे ॥ सर्वबुद्धीः प्रविश्यैवं न भोवत्सर्वतो गतम् ४३ देवता तपसः पूर्वया जाता प्राणरूपिणी ॥ अदितिः सर्वतो जातमन्नमति यतस्त्विदम्
 सर्वं दधमयी तद्रूपं भूतमयी तथा ॥ जायते विविधानं तप्राणिभेदसमाश्रयात् ॥ तद्रूपमपि यत्तत्त्वं ब्रह्मजानी हि सुव्रत ४४ अदितेर्जायते यो धीरादग्रिस्त्वरूपपृष्ठ ॥
 अग्नयोर्निहितो नित्यमभ्युत्तरसंज्ञयोः ४५ गर्भं दधति गर्भिण्यो यद्वत्स्नेहसमन्विताः ॥ अरिण्यां पृष्ठतस्तदग्रिस्त्वं महेश्वरः ५४७

यथा ज्ञानं तत्तत्सांख्यविषयः अस्यानागरण्यादिकाः पश्यतिसत्त्वपूर्वोक्तो मदानात्मा यस्य प्राप्तिर्नाम तत्तत्कामस्ति न किंचिदपि यतः कालत्रयं पादच्छिन्नं कालत्रयं एतत्सर्वमन्त्रसांख्यं यत्तत्कालि
 तं भवति यथा ज्ञानस्य दंडजलपारादिकमित्यर्थः ३६ चतुर्थं यथा वेनेति । वेनेत्येतत्सांख्यविषयः अस्यानागरण्यादिकाः पश्यतिसत्त्वपूर्वोक्तो मदानात्मा यस्य प्राप्तिर्नाम तत्तत्कामस्ति न किंचिदपि यतः कालत्रयं पादच्छिन्नं कालत्रयं एतत्सर्वमन्त्रसांख्यं यत्तत्कालि
 तं भवति यथा ज्ञानस्य दंडजलपारादिकमित्यर्थः ३६ चतुर्थं यथा वेनेति । वेनेत्येतत्सांख्यविषयः अस्यानागरण्यादिकाः पश्यतिसत्त्वपूर्वोक्तो मदानात्मा यस्य प्राप्तिर्नाम तत्तत्कामस्ति न किंचिदपि यतः कालत्रयं पादच्छिन्नं कालत्रयं एतत्सर्वमन्त्रसांख्यं यत्तत्कालि
 तं भवति यथा ज्ञानस्य दंडजलपारादिकमित्यर्थः ३६ चतुर्थं यथा वेनेति । वेनेत्येतत्सांख्यविषयः अस्यानागरण्यादिकाः पश्यतिसत्त्वपूर्वोक्तो मदानात्मा यस्य प्राप्तिर्नाम तत्तत्कामस्ति न किंचिदपि यतः कालत्रयं पादच्छिन्नं कालत्रयं एतत्सर्वमन्त्रसांख्यं यत्तत्कालि

[illegible]

लोकेषु सकलेश्वरस्थितो निद्राविवाजितैः ॥ ईदृशो देवैर्मनुष्यैश्च स्वर्गमोक्षामिकाक्षिभिः ४८ अयमप्यात्मनो रूपं सर्वदेवादितिर्यथा ॥ स्वरूपतस्तु तद्रूपं न वक्तुम
पिशङ्क्यते ४९ अध्यात्मभाषे देववासर्वभेदविवाजितम् ॥ तत्तत्तैः प्रकारैस्त्वं विजानीहि महामते ५० यस्माद्भाषादुदेत्येष यत्र चास्तनिगच्छति ॥ सूर्यचंद्रादिकं ते
जो यत्र देवाश्च संतप्यमी ५१ रथचक्रे ह्यरायद्वत्सर्वदेवसमापिता ॥ समर्थोऽपि न कोऽप्येन मतिक्रम्य वञ्चेत्परम् ॥ एतद्ब्रह्म महाभाग न चिकेतो वधारय ५२ यदेवेह शरीरे
पुममतेऽपि परस्थया ॥ सर्वशुद्धिप्रचाराणाय साक्षाभेदाजतः ५३ तदेवामुत्र विज्ञेयमीशेऽसूत्रे विराज्यपि ॥ यद्मुत्र तदेव हचेतन्यं भेदवर्जितम् ५४ यथानमसि नै
वास्ति भेदः कोऽप्येक रूपिणि ॥ चैतन्ये तद्देवात्र भेदः कोऽपि न विद्यते ५५ निर्भेदगगनं यद्वा द्रिद्यतेऽप्रह्लादिना ॥ ईशादिना तथैवेतच्चैतन्यमपि मिद्यते ५६ गंधर्वनम
रं यद्ददस देवविभेदकम् ॥ कालत्रयेऽपि स्वस्थैर्वंशिश्वमप्यात्मनो भवेत् ५७ अतो नानेव नैवास्ति ब्रह्म नाना कुतः पुनः ॥ संसारादपि संसारं धोरदुःखप्रदं पुमान् ॥ व्रजे
द्विलोकयेद्यस्तु नानेव च कदाचन ५८ नानेवेति च यो भेदः पश्येत्पापविमोहितः ॥ नरकाग्निरकं सोऽयं याति दुःखप्रदं बहु ॥ एकैवेततो ब्रह्म द्रष्टव्यं भेदवर्जितम् ५९
तस्यापि दर्शनेऽप्येत्स्यात्कारणतन्त्रकिंचन ॥ बाह्येन पराग्राहीर्णाद्रियाणीति कीर्तितम् ६० मनसैवेततो ब्रह्म ज्ञातव्यं ब्रह्मवादिना ॥ सर्वभेदाविनिर्मुक्तमानं
दात्मस्वरूपकम् ६१

निर्भरार्थेऽर्थात्तेन स्फुटयति यथेति । एकरूपविजिज्ञासि ५५५ उपाधिर्वादिनोऽर्थानां एव दण्डमेव दर्शयतीत्याह निर्भरमिति । ईशान्याकृतं तत्त्वमृत्युपाशिन ५५६ वस्तुतोऽसतामप्युपाशिनानां भेदप्र
महेतुत्वेऽहंतामाह गंधवेति । यद्वाक्का लजयेऽसदपि गंधर्वनगरं तस्य विभेदकृच्छ्राविषंजकजातममननस्य न्ययः ५५७ अतएव । अतोऽसंबन्धादप्रवृत्तगणितेन वक्रस्वित्तनानात्वमपि विद्वद्दृष्टानास्ति
एतद्गलनानापरमापेक्षानात्ववचनकृतः स्थादित्वर्थः । योज्यमधिकस्वित्तनानात्वस्य स्थितिसंवायायोनिभ्रमणस्थानं संसारं पातीति ५५८ यस्तु साप्यमेवाप्रभेदं दर्शयति स न रक्तमेव पातीत्याह नानवेति ।
फलितमाह एकमेवेति । एक्याऽसंबन्धेन ५५९ एकस्य दर्शयतीति तस्यापि स्थितिः । अपिः संभाननायां तस्यात्मनो दर्शनं कार्त्तव्यं । ह्यंतिर्बुलं किं चिदपि न संभाव्यते यतर्द्धिपाक्षिपराशो वा मस्यैवा
येत्यप्राप्त्यलानीत्युक्तं प्रथमाध्यायेऽहंताः ५६० ननवेति । लोभविर्द्धिपाशो वस्तुद्वारादिना लब्धवस्तुपदेन नानाकारिणामनस्य निष्कायेनैवाहितो यत्र सादृश्यं यथेति त्वर्थः ५६१

तस्यभेदराहित्यमेव स्पष्टयति नदीत्यादिना । मननवैकल्ये प्रत्यक्षविस्वासाभिज्ञानात्तत्त्वमसीत्यर्थः ५६२ परममिति परतन्त्राभिप्रायपितोयोभेदः सोभेदरूपवदोऽप्यः औपाधिकभेदस्योपाधि
 मात्रनिष्ठतायाः प्रसिद्धत्वात् यथापद्यमहादिमयुक्तो मननभेदो न मननस्य प्रसिद्धिर्कृत्यदादिष्वेवतिष्ठतीत्यर्थः ५६३ किञ्चोपाधयोपिवस्तुतो न प्रत्यक्षः पृथक्सत्ताका इत्याह अपिभिन्नमिति । किञ्चिदपि
 प्रत्यक्षोभिन्नविविक्तसत्ताज्ञातिनभवति तथाचासत्तान्त्र्यासाध्यतेन तेनोपाधिना सर्वेषामात्मभूता इत्यर्थः सत्ताकादेदः कथं स्यादित्यर्थः ५६४ फलितमाह तस्मादिति । तस्मात्शास्त्रसंस्कारव
 स्वेन सुक्तं मुद्रपदिष्टं तथा तेन मनसैव निरूप्यमात्मरूपं दृश्यं भेददर्शने दोषस्योक्तत्वादित्यर्थः ५६५ द्वादशमर्थमाह अयमिति द्वाभ्यां । अयमस्मिन्ती पत्वेन वर्णितमात्मा जीवकपेक्षमनुप्याणां हृदि स्थित
 तस्य च मनुप्या हृदयस्य प्रायेणांगुष्ठपरिमितत्वात् सोपितवचोभेदेनांगुष्ठमात्रमयुक्त इत्यर्थः ५६६ अंगुष्ठमात्रमिति । तद्दृष्ट्या तः स्थर्ममंगुष्ठमात्रं पुरुषसर्वज्ञानरूपेण योजनीया तस्य अंगुष्ठापक्षोक्तं संशयादि
 केन भवतीत्यर्थः ५६७ त्रयोदशमर्थमाह अंगुष्ठेति द्वाभ्यां । अंगुष्ठमात्रः सर्वज्ञानः स्वयं ज्योतिर्निर्गुणमिदं दोषप्राप्तः मयः त्रयोदशमिति कालत्रयेणैक रूपं तिष्ठतीत्यर्थः ५६८ नास्तीति । न स्यात्

नहि ब्रह्मणि नानात्वं विद्यते स्वयमेव तत् ॥ एकरूपे कथं तस्यात्सर्वदा गमनोपमे ६२ परतो यत्र नानात्वं तदनानात्वमीरितम् ॥ यथैव गमने तत्स्याभिर्मितं हि घटादि
 ना ६३ अपि भिन्नं किञ्चित्सदा स्ति ब्रह्मणः सदा ॥ असत्ताकेन भेदः स्यातेन स्वात्मस्वरूपतः ६४ तस्मान्निर्देतमेवेतद्ब्रह्म व्यं मनसैव हि ॥ शास्त्रसंस्कारसूतेन ह
 दि स्थेनात्मनः सदा ॥ यतो नानात्वदृष्टोऽस्याहोषः प्रागेव कीर्तितः ६५ अयमात्मा जीवरूपो मनुप्याणां हृदि स्थितः ॥ अंगुष्ठमात्रं हृदयतेषां प्रायः प्रकीर्तितम् ॥ अं
 गुष्ठमात्रस्तेनार्थहृदयस्थो भवेत्सदा ६६ अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्ये स्ति हृदयस्थः ॥ ईशानो भूतमव्ययं यज्ज्ञानात्संशयादिन ६७ अंगुष्ठमात्रं ईशानः स्वयं ज्यो
 तिर्हृदि स्थितः ॥ कालत्रयेणैकरूपो न विपर्येतिकर्तव्यं चित् ६८ नास्य भेदो स्ति कुत्रापि चेतन्यैकरूपपिणः ॥ यथा जलस्य सर्वत्र द्रवत्वे इस्वरूपपिणः ६९ उच्चैर्न प
 तितं यद्दद्याति नीचैः पयः सदा ॥ भेदवानपि चात्मेवं मंतव्यो भेदमात्रजेत ७० येषां निपतितं नीरं समेवात्रिषमे स्थले ॥ पर्वतानपि संप्राप्य ततो निम्ना भुवं व्रजेत ७१
 एवं कर्मनिमित्तेन नाना योनीः समाव्रजन् ॥ आत्मा ब्रह्म विज्ञानादेकतायां सित्तैव ७२ यथा जलं स्थले शुद्धे शुद्धमेवावतिष्ठते ॥ कलुषगैरिकादीनां संयोगादपि त
 द्रजेत ७३ एवमात्मा सदा शुद्धो विशुद्धेन सिंस्थितः ॥ रागादि संहिते तद्दृष्टं शुद्धं भवेदयम् ५७४

न हि देकरूपस्य कुत्रापि देहे कल्पे वा भेदो नास्ति यथा सर्वत्र जलं द्रवत्वादि रूपमेव न भिन्नमित्यर्थः ५६९ चतुर्दशमर्थमाह तदस्तीति उच्यते । यथापयोजलं मेघेभ्य उच्चैरुच्चैः पुष्वतः शिखरादिदेशेषु निपतितं
 सजीवेर्योतिर्विशीर्यते तस्मात्तत् एव भेदवन् भेदेन दृष्टमात्रमपि बोध्यः इति रूपं भवतीति चेत् शृणु भेदमात्रमेदिति । भेदं विदारणं नाना योनिभिरावृणोति तस्मात्प्राप्तसारेणार्थः ५७० फलितार्थमाह
 मेधादिति द्वाभ्यां । यथा पर्वतो यस्य मेघविषमं वातुर्भेदे मेघाधिपतिर्न नीरं पर्वतात्पुष्वतः स्य मध्यदिमागन्त्याप्यततो निम्नां भूमिं व्रतति निम्ना भूमिस्तस्य विषमं स्थानमिति यावत् ५७१ एवमिति ।
 यथोक्तो द्वादशतथा भेददर्शनं तस्योपनिपातमयुक्तं नाना योनिभिरमलतर्जणैर्वस्त्रैः प्रत्यक्षजन्मा ब्रह्मज्ञानात्त्रिकांशे प्राप्ता मृदि प्राप्य एकतां भूमानं इकरूपं विभ्रतं तत्रैदित्यर्थः ५७२ चतुर्थवचनं यथा
 यार्थमाह यथा जलमिति । यथा शुद्धदेशे निपतितं शुद्धमेव तिष्ठति तस्यैव हि मास्ति यथैरिकादि वदसंसारं कृतमेव तथा सचतः शुद्धस्यात्मानः शुद्धो यथा मेतः संप्राप्तानं प्रलिनयो भिस्तस्याप्यथा दर्शने
 पितृत्वरूपस्य न कापि सति रिति त्रयार्थभावः ५७३ । ५७४

જા. પુ

॥ ३३ ॥

५७५ धनमवतत्ताया मृगमवतारगतिं मुञ्जितस्मिन्निषादः । यथास्वभावतः शीतलम्बविनीरंशः शिषोणादुष्णं जायते तथास्वभावतः सुखरूपोऽप्यात्मा देहपोषादुःखीभवतीति ५७६ नचिहेतुः शि । हेताचक्रेतस्मनोदेहः पदः स्वेनाऽप्यपतितरेदशमं प्रकरणाज्ञानसहितं स्थूलसूक्ष्मरूपं शरीरदण्डं दुःस्वेतुरित्यर्थः ५७७ तत्रकारणज्ञानं न साक्षादुःस्वेतुः किन्तु विषयस्वीनमं कुरादिशारेवमुष्मादिदेह द्वयद्वारं वाह वीजमिति ५७८ तथापि सूक्ष्मदेहः स्थूलदेहविना न भवेदवस्थाः साययेति द्वाभ्यां । तत्रयः सूक्ष्मदेहः स मायायाः कार्यमायानाशमंतरा विना शीघ्रस्थूलेहाश्रयेण यात्मनो भोषहेतुश्च कीदृशसमात्मनः तत्रशरीरद्वयेनादात्म्यायां संगतस्येति द्वयोरर्थः ५७९ । ५८० स्थूलेति । तेन स्थूलदेहस्य भोगं लिङ्गद्वारात्मवैसाद्यदेहात्वेन अवस्थूलदेहेऽयं पुरुषः ज्ञात्वा चार्थप्रसादादतिविशरोपि भवति तस्मिन्नेदात्म्येन प्रत्यक्षं प्रयोजनमभितंषावर्तं स्थूलदेहं वर्णयामीत्यर्थः ५८१ अवतारितत्वाच्चे पृथगेति विस्तृत्या । पुरुषपदं सप्रशरीरत्वाच्चं मध्यमत्राद्यद्वौ पतितं यातस्त्वगादयः सप्रथसिद्धा असादिसत्त्व एतेः पृथगप्यवतत्त्वस्य स्थूलचित्तस्य त्वपादेतत्स्थूलं शरीरं पुरमित्युच्यते अथवा यथा लोकि कं पुरमीहेन स्वामिनाराजादिकेषु समन्वितं तद्वृणौ न प्रभुणा समन्वितत्वाद्गण

स्वभावः स्वच्छतायद्दपांचसर्वदेवहि ॥ आत्मनोपितथैवैषास्वच्छतापरिकीर्तिता ५७५ सुशीतलं यथानिर्वन्धियोगात्प्रजायते ॥ उष्णमात्मासुखं तद्बहुः
स्वीदेहस्ययोगतः ५७६ नचिकेतस्ततो देहो द्विविधोऽपि सकारणः ॥ दुःखस्य कारणं दृष्टे ब्रह्मविद्विद्मद्वात्मभिः ५७७ बीजं यथा फलाय स्यान्नां कुरेण विना क्वचित् ॥
एवं देहं विना माया न दुःखाय कदाचन ५७८ मायया जायते देहः सूक्ष्मो यो न विनश्यति ॥ मायानाशं विना यो यं सूत्रमित्युच्यते बुधैः ॥ संसारपटनिर्माणे सर्वेषामपि
हृदे हि नाम् ५७९ स्थूलदेहं समाश्रित्य स हि मोक्षं प्रयच्छति ॥ आत्मनस्तत्र तादात्म्यं मन्यमानस्य सर्वदा ५८० स्थूलैव पुषितेनायं विभाति विशदः पुमान् ॥ गुरु
ज्ञात्वा षोडशेन तस्माद्देहं वदामितम् ८१ पूर्यते पुरुषेणैतद्वा तु भिश्च तथैव हि ॥ त्वमादिभिस्तथैवात्र पानजातरसेर्मुहुः ॥ पुरं शरीरं तेनैतत्पूर्येणैतत्समन्वितम् ८२
दारवादि यथा लोके पुरं भवति सर्वतः ॥ अधिष्ठितं च केनापि भोगिना प्रभुणा गृहम् ८३ तद्देकदशद्वाराभिर्दं देहमुदाहृतम् ॥ सप्तद्वाराणितस्योर्ध्वमधस्ताद्देह
संस्थिते ८४ उदरे दशमं नाभिच्छिद्रमुक्तं मनीषिभिः ॥ कपालत्रयसंधिस्थमुक्तमेकादशंसदा ८५ सरस्वती गता यत्रानित्यं प्रच्छन्नचारिणी ॥ ऊर्ध्वं यथा वज्र
न्ययोगी व्रजेर्दाचिपमंजसा ८६ जन्ममृत्युः पुमानिन्द्रः स्वयं न्याति सदैव यः ॥ वर्जितः कुटिलेनान्यचेतसा जडरूपिणा ८७ अधितिष्ठति सर्वज्ञः करणैरपि वर्जितः ॥
इदं पुरं सदा देवेर्वागाद्यैरप्यधिष्ठितम् ५८८

मत्स्यपुत्रत्वमित्यर्थः ५८२ लोकिकपुरसांम्यमेवप्रपञ्चयति द्वारवदिति । यथागृहंमनुष्यागृहस्वामिनाऽविहितं तथाकेनचित्स्वामिनाविहितं बलीकिकपुरंभवति ५८३ तत्रद्वावत्स्वरूपंसा
म्यमस्थस्फुटमित्याह तद्वदिति । सप्तश्रोत्रनेत्रनासिकायुष्मानिमुखंवेति द्वेपायूपस्थरूपेदशमीनाभिःशिरोमण्डपदार्त्वेकादशमिवेद्योऽर्थः ५८४ । ५८५ सरस्वतीति । यत्रकपालश्च
यसं पिथपकादशेतासरस्वतीसुपुत्रारूपावदतिप्रचञ्चवारिणीअथोमिमिर्हैस्त्यायपासुपुत्रारूप सरस्वत्याकर्ममच्चान्नोमीमचिरायुपलक्षितं देवयानं चानमाकाशमतीत्यर्थः ५८६ तदविष्णुतादं
दर्शयति जग्मेति । जग्मादिविकारशून्यैर्द्वःपरमेष्ठिनःस्वयंपकाप्तत्वाद्भक्तयास्वतोभिर्जेनेवेतसामनसावर्जितः स्वभावेतदनपेक्षहृदियावत् कीदृशेनकुटिलेन सत्तादिमदमात्मानंविद्यायविष
यामिमृष्यरूपकीदृश्यमभिलिना ५८७ तदेवोत्संपुत्रत्वदानम्यैर्नवरत्नासिद्धमैवैतत्स्यांशिष्टादेव्याह जयितिसुतीति ५८८

सदेषोवस्तुतः सर्वत्र भेदादेवास्मान्मन्त्रं कल्पितेन कर्मणा उक्तं पुनर्नास्ति साधारणं वापि नैकादिभिर्मुक्तकस्याह संयोगेति । स्पष्टम् ५८९ वस्तुतः प्रोक्तादिरादिष्वेव पक्षे दृश्यानि श्रो
कइति । स्पष्टम् ५९० यत्पूर्वं जितः पुरुषः स एवावस्थानं चरितवान्तश्च विद्याह आनंदायमेति ५९१ अथ मवि कारि निमित्य मुक्तान्न रूपेण निमित्य मुक्त रूपोपेत इति ज्ञानात्कल्पितमज्ञान रूपं बंधं तस्य
जन्यं न भूक्तकल्प्यवहारमागमयतीत्याह एतदिति ५९२ यथा भावयवान्ती के सुखं पाप्मपुनः सुखो भवेद्यथा विद्या नृमुक्त एव मुक्त्यतेत्यथाह मुखादिति स्पष्टम् ५९३ आत्मनो निमित्य मुक्तता स्फुटायि
तंत्रं यथेन्द्रियेणास्मान्मन्त्रं दिवश्यते किं वासं समर्थ इति विकल्प्यतज्जावस्थयत्पूर्वत्वभाष्यत्वाद्वात्मनो गमनवत्पूर्णत्वादित्याह बंधनमिति । बंधनात्प्रकीर्णं दोषपूर्वाणां पीठिष्ठानां घटादीनां
मेव ह्योगमगनाशिविति ५९४ न द्वितीय इत्याह संयोगेति । संयोगादिसंबंध रूपं वर्धने पट्टादिभिः कल्पितंतत्सत्त्वमेव न भवतिकल्पनामाश्रित्य देवैर्यथः ५९५ संयोगादेः कल्पनामाश्रित्य त्वमा
माभिकत्वेन स्फुटयितृतप्रत्यस्तं तावन्नान्तरित्याह संयोगइति । वस्तुनी अनुपोमित्रिपटीमिल्लवे विज्ञापयित्रीजेनावदितचित्ता रूपे जावधार्यताभ्यां पृथग्भूतः संयोगादिर्न दृश्यते न स्मादनुपलब्धे अपि
योगादिः पदार्थोऽप्यवस्तुस्वरूपेण स्तदित्यर्थः तथाहि देवीपुरुष इत्यप्रतिपोग्यमुपेक्षिनोर्देवपुरुषयोः स्वरूपविबेके कियमासे संयोगपर्यार्षः पृथक्कृत्यते एवं समवायादि ५९६ नामुमानमिति ।

संपाद्यकर्मणास्वेन सर्वकर्मविवाजितः ॥ आनंदात्मास्वरूपेण न शोचति कदाचन ५८९ शोकोदुःखसमुत्थास्यादुःखं संमसमुद्भवम् ॥ निःसंगः पुरुषः केन शोकं
रुद्धेदकारणम् ५९० आनंदात्मास्वयं ज्योतिर्विशोको यः पुरःस्थितः ॥ धर्मादि रहितं रूपं स एवैतन्न संशयः ५९१ एतद्विज्ञानतः संयोगं विमुक्तः स्वात्मरूपतः ॥ अ
ज्ञानवन्धनाद्भयोमुच्यते प्रभवदृशः ५९२ सुखात्सुखं यथैवायं लौकिकः पुरुषो व्रजेत ॥ विमुक्तस्तद्देवात्मा पुनरेव विमुच्यते ५९३ बंधनं हि भवेद्वंधो मूर्तं नाजड
पिणाम् ॥ घटादीनामयं दृष्टो गगने न कदाचन ५९४ संयोगसमवायादिकल्पितं बंधनं हि यत् ॥ वादिभिर्न भवेत्स तत्कल्पितत्वेन हेतुना ५९५ संयोगः समवायो वा
प्रत्यक्षो नैव दृश्यते ॥ विज्ञाय च स्तुनीयस्मात्तस्मात्त्रैषो ब्रविष्यते ५९६ नानुमानमतोऽस्ति ग्रहे किंचन कदाचित् ॥ शब्दस्तु न रंगरासौ पक्षपातविवाजितः ५९७
न च शब्दस्य च नंतयोः सत्ये स्ति किंचन ॥ प्रमाणांतर्गते तस्माद्गुणास्तैर्कथं भवेत् ५९८ गगनादौ ततो नैतौ विद्येते जडवस्तुनि ॥ भविष्यतः कथं त्वेतावमूर्ते ज्ञान
रूपिणि ५९९ देहादिनापि यः कश्चित् संबंधो दुर्भणः स्थितः ॥ आनंदात्मनि सोऽप्यत्र विद्यते न च वस्तुतः ६००

[illegible]

उदकेभ्यश्च । तथा यथात्मा हृदयपदोक्तद्विरप्यमर्कयेण उदकेभ्यः सप्यचानेभ्यः सुखभूतेभ्यो जातः । तथा गोविदोक्तसुषोक्तिरप्येवमेवात्मानापरिणतेभ्यो जलरूपेण जातव्यर्थः ६१३ अत्रेति । तथाप्य
 यथात्मा कृतपदोक्तात्फलार्थोन्मुक्तार्कर्मणः सकाशात् सुखादिप्रदानानाविषये सादिकरूपेण जायते । तथाप्ययमसुखं ' सति मूलेऽद्विपाके जात्यायुर्भोगाः ' मूलेऽद्विपादिकस्य रूपे सति अन्तर्धत्तेत्यर्थः ।
 फलानि जात्यादिरूपाणि भवन्तीति तदर्थः ६१४ अत्रेति । तथा यथात्मा चतुराननवधेरूपेण सुखे रूपं पर्वतादृक् सदात्मककर्मलक्षणकामाभ्यां जातः कीदृशान्मेरोः उन्मत्तचतुराननात्मककर्ममायुर्भो
 वेजरायुरधानीयात् ' मर्माक्षयो जायुः स्यादूर्ध्वं ' इत्यमरः । अदि जातिरिति तत्रैतद्विषयमिति तस्मादेतिरिक्ता रूपेणाप्यनुत्पन्नत्वाद् अथवेति ६१५ किं बहुतेनेति । कृतपदोक्तकर्मफलस्य कंवात्
 उन्मत्तस्यैवाधामाभ्यानाधिपत्येन ज्ञेयत्वेत्यर्थः ६१६ अथात्मा कोविदमर्कस्मिन्पुनरुदितस्मृतिवर्धनस्यार्थमाह आत्मापमिति । अप्यमात्मासर्वेण हृदयस्थः सन्मायाव्यवसायमूर्ध्वनयति मयानारब्धं
 तुमत्तगणः अत्यतिशयितथा यथापानाविचरन्मन्मथोतिहमिति ६१७ अत्रेति । तथा यथात्मा हृदयस्थस्य मन्मथोऽङ्गुष्ठमात्रेणासीनः सन्मन्मथः परिच्छिन्नपरिमाणवत्मासमानः । यद्वा यथापाना

उदकेभ्यस्त्वयं जातो ब्रह्मणो विपुराश्रितः ॥ मोक्षश्चापि तथैवायं नीरूपो त्रिशितः ६१३ कृतकपादयं जातः सर्वदा कर्मणः फलान् ॥ सुखदुःखफलानेकदेहेन्द्रिय
 विभेदशान् ६१४ अत्रेति रोरयं जात उन्मत्तचतुराननः ॥ अथवा हिमवन्नामोमिरिजा रूप एव सः ६१५ किं बहुतेन निखिलंचराचरमिदं जगत् ॥ कृतकर्मफलं सर्वत्र
 सैवैकं न चापरम् ६१६ आत्मायं सर्वजगतां हृदये सर्वदा स्थितः ॥ ऊर्ध्वप्राणं नययेषो ह्यपानं प्रत्यगस्यति ६१७ अङ्गुष्ठमात्र आसीनो वामनो हृदयस्थ हि ॥ मध्य
 तश्चाप्युपास्योयं वागाद्यैर्विश्वदैवतैः ६१८ यदा शरीरतो याति बाहिर्मरणकर्मणा ॥ शरीरस्थस्तदा तस्मिन् देहे किं परिशिष्यते ६१९ देहः काष्ठसमो यस्मादस्य निर्ग
 मने भवेत् ॥ तस्मान्न किंचिदप्यत्र चैतन्यमवाशिष्यते ६२० यदेतद्देहसंस्थानं चैतन्यं मेदवर्जितम् ॥ तदेतद्भवता पृष्ठं घर्मादिरहितं हियत् ६२१ न प्राणेन नापानेन
 मर्यो जीवति कश्चन ॥ इतरेण तु र्जावन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ६२२ प्राणापानौ ततो नात्मरूपो कस्यापि देहिनः ॥ किं तु यस्मिन् भवेतो मूर्च्छादौ संप्रतिष्ठितौ ॥
 श्वासाद्यलभरूपायां स आत्मा सर्वदेहिनाम् ६२३ धर्माधर्मादिनिर्मुक्त एव आत्मा भयेरितः ॥ प्रियहृष्टेन मनसा तुभ्यं देहिना चिकेतसे ६२४ प्रवक्ष्यामि त्वया पृष्टमि
 दानां परमं वरम् ॥ आत्मा जमरणं प्राप्य यथा भवति तच्छृणु ६२५

पशस्तफलानां नापकः सर्वदेहिनां सादिकरूपेण उपजन्त्यः ६१८ चतुर्यस्य मन्मथोऽद्विपाके जात्यायुर्भोगाः ६१९ अथवा तस्मात् शरीरस्थो मरणमपोज केन कर्मणा विक्षन्त
 पदोक्तं शरीरतो बाहिर्मरणं करोति तदा एतद्देहस्थितिकारणं किं शिष्यते न किंचिदपि पतः काष्ठवदादादिभोगयोदेहोऽस्यात्मनो निर्ममने भवति अतो ज्ञापते एतद्देहस्थितिहेतुभूतं चैतन्यं नाविशिष्यते इति द्वयोरर्थः
 ६१९ । ६२० पदेति । यद्येतद्देहस्थितिप्रयोजकं चैतन्यं तदेव तत्त्वपृष्ठमद्वितीयं ज्ञेयं तदर्थः ६२१ ननु देहस्थितिप्रयोजकत्वं मायेऽतिप्रसक्तमित्याहं कथं स्वधारणे पशस्तकृत्स्नपदधारणकथात्वाद्देहेति दर्श
 यन्पक्षमर्थमिति न मानेनेति ६२२ एतत्तत्त्वपदमाह प्राणापानाविति । ततः परापक्तवात्प्राणापानात्मात्मरूपात्मात्मनोरूपं स्वपरिस्थितिप्रयोजकत्वे चारयि न्युद्योगोऽनभवतः किं वेतो प्राणापानौ यत्र
 कारणमिति श्रुतोऽतीनो भवतः कदा श्वासाद्यलभरूपायां श्वासाद्यलभसि तायां मूर्च्छां मरणादिपदवाच्यामावस्थायां स एतत्कारणभूतं तत्त्वमेव सर्वदेहिनामात्मनोऽर्थः ६२३ पृष्टवादिद्वयस्यार्थमाह
 धर्माधर्मैक्येकादशभिः । एवं शुद्ध आत्मसुखमुक्तः अथप्यत्वात्मनः परलोके स्वरूपं कीदृशं परमं वरं प्राप्यां वराणां मन्मथोऽप्यवस्थेनोपपन्नं तदिदं शृण्विति द्वयोरर्थः ६२४ । ६२५

तदाभिः शेषदुःस्वनिवृत्तिरूपयति यस्येति । यस्मात्प्रायेः तेषां लब्धः सुखोदयो भवति सा सुप्रभाता भवेत्युच्यते । यथा लोपि चक्षुः । तथा च यस्मिन् उक्तान्दरूपेण लब्धो दर्शनं तदाकारवृत्तिरूपमानंदरूपो दि
वाकरो भित्त्यक्तो यत्र तथाभूतं माप्यइयं मासिद्धादुःस्वकाशं सर्वरी सुप्रभाता भवेदित्यर्थः ६७६ आनंदात्मानो दिवाकरत्वं साधयैः स्फुटयति आनंदात्मेति । मायारूपस्य तमः स्तोमस्य वर्तितत्त्वस्य
वाचलाहृदयेन नाशकः ६७७ अत्रार्थे च मयः ३० तया मृचमनुकूलयति सूर्यादिभिरिति पंचभिः । अथ मात्मा सुर्वादिभिर्नामास्यः किन्तु तेनैव सुर्वादयो भास्या इत्यर्थः ६७८ यथा दीपि भातमानु
त्याऽप्योभाति तथा सर्वजस्य तस्मात्मानं भासमानं प्रकृत्य भातीत्याह स्वपक्षितिः । प्रतीयते भासते ६७९ एतदृष्टान्तेन स्फुटयति पथेति द्वाभ्यां । यथा दीपि शिखराभातं कंठस्यो दिभानंतं वा
दृष्ट्यादिप्रपंचभातं चिदात्मभातं यम् उभयत्र स्वयं भातशक्तेरभावाविति द्वयोर्र्थः ६८० । ६८१ ननु प्रकाशानामादित्यादीनां प्रकाशान्तरापेक्षया विभेति संकां केमुपसृज्य कट्टेनैव पारिहरति भा
मवश्चेति । भातवः प्रकाशत्वेन मसिद्धाः सुर्वादयश्च तमपेक्षया भीतीति योजना । यथा ते जस्य मयि चक्षुः सुर्वा नुप्रदेयं यदा दिक् प्रकाशयति तमपि चक्षुः स्वयं व्यवहरायते जस्य मयादि

यस्य दर्शनतो दुःस्वरूपेषां सर्वरी नृणाम् ॥ सुप्रभाता मने त्रित्यमानं दात्मा दिवाकरात् ६७६ आनंदात्मा स्वयं ज्योतिर्दुःखरात्रि विनाशकः ॥ दिवाकरः सदा मा
यातमः स्तोमविनाशकः ६७७ सूर्यादिभिः सदैव यं ते जसैनं प्रतीयते ॥ किन्तु तेनैव सकलं सूर्याद्येतत्प्रतीयते ६७८ स्वयं ज्योतिर्यदेवायमानं दात्मा प्रतीयते ॥
तदापश्चाज्जगत्सर्वमनुभाति जडाजडम् ६७९ यथा दीपस्य कलिकाभानादनुविभातितत् ॥ वर्तितैलादिकं तददात्मभातादनंतरं ६८० बुद्ध्यादिकं जगत्सर्व
मप्यदात्मादि विभेदयत् ॥ आत्मभासेन भास्येतत्स्वयं भातविवाजितम् ६८१ भातवश्च यथादित्यभासाभातं च द्यादिकम् ॥ चक्षुः प्रकाशयेत्सर्वं स्वयं तदपि ते जसम्
६८२ पुरमेकादशद्वारं यदुक्तं ते मया पुरा ॥ तदेवाश्वत्थरूपेण केचिदाहुर्दिजोत्तमाः ६८३ ऊर्ध्वं सर्वस्य जगतः कारणं ब्रह्म तपुरा ॥ स्वयं ज्योतिः मदापोक्षरूपं व
स्तु च कीर्त्यते ॥ मूलं तदेव स्यादस्य सदाश्वत्थस्वरूपिणः ६८४ श्वोनतिष्ठति यस्मात्स तस्मादश्वत्थ इति रितः ॥ प्रतिक्षणं विनाशित्वं भूतानामस्य दृश्यते ॥ ततः
कथं नु विश्वासः श्वोवस्थाने स्य संभवेत् ६८५ अर्वागघटिति प्राहुः कारणं पेक्षया द्विज ॥ अधो निष्ठतालोके कथ्यते सर्वजं तुभिः ६८६ शाखानानाविधा देहाः स
द्विधाः कर्मसंभवाः ॥ अस्य स्थूलस्य देहस्य निष्ठता ब्रह्मरूपतः ६८७

त्यादिव मपेक्षेत तदा जडानां विनाशो यद्विज्ञानमकाशापेक्षो यदिति किमु वाच्येति मायः ६८१ संसारमुत्त्वा दिनाजसावधारणपरायाः बहुधा लब्धा धां कंठिकां न्याकरोति पुरमित्युक्ताभिः । य
च्चरिं संसारमपेक्षे पूर्वमेकादशद्वारं पुरत्वेन वर्णिं तदेवाश्वत्थरूपेण केचिदाहुर्दिजोत्तमाः ६८३ ऊर्ध्वं इति यद्ब्रह्म सर्वस्याजस्रस्य कर्तृत्वात् कारणत्वात् पूर्वोक्तपरमार्थे स्वयं प्रकाशानं दात्मा मदापोक्ष
रूपत्वाद्येतदेवास्पृशरीरस्याश्वत्थरूपवृक्षस्य मूलमिति ६८४ तत्राश्वत्थपदसमर्थं यं वर्णयति श्रुतिः । अथ चरिं यत्स्य भूताकाशस्य पांचभेति रूपस्य गतिस्थितावप्यविनाशस्तत्र विनाशं तदर्थं तस्यास्था
कस्य स्यादित्यर्थः ६८५ अस्यावर्णाकाशास्तं विवृणोति अर्वा इति द्वाभ्यां । अर्वा इत्यमरः कर्तृत्वेन युज्यते विवृणोति तत्राश्वत्थः यतरे 'अर्वा तदेवाजस्य विसर्जनेन' इति अर्थः पदं निष्ठेति लो
के मयुज्यते तथा च ब्रह्मरूपं मूलं निष्ठं तानां विवृणोति सैदिवाः सूक्ष्मदेहाश्च कर्मात्मनो यस्मिन् स्थूलस्य देहस्य स्थूलस्य देहात्माश्वत्थरूपस्यास्यानीया इति द्वयोर्र्थः ६८६ । ६८७

अस्यान्वयः पदमुद्रितः स्थानेन तात्पर्येण विधीः अङ्गपत्रात्तत्वेन निरूप्यते ननु किमिति ६८८ अर्थपूर्वोक्तस्य सदाधिष्ठानत्वादिविज्ञानेनैव निरूप्यते इति सूचयताम् ॥ अ
 रम्यं कस्य पदं देवस्य विज्ञानं स्वयं प्रकाशं मरुत्वाद्येनाप्यति कर्मणोऽयं भवतीत्युक्तम् ॥ देवमिहैतदेवः सत्पुष्टिः सर्वमित्यर्थः ६८९ विधुस्त्वाऽमममिदमपदं कश्चित्प्रार्थयामास ॥ प्राण
 त्मनोति विधिः । यस्मिन् प्राणपदोक्तो आत्मनि विधायकत्वेन विहितस्तद्विरहितं कर्मैव जगत्स्वस्वव्यापारेण सर्वतः तत्प्रवृत्त्यादात्तत्वात्प्राणापदेन ६९० सहाति । सत्स्वत्वात्प्राणतत्त्वात्प्राणापदेन
 विधायकः सर्वसंसारकत्वेन मृत्पुरुषत्वात्कार्यत्वाभिमानाभावेनैव यत्तदेव जगत्सर्वं आत्मत्वेन विदितं ॥ अतः सर्वं जगत्तत्त्वं ६९१ आत्ममृतानाममृतत्वेनैव विदितं ॥ आत्मन इति । यथा वि
 राट्मानंदधूमशक्तस्तथा मना आत्ममरणस्य कर्तृत्ववत्त्वादात्तमस्वरूपममृतमित्यर्थः ६९२ तस्य सर्वमपदत्वेनैव सर्वं जगत्तत्त्वं विदितं ॥ आत्मन इति । यथा वि
 रतेनैव जगत्तत्त्वं विदितं ६९३ मृत्यु इति । तेषामेतद्वान्मोक्षानामप्येषां यो मृत्युस्तद्विदुः स पणो भावः सन्तानां दूरारविः कश्चिजः तस्यादीश्वरादप्येवमप्युदासीनः ६९४ तथा

अश्वत्थोऽप्येषमतंतं नित्योऽथीजाकुमादिना ॥ प्रवाहरूपतोयद्रुतस्त्वयोरदिकाः ६८८ मूल्यदस्य तस्मिन् हिलोकाः सर्वे समास्थिताः ॥ यदतिक्रम्य कोऽप्यत्र
 नमस्तेति कीर्तितम् ॥ एतदेव न्यायप्रवृत्तिर्मादिप्रवृत्तिर्जितम् ६८९ प्राणात्मनि जगद्वैतौ यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम् ॥ व्यापारं स्वस्य कुरुते सर्वदा शंकराविना ॥
 तत एव च संजातं प्राणादात्मस्वरूपिणः ६९० साहसर्वस्य कथितो मृत्युरूपो महेश्वरः ॥ अयमेव महिलोके मयमुद्यतवज्रवत् ॥ एतदात्मतया विप्राये विदुस्तेऽपि
 ताः स्थिताः ६९१ आत्मनो मर्णान्माकारयेत्कस्यचित्कचित् ॥ तत एव मृतिरित्वा निर्भयो मयदः स्थितः ६९२ सूर्याग्नीतपतो नित्यं निखिलभुवनत्रयम् ॥
 इंद्रोर्वर्षति वायुश्च तातिलोके मुखप्रदः ६९३ मृत्युश्च पंचमस्तेषामहं भीतः सदा ततः ॥ धावनप्राणान् शरीरेभ्यस्तस्मादत्यंतभीतः ६९४ कुनोपमेभ्यं नै
 व गच्छेयुः प्राणिनः मदा ॥ अस्माद्गमनतः प्राणात्प्राणापानांतरस्थितान् ६९५ आत्मविज्ञानतो यस्माद्भयमेतन्न जायते ॥ इहैव तत्पुत्रां ज्ञातव्यो मृत्युमी
 हणा ६९६ इह चंदात्मविज्ञानेन जातं पतनापुरा ॥ ततः सर्वे पुलोके पुनर्जयमाने पुनर्जया ६९७ शुभाशुभे पुनस्ततः शरीराण्यधिगच्छति ॥ बहुमृत्युकराण्येष
 यतः स्यात्सततं मयम् ६९८ यथा विशुद्धादंशे विस्पष्टं दृश्यते मुखम् ॥ अधिकारिशरीरे स्मिन्नुद्वावात्मा तथैव हि ६९९ स्वप्ने यधानविशदं स्वस्य रूपं प्रतीयते ॥
 पितृलोके तथैवात्मा भोगात्मनः यानमम्यते ७००

यथा मन्त्रादिकेन विदितं तदास्मादीश्वरादप्येषां भवति मुखात्प्राणव्याह ॥ कुत इति ६९५ तद्वन्निबुधयेद्देवदेवत्वत्प्राणसंवाचमित्वाकारं च दृष्ट्यर्थमाह आत्मविज्ञानेति विधिः । यस्मादेत
 द्वापानुवृत्तिमयोऽत एव आत्मविज्ञानमेव तत्तदेव ज्ञातव्यो मृत्योर्विषयता ॥ अतस्त्वोक्तम् ॥ मृत्योर्दिशोऽपि मृत्योर्भीते मृत्युवृत्तिरिति प्रमा । अज्ञातेन मृत्युवृत्तिरित्युक्तं यन्मज्जन्मनि ॥ इति ६९६ इहैव इति । यत्ति
 रिवहदेवतत्तत्पुत्रां ज्ञानेन जगत्तत्त्वं ज्ञानेनैव ज्ञेयं यथा कर्म मज्जमाने पुनर्जानोऽपि पुनर्जानो देहात्पुनर्भवत्प्राणात्प्राणापानांतरस्थितो नित्योऽसत्तत्त्वं ६९७ । ६९८ पंचमीभुक्ताधेनो जपति यथेति सप्रमिः । यथा
 शुद्धे रसोऽपि मृत्युस्तेऽयने तथा भावनयनप्रसवजगदधिकारिशरीरे विमुक्ततायाः पदमवस्थापानात्प्राणात्प्राणापानांतरस्थितो नित्योऽसत्तत्त्वं ६९९ यथा विदुः कपदोके पितृप्राणव्याहये स्वर्गलोके रम्यविषयमवस्थापानां
 मनोमत्तपुत्राः पददर्शनमिति सदृष्टातमाह स्वप्ने इति । स्वस्य रूपं मयः ७००

[illegible]

दर्शने योग्यतानैतिकरूपमस्यात्मनः सदा ॥ न च सुखेन मात्मानं कोपि पश्यति कर्हं चित् ७१३ यतीरूपादिहीनो यमिन्द्रियैर्नैव गम्यते ॥ उक्तमेतत्पुनराहुम्यमयात्र न
चिकेतसे ७१४ हृत्स्थया त्रततो बुद्धयानियं ग्यामनमोपि हि ॥ संकल्पकंचनाकारमशङ्कनसमोचरे ७१५ आनंदात्मनितेनायं गमयेत्स्वात्मरूपतः ॥ इत्थं जा
नंति ये नित्यममृतास्ते भवन्ति च ७१६ यदापंचावतिष्ठते ज्ञानानि मनसा सह ॥ विचेष्टते न बुद्धिश्च तामाहुः परमां गतिम् ७१७ जीवतो विदुषो नास्याः संप्राप्त्या स्ति
परा गतिः ॥ मनो बुद्धौ द्रियाणां स्याद्यदैकाग्र्यं निरंतरम् ७१८ एतेषां निश्चलीभाव आनंदात्मा स्वयं प्रभः ॥ प्रतिभाति यतो दुःखं नाणुमात्रं च गच्छति ७१९ तां
योगमिति मन्यन्ते स्थिरा मिन्द्रियधारणाम् ॥ अममत्तस्तदाभूयाद्योगो हि प्रपञ्चाप्यधौ ७२० अहं ब्रह्मेति विज्ञानं योगो नैन्द्रियधारणाम् ॥ विना भवति कामादिप्रमादा
मास एव या ७२१ अममत्तः पुमान्योगी जगदुत्पतिनाशने ॥ समर्थो भवति श्रीमान् शिखरोन्नयैव हि ७२२ योगमेकं विहाय यमानंदात्मा महेश्वरः ॥ नैव वाचानमन
साप्रापुंशक्यो न च सुखा ७२३ आत्मरूपमिदं श्रद्धाविता देवोपलभ्यते ॥ आनंदात्मा स्वयं ज्योतिरस्तीत्येतत्समीरणम् ॥ गुरुशाखादिविश्वासात्तस्मिन् श्रद्धेयमी
रिता ७२४ कालत्रयात्मकं पशुयच्च कालत्रयात्परम् ॥ सदसद्वस्तु तत्सर्वं धिया वाचा वमम्यते ७२५

विषयवृत्तयुक्तवस्तुपदमादस्य ज्ञानात्तेष्वप्युपेयितानि भवतीत्यर्थः ७२१ तस्य परमैश्वर्ये हेतुतां सोपाधिकप्रसङ्गात्तद्व्यापारिकामाह मममत्तइति । यथानित्यसिद्धैश्वरो जगदुत्पत्त्यादौ शक्तः तथा
परमाभिवतीत्यर्थः ७२२ नैवेद्यमादरेकादश्यामर्थमाह योममित्यनुमिः । मयमात्मा उक्तयोर्द्विविधानाम्भ्यः वामाद्यभ्योक्तत्वादित्यर्थः ७२३ उत्तरार्द्धाद्येत्पुनरिति आमेत्यादिना ।
इदमात्मनोरूपं भ्रष्टालम्भादिवाहनादेव हेतुर्लभ्यं भ्रष्टापाः स्वरूपं तु नास्ति कविकृष्णायारित्यसदुपदेशदिश्यात्तेनानं वात्मास्ति त्वं मीकरणमित्यर्थः ७२४ इतश्चाप्येतेनुरात्मसाक्षात्कारेनास्तीत्याह
कालोत्तिष्ठाम्भा । यत्तदसत्स्थूलसूक्ष्मवस्तुकालवशादित्युक्तत्वेन वामादिभ्योक्तत्वात्प्राप्तिसंशयकालानवच्छिन्नलक्षणमित्यतः पाषोकेपसिद्धात्तत्त्वमस्ति मायाशब्दलक्षणात्तत्त्वमस्य यथा लौकिकं
शुद्धवदस्ति स मायामित्येवं भुवत आस्ति कस्यमत्रादभ्यन्तरे स्वीकृतेष्वमित्यात्मत्रयवैक्यमुपलभ्यमिन्द्रियोर्यः ७२५

—वपुःशरीरांतरं च ततो जीवदप्यवर्धमाने उपयोमिषो भवति कीदृश्यः त्वमृते जातान्मांसं स्पृष्ट्वा हत्वर्थः ७५१ ताभिर्बोहिर्मतो यं परिच्छेदाभिमानेन वामनो जीवोऽयमयमव्ययं संपाद्येवेत्याह अंगुष्ठेति ७५२ अथ सर्वप्रथमं निपात्यं दर्शयंत्याः पोषयन्त्याः अर्थमाह हृदयेति पट्टिः । अयमंगुष्ठमात्रः पुरुषः सूक्ष्मदेहाविद्याभ्यां जातान्तरं कंचुकभूताभ्यामावृते हृदये देहे संनिहितो वर्तते इत्यर्थः ७५३ तामिति । तमेति विवेकयुक्तं मनसं वाधिकारी सप्तमदेहाद्वाङ्कुपात् कीदृशत्सूक्ष्मदेहत् दुःखदात् चित्तमेव निमग्नः स्थलास्थानीयं यत्र तथा भूतात् यथा इषीकास्यं हि मुंजास्यं तृणं मुंजाच्च गृह्याद्वाद्यानां तावधाने न मनसा करेण चाशिशुर्वाङ्कुतेन येति द्वयोर्वाजना ७५४ । ७५५ पृथक्कृतमिति । एवमुपायितः पृथक्कृतो यं वामनः अवाग्नः पूर्णः संपद्यते इति ७५६ सप्तपूर्ववन्मम मृत्युरुपस्थगोचरे न वर्तते इत्याह अवाग्न इति ७५७ एवमवाग्नः पूर्णः पुरुष एव रमत पात्यपाकिं च इत्याह अवाग्नः शुभानिति । स्वप्रभः शुक्लवर्धः ७५८ पोषणी विवृणोति इत्युक्तेति पंचभिः । स्पष्टं ७५९ । ७६० लब्ध्वाये

अंगुष्ठमात्रः पुरुषः सर्वदामदशेषु मान् ॥ निर्गतः शतसंख्याभिर्गयात्येव न संशयः ७५२ हृदये मानि विद्यो यं पुरुषः सर्वदेहिनाम् ॥ सूक्ष्मदेहधरो नित्यमविद्याकंचुका घृणः ७५३ तं सूक्ष्मदेहादुःखौघकारणाद्वितनिग्रहात् ॥ विवेकेन तृणं पाह्यं मनसा च त्वचो यथा ॥ इषीकास्यं हि मुंजास्यं त्रुते करतः शिशुः ७५४ ब्रह्मचर्यादि संपन्ने धैर्ययुक्तो विवेकवान् ॥ मनसैवैनमात्मानं कुप्यादस्माज्जडात् पृथक् ७५५ पृथक्कृतो वामनो र्यजज्जातादशेषतः ॥ अवाग्नो भवेत्तद्योविश्वरूपधरः पुमान् ७५६ अवाग्नो न मे पाशैर्विद्यते कर्हि चित्कचित् ॥ हृत्स्थितो वामनो यद्वन्नित्यं देहपरिज्ञये ७५७ अवाग्नः पुमानयो र्यस्वप्रभोऽस्ति वाजितः ॥ स एवात्मेति विज्ञेयो न चिकेतः सदा त्वया ७५८ इत्युक्ता भगवान्धर्मराजस्तूर्णविवृतः ॥ न चिकेताश्च संतुष्टास्तु कृत्यो भवतदा ७५९ मृत्युमोक्ता मिमांविद्यामात्मनो लब्धवान्पुरा ॥ कृत्स्नयोगविधितं ब्रह्मचिकेताः कुमारकः ७६० लब्ध्वा च देह एतस्मिन् जीवन्न ब्रह्मादयं परम् ॥ आनंदात्मस्वरूपं तत्स्वप्रभं प्राप्तावनपि ७६१ अविद्यालेशगहितो दुःखजोऽकविर्वाजितः ॥ मरणेन विनिर्मुक्तो मोक्षमेव गतो मुनिः ७६२ न चिकेता यथायादमात्मविज्ञानतो भवत् ॥ अन्योऽपि च तथा तादृगात्मविज्ञानतो भवेत् ७६३ आख्यानमुक्तवानेतत्कठस्यैवार्णकान्प्रति ॥ अपौरुषेयवचसा यदि दत्ते मयोरितम् ७६४ ब्रह्मविज्ञानमेतद्दिदुर्लभं सर्वदेहिभिः ॥ एतद्यस्मात्पुरा प्राप्तं देवेभ्यो मानवै र्दिह ॥ आश्चर्यात्मा ब्रह्म बोधवता श्रोता च दुर्लभः ७६५ अत्र वक्तुस्तथा श्रोतुर्दयोरन्यतरस्य वा ॥ विक्षेपो जायते प्रायो ब्रह्मविद्याप्रबोधने ७६६

ति । आत्मविद्यां संपोषां स्त्वात् जीवसेद ब्रह्म प्राप्तवान् कीदृशं न्यपत्ता दानं देह रूपमात्रकं च अतएव स्वयं प्राप्तं ७६१ तत्र अविदेहमोक्षं तस्यैव व्याह यथेति । तस्यैव आरभ्य कृतकर्मभिः स्वनिर्वा हाय संरक्षितो धिसेपज्ञात्माकः ७६२ न चिकेता इति । पञ्चान चिकेताः स्वात्मज्ञानाद्याहृदि विचरं मोक्षमोक्षोऽन्यथाभ्यां प्यात्मा विद्याहृत्स्यादित्यर्थः ७६३ तत्र संहरति आख्यानमिति । यदा स्त्वात् कृतस्तपसा लब्धेन वेदसाक्षेनाधिकारिणः प्रत्युक्तवान्स्तिद्वैतमुपमुक्तमिति ७६४ स एवास्ति प्रातिमं प्रत्युक्तत्वं यैर्वर्धति ब्रह्मेत्यादिना । एतद्ज्ञानं दुर्लभं देवाभ्युपेक्षेण पूर्वैर्लब्धत्वात् अतएव अस्य ब्रह्मबोधस्य वक्तुः श्रोताश्च धर्मरूपतया दुर्लभस्तु क्तमित्यर्थः ७६५ अत्रेति । अत्र विद्योऽपदेस्तेषु कसिन्पयोर्द्वयोरेकस्य वा विशेषः फल्यसिरोपी विप्रोऽदुक्ता कुपिते देवैः कृतः प्रायोऽस्य वेदेऽहं कृत्योऽपेक्ष्य किं हंसवति उक्तमिति ७६६

७६७ कुशलमिति । हेतुत्वंफलक्येण तथाप्यस्य शिष्यस्य गुरुः कुशलः संप्रदायविदस्य सविशेषो देवभोजनमाचरे कीरलो विदेहः । कोशलस्य कुशलं स्थलस्थेति श्रुत्वा पुनस्तस्याभावप्रयोजकत्वार्थः ७६८
विशेषमभिनयति पूर्व्वेति । अस्य शिष्यस्य ७६९ गुरुसेवेति । कृतपदभावकृतं तथाप्यगुरुसेवाकरणेन तज्ज्ञानलाभो भवति देवसेवाकरणेन तु ज्ञानस्य फलं तज्ज्ञानस्य कोशलस्य कर्मवत्परोक्षयोगेन देव
योः सेवारूपेणैकेन प्रपन्नितं त्रेण साधनेन कुशलभावप्रयोगेति कां विद्यां निदिष्टः शिष्यो लभेद्वत्पर्यः 'तदेवासेकरणेन' इति हेमः ७७० मोक्षमिति । स्वप्रकाशत्वं विधानं प्रकारोपपत्तयस्तत्रातं स्वप्रकाशत्वक
मभित्तिपायत् एव विधेयमोक्षकर्मफलमुक्तविषया सा कल्पमपोजकदेवानुग्रहादीनां मध्येऽदेवपीत्येतां विधेयः यन्नापहविभावः इत्येकमेवमात्रमुभिरपि कारितमप्रत्युक्तवानित्यर्थः 'विधानं प्रकारे'

देवैः कृतस्तदेतत्तेषां प्रागेव कीर्तितम् ॥ शिष्यस्य सहायदेवप्यह्मायवर्णस्य हि ७६७ कुशलोत्रगुरुस्तस्य विशेषो देवभोजनमिति ॥ शिष्यस्य जायते सोऽत्र कोशलमा
वहेतुतः ७६८ पूर्वपापसमायोगाद्विपरीतास्वर्गमिवावेत ॥ विपरीतधिया सोऽयं गुरुदेवादिं कपुमान् ॥ कुशलेनैव नरकान् गच्छेच्छिष्यो बहूनापि ७६९ गुरुसेवाक
ते ज्ञानं देवसेवाकृते फलम् ॥ द्वयोः सेवैकतं त्रेण ततो विप्रैर्वैवाजितः ॥ गुरोर्विद्यामवाप्नोति शिष्यः कुशलभावदाम् ७७० मोक्षदेवकृतं मन्ये स्वप्रकाशविधानकम् ॥
कठपुत्रमुवाचा दौ शिष्यान् विद्याार्थेन प्रति ७७१ तितिरिश्महात्मा यो ब्रह्मविद्यामनेकधा ॥ उवाच शिष्यसेवेभ्यो नानास्थानसमन्विताम् ७८२ इति श्रीमत्पर
महंसपरिवाजकाचार्यानंददात्मपूज्यपादशिष्येण शंकरानंदभगवता विरचित उपनिषद्ब्रह्मआत्मपुराणे कठकोपनिषत्सारार्थप्रकाशे यमनाचिकेतसंवादीनाम न
वमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इति हेमः ७७१ बह्विधितत्वेन समानसांतिर्भवत्येवमनेकैरिदं ज्ञानमात्रमप्यसि तिसिरीश्वरमुवाचेत्यनुवंशः पस्तिचिरिनेकधा विद्यामुवाचेति ७७२ ॥ कारुण्यं करुणं यस्य सपीडितसमर्थने ॥
यं भूयानं स मयदयमो भोक्तोऽवर्तस्वतः ॥ श्रोतव्यामपि वक्तव्यां स देवः शरण्यपरम् ॥ १ ॥ ॥ इति श्री ब्रह्मकुलजितकृष्णचंदात्मजविलाराप्रसूतितनूत्तमकृष्णस्य श्रीविश्वेश्वराश्रमपूज्यपादानुगृही
तस्य कृतावात्मपुराणीकायां सप्तमसंस्काराणां नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इत्यात्मपुराणे नवमाऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे दशमाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ १॥ सत्यानन्दमुद्राङ्गुलिभृतानिस्त्वङ्गिणम् ॥ सेवेदेवविशेषेन्दसमेकमितावरम् ॥ १ ॥ अस्यार्थः । अत्वेपिदुर्वचनकथे ' सकृदेवमपरायतवासीतिच
याचते । कथयं सर्वभूतेष्वोदासीनमिति तत्र त्वम् ' इत्यादि रास्यपथे स्ववचनकथे वा मानंदोपसृतत्वात् मुद्राः सत्याङ्गुलिभृताः सति तोयैः सतत्वात् निभृतः सेवापरमानितोऽङ्गुलिभृताः सत्याङ्गुलिभृताः
अपसृतत्वात् ' लक्ष्मणोत्सवोपिच ' इति द्विरूपकोशः विशेषाङ्गणोत्सवं कसति दसमेदानाराक्षकद्वानां समेकितारणेकते ' दोऽमुद्रैर्दशवदने ' इति विश्वः अतएव समिधानां भूषी
णां तावत्पुष्पसुरकृतदुःस्वयं रंदिभृतविष्वक्कमिति वाच्यं यद्वाकरितापरातिगम्ये हरतीति यवतुल्यत्वात् एवंविधं श्रीरामसेवेति ॥ संयुजसे । सत्याः पार्वत्यामानंदकृतं मुद्रैः पञ्चाननेन भा
गुर्वङ्गाले गितं निभृतानिवशीकृद्वा निभृतानां वैश्याचारानां तत्त्वानि स्त्वङ्ग्यापि यैः सतत्वा योचिनमिति वाच्यं दसमेदसमद्वारेषां यथासंकेतं कथेन ध्वेयं विधेः विहितत्वात् समिधायामुपसम
निष्ठायां परंतत्परमिति अर्थः । निर्गुणपते । सत्यानन्दकथे देवं स्वमकार्षं एवंकोशमुद्राङ्गुलिभृताः निभृतैः सर्वप्रदायकैस्तान् विभोमाजापानोऽवस्तुजगन्मूर्तीवत्स्य ' कोटोवायात् ' इत्यादि श्रुतेः सतत्वात् विशेषाङ्ग
स्यैवं वाच्यमवसातीहत्वाद् सति तमपदेऽपि सतत्त्वस्याकाशवृत्त्यापि सतत्त्वमिति यवत् ईश्वरसत्त्वं सर्वप्रदायकं पतेति चेन्ननुसृत्यैवैतत्पर्यः । न च सित्यस्योक्तानुवादेन मन्त्रमभिगमयति ' अतएव

श्रीयणेशायनमः ॥ सुलैवकुहुताख्यानं संशिष्यो नचिकेतसः ॥ अपृच्छत्पुनरेवैतस्वमुहमद्योपकम् १ भवता कथितं ब्रह्मज्ञानं नानाविधं गुरो ॥ ऐतरेयो महाप्रा
ज्ञस्तथा कौपीतकिर्मुनिः २ याज्ञवल्क्यमुहस्तददादित्यो मन्वानयम् ॥ श्वेताश्वतरनामा च तथैव सकठो मुनिः ३ एते जानांति यदुक्तं मात्पज्ञानं महाप्रियः ॥ तत्त्व
या कथितं तस्य दानमख्यानं समन्वितम् ४ प्रजानां वृषिभिः सार्द्धं संवादो ब्रह्मवेदने ॥ प्रतर्दनस्य शक्रेण विप्रस्याजातशत्रुणा ५ अश्विनोर्गृह्यविज्ञानं वृषिणा कीर्तितं
च यत् ॥ दध्यङ्कायर्वणस्य अपित ब्रह्मकोपदेशनम् ६ अश्विनोः शिष्यता तद्वत्स्य ब्रह्मात्मवेदिनः ॥ याज्ञवल्क्यस्य संवादो जल्पाख्यो मुनिपुंगवैः ७ जनकेन च मै
त्रेय्या शिष्याभ्यां वादो जन्वितः ॥ मुनीनामपि संवादः कारणे ब्रह्मरूपिणि ८ इदानीं कथितं तद्वत्स्योऽश्वनचिकेतसः ॥ संवादस्तत्र कथितं विधराशिप्रज्ञातये ९
पठनीयो ब्रह्मशिष्येण सह नात्रितिमं प्रकः ॥ एवं कठः पुरा प्राह तितिरिश्च मुनीश्वरः ॥ ब्रह्मविद्यां वदन् श्रीमान् स्वशिष्याभ्यां तिसप्तधा १० मुनिभिः कथिता तत्र ब्रह्मविद्याम
याश्रुता ॥ तितिरिः कीदृशी तां तु स्वशिष्येभ्यः समुक्तवान् ११ श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वतो गुरो मे कृपया वद ॥ अत्र चित्रं समाख्यातं मस्तीति मतिरस्ति मे १२

मिति श्रवणोदशमिः । तत्र चतुर्थमिगद्वयस्य तात्पर्यं १ । २ । ३ । ४ । आत्यन्तानिमदर्थपति प्रज्ञानविनिर्मुक्तिः । मिमस्वशास्त्रादेः ५ चतुर्थपञ्चमयोक्तदर्थपति अभिनोरिति द्वाभ्याम् । तद्विषयं चतुर्थार्थकः । तस्य प्रसिद्धस्य पाञ्चमस्य स्वस्वो विनिर्मुक्त्या रूपमर्थवद्विषयोरर्थः ६ । ७ । वाद्यध्वान्यवयवार्थमाह जनकेनेति । वादस्त्वनिर्मुक्त्या र्थो वाद्यमर्थस्तद्वयः संवाद्यः पाञ्चमयोरुक्तो मन्त्रकारणविषयकस्त्वद्वयार्थः ८ । नवमोक्तमन्त्रोक्तदर्थपति इदानीमिति । इदानीं पूर्वोक्तयोः संवाद्यस्त्वनेदभ्युक्तार्थं इदं किं सहनादिकोमर्थो विप्रसृतये शिष्येण पठनीयत्वं कृतकवाद् । तथा चिद्विषयिभ्यो मन्त्रादिषां बहवस्त्वर्थस्य पठनीयतामादेविदयोः संबन्धः सप्तमेषु चत्वार्यभिः ९ । १० । मुनिभिरिति । तत्रातीतप्रपञ्चप्रवर्तमानैर्भूनिर्भरितैश्चौरीतकयादित्यद्वयकृत्कार्यवर्णया तत्र स्वयमेवात्मानं च कर्तुं प्रोक्तं इति श्रुतिविधिः । अथ विनिरिप्रोक्तं इति संवाद्यनायुक्तमित्यर्थं किं वा विप्रसृतं सति विधिः स्फुटमप्यतः ११ ।

१३ एवंपुण्यपरीःपतिज्ञाप्रवतस्यनि' इतिशिरोनि । आरण्यकेअरण्येअर्चनेपिज्ञाप्रणभागे कर्णेति । श्रोत्रमनसोरनुकूलाय १४ तत्प्रतिज्ञाप्रभिनयनि शृण्विति १५ तिनिरिपदस्य मुनिगणपरतांशयिनिमित्तहासमाह यदेनमित्तद्वयभिः । एवंद्विविधपुराणादावुपाख्ययते सुमेरीकर्मणांसाजश्रीर्हातृताऽनाममनंजमद्वयामसत्केर्कपिभिदपन्यस्तत्वादयतस्तमाज्ञाया मिप्रयुक्ताह्वयामवाक्युक्तोपाऽनादिशस्त्रेज्ञेपायनेगुरुवाज्ञवस्त्वोक्तमद्वेयमनंकरिष्यामिऽकमेतैरसमेरेत्पाकारांशुत्वाचुकोदेतिचुचंयदाशब्दार्थः एनंयाज्ञवल्क्यम् १६ अष्टांगेति । करणी कर्मसत्त्वदीतस्योदरर्णतदेत्यासयाज्ञवल्क्योऽर्वातमापजद्रूपदेज्ञात् १७ भूमाविनि । भानियर्जयेयश्चऽज्ञांशपायज्ञवल्क्येनत्वकाभिभयानिदेवरूपेणसुर्वेदज्ञास्वरमूर्त्योभूमासर्वतोभि कीर्णांमभयमित्यर्थः १८ सर्वतर्हिति । एतदुपायचित्तामसिप्याप्यतिगुरुरित्यभाहेति १९ इत्येकधमित्याकांसायामाह यथेति । भोविमाप्तानिपुण्यितोयथाज्ञाप्रमदीताप्यतएवभा

नानारूपानममायुक्तंस्वशिष्येभ्यःसउक्तमन ॥ इतिपूर्वत्वयाख्यातंतत्रकोतूहलमहन ॥ श्रोत्रमिच्छामितद्रह्मनयदितेवर्ततेरूपा १३ इतिशिष्यवचःश्रुत्वागुरुः स्नेहममिश्रितः ॥ आरण्यकेस्थिताब्रह्मविद्यातितिरिक्तीतताम् ॥ उक्तगानखिलांकर्ममनस्तापापहारिणीम् १४ गृणुस्त्वप्रवक्ष्यामिविद्यातितिरिक्तीतताम् ॥ याज्ञवल्क्येननिर्मुक्तातितिरिर्यासमाप्तवान् १५ यदेनमुक्तवान्कोपांमुचविद्यामयेरिताम् ॥ याज्ञवल्क्यगुरुःश्रीमान्वेशंपायननामकः १६ अष्टांगयोगवितस्य शिष्योवाजसनेयकः ॥ करणीकर्ममार्गेणविद्याचच्छेदसोपिताम् १७ भूमौयजुंपितान्यासन्सूर्यवर्चासितसर्वतः ॥ मुक्तानियाज्ञवल्क्येनवेशंपायनवाक्यतः १८ सर्वतःस्थितमालोक्यदीप्तंतयजुपांगणम् ॥ वातंशिष्येणसंभ्राहवेशंपायननामकः ॥ शिष्यानन्यानिदंवाक्यंविस्मयाविष्टचेतसः १९ यथाज्ञाप्रमदीतानियजुपि मुनिसत्तमाः ॥ याज्ञवल्क्येनमुनिनासूर्यवर्चासितान्यतः २० एक्षिध्वंसहसाविप्रास्त्वरितंब्रह्मणःसभाम् ॥ इतउल्लङ्घ्यगच्छंतिनैतान्यस्मद्ननानिभोः २१ वा तार्नातिविचारंमाकुरुतब्राह्मणोत्तमाः ॥ शरीरांतरतोवातंभक्ष्यंभवतिदेहिनाम् २२ ततस्तिरिक्ताणिहृत्वाझटितिघोगतः ॥ दिविभूमौप्रसर्पतिगृहंतुमुनि सत्तमाः २३ एवमुक्तेमुनिगणास्तेनतितिरिक्तापिणः ॥ यजुंपिजगद्गुःशिधंस्त्र्योमानिसमेततः २४ यथातिरिक्तोलोकेपतंगान्सर्वतःस्थितान् ॥ मक्षयंतिसुधा कांताभूमौवानभसिस्थितान् ॥ एवंमुनिगणःसोयंतितिरिःपरिक्लीप्ततः २५ वात्याचमक्षणेनापिहृत्वाप्यासन्यजुंष्यपि ॥ ब्रह्मविद्याचतेज्येपाकथितारप्येकसदा २६ ब्रह्मविस्परमाप्रोतीत्येतन्मूत्रमुदाहृतम् ॥ अत्रैवसकलयस्माद्ब्रह्मविद्याप्रातिष्ठिता २७

स्वराभितामीमानिपथास्तःपुथिन्वाजऽगुन्वअस्तभांगच्छेयुस्तथापुंयगुप्तिप्यमिदिदयोःसर्वचः २० २१ वांतादीति । अत्रवांतत्वमालोच्यदिलंबोनकाचोदेहांतरेवांतमक्षणेज्ञेपाभावादित्यर्थः २२ तद्यदेहांतरतितिरिपक्षिकर्षंभवद्भिःकार्यमकूतोचयोगावितपाह तद्वति । योगतोयोगवत्त्वेन प्रसर्पंतियजुंप्रतिज्ञेयः २३ एवमिति । तेनगुरुणाएवमुक्तेमति २४ यथेति । फलितमाह । एवंयनिगणइति २५ वांत्येति । एवंवांत्याविदेनेवतानियजुंपिहृत्वाप्यासन्निमित्तमिद्वानि तेषुमारण्यकभागेप्रोक्तामभविद्याएवाउच्यतेइति २६ आनंदवर्त्मान्यालयातुमुपक्रमते ब्रह्मेति । तयाप्रोतीत्येतदाकंभूमिपुक्तंसकलार्थस्त्वसूचनादित्यर्थः २७

॥ अथात्मपुराणे दशमाध्यायप्रारंभः ॥

१३ एवं पृष्ठस्य गुरोः प्रतिज्ञाप्रवृत्तस्यपि इति शिष्येति । आरण्यकेऽप्येवमर्थे प्राप्ताभावे कथ्येति । श्रोत्रमनसोरनुकूल्यम् १४ तत्प्रतिज्ञाभिनयति शृण्विति १५ तिनिर्दिष्टस्य मुनिगणपरादादर्थितुमिति दासमाह । यदेनमिति शङ्क्यः । एवं शिष्येऽप्युपराणादाप्युपलब्धपाते सुखे रौतर्क्येणासमासासीततयाऽनाममनेत्रहृत्पापसत्केलेष्विभिरुप्यस्तत्त्वाद्यतत्समासाया शिष्यमुक्ताहत्यामवाकर्तुं शिष्यानादिशन्नेशपायने गुरुर्विज्ञातृत्वात्किमस्मैवर्तकरिष्यामि किमेतैरसमैरेत्याकारांश्चानुब्रवीतेति वृत्तं यदाश्रमार्थः । एवं यज्ञवल्क्यम् १६ अष्टांयेति । कश्चि कर्मणमवर्त्यतस्योद्धरणेन द्रव्यासयाज्ञवल्क्योऽर्वातमत्यसद्वृत्तपदेनात् १७ भूमाविति । मानिष कृषियज्ञः संज्ञां धर्मायाज्ञवल्क्येन तत्पक्षाभिधानेन देवकूपेण सूर्यवद्वास्वरमूर्धन्यो भूमौ सवन्तो वि कीर्णोऽभवन्नित्यर्थः १८ सर्वतइति । एतद्व्याचक्षितान् शिष्यान् प्रतिमुहारेति धर्ममहेति १९ इत्थं कथमित्याकांक्षायामाह । यथेति । भोक्तिमाप्ता नित्यमृषितो यथाज्ञानमधीता गत्यतद्व्या

नानारूपानसमायुक्तं स्वशिष्येभ्यः मउक्तवान् ॥ इति पूर्वैक्यारख्यातं तत्र कौतूहलं महत् ॥ श्रोतुमिच्छामितद्ब्रह्म नयदितेव तर्तोरुपा १३ इति शिष्यवचः श्रुत्वा गुरुः स्नेहसमन्वितः ॥ आगच्छेत्स्थितान् ब्रह्मविद्यातिथिरि कीर्तिताम् ॥ उक्तवान् खिलाङ्कर्मणस्तपापटाग्निम् १४ शृणु त्वमप्रश्न्यामि विद्यातिथिरि कीर्तिताम् ॥ याज्ञवल्क्येन निर्मुक्तातिथिरि र्ग्यसमाप्तवान् १५ यदेन मुक्तवान् कोपाभुञ्च विद्यामये रिताम् ॥ याज्ञवल्क्यगुरुः श्रीमान्वेशं पायननामकः १६ अष्टागयोगवितस्य शिष्यो राजसनेयकः ॥ करणीकर्ममार्गेण विद्यां चच्छर्दसोपिताम् १७ भूमौ यजुं पिता न्यासस्मूर्यवर्चासि सवतः ॥ मुक्तानि याज्ञवल्क्येन वेशं पायनवाक्यतः १८ सर्वतः स्थितमालोक्य दीप्तं तं यजुषां गणम् ॥ वांतिं शिष्येण संप्राह वेशं पायननामकः ॥ शिष्यान् न्यानि दं वाक्यं विस्मया विष्टे चेतमः १९ यथा शास्त्रमधीतानि यजुं पि मुनि सतमाः ॥ याज्ञवल्क्येन मुनिना सूयवर्चासितान्यतः २० यद्विध्वंसहसा विप्रास्त्वरितं ब्रह्मणः सभाम् ॥ इतज्जुत्स्य गच्छंति नैतान्यस्मद्जनानि भोः २१ वां तानीति विचारमाकुरुत ब्राह्मणोत्तमाः ॥ शरीरांतरतो वा तं भक्ष्यं भवति देहिनाम् २२ ततस्ति तिरि रूपाणि कृत्वा द्वा द्वेति योमतः ॥ दिवि भूमौ प्रसर्पति गृहं तु मुनि सतमाः २३ एवमुक्ते मुनिगणास्तेन तितिरि रूपाणि ॥ यजुं विजगृहुः शीघ्रं सूर्यामानि सयंततः २४ यथा तितिरयो लोके पतं बान्मर्वतः स्थितान् ॥ यक्षयंति सुधा कांता भूमौ वानभसि स्थितान् ॥ एवं मुनिगणः सोयं तितिरिः परिकीर्तितः २५ वां त्याच भक्षणेनापि कृष्णान्यासमयजुं प्यापि ॥ ब्रह्मविद्याचतुर्वेदाकथितारण्यके सदा २६ ब्रह्मवित्परमाप्रोतीत्येतत्सूत्रमुदाहृतम् ॥ अत्रैव सकला यस्माद्ब्रह्मविद्या प्रातिष्ठिता २७

[illegible]

आत्मभिर्भूतविकारित्वात्सत्यपदेनाभिधानयोग्यमित्याह सर्वमेवेति । विपर्ययैर्नाम्यथाभवति । आत्मातुनविकारीतवर्तितत्वेनान्दिनाज्ञेकस्याविकारणीभावानर्हत्वादित्याह आत्मेति ३८
 क्रियात्मनाज्ञास्यसाधकाभावात्सत्यमित्याह आत्मन इति । आत्मनोनाशः केनचिदज्ञातत्वात्तत्त्वः केनचिद्विज्ञातस्यसत्तामिधानेनममत्वात्तदर्थेतिवद्व्यापत्तदोषमसत्तेरित्यर्थः ३९ क्रिया
 ज्ञातस्यासत्तायाः श्रियवत्कुसुमरत्वात्सत्तावधारणसंभवइत्याह अज्ञातस्यापेक्षेति । तस्माज्ज्ञातव्यस्येवाङ्गीकारेणोद्विष्टार्थं क्रियान्यादत्यज्ञातानामनात्मावा नांत्यस्तस्यमहत्वाद्गोचरमिति
 द्विष्टिरोधाद्येत्यर्थः ४० आयेदिकविनष्टआत्मानांज्ञानात्सविनष्टोवा नायः असत्प्रत्यादित्याह विनष्टेनेति । मयमात्मनोविनाशोविनष्टेनज्ञातुंनमकयतिप्रेमना । अन्येतुनाज्ञातमेवद्व्याधिने
 रत्याह तेनेत्यादिना । तेननाशवर्जितमात्मात्मेनज्ञातवानित्यंजीकृत्यैतत्तदनसंभवतिज्ञेयस्येवास्तत्वादित्यर्थः ४१ नन्वसमेकाभावमात्मानात्प्राप्यतेइतिचेष्टतंतीयेत्याह सत्येति । सोपमात्मानाज्ञः
 सत्ताहीनत्वगम्यतेविकल्पइत्येवंगीकारेणश्रुमादिज्ञातस्यसिद्धत्वादिज्ञापनमित्यर्थः अविनाशित्वादेवमात्मनःप्रियतमत्वसंज्ञायांशकपयःकोटिप्रमित्याहत्वेति । यस्मादात्मविनाशरहितोऽज्ञएव
 प्रियतमस्तेनप्रियतमत्वेनानंदरूपइतियोजना ४२ विनाशित्वांमिषत्वेनमूलार्थनभवतिआत्मनोपकारोपाविस्त्वदित्याह पुत्रादप्येति । ससुखाःसुखरूपोपकारेणसहिताः ४३ आत्मातुतोऽप्यपि

सर्वमेवैतियेतिविनात्मनान्विनेश्वरम् ॥ आत्मादिनाशरहितोनाशकरश्चन्यतः ३८ आत्मनोविनाशःस्याज्ज्ञातस्यतत्त्वान्यथा ॥ व्याप्योपिपतेदेतिव्याह
 तस्यादिदंवचः ३९ अज्ञातस्यापिचेत्सत्तास्यादसत्ताकुतो नवा ॥ ज्ञातश्चेदात्मनैवायंज्ञातव्योऽज्ञाततायतः ॥ आत्मन्येवपक्षेऽस्ति।लोकादिपतेरुपा ४० विन
 ष्टेनात्मनानायंज्ञनयोज्ञातुंकथंचन ॥ विनाशआत्मनस्तेनज्ञातवान्नाशवर्जितः ॥ अनष्टआत्मनिस्वस्थनाशोस्तीतिनमन्यते ४१ सत्यारहितःसोदयम्यतेचेद
 सत्समृतः ॥ आत्माविनाशश्चन्यतःसर्वेषामिहदेहिनाम् ॥ यस्मात्प्रियतमश्चायंतेनानंदस्वरूपः ४२ पुत्रादप्येवमावाजंतुनासुखश्चरदाः ॥ ससुखाःसर्व
 एवेतिआत्माथंतिमियाःसमृताः ४३ सुखादपिपरमेष्ठसंश्रयोयंशरीरिणाम् ॥ आत्मात्रपरमानंदरूपःसिद्धयतिसर्वदा ॥ परमानंदरूपोतआत्मानाशविवाजितः
 ४४ आत्मैवज्ञश्चदार्थउक्तस्तेपूर्वमेवहि ॥ वृद्धत्य्योरिहैकार्थक्यनेनमयादिज ॥ दध्यङ्हापर्वणस्योक्तैशकंप्रतिसुरेश्वरम् ४५ आनंदात्मैवतेनायंलक्ष्यो
 ह्यभिधःपुमान् ॥ सदाविनाशिनःसत्यंलक्षणंतस्यतद्भवेत् ४६ लक्ष्यलक्षणयोर्भेदोऽद्वयैतपरिकल्पितः ॥ सर्वप्रवस्तुतोनायंस्तुतोमहामिनिर्दये ४७ पृथिव्यामंघ
 रूपायागंधवस्त्वंपृथङ्गि ॥ पृथक्केवमंधर्मित्वेनश्येदन्नमवाश्वत् ४८

यत्वाधिमतेभ्यःसुखाध्यामिषतत्त्वाभिमतत्वाद्येतिवयोक्तृत्वेनप्रियतमःपरमानंदरूपःसिद्धइत्याह सुखादपीति । कल्पिमाह परमानंदेति ४५ नन्वात्मनःसत्यत्वादिसिद्धावपिज्ञातःकथंतस्तिद्वि
 रितिनर्तकस्यज्ञातमपदयोरेकार्थतायाःपुंल्लप्यतेशब्दोऽसमानार्थत्वेनचतुर्थोपायेमंधितव्यादित्याह आत्मेति ४६ तथावाशापिज्ञानात्मात्मेवसत्यत्वेननिर्दिष्टस्तस्यवाविनाशशीलस्यउक्त
 पंसत्यत्त्वलक्षणपुष्पप्रमित्यः आनंदात्मैवेति । तेनज्ञातमपदयोरेकार्थत्वेन ४७ ननुमप्रमःस्वरूपभूतानांस्तदपिदृष्टार्थानां कथंभेदव्याप्यस्यमत्त्वोचितेतिरक्तकोलतभेदव्याप्यत्वे लक्षणत्वस्यो
 तपरमार्थभेदव्याप्यत्वं आयेनविरोधः शब्दमयोवाचकत्विदस्यभेदस्येवमाफ्ज्वात् नांत्यः सत्यभेदस्यकुत्राप्यदृष्टेरेत्यामयेनाह लक्ष्येति । सर्वत्रलोकिकोशादरेणैवापिलस्य लक्षणयोर्भेदःकल्पित
 एवचस्तुतोभवदिसप्रमाणमत्वेन कथंस्यादित्यर्थः ४७ लौकिकोशादरेभेदस्यवास्तवत्वाभावंदस्यति पृथिव्याइति । यथापृथिव्यामंघमुपेयतादात्म्यत्वात्सत्ताःसकाशादंघत्वकपलक्षणेपृथङ्वास्त
 वत्त्वस्यार्थविकल्पवताभेदेनपुक्तंभवति आत्वंविकल्पेदेहिवाच्योविवाच्यैर्वाभिमानोधिनास्थितिकर्तुः तथाचकल्पितत्वमभेदस्येतिमाहः ४८

५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७०

एवंपृथिवीत्वातिरूपपृथिव्यालक्षणवचनवस्तुवोक्तिमित्राह पृथिवीत्वादिकमिति । तेनपदार्थमिमांसाहंमनेनपृथिवीत्वादिकमपिदुर्लभमितिप्रत्येककल्पितं भौतवस्तुविज्ञेयेत्येवमितिभ्यः
 पृथक्कृत्यतमेवेनागृह्यमाणत्वादित्यर्थः ४९ पृथक्कृत्येव्यतिरेककृष्टांतबाह यथेति । यथाचतुःपटाद्विचित्रवस्तुप्राप्तयेतथावत्सामान्यनगृह्यतेइति ५० तथाचकल्पितमेवेनप्रकृतपिलस्यत्वादिकमुपपन्नमि
 त्वाह ततइति ५१ ब्रह्मणःस्वरूपभूतानपिकल्पितमेवेनवर्तमानानिहिहाप्रवर्थाप्यसंभवि मात्मतेति । कल्पितेकल्पितभेदानिकल्पिते ५२ ब्रह्मत्ववदिति । यथाब्रह्मत्वस्योपपत्तिःकल्पितस्तथापूर्वो
 क्ताःपंचापीत्यर्थः ५३ सत्यमिति । तेनकल्पितमेवेनास्त्युक्तवर्तमानत्वमपिनिमित्तलाभेनसत्यादिश्रयंभ्रमादिश्रयंवेतिपञ्चामा निसर्वाविज्ञानस्यसाक्षिरूपस्यबागायमोक्षरहस्योदेदुक्तवत्तथा
 स्वरूपबोधकतालक्षणमात्रायेनप्रसिद्धानीत्यर्थः ५४ तत्त्वस्वरूपवदोक्तंसांप्रतिज्ञानतांस्फुटयति नभ्यस्तमितिद्विधाभ्यां । यत्रचरकार्थतत्त्वेनामायात्वकंविषयव्यस्तं विषयविमर्शते कालेति ।
 काल्यतीतमित्यवयवमिहमेतं कालांतःपातिमतीतानामतकालधोर्म्यवर्तितवर्तमानमितिवाच्यं कालसंयुतंमतीतादिरूपसंज्ञकमर्थं इतरतीतिर्यत्त्वस्यित्यर्थः ५५ मंचवेति । तच्छास्त्रेयवर्तनम
 रहीवेगमनेएतत्प्राधान्यंवाचितविशेषः ५६ उक्तेषुषट्पुनःस्वविशेषेभ्यस्तत्त्वबोधवस्तुवर्तमानत्वमप्येकस्येवाकांक्षायांभ्यस्त्वांतरांपति रट्पदानामिति । नभिचार्यइतिभावप्रधानोनि

पृथिवीत्वादिकंतेनसामान्यंशुद्धिकल्पितम् ॥ विशेषेषुयतोनस्यग्रहणंविद्यतेपृथक् ४९ यथाचतुःपटाद्विचित्रवस्तुप्राप्तयेतथावत्सामान्यनगृह्यतेइति ५० ततोब्रह्मणनिर्भेदेकल्पयित्वाभिदामिभाम् ॥ लक्ष्यलक्षणमाधोयंकथितोत्रमनीषिभिः ५१ आत्मतानंदतायद्विद्येतैकल्पितेउभे ॥ सत्यताज्ञानतातद्व
 द्विद्येतैतंततापिच ५२ ब्रह्मत्ववदिभेदमार्जानंदायामनीषिभिः ॥ पंचप्रोक्ताःपरेनित्येनिर्गुणेभेदजिते ५३ सत्यंज्ञानमनंतंचब्रह्मात्मानंदइत्यपि ॥ नामषट्
 मिदंमुख्यंकीर्तितंवेदवादिभिः ॥ अवाहचनसम्यक्स्यस्वरूपस्याप्रसाक्षिणः ५४ अध्यस्तंयत्रसकलंनामरूपकियात्मकम् ॥ कालातीतंचकालांतःपातितंकाल
 संयुतम् ॥ सदमदस्तुजातंयदक्षैर्मन्यंतथेतत् ५५ मंचर्वनगरंयद्वद्वगनेपरिकल्पितम् ॥ तच्छून्येवतथैवेतच्छून्यएतत्प्रकल्पितम् ५६ षट्पदानामभिचार्ये
 कृत्वैकंरायकंपदम् ॥ वाच्यंपदद्वयस्यार्थमानंदात्मानमीश्वरम् ॥ पदत्रयार्थमुनयोलक्षणंकथयंतिते ५७ आनंदात्मावलक्ष्यंस्याद्ब्रह्मज्ञानाभिधोहियः ॥ सत्यं
 ज्ञानमनंतंचमवेतलक्षणत्रयम् ५८ एवंवेदांतसिद्धांतसारसर्वस्वेदिनः ॥ ब्राह्मणाज्ञाततत्त्वार्थाअर्थमाहुरलौकिकाः ५९ लौकिकास्त्रितयंचैतत्प्राहुरेकंरितलक्ष
 णम् ॥ आनंदात्मस्वरूपस्यब्रह्मज्ञानस्यसर्वदा ६०

ईशः एवांपदानामभिचार्येत्वेत्येवांपदार्थेकंपदवाचकंलक्ष्यप्रतिपादकंकृत्वाउभयस्यषट्पदस्यमानंदात्मेत्वाकारस्यार्थसर्वांतराहृयंवस्तुवार्थस्यस्वरूपंनकृत्वापरिसिद्धवत्प्रत्ययेएकैकंपद
 लक्षणवाचकत्वेनाद्वैतित्यर्थः ५७ एतदेवप्रकृतोक्तमित्यादवर्षयति आनंदात्मेति । यथाप्रकृतवाक्येआनंदात्मज्ञात्वीनप्रयुक्तोतपोर्लक्ष्यस्वरूपांतर्भावस्त्विविहितःवात् ब्रह्मपदेत्वातंदादिषड्
 द्वापार्थक्यलक्ष्यवाचकतयोपपन्नं सत्पादिवद्वर्णनप्रत्ययेकमसाधारणवर्तमानकृत्वादिकल्पेनलक्षणवाचकमित्यर्थः ५८ साखद्विजप्रत्येकलक्षणमुपसंहरति एवमिति । उपनिषत्सिद्धांतस्य
 पदार्थांतरस्यपदार्थस्वयसाधारणकृतद्विदः अलौकिकाःसाखद्विजः ५९ लौकिकद्विजनुसारिणमेकलक्षणमपरात्त्ववस्तुपदार्थपति लौकिकाइत्यादिना । लौकिकालोकनुद्भवनुसारिणमा
 न्याप्राप्तसत्यज्ञानानंतकरंपदानांत्रयमेकलक्षणमपराहुरित्यर्थः लौकिकसत्यमित्युक्तैरन्यद्वारावाचितमार्गप्रतीयेतनुद्भवेन एवंज्ञानमित्युक्तैरनुसृतवर्तितमेवप्रतीयेत ननंतपदेनचकालाचप
 रिच्छिन्नमेव अतोविमलकार्यकज्ञेनपदैकलक्षणत्वमर्थवादिशिष्टेप्रकाशानांपदानांमुदेकलक्षणपृथिवीकृत्येकलक्षणत्वमुक्तमितिवाच्यः ६०

तस्य सत्त्वात् भवमेव स्फुटयति स्वरूपेति । यतो भेदो विशेषः सत्त्वात् भवमात्रेः सर्वसत्ता रूपेण पतितेर्वा जितोऽभावस्ततोऽस्तीति दर्शनं चोपस्थेन विवक्ष्यमाण्यज्ञानमात्ररूप इत्यर्थः ७० विकल्पस्य
 शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्यो विकल्प इत्याकारं स्मारयति वचनादिति । सोपमस्य अर्थः ७१ अविषयात् सत्तात्कारेण विकल्पोपनिवर्तते इत्याह विकल्पादिति ७२ भावादेन वा विनामात्र
 यप्रदर्शनं निगमयति द्वैताभाव इति स्पष्टम् ७३ अनयादिशैत्युक्तं स्पष्टं यन् द्वैताभावसाधने प्रधानस्यानन्तर्यस्य व्यावर्त्यदर्शनात् द्वैतोक्तिरिति । कार्यत्वेन प्रसिद्धं सर्वभूतान्मां देशकालाभ्यां परिच्छिन्ने
 मासिद्धं देशकालोत्स्वरूपेण वस्तुना परिच्छिन्नौ अणोऽप्याभावाप्रतिषेधोऽस्तीति अर्थः ७४ नन्वेव वस्तुपरिच्छेदेन सत्त्वोपावर्त्यसंग्रहात् किमिति विविधः परिच्छेदस्तत्र तद्वन्निरूप्यत इति चेन्न मदादि
 यामनुग्रहापेक्षा देशेन वेति ह्यभ्यां । चेत्परिच्छेदं वैनाशिकैः यनाशितयिषां प्रथममाह्वानां मदादिभ्यो नैव परिच्छिन्नाः सन्ति न काश्चिन् विन्यावाभ्युपगमात् न वस्तुना भेदस्य परिच्छेदरूपतायास्तै
 रबुद्धयमानत्वात् । नन्वमात्राधिकानन्तरमात्रात् कार्यसत्त्वमिति शङ्का दृष्टेन परिरावि यथेति । स्पष्टं ७५ कावेनेनेति । तथा केवाचित्तात्पर्यानां यते मद्रूप इत्यर्थे भुत्वेनाभिमतत्वेन सर्वविकार
 कारणत्वात् भेदोऽवस्तुभ्यां परिच्छिन्नमपि प्रत्येकपक्षात्स्वभावात् कालपरिच्छिन्नमस्ति नभमाकाशमादिपदेन दिवादिग्रहस्तेषां निवृत्त्यादिभुत्वाच्च देशकालपरिच्छेदापोषणत्वाद्देशकत्ववस्तुपरिच्छेदात्

स्वरूपभेदसत्तादिसर्वसत्ताविवर्जितः ॥ यतो भावस्ततः केन सोऽस्तीति व्यपदिश्यते ॥ विकल्पमात्रेणायमभावो न भृगवत् ७० वचनाद्व्यवहारः स्यादसतो यस्य
 वस्तुनः ॥ विकल्पविषयः सोपमुच्यते न्यायेदिभिः ७१ विकल्पादिरयं व्यवहारः क्षर्यगतः ॥ अवाक्यभनसमम्योऽस्मिन् सत्ताभावः कुतो भवेत् ७२ द्वैताभावो
 पितेन स्यादद्वैतस्य न घातकः ॥ विचारे सति निर्वैतं भवेद्भूतानयादिशा ७३ देशकालपरिच्छिन्नं जायमानं घटादिकम् ॥ देशकालोत्स्वरूपेण मित्रौ तौ हि परस्परम्
 ७४ देशेनैव परिच्छिन्नाः केषांचित्परमाणवः ॥ मते सन्ति यथावद्व्यापुशोऽस्त्येवाशेशोर्भते ७५ कालेनैव परिच्छिन्नं केषांचित्महदस्ति च ॥ रूपादेव परिच्छिन्नं केषां
 चित्रमआदिकम् ॥ इति श्रुतमसिद्ध्या यं परिच्छेदस्त्रिधा स्थितः ७६ अग्नौ पिलौ किक कश्चित्परिच्छेदस्त्रिधा वै ॥ विद्यते वृक्ष एतस्मिन् दाहरणमस्ति तत् ७७
 वृक्षः स्वयं विभिन्नोऽंशात्वात् स्फुट्यादिभेदतः ॥ वदो वदन्तरात् तद्वदश्चत्वादेश्वसर्वदा ७८ स्वसजातिविजात्युत्पत्तौ यमप्रतिधा स्थितः ॥ देशकालस्वरूपोऽत्रिधापु
 र्वैश्च कीर्तितः ७९ सर्वोऽयं परिच्छेदो न तद्वद्वेन वार्यते ॥ परिच्छिन्नपरिच्छेदद्वयाभावादेव विवर्जितम् ॥ आनन्दालम्बरूपं यत्तद्वद्वेति समीरितम् ८०

सित्वभेदकैश्चिद्व्युपगम्यते इत्येवैविधभ्रान्तानां प्रबोधापनदनुसरिष्यति परिच्छेदत्रयमुक्तमित्यर्थः क्पादेव वस्तुनः ७६ तथा वस्तुपरिच्छेदात् भेदस्त्वेव स्वावयवसजातीयविजातीयात्मकमपि यो गि वि
 त्वयुक्तं विषये हस्यति अणोपातिः । अणोभिवमात्रपर्यन्तं पूर्वोक्तविलक्षणः परिच्छेदविधिविधेयते यत्र वृक्षरूपमुदाहरणतस्तस्मिन् द्वयस्तीत्यर्थः ७७ वृक्षस्योदाहरणतां स्फुटयति वृक्ष इति । यथा यद्वद
 रूपावसः शाखादिभिः स्वरूपेभिः प्रधानः स्वयं भिन्नवस्तुभ्यते वदन्तरात् सजातीयाद्विभः अन्त्यादेविजातीयाभाविज्ञ इत्यर्थः ७८ स्वसजातीति । सोपं परिच्छेदः स्वस्मात् सजातीविजातेः अमपि यो गिन उ
 स्थितो निरूपणमात्रः अयमुदाहरणो स्थितः कीर्तितः वेदादिभिरनपि निरूपितत्वेन विविधस्तु पूर्वोक्तं कीर्तित इत्यर्थः ७९ अस्परिच्छेदस्य त्रयवितं भावनां कृतं कर्षं कजाताम्यनंतज्ञः शालपत्नीत्याह सर्वो
 पतिः । अन्तर्गताम्यमादातशोधितं तत्त्वमभिनयति परिच्छिन्नेति । परिच्छिन्नं वस्तुत्वेन विविधपरिच्छेदोर्द्धवत्त्वभावश्चैवं विवर्जितं अमात्रोपि विभिन्नत्वेनावतिष्ठेत् पुनरनंतशब्दः कुप्येति पत्तो
 ऽभावो विवर्जिते अणुपूर्वस्वरूपं प्रत्येकानां कारणः ८०

इत्येकैवेतयतादात्म्यसंबन्धेनोपसर्जनतयावस्थितिरूपकारणस्यानुमयादः सर्वेष्वपीति । अतःसर्वेष्वप्येकारणानुसङ्गःप्रसिद्धस्तैस्तदुपसर्जनैःस्थितंमनकादिकंशोचरेति अवरत्नकार्येधाकारण
स्थितिःसातादात्म्यसंबन्धेनभेदसहिष्णुरभेदइतिलक्षितेनबोधाः अत्रभेदस्तुकरिपतइतिटयोरर्थः ९२ । ९३ एकेति । तेष्वप्युपपत्तिरित्युच्यतेःपदार्थाःपंचभूतसंज्ञाःएकादिगुणकाश्रोक्ताः उत्तरेषां
कारणगुणशालित्वादित्यर्थः ९४ गुणानां शब्देति । एतेसर्वेष्वपिज्ञेयः तदस्मादाकाशादितादात्म्यरूपान्देवोरासंभूतात्पृथिव्यास्थिताः ९५ यदिज्ञानमात्मनोमुणोभविष्यत्तदापूतपुष्टमभविष्य
त्परंतुतत्स्वरूपमेवात्मनोऽनगुणोऽतोऽनदृश्यतेइत्याह ज्ञानमिति । एतोऽज्ञानंमुणोऽभवत्ततःस्वादीनदृश्यतइतिप्रोजन । इदमनंदस्वाप्नुयत्क्षणं ९६ किंचपरिणामिनःकारणस्यगुणाःकार्येदृश्येते
इतिनिषयः आत्मनस्तुविवर्त्तोपादानत्वात्तत्प्रसक्तिरित्याह आत्मनइति । आत्मनोऽप्यस्तत्त्वरूपमानंदादिनेनपपात्ताकारणभवेत्तथास्तत्मानंदादिकमत्रत्यादिपुष्टयेतदभावाद्दत्तमनोविवर्त्तोपादा
ननेवज्ञाप्येतिटयोरर्थः ९७ । ९८ विवर्त्तोपादानंतातुमायाप्रवृत्त्यात्वेनकस्वितेनेवकृपेणभवतीत्याह परिणामंविनेति ९९ अत्रदृष्टान्ताह माययेवेति १०० आकाशादीनांगुणपरिणामित्वात्तु

सर्वेष्वपिचकार्येषुवर्ततेकारणसदा ॥ तेनब्रह्मात्रमगनेममनंपवनेपिच ९२ पवनोपितथावह्नौवह्निर्नारिष्वपिस्थितः ॥ पृथिव्यामपिनीराणितादात्म्येनात्रसंस्थि
तिः ९३ एकदित्रिचतुःपंचगुणाउक्ताश्चत्वादयः ॥ कारणानांगुणैःसार्धंपंचभूतानितेस्मृताः ९४ शब्दःस्पर्शस्तयारूपंरसोमंघ्र्यपंचमः ॥ पृथिव्यात्वादिता
दात्म्याद्गुणाएतेतदास्थिताः ९५ ज्ञानंनामगुणोनायमानंदात्मस्वरूपिणः ॥ यतस्ततोऽनखादौसदृश्यतेकादौचिच्छचित् ९६ आत्मनस्तत्त्वरूपेणयथात्माकारणं
भवेत् ॥ आनंदादिकमप्यत्रदृश्येततथासति ९७ खादिकेचजडेयस्मादानंदादिर्नलभ्यते ॥ परिणामंविनातस्मादात्मास्यादस्यकारणम् ९८ परिणामंवि
नायस्माज्जगत्कारणंपुमान् ॥ माययैवचतेनार्यकारणंनचवस्तुतः ९९ माययैवयथारजुःसर्पादेःकारणंभवेत् ॥ परिणामंविनातद्वस्तुमानस्यकारणम् १००
आत्मनोव्यतिरिक्तानिखादीनिपरिणामतः ॥ कारणानियतस्तेषांगुणाःकार्येषुसंन्यमो १०१ अथवाकारणंसर्वपरिणामविवर्जितम् ॥ ब्रह्मसर्वत्रविज्ञेयंकार्यस्या
दितस्तुतः १०२ ततोब्रह्मजमत्कर्तृपूर्वकार्यसमन्वितम् ॥ यदोत्तरंस्मृत्येतत्त्वमर्थतत्तार्हंतद्वयम् १०३ मिलित्यासंविमात्यत्रकार्यकारणवत्सदा ॥ ततःपूर्वगुणा
वेशजतरस्मिन्प्रजायते १०४ एवंभूतेपुत्रमंकार्यपंचगुणमही ॥ जाताब्रह्माडजननीस्थिरजंगमधारिणी १०५ अस्याःपृथिव्याःसंजाताग्रास्यारण्याःसहस्र
शः ॥ ओषध्यायवमापाद्याभयायाजंगमैःसदा १०६

आनुगमउत्तरव्युक्तइत्याह आत्मनइति १०१ वस्तुतस्तु'तर्वाभिरुपाजिविचित्र्यधीरः'इत्यादिभूतेष्वेवमप्यसर्वत्रकारणत्वं भूतानांकारणत्वव्यवहारस्तुमायावत्कारणावच्छेदकतयेत्याह अथवेति
श्रिभिः । अथशसर्वपरिणामैर्वर्जितंमत्तसर्वत्रकारणमितरवाकाशादिकंतुकार्यमित्येववाच्येनकारणत्वयोग्यमसत्त्वादित्यर्थः १०२ कथंताईत्यादिषुकारणत्वव्योक्तैकस्तेपतत्राह ततइति । ततो
प्रजातिरिक्तस्वकारणत्वानर्हत्वात् जगत्कर्तृमत्तसदापूतैककार्येणाकाशादिनासमन्वितमवच्छिन्नसदुचरत्वात्वादिकंकार्यतत्पसिद्धं करोति तर्हितदृश्यं ब्रह्माकाशेषेत्युभयमत्राद्युक्तेकार्यकारणवत्संवि
भातिततोब्रह्मवदाकाशस्याधिकारणाभिमानाद्वायोऽनंदइत्याहकारणगुणोयस्यामतइत्याहकारकआवेशोभ्रमइतियावत् सलोक्तस्यमायतइतिटयोरर्थः १०३ । १०४ मकृतसृष्टिकर्मगृह्णादि एवमिति स्पष्टम्
१०५ अस्याहति । आत्म्याओषधोयवाद्याआरण्याःइत्यामाकादयःअयाभस्याः १०६

ताभ्यइति । ताभ्योपधिभ्योऽस्य रूपं गताभ्यः ततोरेतोभ्यस्तं गताभ्यश्च पंचम्यांस्त्वर्गोऽथ पुरुषोपात्माकारिपुम्येप्येवमादिबोधरायांमाहुर्तौगर्भरूपेणशिरःपाण्यादिमान्पुरुषोपापतेह/पथः ननुप
आदीनामप्यत्रजन्तेसमानेपुरुषस्यैवनिर्देशः कुतइति शंकापरिहरंस्तत्पमाध्याम्येतरेष्व्याख्यानेमथमाध्यायेउक्तंस्मारयति उक्तइति । गवाभ्यादिदेहमृष्टावपरिनुष्टैर्वैमन्यदेहःसर्वाधिकारसं
पन्नतयासुक्तमितिपदप्रयोगेयमस्तइ/युक्तइत्यर्थः १०७ बीजतइति । सौपेपुरुषोनदेवलेपितृमात्रेणद्वाराऽनधिकारःकिंतुनित्यभक्षणेनोपचारादप्यन्नसमयइत्यर्थः १०८ एवस्थूलज्ञानमनि
सर्वांतरात्मतत्त्वेदोषिपूर्वपुत्रांपंचकोशप्रक्रियामवतारयति आ-मनइति । अस्यात्मनःस्थूलसूक्ष्मकारणात्पंचशरीरप्रपंचमिदं तदुत्तिष्ठतिपुत्रशरीरेपुपंचवपाकोशान्स्थूलद्रव्यवस्तरणवदसंमश्रुत्वाभेदंभेदास्ति
तिरिक्तास्वाध्यायिनःकल्पयंतीत्यर्थः १०९ त्रिपुशरीरेपुपंचकोशभावमभिनयति स्थूलमिति । स्थूलशरीरंमध्यमोऽजमयात्यःकोशः सूक्ष्मेतृमाणमयमनोमयविज्ञानमपात्यकोशत्रयात्मकं पंच
मजानंदमयःकारणशरीरात्मकइत्यर्थः ११० तेषुशिष्यबुद्धिसेक्यापपक्षितंरूपमित्यावशिजोऽवयवावसादीन्कल्पयंतीत्याह पक्षित्वमिति १११ तत्रात्रमयनिरूपणपरस्यतत्त्वोपादेरन्तर्दु

ताभ्योह्यत्रस्वरूपाभ्यःस्थिताभ्येरेनआत्मना ॥ पंचम्यामाहुर्तौगर्भःपुरुषोयंप्रजायते ॥ शिरःपाण्यादिमानुक्तःसुष्ठुतंदैवतैरपि १०७ बीजतोयोनितस्तद्वि
त्यमन्नस्यभक्षणात् ॥ पुरुषोन्नरमानास्यात्कार्यस्थूलवपुःसदा १०८ आत्मनोस्यत्रिधादेहःकथ्यतेवेदादिभिः ॥ स्थूल सूक्ष्मस्तथाऽज्ञानमत्रतेज्यापिपंचधा ॥
अमेरिवातिदुर्भेदान्कोशास्तिरिक्तोद्विजाः १०९ स्थूलशरीरमेकःस्यात्कोशस्तेपुत्रयोपरे ॥ कोशाःसूक्ष्मंशरीरस्यादज्ञानंपंचमोपिच ११० पाक्षित्वमन्नकोशे
पुपंचस्थपिमहाधियः ॥ कल्पायित्वात्रपक्षादीन्कल्पयंत्यपितोद्विजाः ॥ पूर्वहिबुद्धिसौकर्यकामाःशिष्यहितैषिणः १११ अस्यस्थूलस्यदेहस्यशिरःपुत्रशिरःस्थु
तम् ॥ वामदक्षिणपक्षौचहस्तौतौवामदक्षिणौ ११२ उदरंचोदरंतस्यपक्षिणश्चात्मशब्देतम् ॥ पादौदीर्घाविमौपुच्छसदृशौपुच्छमीरितौ ॥ तावेत्रचप्रतिष्ठा
ख्यावन्नार्यप्रतिष्ठति ११३ प्रतिष्ठापक्षिदेशानसमाप्तिर्नपरास्तिह ॥ पाक्षिणःप्रतिष्ठतिष्ठतिनपुच्छेकाहंचेद्यतः ११४ यद्यप्यत्रतथाप्यत्रप्रतिष्ठतिष्ठतिकंचन ॥
वानराद्याश्चपुच्छेधुप्रतिष्ठातेनतद्भवेत् ११५ अन्नकार्येशरीरेस्मिन्स्थूलेष्टोकंवदंत्यमुम् ॥ अन्नादेवमजाःसर्वाजायंतेपृथिवीस्थिताः ॥ अन्नेनेवचजीवंति
लयमक्षेत्रजंतिच ११६

एतदेकंयंतस्वार्थमाह अयेतिहावतभिः । अस्यामयस्यस्थूलदेहात्मकस्यपक्षिणःप्रतिष्ठतिशिरःपुत्रशिरोदोष्यं वाममुक्तोवामःपक्षः दक्षिणोमुक्तोदक्षिणःपक्षः उदरात्मकोऽभ्यभागएवपक्षिमध्यभागः
वीरशः धृतावात्मपदेनोक्तः तथाचश्रुतंनरं मध्यंक्षेत्रजंमनानामात्रेति पादद्वयंपुच्छवर्षीर्घत्वाःपुच्छत्वेनचोभ्यं स्थित्वाधरत्वात्प्रतिष्ठत्वेनापिबोध्यमितिद्वयोरर्थः ११२ । ११३ नन्वत्रप्रतिष्ठाप
दस्यस्थिरपचारतारूप्यर्थःप्रतिष्ठामोरेस्थित्वावितिहेमकोशानुगुणोपिनयुक्तः पक्षिद्वयमिपुच्छस्यतदधारात्तायाजपक्षिद्वयार्थेऽनुमतिःपक्षसमाप्तिपतिधनेःपाद्युपसर्गंमृगानुसारंत्पदपर्योक्तेहेतुमा
तिरर्थोवाच्यकृपाशकववानरादिशरीराधारतायादृष्टत्वाद्देवक्षिताप्राज्ञाणःसर्वाधारतायाजनुकलत्वाद्यस्थित्यर्थेवब्राह्मणत्वाद् प्रतिष्ठेति । यद्यपिप्रतिष्ठापदार्थतयापक्षिदेहसमाप्तिरेववाच्यायतःपक्षि
णःपुच्छेस्थितिं कुर्वतीनदृश्यतेतथापिबानरभक्षकादीनांतथात्वेदोस्तेनस्थित्वाधरत्वेनतत्पुच्छंप्रतिष्ठापदवाच्यंभवेदितिद्वयोरर्थः १४ । १५ अन्नकार्यंइति । अस्मिन्त्राज्यभेदमितिपदिनेस्थूलशरीरा
त्मकेकोशेअष्टोक्तंअन्नं ज्ञातावेक्ष्यचनेचदंतिपठेति । अन्नदेवसर्वाजाविधावापभात्सर्वमानानामुत्पत्तिःस्थितिश्चप्रतिष्ठा लयश्चपृथिव्यात्मकेतरेत्यर्थः ११६

सर्वपदार्थेषु स्थितं स्थावराणां तावद्मिरसत्तृकनीररूपाद्वाह्यत्वादिः ॥ स्थावराणामिति द्वाभ्यां । तेनोक्ताभेदेनैवजीवनमस्मिन्नभेदेनानाशमजायमानः सति ह स्तेषां स्थावराणामिति द्वयोर्थः ॥ ११७ ॥ ११८ जन्ममर्णात्पत्त्यादिक्रमनैतुक्रमसिद्धमित्याह ओषध्यात्मकमिति स्पष्टम् ॥ ११९ अथेदं चिन्त्यं तत इति पादस्याभेदायैतत्पार्थोक्षितः अजरूपाः सरयः पजान् श्येतीत्याकारकमर्थं तददर्शयति स्थावरा इति द्वाभ्यां । स्थावरादिदेहाभ्यां प्राकृतादेभ्यो नये कंचित्माणिनं पर्यवसायः प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ १२० किंच पृथिवी सर्वभूतानामभ्योमसापनत्वात्तत्तद्दीनानां सर्वेषामसत्त्वं विनाशदशायांसिद्धमित्याह पृथिव्या इति । अभिज्ञा इति चोदः पृथिव्याः सकाशाद्देहानाः संत इति वदर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ १२१ द्वितीयमर्थमाह अजमिति । ततः सकलमजीत्यादादिहेतुत्वादसंस्ममहात्मकं ३ येषु प्रथमेऽप्यसमुच्यते सदायाः सर्वरोगात्मिकाया अमरहस्तदारसर्वाप्यमिति चोच्यत इत्यर्थः ॥ १२२ अजं ब्रह्मेति । येषु चारिणः अजे स मां हिरूपे सकलभूतोत्पादादिहेतुत्वेन लक्षणं ब्रह्मत्वं निश्चित्य तदेव पार्थ इति येषु शास्त्राभकं फलं भजंत इत्यर्थः अजपदस्युत्पात्तस्युत्पत्तिकृतेण अयते स मंडिकृतेणाविद्यमुक्तानीति द्विविधा बोध्येत्यर्थः सिद्धमर्थमावसृज्यत्वात्पादमावसाजसिद्धिर्हति ॥ १२३

स्थावराणां नीरूपादन्नादुत्पत्तिरिति ॥ जीवनं चतथानाशस्तैर्नैवास्मिन्मिथ्यायते ॥ ११७ न केवलं नरीणतेषामपि हि जीवनम् ॥ वर्तनं वा विनाशो वा किंचित्पुत्रमियुतेन च ॥ ११८ ओषध्यात्मकमन्नं तु जंममानादिकारणम् ॥ उत्पत्तौ जीवनेनाशे प्रसिद्धं सर्वदेहिनाम् ॥ ११९ स्थावराजं मदेहाः सर्वे जीवविवर्जिताः ॥ जीवस्य कस्यचित्केचिद्वैक्यं न संशयम् ॥ १२० पृथिव्याश्च तथाऽभिज्ञाः सर्वे सर्वशरीरिणाम् ॥ अन्नंततो भवंत्येते विनष्टाः सर्वेषु हि ॥ १२१ अन्नंततो भूतानां ज्येष्ठमुक्तं मनीषिभिः ॥ सर्वेष्वपंचयेनायं सुचारो गोविन इत्यति ॥ १२२ अन्नं ब्रह्मेति येनित्यं ब्राह्मणाद्या उपासते ॥ प्राप्नुवन्ति च ते सर्वे ब्रह्मं स्वमनसेऽप्सितम् ॥ अयतेति च भूतानि तस्मादन्नं तु वृक्षते ॥ १२३ अत्र पुच्छं प्रतिष्ठापयदीर्यते पंचकोशके ॥ प्रधानं तद्विविक्तं चकारणं च कथंचन ॥ कोशे कोशे च कोशस्य प्रतिकोशं मनीषिभिः ॥ १२४ क्रियानामचकृपंचसूक्ष्मे देहप्रथमं यम् ॥ कृत्वा प्राणमनो बुद्धिरूपमेवं वदन्ति च ॥ १२५ अंतःस्थूलस्य देहस्य प्राणेष्ववस्थितः ॥ स्थूलं शरीरं यादृक् स्यात्तादृग्भवति सस्वयम् ॥ १२६ प्राणस्यातर्धनश्चैवं मनसोऽपि च श्रीस्तथा ॥ धियोऽपि च तथाऽविद्या सदृशं सर्वमेव तत् ॥ १२७ भूवारसेन यदत्स्यात्पूर्णांता आदिजेन हि ॥ उत्तरोत्तरं तत्तदपूर्वः पूर्वः प्रपूर्यते ॥ कोशः कोशेन सर्वत्र प्राणेनेदं वपुर्यथा ॥ १२८

वक्ष्यमाणान्ततत्त्वं निर्णयान् पुच्छपदोक्तस्य तथोचरोत्तरकोशस्य प्राणाद्यादिकं बोध्यमित्याह अनेति । यदं पुच्छमिति प्रापदाभ्यामप्रपंचकोशकउच्यते तदं कोशे कोशे प्रधानं कथंचित्कारणं विविधमितिसंशयः तथा प्रतिकोशमांतरांतरं कोशे कोशस्य पूर्वपूर्वकारणं विद्यादिति शेषः ॥ १२४ सूक्ष्मशरीरे कोशत्रयस्य नापां निमित्तभेददर्शयति क्रियेति । सूक्ष्मे देहं क्रियाप्रधानां प्राणमयः कोश उक्तः वक्ष्यमाणानि यथा प्राणभूतानामप्रधानां प्राणमनोमयः रूपमयेतत्प्रधानं स्तुविज्ञानमय इत्यर्थः ॥ १२५ प्राणमयपरस्य वाक्प्राज्ञात्वात्पार्थमेव दर्शयति अंतरेति दशभिः । अस्मत्स्थूलशरीराभ्यां कान्मयस्य पूर्वभावयवकत्वेन वर्णितस्यांतःस्थितत्वात् प्राणः प्राणमयकोशो वितादृक्पंचावयवकोशोऽय इत्यर्थः ॥ १२६ प्राणस्येति । प्राणमयस्यांतर्धनमनोमयस्तस्यांतर्धनं स्तुविज्ञानमयस्तस्यांतर्धनं तज्जानंदमप्यविद्यारूपः एषां मयः उत्तरोत्तरं यत्पूर्वपूर्वसहस्रमित्यर्थः ॥ १२७ पूर्वपूर्वसादृश्येऽदृष्टांतमाह भवेति । दृष्टांतं यथा त्रैपथिमाकारापकोशप्यते सापुपेत्युच्यते सा भूवापयाता आदिदेवेन पूषाकारमहिषा पूर्णा भवति तथा उत्तरोत्तरेण मनोमयादिना पूर्वपूर्वः कोशः प्रपूर्यते तत्रोदाहरणं यथा प्राणमयेनेदं स्थूलशरीरं पूर्णमिति ॥ १२८

कनेनमनोमयेनप्रमाणात्मकेनाविद्योप्यात्मऽवरणभेगादात्मकाऽप्येतेष्वर्थेष्वरत्नेनश्लोकास्मभंमवतारयति मनसोति १ यथाभनःकर्तृदेवक्येणआत्मानंमप्रकर्षसाक्षाद्विद्योर्कनेनमनोतिन
थास्वकंभाप्यात्मनेगोचरत्वात्त्वादित्यस्मिन्नर्थेभ्यःश्लोकेष्वेतीत्यर्थः १४० तेष्वति एतद्वति १४१ इदमुक्तार्थेयोजयति मनसोतिह्यां । यद्यपियजुराद्यावास्तस्वरूपपृष्ठकमनश्च
एतेषामप्राणभूतानांस्वातंत्र्यतमानंदरूपमात्मानंमवेदयितुंप्रकाशयितुंशक्तिस्तथाप्यात्माऽधिकारीआत्मनोमनोमयस्यस्वरूपांमवैतमानंदमनसैवांतर्मुत्तेनावरणभेजकेनविद्वान्जानात्सर्वसाक्षात्
विमोक्षित्यर्थः तस्मात्तथाप्यमादात्मत्वंवदितुमेषकृष्णमनोमयेपरमानंदलाभहेतोर्वाक्योदितिभावः १४२ । १४३ अस्मादपिनामात्मकप्रमाणालक्षणान्मनोमयात्ममातुर्वेनसकलममेवात्मक
त्वेनचोक्तुष्टस्यविज्ञानमयस्यबोधकंवाक्यजातंयाकरोति तस्यप्राणमयस्येत्यहमिः । यएवमनोमयस्यस्यप्राणमयस्यत्वात्त्वैनोक्तस्मिन्मनोमयैतद्विज्ञानमयःसकर्मप्रमाणादिरूपप्रपंचात्मकः
कथितोस्तीत्यन्वयः १४४ एतदेवकृत्तयति मनोमयवति । यथाभनोमयःप्राणमयस्यांतस्तथाभनोमयेतस्यकर्तृत्वादिनाप्रतिदृश्यविज्ञानमयस्यास्तित्वंस्थितिकेत्यर्थः १४५ तदीयपंचादयवा
नाऽशिरवति । श्रद्धाजास्तिपयकवासर्ववर्गेष्वुत्साहिरस्त्वेनविज्ञानमयस्यपंचादयवाविहितंस्वाध्यायोपेतंमप्यतिविविधमुक्तैर्कर्मज्ञानैर्कर्मविचारैर्मनसिर्वतमानेमानसीपाशास्रजामीमांसाशा

मनसावेदरूपेणब्रह्मात्मानैवगम्यते ॥ तथातेनमम्योगमवाह्यनसगोचरः ॥ अस्मिन्नर्थेइमंश्लोकंवदंतिब्रह्मवादिनः १४० यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसा
सह ॥ आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नविमोक्षिकदाचन १४१ मनसासहितासचोयजुराद्याःप्रकीर्तिताः ॥ निवर्ततेत्रताःसर्वाआनंदात्मप्रवेदनात् १४२ यद्यप्येवंतथा
प्यात्मानविमोक्षिकदाचन ॥ आनंदमात्मनोविद्वान्मनसैवनचान्यथा १४३ तस्यप्राणमयस्यात्मापूर्वस्योक्तोमनोमयः ॥ यद्यप्यकथितस्तस्मिन्सविज्ञानमयो
स्तिहि १४४ मनोमयोयैवास्तेसत्प्राणमयेस्वयम् ॥ विज्ञानमयरूपस्यतस्यात्रास्तित्वमरिमतम् १४५ शिरःश्रद्धातथापक्षोदक्षिणःशास्त्रजैवधीः ॥ मानसी
विहितैकर्मज्ञानेमनसिस्थिते १४६ क्रियमाणेचतस्मिन्स्यात्सत्यशब्दोदितैवधीः ॥ सोत्तरोपिभवेत्पक्षोयोगःशास्त्रार्थनिश्चयः ॥ उदरंसतुविज्ञेयोविज्ञानमय
रूपिणः १४७ महःप्रथमजस्यैवावुद्धिर्विज्ञानकारणम् ॥ अस्यपुच्छंमतिष्ठेवायदियंसर्वकारणम् १४८ अत्रापिमुनयःश्लोकंवदन्त्येतमहाभियः ॥ बुद्धिर्यज्ञांस्त
थानैकंकर्मजातंचलौकिकम् ॥ कुरुनेपूर्वजांचैतदिवाब्रह्मेत्युपासते १४९ विज्ञानंब्रह्मचेददेतस्माच्चैत्रमयायाते ॥ शरीरेपाप्मनोहिंत्वासर्वांकामान्समभुते
१५० मनोमयस्यपूर्वस्यतस्यात्मैवप्रकीर्तितः ॥ विज्ञानमयरूपोयःपूर्णोयेनमनोमयः १५१

सजपाधीःसाक्षात्परीक्षादक्षिणपसत्वेनयेत्यर्थः १४६ क्रियमाणमिति । तयातस्मिन्विहितैकर्मविज्ज्ञेयमप्राप्येवाधीःश्रोतस्यपरीक्षासाक्षात्पसत्वेनयेया तथायोगपरीक्षोऽप्यात्मशा
स्त्रार्थनिश्चयःसमाधानकपरीक्षिणोत्तरपस्यांविज्ज्ञेयमप्राप्येवाधीःश्रोतस्यपरीक्षासाक्षात्पसत्वेनयेया तथायोगपरीक्षासाक्षात्पसत्वेनयेया तथायोगपरीक्षासाक्षात्पसत्वेनयेया
सर्वकारणस्यापुच्छमितिमतिष्ठेतिव्येया १४८ अत्रापीति । अत्रविज्ञानमये एतएतदर्थकं श्लोकार्थेनिति बुद्धिरिति । बुद्धिर्विज्ञानाख्येवसकलस्यपञ्चादिरूपस्यवैदिकस्यलौकि
कस्यचकर्मजातस्यकारणमवति एतांबुद्धिपूर्वजांसमाहृक्यांसर्वदेवादेवभाविनोब्रह्मेत्युपासतेत्यर्थः १४९ एतदुपासनफलमवर्गकंद्वितीयेश्लोकेवति विज्ञानमिति । यएनविज्ञानमयंविज्ञायेतर
प्राप्तमबुद्धित्वजज्ञेयमिष्टेभवनिसिद्धेभिममानमपुक्तंवापजातंविद्यायसर्वमेधर्वलमतवत्यर्थः १५० मनोमयस्येति । यएवविज्ञानमयरूपःकोशःकीर्तितः सतस्यवर्णितस्यमनोमयस्यात्माबोध्यः
मुपाताम्रसंयायेनतःपूरकत्वादिति १५१

[illegible]

द्वारयितुमशक्ताः सती जपापातुनि कृत्वा प्रयागमासोऽप्यततो ब्रह्मपशुः स हाशादित्यदिजान्त्रे द्वाध्ययनाभिकारि रजस्तावद्धारयति इत्येकपक्षमित्यत आह कोशादिमानान्तरावेति । ननु सर्वहितमप
कृत्याथुष्यः कथं द्विजा एवोपदिष्टादप्यत आह द्वारयिष्यंतीत्यादिसंक्षेपेऽप्येवं । ते द्विजान्धारिता इतरानपि पुराण्यशिवकपेन द्वारयिष्यंतीति संक्षेप्य द्विजा एवोपदिष्टा इति प्रवृत्त्या संख्यः १५९ ।
१६० । १६१ ननु कथं पंचकोशोपदेशेन बाह्यपशुनि रस्तेत्यासंख्याऽर्कचक्षुर्विवेदिति पापमावर्त्तयति क्वेति पंचभिः । लोकैरूपादिसंयमाभिर्युग्मांसः स्त्रियोवापरशरीरं नीवंतं मृतं वा पिशा
चवधितपस्तिपापमजंतः प्रतिज्ञा इति द्वयोरर्थः १६२ । १६३ स्थूला इति । तच्च परशरीरं त्रिविधं स्थूलसूक्ष्मकारणभेदात् न च प्रथममत्र कार्यमेव द्वितीये तु विज्ञानाद्विजितात्मकमेव तृतीये मध्य
मायज्ञानरूपमेवेत्यर्थः १६४ एतावानिति । न केवलं परशरीरमेवास्मात्मात्मकं किं तु बाह्यं नूत्नं कवचमप्यंघ्रिः सप्तवर्षोऽयमायमनौ शुद्धिकारणयोः भिन्नोऽप्यवतिष्ठत्यत आह सप्तसर्वमप्यंघ्रिः पाणि
नामप्येकैस्त्वदेह एव वर्ततेऽतो बहिरर्थं नीत्तं न किंचिदिति भावः १६५

[illegible]

दुःखादुःखांतरं प्राप्य मरणं सोधिगच्छति ॥ श्रुतश्च जायते दुःखी दुःखी च म्रियते पुनः १८० एवं यमवशो दीनः संमारेषां विनर्तते ॥ अमत्रेव शरीरे पुनः पुनः पुनः पुनः ॥ अल्पायुश्चाप्यवज्ञातो जने नैव तस्मात् तस्मात् १८१ आस्तिको ब्राह्मणः स तद्दृढां ज्ञात्वा गुणैर्मुखात् ॥ संपादयति तज्ज्ञानं यदा स्तिष्ठति सर्वदा ॥ आनंदारम स्वरूपेण मायादुःखविवाजितः १८२ ततः संतममुं प्राहुर्बाह्येण वेदनादिनः ॥ आस्तिकं नास्तिकं श्वापमसन्नेव प्रजायते १८३ तस्मात्त्रास्तिकतानि वक्रणीया सु खेषु नृणां ॥ गुरुशास्त्रादिकथिते तौ द्वितीयार्थकदाचन १८४ पूर्वयस्तस्य विज्ञानमयस्यात्मा समीरितः ॥ एष एवायमानं दमयो गंधधितो घुना १८५ शिरःपक्षौ त धेनात्मजठरं पुच्छमेव च ॥ पंचांगः कथितः कोश एके को मुनि सततम् १८६ पंचकोशेषु विज्ञेयाः पंचविंशतिभूमिकाः ॥ बहिर्मुखस्य चित्तस्य स्थिरां कर्णहेतवः १८७ शिरसस्तु कर्णच्छेदक्षिणं तत एव च ॥ वामंततोऽपि जठरं जठराच्च पदद्वयम् १८८ पदद्वयात्परं नास्तिको शेतास्मिन् बहिर्मुखः ॥ ततः कोशांतरं गच्छेत्पूर्ववत् शिरादिकम् १८९ एवं कल्पनया योगी पंचविंशतिभूमिकाः ॥ गच्छेदतः परं नैव मृतव्यं विद्यते तत्र हि १९० ब्रह्मपुच्छं प्रातिष्ठेति यदुक्तं पादरूपतः ॥ नित्यं तत्रैव तिष्ठति चतुर्विंशतिभूमिकाः १९१ अस्यैव बोधनायैते कोशाः श्रुत्या समीरिताः ॥ पंचांगसहिताः पंचमाषिनावपुषि स्थिताः १९२ ब्रह्मणः पुच्छभूतस्य सर्वेषामाश्रयात्मनः ॥ अज्ञानेन सुखं किंचिदहलोके परत्र वा १९३ आज्ञानादात्मनोऽसतां ज्ञानी तेऽसन्स्वयंततः ॥ उक्तरीत्या भवत्यप्रमानलोकाद्वयेऽपि च ॥ ततो ब्रह्मात्मविज्ञानाद्भवेद्लोकद्वयंसदा १९४ इदं विचार्य मुनिभिर्मिश्रितं तद्यथा शृणु ॥ एवं विचारयं त्यज मुनयो ब्रह्मदर्शनः ॥ ब्रह्मवेदनतो ब्रह्मप्राप्तिकर्तुं स्थिरामिमे १९५

[illegible]

भा. पु.

॥ १ ॥

फलितमाह असत्त्वमिति । सत्त्वस्वभावताजलेनासत्त्वंपरिहायेवस्थितस्यापिप्रत्यक्षोपपत्तिविद्वांसंप्रतिपाद्यभावः सत्त्वंद्वयित्वमित्येवं २०६ अथकायनालोचनप्रवृत्तप्रवेष्टव्यभोग्याकारपरिणामैः
पंचभेदेतुभिन्नक्षणः सत्तासाध्यतः सोकामयतेत्यादेः सत्त्वमभवदित्येतस्यार्थमाह ब्रह्मणोऽस्त्यतेतिविप्रतिशेकः । सर्वजगदेतौत्रेक्षणोऽस्त्याङ्गकिन्तुमप्यशक्येति २०७ एतदेवविज्ञापयति इदमिति ।
एवंवक्ष्यमाणदिव्या ८ एवेकधर्मित्यत आह जगदित्यादि । अनादिवासनाविचित्रमापाशचलोभमवानीश्वरः सृष्टेः पूर्वमद्वितीयतयास्थितः अथभूतभौतिकतामकंजगत्सृष्टिदेवचितपत्कायेतयान्
इदंकिं अहमात्मनएवजन्मकृत्वाबहुरूपाभवेप्राप्तिद्वयोःसंबंधः १ । २१० कामनामृकालपःपदोक्तनानाविशेषमाचक्ष्माणोचनदंशपति इत्यमिति । इत्येकानाभिप्रायसहस्यसामान्यमोचराचिंतः
कृत्वाजगतोनामादिरूपांतरविशेषात्कृत्तुपुनःपरांलोचयत् कीदृशदंशः पूर्ववत्पेऽस्त्यजगतोनामादिकयाहंरूपत्ववत्पत्संबधिततयथाविधमेवकर्तुंकायमितिद्वयोःसंबंधः २११ । २१२ सपृत्वमाह

असत्त्वंपरिहायेवब्रह्मणःसत्त्वरूपतः ॥ स्थितस्यापिनसंप्राप्तिग्वंयन्निदुषोभवेत् २०६ ब्रह्मणोऽस्त्यताकेनशक्याशंकिन्तुमप्यहो ॥ यतएतज्जगज्जातंमहाभूता
त्मकंमहत् २०७ एवंहिजगतःसृष्टिमानंदात्माचकाग्यः ॥ तस्यासत्त्वंदिकोनामप्रातिपत्तिमिद्वार्हति २०८ अगत्सिसृक्षुर्भगवानभूतभौतिकरूपधृक् ॥ अना
दिवासनाचित्रंमायाकंचुकमाश्रितः २०९ एकएवस्थितःपूर्वमिदमीशोव्यचिंतयत् ॥ बहुरूपोहमजस्यजन्मकृत्वात्मनःस्वयम् २१० इत्येवचित्यजगतोनाम
रूपक्रियात्मनः ॥ जहाजडस्यबहुधानामरूपक्रिया अपि ॥ सिसृक्षुःपुनरप्यस्यपर्यालोचयदीश्वरः २११ यादृशोयाश्वस्यस्यास्यनामरूपक्रियाःपुग ॥ ताह
शस्ताश्वतस्येताःकर्तुंकामोजगत्प्रभुः २१२ एवंविचित्यसर्वेषानामरूपक्रियाःप्रभुः ॥ अमृजत्सयथापूर्वमिदंसर्वजहाजडम् २१३ सूर्याचंद्रमौधातायथापूर्व
मकरूपयत् ॥ दिवंचपृथिवीतद्दंदतरिक्षंसभागणम् २१४ यदिदंकिंचविश्वंस्याद्रूतभौतिकरूपधृत् ॥ सर्वमेवजगन्नाथःसृष्टवान्पूर्ववत्प्रभुः २१५ सृष्टावसकलं
विश्वंसहस्थावरजंगमैः ॥ अनंतरंप्रविष्टोयंतग्राहंतात्मनाप्रभुः २१६ सत्त्वंज्ञानमनंतंयोब्रह्मानंदात्मरूपकम् ॥ सर्वस्मिन्सर्वदासोयंवर्तमानोपिविश्वकृत् २१७
स्थावरेजंगमेदेहेप्रविश्याहंतयाविभुः ॥ एवंनानाविधोजातएकएवजनाईनः २१८ पृथिव्यापस्तथातेजश्चक्षुर्भूम्यंसर्दारितम् ॥ वायुश्चैवातगिक्षंचपरोक्षंन्यदीती
रितम् २१९ भूतपंचकरार्धंचतथैतस्त्तपंचकम् ॥ नामरूपक्रियाभिःस्यान्निरुक्तंकीर्त्यतेहियत् २२० अनिरुक्तंतुताभिर्यत्रोच्यतेमनुजादिभिः ॥ साश्रयंतच्च
किंचित्स्यात्किंचित्स्यात्तन्निग्राश्रयम् २२१ जडंकिंचित्तत्रापिभवेत्कुडशयटादिकम् ॥ अजडंचंद्रियादिस्याद्व्यवहारेत्रमानुषे २२२

एवंविचित्येतिभिभिः स्पष्टम् २१३ तत्रमेवसम्भविमाह सुपेति । भावादीनांनानावर्णोपग्रहेनसत्त्वैवसहिः २१४ यहिदमिति । क्रियुद्धिरोपृक् २१५ सृष्टोपाविपुमसिचिजितःसत्त्वमववेष्टुत्वमाह
सृष्टावेति । अहंतात्मनाहंकारावस्थितजगत्पे २१६ एतत्त्ववेजांतकर्मतस्यैवब्रह्मणोपस्थसत्त्वादीनिब्रह्मणनत्प्राह सत्त्वमिति । सर्वत्रसर्वद्वयवर्तमानोपेत्तस्याचिह्नानतयापूर्वसिद्धोपात्तयः २१७
२१८ अथसृष्टाजोभोग्याकाराणांविशेषाभिवायकातिपदानिव्याचरे पृथिव्यापस्तथादिना । पृथिव्यादिभूतत्रयंक्षुद्रादिसोचरत्वाःसहित्युत्तरे वाय्वाकाशानुपरेक्षत्वात्पदित्युक्तावित्यर्थः
२१९ भूतेति । तथानामरूपादिभिर्निरूपयितुंशक्यंभूतभौतिकैरुक्तमित्युक्तं तदिदंरूपोत्तरंरूपदिजगत्कर्मित्युक्तं तत्राहापस्तत्रापिप्रहितनित्यपदमित्युक्तं निराशयतयापथितमात्रमादिकं
अनिरुच्यनमितिद्वयोर्थः २२० । २२१ जडमिति । किंचित्स्तुविज्ञानरहितेनजगत्तमितिप्रसिद्धं तद्विज्ञानमिदिपादिकमवदमिति २२२

अवाप्यमिति । स्योकेति शिष्युधिष्यादिकं नानाभावेन सत्त्वमिति लयात्तद्विषयस्यैव नृत्तमिति त्वर्थः २२३ सर्वनिविद्यजमदात्तमज्ञानप्रभापं पथाकाशं सर्वमरात्मना प्रित्याह सर्वमिति
 तिद्राभ्यां । स्पष्टम् २२४ । २२५ यदिदमित्यादेखपोदज्ञासरदाक्यस्यार्थमाह यस्मादिति चतुर्थः । सत्त्वपर्यवस्यैव विश्वात्मकज्ञातं तस्मादनृत्तमपि विश्वपाचितं मन्त्रपायेन ब्रह्मणः प्र
 सामादायेव संप्रयत्नमिति विवेदिविद्विक्तमित्यर्थः २२६ स्वतः सत्त्वानुजमहोनास्ति कृतस्थत्वकृपायास्तस्याजमादिविकारैः सह विरोधादित्याह जायमानमिति २२७ नास्तीति च ते भाव इति यथा
 यद्विरुद्धं भागो मध्य एव सत्त्वततो नृत्तमिव जमत्तवत्याह आदमिति २२८ परसत्त्वामासादस्यैव दृष्टान्तेन स्फुटयति अनृतमिति २२९ अप्रमथ्यो मंत्रेणाप्युक्तव्याह अनृतसत्यतामिति २३० तं
 छोर्वकिंचित्प्राप्तयेन च प्रति असद्राशति २३१ अस्मात्प्राप्तमाह गण्वेति द्वाभ्यां । यथा मध्वेन गण्वेनैव सत्त्वैः पूर्वमाकाशेन सत्त्ववद्व्याविश्वमप्यात्मनि जनेः पूर्वमसदभवत् अस्मद्वनिर्वर्ति
 नामादीति । नामरूपवत्त्वमनासीति तदर्थः २३२ स्वप्नेति । नतः सृष्टिर्वास्तव्यमिति त्वत्त्वकोषः आत्मसत्त्वायाः प्रसादादापासिकसर्वं सत्त्वमनामककमभूदिति यत इदं विश्वसत्त्वनात्मनै

अवाध्यां किंचिदेन स्यात्तथा भूमिचटादिकम् ॥ किंचिच्च वाध्यमानं तद्रज्जुमर्पादिकं यथा २२३ सर्वमेतज्जमच्चित्रमस्ति नास्तीति च स्थितम् ॥ सत्यादिलक्षणं
 ब्रह्मजातमेकमनेकम् २२४ एकमेव यथाकाशं मध्वेन मरात्मना ॥ नानाभिततितद्वत्स्याद्ब्रह्मविश्वात्मना सदा २२५ यस्मात्सत्यमिदं ब्रह्मजातं विश्वात्मना पुरा ॥
 तस्मादमृतमप्येतद्विश्वसत्यमितीरितम् २२६ जायमानं जमत्तस्यैव सत्त्वकेन मविष्यति ॥ सत्यं कालत्रये यत्स्यादेकं रूपं तदीरितम् २२७ आदावेतच्च यज्जास्ति म
 ध्येतत्केन हेतुना ॥ भवेत्सतत एवेतदनृतं सचराचरम् २२८ अनृतं सकलं विश्वमात्मना सत्त्वरूपिणा ॥ सत्यस्यादग्रितो यद्ब्रह्मोऽपि ङो ग्रीतामियात् २२९
 अनृतं सत्यतां गच्छेदात्मना सत्त्वरूपिणा ॥ इत्यत्र मुमयः श्लोकमेतमाहुर्विचक्षणाः २३० असद्राहदमग्रेभूततो वेसद जायत ॥ ब्रह्माऽऽत्मनः प्रपंचत्वमकरो
 त्सुकृतं ततः २३१ मध्वेन गण्वेनैव दृष्टमनेतद्वात्मनि ॥ विश्वततो जनेः पूर्वमसन्नामादिना भवत् २३२ स्पष्टनामादिकं स्वात्मसत्यतायाः प्रसादतः ॥ जातं सुकृत
 मित्युक्तं सत्यं सत्यात्मना यतः २३३ केचिदेन मनोऽप्यप्रक्रमं ददुदयः ॥ अमद्वाहदमित्यादेः कारणात् सत्त्वमास्थिताः २३४ इदं शब्दसमादानात् कार्यस्यैव
 तिकेचन ॥ कार्यकारणयोः साम्यमिदं शब्दस्य केचन ॥ स्वीकृत्य सर्वजगतः सत्यतां प्रति जानते २३५ कारणस्य विचारे तदस्माभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ निराकृतम
 भावौ यत्तदनेऽनेक जायतः २३६

वसत्येन स्वतस्ततः सुकृतमिति ब्रह्मणो नाम सिद्धमित्यर्थः सुष्ठु जातमसत्त्वात् सत्त्वावद्विश्वं कृतवदिति सत्युत्पत्तिः छां सत्त्वेन कर्त्तारिक्तमत्यथ भवौ भ्यवतिभावः २३३ केचित्तु अस्य मकरस्य सत्त्वात् सत्ता
 स्फुटो वरणा यप्रवृत्तिरूपं प्रक्रममनाजोऽप्यसत्त्वमस्य प्रथमपादेन कारणस्य वक्तुमिष्टादुहृत्त्याह केचिदिति । जात्येव सत्त्वसत्त्वेन गृहीतवतः पथावीजं सदा देकुरीत्येति वादिनां वादाः २३४
 केचनार्हं वैनाशिकास्तु इदं दस्य कार्यं परस्यासत्त्वेन सामानाधिकरण्यात् कार्यस्यैवास्तव्यमाहुरित्याह इदमिति । समादानं सामानाधिकरण्यम् केचित्तु देवदस्य कार्यं कारणो भयवत्त्वं सत्त्वात् सर्व
 शून्यतामाहुरित्याह कार्यकारणयोरिति । साम्यमपसपातिर्वस्वीकृत्येति २३५ तेषां मद्रमिति स्फुटं शून्यं कृत्युक्तिवलेन तेः कारणात् सत्त्वादीनि स्यात्पते श्रुतिवलेन वेति विकल्पतत्त्वनाशः कालः
 स्वभावस्य विधुतिव्याख्यानेऽप्यप्राप्त्या पादोत्पत्तिर्भवत्यविराकृतत्वादित्याह कारणस्येति । वक्ष्यां पुकिं वदं यतोऽभावानां नाम भावादीनां संज्ञेन निराकृतमस्त्येव ददत इति संवेद्यः २३६

कलितमाह तस्मादिति २५१. यमुद्वेगद्वारा मृष्टपदार्थादेः शुभ्रताजनेनोच्छेदोक्तिमद्वरीभिरुक्तं तत्र संभवति कृतप्रकाशत्वरूपायाः शुभ्रतायाः प्रत्यक्षेण वर्तमानमात्रमेव चरेत्तद्विदुस्तत्परत्वा
 त् इदं शब्देन प्रत्यक्षसन्निकृष्टवाचिनपराजगृह्ययोग्यत्वात्केपाह कार्यस्यापि विविचिभिः १ यस्तत्रासत्तायां प्रत्यक्षं कारणसाधनं भवेदिति ततः कार्यकारणयोरसत्तामसतोरेवेताद्वेदं तावदेति २५०
 मायसत्तेति । तत्प्रकार्यादेः प्रत्यक्षत्वेन सत्त्वं तावदतम् प्रत्यक्षस्य सत्त्वं येष तायाः सर्वसंभवादिप्रत्ययैः २५१ अनागतमिति । तद्वत्प्रकार्यात् १ सत्त्वादिति मतीतानामतयोरेव सत्त्वादेव प्रत्य
 क्षाभोचरवप्यथाऽसतोपि प्रत्यक्षमोचरत्वेन तस्यातोतादेरेपि प्रत्यक्षत्वं कथं न स्यादित्यर्थः २५२ मायांतु प्रकृतिविद्यादित्यादिभिरुक्तं तद्वत्कारणयोः शुभ्रतात्वरूपसत्त्वं किंतु सुप्रकारूपमेवे
 त्याह नतइति । ततः शुभ्रतावेव प्रत्यक्षादिविरोधादेव कारणदिक्रमसत्तु शुभ्रं नोच्यते किंतु मायात्वरूपमित्यर्थः २५३ संशयमुपसंहरति आत्मन इति । यस्मादसत्त्वं मायाप्रमाणमावापित्वेन मु
 र्ण्यसत्ता नैव मप्यात्मसत्तयेव सत्संपद्यते तत आत्मेव परमाथं सत्त्वं सत्त्वेन तदनेन मनेनोक्तमित्यर्थः २५४ एवंच सत्तां केवलं स्फुटं रूपमथानंदत्वं विविदितां तदसं पतोपद्राह्यदिपतीत्यंतस्य प्रथमस्यार्थ

तस्मान्नैव विभिन्नस्यादसदप्यात्मरूपतः ॥ कुतो भिन्नं भवेत्तत्सत्तायस्यात्मसत्तया २४९. कार्यस्यापि चासत्ताकारणस्य कुतो हि सा ॥ इदं तावकथं तत्र प्रत्यक्षं न
 हि कारणम् २५० प्रत्यक्षतायदा तस्य तदाऽसत्ता भवेन्नहि ॥ सदेकविषयं यस्मात्प्रत्यक्षं पंडितैः स्मृतम् २५१ अनागतमतीतं वा प्रत्यक्षं तत्तत्पुनः ॥ असत्तादस्य
 था तस्य प्रत्यक्षत्वं कथं न हि २५२ ततो न कारणं नापि कार्यं नैव दयं तथा ॥ असदत्रोच्यते वेदे किंतु मायाविनिर्मितम् २५३ आत्मनः सतया यस्मात्सदसत्तत्पुनः ॥
 सत्त्वरूपो न चासत्त्वमस्याशक्यं कदाचन ॥ एतावदेवमंत्रे स्मिन्नुच्यते नापरं कचित् २५४ सुषुप्तकृतवद्वृत्तज्ञानं दात्मस्वसत्तया ॥ रसः सारः सविज्ञेयः सुखसंविस्व
 रूपतः २५५ लब्धैर्न रसमात्मानमानं दात्मानमीश्वरम् ॥ अहमस्मीति विज्ञानादानं दीभवति स्वयम् २५६ यद्येपरस आकाश आनंद आत्मा हृदि स्थितः ॥ नभ
 वं जीवने हेतुः क्रियायामपि शमनः ॥ प्राणापानादिभिः कुर्यात्क्रियाजीवनप्रदाः २५७ हृदयाकाश आनंद एष इत्यत्र संशयः ॥ नकार्यो यत एतस्मात्पुरुषैर्लभ्यते सु
 खम् २५८ विषयाः सहजा दीपैः सुखमात्मनि संश्रितम् ॥ प्रकाशयंतिसत्तवं ततो ज्ञेयं न तद्वत् २५९ अत आत्मेव सर्वेषामानंदं संप्रयच्छति ॥ अज्ञातो विषया
 ज्ञातं ज्ञात आत्मा स्वमव्ययम् २६०

माह सुषुप्त इति । यद्रूपानंदं तस्मिन् कदाचित् सत्तया विषयं सुषुप्तं सत्त्वं सत्तां कृतवत्तदेव विश्वस्वरसः सार इति यावद् भासमानानंदरूपत्वादित्यर्थः २५५ यस्यात्मानं मनंदरूपेण सारविद्वद्गुणवो
 मानमित्याह लब्धैर्न इति । एतमात्मानं अज्ञात्सर्वविज्ञानेन लब्धैर्न च ज्ञात्सामग्रीहीना अपि विद्वांस आनंदं प्रादुर्भवेत्यर्थः २५६ क्रियं सत्ता परार्थत्वात् न सत्ताः प्राणादिक्रियाय
 दाप्योस्तस्यात्मनः सेविणमानंदत्वेकः सदेव इत्याह यद्येपर इति । हृदयाकाशरूपोऽसत्त्वेनानंदरूप आत्मा शमनः प्रकाशकप्रपञ्चपापि संभवेन परिच्छिन्नतया भासमानो वा जीवने क्रियापातदनुकूलना
 जादित्वाप्यारूपायां चेतुः प्रयोजको न स्यात्तद्विषयापनादिकं कृतिः कुर्यादित्यर्थः २५७ लोकिकानंदानां प्रतिबिम्बस्थानीयानां विषयतामप्योजकत्वाच्चात्मानंदरूपत्वसिद्धिरित्याह हृदयाकाश इ
 ति । असत्प्रकार्याकाशस्थानंदत्वेन संप्रयोजनार्थः सर्वानंदप्रयोजकत्वादित्यर्थः २५८ विषयास्तु रूपाः कामना ज्ञानद्वारेणात्मानंदस्य तारतम्येनाभिर्न्यजका एव न जनका इति सद्वांतामाह विष
 या इति । ततो विषयैः सत्तत्सुखं न संभवेदिति नुविषयावार्थः २५९ अत इति । यतः पुस्तमात्मरूपमेवास्ति आत्मेवाऽज्ञातः सत्त्वियानंदप्रयोजको ज्ञातस्तत्पुर्णानंदमद्वयार्थः २६०

भा० पु०
॥ ११ ॥

एवमस्ति त्वमवधारितमथ तत्सर्वविद्वदेकलः पतो विद्वदभयहेतुत्वेऽप्यसद्वारेण यतिपादयतां येदेत्यादिमेव नान्यतस्मयावयवस्यार्थमाह विद्वानेवेति च गृहिः । तदा उक्ताः स्वस्वरूपस्य विषयवत्कृतोभावा
 दिदेहो जीवन्वा विद्वान् आत्मरूपं मुखं पातोत्येव युक्तम् अविद्वोस्तु मुखं विषयसंभवं मन्वानो विपरीतदोषे न्वा ज्ञतः प्राप्तिरुक्त्या मर्तोत्यर्थः २६१ तदर्थं ब्रह्मानंदलाभप्रयोरिति काया विद्यायाः परमं स्वरूप
 मभिन्नपति एष इति त्रिभिः । एष विद्वान् कुशलतोषिकारी यदा स्वात्मनस्त्वं पदार्थस्य सर्वान् रक्षणस्य वां वादभयशाय्यरूपः सन् गुरुभ्यां कर्मणा वा कथनेन तेन बोधेन एतस्मिन् हृदया काशकपेन न्यदार्थेति
 कृपयोक्ततादात्म्यमैषं लभते तदा सत्प्रवृत्तयः सत्प्रभयं ब्रह्मानंदं पातितस्य ब्रह्मस्मिन्नमर्तोः स्फुटी कर्तुं हृदया काशस्य विमोचनानि कर्मणा वा कथनस्य स्थूलसूक्ष्मकारणदेहानां च व्यावर्तकानि तथाहि मह
 इयत्वाद्वाह्यप्रपंचान् त्वमुक्तम् अनारम्भपदार्थेन अनारम्भनदेहेन तदात्म्यं गते हेत्याकारेण भूतार्थं कर्मणा वा स्थूलविवेककृतः निरुक्तत्वेन सुसुप्तमर्थं पतिलपनपदोकाधारद्वयात्वात् कृतमर्थस्य च नि
 वेधात् सूक्ष्मकारणपोन्धीभूतिरिति त्रिषाणामर्थः २६२ । २६३ । २६४ यथा विद्वदमाप्यताकोटिस्फुटिगुणमप्यतीश्वरस्य भयहेतुनां दर्शयतो यदा हीनपादेः पंचमङ्गलं तस्यापि विवृणुते यथेति
 दशभिः । यथा विद्वान् ब्रह्मपातितथा ब्रह्मार्णवतुल्ययोग्यः अनर्थहेतुभेददृष्टिस्तत्वाद् २६५ भेददृष्टेन यथेति तुल्यमुक्तमाह विद्वानपीति त्रिभिः । यथा विद्वानपि न हि मूलस्यार्थवित्तमप्यपद

विद्वानेव ततो याति मत्त्वानंदात्मरूपकम् ॥ जीवन्वापि सुखेनित्यं पंगे विषयसंभवम् २६१ एष विद्वान्यदा स्वात्मबोधादभयरूपपट्टम् ॥ प्रतिष्ठातेन तादात्म्यं लभ
 ते गुरुवाक्यतः ६२ एतस्मिन् हृदया काशे ह्यदृश्येन यनादिभिः ॥ अनारम्भनात्र तादात्म्यं गते सर्वान् मनोऽश्वरे ६३ अनिरुक्ते वचनतः सर्वाश्रयविवर्जिते ॥ अमयं ब्र
 ह्म संयातितदात्म्यं ब्रह्मवित्तमः २६४ यथा विद्वानविद्वांश्च न तथा याति कर्हिचित् ॥ भेददर्शयतः सोयं भेददृष्टिश्च दुःखदा २६५ विद्वानपि यदै वै पण्डितं मन्यतां ग
 तः ॥ अल्पमप्यात्मनो भेदं कुरुते व्यावहारिकम् २६६ वस्तुतो नास्ति भेदो यमात्मनो ब्रह्मणा सह ॥ व्यवहारदशार्था तु कश्चिदस्तीति चेदज्ञम् ॥ तदा तस्यापि भी
 तिः स्याद्भेदपर्वतमनिधेः २६७ किमु यो वेति नात्मानं भेदपर्वतभेदिनम् ॥ भेदपर्वतवासी सन्नर्तते सर्वदा पुमान् २६८ पण्डितं मन्यरूपस्य विदुषोऽविदुषोऽपि यत् ॥
 तत्त्वेन स्याद्भयं नित्यं विदुषोऽपि प्रमादिनः २६९ अग्रमतस्ततो नित्यं विद्वान्सगुरुणे रितम् ॥ चित्तयेत्कुशलीमावात्परानंदात्मरूपकम् ॥ अन्यथा संसृतिं गच्छेद्बल
 वद्भेदासनः २७० आत्मना धितनाद्भेदवासनानाक्षयो भवेत् ॥ नाम्यथा तस्तदेवैकं कुर्यान्नान्यत्कदाचन २७१ आत्मज्ञानं विना ब्रह्मदेवानां विदुषामपि ॥ कुर्या
 दर्थकथनान्यजंतूनां कुरुते तु तत् २७२

प्रयोभाहोऽल्पमपि व्यवहारकाळमावृत्तिरित्येव स्यात् भिर्भेदकृतेन हास्यस्य विदुषोऽपीश्वराद्वर्त्तमाह भेदकृत्स्य पातितोः पर्वतस्य सप्तस्य वेददृष्ट्या रितिसंबंधः तत्र न्यायव्यापिकमेवाकारः प्रदर्श्यते व
 स्तुतस्यादिना २६६ । २६७ किमु हति । यत्त्वात्मानं देवपर्वतसंज्ञेन वस्तुतमज्ञानानैवेत्यपेक्षानामप्येव वस्तुतस्य भवपि कुतश्चप्यमित्यर्थः २६८ पण्डितं मन्यतेति । पण्डितं मन्यतेति
 प्रत्येकमप्यविदुषोऽपि विदुषां गतस्य तथा ब्रह्मदृश्येन यनादिभिः शरात्स्य भेदेन यथा विदुषोऽपि प्रमादिनो यथा ब्रह्मज्ञायापि भूतापेति हास्यं कुर्वतः स्यादित्यर्थः २६९ फलितमाह अग्रमत इति । कुशली
 भावः श्रुत्यनुसारिकं निपुणता अप्यप्यमननारूपे तदुक्तं भाववत्तेषामे विद्वानपीति पदमुक्ताः कुटुंबं इत्यादि २७० मननेन तु वासनारूपस्यानभेदभ्रमवर्जितानंदो भवतीत्याह आत्मन
 इति २७१ ईश्वरस्याविदुषोऽप्यभयहेतुत्वे हेतुत्वात्तरमाह आत्मज्ञानमिति त्रिभिः । यथा सनातिरूपस्याविदुषां पण्डितानां देवानां अप्युक्तात्मनिष्ठमर्थेण भयपदं पदमाह सदा ब्रह्ममतिभयद
 त्वेन स्य किमु वाच्यमित्यर्थः २७२

तत्रैतत्तयापुण्यपापयोर्विदुषात्मनितीनचमहा आनन्दमयीति । सर्वात्मदशीपुण्यपापेभ्योऽपि आत्मतयापश्यंस्तान्पापकर्मण्येत नक्षत्रात्मानन्दहोतृपथः ३०४ ततोऽज्ञानफलेऽभयपापिकृपेनसंदे
 इत्याह तत इति । स्पष्टम् ३०५ आनन्दवर्द्धिण्यात्पापपक्षेदरति एवमिति स्पष्टम् ३०६ भृगुवर्तीन्यासपापमर्त्ययति गुरुपदेऽहत्यादिना । पौलुरुपविर्द्वयमन्त्रमन्त्रनगोचरं करीतिसर्पक्रीडानां
 त्तया नादमच्छति किंतु चरमकोशपुच्छभूतब्रह्मात्मतया वमच्छति स्यात्करोतीत्यत्रार्थे भृगुवर्तीपि नृपुत्रयोर्वैरुपयुक्तयोर्वैरुपकाक्षिकांतिविरयः पर्वतीति द्वयोर्थः मननापमननाकारं स्पष्टयितुं
 ३०७ । ३०८ इतिहासमभिनयति भृगुरिति । यदा नृपदाप्रभावः जानीवैरमसि इदं वक्ष्यमाणं स्पष्टमप्यह ३०९ । ३१० तत्रयथायं शुद्धीस्तौ स्वयमेवैव पल्लव्यजास्यतीत्याशयेन शिष्यबुद्धि
 परीक्षणाद्योपलक्षणाभ्येदमर्त्ययन्तकृष्णः शुभावनार्थिपदो कान्तरारिरीत्यावार्थीस्त्ववार्थोपलक्षणभूतास्तावहाह करीरमितिहास्यां । करीरं स्थूलं चमाणास्तथावागुचलमितिहानिदं द्विपाणिमनः

स्तवान्पातकं कस्मात्पुण्यं चाहं कुतो न हि ॥ इति यद्वत्त्वदादीनं सर्वशक्तिविवर्जितम् ३०३ आनंदात्मनि विज्ञाते पुण्यपापेऽपि ॥ असावात्मतया जाननकर्म
 तापंततो ब्रजेत् ३०४ ततो विद्वानमुलोकमानं दात्मस्वरूपकम् ॥ जानन्नात्मतया गच्छेत्तन्निष्ठापिष्टतोपिवा ३०५ एवं विचरितं प्रोक्ता ब्रह्मविद्यामनीषिभिः ॥
 आनंदात्मस्वरूपस्य प्राप्तिहेतुः सदानुष्ठानम् ३०६ गुरुपदेशतो ब्रह्मज्ञानाय श्वरिचारयेत् ॥ कोशपंचकमप्येतत्ततो नात्मतया ब्रजेत् ३०७ अत्र चोदाहरंती ममा
 रूपा नं पितृपुत्रयोः ॥ गुरुपदेशतः पश्चात् मननायेति पंडिताः ३०८ भृगुर्नामा भवत्कश्चिद्रूपस्य सुतो महान् ॥ वरुणपितरं गत्वा पप्रच्छेदं कदाचन ३०९ भगवन्
 ब्रह्मजानीपेभ्यो तत्त्वं वदप्रभो ॥ इत्युक्तो वरुणस्तस्मै प्रोवाचेदं महामतिः ३१० शरीरं च तथा प्राणभेदाः पंचशरीरगाः ॥ ज्ञानकर्माद्रियाणि स्युर्दशात्रचक्षुर्विधम् ॥
 मनोऽंतःकरणं नाम विद्यते भुवनत्रये ३११ अध्यात्ममधिदैवं वा ह्यधिभूतमथापिवा ॥ एतावदेव विश्वस्मिन्नाधिकं नैव विद्यते ३१२ एतेष्वन्यतमं वा त्वमेतेभ्यो वा विलक्ष
 णम् ॥ अवगच्छस्व यं बुद्ध्या तनय ब्रह्मलक्षणात् ३१३ वक्ष्यामि लक्षणं तत्ते ब्रह्मणो व्यक्तजन्मनः ॥ येन त्वं स्वयमेवैतद्ब्रह्म बुद्ध्या वगच्छसि ३१४ यत्तज्जप्यते विश्वं
 सकलं भूतभौतिकम् ॥ यत्र तिष्ठति यत्र तेलीयते च तदेव तत् ३१५ जगज्जनिस्थितिध्वंसानेवं स ब्रह्मलक्षणम् ॥ उक्तपुनरुवाचेदं पुत्रं तं ब्रह्मवित्तमः ३१६ ब्रह्मणो
 यत्स्वरूपाख्यं लक्षणं तत्त्वया धुना ॥ अधिमंतुमशक्यत्वात् नमयाते कथितं न हि ३१७

पक्षोक्तमंतःकरणं तत्त्वं च एतावदेव वस्तु ज्ञानं न पश्यिष्यमष्टिरुपं विभक्तिमन्त्रमतिश्रीत्यादिरूपेण च तैरेव विद्वद्वीर्यैः तत्सर्वकं पिद्वीकमादिरूपं भासितं विना नृपपञ्चमिति भावः ३११ । ३१२
 अथ तत्पदार्थस्योपलक्षणतया जगज्जगत्माहं निदर्शयितुमाह एतेष्विति । इतरेष्वलक्षणादस्य मायादुक्तपदार्थरूपं तद्विलक्षणरूपं वा ब्रह्मतत्त्वं एवार्थाननीतिर्यथः ३१३ लक्षणं वक्तुं मतिजानीते वक्ष्याम्यीति ।
 अन्यत्वे लोके प्रसिद्धं जगत्मादुर्भावं साधनं पश्यतया भूतस्य ब्रह्मणः प्रादुर्भावापलक्षणं वच्छीत्यर्थः ३१४ यतोवाहत्याद्युक्तं लक्षणमभिनयति पतइति । यत्तज्जप्यते वा नाकार्यस्य सत्त्वस्य जगत्त्वमभवति
 यत्र सत्त्वस्य तत्त्वार्थस्य धितियं प्रकृतस्य पस्तद्विद्येत्यर्थः ३१५ अत्रापि पूर्ववत् शास्त्रेण ब्रह्मलक्षणं प्रसिद्धं बोध्यमनं तिसंभवात् यदविद्यामनुरोपेत्ते कलक्षणत्वमिति सुखयन्तु वस्तुतस्तद्विलक्षणं गामिधने स्वाश
 यमुदाहरणमासेत्याह जगज्जनीति । जगत्तज्जप्यमर्थविभक्त्या नृब्रह्मलक्षणं भूतानुकापिता इत्यादि ३१६ इदं किमत्र माह ब्रह्मण इति । ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं त्वया ज्ञातुमशक्यत्वात् नोक्तमित्यर्थः ३१७

साकुलैरगुह्यैरामाहविरागस्तु विषयाभिलाषात्मकः सदेहोद्विषाणां दर्पाह्वयति ह्योनर्ममविक्रमजीविन्यापम् सचर्षमाहारादिष्वयसंस्मार्तकाद्वचनविरामाहारात्संस्तपेणदर्पाद्विषयकुप्योदितयाह
 चिमेति । दर्पादर्थः तेषांसदेहोद्विषाणाम् ३३० तस्माद्विषयग्रहणं लोभधारणमात्रेण युक्तादधिकेन कुप्योदितमेव तपस्याह यथायमिति ३३१ ततः किंभवतीत्यत आह एवमिति । तपस्य
 तस्तपस्कृतेतः ३३२ नीरागमिति । गुरुवाक्यविषयकोपयत्कोमंतन्यइति विहितस्तर्कस्तेन तद्गुहायकाशयेन निरावरणं कुप्यात् ३३३ कलितमाह तद्वति स्वहम् ३३४ पथमपराधितपसः
 सूचितत्वमेव विज्ञापयति इदमिति । तपोवनमिव विषयस्वसतया तथाप्यतपसिभ्यः सर्वोभीहसाधनदाधीनत्वात् तद्वचनविरामाहारात्संस्तपसो ज्ञानकारणत्वस्य त्वयाज्ञातत्वादिदं तपसो ज्ञानकार
 णत्वं न वक्तव्यं न विधिषो गम्यत्वार्थः ३३५ सतपस्यादिग्रंथार्थमाह पितुरित्यादिना । तंतवोरुपपत्त्यायम् स्वधर्मात्प्राप्तधर्ममाह विदुः ३३६ गुह्यमिति । मनः गुह्यं तत्तं
 पितृपोक्तसंज्ञानुसारेणावपदोक्तं सप्तमिदं तद्वचनमाह तद्वचनमयं कर्मावस्थानेन विज्ञापयत श्रोतृणां पितुरिति संज्ञक इति द्वयोरर्थः नापि वेनापिरेव सप्तमिदं तद्वचनमाह ३३७ । ३३८

चित्तगुह्येनैवास्वरागिणः सदसैवति ॥ इन्द्रियाणि सदेहानि रागेदसानि कारणम् ॥ दर्पआहारजस्तेषां क्षयआहारसंक्षयात् ३३० यथायं न पतेद्देहो न च दर्पसमा
 वजेत् ॥ तथा वर्णाश्रमप्रोक्तमाहारं पुरुषो ग्रसेत् ३३१ एवं तपस्यतो नाशं दर्पो देहादिगो वजेत् ॥ दर्पनाशाच्चित्तस्थो रागोऽपि विलयं वजेत् ३३२ नीरागं विमलं
 चित्तं स्वस्य सर्वार्थदर्शकम् ॥ निश्चलं गुरुवाक्योक्तं कर्तव्यं तत्प्रकाशयेत् ३३३ ततस्त्वं तपसा शुद्धचित्तं तर्कप्रसादतः ॥ मदुक्तलक्षणं ब्रह्मजानी हितनयस्वयम्
 ३३४ इदं मयानवक्तव्यं तपो ज्ञानस्य कारणम् ॥ स्वयमेव मवान्यस्माज्जानी ते तत्तपोधनः ३३५ पितुर्मुखाद्गुः श्रुत्वा ब्रह्मणो लक्षणं हितम् ॥ उपायं तं स्वयं जानन्
 सूचितं जनकेन च ॥ तपः स्वधर्मं रतिं त्वं कृतवान्मुनि सतमः ३३६ शुद्धे मनसि पित्रोर्कथं पर्यालोच्य महा मुनिः ॥ अश्रं स्थूलमिदं देहमध्यात्मादिविभागवित् ३३७
 आत्मनः प्रथमं कोशं ब्रह्मलक्षणं संयुतम् ॥ विज्ञाय दोषं पृथगप्युनः पितरमावजन् ३३८ देहो ज्ञायते विश्वे देह एवात्र जीवति ॥ स्थितं देहे पुनर्यत्ने तानेनात्र न संश
 यः ३३९ यद्यप्येतत्थाप्येते स्वयं देहा विनश्वराः ॥ परिच्छिन्नाश्च केन स्युर्ब्रह्मकारणवर्जितम् ३४० महाभूतात्मको यो यं विराजोऽपि स्थवीयसः ॥ सोऽपि देहः
 परिच्छिन्नो जातश्चैवान्यदेहवत् ३४१ एवं दोषं विलोक्या धर्मप्रदुक्ता मोक्षकारणम् ॥ आगत्य च यथापूर्वमश्रं कृतवान्गुण ३४२ वरुणस्तूतं तत्त्वे तदुक्तवान्ब्रह्मवित
 मः ॥ त्वया पृष्ठ उपायो यः सूचितश्च मया तथा ॥ स एव ब्रह्मविज्ञाने मुख्यो नान्योऽस्ति कश्चन ३४३

कथमश्रं प्रत्यक्षं सप्तमं यस्तत्र दोषकोऽहं हृत्पाकांक्षायां लक्षणं सन्वयं तावदाह देहेभ्य इति । सप्तमिदं विदेहेभ्य एवमाजिनामुत्पत्त्या विकल्पसिद्धमित्यर्थः तान् देहानेवान्तकालेषाति यथा मृतशरी
 रं कृम्यग्निदेहान्मम तोविद्देहयातीति ३३९ तत्र दोषमभिनयति यद्यप्येवमिति द्वाभ्यां । परिच्छिन्नत्वं विनामिदं त्वं ब्रह्मत्वं विरोधोऽपि इति भावः ३४० सप्तमं त्वय्यर्थं दोषं तदुत्पत्त्यादेः श्रु
 तत्वेन परिच्छिन्नताया विनाशिताया अस्ति द्वादिताया महाभूतात्मक इति । स्थवीयसः अतिस्थूलस्य ३४१ एवमिति । ब्रह्मस्य कारणं प्रदुक्तामः ३४२ वरुण इति । ततो वरुणस्तस्मै भूयं
 सदनुत्तरमाह इदं किं यस्तपो रूप उपायस्तव यादह उपायं देहान्तरं च कर्तव्यं वेनावधारितो मया सूचितश्च स्वयं पुनः कर्तव्यः तेन तपसो ब्रह्मज्ञानसाधनेषु पुनरुत्पत्तेन जगत्कारणं ब्रह्मतपसा जानीति तेन पु
 नस्तपसा च नत्वेव हितपसि ब्रह्मज्ञानं मयुं जनेति द्वयोरर्थः ३४३

भा. पु.

॥ १४ ॥

३४४ एवमिति । तत्रवान्मज्जितवान् ३४५ एवंत्रिवारमिति । यथाद्विवारममनंमतिपादितमेवंत्रिवारममनमप्यद्वोषम् तथाचचंचवारममनंमतिरपतिभूयोऽमिदम् तपसाजानांहीत्या
 कारकःअप्यार्थार्थकृतःपितृरुपदेशोपिध्वंशावोपहतिभावः ३४६ द्वितीयमनीयचतुर्थेवर्षापेपुकारकनयादृष्टान्पदार्थानाह क्रियेति । तत्रक्रियान्मकमाणमपञ्चशक्तिरूपेणादृष्टान्पेनाज्जपकार
 णंदृष्टवान् तस्यकारणानामममनंमनोमयंतस्यचविज्ञानमयंरूपपात्रकमेवंप्रतिवेत्तवान्मनस्यमाणादोषानलोक्यार्थान् ३४७ तत्रमाणेज्जपान्मनस्यमाणावपनत्रदोषाभिनयति सपाणादिनिद्राभ्यां ।
 प्राणविशिष्टादेवशरीराद्रुतानांमनममनान्प्राणकृतेनाज्जपस्येवविस्थितिरुदरंरात्रप्राणनिर्ममनेविलयदृष्टंरात्रप्राणस्यज्जपत्वमित्यर्थः ३४८ होपमाह ययपीति । तथामिपाणःकथंजगत्कार
 णंस्यात् जगत्वात् तच्चजगत्माणस्यभ्रुलदेहरूपस्यसर्वमसिद्धमित्यर्थः ३४९ ततश्चेतनकारणाव्येवपायांममनोजानातीत्यादिलोकदृष्टयाचेतनत्वेनमसिद्धंमनोजगत्कारणत्वेनभृगुर्निश्चयवानि
 रयाह ततश्चति ३५० ततःपूर्ववदोषंविषयमनसोमवेषमाणंदोषमालोकयदित्याह प्राणेशति ३५१ संशयाममनत्वेनकारणसापेक्षेतेवाग्रदोषकयाह इदमिति । इदमनःसर्ववर्त्तमानममनं
 परूपकारणानपेक्षंकर्यस्यात् एतःसंशयस्यपरमंसायांमज्जानादिजगत्त्वमसिद्धमित्यर्थः ३५२ तच्चमिज्ञानादिकंनिर्विकल्पकबुद्धिरूपमित्याह संशयस्येति । बुद्धिस्वरूपभूतानिश्चयार्थमि

तपसाब्रह्मतेनत्वजगतोविद्विदकारणम् ॥ तपोब्रह्मेतितेनेत्येवंदतिब्रह्मवादिनः ३४४ एवमुक्त्यथापूर्वतत्तवास्तपआमवान् ॥ विज्ञायकारणभूयःपितरंगतवान्
 भृगुः ३४५ एवंत्रिवारंगतवान्पितरंदोषदर्शकः ॥ पितापितृपसेत्यादित्रिवारमपिसोत्रदत् ३४६ क्रियानामचरूपंचशक्तिरूपेणदृष्टवान् ॥ कारणक्रमतस्तत्रदो
 षानेतानलोकयत् ३४७ सम्राणादेवजगतोजातोदेहश्चतुर्विधः ॥ प्राणेनाज्जपनात्तद्वतिष्ठत्येवपनसंशयः ॥ प्राणनिर्ममनादंतेविनाशंचसगच्छति ३४८ यद्य
 प्येवंतथाप्येवजडःप्राणःकथंभवेत् ॥ कारणंहिसमादृष्टयाजडताप्राणदेहयोः ३४९ ततःप्राणस्यकिंचित्स्यात्कारणंचेतनंसदा ॥ चेतनंहिमनोलोकेममिद्धंनस्य
 कारणम् ३५० प्राण्यथापुरादोषंदृष्टवान्मुनिसत्तमः ॥ मनस्यपितृथैवायमिमंदोषंलोकयत् ३५१ इदंमंशयरूपंस्यान्नमनःकारणंविना ॥ अकारणोपतोलो
 केपंशयोनेवजायते ३५२ संशयस्यसदैवायंनिश्चयोबुद्धिनामकः ॥ कारणंविनाबुद्धिसंशयोजायतेकाचित् ३५३ निश्चित्योर्ध्वपुरावस्तुमंशयःस्यादन्तरम् ॥
 ततोबुद्धिर्हिमनसःकारणनापरंकाचित् ३५४ बुद्धावपिमनोहेताविमंदोषंलोकयत् ॥ कादाचित्केयमाखिलाब्रह्मबुद्धिःकथंभवेत् ॥ देहोपमापरिच्छिन्नातस्मादे
 षामजायते ३५५ बुद्धिःसुखंसमुद्दिश्यजायतेधीमतांसदा ॥ कारणांतरतोदुःखमुपेक्षंवाधिगच्छति ३५६

गोचरःसंशयस्यकारणमितिर्लंबवः ३५३ एतदेवस्फुटयति निश्चित्येति । एतःपुराप्रथमंभवस्तुधर्मिस्वरूपपूर्वत्वत्तत्त्वस्यमाणाप्यधर्मवर्गमिश्चर्यानंतरंस्थानुत्पन्नपुरुषत्वकोटिकःसंशयःमसिद्धः त
 तोमनोविहायतःकारणंबुद्धिर्ब्रह्मत्वेनभृगुर्विज्ञातवानित्यर्थः ३५४ बुद्धावपि कारणसापेक्षावरूपंदोषंदृष्टवानित्याह बुद्धावपीति । अखिलासर्वप्रकाराबुद्धिर्ब्रह्मत्वेनहेतोकादाचित्कत्वात् का
 दाचित्कत्वेहेतुःप्रजापतेइत्युक्तकार्यत्वम् तत्रहेतुर्देहवत्परिच्छिन्नत्वमिति ३५५ अस्याबुद्धेःकर्तृत्वरूपायावदयेभोक्तृत्वलक्षणआनंदएवनिमित्तम् आग्नेलोकैवतथान्वयमतिरेकदर्शनात् तथाहि
 स्वर्गकाशोपजेतेत्यादौस्वर्गकाशदिमुद्दिश्यमाग्न्येवंविधोपदेहविवद्विद्देहस्यविशेषमतिपूर्वसिद्धतामोमांसकैःसंभवेत् फटेहेतुर्नृतीयांविदपदिद्वैयाकारणैःपुरुषार्थएवहेतुरितिबुद्धिःसंशयेश्च
 तथामप्रोजनममुद्दिश्येत्यापःसर्वलौकिकपरिसक्तसंभ्रतोऽपानुक्तलक्षणास्येनमुल्लस्यबुद्धिर्प्रतिकारयतांभृगुस्तंसांभावयति बुद्धिरितिचतुर्भिः । बुद्धेःमर्चिःमुस्ताधैवदृष्टायतोदुःखादोप्येउ
 येत्येवतत्पुष्टिःकारणांतरतोदोषपारचक्रमरूपदेवभवतीत्यर्थः लौकिकानिममाणाप्यप्यविद्याकामकर्मात्मरदोषपल्लवातीत्येवेतिभावः - ३५६

एतत्प्रवृत्तिरिति इच्छतेति । निष्कामानां समाहितानां बुद्धयुक्तानां दर्शनाद्बुद्धिकारणत्वमिच्छायाः सिद्धं इच्छातु सुखप्रजायते ननु तेषु स्थितं प्रवृत्तिर्ज्ञानीयां प्राप्तिं वेत्याकारिकेच्छा स्वतो जायमाना
 ह्येत्यर्थः ३५७ ततो घटाद्योऽप्यस्ति वस्तुः परंतु न हिन पश्यतीति म्यापेन सुसार्थं प्रवृत्तेच्छादुःखादिकमपि मोक्षयतीत्याह तत इति । यत्प्रसक्तं मयत्नेन परित्यज्य नृणां कथं तेन नृणां देयमिच्छते अनुपादेय
 स्वरूपमपरिहार्यत्वेन नृः स्वादिकं मोक्षयतीत्यर्थः ३५८ फलितमाह ततः सुखेति । तत उक्तं प्राप्तेः तत इच्छाप्रयुक्तत्वात् सुखमेव बुद्धेः फलरूपमिति चेत् अनुपादेयदुःखादिकं त्विच्छाया इव बुद्धेः
 पि फलरूपमिति ततः नार्हतीत्यर्थः तथा च प्रियाय वयं वक्तव्यं नृणां दमयो विज्ञानमप्यस्य कारणत्वेन ब्रह्मतया निश्चित इति भावः ३५९ आनंदमयस्यापि ये मियमोदप्रमोदानंदश्चाश्चारीयव्यास्ते पि ब्रह्मस्वयो
 रपानमवन्त्यामयायित्वेन कारणतायेन त्वादित्याह सुखेति । मियादिप्रयमंतः कारणवृत्तिरूपं संपुष्टाविद्यावृत्तिरूपं स्वानंदारूपं सुखं तत्सर्वं जायमानत्वात् कारणतायेन मित्यर्थः ३६० तस्मात् सुखं
 भुवं भूमाद्यर्थं सुखमेव प्रियावीनामपि मिति विद्वानां विवृणोत तत्तत्कारणमित्याह कारणेनेति । बुद्धिहेतुः बुद्ध्यादिप्रयमंतस्याज्ञातकृत्यकारणमुद्देश्यत्वेन निमित्तत्वात् ३६१ इति विचार्यते । एवं विचार्य

इच्छाया जायते बुद्धिरिच्छा च सुखगोचरे ॥ उपेक्षये निखिले चात्र दुःखे वा दुःखसाधने ॥ जानीयां प्राप्तिं चापि नैव मिच्छा प्रजायते ३५७ ततः सुखे प्रवृत्ते यमिच्छा
 दुःखादिकं सदा ॥ अनुपादेय रूपेण गोचरी कुरुते नृणाम् ३५८ ततः सुखैकविषया इच्छा बुद्धेस्तु कारणम् ॥ बुद्धिश्च तत एवैवं सुख एव प्रजायते ॥ इच्छा वृत्तानु
 पादेय जाता तद्धेतु कानसा ३५९ सुखं च जायमानं यत्प्रियमोदप्रमोदकम् ॥ अविद्यावृत्तिरूपं तदन्यकारणजं भवेत् ३६० कारणेन विनानंदो यो भवेद्ब्रह्मरूपभाक् ॥
 ततस्तस्य विहीनश्च बुद्धिहेतुर्हि तस्मृतः ३६१ इति विचार्य मतिमानभृगुर्वैश्वविदावरः ॥ आत्मरूपो यमानंदो ब्रह्मेति प्रत्यपद्यत ३६२ आनंदो देवभूतानि जायते नि
 खिलान्यपि ॥ स्त्रीपुंसयोश्च संभोगजाता जन्मविशर्जिता ३६३ आनंदेनैव जीवन्ति जातानि निखिलान्यपि ॥ निद्राहारविहारगंगास्त्रीविषयादिना ३६४ आ
 नंदे हृदयाकाशे प्राज्ञे तादात्म्यरूपतः ॥ प्रयाति देहस्तद्वत्सर्वतो भिविशंति च ॥ निखिलान्यपि भूतानि स्थावराणि चराणि च ३६५ निरविद्यानि चेदेनं ब्रजेयुर्न
 पुनर्भवेत् ॥ शरीरग्रहणं तेषां मुक्तवद्ब्रह्मसंपत्ता ३६६ सुखा विवृणोतौ यस्मादानंदं हृदये स्थितम् ॥ व्रजंति सर्वभूतानि साविद्यान्येव सर्वदा ॥ मृत्वा ततः पुनर्देहग्रहणं
 च प्रवृत्ते ३६७ जगज्जन्मस्थितिध्वंसा एव मानंदतः सदा ॥ यतो भवंति तेनायमानंदो ब्रह्मशब्दभाक् ३६८

पुच्छतमानंदं ब्रह्मत्वेन निश्चितवानित्यर्थः ३६२ तत्र तत्त्वसमसंख्येयत्वात् स्यादर्थमाह आनंदो देवेति त्रिभिः । सर्वोपनिर्वाकिककारणान्धानंदं प्राप्येव कार्यजननसमाप्तिं यथापार्थं हेतुभूतीं स्त्रीपुंसौ ज्ञाते
 जायते सर्वशानुगतमानंद एव जगत्कारणं सत्त्वित्यः विषयाणां तदधिप्यजनमात्रेणापारादित्यर्थः ३६३ स्थितिहेतुत्वामाह आनंदेनेति । तथा सर्वोपनिर्वाक्यान्धानंदेनैव जीवन्ति व्रजंति पतिद्वानि कीदृ
 जेनानंदेन निद्रायाहारश्रविहारश्रंगारमश्वदंननेपादिरूपः स्त्रीविषयादिविषयाश्चादयोऽधिप्यजनका यस्य सतथानेनेत्यर्थः पूर्वप्राप्योऽत्रापि स्थेयः ३६४ तत्र त्वमाह आनंदेति । तथा सर्वोपनिर्वाक्या
 निसर्वतः स्थूलात्सुक्ष्माब्देहतो विज्ञेयमयादृश्यानि प्रयाति प्रयातं तदभिमानं यामरूपं कुर्वते संति हृदयाकाशप्राज्ञपदाभ्यां मोक्षेऽनंदे ब्रह्मणि तादात्म्यरूपसंवेदनेनाभिविशंति तद्वाचंतीत्यर्थः ३६५
 ननु ब्रह्मलीनानां कथं जन्मेति चेदविद्यावृत्तिर्जावशेषादित्याह निरविद्यानीति द्वाभ्यां । निवृत्ता विद्यानि संति भूतानि यदितत्र विदो युस्तानि मुक्तवज्जनिर्नैव भजेयुः ब्रह्मत्वस्यैव भवात्ताभादित्यर्थः ३६६
 संसारवस्तुमुमाविद्याविद्याशेषा एव लीयंतेऽतः पुनर्जन्मयुक्तमित्याह मुक्ता विवेति ३६७ एवं विवज्जन्मादिकारणत्वेनानंदस्य ब्रह्मत्वसिद्धमित्याह जगज्जन्मेति ३६८

दे० २०
१०

भा. पु.
॥ १५ ॥

फलितमाह एवमिति । इदं मननम् ३६९ सैवेति । अथाप्यसिद्धाविद्यावरुणेनभोक्ताभृगुणात्म्यापहद्रुहाभतेपरमकिट्टवेमाकाशेमानंदान्मन्वेअस्तिपयवसत्तेत्यर्थः ३७० व्याप्यपातवाक्यस्यनान्यर्था
 र्थमाह अथोपांति । यतोऽनयाविद्ययनसहसर्वान्मभावान्मरणफलस्यसंबंधोनुवृत्तमनुवर्त्तमानवर्त्तमानदिनसतोऽन्यस्याप्येवमननपरस्यतत्फलमननपेक्षेत्यर्थः ३७१ उपासनावाक्यार्थमथपन्नानंदान्म
 विद्वत्कंफलंयुक्तमित्याह अत्रादीति । अत्रमयादिकोशानांसमष्टिरुपाणांमात्रमन्वेनविज्ञानात्सवाचनभादिकल्पयथाश्रुत्युक्तंभवतितथानंदान्मविज्ञानात्तद्वाक्यमपिफलंयुक्तमित्यर्थः ३७२
 मथोक्तविज्ञानफलस्यसर्वान्मभावस्यजीवन्मुक्तेनानुभूयमानस्याभिनयपरसाधवाक्यस्यवाच्यं कमादित्युदाभिः । वर्णितानांकोशानामतिक्रमणमुपसंक्रमणपदोक्तंवाहाश्रुत्यादिकंसामग्राप्यसन्
 जीवन्मुक्तस्तिष्ठतीत्यर्थः ३७३ अहोदशिति । इदमस्याश्रयिषदमेकःसर्वभोग्यभोक्तरूपःसन्स्थितइत्यर्थः ३७४ अत्रानन्यस्याधोतरमृत्युरूपेणासन्नसकलान्वाकारमाह मृत्युरूपइति । अत्रेदेवादि
 योऽद्वैताभोक्तांकृपणमृत्युरूपोहमसिधसपामीत्यर्थः ३७५ मंत्राणामिति । तथा मंत्राणांभोक्तासोक्तानाभोक्तरूपेणकृताकर्षिकेणजहाहसर्वाचारमोत्यर्थः तथाअतएवोक्तकर्मविद्याफलरूपे

एवंमननतःपूर्वभृगुरात्मावबोधनम् ॥ प्राप्तस्तस्मादिदं सर्वं कर्मण्यंमुमुक्षुणा ३६९ सैवान्विद्यापुरालङ्घ्याभृगुणावरुणेनच ॥ प्रोक्तास्तिपग्मेव्योमिहद्यानंदस्व
 रूपिणि ३७० अन्योपिभृगुवदेदयःपुमान्सोत्रसर्वदा ॥ प्रतितिष्ठतिसर्वान्मभूतभाटुतिवर्जितः ३७१ अत्रादिकोशविज्ञानादत्राद्यासिर्थाफलम् ॥ आनंदज्ञान
 तस्तददानंदाभिःफलंभवेत् ३७२ कमात्कोशानतिक्रम्यपंचाधानंदबोधतः ॥ मायत्रास्तइदंसा महाबुद्धेत्यादिकंबहु ३७३ अहोअहोइदंचेन्नमाश्रयमिहविद्यते ॥
 अत्रादभ्यतयैवात्रमेकएवास्म्यहंयतः ३७४ मृत्युरूपस्तयैवाहमत्रदानविजितम् ॥ अत्रादमधिमनुजंसर्वदास्वोदरंभरिम् ३७५ मंत्राणामपिकर्ताहंद्रष्टात्रामर्ष
 वित्तमः ॥ कर्मणाफलरूपेणजातश्चाहंसुखात्मकः ३७६ देवेभ्यश्चापिपूर्वोहंजातःसूत्रंविनाहपि ॥ आनंदस्यामृतस्याहंमप्येनाभिरिवस्थितः ॥ संसारचक्रंनिखि
 लमपियस्मिन्समर्पितम् ३७७ धर्मार्थकाममोक्षार्व्यमामत्रादिस्वरूपतः ॥ योददातिपुमान्पांसआत्मानमपिचान्नाति ३७८ अभियत्कृपणंदीनमत्रदानविज
 र्जितम् ॥ मृत्युःसात्रिखिलंविश्वंनित्यंदेहोद्विषयश्चात् ३७९ तिरस्करोमिपुरुषःस्वर्णवत्सूर्यसंस्थितः ॥ आनंदंआत्मास्वयंज्योतिःसर्वधर्मविजितः ३८० एवंस्वा
 तुभवंविद्वान्प्रकटीकुरुतेसदा ॥ लोकानुग्रहकामःसन्श्रुतिवर्दीनवत्सलः ॥ एतदर्थस्यतस्यासौसाग्रोमानच्छलेनहि ३८१

णानिस्पानित्युत्पत्त्यामकेनाहमेवस्थितइति ३७६ देवेभ्यश्च । अहंभिरन्यमर्मादिसमष्टिरूपेणव्यतिष्ठतदेवेभ्यःमधर्मजातः तथानंदरूपस्यमोक्षस्यसंसारस्यमप्येविधारकत्वेनस्थितोस्मिन्नाभिरिव
 मदीनोसंसारमोक्षाजनानामितियावत् ३७७ योमेत्पादित्वार्थमाह वमेति । श्रुतोद्वेदेनेत्यमित्यर्थेनवर्त्तिनःसर्वात्मभावःप्रदश्यंतैतथावपतोहंधर्मादिसकलपुरुषार्थरूपोऽन्नाविपदार्थरूपोदा
 त्तरूपश्चाहंभवाभिततोयोमामत्रादिरूपमनित्यादिभ्योददातिसदावापदात्मानंयमात्रसतितम्भवेरसतिसमंभवतस्यात्मत्वादित्यर्थः अपि(वचारेणे ७८ तत्रहेतुतथाऽदातुर्मुहृत्पुनश्चपत्त्वमाह अद्यांति ।
 यत्पतःकृपणं(नमृदंभिरंप्रतिदिनमिन्द्रियादिसपदेनुकालरूपेणांतैमृत्युरूपेणयाहममीत्यर्थः ७९ तिरस्करोमीति । तथायोयमादित्यमंडलांतस्थःस्वर्णवदेदीप्यमानःपुरुषो(निरतिशयज्ञानेश्वर्या
 दिमास्तःपुणोहमेवसर्वैतिरस्करोमिसर्वतजत्कृष्टोस्मीतियावत् ३८० ईदृशानुभवमकाशनेचिदुषःश्रुतेरिवकुरुष्वकथमिमेमनाविद्यायामवर्त्तेमित्याकारिकामयोनिक्तेत्याह एवमिति । एतदर्थ
 स्यइत्येव्याख्यातस्य तस्यहाबुद्ध्यादः उलंघ्याजः ३८१

॥ १५ ॥

प्रतिबन्धोऽन्तरात्तरणीनारायणेनमस्वेका ॥ भुक्तिस्ततोऽर्थः प्रतिभूनायणीयभावाय ॥ १ ॥ चतुर्थीविकासपितृमितिदुर्मतनोपपेक्षयेति वृत्तारापयोऽपिनिवदितिनारायणीयमितिचपति
 दृश्यतेतिरारापयकभामस्यनिर्गुणविद्यामात्रायेनार्थदत्तयितुमुपक्रमते विदुषेत्यादिना । यद्वृत्तन्यात्त्वात्तस्मादभिप्रेक्ष्यविदुषाभीष्टतेदेववारापणेनारायणप्रतिपक्षेऽर्थेप्रतिपाद्यतयास्थितमप
 वापेक्षसृष्टिविदुषोऽज्ञाप्यप्रत्युक्तिः ३८२ तत्रप्रथमकंदिकार्थेदर्शयति आनंदारमेतिसदृशभिः । अविद्यामलमेवेत्संसारसागरेतदेतमंतस्यानेकजातीयस्यभुवनस्यचमयेवरमःपुमानानंददात्मज
 नवतशुद्धःसमभुगतोवर्ततेइतिद्वयोरर्थः ८३ । ८४ संनसंसारेणावच्छेदुंमनसोऽतिमहत्वादिस्याद स्वर्गस्यापीति । स्वर्गस्योन्नतत्वेनप्रसिद्धस्याप्युपरिहादपयीश्वरोभवति गगनाद्यपेक्षयातिमहत्वात्
 यतोऽसर्वगोवर्ततेइत्यर्थः ८५ वर्ततेइति । पथमपदपूर्वोत्त्वयि यथैवःशुक्लपदोकेनत्वमकाशेनैवत्वमप्यज्योतिषामाणिनांचसुरादीनिहरणाभ्यंतर्पमितयाप्रविष्टः कीदृशानिचसुरादीनि ज्योतिः
 परोक्तान्प्रविष्टेवादितादिभेदेनाभ्यात्मरूपेणचरित्तानीत्वर्थः ३८६ सम्यगात्मत्वयेति । अपेक्षूलसूत्रमकारणोपाधिकत्वेनविराडादिसंज्ञःसम्यगात्मत्वयासर्वस्यमुखात्मव्यावृष्टिपरवाविधा

विदुषागीयतेयद्विब्रह्मतत्त्वंमयेरितम् ॥ सावधानमनाभूत्वागृणुनारायणोस्थितम् ३८२ आनंदात्मास्वयंज्योतिरविद्यायाःपरःपुमान् ॥ संसारसागरेऽपेक्ष्यवि
 द्याजलदूरीते ८३ यस्मिंस्तिष्ठंतिसततंभुवनानिचतुर्दश ॥ अनेकभुवनस्यास्यमध्येगगनसन्निभः ८४ स्वर्गस्यापितथैवायमुपरिष्ठात्महेश्वरः ॥ गगनादेश्वमह
 तोमहीयान्सर्वगोयतः ८५ वर्ततेयश्चशुक्लेनस्त्रप्रमेणात्मतेजसा ॥ ज्योतीपिचसुरादीनित्वधिदेवादिरूपतः ॥ स्थितानिप्राणिनांदेवःप्रविष्टोऽगगनोपमः ३८६
 सम्यगात्मतयासृष्टेरनुसृष्टिविधायकः ॥ प्रजापतिरयंदेवोविगट्सूत्रंतथेश्वरः ८७ स्थावराणांचराणांचह्यधिदेवादिभेदिनाम् ॥ चरतिप्राणिनांमभेसांतर्हृदयस्य
 नि ८८ यस्मिन्समग्ररुद्धंजगदेतच्चराचरम् ॥ उत्पत्तौचस्थितौतद्वत्प्रलयेचमहेश्वरे ८९ अधितिष्ठंतियस्मिंश्चविश्वेदेवाःस्वात्सवाः ॥ मृतंभव्यंभवच्चैतद्विश्वमा
 हुस्तं ३९० आनंदात्मस्वरूपंयादेदंक्षरणजितम् ॥ आत्मन्याकाशरूपेस्तिस्वमहिम्निचसर्वदा ९१ येनावृत्तंनभस्तद्वत्स्वर्गोभूमिश्चविस्तृता ॥ आदि
 त्वोयेनतदीतःस्त्रप्रमेणात्मतेजसा ॥ तपस्यविरतंसर्वलोकमंडलमध्यमः ९२ संसारसामरेऽसूत्रभूतमंतःसदैवयम् ॥ जगत्पटात्मनानित्यंवर्यतिकवयोजनाः ३९३
 तंवायायथातद्वर्णयतिमहेश्वरम् ॥ जगत्पटव्यंसमापन्नमवाहृन्नसमोऽक्षरम् ३९४

स्थावराणांमिति ३८८ भुक्तोत्तंविद्येतांमस्याधीनयावर्ततेइत्यर्थेदस्यज्ञाह परिमिति । सर्वजगत्सनापतिमन्त्रमवकृत्पदधीनमित्यर्थः ३८९ नदेवलोहलौकिकेजगदेतदधीनंकिंतुपरोक्षदे
 वाधिक्रम्यपीतयाऽअधितिष्ठन्तीति । अधीनोक्तयापसक्तभेदेनारपति भूतमिति । तदेवउक्तत्वरूपमेव संप्रदादित्यर्थेऽरूपश्रोतस्यआदितिपदस्यस्यास्त्वान्विश्वमिति ३९० ननुक्तमात्मरूपंकुत्रस्थित
 मितिषेड्योमपदोक्तेश्वेदमिहोक्त्याह आनंदात्मने । यदिदंविजितंविदाकाशरूपेस्वमाहिम्नैवस्थितमित्यर्थः ३९१ येनेति । आहुतेवेष्टितमाकाशादिकेयेनयेनवादिषोषितैतज्यज्योतिषाप्रकाशि
 तस्तपतिभानीत्यर्थः ३९२ संसारेति । यथानृवायाःमृत्रपटभावावर्णयितस्तानपतितथायमनेदेवसंसारसमुद्रंतमंतःसकृत्पदार्थात्मकपटाभांसूत्रभूतंकवयज्जगत्वात्मकीकमभूतयोजगत्पटात्मनावयं
 तितत्पटात्तानाप्रवागाद्यविषयत्ववितादात्म्येनजगत्सनापदस्ववर्णनमितिद्वयोरर्थः अर्थभावः यथापटवर्णनेसूत्ररूपेववर्णनंयदस्यतवतिरिक्तत्वाभावात्तथाकवयपराधीनसत्ताकंजगद्वर्णयतःपरमे
 श्वरमेववर्णयति यथोक्तंवेदस्तुतो ' जतश्चरयोदधुस्त्वयिभनोवचनापरितंकथमथथाभवतिभुविदत्तदानिनुत्वात् ' इति । भुत्पेतरं ' यद्वेमेयीपापांगार्यतिष्ठमेवेतंगार्यति ' इति ३९३ । ३९४

यस्मिन्नेतस्मिन्नीश्वरेऽव्यक्तत्वात्सर्वविशेषशून्यत्वरूपात्तत्वात्सर्वोत्पत्त्यादभवेन भ्रमं नरपसिद्धे सर्वोऽप्यजाः सदातिष्ठतीत्याह यस्मिन्निनि ३२५ यस्मादिति । यस्मादभिराद-पत्रोत्तमशोनिर्त
गत्प्रसवाङ्कुरभूतोदिरप्यगर्भस्तीपपशोक्तजलपधानपंचभूतैः सर्वाः प्रजाः ससर्जतप्रभृतिभ्योऽप्युत्पत्तिरूपैः प्रजाः ससर्ज
तिद्वयोरर्थः ३२६ ३२७ अत इति । अतश्चिरादद्वितीयात्प्रत्यक्षणात्परं मुच्यते दुर्लभं किंचिच्चिन्ति तत्र हेतुतयाऽपीयस्मात्प्रतिपत्त्याह अणोऽपि न्यादिना ३२८ अनंतमिति । यदेतद्व्याप्ति
शीघ्रत्वादनंतविश्वकारणत्वात्पुराणसंखिलासमायात्मनात्तमसः परं च पसिद्धे वेदोत्पत्तिरूपैः ३२९ द्वितीयकंडिकाप्रमाणं व्यापार इति दशभिः । योऽप्यमानसः शास्त्री योऽन्यापारः मयनरंजः का
पिकस्तु सत्यसंज्ञः अवश्यमाविष्कृतत्वात् सद्भिषोऽप्यपारस्तत्त्वात्तत्त्वं च सर्वानां सुखदहानीयमवेनोक्तमित्यर्थः तथा ते वेदापूर्वरूपमाहः जगद्व्युदपवीजभूमिर्मापि प्रजगो विवृ
तिरिति यावदिति ४०० । ४०१ जानमिति । तथातीतादिरूपप्रभृतः प्रतिमाध्यात्मत्वात्संसारकृत्वाभिन्वेन पदं कृतमनदेवाऽप्यदिष्टमिति संबंधः तत्रार्थसंभवकाशविदूषणमृतं मोक्षः आपः मयः

यस्मिन्व्यक्तरूपेस्मिन्मुक्तप्रेजगदीश्वरे ॥ कालत्रयेऽतिष्ठते प्रजाः सर्वाश्चराचराः ३२५ यस्माज्जातो जगद्योनिर्वहलोकपिनामहः ॥ अग्रधानैर्महामुनैः समर्ज
निखिलाः प्रजाः ॥ भूमौ ब्रह्मांडरूपायां ब्रीह्याद्योपधिरूपतः ३२६ पुरुषाश्च पशूस्तद्व्योविशत्यत्र सर्वदा ॥ चराचराणि भूतानि तथानानाविधात्मना ३२७
अतः परं न किंचित्स्यात्सूक्ष्मब्रह्मात्मरूपतः ॥ अणोरणीय एतत्स्यान्महीधो महतोऽपि च ॥ परात्परमिदं ब्रह्म तत्र व्यक्तरूपकम् ३२८ अनंतं मेदं शून्यत्वात्पुणं
विश्वरूपभूत ॥ परस्तातमसोमायातत्कार्या ब्रह्मसदैवयः ९९ व्यापारो मानसस्तत्स्याच्छास्त्रीयः कायिकोऽपि वा ॥ कृतमन्याभिधोयोगफलं च्छनिदं हिनाम् ४००
करीनां सूत्रभूतं च ब्रह्म यद्विवर्तते ॥ इष्टपूर्तं च तन्माहुर्बहुधा विश्वरूपकम् ४०१ जातं च जायमानं च विश्वं यस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ नाभिः संसारचक्रस्य ब्रह्मविद्विष्यदी
रितम् ४०२ अग्निस्तदेतदायुस्तत्सूर्यस्तच्चंद्रमाः ॥ तदेवहीतममृतं तदापः सप्रजापतिः ४०३ निमेषाजज्ञे तस्माद्ब्रह्मणः सर्वरूपिणः ॥ स्वभानात्पुरुषात्म
वेद्याधिक्येन सहस्रधा ४०४ कलाः काष्ठा मुहूर्ताश्च ह्यहोरात्राश्च सर्वशः ॥ अर्द्धमासास्तथामासाः कृतुभिः सह वत्सराः ४०५ अपस्तथात्रिलोकां च पृष्ठा सदुदुहपु
मान् ॥ नानाभोगस्वरूपं तत्पयोः सुखरूपकम् ४०६ नैनमूर्ध्वनतिर्यक् क्रममध्येऽपि च कश्चन ॥ पश्यग्रहीत तस्येष्टे कोऽपि तस्य महात्मनः ४०७ महद्यशोऽत्र नाम
स्याददृश्यात्मस्वरूपिणः ॥ चक्षुषा कोऽपि नात्मानं पश्यत्यत्र कदाचन ॥ हीनो रूपादिभिर्वस्मादिद्विवैश्वनरगम्यते ४०८ हृदयस्थेन बोधेनानियंत्रामनसोऽपि च ॥
गम्यं ये विदुरात्मानं ते मंत्रं त्यमृता अपि ४०९

भूतानि प्रजापतिविरचिते द्वयोरर्थः ४०२ । ४०३ एतस्मादेव निमेषादिरूपकालावयवोत्पत्तिरित्याह निमेषाद्विद्वान्मां । स्वभानात्स्वप्रकाशतात्त्विकविशिष्टयौतवशात्तनः कलादिव
रूपकोशतः मसिद्धं ४०४ । ४०५ अत इति । एवं सृष्टासदेवोपः पंचभूतानि तन्मयी त्रिलोकां च वेनुवदुदुहपुतदहनलक्षं दुर्गंधं तु हृदये वयं नानाविधभोगस्वरूपमिति पश्यः ४०६ अस्याविषयस्वभा
वतामाह नैनमिति । द्वितीयपक्षस्य पदस्योत्तरेणान्वयः एतदेवं जगतः कदाचिदेष्टेऽन्विच्छन् कोऽपि नृहीतवान् अतएवास्वेष्टोनिधंतापि कोऽपि नास्तीत्यर्थः ४०७ महदिति । तस्यात्मत्वेन
निरतिशयमेवास्त्वत्सुखं नाममदृश्यात्तत्त्वात्कारमुक्तम् तथाप्यरूपादिहीनत्ववत्सराद्यभोगादित्यर्थः ४०८ कथमस्योचितं विवर्तितेन कृत्स्नया तदाकारबुद्धयेत्याह हृदयस्थेनेति । हृदि
कात्प्रसृतं गतेन बोधेन बुद्धिरूपेण मनसः क्षविकल्पकस्य विवर्तनेन मयमिमं देवं ये जानाते तेषु क्ता भवन्तीत्यर्थः ४०९

अथोपनिषद्व्याख्यानप्रसंगेनंतरं मध्यः संभृतस्यादय उच्यते मंत्राः पृथग्वाहिरण्यमर्चयन्त्यो सोममंत्राः पाठस्तस्मिन् कृतं तत्राह्वयपादीनामर्चमाह अथमेवेत्येवमादिसिद्धिश्चोक्तः । आदित्यमंडलांतर्गतं
 त्वेनममस्वरूपममस्तूपते तथादि योदेवोऽमोऽप्यवानसुरमभूतेभ्यः पृथिन्युपलसितस्तुल्यभूतानां योरस्तः पूर्वानुष्ठितोपासनामभ्यन्तेनोभयनः परिणामस्तस्मात्तथाविश्वं कर्मकायैवस्यतथाभूतात्
 रस्माद्दृष्टो जगत्पटसुभूतात्कालात्मकायोदेवोदिरण्यमर्चयेन्नानरादिसंज्ञः सर्वजगतोऽपि हिरुवात्समष्टित्वेनाधिकउत्पन्नः अस्मिन्लोकेऽपि जगत्समुत्पत्तिसमवर्तत कीदृशः प्रथमः शारीरः 'सर्वे
 मरीचीमथमःसर्वेपुरुषउच्यते । आदिकर्तृसंभूतानांमहाभेसमवर्तत'इतिस्मृतं: तस्यप्रथमशारीरस्यकृपंविश्वं सर्वसर्वमपंचमयम् अथमेवदेवोनारायणाख्यस्त्वष्टा आदित्यमंडलांतस्थः सन् जगतीधरको
 विनिर्ममेसत्ताभानादिविशिष्टकृतवानित्यर्थः अयंकः यमेनं ब्रह्मविद्ययापुमानधिकारीलभतेइतिप्रमाणंयोजना ४१० । ४११ । ४१२ आदित्यमंडलांतस्थोनारायणपुरुषस्यदाना
 विधोपाधिकविशेषानुगतस्वापिपारमार्थिकंस्वरूपमित्याह स्वभावेति । अस्यपुरुषस्यप्रथमशारीरादिसंज्ञस्तत्त्वदेवनारायणतत्त्वस्वभावसिद्धमाजानसिद्धं पारमार्थिकमिति यावत्तादर्थ्यरूपम्
 तत्किं यस्मिन् पूर्वमनंतत्वमिदं भूतवचिदनावादिभिर्लक्षितमित्यर्थः ४१३ तस्मिन् रूपेऽस्तत्त्वज्ञं कार्यं ब्रह्माकारिणः स्वामुभवविरोधेननिरस्यति वेदाहमिति । तादृशं नारायणरूपमायात्सम्यक्तम

अथमेवपुरादेवोजातोऽब्रह्मगोलके ॥ पृथिवीरसतश्चापिलोकेस्मिन्समवर्तत ४१० ब्रह्मणःसूत्रतो नित्यात्परस्माद्विश्वकर्मणः ॥ अधिकःसर्वजगतःशारीरःप्रथ
 मोदियः ४११ त्वष्टात्रजगतोधातातस्यरूपंविनिर्ममे ॥ विश्वरूपंपुमानेतित्यंनित्यंस्वात्मबोधनात् ४१२ स्वभावसिद्धंरूपंतदग्रेयत्पुरुषस्यहि ॥ अभूदनंतम
 गुणमस्मात्पुरुषजन्मनः ४१३ वेदाहमेतंपुरुषमहांतसूर्यवर्चसम् ॥ परस्तात्तपसोऽप्योतिरानंदात्मस्वयंप्रथमम् ४१४ जानत्रेवंतात्मानमहंब्रह्मेतिनिश्चितम् ॥
 अस्मिन्देहेमृतोभूत्वाब्रह्मसन्नब्रह्मयातिसः ॥ ब्रह्मप्राप्त्येनमार्गोऽन्योविद्यतेब्रह्मबोधनात् ४१५ अयंप्रजापतिर्धृत्वाचरत्यंतःशरीरिणाम् ॥ गर्भेशिशुर्यथामातुर्वहु
 धात्रविजायते ४१६ अजायमानस्तस्यास्यर्धाजानंतिकारणम् ॥ मरीचीनां हि सूर्यादिर्योदेवेच्छंतिवेधमः ॥ आनंदात्मस्वरूपंयत्कारणंतत्रचापरम् ४१७
 बन्दिवागादिदेवार्थयआतपतिसर्वदा ॥ पुरोहितश्चदेवानामभूद्यश्चष्टस्पतिः ४१८ देवेभ्यश्चपुराजातो नमस्तस्मैमहात्मने ॥ तत्रसेब्रह्मणेशुदस्वप्रकाश
 स्वरूपिणे ४१९

सःपरंपर्यज्योतिरानन्दात्मकंस्वयंप्रकाशं चतस्रंभस्मशरीरमित्यर्थः ४१४ अथोपि योमहदेवंपुरुषमहंब्रह्मेवेवंदेवसोऽस्मिन्देहेतत्त्वब्रह्मसंभूतः केवलंब्रह्मयातिपतौत्यंपुरुषोऽज्ञानैकलभ्यइत्याह
 जानत्रेवमिति । तस्मादित्यांतःस्थम् ४१५ अस्यज्ञानविश्रांस्कृत्यैवस्तत्रत्वंपदार्थंशोचनमाह अयमितिद्रष्टा । अथमादित्यांतःस्थःपरःपुरुषःमजापतिरूपेणसर्वेशरीरिणामंतःस्थित्वानना
 विधुष्टांष्टकुर्वन्नरति कीदृशोऽनायमानउपाधिजगत्सत्त्वेपिवस्तुतो जन्मराहतः तस्यास्यमजापत्यख्यस्यमायाकमलरूपस्यकारणमधिष्ठानं शुद्धंरूपधीराःकुसलास्तपति कथं यदिवायथातू
 योदिर्मरीचीनांकारणसूर्यमंडलादिकमिच्छंतिनम्यकारणहारीचयःसंभवंतिनथावेदसःमजापत्यख्यस्यकारणशुद्धं सर्वोतस्त्वैवावपश्यंतीतिह्योरर्थः ४१६ । ४१७ तत्त्वदार्थंशोचयंतद्वारा
 धनस्यचित्तशुद्धिहेतोर्विधामप्याह बन्दिःस्यादिना । बन्दिःस्यदोदेवाःसमष्टिमताःप्रसिद्धावाक्याण्यदयस्त्वाध्यात्मिकास्तेषां सर्वेषामुपकारायमादिःपयंमंडलःस्थभासं सत्तपतिवियोततेप
 स्यचविभूतिर्देवपुरोहितोब्रह्मस्पतिरित्यर्थः ४१८ देवेभ्यश्चेति । यश्चविभूतिभूतेभ्यःसर्वदेवेभ्यःपूर्वजगत्प्राणात्मकादित्यरूपेणमातुर्भूतस्तस्मैदेवायस्वमकाशचैतन्यज्योतिषारोचमानायमप्ररूप
 यनमःप्रवर्द्धाभावेतिस्वार्थः श्रुतोऽब्रह्मण्यदवपत्यार्थकज्ञत्पयज्यावित्पयंमंडलमावास्याभिमायेणेतिबोधम् ४१९

तेनपरमेष्ठेणाप्येवोदेव्योदसहस्राह आनंदात्मैति । हेपुराजानंदरूपमादिः परं प्रधानविभूतिर्गणेशोऽधिकारिणो नमस्कारं कुर्वन् । एवंविज्ञापनमस्कारेणसीपापानां ज्ञानार्थं भविष्यतीत्यर्थः ४२० अथ वरः कदा दत्तकपाकांक्षायां दाद्वैः प्राथितं तदेति दत्तं यन्नुच्यते मित्यादिर्दत्तार्थमाह दीतिमंतमिति चतुर्भिः । पुर्वदेवाद्यपुत्रेणोपमानेन सादिन्येन तान्वापन्नं भगवतं नमस्कारेण पादुभूतकृतं वतस्तं च मन्त्रोक्तं देवमिदं भक्त्या धितव्यं ततः तेन दत्तं वरं प्रतिष्ठापितं वरकामनयेति पादवदिति द्वयोरर्थः ४२१ । ४२२ देवपार्थनामभिनयति आनंदात्मैति । जगदात्मने सकलजगदात्मकविग्रहापनमस्यति नमस्कारोति ४२३ इत्युक्तेति । इत्येवैः प्राथितं सति भगवता स उक्तं योऽप्येवोदसहस्राहं योजानातिरूपविदुषो वसेत् सर्वदेवा भवेत्तीत्यर्थः ४२४ उत्तरार्द्धार्थमाह एवमिति । नमस्कारविषयं देवतानां गुह्यमोप्येवमदानात् सकलं यद्वा योजानातिरूपविदुषो वसेत् सर्वदेवा भवेत्तीत्यर्थः ४२५ एवंमार्थमाह स्तुतिमिति द्वाभ्यां । नमस्कारं कुर्वन् सतिमांस्तुतिं कुर्वन् इमां कामताह श्रीः श्रेति । श्रीरेश्याभिमानिनिदेवतालक्ष्मीः सौंदर्याभिमानिनी देवता एते द्वे वरयोभूते वरपदेति पादु दिनरात्रिश्च एतां कालोत्तराद्विच्छिन्नं वेत्तवपार्थं ध्यानीषी नक्षत्राणि तारागणादीति लक्ष्मणं तत्त्वं ररवति तथाऽधिकुमारको सादृश्येन कश्चि कुमारवत्तद्वत्त्वेन वरं ध्यानीषी वापृथिव्योऽप्येवमस्त्वत्तत्त्वादीनां प्राप्तिरिति द्वयोरर्थः ४२६

आनंदात्मस्वरूपाय मह्यं कुर्वन्तु वर्णिनः ॥ एवमेषामिदं ज्ञानं बहुधा यत्समीरितम् ॥ भविष्यति सुराः पापप्रज्ञया च दुद्धचेतसाम् ४२० दीतिमंतं महात्मानं ब्रह्मपुत्रं नमस्यथा ॥ प्रकटं कृतं वतस्ते देवा वनिहपुरोगमाः २१ ब्रह्मानंदात्मरूपं तन्नमसा प्रकटीकृतम् ॥ पुरा काले बुभुक्षेद्वास्ते न दत्तं वरं प्राप्ति २२ आनंदात्मस्वरूपाय भवते जगदात्मने ॥ यो नमस्यति तस्य त्वं प्रकटीभव सर्वदा २३ इत्युक्ते तेन दत्तः स वरो ब्रह्मस्वरूपिणा ॥ नमतस्तत एवात्मा प्रत्यक्षो ब्रह्मजायते २४ एवं देवता गुह्यं नमस्कारं प्राप्तिदिनः ॥ विद्या तस्य गोदेवा भवति सकला अपि ४२५ स्तुतिं चेमां प्रकुर्वीत स्वात्मज्ञानप्रसिद्धये ॥ कुर्वीत नमस्कारं ब्रह्मणे परमेश्वरे ४२६ श्रीश्च लक्ष्मीश्चेतः पत्न्यौ पार्श्वे रात्रिस्तथा दिवा ॥ नक्षत्राणि च ते रूपं व्यातमधिकुमारको ४२७ इष्टं मे कुह देवेश ह्यमुं सर्वं स्वयं प्रभम् ॥ आनंदात्मानमात्मस्थं प्रकटीकुरु ते नमः ४२८ हिरण्यगर्भो भगवानग्रेयः समवर्तत ॥ भूतस्य पतिरेकश्च जात आसीन् महेश्वरः ४२९ त्रिलोकीं घृतवानादौ महास्तं भो यथा गृहम् ॥ तस्मै देवाय हविषास्वर्णांश्रमजेन हि ॥ परिचर्यायं कुर्षु एकस्मै ज्ञानहेतवे ४३० प्राजतो जनतो यश्च व्यापारमधिकुर्वतः ॥ इन्द्रियैर्ज्ञानकर्माख्यैराजामुन्महिषान्वितः ॥ इत्थं शार्थरूपः सत्यश्चेद्विचतुष्पदाम् ४३१

४२७ वरपार्थनात्मकस्य वस्तुस्थार्थमाह इष्टमिति । हे देवेश सर्वार्थमिष्टं कुर्वन्तु स्वयं प्रभकां ज्ञानरूपं लोकां प्रकटीकुरु त्वं नमोस्ति त्वत्त्वर्थः अनेदं चोपपन्नं नमस्कारस्य सर्ववर्षार्थं विष्णुरूपत्वे महावाक्यार्थलभ्यमिति ४२८ एवं देवानां तयामित्वेन नारायणरूपं वदन्ति तत्र हिरण्यगर्भमतिपार्थमित्वेन नमस्तुतिपादकां हिरण्यगर्भे इत्यादीनामर्थमाह हिरण्यगर्भ इत्याद्येकं विंशतिश्लोकैः । यो हिरण्यगर्भः पूर्वमादुर्भूतसकलस्य भूतस्य कार्यवर्गस्य सको महेश्वर आसीत् त्रिलोकीं सर्वगुह्यं तं भवद्भूतं तं तस्मै हिरण्यगर्भरूपाय एकस्मै देवा वर्तमानं विभूतं स्वर्णं श्रमजानुष्ये अहविषा परिचर्यां कुर्वन् इति द्वयोरर्थः श्रुतीं कर्म इत्यतः पूर्ववैकारलोप इति भावः ४२९ । ४३० अथ द्वितीयादिर्ब्रह्मा जगत्तु यं परं देवनिबद्धा यत्त्वेन विहाय कर्मव्याप्यमाह प्राणत इत्यादिना । श्रुतीमिषा तु श्रुतार्थः इत्यवमित्यमित्यर्थकम् तथा च ये देवः पाणतः प्राणान् नारायणतो ज्ञानं विद्यादिभिर्मर्षापादुर्बुद्धं तत्त्वमस्येन वरं स्मरामाधिपतिरासीत् यस्मै त्वं सर्वं प्रभमेश्वरत्वेनाहुतस्त्वोद्विषां चतुष्पदार्थं इत्यर्थः पत्न्या

तृतीयाध्यायः आत्मानमितिहास्याः । यद्यत्तत्त्वज्ञानेनान्मानंस्वातिबलंस्वात्मानमितिहीयेमिनिवेनमुतेः आत्मसन्निवेशसलाभहितद्वयः तथाप्यवपुषिस्थित्वासत्तदेवाद्यकारावर्ततेत्यर्थः ४३२
 मक्षिणवदस्यापिप्याइत्यर्थः अथवाआक्षिप्यमित्यर्थः प्राप्तादित्येवइत्याक्षयेनाह यस्येति स्पष्टम् ४३३ चतुर्थीध्यायः हिमवदितिहास्याः । हिमालयाधोमिरयोपस्यजगदिधारेकस्यंभीहमाविभूति
 रूपाः अथवामिरपइमेपरीच्छिन्नाएवयस्यदेवस्यमहिमिमानुभास्येतादात्मइतिभुतियोजनामुच्यतेनमृचयति मरीयानत्यधिकः ४३४ पातालैरिति । तथापस्यशिबुवद्विरतःपातालाःसमुद्रा
 शर्कःबापुष्करिणीस्थानीयाः कीदृशाःसमुद्राः महामिरयोहिमवदादयस्तदमृचयेयते तवार्कपविशःकोषाश्चपस्यबाहुभूताः ४३५ एकमार्थमाह रत्नमेनेति । तथाश्रुतीकंदसीपदेकियादापुष्पिन्यौ
 पत्कहृत्तरमपेनविधुतेधारितेस्थितेस्तयोपदेवंनिर्दिशेतात्पर्यमेनसाक्षेताभ्यापतः । ध्यायविपुषिचीप्याएतियौःइतिच्छंदोमभूतेः कीदृशोऽभोभमानेऽक्षविस्मत्त्वादिन्यर्थः ४३६ आधिक्येनेति ।
 तथायत्रमाधित्यआधिक्येनोदिनःपसिद्धोरनिविधिवंध्यातिभ्रमविसदायतोभीतक्यर्थः ४३७ पञ्चमार्थमाह उमेतित्रिभिः । एहिभूतिभिर्दिहादिभिर्वर्तुंकुत्वात्तयोःस्वर्गलोकउग्रत्वेनप्रसिद्धातथा

आत्मानंयश्चजंतुनांदातिस्वात्मबोधतः ॥ बलंभवपुषिस्थित्वायंचविश्वउपासते ४३२ यस्यशिप्याइमेदेवाःप्राप्ताश्चयतआशिषः ॥ छायावद्यस्यवर्तेतेमोक्ष
 मृत्युचकिंकरो ४३३ हिमवत्प्रमुखायस्यमिरयोमहिमेरिताः ॥ हिमवत्प्रभृतिभ्योवामरीयान्महिमाविभोः ४३४ पातालैःसहितायस्यसमुद्रामुमिसंश्रयाः ॥ म
 हागिरितटाकीडातटाकास्तेशिरोरिव ॥ दिशश्चदिशस्तदयस्यबाहुःप्रकीर्तितः ४३५ रक्षणेनचयस्येमेविष्टतेतिष्ठतःसदा ॥ शोभितेयंसदात्मस्यमैक्षेतामक्ष
 विसमे ॥ मनसास्वात्मनोरूपंसर्वधर्मविवर्जितम् ४३६ आधिक्येनचयत्रायमुदितोभमवान्रविः ॥ विविधंथातिसततंदिवात्रौचभीतवत् ४३७ उग्रायेनच
 भात्येषाक्षत्रधर्मस्तासदा । चौरैर्ब्रह्मादिरूपेणपृथिवीचातिनिश्चला ॥ दृढाजलोस्थितानित्यंननिमज्जातिनौरिव ३७ स्वर्गलोकस्तथाकाशोयेनस्तंभात्मनाधृतः ॥
 ब्रह्मलोकश्चपतितिनैराश्रयविवर्जितः ४३९ योन्तरिक्षेजोजुष्टोभगवान्निषयोत्सुकः ॥ नित्यंदेववधूवक्रचंद्रस्थनयनोत्पल ॥ मानहीनश्चमृततंदेवप्रासादरूपभाक्
 ४४० मृतपंचकगर्भिण्योमहत्तोलोकसंश्रयाः ॥ आपोऽत्रेद्यात्मिकदेवयमापुर्विश्वरूपिणम् ॥ समुद्रमिवलौकिकयोदसंकुशलरूपिणम् ४४१ दृष्टानाश्चात्मनो
 गर्भेजनयंत्यःसमंततः ॥ लौकिकंवेदिकंतददग्निंसर्वार्थसाधकम् ४४२

यदनुगृहीतापुषिवीहवाकसत्वेनप्रसिद्धानानाभाराकांतापामपिउत्कृष्टनोब्रह्मलनिमज्जनविरहादित्यर्थः ४३८ स्वर्गेति । स्वर्गलोकस्तदुत्पलसितोऽत्ररिखलोकोनाकपदोकोब्रह्मलोकश्चएतेयेनस्तंभभूते
 नभृताइत्यर्थः ४३९ पौतरिइति । योभमवानंतरेक्षिबिमानादृढानामोमिकयेनदेवधूनान्मत्सरसावक्षयंदेव्यपितानिनयनोत्पलानिषयसाहसोभकतीत्यर्थः । अथवाविमानपदस्यमानहीनत्वमर्थः
 तत्रहेतुर्देवेत्यादि । देवानांसमक्षिप्यत्वांप्राप्तादभूतंमन्दिश्रभूतंवेधानरसंज्ञकरूपंभजतिसतचेतितदर्थः ४४० सप्तमार्थमाह भूतेतित्रिभिः । यथालौकिकप्रापोनपादिरूपाःसमुद्रमापुःपतित्वेनभूतव
 त्पतयामविद्याऽऽपाकृतंमृकृतिरितिप्रसिद्धातदृष्यापयोपदेवंविश्वरूपंसांमानपतित्वेनभूतवत्यःकीदृशः महत्त्वःतत्रहेतुःपंचभूतमर्भकत्वेनसर्वलोकधाधारत्वं तयाहेपंचमेगामित्राक्षयनवःरूपमिसर्व
 लोकाधारत्वमन्याकृतस्याकाशापदोक्तस्योक्तमिति पतित्वेनवरहेतुःसर्वज्ञत्वलक्षणंदस्तत्वमिति एतेनतस्यस्वतंत्रत्वंमुच्यते ४४१ दधानाएति । पुनःकीदृशस्तामाविद्यात्मिकायाः अग्निविराडा
 र्मभर्तुर्दिवंलगादिरूपलौकिकंस्वर्गीयमरूपेणमर्भेदवानाधारयंत्योजनयंत्यश्रेत्यर्थः ४४२

अर्पति । नञेवलमग्निरेवताभ्युत्पन्नः किन्तुमवेवामाप्सादिमिहानिदेविकदेवानांविधिरहःपाथोपितनस्तत्कार्यतादेवमाणस्याद्विदिनान्पाकुलत्वमप्युपपत्तेरित्यर्थः तथाचभ्रमेन'आपोमयः
माणः'इति ४४३ अष्टमार्थमाह एकएवेति । यदेवःताउक्तलक्षणाशयःस्वयंप्रकाशवेतनलक्षणातिशयिततेजस्तान्यलोकयत् नदीशरदिनानानासंस्कारसंभूतस्याकृतस्यदर्शनैकस्यापिशक्तिरिति
भाहः ४४४ सर्वात्मकइति । अहंतंप्रोक्षयितुंस्पर्षाकुर्वणस्तदेवैरिण्यममैरूपंशरणंगतोस्मीतिस्तदेवः ४४५ । ४४६ श्रोतस्पर्षित्यदस्यार्थमसादृश्येनवाङ्मनसागोचरत्वरूपदर्शयत्नमस्यामभि
नयति नमोस्त्विति । यस्मैकस्मैचित्तवत्कृमशयाय ४४७ मक्षमिति स्पर्ष ४४८ उक्तस्तुनेःकृतमाह एवमिति । इदंस्वप्नाकारुषम् ४४९ एवंवाचस्त्वेनोपस्यस्तमंत्राणांविश्वानरैरिण्यममंतादा
त्येननारायणपतिपादकानामर्धउक्तोधसाक्षान्प्रतिपादकस्वेषहातिवदेभिस्तंबभूयैतेत्यमंत्रसमुदायस्यार्थमाह एवदेवइत्येकविंशतिश्लोकैः । एयनारायणाभिधानांदेवःस्वयंप्रकाशःसर्वदिमादि
रूपोयतोऽमदेवैरिण्यममैरूपेणजयतःस्थूलसुषुम्भुवक्ष्यत्यर्थः ४५० ब्रह्माहेति । तथापमेवब्रह्मात्ममभक्तसैलोक्यशरीरोविश्वस्यैरिण्याप्यतीनागतवर्षमानशरीरकापिभूतानिवायमवेत्यर्थः

अग्निवागादिदेवानामप्यः प्राणोऽव्यजायत ॥ तामिर्विनाततोनायं प्रायस्तिष्ठत्यहर्निशम् ४४३ एकस्यपुमानयश्चमद्विज्ञाताव्यलोक्यत ॥ स्वेनसर्वगतनेवस्वप्न
भेणातितजसा ४४ सर्वात्मकश्चयोदेवोदेवानामधिदैवतम् ॥ हिरण्यगर्भतमहंमुमुक्षुःशरणगतः ४५ कुर्वाणःसततंतस्माएकस्मैहविगादिना ॥ सपर्यापम्पेशायब्र
ह्मणेऽयत्कजन्मने ४४६ नमोस्तुतेजसेतस्मैयस्मैरूपैचिदात्मने ॥ एकस्मैकापिसंस्थायपर्वगम्यायसर्वदा ४४७ मत्पुमुमुक्षुर्वैब्रह्मज्ञानंयच्छनुकश्चन ॥ सर्वा
त्मकोविहीनश्चधर्मैःसर्वैश्चिरंतनः ४४८ एवंहिस्तुवतोऽनित्यंतथेनंचनमस्यतः ॥ मुमुक्षोराःसविज्ञानमिदमेवप्रयच्छति ४४९ एषदेवःस्वयंज्योतिःप्रादेशोपिदि
शस्तथा ॥ सर्वाःपूर्वहियोजातोऽजमतःसूत्ररूपभाक् ४५० ब्रह्मांडगोल्कस्यापिगर्भेऽप्यव्यवस्थितः ॥ बहूनांचयथैवैषचतुर्विधशरीरभाक् ॥ जातोऽजनिप्यमा
णश्चसचैषपरिजायते ४५१ अंतर्मुखायमात्मानमीक्षंतेविश्वतोमुखम् ॥ सएवप्रतिभात्यात्मातस्यास्मिन्विश्वतोमुखः ४५२ विश्वतश्चक्षुगदिर्योविश्वतोऽवदन
स्तथा ॥ विश्वतःकरपादादिःसर्वभूतोऽयतःपुमान् ४५३ बाहुभ्यामिनपापारव्यपुण्याभ्याभूतपंचकैः ॥ सहिताभ्यामिदंविश्वंचतुर्विधशरीरभूत ४५४ सृष्टि
स्थितिविनाशेनसंयोजयतिनित्यशः ॥ देवोऽयंजनयन्द्यानापृथिव्यावेकएवहि ४५५

४५१ एवमदृष्टवैभोक्तृत्वप्रत्यक्षमाह अंतर्मुखादिति । विश्वः सर्वतोमुखं सामिभ्यं पश्यन्वधा श्रुतं यमस्य गृह्यः पश्यति स एवैव एवार्थिभ्योऽंतर्मुखीभावस्तथेति समाधौ प्रतिभाति । पास्तस्य समाहितस्य च
पुराणमाभवति विश्वतोमुखत्वाद् अत्राभ्यवेदिपत्यं कृत्वा सति संमुखं वाचा वै न विश्वतोमुखत्वं न स्यादिति भावः ४५२ आत्मत्वमेव स्फुटयति विश्वश्रुत्यादिरिति । विश्वानि सर्वाणि च सुरादीनि यस्य
स तथा एवमप्रेषि सर्वभूतः सर्वस्यात्मा ४५३ तत्र हेतुतया ज्ञानात्मादिकारणत्वमाह बाहुभ्यामिति द्वाभ्यां । श्रोतसमुच्चयसंज्ञक्यवहितेन युक्तस्य नम्रघातोः संघोजनमर्थः संपतप्रज्ञत्वेन पतनात्मकवि
नाशवाञ्छेन नम्रमिदं कमुपलसितं तथा च पुण्यपापभ्यामधीनत्वेन बाहुभ्यामिविषयद्विषयभूतव्यापृताभ्यां न रासुजादिभ्यस्तु विषयस्यैव रास्यकविभ्यो जन्मरहितभवेन संघोजयति मयदेवः किं कुर्वन्
पापापुंथिन्यैककर्माद्यैकोऽहोऽसह्य एव जनयन्सज्जितद्वयोर्मयः ४५४ । ४५५

एतादृशभाराद्यन्तस्त्वं पूर्ववेनास्त्वेन सर्वेष्वेवोक्तस्तुत्यादिभिः शुद्धिचिन्नेन किञ्चायमात्रदेवतो कानुमदेष्यकरीकृतमित्याह वेन इति । श्रुतीवेन सर्वेष्वेव योः प्रोक्तसर्वेष्वेव चान्योऽश्वत्थवद्विदितान्यपि नोपपद्यते ४५६ वेनानुभवमेवाभिनयति यस्मिन्नित्यादिना । यस्मिन्नैकस्मिन्नाज्ञाविशेषलोकादिदिविषयेषु कृतमतिप्रसिद्धिपायतत्तत्पद्यते यत्र हीयते च पश्यते च रूपपदे सुप्रवेदोतः प्रोक्तश्च सर्वेश्वरीरेषु जीवरूपे यानुग्रहविश्वतमेतदेव सर्वविरम्यदायैव रूपेणासात्करोमीति त्रैलोक्यत्रयपाणामर्थः ४५७ । ४५८ । ४५९ पदानीति । 'पादोऽप्यविश्वामृताविशिषावस्यामृतं दिवि' इति स्तुर्येतरात् त्रयमवगम्यता तत्र भूता नामेकपादत्वाभिधानं त्रयपाणोनेतत्त्वस्यापनायनतुपरिमाणवोधनायेति भाष्ये स्पष्टं तथा चतुर्पदः बादवत्तुष्टपवतो ब्रह्मणः सर्वभूतलक्षणहभिन्नासायः पादा बुद्धिगुहायां साहित्यस्वैस्वरूपे स्थिता इत्यर्थः ४६० एतदिति । तस्मात्सिद्धयुक्तं पदं सदानं वरूपं सवितुः सूर्यमंडलांतरस्थस्वनारायणस्य ब्रह्मणः सर्वविधोपकारिवैवसात्करोतिसविदानस्माकं बंध्यादिरूप इति द्वयोः संबन्धः तत्र एव इति पदस्य पितेत्यर्थः विधाता ब्रह्मा ४६१ । ४६२ तत्रैतत्तत्त्वसर्वस्वभूतब्रह्मभाषमाह यत इति । यतोऽप्यविद्वान्वाग्रपदो कानितेजःस्थानानि सूर्ये च द्वादीनां भुवनानि पदात्मभूतब्रह्मैवेत्येवैजानादीत्यर्थः ४६३

वेनो नामपुराकाश्चिद्वर्ध्वः शुद्धमानसः ॥ उक्तस्तुतिमस्याद्यैर्द्वाम्रसनातनम् ॥ प्रोवाचानुमवं स्वस्थलोकानुग्रहकारकः ४५६ यस्मिन्नजमदिदं नित्यमेकस्मिन्नयतिष्ठते ॥ नानालोकादिसंयुक्तं तथा कालत्रयेषु हि ॥ यत उत्पद्यते यत्र लीयते चाखिलं तथा ४५७ ओतः प्रोक्तश्च लोकान्यपदे सौ सूत्ररूपभाक् ॥ जीवरूपश्च यो देवः स्थिरजं मरुविणाम् ४५८ एतं सर्वेश्वरीरेषु मंतं बुद्धिपुंसं स्थितम् ॥ आनंदात्मानमद्वैतमरणादिविवर्जितम् ४५९ पदानि त्रीणि यस्य स्युरात्मनः परमेश्विनः ॥ बुद्धिस्थानि मनुष्याणां सर्वदेवचतुष्टयः ४६० यस्तत्पादत्रयं वेदस्वप्नकांशगतद्वयम् ॥ सदं नंतं स देवास्य सवितुर्ब्रह्मरूपिणः ४६१ सनोऽप्युस्तथैवैष जननीचात्मरूपवान् ॥ विशाताच स एव स्यात्ततो न्योनेव कश्चन ४६२ यतः सर्वाणि धामानि तेजःस्थानानि सर्वतः ॥ भुवनानि स देवा यं ब्रह्मे ये वा न गच्छति ४६३ यत्र ब्रह्मादयो देवा मरणादिविवर्जितम् ॥ प्राप्नुवन्ति स दामोक्षमहं ब्रह्मेति बोधतः ॥ तृतीयस्यात्मनीशाने विश्वमायाविवर्जिते ४६४ स्थानानि त्रिसते जासि मेरयंतो जनेष्वपि ॥ भक्तेषु वरदानाद्यैः सर्वे दामकवत्सलाः ४६५ द्यावापृथिव्योः परितोऽयं तिस्र्युपर्यधः ॥ लोकानपि दिशस्तद्वत्स्वर्गाद्यान्गोलकांतरे ४६६ अवश्यं भाविनः कर्मकार्पासस्य फलात्मनः ॥ तंतुं सूत्रात्मरूपं तं निःसृज्ये हजगत्पटे ४६७

एतद्ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मैवेवाव्ययः सार्द्धिमात्राद्वरपाद यत्रेति चतुर्भिः । यत्र उक्तलक्षणमिन्द्राभिज्ञतो यो यमर्ह इत्याकारको बोधस्तेनाग्नेस्तिसि ब्रह्मदेवा बोधसात्मा प्रवन्ति कीदृशो यमर्ह इति स्तुल्लभ्यकारणलक्षणोऽर्वाचीनां मध्ये नृतीयस्यान्याकृतस्वे शानेऽपि वतो जलध्वस्वरूपेण युद्धे इत्यर्थः ४६४ न केवलं मोक्षमेव मात्राः किंतु ब्रह्मभक्तेषु वरदानां विस्तरार्थं यमोऽप्याह स्थानानीति । कीदृशास्ते देवाः सते जासि ते जासि तिस्र्येव स्थानानि भुवनानि भक्तजनेषु मेरयंतः मयः कृतः अनुग्रहादित्यर्थः ४६५ तेषां सर्वलोकेषु कायचाराणि भवन्तीत्याह द्यावेति । द्यौर्लोकस्य विवरण उपर्यधो मध्यस्थानीति तथा च आकाशपृथिव्योः सर्वतोऽहं मानान् लोकान् नृपति यथेच्छमस्ति च ते देवा ब्रह्मा विदु इत्यर्थः ४६६ सूत्रात्मरूपेति तत्साक्षात्करेदारमित्याह अवश्यं भवितुं इत्यादि । अवश्यं भाविफलकत्वेन कृतपदोक्तपात्राविकर्मकार्पासवृक्षस्थानीयं तज्जगत्पूर्वकार्पासफलस्थानीयं संपूर्वास्वानि स्थूल सूक्ष्म सूतानि तंतुस्थानीयानि तच्छरीरं शरीरं पितंतुस्थानीयस्तं जगत्पदे विस्त्रयसंस्त्रयमपि तत्त्वाऽनुगतं बुद्धे तियावत् श्रुतौ च तथातोऽर्थनामस्य मयोः ४६७

तेनेति । तेनेष्वेणसंभवदभुगतयाहेष्टनेपलक्षितं निजं वपुरसंभवंतस्वमयसंसाक्षात्कृतवानस्मीत्यर्थः । तत्रहेतुतथासूत्रात्मनिरूपस्यविशेषमाणस्यनेर्गुणेनावस्थानमाह सूत्रान्वयमिति । ४५८ सूत्रसूत्रात्मनःस्वरूपम् ४६८ नकेवलमयैवेत्यविशेषेणब्रह्मात्मत्वंलभ्यं किंतुहिरण्यमर्भेणापीत्याह परीत्येतिट्याभ्या । स्वर्गादीन्लोकान्जगामुनादीनिभूतानिपंचाकाशादीनिवापुर्वार्यादिशःप्रदिशश्चपरीत्याभिन्याप्यजःकृष्टरूपोपासनत्वेनतस्मात्स्वत्वंलभ्येतिद्यावत् तथाप्यपरितुष्टापजापतिरित्यमर्भः शुभकर्मणांफलमपसरिरोपशामानमानोभिनवांस्तदेवस्वयंपकाशब्रह्मानंदेयामइनित्योर्थः । तथाचप्रत्यग्विचारणात्मलाभहेतुर्नबाह्यं चर्यमितिभावः ४६९ । ४७० सदसस्पतिमिहूतमित्यादिर्मन्त्राणांइमेमेमेइत्यादिर्मन्त्राणांतात्पर्याथमाह सदसस्पतिमिति । ' सर्वेदेवायत्सदमाप्तंति' इतिश्रुतेः सदसस्पतिमित्यादिभिर्मन्त्रैरप्यादिसंज्ञजडाजडदेवपरिरोपहितोयः परमात्मापतिपाद्यतेतद्वत्पुनर्विद्वत्भवतीतिपूर्ववत्संबंधः ४७१ अयमप्येवमंत्रस्यार्थमाह स्वयमित्यपि । स्वयंयत् । सविज्ञानरूपेणसर्वतद्व्यापीतादद्वयत्वेनानंदरूपाद्यस्यात्परमात्मनकसत्तात्पर्येकर्मफलं जेतितद्वाक्यमुक्तोपपत्तीतिपूर्ववत्संबंधः ४७२ अतस्तत्पदयोरर्थमाह मानसस्पति । मानसस्पतिः कर्मणः

तेनसूत्रात्मरूपेणतदपश्यनिजं वपुः ॥ सूत्रात्मतापरित्यज्यतदमूद्रसनिर्गुणम् ४६८ परित्यलोकात्राकाद्यान्मूतान्यापितथैवसः ॥ चतुर्विधानिपंचापिप्रदिशोपिदिशस्तथा ४६९ मजापतिः प्रथमजः फलयः कर्मणामिह ॥ आत्मनात्मानमालोच्यह्यात्मैवाभूत्स्वयंप्रथः ४७१ सदसस्पतिमित्यादिर्मन्त्रैर्नानाविधैरपि ॥ प्रतिपाद्योमहेशोयोजडाजडपुःस्थितः ४७१ स्वयंप्रकाशविज्ञानादानंदं आत्मस्वरूपिणः ॥ ऋतंसत्यंतथायस्मादुत्पन्नेकर्मणःफले ४७२ मानमस्यतुपूर्वस्यादुत्तरं कायजस्यहि ॥ ऋतंसत्यंचचंद्रार्कावितिकेचनपंडिताः ४७३ अजायतततोरात्रिः समुद्रोविविधस्तथा ॥ संवत्सरस्ततोजातः कालोयंभास्कगत्मकः ॥ अहश्चैवतथारात्रिकुरुतेयश्चरन्सदा ४७४ स्वतंत्रः परमेशानोयोजीवधनैर्यते ॥ इदं सर्वजमस्मृष्टासृजन्नपिविलक्षणम् ॥ पूर्वसृष्टेर्नकुरुतेकल्पेकल्पेजगन्मधुः ४७५ चतुर्विधानिभूतानिमहाभूतानिपंचच ॥ एकादशेन्द्रियाणीहपंचप्राणादयोपिच ॥ एतेभ्यःसमं देवोभिमशन्मूतभावनः ४७६ सूर्याचंद्रमसौधाता तथापूर्वमकल्पयत् ॥ दिवंचपृथिवीतद्रदंतारक्षंसमागणम् ४७७ यः पृथिव्यापुमानेषवरुणपापनाशनः ॥ पुरुषेणामुनासोपिसंसृष्टः पूर्ववत्प्रभुः ४७८

फलं पूर्वकृतपदोक्तं कायजस्यशरीरस्यसत्कर्मणः फलं तु जगत्सत्यपदोक्तमित्यर्थः । केचनकृतसत्यपदवाच्योर्ध्वाकाशोविष्णुस्तत्रवक्ष्यमाणेनपुनरुक्तिरेवास्वरसः ४७३ एवंपृथिकालेकतादित्सत्कर्मफलानामुदपाभिमुख्येसन्निराश्रितोक्तोपकारः समुद्रपदोक्तोप्यभयानानिसूत्रमभूतानिचोत्पन्नानितीत्याह अजायतेति । तदनंतरंअमर्भेनविचारजःपोविषाचक्रंयोरमाश्रित्यस्तद्वत्संवत्सराख्यः कालोजातइत्याह संवत्सरइति ४७४ स्वतंत्रइति । स्वतंत्रः सर्वस्यव्यापारवतोजगतोवक्षेत्तथाप्यिहापरमेशरोजीवधनसंज्ञहिरण्यमर्भोभूत्वाविश्वमन्पूर्वसृष्टेर्विलक्षणं कुरुतेइत्यर्थः ७५ चतुर्विधानीति । भूतानिमर्षणशरीराणि महाभूतानितदुपादानानिस्थूलभूतानि एतेभूतादिभिःसहसृषादिकंयथापूर्वपूर्वकल्पोयसमानंधाताहिरण्यमर्भः अकल्पयदितिद्वयोपोजना दिवंस्वर्गादीन्लोकंभामजोदीप्तीनां गणस्तस्मिन्निस्वर्गमित्यर्थः ४७६ । ४७७ यत्पृथिव्यामित्यादेरधमर्भजस्यंतस्मत्तात्पर्याथमाह यः पृथिव्यामिति । योयंरुणेदेवः सकलजन्मवशरीरपापस्यरजःपदोक्तस्वनाशकत्वेनपृथिव्यां प्रसिद्धः सोम्यमुनासवोत्सर्वसृष्ट्वादितिभिर्मन्त्रैरुपलक्षितेनपुरुषेणपरमेश्वरेणसंवत्सरः संवत्सरेवपूर्ववत्पूर्वोक्तहिरण्यमर्भेनतदुभुःस्वस्यापारेणकः । तथाचोक्तंमोतामु ईश्वरः सर्वभूतानाम् ।

एषायादेःसंज्ञापीत्यतस्वार्थमाह भूतानामिति । अथपरमेश्वरःसर्वलोकानामप्येतिवतःसृष्टिफलैस्तदः ४७१ एषपुण्यकृतमिति । अथमेवमप्युक्तिनांसत्फलपापकथाभिनांतद्वोक्त
 मत्पुण्योश्चभयंयत्पृथगीत्यनुपमः कीदृशः विदुषांस्वयंपकाशानंदरूपद्वयधः श्रुतीहिरण्यपदेनस्वयंपकाशंवंसंज्ञितार्वातिपदेनभयमदत्तमुक्तमितिभावः ४८० यादेति । तदुपयंयस्त
 स्पभुवनजातस्यउपरिअथस्थितयोर्वावापृथिवीस्तथास्वर्मस्वस्वात्मनिअंतःसंश्रितंविचारण्ययोजनत्वेनस्थितंभयंतदेषदमपच्छतीतिबंधः ४८१ आर्द्रमित्यादेःस्वाहेत्यतस्वार्थमाह स
 चेति । सएवदेवःस्वर्मादिप्रदत्तेनोयोप्सुआर्द्रपदोदितामुच्यतेज्वलत्पदोदितेकदादात्वेनस्थितश्चिद्रूपद्वयधः ४८२ ब्रह्मेति । तच्चिज्जपोतिर्ब्रह्मणोऽद्वयस्वस्वरूपभूतमहंपदलक्ष्यंसर्वतरेव
 स्तुभवतितयोहंपदार्थस्यास्माद्रूपपदार्थात्पृथक्नसंभवति पृथक्चेद्विउभयोःस्वरूपद्वयपापतिः ततोब्रह्मेवेत्यादिन्यतिहारःसिद्धहृत्पर्यः ४८३ मज्ज्ञानादिति । उक्तरूपेणमत्स्वरूपविज्ञानेन
 पृलाशानपंचज्ञेयकर्मवासनारूपाद्वाच्यते तत्रहेतुतयासंसारभ्रमणयोःपक्षिदाभासदाहमाह अहमिति । आत्मेद्वयमवृत्तिसिद्धिदोऽग्निःसविलासाज्ञानदाहकस्तदुपेऽस्मिन्नज्ञानपा

भूतानामध्यसंस्थोयंविश्वद्वयवान्प्रभुः ॥ मोक्षभुवनजातस्यस्थितिक्रलेसमागते ४७१ एषपुण्यकृतालोकान्प्रयच्छतिसुखात्मकान् ॥ एषमृत्योर्भयंनित्यमा
 नंदात्मास्वयंप्रभः ४८० यात्रापृथिव्योश्चसदास्थितयोस्तदुपर्यधः ॥ स्वर्मस्यापितथैवायंभयंस्वात्मनिसंश्रितम् ४८१ सचस्वर्मतथामोक्षप्राणिनांसंप्रयच्छ
 ति ॥ योप्सुच्यतेचमगवानास्तेन्यत्रचचिद्रूपः ४८२ ब्रह्मरूपंतदेवाहमहमस्मान्पृथक्चन ॥ ब्रह्मेवततएवाहमहंब्रह्मेतिवापुनः ४८३ मज्ज्ञानान्मुच्यतेमायाक्ले
 शकर्मशयात्पुमान् ॥ अहमात्माग्निरूपेस्मिन्नजुहोम्यात्मानमेवहि ४८४ इत्यादिमंत्रजानर्थानविचार्यसततंपुमान् ॥ कृत्वाकर्मजपित्वाचमंत्रान्कांश्चिदिहस्थि
 तान् ४८५ यदातिर्कृतिमानलोकेजायतेपुण्यकर्मणा ॥ तदाब्रह्मपरमच्छेत्युरुषःशुद्धमानसः ४८६ चंपकादेस्तुर्योर्द्वयुष्पितस्यदिशोदश ॥ वायुर्वातिसु
 भंघोरंप्राणिनांसुखकारकः ४८७ पुण्यात्मनस्तथाकीर्तिःप्रधावतिदिशोदश ॥ आनंदयतिसततंधीमतोत्रचहृभुतान् ४८८ पुण्यात्मासहिविज्ञेयःपाप्मनोयः
 सदाभयम् ॥ प्राप्नोतिपरणाश्रयेनचदारादिदुःखतः ४८९ असिधाराःसुसंतोक्षणागर्तस्योपरिसंस्तृताः ॥ अतिक्रमाद्यथातासांयत्रध्वन्यपदांशुजात ॥ भयंभवतिता
 ह्स्स्याद्भयमस्यमहात्मनः ४९०

रमानंविदाभासंज्ञेयमात्रार्थः ४८४ अकार्येत्यादिर्भवमात्रंवेतत्पदंनिर्गम्यतत्त्वस्यतत्त्वार्थंदत्तंयति कयादीति । इतिपदेनन्यात्वात्परिग्रहः आदिपदेनकार्येत्पादीनांसंज्ञाणांग्रहः
 तथाचैतेपुमंत्रेपुनःप्रांश्चिर्धान्विचार्यतेनांसोक्तंकर्मकृत्वाकांश्चिन्नुपशब्दसामित्यादीन्नेवलंनपित्वापदाकीर्तिमान्पुनस्तथायोयोभवतितदाज्ञानादिहारीभवनंतिहृदयोःबंधः ४८५ । ४८६ य
 धाहृत्स्येत्पादिर्भवमात्रार्थमाह चंपकादेरितिबंधः । यथाचंपकादिहृत्स्यपुष्पितस्वसुखंविमिश्रितोवायुर्नानामोदयतितथापुण्यात्मनःकीर्तिःसाधुजनानितिद्वयोरर्थः ४८७ । ४८८ पुण्या
 त्मनोत्सणमाह पुण्यामेति । य.पापादेवभयंप्राप्नोतिनचमरणजनादारादिविषांमात् मरणमदिमसंभेपिधःपापंनचरतीतिपावत् सपुण्यात्मेत्युच्यतेइत्यर्थः ४८९ विवेकिनःपापभयदेभूतं
 परमेश्वरभयमाह असिधाराहति । यद्वितीक्ष्णाःसद्गुणारामर्तस्योपरिग्रहसारिताःस्युस्तासामतिक्रमादुत्पन्नान् कीदृशात् वाहनरहितानंबुजवःकोमलौपादोपगतभूतास्त यादृशंभयंभवति अ
 स्यविदुषस्तादृशंभयंमहात्मनःपरमेश्वराद्ववतिवेनपापादिभेतीत्यर्थः श्रुतीगुणवातोःसन्निच्छापाम् ज्ञानुच्चैरितितेदर्थः न्हेज्वातुःकोसनाथेतिचचोच्यम् ४९०

भा. पु.
॥ २० ॥

अस्यमं वस्येश्वरस्वरूपेयवसाः नमकारमभिनयति यद्गमिति । यत्त्वं विदुषः पावनिवृत्तिपयोऽक्षयकूपमुक्तेन विदुषात्मकतया लभ्यमानं च तद्वृषोऽयमेव नारायणाख्येश्वरो भवतीत्यर्थः ४९१ अणोरित्यादिप्रसङ्गार्थमाह अणीयानिति द्वाभ्यां । अतिसूक्ष्मोऽस्मिन्महाश्रान्मासर्ववृत्तिसाहितया स्थितोऽस्ति तत्र संक्षेपं निर्विकल्पकं विद्यावाक्यत्वेन धातुपदोक्तस्य गुरोरनुप्रासोपपन्नो विदुषोऽसंबन्धः ४९२ । ४९३ तस्यात्मनोऽद्वयत्वस्फुटीकरणव्यतिथिप्राप्तयः सममाणा इत्येते रतास्तेत्येतस्यार्थमाह सर्वस्वेति सप्तभिः । अहिमेति पावेभूमेत्यादिभूतोभूमा स्तद्व्यभविनुप्रधानो निर्देशः तथा च सवेदः सर्वप्रदोपोष सर्वस्वजगतेश्वरः समहिमा महानद्वितीय इति यावत् यतस्ततोऽप्यदेवसमलोकावर्तिरिति वच्छिन्नः केन स प्रसरेत्याकाः प्राणा जातास्तथापिः पदोक्ताः सप्तवन्धो जाता इत्यर्थः ४९४ सप्तवन्धो नमजयति भौम इति । भौमः काष्ठादिस्थितोऽग्निः प्रथमः जगद्वितीयः सूर्यसोऽपि पुद्गादवाश्रित्वारहति ४९५ सप्तमिधः सप्तलोकं आश्रितो जाता इत्याह आदिन्याया इति । धृषर्जं पृथिवीं पुरुषमपि पुद्गात्पापं चानाश्रितानां क्रमेण आदित्यः पृथिवीं तत्रागुपस्थिरुपाः पंचसमिधोऽष्टांशो गे प्रसिद्धाः श्रौती श्रोतेषु माहवनीयाय त्रिपुनियिषमानका पुरुषा पृथीस्मा र्चोऽस्मृतिप्रसिद्धावस्यन्ति प्रसंवन्निर्वातसप्तमी स्फुटमन्वत् ४९६ मुक्तकप्रसिद्धाः सप्तमिधोऽपि ततो जाता इत्याह कान्ती

यद्गमं विदुषः प्रोक्तं यज्ञेनात्मरूपतः ॥ गम्यते सोऽयमेव स्यादानं दात्मानमहेश्वरः ४९१ अणीयानप्यणोस्तद्वन्महोऽयान्महतोऽपि च ॥ आत्मा स्य जतो निर्हितोऽद्वौ हृदयमवनि ४९२ असं कल्पंतमात्मानं स्वस्थचितो गुणैः सदा ॥ प्रसादाद्वीतशोकः सन्पश्यत्यात्मतया पुमान् ४९३ सर्वस्य जतो यो यमहिमा सर्वदेश्वरः ॥ ईश्वरादित एवेमे सलोकशरीराः ॥ जायंते प्राणिनां प्राणास्तथा सप्तापिवन्धयः ४९४ भौमोऽयं विविधस्त्वेको द्वितीयो जाठरस्तथा ॥ सूर्यः सोमस्तथा विपुद्गाहवश्चुरत्रते ४९५ आदित्याद्याश्च समिधः पंचाग्नौ पंचर्कातिताः ॥ श्रौतीस्मार्त्तो च सप्तैताः समिधोऽपि ततो भवन् ॥ मृगयाः सप्तथेलोकास्तोऽप्यस्मादात्मनो भवन् ९६ काली चैव कराली च तृतीया स्यान्मनोजवा ॥ सुलोहिता तथैवाभ्याधूमवर्णा च पंचमी ॥ स्फुलिगिनी विश्वरूपी सप्तजिह्वास्ततो भवन् ४९७ लोका ये ब्रह्मणो जाताः सप्तसप्तमरुद्गणाः ॥ चरंतितेषु सततं बाह्याः प्राणाः शरीरिणाम् ४९८ अतः समुद्राः संजाताः सर्वेऽपि गिरयस्तथा ॥ नद्यो नाना विधास्तद्वत्स्यंदंते यादिशोदश ४९९ अतो रसात्स्वयं भासोऽप्योभूमि संश्रयाः ॥ जायंते येन देहेषु जीवस्त्वेषो वतिष्ठते ५०० ब्रह्मादयो हि यस्य स्युः पुरुषस्य विभूतयः ॥ मुख्या हि यम नाम त्रैहं समं त्रेच जानते ५०१

ति । कात्यादीनि विश्वरूपेताम्यप्रसिद्धानां नास्तीति ४९७ लोक इति । येभू सप्तलोका ब्रह्मणो जाता उक्तास्तेषु विचरंतः सप्तसप्त एकोनपंचाक्षरं सप्तलोकाय कृतोऽपि ब्रह्मणो जाता इत्यनुपगमः कीदृशमरुतः सर्वेषां बाह्याः प्राणाः ४९८ अत इति । अत उक्त रूपादीश्वरादेव समुद्रादयो जाता इति ४९९ अतो रसादिति । तथाऽत एवेव रादं कुरादिपरिणामहेतुरसं रूपेणावस्थिता दोषभ्यो वज्रोद्गादयो तापंते न केवलं सरूपं ईश्वरोऽप्युत्पत्तिहेतुः किंतु जीवन्मरणापोऽप्याह येनैति । येन सरूपे शरीरे जाते जीवन्मरणादिति त्वेव जन्ममरणातिष्ठति त्वेवार्थः ५०० ब्रह्मादेवानां मिथ्यादिमंत्रमयस्यायं सुचयति ब्रह्मादपोऽस्तीति । यस्य परमेश्वरस्य ब्रह्मादित्यमर्भेऽन्यमृतयो देवादीनां मध्ये मृत्या विभूतय इति संबन्धः श्रुतोपदवीपदेन पदं बाणं मृतसंजीविनी विद्या रूपं वेति जानातीति न्युत्पत्त्या श्रुत उक्ताः स्वपि तिष्ठेन धनं दानं च न पदेन वज्रो करणमुत्पन्नं मृत्योर्भजिति पदस्य स्फुटमन्वत् ५०१ निरुक्तोऽपि विषयं सत्कायकारां तोषात्स्यं यस्व स्यात्प्राणं वत एवावगन्तव्यम् ५०१

पुत्रमित्यादीनां पञ्चमं प्राणांतां पर्याधमाह द्युतमित्यादीति । धर्मेव द्युतमित्यादिभिरेषु मतिषु सिद्धे कर्मणि युताद्यं मरुत्वेण पञ्चमं सर्वं देववर्तीति यो जनाः तत्र चत्वारित्यादिभिरेवापञ्चपरवर्तीत्येवमिति ५०२ यो देवानां मित्यादेः परमः स्वरादिव्यंतस्त्वमंत्रग्रंथस्यानुक्रमेणार्थमाह देवानां प्रथम इत्यादि न्यूनपट्टिधोके । तथा यो नारायण्यारुयो देवानां प्रथम आदीपुत्रः पुरस्तात्पूर्वदेवमानत्वात् पञ्चमं देहिनाह दिस्थित्वा सर्वांश्चित्तवृत्तीः पश्यति पञ्चरुद्ररूपः सर्वकर्मणां गुह्यं ज्ञातुं हिरेण्यमर्भजापमानमनुग्रहदृष्ट्या सर्वज्ञं करोति सोऽस्मान् शुभया विपायुक्तान् करोति त्विति द्वयोरर्थः ५०३ ५०४ एवमिति । एवमित्यर्थः एतद्वत्तमंत्रेणाधिकारिभिः स्तुयमानः संस्तानधिकारिणः प्रति एवमुच्चरन्नेकप्रतिपाद्यमानं मानमात्मनः स्वरूपं दर्शयति कीदृशं स्वरूपं प्रति वर्जितं तुल्यद्वीनमित्यर्थः प्रसिः सादृश्ये इत्युपसर्गसूत्रे पृक्तं ५०५ सादृश्यद्वीनरूपमभिनयति वस्त्रादिति । परोभिन्नः परोधिकः वृक्षः स्थाणुस्तद्विभक्तः दिवित्त्वमकाशस्वरूपे स्फुटमप्यह् ५०६ तत्प्राप्तिहेतुश्च सर्वदृष्ट्या एवेत्याह न कर्म जेति । नृभिरधिकारिभिः ५०७ त्यागस्य नारायणस्य भवेत्तुल्यसाधकमन्त्रपञ्चमतिरेकौ दर्शयति पुरुष इति द्वाभ्यां । नरपरायणारूपः पुरुषो मोक्षसंज्ञकामृतस्य कषोभवति तमेनैकविद्वाग्यवतस्त्यागेने

द्युतमित्यादिमंत्रेषु श्रुतं कर्मण्यपि संगतम् ॥ वदंतिकत्रयो नित्यमानं दात्मानमीश्वरम् ५०२ देवानां प्रथमो यश्च पुरस्तात् सर्वदेहिनाम् ॥ वर्तमानो ह्यदिस्थित्वा धियः सर्वाः प्रपश्यति ५०३ द्विगुण्यगर्भमुत्पाद्य मम वाभूतमात्मनः ॥ संयोजयतु नः सर्वनात्मनः शुभया धिया ५०४ एवं संप्रार्थ्यमानो यं भगवानधिकारिभिः ॥ आत्मानं दर्शयत्येनं तान् प्रति प्रति वर्जितम् ५०५ यस्मात्परः परो नास्ति कश्चिज्ज्ञायानपुश्च वा ॥ निश्चलो वृक्षस्तद्वत् स्वप्रकाशो दिवि स्थितः ॥ एकस्तेनेदमखिलं पूर्णं पुरुषरूपिणा ५०६ न कर्मजानं प्रजानां धनेन कदाचन ॥ नारायणः पुमानेष लभ्यस्त्यागं विना नृभिः ५०७ पुरुषो मोक्षनामा यममृतत्वं प्रकीर्तितः ॥ त्यागेनैव न पुरा केचित् प्राप्ता आत्मस्वरूपतः ॥ वर्णिना हि महत्तेषु भाग्यवन्तो न रोसमाः ५०८ स्वर्गादपि समुत्कृष्टमानं दात्मानमीश्वरम् ॥ स्वप्रकाशं समायातियत यो गुरुवाक्यतः ॥ न हितं स्वात्मनो बुद्धौ तादात्म्याभेदवर्जिताः ५०९ वेदांतजा त्मवेज्ज्ञानसुनिश्चितपदार्थकाः ॥ संन्यासयोगतः शुद्धचित्ताः शास्त्रादिसंयुताः ॥ यत यो यत्र जीवंतः साक्षात्त्रैव विजानते ५१० ते ह्येषां सृष्टौ लोके मत्वा ब्रह्म समासदा ॥ आत्मवेज्ज्ञानसंपन्नाः संस्थिताः परमांशुते ५११

यात्मरूपतः आत्मत्वेन प्राप्तानि संक्षेपः ५०८ न केवलं पूर्वेष्वप्राप्ताः किंकिदानीं प्रपितं ज्ञानसमकालं यतः प्राप्तवतीत्याह स्वर्गादिति । स्वर्गोऽप्यदोकात्परमुत्कृष्टं बुद्धिगुणां स्थितमानं द्रव्यमीश्वरं यतः स्तुतिगोचरं गुरुवाक्यदक्षिणं विज्ञेति येन देहादीनां तादात्म्याभिमानेनाभेददृष्टिरद्वैतास्वात्मद्वीनाद्वैतव्यावृत्तेन विज्ञेयत्वार्थः ५०९ ननु केपांश्चित्तानां मोक्षप्रसादात् शरीरं भवतीति चेत्प्रश्नोपपत्तिरप्यप्यगमस्य कथं हेतुत्वमिति चेन्न प्रतिबंधविशेषेण विलेयेऽपेक्षलोकं तेषां प्रत्यक्षं तदाभादित्याह वेदांतैति । वेदांतवक्तृभ्यो ज्ञेयतां त्मविषायेण निश्चितं तत्त्वं पदार्थं पितेतथासंन्यासेन योगेन विसृष्टिनिरोधेन च शुद्धविद्यः साक्षादिसंपन्नवादेव विद्यापेक्षतः प्रतिबंधविशेषादिद्विजानावस्थायां यदि साक्षात्कस्मिन् लोके तेषां चित्तजालोके त्वाब्रह्मण्यद्वैतपण्यमर्भजासंभ्रमताः संतः परमेऽमृतमोक्षसंज्ञने ज्ञानेति श्रुतास्त्वपराभवतीति द्वयोरर्थः ५१ । ५११०

अस्य इति । अस्मिन्निर्णयार्थपरपदोक्तस्य वेदांतकाले ब्रह्मणा निर्णयार्थमात्मना आत्मतपोषा सिनेन सत्तेन वेदमुत्पद्यते तत्र हेतुतया महावाक्यार्थमात्राकारं परास्मत्पदोक्तमभिनयति अमृतादि
त्यादिना विशेषणम् । औचस्वरूपेऽनुगतोपायानंदः सर्वोत्तरतया विधितः प्रतामृतपदे । अस्तमाभायानंदरूपतया दार्थमात्मना एवैक्येन गत्वामापादितकाले ब्रह्मणा भवतीत्यर्थः ५१२ एतच्च आत्मन्य
निसाक्षात्कारार्थं पत्न्यौचित्येन कार्ययतस्तत्र ब्रह्मत्वाप्ययमेव साक्षात्कारोपायः पदपरतया दहमित्यादिमंत्रं पोजयति अतएव इति चतुर्भिः । परिदेष्टारूपमेवादशद्वारं पूर्वविश्वकर्मणो भवेति
मितं तत्र यदुदयकमलमप्यलमदुष्टमिमांसात्वात्तदात्मरूपस्य ब्रह्मणो वेदमभूतं तस्मिन् दृष्टाकाशसंतः अणोरणीयानित्युक्तः परमेश्वरो देवते तस्मात्प्राप्त्येव यतो नां मोक्ष इति प्रयाणां संबन्धः ५१३ ५१४
५१५ फलितमाह अत्रापीति । अत्रास्मिन् लोके न ब्रह्मलोके वा आत्मज्ञानो देवतो मोक्ष इति यदा सिद्धं नो देवतयः अत्रैव स आत्मा ज्ञेयः ब्रह्मरूपकब्रह्मलोकाशयानसौचित्यं युक्तमित्यर्थः ५१६ आत्मसाक्षा
त्काराय प्रणवात्मनो गोविन्दपदं मंत्रं यजते यो वेदादा विनि ५१७ अस्पर्शमाह स्वस्मिन्निति त्रिभिः । स्वस्मिन् आत्मतत्त्वे जयपरां नमयति किं इत्यतीति युक्त्या स्वरपदेन प्रणव उक्त इत्यर्थः ५१८

ब्रह्मगोदेहपाते ब्रह्मणा स्वात्मना सह ॥ अमृताज्जीव आनंदानंदान्दात्मनामात्मना ॥ गत्वामायादिनिर्मुक्तमुच्यते सर्वेष्वने ५१२ अत्यल्पे हृदयां भोजे स्वांगुष्ठेन
समेसदा ॥ विषापेपरमेवैशमभूते स्वात्मस्वरूपिणः ५१३ पुष्पाकादशद्वारं विहिते विश्वकर्मणा ॥ अणोरणीयास्तस्यां तवर्तते यः पुमान्परः ५१४ आनंदान्माह
दाकाशः स्वप्रभोदुःखजितः ॥ साक्षात्कृत्यैव तत्र ब्रह्मलोकेशया भुवि ॥ यतयः परिमुच्यंते नान्यथा ते पिकर्हि चित् ५१५ अत्रापि च तत्रायं मज्ञे यो यतयः सदा ॥
अत्रैव च ततो ज्ञेयः स्वात्मनः ज्ञेयमिच्छता ५१६ यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदांते च प्रतिष्ठितः ॥ तस्य प्रकृति लीनस्य यः परः परमेश्वरः ५१७ स्वस्मिन् गमयति स्वस्य
जयशीलान्मात्मनः ॥ ओंकारः स्वर एतस्मादुच्यते वेदादिभिः ५१८ निश्चलं न भवेच्चित्तं यदात्मश्रवणे नृणाम् ॥ ओंकारेण मदाते पामात्मज्ञानं भुविर्जगौ ५१९
उच्चारितो यो ओंकारः कारणप्रलीयते ॥ तस्मात्परं चित्तं यदात्मज्ञानं विजायते ५२० अणोरणीयान् हृदये पुरुषो यो नृणां कर्तितः ॥ सहस्रमस्तकः सोऽयं महतोऽपि महा
मयतः ५२१ सर्वदेहेन्द्रियप्राणः सर्वेषां सुखदुःखदः ॥ विश्वरूपः स्वयं ज्योतिर्नारायण इतीरितः ५२२ मायानरेति संप्रोक्ता तत्कार्यं नारजं तथा ॥ तत्रा
यं वर्तते यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ५२३

यस्य महावाक्यश्रवणमज्ञेयात् साक्षात्कारो न भवति तस्य प्रणवात्मनो देवतेन स भवतीत्यस्मिन् सर्वे श्रुतिजगत्प्रमाणमिच्छाद निश्चलमिति । श्रुतिस्तत्समूहः ५१९ प्रणवात्मनो देवतमभिनयति उच्चारि
त इति । अयं वेदस्यावतपोपाठयः प्रणव उच्चारितः सन्त्ययवस्थायां यत्र कारणे परालोके लीयते तस्मात्परं चिद्रूपं गुह्यं चित्तं यतोऽप्यायतः स्वरूपसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ५२० सहस्रेत्यादिब्रह्मार्थमाह
अणोरिति पादिना । योऽयं सर्वदेहदयैसां विहितः पुरुषः अणोरणीयानित्युक्तः स ब्रह्मलोकेशया भुवि ॥ यतयः परिमुच्यंते नान्यथा ते पिकर्हि चित् ५१५ अत्रापि च तत्रायं मज्ञे यो यतयः सदा ॥
प्राणाश्रयस्वस तथा सर्वेषां कर्मिणां सुखस्वयं पदोक्त इत्यतः दुःखलक्षितदुःखस्वरूपमायकः सर्वांतर्पोषी सर्वफलप्रदश्चेति यावत् विश्वरूपः स्वयं ज्योतिरेन देवपदोक्तोऽवस्थायां अभिद्युत्पत्तिभिर्नारायणपदो
क्तश्चेति द्वयोरर्थः ५२१ ५२२ नारायणपदस्य एकादशश्रुत्युत्पत्तिर्द्वयं संप्रतयागमाह मायेति । न पतितत्रिभिर्मात्रेणैव वर्तयतीति नारदित्याः प्रापुरुषस्तस्य दृश्येन संवर्धितो मायानाराय उक्तः अत्रा
दित्याह ॥ तस्यामायायाः कृषिसृष्ट्ययं च कर्तव्यं उक्तं पुनर्या नारदित्युक्तं तत्र मायात्तत्कार्यरूपो नारदपदो योरुपाविभूतयोर्वतोऽप्येति विवृतया वर्तते न न्यादित्यहं युः सर्वेश्वररूपो निर्णयार्थ
रूपो नारायण इत्युक्त इत्यर्थः ५२३

५३६ तत्र हेतुतया अक्षरत्वादिकमाह अयमेवेति । अक्षरत्वं ज्ञेयं च यथा यथा योगातिशयान्नोक्तं नोच्यं तया ये समातनः पुरुषो विश्वकोविद्विश्वतः परः त्रिषादस्यामृतं दिवी निभूः पंथरादिव्यः
५३७ हृदि पदार्थमाह अविद्येति । आविपदेन को र्त्तनादिप्रः ५३८ पुरुष इति । अगं पुरुषः सर्वोऽयमव्यय इति श्रुतिः ५३९ आप्रोतीति । स्वात्मना सदादिरूपेण यतः सर्वेऽप्यप्रोति तेन निमित्तेनारमसंज्ञः प्रगन्तानामपि तयाऽवयवो जकरवायतः परमकृपाण्णकृपस्ततः शिव इत्युक्तः यतश्च अस्माद्विपरिणामोऽप्यन्येन दलेऽनुभवो जीव
नितत आनंद इत्युक्तः ५४० च्युतिरिति । कालमयुक्तो भवानां नानाच्युतिरित्युच्यते सा च्युतिरत्रैवेनास्ति सृष्ट्युभयमवस्थेन कालकालत्वेन च मासिदत्तान् यथा च न्यात्वा तद्व्युत्तिः 'सृष्ट्युत्तरे' इति
पंचमः प्रः कालकालः इति च तेनाच्युत इत्युक्तः ५४१ सर्वे निवेदन्त्यादीश्वरसंज्ञः अन्यथा भावस्तस्याप्यनमाभावात् साधनसंज्ञायां बोध्यः ५४२ ईश्वर इति ५४३ महाशेषपरापणपदयोरर्थपूर्वो
तरादीभ्यामाह महद्भि रिति । महद्भि रवमाधिकारिभिः ५४३ ज्योतिषोतिरिति । अर्चिर्वाग्निज्वाला तत्प्रभृतिः सर्वे ज्योतिः स्वात्मसम्बन्धविदाभासरूपेणैतन् ज्योतिरनयोऽहमयो ज्योतिषोरपेक्षया

सत्यज्ञानादिरूपो यमानं दात्मास्वयं प्रभः ॥ नागयणो यथा यस्मादन्यत्किंचिन्न विद्यते ५३६ अयमेव स्वयं ज्योतिरक्षरं परमं पदम् ॥ विश्वतः परमो नित्यो विश्वरूपः
सनातनः ५३८ अविद्यामहितान् क्लेशान्पापानि च महात्मापि ॥ स्मृत्यादिना हरत्येव यतस्तेन हरिः स्मृतः ५३८ पुरुषो विश्वमेवं दंतं विश्वमुपजीवति ॥ पालयत्ये
पानि खिलं विश्वं यस्मात्पतिस्ततः ५३९ आप्रोति च यतः सर्वे स्वात्मनात्मा च तेन तः ॥ शिवः परमकल्याणो भवमलानां च भवमलम् ॥ आनंदं दात्मा यदानं दलेशं ब्रह्मोप
जीवति ५४० च्युतिर्विनाश इत्युक्तः कालाद्भवे पुयो भवेत् ॥ अच्युतो मृत्युमयः कालकालो यमो रितः ५४१ ईश्वरो जगतां यस्मात्त्रियंता भगवानयम् ॥ शाश्वत
श्च यतो नायमपगच्छति काहेचित् ४४२ महद्भिश्चमदेवा यं ज्ञेयो ब्रह्मादिभिः पुमान् ॥ सर्वे नाम पिभूतानामेव एव परागतिः ५४३ ज्योतिषो र्चिरादेश्च स्वात्मशब्दा
भिरुच्यते ॥ परमात्मा परं ज्योतिर्ब्रह्म तत्त्वं परं तथा ५४४ ध्याता ध्यानं तथा ध्येयं सर्वं नारायणात्मकम् ॥ यद्ये किंचिज्जमत्सर्वं दृश्यते श्रूयते पि वा ५४५ अंतर्बहि
श्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ अनंतो व्ययश्च न्यश्च स्वप्रभः सर्वदर्शनः ५४६ अगाधजलधेरस्य संसारस्य जडात्मनः ॥ मायायां कारणेति स न मायादिपरिव
र्जितः ५४७ एवमगमतोऽप्यात्मा हर्देऽप्यत्र लभ्यते ॥ अर्णयस्यात्मनोऽप्युच्चात्ततोऽप्युः पूर्वमोरितः ५४८ यथैवाद्दलं पद्मं सुरक्तं मुकुलीकृतम् ॥ सुवह्दयप
द्मं तल्लंघते हृदयस्य के ५४९

महद्विषयत्वेनोत्कृष्टत्वाः परमात्मा परं ज्योतिरित्युक्तः अतएव ब्रह्मेति परं तत्त्वमिति चोक्तं चार्थः ५४४ तस्य सत्त्वो र्मात्वेव श्रूयते अभिनवति ध्यातेति ह्याभ्यां । सर्वदर्शनपदेन कविपदार्थोक्तः
स्फुटमयम् ५४५ । ५४६ संसारकपसमुद्भूतं स्यात्कारणरूपे स्थित इत्याकारं समुद्भूतं मित्रपर्यायं दर्शयति अगाधेति । संसारस्य कारणमायारूपे निवेद्य तया तिष्ठति विस्तृतो मायादिहीन इति संबन्ध
५४७ हृदयकमलवर्णस्य प्रकृतोपयोगमाह एव इति । एव परमात्मा सर्वमतो विहृदयकमलात्तमं तत्त्वाऽस्ति सुखमायुद्बोधोपलब्धत्वाद्भूतिपूर्वमुक्तस्तस्फुटीभावाद्भूदयकमलमृचयेत इति भावः ५४८
दहरादिविद्योपयोगिने हृत्कमलस्वरूपे शास्त्राद्विद्युत्पन्नसंज्ञेरेण श्रूयते मित्तमिति यथैवेत्यहमभिः । यथात्मकेऽद्वैतकर्ममुकुलीकृतमीषादि कसितं कमलं भवेत्तादृशं हृदयस्य के शिरसि लंघमान
मिदमंतरं कमलं बोध्यमित्यर्थः ५४९

नीलति । पुनः कीदृशी नीलमेघघटागतविपुलेस्वावरीमा इषामाकाङ्क्षितवचस्वीसुस्मापतितवर्णाभभूषमाभिभास्वतीप्रभासालिनीत्यर्थः ५६४ तस्यादीपशिखायामप्येपरमान्वासर्वाः शिखापेय
इत्याह मध्येइति । स्वराट्स्वेनवरात्तमानः ५६५ आदित्योवाइत्यादेः उपतेनमहत्तयंतस्यमंत्रं दृष्टतात्पर्याधमाह आदित्यइति । आदित्यइत्यादिमंत्रजातेनप्राणरूपेण विराट्पुष्पमण्डपेय
रीनानरूपेणैव्यतेषां तस्यस्वराट्द्वितीयोभवतीत्यर्थः ५६६ सत्यं परस्मिन्पादेऽपनिषदित्यर्थस्तथासंज्ञेऽप्याह सत्यंतपइति । सत्पादो निमानसपयितापेकादशास्यनानिसत्फलकत्वेनसुनृन्वाते
म्यः सर्वेऽप्योदित्यमभंवदृक् २ त्वोत्तयासंस्पासोविहितः विषेधोऽस्मिन्नेहतिन्यायादितिवाक्यार्थः वरपजावपःपजाः आदितायापानसंस्कृताग्रयः मानसंविमगुद्धिः स्फुटग्रयन ५६७
संज्ञेयोजोऽस्यव्यासत्त्वानं प्रजापतेराक्षिपुष्टस्यवक्तृत्वात्सर्वकेशुर्ध्वकृतं तद्विषयति सत्त्वादिना । अत्रमंधकृताधर्मस्याहोर्कानेनमाधंक्रमानुरोधेपात्कृत्तुं दमसमोदयाकृत्तत्वेनेकीकृत्यधर्मा
तृवोपासनांशः साधवेनविदासितत्वात् पादेऽप्योविशेषस्थानीयेभ्यः पूर्वज्ञातां वास्तनोर्धर्मस्योपपत्तनीयः दादितिबोधम् सर्वेषांपुरुषार्थेषुष्टस्यसदृशकृत्तानरं चपरमसाधनत्वाद्विदमः श्रेयस्कर

नीलतीयदमध्यस्थाविपुलेखेवभास्वरा ॥ नीवारभूकवतन्वीपीताभास्वत्यभूषमा ५६४ मध्येतस्याः शिखायाः सपरमात्मान्यवस्थितः ॥ ब्रह्मायं शिवपुत्रार्थहरि
रेवसनातनः ॥ सपुर्वेद्रोक्षंतद्वत्परमंसस्वराट्प्रभुः ५६५ आदित्योवाएवइतिप्रभृतिप्राणईश्वरः ॥ नानारूपः स्वराडेपस्वराडेवचकीर्त्यते ५६६ सत्यंतपोदमः शांति
र्दानधर्मः प्रजातयः ॥ आदिताअग्निहोत्रं चयज्ञामानसमेवच ॥ एकदशाप्रसंस्तुत्यम्यासः सुत्याविधीयते ५६७ सर्ववर्णाश्रमाणां स्यात्स्वधर्मः साधनं परम् ॥
अर्थेकामेचमोक्षेचतेषामपिचसाधने ५६८ धर्मतः सर्वमेवाप्रदुष्करं च प्राप्स्यति ॥ धर्मः सर्वस्य जमतः स्थितिहेतुरुदाहृतः ५६९ धर्मैष्ठमुपसर्पतिप्रजाः सर्वान्
हातहम् ॥ सुवेद्यं फलपुण्यादिपूर्णमार्मस्थितयथा ॥ ज्ञानाज्ञानरुतं पापं सर्वधर्मां दिनइयति ५७० सत्यंतपोदयादानं चतुष्पाद्वर्मईमितः ॥ सर्वैषिसदासेव्यो
जन्मसोमरणवधि ५७१ सत्यं वाचनिकोषमोयथादृष्टार्थवेदनम् ॥ उक्तार्थतश्चाचलनमिदमुक्तं मनीषिभिः ५७२ सत्यवाक्यादिमैसर्वलौकिकानैदिका अपि ॥ ह्य
वहाराः प्रवर्तते कालांतरफलेष्वपि ५७३ अजातशत्रुप्रमुखाः सत्यवाक्यादिर्वमताः ॥ नच्यर्वतेततोद्यापिसत्यवादपरायणाः ५७४ सत्येनवातिवातोयंसूर्यः सत्ये
नरोचते ॥ सत्येनविष्टताभूमिः सर्वसत्येप्रतिष्ठितम् ५७५ श्रुतिवातातपादीनां सहनं ह्युत्तिपासयोः ॥ संकल्पात्तद्विविज्ञेयंतपोत्रात्रादिर्वर्जितम् ५७६

इत्यर्थः ५६८ धर्मतइति । धर्मोदुष्करमपि साधयति किंच धर्मः मज्जादास्थितिहेतुः पातनकरीकृतत्वमपीभभवतोऽर्चितत्वा अतएवधर्मपरं सर्वं आश्रयेत्तदधिकः सतकर्मैव तथायधर्मो ज्ञात्वाऽ
ज्ञात्वावाकृताभिषायादिर्द्वितीयादयोः ५६९ । ५७० अस्यधर्मस्य सत्पादयमत्तारः पादः सदासेनवाइत्याह सत्यमिति ५७१ तत्रसत्यत्वत्वमाह सत्यमिति । साधनिकोवागैहिदे
वानुष्ठेयः सत्यरूपो धर्मः तत्स्वरूपं दुषयादृष्टस्य भूतद्विषयकीर्तनं प्रतिज्ञातार्थोदचलनं वेत्यर्थः ५७२ अस्यसत्यस्य सर्वं उपवहारनिर्वाहकत्वं मतिद्वयिन्त्याह सत्येति । कालांतरेफलं येषां तेषु कर्म
मुलीकिकाम्यवहाराः सत्पापनादयोर्नैदिका आदिष्वपादयः प्रवर्तते तद्विषयिहम् सत्पापनं साई इतिभाषायां रूपपाद ५७३ तथायुधिष्ठिरादीनां संसारीस्वर्गममननप्रवर्तिरितिह्यसत्यवलेनैव
सिद्धेत्पाह अजातेति ५७४ तथासत्यधर्मानुष्ठानवलेनैववाप्यादिदेवानां स्वस्वाधिकारनिर्वाहकत्वं मतिद्वयिन्त्याह सत्येनेति ५७५ धर्मस्यद्वितीयापादोऽर्चोर्ध्वपति श्रुतेति । संकल्पपूर्वकं
पत्सोतादीनां भूषाविषासयोर्वाहनेनमज्जादिवर्जनं यत्तत्तस्यः स्वरूपं सत्पापनृतिभिर्कृतमित्यर्थः ५७६

तत्कलमाह तपस्तेति । अथवाप्यप्रवक्तः ५७७ सर्वमेवेति । सर्वमन्तर्गम्यं पूर्वकारणमुद्देशसिद्धिः । तथा हि विद्यामित्रोद्घर्षनमन्तर्गम्यमिति निर्दिष्टकृत्यानेराभाप्येति ह्यस्य सतप-
स्तः साहचर्यमन्तर्गम्यतेति श्रुतिश्च दुर्धर्षतेजसि ५७८ तृतीयः पादोदयापादोदयशमभ्यासाधारात्कारणान्यासुचितइत्याह इति । यत्रोदात्ताप्यादात्त्याच्चिद्विनाशयानभाप्येततोदयापादो-
जकोदयशमोदयः साधनतपोकाविः ५७९ तत्रैव लक्षणमाह बाह्योदियाणां विधिः । यथा मन्त्रस्य वृषभस्य वननेन विजयस्तथा यद्विद्याणां विजयः स दमज उच्यते इत्यर्थः ५८० अथ क-
त्माह ब्रह्मचर्येति । तेन दमेन बाह्योदियनिग्रहं कुर्वतो ब्रह्मचारिणो ब्रह्मलोके स्वर्गं वा बहवो यता इत्यर्थः ५८१ स ब्रह्मलक्षणमाह सप्तमिति । सर्वविषयाभिलाषान्निवृत्त्या नान्दरूपात्ममात्राभिभाषः
शम इत्युक्त इत्यर्थः ५८२ अयं शमः यत्प्राज्ञाफलः वेदेषो मिभिरुक्त इति दर्शयति इति । यथा ज्वरादितो मरुतेन विरदेति च्छाया भवति भनुत्थानं तथा विषयो बहवो नेनेनोभ्यस्यतामनिरनु-
त्पत्तिर्ज्ञातापाद्यतापायशक्त्यतिर्कं विवर्जनं वा तदुच्यते अथ उक्तः तथोक्तोक्तोक्तभाष्ये ' चिदेकाग्रमाह तपि चिदेति तैत्तिरीयस्य इति ' चिदेकाग्र्यवत्तेर्द्विषाणां विषयेष्वप्युक्तिरुक्ता वदते वपः साहा

तपसा मुनयो देशः स्वर्गमायन्निजोप्सितम् ॥ तपस्तपविजयं तद्दिदलोके च मानवाः ५७७ सर्वमेव जगन्निव्यंतपस्येव प्रतिष्ठितम् ॥ तपसा यत एवायं शापानुग्रह उद्-
भूतः ॥ तपस्ततोति दुर्धर्षसाधनं पंडितैः स्मृतम् ५७८ दयादात्याचक्षात्याचनविनाशप्रजायते ॥ यतोदयः शमश्चेति द्वयं साधनमस्मरितम् ५७९ बाह्योदियाणां
विजयोदयकोमनीपिभिः ॥ वृषभस्य वृषभस्य यथा बंधनतो भवेत् ५८० ब्रह्मचर्यं रतास्तेन बाह्योदियाविनिग्रहम् ॥ कुर्वतः स्वर्गमायां तिनल्लोकमथापि ॥
परित्यज्यास्त्रिंशत्सफ्रं मरणात्परं ५८१ अमृतकोमिलापो यमानं दात्मस्वरूपिणः ॥ हिताविषयजान्सर्वानभिलाषान्सदेव हि ५८२ यथा व्याध्यादिदोषेण
विषयेच्छानजायते ॥ एवं विषयदोषेण विषयेच्छाजनिर्भवा ॥ सशमः कथं ते पुंसो विषयेच्छा विवर्जनम् ५८३ अरण्ये शमसंपन्ना मुनयः स्वार्थसाधकाः ॥ शांत्या
कुर्वन्ति भूतानां शिरो हिंसा विवर्जनम् ॥ स्वर्गचमुनयो यातिका मक्रोधादिवर्जनात् ५८४ कामक्रोधादे संपन्नः पुमान् शमविवर्जितः ॥ ज्ञानकर्माद्विषयगणजयश्च न्यः प्र-
मादवान् ५८५ कर्मणामनसा वाचा कुरुते भूतहिंसनम् ॥ हिंसको निर्दयः को नु पुमान् कुर्यादयमयम् ॥ ततः शमदमो ज्ञेयो परमं साधनं नृणाम् ५८६ दानं वाच-
स्तथा बुद्धेर्वित्तस्य विविधस्य च ॥ शरीरस्यापि कुश्रापि क्वचिदुच्छंति पंडिताः ५८७ प्रशंसन्ति प्रजानित्यं कर्म बल्यदिकानि हि ॥ वदान्यादानतः स्वर्गं व्रजं
तिसततं नराः ५८८

रफ्रमिति तैत्तिरीयस्य मुनेः सिद्धां सति तदर्थः ५८३ अथ शमस्य फलं लोके देवमसिद्धमित्याह अरण्यवति । अरण्येऽसहायानपि मुनयोऽनेन शमेन स्वार्थमनुष्ठितेनाविभूतानां ससिद्धितानां व्याप्ता-
रीनां सांत्वाधानेन शिवं हिंसन्ति वृषिर्गुरुर्वर्तः मसिद्धाः तथा कामादित्येन सप्तमिभवेतां शास्त्रेषु केत्यर्थः ५८४ अनयोः शमदमोदयाप्रयोजकत्वं पातरेकमुत्तेनाह कामेति । शमराहित्येन
कामाविमानदमराहित्येर्धैर्यजयश्च यथाभवति स शरीरादिभिर्हिंसां कुर्वन्मन्त्रसिद्धस्तस्य हिंसकस्य निर्दयवत्त्वमपि सिद्धम् यतो हि हिंसको दयायाः संभावनाया अपि निविरयः फलितमाह तत-
इत्यर्थादेति द्वयोर्थः ५८५ ५८६ धर्मवत्पुण्यादस्य दानस्य स्वस्वरूपमाह दानमिति । दानं च दुरुद्धस्य विद्यारूपा दानस्याधीत्यादिपठिज्ञापतत्प्रभृतीनां पात्रेऽर्पणं दानमिति युच्यते तत्र शरीरदानं
कुशचित् शरीरागतप्राणादिविषयवत्पदार्थः ५८७ सत्कृत्यं व्रजः प्रभृतिपसिद्धमित्याह प्रशंसन्तीति । कर्मवगदानादौ तैत्तिरीयस्य नान्दमादिभवेन सिद्धिर्भूतीनां प्रशंसः वदान्याः प्रदातारः ५८८

पुण्यात्मन इति । ततो दुःस्वस्वपापफलस्वनिश्चयस्तु पुण्यात्मन इति न निश्चयानुष्ठानपरं स्यादिति दुःस्वस्वनिश्चयानुष्ठानपरं स्यादिति दुःस्वस्वनिश्चयानुष्ठानपरं स्यादिति । सुखमिति । वैषयिकमिति शेषः ६०३ अथार्थ
 स्वविषयभोगएवफलमिति दर्शयति सुखं वैषयिकमित्यादिना । प्रजाः संततीः गृहस्थत्ववाहं गृहस्थत्वेन पतिरिति तस्याधिपतिमनोपि स्फुटमप्यतु ६०४ । ६०५ अन्ननारायणदिकमिति । अन्नमव
 तिभोगसुखं न निर्धनस्य विषयमन्नमपि यतः सुखं न भवति ततोर्थः कामसुखं न दानमित्यर्थः ६०६ निर्धनस्य विषयसुखासंभवमेव स्फुटमिति अर्थहीनमिति त्रिभिः । सुखमपि यतः जीति ६०७ निर्धन
 मिति । एतेषां भवति त्रायाः श्रेयमानवाश्च अवजानेति नाद्रियते ६०८ कुलमिति । अवजानेति ६०९ इति तरेकमुक्ताः प्रत्ययमाह धनीति स्पष्टं ६१० तत्राप्यर्थस्य हेतुपेक्षं फलं सुखमेवेत्यनु
 वदति मर्थत इति । ततोर्थस्य कामो नारीश्रेयोऽप्योक्तो जायते इति ६११ किञ्च ज्ञानाद्येव मोक्षादिकारी कश्चिजसंभवतितर्कस्वमतः कामप्याप्तत्वादित्यनुवदति जात इति त्रिभिः । अत्र संसारे सति

पुण्यात्मन स्वैवेतत्पापं जन्मांतरस्थितम् ॥ उदनीयं यतो दुःखं न विना तेन संभवेत् ॥ सुखं धर्मात्ततो नित्यं जायते सर्वदेहिनाम् ६०३ सुखं वैषयिकं नार्थविना क
 स्थापि संभवेत् ॥ धर्मात्मापि विना नारीश्रीसुखं नाधिगच्छति ६०४ न प्रजान् गृहस्थत्वादर्लोके पुकार्हे चित् ॥ अन्नं विना न तस्यापि सुखाणां ति प्रयाति हि ६०५
 अन्ननारायणदिकं सर्वसुखं देयते न हि ॥ निर्धनस्य ततो नित्यमर्थः कामस्य कारणम् ६०६ अर्थहीनपतिनारीत्यज्ज्ञेदपि पतिव्रता ॥ ॥ पितरं प्राणतः स्निग्धमर्थहीनं
 सुता अपि ६०७ निर्धनं सर्वपुत्रैश्च संतं पुत्रतः स्थितम् ॥ अवजानेति त्रिधा यामानवाधनमिति तः ६०८ कुलं शीलं तथा विद्यागुणानानाविधा अपि ॥ निर्धन
 स्य न कार्यो यज्ञमंते जगत्स्थिताः ६०९ धनीभोग्यान्समाप्नोति धनीस्वर्गचगच्छति ॥ विपुलां च तथा कीर्तिगुणानानाविधानपि ६१० अर्थतस्तत्पुत्रायं कामो भो
 गाभिधो नृणाम् ॥ जायते त्रिजोपेण नारीसंभोगसंभवः ३११ जातः पुमान् कामोयं कोपि नास्ति जमदग्ने ॥ सुखेच्छा काम उद्दिष्टः कस्य मात्रं न विद्यते ६१२ हृदो
 बालो युवावापि पुमान्वाप्यथवा पशुः ॥ स्त्रीनानपुंसकं नापि जंमं स्थावरं तथा ६१३ सर्वैः प्रदृश्यते नित्यं कामुकं निखिलं जमत् ॥ ततो विरक्तिः कस्य स्यात् सुखभोगं
 विना त्रनु ६१४ रागाभायो विरक्तिः स्यात् रागस्य जनिविना ॥ उत्पन्नोत्र कथं रागस्तद्भोगमनवाप्यसः ॥ विनश्यति यथा लोके सुधानां विना कश्चिन् ६१५ अपि
 रामो जमं जातो विषयावाप्तिवर्जितः ॥ जननीमिनं संरुध्य शिशुं श्रितव्यं स्थितः ६१६ तस्मिन्सति नयात्येव चित्ते त्रिषयांतरम् ॥ सुमुक्ता कुत एवैषादूरापा
 स्ता भविष्यति ६१७

यपसुखेच्छा कस्य नास्ति यतो दुःखादिरूपरूपसर्वस्य जगतः तामुक्तं सर्वं नु भवति इति कस्मिन्नाह तन इति । नु इति वितर्के ६१२ । ६१३ । ६१४ वितर्के वा भिनपति रागाभावेति । रागस्या
 मायो ध्वस्तस्तदुपाविरक्तिः किं रामो नित्यं विना भवति नृत्पसो वा नायः प्रतियोगिनेऽप्येव कारणत्वेन प्रतियोगिना नित्यं विना प्येव सा संभवात् नाप्यहत्या नृत्पसोऽहत्यादिना । यथा उत्पन्ना भुवा जगता
 भवेन वशां प्रतिधारा रामोऽपि विषयभोगेनेवेत्यर्थः तथा जगत्सारा विना विरज्यते भवमाग्नेही यमो न युक्त इति भावः ६१५ ननु जातमपि विषयरागं विषयहीनं न भवेन्निरुद्धा विरक्तिर्भुमुत्पन्नमविषयती
 रपाश्रं कपने च संभवतीत्याह अपिराम इति । उदितो रागोऽप्यहं यत्नमेवैषा वदन्तं जगत्पुद्गरविषयसंनिहृदं च तद्विदुः तस्मिन्नेव विषयरागे चित्तमसति मनीषा विरविषयपां उरं न पवेत्ताई तथा चालो
 किं मे सौख्यं सुतरां दुर्लभं इति ह्योऽर्थः ६१६ । १६७

मयानामर्जनेदुःखमित्यादिजातानुधिपान्तेऽर्थादुःखदाएवयेनुषङ्गितानां रूपमाकारं पारयन्ति ते पांशुस्वादस्वविषयकजनं विवक्षाह प्रसिद्धा इति ६३३ यच्चद्विर्लब्धत्वाद्यस्य जन्तुत्वं तदपि
 शिष्टदृष्टापरिज्ञानविलसितमित्याह वक्ष्यादय इति ६३४ यच्च सुखेच्छाशास्त्रिभेन सर्वजगतः कामुकजदमृत्कृतद्वयपुक्तम् कामुकत्वं स्थितिदोषात्परमेश्वरेण प्रसिद्धत्वादित्याह सुखेच्छेति ।
 तदेव सर्वभूतसंदेहिवेषसां सुखेच्छाप्रतिफलितुल्यमिति द्वयोः संबन्धः ६३५ । ६३६ राम इति । यक्षोक्तमेकस्मिन् विषये जातोराम इति विषयगोचरं रामं निर्दिष्ट्यात्मविप्रीयादित्येतदस्माकं प्रति
 कर्तुं न भवति मोक्षविषयकराभिवेतरामातिवैचर्यास्मादिदृष्टत्वादित्यर्थः ६३७ यच्चानधीत्येवादि कंमनुवाक्यपुण्यत्वं तदपि न हि निर्दिष्टं तदुत्पत्तौ तदुत्पत्तिमित्यापेनाज्ञाप्रतिकर्ममयी
 सापरमिषेव युक्तमित्याह मनोरिति । अमृतावादिनायाममोक्षः समुक्ता उपपत्तासामोक्षनिर्दापरानभवतीत्येवांमोक्षकारणमोक्षमयुक्तमित्यर्थः ६३८ तदनुकूलविषयवाचकं कर्म भिनयति
 मोक्ष इति । यद्विषोक्षार्थमवृत्तिर्नो रनिष्ठा भविष्यत्तदामनुस्मृतिपटुत्वायेव मोक्षमवसानावधिष्यत् न च तस्मिन् भ्रमरादयो दोषाः संभवन्तीयाः यदेकिकमममुरवत्तद्वैजमिष्यादिविधुतिपुपसि
 दसावैरपादिमाहात्म्यस्य तदयो गार्हतिभावार्थः ६३९ सर्वमोक्षमनोरिति परं त्वेवोपेक्षापपनादिस्वीकृतत्वेनेवेति रूपवनापिनयुक्त्याह ज्ञानंतर्पमिति । युतपानुसारेण मनुवाक्ये विचारिते

प्रसिद्धा विदुषां यस्मादर्थानुःखस्य हेतुः ॥ तस्यः कथं सुखं नाम मवेत्पंडितरूपिणाम् ३३ वक्ष्यादयोदरिद्रस्य विमुखाः स्थिरितीरितम् ॥ यत्तत्काचित्कमेतत्स्या
 दतः सर्वत्र नैव तत् ३४ सुखेच्छामर्थभूतानां मीरिताया तथैसा ॥ तावता कामुकं केन जगदेतद्विषयति ३५ कामुको विषयासक्तः पुमानलोके समीरितः ॥ न सुखे
 च्छुस्ततोऽथोयस्ततोऽयं किंचिदीरितम् ३६ गग एकप्रसंजातो निरुंध्याद्विषयातरे ॥ रागमस्माकमेतच्च नानिष्टं मोक्षरागिणाम् ३७ मनोरुक्तिः समुक्तायामोक्ष
 निर्दापरायुना ॥ न सामोक्षस्य निर्दायाप्रवृत्तेति ह शोभनम् ३८ मोक्षो मनोरनिष्टश्चेच्छायायेक्यं हिंसः ॥ मोक्षधर्मवदेत्मानो मनुः सर्वार्थदर्शकः ३९ आनंत्यं
 च तस्यैवोनेष्टं युत्वावलोकिते ॥ अनेकशतशाखानभिदैर्नानाविधानिमान् ॥ ब्रह्मायुरपि विद्वान्नः कोधीयति जगज्जये ६४० पुत्राणां च बहुत्वं स्याद्विपुत्रैकपरंत
 तः ॥ अनंते पुद्गलं चैतदशक्यं कुं न मानवैः ४१ एवं जज्ञे पुत्रिज्ञे गान्दुसंख्यासदैवसा ॥ अशक्यं विदपच्छास्त्रमशास्त्रं तज्जगदयते ४२ त्रिपुत्राश्च त्रियज्ञाश्च स्वशा
 खाध्यायिनोपि च ॥ मोक्षस्येच्छामफुर्वाणारदयं ते बहो द्विजाः ४३

ततितस्य मोक्षोयमस्मत्पुण्यो वेदाध्ययनादिपञ्चानंतर्पमिति तसिद्धयतीत्यर्थः तत्रेतुतपावदुवेदाध्ययनादीनामशक्यत्वमाह अनेकेपादिना । जगद्वृत्तात्पुण्यस्य तदाविशेषिकत्विलो
 कीयासीनो धिकाश्यामप्यतमो नानाशाखाभिन्नाः वृद्धवेदान्तेषु शोभतेदित्यर्थः ६४० तथापुत्रेपुत्रद्वयमप्यज्ञपंकुं मुमित्याह पुत्राणामिति । कपिलतापिशरपेतिस्वरूपं बहुत्वं प्रथमोष
 स्थितपरित्यागान्देवावियुक्तिभिः सिद्धांततयोक्तम् चतुष्टादिभेदेरनंतेपुत्रद्वयेष्वप्यतमरूपं तत्पुत्रं सतपोक्तं तद्वत्पुत्राणां बहुत्वं त्रिपुत्रं यवसंख्यादधवाततश्चित्वात्परं तमोनेपुत्रद्वयं नंतेपुत्रे
 वेपुत्रकमप्यतमरूपं स्यादेतद्वद्वत्त्वकारणमपि दृष्टादृष्टासामर्थ्यात्मानत्वात्मानवैः स्वातंत्र्येण कर्तुं मशक्यमित्यर्थः ६४१ एवमिति । तथापुत्रैरिति प्रसंगान्ननु वदुःसंख्यादिसां चित्त्वरूपा च पुत्रादिरूपा
 दाएव मानवैः स्वातंत्र्येण कर्तुं मशक्येव सदापि सदा एतादृशमशक्यार्थं विधानेनास्वस्थाननुष्ठापकत्वं तस्याप्यप्यपि शिरित्यर्थः तदुक्तं प्रवृत्तिर्वां नृत्तिर्वां निरपेक्षकृतं न वा । पुंसं पौनोपादित्येतत्तच्छा
 स्त्रमभिधीयते इत्यादि ४२ ननु बहुवेदाध्ययनादिष्वप्यर्थं विधिर्नोर्नाभिप्रेतः किं वेदपदेन स्वशास्त्रात्तदवयवाभिधायेण बहुवचनं चाभिप्रेत्य वेदाध्ययनादीनामव्यवहारेति कसिद्धकारणतामनुना न्यते
 स्यात्तदशक्यत्वावप्यभिधारणकारणत्वात्संभवादनृत्तादोनयुक्त इत्यहं त्रिपुत्राभेति । यदि त्रिपुत्रत्वादीनां मोक्षेच्छां प्रति कारणात्वं स्यात्तर्हि त्रिपुत्रत्वादिशास्त्रिनो मोक्षपरा एव दृश्येत्तन्मनुष्यादृश्यं ते किं
 नुबहवः संसारसक्तमोक्षविगुस्त्वान्दृश्यं तद्वत्त्वार्थः ६४३

विनभोगेन कामोपशब्धे प्रतिपादयति तेन हि साक्षाद्विद्वेदरूपकस्याहनि सुवचननिहासादिवाचनानुसारेण भोगेन कामोपशब्दमाभावमाह नच काम इति विधिः । निगदत्याग्यपानं त्रयम् ६६५ । ६६६
 ६६७ तत्र इति । यतो भोगात्प्राप्तेन कामोपशब्देन ततो भोगो विरामस्य हेतुर्न भवति किं नुरामरूपवेति ६६८ फलितमाह ततोर्थत इति । एवं मतिर्यात्मापुनरेत्युक्तं इति किं अर्थस्य फलं भोगस्तस्य फलं विरा-
 म्यद्वारामोक्ष इति तत्स्वमसिद्ध्या स्वकीयव्याप्त्या मोक्षानुसारेणोक्तं ननु यथा नानुसारीत्यर्थः ६६९ नस्तो हिरामोपशब्दोपापद्वयकांक्षायां पूर्वप्रपञ्चिते दोषदर्शनमेव न्याह उपापमवेक इति ६७० यद्यपि
 विषयदोषदर्शनं प्रथमाध्यायेन चतुर्थोऽध्याये च प्रपञ्चितं तथापि मूढोपापपुनरुपपत्तेरन्याह दोषेति ६७१ विषय इति । सर्वमः सर्वलोकेषु भवः सर्वः समस्तविद्याविषयः अनात्मनि स्तत्रो न शरीरे विनाशो दुः-
 स्तोऽर्कः उत्तरकाले दुःस्वरूपेण परिणामी परार्थेन अभवतीत्यर्थः ६७२ सर्वपदार्थार्थमेव स्फुटयति नरक इति । नरकादेः शारादिमयुक्तो विषय भोगः समस्तवर्धमानमात्रेण भेदः ६७३ तदर्थं शरीरमाय

नच कामस्तु संभोगाद्दिन इत्यतिक्रान्तम् ॥ किंतु संभोगतो भूयः पूर्वस्मादधिको भवेत् ६६५ न जातुकामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ हविषा कृष्णशर्मे वभूय ए-
 वाभिरर्द्धते ६६६ यः पृथिव्यां रीतिर्यवञ्चास्ति वसुकिंचन ॥ एकस्यापि न पर्याप्तं तृप्ये पुं मोत्रकामिनः ६७७ ततो विषयसंभोगो न विगमस्य कारणम् ॥ किंतु रा-
 गस्य सततं सर्वपापि हृदे हिनाम् ६६८ ततोर्थतो भवेत् कामः कामान्मोक्ष इति रितम् ॥ कामुकर्थलुब्धैश्च स्वप्राप्तिद्वयैव सर्वथा ६६९ उपायस्त्वेक एवावशात्पैराग-
 स्य विद्यते ॥ सर्वपादि हि नातस्माद्विषयो दोषदर्शनम् ६७० दोषदृष्टिश्च बहुभाषिता ते पुरामया ॥ एतरेयादिविज्ञाने संवादेऽप्यधिकारिणाम् ॥ संक्षेपतस्त्विमां-
 भूयः पुण्ड्रश्यामि ते पुना ६७१ विषयः सर्वपुण्यमनात्मानश्चरस्तथा ॥ दुःखोदकः पारतन्त्र्यस्तस्तिष्ठति सर्वगः ६७२ नरके ब्रह्मलोके नाशुनिवापरमोष्ठिनि ॥
 समोदारादि संभूतो विना हंतां मनोगतां ६७३ पंचभूतात्मको यद्भूता वासः शुनो भुवि ॥ ब्रह्मलोकेऽपि तद्वत्स ब्रह्मणो व्यक्तजन्मनः ६७४ जन्ममृत्युशुनो यद्भूतद्वत्पुं-
 सः परस्वच ॥ स शरीरो यथा दुःखी श्वा तथा प्रथमः पुमान् ७५ तस्मादित्यादि मनसा विचिंत्य बहुधा तु मान् ॥ वातश्च द्विविधान्भोगास्त्यजंति ब्रह्मवादिनः ७६ ततः
 प्रजनने नैतदुपायो ब्रह्मवाधने ॥ किंतु पुत्रादिलाभार्थं कामुकस्येदं कीर्तितम् ६७७ सत्यादयो भवन्त्यत्र ब्रह्मज्ञानस्य साधनम् ॥ यथा प्रजनने लोके सुखपुत्रादिसाधनम्
 ६७८ अपि चैतत्स्वतः सिद्धमाहारादिसंपत्तदा ॥ पश्वादीनां कथं नाम वदेत् कार्यश्रुतिस्त्विदम् ६७९

माह एवेति ६७४ सर्वानर्थसाध्यमाह जन्मेति । परमपञ्चमस्य दौहिरेण्यमर्षयौ ६७५ विषयाणां दोषमपत्तिं निहमपुनरुपास्फुटयति तस्मादित्यादीति । तस्माद्विषयाणां निःसारत्वादेव ब्रह्मविद इत्यादि-
 विवर्णितविषयबुद्धौ प्रजातं मनसा विचिंत्य विविधान्भोगास्त्यजंति कीदृशान्भोगान् धानुमान्चातवः पृथिव्यादिलोकास्तद्वत्तान् धानुरसादीन्भोगादिभोगादिविचारयोः । ब्रह्माभूते पुनोऽपि पुनरादावि-
 दिये स्थिति इति हेतुः ६७६ परमं फलितमाह ततः प्रजननमिति । ततो रागपचपदेन त्वेन सैसारमयोजनकत्वादेतत्प्रजननं च तत्त्वोत्पादनं यद्यपि ब्रह्मदोषस्योपाधो न भवति तथापि हि ब्रह्मणो यत्नसाधनमप्ये-
 कामुकस्य सकामस्याभ्युदयां कीर्तितमिति ६७७ अयमप्युपपत्तौ यो मनस्तु दृष्टांतसंगतिरिति दर्शयति तत्त्वादय इति । यथा प्रजनने लौकिकसुखसाधनं तथा सत्यादयो ब्रह्मबोधसाधनभूता इति संगतिरि-
 त्यर्थः ६७८ किंवास्मिन् प्रजनने शास्त्रेण लोकाणां भववर्जनमयुक्तं रागत्वमभोजननिन्दादिवत्प्राप्तत्वादित्याह अपि चैतदिति । एवमप्यजननं सिद्धं पातम् ६७९

ननु निःश्रेयससाधनानां मध्ये रागप्रसङ्गस्य कीर्तनप्रयुक्तमित्यस्वरसात्प्रसङ्गतरमाह अथवेति । अथवा सर्वप्रजननपदकार्थविशेषमतिपादकमस्तु विशेषमपतिपादकमस्तु तत्रैवैतन्नान्तर्यामी कीदृशप्रजननपदं प्रवचनपदस्यार्थप्रव्यापनरूपविश्रुत्यकुनोपयोगायाभिधानं नचापमर्थोऽयुक्तः लोकलोचनोद्दिष्टाविशयाजन्मनाचेत्यादिनोक्तमसिद्धितोक्तत्वादित्यर्थः तथाचैवमः 'प्रजननं प्रमतेयीनिजममनः' इति तत्रप्रगतपदस्यप्रकृत्यर्थज्ञानमिति युक्त्यपत्त्यापनसामर्थ्यमर्थेति ६८० नन्वापनपरत्वं प्रयुक्तं जीविकार्थत्वेन प्रयोजनमतिप्रबद्धाश्रयमतिवाक्यान्तरेऽप्राप्तत्वादिति शक्ये पथपीति । समर्थने तथापीति । अथैवार्थाकापयः पनमेवविधीपेततत्तुनविधीयते वेदान्तस्यैवैसिद्धांतरथाद्वैतात्मतत्त्वस्वरूपवैयर्थ्यप्रकरणे मत्तमत्वात् किंतु ततः प्रकरणादनुतीकारत्वापनफलभूतं शुद्धयर्थं विधारणरूपं श्रवणमेव लक्षणं या एतत्प्रजननपदोक्तं भविष्यतीत्यर्थः ६८१ यदाऽप्यमर्थविवक्षितस्तदा प्रजननस्य सापेक्षत्वं वषः प्रभृतिपुण्यदुर्कतत्पारंरूप्यसंन्यासस्यैवैतत्संन्यासपदं कुर्वादिपादि वचनसिद्धं कर्तव्यं नोपमित्यह । अस्मिन्निति अस्मिन्प्रजननस्य श्रवणरूपत्वात् न केचने ६८२ तदादिसापेक्षत्वं नुमादितादिपदोदिते पुत्रिपुण्योऽप्यमिति दर्शयति त्रैविण्यकानिति । अग्रपः अग्रिहोत्रं यज्ञाश्च एतदुत्तरं यज्ञं अथपनदारसंबन्धविषयविशेषेऽपान्त्वविचारितपासुमाकांक्षतेति अशक्तप्रमाणमिति पठमाह अत्रेतदित्यादि । अत्र उक्तापेक्षेति श्रवणजातं वक्ष्यमाणमर्थतत्त्वमस्य

अथवास्तुभृतिप्रोक्तकार्यप्रजननं त्विदम् ॥ अत्र प्रवचनस्यार्थविश्रुत्यर्थं च लोकात् ६८० यद्यप्यप्यापनं प्राप्तं तदर्थं ब्राह्मणस्य हि ॥ तथापि न विधेयं तदत्र वेदां तयोपने ॥ श्रवणं तत्तत्प्राप्तिशेष्याद्भविष्यति ६८१ अस्मिन्पक्षे यः कुर्यादिनापेक्ष्यकेनचित्कचित् ॥ किंतु संन्यासपुत्रैकः शास्त्रादिगुणसंयुतः ॥ विवेकि नो विरक्तम्यमुमुक्षोरप्यपेक्ष्यते ६८२ त्रैविण्यकानर्थातांस्तान्मृतदागानपेक्षते ॥ अग्न्यादित्रयमत्रैतद्वक्ष्यमाणं हि वैदिकम् ६८३ जातपुत्रः कृष्णकेशस्त्रिवर्णो दोषवर्जितः ॥ विद्वान्सामर्थ्यसंयुक्तः आदधीतविधानतः ॥ अग्नौ च पापि च ग्रीन्वाश्रौतान्कर्मप्रमायकान् ६८४ जाययैव तस्योमादेकमग्निं च केचन ॥ स्मार्तं नदतिमुनयस्तेषां शक्तेर्भावनः ६८५ अग्निभिः कर्मणः स्वर्गं व्रजं तिष्ठानि नोपि च ॥ ब्रह्मलीकं तथा कीर्तितं सर्वलोकद्वयेपि च ६८७ अग्निहोत्राभिधं कर्मसाधं प्रातरुदाहृतम् ॥ अग्न्याश्रयं विरामेण विना त्रमरणावधि ६८७

तन्मनोविवक्षितेयः ६८३ तत्राग्निनां तत्सापेक्षत्वादिप्रतिपादकं जाययैव जातमर्थतः संयुक्तं तत्संन्यासपदमाह ज्ञातेति त्रिभिः । जातपुत्रकृष्णकेशावर्णां त्रैशद्वर्षकः कालोत्पद्यते दीपाश्रयत्वात् तत्संयुजितः विद्वान्कर्मोपयोगिमेव त्रिभिः । सामर्थ्यकर्मोपयोगिद्वयसंयुक्तं तदुत्पत्तयुक्तमेवार्थकः तत्तदस्तिष्ठाग्निमाहं तत्प्राप्तं नोपपत्त्यावत्तत्प्रसङ्गान् त्रिन्माहवर्णोपांताभिरप्यशास्त्रमात्रेण आधानात्पदकर्मणा उपपत्त्येव कीदृशमेतान्ग्रीन्वाश्रौतान्कर्मणां सावकांशेन्यर्थः ६८४ जाययैवेति । केचनार्थवैभिका एवमग्निं कर्तुं संज्ञकं श्रोतं वदन्ति स्यादपानं जायायाः संयोगविवाहकालमारभ्येवेनैककर्ममिति प्रथमद्वयार्थः तेषां श्रोतानामग्निनामागानमनयमभिविपुल्यार्त्तमोपासनात्पदमेकमग्निमादधेति तत्पुण्यकारावदन्त्यर्थः ६८५ तत्फलमाह अग्निमिति । उक्तमग्निः केवलकर्मोपयोगिमेव त्रैविण्यं भवति जर्जितनाश्रयमनासर्वाधनकर्मपराणां नृपजन्मोक्तो भवति लोकद्वयेर्हीनश्रेयोपमित्यर्थः ६८६ अयाग्निहोत्रस्वरूपसंन्यासं वदति अग्नीति । साधं पातः क्षालयत्कः शिपुविश्रुतं तदग्निपक्षेपकमग्निहोत्राख्यं कर्म पावर्त्तयन्मनुष्येपुनः यदि रोगवत्संन्यासाधिकारपयोजनं न जायेत तदेवार्थः अत्राग्न्याश्रयमिति विशेषणमग्निप्रोक्तसापेक्षं मयापि संबन्धोऽस्ति सूचितम् ६८७

अस्य फलं पंचयति गृहस्थानां भिरादिना । सनतोऽसाधनानि केनोदीनि संति तदुत्पत्तिरस्यैव । तत्र केनोदीनोत्पत्तौ दन्वी विदग्धरासायनम पेद
 णी पेषणसाधनं शिलोपलादि स्फुटमप्यत् पयपि मन्वादिभिर्दन्वीलासाधो क्ता तथापि 'पंचमना गृहस्थस्य पुत्री पेषण्युपस्करः ॥' केनोदीनोदं कुंभश्च दद्यात्ताने पास्नुवाद्यन इति मनुवाक्ये उपस्करपदे
 न गृहोपकरणान्वरूपेण प्रदर्शिता । एतेऽनु उदके भस्मोपस्यत्त्वमभिप्रेत्य स्फुटं हि सास्थानत्वेन दलभ्येकोक्तेऽपि शिराः ॥ ६८८ मनुक्तविषयतर्पणजपवर्मलाभकर्मफलं दर्शयति भगवति । इषाहृतिर
 शिष्टास्तदित्येगन्वावृष्ट्यादिपरिणामेन प्रजातति हेतुर्भवतीत्येवमग्निहोत्रोपमानविशकारणमुक्तव्यं ॥ ६८९ तथाग्निहोत्रदेवानां यावत्तम उक्तत्वाद् देवानां भित्ति मानुषमन्त्रपनिपादकं वाक्य
 मयैतः पठति यथेति ॥ ६९० अग्निहोत्रस्य दण्डफलं कीर्तिदं पूर्णमासाविषमपि काले श्रेयैव रूपं बोध्यमित्याह अग्निहोत्रो जन इति ॥ ६९१ जामुख्यं न दाह पाकमिति । वरधनं न विद्वानुपासक
 ओदिति शेषः रक्षामेयस्वरूपसाधनेतदेव फलं दोष्यं बहान उक्तमित्याह पठेदिति ॥ ६९२ एकादशमानसाधनं साधनं दक्षुमवतारयति साधनमिति । एतदुक्तं दशविधं साधनं तत्रावश्यमांशं स्यात्

गृहस्थानां हेतुर्नित्यं सूनाः पंचवसंति हि ॥ केनोदीनोत्पत्तिरपेषणी मार्जनी तथा ॥ आभिः कृतस्य पापस्य स्पर्शो नैवाग्निहोत्रिणः ॥ ६८८ अग्नौ प्रास्तावृत्तिः सम्य
 गादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायतेऽष्टिर्दृष्टेऽत्र ततः प्रजाः ॥ इत्थं विश्वस्य हेतुः स्यादग्निहोत्रोपमानिह ८९ देवानां जननमित्यः प्रोक्तोऽथेव देवादिभिः ॥ यथे
 रसुषिता बाला मातरं पशुं गसते ॥ अग्निहोत्रिणमेवं ते देवानां कसमाश्रयाः ॥ ६९० अग्निहोत्रो जनः कीर्तिधनमप्यधिगच्छति ॥ यज्ञानपिकरोत्येव दर्शो दीनपगन
 पि ९१ नाकं प्रयाति मरणत्परं देवैर्न मस्कृतः ॥ विद्वान्नामिदं मन्त्रावसलोकं वगच्छति ॥ यज्ञेऽप्येतत्फलं प्रोक्तं यज्ञदाने प्रकीर्तितम् ९२ साधनं सर्वमेवैतद्
 क्ष्यमाणं च सर्वदा ॥ अपेक्षया भवेदूयः कस्यचि किंचिदेव हि ९३ साधनानि दशैतानित्यामेन सहितान्यपि ॥ एकस्मान्मानसा त्रित्यं प्रभवति न चान्यथा ९४
 मनस्वी धैर्यं संपन्नः पुमान् पुण्यरतः सदा ॥ अनुतिष्ठति सर्वतत्रापरो दीनमानसः ९५ मनोभूलमिदं सर्वलौकिकं वैदिकं तथा ॥ मृतं च निवृत्तं च कर्म सिद्धयति दे
 हिनाम् ॥ मानसं तत एवैतदुक्तमेकादशं त्विह ९६ प्रजापतिः पुरा सृष्ट्वा मनसैव जमन्नयम् ॥ पवित्रं प्रथमं पूज्य आसत्सर्वशरीरिणाम् ९७ प्रजापतिर्यथा तद्
 न्मुनयो देवता अपि ॥ मनुजाश्चाभवन् सर्वे मानसस्य प्रसादतः ९८ इदं ततोऽधिकं सर्वसाधनेषु प्रकीर्तितम् ॥ मानसं सर्वभूतानां स्वर्गयोः क्षेममश्नुताम् ६९९

रूपं साधनं कस्यचित्तेति अत्र साधनस्य योमात्पृवावस्थापेक्षया किंचिदुपोषिकं भीमं वद्वपतीत्यर्थः ॥ ६९१ किं दित्याकांक्षायां मानसपरोक्षे धैर्यं सत्सिद्धिर्न एवेत्याह साधनमिति । एतानि उक्तानि दश
 साधनानित्यागः संस्थाप्य तत्सर्वं साधनं जातं मानसाधीनफलकमित्यर्थः ॥ ६९४ मानसस्य सर्वोपपन्नपदे तु च मेवाव्यप्यतिरेकाभ्यां स्फुटयति मनस्वीत्यादिना । मनस्वीत्यस्य न्यायारूपान्धैर्यं सर्वं भवति
 तत्राप्रेषः साधनजातम् ॥ ६९५ मनोभूलमिति यतः सर्वकार्यजातं लौकिकादिकं मनोऽधीनं ततोऽप्यनसृष्टा साधनत्वेनोपस्थासः भूत्या कृत इत्यर्थः ॥ ६९६ मानसस्य सर्वभूतत्वे उदाहरणं हिरेण्य
 मर्मेव तावदित्याह प्रजापतिरिति । धैर्यं सत्सिद्धिः प्रभावादेव हिरेण्यमर्माविशं सजति पवित्रः स्मर्येन पापघ्ना प्रथमं पूज्यः श्लाघ्यश्चासीदिति ॥ ६९७ प्रजापतिर्यथेति । न केवलं
 जापतिरेव तथा किंतु येऽपि मुनिमन्योऽप्यनसृष्टा साधनस्य सत्त्वमव्यप्यविवाः पूज्याश्चेति वचनविपरिणामेन सर्वतः ॥ ६९८ फलितमाह इदमिति । ततो विश्वभूतत्वात् मानसं सर्वतः श्रेष्ठं साधनं सर्वमा
 दिभ्यः मिच्छतामुक्तमित्यर्थः ॥ ६९९

अस्योक्तकारणतांस्फुटयति एतद्वि । यतोऽस्मादहद्वैतसंस्थुतं च भूतवर्षकं जातं तत्र सुखमयमोदिष्यमर्थस्तु यत्ते सुखमकार्षं स्फुटसमष्टुपाधिकस्तु प्रत्यक्षीरिति निरर्पितं तिस्रं कस्य ह्रीं आदित्यमिति
 चनामभिरुक्तः अत्राभिरुक्तधोरर्थः ७२९ । ७३० तत्राप्यादित्यमंडलसंतःस्थस्य भवतो जगत्कारणत्वं प्रत्यक्षसिद्धां च व्यतिरेकभ्यां निश्चीयते इत्याह आदित्येति ७३१ प्रत्यक्षेण कारणता सिद्धिमे
 व श्रुत्युक्तपरंपरयादंशं यति रश्मिभिरितिनवभिः । यतो यमादित्यांतस्थः पुरुषः स्वशरीरोत्थकिरणेजलमाकृष्य भेषजमंतकृत्वा च भुंक्षति कीदृशो जलं सर्वकारणं ७३२ कथं तत्सर्वकारणमित्यत आह
 स्थावर इति । ततो वृष्टिजलदेवस्थावरजातयस्तत्राजदेतुवेन मधानमुना ओषधिवनस्पतयश्च जायते तेभ्यो जेतस्मात्प्राणवारणं च जंतुनां भवतीति प्रसिद्धमिति द्विधोरर्थः ७३३ । ७३४ एवमवष्टुया
 सत्कलहहेतुत्वमादित्यमंडलांतःस्थस्योक्तमथ तत्कार्येणैकलाभ्युदयनिःशेषसत्तावनतोपन्यासेनादित्यमंडलस्थस्य ब्रह्मणो विश्वहेतुत्वं स्फुटपत्रज्ञादभ्युदयनिःशेषस्योऽसिद्धिपरंपरामाह प्राण इति
 पट्टिः । मन्मथेभ्यः प्राणेभ्यः कर्मकारणतामर्थ्यरूपं बलं भवति बलाच्च शुद्धकर्मरूपं तपो भवति पदुष्टुपानरूपोपदेसेन कृतामेतत्पुंक्तं ततः शुद्धकर्मरूपावपसः अद्वापरत्वे कास्ति त्वबुद्धिकवा भवति ततश्च

यतः सूत्रमिदं जातं ससूक्ष्मं पंचभूतकम् ॥ द्विष्यन्मर्भइत्येतदुच्यते वेदवादिभिः ७२९ अस्मात्प्रजापतिर्जातो विराट्संवत्सरश्च ॥ आदित्य इति चाप्युक्तो
 वेदवादरतो द्विजैः ७३० आदित्यमंडले योयं स्वर्णवर्णः पुमान्स्थितः ॥ स एव जगतो हेतुः प्रत्यक्षमिह दृश्यते ७३१ रश्मिभिः स्वशरीरोत्थैर्यतो जलदसंश्रितम् ॥
 नीरं मुंचति लोके स्मिन्मर्षेणामिह कारणम् ७३२ स्थावरास्तत एवैते जायंते भूमिमाश्रिताः ॥ ओषधयः कीर्तितायाश्च येन स्पतयोपि च ७३३ स्थावरैर्म्योमव
 त्यग्नविषं प्राणिनामिह ॥ अत्रतः सर्वजंतूनां प्राणा जीवनहेतवः ७३४ प्राणतश्च तथैव स्यादलंतकर्मकारणम् ॥ बलतस्तप एतत्स्थायत्कृतभृगुणापुरा ७३५
 कर्मशुद्धततः श्रद्धापरलोकास्ति धीरपि ॥ श्रद्धातो जायते मेधाया स्याद्वेदार्थधारिणी ७३६ मेधातो जायते बुद्धिर्मनसोऽपि निधायिका ॥ यस्या नियमतो नित्यं
 शास्त्रार्थतत्प्रवर्तते ७३७ मनीषयामनश्चेत जायते शास्त्रसंस्कृतम् ॥ मनसो जायते शांतिरात्मन्येव हिया प्रधीः ७३८ शांत्या च जायते चित्तमात्मज्ञानोऽमुखं
 दियत ॥ चित्तात्स्मृतिर्भवेद्देवाक्यार्थगुरुकीर्तिते ७३९ स्मृत्या स्मारो भवेत्तस्य प्रकाशो नममात्मकः ॥ स्माराद्ब्रह्मात्मविज्ञानं श्रवणादिसमुद्भवम् ॥ आनंदा
 त्माततः साक्षाद्ब्रह्मतीह शरीरिणः ७४० एवं ब्रह्मात्मको न्यासो यस्मादजस्य कारणम् ॥ तस्मादजं ददजं तुः सर्वाण्येतानि यच्छति ७४१

शास्त्रार्थधारणसमबुद्धिकवा मेधा भवतीति द्विधोरर्थः ७३५ ७३६ मेधात इति । तस्या मेधासो बुद्धिर्मनसो निषमनसमर्था बुद्धिर्ज्ञातयेतस्य विषयतो हेतोस्तन्मनो निषमेन इतराकारपरिहारेण शा
 स्त्रार्थमवर्तते इत्यर्थः ७३७ मनीषयेति । तयामनीषया शास्त्रार्थवासना संस्कृतांतःकरणवस्थामनःपदोक्ता जायते ततो मनसमात्माकारधीर्बुद्धिरूपा शांतिर्भवतीत्यर्थः ७३८ शांत्वायेति ।
 जंतूनां प्राणां तांस्तस्यामात्मन आनंदादिविशेषनिर्णयोन्मुखतः करणवृत्तिरूपं चिंतं जायते ततश्च आनंदत्वादिप्रतिपक्षकगुरुवदिद्वेदेवाक्यार्थमेवास्मृतिर्भवति ततश्च शुद्धतरं पदार्थं प्रकाशः स्मारपदो
 क्तो जायते ततः स्मारात्प्रकाशवार्थभूतब्रह्मात्मज्ञानं परोक्षं भवति ततश्च आनंदात्मनोऽपरोक्षसंन्यासप्रयोजकतायते इति द्विधोरर्थः ७३९ ७४० एवमिति । एतत्पुनरुक्तविषया ब्रह्मरूपः संप्रयासो नित्य
 कारणजनकफलश्च भवति तत्रादित्यांतस्थरूपेण वृष्टिद्वारा जनकं प्राप्तादिपरंपराजपस्य साक्षात्कारादित्येन फलरूपं च भवतीति तस्मादुपपत्तो ब्रह्मसंबन्धमनं जानन् पोर्भेदतमप्यच्छन्भवति सज्जन् एतानि वा अनि
 यजस्य कार्याधिकारणानि नियमयच्छन् भवतीत्यर्थः इहं द्विकार्यदाने कारणदानं पञ्चाशत्फलदाते इत्युदात्तं तथा कारणदाने कार्यदानमपि पञ्चाशदानीं न दूयदानमिति ७४१

भा. पु.
प्र ३० ॥

तत्रास्यस्याऽऽप्तप्रपञ्चकारणतां पूर्वोक्तकोशपञ्चकानुवर्तनेन श्रुत्यादिज्ञानमभिनवति अजनइतिहास्यां । अज्ञादिदृष्टः कोशपराः ज्ञानादिज्ञानमया नुस्त्वमानंदमयात्वं जायते प्राविर्भवतीत्येवं
 पंचकोशरूपेणात्मवस्थितमित्यर्थः ७४२ पंचमइति । तेषु कोशेषु पंचममनंदो ज्ञानतो विज्ञानमया जातो भवतीति यदुक्तं तन्माययैवमायामपि यमोदादिदिशि हरूपाभिप्रायेणैवेति बोध्यं यतोऽ
 यमोदः पुच्छभूतमुदाऽयं रूपेण जायतेत्यर्थः ७४३ तस्य वस्तुतो ज्ञानापोषयतां स्फुरति नृत्तपदस्यैवादिभ्युक्तमादिदेवि कौविभूतिमाह पुरुषहृत्पादिना । पोषमानंदरूपः पुरुषः सति
 लोकयादिभिः पंचभोरूपेरुपवाधितिप्रथमदलायः रूपपञ्चकमभिनवति लोकेति । पृथिवीं अंशं योर्दृष्टः कोणाश्चैतैरुपरिवेष्टेपंचविजो जानइत्यर्थः ७४४ नवेत्येतान्येवाह पुरुषाणि किं
 तु ममस्तं जगदिवाह पुरुषेणेति । अमृतपुरुषेण सर्वैकालत्रयावच्छिन्नं जगत्सर्वोत्पत्तिसर्वोत्पत्तिमित्यर्थः ७४५ जिज्ञासा रूपपदस्य कृतजापदस्य पुरुषपदस्य चाधेयत्वेन जगद् जिज्ञासयेति ।
 विचाररूपया जिज्ञासा पालभ्यः अवयवभाविफलकत्वेन रूपपदोक्तान्तर्यः सकाशात्फलरूपेण जातः समस्तसत्फलरूपहर्निवाद् तथारविपदेन धनवाचकं नुदणस्यार्थानं वस्तुलक्षितं तत्रमवैव

अग्रतः प्राणिनां प्राणः प्राणेश्वरमनस्तथा ॥ विज्ञानं मनसो ज्ञानात्सुखमग्रप्रजायते ॥ अग्रपंचात्मकं द्वौ पंचकोशेषु कीर्तितम् ७४२ पंचमो ज्ञानतो जानमानं
 दः सुखशब्दभाक् ॥ माययैवायमात्मास्यो जायते न तत्त्वतः ७४३ पुरुषो यस्मिं लोक्यश्च दिशामपि च रूपमाह ॥ लोकत्रयीदिशस्त्वं ददति न दिशोपि च ॥
 इत्येवंपंचात्मको जातः पुमान् भेदविवर्जितः ७४४ पुरुषेणा मुनामर्षमोतप्रोतं जगत्त्रयं ॥ तं नुनेव प्रतीभाभिभवदूतं तथा पुमान् ७४५ जिज्ञासयामदागम्यः पुरुषो
 मननरूपया ॥ ऋतादेव पुमान् जातः फलरूपेण कर्मणः ॥ सुवर्णे व्रसमीचीने वस्तुन्येवो वतिष्ठते ७४६ श्रद्धया तत्तथासत्यादेपमगम्यो महेश्वरः ॥ स्वयं ज्योतिर्य
 तस्तं न तेजस्व्यपि च गीयते ७४७ तपसो भृगुणा पूर्वमनुष्ठितरूपिणः ॥ वरोति शयितो यस्माद्दरिष्ठस्तेन कथ्यते ७४८ एवं भूतं पुगप्रोक्तमनंदात्मानमी
 श्वरम् ॥ हृदयस्थेन मनसा ज्ञात्वा क्लेशविवर्जितः ॥ भूयो न मरणं च छेदेत हे हस्यपातनः ७४९ मृत्वा नाश्रियते यस्मात्स्यामाद्वात्मवेदनम् ॥ अत्रैव ब्रह्मलोके
 यामं प्राप्या ज्ञाननाशनम् ७५० तस्मात्प्रासंपरं प्राहुः साधनं ब्रह्मवादिनः ॥ सत्यादीनां पुगे क्तानामेपासाधनरूपिणां ७५१ न्यासेन गम्यते यो यमानं दात्मा स्व
 यं प्रभः ॥ सत्यः मूढभो विभुः स्वातः प्राणापानव्यवस्थितः ॥ संयितयोः प्रकुर्वाणो ज्ञानमनोव्यानरूपतः ७५२

अज्ञांशेन स्थितशतितलत्रपार्थः ७४६ अज्ञादिपदत्रयार्थमाह अदवेति । अद्वयसत्येन च लभ्यमानं तन्मन्त्राज्ञासत्यपदाभ्यामृक्ता तथा स्वयं ब्रह्मज्ञात्वा तेजस्वीति कथ्यते महस्त्वपदेनेत्यर्थः ७४७
 तपोऽपेक्षया वरिष्ठस्त्वमाह तपसइति । भृगुणा नृक्षिप्रं तपस्तत्साधनांतरं भ्यो वरं तस्मादपि साधनभूतादभिप्रेत्य फलरूपतयाऽप्युक्तं त्वत्वादयं पुरुषस्तपसो वरिष्ठः पुक्तः पार्थः ७४८ तद्विज्ञानफल
 माह एवं भूतमिति । एवं भूतं वणिक्तं गुरुषु लक्षितं तत्र ब्रह्मेकाग्रमनसा ज्ञात्वा क्लेशवर्जितो भवति हे हस्यपातनः पुनर्न जायते वेत्यर्थः ७४९ वरिष्ठाः ब्रह्मानं प्रत्यसाधारण्यकारणत्वात् सत्यासत्योक्तसाधने
 भ्यतः कृत्स्नं सिद्धमित्याह मृत्वेतिहास्यां यतोऽप्यस्य भावादिह ब्रह्मलोके वा अज्ञाननाशकं ब्रह्मात्मवेदनं प्राप्य मृत्वा नाश्रियते भुक्त्वैततोऽप्यासत्तकसंयनेभ्यः श्रेष्ठइति ह्योरर्थः ७५० ७५१ यथास
 लभ्याः मनःप्रतिपत्तिस्वरूपमभिनवतीत्युक्तं तदपि तदस्य भूतिवाचकस्य पदनामपेक्षयति न्यासेनेति नवमिः । यो यं न्यासेन गम्यमानं दात्मा स्वयं यमं क्तानां दुरुपत्तेन विषयप्रतिशयमेवा
 स्वदत्वाद्दसुपदेन श्रुत्योक्तः अयं पदेन तद्विभिर्देवैरुपसंस्तव्यस्त्वहं त्वत्वरूपमुक्तं त्वत्वात्वातः स्वस्वसंवातहातः प्राणापानयोनिर्भवत्वेन विशेषतोऽवस्थितः संस्तयोः संविन्यानरूपं कुर्वाणः पूर्वोक्त
 वामनसंज्ञो भवति ततः प्राणसंवातेषु कृतमित्यर्थः ७५२

वक्ष्यति । पुनः कीदृशः ब्रह्मरूपः पूर्णत्वात् तद्विधिवन्ध्यायकः बोधकः सूर्यचंद्रादीनां तेजसः प्रदायकः ब्रह्मणादीनां सर्वसोदाता ७२३ तेजः पदस्य बर्चः पदस्य चार्थमेवमाह तेजसि ॥ दाह
प्रकाशयोः प्रयोजकं तेजस्युच्यते सौष्ठवस्य सौंदर्यस्य कारकं प्रयोजकं च जडोतिस्तद्वर्णस्युच्यते तत्र चोदायकत्वं पदमवतलकं तस्मात्प्राप्तिरूपेण बोध्यम् यतो जाडरात्रिकृता अपरिपाकवशादेवं
सौष्ठवं दृश्यते इत्यर्थः ७२४ सुप्तोदाहृतिपदार्थमाह सुप्तमिति । सुप्तवर्णं जाडिषु सूर्यकिरणसंपर्कमपरास्वरं परमकाष्ठकं योतिरुद्भवति तदपुष्पमिषुच्यते तस्य दापकोप्यपमेवेत्यर्थः ७२५
अथवेति । अथवा सुप्तपदेन सूर्यचंद्रयोस्तेज उच्यते यस्तेजस्तद्वर्णस्युच्यते तथाच अग्निसूर्यचंद्राभांते जायो ददाति स पुमान् दृश्यः संन्यासेन लभ्यति इत्यर्थः ७२६ । ७२७ उपयामगृ
हीतादिपदत्रयार्थमाह उपेति । उपसृज्यते वा भविष्यात्त्वात् योपसृज्यते तस्मात्तदुपसृज्यते इत्युक्तं अथः यः स्वप्रकाशत्वा

ब्रह्मरूपोत्रविश्वस्य धारकस्तेजमः प्रदः ॥ सूर्यादीनां तथा वर्चो ब्रह्मणा देः प्रयच्छति ७२३ तेजो दाहादिहेतुः स्याद्वर्चः सौष्ठवकारणम् ॥ वर्चो ददाति भगवान् जा
डरोभिः शरीणिणाम् ॥ पुरुषो दृश्यते येन नीरो गच्छति संयुतः ७२४ सुप्तस्याद्वास्वरं वस्तु सूर्यस्य किणादिना ॥ जाडूनदादिसंजातं तदप्येव प्रयच्छति ७२५
अथवा सुप्तमुद्दिष्टे तेज एव मनीषिभिः ॥ सूर्याचंद्रमसोस्तद्वर्चः प्रकीर्तितम् ७२६ अग्नेः सूर्यस्य सोमस्य वर्चो गुप्तं च यच्छति ॥ यः पुमान् सोमसंन्यासाहस्य
ते हृदयस्थितः ७२७ उपयामोत्रसंन्यासो यमास्तस्य समीपमाः ॥ यतस्तेनामुना देरो गृहीतो वेदनादिभिः ७२८ उपयामगृहीतो ग्रमानं दात्मानि गच्छते ॥ स्वप्न
काशं परं ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणम् ७२९ जावालादिभुतिप्रोक्तं न्यासं कृत्वा जितेंद्रियः ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थवाचकं प्रणवाक्षरम् ७३० हंसादिभुतिसंज्ञोक्तं यो
गमास्थाय धैर्यवान् ॥ गुरुपदिष्टमार्गेण युंजीतात्मानमात्मना ७३१ यत्तामहर्ती ब्रह्मविद्यामोहविनाशिनो ॥ देवानां गृह्यभूतां च निषिद्धैस्तुराक्षिताम् ॥ जा
नीते ब्रह्मणः सोयं महिमानं सभापुत्रात् ७३२ यस्मादयं पुमान्मच्छेन्महिमानममुं तथा ॥ तत्कामस्ततः पुत्राय मेनां कुर्वीत सर्वथा ७३३

महः पदेन सत्यादिलक्षणत्वाद्ब्रह्मपदेन चोक्त इति द्वयोरर्थः ७२८ । ७२९ उक्तायावज्जिज्ञासामुत्थापयन्मध्यवात्संजनेन वणितपुरुषेणैकाग्र्यं कुर्यादित्याह जावालादीति द्वाभ्यां । जावा
लाद्यपि पदकृतप्रकीर्णन्यासं कृत्वा तथा महावाक्यार्थस्य ऐक्यस्य सौमित्रप्रकाररूपेणोपनिषत्प्रतावाचकं प्रणवं विदित्वेति शेषः तथा हंसाद्यपि पदकृतविधौ योगमास्थायावलंब्य धीरमात्मानं
परमात्मना युंजीत एवमेव चित्तपेदिनि द्वयोरर्थः ७३० । ७३१ उक्तज्ञानस्य फलमाह यत्तामिति । तं देवं चित्तवद्भस्मितत्वेन गृह्यभूताम् ७३२ कलितमाह यस्मादिति । यस्मात्पुमानपि
कारीतयोक्तविधया मयुं ब्रह्मसंज्ञं धर्त्तुं महिमानं लब्धवानित्यतस्तत्कामो ब्रह्ममहिमाप्राप्तिकामो यमधिकारी एनां विद्यां सर्वप्रकारेण संपादयेदित्यर्थः ७३३

[illegible]

सदेरुपनिपूर्वस्यशब्दोयमुदितःसदा ॥ ब्रह्मविद्यामिषस्तेनसैशोक्तोपनिषद्विज्ञैः ॥ तस्यास्तुवाचकःसोयंग्रंथोप्युपनिषन्मतः ७६४ एषोपनिषदत्रोक्तातिरि
र्युक्तामयाधुना ॥ ब्रह्मविद्याधिकानातोयंग्रंथेस्मिन्विद्यतेकचित् ७६५ पुरुषस्यात्रयोयज्ञस्तस्योपासनमीरितम् ॥ मंदानामधिकारस्यसिद्धौनेवात्मद्वये ॥
इतःपरंपुनःकित्वंश्रोतुमिच्छसितदद ७६६ इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजक्यचार्यानंदात्मपूज्यपादशिष्येणश्रीज्ञानंदात्मवतपविशचित्तउपनिषद्भूतभात्मपु
राणे तैत्तिरीयसार्थप्रकाशोनामदशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

[illegible]

॥ इत्यात्मपुराणे दशमाध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे एकादशाध्यायप्रारंभः ॥

तत्त्वधर्मेवाभिनयति कैरिति । अयंपरमहंसधर्मः कस्याधिकारिणो योगवृत्तिशेषः किंचेयं वस्ति सततम् १५ एवं कौशलेन पृष्टो गुरुः धीनः सञ्जवाचेन वाह इत्युक्तानि १६ वृद्धकृमारीवत्यायेन भवना
परमहंसप्रभण्यसर्वसंगृहीतमित्याह प्रश्नेस्मिन्निति । अस्मिन्ननुक्त रूपे भवतः प्रश्ने सर्वजावालादिना नोपनिषत्प्रतिपादितं प्रष्टव्यमर्थं जातं सम्भवस्थितं संगृहीतं मित्यावन यथा कथाचिद्व्याकुलायां
देवावरं गृहीत्युक्तं मुताभेदं यि संप्रकृतं मोदने सुवर्णपात्राभुंजोरभित्तिवाक्येन सर्वमिदं संगृहीतं वृत्तिवर्णः । तत्संग्रहमेव विमदयति जावालादौ परिते । यतः परमहंसधर्मः जावालादौ प्राक्त्रये परमहंसा
त्प्राप्तोऽनुपनिषत्प्रमाणितस्तथायोगात्मासाक्षात्कारोपयोर्माहंससुखिकादितुल्यपुत्रो विवैराग्यं च मर्भोपनिषदि स्मृतं तदप्रसन्नाधाने सर्वासाधेत साधार्थं ज्ञेयतामापन्न इति भावः १७ । १८
एतासां धर्मप्रदर्शनमार्थं कर्मण्यथाकांक्षमेकवत्कृतामापायकारिण्येति सुचयन्त्यं सप्रतिपादिका मुजावालादिपुत्रीति तानि प्रकृत्यां वक्तव्या च नामाग्याह अत्रेति द्वाभ्यां । अयंपरमहंसधर्मं जा
वालापनिषत्तुल्यं जनेन जेनयत्तत्त्वमर्थमिति प्रश्नः कृतः पंचमस्तंभेऽत्रिणा कृत इत्यर्थः १९ प्रजापतिमिति । तथारूपेणोपनिषदि आरुणिना प्रजापतिप्रतिपत्तिप्रश्नः कृतः परमहंसोपनिषदि नूनारं देनं प्रति

कैरयंचरितः पूर्वैः कदा कस्याधिकारिणः ॥ किंचेयः कीदृशाचारः किं फलो मुनिसत्तम १५ इत्युक्तो गुरुराहेतव शिष्यं वाक्यमुदारधीः ॥ शिष्यबुद्धिममालोक्य परं स्ने
हमुपागतः १६ प्रश्नेस्मिन् भवतः सर्वप्रष्टव्यं समवस्थितम् ॥ जावालाद्यैः परोहं सोयतः सर्वैः समीरितः १७ हंसाद्यैश्च तथा योगो ब्रह्मा मे कयाववाधने ॥ उक्तः परम
हंसस्य फलसिद्धिर्यतो भवेत् १८ अत्र पूर्वोक्तः प्रश्नो जनकेन महात्मना ॥ अत्रिणा मुनिना तद्वाचा ज्ञवत्स्वयं प्रतिदिजम् १९ प्रजापतिप्रतिपत्तिप्रश्न आरुणिना पुरा ॥
नारदेन च तद्वत्सयथायं भवता कृतः २० ब्रह्मोपनिषदि स्पष्टः स्वयमेव समीरितः ॥ अयं परमो हंसो जावालादिभुतावपि २१ अतः सर्वैः समुक्तं तं स्वप्रार्थमयेरि
तम् ॥ सावधानमना भूत्वा गृणु वक्ष्यामि ते पुना २२ वृहस्पतेः सुरगुरोर्भातायस्तु सहोदरः ॥ विप्रआगिरसो नम्रा संवर्तकदतीरितः २३ आरुणस्य सुनोधीमा
नारुणिः सर्वशास्त्रावित् ॥ उद्दालकः सुतस्तस्य श्वेतकेतुश्च सत्तमः २४ दुर्वासाः शंकरस्याशस्तपसापतिकर्जितः ॥ कभुः प्रजापतेः पुत्रो मानसः सनकादिव २५
निदाघः स्यादभोग्निधयः पुरायः कर्मठो भवत् ॥ भरतोजडनामापि धृपा लोचो न्यजन्मनि २६ विष्णोरंशस्तथैवैष दत्तात्रेयो महा मुनिः ॥ तथारैवतकः कश्चिद्वाह
णोगुणसंयुतः २७

सङ्ख्याः १० अक्षोपनिषदिति । तथारूपेण जावालादौ परमहंसः समीरितः सङ्ख्योपनिषदि स्वयमेव मर्भोपनिषदात्मनो जेनो देनो कृत इत्यर्थः २१ कलिप्रवाह मत इति । सर्वैर्जावालाद्यैः प्रष्टवितं स्वप्रश्नो
परमहंस इति २२ मधकसाधिमवृत्ताहच्छासाधनमपि तौ परपतीति तस्यायेन साधनानि निरूपयिष्यं स्तावत्फलावस्थाविद्वत्संज्ञासंज्ञातिवः परमहंसान् जावालपंचमस्तंभे दक्षिणां नृसहस्रं धर्मो यति
वृहस्पतेरित्यादि द्विषत्वारिस्ताहो कैः । तत्र संवर्तनाम वृहस्पतेर्भाताय सप्तमिमाभारतेऽधमेधपर्वण्यविवक्षितः २३ मारुच्यतेति । द्वितीयः परमहंस आरुणापत्यावादाकृतिरंशो यम्योऽलक इति
नामांतरं तदपुत्रः श्वेतकेतुस्तंस्तुतुतीय इत्यर्थः २४ चतुर्थं पंचमौ वर्जयति दुर्वासा इति । शंकरस्य कालाप्रिहृष्टस्यावतारो महातपायश्च दुर्वासाः मसिहस्तथा कभुः सप्तमो मानसः पुत्रः पुरा जेपुष्यावत इति २५
निदाघ इति । वृहः परमहंसो निदाघो नाम यः कर्मासक्तोऽपि कभुः सप्तमः प्रदर्शितात्त्वत्ततया विष्णुपुराणे वर्णितः । तथारुतः सप्तमोपोग्निधयः विष्णुवर्द्धितेति तद्वत्तद्विराणा भूयसां साधारतवर्णमिति
इति २६ मधमो दक्षत्रेयः मसिहो नृसहस्रे कृतकनामा कश्चिद्वाहणो नृसहस्रत्रिविधो दक्षत्रेयः सप्तमो विरोधादित्यहं विष्णोरिति २७

श्रीतमभूतिपदेनभारद्वाजमुक्तापणेष्टेपातिवर्त्तयन्तेपात्रप्रमावप्राप्तमाह भारद्वाजः इति २८ एतेषामव्यक्तान्वयमाह नमुंवाति । मृदाः प्रविताः तेषां सिद्धाः एतेभिरक्तवाससः २९ तथैतेऽप्य
 काचारः इत्याह माचारः इति । अन्यकाचारः कीदृशीभवतीति चेदित्यभिप्रायः अन्यकाचारवानिति । एवमित्यं ३० एवंकार्येयं च यति अपकेत्यादिना । अन्यत्प्रमलसिताप्रतिषेधस्तथा ३१
 सर्ववैवति । मृतं शास्त्रं मृतमाकर्णितेसास्त्रे इति हेमः एकत्र कचित् ३२ तामां चेति । स्पष्टम् ३३ यन्मृतं न चास्तेनामृतं न च मृतम् । नमुंवात्तं नमुंवात्तं देवकश्चित्सन्नाद्यः इति स्मृतावप्येवैकहत्याह
 अपमिति । अपमप्यक्तलिङ्गः पुरुषः सन्मज्जनः असन्मज्जितः सुदृक् सदाचारः ३४ ज्ञास्येति । मर्त्यकुसलेनापि ब्राह्मणादिकर्णेऽप्यप्यप्याश्रमेऽप्यपि शिष्टतया न ज्ञातुं शक्यमिति ३५ उक्तैर्देवताभि
 यमृतं वात्रेयसंवितायां प्रसिद्धमुदाहरणतयाह दशादेव इति विभिः । देवानर्मदा मर्त्यैः सहस्यमाहः ३६ रत्नां वरेभिः । एकीत्यन्तरेषां नृपाध्वन्यतिमन्यति किं ईदं वारयन् ३७ दामांते इति ।

भारद्वाजादयश्चान्ये विप्रः शास्त्रविशारदाः ॥ अहं ब्रह्मेति विज्ञानात्परिष्कीणात्मबन्धनाः २८ नमुंवा नैव खटिलानैकदंढादिधारिणः ॥ नभेत वसुनानैव पुते ते रक्ता
 ससः २९ आचारोपेतैवैषामव्यक्तो ब्रह्मणादिनाम् ॥ अव्यक्तप्रचारवान्क्रियं पुमानेवं व्यवस्थितः ३० अव्यक्तमतिरव्यक्तालतिरव्यक्तलिङ्गकः ॥ जातोऽपेक्षः
 ससर्वप्रसक्त इव च कचित् ३१ सर्वज्ञवत्कचिद्वा तित्वज्ञवत्भुतहीनवत् ॥ बहुश्रुतदेकत्रज इव नृकवत्कचित् ३२ रागाधवत्कचिद्वा तिविरक्त इव च कचित् ॥ अस
 तां चरिते सक्तः कचित्सुमहतामपि ३३ अयं सन्नधवाऽसन्वाह्यश्रुतो वा बहुश्रुतः ॥ सुवृत्तो वापि दुर्दृष्टो जनेर्ज्ञातुं न शक्यते ३४ ब्राह्मणो वा श्वपाको वा यतिर्वाप्यथवा
 यष्टी ॥ निपुणेनापि न ज्ञातुं शक्यो वर्णाश्रमादिना ३५ दत्तात्रेयो यथा पूर्वरेवायां जलमध्यमः ॥ अर्जुनेन वितर्क्यापि न ज्ञातश्चक्रवर्तिना ३६ रत्नां वरधरः श्रीमान्यु
 वासूर्यसमप्रभः ॥ पानपात्रं करे विभ्रदे कस्मिन्दंढमन्यतः ३७ वामागे वामनयनां मदधूर्णितले च नाम् ॥ वीक्ष्यमाणो मुहुर्ब्रह्मवदन्वाचासनातनम् ३८ एतेषां
 दवीमज्ञो गच्छन् शीघ्रमधो वजेत् ॥ इयं जन्मसहस्रांते दुर्लभामानुषैः सदा ३९ एते ब्रह्मात्मविज्ञानाद्ब्रह्मीभूता यतीश्वराः ॥ पुण्यपापे उभेर्तीर्त्वा वर्तते परमपदे ४०
 एते पुत्रे न संप्रीताः पुरुषा भक्तिसंयुताः ॥ तेभ्यः स्वसुकृतं सर्वप्रयच्छंति सुखप्रदम् ४१ य एतेषु सदा देवं दुरात्मानः प्रकुर्वते ॥ तेभ्यस्ते पातकं सर्वप्रयच्छंत्यत्र दुःख
 दम् ४२ एवं पुण्यं तथा पापं जन्मकोटिशताजितम् ॥ दत्त्वा फलेन सहितं लोकानीताः समासते ४३ आशां वराः कचिच्चेतुः कुलवसनाः कचित् ॥ विष्णुश्रलेपनाः का
 पिकचिच्चंदनचर्चिताः ४४ कचिदसंति सहस्रकचिद्वायंति वल्मिताः ॥ आस्फोटयंति धावन्ति पिशाचा इव च कचित् ॥ क्रीडन्ति बालकैः सार्धं कचिदेते मत्सृष्टाः ४५

दामांते स्थितां पोषितं यदप्यमृतनातनं ब्रह्मश्रुतिवत्कचिदेवैर्देवाः जनेन न ज्ञातः इत्यवस्थासंक्षेपः ३८ लोकं संहारार्थं देवास्वर्गलोकं विद्याफलमिभ्यक्तयेवार्थं भरेताह श्रमाचरणं किं पतताप्यनीवरे
 णात्थानकं च मरुदस्वविषादनवदनं देतुं स्वावित्याह एतेषामिति । एतेषां सिद्धानां इयं सिद्धावस्थाः जन्मसहस्रांतेपीति शेषः ३९ एषां च पुक्ताचार्येन दोषो ब्रह्मविद्याप्रभावादित्याह एते इति ४०
 एतेषां सुकृतं भक्तियुग्ममच्छतिदुःकृतं नृपेन वा सुसुदृढः साधु कृपां दिपंतः पापकृपां मिमिक्षुते इत्याह एतेष्विति दामांते एतेषु विद्यासिद्धेः । ते विद्वांसः इति द्वयोरर्थः ४१ । ४२ फलितमाह एवमिति ।
 इत्यं फलसहितं कर्म जाते परश्रमिन्वास्वर्गलोकं कर्मफल्यति कार्मंतीत्यर्थः ४३ अथेतेषां मनुष्यानां मनुष्यवदाचरणमभिनयति आशां वरा इति चतुर्भिः । आशां वरादिर्गवराः ४४ कचिदसंति ।
 वल्मिता इत्यसंजायतं तथा च वल्मिता मथमतिविशेषस्तद्वत् इत्यतः कर्तव्यमिति यावत् जास्कोठने स्फालनम् ४५

देवाभ्यस्वमाह तदेवेति । देहनिष्ठेवंनादौसतिनविषीदतीति ६० लिपेदिति । आस्यात्सोपकरणं तयोः पुनरुक्त्येवकयोः स्वदेहेष्वमास्वत्वेनपसिद्धेयस्यनिर्दोषमास्वत्वेनपश्यत्यर्थः ६१
अतएवतेपांशुमिश्रशदिकेनास्तीत्याह अत्रुति । स्वःस्वकीयः ६२ अनएवदेहातीतात्वाह नशीतमिति ६३ मानापमानाविति । मानापमानौनृणांमीत्यप्रीतिकरीयसिद्धेतिपांशुणांकार्येदे
नसंबंधिनामानापमानौएतेषांपरमहंसानामेतेषीत्यश्रीतीनकुठतःसमदासित्वादित्यर्थः ६४ फलावस्थपरमहंससम्यग्मनम्वसहरति एदेवेति । तेसंबर्द्धयः धर्मोहाननिष्ठारमकः ६५ अस्वत्वाधनपर
वेरायमित्यतिरेकमुत्तेनाह कालेचेति । विरगसंतत्यज्यवसमानेपुननेष्वेवंनिश्चयोजातः स्वकथं यतःकालेकृतत्रेतादिकुरेभियतिर्ष्वेवस्थितयम्यवर्तकत्वरूपाविद्यतेऽतद्वदानीमपंपारमहंसपधर्मः
कापिनास्तीत्यर्थः विरक्तास्तुतंघर्मपरोक्षं कुर्वतीतिभावः ६६ तादृशवेरायवचमर्धोपनिषदर्थोविद्यावेदत्वाह यमोपनिषदिति । सपारमहंसप्रयोगोऽत्रकीविरामोपिशुद्धधियांमर्धोपनिषदुक्तसरी
रूपवस्थालोचनाद्वतीत्यर्थः ६७ अध्वर्योपनिषदिस्मरीरस्वितिमतिपादकस्मर्पचारमकमित्यादिमंत्रस्ववचकषास्मित्यादेरित्यंभस्यकार्यभूतकानांपंचपटसुत्तरविशेषेनोपहृष्टस्तप्रपंचारमकत्वे

छेदेभेदेतथादेहेवंधनेताडनेपिच ॥ भर्त्सनादौनिषादंघमनसापिनयाति ६० लिपेद्यश्चंदनैरेतांश्छिद्याद्योपिचवास्यया ॥ तयोस्तथास्वदेहेचसदातेसमनुदयः
६१ शशुर्मित्रमुदासीनःस्वःपरश्चनविद्यते ॥ तेषांब्रह्मात्मनानित्यममेदमनुपश्यताम् ६२ नशीतंनपिचोष्णंवापिपासानसुधानच ॥ शोकमोहादयो नैश्चनजरा
मरणादयः ६३ मानापमानौद्वावेतौप्रीत्यप्रीतिकरीनृणाम् ॥ तेषामेतेचकुठोनेनेपांसमचेतसाम् ६४ एवतेपरमाहंसाउताएतेहलौकिकाः ॥ फलावस्थामहा
भागाविद्वांसःसमदासिनः ॥ ग्रैयंचरितःपूर्वधर्मोत्पंतसुदुश्चरः ६५ कालेचनियतिनैवविद्यनेकस्यचित्कचित् ॥ एवंविरागसंत्यज्यजातंसर्वत्रनिश्चितम् ६६
यमोपनिषदिप्रोक्तशरीरस्यतिबोधनात् ॥ प्रायःसंजायतेसोपिविशुद्धमनसांनृणाम् ६७ सर्वेषामपिदेहोयंबहणश्चशुनस्तथा ॥ पंचभूतात्मकोनित्यंभौतिकैः
समधिष्ठितः ६८ पृथिव्यापस्तथातेजोवायुराकाशमेवच ॥ महाभूतानिपंचैवकार्त्तितानिमनीपिभिः ६९ एतानिकथितोदेहःस्थूलःसूक्ष्मश्चदेहिनाम् ॥ स्थूल
सूक्ष्मस्वरूपेणवर्तमानानिसर्वज्ञः ७० चक्षुःश्रोत्रं तथाघ्राणंरसनंस्पर्शनंत्वपि ॥ ज्ञानेन्द्रियाणिपंचस्युःपंचकर्मेन्द्रियाण्यपि ॥ वागुपस्थौतथापायुःकरोपादौच
पंचमौ ७१ अंतःकरणमत्रोक्तंद्विनिधेदद्यादिभिः ॥ ज्ञानस्यचक्रियायाश्चेतुःसर्वत्रसंस्थितम् ७२ क्रियाहेतुरयंघ्राणःपंचधादशयापिवा ॥ घ्राणोपानस्तथो
दानःसमानोव्यानएवच ॥ नागःकूर्मश्चल्लोदेवदत्तोधनंजयः ७३

पुनर्वर्तमानःस्थूलसूक्ष्मशरीरारंभकार्याभूतानामाह सर्वेषामित्यादिनामर्पणीकुलदेहव्यतःपूर्वेषांयत्नेन । द्विरप्यमंशरीरमारभ्यशुनःशरीरयमेतसंबदेहानांपंचभूतात्मकत्वंभौतिकैरिन्द्रिया
दिभिरधिष्ठितंत्वेचसममित्यर्थः ६८ एतदेवकृत्यति पृथिव्यापहति । पृथिव्यादीनिपंचभूतानिमिसिद्धानिअन्यथायवेसर्वाभित्यूलानिसूक्ष्माविषशरीराणोतिदयोरर्थः ६९ । ७० तत्रसूक्ष्ममु
तास्त्वाम्भूमशरीरावयवानाह अत्रुतिचक्षुः । साच्चिकमृतांशरक्षानिचक्षुरादीनिराज्येस्तेरारंभशक्तिवगाशोनिर्कर्मिन्द्रियाणीतिविभागः ७१ भूतानांसंविदांशसमुदाधाजसांशसमुदा
याण्योत्पन्नत्वेनज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिनामर्कद्विविधमंतःकरणंवाच्यमित्याह अंतःकरणमिति । अत्रसूक्ष्मशरीरेतसंबंस्वस्थित्यनृष्टकृतपासंयत्स्थितमंतःकरणंज्ञानक्रियारूपकार्यद्वहेतुत्वेनद्विविध
मित्यर्थः ७२ तत्रक्रियाशक्तैःप्राणस्वभेदानाह क्रियाहेतुरिति । पंचघाञ्चानानैर्भेदेः वनेजयान्हेतुदशयेति ७३

ज्ञानशक्तेशानुर्विषयमाह चतुर्विधमिति । सर्वेषां देहेषु न हार्दिकं तस्यांतःस्थितमंतःकृतं च मनःप्रभृतिभेदेनानुर्विषयम् ७४ शरीरद्वये सुक्ष्मस्थूलद्वयोः प्रभृतिभिर्मिश्रितं पदं संशयानि सूक्ष्मैः साधनैः प्रातराद्यादि
कर्मणां सुक्ष्मपरिणामाः चतुर्विधैः पृथिव्याद्यैः सर्वसंभवतः मानं तथा सुक्ष्मं सुक्ष्मपराद्यवयवसमूहाणां रूपतो भवति ततः सुक्ष्मसंज्ञायां तदेहं भूषणवधारय स्थूलभूतसंपृक्तत्वादिति पदं च तत्र लक्षणस्थूल
त्वज्ञास्त्वित्वाद्यवयवसंज्ञासंज्ञासंज्ञाः ७५ अनयोः शरीरयोः पृथक्कृतत्वात् तत्कायकृत्तत्वात् तद्विविधमिति ॥ अध्यात्ममिति विप्रश्नः । अध्यात्मत्वादिदेवत्वाभ्यामुक्तयोः शरीरयोः प्रत्येकं द्विविधा
शरीरस्य भेदाश्चत्वारस्तन्नामनतत्पदार्थमधिकृत्योपाधितत्वावच्छिद्यस्थितमिति विप्रश्नः ७६ यथा सुक्ष्मसमूहिकृषोद्विरूपमर्थः स्थूलसमूहिकृषोद्विरादौ कृषयशरीराभिमानौ अभिदेवमिच्छन्त्युत्पद्ये
इत्यर्थः ७६ तत्र विराजो लोकमयं शरीरमभिभवति अतलमिति चतुर्विधः । अतलादि संज्ञानि सप्तपाताला निविराजः पादत्वेन केयानां रथः ७७ भूर्लोक इति । जपनं ऊर्ध्वोत्तरदेशः शिष्टं पृथगिगदत्वा
त्प्रातः ७८ । ७९ । ८० आत्मनि संपदार्थे उपविष्टपादमिति गृह्यमाणा लक्षणमभ्यात्मसूक्ष्मस्थूलत्वनामभेदेनाह अभ्यात्ममिति । यः सुक्ष्मस्थूलसंज्ञां पृथक्कृत्याहमिति गृह्यमाणं तत्तेजसं ज्ञातया भूतं
स्थूलं तु विभक्तं मित्यर्थः ८१ उक्तेष्वेवाधिभूता विभेदां भावं इति दर्शयति अधिभूतमिति । देहस्य द्वंद्वं स्थूलसूक्ष्मरूपमभ्यात्मवत्पदार्थावधारणं तद्वदशरीरमिदं तत्प्राप्तमानता लक्षणविशेषवत्

चतुर्विधं भवेज्ज्ञानहेतुरंतःस्थितं चतत् ॥ हार्दस्य देहेषु स्य सर्वेषामपि देहिनाम् ॥ मनोबुद्धिस्तथा चित्तमहंकार इतीरितम् ७४ सूक्ष्मैर्भूतैः मर्मसूक्ष्मं सूक्ष्मदेह
मिदं धृणु ॥ स्थूलैर्भूतैस्तथा स्थूलं स्थूलं देहं वदं यपि ७५ अध्यात्ममधिदेवत्वभेदस्तु स्याच्चतुर्विधः ॥ सूक्ष्मं हिरण्यगर्भो यमधिदेवं समीरितः ॥ स्थूलं तथा विगडेऽपु
मानलोकवपुःस्थितः ७६ अतलं चैव पातालं तलं सुतलं तथा ॥ रसातलं पंचमं स्यात्तत्र पठं तलातलम् ॥ महातलं सप्तमं तु पादद्वयमिदं स्मृतम् ७७ भूर्लोकं ज
घनं तस्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ अंतरिक्षं तथा नामिः स्वर्गो हृदयमीरितम् ७८ महर्लोकं सुखादवांगलादारम्य संस्थितः ॥ मुखतो नेत्रपर्यंतं जनलोक इति स्मृतः ७९
ललाटं तु तपःप्रोक्तं शिरःसत्यमितीरितम् ॥ चतुर्दशानां लोकानां मेवं स्थानं विराट् स्मृतः ८० अध्यात्मसूक्ष्मसंज्ञं यतैजसं तत्प्रकीर्तितम् ॥ विश्वं स्थूलं ममुदिष्टमा
त्मना समधिष्ठितम् ८१ अधिभूतं च देहस्य द्वंद्वमभ्यात्मवत्स्थितम् ॥ अध्यात्ममधिभूतं च मिलित्वा स्थिरजं मम ८२ चतुर्विधमवत्येते देहाः सर्वशरीरिणाम् ॥
उद्भिज्जाः स्थावराणां स्युः केपांचिच्च शरीरिणाम् ॥ देवादीनान्ये योनिप्राप्ताः पुण्याधिकारजाः ८३ स्वेदजाश्चापि विज्ञेया मनुजानां सहस्रशः ॥ अंडजास्तेपि
केचि शुकेचि दन्ये जलेचराः ८४

यदा भवति तदाधिभूतमिच्छन्त्युत्पद्येति पूर्ववदर्थः तथा एषां शरीराणां मध्यस्थत्वाच्चिभूतत्वेन मिलित्वा तद्वदशरीरमिदं तत्प्राप्तमानता लक्षणविशेषवत्
त्यर्थः स्थावरजंगमानां शरीराणि तद्विभक्त्या पृथक्कृत्या अभ्यात्मतां ज्ञातं तदेहं तद्वदशरीरमिदं तत्प्राप्तमानता लक्षणविशेषवत् ८२ यथा स्थूलशरीराणां उद्भिज्जादिभेदेन चतुर्विधमपि मिति सिद्धमिति पाह चतुर्विधा इति ।
एते स्थूलाः । तत्र स्वर्गोऽस्योर्ध्वोत्तरापरिणाममयोजकत्वेन उद्भिज्जसंज्ञा नुदाहरति उद्भिज्जा इति । स्थावराणां देहा उद्भिज्जा इति प्रसिद्धाः केपांचिदेवादीनां च देहा उद्भिज्जा इति संज्ञाः केते देवादयः
ये पुण्यात्कर्मेण देहाव्येयानि पदवचनेन संज्ञे इत्यर्थः एतेन उद्भिज्जादेवादि विचाराभ्यां ज्ञातं ज्ञातं आत्मा ज्ञातं नारकीयाणां च अन्वादेवानां आदिपदमाह कृषयः स्थूलत्वात् ८३ स्वेदज
दीनुदाहरति स्वेदजा इति द्रव्या । मनुजानां सप्तद्विधतः मसिद्धस्तत्प्रभवतः भूदन्तः पापसः स्वेदजा भवन्ति अंडजाः शुके चित्ते रूपस्यालुदन्तवोपि भवन्ति यथा पिपीलिकादयः केचिज्जलेचरा यथा
मत्स्यादयः अन्ये अंतर्लक्षणा यथा पक्षिणः तद्वदिज्जेषाः सर्पा यथा मंडला इति संज्ञाः जलं वदं स्फुटम् ८४

यम् । अत्राधिकोचमाधारं चोदति व्यप्यम् । पुण्यसाधारणेकालेकोचितोरोतिवचनम् । अन्तर्बुधैर्नरोतिनिषादोरोतिर्गुणः । इति १०६ सुमेधमिति । तेषु कश्चिदात्मनः सुमेधमनूपयेन बुद्धि-
वैकाग्र्यमिति एते पोमिभिरनाहतास्त्वयाम्भेदत्वेनांतरनुभवेगापकेभ्यमुत्पद्यते तथावर्णात्मकाः सन्दात्रिषोभिनामंतरन्येषां मुलेष्वपि सिद्धा इत्यर्थः १०७ शुभ्रगैरिकदिपुमयोगरूपदे-
नायातुशब्दस्त्वयवाचकत्वमेव सिद्धांतोक्त्यतस्तदार्थतया मोक्षास्त्वासादीन्सप्त दर्शयंस्तत्प्रसंगेनोपस्थितानां शरीरांतरपदार्थानां संख्यां परिमाणं चोपनिषदंतोक्तं दर्शयति त्वममुमित्यादिना ।
स्वभूपरिमांसा निमित्तसिद्धानि मेदः क्षेत्रवर्णमांसावस्था विशेषस्तत्रैव चास्थिदेवनरूपरूपतदवस्था विशेषस्त्वस्मात्पुण्यदोक्तस्पांताभ्यां अस्थीनिमित्तसिद्धानि प्रजातदंतर्गतः स्नेहः शुक्रैः एतानि सप्त
धातुपदवाच्यमिति तथातानां स्वरूपवृत्तात्पदस्थीनिभेदेन दानि साहचर्यं त्वर्थः १०८ मर्मणां संख्यां संख्यां च आपदेति । पादमारभ्य मस्तकपर्यंतं पादां स्त्वभिजगदोत्तरगतं संख्यां निरुपस्थाना-
नि मर्मसंज्ञानि तत्संज्ञानुशास्त्रेभेदेन कृतसति मरणपूर्वपर्यायं पश्यतश्च मर्मकृतं तत्र वेद्यसां प्रसिद्धमित्यर्थः १०९ अक्षीत्यभ्यधिकमिति । अस्मान्संघः शरीरे अक्षीत्यधिकज्ञातसंख्यामभवेति
स्थूलानां सूक्ष्मानां वस्तुनां भेदं वीर्यं केहेति । केजानां त्रेमणां च संख्यामक्षीतिः अत्रानि अष्टोत्तरशतं चोपनिषदं तावत्पः कोट्यहं त्वर्थः । अष्टसहस्रानि कोट्यहं निषादमादापके सादीनां

सुगंधाद्वलेभ्यः पुण्यपुंजविपाकतः ॥ अंतर्देहेयोमदृश्यामायकानां हि ये मुखे ॥ वर्णात्मकाश्च बहुशो वक्रे स्पष्टा भवंति ये १०७ त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जशुक्राणि
धातवः ॥ सप्तदंतास्तथैकोत्ताद्वा त्रिंशत्त्वस्थिभेदतः १०८ आपादमस्तकंतद्वत्त्वचिह्नद्योतं शतम् ॥ मर्मणि प्रैष्टिं गच्छेद्भिः शस्त्रादिना पुमान् ॥ व्याधिं वा
बुभुक्षयाति वैद्या जानंति सर्वदा १०९ अक्षीत्यभ्यधिकं तद्वच्छतं देहे त्रसंघयः ॥ अस्मानवचनादीनां स्थूलानां स्युः शतानि वै ॥ केजरो म्गांतथैव स्युरक्षीति शत
कोटयः ११० जिह्वा वक्रं स्थिता नृणां पलानि द्वादशेति ॥ वेते हृदयमध्यस्थरक्तोपलानि भस्पाहे ॥ पलान्यष्टौ तु विज्ञेय पद्मादिसदेव तत् १११ पित्तं प्रस्थमितं
मायो हृदये संस्थितं हितत् ॥ श्लेष्मणो गलसंस्थस्य देहे प्रस्थचतुष्टयम् ११२ सर्वांगसंघं शुक्रं कंठे हृदि च मूर्धनि ॥ विशेषतः स्थितं प्रभुमथनेन विनिःस्रवेत् ११३
प्रस्थस्य च चतुर्थं शतं स्य देहे वदंति हि ॥ मेदसश्चापि संप्रोक्तौ प्रस्थौ द्वौ परिमाणतः ११४ मूत्रं चैव पुरीषं च वस्ति संघं हणीयतम् ॥ अत्रापानग्रहस्यात्र दृष्ट्यां हा
सेन चानि शम् ११५

सुस्मावपदाभिप्रायेण यज्ञवत्यववृत्तं । सार्द्धं त्रिकोटिप्रसिद्धिस्तु शोभकूपाभिप्रायेण वस्तुस्तनुजद्वयतसहस्रतिश्रुतिपाठः पापः पुस्तकेषु दृश्यते तथा सार्द्धं पूनाभ्यस्तसहस्रतिश्रुतिपाठोऽपि न्यु-
च्योमसिद्धयविरुपवेति बोध्यम् ११० जिह्वेति । मुखे हृदयमनां कंठमभिन्त्यापस्थिता जिह्वा द्वादशपलपरिमिता भवति तथा हृदयमध्यस्थरक्तवर्णस्य परिमाणं पलानि तदेव हृदयमध्य-
स्थं प्रस्थमिति प्रसिद्धमित्यर्थः १११ पित्तमिति । पित्ताख्यो वातुर्देहे बहुधा स्थितत्वेन प्रसिद्धस्त्वस्य दिसर्बतो नाडीदारिनिरोधकत्वेन निद्राप्रयोजकत्वं श्रुत्यादिपुत्रोक्तम् अत्यपरिमाणं प्रस्थः त-
त्सहस्रं तु पंथं गुणात्मको मापस्तेषां पापोऽशक्यः कर्षे चतुष्टयं पलं चतुष्टयं कृडवस्तु चतुष्टयं प्रस्थ इति तथा कफशतोर्गले स्फुटमनुभूयमानस्य देहव्याप्तस्य परिमाणं प्रस्थां वातुष्टयमिति ११२ सर्वांग-
मिति । शुक्राख्यः सप्तमोऽध्यायः सर्वांगसंस्थितोऽपि कंठहृदयमूर्धे सुविज्ञेयस्थितः शोभननिःसरणशीलः प्रस्थचतुर्धा संस्थितः मेदः संज्ञावतोऽस्तु परिमाणं प्रस्थद्वयमित्यर्थः ११३ । ११४ मूत्र-
मिति । वस्तिर्गृह्णाद्यः संघं हणी पुरीषाश्च स्तद्वत्तयोर्वृत्तपुरीषयोः परिमाणमपि पतं पतो जपानग्रहणेनानियतेन तयोर्वृद्धिः कासो भवतः एवं विविजिह्वादीनां परिमाणं मर्मोपनिषद्दृष्ट्या विप्लवाद्याख्य-
मुनिनामोक्तं रसकथिरादिपरिमाणं नूनवां तस्याधिकं वाह्यवत्त्वयार्थकं दृश्यमिति भावः ११५

१६ अथशास्त्रांतरगुणोपसंशारमयाद्येनप्राप्तानुदेहस्थानांविशेषानाह शरीरमित्यादिना । सर्वेषांशरीरपादाश्चमारभ्यकेनचपयतेदेहस्यैवांगुलैर्मन्त्रशरीरायांगुलैर्मन्त्रानिमनिपण्यत्वंगुलंवेदधिकमव-वंगु-
लिपरिमितंभवतीत्यर्थः देहइति । अथदेहेदयोःपार्श्वयोःप्रत्येकपोदशपोदशअस्थानिगुहमण्डपस्थंभूतानितानिसंकेतंनडात्रिशद्वेतीत्यर्थः ११७ मश्रोपनिपट्टासुःप्रनाडोसंख्यामाह
द्रासप्ततीतिद्वाभ्यां । अथदेहेनाडोनाडसप्ततिःसहस्राणि अधिकसप्ततिसहस्रसंख्यानाडयद्विषयावन् ताअपसंतीत्यर्थः । क्रमेतावत्पण्डनाडयद्विषयेवेत्पाह संखिण्डपादिना । मश्रोपनिपट्टि-
यानाडोनाडोवैक्रेयवादिप्रतिपत्तिद्वानामेकाधिकसंख्यानामव्येएकस्याएकस्याःसंखितोजानत्वेनमास्वाभूताःप्रतंअतंनडादयश्चास्तासामेकेकस्याःप्रतिमास्वावेनइमाद्रासप्ततिसहस्रसंख्या स्मृताः
प्रोक्तादित्यर्थः तभिर्जीविरपदाप्तिःसर्वेशरीरंभवतीतिद्वयोरर्थः अपरिहयश्चावयस्यमंधकृदभिमतोनिर्गलितार्थः एकांगुलभूतानाडोतस्याःस्फुटोपस्फुटभूताःअतंनडादयःअयुतंशानानाडय-
स्तातासंबन्धिन्यःप्रतिशाखाएवमानाडयोद्रासप्ततिकोटयोभवंतिसंकेतनेद्रासप्ततिकोटयोदशसहस्रानमेकावेतावत्पोभवंतीतिमदसंस्फुटंभविष्यतीति ११८ । ११९ उक्तनाडोपोप्यधिकपचरण-
शालित्यादाध्यात्मिकवयोःप्राणसंयुक्तमित्याह शरीरादिति । प्राणमाप्तास्मिन्कवायुःशरीराभ्यव्यवत्पंगुलादिकोऽष्टोत्तरसप्तगुलममानोभवति यथोनामिकादारेणविहरीदशगुलदेशेपिमव

वर्द्धतेभोग्यतेयस्मात्तस्मान्नियतिर्वाजितम् ॥ पिपरलादेनकथितंभुनिनासर्वदिना ११६ शरीरं सर्वजंतूनांपण्यव्यंगुलंस्मृतम् ॥ स्वांगुलैःकेशपयंतेपादांताव-
धिदध्यतः ॥ देहेद्रात्रिशदस्थानिवंशाःस्युःपार्श्वयोर्द्वयोः ११७ द्रासप्ततिसहस्राणिनाडोनामापिसंयितः ॥ एकैकस्यास्तुनाडोनांशतमेकोत्तंगेहियाः ११८ शा-
खाःप्रश्नेममाख्यानाःप्रतिशाखाइमाःस्मृताः ॥ तासां सर्वत्रदेहेस्मिन्व्याप्तिरापादमस्तकम् १९ शरीरादधिकःप्राणोद्वाद्दशगुलमानतः ॥ बहिर्नामिकायाति-
तस्मात्प्राणइतीरितः १२० चत्वारिंशत्तथैवाष्टांगुलानिपदाग्रतः ॥ केशाग्राच्चाभयमध्यंशरीरस्यमृणामिह १२१ देहमध्येअस्तिस्थानंतममांभूनदमभम् ॥
चतुरस्रंशिरोतंततिष्ठत्याचंद्रमंडलम् १२२ चतुरस्रेस्थितंतेजःशक्तिसंज्ञंमुदुर्गमम् ॥ अतिसूक्ष्मंसदाजंतून्जीवितोन्जडातिच १२३ मुद्रादुद्यंगुलादूर्ध्वं
मद्वाद्यंगुलतोप्यधः ॥ एकांगुलप्रमाणंतच्चतुरस्रमवस्थितम् १२४ अत्रमध्येशरीरस्यस्वरकाशेनवांगुले ॥ उत्संधाच्चतथायामादकंदोस्तिचतुरंगुलः १२५

श्रुतलभ्यतेऽनन्यतरस्यप्राणसंज्ञावि प्रकर्षेणाधिक्यलक्षणेनअनितीतिस्मृत्यपिसमग्रवर्णनित्यर्थः १२० देहेतेजःस्थानंदर्शयितुंतद्वयधोमिमंषदंशस्वरूपमाह चत्वारिंशदिति । पादाप्रमारभ्यके-
शाप्रमारभ्यवाअष्टचत्वारिंशद्गुलिमितोदेशोदेहसमप्यवेनबोध्यइत्यर्थः १२१ तत्रतेजःस्थानंदर्शयति देहमध्येइतिद्विषयासत्प्रोक्तः । तस्मिन्देहमध्येचतुरस्रंअनुष्कोणप्रतिस्थानंभवति तस्यामे-
नाडोद्वाराभ्यामिन्द्राशिरपयंतेतत्रापिमस्तकस्थितचंद्रमंडलपयंतंकोषेत्यर्थः तथाचोक्तमायमेभगवतामद्भवेन ' सर्वेषामपिजंतूनांमूर्तिरितिप्रतिपदमाः । मधोभागरविःप्रोक्तोमृदुकादेविपर्ययात्'
इति १२२ चतुरस्रमांशे । तस्मिन्चतुरस्रेस्थानेतिवैजोदेहेद्रिपादिद्रासप्तत्यर्थमयोजकत्वात्तदशक्तिसंज्ञंभवतिमादेसुक्ष्मत्वाद्गुलंस्वर्माण्यप्येवजोवनलक्षणेभवतांत्यर्थः जीवतःप्राणधारकान्त्य-
जतीति १२३ तदेवतेजःस्थानंविशेषतोऽवधारयति गुडारिवति । गुडस्यायुस्यानदूर्ध्वंअंगुलिमितेदेशेतावत्येवचोपस्थादयोदेशेतेजसःस्थानमनूतं चतुरस्रंस्थितंभवतीत्यर्थः १२४ एवंनाडोक्तानांज-
निस्थानस्यकंदसंपृक्तमप्यागमेप्रपंचितंदर्शयति अत्रेति । उक्तरूपेशरीरस्यमधोवयोवकाशानांगुलिमितस्तस्मिन्दूर्ध्वायामधोव्युत्तुलःकंदःकंदसमोमांसपिंडविशेषोस्तीत्यर्थः १२५

नवांगुलेति । तस्मात्केदादुत्थितोनाभिनालोनाभिश्चक्रात्मकपंकजस्वनालपृष्ठोऽवपवोति कीदृशः श्रवांशुर्विस्तारकोदेहसहस्रःसर्परीणांसकलभरति।वयवानांभूतशुद्धस्वगादिसमवातुभिर्वेधित
धेत्यर्थः १२६ अस्पति । अस्यनाभिनालस्वपथइदंयोगिभिरनुपुष्पमानंनःभिषकंभवति कीदृशं द्वादशारंभारयथक्रावयववैशेषान्तेद्वादशयस्वतत्था १२७ इमेवचकंदादेपंकजमवितभ्रुव्यादि
व्यायाह अवयवइति । इदयवास्तिन्नेमसिद्वीजोवउक्तचकंकेकरूपवैश्याश्रितोसुजाकीदवयवमतीत्यर्थः १२८ पयपिजोवःसर्वत्रदेहोपागमस्तथापिविशेषाभिन्नपत्तिविवक्षयाइव्यादीनांतत्स्थानत्व
न्यवहारइत्याह नाभिधेति । केनचिदेतुनाविशेषरभिन्नपत्तिलक्षण्येननाम्यादीनिजोदसस्थानांयुच्येतेइतिसंबवः १२९ फलितमाह जीवस्वेति । तत्रजीवस्थानानांमध्यैजायेप्रथमेमाधारात्वेच
केचनूरुतथावापंतेमायेनसहितोजीवःसर्वदास्तिसज्जिह्वइत्यर्थः १३० अत्रैवचकेकारणोपायिमथानांकुंडलिनीसंज्ञायागमोक्तप्रज्ञाभूतिवर्धयति नाभेरिति । नाभिश्चक्रवयवमाधारचक्रादुपरिच
देहोभुजंगयज्वलपदावस्थानातिर्यगवस्थिताकुंडलिनीसंज्ञासक्तिःकारणरूपप्रज्ञाभूतिरस्तित्यर्थः १३१ इयमेवाष्टमूर्तिरचरमकृतिस्त्वेनमोतामुसममात्वापठतेत्याह भूमिरिति । भुम्यादिरूपस्य

नवांगुलपणिणोदंडाकारस्वगादिना ॥ घेष्टोनाभिनालःस्यान्मूलभूतःशरीरिणाम् १२६ अस्यमध्यहृदनाभिचक्रमुक्तंमनीषिभिः ॥ द्वादशारंतुतत्रित्यंदेहे
नपण्णैष्टितम् १२७ अत्रचक्रैर्ध्रमत्येषजीवोद्दयमाश्रितः ॥ कर्मणातंतृजालस्थोयथाम्रमतिहृतिकः १२८ नाभिश्चहृदयंकंठश्चसुर्मूर्द्धाचपंडितैः ॥ आपादम
स्तकंदेहेस्थितस्यापिशरीरिणः ॥ हेतुनाकेनचित्रित्यमुच्यंतेस्थानकानिहि १२९ जीवस्याद्येमूलचक्राधारइतिकीर्तिते ॥ तत्रप्रमाणयुतोजीवश्चतुरस्रेस्तिसर्व
दा १३० नाभिरधस्तथाधारादूर्ध्वतिर्यगवस्थिता ॥ अस्तिकुंडलिनीशक्तिर्भुजंगीवशरीरगा १३१ भूमिरापोनलोवायुःखंमनोषुद्धिरवच ॥ अहंकारइतिमो
कैस्तत्त्वैरष्टविधाकृता १३२ इयंशब्दौघजननीवायुनास्फालितासती ॥ अनयात्रनिरुद्धोयंवायुर्जठरगोमहान् १३३ आगत्यदशमद्वारंबाहिरवाभिधावति ॥ सु
पुष्पादशमद्वारेवहर्गंधप्रतिष्ठिता ॥ तस्यामुखनिरुध्यास्तेस्वमुखेनेयमुज्ज्वला १३४ योगकालात्पवनतःप्रपुष्पाश्वासवन्हितः ॥ स्फुरत्याहृदयाकाशनागरूपा
महोज्ज्वला १३५ वायुर्वायुमुखेनैतिसहातःससुपुष्पया ॥ यदैषास्वमुखेनास्यामुखेरोधं करोति १३६ कंदमध्येस्थितानाडीसुषुम्नेतिप्रकीर्तिता ॥ तिष्ठंतेप
रितःसर्वाश्चक्रेस्मिन्नाडिकाःपराः १३७

दाहस्यमनःप्रभृतीन्तरह्यथाप्यप्रत्यक्षेपमेवहेतुरितिभावः १३२ शब्दप्रत्यक्षस्यापीयमेवहेतुरेववाह इत्यमिति । इयंकुंडलिनीवायुनापानेनतावित्तसतीशब्दद्वंद्वस्यजनिका । अस्यान्वापारांतरमाह
अनयेति । प्राणस्यवक्षिर्गन्धोऽंशप्रतिममनप्रतिबोधोप्यस्यान्वापारांतरार्थः १३३ एतदेवस्फुटयति आमत्येति । यतोजाशरोवायुदेशमद्वारंमत्वावर्गितुमेवोपयोभक्तिपरंतुतत्रनिःसराण्यथाःसुपुत्रा
अपनाहीतयोभवति इयंकुंडलिनीवृत्तस्याःसुपुत्रायांमृत्स्वमृत्स्वेननिरूपोक्तदेहेतिष्ठतिशेतेतिथावत् इत्यमस्याःप्राणमार्गनिरोधकत्वमित्यर्थः १३४ कदादयंमधुःसुपुत्रामृत्स्वंप्रतीत्याकांक्षाया
माह योजेतिद्वार्याः । योजेनक्रान्तःक्रान्तंथायनमितिथावत्तदस्येतथाभूतेनप्राणवायुनापदामनुद्वाभवतितदाहृदयाकांक्षमभिन्वाप्यस्फुरतिदममद्वारांतंभसरति कीदृशी शेषनामवदुज्ज्वलमूर्तिरे
त्यर्थः १३५ वायुरिति । तदाहृदयाकुंडलिनीप्रवृत्तासतीअस्याःसुपुत्रायांमृत्स्वरोपेनक्रूरति तदाकदा यदासमाजोवायुसंखेनाप्रिनाजन्तोणस्तदसुपुत्रपामार्गमृत्वाअस्तदंशमधमेतिप्रविशतिमुपुत्रामृ
त्स्वरूपद्वारेणेत्यर्थः १३६ तत्तत्स्थानेप्राणस्थानकप्रत्यवाहारस्यवसिष्ठोक्तस्योपयोगिनाडीनांस्वरूपादिकमाह कंदेतिप्रसदशभिः । वर्णितकंदस्यमध्येसुपुत्रारूपानाडीतिष्ठतिवस्थाः
परितःसमंतादस्थारितवृत्तीत्यर्थः १३७

नाडीनामभ्येचतुर्दशमुल्याः सनामग्रहेदर्शयति नाडीनामिति । प्रपञ्चमदन्वात्तम १३८ । १३९ । १४० तास्विति । तामुह्यतावेतवापुष्यवेनदशिनामुच्यतेतमितिः मुपुत्रे
डापिंगलाः पथानतमस्तस्वपेका मुपुत्रासर्वेत्तमा यतोऽवलंती प्रसिद्धाः । तस्याविश्वमपंचाधारः तद्विषयः तद्वदहरादिविद्यामुपसिद्धमिति भावः १४१ एतासांस्थानामभिनयनि कंदस्थः य
ष्टभिः । वज्रितकंदस्थमभ्येमुपुत्रातिष्ठतिपृष्ठवशात्पृष्ठमभ्यगतास्थिरूपद्वारेणमूर्द्धानंगजतिवेत्पर्यः १४२ इहेति । तस्याः मुपुत्रापाः सन्धेयामतद्वदतिष्ठतिदक्षिणतः पिंगलाति एवंस्थिता
नामुपुत्रेडापिंगलानां पथाक्रमवक्ष्यमाणायुगलप्रयष्टि हाः पन्नादयः पृष्ठेऽपेचवोऽप्याह्वयः १४३ तयुगलप्रयंदर्शयति सरस्वतीति । तत्रमुपुत्रापाः पृष्ठे सरस्वती अमेकदुः इडापाः पृष्ठे गांधारी
अमेहस्तिजिह्वा पिंगलायाः पृष्ठे पूषाः प्रेयशस्विनी इत्येवंस्थानेऽपि मध्यममपश्चिमाभ्यामुत्पत्तिपुनवननाद्व्यवस्थिताः त्रिपंचकास्त्यस्य त्रिविधायाः पंक्तः सर्वविश्वस्यार्थः १४४ पंक्तिप्रयमभि
नयस्तत्रपुरोक्षिनाडीत्रिक्रमयोपंक्तिदर्शयति इतीति । सत्यापारहितपंचमीत्यस्योपे तथाचसत्यापारितामस्यपुरोक्षिनाडी पंक्तिर्हस्तिजिह्वादिकेवधः इस्तिजिह्वादिहडायाः पुरोर्वतिनी

नाडीनामपिसर्वासामुल्याः स्युस्ताश्चतुर्दश ॥ मुपुत्रेडापिंगलाचपरातद्वत्सरस्वती १३८ कुहूश्चरणाचैवसप्तमीचयशस्विनी ॥ पूषापयस्विनीतद्वत्तशंखि
नीदशमीस्मृता १३९ गांधारीहस्तिजिह्वाचतथाविश्वोदगपिहि ॥ अलंबुपाचसर्वासामुल्याः प्रोक्ताश्चतुर्दश १४० तामुमुख्यतमास्ति स एकातास्वपिकीर्ति
ता ॥ मुक्तिमार्गः मुपुत्रासाज्वलंतीविश्ववारिणी १४१ कंदस्थमध्यमेभामेमुपुत्रासंप्रतिष्ठिता ॥ पृष्ठमध्यस्थितेनास्मासहमूर्द्धनिमागता १४२ इडाचपिंगला
तद्वत्स्याः सन्धेचदक्षिणे ॥ पृष्ठत पुरतस्तद्वन्नाडीनां द्विद्वयंद्वयम् ॥ मुपुत्रेडापिंगलानां विज्ञेयं क्रमतः सदा १४३ मरस्वती कुहूश्चैव गांधारीहस्तिजिह्वा ॥
पूषापयशस्विनीचैव त्रिपंचयानवनाडिकाः १४४ हस्तिजिह्वा कुहूश्चैव तृतीयाचयशस्विनी ॥ सव्यायाः प्रथमापंक्तिर्द्वितीयापितयैवमा ॥ इडाचैव मुपुत्राचपि
गलापंक्तिः स्थिता १४५ गांधारीप्रथमातद्वद्वितीयाचसरस्वती ॥ पूषापंकौ तृतीयास्यानृतीयस्यामदैवहि १४६ कुहूश्चैव हस्तिजिह्वायामध्ये विश्वोदरीस्थि
ता ॥ कुहूश्चैव यशस्विन्यावारणामध्यतः स्थिता १४७ पूषायाश्च सरस्वत्याः स्थिता मध्ये त्रिशंखिनी ॥ सरस्वत्याश्च गांधार्यामध्ये स्तीरपयस्विनी ॥ अलंबुपाच
विज्ञेया कंदमध्यादवः स्थिता १४८ पुरतोऽपुरतः पंकायेवेनाहयोव्यवस्थिताः ॥ पंचपंचचमध्येपिमुल्याः स्युस्ति स एवहि ॥ एका कंदोदधस्थानता एव स्युश्च
तुर्दश १४९ इडाचपिंगलातद्वद्गांधारीसहपूषया ॥ नासाभिकर्णयुग्मस्थाशंखिनीचयशस्विनी ॥ क्रमतः षडिमास्तद्वत्सनेचसरस्वती १५०

मुपुत्रापाः कुहूः पिंगलापापयशस्विनीति । मध्यपंक्तिमाह द्वितीयेत्यादिना । सापंक्तिर्द्वितीयापितयैवमादिनैवभवति यत इडादित्रयमप्यपंक्तिरूपेण स्थितमित्यर्थः १४५ पृष्ठगताभिभि
भिपंक्तिर्तृतीयापंक्तिमाह गांधारीति । तारुपातृतीयापापयपिपंकौ इडापृष्ठगतगांधारीप्रथमा मुपुत्रापृष्ठगता सरस्वती द्वितीया पिंगलापृष्ठगता पूषा तृतीया इत्यर्थः १४६ वज्रितमुपंक्तिपुपध
मापापंक्तिस्तस्यां विश्वोदरीवारणयोर्निवेशस्याह कुहू इति १४७ तामुपातृतीयापंक्तिस्तस्यां शंखिनीपयस्विन्योर्निवेशस्याह पूषापादिति । एवं त्रयोदशानां स्थानानां दर्शितमप्यसिद्धिषायां अलं
बुपायाः स्थानमाह अलंबुपेति । अवः अवस्तात् १४८ फलितमाह पुरत इति । एवं सति पुरतोऽग्रतः स्थिताः पापंक्तौ पंचनाडयः स्थितास्तथाऽपुरतः पृष्ठतः स्थितायामपिपंकौ पंचनाडयः स्थिताः मध्यपं
क्तौ तु तिस्र एव हडायाः एका तु अवस्थाना कंदोदधोभता एवं चतुर्दश स्थितानोऽप्याह्वयः तथा चैवं चकं फलितम् पृष्ठशंखाम् १४९ एवं चतुर्दशे एतासां स्थितिरुक्त्यनंतरतः उपाप्यत्रयमप्यन्वाविज्ञेयी
त्यापारं कुर्वति तानि स्थानान्याह इडाचैव त्रिशंखिनीः । इडाचैव सव्यायां द्विद्वयं तस्यां सा पुरतोऽपि त्रयोदशस्थिताः गांधारीपूषा पोरसिद्वयं तस्यां त्रयोदशस्थिताः सरस्वत्यास्तुरसनायामित्यर्थः १५०

हस्तिनिष्ठायाश्चिन्त्योर्वामदक्षिणपादयोः ॥ अंगुष्ठयोः स्थित्वातिवर्तनं न्यापारहृषाह इतीति १५१ मन्त्रेषु पापाः पापान्यापारः कुम्हास्तु मेदे विशोदरावारणयोस्तु पापाक्रमैवापदक्षिणहस्तयोर्वापारह
स्याह कलमिति १५२ सुपुत्रायास्तु दक्षमहारागं चर्याविश्ववारणरूपो न्यापारः कर्षवैश्वभिषेय उक्तानुक्तानां सर्वासां नादीनां प्राणभ्रमणद्वारा भवनरूपः स पारार्थो न्यापारहृषाह शेषा इति १५३
उक्तानुनाहोपुत्तरां मायादीनां स्थानविशेषानाह प्राण इति ॥ यस्याप्राणस्य चोऽपानाद्वेभेदभवंति सगुल्फः प्रधानभूतः प्राणास्यो वायुर्मुखनासिकयोर्द्वेदेनाभोपादांगुष्ठे स्थित इति संवेधः १५४
नाम्नादीति ॥ अपानास्यो वायुर्नाभिमारभ्य जंघापर्यन्तं पादपर्यन्तं स्थित इत्यर्थः १५५ द्वारेति ॥ द्वारद्वंद्वं श्रोत्राक्षिरूपतत्र गुल्फादिपुष्पान्नः स्थित इत्यर्थः ॥ पुष्पवेष्टाः पुष्पगतवीर्यास्थि तथा उ
दानः सर्वसंधिपुपादयोर्हस्तयोश्च स्थित इत्यर्थः १५६ समान इति ॥ द्वयं निमदस्यास्यार्त १५७ तथानामकर्मणां दिवापवस्त्वगादिपुष्पाद्योर्गोस्थिता बोध्याहृषाह नगादीति ॥ उक्तानां वायुनां न्यापारा
नृकमेणाह आसोद्युतासादिकमिति ॥ आसः कोष्ठस्य वायोर्द्वेष्टः कर्म उद्युतासो वायुस्वाङ्गराकर्षणमिति १५९ अयनेति ॥ यलोत्सर्जनप्रधानरूपकर्म हानोपादानादिकं बलसाध्यं कर्म न्यापारस्योऽर्थ

हस्तिनिष्ठायाश्चिन्त्योर्वामदक्षिणपादयोः ॥ अंगुष्ठतः स्थितेनेत्यसर्वदा स्थितिहेतुके १५१ अलङ्घ्याप्रयात्यत्र पापुं मेदं कुहस्तथा ॥ विशोदरावारणाचवामद
क्षिणहस्तयोः १५२ शेषाः सर्वाश्च मर्वेत्रनाहयोदेहेत्रसंस्थिताः ॥ असंख्याता हि वायुनां मार्गभूता व्यवस्थिताः ५३ प्राणो मुख्यतमो वायुः कंदस्याधः प्रतिष्ठितः ॥
आस्यनासिकयोर्मध्ये हृदयेनाभि मंडले ॥ पादांगुष्ठे च सततं यस्य भेदाः परे स्मृताः १५४ नाभ्यादिजालुजंघातमपानोऽत्र व्यवस्थितः ॥ विशेषतः शिश्नपायुद्वारे
तिष्ठति सर्वदा १५५ द्वारद्वंद्वस्थितो व्यानो गुल्फयोः पादहस्तयोः ॥ पृष्ठवंशे कटौ तद्वदुरस्यपिशरीरिणां ॥ उदानः सर्वसंधिस्थः पादयोर्हस्तयोरपि १५६
समानः सर्वदा देहं सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः ॥ भुक्तं सर्वं समात्रे व्याप्य ग्रामिना सह १५७ दास्यति सहस्रेषु नाडीषु पचसंचरन् ॥ समानवायुरेवैकोदेहं व्याप्य व्यव
स्थितः १५८ नागादिवायवः पचत्वगस्यादिपुंसं स्थिताः ॥ आसोद्युतासादिकं कर्म प्राणस्यैतत्प्रकीर्तितम् ५९ अपानवायोः कर्म तद्विष्मृत्तादेति सर्जनम् ॥
हानोपादानचेष्टादिव्यानकर्मैतिकीर्त्यते १६० उदानकर्म तत्प्रोक्तं देहस्योन्नयनादियत् ॥ पोषणादिसमानस्थशरीरे कर्म कीर्तितम् १६१ उद्गादिगुणयत्तत्राग
कर्मैतिकीर्त्यते ॥ निमीलनादिकर्मस्य हस्ततल्लक्ष्यं च ॥ देवदत्तस्य तद्वास्याच्छोयादितुषणं जघान् १६२ पादांगुष्ठौ च गुल्फौ च जंघामध्ये तथैव च ॥ चित्रयो
र्मूले च जानू च मध्ये चौरुद्वयस्य च १६३

देहस्योत्थापनादिकं नृदानरूपकर्मैति पापजानि प्राणस्वरादिर्देहसंस्मरणीयापि कर्मैतन्मनस्योऽप्यभिहितोऽर्थः १६० ॥ १६१ उद्गारादीनि ॥ उद्गारादयो गुणाः प्रकारभूता पश्यन्तथाभूतं कर्म नाग
रूपस्य वा योक्तं ॥ आश्विपदेन हिष्णादिप्रहः निमीलनं त्रेप्रसंकोचः ॥ मुंठिका तद्वाग्भ्यादि रूपाभोधादीत्याश्विपदेन पिठकोदयादिप्रहः १६२ योगेभिः क्रियमाणस्य पत्याहारस्य पाणस्यापनरूपस्यो
पयोमीनपटादगस्थाना निवसिषोक्ताऽप्यनुवदति पादांगुष्ठविति पादांगुष्ठः १ गुल्फः २ जंघाग्रं ३ चित्तिजंघापृष्ठे मांछोपचपस्तवीर्षवृल्लक्ष्यपमारंभेष्टः ४ जानुमसि ५ ऊरुग्रंथं ६
पायोर्मूलमधोदेशः ७ तथापायोः पश्चाद्वर्णितो देहप्रकारो देशः ८ मेष्टमध्यं ९ नाभिः १० हृदयं ११ कंठरूपोऽधोद्विष्टा यो कर्मो गतः १२ तालुमूले १३ नासा मूले १४ अस्त्रोर्मध्यं १५ अग्रमध्यं
१६ ललाटे १७ मुहूर्तनासमार्गं १८ एतेषां दशदेशाः पश्चाद्वारस्य स्मृताः ॥ पानिवाहोऽक्षरसंस्मरणं नृमांभिवेद्यशास्त्रे पसिहानिनाम्यत्र पुष्पादशसु भुक्तं भवंति एतत्संनिहितत्वादिति त्रयाणा
मर्थः ॥ अक्षोत्तरात्तसंस्मरणं त्वेन संवधिषेयमिति विविधः १६३

१६४ । १६५ पूर्वदेहस्य पण्यवत्येगुलत्वे पादाग्रमारभ्य के शीतं वा बलोकदृष्टचनुसारेणोक्तप्रथमतस्तद्विज्ञोक्तप्रकारांतरमभिभवति । पादानुगुणान्वितिवर्धभिः पादानुगुणमारभ्य पृथङ्मानवर्णनं न युक्तं । पादत्वेन सर्वस्य पादावपदजातस्य संप्रदात् किंतु पादमारभ्य देहमानवर्णनं युक्तमिति पूर्ववदत्तार्थः । पादमारभ्य गुल्फस्य माद्वीगुलचतुष्टयमितो देशो बोध्यः एवमग्रे १६५ गुल्फानुजं पयोरन्त्यादीनामष्टानां पादानि प्रसिद्धानि कानि चिन्तापास्त्यातानि च । अयोमसंज्ञं पूर्वस्थानं एव मुक्तपरिमाणसंज्ञत्वेन १६७ । १६८ । १६९ । १७० । १७१ । १७२ । १७३ । १७४ इत्येकैकस्य शरीरवर्णनस्य विवेकस्य कारणयोः परंपरसादे दर्शयति भूतेतिद्वयभिः । यद्विषयभूतभोक्तृकृपावपववर्णनं द्वाराभां वनिषदिविष्यत्वादेन कीर्तितं तच्छरीरत्वेनावदवपवसमुदायात्त्वकमेवेति तृतीयेनाभिसंबंधः केतुद्वयत्वा

पायुमूलं तथा पश्चात्तमध्यदेशश्च मेदुगः ॥ नाभिश्च हृदयं तद्वत्कंठकूपस्तथैव च १६४ तालुमूलं च नामाया मूलं चाक्षोश्च मध्यगम् ॥ भ्रुवोर्मध्यं ललाटे च भ्रुवोर्मा अष्टादशस्युताः ॥ अष्टोत्तरशतान्यत्र मर्माण्यंतर्भवन्ति च १६५ पादानुगुणानुपादस्य पृथङ्मानवर्णनं विद्यते ॥ पादानुमानं गुल्फस्य माद्वीगुलचतुष्टयम् १६६ गुल्फानुजं पयोर्मध्यं तदशांगुलमिति रितम् ॥ जंघामध्याच्चिते भूलं यत्तदेकादशांगुलम् १६७ चितिमूलं तथैवैतज्जानुस्यादंगुलद्वयम् ॥ जानोर्नवांगुलं नस्याहुरुमध्यं हि यत्समुत्तम् १६८ ऊरुमध्यात्तथैवैतत्पायुमूलं नवांगुलम् ॥ देहमध्यं तथा पायोर्मूलात्साद्वीगुलद्वयम् ॥ देहमध्यात्पुनर्मेदं तद्वत्साद्वीगुलद्वयम् १६९ मेदनाभाभिश्च विज्ञेया तथा साद्वीदशांगुलम् ॥ चतुर्दशांगुलं नाभेर्हन्मध्यमिह कीर्तितम् १७० षडंगुले हि हन्मध्यात्कंठकूपः प्रकीर्तितः ॥ कंठकूपानुजिह्वाया मूलं स्याच्चतुरंगुलम् १७१ नामामूलं नुजिह्वाया मूलात्स्वाच्चतुरंगुलम् ॥ नेत्रस्थानं च तन्मूलाद्वीगुलमिति प्यते १७२ तस्माद्वीगुलं तद्वद्वोर्नंतरमात्मनः ॥ ललाटे स्यं भ्रुवोर्मध्यादूर्ध्वस्यादंगुलत्रयम् १७३ ललाटे स्योममंज्ञं तदंगुलत्रयमेव हि ॥ पण्यवत्येगुलत्वेन वासिष्ठेनापि कीर्तितम् ॥ शरीरं सर्वतो नृणां गृहीतं यदंघ्रिया १७४ भूतभोक्तृरूपेण पिप्पलादेन कीर्तितम् ॥ गर्भोपनिषदोत्थं यत्सर्वेणामिह देहिनाम् १७५ महाभूतानि विषयाः शब्दाद्याहं द्वियाणि च ॥ तथैतः करणं प्राणास्त्वगाद्या अपि धातवः १७६ नाड्यो मर्माणि सर्वाणि दोषाः पित्तादयस्तथा ॥ कंठो हृदयं पञ्च जिह्वा नालेन सयुतम् ॥ विष्मूत्रे च तथा लोमगणा एतच्छरीरकम् १७७ एतेषां हि पृथक्केचिं शरीरं नाम विद्यते ॥ आत्मबुद्धिर्देहे पुनरकेषु कुतो न सा ॥ विद्यते यत्पुतानि न रक्तेष्वपि सर्वशः १७८ आत्मबुद्धिर्वैश्वान्रप्रत्येकं मिलितेष्वपि ॥ न ह इयते यतः केन शरीरे स्मिन्निहा भवेत् १७९ केशदंतादयो मर्मा प्रत्येकं मिलिता अपि ॥ दृष्टाः कुर्वन्ति नैवात्मबुद्धिना पिशिरः स्थिताः ॥ अन्यदेहस्य नैवान्यदेहसंस्थाश्च कीर्ति चित् १८०

इत्याकांक्षायां ताननुवदति महाभूतानि स्यादित्यालोमगणा इत्यर्थेन । कीदृशं हृत्पञ्चं वस्याधोर्नविनीनालमध्यानीयाजिह्वा भवति स्फुटं बन्धु १७५ । १७६ । १७७ एतादृशां प्रत्येकं मुक्तं पयःपुष्पानुपलभ्यमानं त्वमाह एवमिति । एतेषां भूतादीनां पृथक्केन विवेके कृते सति शरीरं न किञ्चिदपीत्यर्थः । तथा चात्मानुद्विगुलत्वाद् आत्मेति । यथापदि एतेषु लोमगणां तेषां नाम बुद्धिः किमेतन्नाहं नरके नीभत्स देशेषु सामान्यबुद्धिः किं न किंप्रत्यक्षस्यार्थः १७८ एतेषु स्फुटवति आत्मेति । यतो जगत्पुत्रो मर्ते पुत्रस्यैकं रीत्येव पुमिति त्रुवात्स बुद्धिर्वैश्वान्रप्रत्येकं मिलितेष्वपि न इत्येतत्तत्सात्त्वबुद्धिः शरीरे कथं भवेदुपपन्नं पदार्थः १७९ देशेति । अन्यदेहस्य शरीरे किं देशो वपे स्थिता पक्षे शादपत्येमांश्च अन्यदेहस्य स्थिता आत्मबुद्धिं न जनयति विषयतयेत्यर्थः १८०

विषयमजगत्तांशुमुत्पिच्छदवमानापावेदामनुदेरकमादुर्लभत्वमिध्यातव्यमकमेवेत्याह अपिदेहइति १८१ जगदेराग्येपदेसुनैस्फुटयन्नेहकायेनपादोभुमुत्सांशुवेदामपिपदणापुपादाने
 देहेनभवतोत्पत्तिमिध्यातव्याह अपिप्रमदइति । तदेतोमजापुपादाने १८२ तर्हस्वेइति । किंचदेहस्यकारणेऽलेवांतभावपुरीषभावादिदुर्गावस्थापत्रेयथाजुगुप्साजगामभवति तथाप्रमायदेहमि
 कारेपुपाजुगुप्साकुतोभजापते कीदृशस्यमम इतिउक्तविषयाविवेकिनोविवेकवतः कीदृशोजुगुप्सा भवितुःस्वस्यसंसारमयस्येवोत्पत्तिः १८३ । १८४ अथवेति । जगदागमोपनिष
 दुक्तंनृदेहस्यजन्मदुःखरूपत्वेनविरागमयोजकंचितयेदित्यर्थः १८५ तत्रबो जटाराशरीरस्यबोभस्मतामाह सभेति । सर्वेषांयोनिजानांसंबन्धिनीमांतापिप्रोदेहःसप्तधाजुगुप्साःशुक्रशोणितबीजकथं
 रपविषादम् तथाचतस्त्वभावनेषजापमानानांभवतीतिभावः १८६ अथपितृदेहप्रवेगेदुःखंस्फुटयितुमग्निभिःश्रीर्यमान्त्वातशरीरत्वंश्रुतोयोक्तवर्णयति एवंतिचतुर्भिः । पोपदेहोमर्मतंमर्मो
 रुधावयवधर्मतंमयाभक्तितथावर्णितःसएवशरीरमित्युक्तः श्रीर्यमान्त्वात्प्रतिज्ञाविश्रुतंजीवदानत्वादित्यर्थः १८७ कोस्यविस्मरणेतुरितिचेदितिप्रयमेवेत्याह तत्रेति । तत्रदेहकोटंतेजस्वेन

अपिदेहसृतेतद्वच्छानेमूर्च्छितेथवा ॥ नात्मबुद्धिकुतोमध्यपुषाजगमणेस्तिहि १८३ अपिप्रणेतिदुर्भवेव्याधिशस्त्रादिसंभवे ॥ जुगुप्साजापतेदेहेतौकेनसा
 नहि १८२ तर्हस्वेनाथवावातेपूतिगंधेचिरस्थिते ॥ अत्रेयद्वद्वेषणांजुगुप्सादोषदर्शनात् १८३ तददेवकुतोनेषादेहेनमयकपिणि ॥ नजायतेतिदुःखग्रीम
 मात्रेतिविवेकिनः ॥ इत्यादिचितयनधीरोविरागमधिमच्छति १८४ अथवाचितयेदेवंमर्भोपनिषद्वारितम् ॥ जन्मदुःखतमंनृणांविरागस्यात्रकारणम् १८५
 सप्तधात्यात्मकोदेहःपितुर्मातृश्वदेहिनाम् ॥ योनिजानांहिसर्वेषांशुक्रशोणितसंभवः १८६ पंचभूतात्मकोयोयंमर्मांतपरिकीर्तितः ॥ शरीरंशरीरमाणत्वादेहस्य
 प्रकीर्तितः १८७ तत्राग्नित्रयमुद्दिष्टंज्वलदस्यहिकोरे ॥ जाठरोमानसश्चान्योवाहोद्विद्यममुत्थितः १८८ मानसेशास्त्रजंतद्वदशास्त्रीयंचहूयते ॥ सुखंदुःखंच
 शब्दाद्यास्तद्वद्विद्यकेपिच १८९ चतुर्विधंतथैवात्रजाठरेजातवेदसि ॥ लेहोपेयंतथाचोप्यंभोज्यमित्येवकीर्तितम् १९० पयःसोमाज्यमुख्यानामाहुतीनामशे
 पतः ॥ विकारश्चद्विधायुक्तोयोग्रिहोत्रादिकर्मणि १९१ संमंराजानमासाद्यभूमौपर्जन्यधारया ॥ समागतःसदैवात्रनानाजीविसमाश्रयः १९२ पितृभ्यामथमा
 नंतस्तृप्तिपासासमाश्रयात् ॥ जाठरेजातवेदाश्चोषवायुसमीरितः १९३

शीलमग्नित्रयमृक्तम् किंतदित्यतश्चाह जाठरइति । जाठरश्रीवर्षास्त्वृक्कः ज्ञानसोमनसिभवोनिज्ञासारिरूपोद्वितीयः वाहंदिपनिग्नोविषयलोत्पत्त्वरूपस्तृतीयोप्रित्यर्थः १८८ तेषांक्रमेण
 हवोप्याह मानसइति । तत्रमानसेग्रीवाजंशालानुसार्युपासनाचार्यंज्ञानमज्ञासीपंचतत्तथापुस्तदुःखंचहूयतेद्विद्यकेग्रीवुशब्दाद्वोविषयावधायोर्गर्ह्यंतइत्यर्थः १८९ स्तुतीपेजाठराग्रीव
 षतुर्विधमसंहृतइत्याह षतुर्विधमिति । लेहंमधुप्रभृति पेषंदंतव्यापारमंत्रारभ्यवहर्षेदृग्वादि चोप्यमिमुप्रभृति भोज्यभक्तादि १९० तत्रजानरागोऽजनिभ्यमाणत्वाजोवस्याजसृत्कत्वमधे
 शःपंचमग्निविद्योक्तविषयाभवतीत्याह पयइति । दुग्धादिरूपाणामाहुतीनांयैविकारःसूक्ष्मावस्थास्त्वःपरिणामःसोऽग्निहोत्रादिकर्ममौषधश्चासंस्कारसहितोऽजोवस्यकर्मणःसमाश्रयधर्मश्चंद्रलो
 काव्यवत्तद्वद्विद्यमप्यतश्चोपासनांतर्जयन्त्यद्वितीयोवग्रीवोपासदृग्वादिमिमापयनानाविषयमंत्रभवतीतिहयोरर्थः १९१ । १९२ पितृभ्यामिति । तदत्रंजुतिपासाप्रयुक्ताभ्यामातापितृभ्यामथमानंभक्ष
 मायंसजाठराग्रीवतन्नेतिशेषः । सजाठरोग्रिस्तृप्ताज्येनधेरितःसंसृजुक्तंयैवतर्भभूतप्रयात्मकंविषयाभावंनयतिजीवनवेनुत्वादितिहयोरर्थः तथाचच्छंशेमश्रुतिरमशिशिरेभविर्विद्येतइत्यादिः १९३

वर्तितकर्मपुनर्विशदीकुर्वन्नाह अथमानःतिथिभिः । अनेनसहस्रमप्यजोनीवःपञ्चमपितुर्दृष्टपञ्चस्यसमीपंमन्त्रितवाहारेणेतनपुत्राणेनसहजाठराग्निच्यवित्तोस्तेभुक्ताजपरिणामैर्नाना
विधैःसहसमानवायुनाःऊर्ध्वगच्छति एवंजाठराग्नेरूर्ध्वगच्छन्पितृभान्गच्छतिततोवायुभावंततःपुनर्दृष्टमितिप्रयाणमर्थः २८३ । २८४ । २८५ यातायातमिति । एवंपितुर्दृष्टपञ्चःवैपातापार्त
भ्रमणंकृत्वादुःस्वितःसत्कर्मवशेनरेतसासहवर्द्धिमच्छतोत्तेवकपोऽध्यामाभ्येदेहातरमहण्यस्यसंसर्गार्थमजापतिनानिमित्तत्वात्प्राजापत्यपुत्रपत्येइतिद्वयोरर्थः २८६ । २८७ अन्त्यर्कमेणद्विपोनि
मितिप्रपदव्याख्यानभूतस्त्वपितुरेतोतिरेकादिपादेःप्रजापत्येदेवत्यन्तस्यभ्रान्तप्रधस्याप्यविमतिभूःकेदपवृद्धपंतदृष्टपुत्रोत्पन्नमोक्तबोजनवर्धशेषति मलप्रथमितिथिभिः । इदंभुक्तिंनिहितनामकंम
लप्रथमंयथोनिजेदेहानांकारणपुत्रकामाप्रविद्धिरितिशेषः तथाचोक्तमर्थवसारे 'प्राचीपनामथोपोत्यंपोरुपकार्यंमल' । आण्वर्नामसंयोक्तमिलितंमलदृष्टम् इति योपायामलंशोणितत्त्वकंप्राचीप
मित्युच्यते पोहपंमलंतुर्कर्मसंस्कृतावात्कार्यमित्युच्यते तदुभयमितिसंस्तुव्यवमित्युच्यते जीवस्वभरीरादित्तिन्नलस्यपुत्रपत्योक्तवाहितिदर्थः । प्रथमंदितीपंवायुतप्रतृतीपस्त्वस्व
पमत्रयंयदापति रेतस्यादिना । पितृसंबन्धितोरूपःप्रथमोमलोमातृसंबन्धीद्वितीयोमलस्तयोर्वातुपितृमलमोर्ध्वःसंस्तिदृष्टपुत्रतीपोमलस्त्वयंकेचिदामिकादिनाःप्रवर्तते । गर्भःपुर्स्तासशोभं

अथमानःपुमान्गच्छेदेनेनसहसर्वदा ॥ पितुर्दृष्टपञ्चस्यसमीपंमन्त्रितः २८३ मच्छेदेहमन्त्रितमाहारापरिपाचकम् ॥ आहारेणसमन्तप्रपुनरूर्ध्वप्रयान्यसौ ॥
समानवायुनानीतोर्गसैनानाविधैःसह २८४ जाठरापित्तमायातिपितादायुंपुनश्चसः ॥ वायोःपञ्चशरीरस्यमध्येकंदुकस्थितः २८५ यातायातंविधायैवमध
ऊर्ध्वशरीरके ॥ पितुर्दृष्टपंरप्राप्तःकर्मणापरिचोदितः २८६ रेतसासहानिर्यातिदेहादस्मात्कथंचन ॥ प्राजापत्योयमघ्नास्यात्सदांसंरणेनृणाम् २८७ मलत्र
यभिर्दंमोक्तंकारणंपर्वदेहिनां ॥ रेतःपितृस्तथामातृस्तथोर्गमस्तृतीयकः २८८ इतिकेचिददत्यन्तेकर्ममस्यतंदिजाः ॥ अवस्थैवतृतीयेयमपेमादुरुहमाः
२८९ शुक्रंवशोणितंतद्वतयोर्योगाच्चतत्तृणात् ॥ वर्णान्तरंतीयोयंमलउकोमनीविभिः २९० क्लेशकर्माशयैःसार्द्धमलत्रयमुपागतः ॥ पितृर्मातृश्चवाहक्ता
हृदेहंसमावृथात् २९१ मलद्वयंयदातुल्यंपित्रोःस्यादस्यदेहिनः ॥ नपुंसकंतदादेहमयंयद्वात्यनीश्वरः २९२ रेतोमातृयदाभूयस्तदास्त्रीपरिजायते ॥ यदाभूयः
पितृस्तत्स्यात्तदागर्भःपुमान्भवेत् २९३ सर्वेद्रियगुणैर्युक्तोभवतिस्वच्छचित्तयोः ॥ स्त्रीपुंसयोर्द्वययोगाद्यथाशास्त्रमनिदितात् ॥ अनेकगुणसंपन्नस्ततद्वर्णंप्रजायते २९४

पो' इतिहेमः । अपेतुमर्भस्यगर्भभावस्याप्योजकंक्रमादृष्टंतृतीपंमलंवर्तते अतरेणतमाःकुलसाम्प्रदायमाहः इत्यर्थक्यं इयंमात्रवारंभूतंस्त्वमलरूपमधमद्वितीयोर्गमलपोरदस्थैवभवतीतिद्वयो
र्थः २८८ । २८९ अवस्थात्वंभवत्कृत्यति शुक्रमिति । शुक्रमधमोमलःशोणितंद्वितीयस्तयोर्गोमसतिपद्वर्णान्तरंदृष्टपुत्रतीपोमलवारुपोमलःसिद्धांतविद्विद्वत्कृत्यार्थः तथाचतृतीयस्त्वमधम
द्वितीयोर्गदेवांतमवतिभावः २९० फलितंदर्शयन्नस्यार्थमाह क्लेशैःपादिना । क्लेशैरविद्यादिभिःकर्मभिःशुभाशुभराज्ञैर्वर्णसनाभिःसहितोजीवउक्तमलप्रसवंयद्वारामातृपित्रोःशरीरसहसंदेहमा
प्रोतीत्यर्थः २९१ प्राचीपकार्यमयोःसाध्यनपुंसकत्वंप्राचीपापित्रपेत्वात्कार्यमाधिक्येपुंस्त्वंबभवतीत्याह मलद्वयमितिद्व्याम् । अस्यदेहिनःपित्रोर्मलद्वयपदानुसंधेयवतितदार्थंपुंसकंदेहंयद्वाति
अनीश्वरःकर्मपरतत्रः २९२ रेतइति । मातुरेतःशोणितात्मकंबोजंयदाभूयोर्विक्रमवतितदास्त्रीभवतिपदानुपितुरेतोर्विकंतदापुमानित्यर्थः २९३ मर्भस्येन्द्रियादिसाकृत्प्रयोजनंवेदस्यति सर्वेद्रियेति ।
यदास्त्रीपुंसयोःस्वस्थचित्तयोःसंयोगोभवतितदामर्भःसर्वेद्रियैरेकगुणैश्चसंपन्नोभवति तच्चद्वयमाद्व्यादिनातो २९४

यदाहीति । यदानुद्वयोर्वापि श्रोत्रपतरस्यमनोऽप्याकुलमवतितदात्मनोरेतः सर्वाभ्योनामच्छति । आगतं वा विहस्यते पतिरुद्वयेन मया वा कदाचित्पथान्नेतरं पृच्छं प्रवर्तते ।
 द्वयोरेतः २९५ । २९६ तत इति । तत उक्तमिति नाद्वयं । तत्रैवादिभिरेकत्वं नानाविधत्वं प्राप्नोति । संवेतः तत्र संज्ञकपदादः । कुणिः श्यामनसः द्वाघीयान्मतिदोषः । स्फुटपद्म २९७ । २९८ गर्भ
 स्थयुग्मादिभ्येति मित्रमाह । पित्रोरिति । यदा पित्रोरानाख्यवायुद्वयं निमित्तविशेषचमनसं सदा भ्रातृपतिमत्वा शुक्रशोभिनयोर्मिलितयोर्विभागं कुरुते तदा द्वयोश्च यावत्पुत्रीयायाऽन्यानां भवेत्
 उत्पत्तिर्भवेतीति संबन्धः २९९ गर्भपक्षे प्रथमा मुपसंहरति । एवमिति । कर्मवशेन मापेककविनिमित्तं पुनस्त्वादिभ्राजिनोऽर्गभस्यमातुस्तदोस्थितिर्भवेतीत्यर्थः । ३०० अथ कललादिनामिव मया निपादक
 वाक्यानामर्थमाह । ऐतयादिना । नद्यावन्ततो मंडलाकारः केन पुंजाः पसिद्धास्तत्र यथा मंडलद्वये तमानयोः केन योः शुक्रशोभयोर्मुमं मिश्रणेन कललं भवेत् स्यात्तस्यामृतीपुनृतयामं लयेदं यमवस्थायोनि
 जस्येदोहोमातुं जरेसमागतं संदेकरात्रेण कललावस्थं भवति तस्य परिमाणमपि मातुरंगुष्ठमूल्यमुक्तं तदेव च मन्त्रद्वयं सत्प्राप्तं ३०१ केन मातुर्पसिद्धा यदुद्वयं भवति तदेव विद्वयति अंडाभिमिति । किंच
 द्रवसमं गतं तस्य मातुस्य पदं द्रवत्वं लत्वमेतदेव बुद्धत्वेनात्र विवक्षितमिति द्वयोरेतः ३०१ । ३०२ एतेष्वेति । पंचदशदिनेष्वतीति पुनर्बुद्धाकारं मातुर्द्वयतां न्यागनपि दत्तां मातुर्द्वयं च पुंजां यमवस्थिति

यदाहान्यतरस्य स्याद्द्वयोर्वाप्याकुलमनः ॥ रेतस्तयोस्तदा सम्यङ्गच्छेत्सर्वगात्रतः २९५ आगतं वा विहस्यते कुहमार्गविनिर्गमं ॥ एकस्य वा द्वयोर्वापि युनं वा
 त्वेतरं च २९६ ततो गर्भो भवेत्संज्ञः पंगुर्वा विगता गुलः ॥ हीनाधिका गुले वापि कुणिर्वकपदादिकः २९७ इन्द्रियैर्नयनाद्यैर्वाजितो न्यतरेण वा ॥ वामनो वाति
 कुजो वा द्वाघीयान्वातिर्भाषणः ॥ अनेकत्वं तथा गर्भः प्राप्नोत्येवं कदाचन २९८ पित्रोर्वायुद्वयं सुबन्धं तं गर्भाशयं प्रति ॥ वार्धद्वयस्य सहस्रमिलितस्यान्मवेगतः ॥
 विभागं कुरुते तेन द्विः प्रादेः संभवो भवेत् २९९ एवं न्यूनाधिकैर्वात्रैको वा नेक एव वा ॥ गर्भाभातुस्तु जठरे जायते कर्मयोगतः ३०० एकरात्रेण कललं केन यन्मंडल
 द्वये ॥ भवेज्जठरमायाति मातुः सर्वस्य देहिनः ३०१ मातुरंगुष्ठमात्रेण भित्तमत्र तत्तत्स्थितम् ॥ केन तातुपरित्यज्य सत्प्राप्तिं पुनर्बुद्धम् ॥ अंडां जायते मांमं किंचिद्भ्र
 समन्वितम् ३०२ पक्षेण द्रवतां त्यक्त्वा पिंडतां प्राप्य तद्भवेत् ॥ चतुरस्रं देहं संपर्कं तस्मात्तदुद्वयमिति ३०३ चतुरस्रे तु संप्रभेते स्मिन्वायुद्वये ततः ॥ किं दीभूतद्वयं
 पूर्वबीजयुग्मं पृथग्भवेत् ३०४ ऊर्ध्वतुमरुतानुनातस्मादापि मलद्वयात् ॥ जायते कंदमध्यस्था मूहमावृता पृजुस्तथा ३०५

तस्यापि बीजभवेदेतुः स्वस्य मलद्वयस्य मातुर्धर्मैतामरुद्वयस्तत्संपर्कः । आचारभेदाद्वाप्यस्योर्बुद्धमिति भावः । ३०६ अस्मिन्काले मुपुप्रादिना दृष्टपत्तिमात्रमोकांस्त्वपि । अनुरोधेन सप्तभिः
 तन्मिमांसायां पञ्चमं संज्ञेमातापि श्रोत्रोर्वायुद्वयेमात्राद्वयपरिणामसंज्ञं कृत्वा तुरगं भवंते सति तस्मिन् अनुरोधेन मुदापकवेचतकृतयानुमर्तन्मातापि पुंसं च विमलद्वयं ततश्चतुरस्रं तत्पुंजां भवेत् । अंडकोशरूपेण
 तिः । तत्रेदं नृगं विशेषणं किं दीभूतमिति । किं मलोक्षिपममिदं सत्प्राप्तः । किं मता विविता तोतोपादि केतप्रत्यये निष्पद्येन हि सद्येन अभित्तस्योद्वयमालं च युक्तमेवेति भावः । ३०४ तत्र मध्यमं मुपुप्रा
 नाडीजापंत इत्याह ऊर्ध्वमिति । तस्मात्पृथग्भूता मलद्वयादंतरवायुना कृत्वा भिनुं संभेरेताम्यथं मुपुप्राणाग्रनाडीनायते कीदृशी कंदमध्यस्थतायां निना सत्प्रादुर्लभा वृत्तावस्थं कुरुः सरलाया
 नाभिर्द्वयमालतालुभूषणैरवच्छेदात्सं च पर्वोकीति तां अगमं प्विदं भवेत् । तदुक्तं 'पूर्वाकायाः मुपुप्राया मध्यस्थायाः सुत्येभवे । नाभिर्द्वयं तालुभूषणैर्वत्सुद्रया । नखे मुस्तां शिराः शश्वत्' इत्या
 दित्यामुपुप्राज्वाहमुत्खीत्सुवदो मुखी च चोप्या । तस्याः मुपुप्राया उग्रमोः पार्थपोरपरां नोद्वयं भवतीति द्वयोरेतः ३०५

३०६ यावामेति । तयोरेवनाथयोर्मध्ये एकस्यनाथीयेयावावागमुक्तेदेमुपुप्रयागान्तेर्यस्यैकतादसिज्जपायंमामेवददयेदंभक्त्यतेएवचनुवैदकाभवति । सतोहृदयादुत्थायवागमस्यंयय
जपुसंज्ञायापस्थास्यंभान्तगेतेनमामेवअवसिवांवापानासिकामंभक्त्यरपथः ३०७ तथेति । तयोर्द्वितीयानाथोत्साधोप्यायादक्षिणमुष्कानुत्थायवागमपायंमामेनरेणपूर्ववद्वेक्षणमामेननासांग
तादक्षिणामितिशेषः तयोःक्रमेणनाथनीइडापिंगलाकुदेवोभेद्वर्धः ३०८ आप्यायनीसंज्ञावागमोपचयपयोमिकायावागमःस्वरुपवर्धयति नभावेति । मभेयनाथीसंज्ञाकाविआ
डीजायते कीदृशी सुपुत्रापाःपुर्वात्पथमात्पर्वयोनाभ्यवक्तिजलपास्तंभवत्यतिपेस्यासातथा यस्यामुत्संमातुर्वेदेनसंबद्धंभवति अनयेवकुल्पाकेदारुपायेनमानुभूताहारमभःपोष्यते
इत्यर्थः अस्यानामंतरांस्तिनीत्यपिवदंतीतिबोधय ३०९ पुंसइति । उक्तनाथोक्तानांमूलमधिकस्यानीपमंभक्तोशयुगलंपुरुषाज्जापत्कृतेन नारीणांतदस्वरूपं नपुंसकस्यतर्किकियत्कमि
ति ३१० मासिति । एकस्मिन्मासेऽतीतेसचतुरस्रःपिंडःकठिनःस्यात्तस्माज्जातमुष्ककात्कठिनात्विद्यामासद्वयेऽतीतेशिरःउत्पद्यतेइति ३११ मासत्रयेणेति । मासत्रयेऽतीतेचतुरस्रस्य

सुपुत्रानामयानाडीपंचपर्वप्रकीर्तिता ॥ अवाङ्मुखीसातस्याश्रमवेत्पार्श्वद्वयेद्वयम् ३०६ यावाममुष्कसंबद्धासुपुत्राष्टेषमागता ॥ दक्षिणपार्श्वमागत्य
धनुर्वक्राहृदिस्थिता ॥ वामांसज्ज्वंतरमानासांशदक्षिणांगता ३०७ तथादक्षिणमुष्कोत्थानासायांशमरंभगा ॥ इडाचपिंगलाचैतेपूर्वमेवसमीरिते ३०८
नाभावेकास्थितानाडीसुपुत्रापूर्वसंभवा ॥ षड्वैक्रासदामातुर्द्वेदिसंबध्यतिष्ठति ॥ पुष्टिमर्भोयथागच्छेत्केदारइवकुल्यया ३०९ पुंसोमुष्कद्वयव्यक्तमव्यक्तं
तत्स्त्रियोपेच ॥ नपुंसकस्यकिंचित्तद्व्यक्तमुक्तमनीपिभिः ३१० मासमात्रेणकठिनःस्यात्पिंडश्चतुरस्रकः ॥ समुष्कात्कठिनात्तस्माद्विभासाज्जायतेशिरः३११
मामत्रयेणजायेतेहस्तौपादौचकोणतः ॥ चतुर्थेमासिजायंतेहस्तपादांगुलीगणाः ॥ कटुरोजठरतद्वत्पार्श्वस्थीनिचकानिचित ३१२ पृष्ठवंशोभवत्यस्य
पंचमेमासिसर्वदा ॥ पृष्ठद्वाराणि सर्वाणिसेद्वियाणिभवन्तिच ॥ सप्तमेमाणसंयुक्तपुष्पाणीप्रजायते ३१३ अष्टमेमासिगर्भोयंसुप्तदेहसमोभवत् ॥ अंतर्गते
श्वसंपूर्णसर्वांगोदोषजितः ॥ लोकदयंसाधयितुंसमर्थोनिर्गतोयदि ३१४ अनेनवपुपाकुर्यात्पणवादेरुपासनम् ॥ निर्गुणचतुर्धावृक्षजानीयाच्चेःसुधीःपु
मान् ३१५ अतोष्टमस्यमासस्यनिर्गमेगर्भसंश्रितः ॥ नवमेमासिसंप्राप्तेसर्वज्ञोजायतेदिसः ३१६ विनीतश्चापिदातश्चब्रह्मविज्ञानसाधनैः ॥ संपन्नःसर्व
गं ब्रह्मविजिज्ञासुरिवस्थितः ३१७

कोणनृष्टपात्क्रमेणद्वौहस्तौपादौचजायते चतुर्थोमासेनृष्टपात्क्रमेणद्वौहस्तौपादौचजायते ॥ अष्टममासेपृष्ठमर्भो
दीर्घास्त्रिजायते षष्ठेद्वाराणिचतुर्द्वियाणिचजायते सप्तमेमाणस्यापारःस्पृष्टोभवतीत्यर्थः ३१३ अष्टमइति । अष्टममासेसर्वांगैःपूर्णयेतपानाविर्भावात्सुप्तदेहमभिवसितस्यपदिदोषेणः
नृपेवभेदोर्जाजितःसन्गर्भांस्त्रिस्तरेतद्विलोकदयमप्युदपनिःश्रेयसरुपंसावयितुंसंभवादिनि एतेनात्रमासेनीवनसंज्ञयोभनितः ३१४ अप्युदयादिसाधनसमवेदेनपुपासननिर्गुणविशेषोःसम
त्वमाह अनेनेति । अनेनमानुषेणदेहेनममयावृष्टातनसमोयतोभवत्पतलोऽद्वयंसाधयितुंसमर्थइतिर्भवः अस्याष्टममासस्यनिर्गमेनवपुपासनस्यपदेसेसातिसगर्भःसर्वज्ञोभवतीतिद्वितीयोः ३१५
३१६ विनीतइति । यथाक्रिस्तायनचतुष्टयसंपन्नोमजिज्ञासुपागुरुसमीपेतिष्ठेदिनपादिमांसनृत्थापयंमर्भसनेतिब्रवीत्यर्थः ३१७

नरूपसर्वज्ञनामनुनासपर्यवसक्तमतिपादयतांजातीरेत्यादीनांपरमुक्तिप्रदायकवैत्थंतानांवाचपानामर्थमुपकृतेष्वपि जन्मकौटुंबजितमितिचिंशताश्लोकैः । अनेनपञ्चमाजिनानिस्माजिन्म
त्वाजानानिर्दिष्टीति ३१८ नकेवलंक्रमणेष्वेवस्मरतिकिंतुनामविचजातीरपीत्याह नानेति । नानाविधाअसंख्याताश्चयोनयेदिहमयाल्लभ्याः केषांतेषांनिरुद्धाचपदेहाहस्याक्रांश्यामाह
क्षसूक्तेत्यादि । प्रतिलोमाज्जमवर्णायांमंतरिअथमवर्णाजातापथागुदाह्राक्षणांचांढालः अनुलंघास्तद्विपरीताः यथाश्राक्षणान्तस्त्रियाणांभूद्विमिश्रितः विमिश्रयेविमिश्रितजयोवायांमंस्कृत
यांविमादेर्जाताःचतुष्पदपदेनतत्तत्तंतुनामुपलक्षणम् एकानेकसंख्ययासंस्थानव्यवस्थानयविशिष्टस्तानामेहद्विपक्षानामनेकैर्द्विपक्षाणांयोनिसहजाणीनिर्घणानांमंघः स्फुटमध्यत ३१९ ३२०
३२१ । ३२२ । ३२३ इत्यवत्त्वधीति । तथाप्रस्तुतस्तनेनादिशालिपुत्रेदेवमुल्लेकादिपुत्रमयायतमितिजेषः नुहतिवितर्क एतद्व्याहृत्यपदेववरकर्मदोषरेवेदोःकिंपुरितमिदमर्थः इव

जन्मकोट्यर्जितपूर्वपुण्यपापंशुभाशुभम् ॥ स्मरन्निदतिदुःखार्तमात्मानं केशभाजनम् ३१८ नानायोनिमद्व्याणिपूर्वप्राप्तान्यनेकधा ॥ सुखदुःखकराण्यत्रमं
सारेदुःखसागरे ३१९ श्वसूकरखरोप्राणां गोजाविष्टगपक्षिणाम् ॥ मोधानामपि सर्पाणां कृशादीनां शरीरिणाम् ३२० प्रतिलोमप्रजातानां चंडालादिशरीरि
णाम् ॥ अनुलोमप्रजातानां विप्रदीनां च भूतले ३२१ स्थावराणां ज्ञपाणां च ह्येकद्वित्रिचतुष्पदाम् ॥ अपादानां च सर्वेषां नानाभेदविभेदिनाम् ३२२ अहस्ता
नां महस्तानामेकानेकादिसंस्थया ॥ एकेंद्रियाणां जीवानां कैकेन्द्रियवतामपि ३२३ हस्तवत्स्वपितद्वचनेत्रश्रोत्रादिमत्स्वपि ॥ ब्रह्मलोकेश्वास्वर्गे गगने वा भुवः
स्थले ॥ ब्रह्मांडोदुंबरंचेतन्महैरिव पूरितम् ३२४ ग्राह्याहंत्यजन्मन्यंदेहदैरेन चोदितम् ॥ नरके भुवि वा स्वर्गे वंशमीमियथावृणुम् ३२५ कर्मपाशैर्दृष्टैर्द्वयोमा
यासूत्रविनिर्मितैः ॥ पुत्रदारादिकार्येषु पशुरत्र नियोजितः ३२६ अग्रशस्तानि नारीणां पूयानीव स्तनाग्रतः ॥ निर्गतान्यपि पीतानि कण्टदुःखकराणि भोः ३२७
आहाराविविधाशुक्लाः स्थिरजंगमदेहजाः ॥ बीभत्सजनकानित्यं देहान्तरसंश्रयात् ३२८ जातो हंच मृतो हंच देहो सर्वत्र सर्वदा ॥ मातापितासुतादाराशयवाद्रवि
णादिकम् ॥ देहेति रम्यं तज्जातमंतेपि विगतंतथा ३२९ यावंतः पांसवो भूमौ यावंत्यो दिवितारकाः ॥ तावन्ममात्रदेहेन सह पित्रादिचाभवत् ३३० जातस्यैव ज
निस्तद्वन्मृतस्य मरणं पुनः ॥ मम न्यायविरुद्धं तच्चिप्रमासीत्सहस्रधा ३३१ जातो बालो युवा वृद्धो मृतो ज्ञानवती दृशम् ॥ चकंभन्मस्तके नित्यं दुःखदं परिवर्तते
३३२ सुखार्थं यानि कर्माणि कृतानि बहुधा मया ॥ ब्रह्मघ्नस्येव तान्यासन्दुःखहान्येव सर्वतः ३३

अथशयोभेसापरत्वात् ३२४ ग्राहमिति । देववशातमप्यग्र्यंदेह्युहतिवानरकादींश्चिन्तयामितुमशक्नोति ३२५ कर्मेति । अथाकृषसुप्रतिष्ठितैः कर्मरूपरज्जुभिर्वदत्वाप्यशुभोद्वेगवत्
काप्येवमवर्तितः केनापिदेवेनेच्छेयः ३२६ अग्र्यास्तानिति । तथा नानाजातीयमातृणांस्तन्मेषो निर्मलानिषांतिषूपसहस्रानिर्णीतानिविनेकिदृष्टव्यमिति दुःस्वमयानिति ३२७ आहारादिति ।
बीभत्सस्पृशनेनेनकादेहांतरवर्तिनामिति ३२८ जातोऽमिति । सर्वप्रदेहेनातत्त्वसूतरबन्धमापूतनपतत्रदेहवियमानेसतितासर्द्धमात्रादिकमपितस्यमभात् तदेहांतेनुवांसवरूपस्यत्वबन्धनि
तमित्यर्थः ३२९ देहानांपिषाद्विनांषांस्वरूपस्वदृशापि यत्वंतइति ३३० जातस्पेदेति । पिउषेपण्वायेनायुक्तमधिपुनः पुनर्जननादिकमपितद्वप्रवाहटमितिचित्रमित्यर्थः ३३१ जातो
बालइति । तथाजन्मायवस्थातितिरुपपत्तिर्ग्रन्थः स्वदेवोपस्थेनममस्तकेवचेहति ३३२ मुत्तार्यमिति । अथासर्वाधिकार्याणिमुत्तार्यभवेकृत्तानिषांतुहानिदुःखदानिजातानि यथात्रमग्नेनेहै
किमुत्सापकृतात्ररूपाऽऽकृष्येदुःखपतौत्यर्थः ३३३

कर्मणां दुःखमेव स्फुटयति । कर्मणां मिति । सर्वकर्मणामनुष्ठाने दुःखसर्वत्र पापानामाशुभिकदुःखदत्तत्वं च सिद्धयेत्यर्थः ३३४ उत्कृष्टाप्येव शपिदुःखदत्तत्वं ज्ञेयं । अत्युत्कृष्टमिति ।
 उत्कृष्टं चिदातीताधिभवसमत्वं तद्विपरितोषां यमिति ३३५ पुण्यस्यापि फलमपरिणामादिभिर्दुःखदत्तत्वं ज्ञेयं । उद्वेगमिति । पुण्यमृचरकाले सुखदमेवैति निश्चयमोक्तं । तत्फलनाशो दुःखस्या
 विमथानभूतत्वादित्यर्थः ३३६ फलितमाह दुःखोदधिरिति । यतः पुण्यस्यापि फलनाशद्वारा दुःखदत्तत्वं तेन संसारी दुःखसिंधुरिति सिद्धम् । अत्युत्कृष्टः स्वल्पप्रतिक्रियां निवृत्त्युपायेन पश्यामि तेन प
 रः पारलभ्यः स्यादिति ३३७ जितमिति । यद्यपि साधनसंपन्नैर्वा जिते इत्यत्र काले रक्षितव्येऽस्य जितमिति । अत्राविनाशकालमप्युत्कृष्टं यथा जितमापमासीत् तथापि यत्तदा मम हृदियत्तु पापसंकुश
 कोऽलमभूत्ततो मया पराजितमिति ३३८ इतः परमिति । तथा पूर्ववत्प्रमादेन करिष्यामि किं नु इतः संकटात्पुण्यमष्टां यमेन प्रविष्टा मेव जीयतां विपण्यामीति द्वयोरर्थः ३३९ । ३४० तद

कर्मणां कण्ठे दुःखं पुण्यपापमयात्मनाम् ॥ अत्र लोकांतरे वापि फलं पापस्य निश्चितम् ३३४ अत्युत्कृष्टे यदा स्यात्तां पुण्यपापे तदा त्रसः ॥ कर्ता फलं समाप्नोति मा
 योलोकांतरे पितृ ३३५ उद्वेगं सुखं पुण्यं व्यर्थमेतत्समीरितम् ॥ सुखस्थनाशतो यस्माज्जायते मम दुःखदम् ३३६ दुःखोदधिरयं तेन संसारो मे प्रतीयते ॥ अ
 हो दुःखोदधौ ममो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ॥ परंपरं यतो यामिहास्य दुःखोदधेरहम् ३३७ जितं यत्तं मया पूर्वजैर्वा जितं पुण्यं ॥ पराजितं तदेवाक्षौ शलेन
 प्रमादिना ३३८ इतः परं तथा नाहं करिष्यामि कथंचन ॥ यदियोन्याः प्रमुक्तो हं मिदानीं पुण्यलेशतः ३३९ तथा ब्रह्मात्मविज्ञानं सर्वदुःखविनाशनम् ॥ अष्टां
 गयोगतः स्वल्पकरिष्याम्येव जीयतां ३४० अथवा पार्वतीनाथं नटिलं धूलिधूसरम् ॥ शंकरं वा मुकुंदं वा मम तस्येह श्रियः प्रियम् ३४१ मया यत्स्वजनस्यार्थं कृतं कर्म
 शुभाशुभम् ॥ एकाकिनं परित्यज्य मारुतं प्रागताहिते ३४२ मत्प्रसादादवाप्तैः सुखं लोकद्वयेपि च ॥ विष्ठावतेऽमशाने मां परित्यज्य गृहं गताः ३४३ मम ये
 कुर्वन्ति त्वं पादयोः शिरसानतिम् ॥ मत्स्पर्शनात्कृतं ज्ञानं शुद्ध्यर्थं तैर्दुरात्माभिः ३४४ मम ये कृतं वतस्तु पूर्वचंदनलेपनम् ॥ अग्नौ ते क्षितं ततो मां निर्घृणाः शूलहस्त
 काः ३४५ न पितानां पिमाता वानदारानसुता अपि ॥ मया सह समायाताः कास्मिन्नप्यजन्मनि ३४६ अर्थहस्तं यथा वेद्या अस्त्रिधाः भिन्नध्वस्त्रिधाः ॥
 विमोहयंति तद्वन्मां घवाः पापकारणम् ३४७ विमोहगणिक्कातुल्या मरणे व्यसने सति ॥ परित्यज्य मता दुःखमहमेकः समाप्तवान् ३४८ एवं नानाविधां चितां
 मां सो दुःखोदधिप्रदाम् ॥ अधोमुखोऽसौ कियते प्रचलैः सूते मारुतैः ३४९

तत्कौशर्यद्वारा वा यत्कर्मिण्यहं तदाह मयवेति ३४१ नां पवार्यमां पुनर्वपनं करिष्यामि इति दर्शयते । वायुकारानं इति तामपो जिकं कृतं ज्ञानमाह मया वाविति । यत्स्वजनस्यार्थं यत्स्वजनवर्मस्यार्थं च
 प्रकारम् तत्स्वजनाः ३४२ मत्प्रसादादिति । यैर्मदनुग्रहाद्दुःखं साधितं तं मां देहमलवत् इमं ज्ञानं मम सिध्यता इति ३४३ तेषां मम प्रसादं दर्शयति मम ये इति । स्पष्टं इयम् ३४४ ३४५
 किंचित्त्वानां मम मां पापित्वात्स्नेहापोषणवदित्याह न पितेति ३४६ केवलं स्वार्थं व्याप्यो हं कृत्वमेव तेषां मित्याह मयवेति । अर्थहस्तं धनम् पापकारणं पापमेव संप्रियतुम् ३४७
 तेषां मयं सिद्धिं काले मां विमोहयन्तु कृत्वा तत्कर्मो मम काले मां परित्यज्य मता इत्याह विमोहेति । दुःखं नकारितं कर्म फलमहमेव प्राप्त इति ३४८ एवं गर्भदुःखं जितं मम श्रुतिप्रदां सितं जन्मदुःखं
 जनेयं इति एवमित्यादिना । एवं विधां दुःखं दां चितां कुर्वन्ममैव मम श्रुतिप्रदां सितं जन्मदुःखं ३४९

अर्हवर्तीमिति । अर्हवर्तीभुवोमसिद्धो सोमच्छायापुर्व्वद्वयध्वजताश्वास्त महापक्षीनिर्बलाकाशेदक्षिणोचरीर्षीर्षीर्षमभस्वःप्रसिद्धः एतेषामभ्यवमप्येवैवलोचितप्रसिद्धोवीक्षमाप्नोदर्थ
 नायैतन्मनोचिनपश्येत् अत्रभद्रानिपत्येकसंनविनिसतिवत्सराचतौर्वाग्वाभृतिर्वाग्वा । एतेषामभ्यवमप्येवैवलोचितप्रसिद्धोवीक्षमाप्नोदर्थ
 तिदयोरर्थः ३९१ । ३९२ अधवाप्यासिकमृत्युलक्षणायाह असितमितिपाठः । इयामभ्यवमप्येवैवलोचितप्रसिद्धोवीक्षमाप्नोदर्थ
 भसःपतंतस्यैवंदवापश्येत् अधवाभूमिभुवोमसिद्धोवीक्षमाप्नोदर्थ
 मयंभयस्यभयव्यथवाभ्येवैवलोचितप्रसिद्धोवीक्षमाप्नोदर्थ
 ३९५ एकस्यापीति । एतेषामभ्यवमप्येवैवलोचितप्रसिद्धोवीक्षमाप्नोदर्थ
 ३९६ एकस्यापीति । एतेषामभ्यवमप्येवैवलोचितप्रसिद्धोवीक्षमाप्नोदर्थ

अर्हवर्तीभुवोमसिद्धोवीक्षमाप्नोदर्थ ॥ वीक्षमाप्नोपियोनैवपश्येदन्पैर्विलोकितम् ३९१ प्रत्येकमत्रविज्ञेयंमरणंवत्सराभुवम् ॥ अर्वाग्वाभ्यवमप्येवैवलोचितप्रसिद्धोवीक्षमाप्नोदर्थ
 यातिवत्सरात् ३९२ असितंस्वात्मनोवस्त्रमुज्ज्वलंयःप्रपश्यति ॥ उज्ज्वलंचतयालुण्यंयण्मासात्समरिष्यति ३९३ पतंतंभास्करंपश्येत्सोमंवानभसोद्विषः ॥ भू
 मिष्ठवादिषिष्ठयोव्यस्तकूपमथापिवा ३९४ ओष्ठौतालुभ्रंसंतापातशुष्कतायात्यकारणात् ॥ चक्रपद्यस्यदेहस्यभ्रमणस्यादकारणम् ३९५ अन्येषांवापित्य
 ज्येद्वच्छतांवाप्यदर्शनम् ॥ अत्रसर्वत्रविज्ञेयंयण्मासांमरणंनृणाम् ३९६ एकैकस्याप्यरिष्टस्यदर्शनेसंज्ञयंविना ॥ वाण्मासिकीतिथितानुपुनर्जात्रपश्यति
 ३९७ सुतरानात्रयंटायानादंयःशुभादिह ॥ पंकेतापासुलेवापियस्यखंडंपदंभवेत् ॥ अत्रापिमरणंज्ञेयमर्वाक्यण्मासतोवृणाम् ३९८ अपीडयमानयोरेवने
 त्रयोयदिपश्यति ॥ त्रयोतन्निवत्स्यत्रिमासांमरणंभवेत् ३९९ इन्द्रियाणिनष्टह्युःस्वकीयान्विषयान्यदि ॥ मासातिमरणंतस्यभविष्यतिनसंज्ञयः ४००
 प्रलपंतिगिरोयस्यशरीरेणविश्रिताः ॥ शिगेज्जलतिशामयोश्चिह्नवज्जालयावृत्तम् ४०१ दिशोल्कादृश्यतेयेननक्तंवेन्द्रधनुस्तथा ॥ अमेघेपितथाविद्युत्समे
 घेनैवसातथा ४०२ दर्पणादौतथार्ज्यामाम्नोवानपश्यति ॥ पश्येन्मैथुनंवापिक्वकहंसशिखंडिनाम् ४०३ कृक्षशीतोष्णभावानांविपर्ययसंतथैवच ॥
 स्नानमात्रेणयस्यापिहृत्पादौचप्रशुभ्यतः ४०४

पंथवतिषांभुमतिवादेशेपाद्विहृदस्यखंडितस्यभवनंतलक्षणमित्यर्थः ३९८ अर्वाग्वाभ्यवमप्येवैवलोचितप्रसिद्धोवीक्षमाप्नोदर्थ
 ३९९ वत्सरादीर्षिःस्वस्वविषयाणांपथावत्प्रदंभमासकालिकमरणलक्षणमित्यपाह इन्द्रियाणीति ४०० अपराधिमार्गसिक्कमरणसुखकानिदृशनिमित्ताभ्याह प्रलपंतीतिपंचभिः । शरीरेणवि
 वजितामनुष्यलक्षणादौतथार्ज्यामाम्नोवानपश्यति ४०१ दिशोल्कादृश्यतेयेननक्तंवेन्द्रधनुस्तथा ॥ अमेघेपितथाविद्युत्समे
 घेनैवसातथा ४०२ दर्पणादौतथार्ज्यामाम्नोवानपश्यति ॥ पश्येन्मैथुनंवापिक्वकहंसशिखंडिनाम् ४०३ कृक्षशीतोष्णभावानांविपर्ययसंतथैवच ॥
 स्नानमात्रेणयस्यापिहृत्पादौचप्रशुभ्यतः ४०४

मासेति । प्रथमपदद्वयस्य पूर्वान्वयोद्वितीयः । उक्तानां दशनिमित्तानां मध्ये एकं दयादिरूपेण सदा भिन्नामुदाहृतः करणस्य मूर्ध्ना भवेत्येतेष्वर्थः ४०५ अर्धमासिकमरणसुचका निनायाह मृगानि
 द्वाभ्यां । अकस्मात्प्रोद्यद्दशसंनधिद्वराणां भूषिषिद्वास्तवशास्त्रानां अवयवानां तत्समिन्पथः ४०६ सूर्याग्निरिति । एष्यसूर्यकिरणः शीताभसंनधं दृश्यते उज्ज्वलं तथा यस्य मूर्ध्ना कर्ण
 जिह्वा च ज्वलदग्निवर्णा भवति कर्णौ च स्तम्भौ तुरन्त कर्णवन्तथा दृश्यते दिपुर्णो भवति तस्यापि तथेति ४०७ एतेष्विति । एतेषु भूमिच्छिद्रदशनादिपुष्पेषु कस्मिन् न वदुष्यात् सुअंभमादर्थमिव मर
 णं भवतीति ४०८ अर्वाक्त्वमेव स्फुटपति पस्यामिति । एष्यतिथायेतानि निमित्तानि भवन्ति ततः पंचदशानि विविक्तस्मिन् हलेनेन यातीति ४०९ सप्तदिवसमाविमरणसुचकायाह एष्यवे
 ति । अकस्मात्सर्वपदे देहज्वालोदयः सप्तदिवससमुदायादवाग्भाविनो मरणस्य सुचकः ४१० ग्रहानिति । ग्रहाणां दिव्यादि केवलं संज्ञास्तराणां गण्यताः पसिद्धास्तान् अथवा स्वकीयानां सिकां
 जिह्वां च योनयश्चेत् अपवादस्वयंप्रकृतं कर्म विस्मरेत् एष्यचक्षुरापूर्वाद्दृष्टुं मरणार्हं तु मूर्ध्ना भवेत् नेत्रे चातिविकासेन मंडलाकारे स्याताम् कर्णौ क्षिपिष्येदस्थानच्युता स्याताम् नासिकाश्च क्लाम

मासमात्रेण मरणमुक्तानामेकमेव वा ॥ सर्वाणि च भवन्त्यस्य मूर्ध्नाः शुद्धचेतसः ४०५ मृमिच्छिद्रमकस्माद्यः पश्येच्छिद्रमस्तथा ॥ अर्धमासान्मर्षे पश्येद्
 र्धराजं न संशयः ४०६ सूर्याग्निरस्य शीतः स्यादुष्णश्चंद्रस्य वापि मः ॥ रक्तपद्मोपमं वक्रं यस्य जिह्वा ज्वलच्छविः ॥ कर्णयुग्मं तथा स्तब्धं कर्णौ ह्रस्वाभिनालुजः
 ४०७ एतेषु च निमित्तेषु सर्वेष्वेकज्ञोपि वा ॥ अर्धमासाद्देवर्वाहं चरणं संशयं विना ४०८ यस्यातिथौ निमित्तानि जायंते तां पुनः पुमान् ॥ पश्येत्पंचदशानां
 यं जीवन्निह कदाचन ४०९ यस्य वाक्स्मिकी ज्वाला ज्वलंती जायते तनौ ॥ स्याति सप्तदिवसान्मृत्योः स्थानं न संशयः ४१० ग्रहानृषींस्तथामतस्तथा गसने
 अपि ॥ न पश्यति स्वयं कृत्वा विस्मृतिचापि मच्छति ४११ यस्याधर्मपुण्यं पुषः शीतलं चार्द्धमेव च ॥ स्यातां मंडलवन्नेत्रे कर्णौ स्थानाश्च्युता वापि ॥ नासिकाश्च
 क्वत्तद्वात्सरात्रं हि जीवति ४१२ निमित्तेष्वेषु किंचित्स्यादेकं कानेकमेव च ॥ यस्मिन् वारे भवेत्तत्पुनर्जीवन्नयात्ययम् ४१३ उत्तमस्थानि जांछायां दक्षिणे योत्र प
 श्यति ॥ सद्य एव मृतिं सोयं शस्त्राद्यैर्हि गामेष्याति ४१४ यस्याभंभुज्यमानं हि कयाचिदुप्यते स्त्रिया ॥ भोजनस्यात्र काले तु यः पश्येद्दृष्टवान्नम ४१५ पुरुष
 महिषस्थं वा दंडपाणिभयप्रदम् ॥ योषितं पाशहस्तां मुक्तस्तस्त्वमूर्ध्ना ४१६ सद्यो मरणहेतुं निश्चितानि मनोपिभिः ॥ सुतदन्वयतमं पश्यन्नपश्येदुदितं
 रश्मिम् ४१७ स्वप्ना अपि भवन्त्येते मरणस्यात्र सूचकाः ॥ अचिरेणैव कालेन ध्रुवं स्वप्नावलोकितम् ४१८

वेद् एव निश्चयं शास्त्रांतरमाविमरणसुचकानीति ह्येतेष्वर्थः ४११ । ४१२ समरात्रावच्छिन्नतामेव स्फुटवति निमित्तेष्विति । एस्मिन् वारे उत्तमि स्थितान्मर्षे भवेत्सवारो जीवता पुनर्न लभ्य
 ते ह्यर्थः ४१३ यस्मिन् दिने भवति तस्मिन्नेव दिने मरणसुचकायाह वचरस्यामिति त्रिभिः । सूर्ये दक्षिणतः स्थिते उत्तरतः स्थिति योग्यां स्वदेहं उज्ज्वलं दक्षिणतः स्थितं पश्येत्तस्य स्यात्स्मिन्नेव
 दिने मृत्युरिति ४१४ यस्यामिति । स्वल्पभोजनापोष्यस्तमर्थकयाचिदुप्यते तु मृगस्य यात्रिणा भुज्यमानं पेयं हृष्यते अथवा भोजनकाले पोष्यमस्तु देवा रुदवा दंडपाणिभयान कंचपुरु
 षं मुक्ता रक्तवर्णाः केशाय यतां पाशहस्तां योषितं वा पश्येत्स उत्तरदिनोदयकाले पश्येत्तं जीवेदुक्तनिमित्तानां सद्यो मरणहेतुत्वादिति तत्र पाण्यां संनधः ४१५ । ४१६ । ४१७ अवयवमाश्रयादिना उत्त
 नामकभुतं यस्मिन्नेव दिने शास्त्रांतरमाविमरणसुचकास्त्वप्यानाह स्वप्ना अपि तयादिना । एते वस्वमात्ररूपाः स्वप्ना अपि स्वप्नदुर्मरणसुचकानीति ४१८

कृष्णोति । कृष्णरंतेरुपकृष्णवर्णस्य चरन्त्यस्यैवमस्ति निमित्तमभ्यस्य कर्मणि ४१९ वराहमिति । पश्चात्मानमारमीर्वासीरभ्यस्येत्तद्वराहं कर्तव्यं वापश्येत्तथा मनेन आत्मानं भक्षयतां शुनानीयमा
नपश्येत्तस्य वण्मासो नृत्तिरिति सप्तमेनाभिर्नवः ४२० स्वादित्वेति । तथायः स्वप्ने सुवर्णानि पीतवर्णं दन्वापि भक्षयित्वा वमेत् यथुमासि क्वेतन्मनुष्यस्य भक्षयित्वा भिक्षानि कमलतटाः क्रीमलाः पार्श्वीयाः
स्य तथाफलमिति ४२१ पुंडरीकमिति । पुंडरीकेष्वेतकमले मस्तके कंठादीनां पारयेत् मर्दयेत्तद्वराहं पुण्यं कृत्वा नैरथादिक्मारी हेतुपुमर्दभादिष्वेतवारो हर्षं कुर्यात्कृष्णवर्णां मांसमात्रं वर्णयः सप्तदिनां दक्षिण
दिशमिति गच्छतीं वापश्येदिति शेषः तस्य तथेति द्वयोरर्थः ४२२ । ४२३ जपेति । जपाजतिरक्तः कुसुमविशेषस्तस्य पात्रे भालस्य वा मातां कंठे वा रथं स्तैसाभ्यंगशालीनं वा वाष्पकाकीनां दक्षिणां दिशं यो
बन्धयेत्तथा करस्थितैः काकादिभिर्भक्ष्यमाणो भुवि तस्यादिविशेषणकः मन्थैः यमश्चिकुरजन्तुभिरुषद्वस्तवाक्षिणां दिक्षं मने स्य तथेति त्रयस्याभ्यर्थः ४२४ । ४२५ । ४२६ कृकलासमिति । यः कृक

कृष्णदंतं कृष्णवर्णं पश्येत्स्वप्ने न रंयदा ॥ अविदूरेत दामृत्युः स्वप्नद्रुर्न संशयः ४१९ वराहं कर्तव्यं वापि घ्नंतं त्वदंतमेव वा ॥ आत्मानं वा शुनानि तेन नीयमानं समंततः
४२० स्वादित्वा वा सुवर्णानि वा तिस्रं कुरुते पुनः ॥ अश्नाति मधुसंयुक्तं मृदुलानि विसानि वा ४२१ पुंडरीकं तथैवैकं धारयेन्मस्तकादिषु ॥ खरैर्वापि रौद्रैर्वायुक्तमु
द्ग्रेथापि वा ४२२ अधिगच्छेदयं यजते पुवारो हर्षजनेन ॥ कृष्णाधितुं कृष्णवस्त्रां वज्रं तीक्ष्णं दक्षिणां दिशम् ४२३ जपाकुसुमजालं शैवालं वोरसावहम् ॥ तैलाम्य
कोथवान्द्रुकाकीं वापि पातित्वा ४२४ कौक्यैश्च परि तो मस्थमाणः करे स्थितैः ॥ मुदितो रक्तवासा श्वरक्तमंधानुलेपनः ४२५ तैलाम्यक्तस्तथा चान्यैर्बहुशो
पि सुपुद्गतः ॥ त्वरितो दक्षिणामाशां जेद्वा ह्युत्पिपासितः ४२६ कृकलासं च वापश्येद्यानं स्वस्य विकृपिणम् ॥ इत्येवमादि चैव पश्येत्स्वप्ने वण्मासतो मृतिः ४२७
लोहदंडधरं हस्तेन रं कृष्णपरिचरदम् ॥ स्वप्ने पश्येत्पुमानयस्तु त्रिदिनात्स मरिष्यति ४२८ कृष्णान्नं धरानारी कृष्णमंधानुलेपना ॥ आलिगयति यं स्वप्ने मत्ने ह मरु
णोदये ॥ अर्वाग्दशाहतो मृत्युर्भक्तेः श्रूयौदये पि च ४२९ वातः पित्तं तथा श्लेष्मा दोषत्रयमुदीरितम् ॥ दोषत्रयसमुद्देहात्स्वप्नो व्यर्थः प्रकीर्तितः ४३० कामात्क्रोधा
तथालोभाद्द्रव्यादानि शिञ्चितानात् ॥ दृष्टः स्वप्ने न फलदः प्राणिनामिह कर्हि चित् ४३१ दोषकामाद्यभावे चेत्यथ मे प्रहरे पुमान् ॥ स्वप्ने विलोकयेत्तस्य फलं वत्सरतो भ
वेत् ४३२ वण्मासतो द्वितीये स्यात्तृतीये तु त्रिमासतः ॥ चतुर्थे षट्कानां स्याद्देवात्सूर्योदयावधि ॥ मासात्पक्षादिनेभ्यो वा स्याद्देवास्माच्च शसरात् ४३३

सासं सरं कृकल्पं स्वस्य वाहनं मृतं पश्येत्तस्यापितथेत्यर्थः आदिष्वेन विवाहादिर्ममत्तग्रहः ४२७ दिनत्रयावच्छिन्नमरुणं कृकल्पं स्वप्ने माह लोहेति । यः पुमान् लोहं वा युपलक्षितां पश्येत्तस्य दिनत्र
यावच्छिन्नम्रीजं न इत्यर्थः ४२८ दशदिनावच्छिन्नस्य तस्य सुचक्रमाह कृष्णां वरेति । सद्यस्तदिने मरुणोदये तद्ग्रहं पश्येत्तथा तथेति ४२९ उक्तविधस्वप्नानामहं सामग्रीजन्तुनामि वतत्तदर्थं सुचक्रं विम
तिसुचयनं दृष्टसामग्रीजस्य स्वप्ने फलपमाह वातइति । कफादिशत्रूनां साम्यातिक्रमेण दोषभावं गतानां यः समुदेको वि कारां भक्षयत्वं तस्य स्वप्नो वृथेति ४३० तथा कामादिभ्युत्कीर्णयेत्तपाह कामा
दिति । चित्तं न पुनः पुनः स्मरणं ४३१ रात्रिप्रहरेभ्यो न फलविशेषमाह दोहेति । दोषाः जाता दयः ४३२ वण्मासतइति । द्वितीये रात्रिप्रहरे तत्फलं त्रिमासं भवेति तृतीये मासत्रयेण चतुर्थे षट्कानां स्यात्त
थावृषभेभ्यः फलं नोभ्यं तथाचि चतुर्थे मासत्रयेण चतुर्थे मासत्रयेण द्वितीये दशमिदिने चतुर्थे षट्कानां स्यात्तथावृषभेभ्यः फलं नोभ्यं ४३३

कृष्णजिनासाभेपिदर्शसममवश्येतेपात्रवेदितिर्येयन्वोविनायोमर्हमवाप्रवर्तकस्यरुद्रस्याराधनमतिवर्धयन्सावावर्धकार्थमित्यह भूमाविति ४४६ तथापञ्चकायपत्रमसासनं कृत्वावस्थमात्र
विधायामायायामाकुर्वीतेत्यर्थः पञ्चकमिति । योमासनं योमोपकारकमासनं पञ्चकादिष्वंशकृतेत्यर्थः केषितुसिद्धासनं 'मेहादुपरिविपस्यसङ्गुलैरुपोपरि । गुल्फातरं च निमित्तं सिद्धासनं
मिदं भवेत्' इति लक्षितस्य सिद्धासनस्य योमासनपदेन परिग्रह इति वदति तत्त्वमेतल्लक्षणानुपपत्त्या साहचर्यकृतो न संमतमिति बोध्यम् ४४७ अथ स्वस्ति कंठस्थपति जानूर्बोरिति । जानुपदेन जानुवारं यजं
घातयितो देशोलक्षणेऽहः प्रसिद्धस्तयोर्मध्ये प्रथमं दक्षपादतलं कृत्वा ततो वा मघादतले तथा कुर्यादनुदेमप्यक्षभवेदेतत्स्वस्तिकमिन् युष्मते इत्यर्थः ४४८ पञ्चकंठस्थपति अंगुष्ठमिति । पादाधुर्वोरुपरि
कृत्वा पृष्ठतः पङ्क्तिन दक्षहस्तेन दक्षमंगुष्ठं गृहीत्वा तादृशेन वा मेन वा मंगुष्ठं पृष्ठीपादजुकाय अभवेदेतत्प्रासनमित्यर्थः ४४९ भद्रासनं लक्षपति गुल्फादिति । पादगुल्फयोर्द्वयवृणायः सीबन्धाः पार्श्वे
इयेन तस्मात्पार्श्वे पार्श्वे चाधुक्त्वा पार्श्वे पादयोः पृष्ठे पादौ च पाणिभ्यां कक्षपाकाराभ्यां बध्वा स माक्रम्य यत्क्रियते तद्भद्रासनमित्यर्थः तदुक्तं वाचस्पतिना 'पादतले वृणजस्यो देवं पृष्ट्वा कृत्य तस्योपरि पाणि
कक्षपिकां कुपार्श्वे तद्भद्रासनम्' इति । तस्य संपुटस्य कक्षपिका परस्परं मणिवन्तं सल्लयोः करयोर्योगः ४५० एतेषामिति । एतेषां वज्रिनासनानां मध्ये वहासनमनेन यो गोमुखेन मुखेन कर्तुं शक्यं स्यात्

भूमौ दर्शाने रम्ये सर्वदोषविवर्जिते ॥ यमीनियमयुक्तश्चास्थिरचितः शिवाश्रयः ४४६ पञ्चकंठस्थपतिं कंठापि मद्रासनमथापि वा ॥ बध्वा योगासनं सम्यगुत्तराभि
मुखः स्थितः ॥ प्राणायामास्तथा कुर्याद्योमीजितपरिश्रमः ४४७ जानूर्बोरंतरे सम्यगृत्वा पादतले उभे ॥ ऋजुकायः सुखामीनः स्वस्तिकं तन्मचक्षते ४४८ अंगु
ष्ठौ च निवर्तयामादस्ताभ्याम्युक्तमेतत् ॥ उर्वोरुपरि पादौ द्वौ कृत्वा पद्मानं भवेत् ४४९ गुल्फौ च वृणस्याघः सीबन्धाः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥ पार्श्वे पादौ च पाणिभ्यां
बध्वा मद्रासनं भवेत् ४५० एतेषां पदेन स्यात्कर्तुं शक्यं सुखेन हि ॥ कृत्वा तनुप्रकुर्वीत प्राणायामं हियोगवित् ४५१ प्राणायामस्तथा प्रत्याहारस्तर्को धारणा ॥
ध्यानं चैव समाधिश्च षडंगो योग उच्यते ४५२ यथा पर्वतवातुना दह्यते धमनामलाः ॥ तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ४५२ सव्याहृतिमप्रणवां गायत्रीं शि
रसामह ॥ त्रिःपठेदायत प्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ त्रिविधः सत्त्वविज्ञेश्वरे च पूरककुंभकैः ४५४ उत्क्षिप्य वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकम् ॥ शून्यभावेन
युनीतरे च कस्येति लक्षणम् ४५५

कृत्वा प्राणायामान् कुर्वीतेत्यर्थः ४५१ अथ युनीयोगस्यांतरं ततः पावि विक्षितानि षट्साधनान्वाह माथापाम्रहानि । स्पष्टम् ४५२ तत्र प्राणायामं सपारिकरं च भिवर्णं पञ्चादौ फलं दर्शयति यथेति ।
यथा धिसंयोगकृष्यमनेनोद्वादिशान्नां जोधकं तथा प्राणायामो न प्राणांतरं द्विपाणां जोधक इत्यर्थः ४५३ जोधकमाणापाम्रस्य मंत्रमाह सव्याहृतिमिति । आदौ सप्रणवाभिः सप्रणवाहृतिभिः सहितं
प्रणवेन संपृक्तं गायत्रीं त्रिपदां तस्याः शिरश्चोमापहत्यादिं तथा सप्रणवव्याहृतिशिरोयुक्तमापस्याशिरा इत्येव दर्शयति किं जत संस्थाप्य साराणि भवन्ति द्वितीयव्याहृतेः मुहारेत्याकारत्वात् यतिभिस्तु
तावतः प्रणवा जप्यादिति निर्धारितं यत्र त्रिविधे प्राणायामे पत्येकं त्रिवारं च देत् स प्राणायाम उक्तफलक इत्यर्थः अंत्ये सप्रणवे त्रिविधं स्फुटयति त्रिविध इति । भेदे रितिकोपः रेचो रेचकः ४५४ रेचकादीनां ल
क्षणानि यथा शून्यं दर्शयति उत्क्षिप्येति त्रिविधः । वायुं शरीरं मुक्षिष्य आचारकं च कुण्डलिनं । मणिं कुर्वन् नीत्वा आकाशं शरीरं बाह्यं न भोभाममपिशून्यं अस्थे वा वदं शो निरात्मकमिति निःस्वरूपमिव कृ
त्वा प्राणवायुर्वह्निं शोकारण्येन मिव कृत्वेति यावत् शून्यभावेन नीत्वा वक्त्रे मेति । यथा कमलनालद्वारा मुखेन नासासेन जलमाकुप्येत तथा बाह्यापोराकर्षणेन पूरको भवतीति ४५५

भा. पु.

॥ १० ॥

व्यानोदानसमानां हिंसमंत्ररूपकोऽप्यारः । अस्मिन्मंत्रस्वकारादिपंचाक्षरवत्स्वसंख्ययाप्यपि पञ्चमंत्राधिकैकविंशतिसहस्ररूपामसिद्धातथाप्योपाधिकमेवेनमकांतश्रुत्युक्तामंशेषाभ्यति ।
 तथाहि एतन्मंत्ररूपव्यापाररत्नालिनीमाणादीनां सर्वेभिर्भाषेयसंख्यया एकविंशतिसहस्रगुणनेपंचसहस्राधिकैकसंभवति तयापंचसंख्ययापञ्चशतगुणनेत्राणिसहस्राणिभवन्ति संकलनेऽसहस्राणि
 कैलशमिति तथानादीनांसंख्ययापञ्चशदधिकसहस्ररूपयातिष्ठमाणादीनांपंचमंत्रस्याप्यगुणनेपंचसहस्राणिअशीत्यधिकंशतंभवति सर्वसंकलनेलक्षत्रयोदशमहस्राणिअशीत्यधिकंशतंभवन्ती
 त्पाद्यः ४६८ । ४६९ त्रिंशद्वर्गगुल्लहतिमंत्रस्यापित्रिंशदंगुलिमितः प्राणस्पदेशोदेहस्यांतरस्तिपत्रस्थितः प्राणोहंसमंत्रांश्चरूपमतिष्ठंगतोभवति एतन्मंत्राभेधेनपरमात्मसूचनरूपोऽप्येव
 सगंधाहोऽनात्मभूतोपिप्राणःप्राणपदेनोक्तः अस्मिन्मंत्राभाश्रयस्तुसपरमात्मैवप्राणस्यप्राणमितिश्रुतेरितिचोक्तमप्यसिद्धमर्थमाह त्रिंशदंगुलेनैवह्यां । गुह्यारभ्यगलपर्वेनमांतरंछिद्रयोवा
 यामुक्तायांभूतायांतिशदंगुलरूपमानायांचिच्छलेपसिद्धं त्वसत्संभाषाणादिभेदभिन्नानांमांतरत्वावृत्त्यांयोग्यता । ककारादिभक्तानस्त्वाः कारणप्रयोजकमित्यर्थः ४७० इति । ननुउक्तमुपि
 स्वप्राणानामेकस्यापारमर्शोनकत्वाद्धंसमंत्रः सर्वेषांवायूनांवापारभूतःतद्व्यापारेप्रधानत्वात्तद्व्यपकवांसादिस्तत्कारित्वायुःप्राणश्चयुक्तःइतिउच्यतेइदमप्युक्तंउपसर्गवाच्यमागरेदेनाभिधानांहा
 म्यर्थः ४७१ प्राणादीनांस्थानानिरूपाणिचमथाश्रुतिदर्शयति प्राणइतिश्रुतिः । पंचानांप्राणानांमध्यमधमस्वप्राणस्वहृदयस्थानम् एतन्मंत्रं ४७२ प्राणादीनांरूपाणिदर्शयत्युक्तोपर
 हकारश्चमकारश्चअकारःसविसर्गको ॥ पंचानां हिंसमंत्रेस्मिन्लक्षंसाष्टसहस्रकम् ४६९ त्रिंशदंगुलमानेनगुदागलमांतरम् ॥ सुपिरंमंत्रेवायूनामेकनामिति
 कारणम् ४७० हेममंत्रस्ततःसर्ववायुव्यापारईरितः ॥ प्राणस्तत्रप्रधानंस्यादन्येस्युरूपसर्जनम् ४७१ प्राणआद्योहृदिस्थानेवपानस्तत्पुनर्मुदं ॥ समानो
 नाभिदेशेस्यादुदानःकंठमाश्रितः ॥ व्यानःसर्वशरीरेषुहोतंसर्वव्यवस्थिताः ४७२ रक्तवर्णमणिप्रख्यःप्राणोवायुःप्रकीर्तितः ॥ अपानस्तस्यनध्येस्यादिद्रु
 गोपसमप्रभः ४७३ समानस्तस्यमध्येस्याद्रोक्षीररूपाटिकप्रभः ॥ आपांडुगुदानश्चव्यानोह्याचिःसमप्रभः ४७४ मनोयत्रस्थितं पुं प्राणस्तत्रप्रधावति ॥
 अतस्तंचित्तोत्रित्यंयोमार्गोदेहनिर्गमे ४७५ पायोरुपरिनाभिःस्थात्राभेरपिहृदंभुजम् ॥ हृदयंद्वारमुद्दिष्टं सुप्राणमार्गमागतम् ४७६ वायोमार्गःसावेज्ञेयोमो
 क्षस्यापिमहात्मनः ॥ योगतोदशमद्वारंसुपुत्राविवरामिदम् ४७७

एतद्वर्णवर्णान्त्वमाह रक्तेतिह्यां । प्राणस्यरूपरक्तमणिसमंख्येयम् त्वप्राणस्यमध्येस्थितस्तदपीनइतिवाच्यं तथाभूतोऽपानइदमोपसमवर्णोऽप्येवस्तस्यापानस्यपूर्ववर्णःपेत्थितःसमा
 नःशरीरादिवस्तिमध्यंवेनवर्णोऽप्येवः उच्यतेनहृदयांतुरोऽप्येवव्यानोऽवन्दिशितसमोऽप्येवइतिहृदयोरर्थः ४७३ । ४७४ तत्रतत्रप्राणनयनोपायमतिपादकस्वपेनासाविष्यस्यार्थमाह मनइति ।
 शानशक्तिप्रियाशानयोःसहचारिर्वंसहृदिऐतत्समुत्क्रामतः सहविभूतइति कोपोतकिश्रुतीमसिद्धम् एवंसतिमनोविज्ञानशक्तिकर्षणस्थानेमूलाधारादोतिष्ठतिश्रैवप्राणस्तिष्ठत्यनइमंप्राणस्यमनःसा
 दवर्णरूपंस्वभावंविज्ञापयोमीतमेवमार्गंवायेयेनदेहाजिर्गम्यब्रह्मलोकंगच्छेदित्यर्थः ४७५ तमेवमार्गमहृदयतोहृदयमिदंवेद्यस्यार्थमाह पापोरितित्रिभिः । एतयोर्मूलाधारादुपरिनाभि
 कंभवतिसस्याप्युपरिहृदयकमलेपसिद्धं तद्वहृदयांतुरोद्वारत्वेनउद्दिष्टमुक्तंश्रुती । यतःसुपुत्रारूपेणमार्गमंसंवद्धम् ननुसुपुत्रारूपमार्गइत्याकांक्षाप्राप्ताह वापोरिति । सुपुत्रारूपोमार्गोवापोःप्राण
 स्यसंवेधीभवतितथाहृदयमनोपांगमनोमोक्षार्थस्थितस्वमनसोपिंसंवेधीभवति कीदृशःसपुपुत्रात्मकोमार्गः योदशमद्वारमतिमच्छन्नमसिद्धः कीदृशंइदमद्वारं विवराभिदंविवरेणचसूर्यमंडल
 गतेनमूर्द्धसितचन्द्रमण्डलगतेश्वरिःस्थितिरेणःभिदाभेदोचरयततथा दशमद्वारेकोरुक्तातीडिरिवमंडलमित्वात्रलोकंलक्ष्यतीतिप्रसिद्धेतिदिद्वारार्थः एतेनहृदयमनसोऽद्वारभूतंवायोद्वारभूतं
 चसुपुत्रारूपमूर्द्धद्वारमस्तिपतोमोक्षद्वारभूतंविहृदयमद्वारंमंडलरूपंसूर्यमंडलमिदंलक्ष्यतीतिप्रसिद्धेतिदिद्वारार्थः एतेनहृदयमनसोऽद्वारभूतंवायोद्वारभूतं

[illegible]

उपेयप्रामितो जह्यादुपायं केशकारणम् ॥ नार्वयथापरेपारे गत्वा पाथः परित्यजेत् ४८९ एतच्छृत्तनादोक्तं कथितं योगसाधनम् ॥ हंसोक्तमिदमद्यन्वभृशम्
म्यङ्गमश्रेष्ठम् ४९० गुदादारभ्य नेत्रांतं चक्रपङ्क्तयः स्थितम् ॥ आधारचक्रं देहस्य मध्ये यत्पूर्वमोरितम् ४९१ चतुर्दलमलकाभं वा दिवर्णं चतुष्टयात् ॥ विग
जितं कण्डलिनी भुजंगी पुच्छसंश्रयम् ४९२ स्वाधिष्ठानं तु तस्य स्यादुपरिष्ठादवस्थितम् ॥ पद्मदलं पातवर्णं च तेजसाग्निभूजितम् ॥ यग्न्यावभमास्तत्र पञ्चवर्णा
दलमंस्थिताः ४९३ मणिपूरकमंजस्यास्रकंतस्योपरिस्थितम् ॥ इन्द्रनीलसमसूर्यचंद्रतेजो विराजितम् ४९४ हठेनैस्तथैस्तद्वद्भनपैः फेनचान्वितम् ॥ व
र्णैर्देशदलं तस्य स्यादुपर्यपरं पुनः ४९५ चक्रं यद्वा दशदलमनाहतमिति रितम् ॥ वर्णैः कायैश्च ठातैस्तैर्युक्तं द्वादशभिस्तथा ॥ गोक्षीरसदृशं स्यङ्गमनो नयनं
दनं ४९६ त्रिशुद्धं पौंड्रदलं कंठदेशे व्यवस्थितम् ॥ स्वरैः षोडशभिर्युक्तं चित्रवर्णमुदा रितम् ४९७ नेत्रयुग्मे तु विज्ञेयमागतां द्विदलं मदा ॥ हृक्षवर्णद्वयस्था
मंसूर्यसोमद्वयात्मकम् ४९८ चंद्रगर्भशिरोस्थिस्तिसहस्रदलमत्रयत् ॥ पद्मंतस्य हिंसप्रोक्ता शिरोद्धारं तु कार्णिका ॥ चक्रेषु पद्मसु हितं हंसो जीवहती रितम् ४९९
वायुना महितं स्तिष्ठन् हृदयाब्जं पितृवदा ॥ जीवो हंस इति श्वाससहस्राण्येकविंशतिम् ५०० मुंचत्यहानि शंसर्वः सर्वदा षट्शताधिकम् ॥ यतस्ततो ब्रह्मसंयं कथ्य
ते वेदादिभिः ५०१

चंद्रदेवो विभुः शुद्धात्पंजीवस्य नक्षत्रवर्णोऽहं शरदं चक्रं भवति यस्य हरेः पुत्रवेषोऽहं स्वराजकारायाः कारांताः प्रतिष्ठिताः स्याः विभुः शुद्धमिति ४९७ भ्रमश्चैवाज्ञासंज्ञं द्विहलप्रोक्तं परमात्मस्थं
नभूतं चक्रं भवति यस्य दृष्टयोः सूर्यचंद्राभयोर्हकाराकारोऽस्ति यथावित्याह नेत्रेति ४९८ सहस्रदलं वर्णयति चंद्रेति । अत्र देहो गिरसि पयसि सहस्रदलं पद्ममस्ति कीदृशं चंद्रगर्भं चंद्रोऽमृतवागीशं
यस्य तत्तथा तस्य कर्णिकादङ्गमट्टारं संवद्वा बोध्या तथानस्य सुहृदं भावमपानो निर्देशः तदीयेनामृतेन कृतानुमिति रिति यावत् सा पद्मवृक्षकंपुडोऽप्या जीवस्तु तस्य पद्मस्य हंसत्वेन नवांशः तस्य
कर्तृत्वं नवादि साधम्यात् इति हं रितं प्रोक्तमाशेषेभ्यस्तथैः ४९९ अवार्थक्रमेण प्रकृतोपनिषदयि समावेशितोऽहोर्देहोऽहं स्तवहंस इत्याकारस्य पुनः पुनः किंप्रमाणस्य कृतस्य पि जीवस्य हंसत्वेति गार्वं
पक्षिनाम्नां प्रायशो कृतानुसारितायाः प्रसिद्धेरिति सुषुप्तस्य वायुनेति द्वाभ्यां । यतो जीवः सर्वजानां यो हृदपात्रेऽपि सन् शवाचारश्चादिपुत्रायुना मागेन सहितस्ति हंस इत्युक्तं कारेण वद्विपत्तिस्ति कारागोविन्दे
पुनरित्युक्तविषयाहं सुहृदं चन्द्रमिति नृपदं अतः धिक्कैव विभुः इति सहस्रसंख्यं नृपान् नृपान् संवति सुमति ततोऽर्थाहं सशक्त इति दृष्टयोः संवत्सः ५०० - ५०१

तस्यप्यानमवतारंयति हंसइत्यस्येति । ईतइतिनांशोऽप्यर्थोत्पावचक्रिकपथेनैवेति तां प्रवर्तयितव्यः २ श्रीदेवहूयममिनयति अग्नीषोमासिति विधिः । हंसत्वेन कल्पितस्य त्वं पदार्थं भूतस्वात्मनोऽग्री
 पोमोभोऽग्रीग्यलस्योपसत्त्वेन धेयो प्रणवस्तुगिरस्त्वेन तत्पथेर्दृष्टमकेः किराशक्तिप्रधानपारिणामविशेषः तदुक्तमात्रमे 'सादत्वंभूताविश्रामन्योतिषःसजिचेस्त्वथा । विधिर्कीर्तयनीयता
 कचिदभ्येति तद्विदुताम्' इति तद्व्यपरोहद्वयं संस्यस्येपमित्यर्थः ५०३ त्रिनेत्रस्येवेति । यथात्रिनेत्रस्य संभोर्वेदनं सर्पाग्रेसोमात्मकनेत्रत्रयस्य अलिहयास्वापीत्यर्थः अस्य एकश्चरणीरुद्रमपोऽपरोरुद्रा
 श्रीमयीधेयइत्यर्थः ५०४ अक्षपरमहंसपदेनोक्तां त्वदाशरूपतामाह एवइति । एवमस्य त्वं पदार्थरूपउक्तः सोसोपरोसमावोईसः परमोऽग्रीरूपोभवति वृत्त्यारुद्राद्वितीयरूपेण हविलासाज्ञानं हंती
 ति हंसइति रूपत्पत्तेः कीदृशः निरुपाधिव दृष्टानिर्गुणः सोपाधिव दृष्ट्या तु सगुणः तत्र सगुणस्य रूपं वामभागेऽऽद्यात्वं दक्षिणभागे सोमात्मकमित्यर्थः पुनः कीदृशः असंख्यातरविनुरूपतेजाः एतदेहं
 मन्नामपयंतमभिन्नाप्यसिद्धतइत्यर्थः ५०५ अस्मिन्निति । तस्य हंसस्याग्नेहंसवैश्वानराभ्यामभिन्नोदिकिहंस्यविशेषोपदोषः कार्यविशेषात् भवत्योजकः संभोर्दृष्टकमलरूपस्थानभेदावद्वयाभवति
 यस्याः प्रोक्तवृत्तेः प्रभावात्स्वप्रज्ञामरण्योः पुण्यबुद्ध्यादीनां कार्याणामुत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः ५०६ एतेद्वयमाश्रुतिस्फुटयति द्वादशित्यादिना । इत्यस्य स्याद्विद्वद्विद्वत्प्राग्यशेषाणि तेषु पूर्वदलेस्थि

हंसइत्यस्यनामः स्याद्वैयर्थ्यनयथातथा ॥ कल्पयंत्यस्य तद्वृत्ते देवादरताद्विजाः ५०२ अग्नीषोमौहिकथितौ पशौ हंसस्य पंडितैः ॥ ओंकारः शिरउदिष्टमुरो विंदु
 श्वर्कांति तम् ५०३ त्रिनेत्रस्येव दनं त्रिनेत्रात्मकमेव तत् ॥ चरणौ कथितौ रुद्रोरुद्राणीच महात्मभिः ५०४ एषोसोपरमो हंसो निर्गुणः सगुणोऽपि च ॥ वामदक्षिण
 तोयोयमग्नीषोमात्मकः स्मृतः ॥ मानुकोटिप्रतीकाग्नो देहं व्याप्य व्यवस्थितः ५०५ अस्मिन्देहे भवेत्तस्य वृत्तिरष्टविधा सदा ॥ स्वप्ने जागृणे यस्याः पुण्यबुद्ध्यादि
 संभवः ५०६ दार्ढ्यपदं पदे तस्यादृष्टादिगदलशोभितम् ॥ तस्य पूर्वदले स्थित्वा पुण्यबुद्धिः प्रजायते ५०७ आग्नेये च तथैव स्युर्निद्रालस्यादयोगुणाः ॥ याम्येकौ र्य
 मतिस्तद्व्यापेनैकं तदिगते ५०८ क्रीडारतिर्वारुणे स्याद्वायव्ये गमने रतिः ॥ रतौ प्रीतिर्भवेत्सौम्ये दाने त्वांशान कोणगे ५०९ कर्णिकोपः तमो हंसो हंसो वैराग्य
 मिच्छति ॥ केषराण्यदागच्छेत्तदा जामरर्ण स्मृतम् ५१० कर्णिकायां स्थितो हंसः स्वप्ने तिन संश्रयः ॥ कर्णिकायां हिरक्तस्य पिंडो योलोहितोऽस्ति हि ॥ तत्रास्थि
 तस्य सुप्तिः स्यादहंसस्य परमात्मनः ५११ अर्द्धजलेति विज्ञानादार्द्धपदं यदा त्यजेत् ॥ चतुर्थी सा तदा वस्था पूर्वापेक्षा प्रजायते ५१२

तिः पुण्यगोचरबुद्धिप्रयोजिका अग्निकोणमतदले स्थितिर्निद्रादिप्रयोजिका याम्येदालिगेदये सा कोर्धं ज्ञानिमेतैर्नैकैरेतुषां प्रमोचरमतेरिति द्वावर्थः ५०७ । ५०८ क्रीडेति । क्रीडायां विहाररतिः प्रीतिः
 पश्चिमदले स्थितस्य भवति रतौ मीतं संगं सौम्ये चरदले स्फुटमप्यत् ५०९ कर्णिकोपः तिति । कर्णिकायां पाते पुदलापकांतराग्नेशोपश्रुतौ मध्यपदां केचन मंतः सन् हंसो भवति हंसस्य पांजर्मसो रनोर
 विभागापमानं तस्य द्विधेरुपतत्करोतीति यावत् यतस्तत्र मतेरैराग्ये लोकादृष्टविषयवैतुष्यरूपं च्छतित्यर्थः कर्णिकायाः परितो वसमाने सरेरुस्थितस्य जगता वस्था भवतीत्यर्थः ५१० कर्ण
 कायां स्थितिः । कर्णिकायां चतुर्पुण्याकाराणां योर्मल्लकारो धामस्तत्र स्थितस्य स्वप्नावस्था वासनमयविषयो पलं चिरुपा भवति यस्तु हंसप्रक्राणिकामव्यगतोलोहितोरक्तवर्णोरक्तस्य रुधिरस्य पिंडो
 स्तितव्रगदस्य हंसस्य पुण्यः यवस्था भवतीत्यर्थः ५११ यदा तु हंसस्याविदुषां पारिच्छेदमहमिदेवास्मि ज्ञानमहत्त्वमिमानं रूपं कुर्वंतः परित्यागं ब्रह्मास्मीति परिपूर्णं दृष्टत्वं करोति तदा पूर्वोक्तजाग्रदा
 यवस्था प्रथमरेष्यतुरीयात्वेनाभिमानयोग्याद्विदवस्था भवतीत्याह अर्द्धजलेति ५१२

[illegible]

द्वेगुल्फयोः प्रकुर्वीततिष्ठस्तिष्ठस्तुजंघयोः ॥ जानुनोर्द्वे तथा चोर्ध्वेतिष्ठस्तिष्ठः प्रकीर्तताम् ॥ गुदे लिम्बे च मात्रास्तुवायोः स्थापनकर्मणि ३२ वायोगयतनकंदोनाभि
देशे समश्रितः ॥ पृष्ठवंशसमीपस्थः सर्वेषामिह देहिनाम् ३३ समाव्रजेच्छनेर्धाम् मात्रातो विजितानिलाम् ॥ तत्र नाडीसुपुष्पांस्तिनाडीभिर्देशभिर्वृत्ता ३४ अत्र
पीताश्वरक्ताश्वरुष्णास्ताम्राविलोहिताः ॥ अतिसूक्ष्माश्च सन्ध्यश्च विनात्याज्याः सुपुष्पया ॥ कंदमागत्य मेधावीसुपुष्पांश्च समाश्रयेत् ३५ उर्ध्वनाभिर्यथान्तौ संच
रन् स्वात्मनः प्रिये ॥ परित्यज्येतरास्तंतुस्तत्र जाले स्थितानपि ॥ एवं संचारयेत् प्राणां सुपुष्पायां हि कंदमः ३६ ततो रक्तोत्पलाभासं हृदये विततं महत् ॥ अत्यल्पं
पुंढरीकंतद्देवांते पुनि गच्छते ३७ तद्विच्चाकंठमायातिततो मूर्ध्नि माव्रजेत् ॥ आधारकंदतो नाडीमाशिरः पूरयेद्वितम् ३८ तद्वेन मनसा वायुलोहमात्रेण योगवित् ॥
धीशाणकपितेनात्र च्छिद्यान्मर्माणि देहिनाम् ३९ पादस्थोपरि सन्मर्धे च्छिद्यात्तदूपनामकम् ॥ मनोवारेण तीक्ष्णेन स्वाधीनपवनासिना ४० इंद्रवज्रमिति प्रोक्तं
मर्भजं चानुगं हि यत् ॥ तद्व्यानबलयुक्तेन मानसेन निहंतयेत् ४१ ऊर्वोर्भध्ये तु यत्प्रोक्तं मर्मप्राणविमोचनम् ॥ चतुरभ्याससंयोगाच्छिद्यादनाभिं शंकितः ४२

जेदशभिन्नानिनां वधप्रयोजकानि मर्माणि चिद्यान् ज्ञानरुदृष्यानां विनादिकुर्यात् कोदभेन मनो कपेन सङ्गेन पाणरूपलोहमयं चार्जशरीरं रससतथातेन पुनः ईदृशेन धीः परावरद्वयविरातदृषाणमः
 कर्पितेन निर्मलकीकृतेत्यर्थः ५३९ पादस्थोपरीति । पादस्थधरजतलस्योपरियन्मर्म मंगुप्रमुलकादि रत्नचतुर्गुणपपकेनोक्तं चिद्यान् केन मनोभावास्यानीपं रसपदभाभूतेन वशीकृतत्रायुरूपसङ्गेने
 त्यर्थः दीपिकाकृतनुसरणे गुणदस्य वज्रपादस्थपुष्पस्थूलसूक्ष्मकारणतुरीयात्मकस्योपरितवचनं केषामर्म तुल्यं रूपनामचेतिद्वयं रजोवितेन मनःशरीरचिद्यः दियर्थः सखीतरग्रंथस्वारस्याद्वैयकृतो
 नाभिमतइति नोध्यम् ५४० इति । जंघानुगं संचाप्रकृतिपद्ममर्मादिद्वयजपदेन श्रुतौ पौकं अथेतिभिर्भूतिकमत्त्वसाध्याम् तदपि ध्यानरूपबलशालिनामानसवज्रेन चिद्यः दियर्थः ५४१ उर्वारि
 ति । तथा उल्लेखप्रत्ययममेतच्चतुर्गुणविमोचनपदेन भंगे सति पादोऽभिप्रेतपदे ईदृशद्विकः क्रियते इनेनेति नुस्पाषे केनोक्तं तदपि चिद्यान् केन चतुर्वर्तिमातमं ध्यायसाधनिशीयेष्येपासस्तदना
 पेनेन अपचन इत्यर्थ इत्यतश्चाकारबाधलक्षणं मर्म उदेने देहात्संज्ञानकार्यादेः प्रारब्धस्वभावात्तत्वादिदियर्थः ५४२

स्तुतासंघतीत्यायेनमदानुप्रदायतत्तुक्तमितिसमापये संवाधिकारिण इति । तात्पर्यनिर्णयः कस्योपदेशानुपपन्नप्रवणदाहोदानधिकारिणोपिस्वेनउपनिपत्तकुर्येणवौधनीधानालोपकुर्वित्स्थूलादे
यतीत्यायसिद्धमुपदेशकोशसमाश्रितादधनाः सत्त्वोनानाविधवर्णनरूपेणैवैरिदंनिर्गुणंनृपामंत्रिकारिणांदितायावेदयंतिचेतस्यवतारपंतीत्यर्थः ५६४ अनुब्रह्मणोऽनानाविधवर्णनसंभववित्तये
करसत्त्वादिपादोक्त्यतिपदोपाधिनिर्बंधनंतरूपनानाविधवर्णनसंभवतीत्याह सर्वेति । ब्रह्मपतःसर्वरूपसर्वस्वाधिहानतवात्मभूतंततःसर्वत्रजगत्किंचसिधत्तराते शुक्तीदमंशवत्सदृशेणानुगतंभ
वतितस्त्वेनकसिपतोपाधिस्तर्तिनधेनतर्तिविशेषमपिब्रह्मनामरूपक्रियास्थानगुणोर्विशिष्टयाप्रतिपादयत्युपनिषद्वत्त्यर्थः ५६५ तत्रसविशेषप्रतिपादनेदेषामपृष्टिर्वावावसानातदनवसानाच्च त
त्रांत्यातदाभवतिपदाश्रुतेरित्यभाषायः एतेऽधिकारिणः शुद्धविद्याःसंतःस्वयमेवोपाधिसंतंरूपमहायनिर्विशेषमवगमिष्यतीति यदातुकाहयातिशयेनाधिकारिणामनुसंधानंकेशेनसोदुःसमुत्थित
वानिर्विशेषप्रतिपातवर्णनीत्याह कश्चिदिति । तात्पर्यनिर्णयः कश्चित्सविशेषरूपएवसंलीनव्यापाराः सत्त्वोनिर्विशेषप्रतिपादनादुपरतिदिरामंयांतिहापिपुनः कश्चित्प्रतिभाभिमुख्येनवोपपि
तुनिर्गुणमज्ञातधातव्यंयैरिपतेहितकारिकाअनुप्रदाकुलाइत्यर्थः ५६६ तत्संविर्गुणप्रतिपादनमकारःमाषसोवृद्धारण्यकादीनांनिर्दिष्टोऽवशिष्टानांनुपवर्तयिष्यतेइत्याह ब्रह्मिदि । तात्पर्य

मंदाधिकारिणोहृदास्वबोध्यानुद्धिमाश्रिताः ॥ नानोपायैरिदं ब्रह्म नृणांमावेदयंतिताः ५६४ सर्वरूपंयतोब्रह्मजगत्स्यस्मिन्नव्यवस्थितम् ॥ नामरूपक्रियाद्यै
स्तुतस्तुतायोधयंति तम् ५६५ कश्चिदत्रैवसंलीनव्यापाराःप्रतिपादनात् ॥ प्रयांत्युपरतिकापिप्रतिबोधयितुं पुनः ॥ निर्गुणं ब्रह्म शतधावदंतिहितकारिकाः
५६६ ब्रह्मदारण्यकाद्यास्ताव्याख्याताभवतेमया ॥ शेषाश्चव्याकरिष्यामिप्रसंगात्सकला अपि ५६७ एवंनानाविधोपायैरुपास्यपरमेश्वरम् ॥ शुद्धचेता
विरक्तोयंपुमानब्रजयायते ५६८ अधवाकर्मकाहोक्तं कुर्वाणः कर्मचाखिलम् ॥ निजवर्णाश्रमप्रोक्तं फलाशापरिवर्जितः ॥ विरक्तो ब्रह्मपुमान्पूयात्कालतो नैवसं
शयः ५६९ ब्रह्मविज्ञानसिद्ध्यर्थमथवाकर्मकुर्वतः ॥ विरक्तिर्जायतेपुंसोभोमेलोकद्वयस्थिते ५७० ईश्वरार्पणमुध्यानाकर्मजातंप्रकुर्वतः ॥ पुंसोविरक्तिसिद्धिः
स्यात्सर्वयैवापिकामिनः ५७१ एवंनानाविधोपायाविरक्तौतेषुकंचन ॥ आस्थायताविषयायथकुर्वात्संन्यासमात्मवान् ५७२ इदितेकालआख्यातःसंन्यासेच
वदामिने ॥ अधिकारिणमत्रोक्तमोक्षशास्त्रेपुसर्वतः ५७३

निषदः व्याकरिष्यामिस्फुराज्ञयाः करिष्यामि ५६७ उक्तंविचारंभूतेसंगमपति एवमिति । एवंविधयाश्रुतिसिद्धेर्नानाविधोपासनाकुर्येहपादेःपरमेश्वरपारायणविरागलक्षणांविशुद्धिमाश्रो
तिपुमानित्यर्थः ५६८ उपासनाऽज्ञातौभगवद्गीतोक्तंविधयानिष्कामकर्मज्ञानमपिचिन्त्येनचित्तशुद्धिदेदुरित्याह अथवेति स्पष्टम् ५६९ अथवातमेतदेवानुवचनेनब्राह्मणाविविधिरिति
पक्षेनदानेनेत्यादिश्रुत्यासकलमितस्तत्कर्माणिब्रह्मज्ञानार्थतयाविदितानितदालोच्यब्रह्मविद्यार्थतयापायाभादेऽर्थाभिमुख्यंश्रुतिशुद्धिलभ्यतेइत्याह ब्रह्मविज्ञानेति । लोकद्वयस्थितेऐहिकेआमुष्मि
क्षे ५७० अथवापत्तरोपिपदश्चासंतिर्गोहोक्तंविधयेभार्ययेनकर्मकुर्वतःमकामस्यापिचिन्नशुद्धिर्भवतीत्याह ईश्वरेति । स्पष्टम् ५७१ फलितमाह एवमिति । एवमुक्तविधयनाना
प्रकाराउपायाविरक्तोऽप्रयोजकाःसन्तितंसांध्येयंकृत्त्वोपायमास्थापात्तव्याथताविरक्तिसंवापसंयमसेदित्यर्थः ५७२ हीनतरवैराग्यकवस्वसंन्यासकालस्ववर्णनमुपसंहरंस्तदधिकारिणंवक्तुमिति
मावीते इतिहेहावे । अत्रसंन्यासेपादयोपोधिकारीसर्वेषुमोक्षशास्त्रेषुवर्णितस्तत्तद्वदामि ५७३

तत्र बृहदारण्यके एषा षोऽनुत्थाया धर्मिषा च र्वचरंतीति वास्येनोक्तं मुख्यमधिकारिविशेषणमाह विनेति । विचरेद्वैविद्यात्मकं लोकिकं विरण्यादिरूपं लोकोदेवपितृमनुष्यमन्वंथिन्वेन त्रिविधः सुतः पुत्रः एतेषां प्रपाणां यास्तिसहस्रच्छाः पंचमाध्याये वाणिजास्तमिषेर्वैजित्तत्त्वक्षणवैराग्यं मुख्यमधिकारिविशेषणमित्यर्थः ५७४ अथ जालचतुर्थं खंडवाक्यार्थवर्णनं स्तत्रां कतिरा माभावे क्रमेणाश्रमचतुष्टयानुष्ठानं दर्शयति तासांमिति । तासां वितादिगोचरे चानां सत्त्वे तु ब्रह्मचर्यं गृहस्थत्वं वनस्थत्वं च कृत्वा ततो वनस्थत्वादनंतरं गंधर्वास्तु तत्राप्यविशेषः अतएव माश्रमचतुष्टयक्रममाश्रित्य च तुर्थीहंसः परमहंसो न भवेत् किंतु कुटीचकादिप्रयागपतममेव यासं कर्पादित्यर्थः ५७५ तत्र हेतुतया पारमहंस्यस्योक्तं वैराग्यमाश्रितं ब्रह्ममाह चतुर्थमिति । यतो लोकद्वयाद्वनस्पृहोऽस्य कृपासंभेदे पुत्रचतुर्थपारमहंस्यं तु यो योनांतःस्थकामजद्वयार्थः ५७६ वैराग्योत्कर्षं सति क्रमनिष्पन्नो नास्ति किंतु ब्रह्मचर्यायां श्रमाप्यतमानंतरं विपारमहंसं श्रवणेति याह प्रक्षेति । नेच्छत्येवोक्तं वनाश्रमाप्यनासं पश्यन्पूजयत्यस्य तथा विताद्येषणादिनिर्मुक्तश्रेयास्तद्वैजित्तत्त्वमर्थानंतरं ब्रह्मसंन्यसेदित्यर्थः अवब्रह्मचर्यस्य दधित्वोपपत्त्येव ततः पूर्ववत्संन्यासोपकार इति सूचितं ५७७ वैराग्योत्कर्षस्य यासां विहारसंवादकतां विस्मर्यं स्तस्वविभुरादीनामपि गंधर्वाणां यथापयोग्यं ज्ञात्वाह वर्णाश्रमादीति । वर्णाश्रमाणां मादयः कारणा निमित्ता निषया ब्रह्मचर्यस्य गुरुकुलवासीद्विगृहस्थस्य दारसंयोगो

वितलोकसुतानां स्युरिच्छानृणां हि सर्वदा ॥ यास्तामिः परिश्रन्योयः सोधिकारी प्रकीर्तितः ५७४ तासां सत्त्वे भवेत्पूर्वब्रह्मचारीततो गृही ॥ ततो वनीततो न्यासं हंसोऽतो न चतुर्थकः ५८४ चतुर्थः परमो हंसो लोकद्वयगतस्पृहः ॥ यः कश्चित्सुविज्ञेयो मायापाशवशंगतः ५७६ ब्रह्मचर्यादृष्टादापि वनाश्रमाप्यजयेदयम् ॥ सर्वेषणा विनिर्मुक्तो नैष्कर्म्यप्राप्तसंस्पृहः ५७७ वर्णाश्रमादिसंयुक्तः सर्वोद्वेगगुणैर्युतः ॥ विपरीतो यवायस्माग्निराशोऽप्राधिकारवान् ५७८ वेदव्रतैर्विहीनो वासहितस्तैश्च वापुमान् ॥ अर्धात्यवेदे वेदौ वा वेदान्वास्नानमामतः ॥ एतदध्ययनाभावादयवास्नानवर्जितः ५६९ उत्सन्नाग्निर्निमित्तेन केनचिद्वाप्यनाग्रिकः ॥ श्रौतस्मा तांश्चित्तेषु स्वीकाराभावात् ५८० वैराग्यं परमं प्राप्तो ह्यपि कुटीचकः ॥ बहुदक्षो यवाहंसः परो हंसो भवेदिह ५८१

वनस्थस्य जटाधारणादिकुटीचकादीनां त्रिदंशधारणादितेः संयुक्तः सर्वेदियसंयुक्तश्चाभवत्तु तद्विपरीतो वर्णाश्रमादियुक्तं इति कश्चिदपि पुत्रत्वा निमित्तं वैकल्यादिमांश्च भावतु स निराशो विगतो यः स्यात्तयं प्रवारमहंस्येऽधिकारवान् भवत्येवेत्यर्थः ५७८ संक्षिप्तोक्तं पंचमं यन् श्रोतानामवतरेत्यादिपदानामर्थमपि दर्शयति वेदेति । वेदव्रतानि वेदाध्ययनां गृहानि व्रतानि ब्रह्मचारिधर्मकृपापितेयुक्तो वनीत्युक्तस्तदभावोऽप्रतिवृत्तित्यर्थः । उक्तस्मिरेकं द्वौ बहूनां वेदानां धीत्यर्थः स्नानं समावर्तनं मासः सस्नानं कल्पयुक्तस्तद्विस्मरणो वेदे देदेशमात्रादीस्नानात् एतेष्वन्यतमोपि संन्यसेदिति तृतीयेनाभिर्संबंधः ५७९ उत्सन्नाग्निरिति । केनाश्रमरमणादिरूपनिमित्तेन संगृहीतोऽप्यग्निर्यस्य विनष्टः स उत्सन्नाग्निरित्युक्तः तादृशनिमित्तेनाप्यग्नौ तां प्रकृत्स्ननग्निक इत्युच्यते अथवा तो उत्सन्नाग्निरिति पदवाच्यो श्रोतानां दक्षिणाग्न्यादीनां स्मार्त्तसंस्थापानाख्यस्य च न संस्तद्वैजित्तत्त्वोपयोगिनो विचर्यवास्वीकाराभावरूपनिमित्तको बोध्यो तत्र श्रौतस्मार्त्ताग्निस्वीकाराभावे उत्सन्नाग्नित्वेऽसंस्तद्वैजित्तत्त्वोपयोगिनो विचर्यवास्वीकाराभावोऽपि कुटीचकादीनामपि पारमहंस्यधिकारक्याह वैराग्यमिति । स्पष्टम् ५८१

अथपारमहंस्यग्रहणस्येति कर्त्तव्यताविशेषवक्तुमुपक्रमे विधानमिच्छादिना अधिकारपक्षमावेष्टयतः पूर्वप्रथेन । तत्रवर्तमानकालाधिकारकेपारमहंस्यग्रहणेधादिधानमिति कर्त्तव्यताएवंवददामीति ।
 आदौनाईश्वरश्राद्धैकन्यतयाविहितं तथाचोक्तबृहमणौ ' अग्न्यावानभिषेकेपुश्टापूर्वक्रियाकृतौ । वृद्धिश्राद्धं कुर्वीतवाश्रमग्रहणे तथा ' इति । सत्याधेति । इदंयासांभूतेनाहीमस्तेवमुत्तप
 नाम्नाधिषेदेवाः पुज्या इतिद्वयोरर्थः ५८२ । ५८३ श्राद्धाष्टमिति । इत्याश्रयासग्रहणागोनादीमुत्तमेतर्गैवाद्यानामष्टकभवति । अग्न्यावानिहोतकेनोक्तानि ' देवैकेवापकेचेवादिभ्यमानुष्यमेव ।
 मृतश्राद्धं पितृश्राद्धं मातृगामात्मनस्तथा ' इति । अस्यश्राद्धाष्टस्यादोक्तसर्वविधैववर्तव्यश्राद्धं नवमभवतापर्यः मातुरिति । अन्तेऽनुष्टेयदसमयिकेचित्तुनकादयोवदेति किंकृत्वा । मातुरि
 तिज्ञावावेकवचनं मातृमातामहानां चश्राद्धयोर्विभेदमभिर्तथाय भूतेष्वचोत्पल्लोपे परमावस्तेषां दयोमानुषां मातामहानां चैकवचनमेवंवदंति । तथाचतम्येति श्वेदेवपूर्वकश्राद्धाष्टकमेवेत्यर्थः एवं
 सत्यनयोमातृमातामहश्राद्धयोर्भेदेनानुष्ठानं यथाकुलाचारस्य स्थितं न्यवस्थाप्यमितिद्वयोरर्थः ५८४ । ५८५ भेदसंविमालुश्राद्धदेवतानां भेदेदर्शयति । भेदइति । क्रमानामानुपूर्वी मत्तभेदे
 विधानंतत्रवक्ष्यामिपरहंसाश्रमग्रहे ॥ संन्यासग्रहणात्पूर्वैर्देवसेमंगलैर्युतः ५८२ विवाहादौयथाश्राद्धं कुर्यान्नादीमुखंतथा ॥ सत्याश्वसवस्तद्विधेश्वेदेवाइहेरि
 ताः ५८३ श्राद्धाष्टकमेवेदत्रनवमं वैश्वदैवकम् ॥ मातृर्मातामहानांचविभेदादशमंपुनः ५८४ केचिदाहुः परैकैक्यमुनयः प्रवदंत्यपि ॥ अनयोस्तु कुलाचाराद्देवा
 भेदौ न्यवस्थितौ ५८५ भेदेक्रमोयं विज्ञेयो ह्यनयोः श्राद्धयोस्तदा ॥ मातापितामहीतद्वृत्तीयाप्रपितामही ५८६ मातुः श्राद्धेन दंत्येकेकेचिन्मात्रासमन्विते ॥
 मातामहीवृत्तीयाचप्रकृष्टासाचतेजमे ५८७ श्राद्धेमातामहेप्याहुः पुरुषास्त्रीन्महाधियाः ॥ मातामहोद्वितीयः स्यात्प्रमातामहकस्तथा ५८८ तृतीयश्चतुर्थश्च
 प्रमातामहकः स्मृतः ॥ इतिभेदेममुद्दिष्टत्रिकं श्राद्धद्वयेपिहि ५८९ मातृमातामहश्राद्धेयदादौर्ध्वनविद्यते ॥ तदापित्रिकभेदः स्यात्कुलाचारस्यभेदतः ५९० मा
 तापितामहीतद्वृत्तीयाप्रपितामही ॥ एवमेकेत्रिकंप्रादुरन्यएवंवदंति च ५९१ मातामातामहस्तद्वत्प्रमातामहकोऽपरः ॥ कुलाचारोत्रसर्वप्रमाणंकीर्तितोद्विजैः
 ५९२ मातापितामहीत्यादिमातृश्राद्धोत्रैकं भवेत् ॥ कुलाचारानभिज्ञत्वे बहुलंत्यतो जने ५९३ ब्रह्माविष्णुर्महेश्वदेवश्राद्धे प्रथमं स्मृतम् ॥ देवक्षत्रमनुष्याश्च
 पिश्राद्धे मुनीश्वराः ५९४

नेतिशेषः । मातृश्राद्धस्य देवतामातृपितामहीप्रपितामहः केषांचिन्मते भवति । केषांचिन्माताप्रासमन्वितेतेजमे तेके मातामहीद्वितीयातृतीयानुसामातामहीप्रकृष्टाप्रमातामहोतिवा इतिद्वयोरर्थः ५८६
 ५८७ मातामहश्राद्धेपिमातामहादप्यवशोदेवाहत्याह श्राद्धवति । मातामहेमातामहसंबन्धिनि भेदसंविज्ञेयमदर्शनमुपसंहरति इतीति ५८८ । ५८९ मातृमातामहश्राद्धोरेकपक्षेपिमतभेदे
 ननामत्रयोचारणं न्यवस्थितमित्याह । मातुरिति । द्वेभेदः त्रिकसंमालुश्राद्धदेवताप्रत्यभेदोवेत्क्षण्यं ५९० त्रिकभेदमभिनयति । मातृदिपितामहंतर्गैवकेषांचिन्मते केषांचिन्माया
 दिप्रमातामहोमिति तदनुष्ठानं यथाकुलाचारमितिद्वयोरर्थः ५९१ । ५९२ यन्त्रिस्मृतकुलाचारइतीनापिबहूनामनुष्यदेव्याः इति न्यायेनमातृपितामहीप्रपितामहीरूपं त्रिकमेवमातृश्राद्धेसम
 र्धमिन्याह । मातुरिति । यतस्तत्प्रपितामहीतत्रिकानुष्ठानं जनेलोके बहुलं बहुभिरनुष्ठितिर्नृसीपपारार्थः ५९३ मथोक्तश्राद्धानांक्रमेणसंबन्धैर्निर्देवतात्रिकणिशेनकोदितान्यनुष्ठानसौकर्योपय
 दर्शयति । मथमानुष्टेयदेवश्राद्धक्रमेणव्यपिण्युमदेवश्राद्धदेवताः द्वितीयेकपिश्राद्धेन देवर्षयोराजर्षयोमनुष्यर्षयश्चदेवताइत्यर्थः ५९४

१. मातामहीत्यादिमातृश्राद्धे त्रिकं भवेदिति पाठः ।

आद्यान्तेऽपि ह्येवमिति सिद्धात्नेन दीनानां धावोपितर्पणीयत्वात् प्राज्ञेति चेति । स्पष्टं ६०८ । ६०९ एतदेवादीनां नदीमुखं स्वस्वगृहसु चानुसारेण पितृश्राद्धं कर्तव्यमिति वाह स्वर्गोति ।
 अविचार्यन् देवादीनां पितृभ्यो विशेषमपश्यन्नित्यर्थः ६१० एतस्मिन्निति । एतन्नादीमुखं प्राप्तिदिने एतदुक्तं नानादिकं कृत्वा निवृत्तिमसाधेयमाप्तः सन् भुंजते तितृतीयेनान्वयः दाराद्यै स्वजनैः सहै
 भाष्यपुत्रादिभ्यो दाये विभज्य दत्तं दत्तापि किंचित् दत्तं देवाभ्यो यामि यथा कौपीनादिकं संस्थाप्येति दुर्पोर्यः ६११ । ६१२ पुण्याहमिति । यन्निष्पन्नं चेतो न निवृत्तिलक्षणं स्यात्तदा पुण्याहवाचन
 पूर्वकं भुंजीत तादृशे यत्पुनः निभुंजि भोजनं वर्जयेदिति र्थः ६१३ यदा भोजने कृत्वा भवस्तदा विश्राद्धं प्रस्थाप्य मंत्रं च प्रकृत्योक्तं भोजनं कृत्वा द्वितीयादियत्तत्प्राह आघ्राणेनेति ६१४ द्वितीया
 दिवसः पचासपक्ष एव नृस्य कस्याह पिबेवानिति । तस्मिन्पूर्व ६१५ मुख्यपक्षे प्रथमदिनं कृत्यं च नृस्य उपवासोति । अक्षोपस्थमंतलोभा निशितां च विहाय सर्वानि केसलोभा निवृत्तयेदिति ६१६ स्नात

ब्राह्मणे पुत्रभुक्ते पुर्विडदानादनंतरम् ॥ दक्षिणासु च दत्तासु त्यक्तोच्छिद्यंततो धनी ६०८ यथाशक्ति प्रकुर्वीत ह्यन्नदानमनेकधा ॥ अन्यान्यपि च दानानि कुर्यात्स
 विभवेमिति ६०९ स्वगृहोक्तप्रकारेण श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ॥ नादीमुखं हि देवादेः पितृवच्चाविचारयन् १० एतस्मिन् दिवसे ह्येतत्कृतवानिर्हतिमागतः ॥ स्वजनैः
 सह संभाष्य दारादिसहितैर्गपि ११ दायं दत्त्वा च पुत्राणां होमार्थं किंचिदेवाहि ॥ संस्थाप्य द्रव्यमात्म्यां कौपीनाच्छादनानि च १२ पुण्याहं वाचयित्वा भुंजीत स्वज
 नैः सह ॥ अमावेत्यग्रतायास्तु वैयर्थ्ये वर्जयेदुजिम् १३ आघ्राणेन प्रकुर्वीत सुपनासं विचक्षणः ॥ तस्मिन्नेव दिने नो चेद्द्वितीयादियत्तत्प्राह १४ पिडदानं दिने तस्मि
 न्नपवासः परे हाने ॥ मुख्यमेतज्जाचन्यं स्यादेकस्मिन् दिवसे द्वयम् ६१५ उपवासदिने प्राते कक्षोपस्थं शिलात्रयम् ॥ वर्जयित्वा तु वपनं कुर्वीत मातिमात्रम् ६१६
 स्नातः शूचिस्ततो मृत्वा परिधायान्यदं वरम् ॥ यावत्संन्यासयोग्यं स्याद्दोमद्रव्यं विवर्जितम् ६१७ शालग्रामादिकं तद्दत्तं संकलनं च ॥ ब्रह्मनिष्ठा यमुं वेद
 शोपि परीक्ष्य च ६१८ संकमरादिकं कालं गुरुं सर्वगुणैर्भुतम् ॥ अंगीकृतं तेन यमपर्वे दप्यपेक्षितम् ६१९ आत्मनश्च विधायैव पृथक् शीतादियारणम् ॥ प्रक्षालि
 तं वतो दंडमग्रं मौन्यदर्शनम् ६२० वैणवं संस्कृतं तद्दत्त्वात्मना संभितं तथा ॥ कौपीनादियुतं धीमान्स्थापयेदग्निं त्रिधौ ६२१ रात्रौ जागरणे होमे देशाः शस्ता
 इमे सदा ॥ महानद्यास्तंतद्देवतायतनं पुनः ॥ अरण्यं वापि गोष्ठं वा गृहं वा जनार्जितम् ६२२ ब्रह्मद्रोमसूर्यात्मचतुर्वर्हस्वरूपिणम् ॥ अंतरं परमंतदा द्विजा
 नं च विशेषणम् ॥ आत्मनो निर्विशेषं चतुर्वर्हः प्रकीर्ततः ६२३

इति । ततः स्नानांतरं वस्त्रांतरं परिधाय होमार्थं स्थापितं द्रव्यं भिन्नं स्वकीयपरिग्रहमभ्येवावसंन्यासयोग्यं संन्यासिनामप्यनिवृत्तपरिग्रहं पथाग्रासप्राप्तादि आदिषेदेव गुस्तकादिप्रदः संकलनं होत्यादि
 नाभूगाजिनादिप्रदः तत्सर्वं स्थापेक्षितमापितेन गुरुणा प्रहृष्टांगीकारे कृते सातितस्मिन्नक्षानिष्ठा यगुरवेऽर्पयेत् तेषां गुरुं संवासरद्विकालेन संभुजोयुतं परीक्षेव वृणुयादिति शेषः इति त्रयाणां संवेदः ६१७ ।
 ६१८ । ६१९ आत्मनश्चेति । तथा आत्मनः स्वस्थोपयोगिनीति वाच्यं यथादिकं पृथक् गुरुसमर्थं द्रव्यादिभिर्विचय्य अक्षयं विहाय लिप्यं देवं कौपीनादिकं चाग्निं दंडसमीपे स्थापयेदिति तत्र दंडस्य च
 यत्वा मनासमिमतत्वं संन्यासिनामिच्छाः शरीरपरिमाणत्वं ६२० ६२१ अत्र हि रात्रौ कर्त्तव्यं सज्जागणस्यां यो गिनो देशादर्थं पति राजाविति । मोक्षयोगीनां स्फुटप्रपन्न ६२२ उक्तदेशे वपनो
 योपनात्पुर्वैरुक्तं संन्यासाह ब्रह्मोपादिना । ब्रह्मचर्यं दत्त्वा सोमं अर्च्य आत्मसंन्यासं चतुर्वर्हं वा एतेऽधीष्टव्यः स्वरूपिणं स्वरूपं वतं परमेश्वरं स्मरेदिति तत्रात्मचतुर्वर्हमभिनयति अंतरमिति । अंतरं परमं-

६३३ । ६३४ ततः सायं संध्यामुपास्यान्निहृत्तरदिसेधोनास्तीर्योपविष्टोऽप्यग्नीप्रतिपाद्येऽक्षरश्रेष्ठस्योरात्रौ नामरत्नं च कुर्यादित्याह सायमिति ६३५ तस्यामेव रात्रौ विष्टिरपि कार्यातिशयं न भवति
 सारणेष्टिष्ववस्थायाः । अग्निहोत्रमिति । सयदिश्रुतिबोधितैः श्रोतेरग्निमिरप्रिहोत्रस्याचदानिजेरेवेतप्रिभिराग्नेयोमप्रिदेवताकांवेधानां संध्यामिष्टिहोत्राप्रिघातवराजाचिराजस्वराक्षुभदिश्रिष्टेदेवता
 कांवेधततर्वांस्तस्मात्प्रिहोत्रात् सयदिश्रुतिबोधनीमीपासनाख्यस्मार्तार्थमिमान्तदामात्रापत्याख्यायेदोहेनिजेन स्यात्तन्नाग्निना कुर्यात् यस्तुविदुरः पूर्वोऽग्नेमसमप्याग्नीहोत्रं रात्रौ मल्लक्षणाः सोपितां प्रा
 जापत्यामेव कुर्यात् केन विधुराग्निना विधुरसंभविनापृष्टोदिनीत्यादिमं नोत्पादितेनाग्निनेन्द्रियोरर्थः ६३६ । ६३७ ब्रह्मचारिदानप्रस्थादिभिस्तुपवित्रस्थानाद्गतलक्षणलौकिकप्राप्तेदप्राजापत्येष्टि
 रूपं कर्मकार्यमित्याह ब्रह्मेति ६३८ केचिदुभौताग्निब्रह्मादिमात्रावत्येष्टिः कर्त्तव्या इति ब्रह्मेति परेदुत्तरात्तदतिरेकनुकांम्यवस्थायेवांगीकुर्वेतीत्याह आदिहेति । आदिहोत्रपः श्रोताग्निमंतः मनादि

यथाज्ञास्ततः सार्यहोमं सम्यग्विधायति ॥ आश्व्यमागतं कर्म स्वर्गोक्तप्रकारतः ६३३ कृत्वा तस्मिंस्ततः कुर्यादग्रावाज्याहुतिं पुमान् ॥ शुः स्वाहेति च सं
 पूर्णा पूर्णाहुतिरिति गितम् ६३४ सायं संध्यामुपास्याथ बन्धेरुत्तरतस्ततः ॥ आस्तीर्य दर्भानासीनः कुर्याज्जागरणं ततः ॥ तस्यागत्रौ जपन् ब्रह्मगायत्र्याख्यं सनात
 नम् ६३५ अग्निहोत्राग्नेजैरेव न्दिभिः स्तुतिचोदितैः ॥ आग्नेयोमप्रिघायेव कुर्यान्निघातव्राततः ६३६ इष्टिमौपासनीतद्व्याजापत्यां समाचरेत् ॥ निजाग्नि
 नापि विधुरस्तामेव विधुराग्निना ६३७ ब्रह्मचर्यादयः सर्वे लौकिके जातवेदांसि ॥ स्थानात्पवित्रादानीं ते कर्म कुर्युरिदं सदा ६३८ आदितानादिताग्निना मनः प्रनाच
 केचन ॥ प्राजापत्याभिधामिष्टिभिश्छांतेन परेतथा ६३९ इष्टिहोत्रायाऽकृत्वा साग्निर्वापेनिराग्रेकः ॥ वक्ष्यमाणमिदं कर्म कुर्यात्सर्वदिजोत्तमः ६४० ब्राह्मेभू
 तैः उच्यते यस्मात्वाग्निप्रोयथाविधि ॥ जलतो मंत्रतो वापि मस्मना वा स्वशक्तिः ६४१ अग्नौ ततश्च विद्वानश्रपयेत्स्वात्मनः सदा ॥ प्रागुदवाथ तं पक्वं च रुमुद्रासये
 ततः ६४२ अभिघार्य जपेत्पश्चाद्वाहति त्रयमात्मवान् ॥ तथा पुरुषसूक्तं च मन्त्रानेतांश्चर्मवित् ६४३ इंद्राय प्रवदेत्स्वाहाथ प्रजापतयेपि च ॥ स्वाहा विश्वेभ्यस्
 तेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणेपि च ६४४ स्वाहा तं द्रवमप्येतदुच्चैर्गुह्यं हि जः ॥ चत्वारः कथिता मंत्रा पुत इंद्रादिदेवताः ६४५ इदं सर्वजपित्वाथ पुण्याहं वाचयेत्पुनः ॥ सु
 च्याज्यं परिहृत्वाथ जुहुयादिमुखाहुतिम् ॥ स्वाहा तमग्रे मे मंत्रमुच्चार्येदं समाहितः ६४६

तत्ततः स्मार्तप्रयः अनग्रयः अग्निहोत्रविधुरादयः तेषामिति ६३९ इष्टिनिर्णयमनेकार्थ्याभिः संध्यायतः सति रिकं संस्वासां जतयाऽवयक्तं न्यतृतीयादिव स कृत्यमाह इष्टिमित्यादिना । तिष्ठति
 इष्टिचारास्तथापि सर्वैरित्यवयवमार्णानुकर्त्तव्यमेवेत्यर्थः ६४० ब्राह्मेति । ब्राह्मणमुद्धृतं मुद्रासनादुत्थापयजेन शशआपह्वादिभ्यो मंत्रानावापथकास्ति स्नात्वा आग्नेये प्रां चरुपाकं कुर्यात् तेष्वकमग्रेः
 प्रागुदवादेन उद्वासेत्ततोऽग्रे वताये निदध्यादिति द्योरेवार्थः कर्त्तव्यमनासादितां तत्तत्प्रकारेण ६४१ । ६४२ अभिघार्येति । तं चरुमभिघार्य सारितं तं कृत्वा न्पाहतीः पुरुषसूक्तं स हस्तो रैरेया
 दिहो हस्तार्थवयमाज्यमंत्रांश्च पठेदित्यर्थः ६४३ तन्मंत्रानाह इदमेति । इंद्राय स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा इत्याकारेण इंद्रादिमकाशकर्मराजप्याहतिद्वयोरर्थः ६४४
 ६४५ इदमिति । ततः पुनर्विषयैकारित्यपि पुण्यं ब्रह्मचर्यं पुनः कृत्वा सुविद्यो मयात्र विज्ञेयं स्तुतं धृतं निरायाग्यं स्वाहेति मंत्रेणाग्निमुत्सं द्वामाहुतिं जुहुयादित्यर्थः ४४६

उद्वेग इति । बहिःस्थानप्रतिस्वोद्वेगसमारोप्यतत्र प्रथमोक्तमात्राग्रहोद्वेगैकैकं पतया भावनायामुद्वेगवानप्रतिस्वोद्वेगवस्थाप्यतत्राध्यात्मिकेवाप्युपशोभावित्रीपदेषु काश्चिन्मारांशितांसावित्रीं पुनः स्मरेत्पुनर्वेशमंत्रान् पुनः पठेदिति यावत् सावित्रीस्ववाचाग्र्यसमारोप्योद्वेगैकैकं मुष्टकोपनिषदि ६६७ ततश्च । ततो जप्यसर्पमंत्रवानाभिपरिश्रितेन जले स्थित्वा मूत्रव्यघमाणां मंत्रान् जपेदित्यर्थः ६६८ प्राहेति । तन्मंत्रान् मूत्रवाहुः सम्पादय्य कृत्तव्येदित्यर्थः केनेमंत्राद्व्याघ्रांक्षायाश्चाह अहमित्यादि । अहं वृक्षस्येत्यादिवचनं तत्रिंशद्वैद्यानुवचनमित्यन्तर्जपेदिति संबन्धः तथा यस्मिंश्च साभिहितानि मंत्रेन ववक्ष्यामि भवति तां निजयेत् तत्र सर्वभूतेष्वप्येते वाक्यद्वयपरिग्रहसमवाक्यानीति विवेकः अथोत्तरं नन्दरुद्रपुत्रपणाया विष्णुपणाया इत्यादि ईतयेदित्यर्थः ६६९ प्रेषमंत्रमाह एतदतश्च । तत एकेकव्याहृतिपूर्वकं संप्रत्यक्षं प्रविचारमुच्चारयेत् क्रमेण प्रथमं व्यमोक्तमैः स्वरोरित्यर्थः तथा च नवप्राप्य वा उहतिभावः ६७० आनुरसंवा मन्त्राद्वैदिकस्येति तद्विना विमेषोच्चारणमात्रेणैव सिद्धयतीत्याह आनुरस्येति । स्पष्टम् ६७१ उच्चारणे यज्ञकांस्तत्प्राप्तं न संवेदोक्तं प्रथमं प्रवेष्टे ययानुरः स्यात्प्रत्यक्षाद्यास्तं पठेदिति श्रुतेरित्याह प्रथमं न ६७२ आ

उदरेस्वेतमारोप्यवर्णाश्वित्वातसोद्विजः ॥ पूर्वमारोपिततत्रसानिर्त्रांमंस्मरेत्युनः ६६७ ततोमन्त्राजलाभ्यासंप्रातःसंश्रामुपास्यच ॥ नाभिदग्नेजलेस्थित्वाजपेन्मंत्रानमूस्ततः ६६८ ग्राहतामूर्ध्ववाहुःसत्रहं वृक्षस्यरेरिवा ॥ इत्यादिवचइत्यंततद्वचश्छंदमामिति ॥ नवरात्रयान्यथोपुत्रैपणायाइतिवाजपेन ६९ एतदंतप्रकुरीतव्याहृतित्रयतःपुमान् ॥ त्रिःसंन्यस्तमयेत्येवंमंदमधोतमस्वरैः ६७० आतुरस्यतुसंन्यासंप्रेषमात्राहिकेवलम् ॥ नश्राद्धादिनचान्यस्याज्जलमध्यादिसर्पणम् ६७१ प्रैषवन्मुमशक्तधेद्वाचासौमनसैवाहि ॥ प्रैषंकुशात्स्वयंवीरोमरणेसमुपस्थिते ६७२ आतुराणांनुमंन्यामेननिधिर्नवचक्रिया ॥ मानसाद्वाचकाद्वापिप्रैषादेवात्रजायते ६७३ तनुंत्यजेद्वियोत्रिप्रःकृत्वासंन्यासमात्मवान् ॥ कालांतरेथवास्योब्रह्मलोकंसमच्छति ६७४ संन्यस्तमिनियोभूयात्प्राणैःकंडगतैरपि ॥ समूर्यमंडलंभित्वाब्रह्मलोकमहीयते ६७५ ब्रह्मणोमरणेतेनब्रह्मणासहधैर्यवान् ॥ महाभूतलयेप्राप्तेपरंब्रह्माधिगच्छति ६७६ त्रिशत्परांस्त्रिंशद्वरांस्त्रिंशच्चपरतःपरां ॥ सद्यःसंन्यसनादेवनरकाज्जायतेपितृन् ६७७ कुलानांचसतपूर्वमपरंचसतत्रयम् ॥ एतत्स्थान्मुहूर्तेलोकंसंन्यस्तस्यकुलेस्तिथय ६७८

सुरस्यपतनवेवसंन्यासप्राप्तिः श्रेयैरिष्टा यथा गृहमेवैवैष्टेः पूर्तिराज्यधर्मायजतोतिवाक्यविहितान्यभामाभ्याभित्याद्येनाह । मानुराणामिति । विविधमिति विविधित्वपानकर्मजलोद्विग्नत्वात्क
रुपर्यङ्गिप्रदानपुकारकर्मजलान्त्राद्रेष्टव्यादित्यसर्वविनापिकेवलप्रेषणस्योद्योगविनामत्र आनुदशापांतायतेसंन्याससहितसंबन्धः ६७१ संन्यासफलमाह तनुमिति । सतिप्रतिबन्धेकालांतरे
तदभावेसद्यश्चिन्त्येकः संन्यासाद्भ्रमणःस्थानमितिस्मृतोतिविज्ञातः ६७४ कपिलत्वात्पमर्षतःसंयुद्धाति संयस्तमितिद्रव्याम् । प्रयाणकालेपिसंयस्तपरोद्योगेनप्रश्लोकैषुयत्वंतत्रादिरप्यगर्भ
मोक्षकालेतेनदिरप्यगर्भेणसहस्रमोक्षमभवतीतिद्वयोरर्थः ६७५ । ६७६ क्षमावाक्यंपठति त्रिशत्संख्याकान्यरान्त्रिशत्तत्त्वैःपरोक्षैःपरांनूनवतिसंख्याकानितिप्रावृत्तावत् तावत्पितृनतीतंबंध्या
अत्रात्रायेतद्वर्णः ६७७ शतकुलानांपुरतोन्भवतथाकुलानांत्रिशतंसमग्रम् । एतेभवंतिमुकुटस्थलंकेपेपांकुलेसंयस्तोहविषः इतिज्ञायास्तथाकथमर्थतःसंयुद्धावि कुलानामिति । कुलानां
२५पुरुषाणांशतैर्पुंवर्मातं तथाकुलानांशतत्रयमपरंभिष्पत्पुत्रत्वसंयुक्तताभ्येकोद्वेष्टावितुष्टेयत्वंतःसंयस्तस्यकुलेर्भवतीत्यर्थः ६७८

न्यासस्त्यागहृतिप्रोक्तः मय्यक्तस्तस्य चेदंशम् ॥ सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वत्रत्यजननस्मृतम् ॥ तच्च मुख्यं पदेहं सेजचन्यमपरशब्दे ६७९ परोहं सइति ज्ञानाद्विजस्तुभिय
ते यदि ॥ पुत्राद्यैरथयस्तस्य संस्कारः परिकीर्त्यते ६८० संपादयेत्प्रयं चित्रं विमानं चापि निर्मलम् ॥ आदोलिकां च भिक्वयं वा विस्तीर्णं सुदुलं ध्रुवम् ६८१ वादित्रनृ
त्यचोपं च जयशब्दं च करश्चेत् ॥ महादेवस्य विष्णोर्नाम तत्तया यद्वत्समुत्सवं ॥ स्नातादुकूलवत्सनास्तद्वच्चंदनचर्चिताः ६८२ तांबूलचंदनाः सर्वे स्रग्विणो हर्षमाय
ताः ॥ हरिद्राचूर्णं बुग्धाद्यै फलेर्नानाविधैरपि ६८३ सुगंधैः सुमनःसां वैरन्योन्यकरसंस्थितैः ॥ वसंतोत्सववत्कुर्युत्सवं विभवेमति ६८४ गृहाश्च राजमार्गाश्च सर्व
तः परिमार्जिताः । सिक्ताश्चंदनकर्पूरवारिभिर्गताः पावः ६८५ पंचासृतेन तद्देहं स्नापयेच्छिन्नविष्णुस्त ॥ पुण्यैर्जलैः सुगंधैश्च लेपयेच्चंदनादिभिः ६८६ अलं कुर्वा
नुमालाभिः पर्वतः प्रतिमामिव ॥ चंदनागुरुकर्पूरैर्धूपयेच्च मुहुर्मुहुः ॥ नीगजनैः सकूर्पूरैश्चित्रैर्नाराज्येदपि ६८७ संस्थाप्य पूर्वसंप्रोक्तयाने सम्यगलंकृते ॥ देवव
त्प्राजवच्चैनं वेदघोषैश्च संयुतम् ॥ निःसारयेयुः संस्थानाद्गनादिस्थानकंप्रति ६८८ पुण्यवृक्षे वने गत्वानिर्जने वा वनस्पतौ ॥ देवालयेथ वा गोष्ठे महानद्यास्तथेथ वा ॥
अन्यत्र वा युधे देशे मलास्थादिविजृम्भिते ६८९ पुं प्रमाणं क्वनं हूमिं कृपवद्दत्तुलीकृताम् ॥ पठेयुः स्वभितारश्च व्याहृती रसकृततः ६९१ सप्तव्याहृतिभिः स्वातंसं
प्रोक्ष्यान्नदिजोतमः ॥ दर्पासनं प्रकुर्वीत प्रणवेन शुवस्तले ६९१ सावित्र्या तत्र तद्देहं प्रक्षाल्य मलवर्जितम् ॥ पौरुषेणापि सूक्तेन स्नापयेद्विष्णुद्वितः ॥ गंधमा
ल्यादिभिश्चेतदलंकुर्याद्यथापुरा ६९२

१३२

७२० ततोऽप्येति । ततोऽप्ययोऽप्यथादस्यपरमहंसस्यमरमेतज्जीवादिर्ननास्ति तत्रउदरद्विपातिव्योमज्जिह्वानमृत्प्राशनंघृतपानमज्योतिःश्वश्रोत्रिपतपनमआदिर्देवानंदपत्रभक्षणमहःतथाचर्वापायनः । नतत्रशेषतंसहारः इति ७२१ बोधापनोक्तंनदहनदोऽश्वमेधफलंरत्नदंसंपति पदेइति । तस्यपरमहंसस्यवहनेपुण्यादिदेशपापयेपनिपादपासमभयफलंमृगशोदीनविष्णुपतिमास्वश्रोत्रिजगत्फलसंफलमवेदिति ७२२ यतीनामिति । मानसेनवाचिकेनापिवाप्येकारणेनचरमहंसंयथाशानांमरणेस्वनमेवकार्यनदाहस्यर्थः ७२३ अत्रबोधापनवाच्यमेवपठति सर्वेति स्पष्टम् ७२४ अश्वमेधफलं सर्वेतिपृथक्पृथगितिवाच्यार्थमाह येवहंतीति । हांसस्पृष्टायेवहंतीतिर्बंधः ७२५ अनुमच्छंतीति । स्पष्टम् ७२६ यतःसंस्काराणां दाहादीनामभावेऽप्येकादशोपनिषदांनरुर्नयनवासृतिशुक्लमित्याह यतीनामिति ७२७ तत्रश्राद्धेविशेषमाह विष्णुनामेति । विष्णुनामप्येवंपितुर्नामसमुच्चार्यदिविवाहंरत्नदंसंपतिदोहायुस्त्यवदेकारशोद्वृष्टःपार्वणंहुषादितिपूर्वेषंबंधः ७२८ पुत्रभिस्मान्परमहंसभक्तानारायणवर्तित्यप्यमानविद्ययाविष्णुप्रोत्थेकुर्षुर्दित्याह पुत्रादिति । अज्ञानवदितिच्छेदः ७२९ हा

यतिमात्रस्यकिंभूयःपरहंसस्यसर्वदा ॥ जीवतोपिष्टतस्याप्रस्वयंत्रादिनभीप्सवः ७२० ततोऽस्यमरणेनस्याग्राशौचनोदकक्रिया ॥ नष्टप्राशनंज्योतिःस्पर्शनादिकदाचन ७२१ पदेपदेऽश्वमेधस्यफलंतदहनेभवेत् ॥ स्पर्शनेदर्शनेविष्णोःस्पर्शदर्शनसंभवम् ७२२ यतीनांपरहंसानांमनसावचसापिच ॥ प्रपेस्यांस्वननंस्वेतदन्धेपादहनंभवेत् ७२३ सर्वकर्मनिवृत्तस्यपरहंसस्यसर्वदा ॥ यतेर्नदहनंकार्यनाशौचनोदकक्रिया ७२४ येवहंतिमहात्मानाःस्पृष्टाचैरचर्हर्षतः ॥ अश्वमेधफलंतेपादिजानास्यातक्षणेक्षणे ७२५ अनुमच्छंतियेहोनेवहंतिचत्वनंतित्च ॥ पूरयंतित्चतेसर्वेसदाशुद्धाःप्रकीर्तिताः ७२६ यतीनांनैवसंस्कारो नैवपिडोदकक्रिया ॥ अहन्त्येकादशोपनिषदपुत्रःकुर्षादिपार्वणम् ७२७ विष्णुनामसमुच्चार्यस्वपितुःस्नेहवर्जितः ॥ संकल्पविधिनायद्वादिवाद्युत्सवेतथा ७२८ पुत्रादन्धेप्रकुर्वन्ज्ञातयोऽज्ञातयोपिच ॥ नारायणवर्तिसर्वेपुरुषोत्तमतृष्टये ७२९ द्वादशोदिवसेप्राप्तेपुत्रोपिचतथैवसः ॥ पार्वणंप्रतिदायादौयेचान्येचद्विजातयः ७३० कृत्वाविष्णोर्महापूजापायसंचनिवेदयेत् ॥ भूर्भुवःस्वरितिप्रोक्तेर्जुहुयात्पायसंपुनः ॥ संस्कृतंत्वयनैवेद्यंभ्रातृणोपुनिवेदयेत् ७३१ यतीनमृदस्थांसाध्वागृहीत्वाद्वादशशवरान् ॥ आराध्ययंचपुष्पाद्यैर्भद्रैर्दादशनमभिः ७३२ संपूज्यमोजयित्वाधवासांसिदिविधानिच ॥ यतिभ्योऽत्रप्रदेयानिगृह्णन्त्योदक्षिणाअपि ७३३

वसइति । तत्रनारायणवर्तिसुशोषिद्वादशोदिवसएवकुर्षात् किंभूया आहोद्वादशस्ययथैकादशोदिवसएवकारणंनारायणवर्तिस्येवकुर्षुरितिसंबंधः ७३० बोधापनोक्तंनारायणवर्तिसिधानंदंसंपति कृत्वेतिदक्षभिः । विष्णोर्महंतोपोदसायुधवारसंपांपूजांकृत्वापायसमपनेवेद्यंदादयध्यादितिप्रयेज्यस्तेनसमस्तंनचपापसंबुद्ध्यात् एवंहोमेनसंस्कृतंविष्णोर्नैवेद्यभूतपायसंभ्रातृणोपुनिवेदयत्यर्थः ७३१ यतीमिति । अत्रत्रयोदशमाश्वमेधपुण्याःनत्रयंक्रमः द्वादशशवरान्द्वादशसरेष्वयतीन्यूनसंख्यार्हानान् यतीन्साध्वागृह्णन्त्याःसाध्वागृह्णन्त्याःनौयकेष्वदिद्वादशशवरान्त्वेनेमोर्देद्वादशमंत्रेस्तावन्तपुष्पाद्यैरेवाराध्ययानपूर्वकंभोजयित्वाचठेपदितपस्तदातेभ्योऽवासांसिदेयानियदिगृह्णन्त्याःस्युस्तदादक्षिणासहितानिदासांसिदेयानीदिविधोरर्थः ७३२ । ७३३

न बोधसामिति । द्वादशपत्तीनामभावेऽल्लोपेयिप्रसंगेदशसंख्यापूरकं यतो द्वयसंख्याऽवश्यं संपादयेत्तु ज्ञेयसमानवेदित्यर्थः ७३४ एकोनेति । यदित्युक्तं विवरणं संतोषयितुं लभ्येत तदा सवेग्यमं वनम्
इत्यर्थो द्वयोः प्रयोगो दोषस्थाने निवेद्यते संवत्सुरूपसूक्तमप्यवशं यमं यमं विष्णुबुद्ध्या वा यायायुषा चोः समन्वयं यथापादिकं क्वादिर्भवति तमेकमेव दयप्रतिष्ठकः सन्निति दोषार्थः ३५ १३६ उच्छिष्टमिति ।
तदस्तेषामुच्छिष्टमप्येदोषोर्भावात्तैर्पि त्रायुजाविष्णुविष्णुनामस्यैकैकं नाम क्रमेण यदीत्या प्रणवादिस्तु वानप्रस्थे कृत्वा हतिमयेन यत्र येन तदा हस्तपुर्वित्तपाह्वित्तयेन वतुधेमेनेकचवलिषुष्ट
पंपापसमर्थदद्यादित्यर्थः ७३७ विभवेति । विभवेत्यस्य स्यात्प्राप्तेति त्रयोदशपतय एव सनाज्ञानमात्रतो विभोऽप्यर्थाः विभवेति तदुक्तं यदीदृशस्थानेषु मलंकारादिदानयोग्यानां योदशविप्रो एव
स्थाप्याः अतः शास्त्रपशतं यदुरोचित्वाद्भोक्तेषु पक्षेषु कश्चित्पत्तीनां विप्रोपतेन निष्यते इत्यर्थः ७३८ उक्तानुष्ठानेऽप्यज्ञाकोशपपाविकेनापावतां च स्याद्विभोपपूजायां सन्निति स्वावतोपरवादीप्यर्थ
भोजविषयापसादनं ताननियतसंख्याकाऽनृष्टेऽनुदेरनेः सदासिधेभ्यो वेदित्वाऽ वादनामिति द्वाप्य । स्पष्टं यं ७३९ । ७४० सकनारायणवलिः फलमाह । इत्यं केऽभीष्टादिः परलोके विरुभिः

त्रयोदशयतो द्वंत्तमात्मज्ञं विजितो द्वेयम् ॥ संपादयेदमावेपियतीनामत्र सर्वथा ७३४ एकोनयादिलभ्येत यतिः परमहंसकः ॥ तदा एहस्य धर्मं ज्ञमुत्तमं सर्वसंमतम् ॥
विष्णुबुद्ध्या समन्वयं च पाद्याद्यैश्च विधानतः ७३५ दद्यात्पुरुषसूक्तेन भूपादिकमनुक्रमतः ॥ वस्त्रालंकारादीनि यथाशक्तितथास्तिकः ७३६ उच्छिष्टमन्त्रिभौद
र्मानास्तीर्थात्रैर्मनोरमैः ॥ चतुर्विधेभ्यो भूतेभ्यो बलिं व्याहृतिभिर्हरेत् ॥ प्रत्येकं तिसृभिः पश्चान्मलिताभिः स्वधापुनः ७३७ विभवाभावतो ह्यत्र यतयस्तु त्रयो
दश ॥ विप्रवाविभवेस्थाप्यानां त्रकाश्चिद्विधीयते ७३८ यावता वसनादीनां दाने शक्तिर्हो विद्यते ॥ तावता समसंख्यास्तेभ्योऽप्यः प्रथममेव हि ७३९ अनन्ताम्भोज
येत्यश्वात्पुष्पैश्चैव नमस्कृतम् ॥ सर्वेभ्योऽपि यथाशक्ति दद्याद्देवात्र दक्षिणाः ७४० एवं यः कुरुते विद्वान्नारायणवलिं द्विजः ॥ अभीष्टमर्थमाप्नोति जीवन्नन संशयः ॥
विष्णुलोकं वृत्तात् ॥ स्वकीयैः पूजैः सह ७४१ एवं परमहंसस्य संस्कारस्तेमयेरितः ॥ आतुरस्य मसंभेन प्रकृतं त्वमतः शृणु ७४२ कुटीचको बहूदोवाहं सोवापिय
दामवेत् ॥ यतिः परमहंसस्य श्राद्धं होमादिकं तदा ७४३ न कुर्यादातुरो यद्वैषमात्रात्प्रपूरयेत् ॥ संन्यासतद्देतेऽपि पूरयेत्तुः सदैव हि ॥ प्रैषमात्रेण विद्वांसः परं
वैराग्यमाश्रिताः ७४४ अभयं सर्वभूतेभ्यो मतः स्वाहेति कीर्तयेत् ॥ मंदमध्योत्तमैः शब्दैः प्रत्येकं व्याहृतित्रयात् ७४५ त्रिःश्रुत्वा हि स्तुतं संपूर्य स्वांजलिं सुतरां दि
शम् ॥ मार्चोवाप्रभेदिदानयथाजातवपुर्नरः ७४६

सर्वविष्णुलोकानि अफलमित्यर्थः ७४१ मासं गि मृपसोऽहन् प्रकृतं यास प्रहणोति कर्त्तव्यतामनुसरति एवमिति । आतुरसंन्यासपसंभे परमहंसमरणोत्तरं कर्त्तव्यं नृपसूक्तमथ प्रकृतमातुरसंन्यासवाक्यानां
संज्ञावालोक्तं परमहंससंन्यासप्रहणप्रकारमेव भुवि त्यर्थः ७४२ कुटीचक इति । कुटीचकस्तिदं दक्षिणाद्युपलक्षितः पुत्रगृहे भिक्षाग्रीलः । बहूदो विताहः समागारभिक्षाग्रीलो देशाटनपरः । हंसस्यै
कदशः सप्तदशः सप्तदशः सप्तदशः सप्तदशः । एतेषां वारमहंसं च परवरायेण प्राप्नुमिच्छन्ति तदा एतेः श्राद्धादिहंकारादिर्नृपसोऽहंकारेण समंन्यासः पूरणीय इति दोषार्थः ७४३ । ७४४ तेषां भेदो
धारणविमोहः सममिति । स्वांजलिं त्रैः प्रपूर्य भयमित्वादिस्वाहांतं मंत्रमेकैकं व्याहृतिपूर्वकं मंत्रादिस्वरूपेण विचारं कुर्यात् तथा च नववारं योमः फलितः तत उत्तरां मार्चोवादिभ्यो तेन कीदृशः
यथाजातवपुः पादसंज्ञावत्पुरुषतादृशो नम्रविधावपि द्विद्वयार्थः ७४५ । ७४६

भा. पु.

॥ ३१ ॥

यज्ञोपवीतादिप्रतिपातदशेषशुके स्फुटवति यज्ञोपवीतामिति । उत्कृष्टचतुष्टयांजलिस्थितकृत्वाचभूःस्वाहेतिमन्त्रेणजलेधूमौवाविसृजेत् ततोविरक्तोन्मोभूःवा३५३मुत्सृज्यते नन्वाजतामायां
 त्विकंगुहपरिग्रहेनभवेदित्यर्थः परिग्रहेदिति विकरणन्यत्ययःश्रुत्यनुसारमितिवाच्यं ३५३ ववेति । दंतःकर्मवत्तुः शिष्यंभिक्षापात्रंजलशोचनार्थं शिवस्तिथारमित्तवन्मन्त्रकंपत्रिचं वएना
 निदं चक्रीचकादीनामुद्रास्थानीयानि भेदेपापशिवलक्षणजदंभयोजकृत्वात् एतादृशं वमुद्राघटकमेकैर्दंडैस्तन्निर्दंडकटोचकोवदृकधपरित्यजेदित्यर्थः 'नाममुद्रांस्तमुद्रायेनुमुद्रांस्तयव । तत्र
 पादुपदेवचंमन्त्राःप्रकीर्तताः' इत्युक्तास्तुनेहप्रायाः तासांमुपादेयत्वादितिवाच्यम् । अथमेवचयज्ञोपवीतादिपरित्यागविधिर्निर्दिष्टव्यंयत्तंतंकिंयमात्रेवारमहंरूपेपित्वायदंवाह ववेति । ३५३
 पारमर्त्यप्राप्तयेदित्यर्थः ३५४ हेतुस्यजिज्ञासायाजभावेविद्योपवीतादेरेवपूरादिमन्त्रेणःपागस्तेनकार्यं३५४ यज्ञोपवीतमिति । पूर्वजदंसावस्थायांपृथगेव एवदूष्यन्ममोक्षिकादीनां ३५५
 ज्ञावाप्यदीनांशुचनहेतुप्राप्तोपउक्तःसप्तविधासिंस्यासाभिप्रायेणैवेतिदर्शयति सविपद्विनिवधिः । यद्विनिवधिर्विदंवावयदांन्यसनितादंडादिसंवासासिंमवाजितःममनामृनिमृनामृनिहोन
 मन्वानंतर्होदित्यर्थः कीदृशः जहादिनृसामःनमःअविद्वानिबद्धयमानोवस्तुतोविद्वान्परवैराग्यशार्फजविद्वान्वासजितिरूपेः ३५० ३५१ नाजितः । यद्यपिपूर्वपरिज्ञातवत्त्वयोगप्रधाने

यज्ञोपवीतमशिवमुत्कृष्टयांजलिस्थितम् ॥ विसृजेदप्सुधूमौवाततोमच्छेदुदहमुखः ॥ नम्रांभूत्वाविरक्तोवागुरुमेकंपरिग्रहेन ३५३ पंचमुद्रांस्तमकंदंडं त्रिदंडं वाप
 रित्यजेत् ॥ ब्रह्मचर्यादृहाद्वापिवनाद्वागमवजेदिह ३५४ यज्ञोपवीतं पूर्वजदंडेन सह हंसकः ॥ धूःस्वाहेति मन्त्रेण जुहुयादप्सुमादरम् ३५५ क्षत्रियो वापिवैश्यो वा मं
 न्यमेतद्यदा नदा ॥ अनावृत्तिं त्रजेदुदंडादिपरिवर्जितः ३५६ जडोन्मत्तपिशाचाभोनग्रापिद्वानिवस्त्वयम् ॥ विद्वान्वाप्यथराविद्वान्पंगवैराग्यमाश्रितः ३५७
 नानायोगाश्रमेतुर्गेलिगधारणमिच्छते ॥ वैष्णवं धारयेत्सिंहां विप्रसुवनचापराः ३५८ प्रार्थयेतापि नाध्वर्युरेनं वा तं दिगंबरम् ॥ कौपीनादिनगृह्णीयादध्वर्युप्रार्थनां
 विनः ॥ मन्त्रामेन नमस्कृत्यादनावृत्तिर्द्वयोरपि ३५९ क्षत्रियो वापिवैश्यो वा संन्यासी कृषभादिवत् ॥ वीरमार्गेण देहं स्वत्यजे देवा विचारयन् ३६० अर्पातः सर्वे
 तो गच्छेच्छुद्धाः ॥ जलदंष्ट्रितः ॥ आनिपातं शरीरस्थवीरमामोयमार्जितः ३६१ इदं पूर्वजले चाप्यन्वहो वापि पुंक्षिपेत् ॥ अत्रोदकरित्यागादथ वास्ततंगतैः ॥
 एकस्यामेव दिश्यात्मदेहं योऽपरित्यजेत् ॥ ३६२

आश्रमेनानाविधालंकारांशारणमिदंरच्यज्जायतथापिरेवजस्यलैंगस्यदंडरूपस्वरारजेविद्येवाधिकारित्यर्थः तदुक्तं 'भुक्तजानामयं चर्मः' इत्यादि देहेवेवावस्थं च परमभूतिमधि विशेषेण
 मुद्राणां दिप्रज्ञः वात् तदुक्तं 'पादुःपुर्जनं मोक्तं वातुदेवं तथा श्रमि' इत्यादिति ३५२ तपोरनावृत्तिपथमतीहेनुमाह प्रार्थयेतावति । अन्वयुर्देहं त्वमस्मिन् कर्तुं कं पादपतनपूर्वकं वश्यमात्र
 विप्रं प्रार्थयेत्विप्रं पश्येत्सर्वभवनोत्पत्तः सोऽन्वयुरेनं सत्रिपदेयं वादिमं चरं पातं संतनं प्रार्थयेत् लोकव्यवहारोपयोगितां कौपीनादीनां महत्त्वसंवासां नानाप्रार्थनां विना किंप्रमाजेमं प्रदाय विमुक्तं नतोद्दयोः सत्रि
 यजेदपरोन्मत्तः फलित्वर्थः ३५३ तथा च सत्रिपादिः संवत्स्रमभवेवादिशर्दासमाज्यमिदं देहं त्रयेति श्रुत्यः सत्रिपरमि । आदिश्वेन पादवग्रहः ३५४ वीरमार्गोत्सृज्यमाने अभीतवति ।
 श्रम्यः मिहनाशदिश्रुत्योन्वाप्रादवस्तेष्वोभयदिहस्यशरीरपथं पतं पत्रमनमेव होरमार्गं वदेकोक्तमित्यर्थः ३५५ जहानुत्कृष्टयांजलिस्थितं स्वार्थमाह बुद्धेति । जलपतेन वद्विपतेनाज्ञा
 दिपरित्यागेनेह संवर्धादिप्रमनं बुद्धिपूर्वमनेन नादेहः संवत्स्रं त्रिपादिनापरित्यक्तं यदित्यर्थः ३५६

एतादृशसंन्यासेन देहपात्रे शुद्धादीनामप्यपि कारुण्यं भवति आत्मादीनि । आत्मा आत्मा इति धारितेनैव न पतति किं न पतति तज्जिना केन न पतति संन्याससंन्यासविशेषादिति । संन्यासोऽपि यत्ना
पूर्वपुण्यसंवेरात्प्राप्तोत्तमप्राप्तये । दिवसवदेवनासोत्तमप्राप्तये अधिकारीमहतिः किमु तद्विजयतां इति ह्येत्यर्थः ७५७ । ५८ अथ विप्रस्याप्यर्थं धर्मादिना दंष्ट्राविप्रस्यकारदंष्ट्रायति यदेति नवमिः ।
विप्रस्तु पारमहंस्येण हीनवापरितः सर्वतोऽत्रानेरादित उदङ्मुखो भवेत् ५९ अथर्वुस्त्विति । तत्रोऽथर्वुः संन्यासेति कर्तव्यतायामाचार्यत्वेन वृत्तीकृतिर्यत्त्वावाविस्वापादौ पृष्ठत्वात् इत्यर्थः ७६०
तस्मात्तन्मा भिनयति वेदविरिति । वेदेन ताविमो भगवानीश्वरो भवति यतः सर्वदेवानां वास भूः स एतत्तत्तादृशप्रभाव इत्यर्थः ७६१ किंचित्वाधेदोऽदंष्ट्रांशवणादिना
कृतार्थः भविष्यतां लोकानां स्वं भवति ततः परकीपपदार्थेन पदान्नतवानुचितमित्याह अपि चेदिति । किमु किंतु तद्वपुर्धेतो लोकस्य भवतीति संबन्धः । तद्वदिति पाठे श्रद्धाविमतः पदं क्लेशविशेषणम् ७६२
अतस्त्वयानेन वेदेनामृतत्वसावनं ज्ञानं संपाद्य मित्याह आत्मन इति । स्वप्नम् ७६३ किंचिदुच्यते मित्याह इत्येवमात्रादिति न ह्यप्यमित्याह मुहुरिति । यस्त्वपाशुः सेवितः सत्प्राप्तिभक्तो न वार

आदादिमेषपर्यंतमकृत्वा मनसेव हि ॥ संकल्पपरमं प्राप्नोति विरामं पूर्वपुण्यतः ७५७ स्त्रीशुद्धादिरपि प्रायः कुर्यात्प्रागंतथा सदा ॥ स्वदेहनाशहेतुं तं किमु येन द्विजा
तयः ७५८ यदा विप्रः परोऽहं प्रोभूयाद्यग्रउदङ्मुखः ॥ शिखायज्ञोपवीतादिगहितः परितो वजेत् ७५९ अथर्वुस्तु ततो गत्वा दंष्ट्रांशवणादिना ॥ प्रार्थयेत्तं करा
भ्यां तत्पादौ पृष्ठत्वा मुहुर्मुहुः ७६० वेदविद्वग्वाचिप्रः सर्वदेवपुर्यतः ॥ ततो वपुरिदं त्यक्तुं त्वमर्हसि धर्मवित् ७६१ अपितेन वपुर्विप्रं किमु लोकस्य तद्यतः ॥ परकी
ये कथं वितां येनाशयसि शुद्धिमान् ७६२ आत्मनः भक्षणं कृत्वा मननं ध्यानमेव च ॥ साक्षात्कारं हि संपाद्य पश्चात्कुर्याद्येप्सितम् ७६३ गुरुस्त्वया चिरं कालं सेवितो ब्र
ह्मवित्तमः ॥ अनुज्ञापितवान्मां प्रबुद्धोऽपि निवारणम् ॥ मुखां ज्ञातित एव कुर्वांस्त्वज्ज्ञानहेतवे ७६४ इत्यादि वचनैर्भूरिसंप्रार्थ्य द्विजसतमः ॥ दद्याद्दंष्ट्रादिकं नस्मै
तिष्ठतिष्ठेति कीर्तयन् ७६५ दत्तं दंष्ट्रांशुं प्रोभूय सत्त्वचं वैष्णवं द्विजः ॥ इन्द्रस्येत्यादिमंत्रेण गृहीत्वा प्रणवेन तु ७६६ दोरकौपीनवासां सिप्रणम्य गुरुमादरात् ॥ सेवेत
तं यथा तद्दात्मान्मन्त्रिणान् लभ्यते ७६७ अधिकारप्रसंगे संन्यासविधिरिति रितः ॥ एवं परमहंसस्य गृणुः श्रुत्या भित्तेषु ना ६८ दधानो वैष्णवं दंष्ट्रांशं प्रोभूय कलक्षणम् ॥
शिखायज्ञोपवीताभ्यां गहितोऽधिकं न मुखः ७६९ कौपीनयुगलं कथां तदच्छीतनिवारणम् ॥ भिक्षाटनयशार्थं च ह्यखंडां वापि खंडिताम् ७७० अलाबुदाहृपा
त्रं वैष्णवं वृन्मयं च वा ॥ गहनकरेण शौचादिक्यार्थं कार्यं वर्जितः ७७१

पानुकूलपापानुष्ठानमाज्ञापितकान्ततस्त्वनुर्वाणा मेवायं ज्ञानदेवतं कुर्वति ६४ इत्यादीति । इत्येवं संन्यासं कर्तव्यं इति कीर्तयन् तद्विरुद्धमेव परमं दंष्ट्रादंष्ट्रादिं दद्यात् ६५ दक्षमिति । सद्यपरम
हंसत्वेन दत्तमुत्तममनोत्तमत्वालिनं वेणुप्रभवं दंष्ट्राभिरुपवृत्तौ सीत्पादिमंत्रेण गृहीत्वा दोरादिकं तु प्रणम्य तं गृहीत्वा मुहं प्रणम्य तं ब्रह्मविद्यार्थे तेन तत्र दोरः वृत्रघ्नी एतमुचितद्वयोः संबन्धः ६६ । ६७
संन्यासप्रणविधिमुपसंहरन् परमहंसस्य च मान्त्र्युत्पासिद्धान् वक्तुमुपक्रमते अधिकारेति । संन्यासाविधारिणोऽनेन श्रुतिस्मृत्यारूढः संन्यासविधिः कृतः अथ एवं कतिपिना परमहंसभाष्यगतस्य
मौन्यावालाद्युक्तानुपपिबति ६८ दधान इति । पृथोक्तानि श्रुत्वा वीनिलसंन्यासि स्य तदंशं दधानो भवेत् भिक्षादिगहितेन मुहः सप्तमस्तमुत्तमं भवेदिति ६९ अपरिग्रहवर्षारंसेषु नामुत्तमाह कौपी
नेति । वेदभिक्षुत्वात् ७० भिक्षाटनं कर्तुं शार्दौपीनीं वारिषां दंष्ट्रां कुर्यात् ७७० पानभेदानाद अलाबु इति । अलाबुं चिन्तयं कार्यं वर्जितः वस्तुमिति लेखः ७७१

आ. पु.

॥ ३२ ॥

नपाणीति । पाण्यादिवालशालोनभवेत् वाग्भेदः अथ योक्तव्याम्बाधेपरन्वेद्योत्तमं तद्वृत्तिपापारत्नपत्रापीनभवेत् तथागमनकालेयुगमात्रांशुहेस्त्रिनांशुमिषयेन आसीनउ
पविष्टस्तुनासिक्रां पुस्तकं वापश्येदिति एनेन तिष्ठतो ज्ञतो वापोत्पादितवाच्योक्तव्यान्नुष्ठानं मचिन्म ७३२ श्रुत्यागमनकालेयुगमात्रांशुहेस्त्रिनांशुमिषयेन आसीनउ
प्रक्रमयिगृहं निष्कुटो गृहवाटिका ' गृहारागाम्नु निष्कुटाः ' इत्यमरः । समर्थानां निवसत्पदेन संवतः सर्वस्फूर्तिषु ७३ । ७८ । ७९ प्रादक्षिण्येनेति स्वस्थानात्प्रचलितस्य प्रदक्षिणक्रमेण यं
हाः समाराधितेषु भिक्षांशु दीयान् उदरं शपिपाणिवापात्रं कृत्वा तद्वत्तत्वात्परं वस्त्रादिमप्यभिरुच्यः ७६ यथापद्यमिति । तथाचारमधिकश्रुतिः ' औपयवदशनमाश्रये' इति ७७ अत्रायेति । तद्वत्पन्नम
मः मष्टपक्षमादौ परत्तादिगुणेन चरादित्यं विकारं वृत्तमासिपादिकरम् ७८ मुत्तादिपिबति । आश्रयेन दुःस्वस्तीतोप्यदिद्वयः तथा उन्कारिण्यपकारिणिचसमः तथा हारेणास्यार्चानः स

नपाणिपादचपलोनवाग्भेदादिचापलः ॥ मच्छनविलोकयेत्स्मियुगमात्रांशुमदा ॥ आसीनोनामिकातद्वत्पुस्तकं वा विलोकयेत् ७३२ श्रुत्यागमदेव गृहे वल्मी
केतुगकृत्के ॥ वृक्षमूले कुलस्य शालाग्रामग्रिहोत्रके ७३३ पुलिने पुनर्दीनां वा मिरीणां कुशरादिषु ॥ कोटरे पुनरुक्तां वा स्थंडिले निष्कुटेपि वा ७३४ निवामनि
रतो नित्यं सदा शौचपरायणः ॥ भिक्षार्थं च व्रजनग्रामं प्रीतिमात्रिर्जने सदा ७३५ प्रादक्षिण्येन भिक्षांशु गृहाने पत्रजेत्सदा ॥ उदरं शपिपाणिवापात्रं कृत्वा यथापरम्
७३६ यथापर्वतयैवात्रांशुमात्रांशुषसर्वदा ॥ ननिंदाति न चस्तौतिकमप्येषकदाचन ७३ अलाभे वापि लाभे वा भिक्षाया एकपक्षम् ॥ असम्यक्केपि सम्यक्चेपिका
र्नाधिगच्छति ७३८ सुखादिषु समो नित्यमुपकार्यपकारिणोः ॥ न स्थूलो न लघुश्चायमाहारेण कचिद्वेत् ७३९ केशश्च भुनक्तानां च कुहते वपनमदा ॥ कृतुं
धिपुनर्पासुकुहते वानवापिमः ७८० आपादथां पौर्णमास्यां च कुहते व्यासपूजनम् ॥ लृष्णद्वैपायनं पेलवैशंपायननामकम् ॥ जैमिनिं च सुमंतं च पूजयेद्वा स पंच
कम् ७८१ लृङ्गं वशासुदेवं च मर्कटं पञ्चमथापरम् ॥ प्रबुधमनिहृदं च पूजयेत् लृष्णपंचकम् ७८२ शंकरं विश्वरूपं च पद्मनाभं तथैव च ॥ हस्तामलकनामानं तोटका
लं च पंचकम् ॥ आचार्यं पंचकं प्रायः पूजयेच्छांकरे मते ७८३ मुहं च परमं तद्वदात्मनः परमेष्ठिनम् ॥ मोहिं दमौढनामानं पूजयेद्रूपं चकम् ७८४ आत्मानं त
रात्मानं ज्ञात्मानं परात्मकम् ॥ आनंदं आनमित्येतत्पूजयेदात्मपंचकम् ७८५

श्रीचीनरूपेण प्रयुक्तं स्तुल्लं कुशं च वनभवेदिति ७९ तथा वासुदेवपूर्वोत्पत्त्यां शरीरविचित्रतां आभवादिवास्तवैर्लक्षणैश्चोदयिष्ये कोविदस्वरूपाह केनेति । वसोपरस्थगतकेशान् वरजं विवे
तिशेयः ७८० मापादपुष्पमास्यां विष्णुसमोत्तरविहितां वासुपूजां कर्त्तव्याह आपादचापिति । कृष्णजनीयानां देवानां पंचमसूहांस्तावदंशपति कृष्णस्यादिना । मन्वेति यतो द्वेपापनः पूर्वोदिदिगंत
वैशंपायनमूर्धन्ये जैमिनिर्धनैर्वैशिनः सन्द्याम उच्यते एवमपि ७८१ मन्वेति यतः श्रीकृष्णः पूर्वोदिमनैर्वा मुदेवादिभिर्वाहः कृष्णमूर्धन्यः सदाह कृष्णमिति । तत्र कृष्णपदेन सदानंदवाचिना निरुपा
धिर्लृष्णत्वं विधायते पदांतरे तु नूरीवादि समग्रह इति निर्दिष्टमप्यत्र ८२ पूर्वोदिमनैर्विष्णुरुपादिभिः संवीतः शंकरश्चाचार्यं आचार्यं वृहत्त्याह शंकरमिति । प्रायो वृहत्पापक्षेसां करे श्रीं
कराचार्यं सर्वं धिनिमते संप्रदाये न मान्यतवाचार्यं पंचकं पूजयेदिति सर्वं ७८३ तथा पूर्वोदिमतेः चामगुरुवरकोहेगुरुनां देवादिभ्यो वपदेः संवीतमात्मीयो गुरुगुरुहस्त्याह गुरुमिति ८४ तथा
पूर्वोदिमते रतं व्यादिभिर्वा देवमात्मानं पूजयेत्त्याह आत्मानमिति ७८५

॥ ३२ ॥

हेमनस्त्वदोषमित्यपदेहेमपदवृत्तादात्म्याभिमानरूपं किंकारयस्तिवेवंसदास्थितयेदित्याह निष्पन्नेति ७९९ श्रावणाम्नायैरात्मसाक्षात्कारायपतेतेत्याह अहमिति अवबोधनमिच्छाशेषोदय ८००
आत्मसाक्षात्कारमनिबन्धापनयायपणवोपासनंफलपर्यंतं कुर्यादित्याह यावज्जेति ८०१ प्रणवासीति । प्रणवस्वमादिवदथाद्यस्य ईसमंत्रस्य चाविरोधेनोपनसर्जनत्वेनरानपि ईशानजपेनप्राप्त्यायेन
प्रणवादिश्रमेवजपेदितियावत् यानेभवादिवाहने आरुढो न भवेत् किंचिदपि परिग्रहीपरिग्रहात्मीनभवेदिति ८०२ परिग्रहाप्यनुज्ञास्थलमाह यावतेति । यावत्तत्त्वज्ञानादिना विनादेहव्यापयस
क्तिस्तावदेवस्वीकुर्यादित्यर्थः ८०३ परमहंसेनियदुक्तान्नुषमांनुपपंचयस्तत्रपरमात्मात्मनेरेकत्वज्ञानेनसंभ्यासंपत्तिरुक्तान्तरां दर्शयति संभ्याश्रयइति । अयंपरमहंसः प्रातरादिद्विषुसंभ्यामुत्तमा
धिर्यः सन्संभेः संयोरुत्तरायाः संभ्यापानाशनं विलोपनं कुर्यात् संभावनायां लिङ् किन्तुसंभ्यां करोति येषां वय कुतः इह समावीतो वस्यत्वेपदायेस्यत्वनस्तत्पदार्थस्येषेकज्ञानेनात्मनां ज्ञानवत्स्वात्
धारणादित्यर्थः तथाचरेवमिष्टरूपः समाधिः संभ्याकालेऽवश्यं कार्यः अन्यथा संभ्याविलोपदोषप्रसंग इति भावः ८०४ निदान्वादित्यामंदंशंपति कस्यापेति । सतां विद्यमानानामसुखादादायाणां
कीर्त्तनरूपां निंशंकस्यापिन कुर्वीत आत्मनो यावत्तरेभ्योऽपि कृत्वेन बुद्धिर्ज्ञानेन तद्वर्णनं कुर्यात् तथामानसं मनसा कृतं पत्परस्वविनाशनं कथमस्वाप हर्षो भवेदित्याकारंस्तत्परवृत्तिभिर्येन दविनश्रयादि

विष्णुत्रयसंभवेदेहोमलमांडोविनिर्मितः ॥ कामाद्यनेकरोमार्तः सर्वावस्थासुनश्वरः ॥ किमर्थं वहसेमवमनोदेहस्य सर्वदा ७९९ अहंब्रह्मेति वाक्यार्थं गृण्वानो गुरुवा
कथतः ॥ मननं च तथा ध्यायं कुर्वादात्मवबोधनम् ९०० यावत्प्रसाक्षादात्मायं ज्ञायते तेन सर्वगः ॥ ओंकारमपि तावज्जुषेच्छतयनुसारतः ८०१ प्रणवाद्यविशेषे
नमंत्रानन्याश्रमं जपेत् ॥ आगेहे त्रैयानि च न चर्हि चित्परिग्रही ८०२ यावत्तानभवेद्देहत्यागो ब्रह्मनादिना ॥ स्वीकुर्यात्तावदेवायं नाधिकं नुकदाचन ८०३ सं
ध्यात्रये समधिस्थो न कुर्यात्संधिनाशनम् ॥ जीवात्मनोरिहैक्येन स्वात्मनो ब्रह्मबोधनात् ८०४ कस्यापि नैव कुर्वीत सदसदोपश्रितनम् ॥ आत्मनोऽधिकशुद्धिं वा मा
नसं वा विनाशनम् ८०५ कर्मणामनसा वा चात्रिषाधर्मस्वयंकृतम् ॥ परेभ्यः प्रकटं नैव कुर्याद्देहोहितं सदा ८०६ ऊहल्लानेन कस्यापि पक्षं चैव न दूषयेत् ॥ अभि
लाषं च कुत्रापि सुखे कुर्यान्नधीधनः ॥ दुःखे द्वेषं च तद्वत्स न कुर्याद्विमसाधने ८०७ मैथुनेच्छां च नैवायं कुर्यात्स्वप्नेऽपि कुत्रचित् ॥ कर्मणामनसा वा चाभूतद्रोहं कदा
पि न ८०८ देवाहृष्टं सुवर्णादिनगृहीयात्कदाचन ॥ अनात्मभूते देहादावात्मशुद्धिं च वर्जयेत् ८०९ सुखप्राप्तौ ग्रहर्षं च वर्जयेत्सर्वदा यतिः ॥ दुःखप्राप्तौ विपादं च त
त्पूर्वमुदीरितम् ८१० सुदानामसहिष्णुत्वं न कुर्याद्देहिनामिह ॥ अहंमानं च देहेऽस्तेभ्यः मत्वं ब्रह्मनादिषु ॥ नैव कुर्यात्तमेधावीक्ष्य ममिच्छात्रिजान्मनः ८११

तथैव ८०५ ईश्वरपाशपाह कर्मणेति । शरीरबाह्यमनोभिः कृते धर्मपाननकुलपितुं प्रकटनं कुर्वादि यत्तत्तद्व्यस्यपक्षनं देवो भवति स चानिषिद्ध इति ८०६ भर्त्सनादिप्रवृत्तिप्रयोजकधीकृति
विशेषकपन्तर्जकृपादिः पाह ऊहेति । ऊहस्तर्कस्तप्रयोजनज्ञानेन परपक्षत्वं ज्ञानं कृपादिति प्रथमद्वयार्थः । रामदेवो ह्येवमाह अभिलाषमिति दत्तपेन । दूःखेतासावने च दर्शनं कर्वादि ८०७ का
मक्रोपलोभमोहानां पारित्यागमाह मयुनेच्छामिति द्वाभ्याम् । न कदापीति योजना न्यवस्येच्छाकामः दोषोऽपकारः क्रोरोऽकार्यं सुवर्णादिप्रदोषमृतिर्लोभः देहादावहंममाभिमानो मोहः ताञ्च कृपादि
निद्रापोरर्थः ८०८ । ८०९ भद्रपाममाह मुत्सेति । प्रहर्षो मदः दूःखमाप्तौ वेमनस्य उत्सर्जविषादश्चामोदेषपारित्यागमिनेनोक्तप्रायश्चित्तार्थः ८१० क्षुद्राप्यामति । क्षुद्राप्यामत्वेऽप्यादवतर्दिनां धर्म
पुविद्याभिजनविशुद्धसत्त्वित्युत्वेक्षमाह विषयगुणे पुदेषारोपसमकटासूयापयोजनं ज्ञानं कर्वात् । कषादेवेवेममप्योऽभानः परिच्छिन्नोऽस्मिन् विषयिमानस्तथा ध्रुविपतादिपदं गृह्णितवन्नादिपुममत्वं स्वात्ति
त्वाभिमानं च कर्वात्तु यथात्मनः श्रेयहृत्तेति द्वाभ्याम् ८११

इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत्परायणम् ॥ सर्वदा विष्टतं येन विदुषा स्वात्मबोधतः ॥ सविद्वानुपवीतीत्याद्यन्वायज्ञश्च देहिनाम् ८३१ संन्यासेष्विष्टते तद्विष्टते
येन वेपि च ॥ दंडेनैव तदंशित्वं मुख्यं ज्ञानं विना भवेत् ॥ यस्मात्परमहंसाख्याधुतिरेव जगौ हि सा ८३२ ज्ञानदंडो धृतो येन एकदंडोऽस्य उच्यते ॥ काष्ठदंडो
धृतो येन सर्वांगी ज्ञानवर्जितः ॥ स याति नरकान् पोरान्महारौरवसंज्ञकान् ८३३ यस्मादेवं ततो ज्ञानं कर्णायं स दामुना ॥ आत्मनो ब्रह्मणो येन मेदयी नैव जायते
८३४ आत्मनो ब्रह्मरूपत्वं समसकृत्कथितं मया ॥ तुभ्यं पुनश्चक्ष्यामि ज्ञानाद्यस्य कर्तृभवेत् ८३५ अविद्यया सदा ध्वन्यं परब्रह्मेति कीर्तितम् ॥ आनंदात्म
स्वरूपं यत्स्वस्मिन्नेव सदा स्थितम् ८३६ अद्वयभेदमंघेन रहितं तत् एव हि ॥ पूर्वदोषविनिर्मुक्तं निश्चलं गमनोपमम् ८३७ इदमेव सहमात्मा स्मृत्येतन्मे स्थान
कंपरम् ॥ इदमेव स्वयं योतिर्मतो मेदविर्वर्जितम् ८३८ इदं शिखोपवीतं स तथा दंडकपूत्रवत् ॥ न ब्राह्मणेन वा दंडो मुख्यो मेव कदाचन ८३९ पूर्णानंदैकरूपे
स्मिन् यदेवमवतिष्ठते ॥ कृतकं यत्सदा पश्येत्परं ब्रह्मात्मरूपतः ८४०

[illegible]

जाग्रदवस्थां स्वस्थानद्रताः पदार्थां उपलब्धतास्तेऽनेनैव कैश्चित्ताह्निसरहांतमाह ऊच्येति । अनिराहति ८६७ शेषमतिपादकर्मव्याप्यवतारवति अर्थावेनेति । यदाऽऽयमात्मानं पश्येत्तदेवाजीवतामपराऽस्त्वभवेतीत्यर्थः ८६८ अस्यात्मनो विज्ञानमप्यविषयतया आनंदरूपतया चेत्याह चाहति । बाह्यव्याप्तिद्विपात्रिधनमक्षेत्तान्द्रमायविवर्णकृत्ययतो निवर्तते यतश्च ज्ञाता जीवस्थानंदस्वमानंदरूपं च पश्यतीभवति तज्ज्ञात्वा बुभो विवेकीमुच्यते मुक्तो भवतीत्यर्थः ८६९ उत्तराकांक्षामुत्थापयन्नुपसंहारवाङ्मार्थमाह सचेति । आत्मविद्याउपासनातपःशामोक्तं कर्मताभ्यां कर्मोपासनाफलमप्यकः संसारउपलभ्यते तत्तत्सर्वसर्वस्वपूर्णकारणसिद्धिर्सांपरिवत्सर्वत्रानुगतमात्मानं ज्ञात्वा मनसो निगोह्य सति विमुच्यते नाप्यनेत्यर्थः हरिरसर्पिर्दशनेन यत्कृत्यपुनर्दयाभावः सूचितः यदा ज्ञातव्यविद्याचक्षुषश्चैनं पूर्णमादृभां वसाधनं पश्यतमिति तदुक्तं 'अविद्यायां मृत्तुंतीत्यादि यथा मृत्तममृते' इति ८७० उक्तार्थमात्मनूपाशाप्रबिंद्वनिपदेशोऽर्थोपादेशादयदि भिन्निषत्वारंशदधिकश्लोकशोभोपबृंहयिषुं पतिजानीते एतत्तेति । एवमात्मज्ञानमनो निगोह्योपाशयोजकत्वे ममृतादिदुर्नामममृतेदुपनिषत् ममृतममृतादयोः समानार्थत्वात् तत्राप्यप्रतिपादितं तस्मात् तत्र निगोह्योपाशमनोनिर्धारयितुं हेविषं सत्यमव्ययं अर्थादोपादिना । मुद्रिः सत्कर्मोपासनाभ्यां वदस्यः वदस्यं कामनिवृत्तिः कामोदिवपरामः ८७१ तत्र मुद्र

ऊर्णनाभिर्मथान्तं तून्मृजते संहरत्यपि ॥ जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवः सृजत्यसि च सर्वदा ८६७ अर्जितात्तदा तस्य जीवस्यास्य भाविष्यति ॥ आनंदात्मानमात्मस्थं यदाऽयमवलोकयेत् ८६८ यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह ॥ आनंदं त्वं च जीवस्य तज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ८६९ सर्वं व्यापिनमात्मानं क्षीरे सपिण्वा स्थितम् ॥ आत्मविद्यातपो भूम्न जीवो ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ मनसो निश्रेयसे नान्यथा जन्मकोटिभिः ८७० पुरते घृतं विदूक्तमहं दद्यामि न च दृणु ॥ मनो हि द्विद्विधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च ॥ अशुद्धं कामसंयुतं शुद्धं च मविर्जितम् ८७१ मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ॥ बंधाय विषयासक्तं मोक्षे निर्विषयं स्मृतम् ८७२ यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते ॥ ततो निर्विषयं निःशयं मनः कार्यमुमुक्षुषा ८७३ निरस्तविषयासंभवं निरुद्धमनो हृदि ॥ यदा यात्यात्मनो भावं तदा तत्परमं पदम् ८७४ यथा स्वप्ने ह्यभासं स्पंदते मायया मनः ॥ तथा जाग्रदवस्थायां भासं स्पंदते मायया मनः ८७५ अद्वयं च ह्यभासं मनः स्वप्ने न संशयः ॥ अद्वयं च ह्यभासं तथा जाग्रतं संशयः ८७६

स्यमोक्षोपयोगिरामश्चक्षुषमिरेकाभ्यामाह वनएवेति । तेषोऽहमेत्यादिरभ्यासः मोक्षमाश्रयाध्याकमासः निर्विषयद्वैताराधनोत्प्रेषणकर्मिणिः ८३२ फलितमाह एतन्मि
यतोविषयपरमलक्षणोऽनुद्धिहीनस्वप्नसंफलभूतापुनरिच्छावेदभिन्निः ततः शुद्धमनसःसफलोऽहमेवैवर्षवर्षिकहृदकार्यमित्यर्थः ८३३ मनोनिरोधस्वप्नोत्प्रेषणविनाशमेवदर्शयति निरस्तोऽहं
निरस्तोविषयेत्यातंगमासोक्तिर्नैतत्तथाभूतंमनोपदद्विदिनहंसदात्मभोभावंस्वभावंमहावैक्यमनिपायमेवैकरूपपातिश्रवणारयतिवदानमोक्षरूपपरमसत्त्वांकृष्टपदंभाष्यफलं सिद्धमिति बोधयामि
त्यर्थः ८३४ आत्मकारतयाप्रमोनिरोधमकारंमोक्षपादैःसोपपन्नित्तुक्तं तदाकथानां प्रापञ्चव्याप्तेन विद्म्यपतिवधास्तद्व्यादिनामकल्पे सुसूक्ष्ममिदं प्रत्येकं प्रमेयम् । यथास्वप्नावस्थायं
मनःकुरुद्वयभासंभिरव्याभूतशब्दाशब्दकल्पदेहाकारसंस्पर्शवेदिहाकारभजोत्पत्त्यानां प्राप्तामोलेषमार्गः जाग्रदवस्थायामपि बोधयामि
यथाप्रमोक्षमेवमाश्रयविरुद्धोऽभिधानमिदुषेण्यहर्षद्वैतरहितमेवतत्पञ्चाशदर्थस्यार्थः ८३५

अधिपानमिहवद्वैतवद्विनासजनसोवावत्वाभ्यमस्तथावतीत्याह आत्मेति । अतएवसत्यवधिमानसस्यानुबोधः ज्ञानाचार्योपदेशानुसारिणसाक्षात्कारस्तेनयानर्हकल्पयतेतेनकारण-
 नीःपरिपजतिनदादित्वाभवेतिहेतुःप्रवृत्तकाममनस्तद्विनाशिततांयातिअवदित्थैः ८७७ तदानींहीदृशमात्मकपथवद्विप्यतेकृपाकांक्षायामाह अमनस्तैति । यदात्मन्यप्रतीत्यस्य
 मनसःअमनस्तादावकपानिभूमिर्भवतितादृशमनसोऽभावेनतत्त्वमीदृशमेभिर्जिमेपथेह्यतस्मिन्पथसतेकथयितव्यविवेकितिसंबन्धः ईदृशीहीदृशम् अकल्पकसकल्पनारहितेअनेनमादिविकार-
 हीनज्ञेयाभिर्ब्रह्मप्रकाशेषज्ज्ञाननद्वयमिति वक्ष्याकल्पकत्वादीकमेवहेतुपथविशेषपथत्रयपथित्वादिब्रह्मज्ञेयवक्ष्येयवस्तुतथा हस्त्याकल्प इतित्यस्यादनेपथभावेननेनज्ञानेनाज्ञेयकल्पमेववि-
 बुद्धघनेनारूपपततेपाभिर्जिमेतिसंबन्धः ७८ अत्रात्रातममनूयनिरूपयति सुपुमिवदिति । तन्मनोपदासुपुमिवतमुपुमौपादसंभवदितार्थभवेत्तदा अमनस्तासिद्धिर्बोद्धयेति केचिद्वदन्तितामसं
 नयुक्तंयतःसुपुमिनिरोधपोनिभेदोविशेषोवक्ष्यमाणविवेकाप्रवर्तनवर्धः ७९ तमेवाविशेषमभिनयति निगृहीतव्येति । निगृहीतव्यमनिरुद्धस्यअतएवनिर्विकल्पस्यकल्पनारहितस्यधर्मतोमहा-
 वाक्यस्यविद्यासंस्कृतस्यचमनसोपपत्तोऽधिष्ठानावरोपकदःपचारोऽवस्थाविशेषःसजामरेनिदाभावेभवति सुपुमोन्धीजनसःप्रचारःसमापोविलक्षणस्तामसत्वात् अतएवतःप्रचारोननस्तमोनमुपु-
 मिसममिति यतः सुपुमेतद्विभंलीयतेकारणेसस्त्रध्वनेनावतिष्ठतेअत्रमयावैनुवाच्यतेइत्यर्थः ८८० सुमिसमापोविशेषान्तरमाह तदेवेति । तन्मात्रमाहकमेवद्वितिनिरुद्धचित्तनिर्भयकादिना।

आत्मसत्यानुबोधेननसंकल्पयतेयदा ॥ अमनस्तातदायातिग्राह्याभावेतदग्रहम् ८७७ अमनस्तायदातस्यमनसस्तद्वीदृशम् ॥ अकल्पकमज्ज्ञानज्ञेयामि-
 ग्रंमचक्षते ॥ वक्ष्यतेमज्ज्ञेयमज्ज्ञेनाजविबुद्धयते ८७८ सुपुमिवदातस्यादमनस्तातदाभवेत् ॥ केचिदेवसमिच्छन्तिनयुक्तंदिमेदतः ८७९ निगृहीतस्य
 मनसोनिर्विकल्पस्थधीमतः ॥ प्रचारोजागरेचैवसुपुमेऽन्योनतत्समः ॥ लीयतेहिसुपुमेतन्निगृहीतंनलीयते ७८० तदेवनिर्भयमज्ञानालोकंममततः ॥ अज-
 मुन्निद्रमस्यप्रमनामकमरूपकम् ॥ सकृदिभातंसर्वज्ञसुपुमोनचतादृशम् ८८१ अमनस्तागतेचित्तेप्राप्योयंभूरिगुण्यतः ॥ सर्वाभिलाषावेगतःपर्वचिंतासमुत्थि-
 तः ॥ सुप्रशांतःसकृज्योतिःसमाधिरचलोभयः ८८२ ग्रहोनास्मिन्नचोत्सर्गश्चित्तावाक्यस्थचिद्वहेत् ॥ आत्मसंकलनादात्मायदानिश्चलतामतः ८८३ आत्म-
 रूपमवेक्षितमजातिममतागतम् ॥ तदासमाधिरेवस्यादमनस्तामगोमहान् ॥ वेदांतोदितसंगूढोद्वयतेगुरुवक्तः ८८४

विप्रद्वैतपंथजन् सुपुमोन्नुतादृशनिर्भयमज्ञानतामापद्यतिनभयतिदोषकोजाविद्याकावलेमपादितिभावः तत्रनिर्भयार्थभवेत्तुद्वितीयप्रवृत्त्याभावात् नचतत्रभासकाभेदेनयुक्तंज्ञानालोकमिति ।
 स्वल्पभूतज्ञानमेवात्रोक्तं प्रकाशोयत्रन तथा चिदेकरसमितिपवन् समततःसर्वतःस्थितंवापकमितिपावत् अनएवाज्ञेनमादिविकारहीनर तत्रैवनिगृहीतंनिदायाप्रबोधरूपायाउद्भूतनिष्कान्त-
 मतएवस्वप्रकाशोपासतातेनहीनम् तस्यादिरवत्त्वाह अनामकमरूपकमिति । नामरूपादिप्राप्त्यर्थेदिप्राप्त्यात्मित्यर्थः आधितायाजविद्यायाःपुनरपमकैःसकृदेकवारंभवविधातमावि-
 भूतमस्यसत्यज्ञंसर्वजनज्ञंनैतत्त्वमात्रमित्यर्थः ८९ अर्धमभवात्ताह अमनस्तामिति । चित्तेमनसिभूरिगुण्यपरिवाकात्प्राप्त्यर्थेवापदरेजागरोभावेनेसाप्यंतमाविःप्रापोभवति कीदृशः
 सर्वेऽभिलाषाःशब्दायामोदेषविषयाविगतायुक्तासतथा तथाचिंताजंताकरणवृत्तयस्ताम्यःसमृत्तिभ्योत्पत्तः आध्यानिपदानिन्वासावतानि ८९ ग्रहइति । अस्मिन्समाधौग्रहणत्वामो-
 क्तः द्वितीयमात्रान अतएवकल्पयिद्विषयस्यचित्तानवहेतुनकारयेत् अस्वसमाधौनिर्दनातमनतत्त्वसाक्षात्कारवैत्त्याह आत्मेति । आत्मनःसंकलनंवाधात्पनिर्वाण्येतस्यादेतोरारमाय-
 दानिश्चलन इत्यभ्यासम क्लेशादिह्यंतंमतेभवेत्तचित्तात्मरूपमात्रमिवाचिंत्यंभवेत् कीदृशमजाति जातिभिःसकलविशेषैर्वैतितमत्त्वसमतांपरमसाधंयंतचित्ततद्वैतसमाविःस्यात् कीदृशो
 वेदान्तवर्णमैवुक्तंवा उपदिष्टोपिगुरुवद्वैतसाक्षात्कार्येतिदोषोःसंबन्धः ८८३ । ८८४

एवंसतिहृत्तिष्ठिभ्रागत्पांठांन्यद्व्यासमुद्रशोषाणिश्रयंकृतवानित्याह पूर्वोदररतिदाम्पां । स्वसंभवम् ९०९ । ९१० टिडिभीति । नादसंशोषापोयतं हिनकारांशेनाय युक्तंनानि
मन् ९११ टिडिभीतावपमभिनयति कचेतिपञ्चदशभिः । देवैकजन्तंस्वस्मादतिविषमेषामनुद्रेणसद्वैरंघायविहङ्गेकृन्कचंयोग्यः यतोमैत्रीवादिवाहवस्तमयोरेवैरयुक्तं मैत्रीप्रतिद्विन्देन
मैत्रीसमानयोगेस्त्वात् अभावस्यमतेयोगिसमानयोगेस्त्वमसिद्वैरितिमानः अद्वैतस्यएवेतिमपमानंयस्याह समुद्रेणेत्यादि । अत्रमयस्यादिसिद्धयन्वहारे ९१२ । ९१३ तत्रहेतुन
यदिनादिवलाभावमाह देव्यादिति । देव्यामिहःप्रभृतिपृच्छांतपारिमाणमाहोच्यनन्देःशोडशांगुलिसितोऽयवन्दिने तथातिर्षङ्कमानेनहस्तमात्रोपिभवति यनःपञ्चाणामापायोविम्भारःपनि
पाथिद्वादशांगुलोभवति तथाचवामपञ्चाग्रमारभ्यदक्षिणपञ्चाग्रंवाहमानेहस्तमात्रतायुक्तेतिभावः ९१४ श्रुतेति । आस्रफलस्ययद्वृत्तंचर्चनंतिर्भाषादौ ९१५ दादसेति । शरीरार्णवमृत्तं

पूर्णोदरोजगामायतनदेशजाययासह ॥ टिडिभःसहपुत्राणामंठानिजलधेस्तटे ९०९ अद्विज्ञानिसंरक्तनयनःक्रोधमूर्छितः ॥ समुद्रशोषणायैवसचक्रैनिश्रयंतदा
९१० टिडिभीताहशंद्व्यास्वपतिहितकारणम् ॥ उवाचवचनंसम्यग्ज्ञायायुक्तमनिदितम् ९११ कृत्वत्वमंढजःस्वल्पःकृत्वायंसगितापतिः ॥ तेनसार्धकथंवेक
रोपिन्यायवर्जितम् ९१२ मैत्रीचापिविवाहोवातुल्ययोरेवकीर्तितः ॥ समुद्रेणकथंतुल्यस्त्वभवस्यंदजोमहि ९१३ दैर्घ्यादिभवतोदेहःषोडशांगुलमानतः ॥
हस्तमात्रंचपत्राणामाथामोदादशांगुलः ९१४ चूतहतंसमंपादयुगमंतेवर्ततेदज ॥ चंचुःकुशाग्रसदृशीपक्षौचमृदुलौतव ९१५ दादशांगुलमंमानौचीरपिडम
माविह ॥ इतोधिकेनतेदेशोवाहोवाप्यातरोपिवा ९१६ कालःसदैकरूपस्तेतिर्यग्येनिगतस्यहि ॥ देवदैत्यमनुष्यादौकालोवैषम्यकारणम् ९१७ मित्राणि
नैवतेऽन्यानिमांविनादीनमानसाम् ॥ धनानामायतेस्तद्व्यापापाराचमंतेति ॥ अमित्राण्यपिमित्राणिनतेतदपिपक्षिणः ९१८ बाणमात्रेपिचाकाशेगंतुंश
क्तोभवान्निहि ॥ जन्मनादिदिभस्तद्वद्वानप्राण्डजायमः ९१९ समुद्रस्यास्यदेशोयंलक्षणोभनमायतः ॥ अर्वाकृतीरेपरेतद्विल्लक्षमितिकीर्तितः ॥ अधस्ता
च्चतुर्थोदत्तावन्मानमुदीरितम् ९२० अयंसंहारकालेस्मिन्निर्वाणमिन्निर्वाणमपि ॥ आष्टावयतिकलोलैःकुल्ययेवमहीसरः ९२१ यावंतिभूमौभूतानितानांत्येव
महोदधौ ॥ वसंतिसर्वदातस्मिन्नरत्नानिविविधानिच ९२२

त्विदवत्सिधिलोतेपञ्चाविति स्वपदिशरीरसमोदेहस्यकर्मपीयःकृतेतानेवेत्यर्थः ९१६ नापितेकरत्नस्मिन्कृतंतातिपुंश्लक्ष्यैकरूपस्यातदेवापुंश्लक्ष्यंतातिपुंश्लक्ष्यस्योत्कर्षादिप्रयोगरुना
यादशेनादिप्याह कालइति ९१७ नापिमित्रवत्तेषांमादीनांविनातवास्तवात् नपिनसंभावनाएतत्तरकालेजलाभासपानतदोवनपटितानुसंकारादिपञ्चापाराचैरिपोपिमित्राणिभवं
नितद्वननृभवनीनास्तीत्याह मित्राणीति । मावतिहृत्तरत्नस्तस्मात् तदोवनवतोऽप्यापारास्तेवादिरूपात् ९१८ शरीरबलाभावमाह बाजेति । बाणमात्रेयावतिबलवतामयुक्तो
बाणःपतितेनावति नापिनातिबलमिदमाह जन्मनेति ९१९ अष्टमुद्रस्यदेशवसादिसंपत्तिमाह समुद्रस्येति । अर्वाकृतीरेलक्षणोन्नतः शरीरेषुसदृशेष्वर्वाङ्गानिर्वाणोन्नतः अधस्ता
च्चतुर्थोदत्तावन्मानमुदीरितम् ९२० संहारकालेनृत्तबोभिलोक्तस्यैवैवमपिच ९२१ विषयलमाह यावतीति । भूतानिमांविनातयंसंस्तुरंगमादयः ९२२

एवंभूतः कथमित्याकांक्षायामाह ननिरोधयति । नास्तेनैवमुपलब्धिर्देहात्मनोऽस्तीतिप्रसङ्गपरार्थः । तथाचैवार्कव्याधिरूपसंसारित्वंसायकस्यैवादिप्रतिरुद्धताप्रमाणमुपलब्धस्यैवसमाप-
 त्तगोसाधनसंप्रत्यक्षमुक्तार्थज्ञानभाविस्त्वंचएतेवर्माजवनसंतीतिप्रकारैरुक्तानस्तुमतिरित्यर्थः ९७५ नमुञ्जाश्रयादिभिरित्यस्यसिद्धेर्कवेतिरोपायमानोक्तेरप्यतिशेन मागमापाधित्वेनविख्या-
 यृतंजाग्रदादिप्रत्यक्षाधिरूपत्वमितिनेनाकार्यस्यमुक्तेरित्यादिप्रत्ययेनाह एवंरूपमिति । उक्तमात्ररूपैरुक्तानप्रयादतस्यात्रयादिरुक्तमभ्यवहिततत्त्वस्यैवजानीयात्साक्षात्कृत्यैःस्थानत्रयाचरुतो-
 व्यावृत्तौभवेत् तत्पक्षात्साक्षात्कृतान्नस्तुजन्मादिर्जनसंभवतीत्यर्थः ९७६ यद्येकमेकएवमात्रादिकथंनप्रभेदानुभवइत्याकांक्षायामाह एकएवेति । यथाचंद्रव्याधिभूतजलपात्रैक्येएकपात्रइत्य-
 त्रेतद्द्रव्येनैवद्रव्यातथापमात्माकारणरूपेकोपाध्यावच्छिन्नएकपात्रइत्येकायांवाचितस्तुबहुधा स्वतस्तुसर्वविशेषहीनइत्यर्थः ९७७ अत्यन्तात्यर्थीविश्रुदयति एवंवेदिति । एवमुक्तद्विप्रेक-
 वेत्यादिरुक्तंनवगुरोःसकाशात्सात्यर्थेणविज्ञातंयदिभवेत्तद्विज्ञेयविज्ञायाजगद्विज्ञानेऽप्येकएवात्माभेदःसर्वोक्तोभवतिप्रमात्मास्थानत्रयाद्यतीतःपरस्ताद्ववति ततःकिंफलमतमाह स्थानत्र-
 यपतीत्यपेति स्थानत्रयहीनस्वात्मनोपेक्षातासोपितयाज्ञेयवत्स्थानत्रयस्पर्ततोभवेदितिद्वयैरर्थः ९७८ । ९७९ यद्येवादिर्निश्चयकारणमिति नयवेदिति । पदासंबन्धेद्वयैवतत्त्वमात्राभेदेनपुंसा-
 धिकारिणाज्ञातेतदज्ञातेसंज्ञसंबन्धतयाभासमानंयद्बहुवचनमप्यविशेषमितिर्कृतंतेषामपुक्तिरेवाहस्वमाणावोभेदः ९८० घटसंवृतमिति । घटेनसंवृतमवच्छिन्नमाकाशंयसिद्धतत्त्वपया-

ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नवद्वोनचसाधकः ॥ नमुमुत्तुर्नैवमुक्तइत्येवापरमार्थता ९७५ एवंरूपंविज्ञानातिस्थानत्रयविलक्षणम् ॥ स्थानत्रयव्युत्तस्तस्यपुनर्जन्म
 नवियते ९७६ एकएवविभूतात्माभूतेभूतेष्ववस्थितः ॥ एकभावबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत् ९७७ एवंसेज्जायतेपुंसावेदवाक्यगुरोःसदा ॥ मंतव्यएकएवा-
 त्माजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ७८ स्थानत्रयव्यतीतोयोवर्ततेसर्वदेहिनाम् ॥ स्थानत्रयव्यतीतस्यज्ञातासोपितयाभवेत् ७९ अथसेज्जायतेपुंसासर्वभेदविवर्जितः ॥
 बहुलंजीवसंलक्ष्युक्तितोनाशमात्रजेत् ॥ युक्तिरेषाविभात्यस्यविज्ञानेपरमात्मनः ९८० घटसंवृतमाकाशंनियमानेघटयथा ॥ घटेनीयेतनाकाशदेशादेशांतरं
 प्रति ८१ एवंदेहस्यगमनेह्यात्मादेहेनसंवृतः ॥ नकुत्रचित्प्रयात्येपदेहेदेशांतरंरज्जेत् ८२ घटवद्विविधाकारोभिद्यमानःपुनःपुनः ॥ भेदस्वस्वनजानातिजीवो
 जानातितंसदा ८३ आत्मनोनैवभिन्नोयंजीवोनानाविधोपिवा ॥ तद्देहेनात्मनोभेदोनतस्यापितुकश्चन ९८४

यथातंगमनादिर्जनमतेइत्यर्थः ९८१ एवमिति । एवंदेहएवस्थूलःसूक्ष्मोवैष्णवोऽतिसूक्ष्मोऽदितिगुरोवपादार्थः ९८२ अर्धहस्तव्याधिधर्मास्वर्गएवतुजडत्वेपीतिदर्शयन्जीवस्यैवतत्त्वप्रकाराभे-
 दयोरप्यथाप्रयोजकमाह घटवदिति । जडत्वेनघटस्योदेहःपुनःपुनर्भिद्यमानोविनासांताद्विकारान्प्रजपानःस्वस्वधर्मभूतंभेदंविनासादिरुक्तंजायते जीवस्तुतदेवधर्मभेदंविनासांतंविकारंजाय-
 तिसाक्षितयापयतीत्यर्थः तथाचचिद्रूपेणहंताशाकाकादिरूपैःसारूप्यवर्मात्पृथक्कंजीवस्यसिद्धिमितिभावः ९८३ तस्यचिद्विकारमज्ञातंभेदसाधयति भात्मनइति । किंजीवकःस्वीक्रियते
 नानाविधोवा अयं 'एकोदेवःसर्वभूतेषुगुड' इत्यादिश्रुतिवर्णितादेकरूपादात्मनःकथंभिद्येत एकत्वत्परमस्याविशेषात् मंतव्येपिक्रममात्मनोभिद्येत आत्माहिस्वरूपतत्परिहारैःस्वरूपत्वापत्ते-
 रितिपूर्वोक्तार्थः नन्वेकजीवस्येतदभिन्नस्यात्मनःकथमेकत्वमितिशंकापरिहृयति तद्देहइति । तेषांजीवानांभेदेप्यात्मनःसर्वानुमतस्वनभेदः नानाव्यवस्थानुपपत्तायाजातेरिवेतिभावः । वस्तु-
 तस्तएकएवजीवोस्तिजीवानांराज्यःकुतहतिसिद्धांतामुसरयेजीवभेदोद्वेगवत्तस्याह तस्यापीति । तस्यजीवधर्मैरप्येक्येभिःसंबन्धीनभवतिकिंनृपापीनामेवसत्यर्थः पवातुपाविश्वोप्य-
 धिग्रावसद्विभोक्तःकिंपतेनदाहस्यापिभेदेनास्तीतिगुणशशयः ९८४

भा. ५.

॥ ४१ ॥

भेदासंभवेनेतयामकृतदृष्टान्तानुपपत्तिमाह आत्मादीति । द्विपदेघटादिनृषेसंभवेनरीरवयवयोवायां आत्मा महाकाशव जीवन्पटाकाशवद्विदः कथितस्ततो जीवस्थानो भेदानम्
 भवतीति पूर्वमसंबंधः । घटाद्येमेदमनादायघटाकाशस्य महाकाशाद्वेदो निरूपयितुं शक्य इति भावः । नैव लभ्यते नो दहरेणेनोकार्थः मुच्यते किं त्वयितराप्यपीत्याह जानामिनि । इदमदाहरणं
 निदर्शनमर्थतराणामपुण्यसंज्ञातमित्यर्थः ९८५ अथापलक्ष्यानर्थनाह घटादिवैतपटादशाभिः । यथाघटाकाशमहाकाशादपउपाधिवेककालएव महाकाशातां प्रमाउपेनेतथाजीवा
 उपाधिविवेककालएवद्वपरितुं आत्मनिलयवेक्ष्ययंतीत्यर्थः एतेन ज्ञानसमहात्मिकीकृतिरिति सूचितम् ९८६ तथा कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारवर्माणान्यवस्थापि सूचितेत्याह यथैकस्मि
 मिति । एकस्मिन् घटाकाशे प्रलम्भ्यतिभिः संस्पृष्टे इतरेषां घटाकाशास्त्वानभवंति तत्कृतः तद्धर्मिण्यमुपार्थानामननुगमान् तथा जीवेष्वपि बोध्यामित्यर्थः ९८७ रूपेति । तथा च न दृष्टान्ते रूपा
 णिवर्तुल्लोकोदय आकाशः । कार्योत्पत्तिलानयनचारवासादीनि समाख्यायौमिकनामानि घटाकाशशराकाशमहाकाशादीनि तेषां भेदपिनाकाशस्य भेदस्तथा जीवन्वेषिषोपपत्तिर्यर्थः ९८८ तत्र
 न जीवस्य विकारत्वमवयवत्वं च निरस्तमित्याह आकाशस्येति । यथा महाकाशस्य निर्विकारत्वनिरवयवत्वमप्यथा काशो विकारोऽवयवो बानववक्तुं शक्यः तथा त्वं आत्मनिरूपिने विकारत्वमवयव

आत्मा महाकाशव जीवो घटाकाश इति चेदिति । घटादाविवमं चाते जातं चेदं निदर्शनम् ९८५ घटादिपुमलीनेषु घटाकाशादयो यथा ॥ आकाशे मं प्रलीयंते तद्वज्जी
 वा इहात्मनि ८६ यथैकस्मिन् घटाकाशे रजो धूमादिभिर्युते ॥ न सर्वे संप्रयुज्यंते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ८७ रूपकार्यसमाख्याश्च भिद्यंते तत्र वै यथा ॥ आकाश
 स्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ८८ आकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ॥ नैवात्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ८९ यथा भवति बालानां गगनं मलिनं
 मलैः ॥ तथा भवत्युद्धानां आत्मापि मलिनो मलैः ९९० मरणे संभवे चैव गत्या गमनयोरपि ॥ स्थितः सर्वशरीरेष्वप्याकाशो न विलक्षणः ९९१ यत्न एव ततो भिन्नः
 स्वात्मनो भिन्न एव वा ॥ न कश्चिज्जायते जीवो देहस्यैव जनिर्यतः ॥ जातो मृत इति प्रोक्तो व्यपदेशो वृथैव तु ९२ स्वप्नो माया मयोऽपि जीवो वापि चरुत्रिमः ॥ जायते
 म्रियते यद्दृष्टं मृतिजन्म विवर्जितः ९३ एवं जीवा अमी सर्वे मृतिजन्म विवर्जिताः ॥ जायंते च म्रियंते च भ्रातृदृष्टावलोकिताः ९४ जन्मादिकं ततो जीवः कोपि नैव प्र
 याति हि ॥ किंतु चित्तं तथा भूतं दर्शयेन्मरणादिकम् ९९५

वत्त्वज्जीवेनैवेति ९८९ तथा रजोधादीनां आरोपितत्वं विद्वद्विस्तमित्याह यथा भवतीति । वासनाभेदे इति शेषः स्फुटम् ९९० तथानेन दृष्टान्तेन जीवस्या जन्ममपि सिद्धमित्याह मरण इति
 शब्दाः । यथा शरीराणां मरणादौ सत्यपि तद्वज्जीवाः काशो विलक्षणो विकारो न भवत्येवमात्मापि भवति यत्तत्तत्कालात्कश्चिदपि जीवो न जायते कीदृशो जीवः स्वात्मनः स काशाद्विज्यते नो भिन्न
 स्वेन वा मृतः तत्र भिन्नत्वसंबन्धेनैवैकप्राविभिरपि भिन्नस्ते उपाधय एव विकारौ योऽस्य स्वादात्म्यं तं हेतुमित्राहः यत्तत्कालवियदादेहस्यैव मनिमृतीततो जीवे जातत्वादि रूपवहारी बुधामित्यादि तद्वयो
 र्थः ९९१ । ९९२ तत्र भिन्नत्वसंबन्धे जीवस्य जन्ममपि मया स्वप्न इति । स्वप्ने दृष्टो माया मयैव दृष्टा तत्कालादिकं ततः कृत्रिमः प्रतिकृतमयो वा जीवो जन्ममपि प्रथमेन भ्रातृदृष्टोपि यथा वस्तुनो ज
 न्मादिवा जितत्यर्थः ९९३ दार्ष्टिकेनो जयति एवमिति । मयीत्यादि शरीराः ९९४ कलितं दर्शयत्वा त्वनिजन्माधारोपमयोजकमुपाधौ निरूपयति जन्मादिकमिति । तथा भूतं मरणा
 दिकास्तां भजत्सचित्तमेव स्वमर्तमरणादिदमत्य निरुद्धे येषां दीपमाने कुयोऽपि युक्तारोऽर्थः ९९५

एतदेवस्फुटयमि एवमिति । एवंसतिनीवाःस्वतोमिर्विकारावपितत्तदात्मकाजातमृदादिकपादशयंतेयवस्तथाभूताश्विजवादात्म्याप्यासंनतादित्यर्थः ९९६ उक्तार्थमलातस्तोतिपकरजगतेःसाम
 दाधिकव्याक्यैर्द्वीकुर्वन्वस्तुतोमनोपिपुतिकम्पादार्थमिन्मात्रमित्याह अत्रुक्तंकेतिर्षवमिः । यथाऽलातस्फुटनकागुस्त्यस्येदितंअमयादिकपेचलनमृकुर्वेदेकव्यायाकरोर्मांसमानंमसिदंत
 धामनसःस्फुटितमापासबलादात्मनःसकृत्सादुन्मेपकवंप्रह्वग्राहकपेचमिध्याभासते तत्रप्रह्वपदेनकर्मकरत्वाभ्युत्तरयाविषयोज्ञानंनोक्तंप्रह्वकपदेनज्ञातेतित्रिपुरोत्संग्रहः तत्रप्रह्वोर्तुमिध्यास्वैवि
 ज्ञेयत्वस्यप्रह्वकर्तृत्वस्यमिध्यात्वादितिषोष्यम् ९९७ वस्तुतश्चित्तंज्ञातेचिन्मात्ररूपमितिशङ्कतेनाह अस्पंदमानमिति । यथाअस्पंदमानंशोकस्पंदनरहिततदालातम् स्वाधिर्लोण् वा
 भासःकल्पितवक्रादिकपेईर्नतथाभजंकल्पितरूपेयत्प्रह्वरहितंभभवतितयाचित्तमतीत्यर्थः ९९८ आभासपदोक्तानामात्मनुरुक्तपात्रांमिध्यात्वमेवस्फुटयमि जगतेइति । तन्मिध्यात्वेत्वेद
 मानेसंज्ञितेआभासाकाशुवकायाकारावप्यतोभुवःअप्यतमात्मन्यभवनशीलानभवन्ति आभासानुपलंभादितिभावः । त्वयापुनर्निर्वाह्यतस्तस्मादलातातेनिर्वाच्यतेतिन तत्रेवालातेपदिशती
 त्यपि । अनुपलंभादेवेतिभावः ९९९ ननिर्गताइति । तेभाभसाजगत्ताश्चिर्नैत्यकविशिरोहिताःस्थिताइतिचनदकुंभक्यं इत्यवस्थवस्तुत्तरयाभावादित्यर्थः आस्तवनांप्रवेशनिर्गम
 दिकस्येतत्तज्जुवास्तववमेवदुर्बलमितिभावः राहादिकेयोजवति अनस्यपीति । आभासस्येतिधामनधानोनिर्देशः आभासस्यैवमिध्यात्वस्याविशेषात्तुक्तत्वादित्यर्थः १००० एत

पूर्वजीवाःसदाज्ञेयाजन्मादिपरिवर्जिताः ॥ चित्तयोमातृपाभूतादृश्यंतेतदात्मकाः ९९६ ऋजुवकादिकाभासमलातस्फुटितंयथा ॥ ग्रहणग्राहकामासंमन
 सःस्फुटितंयथा ९९७ अस्पंदमानमालातमनाभासमजंयथा ॥ अस्पंदमानंचित्तंस्यादनाभासमजंतथा ९९८ अलातेस्पंदमानेवैनाभासाअन्यतोभुवः ॥
 नततोऽन्यन्ननिष्पंदान्नालातंप्रविशंति ९९९ ननिर्गताअलातातेद्रव्यत्वाभावायोगतः ॥ मनस्यपितथैवस्युरामासस्याविशेषतः १००० मनसिस्पंदमानेवै
 नाभासाअन्यतोभुवः ॥ नततोऽन्यन्ननिष्पंदान्नमनःप्रविशंति १००१ नरिशृंगंयथाशब्दान्माययानगरंचखे ॥ प्रतीयतेतथासर्वमात्मनोऽप्यदसत्स्मृतम्
 १००२ मायापिशन्दतोयस्मात्सतीतस्मान्नसासती ॥ शब्दश्चात्मातुनैवंस्यादवाक्यमनसगोचरः १००३

स्फुटयमि मनसीति । आभासाग्रहणायाकारावप्युक्तार्थमप्यत् १००१ तर्हिअप्येतेप्रतीपंस्तस्मिन्नेवोववकादित्वाह नरीति । यथाअस्पंदमास्तप्यिष्येज्ञानंशब्दःकरोतिहीतिप्रसिद्धप्रभा
 वात्तत्कुरुपदोपाश्रितमनुपेक्षंमनोपतेमापाकपदोपाश्रितवर्नगरंचतथेतद्वैश्वरमाप्योर्बलात्मनीयते वस्तुतस्तवामनोऽप्यदसदेवत्यर्थः १००२ तथापिबिषभावपपोलकपोर्मायाशब्दयोःक
 यमसरवमितिचेत् 'वाचारंभणविकारोनामधेयम्' इतिभूतयुक्तस्यज्ञात्मात्रत्वस्यमिध्यात्वप्रयोजकस्ययोगादितिगृह्यतेऽप्यस्येनाह मायापीति । यस्मात्मायापिशब्दतःस्ववाचकमायादिशब्द
 माश्रित्यैवसतीशब्दशृंगवन्नृपमाप्यानुगृहीतेतर्कसहतेतस्मात्सामायासतीनभवति शब्दश्चतथाशब्दोपिनाममात्रस्याज्ञसन् नचात्म्यप्रतिप्रसक्तिः तद्वत्स्वयंपकाशस्यशब्दाद्यमोचरत्वादित्यर्थः अपं
 भावः वाचारंभणमित्यादिभूतैर्विकारपदेनपरापेक्षरूपविवर्तवत्त्वेनदृश्यजातमुद्दिश्यनाममात्रत्वमस्तत्प्रयोजकंविधेयतेतच्चविवर्तवत्त्वंज्ञात्मापयोरेवविशिष्टमतस्तपोरप्यभिधानविविक्तपोरसत्त्वं
 आत्मनिनिरपेक्षंविधित्वंस्वयोदेष्टव्यत्वाच्चेद्वत्त्वाभावात्प्रत्यक्षमात्रत्वमसरवप्रयोजकंविधेयमवतरतीति श्रुत्यर्थस्तु विकारोविवर्तकरूपंयत्तद्वत्त्वाभावादिक्वात्पयनाममात्रमेवतत्तत्त्वज्ञोपिउदा
 दानभूतंमृत्प्रकाशेवगुसःयमिति १००३

एवेति । पुराणाधीनपुत्रविदांलोकार्थेदेविप्रविष्टाएकमाहुः । एवंकथं पुर्वेनराजस्यैवपुत्रीत्वं पुरेत्यस्यविदरणविषयनेःपुरेति १०४२ तथेति । तदस्यह्यप्रादीप्रज्ञादयोदेवानासन्
तानिमह्यंविभूतानिचानासन् तथाअप्यानिभूतपदस्यार्थांतरकथमिष्यावरजंममसरीराविनासन् तथापरंवाक्यपुष्टिपदार्थिकार्यजातंनारीदित्यर्थः १०४३ एकाकीति । सपुत्रःपुष्टिपूर्वं
कांनेस्थितःपुत्रान् कपएकाकीसन् नरेमेअरतिकपसोभंप्राप्ततोस्तवेद्विर्वाप्यपापतस्तत्पुरुषस्यभाषाकथयुतपानासि कोपत्तितमायमुद्भवानस्याकथयत्वात्पुत्रीनस्तोमपशोक्तपातसंगोनास्तत्
स्ययोदक्षमुताजाताएवाकथयानासतीनानापुरुषाभिलाषिणीजाता कीदमस्यपुरुषस्य वस्तुतःसतःनिर्गोपस्यासंभवादिद्विद्वेयर्थः १०४४ । १०४५ त्रिवेति । साकन्याबुद्धिकपानानापुरु
षाभिलाषिणीमारमानमधिदैवादिकपैस्त्रिधाऽकरोदित्यर्थः कार्यविधामस्यबुद्धिमात्रवत्त्वादितिभावः नकेवलंकपेवविधाजाताकृतुतत्पुतामपीत्याह पथेति । तत्राधिदेवत्वंसमिष्टपदकत्वं
अध्यात्मत्वंसमिष्टपदकत्वं अधिभूतत्वमिदंवाहृदयमानरयमितिभावितमाप्रमित्यर्थः १०४६ वीक्षमाणाहति । एकोपितपुमान्तामसहस्रोपुतांतादात्म्येनवीक्षमाणःपश्यन्समात्मानंबहुरूपमेवे
तस्याःकन्यायाबहुरवस्त्वयमर्थाभासात् तत्राप्यासेदेतृस्नुमोहोऽविदेकएवेत्यर्थः १०४७ तेषांवेति । तेषांयथोक्तमुताजानांमुतापाधपायिकार्यानिहरीरोपादानभूतात्पत्रप्यवहारेप्रसिद्धा

एवमाहुःपुराविप्रविद्वांसोवेदादिनः ॥ एकोनारायणःपूर्वमासीद्विश्वजनेःपुरा १०४२ तदाप्रसादयोदेवानासन्मृतानितानिच ॥ चरस्थिराणिचान्यानिनैव
किञ्चित्थापरम् १०४३ एकाकीसपुमान्पूर्वो नैवरेमेनिरञ्जनः ॥ द्वितीयं ध्यायतस्तस्यपुरुषस्यमहात्मनः १०४४ त्रयोदशसुतास्तस्यकन्याचैकाभवतदा ॥
असंगस्यासतीमायायुक्त्यासंगतःसतः १०४५ त्रिधासाकुहतात्मानंकन्यापुरुषकाक्षिणी ॥ अधिदेवमथाध्यात्ममधिभूतंचमामिनी ॥ यथाकन्यातथाजाता
स्त्रिविधास्तस्सुताअपि १०४६ वीक्षमाणःपुमानेकस्त्वामेतामसतांसुताम् ॥ आत्मानं बहुधामेनेतद्बहुत्वेनमोहितः १०४७ तेषांचकारणम्यत्रपूर्वसृष्ट्याचतान्त्र
युः ॥ अतृजचक्रियाशक्तितेषांकार्यचकारणम् १०४८ पृथिव्यापस्तथातेजोवायुराकाशमेवच ॥ पंचकंकारणं प्रोक्तंस्थूलसूक्ष्मचमध्यमम् ॥ तद्वैविध्यात्कार
णस्यकार्यचद्विविधंभवेत् १०४९ क्रियाशक्तिस्तुयामोक्तसम्प्राणइतिकीर्तितः ॥ कार्यरूपोत्रभूतानांकारणवापरस्यच १०५० अहंकारोमनश्चित्तमिन्द्रियाणिद
मेवहि ॥ त्रयोदशसुताःप्रोक्ताःकन्याशुदिभतुर्दशी १०५१

नितामिमधर्मसुहातस्ता-मुतासदितानुमुताभ्यान्वयात्तथात्किपाशान्तसुहात् कथंसीकिपाशकि तेरांपयमसुहातांमध्येदेवांस्तिस्वर्गभूतांकेषांविगुस्थितिकारणभूतामित्यर्थः १०४८ तत्रका
निकारणानीत्यपकांसायामाह पृथिभ्यापइति । मधममधुतयापत्कारणजातमुक्तंतपूथितपादिपंचककूपबोध्यं तद्विदिविं स्थूलमहाभूताख्यसुखमसुखमात्राख्यं तत्रसुखमसुखमिदोपणमव्य
ममिति मध्येभवमव्यमस्थूलरुपांतःस्थितिर्हीनमितिपावत् एवंकारण्येदेविषयतितदुक्तंकार्यमपिस्थूलसुखमस्थान्मांदिबाभवेदित्यर्थः १०४९ क्रियाशक्तिमित्पादिविगुणोति क्रियेति ।
क्रियासमिद्वेनमाण्टकहितप्रहेतुवामायेकार्यत्वंकारणत्वयोक्तयोःसमुच्चयमाह कायेति । यःप्राणःपंचभूतानांकार्यकरः अवरस्यमुतादिमर्पचकारणेष्वभवतीत्यर्थः १०५० केचयो
दहासुतयेनोकाःकायमुतात्वेनेत्याकांसायामाह मंकारइति । मंकारादिप्रपंसांनेदियपंचकंमंदिपंचकंएतेभावास्तयोदहासुतयेनोकाः बुद्धिस्तुनानाकपासुतात्वेनसाक्ष्यतुदंशित्यर्थः
एतेनतमात्रपंचकस्यभूतपंचकस्यएकस्यमाणस्यपंचसंयोजनेपंचादिसाक्षीणःसंपन्नमदिसुचितम् १०५१

आ. पु.

४५

यावन्नेति । अनयोर्भ्रमयोर्वात्पश्यन्नृणोपनिर्गुणं कथम् श्रीहृदयम् भोमस्यब्रह्मणोपनिर्गुणं कथम् । अतएव आर्त्तनममधिष्ठानमस्तत्त्वाद्यप्यनयाव्याख्यासामवेनाव नस्य ब्रह्मणः सगुणं रूपं याधेति
 त्वर्थः १०७६ तच्चसगुणं कथं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथम् । सगुणमिति । यद्यपिसगुणं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथं कथं । अतएव आर्त्तनममधिष्ठानमस्तत्त्वाद्यप्यनयाव्याख्यासामवेनाव नस्य ब्रह्मणः सगुणं रूपं याधेति
 यमिदमर्थः १०७७ इदं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथम् । सगुणमिति । यद्यपिसगुणं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथं कथं । अतएव आर्त्तनममधिष्ठानमस्तत्त्वाद्यप्यनयाव्याख्यासामवेनाव नस्य ब्रह्मणः सगुणं रूपं याधेति
 सपेशोपेज्वलेनममिदमिति विदुः । वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथम् । सगुणमिति । यद्यपिसगुणं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथं कथं । अतएव आर्त्तनममधिष्ठानमस्तत्त्वाद्यप्यनयाव्याख्यासामवेनाव नस्य ब्रह्मणः सगुणं रूपं याधेति
 रइति । गोत्रेणागिरसो घोरनामकः कश्चिद्ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथम् । सगुणमिति । यद्यपिसगुणं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथं कथं । अतएव आर्त्तनममधिष्ठानमस्तत्त्वाद्यप्यनयाव्याख्यासामवेनाव नस्य ब्रह्मणः सगुणं रूपं याधेति
 र्थः । किंच यस्य परमेष्ठिनो नाममात्राणां पञ्चमस्य सति तत्त्वादिभ्यः सगुणमिति । सगुणमिति । यद्यपिसगुणं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथं कथं । अतएव आर्त्तनममधिष्ठानमस्तत्त्वाद्यप्यनयाव्याख्यासामवेनाव नस्य ब्रह्मणः सगुणं रूपं याधेति
 विभक्त्यधरोऽसौ किमिदं विदुः । अतएव आर्त्तनममधिष्ठानमस्तत्त्वाद्यप्यनयाव्याख्यासामवेनाव नस्य ब्रह्मणः सगुणं रूपं याधेति
 वते हृदीयेपुराणेष्वागमेषु चेति शेषः १०८० मयपीति । यद्यपिसगुणं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथं कथं । अतएव आर्त्तनममधिष्ठानमस्तत्त्वाद्यप्यनयाव्याख्यासामवेनाव नस्य ब्रह्मणः सगुणं रूपं याधेति

यावन्ननिर्गुणं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथम् । सगुणमिति । यद्यपिसगुणं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथं कथं । अतएव आर्त्तनममधिष्ठानमस्तत्त्वाद्यप्यनयाव्याख्यासामवेनाव नस्य ब्रह्मणः सगुणं रूपं याधेति
 १०७६ सगुणं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथम् । सगुणमिति । यद्यपिसगुणं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथं कथं । अतएव आर्त्तनममधिष्ठानमस्तत्त्वाद्यप्यनयाव्याख्यासामवेनाव नस्य ब्रह्मणः सगुणं रूपं याधेति
 १०७७ यद्यपिसगुणं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथं कथं । अतएव आर्त्तनममधिष्ठानमस्तत्त्वाद्यप्यनयाव्याख्यासामवेनाव नस्य ब्रह्मणः सगुणं रूपं याधेति
 दात् ॥ सपुपुरुषः साक्षादिभिरूपधरो हरिः १०७९ वेदव्यासेन कथितः शुकेन च महात्मना ॥ नारादाद्यैरनेकैश्च मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः १०८० यद्यप्यस्यैव
 सर्वाः स्मृताः नाना रूपा विभूतयः ॥ तथापि मायावशमास्ताः रिना देवकी सुतम् १०८१ कश्चित्कामः कश्चित्कोपः कश्चिलोभः कश्चित्परम् ॥ मदादिकं न कृष्णोऽस्ति किं
 चिदेतत्कदाचन १०८२ अर्जुनस्य सहायोऽयं पांडवानां च देवतम् ॥ भ्राता च बलमद्रस्य कनिष्ठो मदनस्य च ॥ पिता ब्रह्मण्यह्युक्तो निलिलोपि जगत्त्रये १०८३
 देहे यस्य परिक्षीर्णकोशलं विश्वकर्मणः ॥ रूपलावण्यसौभाग्यगुणादिविशयो महान् १०८४

ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथम् । सगुणमिति । यद्यपिसगुणं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथं कथं । अतएव आर्त्तनममधिष्ठानमस्तत्त्वाद्यप्यनयाव्याख्यासामवेनाव नस्य ब्रह्मणः सगुणं रूपं याधेति
 १०८१ सायावस्यत्वेन सगुणमिति । सगुणमिति । यद्यपिसगुणं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथं कथं । अतएव आर्त्तनममधिष्ठानमस्तत्त्वाद्यप्यनयाव्याख्यासामवेनाव नस्य ब्रह्मणः सगुणं रूपं याधेति
 १०८२ तत्रोक्तदोषाणां प्रभावमिति नो ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथम् । सगुणमिति । यद्यपिसगुणं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथं कथं । अतएव आर्त्तनममधिष्ठानमस्तत्त्वाद्यप्यनयाव्याख्यासामवेनाव नस्य ब्रह्मणः सगुणं रूपं याधेति
 १०८३ तत्रोक्तदोषाणां प्रभावमिति नो ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथम् । सगुणमिति । यद्यपिसगुणं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथं कथं । अतएव आर्त्तनममधिष्ठानमस्तत्त्वाद्यप्यनयाव्याख्यासामवेनाव नस्य ब्रह्मणः सगुणं रूपं याधेति
 १०८४ तत्रोक्तदोषाणां प्रभावमिति नो ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथम् । सगुणमिति । यद्यपिसगुणं ब्रह्मणोपनिर्गुणं कथं कथं । अतएव आर्त्तनममधिष्ठानमस्तत्त्वाद्यप्यनयाव्याख्यासामवेनाव नस्य ब्रह्मणः सगुणं रूपं याधेति

रक्षामिति । तथा रक्षां रक्षन्निर्वाहमयतेन तु लक्षणान्मुहं निषिद्धे निश्चयवित्तं चः श्रीहरीरक्षां चित्रवर्णमाकारोपस्थाः सातधा तस्यां चित्रवर्णस्यैवेतन्मन्त्रो रक्षयं जनेक्यादि नानावि
चगुणप्रभारत्नानामभयावचित्रमिति भावः त्रिलोकीवर्तिनारिणां जनेन यनयोर्दंडः ९८ संक्षिप्तमिति । दक्षिणावस्थनकरमारभ्य दक्षिणमकेन क्षीरादि रक्षयितुं चः । तथा च दक्षिणे
धरुने केरुक्षेत्रं गदां वा मोर्धे रक्षेयं दक्षिणे च क्रमिर्त्यर्थः ९९ सो विधेयेति । क्वादीनामातीतः दैत्यं सन्धेन देवविद्धं क्षीरादि रक्षयितुं चः १०० अवनारकात्मकं यदेति । यदा पदासना
मातंस्तदेवामुभां वशील इत्यर्थः १०१ फलिरक्षा इति । एष देवकीं हनरूपः सर्वदेवविभूतिकर्तृमंत्रयोः प्रतिपाद्यः स गुणरूपस्तान् देवदेवादिभिर्गुणप्रभवेन साक्षाद्भवतीत्यर्थः २
अथेव विदः प्रकाशमित्येव स्यात्कमेनाथं भाः सूर्येति द्वाभ्यां । इष्टकमलेन दुपलक्षिते सूर्यमं कलमभ्यसेसे । कुलविशेषादिति तं चालीलादिगुणे पुतमेन भवा यतो यो मिनादा इष्टकमते विधेय इत्यतः
स्थितः प्रयत्नमंतरापि सत्त्वानां भवेत्तदनिर्गुणरत्नोभावेदीयवद्वैतुर्भेदतीति हरीरक्षः १०३ । १०४ सर्वभूतस्थमित्यादेः सीहरीत्यंतस्थां भाः इत्येति द्वाभ्यां । यत्तत्तत्पश्रीकृष्ण

रक्षहिममयींचित्रवर्गाकाराचमुर्द्धनि ॥ धम्पिहोऽनेकपुष्पोधमध्यमार्त्तराजिताम् ॥ विप्रहोक्त्रयीनारीमनोनघननंदनः १०९८ शंखचैवगदाचैवपद्मचक्रं
तथैवच ॥ दक्षिणध्वज्याःकृष्णःप्रादक्षिण्याद्वज्रसदा १०९९ गोभूविममतामार्तिनाशनश्चातिदस्तदा ॥ धर्मदेवप्रहातदहभुजादित्यजन्मनाम् ११०० यदाय
दाहिधर्मस्यग्लानिःस्याद्विददातदा ॥ अवतारमसौकृष्णःकुरुतेदेवकीसुतः ११०१ एषनारायणःसाक्षात्सर्वदेवपुःपुमान् ॥ ध्येयःपगुणरूपधर्मत्रयोराधिदैव
तम् ॥ यावन्ननिर्गुणब्रह्मभातिचित्तेत्रयोगिनः ११०२ सूर्यमंडलमप्यस्थेहृदिपश्येयवापुनः ॥ मोहलादौचराबाहोदशेतत्तद्वर्णयुक्म् ॥ ब्रह्मण्यंदशकांपुत्रंध्याय
तोमधुसूदनम् ११०३ हार्दैपश्येयदाचित्तस्थितआत्मतयातदा ॥ दीपवत्स्वात्मनोमानेहेतुर्भवतिसर्वथा ११०४ एतद्ध्यानादययोगीसर्वभूतस्थितंहृदि ॥
ब्रह्मैककारणमित्येजोक्रमोहनिर्वर्जितम् ११०५ एतआत्मतयायातिशुद्धांतःकरणपुमान् ॥ कृष्णध्यायंस्ततोयोगीनसीदतिकदाचन ११०६ द्वैतमद्वैतमेवं
स्याज्ज्ञातेद्वैतंनविद्यते ॥ संसारादपिसंसारैर्दुःखदादपिदुःखदम् ॥ सयातिपुरुषोभेदंयआत्मनिविलोकयेत् ११०७ यतोमायामयेप्यत्रभेदःकोपिनविद्यते ॥
भेदवच्चततःपश्यन्दुःखंयात्यतिदारुणम् ११०८ विपरीतदृशासर्वःकोशलोकोधिमच्छति ॥ अद्वैतेद्वैतद्विध्वविपरीताप्रकीर्तिता ११०९

स्थपानात् शुद्धांतःकरणः पुमान्सर्वोतरादित्यसर्वज्ञमात्रत्वेन यावत्सिद्धमेतत्तद्वैवाक्यमनुपचरितार्थमेव इदं किं कृष्णपावकासीदतीति द्वयोरर्थः ११०५ दैतदैतमित्यादेरर्थमाह दैत
मिति । एवं श्रीकृष्णपानस्य संसिद्धी सत्त्वात् सर्वदैतमद्वैतभावं न पश्येत्तस्य वरयार्थे जावेत्येति तदेतन्मिति उक्तित्वात् तत्त्वादिश्वरार्थः । अद्वैतस्याभ्युपगमात् स्फुटयितुं दैतस्यावर्धतामाह संसारादिति । पुनः पुनः
संसारमतिदुःस्वदस्येति यथा त्वमग्निभेदप्रपत्तीत्यर्थः ११०७ भेददर्शनस्यानर्थस्य न्यूनतुल्यवैयर्थ्याह यत इति । मायाप्राप्तयेमायामपानेन युगपत्तियावत् एतद्वैयर्थ्यात्मात्ररूपेकोपि भेदो ना
स्तिसर्वस्यैव त्वमग्निवर्तत्वात्प्रकृतिविकाराभेदप्राप्तये त्वमग्निभेदस्यायुक्तत्वादिति भावः । ततो भेदस्य कुत्राप्यस्तत्त्वाद्भेदसिद्धिश्चात्मरूपवर्धयत्सज्जतिदाकरुण्डुः संपातीति युक्तमित्यर्थः ११०८ युक्त
मेव स्फुटयति विपरिमेति । सर्वैः सर्वैर्जातार्थो लोकान्मनोविपरित्येन विषादाद्भूतत्वात्प्रवर्धयति न दर्शनेन पुनः संपातीति प्रसिद्धं तथा त्वमद्वैतस्वभावे दैतद्वीनमपि विपरित्येन रूपमित्यर्थः ११०९

वमेति । नामः मुद्रोदेः अनुभावरुत्वात् ईशानतन्पुरुषाबोसस्यो जानवाग्देवाः पंचमनयः क्रमेण प्रतिष्ठितसिंहारमवेज्ञानुप्रदप्रयोजीका इति हि शिवागमे पुनसिद्धं महादेवं देवसमिह्य
 स्वप्राणस्वापिजन हत्वा गुरुणासनं हार्त्वा नाम विगुरुं स विद्वानं श्वनं चेत्यर्थः ११५० यतवति । यत कारणरूपान् सुखसमष्टिं चो हिरण्यगर्भो जानाथः स्थूलममष्टिः जनः सर्वदेवानां जा
 त्पंतराणां च वशे स्थापयितव्यः ११५१ नीलकंठमिति । अमुं देवं हृदयनायनमदेनेषो गोम्वितपेदिति ११५२ ध्यात्वेत्पदे हत्वा ईश्वरमाह एवमिति श्रुतिः । एवं चानेन यदा मनः
 स्थिरं जातं स्थिरतामप्यर्जुनादायोगी प्रपंचाभावाद्युत्पत्तिं निदिशेत्स्वात्मना अभेदेन पयति साक्षात् करोतीति विषयाणां सर्वैः । तमसः श्रुतौ तमः परोक्षरूपस्वात्म्ये इत्यज्ञानस्य स्वरूपान्तरपरनोर्वन
 मानं तेन मोहेन सदा हीनता सिरूपेण सर्वभासं हवेत्यर्थः ११५३ । ११५४ । ११५५ अस्याद्वितीयतामेव स्फूर्तिं कुर्वतेः स ब्रह्मेतया दर्शयमाह उमेत्यर्थः । यउमासहायकपुणसगुणः प्रकीर्तितः स

वामदेवं महादेवं गुरुणा प्रथमं गुरुम् ॥ स्वयं ज्योतिः स्वरूपं तमानं दात्मानमद्वयम् ११५० ततो हिरण्यगर्भो यं विगजो जनकः पुमान् ॥ जातः समस्तदेवानामन्ये
 पांचनियामकः ५१ नीलकंठममुं देवं विश्वेषां पनाशनम् ॥ हृदि पश्येत्तस्मै यं हौवाचंद्रमंडले ॥ कैलासादिगिरौ वापि चित्तयोगमाश्रितः ५२ एवं चित्तयत
 स्तस्य योगिनो मानसं स्थिरम् ॥ यदा जातं तदा सर्वप्रपंचरहितं शिवम् ५३ प्रपंचकारणं देवमवाहय न सगोचरम् ॥ मया तिस्वात्मना योगी पुरुषं दिव्यमद्भुतम् ५४
 तमसः स्वात्ममोहस्य परं तेन विवर्जितम् ॥ साक्षिणं सर्वभुदीनां बुद्ध्यादिपारिवर्जितम् ५५ उमासहायो भगवान्सगुणः प्रकीर्तितः ॥ निर्गुणश्च स एवायं नयतो न्यो
 स्तिकश्चन ५६ ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रः शक्रो देवसमन्वितः ॥ अग्निः सूर्यस्तथा चंद्रः कालः सृष्ट्यादिकां गम्य ५७ एकादशो द्वियायंतः वरुणश्च चतुर्विधम् ॥ प्रा
 णाः पंच महाभूतपंचकेन समन्विताः ५८ दिशश्च दिशस्तद्दुपरिष्ठादथोपि च ॥ स्वेदजार्दानी भूतानि वल्गाहं च विराट्पुः ५९ विगहिरण्यगर्भश्च जीव ईश्वर एव
 च ॥ माया तत्कार्यमखिलं वर्तते सदसच्चयत ॥ यच्च भूतं यच्च भव्यं तत्सर्वं समेश्वरः ११६० एक एव यथास्वप्नमात्रानां विधो भवेत् ॥ एक एव तथा दृढहृदनां वि
 धः स्थितः ६१ गंधर्वेन गरुडं द्रुगनेन दिवर्जिते ॥ उत्पद्यते लीयते च दृश्यते प्रवर्तिष्यते ॥ आनंदात्मनि निर्मेद एव भिन्नमिदं जडम् ६२ अद्वितीयात्मविज्ञानात्मा
 न्यः पंथा विमुक्तये ॥ विद्यते नाप्यभूत्तत्र भविष्यति कदाचन ६३ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ संपश्यन् ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ६४ एवं चेदय
 मात्मानं पुमान् ज्ञातुं शक्नुयात् ॥ अमुना वा प्रकारेण विजानीयात् सद्ब्रह्म ११६५

एव निर्गुण उक्तः यतोऽयः कोपि नास्तीत्यर्थः ११५६ अमेति । ब्रह्मादिकं यत्सर्वं मोक्षश्च एवेति चतुर्थेन संबधः स्पष्टम् ११५७ एकादशेति । पंचमाणां भूतपंचकस्य हितादिशश्च दिशः कोणा
 अक्षपरिष्ठादूर्ध्वजघः अधरविराजः सरोरभूतं ब्रह्मां चेत्येति ११५८ । ११५९ विराडिति । विराट्च जेव घनाख्यो हिरण्यगर्भश्च ईश्वरश्च सदसत्स्थूलसूक्ष्मं च ११६० अस्य सर्वभावं हृदयानेन स्फुटयति एक
 एवेति । निमग्नपारुष्यात् इयम् ११६१ । ११६२ उक्तदेवज्ञानस्य बोधासाधारणकारणतामाह अद्वितीयात्मेति ११६३ ज्ञानाभिनयेनोक्तार्थं विशदीकारं सर्वंपठति सर्वेति । प्रथमपादेन सर्वा
 तरमुक्तं द्वितीयेन तु सर्वोपाधीनां कल्पितत्वं सूचनद्वाराऽद्वितीयात्वेति एवं पश्यन्नेव ब्रह्मभावं याति इत्यर्थः ११६४ जात्मानमित्यस्यार्थमवतारपादे एवं चेदिति । उक्तविषयात्मज्ञानात्सक्तो ब्रह्ममाप्
 तिविषयप्रणवालेन तेन तत्संपादयेदित्यर्थः ११६५

[illegible]

शयानः पुरुषो दुःखं यावन्निद्राक्षयं व्रजेत् ॥ यथा तथा प्रजीवोऽपि यावन्मायाक्षयं व्रजेत् ॥ ११७७ ॥ यथा प्रबोधयेत्कश्चित् शयानं करुणावृत्तः ॥ रुदंतं बहु हिक्कादिभुं
चंतं बहु दुःखितम् ॥ ११७८ ॥ गुरुस्तथा कृपाविभुः संसारस्वप्नपीडितम् ॥ तापत्रययुक्तं कंचिद्विदोऽप्येत्करुणावृत्तः ॥ ११७९ ॥ प्रतिबुद्धो यथा स्वप्नं नरो दुःखं न पश्यति ॥
प्रतिबुद्धस्तथा जीवो नैतद्दुःखं न पश्यति ॥ ११८० ॥ जीवस्य प्रतिबोधो योजयते भाग्ययोगतः ॥ सावस्था दुर्लभा नृणां चतुर्थी कस्यचिद्विभवेत् ॥ ११८१ ॥ स्थूलं सूक्ष्मं
तथा ज्ञानं पुरत्रयमुदीरितम् ॥ जीवस्य तत्तुरीया सौनाशमेति न चाम्यथा ॥ ११८२ ॥ मार्गारं च यद्वाति ते स्थूलं देहं स देवसः ॥ कर्मानुसारतस्तद्वाहं प्राहं जहाति च
॥ ११८३ ॥ जातो बाह्यो युता बृहदोऽसौ जातः पुनस्तथा ॥ संभ्रमीत्येष संसारे चटीयं प्रसमोक्षः ॥ ११८४ ॥ उच्चावधानयं देहानात्मज्ञानविवाञ्जितः ॥ प्राप्नोत्येवानु
भोगातिनाशमेति पुनः पुमान् ॥ ११८५ ॥ तुरीयं प्राप्य ते रूपं यज्जीवेनात्मनः सदा ॥ आधारभूतं निर्देश्यमानं दात्मस्वयं प्रमम ॥ ११८६ ॥ सर्वस्य जगतो हेतुं कार्यका
रणवर्जितम् ॥ एतस्माज्जायते प्राणो मनः कर्मेन्द्रियाणि च ॥ स्वं वायुर्ज्योतिरापो वै भूमिर्विश्वस्य धारिणी ॥ ११८७ ॥ एतत्तुरीयं मुरवमुवमात्मतया सदा ॥ आदि
शंतिमहात्मानः शिष्यान् विगतकल्मषान् ॥ ११८८ ॥ यत्परं ब्रह्म सर्वकार्मविश्वस्यायतनमहम् ॥ सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं निखंतं देवत्वं त्वमेव तत् ॥ ११८९ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषु
त्यास्यप्रपंचं यत्प्रकाशते ॥ तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते ॥ ११९० ॥

वरणंभोगांतति मारुदभोगातेनासंभरणजेदेवेवेत्यर्थः ११८५ एवंविदस्यत्वंपदार्थस्वतत्त्वदार्थेपर्यवसानंनृपति दुरीपमितिज्ञानां । एकीदेवदुरीपंस्वरूपंप्राप्यतेतत्स्वरूपंजगदाधारत्वे
ननिर्देशंमतिप्रायश्च्युतिभिः अतएवस्वंप्रकाशानंदरूपमद्वितीयत्वत् ११८६ अद्वितीयत्वमुदीकारायत्यजगदुपादानतामाह सर्वस्येति । कार्याणांकारणैरुपकारणादिभिर्वर्जितसंज्ञकार्यं
प्रेक्षामित्याह एतस्मादुरीपरूपादेवमाणादिकंजायतेइत्यर्थः ११८७ अन्तरमित्यादिकृत्वयंशोपितपदार्थकंक्षिप्रंरूपमितिपदार्थवोरूपपदेनैकत्वात्तद्वत्वात्कथंनयमितिदर्शयन्नाह एतदिने ।
एतत्पदार्थवैषयोक्तमाविशतिवागपार्थविषयापानित्याहयतीति ११८८ तदेवपठति अन्तरमितिप्रतिभिः । यत्परमंसा कीदृशम् सर्वरूपंविधापारत्वेनमहत्परिच्छेदातीतिदुरीपंनतदेवसर्वोतरेस्व
रूपंयत्तेरेवरूपंतेदेवद्वैतस्यस्वरूपमित्यर्थः ११८९ एतत्स्फुटपण्यत्वाद्वा नामदिति । नामदादिमूलंरूपंयत्कास्येमेकास्यपठितचेतुःसंमदीयवचनमात्रमितिज्ञानात्सगुलवचनंरूपस्यर्थः ११९०

उमासाधनस्य साक्षात्काराद्वारा मोक्षसाधनता प्राप्तिर्वादिता भूतिप्राप्तिरिति । भूतवीक्षितोपादानस्यैवावर्पणस्य प्रमाणिरूपेण सर्वोत्तरं श्रुतीनकमर्सीयदर्शितम् । तत्र साधनज्ञानानुप
रंवेति १२०४ यथाकालमिति । अस्ति कथं श्रद्धाम् १२०५ इति । अस्तीति कथं भूतिमिरूपदिव्यं राधापेयवर्जितं ज्ञानमुक्तोपायैः सुकृतैः करणस्य जायत इत्यर्थः १२०६ उत्तरा
कांसाभूतस्य यन्त्रे केदुरसोक्तविषयस्यासिनात्मत्वाभेदनिर्देशनमुक्तत्वात् भवेति । सावालोपमस्यैवः अन्तर्गतेनैव नारायणस्य प्रतिपदिकप्राप्त्यनिश्चयान्दोषप्राप्त्याप्यस्य मपि साक्षात्कृत

उमासाधनपरमेष्ठिप्रभुचतुर्भुजनीलकण्ठप्रशांतम् ॥ ध्यात्वा मुनिर्भच्छति मृत्योर्निसमस्तस्य सितमसः परस्तात् १२०४ यथाकालं हि वेदांतश्रवणादीनि मर्चदा ॥
कुर्वति च गुरोर्भक्तिपरमास्तिक्यमाश्रितः १२०५ एवं हि कुर्वतो नित्यं यत्नेन प्रबोधनम् ॥ अस्तीति निषेदायुक्तं जायते यदि हेरितम् १२०६ श्वेतकेतुर्हि सर्वज्ञो यती
नामप्रथमो हि सः ॥ विज्ञातवान् परं तत्त्वमात्मोपनिषदापि हि १२०७ तस्मादात्मैव विज्ञेयः परं संसेन सर्वदा ॥ अस्य मुख्योपमाचारो जघन्यो न्यः प्रकीर्तितः १२०८
इति ते कथितं सर्वं प्रष्टुं शक्तित्वाधुना ॥ परं संसाधनमेषूयः किमन्यच्छेत्तुमिच्छसि १२०९ इति श्री परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदात्मपूज्यपादशिष्येण संकरानंद
मगधवा विरचिते उपनिषद्ब्रह्मसूत्रपुराणे अर्धोपनिषत्सारावर्णिकाशे नामैकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

साधनेत्यादिशकैः परंतु सर्वज्ञातवाचित्वार्थः १२०७ तस्मादिति । अस्मिन् परमहंसस्य सर्वज्ञत्वविहास्य जाचारो मुख्यमावर्णकः अन्य एतद्विरुद्धस्तु अन्यः अपेक्षुत्वाद्देयः पर्थः १२०८ उप
संहरति । इति ते इति १२०९ ॥ उत्तरीयो बुद्धिमादृग्धासुरवचनरोचिरे ॥ समो देहितापिनामनमोक्षवदसुखे ॥ १ ॥ इति श्री चक्रवर्तिलकृष्णचंद्रात्मजवितारामसूरितनूजरायकृष्णस्य
श्रीविश्वेश्वरश्रमपूज्यपादानुगृहीतस्तुतस्मात्पुण्यकोशार्थस्य प्रकाशकस्य काव्यस्य भाष्यः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इत्यात्मपुराणे एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे द्वादशाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीमच्छाण्डिनमः ॥ ॥ नबोक्तिस्फुरेताम्यकैसिभिर्मन्त्रपद्मसिन्धो ॥ बासुदेवस्तनूदाभ्यंदादज्ञेनापिडाहते ॥ १ ॥ अस्माधैः ॥ नवःस्तुतिस्तदुपाभिककिभिर्वैदवचनेऽस्फुरिताविभाता ॥ यत्कैरा
मनावतारप्रवृत्तिभिःपादैःसर्वप्रसन्नदा ॥ द्वादशपेयनाःप्रभवोभक्तैराराध्याःकेसादादिसंज्ञाद्वादशविग्रहास्तद्वादशचरतीतदृषेणस्थितेतिपाठत् ॥ एतादृशीवासुदेवस्त्वपूर्वाःरात्र्यपमितिबंधकदुहितस्त्वंतमोद
रविति । 'इनःसुपेनृपत्पाव'इतिकोशात् ॥ द्वादशप्रभंअमरेनवसंस्फुल्लकचउच्यमानावस्थावकारोकारप्रकारांबिदनादकलास्तपद्मंवायासांतारुपायस्वसनबोक्तिःपणवस्तेनविभाता ॥ यत्कैः
स्पष्टैःप्रभववहुरवगहताहीनेभिःपदेनैमःमधुतिभिर्युक्त ॥ द्वादशभिरिनेःमधुभिःकेसादादिभिरादित्यैवापितिवच्यमपिडासमन्विता ॥ अस्माधैः ॥ इतिस्मृतेः ॥ तादात्म्यमापद्येतिपाठत् ॥ बासुदेवस्त्वत
नृमित्रमयावृत्तिस्तमोदरविति ॥ शंभुपत्ननवोक्तदाभ्याधरूपस्तुतिस्ततःस्फुरिता ॥ यत्कैःस्पष्टैःसिन्धोनेरन्विता ॥ वंदयेतसिजादीपात् ॥ इतिकोशात्बोक्तव्यस्तस्याधुःप्राक्भूताम्रविद्यापाम्भवेनुप्राये
वतगस्तुष्टेनतेनदत्तातस्यादेवआवेशेनप्रवर्तकमहादेवस्तस्त्वयुतिः ॥ यदाहोपीनपदुक्तिवचसाबासुदेवस्यानाराधयस्त्वमूर्तिर्मेहादेवाख्या ॥ द्वादशैःसंज्ञापादद्वादशमेकमाहुः ॥ इतिभागवतवचमस्कंधेद्रावत्यात्वे
नोक्तैः५६कारेऽनायिताममवदाचरतीतद्विहातृदेवतास्वात्तमोदरेदिति ॥ अथप्रमेयपक्षेण नवतृप्तिकोक्तिसात्त्विकामात्मकाव्येदविभाता ॥ यत्कैर्वाक्याभ्यामप्यारणजंतेसिभिस्तैर्जोबोःसह

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ कथाश्चित्रादमाःश्रुत्वाशिष्यःश्रद्धासमन्वितः ॥ श्वेतकेतोःकथांश्रोतुंपप्रच्छस्वगुरुपुनः १ ॥ ममवन्मवतारख्यातमितरातनयस्य
यत् ॥ ज्ञानंकौपीतकेस्तद्वादित्यस्यपहात्मनः २ ॥ सश्वेताश्वतरस्यापिकठस्यापिचतितरेः ॥ आबालादिमुनीशानायोगसंन्याससंयुतम् ३ ॥ आख्यानान्य
तिचित्राणिवहूनिनिविधानेच ॥ श्रुत्तानितानिसर्वाणिमयातेवदनादुरो ४ ॥ प्रजानांमुनयोवप्रकरणाक्रांतचेतसः ॥ ऊर्ध्वस्त्वामविज्ञानंवाग्देवश्चगर्भगः ॥ मी
मासाक्रांतचित्तानामुक्तवानधिकारिणाम् ५ ॥ करामलकस्यत्रब्रह्मात्माज्ञायतेनृभिः ॥ देहादिजडसंघातात्सर्वदेवविलक्षणः ६ ॥ श्रवणाद्यप्रवैराग्यंकाशुकस्यापि
जायते ॥ स्वदेहेन्यशरीरेचवित्रेकादशधारिते ७ ॥ प्रतर्दनस्यगमनंदैवोदासेर्मेहात्मनः ॥ योडुकावस्यैवस्वर्गोविजयश्चास्यधीमतः ८ ॥ इंद्रतोपिवरप्राप्तिर्दुर्लभा
याशरीरेभिः ॥ गार्ग्यस्यादिजवर्यस्यसंज्ञादोऽजातशत्रुणा ९ ॥ अश्विभ्यांचतयामंत्रद्रुभिश्चक्रयाश्रयः ॥ यत्प्रसंवात्त्वयावंशसिपर्वांससमीरितः ॥ स्त्रीपुंसयोरपि
श्रोयंविभिन्नोपिचक्रुश्चैव १०

स्तंभदा नृसाज्ञानमहारेप्रकथ्यक्रांतिकहादज्ञाकैवदाचरती ॥ द्वादशदेवाभ्यामप्येनापिडाहत्या ॥ बासुदेवस्त्वचरमात्रवस्तनूभिःसहस्रपात्रांभ्यामादर्यंहेदिति ॥ १ ॥ उक्तानुवावपूर्वकंशिष्यम
मंछंदोऽप्यश्रुयमोक्षमभिनपति ॥ कथावतिश्रुतिविप्रतिश्रोकेः । इतरातनयस्त्वतरेपस्य सश्वेताश्वतरस्यश्वेताश्वतरसहितस्यचतस्र ॥ वृत्तंतानांज्ञानपदेनसंबंधः ॥ योमेत्वादिज्ञानविशेषणम् ना
न्यतिरोहितंभूतुं १ । २ । ३ । ४ ॥ तत्रप्रथमाभ्यामप्यस्त्वानमनुवदति ॥ प्रजानामितिप्रिभिः । यत्रप्रथमदत्तारूपानेमुनयःप्रजानांदितापप्रहात्मज्ञानपुत्रुः ॥ गर्भगोवःप्रदेवश्चाविद्या
रत्नप्रायधिकारिणांदितायतदुक्तवानितिसंबंधः ५ ॥ अस्ति । यत्रविज्ञानेसतिर्लघातविलक्षणमात्माब्रह्मत्वेनज्ञापते ६ ॥ श्रवणादिति । यत्रप्रथमारूपानांश्रवणानंतरिदिवैकेनमननेनावधारि
तिसंज्ञिकामुक्त्यर्थसंबंधीरुपेवैराग्यंजायते ७ ॥ द्वितीयव्याख्यायन्माह ॥ प्रतर्दनस्येति । एतीषार्थमहा ॥ गार्ग्येत्येति । गार्गोबालाकिः ८ । ९ ॥ अनुयर्थमाह ॥ अश्विभ्यामितिडाभ्यां ।
अथप्रवृत्तिविशेषेरेविश्वंसांवावत्कथंयनुपमः ॥ यस्याशिभ्यांसहवात्स्वमसंवादिपवांशिविद्याःपूर्वस्थादीपाःपुरुषायप्रसूतथात्रीपुंसयोःसंबंधी पुनःकीदृशः ॥ कुत्रचिदभिन्नःपरस्परस्वरूपा
कारवाचकः ॥ कश्चिदंशेनुविधिश्चोविक्रपाकारवाचकइतिद्वयोरर्थः १०

११ संवत्सरादिपार्थमाह कथेति । द्विवारं जनकेन संवादः प्रोक्तः १२ अष्टमादिपार्थमाह कारणेति । नाचिकेतसंनयिकेतसः संवत्सरे १३ दशमपार्थमाह यजुषामिति पार्थमाह । व
रुणं प्रतीतिशेषः बह्वर्चवारान् १४ सर्वस्येति । वेनस्य वेनसंस्पर्शसर्वस्य वाः स्वात्मनः स्वांतर्पापिणो नारायणस्यानुभवस्तत्त्वानाम् । वेदेदीरं वाग्देवनपञ्चाशन्ननंदुकम् । तथासंन्यादि
साधनेः सहसंन्यासस्य साधनं सर्वोत्कृष्टत्वेनोक्तं परमं उच्चमपि हतिवायद् । तादृशमेव त्रेपास इति ब्रह्मा इत्यादौ वपुरप्यहं वाचस्तत्त्वसंन्यासस्य प्रकृत्या द्यादिभ्याः स्तुतेरिति पार्थः १५ अन्नं नराणां
पार्थमाह जाबाल इत्यादिना । जाबालाख्ये परमहंसे साख्ये जाबालस्येन ब्रह्मणि वेदेन च निषिद्धः समीरितः संन्यास एक एव न शाखाभेदेन भिन्न इति दर्शयति विशेषः । द्विकृत्वा नानाविधं योगं शरणं नि
मित्तैः सहितमुक्त्वा १६ गर्भोपनिषदीति । तथासंन्यासनिषदुक्तयोर्भोपयोगिपदार्थपरत्वेन प्रसंगेन वसिष्ठोक्तोपि कोप्युक्तः पौराणिकः पुरातनसंहितागतो योगोक्त इत्यर्थः १७ अर्पति । अष्ट

दध्यह्नाभर्तृणो यत्र शक्रस्याप्युपकारकः ॥ शक्रेण निहतः साधुर्धर्मोऽपि दुर्मारयोः ११ कथाजल्पाभिधामोक्तायास्तत्त्वस्य चाद्वैतैः ॥ शब्दोऽस्यापि च तेनैव भू
भुजा जनकेन हि ॥ द्विवारं तस्य संन्यासो मैत्रेय्याश्चोपदेशनम् १२ कारणेन पिमीमांसाविघ्राणां न्यासिना तथा ॥ नाचिकेतसमाख्यानं रेर्नानाविधैर्युतम् १३
यजुषां कृष्णतावपि भक्षणच्छेदेनादपि ॥ वरुणं पितरं तद्द्रुमोऽश्वगमनं बहु १४ गंधर्वस्यापि वेनस्य स्वात्मनोऽनुभवे रणम् ॥ सत्यादिमाधनेऽथे तस्माधनं न्यास
संज्ञितम् ॥ उक्तं परमं त्रेतस्तुत्या ब्रह्मात्मरूपया १५ जाबाले परमहंसे न ह्यस्या रुणिसंज्ञिते ॥ शाखाभेदेऽपि संन्यास एक एव समीरितः ॥ योगं नानाविधं पूर्वमु
क्त्वा पिसनिमित्तकम् १६ गर्भोपनिषदि प्रोक्तयोगस्येह प्रसंगतः ॥ वासिष्ठोऽपि च कोप्युक्तयोगः पौराणिको हि १७ अपि यो ह्यष्टतेनादेहमेव सुखिकाभिधे ॥
शाखाभेदे समुक्तः सर्वाणो तत्र पृथक् पृथक् १८ ब्रह्मोपनिषदि प्रोक्तं विदौ चाष्टतसंज्ञके ॥ नारायणीये च तथा गर्भोपनिषदि रितम् ॥ आत्मप्रबोधे केन ज्ञेयत्वात् न तच्च स
मीरितम् १९ संवर्तकाद्याः संन्यासे भवता प्रसमीरिताः ॥ पूर्वसंन्यासिनः सर्वलोकातीता महाधियः २० वैराग्यं तस्य कालश्च संन्यासस्य प्रकीर्तितः ॥ नानावि
धैरुपायैश्च विरक्ताश्चाधिकारिणः २१ संन्यासस्य विधिर्न्यासि मरणेऽपि स्क्रियापि च ॥ वेपस्तस्य तथा चारः कीर्तितो बहुधा त्वया २२ श्वेतकेतुस्तथा चान्ते सर्वज्ञो
यः प्रकीर्तितः ॥ पुरा ब्रह्मात्मविज्ञानमदितितन्माहिमा प्रभोः ॥ वर्तते कौतुवं श्रोतुं यत्त आश्चर्यकारणम् २३ भवता परमाहंसाः संवर्तकाः प्रकीर्तिताः ॥ लोका
तीताः श्वेतकेतुस्ते ज्वेव समुदाहृतः २४ सर्वज्ञोऽथाज्ञातां प्राप्तेन दोषेण धीधनः ॥ केनोपदिष्टं पुनस्तस्य ज्ञानं च कीदृशम् २५

तनादि संज्ञोपनिषद्वेधे भिन्नभिन्नशाखागतेषु उक्तोपायः सोपि पृथक् पृथक् वर्णित इत्यर्थः १८ ब्रह्मोपनिषदीति । तथासंन्यासनिषदादिषु पदसुपनिषत्संज्ञानं समीरितमिति १९ संवर्तकाद्या
ति । संवर्तकोऽत्रैव तारभूतः कश्चिद्ब्रह्मणस्तन्मभूतः परमं साहो कविलक्षणाचार्याः पूर्वापूर्वाभावादेव भवता कीर्तिताः २० वैराग्यमिति । तथासंन्यासोपयोगिनो वैराग्यकालाधिकारिणो
क्ताः २१ संपासस्येति । संपासविधिपशुतिवदार्थं यजुषोक्तम् । तस्य संन्यासिनः २२ अंकादानीं स्मरति । श्वेतैति । पूर्वाभ्यां स्यात्ते श्वेतकेतुः कीर्तितस्तस्य महिमा तस्य प्रभाव इत्यर्थं वर्तते
इति । यद्ब्रह्मात्मविज्ञानात्पुरापिसर्वज्ञः प्रसिद्ध इति । श्रोतुं कौतुवं वर्ततेऽङ्गतत्वादिपार्थः २३ एकदेशे पुनरपि भवतेति । लोकगीतान् सर्वलोकादीनां तीक्ष्णचित्तैश्चैव गणितः श्वेतकेतुः पुनः
कृतः समुदाहृत इति २४ फलितं यच्च अभिनवति सर्वज्ञ इति । सपत्निसंज्ञस्तदावस्थितिज्ञासां प्रयोजकमहत्त्वं कृतस्योपदेष्टा च कृतस्यैव उपदिष्टानं च कीदृशमित्यर्थः २५

एतदिति । स्वयम् २६ सुकवाचमन्त्रेणादयति इत्यमिति । अथिदंमपुनित्तःमेकारसकसम्बलनं पश्यसतपातेनच्छांदोग्येपुत्रपराकडेकीर्तितम् २७ आरमज्ञानात्पुर्वतःवैश्यजाभिमानि
 र्जनवस्तुतद्विद्वर्जयन्सकस्यपरायेत्येनमयाभ्युपगृहयति श्वेतितियोविमतिश्चोक्तैः । श्वेतकेतुर्नौमपुनिर्वासीवातापिश्रोर्नौलजजनेनकीर्तापरत्वावृत्तिर्कांतउपनयनकाल्येमुलपोधस्यनथाभूतोमतः
 मरतोऽसिक्तितोयोधुपभस्तकस्यः २८ क्रीडापरावदमर्तवृषभमुपत्यंभस्तुःयति मुक्तेरिति । स्वयंःयम् २९ । ३० पितुरिति । श्वेतवाशिदुषामतमाकृषिर्नामविदापोक्तवान् कीदृशः
 स्नेहयुक्तद्वयः श्वेतदसालोक्तनञ्चिचसोभयापः ३१ पितृवचनमभिनयति पुत्रेयेकाहस्यभिः । हेतुववास्वमविदेकस्तहेतुकात्पुत्रस्नेहापत्त्यमयमावाचलजिरोसिततस्नेहशोदशोरपथः ३२
 लालनादिति । यद्वितीत्येनीतिविदोवरंतिरसुरयं इति० सुतार्त्तनांलालनंहुदोचहेतुस्त्वाहनंमुपहेतुरिति ३३ नीतिवाक्यान्वेद्यार्थतः संयुक्ताति हेरिजीत्यादिना । हेतुलालनपरोमात्रापितरोवे

पुतरसर्वविस्तरतोवक्तव्यंभवतामुगे ॥ मध्यमास्तित्वययुक्तायमर्ततंसश्रितायच २६ इत्यंसंमार्थितस्तेनशिष्येणामेततेजसा ॥ गुरुभ्यांशोग्यकपिताकथाया
 हातिशोभनाम् २७ श्वेतकेतुपुरावालःपितृभ्यामुपलालितः ॥ अतिक्रांतोपनयनकाल क्रीडावंगतः ॥ आसीदशतवृषभनुल्योद्वादशवार्पिकः २८ भुक्तेक
 चित्रभुक्तेवाचलक्रीडारतोद्विजः ॥ मर्सेग्रन्वालकानन्यान्पटुशोपिचताडयन् २९ स्त्रियोविम्रांश्वपश्चादीन्संप्रयातिहृततथा ॥ बालपुत्रजनसर्वदुःखयत्रत्याशिशि
 तः ३० पितुःसर्वापमगमःक्रदाचिदिनयान्वितः ॥ आरुणिस्तापिताप्राहसुतंतस्वममीपगम् ॥ स्नेहसंभिरहृदयकिंचित्केशमुपागतः ३१ पुत्रवालयास्तुत
 स्नेहालालितस्त्वमयानया ॥ मात्राचतसतेनेमादज्ञाममिगतोपुना ३२ लालनाद्वयोदोषाःज्ञामनाद्वयोमुणाः ॥ शिष्यस्त्रीतनयादीनामितियतन्मृपानहि ॥
 ३३ वैरिणीसाचविज्ञेयामावायालालयेस्तुतम् ॥ पितापेचयतःपुत्रोलालितोनरकंजनेन ३४ आत्रिषर्षसुतमाताशिक्षयेच्चततःपिता ॥ तथापिमुहितोनित्य
 मागर्भजननाष्टमम् ३५ अतऊर्ध्वमदाचार्यःशिक्षयेत्तचकुत्रचित् ॥ आपोहशंततःसर्वेनिवर्ततेहिद्यौवने ३६ युनानंमित्रवन्नित्यंशिष्यंवाधसुतंचवा ॥ शिक्षये
 भ्रैवदंडेननीतिरेषासनात्तनी ३७ मातुःपितुश्चयःशिक्षामाचार्यस्यचनायधीः ॥ एहीयाद्यौवनेप्राप्तेसकेशंशान्तिदारुणम् ॥ इहराजादिजाभीतिर्यमजापरजन्म
 नि ३८ आचार्यपेष्टमान्णाशिक्षातावत्सदावृणाम् ॥ सत्यामपेचतस्यांसातस्याअकरणेसुत ३९

रिवाशोप्यो यतीलालनमपरोवेःसुतस्यनरकादिदुःखमिति ३४ शिक्षादण्डस्याज्ञाद भाविर्वमिति । दूतीपवर्षपुनित्ययंतमाताशिक्षयेत्तोजर्भोजननाहामटमवर्षपयंतंपिताशिक्षयेत् की
 दृशःपिता तथापिशिक्षांतरसत्त्वेपितृदिनःमंनिहितः ३५ ततोवोदशवर्षपयंतमाचार्यःशिक्षयेदित्याह अथपति । योवनेवोदशवर्षस्यवर्षस्यप्राप्ते ३६ ततोवाचिश्वेतवशिष्यान्नाजनपटितेत्याह
 युवानमिति ३७ शिक्षोर्षनेमुनस्यानर्थदंशयति मन्तरिति । क्लेशोनेकवपति इदंनि ३८ आचार्येति । आचार्योविद्वर्षकाशिक्षासदावृणामुचिता तस्यांशिक्षायांसत्यामपिपुरुषोत्तरेगान्
 क्षीयमानावाययिमाचार्यादिदुर्काशिक्षाजवश्यकीर्तितेनैः किमुतासत्तेहविभावाः अशिक्ष्यन्तेसुदंशोपमाह तस्यांशिक्षायांसत्यामपिपुरुषोत्तरेगान्
 तस्यैवपुत्रपुत्रमाज्ञापनददस्माकुलेमनुपपन्नवभातीतिद्वयोःसंबंधः ३९

भा. पु.

॥ ३ ॥

तत्रनामः पौरुषेयबुद्धिरेवमागम्यतस्केचित्त्वेनकथापाहेनतथाऽनुपपन्ननीपत्वादिप्राह पौरुषेयमिति । वैदिकाःपौरुषेयान्केवलपुरुषसमृत्तितांमार्तिनमन्वेनादिषेतेयतः पुरुषमतयो विपुलेनेत्यर्थमभिरुचरन्तात्पर्यः ६६ तस्याभमानत्वेनैकेमुक्तिरुपायंसूचयति यनहति । यतोमहात्माताकिकेपुमन्त्यःकपिलोबुद्धपभृतयश्चोपेसाभात्रेणपरिक्लिष्टदंतःपरस्परविरोधिनोतिर स्तपुक्तिकारणस्तदिपामप्रामाण्येषसविरोधवर्तिनम् यस्याविहलेकेविरोधेनेदनुगच्छोमेत्येकस्यापिमामागम्यनावधारयितुंशक्यमितिप्रतिज्ञास्यर्थः । तथाचद्वितीयःपक्षोभवद्विराजन्वनी यःपरान्तदात्तेनर्भवतांशुतावनाभासिनोदृक्करमित्याशयेनाह ततइति । तदाद्वैपौरुषेयान्बुद्धिसंस्तप्यन्त्याऽपौरुषेयान्बुद्धिरित्यनाम्येधुयोवेतिद्वयोर्थः ६७ । ६८ ननुनीपत्नस्यापि मध्यमपत्तंतर्भाविक्तहोराक्रमणादिप्राह संप्रदायादिति । यतःकाचित्कोट्यादिभिःसंप्रदायैर्वदन्मास्त्व्यापिभुत्पर्यनिर्णयेकारणमितिर्त्तनैकलक्ष्यं ततएवंविज्ञायतेयत्संप्रदायेसमाश्रितेसति पुंसोबुद्धि पौरुषेयमतिरेवसमाश्रितभवनतिनचापरंनचपौरुषेयमितिभिर्भाकिंचित्प्रमाणमाश्रित्यवकीत्यर्थः एदितमत्तांयदाविहःश्रुत्यथपियुक्तप्रमाणप्रमाणस्वंतदाश्रुत्यर्थेविपक्षितिनाकरित्य विजतिभावः ६९ ननुसंप्रदायपदेनलक्ष्ययास्वार्थलभ्योपपद्यतेतत्स्थनिर्णयसाधनतायाःप्रसिद्धत्वादितिर्ज्ञाते अथेति । तथाचतत्स्थनमध्यमपत्तंतर्भाविहतिभावः इमंज्ञांकारिदृक्किंभू योदर्शनमाशुद्धिर्भापयेनविशिक्षितातर्कोवावतिविकल्पाभिप्रायेणवृत्तइति सत्यापइति । कःकिंरुचः ७० तत्रनामः नदिभूयोदसंनेनकृतापृथिवीलोहलेखाविधिरपौरुषेयतस्याःप्रामाण्यप

पौरुषेयार्थिधनान्नमन्थतेवेदवादिनः ॥ विप्रवंतेधियोयस्मात्पुरुषेयाव्यवस्थिताः ६६ यतोमहात्माकपिलोबुद्धकाणादगौतमाः ॥ उत्प्रेक्षाबुद्धयोदृष्टाःप ररूपविरोधिनः ६७ विरोधेनप्रमाणत्वेनकस्यापीहवादिनः ॥ ततस्तदुद्धिसंत्यागादन्धाबुद्धिर्निष्ठेप्यताम् ६८ संप्रदायाद्यतोनेवकारणंभुनिनिर्णये ॥ संप्र दायेततःपुंसोबुद्धिरेवनचापम् ६९ अथचेत्संप्रदायोयंन्यायइत्यभिधीयते ॥ सन्यायःकोत्रसंप्रष्टाःकथयन्तिहवादिनः ७० पुरुषस्यधियाद्वैत्वाऽन्यायोनामा त्रकश्चन ॥ वर्णनीयःपृथग्येनसंप्रदायःपृथग्भवेत् ७१ अथचेतर्कउद्दिष्टोऽन्यायस्तंकययंविह ॥ अनुग्रहकरोयस्मान्मानानातर्कएवसः ॥ इतिचेतत्रकोना ममानानुग्रहैर्यताम् ७२ प्रमाणंचेत्स्वतोमानंतर्कस्तत्रकरोतिकिम् ॥ अनुग्रहमतोऽन्यनाज्ञेयचेत्कुरुतेकपम् ॥ मानानुग्रहकत्वंस्यातस्यतत्परमंस्थितम् ७३

तेरित्याशयेनाह पुरुषस्येति । अत्रापयतेपुरुषमतिविनानाग्यावस्वरूपवर्णयितुंशक्यंयेनग्यावस्वरूपभेदेनसंप्रदायवत्तःप्रथमपक्षाद्विषेतेत्यर्थः ७१ अथद्वितीयपक्षंतर्करूपंमकोराभांतिर स्मपि अथेतिद्विवादिना । यदितर्कोऽन्यायपदेनविशितस्तद्वानंशंवादिनःकथंभुत्तुपपादयंतु कुतोऽन्यायस्यतर्करूपत्वमितिपावन् एवंपुष्टेयंदीप्यपुष्टये न्यायोपिमानाभुप्रहायोपयस्यपदे तर्कोपिमानानुग्रहकत्वेनमसिद्धइत्यतःसत्यापस्तर्कस्तर्करूपएवेतितदातेइतिप्रकथ्याः तेनतर्करूपन्यायेनमानोपर्यनुग्रहःकिंरुचःक्रियतेइतिहकल्पमिन्त्यर्थः ७२ क्रियाप्राण्यनिष्पत्तिरूपग्रमुग्रहं तर्कामनस्यकरोतिर्द्विवापतिद्विपरिहाररूपंन्यायप्राण्यनंनरूपमितिचिकित्स्थनायःस्वतःप्राण्यपवादेसंभवतीत्याह प्रमाणमितिदाम्पां । प्राण्यपदेद्विप्राण्यस्वकर्मविषयकाग्रनल्लक्ष्णं तस्यनिष्पत्तिप्रमाणत्वेनतःस्वपमेवकरोतिपतःस्वतोमानंस्वरूपेणमानंभवति नदिदीपःस्वविषयसाधनेदीपांतरमपेक्षतेऽदीपत्वावसेः एवंप्रमाणस्यविषयसत्पदेनपरापेक्षायाममानत्वापत्तिः पदे वंतदातर्कोमानोपरिक्रमुग्रहकरोतीतिमाच्यम् यदिचमानविषयाद्विषयाद्विषयवत्तर्कोपेस्वविषयकरोतिहदापितर्कस्यामानानुग्रहकत्वंकथंस्यात् स्वतस्तस्यमानस्यतद्विषयभासनरूपंप्राण्यपपर संपरानंशत्वेनेत्कृष्टादिशक्तिस्तद्वेत्यर्थः ७३

अनेनाशपेनपिपाशेतकेतुंयतिनप्रबोधितमिच्छाह कृपमिषायेति १०० कारणाहिनीपातपरतायांतेनुप्रदंकेत्वेनवाचारंभयादिभामावेमः उपपत्तिमित्यनुभिः । कारणादेनेन
 त्कार्यवर्गस्वात्मनं कारणादेनवापयोजकंस्वसिद्धयेविशदीकृष्यायश्चावश्यमाणांयुक्तिपिताप्रोक्तवानित्यर्थः १०१ नामेति । इदंयत्तिरूपकार्येनामयेनानाममात्रं यतोवाचावा
 कृमात्रेभवारभ्यतेस्वस्त्वेनयवहिपेतन्त्यर्थनः शिष्टेपारभ्यते नहिमृदाघटआरभ्यहतिवक्तुंशक्यं तत्पृथग्वाशब्दात् कथंमृदाभूतेवारभ्यत । तार्किकाहिकपालमिन्नंघटंरपालारभ्य
 नुवतेइतिभावः तथाचतविशेषणेहीतिप्रायेणघटेयवहिपमात्रेनमृदेदोनामोपाविक्त्वेत्याह कारणादिति । कार्ययकारणावधिकभेद्विशिष्टप्रतीयेततत्तद्व्यामिश्रितंइदंभवतीयेन
 केवलमित्यर्थः तथाचनान्नएवभेदइतिभावः १०२ एतदृष्टान्तेनस्फुटयति कोवेति । वास्तव्यवार्थः यथापदभाष्यतांस्तंनुपपत्तयानिबुद्धिमानपिकःपदंविश्लोकपेअकोपितयानृ
 दादिकारणंतिव्यावित्वकोपटादकार्यविलोकयेदित्यर्थः १०३ तस्मात्कारणमेवसत्यमित्याह ततइति । स्पष्टम् १०४ कार्यस्वविवर्तनामेवप्रकटयति रज्ज्वायिति । स्पष्टम् १०५
 भवेयंभुतिःपारेणामहद्व्यभिषायाकारणवस्यःयतोकिविरोदादितिदर्शयन्प्रायेणामवाहंनिरसयति कारणमितिनंदभिः । यदिकारणंहीरद्विषयायेनपारेणमेतद्विनिर्दयैतव तथाचतस

इत्यभिप्रायवानश्चेत्केतुमारुणिग्नवीर ॥ दृष्टान्तप्रयतोविश्वकारणं ब्रह्मकेतलम् १०० उपपत्तिमिमांसादुःकार्यस्यासत्त्वसिद्धये ॥ कारणाद्व्यतिरेकेणमर्धत्रैवाति
धीधनः १०१ नामधेयमिदं कार्यवाचैवारभ्यतेयतः ॥ कारणाद्व्यतिरेकेणकार्यतद्व्यतीयते १०२ कोवापटगतास्तंतून्पृथक्कृत्वातिष्ठुदिमान् ॥ पटं विलोकयेत्
द्वन्द्वद्वित्वाघटादिकम् १०३ ततः कारणमेवैकं सत्यं युष्टादिकम् ॥ कार्यस्यादत्ततं यस्मात्त्राममात्रात्प्रतीयते १०४ रज्ज्वांफण्यादिकं यद्वत्त्वेवागंधर्वपतनम् ॥
सृष्टाप्रतीयते तद्वद्विकारः कारणेखिलः १०५ कारणं कार्यरूपेण विक्रियासुप्रयातिचेत् ॥ क्षीरं दध्यात्मना यद्वत्पुनराशंच तद्वजेत् १०६ न हि दध्यात्मताप्राप्तं क्षी
रं नाशविजितम् ॥ पूर्वबलभ्यते यद्वन्द्वद्वट्याद्यात्मतामिता १०७ ततो दध्नोऽत्रैव स्यात्क्षीरं साक्षाद्विकारणम् ॥ किंतु क्षीरस्य दध्नश्च तद्वत्स्थापि घृतस्य च १०८
कारणं पशुघासस्थास्तेजो ब्रह्मरूपिणः ॥ केचित्त्वदयवास्ते तुल्यं ते सर्वदेवहि १०९ मृत्पि होत्रयथैव स्यान्निमित्तं घटजन्मनि ॥ आकारवान्मृदोभिन्नः क्षीरं दध्न
स्तथा स्मृतम् ११० घटे जाते यथैवात्र मृत्पि होत्रैव बलभ्यते ॥ दध्यादौ च तथा क्षीरं कदाचिन्नैव लभ्यते १११

स्यत्वेन नोच्येतेति श्रावः १०६ परिणामिनाममेवैवैधर्म्येणाह नहीति । नेत्यावर्त्तते तथाच ह्यप्यात्मानं प्राप्तांसीरमविनहमिति च । यतो यदात्मानं प्राप्तामृष्ट्या पूर्ववदहम्पतेतत्तान् लभ्यते इत्यर्थः १०७ यच्च परिणामितद्व्यादानमेव न भवति कार्यानुममरूपस्योपादानलक्षणस्याभावात् किंतु कार्योकारभ्येदोषविधयानिमित्तमेवेत्याह तत इति । ततो विनामिस्त्वात्सीरदभ्रः साक्षादनुगतं कारणमुपादानाख्यं न भवति किंतु मुपादानमिति चेत्पृथिन्यादिभूतत्रयमेव पत्सर्वत्रानुमतेव च द्वैरुपलभ्यत इत्याह कित्वित्यादिना । येतेनो बभ्रात्मकाः केचिदवयवापासेनेन भवेयमभ्रमिच्छतास्तेसीरादीनामुपादानं वक्ष्यमाणैः कृष्णादिकैः सर्वत्रोपलभ्यमानत्वादिति द्वयोरर्थः १०८ । १०९ क्षीरस्पदधिप्रतिनिमित्ततां स्पृष्टवति मृत्पिबति । यथा आकाश विसेषसाक्षीमृत्पिबते, घटस्य जगमनि घटाकारभ्ये निमित्तमार्त्तं घटदसायामननुमत्वात् तथासीरदभ्र इत्यर्थः ११० परिणामिनाऽननुममनिदर्थयति घटेतावति । यथा घटोत्पत्तौ सत्त्वांमृत्पि कस्यानुममनिवत्सयादुपपुद्बवेसीरस्येत्यर्थः १११

आ. ५

५८

अथमापसाद्वितीयत्वादीकपदस्यामवास्तवत्वेनपरिहरति मायेत्यादिना । अथविनश्चिन्मन्त्राणि कारणावोपपादिकायाद्वितीयत्वेसंभाव्यमेतथापितस्यामायामोहितैरेवदृश्यतेनावास्त
 वत्वास्तथान्वयोर्यतेत्यर्थः १७५ तस्यामाययैववर्तनेदृष्टान्माद उक्तस्येति । यथास्माकंदिनमूलकस्यरात्रिरित्येवंलोकानुभवएकप्रमाणंतथाप्यायामप्यज्ञानुभवएवनेत्यर्थः १७६
 यथाचमेरुवरपार्श्वदातनिर्गुणैरात्रौमूढदृष्टानमसःस्थितिस्तथाप्यापि मूढदृष्ट्यापरमात्मनिस्थितेत्वाद् सःसंति । संस्मृतौविस्मृतौमूढदृष्ट्येनिपावन् १७७ विद्वदृष्ट्यातदभादमृदा
 इति नेत्रैरिति । अथात्मनिवीक्षणमहादाक्षजज्ञानंतरावितिशेषः १७८ वस्तुनःपरमात्मनिमायासंगभावंविज्ञापयति कालत्रयेपीति । स्पष्टम् १७९ अज्ञानायास्तत्पदार्थावरणे
 दृष्टान्तमाह तमइति । तमोमेधादिकंवाद्गुणानेत्राण्यच्छायाकायेसदृष्टिमानंरविमंडलमाच्छादयतीतिपथामसिद्धमित्यर्थः १८० एवमिति । एवमज्ञानांद्दुरितंफुल्लानामायासर्वदेव
 हीनेत्यात्मनिगीयतेइति १८१ फलिनमाह ततइति । ततःसत्त्वदोकोभमवानास्मैवासीन् तद्विज्ञेसदादिकंस्थूलंसूक्ष्मंविषमायायनासीन् यतएवाप्यात्रपरमात्मनिवस्तुनोनास्तीत्यर्थः १८२
 अथभ्रूत्यानिरासार्थोपमस्तमसःकारणवादिप्रतर्जयति एवंपवस्थितवृषभः । एवमुक्तविषयामर्षदंष्ट्रकालक्षेपेत्कारणत्वकल्पेपवस्थितेविशेषणमयानुसारितकलप्रमाणसंबादलक्षणे

मायायद्यपितस्मिन्स्याद्वितीयाकारणेतदा ॥ तथापिमाययैवैषावर्ततेननुवस्तुतः १७५ उक्तस्ययथारात्रिकूलकस्यप्रसिद्धितः ॥ सिद्धयत्यत्रतथामायामाय
 यैवप्रसिद्धयति ७६ सटसकिरणेयद्वतमस्तिष्ठतिरात्रिषु ॥ आनंदात्मनिमायापितथातिष्ठतिसंस्मृतौ ७७ नेत्रैर्विलोक्यमानेस्मिन्नुदितेगविमंडले ॥ तमोनदृश्य
 तेयद्वतद्वन्मायात्रवीक्षणात् ७८ कालत्रयेपितमसारूप्यतेनदिवाकरः ॥ यथातथायमात्मापिमाययास्पृश्यतेनहि ७९ तमोमेधादिकंयद्द्रुप्तोनेत्रविगोधिकम् ॥
 आत्रुणोतिसदाकाशेविमलंरविमंडलम् १८० एवमात्मनिमायेयंसर्वदोषविवर्जिते ॥ इद्विरोधाहेकुर्वाणामीयतेतत्रसाद्विज्ञैः ८१ ततःमदेवमगवानामीत्रान्यत्स
 दादिकम् ॥ नमायात्रयतोनेववस्तुतोविद्यतेत्रहि ८२ एवंव्यवस्थितेतत्त्वेकेचिद्वक्ष्येदेनः ॥ सत्तायाःस्थानकेऽसतामभिपिचंतिपांडिताः ८३ एवंवदंतःस
 तांविस्ततीवाप्यसतीचरा ॥ सतीचेत्सास्वयंतादृशूपात्रपरतोपिवा ८४ प्रथमेकोविशेषोस्याअसत्तायामविष्यति ॥ विधिप्रत्ययगम्यत्वेकंलंकुलधर्मतः ८५ वि
 धिवोधोपिजगतःप्रागवस्थानगच्छति ॥ असन्स्वयंकथंनामयद्गीयातामयंसदा १८६

नदेशीप्यमानेपिसतिकेचिद्ब्रह्मबोध्यतीतिनाःपंडिताःसत्तास्थानेकारणत्वत्सवेजसत्तामभिपिचंतिस्थापयंतीत्यर्थः १८३ एवंवदंतइति । कीदृशसो एवंवदंतस्तर्कयंतः एवंकथं इवविश्वोपादान
 तपावांभितस्तनांरसत्ताविपरीतावा आयेतस्याःसद्रूपत्वेकिंस्वयंस्वरूपमयुक्तंरंवापरतःपरपाद्यमंभूतपासत्तपकृतमित्यर्थः १८४ प्रथमइति । प्रथमेस्वयंसंस्वपक्षेअस्याःसत्तायाअसत्ताये
 सयाकोविशेषःस्यान्नकोपि असनायामपिस्वरूपेणसत्त्वस्यादितिप्रसंगस्यमतिरुद्धमक्षयत्वादितिपूर्वदलार्थः नचविधिप्रत्ययेनाऽस्तीत्याकारेणजगत्त्वविषयोद्विगमणत्वंसत्तायाविशेषः तस्यस
 तायामेवावस्थानस्यकुलधर्मवदृष्टसंकेतमात्रमयुक्तत्वेनासत्तायामपिमन्नेवापकाभावात् नहिदृष्टसंकेतःपरानसत्तायामपिविधिप्रत्ययंकुर्वाणात्रिरौदृशकस्तत्प्रत्ययस्यैयधिकरण्यादित्याशयेना
 ह विधीति । कुलधर्मतःकुलधर्मत्वेनवसिद्धनृवस्तुस्वभावात्तुरोवीत्यर्थः १८५ किंचमृष्टिपूर्वकालिकभावात्पसद्रूपत्वंविधिप्रत्ययवत्तेनापिदूरवत्तेपंतादीनामप्यद्रुपाश्रयाभावेनविधिप्रत्ययस्यैवा
 संबादिप्याह विधिवोवयति । विधेरस्तित्वस्यैवोपिद्विगतःप्राकाश्वतोन्नम्यतिप्रादुर्भूतःअतोर्विधिवोवस्तवामाकाशेस्वयंस्वयंकास्यवर्तमानस्तांस्तर्काकथंतामयेत्यर्थः १८६

परतन्त्राद्यदितीयपक्षेति त्वत्पदवति एतदिति । यदातदासायाःसन्धिपदानां पञ्चरात्रनाः कल्प्यातदाविपरायाः सन्धीषर्वात्रवापान्यासाकल्प्येतेष्वेकस्वनाम्नाः सताः विभक्तं व्यासाः संख्या
 तावत् तत्रावेदेष्वमुक्तैनास्वत्रकाचनसमाप्तिद्वये अज्ञाता इति । अस्यार्थः तास्वतन्त्रायां तासु वापुमप्येकानिदेवसंसासिद्धयेन सदाः यतः सर्वो मज्ञाताः कथेन पुरुषदावर्तमानानोपलभ्यत
 इति द्वितीयेपक्षेवोपमाह तदेव्यादिना । तत्र संख्यातानां सत्त्वानां मध्ये अतिशयः अस्याः कदोवेन विभेदाभावमप्युक्ताऽसंसासायाः पक्षेण मस्तसत्त्वात्थं नान्वर्तिनापि प्रवहारसिद्धातवः प्राची
 नावांसत्त्वानां कल्पनेऽप्यर्थमित्यर्थः १८७ किंवदं विभोपादानमृतासंसाकमेककृपाविर्विहारस्वभावाः कृपापरिणामिनी आयेतादृश्यामसत्त्वायाः कोविज्ञेयः अन्तेघटादिसंयमित्वाह एक
 रूपेति । आद्याएकरूपा १८८ किंवात्पक्षेयदाविनुरूपायाः सत्त्वायाः मास्वाकेमस्वेघटादोपितदामोस्तथावृष्टिहस्तासत्कालरूपकोविज्ञेयवत्त्वाह घटादिभिर्पित १८९ एकरूप
 रवपक्षेयसत्त्वासाप्यनर्तनदेवस्फुटयति प्रथमइति । प्रथमे एकरूपत्वपक्षे तस्मादसत्त्वपक्षेयस्यानिमित्तभावः १९० एवमन्तं भुतिवृत्तिमप्यसविरोधादियुक्तिभिः परिहृति इत्यादिबहुश
 इति शब्दोदसभिः । इत्यादि हुनैकजातमसतः कारणवसिद्धयेयवद्विजेताद्विधं मव्याहृत्यर्थः १९१ इत्येकधर्मित्वाकांक्षापामाह भसतवत्त्वादिना । मृष्टाद्यो असतः कारणरूपकार्प

परतन्त्रेदमंख्याताः सतास्तास्वत्रकाचन ॥ सतामिदयेतसंख्यातावाज्ञातास्तत्रचांतिमा ॥ उक्तदोषपरिग्रस्ताव्यर्थमध्यमेकरूपनम् १८७ एकरूपापिसतेय
 मथवानेकरूपिणी ॥ आद्यासाऽपत्तयातुल्याद्वितीयाचघटादिभिः १८८ घटादिभिः समानाया जगतः प्रागवस्थितिः ॥ यदातदाऽपराद्धं किंस्वेव घटादिभिः ८९
 प्रथमेनामभेदोयज्ञापितः सदसत्त्वयोः ॥ एकरूपयतोऽसत्त्वमस्माभिरिहकीर्त्यते १९० इत्यादिबहुशोऽयंदायेवदतीहताम्प्रति ॥ पृच्छामदमेवाद्यप्यंशितं मन्थक
 पिणः १९१ असतः कारणात्कार्यमस्यातदथवाप्यमत ॥ असतः सदभूतपूर्वेयदितत्रहुतोऽधुना ॥ भवतीतिवदस्वत्रकारणतन्निगमकम् १९२ असतस्त्वमदेनेत
 ज्ञायतेन कदाचन ॥ वंध्यापुत्रान्नेरृग्भवेत्कालत्रयेपि १९३ ततः कार्यसदेवस्यात्सर्वथासर्ववादिनाम् ॥ सतश्च नासतो जन्मकथंचिदुपपद्यते ॥ ततो नैकल्पः
 सकलोऽव्यर्थपुत्राव्यादिनः १९४ अपिसतास्वयं सतायदाप्रोतितदानकिम् ॥ दूषणमतिवर्दीनदूषणन्यायवेदिनाम् १९५

सदृशं वाऽनृतमसद्वंध्या आद्येऽनुमापि असतोऽविद्यमानात्कारणान्तरादेस्तत्सदृशं वादिकुतोनभवतितापतेहन्वत्रिषामर्ककिंकिदृक्त्वमित्यर्थः १९५ एतदेवस्फुटयति असतस्त्विति । एत
 र्कापि सत्त्वमसतः सकाशमज्ञातयेवथावंध्यापुत्ररूपाः कारणान्तरेपुनरैव नमानं भूतं तान्त्रयेविदजायतेत्यर्थः १९६ तथाचप्रमाणमप्येनमप्यस्यविरोधाद्वाधितं भवतां म्रतमिरयाह तत
 इति । ततोऽनुभववत्त्वात् असतः कार्यवत्त्वादिभूयैवदशतत्त्वादिनीयकोटिरपि निरस्तेत्याशयेनाह ततोऽनिरूप्यः सकलइति । ततोऽनुभवविरोधात् स्फुटमप्यत् १९४ अयतोर्विक
 र्काप्यप्यसतान्नोपाप्येतिहरति अवोत्पादिना । किं सत्त्वायाः स्वरूपेण वसत्त्वसिद्धीकोदोषः ननु असतायाः अपितथासत्त्वावस्थितिर्युक्तमिति चेन्न असत्त्वत्वादिप्राह मतिवर्दीति । व्यायं
 र्वंध्यावद्वान् नप्यविदनिमयोक्तं तान्तियेतर्ककुत्रास्तेषां वादिनां दूषणयोग इति मतिवर्दी संसत्त्वसाधयेदप्यार्षादप्यदन्त्यस्योत्तरस्याभिधानं न संमतं एतादृशस्योत्तरस्याप्यभावात्तत्सत्त्वया
 देवेकिंप्रमाणः वा इति भावः १९५

श्रेयस्कार्मैरुत्तेषां तार्किकाणां मत्तदूरतः परिहृत्य साहचर्येण स्वस्वरूपपरिचयं कलमेव विधाय कारणात्तत्तत्प्रमाणित्वाः अस्तेरा मिति २०४ असत्कारणत्वं तु यत्प्रमाणितमित्याह अस्तइति २०५
 सार्धं यत्समकलत्वाच्च सत्कारणं विज्ञेयमित्याह कार्यमिति । स्पष्टम् २०६ अथ सतोऽद्वितीयत्वविज्ञादीकरणाद्यश्रुयुष्मत्साम्यं श्रुतिप्रमाणमभिनयति यथेवादिना । तदद्वितीयत्वेन वर्णितं
 सत्त्वं यथासमग्रं तत्समृद्धदमृतं तत्कारणं भूतं तत्सर्वभेदहीनं तत्समं कर्म एवमाश्रितं यत् कीदृशं वस्तुतः सर्वसामान्यपाऽसंपृष्टमपि कल्पितं सर्वभेदेन मायावदित्यर्थः २०७ एवं यमित्याकांक्षायामाह
 बहुतेति । अर्धव्याख्याभवेयं यत् स्वयमेव प्रजापेयपकरणेनानाभेदेनैव मलमेवं यतो जगत्सर्वभेदबहुभावीभवेमाप्यथा तत्तत्सर्वं २०८ तैत्तिरीयश्रुतं यथा काशाश्रुतं संहारहा इत्य
 मिति । न केवलं सर्वभूतमृष्टेः प्रजेवोक्ता काराश्रितं नमकरोत् किंतु पंचैकभूतमृष्टेः प्रामाण्यात् २०९ एकेकेति । कीदृशं तत्सत्त्वं एवं बहुधास्यामित्याद्याकारविहितं पूर्वकंपर्येकभूतरूपतांगतमित्यर्थः
 २०० तदप्यकृतं चोदितं भूत्याकांक्षायाः मृष्टं न भिद्यते प्रयोजकमाश्रयं वर्णयति आकांक्षमिति । वातेदूरवर्षे चोदने उपयुक्तयोर्दोषाकांक्षयोः मृष्टिभूतेऽप्यनुपदेन शिष्याणां स्थूलां बुद्धिं स
 माश्रित्याश्रुत्याश्रुत्याश्रित्यवृत्तकरणमेवैतदिति वाच्यमित्यप्यते अस्त्येजः प्रवृत्तीनां प्रयागमेव मृष्टिके विद्वद्वचः २१० । २११ तत्प्रक्रममाह तेजइति । अस्त्येजः प्रयमं तेजः सृष्टात्तदनु

असत्तेपां चोनेयस्वीकार्यवेदवादिभिः ॥ किंपु पूर्वोक्तमेवात्र कारणं साद्विरोदितम् २०४ असत्कारणात्कार्यं यद्यस्माच्चैव जायते ॥ तस्मात्सदेव विज्ञेयं सतः कार्यं
 स्वकारणम् २०५ कार्यं हि ज्ञायते लोके कारणज्ञानतः मदा ॥ सर्वस्य जगतश्चेत्कारणं सत्यं कीर्तितम् २०६ यथा जगत्समग्रं तत्सृष्टं सतथा गृणु ॥ सर्वभेदविहीनं
 तद्ब्रह्मैव समर्चितं यत् ॥ मायया परिगृह्यं तदगूढमपि सर्वदा २०७ बहुधा स्यात्प्रजापेयस्वयमेव यत्ततः ॥ जन्मनो बहुभावीभेदविध्यति न संशयः २०८ इत्थं विचि
 त्यभूतानि पंचतः समृजे क्रमात् ॥ एकैकभूततां प्राप्तमेव मेव विचिंत्य च १ आकाशश्च तथा नायुः पंचीकरणकर्मणि ॥ उपयुक्तैस्ततो हि वातौ श्रुतिः सृष्टि मज्जीत् ॥
 तेजो च श्रोत्रात्मना मेवाश्रित्य त्वरणकाम्यया २१० स्थूलां बुद्धिं समाश्रित्य त्रिवृत्करणमीर्यते ॥ सत्येव पंचीकरणे शिष्याणां समनुग्रहात् २११ तेजस्तदनुनीगाणि
 तान्यध्रं भूमिशब्दवत् ॥ सृष्ट्या च भूतसर्वत्र ब्रह्मतत्त्वं स्वरूपवत् २१२ इदानीमपि संतापादृष्टिं त्रंतो भवेत् ॥ आदौ यत्तत्त्वं तदेकमेकस्य कारणम् २१३ तेजो
 वज्रात्मकं यस्माच्च यमेवैतत्कारणम् ॥ बीजाभितत एतानि प्रोक्तानि त्रीणि देहिनाम् २१४ जरायुजं भूतजातमादावेव प्रजायते ॥ स्वेदजं च तत्स्वेकमुद्भिज्जां
 च जं पुनः २१५

दर्शनं तैत्तिरीयसूत्रात्तदनुत्तरं तैत्तिरीयपरनामकमर्थबहुतात्तादात्म्यं प्राप्तमश्रुतित्यर्थः २१२ सत्येव पंचीकरणकाम्यया इदानीमिति । यत्तत्तेजो ब्रह्म सत्यं त्रयां तर्गतं तमेकं यथ
 मेकस्य रूपं स्योत्तरस्य कारणमभूत् तत इदानीमपि संतापादात्तापिशयादृष्टं तदनुत्तरं तत्त्वमाश्रित्यैव पुनः कल्पित्यर्थः २१३ वेदबीजानां जरायुजादिशरीराणां त्रिविधं दर्शनं नापि परस्परं तगतः कारणत्रय
 अवधार्यमित्याकारं तृतीयकं हि कायवास्यस्यार्थमाह तेजो वज्रात्मकमित्यतिश्रुतिः । यस्मादस्य जगतः कारणं तेजो ब्रह्म तस्मै त्रीणि रूपेण वक्ष्यमासीत् तस्मात्कारणत्रयमवमनुस्यैव तानि वक्ष्यमा
 णानि शरीराणि बीजाभिततं त्रिप्रयोजनकारणानि त्रीणि त्रिविधानि संज्ञानां त्वर्थः २१४ तानि जगत्पति जरायुजमिति । जरायुजाख्याशरीरेजानिः पथमं शरीराणां बीजं तस्य पथमत्वं
 यस्मात्पार्श्वे तदपि काजत्वेन तेजसात् ततः स्वेदजं द्विविधं जायते तस्य द्वे विधेयमुपवादयति एकमित्यादिना । यदेकं सत्कारित्वं स्वेदजमुद्भिज्जां भवति अयं पूजादिरूपं त्वं तद्वत्तदभावद्वारा जाय
 मानावदित्यर्थः तथा च स्वेदजस्योद्भिज्जां बीजाणां पथापीममात्पथाधिवाच्यां संसर्गभवाज्जरायुजां तदोद्भिज्जां पथानि त्रीण्येव बीजांतीति पक्षश्चेत्तदस्य प्रतिभावः २१५

अथाहंकाराद्यत्रिचिद्विधाभासरूपेण पुनः प्रवेशेष्टां तमाह यथेति । यथात्मपुरुषस्य जीवनेन च द्वाभ्यां चानुपपन्नाः शरीरे सामान्यरूपेण प्रवेशांतीकारेण जागरेण जाग्रदवस्थया अभिन्नोक्तं हंकारादिचिद्विषयस्य विशेषतः प्रवेशः स्वीक्रियते इत्यर्थः २३५ इति तिर्यगेत्युच्यते । तेजोवज्रेति । सापरमात्मसंज्ञा देवता जलितवद्वयमात्रेण कारमात्रेण च न कृतवती २३६ आत्मोचनमभिन्नमिति अनेनेति । अनेन साक्षात्परोक्षेण स्वात्मरूपेण स्वकीयपुद्गलरूपेण कीदृशेन ओवस्थेन आध्यात्मिकसंबन्धेन जीवानुपविष्टेन जीवरूपेणापिष्ठानभूतेनेति यावत् पुनः कीदृशेन अविशेषतः एषु भूतेषु तस्मान्नमहंकारादिविशेषप्राप्य जीवरूपतः जीवधर्मप्राप्तेन अभूना अस्यैव विवरणं मृष्टमिति । इमांस्तेजःप्रभृतिस्त्वणादेवताः स्रष्टास्तेजःप्रभृतिभूतानां प्रकृतेः प्रविष्टाः सन्ति अहंकाररूपेण स्वेतद्वयं विविधं स्पर्शं चक्रवाणि कुर्यात् तस्यान्तर्यामि रूपयोः स्पर्शकण्ठस्यायं स्पर्शश्चाप्युपयोगेऽपि मयानुसंयीयते इति दृष्टारंभः । अत्र जीवरूपानुपवेशे विना अहंकारमन्वाभियानसाम्यं न कर्तव्यमिति व्यवहारः । केवलेन परमात्मनो प्रकृत्यस्तत्तद्वृत्तिः व्याकरणकर्तृत्वं तु विभक्त्यैः परमात्मन एव संज्ञा मूर्तिरुक्तिमिदं त्रिवृत्तुर्वैत उपदेशादिति सूत्रादिति बोध्यम् २३७ । २३८ सत्त्वोपायविकृत्यकरणरूप इत्याह तेजोवज्रात्मिकास्ति महति । त्रिवृत्तद्वयं त्रिवृद्वाह्यं यमनं भवतीत्यादिभिरुक्तिप्रयोगेन संसृष्टा कथं नुपति वादकादवस्थदर्शनादेविकया कांसावेदिनेव पूर्णं इति मया नुक्तं । एषां दर्शना

यथाशयानः पुरुषः प्रविष्टोऽपिकलेवरे ॥ विशेषतो जागरेण प्रवेशमधिगच्छति २३५ तेजोवज्रेषु तद्वत्साप्रविष्टापि च देवता ॥ जीवात्मना विशेषेण प्रवेशार्थमर्चयति २३६ अनेन स्वात्मरूपेण जीवस्थेन विशेषतः ॥ अत्राधुना मृष्टिमुपविष्टा जीवरूपतः ॥ तेजोवज्रात्मिकाः सर्वा इमास्ति स्रोतःपि देवताः २३७ विविधं च तथा स्पर्शं चक्रवाणि ॥ नामरूपं द्वयं चेतदुपायस्तस्य भाति मे २३८ तेजोवज्रात्मिकास्ति स्रोतः तेषां देवताः ॥ एकैकं कृत्वा प्येतान् वधानवधापुनः २३९ तासु प्रविश्य चैवं हि स्यातां स्पर्शेऽभेदोऽपि ॥ नामरूपे ततः सर्वजगदेतद्विप्यति ॥ इति सांख्यस्य सारं स्वचितितमथाकगेन २४० मृष्टिमेवं स्वरूपं त्रयत्रित्वकरणरूपिणीम् ॥ प्रोच्य कारणरूपत्वं त्रुं कार्यस्य सोऽवदत् ॥ उदाहरणरूपेण बन्धादीनां चतुष्टयम् २४१ सर्वहिलोहितं रूपमग्रे वात्र निश्चितम् ॥ अपांशुकंतथा कृष्णं प्रथिव्याः परिकीर्तितम् २४२ बन्धैस्त्रयं चंद्रमासि विपुस्त्वपि यथा पृथक् ॥ रूपत्रयस्य करणादभ्यादिर्नोपलभ्यते २४३

कर्तृत्वोपायविकृत्यकरणमिदम् तथाहि । यत्वेकं भूतत्रयं त्रिविधं विभज्य सर्वेषां तृतीयां सांख्येया विभज्य सर्वप्रभेदं लभेत् । इत्थं कृते वरकीयभागद्वयं सर्वं भागलभ्यं च मिद्वयति । अविभक्तं प्रथमं द्वितीयं भागं परोक्षं तृतीयं भागं तत्परोक्षं विविधं । अत्राधुना युक्तं यत्तरे चैकादशोक्तं सर्वं त्रयम् । मृष्टाभ्यां स्तुता सुतिसुप्रवेष्टा सुप्रविश्यमात्ररूपयोः स्पर्शकण्ठस्यायं स्पर्शश्चाप्युपयोगेऽपि मयानुसंयीयते इति दृष्टारंभः । अत्र जीवरूपानुपवेशे विना अहंकारमन्वाभियानसाम्यं न कर्तव्यमिति व्यवहारः । केवलेन परमात्मनो प्रकृत्यस्तत्तद्वृत्तिः व्याकरणकर्तृत्वं तु विभक्त्यैः परमात्मन एव संज्ञा मूर्तिरुक्तिमिदं त्रिवृत्तुर्वैत उपदेशादिति सूत्रादिति बोध्यम् २३७ । २३८ सत्त्वोपायविकृत्यकरणरूप इत्याह तेजोवज्रात्मिकास्ति महति । त्रिवृत्तद्वयं त्रिवृद्वाह्यं यमनं भवतीत्यादिभिरुक्तिप्रयोगेन संसृष्टा कथं नुपति वादकादवस्थदर्शनादेविकया कांसावेदिनेव पूर्णं इति मया नुक्तं । एषां दर्शना

एवमुक्तेतः सोऽपि पञ्चमात्रं व्यवर्जयत् ॥ अत्र प्रपञ्चात् आत्म्यपितुस्तत्त्वोसमीपतः २६८ ऋचो यजुर्ऋषिसामानि सार्थानि वदपुत्रक ॥ एवं पिता तत्तनयं प्राह स्व
स्य समीपम् २६९ सुत्क्षाममानसं सोऽयं किंचिच्चिंतयन्नापि ॥ प्रतिपेदेऽप्यधीतं वदुर्मेवाहियथा तथा २७० पितरं तत्पुत्रायं प्राहा कोऽनेन संयुतम् ॥ न तानि
माति यद्दृष्टं ननु तात सुशिक्षितम् २७१ भाग्यक्षये यथा पुंसो मेव आराधितो बहू ॥ तद्वच्च निष्फलं ज्ञातमधीतं मे पुरा मवत् २७२ एवमुक्तः पिता प्राह सुतं सुत्क्षाममा
नसम् ॥ अज्ञानतत एवैतत्संज्ञास्यसि सुव्रत २७३ महतोऽबलसोऽबन्धेऽयं यथ न परिक्षये ॥ स्वद्योतसदृशो गारः कश्चिदेकवशिष्यते २७४ न तेन पूर्ववत्कार्यमहा
काष्ठस्य स्यटि ॥ दाहादिजाग्रते किंचिद्वधा तद्वत्वापि हि २७५ कलामात्रं स्थितं चेत् किंचिन्नेत्राधिमच्छति ॥ अत्रे न रहितं तस्माद्बुक्कामा मे हि पुत्रक २७६ इ
त्युक्ते भोजनं कृत्वा पूर्ववत्पितरं पुनः ॥ आगतेनाथसंपृष्टं सर्वेषोऽभ्यभाषत २७७ पिता पुनस्तथा हेदं व्यतिरेकानुधारिणम् ॥ अन्ययप्रसिपच्यर्थं न हि दृष्टांततः
पुनः २७८ स्वद्योतसदृशो गारश्चितः शुष्कैस्त्वणैर्यथा ॥ ज्ञनैः ज्ञनेदेहैस्त्वर्बुष्कमार्द्रं च संचयम् ॥ महातमपिकाष्ठानामाधिक्यं प्राप्य दाह्यतः २७९ एवं ते मान
संशिष्टं कलामात्रममृतम् ॥ आहारग्रहणादीदं सर्वज्ञं पुनरप्यमृत २८० अत्रात्मकं मनस्तेन भवताप्यनुधारितम् ॥ अम्ययश्च तथा प्राणस्तथा ते जोमयी च वाक्
२८१ एवं विज्ञाततत्त्वार्थान् कृपाणमनसामपि ॥ पुनः पुनः पिता प्राह स्वत्मानो बोधसिद्धये २८२

ग्वयस्वमीयनायपितापुनरिदमाहेत्यर्थः २७८ सद्योति । यथासुखोप्यन्तःशुष्कतृणैः संशोभितः सन्ततैः समैर्दोस्तोदत्तभोजनप्रयुक्तमाधिक्यमाप्यमहांतमपि काष्ठानां संबन्धसर्वशुष्क
मार्गवत्तद्वदित्यर्थः २७९ पृथगिति । एवमेतन्मनसोप्याहारोपविभक्त्यसर्ववेदनशक्तिः प्रादुरभूदित्यर्थः २८० कस्मिन्नाह मन्मात्मकमिति । त्वहम् २८१ एतावतादितौपलभ्यमानस्तत्पदा
यैः सोऽपि तोऽधतस्य प्रत्यक्षत्वं वदार्थतां बोधयितुं महालङ्कारादेः श्रुतिबंधस्य प्रवृत्तिः । अत्रात्मनः प्रत्यक्षवेदांतेषु त्रेषां बोध्यते विदाभासविद्यत्वेन देहाधिष्ठानत्वेन ईदृशवर्गाधिष्ठानत्वेन चैति तत्र
प्रबन्धप्रकारं श्रुत्वा शङ्कनिवृत्तं तेनोपपन्नं तं विज्ञापयति । एवमिष्टादिभिर्वैशक्तिकोक्तैः । श्वश्रुकविषयाविज्ञातस्तत्त्वमूतस्वत्पदार्थविषयेकभूतोर्धोदधिर्नोपादानताप्रयुक्ताद्वितीयताल्लभ्योयेन सतथा
संपूर्णमतिश्वात्मनस्संबन्धार्थस्मृत्यस्य बोधः शुद्धिस्तदर्थेयिता । अत्रालङ्कारः पुनराहेत्यर्थः २८२

उक्तविचारमपसंहरन्नेहसंयानाधिष्ठानत्वेनसदस्तुनान्तरत्वमभ्यासादिनाप्रोपवासधर्मेनश्रुत्यादांर्त्तनिरूपयति एवंमुक्तिरितिहासप्रतिः । यथेवंमुक्तिरित्यपेक्षयादिभिःस्युनाप्रनोदारेण
नंदात्मसंवत्तचमप्यविवक्षयतिविवेकयवोपरूपपदशान्तिचेननिरूपिता एवंविधाअप्यापिस्वप्नजामरणरूपाअवस्थामासिन्हापितकुर्यादतल्लालितपात्रोपेत्यर्थः ३०२ अज्ञानायेति । यत्र
योःस्थूलसूक्ष्मदेहाभिधानशालिगोर्जागरणायवस्थयोरप्यमनंदात्मापुमान्जिनापिसदृशनामहीनोपशनायेत्याकारकमुद्वेग्याकारकंयनावाप्रोतिपूर्वोक्तस्वपित्तीतिनामवदित्यर्थः ३०३
अनयोनामनेरात्मनिसंबंधेयाणउपाधिरित्याह आत्मनइति । असंपातेहृदयमानासुधातुषाचात्मनःमदासासाअविद्यतेकिंतुप्राणस्यैवतेविद्येतेहृदयास्तप्राणउदरगतमन्नादिकेनयतिनाडीहारा
सर्वेभेदपुत्राणपति देहस्यातस्तत्त्वज्ञानशान्तवान् ननस्मादुपेयमनोदकयोर्भाषकस्याल्लाघने अतोऽज्ञानापरहितउदकनापयस्याकारकंनामद्वयंनिधाननअज्ञानायाउद्वेग्याकारकंस्वप्नाणस्यपु
रूपेनामभवतिप्राणद्वाराचात्मनोभवेत्तद्विद्वद्वेग्यः ३०४ । ३०५ अज्ञानायापदेकमसंयमनमनपदीमिति सुषुप्तप्राणस्यैवत्वाभिप्रायामुल्लेखनामकत्वेप्यज्ञेयतेर्येसामागेणनमकत्वमवदतीत्युक्त
मज्ञेयतेनामनोभुल्लेखेदपाह अज्ञनइति । अज्ञनस्यकर्मणुत्तरपाऽस्मिन्त्यभितवस्यमननंतस्यकर्मणिकारक्युद्धकाभिभवतिद्विदवकत्वात् चीतस्यद्वयस्यमनंतस्यकर्तृनुतेजाभवति ते

एवंमुक्तिरित्युक्तेःसमीपस्थासमीरिता ॥ अस्थान्यापिमनसालताऽनंदात्मनोस्तिहि ३०२ अज्ञानायेतियप्रायमुद्वेग्येतिचतद्वयम् ॥ नामावाप्रोतिनिर्नामा
स्वपित्तीतिथयापुमान् ३०३ आत्मनोनतुधानापिपिपासाऽद्वात्रविद्यते ॥ किंतुप्राणस्यसप्राणोनयेदन्नोदकेकचित् ३०४ देहस्यातस्ततोयस्माप्रायकस्तद्व
योरपि ॥ तस्यैतन्नामभेदेयंतद्वाराचात्मनोभवेत् ३०५ अज्ञनस्यात्रकर्तृणिनयनस्योदकानिहि ॥ तेजःपीतस्यतेनेतच्छब्देतेक्रीतितेउभे ३०६ गवाश्वनाय
कायद्वतददेतद्वयंस्मृतम् ॥ अज्ञानायेतिसंप्रोक्ताआपस्तेजःसर्मारितम् ॥ उद्वेग्येतिचतद्वारानंदात्मापितयेयते ३०७ शरीरप्रथमंकार्यस्थूलमुक्तंमनीषिभिः ॥
अन्नंक्षीयंभूमिभ्यतृतीयंपरिकीर्तितम् ॥ आपश्चतुर्थंतेजश्चपंचमंपरिकीर्तितम् ८ सहुक्तंतेजसोमूलमपातेजस्तथेतिरितम् ॥ आपोभूमेश्चभूमूलमस्यपिप्रकी
र्तिता ॥ अन्नंदेहस्यमूलस्यात्सर्वकेशकस्यहि ३०९ देहायाअंकुराःप्रोक्तामूलान्यन्नादयोपिच ॥ सदंताःस्तनुनिर्भूलंजातंत्वंफुल्लिगतः ३१० सर्वेषामपिमृता
नांभौतिकानांचनस्मृतम् ॥ उत्पत्तिस्थितिनाशानहितुस्तैस्तुविवर्जितम् ३११

नप्रवृत्तिनिमित्तेनउभेअज्ञेयसीमत्तच्छब्देउक्तनामकेवोपदेष्टव्यः ३०६ एतच्छ्रुतहृदयतेनस्फुटयति मवापेति । यथालोकेमवांवेताहोमीनावाहिकर्मण्यथंनानाप्रोपयतेमनंतारस्तुमन्थनाया
हिततथाआपउक्तचित्तेनअज्ञानायेतिनामप्राप्तीकादावकत्वात् तथातेजस्तुउद्वेग्येऽप्युक्तंशेषकत्वात् तद्वाराअज्ञेयोनिरूपितपरंपरपात्वात्मापितद्व्यासेनतथाउक्तनामकईपेतेद्वयर्थः ३०७ अ
भ्यानामप्यादेहस्यभौतिकत्वमिति सुचनद्वारासतःसर्वोत्तरवंधयथाकोषितंतथादर्शयितुंकार्यकारणपरम्परारंभयति शरीरमितिहासां । प्रथमादिसप्ताहानक्रमापेक्षया तथाचशरीरस्यकार्य
त्वमथमंभुदावारोऽपीयंतस्तत्कारणस्याजस्यतस्तद्वेग्योःपृथिव्यास्ततोऽपांततस्तेजसइत्यर्थः ३०८ सप्तकमिति । तस्यपंचमकार्यस्यतेजसोमूलकारणानुसङ्गमुपार्कतचेजस्तुजलस्यजलंभूमे
र्भूमिरस्यस्यस्तनुजन्तेजोभ्यांपरिभाषणीतंदेहस्यमूलमित्यर्थः ३०९ उक्तपरंपरायाःकल्पाह देहायाइति । देहादिरूपादिकारणंभूतत्वेनोक्ताःश्रौतश्रुतगपदेनेतिशेषः अन्नादयःसत्ययताःपद
धौस्तुमूलत्वेनप्रोक्ताः एवंसत्रियथालोकेमंकुररूपान्येनमूलमनुमीयतेतथादेहादिलिखेत्तत्कारणमपिचमृत्तद्वस्तुनिर्भूलंकारणपरंपरापर्यवसानमभूमिभूतंमनीषीत्यर्थः १० एवंविधोपादानत्वेनस
र्वविरत्वंसतःसिद्धमितिहोयति सर्वव्यापिति । सर्वेषामुत्पत्तिहेतुत्वेनमूलमितिस्थितिहेतुत्वेनावतनमितिलक्षणेहेतुत्वेनतत्पदितिहेतुत्वेनसद्वस्तुश्रुतावक्तुं कीदृशं स्वयंतेभूलादिविर्वर्तितमित्यर्थः ३११

आ. पु.
॥ १५ ॥

टी० अ०
१२

उक्तविद्याऽज्ञानमेवसावेदपकःकमुपपन्नमित्याह अमुनेति । अमुनावांशितेनात्मरूपेणश्रवणमननविधिप्राप्तवानोऽजीवरात्रौतीतनमृतादिरूपमपि सर्वभूतादिरूपंभवेदितिद्वयोःसंबंधः
तत्रहेतुपदस्योपपत्तिवाचकस्यमतपदेनसंबंधः पुत्रक्रेयनुकंपायांश्च ३२४ । ३२५ इत्येताव्याप्यैसमाश्लेषितदनवधारणमयोजकानांपरिहारायद्वितीयादिवर्षायाणांमृत्तिरितिदशैवभूत
इत्यादिवाक्यरूपतत्राहृणशउपासनाधर्मः। एवमुक्तमिति । एवमुक्तउपदिष्टःश्वेतकेतुःपितृपतिपुत्रःप्राहमप्युत्तपितापिपुत्रमितिनिर्णयजनकमुत्तरजातमाहेति ३२६ इत्यमिति । इत्यंभू
योर्बोधपतुप्रदानित्येवंविदवाक्योपपत्त्यासेनासौश्वेतकेतुरष्टोमशामकरोत् सपिताप्यस्यसुतस्याननवबोधनेमबोधेप्रभ्रांतियेनज्ञातेसतितात्वेत्यहोवोत्तराण्ययदत् कीदृशांपुतराणि इत्याद्यंतानि
इतिशब्दमादावंतेष्वेषांतानि तथासौभ्यामप्यपूर्वकमितिज्ञानमुपक्रम्यतादशेतिसाधयंतंयैककान्तिविधानं सपत्तेयिमेवैसादिभ्यामास्तुभववादापरादेऽस्मैस्थितिरितिस्थायेनलोकापमयेनपू
र्वोक्तसिद्धान्तस्तथैवस्थितइत्येतावदेवबोध्यंतीतिभावः ३२७ ननुप्रथमपर्यायेऽथेतेकेतोरबोधवत्कथंरिधनइतिहेतुसंज्ञमयोजककैकल्यमपतिवंधादितिवृत्तपथाह संशयेइति । द्वितीयास्तस्य
श्वेतकेतोःसंज्ञस्यकारणानिकुलकैकपाणिप्रमानिदशमप्यानिमनूयन् वानिपिताक्रमशोद्वितीयाविवर्षायेःक्रमेणनिराकरोत्परिहृतवानित्यर्थः २८ तत्रद्वितीयापर्यायेणनिराकृत्यैकमाह सुतामिति ।

अमुनाश्रुतमात्रेणहेतुनापिमतेनवा ॥ विज्ञातेनात्मरूपेणसर्वभूतात्मनासदा ३२४ श्रुतंमतंचविज्ञातंसर्वमेतद्ववेदिह ॥ अश्रुतंवामतंतद्वदविज्ञातंचपुत्रक २५
एवमुक्तःपुनःप्राहपितरंतनयस्ततः ॥ संदिग्धहृदयःसोपिपुत्रमाहविनिर्णयम् ३२६ इत्यमष्टौचकारासौप्रभ्रास्तावंतिचावदत् ॥ उत्तराणिसहस्रासंतान्यस्या
नवबोधने ३२७ संशयेकारणान्यष्टौश्वेतकेतोरिमानीदि ॥ अम्रवत्कृतस्तस्यपितायानिनिराकरोत् ३२८ सुतोष्टौचजीवानांसतिचेद्वमनंभवेत् ॥ तस्या
ज्ञानेप्रक्रोनामहृष्टांतस्तंवदाधुना ३२९ अधामतानांतत्प्राप्तौकरणानांचसेश्यात् ॥ स्थितायामपिभायायामनुभूतिःकुनो नहि ॥ हृष्टांतस्ततएवाश्रवणंनीयःप
रोपिहि ३३० सुप्तौब्रह्मसंप्राप्तौजीवनाशोभविध्यति ॥ नदीनिदर्शनात्स्पर्ष्टोदरणेचकथंततः ॥ ब्रह्मप्राप्तिर्भवेत्तस्यतत्रहृष्टांतमीरय ३३१ नदीनानविलीनानां
समुद्रेपुनरुद्भवः ॥ नदीनिदर्शनात्तेनमनोमोमुह्यतेमम ३३२ अतिसूक्ष्मोयमात्मास्यात्कथंस्थूलसमाश्रयः ॥ अत्रापिकंचिहृष्टांतमनुकुलंपितवद ३३ आ
स्तिकयाइद्वदतेस्वात्मातच्चकुत्रापिदर्शनात् ॥ अत्यंतानुपलब्धेर्धेनहिअन्दोस्तिकस्थचित् ॥ अतोत्रापिचहृष्टांतःपितर्वाच्यस्त्वयामम ३३४

परिपुर्णमृतोवाजीवानांसतिममनंभवेत्तदातस्मात्संजीवीयुः अवस्तस्यस्ततःअज्ञानेनप्रसिद्धेअसंभावनावारकोयोदशंतःसुवक्तव्यवर्षः २९ एतद्वर्षावगिरिरसंतमाह अथाजानामिति । इमि
कालेकरणानांज्ञानसंयनानांसंशयवशात्प्रायायासमिधियापांस्थितायांशेवभ्रातिप्रायमपिस्तप्यांयथागृहादामतस्यगृहाहृतोस्मृतिपुनस्तप्यांयथावतिथस्तजानानांजीवानामनुभूतिःसंशयमनोभ्रं
त्याकारिकाकृतो नहिभवेदित्याशंकापरिहारायापिरहृष्टांतोवक्तव्यवर्षः ३३० चतुर्थेवर्षावनिरसंतमाह सुप्तप्राप्तिरिह्याम् । पदिनदीनिदर्शनात्तदीनोसमुद्रवत्सुप्तोदरणेचजीवानांसतिलपस्तद्वि
धानाज्ञाःस्पर्ष्टोदरातेनस्फुटीकृतःस्याचथाप्रसमाप्तिःकस्यस्यादिश्वेतकेतुःकापुनरैवमिहहृष्टांतोवक्तव्यः यतोलीनानांनदीनांपुनरुद्भवो नदृष्टःसन्ममनोभ्यामोर्धनयतोतिहृष्टोदरः ३३१ ३२ वं
मपयोधनिरसंतमाह अतिसुक्ष्ममिति । मयमात्मातिसुक्ष्मोपिस्थूलस्यमनुष्यस्याधरःकथंस्यादित्यत्रापिअविहृष्टांतोनिरूप्यहृष्टवर्षः ३३ चतुर्थवर्षवैतमाह आस्तिकयादिति । धवतार्थमवर्षायां
तपस्तुक्तं श्रद्धयापयामालम्बयति तत्रअज्ञंरहृष्टानुसारिणीकथंरहृष्टवर्षःपूर्वोऽप्येवमनुपलब्धेननुभूतवर्षेणैकस्रोपिनमहेतुपभवतीत्यतोवाचितंभावनावेभावनायेदहृष्टांतोवक्तव्यहृष्टवर्षः ३३४

॥ १५ ॥

[illegible]

लक्षणं द्विद्वयैर्वाह्यं होतापीन्द्रियांतगतं ॥ अष्टदीतोर्पाद्विद्वयैर्जात्मावेनाप्रकृते ॥ अग्राह्यं द्विद्वयैः सर्वैस्तत्र दृष्टांतमीरय ३३५ विदुषो मरणे सर्वं तिष्ठेच्चैर्दिद्विद्यादि
कम् ॥ पुनस्तस्य कुतो न स्यादुत्पत्तिर्यदुजंतुम् ॥ उपपत्तितोमहोपितस्त्वं वर्णयात्रभोः ३६ सर्वात्मनात्रवागादिविदुषां लीयते यदि ॥ संसारवर्णनेन च दृष्टांतं
र्षयात्रभो ३७ एवमेव च संदेहाश्वेतकेतुसमीरिताः ॥ क्रमशस्ताम्यितासर्वानेव मेव निगकरोतु ३८ नानावृक्षममुद्रुतं यथा मधुकगमधु ॥ मध्वपूपेन यं येन क्यं
नावृक्षममुद्रुतः ३३९ न जानंति म्मास्तत्र स्वात्मानं मधुनि स्थिताः ॥ अहमेतस्य वृक्षस्य नाहमेतस्य चेति ते ३४० यथा तथैव संसृतो मति संपद्यते विदुः ॥ न ज्ञा
वाः सर्वं आत्मानं सतातादात्म्यमागताः ४१ तामसाराजमास्तद्वत्सात्विकं अपि जंतवः ॥ व्याघ्राद्याश्वापिराजाद्या विप्राद्याः आत्मवेदिनः ४२ यच्छरीराः प्रमा
यांति तच्छरीराः पुनश्च ते ॥ भयंति नापरे सर्वे सर्वदा संसृतिस्थिताः ४३ सत्प्राप्याप्यामताः सर्वे न जानंति निमोहिताः ॥ यथानानाविधानयः सागरं प्राप्य भेद्यतः ॥
आगतानेव जानंति मगराद्वयमागताः ३४४

सङ्गत्स्वभावात्किञ्चाप्यनिकेत्वाद्यिष्टकाशब्दप्रयुक्तमिति विशेषप्रत्ययवहारमुक्तेर्विवेकाभावीरसमिश्रप्रमाभूतिभूपिरस्येव्यारोपितोदाहीति केतुजीवेव्यज्ञानान्ननेपुनरुपपत्तिरिशेषप्रसत्तेरपितदनादरे
अन्यविदुर्निरतिषोक्तस्याज्ञानस्यभावः पर्यमिति ३४१ परितदासर्वेपेक्षतांमप्येष्टुस्तद्विभुमेतिथितानांतज्ज्ञानोपशरीरपरिनिष्पादितिशंकांशुद्भावगतमंडूकानामिवसंस्कारैः शिष्यमार्जनंयवस्थसंभ
वइत्याशयेनपरिहरानि नामसाद्विद्वद्भाष्या । व्याघ्रादपस्तामसज्जतीयाः राजाद्याराजसज्जतीयाः विमर्षाविद्यामयानाः सार्विज्जतीयाश्चैतद्विद्यादशयादशद्विद्याः सुभेसंतिस्त्रयाभिज्ञा
वर्णशरीरमेवेत्याद्यमामुक्तंनिततःसर्वज्ञानात्कालतःसंभारत्वातेनमुचितसंस्कारकाः षड्विज्ञानकर्मसंस्कारान्दृष्टुस्तदातत्तद्योजिवृत्तकौशलसंभवेनसंस्कारमेवकस्यात्तथाचनेःसंस्कारेद्राधिपत्यव
स्थासुसंपादेतिभावः ३४२ । ३४३ कृतीपपमपीयमतोत्तरंस्वापटे सत्याप्यपरीति । सद्गम्याप्यापितजामताःसोवर्षसतजामताहंपर्वतेजोवानजावितिपथानयोःकिंमप्यमेघद्वारादृष्टिपणे
प्रागतामचिदर्थसमुद्गादजनाद्व्येवंनजानंतिताद्वदिति सङ्केतार्थमोद्विष्टाविति । येनमूलज्ञानेनसत्याग्निद्वयाभावनमित्यर्थःकृतस्तद्विद्वानामपिनैवृत्तमित्यभिभावः ३४४

३१५ अथनदीनिर्देशनमात्रजीवनाशोकावारकस्थितुष्यैषांयमनोत्तरस्वाधेमाह मायनतुष्टिवैवमिः । सनमानतोजीवास्तत्त्वमवेतिपेपुमाः अपरेभिज्जनातीवानभवेति अथयानेवाग्नेना
 नुत्पादेनुमोसलपमावेणदेहपातःस्यादित्यर्थः ३४६ किञ्चजीवनाशोनकेनाचिद्वृहः किनुतत्पारवक्तानाम्भेवाभेवेतिहृष्टोतेनस्पृष्टयति यथेति । यथावृत्तस्यज्ञास्वानाम्येयस्यावस्थाजीवक
 र्त्तुस्तस्यास्तस्यास्तस्याःशोषणंरेनजीवनाशोऽन्यर्थः ३४७ सुमस्वपुक्तत्वेपिजीवांतरपवेक्षेनतत्परिरपुनितेतिहृष्टोतेनस्पृष्टयति यथेति । यथावृत्तस्यज्ञास्वानाम्येयस्यावस्थाजीवक
 नंतरमप्यस्यावस्थावपेक्षोभवेत्तदाज्ञास्वास्तशोषणमभवेदिति ३४८ तथाजीवांतरपवेक्षेनजोवनव्यवहारसंतानान्तरस्यापिदेहस्यानान्यववर्हिषेननवेवदृश्यतेततःसएवोनिप्रतीनिसिद्धिमित्या
 ह एवमिति । सुमेएकस्मिन्नुत्पत्त्यामुक्तेसति ३४९ एवमिष्यतेसएवदेहोत्पत्तिमावृत्त्येवमित्यस्यावस्थाधिकारिणःसत्त्वात्मोत्पत्त्यावृत्त्येवमित्यस्याह यथेति । स्पष्टम् ३१० य
 ममवस्थावमतेस्तुभेस्थूलस्थितिहृष्टोतेनस्पृष्टयति यथेति । यथावृत्तस्यज्ञास्वानाम्येयस्यावस्थाजीवक

एवंजीवाइमेसर्वेसतआत्मनआगताः ॥ इत्थेजानंतिनैवेतेसतोवयमिहामताः ३४५ आगताःपुनरेवेतेतत्पुनस्युनतेपरे ॥ अम्यथादेहमंपातोभवेतेपांदिनेदिने
 ३४६ यथावृत्तस्यज्ञास्वानाम्येयस्यावस्थाजीवक ॥ नहिजोवेनरहिताज्ञास्वाकाचिदिजीवति ॥ यांयांजहातिजीवोयंमासाशुप्यतितनक्षणात् ३४७ अन्यजीव
 स्यवेदेहेप्रवेशःपारेनिर्गमात् ॥ भवेच्छाखानसंशोषकदाचनसमाज्वेत ३४८ एवंदेहस्यकस्यापिविनाशोनभविष्यति ॥ दृश्यतेनयतस्तेनसुतेनान्यःसमाज्वेत
 ३४९ यथासुतेतथैवायंमग्नादौचनापरः ॥ सएवचततोजीवोब्रह्मसंप्राप्यनिर्गुणम् ॥ पुनरुत्पद्यतेतस्मात्कर्मपाशवशमतः ३४० आनंदात्मनिसुमंस्मिन्नत्राकुप
 नसगोचरे ॥ यथातिष्ठतिविश्वेत्वंहृष्टातमवधारय ५१ वृत्तानातिस्तुस्मैयमाश्रयोमहतोयथा ॥ वृत्त्याप्यधुनाभेदेनैपनाप्रमदश्यते ५२ तथात्मासूक्ष्मरूपो
 यंप्रपंचस्यसमाश्रयः ॥ प्रागुत्पत्तेर्गतस्तत्रसोस्तिशास्त्रदृशांयथा ५३ उपायादवमन्योयंधीमतासचदेहमः ॥ जलस्थंलवणंयद्द्रवम्यतेसलापनः ५४ एवमा
 त्माप्रपंचेस्मिन्नजहेसर्वत्रवर्तते ॥ चैतन्यरूपसंज्ञाभास्मात्तन्मोक्षमवेदिना ॥ श्रद्धावतासदेवायनास्तिकेननकाहंविन ५५ अपीद्विधैरलम्यस्यलाभःस्यादुह
 वाक्यतः ॥ गांधारस्ययथापुंसश्चैरैर्नीतस्यकाननम् ३५६

चित्तमवेत्यमितिपावत् सुखमपिमहतीवत्स्याश्रवोक्तमासंभवात्परस्वधुनाजीवदज्ञावामेववृत्तप्रधीमेवेदेनमदृश्यतइत्यर्थः ३५१ दाहसिकेयोत्तपति तथेति । तथायमात्मनस्तं
 स्कारशालिमायोपदिनःसुखोपुत्पत्तेःपूर्वप्रपंचस्यावरोधवतीसिमुक्तं वतस्तत्रउत्पत्तिपूर्वकालेस्वभावास्तीतिशास्त्रदृष्टांसदेवसीम्येदमप्रजासादेत्यादिशास्त्रवक्षःशास्त्रोपधामसिद्धइत्यर्थः ३५३
 पण्यपांयगतंइतिश्रद्धासमुत्थानायमाकृतोपायेरलवोच्येयउपावद्विज्ञेयेजलम्यतेइत्यावेदकंयथेति उपावद्विति । सत्त्वोक्तिकममाजैरनाविभूतोपयांविशेषादावभूतआत्माधीमताश्रद्धासं
 स्मृनमतिकेनदेहमःसंघातेप्रत्यकेनवर्तमानउरस्यमये यथाप्रत्यक्षंलवणंयद्द्रवम्यतेगुणांमिरलव्यमविरसनासोमरूपोपायेनलव्यमवेत्यर्थः ३५४ मयसनासंयोगस्यानोपेदार्थोऽनमितिमुक्त
 यन्दाहंनिकेयोत्तपति एवमिति । एनंप्रपंचवर्तमानोप्यरमातदोपस्यमैतन्वास्वस्वरूपस्यसुखसुखत्वादिदिक्षेपेऽविरचपाकुलदेनांतवाक्यविशेषवर्तव्यइत्यर्थः ३५५ मकृतेसउत्पत्तः
 कश्चित्प्राप्तेपेदेसवेतिसुखचक्षुपापार्तदुर्कसस्यापुष्टिरेनलमेदृशंलसमपयंप्रवर्तवाक्ये । अर्पितेवैवितिमुक्तिः । ईश्यादिभिःपदेभिःतोपायेस्त्ववस्थाभास्वस्तुवीशुक्तावस्थापूर्वो-

एतदेवमुच्यते विद्वन्मितिद्व्यां ॥ निगद्यतास्यातद्वयम् ३७० ॥ ३७१ सत्याभिप्रायोमोक्षहेतुविरहितोकेपिमसिद्धमिच्छा नोकेषोति ॥ सत्यमवाप्तिमापोपपन्नतथा मिच्छा
भिप्रायोऽनृतकलंकप्रामाण्यः सज्जनोपपन्नतथा मुच्यतेगुह्यमिच्छति अपरः मर्यादविवरणमनृतमानससिद्धिमुदुःखंयातोतिमसिद्धमिति ३७२ एतत्कथमित्याकांक्षापान्नाहरति यथेया
दिना ॥ यथाकश्चिद्विदुःसाधुश्चेन्मुखावपि चोरेत्येवदेवयथाजभेट्टेहृतीतिभाषांमयेकंममचोरज्ञानास्तीति कोशतोर्वीत्येयमतिनसंशयेनसार्द्धंमार्गिकारिभिःममदिश्येउभयोरदिश्येनमिमां
स्तमलोहेनकरोधूतेननद्वेतिअथश्वोरस्तुद्वेतिइतित्रयाणांसंबन्धः ३७३ ॥ ३७४ ॥ ३७५ अदग्धमिति ॥ तयोःसाधुःसत्याभिप्रायकत्वक्षणसत्याभिप्रायवत्त्वान्नसत्यप्रापकानामुमिताददग्धमिति
एवमुच्यतेइत्यर्थः ३७६ इति ॥ परश्वोरोऽनृताज्ञपमभावादनृतापवादानुमितत्वावहस्तोर्वनिमग्नयेतिवच्यतेशरीरादिदंडंषयाप्रोतोत्यर्थः ३७७ कतिपयं विदुष इति ॥ वागादिबल

विद्वान्मत्यात्मबोधेनमायापाशविवाजितः ॥ यामादिविलयाद्वयःशरीरनाश्यात्सदा ३७० अविद्वाननृतसर्वदेहातदुःखकारणम् ॥ जानन्नात्मतयाधुयःमंस्कारै
र्देहमावजेत ३७१ लोकेपिमत्यमंयोयोभवेन्मिथ्यामिशापितः ॥ समुच्यतेपरोदुःखंमयात्यनृतमानसः ३७२ यश्चोरेश्चमाधुश्चतौगजभेट्टेर्वान् ॥ चोरा
विमौनिहंतव्यावित्येवंनिश्चयेमति ३७३ उमावपिसभामध्येकोज्ञातश्चोरतानदि ॥ प्रत्येकंममचेत्येवंसंज्ञातेसंज्ञयेसति ३७४ मभासद्भिःममेदिश्येउभयोःपारि
ल्लिते ॥ जालामालाकुलंतममयःपिंडंवहनकरे ॥ साधुर्नदह्यतेवन्मश्चोरोऽप्रवहुदह्यते ३७५ अदग्धोमुच्यतेसाधुस्तस्मान्मिथ्यामिशापितः ॥ मत्याभिप्रायि
रमात्सत्यमेवाभ्यभाषत ३७६ दग्धस्तःपरःसद्योर्वंधमेतिचवच्यते ॥ अनृताज्ञयतोयस्मादनृतसोम्यभाषत ३७७ विदुषोऽविदुषश्चैवममानेमरणमनि ॥
भवेद्वागादिविलयोविदुषोनापरस्यच ३७८ ननक्तुःश्वेतकेतुंसआत्मातत्त्वमस्यपि ॥ पितोवाचविजज्ञेसनवमेवचनेपितुः ३७९ श्वेतकेतुर्नृदातेजाःकंचिन्का
लंष्टेवमत् ॥ आत्मज्ञानीमिरक्तःसन्प्रववाजयथापिता ३८० सतायाःशुक्लरूपत्वमात्मनोनैवैरयत् ॥ आरुणिःश्वेतकेतुश्चपप्रच्छन्नचर्चाधनः ३८१ सनत्कु
मारोभगवान्नारदायसुखात्मताम् ॥ अपृष्टोपिपुराप्रश्रुतोषितःसुवाचह ३८२ इतितेकथितंश्वेतकेतोरज्ञानकारणम् ॥ ज्ञानंचस्यपिनुर्भूयःकिमन्यच्छेदुःखमि
च्छामि ३८३ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंददासपूज्यपादाशिष्येणज्ञंकरानंदमग्नताविरचितउपनिषद्भाष्यपुण्येच्छादोग्यमार्गप्रकाशेआरु
णिश्वेतकेतुसंवादोनामद्वादशोऽध्यायःसमाप्तः ॥ ३२ ॥

॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

योमिद्वशेषइतिशेषः अपरस्याविदुषस्तथावेति ३७८ अदग्धमितिद्व्यां ॥ ३७९ श्वेतकेतुर्नृदातेजाःकंचिन्का
लंष्टेवमत् ३७९ अतीतकथांसंगमयति श्वेतकेतुः ॥ तदनंतरंवागालोकेनस्यपसमंस्वंतीत्यर्थः ३८० उपमाकांक्षापान्नापयति सत्तापामितिद्व्यां ॥ श्वेतकेतोर्पश्चिन्तनंस्वयंविज्ञा
नसामर्थ्यंविज्ञापयिताहनिःसत्तापःसुखरूपत्वंनयेत्यनृतत्वान्नृतःश्वेतकेतुस्ततोनापृष्टमितिद्व्यां ३८१ नरदेनापृष्टोपिचमनत्कुमारस्तज्जरादघोवाचेत्तवह सनःकुमारइति ३८२ उप
संहरति इतिइति ३८३ द्वादशंकरणंश्रीमोभवतोव्यक्त्यलंकृतम् ॥ विकाशेकमुक्तंस्वप्नाकांक्षांवेचयत्कृतिम् ॥ १ ॥ द्वादशंकरणंश्रीमोभवतोव्यक्त्यलंकृतम् ॥ विकाशेकमुक्तंस्वप्नाकांक्षांवेचयत्कृतिम् ॥ १ ॥
॥ इतिश्रीवचकुलितिलककृष्णसंदासजदिलामसूहितनृसरामकृष्णस्वामीविश्वेश्वरपुत्रप्रपादहनुमंतस्वकृपात्मपुत्रादीकायांसंयत्नवाक्यापादादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥ ॥ ५ ॥

॥ इत्यात्मपुराणे द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे त्रयोदशाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीमणेशायनमः ॥ ॥ भूमातीमास्वतावाहः कलाकलनस्फुटः ॥ आशोहरपरः मधुदासमिसत्रवोवसे ॥ १ ॥ अस्यायेः । पुःपुषिबी । मानेदेदः उमाकीर्तिः ' उमाऽतर्हीमवतीड
 रिदाकीर्तिर्कतिपु ' इतिविश्वकाशकोशात् एषांपदार्थानांयाऽस्वतामसुरप्रमादास्तंकोवरुपातामपोहतिमसुरनिरासेनहरतिसतथा सकलस्वस्वकीयपरिपूर्णेस्वस्वदाकलनेरावणवधानंतरं
 महाविष्णुरसीतिविधातुवा इवेनानुसंधानेनस्फुटःपरित्यक्ताहार्पावोचनटचइति आशादिहसातद्वतामुत्तरकोसल्लासिनांघरःसंविधानेनवाता सदासश्रीरामःसत्रयमयेनानुजानीधिकेनतदितः
 अद्वैतज्ञातसंस्तद्वितीऽद्वैतोहाइजयोतीरूपदीपस्तस्यमध्येबन्दिशिलेतिमहोषनिषदिमसिद्धस्तदुपरिराजतेभारतयकानामाविर्भवतीतिवर्थः । श्रीकृष्णविग्रहपसे भुवोमानःपूजांमर्शितारूपोगवो
 वापतःसतथा पुनःकीदृशः अमाःप्रमादीनामज्ञायेमस्थाःसुहादुःशासनादयस्तत्कृतोपोद्वीपदीपभूतीनांभक्तानांराष्ट्रभूतिजानातीतिसतथा पुनःकीदृशः सकलस्वस्वकारलकारसहितस्य
 कामबीजस्याकलनेनजयेनस्फुटःप्रकटलीलः आकाशावोप्यादिकमनापालयज्ञाम कलनेनउत्तरभूतस्तदनुकृपस्वस्वकारःसदासुदेवःसत्रयःसंकर्पजादित्रयसहितः दशाःपरिणामरुपांमवस्थास्त
 भिर्हीनस्वादधोनिर्विकारस्वरूपेराजतेदेशीयतेहर्यः । श्रीशंभुपदे भूमान्ज्योतिसिंहरूपेभूमातिपसंनदः जोहापमवेनमस्वतापामीवनिहपरिचिद्रावाभयोद्वयमवस्थक
 यो सकलस्वस्वदकलासहितस्यविग्रहस्यमाकलनेनभारयेनस्फुटोभक्तानांपसिद्धः आकादिभूतद्वयस्वउत्तरस्वस्वकारैवस्वस्वकारकइतिपावतुः अद्वैताप्रदायवस्थापरिणामेतीतस्वज्ञानेदहये

श्रीमणेशायनमः ॥ एतच्छ्रुत्वायशिश्वोपिस्वात्मनोब्रह्मरूपताम् ॥ प्रदुक्तामपुनःप्राहस्वगुरुंभवन्नन्विदम् १ भवन्नभवताख्यातमेतरेणैकीर्तितम् ॥ ज्ञा
 नमाख्यानमाहितमेवंकीर्षीतकीर्तितम् २ आदित्यस्यमहेशस्यसंभवेताम्रवतस्यच ॥ कठस्यतिलिरेस्तद्वज्रावालादिदिजन्मनाम् ॥ आरुणेःस्वपितुर्बाल्ये
 लब्धंचश्वेतकेतुना ३ मंत्रज्ञोवामदेवश्चक्रकःकाश्यश्चमूपतिः ॥ मुरवोयेत्रशिष्याश्चप्रवर्ततेप्रजास्तथा ॥ बालाकिश्चतथाटमोगार्ग्योयःपरिकीर्तितः ४ भेदतो
 भेदतश्चापिभिर्वायत्रकीर्तितः ॥ महान्वंशोमन्त्रदज्ञोदसौचप्रतिकोपितः ५ दध्यङ्कायवर्णेयत्रज्ञकःकेशमुपामतः ॥ अभिनोब्रह्मविद्याचधैर्यमाधर्वणस्यच
 ६ भूपतेर्यज्ञशालायामाश्वलाथैर्दिजोतमैः ॥ जल्पाख्योयत्रसंवादःशाकल्यमरणातकः ७ दिवारपृथिवीपालंघनवावसनेयकः ॥ मत्वावादकथांकृत्वाकृतकृत्यं
 चकारसः ८

यस्तत्रसत्रदुर्वर्षप्रदायमवर्षेनकर्मतयातिमाप्रोतिधारयतीतिपावतु सनवा । प्रजेयपसेः भूमातसंज्ञोवोस्वाकमधिकारिणांमास्वतामाप्रमातविष्णुपास्वतापरिचिद्रासविचयतातस्वाःपरि
 हारकःपूर्णत्वात् सकलस्वस्वदेतजानस्याऽकलनेविस्मरज्येस्फुटः नामातीनांभवमयाभावांभक्तानांमयेचनुरेर्षिमासातस्वाउत्तरःप्राभस्तस्वाधारःअविष्णुनभूतःसमसिद्धमपोवसेऽवापयेस्फुरतीत्य
 र्थः १ तत्रमेपाविनःप्रद्वदस्यति एतच्छ्रुत्वेवहादशभिः । स्पष्टम् १ । २ आदित्यस्वेति । आदित्यविशेषणमहेशस्वेति चप्रयतानांज्ञानमिःपैवैनमाकलनेनसंबधः सत्रयःसिःयत्रचत
 नुर्यमः ३ मंत्रज्ञइति । मंत्राणांसर्वात्मतावोचकानांद्वावाभेदेवोगुरुभेनमयमेर्षद्रुद्वितीयेभजानतस्रुस्तोयेइति अयशिश्वोवर्षेते प्रजाःप्रयदेतथाप्रद्वदोहितोपेबालाकिस्तृतीयेइत्यर्थः ४
 चतुर्थमतांशिष्यानाह भेदतइति । शिष्यानिपर्वणिपटकपुरुषरुपाणियस्यसतपाविभोवंशोमन्त्रदज्ञानांगुक्षिःपाणांपरवराकूपउक्तः यत्रवर्तमानेआधर्वणेगुरीर्दार्वाशिष्यतयोस्तेषांप्रतयोःशि
 ष्यतापांशकःकेशमीप्यारूपमाप्तः कीदृशःशक्रः प्रतिकीर्षितःहितीषदेसेनप्रत्युतकोषमन्तः तयादकयोविद्योपदेसस्तत्रमदाभपेविशुरोर्षैर्योक्तमितिद्वयोरर्थः ५ । ६ पंचमाद्यध्यायप्रयाधेकमेवामुवद
 भूपतेरितिभिभिः । पंचादीतत्रये क्षिप्रंनिमद्व्याख्यातंनदम् ७ । ८

१ अथमार्थमाह कारणेति । नवमदशमधोस्तमाह धर्मव्यादिना । नवमेधर्मराजोगुरुस्तोत्रविशेषास्तुतिः । कीदृशमाहानुक्तः । अत्रिविधयोः संपदायपवत्तकत्वात् । तथादशमेवमगो
गुरुस्तोत्रप्राधान्यं । नृगुरुस्तोत्रोक्तः । तत्रवनरापयोवेनास्त्यस्त्वर्गवर्षस्त्वानुभवः । तत्रेवाधनानां धर्मसंन्यासस्योपायत्वं च कीदृशमिति द्वयोरेतयोः १० । ११ एकादशवृत्तमाह कीर्तनमिति
धर्मभिः । पञ्चमपदपूर्वावधिदशितं संन्यासस्यानुष्ठानसंबन्धं कुमुदितकर्तृकं दार्शन्यं तत्वात्तस्य संन्यासस्वीकारकालोपायिभूतस्य वेराग्यस्य जनितकैत्यर्थः १२ तस्याइति । तस्यावेराग्य
अनेकतमोभोपनिषदाद्युक्ताविशेषादुक्ताः निमित्तानां प्ररणित्वेनाह १३ विरक्तमिति । अथ संन्यासे विरक्तोऽधिकारी योक्तः । तथा अस्मत्संन्यासिनो बाह्यो वेपः शिखादि राहित्यरूपस्तदाका
र्योक्तः । तद्दशमपंतरोमुक्त्यभावात् १४ इति स्वरूप उक्तः । अत्रोपनिषदाद्युक्तं तत्त्वज्ञानं च वर्णितमिति द्वयोरेतयोः १५ । १५ अनंतरा तत्त्वमुच्यते नवेति त्रिभिः । निमद्वारात्पदार्थं तत्रवेदे

संन्यस्यत्रपि मैत्रेयां जायां यत्राक्रमेण मुनिः ॥ कृतकृत्यां प्राज्ञवत्स्वयो लोकात्तस्ति स्नपोधनः १ कारणेयत्र जिज्ञासायतीनां च द्विजन्मनाम् ॥ धर्मराजोगुरुस्तद्वदुरु
णश्च तपोधनः १० नचिकेताश्च यत्राभूच्छिष्यस्तद्वदुरुर्महान् ॥ मधर्वस्यापि वेनस्य स्वात्मानुभवकीर्तनम् ॥ नानासाधनसंधेयुर्मन्यामो यत्रोत्तमः ११ की
र्तितो नुष्ठितः पूर्वैः संवर्तयिर्महात्मभिः ॥ तस्य स्वीकारकालश्च वेराग्यस्य जनितस्तथा १२ तस्यास्तु हेनवस्तद्वद्भोपनिषदादिषु ॥ विवेको विविधो योगो निमित्ता
नां च बोधनम् १३ विरक्तो प्राधिकारी च संन्यासी परिकीर्तितः ॥ शिखादि राहित्यस्यास्य वेपः आचारहीरितः १४ बाह्याभ्यंतरस्तद्वदहिमादिस्वरूपकः ॥ मु
रुणोपि स्वात्मविज्ञानं ब्रह्मोपनिषदादिषु १५ नवल्वः श्वेतकेतोर्हार्दांशकां व्युदस्य हि ॥ तत्त्वमस्यैव मुक्तं तत्त्वमस्य ब्रह्मावबोधने १६ आत्मनः सुखरूपत्वमध्याये
स्मिन् प्रकीर्तितम् ॥ उक्तं मनः कुमारेण किंतु तन्नारदाय हि १७ तद्वदंशोऽमुमिच्छामि नारदाय यदीरितम् ॥ ज्ञानं सनत्कुमारेण त्वतोऽयमवगुरो ॥ एवमुक्ते गुरुः
प्राह शिष्यं वेदे स्थितां कथाम् १८ सनत्कुमारमासीनमेकं तिनारदो मुनिः ॥ संसारतापसंतप्तः कदाचिदिदमब्रवीत् १९ भगवन्भवतासम्यक्ज्ञायते त्रपरायणम् ॥
ब्रह्मयत्तत्परं ज्ञानाच्छोकं तगतिपंडितः २० शोकस्य तरणे यस्यात्कारणं ब्रह्मवेदनम् ॥ तन्मे ब्रह्महाभामां शिष्यस्ते हंतपोधन २१ एवमुक्तः स भगवन्नारदेन महात्म
ना ॥ तदीया ज्ञाननाशार्थमिदमाह स त्रिव २२ भवान्यदब्रजार्जिते सर्वज्ञो नारदो मुनिः ॥ तच्छ्रुत्वा शुततः पश्चादहं वक्ष्यामि ते स्फुटम् २३ एवं सनत्कुमारेण कथि
तो नारदो मुनिः ॥ प्राजलिः प्रणतो भूत्वा सर्वमेव त्वये दयस्व २४ ऋचो यजूंषि सामानि ह्यथर्वां निरसासमम् ॥ मंत्रब्राह्मणकृपाणि वेद्यं ब्रह्म प्रसादतः २५ अत्र नानावि
धाः संति वृत्तलोककथाः शुभाः ॥ इति हासाभिधास्तद्वत्पुण्यं जमतोपि च २६

छांदोग्यसप्रमाध्यायकथे १६ । १७ । १८ तत्र नारदप्रश्नमवतारयति सनत्कुमारमिति । एकांते स्थितं नृनिनारदं स्वयं प्रच्योत्सर्षे १९ इदं किमिच्छां कंसावासाह भगवन्मिति । भगवत्पत्नरा
पत्संवाधिष्ठानभूतमतएव परसर्वोत्कृष्टब्रह्मस्य च विज्ञानात्प्राप्तं कुरुत्वा यस्यासकृत् तस्मिन्निदं ब्रह्मा प्रापते इत्यन्वयः २० शोकस्येति । तस्य शोकस्य तरणे अकारणभूतं ब्रह्मवेदनं पत्पराशं भवति
तन्मग्नोऽपि पापेऽयमिच्छत्यर्थः २१ एवमुक्तमिति । एवं पापितो मुनिनारदस्य पश्चाज्ज्ञेयज्ञोऽयं सनद्वत्पुण्यं दयस्व इति । अवाप्तं ब्रह्मत्वेन पसिद्धोपावधानाति तच्छ्रुत्वा वस्पाभीविद्वद्वोरर्थः २२
२३ एवमिति । स्पष्टम् २४ मंत्रब्राह्मणकृपाणि वेद्यं ब्रह्म प्रसादतः इति विधानं कुरुत्वा नारदो मुनिः प्रसादादित्यर्थः २५ अनेति । अत्र वेदेऽपि संति प्योक्ता इति शेषः नानाविधाः-

यलादप्यधिकं प्रोक्तमभूमिसमुद्भवम् ॥ भूमेरवस्वरूपाया आपो धाम्यधिकास्ततः ४९ तेजः पवनसंयुक्तमाकाशश्चततो महान् ॥ आकाशास्मरणं भूयस्त
स्मादाशातिदीनता ५० एवमेतानि तत्त्वानि ह्यधिका न्युत्तरोत्तरम् ॥ उक्कोपपत्तिमप्याह स एव मुनिमतम् ५१ क्रमादयोत्र वाचैव ज्ञायन्ते ये त्वये रिताः ॥ अर्थाना
नात्मकास्तद्ब्रह्मोकाः स्वर्गादयोपि च ५२ पृथिव्यादीनि भूतानि पञ्च देवादयस्तथा ॥ जंभमाः स्थावरा जीवाश्च तत्कोटि विभेदिनः ५३ धर्मः सुखकरः सत्यं यथा भू
तार्थभाषणम् ॥ साधुसम्यग्बचः प्रोक्तं हृदयज्ञं मनः प्रियम् ५४ दृष्टञ्च नुष्ठयं चास्माद्विपरीतं च तुष्टयम् ॥ वाचा विना त्रको नाम जानीयादष्टकं त्विदम् ॥ पूर्ववत्त
एवैषा वाग्ब्रह्मेतीदृशमवत् ५५ अक्षे वा कुर्वन्नेवादेयं हृदामलके च वा ॥ मुष्टिर्दृष्ट्वा तितद्गुणमनोवाचं च नाम च ५६ मनसा प्रविचार्यैव वेदाध्ययनमाचरेत् ॥ कर्मणा
करणं तद्ददभिलाषं फलश्रयम् ॥ इह लोके परे वापि कुरुते साधनेष्वपि ५७ शरीरादिमनः प्रोक्तं सुखं नानाविधं तथा ॥ ब्रह्मापि भग्यते तेन यस्माद्ब्रह्म ततः ५८
संकल्पवान्पुमान्कुर्वाद्यापारं मानसं ततः ॥ वागिन्द्रियसमुद्भूतं ततः शब्दसमुत्थितम् ५९

[illegible]

अधोतो जलानामधिपत्यं वर्णयति आपदिति चतुर्थः । तत्सामर्थ्याः ८२ जलाभावरहितः । इष्टिपुष्पाज्ज्वालाभावरयोः प्राणिनां वृद्धिस्तवयोर्द्विजानां तयोऽप्यामपि वृद्धिस्तवयोः ८३ त्रिलो
कादिति । ऊर्ध्वो धोमध्यभावेन त्रिविधानि खिलालोकस्तथा तद्वर्तिनः सर्वे प्राणिनश्चाक्रुपापञ्जलरूपा एव सृज्यन्ते ८४ आपो ज्ञेयः ।
पद्मयोऽजलानि ज्ञेयत्वाकारणोपास्ते सन्निखिलान्कामान् प्रयातुं सदा तृप्तिवैषयः ८५ अद्वयोपिते जस्तो विक्ता मुचपादवति तेजःविद्यायाः । तेजःप्रवर्पति वृष्टिपञ्चजलानि मृजति त्रिकृत्वा
संतापमूर्च्छरूपं पदं पित्वा ततो विद्युतो नानाविधाः पुरोवातं पूर्वदायुं च सृष्टेति सिद्धमिति ८६ तथाप्यात्ममपि ते जसोमहिमा प्रसिद्धा इत्याह तेजस्वीति । तेजस्वी पुरुषः श्रीमन्नेव तन्मां दोषदीनं नेन
चपसिद्धस्ततो विदा विवेकान्मते तेजो ज्ञप्रवेदित्वर्थः ८७ ततोप्याकाशो धिक्स्तत्प्रभृति विचारत्वादि ८८ तेजस इति त्रिभिः । वायुः पुरोवातादिरुपस्तत्साहता तेजस आकाशो विरुः यतस्ते
जः प्रभृति विभं तत्र तिष्ठतां ८८ सर्वेन्द्रियाणामिति । अण्पादमपि नामादिपापारा माकाशालं च नेन जनेः किं भवेत्तथा पुष्पादिकर्मफलभोगश्चक्रियते इत्यर्थः ८९ अवकाशेति । अवकाशो
विस्तीर्णतापकाशः प्रभातां संपन्नान्तीति ज्ञातिनश्च लोकांस्तपसातिपकाशं ब्रह्मत्वेन वेद उवासे इत्यर्थः ९० ततोपि स्मरपदोक्ता वाः स्मृतेरप्यासं द्रुतया प्रसिद्धा वा अधिकप्रमाह स्मरणा

आपो यदा प्रजायंते वृष्टिरूपास्तदा भवेत् ॥ अवमप्यधिकं तासामभावेनैव किंचन ८२ अत्रामावेदमेप्राणाज्येयुः प्राणिनां क्षयम् ॥ सति तस्मिन्नेव वृद्धिचत
स्मादापो धिकाः स्मृताः ८३ त्रिलोकानि खिलाः सर्वे स्थिरं मम संयुताः ॥ आप एवात्र भूताः स्युर्न ततो न्यदिकिंचन ८४ आपो ब्रह्मंति यो वेद मकामा वि
खिलानपि ॥ आपुशानृषिमांश्चायं भवत्येव न संशयः ८५ तेजः संतापममुलं दर्शयित्वा त्रसर्वतः ॥ विद्युतश्च पुरोवातं सृष्ट्वा पश्चात्प्रवर्पति ८६ तेजस्वी ते जमा
युक्तो दीप्यमानः स्वयां प्रिया ॥ तमोलेशनरहितस्तेजो ब्रह्मविदा भवेत् ८७ तेजसो वायुमाहिता दाकाशोऽप्यधिको यतः ॥ तेजो नानाविधं वायुर्विश्वं चात्रैव तिष्ठ
ति ८८ सर्वेन्द्रियाणां पापारा माकाशेनैव कुर्वते ॥ सुखं दुःखं तथा काशे सर्वो जंतुः प्रयाति हि ८९ अवकाशप्रकाशाभ्यां संपन्नान्कीर्तिभाजिनः ॥ आकाशब्रह्म
त्रिलोकान् प्रयात्येव न संशयः ९० स्मरणादवमच्छंति ह्यकाशमपि मानवाः ॥ व्यापारानिन्द्रियाणां च स्मरणादेव कुर्वते ९१ ससाधनं सुखं तद्दुःखं च स्मरणा
पुमान् ॥ अवमच्छंति सर्वे धंयदुक्तं कर्मणः फलम् ९२ आशा विष्टः पुमान् सर्वं कुरुते पुण्यपातकम् ॥ लोकद्वये सुखं तद्दुःखमेव ससाधनम् ॥ लोकद्वयं ममाप्नोति नि
राशो न स्मरन्नपि ९३ आशा ब्रह्मेति यो वेद तस्य कर्मामनोमताः ॥ सिद्धं च तस्य संकल्पः पुमानेष भवेद्विदः ९४ त्रयोदशैव प्रभ्रास्ते भूयो विपय ईरिताः ॥ ए
ते सनः कुमारेण नारदाया विधीमते ९५

विति ह्यार्याः । अनुभूतमप्यस्मरणादेव वेतो र्यतमाकाशदिकं जन्म स्वमच्छंति कल्पयति इन्द्रियव्यापारान् स्मरणादेव इत्यर्थः ९१ ससाधनमिति । ससाधनस्य पुष्पादिरुपस्य कर्मफलस्या विज्ञानं
स्मृत्यधीनममः स्मृतेराकाशावधिकतदुपासनफलं तद्विषये पुष्पाचाररूपं बोधयित्वर्थः ९२ ततोपि कामनारूपा आशा विष्टेत्याह आशा विष्ट इति । कामरूपा आविशिष्ट एव पुनः स्मृता
कामाणि कुरुते तत्फलभोगा यलो कद्वयं भ्रमति च यस्तु निराशो निष्कामः स स्मरन् स्मृति कर्त्ता अपि भ्रमन् तत्प्रापारान्तरकर्त्ता न भवतीत्यर्थः ९३ एवं विभेदोराश्या ब्रह्मत्वेनोपासकः सर्वे स्थितसिद्धि
संभवे इत्याह आशामिति । स्वहं ९४ ईदनाजः त्रिकृत्पदत्वादिप्रभोगात्पदस्य पदार्थान्वाचारान्प्राप्ताः सनत्कुमारत्वेन नारदायां कादृशाह त्रयोदशैवमिति । भूयो चिरेतदुपेक्षितं येषाम्ना
स्ते ते ईरिताः समाहिताः ९५

भा. पु.

॥ ६ ॥

एतेदेववतिरेकतुल्येन ॥ आत्मन इति । यत्र पदार्थे बुद्ध्या कृतेन तत्त्वात्मनो न्यतिरिक्तं किंचिदपि भाति तत्त्वदः सत्त्वमित्यर्थः । द्वितीयाधिव्यवस्थानि इति श्रुत्येन राशिन्यावः । १२८ नवपट्टमा
 त्वेन रवंतं चरगोपकृतिन सर्वविधकारहो नमितरदत्तं तु विकारादप्यभिप्रायः । मरणादीनि । समाकांतमास्वदेकउ १२९ अस्वभूमां निरतिशयत्वादेव तदात्मदृश्यं वृक्षधीनत्वादानेन रमाणाया
 मपदशोपप्रादीनामतिशयस्य संप्रतिशब्दादित्याह अप्यभूमेति । तस्मादतिशयान्तिवहेतोः अयमवयवज्ञातव्यः १३० अस्वभूमाधारः पृथक् पृथक् स्वरूपानि निराधारत्वेन नृत्वं बुद्धचुपारो
 इति चिन्तायाः कृत्स्नपनारदस्य भूमाधारगोचरमभ्यंदयति इत्युक्तमिति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तउपविष्टः मनारदो भूमाधारसंनतकुमारपतिहन्धपुष्टवान् इत्येकं कथं हेमववनसंभूमाकस्मिन्ना
 धारेपतिष्ठितः स्थितो मातृ इति तेन नारदेन उक्तइत्यं पृष्टः सन्त कुमारस्तु किं न्यवहारमात्रोपयोगो तस्याधारः पृथक् यनेवास्तवीवा इति विज्ञापयतवापेमायादिसकलप्रत्यक्षरूपानि द्विभूतिरेव महिमपदोक्तान
 स्याधारइत्याशयेन केमिहोदितुत्तरं ददामित्यर्थः १३१ नवतस्य स्वरूपानिर्मोदितस्ततोभेदाभावादिप्राह मयिमेति । विभिन्नपदेष्वेव विवरणे पृथगिति । नोकेपथादेव दत्तस्य विभूतिर्मवाभ्येष्टादि
 पादेव दत्तपृथग्भूमापसिद्धातदश्रितश्रदेव दत्तउच्यते तथा न तन्वयवतोऽप्यभूयसं वधीमहिमात्कतो भूमाः सकाशाद्विज्ञेन भवतीत्यर्थः १३२ कथं तदभेदाधारविषयव्यवहारन्यासोपसंभवादासात्तव

आत्मनो न्यतिरिक्तं तु यत्र किंचित्प्रपद्यते ॥ नाहो द्विष्ये श्वमनसा तदल्पं दुःखमीरितम् १२८ मरणादिविहीनो यं भूमा क्तसुखरूपमाह ॥ मरणादिममाकांतमल्प
 मुक्तमनीपिभिः २९ अयं भूमायदाज्ञातो ह्यतिवादी तदा पुमान् ॥ भवेन्न चान्यथा तस्माज्ज्ञातव्यः सर्वदा नृभिः ॥ अतिवादी पुमानलोके भवेन्नान्यः कथंचन १३०
 इत्युक्तो नारदो भूमाधारं पृष्टवान् पुनः ॥ सुनु कुमारमित्यं सकस्मिन्नेषमतिष्ठितः ॥ भगवन्निति तेनोक्तः स्वेमहिम्नीतिसोमवीर १३१ महिमानो कश्चायं विभि
 न्नोस्ति ततः पृथक् ॥ गंधर्वादिर्ध्यालोके देवो न पृथक् स्मृतः १३२ किं नृत्वात्मैव महिमास्वात्मनः सुखरूपिणः ॥ भूमाः सर्वपरिच्छेदगृहितस्तत्रमस्मृतः १३३
 नान्यत्र स्वरूपं तस्मात्संभूमा क्तो दुपतिष्ठते ॥ तिष्ठस्ततः पोयं प्रतिष्ठारहितः स्मृतः १३४ दशदिक्षु स पृथग्भूमातिष्ठानि सर्वदा ॥ तत्पदार्थो व्रतत्रै न द्विषंसदम
 दात्मकम् १३५ अयं स्तं देशकालादिसर्वभेदात् जते ॥ गंधर्वेन गर्गयद्गमनेत्यंतनिर्मले ॥ अतएव जगत्सर्वस एव परिमीयते १३६ अयं भूमा ह्यस्मीति ज्ञात
 व्योमुक्तिमिच्छता ॥ अहंशब्दादहंकारो यद्यप्येवमस्तीयते ॥ तथापि लक्षयेद्देव आत्मानं सहजशब्दतः १३७

स्विनइत्यादिबहिरुक्तवशात्तदुपपत्तिरिति याज्ञवेन ॥ किंचित्ति ॥ सुखरूपिणो भूमाः सर्वपरिच्छेदरहितः स्वात्मा स्वरूपं स एव स्वात्मसंवेधी महिमा भवति तत्र स्वरूपभूमे महिमा भूमापतिष्ठितत्वेन
 स्मृतो विरुद्धपट्टयेति शेषः १३३ वास्तवस्तदाधारस्तु नास्तीत्याह वाच्यमेति । स्वस्वरूपादुक्ताद्विज्ञातव्यवस्तुनोभिज्ञाधारोपतो भूमानाविति जनेन तस्मात्तु विरुद्धांगीकारे मय्यतिष्ठोवाच्यः वि
 द्यतपरात्प्राप्तेन प्रतिष्ठायाधारितरहितो वाच्यइत्यर्थः १३४ कथं निराधारस्वरूपं पुनारोहइत्याकांक्षां क्षामपदस्येत्यादिवाच्यपदप्रथमतस्तदार्थरूपेण भूमां बोधोदादेशकस्यार्थमाह दशदिक्षिति ।
 पूर्वादप्यत्र नृभिः कोप्युक्ताः महापरीक्षाभ्यां दत्तसंमितादिप्रसूतव्युक्तसुखविभूमावार्किंचित्कल्पवपि स्थितं तत्सर्वरूपेण भूमेव तिष्ठतीत्यर्थः कश्चात्स एवावस्तादित्यादिस्वाकृत्यपदार्थ उक्तमिच्छेपः यत
 स्तत्पदार्थभूमे भूमासमस्तजगत्प्रमनेमं सर्वं गमनं कल्पितमिति द्वयोरर्थः तथा च सर्वविज्ञानसंनुसंचानेन मध्यमं भूमा बुद्ध्या रोहयोपपत्तिभावः १३५ । १३६ तत्तत्परात्पराणां पदोक्तत्वं पदार्थरूपे
 ण भूमा तत्तासर्वदिगमतत्वेनानुसंयेयइत्याह अयमिति । अयं सर्वगतो भूमा अहमस्मीत्येव ज्ञातव्यः नन्वहंस्वरूपवत्तिच्छेदनाहंकाराविशिष्टवाचकस्य कथं भूमा जगतामिति चेत्तावत् भूमा ह्यमागो लक्ष्यमे
 त्याह अहंशब्दादिति । यद्यप्यहमिति शब्दहंकारः प्रतीयेत तथापि वाच्यार्थस्याहंकारस्वरूपसहस्रव्यवस्थायां कृत्येन निमित्तेन भूमानमेवोहंस्वरूपः संलक्षयेत्तत्र वाच्यो बोधोदः १३७

अहंकारात्मनोऽसाहचर्यमेवाभिनयति । सर्वदिशिचरति । सर्वदिग्गताः सार्वकालिकाश्च जीवोपादेहाभिन्नवस्त्रोपधममहमित्येवाभ्युपेतः स ते सर्वसिद्धिपथहारं कुरुते । ततः सर्वत्र जीवित्यवधारणां निदानत्वादहंकारोपधादिरजातंभूतजातं च व्याप्य स्थितस्तथातदाश्रयत्वेन जीवात्मापि दिग्गतावादिहंकारोपस्थितो ज्ञायते इति धार्यः १३८ । १३९ एवंचिदाहंकाररूपविकाराणां सत्त्वस्वराचक्षो हंशब्देकैकलक्षणत्वावधार्यैर्विवाहापसर्वोत्तरत्वलक्षणं जीवस्य भुङ्क्ते रूपमात्मसम्पत्तिप्राप्त्यलक्ष्यतीत्याह अहंशब्देनेति । जीवात्मा जीवस्य विविधरूपस्यात्माभुङ्क्ते रूपं स्य भुङ्क्ते सत्त्वस्वरादाभ्यस्यै कथं महाबाहयेन प्रापणीयं तस्याहंशब्दो लक्षणं इत्यर्थः १४० आत्मा देहादिविकल्पेन ह्यहंकारात्प्राप्तं नुभवोऽभिन्नोपदेष्टव्यं तदहंकारेण नो जीवभुक्तिबोधजनमात्मन्यपि दिग्गतात्माप्येवमाह आत्माहमिति । यथा मनो बुद्धिर्दिष्टेभ्यो बहिराहंशब्दास्त्वस्य मनुजसंमत्तिपथे संदेहविषयं यद्विहारेण सदानुभवंति एवं यो हंकारोपधाधीनवस्तुः स्यात्ततो भुङ्क्ते रूपं स्य भुङ्क्ते सत्त्वस्वरादिशाली भवतीत्युत्तराभिर्वाच्यः १४१ जीवभुक्तस्यैव हारशास्त्रचित्तनभेदेन द्विविधायां नुष्ठानदशायां यदात्मचित्तं तद्विज्ञोदपदाभ्यां प्राप्तापि न दाशितविराजयेनाह आत्माहमेति । सविद्वान् व्याप्य तमशास्त्रचित्तकले आत्मन्येव क्रीडन्वास्तुधनोपचितिविहारसुखमिव । प्राप्तेभ्यो विषयावाहकज्ञो ह्यवास्तव इत्यर्थः स्तान्भोजनवादि कलेपशास्त्रयेव रतिचेतसः सक्तिपारम्भमिति यथावा

सर्वदिष्टस्थिताजीवावेधुतायेचमायिनः ॥ वर्ततेयेचेते सर्वेप्यहमेव वदंति हि १३८ अहंकारस्ततोयद्वज्जीवात्मैव व्यस्य स्थितः ॥ दिग्गतांभूतजातंचतद्व्याप्य व्यस्य स्थितः १३९ अहंशब्देन जीवात्मा सर्वोपाधिविवर्जितः ॥ लक्ष्यते सर्वदा योयं भुङ्क्ते सत्त्वस्वरादाभ्यमात्रजेन १४० आत्माहंभूमरूपोऽस्मित्येवं प्रतीयते ॥ मन सापिधिया सर्वकरणैर्मनुजं चरत १४१ आत्मन्येव च सक्रीडन्वा लके निववा लकः ॥ अत्रैव गतिमामच्छन्त्युत्पत्त्यामिव कामुकः १४२ स्त्रीपुंसयोर्हिमिथुनं भवेत् दितरेतरम् ॥ विषयानंदहेतुर्यस्तद्वदात्मानि सर्वदा ॥ मिथुनत्वं तथानंदो विषयप्राप्तिमंभवः १४३ अवगच्छन्निदं तं सर्वदुःखविवर्जितः ॥ स्वराट्परानपेक्षः सन्निगाडिव भवेद्विदः ॥ तस्य सर्वेपुलोके पुत्रमचारश्च सर्वदा १४४ एवं येन निहुर्मदाभूमात्मानं विमोहिताः ॥ परार्थीनाः क्षीणलोकाः स्वेच्छाचारविवर्जिताः ॥ जायंते च म्रियंते च सततं दुःखजीविनः १४५

कामी विदेसादिगतो विज्ञातायां मनसत्त्वादाहंकारवद्विषयः १४१ सक्रियरूपनिर्विकल्पभेदेन द्विविधेन प्राप्नोतु यदात्मचित्तं तन्मिथुनानं रूपद्व्याभ्यां निदर्शयते इत्याशयेनाह स्त्रीपुंसयोरिति । यथा सर्वव्यवहारपरिहृत्यावस्थितयोः स्त्रीपुंसयोर्मिथुनैर्द्विमिथुनीभावः परस्परविषयानंदहेतुत्वेन प्रसिद्धस्तथाप्याभ्युपेयभावेन मिथुनत्वमात्मन्येवात्मस्य विकल्पकसमाधिकाले भानंदहेतुभवंतीत्यर्थः यथा च गान्धर्वविधिषयमाप्त्यनंतरं तत्कलस्यानंदस्यानुभवो निर्विकल्पकः प्रसिद्धः परीक्षकाणां तद्वदपविदुषो निर्विकल्पकसमाधिकाले निरतिशयानंदानुभवमात्मन्येव भवतीत्यर्थः १४३ तत्र हेतुभूतं परानपेक्षं स्वराट्परानेनिरूप्यते इति दर्शयन् स्वराट्परद्वयमाह अवगच्छन्ति । द्वितीयो निर्द्वैतस्वरूपमगच्छन्त्यासादनुभवन्तीत्युक्तः सर्वदुःखराहित्ये परानपेक्षः सन्निगाडसमप्रभिमानी श्वरस्तत्स्वराट्स्वनेव राजनशोभयति तथातद्विदुषः सर्वोपाधेन सर्वेपुलोके पुत्रकर्मकलेषु कामचारः संप्रतिदन्धेन पराविरूपो भवतीत्यर्थः १४४ उक्तविज्ञानहीनानामनर्थकतिमाह एवमिति । ये उक्तविषयाभ्यां प्राप्तात्मानंदस्वरूपमहेतुलक्षणं विदुः किन्तु भेदेन विदुर्जायंति विषयो ह्यस्तुते परार्थीनाः स्वमित्येव कल्पितानां राजादिरूपमभुजांते स्थिताः क्षीणा भवंतीत्येवमेव पातं तथा विषाः स्वातंत्र्यहीना अपुनः पुनर्जननमरणादिरूपानुवर्तीति १४५

उक्तमविददृष्टं भवमेव विशोपादानत्वमपि भवतीत्याकारमात्मनः प्राप्तइत्यादिदक्षवस्थांभाह स्वविज्ञानवदिति । भूमाभ्यामेतासाहनुभवतः पुंस आत्मनः स्वरूपात्तामादीनि प्राणानि पंचदशतत्त्वानिमृत्सर्वपेन जायते इति १४६ एतेन शास्त्रयोनित्वं परिशुष्टविश्वयोनित्वं च भवतीति सूचितमिति दर्शयत्ताह वदेति । स इह कृताः कर्मभिर्वागादिभिस्तत्प्राप्यः कर्तव्यमिदनाः स्फुटं मृत् १४७ उक्तविद्याफलमदृष्टकः श्लोकोपि बोध्यइत्याह अथात्मन इति । विज्ञानेतत्करो श्लोकं १४८ तं पठति पश्यइति १४९ अस्यावमाह पश्योतीव इति पश्यति । इदवातोः शब्दपदे पश्यदेशे च सति निर्व्यञ्जं पश्य पश्योतीव इति वाच्यं तस्य सकलसंसारस्य मोक्षस्य च दृष्टव्येति वचः १५० मृत्पुपदेन वमरसोपल्लिखान्मादयः शरीरधर्मा उक्ताः परं नृपश्रिः शरीरधर्माप्येन नोपलक्ष्येत तद्वाचकस्य परमपदस्य पृथक्त्वार्थे इत्याह मृत्पुप इति १५१ रोमपदार्थमाह रोम इति । रसज्ञादावतिग्राह्यस्तस्य वदित्वा केपचनेनोदहर्षाग्निना क्रियमायेत्येवंपरानायेन संवेद्यमाना निमित्ता यो ज्ञाप्येत्तज्जरादिः सरोपपदोक्तः अथ मृत्पुपदेना संवेद्येते तस्माह अवस्थानमिति । चिरादवस्थानरूपं विद्वन्मयेत्यपि भेदपसरो गोमृत्पुपदभिरपदोपायासेनोक्तइत्यर्थः जस्मादपस्मृत्तचिरस्थायिन इति मृत्पुपदेनाथिरस्थापि बोधेन तत्त्वस्वरूपज्ञानात्तत्पुंसकवा इति भावः १५२ नृः स्वपदार्थमाह नृः स्वमिति । नृदिवेदेहानामाधारापेधभावसंवेद्येन तं चिदावस्थाना

पुर्वविज्ञानतः पुंस आत्मनो भूयः रूपिणः ॥ नामादिप्राणपर्यंतं जायते स्रजि सर्पवत् १४६ मंत्रब्राह्मणरूपा ये वेदास्तोऽपि कर्मकाः ॥ जायते किं बहुतेन विश्वं सदसदा
त्मकं ॥ जायते सकलं यद्वर्द्धनं गंहिखात् १४७ अथात्मनो ब्रह्मविज्ञाने लोकमेतं पठंति हि ॥ वेदिकाः सर्वदुःखानामभावे सर्वदेहिनां १४८ पश्यो मृत्युं न पश्य
ति न गेहं नोत दुःखतां ॥ सर्वहि पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वम् १४९ पश्यो जीव इति प्रोक्तः स पश्येत्सर्वमेव यत् ॥ शुभाशुभं च संसारमोक्षं च स्वचित्तेनैव १५०
मृत्युर्मरणमित्युक्तं धर्मजातं शरीरम् ॥ जन्मादिकं हि कालेन जातं यद्वाधिवाजितम् १५१ रोगोऽसि विपाकस्यैव पन्थायः प्रजायते ॥ अवस्थानमपेक्षयैवं स उक्तः पं
डितैः सदा १५२ दुःखं देहेन संयथो नानाधर्मवता सदा ॥ चतुर्विधानां भूतानां बुद्ध्यावब्रविमोदिनाम् १५३ सर्वमात्मनि संप्रोक्तं मध्यस्तं सदमद्गुः ॥ अध्यस्त
त्वेन विज्ञानं तस्य न स्यादिलोकनम् १५४ प्राप्तिश्च स्वात्मनो ज्ञानात्तदनन्यत्वाधीरिता ॥ वेदार्थः सकलोऽप्यस्मिन्लोके वेदसमीरिते ॥ अस्ति यस्मादतस्तस्य
विज्ञानात्सर्वविद्भवेत् १५४ आत्मविज्ञानसंपन्नः स्वात्मनो मायया सदा ॥ नानारूपोऽपि चैकात्म्यायैव रूपस्वरूपतः १५६

विमलशालिपांनुद्धीपतिविहितत्वेनविभेदिताविधिभेदवतांभीवानां पोनानात्मादिपर्यवतरेदेनसंबन्धोऽयमात्मासकयःसखदुःखामित्यर्थः १५३ एवमुपनिषत्पूर्वादिगतपदाभ्योक्तप्रथमे
वामदक्षीनेद्वैतस्यस्ततावगाहनरूपसर्वदेर्जनमित्याकारकंनृतिपपादाधमाह सर्वमिति । सर्वदेतानांतसदसदपुरनिर्वचनीयमात्मात्वात्पस्तंकल्पितमेव तस्यवतावदेकस्थितिर्वावदध्यस्ततानवगाहने
नापरिपूर्णविज्ञानेनापेक्षभवत् एदात्त्वपस्ततामिष्यवगाहमनेपरिपूर्णविज्ञानेभवेत्तादात्तात्त्वस्तस्यपुनर्विलोकनेनस्वादिन्यर्थः तथाकल्पितःसर्वमध्यस्ततापर्वतंपश्यतिविद्वान्ततोमरणोऽदिकंन
पश्यतीत्येयुक्तमित्युतीषपादांतवाक्यार्थः १५४ तुर्यपादोक्तसर्वमाप्तिपृषपादवति प्राप्तिमिति । ज्ञानादनंतरमात्मनःसकाशापचदनपस्तंतस्यपदापज्ञातस्वात्पदाभावःकल्पितभेदवाच्यमि
यावत् तदुपलक्ष्यमाभिरुक्तेत्यर्थः । एवंदसकृत्पति वेदार्थमिति । अस्मिन्भूमात्माकदेतोकेअपमात्माअपलोकादितिभूमेतरमासिद्धेवेदसमीरितेवेदस्यपदाज्ञात्यर्थयोगरेसकलःपाशलोकादिविभेद
शालीवेदाधोस्ततस्ततर्भदतिपतःतस्मात्स्वपारमरूपलोकरूपविज्ञानात्सर्ववित्स्वरूपलक्ष्याभवतीतिप्रभवतीत्यर्थः १५५ विदुषर्हृषाभाहदिहंभुक्तंविमलवति आत्मविज्ञानेतिवस्तुमिः । भा
त्मनोपाध्यात्म्यस्यवेत्तास्वकीयमापयानानारूपभवेत् भूमस्वरूपेकत्वेकरूपइत्यर्थः १५६

आत्माशब्देति । तत्र कर्तृभित्तमिति जिज्ञासात्मात्मापमसाधतत्त्वावर्तिवैतुष्यप्रवचनपुत्रोवा येनमादाः कोलादुपेयवृत्तयोरिवादिह्यमादायेत्यर्थः एवमेवेति १५७ मतेति । लोका
दीत्याविषयेन कुलाचलादिग्रहः ग्रहादिर्यादयः आदिष्वेनाकर्नरादिग्रहः १५८ इतिवेति । आदिष्वेन कदाविग्रहः एकादशेन्द्रियाणां प्रत्येकं वशदसवृत्तिभेदमादापदशाधिकशतकयोभवेत् त
यातेषामेकादशास्यां सर्वसिद्ध्यालेऽहोरात्ररूपेपीभेदः मतिश्चासंप्रवृत्तकृत्यादा पदसंख्यासकस्यैवार्थो यत्संख्याकाः मकाराः सप्त सप्तविंशतिः कश्चिदेकैकं शोभति सप्तसकस्य इति यावत् स्फु
टितमेतदेकादशाभ्यामेवं सोपनिषदाख्याने १५९ । १६० उक्तमज्ञानसाधनतयाऽऽहारशुद्ध्यादिकं विदधाति । स्वमित्यादिना । ये सततं पुण्यात्मानः सदाचरिः पुण्यकर्मानुष्ठानपरायपिपाप
चेतसोमनसिपापस्तेषामप्यर्थादज्ञानं दुर्लभं किमुत कदिरविपापपराया मित्यर्थः १६१ कथं तद्विचि शुद्धिरित्याकांक्षायाभावाद् आहारइति । स्ववर्णाश्रमानुसारेणमात्मानां विषयाणां ग्रहण
रूपआहारोभावात्सासां वगदनेनराधाचनास्कृतिरूपधीपरिचायस्यपीमेन संज्ञानेन परस्परपुंसः शुद्धो निष्पावः स्यात्सर्वेवदिविचुद्धिर्होयेत्यर्थः १६२ एतेन हृदकुमारीवरण्यानेनबी

आत्मासाधनकार्यमिति सोपनिषाभवेत् ॥ सूतपंचकूपेणपंचवाचमहेश्वरः १५७ समलोकादिरूपेण सतधाचसदाविभुः ॥ ग्रहादिरूपतस्तद्वन्नया
पिमहेश्वरः १५८ इन्द्रियादिस्वरूपेण भवेदेकादशात्मकः ॥ एकादशेन्द्रियाणां स्यादृत्तिभेदाच्छतपुनः १५९ दशाधिकं सदाभेदातेषामेकादशात्मनाम् ॥ इंसम
चारायावंतस्तावद्देवश्च संस्पृतः १६० इदं सर्वात्म्यविज्ञानं दुर्लभं पापचेतसाम् ॥ पुण्यात्मनां च सततं जन्मकोटिशतैरपि १६१ आहारीयस्य शुद्धः स्यात्सर्वदा
विषयग्रहः ॥ स्ववर्णाश्रमसंप्रोक्तो भावयोगात्कथंचन ॥ सपुमान्पापरहितः शुद्धचेताः प्रकीर्तितः १६२ बीजेशो नो तथाऽऽहारेव्यवहारचयः शुचिः ॥ तस्य क
ष्टमतस्यापि न पापेऽस्मत्तेमतिः १६३ अपापमतिरव्यग्रमानसो निर्मलाशयः ॥ गुरुपादिष्टमात्मानं भूमानं ससमेतितम् १६४ यदेनां स्मृतिमाप्नोति पुमानक
श्चिदिहाग्यतः ॥ कामक्रोधादिकान् ग्रंथींश्छिद्यत्तत्क्षणतस्तदा १६५ आहारशुद्धिमाप्सस्यान्नादोमुनिस्तमः ॥ शुद्धचेतास्ततः कामक्रोधादिपरिवर्जितः
१६६ हरीतक्यादिसंजातोरसउक्तोमनीषिभिः ॥ कषायोयस्य संपर्कोद्भूतवर्णात्तत्रजेत् ॥ यथा तथा त्रचित्तस्य कामादि कथितो बुधैः १६७ तस्यास्यमर्दनं
प्रोक्तं वसुचर्यादिसाधनं ॥ नारदस्तैस्तु संपन्न उद्दिश्रो भवसागरात् १६८

अशुद्ध्यादिकमाक्षिप्यतिदुर्लभमाह बीजैति । बीजैरित्युक्तेषां नैमादुर्लभा आहारेविषयग्रहेण्यवशो दानादानादिरूपेणैव पुनः शुद्धशुद्धरहितस्तत्त्वविषयसंसर्गमयत्वात् । एषापचर्मपि कश्चिर्न भव
तीत्यर्थः १६३ तस्य शुद्धविषयभिरुपायानितराजपुत्राया येन गुरुपदेकादशात्मसंभूतिर्भवतीत्याह अपापमतिरिति । निर्मलाशयः पुनः नृपायरूपमतिर्बलाभावेन कायमनाः सन् गुरुपदेशेन भूयः कृपया
स्मान्समेतिसंस्पृष्टमतीत्यर्थः १६४ यदेनामिति । यदावप्यतं भूमात्मा श्रीचरां स्मृतिभ्यो तदा विजययोरप्यासकमेलनेन सिद्धत्वाद्द्विधिशब्देनोक्ताः कामादौ चित्तजानासिना इति शो
भः १६५ नारदस्य सर्वाधिकारविशेषणसंपन्नत्वाद् आहारशुद्धीति श्रुतिभिः । स्वहृत् १६६ मृदिनकषायपदार्थैर्वर्तुकरा यपदार्थमाह हरीतक्यादीति । कषायपरत्वात् हरीतक्यादीनां द्रव्यै
स्वादोदहराणामाजकः कषायपदस्य गुरुत्वोऽर्थः 'कषायोरसभेदे स्यादं परमेविलेपने' इति कोशात् तद्विज्ञानं कृत्वा कामादयो विमोघातेनोत्पद्यन्ते तस्य कामादिरूपकषायस्य मर्दने अरहरजेश्वरादिवदे
तवस्तुमस्यार्थदयः शम्भोक्ताः मसिद्धास्तेऽत्रैवमर्षादिभिः संभवो नारद इत्युक्तकषायोऽभवत्संसारदृग्मृदिमृत्वादि विदधोत्यर्थः १६७ । १६८

आ. ९

॥ ८ ॥

११

तादृशायेति । तादृशायाहारगुह्यादिपुण्यविविधवन्नरदायतमसौमुनाज्ञानस्वपरंपरारंभमत्समसन्नकुमारोऽन्यदर्शयन् यथादिवेत्तवेदुःखंमद्वैतेनदृशेति यःसन्नकुमारःकंदोऽन्यस्वामि
 कांतिकेयकृपेणावतीर्णः अथाथएवंवैद्यमार्गविधां कथां ब्राह्मणस्तत्तमा इतिहासविद्भादुरेतिद्वयोरर्थः १६९ । १७० तां कथां निबध्नाति ब्रह्मादिस्वादिना । ममातरेआसीतामभूवन्
 १७१ अस्मिन्निति । इदंभोजेवीर्यपमानोपायेनसाक्षात्क्रियमात्रःप्रमुखासमपनेत्राणां दर्शनेदृशोचोऽभूदतिप्रुदित्यर्थः १७२ दृष्टेति । तदृष्टासर्वेमासनेऽप्युत्तमसुःसमांविनिर्मुक्तमनु
 मारंविनेतिद्वयोरर्थः १७३ । १७४ उत्थितामुनयइति । तेमुनयोविदवात्रादिभिस्त्वयास्वकृतेःपरकृतेभस्तेऽत्रैवेगवनेमसाद्यस्थिताः १७५ व्यवस्थितेऽपिना । स्फुटम् १७६ इतस्ततश्च ।
 अथजापपासहर्गुकाग्रोभमवांस्तामुनींस्तद्विज्ञानमुदितानुबोत्तपायास स्वार्थेऽपिम् अथइतिवर्धः १७७ सन्नदिति । कीदृशोभमवास्वयंपुरुषकृपेणसन्नकुमारस्थितैर्हर्षितापिरेव

तादृशायपरंपरं तमसोदुःखबुद्धिषु ॥ व्यदर्शयद्यतः शोकं न पुनर्यातिमानवः १६९ सन्नकुमारो भगवान्स्कंदोऽन्यत्र जन्मनि ॥ एवं किञ्चिदं त्यक्त्वा कथां ब्राह्मणम
 तमाः १७० कदाचिन्मुनयः सर्वे वाराणस्यां समागताः ॥ ममातरे महाभावाः कृत्वा पौर्वाहिकीः क्रियाः ॥ आसीता ब्रह्मपरमार्चितयंतः स्वबुद्धिभिः ७१ अस्मिन्न
 वसरे देवो देव्या सह महेश्वरः ॥ वीक्ष्यमाणो हृदंभोजे आनंदात्मा स्वयं प्रभुः ॥ रूपधामासने त्राणां दर्शने भुज्जगत्पतिः ७२ दृष्ट्वा तं मुनयः सर्वे ममुत्तमसुः समंततः ॥ आ
 सने भोजितसिंहप्रादेहाः प्राणागमे यथा ७३ सन्नकुमारमेकंतं परिहायात्मवेदिनम् ॥ एकमेवायमात्मानं बहिरंतश्च पश्यति ॥ सर्वदेवविज्ञेयममाधिस्थस्तदाहि
 मः ७४ उत्थितामुनयः सर्वे नत्वास्तुत्वा च तं विभुम् ॥ वेदपाठादिभिः स्तोत्रैः स्वैः परैश्च हृतैर्मुहुः ॥ भवानीसहितं देवं प्रसाद्य च व्यवस्थिताः ७५ व्यवस्थिते पुन्ये
 वं परमात्मात्रिलोचनः ॥ भवानीसहिते स्तेषां वरमिष्टमदादिभुः ७६ इतस्ततो विलोक्याथ गंतुं कायः सजायया ॥ साहेतान्याक्षयामास मुनीन्महेश्वरः ७७
 सन्नकुमारमासीनं दृष्ट्वा हर्षमुपागतः ॥ स्वयं नैव भवानीसा परं कोपमुपागतः ॥ एवं विचार्य मनसा स्त्रीस्वभावं मुपागता ७८ अयं पुराणपुरुषो योगिनां हृदये स्थितः ॥
 अप्रांमयोगयुक्तेन पुंसां ध्येयः सदैव हि ७९ अयं समस्तविद्यानां कथितः परमो गुरुः ॥ ब्रह्मविद्गुस्तथा शक्यो लोकपालास्तथा परे ॥ किं क्व अस्य देवस्य गर्भदा माय
 था भुवि १८० अयं समस्ततत्त्वानां जनकः पालकस्तथा ॥ संहर्ता पंचभूतानां स्थिरजं मकरूपिणाम् ८१ नानेन सदृशः कश्चिदासीदस्ति भविष्यति ॥ कृतोधिको
 ब्रह्मचर्ययुक्तश्चापि पुमानयम् ८२ मया सह विलोक्यैष दुरात्म्येन जगद्गुरुम् ॥ स्त्रेण मत्वा ब्रह्मचारी स्वयं गर्वाधिको जडः ॥ नातस्थो तेन दास्यामि शापमस्मै सुदारुणं १८३

वामभागरूपेण विपरीत इति शेषः यतः सामसिद्धाभवानी एवं विचार्य स्त्रीस्वभावेन परं कोपमागतः १८४ एवं कथमिदं याकांक्षायां भवानी विचारमभिनयति अपांमतिवदुः । अयं भगवान्पु
 रानोऽनादिः पुरुषः १८५ अयं समस्तोति । कथितः महोपनिषदाहो सर्वभेदमयोजिकाया मायायाः सखा भगवदिदनेन अनेन प्रमुखा वसोकारः सणकं परं नीतत्वे सति तत्प्रमुक्ता ब्रह्मादिदेवभेदा मस्य
 गर्भदा सतामाययाः दास्यां कीयमाणायां तत्र भस्मिन्त्वं गर्भदा सत्वमिति युत्पन्निसमं यथादिविधाः १८६ अयं समस्ततत्त्वानामिति । तत्त्वानां मः दादीनां जननादिकर्त्ता स्वावारादिरूपाणां
 भूतानां चार्थतथेत्यर्थः १८७ नानेनेति । गुणैरेन नृत्पवो विज्ञोऽवाकोपि नास्ति ब्रह्मण परं स्वयं च दनदमनादेर्गुरुपमित्यर्थः १८८ जयेति । एवं सत्यपि यन एव सन्नकुमारो ब्रह्मचारी प्रभु
 यस्तानि ध्यायेत्तु तेषां भवानो तस्थोस्ततः शापः हेत्यर्थः १८९

॥ ८ ॥

[illegible]

कथ्योनिपुमस्त्याः स्युः श्वानारक्षणेस्ताः ॥ तत्कुलेतवज्जन्मस्याद्गर्तयोमेष्वमानकृत १८४ इतिसंचित्यसाक्षापददौभर्त्रांनिगारिता ॥ सोभवतादृशस्तत्रपरंसुख
मुपागतः १८५ समल्लकर्माभावेनचणकान्मक्ष्यन्तदा ॥ स्पृष्ट्वेहोश्वशालायादसरितिष्ठत्यर्हन्नशम् १८६ तादृशंतपुनर्देवीदेवेनसहितैक्षत ॥ वरंवरयस्वेत्युक्तेम
लमृत्रविसर्जनम् ॥ उपविष्टस्यदूरेस्यादितिमेस्तुवरःपरः १८७ उपश्रोमवेतिकोपेनसाक्षापपुनश्चतम् ॥ अभवत्सोपितदेहोदृष्टेराज्ञोपिरक्षकैः १८८ शिक्षितो
बहुशःपश्चात्त्यक्तोरप्येहवज्ञया ॥ अलमोयमितिज्ञात्वासोपितत्राभवत्सुखी ८९ करिरादिवनेभूरिकटंकादीन्यमक्षयत् ॥ पिवन्माजलंभूरिमलमृत्रविसर्जनम् ॥
आसीनपुत्रकुर्वन्सपरंसुखमुपागतः १९० ब्रह्मणोमानसादेहउद्गस्यैवाभवदुत्तम् ॥ सुखमुद्भवपुण्यस्मादभूतस्याधिकमुनेः १९१ पूर्ववतादृशंदेवीदेवेनसहितैक्ष
त ॥ वरंवरयस्वेत्याहपुनरेवतपोधनम् १९२ लतकृत्यःसताप्राहवरोनान्योधिकोमम ॥ भवत्यादेवियदत्तमौद्गन्मातिशोभनम् १९३ वेदतो लोकतोवापिभी
तिर्लज्जानचात्रहि ॥ मलमृत्रेचदूरान्मेपंततोप्युपवेशने १९४ शरीरंयदिकस्यापिभवेदुद्गस्यतद्भवेत् ॥ यतःसुखंशरीरस्यजन्मन्यस्यप्रदृश्यते १९५ अनुभू
तामयादेहाःसर्वजीवममुद्गवाः ॥ उच्चावचानोद्गदेहसदृजाःकोपिविद्यते १९६

[illegible]

॥ इत्यात्मपुराणे त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अश्वत्थपुराणे चतुर्दशाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ विष्णुमेयोपमानस्यसंमसादपरकृतेः ॥ चतुर्दशाक्षरस्यमीयतेस्वचतुर्दशे ॥ १ ॥ अस्वार्थः शब्देद्विदत्तमेववत्कांतिसाक्षिःसम्यग्प्रमसादोऽनुग्रहस्तत्पराभाकृतिस्तनु
यस्यसतथातस्य अथवास्म्यक्यस्यसत्तिविषयतेस्वचर्मणयेकावयवतेरसंमसाः प्रसविस्तरेद्वत्यस्मात्प्रत्ययसिद्धाभु तानंदतीतिसंमसादाराससास्तेषांपराकृतेः विष्ण्वस्वरूपस्य चतुर्दशसंख्यलोका
नामधवाचतसोद्वेसानसादिसंज्ञाः वक्ष्यामवस्थायेपातेचतुर्दशाः दम्बकवासिमुनयस्तेषामात्रामदेरधास्तःपूरकस्यचश्रीरायस्यस्वधर्मपक्षोर्कचतुर्दशतसोदिगाएवदशाः प्रांतभूतापस्यजमपटस्यत
सिमन्तशोऽध्वरूपेणसततमीयतेमहाभागेः यममेदीयापांगापंतिएतमेवतेमार्चदीश्रुतेरित्यर्थः । श्रीसंभुविग्रहपते विमतापुनरीभिःप्रादरूपरूपायस्यसविष्णुज्जारदोघनस्तदवदत्तस्यानुग्रहपरस्य
चतुर्विंशद्वारत्नकामनापूरकस्यचस्वधर्मरसाप्रयुक्तपक्षोर्कपधनेचतुर्दशेलोकेसत्यास्त्वमीयते प्रजापतेःसुतापांचर्ममतिक्रामतःसासनात् । प्रमेचपक्षेदु विष्णुममृतपोषधात्रिरेदितामभिन्यंतकन
र्पाकालागमेपादुर्भेवंतिताध्यादेहादितादात्म्येनतिरोहितोपिमाशवत्पसांविष्ण्वेकमाकृतेद्वेर्वेविमुटनोतदूरलक्षितवानादिकंचउपमानंयस्यसतथा संमसादःसुपुतिस्ततःपराभाकृतिःशुद्धरूपं
स्य दशमाशादिशस्तासांपूरकस्यचविभुत्वाद् एवंविद्यस्यपुरुषोत्तमस्यस्वस्वरूपचतुर्दशवर्गमीयतेप्रजापतिना चतुर्दशेवतसुतांवासानामवस्थानांजात्रास्वप्रसुपुतिरुपासयानांसमाहोचतुर्दश

श्रीगणेशायनमः ॥ भूमरूपमिदंशिष्यःश्रुत्वावस्थात्रयातिभम् ॥ श्रोतुकामःपुनर्वाक्यंमुमुक्षुमाहेदमात्मवाम् १ ममवन्भवताख्यातंज्ञानंनानाविधंपुरा ॥ ऐतरे
योहियद्वेदयज्ञकौपीतकिंमुनिः २ आदित्योभगवानयमुसश्वेताश्वतरोपियत् ॥ कठश्चतितिरिस्तद्वज्रावाल्यामुनीश्वराः ॥ आरुणिर्भगवानयञ्चकुमारेणाप्यु
दीरितम् ३ यत्रशिष्याःप्रजास्तद्वहैवोदासिश्रवीर्यवान् ॥ बालाकिरश्विनोतद्वज्जनकोमिधिलेश्वरः ४ मैत्रेयाचापियतयोष्टगुश्वरुणात्मजः ॥ श्वेतकेतुश्चम
मवात्रारदःसर्वविष्मुनिः ५ गुरवोर्मप्रवेतारःशक्रोलोकप्रयीपतिः ॥ अजातशत्रुर्धृपालोदध्यङ्काधर्षणोपिच ६ याज्ञवल्क्यश्चभगवान्सश्वेताश्वतरोपिच ॥ वरु
णोप्यारुणिस्तद्वत्कुमारःमनदीरितः ७ अन्योपिगुरवस्तद्वच्छिष्याअपिचकेचन ॥ त्रिपर्वात्रिर्महानवंशक्रुषेःसर्वज्ञतापिच ॥ शक्राच्चमरणंतद्वध्यङ्काधर्षण
स्यच ८ जल्पाभिधाकथाप्यत्रयाज्ञवल्क्यस्यधामतः ॥ ब्राह्मणैश्चतथाज्ञापःशक्रकृत्यस्यप्रमादिनः ९ कारणानांविज्ञानंनरोपिचिकेतसः ॥ त्रिविधोयं
मतोयप्रज्ञानंवेराग्यसंयुतम् १०

संख्यापूरकेजाध्यायेवावयवार्थः १ छांदोग्याहमाध्यायश्चेदप्रजापतिसंबादंमुमुक्षुपतेमेवाविनःप्रार्थनंरूपं वि भूमरूपमितिसप्रवक्ष्योक्तैः । स्वर्ग १ भगवदिति । इमेभगवत्सरेपाविभिर्जावा
त्तायतैः शास्त्राप्रवर्तकेभुनिर्भिर्दशाभुशास्त्राभुवर्तितज्ञानमेकस्वशाध्यायान्तमधेनोक्तंयादित्यस्यापिवाजसनेवर्षचदशसाक्षानामृषिर्विंशद्विंशत्येकादशाध्यायैवंशक्राहणेप्रेक्तंयाद्वादशत्रयोदशापो
राहिसनत्कुमाराभ्यामुदीरितंदुक्तमितिद्वयोरर्थः २ । ३ तत्रज्ञानेभिष्यत्वेनकीर्तितामनुवदति यथेति । अत्रज्ञानेमधमाध्यायमारूप्यंमनवमेकादशाध्यायानुपेक्ष्यप्रजादोपनारदांताः
ऋषेणशिष्याःउक्ताइतिद्वयोरर्थः ४ । ५ अथोक्तसिष्यात्मांक्रमेणपूरकदर्शयति गुरवदिति । अत्रद्वारद्वयःपथमेध्यायेगुरुत्वेनोक्ताः शक्रोद्वितीये एवमग्रेपि याज्ञवल्क्यःपटसमप्रयोरिति
विशेषः सनदीरितःसनतश्चमपुर्वकमुक्तइतिकुमारविशेष ६ । ७ एकादशोक्तमुक्तसिष्यानभिधेत्वाह ज्ञयेपीति । चतुर्थविशेषकृष्टंकीर्त्येति त्रिपदेति । त्रिविधवदंशास्त्रिंशसिखिवारपु
क्तस्तथादध्यङ्काधर्षणस्यास्वरूपकृषेःसर्वज्ञताविकमुक्तमित्यर्थः ८ एवमष्टसमाह मत्वाभिधेति । जस्योविनिर्मापुक्तकार्यःसमाहमेःसदयाज्ञवल्क्यस्योक्तः शास्त्रसंमतितच्छात्रमेति ९
तथाहमेवयत्कारणनिर्णयः नवमेत्रिविधोवरोनचिकेतसापमाहृतीकोषद्वयज्ञानवेराग्येभूतेत्याह कारणानामिति । स्वर्गम् १०

भा० पु०

॥ १ ॥

दसमधृतमनुवदति स्वस्वेषेति । सत्यज्ञानादिकैस्वरूपलक्षणप्रकाशादिकारणत्वेतत्स्वल्पसम्बन्धोपि त्वाक्रोशविषेकेन प्रत्यक्षयोगात्पक्षेऽनन्दप्रसङ्गपूर्वार्थेऽनन्देन उपराद्धेनानाभ्यासार्थवन्मानुभवः
 संन्यासस्याधिकृतत्वेति द्वयोरर्थः ११ । १२ एकादशादिपुनरुक्तमाह संवर्तादिमहात्म्यकर्तृकतस्य संन्यासस्यानुमानमुक्तात्तस्य संन्यासस्य हेतुभूतवैराग्यमुक्तं तस्य वैराग्यस्य हेतुत्वेन च पोत आदिप
 दशांशमरणनिमित्तादिकं चोक्तं तस्य योगस्य संन्यासस्य चाधिकारी विरक्तोऽस्ति तस्य स्थानात्तत्र भेदेन द्विविधो वैराग्योक्तस्तत्र चार्थोपेक्षः स आचारनामालोकप्रसङ्गात्तथापसिद्धोपसंन्यासार्थत्वेन
 मानः सत्त्वादि रूपआचारो बहुधाक्तः सत्त्वसत्त्वविज्ञानस्य मुख्यकारणमिति द्वयोरर्थः १३ । १४ तत्प्रसंगेनेति । तस्य प्रसंगेन वैराग्यस्य प्रसंगेन बहुभिः श्रुतिभिर्ब्रह्मोपनिषदादिभिर्दृष्टिर्विज्ञानं कीर्ति
 तं यस्य प्रसंगात्सामानाधिकार्यवद्वादिमता कथा अभूत् अनन्तराभ्यासद्वयेन वर्णितेत्यर्थः १५ पूर्वोपायांतोऽप्यस्तं पश्चात्तत्रानुवृत्तिरिति अवस्थावर्धनद्वयाभ्यां । निगदन्वाक्यार्थद्वयं १६
 १७ एवं पूर्णगुरुः छांदोग्यस्य पञ्चममांशं प्रोक्तमिति नृसंवापाहमाभ्यासेदहरविधाप्रदत्तं नान्यतरमुक्तां कथां प्राप्तेत्याह एवमिति । स्पष्टम् १८ अथवक्ष्यमाणरूपोपयुक्तं ब्रह्मलोकं स्वस्वर्पनात्

स्वरूपेण च ताटस्थ्याद्ब्रह्मणो लक्षणं द्वयम् ॥ पंचकोशविनिर्माणान्तर्यक्तस्य प्रदर्शनम् ११ विदुषोपि च वेनस्य स्नान्यानुभवकीर्तनम् ॥ मन्यादिमाघनेभ्यश्च सं
 न्यासाधिकतेरिता १२ संवर्ताद्यैरनुष्ठानंतस्य पूर्वमेहात्मभिः ॥ वैराग्यंतस्य हेतुश्च योगादिस्तस्य चात्र हि १३ अधिकारी विरक्तश्च वाश्रमार्थं तस्तथा ॥
 वैषाचारनामास्यादाचारो बहुधा त्रयः ॥ अहं ब्रह्मोति विज्ञानकारणं मुख्यमेव च १४ तत्प्रसंगेन विज्ञानं बहुश्रुत्युदितं पुनः ॥ कीर्तितं चात्रयस्याभूत्प्रसंगात्मा
 मगाकथा १५ अवस्थात्रयनिर्मुक्तं भूमानं ब्रह्मणो मुखात् ॥ इन्द्रो विज्ञातवानिव ज्ञातवस्तु विरोचनः १६ तदहं श्रोतुमिच्छामि चित्रमेतद्ब्रह्म मुखात् ॥ गुरां क
 थयमह्यं सर्वमेतद्यथाभवत् १७ एवमुक्तो गुरुः प्राह कथामहमकीर्तिताम् ॥ छांदोग्ये सप्तमोऽप्येप्रोक्तं प्रोच्य महामतिः १८ ब्रह्मलोकं ते महति सद्ब्रह्मोपहारिणि ॥
 गम्ये संन्यासिभिर्नित्यं मार्भतोऽप्यर्चिगादिना ॥ प्रजापतीनां येलोकास्तेभ्योऽप्युपरिसंस्थिते १९ ऐरं मदीयं यत्रास्ति सरः कुल्लसरोरुहम् ॥ तापत्रयहरं नृणां पुण्यपा
 पक्षये सति २० अभ्यर्थः सोमसवनो यत्र कल्पद्रुमो महान् ॥ मातेव सर्वभूतानां प्रयच्छति मनोगतम् २१ वृत्ते ते यत्र सततं तदामौ सागरोपमौ ॥ पयोदधिघृतैः
 पूर्णो वरण्याख्यौ समीपगौ २२ अमानवेन यत्रायं विदुषोऽकात्परं पुमान् ॥ नीयते पुण्यपापाभ्यां रहितो राजबालक २३

सात्त्विकवर्णयंस्तत्र वेदांतविज्ञानेऽपि विमृष्टकदाक्यमदक्षितं विज्ञेयमाह ब्रह्मलोक इति । अतिविशाले सर्वदुःखविरोधि निश्चिन्तितमिह संन्यासिभिर्वेदांतविज्ञानादिविशिष्टं ब्रह्मोपेक्षमापतीनां येलो
 कामहरादप्यस्तेऽप्युपरिस्थिते च ब्रह्मलोके तत्र विरक्तस्य सत्त्वः पासादोस्तीति तत्र नृसंवेचः १९ ब्रह्मचर्यप्रसंगे सन्निहितवाक्येनोक्तं नृसंवेचमाह इति । ऐरं मदीयमिति । यत्र ब्रह्मलोक इति । यत्र
 तदसम्यक्त्वात्प्रदहेतुत्वाच्च ऐरं मदीयं सत्त्वोत्तरोक्तिः कीदृशं उपासनाबलात्तुमुद्रकलकपुष्पाणां पापानां क्षयं देसतिलम्यमित्यर्थः २० अभ्यर्थ इति । अभ्यर्थाकारः सोमसवनस्य सावकत्वात्तो
 मसवनस्य कल्पद्रुमोऽपि यत्रास्ति २१ वृत्ते इति । एकोऽसंख्योऽस्ति योऽप्युपसंन्यासार्थं नृसंवेचमाह इति । अतिविशाले सर्वदुःखविरोधि निश्चिन्तितमिह संन्यासिभिर्वेदांतविज्ञानादिविशिष्टं ब्रह्मोपेक्षमाह अमानवेने
 ति । ब्रह्मलोक इति । पूर्णो वरण्याख्यौ समीपगौ २२ अमानवेन यत्रायं विदुषोऽकात्परं पुमान् ॥ नीयते पुण्यपापाभ्यां रहितो राजबालक २३

[illegible]

यत्रपंचशतं ब्रह्मप्रेरिताः सूर्यसन्निभाः ॥ अंवाश्वायवीयाश्च नानाहस्तरसः शुभाः ॥ २४ आयातिसंमुखं पुंसो बभालं करकारिकाः ॥ तूर्यवादित्रनिर्घोषैः पोष्कठा
स्तंदिह्यन्तः ॥ २५ मालाहस्ताः शततदच्छतमं जनपाणयः ॥ चूर्णहस्ताः शततदच्छतं वासः करायपि ॥ २६ अलंकारकराश्चान्याः शतं षोडशवार्षिकाः ॥
रूपयौवनसंपन्नानृतिमन्यो यथाश्रियः ॥ २७ आरोहदश्च विज्ञानदीयत्रातिवुस्तरा ॥ ययोर्मध्यगता यत्र मुहूर्तायेष्टिहाभिधाः ॥ २८ अपद्राव्यमुहूर्तास्तानुदर्श
नेनात्मचेतसा ॥ हृदंनदीचसेतीर्य यत्र गच्छेदुपासकः ॥ २९ इत्यवृक्षं च संलक्ष्य संस्थानमपराजितम् ॥ यत्र यात्येनमायातं ब्रह्मगंधरसावपि ॥ रूपाणि प्रविशत्या
शुश्रूषे तजोप्युपासकम् ॥ ३० इद्रप्रजापती यत्र दारपालौ महोजसौ ॥ भीतवह्मच्छतो नित्यं यत्र मार्गप्रयच्छतः ॥ ३१ हिरण्यं च तत्रास्ति प्रासादः परमेष्ठिनः ॥ म
हानेकरत्नो घराजितश्च स भान्निरतः ॥ ३२ विचक्षणाभिधाय यत्र प्रज्ञोक्तवेदिका शुभा ॥ सर्वलक्षणसंपन्ना जगन्निर्माणकारणम् ॥ ३३ अमितौजाश्च पर्यंको यस्यां
प्राणाभिधः मदा ॥ उद्गाता च तथोद्गीथो नागाद्यैर्यदुपास्यते ॥ ३४ भूतं भविष्यतां सार्द्धं तत्पादौ पूर्वदिग्गतौ ॥ श्रीधराचापितस्योक्तौ पादौ पश्चिमदिग्गतौ ॥ ३५
दक्षिणोत्तरस्वदुग्निबृहत्तद्वर्धतरम् ॥ भद्रं च यज्ञायत्रीयमुक्ते ते पूर्वपश्चिमे ॥ ३६

जसामिभूतादिद्वयजापतीदास्योजसमसिनिदिनरुद्रोदरवासासकस्यमिदापकोभवनइत्याह ईदेवि ११ तत्रमक्षयीनेश्वरपाहिरण्ययधिस्युक्तः सभास्थलाभितःमावादीस्तिप्रज्ञाहस्याह हिरण्य
यमिति १२ विष्णुसणेति । यत्रमासादेजनीसम्राणहेतुभूताविष्णुसजासेजाभयभाभुद्धिरासंदीप्रवीक्तपर्येकारारुपावेदितायोक्ता तद्विष्णुपासःपथेवशितः १३ अमितीजाहति । यस्यांप्रज्ञा
रूपवेदिकायाममितीजानामकार्यकीभवति कीरज्ञः प्राणरूपः यःप्राणोवाजसनेपेकहासुसंज्ञकस्विग्विशेषरूपेणैवास्मने ईदेमिस्तुतीधःयस्तावेद्रीधमतिहारीपदवनिधनालपानांसास
भामविशेषाणांमध्यैद्वितीयमक्षयवयवमणवरूपवत्प्राप्तये स्फुटयितद्वाप्यौगुणोपसंहारादे १४ पर्यैरेत्यर्थमिति भूतमितिचतुर्थिः तस्यपर्यैरुत्पत्त्यपूर्वैर्द्विगतीपादोभूतमविषयजमद्वोबोध्यौ श्रीर्त्त
स्मीःशरापृथिवीएतद्वोपविश्रीमोपादावित्यर्थः १५ दक्षिणोदरेति । मजसुद्वानपदेनवद्विकामक्षयं सभाचतुहदधंतारारुपेसामनीदक्षिणेतरायतपद्विकारूपेबोध्ये भद्रयज्ञायाध्रीपारुधेनृतेषु
वैपश्चिन्नायतपद्विकारूपेभवतइत्यर्थः १६

भा. पु.
॥ २ ॥

रूपमिति । अथपट्टिकाः वितानोपयोगिन्यः पूज्यमध्योन्नोन्माः । तथाप्यस्तमास्त्यमंजातिकाः पूर्वपश्चिमावतायमुः संसर्गं जातिं कान्दक्षिणोत्तरावतास्ताः संसर्गार्थः ३७ सांभ्रांशवति ।
 चंद्रदक्षिणा उपस्तरणवत्स्वरूपाः प्रोक्ताः उद्गीथारूपाः सामभक्तिविशेषस्तस्योपस्तरणवत्स्वरूपं चंद्रमास्त्यमंजातिकादकंशेतत्सर्वतद्रूपोन्नोन्माः । लक्ष्मीस्तुपचर्चंशीर्षोपधानंयत्तद्रुपा ३८ तत्रेति । तत्रपा
 णरूपपर्वकेयोहिरण्यगर्भस्तिष्ठति कीदृशः । जमदुषेणपटेनावृतः पृथिव्याविषंभूतेः पुष्टशरीरः सकलजीवसमष्टिरूपश्चेत्यर्थः ३९ नीरमिति । पश्यदेवः जंबयाशब्दोक्तामुपासनान्यकनदीपुन
 र्भ्रान्तनीरं पिबति यस्य वक्त्राप्रियाप्रतिरूपाख्या । कीदृशी तेजः पुंजं समाष्टि कं समासायाभिमानमोक्षरीकृत्यवत्तमाया पुनः कीदृशी । बाधुषी सर्वेषामुपासनादानवृता तथाप्यस्य द्वितीयाप्रियाया
 नसी संज्ञायास्तस्वतीरूपेण प्रसिद्धेत्यर्थः ४० देवदेववति । श्रुतिमद्विद्वेदेः कीदृशोः ब्रह्मांडेषामाविर्भूतयोयेपांतथाभूतेरुपासितो देवदेवः सर्वं हि नं विंशतपुत्रं विश्वस्य तं गेहवमज्जदीति तद्वद्वोरर्थः
 ४१ । ४२ इदं पदोक्तं प्रजापतिवाक्यं सन्नमिर्बिभृश्वंस्तत्रयत्तद्व्याधौ नमो रिति । अतिदुर्लभस्वत्वेन भूमरूपेण च पूर्ववर्जितः सर्वेषां मत्स्यकेन च प्रसिद्ध इति मध्यमं लार्थः । आत्माविषयव्याधौ मत्स्य

१४

ऋचः सामानि पूर्वस्यादिशि प्रोक्ताश्च पट्टिकाः ॥ दक्षिणोत्तरसंस्थाना उत्तरस्तास्तु यच्चुप्यापि ३७ सोमांशवस्तु संप्रोक्तास्तस्योपस्तरणंसदा ॥ उद्गीथश्चान्न
 रं वत्सं श्रीः प्रोक्तास्तु पर्वतणम् ३८ तत्रयः सर्वदेवास्ते जमत्पटसमावृतः ॥ पंचसूतौ घुपृष्टश्च सर्वजीववपुः पुमान् ३९ नीरं पिबति यो नित्यमंबयासरिदाश्रयम् ॥ ते
 जः पुंजं समासायाप्रतिरूपा च बाधुषी ॥ यस्य प्रियामानसी च कथिता सा सरस्वती ४० देवदेवः सपत्नीक आसीनश्च सभागतः ॥ उपासितो मूर्तिमद्विब्रह्महस्थवि
 भूतिभिः ४१ सर्वभूतहितं शश्वस्त्रियत्रिदमुक्तवान् ॥ केन चिद्विप्रसंगेन सर्वभूतमुखासये ४२ अनोरणीयान् मूमायः प्रसिद्धः सर्वदेहिनाम् ॥ सर्वप्रियतमो नित्यं
 प्रवदंत्यहमः परम् ४३ आत्मापहतपाप्मायं सर्वसंभविर्जितः ॥ बहूमिरहितस्तद्वत्सत्येच्छाज्ञानसंयुतः ४४ जरा मरणजन्माद्याधर्मादेहस्य नात्मनः ॥ शोक
 मोहादयस्तद्वन्मनसः केवलस्य ते ॥ सुत्पिपासे च संप्रोक्ते प्राणस्यैव मनीषिभिः ४५ एतद्योगाच्च विज्ञानमिच्छया साहितंसदा ॥ अमृतं विषयाभावान्न वेत्तं सारसं
 गतौ ४६ अस्य सर्वस्य भूतान्यत्वे कामः संकल्पसंयुतः ॥ न भवेदधत्ते तस्य एक एवात्मनो भवेत् ४७

सर्वेति । सर्वेभ्यः परावस्तुभ्यमौषाधिकमेवास्वदेभ्योनिरतिशयमिषत्वादात्मेत्युक्तो यत्तद्व्यनमोऽहंकारादविपरिवर्तति । साध्यामभित्यक्तं कर्म तदाश्रयान्मास्तुल्यसुभ्याभ्यांसंगराहित्यादपद
 तपाश्चापमुक्तः विजरादिषदसत्त्वस्यार्थमाह पश्यमिति ४३ । ४४ तत्र चन्द्रमैराहित्यं स्फुटयति जरेति । जरा मरणयोस्तदुपसंस्तितस्य भावीनरं त्युल्लेखमंत्वात् शोकमोहापोस्तदुपसंस्तित
 रागादीनां च ममोर्ध्वं न्यातुं शिवास्तपोः प्राणधर्मत्वात् तेष्वप्यः साक्षित्वेन विविक्तवत्सत्यैव रूपं सादृश्यात् तन्मतेष्वर्मानं न कर्तुं सक्त्याह त्वर्थः ४५ सत्येच्छाज्ञानत्वं विशदयति । एतद्योगादिति द्वा
 भ्यां । एतेषां देहमनः प्राणानां योगादप्यस्तत्त्वात् संसारसंगतो जन्मादिलक्षणसंसारं सर्वं सति यावद्विज्ञानमिच्छाभाभवति तदुभयमनृतमिच्छाभावेति विषयाभावाच्च योर्भाषितार्थे वाच्यत्वार्थः ४६
 अस्येति । अस्य देहादितं सातत्रशून्यत्वे तत्त्वज्ञानेन चापेक्षितिकामादि किं नैव भवेत् ज्ञाप्येत तत्र यद्विद्याविता नुत्तराभावेदाहार्थं ज्ञानविषयाज्जायेत तत्रापि नानृतमात्मभावतपानुसंधेयमानत्वेन सत्प
 त्वादिः त्वर्थः । तथाच विदुषां कामादि कृत्यत्वेति दक्षिणामिहानमात्रत्वेन दक्षयमानत्वात् नुत्तरवोस्तुमात्रतायाः सिद्धत्वात् सत्त्वमेवेति भावः ४७

॥ २ ॥

५७ ५८

॥ २ ॥

फलितं दर्शयति एकेनेवेति । अस्माकं मध्ये तेनेवे केनैकैस्त्वेव आगत्य परेषां प्राप्ता न संस्वकीयानां गुरुः प्रसिद्धोऽप्येतास्मादिष्वेतं संस्पृशतां विद्विरोचनां योराज्ञानी देवानां देवानां च स्वस्वस्थानां
 निर्मितादित्यर्थः ५९ वज्रैति । प्रजापतिमुपस्थितवानिति शेषः । सन्निवृत्तः पुष्पायनद्वयोः स्फुः प्रपत् ६० घट्टेति । यथाशुक्रमादिराजदुरुपात्तं च पिबुमिति पक्षिणानां दाजितां मार्गविभ्र
 मेण यदुक्तं शान्तीतीरवां गुह्यं प्रादि कृती सर्मवे प्रभावं एषा सा हं जने देवा मुराणां गुरुपयोस्तपोः प्रजापतिस्तन्निधिव्यजनमासीत् । अर्धाभित्तपरस्परविज्ञानलक्षणं च न स्वासिद्धिरेवार्थः ६१ श्रुतो
 मासं विद्वानातिष्ठिस्त्वातस्पर्शं स्तेविदं स्नेहासां कुर्वता विवर्धं दर्शयन्नाह बुद्धिर्गताविति । कायेतापने कुललोहोताः कालिके कृत्रिममादाय स्नेहं कृत्वा भ्रातृव्यां भ्रातृत्रयं भ्रातृव्यान्नितीसंनो
 प्रजापतिं वंदन्तुः पप्रच्छन्तुः धेति दपोत्थः ६२ । भगवानप्येति । पूर्वजानां च स्वस्तीनां पूर्वजो भगवान् प्रजापतिर्वायवित्त्वां होराप्रज्ञायाश्चात्रिसहस्ररान् काप्यंतराप्यवचनं शृण्वन्त्यप्यभ्युपविवा
 सीदिति ६४ तथा यतपोरानुवंशिकं प्रचर्यं सित्त्वादिवाह देवा मुराधिपतिविति । अज्ज्ञासीत्तं स्वरूपां प्रज्ञां यतो ६५ होरीति । चवाराः स्निग्धः स्नेहाश्च भूदो वि कश्चिदोपीकृतम

एकेनैव ततोस्माकं गंतव्यं यो गुरुर्भवेत् ॥ परेषां भित्तिसंज्ञित्यराजानो तो विनिर्गतो ५९ बलपुद्गलदिसंपन्नौ धैर्यवतो यशस्विनौ ॥ ब्रह्मविद्यार्थिनौ ह्यनौ परस्परजये
 विणौ ॥ समिदादिकरात्रेतावेककालं प्रजापतिम् ६० घट्टकुशप्रभातं ततयोरासीन्महात्मनोः ॥ युक्तयोर्वचने राज्ञां देवा मुराशिरःस्थयोः ६१ उद्धिमंता बुभूक्ष्वा
 तत्र त्रेहेहे कृत्रिमम् ॥ ऐक्यं प्राप्याप्यनेको ताबुभौ स्वार्थप्रकाशको ६२ प्रजापते पददं देवं वंदन्ते सुशोभनौ ॥ भ्रातृव्यां भ्रातृव्यून्वाविद्यां पप्रच्छन्तु श्रुतौ ६३ म
 नवानपि विज्ञातत्त्वा र्थतुराननः ॥ अगृण्वन्निगृण्वन्सतस्थौ पूर्वजपूर्वकः ॥ दात्रिंशदत्सरं कालं व्ययः कार्योत्तरेष्विव ६४ देवा मुराधिपौ तत्र सर्वभोगविर्जितौ
 तो ॥ अवज्ञातौ स्थितौ तस्य समीपे परमेष्ठिनः ६५ दोषीकाश्च यथा राज्ञस्तित्थेस्त्रिंशद्व्ययः समीपम् ॥ अवज्ञातः सर्वभोगविर्जितां मुखवीक्षकः ६६ भोजनादिक्रिया
 नासीदेतयोः कालयोः क्वचित् ॥ दूरापास्तस्तुललनासंभोगः शोष्यवेषयोः ६७ दात्रिंशदत्सरं कालं दुःखिनो ब्रह्मचारिणोः ॥ गतेनुपश्यतोर्विकृतयोर्ब्रह्मव्यलो
 कयत् ६८ किमर्थं वामकुर्वतां समिद्रविरोचनी ॥ ब्रह्मलोके त्रयुष्मापे सर्वभोगविर्जिते ६९ इत्युक्तौ ब्रह्मणा देवा वृचतुस्तौ महेश्वरम् ॥ यथात्मन्यादितद्वाक्य
 मन्मूयेव महाधियौ ७० एवं भगवता प्रोक्तमात्मानं लोककामदम् ॥ इच्छंतौ कृतवंतौ स्वोवांसंतौ सत्सरान्मभौ ॥ वीक्ष्यमाणौ ब्रह्मचर्यसंयुक्तौ शिष्यतां गतौ ७१ ए
 वमुक्तः स भगवान्निस्मृतवक्रः प्रजापतिः ॥ ऊचे जागरणावस्थमात्मानं च क्षुपिस्थितम् ७२

जागरणः सत्स्वपुष्वेति स्तिष्ठेत्तथा हो स्थितादित्यर्थः ६६ भोजनवतीति । एतयोर्द्विविरोचनयोर्भाज्यवक्रियेव कालयोः सारं यतारस्य योर्नासीत् कुतोऽप्यत उवाच नैनादिके । यतस्तौ शोष्य
 वेदे शोष्यत्वं नुमुपस्थितवमिति ६७ दात्रिंशदिति । दात्रिंशदत्सरं कालं ते सति ब्रह्मणोर्गुरुत्वं यत्सो कपत् । कालं यतः स्तयोः नुपश्यतोः कदा नुपश्यतोः पाकारां मतीक्षां कुर्वतोः ६८ ननु
 प्रसपरेण प्रजापतिना कृतं तपोः प्रयोजनमश्रमभिनपति किमर्थमिति । हेमं विरोचनं पुनोऽप्यलोके युष्मयोमस्थुत्थोऽयिनेदुःखेन आचक्रिष्वेव सत्सु कृतं कृतवन्तौ ६९ एवं गुरुणा पृष्टाभ्यां
 कृतार्थं दर्शयति इत्युक्ताविति । देवो मुराणां मुराणां च राजानो तो वामन्या पदतपाः ॥ इत्यादिर्थाः तं प्रजापतिं च त्रयमनुपश्यन्तौ तदा एव यः । एवं कथं हेमधनं भवता सर्वलोकां कामा
 नां च हानादादात्तेन वामितमात्मानं ज्ञातुमिच्छंतौ सतौ तो पसिद्धौ जावो न ह्यन्यतरां सत्कृतवन्तौ स्वः भवान् । कीदृशो भवता र्थं यमाजीसजिद्विद्विद्विपान् ७० । ७१ इत्यर्थः यतः प्रजाप
 तिस्तस्यां जागृतां क्षिप्यां च न च क्षुपिस्थितत्वेनोक्तवानित्यर्थः । एवमुक्तः सति ७२

कथमित्येवमावासाह नलेति । पूर्वमेतन्मार्गकषेपेननस्तद्विदासीदेहोदहस्यदीर्घास्नानान्मार्गान्सादिरहितोसंतीदेहवदेहांतवःपूर्वोदसातेतिरेनिरीत्यपरिष्यामिनिदेमात्माप्रभृत्यस्यस्य
 त्तंरिभ्यतइतिहयोरर्थः ९७ । ९८ एवमातोच्यप्रजापतिनादवांतयोःपुनर्नीरविलोकमाहामभिवचति एवंविचार्यति । कृष्यतिभंकेसादिकंपाप्मांहीतथा स्वरम्यहयोः ९९ । १००
 तयोस्तुदोषेणायमप्युपायःकलविषयासंतीतोदेहाददेहेवहोकरणादिविद्वर्षति एवमुक्तइति । तथास्नानादिपूर्वकनीरझरतिआत्मदसंबंक्तत्वातेनचमुसिपतेददेहमेतमात्मत्वंगृहीत्वापुनःप्र
 जापतिसमोपमेत्यइत्युक्तः इति पथाचदेहएवावपोरारमाप्रजापतेद्विद्वत्तथाआत्मांवीरपादेमात्मावीरितइतिहयोरर्थः १०१ । १०२ एवमुक्तत्वाप्रजापदेववायांतरसिद्धयधीनि
 तामवतारयति प्रजापतिरिति । तयोस्तत्त्वभ्रमदादर्थान्नरपिरहाइदंमनस्येवचितिनवाम् १०३ इदंपदोक्तंप्रजापतिविचार्यवर्धयति अन्वयेत्यहमिः । अन्वयमात्मनःसर्वशानुमोष्यतिरे
 कोदइयानामममापायसाक्षितातपोर्दहनैवीसिधौमत्वात्मबोचनंअपामारम्यमित्यर्थः १०४ अन्यत्रेवेति । तथात्रनीरविलोकनोदाहरणेदेहस्यसंबंभूतेनसंकेसादिभिःहोर्पूर्वोत्तरकावयोःस

नखकेशादिसहितंमलिनंचकुशासमम् ॥ दृष्टंतौपुरादेहमेतौनीरझरावके ९७ नखकेशादिरहिताविदानींस्नानमंयुतौ ॥ निरीक्ष्यभेदोदेहआत्मत्वंव्यक्ष्यत
 स्त्विमौ ९८ एवंविचार्यभगवानिदमाहप्रजापतिः ॥ आतौसुवसनौभूत्वाकृतकेशनखावपि ॥ साध्वलंकारसंपन्नौयुवामिंद्रविरोचनौ ९९ नीरपूर्णेशरात्रेस्मि
 न्नात्मानमभिर्निरक्ष्यति ॥ पुनरागत्यमांभूंतयुवाभ्यादृश्यतेद्वियत् १०० एवमुक्तेतथाकृत्वापुनरेत्यप्रजापतिम् ॥ ऊचतुर्देहआत्मत्वंसुस्थितंपरिगृह्यतौ १०१
 यथायमावयोरात्मानेहएवप्रजायते ॥ तथानीरझरात्रेस्मिन्नावभ्यामभिर्निरक्षितः १०२ प्रजापतिःपुनर्ज्ञात्वातयोरज्ञत्वभीश्वरः ॥ इदंविचारयामासमनसैवम
 हामनाः १०३ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मनःप्रतिपादनम् ॥ भयैतयोरुपक्रांतंशिष्ययोरल्पमेघसोः १०४ अन्यत्रैवाप्रदेहस्यनखकेशादिमिःकृतः ॥ सत्त्वेन
 वाप्यमत्त्वेनतथाताभ्यामनिश्चितः ॥ प्रत्युतात्मेवदेहोयंविशेषादवधारितः १०५ देहआत्मनियद्यदिक्रियतेसंस्क्रियादिकम् ॥ छायात्मनोभवेत्तत्रस्वतोऽस्या
 स्तिर्किंचम १०६ आत्माततोब्रह्मोयंनच्छायात्मानुकाररूपः ॥ देहसत्तिलोकेस्मिन्सुखंभवतिदेहिनाम् १०७ इतिशुद्धिसमाश्रित्यदेहआभ्यादृढात्मता ॥
 स्त्वितातस्तयोर्द्विसमाश्रित्याप्यहंपुनः ॥ देहात्मतायाःप्रच्याव्यनयाभिस्फुरणंप्रति १०८

त्वात्मत्वमलितपादंतिरात्मादेहादयत्रैवकृतःस्फटंभिन्नतपानिकृषितइतिवाचत् धरतुएतां पांमथिउप्यान्वांतपादेहात्पृथक्केनानिश्चितोज्ञातःपश्युतविषयानमयेदेहएवमवधेनावधारितइत्यर्थः
 १०५ तथापिपारिगृहीतयोरनयोरपुनरेवत्वादिदानीमेवंकिंपतेपदेताभ्यादेहवर्माणांछायापापमरौपितत्वंविज्ञायच्छायापापमात्मत्वंविस्मृयदेहात्मात्वंगृहीतंथापरीयाअमरत्वादिधर्मादेहसमो
 प्यतेममात्मेतिदोषपिनुमात्मवर्मानमरत्वादींकींचेपिप्राचीतिचितपति देहस्यादिना । संस्क्रियाचंदनलेपादिस्था आदिषदेनमात्तिःपदः एतत्सर्वंछायास्वकपेतदेवभवतिपदेदेक्रियतेनतुकिं
 निरपिपुनःस्वभावतोभवतीत्यर्थः १०६ आत्मेति । ततोवास्तवसंस्कारायाश्रयत्वादेहएवात्माभवतिनच्छायापयःसाअनुकाररूपजरोपितपरमसेवनस्यकर्त्रा तथासुखसत्तात्कारत्वंकर्मपि
 देहसत्त्ववदृश्यतेन छायापामित्येवंदेहोत्कर्षावगादिनांशुद्धिसमाश्रित्यपतन्मादेहास्वीकृतमात्रज्ञेनदैसात्मेववर्तमानामनयोर्द्विसमाश्रित्यानुमत्याप्यहमेतौसिधौदेहात्मतायाःप्र
 च्याव्यनयाभिस्फुरणरूपमुत्पादाभिमुख्यंनयामीतिहयोरर्थः १०७ । १०८

|| 4 ||

कथमिदं पक्षे साध्यामाह देहवृत्तिः । पक्षे देहः स्वभावतो जन्मादिविकारो भवेत्परिच्छेदेन च विच्छिन्नो ह्यप्येतस्याप्यस्त्वामिदं कथमादात्तपारोक्ष्येण भावितव्यं स्वरूपवत्प्राधान्याभावेनाप्यामर्षेण दृश्येनाप्यापे
 बुद्धयेव । तत्र हेतुमर्षविशेषो देहादिसंभवमिति देहनिर्वाह्याति कस्यचं देनामृतमिति तत्रार्थः । नो ह्यस्त्वय्यभावं विना । किंचिद्विधिभासीत्यर्थः १०९ । ११० कतवृत्तिः । अतश्चाप्यदेहविवेकस्या
 पक्षे देहस्वरूपार्थो जपितुं शक्यत्वात् । अतएव देहोऽसंभावितानां रसमंतरानुपपत्त्या नाननृत्वत्वादिकारान्तरकृत्यपक्षवर्मान्वये पक्षपादव्याप्तिः । यान्त्रिकान्त्रिकस्वरूपवत्त्वाभावाविकानालोच्यते ।
 देहोऽप्यस्त्वय्यपक्षवत्तदाह्येत्यर्थः १११ । एवं विचार्य प्रजापतिनामप्युक्तं तदप्यमभिनयति इत्यमिति । तौ पतिश्चैव उक्तवान् प्रजापतिः । किंचिदेव पतमाह एवमप्यादि । एवमप्युक्तवत्त्वा
 त्प्रमाणभयपरिच्छेदोऽनोपेत आत्मनः स्वरूपलक्ष्यं स्वरूपसर्वमद्वयदेहात्म्यं युवाभ्यामनुभूतिमिवेति शेषः । तस्य विवेकेनाविज्ञानादित्यर्थः ११२ । एषोऽपि प्रजापत्युपदेशस्तयोर्देहान्वयतामेवादहपत
 नश्चेदेहमृतत्वादीनामनुपपत्तिरुपायविशेषेस्तेषामपि ताभ्यां तत्त्वस्य प्रमाणत्वादिति दर्शयति । एवमुक्तविति । तेन प्रजापतिना एवं पुनरुक्तवपि भूदेवाभिरुज्ज्वलदेहनिष्ठमात्मत्वं सर्वं

दहोयंम्रियतेऽप्युल्लोयतो जन्मादिधर्मवान् ॥ भयंचवैरिणो गच्छेत्परिच्छिन्नश्चक्षुः १०९ अपरिच्छिन्नममृतमभयं स्फुरणंचयत् ॥ उभाभ्यां सर्वपर्यायहृष्टदेहा
दिसंश्रयम् ११० अतो धर्मानिमान्बक्ष्ये देहेऽसंभावितांस्तदा ॥ वीक्ष्य तान् देह आत्मत्वं त्यक्ष्यतः स्वयमेव हि १११ इत्थं विचार्य तावत्चेष्ट्य आत्माऽमृतो भवः ॥
ब्रह्मयत्सर्वपर्यायेषु वाभ्यामनुभूयते ११२ एवमुक्त्वा बुभौते न प्रभूद्वद्विगेचनौ ॥ प्रतिपन्नौ पुनर्देह आत्मत्वं सर्वथैव तु ॥ अमृतत्वादिकं तस्य मेनात्मेव मेव हि ११३
रसायनादयः पंति देहस्यामृतताकराः ॥ उपायास्तैर्यं देहो जरा मरणवर्जितः ११४ भवेदतोऽमृतत्वं स्यादस्य देहस्य सर्वथा ॥ तदर्थं तत्पुष्टे पथनः कार्यो महात्म
भिः ११५ अमृतो न भयं गच्छेद्देह्यादिभ्यः कथंचन ॥ मृतिहेतोर्धतः प्रोक्तं भयं सर्वज्ञरीरिणाम् ११६ अमयश्च भवेद्ब्रह्मयोगोपधानिषेवणात् ॥ पुमान् भवेन्मृगोप्य
श्वो हस्ती वामहिपः पुमान् ॥ समहान् पर्वताकारः पर्वतो वा भूषणादयम् ११७ आत्मा ततो ब्रह्मोऽयं सर्वेषां विवर्जितः ॥ विजरश्च विमृत्युश्च भवेदेष उपायतः ११८
विशोकश्च भवेन्नित्यं जरा मरणवर्जनात् ॥ क्षुत्पिपासादिरहितो भन्नौषधबलादपि ११९

यपितिपञ्चोभिधनसंज्ञे विपत्तस्तरपदेहस्यासृत्तत्वादिकमेवंवक्ष्यमाणपकारेणतीयेनतिस्वीकृत्युत्तरार्थः ११३ तात्पर्यदिष्टाप्रवादेप्रजापतिवाक्यानांयथास्तत्रत्वयःकृतस्तेप्रकारंरंयति रसा
यनादपहस्तुनविज्ञातश्रद्धाः । जराधोयहरमपवर्षरापनं तथाःवविषयमन्त्राः ' रसायनंविदंतेरसाजरास्याभिजिज्ञीषवी ' इति मादिपदेनमंत्रकस्याहोमोघः एतेउवायदिहस्यासृत्तत्वेनःसति
यतस्तेरसायैरंधेहोतरादिराहितोभवेत् अतोरेसायनायुषयैरसृत्तत्वंवक्ष्यमाणविधिदेहस्यसंभवतिततइतेभवदेवतदर्थमसृत्तत्वायप्यनउक्तकःकार्येतिहयोरर्थः ११४ । ११५ अपूनत्त्वसिद्धौ
त्वभयत्वमथादेवसिद्धयतिनहिमृतिहेत्वभावेभयंयुज्यतेइत्याह असृत्तइति ११६ मन्त्रत्वंवक्ष्यदेहस्याभयत्वेनदोष्यं' इतिपातूक्तद्वेःसंकीर्णभावरूपत्वात्संकीर्णत्वमभयनिमित्तकतापत्तिदेः अ
धवानानारूपधारणसामर्थ्यरूपावृद्धिस्तदर्थः सापिंसंभवविषोमोचरसेवावेनैवपुरुषमृत्वाभस्तिमदिव्यदिकारणां' कृतत्वेपिपुनरेतसमाकारत्वस्यापिस्तदर्थेतरूपस्याकारापितुमशक्यत्वादिप्याह
अभयश्चेति ११७ उपक्रमेणवापस्तुक्तत्वनानामपिंसंभववदर्थेदेहत्वात्मेत्यह मात्मेति । उवायतोवोयादिकस्याभिप्रायत्वादिसाम्यत्वसंभववदित्यर्थः ११८ जरादिरादिरेवविशोकार्थं
आदिबलात्तुषारादिरादिपुंस्त्वभवात्त्याह विशोक्तइति ११९

बुद्धेति । दृष्टीदृष्टित्विचोनावेदेहात्मतावुद्वाकुरस्यमानिनाप्रजापतिनमस्कृत्यतेनपतापतिनामौनस्थितेननेनुज्ञातावेवममयोमुहाप्रभृतुःप्रनस्थनुरितिद्वयोरर्थः १३५ । १३६ नि
र्याताविति । तौनिर्मस्यंतौविलोक्यममयाइदमहा इदंकिं इमोदेवासुरपतीमामस्पर्चाकवेदुचितौदेहएवात्मत्वमिज्ञायमिर्मातौमतोमहोइतिद्वयोरर्थः १३७ । १३८ अनयोरिति । अनयो
निवारणनर्कनस्यमनधीतरापातद्विषाह अनयोरितिपादिनानिनिमित्तमित्यतमेवेन । वदिचादेसंप्रत्येस्वपुरुषानाज्ञाप्यानयोनिद्वारणंयुधामगमनबोअनरुर्षीकविदविपरिभ्यामितदेवाराजसप्रकृति
काविद्विरोचनादभिमानक्षयादेतौजीवनेनिराशोऽस्याताम् सस्यादल्पेपिमानसपदेमानज्ञापयामोअदेवनाममेवचनमसंमेलितिकोचवअमचमोतविमोहइत्येतेहतिद्वयोरर्थः १३९ । १४० अन
योऽक्रोधिरेत्यादितिवेपुदेनभूतसपइत्याह देवासुरेति । एतौकुर्वंतंतावतुलंयुद्धंकुर्वताम् कीदृशोदेवासुराणांवेपुदानःश्रोत्रंअनंधवोदारसंज्ञास्तेपंपतिवधेनवेधकरोपिज्ञाताशिनांक्रुपा
दाजोअनांवाभराणांशुभादीनामजंदेहायकौचसंतोअनुलेकतुरेमस्वइत्यथथरादायकस्यस्यकरंकुर्वंतंतावतमानयोऽराशवेदेनमसंमेलनिमित्तममकस्यइत्यानांक्षयःस्यात्तच्चमाभूदित्येतदर्थ

बुद्ध्यादेहात्मतावुद्वापुभाविद्विरोचनौ ॥ प्रसन्नमानसौभूत्वाजग्मतर्जुणोमुहात् १३५ प्रजापतिनमस्कृत्यकृतकृत्योमुहावलौ ॥ तावुभावननुज्ञातौममणा
मौनेनाततः १३६ निर्यातौवीक्ष्यभगवानिदंवचनमब्रवीत् ॥ इमौहिंपंडितंमम्योदेवासुरपतीउभौ ॥ महाबलौमहामाज्ञावितिलोकेप्रथागतौ १३७ परस्पर
स्पर्द्धमानावभिमानगिरीइव ॥ नमस्कृत्यैवसहसामामुद्वाचदुर्मदौ ॥ निर्यातौदेहात्मत्वंविज्ञायपरिमोहितौ १३८ अनयोर्यद्यहंकिंचित्संप्रैर्याप्रनिवार
णम् ॥ करिष्यामितोमंदावभिमानक्षयात्पुशम् १३९ निराशोजीवितेस्यातामुभाविद्विरोचनौ ॥ राजसीसर्वदायस्मात्कुतश्चिद्वचनागमे ॥ अल्पेपिमान
क्षयदेकोपशुवृशंगतौ १४० देवासुरयुवश्रीमदंप्रैषय्यकारकौ ॥ पिशितामिजनानंददायिनोसाधुभीतिदौ ॥ कुर्वतायुद्धमतुलंचतुरंगक्षयप्रदम् १४१ ततो
भूतक्षयोमाभूदेतयोरात्मवेदेन ॥ निर्निमित्तंस्वयंयस्मात्फलंस्थादेतयोरिह १४२ देवोवाऽप्यसुरोवास्यादुमयोरितरोपिवा ॥ देहात्मज्ञानसंपन्नौपेयामिभ्र
विरोचनौ ॥ गुरुत्वेपरिभूताऽस्युरिहवापिपश्रवा १४३ इहदेहात्ममानेनसर्वदादेहरक्षणे ॥ उद्यमंविफलंरुत्वातुःखंयास्यंतिद्वारुणम् १४४ उपायैर्विविधैस्ति
ष्ठेऽप्यक्रमत्रयपानहि ॥ अविनष्टतथादेहोनतिष्ठेन्नाशवर्जितः १४५

मनयोनिवारणंनयुक्तमिति तस्यैवमवतितदेहात्मवादेनलोकोपप्लवःस्यादित्याज्जंनतत्पुष्टिमितिर्वाचयेहात्मविज्ञानस्यवृत्तंक्षावविचयाकीर्त्तयति स्वयमिति । इतश्चनिवारणंनयुक्तंय
स्मादिदेवस्पर्माणफलमेनयोःसंबन्धिनिदेहात्मवादेस्वयंकेनचिदनारब्धमपिस्यादितिद्वयोरर्थः १४१ । १४२ इदमित्युक्तंदेहात्मवादाफलंदर्शयति देववतिप्रयोवेइतिश्लोके । देवजातीयःमसु
रजातीयःएताम्यामितरोमनुष्वादिजातीयोवाभवतियस्ययस्यैतादिद्विरोचनैरेहसत्मानसंपन्नोयुक्तसाक्षात्परपरपरपरवेनगुह्यैतस्वस्वज्ञानस्वभावाङ्गितारोभविष्यतस्तेसंबन्धयोःक्षिप्याःपरा
भवत्रेयोमार्गपरित्रंशरूपंयास्यंतिहहर्षमानजगमनिपरमभविजगममुचेत्यर्थः १५१ तत्रइहपरमवर्षानवेकस्त्वेनदर्शयति इहेत्युनविज्ञात्या । यतस्तेपुहादेहमात्मानमन्वातहसणोद्यमानां
वेकस्त्वेनदुःस्विताभवतीत्यर्थः १४४ तत्रहेतुतथादेहस्यविनामलीलतामाह उपायैरेति । यथापक्रममबोदनाद्यविनष्टनितिहेतुविचिषायापरिचिह्नेःकिमुविनश्येदेवतथादेहोपीत्यर्थः मधवाभमसु
र्यम् तथाचभुवन्तरस्य 'सत्यमिवमर्यःपचयते' इति १४५

तत्रैकमुपपन्नमिति यदेतिहास्यां । अथमविद्याकाव्यत्वे स्फुटमप्युच्यते १४६ । १४७ किंचित्पुण्यस्यास्यमृततापसोऽप्याहवत्याह मृत्युरिति । निश्चालंघ्यासंभिर्यस्यसर्वसं-
 स्रवः तथा मृत्युकपोन्वाधिकपथविशेषः श्रुत्युपपत्तेरस्यामोदकेः स इव स तितुषामस्यजठरेऽतर्दः सुषारुणस्तिष्ठतिरुज्ज्वलित्वत्तत्कर्मणोऽप्यारकषोऽभिहृतः समद्वयार्थः तथाप्यस्यकापोऽपि १४८
 सिद्धतिरुपपत्तिश्चकादिभूतकपस्तथाप्यस्यश्लादिरूपा मृत्युवोचद्विधराः प्रसिद्धास्तथाप्योदेहो विहिते विवेके क्रियमाप्ते निःसारोपधाकटकीकृतस्त्वकाप्राप्तकालेन निःसारस्तद्वत्स एव किंच १४९ वासः स्व-
 यानिःसारश्चदेहः कथममृतः स्यादिति त्रयाणामर्थः १४८ । १४९ । १५० किंचनमप्यभिहितोपादानकस्यामृततापुल्लभेत्याह मर्णाति । कर्मनिमित्तकौ भूतकपादानभूतारण्योयः
 प्रसिद्धः सदेहस्तदपायेतेषां निमित्तानामुपादानानां चाप्येनासेसत्तिकथंस्थापीति धितिकीलः स्यादित्यर्थः १५१ किंचमायुः प्रदानकत्वं कर्मणः शतसंवत्सरपर्यंतमेव नियतत्वात् कालोचरं कथममृत-
 त्वस्यादिरप्याह कर्ममिति । अत्रदेहेकाणभूतकर्मपथिप्रतसंबः सारपथेऽप्युच्यते १५२ यदेभ्येतुचापिततः सत्तत्तत्स्थानुत्पन्नं तत्तत्कथमायुर्देहात् पतनादिनियतं भादिनाजमत्कारोचरेभ्यनियतं व्यवस्थां

यदाभूमिरियंभूतधात्रीभूधरसंयुता ॥ विनश्यतिचतुष्यंतिसागरानीरपूरिताः १४६ नलम्यतेव्रतेजश्चवायुनासहितंचरम् ॥ तदातिष्ठेः कथं देहः केन पुनरु-
 त्पन्नमिः १४७ मृत्युर्यस्यमहाव्याधिर्गैसंधोन्नोदकैः समम् ॥ वसत्यविरतं दाहोजठरेरक्तज्वलितम् १४८ बाह्यदेशेपिभूतानिसर्पादीनिसहस्रशः ॥ शस्त्रास्त्रादी-
 न्यनंतानियस्यबाह्याश्चमृत्यवः १४९ यथाप्रकटलीस्तंभोनिःसारोविहितेसति ॥ त्वगात्मकस्तथादेहः कथमेषोऽमृतोभवेत् १५० अपिकर्मनिमित्तोयं देहः सर्व-
 शरीरिणाम् ॥ आरब्धस्तदपायेस्यात्स्थायीकेनाश्रहेतुना १५१ कर्मचाप्रादिनियतंकारणंशतवत्सरम् ॥ आयुःप्रदमथाप्येतत्कथं दद्यात्तनः परम् १५२ रसा-
 यनादयोवादाः केवलं देहधारणे ॥ उपकागयभूतानिवल्लृट्द्वयेभयायत्त १५३ रसायनादिभिर्नित्योदेहोयद्यत्रजायते ॥ रसायनादिकर्तारोमृतास्तेकेनहेतुना
 १५४ अपिजन्मवतानांशोनियतः परिकीर्तितः ॥ घटादीनांतथादेहः केननित्योभविष्यति १५५ अपिप्रत्यक्षतोदृष्टोनाशः सर्वैश्वजंतुभिः ॥ स्वदेहस्यकथं तत्र
 नित्यतात्रभविष्यति १५६ जंतुः सर्वोपिनालः स्यात्कुमारः पंचहायनः ॥ कुमारोयद्युवातद्वत्पूर्णः षोडशवार्षिकः ॥ युवावृद्धः कुतोवृद्धो न मरिष्यति देहभाक् १५७

मिः सत्यर्थः १५२ रसायनादिभिस्तदाशांवारयति । रसायनादयमितिहास्यां । वेदधारण्यकात्तरोभायवचनकपोपकारार्थमेवमृष्टानिरसायनादीनिनामृतत्वार्थं तथापुधिष्ठादिभूतानिधार-
 ण्यावशीकृतानपिपोषितानेवल्लृट्द्वयमभवंतिनामृतत्वापपत्तस्तानिभयायापिषुष्टानि भूतानांभयदेनुत्पन्नं चपदाभूमिरियंभूतधात्रीपुल्लभेत्युक्तकैमृत्युपापेनबोधयम् १५३ तत्रहेतुतत्परास्यनधारणा-
 दिप्रवर्तनेऽप्येवमभिचारमाहारसायनादिभिरिति । कर्तारः प्रवर्तकाः १५४ किंचजन्मकपस्याप्यवतिन्वापकस्यमरणस्याभाववचनं पायविरुद्धमित्याह अपिजन्मवतामिति । जन्मवतं
 यदादीनांनानाशोनियतः कथं देहोऽस्येति नित्यमवति कथं न स्यादित्यर्थः १५५ बालकुमारारिकवेणनाशमतिपोषिततयाभूतस्त्वदेहस्यनृद्वत्स्थेनामृतत्वाश्रयिफलत्वाह अपिप्रत्यक्षतदति-
 पतः स्वदेहस्येवनालादिरूपस्यसर्वैरनुभूतस्ततस्तत्पतितपतानयुक्तैः १५६ एतस्फुटितं तृणाद्यावस्थाः पूर्वोचरीभूताः कथमिति जंतुरिति । बालः पंचहायनपर्यंतं ततः कुमारारण्यो-
 क्तम । ततोयुवापर्यंतं ततोवृद्धः तस्यामरत्वेकाग्रतयाऽप्युच्यते १५७

मि. पु.

मि. ७ म

‘मृत्युर्जन्मवशादीरदेहेनसहजायते अथवाऽस्मितातेवाप्युत्प्रेष्यमाणिनां भुवः’ इति पुराणवाक्यार्थकलितार्थत्वेन निबद्धानि जन्तुनामिति । देहे सति विद्यमाने तत्पञ्चमस्य प्रतीकारः प्रतिबंधोपायाः
 नास्तीत्यर्थः १५८ ‘मृत्योर्विभेदपि विमृष्टभीर्धर्मवृत्तिरिति’ । अजातवैतगृहाति कुरुपञ्चमस्य निः । इत्युक्तो मोक्षोपायस्तु देहात्मदोषाणां दुर्लभत्वात् एकस्येति । मृत्योः प्रतीकार एकव्यपदेहा
 ग्रहणं प्रत्यर्थः १५९ देहे सति । एते देहात्मवादिनां देहमते विभ्रममादिशुष्यमात्मतया गृहीत्वा देहात्मव्यवहारार्थं नरवचोर्धर्मं तु मनसापिनयते ते एतज्जास्वधारता इति द्विपोरर्थः १६० । १६१
 देहस्यातिविच्छादिभावैकमृत्युमाह प्राह्यादेरपीति । देहात्मवादिनां गुरुत्वात् प्राह्यादिः प्रह्लादपुत्रीविरोचनो देवराजश्च चेद्यदि अनयो रपि देहोऽनेतादृशी विभ्रममादिशुष्यस्तदा न्यस्य कियतेत्यर्थः
 १६२ अथ तेषां परलोके पराभवं स्फुटयति देहमिति द्वाभ्यां । देहे जात्मा भिमानेन हेतुना निर्गुणा विवेकसंतोषादिगुणैर्होनाः संतोषतः पापकारिणो भवन्ति ततः परलोके देहानि स्वेतं स्फुटयेत्यर्थः १६३
 सावतुलाभावदुःखपारा न्यतिकस्वरूपेत्पाह पापिनामिति १६४ कलितमाह तत इति । पात्यदीति पदमावर्त्तते तथा चार्थदेहात्मवादी पचयिषे पुजने पुयास्पतिप्रवृत्ते भविष्यति ते लोकद्वये

जन्तुनां मरणेन देहेन सह जायते ॥ देहे सति तस्य स्यात्प्रतीकारः कदाचन १५८ एक एव प्रतीकारो मृत्योः स्य महात्मनः ॥ देहस्याग्रहणं नान्यत्कचिल्लोकत्रये
 पि हि १५९ देह आस्थास्तापुनेनित्यं देहात्मवादिनः ॥ मनसापिन गच्छति देहाग्रहणकारणम् १६० गृहीत्वात्मतया देहमेतन्नित्यं विनश्चाम् ॥ विभ्रममृ
 त्तिकारूपमंतेयत्सर्वदेहिनाम् १६१ प्राह्यादेरपि चेद्वस्य देहोन्तेतादृशस्तदा ॥ देवगजस्य देहोपि किमुतान्यस्य देहिनः १६२ देहमात्मनयामत्वानिर्गुणाः पा
 पकारिणः ॥ मर्त्यतिपगलोकश्च तत्स्तेपानं संभवेत् १६३ पापिनां परलोके स्मिन्सुखं कापिन विद्यते ॥ किंतु दुःखं बहु विषयदुर्गुचन श्रवयते १६४ ततो देहात्म
 वादोऽयं दारुणो येषु यास्यति ॥ लोकद्वये पिते दुःखं प्राप्स्यति च तथा पिते १६५ इति नानाविधा चिन्ता संप्राप्य परमेश्वरः ॥ वीक्षमाणोऽयं दृष्ट्वा स्तेनता विद्विगो
 चनौ १६६ विरोचनोति त्वया ज्ञं स्तामासुरीसमाम् ॥ स्वकीयमायुगतवानति संतुष्टमानसः १६७ प्रकृत्या तामसो दैत्यारजमातमसावृताः ॥ सत्त्वलेजेन
 गहिताः सर्वदैवा विचारकाः १६८ आगत्य च मर्मादित्यैः सत्कृतः सूर्यतन्निभः ॥ महासने समासीनः सभायां दिति जन्मनाम् १६९ देह आत्मेति विज्ञानमुक्तवांस्ता
 न्यथास्वयम् ॥ गृहीतवान् विमृष्टात्मा जललोके ति दुःखितः १७० ते सर्वे तामसानित्यं रजसा च समावृताः ॥ अभावात्सत्त्वलेजस्य विचारपरिवाजिताः ॥ जगदु
 देह आत्मत्वं यत्स्वयं पूर्वमूढितम् १७० विरोचनो यथा शिष्यस्तथैव गुरु उदितः ॥ विरोचनोपदिष्टं देहात्मानं प्रपेदिरे १७२

पितुः स्वैवाहं पितृयायेव मनर्थकलकीपियस्यति मस्यैव पतितपदीदाह कोमहामोहमय इत्यर्थः १६९ इत्येवं लोकाणां भाविफलपरिवाकं कृतपापस्य अहिर्निबद्धवदन्मोनीमभावा निरास्तेति इति स्म
 र्देवविरोचनो नृतावता गता विन्याह इति नानेति १६६ तयोर्मध्ये विरोचनं त्वं त्वं पति विरोचन इति । स्वकीयां स्वसजातीयां तं प्रति द्वाह पुराजाभिदिपारा माणां सभां शीघ्रगत्यामाहः विषयं ये
 पि नृपमनायतनामस्य भावकः तत्र हेतुर्देव इत्यदि यतो रजसा उज्जर्जनेन विशिष्टं पचमस्तेनानृतत्वं सत्त्वगुणाभिभवो विचाररहितपचदेत्यानामुत्सर्गनो भवतीति द्विपोरर्थः १६७ । १६८ ततो
 देवपदसिमानिनः संस्तानमुराप्रतिकल्लयं स्वज्ञानमुक्तवान्तिपाह आह्वयेति द्वाभ्याम् १६९ । १७० तेषां पुरास्तज्ज्ञानं स्वानुकूलं पुरापितुर्कृणसंभावे तं चाधुना गुरुत्वं मदापलं वृद्धचाऽनया
 रण्यतां निःश्रुतिपाह ते सर्वे इति द्वाभ्यां । स्वयं स्वभावेन ज्ञातं त्वं त्वं पति विरोचनः मर्पेदे निश्चितं तं तं चाधुना गुरुत्वं मदापलं वृद्धचाऽनया

मि. ७ म

मा. पु.
॥ ९ ॥

तत्रभीरुसंप्रदायोऽपि ब्रह्मभेदेनादिभिश्चबहुधाप्रयोजितोदश्यतेवीरयोऽप्येतिमीयस्तुप्रत्यक्षमितिप्रत्येकमेववर्ततेइत्याह भीरुणामिति २१३ वीरसंप्रदायस्यप्रत्येकमेववर्ततेइत्याह एवमिति । पतो ब्रह्मातच्छिष्याहचैतोदावेवजात्रीवः इतरेजनसंस्वसनादुःसंसासक्तिभिर्दुषिताःकथमनुतिष्ठन्तु इत्येव्याःसंप्रदायोमहाभागान्पुण्यान्पतिप्रदुपदेजेनमासहस्यधः २१४ स्वबाहुबलतइति । ए नसंप्रदायंयवैतःस्वबलेनजगत्त्रयेसोकत्रयेस्थापयंतुप्रमत्तंकुर्वंतुपतौर्षपुण्यकृदुपुण्यसदाःमुक्तदशमेतुः २१५ अस्यस्थापनस्यापःप्रतिपक्षनिर्वाहयेतिवक्तुंप्रतिपक्षज्ञोतेयमिति अस्येति । अस्यवीरयोग्यस्यब्राह्मणादेवास्तथाप्येदुर्बलाप्रतिपक्षाः स्फुटप्रत्यययोः २१६ । २१७ एतेसर्वेवीरयोग्यस्यवेदोक्तमार्गैरप्यविरोधिनोविषयसामान्यामुदितिजादिपुद्गलाभिलष्यन्तश्चभक्तद्विहृतस्याहस्याह निघ्नंभविति २१८ उपसंहरति एवमिति । इत्येवमुक्तेकृतेसतियुष्माकमयेहलोकेतथापरलोकेचमुत्संभविष्यति नम्रेषमनुपदेसंतमोहोपहर्षापरदुःस्ति१२कृपाभीरुसंप्रदायसंनानिज्ञान्यजयेने १९ एवंविरोधेनराज्ञागुरुणाचसताश्रवितोपनिषत्कास्तेदेव्याःसांभुभिहपस्वभवंतवर्तवतइत्याह एवमुक्ताइति २१० तस्मादप्येवंप्रतिपक्षिर्हकारोपस्यामुरमताएवादकस्यार्थमाह संप्रदाय

भीरुणांसंप्रदायोऽप्यब्राह्मणायैऋतोमहान् ॥ वीराणांवर्ततेदैत्यामय्येवाप्यत्रनक्वचित् २१३ एवंजानाम्यहदैत्याब्रह्मादेवगुरुस्तथा ॥ गृहस्यःसंप्रदायोऽप्यनिर्दिता जैरनेकया ॥ अशक्तैश्चमहाभागायुमानयसमागतः २१४ स्वबाहुबलतस्त्वंनसर्वलोकसुखप्रदम् ॥ स्थापयंतुमहावीर्याःपुण्यहृदयजगदये २१५ अस्यमार्गस्यसततंब्राह्मणाःप्रतिपक्षिणः ॥ यज्ञादिनिरतास्तद्ब्रह्मचर्यादिसाधनाः २१६ देवायेचनिसर्गेणस्युरस्माकंचज्ञत्रवः ॥ दुर्बलाःप्राणिनश्चान्यएनंपक्षमुपाश्रिताः ॥ अस्माकंवीरपक्षस्याअस्मन्निदापरायणाः २१७ निघ्नंतुसकलानेतानवेदमार्गविरोधिनः ॥ अन्यथाज्ञानिनःपापानस्मासुचविरोधिनः २१८ एवंकृतेमयाप्रोक्तेसुखंशोभमविष्पति ॥ परलोकेचदैत्येद्रादयान्यजथसर्वथा ११९ एवमुक्तस्तदादैत्यापापात्मानोनिर्गतः ॥ निर्घृणाःकूकर्मणःप्रभुणागुरुणाततः ॥ कृतवंतस्तथैवैतज्जगत्सर्वसमाकुलम् २२० संप्रदायोमहास्तेपांब्राह्मणादिविरोधकृत् ॥ लभ्यतेत्रतथाचारोजीवनेमरणंपिच २२१ अद्यापितेमहात्मानोब्राह्मणादीर्घदर्शिनः ॥ एवमाहुःमदाचाराद्व्यापापरतंजनम् ॥ नास्तिकंमोक्षरहितंयथेष्टाचारिणंसदा २२२ आसुरोजनएवायमासुरंकर्मसर्वदा ॥ कुतोयनास्तिकोभूत्वायज्ञादिपरिवर्जितः २२३ मृतेसतितथाप्रेतंभक्ष्यवस्त्रादिनामुहुः ॥ अलंकरोतिबहुशोभूदोवैस्वस्यमायया २२४ अलंकारादिनाचैवंकृतेचप्रेतदेहके ॥ परलोकजयंयस्मान्मन्यतेयमर्तावच २२५

इतिचतुर्दशभिः । तेषाममुराणांसंप्रदायोऽप्यब्राह्मणादिविरोधप्रयोजकंभद्वर्गवित्त्वामस्तथाचारोजीवनेमरणंपिचपरत्वरूपोमरणेनिरालंकाररूपश्चाप्रलेकेऽयमलोकमन्यतेइत्यर्थः २११ अयापीति । पतोऽमुरसंप्रदायोमनुष्यादिव्यप्युत्तमस्ततइदानीमपिपापरतंनस्तिकंपापवानावित्त्वकर्मविमृष्टमोक्षरहितमोक्षेअज्ञानमतएवयथेष्टाचारिणंप्रजनेदइतिआस्तिकाःसज्जनाएवंवदंतीति २२२ एवंकथमित्याकांक्षायामाह आसुरइत्यादि । अयंपापरतोजनआसुरःप्रसुरसंप्रदायवर्तोभवतियतआसुरममुराणांप्रिवेकर्मद्विंसादिसर्वंशकरोतीतिशेषः यथेवंनस्यानरायनंनस्तिकमनेयज्ञादियिमुखःकुतःस्यादित्यर्थः २२३ तथाचूतदेहालंकारेणपरलोकाजपाज्ञोताविमोहमयीविनाऽमुरवेज्ञकर्मस्यावित्याह मृतेसतीति । मरणोत्तरंयमेतमलंकरोतीततीत्यापतेऽप्यंस्वरूपाज्ञानरूपमाययाबहुदतीत्यर्थः २२४ अलंकारादिनेति । यस्मादयमितिमन्यतेविधासति इतिह अलंकारादिनाप्रेतदेहैवकृतेपूजितेसतिजतीयातिज्ञायेनपरलोकजयःस्थादिति २२५

[illegible]

अहोमौर्ख्यस्यमाहात्म्यमंदस्यपरिवर्तते ॥ आत्मादेहस्ततोनान्योमृतश्चपुनरेवसः ॥ परलोकफलमच्छेत्प्रेतालंकरणेनहि २२६ तस्यदेहस्यकेनस्यापुनरुत्था
नमेवयम् ॥ भूमिभांगतेप्रेतेतत्रयत्रोपपद्यते ॥ महातडागसंस्थानांभंडूकानांनिदर्शनम् २२७ यतःशुष्केसरस्येतेसर्वावयवसंयुताः ॥ मूर्छिताःपुनरुत्थानं
प्राप्नुयुर्मेघनीरतः ॥ विनष्टमर्वावयवाःपुनर्जीवंतिनैवते २२८ दृष्टेसतिनतस्त्वंस्याददृष्टाभितियन्मतम् ॥ तदस्थेवपरावृतमत्रैतमृतजीवने २२९ नारदाद्या
श्चभृन्वाद्याःशक्रस्वायंभुवादयः ॥ महावीर्याःकथंतुस्युर्भस्वःसर्वबोदिनः २३० विरोचनस्ततोदैत्यःकामञ्जरवशंगतः ॥ जजल्पस्वात्महीनास्तांस्तत्रयत्किं
चिदेवयत् २३१ तन्मतात्कामुकोभूत्त्वानरकग्राममार्गम् ॥ दुस्तर्कैरात्मनःपापंपुण्यंकुर्वुसमुद्यतः ॥ अकीर्तिमतुलाप्राप्यलोकेस्मिन्पापमोहितः २३२ पर
लोकेतयादुःखंमतीकारविवाजितम् ॥ यास्यतीत्यादिबुद्धःप्रादुस्तेन्यायसंयुतम् २३३ तस्मादेवोचनोमार्गोनमंतव्यःकदाचन ॥ अपिकंठगतैःप्राणैःस्वात्म
नःसुखकारिभिः २३४ इदंस्ततोऽत्रविज्ञायतामसंतंविरोचनम् ॥ अर्द्धमार्गेशनैर्गच्छंस्त्यक्तवानसुखरितये २३५ तंस्थक्काचिदासीनोदेवानप्राप्यदेवराट् ॥
दृष्टवानभयमेतत्सद्युद्धिमानस्त्वयमात्मानि २३६

[illegible]

भा. पु.

॥ १० ॥

यथावृद्धारण्यकसमवेदेनरासुरैः श्रेयोमार्गं पृष्ट्वेनमजापतिना दहत्यसरे उवाचोत्तेदमदानदयाः स्वस्वभावानुसारेण तेः श्रेयोदेहं तु तेन गृहीतास्तथात्रापि दृश्यते इति पश्यति यत्राप्युपदेशो न क्षणाय दृश्यमा
 नच्छायाः सहशो देहमात्रमेति विरोचनेन गृहीतं दोषातिशयादि देह्यतु श्रुत्य विधातेन च छायाः स्येति गृहीतमासीदतस्तत्रैव दोषालोचनमिदं रूपदर्शयति देहस्येति दृष्टिभिः । एतच्छायायाः स्वरूपलाभायो
 पज्ञाते वेदे हेतुमादिविकाराणां स्फुटत्वात् पूर्वममृतत्वादिकं मयुतपटादिव दनात्मावधेव विज्ञापतेततो हेतोस्तद्वृत्तीविकाद्यापच नृपिदृष्ट्यादीनां दृश्यमाना रूपमात्रास्याति द्रियतः अमृतत्वमभय
 त्वं ब्रह्मत्वं च अप्रवस्तुनितरपात्मत्वं मजापतिनो कथितं द्वितीयोऽर्थः २३७ । २३८ अमृतत्वादिसत्त्वं शक्तिं वा एषीद्वरति मरणं चेति । यद्यप्यत्र छायायाः निमग्नमभये स्वतो विचने रपे स्पेणन दृश्ये
 तेन मृतत्वाभयत्वं लोप्यपत्तिरथाप्यतः कालादौ वेदं मानत्वत्पदममृतत्वं संभवदितथाप्येव छायायाः देहवत्त्वात् सः मनुष्येऽप्येव निश्च्युतेः तेषां हेतुदृश्यार्थः आत्मात्वेन दृश्यत्वं इति यावत् यदिदेहो
 र्मेमास्मत्तरूपं न गृहीयात्तदा तस्यानुकारलक्षणः स्वभावो न्याहृतेति तर्कस्य यच्छायाया देहमनुकारिकां हेतुतयाह एतदिति । एवच्छाया रूपमात्रापतो देहस्य मनुष्यदोषरूपानादयेतद्द्वार

देहस्य जनिमृत्यादिधर्माः सन्ति सहस्रशः ॥ सोऽमृतत्वादिमुणकः सन्मुतेषु भवेत्कथम् २३७ घटादिवस्ततो देहो नात्मा स्यादत्र सर्वथा ॥ छायात्मा तत्प्रायं च सुरा
 दिपुमं स्थितः ॥ अभयं चामृतं ब्रह्मात्मोक्तः परमेष्ठिना २३८ मरणं च भयं वापि दृश्यतेऽत्र सन्तोन हि ॥ मातरादिपुकलेषु ब्रह्मत्वात् स दृश्यते २३९ यद्यप्येवं
 तथाप्यस्य रूपदेहवत्ताति हि ॥ यतो देहगुणानेपदोषाश्चाप्नोति सर्वदा २४० देहलंकारैर्धुक्तेच्छायात्मा स्यादलंकृतः ॥ सुखे च सुखस्रोयं छत्री छत्रिणि मर्वदा
 २४१ अंधे देहभवेदंधः श्रेष्ठमणेश्चेष्टमणायुतः ॥ हीना गेच विहीनामः स्वयं नायं हिकश्चन २४२ जडे विनश्वरे चास्मिन्ननुकारस्वरूपेऽपि ॥ भोगसंगत्यभावेन भो
 कृता च कथं भवेत् २४३ लोककामादिभोगातिनां पश्यामिकांचन ॥ अस्मिन्नात्मनि तेनात्मा स्यादस्मात्कोपि चापरः २४४ देहेनष्टे तन्मन्त्रेपच्छायात्मापि विन
 श्यति ॥ तथाच परलोकस्य गंतारुश्चित्परो भवेत् २४५ तमेतं पुनरेवाहं मत्वा पृच्छामि देहतः ॥ छायायाश्च मृथमभूतमात्मानं परमेष्ठिनम् २४६ इत्थं विचार्य दे
 वेन्द्रः सान्त्विकः पुनराव्रजत् ॥ मृष्टकामस्तमात्मानं ब्रह्माणं च गतां गुरुम् ॥ समिदादिकरो मृत्वा विनयेन समन्वितः २४७

पतिततो हेतव्यमपि कथं न ददोतेति द्वितीयोऽर्थः २३९ । २४० देहगुणदोषाणां भवेत्स्फुटमिति दृश्यते । देहगुणवत्त्वात् अमृतमुक्तस्य पञ्चायात्मापितो भवतीत्यर्थः २४१ अंधे इति । तथा
 विवेदे देहभवेनेष्टमणिकृतेऽत्यप्यं छायात्माऽप्यंधो भवति तथा भूमीसामयदोकेऽप्येवमणिकेन दृष्ट्या सिके सति था भवति एवं दृष्टादिविकले सति था भवति ननु स्वाभाविकरूपमनकोपि दोष इति चे
 न्नैव निःस्वभावात् सैव तत्र दोषराजत्वादि व्याख्यानाह स्वयं चिः सादि । अपञ्चायात्मा स्वयं स्वभावेन कोपि केनापि रूपेण निर्बन्धनात् न भवति पराचे सत्त्वेन मिथ्यात्वादिः पर्थः २४३ किंचा
 हि मृष्टायाः मृतिविज्ञाते सति मजापत्युक्तं सर्वलोकात्मनो कर्तृत्वं भोग्यवदोक्तं युज्यते कस्मिन् नो कृतस्वयं वासं भवति वाह जड इति द्वाभ्यां । जडत्वादिनश्वरत्वादनृक्रियेन दृष्टव्यनुकारो विव
 तस्यपेक्षः वरूपत्वाद्योभोमानां संभतेषां म्पत्ताया ममावस्तेनास्य दृष्टात्मानो भोक्तृत्वापत्तेरिति मयि पतेततो हि मात्मानं निविज्ञाते कथं नापि लोकादिकलां न पश्यामि तस्मात्तेति चेन्नैव केनचित्तामनाभ
 वितन्यमिति द्वितीयोऽर्थः २४३ । २४४ तथा कृतनाशाः मयुषममोपि प्रलयेतो वाह देह इति । देहेनष्टे सति छायायाः स्वभावस्तदेव मनुष्यत्वं नश्यति तदा परलोकं तां कथं ददरः कल्पः स्यात्तथा कृतनाशापति
 रित्यर्थः २४५ तस्मादेष्टमण्यप्यां पृथक् केन संभावितमात्मानुवः मजापतिपत्तिरप्युक्तत्वाह एतदिति २४६ सात्विकत्वादेव विचार्योपायनस्तदं दः पुनः मजापतिमात्र इत्याह इत्थमिति २४७

तमागतमिति । तामेव पुनरागतेति प्रमुदितचेताः प्रह्लादचरणमुक्तवान् २४८ इति कथयति । सा चेति । हेमचन्द्रभक्तान्ध्यानात्मिकासीति चेत्तद्वद्वेदाः सन्तस्तान् हस्तान् निपुमरागमनं किमथो ज
नकमित्यर्थः २४९ इत्युक्तमिति । इति इत्युक्तः प्रह्लादो देहप्यमप्योरात्मत्वेन येन तां कृतं दोषजातं श्रावणाय ततः प्रजापतिरिति चेत्तद् इति । हेमचन्द्रभक्तान्ध्यानात्मिकासीति चेत्तद्वद्वेदाः सन्तस्तान् हस्तान् निपुमरागमनं किमथो ज
अनयोर्भोक्तृभ्योऽप्यमप्योरात्मत्वेन येन तां कृतं दोषजातं श्रावणाय ततः प्रजापतिरिति चेत्तद् इति । हेमचन्द्रभक्तान्ध्यानात्मिकासीति चेत्तद्वद्वेदाः सन्तस्तान् हस्तान् निपुमरागमनं किमथो ज
रूपं यथा आत्मा तत्तु मध्यमालादिना विरोधनेन सत्त्ववर्तमाना योक्तु इति चेत्तद्वद्वेदाः सन्तस्तान् हस्तान् निपुमरागमनं किमथो ज
ये पूर्वमवदुष्टिपूर्वमसंकाशितमासीत् इदानीं तु तद्विधिवत्कृतिर्यः २५२ एवमुक्तेति । इत्यमप्युक्तं किं चेत्तद्वद्वेदाः सन्तस्तान् हस्तान् निपुमरागमनं किमथो ज
ति प्रजापतिरिति चेत्तद्वद्वेदाः सन्तस्तान् हस्तान् निपुमरागमनं किमथो ज

तमागतं पुनर्वीक्ष्य ब्रह्मालोकपितामहः ॥ उक्तवान् च न त्वेतदृष्टचेता हसन्निव २४८ सार्द्धं विरोचनेनास्मान्मघवन्मतवान्मवान् ॥ हृष्टचेताः किमिच्छन्सन्पुन
रप्यागतो धुना २४९ इत्युक्तः सर्वमेवाहदोषं स्वेनावधारितम् ॥ अकः प्रजापतिरिति चेत्तद्वद्वेदाः सन्तस्तान् हस्तान् निपुमरागमनं किमथो ज
नास्वित्ताम्यात्तमेतमन्यं वदाम्यहम् ॥ भूयः पूर्वय उक्तस्ते सद्ब्रह्मालादिनामया २५१ पूर्वदात्रिंशत्तर्षान्कालमासीदुदितः ॥ ब्रह्मचर्यमिदानीं तु बुद्धिपूर्ववत्से
हभोः ॥ तावन्तमेव कालं त्वन्ततो वक्ष्यामि ते पुनः २५२ एवमुक्ते तथा च केसराकस्तथा चोचितम् ॥ कृतेन स्मिन्मते काले वा ते दंतमभाषत २५३ पूज्यमानः पु
मांस्त्वप्रेचरतिस्त्वात्मभूतिभिः ॥ यः स आत्मेति श्रवताज्ञातव्यः शक्रसर्वथा २५४ एवमुक्ते स मतवान् पूर्ववदृष्टमानसः ॥ मघवानामतस्तद्वद्वेदाः सन्तस्तान् हस्तान् निपुमरागमनं किमथो ज
२५५ शरीरगुणदोषाभ्यां छायात्मेन लिप्यते ॥ यद्यप्येष तथाप्यस्य दोषोऽयं सुमहानिह २५६ स्वप्रेमंती वतं केचिद्वैरिणः श्वापदा अपि ॥ उच्चाटयंति हस्ती
वक्रमुखस्य कोपितः ॥ अग्रियाणां च वेतेन पुरुषस्त्वप्रमो भवेत् १५७ असूतं निर्भयं ब्रह्मज्ञानं दाम्नेतिकीर्तितम् ॥ ब्रह्मणामहमेषोऽपि निपरीतस्ततो न सः २५८
अस्मादन्पेन केनापि भवितव्यं लिहात्मना ॥ ततः प्रजापतिर्भूयो गमिष्यामि यथापुरा २५९

भयेः पूज्यमानस्तस्मात्सिन्धवानुभवमिति वाच्यं तत्रैव च २५४ एवमुक्तेति । एवमुक्तेति सत्त्ववर्तमाना योक्तु इति चेत्तद्वद्वेदाः सन्तस्तान् हस्तान् निपुमरागमनं किमथो ज
गमयित्वर्थः २५५ ततोऽपि तामभिनयति शरीरेति । यद्यप्येष तथाप्यस्य दोषोऽयं सुमहानिह २५६ स्वप्रेमंती वतं केचिद्वैरिणः श्वापदा अपि ॥ उच्चाटयंति हस्ती
२५६ ततोऽपि तामभिनयति शरीरेति । यद्यप्येष तथाप्यस्य दोषोऽयं सुमहानिह २५६ स्वप्रेमंती वतं केचिद्वैरिणः श्वापदा अपि ॥ उच्चाटयंति हस्ती
धेत्यर्थः तस्यामि पापांस्तु हृदि योमादीनां ये तां कारादोदनादिकर्त्तव्यं भवतीत्यर्थः अत्र सर्वत्र वदन्तः प्रजापतिश्च सत्त्ववर्तमाना योक्तु इति चेत्तद्वद्वेदाः सन्तस्तान् हस्तान् निपुमरागमनं किमथो ज
जापत्युक्तं लक्षणमनसं भवतीत्यहं अभूतमिति । एवमुक्तेति सत्त्ववर्तमाना योक्तु इति चेत्तद्वद्वेदाः सन्तस्तान् हस्तान् निपुमरागमनं किमथो ज
दप्यः कश्चिदस्मात्संभवात्प्रेतज्ञेयं भूयः प्रजापतिर्भूयो गमिष्यामि यथापुरा २५९

न केवलमुक्तसापेक्षेण नैवमेव यन्नादिरूपत्वमस्ति किंतु निरुक्तालोचने मुख्यवस्तुनादित्वमस्ति चेति दर्शयन्त्यत्र प्रत्यक्षमर्थकरोति पक्षः । यन्तरे विनिर्मुखादिति निरुक्तत्वात् कोक्तविधया प्रत्यक्षमिति
 वचने क्रियमाने पोषाजाताकाष्ठकपेयित्वस्यैव रूपज्ञेयत्वाभेदेनुरिति श्रुतिर्ज्ञेयत्वात्पेयकोट्यभूतप्रकारज्ञकारणः समुदायीयव्यामस्यैवेति यमिनामर्थान्न तथा ज्योतिषोमादीन् जमिदां गन्धनिघमाभावात्
 तथा च नियमेन ज्ञानसाधनरूपप्रत्यक्षमर्थस्यैव मुख्यवस्तुत्वमित्यर्थः २७२ तथा च ईश्वरीदृष्टसाधनत्वमात्रापदार्थाविषयपुण्यप्रदानवृत्तमन्तरीयितव्यस्य साधनमुख्यवस्तुतादृशोदित्वमप्युक्तत्वादिपुण्यदित्वं
 तद्व्यापकं लब्ध्या लब्धौ चाधिकमेवेत्याश्रयेनेष्टवस्तुत्वमर्थदर्शयति इति मिति । सर्वोपेक्षया भिन्नमन्तरेनेष्टवस्तुत्वमुक्तत्वात् भूतमात्रमानपतोऽमुना प्रत्यक्षपेणेव लभ्यते तत्र उपपत्त्यादपि दमेवेष्टमिति वाच्य
 मित्यर्थः २७३ यज्ञेष्टवस्तुः पर्यायत्वात् पति उच्योति शोभादिक्रान्ते । यज्ञेष्टमन्तरीयः कोमाविकोक्तिकप्रमाणवत्सादभवेभेदाभावेऽपि तद्विषयवेदिकप्रसिद्धपुनरापेक्षेयत्वः इत्येकं सो
 मव्यादिदृष्टव्यत्वाद्योऽप्योति शोभादिर्पुण्यवस्तुवत् दृश्यादिकमोपपत्त्यर्थकत्वेऽप्युक्तमिमांसां केचित्पर्थः २७४ यज्ञस्तत्त्वमन्तरीयमन्तरीयमिति श्रुत्युत्पन्नानाकर्तृक्यागविशेषवत्सादृश्याप्यप्रत्यक्षपुण्य
 योजयति सत्रायणमिति । सत्रायणवत्पवनमिति वातान्तरेनिरुक्तवस्तुत्वात्पवनवत्त्वस्याप्युक्तत्वात्पवनवत्त्वमित्यर्थः २७५ तथा मुनेर्मन

यः कश्चिदात्मनो ज्ञाता ब्रह्मचर्यात्सर्वदा ॥ जानीते प्रियमात्मानं यज्ञस्तत्तेन कथ्यते २७२ इष्टं यत्कथ्यते लोके तदप्येतन्न वापरम् ॥ इष्टं सर्वप्रियतममात्मानममु
नायतः ॥ जानीते तत्तदप्येतदिष्टमित्युच्यते बुधैः २७३ ज्योतिष्टोमादिको यज्ञ इष्टं दर्शादिरीरितम् ॥ अभेदेऽपि भवेदइत्थं यज्ञेष्टयोः सदा २७४ संप्रायणं च यत्प्रा
हुर्ब्रह्मचर्यं च तद्भवेत् ॥ अमुना संतमात्मानं याति संसारभीतिः २७५ मौनं च ब्रह्मचर्यं स्थान्मनुते स्य प्रसादतः ॥ यतः सर्वापि चात्मानं नाग्यथा जन्मकोटिभिः ॥
अनाशकायनं यच्च ब्रह्मचर्यं हितं स्मृतम् ॥ अनेन लब्ध आत्मायनं नश्यति कदाचन २७६ ब्रह्मचर्यं च संप्रोक्तं मय्यारण्याय न हि यत् ॥ अरण्यादियुतं यस्माद्ब्रह्मलो
कं च गच्छति २७८ ब्रह्मचर्येण सर्वं स्मिन्नपिलोके प्रसंचरेत् ॥ इच्छयान् नारदो यद्ब्रह्म हतगतिः पुमान् २७९ क्षीरं घृतं तथा सर्पिर्देधि चाष्टतमेव वा ॥ ब्रह्मचर्येण सं
पदाः पिपंति स्वेच्छयेव हि ॥ सोमं च ज्ञातुं शश्वत्सर्वभीतिविशर्जिताः २८० मृत्युदुःखात्मकं सर्वसंसारं च तरंति ते ॥ संप्राप्य स्वात्मरूपं तमानं दात्मानमव्ययम् ८३

[illegible]

आ. पु.

॥ १४ ॥

जीवस्यपरिपूर्णस्वरूपव्यवस्थितौ निदानभूतव्याधिनिर्वाहोऽस्तेतिस्फुटीकृतपदार्थांतरमाह चट्टसि । यथापटाकाग्रस्यमाहाकाशस्येवस्वरूपेणावस्थितोऽप्रयोजकोपद्रव्यकोपाविविधोऽकएव तथा
 कर्तुः स्वतद्व्युत्पन्नभोक्तृवादीनां चादिना निमित्तभूतेन शरीरव्यवस्थादीनो विवेकमनोजीवः स्वेन पूर्णरूपेणातिष्ठेदिति द्वयोरर्थः ३२४ । ३२५ यदेवं प्रभावो जीवस्य जडानां च समस्तदा जडत्वेन
 योऽप्यमापाभेदसापेक्षावनिर्वाहको विज्ञेयः कस्यार्थार्थकारि इति रूपेणेति द्वाभ्यां । यद्यपि परस्पाद्व्यवस्थाप्योतिषः प्राप्तिरुक्तान्नालिकास्वरूपेण निष्पत्तिरवस्थितिर्जीवस्य यथेति तात्पर्यवति
 पुरुषभूतेर्जडस्य अप्युद्गिरितान्तापितवदृष्टांतदार्ष्टिकर्षाः कार्यताकार्यत्वस्यैव विभागेन वेत्तव्येन प्रयुक्तोभेदः स्वयंभूतपदसंभंतरा पितृदोषः तमेव स्फुटयति विद्युदादिरिति । विद्युदादिरूपो
 दृष्टांतः कार्यत्वेन प्रसिद्धः तस्मात्कार्यादित्यस्य जीव इति द्वयोरर्थः ३२६ । ३२७ जीवस्य कार्यत्वात्पुण्यमभेदनिष्ठकाराप्रसंगदर्शयति कार्यताप्राप्तिं त्रभिः । जीवस्य कार्यताप्राप्तिं कु
 तापांस्तथा विनाशप्रसंगस्तत्र प्रजापतेरात्मनो विजादिभावं प्रतिपादयतो मृगावादितात्पर्यादित्यर्थः ३२८ इदमप्येति । तत्त्वपूर्वपूर्वात्मनि विनाशदायमात्माप्राप्तं न देणा विनाशिनस्तत्त्वस्या
 त्माभावादगमनं कृत्वा स्मात् पतोश्च कर्तुं पर्याये विनाशवान्मात्मा उक्तोभिरप्युच्यते पुनरागमिष्यदित्यर्थः ३२९ तथाप्युच्यते प्राप्तिपूर्वकस्य स्वस्वरूपेणावस्थितिरूपस्य फलस्योक्तिरपि यावदप्येत

घटेयथाविश्रितेषु घटाकाशो महानयम् ॥ स्वेन रूपेण संपन्न आकाशो जायते सदा ३२४ कर्तृत्वादिविहीनः सम्परंज्योतिरुपामतः ॥ एवं स्वेनैव रूपेण जीवात्मा जा
 यतेतिह ३२५ रूपेण स्वेन निष्पत्तिः परस्य ज्योतिषो हि या ॥ प्राप्तिरुक्ता ब्रज्जीवस्य विद्युदादेस्तथेति ३२६ तत्र भेदः स्वयंज्ञेयः कार्यार्थविभागतः ॥ विद्यु
 दादिदिदं कार्यं जीवस्तस्मादित्यलक्षणः ३२७ कार्यतायां विनाशः स्यात्तस्य देहादिव तदुच्यते ॥ प्रजापतेस्तथात्वे तु मृगावादि त्वमापतेत् ३२८ इन्द्रस्य गमनं तद्वद्व्य
 र्थमेव पुनर्भवेत् ॥ आत्मनो नाशमन्योक्ष्य सर्वत्रैव समागतः ॥ अत्रापि नाश उक्तश्चेत्कुतो न पुनराव्रजेत् ३२९ नष्टानां न च प्राप्तिर्भवेत् कुत्रापि कश्चित् ॥ स्वरू
 पेणाभिनिष्पत्तिर्गुणापास्ताच्च तत्र हि ३३० वाय्वादावपि नैतस्यात्समानं त्रितयंततः ॥ कारणस्यैव कार्यत्वमुपैवेति समास्थितम् ॥ कार्ययदि भवेत्तन्मातदा तत्र
 भवेदपि ३३१ कार्यवज्जीवतायान्तिप्राप्तिर्वदीशो भवेत् ॥ नानिष्टं जीवता तस्मिन्प्रापयस्मात्समाश्रिता ३३२

न हि नष्टानामस्तदा गतानां पाश्यादिकर्तृत्वं युक्तमित्याह नष्टानामिति । नष्टकर्तृकायाः प्राप्तेरसंभवे तत्प्रयुक्तायाः स्वरूपावस्थितेः सुतरां प्रसंग इत्यर्थः ३३० वस्तुनस्तु नाशोक्तविशेषावस्थाप्य
 क्तिभेदमात्रेणापि तद्व्यवस्थितत्वं भवदित्यपि न पदार्थादिप्राप्तत्वं वस्तुनो नास्तीत्याह वाय्वादाविति । यदि वाय्वादादौ दृष्टांतोक्तत्वेनेति कादिप्रसिद्धं वास्तवं कार्यत्वं स्यात्तदा तस्य विनाशोऽतीत्यप्येत
 त्प्रयुक्तोपस्थितित्वात् । तत्त्वपूर्वपूर्वात्मनि विनाशदायमात्माप्राप्तं न देणा विनाशिनस्तत्त्वस्या त्माभावादगमनं कृत्वा स्मात् पतोश्च कर्तुं पर्याये विनाशवान्मात्मा उक्तोभिरप्युच्यते पुनरागमिष्यदित्यर्थः ३३१ ननु दृष्टांतकार्यत्वस्य निष्पत्त्या सर्वपुण्यतेतद्वदार्ष्टिकमनस्य जीवस्यापि तत्त्वादिनिवेष्टापचिरित्या
 ॥ कार्यवदिति । प्राप्तिर्वदीशो भवेत्तन्मातदा तत्र भवेदपि ३३२

॥ १४ ॥

मृपादेष्टमाह यदनामसि । यथापुत्राकाशादिनासेष्टविषयाकाशात्स्वमुपाय कर्मदेयवासादित्यपि वैकेलीवाचमपीत्यर्थः ३३३ विज्ञेयस्वरूपमोक्षयोग्यत्वायसत्यत्वमपितेनदृष्टं
तेनाह आकाशसि । यथापुत्राकाशात्स्वसेष्टविषयेपतयास्थितवाकाशास्तपस्तथाजीवस्थितजीवात्स्वसेष्टविषयेतज्जानंदात्मसीत्यर्थः ३३४ तथावास्तिभासीत्यादिवाक्यमसिद्धेमापां
शेमिच्छात्मासात्तेष्टापत्तिरेष्टमाह तदसि । तत्तत्कृतिवैकांत्याप्यविशुदादौदृष्टाद्वैतीवेदादौर्निबन्धनोपायाभावात्तत्त्वस्यस्तद्वत्तत्त्वस्यतामिच्छात्त्वपदिविद्विद्वत्तत्त्वभवतुनामनविवे
तस्यामायापाःसत्यत्वमीरयामहेत्यर्थः ३३५ फलितंसावर्धमभिनयति आनंदात्मैति । स्वरूपरूपेणसर्ववस्तुपुण्योऽनुमतःसमानंदात्वेवस्तुःशरीरव्यतिशितकृतेष्वपिद्विद्वदोपोजीवःसमुत्ततः
तज्जानंदात्ममत्तामाहपित्तम्य ह्यनयोऽन्यतव्येतस्मिन्नंशेउपमात्तकारणवत्तज्जानोपमेयतापर्यवर्णककृतेष्वनुभिरवपदेयुक्तकांसेष्टावर्ध्यात्स्वसेष्टाकृतेसतिविशुदादेष्टमयावस्थजैवेनोपमेयेनस
त्त्वोपमेयेविरोधोविशानदेष्टोपाकोविनास्ति विशुदादीनामपिसत्तायामभिव्यञ्जनपरतत्त्वादित्यर्थः ३३६ कार्यतापामिति । कार्यताकृतेष्वप्येष्टितेसतिपत्ताम्यमुष्टमालयतविद्वत्तथात्
तथासतिपुननासाकुनाभ्यागममसत्तयाउक्तशेषःमजापतिप्रवाविवादिक्कःमसत्तेत्यर्थः अपिचैत्युक्तमपि ३३७ तद्विद्वदादप्यवकुनीनदृष्टांतोक्ततादृशप्राज्ञांपरिहरन्वायुविशुदादेःमजा
घटनाशेयथालोकेघटाकाशत्वधीर्मुपा ॥ आनंदात्मनिर्जावत्त्वमृषातद्वत्समाश्रितम् ३३३ आकाशोनमृपायद्वद्वटाकाशेव्यवस्थितः ॥ आनंदात्मातथाजीव
स्थितःसत्यतयेरितः ३४ ततःकार्येयवाजीवेमायांशेमय्यतायदा ॥ तदाभवत्तुकोनामतस्याःसत्यत्वमीरयेत् ३५ आनंदात्मासदासत्यःस्फुरणयोत्रवस्तुपु ॥
यश्चजीवस्ततःमम्यगस्मिन्नेष्टेत्सर्वदा ॥ विशुदादेर्ध्वजवेनविरोधीनात्रकश्चन ३६ कार्यतापानसास्यस्यादेतैर्जीवस्यकाहोचित ॥ उक्तदोषसमापच्याकृतना
शादिनापिच ३७ अशरीरत्वमप्येष्टमृषावाद्यादेर्कविह ॥ दृष्टातमुक्तवात्रैवकार्यवेनकथंचन ३८ शरीरेऽसतिवाग्याद्याःप्राप्त्युर्नप्रियाप्रिये ॥ यथातथैवजी
वोपेशरीरंणविवर्जितः ॥ प्रियाप्रियेकचिन्नैवगच्छेत्कालत्रयेपिहि ३९ परंज्योतिर्यथाप्राप्यवाग्याद्याःप्रलयेसति ॥ स्वरूपतोविनिष्पन्नाअशरीराःकदाचन ॥
प्राप्त्युर्नयेतदुःखंतद्वदात्माशरीरिणाम् ३४० ज्योतिषःपरमस्यैवस्वप्रकाशतयाहित ॥ ज्योतीपियतमुतानिह्यपेक्षतेस्वतःपरम् ॥ ज्ञानांतरंनचैवंतत्स्वयं
ज्ञानस्वरूपिणः ३४१ ज्ञानं चैवस्वप्रकाशायविज्ञातारमपेक्षते ॥ अनवस्थादयोदीपास्तदास्थुरनिवारिताः ३४२
पनिनादृष्टांततयाभिधानेपुननमाह अशरीरत्वेति । ज्ञानमजनापनिर्वादायुविशुदादिदृष्टांतत्वेनोक्तत्वात्स्वप्रकाशपितृवर्णकार्यत्वेनकार्यत्वोपेक्षकपेक्षकतेनफलवत्त्वमभिव्यक्तिरित्यशरीरत्वस्यापि
पत्तिःमिपरादित्यपमोजकतारूपानद्रोषरूपफलेनैवफलवदित्यर्थः पदार्थानांनुवाच्यादिदृष्टांततयावस्थानमेवमप्रसिद्धमनोनेहृष्टांतोक्तताइतिभावः ३३८ उक्तफलविविद्वदपति शरीरेऽस
तिविद्वत्त्वा । यथाशरीरेष्वनोभूतावयवत्वस्यैवसतिपरिपकेसत्तिवादेऽत्रावयवःमिप्राप्यसंघर्षरहिताःमसिद्धास्तथात्मापिशरीरवतिरहमर्थः ३३९ परंज्योतिरिति । यथावमलपकासेवा
यादयःपरंज्योतिःसत्त्वतर्णपरमकारणमाप्यद्वेनरूपेणनिष्पन्नाअवस्थिताःसतोदुःखंसेष्टावर्धमभिनयतामुक्तशरीरत्वावधायसर्वेवमात्रमासीत्यर्थः ३४० आत्मस्वरूपज्योतिषःपरमस्यैवस्फुटीक
रंति ज्योतिषइति । ज्योतिषःपरमस्यैवदुक्ततत्त्वप्रकाशतयादोषं यत्पुनानिलोक्तिकाज्योतीप्यादित्यादौनिरुक्तःपरंभिनज्योतिर्ज्ञानरूपमपेक्षतेस्वपंज्ञानस्वरूपिणोत्रज्ञानस्तुतत्स्वरूपमृतेज्ञा
नमेवंलौकिकज्योतिर्वैज्ञानांतरंनपेक्षतेइत्यर्थः ३४१ परसापेक्षत्वेदोषमाह ज्ञानमिति । यदिज्ञानंस्वसिद्धयेज्ञाताहमपेक्षेततदासत्तामाप्राप्त्यानेनेवज्ञानवदज्ञानांतरंनपेक्षायाःअत्राश्रयः
इतीयेतस्यापिचमिद्वेप्रथमज्ञानापेक्षणेऽन्यथाश्रयः स्वापेक्षणेत्वात्माअप्युक्तएव मयमृषीयकल्पनेप्रथमापेक्षायांवरकं द्वितीयापेक्षायांमयोप्याश्रयः स्वापेक्षयमात्राश्रयः ततश्चनुर्यो
रित्यनेऽनवस्थादित्यर्थः ३४२

फलितमाह ततश्चि । यतोऽपानिशासर्वभूतानामित्यादिमीतोक्तविषयादुक्तैर्यमनिस्ततः स्फुटं प्रवृत् १६६ तस्य विदेहमुक्तोक्तः संसर्ग इत्याह । एवमिति १६७ चतुर्दशकैविकान्तस्य प्रश्नोऽप्यतवा
अप्यस्यार्थदर्शनप्रजातीर्त्तत्वादनृपसंहराने एवमिति द्वाभ्याम् । स्पष्टम् १६८ सर्वेषामिति । कष्टसंभूयाम् । इदयाकाशकर्मणा मन्त्रपात्रकर्मणश्चत्यविधायकं सत्तादिप्रदानेन निर्वोहं कम् य
चेनामरूपे अंतरा विनाश इति श्रुत्यर्थां दर्शित उक्तार्थेन चतुर्थवादेऽस्य तृतीयपादविचरणात्मकत्वात् १६९ अन्त्यकं विचार्यमाह एक इति । अत्र नृत्ततिथ्यासंवेरीत्यं प्रदायोगुक्तिरप्यपरं परा रूपेण
मार्गचकः प्रवृत्तः द्वितीयस्तु स्वर्णभूतज्ञाकाग्न्याः प्रवृत्तः पतः प्रजापतिनापथेन्द्रादेर्यं विद्योषादिहातया मनवेपोऽर्थः स च नृत्तुर्भूमिकेकादिगुरुः प्रजापत्यः साधेकाराधपवत्तवानिति १७० अ
शुद्धांतः कथेभ्यस्तु सुकर्मैर्बोपदिहवानित्याह त्रैवर्णिकानिति । अत्र विषयावशिष्टान्धकाराभादात्ताम्रवृत्तिमाह त्रैवर्णिकार्थवत्तत्र नृत्तुर्माधमाभांश्च भेदमाश्रयं कृत्वा यागार्चनिकर्मा

ततोऽर्थम्यतेनैवपापीपुण्योऽथेतिच ॥ पापगंधेनरहितोऽब्रह्मविष्णुरुक्तमः ३६६ एवंयोभाग्ययोगेनपश्येत्पुरुषरूपिणम् ॥ आनंदात्मानमद्वैतमुच्यतेसनमं
शयः ३६७ एवंप्रजापतिःप्राहपूर्वशकायसर्ववित् ॥ अवस्थात्रयनिर्मुक्तंभूमानंस्वात्मरूपतः ३६८ सर्वपाहृदयाकाशनामरूपविधायकम् ॥ नामरूपात्परं
नित्यंनामरूपविवर्जितम् ३६९ एकोऽयंसंप्रदायोभूदिन्द्रादन्यःस्वयंभुवः ॥ यथेन्द्रायोक्तवानब्रह्ममनवेचतथैवसः ॥ मनुःप्रजापत्यःसर्वाभ्योमूमासप्रथमोऽगुरुः ३७०
त्रैवर्णिकानिदंप्राहब्रह्मविद्याविवर्जितान् ॥ आत्मज्ञानंनभवतांयावदप्रजायते ३७१ चतुर्णांप्रविधायैवंतावदिष्टंनिजाश्रमम् ॥ तावत्कर्माणि कुर्वतुस्वानिस्वानि
समाहिताः ३७२ वैराग्येसन्निकर्तव्योऽब्रह्मज्ञानस्यहेतुकः ॥ संन्यासःपरहंसारूथोनान्यथाकरोतिक्वचित् ३७३ इन्द्रःप्रजापतेःप्राप्यब्रह्मविद्यांसुदुर्लभाम् ॥
देवेभ्यस्तूतवान्सर्वाब्रह्मविद्याप्रसादतः ३७४ साक्षस्तत्तत्तत्वास्तद्ददग्रिर्वायुश्चसत्तमो ॥ देवानांसात्विकत्वेनपक्षपातोमहानिह ॥ ब्रह्मणोविद्यतेयस्मादृष्टंब्रह्मा
त्रतैःक्वचित् ३७५ इतितेसर्वमारूपायतपःपृष्टंभवतांविह ॥ अवस्थात्रयनिर्मुक्तंकिमन्यच्छेत्प्रोतुमिच्छसि ३७६ इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदपूज्यपा
दशिष्येणश्रीशंकरानंदभगवताविरचितेलपनिषद्ब्रह्मेन्द्रात्मपुराणेच्छादोग्यसामर्थप्रकाशेप्रजापतीन्द्रविरोचनाख्याधिकानामचतुर्दशोऽध्यायःसमाप्तः ॥ १४ ॥

मिकुर्बुसस्यवैराग्यलक्षणायांमुद्रासंवाहप्रतिनाम्येतिप्रवाचामर्थः ३७१ । ३७२ । ३७३ उत्तराकांताभुत्पावमिद्विशिष्यानाह ईदृशति । यतुर्थपादउत्तराम्बरी स्पष्टम् ३७४
साक्षादिति । सईदमकाप्यायाहप्रवियाम्यमनुप्राप्तप्रत्यक्षपुष्टिद्वैतसाक्षिविद्वेदीतिप्रद्विमाप्रसंसात्कृतवानपीति तथाप्रियापूजतत्साक्षात्कृतवती देवाग्रतिपादुर्भावेहेतुन्यापरमेयर
स्पष्टेवप्रकाशपातमाह देवानामिति । स्पष्टम् ३७५ उपसंहरति इतिद्वैतं ३७६ ॥ यतुर्द्वैतंदास्यमनुप्राप्तकारणस्यैवविषयः ॥ यमतीतिः श्रमस्तत्सम्प्राप्ततेरुपबृंहणे ॥ ३ ॥ इति श्रीदत्तकुल
शिल्लककृष्णचंद्रात्मजदिलाराजसुखितनूराजमकुण्डलस्वामीविश्वेश्वराश्रमपूज्यपादावनुप्राप्तित्वस्यकृतावातपुराणीक्यायांस्तमसंवाहस्यायांयतुर्द्वैतोपायः समाप्तः ॥ १४ ॥

॥ इत्यात्मपुराणे चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे पंचदशाध्यायमारंभः ॥

श्रीमणेशायनमः ॥ ॥ देवः पंचदशैषैः स्वाभिमानात्प्रसादः ॥ गुरुपंचदशीनाथकलासं कलितकलाः ॥ १ ॥ अस्यार्थः शिष्टगुरुविरचितेकाशमिहसंज्ञाः पारंगलयसिद्धाः पंचदशा
 अवस्थापद्यताहोचिंशेदोदाहारधिवैषोधारणीयः कीदृशः स्वस्पर्शमुत्प्रेक्षमानोपोमानोमर्दोतामदप्यादिनिष्ठतत्राक्षमावान्मसहिष्णुः गुरुपंचदशीपूर्विकातस्मान्नाथश्चदस्तद्वृत्त
 कल्याणंशेनसंकलितविशिष्टायालिनर्ममहासक्तिः श्रीमात्रचंद्रेत्याकारावस्थसतथा * कलसपान्मूलैर्वृद्धीशित्पादावंसमाचकं इतिविश्वः । श्रीकृष्णविरचिते पथमपादः सप्तः स्वेवंभक्तानां
 पिक्तार्तुनादीनांयोभिमानः स्वात्मनिष्ठवार्थिकत्वमनिस्त्वपरिहणपरः गुरुपंचदशपारंपराधकलबावशी करणमनेवर्षम्रीमीतेनसंकलितः सप्तविंशकृताजालपः सप्तयोयनसतथेत्पर्यः । शंभु
 पक्षेपि पथमपादस्तथा स्वपदेनतुराण्योमाहः पृथिमान्मधस्पर्शहस्तकल्यासंकलितैराजितमलिकंमस्तकं पश्यसतधंसिद्धिः । मध्येषपते पंचदशपदमावर्तनीयं तथाप्यर्थविधादस्ताभव
 स्यापश्यकरणजालस्यकेनेदित्यादिपथमंत्रोपासनामकल्पमन्त्रः पाण्डुराजः श्रीमत्कल्पसंतत्त्वचंद्रोत्तमविरचितैरिष्टः स्वस्याभिमुखंमृतेयुमानेचसमाजान्मक्षिपस्वभावदक्षिणावनू य
 यथास्वेवामिष्टवाप्यादीनांयोभिमानः परमेश्वरोमहामुक्तिस्त्विकवस्तमस्पर्शवाणविषवात्मनारदितस्तादृशोदेवः पंचदशैः मन्त्राभ्यादेवमितोषैः नक्षत्रादीयः पश्यतीताविग्रहंभूषितवर्धः १

श्रीमणेशायनमः ॥ देवानामिष्टविद्यायाः प्रसादाद्ब्रह्मनोपनम ॥ श्रुत्वाशिष्योऽतत्प्रपुनराहगुरुत्विदम् १ ममवन्नैतरेयोक्तः प्रजानां मुनिभिः सदा ॥ संवादोवाम
 देवस्यतथानुभवकीर्तनम् ॥ ज्ञानवैराग्यसंयुक्तंतेषामप्यधिकास्थाम् २ तथाकौपीतकिमोक्तंयत्रचेन्द्रप्रतर्दनौ ॥ मजातशः शार्गायैचगुरुशिष्यौव्यवस्थितौ ३
 आदित्यस्यात्मविज्ञानंयत्रवंशः समारितः ॥ त्रिपूर्वामेदतस्तद्ब्रह्ममेदान्महाश्रयान् ४ अश्विभ्यामपियत्रायंसंवादोमंत्रोदेनः ॥ दध्यङ्ङाख्यंयत्रगुरुशि
 ष्यौचतावुभौ ॥ तत्कृतेव्यसनंतद्द्विदस्यासीन्मुनेरपि ५ जिमाययस्सकल्प्रान्विष्मन्वाजसनेयकः ॥ शाकल्यायददौज्ञापंसद्यः प्राणविमोचकम् ॥ जनकायच
 मैत्रेय्येयत्रज्ञानमदाक्षिसः ६ यत्तश्चेताश्चतरः प्राहयतिम्योहेतुसंश्रयम् ॥ द्विजेभ्यश्चकठोययुययोयत्रगुरुः स्मृतः ॥ नचिकेताश्चशिष्योपिबालः सर्वगुणान्वितः ७
 तित्तिरेरपियज्ञानंकोशपंचकतत्परम् ॥ वरुणश्चभृगुर्यत्रगुरुशिष्यौतपोधनौ ८ मंधवोयत्रवेनास्योभूतेस्वानुभवंवृणाम् ॥ साधनेपुचयत्रायंसंन्यासः परमः स्मृ
 तः ९ यत्प्रसंगेनजाबालगुरुस्यामामत्रकीर्तनम् ॥ संवर्तकाययत्रैतेपूर्वैस्संन्यासिनः स्मृताः १०

अथमेषादिनः पञ्चदशैषैः । देवानामितिचतुर्दशभिः स्वहम् १ तत्रपञ्चमाभ्यापार्यमनुवदति भगवति । नृविधिः सवकायेस्तेषांजात्रदेवसतीर्थांज्ञानवैराग्येऽकैतत्पर्यः २ द्विती
 यनृवीयवृत्तमाह तथेति । स्वहम् १ चतुर्दशमाह आदित्यस्येतिद्व्याभ्यां । आदित्येनयाज्ञदस्वपावोक्तंज्ञानकीर्तितं यथाभेदेनत्रिकोदंशः कीर्तितः कीदृशः महाप्रपान्महात्मनोमृत्नीन्प
 लेभूतानवांतरभेदतयावहम्भरपसित्वर्थः ४ अश्विभ्यामिति । यत्रस्वपादज्ञानस्यभक्त्यर्थं यत्रसंवादे तोमथिनो तत्कृतेअभिहिताय व्यसनंदः स्वम् ५ पंचमादित्रयार्थमाह जिगायेति । यत्रपं
 चमेययपुत्रेनकायसप्तमेतुमेत्रयेदितिद्विवेकः ६ अट्मादिद्वयवृत्तकथयति पक्षिति । हेतुसंश्रयंकारजविषयकंपञ्ज्ञानंयतिःप्योद्विजेभ्यः येनाचतरः प्राह यत्रकठोक्तज्ञानेयमनचिकेतसोगुरुशिष्यौ ७
 दशमवृत्तमाह तित्तिरेरितिद्व्याभ्यां । कोशपंचकंतनोविसत्तादिवानेनचित्कारवर्गीतिकोशैषकतत्पुच्छभूतंमहातदेवपरमोचरीभूतंस्वपातादज्ञानिचिरीभूतंनिभुक्तं यत्रज्ञाने ८ । ९ एकादशवृत्तमाह
 यत्प्रसंगेनेतिद्व्याभ्यां । पश्यसंन्यासस्यमसंभेनजाबालादिसंबंधिनिभगज्ञानेकीर्तनं कृते यत्रज्ञानेपरनिहिताः संवर्तकायः कथिताः यत्रवदयैवैरापादयः संन्यासस्वरूपांताः कीर्तितास्तद्विषयार्थः १०

११ द्वाद्वादशविधवृत्तमाह आरुणेति । आरुणेर्ज्ञेयपुत्रस्य सन्तुष्टारस्य वत्स्यस्य ज्ञानं धेवतेन नारदेन्द्राग्रन्युपदिष्टं विस्तरेण सप्तमसेन सप्तकीर्तितं तत्सर्वं रूपं ब्रह्मज्ञानमतीतप्रथमोक्तमित्यर्थः १२ प्रथमोजन्मनुभाषते तत्रेति । तत्र पूर्वव्याप्ये अन्ते ह्यमुक्तं हर्षिकं अत्र देवानां मध्ये हर्षाग्निवायूनां ब्रह्मविद्यायां अनुग्रहाद्ब्रह्मणो ज्ञानं विशेषतो जातमिति तत्रावश्यं व्याख्याश्रोतुमिच्छामीति ह्यो र्थः १३ । १४ एवं पृष्ठोगुरुः सामवेदीयत्वेनोपस्थितां केनोपनिषदुक्तां कथां वक्तुमुपचक्रमेहत्याह एवमिति १५ अत्र सप्तविधाभ्युदये गुरुभिर्पुत्रयोः सामान्यत एवोपन्यासः कृतस्तथापि च्छांदोग्याद्यैः प्रजापतिगृहीतविद्यायां विरोचनेनासुराग्रप्रतिनिरूपणोक्तोक्तं कथां देवाऽपि सदेवान्यस्तु कृत्यां कालायां वेदिकृतुं धेनैव पूरणीयत्वाद्देवान्निष्पद्ये नैव गुरुत्वेन च मंधकृदुपपद्यति हर्षादिति । हर्षद्वारा प्रजापतेर्लब्धविद्यादेवाः शुद्धयि हर्षसमीपे मीमांसां मननं च किरकृतवन्त इत्यर्थः १६ तत्र शिक्ष्यमानरूपस्य मधमं प्रत्यर्थमाह इंद्रियाणां तिर्यग्भिरः । वागाद्युपलक्षिता निदर्शयिष्यामि मनसा तदुपलक्षितप्राणेन च स षड्विधैः प्रेरयति । नजीवास्तरिरेकास्तेषां स्वातंत्र्याभावादित्यर्थः १७ अस्वतंत्रताभवेत्कृत्याति व्यापारमिति । यतोऽमुना इंद्रियविशेषेण

वैराग्यं यत्र कालश्च यमादिस्तत्र कारणम् ॥ यत्राधिकारिणः प्रोक्ता विरक्ताः सर्व एव हि ॥ वेपआचारसंयुक्तो यत्र न्यासश्च कीर्तितः ११ आरुणे श्वतथा ब्रह्मपुत्रस्य ब्रह्मणोपि च ॥ ज्ञानं विस्तरेण यत्र समासेनापि कीर्तितम् ॥ तत्सर्वं भवता प्रोक्तं ब्रह्मज्ञानमनेकया १२ तत्रातिभवता प्रोक्तं ब्रह्मविद्याप्रसंगतः ॥ इंद्रादेर्ब्रह्मविज्ञानं जातमत्र विशेषतः १३ तदहं श्रोतुमिच्छामि नूनमाश्चर्यमत्र भोः ॥ किंचिदस्ति यतस्तेषां विशेषो भवते रितः १४ एवमुक्तो गुरुः प्राह केनेपितसमीरिताम् ॥ स्वशिष्याय कथामेता ब्रह्मविज्ञानकारिणीम् १५ इंद्रादनाप्तविद्यास्ते देवाः सर्वे महौजसाः ॥ मीमांसां च किरते तां सिद्धिं प्राप्य सभागतम् १६ इंद्रियाणि दशैतानि मनसा सह कोत्र भोः ॥ संप्रेषयति सर्वेषां स्वतंत्रा यतो जनाः १७ व्यापारमिन्द्रियास्थानं न करिष्येऽमुनेत्ययम् ॥ संकल्प्यापिकरोत्येव भूता विष्टवानुरः ॥ ततः सर्वे परार्थिनो जंतुरत्रेति निश्चितम् १८ इंद्रियाणि स्वतन्त्रा नैव मुक्तस्येव हे कुर्वते ॥ व्यापारान्नियतं यस्मादभिसंधायकश्चन ॥ प्रवर्तते तथा कश्चिन्निवृत्तिमपि मच्छति १९ चेतनस्तत एवायं मेरकस्तेषु कश्चन ॥ न तेषां मिह चैतन्यं नानात्मत्वप्रसंगतः ॥ अतः कर्मापि नैव स्यात् व्यापारेऽपि हकारणम् २० यतः प्रवर्तते सर्वो विज्ञायेत ततः परः ॥ चेतनः कोत्र तेषां स्यादिन्द्रियाणां प्रवर्तकः २१

द्रियसाध्यं व्यापारं न करिष्ये इत्याकारं संकल्पं कृत्वा पश्येन्नस्तं व्यापारं करोति ततः प्राप्तं ज्ञेयं निश्चिपते इत्यर्थः १८ नर्देन्द्रियस्वातंत्र्यमाशङ्क्य निरस्य निषिद्धिपदं ह्युचितं चेतनपारवश्यमिन्द्रियाणां भावः इंद्रियाणांति । यथा जीवास्तुक्तस्येन्द्रियाणि सुप्तसत्तथि रथाप्यायेन व्यापारात् स्वतः कुर्वन्तीति निषर्तनियमज्ञातिभयति पश्चात् कश्चिद्ब्रह्मलोजनोऽभिसंधायऽऽलोच्येव प्रवर्तमानो निवर्तमानश्च इत्येते इत्यर्थः । अयं भावः प्रायशो दर्शनादभिसंधानात्प्यचेतनव्यापारपूर्विकेव सर्वत्र प्रवृत्तिर्विज्ञापते न च मुक्तं द्रियव्यापारेण भिन्नः तत्रापि चक्रभ्रमिण्यायेन व्यवहितं चेतनं व्यापारानुमानादिति १९ चेतन इति । ततोऽस्वातंत्र्यात्तेन्द्रियेषु प्रेरणकर्तृकश्चैतनोऽन्युपेयः नर्देन्द्रियाभ्येव चेतनानीति बाध्यं नानात्मताप्रसंगेन मतभेदेन देहभंगापादकं नर्देन्द्रियत्वादिप्यर्थः यथा च जलत्वेन नर्द्रियाणां स्वातंत्र्यं तथा कर्मणोपि बोध्यवित्यह अत इति । मूलोक्तत्वात् कर्मादयम् २० यत इति । यत आलोचनपूर्विकेव प्रवृत्तिर्द्रियेषु तत ईन्द्रियसंघातात् परश्चेतनः प्रेरकः कश्चित् संभाव्यते सकृदतिवक्तव्यमित्यर्थः २१

अथलक्षद्वयमतमं शत्रुगुरुवाक्यत्वेन तथाप्यसाक्षात्तर्जनीगुरुत्वेनोपपन्नस्य द्वितीयवर्गार्थमाह इति पृष्ठप्रतिपक्षमिति । इत्येवमुक्तं तस्माद्वैतानिदमाह इदं किं हे देवाः संपुमानमवेदितां सर्वान् दिवापांस्त
त्रिधानमात्रेण प्रेरकः सकः यः सर्वेषामिन्द्रियाणामिन्द्रियभूतो मनसो मनोभूतश्च अप्रपञ्चः जोषाधिकस्य दानाभुषाधिकेन मुक्त्योपपत्तिप्रसिद्धे यथा प्रित्तबंधादुदकेन वृत्तस्य दगुशुश्रूषया प्रवेगार्थ
इति । तथा च तत्र ज्ञानकर्तृसाधनवाचकानां श्रीश्रवमादिशब्दानां धननसाधनवाचिभ्यः पदस्य पदस्यार्थतायाजानप्रदादिदूषितेषु पामिदृशकपेस्त्वसंभवात् सर्वज्ञकः सर्वेषां सत्ताप्रदश्चात्मेवार्थतया रूप
वतिष्ठति इति यथा प्रदायवस्थात्रपारिविक्रः प्रजापतिनोक्त इति दूषोत्तर्यः २३ । २३ तथा जोवननादिभ्यो जकवाविषाज्यदेनापि सत्त्वाभिषेक इत्याह प्राणस्यापीति यद्विद्यमानसामिरेकज
कः स एवैषात्मा प्राणस्यापि प्रेरकः तत्र मसिद्धप्राणत्वस्य जीवनहेतुत्वत्वरूपस्याप्याधारत्वात् अत्रानुक्त्या यास्ति तिरिधुनेरर्थनिबध्नाति प्राणतइति । यतः प्राणापानौ मर्यादां प्राणवर्गमांजी
धनमयोजकोनभवतः किं त्वनप्यवयवः प्राणस्यापि स्थितिमयोजकत्वेन मायभूतः सर्वेषां जीवनविदानमिति पर्थः २४ एतद्विज्ञानफलमाह एवमिति द्वाभ्यां । हे सुरा एवामिन्द्रियादिप्रवर्तकत्वेनात्मा
नगुरुभूत्यादिज्ञापयधुवापश्चात्समाहितेन मनसा दृष्ट्या वा दस्यात्रयस्य सर्ववर्धनेभ्यो नुक्ताः सैतः प्राणायामात्मानं प्राणादिभ्यर्जातं तत्त्वमद्रूपरूपमायां निमग्नधारयंतित्यर्थः २५ अमृता इति । तत उक्त

इतिष्टुष्टःसहस्राक्षस्तानांशिष्यानिदमबवीत् ॥ इन्द्रियाणां हि सर्वेषां मिन्द्रियं मनसो मनः २२ यो वस्थाप्रयानिर्मुक्तः प्रेरकः स पुमानिह ॥ इन्द्रियाणां हि सर्वेषां सर्वेषां मिह देहिनाम् २३ प्राणस्यापि स एवैव प्राण उक्तो यनीपिभिः ॥ प्राणतोऽपानतो नापि मृत्योर्जीवति कश्चन ॥ अन्यतः प्राणतः प्राणात्सर्वे जीवन्ति जंतवः २४ एवं विज्ञाय च आत्मानं पूर्वैर्गुरुमुखात्सुराः ॥ दृष्ट्वापश्चात्स्वर्यं सर्वबंधनैः परिवर्जिताः ॥ प्राणाद्यात्मानमायांति सर्वे भेदविशर्जिताः २५ अमृतास्तत एवैते जन्मादिपरिवर्जिताः ॥ तत्र गत्वा पुनर्नैव केचिदायांति किंचित् २६ यत्रेन्द्रियाणि सर्वाणि ज्ञानकर्मात्मकानि च ॥ कालत्रयेन यात्येव मनसा सहितान्यपि २७ एनं सामान्यतो नैव विशेषाच्च सुरोत्तमाः ॥ जानंतोऽपि न जानामी भवतां गुरवो वयम् २८ उपदंशं कथं नाम गमिष्यामः सुरोत्तमाः ॥ भवतां सर्वं करणैरगम्यस्य महांत्मानः २९ विदिता विदिता भ्यां तदन्यदेवात्मरूपकम् ॥ षष्ठं ब्रह्म भवद्विर्यद्वक्तुं यच्चोद्यता वयम् ३० यच्च विज्ञायते लोके सामान्याद्वा विशेषतः ॥ घटादिबद्धनात्मा तदेयं पंडितकृपिभिः ३१ यच्च न ज्ञायते तनुभवेद्विध्या सुतादिवत् ॥ असत्तदपि हेयस्यादनात्मत्वेन हेतुना ३२

विज्ञानाद्वेतिविद्वांसो जगमादिविकारराहित्यरूपममृतत्वं लभते यतस्तत्र प्रथममपि त्वा पुनः संसारं नाम धर्मातीत्यर्थः २६ अस्या विषयत्वेनैव बोधनं संप्रदायसिद्धं न सामान्यादिकथं येति पक्षिणादपतस्तत्
ती पश्यंश्च पार्थमाह यथैन्द्रियाणीति प्रिभिः । यत्र सर्वविज्ञानाद्विसाधकानां द्विषाणि यमनसा सह न प्रवर्तितुमुत्सहते एनमात्मनं जानंती पितृयं भवतां गुरो लो क सिद्ध सामान्यविशेषरूपाभ्यां कथं
पितृनुजानीम इति द्वयोरर्थः २७ । २८ तथा च लोकावा सनावा सितैर्भवद्विरपेक्षितः सामान्यविशेषात्तरकपेक्षतदुपदेशः कथं संख्यः स्यादित्याह उपदेशमिति । हेमुरीतमाः सामान्यविशेष
विरुत्तणत्वेन भक्ततां सर्वकरणीरगम्यस्य पुनः समन उपदेशवया पारं कथनाम प्रसिद्धं पमिप्याम आचारिण्याम इत्यर्थः २९ तस्य लो कवेत्साम्यं स्फुटयतश्चतुर्थस्यार्थमाह विदितेति चतुभिः । पञ्चवद्विः प्रष्टं
यमवकुं वयमुच्यतास्तदात्मनो रूपं विदित्वेन प्रसिद्धाद्विभक्तत्वेन प्रसिद्धा च भिन्नमित्यर्थः ३० तत्र विदितभेदं स्फुटयति पञ्चेति । यत्तु लोकेष्टु धिर्विषयवदत्वादिस्थानेः सामान्यविशेषैरुपेक्षां यतेति
पक्षीक्रियते तत्सर्वं विदितमनात्मनो वा भेदगोचरत्वेन दुःस्वप्नोपासकत्वात्सुषी भेदं पथाघटादित्यर्थः ३१ कदाचित्पिमानानंदरूपमविदितमपि नृभूनादिवस्तु चत्वात्कथं मात्मा स्यादित्याह यथेति ।
ननु असद्वेदितिसंबंधः ३२

भा. पु.
॥ ९ ॥

हेहशमात्मरूपं वाप्येधोदयं श्रुतवत इत्याह श्रुतेति । स्वहृत् ३३ मय्येकेनात्मोपदेयमकारं पूर्वाचारैरनुष्ठितं पदार्थत्वादिमिदं प्रथमं कदाचित्तेति रूपं वाति वासाद्यैरिति त्रिभिः । सर्वेषां गादिभिरिदं प्रथमं न साधयन्निति यद्यपि क्रियते तदासर्वदेवात्मरूपं विभूतयस्तेन प्राणेनाविनविषयं क्रियते इत्यर्थः ३४ यदादिप्राणीति । यमस्यैवैति प्राणान्नमनः प्राणयो अत आराध्यात्वात् साक्षीनेषां संनिधिमप्रेण तत्तद्याचारैरुपवर्तयित्वा चेत्तदर्थः ३५ तदेवेति । तत्प्रत्यक्षवस्त्वेव ब्रह्मबोधोऽर्थे हेतुवैकल्यः यत्पुनरावृत्तेर्जोषास्पतेतदात्मत्वेन न बोधयामिति प्रथमस्यैवार्थः ३६ अर्थाद्वितीयस्त्वेन न विषयात्मा तस्य मुपदिश्यते इति दर्शयंत्येवं तदावधार्यमाह । यमस्य ते इति द्वाभ्यां । ईदृशादेवमजोऽदिति मय्येते स्वीकरोति । इति किं आत्मनस्त्वमुत्तरेषु लोकेन ज्ञातृज्ञत्वमभवति । अहरहरास्यमानत्वादिति भावः तत्तथा नैवमंतस्यं यतस्तद्भवत्वरिचितमारात्मरूपं पदराकासादिनाम संसर्गे हेतुपादयंभ्येयमेव भवति न ज्ञेयं अहो हयाश्चैव हेतुवाः ज्ञेयं यदाऽमरूपेन तत्त्वमहं भूतिं शब्देन जितं भवत्यतस्तत्ताभाय सकला देवा विचारयंति तानि द्वयोरर्थः एतेन हेतुमुपयत्तैमानोपित्वं यदहरयते तत्रात्मरूपं मत्वा सुखेति मय्येतेन द्रष्टुं कथं ज्ञेयं रूपं ज्ञातृकामस्यैव पदार्थदिकमस्वपारं पप्रतदशक्नो विचारयतव्युक्तं विश्रुति योजनासुचिता भाव्यविरोधस्तु मय्येवाविरोधात्परिहार्यः ३७ । ३८ तत्र हेतुमुत्तरेषां विषयवधारणस्य मय्येवानुसारित्वं दर्शयन्नेवेवं तदा विदितं ब्रह्मणः स्वभावश्च

श्रुतवतोऽयं योगुरुभ्यः स्वैर्म्य ईदृशम् ॥ यैर्यंकथितं स्वात्माहस्मभ्यं शास्त्रवेदिभिः ३३ वागाद्यैर्ज्ञायते यत्पुन कदाचित्सुरोत्तमाः ॥ ज्ञानकर्मेन्द्रियैः सर्वैर्मनसा सहितैरपि ॥ प्राणेनापि क्रियाशक्त्या सर्वदेवैक रूपिणा ३४ यदाद्रिणाणि सर्वाणि मनः प्राणौ च चेत्यपि ॥ व्यापारैर्निखिलैः सार्द्धं ते ज्ञातव्याः प्रतियक्ष्मः ३५ तदेव ब्रह्म ज्ञानी ययुर्गं सर्वे दिवौकसः ॥ उपासते भवतो यजत दात्मा कदाचन ३६ यन्मम्यते देवमणः सुज्ञेयमिति नैव तत् ॥ आत्मतत्त्वमुपास्यं तदहराकाशं संज्ञितम् ३७ देवैः सर्वैरहो देवास्त्वमहं शब्दवर्जितम् ॥ विचारयंतु सकला आत्मानं शुद्धि साक्षिणम् ३८ आत्मरूपं यतस्त्वेवं मवदंति विपश्चितः ॥ अज्ञेयं वापि विज्ञेयं सुज्ञेयं कृत्प्रबोधनम् ३९ अविज्ञातः स देवात्मा सर्वैरपि शरीराभिः ॥ सत्यज्ञानादिरूपेण विज्ञातश्चात्मरूपतः ४० सुज्ञेयो गुरुवाक्येन भवेः सुविदितो हि सः ॥ दुर्विज्ञेयश्च तर्काद्यैस्ततो न विदितो हि सः ४१ आनंदात्मानमप्येनं स्वयं ज्योतिः स्वरूपिणम् ॥ सत्यादिलक्षणानि त्वं सर्वं प्राणिदृष्टं बुजे ॥ वर्तमानं सुपुनौ च प्राप्यं सर्वं भजंतुभिः ४२

एवमाह आत्मेति ' यतो विपश्चितो मय्ये विदितं ' इत्यादि श्रुत्यर्थे विदितं तदा विचारयन्तु सकला आत्मानं शुद्धि साक्षिणम् तत्रैतत्प्रत्यक्षं विचार्य सुवेदेत्येव न मय्ये इत्यनेन व्युत्पत्त्या विषयत्वपक्षे पूर्वकृते धारयतीति वेदाद्विज्ञेयत्वं सुज्ञेयत्वं यो लोभो नोस्माकंसं प्रदायति ब्रह्मो धर्मकारं च नृपे वा होक्तव्यो वेदिसत्येव हेतुमतेन तर्कामयत्वरूपं दृष्टं यत्तत्त्वमहं इत्येव तत्त्वमहं इति ३९ अज्ञपत्वादिपुष्टेनाह अविज्ञात इति द्वाभ्यां । यतः सर्वदेवाभिमानिभिः सत्यज्ञानानंदादिरूपेणाविज्ञातस्ततो ज्ञातुमशक्यत्वादेन ह्यस्य विज्ञेयमित्युक्तं तथा हि मित्यात्मरूपेण विज्ञातश्चाशु विज्ञेयमिति । यतश्च गुरुवाक्येन विदितो भवति ततः सुज्ञेयवति । यतश्च तर्कमयैः ज्ञातो विदितो न भवति ततो दुर्विज्ञेयपदं यत्तदेति द्वयोरर्थः ४० । ४१ तत्राविज्ञातत्वं विशदयति । आनंदात्मानमिति त्रिभिः सत्यादिलक्षणानां रूपमात्मानं द्विविधं मानमपि सुपुनौ सर्वं तत्त्वमपि मनः प्राणो नैव हेतुमत्पदार्थाविज्ञेयवर्णाभ्यां ज्ञेयत्वात् आत्मोपः प्राणमिति विषयमप्युत तत आत्मनो मय्येव पश्यति यतो मय्येनं दिपं दुःसंसर्गं तत्कृपाचिन्तितं निर्वर्ण्येति त्रिषां पदार्थः ४२

अस्याभायक्रमेणार्थपरिदर्शयन्तत्रोपायवबोधकं द्वितीयपादेन्याये संतुष्टिरितिहासां । स्वपुंसः सिद्धांते प्रत्यक्षमेव भवेत् भवत्वेतिपुष्ट्यवसाद्विज्ञानबोधरत्नं तदेवाभिनयति येनृमानंमप्यमिति त
स्वपुंसएतद्ब्रह्ममन्विज्ञातंनभवतियस्मादेवपुमान्ब्रह्मस्वभावविपरितीतमेदंशयनीत्यर्थः ५५ मेदस्वपमेवविरोधमेवस्फुटयति नहिति । अद्वैतस्वभावेनप्रथमंनृमेयमानादिरूपात्रिपुटोभेदपा
ज्ञानवर्तते तत्रभेदाभावादित्यर्थः ५७ प्रथमपादार्थमाह एवमिति । यस्तुानिर्देतत्रिपुटीत्यस्यैतत्स्वरूपसत्त्वंदेनमात्मानंनृगुहृत्स्वात्ज्ञातव्यमात्रमप्यमितिमन्वतेसिद्धांतयतितस्यविदुषोब्रह्म
मन्विज्ञातमेवपथावद्वबोधादित्यर्थः ५८ ननुब्रह्मविज्ञानस्यापमात्वेभेदावगाहित्वंप्रमात्वेनवनवगाहित्वंवात्मेवपत्त्यनुपपत्तस्तदसिद्धादिरूपामंकावारयति उभयवेति । उभयवपमात्वापमा
त्वयोर्हेतुर्देवोऽस्याभिहक्तःसप्तनातनःभूत्येवोचराहंरूपयाप्रोक्तत्वादित्यर्थः । तत्राप्रमात्वेहेतुगुतीयपादोक्तवर्णयति विविधमिति । येनादिनोमापामोदितत्वात्प्रमात्रादिरूपभेदेनविविधंते
संश्लेतिजनितेपांविविधज्ञानवतांबोधेनविज्ञातमनाभिर्भूतमेवप्रसिद्धंमप्रस्वभावात्प्राप्तमभवावितिद्वयोरर्थः । इत्याद्यप्येवसाध्यात्प्यानवगादिनस्तज्ज्ञानस्यापमात्वस्यालितामावृणःप्रसिद्धेतिभावः

मंतुर्यस्यमतं ब्रह्ममेयमानैर्भवेदिह ॥ नतस्यैतन्मतं यस्माद्भेदमेषोत्रपश्यति ५६ तद्विब्रह्मणि निर्देतमतामेयं च किंचन ॥ अस्तिमानादिकं भिन्नं क्रियाकारक रूप
वत् ५७ एवं निर्देतमात्मानं ज्ञात्वा यो मन्यते मतम् ॥ मतं तस्य भवेदेतद्भेदश्च न्यायवोधनात् ५८ उभयवभ्रुतिप्रोक्तो हेतुरस्य सनातनः ॥ जानंति विविधं ब्रह्मवादि
नो ये प्रभेदतः ॥ प्रमात्रादिस्वरूपेण मायया परिमोहिताः ५९ तेषां मिदमविज्ञातं सर्वदा भेददर्शनात् ॥ न ह्यभिन्नस्वभावं तद्विभ्रं भवितुमर्हति ६० विविधं येन
जानंति ज्ञातृज्ञेयादिभेदतः ॥ आनंदात्मानमगुणं सर्वभेदविर्जितम् ॥ तेषां विज्ञानमेवैतत्सर्वदा तत्त्वदर्शनात् ६१ अहं ब्रह्मोति बोधो यस्तेन योत्र प्रतिक्षणम् ॥
जानीते स्वात्मरूपं तन्मतं तस्य महात्मनः ६२ एतज्ज्ञानाद्यतः सर्वः पुनर्मरणवर्जितम् ॥ आनंदात्मानमाप्नोति ह्यष्ट तत्त्वदंतियम् ६३ मनसा धिदते विद्यावीर्य
शब्दां महामनाः ॥ ब्रह्मचर्यादिसंपन्नो गुरुवक्ता रविंदतः ६४ विद्यालब्धया पश्चादष्ट तत्त्वंपुरोदितम् ॥ अवाप्नोति यतो भूयो मरणं नाधिगच्छति ६५ अस्मिन्
जन्मनि देवाश्चेज्जानीते पुरुषोदितम् ॥ ब्रह्मचर्यादिसंपन्नः स्वल्पात्केशात्तदाफलम् ॥ महदेष समाप्नोति आनंदात्मानमद्वयम् ६६ यदवाप्तावयं जीवो भवेदानंदवा
रिधिः ॥ माया तत्कार्यदुःखौघफेनबुद्बुदवर्जितः ६७

५९ । ६० येयेपूर्वसमादिनाद्वैतविस्मरणेनादिविज्ञानतः सिद्धास्तदीयबोधेनप्रत्यक्षमविर्भूतत्वलक्षणविज्ञातव्यमसिद्धेवतत्त्वदर्शनमप्येवेतिचतुर्थपादार्थमाह विविधं येनिति । स्पष्टम् ६१ प्रत्यक्ष
रूपाविषयतावगाहिवेवमतिब्रह्मप्रमाफलवरादितिपर्यशयतःप्रतिबोधेत्पादिरूपस्यार्थमाह अहमितिचतुर्थिः । अहंब्रह्मोत्याकारकेणप्रत्यक्षवार्तमादिनाबोधेनयःप्रतिक्षणंजानीतेऽनुसंवेत
स्वमहात्मनःस्वात्मरूपंमतमेवेति । यतएतज्ज्ञानादभूतत्वरूपमानैर्मात्रोलातद्विद्विद्वोरर्थः ६२ । ६३ आत्मज्ञानेनाभूतत्वसांभेदपपत्तिमाह मनस्तेति । ब्रह्मचर्यादिसंपन्नोमहामनाःका
र्षण्यरहितोधिक्करोऽभूतावात्प्रपदोक्तमनसासमाहितेनगुरुपविद्विद्यारूपंवीर्यवलंबतेततश्चप्रमादिरूपाभूत्योःरूपपेभुशूरादस्वधर्मयुक्तंथापसिद्धमभूतत्वमित्याह विद्ययेन्यादिना ६४
६५ द्वितीयस्वभावात्प्रमप्रपाथैमाह अस्मिन्नितिचतुर्थशब्धिः । देवाःपतिपुरुषोऽस्मिन्वर्तमानेऽप्यजन्मनिहितमनुसंधापविद्यासाधनं ब्रह्मचर्यादिकमनुमितिदत्तदास्वल्पमनेनमहत्तत्त्वपदोक्तमात्मा
नंदरूपंफलंभवेदित्यर्थः ६६ अस्वल्परूपमहत्वंविद्वत्पति पदवाज्ञावितिहास्यात् । निमद्व्याख्यातंरूपम् ६७

६८ विषयेषोपदिष्टोपपादोक्तोवर्णयति । अस्मिन्नुत्पत्तिरिति च विमः । अदिमापायोदितवान्मृतेविवेचिष्यतेपुनरुक्तः तत्तन्मन्त्रीपासदाकामादिकः कितवन्तं कदाचुत्तः यगस्यजमस्येति न ।
 दिव्यरूपपाशकालकाजितभूमिकानाकादपदमस्यमर्थावस्थपुंसोमहोविनहिर्कृत्युः पश्चादिनहिरूपहेतोः पुनः पुनरतिपुः संमनेरिति ह्युपार्यः ६९ । ७० विनहिमेवाभिनपति । जीव
 भित्तिद्वार्या । कामादिजितोहिनिन्वाभाजनवाजीवमृतस्तथानावेदमहोर्जनमरमभाकृतपास्वरुपेयैव कामनापादुः स्वरुपात्वास्ततः दुःस्वीभतीत्यर्थः ७१ तयाकारतः वेणुप्रदपान्तं
 स्पमतिदमित्याह आश्लेति । कालादिवयः सदानष्टः नष्टमाप्येवमतीत्यर्थः ७२ नष्टइति । मधमपदपूर्वाणादि कलितोक्तिस्तस्मादित्यावा मर्मातिर्वधैवशास्त्रं स्पष्टमप्यम् ७३ मच
 सफलतामज्ञानमन्त्रदेहेतुलभमेवेति वाच्यं विद्वदुपवासिरुत्वादित्याह अस्मिन्नेवेति । एतेपक्षिद्वयउपपाधिकारिणोऽस्मिन्नेवेति स्थित्वास्तवैवोभूतपदोक्तप्रतिपेयउपाधिभ्योविधेयितमप्यम् ।

नातः परं हि संप्रार्थयित्वा जन्मभाजिनः ॥ नातः परस्तथा लाभः कश्चिदन्योत्र वियते ६८ अस्मिन् जन्मनि युदात्ताविषयास्तत्वेतनः ॥ नचेदेनं विजानाति मो
 हितो देवमायया ६९ ततः कामादयस्त्वेनं कितवा जितभूमिका ॥ दुरक्षदेविनोभूताः कुर्युरस्य दुरात्मनः ॥ विनहिमहतीयस्मादुःखादुःखतमं वजेत ७० जीव
 न्मृतश्च मृततनानादेदमहोरेह ॥ श्रियते जायते मृत्युः कामोदुःस्वीच सर्वदा ७१ आशापाशभूतेर्वद्धः को घलो मवशंगतः ॥ उच्चावचे पुदेहे पुमतिक्षणविनाशिषु ॥
 वज्रवशात् भोगः सत्कालकर्मवशः सदा ७२ नष्टस्तस्मादधीतेन पुरुषेणात्र सर्वदा ॥ अस्मिन्नेव शरीरे साक्षात्मा होयः सुरोत्तमाः ७३ अस्मिन्नेव पुष्येते स्थित्वा वा
 श्रुणु सतमाः ॥ बह्वचर्यादिसंपन्नाः परधैर्यमुपागताः ७४ आनंदात्मानयदैतं सर्वभूतनिवासिनम् ॥ नभोवत्सर्वमदेवंत्त्वप्रकाशचनिर्गुणम् ७५ विज्ञायात्मतया
 नित्यं जीविनोप्यथवाहताः ॥ भवंत्यमृतरूपास्ते पुनर्जन्मविवर्जिताः ७६ एक एवात्र भूतात्मा भूतेभ्यो व्यवस्थितः ॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् ७७
 एवं विज्ञाय मेधावी सर्वभूतस्थितं परम् ॥ सर्वान्लोकांस्तथा कामानामोति सततं सुराः ७८ वैरिणां विजयश्चास्य प्रभावात् प्रातरीयकः ॥ यथाष्टप्राश्नभुक्तेः अपुष्टिः
 स्यात् प्रातरीयकी ७९ एवं शक्रमुत्वात्तुत्वादेवा ब्रह्मसनातनम् ॥ सर्वान्लोकांस्तथा कामान्चैरिणां विजयं तथा ८० अवाप्य स्वर्गसंस्थानादुःखलेशविवर्जिताः ॥
 आनंदात्मस्वरूपास्ते वर्तन्ते स्मापि नाकमाः ८१ तेषां ब्रह्मात्मरूपाणां प्राणिष्याद सुराः सदा ॥ क्षयं जगु र्यथावन्नेः सान्निध्याच्छलमादमे ८२

न विज्ञाय जीवनावस्थायां मरणवस्थायां वा भूतमत्वं ब्रह्मो गता इति चाप्यमर्थः ७४ । ७५ । ७६ तस्यादिदानीमप्येक एवेत्यादिभूतपुक्तविषयापेकार्थं विज्ञाय स्थितस्य सर्वलोककामाति
 रूपफललाभेन संशय इत्याह एक एवेति द्वाभ्यां । तत्र मधमार्थो ब्रह्मविन्दूपनिषदाख्यानोदितस्य एकत्वस्य सुरा इति संबोधनम् ७७ । ७८ अंतरंगदहिरेव वैरि विजय कर्पफलं तु ब्रह्मज्ञानस्यानुपागे
 कमेवेत्याह वैरिणां भित्ति । नांतरीयकमात्रं युष्मिकः तत्त्ववत्तरसापकपरमसाध्यत्वं मृते स्वादु ७९ तृतीयसंज्ञकस्य ब्रह्मविद्यायाः सम्राडित्यर्थः तद्वत्तुमप्यगः पश्यतां च दर्शयतो धर्मपुण्ड्रपति
 पूर्वसंज्ञेः पादिना एव मुक्ता भूताः शक्रमिति ततः पूर्वमर्थेन । एवमिदमुक्तावभूतपाविषयामसीभूता देवाः स्वर्गवासिनी वैरि विजयानं तत्कर्मवाप्यस्वर्गं मोक्षेऽपि स्थिता अपि ब्रह्मज्ञानसंज्ञानपरायणाः सप्तमदक्षिति
 ह्युपार्यः ८० । ८१ तेषां भित्ति । तेषां देवानां गतमर्गं ब्रह्मपश्यतां प्राणिष्यादिति तस्य भावेनासुराणां संयोगकत् ८२

तत्राचामुरस्यबो जंत्र प्रेवा भवदिति सत्प्रांतं स्फुरति अथः पिंड इति विभिः । तदेवा अपः स्था नीयाः परजह्म रूपेणाग्निर्दिशोपमाना अमुरानदहन्दा वनेत इत्यर्थः ८३ यथा च दृष्टान्तादह्नकिरप्रेरेवन
थाऽपुस्तपश्नक्तिर्ब्रह्मण्येवत्याह अथः पिंडो यथावतीति । देहूर्ध्वसर्वाकः ८४ सामुद्रेति । यथा च सामुद्रिकोक्तसहस्रणात्पेवनसंयत्तेः प्रपोतकानितत्रचरदधनसाध्यताभिधानोपशान्तं
धात्रसौवदेवानां दितयस्त्रप्रपोतकमभवदित्यर्थः ८५ अत्र ब्रह्मणो वैष्णव्यशेषद्वयं तः परिहरति यथा सर्वगतोपीति । यथा सर्वत्र समेतो नोवर्षु कोपादिभ्यः सूर्यकानेनैर्धर्म्यविशेषतः प्रतिबिंबनेत
धात्रह्यपित्तयप्रधाने पुदेवैवभिमानं यि शेष सर्ववृत्तवत्तते हेतोर्देवास्तेजोऽतिशयवन्त इति दूषणार्थः ८६ । ८७ अथ वा जगत्सु ब्रह्मरूपे लीलायां केपुचि ज्ञयस्यावश्यं संपाद्यत्वाद्गो क्वचि कार्या
देवदेवैश्चैव जपः संपाद्यते इत्याह सृष्टेति । अमुरादृशं देवानां सुप्रचारः पुचिकानर्चकः ८८ अथ वा बालसीलावदीनास्वधावस्थन कश्चित्स्वयं नुयोग इत्याह बालक इति । केपुचि नृकीडनैर्ध
भिमानं संपेतुं हृत्कर्षं मयौत्तरं इति दुष्टि रूपस्य कर्त्ता ८९ मदिह्नसति । तत्पवणितविधया देवानुग्रह इत्यर्थः प्रणः सर्वं यो मदिह्या विभूतिस्ततः हेतोरेव देवादेत्यान्जिनवन्तः ९० यथा नृनस्य

अयःपिंडोयथातप्त शुष्कमाद्रिचनिर्दहेत् ॥ एवंब्रह्माग्निमदीप्ताअदहंस्तेऽसुरान्बहून् ८३ अयःपिंडोयथावन्हिसामर्थ्याद्वाटकीभवेत् ॥ ब्रह्मसामर्थ्यतोदेवाददु
स्तानसुरानापि ८४ सामुद्रलक्षणवलाद्यथावृद्धिर्निधेर्भवेत् ॥ एवंब्रह्मवलात्तेपांसुराणांविजयोभवत् ८५ यथासर्वगतोप्येषभगवान्भास्वरःसदा ॥ अभिमानं
विशेषेणकुरुतेसूर्यकांतके ८६ एवंसर्वमतंब्रह्मदेवजातौविशेषतः ॥ अकरोदभिमानंतंदेवास्तेजस्विनस्ततः ८७ सूत्रधारोयथामूर्ध्नेःपुतिकाश्चालयनभृशम् ॥
जयंददातिकामांचिदेवंब्रह्मासुरद्वयम् ८८ बालकोत्रयथाकीडनकेपुचिस्त्वभिमानकृत ॥ एवंब्रह्मादिसंसारेदेवेष्वेवाभिमानकृत ८९ महिम्नोब्रह्मणस्तस्यदेवादौ
त्याननेकज्ञः ॥ जितवंतोऽसंग्रामेवलवीर्यादिशालिनः ९० कालेनमहतातेपिदेवाब्रह्मविदोपिच ॥ भोमसंसक्तचेतस्त्वान्माययापरिमोहिताः ॥ ब्रह्मणोविजयं
तेषामेनिर्ननवाधिकाः ९१ इंद्रोवायुश्चवन्हिश्चतथान्येनाकसंश्रयाः ॥ अस्माकमेवविजयइतितेनिश्चयंगताः ९२ मानवाआर्तिमापन्नायथादेवप्रसादतः ॥
कृतार्थारजसाविष्टाविस्मरंतीहताक्षणात् ९३ पराजिताःपुरादैश्वर्यैर्विदेवाःसहस्रज्ञाः ॥ आर्ताब्रह्मप्रसादेनजितवंतोऽसुरान्बहून् ९४ रजसाविष्टहृदयाःपश्चा
द्विस्मृतिमागताः ॥ विजयस्यात्मनोहेतुंब्रह्मतेनप्रपेदिरे ९५ कृतघ्राइवदुर्भूतदेविनःकित्वाइव ॥ स्वोपकारस्यकर्तारंकृतार्थाविस्मृतिंगताः ९६ अहंमानश्च
देवानांतेषामार्सादयंमहान् ॥ रजोगुणकृतोयेनविनाशंपुरुषोब्रजेत् ९७

गीताशास्त्रविस्मृतिः कालभोगसंसर्गाध्यापयुक्ता अनुमीतोपदेशेन भगवतापरिहृतातपार्श्वानामपिस्त्रविस्मृतिः प्रादुर्भावोन्निदिदर्शयितुमुपक्रमे कालेनेत्पादिना । तेरेवात्रप्रविशोपिकात्वशोदितकर
जः प्रवानमापय । जतेनभोगसंसेनमोहिनाः संवस्तेषाममुखाणांजयोर् मनेनुकृतिनमेनेरेविस्मृतर्वरूपार्थः १ इदमिति । इदवाच्यप्रस्तुतामपेक्षेवाः प्रस्तुतजयस्वप्रभाजमेवनिश्चितवैतह
त्यर्थः २ अत्रलौकिकदृष्टांतमाह मानवा इति । पथादेवमुपाच्युप्रवेष्टांतमृतीर्णाः पुरुषाः पुनर्विज्ञादिमदृष्टविज्ञास्तान्देवादीन्विस्मरंतीतिप्रसिद्धम् ३ इदानींनिकेयोनपति । परा
जिता इति । स्पष्टद्वयम् ४ । ५ कृतप्रा इति । कीदृशादेवाः कृतप्रसहसाः यतोपचाच्याल्पपानयूतपरायणाः कृतवाचंकावकाररूपकर्तारंविस्मरंतीतिशेषः । तथेतेष्वुक्ताः संतः परमे
श्वरविपयिकांविस्मृतांतगा इति ६ अहंभानार्थेति । अयं वक्ष्यमानरूपोभिमानश्चिन्तासह्यपातिरूपरूपस्यमयीजकृतेषामभूदिति ७

तमभिमानमभिनपति । वयमितिस्तभिः स्फुटं १८ । १९ अस्मत्कृति । अस्मत्कोऽस्मद्वेषेणामप्यनामामिमेदेत्याः केनकेपि वेत्ति एवं विधेर्वस्यमप्यविशेषये समर्थाः स्युः स
मर्थेन संभाषिताः इति पदपरा मृष्टानि देवविशेषभाष्याः कालाजनेत्यादिना । अजन्मिरिव कालवर्णाः कालः समर्थाभिप्रादीदेवः मंतको भूत्सुख्यमः संपन्ननीपतिरेतेस्तुत्याः अतिशयितसुख्य
राः शोणदीर्घवराक्रमदनिदम होशापुत्रैर्द्वाराः पराक्रमवतस्तेषामामिमुखमंत्राभिलो कीप्रसनसमाः येषां येकमपि अस्माद्देवाग्निरनाकोपि रोषयितुं न कतिद्वयोरर्थः १०० । १०१ तर्जदस्वविशेषा
भिमानकीर्तयति । अहमिदं इति । शतं पर्वानि प्रथमोधारस्तीत्यनुत्तानिचपस्पतव्यातेन स्फुटमप्यनु १०२ वायव्यद्वयोरपित्वाह अहंवागुरिति द्वाभ्यां । जाहोवदिदं १०३ अहमितिनि ।
शुचिमद्रनम् १०४ एवमप्येति । अन्वेचवज्जादयः यतः स्वस्वकर्मैवावितयन्नज्ञतोगविताः १०५ देवमिति । देवादेवानां पर्वानानार्थनयोजकं विज्ञापयितुं वदितचिन्तकपरं प्रकटं

वयं शांतास्तथादातामहाकुलममुद्रवाः ॥ रूपयौवनसंपन्नाविद्याविनयसंयुताः १८ कीर्तिमंतो महाभामामोघैर्नानाविधैर्मुताः ॥ लोकत्रयीपालयामः स्वशक्त्याना
कशासिनः १९ अस्मत्कृतिः कृते देव्याः समर्थाः स्युर्जयेष्विति ॥ कालाजनेगिरिप्रस्थः कालांतकयमोपमाः ॥ मायाविनोति संश्रामाः शौंडीरप्रतिवर्तिनः १०० व
ल्लोपाधिकाः सर्वत्रिलोकीं प्रासकारिणः ॥ एकैकस्य न कोनामयोधयेनो विहायतान् १०१ अहमिद्रोवज्रपाणिर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ शतधारेण तीक्ष्णेन ह्यमोचेना
त्मनो वलात् ॥ चूर्णीकरोमि सततमुन्नतान्पर्वतानपि १०२ अहंवागुर्जगत्सर्वकुक्षौ निक्षिप्य चात्मनः ॥ ब्रह्मांडमोलकाद्वाह्येन यामि तृणतुल्यवत् १०३ अहमग्नि
र्जमर्त्यसुष्कमाद्रं च मूर्तिमत ॥ करोमि भस्मसाच्छीघ्रं तुलराशिमिवोन्नतम् १०४ एवमप्येति देवास्तेनानाकर्मविधायिनः ॥ संप्राप्ताः परमं सर्वस्वस्वकर्मा
न्वचितयन् १०५ तेषां सर्वसमालोक्य रजोगुणसमुत्थितम् ॥ पापहेतुं च वीर्यस्य कीर्तेरपि विनाशनम् ॥ पितृवद्रक्षुपरममिदमत्र व्यचारयत् १०६ मत्प्रसादा
दिमे देवाः सर्वलक्षणसंयुताः ॥ जाता विजयिनस्तद्दिदानीं वीर्यसंयुताः १०७ विस्मृता अपि मामेते कृतघ्ना इव बालिशाः ॥ स्वोपकारस्य कर्तारं मोहिता मम माय
या १०८ यन्निमित्तं हि यो मच्छेदुर्नति पुरुषः सचेत् ॥ विस्मरेत्ततो मच्छेदुः स्वजन्मशतायुतम् १०९ स्वोपकारस्य कर्तारं मूढो यो नैव मन्यते ॥ मृतः स यदि क्रमि
युंत्वा जायते कल्पकोटिषु ११० अल्पमप्युपकारं यो न स्मरेत्केन चिन्तितम् ॥ कृतघ्नः स तु लोके स्मिन्महाघ्नादपि पापकृत् १११ प्रायश्चित्तं हि विहितं ब्रह्मघ्ने देवा
दिभिः ॥ कृतघ्ने नैव तस्मिन् किंचिदस्य निष्कृत्य भावतः ११२ ब्रह्मघ्ने निष्कृतिर्दृष्टा कृतघ्नेनास्ति निष्कृतिः ॥ यतस्ततः कृतघ्नत्वमतिकृष्टतमं स्मृतम् ११३

शौंडीचिन्वत् १०६ मत्प्रसादादिति सप्तमदशभिः । अदो एते देवा मनुष्या देवयोः ज्ञेयं प्राप्तामा मेवोपकारं विस्मृत्य स्थिता इति द्वयोरर्थः १०७ । १०८ अस्व
दोषोपकारादतत्पुत्तमनर्थं जातं चितयति यन्निमित्तमिति । यस्मादुन्नतिरुत्कर्षलाभस्तत्स्वोपकारं कर्तुं विस्मरेत्केन जन्मशतायुतावच्छिन्नदुःखं भवेत्यर्थः १०९ स्वोपकारस्येति ।
स्वपुत्र ११० अल्पमप्येति । यः केनचित्कृतं स्वस्वमप्युपकारं न मन्यते स कृतघ्न उच्यते तस्य ब्रह्मघ्नादपि नीचः सत्यर्थः १११ तत्र हेतुतया मायश्चित्तेरपारं सर्वं सुखं नृमायश्चित्ताभावे हेतुतदुपदेशा
भावाद्वा प्रायश्चित्तमिति । अल्पकृतस्य निष्कृतिः प्रायश्चित्तस्याभावादि ११२ कटिवत्वाद् ब्रह्मघ्नेति । कष्टतमं भवितुं सारं भक्तम् ११३

न केवलमेतेषां कृतघ्नत्वमेव प्रसक्तं किन्तु स्वपरस्त्वनिर्दिष्टाभ्यामात्मघातविध्यातदोषावपि प्रसक्तौ भवेत्तत्रैव परस्त्वनादित्याह अविपश्यति । किंचित्स्वकीयं कर्म मनसापि स्तौति परकीयं निन्दति च नेन स्वस्वपरस्वस्यैसाकृता भवति अविचेकशशादिपथः एतदुक्तं न्यतिरेकमुखेन मोतापु 'सम्यग्दृष्टिस्तर्कसमनश्चित्तमश्वरं । न हिनस्त्यात्मनात्मनो न तोषाति परां सतिम्' इति ११४ एतत्स्फुटयति । आत्मनो ज्ञेयि । स्वष्टम् ११५ आत्मघातस्वकृतघ्नत्वसाध्यमाह आत्मानमिति । शास्त्रमाहात्म्यविरहिता ११६ सर्वैकत्वातिरिक्तस्य सर्वस्याप्यकबोचनरूपेण न दयाति श्लाघातः स्वष्टमेत्याह आत्मन इति ११७ नन्वेवं विधानार्थरूपेण कर्मभूजनाः किमिति प्रवर्तत इति चेन्न अविद्यादिदोषाणां स्वभावस्याप्यनुबोध्यत्वादित्याह आत्मज्ञाहति । मायामोहिताकां कालपरवशानां च लोकाणां ह्यत्र निमित्तेनाप्यात्मघ्नत्वादिदोषवर्गानां कारोनाचिप्रमितिभानः ११८ एतेषां देवेन लोचनं नूनयुक्तमित्याह एतेहति । एते देवाप्यप्येवमसुरावनिपातितुं देवयितुं शक्यास्तथाप्येतेषां निपातनं न योग्यमित्यर्थः ११९ तत्र हेतुतया विप्रवृत्तौ पीत्यादिप्रायविरोधमाह आरोपितइति । एस्मादिप्रत्यक्षोपि स्वकारोक्तिः तद्विद्वत्स्वस्यैव मनसो न भवति किमु तस्य जात्यादित्यर्थः १२० किं

अपि यः स्वात्मनश्चर्ममनसापि प्रशंसति ॥ विदुषां ह्यपरस्थापि कदाचिद्वर्षसंयुतः ॥ आत्मानं च परं चापि सहन्यादविचारयन् ११४ आत्मनो प्रशंसायामात्म हत्याप्रकीर्तिता ॥ परस्थापि च निदायां परहत्यामनीषिभिः ११५ आत्मानं यो ज्ञेयं हन्याल्लोके पापतमो मतः ॥ आत्मघ्ने निष्कृतिर्नास्ति उत घ्नवशात्तमा ११६ आत्मनो व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यैते विनिर्दकाः ॥ विश्वहत्या ततो मीषां जायते नित्यमेव हि ११७ आत्मघ्नाश्च कृतघ्नाश्च विश्वघ्ना अपि वानराः ॥ मायामोहिता जाताः कालपाशवशंगताः ११८ एतेषां परताः सर्वमया शक्या निपातितुम् ॥ यद्यप्येवं तथाप्येतदुचितं मे न तद्वक्त ११९ आरोपितः स्वयं यस्माद् द्विस्तश्च प्रयत्नतः ॥ छेतव्यो न स्वयं वृक्षो विषस्यापीडको हि चेत् १२० न पापं प्रतिपापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ॥ आत्मनेव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति १२१ एते मम सुता देवाः पालिता लालिता मुहुः ॥ कृताविजयिनस्तद्वत्कथं व्यामयाधुना १२२ उपायेन ततो मीषां दोषप्रयकरं परम् ॥ अपनेष्याम्यहं सर्वमेभ्यः स्वस्ति भवेत्ततः १२३ एवं संचिंत्य तलेषां देवानां मां सनेत्रयोः ॥ प्रत्यक्षमभवत्सर्वं पूज्यमदुत रूपं पृक् १२४ सहस्रमस्तकं देवं सहस्रोद्विगुणं संयुतम् ॥ सर्वजीवानं सर्वभौतिकं सर्वसंयुतम् १२५ सर्वायुधपरं सर्वसर्वमाल्याभरादिकम् ॥ स्त्रियः पुंसश्चिन्हेन संयुतं च न पुंसकम् १२६ सभामतामहात्मानो ददृशुस्तेति धीधनाः ॥ किमिदं किमिदं चेति स मृचुश्च परस्परम् १२७

अत्र कर्मणां परविषमनसापूनां न युक्तं स्वभावात्प्रापि ह्येवमयोः प्रसंज्ञादित्याह उपायमिति । इत्याचार्यकृतं देवयितुं स्वयं मायाचरवदास्यतासाधुत्वं भ्रमं परमाह पापस्तु स्वयमेव हतः पापविकी र्णयः सावधानता लक्षणजीवनन्यायोगादित्यर्थः १२१ एतेषां वस्तुविदा लोकात्मनो वस्तुपापकूपरेणाह एतेहति । एते देवाश्च सत्त्वोपाधिकस्य सुताः पुत्राः २१ तस्मात्तेन चिदुपायेनैवैषां मोक्षोपायां यो दोषप्रयस्यात्मघ्नत्वकृतघ्नत्वविध्वंसत्वरूपस्य मयोजक इत्याह उपायेनेति । ततो मीषां रिहारादेषां भद्रमस्ति चेति २३ एवमालोच्य तद्भूतदेवानां नेत्रमोचरीभूतमभूत् कीदृशे पूज्यं यमपदोक्तं पूज्यतां अद्वैतरूपेणैवैव हि । मांसमयनेत्रयोः विविधैकाभिप्रायेण दिवचनं सर्वैरुक्तम् १४ रूपादृशत्वं विज्ञायति सहस्रोद्विगुणं । सहस्रस्योद्विगुणपरः सर्वजातो यमोक्तमानाने विनिर्दष्टं सर्वभौतिकाः भूतविकाराय प्रतपथा सीधुं पुंसकानां चिन्हेन परस्परमवबोधः १३५ । १२६ मृचुश्च देवानां निस्संयमं वर्णयति समेति । समुद्रकतंतः १२७

तस्मिन्स्वयतीति । पुनस्तेनयत्नेनत्वविनिर्दिष्टमितिपूढे वायुस्तस्मैब्रह्मांडाद्विनिर्दिष्टं तं शक्तीस्मिन्वावालोमुत्तेनतुर्नयेत्युक्तवानिनिर्दिष्टेतिरर्थः १४१ । १४३ ततस्तस्याप्रिवृत्तमानभेदं देवाभ्यन्याग्रमनेचाह इत्युक्तेतिदाभ्यां । ब्रह्मणस्तु नयमावय स्वष्टमन्यद्वयोः १४४ । १४५ एवंवायुनोक्तेस्तानिद्वंद्वेवास्तथापेयामासुरित्वाह एवमिति १४६ एवंदेवैरुक्तेस्तितौ बन्दिवायुयथागतौतद्वंद्वेवायुद्वयसप्तमीपंगतइत्याह एवमुक्तेयेति १४७ इदंस्याभिमानविशेषपरिहर्तुमसंभ्राम्यन्व्योतयन्तवर्तमानंनकारतयसमित्याह अगादिनि । इत्युक्तमाप्रवृत्तिनिहितदे शेनित्यतपितयसप्तमनरेइत्यर्थः १४८ तथापीदृस्तत्रैवस्थितइत्याह अंतर्हितमिति । तयस्वरूपं १४९ ततउत्वेनातिज्ञपेनाशोषितदोषइदंस्वप्नक्षान्तानांनदशेकांश्चित्त्रिषमपश्यदित्याह त स्मिन्नेवेति । हिमवतःपर्वतस्वतनयाम् कीदृशींसर्वकस्याणमृषेःसदृशंनम्रशोभिताम् १५० शोभमानामिति । पुनःकीदृशींश्चिपाकंत्प्राशोभमानाम् उपमानुमज्ञस्यैववुधपरिवर्तीमात्रम्

तस्मिन्स्वयतीहकिंवीर्ययावितिसमीरिते ॥ आहसोपिततोब्रह्मस्ववीर्यमविशंकितः १४२ विश्वनयामिमकलंवाह्यं ब्रह्मांडगोलकात् ॥ प्रक्षिप्यात्मनिचालेयं नयेद्यद्वृणंमुखात् १४३ इत्युक्तेब्रह्मतस्याग्रेवन्होरिवदधोवृणम् ॥ नयेतिसर्ववेगमनेतुंसोपिनचाशकम् १४४ बन्दिवद्वयमानःसप्तदेवानेवसमागतः ॥ ऊचेतद् ज्ञानाहंतृज्जातुंशक्तीस्मिभोसुराः १४५ एवमुक्तेततोदेवाइंद्रमुच्चुःसभागताः ॥ मघर्वस्त्वंगिजानोहियक्षमेतदिहामतम् ॥ अस्माकमनुकूलंवाप्रतिकूलमथापि च १४६ एवमुक्तेयशकोपिगतवांस्तौयथापुरा ॥ बन्दिवायुगतौतद्वत्तद्यक्षीचित्रदर्शनम् १४७ आगाच्छक्रोपदास्वस्यसमीपंततदेवहि ॥ अंतर्धेमद्वयशंस्त प्राप्तमिवस्थितम् १४८ अंतर्हितंहेतद्दीक्ष्यतदाशक्रःप्रतापवान् ॥ इतस्तुतस्तुतत्रैवविक्षमाणोव्यवस्थितः १४९ तस्मिन्वतदाकाशेषलवीर्यसमन्वितः ॥ व्यलोकयन्त्रियंकाचितरुणीरूपशालिनीं ॥ हिमवतनयांसर्वगुणलक्षणशालिनीं १५० शोभमानांश्चियास्वस्याभनौपम्यवपुर्दराम् ॥ आत्मनिस्नेहमापत्रामा तर्भामिनीमिव ॥ उभाभवान्निर्देवातांब्रह्मविद्येतिकीर्तिताम् ५१ सौभाग्यमदुर्लभस्याःप्राप्नुवन्तित्रिलोकमाः ॥ पुरुषाःसंपदस्तद्वत्स्वात्मचित्तस्थिताअपि ५२ अखंडितंब्रह्मचर्ययेदाश्चब्रह्मचारिणः ॥ गृहस्थधर्मगृहस्थाश्रमलोकद्वयसुखप्रदम् १५३ तपश्चतापसास्तद्वत्सम्यग्वननिवासिनः ॥ भिक्षवोपिस्वधर्मस्थाब्रह्मलो क्यतोययुः १५४ आत्मानंपरहंसानामाप्रयच्छतिमातृवत् ॥ दर्शनांताहियस्याःस्युर्मोहकारागृहाइमे ॥ कामक्रोधादिरचिताःशृंगलाभ्यातिदुस्त्यजाः ५५ वामदेवमुखेवीक्ष्यवामंयवामलोचना ॥ अमूढानपिसौंदर्यान्मोहयंतीवसंस्थिता १५६

निर्दिष्टेहकारुण्यजननपादिकतुर्वर्तीत्यर्थः तत्रभगिन्याउपादानंदयायाभिमिनोर्मुक्तिरितिभारतानुसारात् १५१ तस्याभ्यशोकेमहिमानंकीर्तयति सौभाग्यमितिस्तमभिः । अस्यामनु प्रदत्तांल्लोकीमताःपुरुषाःसौभाग्यंसीदपेक्षयाचेतसांश्चित्ताःसर्वाःसंपदोलभन्तेइत्यर्थः १५२ वातुर्बन्धकलमस्त्वमाह अस्वेतिमिति । यवनगृहाहृत्पार्यास्वहितत्वंसहवेदंलभन्तेब्रह्मचारिणः गृहस्थास्तुलोकद्वयोपकारिकांगृहस्थत्वसंपत्तिमिति १५३ तपश्चेति । वनवासिनोपवनप्रहासपोलभन्ते षटपस्तुब्रह्मलोकप्रापकंस्वधर्ममित्यर्थः १५४ आत्मानमिति । सादेवीपरमहंसंभ्य आत्मार्जप्रतिविरावरूपमेवददतिपदर्शनादिमेमसिद्धामोहोऽविद्यातदूपाःकारागृहावर्धनगाराभितवर्तमानाःकामादिरूपाःशृंगलाभ्यातंतच्छोड्यत्यर्थः १५५ वामदेवेति । वामःपुंदरीदेवःका मेष्टरःरूपोमहादेवस्तस्यमुखसौंदर्यवीक्ष्यवासौंदर्यंअसंवेपामनोमोहयंतीत्यसतीत्येति १५६

सूर्यकोटिसमासाशीतलाचंद्रकोटिवत् ॥ कंदर्पकोटिसदृशीलावण्याद्देहसंश्रयात् ॥ लक्ष्मीकोटिसमासास्याच्छ्रियाविविधयापिच १५७ देहवानयःकाचित्का
पियस्यादृष्टिविलोकनात् ॥ सामर्थ्यलभतेप्रायःसर्ववैदोवदन्निव १५८ भक्तानामार्तिनाशार्थसौम्यापिगुरुतामता ॥ सदसचक्षुपतिजोहरंतीस्वात्मदर्शनात् ॥
१५९ अदृष्टपूर्वायुवतीत्रिलोक्पांचविडौजसा ॥ गंधमाल्यावरधरामनोनयननंदिनी ॥ सर्वामरमसंयुक्तास्मितपूर्वाभिभाषिणी १६० सर्वदोषनिपस्त्वेनवसं
तीमानमेपुच ॥ धतीनांपरहंसानांब्रह्मचर्यादिभाजिनाम् १६१ वामदेवस्ययावामेवागेभर्तुर्भहात्मनः ॥ स्मरशत्रोस्त्रिनेत्रस्यब्रह्मणोयक्षकपिणः १६२ पृष्ट
वास्तांस्त्रियंशकोदृष्टातत्रव्यवस्थिताम् ॥ अंबतन्त्रिमिदंयक्षयदत्राभूत्पुरास्थितम् ॥ मातस्त्वंयदिजानीषेतदामहंतदीरय १६३ एवमुक्ताथसाशकंप्राहब्रह्मे
तिभामिनी ॥ वृतांतमखिलंतद्रद्यदर्शनत्समागतम् १६४ एवमुक्तोयशकोपिगतगर्वोबुद्धवान् ॥ स्नानुग्रहार्थसंप्राप्तंवहताद्विजयप्रदम् १६५ सर्वशकायसंप्रो
च्यभगानीभयहारिणी ॥ तस्मिन्नेवेनमस्यासीदंतर्धानमुपागतं १६६ शिवौतौसनमस्कृत्यनमस्यंतौहेतावमात् ॥ देवानिद्रोथतान्गत्वासर्वमेवम्यवेदयत् १६७
देवाइंद्रमुखाच्छृण्वान्हिराण्युपुगेगमाः ॥ मृतगर्वाविपाप्मानोह्यभवन्प्रकृतिस्थिताः १६८ सात्त्विकास्तेस्वभावेनदेवाःसर्वेदिवौकसः ॥ मर्वकोषादिरहिताःप्र
मादेनविवर्जिताः १६९ परिक्षयकारिणोनिर्भयंहेताहितविवोधिनाः ॥ माधयारजउत्पाद्यमध्येकालसहायया ॥ विमोहिताःपुनर्ब्रह्मविद्याभ्यांपरिवोधिताः १७०

यस्य रूपेण प्रमाणः पादुभावे स्थाने स्थिता मित्र एवं पृष्ठवान् एवं कथं हेनं वनात् सत्यस्य रूपमिह मादुर्भूतं किं दिति १६३ अथ दुर्योधनार्थिर्णयं पञ्चमः संभोस्तत्वं तदा गमनप्रयोजनं चोक्तवती ॥ पाद १
वमुक्तार्थेति १६४ ईदोपितदृषदेतेन श्रीभक्तत्वं प्रभाव रूपं विस्मृतमपि पुनरवमुक्तवान् प्रस्मरदित्याह एवमुक्तोपेति १६५ सायमक्षतत्वं बोधनरूपेण यो जने सिद्धौ नममादित्याह सर्वमि
ति १६६ शिवाविति । नभस्पतं पतनं गतीं शिवा रूपं पतनं प्रकृत्यैः सिद्धार्थो देवानां गतान् प्रोच्यमानं प्रत्ययवत्पर्यः १६७ ततो देवाः मयि पूर्वं वदन्ति जित्याह देवा इति । प्रकृतौ स्वभावेति
वाः १६८ तेषां प्रकृतिस्थितत्वं विप्रदयति सात्त्विक इति द्वाभ्यां । ते देवाः सात्त्विकत्वात् स्वभावेन सर्वत्रादित्यादिशास्त्रिनः कालोद्दीपितमायमारजसादिभ्यो हितं अपि यत्सकपेण ग्रहणं उमा रूपं
पि यथा यमति यो यिना दोषा वा क्रमेण पुनस्तद्वत्कृता इति द्वयोरर्थः १६९ । १७०

सा. पु.

॥ ७ ॥

एतावतातेः किमवबुद्धमितिवेदिधाभिन्नमिमितोपादानत्वेनवि कासितमद्वयत्वकर्तृत्वमेवेत्याह ॥ अविद्येति । एवंकथमित्याकांक्षायाः पुनरुद्देशः ॥ १७१ ॥ अग्रितेति । यतोऽप्येवं
 ब्रह्मपक्षरूपेण जतं सत्माप्येवमाप्तवन्तस्तस्मादग्रिवाप्येवमिदं देवेष्वधिकः प्राप्तिः ॥ १७२ ॥ तेषां त्रयाणां यद्यपि यथेन्द्रोऽधिकः उग्रः पुनरेव ब्रह्मत्वं स्वसंभवादिपाद ईदृशेति ॥ १७३ ॥ प्राप्तमिति ।
 यद्यग्रिवायुभ्यां प्राप्तिं देवे निश्चितं च ब्रह्म प्राप्तिना एव रूपमाप्तवित्वा अपि देवाः प्राप्तिरूपमाप्तं विदुः पातेत्यर्थः ॥ १७४ ॥ धृतौ ज्ञातृत्ववार्धः पश्यन् विद्यते न सर्ववद्वदिति दर्शयंस्तत्रापि देवस्य माह
 हिः ॥ यमभेदित्वा ॥ यो हिरण्यमर्षो विराजो विजयनको विषमरोरश्मसिद्धस्तदीयदेहस्यांतर्गते स कृद्वा नेन विद्युत्प्रकाशसदृशं चिद्रूपत्वेन जहाया विद्युतो विलक्षणं सर्वदेवाणां मनसश्च सति शिवायेन मे
 रं केषु यत्तत्त्वं तदपि देवमिति दर्शयः ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ अथात्मरूपमाह अविदेवमिति । यथा तस्याधिदेव रूपमुक्तं तदस्यात्ममपि त्वोऽर्थं कृतं यदि हस्तं पानांतं गतं बुद्धयस्थानां मनुष्यानि
 न तासि भूतं पत्येकं प्रसिद्धं तच्च धित्वर्थः ॥ १७७ ॥ संसारेति । उच्यतासि रूपं संसाररूपं यदेवमविदं ब्रह्मेव सर्वान्तरं भवति तद्वत्तत्त्ववत्पुनरित्येवमेवास्वदेव न सर्वं भवेन्नो यं भवति तत्तत्तस्यास्वनाम

ब्रह्मविद्याप्रसादेन देशपूर्वव्यजानत ॥ ब्रह्मेतत्सर्वजगतः कारणहेतुवर्जितम् ॥ १७१ ॥ अग्रिवायुस्तथाशक्रो देवेभ्यश्चाधिकाः स्मृताः ॥ प्राप्तवतो यतो ब्रह्मयदन्यैः प्रा
 प्यते न हि ॥ १७२ ॥ इन्द्रस्तत्रापि देवेषु प्रोक्तः श्रेष्ठोऽधिकः सदा ॥ ब्रह्मविद्याप्रकाशेन यतो ब्रह्मावबुद्धवान् ॥ १७३ ॥ प्राप्तं यद्यग्रिवायुभ्यां यदि देगे च निश्चितम् ॥ अधिदेव
 दिभावेन तदेवं ब्राह्मणा विदुः ॥ १७४ ॥ हिरण्यमर्षो भमवान् सुतो यस्य विराडपि ॥ विश्वात्मा तस्य देहोऽस्मिन्नंतस्तिष्ठति सर्वदा ॥ १७५ ॥ विद्युः प्रकाशसदृशं विद्युतोऽपि विल
 क्षणम् ॥ इन्द्रियाणां च सर्वेषां प्रेक्षकं मनसा सह ॥ १७६ ॥ अधिदेवं यथा तद्ब्रह्म आत्ममपि देहिनाम् ॥ बुद्धिसाक्षि हि सर्वेषां प्रत्येकमवशिष्यते ॥ १७७ ॥ समागमनमप्यस्यो
 ब्रह्मात्मा सर्वदेहिनाम् ॥ भजनीयं हितं त्रामतस्याहुर्वेदवादिनः ॥ १७८ ॥ वनमित्यस्य नाम्नो यः पुमान् कुर्यादुपासनम् ॥ अभिराच्छंति संसर्वे जंतवो भजनार्थिनः ॥
 १७९ ॥ ब्रह्मविद्यापुरैवोक्ता तुभ्यंतस्यास्तु साधनम् ॥ संक्षेपेण वदाम्येतत्साधनमनाः शृणु ॥ १८० ॥ स्ववर्णाश्रमसंप्रोक्तं कर्म सर्वस्य देहिनाः ॥ तपश्च धिर्विधत्तद्ब्रह्म
 जमदमादयः ॥ १८१ ॥ उपासनं च त्रिविधं देव सर्वत्र कीर्तितम् ॥ इदं च करणीयं स्यादात्मज्ञानार्थिना सदा ॥ १८२ ॥ वाग्धेनोः कथिताः पादावेदा अंगानि सर्वशः ॥ अंगा
 नि ब्रह्मसत्यं यदा पारो भूतमभ्यस्यतः ॥ १८३ ॥

वनमित्यकारं वेदवादिनः अहुः वनसंभक्तविनिधत्तवर्षानुममान् योऽस्वनाश्रितब्रह्मविशेषतया उपासनं पुनः पुनश्चित्तवत्कर्तृत्वोत्तमं जंतवो नारायणाय कामयंते इति दर्शयः ॥ १७८ ॥ १७९
 श्रुतैः शिष्टैश्चैनमथमादिस्वत्रयवर्जितं पात्रादिपादाः साधनानि विधीयंत इत्याह ॥ अग्रेति । पुरास्मृत्ये ॥ १८० ॥ स्ववर्णाश्रमेति । स्ववर्णाश्रमानुरूपं कर्म तथा तपः कृच्छ्रादि सामाव्यश्च एतानि प्र
 तिबंधाया येन स्थितिं प्रपोजकत्वं येन प्रतिष्ठापको नानि विद्यायाः साधनानीत्यर्थः ॥ १८१ ॥ उपासनमिति । वेदोक्तं नानाविधमुपासनं वतस्त्वाः साधनमित्यर्थः तथा इदं पृक्तं भूतो ज्ञासांतं गणोपसं
 हाराभिप्रायेणोक्तं वेदाग्रपथेनोपासनमपि कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १८२ ॥ वाग्धेनोरिति । वाग्धेनोः पादाश्च वाग्धेनो वेदवत्पुनरुपासनादोऽप्याः वेदां मानि ज्ञासां निनु शिरः नभः स्यं कस्यापि ध्याने
 तत्तत्तपःपुण्यं स्वाहाकारं वषट्कारं हंतकारं स्वाहाकारं इदं हृदयं स्यात्तथा ध्यायं कृत्वा सर्वदा ॥ तथा ह्रस्वोत्पन्नकोक्तं पृक्तं तदाचारभूमित्वेन ध्येयमित्यर्थः ॥ १८३ ॥

॥ ७ ॥

एतन्मृगस्य फलमाह स्वमिति । एतां वेदनामुपायेतुं बोधस्य मनीषा विद्यया स्वबुद्ध्या तन्मतेन स्वकवेपीकृत्य वादरं पठक विरया विरोधास्तेष्वपि बुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानलाभेनाद्वयब्रह्मरूपेण बोधोऽकृतेऽर्थे
प्रतिष्ठां स्थितिं मच्छतीत्यर्थः १८४ मृष्टमिदं च निमग्नमिति ब्रह्मविद्येति । अवबुध्यन्मन्मन्कृतातवान् १८५ उत्तराकांक्षापुःपापयति मन्त्रापतेरिति । यथा मन्त्रापतेरिदं शिष्यस्तत्त्वस्थाय
बोध्यतेऽपि पुनरुक्तोऽपरोपि शिष्योऽभवत् यतः मन्त्रात्मा मन्त्रादिद्याविस्तरमाप्तेत्यर्थः १८६ उपसंहरति इति चेदिति स्पष्टम् १८७ संसारे कुरुणां संतोऽसतोऽप्यपीयताम् । विरुपावि

एवमेतां हि यो वेदधेनुं बोधस्य मातरम् ॥ ब्रह्मज्ञानसमुत्पादादानं दातृनिमोदये ॥ प्रतितिष्ठति निर्दुःखं यस्मात्प्रावर्तते पुनः १८४ ब्रह्मविद्याप्रसादेन शक्यमवबु
धुषत् ॥ मन्त्रापतेस्तु यः शिष्यः पूर्वाध्याये प्रकीर्तितः १८५ मन्त्रापतेर्ज्येष्ठपुत्रो ह्ययं प्राप्तवान्मुनिः ॥ शिष्यो यतः संप्रदायाद्ब्रह्मविद्याधिका भवत् १८६ इति
ते कथितं सर्वं यत्प्रष्टोहमिदं त्वया ॥ आत्मविद्याप्रसंगेन किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि १८७ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यो नंदात्मपूज्यपादाशिष्येण
श्रीशंकरानंदमठवता विरचित उपनिषद्भूत आत्मपुराणे तल्लकारोपनिषत्सारां प्रकाशनाम पंचदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

हिसां मन्त्रितं तस्मै पुनाति यत् ॥ १ ॥ ॥ इति श्रीदत्तकृतितत्त्वब्रह्मसंज्ञात्मजदिलारा मन्त्रितनृनारात्तत्त्वस्य श्रीविश्वेश्वराय नमः पुनः पादाशुपुनः इति तत्त्वकृती आत्मपुराणे टीकायां संप्रदायाध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

॥ इत्यात्मपुराणे पंचदशाध्यायः समाप्तः ॥

॥ अष्टाव्यपुराणे षोडशाध्यायप्रारंभः ॥

[illegible]

अथर्ववदनादेवंप्राप्ताशिष्यपरंपराम् ॥ ब्रह्मविद्याप्रयातातेवाच्यब्रह्मसमीरिताम् ३९ अंगिराःकचिदासीनःकृतपौर्वाण्डिकाक्रियः ॥ शौनकेनतुष्टुष्टोत्रंसारम
यभीरुणा ४० सवह्मोदिनंदृष्ट्वाश्रोत्रियंविगतस्पृहम् ॥ समिदादिकरोभूत्वापर्यष्टच्छयाविधि ४१ भगवन्कस्यविज्ञानाज्ज्ञायतेसकलजगत् ॥ तदेकं वस्तुम
ह्यंत्यमंगिरःकथयाधुना ४२ इत्युक्तःशौनकेंप्रादृक्स्मिन्नात्मवस्तुनि ॥ मन्त्रभुतेत्रविज्ञातेविज्ञातंसकलंभवेत् ४३ उपायःकथितःशान्दं ब्रह्मोपेतुंतथापरम् ॥
शान्देब्रह्मणिनिष्णातःपरंब्रह्माधिगच्छति ४४ यतस्ततोत्रविज्ञेयेविद्यंदेचमुद्गुणा ॥ अपराचपरातदस्तयोःप्रोक्ताऽपरास्त्वियम् ४५ वेदाश्चत्वारण्योक्ताःपठंग
महिताअपि ॥ अनयातुपमाविद्याजायतेसर्वदेवहि ४६ ब्रह्मविद्यापराप्रोक्ताब्रह्मचाक्षरमोर्गिताम् ॥ अक्षरंवेदज्ञं प्रोक्तंसर्वदावेदवादिभिः ४७ एकादशेन्द्रियगणव
र्जितंसर्वदेवयन् ॥ प्राणानामपिभूतानांगहितंपंचकेनच ४८ शब्दस्पर्शरूपरसमंधैरपिचवर्जितम् ॥ धक्तव्यादानगमनविसर्गानंदैरपि ४९ ततोज्ञानेन्द्रियैरे
तैर्दृश्यतेनापिशृण्वते ॥ कर्मेन्द्रियैश्चसकलैर्विषयत्वविवर्जितम् ५०

[illegible]

यतश्चास्वरूपमनामकमिति निश्चयः सति निश्चयः पमिविषयश्च त्वेवैक्यनामकियाभिर्वाजित्वैपसिद्धं नोनावादिवाप्यानां गोशरीरानामावः पुनरसिद्धकथाः रूपेति । यतश्चदमसर्वाभाविभिर्जगत्
 दिविकरैश्च जितंततोमोऽपयैः केषः कुलं यथा मादयत्वा दयभादिदोक्तस्वद्विषयाभाजनसंतोत्पथैः भावविरोधस्य प्रमेयाविरोधव्यसमाधानमित्युक्तम् ५१ नभसि । देशपरिचित्तनविल
 सणं नभोवत् नित्यकालावच्छिन्नविलक्षणं सर्वस्य भूतपदोक्तजगत्स्यकारणमपि विश्वेन सत्वेण दैतेन रहितं पतस्तेनैतनुना एककपसत्वेन वत्तुपारित्येन मिथियावत् ५२ ब्रमेति । ब्रमचर्या
 दिसंपन्नानां वीराणां मेव चेत्तसि यत्सुदीभदतिनदेव । क्षरं त्वयार्थरेभसवैजिज्ञासताज्ञेयं । दपोविशेषास्तु कुलानेन हेवाह्वयैः ५३ अथ विश्वमिः पतमंत्रेणास्तरस्य विश्वविधौ पादनास्तु त्वा
 यदष्टांतचपमुक्तं तन्मयो जनभेदेन विवृणोति जनंतिपद्भिः । जनिर्जगत्तत्सृतीनां विश्वसर्वविनां कारणमेव परानयेत् । अभिर्भविभिश्चोपादानमिति यावत् एतादृशमक्षरं भवति अत्रास्मिन्नयं ल
 तां लयं तं गृहं तां माहुः प्रकृत्युनिविदह्वयैः ५४ तमेव विवृणोति उच्येति । यथा त्वास्वरूपमनामिस्तनुनां सृष्ट्यादीपराजयेस्तथास्तरं विश्वस्येत्यर्थः ५५ द्वेव्यनेष्टुं पारिहारस्य संस्का
 रास्वरूपी जेवेलक्षणं नाना रूपाणि कार्याणि मिति एककपस्य कारणत्वं संभवतीत्यविदको भूतिरहातकथाः एककपादिति । अनेकास्मनामनेकजातीयानां कार्याणां पुनरसौ ५६ एवं सुदयति

रूपनामक्रियाहीनं नृमादिपरिवर्जितम् ॥ यतस्तत्स्विकदं गोप्रकुलवर्णादिमन्त्रादि ५१ नभोवत्सर्वमसृष्टमं नित्यं सर्वस्य कारणम् ॥ विश्वेन रहितं शब्दयत्तस्तेनैक
 रूपकम् ५२ ब्रह्मचर्यादिसंपन्नाय च पश्यति चेत्तसि ॥ तदेव भवता ज्ञेयं न तु वर्णादिकं क्वचित् ५३ जनिस्थिति विना ज्ञाना मेकमेवाप्रकारणम् ॥ दृष्टांतं लूतकं माहु
 र्वेदनादरताद्विज्ञाः ५४ उर्णनाभिर्यथा तंतून् सृजत्यतिचपाति च ॥ तथा विश्वमिदं देवः सृजत्यतिचपाति च ५५ एककपादनेकात्मका योत्पत्तौ महाधियः ॥ दृ
 ष्टांतं भूमिमप्याहुः स्थिरजंगमकारणम् ५६ स्थावराजंगमादेहायथा भूमेरनेकया ॥ जायते ब्रह्मणोऽप्येवं विश्वं नानाविधं भवेत् ५७ विलक्षणस्य कार्यस्य स्वतश्चेत्
 न रूपिणः ॥ जनौ पुरुषमप्याहुर्दृष्टांतं ब्राह्मणोत्तमाः ५८ चेतनादिसतस्तस्मान्नखकेशाद्यनेतनम् ॥ यथैव जायते तद्ब्रह्मणः सकलं जगत् ५९ अत्रापि जन्म ज
 गतः क्रमादस्माददंति हि ॥ विद्वान्मोवाक्षणा ब्रह्मपूर्वविश्वस्य चिंतनम् ॥ कुरुते वेदविज्ञातनाम रूपस्य सर्वतः ६० ततो ब्रह्मस्थूलमिव भवेत्तत्तस्य चिंतनात् ॥
 तस्माद्भूतानि सान्नामि जायते ज्ञानसंचितात् ॥ अत्रादिश्वमिदं सर्वं सर्वदेवप्रजायते ६१

स्थावरा इति । यथा मनेकवाचं मानाः स्थावरा विदेहः भूमेरेकजातीयाः पजापंतेतथा ब्रह्मणो विविधमिदं ५७ ननु चेन्न ब्रह्मणो विलक्षणस्य कार्यस्य स्वतश्चेत्तस्य चिंतनात् ५८ ततश्च दृष्टांतं लूतकं माहुः वेदनादरताद्विज्ञाः ५९ उर्णनाभिर्यथा तंतून् सृजत्यतिचपाति च ॥ तथा विश्वमिदं देवः सृजत्यतिचपाति च ५५ एककपादनेकात्मका योत्पत्तौ महाधियः ॥ दृ
 ष्टांतं भूमिमप्याहुः स्थिरजंगमकारणम् ५६ स्थावराजंगमादेहायथा भूमेरनेकया ॥ जायते ब्रह्मणोऽप्येवं विश्वं नानाविधं भवेत् ५७ विलक्षणस्य कार्यस्य स्वतश्चेत्
 न रूपिणः ॥ जनौ पुरुषमप्याहुर्दृष्टांतं ब्राह्मणोत्तमाः ५८ चेतनादिसतस्तस्मान्नखकेशाद्यनेतनम् ॥ यथैव जायते तद्ब्रह्मणः सकलं जगत् ५९ अत्रापि जन्म ज
 गतः क्रमादस्माददंति हि ॥ विद्वान्मोवाक्षणा ब्रह्मपूर्वविश्वस्य चिंतनम् ॥ कुरुते वेदविज्ञातनाम रूपस्य सर्वतः ६० ततो ब्रह्मस्थूलमिव भवेत्तत्तस्य चिंतनात् ॥
 तस्माद्भूतानि सान्नामि जायते ज्ञानसंचितात् ॥ अत्रादिश्वमिदं सर्वं सर्वदेवप्रजायते ६१

कर्माणिनि । अस्मादिनित्यसाधनत्वादेव योतिषो मासीनि निखिलाभिन्नाभिन्नाभ्येः परंपारंतीरं निरूपयामास कर्मेति तु पयपि तु न संभर्तुमिति तत्त्वार्थः ७१ अत्राहंतामहा यथोनिधायिति । यथापयोनिधिलेकताः पुत्राः स्थण्डिलानि निर्मिता निरूपयामास नमिस्तस्य पातनायेव । पयुज्यंते परस्परं परस्परमनस्य विनये साधना यतुना सतेन योऽपतयति ह्यतिमुद्रत्वाद्दृष्टत्वाच्च तथा कलोलमालया आकुलिताः संतो मज्जंतव भवन्ति नीरपूर्णाश्च कं पंते आश्रितानां भयप्रदाः ७२ । ७३ दाह्यंते केयो जयति एवमित्यादिना । इत्थं कर्मरूपाः पुत्राः संसारजलधौ स्वर्गमुत्तादिरूपमत्स्यानां प्राप्तये परितान परपाराय कीदृशाः कामादिरूपकलोलयेभ्यः कं पितामहाः स्वर्गविभ्रेनापि प्रतिहतत्वादित्यर्थः ७४ ननु कर्मपुत्रे पुत्रोक्त्या लकारात् स्थानीयाः केहत्याकांक्षायां माह अप्यर्थेति । त्यग्लोपेयमी अथर्पुमारभ्य योऽज्ञात्विनोपजमानस्तत्पत्नीभेऽशदज्ञतेषां कर्मपुत्रानां नेतारः मवर्तकाभ्यालका इति यावन् तत्र योऽज्ञानां नृत्विजां न मानियथा यनुविदः अथर्पुमतिप्रस्थातुनेष्टमेतारः ४ अविरोहोत्तमे ज्ञानरूपाद्यानां कमावस्तुतः ४ सामविदज्ज्ञातृमस्तोदयति हर्तुमुद्रत्वाच्च ४ यो विदो मज्ञात्वात्वाच्चैस्परप्रोध्यता

कर्माणिनिखिलान्यस्माज्ज्योतिषोमादिकानि च ॥ भवाभ्येस्तु परंपारं नरेनेतुं भवन्ति ७१ यथोनिधौ यथासुद्राः पुत्रामस्यादिघातने ॥ कृतास्तीरस्य विधयेना सतेह्यदृष्टाः स्वयम् ७२ कलोलमालाकुलिता मज्जंतव सर्वदा ॥ नीरपूर्णाश्च कं पंते आश्रितानां भयप्रदाः ७३ एवं कर्मपुत्रा एते संसारजलधौ स्थिताः ॥ कामक्रोधादिकलोलैः कं पिता दाह्यं वर्जिताः ॥ स्वर्गादि सुखमत्स्यानां प्राप्तये परितान परपाराय ७४ अध्वर्यो यजमानोऽप्यपत्न्यापि सहितः सदा ॥ ऋत्विजः कथितास्तेऽपि नितारः षोडशापि च ७५ कर्णधारो न कोऽप्यत्र कर्मनौ पुमवर्णवे ॥ अनुकूलो न वा तश्च वल्लचर्यादिरूपभाक् ७६ स्वयंचादद रूपत्वात्प्रतिक्षणाविनश्वरान् ॥ एतान् विश्वस्य कोनामप्रवेशे द्रवनीरधौ ७७ सुखाधिना ततः सर्वे तरीतुं भवशारिधिम् ॥ कदाचिन्नेत्रसंग्राह्याः स्वर्गमत्स्य सुखमिदाः ७८ एतान् कर्मात्मकान् दृष्ट्वा पुत्रान्संयुहये स्थिताः ॥ संसारजलधेर्नैते भवेयुः परपरागाः ७९ कामक्रोधादिकलोलैः प्रवेस्मिन्परिवर्तिते ॥ जशमरणनीरे स्मिन्मुन्मज्जति पतन्ति च ॥ शतशो दुःखसहिताः संसारश्रमकर्षिताः ८० अविद्यानीररचिते सर्वदा भवसागरे ॥ धीवरा इव रते ते मृतोपद्रवकारिणः ८१ दुर्धियः पंडितं मभ्याः स्वपरानर्थकारिणः ॥ यतस्ततोऽभ्याम्यमाणा मायामर्ते गता भृशम् ८२

रः ४ संकलने १६ ॥ ७५ ओषिपमज्ञानिष्ठपुहस्तनः कर्णधारोऽज्ञात्वं लक्षणः सग्राहोर्वाजिते भरलक्षणो वाऽनुकूलवातश्च कर्मरूपा सुनोः का पुनास्तीत्याह कर्मेति ७६ स्वयमिति । स्वभावेनैव प्रतिक्षणविनश्वरानेता नृकर्मपुत्रान्विषयमास्थयासमा लंभ्य भवाः ऋगः प्रविशेभिः शंकरः मचरेदित्यर्थः ७७ कलितमाह सुखाधिनेति । स्वर्गादिमत्स्यानां यस्तुल्यं तलाभदाः ७८ एता निजि । ये पुत्रा एतान् कर्मरूपपुत्रान्संयुक्त्या लंभ्य दृष्ट्वाः स्थितास्ते भवाः विनश्वरं तस्मिन् युतकाभाः दिकलोलसार कर्मपुत्रे परिते विमुक्ते सति सतशोऽनिमज्जन्तीति द्वयोरर्थः ७९ । ८० तत्र द्वितीयाध्याह अविद्येति चतुर्भिः । अविद्येव प्रतीत्यर्थानां यातादो भवसागरे धीवरस्वंपरं चैक्यं तत्त्वैकमिषो वर्तते ८१ दुर्धिय इति । कंदहाः दुर्धियोऽप्यात्मनो वं विदुं मभ्यानाः दुर्धोत्वे हेतुः स्वपरानर्थकारिण इति पुनः कीदृशाः यतस्ततोऽभ्याम्यमाणा विसेपनीताः संतो मायापयुक्ते मोहमयमर्ते गताः पतिताः ८२

आ. पु.

॥ ४ ॥

प्राप्ति । पुनः कीदृशाः कर्तव्यतायामनुष्ठेयवस्थापनं वा मोक्षवतः तेषां निर्वणोपयोग्योपनिभवतिशुक्लपामपितादृशत्वादिभ्यः स्वात्वेऽप्यदिता । यदस्वकीयविवेकरहितांशं प्रयत्ननीयमानादुःखसंततिमंतःस्युस्तथाएते कर्मिणः स्वात्मज्ञानविवर्जितायाज्ञिकेन कर्मिणा गुरुजानोपमानाः स्वर्गाभिन्नापिणोचोरैभवावर्णवेदुःस्त्रिणाः स्युरितद्विधोरथः ८३ । ८४ नृत्तयचन्युपारथमाह स्वयमित्यादिना । तादृशाजनाः स्वयं गुरुनिरपेक्षाज्जन्तुः स्वयं जितुः प्रुषा पंचानजानंतिकाग्रवस्त्वेनानुरत्वाद्वाताविष्टवदित्यर्थः ८५ भूताविष्टमाग्यमेव स्फुटमिति वयंकृतार्थादिति ८६ कामेति । कल्लिद्रुमेपांचभोतिकदेहेष्वर्थादयोग्यां वतंमार्गं भूतावासेपदमादत्तैनीये तथाकाऽनिनेपरकयेभूतावासेदेहएवभूतावासेकलिद्रुमेपरं सुखबुद्धिप्राप्तादेवपातिक्त्वात् तत्रविज्ञापहेतुः कामरूपप्रहस्यभूतस्वसमावेशएवेत्यर्थः ८७ तेषां कामग्रहप्रयुक्तचित्तवाप्यापेक्षेत्स्वात्मानुसंधानादकाशोनभ्रवतीत्याह अयमिति द्वाभ्यां । अयं शब्दः अयं नुसतुनरुत्थितनिशेषः स्फुटमप्यत् ८८ इत्यादीति । विद्वाः संन्यासचेतसः शृत्युः प्रमादः स एव प्राहस्तदज्ञमतां आत्मानं ज्ञातुं न शक्नुवतीत्यर्थः ८९ आत्मविस्मरभाषराधेनैव जनिष्येति काः स्युरित्याह कर्मैवेति ।

मूढाः कर्तव्यतायामित्येवात्मज्ञानविवर्जिताः ॥ अंधेननीयमानाः स्युर्यद्वदंषाः सहस्रशः ८३ याज्ञिकेनैवमेवैते स्वात्मज्ञानविवर्जिताः ॥ स्वर्गाभिन्नापिणोचोरमायानीरेभवावर्णवे ८४ स्वयंचतादृशानित्यं कामक्रोधवशंगताः ॥ आत्मदुःखं न जानंति भूतग्रस्ता इवातुगाः ८५ वयंकृतार्थादिति च मन्यंते स्वल्पबुद्धयः ॥ नृत्तयं तोषिहसंतश्चपिशाचाहवकर्मिणः ८६ कामग्रहसमावेशाद्भूतावासेऽनिजेतथा ॥ पराचसुखबुद्धिप्राप्तादेव विमोहिताः ८७ अयं नो निहतः शत्रुर्भाग्ययोगादयं पुनः ॥ हंतव्योयमिदं मित्रं ममोर्जितमभूदिह ८८ इत्यादिचित्तया विद्वाष्ट्युग्राहवशंगताः ॥ आनंदात्मानमात्मस्थेन जानंति विमोहिताः ८९ कर्मैव येऽप्रसंसारं सम्यगित्येवमंस्थिताः ॥ ते सर्वे सुकृतं सर्वमनुभूयाथ कालतः ॥ क्षीणपुण्याः पतंत्यस्मादुःखशोकसमन्विताः ९० यथाचपनिनोमृत्युकाले पुत्रादिमं वृताः ॥ दुःखिनः स्वर्गिणस्तद्वत्काले कर्मक्षयात्मके ९१ राज्ञोऽमरणेयावदुःखं स्यात्सुखिनोमहत ॥ कर्मक्षये तथा दुःखं स्वर्गिणो जायते सदा ९२ स्वर्गेऽपि सर्वदा ते पापारतं व्यमनीशता ॥ एतल्लोके यथा दुःखं धनिना धननाशने ॥ स्वर्गनाशा तथा दुःखं स्वर्गिणामिह जायते ९३ कर्मणां करणे दुःखं फलप्राप्तीत्येव च ॥ फलक्षये पुनर्जन्म संभवं चातिदारुणम् ९४ जायमानं भुमान्कोवाह्यत्र स्वर्गाद्विप्यति ॥ उत्तमो मध्यमो वा स्यादधमो नारको यवा ९५ कोनामकर्मणः पाकं तस्य जानाति भाविकम् ॥ अयं दक्षिणमार्गः स्यात्स्वर्गिणो येन यात्यमी ९६ उत्तरोऽपि द्वितीयोऽस्ति मार्गः संसृतिमध्यगः ॥ परपारसमीपस्थः सतु केषांचिदेव हि ९७

वेकमैवसम्यग्श्रेयसनिमित्तं यात्र संसारेऽस्थिताः परिनिष्ठास्ते सर्वे मुक्तकलसर्वमनुभूय कालेन क्षीणपुण्याः संतोऽस्मात्स्वर्गोक्तः पतंति ९० तेषां स्वर्गप्राप्तकाले दुःखशोकसमन्वितस्फुटयति यथाचेति । निगदन्वात्येतदपम ९१ । ९२ न केवलं पतंत्यस्मादुःखं स्यात्स्वर्गिणो जायते सदा ९२ स्वर्गेऽपि सर्वदा ते पापारतं व्यमनीशता ९३ कर्मक्षये तथा दुःखं स्वर्गिणामिह जायते ९३ कर्मणां करणे दुःखं फलप्राप्तीत्येव च ९४ जायमानं भुमान्कोवाह्यत्र स्वर्गाद्विप्यति ९५ कोनामकर्मणः पाकं तस्य जानाति भाविकम् ९६ अयं दक्षिणमार्गः स्यात्स्वर्गिणो येन यात्यमी ९६ उत्तरोऽपि द्वितीयोऽस्ति मार्गः संसृतिमध्यगः ॥ परपारसमीपस्थः सतु केषांचिदेव हि ९७

पदार्थाहति । चेपदार्थाः कफाः श्लाघादयो नरकैश्चैतरेषां पक्षिद्यास्त एवैवङ्गताः संतः सौंदर्येण भांरात्तव होपापादिदोषमद्वेष्टेत्यर्थः ११२ इत्येवमिति । ब्रह्मलोकममूर्त्तानलोकानुक्तविषयानधमप
त्येव चिदापरीक्षयेमावी कुशलोपिकारी वैराग्यं प्राप्नुयात् ११३ न केवलं जिनदोषजातदेव लोका नानाद्वेषं कुरु जन्तेनान्तिपत्यवादात्प्राप्त्या मानसादिनिद्रायां । केचित्तोकाश्चैतर्कावा
ह्यामानसस्य कर्मण उपसनात्त्वस्वफलभूताः केचित्तु त्रिलोक्यर्तमताः कापिकस्य फलभूताः अयं निषमः कालत्रयेपि नाप्यधमभवतीत्यर्थः ११४ कर्मजाहति । ततोमानसकापिकव्यापारयोः
कर्मस्वरूपा नुगतत्वादेने लोकाः कर्मजा एव जन्तवस्वरूपा नित्यस्वरूपाप्यत्वं लोके पक्षिद्यमिष्यर्थः ११५ यथेतोकाः कर्मजास्तथा मोक्षो न भवति भन्ति पत्यवापातादित्याह कर्मजाहति । तत्रेष्टापत्तिवा
रयति अनित्येहोनि । मोक्षे अनित्ये सति तदर्थे देहिनां पत्योऽप्यर्थः स्यात् किंच जगितदोषरूपाप्यत्वं त्वमैव मोक्षस्य स्यादित्याह स्वर्गजहति । अस्य मोक्षस्य कर्म जन्तुस्वर्गापेक्षया विशेषो न स्यात् किं
तु स्वर्गविशेषत्वमेव स्यादित्यर्थः ११६ स्वर्गवेपथ्याभावमेव भक्त्यति नदीति । विषजिदास्य कुरुसाप्यस्य ज्योतिष्टोमास्य कुरुसाप्यस्य वा स्वर्मस्य पतिं कश्चिद्वांतरवैषम्ये पितृपोः स्वर्मस्त्वेतदप्यका

पदार्थानरकेयस्युद्देहसंतिष्ठति ॥ सर्वेषामपि पापेन विपरीता विभात्यमी ११२ इत्येवं मनसा सर्वान् ब्रह्मलोकादिकानपि ॥ लोकान्विज्ञाय मेधावी ते पुनैराग्यमा
व्रजेत् ११३ मानसात्कर्मणः केचित्कायिकादेव केचन ॥ लोकान्भिरवाप्यते सर्वदेवचान्यथा ११४ कर्मजास्तत एवेते सर्वे पुनः प्रकीर्तिताः ॥ कर्मजानामनित्य
त्वमवेते पापघटादिवत् ॥ कर्मजन्यं हिलोके स्मिन्नित्यं किंचिन्न दृश्यते ११५ कर्मजश्चेद्वेदमोक्षः सोऽप्यनित्यो भविष्यति ॥ अनित्ये हि सदा मोक्षश्च मोक्षार्थः शरीरि
णाम् ॥ तदर्थं स्वर्गतश्चास्य वैषम्यं च न संभवेत् ११६ न हि विश्वजिता स्वर्गोऽप्योतिष्ठे मे न वापि च ॥ साध्यते प्रच वैषम्यं तयो रस्तीह किंचन ॥ स्वर्गत्वे तद्देवस्या
दत्रापि स्वर्गमोक्षयोः ११७ मोक्षस्यानित्यभावश्चेद्वैयर्थ्यं च प्रसज्यते ॥ अनावृत्तिश्रुतेस्तद्व्याप्तिसिद्धेश्च महात्मनाम् ११८ नान्यथा हि तन्मात्रं श्रुतेर्व्यर्थं चोभ
येन ॥ ब्रह्मवेदेति च ततो मोक्षो न स्यादिकर्मजः ११९ मोक्षो ब्रह्मैव कथितं सर्वैरेव महात्मभिः ॥ अविद्यारहितमाया लोकेऽज्ञानं प्रकीर्तितम् १२० अज्ञानं ज्ञानतः
सर्वविलयं घातिनान्यथा ॥ यस्याज्ञानं हिलोके स्यात्तज्ज्ञानात्तल्लयं व्रजेत् १२१ ब्रह्मात्मा ज्ञानमेतच्च ब्रह्मात्मज्ञानतोलयम् ॥ व्रजेदज्ञाननाशेन तज्ज्वलं
विनश्यति १२२

नित्यत्वाद्वाङ्मयैवैष्यन्नास्ति तथाप्युक्तविशेषादित्यर्थः ११७ मोक्षस्यानित्यत्वात् अतिशयोक्तिरनुभवश्चनष्टोत्साह मोक्षस्येति । मोक्षस्यानित्यत्वं पदित्वात् क्रियते तदा न स पुनरावृत्तौ तिष्ठति वाक्यमुक्तस्यानावृत्तिप्रतिपादनार्थस्य तथाप्यष्टात्मानां कलत्राणां पापानामोक्षनित्यत्वमसिद्धिः साविष्यर्था स्यात् ११८ नाश्वः संघादिवद्येत्यनयोपेति श्रुतेर्मोक्षस्य ज्ञानैकलम्पत्वं दत्तं तथाप्यवेदब्रह्मैव भवतीति श्रुतिः । एतयोर्विरोधादपि मोक्षस्यानित्यत्वमन्योन्येनैककर्मजत्वं न संतत्त्वमित्याह नाप्यस्ति ११९ मोक्षस्य ज्ञानैकलम्पत्वादायुपपत्तिमाह मोक्षो मोक्षेवेति त्रिभिः । अविद्यारूपावराणविमुक्तं ब्रह्मैव मोक्षस्य युच्यते ज्ञाते द्वैतं विद्यते इत्यत्र प्रबोध्यते साक्षादविद्यामायाऽज्ञानादिनामभिः प्रसिद्धेत्यर्थः १२० मज्ज्ञानस्य ज्ञानैकनाश्वत्वं मज्ज्ञाननाशकज्ञानस्याज्ञानस्य मानविषयकत्वं प्रसिद्धं जगतमन्योन्येन युक्तपक्षानादावित्याह अज्ञानमिति । अन्वयात् कर्मरूपैरुपायैर्नैदिलीये एष्यपदविषयकमज्ञानं तद्विषयकज्ञानादेव च तत्पदविशेषप्रसिद्धम् १२१ ब्रह्मात्येति । एतत्संसारमप्येककर्मज्ञानं ब्रह्मात्येव विषयकमेवादो ब्रह्मात्येव ज्ञानादेव च तत्पदोक्तः तज्ज्ञाते तत्प्रयुक्तस्य नृत्तस्य स्वतः स्वतः एव भवतीत्यर्थः १२२

दुःखसमाधानार्थमुपपन्नमिति तेनांमते मोक्षार्थं श्रमो नृवेत्याह दुःखमिति । यदि वेदेषु पिकादिप्रतानुरोधेन साधनेऽसमवायिकारणादिभिः सचित्तदुःखं सन्मूर्तसन्त्यस्यावदातदुःखं सदा सर्वदा प्रदेदारम
यदि त्वर्थः ननु सत्यस्यापि यथा दिवदनि त्वत्त्वमप्यते इति चेत्सुतरांमोक्षार्थं श्रमवेत्यस्याह अनित्यभावात्तस्य चिरकुसूलनिहितत्वात्पदवदवभावादित्याह अनित्यत्वेनेति १२३ किञ्च भवतां
मते दुःखोच्छेदो न युक्तस्तत्त्वमवापिकारणस्यारमनो नित्यत्वेन पुनस्तत्त्वसंगादित्याह नित्यत्वेनेति । यदि दुःखस्य कारणे नित्यत्वात्तदा तेन तेन कारणेन पुनर्दुःखं कुतो न स्यात् हेतोस्तत्कारणस्य स्यादिति
तिष्ठिन युक्तमित्यर्थः १२४ एतदेव स्फुटमिति दुःखस्येति । विश्वदेहेतुः स्वस्य कारणतस्तस्य सत्त्वत्वेन दुःखनिवृत्तिरीश्वरेणापि कर्तुं युः शक्येत्यर्थः १२५ यदि सत्यनिवर्त्तनपरश्चरः स्यात्तदा संवृत्तस्य
जगतः पुनरुत्पत्तिवारयेन्न च तथाह इत्येवमिति नहीति । अथ मते सत्यत्वेन प्रसिद्धस्य जगतः संहारकृत्वा तस्य पुनरुत्पत्तेः प्रतिरोधमिति ब्रह्मकुपात् यदि सत्यस्य ब्रह्मस्य निवर्त्तनपरः स्यादीश्वर इत्यर्थः
१२६ अस्तित्वात् तदिति । तस्माद्दुःखस्याज्ञानमयुक्तत्वं तन्निवृत्त्यानिवृत्तिरित्येव निवर्त्तनतवेव युक्तमित्यर्थः १२७ एतदुद्घातेन स्फुटमिति रज्ज्वज्ञानेति द्वाभ्यां । निवर्त्तनपरत्वात्तद्वयम्

दुःखं ससाधनं चेत्स्यादस्तुभूतं सदाहितम् ॥ अनित्यत्वे दृष्टेयस्याच्छ्रमो मोक्षेत्रवादिनः १२३ नित्यताकारणे चेत्स्यात्पुनस्तेन कुतो भवेत् ॥ दुःखात् संकुतो हेतो
सत्तिकार्यं भवेन्न हि २४ दुःखस्य कारणं विश्वं विश्वं चेदास्तवं भवेत् ॥ ईश्वरेणापि नाशोऽस्य कर्तुं शक्यो न कर्हिचित् २५ न हि विश्वस्य संहारं कुर्वन्नेव महेश्वरः ॥ पुनरुत्पत्ति
रोधोऽपि कर्तुं शक्यो न कर्हिचित् २६ ततोऽज्ञानसमुत्थानं पुनरज्ञानसंक्षये ॥ दुःखमुत्पद्यते नैवेत्येतदेवात्र शोभनम् २७ रज्ज्वज्ञानसमुत्थानं सर्वदुःखं यथा महत् ॥ र
ज्ज्वज्ञाने विलीने स्मिन् पुनर्नैव प्रजायते २८ आत्माज्ञानसमुत्थानमेवं दुःखमिदं महत् ॥ आत्माज्ञाने विलीने स्मिन् पुनर्नैव प्रजायते २९ आत्मनो ब्रह्मणस्तस्य ज्ञानमा
चार्यया कथ्यतः ॥ भवेदेवं यथाह भुक्तिः सर्वार्थदाशिनी ३० तज्ज्ञानार्थततो गच्छेच्छ्रोत्रियं ब्रह्मवेदिनम् ॥ सगुरुं ज्ञातवैराग्यः समिदादिकरः पुमान् ३१ विधिवच्चोप
सन्नायस्व शिष्याय महात्मने ॥ गुरुस्तस्मै कदेदात्मविद्यां बुधैर्धनाशिनीम् ३२ यथाक्षरं परं ब्रह्म पुमानेवोधि गच्छति ॥ शांतिदात्यादिसंपन्नो ब्रह्मचर्यादिसाधनः
३३ एतत्सत्यं परं ब्रह्म यद्वेदगुरुवाक्यतः ॥ विरक्तोऽत्र मुमुक्षुः सन्नैव सत्याभ्यामभिरितम् ३४ सत्यादस्मात्सदेवैतद्विश्वमुत्पद्यते तथा ॥ अस्मिन् स्थिति चैव तैलीयते
त्रैव सर्वथा ३५ ज्वलतः पावकाद्यद्वन्द्वमहती विस्फुलिमकाः ॥ उत्पद्यते तत्र धूमाश्च स रूपाश्च विरूपकाः ३६

१२८ । १२९ अथ ज्ञानात्ज्ञानस्य युक्तपदेशमात्रस्य त्वं सगुरुमेवाभिज्ज्येदिति याविश्रुत्या मतिपायत इत्याह आत्मज्ञानमिति । ब्रह्मरूपस्यात्मनो विज्ञानमाचार्यवाक्यादेव भवति यतः श्रुतिरेवं की
त्यर्थः १३० एवं कथमित्याकांक्षायां श्रुतिमर्थतः पठति तज्ज्ञानार्थमिति । ततो मोक्षस्योपायांतराणां च स्वात्तोयिकारीसमित्यन्यमुपायनस्तः १३१ एतदज्ञा शिष्यापकाः मवोधनं गुरुणा
वशं कर्तव्यमित्याह विश्वमिति । तस्मै शिष्याय गुरुस्तं विद्यां वेदेत् तांकां यथाज्ञात्वादिमाधुमान् परमसारात्परं ब्रह्म अभिचरेदिति ह्येत्यर्थः १३२ । १३३ एवं यथा मृद्वेतरापरविद्ये सं
क्षिप्य वर्णिते परविद्याधिकारित्वपरविद्यां विस्मरेणात्प्राप्तुं द्वितीयं मुहूर्तकर्म दत्तं तस्य कर्मणां धर्माह एतत्सत्यमित्यादिना । विरक्तः पुमान् मुमुक्षुः सत्यदेवतानां गुरुवाक्यत एतत्परं ब्रह्म परं मुहूर्तं
सत्यमप्यष्टेन ज्ञानं नृपसन्तं पत्नीं विवास्तात्पाभासमुक्तमित्यर्थः १३४ तस्यादिनोपत्वं स्फुटयितुं विशोपादानमाह सत्यादिति । अस्माद्ब्रह्मणः सत्यत्वेन वर्णितं शब्दभ्रमुत्पद्यतेऽत्रैव तिष्ठति ली
यतेत्यर्थः १३५ तत्रोत्पद्योद्घातमाह ज्वलत इति । यथा ज्वलतीन्नेः सकाक्षः हिस्फुलिमाः कणाः स्रज्ज्वाऽथोतिष्ठेन समानरूपा यमाश्चालिनत्वेन विरूपा उत्पद्ये इत्यर्थः १३६

भा. पु.

॥ ६ ॥

एवंचेतनसंरूपमचेतनं विरूपं च जगदस्मादात्मनो जायते इत्याह चेतनाचेतनमिति १३७ तत्स्वरूपावेदकं द्वितीयमंत्रं वेदमिति । दिव्यमिति १८ अस्याचीं प्रतिवेक्षणं स्तवधनुषादायं माह कारणाभिनि । यत्पुनरुदाधेः परं प्रकाशमिति नवविहयते वेदिकैः समायाकार्यापेक्षया पितृत्वात्तस्मिन् युक्तः तस्याः कार्यरूपजगद्वेदस्य पितृत्वं च युक्तं तस्मात्समायाकार्यादस्मादपि यः परः स परममन्त्रेऽर्थः ३२ दिव्यमिति । स्वयंप्रकाशत्वेन लीकद्विस्तृप्तत्वाच्चिन्त्यमयः युक्तः सर्वमन्त्रत्वात् । मूर्तमिति सौपायिपुनरिहः परिपूर्णः वायुपुरुषवत्पुनरुक्तः १४० अत्र पदेन जगत्प्रभाववाचकं न तस्य पुरुषदेहादित्यमप्राणहृत्पादिपदमेव सूक्ष्मदेहादित्यं शुद्धत्वाच्च कृत्वा प्रपदेन समायाकार्यकारणरीरादित्यपुनरुक्तमिति दर्शयति । अत्र नति । फलिनमाह आनंदात्मेति । अहम्यत्वेन भस्ममानं दहपदः ४१ तस्य वास्तवो सदा स्वं ज्ञातां स्फुटीकृततः सर्वांश्चिद्विषयांस्तदप्येतस्मिन् विद्यमानं त्रैलोक्यं धर्मोपांस्तेषां क्रमेणाधेमाह एतस्मादिति प्रयोदशभिः । प्राणमनसां दृष्टां दिवाणिषं च भूतानि योक्तादात्मनो जायते इत्यर्थः ४२ एवं सत्तत्त्वज्ञानवत्स्य विरूपमभेदमस्युद्दिष्टं ज्ञानमविराजस्तामाह अस्मेति । अस्मैष्वरस्य वेराजं रूपं तदेवं विद्यमानाहः एवं कथं अप्रिच्छितं कुरुष्व परमसिद्धम्

चेतनाचेतनं सर्वमेव मस्मात्परात्मनः ॥ उत्पद्यते सर्वकाले जगदेतदनेकधा १३७ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सनात्मान्यंतरो ह्यजः ॥ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षगत्परापरः १३८ कारणं यत्परं ब्रह्मगीयते वेदवादिभिः ॥ अक्षरं कथितं मायापरं यज्जमतः सदा ॥ तस्मादपि पराः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः १३९ दिव्यः स्वयंप्रकाशो यममूर्तः सर्वगः स्मृतः ॥ अंतर्बहिः श्वसं पूर्णः पुरुषः परिकीर्तितः १४० अजः स्थूलेन देहेन रहितः परमेश्वरः ॥ अप्राणो ह्यमनाः प्रोक्तः सूक्ष्मदेहविवाजितः ॥ शुभ्रो मायाविरहित आनंदात्मा मदास्फुरन् १४१ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥ स्वयं युज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वधारिणी १४२ अस्य देवस्य यद्वैश्वं वै गजंतं दिदं विदुः ॥ अग्निर्मूर्धा चंद्रसूर्यौ नेत्रे श्रोत्रे दिशस्तथा ॥ वेदाः सर्वे च वाक् प्रोक्ता वायुः प्राणो महात्मनः १४३ हृदयं सकलं विश्वं पादौ भूमिस्तथैव च ॥ भूतांतगत्मा कथितो विगडे पद्भिर्जातमैः १४४ तस्माद्वैराजतोरूपादाग्निः कर्म करो भवत् ॥ समिदादिद्रव्यजातं सूर्याद्यं च कलात्मकः १४५ सोमश्च भगवानयो यं प्राप्य ते कर्मभिः सदा ॥ सोमात्पुर्जं न्य एषोपि पुर्जं न्यादोपधीमणाः १४६ ओषधिम्यो जपुंसि स्याद्वै तो योषेति तद्गतम् ॥ गर्भरूपेण सततः प्रादुर्भवति ताम्रजाः ॥ भवन्ति सकलो याभिर्वैवहारः प्रसिद्धयति १४७

द्रम्यौ नेत्रे दिशः श्रोत्रे कर्णौ यस्य वाक् प्रोक्तः सर्ववेदाः कथिता वायो वा शुभ्रपरमाणः सर्वजगदस्य हृदयं पृथिवी तु पादरूपा कथिता एष सर्वविधसरिरः सर्वेषां पृष्टिभूतानामात्मभूतो विराट् कथित इति द्विषोरर्थः ४३ । ४४ एतस्मात्प्रोक्तो ह्येनं पंचांगीनामुपचिमाह तस्मादिति । उक्ताद्वैराजतादग्निः प्रसिद्धोऽपि देवरूपेण युल्लोकात्मकभजनाः कीदृशः कर्मकरः माहवर्नीयादिरूपेण फलरूपेण च कर्मणां पवृत्तिनृः तथा श्रुतो समिन्पदोपलसितं सान्द्रभूतपुष्पकरणद्रव्यवृंदं जगत् कीदृशं सूर्याद्यमादित्यादिहृषं युल्लोकाद्यमीनामादित्यादिसमिन्पुष्पकरणेष्वापायेषु श्रवणादिभिरपि केदादासत तमश्लोकमारभ्योक्तमनुसंधेयं कलात्मकं ह्युत्तरांदापि ४५ सोमश्चेति । सोमश्चांश्वततो भवत् कीदृशः कलात्मकः अग्निहोत्रादुतिभिः कलारूपेण परिणताभिरादित्यप्रसूनाभिरुपचितसरीरः अतएव कर्मिभिरिष्टादिकारिभिः प्राप्य तस्मात्सोमाद्यहृतात्पुर्जं न्यादो द्वितीयोऽग्निर्भवति पुर्जं न्याद्वृष्टिद्वारा श्रुतीपात्रेऽपि विहीरुपादौ यद्वैश्वं विषयं भवति औषधिम्यो जपुंसि स्याद्वै तो योषेति तद्गतम् ४६ । ४७

आ. पु.

॥ ७ ॥

१५८ तदेवपुनर्विशिनष्टि सदसदिति विभिः । प्रापयास्थूलसूक्ष्मरूपतां प्रापयिष्यन्तस्तदुभयेर्वर्जितं सद्भिर्विद्वेकभिर्वर्णोपैसर्वैरेष्यति पुनरिष्टमनियज्ञसंनम् १५९ वीःपुनः ॥ स्वरूप
भूतपांभासादेशोपमानदुर्लभैः योपि दुर्लभैः यदाभिताः सर्वलोकाः सहलोकैः १६० तदेतदिति । यन्त्रयापृष्टं रूपं विज्ञानात्सर्वज्ञाय तद्विनिर्मुक्त एतदेव तथैव प्राणैर्द्रियादिरूपं तथाप्यनदेवमप्य
दोक्तं स्वर्गादिरूपं कर्मफलं तथा मोक्षरूपमित्यर्थः १६१ ध्यानवर्तेन चेतनदेव लभ्यमित्याह धीरेति । धीरेत्यर्थः प्राणिना ज्ञानमविषय इति विवेकज्ञानिना कामादिरूपं शृङ्गां पराभवकारिणा ध्यानशूरे
पैतृणां प्रेमात्मनो कर्षयद्वासनेवासनाभिर्भुक्तं नुरीयमिति यावत् वेदस्य लभ्यतां वेदात्मन्यर्थः १६२ वेदनपरैरुपमाह वेदांतोदरेति । वेदांतमहावाक्यात्पुनरुपनिषत्तानि पश्यतस्तथा तदुक्तं
'सकारं चकारं चलोपयित्वा प्रयोजयेत् । संविष्य पुरुषं परात्वं ततो ह्योपणवो भवेत्' इति एतद्वचः प्रयोजयितुं नृपकः शीविनोऽप्यानुरागो वशर उदीरितः महावाक्यार्थं चिंतयन्त देवाकर्षणध्यानोपशुद्धं
लक्ष्यं पथापमप्यगाम्याश्रयत्नमप्योभवेदिति दोषार्थः १६३ । १६४ यस्मिन्लोकत्रयीसर्वासहभूतैश्चपंचभिः । यस्मिन्लोकत्रयीसर्वासहभूतानि प्राणिनां प्राणिनां निष्पन्नानि

प्राणैर्द्रियागोचैर्ज्ञानहेतुभूतं सनातनम् ॥ एतदेवमदाज्ञेयं बुद्धेः परमुदाहृतम् १५८ तदमरूपतां प्राप्तं मदमद्रेदवर्जितम् ॥ वर्णायंमदामर्द्रिगिष्ठं सर्वदेहिनाम्
१५९ दीप्यते यस्त्वतोभासायदणुम्योप्यणुस्मृतम् ॥ यस्मिन्लोकत्रये विभेदो निहिताः संतिसर्वदा १६० तदेतदक्षरब्रह्मतत्प्राणैर्द्रियरूपभूतम् ॥ स्वर्गादिकंचमो
क्षश्च तदेवोक्तं मनीषिभिः १६१ धीरेणात्मनि विज्ञानकारिणा शिषितेन च ॥ कामक्रोधादिशृणां सर्वदा भयकारिणा ॥ वेदव्यमेतदेवात्र रूपं सर्वमवामनम् १६२
वेदांतोदरसंस्थानः प्रणवो धनुरीरितः ॥ आत्मज्ञानेन सहितः शर आत्मा च तस्य सः १६३ ब्रह्मात्मत्वेन यद्व्याने धनुराकर्षणं हियत् ॥ लक्ष्यं ब्रह्मात्मरूपं च यत्रात्मा
यं शरो वजेत् १६४ यस्मिन्लोकत्रयीसर्वासहभूतैश्चपंचभिः ॥ प्राणाद्यैर्भौतिकैस्तद्वच्छब्दब्रह्मेति कीर्त्यते १६५ एकंतदेव विज्ञेयं न तत्तस्मात्परं हियत् ॥ वाच
श्चान्याविमोक्तव्यावाक्यालुगलशोपदाः १६६ विनोपनिषदो नैव तद्देवा शृणुयाच्च वा ॥ नानाविधा हि यावाचस्ताः स्युर्नैवात्र कर्हिचित् ॥ असृतत्वं तस्य मोक्षस्य प्रा
प्तये पुरुषस्य हि १६७ किंतु यमप्रदाः काश्चित्काश्चिदर्थप्रदा अपि ॥ कामप्रदाश्च काश्चिन्नुकाश्चिद्दुःखप्रदाः सदा १६८ दुःखप्रदाः सदा वाचो न वदंती हधीधनाः ॥
वारयंति च तद्वत् नृसृतां र्वाक्षणेन दयः ॥ ततस्ताः स्वयमेवाग्रनक्तव्या इति स्थितम् १६९

वत्सर्वमतिवृत्तं तथा एतदुपलक्षितं वेदश्च यत्र मतिवृत्तयोः अद्वैत इति कीर्त्यते तद्विधा विज्ञानं ब्रह्मेति विज्ञेयं अप्यास्तदितरपातेषां दिवा वा च अथैषाः श्रमदेनूत्वादिति दोषार्थः १६५ । १६६ कस्मिन्
माह विनोपनिषदिति । उपनिषदो विद्यायां वाचोनाम्यस्य मूलः इतरां संहिताप्रविषादकत्वेनामृतत्वरूपस्य मोक्षस्य नृपयोगित्वादित्यर्थः १६७ तत्र प्राप्तां तां वाचां च नृविषयत्वमाह कस्मिन्
ति । किं नृताः किमर्थं इति चेत् यमार्थं कामदास्तिस्रः चतुर्ण्यस्यमर्थं कपादुःखदास्तिस्रः १६८ तत्र दुःखप्रदाः सदा वाचो न वदंती हधीधनाः इति वि
नंदुःखदंश्च वाचो भूत इत्यासं वदंतीति दुःखप्रदा इति पंचभिः । धीवताः कुललादुःखप्रदानां स्वयमेव वदंतीति तदुच्चारयति चेति प्रसिद्धं ततः किं वाचो न वदंतीति हधीधनाः इति स्वय
मेव श्रुत्युपदेशे विनापि स्थितं सिद्धं । कीदृशपस्तावाचः मृतां र्वाक्षणेन दयः इति दिवसं मृतानां र्वाक्षणेन दयः इति तत्प्रतिपादनं तत्प्रकृतिरूपाः आदिपदेन काश्चित् कथादिप्रहः यथाहुः 'काकस्य कतिवारं
तामेव स्यात्' इति कृत्यं । तदर्थे कठिरो मृगीति येषां मूर्खविचारका इति १६९

अथपुनः सादिर्गच्छति प्रसंगेति । यथाज्ञायमानस्य तदभाकाशेन पूर्वोक्तधाराशरीरं प्रणः पूर्णमात्रत्वाद्वा पुनरिति च वेत्ते तदर्थं विषयं योमनुदहराकाशः स्वयं स्वयं प्रकाशात्मकं परंपरेणैव तत्र स्वसंयं प्राप्तमनसि स्थितिस्तु नृमा कुप्रमतिष्ठितः स्वमहिम्नि विवाक्यवदृष्टचारदेवोच्यते इत्यर्थः १८२ अस्याज्ञानस्य ज्ञानस्य स्वभावमाह मन इति । स आत्मा अज्ञातो यदा तदा मनः प्रधानः स न प्राणानां देहस्येति प्राणां चनेता तत्तया पारंपुपवर्तकोऽन्यथा कृतस्मिन् प्रमद्री जभूते अन्याकृते मृला ज्ञानेतादात्म्याप्यासेन तिष्ठति यावत्प्रोक्षोक्षोऽज्ञेयं प्राप्नोति न भवतीत्यर्थः १८३ यदा च एतन् स्वरूपं त्रयस्यैव त्रिसंयं प्राजा नोति तदा एनमानंदरूपं पश्यतीति १८४ एवमिति १८४ अमृतपदशरीरं सर्वसंसारभ्रमरादिव्यं तस्य वर्णयति सरीरिणि १८५ आत्मज्ञानस्य फलमभि नयनं मेवंपठति भियते इति । तस्मिन् परमात्मनि परावरेण कारणमवरकार्ये तदुभयफलसंयं तस्मिन् कतिपावन् १८६ तत्र हृदयग्रंथ्यादिपदानामर्थमाह कामाद्यतिविभिः । कामानामाद्यः कारणभूतार्थोऽप्यप्यासोऽद्वैत्युदावभिन्त्यक्तः सहृदयग्रंथि हृदयेत्यर्थः संशयस्तु संशयनिवर्तयति तस्य विवेकितो यः स्वात्मनस्त्वं पदार्थस्य संसारं स्वमल्यज्ञत्वादिर्गच्छति तस्य पदार्थस्यैव स्वत्वात्

ब्रह्मणा पूर्णतेयस्माच्छरीरं ब्रह्मणः पुनम् ॥ दिव्यं न्योमस्वयं ज्योतिरात्मैव परिकीर्तितः ॥ स्वमहिम्नि स्थितस्तत्र स्थित इत्यभिधीयते १८२ मनः प्रधानः प्राणानां नेता दिर्गदेवैः पठ ॥ ज्ञेयव्याकृते तस्मिन् स्थितस्तु न्यामोक्षमेव सः १८३ एवं विज्ञानतो धीरा ब्रह्मचर्यादिसाधनाः ॥ आनंदं आत्मानमात्मस्थं परिपश्यंति केचन १९४ सर्वे संसारसंयदैर्धर्मनानाविधैरपि ॥ विमुक्तं निर्दयं यत्तज्ज्ञातुं ज्ञेयादिवर्जितम् १८५ भियते हृदयग्रंथिश्छिद्यते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयते चास्य कर्माणि तस्मिन् हृदये प गवरे १८६ कामाऽऽद्यो हृदयग्रंथिः सर्वदुःखौघकारकः ॥ संशयः स्वात्मनो हृदया संसारित्वं परस्य च ॥ ईश्वरत्वं विधातृणां तयोस्तादात्म्यसंशयः १८७ अनार व्यफलाभ्यन्नकर्माण्युक्तानि भूरिशः ॥ पुण्यपापात्मकान्येपथैरन्यदेहमात्रजेन १८८ श्रवणादेः फलं प्रोक्तं दर्शनं वेदनादिभिः ॥ यस्मिन् सति भवेत्तेयमविद्यादुभक्तारिणी १८९ हिरण्यपेपरे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥ तच्छुभ्रं ज्योतिषा ज्योतिस्तत्तदात्मनि दोषविदुः १९० हिरण्यमयः परः कोश आनंदमय ईरितः ॥ वि रजं जगतीनं मायया परिगर्जितम् ॥ मायाकार्येण राहितं निष्कलं चमकीर्तितम् १९१ ज्योतिषा ज्योतिरुक्तं स्यात्स्वप्रकाशं सुखं परम् ॥ शुभमानंदरूपं त यज्जानंति महाधियः १९२

इयादिरूपं ब्रह्मतयोस्तत्त्वं पदार्थोऽस्मादात्म्यसंभयप्रेषणमोचरीऽसंभावना रूपः स कटिस्थपदार्थजतयोर्विदुः स्वयं योनिश्चितयोर्बोधादित्यर्थः १८७ कर्माणि त्वप्रसंभितामाभिरुपाधितया विवक्षितानि प्रारब्धफलानां भोगे कृता इत्येवादिषाह अनारभ्येति । ये संशितादिरूपेः १८८ आत्मदर्शनस्य स्वकारमवधारयति श्रवणादिति । यथा रक्षाधीनयात फलस्य तुषविशोक्तस्य तदेव स्व रूपं यमं इत्यपि चित्तं श्रवणादीनां हृदयार्थानां फलभूतस्य दर्शनस्य तदेव रूपं यदविद्यातपणमित्यर्थः १८९ दर्शनीयमात्मानमेव संक्षेपेण प्रतिपादयत्तं सर्वं पठति हिरण्यमेवेति १९० अस्मार्थमाह हिरण्यमिति ताभ्यां । हिरण्यमयः स्वत्वमपुनरितेन प्रकाशमयः परः पंचभुचरमः कोश आनंदमय रूपस्तेतिरिप्यत्वात्पानेन श्लेषेणैव तस्मिन् पुच्छभूतं ब्रह्म तिष्ठति कीदृशं माया रूपेण रजसा मा वरकोणुना हीनं वादा जननादिरजसि भुक्तं मायाकार्येण कालात्म्यपरिच्छेदे तु न रदितत्वा निष्कलमिति युक्तमित्यर्थः १९१ ज्योतिषा ज्योतिरिति । तत्त्वं सुखं स्वप्रकाशत्वाज्ज्योतिषा ज्योतिरिति युक्तं अदम्यते नानंदरूपत्वाच्च मित्युक्तमिति शुद्धादित्यर्थः १९२

एवमवतर्कानां पश्यन्त्याह सास्त्रेति । शेषशून्यतः रागादिदोषशून्येन साक्षं महात्मायै तदर्थं विज्ञानसंस्कारवता चेतसा मनसादित्येव पुनरित्यदलोकयेत्तदीयचेतसितस्याप्युपवर्तनीयत्वात् २१५
यथामित्यादिस्तृतीयस्वार्थमप्रसार्थमाह शुद्धचेता इति चतुर्थः । यः शुद्धचेताः पुमानात्मानमवलोकयेत्स ईशभावादिभिर्येनैव तत्तद्विशेषतया दोषको भवेदित्यर्थः २१६ कर्मणाप्तिरिति ।
यथायं सिद्धांतकलकर्मणां फलप्रदत्वमाप्ततदा आश्रित्वांकाभितपदार्थानां दाता भवतीति किमुदात्तं यतोऽस्य विदुषा तपेनैव तस्य कलजनसंबन्धिनो भोमावर्तते तथाप्येति यादयः सर्वेष्वप्यस्याज्ञाप्यते
त्यर्थः २१७ ज्ञापेति । एतज्ज्ञातृज्ञापादोऽस्य भवति अस्याविदुषः अवनात्स्वेनान्मानवाः पुण्यकारिणः संतः सुखं वाति अवज्ञायापि नः संतोदुःखमिति २१८ पश्येत्तमाह मुनि
काम इति । भूमिर्भवेत्पिच्छन् एतज्ज्ञातृविदम् २१९ तृतीयांशुद्वेदितोऽप्यस्य तदेवादेर्मत्स्यनिष्कामविद्वदारावकाशं न ज्ञाता परस्परार्थमाह य एतमिति द्वाभ्यां । ये विवेकिन एतज्ज्ञातृविदं
निष्कामाः संतो भवन्ते तेऽप्येव भवन्ति २२० तत्रोपपत्तिमाह यस्मादिति । यस्मादयं ब्रह्म विद्वद्वेदेषु स्थितः परं ब्रह्म नुस्वरूपं देहात्तादवगच्छति उपास्ते च तद्विष्णुतपावतिष्ठते च ततो हेतोस्ते ब्रह्म विद्वत्का

शास्त्रसंस्कारमहितचेतसा दोषशून्यतः ॥ मननध्यानसंपन्नः कथंचिदवलोकयेत् २१५ शुद्धचेताः पुमानेव आत्मानमवलोकयेत् ॥ ईशवत्सकलं विश्वं कुर्वन्तु प्रभु
र्भवन् २१६ कर्मणां फलदाता च किमुतायमिहा शिषाम् ॥ वर्तते आज्ञायास्येते भोनाः प्राणादयोऽपि च २१७ ज्ञापानुग्रहयोरेवं समर्थो ब्रह्मविद इति ॥ अस्यावनाः सु
खं याति मानवाः पुण्यकारिणः ॥ अवज्ञाया तथा दुःखं प्राप्स्यन्त्यपि पापिनः २१८ भूतिकामस्ततस्त्वेन मर्चयेत्सर्वदा पुमान् ॥ नावज्ञां मनसाप्यस्य कुर्यात्स्वप्नेऽपि बु
द्धिमान् २१९ य एतज्ज्ञातृविदोऽस्य तत्कामा उपासते ॥ तैगच्छन्ति परं ब्रह्म सर्वदुःखविजितम् २२० यस्मादयं परं ब्रह्म वेद ब्राह्मणसत्तमः ॥ उपास्ते चात्र विधिवत्स
र्वदा सुखरूपकम् ॥ तज्ज्ञानात्तेऽपि विद्वान्स्फुटं तेन समाप्तदा २२१ कामान्यः कामयेतासौ कामैस्तेस्तत्र सर्वशः ॥ शरीरं परिगृह्णाति मूर्खः सुप्रदं सदा ॥ काम
स्ततोऽतिदुःखानां कारणं परिकीर्तितः २२२ निष्कामानां कृतार्थानां भवेदुःखं किंचन ॥ ब्रह्मज्ञानवता पुंसामिह वात्र परत्र वा २३ अध्यापनादध्ययनान्मेधातो
पिनर्हति चित् ॥ आत्मार्यलभ्यते किंचिद्दृष्ट्वा कयाद्विलम्बते २२४ गुरुणानुगृहीतश्चेच्छिष्योऽयं ब्रह्मरूपिणा ॥ ब्रह्माप्यनुग्रहंतस्य कुरुते स्वात्मदर्शनात् २२५

स्तज्ज्ञानात्सम्यग्धीभूतस्य विज्ञानादाराधनादिदांसः संतस्तेनाराधितेन ब्रह्मविदासमाभवंतीति सुखं कृतश्रुतामिति शेषः । तत्र नृवीतपदोक्तस्य भवेत्तस्याभावरूपातिक्रमोक्तिरिति भावः २२१
काममिहापुत्रं किंचिन्नामस्य नृपयवर्धनं भावयति पादकस्य दीती यथायथा ॥ कामानि विद्वद्भ्यां । यः कामान्निपसादृक्कामयते रमणीयतामस्य ते स नानादेहमप्येन दुःखं संश्रित्यात्पतः कामोदुःख
विज्ञानमित्यर्थः २२२ निष्कामानां भवति । निर्गताः कामा येभ्यस्तेन चाते पातं प्रहेतुः स्वात्मरूपेण स ब्रह्मरूपकृता र्थत्वं तत्र ब्रह्मज्ञानमिति । एतेषां लोकाद्व्यवर्तितदुःखं भवति ब्रह्मभावात्तेरि
ति भावः २२३ आत्मलाभस्य प्रकृतं साधनमवधारयतो नाप्यित्यादेरर्थमाह अध्यापनादिति । शिष्यापुत्रं प्रवचनपदोक्तं पाठनं । अध्यापनं श्रुतपदोक्तं पाठनं । मेधाधारणावधीर्षीः एतेरुपायैः स
कनिरपेक्षेनैव लभ्योपयामा २२४ गुरुवेति । एतद्विद्यया ब्रह्मभूतो गुरुर्देवं शिष्यमनुगृह्णाति तं शिष्यं तस्मिन्स्वरूपमादुर्भवेन्न स परमेष्ठोऽप्यनुगृह्णातीत्यर्थः २२५

आ. पु.

॥ १० ॥

तत्रैवैर्योऽन्यपि सङ्काशोऽतीति पतिपादयते वासांतमंत्रस्यार्थमाह वलेति विधिः । वलेकामादिज्ञागुभिरनभिभाष्यत्वात्संयतदोहेनात्मानं च न ज्ञायः वयस्य च यमं ज्ञायति मनश्च । विवेकमवधानां मनः प्रवृत्तीनां यदेवमप्रकाशत्वं तद्वलमिच्छते येन चैवैवैयुक्तः पुमानपश्येदात्मदर्शनसमीभवति यस्य चैवैयनाशाः पुमान् लोकेऽपि न पश्येत्प्राप्यते २६ प्रमादादिनि । तथा प्रमादोऽप्यभ्रमरहितं वास्ते चर्चनपक्षे न योऽत्र प्रवासेमति प्रतिबंधकं बोधं तत्र प्रमादेनामविषयसन्निवेशेऽनभिधेयः २७ फलिनमाह अप्रमादेति । अंशरहितं चैवैयमाधमं सङ्कलनं प्रपन्नं ह्यंशविशेषकारकमित्यर्थः २८ संप्राप्येत्पादिमंत्रं च नुष्ठेन जीवन्मुक्तायादिविद्याफलस्य वस्थानिरूपयत इति दर्शयंतं तदर्थमाह आनंदात्मानमित्येवमिति । येषु पूर्वमुक्तैः पञ्चमृषमानंदलक्षणमात्मानं प्राप्य निर्वृता आनंदप्रमादमभवेत्ते ज्ञानसमकालं ब्रह्ममात्मः यद्ब्रह्माप्यसंसारं पुनः पतंत्येति त्वर्थः २९ अत्रेति । येषां यतीनां ब्रह्मलोकैः च । दिव्यमतिवैरादिऽनभिव्यस्यतां कारो न भवति ते वापि ब्रह्मलोकां गत्वा तद्ब्रह्म विज्ञानं भवेदेवं त्वर्थः ३० तत्रापि वादज्ञानां विद्यायां प्रभाषी यत्र सत्ये तदुभयं दर्शयति वेदादिति । वेदांतामहावाक्यानि न दर्शयति यदा लिनः शुद्धाः कर

ब्रह्महीनेन पुंसाय मात्मा लभ्यते कर्हिचित् ॥ मनः कर्मोद्वेष्टाणां तद्वलं वैर्याभिधंसदा ॥ येन पश्येत्पुमानयस्य नाशान्नाशं व्रजेदयम् २२६ प्रमादादाश्रमेस्तद्वर्जितात्तपसोपि च ॥ आत्मा यं लभ्यते नैवलभ्यो योगुरुवक्तः ॥ कदाचिद्वैर्यविभ्रंशः प्रमाद इति गीयते २२७ अप्रमादयुताद्वैर्यात्तपमः स्वाश्रमात्तनः ॥ आयते ब्रह्म विज्ञानं तस्मादात्मा ब्रह्म लभ्यते २८ आनंदात्मानमात्मस्थमेनं संप्राप्य निर्वृताः ॥ मुनयो ब्रह्मतत्त्वमुपैतो नावर्तते गतः २९ अत्र चेद्ब्रह्म विज्ञानं प्रतिबंधाश्रयाय ते ॥ यतीनां परहंसानां ब्रह्मलोके तु तद्वेत् २३० वेदां तज्ज्ञानं संपन्नयतयः शुद्धमानसाः ॥ ब्रह्म ब्रह्म परेणांति ब्रह्म सनातनम् ३१ ब्रह्मलोकैः वाप्यत्र यदा विज्ञानं प्रमुच्यते ॥ प्राणाद्यानामरहिताः कलाः पंचदशास्तथाः ३२ स्वकारणं प्रयाप्येता देवा वन्त्यादयोपि च ॥ आत्मा विज्ञानरूपो यं बुद्धयुपाधिः परमात्मनि ३३ एवं सर्वभिर्दंगच्छेदेकनां विदुषः सदा ॥ कार्यसंकारणसोयमेक एवावशिष्यते ३४ यथानद्योत्रमर्वा मुदिक्षु संति स ह्यस्य ॥ समुद्रे प्राप्य जहति नाम रूपे निजे सदा ॥ नामरूपे विहायैवं विद्वानब्रह्मणि चावजेत् ३५ वामदेवा दिवत्राम सर्वलोकत्रयः स्थितम् ॥ विलीनमपि मुक्तस्य लयश्च न्यमिवास्ति तत् ३६ ब्रह्मा विद्वानयथा ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्म भवेदिह ॥ एवमन्योऽपि तज्ज्ञानाद्ब्रह्मैवैह प्रजायते ३७ ब्रह्मयो वेद पुरुषस्तस्य शिष्यो न कर्हिचित् ॥ अब्रह्म विद्वदेत्क्वश्चिन्मुताद्योप्यपरोपि वा २३८

आश्रयतर्वा ब्रह्मलोकां प्राप्य ब्रह्मणो हिरण्यमर्धं संपन्नकाले परांतप होक्ते हिरण्यमर्धं ब्रह्ममावर्षातीत्यर्थः ३१ योऽस्य कारणाह अस्ते पादिना । विदुषो नाम रहिताः प्राणाद्याः पंचदश कलाः प्राणाः श्रद्धास्वादिभूतपंचकं चैदियमनः । अमं वोर्षंतपोर्मत्राः कर्मलोकान्ताः कलाः इति विचारण्यैः संगृहीतानां कास्ता यथायथं कारणा निपतिमस्त्यति तथाऽप्यात्मवामादीनां देवा दग्धादयः स्वस्वमधिदेवरूपं गच्छन्ति यश्च बुद्धयुपाधिर्विज्ञानमया लोको जीवः संप्रमात्मानि लीयते एवं कार्यकारणोपाधिविलेपे स विद्वान्देवरूपेण तिष्ठतीति त्रयाणामर्थः ३२ । ३३ । ३४ तत्र विज्ञानमयस्य लये दृष्टान् उपपत्तेर्यथेति । जहति त्यजति स्फुटमप्यत ३५ कोट्योनां मात्मरूपकलायां विज्ञेयमाह वापेति । यथा वामदेवस्य मुक्तत्वेऽपि तदीयं नाम लोकां वा वसति शरण्यवहारैः स्थितत्वाद विनश्यति तद्वदप्येतां लोकं पुरुषं नुसारतश्च यथा पंचदश कलानामेव लय उक्त इत्यर्थः ३६ परब्रह्म विद्वानंतरात्मुपैति त्वं चोपि नास्तीत्यादि दर्शयतः स यो ह्येवादेर्यमाह ब्रह्म विद्वानेत्यादिना । यथा प्रोक्त विषय विदुषी प्रभाव उक्तथा हि विद्वाननुसरताम्येवमपि स एव भवतीत्यर्थः ३७ ब्रह्म पश्यति । तथा विदुषी वंशे विद्यामये जन्ममये वा त्वं मानाज्ञाननिष्ठा भवतीत्यर्थः २३८

॥ इत्यात्मपुराणे षोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथात्मपुराणे सप्तदशाध्यायप्रारंभः ॥

यमिति । यत्र क्रतोः केपमभविरेतसो गुरुशिष्यो यत्र चानिचिरिधो केवरुणभृगुस्तथावेनास्य पूर्ववर्त्तमानुभवः संन्यासस्याविकल्पकोक्तमित्यर्थः ८ एकादशवृत्तमाह जावालादेशोरिति द्वाभ्यां । समाश्रयपदगोचरार्थकम् करणमनुष्ठानम् ९ वैराग्यमिति । तस्य सर्वपापस्य तस्य वरागस्य अत्र संन्यासे तथात्र प्रज्ञानां महानुपपन्नस्तोत्रमन्त्रचर्यादिरूप आचारोक्त इत्यर्थः १० सामेति । परे तेर्द्वादशादिभिस्त्रिभिर्ध्यावैः सात्रशोदोग्यस्य यत्पञ्चाद्यापययंतस्यार्थोक्त इति शेषः यत्र ते मुनिसत्तमाः क्रमेण मुरवः शिष्याश्च तानेवाह आरुणिरित्यादिना । द्वादशैकारुणिभेतकेन गुरुशिष्यौ श्रवोदशो सनत्कुमारो नारदो चतुर्दशो ब्रह्मा गुरुर्द्विदशो चनोचशिष्यौ ११ । १२ षष्ठदशवृत्तमाह इदमेति १३ अनंतरवृत्तमाह अथर्वण इति । यस्याथर्वणः शौनकापरंपराशिश्यपरंपरावेदे उक्ता सा सांख्यपितातनुत्तराविनीतुलोपलक्षितेत्यर्थः १४ महाभिति । ईश्वरो पुनः पुनः पृष्टेन भगवता एतद्वर्त्तमानमुक्तं इदानीं विदध्रीतुमिच्छामि यत्पूर्वाध्यायान्ते एतत्पौर्वाकं एतत्किं पिप्पलादः षण्मुनीन्पतिपत्प्रख्याः प्रश्रवत्कस्य उत्तरजातं प्राहेति द्वयोरर्थः १५ । १६ अत्र गुरोश्चरमवतारपवि इत्युक्त इति । प्रश्रवतीरितां शौनकीयज्ञात्वा महामपुरप्रभत्वात्पश्चात्प्रापो वनिपत्त

यमोयत्र गुरुः शिष्यो न चिकेता श्वधीधनः ॥ वरुणश्च भृगुस्तद्वदेनानुभवकीर्तनम् ॥ सर्वसाधनसंघाते भूयान्संन्यास इत्यपि ८ जावालादेशे विज्ञानं संन्यासादिसमाश्रयम् ॥ संवर्ताद्यैश्च करणं संन्यासस्य महात्मभिः ९ वैराग्यंतस्य कालश्च योगादिस्तस्य कारणम् ॥ विरक्तोत्राधिकारी च वेपोदं डादिधारणम् ॥ आचारो ब्रह्मचर्यादिर्ब्रह्मज्ञानां महोस्तथा १० सामाध्यायत्रयस्यार्थो यैरे तैर्मुनिसत्तमाः ॥ मुरवोपि च शिष्याश्च ह्यारुणिः श्वेतकेतुकः ११ सनत्कुमारो भगवान्नारदो देवदर्शनः ॥ ब्रह्मालोकगुरुस्तद्वदुभाविद्विरोचनौ १२ इदं स्वब्रह्मविद्यायाः प्रसादादात्मबोधनम् ॥ विचित्रं स्वात्मविज्ञानं यच्च केनेषिते रितम् १३ अथर्वणे च यद्ब्रह्मा प्रोक्तवान् स्वसुताय हि ॥ शौनकाताहिषस्योक्ता वेदेशिष्यपरंपरा १४ महाभेतत्समाख्यातं सर्वविस्तरशो गुरो ॥ त्वया पुनः पुनः श्रोतुमिदमिच्छाम्यहं विभो १५ पिप्पलादो मुनीनां हषट्पञ्चन्या उतर्गहियत् ॥ अंतर्प्रोक्तं त्वया महं पूर्वाध्यायस्य शोभनम् १६ इत्युक्तो गुरुः प्याह कथां प्रश्रवतीरिताम् ॥ ब्रह्मज्ञानकर्तृसम्यग्बोधनः श्रोत्रसुखावहाम् १७ कदाचित् कुत्रचिद्देशे मुनयो मिलिता इमे ॥ आसन्परस्परं स्निग्धाः कृतपौर्वाहिकक्रियाः १८ भारद्वाजः शुकेशः च सत्यकाभोपिशैच्यकः ॥ गार्ग्यः सौर्यायणिस्तद्वत्क्रोशज्यश्चाश्वलायनः १९ वैदर्भीर्भार्गवस्तद्वत्सतुकात्यायनोपि च ॥ कर्वाधीषष्टेपांसर्ववेदार्थवेदिनाम् २० षडंगसहितान्वेदानधीत्यावेविधाः क्रियाः ॥ कुर्वाणाः परमं ब्रह्म समिच्छंतो यशोऽन्विताः २१

स्वर्वांजितां स्फुटमग्यत् १७ तत्र विद्यास्तुत्यर्थं एवापिकादसंकरवस्थाप्रसृत्यंतर्ग्रहस्यार्थमाह कदाचिदिति परं चरुभिः । इत्येवमप्यप्यस्याः षण्मुनयः कुत्रचिद्देशे मिलिता आसन् कृताः पौर्वाहिकीः मातः संन्यासि रूपाः क्रिया ये स्ते तथा १८ तान् षट्पञ्चपति भारद्वाज इति द्वाभ्यां । योत्रैव भारद्वाजो नान्नामुक्तेषां प्रथमः इदानीं नकारांतमिति वृत्तिः कृत् । नान्नास्तत्प्रकाशः शिवेन तत्रापत्यभूतः शैवो द्वितीयः वृद्धे कोशलजादाज्य इति उच्यते । तथा मुन्येवैवापत्यत्वात् त्रिकादित्वात् त्रिनिशोर्वापि संज्ञो गोत्रेण मार्यं श्रुतीयः । श्रुतीर्दीर्घेस्तु च्छादस इति भावः कोशलस्यानंतरापत्यत्वात् क्रोशज्यसंज्ञः अथ लोकोत्तराद्वादि कश्चिन्नाश्वलायन इत्युक्तं धनुर्धः १९ वैदर्भीरिति । विदर्भस्थानं तत्रापत्यत्वाद् वैदर्भीनां महो भृगुमोऽवत्वाद् भार्गवः परं चमः । कस्यस्य युवापत्यत्वात् कात्यायन इत्युक्तः कर्वाधिसंज्ञः एषां षट्पञ्चां पमृहति २० तेषां विद्याधिकाराद्योतनाय विज्ञेयान्याह षडंगेति । षडेव वेदस्य ब्रह्माध्ययनेन लब्ध्वा तत्पराः संतस्तदुक्ताः समुपब्रह्मोपासनरूपाः कर्मसमुचिताः क्रियाः कुर्वाणाः परमं निर्विशेषं ब्रह्म जिज्ञासमाना आत्त एव यशोऽन्विताः २१

इतिमिति । तत्सर्वं द्वैविचारितवन्तः । इदं किं श्रोत्रिष्टादित्यतोऽस्मत्तो गुणाधिक्यपर्यवस्येत्तत्कथ्यते ॥ २२ इति चित्तयततिपापिप्पलादोमुनीश्वरः ॥ भगवान्स्वेच्छयेवायातं दे
 २३ तमायातमिति । सर्वमस्मत्प्रजातं वक्ष्यति स माया रूपमिति ॥ २४ तस्मिन्मिति । तस्मिन्पिप्पलादोमुनीश्वरमागते स सर्वेस्वात्सनेभ्यः समुत्थिताः ॥ ब्रह्माज
 २५ इति किं । भगवत्संसारभयेन शरणमागतस्य साधितपदिस्रोतिद्वयोरर्थः ॥ २६ स समुत्तिस्तस्य ईदृशकृतानिःपाह एवमुक्तं ॥ २७ पिप्पलादस्य मूनेर्वचनमभिनयति । ब्रह्मावतेषीति चतुर्भिः ।
 २८ ततोऽहमिति । ततः संवत्सरमासां नवै नवश्यामित्यमथास्वामिपयामसि तदेतम्वदधे
 २९ विनासित्वेपि पुनः संवत्सरपर्यन्तं तपः श्रद्धां ब्रह्मचर्यां चित्तैर्मत्समं प्रेषासः कर्त्तव्य इति द्वयोरर्थः ॥ ३० ततोऽहमिति । ततः संवत्सरमासां नवै नवश्यामित्यमथास्वामिपयामसि तदेतम्वदधे
 ३१ यतिभ्यश्चोरोऽथो भवतः प्रीणयति तदानुष्ठेयमित्यर्थः ॥ ३२ एवं तेनोक्ते सति सर्वे तदुक्तं च कुरीत्याह एवमिति । चतुर्थपाद उच्यते ॥ ३२ मुंढवेरापरभेदेन देवि प्रदास्येते तत्रापरविधायाः कर्मोपास

इदं विचारयामासुरस्मभ्यंकोऽब्रवक्ष्यति ॥ ब्रह्मिष्ठः श्रोत्रियोऽस्मत्तो गुणैरप्याधिक्यः ॥ २२ इति चित्तयततिपापिप्पलादोमुनीश्वरः ॥ भगवान्स्वेच्छयेवायातं दे
 २३ तमायातं विलोकयथ दूरतस्ते मुनीश्वराः ॥ इदमुचुर्हृष्टचित्ता एष सर्वदेवदक्षयति ॥ २४ तस्मिन्ममागते सर्वे स्वात्सनेभ्यः समुत्थिताः ॥ ब्रह्माज
 २५ लिपुटा ऊचुर्नमस्कृत्य च तं विभुम् ॥ समिदादिकराभूत्वा यथाशास्त्रं महाधियः ॥ २६ भगवन्स्वैष्वैते वयं संसारनापतः ॥ भीतास्त्वां शरणं प्राप्ताः शाध्यस्मान् शरणा
 २७ गताम् ॥ २६ एवमुक्तो धर्तैर्विप्रः पिप्पलादो मुनीश्वरः ॥ इदं वचनमाहैतान्मुनीन्सर्वान्ब्रह्मा मतिः ॥ २७ ब्रह्मावतेपिन ब्रह्मादसंक्रान्तासिने ॥ गुरुभ्योऽप्याय विप्रास्त
 २८ द्रवद्विरपिगम्यते ॥ २८ ततो भवतो मुनयो यद्यपि स्युः स्वभावतः ॥ तापसा ब्रह्मचर्यादिनिरताः सर्वदेवदे ॥ २९ तथापि भूय एवापि सर्वापेमेऽब्रवत्सम् ॥ ब्रह्मचर्या
 ३० दिनिरता वासं कुर्वतु तापसाः ॥ ३० ततोऽहं भवतां प्रश्नान्सर्वान्ब्रह्मा मिसर्वथा ॥ यावज्ज्ञानं भवत्यथेद्रो च ते तादृधीयताम् ॥ ३१ एवमुक्ते तथा च कुस्ते सर्वे ब्रह्मयान्ति
 ३२ ताः ॥ प्रणिपत्य महात्मानं वसुदेवमिति ॥ ३२ कात्यायनः कर्त्तव्यं च समागम्येदमब्रवीत् ॥ भगवन्कुत एवेमाः प्रजाः काष्णतो जनिम् ॥ प्राश्रयेतीह तन्मह्यं वदस्व
 ३३ मुनि सत्तम ॥ ३३ एवमुक्ते विराजः समृष्टिमाह मुनीश्वरः ॥ परित्यज्य महासृष्टिं विज्ञातं तिनशास्त्रतः ॥ ३४ प्रजापतिः पुरा सृष्टिं सिसृक्षुर्जगदीश्वरः ॥ पर्यालोच्य स सर्वादा
 ३५ वशीपोमौ महामतिः ॥ ३५ अग्निः प्राणस्तथादित्य सर्वदेवैः करणः पुमान् ॥ विश्वरूपः सुवर्णभोजा तवेदाः परायणम् ॥ ज्योतिरात्मा सदसार्चिर्वाह्यः प्राणः शतात्मक ॥ ३६

नभेनेन द्विविधायाः फलं मृष्टिमुलेन निर्भर्तुं प्रथमं भद्रं इदं व्याख्यः कात्यायनश्चकारेवाह कात्यायन इति । नभस्तेजोऽतीतसि कात्यायनः पिप्पलादमिति पृच्छन् इति किं । भगवन्प्रजाः कुतः कर
 ३७ णमोजनिं प्राश्रयेतीति ॥ ३३ एवमुक्तं ॥ एवं पृष्टे सति पिप्पलादमुनिस्तस्मै कात्यायनाय विराजः प्रजापत्या रूपं याजगताः मृष्टिस्तामेवोक्तवान् ईश्वरावपि कामहामृष्टिः पंचमहाभूतहिरण्यगर्भादिसं
 ३८ वधिनीमृष्टिः साऽनेन कात्यायनेन शास्त्रतो विज्ञाते वेदितान्मूनेरेषेयते ॥ ३४ प्रजापत्यां मृष्टिं मभिनयति प्रजापतिरित्येकादशभिः । प्रजापतिर्विराजसि ससुः मृष्टिं श्रुद्धिं मित्रं उग्रं श्रीपोमो भोक्तुभोग
 ३९ कस्योत्सर्जं किं कृत्वा एतौ मिथुनरूपेण विविधां मृष्टिं कर्त्तुं समाविति विचार्यते ॥ ३५ तत्र भोक्तृरुपराज्ञेः सर्वान्ब्रह्मा मया दित्यहं तादिवाह्यं विषेऽदिमं प्रभवदतिनयोरर्थमाह अग्निरिति ।
 ३६ तयोर्भयं योऽग्निः सोऽप्यात्ममात्ररूपः प्राणस्य संघातवशीकारस्तस्य भोक्तृत्वस्य स्फुटत्वात् तथा हि देवमादित्यरूपः जवादित्यस्य भोक्तृत्वस्य स्फुट्योऽकारावतिशेषानि सर्वदेवैरप्यहं तादीनि सर्वोपास-

भा. पु.

॥ २ ॥

दिशःकारणविभजनमदयादिनापस्पसतथा एतेनपकाशदारासर्वव्याप्तिर्भोक्तृवीषयोभिनीमृषिता भतएवपुमान्स्वैरवयवप्रत्ययभोक्तृत्वार्थः सर्वान्मन्त्रादिभिरुपःभूतोहरिणपदेनमरीचिमद्रावके
नतप्रकाशनाभत्वेसुचितमित्याह सुवर्णाभिति । जातैवेदोज्ञानरूपंरूपंयस्मात्तथा एतेनसमक्षेपेन्यामिदोज्ञता सहकारिणरूपेणज्योतिरात्मापट्टज्योतीरुपःनयासर्वमत्रानावाद्यःमाणःपुनःकीद
शःज्ञातात्मकःअनेकवाच्योपिपाणिगुरुर्वैतमानवत्त्वार्थः १६ प्राणरूपस्याग्नेःसंवत्सराख्यकालरूपेणसूक्ष्मबोवमायतामृदुसरायणोदितदवयवमकत्वमाह संवत्सरार्थेति । संवत्सरार्थेनामकंयदृ
करायणमसिद्धंतदपिकथितंवाभिज्ञाप्रिकृतयेतिशेषः तत्रहेतुतयाउत्तरायणस्यसुर्येद्वारयाचक्रत्वमाह आस्तिकाति । येनोत्तरायणरूपमार्गादिशिवभिःवात्रमचर्यादिसंपन्नास्तापसागच्छन्तीत्य
र्थःयदिपापसत्तराख्यीतिद्वयोरर्थः १७ । १८ प्रसंगेनोपासनाफलवर्धयति प्राणायतनमिति । यद्यसुर्यमंडलभेदेनैवमदःपरोग्रहस्थानंप्रपति एतत्स्थानंवेदिदेःमाणापननंमायसमष्टित्वस्य
हिरण्यगर्भस्यवास्तथानंयथासृष्टुभयाभ्यांवाजितंब्रह्मलोकसंज्ञोक्तंयदिदेवस्थानंसुर्यमंडलान्तरास्तादृशेतेत्यर्थः १९ अस्वस्थानस्यकर्ममृत्तिकमयोजकत्वमंडरोपासनलभ्यवंधाह अस्मिमिति ।
ब्रह्मणःतत्पुणस्यविज्ञानमभेदेनोपासनंनतद्वत्तत्त्वेरेतसोब्राह्मणावरिमानुकेसुर्यमण्डलात्वरिस्मिन्स्थानेनवापुनरवतंसारासंज्ञेनामकंतीत्यर्थः यथाचसुर्यमंडलयापकत्वादुत्तरायणंजागृत्यगामिप्रक
पतयोक्तंथाभासघटकःशुक्रपक्षःपक्षघटकोदिवसश्चाग्रिकोबोध्यः देवपानमानपट्टकत्वस्याप्योपपिसमाजादितिभावः ४० यथाग्नेःसुर्यादिकृपाणिदक्षितानितथाभ्योपलक्ष्यमप्यसोमस्याप्या

संवत्सरार्थसंज्ञयत्कथितंचोत्तरायणम् ॥ आस्तिकायेनमच्छंतिरुपास्यान्मानमंजसा ३७ एतंभित्वामहात्मानमादित्यममितौजसम् ॥ तापमान्नचर्यादिसंपन्ना
यन्प्रयान्दः ३८ प्राणायतनमेतद्विकथितंवेदादिभिः ॥ अमृतंचाभयंचैतत्स्थानकंप्रमंतथा ॥ ब्रह्मलोकाभिधंसूर्यात्पगतोयद्विरतने ३९ अस्मिन्गताःपुनर्नैते
आवर्ततेकदाचन ॥ ब्रह्मविज्ञानमंपन्नाब्राह्मणादूर्ध्वरेतसः ॥ गुरुपक्षोपेदिवसःप्रोक्तोऽग्निःप्राणरूपपृक् ४० सोमात्मकोयंभगवांश्चंद्रमादक्षिणायनम् ॥ येनयां
तिमहात्मानोधार्मिकाःश्रद्धयान्विताः ४१ कृष्णपक्षस्तथारात्रिर्यस्यारतिमुपेयुषां ॥ ब्रह्मचर्यभवेन्निर्यगृहस्थानांस्वयोपेति ४२ अग्नीषोमात्मकंयनुमिधुनं
त्सरोहिसः ॥ पंचर्तुरूपीभगवान्मासद्वादशरूपभृत् ४३ ऋतुषट्कारासीनःसूर्यश्चक्रमेदवयः ॥ पुलोकस्योत्पपजंन्यहंतुरुक्तःपिताहियः ४४

४ सोमात्मक इति । अर्पचंद्रमाभोग्यामृतादिरूपत्वात्सोमात्मकोबोध्यः तथादक्षिणायनमपिसोमारमकंबोध्यम् तत्रहेतुचंद्रमापकत्ववर्धयन्कर्मिणांगतिमपिसुचयति वेनेति । येनद
क्षिणायनेनयार्मिकाइष्टादिकारिणश्चंद्रलोकंगच्छतीत्यर्थः ४१ कृष्णेति । यथाचरसिणापनंसोमात्मकमृत्कतथाकृष्णपक्षोरात्रिश्चसोमात्मतयाबोध्या । तत्ररात्रेःसोमात्मकत्वेहेतुरेतिशालच
माह पस्पामिति । यस्यांरात्रोस्वयोपितिरतिभजतांगृहस्थानांब्रह्मचर्याविपुलउक्तत्वार्थः एतेनदिवसस्यमाणरूपाऽप्याभक्तत्वाच्चरतिसेविनानंकेवलंब्रह्मचर्यंरहितानिःकिंनप्राणहानिरप्योतिसूचि
तम् ४२ उत्तरायणदक्षिणायनरूपयोःशुक्रकृष्णपक्षरूपयोःहोरात्ररूपयोःअग्नीषोमयोर्वेदान्मिधुनंयथमृत्कतस्तमुदःपःसंवत्सरःप्रज्ञापन्यात्माबोध्यइत्याह अग्नीषोमात्मकमिति । मिधुनंयुगात्म
मयमर्थःपंचषादमित्यादिनामंत्रेणायुक्तइतिमुचयंस्तदर्थमाह पंचर्तुरूपीतिद्वयप्रयेण । भगवान्प्रजापतिःसंवत्सरात्मकोद्देवतामिशिरावेकीकृत्यपंचभिर्ऋतुभिःपादभूतेरूपीरूपवान् अस्ववपवेर्वाद
हमासैश्चरूपभृत्पटितावयवः पुनःकीदृशः यश्चैकस्मिन्मासालये कीदृशे अत्रुपट्टमेवारास्थान्वाप्यंयस्यतथाभूतेसुर्यरूपेणसदैवस्थितः पुनःकीदृशः पुलोकस्यस्वर्गलोकस्थोपरिस्थितः
परंयस्यमेवमहंतुत्वेनजमतःप्रितचैतत्त्वैरितिद्वयोरर्थः ४३ । ४४

तपज्जातिपुत्रैरुदयति अग्नीषोमात्मकस्यास्येति । अन्त्येष्टमन्त्रं कार्पण्यमिति शेषः । तथाप्यस्यैवं दक्षिणापनोत्तरायणादिकैरग्नीषोमात्मकस्यास्यमहात्मनः प्रजापतेः कार्यं पुरिहारानवाप्तेत्यागो
 ज्ञात्संपुक्षिताज्जाठराग्निपाचिताद्देतोदाराविविधाः प्रजाजायन्ते एवमग्नीषोमादाराप्रजापतेः कारणत्वमित्यर्थः ४५ अथोपास्यस्य पाणस्य मध्यमश्रेष्ठस्योदिकपेरविदेवं वाजितप्रभादस्य पाणस्य मध्यममा
 वनिर्गपायद्वितीयमश्रेष्ठमप्यायति अथोपरतइति । तस्मिन्काश्यापने उपरते नृष्णीभूते सति मर्मदेवेन्द्रभिः पिप्पलादमपुच्छते भगवन्मरुतपाः । मरुतपातकपस्य जमलो विधारकाधारणकर्तारः कति
 क्रिपते देवाः सति ते प्विषकाशस्य कर्तारः कति संतितथा एते पुतवैपुमान् हीरपतिशयवान् अत्रैव श्रेष्ठः कपुत्तमो ज्ञासितमपे प्रयवदपतिपादपेरिदुषोर्यः ४६ । ४७ एवमुक्तइति । एवमु
 क्तः पृष्ठः पिप्पलादमाह आकाशादीनि पंचभूतानि वा मादीनीं द्विपाभिमनः संहिताम्यैकादशसं कलनेषो बभूवममरुतः प्राणस्येते सप्तहादेवाः सर्वशरीराणां धारका इत्यर्थः ४८ ज्ञानेन्द्रियाणि ॥
 ते प्विषा नैन्द्रियं च कंतदध्यक्षं मनश्च एतानि पट्टकाशकानोत्पद्यः ४९ श्रेष्ठइति । एते पाविधारकाणां मध्ये एष श्रेष्ठः पंचभिर्बुधैः स्थितः प्राणानामन्यानीं दा न स ज्ञानास्ये कपेर्वैपुषिभ्यः प्राणानामा
 यतस्तेन प्राणेन विमुक्ते देवैरात्मस्थितिर्न दृश्यते इति ५० तत्र हेतुतया इदं रचयितः प्राणस्थित्यस्य व्यभिचारेकावाह माकेतरीति । अत्र देहप्राणस्थितिस्थितिमतिबानादिः करणमवस्थितिइति तत्र

अग्नीषोमात्मकस्यास्येन चान्नस्यान्महात्मनः ॥ अज्ञात्संपुक्षिताद्देतोरेतस्य प्रजाइमाः ॥ जायते विविधा एवमग्नीषोमौहिकारणम् ४५ अथोपरत एतस्मिन् विद
 भिर्भाग्यो वर्तते ॥ देवाः कप्येव भगवन् जगतोस्य विधारकाः ४६ कतरेवात्र कर्तारः प्रकाशस्य चकः पुमान् ॥ एते पुश्रेष्ठ एतन्मसर्ववदमहामुने ४७ एवमुक्तोपतं
 प्राह पिप्पलादो मुनीश्वरः ॥ पंचभूतानि वागाद्या उक्ता एकादशैव ते ॥ प्राणश्च सर्वदेहाणां धारकाः परिकीर्तिताः ४८ ज्ञानेन्द्रियाणि पंचापितन्प्रकाशस्य हेतवः ॥
 विशेषतो मनस्तत्र प्रकाशकारणं स्मृतम् ४९ श्रेष्ठो विधारकश्चैव पंचवृत्तिर्वपुःस्थितः ॥ प्राणस्तेन विनिर्मुक्ते शरीरेनास्ति धाम् ५० प्राणसति शरीरे स्मिन्वागा
 दिश्वपिष्ठे ॥ निर्गच्छति च निर्धाते मधुनि वेहमाक्षिकाः ५१ प्रधानमक्षिका तत्रयदितिष्ठति संस्थितिम् ॥ तदा ब्रजेद्भ्रजं त्यातु संवजेन्मक्षिकागणः ५२ अन्वय
 व्यतिरेकाभ्यां वागाद्यैरपि निश्चितम् ॥ विधारकत्वं प्राणस्य ततस्ते कुर्वते स्तुतिम् ५३ अग्निः सूर्यश्च पञ्चो विष्णुर्वा दिसमन्वितः ॥ मघवा पंचभूतानि सोमोपि स
 दसञ्च यत् ५४ विश्वं त्वमसितत्सर्वनाम रूपक्रियात्मकम् ॥ त्वय्येवरथ चकस्य नाभौ गृह्णराः स्थिताः ५५

प्राणे निपातिते तु वागादिगणो निर्गच्छति यथा मधुमक्षिका मधुकरा जायन्ते श्रेष्ठस्य स्थितिः पचीनस्थितिमनिका इत्यर्थः ५१ दृष्टान्तमेकमुदयति मघावेति । तत्र मधुदेहो विधमानमक्षि
 कामधुकरा जायन्तेति तत्र वागक्षिकागणः संस्थितो भवेत् तस्यां प्रधानमक्षिकायां मघां सत्त्वां नृमक्षिकागणो जनेदिति ५२ अन्वयेति । प्राणस्थितो वागादीनां संवसरणवासे पितृघातजीव
 मय्यः प्राणोत्क्रम्य अक्रमे सर्वपामा कुलत्वं त्यजति रक्ताभ्यां ध्रुवकुलाभ्यां प्राणस्य श्रेष्ठं विचारकत्वं कपेयनो निश्चितं तस्ते सर्वदेवा अक्षराद्यभिमानिनः प्राणस्य स्तुतिवत्प्राणरूपां कुर्वते स्मैत्यर्थः ५३
 एवो ग्रिन्त्यादि मघं प्रयेन निष्पितां स्तुतिमभिनयति भाविरिति वदुः । देवाण्यष्टपादिकृष्यं प्रक्षिप्तं तत्त्वमेवासीत् तिस्रर्वयः तत्र पतेनोवर्षु कोवदः विष्णुर्वादीत्यादिपदेन अनुकलनादिप्रदः मघवा
 भेदः भूतानि पृथिग्पादीनि सोमो भोरपक्षणा सन्तुर्न असदृशं चकारादमृतस्य देवभोरपक्ष्यवेदस्य च मघः । सर्वस्मत्वे हेतुतया सर्वाधारत्वमाह तत्सर्वमिदं प्रादिना । यतस्तत्सर्वं विश्वं त्व
 यैवास्ति त्वय्यधारयक्रावयेनाभौ मराः स्थितास्तद्विद्विद्वोर्यः ५४ । ५५

भा. पु.

11 5 11

चत्विधानामिति । जरायुजाम्भेदेन चतुर्विधानां वृत्तानां प्राप्तिनां रूपतः स्वरूपेऽस्वमेव जन्मभजसेन धातुना प्रज्ञापति पदोक्तौ विरार्थे इरण्यगर्भे अभवनेव भवतीत्यर्थः ५६ विभूनीति । हंपाण
पाण्यप्रलोके विभूतिर्मति एष्य प्राज्ञानि सत्त्वनिमाजिज्ञातानि संति यथा देवेषु चन्द्रिन्द्रपुत्रादीनां सुलालिपुस्तत्परराजगिरसामथर्वेत्वादयस्तानि स्वराविभूतिदिकास्वाहावृत्तमोदिकाणां भाष्यसंहिता
नितवेवरूपाणीत्यर्थः ५७ सर्वोदयेति । हेमाणपातेतनुषु नैश्वरादिबलमादवानातिष्ठितां शिवामनुकूलपरिणामवर्गं कुतवपेयमेवेत्योपाः स्मभवाः मः अनोस्मदपराधं तमिवाकृशाविश्रपिमा
उः कर्मिस्तस्मिन्माकुर्वेत्यर्थः ५८ प्राप्स्येदमिति । त्रिदिवेस्वर्गापलसितोक्तजयवर्तमानं सर्वपाणस्यतववरो भवति एवैजाननोऽस्मानुपुत्राग्रानुवदस तथाश्रिपेदेवपीरूपां ज्ञात्वा क्षात्रियां
दिरण्यादिस्थां विवेदि कुरु तथापज्ञां सप्तमिस्मरं कुर्वेत्यर्थः ५९ एवं श्रुत्वेनावधारितस्य प्राणस्योपासनां विधानं नृशोष्यति स्थित्यादिनिर्णयं नृशोष्यमश्रमदत्तारयति प्राणमिति । त
स्मिन् भाग्ये प्राणश्रेष्ठता विनिर्णयेन नृणां भूते सति होशस्य ज्ञात्वा लाघनस्तेषु निमग्न उदिति ६० अमृतं च पंडितमभिनवाति भगवन्निनिदाभ्यां । प्राणस्य कुत उपासितरिनिमग्नः पञ्चः स प्राणः सरी
रकथं चोन्मस्य सरीरेण संवर्धेदिति मिश्रमिति द्वितीयः स प्राणमात्मानं विभज्य सर्वदेहेषु कथं तिष्ठतीति तृतीयः पथः ६१ केन एमिति । तथा अर्धपाणः केन दारेण वृत्तिविशेषेण वा निमिषेन वा

चतुर्विधानां भूतानां रूपतस्त्यं प्रजायते ॥ विराड्विष्णुश्च भूतानां नृणां च ॥ ५६ ॥ त्रिभूतिमंति सत्त्वानि जगन्वस्मिन् हि यानि भोः ॥ स्वधा स्वाहा स्वांतिता न्यप्र
प्राणरूपाणि तानि वै ५७ सर्वे द्वियगता यते तनुः प्राणाऽऽतिष्ठते ॥ शिवांतां कुरुते स्मातो भोः कर्माः कर्तृचिद्विभो ५८ प्राणस्येदं शेषे सर्वं त्रिदिने यत्प्रतिष्ठितम् ॥
मातं यत्पुत्रान् रक्षत्वं श्रियं प्रज्ञां विधेहि नः ५९ प्राणश्चेष्टं विनिश्चित्य तस्मिन्नुपरते मति ॥ आश्वलायननामामकौशल्यः पृष्टवान्मुनिम् ६० भगवन् पिप्पलादायं कुतः
प्राणो विजायते ॥ शरीरे वा कथं गच्छेदात्मानं च कथं हि मः ॥ विभज्य सर्वदेहेषु प्राणस्तिष्ठति तद्द ६१ केनायमुक्तमंगच्छेत् कथं चैव विधारयन् ॥ ब्राह्ममाध्यागमि
कं सर्वजगदेतच्चराचरम् ६२ एवं पृष्टस्तदा प्राह पिप्पलादो यतः प्रति ॥ अतिप्रश्नानि मानयस्मान् पृच्छासे त्वं मुने नृभोः ॥ ब्रह्मिष्ठोऽसि तत्तरतुभ्यं वक्ष्याम्येतत्त्वयैरि
तम् ६३ आत्मनो जायते प्राणः सदा छाये वदेहतः ॥ मनः कृतैः कर्मभिश्च सर्वदेहमयं व्रजेत् ६४ मनोऽत्र कुरुते कर्मभुवं वाऽऽशुभमेव वा ॥ भुंक्ते तदेव निखिलं फलमा
त्मप्रसादतः ६५ तस्यैव कर्मणा प्राणः शरीरपरिरक्षकः ॥ शरीरं चापुनरित्यमात्मनो योजनिमतः ६६

[illegible]

उदानतेजसोरेभेदउपपत्तिः श्रुत्यादासितताद्वयिनपति तेजसीति । यस्माज्ज्ञानोष्मादिस्वरूपिणि ज्ञानवर्तःकरणवृत्तिर्यं कस्यास्तेनोपलम्पाउज्ज्वला मादिपदेनेदमिमीलनोपलम्पा
नामयुरापिच्छाकराणां ज्ञेयो रूपाणां ग्रहः । एवंविचरुषेदेसंबहेतेजसुपरतेजांतेजसुवर्धवीदः प्रार्णप्रवातिद्वर्धोष्मासुकरप्रणवृत्तिप्रयानोभवतेतत्तन्मात्रोऽभ्यसः प्रापोषयः प्राणइत्यादिश्रुतिपुत्रउभ
यस्तेनमसिद्धोप्यत्रमरणकालेउदानवृत्तिजोकरुपवासंयुतः सत्यलोकांतरंनवेदित्यर्थः नचावतेजोऽवतिरेकेउदानस्थितेतच्छेदवर्जनादुदानतेजसोरेदइतिभावः ८५ सप्राणः केलोकांतरंनपतीत्या
कांक्षायांतमेवजीवमित्याह अतेश्चि । योजीवोऽदेमरणकालेनेनतत्पर्याकरिणकर्मरूपतः कर्मानुसारिकर्तृपरिणामोपत्यतयाचूतेनचेतसासंस्कृतोमरणकालोभूतकर्मवशाद्भाविहरीराकारवि
ज्ञानजन्यसंस्कारवानितिवाह । तस्योक्तमप्यथोपपत्तादीपनायविश्विनदि मानसेवेति । पुनः केलोकांतरः ईद्विदेः संहितेनमानसेनमानसाभात्यनाभात्येनचएकस्तादात्मापयसंलोकांतरं
प्राप्नोतपतीतिपूर्वेवसंबधः ८६ उक्तविज्ञानकलमाह पाथमिति । परमात्मन्युत्पन्नः कर्माधीनहरीरक्षकइत्युक्तस्थानेपुनश्चितः सत्कलाप्यतोऽधिदेवमप्यारम्भसंबसंबद्धः प्राणोऽस्मीत्येवैवः
प्राणमुवास्तेतत्स्वविद्याकदः सिम्पपरपरात्मकोऽत्रमरुपः पुनश्चोवासात्मकमर्वाज्ञानविनयपतीत्यर्थः ८७ असुखमेति । तथाप्रापोषासनवाचित्तमुद्दिहाराजनितादातावेज्ञानावभूतमभ्यसति

तेजस्युपरतेयस्माज्ज्ञानोष्मादिस्वरूपिणि ॥ प्रार्णप्रवातिर्जीवोयंप्राणोलोकांतरंनयेत् ॥ तेजसोदानरूपेनसंयुतोऽप्राप्त्ययोपिच ८५ अतेश्चेतसानेनसंस्कृतः
कर्मरूपतः ॥ मानसेनात्मनाचैकहृदियैः संयतेनच ८६ प्राणमेवंमयोक्तंयोजानीयात्पुरुषः सदा ॥ तस्यविद्यादिकूपेयंसंततिर्नप्रतीयते ८७ असृतश्चात्मावि
ज्ञानात्प्राणाविद्यासमुत्थिता ॥ भवेदुःखंयतोभूयो नमजेत्कहिंचिकथित ८८ अथतस्मिन्नुपरतेमार्ग्यः सौर्यायणिवचः ॥ इदमाहविनीतात्मापिप्पलादमुनी
श्वरम् ८९ स्वपतिकानिवपुषिकानिजाग्रतिसर्वदा ॥ स्वप्राप्त्येवैवकृतरोदेवः कश्चसुखंनयेत् ॥ प्राणादिकाश्चसर्वेमीआचारेकुवतर्हि वै ९० एवंपृष्टस्तदाते
नपिप्पलादस्तमवधीत् ॥ चक्षुरादीनि सर्वाणिस्वपतिस्वप्नदर्शने ॥ गत्वेकतामिनस्यप्रसुप्तोत्तमवनास्यपि ९१ प्राणापानादयः पंचजाग्रत्यग्निसमन्विताः ॥
पच्यतेज्ञानेयस्मादग्रजठरसंस्थितम् ९२

यतः पुनः संसारदुःखेनजतीत्यर्थः ८८ एवंसमुपदिद्यादिरुपः प्रश्नप्रवेणोक्तोऽयमिदंविद्यामोचरत्नवचारेपेतुचपुर्मर्दवैविचमवतारयति अयतर्हिभिति । तस्मिन्नाभलायनेउपरतेत्
प्राप्नोतेतत्तत्तोपाधिगोर्ग्यः विप्लवादिपतीदेवस्वप्नजानातीत्यमभ्रंयककूपंइत्यमोक्त्यर्थः ८९ एवंविचमममेवाभिवचति स्वपंतीति । कानिस्वपतिस्थापारोचरत्नरूपज्ञपमस्याश्रयाः केइति
प्रथमप्रश्नः अस्वप्नयोजनंजाग्रदाश्रयनिर्णयः । यथापारोचरेजाग्रतिपुषिरूपसंपन्नतत्त्वैवज्ञाप्रदाश्रयतायाः अर्थसिद्धत्वात् । एवंकानिजाग्रतेतदास्वप्नपाराकडानीतिद्वितीयः प्रश्नः । नस्यमयो
जनंशरीररक्तकर्मिण्यः सदासावधानस्यैवराक्षसवयोमात् । स्वप्नः कः पश्येदितिद्वितीयः प्रश्नः स्वप्नारुप्याश्रयनिर्णयफलकः स्वप्नारुप्यापांसावधानस्यैवतदाश्रयत्वयोमात् । तथासुप्तंमुपुत्तिकालि
कंकोममतिभुक्तेइतिचतुर्थः प्रश्नः सुपुस्यवस्याश्रयनिर्णयः । तथातर्हिमुपुत्तिकालेसर्वेमीप्राणदयः कुत्रकस्मिन्नावारेतिद्वितीयः प्रश्नः प्रश्नस्तुरीयस्याक्षरस्यनिर्णयार्थइतिविशेषः ९० एवंकमेवो
त्तराणिपिप्पलादउक्तवानित्याह एवंपृष्टइति । तेमार्गं स्वप्नदर्शनेस्वप्नारुप्यापांसावधानादीनिदृशंदिपाणिनसत्सहएकतादाहर्षणत्वात्स्वपतिनिदृष्ट्यापाराणिभवन्ति सुपुप्तोत्तमवनांसिता
निस्वपंति तथाचहृदियविशिष्टमनोजामदवस्थाप्राभाभवइतिभावः ९१ कानिजाग्रतीतिद्वितीयसमाधेः प्राप्तेति । प्राणापानव्यानोदानसमादाख्याः ग्रंथप्राणभेदाज्ज्ञानाजठरेत्यसिद्धिर्ना
भूतएवाग्निजापकातिपास्तदेसुप्तोत्तमवनांसिता पनस्तदानींभुक्तमभ्रंयकपश्येदित्यर्थः तथाचतएवशरीररक्तकहिइतिभावः ९२

भा. पु.
॥ ५ ॥

अथ विदुषः सुमस्यादि श्रोता शिरोत्रसंपन्निः श्रुत्यादांशततामभिनयति प्राणहति । अग्निहोत्रिणां माहर्षस्याहोत्रिर्गुरुः माहवनीयस्तु होमाद्यहोत्रस्यान्तर्गते उद्धृत्य पञ्चाशत्पदेतिमिदं तथा प्रकृते
अपः प्रातः प्रविशद्वायु रूपात्पाण्योनिर्द्विचक्षुः युरुषः मणीयते उन्निधयते इति यावत् । अनेन साहचर्येण प्राणः एव भेदमाहवनीयाग्निरूपः अपानस्तु गार्हपत्याग्निरूपः तथा अपानात्प्रोभेदाऽऽवाहायपचनः
अग्नाहार्धमोदनविशेषः स पचयते हिमभित्तिं च्युत्पत्यादक्षिणाग्निस्तदुपो व्यानारूपभेदः दक्षिणतः स्थितत्वात्प्राणः यथा दक्षिणाग्निर्दक्षिणतः कुंडस्थितस्तथा अपानोऽपि हृदयपंचकश्चिद्रात्राग्रभेदक्षिण
चिद्रे स्थित इति भावः समानात्प्रोभेदस्त्वग्निपुणर्हस्यादिभुसमः पक्षपातरहितो होता बोध्यः यजमाने हास्योत्तरव्यप्रेषजमानप्रतिनिधित्वेन शिष्वादिहोतापसिद्धस्तत्स्थानां प्रोक्तसमव्यवस्थार्थः १३
सधेनृमाह उच्छ्रासमिति । यद्यस्याहं यत्समान उच्छ्रासनिःश्वासरूपेदेमाहुतीसमेतः कर्त्तव्यकर्त्तव्येनैव यत्प्राणयेदित्यर्थः पंचकोभेद उदानः स्वस्याविद्वत्संबन्धिनोऽग्निहोत्रस्य फलरूपः पसिद्धाग्निहो
त्रेऽपि फलत्वाभ्यस्य उदानसाधनेनोत्क्रमणेन तत्प्राणादिति भावः १४ प्रकृताग्निहोत्रस्य यजमानमाह यजमान इति । तत्र प्राणाग्निस्तोष्येऽग्निहोत्रे यजमानः यजमानरूपानीयं यत्तत्संज्ञनोऽप्ययजमानं प्रा
णरूपा अग्रयेति चारामोवाजातायां सुपुमोदं बुजमानं पृथक्कालोक्तत्वं दर्शयति पसिद्धाग्निहोत्रकृतमप्यग्निभिर्वीर्यते इति पसिद्धं मु० १५ कलितं गृहीय चतुर्थं यथा हतमाह मन एवेति ।

प्राण आहवनीयारूपो गार्हपत्योऽप्यपानकः ॥ व्यानोन्वाहार्यपचनः समानोऽपि समोऽग्निपु १३ उच्छ्रासमपि निःश्वासमाहुती यत्र येदयम् ॥ ममेअस्याग्निहोत्रस्य
सुदानः फलमिति १४ यजमानो मनस्तत्र सुपुसौ तमहर्निशम् ॥ प्राणाग्रयोऽब्रह्मलोकं गमयति हृदं बुजे १५ मनश्चततः स्वात्मचैतन्यपदिपितम् ॥ पश्ये
त्स्वप्नसुखं च छेः सुप्तौ संसारवस्थितम् १६ मनःस्थितोऽयं आत्मा यंचैतन्यवपुरीरितः ॥ प्राणादिकं जन्म सर्वतस्मिन्नेवावतिष्ठते १७ वासवृक्षे यथा लोके पाक्षिणो
नैकदिग्गताः ॥ पृथिव्यादीनि भूतानि गुणैः सर्वैर्निजैः सह १८ चक्षुर्गदीन्यपि तदा ज्ञानकर्माद्विद्याणि हि ॥ चतुर्विधांतःकरणं प्राणाः पंचविधा अपि १९ सर्जावर्द्धि
यादीनां व्यापारैरपि मयुतः ॥ आत्मन्यत्र स्थितः सोऽयमिन्द्रियैर्विविधैरपि १०० व्यापाराणां हि सर्वेषां कर्त्ता भेदविवाजितः ॥ कृत्वादिगुणोर्जावसंज्ञोऽपि परमेश्वरः
१०१ यस्त्वेवं पुरुषं संतमानं सर्वसंश्रयम् ॥ स्थूलसूक्ष्मसरीराभ्यां रहितं माययापि च १०२

यतः स्वमावस्थायां संज्ञोऽपि प्रकृतं सुपुमोऽयं यजमानस्थानीयं ततो मनश्चक्षिप्रमितिर्ब्रह्मसादेरीप्यमार्गस्तत्स्वमान्त्रयैतन्नप्राणरूपाश्च तथामुद्रमिकातिर्कुशं पश्येत्सुभ्यस्तेन सुपुमैरप्यप्यः यत
स्तदानीं संसारवत्पदसंसारानुपलभ्येति तद्विज्ञानरूपेण स्थितमिति अर्थः १६ पंचमं यजमानं यजे मनःस्थित इति यावत् । मनसि स्थितः यतिर्विचक्षणः पुनरुत्तमं यजमानं यजेत् । स एव प्राणादि
कस्य सर्वसंश्रयः तत्राधारकः अर्थः १७ एतदेव स्पष्टयति वासेति श्रुत्यां । यथा लोके सर्पा काले मनेकदिग्गताः पक्षिणो वा सद्योऽप्येवमहति वृक्षे तिष्ठन्ति तथैव यजमानोऽपि यजमानात्पुनरुत्तमं यजमानं यजेत् । इति यावत्
याणि कर्तुं विधमंतः हरणं च प्राणाद्येव यथाऽऽसपरिकरा उक्तात्मन्यवतिष्ठन्ति इत्यर्थः १८ । १९ नैवेत्यंजनाय पंचवक्त्रस्थितः किं तु विशिष्टरूपेण जीवोऽपि नैव स जीव इति । इति यावत्
करणप्राणाद्यापारैर्विशिष्टरूपेण जीवोऽप्यत्र सुदृढात्मनि स्थित इत्यर्थः वस्तुतस्तु तस्य परेऽप्येवमर्थः सोऽयमिति यादिना । सोऽयमात्मनि विवेकिरिति यावत् स हि सत्त्वात्प्राणाणां दर्शनादीनां कर्त्ता
त्वद्गुणैरप्यप्युत्तमं यजमानं यजेत् । स नोऽवसंज्ञोऽपि वस्तुतः परमेश्वरो यतो विज्ञानरूपेण भेदवर्जित इति इत्यर्थः १०० । १०१ उक्तविज्ञानफलमाह यस्त्वेवमिति । यत्तु विधं सर्वेषां चक्षुष्यैरपि
न संश्लेषतो मनस्यपि चक्षुष्यैरपि विज्ञानं सरीराद्येव हि सर्वव्यवसायान्तरं संश्रयं ज्ञानेति आचार्योपदेसेन सत्त्वसंज्ञं कुरुते स सर्वसाधारणरूपेण विवेकं रूपेण यजमानोऽपि संश्रित इति
इत्यर्थः १०२

१०३ इत्येकस्मिन्प्रायः पत्रेति । अत्राक्षरेजीवस्तदुपायः प्राप्तादयः अस्थितास्तपरिहृतात्मानंवेदितस्तत्सर्वेतिनृत्तनृपदेवद्वयभावंभ्योदिति १०४ यस्मिन्महासहस्रपदेनेनावधारयिष्यो नक्षत्रोत्तिष्ठतिमप्यस्यस्वर्गस्तदुपासनंविधानंयन्मम श्रेयसावयति सत्येति । अथअनुपिप्यकादमिश्रमपुत्रः इदं६ हेमप्रवृत्तःपुत्रान्मरणवर्तमानोकारंयावद्विस्तृतोक्तानामप्येकैकोकंनयतीति १०५ इत्युक्तमिति । इत्थंपुष्टःपिप्पलादउक्तवान् पोवर्जैर्लोकारइतिवीचदेसोयंपरमस्याप्यस्त्येवस्यापरस्वभावाएवस्यावयवयोभिधानंनामभवति कोरुः अभिभः वापराचकथोरभेवस्यलोकैपिसिद्धत्वावितिभावः अथवावेचतायाःप्रतिमावत्प्रतीकत्वाद्भेदेनद्वयमप्यर्थः अथवापरावयवत्वेनविपरीतकदःपुनरप्ये १०६ अमुनेति । मपुनामप्येनप्यतिनपरावयवस्याप्यपरमस्यदृष्ट्यावार्थितेनपरमपरंवाच्यमात्राप्रपातुप्यावसेत्पकाम तथाएतद्व्यवहारंफलपथाकार्यभवेदित्यर्थः १०७ अत्रवक्त्रेनदेवर्तकामनाभेदःप्रयोजकःकिन्मात्राभेदोपीत्याह यावेति । मात्राभाकाराद्यास्तिसस्तासामेकस्याद्वयोस्तिस्रंवावेदादितादास्यामुत्तमानस्यावितिप्राप्त्यर्थक्यभेदोऽप्यः अर्थकः इत्येवःपथमापामात्रायास्येतिचोक्तुपीतिप्यादिवाच्यपदांशदेवादिवाला

अक्षरंस्वप्रकाशाख्यमानंदात्मानमीश्वरम् ॥ जानीतेसंतुसर्वहिसामाभ्यासविशेषतः ॥ जानीतेसंतुतेस्तापादिमुक्तश्चमवेत्सदा १०३ यत्रजीवस्तथाप्राणामूर्तेद्विषयमन्विताः ॥ स्थितायोवेदतंगच्छेत्सर्ववित्सपरंपदम् १०४ सत्यकामोथैत्र्योमुपप्रच्छानंतंरमुनिम् ॥ ममवन्मरणान्तंयओकारध्यानसंयुतः ॥ कतमं तेनलोकंमजयेदेतद्वदाधुना १०५ इत्युक्तःपिप्पलादस्तमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ब्रह्मणःपरमस्यायमपरस्यचसर्वदा ॥ अभिधानमभिन्नःसन्नोकारइतिगीयते १०६ अभुजाब्रह्मपगमपरंशपुमानवजेत् ॥ ध्यातेनसत्यकामैतद्यथाकार्पफलंनजेत् १०७ मात्राभेदात्फलेभेदःकथितोवेदवादिभिः ॥ एकद्वित्रिकमासूस्वर्गल्लोकाःफलानिति ॥ ऋग्यजुःसामभिर्नीतःकमात्प्राप्तोव्युपासकः १०८ ब्रह्मलोकंत्रिमात्रेणयतोनामृत्तिसंजितम् ॥ वजेतेनत्रिमात्रोयमुमुक्षोःशस्तर्हीरतः १०९ त्रिमात्रःकथितःसोयमोकारोब्रह्मलोकदः ॥ मात्राद्वयंतुसंसारसुखदपरिहीर्तितम् ११० सूमिष्टमिषंशुभंस्वर्गल्लोकंचसामभिः ॥ ओंकारात्सर्वमेवैतियतस्तस्मादग्रंमहाम् १११ भाग्दाजःसुभेजारण्यःपप्रच्छैनमयामते ॥ स्वस्याक्षरंआत्मानंपिप्पलादमुनीश्वरम् ११२

तपानुत्तमानादुपासकौभूतौकर्मवृत्तेश्चिमाभिभिर्वैवेर्नीयते एवंह्योस्तपानुत्तमानावमुरभिमाभेदेःस्वर्गोर्कनिमत्रात्राप्रानुत्तमानावसायाभिमानिदेवैर्ब्रह्मलोकमित्यर्थः १०८ अत्रेकादिमात्रोपासनविधानेनताप्येकिन्त्रिमात्रोपासनपदेत्याह ब्रह्मलोकमिति । अनानुत्तःसंजितःचेतितापतोभवतिसतथा संज्ञास्याचेतनेरुद्वेगः एतारुद्रं ब्रह्मलोकंयतन्मिमात्रमणेनननेतत्रिमात्रप्रत्ययमुमुक्षुजाज्यइत्यर्थः १०९ एतदेवस्फुटयति त्रिमात्रमिति । मात्राद्वयमथवादिर्द्विसंसारःपुनरावृत्तिस्तत्सहितंस्वर्गलोकंममवमुत्तरेदतीत्यर्थः ११० एवमात्रागुणमाध्यायेनोपासितःमणवत्तर्कफलंवातिअर्द्धमात्रायाध्यायेनसमालंबितस्तुब्रह्मसाक्षात्कारमितिमुच्यन्कल्लिमाह सूमिमिति । पथमयात्रायाध्यायेनोपासनायामृत्तिकैमभिमाभिदेवैर्भूमिलोकमिति एवमग्रेपि अत्रमकरणैस्वःपदेनैरिल्लोकःपसिद्धस्वर्गमितिउच्यते ओंकारादुपसर्जनीभूतमात्रात्रितयकाकुसर्वसंसारमकंमद्वेदेवितयत्वंमयावःततोयंप्रणवोमहान्तुसर्वंमवेत्युक्तमर्थः १११ अथचतुर्धनंयन्मयेवैजितक्षरस्यमप्यकारवाराणफलकमुपकमते भाग्दाजइत्यादिना । अथमुकेसनामकोभारद्वाजःस्वस्याक्षरंमागतंतिपुनंपिप्पलादमुनिवर्तमानात्मानंमत्यावस्तुपमच्छेदितसंबंधः ११२

अस्यप्रश्नभिनयति भगवन्नितिवादिः । हेभगवन्पोषकसकलपुरुषनिर्मायायैबहुवारंविचारंकृतवानस्मीति ११३ हिप्येति । अत्रान्तरेकोत्तल्लेखाविषयिर्हिरेणनाभनामाएतवैववे। तत्कलं
पुरुषं पुरुषसमीपमागतवान् ११४ तेनेति । तेनहिरेणनाभेनपुरुषसहस्येनराजार्जुनीदमुक्तवान् इदंकिं हेभूपतेअहमेतंपुरुषंजानामीति ११५ तत्प्रत्ययार्थेयमुक्तवान्स्तदविश्रावयति
स्वप्नेपीति । हेभूपतेअहमनुतभाषस्यदाहणपुःस्वरूपकलंपश्यन्विजानन् हेतोस्ता स्वप्नेननृतंब्रह्मीति ११६ तत्कलं दर्शयति समूलमिति । सपुरुषकोवृक्षोत्पत्तिकदप्यात्मकंकलमप्राप्य
समूलोत्पलस्थानीयेभानयेःसहगुण्यतिधीपतेयोनृतंनवतीत्यर्थः ११७ इत्युक्तमिति । इतिप्रयोगःसराजपुत्रोत्तमतमारभ्यइदंयस्यभूतजिज्ञासागत्यवर्तंतपुरुषंहेभगवन्वक्तव्यमस्ति ब्रह्मेतिप्राप्तेन
रूपमित्यर्थः ११८ एषंपुरुषोमृनिस्तत्समप्रत्यग्भवमुक्तवानित्वाह एवंपुहतिदास्यां । एतत्त्वत्पुहःपुरुषोद्वेषरागभवेनतिप्रतिकुण्डहास्मिन्शरीरात्पदेसंघातेभंतमप्येकनतिष्ठति कीदृशो
मद्वधः विधिन्यंतासकलप्रपंचात्मकानांपोषककलानामधिष्ठानत्वादितिद्विद्वार्यः ११९ । १२० तस्याद्वयःवस्फुटिकारायवोवशकलसंप्रवृत्ताह सोपमित्वाहिना । सोपमद्वेश्वरोजगद

भगवन्पोडशकलआत्मायःपरिकीर्तितः ॥ तदर्धमहमत्यर्थमननानिसमाप्तवान् ११३ हिरण्यनाभोवृषतिःकोसलामाकदाचन ॥ मामयात्प्रधुमात्मानमेनवि
नयसंयुतः ११४ तेनपृष्ठोहमप्येनमिदं वचनमुक्तवान् ॥ पुरुषपोडशकलंनहंजानामिमूपते ११५ स्वप्नोपेभूपतेनाहमनृतंवाच्यमिहोचिह ॥ पश्यन्नृतवाक्य
स्यफलदुःखंसुदारुणम् ११६ समूलएवशृष्येतसलोकद्वयफलंविना ॥ अनृतंशोवेदत्वापिपुरुषःपरिमोहितः ११७ इत्युक्तेराजपुत्रःसत्सुष्णीभृतोगतस्ततः ॥
मह्यंतंपुरुषंब्रह्मनव्याख्यातुमघुनार्हसि ११८ एवंपृष्टस्तदाप्राहपिप्पलादोमुनीश्वरः ॥ भारद्वाजंपुमानेपनदूरेकस्यचित्कचित् ११९ इहेवातःशरीरेस्मिन्पुमा
नास्तेमहेश्वरः ॥ यस्मिन्संतिकलानित्यंपोडशापिमहात्मानि १२० सोयमंतःशरीरस्थःपुरुषोजगदीश्वरः ॥ जगद्व्यपतितःपूर्वमीक्षांचकोसितृक्षया ॥ एवंज
रायुनिर्माणंकर्तुकामोमहेश्वरः १२१ अहंसर्वगतोदेहेस्थितःकेनात्रसंसृतिम् ॥ उक्त्वात्यादिगुणान्गताविक्रियापरिवर्जितः १२२ एवंविक्रियभगवान्स्वस्योक्ता
त्यादिहेतुकम् ॥ प्राणंपंचात्मकंघ्यातासृष्टवान्प्रथमंप्रभुः १२३ प्राणोपाधिरयंदेवोमृत्युरूपोमहेश्वरः ॥ धियमास्तिकयरूपांताश्रद्धापूर्वसत्सर्जसः १२४ पंच
भूतानितदनुज्ञानकर्मद्विधाणिच ॥ मनसासहिताभ्यश्मन्नाद्दीर्घशरीरिणाम् १२५

त्यसितः पूर्वमेतस्मीसांचक्रेमालोचनं कृतवान् कीदृशः सिसृक्षामिवेवतरायोर्मैः स्वजरायुवद्वयं कस्य उपपादे निर्माय विहीनुरित्यर्थः १२१ एवं कथमित्यत आह अहमिति । अत्र प्रदेहेरिय
तोपि सर्वगतो विक्रियावाजितश्च कर्त्ता तदेवात्रिकमयमिवैषां बन्धादीनां तेषु व्यापकारावस्थास्तथाभूता संसृति केनोपचिन्तामतामिष्यामिति त्वर्थः १२२ एवमिति । इत्यमालोपसप्तमसुरी
शरीरमवान्ज्ञानः दिसंभ्रमः अतएव यथा तज्जालोपयितामधर्मं पार्ष्वप्रथमकलरूपं स्पृष्टवान् कीदृशीं उत्क्रांत्यादयो हेतवः प्रयोजनानि परमसतथातं परं वात्मकं परं कथमिति १२३ प्राज्ञोवाधिरिति ।
प्राणविशिष्टः सत्यं परं तेषां मृत्युरूपं श्रुतुं यथायेऽज्ञाया सातितया मृत्युरिति वाजितः अद्वैतत्वादिवाक्यकलां ससर्ज कीदृशीं शुभकर्मप्रवर्तकस्ति कथमिति १२४ पंचेति । ततः कर्म
कृतिफलभोगयोराधारभूतानि यावत्काशादीनि पंचभूतानि नृपकलापं कथमसृजत्त्वोद्भूत कर्मसाधनं इति चेन्न कथमिति चेत्तदुपायमहर्षी कलां ससृजत्तत्पि पंचभूतानि कलां न वज्जितं तदिति प्रयोजकान्तरुपाय
शरीरत आरंभेन्द्रोर्पेसाय पंचेन्द्रुपमेकमहर्षी कलां ससृजत्तद्वित्यर्थः १२५

तत्तुल्यमिति । ततोऽपीत्यर्थः शोधकं तत्तुल्यं कर्माणि लोके कर्मानिवेदिना मिता नित्यं ननु तर्हि तदोक्तं वेदाध्ययनं न जानीयते तदध्ययनं कर्मणां मध्ये पूर्वप्रथमम् । कर्मणस्तत्पक्षे पञ्चमोऽर्थः पूर्वोक्ति
 र्थमिति विचार्यः । तथा च तपोऽष्टादशविंशत्यध्यायनं तपोदशी कर्मणां तदुर्वशी कलेति भावः १२६ अत्र तदस्य वेदाध्ययने लक्षणायां कीजमाह वेदाहति । अत्र त्राह्यत्वात्पापे वेदास्तेऽस्मात्पाप्यादिव पादुर्मत्त
 'नस्य मङ्गलो भूतस्य निःश्रितमेतत्' इत्यादि श्रुत्यन्तरात् ननु त्वीयं तत्परत्वं आदिनां कर्मणां विचारः कारणं स एतथा भूतेन वेदेनात्पत्त्या च तदा मध्ययनाचारो ह्येवं विस्तारं गता इत्यतोऽप्ययनद्वारे वने वेदा मङ्गलदेवी
 यादितो विनिर्मताः पुनस्तस्मादतो युक्ता लक्षणेऽर्थः १२७ कर्मम्यहति । तस्यः कर्मम्योत्प्रेक्षाः कर्मफलानि मुक्तादित्येव निर्वचनं कला रूपा मिता नित्यं पुनश्च छरीरावच्छिन्नसंबन्धिदेवतादि
 रूपेणामयोऽकाशकलात्मकं ज्ञानं यजमानप्रत्यक्षं तद्विना श्रित्वा दनेतमिति मीयते श्रुतिमिदं अर्थः १२८ यथा चिन्ताः कलाः परमात्मन एवोत्पन्ने नैवेतावहास्तथा तत्र विलयाच्च नैवेतावहा इति ह्यप्यनविशुषी
 मुक्ता इत्येवार्णयति मुक्त इति तावति । मुक्तस्तथा चित्तपुरुषा एताः प्राणादिहाः षोडशकलाः स्वकारणं स्वस्वनाभिधानं निर्गुणं पुरुषमाप्यविनश्यति अदत्तं न पानिनीयं तदुक्तं १२९ न

ततस्तपश्च कर्माणि लोके वेदाश्रितानि च ॥ वेदाध्ययनमप्येतत्पूर्ववत्कर्मणामिवेत् १२६ वेदार्थप्रादिकृपाश्च प्राणादेव विनिर्मताः ॥ अत्रादिना ततस्तोपि स्युरत्रा
 देविनिर्मताः १२७ कर्मम्योनिखिला लोकाः सुखदुःखात्मका हि ये ॥ लोके पुनामयत्राशं मुक्तस्यापि न गच्छति ॥ आसर्वभूतविलयमनंतमिति मीयते १२८
 मुक्तस्यैताः कलाः सर्वाः पुरुषं प्राप्य निर्गुणम् ॥ स्वकारणे विनश्यति समुद्रमिव सिधवः १२९ नद्यो यथा स्वकीयानि रूपाणि सहनामभिः ॥ त्यक्त्वा यांति समुद्रस्य
 नामरूपे समुद्रगाः १३० मुक्तस्यैताः कलाः स्वस्य नामरूपविवर्जिताः ॥ पुंस एव प्रयात्वेतानां नामरूपे महात्मनः ॥ नामरूपविहीनस्य निष्कलस्य परात्मनः १३१
 जानंदात्मा पुमानेव स्वप्रभो निष्कलो मृतः ॥ रथनाभा वराय दत्तं कलास्तस्मिन् स्थिताः १३२ एवं विजानतां पुंसान् पुनर्भृत्युजं भयम् ॥ भवेदेतच्छरीरस्य पा
 ततः परतः क्वचित् १३३ भारद्वाजमिदं प्रोच्य पुनः सर्वान् भाषत ॥ पिपासादोषमिलितान् पठपि द्विजसत्मान् १३४ एतावदेव जानाभिर्दिजा ब्रह्माहमव्ययम् ॥
 नातः परं किमप्यस्ति न जानाम्यत एव तत् १३५

यहति । यथा नद्यः स्वकीयानां रूपे विहाय समुद्रस्यैव नामरूपे वारं वारं विलीयते तथामुक्तस्यैताः कलाः स्वकीयाभ्यां नामरूपाभ्यां जायताः सत्योनिर्विशेषस्य पुरुषस्यैव नामरूपेणां निद्रादयोऽर्थः १३० । १३१
 तपुरुषं तस्य चित्तं जानंदात्मेति । यथा वयवमाभ्यो यद्वाराः स्थितास्तद्वद्वारिभ्यो ज्ञेताः कलाः स्थिता एव प्रमान्स्वर्गं यजमानं रूपाभिर्दिक्काराश्चेत्यर्थः १३२ अथ पुरुषं पातयन्नेन विज्ञानाच्च प्रमादरूपा
 मृत्योर्भाषं भवतीत्यत एतद्विज्ञानं भवतामप्यस्ति तस्याह एवमिति । एतच्छरीरस्य पाततः परतः मातृवत्समाधयन्तरमिदं अर्थः १३३ भारद्वाजमिति । एतावद्भारद्वाजापमुक्तं शापयत् कः पुनः स
 योऽप्यतद्विमुक्तवान् पिप्पलदः कीदृशान् पिपासातद्भाममृतपानेन दुष्प्रातः १३४ एतावदेवेति । हे द्विजा ममैतावदेव ब्रह्मरूपं तत्त्वं जानामि न स्य ब्रह्मज्ञानस्य एतावत्त्वं न परं तदेतत् किं त्वधिकं वि
 यथा माया इत्याह नातइति । अतोऽपि विज्ञातं तत्त्वं तद्वत्पुरुषं तद्वत्किं त्विदं किमपि नास्तीत्यतः परं न जानामीत्यर्थः १३५

भा. पु.

॥ ७ ॥

इत्युक्ता इति । तैत्तिरीयसंहितायाः कथिताः संतस्तर्षिप्यलादं मुनिदेववर्षेणामस्तुः कीदृजं च शीघ्रपसाधयेत्तदेवं देवस्य मिनिवाहनं तत्र यती देवा वस्युक्तवतः १३५ आचार्यप्रार्थनायावयम
 भिनयति त्रिस्तानि वतुभिः । स्वष्टम् १३७ अथेति । देवस्य नृपयवर्षत्वं तीजानां नृपयवर्षेणैवैवः एतौ ब्राह्मणोत्तमाः स्मः सप्तक्षयः केन स्यादित्यादि ब्रह्मदात्पयकश्रुतौ ब्राह्मणविषयवस्युक्तवत् ब्राह्मण
 स्य दशितत्वादिति भावः । ततस्त्वमेवास्माकं मातापिता चनादयः । भिष्याः मयः शरीरस्योत्पादकाश्च । तदुक्तं मनुना ' उत्पादकस्य दशप्रोमेरीयान् ब्रह्मदः पिता । ब्रह्मजं ब्रह्मदिविषयस्य मेत्येव
 ब्रह्मा भवतु ' इति जप्यत्रापि ' शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत । आचार्यदेवतायां जातिः सान्निध्यात् सत्त्वराजरा ' इति १३८ त्वादशैव भवति । भवता कर्णधारण कर्णोपदेशेन कामादिप्रा
 हाकुलमविद्यावारिधितारिताः पारंतीताः अस्योपकारस्य आर्कमस्तु ब्रह्मदात्पयकश्रुतौ भवता ब्रह्मशुक्लीयानि तु नृपयवर्षा एवास्ति तदर्थः १३९ एवमुक्त इति । एवं वै हते सति तान्य

इत्युक्ता अर्चयामासुस्तं मुनिं ते द्विजोत्तमाः ॥ देववद्यशसादेवमपापंत च तं प्राप्ति १३६ छिन्नास्ते संशया ब्रह्मन्कृतार्थाश्च वयंकृताः ॥ दर्शितं च परं ब्रह्म मायातः परतो
 विद्यत १३७ अद्य ब्रह्म न वयं जातास्त्वतो मीमांस्योत्तमाः ॥ ततो मातापिता च त्वमस्माकं नापरः क्वचित् १३८ त्वादशैव भवन्मस्कारो ह्यस्माकं भवतात्सदा ॥ भ
 वता कर्णधारण तारितादुस्तरं वयम् ॥ अविद्यावारिधियत्र ग्राहाः कथादयः श्रिताः १३९ एवमुक्ते यतान्सर्वान् पिप्पलादो व्यसर्जयत् ॥ यथा सुखं यथान्यायं स्वयं
 च गतवान्मुनिः १४० आत्मज्ञानमिदं शुद्धचेतोभिः सात्विकैः सदा ॥ प्राप्य ते ब्रह्म निष्ठेन महता गुरुणे रितम् १४१ नृसिंहोपासका यद्देवाः संशुद्धमानसाः ॥ प्रा
 प्तवन्तः पुरा ब्रह्म गुरुणा ब्रह्मणे रितम् १४२ इति ते कथितं सर्वं पिप्पलादेन कीर्तितम् ॥ ज्ञानं यद्भवता प्रष्टं किमन्यच्छ्रोतुं मिच्छसि १४३ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजका
 चार्यानंदात्मपूज्यपादशिष्येण शंकरानंदमुनिविरचिते तट्टणिषट्पद्व्यंशात्मपुराणे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

ध्यायः प्रार्थनाः प्रथमपूर्वकं पिप्पलादं भिषजं यत् स्वयं यथा सुस्मृतवान् १४० उत्तरार्कं ब्रह्म जप्यन् ब्रह्मविद्यायां योगक्षेत्रमयोगिना विनाशितं मुनिदेवोपासनाजप्येत्वाह अत्येति द्वाभ्यां । एतद्वा
 नम हता गुरुणे रितम् पितृणां विदेवावाप्यते यथा नृसिंहोपासका देवास्तत्प्रजापतिरुच्युक्तं मे रितं माता इति द्वयोः संवेदः १४१ । १४२ उपसंहरति इति ते इति १४३ नमः समदज्ञापास्तुषो ब्रह्म
 येत्युक्तं पिता । कलानविद्येतेषां विभाते परमात्मना ॥ १ ॥ अत्र कलाप्रभावसेतेतयेवं विभितार्थं पूर्वोच्यमिदं विदितं परिच्छेदार्थं कुरुत्वा च विदितं तत्त्वदेव तत्त्वम् स्फुटमन्यत् इति श्रीवसुकुलति
 लकृष्णकृष्णदत्तात्मजदिलारायसुरितनूजराजकृष्णस्य श्रीविश्वेश्वराय नमः पूज्यपादं नृसिंहोपासकं ब्रह्मदात्पयकश्रुतौ भवता ब्रह्मशुक्लीयानि तु नृपयवर्षा एवास्ति तदर्थः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ इत्यात्मपुराणे सप्तदशाध्यायः समाप्तः ॥

॥ अध्यात्मपुराणे अष्टादशाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ भक्तज्योत्स्नावेसाजाम्मास्तिवित्तित्वा ॥ नूनं सर्वं तन्मूलापत्नीनृकेसविषेनमः ॥ १ ॥ श्रीमन्नानामुत्तारवारणवदुर्ध्वोचोवदीपोद्गतः सोपीप्रानधिचालयद्रक्तकल्पदी-
पान्तथापरादस ॥ यद्वादीदयहेतुवभगवानेपस्वरुपाद्दिः कश्चित्कम्पमन्मन्मुनिकरेहृदयेदध्वने ॥ २ ॥ अथमेवावीक्ष्योमुरोरुपदेजायास्तस्यकथं दक्षिणं सविस्तरमुक्तमनूपच्यति श्रुत्वे
तित्रिज्जताश्लोकैः । कोप्यर्थेभिन्नक्रमः तथाकृत्तिसुपागतोपिभिन्नभाष्येनृत्तिदोपास्तकदेववृत्तकम्पानुवापुनःपथायमनःकृत्वा १ उवाचचेति । एनद्रूपमात्रं चेतसःप्रमोदेनविकासित
वदनइवियावत् २ भगवन्निति । मुनीनामेतरेषादीनांभावितात्मनाम् ३ सुराणामपिविज्ञानं बहुशोभयमीरितम् ४ मतंतमस्ततःसर्वधोरसंसारकारणम् ॥
धावद्वाति तस्यनिरविशयमेवगोचरतायांहृष्टांतः काश्चिनीति ५ अयेति । वाक्यमेवान्यतस्त्वमात्मनिर्भवेप्रहर्षतंदिर्वादिभिजास्तीत्यर्थः ६ परमिति । तथापीत्यादिः तथापि
कंकौतूहलं कुत्राप्यर्थेभिजासाकर्षणमवर्धतेनालभावमादाय कालमावहानेहेतुः पुनः पुनः पद्येपि विनोदमनुचरोक्तिर्यत्कालमभित्यर्थः ६ कालमववर्धयतीत्युक्त्यापदवर्धयति इत्यभिरुपादिना ।

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ भुत्वनानाविधं ज्ञानं शिष्यस्तृप्तिमुपायतः ॥ भुत्वाचाश्चर्यमतुलं पुनः प्रष्टुमनोदधे १ उवाचचक्रवर्त्तस्वेतस्वगुरुं हृष्टमानसः ॥ उत्फु-
ल्वदनाभोजः कृतकृत्येन चेतसा २ भगवन्भवतानेकमुनीनां भावितात्मनाम् ॥ सुराणामपिविज्ञानं बहुशोभयमीरितम् ३ मतंतमस्ततः सर्वधोरसंसारकारणम् ॥
आनंदात्माचमात्येपस्वप्नमश्चनिरंतरम् ॥ हृदये कामिनाय दत्ता किमिनीदुष्टचेतसाम् ४ अद्याहं कृतकृत्योस्मि भवतो वाक्यमेवया ॥ प्रष्टव्यं नात्मविज्ञाने किंचिद-
प्यवशिष्यते ५ परंकौतूहलं किंचिद्वर्तते बालभावतः ॥ लालितो भवता यस्मादहं नानाविधोक्तिभिः ६ मह्यं यस्मात्त्वया प्रोक्तमेतरेयसमीरितम् ॥ ज्ञानमाख्या-
नसहितं दुर्लभं यद्विज्जन्मनाम् ७ श्रोतारश्चापि वक्तारो भाग्यवंतो प्रकेचन ॥ एतच्छ्रुत्वा पि जीवन्ति मादृशास्त्वाहंशा अपि ८ कोपीतकेस्तु यज्ज्ञानमुच्छिन्नमिव वर्तते ॥
विरलेष्वेव विप्रेषु किंचिदेषोपुनास्ति यत् ९ इन्द्रप्रतर्दनाख्यानं भुतंतद्रोमहर्षणम् ॥ अजातशत्रोर्बालाके संवाद उभयोरपि ॥ आश्चर्यकारणं यत्र बुद्धिर्बुद्धिश्च जा-
यते १० श्रेयचारण्यकमर्हयदादित्यादर्थातवान् ॥ याज्ञवल्क्य इति स्वस्य स्मृतौ संन्यासिनो वदत् ११ त्रिकांडं तच्च विविधमुपासनविवर्जितम् ॥ त्रिभिर्नैश्वस-
रितं मधुना क्षणसंस्थितम् १२

आद्योऽेतरेयविज्ञानमुक्तं वदितानां दुर्लभम् ७ दुर्लभत्वमेव कृत्यति श्रोतारचेति । अत्र विज्ञानां मध्ये एतद्विज्ञानं कृत्वा जीवन्ति मापधारणमिव वर्तते मादृशाऽप्यप्येतः श्रोतारः केचन विज्ञा-
एव तथा मादृशा वक्तारोपि केचनेवेति संबधः ८ कोपीतकेरित्यति । कोपीतकिमुनिसंबधं विज्ञानमप्युक्तं पदिदानीमुच्छिन्नं तु मत्तं पदापमिव वर्तते यतः प्रेषुषिदिरकेष्वेव हृष्टयते देशेषु देशसंबधेन प्रसि-
ष्टे पुनरेव पुनरिति अमृकदेशे एतच्छास्त्रापापिन इति मसिदिदं स्तीति पावत् ९ इन्द्रेति । यत्र कोपीतके विज्ञाने इन्द्रप्रतर्दनयोर्भुवत्तथा अर्थकारणभूतो बुद्धिर्बुद्धिश्च दैवकआजातशत्रोर्बालाकयोः संवादः
श्रुतइत्यर्थः १० चतुर्धा दीनां चतुर्णामप्यपापानामर्थमनुवदति श्रेयमिति नवभिः । जयं वा जयस्त्वयः स्वस्वस्मृतीस्वकर्तृकेस्मृत्या रूपकं ये संन्यासिनः प्रतिहन्वदन्तु उपदिदेश इति किं श्रेयचारण्यक
मर्हयदादित्यादर्थातवान् इति । यन्मपादिन्यादधीतं दृढदार्ढ्यकमपि मुमुक्षुणा ज्ञेयमर्थतोऽन्यार्थमिति तदर्थः ११ त्रिकांडमिति । तत्त्ववश्यमेव तयोक्तमारण्यके योक्तं विज्ञानं कौंडसे त्रिकां-
डे मधुकांडयज्ञवल्क्यकांडस्तिलकांडैः प्रकाशितं नाना रूपं ब्रह्म यत्तद्विदं मधुना क्षणसंस्थितं माचाम्भेन पर्यवसन्नं चतुर्धा सन्नवतिशुक्तिमित्यर्थः १२

नारीति । यैस्माभिः सोममात्मतया प्रमोदयते यमस्माकमरातिः सुभूतः कामः क्रोधादिभिरपि करिष्यति न किमपीति कोटिः कामः पुनः शतः तु चेन्नारीसंज्ञशवेन पण्यतया पण्यते न ज
गते धर्मादिरूपसर्वस्वापहारकत्वादिनिर्दयार्यः ३८ । ३९ हृदिस्था हृत्वादिर्धर्मो यति इति । ताः प्रसिद्धाः सर्वादेवतात्मका हृदि तिष्ठन्ति यतः सर्वदेवात्मकः सोमः शंभुरस्माकं हृदि स्थि
त इत्यर्थः ४० तस्य हृदि स्थिता नृपपत्निमाह प्राप्तेति । प्राणापानरूपं यत्तत्स्य मध्यस्थस्तयोः प्राणापानयोर्निपमनायतया त्रिमात्रात्मनो वात्सल्यं नृमकारणरूपवत्प्राणादाभ्यापयमानपरतः
परोधो नृगीयरूपेणेत्यर्थः ४१ रुद्रचरितमित्रपटत्तरप्रथमतात्पर्यमोचरंतस्वप्रत्यग्भावं विज्ञापयति मनस इति द्वाभ्यां मनसो मनः प्रधानस्य निष्ठा यस्य सूर्यदेहः यथा देवो भासकः सः सः कोटि
शस्यालेगदेहस्य जमनस्थूलप्रपंचरतद्वर्षित्रप्रत्याधारण्यभूतस्य अतएव तले लाभूतवासनाभिर्वासितस्यां क्लिष्टस्येत्यर्थः ४२ वासनाश्रयत्वमेव स्फुटयति वासना इति । यत्र लिप्ते देहस्तदर्थ
विषयिकाः सुधातृपाकाम क्रोधादीनां वासनाः सूक्ष्मा इत्युक्त्याः संतिवर्तते पक्षोऽभिर्वासनाभिर्विषयसंसारः प्रवर्तत इत्यर्थः ४३ यत्सेवे । यत्सेवेत्येवमवधारणः प्रणवेन सार्धं त्रिमात्रेण तादात्म्य

नारीकुणपपण्येन जगतो यो ब्रह्मचक्रः ॥ धृतः कामस्तथारातिः क्रोधादिविविधोपियः ३८ किं करिष्यति भक्तानामस्माकं सोम आत्मनि ॥ निःश्यामात्मतया प्रा
मोह्यस्माभियस्यं पुमान् ३९ हृदि तिष्ठन्ति निखिला देवतान्सर्वदेवताः ॥ सोमो हृदयमोयस्मात्सर्वदेवात्मकोऽहिनः ४० प्राणापानद्वयात्स्थस्तयोर्धोत्रानिया
मकः ॥ ओङ्काराच्च त्रिमात्राद्यः परतोऽस्ति पुमान्सदा ४१ मनसो लिप्ते देहस्य सर्वदेवावमासकः ॥ जगच्चिप्रपटस्यास्य वासनावासितस्य हि ४२ वासनायत्र सं
त्येताः शतकोटिमहत्तमः ॥ सुनृणां काममुख्यानां यतो विश्वं प्रवर्तते ४३ यस्य नामानि चैतानि सर्वदा प्रणवात्मनः ॥ ओङ्कारः प्रणवः सर्वव्याप्य न तश्चतारकः ४४
सूक्ष्मः शुक्लवैशुतश्च परब्रह्मैक एव च ॥ एको रुद्रस्तथेशानो भगवांश्च महेश्वरः ॥ महादेवस्तथा त्रिपुर्ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ४५ उच्चार्यमाणो भूतानां मूर्धन्ययति त
द्रुपुः ॥ ओङ्कारस्तत एवायं लोकोऽत्राति कल्मतः ४६ शब्देन ह्यमयं वापे सुखं नानाविधं तथा ॥ प्रापयत्यात्मनोऽयं प्रणवस्तेन गीयते ४७ प्रणवः प्रलयो नापि ना
मांतरत उच्यते ॥ पाप्मनो दुःखयुक्तस्य सर्वस्यापि लयो यतः ॥ भक्तानां प्रलयस्तस्मात्प्रणवः परिकीर्तितः ४८

प्रापयत्येतत्प्राकारादीनि मज्जन्तं तात्पर्यं दृष्टवान्मानि वेदिके कानि तत्र एको रुद्र इत्येकं नाम ततः चरं नामान्तरमिति द्योतयते ४४ । ४५ एषां महेश्वरं तन्नाम्नां नृपत्यस्यो धर्मविरस्येव वसितास्तः ।
प्रदर्शयति उच्चार्यमाण इत्यादिना । यस्मादयं प्रणव उच्चार्यमाणः सन् भूतानां प्राणिनां वपुस्तत्प्राणरूपं चैव शिरो देहं मूत्रं हस्तं कूर्चं वानयति प्रत्ययति ततः प्रवृत्तिर्निमिषा लोकाणां पुनरिति करत्वे कदापि
मोकार इत्युच्यते इत्यर्थः कर्त्तृकरोतीति विग्रहः कर्त्तृक इत्यत्रोभावो निपातनादिति भावः ४६ द्वितीयं प्रणवेति नाम नृपत्यादयति कथं इति द्वाभ्यां । श्रीगोत्रप्रपटोक्तं पुनः कोटि शब्देन ह्यमगादिवेदेष
नृपपरुषं अथवानां नाविधं मानुषान्दधारयति यमार्थो नृदान्तं ददात्मन आराध्या ह्ययं प्रभिवेत्पाराधकेषु महादेवेषु प्रापयति तदधीनो करोतीति यावत् तेन निमित्तेन प्रणव इत्युच्यते प्रकपेण नमयतीति
व्युत्पत्तिकरूपं प्रणवशब्दस्य प्रकारस्थानेव इति निपातनादिति भावः ४७ मयवाविकाराणां रूपाणां नमनंकारेण भाव्यते कोऽयं तस्ते नृणां हृदयप्रणव इति भावः प्रणव इति । मयवाप्रणवपदे
न प्रलयः वमुच्यते यतो भक्तानां दुःखयुक्तस्य पाप्मनो लयः स मात्पत्तिरुक्त्यात्प्रलयरूपो भवति तस्माद्भक्तानां सन्निधानं दुःखप्रलयरूपत्वात्तदर्थं प्रणव उक्तः नृपत्या कथित इत्यर्थः ४८

मृतीयसर्वेवापीतिनामन्युत्पादयति धृतिनिर्वाहः । चिह्नितपिदःश्रुदोषलक्षितवदेनोक्तं आदिपदेनद्विवर्तविजादिषः सर्वद्वन्द्वपथात्तैलरूपोपृतकपोदास्नेहः स्वरूपेकोतर्द्विधनिमित्ते
व्याप्नोति तथा मयं के सर्वथाव्यापनादेवोपे सर्वेवार्थयुक्तानिद्वयोर्यः ४९ । ५० त्रिविधलीच्छेदरादिषात्स्वात्मनस्तत्रित्वगुणैनादित्वाद् देवतइति । संसारवारादिधनमजरादिदुःखमयं
यतस्तारपतिभक्तस्तत्पारंप्राययिततस्तारेतिर्वचननामेतिद्वयोर्यः ५१ । ५२ बहुसुखेतिनामन्युत्पादयति सुखइति । सर्वपुदेहेष्वेनर्लक्ष्येजोबलकषेयपतःस्थितस्ततःसूक्ष्मस्तु
च्यते अत्रश्रुयैतरमनुकलपति मात्त्रेति । बालाग्रस्ययःप्रवृत्तमोभावस्तत्स्वादिपयःप्रवृत्तमोभावस्तद्वद्वर्तमानकषेयसूक्ष्मोऽस्तुतस्तुबलविमलानित्यर्थः ५३ यथापराकीपनादीप्रभृत्यंगव्या
मिसाध्यतेन नृस्यस्वपराकापमवेनादिरूपव्यापारस्वदेतोः प्राणावपयसूक्ष्मस्ततोयमजकषेयःसूक्ष्मस्तुवपराकापः परकायेति । यःप्राणीपोगिनःपरकापमवेनादिहेतुस्ततःप्राणादिपिसूक्ष्म
स्वादिपसूक्ष्मजकषेयः ५४ सप्रमंमुक्तेतिनामन्युत्पादयति कृपइति । कृपपरमविधादीनांयोगमसिद्धानांर्वचोक्तानांवाचकंत्वंशुदेरात्थिकमिभूतेः कर्षाप्रयवान् शुक्रस्तुच्यतस्त्य
र्थः मुदोनिवृत्तःकर्मोपेनेतिद्वयुक्तविकल्पशुद्धकर्मसदृश्यस्यांश्वर्चयोक्तोपेमुक्तव्यतिरिक्तिरिति । ५५ भुक्तिममभयस्तुदेतोदवतिथःकृपस्तेजःप्रपठितलाभिमतं करोतीतिपीजनपावोपः

धृतिस्तैलादिकःश्लेहास्तैलपिप्रादिकंयथा ॥ व्याप्नोतिनिखिलद्रव्यंस्वात्मनातर्बहिस्तथा ४९ एवैवमिदं देवःसर्वव्याप्नोतिचात्मना । सर्वव्यापीततःसमिःक
थ्यतेप्रणवाभिधः ५० देवतःकालतस्तद्भूतस्तुतच्छेदवर्जितः ॥ प्रतीयतेसदैवेषत्पुणामात्मन्युपासनात् ५१ अनंतस्ततपुत्रायंकथ्यतेवेदवादिभिः ॥ संसारवा
रिधेरपतारकस्तार्गईरितः ५२ सूक्ष्मःसर्वपुदेहेपुसंस्थितोह्यल्परूपतः ॥ बालाग्रप्रतमामस्यभागोयद्वत्तथापुमान् ॥ सूक्ष्मस्ततोयमुदितोमहीगान्महतोदियः ५३
पराकापमवेनादिहेतुर्वायोगिनोपियः ॥ ततोपिसूक्ष्मरूपोयमुच्यतेवेदवादिभिः ५४ कृमःश्लेष्मःसमुद्दिष्टःपंचधाथोव्यवस्थितः ॥ तस्यशुद्धिकरोदेवःशुक्रपुषप्रकी
र्तितः ५५ अंतर्बहिःप्रकाशाभ्यानिर्गुणःसमुणस्तथा ॥ वर्ततेसहदेवोयंवेद्युतस्तेनकथ्यते ५६ बृहत्त्वाहं हणत्वाच्चसर्वोःकर्षेणसंततः ॥ प्रणवारुणंपरंजलरुद्रपुष
प्रकीर्तितः ५७ सृष्टिस्थित्यंतकरणादिश्वरूपोव्यवस्थितः ॥ भेदवानिवनिर्भेदएकस्तेनप्रकीर्तितः ५८ एकोरुद्रश्चममर्वास्ततएवनिगद्यते ॥ पालयन्निखिलं
विश्वंस्वशक्त्यामाययामदा ॥ सूर्यपंचपदंस्वायोगिनांहुन्वहायतः ५९

तथाः ॥ 'इदिव्याहारेदनेष' इतिस्मृतिरितिभावः ५५ बहुमवेद्युतेतिनामन्युत्पादयति अंतरेति । अर्चदेवोनिर्गुणःसर्वतःसंपातस्यांतरेणमकासनस्यापारेकसद्वर्ते सगुणस्तुबहिरादिस्वादी
स्थित्यापकाशनस्यापारेणसहवर्ततेननिमित्तेनवेद्युतइत्युक्तः विद्युतापकाशनसहितव्युत्पन्नचित्सम्यक्पारितोषावः ५६ परंश्लेपितनवर्मानःमन्युत्पादयति बृहत्त्वाविति । एषरुद्रःप्रणवा
रुणःपरंजलेतिप्रकीर्तितः यतःसर्वोत्कर्षहेतुकबृहत्त्वात्तथापुमान्प्रवृत्तमोभावस्तद्वद्वर्तमानकषेयसूक्ष्मोऽस्तुतस्तुबलविमलानित्यर्थः तथाचबृहत्त्वात्परस्वेक्येणत्वाद्ब्रह्मत्वंनादापरेजलेतिनामसिद्धमितिभावः
५७ एदेतिद्वयमनाज्ञोऽर्थमज्ञःसहीति । यतोयं देवएवसहयाविकारवत्त्वादिश्वरूपोव्यवस्थितस्ततोभेदवानिवकसिपतभेदज्ञाहितयोपलब्धमःनोपिचसुनोनिर्भेदस्तेनभेदराहित्येनेकहस्त्युक्तइत्यर्थः
५८ एकादशमेकोरुद्रइतिनामन्युत्पादयति एकइति । ततोनिर्भेदवाद्ब्रह्ममवानेकोरुद्रइतिव्यपदिष्टयतेश्रुतिपु तथाचभुतेः 'एकोरुद्रेनदितोपायतर्था' इति तवैकत्वंवर्णिते रुद्रत्वं
तुक्तदुःसंदांनिर्भीणं करोतीतिमसिद्धन्युत्पत्त्या यथावाअपिभिःशुक्ररूपकपदंरुद्रंस्वतःइतिश्रुतिर्वाक्येनन्युत्पत्त्याअपिअस्वकभावेदुतअस्वद्वयमभावेक्युतेवोव्यमितिवर्तयन्नाह पालयन्निस्पादि
ना । स्वशक्तिभूतयायायाविश्वपालयन्तलोक्तवदुःसंदादुद्दिष्टपरात्तानेन्युत्पादितानांदुःसंदापतस्तत्पुंकेरुद्रइत्युक्तइत्यर्थः ५९

इदं श्रुत्वा श्रुतेति नामानुत्पादयति ससंकोचेति चार्थः । संप्रसारः कदाचित्काले तेषां कोचोक्तं कदाचित्काले तु विकसितत्वात् संप्रसारः । तथा पुमान्पानकः । तथा सवैवा मांसमनां जीवा
नां यामुदयस्तसंकारोपोहितरूपेण प्रकृता । तथा बुद्धिर्मात्रमप्येवमिति श्रुतेति श्रुतं । अभिनिमित्तोपादानत्वादांतरत्वादेव संप्रसारः । तथा सवैवा मांसमनां जीवा
जीवितुं योऽर्थः । अर्थात् श्रुतेति नामानुत्पादयति । तथा पुमान्पानकः । तथा सवैवा मांसमनां जीवा
यतोऽभिनिमित्तोपादानत्वादांतरत्वादेव संप्रसारः । तथा सवैवा मांसमनां जीवा
लेन कामादीनामांतरश्रुत्याप्यसंकोचः । तथा सवैवा मांसमनां जीवा
वाग्भिः स्तुतिरूपार्थं योऽर्थः । तथा सवैवा मांसमनां जीवा
स्वादिभिः प्रभावात् संप्रसारः । तथा सवैवा मांसमनां जीवा

मसंकोचविकासाम्यापटवत्संस्थितः पुमान् ॥ स्रष्टा सर्वात्म्यबुद्धीनां बुद्धिधर्मविवर्जितः ॥ ईशानपुष्पकथितोरुद्रः सर्वैश्च हेतुभिः ६० स्तूयमानः मदासद्भिरेवं विश्व
नियामकः ॥ रणरंगगुणः शूरो भगवान् स्वात्मदर्शनः ॥ कामकोपादिशत्रो घचस्मरः स्मरदेहधक् ६१ त्वां सर्वजगतो नित्यं हृदयाब्जनिवासिनम् ॥ स्वकीयाभिर्व
यं वाग्भिः स्तुतम आत्मस्तुतिप्रियम् ६२ स्तुतयस्तव देवेश घटोऽप्यहं धनेन वः ॥ अदुग्धाः स्वात्मनामक्तवत्सान् भूमिपथो जुषः ॥ आकाशं तिहुंकारान् सृष्ट्वा दुःखा
पहारकाः ६३ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ॥ ज्ञानवैराग्ययोस्तद्वद्वयस्यायं समाश्रयः ॥ भगवन्स्ततः पुत्राय मुच्यते विश्वपालकः ६४ महतामत्र भूता
नापंचानामपि सर्वदा ॥ सृष्टिस्थित्यंतकरणादींश्चोयं महेश्वरः ६५ आनंदान्मा भद्रान् प्रोक्तः स्वप्रकाशः सदादयः ॥ सत्यज्ञानादिरूपोऽयं सर्वभेदविवर्जितः ६६
एनमात्मनया यस्मात्सर्वदेवप्रपश्यति ॥ महादेवस्ततः प्रोक्त उमापतिरयं प्रभुः ६७ विश्वेषु सदा सर्वसत्त्वं स्फुरणप्रदः ॥ एनमात्मतया योगी विज्ञेतादात्म्यरूप
तः ॥ विष्णुस्तेनायमुदितः सर्वगः परमेश्वरः ६८

स्तुतवः वत्सनाकार्येति आह पतितथातवस्तुतिरूपानां बोधकत्वं दर्शयति । तथा पुमान्पानकः । तथा सवैवा मांसमनां जीवा
तानुः सत्यवैवा मांसमनां जीवा
रूपः ६४ यदुदंशमहेश्वरेति नामनिर्वर्कः महतामिति । अर्थात् श्रुतेति नामानुत्पादयति । तथा पुमान्पानकः । तथा सवैवा मांसमनां जीवा
नाभिनिमित्तोपादानत्वादांतरत्वादेव संप्रसारः । तथा सवैवा मांसमनां जीवा
स्वादिभिः प्रभावात् संप्रसारः । तथा सवैवा मांसमनां जीवा

अथतुरीयस्वरूपमपुनरुपायस्वरूपनामाह तुरीयमिति । तत्रचविकल्पाल्लभ्यतुरीयमानंदरूपमवस्थाचतुष्टयेऽनुरूपतमधिष्ठानतया नुमनविभातिपयनः सनास्फुरणादिप्रकाशेनोत्तरीयं नैवेदशिवमा
त्मनोरूपभाति तत्रतुरीयस्यैकस्वित्तत्वेनोपनिभूततुरीयतायाः परसापेक्षत्वात्तुविशेषांशइतिभावः ०४ तत्रहेतुतयाविश्वविधिष्ठानतामाह यस्मिन्निति । इदं दृश्यतात्पर्यजगद्यस्मिन्नादिक
त्वेभाति भासमानोऽस्तमृत्तनिर्मलेगगनेऽवदेनगरवदित्यर्थः ०५ एतदिति । स्पष्टम् ०६ उक्तान्मज्ञानाधिकारिणः पदसंदेहविधित्वात्स्वरूपयति एतज्ज्ञासवदितिचतुर्भिः । एतदविकल्पमप्य
रूपज्ञातृमिच्छतेऽत्रात्मनायाविहिताचरण्यनिपिद्वर्जनं वरुवति ०७ सप्तमिति । तथास्तयादिचतुष्टयरूपान्वयमपादानादिसादिकरूपान्पमांश्चकुर्वति तत्रजगत्तमस्यपृथग्निर्देशः प्रतिपन्नयाद
रान् ०८ एवंमदामप्यमायाविहारिणउक्तामयोत्तमानाह ज्ञातृणाइति । येषणात्रयेणलोकादिसप्तजगद्विजयाः संतोऽप्युत्थादिविदिनकर्मतोऽप्युत्थापनपरित्यजेतिथावन् भिन्नावपां
एत्यस्तिपारमर्हस्यपारंनिनेएवमात्मानमिच्छतेऽत्रोत्पत्त्यर्थः ०९ तेष्वपि विदुषांस्तत्त्वमाह एतमिति । एतमात्मानंविज्ञायचांवादिबद्धेऽकेविचरतिअतएवलोकरलक्षितापथापूर्वसंवेनांरुपादपश्चरं
तिस्मत्तदिति १०० अथपष्ठेसप्तमेचदशितंमंत्रराजोपसर्जजगत्तमवपांसनस्यकेवलस्यचतुष्टयस्यमयोपासनस्यकल्पकमभिनवति मयमास्मेतिसप्तभिः । एवमविकल्पस्वरूपेणपदिपापकल्पमति

तुरीयसुखरूपतत्त्वदावस्थाचतुष्टये ॥ अनुस्यूतंविभात्येतद्वर्धनपोडशान्मकम् १४ यस्मिन्नप्यस्तमखिलमिदंजगदुद्दिग्मितम् ॥ गगनेनिर्मलेभातिगंधर्वनग
रोपमम् १५ एतत्सर्वभयैःशून्यजन्मादिपरिवर्जितम् ॥ अणोरणीयएतच्चमहतोपिमहतथा १६ एतज्ज्ञासवःसर्वेब्राह्मणाद्याःशरीणिः ॥ कुर्वतिसिद्धितकर्म
निपिद्वर्जयंतिय १७ सत्यंतपोदयादानं ब्रह्मचर्यमहिंसनम् ॥ इत्यादीन्वपिकर्माणि कुर्वतिसिद्धिवेकिनः १८ ब्राह्मणाएतमिच्छन्तिपुण्यप्रयवर्जिताः ॥ भिक्षा
चर्यचर्यत्रयुत्थायथमकर्मतः १९ एतंविज्ञायविद्वान्मोहंभनमूकवन्महीम् ॥ विहरंत्यपिसर्वज्ञाअविज्ञाताजनेगिह ॥ सर्वतर्कादियत्सर्वलोकांतीतामहापियः
१०० अयमात्माप्रदानैर्विज्ञायतेप्रतिबंधतः ॥ कुतश्चिदमगस्तर्हिविज्ञातव्यउपायतः १०१ उपायोमंत्रराजाख्यश्चतुष्पाञ्चतुरात्मना ॥ प्रणवनात्मनासार्द्धमे
कीकम्पमरितम् १०२ ब्रह्माद्यैर्वहुभिर्भेदैरकाराद्याअनेकया ॥ भिन्नमात्रायथाशास्त्रंविज्ञायगुरुवक्तः १०३ एकीकृत्यात्सदाविद्वान्मंत्रराजंविहायवा ॥ सर्व
त्रैवप्रकाशेषपादादिविभ्रमेभवेत् १०४ पूर्वविनिःक्षिपोद्दिद्वानुत्तरत्रततोपितत् ॥ उत्तरस्मिन्नातुरीयंतुरीयंमनसाजपत् १०५

बंधवशाद्विज्ञातुंशक्यतेतदाप्रतिबंधापहरापोषावःकर्तव्यइत्यर्थः १०१ कोसातुषावस्थतआह उपायोमंत्रेति । योमंत्रराजश्चतुष्पाञ्चतुरात्मनाचतुष्पादेनमण्येन कीटोने आ
त्मनाविश्वादिचतुर्विधात्मवाचकेनसद्वेदीकरणमुक्तंतद्व्युपायइत्यर्थः १०२ तत्रमणवदमत्राविभूतिस्तुतीयसंवेदोक्ताभ्येवाहृत्वाह ब्रह्माद्यैरिति । ब्रह्माद्यैः आदिपदेनब्राह्मणपुमाएरी
मार्हपत्यपृथिवीत्रयमंप्रकशेदः एतेअकाररूपाः एवंविष्णुकद्विपुष्टक्षिणाग्रियनुमंत्रपतुर्वेदांतरिहकपउकारः रुद्रादित्यजमत्पाहर्होचस्वर्गसाममंत्रसामवेदरूपोमकारः विराट्मरुतएकपि
रूपमिपमज्जवाथर्वणमंत्रार्थवेदसंवेदंकारिणोमलोकरूपोनादस्त्वेवंविधाःमणवमात्रागुरुब्रह्माद्विज्ञाप्यमंत्रराजपादचतुष्टयेनमिलिताःकेवलावाएकीकृपांदितापयेत् तत्रसर्वत्रपादानांमंत्रराजसर्व
विनामण्यसंवेदभिनवातद्वानाचविलयेविलापनेअमंप्रकारोऽप्येतिहधोरर्थः १०३ १०४ अपंधकस्याकांक्षापामाह पूर्वमिति । पूर्वपादंपादावपवंचाउत्तरत्रान्तरेदिनिर्दिष्टेदिलापये
त्तस्तदुत्तरमपितत्तत्तत्तस्मिन्विलापयेत् एवंआतुरीयंतुरीयपर्यंतंवाजेत् तत्रतुरीयंमण्यवंचाजिनिर्दिष्टकृत्तांतात्पर्यावस्थासात्त्विकमनसाजपत्तुसंदर्शनीभवेदित्यर्थः १०५

एवमस्मिन्नात्मनि विद्यमानेषां यथादर्शनात्प्रकृत्यात्मनित्वमात्रमाह कलाहति । साक्षात्पुंसः प्रपन्नत्वात्प्रत्यक्षेण कला उक्ताः स्यात् । बोद्धव्यमस्मिन् बोद्धव्यवैषम्येनैव तद्व्यपेक्षितः सर्वभेदवि-
 जितेऽंशाने परमात्मा एवेत्यात्मनि नूनं संतीत्यर्थः १०६ अत्र भूतत्वार्थः सुखिनं प्रकारांतरं दर्शयति प्रवेति । एवेत्येवं कृत्यत्वेन कृत्वा इव शालिनामप्येवंपादशोभेनेन सति सर्वत्रात्मनो
 सिद्धस्य बोद्धव्यमात्राः कलिताः स्युः अष्टाक्षरार्थापदानां प्रत्यक्षवत्प्रत्यक्षमात्राभिः समाना र्थत्वेन तिपादावपेक्षया देवोत्तरस्य वाचकत्वाः स्येव साना तावताः पादशोभेन शोभेः सने जेतव्याश्चेमसा
 दवमात्रं च नीया इत्यर्थः १०७ जितामिति । तामुपायाभूमिजिताभा नेमतिबंधशून्यमभवेति तां विहायोत्तरात्कृत्वा मांश्रयेत् यदाभूत्तुरीयस्य तुरीयमद्विकल्पात्प्रयोगोत्कर्षात्प्राप्तं भवति तदाभं
 सः सविलासाज्ञानस्य भवति ततः परं किंचित्कर्तव्यं ज्ञेयं च नावशिष्यते इत्यर्थः १०८ अथ सप्तमं संज्ञेयं वेदमित्यादिना परमानंद इत्येतत्प्रथमेऽवस्थायां भिन्नमिति का उपपत्त्यः सुखितास्ताः प्रतिपादयति
 एतत्सुखेति च तुरीयकन वनिच्छेदः । पुंसश्चत्वारिंशरीराण्युक्ता विरूढसुखमकारणतुरीयभेदात् तत्र पुंसरीरेण्येव नैककल्पयन्मुल्लङ्घनं कल्पयन्मुल्लङ्घनं विधमेतद्वि कल्पतत्त्ववागादेरविषयत्वात्पुं-
 मश्वरीकृत्तुं वक्तुमुत्तरस्य मोचरी कर्तुं न शक्य इति अर्थः १०९ अत्र एव शिष्येः पृष्टा अभिमतमान एतत्प्रतिपक्षं कृत्वा आत्मनो विद्वानंदकर्मो मोनेनेव दर्शितुं शक्योत्याह मोनेनेवति । स्या

कलाः बोद्धव्यपुंसोऽग्राः बोद्धव्यमिति ताः स्थिताः ॥ प्रणवेनात्मनीज्ञाने सर्वभेदविवर्जिते १०६ मंत्रराजस्य चैवं स्युः प्रकाराः बोद्धव्येति ॥ उभाभ्यामपि वर्णाभ्यां कृते
 भागे मदाभिया ॥ भूमिकाः बोद्धव्येता जेतव्याः स्युः ज्ञानैः ज्ञानैः १०७ जितां जितां विहायैतामाश्रयेदुत्तरोत्तरम् ॥ तुरीयस्य तुरीयेऽस्मिन् संप्राप्ते देवयोगतः ॥ ध्वं
 सस्ततः परं नैव किंचिदत्राय शिष्यते १०८ एतत्तुर्यशरीराख्यमवाहमनसगोचरम् ॥ प्रपुंवेत्तुं केनापि शक्यते नैव किंचिद्वि १०९ मोनेनेव इत्येतत्तं ब्राह्मणास्त
 त्वदर्शिनः ॥ आत्मानं मच्चिदानंदं पृष्टाः शिष्यैर्महाधियः ११० आत्मन्यस्मिन्सदैवैकरूपवत्त्वाणि निर्द्वये ॥ सर्वानस्थास्वनुगतं नैव किंचिद्व्यवर्तते १११ अपिष्टि
 तान्यनेनैव प्रवर्तते शरीराणाम् ॥ कर्णानि संकार्याणि ह्यात्मना सर्वहेतुना ११२ वाचः शब्देऽप्युवर्तते शब्दाश्चार्थेऽप्युवर्तते ॥ अर्थाः अनात्मरूपास्तेऽद्विष्याणां हि मो
 चराः ॥ बाह्यांतरस्य रूपाणां सर्वदेवव्यवस्थिताः ११३ रूपादयः सुखंतददुःखं च मनसा सदा ॥ एहातेतैश्चरहितः कथमात्मा त्रष्टाते ११४ आत्मर्भाशे सदानंदे
 रूपाद्याश्च न केचन ॥ सुखदुःखं च सततमप्यस्तेऽजिसर्पवत् ११५

■ ११० तत्रेदं नुपावर्तनीयताया एकरूपत्वात्तारं कृत्वा मोचरत्वस्याभावमाह आत्मस्यैवमिति । अस्मिन्नात्मनि किंचिदपि पर्वतानुमेन विषयी कर्तुं न शक्यमित्यर्थः १११ तत्र कर्म
 कर्तुं न विरोधमाह अविष्टानतीति । अनेनेवात्मनो विष्टितानि मेरितानि कर्णानि मनः प्रभृतीनि कार्यानि शरीरादीनि अथ प्रवर्तते तत्रेदं प्रवर्तते कथं प्रवर्तते कर्णभावेनावस्थितस्य कर्मत्वायोगा
 दिनिभावः ११२ विज्ञेयतो वा निवपयवाभावे हेतुत्वापकाभावमाह वाचयति । बाह्येति शब्देऽप्येव च अनेनैव विषयीकरोति ते शब्दाश्चात्मा रूपानर्थास्तानेव मोचरं प्रति येनाह्वयतरेभेदेन
 द्विविधानां द्विष्याणां व्यतिथितानां यथागोचराः दृशुर्वाचोऽनित्यः तथा च द्विष्यविषयतायाः सामान्यतोऽप्येव चोदकस्यानात्मत्वस्य विशेषतोऽप्येव चोदकस्य रूपदेशाभावे द्विष्यविषयत्वाभावस्तत्र अत्रा
 प्यस्य शब्दगोचरत्वस्याभाव इति भावः ११३ गोचराणां पवस्थितत्वमेव स्फुरति कृपादय इति । कृपादिपुस्त्यादिपुस्त्यादित्येति शिष्याणां विषयत्वं निवर्तयित्वमर्थः ११४ आत्मनि त्वेति द्वि
 ष्यविषयता निवर्तयित्वमर्थः ११५ आत्मनि त्वेति द्विष्यविषयता निवर्तयित्वमर्थः ११५ आत्मनि त्वेति द्विष्यविषयता निवर्तयित्वमर्थः ११५ आत्मनि त्वेति द्विष्यविषयता निवर्तयित्वमर्थः ११५

मा. ७

म ६ ॥

अथाधिष्ठानत्वं द्विषद्विषयस्याभावस्याप्यन्वातेन हेतुनाप्यविषयत्वं सूचयत्वात्तत्रः सर्वोधिष्ठानत्वं साधयति यथिष्ठानमिति । अमोषादानाज्ञानगोचरत्वमधिष्ठानत्वं तच्छास्त्रिस्तुल्योक्तये च
 प्रसिद्धं पथैकस्वरजोसर्वजलधारादंभुविलापारोप्यमाणा निरुद्धा नित्यं ११६ ननु लोके कल्प्यादीनां पान्यधिष्ठानानि नैवाप्यधिष्ठानाद्दृजुरुपाद्वेदस्य मसिद्ध इति कथमिति प्रमाणमिति चे
 स्पादेवमापाततो विचारकाले तु जडस्याज्ञानगोचरत्वात् न ईत्वात्सर्वानुमतस्य चित्तामात्रस्येवाधिष्ठानत्वमिति दर्शयितुं स्थूलहं बतीपायेनेतात्मा पस्याधिष्ठानत्वं तावच्छास्त्रमाधानाभ्यासाय
 यति यद्यपीति पंचभिः । यद्यपि सर्वाधिष्ठानात्परगादेरधिष्ठानं शुक्तपादिकं भिन्नमिति प्रसिद्धं तथापीति विचार्य इति कल्पितमारोपितं कुत्र कतिपयस्तादात्म्यसंबन्धेनाश्रिते विभातिमाने लभते
 स्वर्थः ११७ तथाप्यारप्यपस्याधिष्ठानपदस्य प्रकृते तादात्म्यसंबन्धेन विशेष्यताभावस्तु कृपोऽर्थः पदव्यपदेशात् सामानाधिकरण्येनेति । पदस्तु येनामनुकेन सह सामानाधिकरण्येन तादात्म्यल
 हणेन संबन्धेन प्रतीयते अत्र कालोपसंनद्धं भस्तेतदेव तस्यागंतोरधिष्ठानभावात् इति स्वर्थः ११८ इदं लक्षणं शुक्तिकादीनां संभवति किंचिदंताया मेव संभवतीत्याह शुक्तीकप्यमिति । कल्पेण संशुक्ते
 स्तादात्म्यमभिनः सहरजोश्च तादात्म्यभेदाभेदकपनानुभूयते इदं दार्थ्येन तु तदनुभूयते इत्यर्थः ११९ ननु वावाभ्यासविशेषक्येन भवेत्तु नुर्विषयसामानाधिकरण्यस्य विशेषेवावासाप्रानाधिकरण्ये चो

अधिष्ठानं भवेदेकं कल्पितानां सदाजनैः ॥ सर्पधारादयो यस्माद्भावेव प्रकल्पिताः ११६ यद्यप्यन्यदधिष्ठानं कल्प्यादेरिह दृश्यते ॥ तथापि कल्पितं कुत्र विभाती
 तिविचार्यताम् ११७ सामानाधिकरण्येन यद्वियेन प्रतीयते ॥ अधिष्ठानं भवेत्तस्य तदेवान्यत्र कतिंचित् ११९ शुक्तीकप्यं रज्जुराहिरिति नैव प्रतीयते ॥ इदं क
 प्यमयं सर्पः किंतु तद्विप्रतीयते ११९ बाधायानैव कल्प्यादितत्र किंचन विद्यते ॥ ततो विकल्पमात्रेण प्रत्ययोत्र प्रजायते १२० रज्जुरोपण इत्यादौ बाधाय शास्त्र
 वेदिनाम् ॥ इदं तातत एवैषा सर्वाधिष्ठानमीरिता १२१ इदं तायां च शब्देन भेदो न परिभास्यम् ॥ भेदो वस्तुनिकोप्यत्र यस्माच्चैव प्रतीयते १२२ अ
 यं यमहमेवोस्मि सर्वो दिशो भवानपि ॥ शब्दभेदाद्वैदेषा वस्तुभेदविवाजिताः १२३ एक एव पुमानयस्मात्प्रत्ययेकं सर्व एव हि ॥ वृत्तभेदादिना शब्दभेदानेता
 न्समाश्रयात् १२४

रोषं स्थापुः सघोषं रज्जुः रपाकोरजोरविसामानाधिकरण्यं दृष्टिस्त्याहीनयत प्रसवस्यासत्वेन तज्ज्ञानस्य विकल्पमात्रत्वात् आधिष्ठानतासाधकत्वमिष्याह बाधाधामिति । शास्त्रवेदिनां योर्वचसा
 कालोपणः कोपनः सघोषं रज्जुराहिराकारः पदवो जायते सततः शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति लक्षणसमन्वयमधिकल्पमात्रकप्योपसंनद्धा नो कल्प्यादिकं नास्तीति कलितमाह इदंतेति । इदं
 तापूरीव तिसामान्यं तदेवाधिष्ठानतापोप्यमिति द्वयोर्थः १२० । १२१ अपेयमिदं तां श्रमार्थं न तु तस्याभेदाद्विषयमाह इदं तावामिति सत्रभिः । योषमिदं तात्पर्ये सामान्येनोऽस्मान्प्रतिभे
 दोभातिसंशब्देनैव निमित्तेन भाति तत्त्वार्थतोपस्यादस्तु यथो सामान्यकप्येकोपि भेदो न तत्त्वार्थेनेत्यर्थः १२२ अस्तु तां हिंसाभेदादेवायं भेद इति चेन्न शब्दभेदस्याप्येकपे विदृष्टस्य यमिषारिज्योर्भेद
 साधने अस्मत्त्वादित्याह अयमिति । अयमित्यादयो भवदंता अपि संशब्दस्येव पूर्वार्थः शब्दावस्तुतोर्थस्य भेदं विनाप्येकप्रवचमाना दृष्टापथा सर्वः सर्वजोषः पुमान्प्रत्यये कं वीक्ष्ये क एकसंख्या
 न्वसत्वेन तत्त्वमहमित्यादिरूपा नृशब्दान्विषयतया भजते यतः कश्चिच्च यमिति वदति किं चिच्च यमिति किं चिच्च यमिति चेन्न यमो हेतवेति स्म हेन क किं चिच्च यमिति वदतीत्येवं वक्तुं भेदमपेक्ष
 नानाशब्दभाति त्वं पि पुंसः अभावात् एकस्य न भेदो दृष्टाति द्वयोर्थः १२३ । १२४

किंच एकस्य स्वसर्वं ज्ञानाभावि कश्चेन्निरूपयतेः सन्नादिकेषां सर्वेषां सत्त्वोभेदः कश्चित्तत्त्वसिद्धिर्वाच्यतां स्यात् प्रातिस्विकं इति । प्रतिस्विकं तत्त्वस्वरूपं भवनशीलं पदैकत्वं सिद्धं तदा सत्त्वमेव दत्ताया धर्मे नि
 शोभेदः शब्दस्यालक्षणापि यदि स्यात्तदा विमर्शकं नगरसम एव स्यादिति यर्थः १२५ किंच माहकं प्रमाणाभावात् पथं तत्त्वमेव दासिद्धिरित्याह अर्थभेदश्चेति । अथमर्थस्य सर्वतत्त्वस्य भेदः केन प्राप्ते
 न सत्त्वोभेदो विचार्य यतोऽर्थात्पदस्योभेदाभावात् पराह ततोभेदरूपस्य तत्त्वोभेदरत्नाक्षिपथः अत्र हि स्वाभाविकोभेदेन भेदस्य निरस्तकारित्वं नुसारेणाप्येवमेव सिद्धं सत्त्वस्योभेदकायः एवं स
 ति ह्यशोबिकल्पमात्रात्मकं भेदमादाय कृष्टप्रतिभासः १२६ तथापुनरेतेषां कार्यविधयस्तत्त्वमात्राणि ईदृशमण्येतरस्यावृत्त्यात्कमेव प्रवेनेन सत्त्वस्यैव भिन्नाः चक्षुरादीनि चेति । ईदृशम
 ण्येव सत्त्वः स्वस्वरूपमात्रं गृहीत्वा कृतकृत्यो भवति यथा दृष्टं चक्षुः कुतोरजतमस्तीत्येतादृशकृतकृत्यं न नुतस्य भेदमपि कर्तुं शक्नोति तद्गुणे पुरोवर्तिभेदाद्यभावेन न लोकोप्येतेति भावः १२७ वस्तुवस्तु
 का लक्षणमात्राव्यवस्थासत्त्वात् इदं तावद्विषयैवावृत्तं हातस्वभावेदः सुतरां दुर्गहः स्यात् इदं तावेति । एवं ईदृशमण्यत्वात् तत्त्वमिदं विषयं ददाभिमानिकस्य बहारात् तत्त्वमिदं दीर्घादिभ्यस्त्वैकसिद्धये
 न दातस्या इदं तावद्विषयो भेदः सिद्धश्चेति कुतः स्यादिति पूर्ववदर्थः तत्रैव तु वया इदं तावद्विषयो भेदः सत्त्वोभेदः स्यात् इति । इदं सत्त्वः सत्त्वस्यैव तत्त्वोभेदो यत्तत्त्वमात्रं तत्त्वमिदं इदं

प्रातिस्विकं यदैकं स्यात्तदा भेदः कथं भवेत् ॥ शब्दभेदादर्थनिष्ठो गंधर्वनगरोपमः १२५ अर्थभेदश्चेनायं दृष्टतेतद्विचार्यताम् ॥ यतः शब्दमष्टोमप्रोभेदराजानुगो
 हियः १२६ चक्षुरादीनि द्रियगणेष्वस्तुमात्रं प्रवृत्तः ॥ कृतकृत्यो यथाशुक्तिरजतग्रहणादिह १२७ इदं ताचेदितो नैवास्फुरेत्तस्याः कुतो भिदा ॥ इदं सत्त्वितिलोके
 ऽस्मिन्मार्गो दृश्यते यतः १२८ अनुस्यूते परेतत्त्वमेदः केन मविप्यति ॥ इदं तामात्ररूपेस्मिन्सर्वभेदविवाजिते १२९ सत्ताचस्फुरणादन्यानैव काचिन्मदृश्यते
 स्फुरणं च यदैवैतत्त्वमकांशं समीरितम् १३० अचेतन्यं हि चैतन्यमलतोऽप्रतीयेत ॥ वादिनाम विवादं तत्त्वेषामपि सर्वदा १३१ चैतन्यमपि चेतनेन प्रतीयेत
 कुतो परम् ॥ चैतन्यं कल्पितं ह्येतैरप्रमाणं न निष्फलम् ॥ स्फुरणं चेतदाभैव सर्वं बुद्धिप्रकाशकः १३२ आत्मा सर्वप्रियतमः सर्वेषां मिह देहिनाम् ॥ आनंदरूप
 स्तेनायं सच्चिदपुरुषीरितः १३३

शब्दोभेदसिद्धिः प्रविशते सच्चिदं तदेव भवतीति भावः १३८ यदा चेदं तावद्विषयो न सिद्धस्तदेदं तावद्विषयस्य भिन्ने परस्परमात्रमभिभेदः केन सिद्धश्चेदित्याह अनुस्यूत इति । इदं तामात्रं सत्त्वो
 दं ताकं चोभेदो यत्तत्त्वमात्रं १२९ इदं ताकं तावद्विषयो न सिद्धस्तदेदं तावद्विषयस्य भिन्ने परस्परमात्रमभिभेदः केन सिद्धश्चेदित्याह अनुस्यूत इति । इदं तामात्रं सत्त्वो
 दं ताकं चोभेदो यत्तत्त्वमात्रं १३० तत्त्वमात्रं सत्त्वोभेदो यत्तत्त्वमात्रं १३१ तत्त्वमात्रं सत्त्वोभेदो यत्तत्त्वमात्रं १३२ तत्त्वमात्रं सत्त्वोभेदो यत्तत्त्वमात्रं १३३ तत्त्वमात्रं सत्त्वोभेदो यत्तत्त्वमात्रं

तत्पथमात्रं दत्तं उपपत्तिमाह आत्मदान इति । यदा लोके आत्मस्वाभिमतो देहो वा हाव्यः कश्चिदेव यि कं सुखं वा हाव्यमिति विचारः यस्य जनेन शरीरं तः सुखमेव यत्नेनोद्भयं तदा चान्द्राये स पापु
 यमल्पमेवमात्रं पजे नीतिपापसिद्धं तथा चात्मनः परमानंदत्वं सिद्धमिति द्वयोरर्थः १३४ । १३५ उक्ताभिप्रायेण मोनेनात्मनः सदा विरूपत्वे दर्शने पि पादिगोपावो दूनं शुभं वानिनाता नृनिष्पातु
 न्मुखा नृनां तु मुः कतिता निर्यवस्थमात्रविषया दोषवत्काष्ठमि को गुरु रत्वाह सच्चिदानंदमिति १३६ एवं च भिन्नमयत आह वचस इति । सैक्यवचसो विषयो वचसा रूपं प्रमां भेदं च वस्तु सति न्युच्य
 तेम न संवानुसंधेयं वसविति आत्मनः स्वरूपं तु भाव्यां स्वभावाभ्यां निर्मुक्तं विन भवः एतः सदसत्त्वविनिर्मुक्त आत्मनः सदसत्त्ववर्णनं द्यमा रोप्य विकल्प इत्युपदेश रूपं कृपां इति किं हे सोऽयसः प्रनु
 भवसिद्धः सच्चिदप्रमात्रात्मसीति द्वयोरर्थः १३७ । १३८ किं सति । सच्चिन्वीपदोक्तं कर्तृत्वमिति पृच्छेत्तदा एवं प्रतिवाच्येद् इति किं एतत्सर्वं नृदमिति मत्प्राकारेण संनिहितं भासते तदेव सद
 र्तितापर्थः १३९ स्फुलाकर्षणं पापेनेदं तापानि विहाय तत्तत्तापं मुलैव न पति म्बाकथनसेवि । वाक्यमनसातीतकथने यस्मिन् पुनरेवेदं तापं विहाय तत्तत्स्फुरणमेव नानुभूतिरिति प्रसिद्धं नृपसदित्युक्त

आत्मदाने प्रमत्तमेव नोदातुं समिच्छति ॥ सुखं च तत्तत्परायं सुखादप्यधिकं सुखम् १३४ सुखं च तत्तत्परायं तः स्वल्पमप्यधिकं सति ॥ नान्यथा तत्तत्परायं परमानं
 द रूपमाह १३५ सच्चिदानंदमात्मानमवाह्यमनसगोचरम् ॥ मोनेन चेन्न जानांति जिह्या अल्पधियस्तदा ॥ एवता नुन्मुखा न्प्रार्हर्माना गोप्यकाश्चन १३६
 वचमो मनमश्वापि विषयः सदसत्त्वमृतम् ॥ सदसत्त्वविनिर्मुक्तं स्वरूपं चात्मनः सदा १३७ सदसत्त्वसमारोप्य सदसत्त्वविजिते ॥ सच्चिदानंदमात्मानमवममिहं
 विजितः १३८ किंपादित्येव चेन्मांत्वं पृच्छस्यत्यंतमंदयीः ॥ मर्वत्रेदमिदं यत्तत्सदित्यवधारय १३९ अवाङ्मनसरूपेस्मिन् यत्रेदं तापिकल्पिता ॥ तदेवैतत्सदु
 कंते मयानैकस्वरूपकम् १४० स्फुरणं यत्सदा साद्रिनुभूतिरितीर्यते ॥ कैवेति चेदिमां प्राह मवांस्तांते वदाभ्यहम् १४१ बुद्धौ सर्वत्रेयमियं भातियानुमता प्रचित ॥
 सोक्तावाङ्मनसातीता हीदं ताप्यप्रवर्जिता १४२ एवमेव हि यच्छिष्याः पृच्छन्त्येतां महाविधः ॥ एतददंति सकलमाराप्यैव सदा मनि १४३ आनंदस्फुरणात्मा
 यं सच्चिदपुरुषादहतः ॥ अवाङ्मनसमम्यः स उपदेष्टुं शक्यते ॥ ज्ञातुं वात्र विनाध्यासमध्यासपरिवर्जितः १४४ अपिसर्वे च ये भावाः सुखदुःखप्रदाभुवि ॥ ससाध
 नाश्च च पलाः शक्यं ते केन भाषितुम् १४५ मुक्त्यर्क्षीरे दुकुंदानां रूपे श्वेते महानिह ॥ भेदो वचते तेनासौ शक्यो वात्रापि भाषितुम् १४६

मिनिहलप्रपार्थः यद्विषया सदा मकानुभूतिः क्विहतीति मां पृच्छसि तदा वा ननु भूतिमुक्तत्वं विस्वादिशि हांतुं न्येव शमीत्यर्थः १४० । १४१ बुद्धाविति । बुद्धौ प्रसिद्धिं विना सत्वे विषये
 त्विष्यं चिद्विषयि येषां नुगता च यन्ति तस्मिन् सदा सा नुभूतिरित्युक्ता यस्याः स्वरूपं ईदं तापि विजिता बाधिता भवतीत्यर्थः १४२ अकथे बोधे प्रमाकारः सांप्रदायिक इत्यत आह एवमेवेति । एतां नृकृमहाय
 तो नृपदा हि ज्ञायाः पृच्छन्ति तदा एतदा विद्यो यं मर्मांतं सर्वमात्रं निसया दोषैव वचंतीति च तदं शब्देन पुक्तमित्यर्थः १४३ वाक्यमनसमपुनरेव साधुलकृत्वा द्यमां संविना आनंदादीनामात्मरूपाणां वाका
 भापयं मनसमार्जनं चाप्रमत्तमिह आनंदेति । भासमानां नंदरूपः सद्रूपश्चिद्रूपश्च आमीहाहः शोभ्यासीन्नोपदेष्टा नुभूतं शक्यं त्वत्यर्थः १४४ आत्मस्वभावस्यावक्तव्यत्वे केन्युत्पत्त्यायं दर्शय
 ति अपिसर्वे चेति पठिः । किंच लोके प्रसिद्धा ये भावाः सुखादिदेवः ससाधनः सः कारिभिः सदिता अप्रपलाः सति ह्यपराप्यमिहः सच्चिदेपि केन वर्णयेदुक्त्याः १४५ वडाहपति मुक्तेति । यथा
 नृत्ताकलदृग्ध्वजं कुंडलपुष्पाणां रूपे ये तत्सामान्ये सत्त्वविषयो आंतरिके विज्ञेयः सदुच्यते १४६

इदानीं स्पष्टं सन्तु वेदव्याहरो ज्ञानोभावे यो जगत्त्रिभुवनं भवन्तीति तत्त्वाभावे ज्ञानादौ मृगच्छादिकर्तृत्वरूपस्य भ्रमस्तत्त्वस्यापि विनिर्णयत्वात् तत्त्वाज्ञेनाह ईश्वर इत्येति । सोऽपि इदानीं तत्रोपि पाशहिरण्यगर्भे वद्विभुदमतिस्तदस्य तपे वधाज्ञानं स्यादेत्यर्थः १६० अथैश्वर्यमेव स्फुटयति अज्ञानेति । अज्ञानहरणं गुरुपरमं त्रुष्णा अस्पृजगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतंत्रत्वात् यथासिद्धः पुमान् परमेश्वर एवेत्यर्थः १६१ यद्यवेदांते भो ईश्वरस्यैव मृगच्छादिकर्तृत्वमिति सिद्धिः सर्वेश्वर इति त्रिक्त्वात्मेवनास्तीत्यभिप्रायेण तथा चानर्थाभिप्रायकभूतिः नाभ्युत्थोस्ति दृष्टा इत्यादि रित्याह स्वतंत्र इति । ईश्वर एव मृगच्छादौ स्वतंत्र इति पदुच्यते वेदांते पुनस्तस्य मेव यतः सर्वेश्वर एव सर्वेश्वान आत्मा इत्यर्थः १६२ एकात्मतामेव स्फुटीकरोति एक एवेत्यादिना । पुमान् तत्तत्तात्पर्यान्तरं को विव उपाधेः सप्त विधिरूपस्य विशेषेण भेदेन ईश्वर इति जीव इति च त्रयविधेयत्वात् तन्नाशितं कंसारितां नापेक्षया वाक्यार्थः कृष्णावनारभ्य पृथक् पदविशेषेण तद्वदित्यर्थः १६३ कर्मभेदेन भेदादौ को परिहरति ईशानोति । एकस्मिन्नीश्वर एव ईश इति नानाशक्तिव्यवहारः स्य परावर्णं नुसम्यं चत्वादाश्रयिः श्रीरामचंद्र ईश इत्युच्यते जलशायी सृष्टेशो भोगशायी भगवान् रावण इत्यनेन सत्यं यः

ईश्वरस्य यथाज्ञानमन्यस्यापि तथा भवेत् ॥ यदीश्वरसमः सोऽपि विशुद्धधिपणः पुमान् १६० अज्ञानहरणं हि त्वास्वतंत्रो यंसदा पुमान् ॥ सृष्टावपि च संहारजगतो स्वपेश्वरः १६१ स्वतंत्र ईश्वरः सृष्टावपरो न कथंचन ॥ इति यतः सृष्ट्या नैव यत आत्मा सदेहिनाम् १६२ एक एव पुमान् शिः सजीवश्चापि कीर्त्यते ॥ उपाधेस्तु विशेषेण रामकृष्णौ यथा पृथक् १६३ ईशानीश विभागो यमेकस्मिन्नीश्वरे सदा ॥ यथादाशरथौ तद्वदं वेच जलशायिनि १६४ अलौकिकानि कर्माणि सर्वेषामपि संति हि ॥ एकैकापेक्षायस्माच्चित्रशक्तिरयं जनः १६५ वक्तारो मानवास्तद्वत्स्वगा आकाशगामिनः ॥ पातालतलगाः सर्पावृक्षानि श्वलजीविनः १६६ अंतर्धाना दिशर्कानामाश्रया अपरादयः ॥ एवमन्येपि संत्यज जीवानां नाविधा अपि १६७ जातिगोत्रकुलदीनभिर्दैर्घ्यामहत्त्वशः ॥ नानाशक्तियुनाश्चान्यैश्च कया लोकि यामदा १६८ मानवे पुण्या केचिन्मृगाः केचिन्मराधिपाः ॥ मंत्रिणः केचिदपरे ब्राह्मणा वेदपारमाः १६९ शास्त्राणामपि कर्तारो वक्तारश्चापरेपि च ॥ अनुष्ठानरताः केचिदुपविद्यारताः परे १७० कामक्रोधादिमंतश्चेचिच्छांत्यादि संयुताः ॥ केचिदेवा विचित्रे यं सर्वशक्तिरलौकिकी १७१ वपुष्यपि कर्षणायावर्तते काचिदैश्वरी ॥ स्त्रीपुंसादिशरीरेषु चेंद्रियादि समाश्रया १७२

अनीश्वर इत्यर्थः १६४ यथादाशरथिः कृष्णकुर्वाणोऽपि जलशायी स्वकीयविचित्रकार्यविशया ईश्वर इत्येव तत्त्वमिदं विचित्रकार्यकारितायाह अलौकिकानिति । अलौकिकानि आश्चर्याणि यतः परस्परपेक्षया विचित्रास्तत्त्वाशक्तिर्यस्य तथा भूतो लोकाः १६५ चित्रशक्तितामभिनयति वक्तार इति । वक्तुः वक्तृत्वमनुपेक्ष्यैव आकाशगमनशक्तिः पक्षिणोऽपि स्वस्वेषु पक्षिवेषु जलशक्तिः सर्वेषु निश्चलतया स्थितिशक्तिरूपेणैव एकमग्रेपि १६६ अंतर्धानादीनि । स्पष्टम् १६७ जातीति । जात्याद्यवच्छेदेन नानाशक्तियुता अपि जीवाः संतीति प्रवेण संबंधः कीदृशास्ते जीवाः अपरे शस्त्रालोकिपाः कर्तुमशक्या अलौकिका वारणजमेव तत्कार्यकरिण्यामि कितौ रित्याकारविधांतै तथा १६८ सन्निहितेषु मानवेष्वेव विचित्रशक्तितां दर्शयति मानवे चिति । उपविद्यार्तां च वेदान्त्यादयः स्फुटमग्नयुताः १६९ । १७० कामेति । उत्तराहं केचिदिति पूर्वान्वयि । सर्वस्वपरमेश्वरस्य शक्तिस्तनुपराधिपत्यं विचित्रेत्यर्थः १७१ वपुष्यपि । सैव श्रीशक्तिर्लोकानां वरादि सत्कानः देवैर्भवति तद्वत्तथा कौमन्वृत्तिररीरे पुनरीरे चट्केन्द्रियच्छिदेन चेत्यर्थः १७२

तत्रादौ शुद्धत्वाविष्करणावतस्थोपदधुतांस्फुटयति सच्चिदानन्देति । योनिसिंहाख्य आत्मासच्चिदानन्दरूपोऽप्रदावाक्यमन्त्रतत्पदाधेतयोऽऽत्मस्वरूपदाधेनैवैवंपात्रः मनमवेषां प्रमातृतां मां प्रोच्य
निरतिशयसांनिधेन सर्वप्रकाराणां बुद्धीनां दशाप्रवृत्तिपतो बुद्ध्याविषयभूतवावर्जितोऽसंस्पृष्ट इति तत्पदार्थपदार्थैक्येदेनुरानंदात्मास्वरूपत इति । यत्स्वरूपदार्थोपि स्वस्वरूपेणानंदरूपोऽभवदित्यत इति द्वयो
र्थः २०७ । २०८ यत्तद्वत्तद्वत्त्वेन कर्मात्ततोऽनुभूतं पदं यदावेति । अवस्येति तृप्तोऽजनस्य मनोऽपदाशुभमशुभेतां कुहेतुतदास आत्मा अनुमनुतेवारणाभावरूपा मनुमाति करोति यतः पंगुवनश
मंयात्मा मयैव नरहितत्वा मध्यस्थ उदासीनो भवतीत्यर्थः २०९ अनुमति कर्तृत्वेन तस्य विचारपसतयभावे हेतुं श्रुत्वा दोषाः चैतन्येति । उपपत्त्या साक्षात् २१० अस्यादृष्टतामाह एकैति ।
अयमात्मा सदाश्रितक्षणैकरूपो यतोऽस्मिन् देहेन दृश्यते एतद्वक्तुः यत्तत्स्वरूपेदेतस्य सच्चिदानंदात्मा अस्मादात्मने भेदेन नास्ति यतः सर्वदेहेतयात्मनिमाया कल्पितमित्यर्थः २११ अथ स्वानंदाहेतो
विवेकभूरीश्रवावायाः स्वरूपवर्णयति प्रमाणैरित्यादिना । यास्वरूपप्रमाणेन दृश्यते परमाः कार्यत्वसाक्षिभिरात्मनां च उचिते सादृश्यतामायैः युक्तैत्यर्थः २१२ दुर्घटत्वे हेतुमाह स्वयमिति । या

सच्चिदानंदरूपोऽय आत्मा पूर्वमपेक्षितः ॥ नृसिंहस्तत्पदार्थोऽयं त्वंपदार्थैक्यमागतः २०७ सामीप्येन च सर्वेषामानंदात्मा स्वरूपतः ॥ मर्वा मापि बुद्धीनां दृष्टा शुद्धि
विशर्जितः २०८ यदात्र कुहेतुकिंचिन्मनः पुंसः शुभाशुभम् ॥ तदानुमनुते सोऽपि मध्यस्थः शक्तिवर्जितः २०९ चैतन्यरूपः सततं विक्रियालेशवर्जितः ॥ उपलब्धे
बुद्धीनां सुखदुःखविवर्जितः २१० एकरूपो हि सर्वत्र सच्चिदानंदरूपवान् ॥ अस्मिन्नदृश्यते द्वैतं तस्य सच्चिदानंदं किंचित् ॥ अस्माद्देहेन मयैव मायया तत्र कल्पि
तम् २११ प्रमाणैर्यानि सिद्धास्याद्याति चाक्षादिगोचरम् ॥ यस्याः कार्यं च सामाया दुर्घटोक्ता मनीषिभिः २१२ स्वयं यान सती तस्याः कार्यं नाम कथां हि मनः ॥ त
तो द्वैतामिवैतत्स्यान्माया कार्यमिहात्मनि २१३ गंधर्वनगरं यद्वद्व्येतत्रैव विचारतः ॥ मगने स्तितथा द्वैतात्मन्यत्राविचारतः २१४ य एष सर्वज्ञं तूनामवस्थात्रय
गः पुमान् ॥ स एवात्मा परमोक्तः सच्चिदानंदरूपवान् २१५ यथा प्राज्ञः सुषुप्तिस्थो दुःखं वेति किंचन ॥ आत्मा तथा सदैवाय वेति दुःखं किंचन २१६ आनंदा
त्मस्वरूपस्य निर्वुःखस्य महात्मनः ॥ अविविधैव दुःखं तज्जायते न तु वस्तुतः २१७ अहं ब्रह्मेति विज्ञानं विद्या प्रोक्ता मनीषिभिः ॥ विरुद्धायानया सेयमविद्या दुःख
कारिणी २१८ अनादि रहमत्रास्मीत्येवं भाति शरीरिणाम् ॥ दुर्घटा सदसद्व्याप्यं च स्यात्स्यकारणम् २१९

माया सती सत्त्वेन प्रतीतान्भवतितस्याः कार्यत्वं तदुपेणमासमानं कार्यस्यात् परं नु तथा भास्यच्च तत्र उपपत्त्यसद्व्यादात्मनि दृश्यमानं द्वैतामिव विध्यैव द्वैतं वास्तवमित्यर्थः २१३ द्वैतस्याया
मयत्वे हेतुमविचारसिद्धत्वमाह गंधर्वेति । यथा विचारं विवेकमनं सर्ववर्तमानं तथाऽस्मिन् द्वैतमिति २१४ तस्मादात्मनोऽज्ञत्वेन काचिदनुपपत्तिरित्याह य एष इति । य एष सन्नितः सर्वेषा
मात्मा सपरमात्मे प्रोक्तः सदा हि रूपत्वादिमर्थः २१५ आत्मनः सर्वदुःखराहित्यं सौ पुत्रात्मवत्सर्वदा बोध्यमित्याह यथा प्राज्ञ इति । यथा सोऽपुम आत्मा दुःखरहितस्तथा सर्वदा दुःखरहित इत्यर्थः
२१६ कथं न हि दुःखोऽप्यस्ति निरतिशय इति चेत्पदाह आनंदात्मेति । आनंदात्मा तत्पदार्थदेन सत्त्वस्तु तदेव याभिर्दुःखभावे हेतुं विद्येतेत्यर्थः २१७ तत्राविद्यापदस्थ निरुक्ति
माह अहं ब्रह्मेति । अहं ब्रह्मेति विज्ञानरूपपाविद्यया विरुद्धत्वमविद्यात्वमित्यर्थः २१८ विरुद्धत्वमभिनयति अनादिरिति । अहमस्तीत्यादिना प्रमाणैः
सिद्धा मादिशून्या सदसद्व्याप्यमात्रनिर्वाच्यत्वा दुर्घटा असंसारिण्यापिसंसारकारणभूतायेत्यर्थः २१९

अस्याः कारणस्यैव भूतत्वात् आत्मना सह तादात्म्यवशात् संशुद्धावाप्तये दहेतुर्न हि दृष्टव्यत्वात् स्वतंत्रत्वमाह आत्मन इति । सायविद्याजडत्वादिना आत्मनो भिन्नादिभिन्नत्वेन न गृह्यते तथा सिद्धिस्तत्र
 प्रापराद्यनेत्यर्थः । अनुवदुःखदवाद्यस्वतंत्रे त्वत्वे त्वत्पाह स्वतंत्रेति २२० अस्यादुःखदत्वे भेदभानप्रयोजकत्वादित्याह मनयेति २२१ दुःखदत्वे स्वरूपाच्छादनमपि द्वारमस्या इत्याह भा
 त्मानमिति । आत्मनमानंदादिरूपेण माद्यमथानुपपत्त्या सर्वलोकोत्तानात्पेवेति विज्ञापयेतथाप्यपेदे शशित्वस्य प्रकाशरूपोपदयानात्तिवदप्येतत्तद्वेदुर्मापेदेत्यर्थः २२२ तत्र स्वप्नजागरण
 योर्धर्मस्यैवार्थाविद्याव्याप्योदिकाभूपुत्रोत्कारणादियेत्याह स्वप्न इति २२३ तत्र सुषुप्तिकाले यदज्ञत्वमात्मनस्तत्स्वरूपभूतेष्वेतत्सति वर्तमानेपि विषयाभावादेव न तु वेदः पदज्ञात् न हि दृष्टं
 द्वेदियरेलोपो विद्यते इति श्रुत्यंतरादित्याह सुषुप्तेपीति । आत्मरूपमिज्जात्मानः स्वरूपभूतेष्वेतत्पेति २२४ चेतन्यनासेदाधकंदर्शयति अन्यथेति । अन्यथा चेतन्यनासे प्रयत्नात्मा भजानम
 पितमोरूपं न जानीयात् तत्र वक्ष्यं जानाति । एतः सुप्तोत्थितो नैव किंचिदज्ञासिपंज्ञातवानस्मीति जानीते पराभूतवतीत्यर्थः २२५ अज्ञानस्य तुच्छत्वादिकं प्रतिष्ठोक्तमप्येव विवृणोति सुप्तादित्याह

आत्मनोऽपि च भिन्नासां भिन्नाद्युक्तं तेषां ॥ अस्वतंत्रास्वतंत्रा च स्वात्मनो दुःखदायतः २२० अनयात्मा विभात्येव मे दवानिव निर्द्वयः ॥ आनंदात्मा स्वयं ज्यो
 तिर्निर्गुणः परमेश्वरः २२१ आत्मानं सर्वदा जानन्मायया परिमोहितः ॥ अजानन्निव देवेश शिथिलकशवपुः सदा २२२ स्वप्ने जागरणे नित्यं विपरीतावलोकनात् ॥
 न जानात्येनमात्मानं सुप्तावज्ञानतस्तथा २२३ सुषुप्तेऽप्यज्ञतायेयं सा सत्येवात्मरूपिणि ॥ चैतन्ये विषयमावात्र तु चैतन्यनाशनात् २२४ अन्यथायं न जानीयात्मा
 या सुप्तौ तमो मयीम् ॥ जानीतेऽज्ञासिपं चाहं नैव किंचिदतीव हि २२५ सुप्तौ यदृश्यते तेन स्वात्मनो न्यञ्जतमः ॥ तदेतत्तुच्छमित्युक्तं निर्मानं च महात्मभिः २६
 तुच्छं कालत्रयेण स्यात्सताहीनमरूपकम् ॥ प्रतीयते नाममात्रादस्तुहीनं सदानृणाम् २२७ न रगृगं यथा वंध्या सुतो वा शब्दमात्रतः ॥ प्रतीयते तथैवैतदज्ञानम
 पि शब्दतः २२८ एतादृशं च यदेतुः संसारस्य मवेततः ॥ दुर्घटकमिति नित्यं वेदवादरतौ द्विजैः २२९ भावरूपस्य विश्वस्य कारणं यत्ततो द्विजाः ॥ यदंति माधवाचार
 स्य तुच्छस्यापि महाधिगः २३० कालत्रयेण सत्त्वेन तुच्छं तत्परिकीर्त्यते ॥ भावरूपस्य हेतुत्वाद्भावं चैतन्निगद्यते ॥ अनिर्वाच्यमतः प्रोक्तं भावस्तुच्छं च तद्यतः
 २३१ प्रपंचस्यास्य हेतुर्दुर्घटोऽहं स्वात्मनोऽपि च ॥ जडता चास्य संप्रोक्तं स्वात्मनोऽप्यतिरेकतः २३२

विना । एतत्सुप्तावनुभूयमानत्वेन साधितमात्मभिन्नं सर्वतमोर्लक्षणाज्ञानं नैव निर्मानत्वात्मा भिरप्राप्त्वा तुच्छमित्युक्तमित्यर्थः २२३ तत्र लोकि कंतुच्छपदार्थमाह तुच्छमिति । परकालत्रये
 सताहीननिःस्वरूपत्वात् । अतएव वस्तुना विषयेण हीनं यथाभवति तथा नाममात्रमप्यतीति विषयीभवति तत्तुच्छमित्युक्तमित्यर्थः २२४ अज्ञानस्य भावः येन न्यवदरे हेतुमाह भावरूपस्येति । भावत्वे
 न गतीयमानस्य विश्वस्य हेतुत्वाद्भावं चैतन्निगद्यते इत्यर्थः २३० तुच्छत्वभावत्वयोः समुच्चयानुपपत्तिरिव च निर्वचनीयमित्युक्तमित्यर्थः २३१ जडत्वे हेतुमाह प्रपंचस्येति । एततोऽस्य जडत्वस्य प्रपंचस्य हेतुत्वात्मा मोक्षोपायवर्णनस्य कारणं च भवत्यतः स्वात्मनः प्रिदृष्टात्
 तिरेकेनैव लक्षणमपेक्षाज्ञानस्य जडत्वे तत्त्वार्थः २३२

[illegible]

अनंतताचिद्विद्विगादिभ्योऽनन्तेतुना ॥ भवेदस्ययदेवादिस्तदातस्यापिकारणम् ॥ भवेद्व्यर्थतदाचैतत्कारणपरिकल्पितम् २३३ अथवानंतताचास्यभवेदेवंज
डस्यहि ॥ अनंतस्यास्यविश्वस्यकारणत्वेनहेतुना २३४ अनंतोयंपरिच्छिन्नात्कारणात्त्वेनसंभवेत् ॥ प्रपंचःकारणंतस्यस्यादनंतंततोहितम् २३५ ब्रह्मज्ञान
विनाचातंनैतद्यातिशुतोपिहि ॥ कारणानांशतातस्मादनंतमितिमीयते २३६ मोहात्मकत्वमेतस्यकल्प्यतेवेदेवादिभिः ॥ आवृणोतिनश्चेतदानंदंआत्मानम
द्वयम् ॥ स्वप्नकाशाविनिर्मातंसर्वमोहविजितम् २३७ आत्मन्येषासदाविद्यानासीधैवभाविष्यति ॥ नवर्ततेनिवृत्तैवसर्वदास्मादियंस्थिता ॥ एवंभूतापिचा
त्मानंमोहयत्यात्मनोबलात् २३८ अहंममेतिद्विमयीशुद्धिमेषोधिगच्छति ॥ भूतजांशोद्विषामूलेस्थूलेश्वरेचसर्वदा २३९ परिच्छेदेचतस्यापिसुखदुःखकरे
पुमान् ॥ आनंदात्मासदाद्वैतशून्योसौनिर्गुणःपरः ॥ अनयामोहितोमूढोभवत्येषोतिमोहितः २४० अस्यमायात्मनोमोहकारणस्यमदात्मनः ॥ तच्छेदस्यज
डरूपस्यहेतोर्विश्वस्यसर्वदा २४१ अनादेरप्यनंतस्यसत्त्वासत्त्वेज्जदीरिते ॥ पंडितैर्यददःसिद्धमसिद्धंचैवदृश्यते ४२ सिद्धंकार्यस्वरूपेणह्यसिद्धंस्वस्वरूपतः ॥
सिद्धंचानुभवेनैतदसिद्धंचविचारतः २४३

सिद्धत्वात्मानं मोहितकरोतीत्यर्थः ३८ मोहस्वरूपं वर्णयति अहमिति । भूतभांशैरेवं भूतानां कार्यभावेत्युक्तेश्चैवादिवाभूतेष्वन्यत्वरारम्भादेन स्थिते वधाक्रम्य अहमित्याकारं मे स्यात्कारां च द्वितीयं द्विविधां बुद्धिं भावनायेव आनंदादित्यज्ञाणोपात्ताऽधिगच्छति मग्नोति तत्पर्यभांति कांशं मय केन मग्नयेत तत्राहमिति बुद्धिकरोति यथा वराकेन मग्नयेत तत्र मयैतीति विधानः ३९ परिच्छेद इति । तथा तस्य भेदिकोऽस्यैव पर्यभांति पिरिच्छेदे परे चिच्छब्दे एव आनंदादित्यज्ञाणोपात्ताऽतिमोहिनः परिच्छेदस्यात्मनि मूलदर्शनरूपमतिप्रसिद्धं मोहं प्राप्नोति भवति यत्तत्तन्मायापयापृष्टाभूतस्वरूपोपि मोहितः अधिकं मोहापधेरित इत्यर्थः ४० अज्ञानस्य सिद्धत्वात् सिद्धत्वे तु हेतुत्वात् सत्त्वे दर्शयति अस्वेति । अस्य वाजितमाया रूपस्य विश्वमयं ब्रह्मैतः कीदृशस्यात्मनः सदा मोहकत्वनुच्छेदस्य लक्षणानां दर्शनं तस्य चेति एतस्य सत्त्वात् सत्त्वेऽपि नैकते यतः अदोऽज्ञानं सिद्धत्वात् सिद्धत्वाभ्यां वक्ष्यमाणरूपाभ्यां विसिद्धं दर्शयेत्यर्थः ४१ । ४२ सिद्धत्वात् सिद्धत्वे उपपादयति सिद्धमिति । सिद्धत्वं साद्विद्योपर्यन्तं तद्वान्ने विकारैरुपेयास्ति अतस्तत्सिद्धमित्युच्यते स्वरूपेण त्वज्ञानस्याज्ञानाविभोक्तत्वाभावात् अहमिति अथवा एतद्वान्नमनुभूयमानत्वात् सिद्धमित्युक्तं विचारं जगद्विहत्या सा सिद्धमितीत्यर्थः ४३

कारणं चेति । अस्य बोधस्य कार्यस्य संप्रवृत्तः कारणमविद्याप्रवृत्तिरुत्पत्तिरिति । विनाशस्य संप्रवृत्तिरुत्पत्तिरिति । स्वप्रकाशानंदरूपेऽर्थाबोधोऽसंभवतिततः परिशेषादिपदविद्यारूपाभायैव कल्प्यते
इत्यर्थः २६८ सावकस्त्वित्यासतोऽभाहतीर्त्तः शिरस्थविरोहतीर्त्तः पविनसास्वाश्रयंतिरस्तुत्यस्य पदेवावतिष्ठते विलसतीत्याह कल्प्यमानेति २६९ आश्रयतिरस्कारमेवाभिनयति चिदानं
देति । जगदीशितुः सर्वविद्यानुकूलपुंसः पश्यतो विभासमानानंदरूपः सर्वोत्तररूपश्चात्मा मायायाः प्रभवोऽदत्तसंज्ञो जात इत्यर्थः २७० विलासिन्या इति । इत्येषः अस्तत्वापादनरूपोऽप्यद्वैतश्च
धर्मो विलासोऽस्या विलासिन्याः कथितोऽप्यस्य आत्मा पश्यते भक्त्या नान्यथा त्वानं विस्मृतो विस्मरन् जात इत्यर्थः २७१ एनमिति । एनमस्तत्त्वापादनरूपमस्या विलासं पश्यन् पदानपि विज्ञेयकपा
श्रित्यासां पश्यति तानभिन्नयति आनंदत्वादिना । धर्मात्मा विभास रूपं बहुदुःखं पश्येत्तथा तत्त्वज्ञानात् तत्त्वविभासनं स्वसंबन्धाद्यो माया मत्वा कुलोऽभवतिततः विशादिकृपांस्तान्माया विलास

कारणं चास्य नैशान्द्रविद्यायाश्चलम्यते ॥ वस्तुतः स्वप्रकाशोऽयमानं दान्माकथं भवेत् ॥ अज्ञोऽदुःखीति च ततो मायेयं पारिकल्प्यते २६८ कल्प्यमाना तु सा तत्र
नीचवद्दलसंश्रया ॥ तिरस्कृत्याश्रयं स्वस्य स्वयमेवावतिष्ठते ६९ चिदानंदान्मरूपोऽयमात्मा पुंसोऽप्यस्तत्समः ॥ मायाया वैभवात्त्रित्यं पश्यतो जगदीशितुः २७०
विलासिन्या विलासोऽयं प्रथमः परिकीर्तितः ॥ अहो पश्यंत मात्मा यमात्मानं विस्मृतः परः २७१ एनं पश्यंततः पश्येद्विलासान् परानपि ॥ जातो बालो युवा वृद्धो मृ
तोऽदुःखी सुखी तथा २७२ स्वर्गोचरकीचास्मि तथा स्त्रीपुंनपुंसकः ॥ पापी धर्मी चैव मादिव बहुदुःखमनेकधा २७३ तस्य संबन्धतश्चाभून्ममता सक्तचेतनः ॥ पि
तृमात्रादिकृपांस्तान्संसारपरिरक्षिणः २७४ देहकाराण्यहं प्राप्ताः कामकोथादिगुलः ॥ प्रार्थनारक्ष्यमाणो मूढो जन्मनि जन्मनि २७५ आनंदान्मात्मानमात्मानं
स्वयं ज्योतिषमह्यम् ॥ अपश्यन् दुःखमनिशं बहु कर्म समुत्थितम् ॥ प्राप्नुवन् याति संसारं विद्यमानोऽप्यस्तत्समः २७६ अतो माया विचित्रेयं दुर्घटादुःखकारिणी ॥
संसारविषयस्य जननी दुर्जया नृभिः २७७ अहमज्ञस्तथा दुःखी ब्राह्मणोऽहं महाकुलः ॥ इत्यादिव दृग्मत्त्वानो निमज्जति भवार्णवे २७८ बीजभूता हि सा प्रोक्ता वास
नाकोटिगर्भिणी ॥ पश्यत्याति संकोचं विकासं च दिने दिने २७९ सुपुत्रौ सा पि मूर्छार्थमरणेऽपि महालये ॥ संकोचमुपयात्येपाविकासं वा परत्र हि २८० विक्रमैर्दुःख
माया तैतस्याप्युपमानिह ॥ स्वप्ने जाग्रतेऽपि नित्यं देहे देहे ज्ञः पुमान् २८१

*संसारस्थितिरेतन्पश्येदिति त्रयाः अर्थः २७२ । २७३ । २७४ देहेति । तत्र देहे रूपं च यमात्मा प्राप्ताः कामादिकृपांस्तान्माभिर्नन्दश्चलन् पश्यन्मात्मानं भूयस्मिन्मायाकारवत्स्वमाणां तत्तदं
शरीरं येन स तथा विषयो मूढो मानात्मा प्रमत्तस्वरूपमपश्यन् बहुदुःखं स्वपश्यंश्च संसारोऽत्र मर्त्योतिष्ठति इत्यर्थः २७५ । २७६ फलितमाह अत इति । अतो विचित्रेयं माया संसारविषयस्य जननी इत्युक्त्या प्रो
क्त्या यः प्रभवोऽयमात्मा विपश्येत्तत्कुलः संसारनिमज्जतीति द्वयोरर्थः २७७ । २७८ अयास्यावर्तमानादिव दृग्मत्त्वानो निमज्जति भवार्णवे इति अर्थः २७९ । २८० अस्याः संकोचादिकालानाह सुपुत्रा
भूता इति । सा अविद्या संसारवृक्षस्य बीजस्थानीया वासना नानाज्ञानकर्मसंस्काराणां कोटिगर्भाभिर्भयंतीति तथाप्यदिवत्संकोचविकासशोले इत्यर्थः २८१ । अस्याः संकोचादिकालानाह सुपुत्रा
विति । सुप्तिमूर्छा मरणलये च अस्याः संकोचः परत्रोक्ततरकालेषु पुनर्विकास इत्यर्थः २८० । तत्र विलासोऽस्याः पुंसोऽनित्यं तदुःखं देहत्वाद् विलासितीति । देहे देहेना नाना देहेषु नित्यं पतिदिनधनुषं पुमान्
अवज्ञः परतः सन् विलासोऽस्यादुःखिनो भवतीति २८१

संज्ञाचक्रादिचर्चादलीनपक्षितपूर्वश्रमपरिस्थापेविभाविदुःस्वर्वाजसंघर्षादुःस्वीतिव्यवस्थितेद्वयाः क्षीणइति । कर्मणिजाप्रदादिभोगप्रदेशीयेतिसासंज्ञाचेषानितराचत्रांनोत्रावःश्रमपरि
 त्यज्यपथपिज्ञेतेतथापिपतःअज्ञानमोहितोप्राप्यरूपेजीज्ञेतःप्राप्तस्ततोदुःस्वर्वातोत्पथः २८२ एवमिति । एवमुक्त्यसंकोचविकासाभ्यामेवाऽविद्यासंसाररूपहेतुर्वाज्ञातिरिगामनुभवमिदं
 दृष्टंवाचति २८३ यथाचेष्टविलसंतीसंसारहेतुस्तथास्मात्स्वरूपेणविलसन्मोक्षहेतुरित्याह आनंदात्मेति । तत्त्वंपरमार्थस्तदुपतयाविज्ञानःप्रसिद्धमानंदान्माद्योत्तरूपहेतुः असत्यमनुभवंपरम
 विद्यावत्संसाररूपहेतुः तद्वत्संसारोत्पन्नःस्वरूपस्याप्रतीतिविपरीताप्रतीतिर्वीतवर्षाभवतिद्वयंभेदमापायाःसाप्रतीतिर्भवेदितिद्वयोरर्थः २८४ । २८५ नन्वेकस्यामायायाःकथंनानाप्रमा
 नृष्यवहारनिर्वाहकत्वमित्याशङ्कतस्याएकत्वंनानात्वंचवर्जीजटलप्लेवाह एकैवेयमिति । एवंमायाअविद्यासंज्ञाविविधंभिन्नापिभाविद्वयानादनु २८६ दृष्टांतंस्फुटयति वदति । यथा
 वटस्याधानासुखीजेवमुगतंयत्सामान्यंआतिरूपतदेववटानांहेतुःकारणं ताधानान्यक्तवस्तुनसर्वत्रहेतुतापोधानाज्ञादिसात्त्वित्वेनानुममादित्यर्थः २८७ दार्ष्टान्तिकंयोजयति हेतुरिति । यथा

क्षीणिकर्मणिसंकोचंश्रावःपक्षीवनीडमः ॥ श्रमं सर्वपरित्यज्यज्ञेतेज्ञानविमोहितः ॥ मायाश्रीजइतोभूयोयातिदुःखंसदाकृणम् २८२ एवमेपात्रसंसारहे
 तुरुक्तमनीषिभिः ॥ अविद्यादुर्घटानित्यंश्चयतेयाज्ञरीरिभिः २८३ आनंदात्मातथाप्रविद्याहेतुसंसारमोक्षयोः ॥ अतत्त्वतत्त्वरूपाम्याविज्ञातौसर्वदेहि
 नाम् २८४ अप्रतीतिश्चसंसारविप्रतीतिश्चभावयेत् ॥ आत्मनोपिचमायायाभोक्षएवंहिताभवेत् २८५ एकैवेयमविद्याख्यामायेत्यपिचर्चातिता ॥
 विभिन्नापिचिमात्यवटधानायथानृणाम् २८६ वटधानासुसर्वासुहेतुःसामान्यमीरितम् ॥ वटानानंतुताधानास्तासानाज्ञस्यदर्शनात् २८७ हेतुर्यथात्र
 सामान्यंवटधानासुकीर्तितम् ॥ तथाकार्यौघसामान्यहेतुर्मायेतिकीर्तिता २८८ वटधानासुनष्टासुसामान्यंनविनश्यति ॥ यथातथैवमायेयंकार्यनाशेन
 नश्यति २८९ वटधानागताजातिर्वटधानाविभेदतः ॥ विभिन्नामीयतेयदसद्वन्मायाप्रकीर्तिता ॥ नानासंस्कारभेदेनभिन्नाविश्वस्यकारणम् २९० व
 टधानायथानाशंवटोत्पत्तौव्रजंतिहि ॥ संस्काराअपिमायायाःकार्योत्पत्तौतथैवते २९१ वटधानायथैवैकावटोत्पादादनेकधा ॥ कोटिकोटिगुणामूत्पापुनरे
 काविजायते २९२

वटधानागताजातिःसर्ववटानांहेतुस्तथासर्वेषांकार्याणांकारणत्वेनमूर्तसामान्यमायेत्युक्तवत्स्वरूपः २८८ दृष्टांतंनसाधर्म्योतराभिवर्धयति वटधानास्त्विति । यथावटधानाभ्याक्तिपुनराहव
 पितद्वत्तातिरिचिनाज्ञीनितथाकार्याणांमुत्पादोत्पत्तिःकारणसामान्यरूपामायाविनश्यतीत्यर्थः २८९ वटधानागतेति । यथावटधानागताजातिस्तद्वटविभेदमप्योक्तानांतत्त्वदा
 नानाविभेदंविशेषंस्वावच्छेदकमाश्रित्यविभिन्नाभिन्नभिन्नकार्यैरुभयवित्तथाभाषितत्त्वकार्याणांवेधेसंस्काराःसूक्ष्मावस्थाकृपास्तानवच्छेदकयाश्रित्यनानाविधस्यकारणंभवतीत्यर्थः २९०
 यथावटधानासाध्याप्यस्याविनाशेपि वटधानाभ्यक्तानांतद्वटोत्पत्तौनानाप्रमायायाअविनाशेपितत्संस्काराणांतत्त्वकार्योत्पत्तौविनाशहेत्याह वटधानायथेति २९१ वटधानायथैवेकेति ।
 यथाचकारपि वटधानावटरूपेणपरिगम्यफलितान्तोवटादनेकधावर्षावर्षप्रतिवसंतदृष्टुकोटि कोटिगुणावपरिमेयमपि तासर्वविजापतेवत्यथेताश्रवोजन्यक्तपःप्रत्येकंवटजननसमाहृत्याह पुनरेके
 ति । तामुवटोत्पन्नानान्यक्तित्वेकापिपुनरेवंवटोत्पादनद्वाराकोटिगुणत्वेनसापतेत्यर्थः २९२

शरीरिण्येवमपि कार्योत्पत्ताविति । तथासामान्यरूपायाविश्वरूपकिपूतः संस्काराख्ये रूपेरेवेकविजापते कुतः कार्योत्पत्तौ विधोत्पादात् एकस्य कार्यस्योत्पत्तौ ततो विधयश्च नानावि
धकार्यजातस्योत्पादात् तजानात् । सुखनवोत्पन्नस्य किञ्चेकान्यकिः पुनरेवं ज्ञापयेत्ततः संसारस्थानेनैव फलितमिति त्वर्थः २९३ सामान्यस्थानीयायामायायाः स्थितिस्थानीयासंस्कारानेतानपि
शिवगुह्येऽवस्थापयति संस्काराविति । आयायाः सामान्यरूपायाविश्वेऽप्युताये संस्कारास्तेषां तुर्विधाः तत्कार्योपादेहेतुर्देहिपत्त्वक्रियास्वभोक्तृत्वरूपेभ्यस्तुर्विधादिप्रथमः २९४ एतेषां संस्कारा
णां तत्कार्योपादेहेतुत्वं प्रमादकत्वेन दर्शयति अनन्दाविति ॥ एतेषां संस्काराणां तत्कार्योपादेहेतुत्वं तदेवादीनां च परस्परसंस्कारणत्वे हि यतिरवस्थानं दीजां कुरवर्जं पृथक् एते संस्काराणां तत्कार्योपा
देहेतुत्वं किञ्चिदप्यवस्थितं स्थिरं न वर्तते इत्यर्थः २९५ तत्र कार्योपादेहेतुत्वं लक्षयितुं युक्तं विध्यमा ॥ वक्तव्यं इति । प्रथमपदे पूर्वोक्तविदां मरायुजत्वादिनाप्यतुर्विधेषु पाप्मिभेदेषु मवांतरभे
देनां विधेयविशेषेर्देहिपक्रियाभोगाः मत्वेकमुत्पन्नस्वादिना विविधा इत्यर्थः २९६ तत्र सर्वजंतुप्रादुर्भावपितृमत्त्वस्यात् प्राक्कालजाताप्रादुर्भावप्रतिपाद्यतेत्याह तद्व्याप्तीयेति २९७

कार्योत्पत्तौ तथामायाविश्वोत्पादादनेकधा ॥ विजायते पुनश्चेकाततो नंतो मवार्णवः २९३ संस्काराविधिपाएते मायायाये प्रकीर्तिताः ॥ चातुर्विध्यं च संक्षेपात्
पुत्रोक्तं मनीषिभिः ॥ देहेन्द्रियक्रियाभोगहेतवोत्रचतुर्विधाः २९४ अनादाविहसंसारबीजां कुसमास्थितिः ॥ कारणत्वे सदातेषां नैव किञ्चिद्व्यवस्थितम् २९५
वर्तते त्रिविधाः प्रोक्ता उत माधममध्यमाः ॥ चतुर्विधेषु भूतेषु नानाभेदेषु सर्वदा २९६ तत्तज्जातीयजंतूनां मध्ये सर्वत्र संस्थितम् ॥ त्रैविध्यं नैव केनापिशक्यं वक्तुं
कदाचन ॥ आनंत्याद्वास्तुत्वे तदुदाहृत्य प्रदर्शयते २९७ भूदेवः पुण्यपापाभ्यां समाम्नां प्रायशो भुवि ॥ जायते सर्वेष्वायं सुखदुःखोपभोगवान् २९८ देहस्य
तत्र विज्ञेयमुत्तमत्वमनेकधा ॥ पितृतो मातृतस्तद्दाचार्याश्च महात्मनः २९९ वीर्ययोः परिपाकाश्च कलनिर्गमनादपि ॥ रूपलावण्यशीलाद्यैर्गुणैर्गोमाच्च
सर्वदा ३०० उपलब्धे श्वैश्च दद्यात्संस्थानाच्चापि मानसः ॥ उत्तमत्वं सदैवैतदिन्द्रियाणां प्रकीर्तितम् ३०१ कर्मणामुत्तमत्वं स्यान्मे लनात्प्रज्ञयापि च ॥ शिष्टिता
नामनुष्ठानात्रिपिदानाच्च वर्जनात् ३०२ भोगानामुत्तमत्वं स्यात्पित्रादेश्च सुशीलतः ॥ विद्यायोमातस्तस्त्वेवामाधिव्याधिविवर्जमात् ॥ पुण्यस्य संचयाच्चापि त
थास्वस्थापि शुद्धितः ३०३

त्रैविध्ययोग्यतया तत्राज्ञाप्यत्वाद् भूदेव इति । भूदेवे जन्मस्वात् पुत्रदुःखोपभोगमातिशयभूदेवात्प्राज्ञाप्यत्वात् त्रिविधेषु पापभोगात् त्वर्थः २९८ देहस्येति । तत्राज्ञाप्यत्वात्
पुनश्च मने कनिष्ठप्रयुक्तं तथाहि पित्रादेः कुलविद्यातः प्रभृतिभिर्हृत्कर्षात् पुनर्देहस्यत्वं तथा वीर्ययोः परिपाकादिभ्यो रक्षणाविशेषेण परिपाकात् कर्मणां
रूपं लावण्यं कचकचं शीलं सदाचारः आदिपदेन सत्त्वमहाः एते गुणैश्च देहस्योत्तमत्वमिति द्वयोरर्थः २९९ । ३०० इन्द्रियाणां मुत्तमत्वमाह उपलब्धेयेति । उपलब्धेर्विषयमर्थतत्र
वेदायामभ्युदाहृतं संस्थानं रचनाविशेषस्तस्मात् प्राज्ञं विस्तारादिकं यथात्रेष्टयोः कर्मात्वं तत्तद्विद्योत्तमत्वमित्यर्थः ३०१ क्रियापातमत्त्वमाह कर्मणामिति । प्रज्ञादेवताभ्यानां दि
कृपातया मे लनात् तथा विहितस्य कर्मणां निरिद्वपरिहाराय कर्मजं उत्तमत्वमित्यर्थः ३०२ भोगस्य तदाह भोगानामिति । भोगानामुत्तमत्वं विनृमात्रादेर्विषयमानत्वात् बांधवानां स्वस्वपशुशूल
त्वाच्च नृपयुक्तविद्यानां योगात् एषां बांधवानां ततो विद्यावलेन मज्जससरीरपीडयो रभावात् स्वस्वपशुशूलात्वं केमुत्पेन दर्शितं पुण्यसंचयाविरोधात् स्वकीयबुद्धिकोशजायवोपायमित्यर्थः ३०४

आचार्येति । आचार्यादयः सर्वे संबंधिनोऽप्येवंतोभोगहेतव इति केचिदाहुः सद्भिषस्तु उभयस्य संघं न्यादिरूपस्य युगलस्य परस्परभोगहेतुतां वदन्ति भूतानुसारम् तदा यश्च भुङ्क्ति 'नवाशरेपयुः' कामावप
तिः प्रियो भवति नवाशरे जायते कामावजायापि या भवति ' इति देवपरोक्षे वमसक्तं भोगहेतुत्वं निराकरोन् न विनादा विनिभावः अथवा एकस्य संघो मोहो न संभवतीत्युभयसंघे स्तिमिन् यत्र तेषां तात्पर्यमिति ।
अथवा आचार्यादयः ज्ञाप्यादीनां भोगहेतवस्तददृष्टारम्भा इति केचिद्वदन्ति केचित्तु सद्भिष उभयस्य मुहुरित्युक्तं रूपस्य विपुत्रादिरूपस्य वापरस्परमुपकारकत्वं दर्शनादुभयपरस्परभोगहेतुरिति वदन्तीत्यर्थः
यस्तु तस्वाचार्यपितृप्रभृतयोभोगहेतव इति केपांचिदापातदाज्ञानात्तम् सद्भिषस्तु तेषामुभयसंघमात्रं रूपं प्रतिहेतुतां वदन्तीत्यर्थः अत्रार्थादयो हि सद्गुणदेशादिना धर्मविचारूपदेव विज्ञातव्यं हाराणां किं
वित्तमप्योजयतीति भावः अपिज्ञादेन उपसर्जनं तेषां भोगं प्रतिहेतुतेति सूचितम् ३०४ मध्यममध्यमत्वेनिरूपयति देहादाविति । देहादीनामुत्तमत्वे पदेतव उक्तास्तेषां मध्यमेषां चिदेवाभावे
सति मध्यमत्वं सर्वेषां भावेत्यधमत्वमित्यर्थः ३०५ देहो द्विषेति । इत्थमुत्तमत्वादिना देहादयस्त्रिविधाः स्युरिति एतेनेतेषां मुक्तत्वादिश्रवणस्य त्वेकमुत्तमत्वादिन्येण योजनेन वधेदास्तेषां प्रपिमुद्
मत्वाधिमार्गदेवो जने सप्रविज्ञातभेदा भवन्तीति सूचितम् अधिमार्गत्वं मृत्कटवम् मृदुमध्याधिमार्गाणां प्रपि मध्यमेकमुद्गवादिभिर्योजने समीपे इति त्रिकरूपा एका इति भेदास्तेषां प्रपि कर्मद्वारा ज्ञान
कारितानुमोदितत्वे संबंधे त्रिविधाः रिशद्विज्ञातदयसंख्याभेदाः स्युस्तेषां सुखाभावव्यभिचमसंख्यात्वाद् एकाशीत्यादय इति । एतेषां देहादीनामुत्तमत्वादी च एकाशीतिमभूतयः सुखाभेदास्ते आ

आचार्यपितृमात्रादेः केचिद्भोगस्य हेतुताम् ॥ मध्यमे चोभयस्यापि केचिद्विच्छंति माद्वयः ३०४ देहादावुत्तमत्वे हेतवः परिकीर्तिताः ॥ तेषां भाववेषां चिन्म
ध्यमत्वं प्रकीर्तितम् ॥ सर्वेषां श्रेणीत्येस्यादधमत्वमसंशयम् ३०५ देहो द्विषेति क्रियाभोगावन्ते त्रिविधाः स्मृताः ॥ एकाशीत्यादयस्तु स्युर्भेदाः सुखाभेदेन कथा ॥
एतेषां मुत्तमत्वादायानन्त्यात्तेन चोरिताः ३०६ देहसंस्कारतो देहास्ततस्तेषां चतुर्विधाः ॥ संस्कारादेहसंघाद्यतः सर्वप्रजायते ३०७ देहास्यादिद्विषेयुक्तैः कर्माभो
गीचमानवः ॥ ततस्तेषां च संस्कारास्तेभ्यो देहादिवं पुनः ॥ जितो द्विषे च भोगश्चकारणान्येवमेव हि ३०८ पुण्यपापरतो जंतुरिद्विषेः संयुतो भवेत् ॥ देहेन च ततो
भोगमच्छेत् सर्वत्र सर्वदा ३०९ भोगी क्रियायान्नातत्वं श्ये रेतैरसंशयम् ॥ इद्विषेः सहितो देही भोगी कर्मानसंशयः ३१० भोगानामत्र सर्वेषां सर्वदानुभवे सति ॥ वृद्धिः
प्रत्यक्षतो दृष्टा कर्मणा करणे तथा ३११ यो द्विषे विषयं जंतुः प्राप्नुयात्स तु तं पुनः ॥ इच्छतीह भृशं कर्म कुरुते चास्य लब्धये ३१२

न्याता केनापि न वर्णित इत्यर्थः ३०६ अर्थदेहद्विष क्रियाभोगानां तत्संस्काराणां च परस्परवर्तिनां कुरन्त्यायेन कारणतां निरूपयति तत्र देहस्य मायाभ्यमाह देहेति । देहानां संस्कारेभ्यो देहाजायते
ततो देहस्य भुङ्क्ति देहादीनां चतुर्णामपि जनकाः संस्काराः प्रभवन्ति यतो हेतोस्ततो देहात् सर्वदेहो द्विषादिके प्रजायते प्राप्नुवतीत्यर्थः ३०७ देहात् सर्वसंभवदर्शनमिति देहिनि । यो देहाभवति स हि द्विषे
युक्तैर्वज्रोस्थितैः सहितः कर्मायागादिकर्ता तत्फलभोगी भवति ततो देहिर्वादिभावान्न रन्ते पुनर्देहिर्वादिमयोजनकाराः संस्काराः प्रभवन्ति तेभ्यश्च पुनर्देहादिकं भवति यथा देहः सर्वस्य प्रयोजकस्तथो द्विषे भोगश्च
कर्मादिद्वारा सर्वस्य सघातस्य मयोजको बोध्यः तत्र द्विषे स्य युक्तत्वं जितत्वं च विशेषणम् इद्विषे लोपे पुनरुक्त्यापि कर्मणः परिपूर्वदर्शनादिति ३०८ कर्मणः सर्वसंभवमाह पुण्येति । स्पष्टम् ३०९
भोगात् सर्वसंभवमाह भोगीति । क्रियावान् कर्मसमस्तवाच्य इत्येते रित्वे द्विषेः सहितश्च भोग्येव भवति यतो देही भोग्येव कर्मापि स हि इत्यर्थः ३१० तत्रानुभवमप्ययति भोगानां मिति । सर्वजा
तीयानां भोगानां भोग्यपदार्थानामनुभवोत्तरं कर्मानुष्ठाननिष्ठा वृद्धिरिति शय्यरूपा प्रत्यक्षोपलब्धेत्यर्थः ३११ तत्र हेतुता भोगानुभवस्येच्छाजनकतामाह यो द्विषेति । यो जंतुर्द्विषे जातिव्यविषयमाप्नोति
स तज्जातिव्यविषयमिच्छत्येव इच्छोत्पत्तौ चास्येच्छाभोगस्य लब्धये कर्म कुरुते इत्यर्थः ३१२

तत्र सजातीयेच्छानियममभिनयति देवांगनास्त्विति । नृणां देवांगनास्त्वित्यनभयति तासां मनुजैरेतत्त्वत्वात् एवं मनुजानुदीरवानुभवतां तमेवेच्छामवति एवं स्वर्गादात्र पानादास्त्वमित्यामेव
 च्छान्तस्तत्त्वत्वेत्येतदेति भावः ३१३ । ३१४ तत इति । ततोऽन्यथान्तरिते कर्मणां तत्त्वत्वात् भोगानामनुभवस्तदर्थकर्मणां वृद्धा कारणमेवेति संबन्धः भोगानुभवेन तत्र वेदापोदपाः शान्तुन कर्तव्ये
 त्याह कुशल एवेत्यादिना । जनो विषयमाप्नुवन् सर्वस्वतोऽनेषु कुशल एव भवति तदुक्तं योगभाष्ये ' भोगाभ्यासमनुविद्वहेत्काप्रः कोऽन्नमिच्छेद्विद्याप्याम् ' इति ३१५ अत्रोदाहरणं तोके कामिनोव
 त्वन्तश्च धनिका इत्याह यथेति । एतान् भोगां प्राप्नुवन् धनीव सौख्यकामुकः मन्त्राद्यैः कामेभ्यो मे कुशलः सन् कामं तज्जातीयेष्वित्यन्नेव दृश्यते इति । एवं सुदुलभे प्रपिदृष्ट्यपि परिपथः ३१६ यथा च
 भोगाः स्वानुभवेच्छोपादानद्वारा संसारहेतवस्तथा देहादयोऽप्यप्याह यथाभोगा इति । यथाभोगा मनुभवमापन्ताः कारणं कर्म देहे नृभूताः कास्तथा कर्म देहं द्विगुणयन्नेन नुभवमापन्ताः कारणं यदा
 यादेहादीनि च्छासंस्काराभ्यां सतिनाम्समं भवेत्तदा पूर्वकर्म जनेतां तज्जातीयांस्ततश्च्छादिवद्वा जनिस्तथा अनेकवृत्तानि तर्थाः ३१७ देहं द्विगुणेति । एवमुक्तं विषयदेहादीनामनुभवेच्छासंस्कारः
 मयुक्तत्वेन तिदेहादयोऽनौ जनीनां जन्तः संतो न विपत्ता एते देहोत्तरमयमेवेत्याकारकविपरदिताः तदेनानुभवमादीनामनियमादिति भावः एतेन योऽन्तराभोपि जन्तरीपाः नुभवोत्तरं संस्कारः

देवांगनासु मनुजैरप्राप्तामुकथंचन ॥ इच्छानजायते नृणां नारीष्वेव प्रजायते ३१३ शुनामेवं नारीपुष्टीच्छा किं तु शुनीपिह ॥ एवं स्वर्गात्र पानादौ विज्ञेयं सर्वदा
 नृभिः ३१४ ततोऽनुभव एतेषां भोगानां कारणं मतः ॥ वृद्धौ कुशल एव स्याद्विषयान् प्राप्नुवन्ननः ३१५ यथा कामी धनी चैतान् वलवान् प्राप्नुवन्मुहुः ॥ कामे च कुश
 लः काममिच्छन्नेव पुनः पुनः ॥ अत्र पानादिलभे पुद्गलं व्यवेवमेव हि ३१६ यथा भोगास्तथा कर्म देहं द्विगुणयन्नेन नुभवमापन्ताः कारणं यान्समीहते ॥
 इच्छासंस्कारसहितस्तत्तस्तान् जन्तुधात्र जेत ३१७ देहं द्विगुणयन्नेन नुभवमापन्ताः कारणं यान्समीहते ॥ पुंसो नुभवमापन्ताः कारणं यान्समीहते ॥
 निदेहाश्चतुर्विधाः ॥ सर्वे द्विगुणयन्नेन नुभवमापन्ताः कारणं यान्समीहते ३१८ वदा एते समुद्दिष्टाः प्रा
 णि देहाश्चतुर्विधाः ॥ सर्वे द्विगुणयन्नेन नुभवमापन्ताः कारणं यान्समीहते ३१९ संस्कारेषु च सर्वेषु सामान्यं परिकीर्तितम् ॥ माया सर्वानुगाकार्य हेतुभूता सनातनी ३२० श्री
 जां कुरे पुत्रदत्तयात्सामान्यमविनश्वरम् ॥ कारणं त्वद्वयं कार्यं कारणं च विनश्वरम् ३२१ बीजादटो वटादी जं प्रवाहेण यथा भवेत् ॥ संस्कारदेहयोस्तद्वत्प्रवाहेण जनि
 र्भवेत् ३२२ पार्थिववयस्य दद्वटवी जं दयानुमाः ॥ पृथिवीचाप्यमुस्मृताते पुनैव विनश्यति ३२३ यथा तथैव माये यदेहानुष्ठानगामिनी ॥ न विनश्यति चैवात्म
 विज्ञानं परिहाय हि ३२४

राणां प्रजाकाले समुत्पत्तिरिति विनश्वरम् ३२५ अकारं संस्कारदेहादिलभे नृणां तः पूर्वोक्त एवेत्याह वराह इति । इन्द्रियादेभिः संहिता देहादवस्थानीयाः संस्कारास्त्वन्वीजस्थानीया इत्यर्थः ३२६ सर्वे पुंसंस्कारे
 पुनर्गन्तव्या मायेऽन्यथा यत्पुनर्गन्तव्याह संस्कार इति । एष हम् ३२७ बीजां कुरे इति । यथा यच्च जीवो कुरे पुत्रानुगतं तत्सामान्यं तद्विनिश्वरत्वात् एव कारणभूतं स्याद्विनिश्वरत्वात् तथाऽऽप्यतद्विज्ञेयभूत
 योर्वीजां कुरे योस्ततो मेधाभावात् पञ्चपरस्परकार्यकारणभूतं बीजां कुरे योर्गन्तव्यं तद्विनिश्वरत्वात् एव कारणभूतं स्याद्विनिश्वरत्वात् तथाऽऽप्यतद्विज्ञेयभूत
 मुच्छेदव्यक्तेन कार्यकारणभावे विमल एव दृष्टांत इत्याह बीजादट इति ३२८ मायायाः कार्यकारणयोर्बोधोऽनुभवमेव दृष्टांतमाह पार्थिवेति । वट्टटवीजत्वे द्येयकार्यकारणभूते पार्थिवः पृथिवी संबंधिभ्यो
 ऽवयवाः अनुगतास्तेषु पृथिवी अनुस्मृताऽनुगता वटवीजयोर्गन्तव्यं तद्विनिश्वरत्वात् एव कारणभूतं स्याद्विनिश्वरत्वात् तथाऽऽप्यतद्विज्ञेयभूतं स्याद्विनिश्वरत्वात् तथाऽऽप्यतद्विज्ञेयभूतं स्याद्विनिश्वरत्वात्
 तामायादेहादिना शेषिपञ्चबोधकालां विनिश्वरत्वात् इत्यर्थः अथ पार्थिववयस्य स्थानीया मायायाः अवयवावयवमात्रपरिणामविज्ञेयत्वात् बोधः ३२४

माययात्रदमोयथासिद्धिवाणापोभयोःस्वरूपविविधसंज्ञयति कावेतिपादुः । सर्वेषुकार्येषुकारणेषुचानुमतोयःपरिणामभागःसमायेतुस्यनद्वयार्थः ३२५ सतयोरिति । एतयोःकार्यकारणयोस्तत्त्वतोरनुगतस्यैवपरिणामस्ययापत्तस्मरन्मनुसंधानविधयामासकंस्फुरन्सदृशंमतेत्युच्यते ततोहृदयभावेनभेदस्फुरन्नामायासतन्मात्मनोभिन्नेनव्यवहारस्यार्थः ३२६ तथाचपरिणामरूपेणमायायाःसारूप्येणप्रज्ञाप्रसवैवानुममदर्शनादुभयोर्जगदुपादानत्वमित्याह परिणामश्चेति । परंतुब्रह्मसत्प्रविवर्त्तनादानत्वमित्येवम ३२७ उभयोर्हेतुनामवस्तुत्पत्तिं सत्तेवेति । एकरूपाव्ययाभावहीनासत्तेवपदिकार्येषुस्यादनुमतारदृश्येततदामायाकारणनभवेत्तुवैकल्यसत्तामुगमस्तुनदृश्यते तथायदिहेतुःपरिणामःकारणकारणत्वेनानुमनःस्यात्तद्विज्ञाकारणनैवभवेत् परंतुदृश्यमेवसर्वानुसंदर्भेनोभयोःसममनुममदर्शनेनदोषोरेवहेतुत्वमित्युच्यते ३२८ । ३२९ ततःपरिणामसामान्यरूपायामायायाश्चिदृषमज्ञाविशेषःसुकरहयाह परिणामस्येति ३३० जडानांविकाराणांमायास्वरूपास्ततिरेकाभावंसहजंमाहा वदेतिद्वार्या । एवमृषयोःकारणत्वेसत्तिसर्ववर्तनीजेधनुमतपंत्तामाप्यंतद्वीजेधनुमतस्यसत्तारूपमद्वयःशक्तिभूतसत्स्वरूपात्सामान्यादव्यतिरेकाभावाविधानवद्वानुमनयतितयामायापिपरब्रह्मणःशक्तिभूतापरिणामरूपत्वाभवेकदेशादिरूपविवर्जनयेत् कीदृशवित् स्वतन्मनःकारणादव्यति

कार्यकारणरूपेषुपरिणामोत्रयोमवेत् ॥ सतुसामान्यरूपोयंमायेत्येवनिगद्यते ३२५ एतयोस्तस्यैवैतस्यस्मरणंयत्प्रदात्मकम् ॥ तदात्मेनिततोमायास्वात्मनोभ्येतिकीर्त्यते ३२६ परिणामश्चसत्ताचदृश्यतेकार्यमात्रके ॥ ततोब्रह्मचमायाचद्वयंहेतुःप्रकीर्त्यते ३२७ सत्तेवचेदकरूपाकार्येषुस्यात्ततोभवेत् ॥ नमायाकारणनैवपरिणामोत्रकेवलः ३२८ यदिस्यात्कारणताहेतुत्वस्यैवात्रकारणम् ॥ भवेद्वयंचद्वयंतत्कारणतेनतद्वयम् ३२९ परिणामस्यसामान्यंमायाप्रोक्तमनीपिभिः ॥ ततोब्रह्मचमायाचद्वयसंकीर्णव्यवस्थिते ३३० वदवीजस्यसामान्यमेवंशक्त्यात्मकंसदा ॥ वदाननंकाजजनयेत्स्वतोभेदविशर्जितान् ३३१ परिणामात्मिकाशक्तिस्तथासामान्यरूपिणी ॥ अनेकजनयेद्विश्वंनानादेहादिरूपकम् ॥ स्वात्मनोभेदरहितंकार्यकारणरूपपृक् ३३२ एकैकस्मिन्वदेयद्वद्वीजेवास्तिसदैवहि ॥ परिपूर्णंतुसामान्यंवदवीजस्ययत्स्मृतम् ॥ एकंस्थितंचयतद्वदेतुःस्यादद्वीजयोः ३३३ वदानामपिसामान्यंवीजानामपिचद्विधा ॥ स्थितमेकंचतद्वत्सामायाप्रोक्तमनीपिभिः ३३४ कार्येऽकार्येचसंपूर्णाविभिन्नेवचसंस्थिता ॥ एकैवजीवपरयोर्भेदस्यापिचकारणम् ३३५

रित्वीजां कृत्वाभावेनकार्यकारणरूपंवेतिदोषोऽर्थः ३३१ । ३३२ न्याय्यत्वावकाशेनावस्थितंमायापाकवत्प्रदर्शयति एकैकस्मिन्निदिहाभ्यां । यथाएकैकस्मिन्वदेतदापरिपूर्णकार्यं सत्तारूपंसामान्यमन्यत् एकैकस्मिन्वीजेनुमतंसामान्यमन्यत् वदवीजस्येति समाहारः तथाचउभयोर्देववीजयोपेतत्वंविश्वेनस्मृतमृषयेत्रैकसमंस्थितंवनुमीयं नवनस्यैवपृथ्वीमिच्छाह पचद्वादिना । यथावद्वीजेपरस्परहेतुभूतेतद्वयवृत्तिंमायावृत्तिरूपपुत्रयोर्वदवीजयोर्हेतुःप्रयोजकमित्यर्थः ३३३ वदानामिति । इत्येवमायामवदानांवीजानांचसर्वेनद्विधा स्थितपुत्रयानुगामित्वेनएकंस्थितंचयतद्वत्सकलकार्यानुगामिनीसकलकारणानुगामिनीउभयानुगामिनीचसाक्षात्किरूपायामनीपिभिर्हकार्यैः ३३४ इयंमायाकार्पावचिउन्नशक्तिरूपाजीवभेदस्यहेतुःकारणावचिउन्नशक्तिरूपावर्जभेदस्येत्कारणजेवशादित्यादिशंयार्थमाह कार्यकारणैति । अद्यार्थेतिच्छेदः इयंमायाकरूपेणेकापिपतःकार्येनयात्रकार्यकारणैतत्पूर्वव्यापारस्थिताश्रितविभिन्नवर्तीजीवेशयोर्भेदप्रयोजिकाभवतीत्यर्थः ३३५

एकपाः स्वभावात्कृपाः भेदकत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति एकैवेति । तथैकामिषं दत्त्वा गृह्यमाणस्य तीर्थयात्रायाः काशपथे भेदिका जने लोके मसि दत्तायाः पापविश्वकोपायाः कार्यकारणरूपेणां
जीवेशयोर्विभेदस्योत्पत्तिः ३३६ । ३३७ मायायाः स्वर्णनानामाचार्यं दृष्टान्तेन विज्ञेयति यथेति । निम्नस्याख्यातं द्वयम् ३३८ । ३३९ मायायाः श्रुत्युक्तानि चित्रादीनि भिन्नोप
णानि स्फुटीकरोति सेवेऽपदिना । सावित्रिणा प्रसाम्यरूपका एवाजीवादिभेदिका कथमाया मत्पट्टे संस्मरानाना संस्कारत्वे भेदिवेति श्रयायारजकेटिपटी संज्ञं वस्त्रं विष्णुतत्त्वेन दृश्यमानं सर्वरूपं
विभ्रं पस्यामायायाधर्मभूतेन संस्कारात् तदेन विभ्रं जीवजितं जीवजितं जातं वस्यत तथा भूतजातं ३४० तत्र दृष्टं युत्वा दपति दृष्टेति सतिभिः । इयं माया दृष्टा दृष्टस्वपविवाणा विनाशशून्येति पठो
महान्तोत्कृष्टः भजईशरोप्येतामुन्मूलयितुमुच्छिन्नां कर्तुं नार्हति न स जीववति पठो माया मूलेन वनेनान्वितः परास्वयशक्तिरित्यादिभ्युत्पत्त्यर्थः । तथा च ईशरं नित्यसिद्धिज्ञानं वतं प्रतिमायायाः प्रप
कारकत्वाभावात्पुनरेति सितयादिनिर्माणेन ईशरत्वं सावकत्वात् तदेनेवं तत्त्वं प्रतिभावः ३४१ जीवेशुमासविद्वन्नामनर्थादेरुविज्ञापोषेणुं समाः परं दृष्टे मनया कुंतिविकरणाः कृतावत्पाह महान्त

एकैव च यथाभूमिः स्थिता घट्टहात्मना ॥ एकाकाशजटाकाशभेदे हेतुर्जनेन मेव ३३६ एवमेकैव मावेयं स्वात्मनोरूपभेदतः ॥ जीवेशयोर्विभेदस्य हेतुर्भवतिस
र्वदा ३३७ यथाभूमिरिलाघात्रीकुःपृथ्वीधरणीक्षमा ॥ इत्यादिनामधेयानि जेदेनैव सर्वदा ३३८ परिणामात्मिकाशक्तिरेवमेकैव दुर्भणा ॥ मायाऽविद्या
तमोमोहो ज्ञानं प्रति विपर्ययः ॥ इत्यादीनि च नाशानेनाप्रोपेया सनातनी ३३९ सैषा मायातिचित्रांगीचित्रिताद्विपटीयथा ॥ एतज्जिज्ञात्मकं विश्वं यस्या
श्चित्रेण जीवजितम् ३४० दृष्टा विनाशशून्येयं माया मूलबलान्वितः ॥ महानजोपिनैवैतामुन्मूलयितुमर्हति ३४१ महान्तःश्रुतशास्त्राभ्यविदोऽसौ प्रवृत्तवताः ॥
अस्याविनाशने युक्ता भगवद्गोपमासते ३४२ अवियोयमरण्यानीनानाजीवसमाकुला ॥ पंचभूतो घट्टरुभिः सर्वतः परिपूरिता ३४३ स्नेहपूलादुःखफलापुत्र
दारप्रसूनका ॥ पित्रादिपल्लवैः पूर्णां वंशुशाखासमाकुला ॥ सुखाशयोक्संपूर्णा कालदायाः पुण्ड्रता ३४४ कामोधादिभिः संहैः सर्वतः परिपूरिता ॥
श्रुतिदुर्जनसर्पकं टकावृत्तमार्गका ॥ नारीपिशाचसंपूर्णा तथा जन्मादिदृष्टिका ३४५ विदांसः कारभैश्चैनामुन्मूलयितुमीशते ॥ प्रायः सर्वे पिते नित्यम
नयेव कदर्थिताः ३४६

ति । मन्मायाऽनन्यमापाराः परादृष्टा ईश्वरदृष्टा इति शक्तिर्विपर्ययते तत्तासमासतेति प्रति विदांसः प्रायशोऽनयादिवचनं व्यपिषः कृतावतिपाह ३४९ उकार्थे स्फुटत्वापमहादवीवेन मायां
वर्णयति । अवियोपिषत्पादिना । मन्मदरूपमरण्यानीतदुपेयमविद्यापठो नानाजातीयेर्जोविभ्रं भासत्स्वमेव हि । पंचमहाभूतभेदरूपे तत्तुभिः पूर्णा ३४३ स्नेहेति । स्नेहो विषयगतस्त
वात्मकानि मूलानि यस्यास्तथा दुःखानि फलानि यस्यांसा पुत्रादयोरमणीयत्वासायोजकत्वादिसाधर्म्येण पल्लवभूता यस्यांसा तथा पित्रादीनि प्रसवसुखकत्वं साधर्म्यात्पुत्रपुत्रपः पल्लवा
यत्र विस्तारमयोजकत्वाद्धवः शाखायत्र सुखं भविष्यतीत्याकारादीर्षां सैव जीवजितं यत्र कालो मृत्युः सदावाश्रितो यथेति ३४४ कामेति । एतस्याजरण्याऽप्येदकानां विवेकराजसैः यानां श
मादीनां भक्तैः कामादिवृत्तसिद्धेः सितता दुर्जनरूपैः सर्वैः कंठकैश्च न्यासप्रसङ्गे नारीरूपैः पिशाचैः संयुता जन्मादय एव वृत्तिकाचयस्य ३४५ विदांस इति पद्यविदांसो विद्यावतः कारणैर्धानयोगा
विभिरनामरण्यानीं सपयितुं प्रार्थः परं पुत्राय सस्ते विदांसोऽनयामापारण्याः कदर्थिता दीनतां नीता इत्यर्थः ३४६

तत्रेतेन पाएतत्कतिरेविद्याभिभावकत्वमाह एतेति । एतेहरवोक्तानां चैव यत्कथं कथं ज्ञेयं हेतुव्यवसायः सर्वविधं भास्यते । स्वप्नानां शिरोजं स्तम्भसां स्वरूपं त्वरेण हीनो भवतीत्यर्थः ३५७
 आनन्दोऽस्मान्नसि । एतेतरवः स्वतः स्वमकाशानंदरूपा एव भवन्तु तांस्तु तेषां जंमकपाः स्थावररूपाश्च भवन्तीत्यर्थः ३५८ धर्मोऽर्थेति । पुरुषार्थवत्पुरुषरूपकानामाशापदेति तानां दातारहाते
 ३५९ एतेति । यतएतानां श्रितो जनः अवसादं वेदं न्येन माप्नोति तत्तत्ते कल्पतरव उकाः ३६० कालिमाह उन्मूलयेति । अज्ञविज्ञानरूपः करः शाठ्याय सप्ततथाभूतां ज्ञाविद्वषः करि (अत्रने
 ज्ञातमाम विद्यारूपां पणानीं ददं पुं स्नेह रूपं पस्यास्तथाभूतां पुन्यमूलं कुर्वात् पावद्वज्रविजृम्भं यं अज्ञविज्ञानरूपकरं वा सत्त्वेन कामादिसिद्धिं तोषद्वेपे वा दुर्बलं पश्येतावदुकां कृतानां श्रित्यति
 हेति तद्वैत्यः ३६१ । ३६२ तस्मादिदं पादेमां पदेत्तं तस्य सर्वं यस्याधमाह परमादिति विज्ञानिभ्योऽर्थः । परमां प्राप्य कथायां न रम्यायेन दृष्टविष्णुशिवरूपं वृत्तत्रयं देवसंमंडलवत्सर्वं वा
 प्यावस्थितं भवति तस्मात्परीयस्वमावस्य सर्वं त्रानुममादेतत्सर्वं तमश्चिदेशात्प्राप्ता विभूत रूपं त्रिविधं जातं सर्वैवेव हि संपूर्णं प्रसवभावः रासकत्वं विष्णुस्वभावः संवर्णं चंद्रस्वभावश्च दृश्यत इति भावः
 ३६३ मास्मादीति । यदा कथायां ज्ञादिसंवेद्येन गुणत्रयेण त्रिविधा ज्ञाता तवस्तत्संवेद्येन तस्मापि त्रिविधो ज्ञातो यो नामदाय दस्थत्रयको भवेन्नभिर्मता । कथमस्य त्रिदमभाह इति । ३

एनेचेतन्यसंतीतामसंतिदिशोदश ॥ एतत्प्राप्तः सदा जंतुर्निस्तमस्कः प्रजायते ३५७ आनंदात्मानश्चैतेस्वप्नकाशवपुर्धराः ॥ तरयोजंममाश्चैते स्थावराश्च भ
 वंति हि ३५८ धर्मोऽर्थकममोक्षाणां चतुर्णां च कलात्मनाम् ॥ दातारश्चित्तसंस्थानां सर्वेषामपि देहेनाम् ३५९ एतेकल्पदुमाः प्रोक्ता इमाः कल्पलता अपि ॥ एता
 रसमाश्रितो जंतुर्नैव सीदति कर्हिचित् ३६० उन्मूलयेदरण्यानीं ददमूला मिमांसदा ॥ अविद्यां मलविज्ञानकरकस्तुर्गवने ३६१ यावद्वृत्तं करं नैनं प्राप्नुयात्तावदा
 स्मवान् ॥ वृक्षानमुन्मूलमाश्रित्य तिष्ठेद्विमतमाध्वसः ३६२ यस्मादेतन्नयमायारण्याम्याचैव मण्डलम् ॥ त्रिविधं सर्वमेवेतदधिदेवादिभेदवत् ३६३ आत्मापि
 त्रिविधः प्रोक्तो भवेवस्थात्रये स्थितः ॥ अभिमंता तथा हंता कर्तापि च निघामकः ॥ विराट् हिरण्यमर्थाख्य ईश्वरश्चेति कीर्तितः ३६४ विराट् जागरणावस्थो जीमउ
 क्तो मनीषिभिः ॥ यस्य भेदास्त्रिधा ध्यात्ममवस्थात्रयकारिणः ॥ विश्वश्चैतजस्तद्व्याप्ताश्च परमेश्वरः ३६५ स्थूले देहे भिमंतायं विश्वो जीवाभिधो विराट् ॥ हिर
 ण्यमर्धो भगवांस्तूष्णे हंता प्रपद्यते ॥ अज्ञाने प्राज्ञनामा यमीश्वरो विश्वकारणम् ३६६ हिरण्यमर्धो भगवानधिदेव स्थितो ह्येयः ॥ अहंतां सिद्धि सर्वस्मिन् जगत्या प्रो
 तिमर्षदा ३६७ अधिदेवं हि यस्य शो नित्यं तासमकीर्तितः ॥ नियच्छति यतः सर्वमेव एवमहेश्वरः ३६८

तासं हारकः कर्षा लक्ष्य निपातकः पालक इति अस्यां मनोऽधिदेवं सर्वमानस्यं यस्मिन् स्थाने जागरणोपायिकस्य कर्मिणां भगवमाह विराडिति ३६४ हिरण्यमर्धो भगवांस्तूष्णे हंता प्रपद्यते
 संस्तप्रविराडा विभावसमाना विहरयेन विधा विभावर्जस्यति विराडिति द्रुमिः । जागरणावस्थो विराट् त्रयोपः यस्मिन् जीवपनस्याप्यारमं सर्वमानं नामदाय दस्थत्रयं कुर्वतो विश्वे जगत्या
 नाम कश्चिदधिदेवः परमेश्वर इति च माज्ञां वशेन गमयमाह येन पथः ३६५ विश्वादिभेदेन स्फुटयति स्थूल इति । स्थूले समूह रूपेऽभिमानं कुर्वन्मास्मात्तदा सर्वस्य सरीरत्रयस्याभिर्मपुः स्वादिभ्य
 त्युक्तो विविधं जगत्सत्त्वाच्च विराट् द्रुतः पूर्वसुखे भिमंता हिरण्यमर्ध इति नु दोषाधि हंता तेजस इति लोकः केवलाज्ञाने भिमंता च निर्विते रसाक्षिरूपज्ञानसालि बाध्या त इति विश्वकारणत्वादिभ्य
 इति प्रोक्त इत्यर्थः ३६६ जीवपनस्य हिरण्यमर्धस्य सर्वदा हंता कारणमालतामाह हिरण्यमर्ध इति । अविदेव स्थितो मर्धो दायां यो भगवान् हिरण्यमर्ध इत्युक्तः स सर्वं जगत्पदंतामहमित्यभिमाने
 द्रुत इत्यर्थः ३६७ तस्यैवात्मनः कारणोपायेनैव पशुत्वमंतर्पामित्वरूपमुक्तमिषाह अर्धदेवमिति । नियच्छति यथांक्षां स्थापयति ३६८

अत्राद्यवस्थाप्रथमापराधमेजरायुजादयो जीवास्तेष्वर्हतिरप्यसर्वत्रोर्हतिरप्यस्यैव रूपः सर्वतोऽपि समस्तं हीमांशो भवति तत्रापि पुद्गेरुत्पत्त्याः योनेनात्माः परिच्छिन्ना जाताः पृथक्सिद्धं येन तदव
 च्छिन्नाकाशवदिति द्वयोरर्थः ३७९ । ३८० सर्वेषां वस्तुतोऽस्य भेदे तु परमात्मन एव सर्वत्र प्रथमि श्वावस्थानमाह सच्चिदानन्दे विष्णुर्भिः । हेतुतोऽयमाः यः सच्चिदानन्दलक्षण आत्मा पूर्ववर्जितः स ए
 वाज्ञातः परमेश्वरो हि रण्यमांस्त्रयः परमेश्वरो भूत्वा विराजेष्वन्नादीन् देवानि दिशामि भूतानि पंच कीर्णानि तद्वत्सकलं जगत्सृष्ट्वा तत्र प्रविश्य सर्वदा अहमित्यभिमानः स एव स्वकपाद्वरकत्वेन हेतु कीभूतो य
 स्पृष्टतथाभूतः सन्तुतः स्वयं प्रकाशानन्दरूपोऽपि च भूतः अवस्थित इति त्रयाणां तन्त्रैः ३८१ । ३८२ । ३८३ तत्र भ्रम्यन्वहारान् नृशरीरवयवर्तिनः साक्षितपाप इयं सत्कारम निप्रवृत्तानो भवति वस्तुतो
 मेदाभेदकल्पनादित्यहं इत्याह स्ववहारानिति ३८४ एनाह ग्राहाने निवर्ततुमायेदेत्याह न स्येति । अस्य प्रतीयमानस्य तो वादिभेदस्य हेतुः प्रयोजि कर्मादेक कीदृशी वक्ष्याचित्तरतंत्रा सनात
 नीभनादिः निमित्तिमात्रा ज्ञेया सिक्तांता स्वतः प्रपञ्चस्तथाहीने निपायत पतीवस्तुतस्तुत्या ३८५ प्रथमस्य मित्या भुगदारा न प्रपञ्चवर्जने न स्यति त्रयारमोऽयस्या दोषेकरसत्वात्ता निष्कामा नि
 प्रतिपादयति । परमादिति त्रयोदशभिः । यस्यावशात्त्वमिदोऽपि भेदेन तिष्ठेत्तत्सभेदीमायायास्तु च्छकाया एव कायै भवति तेन हेतुना यमानन्दरूपमात्राः वेदविद्विश्वामेरवतारणेन एव तार

सच्चिदात्मा यत्कोयं मया पूर्वसुरोत्तमाः ॥ हिरण्यगर्भ ईशश्च स एव परमेश्वरः ३८१ विराजं चैतत्पृष्ठान् न्याद्याश्च स हो द्वियैः ॥ महाभूतानि कोशश्च पंचा
 प्यन्नमयादिकान् ३८२ प्रविश्य स कलं ह्येतदहं तां बुक्कः पुमान् ॥ आनंदात्मा स्वयं ज्योतिरमृतो मृदवस्थितः ३८३ व्यवहारानि मान्सर्वाकार्यकारणान्सदा ॥
 पश्यन्नात्मनि मन्वानो मेदाभेद विवर्जितः ३८४ अस्य सर्वस्य हेतुः स्यान्माया वक्ष्यामि तानी ॥ जीवेश्वरादिभेदस्थानि भिन्ना तुच्छरूपिणी ३८५ यस्माद्देवोत्रमा
 यायाः कार्यनेवास्ति किंचन ॥ आनंदात्मनि तेनायमद्वयः परस्कीर्तितः ॥ अक्षयारण्यपूर्वस्य विद्वद्भिर्मात्राणोत्तमैः ३८६ न विस्वासेन भेदेन नाना जीवेश्वरादिना ॥
 दृष्टेन भेदः कोपि स्यात्स्वप्नप्रभृर्भूतात्मनः ३८७ सच्चिदानन्दरूपाणि भेदस्य परित्यजने ॥ सन्मात्र एव सिद्धो यमानंदात्मा महेश्वरः ३८८ सत्तायान विनाशोऽस्ति मत्ते
 कस्यापि वादिनः ॥ ततो नित्यः पुमानेषनाशकारणवर्जनात् ३८९ अशुद्धेनाशमायातिजहं यद्दृष्टादिकम् ॥ तस्मादिलक्षणः शुद्धः कुतो नाशं गमिष्यति ३९०
 आनंदात्मा स्वयं ज्योतिः सर्वदा स्वात्मविद्यतः ॥ ततो विलक्षणो शुद्धो जहाद्युद्धस्वरूपतः ३९१

प्रयोगेन सहितं पञ्चाभ्युपगच्छति तद्वत्पुनस्तुतः स्वयं ३८६ अत्रोपपत्तिमाह नहीति । यतः स्वमावस्थाभवेन नाना विषयेन हेतुना पितृदुःकोपि भेदो नास्तीत्यर्थः तथा च मायाप्रथमभेदज्ञाने
 न हेतावहमिति भावः ३८७ सन्मात्रस्यैव मायास्य सच्चिदानन्देति । यदा च तत्त्वतः स्वस्वरूपस्य भूतानां सत्तादिदशायां तादृशस्वरूपभेदाभावः भेदांतरं च पूर्ववर्तिनस्तत्ततो यमात्रमात्रमात्र एवेति वा
 यदस्यार्थः ३८८ तत्रात्मित्यर्थं तिष्ठति त्वयाह सत्कथावति । सत्ताया विनाशः केनापि वादिनान्तमयः सतः सच्चिदानन्दवदंतो वा शुद्धाविधिप्रमाण एव सच्चिदानन्दवदंतितेन त्वेव नुगतायाः सत्ताया इति
 भावः ततः सत्ता रूप आत्मानां शकाश्च नो नो नित्यद्वयुरप्येत्यर्थः ३८९ तत्र भ्रम्यन्वहारान् नृशरीरवयवर्तिनः साक्षितपाप इयं सत्कारम निप्रवृत्तानो भवति वस्तुतो
 नाज्ञाधोरपः तस्मात्ताज्ञाभावात्पञ्चवेत्यस्य स्पष्टस्य मत्ते सत्ता तु शुद्धस्तुतस्तुतः ३९० ननु वैलक्षण्येनैव बुद्धत्वं मपि सिद्धमिति त्वयाह आनंदात्मेति । स्वयं प्रकाशकत्वेन सर्वदा स्वरूपयंतो वेति
 अनुसंध्यातिततो हेतोर्मेदाशुद्धरूपा जगतो विलक्षणः सत्ता तस्मात् शुद्धस्तुतस्तुतः ३९१

सत्त्वविशेषोति मिथ्येति । यद्यन्मिथ्याभूततद्वानंदहारकमानंदमित्येवमशुक्तिरजतम् अवमात्मानुस्वयं योतिरित्युक्तस्तनमानंदमित्यन्मिथ्यावस्तुभोविशेषानंदहृषीधवतितनो
सदृशस्यात्सत्त्वपदपुक्तद्वयार्थः ३९२ सत्यवस्तुनभिमिथ्याभूतैर्वैधनादसंनयतः सत्त्वस्तोमुक्तइतिवक्तव्यइत्याह सत्त्वंनवध्यनकति । सत्त्वंनस्तुस्वस्मिन्कल्पनेनवध्यनेनवर्धनीयतेयथा
नानाद्रूपकल्पितसर्ववृत्तेनरज्जुर्नवध्यतेइतिप्रसिद्धंनतश्चसत्त्वइत्युक्तमात्रामुक्तइतिसिद्धमित्यर्थः ३९३ ततोनिर्जननसिद्धिविष्णोति जायमानस्येति । वंघस्यकारणमंजनमिष्टयुत्पत्तेमप
मान्मानुपतःस्वाभाविकयांपुक्तोहेतुर्वाजितोऽन्येसितसाधनकार्यधर्मैवाभावेनतन्निवृत्तिसाधनानामनुषणोपारिनिभातः यतएवंततोनिर्जनइत्युक्तः तत्फलपूर्वमुक्तत्वेनाक्तस्यापिनिष्टयुक्तत्वेन
व्यवहारइत्यर्थः ३९४ परिच्छेदस्यकार्यत्वात्पन्थावहेतुरकार्यभूतोयतमान्माततःपरिच्छेदभावादिभुरित्युक्तइत्याह कार्यापामिति ३९५ परस्वपुत्रपादयति आनंदारमेति । यतोधिगु
नमध्यासादारोपितात्परमुक्तुंनपसिद्धंनरक्षाःसर्वाधिष्ठानत्वाद्देतोपमदृष्टत्वेनानंदरूपआत्मापरकइत्यर्थः ३९५ प्रत्यक्षवर्णयति प्रत्ययमिति । अयमात्मानइत्यध्याप्रत्ययमित्युक्तः यतोवृ
द्धपादेरन्तरांतरः कुतःतेषांमुदघाशोनामीदृक्कादिर्त्वेनपराम्भावेनप्रतीयमानत्वात् अयंनवजातकत्वेनतद्विस्तृतोभवतीतिभातः यथापरादेर्भास्यातद्वास्तवंनचनमांतरसत्त्वस्यगुणवत्तइति

मिथ्यायदृश्यतेशुक्तिरजतादिस्वरूपकम् ॥ अनानंदात्मकंतस्यात्स्वयंयोतिरितीरितः ॥ तस्माद्विलक्षणोपस्मात्तस्मात्सत्यःप्रकीर्तितः ३९२ सत्त्वंनवध्य
तेमिथ्याभूतैःस्वात्मनिकल्पितैः ॥ रज्जुर्यथैवमर्षोषैःसत्योमुक्तस्ततःपुमान् ३९३ जायमानस्यवंघस्यहंजनंकारणमनेव ॥ यथासर्वस्यरज्जुःस्यान्मुक्तोहेतु
विवाजितः ॥ यतस्ततःपुमानुक्तोन्मिथ्यमुक्तोनिर्जनः ३९४ कार्याणिहिपरिच्छेदोभवेदेतुमतामिह ॥ अहेतुःपरमात्मानोविभुक्तोमनीषिभिः ३९५
आनंदात्मादयस्तस्मात्सर्वतोपिपरःस्मृतः ॥ अधिष्ठानंयतोध्यासात्परमुक्तंमनीषिभिः ३९६ प्रत्यमम्यंतरस्तद्दुदघादेःपरिकीर्तितः ॥ ईदृक्काग्रयनंयद्वद
टादेरांतरंस्मृतम् ३९७ यतःसताविदानंदाःसर्वमेदविवाजिताः ॥ ततएकरसोयद्वतक्षीरंमधुरमेवहि ३९८ एतैःसर्वैःपदैर्वायंवाधैःस्फुरणरूपतः ॥ सदैवावग
तःसर्वैःप्रमाणैर्देहपारिभिः ३९९ प्रमायापद्वेदेतुःप्रमाणंतद्विनादिनाम् ॥ प्रमाणंस्फुरणंमोक्तंहेतुर्वास्फुरणस्यहि ४००

भावः ३९७ एकरसत्त्वविष्णोति यतइति । यतश्चस्वरूपभूताःसत्ताविदानंदपदार्थाःपरस्परंभेदविवाजितास्ततएकरसस्तयुक्तयते यथानानावर्णानामपिभवामीरंमधुरत्वेनैकरसमिष्टयुक्तयेव
त्यर्थः ३९८ अथममाजैरेतरेवगदइतिवाक्येएतत्पदेनादयादिपदानांप्रसिद्धबोधानांवापराम्भोप्रमाणभूतेरेतद्व्याविषयेःसकलबोधैर्विबुधोबोधितइत्यर्थः । तत्रसकलबोधैःप्रमाणोपनेहेतुःस्फु
रणरूपत्वमिति । यदावेतत्पदंप्रमाणपदार्थविशेषणोभूतस्तत्प्रत्यसादिरूपतांप्रमाणानंबोव्यतिशयसर्वैरेतैःप्रत्ययसादिभिःप्रमाणैःस्फुरणरूपेजबोधितइत्यर्थः एकरसवैबोवमहाइ एतरेनि । अ
यमात्माएतेनार्हत्यातेःसर्वैर्द्रवादिपदैःप्रमाणभूतैरवधतः अथवाएतेद्रवमात्रमोवरेःसर्वैर्बोधैःस्फुरणरूपेवदतः अथवासर्वैःप्रमाणैःसर्वैर्लोकेवमतइत्यर्थः ३९९ तत्रसर्वप्रमाणैरवगतयेदु
त्वेनात्मनःस्फुरणरूपेणसर्वप्रमाणैःसंबन्धमाड प्रमायाइति । द्वितीयप्रमाणपदंभावयुत्पत्त्याप्रमाणम् । तथाचप्रमादेतोरेवप्रमाणत्वंसर्वैर्बोधिभिःपरिच्छेदस्युपपत्तंनप्रमायांप्रमाणरूपंस्फुरण
मेवमापन्नोवादिभिरुक्तम् कैश्चित्स्फुरणस्यहेतुरभिन्नंनिकावावृत्तिःसामभेदयुक्तमितिपथः उभयप्राप्तिप्रमात्मानांस्फुरणेवसंबन्धवदितिभातः ४००

संदेह इति । ततश्चरन्निष्पत्त्यासंभवादेवसंदेहः कोटिपात्रंवनरूपो नकारोपेतो जडजातमात्रमन्येव सिद्धयतीति स्पष्टा विन्यासकमित्यर्थः ४२९ कथमात्मनैव सिद्धयतीत्याकाशापादाह पु
 द्दयेति । यद्यस्मात् बुद्धेर्बोक्षेण साक्षिणः आत्मना बुद्ध्या च वृत्तिद्वारा सर्वबोक्षेणैव काश्चन इत्यर्थः ४३० पूर्वसर्वसायकस्य सिद्धत्वं न कनात्पत्त्यनौपमित्याह बाह्यांतरमिति । यतोपपन्नान्
 बाह्यांतररूपं सर्वस्पष्टं त्रीपंचयथा भवति तथा बोक्षेतेषां सजेन साधनितया पिसर्वसंगविजितं भवति ततो वेदिकेः सिद्धौ निरूप्येति कथ्यते इत्यर्थः ४३१ अनेत्यादिमं यार्थं दर्शयितुं पुनः प्रक्रमते अमरा इति ।
 भोज्यमरायोः प्रयोक्तः प्रतिष्ठादिनाः सोयमात्मा भवद्विरवधारितो न वेत्येवं तेन गुरुणा अश्रयात् केचुटे सति तत्र अश्रयात् प्रतीदयु कुरित्यर्थः अर्थवद्ददमुत्तरान्वापि ४३२ इदं किमित्याकांक्षायां पूर्वोपदेशेन
 सिद्धाभासमात्मानं ग्रन्थनिर्देष्टुं केवावयवमभिनयति व्यवहारोनेति । हे भगवन् अस्माभिरीदृकोपमात्मा दृष्टः इदं शः कीदृशः लौकिकानां व्यवहारानां रुढः अतएव वागायती नो बुद्धयवच्छिन्न
 म्हेनाल्लभ्य भवता वणिज इति ४३३ इत्येते कते सति प्रजापतिस्तेषां अर्थवत्त्वार्थं सिद्धाभासेऽसंभवद्विवेके प्रवेष्टव्यमात्रं नैवार्थमासेत्याह इत्युक्तेति । हे मुराः अस्यात्मा जल्पतयानां कः किं तु साक्षिरूपः कतः

संदेहस्तत्तदुवाच न कर्तव्यः सुरोत्तमाः ॥ आत्मनैव यतः सर्वजडजातं प्रसिध्यति ४२९ बुद्ध्या यदीक्ष्यते बुद्धेर्बोक्षेणैव सर्वदा ॥ विक्रिया लेज्ञश्च न्येनानिर्मायेन महा
 त्मना ४३० बाह्यांतरमिदं सर्वबोक्षेते सौयतः पुमान् ॥ अतिस्पष्टं समीपं च सर्वसंगविजितः ॥ सिद्धस्ततोयं निरूप्यश्च ध्यते तदवादिभिः ४३१ अमराः सोयमा
 त्मा किं भवद्विरवधारितः ॥ मयोक्त इति तेनोक्तं ब्रह्मणा देवसत्तमाः ॥ ऊचुस्तं परमेशानं ब्रह्माणं दृष्ट ईदृशः ४३२ व्यवहारेण शून्यो यमवा उच्यते सगोचरः ॥ बुद्धयुपा
 धिस्तथैवाल्लपो ह्यस्मभ्यं भवते रितः ४३३ इत्युक्तेनानुवाचे दममरान्सप्रजापतिः ॥ सुरा अल्पो मयाना यमात्मा युष्मभ्यमीरितः ४३४ किं तु साक्ष्यनिशेषात्मा ह्य
 नन्यो भवदादिभिः ॥ सुखदुःखादि राहितो निर्द्वयः परमः पुमान् ४३५ सर्वज्ञश्च तथानंतः सर्वभेदविजर्जनात् ॥ सर्वज्ञत्वं च तस्यैव स्वप्रकाशाच्चिदात्मना ४३६
 कालत्रयेपि मायाया योगात्तद्विपरीतता ॥ प्रतिभाति तत्तत्तादृशमस्य महात्मनः ४३७ यूयमेव स आत्मा यो मया दृष्ट इतीरितः ॥ भवतो न ततो न्यद्विकिंचि
 दप्रतु विद्यते ४३८ एवमुक्ता सुरान् ब्रह्मातान् पृच्छन् किमद्वयः ॥ दृष्ट्वा त्मेति ते प्रोचुर्ब्रह्माणं परमेश्वरम् ॥ स्वप्रकाशः कुतश्चात्मेत्येवमुक्तो ब्रह्मादितान् ४३९

कीदृशः अविशेषात्मा विषयप्रयुक्तो विवेकैर्हान आत्मा स्वरूपं यस्य स तथा भवत्तद्वृत्तिभिः प्रयत्नभिरनन्यः अविद्या न तवाकादात्म्यसाक्षी तु त्वादिवर्धैर्वाजितः अद्वयः परः सर्वोक्तः पुमान् सर्वसंघानां पाल
 कश्चेति द्वयोरर्थः ४३४ । ४३५ सर्वज्ञ इति । यथा सर्वज्ञः सर्वभेदराहित्याद नंतं भ्रमसिद्धः तत्र न स्यात्तमनः सर्वज्ञत्वं कादाचित्कज्ञानेन न बोध्यं किं तु कालत्रयेपि विषयं मानेन स्वप्रकाशमिदं प्रवेनेति या
 य उक्तं रूपेभ्यो विपरीतता अन्वयात् प्रतिभाति तत्र मपो ज को मायाया यो मः कस्य तत्संबन्ध एव ततो विपरीतता यस्या पापयुक्तत्वात् अत्यल्पं दलस्य स्वमहात्मनस्तत्पदार्थं यत्संज्ञस्य वाणितं रूपं गुरिध
 तमेवेति द्वयोरर्थः ४३६ । ४३७ यूयमेवेति । समयावधितो भवतो युष्मांसमिति ईदृशो न वेति पृष्टव्य आत्मा स यूयमेव भवता स्वरूपमेव यतस्तस्मादात्मनो न्यद्विकिंचिदपि नास्तीत्यर्थः ४३८ एव
 मुक्तेति । एवं ह्युराण्यः युक्तोपदिश्य प्रजापतिस्तान् सुरान् निर्दमपृच्छत् इदं किं जट्टो द्वितीयाभावेन प्रथितस्वप्रकाशता क आत्मा ईदृशो न वेति तेषां सुरादेनां तु भवेनात्मनः स्वप्रकाशतया सर्वभान्वयतो
 म्मांशं प्रतिबध्नुः इदं किं आत्मनः स्वप्रकाशत्वेव कथमिति एवं भूरेजः पृष्ठो ब्रह्मात्मा सुरान् निर्दमपृच्छत् इत्यर्थः ४३९

कुतोमजापतिनायुपमेवेत्युक्तं द्वितीयाभावेन स्वप्रकाशत्वमभिनयति स्वप्रकाशेति च युमिः । पतोस्मिन्नात्मनि स्वस्वभावात्स्वरूपस्वप्रकाशेदेवावानतिष्ठति यदात्मनि स्थित्वा सत्त्वात्मानं
 प्रकाशयेत्तत्त्वमास्वस्थितं जननं दिति भावः ततश्चायाः प्रयुक्तदेवाभावेन परस्परप्रकाशकत्वात्संभवात्स्वरूपं योतिर्लक्षितमिति द्वयोर्दर्थः ४४० । ४४१ अद्वैतेति । तत उक्तविषयात्स्वप्रकाश
 तात्त्विकत्वात् यैव श्रुतो मदेतता कथिता अद्वैतबोक्त्या कनिर्मायत्वं स्वप्रभम्बं च पुरुषस्य सति दमित्यर्थः ४४२ एवं देताभावश्च युष्माकमेव स्वप्रकाशस्वप्रकाशादित्युक्तं योतिर्लक्षितमिदं पदेति । यत्र परमा
 र्थनिरूपणायां सत्तद्देवाभावस्तत्र युपमेव परे शिवावति ४४३ अथ युष्मन्नभयदभितिवेव प्रभस्वाभिमापमाह अद्वैतत्वेनेति शिभिः । यदाचाभयनोऽद्वैतत्वपुरुषयेतदासंज्ञादिदोषपृष्टापाः सविता
 सप्तायायाः प्रमापमनःस्वरूपे स्वप्रकाशतपोक्तेष्ववस्थितिः पदेन सत्त्वात् तथा च तस्यैव रूपे स्वप्रकाशत्वमिति स्वोक्त्या चाभिमेत्यदेवाः पुनः परमपुनरित्यर्थः ४४४ प्रभमभिनयति असंगतेति ।
 अत्र पदं चैव सहादात्मकदोषः संगत्वेन युक्तत्वात् एवास्माभिर्हं सत्त्वात्मा केदुर्गारं सत्त्वात्मा च तस्यैव त्रिगुणोपाधि कृते चैव परतत्त्वस्यात्मनोऽसंभवात्स्वप्रकाशत्वं कथं सत्त्वात्मा मित्यर्थः ४४५

स्वप्रकाशेयतोमायातमोरूपानतिष्ठति ॥ मायाभावाच्चनदैतस्मिन्नात्मनितिष्ठति ४४० द्वित्वाभावात्परोनास्मिन्प्रकाशः कोपि विद्यते ॥ स्वयं ज्योतिस्ततः
 सोयं पुरुषो मायाया विना ४४१ अद्वैतता ततस्तस्य पुरुषस्य प्रकीर्तिता ॥ अद्वैतत्वाच्च पुरुषो निर्मायश्च स्वयं प्रभः ४४२ यत्र दैतं न किंचित्स्याद्युपमेव व्यव
 स्थिताः ॥ सर्वमेदविनिर्भुक्ताः स्वप्रभाः सुखरूपिणः ४४३ अद्वैतत्वेन मायायाः स्वप्रकाशेऽप्यवस्थितिम् ॥ स्वीकृत्य चोदया मासुः पुनर्देवाः प्रजापतिम् ॥
 ४४४ असंगता स्वप्रकाशरूपता च कथं भवेत् ॥ तादात्म्यसंगमयुक्तस्य दृश्यस्यास्माभिरीक्षितुः ४४५ इत्यभिप्रायतश्चोद्येते तात्पुनरेव हि ॥ अत्र श्रीद्रम
 वान्धाता शिष्यस्तेह समन्वितः ४४६ युष्माकं यदि भेदः स्यादात्मनः कोपि कर्तुं चित् ॥ तदानयोश्च तादात्म्ययोगात्संगोपि संभवेत् ४४७ युपमेव यदा स्वात्म
 रूपाः स्वैर्नैव गीक्षिताः ॥ तदासंगः कुतो वा स्यादात्मनो निर्दयस्य हि ॥ असंगस्तत्तत्पुत्रात्मा भवता च स्वयं प्रभः ४४८ इत्युक्ते तसुरा उचुः स्वप्रकाशावयं न हि ॥
 ज्ञानेन यत् आत्मानं जानीमो मयं यदयथा ४४९

तपमिमापतति । एवं देवैश्चोपमैर्कृते सति स्थितिरस्य सात्त्विके भाविमायेन ज्ञातारूपि कोपुपमित्यादय्युपमेवेत्येतद्वैतं चैवैव नैवरावित्यर्थः ४४६ प्रजापतेरभिप्रायमेवाभिनयति युष्माकमि
 ति । मायैव भवता मात्मा सत्त्वः चैव मयं तेन वस्तुतः यस्य सत्त्वः चैव मयं तेन वस्तुतः त्वमौ द्विचक्षिर्गं पक्षिणस्तुतो युष्माकमात्मनः स्वरूपस्वकोपि भेदः संभवेत्तदा मनो ईदृश्योस्तादात्म्यरूपा योमात्स
 र्गः परप्रकाशयत्वं च भवेदेवेत्यर्थः ४४७ परंतु वस्तुतः कोपि भेदीनास्तीत्याह व्युपमेदेति । पराचरेदेवाद्युपमेव स्वात्मरूपाः पुपुनोचितमात्मा सवतिरोभावः स्वरूपं येषां तैव तत्तत्तदस्य भावावस्थे
 नेव गीक्षिताः स्वप्रकाशादिति यावत् एनादृशः स्थित्वा तस्यैव आत्मनः कथं स्यात् तथा च पूर्वोक्ते स्वप्रकाशत्वमुपपन्नमित्यर्थः ४४८ नेति होचुरित्यादिदेव प्रभस्यार्थमाह इत्युक्ते इति द्वाभ्यां ।
 कथं प्रभस्योक्ते सति तं ज्ञातुं दुराहं यः इति किं अस्माकं स्वप्रकाशत्वं न संभवेति यतो ज्ञानेन संविद्यालयेन ज्ञात्मानमेव मयं च भावापेक्षानां मोविषयी कुर्मोऽप्यादिवत् ४४९

भा. पु.

॥ २१ ॥

तत्र हेतुतया असेवत्त्वमप्योक्तयोपपत्त्यस्तद्वयत्वमाहः असेवा इति । हेतुत्वमप्यो निर्दिष्टा ततो यतः असेवा भवति । अत आत्मानमेव पर्यवर्तय विषयीकृत्यः यतोऽप्यन्तेनैव जगत्पञ्चराशेरप्यस्मा
क्रमभेदात्प्रादित्यत्यर्थः । तथा चाट्टपञ्चैष विषयविषयीभावानि कुतश्चिदिति भावः ४५० एवमुक्तं यत्तन्मात्रेण तावदेव सविलासमापासित्यः पदितोपपत्त्यः । अद्वयत्वबोधेमाप्यपमदेनैव जगत्विषय
विषयीभाव एव भवतां स्वरूपे कथमवशिष्टस्य विषयापकस्य कथं पदितेति पत्रा पतिवाक्यस्यार्थमाह एवमुक्ते इति । एवं देवैकैकस्य तितान्पनित्रासर्वत्रोक्तगुरुद्वयमाह इदं क हेतुवापदाप्यमद
याः संप्रसादस्तदभवतो ज्ञानेनात्मानमेव कथं पदितेति विषयीकृत्येति तदानीमात्मनो विषयीकरणमसंभविदप्यत्रोक्तत्वादेवेत्यर्थः ४५१ ततो न विहरति वाक्यस्यार्थमाह एवमुक्ते इति । एवं
अज्ञानोक्तैस्तद्वैद्यार्थं पुनरिदमाहः हेतुत्वमप्यस्मिन्निद्वयस्वयं चने ज्ञानेन विषयीकरणे कथं पदितं भावकृत्तुं ज्ञानीमः परस्तिदानीमपि पदं भुतात्मानं जानीमः । इहैवा नुभवज्ञानोपदेशो
विरोधेनैवाकुलत्वे सति नोस्मिन् भगवानेव प्रमाणं एव न स्यात्तद्विषयित्वे वा वापि स्यात्तद्व्यर्थः ४५२ हेतुत्वमप्युक्तं ज्ञानमप्यविद्वत्कथं यतोपपत्तिरित्यपि स्यात्तद्व्यर्थं तदप्युक्तत्वात्
स्वार्थमाह एवमुक्ते पुनरिति यमुदंशभिः । स्वस्वकारो ह्यप्यस्मात्स्वत्वबोधने विषयीकरणे काचित्पुण्यविधेयतां महावतीनामपि यदा न पतिभाति भवत्वात्स्वत्वप्रकाशस्य दृष्टत्वेनात्मकमदवा

असंयास्तु यतो ब्रह्मन्भवामो निर्दिष्टायतः ॥ अस्मत्तो नैव मित्रोस्ति यतो यं जनदीप्तरः ४५० एवमुक्ते यतान्माह ब्रह्मालोकगुरुः सुरान् ॥ ययं यदा द्रव्यात्मानस्तदा
ज्ञानात्कथं सुराः ॥ पश्यंत्यात्मानमत्रैतं भवंतो द्रव्यवर्जिताः ४५१ एवमुक्ते सुराः ऊर्ध्ववर्णाणं पुनरेव तम् ॥ उपपत्तिवर्धं ब्रह्मन् जानीमो नात्मबोधने ॥ आत्मानमपि
जानीमः प्रमाणं भगवानिह ४५२ एवमुक्ते पुनर्ब्रह्मात्मानं सुरान्ब्रवीदुरुः ॥ उपपत्तियतो नैव भवतः स्वात्मबोधने ४५३ पश्यंति बुद्धिमेतौ पितृवैशाखा विशारदाः ॥
ततो पूयंस्वप्रकाशाः सर्वभेदविर्जिताः ४५४ आत्मनः संविदो वापि यदा भेदो भवंतदा ॥ उपपत्तिः कथं नात्मनो भायाद्भवतामिह ४५५ आनंदात्मा स्वयं ज्योतिर
द्रव्यो भगवान्परः ॥ न च भेदोऽत्र कोऽप्यस्ति तस्मिन् ब्रह्मरूपिणि ४५६ यदा यमहस्मस्मीति ज्ञायते द्रव्यवर्जितः ॥ आत्मा तदा न कोऽप्येष भेदो भाति स्वयं प्रभे ४५७
अत्राह भनसगम्यो यसं सर्वभेदविर्जितः ॥ व्यवहार्यो न कस्यापि भवेदात्मा कथं चन ४५८ अत एव तमात्मानं गुरवो भोजनतः सदा ॥ आदिशंति निजान् शिष्यान् व्यव
हारविर्जितम् ४५९ वचसो मनस्तद्व्यप्रवृत्तिः सत्यस्यपि ॥ सदसहृपानिर्मुक्तैक्यमात्मानि सा भवेत् ४६०

यत विषयतया पदं भवेत्तत्त्वज्ञानमसत्तिरुक्तैवेति विषयीभावः ४५३ । ४५४ यदिसंविदुपपत्तिरित्यप्युक्तं यत्तद्व्यप्रवृत्तिः स्वस्वबोधेनात्मानमेव पर्यवर्तय विषयीकृत्यः यतोऽप्यन्तेनैव जगत्पञ्चराशेरप्यस्मा
क्रमभेदात्प्रादित्यत्यर्थः । तथा चाट्टपञ्चैष विषयविषयीभावानि कुतश्चिदिति भावः ४५० एवमुक्तं यत्तन्मात्रेण तावदेव सविलासमापासित्यः पदितोपपत्त्यः । अद्वयत्वबोधेमाप्यपमदेनैव जगत्विषय
विषयीभाव एव भवतां स्वरूपे कथमवशिष्टस्य विषयापकस्य कथं पदितेति पत्रा पतिवाक्यस्यार्थमाह एवमुक्ते इति । एवं देवैकैकस्य तितान्पनित्रासर्वत्रोक्तगुरुद्वयमाह इदं क हेतुवापदाप्यमद
याः संप्रसादस्तदभवतो ज्ञानेनात्मानमेव कथं पदितेति विषयीकृत्येति तदानीमात्मनो विषयीकरणमसंभविदप्यत्रोक्तत्वादेवेत्यर्थः ४५१ ततो न विहरति वाक्यस्यार्थमाह एवमुक्ते इति । एवं
अज्ञानोक्तैस्तद्वैद्यार्थं पुनरिदमाहः हेतुत्वमप्यस्मिन्निद्वयस्वयं चने ज्ञानेन विषयीकरणे कथं पदितं भावकृत्तुं ज्ञानीमः परस्तिदानीमपि पदं भुतात्मानं जानीमः । इहैवा नुभवज्ञानोपदेशो
विरोधेनैवाकुलत्वे सति नोस्मिन् भगवानेव प्रमाणं एव न स्यात्तद्विषयित्वे वा वापि स्यात्तद्व्यर्थः ४५२ हेतुत्वमप्युक्तं ज्ञानमप्यविद्वत्कथं यतोपपत्तिरित्यपि स्यात्तद्व्यर्थं तदप्युक्तत्वात्
स्वार्थमाह एवमुक्ते पुनरिति यमुदंशभिः । स्वस्वकारो ह्यप्यस्मात्स्वत्वबोधने विषयीकरणे काचित्पुण्यविधेयतां महावतीनामपि यदा न पतिभाति भवत्वात्स्वत्वप्रकाशस्य दृष्टत्वेनात्मकमदवा

भा. पु.

॥ २९ ॥

४७२ पुनः पुनरप्येकैव पुनः पुनश्चतुष्पदेन प्रणवेनात्मनो नुसंधानमपि पूर्वोक्तानुसंधानप्रवृत्तिरित्यालोच्यते त्वेव प्रणवेनात्मानुसंधानमपि प्रजापतेरुपदिष्टेन वाह अभिधायतेति । तस्मात्प्राग्मपि
ध्यायस्वपैप्रणवेनानुसंधापत्रा पुनरिदं वाक्यं सुरात्मन्याह इदं किं हे देवा युक्तं ज्ञात्मानं ओंकारिचतुष्पदिरिपूर्णे चतुष्पदपेक्षतादात्म्यापक्षपरिसमं तानुपश्यत अविषयत्वेन ध्यायतदा एतद्विधानपरि
पात्रकालेकाश्रयापि पूर्वोक्तानुसंधापत्रा कर्मविषयंति स्वयंमामिष्यंतोत्यर्थः ४७३ ततश्चातिव्यवसायेन ब्रह्मभावाविर्भावोत्पत्तिरनन्त्याह भवतामिति ४७४ ब्रह्मभावाविर्भावोत्पत्तिरनन्त्याह
स्वोच्छेदः स्यादित्याह आत्मन इति । पदार्थवत ओंकारतादात्म्यापक्षस्यात्मनः संबन्धितानं साक्षात्कारं कुर्वते संपादयंतो भविष्यतदा स्वेदं स्वजातं नावमपि पश्येत्यर्थः ४७५ तथैकपक्षमहावा
क्यायैव पश्यति हारेण चित्तमपि बोधद्विद्वेकं कर्तव्यमिति ४७६ व्यवहारोपदेशितायां । महमाहेश्वरेण भवद्विषयं व्यवहार्यं अर्पणं पदार्थरूपमात्मास एव संपदपेक्षया सिद्धतत्पदार्थं भूतत्रय
पश्यत्यर्थः ४७७ यदुक्तेति । पश्यतत्पदार्थं भूतं ब्रह्म तदस्मादहंपदस्य बहोपादिः अनेनैव तत्त्वविशिष्टमिति स्यादित्यर्थः इत्यनुमानकारेण आत्मनोपरि पूर्णरूपेणावमप्यतजानीतमस्ति अर्थं संशयश्च न

तदा तु वासनात्यागादहंतैरवगम्यते ॥ ततो ब्रह्मा तमात्मानमुक्त्वाश्च पुनः पुनः ४७२ अमिध्याय पुनश्चैतमिदमाह सुरात्मनिति ॥ ओंकारपरिपूर्णतमात्मानं परिप
श्यत ॥ तदा पूर्वोक्तानां काश्चन भविष्यंति वः सुगः ४७३ भवतामात्मनो ज्ञानात्क्षीणा दुर्वासना यदा ॥ तदा भवंतस्तद्ब्रह्म भविष्यंति न संशयः ७७४ आत्मनो त्रय
दाज्ञानमोकारस्यास्य कुर्वते ॥ भवंतस्तर्हि मास्वेदमवगच्छंति कर्हिचित् ४७५ व्यवहारोपदेशमायोर्यं भवद्विगमरोत्तमाः ॥ आत्मास एव संपदं तद्ब्रह्म यत्कीर्तितं मया ॥
४७६ यद्ब्रह्म न तदन्यत्स्यादात्मनोस्मात्कर्तव्यं च ॥ इति सर्वात्मनात्मानमवगच्छत सर्वथा ॥ अत्र वः संशयो माभूत्कदाचिदमरांतमाः ४७७ ओंकारः सत्यरूपो
य आत्मा ब्रह्म मयैरितः ॥ अनुमात्तयानित्यं पण्डिता एव जानते ४७८ एतदात्मस्वरूपं यच्छब्दाद्यैः परिनिर्जितम् ॥ ज्ञानकर्माद्विषाणयै विषयाः परिकीर्तिताः ॥
व्यापारैरपि सर्वेषामनः प्राणादिजैरपि ४७९ इंद्रियैश्च तथा बुद्धिमनः प्राणादिकैरपि ॥ पंचमिध्यायमाभूतैर्भौतिकैरपरैरपि ॥ मायया च तथा शून्यः सर्वधर्मवि
र्जितः ४८० सच्चिदानंदरूपो यः पूर्ववः परिकीर्तितः ॥ एवं भूतोऽपि स तत्तदेतद्वेदतिष्येव गम्यते ४८१ स्वप्रभो ब्रह्म विज्ञानात्सकृदेव विभासितः ॥ असकृत् ज्ञानरूपो
यमानं दात्मा महेश्वरः ४८२ एवं सर्वगुणैर्युक्तमात्मानं निर्द्वयं सुराः ॥ अहं स एव सोऽहं च सर्वभेदविनिर्जितः ॥ पश्यतैव सदात्मानं गूयं सर्वान्मवोचतः ४८३

संन्यस्त्यर्थः ४७७ एवं महेश्वरकृतेनार्हं न पावर्जितस्यात्मनो निर्विशेषतात्कोरकानुसंधिभातत्वात्तात्पर्यान्वयाच्चे ओंकारेति ध्वनिः । य ओंकारकः सायकपश्चात्तावधितः अनुमात्तयत्वेन पं
डिताः सुप्रमथिय एव जानते न स्युः ४७८ एतदाहंति । सक्तमात्मनो रूपं ज्ञानादोभूतगुणैर्ज्ञानेन्द्रियाणां कर्माद्विषाणां च विषयान्प्राप्त्या श्रुतेः श्रुतिरित्येव ज्ञानं तद्विषयः प्राणबुद्ध्यादीनां च
व्यापारैर्विजितमित्यर्थः ४७९ इंद्रियैरेति । त्रैलोक्यादिभिर्भावाभ्युपगम्यः शून्यः सर्वधर्मविजितश्चेत्यर्थः ४८० बोधविषयत्वं विज्ञोति सच्चिदानंदेति । युष्माग्मतियः सदादित्यनग्रा
त्यावर्जितः सर्वभूतः स्वप्रकाशोऽपि वेदानेऽप्यनिवृत्त्येव प्रमत्तः पश्यत्यर्थः ४८१ सुविभातः विषयद्वयार्थमाह स्वप्रभ इति । स्वप्रभानंदरूपोऽहं भरो यतः स्वप्रभस्ततः सुविभात इत्युक्तः एतद्विद्वद्वि
ज्ञानात्सकृदेव विभासितो भवति नित्यं नर मो भवति पुनरो वरजस्यानो देरनुपदासतः सकृद्विभात इत्युक्तः यतश्च विज्ञानमस्ति विविक्त रूपेण पुनः पुनर्भासिततः सर्वतः प्रतीतिभात इत्युक्त इत्यर्थः ४८२ अद
भिमित्यादिप्रपञ्चकमेवाध्याह एवमित्यादिना । एवं विविधविषयानां ज्ञेयैरिह तत्त्वैव पश्यतैवोभयैरिहारेण युपपश्यतैव सदात्मानं कुर्वते कं भूता रूपं सर्वान्मनोऽपि न सर्वभेदविजिता इति संबन्धः ४८३

एवमुक्तेति । समग्रवानुसन्धानादेवाविर्भवप्रसङ्ग इत्येकं हेतुवाप्यमनुपदिष्टमात्रमावर्द्धिः किं ह्यसंज्ञात्कालेनेवेति ४८४ पूर्ववदिति । एवंपुनश्चेवाः पूर्ववदेवाः सम्यो विदिता विदिताभ्यां वै
 लक्ष्यमनुसन्धानादुरिति पक्षमश्लक्ष्यार्थः ततः पुनः प्रजापतिदेवानां बुद्धिपरीक्षितुमिदं स्वभावाविर्भवप्रसङ्गेति ४८५ मयोपदिष्टेति । पाञ्चपीपदिष्टाग्रनः स्वरूपभूतामनुभूतिः सा कुत्र कस्मिन्वापरे
 तिष्ठतीति ४८६ एवमुक्तेति । एवंगुरुणापृष्टेतिदेवा उच्यमानाः हेमवन्पूर्वनिराश्रयनिराधारमात्रानमृपदिष्टावुनादस्यापारं कथं पृच्छति कीदृशमाचारं स्वपुर्वमनुक्तमित्यर्थः ४८७
 ततः पुनः प्रजापतिस्तेन विज्ञातेन तन्मना किं फलमिति पृच्छतेत्याह एवमुक्तेति ४८८ नोक्त्यनेत्याकारमुचरं देवानां विवृणोति एवमुक्तेपुरा इति । ज्ञातमात्रमेव फलं तस्य फलान्तं नास्ति फलत्वादेव
 यतो लोके विफलावस्थादात्रादेः फलान्तं ज्ञापमानं न ह्येकं त्वं कुतश्चाप्यवस्थादेवेत्यर्थः ४८९ पुनश्चेतानिति । एतादेवास्तद्विज्ञानपरिप्राप्तिपरीक्षायै पुनरेवमुवाच एवं कथं भो देवा यद्यमश्रयं क
 पाः स्थ अथाश्रयं रूपमापायाजपिब्रह्मरूपेण स चाप्यवस्थादित्यर्थः ४९० एवमुक्ता इति । ततो देवैरेवमुक्तं सर्वस्यापि परार्थं ज्ञातव्यमस्वरूपेण यथात्वादस्यास्वेव तथा वक्ष्यमाणमुक्तमित्यर्थः

एवमुक्ता पुनः प्राह तान्सुरान्ममवान्हितः ॥ एष आत्मा किं भवद्विर्द्योऽष्टोऽष्टो यवासुराः ४८४ पूर्ववत्ते पितृप्रादुर्बिदिता विदितात्परम् ॥ तेषां बुद्धिसविज्ञातं वृक्षात्
 नृपृष्टानिदम् ४८५ मयोपदिष्टा भवतां यानुभूतिः स्वयंप्रभा ॥ आनंदात्मस्वरूपेयंकुप्रतिष्ठति भोसुराः ४८६ एवमुक्तेयते प्राहुः स्वगुरुं देवसत्तमाः ॥ निराश्र
 यं पुरोक्ता तमाधारममुना कथम् ॥ अस्मान् पृच्छसि हेमवन्नुक्तं पूर्वमात्मना ४८७ एवमुक्ता पुनः प्राह परीक्षार्थं महामतिः ॥ आनंदात्मा स्वयं ज्योतिर्मयावः परि
 कीर्तितः ॥ निर्दुःखो निर्द्वयस्तेन विज्ञातेन फलं हि किम् ४८८ एवमुक्तेसुराः प्राहुर्ब्रह्माणं स्वगुरुं प्रति ॥ फलात्मन्यात्मनि ज्ञातेनैव किंचित् फलांतरम् ॥ अस्माकं
 विद्यते यस्मात्प्रफलेस्ति फलांतरम् ४८९ पुनश्चेतानुवाचाथ परीक्षार्थं महामतिः ॥ यूयमाश्रयं रूपमापो देवा ब्रह्मात्मका यतः ४९० एवमुक्तास्तमुचुस्ते वयमेव न
 तादृशाः ॥ आश्रयं माखिलं यस्मादद्वयं द्वयवस्थितम् ४९१ पुनरेतानुवाचाथ विधाता स सुगेतमान् ॥ एवं चेदंतया ज्ञातमप्याश्रयं स्वरूपवत् ॥ ओमित्येव त
 तः कस्माज्ज्ञात इत्येयं नोच्यते ४९२ इत्युक्ताः पुनरेवैनमुचुस्ते देवसत्तमाः ॥ न ज्ञातो नाप्यविज्ञातो नोभयात्मा यतः पुमान् ॥ ततः कथमनुब्रह्मन्वदामो ज्ञात इ
 त्यपि ४९३ एवमुक्तः पुनः प्राह तर्ह्येवं दत्तामराः ॥ स्वात्मानुभवसिद्धो यमस्माकमिति चेरिते ॥ ब्रह्माणं ते पुनः प्राहुरेताद्विज्ञाततत्त्वकाः ४९४ जानीमो वयमा
 त्मस्थमानं दात्मानमद्वयम् ॥ न जानीमश्च भेदेन ततो न कुं वयंकथम् ४९५

४९१ पुनरेतानिति । इत्थं च ततो देवाः पतिपुनरिदं ब्रह्मा प्राह हे देवा एवं स विदस्य पदार्थानां पदार्थानां विषयप्रकृत्या श्रव्यं तया ज्ञातव्ये तस्याश्रयं रूपवद्ब्रह्मवदंतया विभवद्विर्न ज्ञातमित्यायाति ततश्च पण
 वानुसंधानपूर्वकमस्याभिज्ञातं त्वारमेत्येवं कस्मादोषयते इत्यर्थः ४९२ एवमुक्ता इति । इत्थं परीक्षायै पुनः पृष्टा देवाः एवं ब्रह्माणमिदमुचुः इदं किं एकस्यास्सर्वं प्रेष्टव्यमात्रोपमात्रमाज्ञातो न भव
 त्पविषयत्वाद् अविज्ञातो न भ्रातृमानत्वात् उभयपार्श्वमाज्ञातत्वात् ज्ञातत्वायोः समुच्चयवांश्चनविरोधात् ततो ज्ञातत्वादेरप्यतरेषां च अस्मदुच्यते परस्परं भवादमुमात्मानं ज्ञात इत्याकारिण कथं वदामो वक्तुं
 प्रभवामहमिति तया च वाचा समाना विकरणेन सर्वत्र ब्रह्मत्वमुक्तमिति न मत्प्रकृत्या पातयति भावः ४९३ एवमुक्ता इति । तर्हि स्वानुभवसिद्धो यमस्माकमिति चेत्तदेवं वदते तिस्रह्मणो विते कथिते स
 तिते देवा अवधारिततत्त्वका एतद्वैश्वं पादुरिति संबन्धः ४९४ एताद्विज्ञानाद् जानीम इति । अद्वयत्वेनानंदरूपमात्मन्यात्मन्यर्थं प्रत्यग्भावेन स्थितं जानीमो भेदेन विषयविषयीभावलक्षणेन न जानीम इ
 त्यतो विषयत्वपक्षं कृत्वा त्वमो विते पक्षं किमपि न कथं प्रभवामः समुच्चय इत्यर्थः ४९५

आ. पु.

अ २३

प्रभवामिति । प्रथमपूर्वादि । निमहस्यात्प्रातर्नमः ४०६ । ४०७ । ४०८ एवमुक्तमिति । एवं ह्युक्तं गतावो वकाभिदेववाक्यानि श्रुत्वा विप्रप्राप्तान् देवान् ज्ञानदादयः परीक्षय-
न्ति । इदं माह ४०९ इदं किमिति तत्राह माधेनायेति । यद्यतो भवद्विर्मापति धर्मान् नमस्कृत्य रौकृतैर्न मे नृनाम ममसादति स पत्न्यनः पश्ये भवद्विर्न मे तत्त्वमिति पार्थः ५०० तथा ह्युक्तः
शंकाशुकोपिवारयितव्यः पाह यथामिति ५०१ एवमुक्तमिति । एवं ब्रह्मणो के सति तत्र ब्रह्मणो स्वकीयं गुह्यं देवा इदमाहुः देवमवन्ति ह्युक्तं स्वात्मनो वर्जनं प्रसंगे साध्यं रूपेणात्मनो पतिरिक्ता वि-
रक्त्या एव न ज्ञातुं ज्ञानी ध्वमित्याकारिका अपूर्वापकृता संज्ञा समीरिते त्वतो नोऽस्माकं पूर्वोक्तं संज्ञो भवतीत्यर्थः ५०२ इत्युक्तमिति । एवं प्रायितो ब्रह्मा माह यथा साध्यं रूपं अनुज्ञातो
कार्त्तिके देवात्मरूपे दोक्ता पतो देवसि मरणाय शत परं पमज्जवावस्थावाच्योऽज्ञाकरात्मानुसंवेप इति मयोक्तमित्यर्थः ५०३ एतावच्छब्दा देवाः प्रकारांतरेण गुरोः पतिकर्तुं मम शक्तान् मम कारेण

प्रभवामेनमस्तेस्तु गुरो लोकोपितामह ॥ परीक्षार्थं त्वमस्माकं पृच्छसीति सुनिश्चितम् ॥ अस्मान् ज्ञममोयुत्वा सर्वज्ञो जगदीश्वरः ४१६ परीक्षां कुरु माऽतस्त्वं क-
तार्थादि वयं कृताः ॥ त्वया तत्त्वं नमस्तेस्तु चिदानंदात्मा दायहि ४१७ प्रसीदास्माकमनिशं शिष्याणां भगवन् गुरो ॥ अस्माभिर्दुर्लभं लब्धं त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥
४१८ एवमुक्तोपि देवैः मपुनरेव पितामहः ॥ प्राहेतां सुदृढज्ञानमायर्थं हि परीक्षयन् ४१९ प्रार्थना च नमस्कारो भवद्विस्तु कृतो हि यत् ॥ मां प्रतीहामरास्तेन न-
भेतव्यं कदाचन ५०० ययं पृच्छतश्चास्ति संज्ञो ह्येतां संस्थितः ॥ भवता तमहं प्रच्छेत्स्याम्येव न संज्ञयः ५०१ एवमुक्तमिति प्राहुस्तं गुरुं स्वात्मनस्तदा ॥
आत्मनो व्यतिरिक्तं यमनुज्ञाकाव्ये रिता ॥ अस्मान् प्रत्यनुजानी ध्वमिति नः संज्ञोऽस्ति हि ५०२ इत्युक्तं नानुवाचायं ब्रह्मालोकोपितामहः ॥ यानुज्ञा भवतां प्रो-
क्तामयं नैवात्मनः पृथक् ॥ अनुज्ञा रूप आत्मा यं भवद्विस्तु प्रकीर्तितः ५०३ इत्युक्तः पूर्ववद्देवाः कृतवन्तो न मरिचक्याम् ॥ ब्रह्मणे गुरुवस्त्वं प्रसीदेति वचो विताः
५०४ एवं पुनः सुगन् ब्रह्मादिष्टवान् परमेश्वरः ॥ कौतूहलं हेयमाभूद्वतः स्वात्मवेदिनः ५०५ संसारशूलमूलस्य नाशनं ज्ञानं मनोरितम् ॥ इदं यत्पृष्टवानादौ भवा-
न्मात्रदयान्वितः ५०६ यदुक्तं विस्तरं यथा संज्ञे पातद्वदाम्यहम् ॥ अहमज्ञ इति प्रोक्ता माया दृश्यात् दुर्लभम् ५०७ दृश्यं सूक्ष्मं तथा रूपं लं देहद्वयमुदीरितम् ॥
भूतभौतिकरूपं तदधिदेवादिभेदवत् ५०८ स्थूलं सूक्ष्मं सूक्ष्मं प्रोक्तं सूक्ष्मं स्वप्नप्रद्वीरितम् ॥ अविद्यासुप्तिरित्युक्तं त्रयं हेयमिदं सदा ५०९

स्वात्मानं प्रेक्षापितवन्तः पाह इत्युक्ताः पूर्ववदिति । स्वेवां सर्वदेवानां गुरो ब्रह्मणेन तेषां प्रसीदन्मम वसिति चोपुरित्यर्थः ५०४ देवैर्देवापत्नेन ब्रह्मणो लब्धेयं हि वेति दुर्लभं त्वं सूक्ष्मं पश्य संहरति
एवं पुरेति । आदिदेवान् उपदिदेश यथा र्थं भवतोऽपि देवा सिनः पूर्व संज्ञेन विज्ञाता तत्र तत्त्वापि कौतूहलमुत्कटजिह्वासारूपं भवद्विर्त्यर्थः ५०५ एतद्व्याप्योक्तं विज्ञानं स्वमुपगृणामवश्यं संपादनी-
यत्वं दर्शयन् माह संज्ञायेति । संसाररूपशूलमूलभूतपदज्ञानं तस्य नाशनं ज्ञानमुक्तं पश्य यथा प्रधादीपृष्टमित्यर्थः ५०६ मोक्षमित्यादि शब्दोक्तं सार्थमुपपन्नं यति यदुक्तमित्येवोदशभिः ।
विस्तरशालिनं यथेव यदुक्तं तत्संज्ञेयं यथा ॥ अहमज्ञ इति देवानां भूयमाना माया कारणज्ञातिरित्युक्ता तस्याः समुत्पत्तिर्जातं तदंशं तु स्थूलसूक्ष्मं देहं नृनिद्विवेप इत्युक्तं भौतिकरूपं तदधिदेवादिभेदवत् इति चेति
इतिोर्थः ५०७ । ५०८ तानि च स्थूलं सूक्ष्मं कारणं निवधकं ज्ञानं मायादिरूपं हि देवानीत्याह स्थूलमिति ५०९

यथास्वप्नगतस्वप्नानां धर्मेन न रस्य लयो बाधस्तथेहाप्यात्मज्ञानादृश्यजातस्येत्वाह मन्वेवेति । तत्त्वज्ञानेति त्वर्थः ५२२ तत्त्वज्ञानाज्ज्ञेयत्वनिवृत्तिराराध्यायेत्यर्थः किन्तु तन्मृत्वा ज्ञानस्यापीत्याह गगनेति । अथापरोक्षभ्रमबाधायापरोक्षज्ञानमेवापेक्षितमिन्द्रियदृष्टान्तमाह करोतेति । विन्मोहो हि भ्रमः ५२४ एकत्वात्मायासात्पेन स्वरूपात्पेनानेकाग्रभाषीत्यवदहन्तमाह यथेति । अयानः स्वप्नावस्थयात्मनः स्वरूपस्याज्ञानाद्विश्वेश्वरोप्यनेकोजातइत्यर्थः ५२५ ननु मासमानात्मनिकथमज्ञानस्थितिरिति चेदुक्तं तदुक्तं भावदेवेत्याह माघेति । एषाज्ञानरूपा बलं सामर्थ्यम् ५२६ एवं विद्यायां विनिर्मुक्तपुपायमाह आनन्दमन्वेति । आनन्दरूपेदेवानां स्मरुदीनां सति विद्यायेत्येवेति यन्तरि प्रतीतेरिति चेदुक्तं तदुक्तं भावदेवेत्याह माघेति । एषाज्ञानरूपा बलं सामर्थ्यम् ५२७ पूर्वसाक्षित्वेनास्याः साधकोप्यात्मपूर्याकृष्टत्वेन साधको भवति यथा काष्ठस्य भासकोप्यग्निराहोरात्रोभेदकत्वेन दृष्टत्वादेव यमाह आत्मनहति । एषा माया नात्मनः साधकावधिभेदितमात्मविनिर्वातश्रौतविज्ञाननिहायुधिभेतीत्यर्थः ५२८ एतेन स्वरूपेति अनाद्यमनेति । अनदेन न ताया ब्रह्मज्ञानेति

गमनेत्रयथाज्ञातेर्मर्षनगरंलयम् ॥ वजेदात्मनिविज्ञातेतथाभायादिवलयम् ५२२ गमनज्ञानतोयद्वगमनाज्ञानसंक्षयः ॥ आत्मज्ञानात्तथैवात्मज्ञाननाशोपि
निश्चितः ५२३ परोक्षज्ञानतोयद्विद्वद्भोहोत्रानुवर्तते ॥ परोक्षज्ञानतस्तद्वन्भायादिरनुवर्तते ५२४ यथाज्ञायानःपुरुषपूकएवव्यवस्थितः ॥ आत्मज्ञानाद
नेकास्यादेवमेवमहेश्वरः ५२५ मायेषाकुर्घटातद्गुस्तुराचातिदुःखदा ॥ संसारश्चलजननीस्वबलेनैवासिद्धयति ५२६ आनंदात्मनिदेवेशेप्रतिभेदविर्जिते ॥
सर्वज्ञश्रुतिविज्ञानाद्दिनत्रयतिनचान्यथा ५२७ आत्मनोपिमयनेपाकदाचिदधिगच्छति ॥ आत्मजाच्छ्रुतिविज्ञानाद्गीतस्तिष्ठतिमर्वदा ५२८ अनाद्यनंतरू
पायामायाःपंडितैःसदा ॥ उपायस्त्वेकएवायंष्टोनाज्ञायनापरः ५२९ मायापिशाचीभूतानांभिवर्मातिकरीसदा ॥ आत्मज्ञानाभिधंमंत्रंद्वानाशंप्रयातिसा
५३० शान्त्यादिगुणसंपन्नोमुमुक्षुःसर्वदाततः ॥ मायापिशाचीभीतःसन्भावनादिसमन्वितः ॥ संपादयेदिदंज्ञानमितिशास्त्रार्थदर्शितः ५३१ एतावदेवकर्तव्यं
पुरुषेणमुमुक्षुणा ॥ नातःपरंपरंकुर्वन्पतत्येवमसंशयः ५३२ इतितेविद्यमानानविदांतानाभयेरितम् ॥ उपासनाविरहितमात्मज्ञानंसदाघनम् ५३३

विनाशं तद्दीनापाद्यमायायाः प्रसयाय श्रीमद्विज्ञानरूपएवोवायः पंडितैरेष्टमिति ५२१ नमुन्यैकपक्षेन ह्यपि सायाविज्ञाचीति । मृतानां प्राप्तिनां जनिमृतिप्रवाहरूपस्य भवस्य कर्मोपायाख्या
पिशाचीवैश्वेतेसाधनज्ञानानां प्रहरहृषमं प्रैवेन इत्यतीत्यर्थः ५३० फलितमाह सात्यादोति । ततः सारस्यादिगुणसालीमुमुक्षुर्मायापिशाचीभीतोभावनयाचितैकाग्र्येणमादिपत्रयाचगुरुवस
स्यादिनाययुक्तः सन्निरुक्तरूपज्ञानं संपादयेत् एतदप्यवेदांतास्वात्म्यमयोजनमित्यर्थः ५३१ एतावदेवेति । मुमुक्षोः पुरुषस्य कर्त्तव्यमनोहेयमेतावदुक्तज्ञानसिद्धिर्पतमेव ततो ज्ञानाभ्यासा
त्यरम्यं चतुन कर्त्तव्यं यतो ग्यकरणे पुनः संसारपात इत्यर्थः ५३२ गुरुः शिष्यायोपदेशपरिपूर्तमाह इति तेति । विद्यमानानामुपलब्धमानं प्रेयानां वेदांतानामुपनिषदां मतिपाद्यभूतमात्रज्ञानमि
त्यनुभ्यस्य कथं उपासनमिति पादवेदांताभ्यामर्थदर्शनरहितं यथाभवति तथेति वचनरूपक्रियाविशेषणं कीदृशमात्रज्ञानं सदायनं सर्वकालेषु यानां वेदांतानामुपनिषदां मतिपाद्यभूतमात्रज्ञानमि
विश्वमवासः । ज्ञानांतराहिसदोषविषयत्वादिष्वदोषव्यक्तीशेषित्वमप्रमात्वरूपमवश्यं वाति प्रकृतज्ञानं न गुरुत्वमोपरत्वात्सदाहमेवेति भावः ५३३

[illegible]

ईशात्मकेततः सर्वं योषिपुत्रघनादिकम् ॥ स्वकीयं परकीयं वा सर्वं मोक्षस्य तत्कृतम् ५५ मंभर्वनगरेयददृश्यते मम नात्मकम् ॥ मननस्यैव तद्वत्स्यादीश्वर
स्याखिलं जगत् ५६ ईशो यमिति तं ज्ञात्वा स्वयं स्वत्वा विवर्जितः ॥ ईश्वरस्येति वाधीर्मांस्त्यजेद्योषिद्वनादिकम् ५७ मंभर्वनगरेयददृशानैव सुखप्रदा ॥ यो
पिद्वनादौ वागं जस्तद्वत्स्यापि कीर्तिता ५८ यादो ब्रह्मविज्ञानेनाधिकारो न विद्यते ॥ त्यजयाथापि लोकांश्च सर्वं योपिद्वनादिकम् ५९ ईश्वरस्येति विज्ञाय मन
साकर्मणा मित्र ॥ कुर्वतु स्वाश्रमप्राप्तं यावज्जीवं महाधियः ६० कर्म तत्कुर्वतां पापं मय तानभविष्यति ॥ ततः शुद्धधियो ब्रह्मज्ञानादुःखविवर्जिताः ॥ भविष्यं
ति सर्वतोऽस्ते जन्म न्यत्र पञ्च ६१ श्रेयायं विहितो मार्गः स्वर्गमोक्षकरो नृणाम् ॥ दक्षिणश्चोत्तरस्तद्वृत्तीषो ब्रह्मवेदनम् ॥ इतो न्यथानकोप्यस्ति नृणामार्गः सु
खप्रदः ६२ इतो न्यथाभिगच्छन्तः पापकर्मप्रचोदिताः ॥ दुःखमेव प्रयात्येते सर्वं एवाल्पमेव सः ६३ ब्रह्मज्ञानविहीनानां स्वर्गणामपि देहिनाम् ॥ ब्रह्मलोक
स्थितानां च सुखं नैवास्ति किंचन ६४

गुणविषयत्वेन द्विप्रभेदि सारो न हस्तिवशापे तथापि यो विद्वान्नादि कर्मोत्तरस्येव न कर्मोति विज्ञायक्ये ता कर्मकृत् कृतांस्तत्र यत्नः प्रवृत्तिस्तर्प कर्म पथाश्रमभवनः कुर्वन्ति द्विद्वयोर्गः श्रुतायेव न
रेण कलत्रात्मनात्वात् यत्नेति भावः ५५९ । ५६० एवं निष्कामकर्मोत्तरस्येव न कर्मोत्तरात् प्रवृत्तिस्तर्प कर्म पथाश्रमभवनः कुर्वन्ति द्विद्वयोर्गः श्रुतायेव न
ति । तन्निष्कामविहितेन कर्म कुर्वतांशः पापस्य पथितं गुणं दमयति न दुःस्वभावांश्चेत्कलावस्थायां भविष्यतीत्यर्थः ५६१ श्रुतिः पदेन प्रथमं न सति तौ हानोपासनरूपो मासीद्वितीयं त्रोक्तः
यमं मांश्च यथा नृपतेर्नृपः तेषां यमिनि । अयमप्युदयनिःश्रेयसशोः स्वर्गादिक्रयः साधकौ मासीन् विवस्वतपयमो दक्षिण इति सा सिदां पितृधात्रा ल्यो द्वितीयं त्रोक्तः
तृतीयो मयज्ञानात्पुनः शुद्धिर्नामिति । एतेभ्योऽप्युत्तरः पञ्चानां स्तौष्यः ५६२ येनूक्तं मांश्चो विद्वान्श्रुतिर्नृपकर्मोत्तरः स्वर्गादिक्रयः साधकौ मासीन् विवस्वतपयमो दक्षिण इति सा सिदां पितृधात्रा ल्यो द्वितीयं त्रोक्तः
यद्यप्यमंश्चोत्तरात्पितृधात्रा ल्यो द्वितीयं त्रोक्तः ५६३ तेन विवस्वतपयमो दक्षिण इति सा सिदां पितृधात्रा ल्यो द्वितीयं त्रोक्तः ५६४

कतिंति । कीदृशसर्वज्ञः कतिंतिंकांतमस्तं कृषितं दृष्टीं लपस्यं सतथा सर्वज्ञः सर्वज्ञो ह्यवेद्या परितः सर्वतोर्द्वयः भङ्गानादिसृज्यामभिभावकहतिपादत् तन्वाकारण्यनित्यारस्यं भूतिपु
 कः सर्वेषां लोकावस्थाहेतुना कारणभूतश्चेत्यर्थः ५७५ अंभित्वादेर्मजपद्रुस्वपयितात्माज्ञानलाभाय कर्मोपासनसमुच्चयविषयकस्वार्थपक्षिर्वैशंपति अस्पेति । अस्पवर्णितस्यारम्योपदनु
 विज्ञानशास्त्राकार्यापदेशानुसारितासात्करणतदुत्पत्त्यर्थो यद्यथायश्चित्तमुद्दिदारं कंसापनंतदुपासनसहितकर्मरूपं बोध्यमित्यर्थः ५७६ अस्तंभूतिरिति । प्रकृतमंत्रेण संभूतिपदमविद्यापदं च कर्मवत्
 कं संभूतिपदं विद्यापदं सत्यतत्त्वतः ननुपायिकस्येश्वरस्य पदुपासनं तस्य वाचकमित्यर्थः नवेवमर्थकरणे मेवे पुनरुक्तिप्रसंगः मंत्राणां जायमानास्तीति भाष्यकारेरेवोक्तत्वादविद्यापदेन कार्तीयकर्मः
 कर्मण्यवश्यमेव प्रकृष्टासंभूतिः फलसिद्धिर्यद्वैतित्युत्पत्त्यावासांभूतिपदेन फलतोऽप्रकर्षः कर्मण्यवश्यते । एवं संप्रभूतिरेवैवैवद्वैतित्युत्पत्त्यावासांभूतिपदेन फलतः उपासनोक्तार्थो विद्यापदेन तु देवताविज्ञान
 रूपकारणतस्तत्त्वोक्तार्थो विज्ञानविशेषसंभवाच्च भाष्यस्याप्यायानविरोधस्तु उपासनवाच्यार्थमद्वैतमंत्रं च कर्तुं न त्वावरात् नृतिकारादिप्रार्थनानुतोयेन पथाश्रुतार्थानिरूपणे पिनामातित प्रवृत्तसतपास्यो
 पयोगसंभवाविति बोध्यम् ५७७ तत्र सप्तपंचविधानुसंवेदं कर्मनिर्दिशति कर्मणेति । केवलेन कर्मणा सांसारिकफलेन क्लामिभृत्पुण्यवाहं पांतीति भावः ५७८ केवलोपासनं निर्दिशति उपासनेति द्वा

कान्तदशीचमर्जः परितोर्द्वयः पुमान् ॥ स्वयंभूः कारणैः शून्यः सर्वकारणकारणम् ५७५ अस्यात्मनोऽनुविज्ञानउपायः परिकीर्तितः ॥ विद्वितं कर्म निखिलमु
 पासनसमन्वितम् ५७६ असंभूतिगविद्याचकर्मप्रोक्तं मनीषिभिः ॥ संभूतिश्च तथा विद्याप्रोक्ता तस्याप्युपासनम् ५७७ कर्मणा पुत्रदारादिसक्ताः स्वर्गादिमा
 मिनः ॥ रामदेपादि संयुक्ता जनिमृः युवशंगताः ५७८ उपासनरता ये स्युस्तेभ्योऽप्यधिकमेव ते ॥ ऐश्वर्यासक्तहृदयास्तमोयां त्यपि दारुणम् ५७९ विहितं कर्म सं
 त्यज्य उपासनतः पराः ॥ कर्मस्यागस्य दोषेण ह्यैश्वर्यासक्तितस्तथा ॥ कर्मिणोऽप्यधिकं दुःखं तत्तत्प्रमयाति ते ५८० ततः कर्मसमेतं यद्भवेत्किंचिदुपासनम् ॥
 उक्तमेतत्परं क्लेशकारकं परिकीर्तितम् ५८१ कर्मोपासनसंयुक्तो ज्ञानार्थो पुरुषः सदा ॥ प्रार्थयेत्तमादित्यं मुक्तिद्वारप्रदं नृणाम् ५८२ हिरण्ययेन पात्रेण स्यादिना
 बहुधा च हि ॥ पश्यामीत्यं नोधीमानादिर्यगतमानसः ५८३ एवं प्रार्थयमानस्य मुदिरस्य महान् मनः ॥ आदित्येऽथ पुमान् सोऽयं भवान्भवेन्न संशयः ५८४
 न देहं द्विजसंघातार्थं च भूतात्मको यतः ॥ भस्मात्तः सकथं नाम स्यादहं स्वान्मवित्सदा ५८५

स्यां । ऐश्वर्यलोपासनपरातास्तेऽर्थक्योपासनफलासक्तहृदयाः संततोन्वः कर्मिणोऽपि किंदाकृण्वन्मोपांतीति ५७९ मजोपपत्तिमाह विहितमिति । केवलोपासके पुदावनर्थे तु विहितक
 म्रोपागेश्वर्यासक्तिभवात्कालोत्पत्त्योपासकाः कर्मोपासकाः अतिक्रुः स्वपांतीति युक्तमुक्तमित्यर्थः ५८० तस्मात्संभूतिमेव कर्मोपासने कार्यमित्याह तत इति । परिकीर्तितुपासनमुक्तमेतत्कर्मस
 मेतमेव भवेत्तुष्टेर्परात् परं कर्मात्तमवित्तुष्टुः स्वार्थमित्यर्थः ५८१ अथांरपमं प्रकृतस्य सप्तमो जन्ममर्थे दंष्ट्रयति कर्मोपासनेत्येकादशभिः । कर्मोपासनाभ्यां संभूतिपां पुक्तः पुरुषस्वरक्षण
 काममादिर्यगतमानसः सखादित्यं नृणां मंत्रं कालिंशुक्तेः क्रमोत्पत्त्यप्राप्तयेद्वारस्य स्वमं कलच्छिद्रुपस्य वातांरुध्यापुनः पुनः प्रार्थयेत् केन हिरण्ययेनैतत्परां च यस्यामी
 मंत्रस्यार्थस्त्वमेव वसते ५८२ । ५८३ यो सावित्र्यादेः मणवपयंतस्यार्थमाह एवं प्रार्थयमानस्येति । अस्पसमुच्चयानुपायिनो महात्मनः कार्यं पंचजतउक्तमंत्रेणादित्यं प्रार्थयमानस्येवैव विधातु
 दिभवेति एवं विधाकीदृशी यथादित्यमं कलां तस्यः पुदः स एवाहं भवामि स एव मम पारमाथिं कुरुपमिनिपावत् देहादित्यं तात रूपस्त्वं हं भवामि यतः स देहादित्यं तातः पंचभूतात्मको भस्मातो भ
 स्मादिरूपपरिष्कारो भवति ततः स मम पणवदाच्यमानं ज्ञानतः स्वकर्म कर्मस्पादित्यं तातः ५८४ । ५८५

चतुर्थस्मरणदांतवाक्यस्यार्थमाह, प्रनक्ति । समुच्चयानुष्ठायोपुरुषः कदेव त्रिष्यकैरास्यवानावकीयं मनश्चित्तं प्रतिपन्न इति । इति । हेमनः त्रिष्यकप्रदेशे काले वा यद्यप्यमृतसर्वेषु प्राकृतेन पुरा
नस्त्वकीयशरीरनिमित्तनैकमणैव प्रामं कीदृशैरुक्तमर्थं संकरोमानस्य व्यापारस्तत्तद्विधेन अनुनातदभुनैकमसं कल्पयोर्माह तस्य किमिति विस्वृत्तं तत्त्वम् अनाक्रमो विहितस्य तत्त्वस्य प्रवोपा
सनरूपस्यानयोः समुचितयोर्माह तस्य मृदा तन्निष्ठो भवेति द्योतार्थः ५८६ । ५८७ उक्तविशेषार्थनायाः कल्पमाह एवमिति । इत्थं यनः प्रार्थयमानस्तथा उक्तेन हिरण्यधेने पादिनामं प्रेणयोर्किं रवे
दिङ्गः सौत्रेश्चादित्यं प्रार्थयमानः सैस्तथा वक्ष्यमानविषयादिप्रार्थनातश्चापवाजितो भूत्वा परं ब्रह्म क्रमेण लब्धेति द्योतार्थः ५८८ तत्रांत्यस्याप्रिप्रार्थनामं प्रस्यार्थमाह अग्रेति । भोजनं देवत्वं
मांशो भनमांशोऽज्ज्वलेन प्रकाशवता देवपानाख्येन ब्रह्मलोकेन वपावय तथास्माकं देविणः शत्रून् चापमयो जकलादि रूपान् सर्वांश्चाज्ञाय नष्टे तवाविदिताः पतस्त्वसं रं वांश्च नृपस्य आनासि भ
तश्च तव मनुष्यकर्म्मसक्तानां मत्समाकं दयि पत्नीभावास्त्वित्यर्थः ५८९ आदित्यप्रार्थनामं ब्रह्मैश्वर्यं प्रतिजानीते सूर्यस्येति । अर्धं दृष्ट्वा कंभायां तं पठति हिरण्ययेनेति । हिरण्ययमिव हिरण्ययं ज

मनःप्रतिबद्धयेतद्विगतःप्रकलेरे ॥ कर्मणायप्रयत्नासंस्कल्पसहितेनच ५८६ पुण्यतेनतत्कस्मादधुनाविस्मृतंत्वया ॥ संकल्पंचततःकर्मस्मरत्वमधुनापुनः
५८७ एवंप्रार्थयमानःसन्मनःपापविवर्जितः ॥ आदित्यंचोक्तमंत्रेणवचनेर्वापिलौकिकैः ॥ गच्छेद्ब्रह्मपरंचैवप्रार्थनातश्चयन्तः ५८८ अग्रेमानयमार्गणदुःख
हीनेनमथेदा ॥ उज्ज्वलेनसदासर्वचित्तज्ञस्त्वमसीद्विभो ॥ अस्माकंदेपिणःसर्वावविनाशयनमोस्तुते ५८९ सूर्यस्यप्रार्थनामंत्रस्त्वयमुक्तोमनीषिभिः ॥ हिरण्य
येनवात्रेणमत्यस्यापिहितंमुखम् ॥ पूषन्नपावृणुर्वंतःसत्यधर्मायदृष्ट्ये ५९० यत्कल्याणतमंतेद्यत्कृपेसतदहंविभो ॥ पश्यामीतिचमंत्रार्थःकाथितःसवितुर्हमः
५९१ इतिप्रस्थास्येवेद्याईश्वरस्यसदेवहि ॥ कथयंतिसईज्ञानःपुराणेस्मिन्समीरितः ५९२ सर्वव्यापारंकिंचित्तत्पुनस्तपठन्पुमान् ॥ शृण्वन्वदन्विजानन्वैशु
चपतेभवसंकटात् ५९३

[illegible]

ईशावास्यमिति श्रुतेर्भवतः सर्वे किमेवोदयेदित्येतामनसोऽप्यर्थात् स्वपनेऽतिरिक्तोऽस्मिन् ॥ किमेवात्परसमवेतमित्यस्य मंगलत्वं चेद्वैरीत्यामरुचेसममलपुत्रीकाऽऽदिनैवाऽन्यदे ॥ १ ॥
सुनोऽश्रिताकुरीदेव्याः कुतिर्विशेषरेपिता ॥ सतामन्दीसमापानां प्रयोदजनयेत्सदा ॥ २ ॥ सर्वे भवंतु पुंसिनः सर्वेस्तु निरामयाः ॥ ज्ञातनी तु सर्वे पाविष्यादनेन प्रहूरः ॥ ३ ॥ न
मस्तस्मै हनुमते पश्यवाराधिलेपनम् ॥ संसारसंकटीवारतरणिः स्मरतां भवेत् ॥ एषां प्रतुष्णं मयमर्थः । ईदं ईश्वरस्तेन ईशा सर्वविधैवास्तेनाच्छायेन्याऽप्यमित्येवम् इत्यामरुकेष्वप्यल्लयात्
अस्यासर्वपदार्थजातं भगवत्स्वसंधित्वेन निश्चितं एवं सति केवस्तु एव जनः समर्पयेत् भगवन्नेदां शुक्रप्राप्तिक्रियं स्वस्वाभावादिति भावः इत्येवमाकारां व्यथां चैतां मनसः समर्पयेत् न तस्य धर्मभूतां
तत्पार्थवार्तिनीं हरणीं मुनीं प्रीतिः सिद्धिं लीकरीति ईदृशी कीदृशी किं समर्पणं पारोपयिष्यति इदं पदः पुनस्तथाकः अपि तु न तथा च भगवद्दर्शनं मोक्षं मुनिप्राप्तं ब्रह्मदिविरित्यादि मन एतदा लोच्यते
भगवद्देहो रश्मिः प्रहृष्टं हरिहराख्यमीत्यादि प्रहृष्टं चेता इत्यामरुकेः कान्तियेऽप्यतः सर्वोपनं तथा ईश्वरं सर्वसुखं त्विदं च माना निधं मत्तानि यतः सतधाम हृदि निश्चितं तस्य सर्वोपनं तथा त्वत्पदे भवतः पा

॥ इति श्रीमत्परमहंसपद्मिनाजकाचार्यानंदात्मपूज्यपादशिष्येण शंकरानंदमयकता विरचित उपनिषद्भूत आत्मपुगणे
अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १८ ॥ ॥ समाप्तं चात्मपुराणम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

देव्याऽस्य सदाख्यातीका आदिता समपिता यतः मार्गमननुः नाना र्थं आदिता येन भवतो योऽनेनैवः इत्येवमर्थो निश्चितः संसर्गमंगलवत्पाविः गुणैर्वर्णं मज्जिने वरा एकाऽपि गमित्युक्तं यमपुष्टिं ई
वेण च्छपते हरिहरः मरुविशेषरस्य विष्णुगुणैः नाना र्थं सममलपुत्रीका न च्छदापैतायाः काश्चिदानि संज्ञाविशेषरस्याऽन्यपदार्थादिति भावः तदृक्तं योतिः सारसं प्रदे ' कर्मवर्णं गुणदा हृत्पे हृत्पे वातादृशे
दृपोः । गुणाविशेषोऽप्येवोपनं नाना र्थं विचलमैः ' इति । समर्पकमित्येषः । द्वितीयेषां हनुमन्निर्देशेन उक्तार्थे वेदार्थः । तृतीये सदाशोः पार्थनं च स्फुटं चतुर्थे हनुमतो वाराधिलेपनस्यो
प्याचारो विविधोपः स्मरतां संसारतरणीभूतवत्पुष्पमिति निश्चितम् । साधनामादि विभुभिर्मितेव चर्कविक्रमम् । नभसः सिद्धं चत्पां काश्चां पूर्तिमिदं नता ॥ ॥ इति श्रीदत्तकुलतिलक
कृष्णचंद्रात्मजदिलाराम सूरितनूत्तरायकृष्णस्य श्रीविशेषरश्मिपूज्यपादशुद्धीतस्पाकृष्णान्धपुराणशंकायां सत्यसत्वाख्यायां सदाशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १८ ॥ ॥ समाप्तं चात्मपुराणम् ॥ ॥ ॥

इदं मटीकमात्मपुराणं केळकरोपाहर्शकाशास्त्रिसदायेन आयुर्दमस्तौ-
पाध्यायैः पुनापुरेइत्युपाहवाख्याचार्यात्मजवासुदेवाचार्यैः कानि-
चिल्लिखितपुस्तकानि मिलित्वा संगोध्य गोपाळनारायणा-
स्त्यजनतायाः मुद्रायंत्रे पिमेउपनामकरुणात्मज-
रामचंद्रेण मुद्रायंत्राभिपतये मुद्रितम् ।
चैत्र शुद्ध १५ शके १८२७.
विश्रवसुसंवत्सरे

गोपाळ नारायण कंपनी, तुलसी स्थलं
काभिकारदेवी रोड
मुंबई.

॥ इति सटीकमात्मपुगणं समाप्तम् ॥

